

GOVERNMENT OF INDIA
ARCHÆOLOGICAL SURVEY OF INDIA

CENTRAL
ARCHÆOLOGICAL
LIBRARY

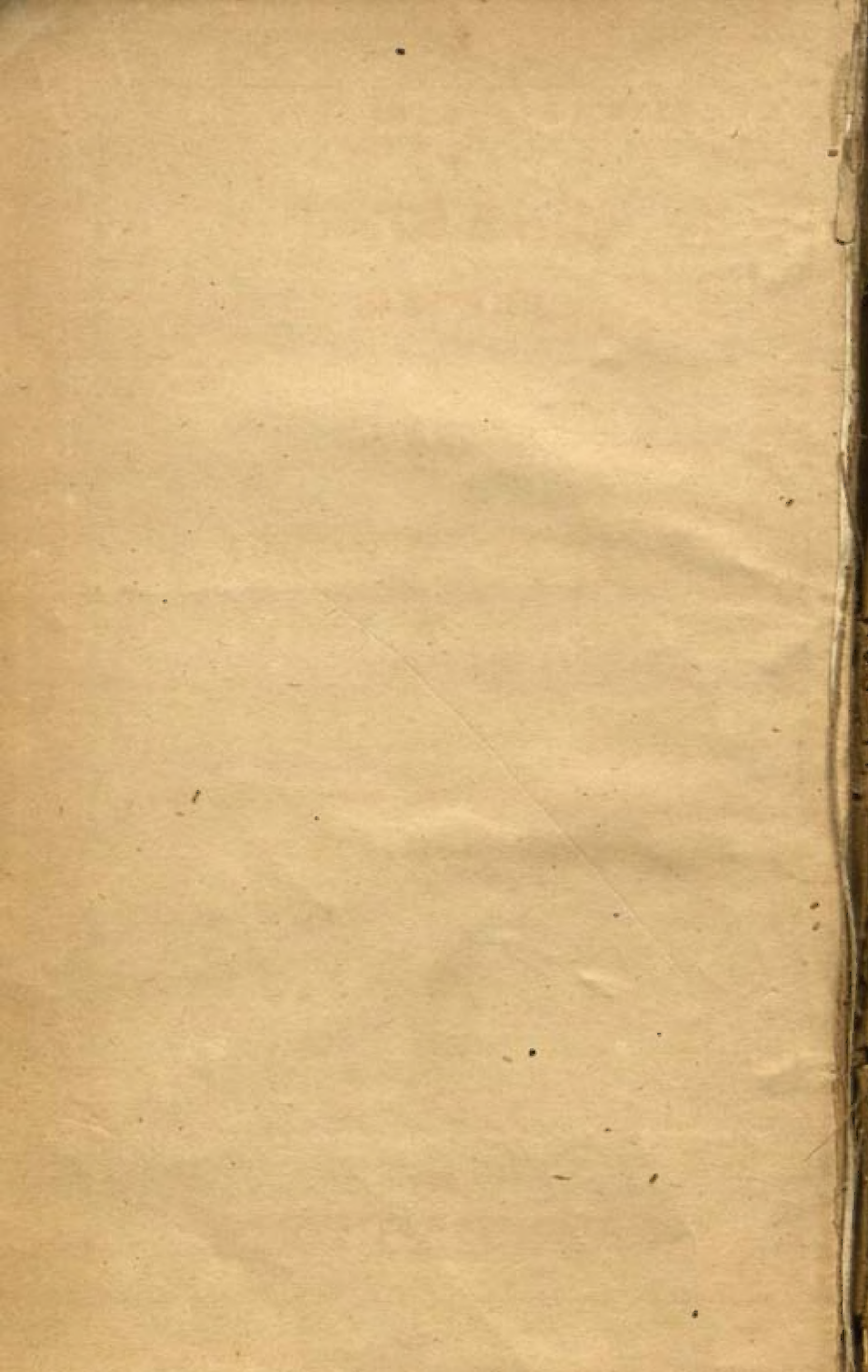
ACCESSION NO 27207

CALL No. Sa4V/Har/Bha.

D.G.A. 79

REPRINT FROM THE PANDIT.

काशिकाव्याख्या

पदमञ्जरी

27207

80

महामहोपाध्यायश्रीहरदत्तमिश्रविरचिता

D2956

तदुत्तरार्धम् । Part 2

काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालायां व्याकरणप्रधानाध्यापकेन
भारद्वाजदामोदरशास्त्रिणा संशोधितम् ।

Sa4V

Har/Bha

काश्याम् ।

मेडिकलहालनामके यन्त्रालये मुद्रितम् ।

सं० १९५५-१९६८ ई० ।

"Pandit" Journal
Banaras

**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.**

Acc. No. .... 27.207. ....

Date. .... 6 - 7 - 57. ....

Call No. .... 8246. ....

**काशिकापदमञ्जरीः
माहेश्वरसूत्राणां सूचीपत्रम् ।**

		काशिका ।	पदमञ्जरी ।
		ए.	ए.
अइउण् ।	पू. ।	१ ।	१६
अलृक् ।	पू. ।	१ ।	२१
एओङ् ।	पू. ।	१ ।	२३
ऐऔत् ।	पू. ।	२ ।	२४
हयवरट् ।	पू. ।	२ ।	२७
लण् ।	पू. ।	३ ।	३२
अमहणनम् ।	पू. ।	४ ।	३४
भभञ् ।	पू. ।	४ ।	३५
घठधष् ।	पू. ।	४ ।	३५
जवगडदश् ।	पू. ।	४ ।	३५
खफङ्ठयचटतव् ।	पू. ।	४ ।	३५
कपय् ।	पू. ।	५ ।	३५
शलस् ।	पू. ।	५ ।	३५
हल् ।	पू. ।	५ ।	३५

काशिकापदमञ्जरीः पाणिनिसूत्राणां सूचीपत्रम् ।

	अ. पा. सु.	काशिका	पदमञ्जरी
अथ	८।४।६८	पृ.	पृ.
अथं हारी	५।२।६६	उ. ५०५	उ. १०३६
अकः सवर्णं दीर्घः	६।१।१०१	उ. ६६	उ. ३०८
अकथितं च	१।४।५१	उ. १०२	उ. ४०४
अकर्तरि च कारके०	३।३।१६	पृ. ८६	पृ. ३०४
अकर्तव्यं णोपञ्चमी	२।३।२४	पृ. २६४	पृ. ६००
अकर्मकाच्च	१।३।२६	पृ. १४४	पृ. ४३२
अकर्मकाच्च	१।३।३५	पृ. ५६	पृ. २३२
अकर्मकाच्च	१।३।४५	पृ. ६२	पृ. २३५
अकर्मधारये राज्यम्	६।२।१३०	पृ. ६५	पृ. २३८
अकृष्टे प्रियसुख०	८।१।१३	उ. २४१	उ. ५५६
अकृत्स्नार्वाधातुकयो०	७।४।२५	उ. ४६६	उ. ८६४
अके जीविकायं	६।२।७३	उ. ४४६	उ. ८५५
अकेनेर्भाविष्यदाधम०	२।३।७०	उ. २२८	उ. ५४६
अक्षशलाकासं.	२।१।१०	पृ. १५७	पृ. ४५६
अक्षेपु ग्लहः	३।३।७०	पृ. १०७	पृ. ३५५
अक्षान्यतरस्याम्	३।१।७५	पृ. २०४	पृ. ६८१
अक्षोऽर्शनात्	५।४।७६	पृ. २००	पृ. ०
अगारान्ताट्टन्	४।४।७०	उ. १२१	उ. ३६८
अगारैकदेशे प्रथमः प्र०	३।३।७६	पृ. ४०५	उ. ०
अग्नीत्येवणे परस्य च	८।२।६२	पृ. २०६	पृ. ६८३
अग्नेः स्तुस्तोमसोमाः	८।३।८२	उ. ५२०	उ. ६६६
अग्नेर्दक्	४।२।३३	उ. ५४८	उ. १००५
अग्नीं चैः	३।२।६१	पृ. ३८८	उ. १३३
अग्नीं परिचाष्यो०	३।१।१३१	पृ. २३८	पृ. ६३३
अग्राख्यागामुरसः	५।४।६३	पृ. २१४	पृ. ६०३
अग्रायत्	४।४।११६	उ. १२५	उ. ४०२
अग्रान्तशुद्धशुभम्	५।४।१४५	पृ. ४८३	उ. २२१
अङितश्च	६।४।१०३	उ. १३०	उ. ४१०
अङ्गद्वयादौ च	६।१।११६	उ. ३२१	उ. ६०७
अङ्गुत्तं तिकाकाहुम्.	८।२।६६	उ. १०७	उ. ४८३
		उ. ५२१	उ. ६६७

	अ. पा. मू.	काशिका पृ.	पदमञ्जर्या पृ.
अद्भ्य	६।४।१	उ. २६४	उ. ६२५
अद्भानि मेरेये	६।२।७०	उ. २२८	उ. ५४६
अद्भान्तातिशये	८।१।३३	उ. ४७६	उ. ६०४
अद्भुतेर्दार्ढ्या	५।४।११४	उ. १३०	उ. ४०५
अद्भुत्यादिभ्यष्टक्	५।३।१०८	उ. ६८	उ. ०
अच	४।३।३१	पृ. ४२८	उ. १६८
अच उपसर्गातः	७।४।४७	उ. ४५०	उ. ८६०
अचः	६।४।१३८	उ. ३२६	उ. ६८८
अचः कर्तृयकि	६।१।१६५	उ. १६८	उ. ५२०
अचः कर्मकर्तरि	३।१।६२	पृ. १६८	पृ. ५६४
अचः परस्मिन्पूर्ववि०	१।१।५७	पृ. २२	पृ. १०६
अचतुरविचतुरसुच०	५।४।७७	उ. १२१	उ. ३६८
अचश्च	१।२।२८	पृ. ३८	पृ. १६७
अचस्तास्यत्यन्य०	७।२।६१	उ. ३६१	उ. ७७८
अचित्तहस्तिधेना०	४।२।४७	पृ. ३६२	उ. १३८
अचिताटदेशका०	४।३।६६	पृ. ४४३	उ. १८२
अचि र अतः	७।२।१००	उ. ४०३	उ. ७६४
अचि विभाषा	८।२।२१	उ. ५००	उ. ६४०
अचि शीर्षः	६।१।६२	उ. १६०	उ. ४४५
अचि अनुधातुभुवा०	६।४।७७	उ. ३१५	उ. ६६६
अचो अशिति	७।२।११५	उ. ४०६	उ. ७६८
अचोन्धादि टि	१।१।६४	पृ. २७	पृ. १३३
अचो यत्	३।१।६७	पृ. २०६	पृ. ५६१
अचो रक्षाभ्यां द्वे	८।४।४६	उ. ५७०	उ. १०३२
अचकावशक्ति	६।२।१५७	उ. २५०	उ. ५६८
अच्छयेः	७।३।११६	उ. ४४०	उ. ८४३
अच्छगत्यर्थवदेयु	१।४।६६	पृ. ६५	पृ. ३२३
अक्षप्रत्यन्यवपूर्वा०	५।४।७५	उ. १२०	उ. ३६८
अक्षयं संगतम्	३।१।१०५	पृ. २०८	पृ. ५६४
अक्षादी गुणवचना०	५।३।५८	उ. ८६	उ. ३४६
अक्षादेर्द्वितीयस्य	६।१।२	उ. १४१	उ. ४१६
अक्षाद्यतष्टाप	४।१।४	पृ. ३३०	उ. १८
अक्षाद्यदन्तम्	२।२।३३	पृ. १३५	पृ. ४१४
अक्षाविभ्यां व्यन्	५।१।८	उ. ३	उ. २३१
अजिनान्तस्योत्तरप०	५।३।८२	उ. ६१	उ. ३६१
अजिद्वयोश्च	७।३।६०	उ. ४२७	उ. ८२५
अजेर्व्यञ्जयोः	२।४।५६	पृ. १७४	पृ. ४८४

	अ. पा. मू.	काशिका	पदमञ्जरी
		प.	प.
अज्ञम्भनगमां सनि	६।४।१६	उ. २८६	उ. ६३६
अज्ञाते	५।३।७३	उ. ६०	उ. ३५६
अज्ञेः पूजायाम्	७।२।५३	उ. ३८८	उ. ७७६
अज्ञेर्लुक्	५।३।३०	उ. ८०	उ. ३३६
अज्ञेऽहन्दस्वस्य०	६।१।१७०	उ. १६१	उ. ५११
अज्ञेनपाठाने	८।२।४८	उ. ५०८	उ. ६५१
अज्ञेः सिचि	७।२।७१	उ. ३६४	उ. ०
अज्ञनासिकायाः सं०	५।४।११८	उ. १३१	उ. ४०६
अदकुष्याहनुम्यवाये०	८।४।२	उ. ५५७	उ. १०१६
अदभ्यासव्य०	६।१।१३६	उ. १८१	उ. ४६३
अदभ्यासगालवयोः	७।३।६६	उ. ४३६	उ. ८३६
अद्यो च	४।३।३३	पू. ४८८	उ. १६८
अद्यावकर्मकाञ्चित०	१।३।८८	पू. ७५	पू. २५८
अणि निपुत्ते	६।२।७५	उ. २२६	उ. ५४६
अयो ह्युचः	४।१।१५६	पू. ३७५	उ. ११४
अयोऽप्रगृह्यस्यानुना०	८।४।५७	उ. ५७२	उ. १०३३
अयकर्मणि च	३।३।१२	पू. २६२	पू. ६६७
अयकुटिलिकायाः	४।४।१८	पू. ४६५	उ. २०२
अयच	५।२।१०३	उ. ६५	उ. ३२२
अयिप्रोरेनार्थयोगुं६०	४।१।७८	पू. ३५१	उ. ६४
अयिनुगः	५।४।१५	उ. १०५	उ. ३०७
अयुदित्सवर्णस्य चा०	१।१।६६	पू. २६	पू. १३८
अयुगपनादिभ्यः	४।३।७३	पू. ४३७	उ. १७८
अयमहिष्यादिभ्यः	४।४।४८	पू. ४७७	उ. ०
अत आदेः	७।४।७०	उ. ४५७	उ. ८७६
अत वृज्	४।१।६५	पू. ३५८	उ. ६५
अत इनिठनी	५।२।११५	उ. ४७७	उ. ३२५
अत उत्सार्वधातुके	६।४।११०	उ. ३२२	उ. ६७६
अत उपधायाः	७।२।११६	उ. ४०६	उ. ०
अत एकहल्मध्ये०	६।४।१२०	उ. ३२४	उ. ६८१
अतः कृकर्मिजंसकु०	८।३।४६	उ. ५३८	उ. ६६२
अतश्च	४।१।१७७	पू. ३८०	उ. १२२
अतिगृह्याव्ययनसे०	५।४।४६	उ. ११२	उ. ३८७
अतिघेऽर्थः	५।४।२६	उ. १०८	उ. ०
अतिरतिक्रमयो च	१।४।६५	पू. १००	पू. ०
अतिशायने तमविष्टनी	५।३।५५	उ. ८५	उ. ३४४
अतेः शुनः	५।४।६६	उ. १२६	उ. ४०२

	अ. पा. सु.	काशिका	पदमञ्जरी
		ए.	ए.
अनेरकल्पदे	६।२।१६१	उ. २५८	उ. ५०५
अतो गुणे	६।१।६७	उ. १७१	उ. ४७२
अतो दीर्घो यञि	७।३।१०१	उ. ४३६	उ. ८३६
अतो भिस् ऐस्	७।१।६	उ. ३४३	उ. ७०४
अतोम	७।१।२४	उ. ३४६	उ. ७०६
अतो येषः	७।२।८०	उ. ३६६	उ. ७८४
अतो रोऽमुताडमुते	६।१।११३	उ. १७५	उ. ४८१
अतो लोपः	६।४।४८	उ. ३०८	उ. ६५७
अतो ज्ञान्तस्य	७।२।२	उ. ३६८	उ. ७४७
अतो ह्रस्वादेशयोः	७।२।७	उ. ३७०	उ. ७५१
अतो हेः	६।४।१०५	उ. ३२१	उ. ६७७
अत्वन्तसंयोगे च	२।१।२६	पू. ११२	पू. ०
अच लोपोभ्यासस्य	७।४।५८	उ. ४५३	उ. ८६३
अचानुनासिकः पूर्वस्य०	८।३।३	उ. ५२६	उ. ६७३
अजिभुगुक्तसर्वसिष्ठ०	२।४।६५	पू. १७७	पू. ०
अत्वसंतस्यवाधातोः	६।४।१४	उ. २६८	उ. ६३५
अत्वद्वत्त्वरप्रचमद०	७।४।६५	उ. ४६३	उ. ८७४
अटः सर्वेषां	७।३।१००	उ. ४३६	उ. ८३६
अटभ्यस्तात्	७।१।४	उ. ३४१	उ. ७०२
अटर्शनं लोपः	१।१।६०	पू. २६	पू. १२३
अटस्य यो सु लोपश्च	७।२।१०७	उ. ४०५	उ. ७६७
अटसो मात्	१।१।१२	पू. ६	पू. ६४
अटसोसेर्दादु दो सः	८।२।८०	उ. ५१६	उ. ६५८
अटिप्रभृतिभ्यः शपः	२।४।७२	पू. १८०	पू. ४६७
अटुरभवश्च	४।२।७७	पू. ४०७	उ. १४५
अट्टेहुयः	१।१।३	पू. ६	पू. ४०
अटोऽजिधर्त्यप्लिकि०	२।४।३६	पू. १७०	पू. ४८१
अटोऽनचे	३।२।६८	पू. २३३	पू. ६२६
अटोऽनुपदेशे	१।४।७०	पू. ५५	पू. ३२३
अट्टुतरादिभ्यः पञ्च०	७।१।२५	उ. ३४७	उ. ७१०
अट्भिः संस्कृतम्	४।४।१३४	पू. ४८७	उ. ०
अट्ठाश्वीनावष्टब्धे	५।२।१३	उ. ४१	उ. ८८६
अधः शिरसी पदे	८।३।४७	उ. ५३६	उ. ६६
अधिकम्	५।२।७३	उ. ५६	उ. ३०६
अधिकरणवाचिनश्च	२।३।६८	पू. १५६	पू. ४५५
अधिकरणवाचिना च	२।३।१३	पू. १२६	पू. ३६८
अधिकरणविचाले च	५।३।४३	उ. ८३	उ. ३४१

	अ. पा. सू.	काशिका पृ.	पटमञ्जरी पृ.
अधिकारो ग्रन्थः	३।४।४१	पृ. ३१९	पृ. ०
अधिकारो ग्रन्थः	३।२।१५	पृ. २२२	पृ. ६१५
अधिकारोतावत्ये अ	२।४।१५	पृ. १६३	पृ. ४६६
अधिकृत्य कृते ग्रन्थे	४।३।८०	पृ. ४४९	उ. १८९
अधिपरोषनर्धका	१।४।६३	पृ. ६६	पृ. ३३३
अधिपरोषवरे	१।४।६०	पृ. १००	पृ. ३३३
अधिशीङ्खासां कर्म	१।४।४६	पृ. ८०	पृ. ०
अधीगर्धटपेशां कर्मणि	२।३।५३	पृ. १११	पृ. ४४६
अधीष्टे अ	३।३।१६६	पृ. २६८	पृ. ०१९
अधुना	५।३।१०	उ. ००	उ. ३३६
अधेः प्रसहने	१।३।३३	पृ. ६२	पृ. २३५
अधेरपरिस्वम्	६।२।१८८	उ. २५८	उ. ५०४
अध्यायनतोविप्रकृष्टा०	२।४।५	पृ. १६०	पृ. ४६३
अध्याधपूर्वद्विगोर्लु०	५।१।२८	उ. ६	उ. २४३
अध्यायन्यायोद्याव०	३।३।१२२	पृ. २८५	पृ. ६६४
अध्यायानुवाक्योर्लुक्	५।२।६०	उ. ५३	उ. ३००
अध्यायिन्यदेशका०	४।४।०१	पृ. ४०५	उ. २१२
अध्यायिष्वेवर्धः	४।३।६६	पृ. ४३६	उ. १००
अध्वनोपलब्धौ	५।२।१६	उ. ४९	उ. २८०
अध्वयुक्वाययोज्ञातो	६।२।१०	उ. २०८	उ. ५३९
अध्वयुक्तुरनपुंसकम्	२।४।४	पृ. १६०	पृ. ४६३
अन	६।४।१६०	उ. ३३०	उ. ६६६
अन उपधानोपिनो०	४।१।२८	पृ. ३३०	उ. ३०
अनहसौ	७।१।६३	उ. ३६५	उ. ०३६
अनवि अ	८।४।४०	उ. ५००	उ. १०३२
अनन्यन्तगतां तात्	५।४।४	उ. १०२	उ. ३०१
अनन्याधानउरसि०	१।४।०५	पृ. ६६	पृ. ३२४
अनन्यतने सह	३।२।१११	पृ. २४२	पृ. { अमु. ६५६ मु. ६४०
अनन्यतने लुट्	३।३।१५	पृ. २४३	पृ. ६६८
अनन्यतनेर्हिनन्यत०	५।३।२१	उ. ००	उ. ०
अनन्ताग्रसर्वातिह०	५।४।२३	उ. १००	उ. ३८०
अनन्यस्यापि वचना०	८।२।१०५	उ. ५२४	उ. ६६६
अनभिहिते	२।३।१	पृ. १३०	पृ. ४१६
अनवर्ज्यमर्धयो०	३।३।१४५	पृ. २६३	पृ. ००४
अनवच	५।४।१०८	उ. १२६	उ. ०
अनसन्ताग्रपुंसका०	५।४।१०३	उ. १२०	उ. ४०३

	अ. पा. मू.	काशिका पृ.	पदमञ्जरी पृ.
अनाद्यकः	७।३।११२	उ. ४०५	उ. ०
अनिगन्तोऽन्वृत्ता ७०	६।३।५२	उ. २२३	उ. ५४४
अनितेः	८।४।१६	उ. ५६३	उ. १०२४
अनिदितां हल उ००	६।४।३४	उ. ३०२	उ. ६५०
अनुकम्पायाम्	५।३।७६	उ. ६०	उ. ३६०
अनुकरणं चानितिप०	१।४।६२	पृ. ६४	पृ. ६२१
अनुकाभिकाभीकः०	५।३।७४	उ. ५७	उ. ३०६
अनुगद्यमापामे	५।४।८३	उ. १२३	उ. ४००
अनुगादिनष्टक	५।४।१३	उ. १०५	उ. ३७६
अनुग्वल्लभाभी	५।३।१५	उ. ४१	उ. २८७
अनुदात्तं सर्वमपाडादी व	८।१।१८	उ. ४७०	उ. ८६७
अनुदात्तहित आत्म०	१।३।१२	पृ. ५६	पृ. २२२
अनुदात्तं च	८।१।३	उ. ४६४	उ. ८८१
अनुदात्तं पदमेक०	६।१।१५८	उ. १८७	उ. ५००
अनुदात्तं प्रश्नान्ता०	८।२।१००	उ. ५२२	उ. ६६८
अनुदात्तस्य च य०	६।१।१६१	उ. १८६	उ. ५०६
अनुदात्तस्य चर्तुप५०	६।१।५६	उ. १५६	उ. ४४४
अनुदात्तादेरेञ्	४।३।४४	पृ. ३६१	उ. १३५
अनुदात्तादेशच	४।३।५४०	पृ. ४५५	उ. १६३
अनुदात्ते च	६।१।१६०	उ. १६७	उ. ५१८
अनुदात्ते च कुधपरे	६।१।१२०	उ. १७७	उ. ४८४
अनुदात्तेतश्चलनादेः	३।३।१४६	पृ. २५०	पृ. ६५४
अनुदात्तापदेशवन०	६।४।३७	उ. ३०४	उ. ६५३
अनुदात्ता सुष्ठ्वी	३।१।४	पृ. १८३	पृ. ५०७
अनुनासिकस्य क्ति०	६।४।१५	उ. २६६	उ. ६३६
अनुनासिकात्परोनु०	८।३।४	उ. ५२७	उ. ६७३
अनुपठसर्वावाधान००	५।३।६	उ. ३६	उ. २८४
अनुपठान्वेष्टा	५।३।६०	उ. ६०	उ. ३१४
अनुपराभां ऊञः	१।३।७६	पृ. ७४	पृ. २५७
अनुपसर्गाञः	१।३।७६	पृ. ७३	पृ. २५६
अनुपसर्गाङ्कुल्लदीय०	८।३।५५	उ. ५०६	उ. ६५७
अनुपसर्गाट्टा	१।३।४३	पृ. ६४	पृ. २३८
अनुपसर्गाल्लिप्य०	३।१।१३८	पृ. २१६	पृ. ६०५
अनुपसर्जनात्	४।१।१४	पृ. ३३३	उ. २५
अनुप्रतिपक्षश्च	१।४।४१	पृ. ८७	पृ. २६६
अनुप्रवचनादिभ्यः	५।१।१११	उ. २६	उ. २६५
अनुप्राप्तगादिनिः	४।३।६३	पृ. ३६८	उ. १४७

	अ. पा. मू.	काशिका	पट्टमञ्जरी
		पृ.	पृ.
अनुवृत्तमया	२।१।१५	पृ. १०८	पृ. ३५७
अनुवृत्तगो	१।४।८४	पृ. ८८	पृ. ३२८
अनुवादे चर्यानाम्	२।४।३	पृ. १५६	पृ. ४६१
अनुविपर्यभिनिभ्यः०	८।३।७२	उ. ५४६	उ. १००७
अनुवृत्तिकादीनां च	७।३।२०	उ. ४९३	उ. ८०६
अनुस्वारस्य षष्ठि०	८।४।५८	उ. ५७२	उ. १०३३
अनुष्ठानान्तर्पञ्चि०	४।१।१०४	पृ. ३६१	उ. ८६
अनेकमन्त्रपट्टार्थं	२।२।२४	पृ. १३२	पृ. ४०४
अनेकालुशित्सर्वस्य	१।१।५५	पृ. २१	पृ. १०२
अनो नुद	८।२।१६	उ. ४८८	उ. ८३६
अनो बहुव्रीहेः	४।१।१२	पृ. ३३३	उ. २३
अनो भावकर्मवचनः	६।२।१५०	उ. २४८	उ. ५६६
अनोरकर्मकात्	१।३।४६	पृ. ६६	पृ. २३६
अनोरप्रधानकनी०	६।२।१८६	उ. २५८	उ. ५७४
अनोऽश्मायः सरसां०	५।४।६४	उ. १२५	उ. ०
अनो कर्मणि	३।२।१००	पृ. २४०	पृ. ६३४
अन्तः	६।२।८२	उ. २३३	उ. ५५०
अन्तः	६।२।१४३	उ. २४५	उ. ५६४
अन्तः	६।२।१७६	उ. २५६	उ. ०
अन्तः	८।४।२०	उ. ५६३	उ. १०२४
अन्तःपूर्वपट्टादृञ्	४।३।६०	पृ. ४३४	उ. १०४
अन्तरं वहिर्व्योमोप०	१।१।३६	पृ. १६	पृ. ८३
अन्तरदेशे	८।४।२४	उ. ५६४	उ. १०२६
अन्तरपरिपञ्चे	१।४।६५	पृ. ८५४	पृ. ३२२
अन्तरान्तरेण युक्ते	२।३।४	पृ. १३८	पृ. ४२१
अन्तर्धनो देशे	३।३।७८	पृ. २७६	पृ. ६८२
अन्तर्धो येनादश्विन०	१।४।२८	पृ. ८४	पृ. २८०
अन्तर्बहिर्भ्यो च०	५।४।११७	उ. १३१	उ. ०
अन्तर्व्यतिवृत्तीर्नुक्	४।१।३२	पृ. ३३८	उ. ३६
अन्तश्च	६।२।१८०	उ. २५६	उ. ०
अन्तश्च तत्रै युगपत्	६।१।२००	उ. १६६	उ. ५२३
अन्तात्यन्ताध्वदूर०	३।२।४८	पृ. २२८	पृ. ६२०
अन्तादिवच्च	६।१।८५	उ. १६७	उ. ४६२
अन्तिकयादयोर्नैद०	५।३।६३	उ. ८७	उ. ३५१
अन्तोऽन्तादुत्तर०	६।१।१६६	उ. १६०	उ. ५१०
अन्तोऽवत्याः	६।१।२२०	उ. २०३	उ. ५२५
अन्त्यात्पूर्वं बहुवः	६।२।८३	उ. २३१	उ. ५५१

	काशिका	पदमञ्जरी
अ. पा. सू.	पृ.	पृ.
अचाराणः	४।४।८५	पृ. ४०० उ. ०
अक्षेप व्यङ्ग्येन	२।१।३४	पृ. ११३ पृ. ३६६
अन्यतो हीय	४।१।४०	पृ. ३४० उ. ४३
अन्यथैवंकथमित्यु०	३।४।२०	पृ. ३०८ पृ. ०३८
अन्यपदार्थे च सञ्ज्ञा०	२।१।२१	पृ. ११० पृ. ०
अन्यारादितरतैदि०	२।३।२६	पृ. १४५ पृ. ४३५
अन्येभ्योपि दृश्यते	३।३।१०८	पृ. २५६ पृ. ६३०
अन्येभ्योपि दृश्यते	३।३।१३०	पृ. २८३ पृ. ६८५
अन्येभ्योपि दृश्यन्ते	३।३।०५	पृ. २३५ पृ. ६६०
अन्येषामपि दृश्यते	६।३।१३०	उ. २६४ उ. ६२४
अन्येष्वपि दृश्यते	३।३।१०१	पृ. २४० पृ. ६३४
अन्यस्यानुलोम्ये	३।४।६४	पृ. ३१० पृ. ०३८
अन्यवतप्ताद्द्रव्यसः	५।३।८१	उ. १२३ उ. ३६६
अपमुरो कामुलि	६।१।५३	उ. १५० उ. ४४३
अपघनोद्गम	३।३।८१	पृ. २२६ पृ. ६८३
अपचितश्च	०।२।३०	उ. ३८१ उ. ०६६
अपत्यं पात्रवर्धति०	४।१।१६३	पृ. ३०६ उ. ११५
अपथं नपुंसकम्	२।४।३०	पृ. १६० पृ. ४००
अपदाती साञ्चाल्	४।२।१३५	पृ. ४१६ उ. १५६
अपदान्तस्य सूर्यन्यः	८।३।५५	उ. ५४१ उ. ६६४
अपपरिबहिर्लब्धयः०	२।१।१२	पृ. १०८ पृ. ३५६
अपपरी वर्जने	१।४।८८	पृ. ६८ पृ. ३२६
अपमित्ययाचित्वाभ्यां०	४।४।२१	पृ. ४६५ उ. २०३
अपरस्परः क्रिया०	६।१।१४४	उ. १८३ उ. ४६५
अपरिमाणवित्ताच्च०	४।१।२०	पृ. ३३६ उ. ३४
अपरिहृताश्च	०।२।३२	उ. ३८२ उ. ०६६
अपरोक्षे च	३।२।११६	पृ. २४४ पृ. ६५६
अपवर्गे वृत्तीया	२।३।६	पृ. १३६ पृ. ४२३
अपस्करो रपाङ्गम्	६।१।१४६	उ. १८४ उ. ४६८
अपस्यपेधामाचक्षुरा०	६।१।३६	उ. १५३ उ. ४३६
अपहृये चः	१।२।४४	पृ. ६४ पृ. २३८
अपाञ्च	६।२।१८६	उ. २५० उ. ५०४
अपाञ्चतुष्पाञ्चकु०	६।१।१४२	उ. १८२ उ. ४६५
अपादाने वाहीयद्वेष्टाः	५।४।४५	उ. ११२ उ. ३८६
अपादाने पञ्चमी	२।३।२८	पृ. १४५ पृ. ४३४
अपादाने परीक्षायाम्	३।४।५२	पृ. ३१३ पृ. ०३३

	अ. पा. सू.	काशिका	पटमञ्जरी
		पृ.	पृ.
अपाट्टः	१।३।७३	पृ. ७२	पृ. ०
अपिः पठार्थसम्भाव०	१।४।६६	पृ. १००	पृ. ३३२
अपूर्वपटादन्यतर०	४।१।१४०	पृ. ३७०	उ. १०८
अपूत एकालुपस्थयः	१।२।४१	पृ. ४३	पृ. १०७
अपे अशतमसोः	३।२।५०	पृ. २२६	पृ. ०
अपे च लघः	३।२।१४४	पृ. २४६	पृ. ०
अपेतापोढमुक्तपति०	२।१।३८	पृ. ११५	पृ. ३६६
अपेनपचपानिसृभ्यां चः	४।२।२७	पृ. ३८७	उ. १३२
अपो भि	७।४।४८	उ. ४५१	उ. ८६०
अपुनृचुल्लसनपुनृपु०	६।४।११	उ. २६०	उ. ६३०
अपुनृरणीपमाशयोः	५।४।११६	उ. १३०	उ. ४०५
अप्रत्ययात्	३।३।१०२	पृ. २८०	पृ. ०
अमुतवदुषस्थिते	६।१।१२६	उ. १७६	उ. ४८७
अभाषितपुंस्काञ्च	७।३।४८	उ. ४२३	उ. ८२०
अभिजनश्च	४।३।६०	पृ. ४४२	उ. १८१
अभिजिह्विदुभ०	५।३।११८	उ. १००	उ. ३६६
अभिज्ञावचने लट्	३।२।११२	पृ. २४२	पृ. ६४१
अभिनिविशश्च	१।४।४७	पृ. ८८	पृ. ३१०
अभिनिष्क्रामतिट्वा०	४।३।८६	पृ. ४४०	उ. १८१
अभिनिष्ठः स्तनः०	८।३।८६	उ. ५४६	उ. ११०६
अभिप्रत्यतिभ्यः लिपः	१।३।८०	पृ. ७४	पृ. ०
अभिरभागे	१।४।६१	पृ. ६६	पृ. ३३१
अभिविधा भावबनुष्	३।३।४४	पृ. २६६	पृ. ६७७
अभिविधा सम्यदा च	५।४।५३	उ. ११४	उ. ३६०
अमृततद्भावे कभ्यसि०	५।४।५०	उ. ११३	उ. ३८८
अभेसुअम्	६।२।१८५	उ. २५७	उ. ५७४
अभेसुआविदुषं	७।२।२५	उ. ३८०	उ. ७६४
अभ्यमिचाञ्च च	५।२।१७	उ. ४१	उ. २८७
अभ्यस्तस्य च	६।१।३३	उ. १५२	उ. ४३६
अभ्यस्तानामादिः	६।१।१८६	उ. १६६	उ. ५१८
अभ्यासस्यासवर्थे	६।४।७८	उ. ३१५	उ. ६७०
अभ्यासाञ्च	७।३।५५	उ. ४२६	उ. ८२४
अभ्यासे चर्च	८।४।५४	उ. ५७२	उ. १०३३
अभ्युत्साढयां प्रजन०	३।१।४२	पृ. १६४	पृ. ५५४
अमनुष्यकर्तृके च	३।३।५३	पृ. २२६	पृ. ६२१
अम ह्रस्वमगरेनु०	६।२।८६	उ. २३२	उ. ०
अम तवत्यदन्यतर०	३।१।१२२	पृ. २११	पृ. ५६६

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
अमावास्याया वा	४।३।३०	पृ. ४२८	उ. १६८
अमि पूर्वः	६।१।१०७	उ. १७४	उ. ४७८
अमु चच्छन्दसि	५।४।१२	उ. २०४	उ. ३७६
अमूर्धमस्तकात्स्वां०	६।३।१२	उ. २६४	उ. ५८३
अमेवाव्ययेन	२।२।२०	पृ. १३१	पृ. ४०३
अमो मय	७।१।४०	उ. ३५१	उ. ७१८
अमरुधरवरितुभय०	८।२।७०	उ. ५१४	उ. ६५६
अम्बाम्बोभूमिस०	८।३।६०	उ. ५५१	उ. १००
अम्बार्थनद्रोहृत्वः	७।३।१०७	उ. ४३८	उ. ८४६
अम संकुटो	७।१।६६	उ. ३६७	उ. ७४५
अयःशूलदण्डाजिना०	५।२।७६	उ. ५७	उ. ३१०
अयह पि क्ति	७।४।२२	उ. ४४५	उ. ८५४
अयनं च	८।४।२५	उ. ५६४	उ. १०८६
अयस्त्रयादीनि ह०	१।४।२०	पृ. ८२	पृ. ८७७
अयामन्ताव्याव्येत्वि०	६।४।५५	उ. ३०६	उ. ६३१
अयस्यान्मनुष्ये	४।२।१०६	पृ. ४१८	उ. १५८
अरिष्टगोहपूर्वे च	६।२।१००	उ. २३५	उ. ५५४
अर्द्धवदजन्तस्य सु०	६।३।६७	उ. २७८	उ. ६७७
अर्धमनश्चक्षुश्चेत्तार०	५।४।५१	उ. ११४	उ. ३८६
अतिपिपत्योश्च	७।४।७७	उ. ४५८	उ. ८६६
अतिनृधूमस्वनस०	३।२।१८४	पृ. २५८	पृ. ६६१
अतिहोष्णीगीक०	७।३।३६	उ. ४१६	उ. ८५४
अर्धदधधतुरपत्ययः०	१।२।४५	पृ. ४४	पृ. १८१
अर्थे	६।२।४४	उ. २२१	उ. ५३६
अर्थे विभावा	६।३।१००	उ. २८६	उ. ०
अर्थः संनिविध्यः	७।२।२४	उ. ३०६	उ. ०
अर्थं न्युत्तकम्	२।२।२	पृ. १२५	पृ. ३८८
अर्थोऽः पुंसि च	२।४।३१	पृ. १३७	पृ. ४७७
अर्धाक्ष	५।४।१००	उ. १२७	उ. ०
अर्धात्परिमाणस्य पू०	७।३।२६	उ. ५१६	उ. ८११
अर्धाद्यत्	४।३।४	पृ. ४२३	उ. १६३
अर्धं वावरी द्वयव्यच्	६।२।६०	उ. २३२	उ. ५५३
अर्थः स्वामिर्व्यययोः	३।१।१०३	पृ. २७७	पृ. ५६४
अर्थस्यसावनजः	६।४।१२७	उ. ३२७	उ. ६८५
अर्थसादिभ्याच्	५।२।१२७	उ. ७१	उ. ६२६
अर्हः	३।२।१२	पृ. २०१	पृ. ०
अर्हः पश्यसाधम्	३।२।१३३	पृ. २४७	पृ. ६५०

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		प.	प.
अहं कल्पवृक्षश्च	३।३।१६६	पु. २६६	पु. ७१३
अमं कञ्जनिराक०	३।३।१३६	पु. २४८	पु. ६५१
अमं कल्प्योः प्रतिषे०	३।४।१८	पु. ३०६	पु. ७२२
अनुगुत्तरपदे	६।३।१	उ. २६१	उ. ५७७
अनाक्यस्य	१।१।५२	पु. २१	पु. १००
अनाक्यस्यात्पूर्वं उपधा	१।१।६५	पु. २७	पु. १३४
अन्याख्यायाम्	५।४।१३६	उ. १३५	उ. ४०६
अन्याचतरम्	२।३।३४	पु. १३६	पु. ४१४
अन्ये	५।३।८५	उ. ६३	उ. ०
अन्तेपानः	६।४।१३४	उ. ३२८	उ. ६८७
अवक्रवः	४।४।५०	पु. ४७१	उ. ३०८
अवलीपणे कन्	५।३।६५	उ. ६५	उ. ३६६
अवहस्कोटापनस्य	६।१।१२३	उ. १७७	उ. ४८४
अवचले च	३।४।१५	पु. ३०६	पु. ७२१
अवग्रहपदवर्गार्थं	३।१।१०१	पु. २०७	पु. ५६३
अवग्रहासि च	६।१।१२१	उ. १७७	उ. ०
अवग्रहादुतोः	७।३।११	उ. ४१०	उ. ८०६
अवग्रहे च प्राग्वी०	४।३।१३५	पु. ४५३	उ. १६२
अवग्रहि ठंश्च	५।१।८४	उ. ३३	उ. २६०
अवगाः प्रवेतवाः पुरो०	८।३।६७	उ. ५१३	उ. ६५५
अवगतमन्येभ्यस्तमसः	५।४।७६	उ. १२२	उ. ३६६
अवाज्ञानस्यनादिदू०	८।३।६८	उ. ५४५	उ. १००३
अवात्कुटारश्च	५।३।३०	उ. ४४	उ. २६१
अवाद्यः	१।३।५१	पु. ६६	पु. २४०
अवारणारात्यन्तानु०	५।३।११	उ. ४०	उ. २८५
अवृद्धादपि बहु०	४।३।१२५	पु. ४१६	उ. १५७
अवृद्धाभ्यो नदी०	४।१।११३	पु. ३६४	उ. १०३
अवेः कः	५।४।२८	उ. १०८	उ. ०
अवे ग्रहोवर्षप्रतिषे०	३।३।५१	पु. २७१	पु. ६७६
अवेतृस्त्रोर्ध्वं	३।३।१२०	पु. २८५	पु. ६६४
अवे यजः	३।३।७२	पु. २३४	पु. ६८७
अवेदेधोऽत्रयचष्टि०	६।४।२६	उ. ३०३	उ. ६५१
अवेदेर्निवः	३।३।२६	पु. २६६	पु. ६७३
अव्यक्तानुकरणास्या०	६।१।६८	उ. १७१	उ. ४७७
अव्यक्तानुकरणादुद्गु०	५।४।५७	उ. ११६	उ. ३६१
अव्यर्थं विभक्तिरसीप०	२।१।६	पु. १०५	पु. ३५३
अव्ययसर्वनामामक०	५।३।७१	उ. ८६	उ. ३५८

		काशिका	पदमञ्जरी
	अ. पा. सु.	पृ.	पृ.
अव्ययान्यपु	४।२।१०४	पृ. ४१०	उ. १५१
अव्ययादाप्नुयः	२।४।८२	पृ. १८२	पृ. ४६५
अव्ययीभावः	२।१।५	पृ. १०५	पृ. ३५२
अव्ययीभावश्च	१।१।४१	पृ. १८	पृ. ८८
अव्ययीभावश्च	२।४।१८	पृ. १६३	पृ. ४७१
अव्ययीभावश्च	४।३।५६	पृ. ४३४	उ. १०४
अव्ययीभावे चाकाले	६।३।८१	उ. २८२	उ. ६१४
अव्ययीभावे शस्त्र०	५।४।१००	उ. १३८	उ. ४०३
अव्ययेयवाभिप्रेता०	३।४।५६	पृ. ३१५	पृ. ७३५
अव्यादव्यादव्यक्त०	६।१।११६	उ. १०६	उ. ४८३
अव्यये यस्मा०	४।३।६४	पृ. ४३५	उ. १०५
अव्ययाद्योदव्यध०	०।४।३४	उ. ४४७	उ. ८५०
अव्याला च	२।४।२४	पृ. १६५	पृ. ४०३
अव्ययेतेरच	०।४।७२	उ. ४५०	उ. ०
अव्ययोरद्वयवर्णा०	०।१।५१	उ. ३५३	उ. ७२०
अव्ययस्यादिभ्यश्च	४।१।८४	पृ. ३५३	उ. ७५
अव्ययैकाग्रगमः	५।२।१६	उ. ४३	उ. २८०
अव्ययाद्यस्यात्	०।४।३७	उ. ४४८	उ. ८५०
अव्यादिभ्यःफञ्	४।१।११०	पृ. ३६३	उ. १०१
अव्ययमानञ्	४।४।१२६	पृ. ४८५	उ. २२३
अव्ययशित्तंठलं०	५।४।७	उ. १०३	उ. ३७२
अव्ययानुतीयास्य०	६।३।६६	उ. २८५	उ. ६१७
अव्यय वा विभक्ति	०।२।८४	उ. ३६०	उ. ७८६
अव्ययः संज्ञायाम्	६।३।१२५	उ. २६२	उ. ०
अव्यये ङीष्वात्	६।१।१७२	उ. १६३	उ. ५११
अव्यय्य ङीष्	०।१।२१	उ. ३४६	उ. ७०८
असंयोगान्तिट् कित्	१।२।५	पृ. ३२	पृ. १५१
असंज्ञार्थं तिल०	४।३।१४६	पृ. ४५६	उ. १६४
असमासे निष्का०	५।१।२०	उ. ७	उ. ७३६
असंप्रतिके	४।३।६	पृ. ४२४	उ. १६३
असिद्धवद्वभात्	६।४।७२	उ. ३०१	उ. ६४०
असुरस्य स्वम्	४।४।१२३	पृ. ४८५	उ. २२२
असृष्टललाटयो०	६।२।३६	पृ. २२६	पृ. ६१६
अस्तं च	१।४।६८	पृ. ६५	पृ. ३२३
अस्ताति च	५।३।४०	उ. ८२	उ. ३४१
अस्तिनास्तिटिष्टं०	४।४।६०	पृ. ४७२	उ. २१०
अस्तिनिर्वापृक्तं	०।३।६६	उ. ४३५	उ. ८३८

	अ. पा. नं.	काशिका	पटमञ्जरी
		पृ.	पृ.
अस्तेभुः	२।४।५३	पृ. १७३	पृ. ४८३
अस्थिदधिसकृद्य०	३।१।७५	उ. ३६९	उ. ७३२
अस्मदौतुयोश्च	१।२।५६	पृ. ४६	पृ. १६७
अस्मद्यु तमः	१।४।१०७	पृ. १०२	पृ. ३४०
अस्मायामेधाव०	५।२।१२१	उ. ६६	उ. ३२७
अस्य च्चौ	७।४।३२	उ. ४४७	उ. ८५६
अस्यतिवृषाः क्रिया०	३।४।५७	पृ. ३५५	पृ. ७३५
अन्यतिवृत्तिव्याप्ति०	३।१।५२	पृ. १६६	पृ. ५६१
अन्यते स्युक्	७।४।१७	उ. ४४४	उ. ८५३
अस्वाङ्गपूर्वपटाद्वा	४।१।५३	पृ. ३४५	उ. ५४
अष्टः सर्वैकदेशसंख्या०	५।४।८७	उ. १२३	उ. ४००
अष्टशुभमोयुम्	५।२।१४०	उ. ७४	उ. ३३९
अष्टन	८।२।६८	उ. ५१३	उ. ८५६
अष्टाने द्वितीया	६।२।४७	उ. २२२	उ. ५४०
अष्टेति विनियोगे च	८।१।६१	उ. ४८३	उ. ८११
अष्टौ च	८।१।४०	उ. ४७७	उ. ८०५
अष्टौखिरेव	६।४।१४५	उ. ३३९	उ. ६६०
अष्टौतन्तात्	८।४।७	उ. ५५६	उ. १०२०
अष्टौह रतभ्यः	५।४।८८	उ. १२४	उ. ४०१
आकङ्कारादेका संज्ञा	१।४।१	पृ. ७८	पृ. ३१०
आकर्षाष्टत्	४।४।६	पृ. ४६३	उ. ८०२
आकर्षाष्टिभ्यः कन्	५।२।६४	उ. ५५	उ. ३०७
आकानिकडाडान्त०	५।१।११४	उ. ३०	उ. २६६
आक्रन्दाटुञ्च	४।४।३८	पृ. ४६८	उ. ३०६
आक्रोशे च	६।२।१५८	उ. २५१	उ. ५६८
आक्रोशे नश्यतिः	३।३।११२	पृ. २८३	पृ. ६६१
आक्रोशे खन्योर्हः	३।३।४५	पृ. २७०	पृ. ६०८
आक्रोस्तच्छीलत०	३।२।१३४	पृ. २४७	पृ. ६५०
आख्यातोपयोगे	१।४।२६	पृ. ८४	पृ. २८८
आगदीनः	५।२।१४	उ. ४१	उ. २६६
आगम्यकीगिहन्०	२।४।७०	पृ. १७६	पृ. ४६१
आगहायवत्वाटुक्	४।२।२२	पृ. ३८६	उ. १३१
आह उद्गमने	१।३।४०	पृ. ६४	पृ. २३७
आहि वापः	७।३।१०५	उ. ४३७	उ. ८४०
आहि ताच्छीले	३।२।११	पृ. २२१	पृ. ६१४
आहि युद्धे	३।३।७३	पृ. २७५	पृ. ०
आही दानास्पतिह०	१।३।२०	पृ. ५७	पृ. ३३०

	अ. पा. सु.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
आङो नास्त्रियाम्	७।३।१२०	उ. ४४०	उ. ८४४
आङोऽनुनासिक०	६।१।१२६	उ. १७८	उ. ४८६
आङो यमहनः	१।३।२२	पृ. ६०	पृ. ८३३
आङो यि	७।१।६५	उ. ३५७	उ. ७२५
आङ्गर्थादाभिधियाः	२।१।१३	पृ. १०८	पृ. ३५६
आङ्गर्थादावचने	१।४।८६	पृ. १६	पृ. ३२८
आङ्गर्थाङ्गवच	६।१।७४	उ. १६४	उ. ४५५
आ च त्वात्	५।१।१२०	उ. ३२	उ. ८७४
आ च हो	६।४।११७	उ. ३२४	उ. ६८१
आचायौपसर्जन०	६।२।१०४	उ. २३५	उ. ५३६
* आचायौपसर्जनश्चा०	६।२।३६	उ. २१७	उ. ५५४
आच्छीनद्योर्नुम्	७।१।८०	उ. ३६२	उ. ७३३
आञ्जसेरसुक्	७।१।५०	उ. ३५३	उ. ७२०
आज्ञागिनि च	६।३।५	उ. २६२	उ. ०
आटश्च	६।१।८०	उ. १६८	उ. ४६६
आटकादीनाम्	६।४।७२	उ. ३१३	उ. ६६७
आहुतमस्यपिबु	३।४।८२	पृ. ३२४	पृ. ७४८
आटकाचितपात्रा०	५।१।५३	उ. १५	उ. ३४६
आद्यसुभगस्तुत०	३।२।५६	पृ. २३०	पृ. ६३३
आद्यनद्याः	७।३।११२	उ. ४३६	उ. ८४२
आत रे	३।४।६५	पृ. ३२४	पृ. ७४६
आत औ श्रुतः	७।१।३४	उ. ३४६	उ. ७१३
आतः	३।४।११७	पृ. ३२७	पृ. ७५२
आतश्चोपसर्गे	३।१।१३६	पृ. २१६	पृ. ०
आतश्चोपसर्गे	३।३।१०६	पृ. २८१	पृ. ६८६
आतोडितः	७।२।८१	उ. ३८७	उ. ७८५
आतोडि नित्यं	८।३।३	उ. ५२७	उ. ८७३
आतो धातोः	६।४।१४०	उ. ३२६	उ. ६८८
आतोऽनुपसर्गे कः	३।२।३	पृ. २१६	पृ. ६११
आतो मनिनकृति०	३।२।७४	पृ. २३५	पृ. ६२७
आतो युक्चिच्छ०	७।३।३३	उ. ४१८	उ. ८१३
आतो युक्	३।३।१२८	पृ. २८७	पृ. ०
आतोऽनोप इटि च	६।४।६४	उ. ३१७	उ. ६६५
आत्मनश्च पुरस्ते	६।३।६	उ. ३६७	उ. ५८२
आत्मनेपदेऽनतः	७।१।५	उ. ३४२	उ. ७०२

* अत्र सूत्रेवादिनीद्विति अशु. वासीति शु. ।

	अ. पा. सू.	काशिका पृ.	पदमञ्जरी पृ.
आत्मनेपदेऽन्यतः०	२।४।४४	पृ. १७१	पृ. ४८३
आत्मनेपदेऽन्यतरः०	३।१।५४	पृ. १८७	पृ. ५६२
आत्मन्विषयजनः०	५।१।८	उ. ३	उ. २३१
आत्ममाने शेष	३।२।८३	पृ. २३७	पृ. ६२६
आत्माध्यानां श्रे	६।४।१६६	उ. ३३७	उ. ०
आयर्षणिकस्यैकः०	४।३।१३३	पृ. ४५३	उ. १२०
आदरानादयोः सु०	१।४।६३	पृ. ६४	पृ. ३२१
आद्याचार्याणां	७।३।४६	उ. ४२४	उ. ८३१
आदिः प्रत्येनसि	६।२।२७	उ. २१४	उ. ५३४
आदिः सिचोन्वः०	६।१।१८७	उ. १८६	उ. ५१८
आदिकर्मणि कः क०	३।४।७१	पृ. ३१६	पृ. ७४२
आदितश्च	७।२।१६	उ. ३७७	उ. ७६०
आदिरन्त्येन सहेता	१।१।७१	पृ. ३६	पृ. १४१
आदिरुदात्तः	६।२।६४	उ. २२६	उ. ५४७
आदिर्जिदुहवः	१।३।५	पृ. ५४	पृ. २१६
आदिर्गमुन्यन्यतः०	६।१।१६४	उ. १८८	उ. ५२०
आदिर्गिहृणादीनाम्	६।२।१२५	उ. २४०	उ. ५५६
आद्यगमधुनजनः०	३।२।१७१	पृ. २५५	पृ. ६५८
आदेः परस्य	१।१।५४	पृ. २१	पृ. १०२
आदे च उददेशे शि०	६।१।४५	उ. १५५	उ. ४३८
आदेशप्रत्यययोः	८।३।५६	उ. ५४२	उ. ६६७
आद्रुणः	६।१।८७	उ. १६८	उ. ४६८
आद्यन्तपदेकस्मिन्	१।१।२१	पृ. ११	पृ. ७२
आद्यन्ता टकितौ	१।१।४६	पृ. १६	पृ. ६१
आद्युदात्तं टुच्छन्तः०	६।२।११६	उ. २३६	उ. ५५७
आद्युदात्तश्च	३।१।३	पृ. १८३	पृ. ५०३
आधाराधिकरणम्	१।४।४५	पृ. ८७	पृ. २६६
आनङ् कृता हुन्ते	६।३।२५	उ. २६७	उ. ५८६
आनाद्यो नित्ये	३।१।१२७	पृ. २५३	पृ. ६०१
आनि लोट्	८।४।१६	उ. ५६२	उ. १०२३
आने मुक्	७।२।८२	उ. ३६७	उ. ७८५
आन्महतः समाना०	६।३।४६	उ. २७३	उ. ५६६
आपत्यस्य च तद्धि०	६।४।१५१	उ. ३३३	उ. ६६२
आपोनुवाणोऽपू०	६।१।११८	उ. १७६	उ. ४८३
आपोन्यतरस्याम्	७।४।१५	उ. ४४४	उ. ०
आपृञ्पृधामीत्	७।४।५४	उ. ४५२	उ. ८६२
आपृपदे प्राप्नोति	५।२।८	उ. ३६	उ. २८३

	अ. पा. मू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
आवाधे च	८।१।१०	उ. ४६६	उ. ८२०
आभीक्ष्ण्ये शमुत् च	३।४।२२	पृ. ३०७	पृ. ७२४
आम एकान्तरमाम०	८।१।१५	उ. ४८१	उ. ८०६
आमः	२।४।८१	पृ. १८१	पृ. ४६५
आमन्त्रितं पूर्वमपि०	८।१।७२	उ. ४८७	उ. ८१७
आमन्त्रितस्य च	६।१।१८८	उ. १८८	उ. ५२१
आमन्त्रितस्य च	८।१।१६	उ. ४७०	उ. ८६७
आमि सर्वनाम्. मुद्	७।१।५२	उ. ३५४	उ. ७२०
आमेतः	३।४।६०	पृ. ३२३	पृ. ७४६
आमृत्यवत्कजानु०	१।३।६३	पृ. ६६	पृ. २४४
आमेदितं भर्त्सने	८।२।६५	उ. ५२१	उ. ८६६
आवनेषीनीययः फड०	७।१।२	उ. ३४१	उ. ७००
आयादय आर्द्धधातु०	३।१।३१	पृ. १६१	पृ. ५४३
आयुक्तकुशलाभ्यां०	२।३।४०	पृ. १४६	पृ. ४३६
आयुधजोविभ्यश्चः०	४।३।६१	पृ. ४४२	उ. १८२
आयुधजोविस्था०	५।३।११४	उ. ६६	उ. ३६८
आयुधाच्च च	४।४।१४	पृ. ४६४	उ. २०२
आरगुटीचाम	४।१।१३०	पृ. ३६८	उ. १०६
आर्धधातुकं श्रेयः	३।४।११४	पृ. ३२८	पृ. ७५३
आर्द्धधातुकस्येद०	७।२।३५	उ. ३८३	उ. ७६७
आर्धधातुके	२।४।३५	पृ. १६६	पृ. ४८०
आर्धधातुके	६।४।४६	उ. ३०७	उ. ६५५
आर्षा श्राद्धशकुमा०	६।२।५८	उ. २२४	उ. ०
आर्हादगोपुच्छसंख्या०	६।१।१६	उ. ६	उ. २३७
आलजाटवै ग्रह०	५।२।१३५	उ. ७०	उ. ३२८
आवट्याच्च	४।१।७५	पृ. ३५०	उ. ०
आवस्यकाधमस्य०	३।३।१७०	पृ. २६६	पृ. ७१२
आवसथात् षत्	४।४।७४	पृ. ४०६	उ. २१३
आशंसायां भूतवच्च	३।३।१३२	पृ. २८८	पृ. ६६०
आशंसावच्च निङ्	३।३।१३४	पृ. २८८	पृ. ६६६
आशङ्कवाधनेदोय०	६।२।२१	उ. २१२	उ. ५३३
आश्रितः कर्ता	६।१।२०७	उ. २००	उ. ५३३
आश्रिते भुवः करण०	३।२।४५	पृ. २२७	पृ. ६३०
आश्रिषि च	३।१।१५०	पृ. २१८	पृ. ६०८
आश्रिषि नाथः	२।३।५५	पृ. १५२	पृ. ४५०
आश्रिषि लिङ्कोटी	७।३।१७३	पृ. ३००	पृ. ७१३
आश्रिषि हनः	३।२।४६	पृ. २१२	पृ. ६२१

	अ. पा. मृ.	काशिका	पटमञ्जरी
		पृ.	पृ.
आश्चर्यमनित्ये	६।१।१४७	उ. १८४	उ. ४६७
आश्वयुज्या वृक्ष	४।३।४५	पृ. ४३१	उ. १७२
आसेदीवट्टीवृक्ष०	८।२।१३	उ. ४६७	उ. ६३५
आ सर्वनामः	६।३।६१	उ. २८४	उ. ६१६
आमुमुवर्षिपिल०	३।१।१२६	पृ. २१२	पृ. ६०१
आस्पदं प्रतिष्ठा०	६।१।१४६	उ. १८४	उ. ४६७
आहस्यः	८।२।३५	उ. ५०४	उ. ६४६
आहि च दुरे	५।३।३७	उ. ८१	उ. ३४०
आहो उताहो वानन्त०	८।१।४६	उ. ४८०	उ. ६०७
इकः काशे	६।३।१२३	उ. २६१	उ. ६२२
इकः सुजि	६।३।१२६	उ. २६३	उ. ६२३
इको गुणपृथी	१।१।३	पृ. ६	पृ. ४०
इको वि विभक्तौ	७।१।७३	उ. ३५६	उ. ७२८
इको भल	१।२।६	पृ. ३३	पृ. १५४
इको यथाचि	६।१।७७	उ. १६५	उ. ४५६
इको वहे ऽपीनोः	६।३।१२१	उ. २६१	उ. ६२२
इको ऽसवर्षाशक०	६।१।१२७	उ. १७८	उ. ४८७
इको हृस्वो ऽङ्गोगा०	६।३।६१	उ. २७७	उ. ६०५
इगन्तकालिकपालभ०	६।३।२६	उ. २१४	उ. ५३४
इगन्ताच्च लघुपूर्वात्	५।१।१३१	उ. ३६	उ. २७६
इगुपधज्ञापीकिरः०	३।१।१३५	पृ. २१६	पृ. ६०५
इगुणः संसारणं	१।१।४५	पृ. १६	पृ. ६१
इहश्च	२।४।४८	पृ. १७२	पृ. ०
इहश्च	३।३।२१	पृ. २६५	पृ. ६७३
इहधायोः शचक्र०	३।३।१३०	पृ. २४६	पृ. ६१०
इच एकानोः प्रत्यय०	६।३।६८	उ. २७६	उ. ६०८
इच कर्मव्यतिहारे	५।४।१२७	उ. १३३	उ. ४०८
इच्छा	३।३।१०१	पृ. २८०	पृ. ६८७
इच्छाद्यंभो विभा०	३।३।१६०	पृ. २६७	पृ. ७०६
इच्छाद्यंभु निङ्गना०	३।३।१५०	पृ. २६६	पृ. ७०८
इजालः सनुमः	८।४।३२	उ. ५६६	उ. १०२८
इजादिश्च गुहमतोऽनु०	३।१।३६	पृ. १६२	पृ. ५४६
इजः प्राचाम्	८।४।६०	पृ. १७५	पृ. ४८६
इजश्च	४।२।११३	पृ. ४१३	उ. १५४
इट ईटि	८।२।२८	उ. ५०२	उ. ६४३
इटोत्	३।४।१४६	पृ. ३२६	पृ. ७११
इट सति वा	७।२।४१	उ. ३८५	उ. ७७३

	अ. पा. मू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
इडन्तिव्ययतीनाम्	७।२।६६	उ. ३६२	उ. ७८१
इहाया वा	८।३।५४	उ. ५४१	उ. ०
इयः यः	८।३।३६	उ. ५३६	उ. ६८७
इयः धीध्वं लुङ्लिटौ०	८।३।७८	उ. ५४७	उ. १००३
इयो गा लुङि	८।४।४६	पृ. १७१	पृ. ४८२
इयो यय्	८।४।८१	उ. ३१५	उ. ६७०
इयकोः	८।३।५७	उ. ५४१	उ. ६६५
इयनश्रुतिर्तिथ्यः	३।२।१६३	पृ. २५३	पृ. ६५७
इयिन्ष्टायाम्	७।२।४७	उ. ३८७	उ. ७७४
इतराम्यो ऽपि दृश्यन्ते	५।३।१४	उ. ७६	उ. ३३६
इतरेतराम्योऽन्योऽप्यडा०	५।३।१६	पृ. ५७	पृ. २२८
इतश्च	३।४।१००	पृ. ३२५	पृ. ०
इतश्च लोपः परस्मै७०	३।४।६७	पृ. ३२४	पृ. ७५०
इतश्चानिश्चः	४।१।१२२	पृ. ३६७	उ. ०
इतोऽन्त्यनामस्थाने	७।१।८६	उ. ३६४	उ. ७३६
इतो मनुष्यजातेः	४।१।६५	पृ. ३४८	उ. ५६
इत्वंभूतलक्षणे	८।३।२१	पृ. १४३	पृ. ४३१
इत्वंभूतेन कतमि०	६।२।१४६	उ. २४८	उ. ५६६
इदंकिमोरीषकी	६।३।६०	उ. २८४	उ. ६१६
इदं तोमसि	७।१।४६	उ. ३५३	उ. ७१६
इदम इश्	५।३।३	उ. ७५	उ. ३३३
इदम स्वयुः	५।३।२४	उ. ७८	उ. ०
इदमो न्वादेयो ऽशु०	८।४।३२	पृ. १६८	पृ. ४७८
इदमो मः	७।२।१०८	उ. ४०५	उ. ०
इदमोर्हिस्	५।३।१६	उ. ७७	उ. ३३६
इदमो हः	५।३।११	उ. ७६	उ. ०
इदितो नुम्धातोः	७।१।५८	उ. ३५५	उ. ७२७
इदुदुषधस्य चाप्रत्यय०	८।३।४१	उ. ५३६	उ. ६८८
इदुद्रवाम्	७।३।११७	उ. ४५०	उ. ८४३
इदो ऽय् पुंसि	७।२।१११	उ. ४०५	उ. ०
इद्रोण्याः	५।२।५०	पृ. ४५	पृ. ४६०
इन्द्रिरिद्रस्य	६।४।११४	उ. ३२३	उ. ६८०
इद्रुष्टो	६।३।२८	उ. २६७	उ. ५८७
इनः स्त्रियाम्	५।४।१५२	उ. १३८	उ. ४११
इनचपिटल्लिकचि च	५।३।३३	उ. ४५	उ. २६२
इनयनप्रत्ये	६।४।१६४	उ. ३३७	उ. ६६६
इनिककश्चश्च	४।२।५१	पृ. ३६३	उ. १३६

	अ. पा. सू.	काशिका	पटमञ्जरी
		प.	प.
हन्तृवृत्ताभयशर्करा०	४।१।४८	पु. ३४४	उ. ५१
हन्तृप्रमिन्त्रलिङ्गमि०	५।२।८३	उ. ६१	उ. ३१५
हन्त्रे च नित्यम्	६।१।१२४	उ. १०८	उ. ४८५
हन्त्रिभयतिभ्यां च	१।३।६	पु. ३२	पु. १५२
हन्तृवृत्ताभयमां शो	६।४।१२	उ. २८०	उ. ६३१
हरयो रे	६।४।०६	उ. ३१४	उ. ६६८
हर्तिता वा	३।१।५७	पु. १८७	पु. ५६३
हवे प्रतिकर्ता	५।३।८६	उ. १५	उ. ३६६
हवुगमिषमां कः	०।३।७७	उ. ४३०	उ. ८२८
हव्यकेषीकामा०	६।३।६५	उ. २७८	उ. ६०६
हव्यस्य यिद् च	६।४।१५६	उ. ३३५	उ. ६८५
हव्यादिभ्यश्च	५।२।८८	उ. ६०	उ. ०
हव्यीनमिति च	७।१।४८	उ. ३५३	उ. ०
हमुमुक्तान्तात्कः	०।३।५१	उ. ४८४	उ. ८२२
हमुमोः सामर्थ्यं	८।३।४४	उ. ४३८	उ. ८८१
हस्मन्वन्त्रिषु च	६।४।८७	उ. ३१६	उ. ८०५
हं छाध्माः	७।४।३१	उ. ४४७	उ. ८५६
हं च खनः	३।१।१११	पु. २०८	पु. ५६६
हं च गणः	७।४।८७	उ. ४६३	उ. ८७४
हं च द्विचने	७।१।७७	उ. ३६१	उ. ७३३
हं चाक्रवर्मणस्य	६।१।१३०	उ. १७६	उ. ४८८
हं हज्जनोर्ध्वं च	७।२।७८	उ. ३८५	उ. ७८३
हं हव्यन्दवृत्तसदुहा०	६।१।२१४	उ. २०२	उ. ५२४
हं हव्येः सामयवृत्तायोः	६।३।८७	उ. २६७	उ. ०
हं दासः	७।२।८३	उ. ३८७	उ. ७८६
हं द्रुता च सम्प्रत्यक्षं	१।१।१८	पु. ११	पु. ६८
हं द्रुतेद्विचने प्रगल्भम्	१।१।११	पु. ८	पु. ६१
हं द्यति	६।४।६५	उ. ३१२	उ. ६६६
हं द्रुमश्च	५।४।१५६	उ. १३८	उ. ४१२
हं द्रुताः	६।१।२२१	उ. २०३	उ. ५२५
हं द्रुमे	७।२।७७	उ. ३८५	उ. ७८३
हं द्रुमे तामुक्तान्ता	३।४।१३	पु. ३०५	पु. ७२१
हं द्रुतकता	२।२।७	पु. १८७	पु. ३८३
हं द्रुतन्यतरस्याम्	६।२।५४	उ. २२५	उ. ४४१
हं द्रुतं	६।३।१०५	उ. २८६	उ. ६१८
हं द्रुतमात्रो कल्प्यते०	५।३।६७	उ. ८८	उ. ३५५
हं द्रुतमुक्तान्ता	३।३।१२६	पु. २८६	पु. ६८५

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
ई हन्यघोः	६।४।११३	उ. ३२३	उ. ६८०
उगवादिभ्यो यत्	५।१।२	उ. १	उ. २२८
उगितश्च	४।१।६	पृ. ३३१	उ. २०
उगितश्च	६।३।४५	उ. २७३	उ. ५६६
उगित्वा सर्वनाम०	७।१।७०	उ. ३५८	उ. ७२६
उर्ध्वपथेऽमठपाणिं०	३।२।३७	पृ. २२६	पृ. ६१६
उल्लेखदातः	१।२।२६	पृ. ३८	पृ. १६८
उल्लेखरा वा वषट्कारः	१।२।३५	पृ. ४०	पृ. १७३
उज्जः	१।१।१७	पृ. १०	पृ. ६८
उज्जि च पठे	८।३।२१	उ. ५३१	उ. ६८०
उज्जति	४।४।३२	पृ. ४६७	उ. ०
उज्ज्वादीनां च	६।१।१६०	उ. १८८	उ. ५०६
उणादयो बहुलम्	३।३।१	पृ. २.६	पृ. ६६२
उतश्च प्रत्यया०	६।४।१०६	उ. ३२१	उ. ६७७
उतायोः समर्थयो०	३।३।१५२	पृ. २६४	पृ. ७०५
उतो वृद्धिर्लुकि हलि	७।३।८६	उ. ४३४	उ. ८३६
उत्क उन्मनाः	५।२।८०	उ. ५८	उ. ३११
उत्करादिभ्यश्चः	४।२।६०	पृ. ४०७	उ. ०
उत्तमेकाभ्यां च	५।४।६०	उ. १२४	उ. ४०१
उत्तरपथेनावृते च	५।१।७७	उ. २१	उ. २५६
उत्तरपठवृद्धौ सव्ये च	६।२।१०५	उ. २३६	उ. ५५५
उत्तरपठस्य	७।३।१०	उ. ४१०	उ. ८०५
उत्तरपठार्धः	६।२।१११	उ. २३७	उ. ५५६
उत्तरमगपूर्वाच्च सकृन्	५।४।६८	उ. १२६	उ. ०
उत्तराच्च	५।३।३८	उ. ८२	उ. ३४०
उत्तराश्वरार्धसिगाद्रा०	५।३।३४	उ. ८१	उ. ३३६
उत्तरस्यातः	७।४।८८	उ. ४.०	उ. ८७१
उत्सादिभ्यो ङ्	४।१।८६	पृ. ३५४	उ. ७७
उठ ईत्	६।४।१३६	उ. ३२६	उ. ०
उठः स्यास्तम्भोः पूर्व०	८।४।६१	उ. ५७३	उ. १७३४
उठकस्योऽः संज्ञायाम्	६।३।५७	उ. २७६	उ. ६०४
उठके केवले	६।२।६६	उ. २३४	उ. ५५४
उठक् च विषाशः	४।२।७४	पृ. ४०१	उ. १४६
उठक्का ऽनुठके	३।३।१२३	पृ. २८१	पृ. ६६४
उठन्वानुठधो च	६।२।१३	उ. ४६८	उ. ६३६
उठराट्टगाद्युने	५।२।६७	उ. १५	उ. ३०८
उठराण्वेषुवु	६।२।१०७	उ. २३६	उ. ०

	अ. पा. म.	काशिका	पटमञ्जरी
उदङ्गचरः सकर्मकात्	१।३।५३	पृ. ६७	पृ. २४०
उदङ्गितोऽन्यतरस्यां०	४।३।१६	पृ. ३८५	उ. १३०
उदात्तयसो हल्युदात्	६।१।१७४	उ. १६२	उ. ५१२
उदात्तस्वरितपरस्य	१।२।४०	पृ. ४२	पृ. १७६
उदात्तस्वरितपौर्य्याः०	८।२।४	उ. ४६४	उ. ६३०
उदात्तादनुदात्तस्य०	८।४।६६	उ. ५७४	उ. ० ३६
उदि कृते रुजिवहोः	३।२।३१	पृ. २२५	पृ. ६१८
उदि ग्रहः	३।३।३५	पृ. २६७	पृ. ६७५
उदितो वा	७।२।५६	उ. ३८६	उ. ०
उदि षपतिष्येतिप्रत्ययः	३।३।४६	पृ. २७०	पृ. ६७८
उदीचां वृद्धादगो०	४।१।१५७	पृ. ३७५	उ. ११४
उदीचामातः स्थाने०	७।३।४६	उ. ४२२	उ. ८१६
उदीचामिञ्	४।१।१५३	पृ. ३७४	उ. ११२
उदीचां माही व्यती०	३।४।१६	पृ. ३०६	पृ. ७३२
उदीच्यगामाच्च बह्व्य०	४।२।१०६	पृ. ४१२	उ. १५३
उदुपधाद्वावादिर्कर्म०	१।३।२१	पृ. ३६	पृ. १६३
उदोनु० कर्मणि	१।३।२४	पृ. ५६	पृ. २३२
उदोष्पृष्वस्य	७।१।१०३	उ. ३६७	उ. ७४१
उद्धनोऽत्याधानम्	३।३।८०	पृ. २७६	पृ. ६८३
उद्दिभ्यां काकुदस्य	५।४।१४८	उ. १३७	उ. ०
उद्दिभ्यां तपः	१।३।२७	पृ. ६०	पृ. २३३
उन्मोः	३।३।२६	पृ. २६६	पृ. ६७३
उपकादिभ्योन्यतर०	२।४।६६	पृ. १७६	४६१
उपघ्न आशये	३।३।८५	पृ. २७७	पृ. ६८३
उपजानुपकर्षोपनी०	४।३।४०	पृ. ४३०	उ. १७१
उपज्ञाते	४।३।११५	पृ. ४४६	उ. १८७
उपज्ञोपक्रमं तदाद्या०	२।४।२१	पृ. १६४	पृ. ४७२
उपदेशस्त्वृतीयायाम्	३।४।४७	पृ. ३१२	पृ. ७३२
उपदेशेऽनुनासिक०	१।३।२	पृ. ५३	पृ. २१३
उपदेशेऽत्यतः	७।२।६२	उ. ३६१	उ. ७७६
उपधायां च	८।२।७८	उ. ५१६	उ. ६५७
उपधायाश्च	७।१।१०१	उ. ३६७	उ. ७४५
उपपठमतिङ्	२।२।१६	पृ. १३०	पृ. ४००
उपपराभ्याम्	१।३।३६	पृ. ६३	पृ. २३७
उपमानं शब्दार्थे०	६।२।८०	उ. २३०	उ. ५५०
उपमानाच्च	५।४।१३७	उ. १३५	उ. ०
उपमानादेषाणिपु	५।४।६७	उ. १८६	उ. ४०३

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
उपमानादाचारे	३।१।१०	पृ. १८५	पृ. ५१८
उपमानानि सामान्य०	२।१।१५	पृ. ११६	पृ. ३७६
उपमाने कर्मणि च	३।४।४५	पृ. ३१२	पृ. ०
उपमितं व्याघ्रादिभिः०	२।१।५६	पृ. १२०	पृ. ३७८
उपरिस्विटासीदि०	८।२।१०२	उ. ५२३	उ. ६६८
उपर्यध्यधसः सामोष्ये	८।१।७	उ. ४६५	उ. ८८६
उपर्युपरिष्ठात्	५।३।३१	उ. ८०	उ. ०
उपसंवादाप्रकृत्योपच	३।४।८	पृ. ३०४	पृ. ७२०
उपसर्गप्रादुर्भास०	८।३।८७	उ. ५४६	उ. १००६
उपसर्गव्यपेतञ्च	८।१।३८	उ. ४७७	उ. ६०४
उपसर्गस्य चञ्चलम०	६।३।१२२	उ. २६१	उ. ६२२
उपसर्गस्यापत्ता	८।२।१६	उ. ४६६	उ. ६३६
उपसर्गाः क्रियायोगे	१।४।५६	पृ. ६२	पृ. ३१६
उपसर्गाल्प	५।४।११६	उ. १३१	उ. ४०६
उपसर्गाच्छन्दसि०	५।१।११८	उ. ३१	उ. २७१
उपसर्गात्सन्धयोः	७।१।६७	उ. ३५८	उ. ७२५
उपसर्गात्सुनोऽतिसुख०	८।३।६५	उ. ५४४	उ. १००१
उपसर्गात्पठान् ध्रु०	६।२।१७७	उ. २५५	उ. ५७३
उपसर्गादध्वनः	५।४।८५	उ. १२३	उ. ४००
उपसर्गादसमासेपि०	८।४।१४	उ. ५६१	उ. १०२२
उपसर्गादति धातो	६।१।६१	उ. १६६	उ. ४७०
उपसर्गादधस्य ऊहतेः	७।४।२३	उ. ४४५	उ. ८५४
उपसर्गादुत्तुलम्	८।४।२८	उ. ५६४	उ. १०२७
उपसर्गे घाः किः	३।३।६२	पृ. २७८	पृ. ०
उपसर्गे च संज्ञायाम्	३।२।६६	पृ. २४०	पृ. ६३४
उपसर्गे षट्:	३।३।५६	पृ. २७२	पृ. ६८०
उपसर्गे रुचः	३।३।२२	पृ. २६५	पृ. ०
उपसर्जनं पूर्वम्	२।२।३०	पृ. १३४	पृ. ४१३
उपसर्गकान्याप्र०	३।१।१०४	पृ. २०७	पृ. ५६४
उपात्त	१।३।८४	पृ. ७४	पृ. २५७
उपाज्जेऽन्याजे	१।४।७३	पृ. ६६	पृ. ०
उपात्प्रतिपद्यविकृत०	६।१।१३६	उ. १८२	उ. ४६४
उपात्प्रसंवायाम्	७।१।६६	उ. ३५८	उ. ७२५
उपाद् झञ्जिनमगौ०	६।२।१६४	उ. २५६	उ. ५७५
उपाद्यमः स्वकरणे	१।३।५६	पृ. ६७	पृ. २४१
उपाधिभ्यां त्यक्वा०	५।२।३४	उ. ४५	उ. २६२
उपात्तन्त्रकरणे	१।३।२५	पृ. ५६	पृ. २३२

	अ. पा. सु.	काशिका	पटमञ्जरी
		पृ.	पृ.
उपान्वध्यावसः	१।४।४८	पृ. ८८	पृ. ३००
उपेयिधाननाश्वान०	३।२।१०६	पृ. २४१	पृ. { अशु. ६५३ शु. ६३७
उपोत्तमं रिति	६।१।२१७	उ. २०२	उ. ०
उपोधिके च	१।४।८७	पृ. ६८	पृ. ३२६
उप्ते च	४।३।४४	पृ. ४३०	उ. १०२
उभययज्ञं	८।३।८	उ. ५२८	उ. ०
उभयपात्नी कर्मणि	२।३।६६	पृ. १५५	पृ. ४५४
उभाद्रुदातो नित्यम्	५।२।४४	उ. ४६	उ. २६८
उभे अभ्यस्तम्	६।१।५	उ. १४२	उ. ४२२
उभे वनस्पत्यादिषु०	६।२।१४०	उ. २४४	उ. ५६३
उभा साभ्यासस्य	८।४।२१	उ. ५६३	उ. १०२५
उभेर्गोषोर्वा	४।३।१५८	पृ. ४५६	उ. १६७
उरःप्रभृतिभ्यः कप	५।४।१५१	उ. १३८	उ. ४१०
उरण् रपरः	१।१।५१	पृ. २१	पृ. ६८
उरत्	७।४।६६	उ. ४५६	उ. ८६६
उरसो ऽण्व	४।४।६४	पृ. ४८०	उ. २१८
उरसो यञ्	४।३।११४	पृ. ४४६	उ. ०
उर्जत्	७।४।७	उ. ४४२	उ. ८४६
उञ्च	१।२।१२	पृ. ३४	पृ. १५८
उर्ध्वदन्ताद्यभ्यो०	३।१।३८	पृ. १६३	पृ. ५५१
उषासोषसः	६।३।३१	उ. २६८	उ. ५८८
उष्टः साटिवाभ्योः	६।२।४०	उ. २२०	उ. ५३७
उष्टाद् युञ्	४।३।१५७	पृ. ४५८	उ. ०
उत्स्यपदान्तात्	६।१।६६	उ. १७१	उ. ४७१
ऊँ	१।१।१८	पृ. ११	पृ. ६८
ऊकासो ऽवकत्यदीर्घः	१।२।२७	पृ. ३७	पृ. १६५
ऊहुतः	४।१।६६	पृ. ३४८	उ. ६०
ऊर्ध्वपदाद्यभ्यो०	६।१।१७१	उ. १६१	उ. ५११
ऊर्ध्वान्तित्वादिभ्यो०	३।३।६७	पृ. २७६	पृ. ६८६
ऊर्ध्वान्तित्वादिभ्यो०	६।३।६८	उ. २८५	उ. ६१७
ऊर्ध्वपदाद्यभ्यो०	६।४।८६	उ. ३१७	उ. ६७७
ऊर्ध्वान्तित्वादिभ्यो०	५।४।१३१	उ. १३४	उ. ४०८
ऊर्ध्वान्तित्वादिभ्यो०	६।२।१५३	उ. २४६	उ. ५६७
ऊर्ध्वान्तित्वादिभ्यो०	४।१।६६	पृ. ३४६	उ. ६१
ऊर्ध्वान्तित्वादिभ्यो०	५।२।१२३	उ. ७०	उ. ३२८
ऊर्ध्वान्तित्वादिभ्यो०	७।२।६	उ. ३७०	उ. ०

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
ऊर्णातेर्दिभावा	७।३।२०	उ. ४३४	उ. ०
ऊर्णाद्विभावा	५।४।१३०	उ. १३४	उ. ०
ऊर्ध्वं शुषिपूरोः	३।४।४४	पृ. ३१२	पृ. ७३२
ऊर्ध्वाद्विच्छिदाचश्च	१।४।६१	पृ. ६३	पृ. ३२०
ऊष्मसुषुम्नमधो रः	५।२।१०७	उ. ६५	उ. ६२३
ऊष्मपरश्चः प्रथमानले	५।४।७४	उ. १२०	उ. ३६७
ऊचः शो	६।३।५५	उ. २७५	उ. ६०४
ऊचि तनुद्यमचुत०	६।३।१३३	उ. २६३	उ. ६२३
ऊच्छत्युताम	७।४।११	उ. ४४३	उ. ८५१
ऊष्णमाधमगर्भे	८।२।६०	उ. ५११	उ. ६५३
ऊत उत्	६।१।१११	उ. १७४	उ. ४८०
ऊतश्च	७।४।६२	उ. ४६१	उ. ८७२
ऊतश्च संयोगादेः	७।२।४३	उ. ३८५	उ. ७७३
ऊतश्च संयोगादेर्गुणः	७।४।१०	उ. ४४३	उ. ८५०
ऊतश्चन्दसि	५।४।१५८	उ. १३६	उ. ०
ऊतच्छज्	४।३।७८	पृ. ४३६	उ. १७६
ऊतेरीयङ्	३।१।२६	पृ. १६१	पृ. ५६१
ऊतो द्विसर्वनाम०	७।३।११०	उ. ४३८	उ. ८४१
ऊतो ऽञ्	४।४।४६	पृ. ४७०	उ. २०८
ऊतो भारद्वाजस्य	७।२।६३	उ. ३६२	उ. ७८०
ऊतो रण	५।१।१०५	उ. २८	उ. २६५
ऊतो विद्यायोगिनिसंब०	६।३।२३	उ. २६६	उ. ५८६
ऊत्यकः	६।१।१२८	उ. १७६	उ. ४८७
ऊत्यग्दधकसग्दिगु०	३।२।५६	पृ. २२१	पृ. ६२४
ऊत्यवास्तव्या०	६।४।१७५	उ. ३४०	उ. ६६८
ऊदुषधाच्छाङ्गिपि०	३।१।११०	पृ. २०६	पृ. ५६६
ऊदुग्गनस्युदसे० ने०	७।१।६४	उ. ३६५	उ. ७३६
ऊदुग्गोऽङ्गि गुणः	७।४।१६	उ. ४४४	उ. ८५३
ऊदुग्गोः स्ये	७।३।७०	उ. ३६४	उ. ७८२
ऊदुग्गोः डीप्	४।१।५	पृ. ३३१	उ. २०
ऊदुग्गोः नोऽङ्गः	५।१।१४	उ. ५	उ. २३६
ऊदुग्गोः नोऽङ्गः	४।१।११४	पृ. ३६५	उ. १०३
ऊदुग्गोः नोऽङ्गः	३।१।१२४	पृ. २१२	पृ. ६०१
ऊत इच्छातोः	७।१।१००	उ. ३६७	उ. ७४५
ऊदोरपु	३।३।५७	पृ. २७२	पृ. ६८०
हकः पृथ्वरयोः	६।१।८४	उ. १६७	उ. ४५६
हकगोपूयादुज् नि०	५।२।११८	उ. ६८	उ. ३२६

	अ. पा. मू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
एकतद्धिते च	६।३।६२	उ. २७७	उ. ६०६
एकधुराल्लुक् च	४।४।७६	पृ. ४७६	उ. २१४
एकं बहुव्रीहिवत्	८।१।६	उ. ४६६	उ. ८८८
एकवचनं संयुद्धिः	२।३।४६	पृ. १५१	पृ. ४४६
एकवचनस्य च	७।१।३२	उ. ३४८	उ. ०
एकविभक्ति चापूर्व०	१।२।४४	पृ. ४३	पृ. १८०
एकशालाषाष्टप्र०	५।३।१०६	उ. ६८	उ. ३६७
एकयुतिद्वयात्संयुद्धौ	१।२।३३	पृ. ३६	पृ. १७१
एकस्य सकृच्च	५।४।१६	उ. १०६	उ. ३७६
एकहलादौ पुरषित०	६।३।५६	उ. २७६	उ. ६०५
एकाव उपदेशे ऽनु०	७।२।१०	उ. ३७२	उ. ७५२
एकाचो द्वे प्रथमस्य	६।१।१	उ. १४०	उ. ४१३
एकाचो वशो भव् भ०	८।२।३७	उ. ५०५	उ. ६४६
एकाच्च प्राचाम्	५।३।६४	उ. ६५	उ. ३६५
एकानुत्तर० द्वे लः	८।४।१२	उ. ५६१	उ. १०२२
एकाटाकिनिच्छास०	५।३।५२	उ. ८४	उ. ३४३
एकादिप्रचैकस्य चाटुक्	६।३।७६	उ. २८१	उ. ६१२
एकादेश उदात्तेनादातः	८।२।५	उ. ४६५	उ. ६३२
एकाष्टो ऽधुमुज्ज्व०	५।३।४४	उ. ८३	उ. ३४२
एकान्याभ्यां समर्था०	८।१।६५	उ. ४८४	उ. ६१२
एको गोत्रे	४।१।६३	पृ. ३५७	उ. ८८
एङः पदान्तादति	६।१।१०६	उ. १७४	उ. ०
एङि पररूपम्	६।१।६४	उ. १७०	उ. ४७१
एङ् प्राचां देशे	१।१।७५	पृ. ३१	पृ. १४५
एङ् ह्रस्वात्संयुद्धेः	६।१।६६	उ. १६३	उ. ४५१
एच इग्नस्वाद्विशे	१।१।४८	पृ. २०	पृ. ६३
एचो ऽप्रस्फोट्यो	८।२।१०७	उ. ५२४	उ. ६७०
एचो ऽप्रघायावः	६।१।७८	उ. १६५	उ. ०
एजोः खम्	३।२।२८	पृ. २२४	पृ. ६१०
एगया ठञ्	४।३।१५६	पृ. ४५६	उ. १६०
एत ईद्वहुवचने	८।३।८१	उ. ५१७	उ. ६५६
एत ऐ	३।४।६३	पृ. ३२४	पृ. ७४६
एतन्तोः सू नोपे०	६।१।१३२	उ. १८०	उ. ४८६
एतदस्वतसोस्वतसो	२।४।३३	पृ. १६६	पृ. ४७६
एतदोऽण्	५।३।५	उ. ७५	उ. ३३४
* एतिसंज्ञायामणात्	८।३।६६	उ. ५५२	उ. १०१०

	अ. पा. मू.	काशिका	पदमञ्जरी
यतिस्तुशास्वद्वज०	३।१।१०६	पू. २०८	पू. ५६५
यतेतो रघोः	५।३।४	उ. १५	उ. ३३३
यतेर्लिङि	७।४।२४	उ. ४४५	उ. ८५४
यत्पेधत्पुट् सु	६।१।८६	उ. १६८	उ. ४६८
यधाल्ल	५।३।४६	उ. ८३	उ. ३४२
यनपा द्वितीया	२।३।३९	पू. १४६	पू. ४३५
यनयन्यतास्यामद्वरे०	५।३।३५	उ. ८१	उ. ३४०
यरच्	३।३।५६	पू. २०२	पू. ६७६
यरनेकाचो ऽसंयोग०	६।४।८२	उ. ३१६	उ. ६७१
यरुः	३।४।८६	पू. ३२३	पू. ७४८
यर्लिङि	६।४।६७	उ. ३१३	उ. ०
यर्हिमन्ये प्रहासे लट्	८।१।४६	उ. ४७६	उ. ६०६
येकागारिकद् चारे	५।१।११३	उ. ३०	उ. २६६
येषमोहाग्र्यतो ऽन्य	४।२।१०५	पू. ४११	उ. १५२
योः पुण्यपरे	७।४।८०	उ. ४५८	उ. ८६६
योः सुपि	६।४।८३	उ. ३१६	उ. ६७१
योक उचः के	७।३।६४	उ. ४२७	उ. ८२६
योजःसहोम्मसो०	४।४।२७	पू. ४६६	उ. ०
योजःसहोऽम्मस्तमस०	६।३।३	उ. २६२	उ. ५८१
योजस्ते ऽहनि यत्नी	४।४।१३०	पू. ४८७	उ. २२५
योत्	१।१।१५	पू. १०	पू. ६७
योतः यपनि	७।३।७१	उ. ४२६	उ. ८२७
योतो गार्ग्यस्य	८।३।२०	उ. ५३१	उ. ६८०
योदितश्च	८।३।४५	उ. ५०७	उ. ६५०
योमभ्यादाने	८।२।८७	उ. ५१६	उ. ६६४
योमाडोश्च	६।१।६५	उ. १७१	उ. ४७१
योरञ्	४।२।७१	पू. ४००	उ. १४५
योरञ्	४।३।१३६	पू. ४५४	उ. १६३
योरावश्यके	३।१।१२४	पू. २१२	पू. ६०१
योर्मुशः	६।४।१४६	उ. ३३१	उ. ६१०
योर्द्वे टञ्	४।२।११६	पू. ४१४	उ. १५६
योवधेरजातो	५।४।३७	उ. ११०	उ. ३८४
योवधेश्च विभक्ता०	६।३।१३२	उ. २६३	उ. ०
योसि ऽ	७।३।१०४	उ. ४३७	उ. ०
योसमनपत्ये	६।४।१७३	उ. ३३८	उ. ०
योह यावः	७।१।१८	उ. ३४५	उ. ७०७
योत्	७।३।११८	उ. ४४०	उ. ८४३

	अ. पा. म.	काशिका	पटमञ्जरी
		पृ.	पृ.
श्रोता ऽग्नेशः	६।१।६३	उ. १७०	उ. ४७०
कः करत्करति क०	८।३।५०	उ. ५४०	उ. २२३
कंशंभ्यां वभर्षुस्ति०	५।३।१३८	उ. ७३	उ. ३३१
कंसमन्यगृधपाव्य०	६।३।१२३	उ. २४०	उ. ५५८
कंसाट्टिठन्	५।१।२५	उ. ८	उ. ८४२
कंसीवपरश्वयो०	४।३।१६८	पृ. ४६१	उ. १२६
ककुडस्यावस्याया०	५।४।१४६	उ. १३७	उ. ४१०
कक्काग्निवक्रव०	४।२।१२६	पृ. ४१६	उ. १५७
कक्काट्टिभ्यश्च	४।२।१३३	पृ. ४१८	उ. १५२
कठचरकाल्लुक	४।३।१०७	पृ. ४४७	उ. ०
कठिनान्तप्रस्तारमं०	४।४।७२	पृ. ४७५	उ. ३१२
कडंकरदतिशाळ च	५।१।६६	उ. २०	उ. २५७
कडाराः कर्मधारये	३।३।३८	पृ. १३७	पृ. ४१६
कणमनसी श्रुतापत्ती०	१।४।६६	पृ. ६४	पृ. ३२३
कण्ठपृष्ठपीवाजङ्घं च	६।३।११४	उ. २३८	उ. ०
कण्ठादिभ्यो यक्	३।१।२७	पृ. १६०	पृ. ५३६
कण्ठादिभ्यो गात्रे	४।२।१११	पृ. ४१२	उ. १५४
कतरकतमो कर्मधा०	६।२।५७	उ. २२४	उ. ५४६
कतरकतमो जातिप०	२।१।६३	पृ. १२२	पृ. ३८३
कल्यादिभ्यो ढक्	४।३।६५	पृ. ४०६	उ. १५७
कयादिभ्युष्टक्	४।४।१०२	पृ. ४८१	उ. ०
कटुकमण्डल्योश्च०	४।१।७१	पृ. ३४६	उ. ६१
कन्याच	६।२।१२४	उ. २४०	उ. ५५८
कन्यापलटनगरपा०	४।२।१४२	पृ. ४२१	उ. १६०
कन्याषाष्टक्	४।२।१०२	पृ. ४१०	उ. ०
कन्यायाः कनोनच	४।१।११६	पृ. ३६५	उ. १०४
कपिज्ञात्योढक्	५।१।१२७	उ. ३४	उ. २७८
कपिपूर्वम्	६।२।१७३	उ. २५४	उ. ५०१
कपिषोधादाङ्गिरे	४।१।१०७	पृ. ३६२	उ. १०१
कपिष्ठलो गात्रे	८।३।६१	उ. ५५०	उ. १००८
कर्मेर्णिङ्	३।१।३०	पृ. १६१	पृ. ५४२
कम्बलाच्च संज्ञायाम्	५।१।३	उ. ८	उ. २२६
कम्बोजाल्लुक	४।१।१७५	पृ. ३७६	उ. १२२
करसाधिकरणयोश्च	३।३।११७	पृ. २८४	पृ. ६६३
करणे च स्तोकाव्य०	२।३।३३	पृ. १४७	पृ. ४३६
करणे यजः	३।२।८५	पृ. २३७	पृ. ६३०
करणेयोविट्पु	३।३।८३	पृ. २७६	पृ. ६८३

	अ. पा. सु.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
करणे हनः	३।४।३७	पृ. ३१०	पृ. ७३७
कर्कलोहिताडीकम्	५।३।११०	उ. ८८	उ. ३६७
कर्कलोहिताटान्कनं	४।३।६५	पृ. ४३५	उ. ०
कर्णं लक्षणस्याधि	६।३।११५	उ. २८६	उ. ६३१
कर्णो वर्णलक्षणात्	६।२।११२	उ. २३७	उ. ५५६
कर्तरि कर्मव्यतिहारे	१।३।१४	पृ. ५६	पृ. २२६
कर्तरि क्त	३।४।६७	पृ. ३१८	पृ. ७३८
कर्तरि च	२।२।१६	पृ. १२६	पृ. ३६६
कर्तरि कर्षि०	३।२।१८६	पृ. २५८	पृ. ६६१
कर्तरि भुवः लिङ्ग्यच्	३।२।५०	पृ. २३०	पृ. ६२३
कर्तरि शप्	३।१।६८	पृ. १६६	पृ. ५६७
कर्तृपुमाने	३।२।७६	पृ. २३६	पृ. ६२८
कर्तुः क्त्वा सलोपश्च	३।१।११	पृ. १८५	पृ. ५१८
कर्तुरीप्सिततमं कर्म	१।४।४६	पृ. ८८	पृ. ३०७
कर्तृकरणयोस्तृतीया	२।३।१८	पृ. १४३	पृ. ४२८
कर्तृकरणे कृता वक्तु०	२।१।३२	पृ. ११३	पृ. ३६५
कर्तृकर्मणोः कति	२।३।६५	पृ. १५५	पृ. ४५२
कर्तृकर्मणोश्च भूक०	३।३।१३७	पृ. २८६	पृ. ६२५
कर्तृस्थे चाशरीरे क०	१।३।३७	पृ. ६३	पृ. २३७
कर्त्ताजीवपुरुषयानं०	३।४।४३	पृ. ३१२	पृ. ७३२
कर्मण उक्त्वा	५।१।१०३	उ. २८	उ. २६४
कर्मणा यमभिषेति०	१।४।३२	पृ. ८४	पृ. २८६
कर्मणि घटाऽठच्	५।२।३५	उ. ४६	उ. २६२
कर्मणि च	२।२।१४	पृ. १२६	पृ. ३६८
कर्मणि च येन सं०	३।३।११६	पृ. २८४	पृ. ६६२
कर्मणि द्विविधैः	३।४।२८	पृ. ३०६	पृ. ७२६
कर्मणि द्वितीया	२।३।२	पृ. १३८	पृ. ४२०
कर्मणि भर्ता	३।२।२२	पृ. २२३	पृ. ६१७
कर्मणि हनः	३।२।८६	पृ. २३७	पृ. ६३२
कर्मणीनिर्विक्रयः	३।२।६३	पृ. २३६	पृ. ६३३
कर्मणो रोमन्यतरे०	३।१।१५	पृ. १८७	पृ. ५२४
कर्मण्यन्याख्यायाम्	३।२।६२	पृ. २३६	पृ. ६३३
कर्मण्यण्	३।२।१	पृ. २१६	पृ. ६०६
कर्मण्यधिकरणे च	३।३।६३	पृ. २७८	पृ. ६८४
कर्मण्यक्रोशे क्	३।४।२५	पृ. ३०८	पृ. ७२५
कर्मधारयव्युत्तरेनु	८।१।११	उ. ४६७	उ. ८६०
कर्मधारयेनिष्ठा	६।२।४६	उ. २२२	उ. ५४०

	अ. पा. सु.	काशिका	पटमञ्जरी
		पृ.	पृ.
कर्मन्दकशाश्वादि०	४ । ३ । १११	पृ. ४४८	उ. ०
कर्मप्रवचनोपयुक्त०	२ । ३ । १८	पृ. १४०	पृ. ०
कर्मप्रवचनोपाः	१ । ४ । ८३	पृ. ६८	पृ. ३२०
कर्मवत्कर्मणा तुल्य०	३ । १ । ८७	पृ. २०३	पृ. ५७२
कर्मवेवाद्यात्	५ । १ । १००	उ. २०	उ. २६४
कर्मव्यतिहारे या०	३ । ३ । ४३	पृ. २६६	पृ. ६७६
कर्माध्ययने वृत्तम्	४ । ४ । ६३	पृ. ४७३	उ. २११
कर्पात्वतो च०	६ । १ । १५६	उ. १८८	उ. ५०५
कलापिनोऽण	४ । ३ । १०८	पृ. ४४७	उ. १८६
कलापिविशम्याप०	४ । ३ । १०४	पृ. ४४६	उ. १८५
कलाप्यभ्युपगमवृत्ता०	४ । ३ । ४८	पृ. ४३१	उ. १७२
कलेट्क	४ । २ । ८	पृ. ३८२	उ. १२७
कल्याणवादीनामि०	४ । १ । १३६	पृ. ३६८	उ. ०
कवं बोधो	६ । ३ । १०७	उ. २८७	उ. ६१८
कथ्यध्वरपुत्तनस्य चिं०	७ । ४ । ३६	उ. ४४८	उ. ०
कथ्यपुरीषपुरीष्येषु०	३ । २ । ६५	पृ. २३३	पृ. ०
कषादिषु यथाविध्य०	३ । ४ । ४६	पृ. ३१२	पृ. ०
कष्टावकमयो	३ । १ । १४	पृ. १८६	पृ. ५२३
कस्कादिषु च	८ । ३ । ४८	उ. ५३६	उ. ६६३
कस्य चतः	५ । ३ । ७२	उ. ८६	उ. ३५६
कस्येत्	४ । २ । २५	पृ. ३८७	उ. १३१
काण्डागडादीरबीर०	५ । २ । १११	उ. ६७	उ. ०
काण्डान्तास्त्वे	४ । १ । २३	पृ. ३३६	उ. ३५
कानासिंहिने	८ । ३ । १२	उ. ५२६	उ. ६७६
काण्यचयोः	६ । ३ । १०४	उ. २८६	उ. ६१७
कापिश्याः ष्क	४ । २ । ६६	पृ. ४०६	उ. १५१
कामप्रवेष्टनेऽक०	३ । ३ । १५३	पृ. २६५	पृ. ७०५
काम्यल	३ । १ । ६	पृ. १८५	पृ. ५१७
कारकाद्वत्तयुतयो०	६ । २ । १४८	उ. २४७	उ. ५६६
कारके	१ । ४ । २३	पृ. ८३	पृ. २८०
कारनासि च प्राचां	६ । ३ । १०	उ. २६३	उ. ५८३
कारस्करावृत्तः	६ । १ । १५६	उ. १८६	उ. ४६६
कारे सत्यागदस्य	६ । ३ । ७०	उ. २७६	उ. ६१०
कार्तिकैजपादपञ्च	६ । ३ । ३७	उ. २१७	उ. ५३६
कार्मस्ताब्दीये	६ । ४ । १७२	उ. ३३८	उ. ६६७
कालप्रयोजनादौमे	५ । ३ । ८१	उ. ५८	उ. ३११
कालविभागे चान०	३ । ३ । १३७	पृ. २८६	पृ. ७०१

	अ. पा. सु.	काशिका पृ.	पदमञ्जरी पृ.
कालसमयवेलासु०	३।३।१६०	पृ. २६६	पृ. ७११
कालाः	२।१।०८	पृ. ११२	पृ. ३६३
कालाः परिमाणिना	२।२।५	पृ. १२६	पृ. ३८६
कालाच्च	५।४।३३	उ. १०६	उ. ३८३
कालाद्दृष्टं	४।३।११	पृ. ४२४	उ. १६३
कालात्	५।१।०८	उ. २२	उ. २५६
कालात्साधुपुण्यस्य०	४।३।४३	पृ. ४३०	उ. १०३
कालाद्यत्	५।१।१००	उ. २६	उ. ३६५
कालाध्वनोरत्यन्त०	२।३।५	पृ. १३६	पृ. ४२२
कालेभ्यो भववत्	४।२।३४	पृ. ३८८	उ. १३३
कालोपसर्जने च०	१।२।५०	पृ. ४८	पृ. १६५
काश्यापकाशिका०	४।३।१०३	पृ. ४४५	उ. १८४
काश्यादिभ्यष्ट०	४।२।११६	पृ. ४१३	उ. १५५
कामूगोष्ठीभ्यां ष्टरत्नं	५।३।६०	उ. ६३	उ. ०
कासीराजस्तुम्भे०	६।१।१५५	उ. १८६	उ. ४६६
कास्यत्यागडामम०	३।१।३५	पृ. १६२	पृ. ५४८
किंप्रत्यवेनिर्धारणे०	५।३।६२	उ. ६४	उ. ३६४
किंत्वं च विदुत्तरं	८।१।४८	उ. ४०६	उ. ६००
किंत्वे लिङ्गलटा	३।३।१४४	पृ. २६२	पृ. ७०३
किंत्वे लिङ्गायाम्	३।३।६	पृ. २६०	पृ. ६६५
किंस्वर्णनामवस्तुभ्यां०	५।३।२	उ. ७४	उ. ३३३
किं किलास्यस्यपु०	३।३।१४६	पृ. २६३	पृ. ७०४
किं क्रियाप्रश्ने लुप०	८।१।४४	उ. ४०८	उ. ६०५
किं लेपे	२।१।६४	पृ. १२२	पृ. ०
कितः	६।१।१६५	उ. १६०	उ. ०
किति च	७।२।११८	उ. ४०७	उ. ८००
किटाश्रिणि	३।४।१०४	पृ. ३२६	पृ. ७५१
किमः कः	७।२।१०३	उ. ४०४	उ. ७६६
किमः लेपे	५।४।००	उ. ११६	उ. ३६६
किमः संख्यापरि०	५।२।४१	उ. ४८	उ. २६६
किमश्च	५।३।२५	उ. ७६	उ. ३३०
किमिदंभ्यां वो चः	५।३।४०	उ. ४८	उ. २६६
किमेतिहव्यपधादा०	५।४।११	उ. १०४	उ. ३०५
किमेत्	५।३।१२	उ. ७६	उ. ३३५
किरता लघने	६।१।१४०	उ. १८२	उ. ४६४
किरश्च पञ्चभ्यः	७।२।७५	उ. ३६५	उ. ७८३

	अ. पा. सु.	काशिका	पटमञ्जरी
		पृ.	पृ.
किसरादिभ्यः षन्*	४।४।५३	पृ. ४०९	उ. ३०६
कुगतिप्रादयः	२।२।९८	पृ. ९३०	पृ. ३८६
कुटीशमीशुगडा०	५।३।८८	उ. ६३	उ. ०
कुण्डं यनम्	६।२।९३६	उ. २४३	उ. ५६०
कु तिहोः	७।२।९०४	उ. ४०४	उ. ७६६
कुत्वाद्गुणच्	५।३।८६	उ. ६३	उ. ३६४
कुत्सने च सुष्यगो०	८।९।६६	उ. ४८६	उ. ६९४
कुत्सितानि कुत्सनेः	२।९।५३	पृ. ९९६	पृ. ३०५
कुत्सिते	५।३।७४	उ. ६०	उ. ३५६
कुष्योऽकःपी च	८।३।३७	उ. ५३५	उ. ६८५
कुमति च	८।४।९३	उ. ५६९	उ. ९०३२
कुमहद्रुषामन्य०	५।४।९०५	उ. ९२८	उ. ०
कुमारश्मणादिभिः	२।९।७०	पृ. ९३४	पृ. ३८५
कुमारश्रीर्षयोर्गानिः	३।२।५९	पृ. २२६	पृ. ६२९
कुमारश्च	६।२।२६	उ. २९४	उ. ५३४
कुमार्या वयसि	६।२।६५	उ. २३३	उ. ५५३
कुमुदनद्वेतेतसेभ्यो०	४।२।८७	पृ. ४००	उ. ९४८
कुम्भपट्टीपु च	५।४।९३६	उ. ९३५	उ. ४०६
कुरुगाहंपतरिक्तगु०	६।२।४२	उ. २२०	उ. ५३८
कुरुनादिभ्यो वयः	४।९।९७२	पृ. ३०६	उ. ९२९
कुरुनादिभ्यो वयः	४।९।९५९	पृ. ३७३	उ. ९९९
कुलकुलिषीवाभ्यः	४।२।६६	पृ. ४०६	उ. ९५०
कुलटाया वा	४।९।९२७	पृ. ३६८	उ. ९०६
कुलत्पकोपधादण्	४।४।४	पृ. ४६३	उ. २०९
कुलात्पः	४।९।९३६	पृ. ३७०	उ. ९०७
कुलानादिभ्यो युञ्	४।३।९९८	पृ. ४५०	उ. ०
कुलिजान्नुक्त्वो च	५।९।५५	उ. ९६	उ. २४६
कुल्माषादञ्	५।२।८३	उ. ५६	उ. ३९२
कुशायाळः	५।३।९०५	उ. ६७	उ. ०
कुषिरजोः प्राचां वय०	३।९।६०	पृ. २०४	पृ. ५८२
कुसीददशैकादशात्पठ०	४।४।३९	पृ. ४६७	उ. २०५
कुसूलकृपकुम्भशा०	६।२।९०२	उ. २३५	उ. ०
कुस्तुभ्युर्गुणजातिः	६।९।९४३	उ. ९८३	उ. ४६५
कुहोऽयुः	७।४।६२	उ. ४५४	उ. ८६५
कुलतीरितूलमूल०	६।२।९२९	उ. २३६	उ. ५५८
कुलमूदस्वनक०	६।२।९२६	उ. २४९	उ. ५५६

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
ककलपयाद्धारद्वार०	४।२।१४५	पृ. ४२२	उ. १६१
कक्कगहनयोः कषः	७।२।२२	उ. ३७६	उ. ७६३
कजः प्रतिपद्ये	२।३।५३	पृ. १५२	पृ. ४५०
कजः श च	३।३।१००	पृ. २८०	पृ. ६८०
कजो द्वितीयतृतीय०	५।४।५८	उ. ११६	उ. ३६२
कजो हेतुताच्छील्या०	३।२।२०	पृ. २२३	पृ. ६१५
कज् चानुप्रयुज्यते	३।१।४०	पृ. १६३	पृ. ५५१
कतनक्राकीतकुश०	४।३।३८	पृ. २२६	उ. १६६
कते घन्वे	४।३।११६	पृ. ४४६	उ. १८७
कतछितसमासाश्च	१।२।४६	पृ. ४४	पृ. १८५
कत्यधः	८।४।२६	उ. ५६५	उ. १०२७
कत्यतुल्याख्या अजा०	२।१।६८	पृ. १२३	पृ. ३८४
कत्यत्युटो बहुलम्	३।३।११३	पृ. २८३	पृ. ६८१
कत्याः प्राग०	३।१।६५	पृ. २०६	पृ. ५६१
कत्यानां कर्तरि वा	२।३।७१	पृ. १५७	पृ. ४५७
कत्यार्थे तयैकेन्द्रे०	३।४।१४	पृ. ३०५	पृ. ७२१
कत्याश्च	३।३।१७१	पृ. २६६	पृ. ७१२
कत्यैरधिकार्थवचने	२।१।२२	पृ. ११३	पृ. ३६५
कत्यैर्ज्ञे	२।३।४३	पृ. ११६	पृ. ३७०
कत्यैकिक्रान्त्वादीद०	६।२।१६०	उ. २५१	उ. ५६८
कत्यैर्प्रयोगे का०	३।३।६४	पृ. १५५	पृ. ४५३
कटतिङ्	३।१।६३	पृ. २०५	पृ. ५८७
कन्मेजन्तः	१।१।३६	पृ. १७	पृ. ८७
कपो रा लः	८।२।१८	उ. ४६६	उ. ६३७
कम्पदुर्लभ्यकन्दसि	३।१।५६	पृ. १६८	पृ. ५६३
कपेकन्दसि	७।४।६४	उ. ४५४	उ. ०
कम्पवृत्तुद्रमुषुजो०	७।२।१३	उ. ३७६	उ. ७५८
क धान्ये	३।३।३०	पृ. २६६	पृ. ६०३
केकयमित्रपुपलपानां०	७।३।७	उ. ४०७	उ. ८०७
के षाः	७।४।१३	उ. ४४४	उ. ८५२
केदाराद्यञ्च	४।२।४०	पृ. ३६०	उ. ०
केवलमामकभागधे०	४।१।३०	पृ. ३३८	उ. ३८
केशाट्टोऽन्यतर०	५।२।१०६	उ. ६६	उ. ३२४
केशाश्वाभ्यां घ०	४।२।४८	पृ. ३६३	उ. ०
कोः कतत्युक्तेऽपि	६।३।१०१	उ. २८६	उ. ६१७
कोषधाञ्च	४।२।७६	पृ. ४०२	उ. ०
कोषधाञ्च	४।३।१३७	पृ. ४५४	उ. १६२

	अ. पा. सु.	काशिका	पटमञ्जरी
		पृ.	पृ.
कोपधाटय	४।२।१३२	पृ. ४९८	उ. १५८
कोशाब्ज	४।३।४२	पृ. ४३०	उ. १७१
कौपिन्जनहास्तिप०	४।३।१३२	पृ. ४५३	उ. १८८
कोमारापूर्यवचने	४।२।१३	पृ. ३८४	उ. १२८
कौरव्यमाणहृकाभ्यां च	४।१।१८	पृ. ३३५	उ. ३३
कौशल्यकार्मार्य०	४।१।१५५	पृ. ३०४	उ. ११३
कृत्ति च	१।१।५	पृ. ७	पृ. ४८
कृतवतू निष्ठा	१।१।२६	पृ. १३	पृ. ७५
कस्य च वर्तमाने	२।३।६७	पृ. १५६	पृ. ४५५
कदात्याख्यायाम्	४।१।५१	पृ. ३४४	उ. ५३
किष्कृता च सं०	३।३।१०४	पृ. ३००	पृ. ७१३
क्ते च	६।२।४५	उ. २२१	उ. ५४०
क्तेन च वृत्तायाम्	२।२।१२	पृ. १२८	पृ. ३६०
क्तेन नक्षत्रिष्टे०	२।१।६०	पृ. १२१	पृ. ३८१
क्तेनाहोरात्रावध्याः	२।१।४५	पृ. ११६	पृ. ३७१
क्ते नित्याद्यै	६।२।६१	उ. २२५	उ. ५४६
क्लोधिकरणे च धी०	३।४।७६	पृ. ३२०	पृ. ७४३
क्त्वा च	२।२।२२	पृ. १३१	पृ. ४०४
क्त्वातोमुक्तमुनः	१।१।४०	पृ. ९८	पृ. ०
क्त्वापिच्छन्ति	७।१।३८	उ. ३५०	उ. ७१७
क्त्विस्कन्दिस्पन्दोः	६।४।३१	उ. ३०३	उ. ६५१
क्त्वो यक्	७।१।४७	उ. ३५३	उ. ७२०
क्वह्मानिनोश्च	६।३।३६	उ. २७०	उ. ५८६
क्वाच च	७।४।३३	उ. ४४७	उ. ८५६
क्वश्चोश्च	६।४।१५२	उ. ३३३	उ. ६८३
क्वस्य विभाषा	६।४।५०	उ. ३०८	उ. ६५८
क्वाच्छन्ति	३।२।१७०	पृ. २५४	पृ. ६५८
क्तुपञ्चम्यश्च	४।३।६८	पृ. ४३६	उ. १७७
क्तृक्वादिमुचान्ताट०	४।३।६०	पृ. { अमु. १६ मु. ३२०	उ. १४१
क्ता कुण्डपायसं०	३।१।१३०	पृ. २१४	पृ. ६०३
क्त्वादपश्च	६।२।११८	उ. २३८	उ. ०
क्वमः परस्मैपठेषु	७।३।७६	उ. ४३०	उ. ८३८
क्वमश्च त्वि	६।४।१८	उ. २८६	उ. ६३७
क्वमादिभ्यो वुन्	४।२।६१	पृ. ३८८	उ. ०
क्वयस्तदर्थ	६।१।८२	उ. १६६	उ. ४५८
क्वये च	३।२।६६	पृ. २३३	पृ. ६२६

	अ. पा. सु.	काशिका	पदमञ्जरी
		पु.	पु.
क्रियायापपदस्य च क०	२।३।१४	पु. १४१	पु. ४२५
क्रियासमभिहारि लोट०	३।४।३	पु. ३०१	पु. ७१५
क्रोड्जीनां यौ	६।१।४८	उ. १५६	उ. ४४१
क्रोडानुसंपरिभ्य०	१।३।२१	पु. ५८	पु. २३०
क्रोतवत्परिमाणात्	४।३।१५६	पु. ४५८	उ. १६६
क्रोतात्करणपूर्वात्	४।१।५०	पु. ३४४	उ. ५२
कुपद्रुहेर्ध्याभूयाचो०	१।४।३७	पु. ८६	पु. २६५
कुपद्रुहोऽपसृष्टयोः कर्म	१।४।३८	पु. ८६	पु. २६५
कुपमपडाद्यैभ्यश्च	३।३।१५१	पु. २५१	पु. ०
क्रोडादिभ्यश्च	४।१।८०	पु. ३५३	उ. ७०
क्यादिभ्यः क्नाः	३।१।८१	पु. २०१	पु. ०
क्रिशः त्वानिष्ठयोः	७।३।५०	उ. ३८८	उ. ७७५
कृशो वीक्षायां च	३।३।६५	पु. २७३	पु. ६८१
कसुश्च	३।३।१०७	पु. २४१	पु. { अगु. ६५२ गु. ६३६
क्वाति	७।३।१०५	उ. ४०४	उ. ८६६
क्रिञ्चत्ययस्य कुः	८।३।६२	उ. ५११	उ. ६५४
क्रिप् च	३।३।७६	पु. २३५	पु. ६३७
क्वाद् घः	४।१।१३८	पु. ३७०	उ. १०७
क्वयो निवासौ	६।१।२०१	उ. १६६	उ. ५२२
क्वज्ययोः शक्याश्च	६।१।८१	उ. १६६	उ. ४५८
क्वयो मः	८।३।५३	उ. ५०६	उ. ०
क्षिप्रवचने लट्	३।३।१३३	पु. २८८	पु. ६६६
क्षियः	६।४।५६	उ. ३१०	उ. ०
क्षियाशोऽप्येषु ति०	८।३।१०४	उ. ५२३	उ. ६६६
क्षियो दीर्घात्	८।३।४६	उ. ५०८	उ. ६५०
क्षीराब्जश्च	४।३।२०	पु. ३८५	उ. १३०
क्षुद्रजन्तवः	३।४।८	पु. १६१	पु. ४६४
क्षुद्राभ्यां वा	४।१।१३१	पु. ३६६	उ. १०६
क्षुद्राभ्रमरवट्टरपा०	४।३।११६	पु. ४५०	उ. १८७
क्षुब्धत्वान्तध्वान्त०	७।३।१८	उ. ३०७	उ. ७६१
क्षुब्धादिषु च	८।४।३६	उ. ५६८	उ. १०३०
क्षुब्धकश्च वीण्यदेवे	६।३।३६	उ. २१६	उ. ५३७
क्षिप्यश्च परस्मैनेचि०	५।३।६२	उ. ६१	उ. ३१४
क्षेपे	२।१।४७	पु. १०७	पु. ३७१
क्षेपे	६।३।१०८	उ. २३६	उ. ५५५
क्षेमप्रियमद्रेणश्च	३।३।४४	पु. २२७	पु. ०

	ख. पा. मू.	काशिका पृ.	पदमञ्जरी पृ.
कस्य्याति	७।३।७२	उ. ४२६	उ. ८२७
खः सर्वधुत्	४।४।७८	पृ. ४७६	उ. २९३
ख च	४।४।९३२	पृ. ४८७	उ. २३५
खचि ह्रस्वः	६।४।६४	उ. ३९६	उ. ०
खट्वाक्षपे	७।९।२६	पृ. ९९९	पृ. ३६२
खण्डिकादिभ्यश्च	४।२।४५	पृ. ३६९	उ. ९३५
खनो घ च	३।३।९२५	पृ. २८६	पृ. ६६४
खरयसानयोर्विसर्ज०	८।३।९५	उ. ५३०	उ. ६७७
खरि च	८।४।५५	उ. ५७२	उ. ९०३३
खलगोरक्षात्	४।२।५०	पृ. ३६३	उ. ९३८
खलययमापतिलवृष०	५।९।७	उ. ३	उ. २३०
खाया ईकन्	५।९।३३	उ. ९०	उ. २४५
खायाः प्राचाम्	५।४।९०९	उ. ९२७	उ. ४०२
खित्यनव्ययस्य	६।३।६६	उ. २७८	उ. ६०७
खितेश्छन्दसि	६।९।५२	उ. ९५७	उ. ४४३
ख्यत्यात्परस्य	६।९।९९२	उ. ९७१	उ. ४८०
गतिकारकोपपडा०	६।२।९३६	उ. २४४	उ. ५६९
गतिबुद्धिप्रत्ययसामाना०	९।४।५२	पृ. ८६	पृ. ३९०
गतिरनन्तरः	६।२।४६	उ. २२२	उ. ५४०
गतिर्गता	८।९।७०	उ. ४८७	उ. ६९५
गतिश्च	९।४।६०	पृ. ६३	पृ. ३२०
गत्यर्थकर्मणि द्विती०	२।३।९२	पृ. ९४०	पृ. ४२४
गत्यर्थलोटा लृपन०	८।९।५९	उ. ४८०	उ. ६०७
गत्यर्थकर्मकश्चलवृ०	३।४।७२	पृ. ३९६	पृ. ७४२
गत्वरश्च	३।२।९६४	पृ. २५३	पृ. ०
गढमढचरयमश्च०	३।९।९००	पृ. २०७	पृ. ५६३
गन्तव्ययगणे वाशिजे	६।२।९३	उ. २०६	उ. ५३२
गन्धस्येदुत्पत्तिमुमु०	५।४।९३५	उ. ९३५	उ. ४०६
गन्धनावल्लेपशस्त्रेण०	९।३।३२	पृ. ६९	पृ. २३४
गमः क्त्वा	६।४।४०	उ. ३०५	उ. ६५३
गमश्च	३।२।४७	पृ. २२८	पृ. ६२०
गमहनजनखनघ०	६।४।६८	उ. ३९६	उ. ६७५
गमोऽद् परस्मैपठेषु	७।२।५८	उ. ३६०	उ. ७७६
गम्योराज्यः	४।३।५८	पृ. ४३३	उ. ९७३
गमोदिभ्यो षञ्	४।९।९०५	पृ. ३६९	उ. ९००
गमोत्तरपडाच्छः	४।२।९३७	पृ. ४९६	उ. ९५६
गमोषां लङ्पि०	३।३।९४२	पृ. २६२	पृ. ७०३

	काशिका		पदमञ्जरी	
	अ. पा. सू.	पृ.	पृ.	पृ.
गर्हाणां च	३।३।१४६	पृ. २६४	पृ. ७०५	
गवाश्चपमतीनि च	२।४।११	पृ. १६१	पृ. ४६५	
नविपुधिभ्यां स्थिरः	८।३।६५	उ. ५५१	उ. १००६	
गस्थकन्	३।१।१४६	पृ. २१८	पृ. ६०८	
गहादिभ्यश्च	४।२।१३८	पृ. ४२०	उ. १६०	
गाकुटादिभ्योऽङि०	१।२।१	पृ. ३१	पृ. १४६	
गाङ् लिटि	२।४।४६	पृ. १७२	पृ. ४८२	
गायञ्जगात्संज्ञा०	५।२।११०	उ. ६६	उ. ३२४	
गातिस्वागुपाभ्यः	२।४।७७	पृ. १८०	पृ. ४६३	
गाधिविटधिकेति०	६।४।१६५	उ. ३३०	उ. ६६६	
गाधलवणयोः प्रमाणे	६।२।४	उ. २०६	उ. ५३०	
गाघोष्टक्	३।२।८	पृ. २२०	पृ. ६१३	
गिरेश्च सेनकस्य	५।४।११२	उ. १२६	उ. ४०४	
गुडादिभ्यष्टक्	४।४।१०३	पृ. ४८१	उ. ०	
गुणवचनब्राह्मणा०	५।१।१२४	उ. ३३	उ. २७७	
गुणोपृक्ते	७।३।६१	उ. ४३४	उ. ८३६	
गुणो यद्भुकोः	७।४।८२	उ. ४५६	उ. ८७०	
गुणोर्तिर्द्वयोर्गाद्योः	७।४।२६	उ. ४४६	उ. ८५६	
गुपधूपविच्छिपणि०	३।१।३८	पृ. १६१	पृ. ५४१	
गुपयञ्छन्दि	३।१।५०	पृ. १६६	पृ. ५६०	
गुफिञ्छिञ्छ्रूयः सन्	३।१।५	पृ. १८३	पृ. ५७७	
गुरारन्तोनन्यस्याप्येकै०	८।२।८६	उ. ५१६	उ. ६६३	
गुराश्च हलः	३।३।१०३	पृ. २८०	पृ. ६८८	
रधिञ्छ्रूयोः प्रलम्भने	१।३।६६	पृ. ७१	पृ. २५४	
रट्यादिभ्यश्च	४।१।१३६	पृ. ३६६	उ. १०७	
रहपतिना संपुक्ते ङ्यः	४।४।६०	पृ. ४७८	उ. २१६	
गेहे कः	३।१।१४४	पृ. २१७	पृ. ६०७	
गोः पादान्ते	७।१।५७	उ. ३५५	उ. ७२३	
गोतरसंचरचहवज्ज०	३।३।११६	पृ. २८५	पृ. ६६३	
गोतन्निदयं पाले	६।२।७८	उ. २२६	उ. ५५०	
गोतो गित्	७।१।६०	उ. ३६४	उ. ७३८	
गोत्रञ्चित्रिपात्येभ्यो०	४।३।६६	पृ. ४४४	उ. १८३	
गोत्रचरणाक्काद्या०	५।१।१३४	उ. ३७	उ. २८०	
गोत्रचरणाद्भुज्	४।३।१२६	पृ. ४५१	उ. १८८	
गोत्रस्त्रियाः कुत्सने०	४।१।१४७	पृ. ३७१	उ. १०६	
गोत्रादङ्गुवत्	४।३।८०	पृ. ४३६	उ. १७६	
गोत्राद्यन्यस्त्रिषाम्	४।१।६४	पृ. ३५७	उ. ६३	

	अ. पा. सू.	काशिका पृ.	पदमञ्जरी पृ.
गोत्रान्तेवासिमाण्ड०	६।३।६६	उ. २२७	उ. ५४८
गोत्रावधवात्	४।१।७६	पृ. ३५१	उ. ६८
गोत्रे कुञ्जादिभ्य०	४।१।६८	पृ. ३५६	उ. ६६
गोत्रेऽनुगच	४।१।८६	पृ. ३५५	उ. ८१
गोत्रोत्तोष्टोरभराज०	४।३।३६	पृ. ३६०	उ. १३५
गोष्ठ्योऽसंख्या०	५।१।३६	उ. १२	उ. २४७
गोधाया कृक्	४।१।१२६	पृ. ३६८	उ. ०
गोपयसोयत्	४।३।१६०	पृ. ४५६	उ. १६७
गोपुच्छादृक्	४।४।६	पृ. ४६२	उ. ०
गोषवाधोऽय	४।३।१३६	पृ. ४१६	उ. ०
गोरसंस्तुतलुकि	५।४।६२	उ. १२५	उ. ४०२
गोविदालिसिंहसिन्ध०	६।३।७२	उ. २२८	उ. ५४६
गोश्च पुरीषे	४।३।१४५	पृ. ४५६	उ. १६४
गोषदादिभ्यो युन्	५।३।६२	उ. ५४	उ. ०
गोष्ठात्त्वऽभूतपूर्वे	५।३।१८	उ. ४२	उ. २८७
गोष्पदे संवितासेवि०	६।१।१४५	उ. १८३	उ. ४६६
गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य	१।३।४८	पृ. ४५	पृ. १८७
गोः क्षादसादिसार०	६।३।४१	उ. २३०	उ. ५३८
गन्धान्ताधिके च	६।३।७६	उ. २८१	उ. ६१३
गमितस्त्रभिस्त०	७।३।३४	उ. ३८२	उ. ७६६
गृहवृद्धनिश्चिगमश्च	३।३।५८	पृ. २७२	पृ. ६८०
गृहज्यावपिश्यधिव०	६।१।१६	उ. १४६	उ. ४३०
गृहोऽलिदि दीर्घः	७।३।३७	उ. ३८४	उ. ७७१
ग्रामः शिन्धिनि	६।३।६२	उ. २२५	उ. ५४७
ग्रामकौटाभ्यां च त०	५।४।६५	उ. १२६	उ. ०
ग्रामजनपदेकदेशाद०	४।३।७	पृ. ४२३	उ. १६३
ग्रामजनवन्धुभ्यस्तत्	४।३।४३	पृ. ३६१	उ. ०
ग्रामात्ययन्तुपूर्वात्	४।३।६१	पृ. ४३५	उ. ०
ग्रामाद्यलज्जा	४।३।६४	पृ. ४०८	उ. १५०
ग्रामे निवसन्तः	६।३।८४	उ. २३१	उ. ५५१
ग्राम्यपशुसङ्घेऽव्यतर०	१।३।७३	पृ. ५२	पृ. २१०
ग्रीवाभ्यागच	४।३।५७	पृ. ४३३	उ. १७३
ग्रीष्मवसन्तादन्यतर०	४।३।४६	पृ. ४३१	उ. ०
ग्रीष्मावरसमादृक्	४।३।४६	पृ. ४३१	उ. १७२
गो ग्रहि	८।३।२०	उ. ५००	उ. ६४०
ग्लजिस्वश्चक्षुः	३।३।१३६	पृ. २४८	पृ. ६५२
घकासतनेपु कालना०	६।३।१७	उ. २६४	उ. ५८४

	अ. पा. सू.	काशिका पृ.	पदमञ्जरी पृ.
चच्छो च	४।४।११७	पृ. ४८४	उ. २२१
चक्षः सास्यां क्रिये०	४।२।५८	पृ. ३६६	उ. १४०
चक्षुषोश्च	२।४।३८	पृ. १७०	०
चञ्जि च भायकरागयोः	६।४।२७	उ. ३०२	उ. ६५१
चनिलघो च	५।३।७६	उ. ६१	उ. ३६१
चरुपकल्पचेलहृद्रु०	६।३।४३	उ. २७२	उ. ५६८
चसिभसोर्हलि च	६।४।१००	उ. ३२०	उ. ६७६
धुमास्थानापाजहा०	६।४।६६	उ. ३१२	उ. ६६६
धुपिरविग्रहने	७।२।२३	उ. ३७६	उ. ७६३
धेहिर्हि	७।३।१११	उ. ४३६	उ. ८४१
धोलोपो लेटि वा	७।३।७०	उ. ४२६	उ. ८२७
धोवादिषु च	६।२।८५	उ. २३१	उ. ५५१
ध्वसोरेछावभ्यास०	६।४।११६	उ. ३२४	उ. ६८१
ह्रमो ह्रस्वादचि ह्रमु०	८।३।३२	उ. ५३४	उ. ६८२
ह्रवि च	६।१।२१२	उ. २०१	उ. ५२३
ह्रमिहसोश्च	६।१।११०	उ. १७४	उ. ४७६
ह्रसिद्धयोः स्मातिस्मने।	७।१।१५	उ. ३४४	उ. ०
डिच्च	१।१।५३	पृ. २०	पृ. १०१
डिति वृत्त्यश्च	१।४।६	पृ. ७६	पृ. २६८
डोषयमघोरम्	७।१।२८	उ. ३४७	उ. ७११
डोरामद्यान्वीभ्यः	७।३।११६	उ. ४४०	उ. ८४३
ड्यैः	७।१।१३	उ. ३४४	उ. ७०६
इयोः कुक्कुक् श्रि	८।३।२८	उ. ५३३	उ. ६८१
इयायोः संज्ञाच्छन्दसो०	६।३।६३	उ. २७७	उ. ६०६
इयाप्यातिपठिकात्	४।१।१	पृ. ३२६	उ. १
इयाच्छन्दसि बहु०	६।१।१७८	उ. १६४	उ. ०
इतिहः व्याञ्ज	२।४।५४	पृ. १७३	पृ. ४८३
इडि	६।१।११	उ. १४४	उ. ४२७
सहान्यतरस्याम्	६।१।२१८	उ. २०२	उ. ५२४
सञ्ज्ञाः कुर्यादयोः	७।३।५२	उ. ४२४	उ. ८२२
सटकाया ऐरक्	४।१।१२८	पृ. ३६८	उ. १०६
सतुरः शसि	६।१।१६७	उ. १६०	उ. ५०६
सतुरनहुसोरामुदात्तः	७।१।६८	उ. ३६६	उ. ७४४
सतुर्धो चागिण्यापु०	२।३।७३	पृ. १५८	पृ. ४५७
सतुर्धो तदर्थार्थम्०	२।१।३६	पृ. ११४	पृ. ३६६
सतुर्धो तदर्थ	६।२।४३	उ. २२१	उ. ५३६
सतुर्धो संपदाने	२।३।१३	पृ. १४१	पृ. ४२५

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
चतुर्थ्ये बहुनं छ०	२।३।६२	पृ. १५४	पृ. ४५२
चतुष्पादो गर्भिण्या	२।१।७१	पृ. १२४	पृ. ३८१
चतुष्पादयो ढञ्	४।१।१३५	पृ. ३६८	उ. १०७
चनचिद्विगोचादि०	८।१।५७	उ. ४८२	उ. ८११
चरणे ब्रह्मचारिणि	६।३।८६	उ. २८३	उ. ६१५
चरणेभ्यो धर्मवत्	४।२।४६	पृ. ३६२	उ. १३७
चरति	४।४।८	पृ. ४६३	उ. ०
चरफलोच्च	७।४।८७	उ. ४६०	उ. ८७१
चरेष्टः	३।२।१६	पृ. २२२	पृ. ७
चर्मयोऽञ्	५।१।१५	उ. ५	उ. २३६
चर्मोदरयोः पुरेः	३।४।३१	पृ. ३०६	पृ. ७२६
चलनशब्दार्थादक०	३।२।१४८	पृ. २५०	पृ. ६५४
चवायोमे प्रथमा	८।१।५६	उ. ४८३	उ. ८११
चादपो सत्ये	१।४।५७	पृ. ८१	पृ. ३१७
चादिलेपे विभावा	८।१।६३	उ. ४८४	उ. ८११
चादिषु च	८।१।५८	उ. ४८३	उ. ८११
चायः की	६।१।२१	उ. १४६	उ. ४३२
चायः की	६।१।३५	उ. १५३	उ. ०
चाये हन्तुः	२।२।२६	पृ. १३४	पृ. ४११
चाहलोपप्रेत्यय०	८।१।६२	उ. ४८४	उ. ८११
चिणो लुक्	६।४।१०४	उ. ३२१	उ. ६७७
चिणमुलोर्ध्वान्य०	६।४।६३	उ. ३१८	उ. ६७७
चिगते पदः	३।१।६०	पृ. १६८	पृ. ५६३
चिगभावकर्मणोः	३।१।६६	पृ. १६६	पृ. ५६५
चितः	६।१।१६३	उ. १८६	उ. ५०७
चितेः कपि	६।३।१२७	उ. २६२	उ. ०
चितवति नित्यम्	५।१।८६	उ. २४	उ. २६०
चित्वाग्निचित्ये च	३।१।१३२	पृ. २१४	पृ. ६०३
चित्रीकरणे च	३।३।१५०	पृ. २६४	पृ. ०
चिदिति चोपमाय०	८।२।१०१	उ. ५२२	उ. ८६८
चिन्तिपूजिकथि०	३।३।१०५	पृ. २८१	पृ. ६८८
चिस्फुरोर्णो	६।१।५४	उ. १५०	उ. ०
चर्ममुपमानम्	६।२।१२७	उ. २४१	उ. ५५६
चुट्ट	१।३।७	पृ. ५४	पृ. २१८
चृणादिनिः	४।४।२३	पृ. ४६६	उ. २०४
चृणादीन्यप्राणि०	६।२।१३४	उ. २४२	उ. ५६०
चलखेटकटुकका०	६।२।१२६	उ. २४०	उ. ५५६

	अ- पा- सू-	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
वेले क्रोपेः	३।४।३३	पृ. ३१०	पृ. ७३०
वोः कुः	८।२।३०	उ. ५०३	उ. ६४४
वो	६।१।२२२	उ. २०३	उ. ५२५
वो	६।३।१३८	उ. २६४	उ. ६२४
वज्रोः शृङ्गनासिके च	६।४।१६	उ. ३००	उ. ६३०
वज्र तुडि०	३।१।४३	पृ. १६४	पृ. ५५४
वज्रः सिद्ध	३।१।४४	पृ. १६४	पृ. ५५७
वज्रो च	७।४।२६	उ. ४४६	उ. ०
वज्रानिनो ठिनुक्	४।३।१०६	पृ. ४४८	उ. ०
व च	४।३।२८	पृ. ३८७	उ. १३२
वज्रादिभ्यो वाः	४।४।६२	पृ. ४७३	उ. २१०
वदिरूपधिवलेर्दञ्	५।१।१३	उ. ५	उ. २३५
वन्दसि गत्यर्थेभ्यः	३।३।१२६	पृ. २८७	पृ. ०
वन्दसि घम्	५।१।१०६	उ. २६	उ. २६५
वन्दसि च	५।१।६७	उ. १६	उ. ०
वन्दसि च	५।४।१४२	उ. १३६	उ. ०
वन्दसि च	६।३।१२६	उ. २६२	उ. ६२३
वन्दसि ठञ्	४।३।१६	पृ. ४२६	उ. १६५
वन्दसि निष्टक्य०	३।१।१२३	पृ. २११	पृ. ६००
वन्दसि परिपन्थि०	५।३।८६	उ. ६०	उ. ३१३
वन्दसि परोपि	१।४।८१	पृ. ६७	पृ. ३७७
वन्दसि पुनर्वस्योरे०	१।३।६१	पृ. ४६	पृ. १६८
वन्दसि लिट्	३।३।१०५	पृ. २४१	पृ. ६३५
वन्दसि लुङ्लङ्०	३।४।६	पृ. ३०३	पृ. ७३०
वन्दसि वनसन्तरे०	३।३।२७	पृ. २२४	पृ. ६१७
वन्दसि वा प्राप्ते०	८।३।४६	उ. ५३६	उ. ६६३
वन्दसि शायज्जि	३।१।८४	पृ. २०२	पृ. ५७०
वन्दसि सहः	३।३।६३	पृ. २३३	पृ. ६२५
वन्दसीरः	८।३।१५	उ. ४६८	उ. ०
वन्दसो निर्मिते	४।४।६३	पृ. ४७६	उ. २१८
वन्दसो षट्शो	४।३।७१	पृ. ४३७	उ. १७८
वन्दस्यनेकमपि०	८।१।३५	उ. ४७६	उ. ६०४
वन्दस्यपि दृश्यते	६।४।७३	उ. ३१४	उ. ०
वन्दस्यपि दृश्यते	७।१।७६	उ. ३६१	उ. ७३३
वन्दस्युभयथा	३।४।११७	पृ. ३२८	उ. ७५४
वन्दस्युभयथा	६।४।५	उ. २६६	उ. ६३६
वन्दस्युभयथा	६।४।८६	उ. ३१६	उ. ०

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
कन्दसूदवषहात्	८।४।२६	उ. ५६४	उ. १०२६
कन्दोगान्धिकाया०	४।३।१२६	पृ. ४५२	उ. १८६
कन्दोनासि च	३।३।३४	पृ. २६०	पृ. ६०४
कन्दोनासि च	८।३।६४	उ. ५५१	उ. १००६
कन्दोग्राह्यगानि च त०	४।२।६६	पृ. ३६६	उ. १४४
काच्यादयः शालायाम्	६।२।८६	उ. २३९	उ. ५५२
कादेचैःद्रुपसर्गस्य	६।४।६६	उ. ३१६	उ. ६०५
काया काहुल्ये	२।४।२२	पृ. १६५	पृ. ४०२
के च	६।१।७३	उ. १६४	उ. ४५५
केवादिभ्यो नित्यम्	५।१।६४	उ. १६	उ. २५५
कक्षित्यादयः षट्	६।१।६	उ. १४२	उ. ४२४
कङ्कलधेनुवलज्जान्त०	७।३।२५	उ. ४१५	उ. ८११
जनपटतदवध्याश्च	४।२।१२४	पृ. ४१६	उ. १५०
जनपटशब्दात्त०	४।१।१६८	पृ. ३०८	उ. १२०
जनपदिना जनपद०	४।३।१००	पृ. ४४४	उ. १८३
जनपदे लुप्	४।२।८१	पृ. ४०५	उ. ०
जनसनखनकसगमे०	३।२।६०	पृ. २३३	पृ. ६२५
जनसनखनां सञ्ज्ञाः	६।४।४२	उ. ३०६	उ. ६५४
जनिकर्तुः प्रकृतिः	१।४।३०	पृ. ८४	पृ. २८८
जनिता मन्त्रे	६।४।५३	उ. ३०६	उ. ०
जनिवध्याश्च	७।३।३५	उ. ४१८	उ. ८१४
जपजभट्टहृदशभञ्ज०	७।४।८६	उ. ४६०	उ. ८०१
जम्ब्या वा	४।३।१६५	पृ. ४६०	उ. १६८
जम्भासुहरितवृण०	५।४।१२५	उ. १३३	उ. ४००
जयः करणम्	६।१।२०२	उ. १६६	उ. ०
जराया जरसन्य०	७।२।१०१	उ. ४०३	उ. ७६४
जल्पभिल्लकुट्टुपुण्ड०	३।२।१५५	पृ. २५२	पृ. ६५६
जसः श्री	७।१।१०	उ. ३४५	उ. ७००
जशशोः शिः	७।१।२०	उ. ३४१	उ. ७०८
जसि च	७।३।१०६	उ. ४३८	उ. ८४१
जहातेश्च	६।४।११६	उ. ३२४	उ. ६८१
जहातेश्च तिव्र	७।४।४३	उ. ४४६	उ. ८५६
जागरकः	३।२।१६५	पृ. २५४	पृ. ०
जायो विचित्रण०	७।३।८५	उ. ४३२	उ. ८३१
जातरुपेभ्यः षट्	४।३।१५३	पृ. ४५०	उ. १६५
जातिकालमुखा०	६।२।१००	उ. २५४	उ. ५००
जातिनामः कन्	५।३।८१	उ. ६१	उ. ३६१

	ख. पा. मू.	काशिका पृ.	पदमञ्जरी पृ.
जातिरपाणिनाम्	२।४।६	पृ. १६०	पृ. ४६३
जातुपदोर्निह	३।३।१४०	पृ. २६३	पृ. ७०४
जातेरस्वोधिपयाद०	४।१।६३	पृ. ३४८	उ. ५०
जातेश्च	६।३।४१	उ. २०१	उ. ५६०
जात्यन्ताक्यन्थुनि	५।४।६	उ. १०४	उ. ३०४
जात्याख्यायामेक०	९।२।५८	पृ. ४८	पृ. १६६
जात्वपूर्वम्	८।१।४०	उ. ४०६	उ. ६००
जानपदकुण्ड०	४।१।४२	पृ. ३४१	उ. ४४
जान्मनां विभाषा	६।४।३२	उ. ३०३	उ. ६५१
जायाया निह	५।४।१३४	उ. १३५	उ. ०
जालमानायः	३।३।१२४	पृ. २८६	पृ. ६६४
जासिनिप्रहृणनाट०	२।३।५६	पृ. १५३	पृ. ४५०
जिघ्रितेयां	७।४।६	उ. ४४२	उ. ०
जिहृतिविधी०	३।२।१५०	पृ. २५२	पृ. ६५६
जिह्वाभुजाहुनेश्चः	४।३।६२	पृ. ४३५	उ. ०
जीर्णैरतृण	३।२।१०४	पृ. २४१	पृ. ०
जीवति तु वंशये०	४।१।१६३	पृ. ३०६	उ. ११०
जीविकार्थं चापयये०	५।३।६६	उ. २६	उ. ३६६
जीविकोपनिषदाद्यै०	१।४।७६	पृ. २०	पृ. ३२५
जुचइकम्यदन्त्रम्य०	३।२।१५०	पृ. २५१	पृ. ६५४
जुष्टार्पिते चच्छ०	६।१।३०६	उ. २०१	उ. ५३३
जुसि च	७।३।८३	उ. ४३२	उ. ८३०
जुहोत्यादिभ्यः श्रुः	३।४।७५	पृ. १८०	पृ. ४६३
जृगृथोः त्वि	७।२।५५	उ. ३८६	उ. ०
जृस्तम्भुचुम्भुवु०	३।१।५८	पृ. १६०	पृ. ५६३
जो प्रोष्ठपठानाम्	७।३।१८	उ. ४१३	उ. ८०६
जाजनीर्जा	७।३।७६	उ. ४३१	उ. ८३०
जायुस्मृशं सनः	१।३।५०	पृ. ६०	पृ. २४१
जो ऽविदर्थस्य करणे	२।३।५१	पृ. १५१	पृ. ४४८
ज्य च	५।३।६१	उ. ८०	उ. ३५१
ज्यश्च	६।१।४२	उ. १५५	उ. ०
ज्यादादीयसः	६।४।१६०	उ. ३३६	उ. ६६५
ज्योतिरायुषः स्तोमः	८।३।८३	उ. ५४८	उ. १००६
ज्योतिर्जनपदरा०	६।३।८५	उ. २८३	उ. ६१५
ज्योत्स्नातमिसा०	५।२।११४	उ. ६०	उ. ३२५
ज्यरत्वरसिन्धुयि०	६।४।२०	उ. ३००	उ. ६४०
ज्यलितिकसन्तो०	३।१।१४०	पृ. २१६	पृ. ६०६

	अ. पा. सु.	काशिका	पदमञ्जरी
अयः	५।४।१११	उ. १२६	उ. ४०३
अयः	८।३।१०	उ. ४६७	उ. ६३५
अयो ह्यन्यतरस्याम्	८।४।६२	उ. ५०३	उ. १०३४
अरो भरि सवर्णं	८।४।६५	उ. ५०४	उ. १०३५
अलां जशान्ते	८।३।३६	उ. ५०६	उ. ६४८
अलां जश् अशि	८।४।५३	उ. ५०१	उ. १०३३
अलो अलि	८।३।२६	उ. ५०२	उ. ६४३
अल्पपोतमे	६।१।१८०	उ. १६४	उ. ५१४
अपस्तपोर्लोऽधः	८।३।४०	उ. ५०६	उ. ६४८
अस्य रन्	३।४।१०५	पू. ३२६	पू. ७५१
अर्जुन्	३।४।१०८	पू. ३२६	पू. ७५२
भोऽन्तः	७।१।३	उ. ३४१	उ. ७०२
जितश्च तत्प्रत्ययात्	४।३।१५५	पू. ४५८	उ. १६५
जीतः क्तः	३।३।१८७	पू. २५८	पू. ६६१
जनित्यादिर्नित्यम्	६।१।१६७	उ. १६८	उ. ५२१
ज्यादयस्तद्राजाः	५।३।११६	उ. १०१	उ. ०
टाङ्सिङ्सामि०	७।१।१२	उ. ३४३	उ. ७०५
टाश्चि	४।१।६	पू. ३३२	उ. ३२
टिङ्गाणञ्द्रुयस०	४।१।१५	पू. ३३३	उ. २६
टित आत्मने पदानां टेरे	३।४।७६	पू. ३२१	पू. ७४५
टेः	६।४।१४३	उ. ३३०	उ. ६६४
टेः	६।४।१५५	उ. ३३४	उ. ६८६
त्वितोपुव्	३।३।८६	पू. २७८	पू. ६८४
ठक्छे च	४।२।८४	पू. ४०६	उ. ०
ठगापस्यानेभ्यः	४।३।७५	पू. ४३८	उ. १०६
ठक्कवचिनश्च	४।२।४१	पू. ३६१	उ. ०
ठस्येकः	७।३।५०	उ. ४२४	उ. ८३१
ठाजादावृधे द्विती०	५।३।८३	उ. ६२	उ. ३६१
ङ् सि धुद	८।३।२६	उ. ५३३	उ. ६८१
ङति च	१।१।२५	पू. १३	पू. ७५
ङावुभाभ्यामन्य०	४।१।१३	पू. ३३३	उ. २४
ङितः क्रिः	३।३।८८	पू. २७७	पू. ६८४
ङकि लोपः	४।१।११३	पू. ३६६	उ. १०६
ङक् च मण्डुकात्	४।१।११६	पू. ३६६	उ. ०
ङण्डन्दि	४।४।१०६	पू. ४८२	उ. ०
ङे लोपो ङ्कट्टयाः	६।४।१४७	उ. ३३१	उ. ६६०
ङे ङे लोपः	८।३।१३	उ. ५२६	उ. ६७६

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
दुनोपे पूर्वस्य०	६।३।१११	उ. २८८	उ. ६२०
लघः स्त्रियामञ्	५।४।१४	उ. १०५	उ. ३०६
कनुत्तमो वा	७।१।६१	उ. ३६५	उ. ७३६
लिखञ्च	१।३।७४	पू. ७२	पू. २५६
लिङ्गां चवाणाम्	७।४।७५	उ. ४५७	उ. ८६८
लिनिः	६।२।७६	उ. २३०	उ. ०
लिषिट्सु०	३।१।४८	पू. १६५	पू. ५६०
लोरेणो यत्कर्म लो	१।३।६७	पू. ७०	पू. २४६
लोरेण्यने वृत्त	७।२।२६	उ. ३८०	उ. ७६४
लोरेनिटि	६।४।५१	उ. ३०८	उ. ६५६
लोर्विभावा	८।४।३०	उ. ५६५	उ. १०२८
लोरेण्डासि	३।२।१३७	पू. २४८	पू. ६५२
लो नः	६।१।६५	उ. १६१	उ. ४४८
लो गमिरलोधने	२।४।४६	पू. १७१	पू. ०
लो चहुपधाया ह्रस्वः	७।४।१	उ. ४४०	उ. ८४४
लो च संश्चङोः	२।४।५१	पू. १०२	पू. ४८३
लो च संश्चङोः	६।१।३१	उ. १५२	उ. ४३५
लपञ्चादयस्ते	७।३।६५	उ. ४२८	उ. ६२६
लपञ्चिष्यार्पञ्जितो०	२।४।५८	पू. १७४	पू. ४८५
लपञ्चयन्तो युक्	३।३।१०७	पू. २८१	पू. ६८६
लपुट् च	३।१।१४७	पू. २१८	पू. ६०८
लपुक्त्वो	३।१।१३३	पू. २१४	पू. ०
लङानावात्मनेपदम्	१।४।१००	पू. १०१	पू. ३३४
लत आगतः	४।३।७४	पू. ४३८	उ. १७६
लत्पुङ्गः	२।१।२२	पू. ११०	पू. ३६०
लत्पुङ्गः समानाधि०	१।२।४२	पू. ४३	पू. १७७
लत्पुङ्गस्यानुनेः०	५।४।८६	उ. १२३	उ. ४००
लत्पुङ्गे कति ल०	६।३।१४	उ. २६४	उ. ५८४
लत्पुङ्गे तुल्यायन्तुतीया०	६।२।२	उ. २०४	उ. ५२६
लत्पुङ्गे आनाया०	६।२।१२३	उ. २४०	उ. ५५८
लत्पुङ्गेनञ्जकर्म०	२।४।१६	पू. १६४	पू. ४७१
लत्पुङ्गतयचने मपट्	५।४।२१	उ. १०६	उ. ३८०
लत्पुङ्गनुपूर्वमीप०	४।४।२८	पू. ४६६	उ. २०४
लत्पुङ्गपत्य च	७।३।२६	उ. ४१६	उ. ८१२
लत्पुङ्गोक्तो हेतुश्च	१।४।५५	पू. ६१	पू. ३१४
लत्र	२।१।४६।	पू. ११७	पू. ३७१
लत्र कुशलः पद्यः	५।२।६३	उ. ५४	उ. ३०७

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
तत्र च दीयते कार्य०	५।१।६६	उ. २६	उ. २६३
तत्र जातः	४।३।२५	पृ. ४२७	उ. १६७
तत्र तस्यैव	५।१।११६	उ. ३१	उ. ३६६
तत्र तेनेदमिति स०	२।२।२७	पृ. १३३	पृ. ४१०
तत्र नियुक्तः	४।४।६६	पृ. ४७५	उ. २१२
तत्र भवः	४।३।५३	पृ. ४३२	उ. १७३
तत्र विदित इति च	५।१।४३	उ. १३	उ. २४७
तत्र साधुः	४।४।६८	पृ. ४८०	उ. २१६
तत्रोद्धतममत्रेभ्यः	४।२।१४	पृ. ३८४	उ. १२६
तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्	३।१।६२	पृ. २७५	पृ. ५८५
तत्सर्वादेः पथ्यङ्कर्म०	५।२।७	उ. ३६	उ. ३८३
तथायुक्तं चानी०	१।४।५०	पृ. ८८	पृ. ३०३
तदधीते तद्वेद	४।२।५६	पृ. ३६६	उ. १४०
तदधीनवचने	५।४।५४	उ. ११५	उ. ३६१
तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ	५।१।१२	उ. ४	उ. ३३३
तदहति	५।१।६३	उ. १६	उ. २५५
तदहम्	५।१।११७	उ. ३१	उ. २७०
तदशिष्यं संज्ञात्र०	१।२।५३	पृ. ४७	पृ. १६३
तदस्मिन्नधिकमि०	५।२।४५	उ. ४६	उ. २६६
तदस्मिन्नर्थं प्राये०	५।२।८२	उ. ५८	उ. ३१२
तदस्मिन्नस्तोति दे०	४।२।६७	पृ. ३६६	उ. १४५
तदस्मिन्नुद्ग्रायला०	५।१।४७	उ. १३	उ. २४७
तदस्मिन् दीयते नि०	४।४।६६	पृ. ४७४	उ. २११
तदस्य तदस्मिन्स्था०	५।१।१६	उ. ५	उ. ३३६
तदस्य पण्यम्	४।४।५१	पृ. ४७१	उ. २०८
तदस्य परिमाणं	५।१।५७	उ. १६	उ. २५०
तदस्य ब्रह्मचर्यम्	५।१।६४	उ. २५	उ. २६१
तदस्य संज्ञातं तार०	५।२।३६	उ. ४६	उ. २६३
तदस्य सोढम्	४।३।५२	पृ. ४३२	उ. १७२
तदस्यां प्रहरणमि०	४।२।५७	पृ. ३६६	उ. ०
तदस्यास्यस्मिन्चि०	५।२।६४	उ. ६२	उ. ३१५
तदोः सः साधन०	७।२।१०६	उ. ४७४	उ. ७६७
तदो दा च	५।३।१६	उ. ७७	उ. ३३६
तद्वृत्तिं पविद्रुतयोः	४।३।८५	पृ. ४४७	उ. १८०
तद्वृत्तिवृत्त्यावृत्ति०	५।१।५०	उ. १४	उ. २४८
तद्वृत्तिवृत्तिवृत्तिः	१।१।३८	पृ. १७	पृ. ८५
तद्वृत्तस्य	६।१।१६४	उ. १८६	उ. ५०८

	अ. पा. सु.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
तद्धिताः	४।१।७६	पृ. ३५१	उ. ६४
तद्धितार्थोत्तरपद०	२।१।५१	पृ. ११८	पृ. ३७३
तद्धितेष्वचामादेः	७।२।११७	उ. ४०६	उ. ७६६
तद्युक्तात्कर्मणोश्च	५।४।३६	उ. ११०	उ. ३८३
तद्वाजस्य बहुषु०	२।४।६२	पृ. १०६	पृ. ४८०
तद्वाहतिरयुगप्राप्त०	४।४।७६	पृ. ४०६	उ. २१३
तद्वानामासुपधानो०	४।४।१२५	पृ. ४८५	उ. २२२
तनादिकृद्भ्य उः	३।१।७६	पृ. २०१	पृ. ५६६
तनादिभ्यस्तयासोः	२।४।७६	पृ. १८१	पृ. ४६४
तनिपत्योश्चन्दसि	६।४।६६	उ. ३२०	उ. ६७६
तनुकारणे तदः	३।१।७६	पृ. २००	पृ. ५६८
तनोतेर्विकि	६।४।४४	उ. ३०६	उ. ०
तनोतेर्विभाषा	६।४।१७	उ. २६६	उ. ६३७
तन्वादिचिरापहृते	५।२।७०	उ. ५६	उ. ३०८
तपःसहस्राभ्यां वि०	५।२।१०२	उ. ६५	उ. ३२२
तपरस्तत्कालस्य	१।१।७०	पृ. २६	पृ. १४०
तपस्तपः कर्मकस्यैव	३।१।८८	पृ. २०३	पृ. ५०६
तपोनुतापे च	३।१।६५	पृ. १६६	पृ. ५६४
तप्तनप्तनयनाश्च	७।१।४५	उ. ३५२	उ. ७१६
तमधीष्टोभूतोभू०	५।१।८०	उ. २२	उ. २५६
तपोरेव कस्यत्कालार्थाः	३।४।७०	पृ. ३१८	पृ. ७४१
तयोर्द्धाहिनी चच्छ०	५।३।२०	उ. ७७	उ. ३३६
तयोर्ध्वावसि संश्रि०	८।२।१०८	उ. ५२५	उ. ६७१
तरति	४।४।५	पृ. ४६३	उ. ०
तरप्तमपौ घः	१।१।२२	पृ. १२	पृ. ७३
तथैकममकारेकवचने	४।३।३	पृ. ४२३	उ. १६२
तथैवमो कसि	७।२।६६	उ. ४०१	उ. ०
तथै चान्तश्च युगपत्	६।२।५१	उ. २२३	उ. ५४४
तव्यतव्यानीपरः	३।१।६६	पृ. २०६	पृ. ५६१
तनिलाटिष्याकत्व०	६।३।३५	उ. २६६	उ. ५६४
तमिश्च	४।३।११३	पृ. ४४६	उ. १८७
तमेश्च	५।३।८	उ. ७५	उ. ३३५
तसो मत्वर्थे	१।४।१६	पृ. ८२	पृ. २७६
तत्त्वस्यमिपां तां०	३।४।१०१	पृ. ३२५	पृ. ०
तस्माच्छसो नः पुंसि	६।१।१०३	उ. १७३	उ. ४७६
तस्मादित्युत्तरस्य	१।१।६७	पृ. २८	पृ. १३५
तस्माच्चुडिचि	६।३।७४	उ. २८०	उ. ६११

	अ. पा. सू.	काशिका	पटमञ्जरी
		पृ.	पृ.
तस्माच्च द्विहलः	७।४।७९	उ. ४९७	उ. ८६८
तस्मिन्नाणि च युष्माका०	४।३।३	पृ. ४२२	उ. ९६९
तस्मिन्निनिर्दिष्टे०	९।९।६६	पृ. २७	पृ. ९३४
तस्मै प्रभवति सं०	५।९।१०१	उ. २७	उ. ०
तस्मै हितम्	५।९।५	उ. ३	उ. २३०
तस्य तात्	७।९।४४	उ. ३५२	उ. ७९६
तस्य च दक्षिणा यज्ञा०	५।९।६५	उ. ८६	उ. २६३
तस्य धर्म्य	४।४।४७	पृ. ४७०	उ. २०८
तस्य निमित्तं संयो०	५।९।३८	उ. ९३	उ. २४६
तस्य निवासः	४।३।६६	पृ. ४००	उ. ९४५
तस्य परमार्थहितम्	८।९।३	उ. ४६४	उ. ८८९
तस्य षाकमूलेपी०	५।२।२४	उ. ४३	उ. २८६
तस्य पूरणे इदं	५।२।४८	उ. ५९	उ. ३०२
तस्य भावस्त्वततो	५।९।१९६	उ. ३९	उ. २७९
तस्य लोपः	९।३।६	पृ. ५५	पृ. ३९६
तस्य व्यापः	५।९।४५	उ. ९३	उ. २४७
तस्य विकारः	४।३।१३४	पृ. ४५३	उ. ९६०
तस्य व्याख्यानवृत्ति०	४।३।६६	पृ. ४३६	उ. ९७५
तस्य समूहः	४।३।३७	पृ. ३८६	उ. ९३४
तस्यादित उदात्त०	९।२।३३	पृ. ३६	पृ. ९७०
तस्यापत्यम्	४।९।६२	पृ. ३५७	उ. ८७
तस्येष्टम्	४।३।१२०	पृ. ४५०	उ. ९८७
तस्येष्टवरः	५।९।४२	उ. ९३	उ. ०
ताच्छीन्यवशैवच०	३।२।१२६	पृ. २४६	पृ. ६५०
तादौ च निति क०	६।३।५०	उ. २२३	उ. ५४४
तान्येकवचनद्विव०	९।४।१०२	पृ. ९०९	पृ. ३३६
ताभ्यामन्यत्रोणादयः	३।४।७५	पृ. ३२०	पृ. ७४३
तालादिभ्यो ण्य	४।३।९५२	पृ. ४५७	उ. ९६४
तावतिथं ग्रहणमिति०	५।२।७७	उ. ५७	उ. ३९०
तासस्त्योलोपः	७।४।५०	उ. ४५९	उ. ८६९
तासि च ऋः	७।२।६०	उ. ३६९	उ. ७७८
तास्यनुदात्तेन्द्रि०	६।९।१८६	उ. ९६५	उ. ५९६
तिकाकितवादिभ्यो०	२।४।६८	पृ. ९०८	पृ. ४६०
तिकादिभ्यः फिञ् ।	४।९।१५४	पृ. ३७४	उ. ९९२
तिङ्शब्द	५।३।५६	उ. ८५	उ. ३४८
तिङ्शब्दोणि वीणि०	९।४।१०१	पृ. १०९	पृ. ३३५
तिङ्गि वेदात्तवति	८।९।७९	उ. ४८७	उ. ६९६

	अ. पा. मृ.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
तिङो गोत्रादीनि कु०	८।१।२७	उ. ४७४	उ. ६०१
तिङ्ङितिकः	८।१।२८	उ. ४७५	उ. ६०२
तिङ्ङित्सार्वधातु-	३।४।११३	पृ. ३२७	पृ. ७५३
ति च	७।४।८६	उ. ४६१	उ. ८७२
तितुचतयसिमुसरक०	७।२।६	उ. ३७१	उ. ७५२
तित्तिरिघरतन्तु०	४।३।१०२	पृ. ४४५	उ. १८४
तिस्वरितम्	६।१।१८५	उ. १६५	उ. ५१५
तिप्तस्मिन्तिष्यस्यमि०	३।४।७८	पृ. ३२१	पृ. ७४४
तिष्यनस्तेः	८।२।७३	उ. ५१५	उ. ०
तिरसस्तिर्यकोपे	६।३।६४	उ. २८५	उ. ६१६
तिरसाऽन्यतरस्याम्	८।३।४२	उ. ५३७	उ. ६८६
तिरोऽन्तर्धो	१।४।७१	पृ. ६५	पृ. ३२३
तिर्यच्यपवर्गे	३।४।६०	पृ. ३१६	पृ. ७३६
ति विंशतेर्इति	६।४।१४२	उ. ३३०	उ. ६८८
तिष्ठतेरित्	७।४।५	उ. ४४२	उ. ८४६
तिष्ठदुपभृतीनि च	२।१।१७	पृ. १०६	पृ. ३५८
तिष्यपुनर्वस्योर्नञ्च०	१।२।६३	पृ. ४६	पृ. १६६
तिसृभ्यो ञसः	६।१।१६६	उ. १६०	उ. ५०८
तीरुभ्योत्तरपदा०	४।२।१०६	पृ. ४११	उ. १५२
तीर्थे ये	६।३।८७	उ. २८३	उ. ६१५
तीघसहनुभक्तवरिवः	७।२।४८	उ. ३८७	उ. ७७५
तुषाष्टन्	४।४।११५	पृ. ४८३	उ. २२१
तुजादीनां दीर्घा०	६।१।७	उ. १४३	उ. ४२५
तुडादिभ्यः शः	३।१।७७	पृ. २०१	पृ. ५६८
तुन्दशोकयोः परिस्०	३।२।५	पृ. २२०	पृ. ६१३
तुन्दादिभ्य इलच्	५।२।११७	उ. ६८	उ. ६२६
तुन्दिबलिषट्भः	५।२।१३६	उ. ७३	उ. ०
तुपश्चययताज्ञेः पू-	८।१।३६	उ. ४७७	उ. ६०४
तुभ्यमसौ ङवि	७।२।६५	उ. ४०१	उ. ०
तुमर्थाच्च भाववचनात्	२।३।१५	पृ. १४२	पृ. ४२६
तुमर्धे सेसेनसे०	३।४।६	पृ. ३०४	पृ. ७२१
तुमुन्पुनौ क्रियायां०	३।३।१०	पृ. २६१	पृ. ६६६
तुरिष्टेमेवः सु	६।४।१५४	उ. ३३४	उ. ६६३
तुस्तुश्रम्यमः सा०	७।३।६५	उ. ४३५	उ. ८३८
तुल्याच्चरतुलोपमा०	२।३।७२	पृ. १५८	पृ. ४५७
तुल्याख्यपञ्चं स०	१।१।६	पृ. ८	पृ. ५५
तुक्कन्दसि	५।३।५६	उ. ८६	उ. ३५०

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पु.	पु.
तुहोस्तुतुहाशि०	७।१।३५	उ. ३४६	उ. ७१४
तुवीशनातुवर्मती०	४।३।६४	पु. ४४३	उ. ०
तृष्णीमि भुवः	३।४।६३	पु. ३१०	पु. ०
तृजकाभ्यां कर्तरि	२।३।१५	पु. १२६	पु. ३६८
तृज्वत्क्रोष्टुः	७।१।६५	उ. ३६६	उ. ७३६
तृणह इम्	७।३।६३	उ. ४३४	उ. ८३६
तृणे च जातो	६।३।१०३	उ. २८६	उ. ०
तृतीया कर्मणि	६।२।४८	उ. २२७	उ. ५४०
तृतीया च होश्चन्दसि	२।३।३	पु. १३८	पु. ४२१
तृतीया तत्कताद्येन०	२।१।३०	पु. ११२	पु. ३६३
तृतीयादिषु भाषित०	७।१।७४	उ. ३६०	उ. ७३१
तृतीयाप्रभतीन्य०	२।३।२१	पु. १३१	पु. ४०४
तृतीयाद्ये	१।४।८५	पु. ६८	उ. ३२६
तृतीयासमासे	१।१।३०	पु. १४	पु. ८१
तृतीयासप्रभ्यार्व०	२।४।८४	पु. १८२	पु. ४६६
तृन्	३।२।१३५	पु. २४७	पु. ६५१
तृषिम्बिकुशेः काश्व०	१।२।२५	पु. ३७	पु. १६५
तृफनभञ्जयश्च	६।४।१२२	उ. ३८५	उ. ६८४
ते तद्राजाः	४।१।१७४	पु. ३७६	उ. १२१
तेन क्रीतम्	५।१।३७	उ. ११	उ. २४५
तेन तुल्ये क्रिया चे०	५।१।११५	उ. ३१	उ. २६७
तेन दीप्यति ध्वनति	४।४।२	पु. ४६३	उ. २००
तेन निवृत्तम्	४।२।६८	पु. ३६६	उ. १४५
तेन निवृत्तम्	५।१।७६	उ. २७	उ. २५६
तेन परिजयलभ्य०	५।१।६३	उ. २५	उ. २६१
तेन प्रोक्तम्	४।३।१०१	पु. ४४५	उ. १८४
तेन यथाकथाचहृत्ता०	५।१।६८	उ. २७	उ. २६४
तेन रक्तं रागात्	४।२।१	पु. ३८१	उ. १२४
तेन वित्तशुश्रुषश्चैव	५।२।३६	उ. ४३	उ. २८६
तेन सहेति तुल्य०	२।२।२८	पु. १३४	पु. ४१०
तेनेकदिक्	४।३।११३	पु. ४४८	उ. १८७
ते प्राक् धातोः	१।४।८०	पु. ६७	पु. ३२५
तेमयावेक्यचनस्य	८।१।२२	उ. ४७१	उ. ०
तोः पि	८।४।४३	उ. ५६६	उ. १०३१
तोर्लि	८।४।६०	उ. ५७३	उ. १०३४
तो सत्	३।२।१२७	पु. २४५ पु.	{ अमु. ६६७ पु. ६४८

	अ. पा. सू.	काशिका पृ.	पदमञ्जरी पृ.
त्वदादिषु द्वयोना०	३।२।६०	पृ. २३९	पृ. ६२४
त्वदादीनामः	७।२।१०२	उ. ४०४	उ. ७६५
त्वदादीनि च	९।१।७४	पृ. ३०	पृ. ९४५
त्वदादीनि सर्वैर्नि०	९।२।७२	पृ. ५२	पृ. २०६
त्यागारागहासकुह०	६।१।२९६	उ. २०२	उ. ५२४
त्रयुजतुनोः पुक्	४।३।१३८	पृ. ४५४	उ. १६२
त्रसिदधिद्विजि०	३।२।१४०	पृ. २४८	पृ. ६५२
त्रिंशच्चत्वारिंशतो०	५।१।६२	उ. ९८	उ. २५५
त्रिककुत्पर्वते	५।४।१४०	उ. १३०	उ. ४९०
त्रिचतुरोः स्त्रियां०	७।२।६६	उ. ४०२	उ. ७६३
त्रिप्रभतिषु शाकटा०	८।४।५०	उ. ५७९	उ. १०३३
त्रैर्मन्त्रित्यम्	४।४।२०	पृ. ४६५	उ. २०२
त्रैः संपसारणं च	५।२।५५	उ. ५२	उ. ३०४
त्रैस्त्रयः	६।३।४८	उ. २७४	उ. ६०३
त्रैस्त्रयः	७।१।५३	उ. ३५४	उ. ७२९
त्रयमावेकवचने	७।२।६०	उ. ४०९	उ. ७६९
त्वामि द्वितीयायाः	८।१।२३	उ. ४७२	उ. ०
त्वाहि सौ	७।२।६४	उ. ४०९	उ. ७६९
त्वि च	६।३।६४	उ. २७८	उ. ०
यद् चञ्चन्दसि	५।२।५०	उ. ५९	उ. ०
यलि च सेटि	६।४।१२९	उ. ३२५	उ. ६८४
यलि च सेटीड०	६।१।१६६	उ. १६८	उ. ५२०
यावच्चञ्जाविच०	६।२।१४४	उ. २४६	उ. ५६४
यासः से	३।४।८०	पृ. ३२९	पृ. ७४६
याहेतो चञ्चन्दसि	५।३।२६	उ. ७६	उ. ०
यो न्यः	७।१।८७	उ. ३६४	उ. ७३७
दंशसञ्जल्यत्रां अपि	६।४।२५	उ. ३०२	उ. ६५९
दक्षिणादाच्	५।३।३६	उ. ८९	उ. ३४०
दक्षिणापञ्चात्पु०	४।२।६८	पृ. ४०६	उ. १५९
दक्षिणैर्मा लुब्धयोगे	५।४।१२६	उ. १३३	उ. ४०७
दक्षिणोत्तराभ्यामत०	५।३।२८	उ. ७६	उ. ३३८
दण्डव्यवर्गपौत्रच	५।४।२	उ. १०२	उ. ३७०
दयहादिभ्यो०	५।१।६६	उ. १६	उ. २५६
ददातिदधात्येर्वि०	३।१।१३६	पृ. २९६	पृ. ६०६
दधस्तपौत्रच	८।२।३८	उ. ५०६	उ. ६४७
दधातेर्हिः	७।४।४२	उ. ४४६	उ. ८५६
दध्पठक्	४।२।१८	पृ. ३८५	उ. १३०

	अ. पा. सू.	काशिका	पटमञ्जरी
		पृ.	पृ.
दन्त उचत उच	५।२।१०६	उ. ६५	उ. ३२३
दन्तशिखात्संज्ञा०	५।२।११३	उ. ६७	उ. ३२५
दम्भ इक्षु	७।४।५६	उ. ४५२	उ. ८६२
दयतेदिमि तिष्ठि	७।४।६	उ. ४४३	उ. ८५०
दयापासश्च	३।१।३७	पृ. १६३	पृ. ५५१
दश्व	७।२।१०६	उ. ४०५	उ. ०
दश्व	८।२।७५	उ. ५१५	उ. ६५७
दस्ति	६।३।१२४	उ. २६१	उ. ६२३
दाशश्च साचे क्लृप्त०	१।३।५५	पृ. ६७	पृ. २४१
दागिदनायनहा०	६।४।१०४	उ. ३३८	उ. ६६०
दादेधातोः	८।२।३२	उ. ५०३	उ. ६४४
दाधर्तिदध०	७।४।६५	उ. ४५४	उ. ८६५
दाधाध्यदाप	१।१।२०	पृ. ११	पृ. ७१
दाधेदुसिञ्जदस०	३।२।१५६	पृ. २५३	पृ. ६५०
दानी च	५।३।१८	उ. ७७	उ. ०
दामन्यादित्रि०	५।३।११६	उ. ६६	उ. ३६८
दामहायनान्ताच्च	४।१।२७	पृ. ३३७	उ. ३७
दास्योशस्युपुञ्ज०	३।२।१८२	पृ. २५७	पृ. ६६१
दापादां दापादे	६।२।५	उ. २०६	उ. ५३०
दाशगोश्री सं०	३।४।७३	पृ. ३२०	पृ. ७४२
दाश्वान्साह्वान्मी०	६।१।१२	उ. १४४	उ. ४२७
दिक्शब्दा ग्रामज०	६।२।१०३	उ. २३५	उ. ५५४
दिक्पूर्वपदाटुञ्च	४।३।६	पृ. ४२३	उ. १६३
दिक्पूर्वपदाटसंज्ञा०	४।२।१०७	पृ. ४११	उ. १५३
दिक्पूर्वपदान् ह्रीप	४।१।६०	पृ. ३४७	उ. ५६
दिक्शब्देभ्यः सप्तमी०	५।३।३७	उ. ७६	उ. ३३७
दिक्संख्ये संज्ञायां	२।१।५०	पृ. ११८	पृ. ३७२
दिगादिभ्यो यत्	४।३।५४	पृ. ४३२	उ. १७३
दिङ्नामान्यन्तराले	२।२।३६	पृ. १३३	पृ. ४०६
दित्यादित्या०	४।१।८५	पृ. ३५३	उ. ७६
दिव उत्	६।१।१३१	उ. १८०	उ. ४८८
दिव औत्	७।१।८४	उ. ३६३	उ. ७३६
दिवः कर्म च	१।४।४३	पृ. ८७	पृ. २६८
दिवसश्च एषित्याम्	६।३।३०	उ. २६८	उ. ५८७
दिवस्तदर्थस्य	२।३।५८	पृ. १५३	पृ. ४५१
दिवादिभ्यः षष्ण्	३।१।६६	पृ. १६६	पृ. ५६७
दिवाविभानिश्चापभा०	३।२।२१	पृ. २२३	पृ. ६१६

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
टिषो भन्	६।१।१८३	उ. १६५	उ. ५१५
टिषो व्याधा	६।३।२६	उ. २६८	उ. ०
टिषोऽविजिगीषा०	८।२।४६	उ. ५०८	उ. ६५१
टिषो मद्राणाम्	७।३।१३	उ. ४११	उ. ८०७
टिष्टवितस्त्रयोश्च	६।२।३१	उ. २१५	उ. ०
टीक्ष्ण युद्धि कृति	६।४।६३	उ. ३१२	उ. ६६४
टीक्ष्णोटीटाम्	१।१।६	पृ. ७	पृ. ५१
टीक्ष्णजनबुधपूरि०	३।१।६१	पृ. १६८	पृ. ५६४
टीर्ष दणः किति	७।३।६६	उ. ४५६	उ. ८६७
टीर्ष काशतुषभाष्ट०	६।२।८२	उ. २३१	उ. ५५१
टीर्षजिह्वी चञ्चल०	४।१।५६	पृ. ३४७	उ. ५६
टीर्ष च	१।४।१२	पृ. ८०	पृ. ०
टीर्षाच्च वरुणस्य	७।३।२३	उ. ४१५	उ. ८१०
टीर्षाज्जसि च	६।१।१०५	उ. १०३	उ. ४७७
टीर्षात्	६।१।७५	उ. १६४	उ. ४५६
टीर्षाददि समानषादे	८।३।६	उ. ५२८	उ. ६७६
टीर्षादाचार्याणाम्	८।४।५२	उ. ५७१	उ. १०३३
टीर्षाङ्कितः	७।४।८३	उ. ४५६	उ. ८७०
टीर्षालघोः	७।४।६४	उ. ४६२	उ. ८७४
दुःखात्मातिलोभ्ये	५।४।६४	उ. ११८	उ. ३६४
दुःखोरनुपसर्ग	३।१।१४२	पृ. २१०	पृ. ६०७
दुरस्यर्द्रविणस्युर्ध्व०	७।४।३६	उ. ४४८	उ. ८५७
दुष्कुलाङ्कज्	४।१।१४२	पृ. ३७०	उ. ०
दुष्टः कपञ्च	३।२।७०	पृ. २३४	पृ. ६२६
दुष्टश्च	३।१।६३	पृ. १६८	पृ. ५६४
दृतस्य भागज०	४।४।१२०	पृ. ४८४	उ. २२१
दुरासूते च	८।२।८४	उ. ५१८	उ. ६६२
दुरान्तिकाद्यभ्यो द्वि०	२।३।३५	पृ. १४७	पृ. ४३७
दुरांतिकाद्यः षष्ठ्य०	२।३।३४	पृ. १४७	पृ. ४३६
दृक्कवस्त्रतयसां	७।१।८३	उ. ३६३	उ. ७३६
दृग्दृश्यतुषु	६।३।८६	उ. २८३	उ. ६१५
दृढः स्थूलवलयोः	७।२।२०	उ. ३०८	उ. ७६२
दृतिकुलिकलशिव०	४।३।५६	पृ. ४३३	उ. १७३
दृशेः कृतिप	३।२।६४	पृ. २३६	पृ. ६३३
दृशेविष्ये च	३।४।११	पृ. ३०५	पृ. ७२१
दृष्टं साम	४।२।७	पृ. ३८२	उ. १२७
द्वेयमयो	४।३।४७	पृ. ४३१	उ. ०

	अ. पा. नं.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
देये वा च	५।४।५५	उ. ११५	उ. ३६१
देवतादुर्गं च	६।३।१२१	उ. २४५	उ. ५६४
देवतादुर्गं च	६।३।२६	उ. २६७	उ. ५८७
देवतादुर्गं च	७।३।२१	उ. ४१५	उ. ८१०
देवतान्तात्ताठर्थं०	५।४।२४	उ. १०७	उ. ३८१
देवपद्यादिभ्यश्च	५।३।१००	उ. ६६	उ. ३६७
देवब्रह्मगोरनु०	१।३।३८	पृ. ४२	पृ. १०५
देवमनुष्यपुरुष०	५।४।५६	उ. ११५	उ. ३६१
देवमुसयोर्लुपि	७।४।३८	उ. ४४८	उ. ८५७
देवात्तन्	५।४।२७	उ. १०८	उ. ०
देविकाशिशपा०	७।३।१	उ. ४०७	उ. ८००
देविकुशोश्चोप०	३।३।१४७	पृ. २५०	पृ. ६५४
देशे लुपिलवो च	५।३।१०५	उ. ६५	उ. ३२३
देवबलिशोचिद्०	४।१।८१	पृ. ३५२	उ. ७०
दो दष्टाः	७।४।४६	उ. ४५०	उ. ८५६
दोषो गो	६।४।६०	उ. ३१८	उ. ६०३
द्युतिस्यतिमास्या०	७।४।४०	उ. ४४६	उ. ८५८
द्यावापृथिवीयुना०	४।३।३२	पृ. ३८८	उ. १३२
द्युतिस्याध्याः सं०	७।४।६७	उ. ४५६	उ. ८६६
द्युक्त्यो लुहि	१।३।६१	पृ. ५७	पृ. २५६
द्युदुभ्यां मः	५।३।१०८	उ. ३६	उ. २४
द्युवागपागुठक्य०	४।३।१०१	पृ. ४१०	उ. १५१
द्रवमूर्तिसर्गयोः०	६।१।२४	उ. १४६	उ. ४३२
द्रव्यं च भव्ये	५।३।१०४	उ. ६७	उ. ०
द्रोणपर्वतजीव०	४।१।१०३	पृ. ३६१	उ. ६६
द्रोणश्च	४।३।१६१	पृ. ४५६	उ. १६७
दन्तमनोत्तादिभ्य०	५।१।१३३	उ. ३६	उ. २८०
दन्तं रहस्य मर्यादावचनव्यु०	८।१।१५	उ. ४६६	उ. ८६५
दन्तश्च प्राणितुर्य०	२।४।२	पृ. १५६	पृ. ४५६
दन्ताव्युदपहा०	५।४।१०६	उ. १२८	उ. ४०३
दन्ताब्जः	४।३।६	पृ. ३८२	उ. १२६
दन्ताद् युन धर्मेषु०	४।३।१२५	पृ. ४५१	उ. १८८
दन्ते पि	४।३।३२	पृ. १३५	पृ. ४१४
दन्ते च	१।१।३१	पृ. १५	पृ. ८१
दन्तापतापगर्हा०	५।३।१२८	उ. ७१	उ. ३२६
द्वारादीनां च	७।३।४	उ. ४०८	उ. ८०४
द्विगुरक्यचनं	२।४।१	पृ. १५६	पृ. ४६८

	अ. पा. मू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
द्विगुञ्च	२।१।२३	पृ. १११	पृ. ३६०
द्विगोः	४।१।२१	पृ. ३३५	उ. ०
द्विगो षञ्च	५।१।५४	उ. १५	उ. २४६
द्विगोऽप	५।१।८२	उ. २३	उ. २६०
द्विगोलुङ्गनपत्वे	४।१।८८	पृ. ३५५	उ. ७६
द्विगोऽयं	५।१।८६	उ. २३	उ. ०
द्विगो कर्त्ता	६।२।६७	उ. २३४	उ. ५५४
द्विगो प्रमाणे	६।२।१२	उ. २०६	उ. ५३२
द्वितीयतृतीयच०	२।२।३	पृ. १२६	पृ. ३८६
द्वितीयाटोस्वेनः	२।४।३४	पृ. १६६	पृ. ४७६
द्वितीया ब्राह्मणे	२।३।६०	पृ. १५४	पृ. ४५१
द्वितीयायां च	३।४।५३	पृ. ३१४	पृ. ०
द्वितीयायां च	७।२।८७	उ. ३६८	उ. ७८७
द्वितीयावितानातीत०	२।१।२४	पृ. १११	पृ. ३६०
द्वितीये चानुपाख्ये०	६।३।८०	उ. २८२	उ. ६१३
द्विचित्रतुभ्यः सुच	५।४।१८	उ. १०६	उ. ३७६
द्विचिपूर्वादण् च	५।१।३६	उ. ११	उ. २४५
द्विचिपूर्वाचिष्कात्	५।१।३०	उ. १०	उ. २४४
द्विचिभ्यामञ्जनेः	५।४।१०२	उ. १२७	उ. ४०२
द्विचिभ्यां य मूर्धः	५।४।११५	उ. १३०	उ. ४०५
द्विचिभ्यां तयस्याद्य०	५।२।४३	उ. ४६	उ. २६८
द्विचिभ्यां पाठन्मू०	६।२।१६७	उ. २६०	उ. ५७६
द्विच्योश्च धमुञ्	५।३।४५	उ. ८३	उ. ३४२
द्विदगद्धादिभ्यश्च	५।४।१२८	उ. १३३	उ. ४०८
द्विदचनेचि	१।१।५६	पृ. २५	पृ. ११६
द्विदचनविभक्त्यो०	५।३।५७	उ. ८५	उ. ३४८
द्विदत्परयोस्तापेः	३।२।३६	पृ. २२६	पृ. ६१६
द्विदश्च	३।४।११२	पृ. ३२७	पृ. ७५३
द्विदोमिचे	३।२।१३१	पृ. २४६	पृ. ६५०
द्विस्तावाचिस्तावा०	५।४।८४	उ. १२३	उ. ४००
द्विस्त्रिश्चतुरिति०	८।३।४३	उ. ५३७	उ. ६८६
द्वीपादनुसमुद्रं यञ्	४।३।१०	पृ. ४८४	उ. १६३
द्वेस्तीपः	५।२।५४	उ. ५२	उ. ३०४
द्वेपवेवाप्रादञ्	४।२।१२	पृ. ३८४	उ. १२८
द्वचः	४।१।१२१	पृ. ३६६	उ. १०५
द्वचञ्चन्दमि	४।३।१५०	पृ. ४५६	उ. ०
द्वचोऽतस्तिङः	६।३।१३५	उ. २६३	उ. ६२४

	अ. पा. सू.	काशिका पृ.	पटमञ्जरी पृ.
द्वन्द्वद्वन्द्वकर्ममा०	४।३।७२	पृ. ४३७	उ. १७८
द्वन्द्वगणकनि०	४।१।१७०	पृ. ३७८	उ. ०
द्वन्द्वगणकनि०	४।३।६७	उ. २८५	उ. ६९७
द्वन्द्वगणकनि०	४।३।४७	उ. २७३	उ. ६७३
द्वन्द्वगणकनि०	१।४।२२	पृ. ८२	पृ. २७६
धः कर्मगणकनि०	३।२।१८१	पृ. २५७	पृ. ६६९
धनगणकनि०	४।४।८४	पृ. ४७७	उ. २९५
धनहिरण्यवात्कामे	५।२।६५	उ. ५५	उ. ३०८
धनुषश्च	५।४।१३२	उ. १३४	उ. ०
धन्योपधादुञ्ज	४।२।१२१	पृ. ४९५	उ. १५६
धर्म चरति	४।४।४९	पृ. ४६६	उ. २७७
धर्मपण्यचन्याया०	४।४।६२	पृ. ४०६	उ. २९८
धर्मशीलवर्णान्ता०	५।२।१३२	उ. ७२	उ. ३३०
धर्मादनिकेवलान्ता०	५।४।१३४	उ. १३२	उ. ४७७
धातुसंख्येप्रत्ययाः	३।४।९	पृ. ३०९	पृ. ७९३
धातोः	३।९।६९	पृ. २०५	पृ. ५८२
धातोः	६।९।१६२	उ. १८६	उ. ०
धातोः कर्मणः स०	३।९।७	पृ. १८४	पृ. ५०६
धातेरिकाचो वृत्ता०	३।९।२२	पृ. १८६	पृ. ५२६
धातोस्तत्त्वमि०	६।९।८०	उ. १६६	उ. ४५८
धात्वाटेः वः सः	६।९।६४	उ. १६९	उ. ४४६
धान्यानां भवने ले०	५।२।९	उ. ३८	उ. २८९
धारेकतमर्गः	१।४।३५	पृ. ८५	पृ. २६४
धि च	८।२।२५	उ. ५०९	उ. ६४९
धित्विकगण्योर च	३।९।८०	पृ. २०९	पृ. ५६६
धुरो यद्धको	४।४।७७	पृ. ४७७	उ. २९३
धुमादिभ्यश्च	४।२।१२७	पृ. ४९६	उ. १५८
ध्विचिञ्सी वैयात्ये	७।२।१६	उ. ३७८	उ. ७६२
धुवमपायेषादानं	१।४।२४	पृ. ८३	पृ. ३८२
ध्वमो ध्यात्	७।९।४२	उ. ३५२	उ. ०
ध्वाङ् वैयात्ये	२।९।४२	पृ. १९६	पृ. ३७७
नः क्ये	१।४।१५	पृ. ८९	पृ. २७४
न कपि	७।४।१५	उ. ४४४	उ. ८५२
न कर्मव्यतिहारै	७।३।६	उ. ४०६	उ. ८०५
न कवतेर्विङ्	७।४।६३	उ. ४५४	उ. ८६५
न कोपधायाः	६।३।३७	उ. २७०	उ. ५६६
न कित्ति टीर्थश्च	६।४।३६	उ. ३०५	उ. ०

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
न त्वा सेद०	१।३।१८	पृ. ३५	पृ. १६१
न कोडादिवसुवः	४।१।५६	पृ. ३४६	उ. ५५
न क्रादेः	७।३।५६	उ. ४२६	उ. ८२४
नचचाष्टः	४।४।१४१	पृ. ४८६	उ. २२५
*नचचाष्टा	८।३।१००	उ. ५५२	उ. १०१०
नचत्रे च लुपि	३।३।४५	पृ. १५०	पृ. ४४०
नचत्रेण युक्तः कालः	४।३।३	पृ. ३८१	उ. १३४
नचत्रेभ्यो बहुलं	४।३।३७	पृ. ४२६	उ. १६६
नचमुखात्सं०	४।१।५८	पृ. ३४७	उ. ५६
न गतिहिंसार्थेभ्यः	१।३।१५	पृ. ५६	पृ. ३२७
नगरात्कुत्सनप्राची०	४।२।१३८	पृ. ४१७	उ. १५८
न गुणादयो ध्वयया	६।२।१०६	उ. ३५५	उ. ५७३
न गोपवनादिभ्यः	३।४।६७	पृ. १७८	पृ. ४६०
नगो प्राणिष्वन्य०	६।३।७७	उ. २८१	उ. ६१३
न गोश्वन्सारवर्ण०	६।१।१८२	उ. १६४	उ. ५१४
नङि संबुद्धोः	८।२।८	उ. ४६६	उ. ६३४
नचवाहाहैवपुत्ते	८।१।२४	उ. ४७२	उ. ६००
नचन्दस्य पुत्रस्य	७।४।३५	उ. ४४८	उ. ८५७
नञ्	२।२।६	पृ. १२७	पृ. ३६१
नञः शुचीःवरलेत्र०	७।३।३०	उ. ४१७	उ. ८१२
नञस्तत्पुरुषात्	५।४।७१	उ. ११६	उ. ०
नञो गुणप्रतिषेधे०	६।२।१५५	उ. २५०	उ. ५६७
नञो जरमरमि०	६।२।११६	उ. २३८	उ. ५५७
नञदुः सुभ्यो हलि०	५।४।१२१	उ. १३२	उ. ४०७
नञ्मुभ्याम्	६।२।१७२	उ. २५४	उ. ५७१
नङशादाङ्त्वलच्	४।३।८८	पृ. ४०७	उ. १४८
नङादिभ्यः फक् ।	४।१।६६	पृ. ३५६	उ. ६७
नङादीनां कुक्च	४।२।६१	पृ. ४०८	उ. १४८
न तिसृचतस्र	६।४।४	उ. २६५	उ. ६२६
नतेनादिकायाः सं०	५।२।३१	उ. ४५	उ. २६१
न तौल्यलिभ्यः	२।४।६१	पृ. १०५	पृ. ४८६
नदण्डमाणावान्ते	४।३।१३०	पृ. ४५२	उ. १८६
न दधिपयश्चादीनि	२।४।१४	पृ. १६२	पृ. ४६८
नदीपीशांमास्याय०	५।४।११०	उ. १२६	उ. ४०३
नदी बन्धुनि	६।२।१०६	उ. २३७	उ. ५५६

	अ. पा. सू.	काशिका	पटमञ्जरी
		पृ.	पृ.
नटीभिश्च	२।१।२०	पृ. ११०	पृ. ३६०
न दुहसुनमां य०	३।१।८६	पृ. २०४	पृ. ५८०
न दुशः	३।१।४७	पृ. १६५	पृ. ५५६
नद्याः शेषस्यान्य०	६।३।४४	उ. २०३	उ. ५६८
नद्यादिभ्यो ङक्	४।२।६७	पृ. ४०६	उ. १५०
नद्यां मतुप्	४।२।८५	पृ. ४०६	उ. १४७
न द्यूतश्च	५।४।१५३	उ. १३८	उ. ४११
न द्यूतः प्राच्य०	४।२।११३	पृ. ४१३	उ. १५४
न धातुलोपसार्ध०	१।१।४	पृ. ७	पृ. ४६
न ध्याख्याएमुच्छि०	८।२।५७	उ. ५१०	उ. ६५३
न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषा०	५।१।१३१	उ. ३२	उ. २७५
न निर्धारणे	२।२।१०	पृ. १२८	पृ. ३६५
न निविभ्याम्	६।२।१८१	उ. २५६	उ. ०
ननौ पृष्टप्रतिवचने	३।२।१२०	पृ. २४४	पृ. { अ. ६६० शु. ६४४ }
नन्दियह्निपचादि०	३।१।१३४	पृ. २१४	पृ. ६०३
न न्द्राः संयोगादयः	६।१।३	उ. १४१	उ. ४२२
नन्वित्यनुसृष्ट्या०	८।१।४३	उ. ४७८	उ. ६०५
नन्वोर्विभाषा	३।२।१२१	पृ. २४४	पृ. ०
न पदान्तद्विर्वचन०	१।१।५८	पृ. २३	पृ. ११६
न पदान्ताद्वोरनाम्	८।४।४२	उ. ५६६	उ. १०३१
न परे नः	८।३।२०	उ. ५३३	उ. ०
न पादस्याख्यमाङ्ग्य०	१।३।८६	पृ. ७६	पृ. २५८
नपुंसकमनुपुंसके	१।२।६६	पृ. ५१	पृ. २०८
नपुंसकस्य भजचः	७।१।७२	उ. ३५६	उ. ७२७
नपुंसकाच्च	७।१।१६	उ. ३४५	उ. ०
नपुंसकादन्यतरस्याम्	५।४।१०६	उ. १२६	उ. ४०३
नपुंसके भावे क्तः	३।३।११४	पृ. २८४	पृ. ६६२
न पूजनात्	५।४।६६	उ. ११६	उ. ३६५
न प्राच्यभर्गादि०	४।१।१७८	पृ. ३८०	उ. १२२
न वहुव्रीहौ	१।१।२६	पृ. १४	पृ. ८०
न भक्तुर्ङ्राम्	८।२।७६	उ. ५१६	उ. ६५८
न भाभूप्रकर्मिणामि०	८।४।३४	उ. ५६६	उ. १०२६
न भूताधिकसंज्ञीय०	६।२।६१	उ. २३३	उ. ५२५
न भूवार्त्तादिधिषु	६।२।१६	उ. २११	उ. ५३२
न भूसुधियोः	६।४।८५	उ. ३१६	उ. ६७१
न भाषनपाचवेदाना०	६।३।७५	उ. २८०	उ. ६११

		काशिका	पदमञ्जरी
	अ. पा. सु.	पृ.	पृ.
नमपूर्वाःपश्येत्०	६।४।१००	उ. ३३८	उ. ०
नमःस्वस्तिस्वाहास्व०	२।३।१६	पृ. १४२	पृ. ४२७
नमस्तुरसांग्र्याः	८।३।४०	उ. ५३६	उ. ६८८
न माहृषोर्गं	६।४।७४	उ. ३९४	उ. ६६८
नमिकभिरम्यजस०	३।२।१६७	पृ. २५४	पृ. ६५७
न मु ने	८।२।३	उ. ४२९	उ. ६२५
नमोवरिविश्वच०	३।१।१६	पृ. १८८	पृ. ५२५
न यः	३।२।१५२	पृ. २५९	पृ. ६५५
न यदि	३।२।१९३	पृ. २४२	पृ. { अ. ६५७ शु. ६४९
न यथानाकाहृत्य	३।४।२३	पृ. ३०७	पृ. ७२४
न यासयोः	७।३।४५	उ. ४२९	उ. ८९८
न ध्याभ्यां पठान्ता०	७।३।३	उ. ४०८	उ. ८०३
न रपरस्वपिमृजि०	८।३।१९०	उ. ५५४	उ. १०१२
न रुधः	३।१।६४	पृ. १६६	पृ. ५६४
नरे संज्ञायां	६।३।१२६	उ. २६२	उ. ०
न लिङि	७।३।३६	उ. ३८४	उ. ७७२
न लुट्	८।१।२६	उ. ४७५	उ. ६०२
न लुमताङ्गस्य	१।१।६३	पृ. २७	पृ. १३०
न लाकाव्ययनिष्ठा०	२।३।६६	पृ. १५६	पृ. ४५५
न लोपः प्रातिपदि०	८।२।७	उ. ४५५	उ. ६३३
न लोपः सुप्स्वर०	८।२।२	उ. ४६०	उ. ६२३
न लोपि नञः	६।३।७३	उ. २८०	उ. ६९९
न ल्यपि	६।४।६६	उ. ३९३	उ. ६६७
न ल्यः	६।१।२०	उ. १४८	उ. ०
न विभक्ती तुस्माः	१।३।४	पृ. ५३	पृ. २९६
न धृत्प्रत्ययचतुर्भ्यः	७।२।५६	उ. ३६०	उ. ७७७
नवेति विभाषा	१।१।४४	पृ. १६	पृ. ८६
न ल्यो लिटि	६।१।४६	उ. १५६	उ. ४४९
न शब्दश्लोककलह०	३।२।२३	पृ. २२३	पृ. ०
न शब्दद्वयादि०	६।४।१२६	उ. ३२७	उ. ६८५
नञोः वान्तस्य	८।४।३६	उ. ५६७	उ. १०२६
नञोर्वा	८।२।६३	उ. ५१२	उ. ६५५
नञश्च	८।३।३०	उ. ५३३	पृ. ६८२
नञश्च धातुस्यो०	८।४।२७	उ. ५६५	उ. १०२७
नञ्चापदान्तस्य भ्क्	८।३।२४	उ. ५३७	उ. ६८०
नञ्चव्यप्रशान् ।	८।३।७	उ. ५२८	उ. ६७५

	अ. पा. नू.	काशिका	पटमञ्जरी
		पृ.	पृ.
न वदस्वसादिभ्यः	४।१।१०.	पृ. ३१२	उ. २२
न संयोगादुमन्तात्	६।४।१३७	उ. ३२६	उ. ६८८
न संख्यादेः सं०	५।४।८६	उ. १२४	उ. ४०१
न संज्ञायाम्	५।४।१५५	उ. १३६	उ. ०
नसननिवत्तानु०	८।२।६१	उ. ५११	उ. ६५४
न संपसारणे सं०	६।१।३७	उ. १५४	उ. ४३६
न सामिद्यत्तने	५।४।५	उ. १०२	उ. ३७२
न सुदुर्भ्यां केव०	७।१।६८	उ. ३५८	उ. ७२२
न सुव्रज्यवायां स्य०	१।२।३७	पृ. ४१	पृ. १७५
नस्तद्धिते	६।४।१४४	उ. ३३०	उ. ६८६
नञ् प्रत्यारम्भे	८।१।३१	उ. ४७५	उ. ६०३
न हास्तिनफलक०	६।२।१०१	उ. २३५	उ. ५५४
नह्रिदृतिदृषि०	६।३।११६	उ. २६०	उ. ६२१
नहो धः	८।२।३४	उ. ५०४	उ. ६४६
नाम्नोपिशास्व०	७।४।२	उ. ४४१	उ. ८४८
नाचार्यराजस्यि०	६।२।१३३	उ. २४२	उ. ५६०
नाऊनौ	१।१।१०	पृ. ६	पृ. ६०
नाऊनेः पूजायाम्	६।४।३०	उ. ३०३	उ. ६५१
नाहीतन्मोः स्वाह्ने	५।४।१५६	उ. १४०	उ. ४१२
नाहीमुष्टयोश्च	३।२।३०	पृ. २२५	पृ. ६१८
नातः परस्य	७।३।२७	उ. ४१६	उ. ८११
नादिचि	६।१।१०४	उ. १०३	उ. ४०७
नादिन्याकोशे०	८।४।४८	उ. ५७१	उ. १०३२
नाहस्य	८।२।१७	उ. ४६६	उ. ६३७
नाधार्चप्रत्यये	३।४।६२	पृ. ३१६	पृ. ७३७
नानद्यतनवत्	३।३।१३५	पृ. २८६	पृ. ६६६
नानोक्तः	१।३।५८	पृ. ६८	पृ. २४१
नान्तादसंख्यादेर्मट्	५।२।४६	उ. ५१	उ. ३०३
नाभ्यस्तास्यचि पि०	७।३।८७	उ. ४३३	उ. ८३४
नाभ्यस्ताच्छतुः	७।१।७८	उ. ३६२	उ. ७३३
नामन्विते समा०	८।१।७३	उ. ४८८	उ. ६१६
नामन्यतरस्याम्	६।१।१७७	उ. १६३	उ. ५१३
नामि	६।४।३	उ. २६५	उ. ६२८
नाम्यादिशिपहोः	३।४।५८	पृ. ३१५	पृ. ७३५
नामेहितस्यान्य०	६।१।६६	उ. १७२	उ. ४०३
नाथो द्विगोः	५।४।६६	उ. १२६	उ. ०
नाथपदिक्शब्द०	६।२।१६८	उ. २५३	उ. ५७०

	काशिका	पदमञ्जरी
अ. पा. सू.	पृ.	पृ.
नाट्ययीभाषाटतो०	पृ. १८२	पृ. ४६६
नासिकास्तनयो०	पृ. २२५	पृ. ६१८
नासिकोदरोष्ठ०	पृ. ३४६	उ. ५५
निकटे वसति	पृ. ४०५	उ. २१३
निगराचलनार्थ०	पृ. ७५	पृ. ३५८
निगृह्यानुयोगे च	उ. ५२१	उ. ६६६
निजां नयायां गुणः	उ. ४५०	उ. ८६८
निषा निमित्तम्	पृ. २००	पृ. ६८४
नित्यमामेडिते०	उ. १०२	उ. ४७३
नित्यं वृत्तरा०	पृ. ४५५	उ. १६३
नित्यं श्रुतादिभा०	उ. ५३	उ. ३०५
नित्यं संचाकन्दसेः	पृ. ३३८	उ. ३८
नित्यं सपथ्यादिषु	पृ. ३३६	उ. ४९
नित्यं समासेनुरप०	उ. ५३८	उ. ६६९
नित्यं स्मरतेः	उ. १५८	उ. ४४३
नित्यं हस्तेपाशा०	पृ. ६०	पृ. ३२४
नित्यं करोतेः	उ. ३२२	उ. ६०८
नित्यं कीटिल्ये गतो	पृ. १८६	पृ. ५२६
नित्यं कीडाजीविकयोः	पृ. १३०	पृ. ३६६
नित्यं डितः	पृ. ३२५	पृ. ०
नित्यं कन्दसि	पृ. ३४३	उ. ४८
नित्यं कन्दसि	उ. ४४२	उ. ०
नित्यमसिचक्रा०	उ. १३३	उ. ४००
नित्यं पणः परिमाणे	पृ. २०३	पृ. ०
नित्यं मन्त्रे	उ. २०९	उ. ५२३
नित्यवीप्सयोः	उ. ४६४	उ. ८८२
निनदीभ्यां स्नातेः	उ. ५५०	उ. १००८
निन्दित्सिक्कश्या०	पृ. २५०	पृ. ६५३
निपात इकाजनाद्	पृ. १०	पृ. ६६
निपातस्य च	उ. २६३	उ. ६२४
निपातैयंवादिहन्तकु०	उ. ४०५	उ. ०
निपानमाहायः	पृ. २०५	पृ. ६८३
निमूलसमूलयोः कषः	पृ. ३१०	पृ. ७३०
निरः कुपः	उ. ३८०	उ. ७७४
निरभ्योः पुल्लोः	पृ. २६६	पृ. ६७३
निरुदकादीनि च	उ. २५०	उ. ५७३
निर्वाणां स्वाते	उ. ५०६	उ. ६५९

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
निर्वृते स्रष्टृतादिभ्यः	४।४।१६	पृ. ४६५	उ. ०
निधाते घान्नाणे	६।२।८	उ. २०७	उ. ५३९
निवासचित्तिशरी०	३।३।४९	पृ. २६८	पृ. ६७६
निष्प्रभिम्यो इव्य०	८।३।१९६	उ. ५५७	उ. १०१४
निशाप्रदोषाभ्यां च	४।३।१४	पृ. ४२५	उ. ०
निष्कुलाचिकोपणे	५।४।६२	उ. १९७	उ. ३६४
निष्ठा	२।२।३६	पृ. १३६	पृ. ४५६
निष्ठा	३।२।१०२	पृ. २४०	पृ. ६३४
निष्ठा च द्युजनात्	६।१।२०५	उ. २००	उ. ५२२
निष्ठायां सेंटि	६।४।५२	उ. ३०८	उ. ६६०
निष्ठापामण्डपे	६।४।६०	उ. ३१०	उ. ६६२
निष्ठा शीङ्गिदि०	१।२।१६	पृ. ३६	पृ. १६३
निष्ठापमानादन्त०	६।२।१६६	उ. २५३	उ. ५७०
निष्ठापसर्गपूर्वमन्य०	६।२।१९०	उ. २३७	उ. ५५६
निष्प्रवाणिञ्च	५।४।१६०	उ. १४०	उ. ४९२
निसमुपविभ्योऽङ्गुः	१।३।३०	पृ. ६५	पृ. २३४
निसस्तपतायना०	८।३।१०३	उ. ५५३	उ. १०१९
नीयञ्जुसंमुख्यसु०	७।४।८४	उ. ४५६	उ. ८७५
नीचेरनुदात्तः	१।२।३०	पृ. ३६	पृ. १६६
नीति च तद्युक्तात्	५।३।७७	उ. ६०	उ. ३६०
नुगतोऽनुनासिका०	७।४।८५	उ. ४६०	उ. ८७९
नुदविदोन्मनाद्या०	६।२।५६	उ. ५१०	उ. ६५२
नुम्विसर्जनीयशब्द०	८।३।५८	उ. ५४९	उ. ६६६
न च	६।४।६	उ. २६६	उ. ६२६
न चान्यतरस्याम्	६।१।१८४	उ. १६५	उ. ०
नृन्वे	८।३।१७	उ. ५२६	उ. ६७६
नेटि	७।२।४	उ. ३६६	उ. ७५०
नेट्यलिटि रधेः	७।१।६२	उ. ३५७	उ. ७२४
नेष्ट्यग्रि कति	७।२।८	उ. ३०५	उ. ७१९
नेतराच्छन्दसि	७।१।२६	उ. ३४७	उ. ७१०
नेष्टमठसोरकोः	७।१।१९	उ. ३४३	उ. ७०४
नेष्ट्रस्य परस्य	७।३।२२	उ. ४१५	उ. ८१०
नेन्मिष्टवधातिषु च	६।३।१६	उ. २६५	उ. ५८५
नेपङ्कुचङ्खानायस्त्री	१।४।४	पृ. ७६	पृ. २६७
नेरनिधाने	६।२।१६७	उ. २५६	उ. ५७५
नेर्गठनदयतपट०	८।४।१७	उ. ५६२	उ. १०२३
नेर्विडिन्वितांसवी	५।३।३२	उ. ४५	उ. ०

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
नेतिशः	१।३।१७	पृ. ५७	पृ. २२८
नेङ्धात्वेः	६।१।१७५	उ. १६३	उ. ५१३
नेत्तरपदेशनुदात्ता०	६।२।१४२	उ. २४५	उ. ५६४
नेत्वद्गुर्ध्विच्चात्	४।३।१५१	पृ. ४५७	उ. १६४
नेदात्तस्वरितोऽङ्	८।४।६७	उ. ५७५	उ. १०३६
नेदात्तोपदेशस्य०	७।३।३४	उ. ४१८	उ. ८१३
नेनयतिधनयत्ये०	३।१।५१	पृ. १६६	पृ. ५६१
नेपधात्वफान्ताद्वा	१।२।२३	पृ. ३७	पृ. १६४
नेपधावाः	६।४।७	उ. २६६	उ. ४२६
ने गडनदपठस्यनः	३।३।६४	पृ. २७३	पृ. ०
ने श च	३।३।६०	पृ. २७३	पृ. ०
नेद्वाचष्टन्	४।४।७	पृ. ४६२	उ. २७१
नेत्रयोधर्मविषमूल०	४।४।६१	पृ. ४७६	उ. २१६
ने व् धात्वे	३।३।४८	पृ. २७७	पृ. ६७८
न्ययोधस्य च केवलस्य	७।३।५	उ. ४०६	उ. ८७५
न्यङ्कृतीनां च	७।३।५३	उ. ४२५	उ. ८२२
न्यधी च	६।२।५३	उ. २२३	उ. ५४५
पक्षातिः	५।२।२५	उ. ४३	उ. २८६
पक्षमत्स्यमृगान्ति	४।४।३५	पृ. ४६८	उ. २७६
पक्षिविशतित्रिंशच्च	५।१।५६	उ. १७	उ. २५१
पक्षोपच	४।१।६८	पृ. ३४६	उ. ६१
पक्षो वः	८।२।५२	उ. ५०६	उ. ०
पञ्चदशशतौ षण् वा	५।१।६०	उ. १८	उ. २५५
पञ्चमी भवेन	२।१।३७	पृ. ११४	पृ. ३६६
पञ्चमी विभक्ते	२।३।४२	पृ. १४६	पृ. ४३६
पञ्चम्यणङ्परिभिः	२।३।१०	पृ. १४०	पृ. ०
पञ्चम्या षत्	७।१।३१	उ. ३४८	उ. ०
पञ्चम्याः परावध्यर्थे	८।३।५१	उ. ५४०	उ. ६६४
पञ्चम्यास्तोकादिभ्यः	६।३।२	उ. २६१	उ. ५७८
पञ्चम्यामजातो	३।२।६८	पृ. २३६	पृ. ६३४
पञ्चम्यास्तमित्	५।३।७	उ. ७५	उ. ३३४
पञ्चषादमाषशताद्यत्	५।१।३४	उ. १०	उ. २४५
पतः पुम्	७।४।१६	उ. ४४५	उ. ८५४
पतिः समासश्च	१।४।८	पृ. ७६	पृ. २६६
पत्यन्तेपुरोहितादि०	५।१।१२८	उ. ३४	उ. २७८
पत्यादिभ्यर्थे	६।२।१८	उ. २११	उ. ५३२
पत्युर्नो पञ्चसंयोगे	४।१।३३	पृ. ३३६	उ. ३६

	अ. पा. सू.	काशिका	पटमञ्जरी
		पृ.	पृ.
पत्रपूर्वादन	४।३।१२२	पृ. ४५१	उ. १८८
पञ्चाध्वर्युपरिपदश्च	४।३।१२३	पृ. ४५१	उ. १८८
पथः पन्थ च	४।३।२६	पृ. ४२८	उ. ०
पथः प्लन	५।१।७५	उ. २१	उ. ०
पथि च छन्दसि	६।३।१०८	उ. २८७	उ. ०
पथिमथाः सधना०	६।१।१८८	उ. १८८	उ. ५२१
पथिमध्यमुन्नामात्	७।१।८५	उ. ३६३	उ. ७३६
पथो विभाषा	५।४।७२	उ. ११८	उ. ०
पथ्यतिथिवसति०	४।४।१०४	पृ. ४८१	उ. २१८
पटमस्मिन्पयम्	४।४।८७	पृ. ४७८	उ. २१५
पटकजविशसृष्टो०	३।३।१६	पृ. २६३	पृ. ६६६
पटव्यवायेऽपि०	८।४।३८	उ. ५६७	उ. १०३०
पटस्य	८।१।१६	उ. ४६८	उ. ८६५
पटात्	८।१।१७	उ. ४७०	उ. ८६७
पदान्तस्य	८।४।३७	उ. ५६७	उ. १०३०
पदान्तस्यान्यतरस्याम्	७।३।६	उ. ४१०	उ. ०
पदान्ताद्वा	६।१।७६	उ. १६५	उ. ४५६
पडास्वरिखात्पा०	३।१।११६	पृ. २१०	पृ. ५८८
पदेऽपदेशे	६।२।७	उ. २०७	उ. ५३१
पदेत्तरपदे यत्प्रति	४।४।३६	पृ. ४६८	उ. २०७
पट्टोमासकृच्चिगस०	६।१।६३	उ. १६०	उ. ४४५
पट्यत्यतर्धे	६।३।५३	उ. २७५	उ. ६०४
पन्थो वा नित्यम्	५।१।७६	उ. २१	उ. २५८
परः सचिकर्षः सं०	१।४।१०६	पृ. १०३	पृ. ३४१
परवर्त्तिङ्गं दृन्तुतत्पु०	२।४।२६	पृ. १६५	पृ. ४७३
परश्च	३।१।२	पृ. १८३	पृ. ५०१
परश्चधाटुश्च	४।४।५८	पृ. ४७३	उ. २०८
परस्मिन्विभाषा	३।३।१३८	पृ. २६०	पृ. ०
परस्मैपदानां शाले०	३।४।८२	पृ. ३२२	पृ. ७४६
परस्य च	६।३।८	उ. २६३	उ. ५८२
पराञ्जेरसोढेः	१।४।७६	पृ. ८३	पृ. २८५
परादिङ्छन्दसि०	६।२।१८८	उ. २६०	उ. ५७७
पराधनुषात्पथ इणः	३।३।३८	पृ. २६८	पृ. ६७५
पराधरयोगे च	३।४।२०	पृ. ३०७	पृ. ७२३
पराधराधमेतमपूर्वाच्च	४।३।५	पृ. ४२३	उ. १६२
परिक्लृप्यो संप्रदानम०	१।४।४४	पृ. ८७	पृ. २८६
परिक्लृप्यमाने च	३।४।५५	पृ. ३१४	पृ. ७३४

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
परिखायां डञ्	५।१।१७	उ. ६	उ. ०
परिनिविभ्यः सेव०	८।३।७०	उ. ५४५	उ. १००३
परिन्योनार्णोद्युता०	३।३।३७	पृ. २६८	पृ. ६७५
परिपन्थं च तिष्ठति	४।४।३६	पृ. ४६८	उ. २०६
परिप्लुषापावज्ये०	६।२।३३	उ. २१६	उ. ५३५
परिमाणाख्यायां स०	३।३।२०	पृ. २६४	पृ. ६७९
परिमाणान्तस्याहं०	७।३।१७	उ. ४१२	उ. ८०६
परिमाणे पचः	३।२।३३	पृ. २२५	पृ. ६९८
परिमुखे च	४।४।२६	पृ. ४६६	उ. २०५
परिप्लुषो रघः	४।२।१०	पृ. ३८३	उ. १२८
परिव्यवेभ्यः क्रियः	१।३।१८	पृ. ५७	पृ. २२६
परिपटो रघः	४।४।४४	पृ. ४६६	उ. २०७
परिपटो रघः	४।४।१०१	पृ. ४८१	उ. ८१६
परिस्कन्दः प्राच्यभ०	८।३।७५	उ. ५४७	उ. ०
परिभितोभाविम०	६।२।१८२	उ. २५६	उ. ५७३
परिभूयः	१।३।८२	पृ. ७४	पृ. ०
परिर्वर्जने	८।१।५	उ. ४६५	उ. ८८६
परिपच	८।३।७४	उ. ५४६	उ. १००३
परिपच घाङ्गयोः	८।२।२२	उ. ५०१	उ. ६४०
परोक्षे लिट्	३।२।११५	पृ. २४३	पृ. ६५८ पृ. ६४२
परोक्षपरंपरपुत्रपा०	५।२।१०	उ. ४०	उ. २८५
परो घः	३।३।८४	पृ. २७७	पृ. ६८३
परो भुयोऽवज्ञाने	३।३।५५	पृ. २७१	पृ. ०
परो यज्ञे	३।३।४७	पृ. २७०	पृ. ६७८
पर्यादिभ्यः छन्	४।४।१०	पृ. ४६३	उ. २०२
पर्यादिभ्यः च	५।३।६	उ. ७५	उ. ३३५
पर्याप्तवचनेखलम०	३।४।६६	पृ. ३१७	पृ. ७३८
पर्यायाहंतात्पत्तिपु०	३।३।१११	पृ. २८३	पृ. ६६१
पर्यन्ताच्च	४।२।१७३	पृ. ४२१	उ. ०
पर्यादिप्राधेयादि०	५।३।११७	उ. १००	उ. ३६८
पल्लनसूयशाकं मिथे	६।२।१२८	उ. २४१	उ. ०
पलाशादिभ्यः वा	४।३।१४१	पृ. ४५५	उ. १६३
पश्चपश्चा च्छन्दसि	५।३।३३	उ. ८०	उ. ०
पश्चात्	५।३।३२	उ. ८०	उ. ३३६
पश्चाच्चश्चानालोचने	८।१।२५	उ. ४७३	उ. ६००
पाककर्णपर्यपुष्पक०	४।१।६४	पृ. ३४८	उ. ५६

	अ. पा. सू.	काशिका	पटमञ्जरी
		पृ.	पृ.
पात्राध्यास्यामाटा०	७।३।७८	उ. ४३०	उ. ८२६
पात्राध्यापेदं दृशः०	३।१।१३०	पृ. २१६	पृ. ६०५
पाणिघतादृषः शि०	३।२।५५	पृ. २२६	पृ. ०
पाण्डुकम्बलादिनिः	४।२।११	पृ. ३८४	उ. १२८
पातो च बहुलम्	८।३।५२	उ. ५४०	उ. ६६४
पात्राण्डनं	५।१।४६	उ. १३	उ. ०
पात्राण्डनं	५।१।६८	उ. २०	उ. २५७
पात्रे समितादपञ्च	२।१।४८	पृ. ११०	पृ. ३०१
पाचोनदीभ्यां झण्	४।४।१११	पृ. ४८३	उ. २२०
पादः पत्	६।४।१३०	उ. ३२७	उ. ६८६
पादशतस्य संख्यादे०	५।४।१	उ. १०१	उ. ३६६
पादस्य पदाब्धति०	६।३।५२	उ. २७५	उ. ६०३
पादस्य लोपाह०	५।४।१३८	उ. १३५	उ. ४०६
पादार्थाभ्यां च	५।४।२५	उ. १००	उ. ३८१
पादन्यतरस्याम्	४।१।८	पृ. ३३२	उ. २१
पानं देशे	८।४।६	उ. ५६०	उ. १०२१
पापं च शिल्पिनि	६।३।६८	उ. २२७	उ. ५४८
पापाशब्दे कुत्सितैः	२।१।५४	पृ. ११८	पृ. ०
पाप्यनावाप्यनि०	३।१।१२६	पृ. २१३	पृ. ६०२
पारस्करप्रभृतीनि०	६।१।१५७	उ. १८६	उ. ४६६
पारायणपुरायणचो०	५।१।७२	उ. २०	उ. २५८
पाराशर्यशिलालि०	४।३।११०	पृ. ४४८	उ. १८६
पारिमध्ये वष्टा वा	२।१।१८	पृ. १०६	पृ. ३५६
पाश्चैरान्विच्छति	५।३।७५	उ. ५७	उ. ३१०
पाशादिभ्यो यः	४।३।४६	पृ. ३६३	उ. १३८
पितरामातरा चच्छ०	६।३।३३	उ. २६८	उ. ०
पिता मात्रा	१।३।७०	पृ. ५२	पृ. २०६
पितृर्यञ्च	४।३।७६	पृ. ४३६	उ. १७६
पितृव्यमातुलमगता०	४।३।३६	पृ. ३८६	उ. १३३
पितृव्यमुञ्चण्	४।१।१३२	पृ. ३६६	उ. ०
पिष्टाञ्च	४।३।१४६	पृ. ४५६	उ. १६४
पीलाया वा	४।१।११८	पृ. ३६६	उ. ०
पुंयोगादाख्यायाम्	४।१।४८	पृ. ३७३	उ. ४६
पुंल्लर्मधारयजातो०	६।३।४२	उ. २७१	उ. ५६७
पुंसि संज्ञायां यः०	३।३।११८	पृ. २८४	पृ. ६६३
पुंसो मुक्	७।१।८६	उ. ३६४	उ. ७३७
पुगन्तनपूषधस्य च	७।३।८६	उ. ४३३	उ. ८३२

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
पुच्छभाणहचोकरा०	३।१।२०	पृ. १८८	पृ. ५२५
पुत्रः पुंभ्यः	६।२।१३३	उ. २४२	उ. ५६०
पुत्राच्छ च	५।१।४०	उ. १२	उ. २४७
पुत्रान्तादन्यत०	४।१।११६	पृ. ३७५	उ. ११४
पुत्रेन्यतरस्याम्	६।३।२२	उ. २६६	उ. ०
पुमः खण्यम्परे	८।३।६	उ. ५२८	उ. ६७५
पुमान् स्त्रिया	१।२।६७	पृ. ५१	पृ. ३०८
पुरा च परोक्षायाम्	८।१।४२	उ. ४७८	उ. ६०५
पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्म०	४।३।१०५	पृ. ४४६	उ. १८५
पुरि लुङ् चाम्से	३।२।१२२	पृ. २४४	पृ. { अशु. ६६० शु. ६४४
पुरुषप्रवान्तादिष्टः	६।२।१६०	उ. २५८	उ. ५७४
पुरुषवृत्तिभ्यामण् च	५।२।३८	उ. ४७	उ. २६५
पुरुषात्ममाणे न्य०	४।१।२४	पृ. ३३६	उ. ३५
पुरे प्राचाम्	६।२।६६	उ. २३४	उ. ०
पुरोऽयतोऽथेपु सतः	३।२।१८	पृ. २८२	पृ. ६१५
पुरो ल्यधम्	१।४।६७	पृ. ६५	पृ. ३८३
पुवः संज्ञायाम्	३।२।१८५	पृ. २५८	पृ. ६६१
पुवादिभ्युताद्वितः०	३।१।५५	पृ. १६७	पृ. ५६२
पुष्करादिभ्यो ढेञ्	५।२।१३५	उ. ७२	उ. ३३०
पुष्पसिद्धौ नञ्च	३।१।११६	पृ. २१०	पृ. ५६८
पुःसर्वयोर्द्वारिसहोः	३।२।४१	पृ. २२७	पृ. ६३०
पूगाञ् ओ ष्या०	५।३।११२	उ. ६८	उ. ३६७
पूगेष्वन्यतरस्याम्	६।२।३८	उ. २१४	उ. ०
पूङः ल्या च	१।२।२२	पृ. ३६	पृ. १६४
पूङश्च	७।२।५१	उ. २८८	उ. ०
पूङ्यञोः शानन्	३।२।१२६	पृ. ३४६	पृ. { अशु. ६६५ शु. ६४६
पूजनात्पूजितमनु०	८।१।६७	उ. ४८५	उ. ६१३
पूजायां नानन्तरम्	८।१।३७	उ. ४७७	उ. ६०४
पूतकतोरि च	४।३।३६	पृ. ३३६	उ. ४१
पूरणपुणसुहितार्थ०	२।२।११	पृ. १२८	पृ. ३६५
पूरणाद्भागं तीयादन	५।३।४८	उ. ८४	उ. ३४३
पूरणार्धाट्टन	५।१।४८	उ. १४	उ. २४८
पूर्यादिभावा	५।४।१४६	उ. १३८	उ. ०
पूर्वकालिकसर्वज्ञरत्यु०	२।१।४६	पृ. ११८	पृ. ३७१
पूर्ववासिद्धम्	८।२।१	उ. ४८६	उ. ६२०

	अ. पा. नु.	काशिका	पृ.	पदमञ्जरी
पूर्व तु भाषायाम्	८ । २ । ६८	उ.	५२२	उ. ६६०
पूर्वपदान्	८ । ३ । १०६	उ.	५५४	उ. १०१२
पूर्वपदान्संज्ञायाम्गः	८ । ४ । ३	उ.	५५८	उ. १०१०
पूर्वपरावरदक्षिणो०	९ । १ । ३४	पृ.	९५	पृ. ८३
पूर्ववत्सनः	९ । ३ । ६२	पृ.	६८	पृ. ३४२
पूर्ववदश्रवणद्वयी	२ । ४ । २०	पृ.	१६६	पृ. ४७६
पूर्वसदृशसमोनाथो०	२ । ९ । ३९	पृ.	११२	पृ. ३६४
पूर्वादिनिः	५ । २ । ८६	उ.	५६	उ. ३१३
पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा	७ । १ । १६	उ.	३४४	उ. ००६
पूर्वाधरावराणामसि०	५ । ३ । ३६	उ.	८२	उ. ३४०
पूर्वापरप्रथमचरम०	२ । ९ । ५८	पृ.	१२०	पृ. ३८०
पूर्वापरधरोत्तरमेक०	२ । २ । १	पृ.	१२५	पृ. ३८०
पूर्वाह्णापराह्णाद्गान्०	४ । ३ । ३८	पृ.	४२०	उ. ०
पूर्वे कर्तरि	३ । २ । १६	पृ.	२२२	पृ. ०
पूर्वे भूतपूर्वे	६ । २ । २२	उ.	२१२	उ. ५३३
पूर्वैः कृतमिनयो च	४ । ४ । १३३	पृ.	४८०	उ. २२५
पूर्वाऽभ्यासः	६ । १ । ४	उ.	१४२	उ. ४२२
पृथग्विनानानाभि०	२ । ३ । ३२	पृ.	१४६	पृ. ४३६
पृथ्वादिभ्य इमनि०	५ । १ । १२२	उ.	३२	उ. २०६
पृथोदरादीनि यथो०	६ । ३ । १०६	उ.	२८०	उ. ६१८
पेपेवासवाहनधिषु	६ । ३ । ५८	उ.	२०६	उ. ६०५
पिलादिभ्यश्च	२ । ४ । ५६	पृ.	१०५	पृ. ४८६
पोटापुवतिस्तोक०	२ । १ । ६५	पृ.	१२२	पृ. ३८३
पोरदुपधान्	३ । १ । ६८	पृ.	२०६	पृ. ५६२
पौराडाशपुरोडाशा०	४ । ३ । ७०	पृ.	४३०	उ. १००
प्रायः पी	६ । १ । २८	उ.	१५१	उ. ४३४
प्रकारवचने जातो०	५ । ३ । ६६	उ.	८६	उ. ३५०
प्रकारवचने यान्	५ । ३ । २३	उ.	७८	उ. ३३०
प्रकारे गुणवर्चनस्य	८ । १ । १२	उ.	४६०	उ. ८६०
प्रकाशनस्येवाख्य०	१ । ३ । २३	पृ.	५८	पृ. २३२
प्रकृत्यान्तःपाठम०	६ । १ । ११५	उ.	१०५	उ. ४८१
प्रकृत्याभगालम्	६ । २ । १३०	उ.	२४३	उ. ५६१
प्रकृत्याश्रित्यनोवत्सहनेषु	६ । ३ । ८३	उ.	२८२	उ. ६१४
प्रकृत्यैकाच्	६ । ४ । १६३	उ.	३३६	उ. ६८५
प्रकृष्टे ठञ्	५ । १ । १०८	उ.	२६	उ. २६५
प्रज्ञने वीपत्तेः	६ । १ । ५५	उ.	१५८	उ. ४४३
प्रज्ञने सत्तेः	३ । ३ । ७१	पृ.	२०४	पृ. ६८१

	अ. या. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
प्रजोरिनिः	३।२।१५६	पृ. २५२	पृ. ६५६
प्रज्ञादिभ्यश्च	५।४।३८	उ. ११०	उ. ३८४
प्रज्ञाचङाद्यां०	५।२।१०१	उ. ६४	उ. ३२२
प्रज्ञवष्टेः	८।२।८६	उ. ५१६	उ. ६६४
प्रज्ञायां संमती	३।१।१२८	पृ. २१३	पृ. ६०३
प्रतिः प्रतिनि०	१।४।६२	पृ. ६६	पृ. ३३१
प्रतिकठार्यल्लामं०	४।४।४०	पृ. ४६६	उ. २०७
प्रतिजनादिभ्यः०	४।४।६६	पृ. ४८०	उ. २१६
प्रतिनिधिप्रतिदाने च	२।३।११	पृ. १४०	पृ. ४२३
प्रतिपद्यमेति ठंश्च	४।४।४२	पृ. ४६६	उ. २०७
प्रतिबन्धिचिरक०	६।२।६	उ. २०७	उ. ५३०
प्रतियोगे पञ्चभ्याः	५।४।४४	उ. ११२	उ. ३८६
प्रतिषयणे च	८।२।६६	उ. ५२२	उ. ६६७
प्रतिष्कयश्च कथेः	६।१।१५२	उ. १८५	उ. ४६८
प्रतिस्तब्धनिस्त०	८।३।११४	उ. ५५६	उ. १०१३
प्रते रश्वाद्यस्तत्पुरुषे	६।२।१६३	उ. २५६	उ. ५७५
प्रतेकरसः सप्तमी०	५।४।८२	उ. १२३	उ. ४००
प्रतेश्च	६।१।२५	उ. १५०	उ. ०
प्रतपूर्वविश्वेमात्या०	५।३।१११	उ. ६८	उ. ३६७
प्रत्यभिध्यां यहेः	३।१।११८	पृ. २१०	पृ. ०
प्रत्यभिवादेष्टुद्रे	८।२।८३	उ. ५१७	उ. ६६०
प्रत्ययः	३।१।१	पृ. १८३	पृ. ४६८
*प्रत्ययलोपे प्रत्यय०	१।१।६२	पृ. २६	पृ. १२६
प्रत्ययस्थात्कात्पूर्व०	७।३।४४	उ. ४२१	उ. ८१६
प्रत्ययस्य लुक्शुलुपः	१।१।६१	पृ. २६	पृ. १२४
प्रत्ययान्तरपदयोश्च	७।२।६८	उ. ४०१	उ. ७६१
प्रत्याङ्भ्यां युवः	१।३।५६	पृ. ६८	पृ. ४४२
प्रत्याङ्भ्यां युवः पू०	१।४।४०	पृ. ८६	पृ. २६६
प्रथने वावशब्दे	३।३।३३	पृ. २६७	पृ. ६७४
प्रथमचरमतवाल्पा०	१।१।३३	पृ. १५	पृ. ८१
प्रथमयोः पूर्वसवर्णः	६।१।१०२	उ. १७३	उ. ४७४
प्रथमानिर्दिष्टं समा०	१।२।४३	पृ. ४३	पृ. १७८
प्रथमायाश्च द्विवच०	७।२।८८	उ. ३६८	उ. ७८७
प्रथमाचिरोपसंज्ञतो	६।२।५६	उ. २२४	उ. ०

* इदं सूत्रं १२६ पृ. अन्तिम ३ पङ्क्तौ रितीत्यस्यापे प्रत्ययलोपे इत्यस्य पूर्वम-
पेक्षितम् ।

	अ. पा. सू.	काशिका	पटमञ्जरी
		पृ.	पृ.
प्रधानप्रत्ययार्थ०	१।२।५६	पृ. ४७	पृ. १६५
प्रतिरन्तःशरेणुसूत्रा०	८।४।५	उ. ५५६	उ. १०१६
प्रभवति	४।३।८३	पृ. ४४०	उ. १८०
प्रभौ परिदृष्टः	७।२।२९	उ. ३७६	उ. ७६३
प्रमदसम्भट्टा कृष	३।३।६८	पृ. २७४	पृ. ६८९
प्रमाणे च	३।४।५९	पृ. ३९३	पृ. ७३३
प्रमाणे दुयसज्ज०	५।२।३७	उ. ४६	उ. २६३
प्रवर्त्तति गर्हाम्	४।४।३०	पृ. ४६७	उ. ८०५
प्रयाजानुयाजौ य०	७।३।६२	उ. ४२७	उ. ८२५
प्रये रोहित्ये अर्घ्यादि०	३।४।९०	पृ. ३०५	पृ. ०
प्रयोजनम्	५।१।१०६	उ. २६	उ. २६५
प्रयोजननिर्णयौ०	७।३।६८	उ. ४२८	उ. ८२६
प्रयोजनस्य हे	७।३।२८	उ. ४९६	उ. ८९९
प्रयुक्तादीनां च	६।२।१४७	उ. २४७	उ. ५६५
*प्रशंसायां रूपम्	५।३।६६	उ. ८८	उ. ३५२
प्रशंसावचनेऽथ	२।१।६६	पृ. १२३	पृ. ३८३
प्रशस्यस्य यः	५।३।६०	उ. ८६	उ. ३५०
प्रश्ने चासकाले	३।२।१९७	पृ. २४३	पृ. { अशु ६५६ सु. ६४३
प्रष्टोऽपगामिनि	८।३।६२	उ. ५५०	उ. १००८
प्रसमुयेदः पाठपूरणे	८।१।६	उ. ४६५	उ. ८८६
प्रसंभ्यां जानुनेर्हुः	५।४।१२६	उ. १३४	उ. ४०८
प्रसितोत्सुकाभ्यां०	२।३।४४	पृ. १५०	उ. ४४०
प्रसक्तवधहरिश्चन्द्रा०	६।१।१५३	उ. १८५	उ. ४२८
प्रसूया न्यतरस्याम्	८।२।५४	उ. ५०६	उ. ६५२
प्रत्यपुरवहतात्त्व	४।२।१२२	पृ. ४९५	उ. १५६
प्रत्ये लृट्प्रकर्त्ता०	६।२।८७	उ. २३२	उ. ५५२
प्रत्योत्तरपठपल०	४।२।१९०	पृ. ४९२	उ. १५३
प्रहरणम्	४।४।५७	पृ. ४७२	उ. २०६
प्रहासे च मन्योपप०	१।४।१०६	पृ. १०२	पृ. ३३६
प्राक् कङारात्समासः	३।१।३	पृ. १०५	पृ. ३५९
प्राक् क्रीतात्त्वः	५।१।१	उ. ९	उ. २२७
प्राक्कितादङ्ग्यवा०	८।३।६३	उ. ५४३	उ. १०००
प्राग्व्यात्त्वः	५।३।७७	उ. ८६	उ. ३५८

	अ. पा. म.	काशिका	पदमञ्जरी
प्रागेकादशभ्यो कृ०	५।३।४६	उ. ८४	उ. ३४३
प्राग्भिताद्यन्	४।४।७५	पू. ४७६	उ. ०
प्राग्दशो विभक्तिः	५।३।९	उ. ७४	उ. ३३२
प्राग्दीव्यतो ऽण्	४।९।८३	पू. ३५३	उ. ७५
प्राग्दीश्वराचिपाताः	९।४।५६	पू. ६९	पू. ३९५
प्राग्वते ष्टञ्	५।९।९८	उ. ६	उ. २३७
प्राग्वहतेष्टक्	४।४।९	पू. ४६९	उ. १६६
प्राचां ण् तद्धितः	४।९।९७	पू. ३३४	उ. ३९
प्राचां कटादेः	४।२।९३६	पू. ४२०	उ. ०
प्राचां क्रीडाणाम्	६।२।७४	उ. २२६	उ. ५४६
प्राचां ग्रामनगराणाम्	७।३।९४	उ. ४९९	उ. ८७७
प्राचां नगरान्ते	७।३।२४	उ. ४९५	उ. ८९०
प्राचामवृद्धातिक्न०	४।९।९६०	पू. ३७६	उ. ९९४
प्राचामुपादेरह०	५।३।८०	उ. ६९	उ. ०
प्राणभञ्जतिवयो०	५।९।९२६	उ. ३५	उ. २७८
प्राणिरजतादिभ्यो०	४।३।९५४	पू. ४५०	उ. ९२५
प्राणिव्यदातो लञ्०	५।२।६६	उ. ६३	उ. ३९६
प्रातिपदिकान्तनुम्०	८।४।९९	उ. ५६०	उ. ९०२९
प्रातिपदिकार्धनिङ्गव०	२।३।४६	पू. ९५०	पू. ४४०
प्राटपः	९।४।५८	पू. ६२	पू. ३९८
प्राटस्याङ् संज्ञा०	६।२।९८३	उ. २५६	उ. ५७३
प्राट्टहः	९।३।८९	पू. ७४	पू. ०
प्राध्वं वन्धने	९।४।७८	पू. ६७	पू. ३२४
प्राज्ञापने च द्वितीयवा	२।२।४	पू. ९२६	पू. ३८६
प्रायभवः	४।३।३६	पू. ४३०	उ. ९७०
प्रावृद्धशरत्कालदि०	६।३।९५	उ. २६४	उ. ५८४
प्रावृष एण्यः	४।३।९७	पू. ४२५	उ. ९६५
प्रावृषष्टप्	४।३।२६	पू. ४२७	उ. ०
प्रियवशे वटः णञ्	३।२।३८	पू. २२६	पू. ६९६
प्रियस्त्रिस्तिक्रो०	६।४।९५७	उ. ३३५	उ. ६६५
प्रोता च	६।२।९६	उ. २९९	उ. ५३२
प्रुसत्यः समभि०	३।९।९४६	पू. २९८	पू. ६०८
प्रु टाजः	३।२।६	पू. २२०	पू. ६९३
प्रु हस्तसुयः	३।३।२७	पू. २६६	पू. ०
प्रु यणिजाम्	३।३।५३	पू. २७९	पू. ६७६
प्रु लघुसुदुमशेषवसः	३।३।९४५	पू. २५०	पू. ६५३
प्रु लिप्ताणाम्	३।३।४६	पू. २७०	पू. ६७८

	अ. पा. मू.	काशिका	पटमञ्जरी
		पु.	पु.
प्रेष्यब्रुवोर्हविषोदे०	३।३।६१	पु. १५४	पु. ४५१
प्रे स्त्रोऽप्यजे	३।३।३२	पु. २६०	पु. ६७४
प्रेषातिसर्गप्राप्तका०	३।३।१६३	पु. २६८	पु. ७१०
प्रेतात्सुक	४।२।६४	पु. ३६८	उ. १४३
प्रेषाभ्यां सुजेरपञ्चपा०	१।३।६४	पु. ६६	पु. २४५
प्रेषाभ्यां समर्थाभ्याम्	१।३।४२	पु. ६४	पु. २३०
मुवादिभ्याम्	४।३।१६४	पु. ४५६	उ. १६८
मुनप्रयत्ना अचि०	६।१।१२५	उ. १०८	उ. ४८६
मुतायेच इतुता	८।२।१०६	उ. ५२४	उ. ६६६
प्यादीनां ह्रस्वः	७।३।८०	उ. ४३१	उ. ८३०
फक्फिजेरन्यत्०	४।१।६१	पु. ३५६	उ. ८६
फणां च सप्तानाम्	६।४।१२५	उ. ३२६	उ. ६८४
फलेषहिरात्मभरिश्च	३।२।२६	पु. २२४	पु. ६१०
फले लुक्	४।३।१६३	पु. ४५६	उ. १६०
फलात्प्रोष्ठपठो	१।२।६०	पु. ४६	पु. १६०
फागटाहुतिमिमता०	४।१।१५०	पु. ३७२	उ. १११
फेनादिलब्ध	५।२।६६	उ. ६४	उ. ०
फेड च	४।१।१४६	पु. ३७२	उ. ११०
बन्धने चर्वा	४।४।६६	पु. ४८०	उ. ३१८
बन्धुनि बहुव्रीहि	६।१।१४	उ. १४५	उ. ४२६
बन्धे च विभाषा	६।३।१३	उ. २६४	उ. ५८३
बभ्रुयाततन्यज०	७।२।६४	उ. ३६२	उ. ०
बर्हिषि दत्तम्	४।४।११६	पु. ४८४	उ. २२१
बलादिभ्यो मनुप०	५।२।१३६	उ. ७३	उ. ३३१
बहुगणवतुडति संख्या	१।१।२३	पु. १२	पु. ७३
बहुपुगणसंघस्य०	५।२।५२	उ. ५२	उ. ३०४
बहुप्रजाकन्दसि	५।४।१२३	उ. १३३	उ. ०
बहुलं कन्दसि	२।४।३६	पु. १००	पु. ४८१
बहुलं कन्दसि	२।४।७३	पु. १८०	पु. ०
बहुलं कन्दसि	२।४।७६	पु. १८०	पु. ०
बहुलं कन्दसि	३।२।८८	पु. २३८	पु. ०
बहुलं कन्दसि	५।२।१२३	उ. ६६	उ. ३२०
बहुलं कन्दसि	६।१।३४	उ. १५३	उ. ०
बहुलं कन्दसि	७।१।८	उ. ३४३	उ. ७०३
बहुलं कन्दसि	७।१।१०	उ. ३४३	उ. ०
बहुलं कन्दसि	७।१।१०३	उ. ३६८	उ. ७४६

	अ० पा० मू०	काशिका	पदमञ्जरी
बहुलं छन्दसि	७।३।६७	उ. ४३६	उ. ८३८
बहुलं छन्दसि	७।४।७८	उ. ४५८	उ. ०
बहुलं छन्दस्यमा०	६।४।७५	उ. ३९४	उ. ६६६
बहुलमाभीषये	३।३।८९	पू. २३६	पू. ६२६
बहुवचनस्य वसतो	८।१।२९	उ. ४७९	उ. ०
बहुवचने भव्येत्	७।३।१०३	उ. ४३७	उ. ८४०
बहुवोहाविदमेत०	६।२।१६२	उ. २५२	उ. ५६६
बहुवोहेरुधसो ङोय	४।१।२५	पू. ३३७	उ. ३६
बहुवोहेरान्तोदात्तात्	४।१।५२	पू. ३४५	उ. ५३
बहुवोहो प्रकृत्यापूर्व०	६।२।९	उ. २०४	उ. ५२६
बहुवोहो विषयं सं०	६।३।१०६	उ. २३६	उ. ५५५
बहुवोहो सङ्ख्य०	५।४।११३	उ. १२६	उ. ४०४
बहुवोहो संख्येये०	५।४।७३	उ. ११६	उ. ३६६
बहुपु बहुवचनम्	१।४।२९	पू. ८२	पू. २७७
बहोर्नञ्जदुत्तरपठ०	६।३।१०५	उ. २५५	उ. ५७२
बहोर्लोपो भु च बहोः	६।४।१५८	उ. ३३५	उ. ६६५
बहुच इजः प्राच्यभ०	२।४।६६	पू. १०७	पू. ४६०
बहुचः कृपेपु	४।२।७३	पू. ४०९	उ. ०
बहुवोन्तोदात्ताट्ठ०	४।३।६७	पू. ४३६	उ. १०६
बहुवोमनुष्यना०	५।३।७८	उ. ६९	उ. ३६९
बहुचपूर्वपठाट्ठच्	४।४।६४	पू. ४७३	उ. २९९
बहुन्यतरस्याम्	६।२।३०	उ. ३५५	उ. ५३४
बहुन्यार्थच्छत्का०	५।४।४२	उ. १११	उ. ३८५
बहुादिभ्यश्च	४।१।४५	पू. ३४३	उ. ४८
बाधोऽभ्यभ्यामुट्ठ०	३।१।१६	पू. १८७	पू. ०
बाहुन्तोत्संज्ञायाम्	६।१।६७	पू. ३४६	उ. ०
बाहुादिभ्यश्च	४।१।६६	पू. ३५८	उ. ६५
बिभेतेहृत्तुभये	६।१।५६	उ. १५८	उ. ४४३
बिन्वकादिभ्यश्च०	६।४।१५३	उ. ३३३	उ. ६६३
बिल्वादिभ्यो ण्	४।३।१३६	पू. ४५४	उ. १६८
विस्तार	५।१।३९	उ. १०	उ. २४५
बृहत्या बाळाटने	५।४।६	उ. १०३	उ. ३७२
बुधबुधनशजनेद्	१।३।८६	पू. ७५	पू. २५७
ब्रह्मणस्त्वः	५।१।१३६	उ. ३७	उ. २८१
ब्रह्मणो कानपठा०	५।४।१०४	उ. १२७	उ. ४०३
ब्रह्मभुवश्चरेषु क्रिप	३।३।८७	पू. २३७	पू. ६३७
ब्रह्महस्तिभ्यां वसंतः	५।४।७८	उ. १२८	उ. ७६६

	अ. पा. सू.	काशिका	पटमञ्जरी
		पृ.	पृ.
ब्राह्मणकोषिके संज्ञायाम्	५ । २ । ७९	उ. ५६	उ. २०८
ब्राह्मणमागधवाङ्मयः	४ । २ । ४२	पृ. ३६९	उ. ९३५
ब्राह्मणे जातो	६ । ४ । १०९	उ. ३३८	उ. ६६०
ब्रुव ईद	७ । ३ । ६३	उ. ४३५	उ. ८३७
ब्रुवः पञ्चानामा०	३ । ४ । ८४	पृ. ३२२	पृ. ७४७
ब्रुवो वचिः	२ । ४ । ५३	पृ. १७३	पृ. ४८३
ब्रुहिषेय्ययोवर्णाप०	८ । २ । ६९	उ. ५२०	उ. ६६६
भक्ताख्यास्तदर्थेषु	६ । ३ । ७९	उ. २२८	उ. ५४६
भक्ताणः	४ । ४ । १००	पृ. ४८९	उ. ०
भक्तादण्यतरस्याम्	४ । ४ । ६८	पृ. ४७४	उ. २९३
भक्तिः	४ । ३ । ६५	पृ. ४४३	उ. ०
भक्षणेण मिश्रीकरणम्	२ । १ । ३५	पृ. १९४	पृ. ३६६
भजो शिवः	३ । २ । ६२	पृ. २३२	पृ. ०
भज्जभासमिदो धु०	३ । २ । १६९	पृ. २५३	पृ. ६५७
भज्जेष्व चिणि	६ । ४ । ३३	उ. ३०४	उ. ०
भयप्रपये चक्ष०	६ । १ । ८३	उ. १६६	उ. ४५८
भर्गात्तैर्गते	४ । १ । ११९	पृ. ३६३	उ. ०
भवतष्टक्कसो	४ । २ । ११५	पृ. ४९३	उ. १५५
भवतेरः	७ । ४ । ७३	उ. ४५७	उ. ८६८
भविष्यति गम्यादयः	३ । ३ । ३	पृ. २६०	पृ. ६६४
भविष्यति मर्यादा०	३ । ३ । १३६	पृ. २८६	पृ. ७००
भवे छन्दसि	४ । ४ । ११०	पृ. ४८२	उ. २३०
भयगेयवचनीयो०	३ । ४ । ६८	पृ. ३९८	पृ. ७४०
भस्त्रादिभ्यः षट्	४ । ४ । १६	पृ. ४६४	उ. २०२
भस्त्रेषाज्जाज्ञाट्वास्वान०	७ । ३ । ४७	उ. ४२३	उ. ८५६
भस्य	६ । ४ । १२६	उ. ३२७	उ. ०
भस्य टलोपः	७ । १ । ८८	उ. ३६४	उ. ४३७
भागाद्यच्च	५ । १ । ४६	उ. १४	उ. २४८
भावकर्मणोः	१ । ३ । १३	पृ. ५६	पृ. २२
भावकर्मणोः स्वर्गक०	३ । ४ । १६	पृ. ३०६	पृ. ७२२
भाववचनाश्च	३ । ३ । ११	पृ. २६२	पृ. ६६७
भावे	३ । ३ । १८	पृ. २६४	पृ. ६६६
भावे च	४ । ४ । १४४	पृ. ४८६	उ. ०
भावे नुपसर्गस्य	३ । ३ । ७५	पृ. २७५	पृ. ६८२
भाषायां सदवस्येषुः	३ । २ । १०८	पृ. २४९	पृ. ६५३
भाषनोपसंभाषा०	१ । ३ । ४७	पृ. ६५	पृ. २३०

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
मिहादिभ्यो ऽत्	४।३।३८	पू. ३६०	उ. १३४
मिहासेनाटायेषु च	३।३।१७	पू. ३३२	पू. ६९५
मितं शकलम्	८।३।५६	उ. ५११	उ. ६५३
मित्रोद्भवा नटे	३।१।११५	पू. २९०	पू. ०
मित्रः क्रुकुक्नौ	३।३।१७४	पू. २५५	पू. ०
मित्रोऽन्यतरस्याम्	६।४।११५	उ. ३२३	उ. ६८१
मित्रो हेतुभये पुक्	७।३।४०	उ. ४२०	उ. ८१६
मीचार्थानां भयहेतुः	१।४।८५	पू. ८३	पू. २८५
मीयादयो ऽपाठाने	३।४।७४	पू. ३००	पू. ७४३
मीराः स्वानम्	८।३।८१	उ. ५४८	उ. १००५
मीम्योहेतुभये	१।३।६८	पू. ७१	पू. २५३
मीहीभुमुमदजनधन०	६।१।१६२	उ. १६७	उ. ५१६
मीहीभुमुवां ऋवृच्छ	३।१।३६	पू. १६३	पू. ५५१
मुजन्मुक्ता पाठयुप०	७।३।६१	उ. ४२७	उ. ८२५
मुक्ता नवने	१।३।६६	पू. ७०	पू. २४६
मुवः प्रभवः	१।४।३१	पू. ८४	पू. २८६
मुवः संज्ञान्तरयोः	३।३।४७६	पू. २५६	पू. ६६०
मुवश्च	३।३।१३८	पू. २४८	पू. ६५२
मुवश्च	४।१।४७	पू. ३४३	उ. ४६
मुवश्च महाव्याहृतैः	८।३।७१	उ. ५१४	उ. ६५६
मुवा भावे	३।१।१०७	पू. २०८	पू. ५६५
मुवा युक्तुहनिटाः	६।४।८८	उ. ३९७	उ. ६७२
भूतपूर्वे चरद	५।३।५३	उ. ८५	उ. ३४३
भूते	३।३।८४	पू. २३७	पू. ६३०
भूते च	३।३।१४०	पू. २६१	पू. ७०२
भूते ऽपि दृश्यन्ते	३।३।२	पू. २६०	पू. ६६३
भूवादयो धातवः	१।३।१	पू. ५३	पू. २१०
भूषणे ऽनम्	१।४।६४	पू. ६४	पू. ३२८
भूसुवोऽस्तिङि	७।३।८८	उ. ५३४	उ. ८३५
भूजामित्	७।४।७६	उ. ४५८	उ. ८६६
भूजा ऽज्ञायाम्	३।१।११२	पू. २०६	पू. ५६७
भूशादिभ्यो भूषण्ये०	३।१।१२	पू. १८६	पू. ५१६
भूष्यं भव्ये	७।३।६६	उ. ४२८	उ. ८२६
भूभगोऽद्योऽपूर्य०	८।३।१७	उ. ५३०	उ. ६७८
भूरिक्वाद्येषु कार्या०	४।३।५४	पू. ३६४	उ. ०
भ्यसा भ्यम्	७।१।३०	उ. ३४८	उ. ७१२
भस्जोरोपधयो०	६।४।४७	उ. ३०७	उ. ६५६

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पु.	पु.
भाजभासधुर्विदुः०	३।३।१७७	पु. २५६	पु. ६५६
भाजभासभाषटीप०	७।४।३	उ. ४४९	उ. ८४८
भातरि च व्याससि	४।१।१६४	पु. ३७७	उ. ११८
भातुर्व्यञ्ज	४।१।१४४	पु. ३७९	उ. ०
भातुपुत्रो स्वसदुहि०	१।३।६८	पु. ५१	पु. २०८
मुवां दुक् च	४।१।१२५	पु. ३६७	उ. ०
मधवा वतुनम्	६।४।१२८	उ. ३२७	उ. ६८५
मद्दुकभभरादणन्यत०	४।४।५६	पु. ४७२	उ. २०६
मतजनहनात्करण०	४।४।६७	पु. ४८०	उ. २१८
मतिबुद्धिपूजायैभ्य०	३।३।१८८	पु. २५८	पु. ६६७
मनुवर्षा क संवत्स०	८।३।१	उ. ५२५	उ. ६७२
मताः पूर्वमात्संज्ञा०	६।१।२१६	उ. २०३	उ. ५२४
मताश्च बभूवुर्ज्ञात्	४।२।७२	पु. ४००	उ. १४६
मता च	४।४।१३६	पु. ४८८	उ. ०
मता उः सुतसाधोः	५।२।५६	उ. ५३	उ. ३०६
मता बभूवुर्ज्ञात्	६।३।११६	उ. २६०	उ. ६२२
मत्स्ये मासतन्वीः	४।४।१२८	पु. ४८६	उ. २२४
मदोऽनुपसर्ग	३।३।६७	पु. २७४	पु. ६८१
मद्रव्योः कन्	४।२।१३१	पु. ४१८	उ. १५६
मद्रात्परिषापणे	५।४।६७	उ. ११८	उ. ३६५
मद्रैभ्योऽञ्ज	४।२।१०८	पु. ४११	उ. १५३
मधुवर्षाग्राह्यण०	४।१।१०६	पु. ३६७	उ. १०१
मधोः	४।४।१३६	पु. ४८८	उ. ०
मधोर्ज च	४।५।१२६	पु. ४८६	उ. २२४
मध्याह्नो	६।३।११	उ. २६३	उ. ०
मध्याह्नः	४।३।८	पु. ४२४	उ. ०
मध्यपदेतिवचने च	१।४।७६	पु. ६६	पु. ३२४
मध्याह्निभ्यश्च	४।२।८६	पु. ४०७	उ. ०
मनः	३।३।८२	पु. २३६	पु. ६२६
मनः	४।१।११	पु. ३३२	उ. २३
मनसः संज्ञायाम्	६।३।४	उ. २६२	उ. ०
मनुष्यतत्त्वयो०	४।२।१३४	पु. ४१६	उ. ०
मनोरो वा	४।१।३८	पु. ३४०	उ. ४३
मनोज्ञातावश्य०	४।१।१६१	पु. ३७६	उ. ११५
मन्त्रिन्त्याख्या०	६।३।१५१	उ. २४८	उ. ५५७
मन्त्रे चसुरणश्च०	२।४।८०	पु. १८१	पु. ४६४
मन्त्रे वृषेपचमन०	३।३।६६	पु. २६६	पु. ६८५

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
*मन्त्रेऽधेतवसौक्यश्च२	३।२।७१	पृ. २३४	पृ. ६२६
मन्त्रेऽष्टाष्टादे०	६।४।१४१	उ. ३३०	उ. ६८८
मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रि०	६।३।१३१	उ. २६३	उ. ०
मन्त्रोदनसक्तुष्टि०	६।३।६०	उ. २७६	उ. ६०५
मन्त्रकर्मण्यनादरेष्टि०	२।३।१७	पृ. १४२	पृ. ४२७
मप्यन्तस्य	७।२।६१	उ. ३६६	उ. ७८८
मय उजो वो वा	८।३।३३	उ. ५३४	उ. ६८३
मयट् च	४।३।८२	पृ. ४४०	उ. १८०
मय्येतयोभाषा०	४।३।१४३	पृ. ४५५	उ. १६३
मयतेरिदन्यतर०	६।४।७०	उ. ३१३	उ. ६६०
मयूरव्यंसकादयश्च	२।१।७२	पृ. १२४	पृ. ३८५
मये च	४।४।१३८	पृ. ४८८	उ. २२५
मस्करमस्करिणी०	६।१।१५४	उ. १८५	उ. ४६८
मसजिनयोभालि	७।१।६०	उ. ३५६	उ. ७२४
महाकुलादऽष्टाष्टा	४।१।१४१	पृ. ३७०	उ. ०
महान्त्रीष्टपराष्टाय०	६।२।३८	उ. २१६	उ. ५३७
महाराजप्रेष्टपदा०	४।२।३५	पृ. ३८६	उ. १३३
महाराजाटुञ्ज	४।३।६७	पृ. ४४३	उ. ०
महेन्द्राष्टाष्टा च	४।२।२६	पृ. ३८७	उ. १३३
माङ्गि लुङ्	३।३।१७५	पृ. ३००	पृ. ०
माणवसरकाभ्यां खञ्ज	५।१।११	उ. ४	उ. २३३
मातरपितरावुडीचाम्	६।३।३२	उ. २६८	उ. ०
मातुःपितृभ्यामन्य०	८।३।८५	उ. ५४६	उ. १००६
मातृकसंख्यासम०	४।१।११५	पृ. ३६५	उ. १०४
मातृपितृभ्यां स्वसा०	८।३।८४	उ. ५४८	उ. ०
मातृश्वसुश्च	४।१।१३४	पृ. ३६६	उ. १०६
मात्रोऽज्ञोपक्रम०	६।२।१४	उ. २०६	उ. ५३२
माघोत्तरपद०	४।४।३७	पृ. ४६८	उ. २०६
मातृवधायाश्च म०	८।२।६	उ. ४६६	उ. ६३५
मानवशब्दयोः क०	५।३।५१	उ. ८४	उ. ३४३
माने वयः	४।३।१६२	पृ. ४५६	उ. १६७
मान्त्रपदानशान्०	३।१।६	पृ. १८४	पृ. ५०८
माघायामयम्	४।४।१२४	पृ. ४८५	उ. २२२
मालादीनां च	६।२।८८	उ. २३२	उ. ०
मासादुर्गति य०	५।१।८१	उ. २२	उ. २५६

	अ. पा. सू.	काशिका पृ.	पटमञ्जरी पृ.
मितनखे च	३।२।३४	पृ. २२५	पृ. ६१८
मितां ह्रस्वः	६।४।६२	उ. ३१८	उ. ६७३
मित्रे चर्षा	६।३।१३०	उ. २६२	उ. ०
मिथ्योपपदात्क०	१।३।७१	पृ. ७२	पृ. २५४
मित्रचोक्त्या०	१।१।४७	पृ. ३०	पृ. ६२
मिदोर्गुणः	७।३।८२	उ. ४३१	उ. ८३०
मिथं चानुपसर्ग०	६।२।१५४	उ. २४६	उ. ५६७
मीनातिमिनेतिदी०	६।१।५०	उ. १५६	उ. ४४२
मीनातेर्निगमे	७।३।८१	उ. ४३१	उ. ०
मुखे स्वाङ्गम्	६।२।१६७	उ. २५३	उ. ५७०
मुखनासिकावच०	१।१।८	पृ. ८	पृ. ५४
मुखोक्तर्मकस्य०	७।४।५७	उ. ४५२	उ. ८६२
मुपदमिचलनवण०	३।१।२१	पृ. १८८	पृ. ५२६
मुद्राटय	४।४।२५	पृ. ४६६	उ. ०
मूर्ता घनः	३।३।७७	पृ. २७५	पृ. ६८२
मूलमस्या बहि	४।४।८८	पृ. ४७८	उ. २१५
मूर्ध्वभिभाषा	३।१।११३	पृ. २०६	पृ. ५६८
मूर्ध्वेष्टिः	७।२।११४	उ. ४०६	उ. ७६८
मृदुमृदुगुध०	१।२।७	पृ. ३२	पृ. १५४
मृदुस्तिक्तम्	५।४।३६	उ. १११	उ. ३८४
मृगस्तिक्तायाम्	१।२।२०	पृ. ३६	पृ. १६३
मेघतिर्भवेषु कजः	३।२।४३	पृ. २२७	पृ. ६२०
मेर्निः	३।४।८६	पृ. ३२३	पृ. ७४६
मेनुस्यादः	८।३।२३	उ. ५३२	उ. ६८०
मे नो धातोः	८।२।६४	उ. ५१२	उ. ६५५
मे राज्ञि सम्म क्षीः	८।३।२५	उ. ५३२	उ. ६८०
मिपतेर्लुङ्लि०	१।३।६१	पृ. ६८	पृ. २४२
म्लोच	८।२।६५	उ. ५१२	उ. ०
मः सौ	७।२।११०	उ. ४०५	उ. ७६८
यङ्गवाप	४।१।७४	पृ. ३५०	उ. ६३
यङि च	७।४।३०	उ. ४४७	उ. ८५६
यङोचि च	२।४।७४	पृ. १८०	पृ. ४६२
यङो वा	७।३।६४	उ. ४३५	उ. ८३०
यङि भम्	१।४।१८	पृ. ८१	पृ. २७६
यङ्यपत्रयोः	३।३।१४८	पृ. २६४	पृ. ७०४
यजजपदशां यङः	३।२।१६६	पृ. २५४	पृ. ६५७
यजध्वनिति च	७।१।४३	उ. ३५२	उ. ७१६

	अ. पा. मृ.	काशिका	पदमञ्जरी
		ए.	ए.
यजयाचयतविच्छ०	३।३।६०	पृ. २७८	पृ. ६८४
यजयाचयतप्रचर्च०	७।३।६६	उ. ४३८	उ. ८२६
यजुष्पुरः	६।१।११७	उ. १७६	उ. ०
यजुष्येकेषाम्	८।३।१०४	उ. ५५३	उ. ०
यजुश्च करणे	२।३।६३	पृ. ११५	पृ. ०
यज्ञकर्मण्यजय०	१।२।३४	पृ. ४०	पृ. १७३
यज्ञत्विग्भ्यां चत्वं०	४।१।७१	उ. २०	उ. २५०
यज्ञे हस्मि स्तुवः	३।३।३१	पृ. २६६	पृ. ६७४
यज्ञोश्च	२।४।६४	पृ. १७७	पृ. ४६०
यज्ञश्च	४।१।१६	पृ. ३३४	उ. ३१
यज्ञोश्च	४।१।१०१	पृ. ३६०	उ. ६८
यज्ञश्च निर्धारणम्	२।३।४१	पृ. १४६	पृ. ४३६
यतो जायः	६।१।२१३	उ. २०१	उ. ५२४
यत्नदेतेभ्यः परिमाणे०	५।२।३६	उ. ४७	उ. २६५
यथातथयथापुर०	७।३।३१	उ. ४१७	उ. ८१२
यथातथयोरसू.	३।४।२८	पृ. ३०६	पृ. ७२८
यथामुखसंसृ०	५।२।६	उ. ३६	उ. २८३
यथाविध्यनुष०	३।४।४	पृ. ३७३	पृ. ७१८
यथासंख्यमनु०	१।३।१०	पृ. ५५	पृ. २१६
यथा सादृश्ये	२।१।७	पृ. १०७	पृ. ३५५
यथास्ये यथाययम्	८।१।१४	उ. ४६६	उ. ८६४
यदितुपरं कन्धसि	८।१।५६	उ. ४८२	उ. ६१०
यदुक्ताचित्यम्	८।१।६६	उ. ४८५	उ. ६१२
यमः समुपनिविष्टु०	३।३।६३	पृ. २७३	पृ. ०
यमरमनयातां०	७।२।७३	उ. ३६४	उ. ७८३
यमो गन्धने	१।२।१५	पृ. ३४	पृ. १६०
ययताश्चातदर्थे	६।२।१५६	उ. २५०	उ. ५६८
यरोनुनासिकेनु०	८।४।४५	उ. ५७०	उ. १०३२
ययययकषाष्टिका०	५।२।३	उ. ३८	उ. २८३
ययच ययः	३।२।१७६	पृ. २४६	पृ. ६५६
ययानुपसर्मात्	३।१।७१	पृ. २००	पृ. ५६७
ययकादिभ्यो गोके	२।४।६३	पृ. १७६	पृ. ४८६
ययनात्यत्ययविधि०	१।४।१३	पृ. ८०	पृ. २७०
ययनादधिकं यस्य चे०	२।३।६	पृ. १४०	पृ. ४३३
यस्य च भावेन०	२।३।३७	पृ. १४८	पृ. ४३८
यस्य चायामः	२।१।१६	पृ. १०६	पृ. ३५८
यस्य विभावा	७।२।१५	उ. ३७६	उ. ७६०

	अ. पा. सु.	काशिका पृ.	पटमञ्जरी पृ.
यस्य हलः	६।४।४६	उ. ३०८	उ. ६५८
यस्येति च	६।४।१४८	उ. ३३२	उ. ६६०
याज्ञिकादिभिश्च	८।२।६	पृ. १२७	पृ. ३६४
याज्ञान्तः	८।२।६०	उ. ५२०	उ. ६६५
याहायः	७।३।११३	उ. ४३६	उ. ८४२
याये पाशप	५।३।४७	उ. ८३	उ. ३४२
यावति विन्दजीवोः	३।४।३०	पृ. ३०६	पृ. ७२६
यावत्पुरानिपात०	३।३।४	पृ. २६०	पृ. ६६४
यावद्वधधारणे	२।१।८	पृ. १०७	पृ. ३५५
यावद्वधाम्याम्	८।१।३६	उ. ४७६	उ. ६०४
यावादिभ्यः कन्	५।४।२६	उ. १०८	उ. ३८९
यानुद् परस्मैपदे०	३।४।१०३	पृ. ३२५	पृ. ७५०
यीयकोषोदीधोवे०	७।४।५३	उ. ४५२	उ. ८६९
युक्तरोह्यादयश्च	६।२।८९	उ. २३०	उ. ५५०
युक्ते च	६।२।६६	उ. २२७	उ. ५४७
यु० च यन्त्रे	३।१।१२१	पृ. २११	पृ. ५६६
युजेरसमासे	७।१।७१	उ. ३५६	उ. ७२७
युमुषोदीधो०	६।४।५८	उ. ३१०	उ. ०
युशालतत्प०	२।१।६७	पृ. १२३	पृ. ३८३
युथान्ययोः कनन्य०	५।३।६४	उ. ८७	उ. ३५२
युवावो द्विव०	७।२।६२	उ. ४००	उ. ७६०
युवोरनाकौ	७।१।१	उ. ३४०	उ. ६६६
युष्मत्तत्तत्प०	८।३।१०३	उ. ५५३	उ. १०११
युष्मदस्मदोः षष्ठी०	८।१।२०	उ. ४७१	उ. ८६६
युष्मदस्मदोरनादे०	७।२।८६	उ. ३६८	उ. ७८७
युष्मदस्मदोरन्य०	४।३।१	पृ. ४२२	उ. १६९
युष्मदस्मदोर्द्विसि	६।१।२११	उ. २०१	उ. ५२३
युष्मदस्मद्व्यां ङ०	७।१।२७	उ. ३४७	उ. ७१०
युष्मद्व्युपपदे स०	१।४।१०५	पृ. १०२	पृ. ३३७
यूनश्च कुत्सायाम्	४।१।१६७	पृ. ३७८	उ. १२०
यूनस्तिः	४।१।७७	पृ. ३५१	उ. ६४
यूनि लुक्	४।१।६०	पृ. ३५६	उ. ८५
यूपययो जसि	७।२।६३	उ. ४००	उ. ७६१
यू ल्याख्या नदी	१।४।३	पृ. ७८	पृ. २६४
ये च	६।४।१०६	उ. ३२२	उ. ०
ये च तद्धिते	६।१।६१	उ. १५६	उ. ४४५
ये चाभावकर्म०	६।४।१६८	उ. ३३७	उ. ०

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
येन विधिस्तदन्तस्य	१।१।७२	पृ. २६	पृ. १४२
येनाहुर्विकारः	२।३।२०	पृ. १४३	पृ. ४३०
ये यज्ञकर्माणि	८।२।८८	उ. ५१६	उ. ६६४
ये विभाषा	६।४।४३	उ. ३०६	उ. ६५५
येषां च विरोधः शा०	२।४।६	पृ. १६१	पृ. ४६४
योगप्रमाते च०	१।३।५५	पृ. ४७	पृ. १६४
योगाद्यन्त	५।१।१०३	उ. ३८	उ. ०
योचि	७।२।८६	उ. ३६८	उ. ७२७
योजनं गच्छति	५।१।७४	उ. २१	उ. २५८
योपधाद्रुपोत्त०	५।१।१३२	उ. ३६	उ. २८०
रक्तो हलादेर्लघोः	६।४।१६१	उ. ३३६	उ. ६६५
रक्ते	५।४।३२	उ. १०६	उ. ३८२
रक्षति	४।४।३३	पृ. ४६७	उ. २०५
रक्षोयातुनां ह०	४।४।१२१	पृ. ४०४	उ. २२१
रक्षोरमनुष्ये०	४।३।१००	पृ. ४१०	उ. १५१
रजःकष्यासु०	५।२।११२	उ. ६७	उ. ३२४
रज्जोश्च	६।४।२६	उ. ३०२	उ. ६५१
रथवटयोश्च	६।३।१०२	उ. २२६	उ. ०
रथाद्यत्	४।३।१२१	पृ. ४५०	उ. १८८
रदाभ्यां निष्ठातो नः	८।२।४२	उ. ५०६	उ. ६४८
रधादिभ्यश्च	७।२।४१	उ. ३८६	उ. ७७४
रधिजभोरचि	७।१।६१	उ. ३५६	उ. ७२४
रभेरश्वानिटोः	७।१।६३	उ. ३५७	उ. ७२५
रलो व्युपधात्०	१।२।२६	पृ. ३७	पृ. १६५
रश्मौ च	३।३।५३	पृ. २७१	पृ. ६७६
रदाभ्यां नो णः स०	८।४।१	उ. ५५७	उ. १०१४
रसादिभ्यश्च	५।२।६५	उ. ६२	उ. ३१८
राजदन्तादिषु०	२।३।३१	पृ. १३४	पृ. ४१३
राजनि पुथि०	३।२।६५	पृ. २३६	पृ. ६६४
राजन्यश्रुत्यचन०	६।२।३४	उ. २१६	उ. ५३५
राजन्यादिभ्यो वुञ्	४।२।५३	पृ. ३६४	उ. ०
राजन्यान्तेराज्ये	८।२।१४	उ. ४६८	उ. ६३६
राजश्वशुराद्यत्	४।१।१३७	पृ. ३७०	उ. १०७
राजमृगमृग्य०	३।१।११४	पृ. २०६	पृ. ५६८
राजा च	६।२।५६	उ. २२५	उ. ५४६
राजा च प्रशंसायाम्	६।२।६३	उ. २२५	उ. ५४७
राजाहःस्यि०	५।४।६१	उ. १२४	उ. ४७२

	अ. पा. सु.	काशिका पृ.	पटमञ्जरी पृ.
राजः क क	४।२।१४०	पृ. ४२९	उ. ०
राजाज्ञाज्ञाः पुं०	२।४।२६	पृ. १६६	पृ. ४३०
राज्ञेः कति वि०	६।३।७३	उ. २८०	उ. ६१०
राज्ञेश्चाज्ञसौ	४।१।३९	पृ. ३३८	उ. ३८
राज्यस्य संवत्स०	५।१।६७	उ. २४	उ. ३६०
राज्यस्य	८।२।२४	उ. ५०९	उ. ६४९
राधीव्योर्वस्य०	१।४।३६	पृ. ८६	पृ. २६६
राधो हिंसायाम्	६।४।१२३	उ. ३२६	उ. ६८४
राधो हनि	७।२।८५	उ. ३६८	उ. ७८७
राज्ञोपः	६।४।२९	उ. ३००	उ. ६४०
राष्ट्राधारपारा०	४।२।६३	पृ. ४०८	उ. १५०
रिक्ते विभाषा	६।१।२०८	उ. २०१	उ. ५२३
रिक् शयमि०	६।४।२०	उ. ४४६	उ. ८५६
रि च	७।४।५१	उ. ४५१	उ. ८६१
रीयदुपधस्य च	७।४।६०	उ. ४६१	उ. ८७२
रीढतः	७।४।२७	उ. ४४६	उ. ८५५
रयिकी च लुकि	७।४।६९	उ. ४६१	उ. ८७२
रज्ययानां प्रीयमाणः	१।४।३३	पृ. ८५	पृ. २६७
रज्यायानां भावय०	२।३।५४	पृ. १५२	पृ. ४५०
रदविदमुपदि०	१।२।८	पृ. ३३	पृ. १५४
रदश्च पञ्चभ्यः	७।३।६८	उ. ४३६	उ. ८३६
रदादिभ्यः सार्व०	७।२।७६	उ. ३६५	उ. ७८३
रधादिभ्यः षनम्	३।१।७८	पृ. २०१	पृ. ५६८
रज्यमत्वरसंघु०	७।२।२८	उ. ३८०	उ. ७६५
रहः पान्यतरस्याम्	७।३।४३	उ. ४२०	उ. ८९६
रपाडाकतप्र०	५।२।१२०	उ. ६६	उ. ३२७
रैवतीजगती०	४।४।१२२	पृ. ४८४	उ. २२२
रैवत्यादिभ्यष्टक्	४।१।१४६	पृ. ३७१	उ. १०८
रैवतिकादिभ्यश्चः	४।३।१३१	पृ. ४५३	उ. १८६
रैः सुपि	८।३।१६	उ. ५३०	उ. ६७८
रैगाख्यायां गघु०	३।३।१०८	पृ. २८२	पृ. ६८६
रैगाख्यायने	५।४।४६	उ. ११३	उ. ३८८
रैग्यो	४।२।७८	पृ. ४०२	उ. १४६
रैषधेतोः प्राचाम्	४।२।१२३	पृ. ४१५	उ. १५६
रै रि	८।३।१४	उ. ५२६	उ. ६७७
रैः सुपि	८।२।६६	उ. ५१३	उ. ६५५
रैरुपधाया०	८।२।७६	उ. ५१५	उ. ६५७

		काशिका	पदमञ्जरी
	अ. पा. म.	प.	प.
लः कर्मणि च भावे०	३।४।६६	पु. ३१८	पु. ७४०
लः परस्मैपदम्	१।४।६६	पु. १०१	पु. ३३४
लङ्गहेत्वोः०	३।२।१२६	पु. २४५	पु. { अशु. ६६३ शु. ६४७
लङ्गणे ज्ञायापत्योष्ठक्	३।२।५२	पु. २२६	पु. ६२९
लङ्गणेत्यभूताख्यान०	१।४।६०	पु. ६६	पु. ३३०
लङ्गणेनाभिपत्ती०	२।१।१४	पु. १०८	पु. ३५७
लङ्गः शाकटायन०	३।४।१११	पु. ३२७	पु. ७५३
लङ्गः शत्रुघ्नानन्दा०	३।२।१२४	पु. २४५	पु. { अशु. ६६९ शु. ६४५
लङ्गस्मै	३।२।११८	पु. ३४४	पु. { अशु. ६५६ शु. ६४२
लभेच्च	७।१।६४	उ. ३५७	उ. ७२५
लघयाट्टञ्	४।४।५२	पु. ४०९	उ. ०
लघयाल्लुक्	४।४।२४	पु. ४६६	उ. २०४
लशक्तुत्तिते	१।३।८	पु. ५५	पु. २१८
लशपतपदस्या०	३।२।१५४	पु. २५२	पु. ६५५
लस्य	३।४।७७	पु. ३२९	पु. ७४४
लाङ्गारोचनाशकल०	४।२।२	पु. ३८९	उ. १२४
लिङ्गः स लोपोनन्त्य०	७।२।७६	उ. ३६६	उ. ७८४
लिङ्गः सीयुद्	३।४।१०२	पु. ३२५	पु. ७१०
लिङ्ग्ये लेट्	३।४।७	पु. ३०४	पु. ७२०
लिङ्गाशिधि	३।४।११६	पु. ३२८	पु. ०
लिङ्ग च	३।३।१५६	पु. २६७	पु. ७०८
लिङ्ग चोर्ध्वमौहू०	३।३।६	पु. २६९	पु. ६६५
लिङ्ग चोर्ध्वमौहू०	३।३।१६४	पु. २६८	पु. ७११
लिङ्गनिमित्ते लु०	३।३।१३६	पु. २६९	पु. ७०२
लिङ्ग यटि	३।३।१६२	पु. २६६	पु. ७१२
लिङ्गाशिष्यङ्	३।१।८६	पु. २०२	पु. ५७२
लिङ्गसिवावात्म०	१।३।११	पु. ३३	पु. १५८
लिङ्गसिचोरात्म०	७।२।४२	उ. ३८५	उ. ७५३
लिङ्गः जानञ्वा	३।२।१०६	पु. २४९	पु. { शु. ६३६ अशु. ६५२
लिङ्गस्तम्भयोरेशि०	३।४।८९	पु. ३२२	पु. ७४६
लिङ्गिधातोः रनभ्या०	६।१।८	उ. १४३	उ. ४२५
लिङ्गि धयो यः	६।१।३८	उ. १५४	उ. ४३८
लिङ्ग च	३।४।११५	पु. ३२८	पु. ७५५

	अ. पा. सु.	काशिका	पटमञ्जरी
नित्यन्यतरस्याम्	२।४।४०	पृ. १७०	पृ. ४८१
नित्यभ्यासस्यो०	६।१।१७	उ. १४७	उ. ४३१
निष्कण्डोश्च	६।१।२६	उ. १५१	उ. ४३४
निति	६।१।१६३	उ. १६७	उ. ५२०
निधिसिचिदुश्च	३।१।५३	पृ. १६६	पृ. ५६१
निष्प्यमानसि०	३।३।७	पृ. २६१	पृ. ६६५
नियः संमानन०	१।३।७०	पृ. ७१	पृ. २५४
नीलोत्तुलुकाव०	७।३।३६	उ. ४२०	उ. ८१५
नुक्तद्वितनुकि	१।२।४६	पृ. ४५	पृ. १८६
नुक् स्त्रियाम्	४।१।१०६	पृ. ३६३	उ. १०१
नुग्या दुहृदिह०	७।३।७३	उ. ४२६	उ. ८२८
नुह्	३।२।११०	पृ. २४२	पृ. { अगु. ६५५ नु. ६३६
नुकि च	२।४।४३	पृ. १७१	पृ. ०
नुह्नइलङ्०	६।४।७१	उ. ३१३	उ. ०
नुह्ननोर्धस्त्	२।४।३७	पृ. १७०	पृ. ४८१
नुटः प्रथमस्य०	२।४।८५	पृ. १८२	पृ. ४६६
नुटि च रूपः	१।३।६३	पृ. ७७	पृ. २६०
नुपसदचरजप०	३।१।२४	पृ. १८६	पृ. ५३०
नुपि युक्तवद्गु०	१।२।५१	पृ. ४६	पृ. १६०
नुष् च	४।३।१६६	पृ. ४६०	उ. १६८
नुवविशेषे	४।२।४	पृ. ३८२	उ. १२६
नुव्यागाप्रख्या०	१।२।५४	पृ. ४७	पृ. १६४
नुभोविमोहने	७।२।५४	उ. ३८६	उ. ७७६
नुम्ननुष्ये	५।३।६८	उ. ६६	उ. ३६६
नुटः सट्टा	३।३।१४	पृ. २६३	पृ. ६६८
नुट् शेषे च	३।३।१३	पृ. २६२	पृ. ६६८
नुटो हाटो	३।४।६४	पृ. ३२४	पृ. ७४६
नुकसर्धनुका०	५।१।४४	उ. १३	उ. ०
नुटो लङ्यत्	३।४।८५	पृ. ३२२	पृ. ७४८
नुट् च	३।३।१६२	पृ. २६७	पृ. ७१०
नुट् च	८।१।५२	उ. ४८१	उ. ६०८
नुटर्धनचणो च	३।३।८	पृ. २६१	पृ. ६६५
नुपः पियतेरी०	७।४।४	उ. ४४२	उ. ८४८
नुपः शाकल्यस्य	८।३।१६	उ. ५३१	उ. ६७६
नुपश्चास्यान्यतर०	६।४।१०७	उ. ३२१	उ. ६७८
नुपस्तभात्मनेप०	७।१।४१	उ. ३५१	उ. ७१६

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
लोपे विभाषा	८।१।४५	उ. ४७६	उ. ६०६
लोपो वि	६।४।११८	उ. ३२४	उ. ६८१
लोपो व्योर्वलि	६।१।६६	उ. १६२	उ. ४४८
लोमादिषामादिषि०	५।२।१००	उ. ६४	उ. ३२१
लोहितान्दिहाभ्यः	३।१।१३	पृ. १८६	पृ. ५२२
लोहितान्मयो	५।४।३०	उ. १०६	उ. ०
ल्यपि च	६।१।४१	उ. १५४	उ. ४३८
ल्यपि लघुपूर्वात्	६।४।५६	उ. ३०६	उ. ६६१
ल्युट् च	३।३।११५	पृ. २८४	पृ. ६६२
ल्लादिभ्यः	८।२।४४	उ. ५०७	उ. ६४६
ल्ल उम्	७।४।२०	उ. ४४५	उ. ०
ल्लिस्त्रिपिण्वादी०	६।१।१५	उ. १४६	उ. ४३०
ल्लोऽश्चष्टसंज्ञायाम्	७।३।६७	उ. ४२८	उ. ०
ल्लिचलुऽन्यत्तश्च	१।२।२४	पृ. ३७	पृ. १६५
ल्लोर्वातो	७।३।६३	उ. ४२७	उ. ८३५
ल्लगदाच्च	४।१।१०८	पृ. ३६३	उ. १०१
ल्लोरिङ्गा	५।१।२३	उ. ८	उ. २४१
ल्लोरिङ्गुक्	५।२।५३	उ. ५२	उ. ३०४
ल्लस्रान्ताच्छ्रु०	५।१।१६१	उ. २४	उ. २६१
ल्लस्रान्ताभिजिह्व०	४।३।३६	पृ. ४२६	उ. १६६
ल्लस्रांसाभ्यां कामयने	५।२।६८	उ. ६३	उ. ३२०
ल्लस्रांताश्चर्यमेभ्यश्च	५।३।६१	उ. ६४	उ. ३६४
ल्लः सुपि कप् च	३।१।१०६	पृ. २०८	पृ. ५६४
ल्लवजहलन्तस्याचः	७।२।३	उ. ३६८	उ. ७४६
ल्लनं समासे	६।१।१०८	उ. २५६	उ. ०
ल्लनगिर्घाः संज्ञायाम्	६।३।११७	उ. २६०	उ. ६२२
ल्लनं पुरगामिचका०	८।४।४	उ. ५५८	उ. १०१८
ल्लनो र च	४।१।७	पृ. ३३१	उ. २१
ल्लन्दिते भ्रातुः	५।४।१५७	उ. १३६	उ. ४१२
ल्लमोर्वा	८।४।२३	उ. ५६४	उ. १०३६
ल्लयसि च	३।२।१०	पृ. २२१	पृ. ६१४
ल्लयसि ढन्तस्य ढव्	५।४।१४१	उ. १३६	उ. ४१०
ल्लयसि पुरणात्	५।२।१३०	उ. ७१	उ. ३२६
ल्लयसि प्रथमे	४।१।२०	पृ. ३३५	उ. ३३
ल्लयस्यासुसुध्मा०	४।४।१२७	पृ. ४८६	उ. २२३
ल्लरणादिभ्यश्च	४।२।८२	पृ. ४०६	उ. ०
ल्लर्गान्ताच्च	४।३।६३	पृ. ४३५	उ. ०

	अ. पा. म.	काशिका	पटमञ्जरी
		पृ.	पृ.
वर्षादपञ्च	६।२।१३१	उ. २४१	उ. ०
वर्षस्ते व्यक्तरः	६।१।१४८	उ. १८४	उ. ४६७
वर्षादुदादिभ्यः व्यञ्ज	५।१।१२३	उ. ३३	उ. २७६
वर्षादनुदानानोप०	४।१।३६	पृ. ३४०	उ. ४२
वर्षादुच्चवारिणि	५।२।१३४	उ. ७२	उ. ३३०
वर्षा वानित्ये	५।४।३१	उ. १०६	उ. ३८२
वर्षा यर्षान	२।१।६६	पृ. १२३	पृ. ३८४
वर्षा वर्षाप्रनेते	६।२।३	उ. २०६	उ. ५३०
वर्षा युक्	४।२।१०३	पृ. ४१०	उ. १५२
वर्तमानसापीये व०	३।३।१३१	पृ. २८७	पृ. ६६६
वर्तमाने लट्	३।३।१२३	पृ. २४५	पृ. ६६० पृ. ६४४
वर्षप्रमाणकलोपञ्चा०	३।४।३२	पृ. ३१०	पृ. ७२६
वर्षस्याभविष्यति	७।३।१६	उ. ४१२	उ. ८०८
वर्षाभ्यष्टक्	४।३।१८	पृ. ४२५	उ. १६५
वर्षाभ्यश्च	६।४।८४	उ. ३१६	उ. ६७१
वर्षान्तुक् च	५।१।८८	उ. २४	उ. ०
वर्षे	६।३।११८	उ. २६०	उ. ६२२
वर्षगतः	४।४।८६	पृ. ४७८	उ. २१५
वर्षास्यान्यतरस्या०	६।१।३६	उ. १५४	उ. ४३८
वसतिसुधोरिद्	७।२।५२	उ. ३८८	उ. ७७६
वसन्ताच्च	४।३।२०	पृ. ४२६	उ. ०
वसन्तादिभ्यष्टक्	४।२।६३	पृ. ३६८	उ. १४२
वसुसंसुध्वंस्वनहु०	८।२।७२	उ. ५१४	उ. ६५६
वसोः समूहे च	४।४।१४०	पृ. ४८८	उ. २२५
वसोः संप्रसारणम्	६।४।१३१	उ. ३२८	उ. ६८६
वस्तेर्ङञ्	५।३।१०१	उ. ६६	उ. ०
वसुक्कयविजयादुञ्	४।४।१३	पृ. ४६४	उ. ३०२
वसुद्रव्याभ्यां ठन्कनी	५।१।५१	उ. १५	उ. २४६
वस्वेकाजादसाम्	७।२।६७	उ. ३६३	उ. ७८१
वहश्च	३।२।६४	पृ. २३३	पृ. ०
वहाभेतिहः	३।२।३२	पृ. २२५	पृ. ०
वह्यं करणम्	३।१।१०२	पृ. २०७	पृ. ५६४
वाजिनादीनां कुञ् च	४।१।१५८	पृ. ३७५	उ. ११४
वा व्यञ्जः	१।३।६०	पृ. ७६	पृ. २५८
वाक्यस्य टेः सुत उ०	८।२।८२	उ. ५१७	उ. ६५६
वाक्यादेरामन्त्रित०	८।१।८	उ. ४६५	उ. ८८७

	अ. पा. सू.	काशिका पृ.	पदमञ्जरी पृ.
वाक्रोशदेत्ययोः	६।४।६९	उ. ३९०	उ. ६६२
*वा गमः	९।२।९३	पृ. ३४	पृ. ९५६
वा घोषमिश्रशब्देषु	६।३।५६	उ. २७६	उ. ६०४
वाचंयमपुरंदरी च	६।३।६६	उ. २७६	उ. ६९०
वा चित्तविरागे	६।४।६९	उ. ३९८	उ. ६७३
वाचियमोक्षते	३।२।४०	पृ. २३७	पृ. ६९६
वाचो गमिनिः	५।२।९२४	उ. ७०	उ. ३३८
वाचोव्याहृताद्यायाम्	५।४।३५	उ. ९०६	उ. ३८३
वा छन्दसि	३।४।८८	पृ. ३२३	पृ. ७४६
वा छन्दसि	६।९।९०६	उ. ९७३	उ. ४७८
वा ज्ञाते	६।२।९७९	उ. २५४	उ. ५७०
वा जृम्भमुत्रसाम्	६।४।९२४	उ. ३२६	उ. ०
वातातीसारभ्यां०	५।२।९२६	उ. ७९	उ. ३२६
वा दान्तशान्तपूर्ण०	७।२।२७	उ. ३८०	उ. ७१५
वा द्रुहमुहप्युर्हाप्या०	८।२।३३	उ. ५०४	उ. ६४५
वा नपुंसकस्य	७।९।७६	उ. ३६२	उ. ०
वा निमिनिवृत्तिन्दिम्	८।४।३३	उ. ५६६	उ. ९०२६
वानो यि प्रत्यये	६।९।७६	उ. ९६५	उ. ४५७
वान्यस्मिन्सपिण्डे०	४।५।९६५	पृ. ३७७	उ. ९९८
वान्यस्य संयोगादेः	६।४।६८	उ. ३९३	उ. ६६६
वा पटान्तस्य	८।४।५६	उ. ५७३	उ. ९०३४
वा बहुनां जातिपरि०	५।३।६३	उ. ६४	उ. ३६५
वा भावकाशयोः	८।४।९०	उ. ५६०	उ. ९०२९
वा भुवनम्	६।२।२०	उ. २९९	उ. ५३३
वा भाग्यम्लाशभमु०	३।९।७०	पृ. २००	पृ. ५६७
वामदेवाद् अइडा	४।२।६	पृ. ३८३	उ. ९२७
वामि	९।४।५	पृ. ७६	पृ. २६७
वाम्यसोः	६।४।८०	उ. ३९५	उ. ०
वामो	२।४।५७	पृ. ९७४	पृ. ०
वाप्यतुपिचुयसो यत्	४।२।३९	पृ. ३८८	उ. ९३२
वारणार्थानामभिष्यतः	९।४।२७	पृ. ८४	पृ. २८६
वा निटि	२।४।५५	पृ. ९७३	पृ. ०
वा ल्यपि	६।४।३८	उ. ३०५	उ. ०
वाचसाने	८।४।५६	उ. ५७२	उ. ९०३३
वा शरि	८।३।३६	उ. ५३५	उ. ६८५

	अ. पा. नु.	काशिका	वटमञ्जरी
		पृ.	पृ.
वा शोकवज्रोमेघे	६।३।५१	उ. २७४	उ. ६०३
वा वपुर्वस्य निगमे	६।४।६	उ. २६६	उ. ६३०
वा संज्ञाधाम्	५।४।१३३	उ. १३४	उ. ०
वासकपोऽस्त्रिधाम्	३।१।६४	पृ. २०५	पृ. ५८७
वासुदेवाञ्जनाभ्यां पुन	४।३।६८	पृ. ४४३	उ. १८२
वा मुष्णापिशने	६।१।६२	उ. १७०	उ. ४७०
वाह ऊट्	६।४।१३२	उ. ३२८	उ. ६८६
वाहः	४।१।६१	पृ. ३४७	उ. ५६
वा ह चच्छन्दसि	५।३।१३	उ. ७६	उ. ०
वाहनमाहितात्	८।४।८	उ. ५५६	उ. १०२१
वाहिताम्यादिषु	२।२।३७	पृ. १३७	पृ. ०
वाहीकयामेभ्यश्च	४।२।११७	पृ. ४१४	उ. १५५
विंशतिकात्त्रयः	५।१।३२	उ. १०	उ. ३४५
विंशतित्रिंशत्त्रयां०	५।१।२४	उ. ८	उ. २४२
विंशत्यादिभ्यस्तमड०	५।२।५६	उ. ५२	उ. ३०५
विकर्णकुपीतका०	४।१।१२४	पृ. ३६७	उ. ०
विकर्णशुक्लकग०	४।१।११७	पृ. ३६६	उ. १०४
विकुशमिषरिभ्यः०	८।३।६६	उ. ५५१	उ. १००६
विच.यमाशानाम्	८।२।६७	उ. ५२१	उ. ६६७
विज इट्	१।२।२	पृ. ३१	पृ. १५०
विजुपे छन्दसि	३।२।७३	पृ. २३४	पृ. ६३७
विज्वनारनुनासिक०	६।४।३१	उ. ३०६	उ. ६५४
विज्ञो भोगप्रत्यययोः	८।३।५८	उ. ५१०	उ. ६५३
विदांकुर्वन्त्वित्यन्य०	३।१।४१	पृ. १६३	पृ. ४५४
विदिभिदिच्छिदेः	३।२।१६२	पृ. २५३	पृ. ६५७
विदुराज्यः	४।३।८४	पृ. ४४०	उ. १८०
विदेः शतुर्वसुः	७।१।३६	उ. ३४६	उ. ७१५
विदेो लटा वा	३।४।८३	पृ. ३२२	पृ. ७४७
विद्यायोनिसंबन्धे०	४।३।७७	पृ. ४३८	उ. १७६
विधिनिसन्दर्भा०	३।३।१६१	पृ. २६७	पृ. ७०६
विध्यत्यधनुषा	४।४।८३	पृ. ४७०	उ. २१४
विध्यरूपोस्तुतः	३।३।३५	पृ. २२६	पृ. ६१८
विनञ्भ्यां नानाञो०	५।२।२७	उ. ४४	उ. ७८६
विनवादिभ्यष्टक्	५।४।३४	उ. १०६	उ. ३८३
विन्दुरिक्तः	३।२।१६६	पृ. २५४	पृ. ६५८
विन्मतेतुलुक्	५।३।६५	उ. ८७	उ. ३५२
विपराम्भा जेः	१।३।१६	पृ. ४७	पृ. २२६

	अ. पा. नू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
विपुलविनीयजि०	३।१।११७	पृ. २१०	पृ. ५८८
विप्रतिविद्धं चानधि०	२।४।१३	पृ. १६२	पृ. ४६८
विप्रतिषेधे परं कार्यम्	१।४।३	पृ. ७८	पृ. २६२
विप्रसंभो ज्ञसंज्ञा०	३।२।१८०	पृ. २५७	पृ. ६६०
विभक्तिश्च	१।४।१०४	पृ. १०२	पृ. ३३६
विभाषाञ्जलन्दसि	६।४।१६२	उ. ३३६	उ. ०
विभाषा	२।१।११	पृ. १०८	पृ. ०
विभाषा कथमि०	३।३।१४३	पृ. २६२	पृ. ७०३
विभाषा कटावर्त्ताः	३।३।५	पृ. २६०	पृ. ६६५
विभाषा कर्मकात्	१।३।८५	पृ. ७५	पृ. ०
विभाषा कार्वाणसू०	१।१।२६	उ. ६	उ. २४४
विभाषा कुरुपुग०	४।२।१३०	पृ. ४१८	उ. १५८
विभाषा कञि	१।४।७२	पृ. ६६	पृ. ३२३
विभाषा कञि	१।४।६८	पृ. १०१	पृ. ३३३
विभाषा कर्पोः	३।१।१२०	पृ. २११	पृ. ५६६
विभाषाख्यानपरि०	३।३।११०	पृ. २८२	पृ. ६६१
विभाषा गमहनवि०	७।२।६८	उ. ३६३	उ. ७८२
विभाषा गुणे ऽस्त्रि०	२।३।२५	पृ. १४४	पृ. ४३३
विभाषा णः	३।१।१४३	पृ. २१७	पृ. ६००
विभाषाण्येषथमपूर्वेषु	३।४।२४	पृ. ३०८	पृ. ७२४
विभाषा घाघेट्शा०	२।४।७८	पृ. १८१	पृ. ४६४
विभाषा ङि कृपुयोः	३।३।५०	पृ. २७१	पृ. ०
विभाषा ङिः	६।४।१३६	उ. ३२६	उ. ६८८
विभाषा चत्वारिंश०	६।३।४६	उ. २७४	उ. ६०३
विभाषा चिणामुलोः	७।१।६६	उ. ३५८	उ. ७२६
विभाषा चैः	७।३।५८	उ. ४२६	उ. ०
विभाषा छन्दसि	१।२।३६	पृ. ४०	पृ. १०४
विभाषा छन्दसि	६।२।१६४	उ. २५२	उ. ५६६
विभाषा छन्दसि	७।४।४४	उ. ४४६	उ. ८५६
विभाषा जसि	१।१।३२	पृ. १५	पृ. ८१
विभाषाज्वेरटिक्लि०	५।४।८	उ. १०३	उ. ३७४
विभाषा तिलमाषो०	५।२।४	उ. ३८	उ. २८२
विभाषा तृतीया०	७।१।६०	उ. ३६६	उ. ७४४
विभाषा तुल्यती०	६।२।१६१	उ. २५१	उ. ०
विभाषा टिक्लमासे०	१।१।२८	पृ. १४	पृ. ७६
विभाषा द्वितीयातु०	७।३।११५	उ. ४३६	उ. ८४२
विभाषा धातो सं०	४।३।१५५	पृ. २६५	पृ. ७०७

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
विभाषा धेदुष्योः	३।१।४६	पृ. १६५	पृ. ५६०
विभाषा ध्यत्वे०	६।२।६७	उ. २२७	उ. ५४८
विभाषा पराशराभ्याम्	५।३।२६	उ. ७६	उ. ०
विभाषा ऽपः	६।४।५७	उ. ३०६	उ. ६६२
विभाषा परेः	६।१।४४	उ. १५५	उ. ०
विभाषा गुरुष्वे	६।३।१०६	उ. २८७	उ. ६१८
विभाषा पुंवाच्यपरा०	४।३।२४	पृ. ४२७	उ. १६७
विभाषा एष्टप्रतिष्व०	८।२।६३	उ. ५२०	उ. ६६६
विभाषा काल्पनीय०	४।२।२३	पृ. ३८६	उ. ०
विभाषा वहेर्धात्विव०	५।४।२०	उ. १०६	उ. ३६०
विभाषा भावाटिक०	७।२।१७	उ. ३७७	उ. ७६१
विभाषा भाषायाम्	६।१।१८१	उ. १६४	उ. ०
विभाषाभ्यपूर्वस्य	६।१।२६	उ. ११०	उ. ४३३
विभाषा मनुष्ये	४।२।१४४	पृ. ४२१	उ. १६०
विभाषा रोगातपयोः	४।३।१३	पृ. ४२५	उ. ०
विभाषा लीयतेः	६।१।५१	उ. १५७	उ. ४४२
विभाषा लुङ्लटोः	२।४।५०	पृ. १७२	पृ. ०
विभाषा वरस्य	५।३।४१	उ. ८२	उ. ३४१
विभाषा वर्तनशरव०	६।३।१६	उ. २६४	उ. ०
विभाषा विप्रनाथे	१।३।५०	पृ. ६६	पृ. २४०
विभाषा विवधात्	४।४।१७	पृ. ४६४	उ. २०२
विभाषा वृत्तमगत०	२।४।१२	पृ. १६२	पृ. ४६६
विभाषा वे गद्यम्भा०	६।१।२१५	उ. २०२	उ. ५२४
विभाषा वेष्टिचेष्टयोः	७।४।६६	उ. ४६३	उ. ०
विभाषाश्वावारो०	५।४।१४४	उ. १३७	उ. ४१०
विभाषा ऽवेः	६।१।३०	उ. १५१	उ. ४३५
विभाषा स पूर्वस्य	४।१।३४	पृ. ३३६	उ. ४०
विभाषा सामीप्ये	२।४।१६	पृ. १६३	पृ. ४६६
विभाषा हाकाङ्क्षे	३।२।११४	पृ. २४३	पृ. ६५७
विभाषा सातिका०	५।४।५२	उ. ११४	उ. ३६०
विभाषा सुपो बहुष्य०	५।३।६८	उ. ८८	उ. ३५६
विभाषा स्मिदुष्योः	७।२।६५	उ. ३६२	उ. ७८१
विभाषा सेनासुरा०	२।४।२५	पृ. १६५	पृ. ४७३
विभाषा स्वसुपत्न्याः	६।३।२४	उ. २६६	उ. ०
विभाषा हविरपुषादि०	५।१।४	उ. २	उ. २३०
विभाषिते विशेषण०	६।१।७४	उ. ४८८	उ. ६१६

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
विभाषितं सोपसर्ग०	८।१।५३	उ. ४८९	उ. ०
विभाषेष्टः	८।३।७८	उ. ५४७	उ. १००४
विभाषोत्पुच्छे	८।२।१८६	उ. २६०	उ. ५७६
विभाषोदरे	८।३।८८	उ. २८३	उ. ६९५
विभाषोपपदेन प्रती०	९।३।७७	पृ. ७३	पृ. २५६
विभाषोपपन्ने	९।२।१६	पृ. ३५	पृ. ०
विभाषोपसर्ग	२।३।५६	पृ. १५४	पृ. ४५९
विभाषोर्ध्वः	९।२।३	पृ. ३२	पृ. १५०
विभाषोर्ध्वीनरेषु	४।२।१९८	पृ. ४९४	उ. ०
विभाषोर्ध्वध्वनस्य०	८।४।६	उ. ५५६	उ. १०१६
विमुक्तादिभ्योश्च	५।२।६९	उ. ५४	उ. ०
विरामोद्यमानम्	९।४।११०	पृ. १०३	पृ. ३४८
विशाखघोश्च	९।२।६२	पृ. ४६	पृ. १८६
विशाखावाढाद०	५।१।१९०	उ. २६	उ. २६५
विशिष्टिर्पादस्क	३।४।५६	पृ. ३९४	पृ. ७३४
विशिष्टनिष्ठा नदीदे०	२।४।७	पृ. १६०	पृ. ४६३
विशेषणं विशेष्ये०	२।१।५७	पृ. १२०	पृ. ३७८
विशेषणानां चाज्ञातः	९।२।५२	पृ. ४६	पृ. १८२
विश्वस्य धमुराटोः	८।३।१२८	उ. २६३	उ. ६२३
विषयो देशे	४।२।५२	पृ. ३६४	उ. १३६
विष्किरः शकुनि०	८।१।१५०	उ. १८४	उ. ४६८
विष्वग्देशयोश्च टेर०	८।३।६२	उ. २८४	उ. ६९६
विसर्जनीयस्य सः	८।३।३४	उ. ५३४	उ. ६८३
विसारिणो मत्स्ये	५।४।१६	उ. १०५	उ. ३७७
विसृष्टादीनि नुण्ण०	८।२।२४	उ. २९३	उ. ५३३
वीरवीर्या च	८।२।१२०	उ. २३६	उ. ५५८
वृद्धकठजिह्वसे०	४।२।८०	पृ. ४०२	उ. १४७
वृद्धपेष्ठाभ्यां ति०	५।४।४१	उ. १११	उ. ०
वृद्धादृण्यम्	५।३।११५	उ. ६६	उ. ०
वृत्तासनयोर्दिष्टरः	८।३।६३	उ. ५५०	उ. १००८
वृत्तोत्तराच्छादने	३।३।५४	पृ. २७१	पृ. ६७६
वृत्तिसर्गात्तायनेषु क्रमः	९।३।३८	पृ. ६३	पृ. २३७
वृद्धस्य च	५।३।६७	उ. ८७	उ. ३५१
वृद्धस्य च पृ०	४।१।१६६	पृ. ३७७	उ. ११६
वृद्धाच्छः	४।२।११४	पृ. ४९३	उ. १५४
वृद्धादृक्तौ धीरेषु	४।१।१४८	पृ. ३७१	उ. ११०
वृद्धात्पाचाम्	४।२।१२०	पृ. ४९४	उ. १५६

	अ. पा. सु.	काशिका	पटमञ्जरी
		पृ.	पृ.
युद्धादिकैकान्तयो०	४ । ३ । १४१	पृ. ४२१	उ. १६०
युद्धनिमित्तस्य च०	६ । ३ । ३६	उ. २७०	उ. ५६६
युद्धिरादेच	१ । १ । १	पृ. ६	पृ. ३६
युद्धिरेच	६ । १ । ८८	उ. १६८	उ. ०
युद्धिरेत्यावामादि०	१ । १ । ७३	पृ. ३०	पृ. १४३
युद्धेत्कोसलाजाडा०	४ । १ । १७१	पृ. ३०८	उ. १८१
युद्धो घृणा तल्लक्षण०	१ । २ । ६५	पृ. ५०	पृ. २०६
युद्धयः स्वधनोः	१ । ३ । ६२	पृ. ७७	पृ. २५६
युद्धारकनागकुञ्ज०	२ । १ । ६२	पृ. १२२	पृ. ३८२
युद्धाकष्यमिदुसि०	४ । १ । ३७	पृ. ३४०	उ. ४२
युद्धादीनां च	६ । १ । २०३	उ. १६६	उ. ५२२
युतो वा	७ । ३ । ३८	उ. ३८४	उ. ७७०
यैः पादविहरणे	१ । ३ । ४१	पृ. ६४	पृ. २३७
यैः शब्दकर्मणः	१ । ३ । ३४	पृ. ६२	पृ. २३५
यैः शालच्छब्दवै	५ । २ । २८	उ. ४४	उ. २६०
यैः स्कन्देऽनिष्टायाम्	८ । ३ । ७३	उ. ५४६	उ. ०
यैः स्कन्धातोर्नित्यम्	८ । ३ । ७७	उ. ५४७	उ. १००३
यैः	६ । १ । ४०	उ. १५४	उ. ०
यैः ययिः	२ । ४ । ४१	पृ. १७०	पृ. ०
यैतनादिभ्यो जीवति	४ । ४ । १२	पृ. ४६३	उ. २०२
यैनेर्विभाषा	७ । १ । ७	उ. ३४२	उ. ७०३
यैरपुक्तस्य	६ । १ । ६७	उ. १६२	उ. ४४६
यैशन्तहिमवलय०	४ । ४ । ११२	पृ. ४८३	उ. २२०
यैशोपशब्दादेर्भगा०	४ । ४ । १३१	पृ. ४८७	उ. ०
यैश्च स्वनो भोजने	८ । ३ । ६६	उ. ५४५	उ. १००२
यैतो अन्यत्र	३ । ४ । ६६	पृ. ३८४	पृ. ७४६
यैषाकरणाख्यायां च	६ । ३ । ७	उ. २६२	उ. ५८२
यैषावेति च छन्दसि	८ । १ । ६४	उ. ४८४	उ. ६१२
यैषायाः	३ । ३ । १४१	पृ. २६१	पृ. ७०३
यैषो गुणवचनात्	४ । १ । ४४	पृ. ३४२	उ. ४६
यैषमर्जनस्य	६ । ३ । ८२	उ. २८२	उ. ६१४
यै विधूयने जुक्त	७ । ३ । ३८	उ. ४१६	उ. ८१५
यैकपलसकत्व०	३ । ३ । १४३	पृ. २४६	पृ. ०
यैः क्षुधुः	३ । ३ । ३५	पृ. २६५	पृ. ०
यैः कृत्वाचां समुच्चारणे	१ । ३ । ४८	पृ. ६५	पृ. २३६
यैः कृत्वाचैः कृत्वाचैः	४ । ४ । २६	पृ. ४६६	उ. २०४
यैः कृत्वाचैः कृत्वाचैः	३ । १ । ८४	पृ. २०२	पृ. ५७०

	अ. पा. सू.	काशिका पृ.	पदमञ्जरी पृ.
व्यघो लिटि	७।४।६८	उ. ४५६	उ. ८६७
व्यधजपेननुपसर्गे	३।३।६९	पृ. २७३	पृ. ६८०
व्यन्तपञ्जे	४।९।९४५	पृ. ३७९	उ. ९०८
व्यवहितार्थच	९।४।८२	पृ. ६७	पृ. ३२७
व्यवहृपयोः समर्थयोः	२।३।५७	पृ. १५३	पृ. ४५९
व्यवायिनोऽन्तरम्	६।२।९६६	उ. २५३	उ. ५७०
व्यवच	६।९।४३	उ. १५५	उ. ०
व्याङ् परिभ्योरमः	९।३।८३	पृ. ७४	पृ. ०
व्याहुरति मगः	४।३।५९	पृ. ४३२	उ. ९७२
व्युपयोः श्रोतेः पर्याये	३।३।३६	पृ. २६८	पृ. ६७५
व्युष्टाटिभ्यो ऽण्	५।९।६७	उ. २६	उ. २६३
व्योर्लघुपञ्चतरः०	८।३।९८	उ. ५३९	उ. ६७६
वज्रपञ्जार्भावे क्यप्	३।३।६८	पृ. २७६	पृ. ६८६
व्रते	३।२।८०	पृ. २३६	पृ. ६२८
व्रश्चभस्वसृजमज०	८।२।३६	उ. ५०४	उ. ६४६
व्रातचफञ्जोरस्त्रियाम्	५।३।९९३	उ. ६६	उ. ३६८
व्रातेन लोचति	५।२।२९	उ. ४२	उ. २८८
व्रीहिशाल्येर्दिक्	५।२।२	उ. ३८	उ. २८२
वीहेः पुरोडाशे	४।३।४८	पृ. ४५६	उ. ०
वीह्यादिभ्यश्च	५।२।९९६	उ. ६८	उ. ३२६
विकटाठण्	४।४।८०	पृ. ४७७	उ. २९४
विकध्वजालाघट०	३।४।६५	पृ. ३९७	पृ. ७३८
विकिणमुल्कमुलौ	३।४।९२	पृ. ३०५	पृ. ०
विकि लिङ् च	३।३।९७२	पृ. ३००	पृ. ७१२
विकिसहोत्रव	३।९।६६	पृ. २०६	पृ. ५६२
विकिपट्योरीकक्	४।४।५६	पृ. ४७२	उ. २०६
विकौ. कस्त्रिकपाटयोः	३।२।५४	पृ. २३६	पृ. ६२९
विण्डिकाटिभ्यो व्यः	४।३।६२	पृ. ४४२	उ. ९८२
व्रतमानां व्रतकस०	५।९।२७	उ. ६	उ. २४२
व्रतसहस्रान्ताव्य०	५।२।९९६	उ. ६६	उ. ३२७
व्रताञ्छ ठन्यताव्रतते	५।९।२९	उ. ७	उ. २३६
व्रतनुमो नञ्जाटो	६।९।९७३	उ. ९६२	उ. ५९२
व्रतन्तविश्रतेश्च	५।२।४६	उ. ५०	उ. ३००
व्रदेः श्रितः	९।३।६०	पृ. ६८	पृ. २४८
व्रदेरमतौ तः	७।३।४२	उ. ४२०	उ. ०
व्रप्पयनानित्यम्	७।९।८९	उ. ३६३	उ. ७३५
व्रष्टदुर् करोति	४।४।३४	पृ. ४६७	उ. २०६

	अ. पा. नं.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
अष्टयैरकलहाभः०	३।१।१०	पृ. १८७	पृ. ०
असामष्टानां दीर्घः	७।३।७४	उ. ४३०	उ. ८८८
अमिता यत्ने	६।४।५४	उ. ३०६	उ. ६६१
अमित्यष्टाभ्यो विभुषा	३।२।१४१	पृ. २४६	पृ. ६५२
अभिधातोः संज्ञायाम्	३।२।१४	पृ. २८२	पृ. ६९४
अभ्याष्टलम्	४।३।१४२	पृ. ४५५	उ. १६३
अथवासासिधिका०	६।३।१८	उ. २६५	उ. ५८५
अष्टकुनकटर्भा०	४।१।१०२	पृ. ३६०	उ. ६८
अरादीनां च	६।३।१२०	उ. २६१	उ. ०
अरीरावववाच	४।३।५५	पृ. ४३३	उ. १७३
अरीरावववाद्यत्	५।१।६	उ. २	उ. २३०
अरो ऽचि	८।४।४६	उ. ५७१	उ. १०३२
अर्करादिभ्यो ऽण्	५।३।१०७	उ. ६८	उ. ०
अर्कराया वा	४।२।८३	पृ. ४०६	उ. १४७
अर्परे विसर्जनीया	८।३।३५	उ. ५३४	उ. ६८५
अर्पुषाः खयः	७।४।६१	उ. ४५४	उ. ८६४
अल इतुषधादिनिटः०	३।१।६५	पृ. १६५	पृ. ५५८
अलालुनां न्यतर०	४।४।५४	पृ. ४७१	उ. २०६
अलो ऽटि	८।४।६३	उ. ५७३	उ. १०३४
अलो न	७।१।२६	उ. ३४८	उ. ७१२
आकलात्वा	४।३।१२८	पृ. ४५२	उ. १८६
आख्यादिभ्यो यत्	५।३।१०३	उ. ६७	उ. ०
आच्छासाद्वाच्यावे०	७।३।३७	उ. ४९६	उ. ८१५
आच्छारन्वतरस्याम्	७।४।४१	उ. ४४६	उ. ८५८
आयाद्वा	५।१।३५	उ. ११	उ. २४५
आत्	८।४।४४	उ. ५७०	उ. १०३१
आत्वे ज्ञातवे	६।२।६	उ. २०८	उ. ५३१
आङ्गवाद्यङ्गाङ्गी	४।१।७३	पृ. ३५०	उ. ६१
आलीनकोषिणे च०	५।२।२०	उ. ४२	उ. २८८
आस इदङ्ङलोः	४।४।३४	उ. ३०४	उ. ६५१
आसिचसिचसीनां०	८।३।६०	उ. ५४२	उ. ६६८
आ हौ	६।४।३५	उ. ३०४	उ. ६५२
आकाया वलच्	४।२।८६	पृ. ४०७	उ. १४८
अि तुक्	८।३।३१	उ. ५३३	उ. ६८२
अितेर्नित्याद्युञ्ज०	६।२।१३८	उ. २४३	उ. ५६१
अिनाया ङः	५।३।१०२	उ. ६७	उ. ०
अित्यम्	४।४।५५	पृ. ४७२	उ. २०६

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
शिल्पिनि चाकजः	६।२।७६	उ. २२६	उ. ५५०
शिल्पिनि ध्वन	३।९।५४५	पू. २९७	पू. ६०७
शिशुशमरिष्टस्य करे	४।४।९४३	पू. ४८६	उ. २२६
शिवदिभ्यो ऽण्	४।९।९९२	पू. ३६४	उ. ९०९
शिशुकन्दपमसभ०	४।३।८८	पू. ४४९	उ. ९८९
शि सर्वनामस्थानम्	९।९।४२	पू. ९८	पू. ८८
शोऽः सार्धधातुके०	७।४।२१	उ. ४४५	उ. ८५४
शोडो रुट्	७।९।६	उ. ३४३	उ. ७०३
शोतोऽप्राभ्यां कारिणि	५।२।७२	उ. ५६	उ. २०६
शोर्षेऽङ्गन्धसि	६।९।६०	उ. ९५६	उ. ४४४
शोर्षेऽङ्गेऽद्यञ्	५।९।६५	उ. ९६	उ. २५६
शोऽलम्	४।४।६९	पू. ४७३	उ. २९०
शुकाद्यन्	४।३।२६	पू. ३८७	उ. ०
शुषिडकादिभ्यो ऽण्	४।३।७६	पू. ४३८	उ. ९०६
शुभादिभ्यश्च	४।९।९२३	पू. ३६७	उ. ९०५
शुभः कः	८।३।५९	उ. ५०६	उ. ०
शुष्कनृशंसिषु पिबः	३।४।३५	पू. ३९०	पू. ०
शुष्कधट्टा०	६।९।२०६	उ. २००	उ. ०
शुद्धाणामनिर्यास०	२।४।९०	पू. ९६९	पू. ४६५
शुषादञ्जन्तरस्याम्	५।९।२६	उ. ८	उ. २४३
शुलान्याजे	५।४।६५	उ. ९९८	उ. ६६४
शुनोऽप्राप्त	४।२।९०	पू. ३८५	उ. ९३०
शुक्ललमस्य व्यन्धनं करमे	५।२।७६	उ. ५८	उ. ३९६
शुक्लमवस्थापो च	६।२।९९५	उ. २३८	उ. ०
शृतं पाके	६।९।२०	उ. ९५०	उ. ४३३
शुद्धां सुत्यो वा	७।४।९३	उ. ४४३	उ. ८५३
शुक्लव्योऽरिः	३।२।९७३	पू. २५५	पू. ०
शे	९।९।९३	पू. ६	पू. ६५
शे मुवाडोनाम्	७।९।५६	उ. ३४६	उ. ७२३
शेवलमुपरिविशाल०	५।३।८४	उ. ६२	उ. ३६४
शेऽङ्गन्धसि बहुलम्	६।९।७०	उ. ९६३	उ. ४५३
शेषात्कन्तरि परस्मै०	९।३।७८	पू. ७३	पू. २५७
शेषादिभाषा	५।४।९५४	उ. ९३६	उ. ४९९
शेषे	४।२।६२	पू. ४०८	उ. ९४८
शेषे प्रथमः	९।४।९०८	पू. ९७३	पू. ३४०
शेषे लङ्पठो	३।३।९५९	पू. २६४	पू. ०
शेषे लोपः	७।३।६०	उ. ३६६	उ. ७८७

	अ. पा. नं.	काशिका पृ.	पदमञ्जरी पृ.
शेषे विभाषा	८।१।४१	उ. ४७७	उ. ६०५
शेषे विभाषा	८।१।५०	उ. ४८०	उ. ६०७
शेषे विभाषाकला०	८।४।१८	उ. ५६३	उ. ९७३४
शेषो ध्यल्लि	९।४।७	पृ. ७६	पृ. ३६८
शेषो बहुव्रीहिः	२।३।२३	पृ. १३३	पृ. ४०४
शेषात्पञ्चाम्	४।१।४३	पृ. ३४३	उ. ४५
शानकादिभ्यश्च०	४।३।१०६	पृ. ४४७	उ. ०
शनसारलोपः	६।४।१११	उ. ३३३	उ. ६७६
शनाचलोपः	६।४।२३	उ. ३०१	उ. ६४६
शनभ्यस्तयोरान्तः	६।४।११२	उ. ३२२	उ. ६७६
शशाङ्गधातुसं०	३।१।१४१	पृ. ३१७	पृ. ६०६
शयेनितलस्य षान्ते०	६।३।७१	उ. २८०	उ. ६१०
शपोस्यञ्	८।२।४७	उ. ५०८	उ. ६५१
शङ्खध्वजकन्याय०	६।२।२५	उ. २१३	उ. ५३४
शविष्ठाकलान्वन०	४।३।३४	पृ. ४२८	उ. १६८
शाखामासोदनाद्विठन्	४।४।६७	पृ. ४७४	उ. २११
शास्त्रमनेन भु०	५।२।८५	उ. ५६	उ. ३१३
शास्त्रे शरदः	४।३।१२	पृ. ४२४	उ. १६४
शिलीभुवोनु०	३।३।२४	पृ. २६५	पृ. ०
शिवामगधोन्म०	७।१।५६	उ. ३५५	उ. ७३२
शुभः श उ	३।१।७४	पृ. २००	पृ. ०
शुशानुएकवृ०	६।४।१०२	उ. ३२०	उ. ६०६
शेषादयः कता०	२।१।५६	पृ. १२१	पृ. ६८०
शेषिर्वचन्यो०	५।२।८४	उ. ५६	उ. ३१३
श्युकः किति	७।२।११	उ. ३७५	उ. ७५५
श्लोचहृदस्थाश०	९।४।३४	पृ. ८५	पृ. २६३
श्लेष शानिहने	३।१।४६	पृ. १६५	पृ. ५५६
श्लो	६।१।१०	उ. १४४	उ. ४३६
श्लोकाद्विच	४।४।११	पृ. ४६३	उ. २०३
श्लोचान्तरः	७।४।१८	उ. ४४१	उ. ८५३
श्लेषुश्रमघोनामत०	६।४।१३३	उ. ३२८	उ. ६८७
श्लोचः श्लोका	१।२।७१	पृ. ५३	पृ. २०६
श्लोचस्तु उ	४।३।१५	पृ. ४२५	उ. १६४
श्लोचोक्तयोः श०	५।४।८०	उ. १२३	उ. ३६६
श्लोचोक्ति	७।३।८	उ. ४०६	उ. ८०५
श्लोचिता निष्ठायाम्	७।२।१४	उ. ३०६	उ. ७६०
शः प्रत्ययस्य	१।३।६	पृ. ५४	पृ. २१७

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		ए.	ए.
वदकतिकतिप०	५।३।५९	उ. ५९	उ. ३०३
वद स काण्डादीनि	६।३।९३५	उ. २४३	उ. ०
वदचतुर्भ्यश्च	७।९।४५	उ. ३५४	उ. ७२९
वदत्रिचतुर्भ्यो०	६।९।९०६	उ. ९६४	उ. ५९४
वहभ्यो लुक्	७।९।३२	उ. ३४६	उ. ७०६
वहोः कः सि०	८।३।४९	उ. ५०६	उ. ०
वगमासागपञ्च	५।९।८३	उ. २३	उ. २६०
वत्सुकोरसि०	६।९।८६	उ. ९६७	उ. ४६५
वपुर्वहन्वत्०	६।४।९३५	उ. ३२६	उ. ६८०
वर्षिकाः वर्षिरा०	५।९।६०	उ. २४	उ. २६९
वर्ष्यादेश्चामंज्यादेः	५।३।५८	उ. ५३	उ. ३०६
वर्ष्याष्टमाभ्यां अ च	५।३।५०	उ. ८४	उ. ३४३
वर्षी	३।३।८	पू. ९२७	पू. ३६३
वर्षी चानादरे	२।३।३८	पू. ९४८	पू. ४३६
वर्षी प्रत्येनसी	६।३।६०	उ. २२५	उ. ५४६
वर्षीयुक्तचन्द्रसि वा	९।४।६	पू. ८०	पू. ३७०
वर्षी शेषे	२।३।५०	पू. ९५९	पू. ४४६
वर्षी स्थानेयोगा	९।९।४६	पू. २०	पू. ६४
वर्षीहेतुष्योगे	२।३।३६	पू. ९४४	पू. ४३३
वर्ष्यातसर्षप्रत्य०	२।३।३०	पू. ९४६	पू. ४३५
वर्ष्याः पतिपुत्रपू०	८।३।५३	उ. ५४०	उ. ६६४
वर्ष्या रुच्य च	५।३।५४	उ. ८५	उ. ३४४
वर्ष्या व्यायये	५।४।४८	उ. ९९३	उ. ३८७
वात्यदान्तात्	८।४।३५	उ. ५६७	उ. ९०२६
विद्वीरादिभ्यश्च	४।९।४९	पू. ३४९	उ. ४३
विद्विदादिभ्योक्	३।३।९०४	पू. २८९	पू. ६८८
ष्टुना ष्टुः	८।४।४९	उ. ५६६	उ. ९०३९
ष्टिब्रुक्मुचमां शि०	७।३।७५	उ. ४३०	उ. ८२८
ष्यान्ता वद	९।९।२४	पू. ९२	पू. ७४
ष्यङ्गः संयसारखे०	६।९।९३	उ. ९४५	उ. ४२८
स उत्तमस्य	३।४।६८	पू. ३२५	पू. ७५०
स ष्ठां ग्रामयोः	५।३।७८	उ. ५७	उ. ३९९
सः स्याद्धातुके	७।४।४६	उ. ४५९	उ. ८६९
सः स्थितिस्थितिसु०	८।३।६२	उ. ५४३	उ. ९०००
संयसञ्च	३।९।७७	पू. ३००	पू. ५६७
संयोगादिष्व	६।४।९६६	उ. ३३७	उ. ६६६
संयोगादेरातो धा०	८।३।४३	उ. ५०७	उ. ६४६

	अ. पा. सू.	काशिका	पटमङ्करी
संयोगान्तस्य लो०	८ । २ । ३३	उ. ५०९	उ. ६४०
संयोगे गुरु	९ । ४ । १९	पृ. ८०	पृ. ०
संवत्सरापहा०	४ । ३ । ५०	पृ. ४३२	उ. ९०७
संक्षयमापदः	५ । १ । ७३	उ. ८९	उ. २५८
संक्षुब्धे	४ । ४ । २७	पृ. ४६५	उ. २०३
संस्कृतम्	४ । ४ । ३	पृ. ४६२	उ. २०९
संस्कृतं भवाः	४ । २ । ९६	पृ. ३८५	उ. ९२६
संहितशफल०	४ । १ । ७०	पृ. ३४६	उ. ६९
संहितायाम्	६ । १ । ७२	उ. ९६४	उ. ४५४
संहितायाम्	६ । ३ । १९४	उ. २८६	उ. ६२९
संक्षयं जात्रां०	६ । ३ । १६८	उ. २६०	उ. ५०६
संक्षयशिखीति०	४ । १ । ६२	पृ. ३४७	उ. ५७
संक्षुरसंक्षुब्धौ	७ । १ । ६२	उ. ३६५	उ. ७३६
संक्षुब्धः	५ । १ । १३६	उ. ३४	उ. ०
सगतिरपि तिङ्	८ । १ । ६८	उ. ४८६	उ. ६९४
सगर्भसंप्रयस०	४ । ४ । १९४	पृ. ४८३	उ. २२०
संज्ञादिभ्यश्च	४ । २ । ७५	पृ. ४०९	उ. ०
संख्यायाख्यासंज्ञा०	२ । ३ । ३५	पृ. ७३३	पृ. ४०८
संख्या	६ । २ । ३५	उ. २९७	उ. ५३६
संख्यापूर्वा द्विगुः	२ । १ । ५२	पृ. ९१६	पृ. ३०५
संख्याया अति०	५ । १ । २२	उ. ८	उ. २४९
संख्याया अवयवे०	५ । २ । ४२	उ. ४८	उ. २६७
संख्यायाः क्रियाभ्या०	५ । ४ । १७	उ. ९०५	उ. ३७७
संख्यायाः संवत्सर०	७ । ३ । १५	उ. ४९९	उ. ८०८
संख्यायाः संज्ञासंघ०	५ । १ । ५८	उ. ९७	उ. २५०
संख्यायाः स्तनः	६ । २ । १६३	उ. २५३	उ. ०
संख्याया गुणस्य०	५ । २ । ४७	उ. ५०	उ. ३००
संख्याया विधाय०	५ । ३ । ४२	उ. ८२	उ. ३४९
संख्यायाश्च गुणान्ता०	५ । ४ । ५६	उ. ९९६	उ. ३६३
संख्या संघेन	२ । १ । १६	पृ. ९९०	पृ. ३६०
संख्याविज्ञापपूर्व०	६ । ३ । १९०	उ. २८८	उ. ६९६
संख्याव्यपदेशिपु	४ । १ । २६	पृ. ३३७	उ. ३६
संख्यासुपूर्वस्य	५ । ४ । १४०	उ. ९३६	उ. ०
संख्याकञचना०	५ । ४ । ४३	उ. ९९९	उ. ३८५
संख्यामेघशेज्ज०	४ । २ । ५६	पृ. ३६५	उ. १४०
संघाकुलसंघे०	४ । ३ । १२७	पृ. ४५२	उ. १८८
संघे जानातरा०	३ । ३ । ४२	पृ. २६६	पृ. ६७६

	अ. पा. सु.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
संघोष्टो नक्षत्र०	३।३।८६	पृ. २७७	पृ. ६८३
संज्ञापुरगणेश्व	६।३।३८	उ. २७७	उ. ५६६
संज्ञायाम्	३।१।४४	पृ. ११६	पृ. ०
संज्ञायाम्	३।३।१०६	पृ. २८२	पृ. ६६१
संज्ञायाम्	३।४।४२	पृ. ३११	पृ. ७३२
संज्ञायाम्	४।२।७२	पृ. ३१०	उ. ०
संज्ञायाम्	४।३।११७	पृ. ४४६	उ. १८७
संज्ञायाम्	६।२।१५६	उ. २५१	उ. ५६८
संज्ञायाम्	८।२।११	उ. ४६७	उ. ६३५
संज्ञायां नला०	४।४।४६	पृ. ४७०	उ. २०७
संज्ञायां शरदो०	४।३।२७	पृ. ४७७	उ. १६८
संज्ञायां श्रवणा०	४।२।५	पृ. ३८२	उ. १२६
संज्ञायां समज्जि०	३।३।६६	पृ. २८०	पृ. ६८६
संज्ञायां कन	४।३।१४७	पृ. ४५६	उ. ०
संज्ञायां कन	५।३।७५	उ. ६७	उ. ०
संज्ञायां कन	५।३।८०	उ. ६३	उ. ०
संज्ञायां कन्याशीनरेषु	२।४।२०	पृ. १६४	पृ. ४७३
संज्ञायां गिरिनि०	६।२।६४	उ. २३३	उ. ५५३
संज्ञायां च	५।३।६७	उ. ६५	उ. ०
संज्ञायां च	६।२।७७	उ. २२६	उ. ०
संज्ञायां जन्वा	४।४।८३	पृ. ४७७	उ. २१४
संज्ञायां धेनुष्या	४।४।८६	पृ. ४७८	उ. ३१६
संज्ञायामनाक्षिता०	६।२।१४६	उ. २४६	उ. ५६५
संज्ञायामुपमानम्	६।१।२०४	उ. २०७	उ. ५२२
संज्ञायां भद्रवृजिधा०	३।२।४६	पृ. २२८	पृ. ६२०
संज्ञायां मन्माभ्याम्	५।२।१३७	उ. ७३	उ. ३३१
संज्ञायां मित्राजिनयोः	६।२।१६५	उ. २५३	उ. ५६६
संज्ञोऽन्यतरस्यां०	२।३।३२	पृ. १४४	पृ. ४३३
संज्ञोपव्ययोश्च	६।२।११३	उ. २३७	उ. ०
सत्यं षण्णे	८।१।३२	उ. ४७६	उ. ०
सत्यादशपथे	४।४।६६	उ. ११८	उ. ३६४
सत्यापपाशरूपवती०	३।१।२५	पृ. १८६	पृ. ५३१
सत्सृष्टिषट्पद०	३।२।६१	पृ. २३३	पृ. ६३५
सद्विरघनेः	८।३।६६	उ. ५४४	उ. १००३
सदृशवृत्तिरूपयोः०	६।२।११	उ. २०६	उ. ५३१
सद्विष्यज्जोः परस्य लिटि	८।३।११८	उ. ५५६	उ. १०१४
सद्यःपरस्परार्थेवमः०	५।३।२२	उ. ७८	उ. ३३६

	अ. पा. सु.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
सधमाटस्यषोडश०	६।३।६६	उ. २८५	उ. ६१६
सन्तः क्लिप्ति लो०	६।४।४५	उ. ३०७	उ. ६५५
स नपुंसकम्	२।४।१७	पृ. १६३	पृ. ४७०
सनाद्यन्ता धातवः	३।१।३३	पृ. १६२	पृ. ५४४
सनाशंसभित्त उः	३।२।१६८	पृ. ३५४	पृ. ६५८
सन्तिससनिर्वांसम्	७।३।६६	उ. ३६४	उ. ७८२
सनि वृहगुहोश्च	७।२।१२	उ. ३७५	उ. ७५८
सनि च	२।४।४७	पृ. १७२	पृ. ०
सनि मीमांसुरभन०	७।४।५४	उ. ४५२	उ. ८६१
सनीयन्तर्धभस्जद०	७।३।४६	उ. ३८७	उ. ७७५
सनीतेरनः	८।३।१०८	उ. ५५४	उ. १०१३
संधिवेलाद्युत्तुनवच०	४।३।१६	पृ. ४२५	उ. १६५
सन्महत्परमोत्तमो०	२।५।६१	पृ. १३१	पृ. ३८३
सन्त्यङोः	६।१।६	उ. १४३	उ. ४२६
सन्त्यतः	७।४।७६	उ. ४५८	उ. ८६६
सन्तिटोक्तैः	७।३।५७	उ. ४२६	उ. ८२४
सन्त्यन्तद्युनि चङ्पर०	७।४।६३	उ. ४६२	उ. ८७३
सपञ्चनियन्त्रादिति०	५।४।६१	उ. ११७	उ. ३६४
सपुत्राश्च	५।२।८७	उ. ६०	उ. ३१३
सपुत्रायाः प्रथमाया०	८।१।२६	उ. ४७३	उ. ६००
सप्तमोऽऽहन्ति	५।१।६१	उ. १८	उ. ०
सप्तमीपञ्चम्या कार०	२।३।७	पृ. १३६	पृ. ४२२
सप्तमी विशेषणो बहु०	२।२।३५	पृ. १३६	पृ. ४१६
सप्तमी शेषः	३।१।४०	पृ. १५५	पृ. ३६६
सप्तमी सिद्धशुद्धप०	६।२।३२	उ. २१५	उ. ५३५
सप्तमी हारिणी धर्म०	६।२।६५	उ. २३६	उ. ५४७
सप्तम्यधिकरणो च	३।३।३६	पृ. १४७	पृ. ४३०
सप्तम्याः पुरयम्	६।२।१५३	उ. २४६	उ. ५६७
सप्तम्यां चोपवीद०	३।४।४६	पृ. ३१३	पृ. ७३२
सप्तम्यां जनेर्दः	३।३।६७	पृ. २३६	पृ. ६३४
सप्तम्याख्यम्	५।३।१०	उ. ७६	उ. ०
सभायां नपुंसके	६।३।६८	उ. २३४	उ. ५५४
सभाया यः	४।४।१०५	पृ. ४८२	उ. ०
सभाराजमनुष्यपूजा	२।४।३३*	पृ. १६५	पृ. ४७३
समः कृणुवः	१।३।६५	पृ. ७०	पृ. २४६
समः प्रतिज्ञाने	१।३।५२	पृ. ६६	पृ. २४०
समः समि	६।३।६३	उ. २८४	उ. ०

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
समः सुटि	८।३।५	उ. ५२०	उ. ६०४
समयस्तदस्य०	५।१।१०४	उ. २८	उ. २६४
समयास्तथापना०	५।४।६०	उ. ११०	उ. ३६३
समर्थः पठविधिः	२।१।१	पू. १०३	पू. ३४३
समर्थानां प्रथ०	४।१।८२	पू. ३५३	उ. ७०
समवप्रविध्यः स्यः	१।३।२३	पू. ५८	पू. २३१
समवाधान्तमवैति	४।४।४३	पू. ४६६	उ. २००
समवाये च	६।१।१३८	उ. १८२	उ. ४६४
समस्ततोषापुक्तात्	१।३।५४	पू. ६०	पू. २४०
समांसमां विज्ञायते	५।२।१२	उ. ४०	उ. २८५
समानकर्तृकयोः पूर्व०	३।४।२१	पू. ३००	पू. ०२३
समानकर्तृकेषु तृमुन्	३।३।१५८	पू. २६६	पू. ७०८
समानतोषं वासी	४।४।१००	पू. ४८३	उ. २१६
समानस्य कन्ठ०	६।३।८४	उ. २८२	उ. ६१४
समानोदरे श०	४।४।१०८	पू. ४८३	उ. २३०
समापनात्पूर्व०	५।१।११२	उ. ३०	उ. ०
समायाः खः	५।१।८५	उ. २३	उ. २६०
समाहता	३।४।५०	पू. ३१३	पू. ७३३
समासस्य	६।१।२२३	उ. २०४	उ. ५२५
समासाच्च तद्धि०	५।३।१०६	उ. ६०	उ. ३६०
समासान्ताः	५।४।६८	उ. ११८	उ. ३६५
समासे कृतेः सङ्गः	८।३।८०	उ. ५४८	उ. १००५
समासे नञ्पूर्व०	७।१।३०	उ. ३४६	उ. ७१५
समाहारः स्वरितः	१।२।३१	पू. ३६	पू. १००
समि ख्यः	३।३।७	पू. २२०	पू. ०
समि सुटो	३।३।३६	पू. २६०	पू. ६०५
समि युटुवः	३।३।२३	पू. २६५	पू. ६०३
समुच्चये अन्यतरस्याम्	३।४।३	पू. ३०३	पू. ७१८
समुच्चये सामान्यञ०	३।४।५	पू. ३०३	पू. ७१६
समुदाहृत्यो०	१।३।७५	पू. ७३	पू. २५६
समुटो रजः पशुषु	३।३।६६	पू. २०४	पू. ०
समुद्राभाद् घः	४।४।११८	पू. ४८४	उ. २३१
समुत्ताकतबीये०	३।४।३६	पू. ३१०	पू. ७३१
समुच्चयञ्च बहुषु	५।४।२२	उ. १००	उ. ३८०
समो गम्पुच्छिर्वाच्छ०	१।३।२६	पू. ६०	पू. २३३
संघरिपूर्वात्पञ्च च	५।१।६३	उ. २५	उ. ०
संघर्षेभ्यः करोती भू०	६।१।१३०	उ. १८१	उ. ४६४

	अ. पा. सू.	काशिका	वटमञ्जरी
		पृ.	पृ.
संपादिनि	५।१।६६	उ. २७	उ. २६४
संप्रदानुरुधा०	३।२।१४२	पृ. २४६	पृ. ६५३
संप्रतिभ्यामना०	१।३।४६	पृ. ६५	पृ. २३८
संप्रसारणस्य	६।३।१३६	उ. २६४	उ. ६२४
संप्रसारणाल्य	६।१।१०८	उ. १०४	उ. ४०६
संप्रदाय कटव	५।३।२६	उ. ४४	उ. २६०
संप्रदाय च	७।३।१०६	उ. ४३७	उ. ०
संप्रदाय शाक०	१।१।१६	पृ. १०	पृ. ६७
संबोधने च	२।३।४७	पृ. १५१	पृ. ४४५
संबोधने च	३।२।१२५	पृ. २४५	पृ. ६६३ पृ. ६४७
संभवत्यवहर०	५।१।५२	उ. ७५	उ. २४६
संभावेनमिति०	३।३।१५४	पृ. २६५	पृ. ७०६
संभूते	४।३।४१	पृ. ४३०	उ. १०१
समाननोत्संभना०	१।३।३६	पृ. ६३	पृ. २३५
संयस्य	३।१।७२	पृ. २००	पृ. ५६७
संयोगादिप्रच	६।४।१६६	उ. ३३७	उ. ६६६
सरुपाणामेकशे०	१।२।६४	पृ. ५०	पृ. २००
सर्तिशास्त्रतिथ्य०	३।१।५६	पृ. १६७	पृ. ५६७
सर्वकृत्वाभकरीषेपु०	३।२।४२	पृ. २३७	पृ. ०
सर्वगुणकाल्य	६।३।६३	उ. २३३	उ. ५५३
सर्ववर्मणः-कृतः०	५।३।५	उ. ३८	उ. २८३
सर्वत्र लोहितदि०	४।१।१८	पृ. ३३४	उ. ३१
सर्वत्र विभावा गोः	६।१।१२२	उ. १०७	उ. ४८४
सर्वत्र शाकल्यस्य	८।४।५१	उ. ५०१	उ. १०३३
सर्वत्राण च त०	४।३।२३	पृ. ४२६	उ. १६५
सर्वदेवातातिसु	४।४।१४२	पृ. ४८६	उ. ०
सर्वनामस्त्वाने चासु०	६।४।८	उ. २६६	उ. ६३०
सर्वनामः स्मै	७।१।१४	उ. ३४४	उ. ७०६
सर्वनामः स्याद्०	७।३।११४	उ. ४३६	उ. ८४३
सर्वनामस्त्वतीया०	२।३।२७	पृ. १४५	पृ. ४३३
सर्वपुरुषाभ्यां कट०	५।१।१०	उ. ४	उ. २३३
सर्वभूमिपुष्टि०	५।१।४१	उ. १२	उ. २४७
सर्वस्य द्वे	८।१।१	उ. ४६३	उ. ८७५
सर्वस्य सुपि	६।१।१६१	उ. १६७	उ. ५१६
सर्वस्य सान्द्रत०	५।३।६	उ. ७५	उ. ३३४
सर्वादीनि सर्वना०	१।१।२७	पृ. १३	पृ. ७५

	अ. पा. सु.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
सर्वकाम्यकिंमतदः०	५।३।१५	उ. ०६	उ. ३३६
सवाभ्यां वामौ०	३।४।६१	पृ. ३२३	पृ. ०
सविधसनीदसमर्थाद०	६।३।२३	उ. २१२	उ. ५३३
ससज्जुषोः	८।२।६६	उ. ५१३	उ. ६५५
ससुर्वेति निगमे	७।४।७४	उ. ४५७	उ. ८६८
ससौ प्रथमायाम्	५।४।४०	उ. १११	उ. ३८४
सः स्यात्तथातुके	७।४।४६	उ. ४५१	उ. ८६१
सस्येन परिजातः	५।२।६८	उ. ५५	उ. ३०८
सहस्रत्रय्यमानपू०	४।१।५७	पृ. ३४६	उ. ५५
सहयुक्तोऽप्रधाने	२।३।१६	पृ. १४३	पृ. ४२६
सह सुपा	२।१।४	पृ. १०५	पृ. ३५१
सहस्य सः संज्ञायां	६।३।७८	उ. २८१	उ. ६१३
सहस्य सधिः	६।३।६५	उ. २८५	उ. ०
सहस्रेण संमिता यः	४।४।१३५	पृ. ४८७	उ. २२५
सहितोत्तरोद्वर्णस्य	६।३।११२	उ. २८६	उ. ६२०
सहेः एतन्ताभ्यां च	८।३।१०६	उ. ५५४	उ. १०१३
सहेः साढः सः	८।३।५६	उ. ५४१	उ. ६८४
सहे च०	३।२।६६	पृ. २३६	पृ. ६३४
साक्षात्प्रमतीनि च०	१।४।७४	पृ. ६६	पृ. ३२३
साक्षाद् दृष्टिरि संज्ञायाम्	५।२।६१	उ. ६१	उ. ३१४
साद्ये साध्या साढे०	६।३।११३	उ. २८६	उ. ६२१
सात्यडाद्योः	८।३।१११	उ. ५५५	उ. १०१३
साधकतमं करणम्	१।४।४२	पृ. ८७	पृ. २६६
साधुनिपुणाभ्याम्०	२।३।४३	पृ. १४६	पृ. ४३६
सान्त्वमहतः संयोगस्य	६।४।१०	उ. २६६	उ. ६३०
साप्तपदीनं सख्यम्	५।२।२२	उ. ४२	उ. २८८
साम चाकम्०	७।१।३३	उ. ३४८	उ. ७१३
सा अमन्वितम्	२।३।४८	पृ. १५१	पृ. ४४६
सामि०	२।१।२७	पृ. १११	पृ. ३६२
साधेचिरं प्राकृत्येमे	४।३।२३	पृ. ४२६	उ. १६६
सार्वधातुकमपित्	१।२।४	पृ. ३२	पृ. १५०
सार्वधातुकार्धधातु०	७।३।८४	उ. ४३२	उ. ८३१
सार्वधातुके यङ्	३।१।६७	पृ. १६६	पृ. ५६५
साल्यावयवप्रत्यय०	४।१।१७३	पृ. ३०६	उ. १२१
साल्येयवान्धारि०	४।१।१६६	पृ. ३०८	उ. ०
सावनदुहः	७।१।८२	उ. ३६३	उ. ७३५
सावेकाचस्तुतीया०	६।१।१६८	उ. १६०	उ. ५१०

	अ. पा. म.	काशिका	पटमञ्जरी
		पृ.	पृ.
सास्त्रिन्याशंसासीति०	४।२।२१	पृ. ३८६	उ. १३०
सात्य देवता	४।२।२४	पृ. ३८६	उ. १३१
सिकताशर्कराभ्यां च	५।२।१०४	उ. ६५	उ. ३२३
सिचि च परस्मैपठेषु	७।२।४०	उ. ३८५	उ. ७७३
सिचि वृष्टिः परस्मै०	७।२।१	उ. ३८८	उ. ७४६
सिचो वृष्टि	८।३।११२	उ. ५५५	उ. १०१३
सिक्तभ्यस्तविटि०	३।४।१०६	पृ. ३२६	पृ. ७५२
सिति च	१।४।१६	पृ. ८१	पृ. २७४
सिद्धमुक्तपञ्चवन्धव	२।१।४१	पृ. ११५	पृ. ३७०
सिद्धादिभ्यश्च	५।२।६७	उ. ६३	उ. ३१६
सिध्यतेरषारलौकिके	६।१।४६	उ. १५६	उ. ४४५
सिन्धुतर्जिलादि०	४।३।६३	पृ. ४४२	उ. १८३
सिन्धुपकराभ्यां कन्	४।३।३२	पृ. ४३८	उ. ०
सिपि धातोर्वा	८।२।७४	उ. ५१५	उ. ६५७
सिष्यहने कैटि	३।१।३४	पृ. १६२	पृ. ५४७
सिषादीनां वाङ्म्य०	८।३।७१	उ. ५४६	उ. १००३
सुः पुत्रायाम्	१।४।६४	पृ. १००	पृ. ३३२
सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु०	३।२।८६	पृ. ३३८	पृ. ६३२
सुखप्रिययोर्हिते	६।२।१५	उ. २१०	उ. ५३२
सुखप्रियादानुलोभ्ये	१।४।६३	उ. ११७	उ. ३६४
सुखादिभ्यः कर्तृत्वे०	३।१।१८	पृ. १८७	पृ. ५२४
सुखादिभ्यश्च	५।२।१३१	उ. ७२	उ. ३२६
सुत्रः	८।३।१०७	उ. ५५४	उ. १०१२
सुत्रोपज्ञसंयोगे	३।२।१३२	पृ. २४६	पृ. ६५०
सुदकात्पूर्वः	६।१।१३५	उ. १८१	उ. ४६०
सुद तिथोः	३।४।१०७	पृ. ३३६	पृ. ७५२
सुहृन्पुंसकस्य	१।१।४३	पृ. १६	पृ. ८६
सुधातुरकङ् च	४।१।६७	पृ. ३५६	उ. ६६
सुधितवसुधितनेम०	७।४।४५	उ. ४४६	उ. ८५६
सुनेतेः स्पसनेः	८।३।११७	उ. ५५६	उ. १०१४
सुप आत्मनः क्यञ्च	३।१।८	पृ. १८४	पृ. ५१३
सुपः	१।४।१०३	पृ. १०२	पृ. ३३६
सुपं सुलुक्पूर्वस्य०	७।१।३६	उ. ३५०	उ. ७१७
सुपि च	७।३।१०२	उ. ४३७	उ. ८४०
सुपि स्वः	३।२।४	पृ. २१६	पृ. ८१२
सुपो धातुपातिप०	२।४।७१	पृ. १०६	पृ. ४६१
सुप्तिहन्तं पदम्	१।४।१४	पृ. ८१	पृ. २७३

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
सुपतिना मांवाञ्छे	२।१।६	पृ. १०७	पृ. ३५५
सुप्यजातो णिनिस्ता०	३।२।७८	पृ. २३६	पृ. ६२८
सुपातसुपदसुदिवशा०	५।४।१२०	उ. १३१	उ. ४०६
सुधामन्विते पराङ्मुख०	२।१।२	पृ. १०४	पृ. ३४७
सुपकोर्द्धनिष्	३।२।१०३	पृ. २४०	पृ. ६३४
सुवास्त्वादिभ्याम्	४।२।७७	पृ. ४०९	उ. १४६
सुविनिर्दुर्भ्यः सुवि०	८।३।८८	उ. ५४६	उ. १००७
सुवामादिषु च	८।३।६६	उ. ५५२	उ. १०१०
सुसर्वाधाञ्जनपदस्य	७।३।१२	उ. ४१०	उ. ८०६
सुसुददुर्द्धो मित्रा०	५।४।१५०	उ. १३८	उ. ०
सुचं प्रतिष्ठातम्	८।३।६०	उ. ५५०	उ. १००८
सुचाल्य कोपधात्	४।२।६५	पृ. ३६८	उ. १४३
सुदृढीपटीकृष्व	३।२।१५३	पृ. २५१	पृ. ६५५
सुपमानात्कः	६।२।१४५	उ. २४६	उ. ५६५
सुर्यतिष्ठागस्त्यम०	६।४।१४६	उ. ३३२	उ. ६६९
सुधस्यटः क्परच्	३।२।१६०	पृ. २५३	पृ. ६५७
सुजिद्वयोर्भक्त्यमकिति	६।१।५८	उ. १५८	उ. ४४३
सुपितृदोः कसुन्	३।४।१७	पृ. ३०६	पृ. ०
सु स्थिरे	३।३।१०	पृ. २६३	पृ. ६६६
सुधतेर्मती	८।३।११३	उ. ५५५	उ. १०१३
सुनाल्लक्षणाका०	४।१।१५२	पृ. ३७३	उ. ११२
सुनाया वा	४।४।४५	पृ. ४६६	उ. ०
सुसुपिच्य	३।४।८७	पृ. ३२३	पृ. ७४८
से ऽसिचि कतचुतच्छ०	७।२।५७	उ. ३८६	उ. ७७६
से ऽचि सेपे सेत्या०	६।१।१३४	उ. १८०	उ. ४६०
सेढः	८।३।११५	उ. ५५६	उ. १०१३
सेढराद्याः	४।४।१०६	पृ. ४८२	उ. २२०
सेषडादौ	८।३।३८	उ. ५३५	उ. ६८६
सेममर्हति या	४।४।१३७	पृ. ४८८	उ. २२५
सेमाद ऽण्	४।३।३०	पृ. ३८८	उ. १३२
सेमे सुञः	३।२।६०	पृ. २३८	पृ. ६३३
सेमे दुरितः	७।२।३३	उ. ३८२	उ. ७६६
सेरवत्तपणे	६।२।१६५	उ. २५६	उ. ५७५
सेर्मनसो यनोयो०	६।२।११७	उ. २३८	उ. ५५७
सेस्य निवासः	४।३।८६	पृ. ४४१	उ. १८९
सेस्यांश्चक्षुभृतयः	५।१।५६	उ. १६	उ. २५०
सेस्यादिरिति ङे०	४।२।५५	पृ. ३६५	उ. १३६

	अ. पा. म.	काशिका	पटमञ्जरी
		प.	प.
सौ च	६।४।१३	उ. २६८	उ. ०
स्त्रोः संयोगाद्योरन्ते०	८।२।२६	उ. ५०३	उ. ६४३
स्तम्भेः	८।३।६७	उ. ५४५	उ. १००२
स्तम्भुस्तम्भुस्तम्भु०	३।१।८२	पृ. २०१	पृ. ५७०
स्तम्भकर्णयोरमित्रयोः	३।२।१३	पृ. २२१	पृ. ६१४
स्तम्भशक्तोरिन्	३।२।२४	पृ. २२४	पृ. ६१७
स्तम्भे क च	३।३।८३	पृ. २७०	पृ. ६८३
स्तम्भुसिबुसहा०	८।३।११६	उ. ५५६	उ. १०१३
स्तुतस्तोमयोगन्दसि	८।३।१०५	उ. ५५३	उ. १०११
स्तुमुधुज्यः परस्मिन्०	७।२।७२	उ. ३६४	उ. ०
स्तोनाद्यचलोपश्च	५।१।१२५	उ. ३४	उ. २७८
स्तोपचुना ऋचुः	८।४।४०	उ. ५६८	उ. १०३०
स्तोकातिभट्टार्य०	२।१।३६	पृ. ११५	पृ. ०
स्तौतिर्यपरेव पश्य०	८।३।६१	उ. ५४२	उ. ६६८
स्त्यः प्रपूर्वस्य	६।१।२३	उ. १४६	उ. ४३२
स्त्रियाः	६।४।७६	उ. ३१५	उ. ६७०
स्त्रियाः पुंयद्भाषित०	६।३।३४	उ. २६८	उ. ५८८
स्त्रियाम्	४।१।३	पृ. ३३०	उ. १२
स्त्रियां संज्ञायाम्	५।४।१४३	उ. १३६	उ. ४१०
स्त्रियां स्त्रिन्	३।३।६४	पृ. २७८	पृ. ६८४
स्त्रियां च	७।१।६६	उ. ३६६	उ. ७१२
स्त्रियामवन्तिक्तु०	४।१।१०६	पृ. ३८०	उ. १२२
स्त्रीपुंवच्च	१।२।६६	पृ. ५१	पृ. २०७
स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्च०	४।१।८७	पृ. ३५४	उ. ७८
स्त्रीभ्यां ङक्	४।१।१२०	पृ. ३६६	उ. १०१
स्त्रीषु सौधोरसात्य०	४।२।७६	पृ. ४०१	उ. ०
स्त्रः क च	३।२।७७	पृ. २३५	पृ. ६२८
स्त्रिद्विलाच्छपि०	४।२।१५	पृ. ३८५	उ. १२१
स्थानाणपयो भावे	३।३।६५	पृ. २७६	पृ. ६८५
स्थाच्योरिन्	१।२।१७	पृ. ३५	पृ. १६०
स्थादिष्वभ्यासेन०	८।३।६४	उ. ५४३	उ. १०००
स्थानान्तगोशाल०	४।३।३५	पृ. ४२६	उ. १६६
स्थानान्तादिभाषा	५।४।१०	उ. २०४	उ. ३७४
स्थानिवटादेशेन०	१।१।५६	पृ. २२	पृ. १०३
स्थानेन्तरात्मः	१।१।५०	पृ. २०	पृ. ६६
स्थानीविनात्	५।१।७०	उ. २०	उ. २५७
स्थानदुरपुवहस्व०	६।४।१५६	उ. ३३४	उ. ६६४

	अ. पा. सू.	काशिका	पदमञ्जरी
स्युतादिभ्यः प्रकार०	५।४।३	उ. १०२	उ. ३७०
स्ये च भाषायाम्	६।३।३०	उ. ३६५	उ. ५८६
स्येभभासपिस्तक०	३।२।१७५	पू. २५५	पू. ६५६
स्येत्त्र्याद्यश्च	७।१।४६	उ. ३५३	उ. ०
सुकमोऽनात्मनेपद०	७।२।३६	उ. ३८३	उ. ७६८
सिहने पिपः	३।४।३८	पू. ३९१	पू. ७३१
स्यधापामाहः	१।३।३१	पू. ६९	पू. २३४
स्येनानुदके क्विन्	३।२।१४८	पू. २३१	पू. ६३३
स्येहिवाहपतिद०	३।२।५८	पू. २५२	पू. ६५६
स्येहरीप्सितः	१।४।३६	पू. ८५	पू. ३६५
स्कापः स्की निष्ठापाम्	६।१।२२	उ. १४६	उ. ०
स्कापो वः	७।३।४१	उ. ४२०	उ. ०
स्मिपुतवीशाञ्जो०	६।३।१८७	उ. २५७	उ. १७४
स्फुरतिस्फुलत्वार्यञ्जि	६।१।४७	उ. १५६	उ. ०
स्फुरतिस्फुलत्वारि०	८।३।७६	उ. ५४७	उ. ०
स्मिपूङ्गवज्जशा०	७।२।७४	उ. ३६५	उ. ७८३
स्मे लोट्	३।३।१६५	पू. २६८	पू. ७११
स्मेतरं लट् च	३।३।१७६	पू. ३०१	पू. ७१३
स्यतासो लुटुटोः	३।१।३३	पू. १६३	पू. ५४५
स्यटो जवे	६।४।२८	उ. ३०३	उ. ६५१
स्यश्चन्दसि बहुलम्	६।१।१३३	उ. १८०	उ. ४६०
स्यसिचसीपुटतासिपु०	६।४।६२	उ. ३१०	उ. ६६३
स्यतिशयोक्तिद्वयति०	७।४।८१	उ. ४५६	उ. ८७०
स्यतसो विभाषा०	४।४।११३	पू. ४८३	उ. ३३०
स्यं हपे शब्दस्याग्र०	१।१।६८	पू. २८	पू. १३६
स्यं स्वामिनि	६।२।१७	उ. २११	उ. ०
स्यतन्त्रः कर्ता	१।४।५४	पू. ६०	पू. ३५३
स्यतवाभ्यावा	८।३।११	उ. ५२६	उ. ६७६
स्यननुसेवा	३।३।६३	पू. २७३	पू. ०
स्यपादिहिंसामध्य०	६।१।१८८	उ. १६६	उ. ५१८
स्यपितृपौर्नजिह्व	३।२।१७२	पू. २५५	पू. ०
स्यपिस्त्वम्यञ्जो०	६।१।१६	उ. १४८	उ. ४३२
स्यपो नन्	३।३।६१	पू. २७८	पू. ०
स्यमजातिधनाख्या०	१।१।३५	पू. १६	पू. ८२
स्यमोर्नपुंसकात्	७।१।२३	उ. ३७६	उ. ७७६
स्यपे त्तेन	२।१।२५	पू. १११	पू. ३६२

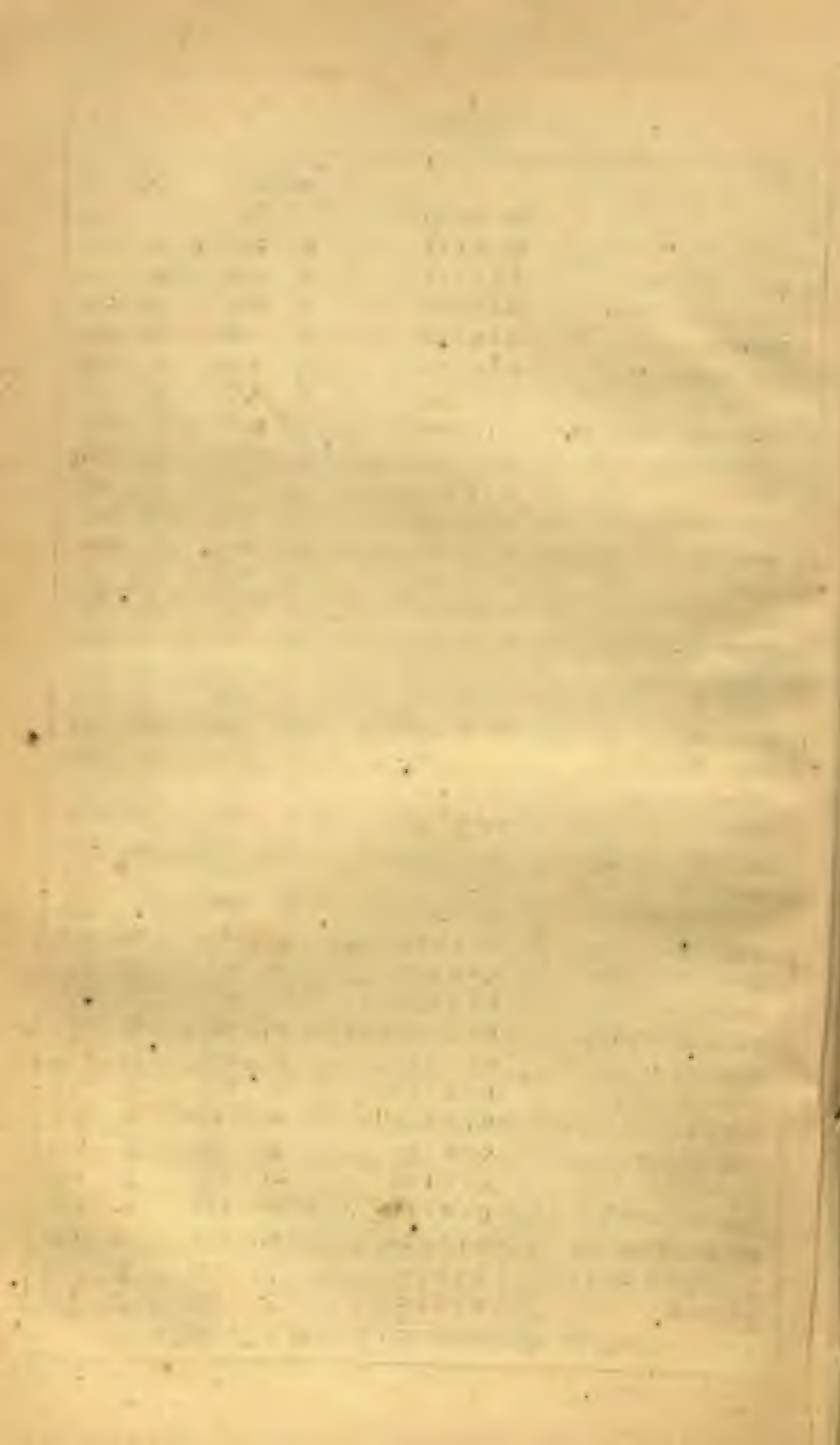
	अ. पा. सू.	काशिका	चदमञ्जरी
स्वरतिमृतिमृयति०	७।२।४४	उ. ३८६	उ. ७७३
स्वरादिनिपातमध्यम्	१।१।३७	पू. १६	पू. ८३
स्वरितञितः कर्च०	१।३।७३	पू. ७३	पू. २५४
स्वरितमासंहिते०	८।२।१०३	उ. ५२३	उ. ६६६
स्वरितासंहितायाम्०	१।२।३६	पू. ४३	पू. १७६
स्वरितेनाधिकारः	१।३।११	पू. ५५	पू. २२१
स्वरितो वानुदाने०	८।२।६	उ. ४६५	उ. ६३३
स्वसुष्ठः	४।१।१४३	पू. ३७०	उ. ०
स्वागतादीनां च	७।३।७	उ. ४०६	उ. ८०५
स्वाङ्गाच्छेताः प्रानिनि	६।३।४०	उ. २७१	उ. ५६७
स्वाङ्गाच्छेषसर्जनादसं०	४।१।५४	पू. ३४५	उ. ५४
स्वाङ्गे तस्यत्यये कभ्योः	३।४।६९	पू. ३१६	पू. ७३६
स्वाङ्गे ध्रुवे	३।४।५४	पू. ३१४	पू. ७३३
स्वाङ्गिभ्यः प्रसिते	५।२।६६	उ. ५५	उ. ३०८
स्वादिभ्यः णुः	३।१।७३	पू. २००	पू. ५७
स्वादिष्यसर्वनाम०	१।४।१७	पू. ८१	पू. २७५
स्वादुमि समुत्	३।४।२६	पू. ३०८	पू. ७३६
स्वापेक्षवि०	६।१।१८	उ. १४८	उ. ४३१
स्वामिनेष्वयं	५।२।१२६	उ. ७०	उ. ३२८
स्वामोऽध्याधिपति०	२।३।३६	पू. १४६	पू. ४३६
स्वै पुषः	३।४।४०	पू. ३१५	पू. ७३५
स्वैजसमौदकष्टाभ्यां०	४।१।३	पू. ३२६	उ. ११
स एति	७।४।५२	उ. ४५१	उ. ८६१
हनः सिच्	१।२।१४	पू. ३४	पू. १५६
हनश्च यथाः	३।३।७६	पू. २७५	पू. ६८३
हनस्त च	३।१।१०८	पू. २०८	पू. ५६५
हनस्तोऽचिरणस्तोः	७।३।३२	उ. ४१७	उ. ८१३
हना यथ तिष्ठि	२।४।४२	पू. १७१	पू. ४८२
हन्त च	८।१।५४	उ. ४८१	उ. ६०६
हन्तेरत्युर्थस्य	८।४।२२	उ. ५६४	उ. १०२६
हन्तेर्लः	६।४।३६	उ. ३०४	उ. ६५३
हरतेरनुद्यमने च	३।२।६	पू. २२१	पू. ६१३
हरतेर्दृतिनाययोः०	३।२।२५	पू. २२४	पू. ६१७
हरत्युत्सङ्गादिभ्यः	४।४।१५	पू. ४७४	उ. २७३
हरितादिभ्यो जः	४।१।१००	पू. ३६०	उ. ६८
हरीतक्यादिभ्यश्च	४।३।१६७	पू. ४६०	उ. १६६
हुतः	६।४।३	उ. २६५	उ. ६२७

	अ. पा. म.	काशिका पृ.	पदमञ्जरी पृ.
हलः ञनः शान्तभी	३।४।८३	पृ. २०२	पृ. ५३०
हलदन्तात्सम्प्रयाः सं०	६।३।६	उ. २६३	उ. ५८२
हलन्ताच्च	१।३।१०	पृ. ३३	पृ. १५७
हलन्त्यम्	१।३।३	पृ. ५३	पृ. २९४
हलश्च	३।३।१२१	पृ. २८५	पृ. ६६४
हलश्चेजुपधात्	८।४।३५	उ. ५६६	उ. १०३८
हलसीराट्ठक्	४।३।१२४	पृ. ४५१	उ. २१४
हलसीराट्ठक्	४।४।८१	पृ. ४७७	उ. २९४
हलसृकरयोः पुषः	३।२।१८३	पृ. २५८	पृ. ६६१
हलस्तद्धितस्य	६।४।१५०	उ. ३३३	उ. ६६२
हलादिः श्रेषः	७।४।६०	उ. ४५३	उ. ८६३
हलि च	८।२।७७	उ. ५१५	उ. ०
हलि लोपः	७।२।११३	उ. ४०६	उ. ७६८
हलि सर्वेषाम्	८।३।२२	उ. ५३२	उ. ६८०
हलो ञनन्तराः संयोगः	१।१।७	पृ. ७	पृ. ५३
हलो यमां यमि लोपः	८।४।६४	उ. ५७४	उ. १०३४
हल्ङ्वाद्यभ्यो दीर्घाः	६।१।६८	उ. १६३	उ. ४४६
हल्य ञनन्तः पाठम्	३।२।६६	पृ. २३३	पृ. ०
ह्रस्वश्चेतर्लङ् च	३।२।११६	पृ. २४३	पृ. ०
ह्राश्च	६।१।११४	उ. १७५	उ. ४८१
ह्रश्च द्योहिकालयोः	३।१।१४८	पृ. ३१८	पृ. ६०८
हस्ताञ्जलि	५।२।१३३	उ. ७२	उ. ३३०
हस्तादाने चरस्तेये	३।३।४०	पृ. २६८	पृ. ६७६
हस्ते वर्तिगृहेः	३।४।३६	पृ. ३११	पृ. ७३१
हायनान्तपुष्ठा०	५।१।१३०	उ. ३५	उ. २७६
हिंसायां प्रतेञ्च	६।१।१४१	उ. १८२	उ. ४६५
हिंसार्थानां च समा०	३।४।४८	पृ. ३१३	पृ. ७३२
हि च	८।१।३४	उ. ४७६	उ. ६०४
हितं भक्षाः	४।४।६५	पृ. ४७४	उ. ४११
हिनुमीना	८।४।१५	उ. ५६१	उ. १०३३
हिमकाविकृतिषु च	६।३।५४	उ. २७५	उ. ६०४
हिरण्यपरिमाणे धने	६।२।५५	उ. २२४	उ. ५४६
हीने	१।४।८६	पृ. ६८	पृ. ३८६
हीयमानवापयोगाच्च	५।४।४७	उ. ११३	उ. ३८७
हुङ्कभ्यो ह्रस्विः	६।४।१०१	उ. ३८०	उ. ६७६
हुङ्गुयोः सार्धधातुके	६।४।८७	उ. ३१७	उ. ६७१
हुङ्कोरन्यतरस्याम्	१।४।५३	पृ. ६०	उ. ३१२

	अ. पा. मू.	काशिका	पदमञ्जरी
		पृ.	पृ.
हृदयस्य प्रियः	४।४।६५	पृ. ४८०	उ. ३९८
हृदयस्य हृल्लेखयट०	६।३।५०	उ. ३७४	उ. ६०३
हृद्गामिन्धन्ते पूर्वप०	७।३।९६	उ. ४९३	उ. ८०६
हृषेनामसु	७।२।३६	उ. ३८९	उ. ७६६
हेति द्रियायाम्	८।९।६०	उ. ४८३	उ. ६९९
हेतुमति च	३।९।३६	पृ. ९६०	पृ. ५३२
हेतुमनुष्यभ्यां अन्यत०	४।३।८९	पृ. ४३६	उ. ९८०
हेतुहेतुमतोर्लिङ्	३।३।९५६	पृ. २६६	पृ. ७०७
हेतोः	३।३।२३	पृ. ९४४	पृ. ४३२
हेमन्तशिशिरोध०	३।४।२८	पृ. ९६६	पृ. ४७६
हेमन्ताख्य	४।३।३९	पृ. ४२६	उ. ०
हे मपरे वा	८।३।२६	उ. ५३२	उ. ६८९
हेरचडि	७।३।५६	उ. ४२६	उ. ८३४
हेषद्वीनं मंत्रायाम्	५।२।२३	उ. ४३	उ. ३८६
हेषेऽयोमे हेहयोः	८।२।८५	उ. ५५६	उ. ६६३
हो ङः	८।२।३९	उ. ५०३	उ. ६४५
होत्राभ्यङ्गः	५।९।९३५	उ. ३७	उ. ३८५
हो हन्तेर्जिबेपु	७।३।५४	उ. ४३५	उ. ८२३
ह्यन्तर्गतप्रसङ्गा०	७।२।५	उ. ३६६	उ. ७५०
ह्यः	७।४।५६	उ. ४५३	उ. ८६३
ह्यं नष्ट	९।४।९०	पृ. ८०	पृ. ३७०
ह्यनद्यापो नुद	७।९।५४	उ. ३५४	उ. ७२९
ह्यनुदभ्यां मतुप	६।९।९७६	उ. ९६३	उ. ५९३
ह्यस्य गुणः	७।३।९०८	उ. ४३८	उ. ८४९
ह्यस्य पिति कति०	६।९।७९	उ. ९६४	उ. ४५४
ह्यवाचन्तेतर०	६।९।९५९	उ. ९८५	उ. ४६८
ह्यवातादौ तद्धिते	८।३।९०९	उ. ५५७	उ. ९०९९
ह्यवाटङ्गात्	८।२।२७	उ. ५०२	उ. ६४३
ह्यवाकन्यात्पूर्वम्	६।२।९७४	उ. ३५५	उ. ५७५
ह्यवे	५।३।८६	उ. ६३	उ. ३६४
ह्यवे नपुंसके०	९।२।४७	पृ. ४४	पृ. ९८७
ह्युत्पद्यन्ति	७।२।३९	उ. ३८७	उ. ७६६
ह्युदो निष्ठायां	६।४।६५	उ. ३५६	उ. ६७५
ह्यः संप्रसारणम्	६।९।३२	उ. ९५७	उ. ४३६
ह्यः संप्रसारणे वन्य०	३।३।७२	पृ. ३७५	पृ. ६८२
ह्ययावच्च	३।२।७	पृ. ३९६	पृ. ६९९

समग्रं खेदं काशिकापदमञ्जरीः सूचीपत्रम् ॥ शुभं भवतु ॥

श्रीगणपतयेनमः ॥

काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी ।

“ द्याप्प्रातिपदिकात् ” ॥ ‘ अधिकारोऽयमिति ’ । विधेयपरिभाष्य-
योरनिर्द्वंशादुक्त्यमाणानां च स्वादीनां प्रकृत्यपेक्षत्वात्स्वरितत्वाच्च ‘ आ-
पञ्चमाध्यायपरिसमाप्नोति ’ । अधिकारस्यावधिं दर्शयति । अधिकारोने-
कप्रकारः संज्ञाधिकारो विशेषणाधिकारः प्रकृत्यधिकारश्चेति, तत्र कीदृ-
शोऽयमधिकार इत्यत आह । ‘ स्वादिषु कर्ष्यत्वेषु प्रकृतिरधिक्रियतइति ’ ।
‘ टाव्हाप्चापां चात्रितीति ’ । सामान्यग्रहणमित्यनुषङ्गः । ‘ समा-
हारनिर्द्वंश इति ’ । समाहारद्वन्द्वेन तेषां द्यादीनामयं निर्द्वंश इत्यर्थः ।
ततश्च समाहारस्यैकत्वादेकवचनमेव युक्तं न बहुवचनमिति भावः ।
किमर्थमिदमुच्यते द्याप्प्रातिपदिकात्परे स्वादयो यथा स्युरिति केवलानां
प्रयोगो मा भूत्, परश्चेति वचनात्केवलानां प्रयोगो न भविष्यति, इदं
तर्हि प्रयोजनं द्याप्प्रातिपदिकादेव यथा स्युरिति प्रकृत्यन्तरान्मा भूवन्,
अस्मिन् अधिकारे धातुस्तिङन्तं वाक्यं सुबन्तं चेति द्याप्प्रातिपदि-
कव्यतिरिक्तापि चतुर्विधा प्रकृतिरस्ति, वक्ष्यमाणाश्च प्रत्ययाश्चतुर्विधाः
स्वादयष्टावादयो ऽणादयः स्वार्थकारश्चेति, तदिह चतुर्विधाभ्यः प्रकृति-
भ्यश्चतुर्विधाः प्रत्यया मा भूवन्ति कर्तव्य एवायमधिकारः, न कर्तव्यः ।
ननु चास्मत्प्रस्मिन् धात्वधिकाराद्वातोरेव स्युः कृदुपपदसंज्ञे च स्यातां वास-
रूपविधिश्च स्यात् । न, निवृत्तत्वाद्वातुग्रहणस्य, यदि परं धातोरपि स्युः,
तदपि न, कर्मादीनामभावात् । कर्मादिषु च कारकेष्वेकत्वाद्विज्ञायां च
संख्यायां स्वादयो विधीयन्ते, न च धात्वर्थस्य कर्मादिभिर्योगः सम्भ-
वति, कथं तर्हि कर्मणि तव्यदादयो भवन्ति, नैव धात्वर्थस्य कर्मत्वे
तव्यदादयो भवन्ति किं तर्हि धात्वर्थे प्रति यत्कर्म तस्मिन्वाच्ये कर्तव्यः
कट इति, स्वादयस्तु प्रकृत्यर्थस्य कर्मत्वे चरितार्था नान्यस्य कर्मत्वे भवि-
तुमर्हन्ति, तव्यदादिभिश्च बाधितत्वादुक्तोः स्वादीनामभावः । ननु च

धात्वर्थस्यैव कर्मत्वं दृष्टं, सन्प्रकृतौ चिकीर्षतीत्यादौ, एवमपि संख्याभावः सिद्ध एव, अयमेवैवस्त्वय्यादाप्सुप इति ज्ञापकात्स्वादयो भवन्ति, यत्पुनर्वहुषु बहुवचनमित्यत्रोक्तं यत्र च संख्या सम्भवतीति तदस्यां दशायां तथा नाश्रीयते, टावाद्यस्तर्हि धातोर्मा भूवचिति, स्त्रियां टावादयो विधीयन्ते, न च धात्वर्थस्य स्त्रीत्वेन योगोस्ति, कथं तर्हि स्त्रियां क्तिवादयो विधीयन्ते, नैवात्र धात्वर्थस्य स्त्रीत्वे क्तिवादयः स्मर्यन्ते, कस्य तर्हि, यस्तस्य सिद्धत्वं नाम धर्मस्तस्य, क्तिवादिभिश्च बाधितत्वाट्टावादीनामभावः । अणादयस्तर्हि धातोर्मा भूवचिति । अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो विधीयन्ते न च धात्वर्थस्यापत्यादिभिर्योगोस्ति, समर्थविभक्त्यभावाच्चाणादीनामनुत्पत्तिः, तस्यापत्यं, तेन रक्तं, तत्र भव, इत्येवमादिभिः षष्ठादिविभक्त्यन्तादणादयो विधीयन्ते, न च धातेर्विभक्तिः सम्भवति, स्वार्थिका अपि स्वार्थिकैस्तुमुवादिभिर्बाधितत्वादेव धातेर्न भविष्यन्ति, तिङन्तास्तर्हि स्वादयो मा भूवचिति, तिङन्तेषु क्रिया प्रधानभूता साधनं गुणभूतं, तत्र प्रधानभूतायाः क्रियायाः कर्मादीनामभावात्स्वादयो न भविष्यन्ति । पचति भवति, भवति वै किञ्चिदाचार्याः क्रियमाणमपि चोदयन्तीत्यादौ कर्तृत्वं दृष्टमिति चेत्, एवमपि संख्याया अभावः सिद्ध एव, यस्तु गुणभूतः कर्ताभिधीयते तत्राभिहितत्वादेव विभक्त्यभावः सिद्धः, न च गुणभूतस्य कर्तुः क्रियान्तरावेशः सम्भवति, यतः पाचकं पश्येयादिवद् द्वितीयादयो भवेयुः । ननु पुत्रीयवदेतत्स्यात्, तद्वथा, पुत्रीयशब्दादन्तर्भूतक्रियाकर्मवाचिनः कर्त्तरि लकार उत्पद्यते पुत्रीयतीति, तथेहापि पचतिशब्दात्कर्तृविशिष्टक्रियावाचिनः कर्मादिषु द्वितीयादयः स्युरेव, नैव दोषः । उक्तमेतत्, प्रकृत्यर्थस्य कर्मत्वे चरितार्थाः स्वादयो नान्यस्य कर्मत्वे भवितुमर्हन्तीति, न चैकक्रियारूपयोर्भिन्नयोः साधनयोरेकस्मिन्यदे युगपदभिधानं सम्भवति, पुत्रीयशब्दस्तु जीवत्यादिधातुबहुविशिष्टक्रियावचन इति ततः कर्त्तरि लकारोत्पत्तिरविहृता, अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्, अर्थाभावादेव तिङन्ताद्वितीयादयो न भवन्तीति । यो हि मन्यते ह्याप्प्रातिपदिकाधिकाराच्च भवन्तीति रूपवाद्यन्तात्तस्य द्वितीयादयः स्युरेव पच-

तिरूपं पश्य पचतिरूपेण कृतमित्यादि, भवति ह्येतत्प्रातिपदिकं, कथं तर्हि रूपवाद्यन्तात्प्रथमैकवचनमपि भवति उक्तत्वात्सङ्ख्यायाः, न हि तत्कर्तुः सङ्ख्यायामेकवचनं यदि तथा स्यात् पचतेरूपं पचन्तिरूपमिति द्विवचन-
वहुवचने स्यातां, प्रातिपदिकार्थेन्यत्र तु प्रातिपदिकग्रहणात्प्रातिपदिक-
मात्रानुबन्धिनी प्रथमा भवति तत्राप्येकवचनमेव, एकवचनमुत्सर्गः
करिष्यतइति वचनात् । न चैवं तिङन्ते ऽपि प्रसङ्गः, तस्याप्रातिपदिक-
त्वात् । टावाद्यस्तर्हि तिङन्तान्माभूवविति, स्त्रियां टावादयो विधी-
यन्ते, न च तिङन्ते प्रधानस्यार्थस्य स्त्रीत्वेन योगोस्ति, यदि परं साध-
नस्य स्त्रीत्वे टावादयः स्युः पवेद्वाह्नयो पचेरन् ब्राह्मण्य इति, तदपि न,
स्वभावतो हि तिङन्तानि साधनाश्रयां सङ्ख्यामेवोपाददतेन लिङ्गम् । उक्तं च॥

एकत्वेपि क्रियाख्याते साधनाश्रयसंख्यया ।

भिद्यते न तु लिङ्गाख्यो भेदस्तत्र तदाश्रयः ॥

इति । शोभनं पचतीत्यादौ क्रियाविशेषणस्यैव लिङ्गेन योगो न
क्रियायास्तत्रापि नपुंसकेन । पचतिरूपमित्यादावपि रूपवाद्यन्तवाच्यायाः
क्रियायाः स्वभावतो लिङ्गेन योगस्तत्रापि नपुंसकेन, विचित्रा हि शब्दानां
शक्तयो यथादर्शनमभ्युपगन्तव्याः, न सामान्यतो दृष्टेनानुमानेन व्यव-
स्थापयितुं शक्यन्ते । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं स्त्रीत्वाभावात्तिङन्ताटावा-
दयो न भवन्तीति, अन्यथा पचतिरूपं ब्राह्मणीत्यादौ रूपवाद्यन्ताटा-
प्यादेव, अणादयस्तर्हि तिङन्तान्माभूवविति, अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो
विधीयन्ते, न च तिङन्ते प्रधानस्यापत्यादिभिर्योगोस्ति । अप्रधानस्य त्व-
प्रधानत्वदेवापत्यादिभिर्योगाभावः, समर्थविभक्त्यभावाच्चाणाद्यभावः
सिद्धः, अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्, अन्यथा यः पचतिरूपं तस्यापत्यमिति
रूपवाद्यन्तादणादयः स्युरेव, स्वार्थिका अपि ज्ञापकात्तिङन्ताव भवि-
ष्यन्ति यदयं क्व चित्तद्वितविधौ तिङ्ग्रहणं करोति अतिशयने तमवि-
ष्टनौ तिङ्गश्चेति, वाक्यादपि नैव स्वादयो भवितुमर्हन्ति कर्मादीना-
मभावात् । न खलु क्रियारूपस्य संसर्गरूपस्य भेदरूपस्य वा वाक्यार्थस्य
कर्मादिभिः स्त्रीत्वेनापत्यादिभिर्वा योगः सम्भवति । पश्य मृगो धावती-

त्यादौ दृष्टमिति चेदेवमपि संख्यायोगाभावः सिद्धः, स्वार्थिका अप्यभिधानाभावाच्च वाक्याद्विष्यन्ति । तथाहि । देवदत्तारोहाश्वमित्यस्माद्वाक्यात्मागिवीयेष्वर्थेषु के सुब्रुकि च कृते वाक्यार्थस्यासत्त्वभूतत्वाच्छक्तिलिङ्गसङ्ख्यायोगाभावात्स्वाद्युत्पत्तेरभावाद्देवदत्तारोहाश्वकेति भवितव्यम्, न चैवंभूतेन वाक्यार्थगताः कुत्सादयो गम्यन्तदिति, सुब्रन्तादपि नैव स्वादयो भवितुमर्हन्ति नहि स्वादिषु विधीयमानेषु तदन्ता प्रकृतिः सम्भवति, यथोक्तं, सनन्तावनिष्यतदिति, किं च सुब्रन्तमपि सङ्ख्याप्रधानं कारकशक्तिप्रधानं वा, न चास्यापरैः कर्मादिभिर्भागः सम्भवति, टाबादयोऽपि स्त्रीत्वाभावाच्च भविष्यन्ति । अणादिषु पुनर्नास्ति विशेषः सुब्रन्ताद्वैत्यतौ सत्यां प्रातिपदिकाद्वा, यथा चैतत्तथा समर्थानां प्रथमाद्वैत्यत्र प्रतिपादितव्यामः, सर्वथा रूपवाक्यन्तात्प्रातिपदिकादप्यनिष्टः प्रत्ययो यद्वत् तद्वद्वात्वादिकादपीति नार्थ एतेनेत्याक्षेप्ता शङ्कते तावत् । 'यद्वपीति' । 'प्रत्ययपरत्वेन' प्रकृतिलभ्यते, 'पारिशेष्याद्वैत्यमेव प्रकृतिलभ्यतइत्यर्थः । परिहरति । 'तथापीति' । वृद्धादयो लक्षणं निमित्तं यस्य प्रत्ययविधेस्तत्र इयाप्प्रातिपदिकस्य विशेष्यत्वेन सम्प्रत्ययो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । 'इतरथा हीति' । यदि इयाप्प्रातिपदिकग्रहणं न क्रियेत्यर्थः । 'समर्थविशेषणमेतत्स्यार्थदिति' । समर्थानां प्रथमाद्वैत्यधिकारात् । किं च समर्थं सुब्रन्तं, समर्थविशेषणे सति को दोषः, उदीचां वृद्धादगोत्रादिति फिन् इह च प्रसज्येत ज्ञानां ब्राह्मणानामपत्यमिति एतद्वि समर्थं वृद्धम्, इह च न स्यात् ज्ञयोर्ब्राह्मणयोरपत्यमिति नह्येतत्समर्थं वृद्धम् । अत्रुद्ध । प्राचामवृद्धात्फिन् बहुलमिह च प्रसज्येत ज्ञयोर्ब्राह्मणयोरपत्यमिति, एतद्वि समर्थमवृद्धम् । इह च न स्यात् ज्ञानां ब्राह्मणानामपत्यमिति, नह्येतत्समर्थमवृद्धं, अत्र ह्यादेशादिवशेन सङ्ख्याविशेषाभिव्यक्तिर्भवति न भवति तत्र द्विवचनबहुवचनान्तानामपि वृत्तिस्तावको मामक इति, यथा इह च फिञ्नुत्पद्यमानो बहुत्वमन्तरेण वृद्धत्वानुपपत्तेर्बहुत्वं गमयेत्, एवं फिक्वपि द्वित्वमिति स्यादेवायं प्रसङ्गः, अवर्ण । अत इज्, इहैव स्यात्

दत्तस्यापत्यमिति, दत्तयोर्दत्ताणामित्यत्र तु न स्यात् । स्वर । अनुदात्तादेरञ्, इह च प्रत्यज्येत वाचो विकारः स्ववो विकारः, एतद्वि समर्थमनुदात्तादि सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वात्, नन्वेकावो नित्यं मयटमिच्छन्तीति मयटा भाव्यम्, इदं तर्हि पञ्चानां विकार इति षहचित्रतुभ्यां हतादिरिति विभक्तेरुदात्तत्वे सति समर्थमनुदात्तादि, प्रातिपदिकं तु वः सङ्ख्याया इत्याद्युदात्तम्, इह च न स्यात् सर्वेषां विकार इति, सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तं पदं प्रातिपदिकं त्वन्तोदात्तं निपातितम् । ट्वच् । नौट्वघटन् इह च प्रसज्येत वाचा तरति स्ववा तरति, एतद्वि समर्थे ट्वच्, नौघहणं तु नियमाद्यं स्यात् चैकारान्ताद्यदि भवति नौशब्दादेवेति, इह च न स्यात् घटेन तरतीति, साम्बा तरतीत्यादौ पुनरुभयथापि सिद्धं व्याप्प्रातिपदिकग्रहणे तु सति तत्सामर्थ्यात्तस्यैव विशेषणं वृद्धादि भवति समर्थाधिकाराच्च समर्थात्प्रत्ययः, तत्रैवमभिसम्बन्धः, वृद्धादि यन्व्याप्प्रातिपदिकं तस्मात्समर्थात्प्रत्यय इति, यस्मात्प्रत्ययविधिरिति प्रत्ययविधौ पञ्चमीनिर्दिष्टस्य विधीयमाना अङ्गभपदसंज्ञा व्याप्प्रातिपदिकस्य यथा स्फुरित्येतत् प्रयोजनं न भवति, कथं दैवेन हि जानता यतः प्रत्ययो विहितस्तस्यैताः संज्ञाः पञ्चम्या निर्दिश्यतां मा वा निर्दिशि, इह च कंसीयपरशव्ययोयंजौ लुक्चेति प्रातिपदिकात्परयोः श्रूयतेर्लुग्यथा स्यादौणादिकयोः कारतशब्दयोर्मौ भूदित्येतदपि न प्रयोजनं, कथम्, उणादयो ऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि, उणादिषु नावश्यं व्युत्पत्तिकार्यं भवतीत्यर्थः । एतच्चातः कृकमिकं सेत्यत्र कमियहणेनैव सिद्धे पुनः कंसग्रहणाद्विजायते, तस्माद् वृद्धाद्येव प्रयोजनमधिकारस्य । व्याव्यहणं क्रियते प्रत्ययान्तत्वेनाप्रातिपदिकत्वात्, यूनस्तिः युवतिरित्यस्य तु तद्वितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम्, कहुत इत्युवर्णान्तादूह विधीयते तत्रैकादेशस्यान्तवद्वावात्प्रातिपदिकत्वं, श्वशुरस्योकाराकारलोपश्चेति श्वशूरित्यत्र श्वशुरः श्वस्वेत्वेति निपातनाद्विभक्त्यादिसिद्धिः, एवं स्थिते चोद्गम् । 'अयेति' 'न प्रातिपदिकग्रहण इति' । नञः काक्ता प्रयोगात्सिद्धमेवेत्यर्थः । अनेकार्थत्वाद्वा निपातानाम् । ननु शब्दस्यार्थं नशब्दो द्रष्टव्यः । 'लिङ्गविशिष्टस्येति' । लिङ्गनिमित्तप्रत्ययेना-

धिकस्येत्यर्थः । अस्याश्च परिभाषायाः प्रयोजनं सर्वनामस्वरसमासोपचारे-
 श्चवद्वावाः । सर्वनाम । भवच्छब्दस्य विधीयमाना सर्वनामसंज्ञा भवतीशब्द-
 स्यापि भवति, सर्वनामस्तृतीया च, भवता हेतुना भवतो हेतोर्भवत्या हेतुना
 भवत्या हेतोरिति । स्वर । कुशूलरूपकुम्भशालं विले, कुशूलविलं कुशूली-
 विलम् । समास । पूर्वसदृश । मातृसदृशः मातृसदृशी । सदृशप्रतिरूप-
 योरिति स्वरोप्यत्र भवति, तथा कुमारः श्रमणादिभिः कुमारी श्रमणा,
 कुमारश्रमणा, एवं युवतिर्वलिना युवबलिना । उपचार । अतः कृकमिकं-
 सकुम्भ । अयस्कम्भः अयस्कम्भी । इष्टवद्वाव । गाविष्टवत्प्रातिपदिकस्य,
 कुमारीमाचष्टे कुमारयति, इह त्वचित्तद्वस्तिधेनोष्टक् हस्तिनीनां समूहो
 हास्तिकमिति, भस्याङ्गे तद्धिते इति पुंवद्वावेन ङीपि निवृत्ते हस्तिशब्द
 एवायमिति ठक्सिद्धिः, तद्धितइत्येषा हि विषयसप्तमी, अवश्यं च पुंव-
 द्वाव एवाश्रयणीयः, अन्यथा हस्तिनीशब्दाट्टकि यस्येतिलोपस्य स्यानिव-
 द्वावाचस्तद्धितइति टिलोपो न स्यात्, इह च नेत्सिद्धवद्भातिषु च स्यष्टि-
 लशायिनीति गतिकारकोपपदानां कृद्विः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्प-
 त्तेरिति वचनादनुत्पन्नएव ङीपि समासे सतीवन्तमेवोत्तरपदमित्यलुक्-
 प्रतिषेधः सिद्धः, एवं शयवासवासिष्यकालात् शामेवासिनीत्यलुक्, तथा
 क्यङ्मानिनोश्च स्वाङ्गाच्चेतोमानिनि दर्शनीयमानिनी दीर्घमुखमानिनी
 मानिन्शब्द एवोत्तरपदमिति पुंवद्वावः सिद्धः । इह च वृजकाभ्यां कर्त्तरि
 कर्त्तरि चेति कर्त्तरि यौ वृजकौ ताभ्यां योगे या षष्ठी तस्या येनयेन
 सह समासः प्राप्तः स सर्वो न भवतीति विज्ञानादपां स्रष्टीत्यत्रापि
 समासनिषेधः सिद्धः । यदि प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं
 भवति अतिप्रसङ्गो भवति द्विषत्परयोस्तापेः द्विषतीताप इत्यत्रापि
 स्यात् । उक्तमत्र द्विषत्परयोरिति द्वितकारकोऽयं निर्वृणः तकारान्तो
 द्विषच्छब्दइति, इह च गाभ्यां अपत्यं दाह्या अपत्यमिति यत्रिजोऽश्वेति
 फक्कं परत्वात्स्त्रीभ्यां ठग्वाधत्ते, इह च अनित्यादिर्नित्यं दाहिः म्लुचका-
 यनिरित्यस्यामवस्थायामाद्युदात्तत्वे कृते पश्चादितो मनुष्यजातेरिति ङीपि
 सति शिष्टः प्रत्ययस्वर एव भवति दाहो म्लुचकायनी, न चास्यामव-

स्यायामाद्युदात्तत्वं पुनः प्रवर्तते पूर्वमेव प्रवृत्तत्वात्, तथा बहुवो गोम-
न्तोऽस्यां बहुगोमतीति प्रागेव बहुस्वरे प्रवृत्ते पश्चान्डीप् पित्वादनुदात्तो
भवति, न च पुनरपि ब्रह्मेर्नञ्चदित्यस्य प्रवृत्तिः पूर्वमेव प्रवृत्तत्वात्समा-
साच्चात्र ङीबुत्पन्न इत्युत्तरपदं न लिङ्गविशिष्टम्, इह तर्हि राज्ञाहः-
सखिभ्यष्टच् मद्राणां राज्ञीति टच् स्यात् ततश्च भस्यः डेतद्धितइति
पुंवद्वाचन ईकारे निवृत्ते टिलोपे च टित्वान्डीपि मद्रराज्ञीति स्यान्म-
द्रराज्ञीति चेष्यते, तथा महती प्रिया यस्य महतीप्रिय इति पुंवद्वाच-
प्रतिषेधविषये आत्महत इत्यात्वं स्यःत् तथाऽऽयौ ब्राह्मणकुमारयोः,
राजा च राजब्राह्मणीत्यत्रापि स्यात्, तथा विभक्त्याश्रयं यत्कार्यं
विभक्तौ परतो विभक्तेर्वा तत्रापि दोषो यथा न गोश्वन्प्राववर्णेति, शुना
शुन इत्यत्र सावेकाच इति प्राप्तं विभक्तेरुदात्तत्वं न भवति, तथा
गौरादिङीपन्तात् शुन्या शुन्ये इत्यादावप्युदात्तयणो ह्रस्वर्वादित्यस्यापि
निषेधः स्यात्, उगिदवामिति नुम् गोमतीत्यादावपि स्यात्, चतुरनहु-
होराम् अनहुहीत्यत्रेकारात्परः स्याद्, पथिमथ्यभुतामात् शोभनः पन्था
अस्यामिति न पूजनादिति समासान्ते निषिद्धे च्चेभ्यो ङीपि भस्य टेलंपि
सुपथीत्यत्रापि स्यात्, अङ्गाधिकारे तदन्तस्यापि यहणात्सुपन्थाइतिवत्पुं-
सोसुङ् सुपुंसीत्यत्रापि स्यात्, शोभनाः पुमांसोऽस्यामिति, उरःप्रभृतिषु पुमा-
निति विभक्त्यन्तस्य पाठादेकवचनान्तादेव नित्यं कप् भवति बहुवचना-
न्तस्य तु शेषाद्विभाषेति विकल्पित एवेति कवभावपक्षे पूङो ह्रस्वः मसुरश्च
प्रत्ययः, अकार उच्चारणार्थः, तत्र प्रत्ययस्योगित्वादुगिरश्चेति ङीप्, सख्यु-
रसख्युट्वा अनङ्त्वाविति णित्वानङ्गौ सखी सख्यावित्यादावपि स्यातां
सख्यशिश्वीति भाषायामिति ङीप्विधानं तु सखीभ्यामित्याद्यर्थं स्यात्,
विभाषा भवद्गवद्वचनमित्यत्र त्ववशब्दः सम्बुट्वाविति विशेष्यते तत्र
येन नाश्वविधानमित्येकेन वर्णेन व्यवाये श्रोतृत्वं प्रवर्तमानमिह न भवति
हे भगवति हे अद्यवतीति तदभावात्तत्सन्धियोगशिष्टस्य ह्रस्वस्याप्यभावः,
श्वपुत्रमघोनाम्रतद्धितइत्यत्राव्यल्लोपेन इत्यतेन इत्यपकर्षाद्युवतीः
पश्येति सन्धसारणाभावः, तदेवं लिङ्गविशिष्टपरिभाषायाः सन्ति प्रयोज-

नानि सन्ति च दोषाः, यानि प्रयोजनानि तदर्थमेवा कर्तव्या प्रतिविधेयं
 दोषेषु, प्रतिविधानं च शक्तिलाङ्घनेत्यत्र घटग्रहणेनैव सिद्धे घटोग्रहण-
 मस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थमिति, तदेवं स्थितमेतत् व्यावृ-
 हणमनर्थकं प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणादिति । परिह-
 रति । 'नैतदस्तीति' । 'स्वरूपविधिविषय इति' । स्वरूपाद्ययो विधिः
 स्वरूपविधिः, स चासौ विषयश्च तत्रेत्यर्थः । किमुक्तं भवतीत्याह ।
 'प्रातिपदिकस्वरूपग्रहणे सतीति' । कुत एतदित्यत आह । 'तथा चेति' ।
 यथा च युवऽङ्गस्य जरतीशब्देन समासवचनमत्रार्थं ज्ञापकं तथा तत्रैव
 प्रतिपादितम् । 'तादृशमेवेति । प्रातिपदिकस्वरूपग्रहणे लिङ्गविशिष्ट-
 स्यापि ग्रहणं भवतीति यदुक्तं तदनुगुणमेवेत्यर्थः । यदि स्वरूपविधिवि-
 षये परिभाषेयं, कथमिष्टवद्वाचः कुमारीमाचष्टे कुमारयतीति, बाहुलका-
 त्सिद्धिं मन्यते, चुरादौ हीदं पठ्यते प्रातिपदिकादुत्तरार्थं बहुलमिष्टव-
 ज्चेति । भाष्ये तु यथाकथं चित्प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रह-
 णमिति स्थितं, तथा च सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्येकइति कृिप् इयन्तादपि
 भवति यामिनयन्त्यहानीति । किं चेत्यादिना प्रयोजनान्तरं समुच्चि-
 नेति । 'कालितरेति' । कालशब्दाज्ज्ञानपदादिसूत्रेणङीषि तरपि
 घरूपकत्वेत्यादिना ह्रस्वः, किं पुनः कारणं तदन्तात्तद्वितविधिर्न सिद्ध-
 तीत्याह । 'विप्रतिषेधाद्वीति' । स्त्रीप्रत्ययस्यावकाशः प्रकर्षविवक्षायां
 कालीति, प्रकर्षप्रत्ययस्यावकाशः स्त्रीत्वाविवक्षायां कालतर इति, उभय-
 विवक्षायामुभयप्रसङ्गे परत्वात्तद्वितः स्यात्, व्यावृहणे तु सति तरश्चिविधौ
 प्रकृतित्रयाधिकारसामर्थ्यात्पूर्वं व्यापौ भवतः परत्वात्तरविति सिद्धमि-
 ष्टम् । ननु च स्त्रीत्वस्यान्तरङ्गत्वात्तविमितः प्रत्ययेऽन्तरङ्गः प्रकर्षस्तु
 बाह्यप्रतियोग्यपेतत्वाद्विहिरङ्गः, ततस्तविमितस्य प्रत्ययस्यापि विहिर-
 ङ्गत्वं, योष्यज्ञातादिष्वर्थेषु प्रागिवात्को विधीयते सोऽयज्ञातादयोपेत-
 त्वाद्विहिरङ्ग एव, विभक्त्यन्तस्य हि सतः परत्वादज्ञातादियोगो भवति,
 विभक्त्यश्च संख्याकर्माद्यपेक्षाः प्रागेव संख्याकर्मादियोगाल्लिङ्गेन प्राति-
 पदिकं युज्यते । उक्तं च । स्वार्थमभिधाय शब्दे निरपेक्षो द्रव्यमाह

समवेतं, समवेतस्य तु वचने लिङ्गं संख्यां विभक्तिं चाभिधाय तान्विशे-
यानवेतमाणश्च पूर्णमात्मानमप्रियकुत्सनादिषु ततः प्रवर्तते ऽसौ विभ-
क्त्यन्त इति, युक्तं चैतत् । तथाहि । नादृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धि-
रिति पूर्वं विशेषणभूतः स्वार्थाभिधातव्यः पश्चात्तद्विशिष्टं द्रव्यं तस्य
धर्मित्वेन प्रधानत्वात्, ततो लिङ्गमन्तरङ्गत्वात्, संख्या हि भेदापेक्षत्वादृहि-
रङ्गा सापि तु सजातीयापेक्षा विजातीयकर्मदिकारकशक्त्यपेक्षेभ्यः कार-
केभ्योन्तरङ्गेति, ततस्तस्या अभिधानं, ततः कारकाणामेवं परिपूर्णार्थस्य
पश्चात्कुत्सनादिभिर्योगः, स्वार्थादयो हि कुत्सनादिहेतवो द्रव्यस्य
पण्डितक इत्यादौ तथावसायात्, तदेवमन्तरङ्गः स्त्रीप्रत्ययः बहिरङ्गा-
स्तद्धिताः, अन्तरङ्गबहिरङ्गयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः । इह तर्हि वर्णं चा-
नित्ये, रक्ते, कालाच्चेत्यस्यावकाशः स्त्रीत्वाविधत्तायां कालक इति, स्त्री-
प्रत्ययस्य कालीत्यवकाशः, कालिकेत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वात्कन् स्यात् तस्य
चात्यन्तस्वार्थिकत्वाच्च तदपेक्षं स्त्रीप्रत्ययस्यान्तरङ्गत्वमस्ति, नास्त्यत्र
विशेषः, कालशब्दादप्युत्पत्तौ प्रत्ययस्यादिनीत्वे कालिकेति सिद्धं, यदा
तर्हि हरितशब्दाच्च सामिवचनइति प्रतिषेधेन ज्ञापितोत्पन्नस्वार्थिकः
कन् क्रियते तदा वर्णादनुदात्तादिति ङीर्गकारौ बाधित्वा परत्वात्कन्
स्यात्ततश्च हरिणिकेति न स्यात्, हरितशब्देन सामानार्थो हरिणशब्दो-
स्ति ततः कनीत्वे च भविष्यति, हरितशब्दात्तु हरितिकेति, अयं तर्हि
लोहितान्मणावित्यत्यन्तस्वार्थिकः कन् वर्णादनुदात्तादिति ङीर्गकारौ
परत्वाद्बाधेत ततश्च लोहितिकेत्येव स्याच्च लोहिनिकेति, उभयमपीष्यते
तदर्थं व्याख्यहणम् । ननु च लोहिताल्लिङ्गबाधनं वेत्यनेनैवेत्सिद्धं, तच्च
वक्तव्यं भवति, कथं, वर्णादनुदात्तादित्यत्र वेति वर्तते तच्च व्याख्यन्ताभ्यां
लोहिनीलोहिताशब्दाभ्यां कनि विहिते यथायोगं ह्रस्वत्वेत्ययोः कृत-
योर्लोहिनिका लोहितिकेति सिद्धमिह, तदेवं सति व्याख्यहणे लिङ्गनि-
मित्तेन प्रत्ययेन विकल्पेन बाधा यथा स्यादित्येवमर्थं तावच्च
वक्तव्यं लोहिताल्लिङ्गबाधनं वेति, नापि प्रतिपदविहितत्वेन कना लिङ्गनि-
मित्तस्य प्रत्ययस्य नित्ये बाधे प्राप्ते विकल्पेन बाधा यथा स्यादित्येवमर्थे-

मपि वक्तव्यं, द्वाव्यहणस्यानन्यार्थत्वात् । यदि ह्येतद्वेतशब्दाभ्यामत्यन्त-
 स्वार्थकः कनिष्यते तदा तत्र द्वाव्यहणस्य चरितार्थत्वाल्लोहितशब्दा-
 त्यतिपदविहितेन कना डीपो नित्ये बाधे प्राप्ते तद्वक्तव्यं, तदापि वा न
 वक्तव्यं, लोहितान्मणावित्यस्यापि पुत्रपुंसकयोश्चरितार्थत्वात् । तदेव
 मत्यन्तस्वार्थकोपि कन् इयन्ताद्वया स्यादिति डीव्यहणं तावत्कर्त-
 व्यम्, द्वाव्यहणं तु विस्पष्टार्थं, तत्र समासान्तेषु दोषः, बहुवो गोमन्तो
 ऽस्यां नगर्गामिति बहुव्रीहौ कृते स्त्रिया अन्यपदार्थत्वान्डीप् च प्राप्नोति
 कप् च द्वाव्यहणान् डीपि कृते कप् स्यात् ततश्च बहुगोमतीकेति रूपं
 स्यात् बहुगोमत्केति चेथ्यते, नैव दोषः । समासार्थादुत्तरपदादकृत एव समासे
 समासान्ता भवन्ति पश्चात्तदन्तेन समासः, एवं हि समासं प्रत्यन्तावय-
 वत्वमुपपद्यते समासान्तानां, तथा च न कपीत्यत्र वक्ष्यति । तत्र चोत्त-
 रपदे समासार्थाया विभक्तेः पुरस्तात्समासान्ता इति केचित् । परस्ता-
 त्समासान्तेषु सुब्रुकि तद्वितान्तत्वेन ततः सुपि सुबन्तस्य समास इत्यन्ये ।
 सर्वथा बहुवर्मिकेतीत्वं न प्राप्नोति, असुप इति प्रतिषेधात्, यथा बहुप-
 रित्राजका मधुरेति, कर्त्तव्यो ऽत्र यत्रः । नञस्तत्पुरुषादित्यादौ तु अन्य-
 विरोधं तत्रतत्र परिहरिष्यामः । तदेवं स्थितमेतत् तदन्तात्तद्वितविधा-
 नार्थं द्वाव्यहणं विप्रतिषेधाद्धि तद्वितबलीयस्त्वमिति । यद्वेवं यूनस्तिः
 ऊङुत इति त्यङोरपि ग्रहणं कर्त्तव्यन्तदन्तात्तद्वितविधानार्थं युवतितरा ।
 भाष्यकारप्रयोगात्तसिलाद्विष्याकृत्यमुच इति पुंस्त्रद्वावो न भवति, खिद्घा-
 दिषु पुंस्त्रद्वावाद् ह्रस्वत्वं विप्रतिषेधेनेति वा पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या ह्रस्वेन
 बाधितत्वात् । ब्रह्मबन्धूतरा नद्याः शेषस्यान्यतरस्यामिति ह्रस्वाभावपक्षे
 जातेश्चेति पुंस्त्रद्वावप्रतिषेधः । पूर्वत्र त्वनेन प्रतिषेधो न लभ्यते यौवन-
 स्याज्जातित्वात्, यावद्द्रव्यभाविनी हि जातिः, तथा च युवज्जातिरित्युदा-
 हृतम् । नन्वचान्तरङ्गत्वादेव त्यङौ भविष्यतः, अत्यन्तस्वार्थके तु कनि
 ब्रह्मबन्धुकेत्यत्र केण इति ह्रस्वे सति नास्ति विशेष ऊङन्तादुत्पत्तौ सत्या-
 मुकारान्तादुत्पत्तिशब्दादपि कनि पुंस्त्रद्वावेन भाष्यमिति नास्त्येव विशेषः ।
 न चास्मात्कविष्यतइत्यत्रापि प्रामाण्यमस्ति तस्माच्चार्थस्यूडार्थग्रहणेन ॥

“स्वौजसमौट्टुश्टाभ्यांभिसुडेभ्यांभ्यसुडसिभ्यांभ्यसुडसोसाम्झो-
 स्सुप्” ॥ ‘उकारदयोनुबन्धा इत्यादि’ । तत्र प्रथमैकवचनस्योकार
 एतत्तदोः सु लोपो हल्ङ्याभ्यो दीर्घात्सुतिसीत्यत्र केवलस्य व्यञ्जनस्यो-
 च्चारयितुमशक्यत्वादुच्चारणार्थः, अत्र तु सूत्रे चोकारोपश्लेषाच्छक्यते
 सकारमात्रमुच्चारयितुम्, अनङ् सावित्यत्र विशेषणार्थस्तु न भवति व्या-
 वर्त्यस्याभावात्, न चानङ् सीत्युच्यमाने वर्णनिर्देशे च तदादिविधिसम्भ-
 वात्सप्तमीबहुवचनेपि प्रसङ्गः, सर्वनामस्यानङ्त्वनुवृत्तेः । जसो जकारो-
 स्मिन्नेव सूत्रे ऽसन्दिग्धोच्चारणार्थः, अन्यथा ज्ञोकारस्यावादेशे सन्देहः
 स्यात् किमौकारस्योच्चारणमर्थवित्यस्येति । जसः शीत्यादौ विशेष-
 णार्थस्तु न भवति, असः शीत्युच्यमानेष्यतिप्रसङ्गाभावात्, शसा-
 दीनां सानुबन्धकत्वात् । शसशकार चोऽट्टकारस्यासन्दिग्धोच्चारणार्थः,
 अन्यथा डकारट्टकार इति सन्देहः स्यात्, तस्माच्छस इत्यादौ विशेषण-
 र्थस्तु न भवति जसादीनां सानुबन्धकत्वात् । टा इत्यत्र टकारट्टाडसिङ्-
 सामिनात्स्या इति विशेषणार्थः, अन्यथा सुपां सुलुगित्यादिना विहितस्या-
 कारस्यापि ग्रहणं स्यात् । तदेवमेषां चतुर्णामुकारादय उच्चारणविशेष-
 णार्थाः, इत्संज्ञाप्येषां प्रयोगे श्रवणं मा भूदिति न पुनरित्कार्यं किं चि-
 दस्ति । चोऽट्टकारः सुडिति प्रत्याहारग्रहणार्थः, डेपंभृतिषु डकारो घेडिं-
 तीति विशेषणार्थः । डसेरिकारो युष्मदस्मद्वां डसोशित्यत्र ग्रहणं मा
 भूदित्येवमर्थः । पकारः प्रत्याहारग्रहणार्थ इति । उकारादयोनुबन्धा
 यथायोगमुच्चारणविशेषणार्था इत्यनेनागतार्थत्वादित्युक्तमेवं चोऽट्टकारः
 सुडिति प्रत्याहारार्थ इत्ययिमवन्धनेन भवितव्यम् । क पुनरिमेषं स्वादयो
 भवन्तीत्याह । ‘संख्याकर्मादयश्चेति’ । ‘शास्त्रान्तरेणेति’ । बहुषु बहुव-
 चनं, कर्मेणि द्वितीयेत्यादिना । ‘तेन सहास्यैकवाक्यतेति’ । पूर्वं त्वत्रा-
 न्तरवाक्यभेदापेक्षया शास्त्रान्तरेणेत्युक्तम् आकाङ्क्षायोग्यतावशेन भिन्नप्र-
 रणपठितानामप्येकवाक्यता भवत्येव, प्रकरणभेदेन तु पाठस्तिङादिवि-
 धिनाप्येकवाक्यत्वं यथा स्यादिति । बहुषु बहुवचनमित्यत्र तु भिन्नवा-

अथत्वमाश्रित्योक्तं, व्याप्रातिपत्तिकात्स्वादयो लस्य तिवादय इति बहु-
वचनं विहितं तस्यानेन बहुलं संख्यावाच्यत्वेन विधीयतइति, अव्यये-
भ्यस्तु निःसंख्येभ्यः सामान्यविहिताः स्वादयो विद्यन्तएवेति च, एकवा-
क्यतायां तु विशिष्टएवार्थं कर्मादिसंबन्धिन्येकत्वादौ स्वादीनां विधा-
नात्सामान्यविहितत्वं नोपपद्यते, तस्मादव्ययादाप्सुष इत्यव्ययादुत्पत्त-
स्य सुपो लुग्विधानाल्लिङ्गादव्ययेभ्यो ऽस्मिन्पक्षे स्वाद्युत्पत्तिः । उदाह-
रणानि यथायोगं स्वेस्वे वाक्ये प्रकटीकरिष्यन्ते ॥

“स्त्रियाम्” ॥ ‘व्यापोरनेनैव विधानादिति’ । प्रातिपदिकमा-
त्रमत्र प्रकरणेभिसम्बद्धतइत्यत्रायं हेतुः, प्रकरणापेक्षया चैतदुच्यते, सूत्रा-
न्तरव्यापारसमये तु सूत्रान्तरविहितप्रत्ययान्ता प्रकृतिः सम्भवत्येव । ननु
चात्र प्रकरणे सर्वत्र सति सम्भवे ऽत इति सम्बद्धते, न च व्यावन्तप्रद-
न्त, मुक्तार्थत्वाच्च व्यावन्तात् व्यापोरप्रसङ्गः । सत्यम् । न्यायस्तु निरूप्यते,
चोदयति । ‘स्त्रियामित्युच्यतइति’ । सप्तमीनिर्देशेन कार्यान्तरविधा-
नार्थमनूद्यतइत्यर्थः । ततः किमित्याह । ‘केयं स्त्री नामेति’ । इह
शास्त्रे स्त्रिया अपरिभाषितत्वाल्लौकिकस्त्रीयहणे च खट्वादावव्याप्तिप्र-
सङ्गात्प्रसिद्धवदनुवादेनोपपन्न इत्यर्थः । स्वस्त्वस्य च जिज्ञासितत्वात्प्रथमा-
न्तेन प्रश्नः, कस्यां स्त्रियामिति तूच्यमाने विशेषविषयः प्रश्नः स्यात्,
स्त्रीयहणं च प्रसङ्गेन पुंस्त्वपुंसकयोरपि प्रदर्शनार्थं, मत एवात्तरे सामान्य-
विशेषाः स्त्रीत्वादय इति त्रयाणां स्वरूपं दर्शितं, मेवं च प्रथमोपनिपा-
तिनि द्वस्त्वो नपुंसकइत्यत्र लिङ्गस्वरूपनिरूपणमुचितं तथा तु न कृतमि-
त्येव, तत्र लौकिकानां लक्षणम्

स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषः स्मृतः ।

उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम् ॥

इति । भूमादौ मतुप्, तथैव लोमश इति शः, स्तनकेशवत्त्वं च प्र-
सिद्धत्वादव्ययापि कुमार्यादिगतस्य स्त्रीप्रतिपत्तिहेतोरुपलक्षणं, लोमशत्वं
च पुंविज्ञानहेतोः कुमारादिगतस्य, उभयोरपि स्त्रीपुंसयोर्दन्तरं सदृशं

स्तनलोमाद्युभयव्यञ्जनं तवपुंसकमित्यर्थः, तेनाव्ययाख्यातार्थस्य स्त्रीपुं-
 सत्वाभावेऽपि नपुंसकत्वं न भवति, अन्यथा तदभावइत्येतावत्युक्ते स्या-
 त्प्रसङ्गः, तदभावइत्यनेन कुकुटमपूर्वादेः स्त्रीपुंससमुदायरूपस्य द्वन्द्व-
 र्थस्य नपुंसकत्वं न भवति, भवति हि समुदायः समुदायिनः सदृश इति
 स्यात्प्रसङ्गः, नायं प्रसङ्गः । परवल्लिङ्गमित्यनेन समुदायस्य परवल्लिङ्गा-
 तिदेशात्, सत्यम् । इदं तु वस्तुस्वरूपनिरूपणपरं द्रष्टव्यं, तदनेन स्तन-
 केशादिसम्बन्धः, स्तनादय एव वा विशिष्टसंस्थानास्तदुपव्यञ्जना वा
 ज्ञातयः स्त्रीत्वादय इत्युक्तं भवति, अत्र पक्षे भुक्तं टाप् प्रसज्येत, भुक्तं
 स्त्रीवेषधारी नटस्तस्य स्तनकेशसम्बन्ध उपलभ्यते, खरकुट्यादीनां च लोम-
 शत्वात्पुंसत्वे सति खरकुटीः पश्येत्यत्र नत्वं प्राप्नोति, खरकुटी नापितृ-
 हमुच्यते । ननु च स्वाभाविकपरिणामशालिभिः स्तनादिभिरत्र सम्बन्धो
 विवक्षितो न यथा कथं चित्, स्तनादि च प्रसिद्धस्यान्यस्याप्युपलक्षणमुक्तं
 तत्कुतोऽयं प्रसङ्गः, एवं तर्हि खट्वावृत्तौ न सिद्ध्यतः, खट्वावृत्तादीनां स्तनलो-
 माद्यभावात् । स्यादेतत् । यथा वस्त्रान्तर्हितानि द्रव्याणि नोपलभ्यन्ते
 तद्वत्खट्वावृत्तयोः सदेव लिङ्गं नोपलभ्यतइति, तत्र । वस्त्रान्तर्हितानि द्रव्या-
 णि वस्त्रापायउपलभ्यन्ते खट्वावृत्तयोस्तिलशस्तत्त्वणोऽपि लिङ्गं नोपलभ्यते,
 यथा तर्ह्यदित्यगतिः सती प्रत्यक्षेण नोपलभ्यते देशान्तरप्राप्या त्वनुमी-
 यते, तथा खट्वावृत्तयोरपि सदेव लिङ्गं सूक्ष्मत्वाच्चोपलभ्यते, सतामपि हि
 भावानां षड्विः प्रकारैरनुपलब्धिर्भवति, अतिसचिकर्षाद् यथा स्वचतुर्ग-
 त्याञ्जनादेः, अतिविप्रकर्षाद्व्योढीनस्य शकुनेः, मूर्तान्तर्द्वानाद्याया कुड्या-
 दिव्यवहितस्य सुवर्णादेः, अन्यकारावृत्त्याद्याथान्यकाराक्रान्तस्य घटादेः,
 इन्द्रियदौर्बल्यात् तिमिराद्युपधाते चलुरादेः, अतिप्रमादात्, प्रमादोऽन-
 वधानता, विषयान्तरव्यासक्तचित्तो हि सचिह्नमप्यर्थं नोपलभ्यते,
 सौहृद्यं त्विन्द्रियदौर्बल्यएवान्तर्भूतं, दिव्यचतुःश्रोत्रो हि सूक्ष्ममप्यर्थमुपल-
 भते, एवं समानाभिहारोऽपि तत्रैवान्तर्भूतः, तद्वथा माषराणो माषः प्रसि-
 प्तः पृथग्नोपलभ्यते, एवमभिभवोऽपि, तद्वथा, सौरीभिः प्रभाभिरभिभूतानि
 नक्षत्राणि दिवा नोपलभ्यन्ते । किं पुनरेतद्वचसीयते खट्वावृत्तयोः सदेव

लिङ्गं नोपलभ्यतइति, टावादेस्तत्कृतस्यानन्यकार्यस्य दर्शनात्, यद्येवमि-
तरेतराशयं प्राप्नोति लिङ्गावगमाट्टावादिशब्दप्रयोगस्तद्योगाल्लिङ्गावगति-
रिति, इन्द्रियदौर्बल्यं कदा चिदुपलभ्यस्य कदा चिदनुपलभ्ये कारणं शक्य-
मभिधातुं, खट्वादिषु च लिङ्गस्य कदा चिदप्यनुपलभ्याल्लिङ्गविविक्तखट्वा-
दिवस्तुयाहिणा प्रत्ययेण लिङ्गाभावनिश्वयातद्विरुद्धमनुमानं नोदेतुमर्हति,
नहि शक्यते वक्तुं भित्तु एहं गजवद् देशत्वाद्गजशालावत्, प्रत्ययेणेन्द्रियदौ-
र्बल्यात्तु गजो नोपलभ्यतइति, तस्मादसदेव लिङ्गं शब्दप्रयोगमहिम्ना
खट्वादिषु प्रतीयते, भवत्वैवं श्रातुः प्रतीतिः, यत्त्वसौ प्रयोक्ता स केन
लिङ्गमवगम्य तदनुरूपं शब्दं प्रयुङ्क्ते, किं च कुमार्यर्थः कुमारी वस्त्विति
कुमार्यादिष्वर्थवस्तुशब्दयोः पुनपुंसकयोरनुपपत्तिः, भाष्ये तु

आविर्भावस्तिरोभावः स्थितिश्चेत्यनपायिनः ।

धर्मा मूर्तिर्गु सर्वेषु लिङ्गत्वेनानुदर्शिताः ॥

आविर्भाव उपवयः पुंस्त्वं, तिरोभावो उपवयः स्त्रीत्वम्, अन्तरा-
लावस्या स्थितिर्नपुंसकत्वमित्यर्थः । कस्य पुनराविर्भावादिकं लिङ्गं
सत्त्वरजस्तमसां गुणानां तत्परिणामरूपाणां च तदात्मकानां शब्दस्पर्श-
रूपरसगन्धानां, शब्दादिसङ्घातरूपाश्च सर्वा मूर्तयः प्रतिलक्षणपरिणामस्व-
भावाश्च सत्त्वादयो गुणा न स्वस्मिन्वात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठन्ते, एवं
शब्दादय आकाशादयो घटादयश्च । उक्तञ्च

सर्वमूर्त्यात्मभूतानां शब्दादीनां गणोगणे ।

त्रयः सत्त्वादिधर्मास्ते सर्वेव समवस्थिताः ॥

इति ।

कथितोदकवज्जेषामन्वस्यितवृत्तिता ।

अजस्रं सर्वभावानां भाष्यएवोपवर्णिता ॥

इति च । तथा ।

रूपस्य चात्ममात्राणां शुक्लादीनां प्रतिलक्षणम् ।

का चित्प्रतीयते का चित्कथं चिदभिधृते ॥

इति ।

प्रवृत्तिमन्तः सर्वं हि तिसृभिरुच प्रवृत्तिभिः ।

सततं न वियुज्यन्ते वाचरचैवात्र सम्भवः ॥

इति च । टावाद्यन्तः शब्द एवैता अवस्था गोचरयतीत्यर्थः ।

पुरुषो यद्व्यप्यपरिणामी तथापि

अचेतनेषु सङ्क्रान्तं चैतन्यमिव दृश्यते ।

प्रतिबिम्बकधर्मेण यत्तद्वाचो निबन्धनम् ॥

ततश्च ।

यश्चाप्रवृत्तिधर्मोऽर्थश्चितिरूपेण एह्यते ।

अनुयातीव सौम्येषां प्रवृत्तिर्विष्वगाश्रया ॥

सामान्यमपि गोत्वादि व्यक्तेरव्यतिरेकतः ।

प्रवृत्तिधर्मं तद्द्वारा शशशङ्कुः दिवातु तु ॥

तस्मादुक्तपदार्थस्य सम्भवात्सिङ्गयोगिता ।

प्रवृत्तेरपि विद्यन्ते तिस्रो ह्येताः प्रवृत्तयः ॥

पुचपुंसकता स्त्रीत्वं तेन स्यादन्यलिङ्गता ।

तदेवं सर्वपदार्थव्यापित्वादुपचयापचयान्तरालावस्था स्त्रीणि लिङ्गानि, एवं च नतत्रे तारका तिष्ठः, कुमार्यर्थो वस्तु इति एकस्याप्यर्थस्य नानालिङ्गयोग उपपद्यते, आविर्भावादित्यस्यापि गुणभेदेन तस्मिन्नेवार्थे सर्वत्र सम्भवात् । न चैवं तद्वृत्तेः सर्वस्यैव शब्दन्य त्रिलिङ्गता प्रसङ्गः, न ह्यस्ति नियमो यः शब्दो यत्रार्थं पर्यवस्यति तत्र विद्यमानः सर्व एवाकारस्तेन शब्देनाभिधातव्य इति किं तु य आकारोभिधीयते तेन सता भवितव्यमित्येतावत् । तद्वया तत्ता युवा कृष्णः कामुक इति तत्तादि-शब्दानामेकार्थपर्यवसितानामपि व्यवस्थित एवाकारो वाच्यः, तथा लिङ्गेऽपि द्रष्टव्यम्, उक्तं च,

सन्निधाने पदार्थानां किं चिदेव प्रवर्तकम् ।

यथा तत्तादिशब्दानां लिङ्गेषु नियमस्तथा ॥

इति । उपवीयते कुमारीत्यत्रापि कुमारीशब्दः स्वमहिम्ना कस्य चिदुर्मैत्यापचयमेवाह, शब्दान्तरप्रयोगात्तु धर्मान्तरस्योपचयः प्रतीयते, एवं

लीयते वृत्त इत्यत्रापचयः, तदेवं सर्वमनाकुलमिदं दर्शनम् । वृत्तिकारस्तु लौकिकानामेवं प्रतिपत्तेरभावत्तत्प्रतिपत्त्यनुगुणं पक्षं दर्शयति । 'सामान्यविशेषा इति' । कानि चित्सामान्यानीत्यर्थः । यद्वा सत्ताव्यतिरिक्तेषु सामान्येषु सामान्यविशेषशब्दो रूढः, तिस्रोऽवान्तरजातय इत्यर्थः ।
उक्तं च

तिस्रो जातय एवैताः केषां चित्समवस्थिताः ।

अविरुद्धा विरुद्धाभिर्गोमहिष्यादिजातिभिः ॥

हस्तिन्यां वडवायां च स्त्रीत्वबुद्धेः समन्वयः ।

अतस्तां जातिमिच्छन्ति द्रव्यादिसमवायिनीम् ॥

इति । ननु चैषां त्रयाणामपि सामान्यविशेषाणां सर्वार्थेषु सद्भावोऽभ्युपगन्तव्यो, न गोत्वादिवत्कतिपयेष्वेवार्थेषु, कथमन्यथार्थव्यक्तिवस्त्वादिशब्दानां भिन्नलिङ्गानामेकस्मिन्नर्थे प्रयोगः स्यात्, ततश्च सर्वत्र त्रिलिङ्गप्रतिभासप्रसङ्ग इत्यत आह । 'बहुप्रकारव्यक्तय इति' । व्यञ्ज्यन्ते सामान्यविशेषा आभिरिति व्यक्तय आश्रयाः, एतदुक्तं भवति । विचित्रत्वादाश्रयाणां व्यञ्जकानां कश्चिदाश्रयः कस्य चित्सामान्यविशेषस्य व्यञ्जको न सर्वः सर्वस्येति, तत्र चेतनेषु स्तनादिमती व्यक्तिः स्त्रीत्वस्य व्यञ्जिका, लोमशत्वादिमती पुंस्त्वस्य, उभयव्यञ्जना नपुंसकत्वस्य, अचेतनेषु कथं, नहि तत्र किं चिदपि लिङ्गं व्यञ्ज्यते, तथा चेतनेष्वर्थव्यक्तिवत्त्वादिशब्दानां भिन्नलिङ्गानामप्यनुपपत्तिः, दारशब्दस्य च पुलिङ्गस्य भार्यायामनुपपत्तिरत आह । 'क्व चिदाश्रयविशेषाभावादिति' । तदभिव्यञ्जनसमर्थ आश्रयविशेषः, तत्राचेतनेषु सर्वत्रोपदेशादेवाभिव्यक्तिः, उपदेशः पुनर्लिङ्गानुशासनादिषु । अत्रैव दृष्टान्तमाह । 'यथा ब्राह्मणत्वादय इति' । ब्राह्मणक्षत्रियादिव्यक्तीनामत्यन्तसादृश्यादुपदेशादेव ब्राह्मणत्वादीनामभिव्यक्तिर्भवति नो खलु ब्राह्मणक्षत्रिययोः पुरोषस्थितयोरयं ब्राह्मणोयं क्षत्रिय इति प्रागेवोपदेशात्प्रत्यय उदेति । यथा गवाश्वव्यन्तयोरभावे शशविषाणादावप्युत्तरपदार्थद्वारकः सामान्ययोगः, सामान्यं जातिः, स्त्रीत्वं स्त्रीता पुंस्त्वं पुंस्तेत्यादौ सामान्येपि

सामान्यान्तरस्य सद्भावो यथा गोत्वादौ सत्तासामान्यस्य, नह्यस्माकं
वैशेषिकाणामिव निःसामान्यानि सामान्यानि, स्त्रीशब्दोपशब्दादि-
शब्दवद्गुणमात्रे गुणिनि च वर्तते, तत्र यदा गुणमात्रे स्त्रीशब्दो वर्तते
तदा द्रव्यवाचिनः प्रातिपदिकात्स्त्रीत्वे ऽभिधेये टाबादयो भवन्तीति
स्त्रीत्वं प्रत्ययार्थ इति पक्षो भवति, यदा तु स्त्रीत्वयुक्तं द्रव्यं स्त्रीशब्दे-
नोच्यते तदा परं पक्षद्वयं सम्भवति स्त्रीत्वमुपलक्षणं विशेषणं चेति,
तत्राद्ये स्त्रीत्वोपलक्षितद्रव्यवाचिनः प्रातिपदिकाट्टाबादय इति, अयं
स्त्रीसमानाधिकरणादिति पक्षो भवति, द्वितीये तु स्त्रीत्वयुक्तद्रव्यवाचि-
नोद्गीकृतस्त्रीत्वात्प्रातिपदिकादिति प्रकृत्यर्थविशेषणं स्त्रीत्वमिति पक्षो
भवति, तत्र स्त्रीसमानाधिकरणादिति चेद् भूतादिष्वतिप्रसङ्गः, भूतमियं
ब्राह्मणी प्रधानमियं ब्राह्मणी आवपनमियमुष्टिकेति, उभयोस्तु पक्षयोर्नैव
दोषः, कथं, भूतादयः चैतन्यप्राधान्यसम्भवनवद्वृत्तयो न तु स्त्रीत्वाद्गी-
कारेण वर्तन्ते, तदेवमत्र पक्षे दोषदर्शनादितरयोरन्यतरदाश्रयणीयमि-
त्याह । 'स्त्रीत्वं चेति' । 'उभयथापि युज्यतइति' । ननु प्रत्ययार्थपक्षे
द्विवचनबहुवचनानेकप्रत्ययानुपपत्तिः, कथं, मेकोयमर्थः स्त्रीत्वं नाम तदेव
च प्रकृत्यर्थोपसर्जनं प्रत्ययेनाभिधीयते तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति,
अनेकरथ प्रत्ययो नोपपद्यते गार्धायणी कारीरगन्ध्या कालितरेति, कथं,
मेकोयमर्थः स्त्रीत्वं नाम तस्यैकेनोक्तत्वाद्वितीयः प्रत्ययो न प्राप्नोति
उक्तार्थानामप्रयोग इति, स्त्रीशब्दे चेकारो न प्राप्नोति, संस्थाने स्या-
यतेर्द्ध्विति ङट्प्रत्ययान्तेन स्त्रीशब्देनोक्तत्वात् संस्थानं स्त्रीत्वं, सामा-
नाधिकरण्यं च न स्यात् कुमारी देवदत्तेति, स्वस्वप्रकृत्यर्थावच्छिन्नयोः
स्त्रीत्वयोः प्राधान्येनाभिधानात् तत्र व्यतिरेकनिबन्धा षष्ठी प्राप्नोति,
कुतः, न तावदन्योन्यतः, परस्परं गुणगुणिभावाभावात्, नापि स्त्रीप्रत्य-
यप्रकृतेः टाबादिभिर्बाधितत्वात्, यत्र तर्हि प्रतियोगिनि स्त्रीप्रत्ययः
प्रतिषिध्यते तत्र षष्ठी प्राप्नोति पञ्च ब्राह्मण्यः स्वसाभिरूपेति, पदान्तरे
तु द्वयोरपि द्रव्यनिष्ठत्वाद्वात्यतिरेकाभावः सामानाधिकरण्यं च भवति,
द्रव्यस्य चानेकत्वाद्विवचनबहुवचने अपि युक्ते, यथैव च प्रातिपदिकेनो-

तेपि स्त्रीत्वे टावाद्यो भवन्ति, तथानेकोपि प्रत्ययो नानुपपन्नः, तद्द्यो-
तको हि तदा नानाप्रत्ययः, प्रदीपादेश्वानेकस्यापि द्योतकत्वं दृष्टं,
प्रत्ययार्थपक्षेपि न दोषः, यद्यपि स्त्रीत्वमात्रे वाच्ये प्रत्ययः क्रियते
तथापि स्त्रीत्वतदाश्रय्येः भेदविवक्षया स्वाभाविकत्वाद्वा गुणप्रधानभा-
वस्य द्वयोरपि दृष्टत्वेन सामानाधिकरण्यं वचनभेदश्च भविष्यति, गार्ग्या-
यणीत्यादौ च टाभ्यामेव स्त्रीत्वमभिधातुं शक्यते नैकेन स्वभावात् ।
यद्वा ष्स्य पित्करणसामर्थ्यान्हीप् सिट्, ष्यङि यङ्स्वाच्चिति वचनसा-
मर्थ्याच्चाच् भविष्यति, तथाहि । अत्र यङ्ष्यङोः सामान्यग्रहणाय तद्वि-
घाताय च ष्यङोनुबन्धद्वयं कृतं, कालितरेत्यत्रान्यः प्रकर्षयुक्तोऽन्यस्वाप्रकर्ष-
युक्तस्तत्रावस्याभेदादेक एवायौ भिद्यत इति प्रकर्षयुक्तस्यानभिहितं स्त्रीत्व-
मिति तदभिधानाय टावपि भविष्यति, स्त्रीशब्देपि स्त्रियामित्यस्मादेव
निपातनादीकारः सिट् इति सुष्ठुक्तमुभयथापि युज्यत इति ॥

“अजादयतृष्ठाप्” ॥ ‘अदन्ताच्चेति’ । अकारान्तादित्यर्थः ।
स्वरूपग्रहणं तु न भवति, अच्छब्दान्तात् नीतत् परीतत् कलिङ्गदि-
त्यादेः स्त्रीलिङ्गादिति, तदाश्चाविख्यासायामित्यादेर्निर्देशात् । ‘पकारः
सामान्यग्रहणार्थ इति’ । ह्याप्प्रातिपदिकादित्यादौ, पकारानुरोधस्तु
टाव्हापोः स्वरार्थः । ‘टकारः सामान्यग्रहणाविघातार्थ इति’ । अन्यथै-
कानुबन्धत्वादस्यैव ग्रहणं स्याच्च तु डाप्तापोः । ‘खट्वेति’ । कथं पुन-
रत्राकारान्ता प्रकृतिरवधायते, यावता नित्यमेवायमावन्तः स्त्रियां वर्तन्ते
शास्त्रात्ययेणाच्च, शाकटायनदर्शने हि सर्वगमेव व्युत्पत्तिः, पञ्चभिः
खट्वाभिः क्रीतः पञ्चखट्वा इत्यादौ स्त्रीप्रत्यये लुप्ते प्रयोगश्चाकारान्तत्वं
दृश्यते । ‘शुभंवाः क्रीलालपा इति’ । अन्येभ्योपि दृश्यन्त इति विच्,
कः पुनरत्र टापि सति दोष इत्याह । ‘हल्प्राबुध्य इति’ । ‘मुनेापः स्या-
दिति’ । ‘क्व चिज्जातिलक्षण इति’ । गणपाठावसरे विभागं दर्शयिष्यति
हलन्तानां त्वयादिः । ‘अजादियहणमिति’ । प्रकृतस्य प्रथमान्तस्यान्वया-
सम्भवात्तदयमजादियहणमिति शेषः । ‘अमहत्पूर्वेति’ । महच्छब्दस्या-
नुकरणत्वाल्लौकिकार्याभिधायित्वाभावादान्महत इत्यात्वं न भवति ।

‘पुंयोगे तु ङीपैवेति’ । जातियहणस्य प्रयोजनमाह । ननु पुंयोगे सोय-
मित्यभिसंबन्धात्परशब्दः परत्र वर्ततइति गौणत्वादेव न भविष्यति,
तस्मात्सुखप्रतिपत्त्यर्थं जातिपहणम् । अमहत्यूर्वैत्यस्यार्थमाह । ‘मह-
त्यूर्वैत्येति’ । अत्रापि जातिरिति संबद्ध्यते, इह प्रतिषेधो माभूत् महती
शूद्रा महाशूद्रेति, नह्यत्र महत्यूर्वैः समुदायो जातिवचनः, क तर्हि
प्रतिषेधः, यत्र समुदायो जातौ वर्तते, तदिदं दर्शितम् । ‘महाशूद्रशब्दो
ह्याभीरजातिवचन इति’ । यद्येवं समुदाये जातिवचने गौरवरा-
दिवदवयवार्थाभावाद्युत्पत्तिमात्रं क्रियते, तत्रावयवार्थस्य स्त्रीत्वस्याविव-
चितत्वात् पुंसि समासे कृते टापः प्रसङ्ग इति तत्रामहत्यूर्वैति प्रति-
षेधः सार्थकः, ततः किममहत्यूर्वैत्यत्र जातिरिति न संबन्धनीयं, कथं
महती शूद्रा महाशूद्रेत्यत्रान्तरङ्गत्वाद्यापि कृते पश्चात्सुप्, सुबन्तस्य
समासः, ततश्चाभिनिर्वृत्तत्वाद्यापः प्रतिषेधस्याप्रसङ्गः, सत्यं, विस्पष्टा-
र्थमेवात्रापि जातिरिति सम्बध्यते । ननु च शूद्रशब्दः पठ्यते, कः प्रसङ्गो
यन्महाशूद्रशब्दात्स्यादत आह । ‘तदन्तविधिनेति’ । ‘अतिधीवरी
अतिपीवरीति’ । दधातेः पिबतेश्चातो मनिन्कनिञ्चनिपश्चेति कनिपि
कृते घुमास्यादिसूत्रेणेत्यं, धीवानमतिक्रान्ता पीवानमतिक्रान्तेति प्रादि-
समासः, अत्र वनो र चेति ङीप् भवतः, असति तु जापने वन इति
प्रत्यययहणमथापि कृद्वहणं सर्वथातिक्रान्तप्रधाने समासे न स्यात् ।
‘अतिभवती अतिमहतीति’ । उगितश्चेत्यत्रोगिदित्युगित्प्रातिपदिक-
स्यैव यहणमित्यङ्गीकृत्येदं प्रयोजनं दर्शितं, तत्र तु वक्ष्यति उगिदिति
प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयहणं तेन यहणवता प्रातिपदिकेनेति निषे-
धःभावात्तदन्तविधिरिति, यदाहोगिदस्य सम्भवति यथाकथं चिदिति
तदन्तात्प्रातिपदिकादिति च । अतिमहतीत्यत्र शतृवद्वावाद्वाद्यादि-
कादुगित्तत्वेणो ङीप्, के चिद्वीरादिपाठाद् ङीपं वर्णयन्ति, तदयुक्तं,
मनुपसर्जनाधिकारात् । किं च गौरादिपाठस्य प्रयोजनमपि न पश्या-
मः । ननु च महतीशब्दोन्तोदात्त इष्यते, सत्यं, शतुरनुम इत्यत्र नञ-
आद्युदात्तस्य बृहन्महतीरूपसंख्यानमित्यनेनैव सिद्धं, विभक्त्युदात्तार्थं

तदिति चेत् तदेव डीबुदात्तार्थमपि भविष्यति, अतिमहतीत्यादौ च डीबभावस्योक्तत्वात् डीबुदात्तार्थमप्युपसंख्यानमेष्टव्यं, यदि तदन्तविधिर्ज्ञायते पञ्चानामजानां समाहारः पञ्चात्री द्विगोरपि टाप् प्राप्नोति । अत्राहुः । अजाद्व्यत इति षष्ठी अजादीनामजन्तानां च या स्त्री तद्वाच्येयं यत् स्त्रीत्वं समवेतं तत्र टाडिति, प्रत्यासत्त्या च स्त्रीत्वविशेषोपपत्तयानामेव प्रकृतित्वं विज्ञायतदिति मत्वा वृत्तिकारेणाक्तम् अजादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योदन्ताच्चेति, न च पञ्चात्रीत्यत्राजार्थं समवेतं स्त्रीत्वं किं तर्हि समाहारे, एवं चामहत्पूर्वेति प्रतिषेधः शक्योक्तुं, नहि महाशूद्रीत्यत्र शूद्वार्थगतं स्त्रीत्वं, तदन्तविधिस्त्वनुपसर्जनादित्यत्र ज्ञापयिष्यते । ‘सत्प्राक्काण्डेति’ । पाककर्णेत्यत्र वार्तिकं सदच्काण्डप्रान्तगतैकेभ्यः पुष्यात्प्रतिषेध इति, तत्रैव भाष्यं प्राक्पुष्या च प्रत्यक्पुष्या चेति, तस्मादत्रापि प्राक्शब्दो न पठनीयः सदच्काण्डेत्येव पठनीयम् ॥

“स्त्रेभ्यो डीप्” ॥ ‘ङकारः सामान्यग्रहणार्थ इति’ । ड्याप् प्रातिपदिकादित्यादौ, पकारः सामान्यग्रहणाविधात्तार्थ इति तु पूर्वानुसारेण गम्यमानत्वाच्चोक्तम्, अत्रापि पकारानुरोधेनूदात्तार्थः ॥

“उगितश्च” ॥ ‘यथाकथं चिदिति’ । यदि वर्ण उगित् संभवति यदि वा प्रत्ययो ऽद्यापि प्रातिपदिकं सर्वथा यत्रैवामन्यतमः प्रकारः संभवतीत्येष यथाकथंचिदित्यस्यार्थः । एतदेव स्पष्टयति । ‘तदुगिच्छद्भूपमिति’ । प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोः शब्दरूपमन्यपदार्थः, न प्रातिपदिकमेव नापि प्रत्यय एवेत्यर्थः । तत्रोगिता प्रातिपदिकस्य विशेषणात्तदन्तविधिर्भवतीत्याह । ‘तदन्तादिति’ । ‘पचन्तीति’ । अत्र शतृप्रत्यय उगित् तदन्तं प्रातिपदिकम् अतिभवती अतिमहतीत्यत्रापि भवति, ग्रहणवता प्रातिपदिकेनेत्ययं तु प्रतिषेधो यत्र सूत्रोपात्तं प्रातिपदिकस्यासाधारणं रूपं तत्रैव भवतीत्यत्रापि व्यपदेशिवद्भावेन भवति, व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेनेत्ययं तु निषेधः प्रातिपदिकस्यैवासाधारणरूपग्रहणे, अतिगोमतीत्यत्रापि भवति, प्रत्ययग्रहणपरिभाषा तु प्रत्य-

यस्येवासाधारणरूपग्रहणे भवति । 'धातोस्तूगितः प्रतिषेध इति' ।
 वक्तव्य इति शेषः, स तर्हि वक्तव्यः, न वक्तव्यः । उगितचामित्यत्रोगि-
 त्वादेव सिद्धेऽश्वतियहणं नियमार्थमिह शास्त्रे उगिता यत्कार्यं विधी-
 यते तद्वातायंदि भवति अश्वतेरेवेति, कार्यमात्रं नियम्यते न नुमा-
 गम एव, अधातुग्रहणं चाधातुपूर्वस्यापि नुमर्णमिति तत्रैव वक्ष्यते ।
 अपर आह, उगितश्चेति योयं चशब्दः सोऽश्वतेर्लुप्तनकारस्यानुकरणं,
 विभक्तेश्च सुपां सुलुगिति लुक्, भाविनं चाकारलोपमाश्रित्य चेति नि-
 र्द्देशः कृतः, ततश्चाश्वतियहणं नियमार्थमकारनकारलोपयोश्चात-
 न्त्वत्वाद्वाञ्चेः पूजायामिति लोपनिषेधविषयेपि ङीष् भवति, प्राञ्ची
 प्रत्यञ्ची ब्राह्मणीति । 'उप्रासत्पर्योध्यदिति' । कृप् चेत्यचानयोर्व्यु-
 त्पत्तिः कृता ॥

“वनो र च” ॥ वन इति कनिष्ठवनिष्ठवनिष्ठां प्रत्ययानां सामा-
 न्येन ग्रहणं, न वन प्रण संभक्तौ, वनु यावनइति धात्वोर्विजन्तयोः,
 कृतः, प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति, अत एव शुनो निष्क्रान्ता
 युवानमतिक्रान्ता निःशुनी अतियूनीत्यत्रापि न भवति, अनर्थकत्वाद्वा ।
 'शर्वरीति' । श हिंसायाम्, अन्येभ्योपि दृश्यन्तइति वनिष् । 'परलोक्-
 दृश्वरीति' । दृशेः कनिष् । 'वनो न हश् इति' । विहितविशेषणं हश्-
 ग्रहणं हशन्ताद्वातायौ वन्विहितस्तदन्तात्प्रातिपदिकान् ङीष्वा न भवत
 इत्यर्थः, तेन शर्वरीत्यत्र प्रतिषेधाभावः, तथा ओण् अपनयने वनिषि
 ष्विद्वनोरनुनासिकस्यादित्वात्वे अवावन्नित्यत्र संप्रति हश्
 वत्त्वाभावोपि हशन्ताद्विहितत्वात् प्रतिषेधो भवत्येव अवावा ब्राह्म-
 णीति, एष एव स्थितः सिद्धान्तः । बहुलं छन्दसि ङीष्वा वक्तव्यौ । यज्व-
 रीतिपि । प्रईरिशबोस्तुष्ट च, प्रेत्वंरी ॥

“पादोऽन्यतरस्याम्” ॥ 'पादिति कृतसमासान्तः पादशब्दे
 निर्दिश्यतइति' । उत्तरसूत्रे च्च्यभिधेयायां तस्यैव संभवात्, तेन पाद-
 यतेः कृत्वन्तस्य ग्रहणं न भवति । 'द्विपदीति' । द्वौ पादावस्या इति
 बहुव्रीहौ संख्यासुपूर्वस्येत्यकारलोपे पादः पदिति पद्मावः ॥

“टावृचि” ॥ ‘स्त्रीत्वभिधेयनिर्देश इति’ ॥ व्याप्तेः, विषयनिर्देशे हि ऋधेदविषयएव हि प्रयोगे स्थावात्यत्र ॥

“न षट्स्यसादिभ्यः” ॥ टावृचीति पादन्ताद्विहितस्य टापोच्चाप-सङ्गात्तदनन्तरस्य ङीपोऽयं प्रतिषेध इत्याशङ्कामपनयति । ‘यो यत इति’ । तत्र सर्वेभ्य एव ङीप् प्राप्नोति, टाप् नलोपे सत्यकारान्तता-यामुपजातायां षड्भ्य एव, यो यः प्राप्त इति तु युक्तः पाठः, अन्यथा स ततो न भवतीति वाच्यं स्यात्, व्याप्तिश्च न गम्येत । ‘पञ्च ब्राह्मण्य-इति’ । ननु चात्र ब्राह्मणीशब्दसामानाधिकरण्यात् स्त्रीत्वावगतिः, संख्याशब्दस्तु स्वमहिम्ना भेदगणनमाह । तथाहि । पञ्चेत्युक्ते नानात्व-मात्रं द्रव्यस्य गम्यते न लिङ्गविशेषः, तथा च लिङ्गानुशासनेषु ण्यान्ता संख्येत्यलिङ्गत्वमुक्तं, यद्येवमेका द्वे बहू इत्यत्रापि प्रत्ययो न स्यात्, संख्याशब्दत्वेन भेदगणनामात्रस्य शब्दार्थत्वात् । अथ तत्र स्त्रीत्वमपि शब्दार्थः, पञ्चादिष्वपि स्यात्, वक्तव्यो वा विशेषः, सति तस्मिन् प्रतिषेधे नान्तरेणानुप्रयोगं पञ्चेत्यादौ स्त्रीत्वाद्वाभिव्यक्तिरिति लिङ्गानु-शासनेष्वलिङ्गत्वमुक्तमसति तु प्रतिषेधे पञ्चादिभ्यः स्त्रीप्रत्ययो न भवति, एकादिभ्यस्तु भवतीति न शास्त्रैकशरणः प्रतिपत्तुमर्हति । ननु विभक्तौ परतः त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृभावः, तत्र संनिपातपरिभा-षयैव ङीवभावः सिद्धस्तत्किं तिसृचतसृशब्दयोः स्वसादिपाठेन । ज्ञाप-नायै तु । एतज् ज्ञापयति अनित्या संनिपातपरिभाषेति, तेन त्यदाद्यत्वे कृते टाव् भवति या सा इमे द्वे इति, ङीपोनन्तरस्यायं प्रतिषेधो युक्त इत्याश्रित्य चोदयति । ‘षट्संज्ञानामिति’ । ‘कस्माच्च स्यादिति’ । अत इति हि प्राप्नोति, असिद्धौ नलोपस्तस्यासिद्धत्वाच्चेतददन्तं, परिगणितेषु कार्येषु नलोपो ऽसिद्धो भवति, नलोपः सुप्स्वरेत्यस्य नियमार्थत्वात्, नेदं तत्र परिगण्यते, इदमपि तत्र परिगण्यते, कथं, सुब्रिति न सप्तमी-बहुवचनेन प्रत्याहारः किं तर्हि यद्वृत्ताविति चापः पकारेण, ततश्च टापोपि प्रत्याहारेन्तर्भावात्तद्विधिरपि सुब्रविधिरेवेति, तदेतदाह । ‘प्रत्या-हाराच्चापेति’ । न स्यादित्यनुबद्धः, कस्माच्च स्यादिति प्रश्नः । चापा

प्रत्याहाराच्च स्यादिति परिहारः । इदं चाचार्यदेशीयस्य वचनम्, आचार्यसिद्धान्तं दर्शयितुमेतद् दूषयति । 'सिद्धं दोषस्त्वित्येति' । सत्यं सिद्धमिदं चापा प्रत्याहारे, इत्थं तु दोषो भवति, बहूनि चर्माण्यस्याः बहुचर्मिकेति, कथं तत्र सुबुविधिरिति सर्वविभक्त्यन्तावयवः समास आश्रितः, सुपो विधिः सुपि विधिरिति, ततश्च यथा राज्ञ्यामित्यत्र सुपि चेति दीर्घत्वं न भवति तथा टापि सुपि विधीयमानमित्वमपि सुबुविधिरिति तत्र कर्त्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वात्कात् पूर्वाकारो न भवतीतीत्यं न स्यादित्यर्थः । सिद्धान्तमाह । 'तस्माच्चोभाषिति' । स्त्रियामित्यर्थमात्रमपेक्ष्य तत्र यदुक्तं तत्र भवतीत्येवं डीप्टापाबुभावपि प्रतिषेध्यावित्यर्थः । ननु च सङ्गत्यतिषेधस्य प्रवृत्तिः, स च स्वप्रवृत्तिसमये यस्य प्रसङ्गस्तमेव प्रतिषेधति, ततश्च पूर्वं डीपि प्रतिषिद्धे नलोपे च कृते पश्चात्प्राप्नुवतश्चापः कथं प्रतिषेधः, आत्माश्रयो हि स्यात् स्वप्रवृत्तिसमये स्वप्रवृत्तिरिति, तस्मात्तन्नावृत्त्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणेन द्विरस्य प्रवृत्तिः, तत्र द्वितीयया प्रवृत्त्या टापः प्रतिषेधः ॥

“मनः” ॥ ‘अनिनस्मन् ग्रहणानीति’ । अन् इन् अस् मन् इत्येतेषां ग्रहणे अर्थवत्परिभाषा न व्याप्तिरिति, तेनैवामनर्थकानामपि ग्रहणं भवति, एभिश्चार्यैवद्विरनर्थकैश्च तदन्तविधिर्भवतीत्यर्थः, सीमन्तशब्दो व्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्, अतिक्रान्ता महिमानमतिमहिमा अत्रापीमनिच एवार्थवत्त्वं न तु मनः ॥

“अनो बहुव्रीहेः” ॥ ‘अनुपधालोपी बहुव्रीहेरिहोदहरणमिति’ । कुत एतदित्याह । ‘उपधालोपिनो हीत्यादि’ ‘विभाषां वक्ष्यतीति’ । अत्र उपधालोपिनोन्यतरस्यामित्यनेन । ‘सुपूर्वत्यादि’ । शोभनं पर्वोऽस्याः शोभनं चर्मास्या इति बहुव्रीहिः, अयं च न संयोगादुपमन्तादित्यल्लोपस्य प्रतिषेधादनुपधालोपी । ‘बहुव्रीहेरिति किमिति’ । समासादिति वाच्यमिति भावः । ‘अतिरात्रीति’ । राज्ञाहः सन्निध्य इति टञ् न भवति समासान्तविधेरनित्यत्वात् ॥

“डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ॥ ‘अन्यतरस्यांयहणं किमिति’ ।
 डापा मुक्ते प्रतिषेधो यथा स्यादित्येवमर्थं तावदेतच्च कर्तव्यं, कथं डाब-
 पुच्यते प्रतिषेधोपि ताबुभौ वचनाद्विष्यतः, यदि हि नकारान्तस्य
 श्रवणं न स्यात्तदा डापैवापवादेन ङीषो बाधात् प्रतिषेधोतर्ह्यः स्यात्,
 अथ डाप्रतिषेधाभ्यां मुक्ते ङीवपि यथा स्यादित्येवमर्थमन्यतरस्यां-
 यहणं तदपि न, बहुराज्ञीत्यादावन उपधालोपिनोन्यतरस्यामित्यनेनैव
 ङीपः सिद्धत्वात्, यत्र तर्हि तेन न सिद्ध्यति अतिशर्मत्यादौ तदर्थमेत-
 तस्यात्, यद्येवमनेनैवोपधालोपिनोपि सिद्धत्वादन उपधालोपिन इत्ये-
 तदनर्थकं स्यात्, एवं तर्हि तदन्यतरस्यांयहणं न करिष्यामीतीदमन्य-
 तरस्यांयहणं क्रियते, कथमनेनैवान्यतरस्यांयहणेनोपधालोपिनोनुपधा-
 लोपिनश्च ङीपि प्रापिते सत्यन उपधालोपिन इत्येतावदपि क्रियमाणं
 नियमार्थं भविष्यति, अनो बहुव्रीहेर्यन् ङीव्विधानं तदुपधालोपिन एवेति,
 ततश्च तदन्यतरस्यांयहणं न कर्तव्यं भवति, तदवश्यं कर्तव्यम्, असति
 हि तस्मिन्नेनान्यतरस्यांयहणेन बहुव्रीहिमात्राडाप्रतिषेधङीप्सु चि-
 ष्वपि प्राप्तेषूपधालोपिनो डाप्रतिषेधो बाधित्वा नित्यं ङीवेव यथा
 स्यादित्येवमर्थं तस्यात्, अतस्तदवश्यं कर्तव्यम्, इदं तु न कर्तव्यमिति
 प्रश्नः, परिहरति । ‘बहुव्रीहविति’ । अयमभिप्रायः, डाप्रतिषेधाभ्यां
 मुक्ते ङीवपि यथा स्यादित्येवमर्थमिदं तावदन्यतरस्यांयहणं, न चान
 उपधालोपिन इत्यस्य वैयर्थ्यं, नियमार्थत्वात्, अनो बहुव्रीहेर्यदन्यतरस्यां
 ङीव्विधानं तदुपधालोपिन एवेति, तेन सुपूर्वा सुशर्मत्यादावनेनान्यतर-
 स्यांयहणेन प्रापितो ङीव न भवति बहुराज्ञीत्यादावेव तु भवति, नन्वे-
 वमिदमन्यतरस्यांयहणं मा भूत् अन उपधालोपिन इत्येतदेव विध्यर्थ-
 मस्तु को वा विशेषः, अनेनान्यतरस्यांयहणेन बहुव्रीहिमात्रान् ङीपि
 प्रापिते तन्नियमार्थं स्याद् असति वास्मिन् डाप्रतिषेधयोरेव प्राप्तयो-
 पधालोपिनो ऽप्राप्तो ङीप् पते विधीयतइति । अयमस्ति विशेषः ।
 अस्मिन्नन्यतरस्यांयहणे सति डाप्रतिषेधाभ्यां मुक्ते स्वेनस्वेन शास्त्रेण
 ङीव भवन्वचन्तेषु वनो र चेत्यनेनैव भवतीति बहुधावरीत्यादौ रेकोपि

भवति, एवमनेन वचन्तादुपधालोपिनोनुपधालोपिनश्च बहुव्रीहेर्वहुधीव-
 न्सुपर्वचित्यादेर्हीब्रिफयोः प्रापितयोरन्यत्र बहुराजन्सुशर्मचित्यादौ केवले
 हीपि प्रापिते सत्यन उपधालोपिनोन्यतरस्यामित्येतच्चियमाथे भवति,
 तेन च नियमेन सुशर्मत्यादौ हीव् व्यावर्त्यते, सुपर्वत्यादौ हीपि व्याव-
 र्त्तते तत्सचियोगशिष्टत्वादेर्कोपि न भवति, बहुराज्नीत्यादौ तु यथाप्राप्तौ
 हीववस्थितः, बहुधीवरीत्यादौ च वनो र चेत्यनेन प्राप्तौ हीब्रेकावव-
 स्थिताविति सर्वमिष्टं सिद्ध्यति, असति त्वस्मिंस्तस्मिंश्च विध्यर्थे उपूर्वं
 एव हीप् तेन विधीयतइति वचन्ते बहुव्रीहावृत्तेभ्यो हीवित्येतत्सचियुक्तं
 वनो र चेत्येतच्च प्रवर्त्ततेति केवले हीपि सति बहुधीवनीति स्यात्, अतो
 ऽन उपधालोपिन इत्येतच्चियमाथे यथा स्यात्स्वतन्त्रा विधिर्मा भूदित्ये-
 वमर्थमिहान्यतरस्यां बह्वणं क्रियतइति तदिदमन उपधालोपिन इत्यत्र
 वृत्तिकारः स्पष्टयिष्यति । यदनेनान्यतरस्यांबह्वणेन पते हीवपि प्राप्यते
 दामेत्यादौ मचन्तादपि प्राप्नोति, नैव दोषः, योगविभागः क्रियते
 हाबुभाभ्यां भवति, ततो ऽन्यतरस्याम्, अतो बहुव्रीहेरित्येव वर्त्तते,
 मन इति निवृत्तम् ॥

“अनुपसर्जनात्” ॥ प्रसज्यप्रतिषेधोयमित्याह । ‘उत्तरसूत्रेषूप-
 सर्जनप्रतिषेधं करोतीति’ । पर्युदासे को दोषः, कुकुटीपाद इत्यत्र न
 स्यात् पूर्वपदस्योपसर्जनत्वात्, न । अन्तरङ्गत्वात्प्रागेव हीपि कृते तदन्तस्य
 समासः, न चेदानीमुपसर्जनत्वे हीपः पर्युदासः, पूर्वमेवाभिनिवृत्तत्वात् ।
 किं च प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्येव दोषः समानः, कुक्कुटीत्यत्रैव तर्हि न प्राप्नोति,
 किङ्कारणमन्वर्थमुपसर्जनमप्रधानमुपसर्जनमिति, आत्वेऽनमुपसर्जनं तूपस-
 र्जनादन्यत्सर्वं न तु प्रधानमेव, तेनापेक्षणीयस्याभावेऽप्यप्रधानादन्यत्वाद्बु-
 ध्यति, यदा तद्व्यर्थमनृतादिवद्विरोधिवचनोपसर्जनशब्दस्तदा न प्राप्नोति,
 तस्मात्प्रसज्यप्रतिषेधः । ‘अनुपसर्जनादित्येवं तदिति’ । उपसर्जनाच्च भव-
 तीत्येवमित्यर्थः । ‘वत्यति टिङ्हाणजिति हीबिति’ । कथं प्रथमान्तस्य व-
 त्यतीत्यनेन सम्बन्धः । अत्राहुः । वत्यति टिङ्हाणजित्येतावान् यन्यः, टि-
 ङ्हाणजिति वत्यतीत्यर्थः । कः पुनरत्र प्रत्यय इत्यत्राह । ‘हीबिति’ । एवं

जातेरिति ङीष् इत्यत्रापि यन्यञ्छेदः, तत्र च पूर्वस्मिन्वत्यतीत्यनुबङ्गः ।
 'कुरुचरीति' । चरेष्टः । 'बहुकुरुचरेति' । बहुव्रीहिः सर्वापसर्जनः ।
 'कथं पुनरित्यादिः' । प्रत्युदाहरणे यदुपसर्जनं न तत् स्त्रियां वर्त्तते,
 यदा च स्त्रियां वर्त्तते तदा भवत्येव प्रत्ययः, बह्व्यः कुरुचर्यास्यां बहुकु-
 रुचरीका बहुकुक्कुटीका मधुरेति, यः स्त्रियां वर्त्तते बहुव्रीहिस्ततो ऽटि-
 त्वादजातित्वाच्चाप्रसङ्गः । तथाहि । टित्प्रातिपदिकं गृह्यते तच्च किं
 चित्साक्षाद्विद्ववति यथा नदट् चोरडिति, किं चित्त्वयवर्गटित्त्वद्वारेण, यत्र
 ह्यवयवटित्त्वमकिंचित्करं तत्र समुदायायं तद्विज्ञायते, स चावयवः क
 चिद्वानुः स्तनन्वयीति, क चित्कल्ल्युडादिः, क चित्तद्वितप्रुत्युलादिः, तत्र
 यं समुदायं यो ऽवयवो न व्यभिचरति तदर्थं तस्य टित्त्वमिति कुरुचरशब्द
 एव टित् तत्कुतो बहुकुरुचरशब्दात्प्रसङ्ग इति प्रश्नः । परिहरति । 'तद-
 न्तविधिनेति' । ननु ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिपिध्यते,
 ग्रहणं चोपादानमात्रं न तु स्वरूपेणोच्चारणमेव तत्कथं तदन्तविधिः ।
 स्यादेतत् । यत्र गृह्यमाणं रूपं प्रातिपदिकस्यैवासाधारणं तत्र तदन्त-
 विधिप्रतिषेधः, इह चोरडित्यादि प्रातिपदिकमपि टित् ल्युडादिप्रत्य-
 योपि धेडिति धातुरपि, ततश्च ययोगितश्चेत्यत्र वर्णोप्युगितप्रत्ययोपि
 प्रातिपदिकमपीति तदन्तविधिर्भवति तथेहापि प्रसङ्ग इति, स्यादयं प्रसङ्गो
 यदि टिता प्रातिपदिकं विशेष्येत टिति च प्रातिपदिकेन विशेष्यमाणे नानेन
 विशेष्येण तदन्तविधिः, प्रातिपदिकेन चासम्भवादिति नैव बहुकुरुचरश-
 ब्दात्प्रसङ्ग इत्यत आह । 'ज्ञापितं चैतदिति' । शूद्रा चामहत्पूर्वत्पत्र
 ज्ञापितमेतत् । अवश्यञ्चैतज् ज्ञापितमुत्तरत्रापि परिपालनीयमित्याह ।
 'तथा चेति' । अनाश्रीयमाणे ज्ञापकेणन्ताद्विधीयमानो ङीष् प्रत्ययग्रह-
 णपरिभाषया कारशब्दादेव स्याद् न त्वणन्तात्कुम्भकारशब्दात्, ज्ञाप-
 कान्तु ततोपि भवतीत्यर्थः । ननु च ऋद्वहणपरिभाषया कुम्भकारशब्द-
 स्याणन्तत्वं, नेत्याह । 'न वाणिति' । 'ऋद्वहणमिति' । किं कारण-
 मित्यत्राह । 'तद्वितोप्यणस्तीति' । यत्र तु गृह्यमाणं रूपं कृत एवासा-
 धारणं तत्रैषा परिभाषा, इह त्वोपगवीति तद्वितस्यापि ग्रहणमिति

नायमस्या विषय इत्यर्थः । अथ कारशब्दादुत्पत्तौ सत्यां कौ दोषः,
 कौम्भकारेयो न सिद्धति, प्रत्ययग्रहणपरिभाषया कारीशब्दात्स्त्रीभ्यो ङकि
 तस्यैव वृद्धिस्वरौ स्यातां, षडः सम्प्रसारणवद्विविधति, तद्व्याया, षडन्त-
 स्योध्यमानं सम्प्रसारणं परमकारीषगन्धीषुच इत्यत्रापि भवति स्त्रीप्रत्यये
 तदादिनियमाभावात् तथा कारशब्दादुत्पत्त्यसौ कुम्भकारीशब्दस्यापि
 स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाद्विविधति, एवमपि कारीशब्दादपि कदा चित्स्यात्,
 अथ ब्रूयाः, कारीशब्देन कुम्भशब्दः समसिष्यते, स्त्रीभ्यो ङमित्यत्र च
 व्याप्तातिपदिकादिति त्रितयाधिकारसामर्थ्यात्स्त्रीप्रत्ययान्तात्प्रातिपदि-
 कादिति प्रत्ययो विधास्यते, स्त्रीप्रत्ययान्तस्य च प्रातिपदिकत्वं समासम-
 न्तरेणानुपपन्नमिति कुम्भकारीशब्दादेव ङगुत्यस्यते, व्याग्रहणानुश्रुत्या
 च सौपर्णेय इत्यत्रापि भविष्यतीति, एवमपि व्याग्रहणानुश्रुतेः सौपर्णेय इतिवत्
 कारीशब्दादपि स्यात्, गतिकारकोषपदानामिति वचनाच्च ह्यन्तेन
 समासो दुर्लभः, ततः कुम्भकारशब्दादेव ङीष्यथा स्यादित्युत्तरत्रापि तद-
 न्तविधिरभ्युपगन्तव्यः । न च कुम्भकारशब्दादुत्पत्त्यसौ तदादिनियमा-
 भावात्कारीशब्दादपि ङक् प्रत्ययप्रसङ्गः, किं कारणं स्त्रीप्रत्यये चानुप-
 सर्जनेनेत्यनेन, प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेरधिकस्य ग्रहणमभ्यनुज्ञायते न
 न्यूनस्यापि । ननु च सत्यप्युत्तरं तदन्तविधौ कुम्भकारीत्यत्र समुदायादपि
 भवतु, केवलात्कारशब्दादपि प्रसङ्गो यद्यौपगवीत्यादौ, ततश्च कौम्भका-
 रेयः पक्षे दुष्यत्येव, एवं तर्हि कारशब्दादुत्पत्त्यसौ कुम्भेनैकार्थ्यभूतस्य
 तावतो निष्कृष्यापत्येनायोगात्तदादिनियमाभावाच्च समुदायादेव ङभ-
 विष्यति । यद्वा कुम्भेनैकार्थ्यभूतस्य कारस्य स्त्रीत्वेनायोगात्स्त्रीप्रत्यय एव
 न भविष्यति, अस्ति पुनरुत्तरं तदन्तविधौ स्त्रीप्रत्ययस्यात्राप्रसङ्गः, किं
 कारणं, यदणन्तं न तस्य निष्कृष्य स्त्रीत्वेन योगः, यस्य च स्त्रीत्वेन
 योगो न तदणन्तम् । अत उत्तरत्राप्यवश्यं प्रधानेन तदन्तविधिरभ्युपगन्त-
 व्यस्तत्र यथा प्रधानेन भवति तद्योपसर्जनेनापि स्यादिति प्रतिषेधोयमा-
 रभ्यते, तथा च पूर्वत्रोपसर्जनेनापि तदन्तविधिर्भवति, न षट्स्वसादिभ्यः
 प्रियपञ्चा द्रौपदीति, अतिक्रान्ता भवन्तमतिभवतीति । स्यादेतत् । पूर्व-

चोपात्तं तदन्तं वा स्त्रियामित्यनेन विशेष्यते, टिङ्हाणञित्यादिपूपात्तमेव
 टिडादिकं, तेन ज्ञापितेपि तदन्तविधौ बहुकुहचरेत्यादौ टिडादेरस्त्री-
 त्वाच्च भविष्यति, कुम्भकारीत्यत्र त्वणन्तस्य स्त्रियां वृत्तेस्तदन्तादपि
 भविष्यति नार्थ एतेनेति, तच्च । त्वदुक्तस्य विषयविभागस्य दुर्ज्ञानत्वात्,
 अतो विषयविभागज्ञापनार्थमिदमारभ्यते । नन्वारब्धेयस्मिन्नेव विषय-
 विभागः शक्य आस्थातुं, पञ्चाजीत्यत्राज्ञानामस्त्रीत्वेन तदन्तस्य स्त्रियां
 वृत्तेरजाद्व्यतष्टाविति टाप् प्रसङ्गात्, अतो विशेषणविशेष्यभावं प्रति का-
 मचारादजाद्व्यतष्टावित्यत्र टिङ्हाणञित्यादौ चोपात्तं स्त्रीत्वेन विशेष्यते,
 वनो र चेत्यादावुपात्तं तदन्तस्य चेति नार्थ एतेन । एवं तर्हि तदन्तविधिज्ञा-
 पनार्थमिदमारभ्यते, अमहत्पूर्वेत्येतत्तु शक्यमकर्तुं, नहि महाशूद्रेत्यत्र समु-
 द्राये ज्ञातिवचने शूद्रशब्दः स्त्रियां वर्तते । अपर आह । लौकिकस्याप्रधा-
 नस्योपसर्जनस्येह ग्रहणं तेनापिशिलिना प्रोक्तमिज्रश्चेत्यण्, ततोध्येच्यां
 तदधीतइत्यण्, तस्य प्रोक्तान्लुगिति लुक्, आपिशला ब्राह्मणी, अत्र
 इज्रश्चेति विहितस्य प्रोक्तप्रत्ययस्याणो ऽप्रधानत्वात्तदन्तान्डीव् न भवति,
 नन्विदानीमध्येष्वप्रत्यये लुप्ते प्रकृतिरेव तदर्थमाहेति प्रधानस्त्रियामध्मे-
 च्यामणन्तस्य वृत्तेः स्यादेव ङीप् प्रत्ययः । स्यादेतदेवं यद्व्यणन्तादनुप-
 सर्जनादित्युच्येत वयं त्वणमेवानुपसर्जनत्वेन विशेषयिष्यामः, अण्येनानुपस-
 र्जन इति, अर्थद्वारकं चाणः प्राधान्यमप्राधान्यं च, तदेतदुक्तं भवति, यस्मि
 चर्यणुत्पन्नः स यदा प्राधान्येनोच्यते तदा तदन्तान्डीव् भवति, यदा तु
 गुणभावेन तदा नेति, इह चाध्येच्यां सङ्क्रान्तत्वात्प्रथमस्याणोर्यो गुणभूत
 इति तदाश्रयस्तावन्डीव् न भवति, यस्त्वध्येच्यामुत्पन्नस्तदाश्रयोपि न
 भवति तस्य लुप्तत्वात् । प्रत्ययलक्षणोनापि न भवति, अणाकारस्य विशेष-
 यणात्, टिङ्हाणञित्यत्र ह्यत इति वर्तते तत्राणन्तादकारान्तादिति
 विज्ञायमाने स्यात्प्रत्ययलक्षणमणा त्यकारे विशेष्यमाणे वर्णनिमित्तो ङीप्
 प्रत्ययः कथं प्रत्ययलक्षणेन स्यात् । ननु स्त्रियामित्यनुवृत्तेनाणं विशेष-
 यिष्यामो योण् स्त्रियां विहित इति, एवमपि काशकृत्स्विना प्रोक्ता
 मीमांसा काशकृत्स्वी तामधीते काशकृत्स्वा ब्राह्मणीति द्वितीयेपि

साध्वी शालायां स्त्रीसभे च साध्वी भविष्यति, तत्रयज्ञसभायां साध्वी
 ब्राह्मणपरिषदित्यत्रापि प्रसङ्गः, एवं तद्वैधविधौ विषये छन्दसि सभे-
 यीशब्दस्य प्रयोगाभावोच्यते हेतुः । 'येषि क्व चिदण्कृतं कार्यं भवतीति' ।
 शीलं छत्रादिभ्यो ण इति यो णस्तत्राण् कृतं कार्यं भवतीति । कथं,
 ज्ञापकात्, यदयं कामस्ताच्छील्यइति टिलोपार्थं निपातनं करोति,
 यदि हि ताच्छीलिके णो ऽण्कृतं कार्यं न स्याद्विपातनमनर्थकं स्यात्,
 कर्मशब्दाच्छत्रादिनतणे णो कृते नस्तद्विहितइत्येव टिलोपस्य सिद्धत्वाच्च
 चाचिति प्रकृतिभावः, अणि हि स प्रकृतिभावः, । 'चैरी तापसीति' ।
 वुरातपःशब्दो छत्रादिषु पठितव्यो । क्व विदित्यस्य व्यावर्त्यं दर्शयति ।
 'दाण्डा मौलेति' । दण्डमुष्टिशब्दाभ्यां तदस्यां प्रहरणमिति णः ।
 'चौत्सी चौदपानीति' । उत्सोदपानशब्दाभ्यां भवार्थं उत्सादिभ्योञ्,
 अयं शङ्करवादिभूते पुनरग्रहणं किमर्थं, यावता ऽनेनैव सिद्धं, न रूप-
 भेदो न स्वरभेदस्तत्राह । 'शङ्करवाद्यत्र इत्यादि' । विदस्यापत्यं वैद्री,
 अनृष्यानन्तर्यं विदादिभ्योञ्, गोत्रं च चरणैः सहेति जातिः, तत्रौत्सीत्यादौ
 चरितार्थमिमं ङीप् बाधित्वा जातिलतणो ङीप् प्राप्नोति, यदि तर्हि
 तस्य निबन्धनमस्ति तदेवाञ्ग्रहणमस्तु किमत्राञ् ग्रहणेन, न वा जात्य-
 धिकारात्, जातेरिति हि तत्र वर्तते, अनधिकारे हि पुंयोगादाव्यायां
 ङीन् प्रसङ्गः, वैदस्य स्त्री वैदी । उरुद्वयसीत्यादौ प्रमाणे द्वयसच्दग्र-
 ज्मात्रः । 'पञ्चतयीति' । संख्याया अवयवे तयप्, द्वयसत्रादिषु अनुब-
 न्धोच्चारणं प्रातिपदिकानां ग्रहणं मा भूत् किमस्य द्वयवं किमस्य
 मात्रमिति । तयशब्दोपि तयतेः पचाद्यञ्जलः सम्भवति । 'टनादिनि-
 दृत्यर्थमिति' । दण्डास्या अस्ति, अत इनिठनौ, दण्डिका, काश्यादिभ्य-
 ष्टञ्जिठौ काशिकेत्यादौ मा भूदित्येवमर्थम् । 'तादृशीति' । त्यदादिषु
 दृशेनालोचने कञ्च, आ सर्वनाम्, कञो अकारोच्चारणमातेनपसर्ग-
 कः गोदेत्यादौ माभूत् । 'इत्थरीति' । इत्थनशिजिसर्तिभ्यः कुरप् ।
 'आद्यङ्कुरणीति' । आद्यसुभगेत्यादिना ख्युन् । 'नञ्ब्रवीककुरुणतल्-
 नानामिति' । भाष्ये तु कञ्कुरब्दत्येतावत्सूत्रं ख्युनः पाठो नार्थ इति

तस्याप्युपसंख्यानमेव कृतम् । 'स्त्रीणी पौंक्षीति' । स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्सुप्रौ भवनात् । 'शक्तिकी याट्टिकीति' । प्रहरणाधिकारे शक्तिपट्टेरीकम् । 'तस्त्रीणी तलुनीति' । एतयोखयोयै यद्वहणं तस्त्रीणी सुरेति, वयसि तु वयसि प्रथमद्वये सिद्धं, न सिद्ध्यति, गौरादिपाठान्डीष प्राप्नोति, तस्मादुयस्य-वयसि च ङीष्ङीषोर्विकल्पः, क्व चिद्गौरादिपाठात्सिद्धमिति पठ्यते तदू-पमात्रसिद्धाभिप्रायं द्रष्टव्यं, स्वरायै तूपसंख्यानं कर्तव्यमेव ॥

"यञञ्च" ॥ 'आपययहणमिति' । आपत्ये भञ् आपत्यः, यञ्, आप-यादितिसूत्रं कर्तव्यमित्यर्थः । 'द्विष्येति' । भवादावयं यञ् । 'योगविभाग उत्तरार्थे इति' । उत्तरञ् यञ् एवानुवृत्तियंथा स्याद्विदा-दीनां मा भूदिति ॥

"प्राचां ष्फ तद्वितः" ॥ 'यकारे ङीषयं इति' । ननु च ष्फप्रत्ययेनेव स्त्रीत्वस्य द्योतितत्वाङ्गीषा न भाव्यं तत्राह । 'प्रत्ययदुयेनेति' । 'तद्वि-तयहणं प्रातिपदिकसंज्ञार्थमिति' । प्रातिपदिकसंज्ञा तु ङीषया । ननु च सिद्धे च ङीष् पित्करणसामर्थ्यात्, धातोस्तु त्रपादेः पित्त्वमङ्गविधौ चरि-तार्थमिति त्रपा समेत्यादौ ङीषभावः, तदेतत्साध्यासिकं तिष्ठतु तावत् । 'सर्वत्रयहणमित्यादि' । सर्वत्रयहणं तावद् उत्तरसूत्रे न कर्तव्यम्, आरभसामर्थ्यादेव प्राचामित्यस्य निवृत्तौ सर्वत्र सिद्धत्वादतस्तद्विहाप-कृत्यते, तदयमर्थः भवति, सर्वत्र बाधकविषयेषु प्राचां मतेन यञ-न्तात्फो भवतीति, एवं सप्तम्यर्थापि समञ्जसो भवति । 'आवत्या-च्चापं वक्ष्यतीति' । अपति पुनरपकर्षे आवत्याच्चावृद्धीचां मते साव-काशः परत्वात्फं बाधेत सर्वत्रयहणात्फ एव भवति, एवं च पाल्च यञ इति चाख्यव्येपि प्राचां ष्फ एव भवति शर्करात्यायणी पौतिमा-प्यायणी गौकत्यायणीति ॥

"सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः" ॥ लोहितादीति पृथक्पदं लुप्तवि-भक्तिकं, पूर्वत्र च प्राचां मते फो विहित इह तु सर्वत्र मते, कार्यः सर्वेषां मत-इत्यर्थः, तदाह । 'सर्वशमावायाणां मतइति' । मतेनेति तृतीयान्तपाठे सूत्रे षष्ठ्यन्तान्त्रल् । 'स्वतन्त्रमिति' । योन्यप्यावयवो न भवति तत्स्व-

तन्त्रं प्रातिपदिकं, कः पुनरतावित्यत्राह । 'कपिशब्दात्पर इति' ।
 लोहित्यायनीत्यादिर्गर्गाद्यन्तर्गणः, बहुशब्देऽपि तत्रैव पठ्यते यज्ञ, तु
 मधुबन्धवोर्वाह्यणकौशिकयोरित्यनेनैव भवति । 'कण्वात्स्वित्यादि' ।
 कण्वशब्दात्पूर्वः कतशब्दान्ततरः शकलशब्द इष्यते, कतशकलकण्वेत्ये-
 वमेषां संनिवेशः कार्य इत्यर्थः । किमेवं सति भवतीत्याह । 'पूर्वा-
 त्तराविति' । शकलशब्दान्त आदिश्च यथाक्रमं ययोः पूर्वोत्तर-
 योगणयोस्तौ तथोक्तौ पूर्वा गणो लोहितादिः शकलशब्दान्तौ भवति,
 उत्तरश्च गणः शकलशब्दादिर्भवतीत्यर्थः, सत्यमेवं भवति प्रयोजनं तु
 किमित्यत आह । 'फाणाविति' । श्लोकं व्याचष्टे । 'प्रातिपदि-
 केष्वन्यथा पाठ इति' । कपिकत कुरुकत अनहुह कण्व शकलेत्येवं गर्गादिषु
 गणसविवेशः, । 'स एवं व्यवस्थापयितव्य इति' । 'एवमिति' श्लोको-
 क्तयानुपूर्व्येत्यर्थः । अनहुहकुरुकतशब्दावस्मात्स्यानादपठ्यमान्यत्र पाठौ,
 शकलशब्दस्तु कतकण्वयोर्मध्ये पठितव्य इति यावत् । नन्वेवं
 गणद्वयादपि प्रच्युतः शकलशब्दः फाणौ द्वावपि न प्रतिपद्येत, तत्राह ।
 'कतन्तेभ्य इति' । 'बहुव्रीहितत् पुरुषयोरेकशेष इति' । कतस्यान्तः
 समीपभूतः कतन्त इति तत्पुरुषेण शकलशब्द उच्यते, शकन्त्यादि-
 त्वाच्चिपातनाद्वा पररूपं, तथा कतान्तो येषां तानि कतन्तानीति
 बहुव्रीहिः, तत्र बहुव्रीहिततत्पुरुषयोः सह विवक्षायां बहुव्रीहिः शिष्यते
 स्वरभिवानां यस्योत्तरस्वरविधिः स शिष्यतइति वचनात् । 'तथेत्यादि' ।
 कण्वादिभ्य इत्यपि बहुव्रीहिततत्पुरुषयोरेकशेष इत्यर्थः । कण्वस्यादिः
 समीपभूतः कण्वादिः शकलशब्दः, कण्व आदिर्येषां तानि कण्वादीनि
 ततः पूर्ववदेकशेषः, तत्र, बहुव्रीहिततत्पुरुषयोर्मध्ये तत्पुरुषवृत्त्या, तत्पुरुषस-
 मासेन । 'मध्यवर्तीति' । गणद्वयस्य । 'प्रत्ययद्वयमपीति' । फाणावि-
 त्यर्थः । 'शकलादिति' । आपत्यस्येति यलोपः । अपर आह । पूर्वोत्तरौ
 तदन्तादौ याह्याविति शेषः, पूर्वा गणस्तदन्तोयाह्यः, सर्वत्र लोहितादि-
 शकलान्तेभ्य इति, उत्तरो गणस्तदादिर्वाह्यः शकलादिभ्यो गोत्रइति ।
 एवं फाणौ प्रयोजनमिति ॥

“कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च” ॥ ‘कौरव्यमाण्डूकयोरेत्यादि’ । अस्मिन्सूत्रे आसुरेऽपि ग्रहणं कर्तव्यम् । आसुरिकौरव्यमाण्डूकेभ्यश्चेति वक्तव्यमित्यर्थः । ‘आसुरायणीति’ । ऋस्य तद्वृत्तत्वाद्ग्रह्येति चेति इञो लोपः, तद्विदं तद्वृत्तग्रहणमेव लिङ्गं भवत्यासुरेऽपि ऋ इति, यञादिष्वकारान्तेषु सवर्णदीर्घत्वेनापि रूपं सिद्धम् । ‘शेषिकेषु चार्धेष्विति’ । आसुरीप्रसङ्गादिदमत्रोक्तम् । अन्यथा द्विरासुरिग्रहणं कर्तव्यं स्यात् । ‘आसुरीय इति’ । असुरस्यापत्यमासुरिः, तेन प्रोक्त आसुरीयः कल्प इति ॥

“वयसि प्रथमे” ॥ ‘श्रुत्येति’ । श्रवणमात्रेण प्रकरणाद्यनपेक्ष्येत्यर्थः । ‘कुमारीति’ । प्रथमवयोवचन एवायं न पुंयोगाभावहेतुकः, पुंस्त्वपि प्रयोगात्, यस्तु वृद्धायां प्रयोगो वृद्धकुमारीति, स पुंयोगाभावात्साधर्म्याद्विदितव्यः । ‘वयस्यचरमइति’ । चरममन्त्यमवस्ये अनन्त्ये, इह के चिच्चत्वारि वयांसीद्वन्ति कौमारं यौवनं मध्यमं वृद्धत्वमिति, यथाहुः ॥

प्रथमे वयसि नाधीतं द्वितीये नार्जितं धनम् ।

तृतीये न तपस्तप्तं चतुर्थे किं करिष्यति ॥

इति । अन्ये तु त्रीणि ।

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्रस्तु स्वविरीभावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥

इति । अन्ये तु बालत्वमध्यमवृद्धत्वानि त्रीणि ।

आषोडशाद्वेषेद्वृत्तलो यावत् तीराववर्त्तकः ।

मध्यमः सप्ततिर्यावत्परतो वृद्ध उच्यते ॥

एषु सर्वेषु दर्शनेषु यौवनं द्वितीयं वयो भवति, यौवनवचनौ च बभूवुश्चिरं शब्दौ, अतो न प्राप्नोति तदाह । ‘द्वितीयवयोवचनायेताविति’ । यदा तु द्वे एव वयसौ उपचयापचयलक्षणे सदैतन्न वक्तव्यं, यौवनस्यापि प्रथमवयोरुपस्थात् । श्रुत्या वर्त्ततइति यदुक्तं तस्य व्यावर्त्ये दर्शयति । ‘उत्तानशया लोहितपादिकेति नैता वयःश्रुतय इति’ ।

श्रुत्या श्रवणमात्रेण नैते वयः प्रतिपादयन्तीत्यर्थः । इह तावदुत्तानश-
येति, क्रियाकारकसम्बन्धमात्रं प्रतीयते, तदेव च प्रवृत्तिनिमित्तम् ।
उत्तानादिषु कर्तृष्विति शेरतेरव् प्रत्ययः, सर्वत्र च कदा चिदुत्ताना
शेते उच्यते चेदमुत्तानशयेति तत्र नियमो गम्यते, अन्यथा स्वपुत्रसाम-
र्थ्यादुत्तानैव शेतेइति, एवमपि सन्देहः, बाला वृद्धेति, तस्मादुत्तानैव-
शेतेइति नियमे वृद्धत्वाभावे च प्रकरणादिना ऽवसिते बाल्यं गम्यते,
लोहितपादिकेत्यत्रापि अन्यपदार्थमात्रं श्रुत्या प्रतीयते । प्रकरणादिना
स्वभावत एवास्या रक्तौ पादौ नालक्तकादिनेति प्रतीतौ सत्यां बालेति
गम्यते, इतिशब्दः प्रकारे, एवंप्रकारा न वयःश्रुतय इत्यर्थः । अत एव
बहुवचनं, तेन द्विवर्षेत्यादावपि न भवति, अत्रापि प्रकरणादिना वयो
गम्यते, परिमाणमात्रं तुशब्दार्थः, शालादावपि प्रयोगात्, द्वे वर्षे भूता
इति ठञो वर्षाल्लुक्च, चित्तवति नित्यमिति लुक् ॥

“अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि” ॥ ‘तद्धित-
लुकि सतीति’ । परसप्तमी त्वेषा नोपपद्यते, अभावरूपेण लुका षौर्धा-
पर्यासम्भवात् । ‘सर्वतो मानं परिमाणमिति’ । परिमाणं तु सर्वत इत्यस्य
ग्रहणं न परिच्छेदकमात्रस्येत्यर्थः । ‘पञ्चभिरश्वैः क्रीतेति’ । तद्धितार्थे
द्विगुः, आर्होयष्टक् । ‘कालः सङ्ख्या च न परिमाणमिति’ । नहि ताभ्यां
सर्वत आरोहतः परिणामतश्च मीयते, एवं च कालः सङ्ख्या चेति प्रदर्श-
नार्थत्वात्परिमाणमपि परिमाणं न भवति, तथा चोत्तरसूत्रे काण्डशब्द-
स्यापरिमाणवाचित्वादिति वक्ष्यति, प्रमाणविशेषः काण्डमिति च, तेन
द्वौ शमौ प्रमाणमस्या इति मात्रचः प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति लुकि
द्विशमा त्रिशमेति भवति, यद्वैद्यमुन्मानमपि परिणं न स्यात्, कश्चिदा-
ह, दष्टमेवैतदुन्मानमपि नैवात्र परिमाणग्रहणेन गृह्यते द्वाभ्यां निष्काभ्यां
क्रीता प्राग्बतीयस्य ठञो द्वित्रिपूर्वाचिष्कादिति लुक्, द्विनिष्का त्रिनि-
ष्केति भवतीति । अपर आह, विस्तकम्बल्यग्रहणं त्रापकमुन्मानमप्यत्र
परिमाणग्रहणेन गृह्यतइति तयोरुन्मानविशेषत्वात्, सुवर्णवित्तौ हेमोत्ते,
कम्बलाच्च सञ्जायां कम्बल्यमूर्णापलशतमिति । न्यासकारस्तु द्वौ

विस्तौ परिमाणमस्येति विशङ्कन् विस्तं परिपरिमाणं मन्यते । 'द्विवर्षेति' । कृतव्युत्पादनमेतत् । 'द्विशता त्रिशतेति' । द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीतेति पणपादमाषशताद्यादिति नित्ये यति प्राप्ते शाणाद्वेत्यत्र शता-
 ल्येति वक्तव्यमिति वचनात्पक्षे सङ्ख्याया अतिशदन्तायाः कविति कन्,
 तस्याध्यर्तुपूर्वेति लुक् । 'द्विविस्तेति' । परिमाणत्वे ठञो लुक्, उन्ता-
 नत्वे ठकः । 'द्व्याचितेति' । आचितो दशभाराः स्युः, द्वावाचितौ
 पचति, आठकाचितपात्रात्खान्यतरस्यां, द्विगोऽंश्चेति पचे ठन्ञौ,
 ताभ्यां मुक्ते प्राग्वतीयष्टञ्, तस्य पूर्ववल्लुक् । 'द्विकम्बत्येति' । क्रीताद्यं
 ठञो लुक्, द्वाठकी द्वाचितेत्यनेन तुल्यम् । 'पञ्चाश्वीति' । समाहारे
 द्विगुः । इमौ द्वौ प्रतिषेधावुच्येते तत्रैकः शक्यो वक्तुं, कथम्, एवं
 वक्ष्यामि परिमाणात्तद्वितलुकीति, तच्चियमाद्यं भविष्यति, परिमाणा-
 न्तादेव तद्वितलुकि ङीप् भवतीति, तेन द्वाठकीत्यादौ च भविष्यति,
 पञ्चाश्वेत्यादौ च न भविष्यति, ततो विस्ताचिकम्बल्येभ्यो नेति, नैवं
 शक्यं विपरीतोपि नियमः सम्भाव्येत परिमाणान्तात्तद्वितलुक्येवेति, तत्र
 को दोषः, परिमाणात्समाहारे न स्यात् द्विकुडुबी पञ्चाठकी, पञ्चा-
 श्वेत्यादौ तु व्यावर्तकाभावात्स्यादेव ङीप्, तस्माद्व्याख्यासमेवास्तु ॥

“काण्डान्तास्तेत्रे” ॥ मानदण्डः काण्डं, द्विगोरित्यधिकारा-
 देव पूर्वभूतवत्तदन्तविधौ सिद्धे किमर्थमन्तग्रहणम्, अक्रियमाणेन्तग्रहणे
 तेचइत्येतत् काण्डस्यैव विशेषणं विज्ञायेत तेत्रे यः काण्डशब्दस्त-
 दन्ताद्द्विगोरिति श्रुतत्वात् न तदन्तस्य, यथोत्तरसूत्रे प्रमाणे यः पुरुष-
 शब्दस्तदन्तादिति, ततश्चेह प्रसज्येत द्वाभ्यां काण्डाभ्यां काण्डप्रमि-
 ताभ्यां तेत्राभ्यां क्रीता द्विकाण्डौ बहवेति, इह तु न स्यात् द्वे काण्डे
 प्रमाणमस्याः द्विकाण्डा तेचभक्तिरिति, अन्तग्रहणे तु सति तदन्तस्यैव
 विशेषणं तेत्रं न काण्डस्य बहुव्रीहौ गुणभूतत्वात् ॥

“पुरुषात् प्रमाणेऽन्यतरस्याम्” ॥ 'प्रमाणे यः पुरुषशब्द इति' ।
 पञ्चारविः पुरुष इति शुल्बविदः, तत्र द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्या इति

वाक्ये प्रमाणशब्देन सम्बन्धान् जातिवचनोपि पुरुषशब्दः प्रमाणे वर्तते, वृत्तौ तु तत्स्वभावादेव प्रमाणे वृत्तिर्दृष्टव्या ॥

“बहुव्रीहेरुधसो ङीप्” ॥ ‘कधसो ऽनङिति समासान्ते कृत-
इति’ । स’मासार्थादुत्तरपदाद्भवन्समासान्तः पूर्वं भवति ततः स्त्रीप्र-
त्ययः । ‘अनो बहुव्रीहेरिति’ । उपलक्षणमेतत् । अनो बहुव्रीहेः, डाबुभा-
भ्यामन्यतरस्यामिति चेत्यर्थः । ‘कुण्डोधीति’ । कुण्डमिव कधोऽस्या
इति वियहः, ङीप्पल्लोपोन इत्यकारलोपः । ‘प्राप्तोधा इति’ । प्राप्ता-
पचे च द्वितीययेति तत्पुरुषः, अत्वसन्तस्य चेति दीर्घः, । ‘अन उपधालो-
पिन इत्यादि’ । असत्यां पुनरनुवृत्तौ मध्येपवादस्यायेन डाप्प्रतिषेध-
योरेवायं ङीप् बाधकः स्यात् नान उपधालोपिन इत्यस्य ङीप् । ननु च
डाबुभाभ्यामित्यत्रानेनान्यतरस्यांयहणेन ङीबपि प्राप्यते, अन उपधालो-
पिन इत्ययं तु नियम इत्यवादीति कुतोयमनिष्टप्रसङ्गः । सत्यम् । अन
उपधालोपिन इत्यस्य तु विधित्वाभ्युपगमेनैतदुक्तम् । इह बहुव्रीहेरु-
धसो ङीप् नरचेति वक्तव्यम्, कधःशब्दान्ताद्बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीप् भवति
तत्सन्निधेयेन चान्यस्य नकारः, समासान्तप्रकरणे तु कधसोऽनङिति न
वक्तव्यं, धनुषोऽनङित्येव पठितव्यं, कः पुनरेवं सति गुणो भवति, अन
उपधालोपिन इत्यत्रास्यानुवृत्तिर्नोच्यतव्या भवति, अपि च महोधाः
पर्जन्यः कुण्डोऽधो धैनुकमिति सिद्धं भवति अन्यथा कधसोऽनङित्यत्र
स्त्रियामिति वक्तव्यं स्यादत आह । ‘समासान्तरश्च स्त्रियामेवेति’ ।
इष्यतइत्यनुबद्ध्यः, तत्रैव स्त्रियामिति वक्तव्यमित्यर्थः, इतरथा हि कच्चि-
धिप्रसङ्गः, कपोवकाशः ऽन्यो बहुव्रीहिः, अयवकः, अत्रीहिकः, ङीप्स्तु
विभाषा कप् यदा न कप् सोषकाशः, कप्प्रसङ्गउभयं प्राप्नोति परत्वा-
त्कप् स्यात् ॥

“संख्याव्ययादेर्ङीप्” ॥ ‘पूर्वेण ङीपि प्राप्ते ङीब विधीयतइति’ ।
यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्तत्र बहुव्रीहौ, अन्तोदात्ते तु बहुव्रीहौ ङीम्ङीवो-
र्नास्ति विशेषः, सूधी, नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वं तत्राल्लोपे ङीबप्यु-

दात्तनिवृत्तिस्वरणेदात्तो भवति । 'द्वुधीत्यादि' । द्वे ऊधसी यस्या
अतिगतमूधोस्या निर्गतमूधोस्या इति विग्रहः । 'आदियहणं किमि-
ति' । संख्याव्ययाभ्यामुत्तरो य ऊधःशब्दस्तदन्ताद्वहुव्रीहेरिति विज्ञाय-
माने द्वुधीत्यादि सिद्धमिति प्रश्नः । 'द्विविधोधीति' । असत्यादिष-
हणे संख्याव्ययाभ्यामिति पञ्चमीनिर्द्वैशात्ताभ्यामनन्तरो य ऊधःशब्द-
स्तदन्तादेव स्यात्पदान्तरव्यवाये तु न स्यादिति भावः ॥

“दामहायनान्ताच्च” ॥ स्वरितेनाधिकार इत्यत्र द्वौ पक्षौ शब्दा-
धिकारोऽर्थोधिकारश्चेति, तत्राद्ये पक्षे यस्यैव शब्दस्य स्वरितत्वं प्रति-
ज्ञातं स एवानुवर्त्तते, द्वितीये तु द्वन्द्वार्यस्यैकत्वात्तस्यैवानुवृत्तिः स्याद्वा
न वा, तदिहाद्यं पक्षमाश्रित्याह । 'संख्याग्रहणमनुवर्त्तते नाव्ययग्रहण-
मिति' । 'हायनो वयसि स्मृत इति' । प्रकृतिरिति शेषः । हायनान्तो
बहुव्रीहिवयसि गम्यमाने ङीपः प्रकृतिराचार्यैः स्मृत इत्यर्थः । 'त्रिहा-
यना शालेति' । प्राणिधर्मो वयः शालाया न सम्भवति । अथ मूत्रो-
दारहणवच्चितुभ्यां हायनस्येत्यौपसंख्यानिकं णत्वं कस्माच्च भवतीत्यत
आह । 'णत्वं चेत्यादि' । बहुव्रीह्यधिकारादेव तदन्तविधिसिद्धेरन्त-
ग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

“अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्” ॥ इति परत उपधालोपो
यस्य सम्भवति स उपधालोपी । 'ननु सिद्धा एवेत्यादि' । एतच्च
हावुभाभ्यामित्यत्रैव व्याख्यातम् । 'अनुपधालोपिनो ङीप्प्रतिषेधार्थं
वचनमिति' । अनो बहुव्रीहेर्यदन्त्यतरस्यां ङीप्प्रधानं तदुपधालोपिन
एवेत्येवं नियमार्थमित्यर्थः । अस्य च नियमस्यानुपधालोपिनो ङीप्प्र-
वृत्तिः फलमिति फलतः प्रतिषेधवाचो युक्तिः । 'बहुरात्रे इति' । शौड
आप इति शी भावः, द्विवचननिर्द्वैशो ङापोभिव्यक्तये, एकवचने ङाप्-
प्रतिषेधयो रूपस्य तुल्यत्वात् । 'बहुमत्येति' । सूर्यतिथ्यागस्त्येत्या-
दिना उपधालोपविधानादुपधालोप्येष बहुव्रीहिः । 'सुपर्वति' । न
संयोगाद्बहुमन्तादिति निषेधवायमुपधालोपी ॥

“नित्यं संज्ञाछन्दसोः” ॥ ननु छन्दसि दृष्टमेवानुविधीयते नापूर्वमुत्प्रेक्ष्यते, तत्र च ङीवेव चेदृश्यते तस्य च लक्षणमस्ति क इदानीं तदभावं प्रयोक्तुं प्रभवति, संज्ञाशब्दा अप्यनादिप्रयुक्ता नियतानुपूर्वीका स्तत्रापि ङीवेव चायं दृश्यते न तदभावः शक्यते कर्तुं, किमर्थमिदं सूत्रं, संज्ञाछन्दसोरिति पदमुत्तरार्थे वक्तव्यं, नित्यग्रहणमुत्तरत्र विकल्प-निवृत्त्यर्थम् ॥

“केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्थकृतसुमङ्गलभेषजाच्च” ॥ ‘केवलेति भाषायामिति’ । असंज्ञाविषयइति भावः । ‘मामकीति’ । मयेयमिति युष्मदस्मदोरन्यतस्यां खञ्चेत्यण्, तत्रकममकावेकवचनइति ममकादेशः, तत्राणन्तत्वाट्टिहाणञित्येव सिद्धे नियमार्थं मामकग्रहणं संज्ञाछन्दसोरेव ङीवान्यत्रेति । ‘मामिकेति’ । टापि मामकनरकयोः स्व-संख्यानमितीत्वम् । ‘भागधेयीति’ । भागशब्दात्पुल्लिङ्गात्स्वार्थं धेयप्रत्ययः, स्वार्थिकाश्च क्वचिदतिवर्त्तन्ते प्रकृतितो लिङ्गमिति स्त्रीलिङ्गता । ‘पापे-ति’ । अभेदोपचारात्तद्वृत्ति वर्त्तमानः पापशब्दाभिधेयवलिङ्गः, अवरीत्यत्र द्वितीयो वर्णा दन्त्योष्ठो न पवर्ग्यः । ‘आर्येण कृतेति’ । प्राक् सुब्रुत्यतेः समासे ऽकारान्तत्वम् । ‘भेषजीति’ । भिषज इयमित्यणि आदिवृद्धेरभावो ऽस्मादेव निपातनादेकारः, एवं च भेषजग्रहणमपि नियमार्थम् ॥

“रात्रैश्चाजसौ” ॥ ‘कथमित्यादि’ । दीर्घान्ताज्जसि दीर्घान्जसि चेति पूर्वसवर्णेदीर्घप्रतिषेधाद्व्यणादेशे रात्र्य इति प्रयोग उपपद्यते, ह्रस्वान्तस्य तु जसि चेति गुणे रात्रय इति रूपं स्यात्, दीर्घान्तरश्च रात्रिशब्दः संज्ञाछन्दसोरपि जसि न सम्भवति, अजसाविति प्रतिषेधात् किंपुनर्भाषयामिति प्रश्नः । ‘ङीप्रयमित्यादि’ । बहुादिषु रात्रिशब्दो न पठ्यतइति चेत् तत्राह । ‘तत्र हीति’ । कृत इकारः कृदिकारः, तदन्तान्ङीप् भवति, दृजाएभ्यां विः, दर्बिः, दर्वी, यस्तु क्तिन्संबन्धी तदन्ताव भवति कृतिः कृतिः । ‘सर्वत इति’ । कृदिकारादकृदिकाराच्चेत्यर्थः । यस्तु क्तिव-र्यस्तस्माव भवति आक्रोशेनज्यनिः, अकरणिरहरणिः । आक्रिशब्देयं राश-दिभ्यां ऋविति व्युत्पत्तिपत्ते कृदिकारान्तः, अव्युत्पत्तिपत्ते सर्वतोक्तिवर्था-

दिति ङीप्, सूत्रं तु ङीवर्थे राज्ञी व्यत्यत्, राज्ञीभिरस्माच्चदभिर्दंशस्येत्, अत्राद्युदात्तत्वं भवति ॥

“अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्” ॥ ‘निपातनसामर्थ्याच्चेति’ । कार्यान्तर-
षदर्थविशेषवृत्तिरपि लभ्यतइति भावः । कस्मिन्विशेषइत्यत्राह । ‘अन्तर्व-
त्पतिवदिति गर्भभर्तृसंयोगइति’ । अन्तर्वदिति गर्भसंयोगे गर्भ-
ण्यामित्यर्थः । पतिवदिति भर्तृसंयोगे भर्तृमत्यामित्यर्थः, जीवपत्या-
मिति यावत् । ‘इह न भवति अन्तरस्यां शालायां विद्यतइति’ । अस्मि-
न्विषये एवं विधं वाक्यमेव भवति न तु मतुबादीत्यर्थः । क
विदन्तर्वतो शालेति पठ्यते तदयुक्तम्, अत्र मतुवभावस्योक्तत्वात् ।
‘पतिमती पृथिवीति’ । स्वामिपयायोत्र पतिशब्दः । ‘मतुन्निपात्य-
तइति’ । अधिकरणप्रधानस्यान्तःशब्दस्यास्तिना ऽतामानाधिकरण्याच्च
प्राप्नोतीति कृत्वा । ‘वत्त्वं तु सिद्धमिति’ । मादुपधायाश्चेत्यनेना-
दुपधत्वात् । ‘अन्तर्वत्पतिवतोरित्यादि’ । एतयोः शब्दयोर्निपात-
नान्मतुवत्त्वे भवतः, नुक् विधीयते यथाक्रमं गर्भण्यां जीवपत्यां
चाभिधेयायां, जीवः पतिरस्याः जीवपतिः, विभाषा सपूर्वस्येति
ङीवकारण्योरभावपत्ते रूपं, तत्र ङिति द्वस्वश्चेति नदीसंज्ञापत्ते इदु-
द्गाममिति डेरामादेशः, जीवत्पत्यामिति भवति । वा तु कन्दसि
नुविधिः, कन्दसि विषये तु विकल्पेन नुविधिर्भवति, अन्तर्वती
अन्तर्वत्री, पुंस्यपि दृश्यते सान्तर्वानभवत् ॥

“पत्युर्नो यज्ञसंयोगे” ॥ यद्यत्र यज्ञशब्देन पतिशब्दस्य संबन्धा
यज्ञसंयोग इत्यर्थः स्यात् यज्ञस्य पतिरियं ब्राह्मणीत्यत्रैव स्यात्, अस्ति
ह्यत्रार्थद्वारकः संबन्धः स्वरूपेण चानन्तर्यलक्षणः, अथ यज्ञवाचिना
संयोगो यज्ञसंयोगः तथापि पत्नीसंज्ञाच्च इत्यादावेव स्याच्च त्वियमस्य
पत्नीत्यादौ, तस्माद्यज्ञशब्दस्य योर्थस्तेन पतिशब्दार्थस्य संबन्धो
यज्ञसंयोग इत्याह । ‘यज्ञेन संयोगइति’ । अन्यथा यज्ञशब्देनेत्य-
वत्यत् । एवं च पतिशब्दार्थस्येत्यप्युक्तं भवति, नहि पतिशब्दस्य
यज्ञेनार्थेन वाक्यवाचकभावः संबन्धान्तरं वा सम्भवति । ‘तत्त्वा-

धनत्वादिति' । देवतोद्देशेन स्वद्रव्यत्यागो यागः, मध्यकं च दम्प-
त्योर्धनं कुटुम्बिनौ धनस्येति जायापत्योर्न विभागो विद्यतइति हि
स्मर्यते, ततश्च त्यागे भार्याया अण्यनुमतिरपेक्ष्यतइति, तत्रास्या अनु-
मत्या साधनत्वं, पव्यवेदितमाज्यं भवतीत्यादौ च साक्षादेव कर्तृत्वं
मदभिलषितसाधनतया मदर्थे कर्मत्येवं रूपोधिकारलक्षणसंबन्धो-
स्तीत्याह । 'फलशब्दोद्भाव्येति' । कर्तृत्वमात्रं विवक्षितं न स्त्रीत्व-
मिति ङीष् कृतः, कर्त्तरि चेति समासप्रतिषेधः कर्मणि षष्ठा एव न
शेषषष्ठा इति तस्यानेनोपपन्नः समासः, फलशब्दोद्भाव्येति पाठे
शब्दोद्भाव्येति फलं यथेति बहुव्रीहौ फलशब्दस्य जातिवचनत्वाद् निष्ठायाः
पूर्वनिपाते जातिकालमुखादिभ्यः पराचनमिति शब्दोद्भाव्यस्य परनि-
पातः । 'कथमित्यादि' । शूद्रस्यैव यज्ञे ऽनधिकृतत्वाद्वाग्देनासंयोगा-
त्कथं तद्भार्याया यज्ञसंयोग इति प्रश्नः । 'उपमानादिति' । अग्नि-
सात्तिकं यत्पाणिषद्वचनं तदुपलादीनामप्यस्ति तदाश्रयमुपमानम् ॥

“विभाषा सपूर्वस्य” ॥ सहशब्देऽयमस्ति तुल्ययोगे यथा सशिष्यो
गुरुरागत इति, अस्ति च विद्यमानवचनः, यथा सहैव दशभिः
पुत्रैर्भारं वहति गर्द्वंभीति, इत्यभूतलक्षणे तृतीया, विद्यमानेष्वेव पुत्रे-
ष्वित्यर्थः, पूर्वशब्देऽप्यस्ति व्यवस्थावचनः, पूर्वं मधुरायाः पाटलिपुत्र-
मिति, अस्ति चावयवशब्दः पूर्वं कायस्येति, तत्र तुल्ययोगे सहशब्दः
पूर्वशब्दश्च व्यवस्थायामिति पठे यामस्य पतिरियमिति वाक्ये प्राप्नोति,
पूर्वस्य चापि प्राप्नोति, विद्यमानवचनसहशब्दः पूर्वशब्दश्च व्यवस्थावचन
इति पठे पूर्वस्य माभूद्वाक्ये तु स्यादेव, अवयववचनः पूर्वशब्दः
तुल्ययोगे सहशब्द इति पठे वाक्येपि स्यात्, तत्रापि पतिशब्दस्य
पूर्वावयवः प्रकारस्तस्यापि स्यात्तस्माद्विद्यमानवचनः सहशब्दः पूर्व-
शब्दश्चावयववचन इति पठे आश्रीयते, तेन सहेत्यत्र तुल्ययोगइति
विशेषणस्य प्रायिकत्वात्समासः, एवं च स्थिते सपूर्वस्येति पतिशब्दविशे-
षणं नोपपद्यते कथं प्रकारेण सपूर्वत्वमव्यभिचाराद्विशेषणं शब्दान्तरं
तु पतिशब्दस्यावयवो न सम्भवति ततश्च सामर्थ्यात्प्रातिपदिकं पतिश-

द्धेन विशेष्यते न तु तेन । 'पतिशब्द इति' । पतिशब्देन तदन्तस्य ग्रहणम्, अनुपसर्जनग्रहणेनापि तदन्तं प्रातिपदिकमेव विशेष्यते न विशेषणभूतः पतिशब्दः, अन्यथा बहुव्रीहौ न स्यात् जीवः पतिरन्याः जीवपतिर्जीवपत्नीति, षष्ठीसमासश्च तु स्यादाशापतिराशापत्नीति, तदेतत् सर्वमालोच्याह । 'पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्यानुपसर्जस्येति' । 'शामस्य पतिरियमिति' । असति सपूर्वग्रहणे तदन्तविधेरभावादत्रैव स्यात्, अयाप्यमहत्पूर्वेति ज्ञापकात्तदन्तेपि भवेत्केवलस्यापि स्यादेव तस्मात्सपूर्वस्येति वक्तव्यम् ॥

"नित्यं सपञ्चादिषु" ॥ यानि समानादिपूर्वपदानि पत्यन्तानि प्रातिपदिकानि ते सपञ्चादयः, कुत एतत्, समानादीनामेव गणे पाठात्, सपञ्चादीनां चापाठात्, यद्येवं समानादिष्विति वक्तव्यं पूर्वग्रहणानुवृत्तेः, समादिषु पूर्वेष्ववयवेषु सत्स्वित्यर्थः, सत्यं, समानस्य सभावार्थं तु सपञ्चादिष्वित्युक्तं, क्व चित्सूदाहरणानन्तरं समानादिष्विति वक्तव्यं सभावार्थमेवमुक्तमिति वृत्तावेव पठ्यते, अपर आह । समुदायोच्चारणसामर्थ्यात्सपत्नीभार्य इत्यत्र पुंवद्भावो न भवतीति नात्राप्तोक्तिरस्ति । किं च सभावार्थं समुदायोच्चारणमिदमिति सामर्थ्यमपि चिन्त्यं, तथा हे सपत्निः सपत्निः सपत्न्यृच्छति सपञ्चा सपत्न्यै इत्यादावपि ब्रह्मयणादेशो न स्यातां तस्मात्सभावार्थमेव सपञ्चादिष्वित्युक्तम् । 'नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थमिति' । आरम्भसामर्थ्यादेव नित्यं भविष्यतीति भावः । 'दासाच्छन्दसीति' । दासपत्नीरहिगोपाः ।

"पूतक्रतोरै च" ॥ यद्वयमैकारः प्रत्ययः स्य, दुत्तरमूत्र उदात्तवचनमनर्थकं स्यात् प्रत्ययत्वादेव सिद्धेः, तस्मादादेशोऽयं विज्ञायतइत्याह । 'ऐकारश्चान्तादेश इति' । 'त्रय एते योगा इति' । पुंयोगादाख्यायामित्यत्रानुवर्त्तयितव्या इत्यर्थः । इह करणसामर्थ्याच्च ङीसहिता श्वानुवर्त्तन्ते, तेन यदा पुंयोगास्त्रिधां पूतकृत्वाद्यो वर्त्तन्ते तदा ङीवं बाधित्वा ऐकारादिसहिता ङीव भवति ॥

“वृषाकप्यग्निकुसितकुसीदानामुदात्तः” ॥ ‘वृषाकपिशब्दो मध्यादात्त इति’ । लघावन्ते द्वयोश्च बहुषो गुरुरिति वचनात् । अस्यार्थः । अन्ते एकस्मिन्लघौ द्वयोश्च लघ्वोः परतो बहुषः शब्दस्य गुरु-
रुदात्तो भवतीति, बहुष इति, बहुच इत्यर्थः । योस्माकं चकारेण प्रत्या-
हारः सोऽन्येषां चकारेण । ‘अन्यादिषु पुनरिति’ । फिषित्यनेनाग्न्यादी-
नामन्तोदात्तत्वं, फिषिति प्रातिपदिकस्यान्याचार्यसञ्ज्ञा, ये तु कुसी-
देति मध्ये गुरुमधीयते तेषां लघावन्तइति मध्यादात्तप्रसङ्गः ॥

“मनोरौ वा” ॥ ‘ऐकारश्चोदात्त इति’ । औकारस्त्वनुदात्त एव । ‘वायहणेन द्वावपि विकल्प्येते इति’ । यदा च द्वावपि न भव-
तस्तदा ङीवपि न भवति सन्निधौगशिष्टत्वात् । ‘मनुशब्द आद्युदात्त इति’ । मन ज्ञाने, भृमृशीतृचरित्सरितनिधनिमिश्रज्य उरिति वर्त-
माने धान्ये निदिति च, शृस्यूस्त्रिचिचप्यसिचसिहनिक्किदिचन्धिमनि-
भ्यश्चेति उपत्ययः, निस्त्वादाद्युदात्तत्वं, भरुः, मरुः, शयुः, तरुः, चरुः,
त्सरुः, तनुः, धनुः, मयुः, मद्रुः, न्यङ्कादिपाठात्कुत्वं, प्रथमस्योदाहर-
णानि । शरुः, स्वरुः, खेदुः, चपु, असुः, वसुः, हनुः, क्लेदुः, बन्धुः, मनु-
रितिद्वितीयस्य ॥

“वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः” ॥ ‘वर्णानां तथ्यतिनितन्तानामिति’ ।
तशब्दान्तानामेतादीनां णशब्दान्तानां शोणादीनां तिशब्दान्तानां शिति-
प्रभृतीनां निशब्दान्तानां एरिप्रभृतीनां तकारान्तानां च एषत्प्रभृतीनां व-
र्णवाचिनामादिरुदात्तो भवतीत्यर्थः । ‘गतिस्वरेणेति’ । गतिरनन्तर इत्य-
नेन । ‘घृतादित्वादिति’ । घृतादीनीति फिषि पठ्यते । ‘पिशङ्गा-
दिति’ । लघावन्तइति मध्यादात्तत्वादुत्तरसूत्रेण ङीषि प्राप्ते ङीष्वि-
धीयते । ‘असितपलितयोरिति’ । वर्णानां तथ्यतिनितन्तानामित्या-
द्युदात्तावेतौ । ‘छन्दसीत्यादि’ । तो न इति नकारे प्राप्ते कशब्दं
ङीष्सहितमिच्छन्ति । ‘भाषायामपीष्यतइति’ । भाष्ये तु नैतत्प्रदर्शि-
तम्, अवदातशब्दो न वर्णवाची किं तर्हि विशुद्धवाची, एवं ह्याह ।

त्रीणि यस्यावदातानि विद्ययोनिरुच कर्म च ।

एतन्नयं विजानीहि ब्राह्मणायस्य लक्षणम् ॥

इति । तेनावदातेत्यत्र ङीप् भवति ।

“अन्यतो ङीप्” ॥ सारङ्गकल्माषशब्दौ लघावन्तइति मध्यादात्तौ, शप आक्रोशे, कल तृपः, शपेर्वश्चेति कलप्रत्ययः, पकारस्य वकारः प्रत्ययस्वरेण मध्यादात्तः शबलशब्दः, खट्वाशब्दो नित्स्वरेणाद्भुदात्तः, खट् काट्टे, अशूप्रुषिलटिकणिस्रटिविशिभ्यः कृत्, कृष्णशब्दोन्तोदात्तः, कृपेर्वर्ण-इति नक् प्रत्ययः, इलचि प्रकृते कपेश्चेति उणादिषु सूत्रं, कपिः सौत्रो धातुः, कपिलशब्दोन्तोदात्तः ॥

“षिद्गौरादिभ्यश्च” ॥ ‘षिद्गः प्रातिपदिकेभ्य इति’ । प्लु-नादेः प्रत्ययस्य षित्वमवयवे ऽचरितार्थं समुदायस्य विशेषकं भवतीति प्रातिपदिकानां षित्वं, धातोस्तु त्रपादेः षित्वमङ्विधौ चरितार्थमिति न तेन प्रातिपदिकं षिद्भवति । ‘रजकीति’ । शिल्पिनि प्लुनित्यत्र प्लु-त्यादितं, गौरादिषु गौरशब्दस्य वर्णवाचिनोऽप्यन्तोदात्तत्वात्पाठः, मत्स्यादीनां योषधानामयोषधादिति जातिलक्षणस्य ङीप्ः प्रतिषेधात्पाठः, अन्येषां जातिशब्दानां स्त्रीविषयार्थः पाठः, स्वन्तर्ब्रित्येतयोर्हापि प्राप्ते । ‘अनहुही, अनहुाहीति’ । अन्कारान्तत्वादप्राप्ते ङीप् सप्रत्यययोः पाठः, ङीप् परतो विकल्पेनान्यथा स्यात् । ‘एषणकरण इति’ । करणमाधन एषणशब्दो ङीप्मुत्पादयति, इष्यतेनयेत्येषणी, अधिकरणे ल्युङिर्हिति टित्वान् ङीप्तेव भवति, अन्येषामपि ल्युङन्तानां ङीप् प्राप्ते पाठः, मेध-शब्दस्याजातिवाचित्वाद् गौतमस्य शाङ्गारवादित्वान् ङीप् प्राप्ते वचना-त्यप्ते सौपि भवति, आयसूणशब्दः शिषाद्वयान्तः, भौरिक्यादय इष-न्तास्तेषामणिजोरिति व्यङ्ग्यप्राप्तौ, आपिच्छिका नाम राजानः, जन-पदशब्दात्तत्रियादञ्, तस्यातश्चेति लुकि कृते प्रत्ययलक्षणेन ङीप्प्रा-प्तेति, अये द्वायनमस्य अयहायनः, प्रजादित्वात्स्वार्थिकोण्, अस्मादेव निपातनाणत्वम्, आयहायणः, ङीप् प्राप्ते पाठः, के चिदायहायणी-तीकारान्तं पठन्ति, तस्य प्रयोजनमायहायणीभार्य इत्यादौ पुंवद्भावो

मा भूदित्याहुः । एतेन प्रत्यवरोहणीति व्याख्यातम् । 'सुमङ्गला-
त्संज्ञायामिति' । केवलमामकेति ङीपि प्राप्ते पक्षे सोऽपि भवति
स्वरे विशेषः, सुमङ्गलशब्दे बहुव्रीहिसूत्रे नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वा-
न्ङीष्पि सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण भाव्यमिति नास्ति विशेषः, तथा
च छन्दसि सुमङ्गलीरियं वधूरित्यन्तोदात्तत्वं दृश्यते, तस्माज्जाति-
वचनो ऽव्युत्पन्नः स्त्रीविषयः सुमङ्गलशब्दे लघावन्तइति मध्यादातो
द्रष्टव्यः, तरुणतलुनयोर्नञ्जञ्जीकृत्तृणोति ङीपि प्राप्ते पक्षे सोऽपि भवति,
बृहन्महच्छब्दयोरनर्थकः पाठ इति प्रागेवोक्तम्, चक्ष्यणन्तः सौधर्मशब्दः ।
'रोहिणी नत्तत्रइति' । नत्तत्रादन्यत्र रोहिणी । 'रेवती नत्तत्रइति' ।
रयिरिति धननाम, रयिर्विद्वत्तेस्या इति मनुषि रयेर्मतौ बहुलमिति सन्प्र-
सारणं, निपातनादुत्वं, नत्तत्रादन्यत्र ङीष् भवति, विकलादीनां टापि
प्राप्ते । कटाच्छ्रेणि वचने, कटी श्रेणिः, अन्यत्र कटा । 'पिप्पल्यादय-
श्चेति गणसूत्रं, पिप्पली हरीतकीत्यादिकं तु तस्योदाहरणप्रदर्शनम् ।
'पृथिवीति' । प्रथेः शिवन्सम्प्रसारणं चेति पित्वादेव सिद्धे प्रत्यया-
न्तस्य पाठः पुंवद्भावनिवृत्त्यर्थः, पृथिवीभार्य इति । स्त्रीविषय-
स्यास्य पुंवद्भावप्राप्तिश्चिन्त्या, क्रोष्टुशब्दस्य स्त्रियां चेति तृज्वद्भावः ।
क्रोष्टीत्यत्र निरूपणीयमस्ति स्त्रियां चेत्यत्र निरूपयिष्यामः । 'पित्वा-
देव सिद्धइति' । मातरि पित्वेति धातुिककारवचनात्पितृत्वं निपातनसा-
मर्थ्यादा, उक्तं हि

धातुसाधनकालानां प्राप्त्यर्थे नियमस्य च ।

अनुबन्धविकाराणां ह्यर्थे च निपातनम् ॥

इति । 'दंष्ट्रेति' । येषामजादिषु दंष्ट्रेति पाठो नास्ति तेषामिदं
प्रयोजनम् ॥

“जानपदकुण्डगोणस्यलभाजनागकालनीलकुशकामुककवरावृत्य-
मन्त्रावपनाकृत्रिमाश्राणस्यौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैयुनेच्छाकेशवे-
शेषु” ॥ वर्ततेनया सा वृत्तिः जीविका, । 'स्वरे विशेष' इति ।

तमेव दर्शयति । 'उत्सादिपाठादत्रि कृतइति' । अमत्रं भाजनम् ।
 'कुण्डान्येति' । क्रियाशब्दोऽयं, कुण्डि दाहे, गुरोश्च हल इत्यकारप्रत्ययः,
 अवटपर्यायस्तु कुण्डशब्दो नपुंसके नियतः, यस्तु पत्नौ जीवति कुण्डः
 स्यादिति मनुष्यजातिवचनस्ततो जातिलक्षणे ङीष् भवत्येव कुण्डोऽयं
 न गोलीति । अमत्रवाचिनस्तु जातिशब्दादपि स्त्रीविषयत्वाङ्गीष् विधी-
 यते । 'आवपनञ्चेदिति' । यत्र धान्यादि प्रतिष्य नीयते सा गोली
 यस्याः पुनर्यादृच्छिकं नाम सा गोली । 'स्यलान्येति' । कृत्रिमा गुरुष-
 व्यापारेण निष्पादिता, यथा स्यलयोदकं परिष्कृन्तीति । 'भाजीति' । भज
 विश्राणने चुरादिः, ग्यासश्चन्यो युजिति युचि प्राप्ते ऽस्मादेव निपातनात्
 स्त्रियामप्येच् । 'श्राणेति' । श्रा पाके, कः, संयोगादेरिति नत्वम् । 'स्यौल्यं
 चेदिति' । द्रव्ये वर्तमानस्य नागशब्दस्य स्यौल्यं चेत्यवृत्तिनिमित्तमि-
 त्यर्थः । 'नागशब्दे गुणवचन इति' । गजवाची नागशब्दस्तत्सहचरितं
 स्यौल्यमुपादाय स्यन्तरे प्रयुक्त उदाहरणं, सर्पे दृष्टस्तद्वतं दैर्घ्यमुपादाय
 स्यन्तरे प्रयुक्तः प्रत्युदाहरणमित्यर्थः । 'वर्णस्वेदिति' । प्रवृत्तिनिमि-
 त्तमित्यर्थः । 'कालान्येति' । यस्या यादृच्छिकीयं संज्ञा । 'नीलान्येति' ।
 नील्या रक्ता शाटी, नील्या अन्वकथ्य इत्यन् । 'अयोविकारस्वेदिति' ।
 फाल इति यस्याभिधानम् । 'कुशान्येति' । छन्दोगाः स्तोत्रियागणना-
 र्थानौदुम्बरान् शङ्खान् कुशा इति व्यवहरन्ति । 'कामुकान्येति' । यस्या
 मैथुनादन्यत्कामयितुं शीलम् । 'मैथुनेच्छावती भण्यतइति' । कामुकश-
 ब्दस्य लषपतेति कर्त्तरि व्युत्पादितत्वादिव्यामात्रे वृत्त्यभावात्सूत्रे तु प्रवृ-
 त्तिनिमित्तमात्रं निष्कष्योक्तं, मैथुने इच्छा यस्याः सा मैथुनेच्छेति व्यधिक-
 रणपदेऽबहुव्रीहिराश्रयणीय इति भावः । 'केशवेश इति' । केशसंबिधे-
 शविशेष इत्यर्थः ॥

“शोणात् प्राचाम्” ॥ शोणशब्दोऽयं वर्णवाची वर्णानां तणति-
 नितन्तानामित्याद्युदात्तः, तत्रान्यतो ङीषित्येव सिद्धे नियमार्थं वचनं
 प्राचामेव नान्येषामिति ॥

“वेतो गुणवचनात्” ॥ ‘गुणमुक्तवान्गुणवचन इति’ । कृत्य-
 ल्युटो बहुलमिति भूते कर्तरि ल्युटं दर्शयति, स पुनर्यः प्रागुणमभि-
 धाय पश्चान्मतुबलोपादभेदोपचाराद्वा तद्वृत्तिं वृत्तं स वेदितव्यः ।
 ‘शुचिरिति’ । उत इत्यस्मिन्नसत्त्वेऽपि पट्टीत्यादिसिद्धार्थमेवात इत्यस्या-
 सम्बन्धो व्याख्येयस्ततश्चेहापि प्रसङ्ग इति भावः । ‘गुणवचनान्डी-
 विति’ । मनोरौ वेत्यस्यानन्तरमिदं पठितव्यमित्यर्थः । उत्तरमूत्रं ब्रू-
 दिभ्यो वेति पठितव्यम् । ‘आद्युदात्तार्थमिति’ । आद्युदात्तेषु गुणवचनस्य
 ङीष्बिधानस्य प्रयोजनमित्यर्थः । अन्तोदात्तेषुदात्तयो ह्रस्वोर्वादिति
 ङीष्पुदात्त इति नास्ति विशेषः । आद्युदात्तेषु तु ङीष्पुदात्त एवावति-
 ष्टते । ‘वस्वीति’ । शृस्वृस्विहीत्यादिना वसेरुप्रत्ययः, निच्वादाद्युदात्तो
 वसुशब्दः, गुणवचनश्चायं नैर्मल्यवचनः, प्रशस्तवचन इत्यन्ये, तथा चाति-
 शयेन वसुर्वसिष्ठो भवति, पटुशब्दोऽप्याद्युदात्तः, धान्ये निदित्यधिकारे
 फलिपाठिनमिप्रनिजनाङ्गुपठिनाकिधतश्चेति उप्रत्ययः, फलेर्गुणागमः,
 पाटेश्च पठिरादेशः, फल्गुः, पटुः, नाकुः, मधुर्जंतु इत्युदाहरणानि । मृदु-
 शब्दस्त्वन्तोदात्तः, मृदं चोदे कुर्भश्चेत्यधिकारे प्रथिप्रदिभ्रस्वां सम्प्रसा-
 रणं सलोपश्चेति कुप्रत्ययः, पृथुः, मृदुः, भ्रस्त्रेः सलोपः सम्प्रसारणञ्च,
 न्यङ्कादित्वात्कुत्वम्, भृगुः, । ‘खरिति’ । खरः कन्या पतिवरेति निघण्टुः,
 तत्र पाणियहणोत्कण्ठाभिधायित्वान्गुणवचनत्वम् । तपरकरणं किम् ।
 पटुमिच्छति पटूयति, पटूयतेः क्तिप् पटूः स्त्री, अत्र मा भूत्, यद्यप्ययं
 सम्प्रति क्रियावचनस्तथापि पूर्वं गुणमुक्तवानिति कृत्वा स्यात्प्रसङ्गः, इहोत
 इति विशेषणाद्वचनयहणाच्च शास्त्रीयोदेङ्गुणो न रह्यते, लोके तूपसर्जनं
 गुण उच्यते शास्त्रेऽपि यस्य गुणस्य हि भावादिति विशेषणमात्रं गुणो
 रह्यते, शुल्कादौ च प्रसिद्धतरौ गुणशब्दः, वैशेषिकादयस्तु रूपरसादय-
 श्चतुर्विंशतिर्गुणा इति प्रतिपन्नास्तदिह जिहृवितं गुणं लतयति । ‘सत्त्वे
 निविशतइत्यादि’ । सीदन्त्यस्मिञ्जातिगुणक्रिया इति सत्त्वं द्रव्यं
 तत्र यो निविशते समवैति स गुणः, यो निविशते स गुण इत्युच्यमाने
 गुणक्रियानात्म्योर्गुणत्वप्रसङ्गात्सत्त्वइत्युक्तम् । एवमपि सत्ता जातिर्गुणः

स्यात्सा हि द्रव्यगुणकर्मसु त्रिष्वपि समवैति तदर्थं द्रव्यएवेत्यवधारणं
द्रष्टव्यम्, एवमपि द्रव्यत्वजातिर्गुणः स्यात्सत्त्वे निवेशात्तत्रैव च निवेशा-
दित्यत आह । 'अपैतीति' । ततः सत्त्वादपैति अपगच्छति क्व चिद्वा
कदा चिद्वा न भवतीत्यर्थः । यथाशफले श्यामता पूर्वमुपैति रक्ततायां तत्र
जातायामपैति च, द्रव्यत्वजातिस्तु सर्वदा द्रव्ये निविशते नापैति, यदि
हि कदा चित्क्व चिद्वा न स्याद् द्रव्यमेवैतच्च स्यात्, एवमपि गोत्वादिका-
तिर्गुणः स्यात्सा हि सत्त्वे निविशते ऽपैति च, ततोश्चादिष्वभावादित्यत
आह । 'पृथग् जातिष्विति' । पृथगिति पृथक्पदं, पृथग्भूतासु जातिष्वित्य-
र्थः, जात्याधारेषु द्रव्येषु दृश्यमानो जातिषु दृश्यतइत्युपचर्यते, समासे तु
सति जात्यन्ताच्च इति नित्याधिकारपरिगणितशब्दः प्रसज्येत, तदेवमुक्तल-
क्षणोपेतो यः पृथग्जातीयेषु दृश्यते स गुणः, न चैवंरूपा गोत्वादिकातिः,
यद्यपि खण्डमुण्डादिरूपेण खण्डमुण्डादयः पृथग्जातीयास्तथापि गोत्वेन
तासामेकजातीयत्वमेव, ये त्वपैतीत्यस्य सत्येवाधारे तत्परित्यागमर्थ-
माहुस्तेषां पृथग्जातिष्वित्यनर्थकं गोत्वादिकातेरप्यपैतीत्यनेनैव व्यावृ-
त्तिसिद्धेः । तस्मात्पूर्वाक्त एवार्थः, एवमपि हि क्रिया गुणः स्यात्सा हि
द्रव्ये निविशते यदा सक्रियं तत्रैव च निविशते ऽपैति च ततो यदा
निष्क्रियं द्रव्यं, पृथग्जातीयेषु गवाश्वादिषु दृश्यते ऽत आह । 'आधे
यश्चेति' । आधेयो निष्पाद्यः । यथा पाकनितिप्तेषु घटादिषु रक्तता
गुणः अक्रियान्नः, अनुत्पाद्यो यथा तेजःपरमाणुषु स एव रक्तता गुणः,
तदेवमाश्रयभेदेनोत्पाद्यानुत्पाद्यस्वभावो गुण इति नित्योत्पाद्यस्य कर्मणो
गुणत्वाभावः । एवमपि द्रव्यं गुणः प्राप्नोति तदपि शरीरादिकं पादादिषु
द्रव्येष्वेव पृथग्जातीयेषु निविशते संयोगविनाशे च ततोपैति, आधेयं
चाक्रियान्नम्, अवयविद्रव्यस्यात्पाद्यत्वादाकाशादेश्वानुत्पाद्यत्वादित्यत
आह । 'साऽसत्त्वप्रकृतिर्गुण इति' । य उक्तलक्षणोपेतः सत्त्वप्रकृतिर्न
भवति द्रव्यस्वभावको न भवति स गुण इत्यर्थः । अत्रोत्तराहुर्नैव सर्व-
जातीनां व्यावृत्तिसिद्धेः पूर्वाहुते व्यर्थं, जातीनां नित्यत्वेनोत्पाद्यत्वाभा-
वात्, नैतदेवम्, अत्रति पूर्वाहुते न जातिर्व्यावर्तते, यथा तेजसानां परमा-

गुणानां यद्वृत्तं यच्चैष्टकादिपाक्यद्रव्यगतं तदुभयं मिलितमुत्पाद्यानुत्पाद्या-
स्वभावमित्युभयोरपि गुणत्वं भवति न पुनः प्रत्येकमुभयस्वभावत्वात्,
तथा पाक्यद्रव्यरूपं जातिश्चेत्युभयं मिलितमुत्पाद्यानुत्पाद्यास्वभावमिति
जातिरपि गुणः स्यादेव, नहि सजातीयत्वे सतीति विशेषणमुपात्तमतः
पूर्वाहुतेन जातिव्यावृत्तिः । नन्वेवमपि पृथग्जातिषु दृश्यतइत्यनेनैव सर्व-
जातिव्यावृत्तिसिद्धेः पूर्वकं विशेषणद्वयं व्यर्थमेव, तस्मात्सत्त्वे निविशत-
इति स्वभावकथनं ततोपैति पृथग्जातिषु दृश्यतइति च विकल्पेन
जातीर्थावर्त्तयतः, अपैतीत्यस्य च तत्रैव कियन्तं चित्कालं स्थित्वा
तमाधारन्त्यजतीत्ययमर्थः । तदेवं सत्त्वे निविशते अपैति आधेयश्वा-
क्रियाजश्चेत्येकं लक्षणं, सत्त्वे निविशते पृथग्जातिषु इत्यादिकं चापर-
मिति लक्षणद्वयमनुसर्त्तव्यम् ॥

“बहुादिभ्यश्च” ॥ ‘शक्तिः शस्त्रइति’ । शक्तिशब्दः शस्त्रेभिधेये
ङीष्मुत्पादयति शक्तिः शक्ती । शस्त्रइति किम् । शक्तिः सामर्थ्यम् । अन्ये
शक्तिशस्त्री इति शब्दद्वयं पठन्ति, शस्त्रिः शस्त्री, इतः प्राण्यङ्गादीत्या-
दीनि त्रीणि वाक्यानि यथोत्तरमधिकविषयाणि, तत्रोत्तरं वाक्यद्वयं रात्रे-
श्चाजसावित्यत्रैव व्याख्यातम् । इकारान्तात्प्राण्यङ्गवाचिनो वा ङीष् भवति,
धमनिः धमनी । सर्वतो ऽन्तिचर्थादित्येव ङीष् सिद्धे शकट्यादीनामिका-
रान्तानां पाठः प्रवञ्चार्यः । पटुतिशब्दः क्तिवन्तः, पादस्य हतिः पटु-
तिः, हिमकापिहतिषु चेति पट्वावः, अहविति पठ्यते न स केवलः
स्त्रियां वर्त्तते, तस्मात्तदन्तो बहुव्रीहिरुदाहार्यः, दीर्घमहास्याः दीर्घाङ्गी
शरत्, पाठसामर्थ्यादनुपसर्जनादिति न प्रवर्त्तते, अस्य ङीषो विकल्पि-
तत्वाद्वाष्पतिषेधावपि भवतः, अन उपधालोपिन इति ङीष् च । ‘बहु-
शब्दो गुणवचन इति’ । अन्तोदात्तश्च लङ्घिब्रह्मोर्नलोपरश्चेत्युपस्य-
यान्तः । किमर्थं तर्हि तस्येह पाठ इत्यत्राह । ‘तस्येति’ ॥

“नित्यं हृन्दसि” ॥ ‘नित्ययहणमुत्तरार्थमिति’ । इह त्वार-
म्भसामर्थ्यादेव नित्यो विधिः सिद्धः, योगारम्भश्चिन्त्ययोजनः ॥

“भुवश्च” ॥ ‘दिग्धी प्रधीति’ । विप्रसंध्यौ द्रुतज्ञायामिति
द्रुपत्ययान्तान्दीप् । ‘स्वयंभूरिति’ । भवतेः कृप् । ‘द्रुत्वादेवेय-
मिति’ । यद्येवं घेडितीति गुणे कृते भोरिति निर्द्वंशः प्राप्नोति तत्राह ।
‘सौत्रोयं निर्द्वंश इति’ । गुणस्यैव कृतस्य क्कान्दस उवडादेश इत्यर्थः ॥

“पुंयोगादाख्यायाम्” ॥ ‘पुंसा योगः पुंयोग इति’ । योगः
सम्बन्धः । ‘पुंयोगाद्वेतोरिति’ । हेतौ पञ्चमीं दर्शयति । आख्यायहणं
गुणभूतेनापि पुंसैव सम्बध्यते ऽन्येन सम्बन्धासम्भवात् । गणकादयो हि
शब्दाः पुंयोगास्त्रियां वर्त्तमाना न पुंयोगस्याख्या भवन्ति, स्त्रियां च
पुंयोगमन्तरेण न प्रवर्त्तन्त इति स्त्रिया अपि नाख्यास्तदाह । ‘पुंस
आख्याभूतमिति’ । भूतग्रहणेनैतद्वर्त्तयति यत्प्रातिपदिकं प्राक् पुंसा वाच-
कमभूत्सम्पत्ति तु पुंयोगाद्वेतोः स्त्रियां वर्त्तत इति । ‘गणकीत्यादि’ ।
गणयतीति गणकः, एषुल, प्रतिष्ठते प्रष्टः, प्रष्टोयगामिनीति पत्न्यं, कथं
पुनरेते पुंशब्दा इत्यत आह । ‘पुंसि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य सम्भवादिति’ ।
गणयति प्रतिष्ठत इति व्युत्पत्त्या पुंसि कृता एते न स्त्री गणयति प्रति-
ष्ठते वा, महामात्रशब्दस्यापि प्रवृत्तिनिमित्तं हस्तिपकानामाज्ञापनं,
हस्तिपकाधिपतिर्हि महामात्रः, या तु स्वयं गणयति प्रतिष्ठते वा न
तस्यां पुंयोगाच्छब्दप्रवृत्तिः, अपि तर्हि स्वयमेव क्रियासम्बन्धादिति
टापैव तत्र भाव्यं, कथं तर्हि स्त्रियां प्रवृत्तिरित्यत आह । ‘तद्योगा-
दिति’ । कार्यः ॥

तस्येदमिति सम्बन्धादिति चेतद्वेतो भवेत् ।

दीपेव बाधकः स्याल्लेचित्यं बाधः प्रसज्यते ॥

गणकस्येयमिति भेदसम्बन्धे विवक्षिते तस्येदमिति तद्वित्तः
प्राप्नोति, अथ नाप्राप्ते तद्वित्ते दीपारभ्यमाणस्य बाधक इत्युच्यते
कदा चिदपि तद्वित्तो न स्यात्, उभयमपि त्विष्यते प्राप्ती प्रप्तीति । स्यान्म-
तमेतत् । एतदेव दीपविधानं ज्ञापकं भेदविवक्षायामपि तद्वित्तमन्तरेण
प्रष्टादयः स्त्रियां वर्त्तत इति, तेन न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति निय-

मोत्र बाध्यते, सति हि तद्वृत्ते प्राप्तीत्याणि ङीष्वाः सिद्धः, तस्य चोदा-
त्तनिवृत्तिस्वरणेणोदात्तत्वमिति किं ङीष्वाधानेनेति, तत्र । येनीकारा-
न्तास्तद्वृत्ताः भानोरियं भानवीयेति तदर्थमेतत्स्यात्, एवं तद्व्याख्या-
यहणं ज्ञापकं नात्र तद्वृत्तोत्पत्तिरिति, नहि तद्वृत्तान्तः प्रकृत्यर्थं पुंसि
वर्त्तते, एवमपि ज्ञापकेन तद्वृत्तस्य नित्यं बाधात्प्राप्तीति न स्यात्,
तस्मादुष्ट एवायं पक्षः, एवं तर्हि यथा मञ्चाः क्रोशन्ति, गौर्वाहीकः,
गङ्गायां घोषः, यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ तात्स्यात्तादृश्यान्तत्सामीप्यात्तत्सा-
हचर्याच्चातस्मिन्नपि तत्त्वाध्यारोपेण तच्छब्दप्रवृत्तिस्तद्वृत्तापि प्रष्ठा-
दिसाहचर्यान्तच्छब्दप्रवृत्तिर्भविष्यति, तत्राभेदेन भेदसम्बन्धस्य निवृत्त-
त्वाच्च तद्वृत्तप्रसङ्गः, विवक्षिते च भेदे तद्वृत्तोत्पत्त्या प्राप्तीत्यादि भवि-
ष्यति । तत्राहुः । यस्त्वया धर्मश्चरितव्यः सोनया सहेति भार्यायाः
शास्त्रसिद्धं साहचर्यमिति तस्यामेवैतन्ङीष्वाधानमिति, भट्टिकाव्ये तु
दुहितृष्वपि दृष्टः प्रयोगः । कौसल्यया ऽसात्रिसुखेन रामः प्राक्केकयीतो
भरतस्ततोभूदिति, केकयस्य दुहिता केकयी, जनपदशब्दादपत्यप्रत्यये
तु केकयीति प्राप्नोति, न च तस्यातश्चेति लुक्, न प्राव्यभर्गादीति
प्रतिषेधात्तस्मात्सोयमित्यभिसम्बन्ध इत्ययमेव पक्षो बाह्यः । यद्वा यथा
स्वामिदासौ पचत इति स्वामिनः संविधानृत्वात्पकृत्वं दासस्य तु
साक्षात् तथा पुरुषः साक्षात्प्रतिष्ठते स्वपि संविधानृत्वात्पुरुषगतायाः
प्रस्थानक्रियायास्तस्यामारोपात्प्रतिष्ठतइति, तस्यामेव प्रष्टुशब्दो व्युत्पा-
द्यते न तु पुरुषे व्युत्पादितः सन् तेन सहाभेदो पचारात्तस्यां वर्त्तते, न
चैतावता पुंयोगादेव हेतोः स्त्रियां वर्त्ततइत्यस्य हानिः, साक्षात्स्वयम-
कर्तृत्वात् । अत्र पक्षे प्रस्य इति स्थिते सुबन्तस्य समासः, सुप् च संख्यानि-
मित्तः, प्रातिपदिकं च पूर्वं लिङ्गमभिधत्ते पश्चात्सङ्ख्यामिति तच्चिमित्तसुब-
पेतात्समासात्प्रागेवोत्तरपदात्स्यशब्दादृष्टप्रसङ्गः, न च स्यशब्दादयनेनैव
ङीष् लभ्यते प्रष्टुशब्दो हि पुंस आख्या न तु स्यशब्दमात्रं, नैव दोषः । गति-
कारकोपपदानां कृद्धिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति कृदन्ताव-
स्थायामेव समासः, सा पुंस आख्येति ङीष् भविष्यति, परिभाषाप्रयो-

जनान्युपपदमतिङित्यत्र प्रतिपादितानि । 'देवदत्तेति' । स्त्रिया एव कस्याश्चिदेषा संज्ञा, 'परिवृष्टा प्रजातेति' । प्रसूतेत्यर्थः । 'पुंयोगादेते शब्दाः स्त्रियां वर्तन्तेइति' । परिसर्गः प्रसवः, प्रजन इत्यनर्थान्तरं स च न पुंयोगमन्तरेण सम्भवति, तस्मात्पुंयोगाद्देतोः स्त्रियां वर्तते । परिवृष्टा प्रजातेति द्वौ प्रकृतौ, एते शब्दा इति बहुवचनं तु य एषं जातीयकाः शब्दाः प्रसूतादयस्तदपेक्षं द्रष्टव्यम् । 'गोपालिकादीनामिति' । सिद्धयदिति शेषः । 'सूर्यादेवतायां चाव्यक्तव्य इति' । ङीष् एव प्रतिषेधे वक्तव्ये चाव्यधानमन्तोदात्तार्थं, सूर्यशब्दोयमाद्युदात्तस्तत्र टापि सति आद्युदात्तत्वमेवावतिष्ठेत् । 'सूरीति' । सूर्यस्य स्त्री मानुषी कुन्त्यादिः, सूर्येति यलोपः ॥

“इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामा-
नुक्” ॥ 'येषामिति' । इन्द्रादीनामृडान्तानामातुलाचार्ययोश्च । 'अन्येषामिति' । हिमादीनाम् । 'हिमारण्ययोर्महत्त्वइति' । महत्त्वयो-
गेनानयोः स्त्रीत्वम्, अन्यत्र नपुंसकत्वम् । दुष्टो यव इति पाठः । 'यवानीति' । जात्यन्तरमेवाभिधीयते, अयमेव च दोषो यदुत यवत्वज्ञाते-
रभावे तदाकारानुवृत्तिः । 'यवनाल्लिप्यामिति' । के चिज्जनपदिनो यवनास्तेषां लिपिः, तस्येदमित्यणो बाधको ङीष्, लिपिशब्दः स्त्रीलिङ्गः ।
'उपाध्यायमातुलाभ्यां वेति' । उपाध्यायमातुलाभ्यां यो ङीष् तत्सवि-
योगेनानयोर्वा ऽऽनुगागमो भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः, तत्रोपाध्यायस्या-
प्राप्ते मातुलस्य तु नित्यं प्राप्त आनुविकल्प्यते । 'आचार्यादणत्वं
चेति' । लुभादिषु पठितव्यमित्युक्तं भवति । 'अयं लत्रियाभ्यां वेति' ।
ङीषानुक्तौ द्वावप्यप्राप्तौ विकल्प्यते । 'स्वार्थेणवायं विधिरिति' । यदि
तु पुंयोगे ऽयं विधिः स्याच्छूद्रापि लत्रियस्य भार्या लत्रियाणी स्यात्
ब्राह्मणभार्या च लत्रियाणी न स्यात्, तस्मात्स्वार्थेणैव स्त्रीत्वविशि-
ष्टेयं विधिः । 'मृदूलादिति' । ङीषो लिङ्वादानुगाकारस्य लिङ्गः ।
अथ किमर्थमानुविधीयते न अनुगेवोच्येत, अकारोच्चारणसामर्थ्यादतो

गुणे पररूपं बाधित्वा सर्वणदीर्घत्वं भविष्यति, अन्यथा तुगेवोच्येत, यथैव तर्हि पररूपं न भवति तथैव सर्वणदीर्घत्वमपि न स्यात्, नैष दोषः । यं विधिं प्रत्युपदेशोनर्थकः स विधिर्वाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते, तस्मादनुगेव वक्तव्यः । अपर आह । इन्द्रमावष्टे इन्द्रयति, इन्द्रयतेः कृप्, णिलोपः, इन्द्रः स्त्री इन्द्राणी, अत्र दीर्घस्य श्रवणं, दीर्घाच्चारणसामर्थ्यादत इत्यधिकारो बाध्यते इति, एवमपि क्तिवन्तःपुंस आख्या न भवति ॥

“क्रीतात्करणपूर्वात्” ॥ पूर्वशब्दोवयववचन इत्याह । ‘करणं पूर्वमस्मिन्नित्यादि’ । व्यवस्थावाचिनि तु पूर्वशब्दे करणं पूर्वमस्मादिति वाच्यं स्यात्, एवं च क्रीतस्य करणवाचिशब्दान्तरमवयवो नोपपद्यतइति तद्वृत्तिरिक्तमेव प्रातिपदिकं करणपूर्वत्वेन विशेष्यते, क्रीतशब्देनापि विशेषितस्यैव विशेषणात्तदन्तविधिरित्याह । ‘क्रीतशब्दान्तात्मातिपदिकादिति’ । यदि तु व्यवस्थावाचिनं पूर्वशब्दमाश्रित्य क्रीतशब्दो विशेष्यते करणं पूर्वमस्मादिति ततो वाक्येपि स्याद् अश्वेन क्रीतेति, तस्मादवयववाची पूर्वशब्दः प्रातिपदिकं च विशेष्यमिति सम्यगुक्तम् । ‘वस्त्र-क्रीतीति’ । गतिकारकोपपदानामिति वचनात् प्रागेव सुबुत्पत्तेः क्रीतशब्देन सह समासः, । ‘टावन्तेन समास इति’ । एकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवत्त्वात्कृदन्तताया अविधातादविरुद्धावन्तेन समासः, अथ टावन्तेनापि समासे कस्मादेवात्र न भवति तत्राह । ‘अत इतीति’ । ननूदाहरणवत्यागेव टाबुत्पत्तेरत्रापि समासः प्राप्नोति, वक्तव्यो वा विशेष्यो ऽत आह । ‘गतिकारकोपपदानामित्यादि’ । न तत्र बहुलयहणमस्तीति चेत्तत्राह । ‘कर्तृकरणे कृता बहुलमिति’ । कर्तृकरणे कृता बहुलमित्यनेन तावदत्र समासः, स च बहुलयहणात् प्राक् सुबुत्पत्तेः क्व चिद्वचति, क्व चिदुत्पत्तेः सुपीति मन्यते, एतावतैव च बहुलं तदुच्यतइति सामान्येनोक्तं न पुनः कर्तृकरणे कृता बहुलमित्ययमेव समासः प्राक् सुबुत्पत्तेरिष्यते, यथा तु भाष्यं तथा नैतद्विष्यते ॥

“क्तादत्पाख्यायाम्” ॥ ‘अत्पाख्यायामिति समुदायोपाधिरिति’ । ननु चाल्पैरधैर्विलिप्तेति पूर्वपदार्थस्यैवाल्पता गम्यते न विलिप्तार्थस्य, एवं मन्यते, अधाणामल्पत्वे सति तद्विलेपनस्याल्पत्वमवश्यम्भावीति । ‘अधविलिप्तीति’ । वृत्तौ गतार्थत्वादल्पशब्दस्याप्रयोगः । ‘चन्दनानुलिप्तेति’ । बहुलेन चन्दनेनानुलिप्तेत्यर्थः, कृद्वहणपरिभाषया समुदायस्य क्तान्तत्वम् ॥

“बहुव्रीहेश्वान्तोदात्तात्” ॥ ‘बहुव्रीहियान्तोदात्त इति’ । अत्र क्तादित्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषा कृद्वहणपरिभाषा च न प्रवर्त्ततइति बहुव्रीहेः क्तान्तत्वम् । ‘शङ्खुभिर्वीति’ । निष्ठेति पूर्वनिपातो न भवति, जातिकालसुखादिभ्यः परवचनमिति वचनात्, शङ्खादयो हि जातिवचनाः, अत एव जातिकालसुखादिभ्य इत्यन्तोदात्तत्वं भवति । ‘गलोत्कृतीति’ । कृती छेदने, उत्पूर्वात् क्तः, गलमुत्कृतमस्या इति विग्रहः । ‘पादपतितेति’ । कर्तृकरणे कृता बहुमिति समासः, यायादिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । ‘अन्तोदात्ताज्जातप्रतिषेध इति’ । अन्तोदात्ताद्वहुव्रीहेर्होष्विधाने जातशब्दान्तात्प्रतिषेधो वक्तव्यः, स त्वन्तग्रहणादेव सिद्धः, कथम्, इहान्तग्रहणं न कर्त्तव्यं वर्णोदनुदात्तादितिबद् उदात्तान्तादिति विज्ञास्यते, तत् क्रियते नित्ययोगे यथा बहुव्रीहिविज्ञाप्येत, दन्तजातादौ तु वा जातइति विकल्पेनान्तोदात्तत्वम् । ‘पाणिग्रहीत्यादीनां विशेष इति’ । सिट्टयइति शेषः । अग्निसात्तिकं यस्याः पाणिर्गृह्यते सा पाणिग्रहीतीति भवति । ‘कथं चिदिति’ । यथोक्तात्प्रकारादत्येन प्रकारेणेत्यर्थः । ‘अबहुनञित्यादि’ । बहुादिपूर्वपदाद्वहुव्रीहेर्होष्वि न भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः । ‘बहुकृतेति’ । बहूनि कृतान्यनयेति विग्रहः, बहोर्नञ्श्रुत्तरपदभूमीत्यन्तोदात्तत्वम् । ‘अकृता सुकृतेति’ । न विद्यते कृतमनया शोभनं कृतमनयेति विग्रहः, नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वम् । ‘मासजातेति’ । मासो जातोतीतोऽस्याः, सुखं जातं प्राप्तमनया, दुःखं जातमनयेति विग्रहः, सुखादयः सुखादिभ्यः कर्तृवेद-

नायामित्यत्र पठिता एह्यन्ते । अथ वा बहुव्रीहेश्च जातिपूर्वादिति वक्तव्यं, बहुव्रीहावन्तोदात्तनिमित्तेष्वन्येषु प्रतिषिद्धेषु जातिरेवान्तोदात्तनिमित्तं क्तान्तस्यावशिष्यतइति जातिग्रहणमेवात्र कर्तव्यमित्यर्थः ॥

“अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा” ॥ ‘शाङ्गजगधीत्यादि’ । शाङ्गं जगधमनया पलाण्डुर्भक्तितानयेति विग्रहः, शाङ्गादिरभत्यजातिः, सर्वत्र जातिकालमुखादिभ्य इत्यन्तोदात्तत्वम्, ‘वस्त्रच्छचेति’ । छद अपवारणे चुरादिः, वा दान्तशान्तेत्यादिना छवशब्दो निपातितः, अत्रानाच्छादनादिति प्रतिषेधात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेव भवति । प्रवृद्धा चेत्यादिना विग्रहविशेषेण तत्पुरुषं दर्शयति ॥

“स्वाङ्गाच्चोपसर्जननादसंयोगोपधात्” ॥ ‘अतिकेशीति’ । अतिक्रान्ता केशानिति तत्पुरुषः, एकविभक्ति चेति केशशब्दस्योपसर्जनत्वम् । ‘अशिखेति’ । असत्युपसर्जनग्रहणेनैव प्राप्नोति न मूलोदाहरणेष्वनुपसर्जननादित्यधिकारात् । अथ बहुव्रीह्याधिकारादत्र न भविष्यतीत्युच्येत, अतिकेशेत्यत्रापि तर्हि न स्यात्, अङ्गात्रेत्यादिभाष्येनुक्तमप्येतत्प्रयोगबाहुल्यादृत्तिकारेणोक्तं, यद्यत्र स्वमङ्गं स्वाङ्गं एह्येत श्लक्ष्णमुखा शाला, अत्रापि प्राप्नोति, मुखस्य शालाङ्गत्वात्, दीर्घकेशी रथेत्यत्र च न स्यात्, केशानां रथ्याङ्गत्वाभावात्, तदव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारार्थं स्वाङ्गं परिभाष्यते । ‘अद्रवमिति’ । तत्र प्राणिस्यं स्वाङ्गमित्यनेन श्लक्ष्णमुखा शालेत्यत्र न भवति, एवमपि बहुकफा ऽत्र प्राप्नोति, तदर्थमाह । ‘अद्रवमिति’ । द्रवतीति द्रवं, ततोऽन्यदद्रवम् । एवमपि बहुज्ञाना ऽत्रापि प्राप्नोत्यत आह । ‘मूर्तिमदिति’ । असर्वगतद्रव्यपरिमाणा मूर्तिः, असर्वगतानि यानि द्रव्याणि तेषां यत्परिमाणं ह्रस्वत्वादि सा मूर्तिः, स्पर्शवद्द्रव्यपरिमाणं मूर्तिरित्यन्ये, सा यस्यास्ति तन्मूर्तिमत्, एवमपि बहुशोफा ऽत्र प्राप्नोत्यत आह । ‘अविकारजमिति’ । विकारो वातादिवैषम्यं ततो यज्जायते तत्र भवतीत्यविकारजं, शोफस्तु स्वययुसंज्ञको विकारजः, यदि प्राणिस्यं स्वाङ्गं रथ्यादिपरिगतानां केशानां

स्वाङ्गत्वं न स्यात्, सन्ध्याप्राणिस्यत्वात्, ततश्च दीर्घकेशी रज्येति न सिद्ध्यत्यत आह । 'अतस्त्यमिति' । सन्ध्याप्राणिस्यमपि कदा चित्प्राणिनि दृष्टं चेत्तदपि स्वाङ्गं भवत्येवेत्यर्थः । एवमपि प्रतिमावयवानां मुखादीनां स्वाङ्गत्वं न प्राप्नोति, अप्राणिस्यत्वात्ततश्च दीर्घमुखी प्रतिमेत्यत्र न सिद्ध्यति तत्राह । 'तेन चेदिति' । अतस्त्यमित्यनुषङ्गः, अप्राणिस्यमपि मुखादि स्वाङ्गं तेन चेन्मुखादिना तदप्राणिद्रव्यं तथा युतं भवति यथा प्राणिद्रव्यमित्यर्थः । अन्येषां पाठस्तस्य चेत्तथा युतमिति, तत्रार्थः । अप्राणिस्यमपि मुखादि स्वाङ्गं तस्य चेदप्राणिनः तन्मुखादि तथा युतं भवति, तादृशसंस्थानं भवति यादृशं संस्थानं प्राणिन इत्यर्थः ॥

“नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तर्कर्णशृङ्गाज्ज” ॥ ‘सहनञ्चिद्विद्यमानलक्षणस्तु प्रतिषेधो भवत्येवेति’ । कथं, नासिकोदरयोस्तावदयं योगः पुरस्तादपवादव्यायेनानन्तरं बहुल्लक्षणमेव प्रतिषेधं बाधते, ओष्ठादिष्वपि मध्येपवादव्यायेन पूर्वं संयोगोपधलक्षणमेव प्रतिषेधं बाधते न सहादिलक्षणम्, अतोसौ भवत्येव सनासिका ऽनासिका विद्यमाननासिकेति । ‘बिम्बोष्ठीति’ । ओत्त्वोष्ठयोर्वा समासे पररूपं वक्तव्यमिति पररूपम् । ‘कवरपुच्छीति’ । कवरं नातावर्णं पुच्छमस्याः सा मयूरी, मणिः पुच्छमस्या, विषं पुच्छमस्याः मणिपुच्छी विषपुच्छी वृश्चिकी, उलूक इव पतित्या उलूक इव पुच्छमस्या इति विग्रहः ॥

“न क्रोडादिवहुचः” ॥ ‘कल्याणक्रोहेति’ । अश्वानामुरः क्रोडा, स्त्रीलिङ्गोयं, तत्र बहुव्रीहौ पूर्वपदस्य पुंवद्भावः, उत्तरपदस्योपसर्जनह्रस्वत्वम् । ‘कल्याणनखेति’ । अयन्योयं, नखमुखात्सञ्ज्ञायामिति प्रतिषेधात्, असञ्ज्ञायां ङीष् दृष्टत्वात्, तस्मात्कल्याणोवेति पाठः । उखेति हि पठ्यते । क्रोडा बालखुरोवाः शफो गुदं भगलैः चेति ॥

“सहनञ्चिद्विद्यमानपूर्वाज्ज” ॥ पूर्वग्रहणमकृत्वा सहनञ्चिद्विद्यमानेभ्य इत्युच्यमाने सहादिभ्यः परं यत्स्वाङ्गान्तदन्तान्ङीप् न भवतीत्यर्थो भवति ततश्चेह प्रतिषेधः प्रसज्येत विद्यमानं मुखमस्य विद्यमानमुखः,

कल्याणो विद्यमानमुखोऽस्याः कल्याणविद्यमानमुखीति, भवति ह्येतद् यथोक्तविशेषणम्, इह च न स्याद् विद्यमानकल्याणमुखेति, न ह्यत्र यथोक्तं विशेषणमस्ति तस्मात्पूर्वग्रहणम् ॥

“नखमुखात् संज्ञायाम्” ॥ ‘शूर्पणखेति’ । पूर्वपदात्संज्ञायामग इति णत्वम्, एवं च शूर्पणखा वा राक्षसी शूर्पणखी वा, यदि योगमात्रं न संज्ञा शूर्पणखी, संज्ञायां शूर्पणखा, न पुनः शूर्पणखीति णत्वङीषोः समावेशः साधुः ॥

“दोर्ध्वजीह्वी चच्छन्दसि” ॥ ‘निपातनं नित्यार्थमिति’ । दीर्घजिह्वादित्युच्यमाने प्रकृतस्य ङीषो विकल्पितत्वादिहापि विकल्पो विज्ञायेत ॥

“दिक्पूर्वपदान् ङीप्” ॥ दिक्पूर्वपदान्ङीषोनुदात्तत्वं स्वाङ्गाच्चेत्यादिना विहितस्य ङीष एवास्मिन्विषयेनुदात्तत्वं वक्तव्यं, ङीष्विधाने ह्यन्यत्रापि ङीष्विषयान्ङीप्सङ्गः, अपूर्वं हि ङीपि विधीयमाने प्रागुल्का प्रागजघनेति ङीष्विषयादन्यत्रापि ङीप्प्राप्नोति ङीषः प्रतिषेधाभावात्, इत्यस्मिन्पूर्वपददमाह । ‘विधिप्रतिषेधविषयः सर्वोप्यपेत्यतइति’ । तत्र विधिविषयापेक्षायाः फलं दर्शयति । ‘यत्र ङीष्विहित इति’ । ‘स्वरे विशेष इति’ । ङीषः पित्त्वादनुदात्तत्वं भवति, ङीपस्तु प्रत्ययाद्यनुदात्तत्वप्रसङ्गः । ‘प्राङ्मुखेति’ । ङीषा मुक्ते स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादिति ङीपपि न भवति, कथम्, उक्तमेतत्, यत्रात्सङ्गापवादौ द्वावपि विकल्पितौ तत्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्ततइति । प्रतिषेधापेक्षयाः फलं दर्शयति । ‘इह न भवतीति’ । एवं च कृत्वा वाक्यभेदः कर्तव्यः, दिक्पूर्वपदादसंयोगोपधस्वाङ्गान्तावासिकाद्यन्तान्ङीप् भवति, क्रीडादिवहुजन्तास्तु नेति अपरः कल्पः, अत्र ङीषनुवर्तते, तस्य दिक्पूर्वपदादिति पञ्चम्या षष्ठी प्रकल्प्यते, दिक्पूर्वपदादुत्तरस्य ङीषो ङीवादेशो भवतीत्यर्थः, तेन यत्र ङीप् तत्रैव ङीषिति सिद्धम्, एवं चोत्तरत्र ङीषेव स्वर्यतइत्युपपन्नं भवति ॥

“वाहः” ॥ ‘सामर्थ्यादिति’ । कर्मण्युपपदे बहेर्णिविधानात्केवलस्य वाहः सम्भवो नास्तीत्येतत्सामर्थ्यम् । ‘दित्यौहीति’ । छन्दसि सहः, वहश्चेति णिवः, उपधावृद्धिः, ङीषि वाह कट्, तत्र सम्प्रसारणमित्यनुवृत्तेः सम्प्रसारणाच्चेति पूर्वरूपत्वम्, एत्येधत्यूट्स्विति वृद्धिः ॥

“सख्यशिखीति भाषायाम्” ॥ भाषायामित्युच्यते तत्रैतन्न सि-
ध्यति सखी सप्तपदी भव, आ धेनवो धुनयन्तामशिखीरिति । नैष
दोषः । इतिकरणोत्र क्रियते स भिवक्रमः, भाषायामित्यस्यानन्तरं
द्रष्टव्यः, स च प्रकारे वर्तते, तेन ह्यस्यपि कुं चिद्विष्यति, भाषायहणं
तु नित्यार्थम् ॥

“जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्” ॥ अस्त्रीविषयादित्यनन्यभावे
विषयशब्द इत्याह । ‘न च स्त्रियामिति’ । स्त्रियामेव यस्य नियमेन
वृत्तिस्तस्त्रीविषयं ततोऽन्यदस्त्रीविषयमित्यर्थः । इह लौकिकजातियहणे
ब्राह्मणत्वादीनां गोत्रस्य च नाहायनादेर्जातित्वे वादिनां विप्रतिपत्तेः
चरणशब्दानां च कटादीनामध्ययनक्रियासम्बन्धनिबन्धनत्वेन पात्रकात्रि-
वक्रियाशब्दत्वेनाव्याप्तिरित्यभिमतं जातिं लक्षयति । ‘आकृतियहणा जा-
तिरिति’ । एह्यतेनेनेति यहणमिति करणसामान्ये पदं संस्क्रियते, पश्चा-
दाकृतिशब्दसमवधाने स्त्रीत्वं प्रतीयमानं बहिरङ्गत्वात् प्रत्ययस्य निमित्तं
न भवति, यहणमाकृतिर्यस्या इति यहणरूपोद्देशेनाकृतिरूपता विधीयते
न त्वाकृतिरूपोद्देशेन यहणरूपतेत्यर्थः । आकृतिः संस्यानं सा यहणं यस्याः
सा ऽऽकृतियहणा, अवयवसन्निवेशविशेषव्यङ्ग्येत्यर्थः । अनेन गोत्वादिजाति-
लक्षिता, ब्राह्मणत्वादिजातिस्तु न संगृहीता भवति, ब्राह्मणत्वत्रियादीनां
संस्यानस्य सदृशत्वादिति तत्संग्रहायाह । ‘लिङ्गानां चेति’ । सर्वाणि
लिङ्गानि न भजतीत्ययमर्थो विवक्षितः, तत्र सर्वशब्दस्य लिङ्गापेक्षत्वेपि
गमकत्वाद्गोत्रो गिवप्रत्ययः समासश्च । लिङ्गानामिति कर्मणि षष्ठी ।
अप्राप्तप्रापणार्थं चेदं वचनं न त्वाकृतियहणेत्यस्य सङ्कोचकं, तेन
तटादेः सर्वलिङ्गत्वेपि आकृतियहणत्याज्जातित्वं भवत्येव, इह कस्माच्च
भवति देवदत्तः देवदत्तेति, उपदेशापेक्षमिदं लक्षणं, कार्यः, असर्वलिङ्गेषु
येषु जातिवाचित्वमाचार्या उपदिशन्ति तेष्वेव भवतीत्यर्थः । आकृति-
यहणाया जातेरेकत्वमित्यत्वप्रत्येकपरिसमाप्तत्वलक्षणान्धर्मानाह ।
‘सकृदिति’ । एकस्मिन्पिण्डे सकृदुपदिष्टा ऽयं गौरिति पिण्डान्तरे
निर्वाह्या निश्चेतुं शक्येत्यर्थः । यदि चैका न स्याच्चैव एह्येत, तथा

नित्यत्वाभावेऽपि पिण्डेन सह विनाशात्पिण्डान्तरे न गृह्येत, यदि च प्रत्येकं सर्वात्मना परिसमाप्ता न स्यात् तस्मिन्नापि तावत्पिण्डे सर्वात्मना न गृह्येत यत्राख्याता किं पुनः पिण्डान्तरे, कथं पुनरेकमेव वस्तु बहुत्र युगपत्कात्स्न्येन वर्त्तते नहि देवदत्तस्तदानीमेव सुप्ते भवति मधुरायां च, दृश्यते चेत्को दोषः, नहि दृष्टेनुपपन्नं नाम । 'गोत्रमिति' । अपत्यमित्यर्थः । चरणशब्देन शास्त्राध्यायिनो गृह्यन्ते, गोत्रस्यानाकृतियहणत्वात् सर्वलिङ्गत्वाच्च पृथगुपादानं, नाढायनं नपुंसकमिति दर्शनात्, चरणशब्दस्त्वध्ययनक्रियासम्बन्धेन प्रवृत्तत्वात्क्रियाशब्द एव न जातिशब्दः । 'कुक्कुटी सूकरीति' । आकृतियहणाया जातेरुदाहरणं, ब्राह्मणी वृषलीत्यसर्वलिङ्गायाः, तत्र ब्राह्मणीति रूपोदाहरणं, शाहंरवादिष्वस्य पाठाद् वृषलीत्येतदेव ङीप् उदाहरणम् । 'नाढायनी चारायणीति' । गोत्रलक्षणाया नडादिभ्यः फक्, अपत्यमात्रस्य गृहणादनन्तरापत्येऽपि भवति, अयन्ती कुन्तीति, इतो मनुष्यजातेरिति ङीप् भवति, इह तु कुलस्यापत्यं कुलीना ब्राह्मणीति ङीप् न भवत्यजादिषु दर्शनादित्याहुः । 'कठीति' । कठेन प्रोक्तं, वैशम्पायनान्तेवासित्वाणिनिः, तस्य कठवरकादिति लुक्, ततस्तदधीतइत्यण्, तस्य प्रोक्ताङ्गुगिति लुक् । 'बह्वर्चीति' । बहून् अर्चोऽस्या इति बहुव्रीहिः, बह्वर्चस्वरणाख्यायामित्यकारः समासान्तः, कथं पुनः स्त्री नामाधीते, मा नामाधिगीष्टं तदुच्यत्वात् ताच्छब्दं भविष्यति यथानधीयाने प्राणवक्त्रे । अत्रापरं जातिलक्षणमुक्तं भाष्ये ॥

प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपद्गुणैः ।

असर्वलिङ्गां बहुधा तां जातिं कथयो विदुः ॥

इति । सत्त्वस्य प्रादुर्भावविनाशाभ्यां या ऽऽविर्भावतिरोभावौ प्राप्नोति यावद्द्रव्यभाविनीत्यर्थः । गुणैश्च युगपद् द्रव्येण संबध्यते यथा निर्गुणं द्रव्यं न भवति तथा जातिरहितमपीत्यर्थः । बहुर्यामिति, अर्थशब्दो विषयवाची बहुविषयां बहुव्यक्त्यापिनीमित्यर्थः । असर्वलिङ्गमिति, पूर्ववत्लक्षणान्तरं, तत्र यथा पूर्वलक्षणं तथा कुमारीभावं इति

भवितव्यं, कथं, कौमारमयावद्द्रव्यभाव्यपि आकृतियहणत्वाद्भवति जातिः,
ततश्च जातिरेवेति पुंवद्भावप्रतिषेधः, वृद्धा स्थविरेत्यादौ च जातिलक्षणो
ङीष्वाप्नोति, यथा पुनरुत्तरं तथा कौमारादिकं जातिर्न भवति, अयावद्-
द्रव्यभाषितत्वात्, तत्र पूर्वकं लक्षणं भाष्यकारस्याभिमतं नोत्तरम्, अपर आ-
हेत्यभिधानात् । तथा च व्याप्सूत्रे युवतितरेत्यत्र तसिलादिष्विति प्राप्तस्य
पुंवद्भावस्य जातिरेवेति निषेध आश्रितः, अत एव वृत्तिकारेणाप्येतदेव
लक्षणमुपन्यस्तमिति के चिदाहुः । एवमपि युवजानिरित्यत्र पुंवद्भावो न
प्राप्नोति, तस्माद् द्वितीयमेव लक्षणं साधीयो मन्यामहे, अत एव वृद्धा स्थ-
विरेति जातिलक्षणो ङीप् भवति, युवतितरेत्यत्र तु भाष्यकारप्रयोगात्पुं-
वद्भावभावः । 'मुण्डेति' । गुणशब्दोऽयम् । 'मत्तिकेति' । स्त्रियामेवायं
नियतः । इह कस्माच्च भवति माला बलाकेति, मालाशब्दो मलनं माल
इति घञन्तः पुलिङ्गः, तत्रविशेषे नपुंसकः, सजि स्त्रीलिङ्गः, बलाका-
शब्दो हि बलां कायतीति यौगिकः सर्वलिङ्गः, वक्रजातिवचनः स्त्रीलि-
ङ्गः, नात्र यथाकथञ्चिदस्त्रीलिङ्गविषयत्वं विवक्षितं किं तर्हि यस्मिन्वृ-
त्तिनिमित्ते स्त्रीलिङ्गस्तस्मिन्नेव निमित्ते यल्लिङ्गातरेपि वर्तते तदस्त्रीवि-
षयं, यथापुनरयं शब्दार्थस्तथास्त्रियाः पुंवदित्यत्र वक्ष्यामः, तेन निमित्तभेदेन
नानालिङ्गेषु नायं विधिर्भवति, यद्येवं द्रोणी कुटी पात्रीत्यत्र न प्राप्नोति,
द्रोणशब्दः प्रमाणविशेषे पुलिङ्गः, गवादिन्यान्तु स्त्रीलिङ्गः, कुटशब्दो घटे
पुल्लिङ्गो गेहे तु स्त्रीलिङ्गः, पात्रशब्दो भाजनसामान्ये ऽर्द्वर्चादित्वादुभ-
यलिङ्गः, भाजनविशेषे स्त्रीलिङ्गः, गौरादिपाठात्सिद्धम् । 'हयगवयेत्यादि' ।
गौरादिष्विदानींतनैर्हयादयः प्रसिप्ता इति धार्तिककारवचनाद्विज्ञायते ॥

“ पाककर्णपर्यणुष्यफलमूतबालोत्तरपदाञ्च ” ॥ ‘स्त्रीविषयत्वादे-
तेषामिति’ । पूर्वत्र समानायामाकृतौ यदस्त्रीविषयमित्याश्रयणाविमि-
त्तभेदेन नानालिङ्गानामेषां न सिध्यतीति भावः । आदनपाकादयः सञ्ज्ञा-
शब्दा यथाकथञ्चिदुत्पाद्याः ॥

“ इतो मनुष्यजातेः ” ॥ ‘अवन्ती कुन्तीति’ । अवन्तिकुन्तिशब्दा-
भ्यामपत्यर्थे वृद्धेत्कोसलाजादाज्यङ्, तस्य स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुष्वेति

लुक्, 'दाती प्राप्तीति' । अत इञ्, । 'विट् दरदिति' । विट्शब्दाज्जनप-
दशब्दात्तत्रियादञ्, दरच्छब्दाद् द्युज्जगधेत्यादिनाण्, तयोरनश्चेति
लुक्, उदाहरणसिध्यर्थमेवात इत्यस्यानुवृत्तिर्न शक्याऽऽश्रयितुमित्यत्रापि
प्रसङ्गः । 'चौदमेयीति' । उदकं मेयमस्य उदमेयः, उदकस्योदः सज्जा-
यामित्युदभावः, तस्यापत्यम्, अत इञ्, । 'सैतङ्गमी मौनिचितीति' ।
सुतङ्गममुनिचितिशब्दाभ्यां तेन निर्वृत्तमित्यत्रार्थे इञ् प्रत्ययः ॥

“कडुतः” ॥ ‘कुरु रिति’ । कुरुनादिभ्यो ण्यः, तस्य स्त्रियामवन्ती-
त्यादिना लुक् । ‘ब्रह्मबन्धुर्जीवबन्धुरिति’ । वृत्तस्वाध्यायहीनायां ब्राह्मण-
जातावेतौ बहुव्रीहौ वर्तन्ते । ‘ङकार इत्यादि’ । नोधात्वोरित्युच्यमाने
यवात्वा यावाभवे अत्राप्युदात्तयणो हल्पूर्वादिति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य
निषेधः स्यात्, वर्णयहणे ह्यर्थवद्बहणपरिभाषा नोपतिष्ठते, अथ दीर्घाञ्चारणं
किमर्थं न उडुत इत्येवाचेत, सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धं, न सिध्यति सत्यपि
सवर्णदीर्घत्वे गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं प्राप्नोति, न प्राप्नोति, किं
कारणम्, उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्, तथाहि । एकादेशस्यान्तवत्त्वेन
प्रातिपदिकसज्जा सम्पाद्या ऽप्रत्यय इति निषेधात्, आदिवत्त्वेन च स्त्री-
प्रत्ययत्वं सम्पाद्यम्, इह तर्हि ब्रह्मबन्धुच्छत्रं एत्वतुकोरसिद्धत्वाद् ह्रस्व-
लक्षणो नित्यस्तुक् प्रसज्येत, दीर्घाञ्चारणात्त्वेकादेशस्यासिद्धत्वेपि दीर्घ-
एवायमिति दीर्घात्पदान्ताद्वेति विकल्पः सिध्यति, एतदपि नास्ति प्रयो-
जनं, पदान्तपदाद्योरेकादेशोसिद्धः, न चैव पदान्तपदाद्योरेकादेशः,
तस्मादनर्थकं दीर्घाञ्चारणमित्याशङ्क्याह । ‘दीर्घाञ्चारणकूपो बाधनार्थ-
मिति’ । शेषाद्विभाषेति कपोवकाशो ऽयवको ऽव्रीहिकः, कडोवकाशः
कुरु रिति, ब्रह्मबन्धादेर्बहुव्रीहेरुभयप्रसङ्गे परत्वात्कप् प्राप्नोति, दीर्घाञ्चा-
रणाच्च भवति, कथम्, उकारद्वयं दीर्घेण निर्वृष्टं तत्र द्वितीय उकारः
कपो बाधनार्थः । ‘अध्ययुरिति’ । अध्ययं यातीति मृगख्यादयश्चेत्युणा-
दिषु दर्शनात्कुप्रत्ययो ऽध्वरशब्दस्यान्तलोपश्च, चरणलक्षणं जातिः,
अध्ययुंशाखाध्यायिनि वंशे भवेत्यर्थः । ‘अप्राणिजातेश्चेति’ । अत्रोत
इति नापेक्ष्यते तेनालाबूक्कं भूशब्दाभ्यां दीर्घान्ताभ्यामपि भवति

कृषिचामितनिधिसर्जिर्जिभ्य करिति वर्त्तमाने णित्कशिपद्यर्त्तैरित्यतो णिदिति च, नञिलम्बेर्नलोपश्च, लवि अवसंसने, तस्मात्पूर्वाद्भूप्रत्ययो भवति नलोपश्च, णित्त्वाद्वृद्धिः, अन्दृष्ट्मूककर्कन्थूरिति निपातनादूकारान्तः कर्कन्थूशब्दः, एवमलाबूककर्कन्थूशब्दौ दीर्घान्तौ, ऊहविधानमलाब्जा कर्कन्थूया इत्यादौ नाहधात्वोरिति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेधार्थम् । 'कृक-
वाकुरिति' । कृके वचः कश्च, कृकशब्दउपपदे वचेर्धातोर्ण् प्रत्ययो भवति कश्चान्तादेशः । 'रञ्जुरिति' । सृजेरसुम् च, आदिलोपः प्रकृतः, सृजेरुप्रत्यय आदेश्च लोपोऽसुगागमश्च, ऋतो यणादेशः, सकारस्य जस्त्व-
चत्वं, सृज्यतेसौ रञ्जुरिति । 'हनुरिति' । युष्मिहित्यादिना हन्तेरुप्रत्ययः ॥

"पङ्गोश्च" ॥ 'श्वशुरस्येति' । पुंयोगलक्षणस्य ङीषो ऽपवाद ऊह विधीयते, शावशेराप्तौ, शुशब्दे ऽश्नोतेरुत् प्रत्ययो भवति, किमिदं शुइति, आशुशब्दस्यायमादिलोपो निपातितः, आश्वाप्तयः श्वशुरः, तस्य स्त्री श्वयूः, श्वशुरः श्वश्चेत्यादिनिपातनाद्विभक्त्यादि प्रातिपदिक-
कार्यं भवति ॥

"कृत्तरपदादौपम्ये" ॥ उपमीयतेनयेत्युपमा तद्वाव औपम्यं, कथं विचकरे च करेणुकरोरुभिरिति, निरङ्कुशाः कवयः, करेण वरोरुभिरिति पाठः । करेण विचकरे वरोरुभिरिति ॥

"संहितशफलक्षणवामादेश्च" ॥ संहितशब्दः संहितपर्यायः लक्षणशब्दो ऽर्शश्चाद्युच्यतेत्ययान्तः, वामशब्दः शोभनपर्यायः । 'संहित-
सहाभ्यां चेति' । समो वा हितततयोरिति मलोपे सति यः संहित-
शब्दस्तस्य संहितयहणेनैव सिद्धम्, एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्, यस्तु सह हितेन वर्त्ततइति व्युत्पन्नः संहितशब्दस्तस्येदं रहणमित्याहुः । 'सहोरुति' । सहेते इति सहौ, तादृशाबूक्यस्या इत्यर्थः । विद्यामा-
नस्य वा सहशब्दस्य कर्त्तृत्वप्रतिपादनायप्रयोगः ॥

"कदुकमण्डल्वोरुहन्दसि" ॥ गुगुल्वादीनां हन्दसि, व्यत्य-
येन स्त्रीत्वं, पतयालुशब्दः स्पृहिएहीत्यादिना ऽऽलुजन्तः ॥

"शाङ्गरवाद्यजो ङोत्" ॥ 'एते णान्ता इति' । शङ्गरकपटु-

गुगुलुब्रह्मनित्येतेभ्यः प्राग्दीव्यतोऽण्, गोतमशब्दादृष्यण्, गौरादिष्वप्ययं पठितः । 'एते ठगन्ता इति' । बाहुल्यादेवमुक्तं, कमण्डलुशब्दाच्चतुष्पाद्भ्यो ठञ्, इतरेभ्यस्तु शुभादिलक्षणे ठक् । 'एतौ फगन्ताविति' । वात्स्यशब्दाद्गंगादियञन्ताद्यूनि यञिञोश्चेति फक् । ननु न स्त्रियां युवसञ्ज्ञा गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति वचनात्, गोत्रे चैको गोत्रइति नियमः, एवं तर्हि वात्स्यायनशब्दस्यास्मिन् गणे पाठसामर्थ्यास्त्रियां युवसञ्ज्ञा भविष्यति, गोत्रएव वा प्रत्ययद्वयं, मुञ्जशब्दो नडादिः । 'जातिरिति' । गोत्रलक्षणा । 'ठगन्त इति' । कीकसाशब्दः शुभादिः, । 'ज्यङन्ताविति' । वृद्धेत्कोसलाजादाञ् ज्यङिति कविशिविभ्यां ज्यङ्, यङश्चावत्र प्राप्नोति । 'एहि पर्येहीति' । इह चेष्टायां आङ्पूर्वात्पर्याङ्पूर्वाच्च सर्वधातुभ्य इनितीन् प्रत्ययः, अश्मरयशब्दो गंगादिः, उदपानशब्दः शुण्डिकादिरुत्सादिश्च, तत्राह । 'शुण्डिकाद्व्यणन्तः प्रयोजयतीति' । अन्ते तु ङीपो ङीनो वा नास्ति विशेषः । 'जातिरिति' । अरालचण्डालयोरसर्वलिङ्गत्वाज्जातित्वं, वतण्डशब्दस्य गोत्रत्वात्, वतण्डस्यापत्यं स्त्री वतण्डाच्चेति यञ्, लुक् स्त्रियामिति तस्य लुक् । 'भोगवद्गौरिमतोरिति' । मत्वन्तत्वादुगितश्चेति ङीपि प्राप्ते वचनं, ननु भोगशब्दो घञन्तः, गौरिशब्दोऽत्रिजितीजन्तः, तौ त्रित्स्वरेणादुदात्तौ, ताभ्यां मतुप्, पित्वादनुदात्तः, ततश्च न ङीम्ङीनोरत्रास्ति विशेषस्तत्राह । 'घादिषु नित्यमिति' । उगिल्लक्षणे ङीपि सति नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम्, उगितश्चेति विकल्पेन ह्रस्वत्वं स्यात्, ङीनि तु सति घरूपकल्पेति नित्यं सम्भवति, कथं भवति, यावता उगितः परा या नदी तस्या विकल्पो विहितः, ङीनपि चोगितः परा नदी, भोगवद्गौरिमतोरुगित्त्वात् । नैष दोषः । उगितश्चेतीत्यर्थं च शब्दः, उगित इत्येवमुगित्संशब्दनेन या नदी विहिता न चानेन विहिता ङीनेन विहिता नदी भवति, यथा तु युवोराणाकावित्यत्र भाष्यं तथोगितः परा या नदीत्येतदेव स्थितं, सञ्ज्ञाया अन्यत्र ङीवेव भवति ह्रस्वश्च विकल्पितः । 'नृनरयोर्वृद्धिश्चेति' ।

नृशब्दादृबेभ्यो ङीपि नरशब्दान्जातिलक्षणे ङीपि प्राप्ते वचनम् ।
 'वृद्धिश्चेति' । वक्ष्यामीति च अन्यतरस्य ग्रहणेपि नारीतीष्टं सिद्धमन्य-
 तरस्यानिष्टनिवृत्त्यर्थं तु द्वयोरुपादानं, तत्र नरशब्दे ऽन्यस्य वृद्धौ सत्यां
 यस्येतिलोपादानार्थक्यमिति, यस्येति लोपस्तावद्ववति तत्र कृते रेफस्य
 वृद्धिः प्राप्नोति, का, ऽविशेषात्पर्यायेण सर्वैव, नैष दोषः । स्थानेन्तरतम
 इत्यत्रान्तरतमे स्थाने षष्ठीत्यपि पक्षो व्याख्यातः, ततो नृनरयोरिति
 यैरा षष्ठी सा वृद्धेरन्तरतमे नृनरावयवे स्थानिन्यनुसंहियते, यत्र च
 षष्ठी तत्रादेश इत्यकारस्यैव भविष्यति, अत्र पुत्रशब्दं केचित्पठन्ति
 न स केवलः स्त्रियां वर्त्तत इति तदन्तस्य समाप्तस्य ग्रहणं, तत्रापि बहु-
 पुत्रा ऽतिपुत्रेत्यादावनुपसर्जनाधिकारात् भवति, क्व तर्हि भवति, पुत्र-
 प्रधाने, ननु पुत्रप्रधाने समाप्ते सैव पुल्लिङ्गता, सत्यं, मूतोपराजभोजमे-
 र्भ्यो दुहितुः पुत्रद्वेति वार्त्तिककारेण यत्र पुत्रडादेशो विहितस्तान्यु-
 दाहरणानि, सूतपुत्री, राजपुत्रीति, अत्र स्वभात्पुत्रशब्दो दुहितृशब्देन
 समानार्थो न पुत्रडादेश इति पठतामभिप्रायः । अन्ये तु प्रद्व्योतपुत्री
 शैलपुत्रीति वार्त्तिकविषयादन्यदेव ङीन उदाहरणं, पुत्रडादेशस्तु ङीपि
 स्वरार्थे इति मन्यन्ते, नात्राप्तभाषितमस्ति ॥

“यङश्चाप्” ॥ पकारो ह्याप्प्रातिपदिकादित्यत्र सामान्यग्रह-
 णार्थः, स्वरस्तु परत्वाच्चित्स्वर एव भवति । ‘ज्यङ्ः व्यङ्श्च सामान्यग्रहण-
 मिति’ । यद्यपि व्यङ् स्त्रियामेव विधीयते तथापि द्वित्करणसामर्थ्यात्त-
 स्याप्यत्र ग्रहणमिति भावः । ‘आम्बष्ठेत्यादि’ । आम्बष्ठादिभ्योपत्ये
 वृद्धेत्कोमलाजादाञ् ज्यङ् । ‘कारीपगन्धेति’ । स्वादिसूत्रे व्युत्पादितम् ।
 वराहशब्दादत इज्, शर्करात्पूतिमापगोक्तशब्दा गर्गादयः । ननु च
 गौकात्यशब्दः कौद्यादिषु पठ्यते, ततः व्यङ् यङ् इत्येव चाप् सिद्धः,
 मा पाठि तत्र पाञ्च यञ् इत्यनेनैव शर्करात्यादिवद् गौकात्येति सिद्धं,
 यद्येवं गौकातीपुत्रः व्यङ्ः सम्यसारणं न प्राप्नोति, नात्र सम्यसारण-
 मिष्यते, गौकात्यापुत्र इत्येव भवति, एवं हि सौनागाः पठन्ति व्यङ्ः
 सम्यसारणे गौकातायाः प्रतिषेधः ॥

“तद्धिताः” ॥ ‘युवतिरिति’ । तद्धितसञ्ज्ञायां सत्यां कृतद्धि-
तसमासाश्चेति प्रातिपदिकसञ्ज्ञा भवति । ‘बहुवचनमित्यादि’ ।
प्रत्यय इत्यादिवदेकवचनएव कर्तव्ये बहुवचनेन सञ्ज्ञितां बहुत्वमूच-
नादनुक्तोपि तद्धितः परिगृह्यइति मन्यते, स्त्रीप्रत्ययानामादितस्तद्धि-
ताधिकारे क्रियमाणे प्राचां ष्फ तद्धित इत्यत्र तद्धितग्रहणं न कर्तव्यं
यस्येति चेत्यत्र चकारग्रहणं व्याप्प्रातिपदिकादित्यत्र तु तदन्तात्तद्धित-
विधानार्थं व्याव्यहणं कर्तव्यमेव, सत्यं, ङीवादीनां ङकारस्येत्सञ्ज्ञा न
स्यादतद्धितइति प्रतिषेधात्, सत्यामपि वा पट्वीत्यादावोगुणः स्यात्-
स्माद्व्याख्यासमेवास्तु ॥

“यूनस्तिः” ॥ ‘युवतिरिति’ । त्यन्तादितो मनुष्यजातेरिति
ङीप् भवति तिप्रत्ययेनैव स्त्रीत्वस्योक्तत्वात्, यौवनस्य वा ऽज्ञातित्वात् ॥

“अणित्रोरनार्षयोगुरुपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे” ॥ इह सम्भवे
व्यभिचारे च सति विशेषणविशेष्यभावो भवति, तेन गोत्रे ऽनार्षयो-
रिति चाणित्रात्रस्य विशेषणं गुरुपोत्तमयोरित्येतत्तदन्तस्य, तदाह ।
‘गोत्रे यावणिजौ विहितावनार्षौ तदन्तयोरिति’ । यद्यप्यपत्याधिका-
रादन्यत्र लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणं तथाप्यत्र पारिभाषिकस्य ग्रहणं,
लौकिकग्रहणस्यानार्षयोरिति पर्युदासाश्रयणेनैव सिद्धत्वात्, इहायं ष्यङ्
प्रत्ययो वा स्यादादेशो वा, प्रत्ययविधावपि हि गापोष्टमित्यादौ
षष्ठीदर्शनात्, उत्तरत्र ऋद्धादिभ्यश्चेति पञ्चमीनिर्द्वंशाच्च प्रत्ययपक्षोपि
सम्भवत्येव, तत्राद्यापत्ते उदमेघस्यापत्यं स्त्री, अत इज्, औदमेघि इति
स्थिते तदन्तात् ष्यङि विहिते औदमेघ्यायाश्छात्रा औदमेघाश्छात्राः,
औदमेघ्यानां सङ्घः औदमेघः सङ्घः, इजश्च सङ्घाङ्गलक्षणइति च इजन्ता-
द्विधीयमानोऽन् न स्यात्, अथापि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया इजन्ताद्विधी-
यमानोऽन् ष्यङन्तादपि स्यात्, एवमप्यापत्यस्य च तद्धितेनातीति यलोपो
न स्यात्, ष्यङोनापत्यत्वात्, नैष दोषः । भस्याडे तद्धितइति
पुंवद्वावात्मागेवाण उत्पत्तेः ष्यङ्निवर्त्तते, तस्मिन्निवर्त्तते इज इत्यण्
भविष्यति, यकारस्य च श्रवणं न भविष्यति, इह तर्ह्यौदमे-

ध्याया अपत्यं, स्त्रीभ्यो ठक्, चौदमेवेय इति यलोपो न स्यात्,
 पुंवद्भावश्च नास्ति अठइति प्रतिषेधादितीममाद्ये पठे दोषं दृष्ट्वा
 द्वितीयं पठमाश्रित्याह । 'प्यङादेशो भवतीति' । नन्वस्मिन्पठे उहुलो-
 नोपत्यं स्त्री बाहुादिषु लोमग्रशब्दस्य पाठात्केवलस्यापत्येन योगाभा-
 वात्सामर्थ्यात्तदन्तस्य यहणादिञि तस्य प्यङादेशे सति ये चाभावक-
 र्मणोरिति प्रकृतिभाषावस्तद्वितइति टिलोपो न स्यात्ततश्चौहुलोमन्येति
 स्यादौहुलोम्येति चेप्यते, प्रत्ययपठे तु इत्रा व्यवधानावास्ति प्रकृति-
 भावः, यस्येति लोपे ऽपि कृते स्यानिवद्वावाङ्गवधानमेव, नैष दोषः ।
 नात्राकृते टिलोपे प्यङ् प्राप्नोति, किङ्कारणमगुरुपोत्तमत्वात्, तस्मादि-
 ज्येव टिलोपः, ततो गुरुपोत्तमत्वं, ततः प्यङित्यानुपूर्व्यात्सिद्धम् । अयं
 तर्हि दोषः प्रत्ययबहणपरिभाषया ऽणिग्रन्तयोर्यहणं, तयोर्विधीयमानः
 प्यङनेकाल्त्वात्सर्वादेशः प्राप्नोति, द्विज्येत्यन्त्यस्य भविष्यति, तातङ्त्या-
 येन सर्वादेशः प्राप्नोति, यच्च हि ङकारस्य प्रयोजनान्तरमपि सम्भाव्यते
 तत्र द्विज्येत्येतदनन्त्यार्थद्विज्येत्यनङादिषु सावकाशं बाधित्वा ऽनेकाल्-
 शित्सर्वस्येत्येतद्व्रति यथा तातङि, इह च सर्वादेशत्वेपि यहत्वाविति
 विशेषणं प्रयोजनं सम्भवति तस्मात्सर्वादेशः प्राप्नोति, तत्राह । 'निर्दि-
 श्यमानस्येत्यादि' । यद्ययमुत्तमशब्दोऽप्युत्पन्नः स्यात्तदोच्छ्रदात्तमपि कृते
 किमेतिङव्ययघादित्याम् प्राप्नोति, न वा द्रव्यप्रकर्षेत्यात्, उच्छ्रद्धो हि
 ससाधनक्रियावचन उद्गते वर्त्तते, तस्य क्रियाद्वारकः प्रकर्षो ऽतिशयेनो-
 द्गत इति, ततश्च द्रव्यनिष्ठत्वात्प्रकर्षस्याद्रव्यप्रकर्षइति प्रतिषेधो भवि-
 ष्यति, एवमपि तमपः पित्यादाद्युदात्तत्वप्रसङ्गः, न वोऽङ्गादिषु पाठात्,
 उऽङ्गादिषु हि उत्तमशब्दतमौ सर्वत्रेति पठ्यते, एवमपि स तावत्पाठः
 कर्तव्यः, क्रियामात्रस्य च प्रकर्षे उत्तमामित्याम्यसङ्गश्च, अतोऽनभिधा-
 नादुच्छ्रदात्तमपोऽनुत्पत्तिरेपितव्या । किं च व्युत्पन्न उत्तमशब्दश्च-
 तुष्मभृतिषु वर्त्तते, कथम्, ऊर्ध्वमुच्चारित उद्गतः स च पथमोच्चारितम-
 पेक्षते, ततश्च त्रिषु द्वावुद्गतौ तयोश्च द्वितीयोऽतिशयेनोद्गतः, द्वयोश्च
 सम्प्रधारणायां तरपा भाव्यं, ततश्च यत्रोद्गता एव त्रयस्तत्रैव स्यात् क-

रीपगन्धेत्यादौ, वाराह्येत्यादौ तु न स्यात्, तदेवं व्युत्पत्तिपक्षे दोषं पश्यन्व्युत्पत्तिपक्षमाश्रित्याह । 'उत्तमशब्द इति' । 'स्वभावादिति' । न व्युत्पत्तिवशादित्यर्थः । त्रिप्रभृतीनामिति वचनाद्वाचीप्राचीत्यादौ न भवति टिड्ढाणञिति ङीवेव भवतीति प्राप्तिसामानाभिप्रायेणेदमुक्तम्, अत्र हि जातिस्वाच्छाङ्गैरवाद्यत्र इति ङीना भाव्यम् । 'वासिष्ठीति' । अथ-
 न्यकेत्यादिनाण । 'आहिच्छन्तीति' । जातादावर्थेण, एवमत्रादेशपक्षः स्यापितः । यद्येवं हस्तिशिरसोपत्यं बाह्यादित्यादिञ्, अचि शीर्ष इति शीर्षादेशइजः व्यङादेशः, ततः स्यानिवद्भावेन शीर्षशब्दस्य शिरोग्रहणेन ग्रहणाद्ये च तद्वृत्तइति शीर्षवादेशः प्राप्नोति, अस्तु नस्तद्वृत्तइति टिलोपो भविष्यति, ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः प्राप्नोति, ततश्च हास्ति-
 शीर्षण्येति स्यात्, प्रत्ययपक्षे त्वित्राव्यवहितत्वाच्चास्ति शीर्षवादेशः, यस्येति लोपेपि कृते स्यानिवद्भावाद्युपधानमेव, तेन हास्तिशीर्ष्येति सिद्ध्यति, तस्मात्प्रत्ययपक्ष आश्रयणीयः, तदेतद्ये च तद्वृत्तइत्यत्र वामनो
 वक्ष्यति यदि प्रत्ययः कथमौदमेघेय इति, आपत्याद्विहितः व्यङ् सोप्या-
 पत्य एव, तत्र यलोपे सिद्धमिति, जयादित्यस्तु मेने शीर्षादेशसन्निपातेन व्यङ् स तद्विघातं न करिष्यतीति, यद्येवमजादिप्रत्ययनिबन्धः शीर्षा-
 देशः कथं तमजादिं विहन्यात्, ततः किं, व्यङादेशोपि न प्राप्नोति, अनित्या सन्निपातपरिभाषा तेन व्यङ् भवति शीर्षादेशश्च न भविष्यति,
 अयं तर्ह्यदेशपक्षे दोषः । अनुबन्धौ कर्त्तव्यौ यद्वत्त्वाच्चिति सामान्यग्रह-
 णतद्विघाताद्यैः, अन्यथा ऽणादेशे व्यङि टिड्ढाणञित्यादिना ङीप् स्यात्,
 इज्जादेशे त्वित्र उपसङ्ख्यानमिति ङीप्प्रसङ्गः, नैष दोषः । टिड्ढाणञि-
 त्यत्रात इति वर्त्तते तत्र चाणा ऽकारो विशेष्यते ऽण्योकार इति, तत्र व्य-
 ङादेशेऽनन्विधाविति स्यानिवद्भावाभावाङ्गीकृ भविष्यति, अणन्तादका-
 रान्तादिति हि विज्ञायमाने स्वाश्रयमकारान्तत्वं स्यानिवद्भावादणन्तत्वं
 चेति स्यान्ङीपः प्रसङ्गः, इज्ज उपसङ्ख्यानमित्यत्रापि इतो मनुष्यजातेरित्यत
 इत इत्यपेत्यते इज्य इकारः तदन्तादिति, इजन्तादिकारान्तादिति वा
 विज्ञायमाने व्यङादेशे सति वाराह्येत्यादिविकारभावान्ङीपभावः सिद्धः,

एवमपि स्वार्थश्चावेष्टव्यः, अन्यथा इजादेशः षड् स्यानिबद्धावेन त्रित्
 टावपि पित्वादनुदात्त इति त्रित्स्वरेणाद्युदात्तं पदं स्यात् । स्यादेतत् ।
 इत्रो अकारस्येत्सञ्ज्ञायाः प्रागेव प्रतिपदविधानात्षड्हादेशः कारिष्यते,
 तत्र त्रित्स्वराभावात् प्रत्ययस्य सति टावपि सिद्धः स्वर इति, यथैव
 तर्हि त्रित्स्वरो न भवति एवं वृद्धिरपि न स्याद्, अतो अकारस्य सत्यामि-
 त्सञ्ज्ञायामादेश इत्यास्येयं, ततश्च स्वरे दोषप्रसङ्गाच्चावर्धमनुबन्धो कर्त्त-
 व्यावेव, प्रत्ययपते तु सति शिष्टे षडः प्रत्ययस्य कृते तदन्तादापि
 सिद्धमिष्टं न रूपभेदे न स्वरभेदः । ननु च षडैव स्त्रीत्वस्य घातित-
 त्वादान्न स्यात्, नैष दोषः । यथा गार्ग्यायणीत्यादौ द्वाभ्यां स्वात्वं
 द्योत्यते तथा ऽत्रापि द्वयोरैव सामर्थ्यमिति टावपि भविष्यति, षडः सन्म
 सारणमित्यत्र विशेषणार्थं तर्हि त्वयाप्यनुबन्धो कर्त्तव्यो, इह माभूत्याशानां
 समूहः पाश्या, पाशादिभ्यो यः, पाश्यापतिरिति, एवं तर्ह्येकोनुबन्धः
 करिष्यते, क एकः, यकारे ङीप्प्रसङ्गः, ङकारे यङः सन्प्रसारणमित्युच्य-
 माने लोलूयापुत्र इत्यादि प्राप्नोति, अत्रत्ययादित्यकारे ऽतो लोपे च
 सति अकारेण व्यवहितत्वाच्च भविष्यति, वाराहीपुत्र इत्यादि तर्हि
 टापा व्यवधानमेकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवत्त्वाच्चास्ति व्यवधानं, ननु
 षडः सन्प्रसारणमित्यत्र लिटि धातोरित्यतो धातुयहणमनुवर्त्तते आदेच
 उपदेशेतितीत्यात्वं धातोर्यथा स्याद्गोभ्यामित्यादौ मा भूदित्येवमर्थे, तत्र
 यङन्तस्य धातोः पुत्रपत्योरनन्तरयोः सन्प्रसारणं भवतीत्युक्ते यो धातुर्लो-
 लूयादिर्नासावनन्तरः, यश्चानन्तरो वाराह्यादिर्न स धातुस्तत्र धातु-
 त्वानन्तर्ययोरन्यतररूपपरिहारेण भवत्सम्प्रसारणं यथा वाराहीपुत्र
 इत्यादौ असत्यपि धातुत्वे आनन्तर्यमात्राश्रयणेन भवति तथा लोलू-
 यापुत्र इत्यादासत्यप्यानन्तर्यं धातुत्वाश्रयणेन स्यात्, अथ ब्रूया
 यद्धात्वानं परस्परं विशेषणविशेष्यभावो ऽपि तर्हि समुच्चयः पुत्र-
 पत्योरनन्तरस्य यद्वा धातोश्चेति, तत्र वाराहीपुत्र इत्यादौ भविष्यति न
 तु लोलूयापतिरित्यादौ धातोर्व्यवधानात्, ततश्च सामर्थ्याद्वातुयहण-
 स्योत्तरार्थवानुवृत्तिः सम्यग्रत इति, यद्येवं वाक्यतिरित्यत्र वचः सन्म

सारणप्रसङ्गः, एवं तर्हि धातोरिति निर्वर्तितव्यते, चात्वं पुनर्गवादेः प्राति-
पदिकस्य न भवति उपदेशाभावात्, स्वरूपज्ञापनप्रधानो निर्देश उप-
देशः, गोठ्ठचः तौठ्ठव इत्यादौ तु कार्यान्तरार्थमुच्चारणं न स्वरूप-
ज्ञापनार्थं, तदेवं प्रत्ययपक्षे एक एवानुबन्धः कर्तव्यः । अत्र संयह-
श्लोकाः ॥

पुंवद्वावाद्यजादौ यलुगणपि परस्मिन् प्यङि ह्यौदमेघे
स्वार्थं प्यङ् तदालुङ्गे क्रमत इह भवेदौडुलोम्या परस्मिन् ।
प्यङ्शीर्षोधीनलाभस्तदभिविहृतये न प्रभूर्हास्ति शीर्षं
सर्वादेशोपि तातङ्गि न यङ्गिजाः स्यान्निनोक्तहेतोः ॥ १ ॥
स्त्युक्तावप्यापरस्मिन्विह सुलभ इति पङ्गौ विधेयौ न वा ये
ऽणादेशे ङीनिवृत्त्यै त्वण इत्र इति चेद् द्वौ विशेष्यौ न दोषः ।
जित्वादादेरुदात्तः प्रसजति सहजादेशने वृद्धभावः
पाश्यापुत्रे निवृत्त्यै यण इक इह पेत्ये कके ङीप्ठयेस्तु ॥ २ ॥
लौलूयापुत्र इत्यद्वयवहित इतरत्रापि दीर्घान्तयत्स्याद्
धात्वानन्तर्ययोगे विधिरिति स यथानन्तरे ऽधौ तथा धोः ।
धात्वानन्तर्ययोश्चेन्मिथ इह न हितेपेक्षिता वाक्यताविक्र
धोर्नोत्राधिक्रियात्वे ह्युपदिशिरिति गोर्नो तदेवं प्रमैकः ॥ ३ ॥

“गोत्रावयवात्” ॥ गोत्रशब्दोपपत्तिरिति पारिभाषिकोपपत्त्यं पौत्र-

प्रभृतियोगमिति, अस्ति च लौकिकोपपत्त्यमात्रवचनः, अस्ति च व्युत्पन्नो
गुयन्ते शब्दव्यन्ते ऽनेन स्वसन्तानप्रभवा इति प्रधानभूत आदिपुरुषः,
स्वप्रवभस्यापत्यं सन्तानस्य सञ्जाकारी गोत्रमित्युच्यते, यथा भरतो
रघुर्यदुरिति, अवयवशब्दोपपत्तिरिति एकदेशे यत्सम्बन्धादवयवतीति समुदाय
उच्यते, अस्ति च पृथग्भावे, अवयुत्यानुवाद इत्यादाववपूर्वस्य यौतेः पृथग्भा-
वेपि दर्शनात्, अस्ति चाप्रधाने ऽवयवभूतोयमस्मिन् याम इति, तत्र पारि-
भाषिके गोत्रे एकदेशे चावयवे च वचनमनर्थकमिदं स्यात्, कथं, पौत्र-
प्रभृत्यपत्यसमुदायो गोत्रं तदवयवश्चतुर्थ्यादिस्तदपि गोत्रमेव, तद्वाचिनो
ऽणिप्रन्तात्पूर्वगौव सिद्धः प्यङ्, अथ कस्मिंश्चिन्महागोत्रे यान्यवान्तर-

गोत्राणि यथा भार्गवगोत्रस्य च्यवनादीनि ते गोत्रावयवास्तेष्वगुरु-
 पोत्तमार्थो ऽयमारम्भः, यद्येवं सप्तर्षिणामगस्त्याष्टमानामष्टौ महानो-
 त्राणि प्रवराध्याये पठन्ते तद्वृत्तिरिक्तेभ्यः सर्वेभ्यः घ्यङ्ः प्रसङ्गः, न
 चैतदिष्टमगुरुपोत्तमेभ्योपि पुणिकादिभ्य एवेध्यते पृथग्भाववचने त्ववय-
 वशब्दे गोत्रादन्यवाचिनो ऽणिजन्तात्प्यङि विधीयमाने पूर्वपूर्वे गोत्र-
 ग्रहणमनर्थकम्, अथाप्रधानवचनोवयवशब्दः पारिभाषिकमेव गोत्रं प्रवरा-
 ध्याये पाठाच्चाप्राधान्यं ततोऽयमर्थः स्यात्, येणिजन्ता गोत्रापत्यवाचिनः
 प्रवराध्याये न पठन्ते तेभ्यः घ्यङिति तत्रानृषिभ्यो गुरुपोत्तमेभ्यः पूर्व-
 यैव सिद्धः, अगुरुपोत्तमेभ्यस्तु सञ्ज्ञाकारिभ्य एवेध्यते, पारिभाषिके च
 गोत्रे सञ्ज्ञाकारित्वं विशेषो न लभ्यतइति, इहापि प्रसज्येत तुषजको
 नाम कश्चित्तस्य गोत्रं स्त्री, अत इत्, तौपजकी, अपत्यमात्रे तु गोत्रे यद्ये-
 कदेशोवयवस्ततो ऽपत्यसमुदायस्य पौत्रप्रभृत्यपत्यमवयव इति तद्वृ-
 त्तिनो ऽणिजन्तात्पूर्वयैव सिद्धः, पृथग्भावे त्वपत्यादन्यवाचिन आहिच्छ-
 चादेरेव प्रसङ्गः, अप्राधाने त्वप्रधानापत्यवाचिनोणिजन्तादगुरुपोत्तमाच
 सर्वेचेध्यते किं तु सञ्ज्ञाकारिभ्यस्तत्रापि गोत्रे, व्युत्पन्नगोत्रे एकदेशवच-
 नोवयवशब्दो न सम्भवति, नहि येन पुरुषेण स्वसन्तानप्रभवा गूयन्ते
 तदवयवास्तृस्तपादादेर्गोत्रेणिजो ऽसम्भवः, अथ गोत्रं च तदवयवश्चेति
 कर्मधारयस्तदा भार्गवादिगोत्रेषु ये ऽयान्तरव्यपदेशकारिणश्च्यवनाद-
 यस्तेभ्यः प्रसङ्गः, पृथग्भावे च ये सञ्ज्ञाकारिभ्यः पृथग्भूतास्तुपजकाद-
 यस्तेभ्य एव स्यात्, अत एवमेव पतेषु दोषसम्भवाद्युत्पन्ना गोत्रशब्दो
 ऽप्रधानावचनोवयवशब्दः, कर्मधारयश्चसमासो निपातनाद्विशेषणस्य
 परनिपातः, प्रवराध्याये ऽपाठाच्चाप्राधान्यं, तदेतदाह । 'गोत्रावयवा
 गोत्राभिमतता इति' । गोत्रमित्येवमभिमतताः गोत्राभिधायिन इत्येव
 लोके प्रसिद्धाः न पुनः प्रवराध्याये पठिता इत्यर्थः । काः पुनस्ता इत्य-
 त्नाह । 'कुलाख्या इति' । कुलमाख्यायते आभिरिति कुलाख्याः, पुणि-
 कादिभिर्हि कुलमाख्यायते पुणिका अयं गोत्रेणेत्येवमादि । 'तत इति' ।
 यथोक्तविशेषणविशिष्टाभ्यः कुलाख्याभ्यः । 'अगुरुपोत्तमार्थ आरम्भ

इति' । गुरुपोत्तमयोरिति निवृत्तमन्यत्सर्वमनुवर्त्ततइति भावः ।
'पौणिक्येत्यादिः' । पुणिकभुणिकमुखरशब्देभ्योत इज्, तस्य व्यङादेशः ।
'ते क्रौड्यादिषु द्रष्टव्या इति' । अशृङ्कतत्वात्तस्येति भावः ॥

"क्रौड्यादिभ्यश्च" ॥ 'व्यङ् प्रत्ययो भवतीति' । क्रौड्यादिभ्य
इति पञ्चमीनिर्देशात्प्रत्ययपक्षेऽप्यत्र दोषाभावाच्चैवमुक्तम् । 'अगुरुपोत्त-
मार्थे इत्यादि' । तत्र क्रौड्यादयः प्राक्त्वोपयतशब्दादत इजन्ताः, चोपय-
तप्रभृतयः प्राग् सौधातकिशब्दादणन्ताः, सौधातकिशब्दः सुधातुर-
कङ् चेति इजन्तः । 'सूत युवत्यामिति' । सूतशब्दः व्यङ्मुत्पादयति
युवत्यां प्राप्तयौवनायामभिधेयायां, सूत्या, अन्यत्र क्रियाशब्दाद्वा भवति
सूता, ज्ञातिवाचिनस्तु ङीष् भवति सूती । 'भोज तन्नियइति' । ज्ञाति-
लक्षणस्य ङीषोपवादः, भोज्याः, क्रियाशब्दात्तु टावेव भवति भोजयतीति
भोज्ञा, ततः परे इजन्ताः, गौकात्यशब्दे गगादियत्रन्तः ॥

"देवयज्ञिशौचिवृत्तिसात्यमुषिकाण्डेविट्टिभ्योन्यतरस्याम्" ॥ देवा
यज्ञा यष्टव्या अस्य देवयज्ञः, शुचिर्दत्तो ऽस्य शुचिवृत्तः, सत्यमुषमस्य
सत्यमुषः, निपातनाद्विशेष्यस्य पूर्वनिपातो मुमागमश्च, अण्डे विट्टमस्य
कण्डे वा विट्टः, अमूर्द्धमस्तकादिन्यलुक्, काण्डेविट्टिभ्य इत्यन्ये पठन्ति,
काण्डेन विट्टः, कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः, निपातनात्का-
ण्डशब्दस्यैकारः, सर्वे इजन्ताः ॥

"समर्थानां प्रथमाद्व" ॥ प्रत्येकमत्र पदानां स्वरितत्वं प्रतिज्ञा-
यते न समुदायस्यैकमित्याह । 'त्रयमपीति' । अत्र च प्रयोजनमेकस्य
निवृत्तावपरस्य निवृत्तिर्माभूदिति, एतदेव स्पष्टयति । 'समर्थानामिति
चेति' । 'स्वार्थिकप्रत्ययावधिश्चायमिति' । स्वस्याः प्रकृतेरर्थं भवाः
स्वार्थिकाः, अध्यात्मादिः, भाष्यकारप्रयोगाद् द्वारादिकार्याभावः, स्वश-
ब्दस्य तु द्वारादिषु पाठादस्ति प्रसङ्गः, तदादिविधिर्हि तत्र भवति आद्यञ्चि
शेषणत्वाद् द्वारादीनां, यथा द्वारपालस्येदं दौवारपालमिति । 'प्रादिशो
विभक्तिरिति यावदिति' । तत आरभ्य हि स्वार्थिकाः प्रत्यया विधीयन्ते,

किं पुनः कारणं स्वार्थिकेष्वेव न प्रवर्तत इत्याह । 'स्वार्थिकेष्वित्यादि' ।
तत्र समर्थानामिति सम्बद्धार्यानां चेत्यर्थः । तत्र वाक्ये सम्बद्धार्यता,
व्यपेक्षा हि तत्र सामर्थ्यमपेक्षा आकाङ्क्षा अन्योन्यापेक्षा व्यपेक्षा, अनया
ऽऽकाङ्क्षासिद्धिर्धियोऽयत्नेषु सत्सु यः सम्बन्धः स लभ्यते, वृत्तौ संसृष्टार्थता,
एकार्थीभावो हि तत्र सामर्थ्यं, वृत्तौ ह्युपसर्जनपदानि स्वार्थमुपसर्जनी-
कृत्य प्रधानार्थपराणि भवन्ति, यथा गङ्गायां घोष इति गङ्गापदं गङ्गा-
पसर्जनं तीरमाह, तथौपगव इत्यत्रोपगुशब्दः स्वार्थोपसर्जनमपत्यमाह,
अत एव ऋदृस्यौपगव इति ऋदृत्वमुपगोर्विशेषणं न भवति, यत्र हि
शब्दः पर्यवस्यति तत्रैव विशेषणसम्बन्धः, यदि च वाक्यवदृत्तावपि
स्वार्थेव पर्यवस्येत्तदुदेव विशेषणसम्बन्धो भवेत्, प्रधानपदान्यप्युप-
सर्जनविशिष्टमेव स्वार्थं ब्रुवते, यदि तु वाक्यवदृत्तावपि प्रधानपदानि
स्वार्थमेव ब्रवीरन् ततो यथोपगोरपत्यं देवदत्तः कल्याणश्चेत्युभाभ्याम-
पत्यार्थस्य सम्बन्धस्तथौपगवः कल्याणश्चेत्यप्युक्ते स्यात्, न चैवमतो
यादृशस्य सम्बन्धस्य भावादप्यं विशेषः स एकार्थीभावः, न च स्वार्थि-
केषु प्रकृत्यर्थादर्थान्तरं सम्भवति यत्प्रत्यायनाय शब्दान्तरं प्रयुज्येत येन
सह समर्थता स्यात्, एतेन प्राथम्यं व्याख्यातमतः प्रतियोग्यपेक्षया
सामर्थ्यप्राथम्ययोरभावात्स्वार्थिकेषु नास्योपयोग इति सिद्धं, विकल्पो
ऽपि तत्रानवस्थित इति क्व चित्प्रवर्तते क्व चिच्च, एतच्चापहृतादिसूत्रे
ब्रूयते, इह प्रथमादित्येतद्विशेषणं शास्त्रवाक्यगतमाश्रीयते न विग्रह-
वाक्यगतमनियतत्वात्, वाक्ये हि प्रयोगो ऽनियत इति सर्वेषां प्राथ-
म्यसम्भवात् कदा चिदपत्यबद्धाचिनोपत्ये प्रत्ययः स्यात् कदा चिद-
पत्यवाचिनस्तद्वृत्तिः, अयं च प्रकारोऽस्यपि प्रथमादित्यस्मिंस्तत्तत्प्रत्य-
नर्थकं तत्स्यात् । ननु च यस्मिन्वाक्ये यत्प्रथमोच्चारितं तस्मिंस्तत एव
यथा स्याच्चरमोच्चारितान्मा भूदित्येतत्प्रयोगजनं स्यात् । तत्र । नहि
वृत्तिवाक्ययोः सहप्रयोगः, ततश्च वाक्यगते प्राथम्ये व्यवस्थापके सति
वृत्तेः प्रयोगो न नियत इति व्यर्थमेव प्रथमादिति विशेषणं स्यात्तस्मा-
च्छास्त्रवाक्यगतमेव प्राथम्यं व्यवस्थापकमित्याह । 'लक्षणवाक्यानी-

त्यादि' । 'समर्थानामिति निर्द्वारेणो षष्ठीति' । ततश्च निर्द्वारेणस्य तुल्यजातीयविषयत्वात्प्रथमात्समर्थोत्प्रत्ययो भवति, तत्र समर्थोत्प्रथमादिति वक्तव्ये समर्थानां प्रथमादिति वचनं प्रधानपदस्याप्युपसर्जनपदेनैकार्थ्यभावप्रतिपादनार्थम्, अन्यथा वाक्यवदुत्तावपि प्रधानपदस्यान्येनापि सम्बन्धः शङ्क्येत, यदि तर्हि लक्षणवाक्ये प्रथमोच्चारितात्प्रत्ययः, एवं सति तस्यापत्यमित्यादौ सर्वनाम प्रथमनिर्द्विष्टमिति तत एव प्रत्ययः स्यात् नोपवादेः, नहि तल्लक्षणवाक्ये प्रथमनिर्द्विष्टमित्यत आह । 'तस्येति' । 'सामान्यमित्यादि विशेषलक्षणं,'^१ विशेषोपलक्षणमित्यर्थः । तस्यापत्यमित्यादौ हि विशेषा एव निर्द्विष्टुमिष्टास्तेषां तु सर्वेषां प्रत्येकमुपादाने गौरवं स्याद्, एकस्यापादाने ऽनुपात्ताद्विशेषान्तराव स्याद्व्याप्तिः संस्कृतमित्यादाविति, सर्वेषामुपलक्षणत्वेन तस्येत्यादिकमुपात्तम् । 'तस्योपवादेरिति' । न तु स्वयं कार्येतया, नहि तस्येत्यस्य सामान्यवचनस्य प्रकरणाद्यभावेन विशेषे ऽनवस्थितस्यापत्यं प्रति सम्बन्धिविशेषप्रतिपादनेन सम्बन्धन्तरव्यवच्छेदाख्य उपकारः सम्भवति, सम्बन्धिसामान्यं त्वपत्यशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वादेवावगतमतीतं यत्सूत्रे सात्तात्प्रथमोच्चारितं सामान्यवाचि न तस्मात्प्रत्ययो यस्माच्च प्रत्ययो न तत्सूत्रे सात्तात्प्रथमोच्चारितमिति अगत्या उपलक्षणगतं प्राथम्यमुपलक्षणां विज्ञायते तदाह । 'तदीयं प्राथम्यं विशेषाणां विज्ञायतइति' । 'कम्बल-उपगोरित्यादि' । यथापत्यशब्दस्य पूर्वपराभ्यां यथेष्टमभिसम्बन्धो भवति एवमगोपि सम्भाव्येतेति भावः । अत्र च प्रत्यये सत्यनर्थकस्यापि समुदायस्य तद्विज्ञानान्तत्वेन प्रातिपदिकसञ्ज्ञायामेकत्वाद्यभावेऽपि अत्रयैभ्य इव स्वादयः स्युः । ननु तस्यापत्यमिति श्रयमाणसम्बन्धपेक्षायां विभक्तौ विज्ञायमानायां नात्र प्रसङ्गः, नैतदेवं, नहि लक्षणवाक्ये विभक्त्युच्चारणं सम्बन्धप्रतिपादनार्थसामान्यस्य सम्बन्धासम्भवात्, किं तर्हि षष्ठ्यन्तात्प्रत्ययविध्यर्थमतयापि विशेषोपलक्षणद्वारेण सम्बन्धः स्याद्, एवमपि षष्ठ्योपगोरपत्यमित्यादौ सापेक्षादपि स्यादेव,

समर्थपरिभाषया तर्हि व्यवस्था भविष्यति, स्यादेवं, एकोतस्मात्सूत्रात्मा-
 गेव सुबन्तात्तद्वृता इति व्यवस्थितं स्यात्, इह तु व्याप्तिपदिकाधि-
 कारात् पञ्चादिविभक्त्यर्थवृत्तेस्तत एव तद्वृताः स्युः, सति त्वस्मिन्स-
 म्वन्धप्रतिपत्तेर्विभक्त्यायत्तत्वात्सुबन्तादेव तद्वृता भवन्ति, न चैवं सति
 पदकार्यमसङ्गः, तथाहि । राजन्ये वाचंघ्न इत्यादौ भसञ्जयोपजातया
 लुप्तविभक्त्याश्रयापि पदसञ्जा एकसञ्जाधिकाराद्वाधिष्यते, राजत्वं
 राजतेत्यादौ तु प्रातिपदिकादप्युत्पत्तौ स्वादिष्विति पदसञ्जा भवत्येव,
 ननु तद्वृत्तलुकि सर्वनामस्थाने दोषः, काश्यपेन प्रोक्तमधीयते काश्यप-
 कौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः, हृन्दोब्राह्मणानीति तद्विषयतायां तद-
 धीते तद्वेदेति द्वितीयान्तात्काश्यपिन्शब्दादुत्पत्तस्याणः प्रोक्ताल्लुकि
 यद्यपि काश्यपिन इत्यादौ भसञ्जया लुप्तविभक्तिनिमित्ताया अपि पद-
 सञ्जाया बाधाददोषः काश्यपिभ्यामित्यादौ तु भवत्येव पदसञ्जा,
 तथापि काश्यपिनौ काश्यपिन इत्यादौ सर्वनामस्थाने भसञ्जाया अभा-
 वाद्भुप्तामन्तर्वर्तिनी विभक्तिमाश्रित्य पदसञ्जा स्यात् । न चासर्वना-
 मस्थानइति प्रतिषेधः, किं कारणं, स्वादिष्विति या प्राप्तिस्तस्या एव
 स निषेधः, एवं तर्ह्यसर्वनामस्थानइति विभज्यते प्रसज्यप्रतिषेधश्चाश्रीयते
 तत्सामर्थ्यादनन्तरस्य विधिर्वैत्येतच्चाश्रीयते तेन सर्वनामस्थाने परतः पूर्व-
 स्यावधेयां च यावतो पदसञ्जा स्वादिष्विति वा सुबन्तमिति वा सा
 सर्वा प्रतिषेत्स्यते, यद्येवं राजा दण्डीत्यादौ सावपि न स्यात्, यच्च भ-
 मित्यतोचीत्येतदसर्वनामस्थानइत्यत्रापेक्ष्यते, तेनाज्ञादावेव सर्वनामस्थाने
 सर्वा पदसञ्जा निषेत्स्यते सौ हलादौ स्वादिष्विति वा सुबन्तमिति
 वा भविष्यतीत्यदोषः, तदेवं सत्यस्मिन् वचने सुबन्तात्तद्वृते न कश्चि-
 द्दोष इति स्थितम् । अत एव पूर्वोक्ततरां पूर्वोक्तमाश्रित्यादौ
 घकालतनेष्वित्यलुक् विधास्यते, ननु सत्यप्यस्मिन् स्वार्थकेष्वस्याश्यापा-
 रात्कथं सुबन्तात्तरप् स्यात्, एवं तर्ह्यर्थक्रम एवायमीदृशो यदुत पूर्वं
 विभक्त्या योगः पश्चात्तरपा, उक्तं हि प्रियकुत्सनादिषु ततः प्रवर्त्तते ऽसौ
 विभक्त्यन्तइति, एवं च कृत्वा ऽलुग्विधानमप्युपपद्यते, यदि तु तदे-

बालुग्विधानं ज्ञापकं तस्यापत्यमित्यादौ न विभक्त्यर्थमात्रे तात्पर्यं किं
 तु वृद्धादिविभक्त्यन्ता एवोपलक्षयितुमिष्टाः, द्याप्प्रातिपदिकाधिकारस्तु
 वृद्धादिविशेषणत्वेनैवोपयुज्यत इति, तथा सति पदविधित्वात्समर्थ-
 परिभाषयैव व्यवस्था सिद्ध्यति, किं चानभिधानादन्तामर्थं न भविष्यति
 नार्थं समर्थं चनेन, इदं तर्हि प्रयोजनं यदर्थोभिधानसमर्थं तस्माद्व्या-
 स्यात्किं पुनस्तत्कृतवर्णानुपूर्वीकं पदं सौत्थितः वैतृमाणिरिति, अत्र
 सर्वर्णदीर्घत्वे कृते प्रत्ययो भवति सुउत्थित विदितमाण इत्यस्यामव-
 स्यायां न भवति, यदि स्यात् सावुत्थितिः वायीतृमाणिरिति प्राप्नोति,
 वर्णादाङ्गं बलीय इति वृद्धिप्रसङ्गात् । नन्वन्तरङ्गत्वाद्वर्णेषु कृतेषु
 प्रत्ययो भविष्यति, एवं तर्ह्येतदर्थं समर्थवचनं कुर्वेत्तत्र ज्ञापयति
 अस्तीयं परिभाषा 'अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः' कृतमपि शास्त्रं निव-
 र्त्तयन्तीति, व्यूहः शास्त्रकार्ये तदन्तरङ्गत्वात्प्राप्तमपि पश्चादस्य
 निमित्तविधातो भविष्यतीति वृद्ध्या न कृतं येस्ते ऽकृतव्यूहाः, एवंभूता
 भवन्ति पाणिनीया इत्यर्थः, कृतमपीत्यत्र वाशब्दोभ्याहार्यः, कृतमपि
 वा शास्त्रकार्ये निवर्त्तयन्ति निमित्ताभावोऽपत्यस्यमान इत्यर्थः । तेन
 पपुष इत्यादि सिद्धं भवति, अत्रान्तरङ्गत्वात्पूर्वकृतोपीडागम एतत्परि-
 भाषावशाच्चिधर्त्ते पूर्वमेव वा न क्रियते, ततः शसि सम्प्रसारणे कृते
 बलादित्वादिविभावः । 'प्रथमान्तादिति' प्रथमानिर्दिष्टादपत्यविशेष-
 वाचिनो देवदत्तादिशब्दादित्यर्थः । अन्यथा सास्य देवतेति यथा इन्द्रो
 देवतास्य ऐन्द्रः स्यात्तीपाक इति प्रथमान्तात् वृत्त्यर्थं प्रत्ययो भवति,
 एवमिहापि स्यात्, देवदत्तो ऽपत्यमस्य देवदत्तिरपगुरिति । 'वायव्यं
 किमिति' । वृत्तिवाक्ययोऽप्यपेक्षैकार्योभावलक्षणादर्थभेदादेव बाध्य-
 बाधकभावो न भविष्यतीति प्रश्नः । 'वाक्यमपि यथा स्यादिति' ।
 तद्व्याया गोशब्देन गावीशब्दो निवर्त्तते सत्यामपि स्त्रीत्वप्रतिपत्तौ तथे
 हाप्यौपगन्मानयेत्युक्ते य एवानीयते उपगोरपत्यमानयेत्युक्ते स एवेति
 प्रधानार्थभेदादुक्त्या वाक्यं बाध्येतेति भावः । 'यद्येवं समाप्तवृत्तिस्त-

द्रुतवृत्त्या बाधेतेति' । यत्रोत्सर्गोपवादौ विभाषा तत्रापवादेन मुक्ते
उत्सर्गो न प्रवर्ततइति राज्ञेनन्तरो राज्ञानन्तर इत्यादिषु सावकाशा
समासवृत्तिस्तद्रुतवृत्त्या बाधेत यथा दाक्षिरित्यण् प्रत्यय इवेति भावः ।
'एतदपीति' । समासवृत्त्याख्यं कार्यमित्यर्थः ॥

“प्राग्दीव्यतोऽण्” ॥ ‘तेन दीव्यतीति व्रत्यतीति’ । यदि तस्ये-
दमनुकरणं प्राग्दीव्यतेरिति वक्तव्यं कथं प्राग्दीव्यतइति निर्दुशेत आह ।
'तदेकदेश इति' । भवति हि समुदायगुणीभूतस्याप्येकदेशस्य पृथक्क-
त्यानुकरणं यथास्य वामीयमित्यत्रेति भावः । प्रत्यय इत्यादिवदणित्ये-
वाधिकारे सत्यत्र इजित्यादिनापवादप्रकरणेन विच्छिन्नस्याणस्तेन रक्तं
रागादित्यादिष्वर्थेषूपस्थानं न स्यात् तस्मादधिकारपरिमाणव्यापनार्थं
प्राग्दीव्यतइत्युक्तम् । 'त्रिष्वपि दर्शनेष्वित्यादि' । नन्वधिकारपक्षेपि
प्रतियोगमुपस्थानादत इत् अख्येत्यणपि प्राप्नोति, परिभाषापक्षेपि
प्राग्दीव्यतीयाः प्रकृतयस्ताभ्यः सर्वाभ्योऽण् परिभाष्यमाणः केनापवाद-
विषये न स्यात्, एवं विधिपक्षेपि सर्वत्र प्रसङ्गः, एवं मन्यते यदयं
पीलाया वेति सूत्रमारभते तज्ज्ञापयति नापवादविषयेण भवतीति
अन्यथा द्रुच इति ठक् सिद्धः, अनेन चाणित्यनर्थकं तत्स्यादिति, उद-
श्वितोन्यतरस्यामिति विकल्पवचनमप्यस्मिन्नर्थे लिङ्गम् । वयं तु ब्रूमः ।
प्राग्दीव्यत इति नेदं दीव्यतीतिशब्दैकदेशस्य दीव्यच्छब्दस्यानुकरणं किं
तर्हि तत्रत्योऽर्था निर्दुश्यते दीव्यतोर्थात्प्रागिति, तत्र दिवेलंटी ह्यने
ऽर्थादित्यनेन गम्यमानार्थत्वादप्रयुक्तेनाप्यप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्या-
न्लटः शत्रादेशः कृतः, तत्रावधेरर्थत्वादवधिमन्तोष्यर्था एव प्रतीयन्ते
सज्जातीयविषयत्वेन प्रसिद्धतरत्वादवध्यवधिमद्भावस्य, ततश्च प्राग्दी-
व्यतो येषांस्तेष्वेवास्य त्रिष्वपि पक्षेषु व्यापारः, तत्र समानर्थं प्रकृति-
विशेषादुत्पद्यमानोपवादो ऽयं बाधतइति सिद्धमिष्टम् ॥

“अश्वपत्यादिभ्यश्च” ॥ ‘प्राग्दीव्यतीयेष्विति’ । अपपरिवर्हि-
रश्नवः पञ्चम्येत्यव्ययीभावाद्वार्थं वृद्धाच्छः, अव्ययानां भ्रमात्रे इति
टिलोपो न भवति, लुङ्मुखस्वरोपचारा इति परिगणनात् । अत एवा-

व्याप्त्यवपि न भवति, अमेहकृतसिन्धेभ्य इति परिगणनाद्वा, गणपति-
शब्दस्यात्र पाठाद्गणपत्यो मन्त्र इत्यपशब्दः । एतेन त्रैत्रपत्यं व्याख्या-
तम्, त्रैत्रपत्यं चरं निर्वयेदिति तु छान्दसं, त्रैत्रपत्यं प्राशनन्तीति छन्दो-
वदूषयः कुर्वन्ति ॥

“दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाख्यः” ॥ पतिशब्दस्योत्तरपदश-
ब्देन बहुव्रीहौ कृते पश्चाद् द्वन्द्वो न तु द्वन्द्वस्योत्तरपदशब्देन बहुव्रीहि-
रित्याह । ‘पत्युत्तरपदाच्चेति’ । एतच्च प्रत्यासत्तेर्व्याख्यानाद्वा अभ्यते,
अदितिग्रहणं तु तदुत्तरपदपरिग्रहार्थं स्यात्, नह्यदित्युत्तरपदं दित्युत्तर-
पदं भवति, पत्यन्तादिति नोक्तं बहुवृत्पूर्वोन्माभूदिति । ‘वाङ्मतिपितृ-
मतामिति’ । कुर्वद्विपु मतिपितृमच्छब्दयोः पाठोऽपत्वार्यौ भाषायामपि
श्यो यथा स्यादिति, अनेन तु छन्दसि सर्वेष्वेव प्राग्दीव्यतीयेषु श्यविधिः,
के चिद्वाक्यशब्दमपि तत्रैव पठन्ति, तेन याना वाच्या एते वत्सा इति
प्रयोगोपपत्तिः । ‘यमाच्चेति’ । यमशब्दोपि सूत्रे पठितव्य इत्यर्थः ।
‘पृथिव्या आज्ञाविति’ । आज्ञोः स्त्रियां विशेष इत्याह । ‘पार्थिव्या
पार्थिवीति’ । ‘स्यान्व इति’ । बलवचनोप, तस्य केवलस्य यद्व्यपत्यत्येन
योगो नास्ति ज्ञातादिना तु योगः सम्भवत्येव, सर्वेषु च प्राग्दीव्यतीये-
ष्वयं विधिः, तस्मादश्वत्याम इति भाष्योदाहरणादत्र तदन्तविधिर्भ-
वति । ‘अश्वत्याम इति’ । अश्वस्येव स्याम यस्येति बहुव्रीहौ अकार-
ष्टिलोपः, पृषोदरादित्वात्सकारस्य तकारः । ‘लोम्नापत्ये बहुष्विति’ ।
बाह्वाद्विषयं पठ्यतइतीति प्राप्ते बहुष्वकारः, केवलस्यापत्येनायोगात्सा-
मर्थ्यात्तदन्तविधिः । ‘उडुलोमा इति’ । उडूनीव लोमान्यस्य, शरा इव
लोमान्यस्येति बहुव्रीहिः, । ननु बाह्वादिलक्षणे इज्यपि कृते तस्य बहुवृ-
दिति लुकि सुबन्तादिभ्युत्पन्न इति प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तं पदमिति पद-
सञ्ज्ञायां नलोपेन सिद्धं, सिद्धात्तु नामेदमुडुलोमैः उडुलोमेभ्य इत्येवमादौ
सुष्विधौ नलोपस्यासिद्धत्वादेसादिनै स्यात्, इजो लुगपि प्राच्यभरतगो-

चादित्यत्र न सिद्धति, न वात्र पदसञ्ज्ञा, असर्वनामस्यानदिति निषेधात् ।
 यथा च प्रत्ययलक्षणं प्राप्तायाः सुबन्तमित्यस्या अपि पदसञ्ज्ञायाः स
 निषेधस्तथोक्तं पुरस्तात् । 'सर्वचेति' । नापत्यएव, यद्वा प्राग्दीव्यती-
 येत्यत्र च, तेन गवा चरतीत्यत्रापि गव्य इति भवति । 'गोरूप्यमिति' ।
 हेतुमनुष्येभ्योन्यतरस्यां रूप्यः, मयङ् वेति रूप्यमपठौ । 'एयादय इति' ।
 येन नाप्राप्तिन्यायेनाण एव एयादयोपवादा अणपवादैस्तु ठगादिभिः
 सह सम्बधाराणायां परत्वात्तएव स्युरिति वार्त्तिककारम्भः, अर्थविशेषो
 ऽपत्यादिलक्षणं निमित्तं यस्य सौर्ध्वविशेषलक्षणः, यस्तु तस्येदमित्यर्थ-
 सामान्यलक्षणोपवादाः स परत्वाद्वति, उष्ट्रपतिर्नाम पत्रं तस्येदमौष्ट्र-
 पतं, पत्राध्वर्युपरिपदश्चेत्यत्र भवति न तु एवः । 'दितेरपत्यमिति' ।
 अत्रेतश्चानिञ इति ठङ् न भवति, डौलेय इत्यादावेव तु भवति ।
 'वानस्पत्यमिति' । अचित्तादिलक्षणठङ् न भवति आपूषिकादावेव तु
 भवति । 'कथं दैतेय इति' । 'अत्र तर्हीति' । गम्यमानत्वाच्च प्रयुक्तं, यदि
 एयादयोर्थविशेषलक्षणादणपवादात्पूर्वविप्रतिषेधेन भवन्ति, कथं तर्हि
 दैतेयः सिध्यतीत्यर्थः । 'दितिशब्दादित्यादि' । ननु प्रातिपदिकग्रहणे
 लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति डीपन्तादपि एय एव प्राप्नोति, तत्राह ।
 'लिङ्गविशिष्टपरिभाषा चानित्येति' । अन्ये तु भाष्यवार्त्तिकयोरनुक्तत्वा-
 द्दैतेय इत्यसाधुरिति स्थिताः ॥

“उत्सादिभ्योञ्” ॥ 'तदपवादानां चेति' । इत्रादीनाम् । 'ब-
 ष्कयासइति' । बष्कयशब्दोऽनुत्पादयति, असे, असमास इत्यर्थः । पूर्वा-
 चार्यसंज्ञेयं, बाष्कयः । असइति किम् । गोवष्कयिः, ग्रहणघता प्रातिप-
 दिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधादेवात्र न भविष्यति, ज्ञापनार्थं तु एतज् ज्ञाप-
 यति भवत्यत्र तदन्तविधिरिति, किं सिद्धं भवति, धेनुशब्दोच पठ्यते
 तदन्तादपि भवति अधेनूनां समूह आधेनवमिति । 'उदस्यानदेश-
 इति' । उदस्यानशब्दोऽनुत्पादयति देशे वाच्ये, बौदस्यानो देशः, देशा-
 दन्यत्र यदृच्छया कश्चिदुदस्यानः, तस्यापत्यमौदस्यातिः । 'पृषदंश-

इति । एवञ्चञ्चोत्रमुत्यादयति अंशे वाच्ये, पार्षतोऽंशः, अंशादन्यत्रा-
 येव भवति । 'शैष्मी त्रिष्टुबिति' । शीष्मो देवता अस्या इत्यशेषार्थ-
 विवक्षायां तत्सर्गिकोऽप्येव भवति, शीष्मो भवेत्यादिशेषविवक्षायां तु चत्व-
 णैव सिद्धं, न ह्यनेनात्रा शेषिकस्याणो बाधप्रसङ्गः, अर्थविशेषलक्षणा-
 नामेव प्रत्ययानां स्यादितिर्बाधनात्, चत्वण् तु शेषमात्रे विधानाच्चा-
 र्थविशेषलक्षणः, कृतान्तरप्राप्तश्च, कथं, कालाट्टञ् अणोपवादः तस्याप्यु-
 त्वण् । 'छन्दश्चेह वृत्तं एह्यतइति' । यस्य त्रिष्टुवादयो विशेषाः । 'न
 वेद इति' । तेन वेदविषये ऽपि वृत्तिभिधये ऽजः प्रतिषेधादप्येव भवति
 शैष्मी त्रिष्टुबिति ॥

“स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्जत्रौ भवनात्” ॥ ‘स्त्रीशब्दात्पुंशब्दाच्चेति’ ।
 स्व्यधिकारविहितानां टावादीनां पुंसि सञ्ज्ञायां च इत्येतदधिकार-
 विहितानां च प्रत्ययानां ग्रहणं न भवति, स्त्रीपुंसशब्दयोरस्वरितत्वात्,
 नापि स्त्रीपुंसार्थेग्रहणं, स्वरूपं शब्दस्येति वचनात् । ‘पौत्वमिति’ ।
 संयोगान्तस्य लोप इति पुंसशब्दसकारस्य लोपः, तत्र कर्त्तव्ये ऽनुस्वारस्या-
 सिद्धत्वात्सकारस्य संयोगान्तत्वात् । अत एव संयोगान्तलोपप्रसङ्गा-
 दजेवोभाभ्यां न विधीयते, एवं हि मा भूचञ् मा च भूत्वञ् अञ्
 प्रकृतस्तत्रैतावदस्तु स्त्रीपुंसयोर्नुक्तेति, तत्रायमप्यर्थः, स्त्रैणी पौस्त्री
 अञ् इतीकारः सिद्धो भवति, नैवं शङ्क्यं स्त्रैणाः पौस्त्राः, यत्रत्रोश्चेति
 बहुषु लुक् प्राप्नोति, इह च स्त्रैणानां सङ्गः सङ्गाङ्गलक्षणेष्वप्यत्रिज्रा-
 मित्यण् प्राप्नोति, नैप टोपः । उभयत्रापि गोत्रइति वर्त्तते, लौकिकस्य च
 गोत्रस्य ग्रहणं अपिप्रजनं च लोके गोत्रमुपचरन्ति, न च स्त्र्यापिनापि
 पुंशब्दवाच्यं सामान्यं, नस्तद्वृत्तइति टिलोपस्तर्हि प्राप्नोति, प्रकृत्यैका-
 जिति प्रकृतिभावो भविष्यति, इष्टमेयास्त्विति तत्रानुवर्त्तते, एवं तर्हि
 नुविधानसामर्थ्याट्टिलोपो न भविष्यति, यं विधिं प्रत्युपदेशानर्थकः स
 विधिर्बाध्यते यस्य तु विधिर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते तत्र टिलोपार्थमेव
 नुविधानं स्यात् स्त्रीशब्दस्यापि तुमेव लोपस्य निमित्तम्, अथवा
 यस्येति लोपात्परत्वाद्वृद्धिः स्यात्, यथा श्रीद्वैवता अस्य श्रायं हविरिति,

तस्माद्यथान्यासमेवास्तु । 'योगापेक्षं चेति' । स्त्रीपुंसाभ्यामित्ययं योगो वत्यर्थे न प्रवर्तत इत्येवं ज्ञापनशरीरं न तु सृज् वत्यर्थे न प्रवर्तत इत्यर्थः । कथं स्त्रीत्वं स्त्रीता पुंस्त्वं पुंस्ता चेति, आ च त्वादित्यत्र परिहारो भविष्यति ॥

“द्विगोलुंगनपत्ये” ॥ ‘द्विगोरिति षष्ठीति’ । आनन्तर्यलक्षणायां तु षष्ठ्यां षष्ठ्यकपालस्य पुरोडाशस्येदं, तस्येदमित्यण्, षष्ठ्यकपालमित्यत्रापि प्राप्नोतीति भावः । षष्ठ्यापि यद्व्यानन्तर्ययोगे स्यात्स एव दोषो यः षष्ठ्यां, ततश्च षष्ठ्याश्रयणमनर्थकं स्यादिति मत्वाह । ‘द्विगोर्यः सम्बन्धी निमित्तत्वेनेति’ । यस्य तद्वित्तस्यार्थं तद्वित्ताद्यांत्तरपदेति द्विगुविहितः स निमित्तत्वेन सम्बन्धी । ‘षष्ठ्यकपाल इति’ । संस्कृतं भक्ता इत्यत्रार्थं विवर्तिते द्विगुः, अण्, तस्य लुक्, । ‘द्विवेद इति’ । तदधीते तद्वेदेत्यत्रार्थं द्विगुः । ‘द्वैदेवदत्तिरिति’ । द्वयोर्देवदत्तयोरपत्यम्, अत इज्, अपतनादपत्यं, यस्य पित्रादिषु द्वौ देवदत्तसञ्ज्ञकौ स एवमुच्यते, एकस्य वा दत्तपुत्रोऽन्यस्य सातात्पुत्रः । ‘द्विगुनिमित्तविज्ञानादिति’ । द्विगुनिमित्तस्य प्रत्ययस्य लुग्विधानादित्यर्थः । ‘षष्ठ्यकपालस्येदमिति’ । अत्र संस्कृतार्थं यः प्रथममुत्पन्नः प्रत्ययः स एव द्विगोर्निमित्तं न द्वितीय इति तस्य लुङ् न भवति । ‘अथ वेत्यादि’ । पूर्वं लुगित्यनेनोपस्थापितस्य प्रत्ययस्य द्विगोरित्यनेन वैयधिकरणमाश्रित्य व्याख्यातम्, इदानीं सामानाधिकरण्यमित्येष विशेषः । कथं पुनर्द्विगोरेव लुङ् लभ्यत इत्याह । ‘द्विगोरिति स्थानषष्ठीति’ । ‘ननु चेत्यादि’ । प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुप इति प्रत्ययादर्शनस्य लुगादयः संज्ञा विहितास्ततश्च द्विगोलुंगिति नैव समञ्जमिति भावः । ‘उपचारेण त्वित्यादि’ । अतस्मिंस्तदूपारोप उपचारः, परत्र परशब्दप्रयोगो लक्षणा, उपचारेण निमित्तेन या लक्षणा तथेत्यर्थः । अन्ये तूपचारेणेत्यस्य विवरणं लक्षणायेत्येतदित्याहुः । अद्विगुरूपस्तद्वित्तो द्विगुरूपतया यथा बुद्ध्या विवक्ष्यते सा लक्षणा । ‘उपचार एवेति’ । उपचारस्य निबन्धनं द्विगुनिमित्तत्वं, भवति हि कारणे कार्वाणोपचार आयुर्वृत्तमिति यथा ।

‘द्विगुनिमित्तकोपि तर्हीत्यादि’ । कार्येपि कारणवदुपचारो दृश्यते यथा पुरातनं कर्म भुज्यतइति, ततश्च द्विगुर्यस्य प्रत्ययस्य निमित्तं सोपि गुणकल्पनया गुणशब्देनोपचारस्य निमित्तभूतो धर्मो विवक्षितः, तन्निमित्ता कल्पना गुणकल्पना सा पुनरुपचारात्मिका बुद्धिः, तया कस्माच्च द्विगुरित्युच्यते, अर्हत्येवायमेवंविधं वचनमित्यर्थः । परिहरति । ‘न तस्येति’ । तच्च हि सन्निहितमपि द्विगुत्वं प्रत्ययोत्पत्तौ नोपयुज्यते, नह्यसौ द्विगोरित्येवं विधीयते किं तर्हि प्रातिपदिकादित्येवमित्यर्थः । ‘इतरास्त्विति’ । प्रत्ययः, यस्य लुब्धार्शितो द्विगुत्वस्यैव निमित्तमिति तदर्थं हि समासो विधीयते तस्यैव च द्विगुसज्जा तेनासौ द्विगुत्वस्यैव निमित्तम् । ‘गद्येवमित्यादि’ । उभयोरपि पत्रयोरेतच्चाद्यं, नह्यत्र द्विगोर्निमित्तत्वेन सम्बन्धी तद्वृत्तः, नापि द्विगुनिमित्तत्वादुपचारेण तद्व्यपदेशार्हः, अत्र हि समाहारे द्विगौ निष्पत्ते पश्चात्तद्वृत्त उत्पद्यते, स च द्विगोर्निमित्तं न भवतीति चोद्गार्यः । परिहरति । ‘नैवात्र तद्वृत्त उत्पद्यतइति’ । अनभिधानादिति भावः । यदि नोत्पद्यते कथमस्मिन्नर्थे पञ्चकपाल इति रूपसिद्धिस्तस्मादुत्पद्यतएवात्र तद्वृत्तस्तस्य च लुब्धधेय इत्यत आह । ‘त्रैशब्दं हीति’ । त्रय एव शब्दास्त्रैशब्दं, चातुर्वर्ण्यादिः । इह ह्यस्माभिस्त्रैशब्दं साध्यं तच्च पञ्चकपालीशब्दात्तद्वृत्तोत्पत्तिमन्तरेणापि सिद्ध्यतीति नाम्नात्तद्वृत्त उत्पद्यते, तानेव त्रीन् शब्दान्दर्शयति । ‘पञ्चसु कपालेष्विति’ । ‘द्वयोः शब्दयोरिति’ । यः समाहारे द्विगुः यश्च तद्वृत्तार्थं द्वावपि तौ समानार्थौ तयोरेकेन पूर्वेण विग्रहः । अवधारणमत्र द्रष्टव्यं विग्रह एव न तद्वृत्तोत्पत्तिरनभिधानात्, अपरस्मात्पञ्चकपालादुत्पत्तिः, सोयमव्यविकन्याय उच्यते, तद्व्याख्यावेर्मांसमित्यविशब्देन विग्रह एव, अविकशब्दादुत्पत्तिर्विग्रहश्च आधिक्यमविकस्य मांसमिति । ‘सा च व्यवस्थितविभाषेति’ । एवं कृत्वा त्रैविद्याः पाञ्चनदं पाटकुल इत्यत्रापि लुब्धं न भवति, अथ वा व्यवयवा विद्या त्रिविद्या शाक्यार्थिवादि, स्तामधीते त्रैविद्याः, विद्यात्रयरूपस्य च समुदायस्य विद्यात्वं विवक्षितमित्यर्थेभेदाभावः । पञ्चानां नदीनां समा-

हारः पञ्चनदं, नदीभिश्चेत्यव्ययीभावः, गोदावर्याश्च नद्याश्चेत्यच् समासान्तः, पञ्चनदे भवः पाञ्चनदः । अथ वा ऽभिधाने हि सति समाहारद्विगोरपि भवत्येव तद्वितः, तथा पणामादिपुरुषाणां कुलानि तत्र भवः षाट्कुलः, अव्यविक्रयायाञ्च तिस्रो विद्या अधीते पञ्चसु नदीषु भवः षट्सु कुलेषु भव इति विग्रह एव न द्विगुर्नोपि तद्वितः ॥

“गोत्रे ऽलुगचि” ॥ पूर्वजात्तर च लुग्विधानादिह नञ् प्रश्लिष्यते । ‘यस्कादियो गोत्रइत्यादिनेति’ । प्राग्दीव्यतइत्युपजीवनाय तु प्रकरणोत्कर्षः, प्रसज्यप्रतिषेधत्वायम् । ‘अचीति’ । यद्येवा परसप्तमी स्याच्छविधावितरेतराश्रयं प्राप्नोति, गार्गीया वात्सीया इतिच्छे परतो ऽलुका भवितव्यमलुकि च सति वृद्धत्वाच्चेन भवितव्यमिति । ननु नच्छे परतो ऽलुग्विधीयते किं तर्ह्यजादिमात्रे, तत्र य एवाजादिः सम्भवति तत्रैवालुभविष्यति, तद्व्या गार्गीयां छात्राः, प्राग्दीव्यतोण, तत्र परतो यजत्रोश्चेति प्राप्तस्य लुकः प्रतिषेधे गार्गी इति भवति, यद्व्यञ्च सत्य-सति वा लुकि नास्ति विशेषः, आपत्यस्य च तद्वितइति यतोपविधा-वात् । इह त्वचरेपत्यानि बहूचि इतरत्वाभिन्न इति ठको ऽत्रिभृग्विति लुकि कृते ऽत्रीणां छात्रा इत्यणि परतः प्रतिषेधे सति आत्रेया इति भवति, असति तु प्रतिषेधे आत्रा इति स्यात् । स्यादेतदेवं यदि लुप्तस्य प्रत्ययस्य पुनः प्रादुर्भावो विधीयेत, इह त्वलुगिति धवनाल्लुकः प्रति-षेधो विधेयः, प्राप्तस्य चानभिनिर्वृतस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः शक्यते कर्तुं, ततश्च यद्व्याजादिभिरभिप्रेतः स्यात् प्रागेव लुकः प्रवृत्तिरभ्युप-गन्तव्या ऽन्यथा वृद्धत्वाच्च् एव स्यात्, लुकं चेत्यश्रुतः प्रतिषेधः किं करिष्यति, यो हि भुक्तवन्तं प्रति ब्रूयान्मा भुङ्क्था इति किं तेन कृतं स्यात्, तदिहाजादौ प्रवृत्ते ऽलुका भवितव्यमलुकि च प्रवृत्ते ऽत्रादिना भवितव्यमिति व्यक्तमितरेतराश्रयं, विप्रतिषेधात्सिद्धं, लुकोपकाशो यत्र प्राग्दीव्यतीयाद्या न विवक्ष्यते गार्गी वत्सा इति, कृत्यावकाशः शालीयः

इति, गार्गीय इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्याच्छे भविष्यति, तत्र परतो लुक् प्रतिषेधः, अन्तरङ्गे लुक् अपत्यबहुत्वमात्रापेक्षत्वात्, बहिरङ्गश्चः प्राग्दी-
 व्यतीयार्थोपेक्षितत्वात्, अन्तरङ्गबहिरङ्गयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः, एवं तद्धु-
 च्यते चेदमजादौ परतो लुग्भवतीति, यदि च तावत्येव निमित्तमस्तीति
 बहुत्वमात्रापेक्षो लुक् प्रवर्तत प्रतिषेधविधानमनर्थकं स्यादिति यावत्प्रा-
 ग्दीव्यतीयोजादिर्नैतत्पद्यते तावत्लुक् प्रवर्ततइति कल्प्यते, ततश्च वृद्धत्वा-
 च्छे सति लुकि प्रतिषिद्धे गार्गीय इति सिद्धमिष्टं, विषयसप्तम्यां तु न किं
 चिद्व्यवसाध्यं, गार्गाणां क्तात्रा इत्यर्थविवक्षायांमजादौ प्रत्यये विवक्षिते
 बुद्धिस्येनुत्पन्न एव लुकि प्रतिषिद्धे वृद्धत्वाच्छे भवतीति, तस्माद्विष-
 यसप्तमीमाश्रित्याह । 'प्राग्दीव्यतीये प्रत्यये विषयभूतइति' । 'खा-
 रपायणीया इति' । खरपस्यापत्यानि बहूनि नडादिभ्यः फक्, तस्य
 यस्कादिभ्यो गोत्रइति प्राप्तस्य लुक् प्रतिषेधः । 'कौवलं वादरमिति' ।
 कुवलीवदरीशब्दौ गौरादिङीषन्तावन्तोदात्तौ, ताभ्यां फले विकारेऽनु-
 दात्तादेश्वेत्यञ्, तस्य फले लुगिति प्राप्तस्य लुक् तस्येदमित्यर्थविवक्षायां
 प्रतिषेधो न भवति, तेनावृद्धत्वादणोव भवति । 'गर्गह्वयमिति' । यद्य-
 चालुक् स्याद् गार्ग्यह्वयमिति स्यात् । 'गर्गीयमिति' । तस्मैहितमिति
 प्राक् क्लीताच्छे, विषयसप्तम्या एव फलं दर्शयति । 'गोत्रस्येत्यादिः' । 'गो-
 त्रस्येति' । गोत्रप्रत्ययस्येत्यर्थः । 'बहुषु लोपिन इति' । बहुष्वर्थेषु विधी-
 यमानलोपस्येत्यर्थः । 'बहुवचनान्तस्य प्रवृत्ताविति' । प्रवृत्तिर्योन्तरसङ्क्रा-
 न्तिः, बहुवचनान्तस्य सत्तोर्योन्तरसङ्क्रान्तौ सत्यामित्यर्थः । 'कृकयोरिति' ।
 यत्रार्थान्तरे सङ्क्रान्ततस्य द्वित्वैकत्वयोः सत्तोरित्यर्थः, सा चार्थान्तरसङ्क्रा-
 न्तिस्तदन्ताद्वदा यूनि प्रत्यय उत्पद्यते तस्य च लुक् क्रियते तदा भवति,
 लुप्ते हि युवप्रत्यये प्रकृतिरेव तदर्थमाहेति भवति सङ्क्रान्तिः । 'विदाना-
 मिति' । विदस्यापत्यानि बहूनि, अनृष्यानन्तये विदादिभ्योञ्, विदा-
 स्तेषां विदानामपत्यं युवा युवानौ वेति विवक्षायामत इति इजि विव-
 क्षिते गोत्रप्रत्ययस्यात्रो लुक् प्राप्तस्यानेन प्रतिषेधः, इजो एयत्त्रिया-
 र्षति लुकि वैदः वैदाविति भवति, परसप्तमीपक्षे त्वलुक् प्राप्नोति

अजादेरभावात् । इदमिह सम्प्रधार्यम् इजो लुक् क्रियतामयं वा ऽलु-
गिति, परत्वादलुगभवति, इजो लुङ्गित्यः, कृतेष्वस्मिन्नलुकि प्राप्नोति
अकृतेष्वपि, अयं पुनरलुगनित्यः, नहीजो लुकि कृते प्राप्नोति
अजादेरभावात्, प्रत्ययलक्षणं भविष्यति, वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणं,
नात्र वर्णा निमित्तं किं तर्हि प्रत्ययस्तस्यैव तु विशेषणमचीति,
तत्र यथा हलादौ पिति सार्वधातुके विधीयमानस्तृणह इम् अनृ-
णेडित्यत्रापि भवति प्रत्ययलक्षणेन तद्वदिहापि भविष्यति, सत्यम्,
विषयसप्तमीपक्षे नैवं क्लेशोऽनुभवनीयो भवति, ननूभयोरपि पक्षयोरिहापि
न प्राप्नोति विद्वानामपत्यं बहुवो माणवका विदा इति, नैष दोषः । द्वे अत्र
बहुव्ये युवबहुत्वं गोत्रबहुत्वं च, तत्र गोत्रबहुत्वाश्रयस्य लुक् प्रतिषेधोऽस्तु
पुनर्युवबहुत्वाश्रयो लुगभविष्यति, लुग्विधौ हि लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणं
युवापि च लोके गोत्रमित्युपचर्यते गार्ग्यायणोऽस्मि गोत्रेणेति । अथ युवब-
हुत्वाश्रयस्यापि लुक् पुनः प्रतिषेधः कस्माच्च भवति, विषयसप्तम्यां
तावद् यस्यामवस्थायां लुक् प्राप्तः तस्यामवस्थायां यदि कश्चिदजादि-
विषयभूतस्ततो ऽलुका भवितव्यमिह चाजादिविषयभूत उत्पन्नो लुप्तश्च,
पश्चाद्युवसु बहुषु सङ्क्रान्तौ सत्यां लुक् प्राप्तः, न चास्यामवस्थायां
कश्चिदजादिविषयभूत इति पुनर्लुङ् भविष्यति, परसप्तम्यामपि गोत्रे
वर्त्तमानस्यालुगभवत्यजादौ परतः, कस्मिन्नजादौ, प्राग्दीव्यतो येषांस्तेषु
योजादिस्तस्मिन्नित्युच्यमाने यस्मिन् गोत्रे वर्त्तमानस्य लुक् प्राप्तस्तद्वृत्ति-
रिक्ते प्राग्दीव्यतीयेर्थं योजादिस्तत्रेति गम्यते, इह चेन्नजादिस्तदर्थं
एव च गोत्रे लुगिति प्रतिषेधो न भविष्यति, यद्वा समर्थानां प्रथमादित्यतः
प्रथमादिति वर्त्तते, तच्च षष्ठान्तं विपरिणम्यते, प्रथमार्थवृत्तित्वाच्च प्राथम्य-
माश्रीयते, तदयमर्थो भवति, प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययस्य लुङ् भवति, यस्मिन्नर्थे
प्रत्यय उत्पन्नस्तत्रैवार्थं वर्त्तमानस्य यो लुक् प्राप्तः स न भवति, इह तु
द्वितीयमर्थमुपसङ्क्रान्तस्य लुक् प्राप्त इति न प्रतिषिध्यते, अवश्यं चैतदेवं
विज्ञेयं प्रथमस्य लुङ् प्रतिषिध्यतइति, अन्यथा अत्रैवपत्यमितश्चानिज
इति ठक्, तस्यापत्यं बहुवो युवानः, अत इजो एतच्चिद्यार्थेति लुङ्,

ठकोत्रिभृग्विति लुक्, अत्रयः, भरद्वाजशब्दाद्विदाग्र्य, तदन्ताद्युवबहुत्वे
 इजो लुक्, अजो यजजोश्चेति लुक्, अत्रयश्च भरद्वाजाश्च अत्रिभरद्वा-
 जास्तेषां मैथुनिकाद् द्वन्द्वद्वुर्, अत्रिभरद्वाजिकाः, तत्रालुक् प्राप्नोति,
 कुत्सादृष्यणोत्रिभृग्विति लुक्, कुशिकादजन्तादिजो लुकि कुशिकाः,
 कुत्सकुशिकिका वसिष्ठकाश्यपिका भृग्वह्निरसिकाः, अथ वा गोपत्रना-
 दिषु गर्गभार्गविकाशब्दः पठ्यते, भार्गवशब्दस्य युवबहुत्वे प्राप्तस्य लुक्
 प्रतिषेधार्थं तवियमाद्ये भविष्यति, एतस्यैव द्वितीयमर्थमुपसङ्गान्तस्यालु-
 ग्भवतीति, नैव वा पुनरत्र युवबहुत्वे वर्तमानस्यालुक् प्राप्नोति, किङ्का-
 रणं, गोत्रइत्युच्यते, यद्रूप्यपत्याधिकादित्यत्र लौकिकं गोत्रं एह्यते, इह
 तु पारिभाषिकस्य ग्रहणं युवशब्दसाहचर्यात्, अन्यथा गोत्रयुवसंज्ञयोः समा-
 वेगे यो ऽयं दोषो वक्ष्यते शालङ्केरपत्यं यजिजोश्चेति फक्, तस्य पैला-
 दिभ्यश्चेति लुक्, शालङ्केर्यूनशब्दाच्चा इत्यर्थविवक्षायां गोत्रे ऽलुग्वीत्यलुक्
 प्राप्नोति, ततश्च यूनि लुगित्यस्य फक्फिजोऽन्यतरस्यामिति विकल्पितत्वा-
 त्यक्ते फक्कः अथवा प्राप्नोतीति स तदवस्य एव स्यात्, असमावेशेऽपि यूने लौ-
 किकगोत्रत्वादेवालुक् प्रसङ्गात्, तदेवं गोत्रस्य बहुषु लोपिन इत्यादि न
 वक्तव्यमिति स्थितम् । 'एकवचनद्विवचनान्तस्येत्यादि' । एकवचनान्तस्य
 गोत्रप्रत्ययस्य द्विवचनान्तस्य वा बहुष्वर्थे युवसंज्ञकेषु प्रवृत्तौ नङ्गान्तौ तस्या-
 मित्यर्थः । 'लोप इति' । लुगित्यर्थः । लोपे हि प्रत्ययलक्षणो न वृद्धिस्वरप्रसङ्गः ।
 ननु च युवबहुत्वाश्रयो यजजोश्चेत्येवात्र लुक् सिद्धस्तच्चाह । 'नङ्ग-
 चाञ् बहुषूपत्यत्र इति' अजो बहुषु यज्यो बहुष्विति विज्ञायमाने लुक्
 सिध्यतीत्यर्थः । यदा त्वजन्तं यद्वहुषु यजन्तं यद्वहुष्विति विज्ञायते तदा-
 जन्तस्य बहुषु युवसु वृत्तेर्लौकिकस्य च गोत्रत्यापत्यमात्रस्य तत्र ग्रहणा-
 त्सिद्ध एव लुक्, तथा च गार्ग्यश्च वात्स्यश्च वाज्यश्च गर्गवत्सवाजाः,
 वैश्यश्च शैब्यश्च भारद्वाजश्च विदोर्वैभारद्वाजा इति यजजोश्चेत्यतिवे-
 नायामबहुत्वेऽपि द्वन्द्वे युगपदधिकरणवचनतया यजन्तस्याजन्तस्य च बहु-
 त्वोपज्जनान्तुभवति, न चैवं काश्यपस्यैकस्य बहुः प्रतिकृतयः काश्य-
 पा इति इवे प्रतिकृताविति विहितस्य कनो जीविकार्थं चापश्यदिति

लुप्, हरीतक्यादिव्युक्तिरिति वचनाद् युक्तवृत्तवचनाभावेऽजन्तस्य बहुषु वृत्तेर्लुक् प्रसङ्गः, गोत्रबहुत्वे लुविधानात् ॥

“यूनि लुक्” ॥ अत्रापि यद्वतीति परसप्तमी स्यात् प्रत्ययस्य यद्येष्टप्रसङ्गः, युवप्रत्यये श्रूयमाणे यः प्राप्नोति स तावत्कर्तव्यस्तत्र कृते युवप्रत्ययस्य लुकि तस्य श्रवणं प्राप्नोति, विषयनप्तव्यां त्वत्रादौ विषयभूतएव युवप्रत्यये लुप्ते यो यतः प्राप्नोति ततः सप्त भवतीति सिद्धमिष्टम्, एतच्चोदाहरणेषु व्यक्तीकरिष्यते, तदेतदाह । ‘अजादौ प्रत्यये विवक्षितइत्यादि’ । ‘इज्रस्वेत्यण् भवतीति’ । परसप्तव्यां तु वृद्धाच्छ एव स्यात् । ‘फेहृ चेति’ । ‘यमुन्दश्च सुयामा च वार्यापणिः किजः स्मृता’ इति परिगणनं भाष्यकारेण नाश्रितं तेन तैकायनेरपिच्छे भवति । ‘तैकायनीया इति’ । अत्र परसप्तव्यामप्यदोषः, एयउचि-यार्थजित इत्यत्र तु वृत्तिकारिणां लुगुदाहृतस्तेकायनिः पिता तैकायनिः पुत्र इति, स परिगणनाश्रयेण द्रष्टव्यः, तदा च तैकायनीया इत्यनुदाहरणम् ‘कापिञ्जलादा इति’ । अत्रापि परसप्तव्यां वृद्धाच्छः स्यात्, एवं मौचुकायना इत्यत्रापि द्रष्टव्यम्, इह तु औपगवेयून-शब्दाच्चा इजो लुकि वृद्धाच्छे भवति, परसप्तव्यामिज्रस्वेत्यण् स्यात्, नैतदस्य योगस्योदाहरणं, कथम्, इज्रस्वेत्यत्र गोत्रइति वर्तते, तेनैवं विशेषयिष्यामः, गोत्रे य इज् विहित इति, पारिभाषिकं च गोत्रं एह्यते, कथं, कण्वादिभ्यो गोत्रइत्यत्र तावद्गोत्रे कुञ्जादिभ्य इत्यस्य गोत्रस्यानुवादः कण्वादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तादण् भवतीति, तत्र च पारिभाषिकं एह्यते तस्यैव चानुवादः, तदेव चेज्रस्वेत्यत्राण्यनुवर्तते तत्कुतो युवप्रत्ययान्तादणः प्रसङ्गः, अत्रयं चैतदेवं विज्ञेयम्, अन्यथा लुप्तेपीजि प्रत्ययलक्षणेनाण् स्यादेव, इमानि तर्ह्योदाहरणानि यत्प्रच्छान्ताः, यत्, राजश्वशुराद्वत् श्वशुरस्यापत्यं श्वशुर्यः, तस्यापत्यं श्वागुरिस्तस्य क्वाच्चा इति लुकि प्राग्दीव्यतोण् भवति श्वाशुरः, अन्यथा वृद्धाच्छः स्यात्, कुलात्प्रः कुलीनः, तस्यापत्यं कौलीनिः, तस्य क्वाच्चा, इजो लुकि कौलीनः, स्वसुश्रूः, स्वस्त्रीयः, तस्यापत्यं

स्वस्रीयः, तस्य छात्रा इजो लुकि स्वस्रीयः, नैतान्युदाहरणानि ।
 अत्राहणाद् गोत्रमात्राद्युपप्रत्ययस्योपमह्वानमितीजो लुकि कृते श्वशुर्यः
 पिता श्वशुर्यः पुत्रः, कुलीनः पिता कुलीनः पुत्रः, स्वस्रीयः पिता
 स्वस्रीयः पुत्र इति भवितव्यं, न च ब्राह्मणगोत्रे कश्चिदवृद्धिनिमित्तः
 प्रत्ययः सम्भवति यत इजि कृते कः प्राप्नोति, वृद्धिनिमित्ते तु गोत्र-
 प्रत्यये नास्ति विशेषः, यतः श्रूयमाणेरीत्रिच्छेन भवितव्यं लुप्तेपि
 तस्मिन् गोत्रप्रत्ययान्तस्यापि वृद्धत्वाच्चेन भवितव्यं, तद्वया औप-
 गवीया इति, तदेवमित्र उदाहरणं न सम्भवतीति स्थितं, यदि तु
 पूर्वसूत्रे लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणं तदा स्यादेवेत्र उदाहरणम्, तथाहि ।
 श्वशुर्यादिभ्य उत्पद्यस्येत्रः सत्यप्यौपमह्वानिके लुकि तस्य प्राप्तीय-
 तीयविवक्षायां गोत्रे ऽलुगचीति प्रतिषेधेन पुनः प्रादुर्भावाद्विज्ञाश्रयो
 वृद्धाच्छः स्यात्, यदि तस्य यूनि लुगिति लुङ् क्रियेत, अतोस्माद्विज्ञा
 उदाहरणत्वप्रतिषेधादप्यवधीयते परिभाषिकं गोत्रं पूर्वसूत्रे भाष्य-
 कारस्याभिमतमिति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते यावता युनेपि गोत्ररूपे
 विवक्षिते गोत्रप्रत्ययेनाभिधानात्तच्चिबन्धन एव प्रत्ययो भविष्यति, अर्थ-
 प्रकारणादिना च युवविशेषसिद्धिः, अवश्यं चार्थप्रकरणादिनैव विशे-
 षोवसातव्यः, आश्चेत्यस्मिन्सूत्रे शब्दस्य साधारणत्वात्, नहि ज्ञायते
 किं भागवितेश्चान्न भागवित्ता आहो स्विद्भागवित्तिकस्येति, यदा
 तर्हि विशेषविवक्षा तदापि भागवित्ता इत्येव यथा स्याद्भागवित्तिकीया
 इति ज्ञातुं चिन्मा भूदित्येवमर्थमिदम् ॥

“फक्फिजोरन्यतरस्याम्” ॥ किमर्थमिदं यावता युवरूपविव-
 क्षायां गार्ग्यायणीया इति गोत्ररूपविवक्षायां च गार्गीया इति, अर्थप्रक-
 रणादिना च विशेषविवक्षायः, आश्चेत्यस्मिन्सूत्रेयमाश्रयणीयो गार्गी-
 या इति शब्दस्य साधारणत्वादित्यत आह । ‘पूर्वसूत्रेणेति’ । यूनि
 लुगित्येतदारम्भणीयमित्युक्तं तस्मिन्स्वारथ्यमाणे यदीदं नेच्येत फक्-
 फिजोरपि नित्यमेव लुक् स्यात्ततश्च गार्ग्यायणीया इति न स्यात्तस्मा-
 द्दिदमप्यारम्भणीयमित्यर्थः ॥

“तस्यापत्यम्” ॥ ‘अर्थनिर्देशोयमिति’ प्रकृत्यर्थविशिष्टः षष्ठ्यर्थोऽपत्यरूपः प्रत्ययार्थानेन निर्दिश्यतइत्यर्थः । तेन समर्थविभक्तेरपि षष्ठ्या निर्देशो दर्शित एव । ‘पूर्वरुतरैश्चेति’ । पूर्वस्तावद्व्यादिभिः सम्बध्यते ऽसंयुक्तविधानात्, अन्यथा तस्यापत्यमत इजित्येकं योगमेव कुर्यात्, यतस्त्वसंयुक्तं करोति ततो ज्ञायते पूर्वैःसम्बध्यतइति । उत्तरैरपि सम्बध्यते स्वरितत्वात्साकाङ्क्षत्वाच्च तेषाम् । ‘तस्येति षष्ठीसमर्थोदिति’ । तस्येति सामान्यं षष्ठ्यन्तविशेषोपलक्षणार्थं, समर्थानामिति च निर्द्धारणे षष्ठी, तत्र तुल्यजातीयस्य निर्द्धारणादयमर्थः सम्बध्यते षष्ठ्यान्तात्समर्थोदिति । ‘अपत्यमित्येतस्मिन्नर्थेदिति’ । प्रथमान्तस्यापत्यशब्दस्यान्यथासम्बन्धानुपपत्तेरयमध्याहारो लब्धः । ‘यथाविहितमिति’ । यथार्थेयदव्ययमिति वीप्सायामव्ययीभावः । प्राग् दाव्यतोऽणित्यादिभिर्या यतो विहितः स तस्मादित्यर्थः । इह तस्येति पुंनपुंसकयोरन्यतरेणायं निर्द्देशः क्रियते एकवचनान्तेन च, तेन लिङ्गान्तराद्वचनान्तराच्च न स्यात् सुमातुरपत्यं सौमात्रः, तत्रस्यापत्यं चात्रिः, उपगोरपत्यमौपगव इति । अपत्यमिति चैकवचनेन नपुंसकेन च निर्द्देशः क्रियते तेनैकस्मिन्नेवापत्ये स्याच्च द्वयोनैपि बहुषु, नपुंसकएव स्याच्च स्त्रीपुंसयोरित्याशङ्काह । ‘प्रकृत्यर्थेत्यादि’ । प्रकृत्यर्थे उपावादिर्विशेषस्तस्येत्यस्य विशेषोपलक्षणार्थेत्यात् । ‘अपत्यमात्रं चेति’ । मात्रशब्दोऽयं लिङ्गवचनयोर्व्यवच्छेदाय । ‘लिङ्गवचनादिकमिति’ । आदिशब्देन कालस्य बहणमत्र हि वर्तमानकालेन निर्द्देशोऽस्तीति प्रतीतिः, यथोक्तं यत्रान्यत्क्रियापदं नास्ति तत्रास्तिर्भवतिपरःप्रथमपुरुषो ऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यतइति, ततश्च तस्य कालस्य विवक्षायां कालान्तरे न स्यात् । ‘सर्वमविवक्षितमिति’ । नान्तरीयकत्वादुपादानस्यावश्यं हि केन चिल्लिङ्गादिना निर्द्देशः कर्तव्यः । ‘तस्येदमित्यपत्येपीति’ । अणादीनां विधानं सिद्धमिति शेषः । तस्येदंविशेषा ह्यपत्यसमूहविकारादयः सम्बन्धसामान्येपि सर्वविशेषान्तर्भावात्, ततश्च तस्येदमित्यनेनैवापत्येऽप्यणादीनां विधानं सिद्धं तत्किं योगविभागेनापत्येण

द्वयो विधीयन्ते न तस्यापत्यमत इजि-यपवादेः संयुक्त एवापत्यार्थो निर्दिश्यतइति चोद्धार्यं परिहरति । 'बाधनार्थं कृतं भवेदिति' । तस्ये-
दमित्यनेन विधीयमानानामणादीनां यो बाधकशक्तस्य बाधनार्थमपत्ये
ऽणादीनां विधानं कृतं भवेदित्यर्थः । ननु शैबिकशब्दः, अपत्यादिचतु-
र्थपर्यन्तेभ्यो योन्योर्थः स शेषः, तत्कथमपत्ये कस्य प्रसङ्गो येन तद्बाध-
नार्थमिदमित्याह । 'उत्सर्गः शेष एवासाविति' । यदि योगविभागम-
कृत्वा तस्यापत्यमत इजित्युच्येत तदा प्रकृतिविशेषसंबद्धस्यैवापत्यार्थस्योप-
योगोऽतोऽन्योपत्यार्थः शेष एव स्यादिति स्यादेव वृद्धादपत्ये कः, योगवि-
भागे त्वपत्यार्थस्याणादिदिधावुपयोगाच्चेष्टत्वाभावाच्चेष्टस्याप्राप्तिरेव, सै-
वात्राप्राप्तिर्वाधेत्युच्यते । उत्सर्ग इति प्रकृतिसामान्यसम्बद्धः सामा-
न्यभूतोपत्यार्थ उक्तः, बाधनार्थस्योदाहरणमह । 'वृद्धान्यस्य प्र-
योजनमिति' । 'श्यामगव इति' । श्यामा गावोस्य श्यामगुरिति ॥

“एको गोत्रे” ॥ एकशब्देऽयमन्यप्रधानासहायतुल्याप्रथमसमान-
साधारणवाची, अन्यार्थं तावद् एकान्याभ्यां समर्थोभ्यां, प्रजामेका रत्न-
त्यूर्जमेका, एकान् बन्धुरपराविरासुः, इत्येके मन्यन्ते, यजुष्येकेवामिति, के
चित्त्वनयोः प्रयोगयोः के चिच्छब्दपर्याय एकशब्द इत्याहुः । एकः
पार्थो धनुष्मतामिति प्रधानार्थः । आद्यन्तवदेकस्मिन्, एकहलादौ,
एकहल्मध्यइत्यसहायार्थः । एको द्वौ बहव इति सङ्ख्यार्थः । एकेत्य-
प्राणा इति प्रथमार्थः । तेनैकदिगिति समानार्थः, देवदत्तयज्ञदत्तावेक-
धनाविति साधारणार्थः, तत्र सङ्ख्यावचनः साधारणवचनः प्रथमवचनो
वा एह्यते, अर्थान्तराणामसम्भवात्, गोत्रं पारिभाषिकं, कृत्रिमाकृत्रिमयोः
कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्ययात्, अपत्याधिकारे गोत्रग्रहणाच्च । किमर्थमिद-
मुच्यते, पौत्रप्रभृतावपत्ये विवक्षिते मूलप्रकृतेरुपवादेरेव प्रत्ययो यथा
स्याद् औपगवादेः प्रत्ययान्तान्मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनं सन्विधिव-
देतद्विविष्यति, तद्वया धातोर्विधीयमानः सन् सनन्ताव भवति, तत्
कस्य हेतोः, आकृतौ पदार्थं समुदाये सकृल्लक्षणं प्रवर्तते, न च सनि
विधीयमाने सनन्तो धातुः सम्भवति, तद्वदिहाप्यपत्यप्रत्यये विधीयमा-

नापत्यप्रत्ययान्ता प्रकृतिः सम्भवतीति ततः प्रत्ययो न भविष्यति, विषम उपन्यासः । एकः सन् प्रत्ययः विधायकं च कृत्तणमेकमेव, तत्र युक्तं न तस्मिन्विधीयमाने तदन्ता प्रकृतिः सम्भवतीति, इह पुनस्तस्यापत्यमत इज् यजिजोश्चेति बहूनि लक्षणाणि प्रत्ययाश्च बहवस्तत्र कस्मिंश्चित्प्रत्यये विधीयमाने प्रत्ययान्तरेण तदन्ता प्रकृतिः सम्भवत्येव, तथा च गुपादीनां सनः सन् भवति जुगुप्सिपतइति, किं पुनः स्याद्व्येतवारभ्येत, उच्यते । इह के चिन्मन्यन्ते, पुत्रशब्दपर्यायोपत्यशब्दो निघण्टुषु तथा पाठाल्लोके च दृष्टत्वात्, तद्वथा पितामहस्यात्सङ्गे दारकमासीनं दृष्ट्वा कश्चित्पृच्छति कस्य पुत्रायमिति कस्यापत्यमिति, स देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य वेत्युत्पादयितारं अपदिशति नात्मानं, ततश्च यथा पितामहं प्रति पुत्रो न भवति तथापत्यमिति, उत्पादयितैवैकोपत्येन युज्यते न तु पितामहादयोऽपीति । अन्ये तु क्रियानिमित्तकोपत्यशब्दः, न पतन्यनेनेत्यपत्यमिति औणादिको यत्यत्ययः, यस्य च येनापतनं तत्तस्यापत्यं, व्यवहितजनितोपि पौत्रादिः पितामहादेरपतनहेतुर्भवति, श्रूयते हि 'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ह्येणवा जायते ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एव वा अनृणो यः पुत्री'ति, एतेन पुत्रमुत्पाद्य पितृणामनृणो भवतीति प्रतिपादनात् पुत्रोत्पादितया प्रजया पितृणामुपकारो दृश्यते, स्मर्यते च ।

पुत्रेण लोकाञ्जयति पौत्रेणानन्यमश्नुते ।

अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याग्राति विष्टपम् ॥

इति । इतिहासेषु च जारत्कारवादिषु महती वार्ता व्यवहितजनितोप्युपकारक इति, सूत्रकारश्च शब्दविदां मूढाभिषिक्तः सूत्रयत्यपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रमिति, ततो विज्ञायते क्रियानिमित्तकोपत्यशब्द इति, अन्यथा यथा पौत्रप्रभृतिः पुत्र इत्यनुपपन्नं तादृगेव तत्स्यादेवं सति साक्षात्परम्परया वा यस्य य उत्पाद्याः स तं प्रत्यपत्यमिति सर्वेपि पितामहादयोप्यपत्येन युज्यन्ते न तूत्पादयितैवेति, तत्राद्यो पते यद्येतवारभ्येत ततस्तत्रतत्रापत्यं तत्तत्पितृवचनात्सप्त प्रत्ययः स्यात्त-

द्वाया उपगोरौपगवस्तस्यौपगविस्तस्यौपगवायनः, एवं शततमेपत्ये
 एकेनशतमपत्यप्रत्यया इत्यनिष्टं प्राप्नोति, इष्टं च न सिद्ध्यति औपगव
 इति, तृतीयादेरुपगुं प्रत्यनपत्यत्वात् । द्वितीये तूपगोः पञ्चमः पूर्वेषां
 चतुर्णामपत्यं ततो यदौपगोः प्रत्ययस्तदौपगव इतीष्टं तावत्सिद्ध्यति,
 अनिष्टमपि च प्राप्नोति, तच्चानिष्टमनियतमौपगविस्तत औपगवाय-
 नस्तत औपगवायनिरिति, पञ्चमे शीष्यनिष्ठानि षष्ठे चत्वारोत्येवं
 यावत्तिथमपत्यमभिधित्सितं तावन्ति दृष्टानान्यनिष्ठानि प्राप्नुवन्ति,
 तद्वाया शततमे ऽष्टौ नवतिश्चेति, एवं स्थिते इदमारभ्यते, आरभ्य-
 माणेष्वेतस्मिन्यदि प्रथमः पक्ष आश्रीयते ततो विध्यर्थमेतस्याद्
 नियमार्थं वा, कथं चेदं विध्यर्थं कथं वा नियमार्थं, यदि
 गोत्रशब्देन पौत्रप्रभृत्यपत्यसमुदाय एकैकमपत्यमभिधीयते ततो
 विध्यर्थं, तर्हि तथा नियमार्थः सम्भवति, एकस्मिन्पत्ये ऽनेकप्र-
 त्ययप्रसङ्गस्याभावाद्, न तावदेकस्मिन्प्रयोगे एकस्याः प्रकृतेरनेकप्रत्यय-
 प्रसङ्गः, एकेनैवाकृत्वात्तस्यार्थस्य, नापि प्रयोगभेदेन नानाप्रकृतिभ्यो
 नानाप्रत्ययप्रसङ्गः, सर्वदा स्वपितृवचनादेव प्रसङ्गादिति परम-
 प्रकृतेस्तृतीयादावपत्ये ऽप्राप्तः प्रत्ययो विधीयते, कथं पुनरेको गोत्र-
 इत्येतावति वचने परमप्रकृतेः प्रत्ययो विधीयतइति शक्यं विज्ञातुं
 यावता यथा परमप्रकृतेर्योगादप्राप्त एवमौपगवाच्चतुर्थीदाविति ततः
 किं न विधीयते वचनव्यक्तिभेदात्, एवं ह्यत्र वचनं व्यज्यते गोत्रएकः
 प्रत्ययो भवति, यत एक एव प्रत्ययः कर्तुं शक्यते तत एव प्रत्ययो भव-
 तीत्यर्थः, एकग्रहणसामर्थ्याच्चायमर्थो लभ्यते । ननु विधीयमानेपि
 प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययावसम्बन्धौ स्यातां, वचनसामर्थ्यादपत्यापत्यस्यापत्य-
 त्वोपचारात् प्रत्ययो भविष्यतीत्यदोषः, मुख्यपत्ये चरितार्थः प्रत्ययो न
 स्यादिति विधातश्चमपि, अस्मिन्पते सर्वेऽपौपगव इतीष्टं सिद्ध्यति प्रत्य-
 यमालाप्रसङ्गस्तदवस्य एव, नह्यनेन तत्तत्पितृवचनात्प्राप्तः प्रत्ययः
 प्रतिषिद्ध्यते, तथा पञ्चमेपत्ये उपगुशब्दादनेन प्रत्यये विहिते तस्याप-
 त्यमिति षष्ठ औपगविः स्यात्, यदा त्वपत्यं पौत्रप्रभृतिगोत्रमित्यपत्य-

शब्देन पौत्रप्रभृत्यपत्यसमुदायं लक्षयित्वा तस्यैव गोत्रसंज्ञा विधीयते, एकैकस्मिन्नपत्ये गोत्रशब्दप्रयोगः समुदायेषु वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपीति न्यायात्, अत्रत्येन वा गोत्रशब्देनावयवधर्मेण समुदायव्यपदेशात्पौत्र-प्रभृत्यपत्यसमुदायोभिधीयते तदा नियमार्थं गोत्रसमुदाये एक एव प्रत्ययो भवतीति, यद्यप्येकैकस्मिन्नपत्ये एकैकः प्रत्ययः प्राप्नोति तथापि पौत्र एकस्तदपत्ये चापर इति सकलनिर्हणने समुदाये बहवः प्रत्ययाः कृतास्त्युरिति नियम उपपद्यते, अस्मिन्यत्ते दोषः, अनन्तरापत्यप्रत्य-प्रयान्तात्तृतीये प्रत्ययः प्राप्नोति गोत्रशब्दोपादानेन हि नियमः क्रियते गोत्र एक एवेति, ततश्च गोत्रेनेकः प्रत्ययो मा भूत्, अनन्तरएक-स्तृतीये चापर इत्येवमनेकः कस्माच्च स्यात्, एवमपि गोत्रे एक एव हि कृतो भवति, अथ वा गोत्रसमुदाये एक एवेत्यनेन किं क्रियते, तृतीया-देशचतुर्थौदौ प्राप्तः प्रतिबिध्यते, यदि तृतीयादेः स्यात्समुदायेनेकः प्रत्ययः कृतः स्यादिति, यस्त्वनन्तात्तृतीये प्राप्तः सोऽभ्यनुज्ञायते एक एवेतीतरस्यावृत्तौ नियमेषु तात्पर्यं, ततश्च यतः प्रत्यये क्रियमाणे समु-दायेनेकः प्रत्ययः कृतो भवति ततो न भवतीत्येव वचनार्थो भवति, एवं चतुर्थस्यापत्यप्रत्ययेनाभिधानं न प्राप्नोति, द्वितीयादुत्पन्नस्तृतीयमेवाचष्टे न तृतीयादुत्पन्नतदिति किं तु औपगवेरपत्यमिति वाक्यमेव, पञ्चमादे-स्तु वाक्येनाप्यभिधानं न प्राप्नोति, नहि तत्तत्पितृवचनः कश्चिदपत्य-प्रत्ययान्तः शब्दो ऽस्ति येन विवृणोत, परमप्रकृतेश्च तृतीयादौ न कुच-चित्प्रत्ययः प्राप्नोत्ययोगात्, तदेवमस्मिन्यत्ते परमप्रकृतेश्चाप्यसिर्वक्तव्या, ऽनन्तराच्च तृतीये प्राप्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । स्यादेनत् । न परम-प्रकृतेरुत्पत्तिर्वक्तव्या, ऽभेदोपचारेणैव सिद्धेः, अभेदोपचारश्चाप्यौपगवयो-रौपगवतदपत्ययोर्वा, तदेवं शततमेव्यपत्ये ऽभेदोपचारपरम्परया औपगव इत्यभिधानं सिध्यति, न चैवमभेदोपचारेणैवेष्टस्य सिद्धेः सूत्रस्य वैयर्थ्ये, भेदविवक्षायां प्रत्ययमालाप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थत्वादिति, एवमप्यनन्त-रस्य तृतीयस्य च भेदविवक्षायां तृतीयौपगविः स्यात्, तथाऽनन्तरं तृतीयादौ च यत्र प्रत्ययो भिद्यते यथा गर्गादौ तत्राप्यनिष्टप्रसङ्गः,

यदि तावद्गार्ग्यं गर्गापचारस्तथा तदपत्यमपि गार्गिः स्याद्गार्ग्यश्चेत्येते ।
 अथापि गार्गिस्तदपत्यस्य चाभेदोपचार एवमपि गार्गिः स्याद्वितीत्यादौ
 विषये दोषवानेवाभेदोपचारः । तदेवं प्रथमपक्षे विधौ नियमे च दोष-
 प्रसङ्गाद् द्वितीयः पक्ष आश्रीयते, तत्रापि नियमः, यद्यप्येकैकस्मिन्त्ययोगे
 एकस्याः प्रकृतेरेक एव प्रत्ययः प्राप्नोति तथाऽप्युपगोः पञ्चमे पूर्वाभ्य-
 रचतसृभ्यः प्रकृतिभ्यः प्रयोगभेदेन नानाप्रत्ययप्रसङ्गे नियमः क्रियते एक
 एवेति, तद्विद्वत्कं भेदेन प्रत्ययप्रसङ्गे नियमः क्रियते । ननु न ज्ञायते क
 एको भवतीति, यो वा परमप्रकृतेर्यो वा प्रत्ययान्तादिति, नन्वेक इत्युच्यते
 यदि च प्रत्ययान्तात्प्राप्तः प्रत्ययः स्यादनेकः कृतः स्यात्, क, न ताव-
 त्पञ्चमे पूर्वेषां प्रत्ययान्तामस्मिन्त्ययोगे प्रसङ्गेऽपत्यान्तरविवयत्वात् । अथ
 गोत्रसमुदाये केनासौ निवार्येत, न तावदनेनैव, नहि गोत्रसमुदायो
 गोत्रग्रहणेन गृह्यते, ऽथापि गृह्येत एवमपि न ज्ञायते यो वा परमप्रकृ-
 तेर्यो वा ऽनन्तरादिति, यदि पुनर्गोत्रग्रहणं न क्रियते क्रियमाणं वा
 ऽपत्यमात्रपरं विज्ञायते न स्यादेष दोषः, अपत्ये समुदाये एक एवेति
 नियमात्, अपत्याधिकारे गोत्रग्रहणात्त्वेऽप्ये दोषो ज्ञायते, नैष दोषः ।
 अपत्यमिति वर्तते, गोत्रेऽपत्ये एक एवापत्यप्रत्ययो भवतीति वचनशक्तिः,
 यदि च प्रत्ययान्तात्प्रत्ययः स्यादपत्यप्रत्ययो ऽनेको गोत्रे कृतः स्यात्,
 सामर्थ्येन वा प्रत्ययो विज्ञेयते, गोत्राभिधाने समर्थानां मध्ये एक
 एवेति, यदि च प्रत्ययान्तात्प्रत्ययः स्याद्गोत्राभिधानसमर्थो ऽनेकः कृतः
 स्यात्प्रथमस्यापि समर्थत्वात्, यद्यप्यस्मिन्त्ययोगे ऽपत्यान्तरे वर्तते पञ्चमं
 प्रत्यपि सामर्थ्यं तावदस्ति, यदि वा तस्यापत्यमित्यादिनक्षणेरेक
 एव प्रत्ययः कर्त्तव्यः, क, गोत्रे, यस्मिन्त्ययोगे गोत्रमभिधित्सतं
 तत्रेत्यर्थः, प्रत्ययान्ताञ्च प्रत्यये तस्मिन्नेव प्रयोगे प्रकृतिरूपसम्पादना-
 यापि तावदनेकः कृतः स्यात्, यदि वा प्रथमवचन एकशब्दः करत्
 प्रथमः यमकृत्वा प्रत्ययान्तरं कर्त्तुं न शक्यते, साधारणवचनो वा
 ऽपत्याधिकाराञ्च यः सर्वपथसाधारणः स एव गोत्रे भवतीति,
 मर्गशब्दादप्येव भवतीति, मर्गशब्दादप्यो यञ् प्राप्तः स एव भवति न

प्रकृत्यन्तरेभ्यः प्राप्ताः प्रत्यया इत्यर्थस्तदाह । 'प्रत्ययो नियम्यत-
इति' । प्रत्ययान्तरं वार्यतइत्यर्थः । एतेन प्रकृतिर्नियम्यतइत्यपि
व्याख्यातम् । 'अथ वेत्यादि' । अस्मिन्यत्ते प्रथमवचन एकशब्द इति
दर्शितम् । 'प्रथमा प्रकृतिरिति' । सूत्रे तु शब्दापेक्षया पुल्लिङ्गनिर्देश
इति दर्शितम् । 'एक एव शब्द इति' । अथ वास्मिन्यत्ते साधारणवचन
एकशब्दः परमप्रकृतिश्च सर्वप्रत्ययसाधारणी, सङ्ख्यावचनो वा प्रथमाति-
क्रमे कारणाभावात्परमप्रकृतिरेकशब्देन एह्यते । 'अनयोः पतयोः प्रथ-
मा प्रकृति रिति' । एकशब्दस्यार्थेता विवरणं द्रष्टव्यम् ॥

"गोत्रादून्यस्त्रियाम्" ॥ अत्राप्यनारभ्यमाणेस्मिन्योगे उत्पा-
दयितर्यपत्ययुक्ते गोत्राञ्ज्ञाया युवसञ्ज्ञया बाधितत्वादसति पूर्वसूच-
व्यापारे चतुर्थे तृतीयात्पञ्चमे चतुर्थीत्पष्टे पञ्चमादित्येवं प्रत्ययान्ता-
देव प्रत्ययप्रसङ्ग इत्यनिष्टमेव प्राप्नोति, व्यवहिते च पञ्चमादौ यूनि
तृतीयादुत्पत्तिर्न प्राप्नोति तं प्रत्यनपत्यत्वादिति न सिध्यति, सर्वेषु
त्वपत्ययुक्तेषु पञ्चमे यूनि पूर्वेष्वश्वतुर्थ्यः प्रत्ययः प्राप्नोति, तत्र यदा तृती-
यात्तदा गार्ग्यायण इतीष्टं तावत्सिध्यति, अनिष्टमपि प्राप्नोति प्रकृत्यन्त-
रेभ्योपि प्रत्ययप्रसङ्गादित्यत इदमारभ्यते । अत्रापि यदि पूर्वः पञ्च
आश्रीयते ततो विध्यर्थमेतत्स्यान्नियमार्थं वा, यदि युवशब्देनैकमपत्य-
मुच्यते तत एकस्मिन्यूनि गोत्रादगोत्राच्च प्राप्यभावात् चतुर्थेन व्यव-
हिते पञ्चमादौ यूनि गोत्राद्विध्यर्थं भवति । अथ चतुर्थ्याभूत्यपत्यसमु-
दायो युवशब्देनोच्यते ततो गोत्राच्चतुर्थे चतुर्थ्यादगोत्रात्पञ्चम इति
गोत्रादगोत्राच्च युवसमुदाये प्रत्ययप्रसङ्गे गोत्रादेवेति नियमार्थं भवति,
तत्र विधौ गार्ग्यायण इतीष्टं सिध्यति प्रत्ययमन्ताप्रसङ्गादेषः स्यादेव,
तत्पितृवचनात्प्राप्तस्य प्रत्ययस्यानिषिद्धत्वात्, नियमे चतुर्थ्यादेः प्राप्तस्य
प्रत्ययस्य प्रतिषेधो ऽयं सम्पद्यते, यदि चतुर्थ्यादेः स्याद् युवसमुदाये
गोत्रादपि प्रत्ययः कृतः स्यादिति, ततश्च नानिष्टप्रसङ्गः किं तु पञ्च-
मादौ यूनि गोत्रादुत्पत्तिर्न प्राप्नोति तं प्रत्यनपत्यत्वादिति पञ्चमस्य
वाक्येनाभिधानं स्याद्गार्ग्यायणस्यापत्यमिति, षष्ठस्य तु वाक्येनापि न

सिद्धति, नहि तत्पितृवचनोपत्यप्रत्ययान्तः शब्दोऽस्ति येन विग्रह्येत,
तदेवमत्रापि द्वितीयः पक्ष आश्रीयते नियमश्च तदाह । 'अयमपि नि-
यम इति' । 'गोत्रादेवेति' । यून्येवेत्येव विपरीतं नियमो न भवति एको
गोत्रइति नियमादूनोऽन्यत्र गोत्रप्रत्ययस्य प्रसङ्गाभावात् । 'न परमप्रकृ-
त्यनन्तरपुवभ्य इति' । अन्यथा प्रयोगभेदेन तेभ्योपि स्यात् । 'किं पुन-
रत्र प्रतिषिध्यतइति' । सर्वस्मिन्नपि प्रतिषिध्यमाने दोषदर्शनात्प्रश्नः ।
तमेव दोषमाविष्करोति । 'यदि नियम इति' । तदेकवाक्यत्वात्प्रति-
षेधस्येति भावः । 'स्त्रियामनियमः प्राप्नोतीति' । परमप्रकृत्यनन्तरपुव-
लक्षणाः प्रत्ययाः प्रयोगभेदेन पर्यायेण स्युरित्यर्थः । 'अथ युवप्रत्ययः
प्रतिषिध्यतइति' । अस्त्रियामिति योगविभागेन प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयेण चेति
भावः । 'गोत्रप्रत्ययेनाभिधानं न प्राप्नोतीति' । तद्वथा गर्गादिभ्यो
यञ् गर्गां गार्ग्यायणी, अपत्यसामान्यलक्षण एव तु प्रत्ययः स्यात्किं
कारणमनभिधानं प्राप्नोतीत्यत आह । 'गोत्रसञ्ज्ञाया युवसञ्ज्ञया बाधि-
तत्वादिति' । यथा च बाधस्तथा तत्रैव वक्ष्यते । स्यादेतत् । युवप्रत्ययस्य
स्त्रियां लुक्कुरिष्यते, कथं, यूनि लुगित्यस्यानन्तरं स्त्रियां चेति वक्ष्यामि
यूनि लुगित्येव प्राग्दीष्टतइत्येतच्चित्तं, यद्वा वतण्डाच्च, लुक् स्त्रियां, यूनि
चेति वक्ष्यामि, लुक् स्त्रियामित्येव, ततश्च गार्ग्यशब्दादुत्पन्नस्य फको
लुकि कृते लुप्तस्याप्यर्थं प्रकृतिरेवाहेति यत्रन्तात्स्त्रियां वर्तमानान्दीर्घा
भविष्यत इति, एवमप्यौपगवशब्दादत इजो लुकि कृते ऽनुपसर्जनाधि-
कारादण्येनोपसर्जनमित्युच्यमान ईकारो न प्राप्नोति अणर्थस्याप्रधानत्वात्,
यूनि संक्रान्तत्वात्, माभूदेवमण्येनोपसर्जनमिति अणन्तादनुपसर्जनादि-
त्येवं भविष्यति, नैवं शक्यम्, इह हि दोषः स्यादापिशलिना प्रोक्तं
व्याकरणम्, इजश्चेत्यण, तदधीते आपिशला ब्राह्मणी, तदधीतइत्यणः
प्रोक्ताल्लुकि अणन्तस्याधेय्यां प्रधानस्त्रियां संक्रान्तत्वान्दीर्घाप्राप्नोति,
तस्मादण्येनोपसर्जनमित्येवाश्रयणीयं स्त्रियां योऽत्रिहित इति वा, तथा च
सत्यौपगवीतीकारो न प्राप्नोति, यदप्यत्र प्रत्ययलक्षणेन इज उपसंख्यान-
मितीकारः स्यात्, इह तु श्लुचकायनेरपत्यमौत्सर्गिकस्याणो लुकि ङीच

प्राप्नोति, इतो मनुष्यजातेरिति ङीष् भविष्यति, इह तर्हि यस्मिन्प्राप्यं
शिवाद्यण् यास्कः, तस्मापत्यं स्त्री, अणो द्यव इति फिञ् स्त्रियां लुकि
ईकारो न प्राप्नोति, नह्यत्र लुप्तः प्रत्यय ईकारस्य निमित्तं, यश्च श्रूयते
न स स्त्रियां विहित उपसर्जनं च, तर्हि का गतिरित्यत आह ।
'तस्मादिति' । 'युवसञ्जैव प्रतिषिध्यतइति' । ननु यूनि यदुक्तं तत्स्त्रियां
न भवतीत्युक्तं, न च युवसञ्जा यून्युक्ता, नहि युवसञ्जायाः प्राग्युवस-
ञ्जास्ति, चतुर्योदेर्जीवदुंशस्यपत्यस्योपलक्षणं युवशब्द इत्यदोषः ।
अपर आह । स्वरूपपरो युवशब्दः, परिभाषा चेयं, यत्र युवशब्दः श्रूयते
तत्रास्त्रियामित्युपतिष्ठते, जीवति तु वंश्ये युवा, अस्त्रियामिति वा
व्यक्तमेव पठितव्यमिति ॥

“अत इञ्” ॥ ‘अकारान्तात्प्रातिपादिकादिति’ । अत सातत्य-
गमनइत्यस्य वा ऽन्ताद्यान्तानां वा कुर्वदादीनां ग्रहणं न भवति, यदि
स्याच्छिवादिषु येषामस्यञो बाधनार्थः पाठः शिवपोष्टप्रौष्ठिकप्र-
भृतीनां तेषां पाठानयैकः स्यात्, व्यपदेशिवद्वावादिहापि भवति अस्या-
पत्यमिति, यस्येति लोपे प्रत्ययमात्रस्य श्रवणम्, इह तु एरपत्यमस्य
युवेति यजिञोश्चेति फकि यस्येतिलोपं बाधित्वा परत्वादादिषु द्वौ
कृतयामायायन इति भवति ॥

“बाह्यादिभ्यश्च” ॥ ‘क्व चिदिति’ । अजीगर्तादिषूदङ्कूपर्यन्तेष्व-
दन्तत्वात्पूर्वणञ् प्राप्तस्तस्य सध्यन्धकटृष्णिक्कुम्भश्चेत्यण् बाधकः प्राप्तः,
अन्ये सर्वे ऽनकारान्तास्तेषु च बाहुप्रभृतिपूर्वणःन्तेषु पुष्करसदादिषु हलन्तेषु
चाण् प्राप्तः, वृहाशब्दाद्वच इति ठक्, वृकलादिभ्यस्तचामिकाण् प्राप्तः,
शिरस्लोमचिति तदन्तयोर्ग्रहणं, सम्भूयोम्भोमितौजरां स लोपश्चेत्येव व-
क्तव्ये पृथक् सलोपश्चेति वचनं वैचित्र्यार्थम् । उदञ्जु इति पठ्यते, तत्र
नायमुकारान्तात्प्रत्ययः किं तु क्विचन्तात्प्रत्ययः, नलोपाभावस्तु निपा-
त्यते, उदीचोपत्यमौदाञ्विः, एतत्सर्वं पैलादिष्वौदाञ्विशब्दपाठाद्विज्ञायते ।
'बाह्यादिप्रभृतिष्विति' । प्रभृतिग्रहणेन वक्ष्यमाणानां कुञ्जादीनां ग्रहणं,

लोके विदितो लौकिको गोत्रभावः, संज्ञाकारित्वम् आदिपुरुषत्वमित्यर्थः ।
 एतच्च न्यायपरिहृत्, कथम्, अर्थवद्गुह्ये नानर्थक्येति, अर्थवतां
 बाह्यादीनां ग्रहणं, स चार्थः प्रसिद्धः, भटिति प्रतीतिः, स्मृतिशास्त्रस्य
 चार्थानादित्यादनादर्थोभिधायिनामेव ग्रहणं न्याय्यम् । 'बाहुनाम
 करिचदिति' एवं कुञ्जो नाम नहो वा, तस्मादिजेव भवति । 'कौञ्ज-
 नोद्विरिति' । यत्तु कार्ये न स्वरूपोपादानेन विधीयते किं तु प्रकार-
 न्तरेण तद्विद्वान्नीतनाथोभिधायिनामपि भवति, अत इज्, दैवदत्ति-
 रिति । 'सम्बन्धिशब्दानां चेति' । कार्योपेत्या पठ्ठी, सम्बन्धिशब्दानां
 श्वशुरादीनां यत्कार्यमुच्यते तस्य तत्कृदृशे प्रतिषेधो भवति । 'संज्ञाश्व-
 सुरस्येति' । संज्ञया यः श्वसुरो न संबन्धेन । 'श्वासुरिरिति' । उणादिषु
 नावश्यं व्युत्पत्तिकार्यं भवति, तेन सावसे राप्ताविति व्युत्पत्त्यस्य श्वशुरश-
 ब्दस्य नञ्वाभ्यामित्येव विधिर्न भवति, तथा मातृपितृभ्यां स्वसेति पठ्यं
 धान्यमातरि न भवति, इदमपि न्यायपरिहृत् संज्ञाश्वशुरस्यादिमत्त्वात्सम्ब-
 न्धिशब्दस्यानादित्यात्, मातृपितृभ्यामित्यत्रापि परिहृतरत्वाज्जननी-
 वाचिनो ग्रहणम् । उक्तं च ॥

अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्राः लोकविद्युताः ।

शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु ॥

इति । 'चकारोनुक्तसमुच्चयार्थं आकृतिगणतामस्य बोधयतीति' ।

पठितशब्दापेक्षः समुच्चय इति भावः ॥

"सुधातुरकह् च" ॥ 'व्यासवरुडेत्यादि' । वेदं व्यस्यतीति वेद-
 व्यासः, कर्मण्यण्, तस्यैकदेशस्येगो व्यास इति भीमसेनो भीम इति-
 वत्, वरुडादयो जातिविशेषाः, तत्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं, प्रकृत्यन्तराख्ये-
 यैतानि स्वार्थककन्प्रत्ययन्तानि, अव्यविकल्यायेन च कर्त्तव्यं तैर्धन्यमेव
 भवति, व्यासशब्दादृषिवाचिनोपि बाह्यादेराकृतिगणत्वादित् भवति ॥

"गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च" ॥ 'चकारो विशेषणार्थ इति' । यद्यत्र
 चकारो न क्रियेत ततो व्रातफजोरस्त्रियामिति वक्तव्यं, ततो ऽश्वादिभ्यः

कञित्यस्यापि ग्रहणं स्यात् । 'कौञ्जायन्य इति' । स्वार्थे ञ्यः, बहुषु तु व्यादयस्तद्राजा इति तद्राजत्वात्तद्राजस्य बहुष्वित्यादिना लुक्, किं पुनरत्र ञित्स्वरो भवति उत चित्स्वर इत्यत्राह । 'एकवचनद्विवचनयोरिति' । तत्र हि ञ्यप्रत्ययः श्रूयते, स च पश्चाद्भावीति तच्चिबन्धनो ञित्स्वरः सति शिष्टः, बहुवचने तु ञ्ये निवृत्ते सम्प्रधारणा ञित्स्वरो वा चित्स्वरो वेति, तत्र परत्वाद् ञित्स्वरः प्राप्नोति, चित्करणसामर्थ्याच्चित्स्वरो भविष्यति, ञित्करणसामर्थ्याद् ञित्स्वरः प्राप्नोति, अस्यन्यन् ञित्करणस्य प्रयोजनं, किं, वृद्धर्थो अकारः, चित्करणेपि तर्ह्यस्यन्यत्प्रयोजनं, किं, विशेषणं, शक्योत्र विशेषणार्थान्योन्यबन्ध आसङ्गत्वं, तत्र चकारानुरोधाच्चित्स्वरो भविष्यति, वृद्धर्थोपि तर्ह्यन्योन्यबन्धः शक्य आसङ्गत्वं तत्र अकारानुरोधाद् ञित्स्वरः प्राप्नोति, एवं स्थित इदमुच्यते । 'परमपि ञित्स्वरं त्यक्त्वा चित्स्वर एवेत्यत इति' । एवं मन्यते । स्वरे योगविभागः कर्तव्यः, इदमस्ति चितः चितोन्त उदात्तो भवति, ततस्तद्वितस्य चित इत्येव, तद्वितस्य चितोन्त उदात्तो भवति, किमयमिदं, परत्वात्प्राप्तस्य ञित्स्वरस्य बाधनायै, ततः कृतः, कृतश्च तद्वितस्यान्त उदात्तो भवतीति, यदि तु क्फप्रत्ययः क्रियते तद्वितस्येति योगविभागः शक्यो ऽकर्तुम्, अथैवं कस्माच्च क्रियते गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चक्, बहुषु फक्, नडादिभ्यश्चेति, नैवं शक्यम्, इह हि दोषः स्यात्, कौञ्जायनानामपत्यं माणवकः कौञ्जायन्यः कौञ्जायन्यो, केन यशब्दः श्रूयते द्वेकयोर्द्विरप्यञ्चिधीयते, यदा तु च्फप्रत्नात् ञ्यो विधीयते तदा यून्युत्पन्नस्यञो ण्यतत्रियार्थञित इति लुकि कृते तद्राजस्येति ञ्यस्य लुकि प्राप्ते गोत्रे ऽलुगचीति प्रतिषेधादयशब्दस्य अवगणं भवति, तथा कौञ्जायन्यस्यापत्यानि बहूनि, अत इजो लुकि तद्राजस्यैव बहुषु वर्तमानत्वाद् ञ्यस्य लुकि कौञ्जायना इति भवति ॥

“नडादिभ्यः फक्” ॥ ‘शलङ्कु शलङ्कुं चेति’ । द्वे अपि प्रथमान्ते, शब्दरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः, शलङ्कु इत्येतच्छब्दरूपं शलङ्कुं

भवति, तद्रूपेण परिणमतइत्यर्थः । 'इज्जेवान्यत्रेति' । बाह्यादेराकृतिगण-
त्वादिति भावः । अभ्युपेत्यापि गोत्रमात्रे फलो विधानं परिहार-
माह । 'अथ वेति' । 'इज्जो भावस्येति' । शलङ्कुभावापत्तेरप्युपलक्षणमे-
तत्, पूर्वत्र परिहारे तस्याः स एव पाठो ज्ञापको वेदितव्यः । 'अग्नि-
शर्मन्वृषगणइति' । अग्निशर्मन्शब्दः फलमुत्पादयति वृषगणे गोत्रे,
अग्निशर्मायणो भवति वार्षगण्यश्चेद् अग्निशर्मा इत्यः, अमुष्येति पठ्यते,
तत्रादःशब्दे प्रातिपदिकमात्रे पठितव्ये विभक्त्यन्तस्य पाठादुत्पत्तेरपि फल-
लुङ्गं भवति, आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकेत्यनुविधावस्य ग्रहणं न कर्तव्यं
भवति । 'कृष्णारणौ ब्राह्मणवसिष्ठयोरिति' । कार्णायनो भवति
ब्राह्मणश्चेत् कार्णारन्यः, राणायनो भवति वासिष्ठश्चेद् राणिरन्यः ।
'क्रौष्टु क्रौष्टं चेति' । क्रौष्टायनः ॥

"हरितादिभ्यो ऽञः" ॥ हरितादिभ्यो ऽञ इति अधिकरणे
पञ्चम्यौ, हरितादिभ्यः परो योज् तदन्तात्प्रातिपदिकादित्यर्थः । वृत्ति-
कारोपेतदेव वस्तुतो व्याचष्टे । 'हरितादिभ्यो ऽञन्तेभ्य इति' । हरि-
तादिभ्यो गोत्रापत्ये ऽञ् प्रत्ययो भवतीत्ययं त्वर्यो न भवति, विदादिवु-
पाठात् । 'सामर्थ्यादिति' । गोत्रप्रत्ययान्तादपरो गोत्रप्रत्ययो न भव-
तीत्येतत्सामर्थ्यं, तस्मान्नोत्राधिकारेपि यूनि प्रत्ययो विज्ञायते, न चैवं
गोत्राधिकारस्य विच्छेद इत्याह । 'गोत्राधिकार इति' । उत्तरार्थे गोत्र-
ग्रहणमनुवर्ततएवेत्यर्थः ॥

"यजिज्ञोश्च" ॥ 'गोत्रग्रहणेन यजिज्ञौ विशेष्येते इति' । गोत्रे
यौ यजिज्ञौ विहितावित्येवं, न चैवं प्रत्ययार्थस्यापत्यस्याविशेषितत्वा-
दपत्यमात्रे प्रत्ययप्रसङ्ग इत्याह । 'तदन्तादून्येवायं प्रत्यय इति' । एष-
कारः पौनर्वचनिकः, न केवलं पूर्वं एव प्रत्ययो यूनि भवति अयमपि
यून्येवेति, कस्मादित्याह । 'गोत्रादूनीति वचनादिति' ॥

"शरद्वृक्षुनकदभाद्भृगुवत्सायायणेषु" ॥ शरद्वृक्षादीनां भृग्वादिवं-
शप्रभावनां कृत्रिमा अपि पुत्राः सन्ति, स्ववंशप्रभवा अपि, तत्रापत्यविशेषणं
क्रियते, तत्र भृगुःशरद्वृक्षोऽपत्यं न भवति पूर्वभावित्वात्, एवं शुनकस्य

वत्सः, तस्माद्भागवत् वात्स्यश्च चापयणश्चेति द्वन्द्वे युगपदधिकरणवचन-
तया वर्तिपदस्य बहुषु वृत्तेरत्रिभुविति यत्र जोश्चेति च गोत्रप्रत्ययस्य लुक्,
तदाह । 'भागवत्चेद्वात्स्यश्चेदिति' । 'दाभिरिति' । दर्भशब्द अपि-
वचनो न भवति, बाहुादिषु वा पाठः ॥

'द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम्' ॥ पूर्वमुक्तं गोत्राधिकारश्च
शिवादिभ्योणिति यावदिति, इहाप्युक्तं गोत्रइत्येवेति, तत्र नोदयति ।
'कयमिति' । 'नैवात्रेति' । यस्य ग्रहणमूरीकृत्य भवाना
नन्तर्यं दोषमाह स नैव ग्रह्यतइत्येवशब्दस्यार्थः । महाभारते
द्रोणो महाभारतद्रोणः । 'अनादिरिति' इदानीमेव हुक्तं बह्वा-
दिप्रभृतिष्वित्यादि । नन्वेवं प्रयोगस्यात्यन्तमनुपपत्तिरित्यत आह ।
'इदानीं त्विति' । अर्वाचीनादित्यर्थः, न पुनर्महाभारतद्रोणो वृत्ति-
कारेण समानकालः, अनादेरिदानींतनस्य च द्रोण इति श्रुतिः
समाना, तत्रानादिद्रोणस्य ये वंस्या अश्वत्याम्ना समानकालास्ते
द्रौणायना इत्युच्यन्ते, तत्र यद् दृष्टं गोत्रत्वं तदश्वत्याम्न्यपि द्रोण-
शब्दवाच्यापत्यत्वात् स्वर्लितबुद्धयः प्रतिपत्तारो ऽधारोपयन्ति, तेना-
धारोपेणाश्वत्यामनि तथा द्रौणायन इत्येतद्गोत्रप्रत्ययेनाभिधानं भवति ॥

"अनृष्यानन्तर्यं विदादिभ्योऽञ्" ॥ 'गोत्रइत्येवेति' । एतेन येन
अपिशब्दा विदौर्वप्रभृतयस्तेभ्यो गोत्रइवान्यथा स्यादिति गोत्रइत्येतदि-
हानुवर्त्तनीयमिति दर्शयति । 'ये पुनरित्यादि' । कथं पुनर्गोत्राधिकारे सत्य-
यमर्थो लभ्यतइत्यत्राह । 'अनृष्यानन्तर्यइत्यस्यायमर्थ इति' । अनृषीति
षञ्चम्या लुका निर्वृशः, अनन्तर्यइति स्वार्थं व्यञ्ज, एवं च पौत्रा इत्यादावन-
न्तरस्यैवाभिधानं न गोत्रस्य नापत्यसामान्यस्य च । 'यद्वयमर्थ इति' ।
अस्मिन् ह्यर्थे ऽनृषिभ्योनन्तरापत्ये विध्यर्थमिदं भवति, ततश्च अय्यप-यनै-
रन्तर्यं, अय्यपश्च ते ऽपत्यानि च अय्यपत्यानि तेषां नैरन्तर्यं अपिरूपाय्यप-
त्यानि निरन्तराणि यत्र तस्मिन्विषये प्रतिषेधो न कृतः स्यात्तत्र का दोष
इत्यत्राह । 'तत्रेदमिति' । कथयप अपिस्तस्यापत्यमप्यपिरेवं सप्तनैरन्त-
र्येण अय्यपस्तेषां सप्तम इन्द्रहूनाम तत्र काश्यपानामिति प्रयोगो नोपपद्यते,

ऽत्र सति यज्ञोश्चेति लुक् प्रसङ्गात्, तस्मादनृष्यानन्तर्ये इत्यस्य चर्षी-
णामानन्तर्ये ऽव्यवधाने प्रत्ययो न भवतीत्ययमर्थो व्याख्येय इति भावः ।
प्रयोगं तावदुपपादयति । 'अनन्तरापत्यरूपेणेति' । अपत्यसामान्यरूपेणे-
त्यर्थः । न पुनर्चर्ष्यणनन्तरापत्यं विधीयते, तत्र यथाभूवृष इत्यादौ वस्तुतो
भूतविशेषेपि सामान्यविवक्षया लुङ् भवति तद्वदिहापि वस्तुतो गोत्रेपि
तद्रूपतिरस्कारेणापत्यसामान्यरूपविवक्षया चर्ष्यणं भवतीत्यर्थः । किं
पुनःकारणमियं क्लिष्टकल्पनाश्रीयतइत्याह । 'अवश्यं चैतदेवं विज्ञेय-
मिति' । चर्षीणामपत्यानां नैरन्तर्यं विषयो यस्य प्रतिषेधस्य स तथोक्तः ।
'कौशिको विश्वामित्र इति दुष्यतीति' । किं कारणं, विश्वामित्रस्तपस्तेपे
नानृषिः स्यामपि तु चर्षिरेव स्यामिति, तत्र भवानृषिः सम्भवः, स पुन-
स्तपस्तेपे नानृषेः पुत्रः स्यामिति, तत्र भवान् गाधिरण्यृषिः सम्भवः, स पुन-
स्तपस्तेपे नानृषेः पौत्रः स्यामिति, तत्र भवान्कुशिकेपि चर्षिः सम्भव-
स्तदेतदृष्यानन्तर्यं सम्भवति । 'परस्त्री परशुं चेति' । द्वितीयानिर्दृशा-
दापन्नतइति शेषः । परस्त्रीशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति परशुं चादेशमाप-
न्नते, परस्त्रिया अपत्यं पारशवः, ब्राह्मणस्य शूद्रायामूढायामुत्पन्नः, सा च
जातितः परस्त्री भवति, यस्तु परभार्यायामुत्पन्नः पारस्त्रैग्यः स भवति
कन्याख्यादिः, अनुशतिकादिश्च । पारशव इत्यत्र पूर्वात्तरपदसम्प्रसारो-
दनुशतिकादिकार्याभावः ॥

"गर्गादिभ्यो यञ्" ॥ 'अपत्यसामान्ये भविष्यतीति' । अन्ते
तु मनुतन्तुशब्दः समुदाय एको न तु द्वौ शब्दौ पठिताविति वदन्ति,
तथा च ब्राह्मणे मानुतन्तव्यमुवाचेति प्रयोगः । कालवमनुतन्तुकुशिका-
नामिति च प्रवरं, 'कथं मानवीति' । लोहितादिपाठावित्येन प्लेण
भाव्यमिति भावः । 'अनन्तरापत्यविवक्षायां त्विति' । गोत्रस्यापीति
बोद्धव्यं, तथा च जामदग्ना वात्सा इति प्रवरं प्रयोगः । 'वाजासइति' ।
वाजशब्दे यज्ञमुत्पादयति असे असमासे समासे तु सौवाजिः, यद्व्या-
वता प्रातिपदिकेनेत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थो ऽसइति प्रतिषेधः ॥

“मधुबन्धोर्गोष्ठ्यणकौशिकयोः” ॥ गणएव यधुकौशिकइति वक्तव्यम्, एवं हि द्विर्बुधयुक्तं न कर्तव्यं भवति, तथा तु न कृतमित्येव ॥

“कपिवेधादाङ्गिरसे” ॥ ‘कापेय इति’ । इतश्चानिञ इति ठक् । ‘बौधिरिति’ । अनृषित्वादिञ् बाह्वादिर्वा ॥

“वतण्डाव्य” ॥ ‘किमर्थमिति’ । वतण्डाङ्गुक् स्त्रियामित्येव कस्माच्चोक्तं, किमर्थं योगविभाग इति प्रश्नः । परिहरति । ‘शिवादिष्वपीति’ । वतण्डो नाम ऋषिस्तत ऋषित्वादेवाणि सिद्धे शिवादिषु तस्य पाठो गोत्रे गंगादियत्रा समावेशार्थः, तत्र यथानाङ्गिरसे समावेशो भवति एवमाङ्गिरसेपि स्यादिति तच्चित्पथ्यो योगविभाग इत्यर्थः ॥

“लुक् स्त्रियाम्” ॥ ‘वातण्डायनीति’ । लोहितादिलक्षणः फः । ‘वातण्डीति’ । ऋषित्वात् प्यङ्ग भविष्यति ॥

“अश्वादिभ्यः फञ्” ॥ ‘ये त्वत्र गोत्रप्रत्ययान्ताः पठन्तइति’ । वैत्य आनुहुह्य आत्रेय इत्येते, तत्र वैत्यशब्दो बहुव्रीहिसंज्ञादात्र्यङिति अङन्तः, विलिनाम राजर्षिः आनुहुह्यशब्दो गंगादियञन्तः, आत्रेय इतश्चानिञ इति ठगन्तः, । ‘शय आत्रेयइति’ । शयशब्दात्फञ् भवति आत्रेयश्चेत्, शायायनः । आत्रेयादन्यत्र शायिः, अनृषित्वादिञ् बाह्वादिर्वा । अन्ये त्वणमेव प्रत्युदाहरन्ति । ‘पुंसि जातइति’ । पुंसीति प्रकृतिविशेषणं, जातस्यापत्यं जातायनः, स्त्रियां तु जाताया अपत्यं जातेय इति ठगेव भवति, अन्यथा लिङ्गविशिष्टपरिभाषया फञेव स्यात्, । आत्रेयभरद्वाजइति’ । आत्रेयायनो भवति भारद्वाजश्चेत्, अन्यत्रात् इञो एयचत्रियेति लुक्, । ‘भारद्वाजात्रेयइति’ । अत्रिगोत्रज्ञो यदा भारद्वाजगोत्रज्ञेन पुत्रत्वेन स्वीक्रियते तदा प्रत्ययः स ह्यात्रेयश्च भवति भारद्वाजस्य च गोत्रं भवति, भारद्वाजायन आत्रेयश्चेद् भारद्वाजोन्यः, विद्राव्यञेव भवति ॥

“शिवादिभ्योण” ॥ ‘यथाययमित्यादि’ । तत्रादन्तेष्विञोपवादः, मुनिसन्धिभूमिप्रभृतिष्वितश्चानिञ इति ठकः, स्त्रीप्रत्ययान्तेषु स्त्रीभ्यो ठक् टुच इति प्राप्तस्य ठकः, गङ्गाविपाटशब्दयोस्तु यस्मि-

प्राप्ते स वृत्तिकारणैवोक्तः, जरत्कारश्च त्वस्य तु पाठे प्रयोजनं चिन्त्यम् ।
 के चिदाहुः । शुभादिष्वयं पठनीयः, जरत्कारेय इति यथा स्यात्,
 तत्र तु ठका समावेशार्थोऽस्य पाठ इति । 'यथप्रत्ययस्य तु बाधो नेष्य-
 तइति' । अत्र हेतुमुदीचामित्यत्र वक्ष्यति । 'शुभादिठका चेति' ।
 शुभादिभ्यश्चेत्यत्र वक्ष्यति चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थं आकृतिगणतामस्य बोध-
 यति, तेन गाङ्गेयः पाण्डेय इत्यादिसिद्धं भवतीति तदभिप्रायेणेदमुक्तम् ।
 रघवविश्ववणशब्दौ पठ्यते, तौ विश्ववःशब्दस्यादेशौ प्रकृत्यन्तरे वा, वृत्ति-
 विषये तत्सामानार्थं, विश्ववसोऽपत्यं वैश्ववणो रावणः । 'द्वचो नद्या
 इति' । नदीवाचिनो ये द्वचः कुल्याप्रभृतयस्तेभ्यस्तचामिकाणोपवादे
 द्वच इति ठकि प्राप्ते ऽण् भवति । 'त्रिवेणी त्रिवणं चेति' । त्रिवेण्या
 अपत्यं त्रैवणः, तचामिकाणि सिद्धे आदेशार्थं वचनम् । अथाण्यहणं
 किमर्थं, न यथाविहितमित्येवोच्येत, एव मुच्यमाने इजादय एव स्पृस्ते
 विहिताः पुनरारम्भसामर्थ्यादौ विहितो न च प्राप्नोति स एवाण् भवि-
 ष्यति, इदं तर्हि प्रयोजनम्, छष्टिषेणशब्दोच पठ्यते तत्र यथाविहित-
 मित्युच्यमाने ऽत इज् प्राप्तस्तस्य सेनान्तलतणो एयो बाधकः प्राप्तस्तत्रा-
 रम्भसामर्थ्यादिज् प्रसज्येत पुनरण्यहणादणोव भवति ॥

• "अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तचामिकाभ्यः" ॥ अपत्यमन्तर्हितं
 वृद्धमिति शास्त्रान्तरे यत्परिभाषितं तस्यापि ग्रहणं दृष्टं वृद्धस्य च पूजायां
 वृद्धो यूनेति, इह तु प्रत्यासत्तेरेतच्चास्त्रसिद्धस्यैव वृद्धस्य ग्रहणमित्याह ।
 वृद्धिर्यस्येति । 'अवृद्धाभ्य इति शब्दधर्म इति' । वृद्धपर्युदासे सति नत्रिव-
 युक्तन्यायेन तत्सदृशस्यैव शब्दस्य सम्प्रत्ययात्, स्त्रीलिङ्गनिर्द्वंशस्तु नदीमानु-
 षीभ्य इत्यनेन सामानाधिकरण्यात्, कथं पुनर्यवृत्तेः शब्दवृत्तिना सामाना-
 धिकरण्यमभेदोपचारात्, अवृद्धशब्दवाच्यत्वाच्चदीमानुष्य एवावृद्धा उक्ताः ।
 'नदीमानुषीभ्य इत्यर्थधर्म इति' । स्वरूपग्रहणं तु न भवति बहुवचननि-
 र्द्वंशात्, वृद्धपर्युदासाच्च सञ्ज्ञानाद्या अपि ग्रहणं न भवति लौकिकार्थ-
 वृत्तिना मानुषीशब्देन साहचर्यात्, तचामिकाभ्य इति सर्वनाम्ना प्रत्यय-
 प्रकृतेः परामर्श इति ता अवृद्धाः प्रकृतयो नामानि यासां नदीमानुषी-

णामिति बहुव्रीहिः, तदेवं त्रिभिरपि पदैरयं एव निर्दिश्यते, तच्चार्योत्पत्य-
यविधानानुपपत्तेस्तद्वाचिनीभ्यः प्रकृतिभ्यः प्रत्ययो विज्ञायते, तदिदमुक्तम् ।
'तेनाभेदात्प्रकृतयो निर्दिश्यन्तइति' । तेनार्येनाभेदात् । एतदुक्तं भवति,
अष्टद्वयशब्दवाच्यास्तचामिका या नदीमानुष्यस्ताभ्योण् प्रत्ययो भवति,
कार्यस्तद्वाचिनीभ्यः प्रत्ययो भवतीति, तदेतदाह । 'अष्टद्वानि यानी-
त्यादि' । एवं च कृत्वाऽष्टद्वेभ्यो नदीमनुषीनामभ्य इति वक्तव्यं, तथा
तु न कृतमित्येव । 'ठकोपवाद इति' । स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् भिन्नोद्वा-
शेणादिष्वयं विधिर्न भवतीति भावः ॥

“अथान्यकवृष्णिकुरुभ्यश्च” ॥ ‘अथयः प्रसिद्धा वसिष्ठादय इति’ ।
अथयो मन्त्रदर्शनस्ते च प्रसिद्धा वसिष्ठादयो यथा इन्द्रादयो देवतास्तेन
तेन परिभाषणीया इति भावः । ‘वशाख्या इति’ । केषां चिद्वंशानामेता
आख्या इत्यर्थः । एवं के चिद्वंशा आख्यायन्तइति यावत् । मञ्जोपवादाः
पूर्वान्विधीन्वाधन्ते नोत्तरानित्यभिप्रायेणाह । ‘इजोपवाद इति’ ।
'अच्यादिभ्य इति' । तत्र अथ्यणोवकाशो वासिष्ठः, इतश्चानिज इति
ठकोवकाशो हुलेरपत्यं हौलेय, आत्रेय इत्युभयप्रसङ्गे परत्वाद्गुं भवति,
सेनान्तलक्षणस्य एयस्यावकाशो हारिषेण्यः, अत्र हि इति सञ्ज्ञायाम-
गादिति षत्वस्यासिद्धत्वात्सेनान्तमेतद्वति, अथ्यणः स एव, जातसेना-
नाम अषिस्तस्मादुभयप्रसङ्गे परत्वाद् एयो भवति जातसेन्यः, एवमुदीचा-
मिज्, जातसेनिः, अन्यकाशोवकाशः श्वाफल्कः, एयस्य स एव, उयसे-
नादन्यकादुभयप्रसङ्गे परत्वाण्यो भवति औयसेन्यः, वृष्यणो ऽवकाशः
वासुदेवः, एयस्य स एव, विश्वक्सेनादृणोर्वेष्वक्सेन्यः, कुर्वणो ऽवकाशः
नाकुलः, एयस्य स एव, भीमसेनात्कुरोर्भैमसेन्यः । 'काकतालीयन्या-
येनेति' । यदृच्छया । 'असङ्कुरेजेति' । शब्दान्तरैरसङ्कीर्णा इत्यर्थः ।
सङ्कलिताः संहताः । 'सुबहव इति' । व्युत्पिपादयिपिताः सर्वैरित्यर्थः ।
अनित्योपाश्रयेणापि नित्यस्यान्वाख्यानं दृष्टं यथा शकाश्रयेण कालस्य ।
'अथ वेत्यादि' । त्रिपुरहानूकं नाम कुर्यादित्यनेन न्यायेनान्यकादिवंश

अपि नित्या एव । 'तेषु ये शब्दा इति' । अन्धकादिष्वेवाद्यात्वेपि ये शब्दाः प्रयुज्यन्ते तेष्व इत्यर्थः ।

“मातृशब्दसंख्यासंभद्रपूर्वायाः” ॥ 'द्वैमातुर इति' । तद्वितीयं द्विगुः परचातद्वितः, एकस्या चौरसः सुतो उपरस्याः कृत्रिय इति द्वैमातुरत्वम् । 'साम्मातुर इति' । प्रादिसमासात्तद्वितः । 'भाद्रमातुर इति' । विशेषणसमासादण्, तेनेत्यादिनाऽर्थोपेत्यस्य स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्य फलं दर्शयति । 'धान्यमातुरिति' । धान्यं यो मिमीते स धान्यमाता याजकादित्वात्पठ्यसमासः, धान्यमातरि यो मातृशब्दस्तस्य ग्रहणं न भवतीत्यर्थः, तेन सम्मिमीते तस्यापत्यं साम्मात्र इत्युत्वं न भवति, न्यायानुवादश्चायं स्त्रीलिङ्गनिर्देशः, सम्बन्धिशब्दस्य हि प्रसिद्धतरत्वात्तस्यैव ग्रहणं न्याय्यम् । 'सङ्ख्यासम्भद्रपूर्वाया इति किमिति' । न तावत्केवलतात्पर्यङ्गः, नहि मातुरपत्यमिति विशेषणं सम्भवति, अपत्ये मातृसम्बन्धस्याज्जम्भिवारात्, तेन तदन्तस्य ग्रहणात् सङ्ख्यादिपूर्वस्य तावत्सिद्धमिति प्रश्नः, अन्यपूर्वस्यापि स्वादित्युत्तरम् । 'सौमात्र इति' । क्व चिदस्यानन्तरं ग्रन्थः, 'शुभादिपाठाद्वैमात्रेय इति, तेन विपूर्वा मातृशब्दो न प्रत्युदाहर्तव्य इति भावः' । वयं ब्रूमः । स्त्रीभ्यो ङगित्यत्र स्त्रीप्रत्ययविज्ञानादसत्यर्थग्रहणे इह न भवति, ऐहविडो द्वारद इत्यस्यानन्तरमयं ग्रन्थः, इह तु लेखकैः प्रमादाल्लिखित इति ॥

“कन्यायाः कनीन च” ॥ 'ठकोपवाद इति' । दृक् इति प्राप्तस्य । 'कन्याया अपत्यं कानीन इति' । शास्त्रोक्तविवाहसंस्कारपूर्वस्य पुरुषसंप्रयोगस्याभावः कन्याशब्दनिमित्तं नावतयोनित्वं, या तु विवाहसंस्कारेण विना पुरुषेण सन्प्रयुज्यते साकन्यात्वं न जहाति, तेनैतच्च नोदनीयं यदि कन्या नापत्यमथापत्यं न सा कन्या कन्या चापयं चेति विप्रतिषिद्धमिति, अपर आह । मुनिदेवतामाहत्म्याद्या पुंयोगेपि न कन्यात्वं जहाति यथा कुन्ती यथा सत्यवती सात्रोदाहरणमिति तदाह 'कानीनः कर्णः कानीनो व्यास इति' ॥

“विकर्णशुक्लच्छगलादुत्सभरद्वाजात्रिषु” ॥ अत्र वत्सादीनां

मूलप्रकृतीनां विकर्णादीन्प्रत्ययपत्यत्वायोगादपत्यप्रत्ययान्तानां वात्स्यादीनां शब्दानां द्वन्द्वे युगपदधिकरणवचनतया प्रत्येकं बहुत्वोपजननात्तस्य बहुत्वस्य लोपिभिरेव कृतत्वादपत्यप्रत्ययस्य लुका निर्वृत्तत्वाद्वा । 'वैकर्णा भवति वात्स्यश्चेदित्यादि' ॥

“स्त्रीभ्यो ठक्” ॥ ‘स्त्रीयङ्गणेनेत्यादि’ । स्वरूपग्रहणं तु न भवति बहुवचननिर्वृत्तात्, स्वयंस्यापि ग्रहणं न भवति विमातृशब्दस्यार्थस्य शुभादिषु पाठात्, तस्य तु स्वयंत्वं विधवाशब्दसाहचर्याद्विज्ञेयं, किं च स्त्रीशब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते, स्वरितेन चाधिकारावगतिर्भवति, तेन टावादिस्त्रीप्रत्ययान्तानामेव ग्रहणं युक्तं, क्तिन्नादयस्तु व्यवधानाव गृह्यन्ते । ‘ऐङविटो दारद इति’ । इङविट्शब्दान्ननपदशब्दान्तत्रियादञ्, दारद्व्यादुञ्प्रमगधेत्यण्, तयोः स्त्रियामतश्चेति लुक्, ततस्तदपत्ये ऽणोव भवति । ‘वृषे वाच्यइति’ । वृषो ब्रीजाश्च, तेन चार्थेन विशेषविहितेनापत्यलक्षणैर् ठको बाध्यते, तेनापत्ये ऽणोव भवति । ‘वाङ्व इति’ । चतुष्पाल्लक्षणो ठञ्पि न भवति, अचतुष्पाद्वाचित्वात् । ‘अण् कुञ्चेति’ । वृषइति नापेत्यते, ऽपत्यएवायं विधिः, ठकोपवादः, कुञ्चा च कोकिला च समाहारद्वन्द्वे नपुंसकद्रव्यत्वम् ॥

“द्वचः” ॥ ‘तत्रामिकाणोपवाद इति’ । अन्यत्र पूर्वैर्गैश्च सिद्धत्वात् ॥

“शुभादिभ्यश्च” ॥ ‘यथायोगमित्यादि’ । तत्रादन्तेष्विञोपवादः, शलाकादिषु तत्रामिकाणः, विधवाशब्दात्तु लुट्प्रत्ययस्य ठक्, चतुष्पाद्वाचिषु चतुष्पाल्लक्षणस्य ठञो, गोधाशब्दाद्गोधाया ठक्, वचनात्सोपि भवति, क्व चिदौत्सर्गिकस्याणः । ‘पाण्डवेय इति’ । ठे लोपोक्तदूवा इति लोपो न भवति, कद्रूपर्युदासेन स्त्रीलिङ्गस्य ग्रहणात्, पाण्डवशब्दाद्वा प्रत्ययः । ‘लक्षणश्यामयोर्वासिष्ठइति’ । लक्षणयो भवति वासिष्ठश्चेत् लक्षणिरन्यः, श्यामयो वासिष्ठः श्यामायनोन्यः, अस्वादित्वात्फञ् ॥

“कुलटाया वा” ‘कुलान्यटतीति कुलटेति’ । मूलविभुजा-
दिषु दर्शनात्कः प्रत्ययः, पचाद्वाच् तु न लभ्यते, अकारादनुपपदात्कर्म-
पपदो विधितिषेधेनेत्यण् प्रसङ्गात् । ‘या तु कुलान्यटन्ती शीलं भिन-
तीति’ । एकत्र कुले प्रविष्टा स्वरिणी या कुलान्तरमटति सा दुःशीला
कुलटेत्यर्थः । ‘सुद्राभ्यो वेति परत्वादिति’ । सुद्रा अङ्गहीनाः शील-
हीनाश्च, या पुनर्भैतालिल्पया सुशीलापि कुलान्यटति तस्या इह
यहणम् ॥

“चटकाया ऐरक्” ॥ स्त्रीलिङ्गनिर्द्वैशात्पुल्लिङ्गाच्च प्रसज्यतइ-
त्याह । ‘चटकाच्चेति वक्तव्यमिति’ । एवं च पुल्लिङ्गनिर्द्वैश एव कर्तव्यः,
लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रीलिङ्गादपि भविष्यति, तथा तु न
कृतमित्येव । ‘स्त्रियामपत्ये लुक्कथ्य इति’ । ‘चटकाया अपत्य-
मिति’ । चटकस्यापीति द्रष्टव्यम् । ‘चटकेति’ । लुक्कृतिलुक्कीति
टापो लुकि कृते पुनरजादिलक्षणटाप् कर्तव्यः ॥

“आरगुदीचाम्” ॥ ‘रका सिद्धत्वादिति’ । न लक्षणेन पदकारा
अनुवर्त्या इत्यवयवेऽपि नास्ति विशेषः । ‘ज्ञापकार्यं त्विति’ । भावप्रधानो
ज्ञापकशब्दः, ज्ञापनार्थमिति वा पाठ्यम् । ‘जाडारः पाण्डार इति’ ।
ह्रस्वान्तादयं प्रत्यय इति रका नास्ति सिद्धिः ॥

“सुद्राभ्यो वा” ॥ ‘अङ्गहीना इति’ ‘काणादयः शीलहीना
इति’ । अनियतपुंस्का दासीप्रभृतयः ॥

“ठक्कि लोपः” ॥ ‘कथं पुनरित्यादि’ । ठग्विधौ टावादिस्त्री-
प्रत्ययान्तानां यहणाच्छुभादिष्वस्यापाठात् प्रश्नः । ‘एतदेवेत्यादि’ ।
नह्यसतो निमित्तभावः सम्भवति ॥

“मातृष्वसुश्च” ॥ ‘पितृष्वसुरित्येतदपेक्ष्यतइति’ । चकारेणा-
नुकृष्यतइत्यर्थः । तदनुवृत्तौ योर्यः सम्पद्यते तं दर्शयति । ‘पितृष्वसुर्यदु-
क्तमिति’ । किं पुनस्तदित्याह । ‘कृण् प्रत्ययो ठक्कि लोपश्चेति’ ।
तेनानन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति ठक्कि लोप एव प्राप्नोति
न तु कृणिति न चोदनीयमिति भावः ॥

“चतुष्पाद्गो ठञ्” ॥ कमण्डलुशब्दश्चतुष्पादुचनोस्ति, दृश्यते हि कमण्डलुपद आदधीतेति । जम्बुः श्वालः ॥

“एष्ट्यादिभ्यश्च” ॥ ‘अणादीनामिति’ । आदिशब्देन ठकः, बहु-
वचनं तु प्रकृतिभेदेन तयोरेव बहुत्वात् तत्राजवस्तिमिच्चयुशब्दयो-
र्योपवादः, शेषाणामितश्चानिज इति ठकः । ‘एष्टिशब्दो य इति’ ।
सकृत्प्रसूता स्त्री सर्वेव एष्टिर्न धेन्वादिश्चतुष्पादेवेति भावः । अपर आह ।
सकृत्प्रसूतत्वसाधर्म्येणाचतुष्पदीष्वपि गौणो एष्टिशब्द इति ॥

“राजस्वशुभाद्यत्” ॥ ‘सचिपजातिश्चेदिति’ । प्रकृतिप्रत्यय-
समुदायेन सचिपजातिश्चेद्व्येतेत्यर्थः । ‘राजन्य इति’ । ये चाभाव-
कर्मणोरिति प्रकृतिभावः । ‘राजनोऽन्य इति’ । स पुनर्वैश्याशूद्रयो-
रन्यः, अविति प्रकृति भावः ॥

“सत्राट्टः” ॥ ‘घप्रत्ययो भवतीति’ । घशब्द एव न तरप्तमपौ,
अन्यथा सर्वत्रैव प्रत्ययविधौ घ इति तरप्तमपौर्यहणात्प्रत्ययादेर्घका-
रस्येयादेशवचनमनुपपन्नं स्यात्, न च तुषाट्टन्, घञ्चौ चेति घन्घचा-
ववकाशौ, तत्रापि सञ्ज्ञाशब्दः सानुबन्ध उपात्तः । अनुबन्धस्तु संत्यज्ये
इति सम्भवात् इमुषिनित्यमितिवत् । किमिदं भ्यां वो घ इत्यत्रापि
तरप्तमपौर्यहणादेर्यत्वं विज्ञायेत । ‘अथमपि जातिशब्द एवेति’ । राज-
न्यजात्यभिधाने घो भवति, वैश्याशूद्रयोस्त्यादिते तु इजेवेत्यर्थः ॥

“कुलात्त्वः” ॥ ‘उत्तरसूत्रइत्यादि’ । पूर्वपदप्रतिषेधस्यैतत्प्र-
योजनमाहकुलादेर्मा भूदिति, ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्राति-
षेधादेर्वाहकुलादेर्न भविष्यति, पश्यति त्वाचार्यो नायं प्रतिषेधः कुलशब्दे
प्रवर्ततेइति, तेनात्र तावत्तदन्तस्य ग्रहणं येन विधिस्तदन्तस्येत्यत्र स्वरु-
पमित्यनुवृत्तेः केवलस्यापि ग्रहणं सामान्यापेक्षं च ज्ञापकं प्रातिपदिकमु-
त्तिमती परिभाषा कुलशब्दे न प्रवर्तते इति तेन व्यपदेशिवद्वाच्योप्राति-
पदिकेनेत्यस्या अण्यप्रवृत्तिः ‘कुलीन इति, उत्तरसूत्रे अन्यतरस्याग्रहणा-
त्केवलादण्यनेन खो भवति, प्रशस्तो वंशः कुलं, तस्यापत्यं तत्प्रभव-
स्यापत्यमित्यर्थः ॥

“अपूर्वपदादन्यतरस्यां यद्धठकञौ” ॥ ननु च पूर्वपदशब्दः समासावयवे कृटौ न तस्य कुलशब्दे प्रसङ्ग इत्यत आह । ‘समाससम्बन्धिने इत्यादि’ । समाससम्बन्धिपूर्वपदं कुलशब्दस्यापि कथं चित्सम्बन्धि भवति द्वयोरप्येकसमासावयवत्वात्, अवस्थावचनस्तु नैवात्र शङ्कनीयः, पूर्वपदशब्दस्य समासावयवे कृटत्वात्, तेन देवदत्तः कुलीन इत्यादौ वाक्ये प्रतिषेधशङ्का न कार्या । ‘बहुव्रीह्यादपीति’ । अपूर्वादित्युच्यमाने बहुकुलशब्दो बहुधा सपूर्व इति ततः प्रत्ययो न स्यात् । किं च देवदत्तः कुलीन इत्यादावपि प्रतिषेधः स्यात्तस्माद्भूटिपरिग्रहार्थमपि पदग्रहणं कर्तव्यम् ॥

“व्यञ्जपत्रे” ॥ ननु च नित्यं सपञ्चादिष्विति सपञ्चीशब्द एव स्त्रीलिङ्गे व्युत्पादितस्तत्कथं पुल्लिङ्गस्य प्रयोगस्तत्राह । ‘सपञ्चशब्द इत्यादि’ । ‘इवायेति’ । सादृश्ये, यथा पञ्ची दुःखहेतुस्तथा शत्रुरपीत्येतत्सादृश्यम् । ‘समुदायेन चेदिति’ । एतेन समुदायार्थः सपञ्चो न प्रकृत्यर्थो नापि प्रत्ययार्थविशेषणम्, अनर्थकावेवात्र प्रकृतिप्रत्ययाविति दर्शयति, अथानुवृत्तस्यापत्यस्य विशेषणमेव सपञ्चः कस्माच्च भवति, तत्राह । ‘अपत्यार्थोत्र नास्त्येवेति’ । एतदेवादाहरणेन स्पष्टयति । ‘पाप्मना भानृष्येणेति’ । नहि पाप्मा भानृष्यो भवति, अतः सपञ्चमात्रे भानृष्यशब्दस्य दर्शनादपत्यार्थोत्र नास्ति, किं च योपि सपञ्चो भानुरपत्यं सम्भवति सोऽप्याद्युदात्ताद्भानृष्यशब्दात्सपञ्चरूपेणैव प्रतीयते नापत्यरूपेण, तथा च भानृष्यो भानृष्य इति सह प्रयोगोपि व्यन्वयदन्तयोर्भवति, अतः सुष्ठूक्तमपत्यार्थो नास्त्येवेति ॥

“रेवेत्यादिष्यठक्” ॥ ‘ठगादीनामपवाद इति’ । तत्र रेवतीशब्दो ङीषन्तः, अस्वमणिद्वारशब्दोऽपपदात्पालयन्तेः कर्मण्यणि ङीषु, तेषु ठक् प्राप्तः, वञ्चु प्रलभने, अस्मादृकोपपादात्कर्त्तव्यमनिदिति निनिः, अस्मादण प्राप्तः वृक्कर्णदण्डोपपदाद्बुहेः कर्मण्यण्, कुक्कुटस्येवातिणी यस्य स कुक्कुटातः, एष्विञ् प्राप्तः ॥

“गोत्रस्त्रियाः कुत्सने वा च” ॥ पारिभाषिकस्य गोत्रस्य ग्रहणमित्याह । ‘अपत्यं पौत्रेति’ । लौकिकस्य त्वपत्यमात्रस्य ग्रहणं न भवति, यदि स्यात्तत् स्त्रिया इत्येव ज्ञेयात्तच्छब्देन प्रकृतस्यापत्यस्य परामर्शादेव तदर्थलाभात् । ‘गार्ग इति’ । गार्गीशब्दो यत्र खेति ङीबन्तः, तस्य भस्याठे तद्धितइति पुंवद्भावेन पुंशब्दस्यातिदेशात् गार्ग्यशब्दाद्गोत्रस्यभिधायिनः प्रत्ययः, यस्येति च आपत्यस्य च तद्धितेनातीत्यल्लोपयलौपौ । ‘लौतु कायन इति’ । मनुकस्यापत्यं प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलमिति क्तिन्, इतो मनुष्यजातेरिति ङीष्, तस्य पुंवद्भावेन निवृत्तिः, ततः प्रत्ययः, यस्य शित्करणमत्र वृद्धार्थं, गार्ग्यादौ प्रकृतेरेव वृद्धत्वात्, इह तु वतण्डस्यापत्यं गोत्रं स्त्री, वतण्डाच्च लुक्, स्त्रियां वतण्डी, तस्या अपत्यं वातण्डो जात्य इति पुंवद्भावेन ङीनि निवृत्ते लुक् स्त्रियामित्यस्य गोत्रे लुगवीति प्रतिषेधाद्वातण्डशब्दादेव प्रत्ययः, इह च गार्ग्या अपत्यं स्त्री गार्गा सा भार्या यस्य गार्गाभार्य इति जातेश्चेत्येव पुंवद्भावप्रतिषेधसिद्धिः, गोत्रं च चरणैः सहेत्यपत्यमात्रं दृश्यते, तेन वृद्धिनिमित्तस्य चेति पुंवद्भावप्रतिषेधो न प्रयोजनं, किं च गार्ग्या अपत्यं स्त्रीत्यत्रार्थं नास्ति प्रत्ययः, अस्त्रियामिति युवसञ्ज्ञाया निषेधाद्गोत्रसञ्ज्ञैवावतिष्ठते, तत्रैको गोत्रइति नियमाच्चैव गोत्रप्रत्ययान्तादपरो गोत्रप्रत्ययः सम्भवति, तेन नास्ति गार्गा नतरां गार्गाभार्यः । अपर आह । अस्ति गार्गा, कथं गार्ग्याअपत्यं या स्त्री न सा युवतिर्नैपि गोत्रं, नहि सा गर्गस्यापत्यं पौत्रप्रभृतेश्चापत्यस्य गोत्रसञ्ज्ञा विधीयते तदभावादेको गोत्रइति नियमाभावः, ततश्च यस्य भावादस्ति गार्गिति, ये तु नास्ति गार्गित्याहुस्ते मन्यन्ते मातृवंशः पितृवंशश्च द्वावपि वंशौ प्रतीयमपत्यं भवति अपातहेतुत्वात्, ततश्च गार्ग्या अपत्यं या स्त्री सा गर्गस्यापत्यं भवत्येव, पौत्रप्रभृतिग्रहणं च व्यवहितापत्योपलक्षणं, तेन गार्गापेतया तस्या गोत्रत्वादेको गोत्रइति नियमात्प्रत्ययान्तराभाव इति, वृत्तौ तु क् चित्पठ्यते गोत्राद्यूनीति यूनि प्रत्ययो भवतीति, तदप्यस्मिन्नेव पदे घटते तदाह । ‘गार्ग्या अपत्यं

पुमान्युवा भवति गार्हपत्ये माणवक इति । मातामहादेवपत्न्या-
द्यौयं प्रयोग इति नास्ति कुम्भा ॥

“वृद्धाटुक सौवीरेषु बहुलम्” ॥ अत्र वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृ-
द्धमिति वृद्धं यद्यते न त्वपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति शास्त्रान्तरपरिभाषितमुत्तर-
सूत्रे हि वक्ष्यति फिजो ग्रहणं न फिनः, वृद्धाधिकारादिति । ‘सौवीरे-
ष्विति प्रकृतिविशेषणमिति’ । गोत्रस्त्रिया इत्यतो गोत्रग्रहणानुवृत्तेर्गोत्रप्र-
त्ययान्ता या प्रकृतिस्तस्या विशेषणमित्यर्थः । ‘वृद्धात्सौवीरगोत्रादिति’ ।
इदमपि पारिभाषिकस्यैव वृद्धस्य ग्रहणे घटते ऽन्यथा सौवीरेषु यद्वृद्धं
तस्मादिति वक्तव्यम् । ‘भागवित्तायन इति’ । यत्रिजोश्चेति फक्, वृण-
बिन्दोरपत्यमिति औत्सर्गिकेण तार्णेबिन्दवः, ततश्च, पूर्वठक्ग्रहणं जेन
संबद्धमतस्तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः स्यादिति पुनरिह ग्रहणम् । ‘भाग-
पूर्वपदोक्तिरिति’ । वित्यन्त इत्यर्थः । भागवितिशब्द इति यावत् ।
‘गोत्राटुबहुलं तत इति’ । गोत्रस्त्रिया इत्यतो गोत्रग्रहणानुवृत्त्या
गोत्रवचनात्प्रातिपदिकाटुबहुलं यष्टगुच्यते स ततस्तेभ्य एव भागवित्ति-
प्रभृतिभ्यस्त्रिभ्य एव भवति नान्येभ्य इति परिगणनश्लोकार्थः । ननु
गोत्रग्रहणमनुवर्त्तते यच्च सौवीरगोत्रवृत्तिप्रातिपदिकं तद्वृद्धमेव तत्कि-
मर्थं वृद्धग्रहणमत आह । ‘वृद्धग्रहणं स्त्रीनिवृत्त्यर्थमिति’ । तद्वृ-
द्धगोत्रग्रहणं स्त्रिया विशेषणमतस्तदनुवृत्तौ स्त्रीग्रहणमप्यनुवर्त्तते, वृद्धग्रह-
णसामर्थ्यात् गोत्रग्रहणमेवानुवर्त्तते न स्त्रीग्रहणमिति व्याचक्षते, अपत्य-
मन्तर्हितं वृद्धमित्यस्य तु वृद्धस्य ग्रहणे ऽसमञ्जसोऽयं ग्रन्थः स्यात् ।
‘औपगविरिति’ । ननु च परिगणनादेवात्र न भविष्यति, तत्र । नहि सूत्र-
कारोवाचीनपरिगणनाश्रयेणातिप्रसङ्गनिवारणं मन्यते, वाग्रहणश्च कर्तव्ये
यद्वृद्धग्रहणं कृतं तस्य प्रयोजनमाह । ‘बहुलग्रहणमित्यादि’ ।
वैचित्र्यमेव दर्शयति । ‘गोत्रस्त्रिया इत्याशयेति’ । तत्रान्यः सौवीर-
गोत्रशब्देत्ययमेवाद्यां यन्नसाध्यः ॥

“फेष्ठ च” ॥ ‘यमुन्दश्चेत्यादि’ । अत्र वार्ध्यायणीति शब्दरूपा-
पेताया नपुंसकनिर्देशः । ‘फिज इति’ । फिज ता इत्यर्थः । ‘स्मृता इति’ ।

एते त्रयः फिन्नन्ताः प्रकृतयः स्मृता इत्यर्थः । 'सौवीरेषु च कुत्सायामिति' । पुनश्चकारो वृत्तभङ्गभयाव पठिनः । बहुलग्रहणास्मिद्विषयमर्थः पूर्वं वृत्ति-
कृता दर्शित इदानीं तु श्लोकवार्तिककारेणेत्यपौनरुक्त्यं, सुयामशब्दोपि
तिकादिः, वृषस्यापत्यं वार्ष्ण्यायणिः, अयमपितिकादिरेव, दृगुकोसलमी-
रच्छागवृषाणां युट्ठादिष्टस्येति वचनाद् आयनादेशे कृते युडागमः ॥

“फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ” ॥ ‘तेन यथासंख्यमिह न
भवतीति’ । एवं च कृत्वा णस्य णित्करणमर्थैवद्ववति, तद्वि मिमतशब्दे
वृद्धये, यथासंख्ये तु फाण्टाहृतेवृद्धत्वाणिणत्करणमनर्थकं स्यात्, इह तु
फाण्टाहृताभार्य इति गार्गाभार्य इतिवत्पुंवद्वावप्रतिषेधादिकं द्रष्टव्यं,
यथा तु वार्तिकं तथा यथासंख्यमत्रेयते यथाह, फाण्टाहृतेर्णस्य णित्क-
रणानर्थक्यं वृद्धत्वात्, प्रातिपदिकस्य पुंवद्वावप्रतिषेधार्थं तु, उक्तं वेति ॥

“कुर्वादिभ्यो ण्यः” ॥ ननु च कुरुनादिभ्यो ण्यं इत्येव कुरुशब्दा-
ण्यः सिद्धः किमर्थमिह पठ्यते इत आह । ‘कुरुशब्दादपरोपीति’ । सन्त्य-
मपरोपि ण्यप्रत्ययो भविष्यति, स तु लज्जयादित्यनेनार्थभेदमाह, तद्वा-
जसञ्जक इत्यनेन रूपभेदमाह । ‘तिकादिषु पाठादिति’ । कुरुकौर-
व्यशब्दौ द्वावपि पठ्यते । ‘कारिणस्तु रथका’रादिति’ । कारिणः शिल्पिनः,
रथकारजातिस्तु शिल्पिवृत्तिर्न भवतीति मन्यते । ‘तस्य पुंवद्वावो
न भवतीति’ । भस्पाठे तद्वित्तदिति विधीयमानः, यदि हि स्याच्चस्तद्वित्त-
इति टिलोपः स्यात्, कस्माच्च भवतीत्याह । ‘स्त्रीप्रत्ययनिर्द्वैशसामर्थ्या-
दिति’ । पुल्लिङ्गस्यापि पाठे लिङ्गविशिष्टपरिभाषया केशिनीशब्दादपि
सिद्धः प्रत्ययः पुल्लिङ्गात्स्वनभिधानाच्च भविष्यतीति भावः । वामरथस्य
कण्वादिवत्स्वरवर्जमिति गणवाक्यं व्याचष्टे । ‘वामरथशब्द इत्यादि’ ।
तस्येति प्रकरणाण्यप्रत्ययान्तस्येति विज्ञेयम् । ‘कण्वादिवदिति’ ।
केवलानां तेषां कस्य चित्कार्यस्याविधानाद्यजन्तानां कण्वादीनां यत्कार्यं
तस्यातिदेशः । ‘लुगादिकमिति’ । कण्वादेषु यजन्तेषु दृष्टमात्रस्य
कार्यस्यातिदेशो न तु कण्वादित्वप्रयुक्तस्य, अत एव स्वरवर्जमित्याह,

तेन लुगादिकप्रत्यतिदिश्यते न तु कण्वादिभ्यो गोत्रदत्येव प्रत्यय-
विधिः । 'वामरय इति' यजज्रोश्चेति बहुषु लुक्, यजश्च प्राचां ष्क
तद्धितः, यूनि यजिज्रोश्चेति फक्, शेषिकेष्वर्थेषु हे प्राप्ते कण्वादिभ्यो
गोत्रे सङ्गाङ्गलतणोष्वाति चाण् भवति । 'सम्राजः तत्रियइति' । सम्रा-
जोपत्यं साम्राज्यो भवति, तत्रियश्चेत्, साम्राज्योऽन्यः ॥

“सेनान्तलतणकारिभ्यश्च” ॥ लतणेति स्वरूपग्रहणमित्याह ।
'लतणशब्दादिति' । कारीत्यर्थग्रहणमित्याह । 'कारिवचनेभ्यश्चेति' ।
साधु कुर्वन्तीति कारिणः शिल्पिनः । 'नापित्य इति' । प्राचां मते गय
उदाहृतः, उदीचां तु मते परत्वादुदीचां वृद्धादिति फिज्नेव भवति
नापितायनिरिति ॥

“उदीचामिज्” ॥ 'तात्त इति' । यपूर्वदन्त्युत्तरात्तामणीत्य-
ल्लोपः । 'तात्तण्य इति' । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः । इह
सेनान्तलतणकारिभ्यो वेति वक्तव्यं, नार्थानेनेज्बचनेन, नापि शिवादिषु
तत्तन्शब्दस्य पाठेन एवे हि विकल्पिते यो यतः प्राप्नोति स ततो भव-
तीति तत्ताः प्राग्दीव्यतोण् अन्येभ्यश्चात् इज् भविष्यति, नैवं शक्यम् ।
एवं हि ज्ञातसेनादिभ्यश्च व्यादिलतणोण् प्राप्नोति ॥

“तिकादिभ्यः फिज्” ॥ 'तत्रियवचन इति' । यः कुरुनादिभ्यो एय
इति व्युत्पादितः । 'औरशब्देनेति' । उरसा शेते उरशः तत्रियः, एषो-
दरादित्वादूपं, तस्यापत्यं जनपदशब्दात्तत्रियादित्यज्, किं पुनरेवं प्रयत्नेन
तत्रियवचनस्य ग्रहणं व्याख्यायतइत्यत्राह । 'तथा चेति' । 'उदाहृत-
मिति' । पूर्वैरपि वृत्तिकारैरित्यर्थः । तिक्रोतेरिगुपधात्कः, तिकः, किं
तवास्तीति प्रवर्त्तते कितवः वृषोदरादिः, सम्पूर्वोऽज्ञानातेरातश्चोपसर्ग-
इति कः, स्त्रियां टाप्, सञ्ज्ञा, बालैर्बुद्धाशिखास्य स बालशिखः, द्वौ
शब्दावित्यन्ये, बलतर्कैर्गौजन्तादच् बालः, तस्य बालायनिः शिखाशब्देन
तद्वान् लत्यते, शैवायनिः, उरशशब्दो व्युत्पादितः, शट् कुत्सायां यत्तादच्
ततो गर्गादित्वाद्वज् शाठ्यः, ततो यूनि फिज्, सिन्धुशब्दाद्वाग्रमगधेत्यण्,
सैन्धवः, अत्रापि यूनि फिज् यममुनतीति यमुन्दः, शकन्धादिः, प्रशस्तं

रूपमस्यास्ति रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्, ह्यः, यामे भवेः याम्यः, नील वर्णे,
इगुपधात्कः नीलः, अस् रोगे, औणादिक इत्रः, अमित्रः, गौकाख्यो गर्गा-
दियत्रन्तः, कृषोरः, कुरुः, देवस्येव रयो ऽस्य देवरथः, तिले तिलः,
तितिलः, एषोदरादिः, ततो मत्वयीय इन्, तितिलिनो ऽपत्यमौत्सर्गिकेण,
नस्तद्वितइति टिलोपः, तैतिलः, औरशशब्दो व्युत्पादितः, कुरुनादिभ्या
य्यः, कौरव्यः, भूरि अस्यास्ति भूरिको ग्रीह्यादिः, तस्येव पत्ने कपिलकादि-
त्वाल्लत्वं भूलिकः, ताभ्यामत इज्, भौरिकिः भौलिकः, चुप मन्दायां गतौ,
एयन्ताल्लटः शत्रादेशः, तस्यापत्यं चैपयतः, एवं चैपयतः, विट पर-
प्रेष्ये, एयन्ताल्लटः शत्रादेशः, तस्यापत्यं चैटयतः, शीकृ सेवने, णि-
जादि पूर्ववत्, शैकयजः, चित्तमाचष्टे चितयन्, तस्यापत्यं चैतयतः,
ध्वजोस्यास्ति ध्वजवान्, तस्यापत्यं ध्वजवतः, द्वौ शब्दावित्यन्ये, ध्वज
गतौ एयन्तात्पचाद्वच्, ध्वजः, वनोत्तैस्तः, वतः, चदि आह्लादने, ततो
रमस् चन्द्रमाः, तस्यापत्यं चान्द्रमसायनिर्बुधः, शोभतेसौ शुभः, इगुप-
धात्कः, गमेर्गन्, गङ्गा, वृत्र हण्यः वरेण्यः, सर्वधातुभ्यो मनिन्, यानं यामा,
शोभनं यामास्य सुयामा, आरदो नाम जनपदः ततोपत्ये जनपदश-
ब्दादित्यज्, आरदः, वह्यं करणं, वह्यमेव वह्यका निपातनादित्वाभावः,
खलाय हिता खल्या, खलयवेति यत्, वृषु सेवने इगुपधात्कः वृषः,
लोमानि कामयति लोमका, उदकमिच्छत्यात्मन उदन्यः, अशना-
योदन्यधनायेत्युदकस्योदन्भावः, ततः पचाद्वच्, यज्ञयोगाद्वज्रः, एते
तिकादयः ॥

“कौसल्यकर्मार्थाभ्यां च” ॥ कौसलशब्दाद्वृत्तेः कौसलाजादाज्
ज्यङ्, कर्मरशब्दात्कारिलत्तणो एयः, एतयोरिह ग्रहणमिति शङ्कामपा-
करोति । ‘परमप्रकृतेरेवेति’ । कथं तर्हि विकृतं प्रकृतिरूपं श्रूयते तत्राह ।
‘प्रत्ययसंयोगेन त्विति’ । न चेयं स्वमनीषिकेत्याह । ‘तथा वेति’ ।
‘युद्धादिष्टस्येति’ । पूर्वान्तकरणे दागव्यायनिः, ओर्गुणो न स्यात्,
अतः परादिकरणात् । ‘आदिष्टेस्येति’ । कृतायनादेशस्येत्यर्थः । एत-
स्मिच्चनुव्यमाने ऽनवकाशत्वाद्भुटि कृते ऽनादित्वादायनादेशो न स्यात् ॥

“अणो द्रुचः” ॥ ‘कार्त्तयणिरिति’ । कर्त्तुरपत्यमित्यण्, कार्त्तः, ततो यूनि फिञ्, तस्याग्राहणगोत्रादिति लुङ् भवति, विधनसामर्थ्यात्, अपर आह । कर्त्तुश्चात्रः कार्त्तः, तस्यापत्यमित्याद्यागोत्रे चरितार्थे वचनमिति । अपर आह, अपत्यग्रहणमावर्तते तत्रैकेनाण् विशेष्यते, अपरेण प्रत्ययार्थो निर्दिश्यते, ततश्चापत्यस्यैवाणो ग्रहणादस्येव वचनसामर्थ्यमिति ॥

“उदीचां वृद्धादगोत्रात्” ॥ ‘कारिगब्धादपीति’ । कारिलणस्योदीचामिञोवकाशस्तान्नुवायिः, फिञोवकाशः आद्यगुप्तायनिः, नापितादुभयसङ्गे फिञ् भवति । ‘याज्ञदत्तिरिति’ । वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या, पते याज्ञदत्तायनिरिति भवत्येव ॥

“वा किनादीनां कुक् च” ॥ ‘यदिह वृद्धगोत्रमिति’ । वाकिनगारेधकाकइत्येते त्रयः, वचनं वाकः सोस्यास्ति वाकिनः, बर्हिणवदुपपाद्याः, अगारे एधते गारेधः एषोदरादित्वादादिलोपः, शकन्वादि त्वात्पररूपं, कायतेः काकः, अन्येषामपीति कः, कर्कटस्यापत्यं काककथ्यः, गंगादिः, कुर्वादिर्वा, लभ्यते लङ्का, अस्मादेव निपातनाद् घस्य कादेशः, वर्मचर्मशब्दौ व्रीह्यादौ । ‘इजादपषाद इति’ । वर्मिचर्मिणोरण् प्राप्तः, लङ्काशब्दाद्वच इति ठक् प्राप्तः, यजन्ताद्वजिञोश्चेति फक्, शेषेभ्य इञ् प्राप्तः, वर्मिचर्मिणोर्नलोपश्चेति कुकि कृते प्रातिपदिकस्यानकारान्तत्वाचलोपो न प्राप्नोतीति विधीयते, यदि पुनरयं कुक् परादिः क्रियते आयनादेशो न स्यात् फस्यानादित्वात्, यदा च लिङ्गविशिष्टपरिभाषया वर्मिणीचर्मिणीशब्दाभ्यां प्रत्ययो भवति तदा भस्याठे तद्धितइति पुंवद्भावो न स्यात् ॥

“पुत्रान्तादन्यतरस्याम्” ॥ ‘पूर्वणैव प्रत्ययः सिद्ध इति’ । तेनासाविह विधीयते, कथं तर्हि पञ्चम्या निर्देश इत्याह । ‘पुत्रान्तादित्यादि’ ॥

“प्राचामवृद्धात् फिन्बहुलम्” ॥ ‘विकल्पार्थ इति’ । विकल्पप्रयोजनं तत्राचार्योपादानं मतान्तरे प्रत्ययस्याभावं द्योतयति, बहुल-

यहणं तु क्व चित्पदवृत्त्यादिकम्, अन्यतरस्यांशब्दस्तु विकल्पमेव, तेषामेके नैव सिद्धयतीति प्रकरणाद्विकल्प इति गम्यते, किमर्थं तर्हि सर्वेषां यहणं तत्राह । 'तत्रेति' । 'बहुलयहणं वैचित्र्यार्थमिति' । पारिशेष्यादन्यस्य यहणं विकल्पार्थमित्युक्तं भवति, वैचित्र्यमेव दर्शयति । 'क्व चिदिति' ॥

“मनोज्ञातावत्र्यपत्तौ पुक् च” ॥ 'तथा चेति' । अपत्यार्थं तु सति यत्रञोश्चेति बहुषु लुक् प्रसज्येत, लौकिकस्य गोत्रस्य तत्र यहणात् । 'अपत्यं कुत्सितइति' । णत्वविधानार्थमिदम्, अणः सिद्धत्वात् न च न दण्डमाणवान्तेषामिष्विति णत्वसिद्धिः, अर्थविशेषस्यानिश्चयाद् अनधीतवेदत्यान्मूढत्वं, विहिताकरणात्मतिष्ठितुसेवनाच्च कुत्सितत्वम् ॥

“अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्” ॥ 'तद्गोत्रसंज्ञं भवतीति' । अपत्यमात्रस्य लोके गोत्रत्वादपत्यविशेषे गोत्रशब्दस्य नियमात्परिभाषेयं युक्ता न सञ्ज्ञेति चेत्, न, लिङ्गवती परिभाषा भवति यथा इको गुणवृद्धी इति, विध्यन्तरशेषभूता वा, यथा विप्रतिषेधे परं कार्यमिति, न चेयं तथा, किं च वृद्धादयोपि सर्वार्थप्रत्यायनयोग्याः सञ्ज्ञविशेषे शतपञ्चच्छेदेन नियम्यन्ते, अथ च ताः सञ्ज्ञास्तयेयमपि भविष्यति, उक्तं च ।

व्यवहाराय नियमः सञ्ज्ञानां सञ्ज्ञानि क्व चित् ।

नित्य एव तु सम्बन्धो हित्यादिषु गवादिवत् ॥

वृद्धादीनां च शास्त्रे ऽस्मिन् शतपञ्चच्छेदलक्षणः ।

अह्नात्रिमो हि सम्बन्धो विशेषणविशेष्यवत् ॥

इति । यदि पौत्रप्रभृतेरपत्यस्य गोत्रसञ्ज्ञा क्रियते गर्गस्यापि प्राप्नोति सोऽपि कं चित्पति पौत्रो भवत्येव, तत्र को दोषः, गोत्रादून्यस्त्रिया-मिति यूनि प्रत्ययप्रसङ्गः, गर्ग्यादेव तु यूनीयते, नैष दोषः । इहापत्ययहणं न कर्त्तव्यं, पौत्रस्यापत्यत्वात्तत्पभृतेरपत्यस्यैव यहणं सिद्धं, तत् क्रियते ऽपत्यरूपेण प्रतिभासमानस्य यथा स्याद्वस्तुतोऽपत्यस्य मा भूदित्येवमर्थ-मतोऽपत्यरूपेण प्रतिभासमानस्य गर्गस्य न भविष्यति, ननु चासत्यप्यपत्य-यहणे पौत्रप्रभृतिरूपेण प्रतिभासमानस्य सञ्ज्ञाया विज्ञानात्तेन रूपेणाप्रतिभा-

समानस्य गर्गस्य न भविष्यतीति किमपत्यग्रहणेन, यद्येवमौपगात्रस्यापि न
 स्यात् सोऽपि ह्यपत्यरूपेण प्रतिभासते नतु पौत्रप्रभृतिरूपेण, अपत्यमात्रे प्रत्य-
 यविधानाद् गार्ग्यादेरेव तु स्याद् यत्र गोत्र एव प्रत्ययः, कुतश्चायमर्थो लभ्यते
 पौत्रप्रभृतिरूपेण प्रतिभासमानस्येति, तद्वहणसामर्थ्यादिति चेत् सर्वस्यापि
 यत्किं चित्प्रति वस्तुतः पौत्रप्रभृतित्वाव्यभिचारात् पौत्रप्रभृतिग्रहणं न
 कर्तव्यं भवति, तद्वहणसामर्थ्यादयमर्थो लभ्यतइति, तत्र, सञ्ज्ञनिर्देशा-
 र्थत्वादचेतनव्यावृत्त्यर्थत्वाच्च, गोत्रइत्येतावति ह्युक्ते कस्य सञ्ज्ञा स्यात्,
 रथादीनां च वस्तुनोऽपि पौत्रप्रभृतित्वं नास्ति, अतो वस्तुतः पौत्रप्रभृतेर्ग-
 र्गस्य मा भूदपत्यरूपेण प्रतिभासमानस्य यथा स्यादित्येवमर्थे त्वपत्यग्रहणं
 कर्तव्यं, सम्बन्धिशब्दत्वाच्च पौत्रप्रभृत्यपत्यशब्दयोरेयं प्रति पौत्रप्रभृतित्व-
 मपत्यत्वं च तमेव प्रति गोत्रसञ्ज्ञा विज्ञायते, तेनाङ्गिरसः पौत्रे गर्गस्यानन्तरे
 न भवति गंगादिभ्यो यञ्, तदेतत्सर्वमुक्तम् । 'सम्बन्धिशब्दत्वादित्यादि' ।
 'यस्य यदपत्यमिति' । प्रतिभासतइति भावः । तदयमत्र सूत्रार्थः, वस्तुतः
 पौत्रप्रभृतिरपत्यरूपेण प्रतिभासमानोऽर्थो यं प्रत्यपत्यरूपेण प्रतिभासते यं च
 प्रति वस्तुतः पौत्रप्रभृतित्वं प्रति गोत्रसञ्ज्ञा इति । 'आपत्यमिति व्यप-
 देशयेति' । सञ्ज्ञिन इति शेषः । अपत्यरूपेण प्रतिभासमानस्य सञ्ज्ञिनो
 व्यपदेशो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । इह कस्मात् भवति गर्गापत्यस्य
 तृतीयादेरपत्यमिति, अत्र हि गर्गापत्यशब्देन गर्गे प्रत्यपत्यरूपेण प्रति-
 भासमानस्य वस्तुतः पौत्रप्रभृतेर्गर्गे प्रति गोत्रसञ्ज्ञायां सत्यां गर्गस्य
 चतुर्थे जीवद्वंश्ये गोत्राद्वृत्तीति गर्गापत्यशब्दात्प्रत्ययः प्राप्नोति, नैव
 दोषः । सञ्ज्ञाप्रकरणेवास्मिन्कर्तव्ये ऽपत्यप्रत्ययेषु विधीयमानेषु मध्ये
 सञ्ज्ञाकरणं प्रत्ययवाच्यस्यापत्यस्य परिग्रहाये, यद्विदं तस्यापत्यमित्यारभ्य
 प्रत्ययार्थत्वन निर्द्वैष्टमपत्यं तद्वैष्टमिति, तेनापत्यशब्देन प्रतिभा-
 समानस्यापत्यस्य सञ्ज्ञा न भविष्यति । ननु च ते तद्राजा इत्यत्र तच्छ-
 ज्जनाज्जादीनामेव परिग्रहो यथा स्यात्पूर्वेषां मा भूदिति मध्ये सञ्ज्ञाक-
 रणं स्यात्, यद्येतावत्प्रयोजनं स्यादत्रादयस्तद्राजा इत्येव ब्रूयात्तस्मा-
 दुक्तमेव साक्षात्प्रयोजनमस्मिन् प्रकरणे सञ्ज्ञाकरणस्य, स्थिते त्वैवमुक्तमपि

प्रयोजनं भवत्येष, अत एव तत्र वक्ष्यति गोत्रयुवसंज्ञा काण्डेन व्यवहितत्वादिति ॥

“ जीवति तु वंश्ये युवा ” ॥ ‘अभिजनप्रबन्धो वंश इति’ । अभिजनाः पित्रादयः, अभिजायन्ते येभ्यः पुत्रादय इति कृत्वा, प्रबन्धः, सन्तानः । ‘तत्र भवो वंश्य इति’ । । दिगादित्वाद्यत्, पौत्रप्रभृत्यपत्यमिति षष्ठी-समासः, यद्यत्रापि पूर्ववत्पौत्रप्रभृतीत्येतत्सामानाधिरण्येनापत्यं विशेषयेत् तृतीयस्यापि जीवद्वंश्यस्य युवसंज्ञा स्यात्, तत्र को दोषः, युवसंज्ञया गोत्रसंज्ञया बाधितत्वाद्गोत्रादिभ्यो यञ् स्यात् कश्चिदपत्यप्रत्ययः, किं कारणं, गोत्रादेव यूनीति नियमात्, नानन्तराव मूलप्रकृतेस्तस्माद्वाक्येनैवाभिधानं प्राप्नोति गर्गस्यापत्यं गर्गैरपत्यमिति, एतेनोपगो-स्तृतीयो जीवद्वंश्यो व्याख्यातः, तस्माद्वैयधिकरण्येन विशेषणमित्याह । ‘पौत्रप्रभृतीति’ । ‘षष्ठी विपरिणम्यत इति’ । अत्र च व्याख्यानमेव शरणम् । ‘तुशब्देवधारणार्थे इति’ । अनेकार्थत्वाच्चिपातानां भिन्नक्रमो युवशब्दानन्तरं द्रष्टव्य इत्याह । ‘युवैव भवति न गोत्रमिति’ । असत्यवधारणे एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञानां समावेशाभ्युपगमात्कृत्यप्रत्यय-संज्ञानामिव गोत्रयुवसंज्ञयोः समावेशः स्यात्, अस्तु को दोषः, यस्कास्यापत्यं गोत्रं शिवादिभ्यो ऽण्, तदन्तादून्यणो द्वुच इति फिञ् । वृद्धौ यस्येति लोपे कृते यास्कायनिरिति । बहुषु यस्कादिभ्यो गोत्रइति फिञो लुक् प्रसज्येत एकदेशविकृतस्यानन्त्यत्वाद्वास्कादिभ्योनन्तरस्य गोत्रप्रत्ययस्य लुगुच्यते, न चात्रानन्तरः फिञ्, शिवाद्यणो यस्येति लोपः, तस्य पूर्वस्मादपि विधौ स्यानिवद्वावाक्यस्कादिभ्यो विहितस्येति वा विज्ञा-स्यते, इह च कण्वस्यापत्यं काण्व्यः, तस्यापत्यं युवा काण्व्यायनस्तस्य-च्छात्राः काण्वायनीया इति, कण्वादिभ्यो गोत्रइत्यण् न भवति, कण्वा-दिभ्यः परो योऽ नन्तरो यो वा तेभ्यो गोत्रे विहितस्तदन्तादित्याश्रय-णात्, इह च औपगवस्यापत्यमौपगविरिति गोत्रादूनीति प्रतिपदविधाना-देको गोत्रइति नियमो बाधियते, यदि बाध्यते औपगवेषुनोपत्यमिति चतुर्थस्य यूनो गोत्रत्वात्पञ्चमे यूनि फक् प्राप्नोति, नैष दोषः, पञ्चमे

यूनि विवर्तिते उत्पन्नस्येत्यो यूनि लुगिति लुकि कृते औपगवशब्दादण-
न्तात्पुनरपीत्रेव भविष्यति, इह तर्हि दाक्षिणपत्यं दातायणस्यापत्यमित्य-
र्थविवक्षायां फक्फिजोरन्यतरस्यामिति फको लुगभावपक्षे तदन्तादिञ्
प्राप्नोति, किं च औपगवेरपत्यमित्यत्रापि लुप्ते ऽपीञि प्रत्ययलक्षणेन फक्
प्राप्नोति, एवं तर्हि गोत्राद्व्यूनीत्यत्र एकग्रहणमनुवर्तिष्यते तेनानेकः
प्रत्ययो न भविष्यति, यस्तर्हि गोत्रेऽलुगचीत्यलुक् सोत्रीणां यूनां द्वात्र
इत्यादौ प्राप्नोति, यूनोपि गोत्रत्वात् प्राप्नोतु तं बाधित्वा परन्वाद्यूनि
लुभविष्यति, नैवं शक्यं, फक्फिजोर्हि दोषः स्यात्, शालङ्केरपत्यं शालङ्किः,
पैलादिषु पाठादिञ् शलङ्कादेशश्च, ततः शालङ्केरपत्यं युवा यजिजोश्चेति
फक्, पैलादिभ्यश्चेति लुक्, ततः शालङ्केर्यनशङ्काचा इति प्राग्दीव्यतीयाद्य-
विवक्षायां गोत्रे लुगचीति पैलादिषु लुक्ः प्रतिषेधे सति यूनि लुगिति
लुकि नित्ये प्राप्ते फक्फिजोरन्यतरस्यामिति पक्षे फकः श्रवणप्रसङ्गः,
असत्यां तु यूनो गोत्रसंज्ञायां गोत्रे लुगचीत्यस्याप्रवृत्तौ पैलादिषु लुभ-
वत्येव, फक्फिजोरन्यतरस्यामित्यर्थं तु विकल्पो यूनि लुगित्यस्यानन्तरस्य
न तु पैलादिषु लुको व्यवहितस्यान्तरङ्गस्य, तत इषश्चेत्यण् शालङ्का
इति भवति, तथा पीलाया अपत्यं, पीलाया वेत्यण्, पैलः, तस्यापत्यं
युवा, अणो ट्वाव इति फिञ्, तस्य पैलादिभ्यश्चेति लुक्, ततः पैलस्य
यूनशङ्काचाः पैलीया इति ॥

‘भातरि च ज्ञायसि’ ॥ ‘कनीयान् भातेति’ । भ्रातृज्यायः-
शब्दयोः संबन्धिशब्दत्वादयमर्थो लभ्यते । ‘अकारणत्वादिति’ । यः
साक्षात्परम्परया वा कारणं भवति स लोके वंश्य इत्युच्यते । ‘गार्ग्ये
जीवतीति’ । ज्ञायसि भातरि जीवतीत्यर्थः । एवं वात्स्यायनादावपि
दृष्टव्यम् ॥

“वान्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति” ॥ ‘सप्तमपुरुषावधाय-
इति’ । आत्मनः प्रभृति पित्रादिषु पुत्रादिषु वा गण्यमानेषु सप्तम-
पुरुषावधियेषां ते तथोक्ताः, प्रायेण तु पूरणप्रत्ययो न पठ्यते, सप्तपुरु-
षावधय इत्येव पठ्यते, न तत्र समीचीनमर्थं पश्यामः, समानः पिण्डो

येषामिति सपिण्डाः, निपातनात्सभावः । 'स्मर्यन्तइति' । तद्वथा
'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तत' इति, सप्तमे ऽतीते विनिवर्त्तत-
इत्यर्थः । 'उभयत्रेति' । जनने मरणे वेत्यर्थः । 'एवमादिकायां क्रिया-
यामिति' । आदिशब्देन 'दानं प्रतियहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्त्तत'
इत्यादिका क्रिया एह्यते । 'जीवदेवेति' । वस्तुव्याख्यानमेतत्, सूत्रे
तु जीवतीत्याख्यातपदं तच्छेदपत्यं जीवतीति, प्रथमार्थं वा शत्रन्तात्म-
प्तमी व्याख्येया । 'तरन्विद्वंश इत्यादि' । असति तस्मिन्स्यविरशब्दादुभयः-
प्रकर्षमात्रं गम्येत, तरपा तु स्थानप्रकर्षो द्योत्यते, ततस्तदुपादानसाम-
र्थ्यात्, यथा गौतरोऽथतर इत्यादावप्रवृत्तिनिमित्तभूतस्यापि बाह्यदोहादेः
प्रकृत्यर्थसंबन्धिनः प्रकर्षे तरच् भवति तथात्रापि, स्थानं पदं पितृत्वा-
दिकम् । 'स्थानवयोन्यने इति' । स्थानेन वयसा च न्यने इत्यर्थः । ननु
च व्यायसीत्यनुवृत्तेरेवोभयोः प्रकर्षो लभ्यते, प्रशस्यस्य शः, ज्य च, वृद्ध-
स्य चेत्युभयोर्ज्यदेशविधानात्, तच्च, नहि सकृत्प्रयुक्तः शब्देनेकार्थमभि-
धातुं समर्थः, एवमपि तरन्विद्वंशो न कर्त्तव्यः, व्यायसीत्यनुवृत्तेरेव स्थान-
प्रकर्षलाभात्, एतदपि नास्ति, स्यविरइति विशेषणान्तरोपादाने सति
व्यायसीत्यस्यानुवृत्तेरेव दुर्ज्ञानत्वात् । 'जीवतीति किमिति' । श्रुतं
प्रकृतं चोभयमधिकृत्य प्रश्नः । अत एवोभयोः प्रयोजनं दर्शयति । 'मृते
मृतो वेति' । तच्च मृतइति स्वपितरि, मृतो वेति पौत्रप्रभृतेरपत्यभूतोर्थः ॥

“वृद्धस्य च पूजायाम्” ॥ ‘अपत्यमन्तर्हितमित्यादि’ । एत-
ज्जापत्यग्रहणेन वृद्धस्य विशेषणाद् इह परिभाषितस्य च शब्दात्मकस्या-
पत्यत्वासम्भवात् विज्ञायते । 'पूजायां गम्यमानायामिति' । का पुनरत्र
पूजा, यद्युक्तत्वमेव, यद्यपि युवशब्देनपेक्षितप्रवृत्तिनिमित्तमेव सज्जा
तथापि प्रायेणात्पवयसो जीवदृश्यत्वं सम्भवतीति तदध्यारोपे सति
तत्सहचरितं वयोपि प्रत्यायितं भवतीति पूजा भवति । 'सज्जासामर्थ्या-
दिति' । गोत्रस्य सतो युवसज्जा विधीयते, गोत्रसज्जा चेत्यवृत्ता एको
गोत्रइति नियमः प्राप्नोति, ततश्च परमप्रकृतेरेवोत्पत्तेन प्रत्ययेनाभिहि-
तत्वादप्राप्तोपि प्रत्ययोऽस्मादुच्यतेऽनुवतीत्यर्थः । इह पूर्वत्र सामानाधि-

करणेन सञ्ज्ञाविधानात्प्रक्रमाभेदाय तथैव सञ्ज्ञा विधातुं युक्ता, कोऽयं
वृद्धस्येति षष्ठीनिर्देश इत्यत्राह । 'वृद्धस्येति' । षष्ठीनिर्देशगदतीति-
करणो हेतौ, वार्तिककारीयं चेदं सूत्रं वृत्तिकारेण तु सूत्रेण प्रतिपत्तम्,
एतेनोत्तरसूत्रं व्याख्यातम् ॥

“यूनश्च कुत्सायाम्” ॥ 'निवृत्तिप्रधानो विकल्प इति' । न
पुनः प्रवृत्तिप्रधान इति पूर्वमेव प्रवृत्तत्वात्, यदाह । 'यूनश्चेति' ।
नह्यप्रवृत्तायां तस्यामेष निर्देश उपपद्यते, ननु च निवृत्तिरप्यनिवृत्ता या
न शक्यते कर्तुं, यो हि भुक्तवन्तं ब्रूयान्मा भुक्क्या इति किं तेन कृतं स्यात्,
तस्मादूनश्चेति निर्देशो युवसंज्ञाविषयो लक्षणार्थः । 'जीवदुग्धस्य चतु-
र्योर्दोषेति' । न तु युवसंज्ञाशिष्टस्य निर्देश इति वक्तव्यमेवं च प्रवृत्ति-
विकल्पोऽप्युपपद्यते, सा तु प्रवृत्तिरसत्यपि सूत्रे लभ्यतइति मत्वां निवृ-
त्तिप्रधान इत्युक्तम् । 'युवसंज्ञायां प्रतिषिद्धायामिति' । तस्या अभाव-
पक्षइत्यर्थः । 'गार्ग्यो जात्स इति' । का पुनरत्र कुत्सा, गोत्रत्व.रो-
पिणामेव, अजीवदुग्ध्या हि गोत्रसंज्ञकास्ते प्रायेण चरमवयसो भव-
न्तीति तदारोपे भवति कुत्सा ॥

“जनपदशब्दात्तत्रिपादश्च” ॥ 'जनपदशब्दो यः तत्रियवाची-
ति' । नन्वेते पञ्चालादयः शब्दाः तत्रियशब्दा एव, तत्सम्बन्धात् तस्य
निवास इति तद्विते कृते जनपदे लुङिति च लुपि जनपदे वर्तन्ते,
तत्कथमवरकालया जनपदशब्दतया नित्यतत्रियशब्दता लभ्यते, कः पुन-
राह तत्रियसम्बन्धादेव ते जनपदे वर्तन्तइति, सूत्रकारस्तावल्लुब्धाणाप्र-
स्थानादिति वदन् तत्रियेष्विव जनपदेऽपि स्वाभाविका पञ्चालादिशब्दस्य
प्रवृत्तिरित्याह । 'पञ्चाल इति' । यदपि पञ्चालादयः शब्दा जनपदे
बहुवचनान्ताः तत्रिये त्वेकवचनान्तास्तथापि प्रातिपदिकस्य विशेषणं
जनपदत्वं न सुबन्तस्येकवचनान्तादपि प्रत्ययो भवत्येव । 'ऐत्वाक
इति' । इत्वाकुशब्दस्य द्राणिहनायनादिसूत्रे टिलोपो निपातितः । 'द्वौह
इति' । तत्रियवचन एवायं न जनपदशब्दः । 'ब्राह्मणस्य पञ्चालस्येति' ।
बाह्यादिप्रभृतिषु येषां दर्शनमित्युक्तत्वात्कथमत्र प्रसङ्ग इति चिन्त्यम् ।

‘तत्रियसमानशब्दादिति’ । समानः शब्दो यस्य समानशब्दः, तत्रियेण समानशब्दस्तस्मान्ननपदशब्दात् तस्येति षष्ठीसमर्थोद्वाजन्यभिधेये ऽपत्यवत्पत्ययो भवति, अष्टुदादपीति प्राप्तस्य वुञो ऽपवादः । क्वचित्तु वृत्तावेवायं ग्रन्थः पठ्यते । ‘भागध इति’ । दृग्भगधेत्यण् ॥

“वृद्धेत्कोसलाजादाञ् व्यङ्” ॥ ‘द्वयवक्तव्य इति’ । इकारष्टिलोपार्यः, णकारो वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधार्थः । ‘अन्यस्मादिति’ । गुणवचनाद्युधिष्ठिरापितृवनाच्च, पुरोरणवक्तव्यः पौरवइति, इति क्वचित्पठ्यते, तत्र पुरुशब्दस्याजनपदशब्दत्वात्प्रादीव्यतीयेणि सिद्धे तद्वाजसंज्ञार्थं वचनं, जनपदवाचित्वे दृग्भगधेत्येव सिद्धम् ॥

“कुरुनादिभ्यो ण्यः” ॥ आदिशब्दो नकारेणैव संबध्यते न कुरुशब्देन, तदादेर्जनपदस्याभावात्, तदाह । ‘कुरुशब्दावकारादिभ्यस्तेति’ । ‘अणञोरपवाद इति’ । कुरुशब्दादृग्भगधेत्यणोपवादः, नादिभ्यस्त्वञः । ‘नैवध्य इति’ । कथं नैवधेर्हति चेदधमिति, स्वच्छन्दवाच्यवयः, कथं स नैवधस्यार्थपतेः सुतायामिति, निरङ्कुशः कवयः, शेषविवृतायां बोभयत्राण् समर्थनीयः ॥

“साल्वावयवप्रत्ययशकलकूटाश्मकादिञ्” ॥ सल्वा तत्रियेति पाठः, तत्रामिकेति वचनात्, इदं हि तत्रामिकाणः प्राप्तर्यमुक्तं, न च साल्वाशब्दात्तस्य प्राप्तिः, वृद्धत्वात्, सलेर्वप्रत्ययः । ‘अणपीयतइति’ । साल्वावयवे, अपटातौ साल्वादिति निर्द्वंशात्, न च निपातितेण ठकोपवादः, साल्वेयगान्धारिभ्यां चेति निर्द्वंशात् । ‘तेभ्यः तत्रियवृत्तिभ्य इति’ । जनपदशब्दात्तत्रियादित्यनुवृत्तेरेतल्लभ्यते, उदुम्बरास्तिलवला इति श्लोकः प्रदर्शनार्थेन ब्रुम, अजमीठ, आजकन्द, इत्येतेभ्योऽपि भवति, तथा च भाष्यउदाहृतं, बौसिः, आजमीठिः आजकन्दिरिति । ‘साल्वावयवसंज्ञिता इति’ । साल्वावयव इत्येवं शब्दिता इत्यर्थः ॥

“ते तद्वाजाः” ॥ ‘तथा चैवोदाहृतमिति’ । तत्र तद्वाजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियामित्यत्र कार्याश्रयमुदाहृतम्, इह तु प्रकरणे रूपाश्रयम् ॥

“कम्बोजाल्लुक्” ॥ ‘चोल शक् इति’ । दृग्प्रमगधेत्यस्याः
केरल इत्यत्राजः ॥

“स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च” ॥ ‘अवन्तीकुन्तीति’ । लुकि
कृते इतो मनुष्यजातेरिति ङीष् । ‘कुरुरिति’ । कङ्कतः ॥

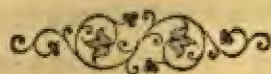
“अतश्च” ॥ ‘तकारो विस्पष्टार्थे इति’ । असति हि तस्मिन्-
स्येति निर्द्वैशः स्मात्ततश्च सन्देहः स्यात्किमयं वर्णनिर्द्वैश आहोस्विदि-
दम इति, इदमश्च निर्द्वैशेनन्तरस्येजो लुक् प्रसज्येत, तकारे सत्येष दोषो
न भवति, तपरिर्द्वैशस्य भूयसा वर्णेष्वेव प्रसिद्धत्वात्तपरस्तत्कालस्येति
सञ्ज्ञाकरणाल्ब, कथं माद्रीवृतौ पुष्यफले समृद्धे इति, स्वच्छन्दश्च अणयः,
मद्रिसुतावित्येव वा पाठम्, । ‘अवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनादिति’ । यद्यत्र
तदन्तविधिः स्यादवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनमनर्थकं स्यादनेनैव सिद्धत्वात्,
तदन्तविधौ त्वसति अकारमात्रस्य ग्रहणेन सिध्यतीत्यवन्त्यादिभ्यो लुग-
वचनमर्थवद्भवति ॥

“न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः” ॥ ‘पाञ्चालीत्यादि’ ।
पञ्चलादयः शरावत्याः प्राञ्चो जनपदाः, भर्गादियहणमप्रागर्थे, भृजो
गः, भर्गः, कृञ उः, कुरु, स्तमोषति द्वेष्टि, मूलविभुजादित्वात्कः, कुरुवाः,
चिनोतेः कयः आदेशश्च कः, बहुलवचनादित्सञ्ज्ञाभावः, केकयः, कशेमिरः,
कस्मीरः, साल्वशब्दो निरुक्तः, शोभनानि स्यलान्यस्य सुस्यलः, उरसा शेते
उरशः, कुरुनादिभ्यो ण्यः कौरव्यः । ‘यौधेयीत्यादि’ । युधाया अपत्यं,
शुभाया अपत्यं, दृक् इति ठक्, शुभाशब्दाच्छुभादिभ्यश्चेति, ततः स्वार्थं
पश्वादिगौधेयादिभ्यामित्यञ्, यद्यजो लुक् स्याद्गुलतणे ङीप् सति उदात्त-
निवृत्तिस्वरः स्यात्, लुकि तु प्रतिषिद्धे शाङ्करवाद्यञ इति ङीनि सत्या-
द्युदात्तं भवति । ‘कस्य पुनरिति’ । अस्य वाक्यमाणोभिप्रायः, तमेव
प्रकाशयति । ‘कथं पुनरिति’ । परिहरति । ‘एतदेवेति’ । ‘पशुरिति’ ।
पशुः त्रिविधो जनपदेन समानशब्दः तस्यापत्यं सङ्घः, स्त्रीत्वविशिष्टः,
दृग्प्रमगधेत्यण्, तस्यातश्चेति लुक्, पुनः पश्वादिलक्षणः स्वार्थिकोण्,
तस्यापि लुक् । ‘एवं रता इति’ । रतसः त्रिविधस्यापत्यं, स्त्रीत्ववि

शिष्टः सङ्ख्यः, पूर्ववदण्, द्वयस्यापि लुक्, अत्वप्रत्नस्येति दीर्घः । 'आसु-
रीति' । जनपदलक्षणस्याञो लुकि पश्वादिलक्षणस्याणो लुक्, जाति-
लक्षणो ङीष्, जापकत्वमेव द्रढयति । 'तथा चोक्तमिति' । वार्तिकका-
रेणैतदुक्तं, यौधेयादिषु त्रयो निरुक्ताः, ज्ययासहितो बाणो यस्याः स
ज्याबाणा, तस्या अपत्यं ज्याबाणेयः, ज्यावानेय इत्यन्ये पठन्ति । तत्र
ज्यावानो यस्या ज्यावाना, घृ तरणे, धृ धारणे आभ्यां क्तिजन्ताभ्यामित-
श्चानिञ इति ठक्, घातयः धातयः, त्रयो गर्ता येषां ते त्रिगर्ताः,
भृजोतच्, भरतः, वशेः कर्मणि क्तिः, उशिः, उशयः, उष्टा नरा यस्य
स उशीनरः, अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घः ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जरी चतुर्थाध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥

काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी ।

“तेन रक्तं रागात्” ॥ रञ्जितयमस्त्येवाभिष्वङ्गे, भोजने रक्त इति, अस्ति वर्णविशेषे, रक्ता गौ, लोहितेत्यर्थः । अस्ति शुक्लस्य वर्णान्तरापादने, रक्तः पट इति, तत्राद्ययोरर्थयोयंहणे, रूपेण कान्तायां रक्तः, कोपेन रक्तं सुखमित्यत्रापि प्राप्नोतीति मन्यमानस्तृतीयमर्थमाश्रित्याह । ‘शुक्लस्येत्यादि’ । एतज्वाभिधानस्वाभाव्याल्लभ्यते । ‘रज्यतेनेन राग इति’ । घञि च भावकरणयोरिति नलोपः, भावसाधनस्तु रागशब्दो न भवति, नहि रञ्जनक्रियैव रञ्जनक्रियायाः करणं भवति । ‘रागविशेषवाचिन इति’ । स्वरूपग्रहणं तु न भवति उत्तरत्र लातादीनां रागग्रहणेन विशेषणात् । ‘रागादिति किमिति’ । अनभिधानादेव कर्तृवाचिनो न भविष्यति, दैवदत्तं वस्त्रमिति ह्युक्ते स्वस्वामिभावस्यैव संप्रत्ययादिति प्रश्नः, लक्षणैकशरणो नैतत्प्रतिपत्तुमर्हतीत्युक्तम् । ‘कथमिति’ । नह्यत्र वर्णान्तरमाहितमिति प्रश्नः । ‘उपमानादिति’ । रूपसादृश्यनिमित्तात् ॥

“लातारोचनाटुक” ॥ शकलकर्तृमयोर्वास्तिके दर्शनात्सूत्रे प्रतेपः । ‘नील्या इति’ । शोषधिविशेषो नीली, अणुबाधनार्थवचनं, नीलशब्दस्तु गुणशब्दत्वादेव नीलीरक्ते वस्त्रे सिध्यति । ‘पीतादिति’ । रागविशेषवाची पीतशब्दः, इदमपि वचनमणुबाधनार्थमेव, स्वार्थिककन् प्रत्ययान्तस्तु पीतकशब्दो गुणवचनो वस्त्रे लभ्यते ॥

“नक्षत्रेण युक्तः कालः” ॥ इह पारमर्षाः कालं क्रियात्मानमिच्छन्ति, यथोक्तम् ॥

आदित्यग्रहनक्षत्रपरिस्पन्दमथापरे ।

भिन्नमावृतिभेदेन कालं कालविदो विदुः ॥

इति । वैशेषिकास्तु द्रव्यमाकाशकल्पम्, उक्तं च ।

व्यापारव्यतिरेकेण कालमेकं प्रचलते ।

नित्यमेकं विभु द्रव्यं परिमाणं क्रियावताम् ॥

इति । द्वयोरपि दर्शनयोर्नतत्रेण कालस्य योगो न सम्भवति किं कारणम्, अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिर्योगः, कालविशेषावधारणार्था हि लोके पौषादिशब्दप्रयोगः, एवंविध एव च योगः कालविशेषावधारणहेतुर्भवति, द्रव्यपक्षे तावद्वयोरपि नतत्रकालयोर्नित्यत्वात्कालस्य च सर्वगतत्वाच्च कदा चिदयोगः, क्रियापक्षेपि नतत्रगतायाः क्रियायाः कालाख्यायाः समवायलक्षणो योगो ऽव्यभिचाराद्विशेषणं, सूर्यादिगतायास्त्वसम्भवाद्विशेषणं, यदि तु यथाकथं चिद्भोगस्तदा व्यभिचाराभावः, नहि सोऽस्यहोरात्रो यः पुण्येण न युक्तः, तस्मान्नतत्रेण युक्तः काल इत्यनुपपन्नो निर्द्वैशः, कथं तर्हि निर्द्वैशः कर्तव्यः, नतत्रादेर्युक्तान्ताद्युक्ते काले प्रत्ययविधानं युक्तलोपश्च, पुण्येण युक्तश्चन्द्रमाः पुण्ययुक्तः, पुण्ययुक्तेन युक्तः काल इति पुण्ययुक्तशब्दाच्चन्द्रमसि वर्तमानात्प्रत्ययः, युक्तशब्दस्य च लोपः, पौषी रात्रिः, पौषमहः, एवं सर्वत्र, तत्र युक्तवद्भावो दोषः, मघायुक्तशब्दात्प्रत्यये क्रियमाणे तस्य लुपि मघा इति स्त्रीत्वबहुत्वे न सिद्धतः, युक्तस्यैव तु चन्द्रमसो लिङ्गवचनप्रसङ्गः, अतो नतत्रवाचिन एव प्रत्यययोर्योगः सम्भवतीति मत्वा पृच्छति । 'कथं पुनरिति' । न चन्द्रमसैव योगे पुण्यादीनां नतत्रता ज्योतिर्मात्रवचनत्वाच्चतत्रशब्दस्य, ये तु पुण्यादीनामावस्थिको नतत्रता चन्द्रमसा योगे भवतीत्याहुस्तेषामयं प्रश्नोऽनुपपन्नः । 'पुण्यादिसमीपस्य इति' । मुख्यार्थासम्भवे गौणस्याश्रयणमिति भावः, तत्र मघादयः शब्दा अपरित्यक्तस्वल्लिङ्गसङ्ख्या एव चन्द्रमसि वर्तन्ते, यथा मञ्जादयः मञ्जान् स्त्रियः पश्येति, तेन युक्तवद्भावविषयेऽपि दोषाभावः । 'पुण्यसमीपस्येन चन्द्रमसा युक्त इत्यर्थे इति' । यद्यपि चन्द्रमसा कालस्य योगो नित्यः, चन्द्रमसो नित्यत्वात् पुण्यसमीपेन तु कादाचित्कः, पुण्यसमीपतायाः कादाचित्कत्वात् । 'पौषीति' । सूर्यतिष्येत्यादिना यलोपः ॥

“लुक्विशेषे” ॥ यद्यविशेषे लुक् भवति, इहापि प्राप्नोति पौषी रात्रिः पौषमहरिति, अत्राप्यद्य ह्यो वेति विशेषो न गम्यते । ‘अथ रात्रिरहरिति’ । विशेषावसायात्तदाश्रयः प्रतिषेधो भवति, इहापि तर्हि न स्यादत्र पुष्पो ह्यः कृतिका इति, अद्यत्वादिविशेषावसायात्, पुष्पे पायसमशनीयादित्यादाविव तु स्याद् यत्र न मनागपि विशेषावसायो ऽत आह । ‘न चेदित्यादि’ । रात्र्यादिरित्यादिशब्देन मुहूर्त्तादेः परित्यक्तः । ‘विशेषोभिधीयतइति’ । प्रत्ययान्तेन, एतदेव स्पष्टयति । ‘यावानिति’ । कियांश्च कालो नतत्रेण युज्यतइत्याह । ‘अहोरात्रइति’ । षष्टिनाहिकात्मक इत्यर्थः, तावन्तं हि कालमेकस्य नतत्रस्य समीपे चन्द्रमा वर्त्तते तदेतदेवं यावान्कालो नतत्रेण युज्यते तस्य सर्वस्य प्रत्ययान्तेनाभिधानमविशेषः, तदेकदेशस्याभिधानं विशेषः, एतच्च प्रत्ययान्तेन उपवेशादन्तरङ्गत्वाच्च लभ्यते, प्रसज्यप्रतिषेधश्चायं, तेन पौषोऽहोरात्र इत्यत्र समुदायेनापि प्रतीयमानो ऽवयवद्वयात्मकः प्रतीयतइति तदाश्रयः प्रतिषेधो भवति, इह पुष्पेण युक्ता पौर्णमासी पौषी ‘मघाभिर्युक्ता माघीत्यादौ लुप् प्राप्नोति, ज्ञापकात्सिद्धं, यदयं विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्य इति निर्दिशति तज्ज्ञापयति पौर्णमास्यां लुक् भवतीति, श्रवणाशब्दात् भवति श्रवणाकार्त्तिकीति निर्दिष्टादेव, कथं तर्हि श्रवण्यां पौर्णमास्यामिति, श्रवाधकान्यपि निपातनानि भवन्ति ॥

“सञ्ज्ञायां श्रवणाश्रवत्याभ्याम्” ॥ ‘विशेषार्थापमारम्भ इति’ । न तु सञ्ज्ञायां नियमार्थः, विधिसम्भवे नियमायोगात्, श्रवणाकार्त्तिकीत्यसञ्ज्ञायामपि लुपो दर्शनाच्च । ‘लुपि युक्तवद्भावः कस्माच्च भवतीति’ । ‘श्रवणारात्रिरित्यत्र निपातनादिति’ । ङीप्त्र प्रत्ययलक्षणो न भवति, अण् यो ऽकार इति विज्ञानात् ॥

“द्वन्द्वच्छः” ॥ नतत्रयहणमनुवृत्तं षष्ठ्यन्ततया विपरिणम्यते, तच्च द्वन्द्वस्य विशेषणमित्याह । ‘नतत्रद्वन्द्वादिति’ । ‘राधानुराधीया रात्रिरिति’ । एकदेशद्वारेण रात्र्यादेर्नतत्रद्वययोगः, । ‘अद्य

राधानुराधीयमिति' । आद्येत्यस्यालिङ्गत्वेपि तद्विशेषणस्य नपुंसकत्वं, लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य, लुपं परत्वाद्वाधते । 'छ इति' । ननु युगपत्प्राप्तयोर्विप्रतिषेधः, न च लुप्छयोर्युगपत्प्रसङ्गः, प्रत्ययादर्शनस्य हि लुप्सञ्ज्ञा तस्य कथं प्रत्ययेन सह प्रसङ्गः, तस्मादयमर्थायः, मध्ये ऽपवादाः पूर्वान्विधीन्वाधन्ते नोत्तरानिति, एवमयं लुबण एव भवति, नास्य छस्य, तेनायं छो लुपो विषये श्रूयते, एतदेव लुपं परत्वाद्वाधते छ इति बाधकत्वम् । 'परत्वादिति' । यतोयं परस्तेन लुबस्य न भवति, तेन तद्विषयेयसौ श्रूयतइति ॥

“दृष्टं साम” ॥ यस्य सामो विशिष्टकार्यविषये विनियोगो येन ज्ञातस्तत्तेन दृष्टमित्युच्यते ॥

“कलेठङ्क्” ॥ ‘सर्वत्रेति’ । न केवलमनेः साम्यं देवतेत्यस्मिन्नेवायं ठक्, नापि केवलं दृष्टं सामेत्यत्रैवायं कलेठङ्क् अपि तु सर्वेष्वेव प्राग्दीव्यतीयेष्वित्यर्थः, संयहश्लोके ज्ञाते च द्विरण् द्विवा विधीयतइति पाठः । ज्ञातेयं योण् विधीयते स वा द्विद्ववतीत्यर्थः । ‘न विद्याया इति’ । विद्यावाचिन ईक् न भवतीत्यर्थः । ‘गोत्रादङ्क्वादिति’ । अङ्के यो दृष्टः प्रत्ययः स सर्वातिदिश्यते न त्वङ्क् एवाहत्य विहितस्तेन सङ्गाङ्कुलवर्णेष्वित्यस्याणो गोत्रचरणादुजित्यस्य च वुञ्जातिदेशः ॥

“वामदेवाद् द्यद्द्वौ” ॥ ‘हित्करणं किमर्थमिति’ । यस्येति लोपेनैत्र सिद्धिं मत्वा प्रश्नः । ‘अनयोर्बहणं मा भूदिति’ । अथ क्रियमाणेपि हित्करणे कस्मादेवानयोर्बहणं न भवति तत्राह । ‘अननुबन्धकेति’ । अननुबन्धकस्य बहणे न सानुबन्धकस्यति ययहणे द्यद्द्वौर्बहणं न भवति, एकानुबन्धकपरिभाषया तु यद्वहणे द्यतो यद्वहणाभावः । ‘अवामदेव्यमिति’ । अव्ययपूर्वपदपङ्क्तिस्वरेणाद्युदात्तत्वमेव भवति, संयहश्लोके ऽतदर्थे इत्यनेन ययतोश्चातदर्थे इत्येतत्सूचं लप्यते । ‘नञ्स्वर इति’ । नञाश्रयः स्वरो नञ्स्वरः, उत्तरपदान्तोदात्तत्वं तस्मिन्विधीयमानइत्यर्थः ॥

“परिवृतो रयः” ॥ ‘चार्मण इति’ । अत्रिति प्रकृतिभावः ।
 ‘परिवृतो रय इति’ । तदेकान्तग्रहणं, येन परिवृतो रयस्तदेकान्त-
 श्वेद्ववतीति वक्तव्यं, तेन चर्मवस्त्रादावेव भवति, इतरथा छात्रा-
 दावपि प्रसङ्ग इत्याह । ‘समन्ताद्वेष्टित इत्यादि’ । वृत्तोतिर्वेष्टने परिः-
 सर्वतो भावे । ‘यस्य न कश्चिदवपत्र इति’ । बाहुल्याभिप्रायमेतत्,
 नहि चक्रेमिप्रभृतयश्चर्मणा पिधीयन्ते नाप्यन्तरावयवाः । ननु तत्कारी
 चायं यदाह । ‘छात्रैः परिवृत इति’ । तद् द्वेपी च, यदाह ।
 ‘समन्ताद् द्वेष्टित इत्यादि’ । नायं तत्कारी, औपचारिकोयं प्रयोगः,
 परिवृत इव परिवृतः ॥

“पाण्डुकम्बलादिनिः” ॥ ‘मत्वर्यायेनैव सिद्ध इति’ । यो हि
 येन परिवृतः स तस्यास्ति । ‘अणो निवृत्त्यर्थमिति’ । यद्येतवारभ्येत
 परिवृतो रय इति विवक्षायां पूर्वणाञ् प्रसज्येत ॥

“द्वैपवैयाघ्रादञ्” ॥ ‘द्वीपिव्याघ्रयोरिति’ । विरूपाणामपि
 समानार्थानामेकशेषः प्राप्नोति, तत्रावान्तरजातिभेदेन भिद्यार्थत्वाच्च
 भविष्यतीति समाधातव्यं, चर्मणैव रयस्य परिवरणं सम्भवति न
 विकारमात्रेणेति चर्मणी इत्युक्तं, द्वीपिव्याघ्रशब्दाभ्यां प्राणिरजतादि-
 भ्योजित्यञ् प्रत्ययः, द्वीपिनष्टिलोपः ॥

“कौमारपूर्ववचने” ॥ ‘अपूर्ववचन इति’ । अपूर्वशब्दो भाव-
 प्रधानः, अपूर्वत्वस्य वचनमपूर्ववचनं तस्मिन् अपूर्ववचने, कस्य पुनर-
 पूर्वत्वाक्तावित्याह । ‘पाणिग्रहणस्येति’ । एतच्च निपातनसामर्थ्या-
 ल्लभ्यते, उभयतः, आद्यादित्वात्तसिः, स्त्रीपुंसयोर्भयोरप्येतद्विपातन-
 मिष्यते, उभयोश्च पक्षयोरपूर्वत्वं स्त्रिया एव न पुंस इत्यर्थः । तत्र
 कौमारेति स्त्रीपुंससाधारणप्रातिपदिकमात्रनिर्द्वंशादवलीयते उभयोरपि
 निपातनमिति, स्त्रिया एवापूर्वत्वमित्येतत्तु निपातनबलाल्लभ्यते । ‘अपू-
 र्वपतिमिति’ । यस्याः पाणिर्न केन चिद्गृहीतपूर्वः सा ऽपूर्वपतिः, न
 विद्यते पूर्वः पतिरिति कृत्वा तामुपपन्नः प्राप्तः, भार्यात्वेन स्वीकृत-
 वानित्यर्थः, स तु पूर्ववृत्तेर्द्वौहो भवतु मा वा भूत् । ‘अपूर्वपति-

रिति । अयमपि बहुव्रीहिः, अत्रापि पुरुषः पूर्ववत् । 'कौमारे-
त्यादि' । कौमारेति निपात्यते ऽपूर्ववचने, किमत्र निपात्यते कुमार्या
अण् विधीयते, कदा, ऽपूर्वत्वं यदा तस्याः, यदा कुमार्या अपूर्वत्वं
न पुंसस्तदेत्यर्थः । 'कुमार्या भवतीति वेति' । 'अनेन योगः प्रत्याज्यायते,
यः कुमारीमुपपन्नस्तस्यामसौ भवति तदायत्तत्वादुर्माचरणादेस्ततरत्र तत्र
भव इत्येवाण् सिद्धः, यत्रापि वाण्यादपि कुमार्या भवति तथापि
सत्यभिधाने तत्र भव इति भवत्येव, सूत्रारम्भेपि हि नासौ दण्डवा-
रितः, एवं तावत्कौमार इति सिद्धं, स्त्रियामपि सिद्धं, कथं, कौमारस्य
स्त्री कौमारी, प्रत्यासत्त्या च यस्यामसौ भवन् कौमारव्यपदेशं लभते
सैवाभिधीयते न स्यन्तरम्, एतच्च सूत्रारम्भेऽङ्गीकर्तव्यम् ॥

“तत्रोद्भूतममत्रेभ्यः” ॥ अत्रोद्भूतरित्कटुरणपूर्वके निधाने वर्तते
तेन सप्तमीसमर्थाद् विभक्तिर्नैवोपपद्यते । 'भुक्तेच्छिष्टमिति' । शिष्टमे-
वोच्छिष्टं, यथा उच्छिन्नष्टि न सर्वं जुहोतीति भुक्तेच्छिष्टमित्यर्थः ।
'यस्यादुरणमिति प्रसिद्धिरिति' । कृत्यल्युटो बहुलमिति भूते कर्मणि
ल्युट् । 'शरावेष्टुदुत इति' । उदृत्य निहित इत्यर्थः ॥

“स्यण्डिलाच्छयितरि व्रते” । 'शास्त्रित इति' । संज्ञातशास्त्र
इत्यर्थः । यद्वा तृतीयासमर्थाद्विधानेर्षं प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे इति णिच्,
कर्मणि क्तः, शास्त्रेण विहित इत्यर्थः । 'स्यण्डिले शयितं व्रतमस्येति' ।
तुमुनच वक्तव्यः, व्रतस्य क्रियारूपत्वात् ॥

“संस्कृतम्भत्ताः” ॥ संस्कृतमित्येतत्कर्मसामान्ये व्युत्पाद्यते, तेन
नपुंसकलिङ्गमेकवचनं च, भत्ता इत्येतत्तु अपूपाद्यभ्यवहार्यविशेषे व्युत्पा-
द्यते, तेन पुल्लिङ्गं बहुवचनं च, तत्र वाक्यार्थगम्यस्यार्थस्य पदसंस्कारे
ऽनुपयोगात्संस्कृतमित्येतद्वति, अत एव विरम्य संबन्धं दर्शयति । 'यत्-
त्संस्कृतम्भत्तास्ते चेद्वन्तीति' । अणौ यत्कर्मणौ चेत् स कर्तृतिवत्, तच्छ-
ब्दस्य प्रतिनिर्दिश्यमानलिङ्गता । 'खरविशदमिति' । खरङ्कठिनं,
विशदं विभक्तम् । 'भतशब्देनोच्यतइति' । यदप्यभत्ता वायुभत्त इति
भत्तयतेरन्यत्रापि प्रयोगः, भत्तशब्दस्तु तत्रैव प्रसिद्ध इति भावः ॥

“शूलोखाद्यत्” ॥ शूलोखादिति समाहारदुन्दुः, उखापात्र-
विशेषः । यस्तु स्वाङ्गवाच्योवाशब्दस्तस्येह ग्रहणं न भवति, स्वाङ्ग-
संस्कर्तव्यस्याभावात् । ‘कथमुख्योभिरिति’ । नह्यसौ भतः, भवार्थं
दिगादित्वाद् द्रष्टव्यः ॥

“दध्मष्टक्” ॥ ‘इह तु दधि केवलमाधारभूतमिति’ । यथा शूले
संस्क्रियमाणस्य मांसस्य शूलं, यद्यप्यत्र दध्यपि संस्कारकं तथापि न
तद्विवक्षितं किं तु तदाधारस्य द्रव्यान्तरेण यः संस्कारः स एव विव-
क्षित इति भावः ॥

“उदश्चितोऽन्यतरस्याम्” ॥ ‘चौदश्चित्क इति’ । इसुसुक्ता-
न्तात्कः ॥

“सीराहुञ्” ॥ अत्र संस्कृतमित्येव सम्बध्यते न भत्ता इति, तेन
यवाग्रामपि भवति । ‘क्षैरीयीति’ । टिहुणञित्यादिना ङीप् ॥

“सास्मिन्पौर्णमासीति सञ्ज्ञायाम्” ॥ ‘ततश्चेद्विवक्षेति’ ।
ततः प्रत्ययान्ताल्लोकस्य विवक्षा भवति चेद् एवं प्रत्ययो भवति नान्य-
थेत्यर्थः । ‘सञ्ज्ञायामिति समुदायोपाधिरिति’ । एतदेव स्पष्टयति ।
‘प्रत्ययान्तेन चेदिति’ । ‘पौषी पौर्णमासीति’ । लुब्धश्चेदिति
पौर्णमास्यां लुम्ब भवतीति पूर्वमेवोक्तम् । ‘भूतकमासे चेति’ । भूता एव
भूतकाः, कर्मकरास्तेषां यो मासः कर्मकरणादारभ्य त्रिंशद्वाचलक्षणः स
यदा पौष्या पौर्णमास्या तद्वान् भवति वस्तुतश्च न माघादिव्यपदेश-
भाक् तत्रेत्यर्थः । ‘तुल्यमेव फलमिति’ । किं पुनस्तदित्याह । ‘प्रयो-
गानुसारणमिति’ । एषथैल्ल्युट् । ‘सञ्ज्ञाऽद्धेन तुल्यतामिति’ । तुल्य-
फलतामित्यर्थः ‘इतिकरणस्य ज्ञापयितुमिति’ । किं पुनरिदं ज्ञाप-
कसाध्यं तच्चाह । ‘नह्ययमिति’ । ज्ञापनस्य प्रयोजनं दर्शयति ।
‘सञ्ज्ञार्थत्वे त्विमि’ । सञ्ज्ञाद्धेन तुल्यफलत्वे इत्यर्थः । ‘प्रवृत्तिभेदेन
वायमर्थो ज्ञाप्यत इति’ । सञ्ज्ञायामिति द्वितीयाप्रवृत्तिः, इह शास्त्रे
सञ्ज्ञायामित्यस्यार्थे इतिशब्दो वेदितव्य इति परिभाषा सम्प्रदाये । ‘पूर्व-

मासादिति । पूर्णा मासास्यान्तिद्याविति बहुव्रीहौ प्रज्ञादेराकृतिगण-
त्वादस्मादेव वा निपातनादण् । 'मादिति चन्द्रमा उच्यते इति' । चन्द्र-
मशब्देकदेशप्रयोगः सत्याभामा भामेतिवत् ॥

“आयहायण्यश्वत्याठुक्” ॥ अयेहायनमस्या इत्यायहायणी,
प्रज्ञादेराकृतिगणत्वादण्, पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम् । 'अश्वत्येन
युक्ता पौर्णमासी अश्वत्य इति' । निपातनात्पौर्णमास्यामपि लुप् ॥

“सास्य देवता” ॥ 'यागसम्प्रदानं देवतेति' । यद्यपि देवशब्दो
मनुष्यादिवज्जातिवचनः स्वार्थेकश्च तत्, तथापि समुदायशक्त्या देव-
ताशब्दो यागे दर्शपूर्णमासादौ यद्यत्सम्प्रदानत्वेन चादितं तत्र सर्वत्र
वर्तते न स जातिविशेष इत्यर्थः । 'देयस्य पुरोडाशादेः स्वामिनीति' ।
दिवरैश्वर्यकर्मणो देवताशब्दव्युत्पत्तिं दर्शयति, एवं च कृत्वा बाह्यतु-
पित्रुपसो यत्, कालेभ्यो भववदिति वचनमुपपद्यते, नष्टतुषु पितृषु उपसि
वा जातिरस्ति, तथा पितृदेवत्यदेवदेवत्यमिति प्रयोगोप्येवमेषोपपद्यते ।
'कथमिति' । पुरोडाशादिकस्य देयस्याभावादिन्द्रस्य सम्प्रदानत्वं नास्तीति
प्रश्नः । 'मन्त्रस्तुत्यामपीत्यादि' । नानेनौपचारिकत्वं प्रयोगस्योच्यते
ऽपि तु मुख्य एव प्रयोगः, यागसम्प्रदाने सार्वलौकिकः प्रयोगः, अयं तु
नैरुक्तानामित्येतावान्विशेषः । 'उपवरन्तीति' । ब्रुवते प्रयुज्जत इत्यर्थः ।
'कथमित्यादि' । पूर्वोक्तं प्रकारद्वयमत्र नास्तीति प्रश्नः । 'उपमाना-
दिति' । काषायौ गर्दभस्य कर्णविविधौणां प्रयोग इत्यर्थः । 'सेति
प्रकृत इति' । प्रकृतं हि सायहणं संज्ञया संबद्धमिति तदनुवृत्तौ संज्ञाया
अप्यनुवृत्तिः स्यात् ॥

“कस्येत्” ॥ किमौ विभक्तौ कादेशं कृत्वा कस्येति निर्दिष्टमि-
त्याशङ्कामपनयति । 'कशब्द इति' । एवं च कृत्वा कायानुब्रूहीति
सन्धेयः, कस्माच्चनुब्रूहीति, न कस्मै देवाय हविषा विधेमिति तु ब्रान्दमः
स्मैभावः, यदिन्द्राग्नी अयमस्यामित्यादिवत् । 'कायमिति' । इत्थे कृते
मस्येति लोपः प्राप्तः परत्वादादिबुद्ध्या बाध्यते श्रीद्वैवतास्य आयमि-

तिवत्, सोमादृष्यणित्यत्र क्यहणे च क्रियमाणे यद्यापि यस्येति लोपात्प-
रत्वादृष्टिर्भवति, कृतायामपि वृद्धौ यस्येति लोपः स्यादेव ॥

“अपोनपृचपाचप्तृभ्यां घः” ॥ ‘अपोनपात् अपानपादिति देव-
तानामधेये इति’ । पृषौदरादित्वादनयोः साधुत्वम्, । ‘तयोस्तु प्रत्य-
यसन्धियोगेनेति’ । एवं च अपोनपाते अनुब्रूहि अपां नपाते ऽनुब्रूहि
अपोनपात्तं यज्ञ, अपां न पातं यजेति सम्प्रयोगे, वेदे त्वपोनपृच स्वाहेति
छान्दसः प्रयोगः ॥

“ह च” ॥ ‘योगविभाग इत्यादि’ । पूर्वभूचणश्च क्यहणे सति
घञ्छौ द्वौ प्रत्ययौ प्रकृती अपि द्वे इति स्यात्सङ्ख्यातानुदेशः । ‘शतह-
द्रीयमिति’ । शतशब्देनान्तवचनः, शतं रुद्रा देवता ऽस्येति घञ्छौ,
तयोर्विधानसामर्थ्याद् द्विगोलुङ्गनपत्यइति लुङ् भवति ॥

“महेन्द्रादृणौ च” ॥ महेन्द्रादणवेत्युच्यमाने ऽनन्तरश्च एव समु-
ज्जयेत न व्यवहितो घ इति पुनर्यहणम् ॥

“सोमादृष्य” ॥ ‘सौमीति’ । टित्वाङ्गीप्, हलस्तद्धित-
स्येति यलोपः ॥

“वायवृत्पिचुषसो यत्” ॥ ‘वायव्यमिति’ । ओर्गुणः, वान्तो
यि प्रत्यये । ‘पिच्यमिति’ । रीङ्ङुत इति रीङ्, यस्येति लोपः ॥

“आवापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्यतिरहमेधाञ्च-
च” ॥ ‘अणो एयस्य चापवाद इति’ । वास्तोष्यतिशब्दात्पत्युत्तरपदस्य
एयस्यापवादः, शेषेभ्योणः । ‘आवापृथिव्याविति’ । दिवो आवा, दिव-
सश्च पृथिव्यामिति आवादेशः । ‘शुनासीराविति’ । देवता द्वन्द्वे चेत्यान-
डादेशः, शुनो वायुः, सीर आदित्य इति, अन्ये तु एकमेव शुनसीरमि-
न्द्रस्य गुणमन्यन्त, यथाहाश्वलायनः, इन्द्रो वा शुनासीर इति । मन्त्रलि-
ङ्गञ्च भवति, इन्द्रं वयं शुनासीरमस्मिन्यज्ञे हवामह इति । मरुतो ऽस्य सन्ति
मरुत्वानिन्द्रः, । ‘अग्नीषोमीयमिति’ । ईदग्नेः सोमवरुणयोः, वास्तोः
पतिर्वास्तोष्यतिः, अस्मादेव निर्द्वंशात्साधुः, रहमेधशब्दमकारान्तं बहु-

चा मन्यन्ते, मरुद्गो रहमेधेभ्य उत्तरेत्याश्वलायनः, रहमेधास आगतेति च मन्त्रलिङ्गं, मरुद्गो रहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायमोदनमिति तु तैत्तिरीयकं, तत्र चेकारान्तो नकारान्तो वेति विप्रतिपत्ताः ॥

“अनेठक्” ॥ कलेठगित्यत्रोक्तमेवार्थं स्मारयति । ‘प्रादीव्य-तीयेष्विति ॥

“कालेभ्यो भववत्” ॥ ‘कालविशेषवाचिभ्य इति’ । स्वरूपग्रहणं तु न भवति बहुवचननिर्देशात् । ‘वत्करणमित्यादि’ । अस्मिन् वत्करणे कालेभ्यो भव इत्युच्यमाने यदि तावदेवं सम्बन्धः, कालेभ्यो भवे ये प्रत्यया विधास्यन्ते ते सास्य देवतेत्यर्थं भवन्तीति देवताप्रकृतिरविशेषिता स्यात्ततश्च कालाट्टञिति ठञिन्द्रादेरपि प्राप्नोति, अथ पुनरेवं सम्बन्धो भवे ये प्रत्यया विधास्यन्ते ते भवन्ति कालेभ्यो देवताभ्य इति, एवमपि भवप्रत्यया न विशेषिताः स्युस्ततश्च दिगादिभ्यो यदिति यत् प्रत्ययोपि भवे विहितः कालवाचिभ्यो ऽस्मिन्नर्थे प्राप्नोति, अथाप्येवं सम्बन्धः कालेभ्यो भवे ये प्रत्ययास्ते भवन्ति, कालेभ्य एव देवतायै इति, तत्र सकृच्छ्रुतस्य कालशब्दस्यैवमुभयसम्बन्ध एव तावदुल्लभः । अथापि लभ्येत एवमपि यः कश्चित्कालाद्भवे प्रत्ययो यतः कुतश्चिद्देवतायाः स्याद् अतुभ्योन् मुहूर्त्तौदेरपि प्राप्नोति, वति-निर्देशे तु सति सादृश्यपरिग्रहो भवति, तेन याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन भवेयं विधास्यन्ते ये प्रत्ययाः, इहापि ताभ्य एव प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषणेन तत्रैव प्रत्यया भवन्तीति न किं चिदनिष्टम् ॥

“महाराजप्रोष्टपदाट्टञ्” ॥ महाराजो वैश्रवणः, प्रोष्टपदशब्दात्पूर्वैश्च नक्षत्राणि प्राप्ते वचनं, नवयज्ञ आचरणम् । ‘पूर्णेमासादङ्गिति’ । अस्मिन्वर्त्ततइत्येव । ‘पूर्णेमासीति’ । पूर्णा मासो ऽस्यां तिथौ वर्त्ततइति विग्रहः, एषैव च व्युत्पत्तिः सास्मिन्पूर्णेमासीत्यत्रापि दर्शिता ॥

“पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः” ॥ ‘पितृमानृभ्यामिति’ । स्वरूपपदार्थकत्वेनाभ्यर्हितस्य विशेषाभावान्नखतरस्य पूर्वनिपातः, अथो-निसम्बन्धवाचित्वादनङ्गोभावश्च । ‘हामहञ्जिति’ । कथं तद्वाकारे ऽवग्रहो

माता-महः पिता-मह इति । तस्मान्नहप्रत्ययः पितृमातृभ्यां निपाति-
तस्तयोश्चानङादेश इति केचित् । वृत्तिकारस्तु संहितापाठस्यैव नित्य-
त्वाच्च लक्षणोऽप्यकारा अनुवर्त्या इति न्यायेनावयवो मा कारीति मन्यते ।
'मातरि पित्र्येति' । पितृत्वमुपसङ्ख्येयमित्यर्थः । न पुनः वकारोऽनुबन्धः
कर्तव्य इति देशाभावात्, मातामहा इत्यपि मन्त्रे दृश्यते । 'अवेर्दुग्ध-
इति' । दुग्धं क्षीरं सोडादीनामादेशप्रत्यययोरिति वत्त्वं न भवति,
सकारोच्चारणसामर्थ्यात् । 'निष्कलस्तिरिति' । सस्यावस्थायां फल-
रहित उच्यते, धान्यावस्थायां प्रयोजनशून्य इत्यन्ये ॥

"तस्य समूहः" ॥ सर्वस्यैव विषयस्यापवादैरवष्टभ्यत्वात्पृच्छति ।
'किमिहोदाहरणमिति' । काकशुकवकशब्दा आद्युदात्ताः प्राणिनां
कुपूषाणामित्यनेन, अस्मार्थः, व्यधिकरणे षष्ठ्यौ, अर्थादिः प्राक् शकटेरि-
त्यत आदिरित्यनुवृत्तं षष्ठीबहुवचनान्तं विपरिणम्यते प्राणिवाचिनां ये
आदिभूताः कवर्गात्पूर्वं अचस्तेषामुदात्तो भवतीति, तत्र शौकमित्यनु-
दाहरणं खण्डिकादिषु पाठात्, वकशब्दस्तुदाहार्यः ॥

"भित्तादिभ्योऽण्" ॥ 'अण्यहणं बाधकबाधनार्थमिति' । भित्ता-
शब्देऽयं गुरोश्च हल इत्यकारप्रत्ययान्तत्वादान्नोदात्तः, ततोऽनुदात्तादे-
रित्यञ् अणो बाधकः प्राप्नोति तस्य बाधनार्थमण्यहणम् । ननु च यद्य-
च्चाञ् स्यात्पुनर्वचनमनर्थकं स्यात्, नानर्थकं, परत्वाच्च तत्तत्स्तत्तच्छब्दक
प्राप्नोति, तद्बाधनार्थमत्र पुनर्वचनं स्यादित्यञ् स्यादेव, पुनरण्यहणाद-
णोऽव भवति । 'गार्भिणमिति' । भस्पाडे तद्धितइति पुंवद्भावेन ङीपो निवृत्तिः,
ततोऽणि इनण्यनपत्यइति प्रकृतिभावाच्चस्तद्धितइति टिलोपाभावः । 'तस्य
यहणसामर्थ्यात्पुंवद्भावो न भवतीति' । यदि स्यात्सिद्धत्वात्प्रत्ययविधा-
वितिबचनादनुत्पन्नश्च तद्धिते पुंवद्भावेन भवितव्यं, युवशब्दश्च कनि-
न्युशब्देति कनिन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्त इत्यौत्सर्गिकत्वात् सिद्ध इति
तस्यैह पाठानर्थकः स्यात् । 'यौवतमिति' । यथा तु वार्तिकं तथा पुंवद्भाव
इष्यते । आह हि भित्तादिषु युवतियहणानर्थक्यं पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात्
प्रत्ययविधाविति ॥

“गोत्रोत्तोष्ट्राभराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याज्ञाद् वुञ्” ॥ ‘अ-
पत्याधिकारादन्यत्रेति’ । यद्येवं राजन्यमनुष्ययोर्होदानमनर्थकं गोत्र-
इत्येव सिद्धं, न तावपत्यप्रत्ययान्तौ ज्ञातेः प्रत्ययार्थत्वात्, उक्तं हि । ‘राजो-
ऽपत्ये ज्ञातिग्रहणं, मनोज्ञातावज्यतौ पुञ्वेति, किं तर्ह्युच्यते प्रकृत्या के
राजन्यमनुष्ययुवान इति, यलोपो न भवतीति, यावता ऽनापत्ययकारत्वे-
नैव न भविष्यति, सत्यम्, अपत्यार्थत्वमभ्युपेत्यैतदुच्यते, यदपत्यार्थत्व-
मभ्युपेयते राजन्यमनुष्ययोरग्रहणमनर्थकं, नानर्थकं ज्ञापनार्थत्वात्, एतज्
ज्ञापयति, नैतयोरपत्यकृतं भवतीति, तेन यलोपो न भवति, सर्वथा
प्रकृत्या के राजन्यमनुष्ययुवान इति न वक्ष्यक्तम्, । ‘चौपगवकमिति’ । यथाच
परोष्यनुदात्तादेरञ् न भवति तथा खण्डिकादिभ्यश्चेत्यत्र वक्ष्यते ॥

“ब्राह्मणमाणववाहवाद्यान्” ॥ ‘नकारः स्वरार्थ इति’ । ज्ञित्या-
दिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात्, किमर्थं पुनर्ब्राह्मणादिभ्या यन्विधी-
यते न प्रकृतौ यत्रैव विधीयेत, नहि वृद्धेऽपि यत्रो यत्रो वा विशेषोऽस्ति,
तदेव रूपं स एव स्वरः, ठञ्स्त्वत्वरितत्वादननुवृत्तिः, ज्ञापनार्थं तु, एतज्
ज्ञापयति अन्येभ्योऽप्यर्थं भवतीति, किं सिद्धं भवति, पृष्ठानां समूह इति, पृष्ठशब्दः स्तुति-
विशेषवचनः । ‘पृष्ठः षडह इति’ । तद्वृत्ति तदुपचारः । ‘णस्त्वत्त्व इति’ ।
सकारः पदसञ्ज्ञार्थः, तेन पार्श्वमित्यत्र भत्वाभावादोर्गुणो न भवति ॥

“अनुदात्तादेरञ्” ॥ ‘अचित्तात्परत्वाद् ठका भवितव्यमिति’ ।
चित्तवन्त उदाहृताः, कपोतमयूरशब्दौ लघावन्त इति मध्योदात्तौ, इगु-
पधात्कः, तरतेः सन्वत्तुक् चाभ्यासस्येति किप्रत्ययान्तस्तितिरिशब्दः
प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः, सन्वद्भावेनाद्युदात्तत्वं न भवति, उणादयो बहु-
लमिति बहुलवचनात् ॥

“खण्डिकादिभ्यश्च” ॥ ‘तुद्रकाश्चेति’ । तुद्रकस्यापत्यानि,
जनपदशब्दादिति विहितस्य तद्राजस्य लुक्, मालवात्तु वृद्धलवणस्य
अडः । ‘पूर्वणाञि सिद्ध इति’ । समामान्तोदात्तत्वे सति शेषनिघातेनानु-
दात्तादित्वात् ॥ ‘ननु च परत्वादिति’ । अभ्युपेत्य गोत्रत्वमेतदुक्तं,

तदेव तु नास्तीत्याह । 'न च गोत्रसमुदायो गोत्रमिति' । तत्र च यथा
जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन न गृह्यत इति काशिकोसलोपा इत्यत्र
ह एव भवति न जनपदलवणो बुञ् तद्वदत्रापि गोत्रलवणो बुञ् न
प्राप्नोतीति भावः । स्यादेतत् । मा भूत्समुदायो गोत्रं मालवशब्दस्तु
गोत्रं भवति, ततश्च तदन्तविधिना समुदायादपि बुञ् प्राप्नोतीति तत्रा-
ह । 'न चेति' । येन विधिस्तदन्तस्येत्यत्र हि समासप्रत्ययविधौ प्रति-
षेध इत्युक्तम् । 'एवं तर्हीत्यादि' । कथमेकेन यत्नेनोभयं शक्यं ज्ञाप-
यितुं, शक्यमित्याह, अन्यथानुपपत्त्या ज्ञापकं भवति, उभयेन च विना
नास्मादङ्गविधानमुपपद्यत इति, किमत्रानुपपन्नं, तत्र पूर्वविप्रतिषेधज्ञा-
पनस्य प्रयोजनमौपगवकं कापटवकमिति, बुञ्जोवकाशः यदाद्युदात्तं, ग्लुचु-
कस्यापत्यं ग्लुचुकायनिः, प्राचामशृङ्गात्किन्, तेषां समूहो ग्लौचुकायनक-
मिति, अत्रस्तु कापोतमित्याद्यगोत्रमवकाशः, गोत्रादनुदात्तादेरुभयप्र-
सङ्गे परत्वादङ्ग स्यात्, अस्मात्तु ज्ञापकादुज्ज्व भवति, तदन्तविधिज्ञापनस्य
प्रयोजनं वनहस्तिनां समूहो वानहस्तिकम् । 'गौधेनुकमिति' । जङ्गलधेनु-
वलज्जान्तस्येत्युत्तरपदशृङ्गविकल्पः । पुनरस्यैव नियमार्यतं वर्णयिष्यन्
कथमेकेन यत्नेनोभयं लभ्यं, ज्ञापनं च नियमश्चेत्याशङ्काह । 'सुद्रकमालवा-
दित्येतावतेति' । योगविभागेन यत्तद्वयमाश्रीयत इत्यर्थः । 'सौद्रकमालवी
सौद्रकमालवकमिति' । उभयत्रापि मालवादुत्पन्नस्य ज्येष्ठो गोत्रे ऽलु-
गचीति लुकि प्रतिषिद्धे आपत्यस्येति यलोपः । 'अश्रुसिद्धिरित्यादि' ।
अनुदात्तादेरिति हेतुगर्भे विशेषणं, यतोयं सुद्रकमालवशब्देनानुदात्तादि-
स्तेन तस्मादनुदात्तादेरित्येवात्रः सिद्धिरस्ति, कोऽर्थस्तस्य गणपाठनेति
शेषः, न किंचित्प्रयोजनमित्यर्थः, गोत्रलवणो बुञ् प्राप्नोति, अतस्तद्वाधनार्थः
पाठ इति चेत्तत्राह 'गोत्रादुज्जिति' । गोत्रादुञ् विधीयते न च तत्सुद्रक-
मालवेतिशब्दरूपगोत्रमित्यर्थः । 'तदन्तादिति' । मालवशब्दस्य गोत्र-
त्वात्तदन्तविधिना प्राप्नोत्येव । 'न स सर्वत इति' । आद्यादित्वात्सप्तम्य-
न्तात्तसिः, स तदन्तविधिः सर्वत्र न भवतीत्यर्थः । 'तदन्तत्व इति' । तद-
न्तविधिरस्तीत्यस्मिन्नर्थ इत्यर्थः । 'तथा चेति' । धेनुरनञिकमुत्पादय.

तीत्यापिशलेः सूत्रम् । अत्र वृद्धयानुबन्धो मृग्यः, इकस्यैव चेतुसुक्ता-
न्तात्परस्य कादेशो द्रष्टव्यः, अर्थमात्रं वा भाष्यकारेण निर्दिष्टम् । इक-
मिति ठकमित्यर्थः । धेनूनां समूहो धेनुकम् । अनजिति किम्, अधेनूनां
समूह आधेनवम्, उत्सादिपाठादत्र, यत्रापि धेनुशब्दः सूत्रे पठ्यते तथापि
बष्कयास इति लिङ्गादधेनुशब्दादपि भवति, तत्र यदि सामूहिकेषु
तदन्तविधिर्न स्यादनजिति प्रतिषेधो ऽर्थकः स्यात्, ऽयोजनान्तरम-
प्याह । 'सेनायामिति' । 'यथेति' । पूर्वविप्रतिषेधेन बुद्ध्या ऽजो
आधा यथा स्यादित्येवमर्थश्च तस्य गणो पाठ इत्यर्थः । उलूकशब्दोच
पठ्यते स लघावन्तइति मध्योदात्तः, ऊन्दसि तु यदुलूको वदति मोघ-
मेतत्, इत्या उलूक आपप्तदिति यदाद्युदात्तत्वं तच्छान्दसम्, भाषायां तु
मध्योदात्तमेव, तत्र पूर्वैवाञ् सिद्धस्तस्मादेवं वक्तव्यम्, औलूक्यशब्दो
गंगादियन्नन्तस्तस्य यत्रोश्चेति बहुषु लुकि कृते रूपम् । 'तद्विह
पठ्यतइति' । असति हि तस्य पाठे उलूकानां समूह इत्यर्थविवक्षायां
गोत्रे ऽलुगवीति लुकः प्रतिषेधादौलूक्यशब्दाद्गोत्राश्रयो बुञ् प्राप्नोति ।
शुकशब्दोच पठ्यते, तस्य समूह इत्यत्र तु यस्य च नान्यत्प्रतिपदविधा-
नमस्तीत्युक्त्योदाहृतं काकं शौकमिति, तस्मात्तत्र शौकमित्यस्य स्थाने
बाकमिति पठितव्यं, वकशब्दः प्राणिनां कुपूर्वाणामित्याद्युदात्तः, युग-
वरत्रेति पठ्यते, तत्सङ्घातविगृहीतार्थमिच्छन्ति, यौगवरत्रं यौगं वारत्र-
मिति, तत्र सङ्घातपदे जातिरप्राणिनामिति द्वन्द्वैकवद्भावे नपुंसकह-
स्वत्वे सति युगवरत्रेति दीर्घनिर्द्देशोऽनुपपन्नस्तस्माद्युगसहिता वरत्रेति
समासः कर्तव्यः, जातिपरत्वाभावाद्वा एकवद्भावाभावः ॥

'चरणेभ्यो धर्मवत्' ॥ 'गोत्रचरणादुज्जित्यारभ्य प्रत्यया वक्ष्य-
न्तइति' । ननु च न तत्र धर्मवद्वहणमस्ति तत्कथं धर्मवदित्यतिदेशो
युज्यतइत्याह । 'तत्रेदमिति' । इदमेव धर्मवदितिवचनं लिङ्गमस्ति तत्र
चरणादुर्मन्त्राययोरिति । 'वतिः सबसादृश्यार्थ इति' । असति तस्मिन्
चरणेभ्यो धर्म इत्युच्यमाने यदि तावदेवं संबन्धः, चरणेभ्यो धर्मं ये
प्रत्यया विधास्यन्ते ते भवन्ति, समूह इति समूहप्रकृतिरविशेषिता स्यात्,

ततश्च काकादिभ्योपि वुआदयः प्रसज्येरन्; अथ पुनरेवं संबन्धो धर्मं ये प्रत्यया विधास्यन्ते ते चरणेभ्यः समूहे भवन्तीति, एवमपि धर्मप्रत्यया न विशेषिताः स्युः, ततश्च तस्येदमिति विधास्यमाना अणादयोपि कठादिभ्य आपठ्येरन्, अथाप्येवं संबन्धः, चरणेभ्यो धर्मं ये प्रत्ययास्ते भवन्ति चरणेभ्य एव समूह इति, तत्र सकृच्छ्रुतस्य चरणशब्दस्यैवमुभयसंबन्ध एव तावदुलंभः, अथापि लभ्येत एवमपि यः कश्चिद्वृत्तं प्रत्ययो यतः कुतश्चिच्चरणशब्दात्स्यात् कौपिञ्जलहास्तिपदादण् कठादिभ्योपि स्यात्, वृत्तिर्निर्देशे तु सति सर्वसादृश्यपरिग्रहे भवति, तेन याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणो न ये प्रत्यया धर्मं विधास्यन्ते इहापि ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषणो न तएव भवन्तीति न किं चिदनिष्टम् । 'काठकं कालापकमिति' । गोचरणार्थे । 'हान्दोग्यमिति' । हन्द्ोग्यैविकेति व्यः, । 'आथर्वणमिति' आथर्वणिकस्यैकलोपश्चेत्यण् इकलोपश्च ॥

"अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्" ॥ 'अणञोरपवाद इति' । अचित्ता-
शेषे येन नाप्राप्तिन्यायेनाणोपवादः, कपोतादिषु चित्तवत्सु चरितार्थस्या-
ञोपि परत्वाद्वाधक इत्यर्थः । हस्तिधेनुशब्दयोस्तु प्रत्ययस्वरेणान्तोदा-
त्तयोरनुदात्तादिलक्षणस्याणोपवादः, हस्तिशब्दो हस्ताञ्जातावितीनि-
प्रत्ययान्तः, धेनुशब्दो धेनोनुश्चेति नुप्रत्ययान्तः । 'आधेनवमिति' ।
उत्सादिपाठादञ्, जङ्गलधेनुवलज्जान्तस्येति पठे दृष्ट्यभावः ॥

"पाशादिभ्यो यः" ॥ यप्रत्ययान्तं स्वभावतः स्त्रीलिङ्गं, वातश-
ब्देन पठ्यते वातानां समूहो वात्या, पृथग्वातादयश्चादयुक्तेन समूहः,
तस्माच्छीघ्रत्वे प्रत्ययो वक्तव्यः, नैव दोषः । एकस्यापि वातावयविनो द्विभे-
देन भेदो ऽध्यारोपः, तदाश्रयश्च समूहः, अथ वा प्रतिदिशं वातावय-
विन एव भिद्यन्ते, तथा च प्रतिभासः पूर्वावात उत्तरो वातः सर्वतो
वान्ति वाता इति, आह च वायोर्वायुसंमूर्द्धनं नानात्वे लिङ्गमिति ॥

"खलगोरघात्" ॥ अथ कस्मात्खलादयोपि पाशादिविवेचनं न
पठिताः, एवं हि विभक्तिर्नान्द्वारयितव्या भवति, तत्राह । 'पाशादि-
खपाठ इति' ॥

“इतिचक्रवर्त्ये” ॥ योगविभागे यथामुद्धार्यः, अन्यथा इति-
चक्रवर्त्यवस्त्वयश्चकाराद्यश्चेति चत्वारः प्रत्ययाः प्रकृतयस्तु तिस्र इति-
वैषम्यं स्यात् । ‘सलादिभ्य इति’ । सलादयः प्रयोगतो गम्याः, एतेपि
प्रत्ययाः स्वभावतस्त्रियामिव ॥

“विषयो देशे” ॥ ननु च विषयस्य देशत्वाव्यभिचाराद्वेश इति
विशेषणं व्यर्थमित्यत आह । ‘विषयशब्देऽयमिति’ । अत्यन्तशीलितो
त्यन्ताभ्यस्तः । ‘तत्र देशग्रहणं यामसमुदायप्रतिपत्त्यर्थमिति’ । यद्येवं
देशग्रहणमेवास्तु मा भूद्विषयग्रहणं, नैवं शक्यं, देशशब्देऽपि नानार्थः,
देशनं देश इति क्रियाशब्दस्यापि भावात् । ‘शिवीनां विषयो देशः शैव
इति’ । कथं शिवयो देश इति, निवासविवक्षायां तस्य निवासः, जनपदे
लुबिति लुपि भविष्यति । नन्वर्यभेदो भवति, शिवीनां निवासो जनपद-
इत्यत्र स्वस्वामिभावो न प्रतीयते, अन्यदीयेपि जनपदे निवाससम्भवात्,
शिवीनां विषय इत्यत्र तु स्वस्वामिभावः प्रतीयते न तु निवासार्थस्तत्रा-
वसतामपि स्वामित्वसम्भवात्, सत्यं, य एवासौ येषां विषयस्तत्रैव तेषां
निवासे जनपदे लुप् स्मर्यते न निवासमात्रे, अत्र चाभिधानस्वभावं
हेतुः, एवं च शिवीनां विषयः शैव इत्यत्रार्थे शिवय इत्यपि भवति, एवं
वसन्तीनां विषयो वासातः, तेषामिव निवासो वसातयः, तथा गान्धा-
रीणां विषयो गान्धारः, निवासो गान्धारयः, अङ्गाः वङ्गाः सुव्राः
पुण्ड्रा इति, निवासरूपतैव विवक्ष्यते न विषयरूपता, एवं राजन्यादिभ्यो
बुजित्यत्रापि विषयविवक्षायां राजन्यकं, निवासो राजन्याः, तत्रैव वैत्व-
तादिषु विषयविवक्षैव तेन वैत्वतकम्, आम्बरीषपुत्रकमित्याद्येव भवति,
सर्वत्र चाभिधानशक्तिरेव हेतुः, तदाह, विषयाभिधाने जनपदे लुप्, बहुव-
चनविषयाङ्गान्धार्यादिभ्यो वा राजन्यादिभ्यो नित्यं, न चाभिधेयस्य निवा-
सविषयत्वात्, निवासविवक्षायां लुप्, विषयविवक्षायां तु प्रत्यय इति ॥

“सोऽस्यादिरितिच्छन्दसः प्रागाथेषु” ॥ छन्दस इति न स्वरूप-
ग्रहणं नापि मन्त्रब्राह्मणयोः, कस्य तर्हि, अक्षराणामियत्तावचनशब्दः
शब्देऽस्ति यस्य जगत्यादयो विशेषास्तस्य ग्रहणं, प्रागाधानामादौ तस्यैव

सम्भवात्, तेन पठत्वादिशब्देभ्यः प्रत्ययः, यत्र द्वे चतौ तिस्रः क्रियन्त-
इति चतुर्थषष्ठौ पादौ बार्हता प्रगाथे पुनरभ्यसित्वोत्तरयोरवस्येदित्येव-
मादिना प्रकारेण तद्व्याया यज्ञायज्ञा वः प्रियं मित्रं न शंसिषोः प्रियं
मित्रं न शंसिषूजे निपातमिति, तत्र योयमुच्चारणप्रकारस्तदुच्यते ।
'प्रयथनादिति' । प्रगाथशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयति, प्रयथ्यतइति प्रगाथः,
अकर्त्तरि च कर्त्तृकइति कर्मणि घञ्, एषोदरादित्वाद्रेफनकारयोर्लोपः ।
'प्रा^(१)गाणाद्वेति' । ह्रत्यच इति शास्त्रं, कै गै शब्दे, प्रगीयतइति प्रगाथः,
उपिकुषिर्गातेभ्यस्यन् । 'त्रैष्टुभमिति' । कुटीर इति स्वार्थिकस्यापि
रप्रत्ययस्य यथा भिन्नलिङ्गता तथेहापि नपुं क उं द्रष्टव्यम् ॥

"संयामे प्रयोजनयोदृभ्यः" ॥ समर्थानां प्रथमाद्वेति वचनात्सं-
यामवाचिभ्यः प्रत्ययः प्रप्नोति न प्रयोजनयोदृभ्यश्चरमनिर्द्विष्टेभ्य इत्या-
शङ्काह । 'सोऽस्येति' । 'समर्थविभक्तिरित्यादि' । 'प्रथमासमर्थविशेषण-
मिति' । तेन विशेष्यद्वारेण प्रयोजनयोद्वार एव प्रथमनिर्द्विष्टाः, प्रत्यया-
र्थविशेषणं संयामइति, तेन तद्वारेण संयाम श्वरमनिर्द्विष्टः ॥

"घञः सास्यां क्रियेति जः" ॥ 'अस्यामिति प्रत्ययार्थः स्त्रीलिङ्ग-
इति' । तेन लिङ्गस्य विवक्षितत्वं दर्शयति, । 'घञन्तोत्क्रियावाचिन
इति' । भावे यो घञ् तदन्तादित्यर्थः । 'श्येनंपातेति' । पतनं पातः,
श्येनानां पात इति कर्त्तरि षष्ठाः समासः, ततो जः, श्येनतिलस्य
पाते जइति मुम् । 'प्राकार इति' । द्रव्यवचनोयं कर्मणि घञन्तः, उप-
सर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलमिति प्रशब्दस्य दीर्घत्वम्, । 'सामान्येन वेदं
विधानमिति' । एतदेवादाहरणेन दृढयति । 'दण्डपात इति' ॥

"तदधीते नद्वेद" ॥ इह योयं वन्यमधीते स तं स्वरूपतो वेत्ति,
यश्च वेत्ति सो ऽवश्यमधीतइत्यन्यतरोपादानेन सिद्धं किमर्थमिमाव-
र्थानुपदिश्येते, नैतयोरवश्यकः समावेशः, अध्ययनं शब्दपाठः, अर्थोव-
बोधो वेदनं, भवति च कश्चित्संपाठं पठति नार्थं वेत्ति, कश्चित्त्वार्थं वेत्ति
न संपाठं पठति । 'द्विस्तद्वहणमित्यादि' । तदधीते वेदेत्युच्यमाने समु-

ल्लयो विज्ञायेत, ततश्च यस्तदधीते वेद च तत्रैव स्यादस्तु केवलमधीते
वेद वा न तत्र स्यात्, द्विस्तद्वहणे तु वाक्यभेदेनाधीयानविदुषोः पृथक्
प्रत्ययविधानं सिध्यति, ननु च तदस्य तदस्मिन्स्यादित्यत्र नानार्थनिर्देशे
प्रत्येकं समर्थविभक्तिः सम्बन्धनीयेति द्विस्तद्वहणेन न्यायो व्युत्पादयि-
ष्यते, अत एव तेन दीव्यतीत्यत्र प्रत्ययं प्रत्ययो भवति, न ब्रूम इहैव
द्विस्तद्वहणमधीयानविदुषोः पृथक्विधानार्थमिति किं तर्ह्युत्तरत्र क्रतू-
क्यादिसूत्रान्ताट्टक्, वसन्तादिभ्यष्टगित्यत्रापि, किं च कारणं न स्यात्,
क्रतुशब्दः कर्मनामधेयं वसन्तादिष्वप्यर्थः, न तेषामध्ययनं सम्भवति,
तस्य शब्दविषयत्वात्, तत्सहचरिते तु अन्ये सम्भवति, गौणत्वात् न
एकते, मग्न्य एव त्वयं वेदनं सम्भवीति तेभ्यो विदुष्वेव स्याद् नाधे-
तरि, पुनस्तद्वहणात्तु यत्रादौणस्यापि ग्रहणात्तत्रापि भवति ॥

“क्रतूक्यादिसूत्रान्ताट्टक्” ॥ ‘क्रतुविशेषवाचिभ्य इति’ । स्व-
रूपस्य तु ग्रहणं न भवति, यदि स्यादुक्त्यादिव्येव पठेत्, क्रतुसामान्य-
वाचिनामपि मे ~~दानीं पर्यायाणां न भवति, उक्त्यादिव यज्ञश-~~
ब्दस्य पा ~~ना हीप~~ । त्प्राद्विशेषवाचिनामेव ग्रहणं तेभ्यो मुख्यार्थवृत्तिभ्यो
वेदितरि ~~स्वरेण~~ । वृत्तिपादनपरयन्त्यवृत्तिभ्यस्त्वधेतारि । ‘वार्तिकसूत्रिक
इति’ । वृत्तौ ~~ना धु~~ वार्तिकं, कथादिभ्यष्टक् । वार्तिकं च तत्सूत्रं चेति
कर्मधारयात्प्रत्ययः, एवं सांयहसूत्रिकइति, कल्पसूत्रमिति कर्मधारयः समा-
हारवृत्तो वा । ‘यज्ञायज्ञीयात्परेणेति’ । एनपा योने पञ्चमी चिन्त्या, एन-
वपि ~~परगञ्धात्प्रातिक्~~, यदा तद्विधावुत्तराधरदतिणादातिरिति नानुव-
र्त्तते दिक्शब्देभ्य इत्येवानुवर्त्तते । ‘न च तान्यधीयाने प्रत्यय इव्यत इति’ ।
ठग् अण् च प्रत्ययद्वयमपि नेष्यते तेनोक्त्यान्धीयतइति वाक्यमेव भवति,
अत्र च अभिधानमेव शरणम्, सामलक्षणं प्रातिशाक्यम् । ‘बौद्धिक्य-
इति’ । बौद्धिक्यता नामाम्नायः, इदमर्थं हन्तोर्गौद्धिक्येति त्र्यः । ‘बौद्धिक्य-
क्यशब्दाच्च प्रत्ययो न भवतीति’ । अण्प्रत्यय इत्यर्थः, इदं प्रसङ्गादुक्तम् ।
‘सूत्रान्तादिति’ । अत्यल्पमिदमुच्यतइत्याह ‘विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्ता-
दिति वक्तव्यमिति’ । विद्या चेत्यादिवाक्येनातिप्रसक्तस्यापवादः ।

अङ्गादिपूर्वा विद्याशब्दः प्रत्ययं नोत्पादयतीत्यर्थः । 'त्रैविद्या इति' ।
 अथयत्रा विद्या त्रिविद्या तामधीते त्रैविद्या, तिस्रो विद्या अधीतइति
 तु विग्रहे द्विगोलुङ्गनपत्यइति लुक् प्रसङ्गः । 'यावक्रीतिक इति' ।
 यवक्रीतमधिकृत्य कृतेमाख्यानं यवक्रीतशब्देनोच्यते, एवं प्रेयङ्गुवमधि-
 कृत्य कृतमुपचारात्प्रेयङ्गुवमुच्यते । 'वासवदत्तिक इति' । वासवदत्ताम-
 धिकृत्य कृता आख्यायिका, अधिकृत्य कृते अन्यइत्यत्रार्थं वृद्धाब्धः, तस्य
 लुवाख्यायिकाभ्यो बहुलमिति लुप्, ततोनेन ठक्, एवं सौमनोत्तरिकः ।
 'ऐतिहासिक इति' । इतिहासीदिति यत्रोच्यते स इतिहासः, पृषोदरादि-
 स्वात्माधुः । 'सर्वसादेरिति' । सर्वसादेः सादेद्विगोश्वेत्यवस्य प्रत्ययस्य लो-
 भवति लुभभवतीत्यर्थः, अथैवतः सशब्दस्य ग्रहणात्सर्वशब्दः पृथगुपात्तः,
 द्विगोश्वे त्यनेन द्विगोलुङ्गनपत्यइत्ययमेव लुक् स्मारितः । 'सर्ववेद इति' ।
 सर्ववेदानधीतइत्यणो लुक् । 'सधार्तिक इति' । वर्तितकान्तमधीतइति
 अन्तवचने सहशब्दस्याव्ययीभावः, अत्र्ययीभावे चाकालइति सभावः,
 ततोणो लुक् । 'अनुसूति' । अनुसूशब्दकमुत्पन्नोऽयं शब्दः, ततोऽनुसूतणशब्दो
 वेत्यर्थः । 'अनुसुक इति' । अनुसूमधीतइति ठात्प, ततोऽनुसूकनोत्क
 इति कादेशः, केण इति ह्रस्वः । 'पदोत्तरपदादिति' । पदोत्तर-
 पदं यस्य स तथोक्तः, पूर्वपदमधीते पूर्वपदिकः, एवमुत्तरपदिकः । 'शत-
 पष्टेरिति' । शतशब्दान्वाष्टिशब्दाच्च परा यः पथिन्शब्दोऽत्र दन्तात्
 पिकन् भवति यकारा ङीषर्थः ॥

"अनुब्राह्मणादिनिः" ॥ 'ब्राह्मणसदृश इति' । यथार्थं यजमान-
 यमिति सदृश्येऽव्ययीभावः, चोदयति । 'मत्वर्थे इति' परिहरति ।
 'तत्रैतस्मादिति' । दूषयति । 'अनभिधानादिति' । साक्षात्परिहारमाह ।
 'अणो निवृत्त्यर्थे तु वचनमिति' । क्वचित्तु मत्वर्थे इत्यादि न पठ्यते ॥

"वसन्तादिभ्यष्टक्" ॥ 'वसन्तसहचरित इति' । यत्र वसन्तो
 वस्यन्ते यो वा वसन्तेऽप्येयः, वसन्तसहचर्यात्ताच्छब्दं लभते, उक्त्यादिष्वेते
 पठितव्यास्ते वा वसन्तादिषु तथा तु न कृतमित्येव, अथर्वन्शब्दोच

पठ्यते स उपचारेण प्रोक्ते अन्ये वर्त्तन्ते, अथर्वणमधीते आथर्वणिकः, दाक्षि-
नायनहास्तिनायनेति निपातनाद्यस्तद्धित इति टिलोपाभावः ॥

“प्रेकाल्लुक्” ॥ ‘प्रोक्तसहचरित इति’ । अर्थस्य प्रोक्तत्वादर्थेन च
प्रत्ययस्य पै.वापयायोगान्मुख्यायां सम्भवाद्गौणस्य ग्रहणमित्यर्थः । अपर
आह । प्रोक्तशब्द इह स्वयं तेन तदधिकारविहितः प्रत्ययो दृश्यत इति,
यदि वा प्रोक्ते भवः प्रोक्त इति सौचोपमतद्धितनिर्द्देशः । ‘पाणिनीयमिति’ ।
ननु पणोऽस्यास्तीति पणी तस्यापत्यं पाणिनः, पाणिनस्यापत्यं पणिनो
युवा पाणिनिः, ततस्तेन प्रोक्तमित्यर्थविवक्षायां यूनि लुगिति इत्रो लुकि
कृते प्रत्ययलक्षणनेत्रश्चेत्यण् प्राप्नोति । नैष दोषः । इत्रश्चेत्यत्र कण्ठा-
दिभ्यो गोत्रइत्यतो गोत्रइत्यनुवर्त्तते तेनेत्रं विशेषयिष्यामः, गोत्रे य इञ्
विहितस्तदन्तादिति, तत्र च पारिभाषिकं गोत्रं दृश्यते, तेन यूनीजो न
भविष्यति, ततो वृद्धाच्छः, आपिशलिशब्दादित्रश्चेत्यण् उभयत्राधेवृत्-
त्ययस्य लुक्, नन्वत्र लुकि सत्यसति वा तदेव रूपमिति नास्ति विशेषस्त-
त्राह । ‘स्त्रियां स्वरे च विशेष इति’ । असति लुकि स्त्रियां टिड्ढाण-
ञित्यादिना ङीप् स्यात् अण्स्वरेणान्तोदात्तत्वं च, लुकि तु सति टाङ्
भवति, ङस्वरेण मध्योदात्तत्वं च, आपिशले तु स्वरे नास्ति विशेषः, यथा
तु लुकि सत्यपिशलेत्यत्र ङीप् भवति तथानुपसर्जनादित्यत्र प्रत्यपादि ॥

“सूत्राच्च कोपधात्” ॥ ‘अष्टकं सूत्रमिति’ । अष्टावध्यायाः
परिमाणमस्य, संख्यायाः सञ्ज्ञासङ्ख्यसूत्राध्ययनेष्विति संख्याया अतिशद-
न्तायाः क्त । ‘संख्याप्रकृतेरिति वक्तव्यमिति’ । संख्या प्रकृतिर्यस्य प्रत्य-
यस्य तदन्तात्कोपधादिति वक्तव्यमित्यर्थः । ‘कालापकमधीते कालापक
इति’ । कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः, कलापिनोऽण्, नान्तस्य टिलोपे
मन्त्रस्वचारीत्यौपसंख्यानिकटिलोपः, ततस्तदधीतइत्यण्, प्रोक्ताल्लुक् ।
कालापानामाश्वाय इति गोत्रचरणादुञ्, कालापकं, ततस्तदधीत ।
इत्यण्, तस्य लुङ् भवति, यदि स्याद् ञित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं स्यात्, लुगभावे
त्यण् एव स्वरो भवति, स्त्रियां च ङीप् भवति । ‘चतुष्टय इति’ । चत्वारो-
वयवा अस्य संख्याया अवयवे तयप्, इत्वात्तादौ तद्धितइति मूर्धन्यः ॥

“कन्दोवास्त्रणानि च तद्विषयाणि” ॥ ‘प्रोक्तग्रहणमनुवर्त्तत इति’
तद्वनुवर्त्तमानमेव पूर्वमुच्य चारम्भसामर्थ्याच्च सम्प्रध्यते । ‘कन्दोवास्त्र
वास्त्रणानि चेति’ । तद्वचीनि शब्दरूपाणीत्यर्थः । स्वरूपग्रहणं तु न
भवति बहुवचननिर्देशात्, अप्रोक्तप्रत्ययान्तत्वाच्च । ‘प्रोक्तप्रत्ययान्ता-
नीति’ । प्रोक्तादिति पञ्चम्यन्तं प्रकृतं प्रथमाबहुवचनान्तं विपरिणम्यते,
कन्दोवास्त्रणानीत्यनेन सामानाधिकरण्यादिति भावः, अध्येतृवेदितृप्रत्य-
यविषयाणीत्यनेनैतद्विशयं तच्छब्देनाध्येतृवेदितृप्रत्ययः परामृश्यते,
विधेयतया प्रधानत्वात्, नाध्येतृवेदितारावर्था, तयोः प्रत्ययविधौ गुणभा-
वादिति किं सिद्धं भवति, अध्येतृविषयमपि वाक्यं निवर्त्तितं भवति ।
‘अनन्यभावो विषयार्थ इति’ । शंसमुदायादिवृत्तिस्तु विषयशब्दो
ऽसम्भवाच्च एह्यते, अत्र यदधीते वेदेत्यनुवर्त्तत ततोऽध्येतृवेदितृविषयताया-
मेव तद्विषयता विधीयेत ततश्च तद्विषयमेव वाक्यं निवर्त्तयेत् न
क्रियान्तरविषयं नापि स्वातन्त्र्यमुपाध्यन्तरयोगं च, यदाह, तत्र यथा-
धिकारात्तद्विषयप्रसङ्ग इति, तस्मात्प्राक्तग्रहणमेवानुवर्त्तते नाधीते वेदेति,
तच्छब्देन च प्रत्ययः परामृश्यते विषयशब्दश्च अनन्यभावार्थः, तेन
सर्वमेतत्स्वातन्त्र्यादि निवर्त्तते, आह च, सिद्धं तु प्रोक्ताधिकारे तद्विषय-
वचनादिति । प्रोक्तग्रहणमेवाधिक्रियते नाधीते वेदेत्येतावर्थावित्यर्थः, इह
प्रोक्तप्रत्ययान्तस्य बहुप्रकारता दृश्यते स्वातन्त्र्यमुपाध्यन्तरयोगो वाक्य-
मध्येतृवेदित्रोः प्रत्यय इति, स्वातन्त्र्यं तावत्पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीय-
मिति प्रोक्तार्थ एव वृत्तिः, उपाध्यन्तरयोगो महत्पाणिनीयमिति वाक्यं,
पाणिनीयमधीतइति प्रत्ययः पाणिनीयाशङ्का इति, कन्दोवास्त्रण-
वाचिनां तु प्रोक्तप्रत्ययान्तानां नित्यमध्येतृवेदितृप्रत्ययान्ततैवेष्यते न तु
स्वातन्त्र्यादि, तदर्थमिदमारभ्यते तदाह । ‘तेनेति’ । एवं च कृत्वा ऽर्थद्वय-
स्यापि तन्त्रेण विग्रहः कर्तव्य इति दर्शयति, कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः
वैशम्यायनान्तेवामिस्त्राणिनिः, तस्य कठचरकाल्लुगिति लुक्, ततस्त
दधीतइत्यण्, ततस्तस्यापि प्रोक्ताल्लुगिति लुक्, मुदपिष्यलादशब्दाभ्यां
प्रोक्तार्थं चोत्सर्गिकेण, शेषं यथायोगं पूर्ववत्, अच्चाभो वैशम्यायनान्ते.

वासी, एवं ताण्ड्यः । वाजसनेयशब्दः शौनकादिः । 'ताणि न इति' । आप-
त्यस्येति यलोपः, भाल्लविशब्द इजन्तः, शात्यशब्दाद्गंगादियजन्ताद्वाजि-
त्रोश्चेति फक्, ऐतरेयशब्दः शुभादिठगन्तः, तेभ्यः पुराणप्रोक्तेष्विति णिनिः,
सर्वत्राधेनृप्रत्ययस्य लुक् । 'ब्राह्मणविशेषप्रतिपत्त्यर्थमिति' । ब्राह्मणस्य
विशेषः पुराणप्रोक्तत्वम् । 'याज्ञवल्क्यानीति' । याज्ञवल्क्यशब्दः कण्वादिः,
सुलभादौत्सर्गिकेण, अत्र स्वातन्त्र्यं भवति । पुराणप्रोक्तेष्वित्यत्र वत्यति,
याज्ञवल्क्यादयो ह्यचिरकालपर्यन्ता इत्याख्यानेषु वर्तन्तेति । 'काश्यपिनः
कौशिकिन इति' । काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः । 'पाराशरिण
इति' । पाराशर्यशब्दाद्गंगादियजन्तात्पाराशर्यशिलाजिभ्यामिति णिनिः,
पूर्ववदलोपः । 'कर्मन्दिन इति' । कर्मन्दकशास्त्रादिनिः, पिङ्गशब्दात्पु-
राणप्रोक्तेष्विति णिनिः ॥

"तदस्मिन्नस्तीति देशे तच्चास्मि" ॥ 'इतिकरणस्ततश्चेद्वि-
वेति' । ननु तवामयहणादेवातिप्रसङ्गो न भविष्यति, तच्च, द्विविधं नाम
कदा चित्केन चित्सङ्केतितं नित्यं व्यवहारानुपाति, तत्र द्वितीयस्य परि-
हार्यमितिकरणः क्रियते, भूमादिविशेषपरिग्रहार्थं च, तच्चास्मीत्येतत्तु नाम-
धेयताविरोधिना बलीकरोपि प्रत्ययान् बाधितुमन्यथा नाप्राप्ते मनुष्या-
रम्भात्तस्यायं बाधकः, तदपवादैर्मित्वनिठनादिभिः सह सम्प्रधारणा-
यामपवादविप्रतिषेधादिनिठनादय एव स्युः ॥

"तेन निर्वृत्तम्" ॥ निर्वृत्तमित्यन्तर्भावितव्ययोदृतेः कर्मणि क्तः ॥

"तस्य निवासः" ॥ 'अजुनावामिति' । अज्जी नौर्येषां तेषा-
मित्यर्थः ॥

"अदूरभवश्च" ॥ अदूरमन्तिकं तत्र भवतीत्यदूरभवः, निपात-
नात्सप्तमीसमासः । 'विदिशाया इति' । दूरान्तिकार्थः षष्ठ्यन्यतरस्या-
मिति षष्ठी । 'चकार इत्यादि' । अमति तु तस्मिन्नानन्तर्यादयमेवाहं
उत्तरच सम्बध्येत ॥

"अरञ्ज" ॥ अरहुः तत्रियविशेषः । 'नद्यां तु मनुष्यरत्नादिति'
आरहवमित्यादिरजोवकाशः, नद्यां मनुष्यमित्यदुम्भरावतीत्यादिः ॥

“मतोश्च बहुजङ्गात्” ॥ ‘चातुरर्थिक इति’ । चतुर्णामर्थानां समूहश्चतुरर्थी, तत्र भवः, अध्यात्मादित्वाद्बुद्ध्, तद्वितार्थं द्विगौ तु ठञो लुक् स्यात् । ‘अङ्गग्रहणं किमिति’ । मतोश्च बहुच इत्येवास्तु, व्यधिकरणे पञ्चम्यौ, बहुचो यो विहितो मनुष्य तदन्तादिति विज्ञायमाने सिद्धस्यैव विवक्षितमिति प्रश्नः । ‘मनुबन्तविशेषणं मा भूदिति’ । अन्यथा सामानाधिकरण्ये सम्भवति वैय्यधिकरण्यस्यायुक्तत्वात् तस्यैव विशेषणं स्यादिति भावः, अस्ति चेदिदानीं क्वचिदबहुज् मत्वन्तो यदर्थं बहुजग्रहणं स्यात्, अस्तीत्याह, स्ववान् खवान् ॥

“उदक्व विपाशः” ॥ ‘महती सूक्ष्मेतिकेति’ । एवं नाम स्वरेष्याचार्योऽवहित इति आचार्यस्य प्रशंसैषा ॥

“सुवास्त्वादिभ्यो” ॥ ‘अत्र इति’ । अण्यग्रहणरहितसूत्राभिप्रायमेतत्, तस्य तु प्रयोजनं स्वयमेव व्यतिष्ठति अण्यग्रहणं मनुष्यो बाधनार्थमिति, तेन वस्तुतो मनुष्योप्ययमपवादः, अथाण्यग्रहणं किमर्थं न सुवास्त्वादिभ्यो यथा विहितमित्येवोच्येत, पुनर्वचनाद्वि यो विहितो न च प्राप्नोति स एव भविष्यति स चाणोव तत्राह । ‘अण्यग्रहणमिति’ । असत्यण्यग्रहणे मध्येपवादव्यायेन यथाविहितमित्युच्यमानोऽत्र एव बाधकः स्याद् नदीमतुपा तु परत्वाद्वाध्येत, पुनरण्यग्रहणात् मनुष्यो विषये भवतीत्यर्थः, किं च शोरत्रियस्य नद्यां मनुष्यरत्वाद्वाधक इत्युक्तं तत्रासत्यण्यग्रहणे यथाविहितमित्युच्यमाने नद्यामोरत्रेव स्याद् वचनं तु मनुष्यो बाधनार्थं स्यात्, तस्मादेतदर्थमण्यग्रहणं कर्तव्यम् ॥

“रोणी” ॥ ‘केवलस्तदन्तरचेति’ । अन्यथा ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् केवलादेव स्यात् तदन्तात्, रोणीति पुनः शास्त्रनिरपेक्षेण निर्द्वेषेण शास्त्रनिरपेक्षत्वमिह सूच्यते इति परिभाषाया अनपेक्षणात्तदन्तादपि भवति, ननु च रोणीति नेदं प्रातिपदिकं स्त्रीप्रत्ययान्तत्वात्, न च ग्रहणवता प्रातिपदिकेनेत्यत्र लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणं येन स्त्रीप्रत्ययान्तेनापि तदन्तविधिः प्रतिषिध्येत, स्वरूपविधिविषया परिभा.

येवं प्रातिपदिकस्य स्वरूपग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्युक्त-
त्वात्, यथा कथंचित्प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणं भवतीति
भाष्यकारपक्षस्तदाश्रयेणैतदुक्तम्, एवं च वृत्तिकारस्याप्ययमेव पक्षः, व्याप्सूत्रे
तु परपक्षो दर्शित इति गम्यते, किं सिद्धं भवति, कुमारीमावष्टे कुमार-
यति णाविष्टवदिति टिलोपः सिद्धो भवति ॥

“बुद्धिः कठजिलसेनिरटञ्ज्ययफक्फिञ्जिञ्ज्यककठकोरीहणकृशा-
श्वर्यकुमुदकाशतृणप्रेताश्मसन्निभङ्गाशवलपत्तकर्णसुतङ्गमप्रगदित्वराहकु-
मुदादिभ्यः” ॥ सूत्रे कुमुदशब्दो द्विरुपादीयते तत्रारीहणकृशाश्वर्य-
कुमुदाश्च काशतृणादयश्चेति द्वन्द्वयोर्द्वन्द्वकरणादेकशेषाभावः । ‘कुमुदा-
दिष्विति’ । अश्यादेरनन्तरेण औत्सर्गिकोऽपि तत् इष्यतइत्यादि यदुक्तं
तदेवाप्तप्रयोगेण दृढयति । ‘तथा चेत्कमिति’ । लुपि युक्तवदित्यत्र भाष्य-
कारेणैतदुक्तम्, अथास्मात्प्रयोगाद्विशेषविहितानामेव पक्षे लुप् भवतीति
कस्माच्चोच्यते, तथा वा भवतु सर्वथा चातूढ्यमेवात्र नः समीहितम् ॥

“शक्कराया वा” ॥ ‘कुमुदादिष्विति’ । अश्यादनन्तरेण । ‘पाठ-
सामर्थ्यादिति’ । नित्ये हि लुपि गणयोरस्य पाठानर्थकः स्यात् । ‘शक्क-
रेति’ । अणो लुप् । ‘शक्करमिति’ । तस्यैव श्रवणम् । ‘शक्करिक-
मिति’ । कुमुदादित्वाट्टच् । ‘शक्करकमिति’ । वराहादित्वात्कक् ।
केण इति द्वस्वः । ‘शक्करिकं शक्करीयमिति’ । उत्तरसूत्रेण ठक्कौ ॥

“नद्यां मतुप्” ॥ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुपि सिद्धे वचनमिदं
तदस्मिन्नस्तीति प्राप्तस्याणो बाधनार्थं निर्वृत्तादर्थं च, तत्सूचितम् ।
‘चातुरर्थिक इति’ । ‘देशस्य विशेषणं नदीति’ । यद्यपि विशिष्टलिङ्ग
इत्युक्तं नदीग्रहणमदेशत्वात् जनपदो हि देश इति, इह तु नद्यां देश इति
सम्बन्धसामर्थ्यादजनपदोऽपि देशग्रहणेन गृह्यते, एवं च पूर्वतेश्चपि चातु-
रर्थिको भवति, अन्ये त्वाहुः । नद्यपि देश एव लोकप्रसिद्धे, विशिष्टलिङ्ग
इत्यत्र तु नदीग्रहणं यस्य द्वन्द्वस्य सर्व एवावयवो नदीवचनस्तत्परि-
हाथं, यत्र कश्चिदवयवो नदीवचनः कश्चिदन्यदेशवाची तत्र मा भूदि-

न्येवमर्थमिति, उदुम्बरावतीत्यादौ मत्तौ बहुचो ऽनञ्जिरादीनामिति दीर्घत्वम् । 'भागीरथीति' । तेन निर्वृत्तमित्यण् ॥

“कुमुदनद्वयेतसेभ्यो इमतुप्” ॥ कुमुद्वानित्यादौ ऋषः मादुप-
धायाश्चेति वत्वम्, अथ वकारादिरेव कस्माच्च विहितः, ज्ञापनार्थम्, एत-
ज्ज्ञापयति अन्योभ्योप्ययं भवतीति, तेन महिष्यानिमिति सिद्धं भवति,
महिषाञ्चेति न वक्तव्यं भवति, एतेनैतदपि निरस्तं प्रकृतस्यैव वतुपो हि-
त्वातिदेशेन सिद्धमिति, नहि हित्वातिदेशे पूर्वाक्तं ज्ञापनं समर्थितं भवति ॥

“नडशादाइ इवलच्” ॥ शादशब्दो दीपधः, पङ्कोस्त्री शादकद्वे-
माविति ॥

“शिखाया वलच्” ॥ ‘शिखाया वलच् वल्यतीति’ । दन्तशि-
खात्संज्ञायामित्यनेन । ‘तददेशार्थं वचनमिति’ । इदं तु निर्वृत्ताद्यर्थे,
देशे तत्राभ्यन्तो बाधनार्थं च ॥

“नडादीनाङ्कु च” ॥ ‘तत्तत्तलोपश्चेति’ । यदि पुनरयं कुक्
परादिः क्रियेत नान्तस्य पदत्वान्तिद्वौ नलोपः किं तु कुटि प्रत्ययादेरा-
देशानुपपत्तिः, कस्याप्रत्ययादित्वादीयादेशो न प्राप्नोति ॥

“शेषे” ॥ ‘उपयुक्तादन्यः शेष इति’ । शब्दार्थकथनमेतत्,
तस्यैव प्रकरणादामृतं विशेषमाह । ‘अपत्यादिभ्य इति’ । एते ह्यज्ञोप-
युक्ताः । ‘चतुरर्थपर्यन्तेभ्य इति’ । चत्वारोर्थास्तदस्मिन्वस्तीत्यादयः पर्य-
न्ता येषामिति त्रिपदो बहुव्रीहिः, चातुरर्थपर्यन्तेभ्य इति पाठे समाहार-
द्विगोश्चानुवर्ण्यैवादित्वात्स्वार्थं व्यञ्ज, ये तु पठन्ति, चातुरर्थपर्यन्तेभ्य इति
ते प्रज्ञादेराकृतिगणत्वादणमिच्छन्ति, किमर्थं पुनः शेषवचनं, शेषे घादयो
यथा स्युरपत्यादिषु मा भूवन्, चिरनिवृत्ता अपत्यादयः, चतुर्थ्येषु तर्हि
मा भूवन्, अन्यथा चोरञ् इत्यादयो नडादीनां कुक् चेत्येवमन्ता यथा
चतुरर्थेषु भवन्ति तथा घादयोऽपि विभाषा पूर्वाङ्गापराङ्गाभ्यामित्येवम-
न्तास्तत्रैव स्युः, नह्यकस्मात्प्रकरणं विच्छिद्यते, निवर्तिष्यते तर्हि चतुर्थ्या
चस्वरितत्वाल्लिङ्गाच्च, यदयमुत्करादिषु काश्चिद्वृद्धान् शब्दान्यटति

आर्द्रका शान्तेति, अन्यथा वृद्धाच्छ इत्येव सिद्धः स्यात्, स्वार्थं तर्हि घादयो
मा भूवन् अनिर्द्वष्टार्थत्वाद्धि स्वार्थेष्व स्युः, नामी अनिर्द्वष्टार्थाः, ज्ञाता-
दिष्वर्थेषु घादयानुवर्त्तन्त्यन्ते, यदनुवर्त्तन्ते या या परा प्रकृतिः तस्या-
स्तस्याः पूर्वः पूर्वः प्रत्ययः प्राप्नोति नार्थेनिर्द्वैशं प्रति, व्ययोरन्योन्यम-
भिसम्बन्धो भवति, लिङ्गाच्च, यदयं कृ विव्वकारेण प्रकृतं समुच्चिनोति
रङ्गोरमनुष्येण चेति तज्ज्ञापयति न पूर्वः पूर्वः प्रत्ययः परस्याः परस्याः
प्रकृतेर्भवतीति, अथ वा लौकिकोधिकारोपेतान्तर्गणः, न च घादीनां प्रकृ-
त्यन्तरापेक्षा नापि ग्रामादीनां प्रत्ययान्तरापेक्षा, तस्मादप्रयोजनमेतत्स्वार्थं
मा भूवन्निति, तदेव तर्हि प्रयोजनम्, अपत्यादिषु तर्हि मा भूवन्निति,
ननु चेत्तं विरनिश्चिता अपत्यादयश्चातुर्यां च नापेत्यतइति, न ब्रूमोप-
त्यादीनामत्राभिसम्बन्ध इति किं तर्हि तस्येदमित्यनेनापत्यादिष्वपि प्राप्नु-
वन्ति, कथमित्याह । 'तस्येदं विशेषा ह्यपत्यसमूहनिवा'सदय इति' । यथा
तस्येदमित्यनेन पाणिनीयाशङ्कात्रा इति छात्रादिषु विशेषेषु प्रत्ययो भवति
एवमपत्यादिष्वपि विशेषेषु घादयः स्युः, विशेषेषु सामान्यभावात्, ननु च
विशेषशब्दसंनिधौ सामान्यशब्द उपातस्तत्र विशेषे पर्यवस्यति कैण्डिन्या
ब्राह्मण इति, विशेषान्तरे वा दधि ब्राह्मणेभ्यस्तत्र कैण्डिन्यायेति, तत्रा-
पत्यादिविशेषसंविधावुपातं तस्येदमिति सामान्यं, यदपत्यादिष्वेव पर्य-
वस्येत् सामान्यापादानं व्यर्थं स्यादिति विशेषान्तर एव पर्यवसास्यति, किं
च यदपत्यादिष्वपि घादयः स्युः प्राग्दीव्यतेणित्यत्रैवाणादिभिः सह वि-
धीयेरन्, लिङ्गाच्चापत्यादिषु घादयो न भविष्यन्ति, किं लिङ्गं, फेङ्क् चेत्यत्र
फेर्वत्येव ठग्विधानार्थं वक्तव्यं, ठका मुक्ते वृद्धाच्छ इति तावच्छः सिद्धः,
तदेव क्वविधानं ज्ञापनार्थं नह्यपत्यादिषु घादयो भविष्यन्ति, तथा
गोत्रचरणादुज्जति समूहदमर्थान्तर्भूते बुजि सिद्धे गोत्रोत्पत्तिरिति पुन-
र्विधानमपि लिङ्गमस्वार्थस्य, तथा राजन्यादिभ्यो बुजिति राजन्यादिषु
दैवयातशब्दः पठ्यते स च देवयातूनामपत्यानि दैवयातञ इति गोत्र-
प्रत्ययान्तः, तथाऽरीहणादिषु भास्त्रायणशब्दो गोत्रप्रत्ययान्तः पठ्यते

तत्रापि गोत्रचरणादुजित्येव सिद्धः, तदेतैर्लिङ्गैरपत्यादिषु घादयो न भविष्यन्ति, तदेवमेतत्प्रयोजनं नोपपद्यतइति प्रयोजनान्तरमाह । 'किं चेति' । अस्मति हि शेषग्रहणे प्रथमेनैवार्थेन सम्बन्धमनुभवतां कृतार्थता विज्ञायेत द्वितीयादिषु स्वर्थेषु प्राग्दीव्यतइति विशिष्टावधिपरिच्छिन्ने-
स्वर्थेषु विधीयमाना अद्यादय एव स्युः, शेषशब्दसूपयुक्तादन्यतयाञ्ज् ज्ञाता-
दीनर्थान्वशीकृत्य शक्नोत्यभिधातुमिति सर्वत्र घादयः सिध्यन्ति, अतः
साकल्यार्थमपि विशेषवचनं कर्तव्यम् । 'लक्षणं चाधिकारश्चेति' । तत्र
तस्येदमित्येव चातुषादयः सिध्यन्ति, दार्पदादयस्तु संस्कृतं भता इति,
तस्माल्लक्षणत्वं नातीवोपयुज्यते ॥

“राष्ट्रावारपारादृष्टौ” ॥ ‘विश्वहीतादपीव्यतइति’ । सूत्रे तु
संघातस्यैव ग्रहणम् अन्यथा वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न स्यात् । ‘विपरी-
ताच्चेति’ । इयमपीष्टिरेव ॥

“यामाद्वारजौ” ॥ यामशब्दः कर्त्यादिषु पठ्यते तेन ठकञ्चपि
भवति ॥

“कर्त्यादिभ्यो ठक्” ॥ ‘कात्रेयक इति’ । कुत्सितास्त्रयः कक्षय
इति बहुव्रीहिर्वा, अस्मादेव निपातनात्कोः कद्वावः, तेन कद्वावे चो उप-
संख्यानमिति न वक्तव्यं भवति । ‘कुत्याया यलोपश्चेति’ । के चित्तु
तृतीयं वर्णं लकारं पठन्ति, अन्ये तु ङकारम् ॥

“कुलकुत्तिशीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु” ॥ अयं योगः शक्योऽवक्तुं,
कथं कैलेयकः श्वा, यदा कुलशब्दः श्वकुले वर्तते तदा तस्यापत्य-
मपि श्वैव भवति तत्रापूर्वपदादन्यतरस्यामिति ठकञ्चा सिद्धं, कुत्तिशीवा-
शब्दाभ्यां कृतिकुलिकलशिवस्त्यस्त्यहेठञ्जिति ठञ्जि कृते आस्यलङ्कारयो-
स्वार्थिकः कन् भविष्यति ॥

“नद्यादिभ्यो ठक्” ॥ गणे नदीति स्वरूपग्रहणं न संज्ञा नद्याः
मन्त्रादीनां पृथग्ग्रहणात्, पौरेयमित्यादिषु पुरि भवं वने भवं गिरौ भव-
मिति विशहः । ‘उभयमपि दर्शनं प्रमाणमिति’ । उभयथाप्याचार्येण
शिष्याणां प्रतिपादितत्वात् ॥

“दक्षिणापश्चात्पुंसस्यक्” ॥ दक्षिणाशब्दो दक्षिणादाजित्या-
जनोव्ययं दृश्यते पश्चात्पुंसोभ्यां साहचर्यात्, तेन न टावन्तस्य प्रवीण-
वाचिनो ग्रहणम् ॥

“कापिश्याः फक्” ॥ ‘बह्व्यादिपट्वीति’ । अष्टादशीति वुञि
प्राप्ते वचनम् ॥

“रङ्गोरमनुष्येऽणच्” ॥ रङ्गो नाम जनपदस्ततः प्राग्दीव्यतोण
प्राप्तस्तस्याष्टादशीति वुञ् बाधकस्तस्य चोद्देशे ऽण्, ततः कोपधादण्,
ततः कच्चादिभ्यश्चेयण् प्राप्तः, ततः फ्गणौ विधीयते, कोपधत्वादेवाणि
सिद्धे रङ्गशब्दस्य कच्चादियु पाठो मनुष्यतत्स्योर्वुञ् विधानार्थः । ‘मनुष्ये
परत्वादिति’ । उक्तत्वाद् अपवादत्वादित्यर्थः । ‘कच्चादिपाठादम-
नुष्येऽणपि सिद्ध इति’ । ननु च मनुष्यतत्स्योर्वुञ् विधानार्थस्तत्र पाठः स्यात्
ततश्च तद्व्यतिरिक्ते विषये फ्गणौ स्यादात्राण् विधीयते, नैतदस्ति, कच्चा-
दिपाठस्याभयार्थत्वे बाधकाभावात् । ‘नञ्निवयुक्त्यायेन मनुष्यपदशे
प्राणिनि प्रतिपत्तिः क्रियत इति’ । यस्त्वमनुष्यशब्दः रतः पिशाचादियु रङो
न तस्यैव ग्रहणम् अनभिधानादिति मन्यते, अथैवं कस्माच्च विज्ञायते पर-
त्वादेव वुञि सिद्धे मनुष्यप्रतिषेधो ज्ञापयति मनुष्यतत्स्योरित्यस्याप्येतौ
फ्गणौ बाधकाविति, तेन तत्स्ये फ्गणौ भवतो न वुञिति, तच्च, अनि-
ष्टत्वात्, नहि तत्स्ये फ्गणौ विध्यते किं तर्हि वुञेव । ‘रङ्गोः कम्बल
इति व्यङ्ग्यं भवतीति’ । यथा तु वार्तिकं भाष्यं च तथात्र फ्गण्यते,
मनुष्यप्रतिषेधश्च प्रत्याख्यातः, यथाऽह, रङ्गोरमनुष्यग्रहणानर्थक्यं मनुष्य-
तत्स्योर्वुञ् विधानात्, तत्स्ये फ्गणौ ज्ञापकमिति चेन्नानिष्टत्वादण्यग्र-
हणानर्थक्यं च कच्चादिभ्याम्विधानादिति । ‘विशेषविहितेन च
फक्केति’ । अन्यथा कच्चादिपाठस्याप्राणिनि चरितार्थत्वात्प्राणिनि फ्-
गेव स्यात् ॥

“द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत्” ॥ द्यु इति दिव उत्वेन निर्द्देशः,
द्युशब्दस्य तु ग्रहणं न भवति व्याख्यानात् । ‘अवाच्यमिति’ । अवाची

दक्षिणा दिक् । 'अव्ययात् कालवाचिन इति' । यथाव्ययात्कालवाचिनः
कालादुज्जति ठञ् न भवति न्यायस्य तुल्यत्वात् ॥

"वर्णो वृक्" ॥ 'तत्समीपो देशो वर्णुरिति' । चदूरभवश्चेत्यर्थे
सुवास्त्वादिभ्योऽण्यण्, तस्य जनपदे लुङिति लुप् । 'तद्विषयार्थवाचिन
इति' । स वर्णुर्देशो विषयो यस्यार्थस्य तद्वाचिन इत्यर्थः, विषयग्रहणेन
वर्णाविति विषयसप्तमीं दर्शयति ॥

"अव्ययात्पप्" ॥ 'अमेहेति' । यौव्ययात्पञ्चहितः सोमा-
दिभ्य एव स्मृत इत्यर्थः, अमाशब्दः समीपवाची स्वरादिः, अमा समीपे
भवोऽमान्यः । 'औपरिष्ट इति' । उपरिष्टाद्भव इत्यणि कृते ऽव्ययानां
भमात्रे टिलोप इति टिलोपः, परतःशब्दो विभाषापरवराभ्यामित्यत-
मुज्जन्तः, तत्र भवः । 'आरातीय इति' । बहिःश्लिलोपश्चेत्यनित्यत्व-
ज्ञापनादत्र टिलोपाभावः । 'त्यन्नेधुंवइति' । निशब्दाद् ध्रुवे वाक्यं
न्यङ् भवति, नियतं सर्वकालं भवो नित्यः । 'निसो गतइति' । निः-
ब्दाद्गते वाक्ये त्यङ् भवति । 'निष्ठा इति' । द्रव्यात्तादौ तद्वृत्तइति
षत्वन्तकारस्य षत्वमेवमाविर्भूतमाविष्णुम् । 'अरण्याण इति' । अणि
सति ङीप् स्यादिति णो विधीयते । 'दूरेत्य इति' । तत आगत इत्य-
त्रार्थ एत्यः । 'उत्तरादाहजिति' । आद्युदात्तार्थे वचनम् । 'चैत्तरा-
हमिति' । उत्तराच्चैत्याहि प्रत्ययः, उत्तराहिशब्दात्परिगणनेन त्यपोभा-
वादणि सति सिद्धम् ॥

"हेषमोहःश्वसोरन्यतरस्याम्" ॥ 'ठञपि तृतीयो भवतीति' ।
विधिवाक्यापेक्षं तृतीयत्वं प्रत्ययापेक्षया तु ठञ् चतुर्थे, श्वसस्तुट्वे-
त्यत्र विकल्पाधिकाराट् ट्युट्युलावपि भवतः ॥

"तीरहृष्योत्तरपदादञ्जौ" ॥ अञ्जयोः स्त्रियां विशेषः, काक-
तीरी चाहरणहृष्या । 'बहुच्युर्वात्मा भूदिति' । अन्यथा बहुतीरशब्दा-
दपि स्यात्, उत्तरपदशब्दस्य तु समासविषये नियतत्वावाप्ति बहुच्युर्वा-
त्पमङ्गः ॥

“दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां जः” ॥ ‘असंज्ञायामिति’ । न चैवम-
संज्ञाया इति पञ्चम्या निर्देशः विषयसप्तम्यापि तदर्थेलाभादित्याह ।
‘संज्ञाविषयादिति’ । ‘पौर्वेशाल इति’ । पूर्वस्यां शालायां भव इति
तद्वितार्थं समासः, ततः प्रत्ययः । ‘पदग्रहणमित्यादि’ । दिक्पूर्वादि-
त्युच्यमाने स्वरूपग्रहणं स्यात् ततश्च दिग्गज इत्यादेरेव स्यात् पदग्रहणे
तु सति दिग्विशेषवाचिना ग्रहणं भवति, कथं, व्यधिकरणपदो बहु-
व्रीहिः दिशः पूर्वपदमस्मिन्निति, दिश इति वाचकापेतया षष्ठी,
दिशो वाचकं पूर्वपदमस्मिन्नित्यर्थः ॥

‘मद्रेभ्योऽञ्’ ॥ मद्रेण्यो जनपदवचनः, बहुवचननिर्देशो जनप-
दवाचिनः परिग्रहार्थः, तेन भद्रपर्यायो न गृह्यते । ‘पौर्वमद्र इति’ ।
मद्रेकदेशे मद्रगण्य वृत्तेर्विशेष्येन सामानाधिकरण्यं सति तद्वितार्थ-
इति समासः ॥

“उदीच्यशामाञ्च बहुचोऽन्तोदात्तात्” ॥ ‘शैवपुरमिति’ ।
प्रस्यपुरवहान्तादिति वुञ् न भवति, वृद्धादिति तत्र वर्तते ॥

‘प्रस्योत्तरपदपलट्यादिकोपधादण्’ ॥ ‘उदीच्यशामलतणस्या-
त्रोपवाद इति’ । ततोऽन्यत्र व्रीहिप्रस्यगिरिप्रस्यकरिकादावौत्सर्गिक एवाण्,
कैलासप्रस्यकाकशाकादिषु वृद्धेषु वृद्धाच्छो भवति, देशवाचिनि तु माला-
प्रस्यदौ प्रस्यपुरवहान्ताच्चेति वुञ्, इत्याकुप्रभृतिषु जनपदवुजोपवादः
कोपधादणित्यण् वक्ष्यते, अरीहणकादौ च वृद्धादकेकान्तेति द्वौ भवति,
तस्मादत्रोपवाद इति सूत्रकम्, उत्तरपदग्रहणादिह न भवति, उत्तरो माह-
किपस्य उत्तरमाहकिप्रस्यः, तत्र भव इति, प्रस्यान्तादिति तूच्यमाने
ऽत्रापि स्यात् । ‘अण्यग्रहणं बाधकबाधनार्थमिति’ । यद्यग्रग्रहणं न क्रिये-
त तदा यदत्र वृद्धं बाहीकशामवाचि तस्मात्प्रादीच्यतोऽणित्यणि प्राप्ते
वृद्धाच्छः प्राप्तस्मिन्वाहीकशामेभ्यश्चेति ठञ्जिठभ्यां बाधिते
पुनर्विधानाच्छ एव स्यात् तस्माद्बाधकमपि तं छं बाधित्वा अण्यग्र-
णादणोव भवति, यकृल्लोमशब्दः पठ्यते यकृल्लोवि भवः याकृल्लोमः,
अत्रिति प्रकृतिभावो न भवति, गणे नलोपनिपातनादित्याहुः ॥

“कण्वादिभ्यो गोत्रे” ॥ ‘गोत्रमिह न प्रत्ययार्थ इति’ । शेषाधिकारस्य बाधप्रसङ्गात् । ‘न च प्रकृतिविशेषणमिति’ । कण्वादीनामगोत्र-प्रत्ययान्तानां गोत्रे इत्यसम्भवात् । ‘कण्वादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहित इति’ । प्रतिपदविहितो यज्ञेव दृश्यते, एवं च कृत्वा गोत्रमपि पारिभाषिकं दृश्यते न त्वपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं दृश्यत इत्यपत्यमात्रस्य ग्रहणम् । ‘कण्वा देवतास्येति’ । ननु कण्वादिभ्य इत्युच्यमाने कथमणान्तात्प्रसङ्गः, कथं वा यज्ञन्तेभ्यः स्याद् येनेष्टं तावत्सिध्यति, एवं मन्यने, केवलेभ्यः कण्वादिभ्य औत्सर्गिक एवाण् सिध्यति ह्यपवादत्वाद्योगस्य कण्वाद्यवयवे तद्वृत्तान्ते कण्वादिशब्दो वर्तियत इति ॥

“इञ्श्च” ॥ ‘गोत्र इत्येवेति’ । पूर्वत्र पारिभाषिकस्य गोत्रस्य ग्रहणमित्युक्तम् इहापि तदेवानुवर्तते तेनात्रापि पारिभाषिकस्यैव ग्रहणादिह न भवति पाणिनेर्यूनशब्दाच्चाः पाणिनीया इति । ‘सौतङ्गमेरिदमिति’ । सुतङ्गमशब्दादुञ्छणादिमूत्रेण चातुरर्थिक इञ्, अत्रापत्यत्वमेव नास्तीति सुतरामगोत्रत्वाद्भवति प्रत्युदाहरणम् ॥

“न ह्रुचः प्राच्यभरतेषु” ॥ ननु च भरताः प्राच्या एव तत्किमर्थं तेषां स्वशब्देन ग्रहणं तत्राह । ‘ज्ञापकादन्यत्रेति’ । वहुच इञ्; प्राच्यभरतेष्वित्यत्रायमर्थो ज्ञापितः, अन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतानां ग्रहणं न भवतीति, अपर आह, ज्ञापकादन्यत्रेत्यन्वयः, अन्यत्रास्यार्थस्य ज्ञापितत्वादित्यर्थः ॥

“वृद्धाच्छः” ॥ ‘अव्ययतीरेत्यादि’ । अव्ययात्पञ्च भवतीत्यस्यावकाशो ऽमात्यः, ह्रस्वावकाशः शालीयो मालीयः, आराच्छब्दाच्छो भवति आरातीयः । अमेहक्वतसिन्नेभ्य इति परिगणनमनपेक्षायां विप्रतिषेधः, तीरोत्तरविधेरवकाशः काश्यतीरः, ह्रस्य स एव, वायसतीराच्छो भवति वायसतीरीयः, ह्रस्योत्तरविधेरवकाशः चारह्रस्यः ह्रस्य स एव, माणिरह्रस्यः प्राप्तस्तं चापि योपधत्ततणो वुञ् बाधते माणिरह्रस्यः प्राप्तिमात्राश्रयेण तु ह्रस्य ह्रस्योत्तरपदलक्षणस्य च अस्य विप्रतिषेध उक्तः, उदीच्यगमलतणस्य विधेरवकाशः शिवपुर-शैवपुरः, वाडवकर्षाच्छो भवति

वाङ्मयकधीयः, कोपधविधिः प्रस्योत्तरपदपलद्यादिकोपधादणित्ययं चि-
वित्तः, स तस्माद्वि परस्यस्तस्यावकाशो निलीनक-नैलीनकम् उलूका
अस्मिन्सन्ति तदस्मिन्वस्तीत्यण्, चैलूको नाम यामस्तत्र भवस्तस्माच्छो
भवति चैलूकीयः, यस्तु कोपधादणित्यण् स जनपदबुजोपवादः, तस्यापि
वृद्धादकेकान्तेत्यत्र कोपधग्रहणं सौमुकाद्वयमिति विहितश्छो बाधको
भवति ॥

“भवतष्ठक्त्वसौ” ॥ ‘ठक्त्वस्येत्येताविति’ । सित्करणादवसीयते
ह्रस्वायं निर्द्वैशो न शस इति, शसि हि स्वादिपदत्वेनैव सिद्धम् । ‘सकारः
पदसञ्ज्ञार्थे इति’ । तेन भवदीय इत्यत्र जश्त्वं भवति । ‘भावत्क इति’ ।
इसुसुक्तान्तात्कः, प्रक्रियालाघवायै ककि विधितये ठविधानं स्त्रियां
हीवयै भावत्की । ‘अवृद्धात्तु भवत इति’ । शत्रन्तात्, क्वचित्तु भवतः शतु-
रित्येव पाठः ॥

“काश्यादिभ्यष्टिञ्जठौ” ॥ ‘वृद्धादित्येवेति’ । कथं तर्ह्यवृद्धेभ्यो
युवराजादिभ्यः प्रत्यय इत्यत आह । ‘ये त्विति’ । यद्ववृद्धेभ्यो वचनप्रा-
माण्यात्प्रत्ययौ भवतः किमर्थं तर्हि वृद्धाधिकार इत्यत आह । ‘देवदत्त-
शब्द इत्यादि’ । ‘कथं भाष्यउदाहृतमिति’ । यद्यपि तत्र स्वयमपि
ह्रप्रत्ययमुदाहरत्येव तत्तु भाष्यकारप्रामाण्येन न स्वातन्त्र्येणेति भाष्य-
इत्युक्तम् । ‘आपदादिपूर्वपदादिति’ । आपदादिराकृतिगणः । ‘काला-
दिति’ । कालशब्दान्तादित्यर्थः ॥

“वाहीकयामेभ्यश्च” ॥ ‘ह्रस्यापवाद इति’ । एवं च ये हेनैव
बाधिता अथ्ययतीरह्योत्तरपदोदीच्ययामकोपधविधयस्तद्विषयेयेतावेव
भवतो न चेदन्त्येन बाधः, तद्वया ऽऽराचाम वाहीकयामः आरात्की
आरात्का इसुसुक्तान्तात्कः, तथा कास्तीरं नाम वाहीकयामः कास्ती-
रिकी कास्तीरिका, इह तु दाशहृष्यं नाम वाहीकयामः धन्वयोपधादिति
बुञ् ठिञ्जठौ बाधते दाशहृष्यकः, तथा शकलान्यस्मिन्सन्ति शाकलं
नामोदीच्ययामः भूयो वाहीकयामः ततष्टिञ्जठौ भवतः शाकलिकी
शाकलिका, इह तु सौमुकं नाम वाहीकयामः प्रस्योत्तरपदादिसूत्रेण

प्राप्तं कोपधलक्षणमणं हो बाधते परत्वात्तमप्यपवादत्वादृष्टादकेकान्ते-
त्यत्र कोपधग्रहणं सौसुकाद्यर्थमिति कोपधलक्षणशब्दो बाधते, सौसुकीयः ॥

“ओर्द्विंशे ठञ्” ॥ ‘नैषादकर्पकः शोषरज्जुश्च इति’ । निषाद-
कर्षशोषरज्जुशब्दाभ्यां ठञ्, इसुसुकान्तात्कः, केण इति ब्रुवः ॥

“वृद्धात्प्राचाम्” ॥ ‘वृद्धादेव प्राचामिति’ । विपरीतस्तु नियमो
न भवति प्राचामेव वृद्धादिति, अत्रादे शवाचिनो वृद्धस्योवर्णान्तस्याभावाद्
यत्र पूर्वसूत्रस्यातिप्रसङ्गः स्यात् । ‘आठकज्जुश्च इति’ । पूर्ववत्कादेश-
ह्रस्वत्वे ॥

“धन्वयोपधादुञ्” ॥ ‘धन्ववाचिन इति’ । धन्वविशेषवाचिन
ऐरावतादेरित्यर्थः, स्वरूपस्य पर्यायाणां च ग्रहणं न भवति वृद्धाधिकारात् ।
‘पारेधन्वक इति’ । पारमध्ये षष्ठा वेत्यव्ययीभावः, अनश्चेति टच् समा-
सान्तः, वुञ्चि यस्येति लोपः, यदि तु धन्वशब्दो नपुंसकलिङ्गस्ततो नपुं-
सकादन्यतरेस्यामिति टञ्भावपक्षे वुञ्चि नस्तद्धित इति टिलोपः,
साङ्काश्यकाम्पित्यशब्दौ वुञ्चुणादिसूत्रेण गणान्तौ ॥

“प्रस्यपुर्वहान्ताच्च” ॥ ‘वृद्धादिति वर्तते इति’ । यद्येवमन्त-
ग्रहणमनर्थकं प्रस्यादीनामवृद्धत्वादेव तदन्तविधिर्भविष्यति, नैतदस्ति,
वा नामधेयस्येति प्रस्यादीनामेव पदानां वृद्धत्वसम्भवात्, अथाप्येवं
नाम्नोदेशस्याभावस्तथापि यथा पूर्वसूत्रे धन्वविशेषग्रहणं तथेहापि
सम्भाव्येत, नादीपुरं नाम वाहीकेषु यामस्तत्र वाहीकयामलङ्घौ
ठञ्चिठौ हस्यापवादौ, अयमपि वुञ्च हस्यापवादः, इह त्वपवादविप्रति-
षेधदुञ् भवति, एवं च पातनप्रस्यकः कौञ्जीवहक इत्यत्रापि वुञ्चैव
भवति ॥

“रोपधेतोः प्राचाम्” ॥ ‘ईकारान्ताच्चेति’ । इहस्य तु ग्रहणं न
भवति तदन्तस्य प्राग्देशवाचिनोऽसम्भवात् । ‘ऐकचक्र इति’ । ऐकचक्रा
नाम प्राग्देशे नगरी तत्र एह् प्राचां देशइति वृद्धसञ्ज्ञा, ककन्देन निर्धृता
नगरी काकन्दी, स्त्रीषु सौशीरसाल्यप्राप्तिव्यञ्जः । ‘तपरकरणं विस्पष्टा-
र्थमिति’ । न तु इहस्यपुतये निर्धृत्यर्थं तदन्तस्य प्राग्देशवाचिनोऽसम्भवात्,

ईकारस्यानन्त्येन तयोरयद्वयाच्च, असति तु तकारे रोपधयोरित्युच्यमाने किमत्र एहीतमिति विस्पष्टं न ज्ञायेत तकारे तु सति.वर्णनिर्देशो निश्ची-
यते तत्रैव तस्य प्रसिद्धत्वात्, ईकाररोपधयोरिति निर्देशे गौरवप्रसङ्गः ॥

“जनपदतदवधोश्च” ॥ ‘तदवधिरपि जनपद एव रह्यत-
इति’ । स चासाववधिरिति कर्मधारय आश्रीयते न तु तस्यावधिस्तदव-
धिरिति षष्ठीसमास इत्यर्थः, तथा हि सति मौञ्जी नामावधिभूतो याम-
स्तत्र भवो मौञ्जीय इत्यापि स्यात्, कस्य पुनरसाववधिरिति चेत् सवि-
धानाञ्जनपदस्यैवेति विज्ञायते । ‘गत्तात्तरपदाच्छाधिस्त्विति’ । अन्यथा
तु गत्तात्तरपदाच्छो भवतीत्यस्यावकाशः, वृकगर्तीयः जनपदबुजोऽवकाश
आङ्गकः, त्रिगर्तेशब्दादुभयप्रसङ्गे परत्वाच्छः स्यात्, ततश्च गत्तात्तरपदा-
च्छविधेर्जनपदादुञ् पूर्वविप्रतिषिद्ध इति पूर्वविप्रतिषेधः पठितव्यो भवति ।
‘त्रैगर्तक इति’ । उत्तरसूत्रेण बुञ्, एतेनोत्तरत्र तदवधियद्वयस्योपयोगं
दर्शयति ॥

“अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्” ॥ ‘अण्डयोरपवाद इति’ ।
अवृद्धादणोपवादे वृद्धाच्छस्य, इहावृद्धादपि बहुवचनादित्येव सिद्धं, यौ-
गिको बहुवचनशब्दो बहुनामर्थानां वचनो बहुवचन इति, यदि वा बहुवच-
नादुवचनान्तादित्यर्थो नाथो विषयग्रहणेन, तत्राह । ‘जनपदैकशेषबहु-
त्वइति’ । जनपदस्यैकशेषवशेन यदुहुः तत्रेत्यर्थः । ‘वर्तन्य इति’ ।
अवयवभेदेन भेदमाश्रित्य एकशेषः, नाथं नित्यबहुवचनान्तः श्लेकयोरपि
दर्शनात् । ‘तत्कौण्डिन्यन्यायेनेति’ । पूर्वसूत्रे हि जनपदसामान्ये वृद्धा-
दुञ् विहितः, यथा ब्राह्मणसामान्ये दधिदानं, इह तु बहुवचनविषये
विशेषे ऽवृद्धादुञ् यथा कौण्डिन्ये तत्कदानं, ततश्च बहुवचनादपि वृद्धा-
दुञ् प्राप्ते आरभ्यमाणोऽवृद्धादुञ् वृद्धादुजो बाधकः स्यादित्यपिशब्दन
समुच्चियतइत्यर्थः, इह बहुवचनविषयादित्येतावता सिद्धमवृद्धाद्यौय-
मारम्भः, वृद्धाधिकारविच्छेदार्थं त्ववृद्धादपीति वचनम् ॥

“कच्छाग्निकवर्ततात्तरपदात्” ॥ कच्छशब्दार्थमुत्तरपदग्रहणं,
स हि केवलोपि कूलान्ये देशे वर्तते, इतरेषां तु केवलानां देशवृत्त्य-

सम्भवादेव तदन्तविधिः सिद्धः, कच्छाद्यान्तादित्युच्यमाने बहुवर्षादपि
स्यादित्युत्तरपदग्रहणम् ॥

“धूमादिभ्यश्च” ॥ ‘अणादेरपवाद इति’ । अट्टेभ्यो धूमादि-
भ्योऽणोपवादः, इट्टेभ्यश्चस्य, उदीत्ययामेभ्यस्त्वञ्, वाहीकयामेभ्यश्चञि-
टयोः । ‘कूलात्सौवीरेष्विति’ । कौलको भवति सौवीरेषु कौलमन्यत्र ॥

“नगरात् कुत्सनप्रावीण्ययोः” ॥ केनेदं मुषितमिति प्रश्नः, इह
नगरे मनुष्येणेत्युत्तरम् । सम्भाव्यतएतदित्यादि प्रष्टुर्वचनम् । ‘संज्ञा-
नगरं पठ्यतइति’ । माहिष्यतीशब्दसाहचर्यात् संज्ञा नगरं संज्ञाभूतो
नगरशब्द इत्यर्थः ॥

“अरण्यात्मनुष्ये” ॥ ‘चौपसंख्यानिकस्येति’ । अरण्यागणो
वक्तव्य इत्युपसंख्यानप्राप्तस्य, मनुष्यइत्यल्पमिदमुच्यतइत्याह । ‘पथ-
ध्यायेति’ । ‘आरण्यकोध्याय इति’ । यो ऽरण्ये ऽधीयते उपनिषद्भागः
स उच्यते, विहारः क्रीडा ॥

“विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम्” ॥ ‘कुरुशब्दः कच्छादिषु पठ्यत-
इति’ । कथं तर्हि कुरुशब्दादुजः प्राप्तिकृता ताभ्यामवृद्धादपीति नित्यं
बुद्धिं प्राप्तइति, आद्यप्राप्त्यभिप्रायेण तदुक्तं न पुनर्यानेन विकल्पेन
बाध्यते तदभिप्रायेण, येषि पठन्ति बुद्धिं सिद्धइति, प्राप्त इत्यर्थः, यथा
सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ इति, कुरुशब्दार्थं विभाषाग्रहणं न कर्तव्य-
मिति प्रतिपादयिष्यन्वाह । ‘कुरुशब्दः कच्छादिषु पठ्यतइति’ । ततः
किमित्यन्वाह । ‘तत्रेति’ । किमर्थं तर्हि विभाषाग्रहणमित्याह ।
‘सैवेति’ । ननु युगन्धरशब्दादप्यवृद्धादपीति नित्ये बुद्धिं सिद्धे ऽन्तरे-
णापि विभाषाग्रहणं पुनर्वचनाद्विकल्पो विज्ञास्यते, नैवं शक्यं, विपर्ययोपि
स्यात्, युगन्धरशब्दाच्चित्यो बुद्धिः, अवृद्धादपीत्यनेन तु विभाषित इति
पुनरारम्भो ह्येवमप्युपपद्यते । ‘मनुष्यतत्स्ययोस्त्विति’ । एतच्च कच्छा-
दिषु पाठसामर्थ्याल्लभ्यते ऽन्यथाऽन्यैव विभाषया बुज्जोः सिद्धत्वात्-
त्रास्य पाठोऽनर्थकः स्यात् ॥

“मद्रवृज्योः कन्” ॥ मद्रशब्दः स्फायितञ्चीति रक्प्रत्ययान्तः, वृज्जीवर्जने इगुपधात्किरिति किप्रत्ययान्तो वृजिशब्दः । ‘जनपदबुजोपवाद इति’ । अवृद्धादपीति प्राप्तस्य ॥

“कोपधादण्” ॥ किं पुनरदेशवाचिनोयं नेष्यते यतो देशग्रहण-
मनुवर्तत इत्यत आह । ‘अन्यत्रेति’ । पूर्वण्, प्रस्योत्तरपदादिसूत्रेण, एवं
चोत्तरार्थं देशानुवृत्तिर्न त्वदेशनिवृत्त्यर्थः, नन्वदेशवाचिनः प्राग्दीव्यतीय-
एवाण् सिद्धः, प्रस्योत्तरपदादिसूत्रं तु उदीव्ययामलक्षणो बाधनार्थे,
तत्किमुच्यतेत्यत्र पूर्वणैवेति, सत्यं, सति त्वेवमर्थे तस्यारम्भे प्रतिपदविधा-
नात्तेनैव सर्वत्राण्विधिर्युक्तः, अथाण्यग्रहणं किमर्थं, न कोपधादण्यविहि-
तमित्येवाच्येत, आरम्भसामर्थ्याद्धि यो विहितो न च प्राप्नोति स एव
भविष्यतीत्यत आह । ‘अण्यग्रहणमिति’ । इत्वाकुशब्दादोद्देशे ठञ् प्राप्त-
स्मिन् जनपदबुजा बाधिते यद्यण् ग्रहणं न क्रियेत पुनर्वचनादृजोव
स्याद् अण्यग्रहणे त्वण्येव भवति । ‘ऐत्वाक इति’ । दाण्डिनायनादिसूत्रेण
टिलोपः, एवं चाण्यग्रहणादेवायमोद्देशे ठञो बाधको न परत्वात् ॥

“कच्छादिभ्यश्च” ॥ ‘बुजादेरपवाद इति’ । ये जनपदवाचिनो
बहुवचनविषयास्तेभ्यो बुजोपवादः, सिन्धुवर्णशब्दाभ्यामोद्देशे ठञः,
साल्वशब्दः पठ्यते जनपदलक्षणो बुजमाभूदिति, अपदातो साल्वात्
गोयवाग्वोश्चेति नियमार्थं भविष्यति, अपदातावेव गोयवाग्वोरेवेति, वृद्ध-
त्वाच्छः प्राप्नोति ॥

“अपदातो साल्वात्” ॥ ‘पादाभ्यामततीति’ । पादस्य पदा-
न्यातिगोपहतेष्विति पदादेशः, न पदातिरपदातिरपदातिरश्वारोहादिः ।
‘अपदातावेव मनुष्ये तत्स्ये चेति’ । दुन्दुनिद्विष्टत्वेन तत्स्ये चेत्युक्तं न तु
तत्स्यस्य पदातेः सम्भवोक्तिः, अपदातो साल्वादेवेत्येष तु विपरीत-
नियमो न भवति गोयवाग्वोश्चेत्यारम्भात् ॥

“गतोत्तरपदाच्छः” ॥ ‘वाहीकयामलक्षणमिति’ । यद्यपि वाही-
कयामेभ्यश्चेति ठञ्जिठौ विहितौ तथाप्युत्सृष्टानुबन्धयोस्तयोऽष्टरूपाविशे-

षाट्ठाहीकयामलतणमित्येकवचननिर्देशः । 'श्वाविद्गर्तोयमिति' । श्वानं विध्यतीति व्यथेः क्विप् सन्वसारणं, नहि वृतीति दीर्घः, श्वाविधां गर्तः श्वाविद्गर्तः ॥

“गहादिभ्यश्च” ॥ ‘अणादेरपवाद इति’ । तत्र माहकिपस्यशब्दात्प्रत्ययपुरवहान्ताच्चेति बुञोपवादः, बाल्मीकिप्रभृतिभ्य इजन्तेभ्य इज-श्चेत्यणः, शेषेभ्य चोत्सर्गिकस्याणः । ‘सम्भवापेतमिति’ । येषां देशे चादेशे च वृत्तिः सम्भवति गहादीनां तेषामेव विशेषणं न त्वन्तस्यपूर्वपदादीनामित्यर्थः । ‘पृथिवीमध्यस्येति’ । पृथिवीमध्यवाच्येव मध्यशब्दो यास्या न मध्यान्तरवाचीत्यर्थः । ‘चरणसम्बन्धेन निवासलतणोक्तिरिति’ । चरणसम्बन्धेन योगिष्वधीयते ऽण् चरणइत्यनेन स निवासलतणो द्रष्टव्यः, सोऽस्य निवास इत्यत्रैवार्थे भवतीत्यर्थः, तेन पृथिवीमध्यं निवास एषां कटादीनां चरणानामित्यत्रार्थे मध्यमा इति भवति । ‘मुखपार्श्वतसोलोप इति’ । मुखपार्श्वशब्दयोस्तसन्तयोः प्रत्ययसंविद्योगेन लोपो भवति स चालो-न्त्यस्य, तत्र कृते यस्येति लोपः, लोपवचनमव्ययानां भमात्रे टिलोप इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थं, तेनारातीय इति सिद्धं भवति ॥

“वृद्धादकेकान्तस्योपधात्” ॥ ‘अरीहणकीयं द्रोहणकीयमिति’ । तेन निर्वृत्तमित्यत्रार्थं बुद्ध्यादिसूत्रेण यो बुञ् तदन्ताभ्यां प्रत्ययः, उदा-हरणदिक्वेपमकान्तस्य दर्शिता, वृद्धाच्छ इत्येव ह्यत्र कः सिद्धः, नह्येतौ जनपदवाचिनौ येन कोपधादणः प्रसङ्गः स्यात्, इदं त्वत्रोदाहरणं द्रष्टव्यं ब्राह्मणको नाम जनपदो यत्र ब्राह्मणा आयुधजीविनो ब्राह्मण-कोष्णिके सञ्जायामिति निषातनात्साधुः, तत्र ज्ञातो ब्राह्मणकीय इति । ‘अकेकान्तयहणे कोपधवहणमिति’ । सूत्रे ऽकेकान्तयहणमपनीय कोप-धादिति वक्तव्यं, व्यापकत्वान्नघृत्वाच्चेत्यर्थः ॥

“कन्यापलदनगरवामहूद्रोत्तरपदात्” ॥ अन्तयहणैव सिद्धं नार्थे उत्तरपदयहणेन, न च बहुचूर्वे प्रसङ्गः, प्राचां देशइत्यधिकारात् ॥

‘विभाषा ऽमनुष्ये’ ॥ यद्यत्र नञः प्रश्लेषो न स्यादसन्देहार्थं मनुष्ये विभाषेत्येव ब्रूयात्, लाघवे विशेषाभावादिति मत्वाह । ‘अमनुष्ये-

भिधेयदति' । अमनुष्यशब्दो योगिकोत्रं गृह्यते न तु रत्नपिशाचादिषु
रुड इति दर्शयत्युदाहरणेन । 'पर्वतीयानि फलानीति' ॥

“कृकणपर्णाद् भारद्वाजे” ॥ ‘न योत्रशब्द इति’ । कुत इत्याह ।
‘प्रकृतिविशेषणं चैतदिति’ । त्रशब्दो हि शब्दार्थे ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जरीयां चतुर्थस्याध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥

“युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्” ॥ षष्ठीनिर्देश उक्तार्थः । ‘एते
त्रयः प्रत्यया भवन्तीति’ । ननु चान्यतरस्यांग्रहणेन खञ्कयोः पक्षेनुत्पत्तिः
प्रतिपाद्यते तदनुत्पत्तावपवादाभावात्स्वशास्त्रेण प्राग्दीव्यतइत्यनेनै-
वाण् भवति तत्कुतोनेन प्रत्ययत्रयस्य विधानं, ह्येपि तर्हि नैवानेन विधी-
यते तस्यापि हि चकारोभ्यनुज्ञापक एव, यद्यन्येपि कश्चित्प्राप्नोति सोऽपि
भवतीति, ततश्चेपि स्वशास्त्रेण वृद्धाच्छ इत्यनेनैव भवति, एक एव
त्वपूर्वः खञ् विधीयते, अथ यस्य प्रवृत्तावस्य तात्पर्यं स सर्वानेन विधी-
यतइति ह्रस्वानेन विधानं, यद्वेवमणोप्यनेनैव विधानं न खञ्कयोरनुत्प-
त्तिमात्रेऽन्यतरस्यांग्रहणस्य तात्पर्यं तस्य महाविभाषयैव सिद्धत्वात्, किं
तर्हि अणः प्रवृत्तावपि, तस्मात्तात्पर्यतस्त्रय एते प्रत्यया भवन्तीत्युक्तं
प्रत्येकं प्रत्ययत्रयं विधीयतइति च, तत्र खञ्प्रत्ययो भवतीत्यनेन खञ्
एवापूर्वस्य विधानमिति दर्शितम्, अन्यतरस्यांग्रहणादथाप्राप्तं चेत्यने-
नाणोभ्यनुज्ञानं, त्यदादित्वाद्युष्मदस्मदोश्चै प्राप्नोत्यनेनापि ह्रस्वाभ्यनु-
ज्ञानं, भाष्ये तु योगविभागेन यथासंख्याभावः प्रतिपादितः, युष्मदस्मदो-
रित्येको योगः, अत्र गतीन्तरपदाच्छ इत्यतश्चेनुवर्तते, ततः खञ्वेति
द्वितीयो योगः ॥

“तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ” ॥ ‘सात्तादिति’ । प्रत्ययेण
विहितः, स्वरूपोपादानेन विहित इत्यर्थः, हेतुगर्भं चेदं विशेषणं, यतः
सात्ताद्विहितः ततः खञ्वेव निर्दिश्यतइति, तस्मिन्नित्युक्ते तत्रैव कटिति
प्रत्ययो भवति न चानुल्लङ्घ्य इति, चकारो हि समीपवर्तिनः खञ् स

सहायतामात्रमभिधाय निवर्त्तते, तत्र सहायस्यानिर्देशात्प्रकृतान्वेषणे,
तत्र गतीन्तरपदाच्च इति यावदन्वेषणे कस्य प्रतीतिश्चिरेण भवति तेन
च नासौ प्रत्ययमशङ्कः, यदा तु ययासंख्यनिरासाय पूर्वसूत्रे योगविभा-
गस्तदा नैव चकारेण कस्यानुकर्षणमिति न तस्य परामर्शशङ्का । 'नि-
मित्तयोरित्यादि' । द्वे हि निमित्ते खज्रौ निमित्तिनावपि द्वावेवादेशौ,
ततश्च साम्यादययासंख्येन भवितव्यमिति मत्वा प्रश्नः । 'योगविभागः
करिष्यत इति' । खज्रोर्युष्माकास्माकाविति वक्तव्ये तस्मिन्वाच्ये चेति
वचनाच्चकारेण वाक्यभेदस्य सूचनादादेशयोर्निमित्ताभ्यां प्रत्येकमनभि-
सम्बन्ध इत्यर्थः ॥

"तत्रकममकावेकवचने" ॥ कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमस्यैकवच-
नस्य ग्रहणं, तस्य च कृताकृतप्रसङ्गित्वेन सुपो धातुपातिपदिकयोरिति
लुकि कृते युष्मदस्मदोरेकवचनपरता न सम्भवतीति प्रत्ययलक्षण्येन सम-
र्पयितव्या, तदपि प्रत्ययलक्षणं विघटयन्नाह । 'ननु चेति' 'वचनादिति' ।
यदि पुनरेकवचनपरत्वेनाणखजौ विशेष्येयातां को दोषः, इह च स्यातां
युष्माकं कृत्रिमा यौष्माकीणः आस्माकीन इति, इह च न स्यातां तत्र
कृत्रिमास्तावकीना मामकीना इति, तस्मात्पूर्वसूत्रे खज्रणपरतया विशे-
ष्येते युष्मदस्मदी, एकवचनपरतयापि ते एवात्र विशेष्येते, ततश्च वच-
नाद् आस्माकीनः प्रत्ययलक्षणं भवतीत्येव गतिः । 'अन्वयैयदणमिति' ।
एकोर्धे उच्यते येन तदेकवचनम् । खज्र च पते एकवचने इति प्रथमा-
द्विवचनान्तं न सप्तम्यन्तम् ।

"चट्टाकृत" ॥ वक्तव्यं वस्तु बालेयं, तस्याट्टमेकदेशः, तत्र भवं
बालेयाट्टिकम् ।

"परावराधमोत्तमपूर्वाच्च" ॥ सपूर्वपदाट्टञ् वक्तव्य इत्यौप-
सह्यानिके ठञि प्राप्ते वचनम् । 'चट्टादिति वर्त्तत इति' । ततश्च परा-
वराधमोत्तमेभ्यः परो योऽट्टश्च इत्येषं विशेषणसामर्थ्यादेवाट्टंश्चस्य
परावरादिपूर्वता विज्ञास्यते तत्किं पूर्वग्रहणेनेति, एवमनन्तरोक्तस्य चोक्त-

स्यैवैतत्समर्थनं परिहरति । 'परावरगच्छाविति' । 'अस्मात् पूर्वग्रहणा-
द्यत्पत्यय एव भवतीति' । पूर्वविप्रतिषेधसूचनद्वारेणेति भावः ।

“दिक्पूर्वपदाटुञ्च” ॥ ‘अणोपवाद इति’ । सौत्रो प्राप्तिम-
भिप्रेत्येतदुक्तं, सपूर्वपदाटुञ्च वक्तव्य इत्युक्तत्वात् । ‘पदग्रहणमित्यादि’ ।
दिक्पूर्वादित्युच्यमाने स्वरूपविधिः स्यात् ततश्च दिग्द्वं जात इत्य-
त्रैव स्यात्, पदग्रहणे तु सति पदग्रहणेनेति पदं, दिशः पदं पूर्वमस्मा-
दिति निपातनात्समासः ॥

“शामजनपदैकदेशादऽठञौ” ॥ ‘पौर्वाटुं इति’ । शामस्य पूर्व-
स्मिन्नटुं भवा इति तद्विताये समासः, ततः प्रत्ययः, यद्यप्यटुंशब्दे
शाममपेक्षते तथाप्यस्य नित्यसापेक्षत्वात्प्रधानत्वाच्च वृत्तिद्वयमप्यविकटुं
समासवृत्तिस्तद्वितवृत्तिश्च, ठञ्ग्रहणं किमर्थं, नाञ् चेत्येवोच्येत, न
चैवमुच्यमाने यतोपि समुच्चयप्रसङ्गः पूर्वसूत्रे चानुक्रष्टत्वात्, तस्माद्विष-
यायै ठञ्ग्रहणम् ॥

“अ साम्प्रतिके” ॥ ‘साम्प्रतिकं युक्तं न्याय्यमुचितं सममुच्यत-
इति’ । कस्य चित्कश्चित्प्रमिदु इत्यनेकशब्देपादानं, सम्प्रतिशब्द इदा-
नीमित्यत्रार्थे प्रसिद्धेऽपि न्यायेऽपि वर्तते, दृश्यते हि अनाप्तश्चतुराजो-
तिरिक्तः पट्टात्रोय वा एव सम्प्रति यत्रो यत्पञ्चरात्र इति, न न्यूना
नातिरिक्तः सम इत्यर्थः, स च प्रज्ञादौ पठ्यते, तेन साम्प्रतं सम्प्रतीति च
पर्यायौ ॥

“द्वीपादनुसमुद्रं यञ्” ॥ ‘अनुसमुद्रमिति’ । अनुयत्समयेत्य-
व्यधीभावः, सप्तम्यन्तं चैतद् तद्वीपस्य विशेषणं तदाह । ‘समुद्रसमीपे
योद्वीप इति’ ॥

“कालाटुञ्च” ॥ ‘कालविशेषवाचिन इति’ । स्वरूपस्य च पर्या-
याणां च ग्रहणं न भवति सन्धिवेलादिसूत्रेण सन्धिवेलाचयोदशीभृ-
तिभ्योऽवृद्धेभ्यो ऽखिधानात्, तद्वि ठञो बाधनार्थः, अर्थग्रहणे च तेभ्यः
प्रसङ्गः, इह गौणमुच्योर्मुख्ये सम्प्रत्यय इति न्यायानुच्यया वृत्त्या ये

काले वर्तन्ते मासोर्द्धमास इति तत एवायं प्रत्ययः स्याद् न तु गौण-
वृत्त्या कालवृत्तेः, कदम्बपुष्पसाहचर्यात्कदम्ब कालः, व्रीहिपलालसाहच-
र्याद्व्रीहिपलालं काल इत्यादेरित्याशङ्काह । 'यथाकथञ्चिदिति' । येन केन
चित्प्रकरणेन, एतदेव स्पष्टयति । 'गुणवृत्त्यापीति' । परच परशब्दवृत्ते-
र्यविवन्धनं स गुणः, तविवन्धना वृत्तिर्गुणवृत्तिः, एतत्त्व सन्धिवेलादिभूतेनेन
कालग्रहणेन नतत्राणि यद्विशिनष्टि ततो लभ्यते, नहि मुख्यार्थः काल-
शब्दोऽस्ति नतत्राणां सम्भवति पुष्यादिसमीपस्येन हि चन्द्रमसा योगा-
ल्लसितलक्षणया पुष्यादिशब्दानां काले वृत्तिः सैव च लुब्धविशेष इति
लुब्धविधानेनाप्यव्याख्यायते पौषादिनिवृत्त्यर्थं न त्वेतावता कालस्तेषां
मुख्यार्थः ॥

"आट्टे शरदः" ॥ "आट्टेति कर्म यद्भनदिति" । आट्टास्मिन्विद्यत-
इति प्रज्ञाश्रुतावेति मत्वर्थीयो गाः, श्रुत्या सम्पाद्यं पिच्यङ्कर्म आट्टशब्देन
व्यक्तइत्यर्थः । 'न श्रुतावान् पुरुष इति' । यदा स एव गाः बध्ने
भवति तदा पुरुषवृत्तिः आट्टशब्दः, कथं पुनः शब्दसाधारण्येय्यं विशेषो
लभ्यतइत्याह । 'अनभिधानादिति' । 'शारदिकं आट्टमिति' । यदाच
विहितं ततश्च भवमिति भवे प्रत्ययः ॥

"श्वसस्तुट् च" ॥ "तस्य चेति" । ठञः न तु श्वःशब्दस्य, कुत
एतद्वृत्तौ विधेयत्वेन प्राधान्यात्, स च तुङागम इकादेशे कृते भवतीति
वेदितव्यं, ननु चान्तरङ्गत्वादिकादेशात्पाक् ठप्रस्तुट् प्राप्नोति इकादे-
शस्त्वङ्गाधिकारे विधानादङ्गसंज्ञायामभिनिर्वृत्तायां पश्चाद् भवःबहिरङ्गः,
तुटि च कृते प्रत्ययादेष्टस्येकादेशविधानाद्वया कर्मठ इत्यत्र न भवति
एवमत्रापि न स्यात्, यदि पुनरयं तुक् पूर्वान्तः क्रियते, नैवं शक्यम्, इ-
सु-
सुक्तान्तात्क इति कादेशः स्यात्, तस्मादस्तु परादिरेव, कथमिकादेशः,
ज्ञापकात्सिद्धं, यदयं वुञ्छणादिषु ठचश्चित्करणं करोति तज्ज्ञापयति अन्त-
रङ्गेभ्योपि पूर्वमिकादेश एव भवतीति, यदि न स्यात्प्रत्ययसंज्ञासवियोग-
शिष्टे प्रत्ययस्वरे कृते पश्चादिकादेश इति सिद्धमन्तोदात्तत्वं स्यात् ।
'व्युत्पुलावपि भवत इति' । सायंचिरमित्यादिना श्वःशब्दोऽप्ययं काल-

वाची चेति कृत्वा । 'शौचस्तिकमिति' । द्वारादित्वाङ्ङुप्रतिषेध ऐजाग-
मश्च ॥

“सन्धिवेलाद्गतुनतचेभ्योऽण्” ॥ ‘अण्यहणं वृद्धाच्छस्य बाध-
नार्थमिति’ । असत्यण्यहणे सन्धिवेलादिभ्यो यथाविहितमित्युच्यमाने
यद्वाप्यारम्भसामर्थ्यात्कालाट्ठञ् न भवति तथापि सन्धिवेलादिषु पठिता-
त्योर्णमासीशब्दात्स्वात्यादेश्च वृद्धाच्छः स्याद्वचनं तु कालाट्ठञो बाध-
नार्थं स्यात्तस्मादण्यहणं कर्तव्यं वृद्धाच्छस्य बाधनार्थम् । ‘सौवातमिति’ ।
अत सातत्यगमने सुपूर्वादव्यतिभ्यां चेतीण् प्रत्ययः, स्वात्या युक्तः काल
इत्यण्, तस्य लुब्धविशेष इति लुप्. ततो भवादावर्थेऽनेनाण्, नष्वाभ्यामिति
वृद्धिप्रतिषेध ऐजागमश्च, जातार्थं तु अविष्टाफल्गुनीति लुकि स्वाति-
रिति भवति । ‘तैषमिति’ । अत्रापि जातार्थं पूर्ववत्लुका भवितव्यमिति
भवादौ प्रत्ययः, तिष्यपुष्ययोर्नञ्चाणि यलोप इति यलोपः । ‘संव-
त्सरात्फलपर्वणोरिति’ । सांवत्सरं फलं पर्वं वा सांवत्सरिकमन्यत् ॥

“प्रावृष एयः” ॥ प्रवर्षेतीति प्रावृट्, क्तिप् नहिदृतीत्यादिना
दीर्घः । ‘प्रावृषेय इति’ । भवार्थं प्रत्ययः, जाते तु प्रावृषष्टपं वक्ष्यति । रषा-
भ्यामित्येव सिद्धे प्रत्यये णकारोच्चारणं प्रावृषेयमाचष्टे प्रावृषेययतेः
क्तिप् णिलोपः, लोपोऽप्योर्व्वेतीति यलोपः, प्रावृषेयित्यत्र णत्वार्थम्, अन्यथा
पदान्तस्येति प्रतिषेधः स्यात् ॥

“वर्षाभ्यष्टक्” ॥ ‘वार्षिकं वास इति’ । कालात्साधुपुष्यस्य-
मानेष्विति साध्वर्थं ठक् ॥

“कृन्दसि टञ्” ॥ ‘नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृत्तु इति’ । तस्येद-
मित्यत्रार्थं प्रत्ययः, अतुशब्दश्च अत्वव्यवयोर्मातृयोर्व्वेतेते, वर्षेर्तारितो
मासाववयवावित्यर्थः ॥

“सर्वत्राण् च तलोपश्च” ॥ ‘हैमनमिति’ । यदा तशब्दस्य
समुदायस्य लोपस्तदा ऽचिति प्रकृतिभावावस्तद्वितरति ढिलोपो न
भवति, यदा तु तकारस्यानेन लोपोऽकारस्य तु यस्येति लोपस्तदा तस्या-

सिद्धवदभावादित्यसिद्धत्वात्स्थानिवद्भावाच्च टिलोपाभावः । 'ननु च कृन्द-
सीति नानुवर्तिष्यत इति' । अस्वरितत्वात् । 'सैवेत्यादि' । यासाव
स्वरितत्वादननुवृत्तिः सैव सर्वत्रेत्यनेन शब्देनाख्यायते, किमर्थमित्याह ।
'प्रथमाधिक्येनेति' । ननु च तत एवास्वरितत्वात्पूर्वसूत्रेपि कृन्दसीति नानु-
वर्तिष्यते तस्माद्विस्पष्टार्थमेव सर्वत्रयद्वयम् । 'भाषायामपि ठञ् स्मरन्ती-
ति' । भाष्ये तु नैतद्विष्यते, तथा हि, सूत्रमिदं प्रत्याख्यातं, कथं, हेमन्तपर्यायो
हेमन् शब्दोस्ति हेमवागनीगन्ति कर्णौ, तस्मादेतौ हेमन्शुष्यतः, यदि हेमन्
प्रमीयते हेमन्तो भवतीति दर्शनात्, तत्र भाषायां हेमन्हेमन्तशब्दयो-
र्चत्त्वणि हेमन् हेमन्तमिति रूपद्वयं सिद्धं, कृन्दसि तु हेमो हेमन् हेम-
न्तस्य हेमन्ताच्चेति ठञि हेमन्तिकं, सर्वे विधयश्च कृन्दसि विकल्प्यन्त इति
हेमन्तशब्दादेवाणि हेमन्तमिति रूपत्रयं सिद्धमिति, सूत्रकारेण तु भाषा-
यामेतद्वृत्तिविषयादन्यत्रतुंवाचिनो हेमश्चकृन्दस्य प्रयोगाभावान् नलोपो
विहितः, यथाप्राप्तं च अत्वणिति, अनन्तरस्तु ठञ् सर्वत्रयद्वयस्य पूर्वचान्व-
येनैव सर्वत्र सिद्धिरिति नासौ समुच्चयीयते । 'कः पुनरनयोर्विशेष इति' ।
न कश्चिदिति भावः । 'त्रीणि रूपाणि भवन्तीति' । पूर्वेषु ठञि एकम्,
अनेनाण्तलोपयोद्धितीयम्, अत्वणि यस्येति लोपे परमिति त्रीणि रूपाणि ॥

"सायंचिरम्प्राप्तेऽप्येभ्यस्तुद्वयलौ तुट् च" ॥ इह युवोरनाका-
खित्यङ्गाधिकारे विहितत्वादनदेशो बहिरङ्गः, तुडागमस्तु प्रत्ययसन्धयो-
गेन विधानादनन्तरङ्ग इति तेनैव तावद्विषयः, तत्र कृते ऽनादेशो न
प्राप्नोति, किं कारणम्, अङ्गस्य निमित्तं यो युस्तस्यानादेशः, तुटि त्वञ् सति
त्युशब्दोङ्गस्य निमित्तं न युशब्दमात्रं, ततश्च यथा मृत्युरित्यत्रानादेशो
न भवति तथात्रापि न स्यात्, यदि पुनरयं तुक् पूर्वान्तः क्रियते, नैवं
शक्यं प्रातस्तनमित्यत्र हि विसर्जनीयो न स्यात्, अपदान्तत्वात्, तस्मा-
त्परादिरेवायं कर्तव्यः, तत्र वानादेशो न प्राप्नोति तत्राह । 'तयोश्चादिष्ट-
योस्तुडागमो भवतीति' । आदिष्टयोरिति कृतादेशयोरित्यर्थः, एव चार्थे
आदिष्टशब्दस्य अर्शआद्यच्प्रत्ययान्तत्वेन लभ्यते, आदिश्यत इत्यादिष्टः,
स ययोरस्ति तावादिष्टौ, तयोरदिष्टयोरिति, एतच्च सकालतनेष्विति

निर्द्वैशाल्लभ्यते, नह्यनादिष्टयोस्तु द्विधाने तनशब्द उपपद्यते, मातस्तन
मित्यत्र श्रुत्वाच्च परत्वाद्वाधतइति नेक्तं, कस्य बाधकमपि ठञ् बाध-
मानयोष्युक्त्युल्लेखलपोर्दुर्बलेन हेन सह सम्प्रधारणाभावात् । 'मका-
रान्तं पदमयमिति' । स्वरादिषु पठितम् । 'अन्तकर्मण इति' । अन्तक्रियस्य,
पोन्तकर्मणीत्यस्येत्यर्थः, यद्यप्यसाववसानमात्रवाची घञन्तस्तु साय-
शब्दो दिवसान्तवचन इति न कालाधिकारस्य बाधशङ्का । 'प्रत्ययसञ्चि-
योगेनेति' । अन्यत्र त्वकारान्त एव यथा सायाहूः सायतर इति, आह च
संख्याविसायपूर्वस्याहस्येति, । 'एकारान्तत्वमिति । निपात्यतइत्यनुषङ्गः,
यत्र सप्तम्यर्थो नास्ति प्राहुः सोढोस्येत्यादौ तदर्थे निपातनं ज्ञातादिके
त्वर्थे घकालतनेष्वित्यलुका सिद्धम् । 'चिरपरहृत्परादिभ्य इति' । चिरश-
ब्दस्य सूत्रउपादानात् व्युत्पुलावपि भवतः, न तु किञ्चित्तद्वहुषु कृजोऽ-
ज्विधानमिति वत्सूत्रस्य बाधः परत्यूवस्मि, संवत्सरे, पारि पूर्वतरं, प्रव-
शब्दः पुराणवचनः । 'अयपश्चाद्विमज्जिति' । के चिदत्रादिशब्दमपि
पठन्ति अयादिपश्चादिति, ते मध्यान्म इत्यत्रादेश्वेति वक्तव्यमिति न
पठन्ति, हित्करणं पश्चादित्यत्र टिलोपार्थम्, अत्रयानां भमात्रे टिलोप
इत्यस्यैवायं प्रपञ्चार्थः ॥

“विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम्” ॥ 'सप्तम्या अलुगिति' । ह्या-
प्प्रातिपदिकादित्यत्र निरणायि सुबन्तात्तद्वितोत्पत्तिरिति तत्तत्रैव द्रष्टव्यं,
यदि सुबन्तात्तद्वित उत्पद्यते कथं पूर्वाहूतन इत्यत्र भवति तत्राह । 'यदा
त्विति' ॥

“तत्र जातः” ॥ 'तेषामतः प्रभृत्यर्थाः समर्थविभक्तयश्च निर्द्वै-
श्यन्तइति' । तदिदमुभयमनिर्द्वैश्यं, कथं शेष इति लक्षणं चाधिकारश्चे-
त्युक्तं तत्र लक्षणतया चातुषं रूपमित्यादाविव्र ज्ञातादिष्वयर्थेष्वणा-
दयः सिद्धाः, अधिकारतया च घादय इत्यर्थास्तावत्र निर्द्वैश्याः प्रत्य-
यार्थेन चाभिधानस्वाभाव्येन समर्थविभक्तयोपि लभ्यन्तइति तच्चिद्वै-
शोपि न कर्तव्य एव, नियमार्थमिति चेन्नानिष्टत्वात्, तत्रैतत्स्यात्, ज्ञाता-
दिष्वेव तद्विता यथा स्युस्तत्रास्ते तत्र शेतइत्यादौ मा भूविति ज्ञाता-

दयोर्या अनुक्रम्यन्तइति, तच्च नैवम्, अनिष्टत्वात्, अन्यत्रापि हि तद्वृत्ता
इष्यन्ते चातुषं रूपं श्रावणः शब्दः चातुर्दशं रतः दारुणः सक्तव इति,
यत्र तु नेष्यन्ते तत्रास्तइत्यादौ तत्रानभिधानाच्च भविष्यन्ति, यथाहुल्या
खनतीत्यादौ तस्माच्चार्या जातादनुक्रमणेन, अपवादविधानार्थे तु, प्रावृ-
ष्टवादीनपवादांस्तत्र तत्रासङ्गरेण वत्यामीति अवश्यानुक्रमितव्या
अर्थस्तेन्यार्थाः सन्तो योगविभागेनाद्यादीनामप्यर्था निर्दिश्यन्ते, विस्प-
ष्टार्थे, यानि पुनरनपवादान्यर्थोदशेनानि यथा कृतलश्चक्रीतकुशला इति
तानि शक्यान्यवक्तुम् ॥

“संज्ञायां शरदो वृत्” ॥ ‘समुदायेन चेदिति’ । प्रकृतिप्रत्ययसं-
मुदायरत्वेत्संज्ञा भवतीत्यर्थः, । ‘कृतलश्चक्रीतकुशला इति यावदिति’ ।
यावच्छब्दोवधिद्योतको निपातः ॥

“अमावास्याया वा” ॥ ‘एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादिति’ ।
अमावस्यदन्यतरस्यामित्यत्र अमापूर्वेस्य वसेण्येति पठे वृक्षभावो निपा-
त्यतइत्युक्तं, एयति चात उपधाया इति सामान्येन वृद्धिविधानात्, अमा-
वास्याशब्दस्य न्याय्यत्वादवृद्ध्युपधस्तस्यैवैकदेशविकार इति भावः, ये
त्विह सूत्रे सन्धिवेलादिषु च द्वस्वोपधमधीयते तेषां दीर्घोपधस्य न
स्यात्, अतद्विकारत्वात् ॥

“य च” ॥ किमर्थो योगविभागः, न चामावास्याया वेत्यु-
च्येत चकारादुत्तं वावचनादुभयोरभावे ऽणपि भविष्यति, सत्यम्, उक्त-
रत्र तु विकल्पानुवृत्तिः शङ्केत योगविभागे तु सन्धिवेलाद्यणोभ्यनुज्ञा-
नाय पूर्वसूत्रे वायव्यसामर्थ्यादस्यापि विकल्पसिद्धेरिह वायव्यं नानु-
वर्त्यमिति व्यवधानादुत्तरत्र विकल्पस्य निवृत्तिः सिद्धा भवति ॥

“अणौ च” ॥ योगविभागो यथासंख्यार्थः ॥

“अविष्टाफल्गुन्यनुराधास्वातितित्थपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहु-
लाल्लुक्” ॥ कृतिकापर्यायस्य बहुलाशब्दस्यात्र द्वन्द्वैकवद्भावेन नपुं-
सकद्वस्वत्वेन निर्देशः, न बहुर्थादाननिमित्तस्य बहुलाशब्दस्य अविष्टा-

दिभिः साहचर्यात् । 'चित्रेति' । लुक्कृतलुकीति लुकि कृते पुनष्टाप् । 'गौरादिपाठान् ङीषिति' । रेवती नक्षत्रे रोहिणी नक्षत्रेति तत्र पठ्यते, न चेन्नैव नक्षत्राचिनौ जातार्थवृत्तित्वात्, तस्माद्गौरादिषु पिप्पल्यादयश्चेति पाठात्तेषां चावृत्ततत्वादेव ङीषित्यर्थः । 'टानौ वक्तव्याविति' । स्त्रियामित्यपेक्षते, टकारो ङीवर्यः, नकारः स्वरार्थः, विधानसामर्थ्याच्चानयोर्लुङ् न भवति । 'कृण्वपि वक्तव्य इति' । अत्र च स्त्रियामिति नापेक्षते ॥

“स्थानान्तगोशालखरशालाच्च” ॥ 'गोशालेति' । विभाषा सेनेति नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वं, तत्साहचर्यात्खरशालस्यापि नपुंसकस्य ग्रहणं न तु द्वन्द्वैकवद्भावेन ह्रस्वत्वम्, एकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्वालिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रीलिङ्गाभ्यामपि लुभ्रवत्येव, यद्यपि टाबन्तयोरपि पाठे एकादेशविकृतस्यानन्यत्वाच्चपुंसकाभ्यामपि लुक् सिद्ध्यति, लाघवाच्च तु ह्रस्वस्य पाठः ॥

“वत्सशालाभिजिदश्वयुक्कृतभिषजो वा” ॥ 'वत्सशालेति' । ह्रस्वान्तस्य दोर्धान्तस्य वा ग्रहणम् । 'बहुलग्रहणस्यैवायं प्रपञ्च इति' । अश्वयुक्कृतभिषक्शब्दावभिप्रेत्येतदुक्तम् अन्ययोरनक्षत्रावित्त्वात् । 'अभिजिदिति' । यद्यपि नक्षत्रमप्यस्ति अभिजिवां नक्षत्रमुपरिष्ठादपाठानामिति मुहूर्तमप्यस्ति ॥

“नक्षत्रेभ्यो बहुलम्” ॥ वाग्रहणानुवृत्तेर्व्यवस्यितविभाषाविज्ञानाच्च लुग्यवस्थायां सिद्धायां बहुलवचनं क्वचिदन्यदेवेत्येतदर्थे, तेन टानौ वक्तव्यावित्यादि सिद्धं भवति । 'रोहिण इति' । चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसङ्ख्यानमित्येतत् स्त्रियां नियमेन लुगर्थेन तु स्त्रियावमे लुगर्थम् ।

“कृतलब्धक्रीतकुशलाः” । 'यद्यत्र कृतं ज्ञातमपि तत्तत्र भवतीति' । यद्यपि ज्ञातं सर्वे कृतं न भवति स्वयं ज्ञातस्यापि भावात्, कृतं तु सर्वे ज्ञातं भवति, न ह्यजननस्वभावं क्रियते यथा व्योमेति भावः । 'यच्च क्रीतं लब्धमपि तत्तत्र भवतीति' । अत्रापि लब्धं सर्वे क्रीतं न भवति दाना-

विनापि लाभसम्भवात् क्रीतं तु लब्धमेव क्रयस्यापि लाभहेतुत्वादित्यर्थः ।
 'तत्किमर्थं भेदेनोपानं क्रियत इति' । ज्ञातलब्धाभ्यामेव गतमिति प्रश्नः ।
 'शब्दार्थस्य भिन्नत्वादिति' । परव्यापारोपहितं रूपं कृतमित्युच्यते तद्व-
 हितं तु ज्ञातमिति, तथा मूल्याप्रदानरूपो यः स्वीकर्तुं व्यापारस्तदुपहितं रूपं
 क्रीतमित्युच्यते तद्वहितं तु लब्धमिति, तत्र यथा विक्रित्रोदादनः पञ्च उदादन
 इति शब्दार्थोभेदस्तथात्रापीत्यर्थः । एतदेव स्पष्टयति । 'वस्तुमेवेति' ।
 वस्तुत इत्यर्थः, एतदुक्तं भवति, क्रीतं वस्तुतो लब्धं भवतीत्येतावत्, शब्देन
 तु रूपान्तरमभिधीयते, एवं कृतमपि वस्तुतो ज्ञातं भवति शब्देन तु
 रूपान्तरमभिधीयत इति द्रष्टव्यम् । उपसंहरति 'शब्दार्थस्तु भिन्नत-
 एवेति' । तत्राक्रियमाणे कृतक्रीतयोर्रूपादाने यथा कार्यं घटः कृतः क्रीतो
 वेति पृष्टे सुप्ते ज्ञातो लब्ध इति चोत्तरं न प्रयुज्यते, तथा तद्वितोपि न
 स्यात्, तस्मात्कृतक्रीतयोस्तद्वितेनाभिधानाय भेदेनोपादानमिति ॥

"प्रायभवः" ॥ प्रायेण भवः, कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः ।
 'तत्र भवेन कृतत्वादिति' । यत्प्रायभव इत्यस्य साध्यं तस्य तत्र भव इत्य-
 नेनैव साधितत्वादित्यर्थः, यो हि राष्ट्रं प्रायेण भवति तत्रैवासौ भवतीति
 तत्र भव इत्येव सिद्धं, शङ्कते । 'अनित्यभवः प्रायभव इति चेदिति' ।
 यस्तत्र कदाचिद्भवति कदा चित् स प्रायभवः, यस्य तु नियत आधारा-
 धेयभावः स तत्र भव इति पृथगुपादानसामर्थ्याद्वेद आश्रीयत इति
 यदुच्येत्यर्थः, निराकरोति । 'मुक्तसंशयेन तुल्यमिति' । यं भवान्मुक्तसंशयं
 न्याय्यं तत्र भव उदाहरणं मन्यते, सौम्रो देवदत्त इति तेनैव तुल्यं सोपि
 हि कदाचित्तस्मादुदकदेशाद्यभिनिष्कामति तत्र चेदुक्ता तत्र भवता
 इहापि युक्ता दृश्यताम् । अथैतदपि प्रायभवस्योदाहरणं सौम्रो देवदत्त
 इति तत्र भवनस्य किमुदाहरणं तत्र नित्यभवः सौम्रः प्राकार इति
 यद्येवं तत्र भव इति प्रकृत्य जिह्वामूलाङ्गुनेरुडो विधीयते स तस्मिन्दृ-
 ष्टापचारे न स्यात्, दृश्यते च ॥

वानरोहं महाभागे दूतो रामस्य धर्मतः ।

रामनामाङ्कितं चेदं पश्य देव्यङ्गुलीयकम् ॥

इति । तस्मात्तत्र भवे सामान्ये प्रायभवस्य विशेषस्यान्तर्भावा-
दनर्थकं प्रायग्रहणम् । इदं तर्हि प्रयोजनम् उपज्ञानूपकर्णोपनीवेष्टक् प्रा-
यभवे यथा स्यान्नित्यभवे मा भूत्, उपज्ञानु भवं गङ्गिति, अथेदानीं जानु-
समीपस्य शरीरावयववशाच्चिन उपज्ञानुशब्दात्तत्र भवं इति प्रकृत्य शरीरा-
वयवादादिति यत्कस्माच्च भवति, अनभिधानात्, ठगपि तर्ह्यनभिधाना-
देव न भविष्यति, तदेवं स्थितमेतत्प्रायग्रहणमनर्थकं तत्र भवेन कृतत्वा-
दिति ॥

“उपाज्ञानूपकर्णोपनीवेष्टक्” ॥ उपज्ञान्वादयः सामीप्येव्ययी-
भावाः, समाहारद्वन्द्वस्य सौत्रः पुल्लिङ्गनिर्देशः ॥

“सम्भूते” ॥ ‘अवकृप्तिः प्रमाणानतिरेकरचेति’ । सकृत्पुनस्त्या-
प्यनेकार्थत्वमविरुद्धं तन्त्राद्याश्रयणादिति भावः, तत्रावकृप्तिः सम्भावना,
इदमेवं भवेदिति बुद्धिः, प्रमाणानतिरेक आधारपरिमाणादाधेयपरिमा-
णास्यानतिरेकता, यस्यां सत्यां सर्वमाधेयमाधारेणुप्रविशति । ‘सौघ्र इति’ ।
देवदत्त इदानीं सुघ्रे सम्भाव्यत इत्यर्थः, सुघ्रप्रमाणाद्वानतिरिच्यते सेना-
दिकोर्ये इत्यर्थः ॥

“कोशाट् ठञ्” ॥ ‘कौशेयं वस्त्रमिति’ । ननु च न वस्त्रं कोशे सम्भ-
वति वस्त्रदशायां तत्कारणस्य कोशस्य परावृत्तत्वात्, न च कोशान्तरे
वस्त्रस्य सम्भवो, न च तत्रेव्यते, तस्माद्विकारे कोशादुञ्च सम्भूते ह्यर्थानुपप-
त्तिरिति वार्तिकमेव शरणं, तस्य विकार इत्यत्र प्रकरणे एण्या ठञित्यस्या-
नन्तरं कोशाच्चेति वक्तव्यमित्यर्थः । ‘अर्थानुपपत्तिरिति’ । कौशेयशब्दस्य
योर्था लौकिकः सूत्रवस्त्रतत्त्वणस्तस्यानुपपत्तिः स्यात्, लौकिकोर्थः शास्त्रेण
नानुसृतः स्यात्, कृमिरेव त्वभिधेयः प्राप्नोति स हि कोशे सम्भवति, किं
चाविशेषाभिधानात्स्वङ्गकोशादपि प्रत्ययः प्रसज्येत इत्यत्र आह । ‘वृद्धि-
रेवेति’ । वृद्धिशब्देषु नावश्यमवयवार्थान्वेष्ट्य, यथा तैलपायिकादिष्विति
मन्यते । सूत्रकारेण तु सत्कार्यवादाश्रयेण सम्भूते प्रत्ययो विहितः, तत्र
हि कारणदशायामपि कार्यस्य सत्त्वात् तत्र तत्सम्भवति तदनुपपन्नं,
कार्यकारणयोर्हि तादात्म्यमभिसम्बन्धो न त्वाधाराधेयभावः ॥

“कालात्साधुपुण्यत्पच्यमानेषु” ॥ ‘कालविशेषवाचिभ्य इति’ ।
स्वरूपग्रहणं तु न भवति उत्तरत्राश्वयुज्यादीनामनेन कालशब्देन विशेष-
णत्वात् ॥

“उत्ते च” ॥ सूत्रे भूतकालस्याविवक्षां दर्शयति । ‘हेमन्ते उप्यन्ते
इति’ । ‘योगविभाग उत्तरार्थ इति’ । उत्तरयोगयोः क्त एव प्रत्ययो यथा
स्यात् साध्वादिषु मा भूत् ॥

“आश्वयुज्या बुञ्” ॥ बुञो जकारः स्वरार्थः, उत्तरत्र वृद्धार्थश्च,
अश्वयुज्यां युक्तेति पाठः, अश्वयुजोद्धितत्वात् नमोऽश्विभ्यामश्वयुज्या
मिति दर्शनात्, अश्विनीपर्याय इति पाठः, तार। अश्वयुगश्विनीत्यमर-
सिंहः, अश्विनीपर्याय इति प्रसिद्धः पाठः, तत्राशुपूर्वादनैराणादिक इत्
प्रत्ययः, एषोदरादित्वादादेर्ह्रस्वः ॥

“कलाप्यश्वत्ययवबुसादुत्” ॥ मयूरादिषु प्रसिद्धानां कलाप्या-
दीनां शब्दानां काले वर्तिते सम्भवति तत्कथं कालविशेषवाचिभ्य इत्यु-
क्तमत आह । ‘कलाप्यादयः शब्दा इति’ । अश्वत्येन वृत्तेण कालस्य सम्य-
न्धोऽव्यभिचारादविशेषणमिति फले लुगिति लुगन्तोऽश्वत्यशब्द इत्याह ।
‘यस्मिन्नश्वत्याः फलन्तीति’ । अपहृष्टो यवो यवबुसं ज्ञात्यन्तरं वा यवादि-
वत्, यवानामेव वा बुसं यवबुसम् ॥

“शीघ्रावरसमादुञ्” ॥ ‘अवरसममिति’ । विशेषणसमासः, न
त्रावरशब्दो दिग्वाची येन दिक्स्थले सज्जायामिति नियमात्समासो न
स्यात् । ‘अवरसकमिति’ । आगामिनां संवत्सराणामाव्रवत्सरे देयमित्यर्थः ।
अपर आह । अतीति वत्सरे देयं यदद्यापि न दत्तं तदवरसकमिति ॥

“संवत्सरायहायणीभ्यां ठञ्च” ॥ ‘वेति वक्तव्यमिति’ । बुञि वि-
कल्पिते पक्षे यथा प्राप्त्यञ्च भविष्यतीति मन्यते । ‘ठञ्चग्रहणमित्यादि’ ।
असति ठञ्चग्रहणे सन्धिवेलादिषु संवत्सराफलपर्वणोरिति पाठात्फले
अणत्वेन विवक्षिते बुञा मुक्ते ऽणोऽव स्यात् ठञ्चग्रहणात् ठञ्चैव भवति ॥

“व्याहरति मृगः” ॥ व्याहरति शब्दायते ॥

“तदस्य सोढम्” ॥ अस्मेति नेयं सोढापेक्षया कर्त्तरि षष्ठी न

लोकाव्ययेति प्रतिषेधात्, किं तर्हि कर्तुरेव सम्बन्धित्वमात्रविवक्षया शेष-
लक्षणा पृथगी । 'निशासहचरितमध्ययनमिति' । कालस्य स्वरूपेणासोढ-
त्वात्तत्सहचरितवृत्तेरच सूत्रे ग्रहणमिति दर्शयति ॥

"तत्र भवः" ॥ 'कालादिति निवृत्तमिति' । तत्र ज्ञात इति
प्रकृतं तत्रग्रहणं कालाधिकारेण सम्बद्धमिति तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः
स्यादिति पुनरिह तत्रग्रहणं कृतं सप्तम्यर्थमात्रं यथा दृश्येत काल-
सम्बन्धविशिष्टः सप्तम्यर्थो मा ग्राहीत्येवमर्थमिति भावः । ननु च प्रकृतं
तत्रग्रहणं पूर्वसूत्रे तदिति प्रथमया समर्थविभक्त्या व्यवहितं, नेत्याह,
शक्यं हि तदन्यत्रापि पठितुम् ॥

"दिगादिभ्यो यत्" ॥ 'सेनामुख्यमिति' । यदन्तस्य सेनाशब्देन
पृथीसमासो न तु सेनामुख्यशब्दात्प्रत्ययः, तदन्तविध्यभावात् ॥

"शरीरावयवाच्च" ॥ 'शरीरं प्राणिकाय इति' । व्याकरणस्य
शरीरमित्यादिकस्तु प्रयोगो गौणः । 'अणोपवाद् इति' । वृद्धात्तु कं
परत्वाद्वाधते, पादे भवं पदां, पद्व्यत्यतदर्थेति पद्व्याधः, नासिकायां भवं
नस्यं नस् नासिकाया यत्सत्तुद्वेष्विति नस्भावः, कथं वेगे बह्वचोरस्य
इति, कथं च न स्यात्, न शरीरावयवसमुदायः शरीरावयवग्रहणेन
दृश्यते न च तदन्तविधिरस्ति, निरङ्कुशः कवयः ॥

"वृत्तिकुत्तिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्कञ्" ॥ वृत्तिश्चर्मविकारः शरीरा-
वयवश्च, कुत्तिशब्दो धूमादिः वस्तिर्नाभेरधःशरीरावयवः, आह्वेयं विषादि ।
'अस्तिशब्दः प्रातिपदिकमिति' । विभक्तिप्रतिरूपं निपातसञ्ज्ञकं तच्च
तिङन्तेन समानार्थम् अस्तिवीरा गौरिति, धनवचनं च अस्तिमानिति ॥

"धीवाभ्येणञ्" ॥ 'धमनीवचन इति' । धमनीसङ्घातवचन
इत्यर्थः, स च यदेद्रुतावयवभेदे सङ्घाते वर्तते तदा बहुवचनं, यदा तु
तिरोहितावयवभेदे सङ्घाते वर्तते तदैकवचनान्तः प्रयोगः ॥

"गम्भीराञ्च्यः" ॥ 'बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्चेति वक्तव्यमिति' ।
प्राग्दीव्यतइत्यत्रोक्तं देवस्य यज्ञौ, बहिर्षष्टिलोपश्चेति, तच्चावश्यं वक्त-

अम् अर्थान्तरेष्वपि यथा स्यादिति तस्यैव प्रपञ्चाद्यर्थमिह तु बहिर्देश
योर्यहणम् ॥

“अव्ययीभावान्न” ॥ ‘किं तर्हि परिमुखादेरिति’ । कथं पुनः
सामान्याक्तावयं विशेषो लभ्यतइत्याह । ‘परिमुखादीनां चेति’ । वशब्दे
हेतौ, दिगादेरनन्तरं परिमुखादिगणः पठ्यते, तस्य नान्यत्नयोजनं सम्भ-
वति अव्ययीभावयहणस्य, परिमुखादिविशेषणतयान्वयसम्भवात्, तस्मा-
त्परिमुखादेरेव भविष्यति न सर्वस्मादव्ययीभावात्, यद्येवं परिमुखादेरित्येव
वक्तव्यमत आह । ‘तेषामेवेति’ । परिमुखादेरित्युच्यमाने बहुव्रीहितत्पु-
त्रेभ्योपि व्यप्रत्ययः स्यात्, अव्ययीभावयहणात् तेभ्योऽङ्गोऽव भवति, उत्तरार्थे
चावश्यमव्ययीभावयहणं कर्तव्यं तत्र ये परिपूर्वास्तत्र यदि वर्जनं गम्यते
ततोऽपपरिबहिरञ्चः पञ्चम्येत्यव्ययीभावः, अथ सर्वतो भावस्ततोऽस्मादेव
निपातनादव्ययीभावः, उपपूर्वेषु सामीप्ये ऽनुपूर्वेष्वनुयन्तसमया यस्य
चायामः पश्चादर्थं यदव्ययमिति च यथाभिधानं समासः ॥

“कन्तःपूर्वपदाट्टञ्” ॥ ‘आध्यात्मिकमिति’ । अनश्चेति टच्
समासान्तः । ‘अधिदैविकमाधिभौतिकमिति’ । अनुशक्तिकादित्वादुभय-
पदवृद्धिः । ‘आध्यात्मादिराकृतिगण इति’ । एवं च समानशब्दादित्या-
दिरस्यैव प्रपञ्चः । ‘ऊर्ध्वशब्देन समानार्थं ऊर्ध्वशब्द इति’ । स चैतद्वृत्ति-
विषयएव, अपर आह, टञ्सवियोगेन दमशब्द उत्तरे ऊर्ध्वशब्दस्यैव मा-
नस्त्वं निपात्यतइति । ‘उर्ध्वदेहाच्चेति’ । ‘नात्र मान्तत्वम्’ । ‘ऐहलौकिक
इति’ । पूर्ववदुभयपदवृद्धिः । ‘मुखतीयं पार्श्वतीयमिति’ । मुखपार्श्वश-
ब्दाभ्यां सप्तम्यान्ताभ्यामाद्यादित्वात्तसिः, तत ईयः, अव्ययत्वा ट्टिलोपः,
अयं गहादिपाठस्यैव प्रपञ्चः, एतेन परं व्याख्यातम् । ‘मगमीयाविति’ । गहा-
दिषु मध्यमध्यमं चाण् चरणइति यत्यठितं तत्र पृथिवीमध्यवाची मध्यशब्दो
रुह्यतइत्युक्तं, भवार्थं तु ततोऽन्यत्रापि मध्यमीयमिति यथा स्यादिति मीय-
प्रत्ययवचनं जातादिषु पृथिवीमध्यवाचिन एव मध्यमीय इति भवति न
मध्यान्तरवाचिनः, तथा गहादिपाठेन पृथिवीमध्यं निवास एवामित्य-
स्मिन्नेवार्थे मध्यमा इति सिध्यति मध्यान्तरवाचिनो भवार्थेपि यथा

स्यादिति मण्यत्यय उक्तः । 'मध्यो मध्यन्दिनञ् चास्मादिति' । मध्यशब्द-
मध्यभावमापद्यते दिनञ् चास्मात्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । 'स्याम् इति' ।
स्यामन्शब्दान्तादित्यर्थः । 'अश्वत्यामेति' । अश्वस्येव स्याम बलमस्येति
बहुव्रीहिः, एषोदरादित्वात्मकारस्य तकारः, ततो भवार्थं स्यान्कार इत्य-
कारः, तस्यानेन लुक् । 'वृकाजिन इति' । अणो लुक् । 'समानस्य तदा-
देस्तेति' । आनन्तर्यत्वलक्षणा षष्ठी । 'अध्यात्मादिष्विति' । विषयस-
प्तमी । 'ऊर्ध्वं दमाच्च देहाच्चेति' । ऊर्ध्वशब्दादुभयशब्दान्ताच्चेत्यर्थः ।
ऊर्ध्वपूर्वादेव च देहान्तादिष्यते । उक्तं हि प्राक् ऊर्ध्वदेहाच्च और्ध्वदेहि-
कमिति, स्यान्वो लुगजिनात्तथेति पाठे उभयत्रापि तदन्तविधिः ॥

“अशब्दे यत्स्वावन्तरस्याम्” ॥ “वासुदेववर्गीय इति” । वृद्धा-
च्छ इत्यस्य प्ररत्वाद्यत्वाद्वाधकादिति वृद्धादप्यनेन छ एषितव्यः ॥

“तस्य व्याख्यानमिति च व्याख्यातव्यनाम्” ॥ “तस्येति षष्ठी
समर्थादिति” । ननु चाधिकारार्थीयमिति ब्रूयति, भवख्यानयोः युगपदधि-
कारोपवादविधानार्थः, कृतनिर्देशौ हि ताविति, तत्किमित्यत्र यथा-
विहितविधानार्थत्वं व्याख्यायते, उच्यते, तात्पर्यतोपवादविधानायाधिका-
रस्यानुषङ्गिकेऽप्यादिविधानार्थत्वे को दोष इति मन्यते, अगतिकगतिर्हि
विशेषविवक्षायां सामान्याश्रयः प्रत्ययः, अत एव कृतलब्धक्रीतकुशला
इत्यादीन्यनपवादान्यर्थादेशनानि भवन्ति । ‘तत्र भवे चेति’ । अयमनुवाद,
एतस्मिन्नेव विशेषे तत्र भव इति विहितत्वात् । ननु च व्याख्यानस्य प्रत्य-
यार्थस्य समीपे श्रूयमाणश्चशब्दस्तत्समानजातीयस्यैव प्रत्ययार्थस्य समु-
च्चयं करोति न समर्थविभक्तेः, यथा केदाराद्यञ् चेति प्रत्ययसमीपवर्तिना
प्रत्यय एव समुच्चीयते न प्रकृतिः, ठञ्कवचिनश्चेति प्रकृतिरेव न
प्रत्ययः, ततश्चेह तस्येत्युपादानाद्वार्थेपि षष्ठी समर्थादेव प्रत्ययो युक्त-
स्तत्राह । ‘वाक्यार्थसमीप इति’ । इहेतिकरणः क्रियते, प्रकृतं वाक्यार्थं
प्रत्ययमशमीति, प्रत्ययमशस्य च प्रयोजनं तत्तुल्यजातियस्यैव समुच्चयो
यथा स्यादित्येतदेवेति भावः, एतमेव च न्यायं निरूपयितुं पूर्वं तत्र भवे-
चेत्यनुवादः कृतः । ‘व्याख्यातव्यनाम् इति किमिति’ । व्याख्यानशब्दस्य

सम्बन्धिगच्छत्वाद्यस्यति व्याख्यानं तदेव तस्येत्यनेन निर्दिष्टमिति गम्यत-
इति मत्वा प्रश्नः । 'पाटलिपुत्रं सुकोशलया व्याख्यायतइति' । नेयं कर्तरि
तृतीया किं तर्हि करणे सुकोशलया करणभूतया पुरुषैर्व्याख्यायतइत्यर्थः ।
कथमित्याह । 'एवं सविवेशमिति' । तादृशो हि पाटलिपुत्रे प्राकारादिस-
विवेशो यादृशः सुकोशलायां तेन तथा तद्व्याख्यायते, यद्येवं तस्य
व्याख्यातव्यस्य पाटलिपुत्रशब्दो नामापि भवति तत्कथं प्रत्युदाहरण-
मत आह । 'न त्विति' । यदिह व्याख्यातव्यमभिप्रेते न तस्य नाम भवती-
त्यर्थः । किं पुनरिहाभिप्रेते यद्व्याख्यातव्यतया लोके प्रसिद्धं ग्रन्थात्मकम्,
एतदर्थमेव हि व्याख्यातव्यनामग्रहणं कृतं, व्याख्यातव्यमात्रस्य व्याख्या-
नशब्दस्य सम्बन्धिगच्छत्वेनैवात्तेपसिद्धेः । ननु च भवार्थमेतत्स्यान् नहि
तत्रात्तेपतो व्याख्यातव्यस्य लाभ एवं तर्हि नामग्रहणं प्रसिद्ध्युपसंयहार्यं
भविष्यति । 'भवव्याख्यानयोरिति' । नात्रायमर्थः, योयंभवव्याख्यानयोर्युगप-
दधिकारः सो, उपवादविधानार्थ इति, पूर्वमधिकारत्वस्याव्याख्यातत्वात्त-
स्माद्व्यव्याख्यानयोर्युगपदधिकारोयं न त्वणादीनामर्थनिर्देश इत्यर्थः ।
किमर्थ्याधिकारस्तत्राह । 'अपवादविधानार्थ इति' । अणादीनां चायमर्थ-
निर्देशः कस्माच्च भवति तत्राह । 'कृतनिर्देशौ हि ताविति' । एकस्तत्र
भव इति अपरस्तस्येदमित्येवं कृतनिर्देशौ हि तावर्थौ, तस्मात्तदर्थमेतच्च
भवति पूर्वं त्वधिकारार्थतयावश्यकर्तव्यस्यानुवृत्तिकमर्थनिर्देशार्थमिदमि-
तिव्याख्यातम् ॥

"बहुचोऽन्तोदात्तादृष्" । 'अणोपवाद इति' । बहुच्छं तु पर-
त्वाद्वाधते, सामस्तं नाम शास्त्रं तस्य व्याख्यानं सामस्तिकं यत्वादिवि-
धायकं शास्त्रं यत्वादिशब्देनोच्यते ततोऽनुदात्तः, अनन्त उदात्तः । 'अन्तो-
दात्ताः प्रकृतय इति' । उदाहृतयोर्द्वित्वेप्येवं जातीयापरप्रकृत्यपेक्षं, बहुव-
चनं तांश्च कुत्वस्त्वादयः । 'गतिस्वरेणेति' । गतिरनन्तर इत्यनेन ।
उदात्त इति वर्णग्रहणं तेन सिद्धस्तदन्तविधिः, यथा षष्ठादनुदात्तादि-
त्यत्र, तस्मादन्तग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

“क्रतुयज्ञेभ्यश्च” ॥ अग्निष्टोमाद्यर्थेषु मन्त्रब्राह्मणकल्पेषु वर्तमाना अग्निष्टोमादिशब्दा इहोदाहरणम् । ‘अनन्तोदात्तार्थे आरम्भ इति’ । तत्र राज्ञसूयवाज्रपेयशब्दौ क्रदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तौ, राज्ञा सूयते राज्ञा वेह सूयते क्यप्, तत एव निपातनात्समासः षष्ठीसमासो वा । पीयतेस्मिन्निति पेयः कृत्यल्युटो बहुलमित्यधिकरणे यत्, वाज्रो यवागू-भेदः, तस्य पेयः पायो वाज्रपेय इति, स्तुतिः स्तोमः अन्तेस्तोमोस्मिन्निति बहुव्रीहिः, परादिश्च परान्तत्वेत्यन्तोदात्तः । नवैत्रीर्हिभिर्घञ्ननं नवयज्ञ आचरणं, कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः, क्रदुत्तरपदप्रकृतिभावेन नङ् एव स्वरोवतिष्ठतइत्यन्तोदात्तः । अन्यपर्यायः पाकशब्दः, पाक-श्चासौ यज्ञश्च पाकयज्ञः समासस्वरेणान्तोदात्तः । सत्यन्यार्यवतस्यारम्भे ऽन्तोदात्तादपि यज्ञाभिधायिनः परत्वादनेनैव ठञ्प्रत्ययो युक्त इत्यन्तो-दात्तानामुपन्यासः । ‘क्रतुभ्य इत्येव सिद्ध इति’ । क्रतुयज्ञयोः पर्याय-त्वादिति भावः । ‘असोमयागेभ्योपीति’ । अन्यथा क्रतुशब्दस्य सोमयागे कृत्वादन्यत्र न स्यात्, यज्ञग्रहणात् तु तेभ्योपि भवति । एवं केवलयज्ञग्रहणेपि स एव दोषो यः केवलक्रतुग्रहणे, तस्माद् गौणमुख्यपरिवहार्थमुभयोरुपा-दानम् ॥

“अध्यायेष्वेवर्षेः” ॥ ‘अविशब्दाः प्रवरनामधेयानीति’ । होत्रा-ध्वर्युणा च प्रत्रियन्तइति प्रवराः भृगादयः, तद्वथा भार्गवव्यावनाप्रवानौ-र्वर्जामदग्नेति होता, जमदग्निवदुर्वर्षदप्रवानवज्यवनवद्भृगुवदित्यध्वर्युः, एतेन यदपि मन्त्रदर्शिष्वृविशब्दः प्रसिद्धस्तथापि प्रवराध्यायपठितानामेव ग्रहणमिति दर्शयति । ‘वसिष्ठस्य व्याख्यान इति’ । वसिष्ठेन दृष्टो मन्त्र उपचाराद् वसिष्ठ इत्युक्तः, वासिष्ठी अगिति भवार्थेण, एवकारः सर्व-व्याख्यानां सावधारणत्वज्ञापनार्थः ॥

“पैरोडाशपुरोडाशात्थन्” ॥ ‘पुरोडाशः पिष्टृपिण्डा इति’ । दाह्य दाने कर्मणि घञ्, पुरोदाश्यन्ते दीयन्तइति पुरोडाशः, एषोदरादि-त्वात्समासः, ङकारस्य च ङकाः, एतेनैतदाह आकृतिवचनः पुरोडाश-शब्दो न घृपाहवनीयादिवददृष्टनिमित्त इति । ‘तेषां संस्कारको मन्त्र

इति' । मन्त्रस्य शिरोसीत्येवमादिः । 'पुरोडाशमहचरितो मन्त्रः पुरोडाश इति' । मन्त्र एव हि व्याख्यातव्यो न पुरोडाशः ॥

"कृन्दसो यदगौ" ॥ अत्र भवव्याख्यानाः द्वावर्थौ यदगौ प्रत्ययावपि द्वावेव, तथापि यथासंख्यं न भवति, तस्य व्याख्यान इति यदगौ भवतः, तत्र भव इति चेत्येवं समुच्चयात् । 'दृक् इति ठकि प्राप्त इति' । उत्तरसूत्रे दृक्प्रत्ययेन ठकि प्राप्त इत्यर्थः ॥

"दृक्प्रत्ययान्तस्य कर्त्तव्यमाध्वरपुरश्चरणनामाख्यातादृक्" ॥ 'अणादेरपवाद इति' । आदिशब्देन ठञः, तत्र च्छब्दे दृक्त्वात् चणोपवादः, पुरश्चरणशब्दापि ल्युङन्तः कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्यादात्तः, असिप्रत्यये हि सप्तम्यन्तःदुत्पद्यत इति पुरःशब्दः कारकं, पुरोव्ययमिति वा गतिः तेन तस्मादप्यण एवापवादः, ब्राह्मणादिष्वन्तोदात्तात्तेषु ठञोपवादः, 'अकारान्तेष्वप्यणोपवादः, ये तु तत्र बहुचोन्तोदात्तान्तेषु परत्वादयं ठञं बाधते । 'नामाख्यातग्रहणं सङ्घातविशदीतार्थमिति' । आख्यातार्थं विशदीतग्रहणं नामशब्दात् दृक्त्वादेव सिद्धम् ॥

"अणग्रयनादिभ्यः" ॥ 'ठञ देरिति' । आदिशब्देन ठकः कस्य च ग्रहणं, तत्र विद्यान्यायशिक्षाशब्देभ्यो दृक्प्रत्ययस्य ठकोपवादः, व्याकरणशब्दादृद्धाच्छेदः, शेषा बहुचोन्तोदात्तास्तेष्वत्र, अथाणग्रहणं किमर्थं, न अणग्रयनादिभ्यो यथाविहितमेवेत्येत वचनप्रमाण्याद्यो विहितो न च प्राप्नोति अन्येन बाधितत्वात्स एवाणं भविष्यत्यत आह । 'अणग्रहणमिति' । अतएव अणग्रहणे यदुदुमन्तोदात्तं बहुञ् यथा वास्तुविद्येति तस्मादृद्धाच्छेदोऽत्र बाधिते पुनर्वचनाच्छेद एव स्याद् अणग्रहणात्त्वणोऽपि भवति । 'अणग्रयनमिति' । पूर्वपदात्संज्ञाया मग इति खत्वं न भवति अग इति प्रतिषेधात् अग्रयनशब्दश्च भावसाधनोऽपेक्षोपचारादुच्यते वर्तते, अतो भावकर्म एव न इत्यन्तोदात्तः, पदव्याख्यानशब्दो मन्त्रव्याख्यानेत्यन्तोदात्तः, कृन्दोमानशब्द अणग्रयनशब्देन व्याख्यातः, कृन्दो भावेति कृत्स्नरेणान्तोदात्तः, कृन्दोविचितिशब्दो मन्त्रवित्यन्तोदात्तः, पुनरुक्तशब्दस्यायादिस्वरेण, निरुक्तशब्दः संज्ञायामनाचिनादीनामिति, निगमशब्दो गौच-

रादिसूत्रे घान्तो निपातितोऽन्तोदात्तः वास्तुविद्या तत्रविद्या अङ्गवि-
द्येति समासस्वरेण, उत्पातोत्पादशब्दौ यायादिस्वरेण, अणेः सरन्, वसेः
संपूर्वाञ्चिदिति संवत्सरशब्दोन्तोदात्तः, मुहूर्त्तनिमित्तशब्दौ प्रातिपदि-
कस्वरेण, उपनिपूर्वात्सदेः, ङिप् उपनिषच्छब्दः कृत्स्वरेणान्तोदात्तः ॥

“तत आगतः” ॥ ‘तत इति मुख्यं यदपादानं विवर्तितं
तदिह गृह्यतइति’ । मुख्यत्वादेव, अपादानसंज्ञा तु नान्तरीयकस्यापि
भवति, कारकप्रकरणे हि गौणमुख्यविभागो नाश्रीयते ॥

“ठगायस्यानेभ्यः” ॥ ‘आयइति स्वामिषाहो भाग इति’ ।
एत्येनं स्वामी स्वामिनं वायमेतीति कृत्वा ॥

“शुण्डिकादिभ्योऽण्” ॥ ‘आयस्यानठकोपवाद इति’ । उप-
लक्षणमेतत् । कृकणशब्दात्कृकणपर्णोद्गारद्वाजइति कृत्वाप्यपवादः, तीर्थ-
शब्दाद्दृमादिलक्षणस्य कुत्राप्यपवादः, उदपानशब्दादुत्साद्यप्रोप्यपवादः ।
अथाण्यहणं किमर्थं न शुण्डिकादिभ्यो यथाविहितमेवेच्छेत वचनसाम-
र्थ्याद्वि यो विहितो न च प्राप्नोति, अन्येन बाधितत्वं तस्य एवाणं भवि-
ष्यत्यत आह । ‘अण्यहणमिति’ । उदपानशब्द इह पठ्यते, स चो-
त्सादिः, तत्रासत्यण्यहणे आयस्यानठकं बाधित्वा उत्सादिभ्यो ऽजि-
त्यत्रेव स्यात्, अण्यहणात्त्वण्येव भवति ॥

“विद्यायोनिषम्वन्धेभ्यो वुञ्” ॥ ‘विद्यायोनिर्कृतइति’ । बहु-
व्रीहौ गतार्थत्वात्कृतशब्दस्याप्रयोगः ॥

“सुतष्टञ्” ॥ षूदाहणेजिसुसुक्तान्तात्कः, एवं च प्रक्रियाला-
घवाय कत्रेवायं विधेयः, तथा तु न कृतमित्येव ॥

“पितुयञ्च” ॥ ‘पितृमिति’ । रीकृतः, यस्येति च ।

“गोत्रादङ्कुवत्” ॥ ‘अङ्कुयहणेन तस्येदमित्यर्थसामान्यं लक्ष्यत-
इति’ । कथं मुख्ये सम्भवति लक्षणाश्रीयते, व्याख्यानमत्र शरणम् । अपर
आह । अङ्के यद् दृष्टं तदतिदिश्यते न त्वङ्कुआहत्य विहितं गोत्रवरणादुजि-
त्ययमपि वुञ् तस्येदमिति सामान्ये विहितोप्यत्रादिव्यतिरिक्ते विषयेङ्कुपि

दृष्ट इति तस्मात्प्रतिदेश इति । 'सौपगवकमिति' । बुज उदाहरणम्, अणस्तु वैदं गार्ग्ये दातमिति, वतिः सर्वसादृश्यार्थः, कालेभ्यो भववत्, चरणेभ्यो धर्मवदिति यथा ॥

“हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां हृण्यः” ॥ ‘समादागतमिति’ । समाद्वेतेरागतमित्यर्थः । तत्र हेताविति तृतीया प्राप्नोति, ज्ञापकात्सिद्धं, यदयं पञ्चम्यन्ताद्वेतोः प्रत्ययमाह तज्ज्ञापयति भवति हेतौ पञ्चमीति, नैतदस्ति ज्ञापकं, यत्र विभाषा गुणवति पञ्चमी तदर्थमेतस्यात्, ज्ञाद्यादागतइति, तस्माद्विभाषागुणइत्यत्र विभाषेति योगविभागादगुण-वचनादपि पञ्चमी भवति ॥

“मयट् च” ॥ ‘योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थवति’ । विकल्पार्थेनान्यतरस्यावहणेन हृण्यमयटोः पक्षे ऽभावः प्रतिपाद्यते तदभावे स्वशास्त्रेणैव प्राप्तः प्रत्ययो भवति, तेन हृण्यमयटोरेवानेन विधाना दसति योगविभागे स्यादेव यथासंख्यमिति भावः ॥

“प्रभवति” ॥ ‘प्रकाशतइति’ । उत्पत्तिवचनस्तु प्रभवतिने एह्यते तत्र जात इत्यनेन गतत्वात् ॥

“विदूराज्यः” ॥ अयुक्तायं निर्द्वैशइत्याह । ‘ननु चेति’ । ‘बालवायो विदूरं चेति’ । बालवायशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति विदूरं चादेशमापाद्यते, सूत्रे त्वदेश एव निर्द्वैष्टः, तेनानुरूपः स्यानी बालवा-यशब्द अस्तिष्यते यथा शिवादिषु विश्ववर्णरवणेत्यादेशाभ्यां पठिताभ्यां विश्वः शब्दः । ‘प्रकृत्यन्तरमेव वेति’ । विदूरशब्दो नगरस्येव पर्वतस्यापि वाचकः स एवात्र प्रकृतिरित्यर्थः । ‘न वै तचेति चेदिति’ । चेच्छब्दो ऽसमायां, पर्वतवाची विदूरशब्दो न प्रसिद्ध इति चेद्रूपात्स त्रिस्थरीवदु-पाचरेत्, व्यवहरेत्, यथा वणिज एव मङ्गलार्थं वाराणसीं त्रिस्थरीति व्यवहरन्त्येवं वैयाकरणा एव बालवायं विदूरमुपचरन्ति, नियतपु-रुषापेक्षापि प्रसिद्धिर्भवतीत्यर्थः ।

“तद्वृद्धति पथिदूतयोः” ॥ प्राप्तिफले परिस्पन्दे गमिर्वर्तते न च पथः परिस्पन्दोस्ति तस्मात्पुरुषवर्ति गमने पथ्युपचर्यतइत्याह ।

तत्स्येष्टिति' । 'अथ वेति' । प्राप्तावपि गमित्रैर्नते यथा देवभूय-
कृत इति ॥

"अभिनिष्कामति द्वारम्" ॥ 'द्वारमभिनिष्कमणक्रियायामिति' ।
अनेनैतदाह तत्स्येष्वभिनिष्कामस्य करणभूते द्वारे तदारोपाद् द्वारमेवा-
भिनिष्कामतीत्युच्यतइति, अभिनिष्कमणं द्वारमिति नेतुं तदिति
द्वितीयाधिकारात् तदा हि कृद्योगलवणा षष्ठी प्राप्नोति ॥

"अधिकृत्य कृते यन्ते" ॥ 'आख्यायिकाभ्य इति' । तादर्थ्ये
चतुर्थी, आख्यायिका शब्दग्रन्थप्रभेदः, तदभिधानाय यः प्रत्यय उत्प-
न्नस्य बहुलं लुब् भवतीत्यर्थः । न चेदं वक्तव्यम्, अभेदोपचारेण ताच्छ-
ब्दालाभाद् अभिधानलवणत्वाच्च क्वचित्तद्वित उत्पद्यते क्वचिच्च ॥

"शिशुकन्दयमसभदुन्दुन्नजननादिभ्यश्चः" ॥ 'इन्द्रजननादिरा-
कृतिगण इति' । तेन विरुद्धभोजनीयमध्यायं व्याख्यास्याम इति सिद्धं
भवति ॥

"सोस्य निवासः" ॥ इह यस्य सुप्तो निवासः सुप्तेसौ भवति
ततस्तत्र भव इत्येव सिद्धं शब्दार्थभेदात् पृथगुपादानम् ॥

"अभिजनश्च" ॥ 'अभिजनाः पूर्वबान्धवा इति' । अभिजायते
तेभ्य इति कृत्वा, पूर्वबान्धवाः पित्रादयः, बन्धुशब्दः प्रजादिः । 'तत्स-
म्बन्धाद्वेशोपीति' । यथा यष्टिसम्बन्धाद्वष्टिशब्दः पुरुषे वर्तते तथाभिजन-
शब्दो देशे, कः पुनरसौ देश इत्याह । 'यस्मिन्निति' । 'तदिहेत्या-
दि' । तदितिवाक्योपन्यासे, कथंपुनर्मुख्ये ऽभिजने सम्भवति गौणा-
त्प्रत्ययो भवतीत्याह । 'निवासप्रत्यासत्तेरिति' । प्रत्यासत्तेरानन्तर-
विहितेन निवासशब्देनाभिजनस्य विशेषणादित्यर्थः । इह हि निवासे
यो ऽभिजन इति विशेषिते तस्माद्वेशवाचिन एव प्रत्ययः । 'निवासा-
भिजनयोः को विशेष इति' । अभिजनस्यापि निवासभूतस्य बहणा-
च्चास्त्येव विशेष इत्यर्थः । 'यत्रेति' । यत्र स्वयं निवसति स तस्य नि-
वासः । यत्र तु पूर्वेः पित्रादिभिरुचितं सोऽभिजन इत्यर्थः ।

“आयुधजीविभ्यश्चः पर्वते” ॥ ‘आयुधजीविभ्य इति तादर्थ्यं चतुर्थीत्यादि’ । यदि त्वायुधजीविभ्य इति पञ्चमी स्यात्पर्वतादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी व्याख्येया स्यात् तत्तत्त्वायमर्थः स्यात् आयुधजीविभ्यः पर्वतमुद्दिश्य पर्वतेभिर्धेये हो भवतीति तत्र सोभिजन इत्यधिकारो बाधेत ॥

“शण्डिकादिभ्यो ञ्जः” ॥ ‘अणादेरपवाद इति’ । आदिशब्देन ऋदेः, तत्र यदि शण्डिकादयः पर्वतशब्दास्ततः पूर्वण ङः प्राप्तः, अथ जनपदशब्दास्ततोऽदृष्टादपि बहुवचनविषयादिति बुञ्, शण्डिकाशब्दात्कोपधादण प्राप्तः ॥

“सिन्धुतत्तशिलादिभ्योऽणञौ” ॥ ‘सिन्धुवर्णुप्रभृतय इति’ । प्रभृतिशब्देन मधुमत्वम्बोजसाल्वकशीरगन्धः इत्येते वृक्षान्ते, किष्किन्धादिभ्यश्चतुर्थ्या ऽदृष्टादपीति बुञि प्राप्ते वचनं, तत्तशिलादिष्वपि वृक्षेभ्यश्चः प्राप्तः, शेषेभ्यः प्राग्दीङ्तोण ॥

“अचित्ताददेशकालाट्टक्” ॥ ‘अचित्तवाचिन इति’ । स्वरूपग्रहणं तु न भवति, देशकालप्रतिषेधात् तस्माद्वचनद्वैतकालयोरपि स्वरूपग्रहणं न भवति ॥

“वासुदेवाजुनाभ्यां वुन्” ॥ ‘ह्राणोरपवाद इति’ । वासुदेवशब्दः संज्ञेति वक्ष्यति, तेन तत्रोत्तरस्य वुजोप्राप्तिः, अजुनशब्दोपि यो वृत्तविशेषवचनो वर्णविशेषवचनो वा न तत्र वुञः प्राप्तिः तत्रियवचनादपि बहुलवचनादुजोप्राप्तिरेवेति भावः । ‘ननु चेत्यादि’ । वासुदेवस्यापत्यम्, अथ्यन्धकृष्णिकुरुभ्यश्चेत्यण् । ‘न चाज्ञेति’ । न तावद् वृद्धौ विशेषः प्रागेव वृद्धत्वात्, योपि वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधः सोऽस्यापि न कोपधाया इत्यस्त्येव । ‘संज्ञेया देवताविशेषस्येति’ । वसत्यस्मिन्सर्वमिति व्युत्पत्त्या परमात्मन एषा संज्ञा । ‘न तत्रियाख्येति’ । उपलक्षणमेतत्, नापि गोत्राख्येत्यपि द्रष्टव्यम् । प्रासङ्गिकं प्रयोजनान्तरं वासुदेवग्रहणस्य दर्शयति । ‘अज्ञाद्वदन्तम्, अल्पावृत्तरमिति चेति’ ।

इतिकरणः प्रत्येकमभिसंबद्धते, यदप्येतज्ज्ञाप्यते तथापि स्वयुवमघोना-
मतद्वितइति निर्द्वंशात्कचिदन्यथापि भवति ॥

“ गौत्रतत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् ” ॥ ‘ गौत्रतत्रियाख्येभ्य इति ’ ।
आह्पूर्वात्ख्यातेर्मूलविभुजादित्वात्कः । ‘ आख्यायहणमिति ’ । आह्पूर्-
वस्य ख्यातेर्यहणमित्यर्थः । ‘ यथाकथंचिदिति ’ । तत्रियशब्दसामाना-
धिकरण्याद्वेधां तत्रिये वृत्तिः यथाशूरः तत्रियइति, तेभ्यो मा भूदित्यर्थः ॥

“ जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने ” ॥
जनपदिनां जनपदिवाचिनां शब्दानां जनपदवत् जनपदवाचिनां शब्दा-
नामिव जनपदेन जनपदवाचिना शब्देन समानशब्दानां समानश्रुतीनां
बहुवचने बहुर्याभिधाने, वृत्तेरप्येष एवार्थः । ‘ प्रत्ययः प्रकृतश्चेति ’ ।
अनेन सर्वशब्दस्यार्था दर्शितः । ‘ जनपदिनो जनपदस्वामिन इति ’ । स्व-
स्वामिभावसम्बन्धे मत्वर्थीयं दर्शयति । अङ्गाजनपदादित्यादिना दृष्टान्ते
प्रवृत्तिप्रकारमाह । तद्वदित्यादिना तूदाहरणं, सर्वत्र बहुष्वर्थेषु द्युग्म-
गधेत्यादिना विहितस्याख्यस्तद्राजस्य बहुष्विति लुकि कृते समानशब्दा-
वृद्धादपि बहुवचनेति वुञ्जि विवक्षिते गौत्रेऽलुगवीति वचनादाङ्गशब्दादुञ्, ।
‘ पञ्चाला ब्राह्मणा इति ’ । अभेदोपचाराद्वास्त्वेषु पञ्चालशब्दस्य
वृत्तिः, तत्रातिदेशभावादणेषु भवति । ‘ सर्वग्रहणमित्यादि ’ । असति
सर्वग्रहणे प्राधान्यात्प्रत्ययस्यैवातिदेशः स्याच्च प्रकृतेः, अतिनिर्द्वंशस्तु
यैर्जनपदैर्यं जनपदिनस्तेषां तज्जनपदप्रत्यय एव यथा स्यात् जनपदा-
न्तरप्रत्ययो माभूदित्येवमर्थं स्यात्, न त्वनेन प्रकृत्यतिदेशो लभ्यते,
तस्मात्तदर्थं सर्वग्रहणं क्रियते, स च द्व्येकयोः प्रयोजयतीति पाठः, स च
प्रकृत्यतिदेशः सर्वग्रहणं द्व्येकयोः प्रयोजयति न बहुषु तत्र रूपस्याभिन्नत्वात्,
यदाह, बहुवचने समानशब्दानामिति । द्व्येकयोस्तु जनपदवाचिनो रूपं वृद्धं
जनपदवाचिनस्त्ववृद्धमिति तत्रैव सर्वग्रहणस्य प्रयोजनमित्यर्थः । ‘ अति-
देशः प्रयोजयति ’ । अतिदेशं प्रयोजयतीति वा पाठे न समीचीनमर्थं
पश्यामः । ‘ वृद्धिनिमित्तेष्वित्यादि ’ । तत्र ह्यतिदिष्टेऽपि प्रकृतिरूपे पुन-
र्वृद्ध्या भाव्यमिति नास्ति विशेषः । ‘ मद्रवृज्योः कनि विशेष इति ’ ।

तत्र वृद्धसम्भवात् । 'प्रकृतिनिर्वासे कृतइति' । निर्वासेपचयोल्बत्वमित्यर्थः । 'मद्रकः वृजिक इति' । असति तु प्रकृत्यतिदेशे माद्रकको वाज्यं क इति स्यात् । 'बहुवचनग्रहणमित्यादि' । समानशब्दताया यो विषयस्तस्य लक्षणं प्रदर्शनं तदर्थम्, 'अन्यथा हीति' । यदि बहुवचनग्रहणं न क्रियते । 'यत्रैवेति' । बहुवचने, तत्रैव हि तद्राजस्य लुकि कृते समानशब्दता भवति 'एकवचनद्विवचनयोर्न स्यादिति' । लुगभावेन समानशब्दताया अभावात्, ननु सर्वग्रहणं प्रकृत्यतिदेशार्थं स च द्व्युक्तयोः प्रयोजयतीत्युक्तं तत्कथं द्व्युक्तयोर्न स्यात् तस्मात्सर्वग्रहणादत्र क्वचित्समानशब्दानां सर्वत्रातिदेशः सिद्धः अस्यैवार्थस्य विस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं बहुवचनइत्युपलक्षणमुपात्तम् ॥

"तेन प्रोक्तम्" ॥ 'प्रकर्षणोक्तमिति' । अध्यापनेनार्थव्याख्यानेन वा प्रकर्षणाप्रकाशितमित्यर्थः । प्रकर्षणेतिवचनाद्वामेशामे यद्यपि काठकादिकं देवदत्तादिभिः प्रोच्यते तथापि तेभ्यः प्रत्ययो न भवति । 'न तु कृतमिति' । प्रपूर्वा वचिः करणेपि वर्ततइति भावः । मधुरायां भवो माधुरः, ततो वृद्धाच्छे प्राप्ते कलापिनोऽणित्यण्यग्रहणादधिकविधानार्थादण् प्रत्ययः । 'पाणिनीयमिति' । स्वयमन्येन वा कृतं यत्पाणिनिना प्रोक्तं तदुच्यते ॥

"तित्तिरिवरतन्तुखण्डकोखाच्छण्" ॥ 'हृन्दसि वायमिष्यत इति' । हृन्दस्यभिधेयइत्यर्थः । 'तित्तिरिणा प्रोक्तः श्लोक इत्यत्र न भवतीति' । न केवलं हृणेशपि त्वणपि न भवत्यनभिधानादित्याहुः । कथं पुनरियमाणोपि हृन्दसि लभ्य इत्याह । 'शौनकादिभ्य इति' ।

"काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः" ॥ 'णकार उत्तरत्र वृद्धार्थे इति' । इह तु पूर्वमेव वृद्धेः सिद्धत्वात्, योपि वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधः सोपि न प्रयोजनं णित्यन्तस्याप्येवृषेदिवृषिवयत्वेन स्त्रियामवृत्तेः, वृत्तावपि जातेश्चेति सिद्धत्वात्, चरणत्वेन जातित्वात् । 'तस्यापि चेति' । कथं हृन्दोवाह्नयानामुच्यमाना तद्विषयता कल्पस्य भवति, तत्राह । 'शौनकादिभ्य इति' । ननु च तत्रानुवृत्तौ सत्याप्रत्यययोगस्य न

कल्पः कन्दो भवति नापि ब्राह्मणमत आह । 'कन्दोधिकारविहितानां चेति' । कन्दोब्राह्मणानीत्यत्र कन्दोयहणं स्वयंते, तत्र स्वरितेनाधिकारावगतिर्भवतीति कन्दः प्रकरणमध्यपातिनोऽस्यापि णिनेस्तद्विषयताभवतीत्यर्थः । यत्तु कन्दोब्राह्मणानीत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वमाश्रित्य कल्पादेस्तद्विषयत्वप्रतिपादनं तत्प्रकारान्तरं द्रष्टव्यम् । 'इदानीन्तनेन गोत्रकाश्यपेनेति' । नह्यसावृषिरमन्त्रदर्शित्वात् ॥

“कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च” ॥ 'कलाप्यन्तेवासिनामित्यादि' । सूत्रे त्वभेदोपचाराद्ययो निर्द्वैशः । 'कलाप्यन्तेवासिनश्चत्वार इत्यादि' । ननु च शिष्यशिष्येष्वपि शिष्यव्यवहारो लोके दृश्यते तत्कथमियन्त एवेति नियमस्तत्राह । 'प्रत्यक्षकारिण इति' । क्रियासामान्यवचनः करोतिः प्रकरणादिहाध्ययने वर्तते । 'कलापिस्रावडायनिषदृणादिति' । एतदेव विवृणोति । 'तथाहीति' । वैशम्पायनस्यान्तेवासी कलापी, यदि चान्तेवास्यन्तेवासिनोऽपि एतेष्वेव कलापिश्रवणमनर्थकं वैशम्पायनान्तेवासिभ्य इत्येव सिद्धं कलाप्यन्तेवासिनामपि वैशम्पायनान्तेवासित्वात्, तथा वैशम्पायनान्तेवासी कठ, कठान्तेवासी खाण्डायनः, तत्र व्यवहितानामपि ग्रहणे वैशम्पायनान्तेवासित्वादेनेनैव सिद्धे गौनकादिषु खाण्डायनशब्दस्य पाठो निष्फलः स्यात्, उदाहरणेषु कन्दोब्राह्मणानीति तद्विषयता, अध्येतृप्रत्ययस्य प्रोक्ताल्लुगिति लुक् । 'उलपेन चतुर्थेनेति' । सहयोगे तृतीया, कलापिन इदं कलापकं, गोत्रचरणादुञ्च तत्र धर्माश्चायोरिति पठ्यते तस्मादिदोपमानाच्छिष्यसमूहे प्रयोगः । 'आलम्बिश्चरकः प्राचा इति' । आलम्बिनाम प्राचां देशउत्पत्तिश्चरकस्य शिष्यः, एवं कलिङ्गकमलावुभौ प्राचामेव त्रय एते प्राच्या उक्ताः । 'कठकलापिनोरिति' । कठचरकाल्लुगिति कठानुगुक्तः, कलापिशब्दादपि कलापिनोऽणित्यनुक्तः ॥

“पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु” ॥ 'भाल्लविन इत्यादि' । भल्लु शाठ्यायन ऐतरेय पिङ्ग अरुण पराजि इत्येतेभ्यो णिनिः, यज्ञवल्कारमरयशब्दौ कण्वादी, ताभ्यां यज्ञन्ताभ्यामप्यापत्यस्येति यलोपः । ननु च

याज्ञवल्कादीन्यपि पुराणप्रोक्तान्येव, शाठ्यायनकादिभिर्ब्राह्मणान्तरैस्तुल्य-
कालत्वादित्यत आह । 'याज्ञवल्क्यादयो हीति' । आख्यानानि भार-
तादीनि । 'तथा व्यवहरतीति' । अर्थस्तु तथा वा भवत्वन्यथा वेति
भावः । 'तद्विषयता कस्माच्च भवतीति' । याज्ञवल्कादिविषयः प्रश्नः, छन्दो
ब्राह्मणानि चेत्यत्र पुराणप्रोक्तत्वविशेषस्यानादयणात्प्राप्नोतीति भावः ।
'प्रतिपदमिति' । एतल्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया लभ्यते, एतदर्थमेव च
तत्र ब्राह्मणग्रहणं छन्दस्त्वादेव सिद्धेः, कल्पेषु तर्हि कस्माच्च भवति
यथा काश्यपिनः कौशिकिन इत्यत्रेत्यत आह । 'न वायमिति' । युक्तं तत्र
छन्दोधिकारे तस्य योगस्यानुवृत्तेः, अयं तु न तथेति कल्पेष्वपि तद्विष-
यता न भवतीत्यर्थः । 'न चान्यन्तबाधेवेति' । सिद्धशुष्कपक्षबन्धैश्चेति
निपातनादेव सिद्धे शुषः कः पक्षो व इति लिङ्गमबाधकान्यपि निपात-
नानि भवन्तीति, यथा तु सर्वादिसूत्रे भाष्यं तथान्यपराण्यापि निपात-
नानि बाधकान्येवेति स्थितम् ॥

"कलापिनेण्" ॥ 'यथाविहितमेवाच्येतेति' । तत्र वचनसा-
मर्थ्यादौ विहितो न च प्राप्नोति स एवाण् भविष्यतीति भावः । 'एव-
मादीनीति' । आदिशब्देन मौदाः पैष्यलादाः शाकला इत्येतेषां ग्रहणम् ।
अत्र मुदपिष्यलादशाकल्य इत्येतेभ्यः पुराणप्रोक्तेष्विति णिनेरपवादेण्
भवति ॥

"पाराशर्यशिलालिभ्यां भित्तुनटसूत्रयोः" ॥ 'तदर्थं छन्दोग्रहण-
मनुवर्त्यमिति' । ननु तदनुवृत्तावपि कथं भित्तुनटसूत्रयोश्छन्दस्त्वं तत्राह ।
'गुणकल्पनया चेति' । उपचारस्य निमित्तभूतो धर्मो गुणो गुरुशुश्रूषणा
दिस्तन्निमित्ता कल्पना गुणकल्पना । 'पाराशरिण इति' । पूर्ववदलोपः ।
'शैलालिन इति' । शिलामलतइति शिलाली, अल भूषणपर्याप्तिजा-
रणेष्वित्येतस्मात्सुष्यजातावेति णिनिः, ततोस्मिन् णिनौ टिलोपः । 'पारा-
शरमिति' । कण्वाद्याण् । 'शैलालमिति' । शैलसर्गिकेण नान्तस्य टिलोपे
सत्रह्नचारीत्यादिना टिलोपः ॥

“तेनैकदिक्” ॥ ‘सौदामनीति’ । अत्रिति प्रकृतिभावः, रुदा-
मादयः पर्वतविशेषाः ॥

“तसिश्च” ॥ ‘स्वरादिपाठादव्ययत्वमिति’ । तस्मिन्नेवार्थे
विधीयमानस्याप्यस्य लिङ्गसंख्यानुपादानमपि स्वाभाविकं वेदितव्यम् ॥

“उपज्ञाते” ॥ ‘विनोपदेशेन ज्ञातमुपज्ञातमिति’ । उपपूर्वे
ज्ञानातिस्तत्र प्रसिद्ध इति भावः । ‘अकालकमिति’ । आन्याय्यादुत्थानादि-
त्यादिकालपरिभाषारहितमित्यर्थः । गुरुलाघवं नामार्थशास्त्रं यत्रोपायानां
गौरवं लाघवं चिन्तयते, दुष इत्ययं सङ्केतशब्दो यत्र क्रियते यथा पाणि-
नीये वृद्धिति तदुच्चारणं व्याकरणं कामशास्त्रमित्यन्ये ॥

“कृते ग्रन्थे” ॥ तित्तिरिवरतन्त्रित्यादीनि सूत्राण्यत्र प्रकरणे
न पठितानि, तित्तिर्यादयो हि कुन्दां प्रां प्रवक्तारो न कर्तारः, नित्यानि हि
कुन्दांसि न केन चित्क्रियन्ते ॥

“संज्ञायाम्” ॥ अथन्यार्थमिदम् ॥

“तुद्वाभ्रमरवटरपादपादत्र” ॥ ‘अणोपवाद इति’ । बाहुल्या-
देवमुक्तं पादपशब्दादि कः प्राप्नोति, अन्ये तु पादपशब्दस्य स्थाने पदप-
शब्दं पठन्ति ॥

“तस्येदम्” ॥ तस्याप्रत्यमित्यत्रोक्तमेवायं स्मारयति । ‘प्रकृतिप्र-
त्ययार्थयोरित्यादि’ । प्रकृतौ वृत्त्यर्थमात्रं विवक्षितं प्रत्ययार्थमपि तत्सम्बन्धि-
मात्रं यद्व्योगात्पृथगी, तस्मिन्वभिधेये प्रत्ययः, मात्रशब्दव्यवच्छेदां दर्शयति ।
‘यदपरमिति’ । इदंशब्दः प्रत्ययवचनः, तच्छब्दः परोक्तवचनः, आदिशब्देन
सामान्याभिधायित्वं सूच्यते । ‘तत्सर्वमविवक्षितमिति’ । अत्र कारणं तस्या-
प्रत्यमित्यत्रैवोक्तम् । ‘वहेस्तुरिति’ । वृन्तद्योः सामान्येन ग्रहणम् । ‘सां-
वहित्वमिति’ । ठत्वादीनामसिद्धत्वात्पूर्वमिहेति कृते निमित्ताभावात्त-
यामभावः । ‘अग्नीध इति’ । अग्निमिन्ध इति कृष् अग्नीत् अन्त्रिविशेषः, त्वम-
ग्निद्वितीयत इत्यत्र तु क्कान्दसं ह्रस्वत्वं, शरणं एहं स्थानं यत्राग्नीधीयं धिषण्यं
तदाग्नीधं, तात्स्यात्तु मन्त्राः क्रोः ॥ न्तीतिवदुत्त्विति प्रयोगः कल्पसूत्रकाराणां

प्रत्याश्रावयेदग्नीधः आग्नीधं पोतारं ब्रह्मण इति, ह्रस्वत्ययं च ततः शरणे कुर्वन्ति, आग्नीधीयसकाशमुत्तरणाग्नीधीयं धिष्यं परीत्येति शरणवचनाच्छः । 'समिदाधानइति' । यया समिधन्तेग्निः सा समित्, सम्पदादित्वात्करणे क्तिप् सा समिदाधीयते यया सा सामिधेनी चक्, पितृत्वान्ङोष्, हलस्तद्धितस्येति यलोपः ॥

'रथाद्वत्' ॥ 'रथाङ्ग एवेव्यतइति' । यस्तु रथस्य वोढा रथ्य इति वोढरि प्रयोगः स तद्वृद्धति रथयुगप्रासङ्गमिति द्रष्टव्यः, स्यादेतत् । अयमेव तद्वोढर्यपीव्यतां तद्वृद्धतीत्यत्र रथग्रहणं मा कारीति, नैवं शक्यम्, इह द्वौ रथो बह्विति द्विरथ्य इति द्विगोलुगनपत्य इति प्राद्वी-
व्यतीयो लुक् प्राप्नोति, यत्तु द्वयो रथयोरङ्गं तत्र द्विरथमित्येव भवति ॥

'पत्रपूर्वादञ्' ॥ 'पतन्त्यनेनेति पत्रमिति' । दाम्नीशसेत्यादिना प्रुत्, चक्षुयुक्तो रथोऽश्वरथः, षष्ठी उभासे वृत्तित्वभावाद्गु कार्यावगतिः । तस्यांगमाश्वरथम् ॥

'पत्राध्ययपरिषदश्च' पत्रेत्यर्थग्रहणमितरयोः स्वरूपग्रहणं व्याख्यानं चात्र शरणम् ॥

'द्वन्द्वानुन् वैरमैयुनिकयोः' ॥ वैरं विरोधः वीराणामिदमिति वृत्त्वा, मिथुनकर्म मैयुनिका मनोज्ञादित्वाद्दुञ् मिथुनं दम्पती कर्म, क्रियामिष्पादनम् । 'बाधवशालङ्कार्यनिकेति' । वृजन्तं स्वभावतः स्त्रियां वर्त्तते ॥

'गोत्रचरणादुञ्' ॥ वुनि प्रकृते वुजो विधानमवृद्धेषु वृद्धये, वृद्धेभु वुनि वुञि च विशेषो नास्ति, तदेव रूपं स एव स्वरः, पुंवद्भावप्रतिषेधोपि न कोपधाया इत्युभयेऽस्ति ॥

'संघाङ्गुलतण्डोष्यञ्जिजामल्' ॥ 'पूर्वस्य वुजोपवाद इति' । गोत्रग्रहणानुवृत्तिरजादीनां गोत्रप्रत्ययानामत्र ग्रहणमिति भावः । 'घोष-
ग्रहणमत्र कर्तव्यमिति' । घोष आभीरस्थानं तत्रापि प्रत्ययो यथा स्यादित्येवमर्थं घोषग्रहणस्यानुवर्त्तिकं प्रयोजनान्तरमाह । 'तेन वैषम्यादिति' ।

‘अथाकुलतथयोः को विशेष इति’ । निघण्टुषु पर्यायतया पाठावास्त्येव विशेषइत्यर्थः । पृथगुपादानसामर्थ्याद्विशेषोच्चाश्रीयतामित्याह । ‘लतथं लत्यस्यैवेति’ । स्वमात्मीयं सम्बन्धीत्यर्थः, । ‘वैद्री विद्या अस्येति’ । विद्वानामसाधारणी या विद्या सा यस्यास्ति स वैद्रीविद्याः ॥

“शाकलादा” ॥ ‘बुजोपवाद इति’ । शाकलशब्दस्य चरणशब्दत्वात्, तद्वर्णयति । ‘शाकलेन प्राक्तमिति’ ॥

“कृन्दोर्गौत्रिकयात्रिकबहुचनञ्ज्यः” ॥ ‘बुजोपवाद-इति’ । चरणशब्देभ्यो बुजोपवादः, नटादौत्सर्गिकस्याणः ॥

“न दण्डमाणवन्तेवासिषु” ॥ ‘दण्डप्राधाना माणवा इति’ । कथं कथनमेतत्, समासस्तु कर्मधारयः, सदा दण्डधारणादुदण्डशब्दो माणवेषु वर्तते ॥

“रैवतिकादिभ्यश्छः” ॥ ‘पूर्वणेति’ । गोत्रचरणादुज्जित्यनेन । ‘रैवतिकीय इति’ । रैवत्या अपत्यं, रैवत्यादिभ्यश्छ रैवतिकं, ततरुः, अन्ये इजन्ताः, तत्रानन्तरसूत्रात्यतिषेधोनुवर्त्तिष्यते, रैवतिकादिभ्यो बुजः प्रतिषेधे विज्ञायमाने यत्रापवादो नास्ति रैवतिकीय इति तत्र वृद्धाच्छ इत्येव सिद्धः, तेमवृद्धिशब्दादपि गहादित्वाच्छः, अन्येष्विजश्चेत्यण् स्यात्, तस्माच्छयहणम् ॥

“कौपिञ्जलहास्तिपदादण्” ॥ ‘गोत्रबुजोपवाद इति’ । कुत इत्याह । ‘गोत्राधिकारादिति’ । ‘कौपिञ्जल इति’ । कुपिञ्जलस्यापत्यम्, अस्मादेव निपातनादण्, तदन्तात्पुनरण् । ‘हास्तिपद इति’ । हस्तिन इव पादावस्य हस्तिपादः, पादस्य लोपो न भवति अहस्यादिभ्य इति वचनात्, हस्तिपादस्यापत्यं तस्यापत्यमिति अस्मादेव निपातनादण् पद्मा-च्छश्च, हास्तिपदस्येदं, पुनरण् । अथाण्यहणं किमर्थम्, असत्यण्यहणेऽन-न्तररुहः प्राप्नोति, सिद्धेच को वृद्धाच्छ इति, न सिद्ध्यति, गोत्रचरणादु-ज्जिति बुजः प्राप्नोति, एवं तर्हि यद्वेताभ्यां छ इष्टः स्याद्वैवतिकादिष्वे-वैः पठेत्, एवं हि विभक्त्यनुच्चारणाल्लाघवं भवति, तस्मात्पृथगारम्भादेव

हो न भविष्यति, अन्यस्तु यो विहितो न च प्राप्नोति स एव भविष्यति, स चाणैव, एवं तर्ह्यसत्यग्रहणे यत्र बुज् प्राप्तः प्रतिषिध्यते न दण्डमाण-
वान्तेवासिषु. तत्र बुजो विधानार्थमेतत्स्यात्तस्मादणग्रहणं कर्तव्यं,
शित्करणं ङीबर्थे, पुंश्रुवावप्रतिषेधार्थं च, कैपिञ्जली क्रिया अस्य
कैपिञ्जलीक्रिय इति ॥

“आथर्वणिकस्येकलोपश्च” ॥ ‘चरणबुजोपवाद इति’ । अथ-
र्वणा प्रोक्तो वेदो ऽभेदोपचारादथर्वा तमधीते वसन्तादित्वाट्टक्, आथ-
र्वणिकः, दाण्डिनायनादिमूत्रे निपातनार्त्तलोपाभावः, अथ वा ऽथर्वणा
प्रोक्तो वेदस्तेन प्रोक्तमित्यण्, ततश्चन्द्रोब्राह्मणानीति तद्विषयतायामा-
थर्वणशब्दस्यापि वसन्तादिषु पाठादध्येतरि टक्, तस्यविधानसामर्थ्या-
त्प्राकाल्लुगिति लुङ् भवति, आथर्वणिकः, पूर्वमूत्रमिदञ्च वार्त्तिके दर्श-
नात्सूत्रेषु प्रतिपत्तम् ॥

“तस्य विकारः” ॥ ‘प्रकृतेरिति’ । उपादानकारणस्य । ‘अव-
स्यान्तरमिति’ । अन्यथा चम्, अपवादेनानाक्रान्तस्य विषयस्य दुर्ल-
भत्वात्प्रश्नः । ‘किमिहोदाहरणमिति’ । ‘अप्राणीति’ । प्राणि-
भ्योजं वक्ष्यति । ‘आद्युदात्तमिति’ । अनुदात्तादेरप्यञं वक्ष्यति ।
‘अवृद्धमिति’ । वृद्धान्मयटं वक्ष्यति । ‘यस्य च नान्यदिति’ । यथा
गोपयसौर्यदिति । ‘निस्स्वरणेति’ । अश्मभस्मशब्दे । मनिन्प्रत्ययान्तौ, मृ-
दस्मिकन् । मृत्तिका । ‘तस्य प्रकरणइति’ । तस्येदमित्यस्मिन् । ‘पुनर्वचनं
शेषिकनिवृत्त्यर्थमिति’ । प्रकृतं हि तस्यग्रहणं शेषिकैर्घादिभिः सम्बद्ध-
मतस्तदनुवृत्तौ तेष्यनुवर्तेरन्, इदं त्वपूर्वं तस्य ग्रहणं क्रियमाणं घादि-
सम्बद्धस्य तस्यग्रहणस्य निवर्त्तकं घादीनपि निवर्त्तयति । ननु च
विधेयतया प्रधानभूता घादयो न ते गुणभूते तस्यग्रहणे निवर्त्तमानेषि
निवर्त्तितुमर्हन्ति, नहि गुणानुवृत्तिप्रधाने किं तर्हि प्रधानानुवर्त्तौ गुणः,
सत्यं, तस्य ग्रहणसामर्थ्यात्प्रधानभूतानामपि घादिनां निवृत्तिः, अणा-
दयस्तु न निवर्त्तन्ते प्राग्दीव्यतः प्राग्भवनादिति च विशिष्टावधिपरिच्छे-
देनाधिकृतत्वात् । ‘विकारावयवयोरिति’ । परस्तात् प्राग्ग्रहतेः प्राग्घ-

तादिति चाधिकारान्तरेणावष्टब्धत्वादेव घादीनां निवृत्तिः सिद्धेति
 भावः । स्यादेतत् । माभूवचनेन घादयस्तस्य ग्रहणेन निवर्तितत्वात्,
 तस्येदमित्यनेन तु प्राप्नुवन्ति, तस्येदंविशेषत्वादिकारावयवयोरिति,
 तत्र । तस्येदमित्येव विकारावयवयोरणादिषु सिद्धेषु पुनस्तेषां विधानं
 शैषिकाणां बाधनार्थमेव किं तर्ह्युच्यते तस्येतिपुनर्बचनं शैषिकनिवृत्त्यर्थ-
 मिति यावता सूत्रप्रवृत्तिरेव शैषिकनिवृत्त्यर्था, सत्यं, तस्यग्रहणे त्वसति
 सूत्रप्रवृत्तिः शैषिकानपि विषयीकुर्यादिति तस्यग्रहणस्येवायं भारः यदुत
 वै शैषिका निवर्तन्ते । 'हालः सैर इति' । हलशब्दो नञ्विषयस्यानि-
 सन्तस्येत्याद्युदात्तः, सौरशब्दः कन्त्ययान्तत्वाच्चित्स्वरेणाद्युदात्तः, नात्र
 वक्ष्यमाणस्यापवादस्य कस्य चित्सङ्ग इत्यङ्गं भवति, इदं च योगविभा-
 गेनाणादिविधानस्य प्रयोजनं दर्शितं, यदि हि तस्य विकारो बिल्वा-
 दिभ्योऽणित्येवापवादविधानार्थमुच्येत ततो हलस्य विकार इत्यत्र तस्ये-
 दमित्यनेन प्रत्ययो विधातव्यस्ततश्चाङ्गं बाधित्वा हलसौरादृगिति ठक्
 प्राप्नोति यथान्यस्मिन्तस्येदं विशेषे, योगविभागेन त्वघादीनां विधाना-
 दण्वेव भवति, तस्यग्रहणे तु घादीनां निवृत्तिः प्रयोजनम् । 'वृजीनां
 विकारो वार्जे इति' । वृजिशब्दस्य फिट्मूत्रेषु विकल्पेभ्योऽन्तोदात्तत्ववि-
 धानात्पक्षे आद्युदात्तत्वादण्, यदि त्वत्र तस्येदमित्यङ्गं प्रत्ययः स्याद्वदि
 वानेन घादयो विधीयेरन् ततो मद्रवृज्याः कश्चित् कन्स्यात्, तथा
 त्रिगर्जनां विकारः त्रैगर्जे इति, त्रिगर्जेशब्दो बहुव्रीहिपूर्वपदप्रकृतिस्वरे-
 णाद्युदात्तः, अत्र प्रथमः प्राग्दीयते.ण् प्राप्तः, जनपदलक्षणो वुञ् द्वितीयः,
 गर्जात्तरपदलक्षणश्चसृतीयः, तदवधिग्रहणेन विहितो वुञ् चतुर्थः,
 अनेन त्वण्वेव भवति, तथा रङ्गणां विकारो राङ्गवदिति अत्र प्राग्दीयते.ण्
 प्रथमः, तदपवादयोरशृङ्गादपीति ओर्द्विशेठमिति वुञ्छत्रोस्तुन्यकतयोर-
 न्यतरो द्वितीयः, कोपधादणिति वा कञ्छादिपाठादण् तृतीयः, मनुष्य-
 तत्स्ययोर्वुञ् चतुर्थः, अनेन त्वण् प्राप्त ओरजा बाधितः कोपधाज्जेति प्रति-
 प्रसूयते, यदि तर्हि विकारावयवयोर्घादयो न भवन्ति पाठलिपुत्रस्यावयवाः
 पाठलिपुत्रकाः प्रासादादिति, तस्येदमित्यन्तार्थं रोषधेतोः प्राचामिति वुञ्

प्राप्नोति, नैव दोषः । प्राण्यौषधिवृत्तेभ्यो हि घादीनामवयवे निवृत्तिः,
तत्र कः प्रसङ्गो यदप्राण्यौषधिवृत्तेभ्योवयवे निवृत्तिः स्यात् ॥

“अवयवे च प्राण्यौषधिवृत्तेभ्यः” ॥ ‘मौर्वैमिति’ । मूर्वाशब्द-
स्तृणधान्यानां च द्रुषामित्याद्युदात्तः । ‘खादिरमिति’ । खादेः खदि-
रशब्दः किरञ्च प्रत्ययान्तो निपातितस्तेनानुदात्तादिलक्षणो वुञ् प्राप्नोति,
यदि त्वणिष्यते बिल्वादिषु पठितव्यः । ‘कृतनिर्द्वैशौ हि ताविति’ ।
तस्येदमित्यनेन, यद्यपि शैषिकनिवृत्त्यर्थत्वं पूर्वयोगस्य प्रयोजनमुक्तं
तथापि तदनपेक्ष्य भास्मनं मार्त्तिकमित्यादौ तावदणादयः सिद्धा इत्य-
भिसन्धायेदमुक्तम् ॥

“बिल्वादिभ्यो” ॥ ‘अजमयटोरपवाद इति’ । तत्र काण्ड-
पाटलीशब्दाभ्यां वृत्तलक्षणस्य मयटोरपवादः, शेषेभ्यःत्वनुदात्तादिलक्षण-
स्याञ्, बिल्वशब्दस्य बिल्वतिष्ययोर्वान्तः स्वरित इत्यन्तः स्वरित उदात्तो
वा, व्रीहिमुद्गशब्दौ घृतादित्वादन्तोदात्तौ मसूरगोधूमगवीधुकशब्दा
लघावन्ते द्वयोश्चेति मध्योदात्ताः, इषेः क्तुः इतुः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः,
वेणुशब्दो विभाषा वेण्वन्धानयोरिति पतेन्नोदात्तः, कर्पातीशब्दो जाति-
लक्षणङीपन्तः कर्कन्धूशब्दो ऽल-बू-कर्कन्धूदिधिपूर्विति निपातनान्म-
ध्योदात्तः, कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः कुटीरशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः, ।
‘मयह्वाधनार्थमिति’ । मयड्वैतयोरित्यादिना प्राप्तस्य मयटो बाध-
नार्थं, शेषेभ्यस्त्ववृत्तेभ्यः शब्देभ्यः पते मयह् भवत्येव, अण्यहणं बाधक-
बाधनार्थं, बिल्वादिभ्यो यथाविहितमित्युच्यमानेपि हि पाटलीशब्दा-
ङ्गीपन्तादनुदात्तादिलक्षणस्याञो मयटा बाधे प्राप्ते पुनर्वचनादत्रैव
स्यादण्यहणात्त्वणैव भवति ॥

“कोपधाञ्” ॥ ‘अत्रोपवादइति’ । चोरञ् अनुदात्तादेशेति
प्राप्तस्य, तित्तिङीकादयो लघावन्त इत्यादिना मध्योदात्ताः ॥

“चपुञ्जतुनोः षुक्” ॥ ‘अप्राण्यादित्वादिति’ । प्राण्यौषधिवृत्ते-
ष्वन्यतमत्वस्याभावादित्यर्थः ॥

“ओरञ्” ॥ देवदारुभद्रदारुशब्दौ पीतद्वयानामित्यादिनाद्यु-
दात्तौ, पीतद्रुः सरलो वनस्पतिः, पीतद्वयौ येषां तेषामादिहृदात्तो भव-
तीत्यर्थः ॥

“अनुदात्तादेश्व” ॥ ‘दाधित्यं कापित्यमिति’ । दधनि तिष्ठ-
तीति सुपि स्यः, उपपदसमासः, एषोदरादित्वात्सकारस्य तकारः,
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् ।

“पलाशदिभ्यो वा” ॥ ‘उभयत्रविभाषेमिति’ । कथमि-
त्याह । ‘पलाशश्चदिरेत्यादि’ । पलाशशब्दो घृतादित्वादनोदात्तः,
खदिरशब्दोऽजिरशिशिरेत्यादौ किरच्प्रत्ययान्तो निपातितः, शिंशपा-
शब्दो द्वितीयं प्रागीपादिति वर्तमानेपान्तादीनां गुर्वादीनामिति मध्यो-
दात्तः, स्पदि किञ्चिच्चलने, अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच्, किरतेरीन्
करीरं, कृद्भ्यामीपन्, शृपूभ्यां किच्च, शिरीषं, शेषे निस्वरेणाद्युदात्ता-
वेतौ, विकङ्कतमूलासयवासशब्दा यामादीनां चेत्याद्युदात्ताः ॥

“शम्याष्टलञ्” ॥ ‘अत्रोपवाद इति’ । शमीशब्दो गौरादि-
डीपन्तः, । ‘शामीली सुगिति’ । चातुर्मास्ये वरुणप्रघासेषु शमीमय्यः
सुचो भवन्तीति श्रुतम् ॥

“मयद्वैतयोर्भाषायामभत्याच्चादनयोः” ॥ ‘मौद्गः सूयः कार्पा-
समाच्चादनमिति’ । उभयत्र वित्वाद्यण्, विकारावयवयोरभत्याच्चाद-
नयोश्च यथासङ्ख्यं न भवति विकारावयवयोरसमासनिर्द्देशेन प्रत्येक-
मभिसम्बन्धात् । ‘तद्विषयेपि यथा स्यादिति’ । यद्येतयोरिति नोच्येत
उत्तरैर्विशेषप्रत्ययैरत्रादिभिः सन्धधारणायां परत्वात्तत्र स्युः, पूर्वेषां विशे-
षप्रत्ययानां मयद्वैतयोर्भाषायां सावकाशत्वान्मयट्पठे परत्वान्मयदेव लभ्यत-
इति प्राणिरजतादिभ्योत्रादय इत्युक्तम्, एतयोरिति वचनं पुनर्विधानार्थं
सम्पद्यतइति परेषामपि विषये मयद्वैतवति ॥

“नित्यं वृद्धशरादिभ्यः” ॥ ‘नित्यं मयट्प्रत्ययो भवतीति’ ।
प्रादीव्यतीयानामपवादः, अणं तु कोपधलक्षणमत्रेव परत्वाद्वाधते । ‘शा-

कमयमासमयमिति' । आद्यशब्दो ऽमितम्योर्दीर्घश्चेति रत्नत्ययान्तः ।
'तदनेन क्रियतइति' । नित्यंशब्देतिरिच्यमानः पूर्वाचार्यपठितस्य
वाक्यस्य स्मारक इति, एवं च मृच्छब्दस्य शरादिषु पाठोऽस्यैव प्रपञ्चाद्यौ
द्रष्टव्यः ॥

“गोश्च पुरीषे” ॥ ‘गच्छं पय इति’ । कथं पुनरत्र प्रसङ्गो या-
वता विकारावयवयोरिति वर्तते पयश्च न विकारो नावयवस्तत्राह ।
'पुरीषं न विकार इत्यादि' । अक्रियमाणे पुरीषग्रहणे दृष्टसिद्ध्यर्थमेव
तस्येदमित्यधिकारे गोर्मयइति सूत्रं कर्तव्यं ततश्चात्रापि प्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

“पिष्टाञ्च” ॥ ‘पिष्टमयं भस्मेति’ ॥ पैष्टी सुरेति तु सामान्य-
विवक्षायां तस्येदमित्यण्, प्रदीयतां दाशरथाय मैथिलीतीतवत् ॥

“असंज्ञायां तिलयवाभ्याम्” ॥ ‘यावक इति’ । यवशब्दाद्विका-
रेण, तदन्ताद्यावादिभ्य इति स्वार्थे कन् ॥

“नोत्वद्बुद्धं बिल्वात्” ॥ ‘मैऽञ्जमिति’ । मुञ्जशब्दात्तृणधान्यानां
च द्युषामित्याद्युदात्तत्वादौत्सर्गिकेण । ‘गार्मुतमिति’ । गर्मुञ्जब्दः
मृषोर्हतिः, योर्मुट् चेत्युतिप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्त इत्यनुदात्तादेशचेत्यञ्,
कथं तर्हि तस्मात्तं गार्मुतं चरं निर्वपेदित्यन्तोदात्तत्वं, सर्वविधीनां छन्द-
सि विकल्पितत्वादण् भविष्यति । ‘वाद्भीति’ । वध्रंशब्दो लघावन्तइत्या-
द्युदात्तस्तस्मादण्, टिड्ढाणञिति ङीप् । ‘मनुष्विद्वंश् इत्यादि’ । असति
तस्मिन्वर्णग्रहणं सर्वत्र तदन्तविधिं प्रयोजयतीति तदन्तविधिः स्यात् ।
'वैणवीति' । बिल्वाद्यण् ॥

“तालादिभ्योञ्” ॥ ‘मयडादीनामपवाद इति’ । आदिशब्दे-
नाजो ग्रहणं, बहुवचनं तु तयोरेव प्रकृतिभेदेन बहुत्वात्, तत्र तालस्या-
माकाभ्यां वृद्धत्वान्मयट् प्राप्तः, बर्हिणस्य विकारो बार्हिणं, प्राणिरजता-
दिभ्योञ्, तस्माद् अितश्च तत्प्रत्ययादित्यञ् प्राप्तः, शेषेभ्योनुदात्तादिल-
णस्य । लिशिदृशिभ्यामिन्द्रशब्दउपपदे मूलविभुजादित्वात्कः, अन्येषामपि
दृश्यतइति दीर्घत्वं, चप् सान्त्वने, पचाद्यच्, पीयूषाशब्दो लघावन्त-
इति मध्योदात्तः, तत्र हि फिष इत्यधिकारात्प्रागेव टापः स्वरप्रवृत्तिः,

इन्द्रायुधशब्दः समासस्वरेणान्तोदात्तः । 'तालादृनुषीति' । अन्यत्र तालमयमित्येव भवति । अण्यहणं बाधकबाधनार्थम्, अन्यथा यथाविहितमित्युच्यमाने बार्हणशब्दादृदुल्लङ्घो मयट् स्यात्, वचनं तु जितश्च तत्प्रत्ययादित्यत्रो बाधनार्थं स्यात् ॥

“जातरूपेभ्यः परिमाणे” ॥ ‘मयडादीनामपवाद इति’ । आदिशब्देनात्रो यहणं, बहुवचनं तु पूर्ववत्, तत्र वृद्धेभ्यो हाटकादिभ्यो मयटोपवादः, तपनीयादिभ्योनुदात्तादिभ्योऽत्रः ॥

“प्राणिरजतादिभ्योऽत्र” ॥ ‘अणादीनामिति’ । आदिशब्देन मयड् एहते, बहुवचनं तु पूर्ववत्, तत्राद्युदात्तेभ्यः प्राणिशब्देभ्योऽणोपवादो वृद्धेभ्यो मयटः, रजतादिष्वपि यदाद्युदात्तं तस्मादणोपवादः, अनुदात्तादेस्तु मयटः । ‘कापोतं मायूरं तैत्तिरमिति’ । तित्तिरिशब्दस्तरतेः सन्ध्याभ्यासस्येति किप्रत्ययान्तोन्तोदात्तः, शेषौ लघावन्तइति मध्योदात्तौ । परिशिष्टमिहोदाहरणमिति चोक्तं, तस्माच्छुक्कवकश्रद्धादय इहोदाहरणः । शुक्कवकशब्दौ प्राणिनां कुपूर्वाणामित्याद्युदात्तौ, श्रद्धशब्दोऽन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः, कथं तर्हि कापोतमित्याद्युदात्तं, सत्युदात्तार्थं प्राणिशब्देनोदात्तादेरपि प्राणिनः परत्वादनेनैवात्र भवितुमर्हतीति मन्यते, आह चानुदात्तादेरत्रः प्राण्यञ्चिप्रतिषेधेनेति, कः पुनरत्र विशेषस्तेन वा सत्यनेन वा, सापवादकः स विधिर्मयटा परेण बाध्यते, अयं पुनर्निरपवादोऽनेनैव हि परत्वान्मयड् बाध्यते, किं सिद्धं भवति, स्वाविधो विकारः शैवाविध इति सिद्धं भवति, कथं सिद्धं भवति, खानं विध्यतीति क्लिप्, नहिष्यतीति दीर्घः, यद्विद्यादिसम्प्रसारणं, ऋदुतरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वादननुदात्तादिः, तत्रानुदात्तलक्षणस्यात्रो बाधकं मयटं परत्वादयमञ् बाधते, द्वारादित्वादृदृट्प्रतिषेध ऐजागमश्च ॥

“जितश्च तत्प्रत्ययात्” ॥ तयोर्वाचकत्वेन यः सम्बन्धी प्रत्ययः स तत्प्रत्ययः, षष्ठीसमासः । ‘विकारावयवयोरेवेति’ । यदि तु जित्प्रत्ययान्तः प्राण्यौषधिवृत्तवाची सम्भवति ततोवयवेऽपि भवति, द्वयोः प्रकृतत्वात्, लक्ष्यमनपेक्षैवमुक्तम् । ननु च पूर्वं पञ्चालाः, पटो दाध

इत्यवयवे समुदायशब्दो दृष्टः, विकारे च प्रकृतिशब्दः शालीन्मुक्ते मुद्गैरिति, शालिविकारान्मुद्गविकारैरित्यर्थः, ततश्च देवदारवाद्यवयवविकारवृत्तेर्देवदारवादिशब्दात्तद्विकारावयवयोस्तेनतेनाज्रादयो भविष्यन्ति नार्थानेनेत्याशङ्क्याह । 'मयटोपवाद इति' । सत्यमस्ति यथाकथंचिद्विद्वत्सिद्धिस्तथापि वृद्धलक्षणो मयगमाभूदित्येवमर्थमेवाज्जिधेयः, अन्यथा येनैव हेतुनैतद्व्याक्यं भवति देवदारवस्य विकारः शामलस्य विकारस्तेनैव मयडपि स्यात्, विकार्यास्तेनैव हेतुना मयडपि प्राप्नोति, अनभिधानाच्च भविष्यति, तदेव तद्व्यनभिधानं विधानेन प्रतिपाद्यते, यद्येवं तस्य विकारः, उष्ट्रादुष्ट्र, औष्ट्रकञ्चर्म, तस्य विकार औष्ट्रिकोपानदिति, टिड्ढाणजिति ङीष्प्राप्नोति, न चेप्यते, एवं हि सैनागाः पठन्ति वुञश्चाञ ईतः प्रसङ्ग इति, तस्मादवयवे समुदायशब्दो विकारे च प्रकृतिशब्द इति तेनतेन लक्षणेनाज्रादयो भविष्यन्ति, अनभिधानात्तु विकारावयवप्रत्ययान्ताच्च मयङ्गुविष्यतीत्येतदेव साम्प्रतम् । 'वैत्वमयमिति' । जितो यत्नेन मयटं सूत्रकारो निवर्त्तयन् अन्यतो वष्टि मयटमिति वृत्तिकृतो मतम् । भाष्यवार्त्तिककारौ पुनराहुतुस्तच्चानभिधानमाश्रयितव्यम्, अभिधाने ह्यन्यतोपि मयटः प्रसङ्गो वैत्वस्य विकार इति ॥

“क्रीतवत्परिमाणात्” ॥ चरणेभ्यो धर्मवदित्यनेन तुल्यमेतत् । 'सङ्ख्या च परिमाणग्रहणेन गृह्यतइति' । चकारादुन्मानं च, परिमीयतेनेनेति परिमाणमिति यौगिकः परिमाणशब्द इत्यर्थः । तदाह । 'न हृदिपरिमाणमेवेति' । 'नैष्किक इति' । असमासे निष्कादिभ्य इति ठक् । 'शत्यः शतिक इति' । शताच्च ठन्यतावशते । 'साहस्रमिति' । शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् । 'वतिः सर्वसादृश्यार्थ इति' । किमेवं सति सिद्धं भवति तदाह । 'अध्यर्तुपूर्वत्यादि' । आदिशब्देन प्रकृतिप्रत्यययोः प्राग्वतेः सङ्ख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकीति तदन्तविधेश्च परियहः । एतदुक्तं भवति, याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन ये प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषणेन तएव प्रत्यया विकारे भवन्ति । 'द्विसाहस्रमिति' । पठे लुक्, सङ्ख्यायाः संवत्सरसङ्ख्यास्य चेत्युत्तरपदश्रुतिः ।

‘द्विनैष्किकमिति’ । प्राग्बतीयस्य ठञो द्वित्रिपूर्वाचिष्कादिति पठे लुक्, परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः ॥

“उमोर्णयोर्वा” ॥ उमाशब्दस्तृणधान्यानां वेत्याद्युदात्तः, ऊर्णा-
शब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः, ताभ्यां वुञ्भावे यथाक्रममणञौ ॥

“एण्या ठञ्” ॥ स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्य प्रयोजनमाह । ‘पुंसस्त्वजेव
भवतीति’ ॥

“गेऽपयसोर्यत्” ॥ ‘मयद्विषये त्विति’ । मयद्वैतयोरिति विहि-
तस्य मयटो विषये ॥

“द्रोश्च” ॥ ‘अत्रोपवाद इति’ । ओरञित्यस्य, सूत्रप्राप्त्यभि-
प्रायं चैतत् । एकाचो नित्यं मयटमिच्छन्तीति मयट् त्वस्मात्प्रा-
प्नोति । ‘द्रव्यमिति’ । गुणैः संद्रूयते प्राप्यतइति गुणसंद्रावः ॥

“माने वयः” ॥ मीयते येन तन्मानं प्रस्थादि ॥

“फले लुक्” ॥ ‘तद्विशेष इति’ । विकारावयवविशेषे, उदाहरणेपु
आमलकीशब्दादृद्धान्मयटो लुक्, इतरयोगैरादित्वान्डीप्, ताभ्यामनुदा-
त्तादिलक्षणस्यात्रः, सर्वत्र लुक्तद्वितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक्, ननु च
न फलं वृत्तस्य विकारः, स हि द्विविधो भवति यो वा प्रकृतिमुपमृद्वाति
खादिरं भस्मेति, यो वा प्रकृतेर्व्यपदेशान्तरं करोति खादिरः सुब इति,
फलं तु नैवं विधमिति वृत्ते स्थितमपि काकादिवच्च तस्य विकारो नाप्य-
वयवोनारम्भकत्वात्, उत्पन्ने हि वृत्ते परचात्फलमुपजायते तत्कथं विका-
रावयवयोस्त्यत्रस्य प्रत्ययस्य लुग्विधीयतइत्याह । ‘फलितस्येति’ ।
फलशब्दस्तारकादिः, प्रकृतैरेवस्यान्तरं विकार इत्युक्तम्, अफलितावस्या-
याश्च फलिताऽवस्यान्तरं भवत्येव, तत्र वृत्तत्वं तूभयत्रानुवर्त्तते, सर्वत्र
चोत्तरावस्या विकारः, सर्वश्चावयवः स्त्रोत्पत्तेः प्राङ्गोपस्थितो नास्यार-
म्भकः, यथा शृङ्गदन्तादिरथ च गवादेरवयवो भवति तदेतत्फलेपि समानं,
पल्लवशब्दोर्द्ध्वादिः, फले लुग्विधानमनर्थकं प्रकृत्यन्तरत्वात्, आमल-
कादिशब्दः फले वर्त्तते न यौगिक आमलक्याः फलमिति, यथा नाम-
लकयोगादृक्ते आमलकशब्दः, आमलकफलस्यैवमामलकीति, यथाङ्गादि

शब्दः सत्रिये जनपदे च, प्रत्ययनिवृत्त्यर्थे तु यथैतद्वाक्यं भवति आम-
लक्या विकारः कुवल्या विकार इति तथा प्रत्ययोपि स्यात् ॥

“पूतादिभ्योः” ॥ ‘अजोपवाद इति’ । शिषुकातुशब्दाभ्या-
मुद्योन्तलक्षणस्य, शेषेभ्यस्त्वनुदात्तलक्षणस्य, तत्र पूतशब्दः फिषित्य-
न्तोदात्तः, फिषिति प्रातिपदिकस्य नाम, न्ययोधशब्दो लघावन्तइति
मध्योदात्तः, अश्वत्यशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः, इङ्गुदीवृहतीशब्दौ
गौरादिङीपन्तौ । ‘विधानसामर्थ्यादिति’ । यद्यस्य लुक् स्याद्वि-
धानमनर्थकं स्यात्, नह्यजोऽजो वा लुकि कृते कश्चिद्विशेषः । ‘नैयो-
धमिति’ । न्ययोधस्य च केवलस्येत्यैजागमः ॥

“जम्बू वा” अजस्तु भवत्येव, नह्यजो विधानसामर्थ्ये फलाद-
न्यत्र श्रवणात् । ‘जम्बूनीति’ । फलस्याभिधेयत्वात्पुंसकह्रस्वे जशसोः
शिः, नुम्, सर्वनामस्थाने चेति दीर्घः ॥

“लुप् च” ॥ ‘युक्त्वद्वावे विशेष इति’ । लुपि हि सति लुपि युक्त-
वद्व्यक्तिवचने इति प्रकृत्यर्थगते लिङ्गवचने भवतः, लुकि त्वभिधेयवलि-
ङ्गवचने स्याताम् । ‘फलपाकशुषामिति’ । फलपाकेन शुष्यन्तीति फल-
पाकशुषः । ‘व्रीहयो मुद्रा इति’ । बिल्वाद्यणो लुक्, यवमाषतिलशब्दा-
स्तृणधान्यानां च द्रुषामित्याद्युदात्तास्तेभ्य औत्सर्गिकस्याणो लुक्, मल्लि-
काशब्दो मादीनामिति मध्योदात्तः, अस्यार्थः । अत्र द्वितीयः प्रागीषा-
दिति त्र्ययामिति वर्त्तते, मकारादीनां त्र्ययां द्वितीयमत्तरमुदात्तं भवति,
नवमालिकाशब्दो लघावन्तइति मध्योदात्तो जातिशब्दः, विदारीवृहती-
शब्दौ गौरादिङीपन्तौ, अंशुशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः, ततो
मनुप्, ह्रस्वनुङ्भ्यां मनुबिति मनुवाद्युदात्तः, ङीबनुदात्तः, तदेवमंशुमती-
शब्दे मनुबकार उदात्तः । ‘पाटलानीति’ । बिल्वादित्वादण्, सान्धशब्दः
प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । ‘क्वचिदन्यदपि भवतीति’ । लुपोन्यदपि
क्वचित्कार्यं भवति, तत्पुनर्लुङ्लुपोरभावश्च, कदम्बमित्यादावनुदात्तादि-
लक्षणस्याजो लुक्, कदम्बादयः शब्दा लघावन्तइति मध्योदात्ताः ।
‘बैल्वानीति’ । अत्रोभयाभावः, बिल्वाद्यण् ॥

“हरीतक्यादिभ्यश्च” ॥ हरीतक्यादिषु द्राक्षाप्रभृतिभ्यो मयटो लुप्, उदात्तादिभ्योऽणः, अनुदात्तादिभ्योऽञः ॥

“कंसीयपरशब्दयोर्ग्रन्थौ लुक् च” ॥ ‘प्राक् क्रीताच्चेन कंसीय- इति’ । प्राक् क्रीताच्चे इत्यधिकारे तस्मै हितमितिच्छप्रत्ययेन कंसी- यशब्दो व्युत्पाद्यत इत्यर्थः । एतेनोगवादिभ्यो यता परशब्दशब्द इति व्याख्यातम् । ‘तत्सन्नियोगेन कंसीयपरशब्दयोर्लुग्भवतीति’ । प्रत्य- यादर्शेनस्य लुक्संज्ञाविधानात्तदवयवयोः प्रत्यययोर्लुग्भवतीत्यर्थः । अथ वृत्तृहणिकषिकमिभ्यः स इति सः, कंसशब्दे सप्रत्ययो, यश्च पराण्य- णोतीति परशुः, आहपरयोः खनिशूभ्यां णिच्चेति कुप्रत्ययस्तयोर्लुक्- स्मात्रं भवति, तत्राह । ‘प्रातिपदिकाधिकादिदिति’ । प्रातिप- दिकाधिकारे हि ततः परयोश्चयतोर्लुग्भवति न धातुप्रत्ययस्य, आह, द्याप्प्रातिपदिकग्रहणमङ्गपदसंज्ञार्थं यच्छयोश्च लुगर्थमिति, ननु चातः कृकमिकंसेत्यत्र कंसग्रहणं लिङ्गं नावश्यमुणादिषु व्युत्प- त्तिकार्यं भवतीति, तेनोकारसकारयोर्लुग्नं भविष्यति, सत्यं, वृद्धा- वृद्धावर्णस्वरद्वयलक्षणप्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थमवश्यकर्तव्यस्य द्याप्प्रा- तिपदिकग्रहणस्यानुपलङ्गिकं प्रयोजनं दर्शितम्, अत एव च द्याप्प्राति- पदिकादित्यत्र नेदं वृत्तिरुक्ता दर्शितम् ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीयश्चरणः ॥

“प्राग्वहतेष्टक्” ॥ ‘तदाहेति’ । वाक्यादेतत्प्रत्ययविधानमिति वक्ष्यति, न च वाक्याद् द्वितीया सम्भवत्यप्रातिपदिकत्वात्, तेन तदिति कर्ममात्रं निर्विशेष्यते न तु द्वितीयासमर्थविभक्तिः । ‘माशब्द इत्याहेति’ । शब्दो माकारीत्याहेत्यर्थः । संसर्गरूपस्य वाक्यार्थस्येति करणेन प्रत्ययप्रदर्शं सति वचनक्रियां प्रति कर्मत्वं संभवति नान्यथेति मत्वैव विग्रहः । ‘वाक्यादेतत्प्रत्ययविधानमिति’ । एतच्चाहौ प्रभूतादिभ्यः पुन- र्वचनाल्लभ्यते, अन्यथा प्रभूतादयो माशब्दादय एव भवन्तु किं पृथक् चनेन । ‘आहाविति’ । आहेति पदे प्रकृतिभागस्यागन्तुकेनेकारेणेदम्

नुकरणं, तत्र शब्दे कार्यस्यासम्भवादर्थप्रत्ययविधिः । 'क्रियाविशेषणा-
दिति' । तदन्ताभिधायिन इत्यर्थः । 'पृच्छताविति' । तिङन्तानुकर-
णमेतत् । एवं गच्छताविति, तिङन्तार्थं तु प्रत्ययः । 'सुखात् पृच्छ-
ताति' । सुखात् भवता सुखातो भवानित्येवं वा पृच्छतीत्यर्थः । 'सौख्य-
रात्रिक इति' । सुखरात्रिं पृच्छति, एवं यः पृच्छति स एवमुच्यते,
एतेन सौख्यशायनिको व्याख्यातः, अनुशक्तिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ।
'गौरुतल्पिक इति' । तत्पशब्देन भार्या लक्ष्यते ॥

“तेन दीव्यति खनति जयति जितम्” ॥ 'सर्वत्र करणे
तृतीयेति' । दीव्यत्यादावभिहितत्वात्कर्त्तरि तृतीया नोपपद्यतइति
तत्साहचर्यज्जितमित्यनेनापि योगे करणएव तृतीयेति सर्वशब्दार्थः,
तेन देवदत्तेन जितमित्यत्र न भवति, हेतुतृतीया तु नाशङ्किता,
ऽनभिधानात्, नहि हेतुतृतीयान्तादुत्पद्यमानेन ठका विग्रहवाक्याच्चे-
स्याभिधानमस्ति । 'प्रत्ययार्थइति' । निर्द्धारणया सप्तमी, सामान्या-
पेक्षमेकवचनम्, इह दीव्यत्यादौ तिपो बहवोर्थाः, एकत्वसङ्ख्या
वर्त्तमानकाले-युष्मदस्मद्गतिरेक इति, तेषु मध्यइत्यर्थः । तदेव
दर्शितं । 'सङ्ख्याकालयोरविवक्षेति' । नान्तरीयकत्वात्, अवश्यं हि
यया कया चित्सङ्ख्याया येन केन चित्कालेन निर्देशइति तयोरेषादानं
न तु तयोर्विवक्षा, तत आत्मिकौ आत्मिका इति द्विवहोरपि भवति,
अतएव दीव्यदित्यादौ कालान्तरे चात्मिक इति भवति, न्यामस्य तुल्यत्वा,
त्युरूपस्याप्यविवक्षा, तेनात्मिकस्त्वमात्मिकोहमित्यत्रापि भवति, यथैव
तर्हि सङ्ख्याकालपुरुषाणामविवक्षा तथा कर्त्तुरपि प्राप्नोति, एकप्रत्यय-
वाच्यत्वात्, नैव दोषः कर्त्तुरविवक्षायामाख्यातोपादानमर्कचित्करं स्यात्,
विपर्ययस्तु न भवति कर्त्तुरविवक्षा कालादीनां विवक्षेति, कर्त्तुः प्रधा-
नत्वात्, सङ्ख्यादिविशिष्टो हि कर्त्ताऽऽख्यातानां प्रधानभूतार्थस्तेन
स तावद्विवक्ष्यते, इतरेषां नान्तरीयकत्वादविवक्षा, किं च साधन-
स्याप्यविवक्षायां जितमित्यस्योपादानमनर्थं स्यात्, इहाख्यातेषु क्रिया
प्रधानभूता गुणभूतः कर्त्ता, अत एव किं करोति देवदत्त इति

क्रियाप्रश्ने पचतीत्याख्यातेनोत्तरं दीयते, न तु कृदन्तेन पाचक इति, तस्य सत्त्वप्रधानत्वात्, किं च यदि कृदन्तोऽपि वाख्यातेष्वपि कर्ता प्रधानभूतः स्याद् यथा पाचकस्यापत्यमित्यपत्यादिभिर्व्यागो भवति तथा-
ऽऽख्यातवाच्यस्यापि स्यात् पचत्ययमिति, क्रियावेशः स्याद् यथा पाचकस्तिष्ठतीति, तस्मात्क्रियाप्रधानमाख्यातं ततश्च तदर्थं विधीय-
मानः प्रत्ययोपि क्रियाप्रधानः स्यादिति तदन्तस्यापत्यादिभिर्व्यागः क्रियावेशश्च न स्यात्, आलोकस्यापत्यमालोकं पश्येति, तत्राह । ‘क्रिया-
प्रधानत्वेपि वाख्यातस्येति’ । आख्यायतेनेन क्रिया प्रधानभूतेत्याख्यात-
स्तिष्ठन्तः, कृत्यल्युटो बहुलमिति करणे क्तः, स्वनिकायप्रसिद्धिरेषा ।
‘स्वभावादिति’ । यथा तेनैकदिक, तस्मिन्नेत्येतस्मिन्नर्थे विधीयमानयो-
रण्तसोऽसत्त्वभूतार्थाभिधायित्वं, विपर्ययश्च, सौदामनी विद्वत्सुदा-
मता विद्वदिति, तथात्रापि, नहि स्वभावः पर्यनुयोगमर्हति ॥

“संस्कृतम्” ॥ ‘योगविभाग उत्तरार्थ इति’ । उत्तरोपवादः संस्कृतएव यथा स्यात् ॥

“कुलत्थकोपधादण्” ॥ कुले तिष्ठति कुलत्थः, यस्मादेव निपा-
तनात्सकारस्य तकारः, के चित्पुनः सकारमेवाधीयते ॥

“नौट्टचष्टन्” ॥ इह ढगधिकारे सूत्रे क्व चित्प्रत्ययस्यानुबन्धो
हीषर्थः किं साहितिकः, किं वानुबन्धइति तत्र सन्देहे विषयप-
रिगणनं करिष्यन्लोकवार्तिककारः सर्वानेव पितः परिगणयति ।
‘आकर्षादिति’ । यदि तु यत्र सन्देहस्तानेवोपादायैतावन्तष्टगधिकारे
पित इत्युच्येत तदा आकर्षादिषु प्रत्ययस्यापित्वमनार्थमाशङ्क्येत ।
‘कुसीदसूत्रादिति’ । कुसीदादिकं सूत्रं यस्य तत्कुसीदसूत्रं कुसी-
दशब्दश्च, दशैकादशशब्दश्च, ननु सन्तैते भवन्ति, कुसीदादिसूत्रेण
द्वयोः पितोर्विधानादित्यत आह । ‘विधिवाक्यापेतं च षट्त्व-
मिति’ । सप्तानां प्रत्ययानां विधिवाक्यापेतमौपचारिकं षट्त्वमाश्रित्य
पितः षडेतदित्युक्तम् ॥

“आकर्षात् ष्ट्” ॥ ‘आकर्षति’ । पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्राये-
णेति अधिकरणे घः ॥

“पर्यादिभ्यः ष्ट्” ॥ पर्यादिषु पादः पदिति पठ्यते, पादाभ्यां
चरति पदिकः पठ्यत्यतदर्थेदत्यत्र ग्रह्यति पद्माव इके चरतावुपसङ्ख्यान-
मिति, सोऽस्यैव प्रपञ्चार्थः ॥

“श्वगणाट्टञ् च” ॥ ‘श्वगणिकइति’ । ननु च श्वशब्दो
द्वारादिषु पठ्यते तदादिविधिश्च तत्रेप्यते तत्कथं श्वगणिक इति,
तत्राह । ‘श्वादेरिञीत्यचेति’ ॥

“वेतनादिभ्यो जीवति” ॥ ‘धनुर्दण्डग्रहणं सङ्घातविग्रहीतार्थ-
मिति’ । तन्वाद्यत्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणात् ।

वस्त्रक्रयविक्रयाट्टन्” ॥ वस्त्रेवमं मूल्यम् । ‘क्रयविक्रयग्रहणं सङ्घात-
विग्रहीतार्थमिति’ । उक्तोच हेतुः । क्रयविक्रयेणेति समाहारद्वन्द्वः ॥

“आयुधाच्छ च” ॥ आयुध्यतेनेनेत्यायुधं घञर्थं कविधानमिति
कप्रत्ययः ॥

“हरत्युत्सङ्गादिभ्यः” ॥ हरति नयत्युपादत्ते वा ॥

“भस्त्रादिभ्यः ष्ट्” ॥ भस्त्रं चर्मविकारः, येन लोहादि ध्मायते
येन वा धान्यादिकं नीयते, दूयामाशुभसिध्यस्त्रचिति करणे च्त् ।
शीर्षभारः शीर्षभारइति पठ्यते, निपातनाच्छीर्षभावः सप्तमीसमासश्च,
तत्पुरुषे कृति बहुलमिति सप्तम्या अलुक् ॥

“विभाषा विवधवीवधात्” ॥ ‘पर्याहारं चेति’ । परित आह्वि-
यतेनेन तण्डुलादिकोर्थ इति पर्याहारः, उभयतो बहुशिक्योसवाह्यः
काष्ठविशेष उच्यते, वीवधशब्दो वार्तिके दर्शनात्सूत्रे प्रसिप्तः ॥

“अण् कुटिलिकायाः” ॥ कुटिलव्याधानामुपरमणं कुटिलिका,
सञ्ज्ञायां कन् ॥

“चर्ममित्यम्” ॥ ‘द्वितः किरित्ययं त्रिशब्दो गृह्यतइति’ ।
सङ्घावचनस्त्वनभिधानाव गृह्यते । ‘उत्थिममिति’ । वच्यादिसूत्रेण

संप्रसारणम् । 'नित्यग्रहणं स्वातन्त्र्यनिवृत्त्यर्थमिति' । प्रत्ययरहितस्य
 च्यन्तस्य प्रयोगः स्वातन्त्र्यं, स्वातन्त्र्यनिवृत्तौ सत्यां यो गुणस्तं दर्शयति ।
 'च्यन्तं नित्यं मप्रत्ययान्तमेव भवतीति' । एवकारव्यवच्छेदं दर्शयति ।
 'विषयान्तरे न प्रयोक्तव्यमिति' । ननु विभाषया वाक्ये प्रसक्ते नित्यग्रहणं
 क्रियमाणं निवृत्ताधिकारे तद्विषयमेव वाक्यं निवर्त्तयितुमर्हति पक्षिणा
 निवृत्तमिति, यथा अन उपधालोपिनोत्पत्तरस्यां, नित्यं सञ्जाच्छन्दसो-
 रिति, ततश्च विषयान्तरगतच्यन्तस्य स्वातन्त्र्यं स्यादेव कृत्रिमहंसुवि-
 हितमिति, एवं मन्यते, योगविभागोत्र कर्त्तव्यः, चेर्मन् भवति, निवृत्त-
 इत्येको योगः, ततो नित्यम्, अत्र चेर्मन्वित्येवापेक्ष्यते न निवृत्तइति, योग-
 विभागसामर्थ्यात्, तेन सर्वविषयस्वातन्त्र्यस्य नित्यग्रहणेन निवृत्तिः
 क्रियतइति । नन्वेवमपि नित्यमित्यत्र निवृत्तमित्यस्यानपेक्षणात्स्वात-
 न्त्र्यान्तरे नित्यमुपाधिः प्राप्नोति, सत्यम्, अनमिधानात् तथानाश्रीयते,
 'भावप्रत्ययान्तादिमन् वक्तव्यइति' । तेन निवृत्तमित्येतस्मिन्नर्थे । 'पाकेन
 निवृत्तं पाकिममिति' । एवं च च्यन्तादपि भावाभिधायिनइमपिकृते
 यस्येति लोपे च कृत्रिममित्यादिसिद्धं भवति, स्वरेपि नास्ति विशेषः,
 उदात्तनिवृत्तिस्वरेणैवोदात्तत्वं, सूत्रारम्भस्तु नित्यग्रहणेन स्वातन्त्र्यं निव-
 र्त्तयिष्यामीत्येवमर्थान्नेदितव्यः ॥

“अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ” ॥ 'अपमित्येति' । उदीचां
 माहो व्यतिहारइति त्काप्रत्यये ऽपशब्देन समासे त्को ल्यप्, मयतेरिदन्त्य-
 तरस्यामितीत्वं, त्कातोमुन्कमुन इत्यव्ययसञ्ज्ञा, तेन नात्र सृतीयासम-
 र्थात्प्रत्ययः ॥

“संसृष्टे” ॥ ननु यद्येन संसृष्टं तत्तेन संस्कृतं भवति, ततश्च
 संस्कृतमित्येव संसृष्टेपि प्रत्ययः सिद्धः, न सिध्यति, सत उत्कर्षाधानं
 संस्कारः, एकीभावस्तु संसर्गः, न च यत्रासौ तत्रावश्यमुत्कर्षोस्ति, अशु-
 चिद्व्यसंसर्गं हि प्रत्युतापकर्ष एव भवति, तस्मात्संसृष्टइति वक्तव्यं,
 यद्यस्य निबन्धनमस्येतदेवास्तु माभूत्संस्कृतमित्येतत्, तदवश्यं कर्त्त-
 व्यम्, इहापि यथा स्यात् विद्याया संस्कृतो वैद्यक इति, नह्यत्र संसर्गोस्ति

भूर्तिधर्मत्वात्, किं च कुलत्यकोपधादण् संस्कृतएव यथा स्यात्संसृष्टे
मा भूदित्येवमर्थं संस्कृतमित्येतद्वचनीति वक्तव्यम् ॥

“चूर्णादिनिः” ॥ चूर्णेन ये संसृष्टास्तेषां चूर्णमस्तीति मत्वर्थो-
येनैवेतिना सिद्धं, सत्यं, तद्रूपविवक्षायां सिद्धं, संसर्गविवक्षायां तु ठक्
प्राप्नोति, अनभिधानं तु दुर्ज्ञानम् ॥

“लवणात्लुक्” ॥ ‘लवणशब्दोयमस्त्येव
गुणवचनः षण्णां रसानामन्यतमस्य वाचकः, अस्ति च द्रव्यवचनो यः
सैन्धवादिषु वर्तते, तत्र यो गुणवचनः स न लुक् प्रयोजयति मधुरादि-
शब्दभेदोपचारादेव द्रव्ये वृत्तिसिद्धेः, द्रव्यशब्दस्तु सोयमित्यभिस-
म्बन्धाद् द्रव्ये वर्तमानः, यद्यपि प्रष्टी प्रचरी यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ द्रव्यश-
ब्दस्यापि क्वचिदभेदोपचारो दृष्टस्तथापि भेदविवक्षायां तत्स्योपि
दृश्यते प्रष्टस्येयं प्राष्टी यष्टिमतः पुरुषानिति । तस्माद् द्रव्यवाच्येव
लवणशब्दो लुक् प्रयोजयति, स च प्रयोजयत्येव ॥

“व्यञ्जनैरुपसिक्ते” ॥ शोदनादिषु रसो येन व्यज्यते तद्व्यञ्जनं,
बहुवचननिर्देशः स्वरूपविधिनिरासार्थः, उपसिक्तः सेचनेन मृदूकृतः, इह
यद्येनोपसिक्तं तत्तेन संसृष्टं भवति तत्र संसृष्टइत्येव सिद्धं नियमार्थं
वचनं, व्यञ्जनेभ्य उपसिक्तएव संसृष्टे यथा स्यात्संसृष्टमात्रे माभूत्, दध्ना-
संसृष्टा स्यालीति ॥

“तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोककूलम्” ॥ ‘क्रियाविशेषणमित्यादि’ ।
आख्यातं हि धात्वर्थस्य कर्तव्यतामाचष्टे वर्तते वर्तनं करोति, सुष्यते
स्वापः क्रियते, शोभनमोदनं पच्यते शोदनकर्मकः पाकः शोभनः क्रिय-
तइति, पचिधात्वर्थः कर्तव्यएव सम्बध्यमानः कर्म संपद्यते तस्य यत्स-
मानाधिकरणं विशेषणं तदपि कर्मैव भवति । ‘प्रातीपिक आन्वीपिक
इति’ । प्रतिगता आपोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः, चक्षुरभ्यूरित्यकारः समा-
सान्तः, द्यन्तरूपसर्गभ्योप ईदिति त्वं, व्युत्पत्तिमात्रं चैतत्, प्रतिकूलानुकू-
लपर्यायो त्वेतौ, ऊदनोर्द्वैशब्दस्य न भवति अदेशत्वात्, देशत्वे क्रिया-
विशेषणत्वासम्भवात्, सूत्रे ईप्शब्दस्य निर्द्वैशात् । ‘प्रातिलोमिक आनु-

लोमिक इति । पूर्वद्वुग्रीहिः, अच् प्रत्ययवपूर्वादित्यच् समासान्तः, अत्रापि व्युत्पत्तिमात्रमर्थस्तु पूर्वोक्त एव । 'प्रातिकूलिक इति' । पूर्ववद्वुग्रीहिः, अत्रापि कूलार्थो नास्ति प्रतिसरणं चेतयोरर्थः ॥

“परिमुखं च” ॥ 'पारिमुखिक इति' । परिरिह वर्त्तते तस्य चाप-
परीवर्जनइति कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा, पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति पञ्चमी, अप-
रिवाहरञ्चवः पञ्चम्या इत्यव्ययीभावः, अनेन ठक्, स्वामिनो मुखं वर्ज-
यित्वा यः सेवको वर्त्तते स पारिमुखिकः, सर्वतो भावे वा परिशब्द-
परितो मुखं प्रादिसमासः, यतो यतः स्वामिनो मुखं ततस्ततो वर्त्तत
इत्यर्थः, एवं पारिपार्श्विकः ॥

“प्रयच्छति गर्हम्” ॥ 'द्विगुणार्थे द्विगुणमिति' । द्विगुणिक उत्त-
मर्णे उच्यते, न चासौ द्विगुणं प्रयच्छति किं तद्वैकगुणं दत्त्वा द्विगुणं
एङ्गाति अत एव तद्वर्हं भवतीति, तस्माद् द्विगुणार्थे द्विगुणशब्दो वर्त्त-
यितव्यः । 'वाटुपिक इति' । वृद्धार्थे धने वृद्धिशब्दः । 'प्रकृत्यन्तरमेवेति' ।
एतच्च वाटुपिक इत्येतद्वृत्तिविषयमेव, नियतविषया अपि हि शब्दा
भवन्ति, वृद्धिशब्दादनभिधानाच्चैव भविष्यति, तेन वाटुिक इत्यनि-
ष्टप्रसङ्गे नोद्भावनीयः, अथ कथं वाटुिदासमकम्पत ववा न्यस्य च
वाटुिपेरिति, स्वच्छन्दवाच च्छयः ॥

“कुसीददशैकादशात् घृन्ष्टचौ” ॥ 'तदर्थे द्रव्यं कुसीदमिति' ।
अत्रापि कुसीदिक इत्युत्तमर्णस्याभिधानमिष्यते, न चोत्तमर्णः कुसीदं
प्रयच्छति किंतुर्धमर्णः, न च तस्य वृद्धिप्रदानं गर्ह्यं तस्मात्तादर्थ्यात्ता-
च्छब्दमिति भावः, एकादशार्थे दश दशैकादशशब्देनोच्यन्तइति
तत्रैकादशशब्दस्यापि तदर्थेषु दशस्वेव वृत्तेः सामानाधिकरण्ये सति
विशेषणसमासः, संख्याया अल्पीयस्या इति दशशब्दस्य पूर्वनिपातः ।
दशैकादशादिति निर्वृत्तादकारः समासान्तः, एवं वाक्यमप्यकारा-
न्तेनैव भवति दशैकादशान्यच्छतीति ॥

“रत्ति” ॥ 'सामाजिक इति' समाजः समूहः समजत्यस्मि-
न्निति कृत्वा, एवं संबिवेशः ॥

“शब्दद्वंद्वं करोति” ॥ ‘शब्दं करोतीति’ । करोतिरिह ज्ञाने वर्तते, प्रकृत्यादिविभागेन जानातीत्यर्थः, एतच्चाभिधानस्वाभाव्याल्लभ्यते, इह न भवति शब्दं करोति खर इति, पात्रविशेषवाची द्वंद्वशब्दः, अनुकरणशब्द इत्यन्ये ॥

“पत्तिमत्स्यमृगान्दन्ति” ॥ ‘स्वरूपस्य तद्विशेषाणां पर्यायाणां च ग्रहणमिष्यतइति’ । अत्र हेतुः स्वरूपमित्यत्रैवोक्तः । ‘मात्स्यिक इति’ । सूर्येतिष्येति लोपो न भवति मत्स्यस्य व्यामितिपरिगणनात् । ‘हारिणिकः सौकरिक इति’ । अत्र मृगपर्यायस्योदाहरणं किमिति न प्रदर्शितं, यथा पूर्वयोः द्वावपि ह्येतस्माद्विशेषौ, आरण्याश्चतुष्पादौ मृगाः उच्यते, हरिणपर्यायोपि मृगशब्दोस्ति तदपेक्षया हारिणिक इति पर्यायोदाहरणम् ॥

“परिपन्थं च तिष्ठति” ॥ ‘तदिति द्वितीयासमर्थोदिति’ । परिपन्थशब्दः परिमुखशब्दवदव्ययीभावस्तत्पुरुषो वा, तच्चाव्ययीभावपते क्रियाविशेषणात्तिष्ठतेरकर्मकत्वेपि परिपन्थस्य कर्मत्वं, तत्पुरुषे तु परितः पन्थाः परिपन्थइति कालभावाध्वगन्तव्या इतिवचनात्कर्म, तदित्यधकारसामर्थ्यादित्यन्ये । ‘पारिपन्थिकश्चोर इति’ । यः पन्थानं वर्जयित्वा तिष्ठति यो वा पन्थानं व्याप्य तिष्ठति स एवमुच्यते । ‘लौकिकवाक्यप्रदर्शनार्थमिति’ । परिपन्थं तिष्ठतीत्येतल्लौकिकवाक्यं तस्य प्रदर्शनार्थं द्वितीयोच्चारणम् अथैवमर्थं द्वितीयोच्चारणे किं सिद्धं भवतीत्याह । ‘परिपथपर्याय इत्यादि’ । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनमित्याह । स विषयान्तरेपीति । असति तु ज्ञापने प्रत्ययसंनियोगेन परिपन्थशब्दस्य निपातनं विज्ञायेत ततश्च ततोऽन्यत्र प्रयोगो न स्यात् ॥

“माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति” ॥ ‘माथशब्दः पथिपर्याय इति’ । मथ्यते प्रशास्यते गन्तृभिरिति कृत्वा, दण्डाकारो माथो दण्डमाथः ॥

“आक्रन्दादृज्ज” ॥ ‘आक्रन्दो देश इति, । दुःखितानां रोदन-

स्थानमार्त्तायनमुच्यते, आर्त्तैरीयते प्राप्यतइति कृत्वा, आर्त्तायनमार्त्तानां
त्राता आक्रन्द इत्युच्यते, आक्रन्द्यते आर्त्तैराहूयतइति कृत्वा ॥

“पदोत्तरपदं दृष्ट्वाति” ॥ पदग्रहणेन स्वरूपं दृश्यते न सुप्तिङ-
न्तमुत्तरपदस्य पदत्वाव्यभिचाराद्, अत एवाह । ‘पदशब्द उत्तरपदं
यस्येति’ ॥

“प्रतिकण्ठार्थलतामं च” ॥ कण्ठं कण्ठं प्रति प्रतिकण्ठं, यथार्थं
यदव्ययमिति वीप्सायामव्ययीभावः, आभिमुख्ये वा, लक्षणेनाभिप्रती
आभिमुख्यंइति, यस्तु प्रतिगतः कण्ठं प्रतिकण्ठ इति प्रादिसमासस्तस्य
ग्रहणं न भवत्यनभिधानात् ॥

“धर्मं चरति” ॥ ‘अधर्माच्चेति वक्तव्यमिति’ । ग्रहणवता
प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधाद्वचनम् । ‘आधार्मिक इति’ । नञ्च
विरोधिवचनः, पापाचार इत्यर्थः ॥

“प्रतिपथमेति ठंश्च” ॥ ‘प्रतिपथमिति’ । पूर्ववद्वीप्सायामव्य-
यीभावः, चक्षुरधूरित्यकारः समासान्तः ॥

“समवायात् समवैति” ॥ ‘समवायः समूह उच्यतइति’ ।
समवयन्ति तस्मिन्निति कृत्वा । ‘न संप्रधारणेति’ । समयपूर्वस्येणः
सन्मधारणायामपि प्रयोगोस्तीति मन्यते । ‘समागत्यतदेकदेशीभवतीत्यर्थ
इति’ । तत्र गुणभूतसमागमापेक्षया समवायमिति द्वितीयानिर्द्देशः, लोके
तु प्रायेण सप्तमी प्रयुज्यते द्रव्ये गुणाः समवयन्तीति ॥

“परिपदोण्यः” ॥ परितः सीदन्त्यस्यामिति परिपत्, सम्यदा-
दित्वादधिकरणे क्तिप्, सदिरप्रतेरिति षत्वम् ॥

“सञ्ज्ञायां ललाटकुकुट्यौ पश्यति” ॥ सञ्ज्ञानं सञ्ज्ञा प्रतीतिः,
प्रसिद्धिरित्यर्थः । ‘अभिधेयनियमार्थमिति’ । अभिधेये सेवकविशेषे
भित्तुविशेषे च नियमस्तत्रैव वृत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । ‘न
रुद्रार्थमिति’ । लालाटिककौक्कुटिकशब्दयोर्दित्यादिवदकृत्वात् तत्रि-
शेणेन वर्त्ततेयावद्योगे च वर्त्तते, योगेपि ललाटकुकुटीदर्शनमात्रेण

ठञ् न भवतीत्येतावत्सञ्ज्ञाग्रहणेन प्रसिद्धुपसंयहार्यं न क्रियते, यावृशस्तु
योगोच विवक्षितस्तं दर्शयति । 'सर्वाग्रयवेभ्यइत्यादि' । अनुपश्लेषस्य
विवरणं कार्येष्वनुपस्यायित्वमिति, दूरे स्थितो ललाटमेव पश्यति न
पुनः कार्येषूपतिष्ठतइत्यर्थः । 'कुक्कुटीपातो लक्ष्यतइति' । यावति
देशे कुक्कुटी पतति यावन्तं देशं समतीत्य निपतितुं समर्थो स देशो
लक्ष्यतइत्यर्थः । अनेनापि प्रकारेण देशस्याल्पत्वं लक्ष्यते, कुक्कुटी पततु
मा वा उपतदित्याह । 'देशस्याल्पतेति' । एतदेव स्पष्टयति । 'यो
हि भित्तुरिति' । भित्तुःसन्धासी ॥

“तस्य धर्मम्” ॥ धर्मोऽनुवृत्त आचारस्ततोऽनपेक्षं धर्म्यं धर्मप-
र्ययन्यायादनपेक्षतइतिवचनात् । 'दौवारिकमिति' । द्वाारादीनां चेति
वृद्धिप्रतिषेध ऐजागमश्च ॥

“अतोऽञ्” ॥ 'होतुर्द्वयं होत्रमिति' । होतृशब्दस्य महिष्या-
दिषु पाठादपपाठोऽयं, होतुर्द्वयमिति तु पाठः, अपर आह । यजमान-
साहचर्यादृत्विगवचनस्य होतृशब्दस्य महिष्यादिषु पाठः, अयं तु
क्रियाशब्द उदाहृत इति । 'नराज्वेति वक्तव्यमिति' । नृशब्दात्सत्रेणै-
वात्रि नारमिति सिद्धे नरशब्दादुक्तो निवृत्त्यर्थं वचनमनभिधानं तु
दुर्ज्ञानम् ॥

“अवक्रयः” ॥ 'अवक्रीयतेनेनेत्यवक्रय इति' । क्रयो नाम स्वद्रव्य-
त्यागेन परद्रव्यस्वीकरणं, तस्यावमत्वमवशब्देऽद्व्योतयति, वाणिज्यायै
तैलधान्यादिकं देशान्तरं नयता ऽस्मिन् शुल्कस्याने प्रतिभारमेतावद्वेय-
मिति तद्वेशाधिपतिना यत्कल्पितं सोऽवक्रयः पिण्डक इति चोच्यते, तत्र
स्वद्रव्यमेव दत्त्वा स्वद्रव्यमेव स्वीक्रियतइत्ययमवक्रयो भवति, नतु मुख्यः ।
'नन्वित्यादि' । अवक्रयस्याप्यनादिप्रवृत्तत्वादिति भावः । 'लोक-
पीडयेति' । अर्थलोभेन धर्मातिक्रमेण धर्मापेक्षत्वं दर्शयति ॥

“तदस्य पण्यम्” ॥ 'पण्यमिति विशेषणमित्यादि' । इह यो
विशेषणमुपाधिर्वापादीयते द्योत्ये तस्मिंस्तेन भवितव्यं, तद्वशा सास्य

देवता, इन्द्रो देवता ऽस्य ऐन्द्रः स्यालीपाक इति देवतात्वं वृत्तावन्तर्भवति, तद्वदत्रापि पण्यत्वमन्तर्भवतीति, नात्रापूर्वं किं चित् ॥

“किशरादिभ्यष्टक्” ॥ किशरादयो गन्धविशेषवचनास्तद्वृत्तिवर्तन्ते, गन्धान्निनष्टीति यथा ॥

“शलालुनोन्यतरस्याम्” ॥ ‘शलालुक इति’ । इसुसुक्तान्तात्कः ॥

“शिल्पम्” ॥ ‘कौशलमिति’ । क्रियाभ्यासपूर्वको ज्ञानविशेषः । ‘मृदङ्गवादनं शिल्पमस्येति’ । मृदङ्गे वाद्यते येन तन्मृदङ्गवादनं शिल्पं, भावसाधनस्य गौणं सामानाधिकरण्यं, मृदङ्गवादनविषयं शिल्पमस्येत्यर्थः । ‘मार्दङ्गिक इति’ । ननु मृदङ्गवादनं शिल्पमस्येति विग्रहः कृतस्ततश्च मार्दङ्गवादनिक इति भवितव्यं तत्राह । ‘मृदङ्गेत्यादि’ । मृदङ्गवादनशब्दात् प्रत्ययो न भवत्यनभिधानात्, किं तूपवरितवृत्तेरपि मृदङ्गशब्दादेव भवति, अत एवानभिधानान्मृदङ्गनिष्पादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः कुम्भकार इत्यत्र न भवति ॥

“महुकभर्करादन्यतरस्याम्” ॥ अयमेव निर्देशो ज्ञापयति तद्वादनवृत्तिभ्यो मृदङ्गादिभ्यः प्रत्यय इति, नहि मुख्यमहुकभर्करयोः शिल्पेन सामानाधिकरण्यमुपपद्यते ॥

“प्रहरणम्” ॥ प्रहरणमायुधं प्रहियतेनेनेति कृत्वा । ‘धानुष्क इति’ । पूर्ववत्कादेशः, इणः ष इति विसर्जनीयस्य षत्वम् ॥

“परश्वधाटुञ्च” ॥ परश्वधः परशुः ॥

“शक्तियष्टोरीकञ्” ॥ शक्यतेनया प्रहर्तुमिति शक्तिः, यष्टिशब्दो ऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं, किमर्थमीकगुच्यते न कगेवोच्यते, का रूपसिद्धिः, शक्तियष्टिशब्दाभ्यां बहुादिङीषन्ताभ्यां लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ककि कृते शाक्तीको याष्टीक इति सिद्धं, न सिद्ध्यति, केण इति ह्रस्वत्वं प्राप्नोति, विभाषा ङीबुक्तः, तदभावपक्षे दीर्घस्य शङ्कैव नास्ति, एवं तर्हि इकगेवोच्येत, इकारेपि हि सर्वणदीर्घत्वे सिद्ध्यति, यस्येति लोप इकारोच्चारणसामर्थ्याच्च भविष्यति, पदस्यावयवनिवृत्तिरिकारस्य

प्रयोजनम्, एवं तर्हि सूत्रारम्भो निष्फलः स्यात्, पूर्वसूत्रविहितेन ठकैवा-
वयहनिवृत्तेः सिद्धत्वात्, नानर्थकं वाक्यनिवृत्त्यर्थत्वात्, एवमपि
प्रत्ययान्तरमनर्थकं शक्यिष्ठोरित्येतावदुक्तव्यं, ठक् प्रकृतस्तस्य पुनर्विधानं
वाक्यनिवृत्त्यर्थं भविष्यति किमीकको विधानेन, तद्विधानात्तु यस्येति
लोपो न भविष्यति, यथैव तर्हि यस्येति लोपो न भवति एवं सवर्ण-
दीर्घत्वमपि न स्यात्, यं विधिं प्रत्युपदेशोनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य
तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते, यस्येति लोपं च प्रति इकारोच्चारण-
मनर्थकं सवर्णदीर्घस्य पुनर्निमित्तमेव ॥

“अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः” ॥ यद्वास्ति मतिर्यस्य स चास्तिकः,
चोरेपि प्राप्नोति तस्यापि मतिसद्भावात्, तच्चाह । ‘न चेति’ । ‘तद्वि-
परीत इति’ । परलोको नास्तीति मतिर्यस्य तचास्तिको लौकायतिको
न त्वचेतनः पदार्थः, मत्यभावमात्रे प्रत्ययस्यानिष्टत्वात्, दिष्टं दैवं
तद्विषया मतिर्यस्य स दैष्टिकः, वृत्तावपि प्रमाणानुपातिनी मतिर्यस्येति
दैववित्, प्रमीयते तेभ्यो दैवमिति, प्रमाणशब्देनेतिहासपुराणादिविवक्षि-
तम् । ‘अस्तिनास्तिशब्दौ निपाताविति’ । तेन प्रातिपदिकाधिकारो न
बाध्यतइति भावः । वचनसामर्थ्याच्चेत्यभ्युपगम्यवादः ॥

“शीलम्” ॥ ‘शीलं स्वभाव इति’ । शील्यते पुनःपुनः क्रियते
ऽनेनेति कृत्वा । ‘अपभक्तं शीलमस्येति’ । शीलविषये शीलत्वमारोप्य
सामानाधिकरण्येन व्यपदेशः । ‘भक्षणक्रियेत्यादि’ । शीलं तावदुपात्तत्वा-
दन्तर्भवति क्रियाविषयत्वाच्च शीलस्य क्रियादन्तर्भवति, स्वभावाच्च
भक्षणक्रिया, न निष्पादिका ॥

“हृत्रादिभ्यो णः” ॥ हृत्रशीलता शिष्यस्य दर्शयितुमाह । ‘हृद-
नादावरणाच्छ्रमिति’ । हृदयतेः घृनि इस्मन्न्क्रिपु चेति ह्रस्वः । ‘हृ-
त्रशील इति’ । हृत्रसहचरिता हृदयनक्रिया शीलमस्येत्यर्थः, यदि त्वपू-
भक्तं शीलमस्यापूपिक इतिवत् हृत्रावरणशीलमस्य हृत्रिक इति व्युत्पा-
द्यते तदा दासेपि प्राप्नोति, अभिधानस्वाभाव्यात्तु तथा नाश्रीयते । ‘उप-
सर्गपूर्वा रह्यतइति’ । ततश्च तस्यातश्चोपसर्गइत्यादिना व्युत्पत्तिः,

केवलस्य स्यादशब्दस्याभावात् केवलस्य तु पाठः सर्वोपसर्गसंयहार्यः, चुरे-
ति पठ्यते, तत्र चोरयतेर्ण्योसश्चन्यो युजिति युचि प्राप्तेस्मादेव निपात-
नादकारो गुणाभावश्च, न च युचोन्यत्र बाधः, चोरणेत्यपि भवति ॥

“कर्मोध्ययने वृत्तम्” ॥ कर्म क्रिया तच्च स्वलितमपवाररूपं
विवक्षितं न तच्छीलं कर्म, तेनेह न भवति, अध्ययने जपो वृत्तास्येति,
एतच्चाभिधानस्वाभाव्याल्लभ्यते; तदेतद्व्यति ॥ ‘यस्याध्ययने नियुक्त-
स्येत्यादि’ । ‘एकमन्यदिति’ । सम्यक्पाठापेक्षया ॥

“बहुचपूर्वपदाटुञ्” ॥ स्वरभेदेऽप्यन्यत्वं भवति न वर्णभेद-
एवेत्याह । ‘उदात्ते कर्तव्येति’ । उदात्तग्रहणं सम्यक्स्वरस्योपलक्षणम् ।
अनुदात्तग्रहणं चासम्यक्स्वरस्य ॥

“हितं भताः” ॥ हितं भता इति पदयोः पर्यवसानेन सम्बन्धः,
अत्र हितमिति सामान्योपक्रमत्वादेकवचनं नपुंसकत्वं च, भता इत्यूप-
पादिविशेषेषूपसंयहात्पुल्लिङ्गं बहुवचनं च, अत एवाह । ‘यत्तत्प्रथ-
मासमर्थे हितं चेत्तद्व्यति तच्च भता इति’ । ‘एवं तर्हीति’ । एवं च
चतुर्थ्यर्थे प्रत्ययो न षष्ठ्यर्थे, कथं तर्हि पूर्वमुक्तमस्येति षष्ठ्यर्थे इति, एवं
तर्ह्यधिकारमात्रापेक्षया तदुक्तम्, अपर आह, हितं भतास्तदस्मादिति
सूत्रच्छेदः, ततो दीयते नियुक्तमिति तस्या एवेति । ‘हितार्थः क्रिया
चेति’ । हितार्थस्त्वावदुपात्तत्वादनन्तर्भवति, भतणक्रियाप्युपादिसद्धानां
लक्षणया तत्र वृत्तेरन्तर्भवति ॥

“तदस्मै दीयते नियुक्तम्” ॥ अव्यभिचारो नियोग इत्यस्मिन्पक्षे
नियुक्तमिति क्रियाविशेषणत्वात्कर्मणि द्वितीया । ‘अयमभोजनमस्मै नियुक्तं
दीयतइति’ । यदयमभोजनं दीयते तदास्मादेवेत्येष नियोगार्थः । तेन
कदाचित्लोपेपि न नियुक्तताया हानिः । ‘केचित्त्विति’ । अत्र पक्षे
नियुक्तमित्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥

“आणामांसौदनाट्टिठन्” ॥ आ पाके क्तः, क्षीरहविषोरेव निपा-
तनाच्छृभावाभावे संयोगादेरातो धातोरिति निष्ठातकारस्य नकारः ।
आणा यवागूः, मांसमिन्नशोदनो मांसौदनः । ‘ठञ्जेव कस्माचोक्त इति’ ।

लाघवात्स एव युक्तो वक्तुमिति भावः । 'नह्यत्रेति' । द्वे अध्येते प्रकृती पूर्वमेव वृद्धे, योपि वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधः स टिठन्यपि न कोपधाया इति भवति । 'मांसौदनग्रहणमित्यादि' । टञ्जेव वक्तव्ये टिठनो वचनमेवात्र प्रमाणमिति तेषां भावः ॥

“भक्तादणन्यतरस्याम्” ॥ भजेभक्तमचम् ॥

“तत्र नियुक्तः” ॥ नियुक्तमिति प्रकृते पुनर्नियुक्तग्रहणमर्थभेदा-
र्थमेव, तमेवार्थभेदं दर्शयति । 'नियुक्तोधिकृत इत्यादि' । किं च प्रकृतं
नियुक्तग्रहणं प्रकृत्यर्थविशेषणस्य दीयतइत्यस्यापाधिर्न तस्येह प्रत्ययार्थ-
त्वं शक्यं विज्ञातुम् ॥

“अध्यायिन्यदेशकालात्” ॥ अधीतइत्यध्यायी, आवश्यके णिनि-
र्यह्यादिलक्षणो वा, अध्ययनस्य यौ देशकालौ शास्त्रेण प्रतिषिद्धौ ताव-
देशकालशब्देनोच्येते इति, अप्रतिषिद्धाभ्यां देशकालशब्दाभ्यामन्यत्वात्प-
र्युदासवृत्त्या, अभत्यास्पर्शनीयवत्, तद्वया शूद्रादिप्राणिभिर्भक्ष्यमाणमपि
लशुनमभत्यमित्युच्यते, स्पृश्योपि चण्डालोस्पृश्य इत्युच्यते, अप्रतिषिद्धाभ्यां
भत्यस्पृश्याभ्यामन्यत्वात्तद्विहापि श्मशानचतुर्द्वयौ स्वरूपेण देशकाला-
वेव सन्तावप्रतिषिद्धाभ्यां देशकालाभ्यामन्यत्वाददेशकालशब्देनोच्येते,
अध्ययनस्येत्येतदध्यायिना प्रत्ययार्थेन सविधाषितत्वान्नभ्यते ॥

“कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति” ॥ व्यवहरतिः सम्भवति
पणिना समानार्थः, आह हि व्यवहृपणोः समर्थयोरिति, अस्ति विवादे
व्यवहारे पराजित इति, अस्ति वित्तेषु शलाकां व्यवहरतीति, अस्ति
क्रियातत्त्वे, तदिह चरमस्य ग्रहणं तद्वृत्तस्वभावादित्याह । 'व्यवहारः
क्रियातत्त्वमिति' । यत्र देशे या क्रिया यथानुष्ठेया तत्र तस्यास्तथानुष्ठान-
मित्यर्थः, वंशा वेषावः कठिना यस्मिन्वंशकठिनो देशः, वर्धां चर्मविकारः
कठिना अस्मिन्वर्धकठिनः, आहिताभ्यादित्याद्विशेषणस्य परनिपातः,
चक्रयुक्तेन शकटेन चरतीति चक्रचरः, स देशाननुक्रमेण चरन् तत्रानुष्ठेय-
क्रियाविपरीतं चरन्नेवमुच्यते, संस्थानप्रस्तारौ संनिवेशौ ॥

“निकटे वसति” ॥ अरण्यं निवासो यस्य स आरण्यकः, अर-
ण्यान्मनुष्यइति वुञ्, भित्तुः सन्यासी । ‘शामात्क्रोशइति’ । यतश्च
निर्द्वारणमिति पञ्चमी, अयं च विशेषोभिधानस्वभावाल्लभ्यते ॥

“आवसथात् षल्” ॥ आवसत्येतमिति आवसथः, उपसर्गे वसे-
रित्यथप्रत्ययः । ‘ठकः पूर्णो विधिरिति’ । प्राग्वहतीयस्य ठको विधानं
पूर्णमित्यर्थः, अवधिरिति पाठे पूर्णः प्राप्त इत्यर्थः ॥

“तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्” ॥ ननु य एवाद्यौ रथं वहतीति स एव
रथस्य वोढेति, तत्र तस्येदं रथाद्वदित्येव सिद्धं नार्थं रथग्रहणेन, ननु तत्रोक्तं
रथाङ्गएवेष्यतइति, वोढर्यपि प्रयोगदर्शनाद्विषयताम् । इदं तर्हि प्रयोजनं
द्वौ रथौ वहति द्विरय्यः, द्विगोलुगनपत्यइति प्राग्दीव्यतीयो लुङ् माभूत्,
रथसीताहलेभ्या यद्विधाविति तदन्तविधिः, युगं च पत्रइत्येव सिद्धम्
इह युगग्रहणमयुगमित्यत्र ययतोश्चातदर्थइति स्वरार्थं, निपातनस्य तु
व्यञ्जन्तत्वादेव स्वरो न स्यात्, रथाङ्गवचनौयं युगशब्दः, इह न भवति
युगं वहति राजा कलिं द्वापरं वेति, प्रासङ्गशब्दो वत्सानां दमनकाले
स्कन्धे यत्काष्ठमासज्यते तद्वाची रह्यते, प्रासज्यतइति प्रासङ्गः, इह न
भवति प्रसङ्गादागतः प्रासङ्गस्तं वहतीति, एतच्चाभिधानस्वभावाल्लभ्यते ॥

“धुरो यद्वहति” ॥ धूर्ध्वेति, भ्राजभासेति क्लिप्, राल्लोपः । ‘धुरं
वहतीति धुर्य इति’ । न भकुर्धुरामिति प्रतिषेधादुलि चेति दीर्घभावः,
ठञ्च विधीयते न तु ठकञ्, धौरेयो भविता पितुरिति च दृश्यते, धौरे-
यक इति स्वार्थके कनि भवति, इह धुरो ठक् चेति वक्तव्यं चकारा-
त्प्राग्वितीयो यद्विषयति ॥

“खः सर्वधुरात्” ॥ ‘स्त्रीलिङ्गनिर्देशो न्याय्य इति’ । सर्वौ चासौ
धूर्श्वेति पूर्वकालेत्यादिना समासः, चक्षुरभूरित्यकारः समासान्तः,
तत्र धूःशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात्परश्वलिङ्गं दृन्तुतत्पुरुषयोरिति वचनात्
स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्य न्याय्यत्वं, यथा वन्धुनि बहुव्रीहावित्यत्र, दक्षिणाधु-
रीणा, दक्षिणां धुरं वहति उत्तरां धुरं वहतीति तद्विधौ समासः, ततो-
कारः समासान्तः ॥

“एकधुराल्लुक् च” ॥ एकधुरादिति निर्देशः सर्वधुरादित्यनेन व्याख्यातः, चकारेण खानुक्रुष्यते, तेन स तावद्विधेयः, प्रत्ययादर्शनस्य च लुक् सञ्ज्ञा, न चान्योत्र प्रत्ययः, तेन खस्यैव लुखिज्ञायते, तस्य यदि लुक् स्याच्चकारेणानुक्रुष्य विधानमनर्थकं स्यात्, एकधुराल्लुगिति वक्तव्यं, लुक् स्वभावादनन्तरस्य खस्य प्राकरणिकस्य यतो वा विधिरनुमास्यते, तदाह । ‘तस्य च लुम्भवतीति’ । ‘एकधुरीण इति’ । एकां धुरं वहतीति तद्वृत्तार्थे समासः, तत्रोक्तेकारः समासान्तः, ततः खः ॥

“शकटादण्” ॥ शकटादण्विधानमनर्थकं, कथं शाकट इति, तस्येदमित्यण् भविष्यति, यो हि शकटं वहति शकटस्यासौ वोढा भवति, तत्राहुः, आरम्भसामर्थ्यादत्रापि तदन्तर्विधिः, तेन द्वे शकटे वहति, द्वैशकट इति प्राग्दीव्यतीयो लुङ् न भवति ॥

“हलसीराट्ठक्” ॥ इह यो हलं वहति सीरं च तस्यासौ वोढा भवति तत्र तस्येदं हलसीराट्ठगित्येव हालिकः सैरिक इति सिद्धं नार्थानेन, अत्राहुः, आरम्भसामर्थ्यादत्रापि तदन्तर्विधिः, द्वैहालिकः द्वैसीरिकः त्रैसीरिक इति लुङ् न भवतीति ॥

“सञ्ज्ञायां जन्त्याः” ॥ ‘जामातुर्वयस्येति’ । सा हि प्रणयकलहादौ जनीं जामातुः समीपं प्रापयति । ‘जनी बभूव्यत इति’ । जायतेस्यां गर्भे इति कृत्वा, जनिवदिभ्यामितीञ्प्रत्यये जनिबध्योश्चेति वृद्धिप्रतिषेधे कृदिकारादक्तिन इति ङीष् ॥

“विध्यत्यधनुषा” ॥ ‘पादौ विध्यन्ति पद्या इति’ । लुदन्तीत्यर्थः । पद्यात्यतदर्थे इति पद्मावः । ‘करव्या इति’ । चोर्गुणः । वान्तो यि प्रत्यये । ‘नन्वसमर्थत्वादिति’ । सापेक्षसमर्थं भवतीत्यसामर्थ्यं, प्रत्ययार्थो ह्यत्र बाह्यं करणं धनुरपेक्षते, ननु व्यधनमत्र सापेक्षं करणक्रिययोः संबन्धात्, व्यधनं च प्रधानं क्रियाप्रधानत्वादाख्यातस्य, भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि वृत्तिः, यथा राजपुरुषः शोभन इति, भवतु क्रियाप्रधानमाख्यातं तद्वृत्तस्तु स्वभावात्साधनप्रधानः क्रिया तु गुणभूतेत्युक्तं, सा च धनुरपेक्षत इत्यसामर्थ्यम् । ‘अनभिधानाञ्चेति’ । अत्रैवोपपत्त्यन्तरमनभिधानमेव दर्शयति ।

‘नहीति’ । धनुषा पद्म इत्युक्ते इत्यभूतलक्षणा सहयोगलक्षणा वा तृतीया गम्यते न तु पादौ धनुषा विध्यतीत्ययं विवक्षितार्थः, अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् असमर्थत्वादनभिधानाज्वात्र प्रत्ययो न भवतीति, यो हि मन्यते ऽधनुषेति प्रतिषेधात्प्रत्ययो न भवतीति तस्य शर्कराभिः पादौ विद्युति कण्टकैरह विद्युतीत्यत्र प्रत्ययः स्यादेव, एवं तर्हि विशेषोपलक्षणपरोत्र धनुषेति निर्वृशे न तु धनुषः करण-
त्वप्रतिषेधपर इत्यर्थः । ‘धनुषप्रतिषेधेनेति’ । नित्यं समासेन तत्परदस्यस्येति षत्वुपलक्षणत्वमेव प्रतिपादयति । ‘यस्यामिति’ । तेनेह न भवति चौरं विद्युतीति, सम्भाव्यते हि प्रत्यवच्छेदनादिकायां चौरस्य व्यधनक्रियायां धनुषः करणत्वम् ॥

“धनगणं लब्ध्वा” ॥ लब्धेति वृजन्तमेतत्, वृजन्ते तु कर्तृक-
र्मणोः कृतीति षष्ठा भवितव्यं, वृजन्ते तु न लोकाव्ययनिष्ठेति प्रतिषेधाद् द्वितीयैव भवति ॥

“वशङ्कतः” ॥ वश कान्तौ, वशनं वशः, वशिरण्योरुपसङ्ख्यान-
मित्यच्, काम इच्छा तां प्राप्त इति, परेच्छानुगामीत्यर्थः ॥

“पदमस्मिन् दृश्यम्” ॥ ‘निर्वृशेदेव प्रथमा समर्थविभक्तिरिति’ ।
द्वितीया तु न भवति दृश्यमिति क्यपा कर्मणोभिहितत्वात् । ‘शक्यार्थे
कृत्यप्रत्यय इति’ । तेन योग्यत्वे सति पदस्पर्शनाभावेऽपि पद्मः कर्तृम इति
प्रयोग उपपद्यत इति भावः, मुद्रा सचिवेशः, प्रतिरूपा मुद्रा प्रतिमुद्रा ।
‘नातिद्रवो नातिशुष्क इति’ । पांसवोऽपि नात्यल्पा नातिबहुलाः
पद्माः ॥

“मूलप्रस्थावर्हि” ॥ ‘प्रथमासमर्थ्यादिति’ । द्वितीयाया निमि-
ताभावाच्चिर्वृशेदेव प्रथमैव भवतीति भावः । वृह उद्यमने, वादिरयं न
आदिः, दृश्यते हि उदृढ रतः सहमूलमिन्द्र ह्यस्सुष्मिक् प्रवृहाण,
तदुवर्हात्मनादेवा इति च, आवर्हणमावर्हः, उत्पाटनमावर्होऽस्यास्ती-

त्यावर्हि, सुष्ठु पक्वा न शक्यन्ते संयहीतुं, मध्यतो लूयमाने कोशस्था अपि यस्यामवस्थायां पतियुक्तामवस्थां प्राप्ता इत्यर्थः ॥

“सञ्ज्ञायां धेनुष्या” ॥ ‘यश्च प्रत्ययो निपात्यतइति’ । कुत्र, अनिर्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थं, तदाह । ‘या धेनुहन्तमर्णायेति’ । कथं पुनर्यति प्रकृते यप्रत्ययो निपात्यते तत्राह । ‘अन्तोदात्तोपि ह्ययमिष्यतइति’ । यति हि तित्स्वरितमिति स्वरितः स्याद्, अन्तोदात्तश्चेष्यते, न केवलं सञ्ज्ञायामपि त्वन्तोदात्तोपीत्यपिशब्दस्यार्थः ॥

“गृहपतिना संयुक्ते ज्यः” ॥ ‘अन्यस्यापीत्यादि’ । गृहपतिर्हि यज्ञमानः स यथा गार्हपत्ये कार्याणि करोति तथा दक्षिणाग्नावाहवनीये च, भूयो वाहवनीये तस्मादन्यस्यापि गृहपतिना योगोस्ति, यद्येवं तत्राप्यतिप्रसङ्ग इत्यत आह । ‘तत्रेति’ । अपर आह, गृहपतिरग्निविशेषस्तेन संयोगो गार्हपत्यस्यैवाग्निहोत्रेपि गार्हपत्ये अग्नये गृहपतये प्रजापतये, पत्नीसंयाजेषु च तत्रैवेत्यतइति तत्रापि गृहपतिरग्निर्गृह्यते न यज्ञमान इत्यत्र सञ्ज्ञाधिकार एव शरणम् ॥

“नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवधानाम्यसमसमितसमितेषु” ॥ तत्र नावादीनां प्रथममूलान्तानां पञ्चानां द्वितीयमूलादीनां च त्रयाणां पूर्वं पृथक्पृथक् दृष्टुं कृत्वा ततो द्वयोरपरो दृष्टुः कृतः, न त्वष्टानां युगपत्सहविवक्षा, किं सिद्धं भवति, न मूलयोः सारूप्यादेकशेषो भवति, का पुनरत्र समर्थविभक्तिरित्यत आह । ‘प्रत्ययार्थद्वारेणेति’ । द्वारं मुखमुपायः, इह तार्यादयः प्रत्ययार्थास्तत्संबन्धे करणे कर्तरि हेतौ तुल्यार्थयोगे च यथासम्भवं तृतीयैव भवति । ‘नाव्यमिति’ । अत्र तावत्तरणक्रियायां करणत्वम् । ‘वयसा तुल्य इति’ । तत्र हेतुमाह । यो येन वयस्तुल्यः स तं प्रति वयस्यः । ‘शत्रौ न भवतीति’ । किंतु मित्रैव भवति । ‘ननु चेति’ । धर्मेण प्राप्यं सुखादि फलमपि धर्मादनपेतमेव कार्यस्य कारणाविनाभावादिति प्रश्नः । ‘धर्मं यदनुवर्त्ततइति’ । अनादिः शिष्टसमाचारस्तज्जन्यो वात्मगुणो धर्मः, यदनुष्ठानमनुवर्त्तते तदुर्मादनपेतं, फलं तु धर्मादपैत्येवेति, कुत इत्याह । ‘कार्यविरो-

धित्वादिति । धर्मस्य कार्ये सुखानुभवः, कार्ये विरोधि नाशकं यस्य स कार्यविरोधी तस्य भावः कार्यविरोधित्वं तस्मादित्यर्थः, उत्पत्ते हि फले धर्मो नश्यति, अन्यथा सकृदुर्मं कृते स्वर्गमनुभवतः प्रभवो न स्यात् । 'वधमर्हतीत्यर्थे इति' । वध्यशब्दस्य दण्डादिभ्यो य इत्यच्चाद्युत्पादितत्वात् । 'आनाम्यमभिववनीयमिति' । अनेकार्थत्वाद्वातूनामापूर्वा नमि रभिभवे वर्तते । 'पटादीनामुत्पत्तिकारणमिति' । पटादीनामुत्पत्त्यर्थे वणिभिर्विनियुक्तं यद्वस्तु तन्मूलशब्दवाच्यमित्यर्थः । 'तेनेति' । मूलेन । 'तदिति' । मूल्यम् । 'शेषीक्रियतइति' । शेषीकरणमेषाच्चाभिभव इत्यर्थः । गुणभावमापद्यते कथमित्याह । 'मूलं हि सगुणं मूल्यं करोतीति' । मूल्यमिह कर्तृ, मूलं कर्म, पटादिषु विक्रीयमाणेषु यन्मूलातिरिक्तं वस्तु लाभो नाम तन्मूल्यं, गुणो भागः स पुनरिह मूल्यमेव, तेन सह वर्तते सगुणः, द्विशब्दो हेतौ, एतदुक्तं भवति, यस्मान्मूल्यमात्मनैव भागभूतेन सभागं मूलं करोति तस्मान्मूले मूल्यमभिभूयते शेषीक्रियते, मूल्ये सति तेन गुणेन सगुणं मूलं भवति, इयमेव चावनतिः, अयमेवाभिभवः, इदमेव शेषीकरणं, लोके तु यावता द्रव्येण पटादिको विक्रीयते तत्र समुदाये मूल्यशब्दः प्रसिद्धो न मूलातिरिक्ते भागे, स च मूल्यसंभवादौपचारिकः, एवं च यत्रापि मूल्यं नास्ति दायप्रतिग्रहादिलब्धे क्षेत्रे क्रीयमाणे तत्रापि क्रयद्रव्ये मूल्यशब्दप्रयोगः सिद्धो भवति, सीता हलायं, संपूर्वादिणः क्तः, समितं सङ्गतं, निम्बोचनादिरहितं कृतमित्यर्थः, समीकृतमिति यावत् । 'द्वितीत्यमिति' । द्वाभ्यां सीताभ्यां समीकृतमिति तद्विद्वत्तार्थं समासस्ततः प्रत्ययः । 'तुलया संमितं तुल्यमिति' । अत्र तुल्यार्थयोगे तृतीया, यद्यपि तद्व्योगे षष्ठ्यापि भवति तथापि नावादिभिस्साहचर्यात्तुलाशब्दादपि तृतीयासमर्थादेव प्रत्ययः, अत एव पूर्वमुक्तं तृतीयासमर्थविभक्तिर्लभ्यतइति, षष्ठ्यन्तादपि न कश्चिद्व्योषः, न्यायस्तु कथितः, कथं पुनस्तुल्यस्य तुलया सदृशत्वमत आह । 'यथेति' । 'एवं तदपीति' । तदपि तुल्यं प्रतियोगिने सादृश्येन परिच्छिनत्ति, एतद् व्युत्पाद्यत्वेन प्रदर्शितं सदृशपर्यायस्तुल्यशब्दः नावयवार्थः कश्चित्, अत एव तुलयास्यप्रयत्नं सर्वार्थमित्यत्रोक्तं तुल्यशब्दः सदृशपर्याय इति ॥

“धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते” ॥ ‘निर्द्वंशादेवेति’ । सत्यर्थसम्भवेर्था-
न्तरस्य वा सम्भवे सति निर्द्वंशादिति द्रष्टव्यं, धुरो यदुक्तावित्यत्रातिप्रस-
ङ्गो नोद्भावनीयः । ‘संज्ञाधिकारादभिधेयस्य नियम इति’ । शास्त्रीयात्
पथो यदनपेतं तत्पथं न तु तस्मादनपेतश्चोरः ॥

“हृन्दसो निर्मिते” ॥ ‘प्रत्ययार्थसामर्थ्ये लभ्यतइति’ । निर्माणे
हृन्दसः करणत्वात् । इष्टपर्यायशब्दः शब्दोद्भूतइति न वेदवचनो
नापि त्रिष्टुबादिवचनः, एतच्च संज्ञाधिकाराल्लभ्यते, यद्यपि स्वच्छन्दतो
हि वचसां प्रवृत्तिः, हृन्दानुवृत्तिदुस्साध्येत्यादावकारान्तरहृन्दशब्द इच्छा-
पर्यायः, तथापि तस्यैव धातोरनुवृत्तस्येच्छावाचित्वमविरुद्धं चेति मन्यते ॥

“उरसोऽणं च” ॥ ‘औरसः पुत्र इति’ । आत्मनोत्पादित इत्यर्थः ।
‘संज्ञाधिकारादभिधेयनियम इति’ । उरसा निर्मितं सुखमित्यादौ न
भवति ॥

“हृदयस्य प्रियः” ॥ हृदयमन्तःकरणं, प्रियं प्रीतिकरम् ।
‘हृदयमिति’ । हृदयस्य हृल्लेखयदणलासेष्विति हृदादेशः ॥

“बन्धने षष्ठी” ॥ ‘षष्ठीसमर्थ्यादिति’ । बन्धनयोगे कृद्रोगल-
क्षणा कर्मणि षष्ठी । ‘अपिर्वेदो दृष्टतइति’ । तदुक्तमृषिणेत्यादौ दर्श-
नात्, यस्त्वाध्यानसम्पन्ने वसिष्ठादावृषिशब्दस्तस्य ग्रहणं न भवति
संज्ञाधिकारात् ॥

“मतजनहलात्कर्णजल्पकर्पणं” ॥ ‘प्रत्ययार्थसामर्थ्यलब्धेति’ । कर-
णादयः प्रत्ययार्थाः, तदुचनः करणादयः शब्दाः कृदन्ताः, तद्वोगे यथा-
यथं कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी भवति संज्ञाधिकारादुल्लसम्बन्धाच्च कर्ष-
शब्दोपि क्रियावचनो दृश्यते न परिमाणशब्दः, मतस्य करणमिति कर्मणि
षष्ठी, जनस्य जल्प इति कर्तरि, जल्पशब्दो भावसाधनः, अत एवात्र
भावः साधनं वेति नोक्तं, हलस्य कर्ष इति कर्मणि षष्ठी करणस्य वा कर्तृ-
त्वविवक्षायां कर्तरि । ‘द्विहल्य इति’ । रघसीताहलेभ्यो यद्विधाविति
तदन्तर्विधिः ॥

“तत्र साधुः” ॥ ‘सामान्य इति’ । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृति-
भावः, प्रवीणो निपुणः, योग्यः समर्थः । ‘तत्र हि परत्वादिति’ । तस्मै-
हितमित्यनेन चतुर्थीसमर्थोत्पत्त्ययो विधीयतेऽनेन तु सप्तमीसमर्थोत्तेन नात्र
विप्रतिषेधे परमित्येतत्परत्वापरत्वं विवक्षितं, किं तर्हि दृष्टवाची परशब्दः,
उपकारलक्षणे साधौ प्राक्क्रीतीयानामेवेष्टत्वात्तस्मै हितमित्यनेन विधिना
भवितव्यमित्यर्थः, एतच्च संज्ञाधिकाराल्लभ्यते ॥

“प्रतिजनादिभ्यः खञ्” ॥ जनञ्जनं प्रति प्रतिजनमिति यथायं
यदव्ययमिति वीक्षायामव्ययीभावः । ‘प्रतिजने साधुरिति’ । तृतीयास-
प्तम्योर्बहुलम् । ‘परस्य कुलममुष्य कुलमिति’ । षष्ठीसमासेस्मादेव निपा-
तनात् षष्ठा अलुक्, पूर्वसूत्रोक्तं साधुः प्रवीणो योग्यो वा दृश्यते नोपका-
रकस्तत्र प्राक्क्रीतीयानामेवेष्टत्वादिति, इह तु न तथेत्याह । ‘यत्रेति’ ।
‘प्राक्क्रीतीया बाध्यन्तइति’ । अप्राप्तिरत्र बाधः, नहि चतुर्थ्यन्ताद्विधी-
यमानानां सप्तम्यन्तेभ्यः प्राप्तिरस्ति, तत्र प्राक्क्रीतीया न भवन्तीति
वक्तव्ये बाध्यतइत्युक्तं चतुर्थ्यन्तेभ्योऽप्यनभिधानात्प्राक्क्रीतीया न भवन्तीति
दर्शयितुम् ॥

“भक्तादणन्यतरस्याम्” ॥ ‘भाक्तास्तण्डुला इति’ । भक्तयो-
ग्यास्त्रिःफलीकृतत्वात् ॥

“परिपदेः ण्यः” ॥ ‘णप्रत्ययोऽप्यत्रेऽप्यतइति’ । पारिवदा
कृतिरेषा तत्र भवतां, सर्ववेदपारिषदं हीदं शास्त्रमिति च भाष्यकार-
प्रयोगात् ॥

“पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ङ्” ॥ पतन्त्यनेनेति पन्थाः, गमेरितिः
पतेस्य च, अतति पततं गच्छतीत्यतिथिः, न विद्यते तिरियं स्य सोऽप्यतिथिः,
एकमपि दिनमत्रास्थित इत्यर्थः, वसनं वसतिः वसेरचेत्यतिप्रत्ययः, तत्र
योग्या वासतेयी रात्रिः, स्वपतिराद्यः स्वपतेर्योग्यं स्वापतेयं धनम् ॥

“समानतीर्थं वासीः” ॥ वसतीति वासी निपातनाश्लिनिः, यद्वा-
देराकृतिगणत्वाद्वा साधुरिति । ‘निवृत्तमिति’ । तेन किं सिद्धं भवती-
त्याह । ‘वासीति प्रत्ययार्थ इति’ । साधुरित्यस्यानुवृत्तौ तु तस्यैव विशेषणं

वासियहणं स्यात् । 'तीर्थंशब्देनेह गुरुत्व्यतइति' । प्रयागादितीर्थसा-
धर्म्यात्, तरन्त्यनेनेतितीर्थं, तरतेः क्यन्, मुख्यस्य तीर्थस्य यहणं न भवति
संज्ञाधिकारात् ॥

“समानोदरे शयित ओ चोदात्तः” ॥ ‘ओकारश्चोदात्त इति’ ।
तित्स्वरितस्यापवादः । ‘शयितः स्यित इति’ । शेतेः स्थितावपि वृत्तेः,
आमाशयो जलाशय इति यथा । ‘समानोदर्य इति’ । उद्वीर्यतइत्युदरम्,
उदि दृष्टातिरल्लौ पूर्वपदान्तलोपश्चेत्यलचोरन्यतरः, समानं च तदुदरं
च समानोदरं, पूर्वापरप्रथमेत्यादिना समासस्ततः प्रत्ययः ॥

“सोदराद्यत्” ॥ ‘यकारादौ प्रत्यये विवक्षितइति’ । विभाषोदर-
इत्यत्र तीर्थं यइत्यतो यइत्यनुवर्त्तते, तत्र यइत्येवा विषयसप्तमीति
दर्शयति । ‘ओ चोदात्त इति तु नानुवर्त्ततइति’ । यविधानसामर्थ्यात् ॥

“भवेच्छन्दसि” ॥ ‘अणादीनां घादीनां चापवाद इति’ । तत्र
भवदृतिप्राप्तानां सति दर्शने तेषि भवन्तीति । तद्वया मुञ्जवाचाम
पर्वतस्तत्र भवो मौञ्जवतस्तस्येति भक्तः । ‘मेध्यायेति’ । अत्र यतो
नाब इत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति अन्तस्वरितं चाधीयतइति ॥

“पाथोनदीभ्यां झण्” ॥ ‘पाथोन्तरितमिति’ । पाति भूता-
द्यवकाशदानेनेति कृत्वा, यद्यपि पातेर्बलेजुट् उदके युट् अत्रे चेति
अचोदकयोः पाथःशब्दोऽसुनि व्युत्पाद्यते तथापि बाहुलकादन्तरितेपि
भवति ॥

“वेशन्तहिमवद्गामण्” ॥ वेशन्तः पत्वन्तं विशेषं च तत्र भवा
आपः वेशान्त्यः ॥

“स्रोतसो विभाषा झङ्झौ” ॥ स्रोतीभ्यां तुट् चेत्यसुन्, स्रोतो
नदीप्रवाहः ॥

“सगर्भस्यूयसनुताद्यत्” ॥ अर्त्तिरूभ्यां भन्, गिरति गीर्यते वा
गर्भः, युता भवन्त्यस्मिन्मूयं, तिघण्टगूययूययोषा इति क्यन्त्ययान्तो
निपातितः, नुतिर्नुतं नपुंसके भावे क्तः, सगर्भादयस्त्रयोपि कर्मधारयाः ॥

“तुयाद् घन्” ॥ तुहस्तुशम्यमः सार्वधातुकइत्यत औणादिको रन् गुडागमः ॥

“अयाद्वत्” ॥ अजेन्द्रायेत्ययशब्दो निपातितः । ‘सामान्येनेति’ । भवे कृन्दसीतीति । ‘ताभ्यां बाधा मा भूदिति पुनर्विधीयतइति’ । एवमपि यदुहणमनर्थकम् । अयादित्येवास्तु प्राकरणिको यद्विष्यति, अय वा ऽयाद् घञ्चौ चेति चकाराद्विष्यति, अयपश्चादिमज्जित्यस्य समुच्चयो न शक्यो विदेशस्यत्वात्, एवमप्यनन्तरस्य घनः समुच्चयो विज्ञायेत, योगविभागे पुनरनन्तरो घनेव स्यात्, योगविभागसामर्थ्याच्च भविष्यति, अथ कथं ताश्च स एव चाप्यजननः, एतच्छिवे जानीहि ब्राह्मणाप्यस्य लक्षणमिति भाषायां प्रयोगः कृन्दोवद्वपयः कुर्वन्ति ॥

“घञ्चौ च” ॥ ‘चकारस्तुयाद्वनित्यस्यानुकर्षणार्थ इति’ । पूर्वमेव विहितस्य यतोनुकर्षणे प्रयोजनाभावात् ॥

“समुद्राभाद् घः” ॥ समुनतीति समुद्रः, उन्देःस्फायितञ्चीति रक्प्रत्ययः, अपो विभर्तीत्यध्वं, मूलविभुजादित्वात्कः । ‘तस्य लक्ष्येति’ । तस्य पूर्वनिपातस्य यल्लक्षणं तस्येत्यर्थः । ‘व्यभिचारित्वादिति’ । व्यभिचारस्य चायमेव निर्वृणो लिङ्गम् ॥

“बर्हिषि दत्तम्” ॥ बृहेर्नलोपश्चेतीसिप्रत्ययः, बर्हिः ॥

“दूतस्य भागकर्मणी” ॥ दूताद्वागे तस्येदमित्यणि प्राप्ते वचनं, कर्मणि तु दूतवणिभ्यां चेत्यौपसंख्यानिके ये ॥

“रतोयातूनां हननी” ॥ रतेरसुनि रतः कमिमनिजनीत्यादिना, यातेस्तौ यातुः, यातुशब्दो रतःपर्यायः विरूपाणामपि समानार्थानामित्येकशेषस्तु न भवति बहुवर्थाभिधायिस्वरूपपरत्वेन सूत्रे भिवार्थयोर्निर्देशात् । ‘निर्वृणोदेव समर्थविभक्तिरिति’ । सा पुनः कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्मणि पठ्यी । ‘बहुवचनं स्तुतिवैशिष्ट्यज्ञापनार्थमिति’ । तद्वि बहुवचनात्प्रत्ययविध्यर्थमन्यथा द्वित्वाद् द्विवचनमेव न्याय्यं स्यात्, कथं पुनर्बहुवचनेन स्तुतिवैशिष्ट्यं ज्ञाप्यते तत्राह । ‘बहूनामिति’ । बहुवचनान्तात्मत्यये

बहूनां रत्नसां हनने सामर्थ्यमुद्भाव्यते मन्त्रे, तथा च स्तुतिर्विशिष्टा संपूर्णा भवति, योगश्चायं शैषिकयोरण्डयोरपवादः ॥

“रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये” ॥ रयिरस्यास्तीति रेवती रयेर्मते। बहुलमिति बहुलवचनात्संप्रसारणम् । उगित्त्वान्डीप्, नतत्रे तु गौरादित्वान्डीप् । जगच्छब्दाच्छत्रवद्वावाण्डीप् । ‘षष्ठी समर्थेभ्य इति’ । शंसु स्तुतावित्यस्मात्कृत्यत्युटो बहुलमिति भावे क्यप्, तद्योगे कर्मणि षष्ठी भवति, हविषे हिता हविष्या, उगवादिभ्यो यत् ॥

“असुरस्य स्वम्” ॥ न सुरो ऽसुरः सुरप्रतिपत्तः, अथ वा असे-
हरन् अस्यत्यस्यते वेत्यसुरः ॥

“मायायामण्” मीयतेनेयेति माया, असदर्थप्रकाशनशक्तिः,
माङ् औणादिको यः, नेति वक्तव्ये ऽण्यदृश्यं लाघवे विशेषाभावात् ॥

“तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः” ॥ मतुनि-
र्द्वांसः मतोरपचयः । ‘तद्वानित्यवयवेन समुदायो निर्द्दिश्यतइति’ । स
विवक्षितो वर्चःशब्दादिरवयवोस्मिन्मन्त्रलक्षणे समुदायेस्तीत्येवमेकदे-
शार्थोभिधायिनः सर्वनाम्नः समुदाये मतुवयं विहित इत्यर्थः । ‘वर्चःशब्दो-
स्मिन्मन्त्रेस्तीति’ । स पुनः कुम्भेष्टकोपधानमन्त्रः, भूतं च स्य भव्यं च स्य
देवस्य वः सवितुः प्रसव इत्यादिकः । ‘वर्चस्या उपदधातीति’ ।
यथा वर्चस्या भवन्ति तथोपदधातीत्यर्थः, तेजस्वान्मन्त्रः, वसु च स्य वाम च
स्य देवस्य वः सवितुरित्यादिकः, वयस्वन्तोमन्त्राः अविर्वयः स्त्रिष्टुवि-
त्यादिकाः, अतुमन्तो मन्त्राः मधुश्च माधवश्चेत्यादिकाः । ‘मन्त्रसमु-
दायादेव मा भूदिति’ । ननु तद्वानित्यस्मिन्नसति समर्थानां प्रथमाद्वेति
वचनादासामिति प्रथमं निर्द्दिष्टत्वात् षष्ठ्यन्तादिष्टकावाचिन उप-
धाने मन्त्रे प्रत्ययविधिः प्रसज्जनीयः, सत्यम् । आसामिति प्रथमं न
करिष्यतइति मत्वा प्रश्नप्रतिवचने, ततश्च तद्वानित्यस्याभावे अविर्वय-
स्त्रिष्टुप्कृन्द इत्ययमुपधानमन्त्र आसामिष्टकानामिति वाक्यं स्यात्तत-
श्चेतिना पराष्टान्मन्त्रसमुदायादेव प्रत्ययः प्राप्नोति । ‘वर्चस्वानुपस्थान-

मन्त्र इत्यादि' । उपस्थानं मन्त्रेणाभिमन्त्रणं विवक्षितं, शिवेन मा चतुषे-
त्यादिकः कुम्भेष्टकाभिमन्त्रणे विनियुक्तः । 'अङ्गुलिमानित्यादि' । यद्यपि
सर्वांसामिष्टकानामङ्गुलिमान्दस्त उपधानस्तथापि यास्तूष्णीमुपधेया
इष्टकास्तासु मन्त्रव्यावृत्त्यर्थतया विशेषणमर्थवत् । 'एषां कपालानामित्यत्र
मा भूदिति' । स्त्रीलिङ्गनिर्देशादत्रापसङ्ग इति चेत् एवमपि शङ्करासु-
प्रसङ्गः । 'अनेकपदसम्भवेपीति' । असति त्वितिकरणे मन्त्रे बहूनां सम्भवा-
द्येन केन चित्पदेन तद्वान्मन्त्रो एवेति तथा पदैकदेशेन वर्णसमुदायेन,
इतिकरणात्त्वयमतिप्रसङ्गे न भवति । मतुब्बहणमुत्तरार्थम् अश्विमानित्यत्र
मतुप एव लुग्यथा स्यादिनेमा भूदिति, इह तु मत्त्वन्तात्प्रत्ययविधाना-
त्तस्यैव लुगभिष्यति, वर्चःशब्दादावसुप्रभृतेरपसङ्गः, उणादीनामव्युत्प-
त्वात्, इह प्राणभृत उपदधातीत्यादावभेदोपचारात्प्रत्ययाभावः ।

"अश्विमानम्" ॥ 'सोश्विमानिति' । यद्यपि बहुवोश्विमन्तो
मन्त्रा ध्रुवत्वितिरित्यादिकास्तथापि सामान्यापेतमेकवचनम् ।

"वयस्यासु मूर्ध्ना मतुप्" ॥ 'वयस्यास्विति' । छन्दसि या वयस्या
इष्टका उच्यन्ते तास्वित्यर्थः, ताश्च बहूः, तास्वन्तश्चतस्रो मूर्ध्वन्वयः,
विष्टम्भो वय इत्यादिवयस्वद्विर्मन्त्रैरुपधेयास्तत्र च यद्यपि मूर्ध्ना
वयः प्रजापतिश्छन्द इत्यन्तिमएकस्मिन्नेव मन्त्रे मूर्ध्वशब्दोस्ति तथापि
साहचर्याद्विष्टम्भो वय इत्याद्याश्चत्वारो मूर्ध्वन्वन्त उच्यन्ते, यथा
छत्रिणो यान्तीति, तेन मूर्ध्वन्वतीरुपदधातीति बहुवचनम् । 'मूर्ध्वन्वा-
नपि भवतीति' । नन्वेनो नुडिति छन्दसि नुड्विधीयते, सत्यं, यथा सूत्रकारेण
छान्दसमेव पदं प्रयुक्तं वयवस्यास्विति तथेदमपि वृत्तिकारेण, मूर्ध्वन्वा-
नपि भवति छन्दसीत्यर्थः, वयस्याश्च ताः मूर्ध्वन्वत्याश्चेति उभययापि
छान्दस्यभिधीयतइत्युक्तं भवति । 'यत्र मूर्ध्वन्वच्छब्द एव केवल इति' ।
यथाग्ने यशस्विन्यशसे समर्पयेत्यादिके मन्त्रे । 'ततो मा भूदिति' । तद-
भिधायिनो मूर्ध्वन्शब्दादित्यर्थः । 'मूर्ध्वन्वत इति वक्तव्यमिति' । तद्वानिति
च लुक् च मतोरिति चानुवर्तते, ततश्च मूर्ध्वन्वत इति युक्तं वक्तुमिति
भावः, इह तु गायत्रीः पुरस्तादुपदधाति तेनो वै गायत्री तेज एव

मुखतो धत्ते मूर्ध्न्वती भवन्तीति मुख्या गायत्रीषु मूर्ध्न्वतीशब्दः प्रथमं मतुबन्तः प्रयुक्तः, किं कारणं, तदुपधानमन्त्रेषु अग्निर्मूर्ध्ना भुव इत्यादिषु वयःशब्दस्याभावात् ।

“मत्वर्थे मासतन्त्रोः” ॥ मत्वर्थेयद्वयान्तत्वं मत्वर्थं दर्शयति । ‘प्रथ-
मासमर्थ्यादित्यादि’ । मासतन्त्रोरिति कृषिचमितनिधनिमज्जिंस्त्रिंशब्ध-
करित्युकारान्तस्तनूशब्दः सूत्रे निर्दिष्टो न तु भृशशीङ्तृचरित्सरितनि-
मिमस्त्रिंशब्ध उरित्युकारान्तः, द्वन्द्वे घीति पूर्वनिपातप्रसङ्गात् । ‘अनन्तरार्थं
चेति’ । न केवलं मत्वर्थमात्र इति चशब्दस्यार्थः । ‘लुगकारेकारेफाश्चे-
त्यादि’ । राटिफ इत्यत्र वर्णादिति न संबद्ध्यते तेन समुदायनिर्देशेपि
इफः कृतः, अन्ये तु रशब्दा इति पठन्ति, प्रत्यय इत्यधिकारोकारादिभिः
संबद्ध्यते न तु लुका, तपनं तपः, सहनं सहः, भावेऽसुप्तं, तदस्मिन्वस्तीति
सूत्रेण विहितस्य यतो लुक्, कथं पुनरत्र नपुंसकत्वं यावता तद्वितलुकि
सत्यभिधेयवलिङ्गेन भवितव्यमत आह । ‘नपुंसकलिङ्गं ह्रान्दसत्वादिति’ ।
इडञम् इष्यमाणत्वात्, ऊर्जं बलम्, ऊर्जं बलप्राणनयोः, ताभ्यामकारः
प्रत्ययः, इषः ऊर्जः, शोचनं शुक्रं, पूर्ववत्किप, आतपातिरेकेण शरीरादेः
शोषस्तद्वान्मासः शुचिः, एवं शुक्रः, अत्र ह्रान्दसत्वादेवायस्मयादित्वा-
द्वत्त्वान्जशत्वाभावः, तदेव ह्रन्दोधिकारे लुगादीनां विधानाद्वाषाणं
शुचिशुक्रादीनामन्याय्यः प्रयोगः स्यात्, व्युत्पत्यन्तरेण वा ऽव्युत्पन्ना वा
नभस्यादयः शब्दा मासेषु वर्तन्ते, इषोर्ज्जशब्दावर्शआद्यच्प्रत्ययान्तौ,
मत्वर्थीयि रप्रत्यये षोढरादित्वान्जशत्वाभावे शुक्र इति भवति, शोचते-
रन्तर्भावितण्यर्थोदौणादिके किप्रत्यये कृते शुचिरिति भवति, शोचयति
संतापयति प्राणिन इति कृत्वा, अभेदोपचाराच्चभःप्रभृतीनां मासेषु वृत्तिः,
नभस्यप्रभृतयस्तु तत्र साधुरिति यदन्ताः, मत्तौ छः सूक्तसात्वरित्यत्र
यद्यान्तरेणाप्यर्थेयद्वयं मत्वर्थं प्रत्ययो लभ्यते तथेहापि लप्स्यते नार्था-
र्थेयद्वयेन ।

“मधोर्जं च” ॥ अत्रापि भाषायां मधुयोगान्मासो मधुः, तस्य
प्रज्ञादिषु पाठादाद्युदात्तत्वम् ।

“ओजसोहनि यत्वौ” ॥ यदुहणमनर्थकं खश्चेत्येव वक्तव्यं, चकारात्माकरणिको यद्विविध्यति, नैवं शक्यं, खश्चेत्युत्पन्नेऽनन्तरमूत्र-
विहितस्य अस्य समुच्चयो विज्ञायेत तस्मादुहणम् ।

“ख च” ॥ ‘योगविभाग इत्यादि’ । के चित्पुनरेकमेव योग-
मधीयते, तथा च यथासंख्यमनुदेशः समानां प्रत्ययविध्यर्था बहुवचन-
निर्देशः, बहुवचनान्तात्प्रत्ययोत्पत्तौ यथासंख्यमिष्यतइति । ‘उत्तरार्थ-
श्चेति’ । उत्तरत्र खस्यैवानुवृत्तिर्यथा स्यादतो मा भूदिति ।

“पूर्वैः कृतमिनियौ च” ॥ ‘बहुवचनान्तेनेत्यादि’ । बहुवचना-
न्तात्प्रत्ययविध्यर्था बहुवचननिर्देशो बहुवचनान्तात्प्रत्ययोत्पत्तौ यथा
प्रशंसा गम्यते पूर्वैर्बहुभिः क्रियतइति प्रतीतेः, तेन पूर्वशब्दश्च वृद्धेषु
पुरुषेषु प्रवर्ततइत्यर्थः ।

“सहस्रेण संमितौ घः” ॥ ‘निर्देशादेवं समर्थविभक्तिरिति’ । सा
पुनस्तुत्यार्थयोगे तृतीया । ‘संमितएव लतयितव्य इति’ । किंकारण-
मित्याह । ‘तत्रेति’ । छन्दसि हि तत्र संमिते प्रयोगो दृश्यते ।

“सोममहंति यः” ॥ छन्दसौत्यधिकाराद्वापायां सोम्यशब्दस्य
साधुत्वं चिन्त्यम्, चापुष्पान्भव सोम्येति वाच्यो विशेषाभिवादनइति,
के चित्सौम्येति वृद्धिं पठन्ति, सोम्यशब्दो दर्शनीयवचनः सुखादिवत् ।

“मये च” ॥ ‘मय इति मयहर्था लत्यतइति’ । शब्दे कार्य-
स्यासंभवात् । ‘तत्र यथायोगं समर्थविभक्तिरिति’ । आगते पञ्चमी,
विकारावयवयोः षष्ठी, प्रकृतवचने प्रथमा ।

“वसोः समूहे च” ॥ ओशावयेत्यादिकस्यात्तराणि गणयन्ते, सप्त-
दशात्मकरुन्दस्योत्तरसमूहः, प्रजापतिः प्रजापतिना वृष्टः, हस्तो पृण-
स्वेति पृणातिः पूरणकर्मा ।

“नतचाद् घः” ॥ ‘समूहइति नानुवर्ततइति’ । तेनानिर्दि-
ष्टार्थत्वात्स्वार्थं प्रत्यय उत्पद्यतइति भावः ।

“शिवश्मरिष्टस्य करे” ॥ ‘करोतीति कर इति’ । पचाद्यच् ।
 ‘सामर्थ्यैलभ्या वष्टी समर्थविभक्तिरिति’ । सा पुनः हृद्योगलक्षणा
 कर्मणि, भाषायां शिवतातिप्रभृतीनां साधुत्वं चिन्त्यम् ।

श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जरौ चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थः
 पादः समाप्तोऽध्यायश्च ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी ।

“प्राक् क्रीताच्छः” ॥ ‘अवत्सीय इति’ । अतिदोहनादुत्स-
न्नप्रति हितो न भवति गोधुमित्येवं प्रकृत्या नञो च युगपत्प्रत्ययार्थस्य
संबन्धः, प्रधानभूतश्च प्रत्ययार्थः, भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि
वृत्तिः, प्रधानत्वादेवानेकोपकार्यत्वस्याविरोधात्, सामान्याप्रयोग इति
लिङ्गाच्च । किं च विशेषतोत्र ज्ञापकमस्ति, यदयं नञो गुणप्रति-
षेधे संपाद्यर्हहितालमर्थस्तद्वृत्ता इत्याह, तज्ज्ञापयति भवत्येवं ज्ञाती-
यकेपि विषये तद्वृत्त इति, अन्यथा संपाद्यर्हहितालमर्थो ये तद्वृ-
त्तास्तदन्तान्युत्तरपदानि नञो गुणप्रतिषेधे प्रवृत्तिनिमित्तप्रतिषेधे वर्त-
मानात्पराणि न संभवेयुः, तत्र पूर्वं प्रत्ययः पश्चादवत्प्रमातः, अत एव
यत्रसाध्यत्वादवत्सीय इत्यादेशप्रत्यासः, यस्तु वत्सादन्यस्मै हितो यो
वा वत्सीयादन्यो न तत्र किञ्चित्साध्यम् । अथ किमर्थमियानव-
धिरुपादीयते यावता नह्यस्य प्राग्वतेष्टजिन्यारभ्य ये योगास्तेन
क्रीतमित्येतस्मात्प्राक् पठितास्तेषु व्यापारोस्ति, नहि तत्र कश्चिदर्थो
निर्दिश्यते ततश्च प्राक् ठञ् इति वक्तव्यं, प्राग्वतेष्टजिन्ययमेव च
प्रत्यासवष्टञ् गृहीयते न विप्रकृष्टो लोकसर्वलोकाटुजिन्यादिरित्यत
आह । ‘अर्थोवधित्वेन गृहीत इति’ । गृहीतो गृहीतुमिष्टः । अवमभि-
प्रायः । अवश्यमत्रार्थोवधित्वेन याह्यः, अन्यथा प्राक् ठञ् इत्युच्यमानेवधिना
सजातीयस्यावधिमतोऽभावादर्थः प्रकृतयो वा ऽवधिमत्त्वेन गृह्येरन् प्राक्
ठञो ये ऽर्थो या वा प्रकृतय इति, तत्र प्रकृतिपक्षेधिकारस्य नदी-
स्रोतोरूपेण प्रतिप्रकृत्युपस्थानादुपवादिभ्यो यच्छवेति यच्छयोः संनि-
धानादविशेषादुत्सर्गापवादभावो न स्यात्तद्व्यतय्यानीयारामिव विकल्प

एव स्यात्, अर्थे स्ववर्धित्वेन एहीति प्राक् क्रीताद्यर्थोऽस्तेष्वस्योपस्थानं भवति, अवधिवजातीयो ह्यवधिमान् भवति, यथा मासात्पर इति कालः प्रतीयते, यामात्पूर्वं इति देशः, अनेन्यात्पूर्वं इत्यत्र, ततोति-प्रसङ्गे न भवति, कथं समानार्थं प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानो यदादिः प्रकृत्यन्तरे सावकाशं कं बाधते यथा तत्र कौण्डिन्ये दधि, अतोर्थाव-धित्वेन एहीत इति । ननु च प्राक् ठञ् इत्युच्यमाने भवतु नामैवं प्राक् ठञो याः प्रकृतय इति तथापि यदादिविषये ङो न भविष्यति, ज्ञाप-कात्, यदयं विभाषा हविरूपादिभ्य इति विभाषां शास्ति तज्ज्ञापयति नान्यविषये ङो भवतीति, एवं च कृत्वा क इत्येवाधिकारोऽस्तु नार्थावधिनिर्द्देशेन, ज्ञापकाच्च प्रतिसूत्रमुपस्थानेऽप्यन्यविषये न भविष्यति, प्राग्वतेऽत्रियादिके तु प्रकरणे नास्याधिकारोऽधिकारान्तरेणावष्टभ्यत्वात् । सत्यम् । प्रतिपत्तिगौरवपरिहारार्थेऽवधिनिर्द्देशः, स चावधिरर्थे एव निर्द्देश्यो न प्रत्ययोन्यथा लशुनं च भक्षितं व्याधिरच न निवृत्त इत्ये-तदापद्येत ॥

“उगवादिभ्यो यत्” ॥ ‘उवर्णान्तात्प्रातिपदिकाद्गवादिभ्यश्चेति’ । उवर्णादेर्गणशब्दादेर्वशब्दादिश्च यद्वृत्तीत्यर्थो न भवति गवादिगणपा-ठतः । ‘सनङ्कुरित्यादि’ । चर्मविकारलक्षणस्याजोवकाशो बाधे चर्मधारत्रं चर्मैति, उवर्णान्तलक्षणस्य यतोऽवकाशः शङ्क्यं पितृव्यमिति, सनङ्गोरुभ-यप्रसङ्गे परत्वादञ् प्राप्नोति । ‘चरुर्नाम हविरिति’ । स्थालीवचनस्य चरु-शब्दस्य तदधिकरणे हविष्युपचारादृत्तिः । विभाषा हविरूपादिभ्य इत्यत्र हविर्विशेषवाचिनां ग्रहणं न स्वरूपस्य तस्य गवादिषु पाठात्, विपर्ययस्तु न भवति इह विशेषग्रहणं तत्र स्वरूपग्रहणमिति, गवादिष्वसज्जातविरो-धित्वेन स्वरूपग्रहणे बाधकाभावत्, अतो विभाषा हविरूपादिभ्य इत्यत्रैव विशेषग्रहणमिति स्थिते तस्यावकाश आमित्यमामितीयं पुरोडाश्याः पुरोडाशीया इति । ‘अवविकारेभ्यश्चेति पञ्चतदिति’ । तस्यावकाशः सुराः सुर्या सुरीयाः, ओदन्याः ओदनीया इति, उवर्णान्तलक्षणस्य यतः स एव, चरुसक्तुभ्यामुभयप्रसङ्गे परत्वाद्विभाषा प्राप्नोति, ‘तत्र सर्वत्र पूर्वविप्रतिषे-

धेन यत्प्रत्यय एवेत्यत इति । अथमेव नित्यो यत्प्रत्यय इत्यर्थः । 'नभं चादेश-
शमापद्व्यत इति' । भसंज्ञकं च न भवतीत्ययं त्वर्था न भवति व्याख्यानात्,
तदर्थमेव हि गणसूत्रं व्याख्यातं, प्रायेण हि वृत्तिकारो गणसूत्राणि न
व्याचष्टे । 'नभ्योत्त इति' । क्लिबवद्रथाङ्गविशेषो नाभिः, तच्छिद्रानुप्रवि-
ष्टकाष्ठविशेषोत्तः, स तदनुगुणत्वात्तस्मै हित इत्युच्यते, अञ्जं तैलकृता-
भ्यङ्गः, तदपि स्नेहनत्वाद्वाभये हितं, यत्तु भाष्यवक्तुं, नाभेर्नभभावे प्रत्य-
यानुपपत्तिः प्रकृत्यभावादिति, तत्रभ्यं चक्रमिति प्रयोगाभिप्रायं, नहि-
चक्रमस्य नाभिर्विकृतिरपि त्ववयवः, नापि तादर्थ्यमस्ति, अवयविनोवयवार्थ-
त्वाभावात्, तेन तदर्थे विकृतेः प्रकृतावित्यत्रार्थं नभ्यं चक्रमिति नैव
सिद्ध्यति, हितार्थेस्त्वशङ्क्य एवेति न सर्वथा प्रत्ययानुपपत्तिस्तत्र विवक्षि-
तेति भावः । 'शरीरावयवाद्यादिति यति कृत इति' । परत्वादिति
भावः । 'नाभ्यं तैलमिति' । 'भवितव्यमिति' । अथात्रापि नभभावः
कस्मात् न भवतीत्याह । 'गयादियतेति' । 'शुन इत्यादि' । श्वनित्यस्य
सम्प्रसारणं यत्प्रत्ययश्च भवति पठे दीर्घश्च तत्संनियोगेनेति, यदा दीर्घत्वं
तदा शुने हितं शून्यं शून्यमिति वा नस्तद्वृत्त इति टिलोपो न भवति, ये
चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावात् । नन्वनिति तत्र वर्तते, सम्प्रसारणे च
कृते नेदमवन्तं कामं दीर्घपठे तद्विधानसामर्थ्याट्टिलोपो न स्यात्पठान्तरं
तु प्राप्नोति, सम्प्रसारणं बाधकबाधनार्थमन्यथा प्रकृतिभावप्रसङ्गात्, एवं
तर्हि चकारद्वयमत्र पठ्यते, तत्रैकः सम्प्रसारणसमुच्चये द्रष्टव्यः, तत्रा-
न्यस्य समुच्चैतव्यस्याभावात्सम्प्रसारणमेव पुनर्विधीयते, तत्र पुनर्विधानं
तु तद्रूपस्यैवावस्थानार्थं भविष्यति । 'कधसोनङ् चेति' । नश्चेति नेत्तं
लाघवे विशेषाभावात्, कधःशब्दस्यानङादेशो भवति यत्संनियोगेन,
कधन्यः, ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः ॥

“कम्बलाल् संज्ञायाम्” ॥ अयं योगः शक्योवक्तुं, कयं कम्बल्य
इति, निपातनादेवैतत्सिद्धम्, अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्वि-

१ सम्प्रसारणविधानं तु टिलोपार्थमेव स्यादन्यथा ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृति-
भावप्रसङ्गात् ।

तलुकीति, इदं तर्हि प्रयोजनं संज्ञायामिति वक्ष्यामीति, एतदपि नास्ति प्रयोजनं, परिमाणपर्युदासेन पर्युदासे प्राप्ते तत्र कम्बल्यग्रहणं परिमाणस्य च संज्ञा कम्बल्यशब्दः, एवं तर्हि स्वराद्यं वचनं, निपातनेन हि परिमाणे कम्बल्यशब्दः साधुरित्येतावदवगम्यते न तु यदन्तोषमिति, ततश्चान्तस्वरितत्वं न स्यात्, अथ निपातनस्यान्तस्वरितत्वं पठ्येत, तत्र व्याख्यानं शरणं व्याख्यानाच्च लघु सूत्रम् ॥

“विभाषा हविरूपादिभ्यः” ॥ ‘हविर्विशेषवाचिभ्य इति’ । स्वरूपस्य ग्रहणं न भवति तस्य गवादिषु पाठात्, विपर्ययस्तु न भवति तत्र विशेषाणां ग्रहणमिह स्वरूपस्येति, असंज्ञातविरोधित्वेन तत्रैव स्वरूपग्रहणस्य न्याय्यत्वात् । ‘अवविकारेभ्यश्चेति’ । अवविकारा अवप्रकारा अदनीयविशेषा इत्यर्थः, तेभ्यश्च विभाषा यद् भवति ओदन्या ओदनीयाः, यद्वैवमूपादीनां किञ्चपर्यन्तानां पाठानर्थकः, अवविकारत्वादेव सिद्धेः, मुराप्रकृतिद्वयं किञ्च, नानर्थकः प्रपञ्चार्यत्वात्, अपर आह । यदा सादृश्यादिनापूपादयोर्थान्तरउपचर्यन्ते तदर्थ एषां पाठ इति ॥

“तस्मै हितम्” ॥ तस्मादिति हितयोगे चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी । अपर आह । अयमेवनिर्द्देशो ज्ञापको हितयोगे चतुर्थी भवतीत्यस्येति, तच्चिन्त्यम्, चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलमुद्यार्थहितैरिति आशिषि विषयविशेषे हितयोगे चतुर्थ्याः सम्भवात् ॥

“शरीरावयवाद्यत्” ॥ ‘शरीरं प्राणिकाय इति’ ॥ एतेनैतद्वर्णयति शरीरतदिति शरीरमिति, शृणातेरीरन् प्रत्ययमुत्पाद्य यद्यपि शरीरशब्दो व्युत्पाद्यते तथापि योगकृत्त्वात्प्राणिकायएव वर्तते न घटादाविति ॥

“खलयवमाषतिलवृषव्रह्मणश्च” ॥ ‘ब्रह्मण्यमिति’ । पूर्ववद्वि-लोपाभावः, वृषशब्देऽयमकारान्तो एह्यते न तु नकारान्तः, अन्यथाऽ-सन्देहायै नकारलोपमकृत्वैव निर्द्दिशेत्, यथात्मन्विश्वजनेति, अस्ति च नकारान्तस्तत्र वक्तव्यं ततोपि यद्वर्ततीति, अन्यथा तत्र के टिलोपे च वृषीयमिति प्राप्नोति, तस्य च वृषशब्द आदेशो वक्तव्यः, अन्यथा

वृषण्य इति स्यात्, तथा ब्रह्मण्यशब्दो नकारान्तो दृहीतः ब्राह्मण्यश-
ब्दश्चाकारान्तोऽस्ति तत्र वक्तव्यं ब्राह्मण्यशब्दादपि यद्वचतीति, अन्यथा
ततश्चः स्यात्, तस्य च ब्रह्मण्यशब्द आदेशो वक्तव्यः, अन्यथा ब्राह्म-
ण्यमिति प्राप्नोति, इत्यस्मिन्पूर्वपक्षेदमाह । ‘वृष्णे हितमित्यादि’ ।
‘कृप्रत्ययोपि न भवतीति’ । यत्प्रत्ययस्तु तावत्सूत्रेनुपादानादेव न भवति,
न केवलं स एवाऽपि तु कृप्रत्ययोपीत्यपिशब्दस्यार्थः । कुत इत्याह । ‘अन-
भिधानादिति’ । तदनेनाप्यव्यविकन्यायो दर्शितः, त्रैशब्दं हि नः साध्यं
वृषाय हितं वृष्यं वृष्णे हितं तथा ब्रह्मणे हितं ब्रह्मण्यं ब्राह्मणाय
हितमिति तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकत्र विग्रहएवापरत्र विग्र-
हश्च वृत्तिश्च भविष्यति, तद्वथाऽविकस्य मांसमाविक्रमवेमांसमिति ।
‘रथाय हिता रथ्येति’ । हितार्थेण यथा स्यादर्थांतरे मा भूदित्येवमर्थे
गवादिषु पाठो नाङ्गीकृतः । के चि’तदन्तविधिमिच्छन्ति रथसीताहलेभ्यो
यद्विधाविति, अपरे तु हलसीताभ्यां, साहचर्याच्चातुर्यैकएव तद-
न्तविधिर्भवति न त्वस्मिन्निति ॥

“अजाविभ्यां व्यन्” ॥ अजशब्दोऽयमिह पुस्लिङ्ग उपात्तः, अत
एव द्वन्द्वे घीत्यविशब्दस्य पूर्वनिपातं बाधित्वाजादयदन्तमित्यजशब्दस्य
पूर्वनिपातः कृतः, प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति
स्त्रीलिङ्गादपि व्यन् भवत्येव, अजायै हितमज्यं, तसिलादिषु व्यन्-
यालाविति परिगणनात्पुंवद्भावः ॥

“आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्त्वः” ॥ इहोत्तरपदग्रहणं व्या-
प्तिन्यायेन सर्वेषां संबध्येत प्रत्यासत्तिन्यायेन भोगशब्देनैव वा,
तत्राद्यं पक्षं निराकरोति । ‘आत्मन्निति नलोपो न कृत इति’ । विवक्षितां
प्रकृतिं कात्स्न्येन निर्विशेषमिति नलोपो न कृतः, प्रत्येकं सम्बन्धे चोत्तर-
पदग्रहणस्य नैतावती प्रकृतिः स्याद् अतो नलोपाकरणेन प्रत्येकं सम्बन्धे
निवारिते भोगशब्देनैव संबध्यतइत्यर्थः । ‘कर्मधारयादिव्यतइति’ ।
व्याख्यानमत्र शरणम् । ‘षष्ठीसमासादिति’ । विश्वस्य जनो विश्वजनः

सर्वसाधारणो वेश्यादितः । 'बहुव्रीहेश्चेति' । विश्वे जनोऽस्येति स एव वेश्या-
दिरन्यपदार्थः । 'पञ्चजनादिति' । रथकारपञ्चमाश्वत्वारो वर्णाः पञ्चज-
नाः । दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः । 'पञ्चजनोयमन्यदिति' । षष्ठीसमा-
सादुबुव्रीहेश्च क्व एव भवतीत्यर्थः । यदा च प्रकरणादिवशाद्विशिष्टसंख्येय-
वृत्तित्वावसायः संख्याशब्दानां तदा सापेक्षत्वाभावाद्विरुद्धः समासः, ज-
नादिनैव साक्षात्सम्बन्धादन्यथा तु संख्येयस्यैव जनापेक्षया व्यतिरेकस्तद्-
द्वारेण तु संख्यागुणस्येति साक्षात्सम्बन्धाभावाद्गुलंभः षष्ठीसमासः । 'सर्व-
जनादिति' । पूर्वकालैकसर्वेति कर्मधारयः । 'महाजनाच्चित्यमिति' । नि-
त्ययहणं सर्वजनादुक्ते खो मा भूदिति । 'तत्पुरुषादेवेति' । अत्र कर्मधा-
रयादेवेति नोक्तमात्वनिर्द्देशेनैव षष्ठीसमासव्यावृत्तिर्मिदुः, इह पितृभोगी-
णादिशब्दैः पित्रादिहितस्यार्थस्याभिधानमिष्यते पित्रादिभोगहितस्य तु
प्राप्नोति, भोगशब्दश्चायमस्त्येव द्रव्यपदार्थकः, तद्वथा भोगवानयं देश
उच्यते यस्मिन् गावः सस्यानि च वर्तन्ते, भुज्यत इति भोगः, अस्ति
च क्रियापदार्थः, तद्वथा भोगवानयं ब्राह्मण उच्यते यः सम्यक् खाना-
दिकाः क्रिया अनुभवति, अस्ति च शरीरवाची, अहिरिव भोगैः पर्येति
बाहुमिति दर्शनात्, अत्र समुदाये प्रवृत्तस्य भोगशब्दस्यैकदेशेषु फलेषु
प्रयोगः, न चाहेरेव शरीरं भोगो ऽपि तु सर्वे शरीरम् अनन्तत्वात्प्रयोग-
विषयस्यावधारणस्य कर्तुमशक्यत्वात्, निघण्टुषु तु प्रयोगबाहुल्यादहिश-
रीरे प्रयोगः, सर्वेष्वपि चार्थेषु विवक्षिताभिधानं न प्राप्नोति तस्मा-
च्चार्थं भोगोत्तरपदात्सो विधेयः, पित्रादिभ्य एव तु भोगीनचप्रत्ययो
विधेयः, पित्रे हितः पितृभोगीण इति, यद्येवं वाचनं कर्तव्यं मात्रीयं
पित्रोयमिति यथा स्याद् अन्यथा भोगीनचा बाधितत्वाच्छेदो न स्यात्,
इह च ग्रामणिभोगीनः सेनानिभोगीन इतीको ह्रस्वोऽस्यो गालवस्येत्युत्त-
रपदानिवन्धनं ह्रस्वत्वं न स्यात्, इह चाभोगीन इत्यपो भीति भकारादौ
प्रत्यये विधीयमानं तत्त्वं प्राप्नोति, भोगोत्तरपदात्तु अविधाने नैते दोषाः,
अर्थविरोधस्तु भवति तं परिहरति । 'भोगशब्दः शरीरवाचीति' । तत्र शरी-
रशरीरिणोरभेदात् एवार्था मात्रे हित इति स एव मानृभोगाय हित

इत्यपि वियहे भवतीति भावः, एवं भोगोत्तरपदात्प्रविधानेऽप्यर्थविरोधं
परिहृत्य तत्रैव गुणमाह । 'केवलेभ्यो मात्रादिभ्यश्च एव भवतीति' ।
एवकारो भवतीत्यस्यान्तरं द्रष्टव्यः, भोगीनचप्रत्ययविधाने तु हेो न स्या-
देवेत्येवशब्दस्यार्थः । 'राजाचार्याभ्यामिति' । राजाचार्याभ्यां हितार्थं यदि
प्रत्ययो भवति नित्यं भोगोत्तरपदाभ्यामेव स च ख एवेत्यर्थः । 'न केव-
लाभ्यामिति' । अत्र प्रत्यय इष्यतइत्येतावदपेत्यते न तु खप्रत्यय इष्यत-
इति, प्राप्यभावात्, अत एव के चित्त्वः प्रत्यय इष्यतइति व्यस्तं पठन्ति ।
'आचार्यादणत्वं चेति' । भोगोत्तरपदादिति गम्यते, इदानीमेव ह्युक्तं
राजाचार्याभ्यां नित्यं भोगोत्तरपदाभ्यामेवेति ॥

"सर्वपुरुषाभ्यां णडञौ" ॥ 'सर्वादिति' । अनुकरणत्वात्सर्व-
नामकार्याभावः, सर्वनामानीत्यन्वयसंज्ञाविज्ञानात्मकृतिवदनुकरणमित्यपि
सर्वनामत्वं न भवति, अनाश्रितार्थस्य शब्दरूपस्यानुकरणात् । 'पुरुषादु-
धेति' । प्रत्ययार्थसामर्थ्येन षष्ठीसमर्थविभक्तिलभ्यते कृते तु तेनेत्युपात्तैव
तृतीया, भाष्यकारप्रयोगाल्ब दुन्दुमध्येपि तेनेत्यस्य निवेशः, तत्र वधे
तस्येदमित्यणोपवादः, विकारे प्राणिरजतादिभ्योजित्यञः, समूहेपि तस्य
समूह इत्यण एव, तेन कृतेपि शन्यात्मके कृते शन्यइत्यण एव, पौरुषेयः
प्रासाद इत्यत्र न कस्य चिदपवादः ॥

"माणवचरकाभ्यां खञ्" ॥ मनोरपत्यं कुत्सितं माणवः, अपत्ये
कुत्सिते मूढइति णत्वं, चरतीति चरः पवाद्याच्, चरिचलिपतिवदीना-
मिति द्विर्वचनं विकल्पितत्वादिव न भवति, ततः संज्ञायां कन् चरकः,
खञो जित्करणं वृद्धये स्वरार्थे च, चरके वृद्धये माणवे वृद्धिनिमित्तस्य
चेति पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं माणवीभार्यः ॥

"तदये विकृतेः प्रकृतौ" ॥ 'प्रकृतिरूपादानकारणमिति' । उपा-
दीयतेस्मात्कार्यमित्युपादानम् उपादानं च तत्कारणं च उपादानकारणं,
कार्यस्य हि त्रीणि कारणानि उपादानकारणमसमवायिकारणं निमित्त-
कारणमिति, तत्र कार्यणाप्यकुदंशं यदुद्दिष्टः कार्येष्वनुवर्तते तद्वया मृदये
कुम्भः तन्तवः पटो हिरण्यं कुण्डलमिति तदुपादानकारणम्, उपादा-

नकारणप्रत्यासन्नमसमवायिकारणं यथा तन्तुसंयोगः पटस्य, तटस्य तु
कारणं निमित्तकारणं तन्तुवायादि, तदेतेषु त्रिषु यदुपादानं सा प्रकृतिः,
तस्यैवोपादानकारणस्योत्तरमवस्थान्तरं विकृतिरिति, अनेन कार्योपादा-
नयोरभेदमाह, यथाहि शिष्यं रज्जुरिति न तत्त्वान्तरम्, अथ च न रज्जु-
मात्रे शिष्यप्रतीतिरेवमत्रापि मृदेव घटस्तन्त्र एव पटः सुवर्णमेव
कुण्डलम् अथ च न मृदादिमात्रे घटादिप्रतीतिः, यद्यपि घटादिषु न
बीजादिप्रतीतिर्भवति या तु बीजस्यानन्तरावस्था तत्र तत्प्रतीतिर्भवत्येव,
एवं तदनन्तरादिष्वप्यवस्थामु पूर्वपूर्वा प्रतीतिर्दृष्टव्या, घृतस्य तु बीजं
परम्परयोपादानकारणमिति सर्वमवदातम् । 'विकृतिवाचिन इति' । ननु
समर्थानां प्रथमादिति वचनात्तदर्थस्य चेह प्रथमनिर्दिष्टात्प्रकृतेश्च तद-
र्थत्वात्तद्वाचिन एव प्रत्ययः प्राप्नोत्यत आह । 'तदिति सर्वनाम्ना विकृतिः
प्रत्यवमृश्यतइति' । तेन विकृतिरेव सर्वतः प्रथमनिर्दिष्टेति भावः ।
'विकृत्यर्थायां प्रकृतौ प्रत्यय इति' । एतेन तदर्थमिति सप्तम्याः स्थाने
प्रथमा स्त्रीलिङ्गस्य च स्थाने नपुंसकलिङ्गमिति दर्शयति । 'तदर्थग्रहणेने-
त्यादि' । इह प्रकृतिविकारवाक्ये क्वचिदोग्यतामात्रं विवक्ष्यते मूत्राय
कल्पते यवागूरिति, क्वचित्प्रकृत्यन्तरव्यावृत्तिः, यथा यवानां धाना धानानां
सक्तव इति, क्वचित्प्रकृतेरनन्यार्थता यथाङ्गारेभ्य एतानि काष्ठानीति,
तत्रेह चरमोर्था विवक्षित इति प्रतिपादनाय तदर्थग्रहणं कृतमित्यर्थः, किं
सिद्धं भवति तदाह । 'न प्रकृतिविकारेति' । 'प्रत्ययार्थस्य चेत्यादि' ।
विकृत्यर्थायां हि प्रकृतौ प्रत्यय उच्यते तच्च तस्यास्तादर्थ्यं चतुर्थैव
शक्यते बोधयितुमित्येतत्सामर्थ्यम् । 'केचित्त्विति' । तेषां वचनादेव लभ्या
चतुर्थी । 'यवानां धाना इति' । येषां सामर्थ्यलभ्या चतुर्थी तेषामिदं प्रत्यु-
दाहरणं, ये तु तस्मादित्यनुवर्त्तयन्ति तेषां मूत्राय कल्पते यवागूरिति द्रष्ट-
व्यम् । 'या का चिदिति' । अनुपादानकारणभूतापीत्यर्थः, तत्रैतत्स्याद्
न कूप उदकस्य का चिदपि प्रकृतिस्तत्राह । 'भवति चेति' । कुत इत्याह ।
'तत्रेति' । यथैव हि प्रयाजादीनां धर्माणामुत्पत्त्याधारत्वादृशपूर्णमासौ
प्रकृतिः सौर्यादीनामेवमुदकधर्माणां चारत्वादीनामुत्पत्त्याधारत्वात्कूप

उदकस्य प्रकृतिरित्यर्थः, यद्येवमुदकमपि तस्य विकृतिरेव सौर्यादिवदित्यत आह । 'नत्विति' । कुत इत्यत आह । 'अत्यन्तभेदादिति' । तस्यैवोत्तरमवस्थान्तरं विकृतिरित्यत्र कार्योपादानयोरभेदो दर्शितः, उदकं तु कूपादत्यन्तभिन्नमत्यन्तग्रहणे नैतद्वर्णयति कार्यकारणयोर्नात्यन्तभेदः, मृदवं कुम्भ इति प्रतीतिः, नाप्येकान्ततत्त्वत्वं मृन्मात्रे कुम्भप्रतीतिरभवात्, तस्मात्कथञ्चिद्भेदः कथञ्चिच्चाभेदः, एतेन जातितदुत्तोगुणगुणिनोश्च भेदाभेदो व्याख्यातौ । 'न तु कोशी तस्य प्रकृतिरिति' । अतत्कारणत्वादनुत्पत्त्याधारत्वाच्च, चर्मपिनदुं दावोदिनिर्मितमस्यादीनां प्रतेपस्थानं कोशी, ननु च प्रकृतिर्विकृतिरिति च सम्बन्धिशब्दाद्येतौ सम्बन्धिशब्दाश्च नियतमेव सम्बन्धिनमुपस्थापयन्ति, तद्यथा मातरि वर्तितव्यमित्युक्ते न चोच्यते स्वस्यामिति, अथ च या यस्य माता तस्यामिति गम्यते, एवं चात्रान्यतरोपादानेऽप्यन्यतरस्य प्रतीतिः सिद्ध्यत्यत आह । 'द्वयोरिपीति' । एवं मन्यते, विपूर्वाय करोतिरस्येवापकारे देवं मे दौस्थ्ये विकरोतीति, अस्ति चेदानीनात्वे विकुर्वते ह्यत्रा इति, अस्यनौचित्ये विकृतिरेषा स्त्रीणां यत्स्वातन्त्र्यं नामेति, अस्ति कार्यं तन्तूनां विकारः पट इति, तथा प्रपूर्वापि करोतिरनेकार्थः, अस्ति कारणे तन्तवः प्रकृतिः पटस्येति, सांख्यास्तु सत्त्वरजस्तमसां गुणानां साम्यावस्थां प्रकृतिमाहुः, अस्ति दोषापगमे प्रकृतिस्यं मन इति, अस्ति स्वभावे प्रकृत्याभिरूप इति, अस्ति धर्माणामुत्पत्त्याधारे यथोक्तं पुरस्तात्, तदेवमनेकार्थत्वादानयोरैकान्तिकं सम्बन्धिशब्दत्वमित्यन्यतरोपादानेन विवक्षितः प्रकृतिविकारभावो लभ्यत इति, तस्य विकार इत्यत्र तु अभिधातृस्वभावादेव कार्यस्य ग्रहणं नापकारादेः ॥

“हृदिरुपधिवलेठञ्” ॥ ह्याद्यतेनेनेति हृदि, अर्चिगुचिहुसृपि-
च्छादिभ्य इमि, इस्मन्तृक्लिषु चेति ह्रस्वत्वम् । 'ह्यादिपेयाणि तृणानीति' ।
यदा तु चर्मविकारश्च हृदिस्तदा परत्वाच्चर्मणोऽत्रित्यत्र प्राप्नोति तत्र पूर्व-
विप्रतिषेधेन ठञ्जेवेध्यते ह्यादिपेयं चर्म इति, आह च यज्ज्यावज्रः पूर्वविप्र-
तिषेधेन ठञ् चेति, वृत्तिकारेण तु प्रतिपदविधेर्वृत्तीयस्त्वाच्चेतदुपन्यस्त-
मित्याहुः, नेति वयं, ठञोपि ह्यादिपेयाणि तृणानीत्यत्र चरितार्थत्वात् ।

‘वालेयास्तण्डुला इति’ । कथंपुनरत्र प्रकृतिविकृतिभावः, यदा बल्यव-
स्थायामपि तत्रैव तण्डुलाः, नावश्यं यत्प्रकृत्युपमर्दनेनैव भवति स एव
विकारः, तदेव गुणान्तरयुक्तमपि विकारः, अस्ति च बल्यवस्थायां हरि-
द्रायोगेन तण्डुलानां गुणान्तरयोगः, अन्ततः प्रक्षालनेन श्वेत्यमार्द्रतामा-
र्द्रं सच्चिदेगविशेषो वा भवति । ‘उपधिगच्छात्स्वार्थं प्रत्यय इति’ । इष्टि-
रेवा, किं पुनः कारणमधिकारप्राप्तो नेष्यतइत्याह । ‘उपधीयतइत्युपधि-
रित्यादि’ । यदेव हि तद्रथाहुमुपधीयमानत्वादुपधिगच्छेन कर्मणि क्रिप-
त्यमान्तेनोच्यते, यद्यापि तस्य प्रकृतिरस्ति तथापि तत्र न उन्नतं वर्तते
किं तर्हि तत्रैव हि रथाहुः, स्वभावश्चात्र हेतुः, न च तदेव तस्य प्रकृति-
र्भवति, अतः स्वार्थं प्रत्यय एषितव्यः, अथायमुपधानमुपधिरिति क्रियाव-
चन उपधिगच्छस्तादर्थ्यमपि सम्भवति उपधानक्रियार्थत्वाद् द्रव्यस्येत्युच्यते,
एवमपि क्रियाविकारो न भवति, क्रियापि विकारो भवति बहुविकारोयं
मनुष्यो हसति नृत्यति गायतीति दर्शनात्, सत्यं, तदर्थं विकृतेः प्रकृता-
वित्यत्र तु विशिष्ट एव प्रकृतिविकारभावो एह्यते यत्र प्रकृतेरुच्छेदो यत्र
वा रूपान्तरापत्तिरत एव तत्र विवक्षितः प्रकृतिविकारभाव इत्युक्तम् ॥

“अवभोपानहोऽर्थः” ॥ ‘आर्षभ्यो वत्स इति’ । महाप्राणः संह-
ननवान् सुजातावयवो यो वत्स अवभावस्याप्राप्तये योज्यते । ‘चर्मण्य-
पीति’ । ज्यस्यात्रकाश औपानह्यो मुञ्जः, अजोकाशो बाह्यं चर्म, उपान-
च्छद्वाच्चर्मणि प्रकृतित्वेन विवक्षिते सति परत्वादञ् प्राप्तोति पूर्वविप्रति-
षेधेन ज्य एव भवति, ये तु सावकाशत्वे सत्यपि प्रतिपदविधानं बलि-
यस्त्वे कारणमाहुस्तेषामयं पूर्वविप्रतिषेधोऽङ्गुतः स्यात् ॥

‘चर्मणोऽञ्’ ॥ ‘चर्मण इति षष्ठीति’ । षष्ठ्यां तु चर्म-
नशब्दाच्चर्मार्थायां प्रकृतौ प्रत्ययः स्यात् चर्मणे द्विपीत्यादौ, न चैवम-
भिधानमस्ति ॥

“तदस्य तदस्मिन् स्यादति” ॥ ‘सम्भावने लिङिति’ । सम्भा-
वनेलमिति चेत्यादिना, इष्टकानां बहुत्वेनेत्यादिना सूत्रार्थमुदाहरणेषु
दर्शयति, प्रकृतिविकारभाव इत्यादिना तदर्थं विकृतेरित्यादिना सिद्धिं

दर्शयन्स्वारम्भं समर्थयते । 'योग्यतामात्रमिति' । तथा चान्यार्थास्वपी-
ष्टकासु वक्तारो भवन्ति प्राकारीया इष्टका इति । 'द्विस्तद्वृहणमित्यादि' ।
ननु विपरीतमिदं प्रत्येकं सम्बन्धे ह्यत्र द्विस्तद्वृहणमनर्थकमतोच द्विस्त-
द्वृहणादन्यत्र समुदायेन सम्बन्धो युक्त इति, सत्यमयमपि तु प्रकारः सम्भ-
वतीति न्यायप्राप्तं प्रत्येकं सम्बन्धमस्मिन्सूत्रे स्थित्वा उदाहरणरूपेण
दर्शयतीति तद्विदमुक्तम् । 'न्यायप्रदर्शनार्थमिति' । प्रदर्शनं दिगुदाहर-
णमित्यर्थः, यदि पुनरयं न्यायोत्र न प्रदर्श्येत तदा तदस्यास्त्यस्मिन्निति
मतुषित्यत्र समुदायेन समर्थविभक्तिसम्बन्धो विज्ञायेत ततश्च शास्त्रवान्वृत
इत्यादौ यत्र द्वाभ्यां प्रत्ययार्थाभ्यां समर्थविभक्तेः सम्बन्धः सम्भवति
तत्रैव स्यात्, यत्र त्वन्यतरेण सम्बन्धो गोमान्देवदत्तो वृतवान्यवत इति
तत्र न स्यात् । 'अथेहेति' । यदा ब्राह्मणार्थं निर्मितं प्रासादं गुणधनं
च देवदत्तं पश्यन्सम्भावयति तदा तस्य प्रसङ्गः ॥

“प्राग्वतेष्टञ्” ॥ 'वक्ष्यति पारायणतुरायणेति' । अत्र तु प्रदेशस्य
करणमुत्तरसूत्रे येषां पर्युदासस्तेभ्यष्टञ् यथा स्यादिति गौपुच्छिकः
साम्प्रतिकः, ठञित्येवाधिकारे सिद्धे प्राग्वतेरिति वचनं मध्ये योधिका-
रवानपवादः सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ शीर्षेच्छेदाद्यत्वेत्येवमादिस्तेन
विच्छेदेपि पारायणतुरायणेत्येवमादौ ठञेव यथा स्यादित्येवमर्थे, यदा-
प्यत्र प्रत्ययोवधित्वेन एहीतस्तथाप्यर्थेभ्योपतिष्ठते न तु प्रकृतिषु
तेनापवादविषये न भवति, तथा च शूर्पादजन्यतरस्यामित्यन्यतरस्या-
यहणमर्थेवद्ववति ॥

“आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाटुक” ॥ 'तदहंतीति वक्ष्यती-
ति' । तदेकदेशोहंशब्दो निर्दिश्यतइति भावस्तदाह । 'आ एतस्मादहंस-
शब्दनादिति' । तदहमित्ययं त्ववधिर्न भवति यदि स्यादाहंशब्दित्यनर्थकं
प्राग्वतेरित्येव सिद्धत्वात्, ननु च वक्ष्यर्थेपि ठको विधिर्यथा स्यादित्येव-
मर्थमाहंशब्दिति वचनं स्याद् एवमप्याह एव निर्द्वैशः कर्तृभ्यो वतेरित्येवा-
भिविधावाकारः, एवमप्युपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थेदत्यत्रापि वक्ष्यर्थे ठक्
प्राप्नोति तस्माद्वाच्यानमेवात्र शरणम् । 'गोपुच्छादीन्वर्जयित्वेति' ।

अगोपुच्छशब्दात्सङ्ख्यावाचिनः परिमाणशब्दाच्चेत्ययं त्वर्थो न भवति यदि
 स्याद्विष्कादिषु द्रोणशब्दस्य परिमाणवाचिनः षष्ठिशब्दस्य सङ्ख्यावा-
 चिनः पाठानर्थकः स्याद् अनेनैव सिद्धत्वाच्चानर्थकः, नियमायं पुनर्वचनं
 स्यादसमास एव यथा स्यादिति, नैतदस्ति, विधिनिष्पन्नसम्भवे विधेरेव
 व्यायस्त्वात् । 'अभिविधौ वायमाकार इति' । यदि तु मयादायां
 स्यात्तस्य ग्रहणमनर्थकं स्यात् प्राग्यहणानुवृत्त्यैव सिद्धत्वात्, तेन किं सिद्धं
 भवति तदाह । 'अर्हत्यर्थेऽपि ठाभवत्येवेति' । 'सङ्ख्यापरिमाणयोः को
 विशेष इति' । परिमीयते परिच्छिद्यते येन तत्परिमाणं सङ्ख्यायापि च
 परिच्छिद्यतइति प्रश्नः । 'भेदगणनं सङ्ख्येति' । भिद्यतइति भेदः, मियो
 भिदाः पदार्थाः ते गण्यन्ते येन तद्वेदगणनम्, एकत्वादिसङ्ख्यासामा-
 न्योपक्रमत्वाद्वेदगणनी सङ्ख्येति न भवति, भेदगणनमित्यनेन पृथक्त्व-
 निवेशितत्वमाह, यद्योक्तं पृथक्त्वनिवेशितत्वात्सङ्ख्याया कर्मभेदः स्यादिति,
 एकत्वसङ्ख्यापि बहुषु बुद्ध्या सचिवेशितेषु भेदमेकमसहायमाह, एतदुक्तं
 भवति एको घट इत्यत्रापि द्वादिनिरासौ दावगतिरस्येवेति । 'गुह्यत्व-
 मानमुन्मानमिति' । तुलादावारोप्य येन द्रव्यान्तरपरिच्छिद्यगुह्यत्वेन पला-
 दिशब्दवाच्येन पाषाणादिना सुवर्णादेर्गुह्यत्वमुन्मीयते तदुन्मानमित्यर्थः ।
 'आयाममानं प्रमाणमिति' । आयामो द्वैर्ध्वं स येन मीयते तदायाममा-
 नम्, एतच्च क्वचित्तिर्यग्भिमुखस्य वस्तुनो भवति यथा वस्त्रादेर्हस्तादि,
 क्वचिदूर्ध्वाधरदिगवस्थितस्य भवति हास्तिनमुदकम् ऊरुदुपसमुदकमिति ।
 'औरोहपरिणाहमानं परिमाणमिति' । आरोह उच्छ्रायः, परिणाहो वि-
 स्तारः, ताभ्यामारोहपरिणाहाभ्यां स्वगताभ्यां येन काष्ठादिनिर्मितेन ग्री-
 ह्यादि परिमीयते तत्परिमाणं, परिः सर्वतोभावे, सङ्ख्यापरिमाणयोर्विशेषे
 पृष्टे उन्मानादेर्विशेषप्रदर्शनं प्रसङ्गेन तद्विशेषस्याप्यज्ञानस्यापनयनार्थम् ।
 'ऊर्ध्वमानमिति' । ऊर्ध्वारोपणाद्गुह्यत्वमानमुन्मानमिति पूर्वोक्तं एवार्थः,
 किलशब्दः प्रसिद्धौ । 'परिमाणं तु सर्वत इति' । ऊर्ध्वमानमित्युपसम-
 स्तमपि मानमित्येतदत्रापेत्यते, एतदर्थमेव केचिदूर्ध्वं मानमिति व्यस्तं
 पठन्ति । 'आयामस्येति' । मानमित्यपेत्यते, कर्मणि षष्ठी, प्रसिद्धस्तु पाठ

आयामस्त्विति तत्रायामपरिच्छेदार्थं उपचारादायामशब्देनोक्त । 'सङ्ख्या
बाह्या तु सर्वत इति' । पूर्वाक्तादुन्मानादेः सर्वतो बाह्या तत्रानन्तर्भा-
वात् तस्याश्च सङ्ख्यायतेनयेति निर्वचनं भेदगणनलक्षणत्वं व्याख्यातव्य-
मित्यनुसन्धातव्यम् ॥

“असमासे निष्कादिभ्यः” ॥ ‘ठञोपवाद इति’ । येन नाप्राप्ति-
न्यायेन निष्कादिभ्यो हि द्रोणपर्यन्तेभ्यः परिमाणशब्दात्पष्ठिशब्दादुक्तः
पर्युदासे ठञेव प्राप्नोत्यतस्तस्यैवायमपवादः । ‘तदन्ताप्रतिषेधस्यति’ । त-
दन्तविधायप्रतिषेधस्येत्यर्थः, यदि तर्हि तदन्तात्प्रत्ययो विज्ञायते एवं तर्हि
व्यपदेशिवद्भावो प्रातिपदिकेनेति केवलेभ्यो नोपपद्यते, नैव दोषः, असमास-
ग्रहणे न हि ग्रहणवत्परिभाषाया निवृत्तिराख्याता तद्विद्वत्ते येन विधि-
स्तदन्तस्येति तदन्तता, अत्र स्वस्य च रूपस्य प्रकृतत्वात्केवलादपि भवति ।
यस्तु मन्यते पूर्वत्रोपादानसामर्थ्यात्केवलादपि स्यादिति तस्य हि लाघ-
वार्थं केवलानां पाठः स्यादिति यत्किञ्चिद्वेदतत् । ‘इत उत्तरं वेति’ । कथं
पुनरिष्यमाणोऽपि तदन्तविधिर्लभ्यते यावता ग्रहणवता प्रातिपदिकेन
तदन्तविधिर्नेति प्रतिषिध्यते, अस्याः परिभाषाया अनित्यत्वात्, अनित्यत्वं
च तस्या गंगादिषु वाजासदिति समासप्रतिषेधाद्गम्यते, नित्यत्वे हि सति
वाजशब्दादुत्पद्यमानस्य प्रत्ययस्य समासे प्राप्तिरेव नास्तीति समासे
प्रतिषेधं न कुर्यात् । ‘द्विशूर्पमिति’ । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतमिति तद्वि-
तार्थं द्विगुं कृत्वा न तावदेवा लुगन्ता प्रकृतिरिति संख्यापूर्वपदादपि
शूर्पादञ्जन्यतरस्यामित्यत्रेव क्रियते तस्याध्यर्धपूर्वद्विगोलुगसंज्ञायामिति
लुक् । ‘द्विशौर्पिकमिति’ । परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः रित्युत्तरपद-
वृद्धिः । यदुक्तमित उत्तरं संख्यापूर्वपदानां तदन्तविधिरिष्यतइति यज्जोक्तं
लुगन्तायास्तु प्रकृतेर्नैष्यतइति तदुभयमाप्तागमेन स्थिरीकर्तुमाह ।
‘तथा चोक्तमित्यादिना’ ॥

“शताच्च ठन्यतावशते” ॥ ‘कनोपवादइति’ । उत्तरसूत्रेण प्राप्त-
स्य । ‘शतकमिति’ । तदस्य परिमाणमिति वर्तमाने संख्यायाः संज्ञासङ्गसू-

आध्ययनेष्विति सङ्ख्ये प्रत्ययार्थं विवक्षिते उत्तरसूत्रेण कनेव भवति । 'प्रत्यया-
 र्थाच्च सङ्ख्ये इति' । शतमध्यायानां परिमाणं यस्य निदानाख्यस्य ग्रन्थस्य स
 इह प्रत्ययार्थः स च शतसंख्यावच्छिन्नाध्यायसमुदायात्मक इति सङ्ख्ये प्रत्य-
 यार्था भवति । 'शतमेव वस्तुत इति' । शतात्तस्यान्यत्वात् ततश्च प्रकृत्य-
 र्थाच्च भिद्यते यदेवाध्यायानां शतं प्रकृत्याभिधीयते प्रत्ययान्तेनापि तदेवेति
 नेह प्रकृत्यर्थात्प्रत्ययार्थस्य भेदः, एतेन यत्राव्यतिरिक्तः प्रत्ययार्थात्प्रकृत्यर्थस्त-
 च प्रतिषेधो भवति न व्यतिरिक्त इत्येतदाख्यातं, ननु च सङ्ख्ये चानैत्तराध्ययं
 सङ्ख्यायाः संज्ञासङ्ख्यसूत्राध्ययनेष्वित्यत्र च प्राणिसमूहे सङ्ख्यशब्दो एह्यते तत्क-
 थमत्र ग्रन्थविषयो एह्यते, उपचारणेत्यदोषः, यदि वा संज्ञासङ्ख्यसूत्रे इह्यसा-
 हचर्याद्विशिष्टः सङ्ख्यो एह्यते, सङ्ख्ये चानैत्तराध्यय इत्यत्रापि छन्दोनाम्नीत्य-
 तश्छन्दोयहणानुवृत्तेः प्राणी एह्यते, इह तु यवान्तराभावादुन्यस्यापि
 यहणमित्यदोषः, ननु च शतेभिधये न भवितव्यम् इह च शतं शाटकशतं
 शतिकं शाटकशतमित्युक्ते शतं प्रतीयतएव तत्किमिति प्रतिषेधो न भव-
 तीत्यत आह । 'वाक्येनेत्यादि' । शतशतिकशब्दौ सामान्यशब्दौ, सामा-
 न्यशब्दाश्च प्रकरणादिकमन्तरेण न विशेषे वर्तन्ते, न यावच्छाटकशत-
 मित्येतत्पदान्तरं प्रयुज्यते तावत्प्रत्ययार्थस्य शतत्वं नावसीयते तस्मात्प्र-
 दान्तरसंनिधौ गम्यमानत्वाद्वाक्यार्थसौ भवति । 'न श्रुत्येति' । गम्यत-
 इति सम्बन्धः, यत्र प्रत्ययान्तेन पदान्तरनिर्पेक्षेण प्रत्ययार्थस्य शतत्वमा-
 ख्यायते तत्र श्रुत्या प्रत्ययान्तश्रवणमात्रेणैव गम्यते यथा प्रत्युदाहरणे शतं
 परिमाणमस्य शतकमित्युक्ते गम्यते एतत्प्रत्ययार्थापि शतमेवेति, इह तु
 वाक्याच्छतत्वं प्रतीयते, न च पदसंस्कारकाले वाक्यार्थस्याङ्गभावोस्ति
 तदा तस्यानुपस्थानात्, प्रकृत्यर्थादव्यतिरिक्ते प्रत्ययार्थं प्रतिषेधो भवति,
 नह्यतिरिक्ते वाक्यगम्य इत्येतदाप्तवचनेन दृढयितुमाह । 'तथा चोक्तमि-
 त्यादि' । शतप्रतिषेधे कर्तव्ये प्रकृत्यर्थादन्यस्य च प्रत्ययार्थस्य शतत्वे
 सत्यप्रतिषेधः, एतदुक्तं भवति, यत्रान्यत्प्रकृत्यर्थं शतमन्यत्प्रत्ययार्थशतं
 तत्र विधिरेव भवति न प्रतिषेधः, केन पुनः समासे प्राप्नोति यतस्तत्प्र-
 तिषेधार्थमसमासानुर्कर्षणार्थस्वकारः कियतइत्याह । 'प्राश्वतेरित्यादि' ।

“संख्याया अतिशदन्तायाः कन्” । ‘पञ्चकः पठ इति’ । लौकिक्याः संख्याया उदाहरणम् । ‘बहुक इति’ । पारिभाषिक्याः । ‘चात्वारिंशत्क इति’ । इसुसुक्तान्तात्कः । ‘अर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणादिति’ । अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया । ‘इतेरिति’ । इत्यवयवस्य तिशब्दस्येत्यर्थः । ‘पर्युदासो न भवतीति’ । न ह्यसावर्थवान् । ‘कतिक इति’ । का संख्या परिमाणं येषामिति किमः संख्यापरिमाणे इति चेति इति; सप्ततिशब्दे तु सप्तदशद्वयाभिधायिनः सप्तशब्दात्परिमाणोपाधिकादस्येति पञ्चमं तिप्रत्ययो भवतीति तिशब्देऽर्थवान्, एवं नवतिशब्दे, अशीतिशब्दे तु यद्यप्यशीशब्दस्याष्टस्वन्यत्र न दृष्टः प्रयोगः, सास्त्रे त्वेषा व्यवस्था, अष्टानामशीभावस्तिश्च प्रत्यय इति, विंशतिशब्दे तु द्वयोर्देशतोर्विन्भावः शतिश्च प्रत्यय इति तिशब्देनर्थक एव, ततश्च ततः कन् भवत्येव विंशतिकः, एवं च कृत्वा विंशतिकाल्पः शतमानविंशतिक इति निर्द्वैश उपपद्यते किं तु विंशतित्रिंशद्भ्यां हुनसञ्ज्ञायामित्यसञ्ज्ञायां हुन्विधानात्सञ्ज्ञायामेव कन् भवति, अतिशदन्ताया इत्यत्रान्तग्रहणमेकसप्तत्या क्रीतमित्यत्रापि पर्युदासार्यमन्यथा प्रत्ययग्रहणपरिभाषया न स्यात् ॥

“वतेरिह्वा” ॥ ‘तस्य त्वनेनेति’ । चरेष्ट इत्यादिबहुप्रत्ययान्तरं त्विण् न भवति टित्करणसामर्थ्यात्, अस्यन्यटित्करणस्य प्रयोजनं टित इति ङीष्प्रथा स्यात्, अत इत्यधिकारे ङीष्, न चैषोकारान्तः, टित्करणसामर्थ्यादनदन्तादपि ङीष् स्यात्, यथा इत्यभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्यात्सरज इत्यत्र टिलोपः, एवं तर्हि स्वरितत्वप्रतिज्ञानेन कनोनुकर्षणसामर्थ्यादागमो भविष्यति, अस्यन्यदनुवृत्तेः प्रयोजनम्, इटा बाधो मा भूत् कनोपि विधिर्यथा स्यादिति, बाधचनादेव कन् भविष्यति, इदं तर्हि प्रयोजनं स्यादिट्कनौ वा भवतः पठे सामन्यविहितष्टत्रिंति,

१ पठइति नास्ति २ पुस्तके ।

२ अर्थेऽप्यिति ३ पु. पाठः ।

३ प्रत्ययान्तरविधिर्नेति ३ पु. पाठः ।

४ उपेत्यधिकं ३ पुस्तके ।

५ भविष्यतीत्यधिकं ३ पुस्तके ।

तस्माद्वाख्यानमेव शरणम् । ननु नेह कन्वयणमस्ति यदपि प्रकृतं तदपि प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः, अतोरिति पञ्चमी कनिति प्रथमायाः षष्ठौ प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति । 'तावत्क इति' । तत्परिमाणमस्य यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुषु, सा सर्वनाम्नः ॥

“विंशतित्रिंशद्भ्यां हुनसंज्ञायाम्” ॥ 'विंशक इति' । ति विंशते-
डिंतीति ति शब्दस्य लोपः, अतो गुणइति पररूपत्वं, यस्येति लोपस्तु न
भवति असिद्धवदत्राभादिति तिलोपस्यासिद्धत्वात् । ननु सुबन्तात्तद्विज्ञे-
त्यसिद्धः, ततश्चान्तर्वर्त्तनीं विभक्तिमाश्रित्य पदसंज्ञा भवति तत्कथं
पररूपत्वं, या तु हुनमपेत्य भसंज्ञा सा येन नाप्राप्तिन्यायेन स्वादिष्विति
या पदसंज्ञा तामेव बाधते न मुप्तिङन्तं पदमित्येतामपि, एतामपि बाधते,
कथं, परत्वात्, अत एव सामान्य इत्यादौ नलोपाद्भावाः । 'कथं पुनर-
चेति' । त्रिंशत्कमधिकृत्य प्रश्नप्रतिचने, विंशतिशब्दात्तु कनः सिद्धिः
प्रागेव प्रतिपादिता, यदा तु द्वयोर्दशतोरविंशभावस्तिश्च प्रत्यय इति
पक्षस्तदा विंशतिकमप्यधिकृत्य भवतः ॥

“कंसाट्टिठन्” । कंसशब्देयं कांस्यपात्रवाची परिमाणशब्दे
एह्यते पूर्वोत्तरैः परिमाणशब्दैः साहचर्यात्, न लोहविशेषवचनो नाप्यु-
यसेनसुतवचन इति दर्शयति । 'ठञोपवाद इति' । 'इकार उच्चार-
णार्थ इति' । एवं च प्रक्रियालाघवाय टिकनेव वक्तव्यः, तथा तु न हुनमि-
त्येव । 'अट्टिक इति' । अट्टिशब्दः कार्पापणस्याट्टे निरुद्ध इति भागवदपे-
क्षया ऽसामर्थ्यं नाशङ्कनीयम् । अपर आह । प्रकरणादिवशेन भागवद्वि-
शेषे निश्चिते सति नासामर्थ्यमिति ॥

“शूर्पादत्रन्यतरस्याम्” ॥ 'ठञोपवाद इति' । शूर्पशब्दस्य परि-
माणवाचित्वात्, यद्यपि परिपवनविशेषः शूर्पं तथापि विशिष्टसंस्थानं
धान्यादेः परिमाणमपि, शूर्पपरिमितो वा ग्रीहादिः शूर्पशब्देनोच्यते ॥

“शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण्” ॥ 'ठक्ठञोरपवाद इति' ।
शतमानं परिमाणं सहस्रं सङ्ख्या ताभ्यां ठञोरपवादः, विंशत्या क्रीतं विंश-

तिकं संज्ञाशब्देयम्, असञ्ज्ञायां विंशतित्रिंशद्भां हुनसञ्ज्ञायामिति हुना भवितव्यं, सा यदि परिमाणस्य संज्ञा तदा ततोऽपि ठञो पवादः, अथ त्वर्थान्तरस्य तत्पठकः, वसनशब्दात् ठक एव ॥

“अध्यर्तुपूर्वद्विगोलुगसञ्ज्ञायाम्” ॥ अध्याकृष्टमर्तुमस्मिन्नित्यध्यर्तु, प्रादिभ्यो धातुजस्येति बहुव्रीहिः । अध्यर्तुपूर्वद्विगोरिति समाहारद्वन्द्वः, सौत्रः पुल्लिङ्गनिर्देशः । ‘तस्मादध्यर्तुपूर्वात्प्रातिपदिकाद्विगोश्च परस्येति’ । तेनाध्यर्तुपूर्वद्विगोरिति पञ्चम्याश्रितेति लक्ष्यते, यद्येवं द्विगोलुकि तन्निमित्तग्रहणं, द्विगोर्निमित्तं यस्तद्वितस्तस्य लुगं भवतीति वक्तव्यं, द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पे द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशोर्पिकमित्यत्र द्वितीयस्य मा भूत्, तथार्थविशेषासंप्रत्यये तन्निमित्तादपि यत्र तद्वितार्थद्विगुना सहायां न भिद्यते तत्रातन्निमित्तादपि, स तद्वितो यस्य निमित्तं न भवति तस्मादपि द्विगोः परस्य लुगं भवतीति वक्तव्यं, द्वयोः शूर्पयोः समाहारो द्विशूर्पा, द्विशूर्पा क्रीतमित्यपि विग्रहे द्विशूर्पमित्येव यथा स्यात्, तस्माद् द्विगोरिति नैवा पञ्चमी, का तर्हि, पठ्ठी, द्विगोर्यस्तद्वित, कश्च द्विगोस्तद्वितो यस्तस्य निमित्तं यस्मिन् द्विगुर्भवति, द्विशूर्पा क्रीतमित्यत्र त्वनभिधानात्प्रात्ययो न भविष्यति, औद्देश्यं हि नः साध्यं, द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पे द्विशूर्पा क्रीतमिति, तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकैव विग्रह एव द्विशूर्पा क्रीतमिति न तु वृत्तिरनभिधानात्, अपरेण विग्रहश्च वृत्तिश्च द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पमिति, अव्यविकन्यायेन, व्याख्यातोऽव्यविकन्यायः । इदं तावदर्थतत्त्वं, द्विगोलुगनपत्यद्वयत्र च वृत्तिकारेण व्यवेमेव व्याख्यातम्, इह तु तदनुसारेण गम्यमानत्वाच्चैवं विविच्य व्याख्यातं, यस्य तद्वितस्य लुगिष्यते सोऽपि द्विगोः पर इत्येतावता द्विगोः परस्येत्युक्तम् । ‘पाञ्चलोहितिकं पाञ्चकलापिकमिति’ । पञ्च लोहित्यः परिमाणमस्य पञ्च कलापाः परिमाणमस्येति विशुद्धा तद्वितार्थे समासः, तदस्य परिमाणमिति ठञ्, भस्याठे तद्वितद्विति पुंवद्भावात्लोहिनीशब्दस्येकारनकार-

योर्निवृत्तिः, परिमाणविशेषस्य नामधेये एते । 'प्रत्ययान्तस्य विशेषणमस-
ञ्जायहणमिति' । न तु संनिहितस्यापि द्वयोः, असञ्जायामिति सप्तमी-
निवृत्त्यात्, धातौकारस्तु मन्यते द्विगुविशेषणमसञ्जायहणं पञ्चलोहित-
पञ्चकलापशब्दावपि द्विगू कृततद्धितलुकावेव संज्ञे ततो नार्थाऽसञ्जाया-
मिति प्रतिषेधेनेति, तदाह संज्ञाप्रतिषेधानर्थक्यं च तन्निमित्तत्वात्लो-
पस्येति, तस्याः संज्ञायाः लोप एव निमित्तमित्यर्थः । 'अध्यर्तुशब्दः
संख्यैवेति' । संख्यावाच्येवेत्यर्थः । अध्यर्तुस्याप्येकादिवत् परित्येदहेतु-
त्वात्, अत एवाध्यर्तुन क्रीतमध्यर्तुकमिति संख्यालक्षणः कत् भवति,
अध्यर्तुकंसमित्यादौ तद्वितार्थं द्विगुश्च । 'क चिदिति' । कन्समासो-
त्तरपदवृद्धिभ्योन्यत्र । 'संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणनइति' । यदा
सकृत्फलां तां क्रियामभिनिर्वर्त्यं तामेव कुर्वेच्चर्तुं निवर्त्तते तदा कृत्यमुचो
भावादध्यर्तुं करोतीत्येव भवति ॥

"विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम्" ॥ 'अध्यर्तुसहस्रमिति' । शत-
मानविंशतिकेति विहितस्याणो लुक्, अनुकूपते संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य
चेत्युत्तरपदवृद्धिः, इदानीमेव हुक्तम् अध्यर्तुशब्दः संख्यैवेति । 'अध्य-
र्तुमुवर्णमिति' । टञो लुग् न तु ठक्, आर्हादित्यत्र क्रियानिमित्त-
कस्य परिमाणस्य बहुणाद् येषां तु वृद्धिपरिमाणस्य तत्र ग्रहणं तन्मते
ठको लुक् । 'अध्यर्तुसौवर्णिकमिति' । परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः,
तत्र ह्युन्मानस्यापि ग्रहणं शाणप्रतिषेधात्, अध्यर्तुं कार्षापणस्य द्विगौ
सहस्रस्येत्येवमत्र यथासंख्यं नेष्यते ॥

"द्वित्रिपूर्वाविष्कात्" ॥ अध्यर्तुपूर्वग्रहणमुत्तरार्थमनुवर्त्तते, इह
तु न संबध्यते द्विगुग्रहणं तु संबध्यते द्वयोर्निष्कं त्रयाणां निष्कमिति
पष्ठीसमासे माभूत्, अत्र च व्याख्यानमेव शरणम्, अन्यथा ऽध्यर्तुपूर्वाद्
द्वित्रिपूर्वाच्च निष्कादिति समुच्चयो विज्ञायेत । 'द्विनेष्किकमिति' ।
प्राग्वत्तेश्च, परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः, द्वित्रिभ्यां निष्कादित्येव सिद्धे
पूर्वग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ॥

“विस्ताच” ॥ ‘चकारेणानुक्रयतइति’ । तेन चानुक्रष्टमुत्तरत्र नानुवर्ततइत्युत्तरत्रानुवृत्त्यभाव इति भावः, विस्तशब्दः परिमाणवाची ॥

“विंशतिकालः” ॥ शतमानविंशतिकेत्यणि प्राप्ते तस्य च लुकि खोत्र विधीयते ॥

“खार्या ईकत्” ॥ खारी परिमाणमिति ठञि प्राप्ते तस्य च लुकि ईकन्विधीयते । ‘केवला’ञ्चेति । अथ्यर्धपूर्वद्विगोरित्यधिकारात्केवलाया न प्राप्नोतीति वचनम् । अथाथ्यर्धपूर्वेति न संबध्येत ततः केवलायामीकनस्वरितार्थत्वादथ्यर्धपूर्वद्विगोर्लुक् प्राप्नोति, दीर्घाच्चारणं किमर्थं नेकनेवाच्यते सवर्णदीर्घत्वे सति सिद्धं, यस्येतिलोपः प्राप्नोति, इकारोच्चारणसामर्थ्याव भविष्यति, अन्यथा कनमेव विदध्यात्, केण इति ह्रस्वत्वे कृते सति सिद्धम् । अवयवहः प्राप्नोति, न लक्षणान्न पदकारा अनुत्पन्नाः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम् ॥

“पणपादमावशतादत्” ॥ ‘पद्मावोत्र न भवतीति’ । पद्व्यत्यतदर्थइत्यनेन, किं कारणमित्याह । ‘प्राप्यङ्गस्येति’ । पादस्य पदान्यातिगोपहतेष्वित्यत्र तावत्प्राप्यङ्गस्य पादस्य ग्रहणं तस्यैवाज्यादिभिर्गतिवचनैः संबन्धमद्वावात् पद्मतीत्यादावपि तस्यैवानुवृत्तिः । ‘इह तु परिमाणमिति’ । यद्भवति शेषः । पणमावाभ्यां साहचर्यादिति भावः ॥

“शाणाढा” ॥ ‘ठञोपवादइति’ । यद्वाप्युन्मानवचनः शाणशब्दस्तथाप्याहोदित्यत्र क्रियापरिमाणस्य ग्रहणादस्यापि पर्युदासादुत्र एव प्रसङ्ग इति भावः । ‘शताञ्चेति वक्तव्यमिति’ । पूर्वण नित्ये यति प्राप्ते वचनं, यदभावपक्षे सद्गुणलक्षणस्य कनो लुक् ॥

“द्वित्रिपूर्वादण् च” ॥ वार्तिके दर्शनात्सूत्रेणैतत्प्रतिपत्तम् । ‘त्रैहृष्यं भवतीति’ । अथ्येकं, यति द्वितीयं, ठञो लुकि तृतीयम् ॥

“तेन क्रीतम्” ॥ ‘तेषामिति’ । अस्य समर्थविभक्तय इत्यनेनैव संबन्धो न प्रत्ययार्थ इत्यनेन, नहि तेषां प्रत्ययानां प्रत्ययार्थो निर्दिष्टः ।

श्यन्तइत्यन्वयो घटते । ओदनपाकं पवतीतिवद्वा कथं चिदन्वयः ।
 'तेनेति मूल्यादिति' । मूल्यभूतार्थाभिधायिनः करणे या तृतीया सा
 चेह समर्थविभक्तिरित्यर्थः । मूजेनानाम्यं मूल्यं, मूल्यं लाभ इत्युक्तम् ।
 इह तु यन्मूलं यत्च लाभस्तदुभयं मिश्रितं मूल्यमित्युक्तम् । 'अन्यत्रेति' ।
 समूल्यादकरणे वा या तृतीया तत्रेत्यर्थः । 'अनभिधानादेवेति' । एव-
 कारः पौनर्वचनिकः, किं च प्रस्यादयः शब्दा नियतपरिमाणानामर्थानां
 वाचका न माचयापि न्यूनाधिकभावे प्रवर्तन्ते, नहि यथाजलमिति
 प्रस्थेपि भवति, कुड्वेपि भवति यथा वाग्निरिति 'आग्नावापि भवति,
 दावाग्नावपि भवति यथा वा एको ब्रीहिः संपन्न इत्यादौ जात्यात्मना
 सर्वासां व्यक्तीनामैक्यं प्रतीयते तथा प्रस्यादिषु भवति, तस्मात्तेषु विभ-
 क्त्यभावे यावतस्ते वाचकास्तावदेव गम्यते, वाक्ये तु प्रस्याभ्यां प्रस्ये-
 रिति द्विवचनबहुवचनवलात्तावतोनेकस्यावगतिर्भवति । 'द्विकं त्रिक-
 मिति' । अत्र हि प्रकृतेरेव वाक्ये द्वित्वबहुत्वे विभक्तिस्तु करणत्वाच्चमा-
 चष्टे, सा च प्रकृतिवृत्तावपि विद्यते । 'नष्टेकेन मुद्रेनेति' । एकया मु-
 द्रव्यत्पेत्यर्थः । जात्याख्यायां त्वेकवचनान्तादपि भवत्येव । ननु यद्
 निष्केण क्रीतं तस्य निष्को वस्त्रो भवति ततश्च सोस्यांशवत्प्रभृतय
 इत्येव सिद्धः प्रत्ययो नार्थ एतेन, एवं तर्हि यस्य शतं मूल्यं न भवत्यथ
 च तेन क्रीतं कार्यवशात्तदर्थमिदम् ॥

“तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ” । 'शुभाशुभमूचक इति' । तत्प्रयो-
 चक इतिवत्पृष्टीसमासः । 'महाभूतानामिति' । पृथिव्यादीनाम् । 'दक्षि-
 णातिस्पन्दनमिति' । पार्श्वभौतिकशरीरे द्रव्यमेव च क्रियारूपेण परि-
 णमतइति दक्षिणातिस्पन्दनं महाभूतपरिणामः, तस्य च शुभस्य प्रति
 निमित्तत्वं जापकहेतुत्वाद् न तु कारकहेतुत्वात् । 'वातिकमिति' ।
 शमनकोपने एवात्र प्रत्ययार्थो न तु निमित्तं ताभ्यां विशेष्यते प्रकरणा-
 दिना च तयोरन्यतरावसायः, संनिपातो वातादीनां युगपदुद्वयः ॥

“गोद्वयोऽसंख्यापरिमाणाश्चादेयं” ॥ ‘ठञादीनामिति’ । आदिशब्देन ठको ग्रहणम् । अतद्वृणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः, बहुवचनं तु ठक एवैकस्य विषयबहुत्वमाश्रित्य कृतं, ठकोपवाद इत्यर्थः । किं पुनः कारणमेवं व्याख्यायते, संख्यापरिमाणाश्चादिवर्जिताद्गोद्वयवृत्तक एव प्राप्तत्वात् । ‘ब्रह्मवर्चसादिति’ । ब्रह्मणो वर्चो ब्रह्मवर्चसं वृत्त्याध्यायसंपत्, ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चस इत्यच् समासान्तः ॥

“पुत्राच्छ च” ॥ कथं पुत्रीयः क्रतुरिति नहि क्रतुः संयोग उत्पातो वा भवति, संयुज्यतेनेति व्युत्पत्त्या क्रतुरपि संयोग एव, येन यागादिकरणेन पुरुषः फलेन संयुज्यते स यागादिरपि संयोगो न केवलं संबन्ध एवेत्यर्थः । एतेन पुरोडाशसत्रं लोक्यमित्यादिव्याख्यातम् ॥

“सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ” ॥ संयोगोत्पातो प्रति यथासंख्यं न भवति, तयोः प्रत्ययार्थविशेषणत्वेन प्रकृतिभ्यां प्रत्ययाभ्यां चासंबन्धात् ॥

“तत्र चिदित इति च” ॥ योगविभागो यथासङ्गनिरासार्थं उत्तरार्थश्च ॥

“तस्य वापः” ॥ तस्येति वापापेतया कर्मणि षष्ठी न तु कर्तरि, तेन देवदत्तस्य वापः चेन्नमित्यादौ न भवति ॥

“तदस्मिन् वृद्धायलाभशुल्कीपदा दीयते” ॥ ‘दीयतइत्येकवचनान्तं वृद्धादिभिः प्रत्येकमभिसंबद्ध्यतइति’ । तेन वृद्धादीनां बहुत्वेऽपि बहुवचनं न भवतीतिभावः । प्रत्येकं संबन्धस्तु द्वन्द्ववर्तिनां पदानां वृद्धा निष्कर्षोल्लभ्यते, एतच्च दीयतइत्यस्य विशेषणस्य वृद्ध्युपक्रमत्वउक्तं, यदा तु यत्तत्प्रथमासमर्थे दीयते चेत्तद्वचनीत्येवमुपक्रम्यते पश्चात् किं पुनस्तदीयतइत्यपेक्षायां वृद्धादयः संबद्ध्यन्ते तदा न किं चिद्व्यवसायम् । ‘उत्तमर्णेनानातिरिक्तमिति’ । उत्तमर्णेन यद्वत्तं धनं तस्मादधिकमित्यर्थः, सञ्ज्ञा, वृद्धिस्तु न रहते आयादिभिः साहचर्यात् । ‘उपादानमूलातिरिक्तमिति’ । पटादीनामुपादानं तन्वादि तस्य मूल-

मुत्पत्तिकारणं द्रव्यं तस्मादधिकं पटादि विक्रयेण यल्लभ्यते स लाभः, निर्वणो भृतिः, रत्नानिमित्तको निर्वणो रत्नानिर्वणः संबन्धपट्टा समासः, शुल्कग्रहणं प्रपञ्चार्थम्, तस्याप्यायविशेषत्वात्, तथा च ठगायस्यानेभ्य इति शुल्कस्यानादपि भवति शैल्कशालिक इति, यत्र यामादौ वृद्धादि दीयते तत्र प्रत्ययो विधीयमानः संप्रदाने न प्राप्नोतीत्यत आह । 'चतुर्थ्यर्थेऽपसङ्ख्यानमिति' । 'सिद्धन्त्विति' । विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति संप्रदानस्यैवाधिकरणत्वेन विवक्षितत्वात्सिद्धमिष्टमित्यर्थः । क यथेत्याह । 'सममिति' ॥

"पूरणादुद्गुत्" ॥ 'पूरणवाचिन इति' । पूर्यते येनार्थः स पूरणस्तद्वाचिन इत्यर्थः, एतेन पूरणइत्यर्थस्येदं ग्रहणं न तु प्रत्ययस्येति दर्शयति, यदि तु पूरणग्रहणं स्वयंत ततः स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति तस्य पूरणे ङिति पूरणाधिकारविहिता ङादयः प्रत्यया वृद्धेरन् यथा-गोस्त्रियोरित्यत्र स्यधिकारविहिताष्टाबादयः, ततश्च पूरणाद्वागे तीयादचित्यनन्ताच्च स्यात्, अर्थग्रहणे ततोपि भवति तदन्तमपि हि पूरणार्थं वर्तते, स्वार्थिकत्वादनः, तस्मादर्थग्रहणमेव न्याय्यम् । 'ठक्ठिठनोरपवाद इति' । पूरणादार्हीयस्य ठकोपवादः । अद्गुद-प्यद्गुत्वेति वक्तव्यमिति टिठनः, स्त्रियां च विशेषः, टिटिनि हि सति ङीप् स्यात्, ठनि तु टाप् भवति । 'अद्गुशब्दे रूपकार्द्वस्य कृडिरिति' । रूपकं कार्पापणं तदीयस्य भागस्याद्गुशब्दे वाचकत्वेन प्रसिद्ध इत्यर्थः । तेनाद्गुक इति भागवत्सापेक्षत्वेनासामर्थ्ये नोद्भावनीयमिति भावः ॥ "भागाद्वाच्च" ॥ 'भागशब्दोपीति' । न केवलमद्गुशब्द एवेत्यपिशब्दार्थः ॥

"तद्वरति वहत्यावहति भारादुंशादिभ्यः" ॥ 'प्रकृतिविशेषणमिति' । प्रकृतिः प्रातिपदिकं तस्य विशेषणं, विशेषणप्रकारमेव दर्शयति । 'वंशादिभ्य इत्यादि' । 'वंशादिभ्य इति किमिति' । भारान्तादिति कस्मादोक्तमिति भावः । अत एव तदन्तं प्रत्युदाहरति । 'व्रीहिभारं वहतीति' । 'भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इति' । ननु वंशादयः

शब्दास्ते कथं भारभूता इत्यत आह । 'भारशब्दार्थद्वारेण वंशादीनां विशेषणमिति' । भारभूतार्थाभिधायित्वाद्भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इत्युक्तमित्यर्थः । सूत्रे तु प्रत्येकं संबन्धादेकवचनम् ॥

“वस्तुद्रव्याभ्यां ठन्कनौ” ॥ वस्तुशब्देन मूल्यमुच्यते ॥

“संभवत्यवहरति पचति” ॥ 'प्रमाणानतिरेक इति' । आधार-प्रमाणादाधेयप्रमाणस्यानाधिक्यमित्यर्थः । तदुपसर्जने च धारणे संभवतेर्द्वैतिरिति सकर्मकत्वम् । 'उपसंहरणमवहार इति' । आधारप्रमाणादाधेयप्रमाणस्य न्यूनतेत्यर्थः, तदुपसर्जने च धारणे अवहरतेर्द्वैतेः सकर्मकत्वं, सूत्रे स्पष्ट उपसर्गः । 'नास्त्यत्र नियोग इति' । नियोगो-वश्यभावः । 'तत्पचतीति द्रोणादण् चेति' । पचतिग्रहणं संभवत्यवहरतीति निवृत्त्यर्थं, द्रोणपरिमिते च ग्रीह्यादौ द्रोणशब्दस्तस्य' पाकसंभवात् ॥

“आठकाचितपात्रात्त्रोन्यतरस्याम्” ॥ 'ठजोपवाद इति' । न ठकः, आठकादीनां परिमाणत्वात्, पात्रं भाजनमप्यस्ति तस्य तु संभव-त्यादिभिः संबन्धानुपपत्तेः, आठकाचितसाहचर्याच्च परिमाणस्यव-ग्रहणम् ॥

“द्विगोष्ठं च” ॥ 'द्व्याचितेति' । ठजो लुक्, अपरिमाणवि-स्ताचितेति ङीप्ः प्रतिषेधः ॥

“कुलिजाल्लुक्त्रौ च” ॥ 'अन्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्त्या लुगपि विक-ल्पत इति' । तच्च लुक्ग्रहणाद्विज्ञायते, अन्यथा कुलिजाच्चेत्येव वक्तव्यं, द्विगोश्चेत्येव खोन्यतरस्यामिति च तत्र ठन्खाभ्यां मुक्ते पठे ठज्, तस्याध्यर्तुपूर्वेति लुक्, एवं रूपत्रये सिद्धे लुक्ग्रहणं कुर्वतः सूत्रकारस्य लुकोपि विकल्प इष्ट इति लयनइति मन्यते, वार्तिककारस्तु ठजो नित्यं लुकं मन्यमानः पूर्वसूत्रवत् त्रैलोक्यमेवेच्छन् लुक्ग्रहणं प्रत्याचष्टे, कुलिजाच्चेति सिद्धे लुक्ग्रहणान्यथैक्यं पूर्वस्मिन् त्रिकभा-वादिति ॥

“सोऽस्यांशवच्चभृतयः” ॥ इह च शतं यस्य वक्षो भवति स तेन क्रीतो भवति तत्र तेन क्रीतमित्येव सिद्धं नार्थो वक्ष्यहणेन, नैतदस्ति । योग्यतामात्रेणैव मूल्यमिति व्यवहारात् ॥

“तदस्य परिमाणम्” ॥ इह परिच्छेदहेतुमात्रं परिमाणं न सर्वतो मानमेव, उत्तरसूत्रे संख्यायाः परिमाणेन विशेषणात् । ‘स्वारशतिक इति’ । स्वारशब्दोकारान्तो वार्तिककारवचनात्साधुः, तेन हि तदस्य परिमाणमित्यत्र योग्यविभागः कर्तव्य इति दर्शयितुमुक्तम् अन्येष्वपि दृश्यते स्वारशतादर्थ्यमिति । ‘वार्षशतिक इति’ । यज्ञादौ परिमाणानि प्रत्ययः । ‘षष्टि जीवितपरिमाणस्येति’ । संवत्सरेषु षष्टिशब्दः, संवत्सरसंख्यया हि जीवितं प्रायेण परिच्छिद्यते, जीवितपरिच्छेदद्वारेण तदुत्तापि षष्टिः संवत्सराः परिमाणमिति । तदस्मिन्परिमाणानि प्रत्ययः । ननु यस्य षष्टिर्जीवितपरिमाणं षष्टिमसौ भृतो भवति तत्र तमधीष्टो भृतो भूतो भावीत्येव सिद्धम्, एवं च द्विषाष्टिक इत्यादौ नैवाध्यद्वेष्वेति लुक्प्रसङ्गस्तस्यानार्हायत्वात्, ततश्च समर्थविभक्तेः प्रत्ययार्थस्य च पुनरुपादानेन विधानमपि न कर्तव्यं, न च जीवितपरिमाणादन्यत्र पुनर्विधानेन लुगभाव इष्यते, एवं मन्यते तमधीष्ट इत्यत्र कालादिति वर्तते न च षष्ठादयः कालशब्दाः, अथ काले संख्येये वर्तमानत्वात्तेषां कालशब्दाः, रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गः, रमणीयं कालं भूत इति । तस्माद्वाः कालं न व्यभिचरति स एव कालशब्द इति । ‘द्विषाष्टिक इति’ । संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृत्तिः ॥

“संख्यायाः संज्ञासङ्गसूत्राध्ययनेषु” ॥ ‘परिमाणोपाधिकादिति’ । नात्र रुडिपरिमाणं गृह्यते किं तर्हि क्रियाशब्दः, परिमीयते येन तत्परिमाणं, संख्ययापि च परिमीयतइति नासम्भवि विशेषणं, नन्वेवमप्यभिचारादविशेषणं, नह्यपरिच्छेदिका संख्यास्ति । सत्यम्, इह तु प्रत्ययार्थस्य सङ्गादेर्यदा परिच्छेदिका संख्या तदा प्रत्ययो यथा स्यात् पञ्च गावः परिमाणमस्य पञ्चको गोसङ्ग इति, इह माभूत् पञ्च गावः स्वभूता अस्य ब्राह्मणसङ्गस्येति, नह्यत्र सङ्गस्येयतागम्यते, तस्मात्प्रत्य-

यार्थस्य यदा परिच्छेदिका संख्या तदा यथा स्यादिति विशेषणमर्थवद्भवति ।
 'तत्रेत्यादि' । इहादशभ्यः संख्याः संख्येये वर्तन्ते न तु संख्यानमात्रे
 तत्र य एव शकुनयः पञ्चत्वसंख्यायुक्ताः पञ्चन्गव्यवाच्यास्तएव पञ्च
 कशब्दस्यापि, ततश्च परिमाणपरिमाणभावाभावात्स्वार्थेण प्रत्ययो
 वक्तव्यः, यदा तु वृत्तिविषये संख्यानमात्रवृत्तित्वं पञ्चादीनामाश्रीयते
 यथा द्वे रूपेरित्यत्र तदा सम्भवत्येव परिमाणी प्रत्ययार्थः पञ्चत्वसंख्या
 परिमाणमेवां पञ्चकाः शकुनय इति । 'पञ्चकमध्ययनमिति' । पूर्वं तु
 पञ्चकोधीतइति सम्पाठापेक्षया पुल्लिङ्गनिर्देशः, अधीतइति चकृत इत्यर्थः,
 यथौदनपाकं पचतीत्यौदनपाकं करोतीत्यर्थः । 'स्तोमे इविधिरिति' ।
 सोमयागेषु हन्दीर्गैः क्रिमाणा पृष्ठादिस्तुतिः स्तोमः । 'पञ्चदश मन्त्राः
 परिमाणमस्येति' । सान्ना स्तुवीत, एकं साम तृचे क्रियते इति स्तुति-
 विधिः, तत्र त्रिकस्य पञ्चकृत्य आवृत्त्या पञ्चदश मन्त्रा भवन्ति, सप्तद-
 शसोमे अन्त्यायाः सप्तदश आवृत्तिः, एकविंशे तृचस्य, द्वित्करणमेकविंशे
 तिलोपार्थं चयस्त्रिंशदौ तिलोपार्थं च, पञ्चदशः सप्तदश इत्यत्र तु नस्त-
 द्रुतइत्यनेनैव तिलोपः सिद्धः । 'शन् एतोहिंनिरिति' । स्तोमइति न
 सम्बध्यते, अत्रापि द्वित्करणं शदन्तस्य तिलोपार्थम् । 'पञ्चदशिन इति' ।
 पञ्चदशाहानि परिमाणमेवामिति द्विनिः, एतेन त्रिंशिनो व्याख्याताः ।
 'विंशीनोद्गिरस इति' । आद्गिरसायास्यगौतमेत्यादिप्रवरभेदेन भिन्नानि
 विंशतिरशान्तरगोत्राणि परिमाणमेवामित्यर्थः । योगश्चायं पूर्वस्यैव
 प्रपञ्चः ॥

“पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवति-
 शतम्” ॥ 'पङ्क्त्यादयः शब्दा निपात्यन्तइति' । प्रकृतिनिर्देशस्त्वयं न
 भवति पङ्क्त्यादिभ्यः प्रकृतेर्येधिभूतः प्रत्ययो भवतीति पञ्चम्या अनुपादा-
 नात्, पूर्वणैव च सिद्धत्वात्, उत्तरणं निपातनेन साहचर्याच्च, प्रत्ययनि-
 र्देशोपि न भवति, व्याप्तातिपदिकात्यकृतेर्ये पङ्क्त्यादयः प्रत्यया
 भवन्तीति, लोके शास्त्रे च शताच्च ठन्यतावशतइत्यादौ केवलानां प्रयो-
 गदर्शनाद् यत्र समुदायः श्रूयते ऽवयवा अनुमीयन्ते तत्रिपातनं, विप-

रीतो विधिः । 'पञ्चानामिति' । अर्थगतस्य बहुत्वस्य शब्दे समारो-
पाद्बहुवचनं, पञ्चशब्दस्येयर्थः । 'ठिलोपस्तिच्च प्रत्यय इति' । निपा-
त्यतइत्यर्थः । अवयवनिपातननान्तरीयकत्वात्समुदायनिपातनस्य, यद्वा
निपातनात्सिद्धमित्यस्य पुल्लिङ्गविपरिणामेनान्वयः, कुत्वं तु चकारज-
कारयोर्न निपात्यं चोः कुरित्येव सिद्धम् । 'पञ्च पदानीति' । पदशब्दः
पादपर्यायः । 'पङ्क्तिश्छन्द इति' । तत्पुनः पदपङ्क्तिः, यस्य पञ्चाक्षराः
पञ्च पादा भवन्ति । 'द्वयोर्दशतोरिति' । दशद्वयरूपसंख्येयमाचक्ष्णस्य
द्विशब्दस्येत्ययमत्रार्थो विवक्षितः, एवं त्रयाणां दशतामित्यादावपि द्रष्ट-
व्यम् । 'शतिच्च प्रत्ययइति' । चित्करणमन्तोदात्तार्थम् । 'अपदत्वं
चेति' । तेन जश्त्ववर्त्तनं न भवतः, अत्र तदस्य परिमाणमिति वर्त्तत-
इत्युक्तं, द्वौ दशतौ परिमाणस्येत्यादिश्च विग्रहो दर्शितः, यदा तु नानु-
वर्त्तते तदा द्विशब्दादेर्दशदर्याभिधायिनः स्वार्थं प्रत्ययो निपात्यः, द्वौ
दशतौ विंशतिः, त्रयोदशतस्त्रिंशद् इति, ततश्च स्वार्थिकानां प्रकृतितो
लिङ्गवचनानुवृत्तेर्द्विशब्दादेरिव द्विवचनबहुवचनप्रसङ्गः, विंशत्यादिभिश्च
दशतामभिधानमिति गवादिभिर्वैयधिकरण्यमेव स्याद् गवां विंश-
तिरिति, न तु विंशतिर्गोव इति सामानाधिकरण्यं नापि द्विगुः विंश-
तिगवमिति, तस्मादनुवर्त्तयम्, अथास्येत्यनेन कः प्रतिनिर्दृश्यते परिमाणी,
कः पुनरसौ भिवानि द्रव्याणि, द्वौ दशतौ परिमाणमेषां विंशतिरिति,
यद्येवं विंशत्यादिभिर्द्रव्याणामभिधानमिति बहुवचनप्रसङ्गाद्विंशतिर्गोव
इति न स्यात्, गवां विंशतिर्गोविंशतिरिति च न स्याद् व्यतिरेकाभा-
वात् । अथास्मिन् पक्षे किञ्चिद्विष्टमपि सिद्धम् अहोस्विद्रोषान्तमेवा-
स्तीत्याह, इह विंशतिर्गव विंशत्पूलीति सामानाधिकरण्यलक्षणो द्विगुः
सिद्धः, तस्माच्च भिवानि द्रव्याणि परिमाणीनि, एतच्च सर्वेष्वेव विग्रह-
वाक्येष्वस्येत्येकवचनेन दर्शितं, कस्तर्हि परिमाणी, सङ्गः, द्वौ दशतौ
परिमाणमस्य गोसङ्गस्य विंशतिरिति, एवमपि सिद्धं गवां विंशतिर्गोविंश-
तिरिति, विंशतिर्गोवः विंशतिगवमिति तु न सिद्धाति तथा विंशतिश-
ब्देन सङ्गस्याभिधानाद्विंशतिः परिमाणमस्य गोसङ्गस्य विंशतित्रिशङ्गां

ह्युत्, विंशकः सङ्ग इति न स्यात्, सङ्गान्तरस्य परिमाणिनो ऽसम्भवात् ।
 अथोभयं परिमाणिभिश्च द्रव्याणि तत्संघश्च, तत्र सङ्गपरिमाणिनि
 व्यधिकरणप्रयोगाः, द्रव्येषु तु परिमाणिवु सामानाधिकरणप्रयोगाः, तत्रैव
 विंशतिर्गावः परिमाणमस्य विंशको गोसङ्ग इति भविष्यतीत्युच्येत एव-
 मपि विंशतिर्गाव इत्यत्र बहुवचनप्रसङ्गः, तथा सङ्गस्य परिमाणित्वे
 विंशतिर्गोसङ्ग इति प्राप्नोति, न चेव्यते, विंशक इत्येव हि तत्रेव्यते, एवं
 तर्हि द्वावत्र सङ्गौ स्तः, द्रव्याणामेकः द्रव्यवर्गयोर्दशतोश्चापरः, तत्र निपा-
 तनसामर्थ्यादशत्सङ्गे परिमाणिनि प्रत्ययः, सङ्गश्च समुदायमात्रं न प्राणि-
 नामेव, किं हि निपातनादलभ्यं, तत्र दशत्सङ्गस्य विंशतिशब्देनाभिधाना-
 द्गोसङ्गे विवक्षिते विंशतिः परिमाणमस्य विंशको गोसङ्ग इति च भवि-
 ष्यति, विंशतिर्गोसङ्ग इति च न भविष्यति, गवां विंशतिर्गोविंशतिरिति
 च भविष्यति । ननु दशत्सङ्गस्य दशतौ गुणिनौ न गावस्तेन दशतोविं-
 शतिरिति प्राप्नोति गवां विंशतिरिति तु न सिद्ध्यति, उच्यते, द्रव्याणां
 द्रव्यसङ्गस्य दशतां दशत्सङ्गस्य च न पारमार्थिको भेदोस्ति केवलं बुद्ध्या
 परिकल्प्यते, ततश्च गवां दशतोश्च तात्त्विकभेदाभावाद्दशत्सङ्गमपि प्रति-
 गवामपि गुणित्वमुपपद्यते व्यभिचाराभावात्तु दशद्वयां विंशतिर्न विशेष्यते
 गवादिभिरेव तु विशेष्यते यथा पटस्य शैक्ष्यमिति भवति न शुल्कस्य
 शैक्ष्यमिति व्यभिचाराभावात्, तद्वदत्रापि । एवं तावद्वाधिकरणप्रयोगा
 उपपादिताः, विंशतिर्गाव इत्यादिकास्तु सामानाधिकरणप्रयोगा उपपाद-
 नीयाः, धर्मवचना एते विंशत्यादयो गुणवचना इति शुल्कादिवद्विष्यति
 यथा हि पटस्य शुल्को गुण इति गुणमात्रे दृष्टः शुल्कशब्दो गुणगुणिनोर-
 व्यतिरेकविवक्षयां मतुवलोपाद्वा सामानाधिकरणो भवति शुल्कः पट इति,
 एवं विंशत्यादयोपि, यद्येवं यथान्ये गुणवचना द्रव्यस्य लिङ्गसंख्ये अनुवर्तन्ते
 यथा शुल्कं वस्त्रं शुल्का गाटी शुल्कः कम्बलः शुल्कौ शुल्का इति, एवं विंश-
 त्यादयोऽप्यनुवर्तन्त, इह पुनर्विंशतिर्गावः विंशतिर्बलीवद्वाः विंशतिर्गोकु-
 लानीति नित्यमेकवचनं स्त्रीलिङ्गं च भवति, शतशब्दात् नपुंसकत्वं

विंशती विंशतयः शते शतानीति तु प्रचयभेदविवक्षायामेकशेषः, चत्रो-
च्यते । यस्य धर्मस्य धर्मिणा सहाभेदः प्रतिपाद्यते स चेत्तेषु प्रत्येकपरि-
समाप्तस्तदा तस्यापि धर्मिवद्विवत्वाद् द्विवचनबहुवचने न भवतः, यथा
शुल्कौ शुल्का इति, शौल्क्यं हि कम्बलेषु प्रत्येकपरिसमाप्तं, कार्यः, एकै
कस्मिन्नपि कम्बले शुल्कशब्दार्थः पुष्कलो न मात्रयापि न्यून इत्यर्थः ।
विंशतिगाव इत्यत्र तु विंशतिसंख्या न प्रत्येकपरिसमाप्ता किं तर्हि बहु-
ष्विति, तद्रूपभेदाभावादेकवचनमेव भवति यथा गावो धनम् इन्द्राग्नी
देवता वेदाः प्रमाणमिति, धिनेतेर्धनं प्रीतिहेतुः समुदितानां च गवां
प्रीतिहेतुत्वं विवक्षितं नै'कैकस्या इति धनमेकं गोभिर्विशेष्यते, तत्र धना-
कारे भेदाभावाद्वहुवचनाभावः । इन्द्राग्नी देवतेति दिवरे'श्वर्यकर्मणो
देवतासङ्घस्य च देवतात्वमेकं हविः प्रतीति द्विवचनाभावः, देवते इति
तूच्यमाने प्रत्येकमैश्वर्यं प्रतीयेत ततश्च ग्रीहियवयो'रिव विकल्पः स्यात्,
वेदाः प्रमाणमिति चतुर्णां समुदितानां वेदानामेकं प्रमाणत्वं विवक्षित-
मिति तस्मिन्नाकारे भेदाभावाद्वहुवचनाभावः, प्रत्येकं तु प्रमाण्ये वेदाः
प्रमाणानीति भवत्येव, यद्येषं त्रयश्चत्वारः पञ्च षट् सप्तेत्यत्राप्येकव-
चनप्रसङ्गः, नहि त्रित्वादिकमपि प्रत्येकपरिसमाप्तम्, उच्यते । आदयो
नित्यं संख्येयवचना न तु कदा चिदपि संख्यानमात्रवचना इत्येकेन
धर्मण व्यासज्यश्रुतिना सहानेकस्य धर्मिणो भेदप्रतिपादनाभावाद्विर्मि-
भेदाश्रयं बहुवचनमेव भवति, यद्यपि त्रित्वमित्यादौ संख्यानमात्रमपि
निष्कृष्टं प्रतीयते आदिभिस्तु न प्रतीयते देवताशब्दस्तु यद्यपि निष्कृ-
ष्टदेवतात्वमाचष्टे तथाप्यग्निर्देवतेत्येकेनापि स भिवदेवतात्वमाचष्टे नाने-
केनैव सर्वदा, आदयस्तु न क्व चिदप्येवमिति विशेषः । लिङ्गमपि लोका-
श्रयत्वाद्यथादर्शितं व्यवतिष्ठते न तद्वितान्तत्वेनाभिधेयवदिति सर्वमना-
कुलम्, एवं भाष्यकारप्रतेन व्याख्याय संप्रति वार्तिककारमतं दर्शयति ।
'विंशत्यादय इति' । 'गुणशब्दा इति' । कृष्टिरूपा इति भावः । 'यथाकथं
चिद्व्युत्पाद्या इति' । स्वरवर्णानुपूर्वाज्ञानार्थं न त्ववयवार्थप्रदर्शनाय तदाह ।

‘नात्राद्यवधार्येभ्योऽभिनिवेद्यमिति’ । अद्यवधार्येविषयोऽभिनिवेशो न कर्तव्य इत्यर्थः । स तु प्रतीतिपथं नारोहतीति परित्यज्यते । ‘या चैवामित्यादि’ । दर्शिता च गुणमात्रे गुणिनि च वृत्तिः, एतदपि सर्वं स्वाभाविकमेवेति दर्शितामुपपत्तिं स्थिरां मन्यते । ‘सहस्रादयोऽप्येवञ्जातीयका इति’ । गुणमात्रे गुणिनि च वर्त्तन्ते स्वलिङ्गसंख्यानुविधायिनश्चेत्यर्थः । ‘तद्वदेव द्रष्टव्या इति’ । स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थं विंशत्यादिवदुत्पाद्या इत्यर्थः । तद्यथा शतस्य दशतां सहभावः सञ्च प्रत्ययः, क पुनरेते व्युत्पाद्याः, पृषो-
दरादिषु, उदाहरणमात्रं, प्रदर्शनमात्रमेतद्विंशत्यादीनामुपादानम्, इति-
शब्दः समाप्तौ । अत्र वार्तिकमनारम्भो वा प्रातिपदिकविज्ञानाद्याया सह-
सादिष्विति ॥

“पञ्चदशतौ वर्गे वा” ॥ संघग्रहणे प्रकृते वर्गग्रहणं सूत्राध्यय-
नयोरनुवृत्तिर्माभूदिति, अपाठ्यार्थं च, संघशब्दस्य प्राणिविषयत्वात् ॥

“त्रिंशच्चत्वारिंशतोऽर्धसंज्ञायां ह्रस्वः” ॥ ‘न विषयसप्त-
मीति’ । आह्वयविषयस्वेत्ययोगो भवतीति नैवमत्रार्थः, तथा हि सति
मन्त्रे भाषायां च प्रयोगो न स्यात्, आह्वयविषयस्य च संज्ञायां
शङ्केतः, एवं च आह्वयसंज्ञायामिति षष्ठीसमासेन निर्दुष्टं, तथा तु
न कृतमित्येव, सूत्रे च ये ओकारादनन्तरं रेफमधीयते तेषां पञ्चम्यर्थे
षष्ठीद्विवचनं, ये तु न तेषां समाहारद्वन्द्वे पञ्चम्येकवचनम् ॥

“तदहंति” ॥ अहंति लभ्यु योग्यो भवतीत्यर्थः ॥

“छेदादिभ्यो नित्यम्” ॥ ‘नित्यग्रहणं प्रत्ययार्थविशेषणमि-
ति’ । अद्य यथा नित्यं क्रीडाजीविकयोरित्यत्र महाविभाषया प्राप्तस्य
वाक्यस्य निवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणं तथेहापि कस्माच्च भवति, इष्टत्वात्,
दृष्टत्वाच्च, इष्यते च दृश्यते च छेदमहंतीति, न च वाक्यनिवृत्त्यर्थ-
मेव नित्यग्रहणं कर्तव्यं छेदादिभ्य इत्येवास्तु पूर्वश सिद्धे पुनरारम्भो
वाक्यनिवृत्त्यर्थो भविष्यति, यथा तर्हि त्रैमन्वित्यमित्यत्र स्वातन्त्र्यनि-

वृत्त्यर्थं नित्यग्रहणं तथेह कस्माच्च भवति, इष्टत्वात्, इष्टत्वाच्च, इष्यते च स्वातन्त्र्यं दृश्यते च छेदादिषु पठितस्य सम्प्रत्ययशब्दस्य स्वतन्त्रस्य प्रयोगो विधिनिमन्त्राणादिसूत्रे यथा, तर्हि कर्गोपूर्वादित्यत्र प्रत्ययान्तरस्य मनुषो निवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणं तथेह कस्माच्च भवति, अप्राप्तत्वात्, नह्यत्र कस्य चित्प्रत्ययान्तरस्य प्राप्तिः, यथा तर्हि नित्यं कौटिल्ये गतावित्यत्रार्थान्तरनिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणं, गतिवचनाद्वातोः कौटिल्येव न क्रियासमभिव्यक्तिरिति, तथेह कस्माच्च भवति, इष्टत्वाद् इष्यते ह्यर्थान्तरेपि यथा-योगं छेदादिभ्य आर्हायः प्रत्ययः, तस्माद्व्योक्तमेव प्रयोजनं नित्यग्रहणस्य । ‘छेदं नित्यमर्हतीति’ । ननु न कश्चित् पदार्थो नित्यं छेदमर्हति योपि वेतसादिशिखरशिखरः प्ररोहति सोपि न सदैवच्छेदनाहः प्रकृष्टस्तु भवति, यस्तर्हि दस्युवशादिर्नित्यं छेदनाहः सप्रत्ययार्थे अपर आह । आभीतृण्ये नित्यशब्दो यथा नित्यग्रहसितादाविति । ‘विराग विरङ्गं चेति’ । विरागशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति तत्सन्धियोगेन विरङ्गमादेशमापद्यते, विरागं नित्यमर्हति वैरङ्गिकः ॥

“शीर्षच्छेदाद्याच्च” ॥ ‘प्रत्ययसंनियोगेनेति’ । तथा च शिरःशब्देन विग्रहो दर्शितः, कथं तर्हि पूर्वमुक्तं शीर्षच्छेदशब्दाद् द्वितीयासमर्थ्यादिति, न प्रयोगार्हं वाक्ये द्वितीयासमर्थता किं तर्हि यदुपमर्दनेन वृत्तिर्भवति तत्र प्रक्रियावाक्ये प्रत्ययौ द्वौ यच्च ठक्च, एवं च प्रत्ययाभ्यां सन्धियोग इति द्विवचनान्तेन समासः ॥

“दण्डादिभ्यो यः” ॥ उपायविशेषो दण्डो हस्तालम्बरश्च, इह दण्डादिभ्य इत्येतावत्सूत्रमनन्तरश्च यत्प्रत्ययो विधीयते, तथा च वध्यशब्दव्युत्पादनाय क्यञ्चिधावुक्तं हनो बध च तद्वृत्तो वेति, यदि चात्र यद्विधीयते तत एव तदुपपद्यते तद्वृत्तो वेति, कथं, क्यप्याद्युदात्तत्वं यत्पि तद्वृत्ते यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वमेव, यदि त्वत्र यो विधीयेत ततः स्वरे विशेषादनुपपन्नमेतत्स्यात्, उत्तरसूत्रे चास्य यस्यैवानुवृत्तिः स्याच्च यतः, अद्यापि स्वरितत्वाद्यत एवानुवृत्तिरुच्यते एवमपि वृत्तिकारस्यैतदुक्तव्यमापद्यते यदनुवर्तते नानन्तरो य इति, ये

त्विवधमेधशब्दानां यदन्तानामाद्युदात्तानां छन्दसि प्रयोगाः, इभ्याव राज्ञा वनात्यत्ति, तस्मादपि यध्यं प्रपञ्चं न प्रतिप्रयच्छन्ति, यथा मेध्यं यज्ञियमित्याद्याः, ते दण्डादिभ्यो यविधानेषुपपद्यन्ते, कथं, दण्डादिभ्यो य इत्यस्यावकाशो भाषायां छन्दसि, यदित्यस्य तु दण्डादिभ्योऽवकाशः, दण्डादिभ्यश्छन्दस्युभयप्रसङ्गे परत्वाद्यद्विविध्यति, तस्मादेते प्रयोगा दण्डादिभ्यो यद्विधीयतइत्यत्रार्थे प्रमाणत्वेन नोपन्यसनीयाः ॥

“पात्रादृश्व” ॥ ‘ठकूठजोरपवाद इति’ । तत्र ठकोपवादत्वमुपपादयति । ‘पात्रं परिमाणमप्यस्तीति’ । भाजनविशेषस्तु प्रसिद्ध एव तत्र ठकोपवादः, परिमाणवचने तु ठञ् इत्यर्थः । ‘पात्रिय इति’ । पात्रपरिमितं तण्डुलादिकं यः स्यात्पात्रादिरहंति सम्भवनधारणतमत्वात् स एवमुच्यते, येन वा भुङ्क्ते भोजनभाजनं संस्कारेण शुद्धति ॥

“कहंकरदक्षिणाच्छ च” ॥ कहं मदे, कहतीति कहः, कहं करोतीत्यत एव निपातनात्प्रच्, कहंकरं माघमुद्गादिकाष्टमुच्यते, दत्ते-रुत्साहकर्मणः करणे दुदक्षिभ्यामिनन् इतीनन् प्रत्ययः, दक्षिणा । ‘चकाराद्व्यञ्जेति’ । घंस्त्वनन्तरोपि न समुच्चीयते य एव, स्वरितत्वात् । ‘कहंकरीय इति’ । यो बलीवर्द्धो दुर्जरमपि कहंकरं जरयितुं प्रभवति स तदहंतीत्युच्यते । ‘अत्यावृत्तरस्येत्यादि’ । यद्वा यथासङ्ख्येभिषेते यस्माद्वद्विष्टस्तं दण्डादिषु पठेत् ॥

“स्यालीबिलात्” ॥ ‘ह्ययतावनुवर्तते इति’ । पूर्वसूत्रेपि न यच्चकारेणानुष्टुप्स्तथा सति घन एव प्रसङ्गात्, किं तर्हि स्वरितत्वात्, अतो न तस्यानुष्टुप्तिर्दुर्लभेति भावः । ‘पाकयोग्या इत्यथे इति’ । त्रिफलीकृता इति यावत् ॥

“यज्ञत्विभ्यां घञञौ” ॥ ‘यज्ञमहंतीति’ । स पुनर्यस्य विदुषो ऽर्थिनः शास्त्रेणापर्युदस्तस्य द्रव्यवतो यज्ञेऽधिकारः स वेदितव्यः । देश-

स्यानैवविधत्वादुचनम् । 'यज्ञस्विभ्यां तत्कर्मोहंतीत्युपसंख्यानमिति' ।
'यज्ञकर्मोहंतीति' । यज्ञकर्मोनुष्ठानयोग्य इत्यर्थः । 'अस्विक्कर्मोहंतीति' ।
अस्विभ्यस्तुमहंतीत्यर्थः ॥

“पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति” ॥ पारायणमादित
चारभ्यान्तादविच्छेदेन वेदाध्ययनं, तुरायणं संवत्सरमाध्या हविर्यज्ञ-
विशेषः, चान्द्रायणं तपोविशेषः, वर्तनं निष्पादनं तत्र पारायणं
गुरुणा शिष्येण च निर्वर्त्तयते, अन्यतरासंनिधावध्ययनक्रियाया अनिष्पा-
दनात्, शिष्यएव त्विष्यते, तथा तुरायणमुभौ वर्तयतः, अस्विभ्यजमानश्च,
अस्विक् चरुगुराडाशादि निर्वर्त्तयति, यजमानो देवतोद्देशेन द्रव्यं त्यजति,
यजमान एव त्विष्यते, उभयत्र कस्माच्च भवत्यनभिधानात् ॥

“संशयमापन्नः” ॥ ‘सांशयिकः स्यात्पुरिति’ । स्यात्पुर्या पुरुषो
वेत्येवंरूपस्य संशयस्य विषय इत्यर्थः । अनेनेतद्वर्त्तयति, यद्यपि द्वे अपि
कर्तृकर्मणी संशयमापन्ने तथापि यद्विषयकः संशयस्तत्रैव प्रत्ययो भवति न
कर्तरि पुरुषे ऽनभिधानादिति ॥

“योजनं गच्छति” ॥ ‘क्राशशतयोजनशतयोरिति’ । गुणेन नेति
प्रतिषेधः सद्भावाया न भवति, अत एव निर्देशात्, शतसहस्रान्ताच्च निष्का-
दिति वचनाच्च । ‘ततोभिगमनमिति’ । अत्र पञ्चम्यन्तात्प्रत्ययः ॥

“पन्थो ण नित्यम्” ॥ ‘नित्यग्रहणं प्रत्ययार्थविशेषणमिति’ ।
वाक्यनिवृत्त्यर्थं तु न भवति पन्थादेशो हि प्रत्ययसन्धियोगेन विधीय-
मानो नैव वाक्ये संभवति, पश्चिन्शब्देन तु वाक्ये ऽनभिप्रेते पूर्वसूत्रेण
नित्यग्रहणं कुर्यात्, यत्र पश्चिन्शब्दः श्रूयते, प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थमपि न
भवति, पथः कनेः विधानसामर्थ्यात्, प्रत्ययान्तरस्य प्राप्त्यभावात् ।
‘पन्थानं नित्यं गच्छतीति’ । नन्वयमर्थो न सम्भवति विश्रमस्यावश्यं
भावित्वात्, सम्भवतु वा कथंविदादित्यादौ तथापि न तत्रैवेष्यते,
उदाहृतं हि पान्यो भित्तां यावतदिति, तस्मादाभीक्ष्ण्यं नित्यं परि-
त्यागाभावो वा ॥

“उत्तरपथेनाहृतं च” ॥ ‘वकारः प्रत्ययार्थसमुच्चय इति’ । प्रत्ययार्थमात्रसमुच्चये न तु समर्थविभक्तिपुक्तस्य वाक्यार्थस्येत्यर्थः, तस्य व्याख्यान इति चेति बहु वाक्यार्थपरामर्शिन इति शब्दस्याभावादिति भावः । तेन किं सिद्धं भवतीत्याह । ‘अत्रापीति’ । द्वितीयपक्षे चाक्रान्तेऽनाक्रान्ते च प्रकृत्यर्थे प्रत्ययः स्यात्, चाक्रान्त एव तु भवति । ‘वारिजङ्गलेत्यादि’ । वार्यादीनि पूर्वपदानि यस्मिन्पदनिर्पदिके तस्मात्पथिन्शब्दान्तादित्यर्थः । ‘अत्रपथशङ्कुपथाभ्यां चेति’ । पूर्वस्मिन्नेव वाक्ये ऽत्रशङ्कुशब्दौ पठितव्यौ तथा तु न कृतमित्येव । ‘मधुमरिचयोरण् स्यलादिति’ । स्यलशब्दोत्तरो यः पथिन्शब्दस्तदन्तान्मधुमरिचयोरभिधेययोरण् भवति । ‘स्यलपथेनाहृतमिति’ । गच्छत्यर्थे तु प्रत्यये न दर्शितो मुख्यगमनासम्भवात्, । ‘स्यलपथं मधुकमिति’ । मधुमरिचयोरन्यतरनिर्णयायानुप्रयोगो न विरुद्धः ॥

“कालात्” ॥ स्वरूपग्रहणमिह न भवति, तमधीष्टो भूतो भूतो भावीत्यन्तसंयोगे द्वितीयानिर्देशान्मासादुपसीत्यादौ मासादीनां कालग्रहणेन विशेषणाच्च ॥

“तेन निर्वृत्तम्” ॥ तेनेति करणे तृतीया, निर्वृत्तं निष्पादितम् अन्तर्भावितव्यर्थे वृत्तिः ॥

“तमधीष्टो भूतो भूतो भावी” ॥ ‘भावीति तादृश एवानागत इति’ । स्वसत्तया व्याप्यमानकाल इत्यर्थः । ‘ननु चेति’ । यद्यपि क्वचित्कदा चिन्मासमप्यध्येषणं भरणं च क्रियते तथापि यावन्तं कालं क्रियते न तावतः प्रत्यय इष्यते ऽपि तु फलभूतक्रियाव्याप्यकालादिव्यते स चाध्येषणभरणाभ्यामव्याप्त इति द्वितीयानुपपत्तिरिति भावः । ‘अध्येषणभरणे क्रियार्थे इति’ । अध्यापनादिक्रियार्थे हि तयोः करणम् । ‘फलभूतया क्रियेयेति’ । अध्यापनादिक्रिया । ‘ताभ्यामेव व्याप्त इत्युच्यत इति’ । यथा चौरैराहूतेभूयिना दग्धे ग्रामे वक्तारो भवन्ति चौरैर्दग्धो ग्राम इति ॥

“मासादुपसि यत्वञौ” ॥ ‘वयस्यभिधेय इति’ । प्रत्ययार्थस्य तस्य विशेषणं वयः, तत्र विशिष्टाभिधाने विशेषणभूतं वयोप्यभिधेय-

मिति भावः । 'सामर्थ्यादिति' । नहि मासमधीष्ठो भूतो वेत्युक्ते काचित्कालकृता शरीरावस्था गम्यते, भाविन्यपि नाञ्जना गम्यते ज्ञातः कुमारो मासं भावीत्यत्रापि पूर्णं मासे यावस्या सैव वयः, ततश्च तत्रापि भूतएव मासो वयः प्रतीतेर्हेतुरित्येतत्सामर्थ्यम् । खञ्जो अित्करणं स्वराद्ये पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च, मासीनाभायः ॥

“द्विगोर्यप्” ॥ प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तविधेरभ्युपगमात्पूर्वण यत्त्रजोः प्राप्तयोर्यञ्विधीयते, यपः पित्वादनुदात्तत्वं, तेन कालान्ते द्विगाविति पूर्वपदप्रकृतिस्वर एवावतिष्ठते ॥

“षणमासाण् एयच्च” ॥ ‘सौत्सर्गिकोऽपि ठञिष्यतइति’ । स कथमिष्यमाणोऽपि लभ्य इत्याह । ‘स इति’ । यदि चकारष्ठञः समुच्चयार्थः कथं तर्हि यञ्भवतीत्याह । ‘स्वरितत्वाच्चेति’ । एतच्च व्याख्यानादेव लभ्यते ॥

“अवयसि ठञ्च” ॥ ‘चकारोनन्तरस्य एयतः समुच्चयार्थे इति’ । न तु पूर्ववत् ठञः समुच्चयार्थः, तथा च वार्तिकम् । अवयसि ठञ्वेत्यनन्तरस्यानुकर्ष इति ॥

‘समायाः खः’ ॥ ‘सर्वत्रेति’ । पूर्वञ्, अत्र परञ् च, तेन परिज्ञायलभ्यकार्यसुकरमिति यावत् ॥

“राज्यहस्संवत्सराच्च” ॥ ‘द्वैयद्विक इति’ । अष्टष्टशोरेवेति नियमादसति ठिलोपे ऽस्लोपोऽन इत्यकारलोपः, नन्वत्र राजाहःसखिभ्यष्टञिति परत्वाट्टच्चा भवितव्यं, न च महाविभाषया ठवो विकल्पः, । वृहतीजात्यन्ताः समासान्ताश्चेति नित्येषु परिगणनात्, एवं तर्हि समासान्तविधेरनित्यत्वादत्र न भविष्यति ॥

“चित्तवति नित्यम्” ॥ यदि चित्तवति नित्यं लुभभवति कथं वर्षस्याभविष्यतीत्यत्र वक्ष्यति द्वे वर्षे अधीष्टो भूतो वा कर्मकरिष्यति द्विवार्षिको मनुष्य इति, नहि नित्ये लुकि अधीष्टभूतयोक्त्यवस्य चित्तवति अत्रणमुपपद्यते, एवं तर्हि भूतएवोक्त्यवस्य प्रत्ययस्य लुगिष्यते न

सर्वत्र, एतच्च नित्यग्रहणाल्लभ्यते, आरम्भसामर्थ्यादेव हि नित्यो लुक्
सिद्धस्तत्र नित्यग्रहणं विशिष्टैर्यं नित्यं लुक् यथा स्यात् पुनर्विशिष्टार्था
भूत एव व्याख्यानात्, तेनाधीष्टादौ पूर्वण विभाषयैव लुभविष्यति ॥

“पष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते” ॥ लघुत्वात्प्रथमातिक्रमे कारणा-
भावाच्च एकवचनेनैव निर्वृत्तेश्च कर्तव्ये बहुवचनेन निर्वृत्ताद्विवक्षितं तदिति
मन्यमानं प्रत्याह । ‘बहुवचनमतन्त्रमिति’ । तथा च वार्तिके षष्टिके
संज्ञायहणं कर्तव्यमित्येकवचनं प्रयुक्तं, प्रयोगबाहुल्यात् सूत्रे बहुवचनप्र-
योगः, षष्टिरात्रेण पच्यन्तइत्यत्रार्थं निपात्यमानस्य षष्टिकशब्दस्य धात्व-
विशेषएव प्रयोगो यथा स्यान्सुद्धादिषु मा भूदित्येवमर्थे संज्ञायहणं
कर्तव्यमिति वार्तिककारेणाक्तं तदेतन्निपातनादेव सिद्धमित्यभिप्राये-
णाह । ‘सञ्ज्ञेपेत्यादि’ ॥

“वत्सरान्ताच्छरद्धसि” ॥ इदुत्सरेद्रावत्सरशब्दो पञ्चवर्षे युगे
दुयोर्वर्षयोः सञ्ज्ञे, एवं संवत्सरपरिवत्सरशब्दावपि ॥

“तेन परिज्यलभ्यकार्यसुकरम्” ॥ परिज्य इत्यस्य विवरणं
शक्यते परिज्ञेतुमिति, तज्यज्यौ शक्यार्थइत्यथादेशः ॥

“तदस्य ब्रह्मचर्यम्” ॥ ‘मासोस्य ब्रह्मचर्यस्येति’ । यद्यप्यत्रात्य-
न्तसंयोगो गम्यते तथापि द्वितीया न भवति मासस्य प्रधानत्वात्, षष्ठी-
विषये च द्वितीया विधानात् । ‘उभयथा हि सूत्रप्रणयनादिति’ । उभ-
योरप्यर्थयोः सूत्रकारेणैव सूत्रस्य व्याख्यातत्वादित्यर्थः । ‘महानामन्या-
दिभ्य इति’ । ब्रह्मचर्यस्य प्रत्ययार्थत्वात्सामर्थ्यात् षष्ठीसमर्थभ्यः प्रत्ययः ।
‘महानामन्यो नाम च इति’ । महत्त्वम यासां ता महानामन्यो विदा-
मघवचित्याद्याः, नित्यं सञ्ज्ञाकृन्दसोरिति ङीप् ‘महानाम्नीश्वरतीति’ ।
चरणमनुष्ठानं, तच्च क्रियाविषयमिति तत्सहचरितं व्रतं तच्छब्देनो-
च्यते, तत्र च स्वलिङ्गमह्यापरित्यागेनैव महानाम्नीशब्दो व्रते वर्त-
तइति महानाम्नीश्वरतीति विशदः । ‘माहानामिक इति’ । भस्पाडे

१ तदेतदिति २ पुस्तके नास्ति ।

२ हिर्नास्ति ३ पुस्तके ।

तद्वृत्ते' पुंवद्भाव इति ङीप् निवृत्ते ङितोपः । 'अवान्तरदीर्घादिभ्यो ङिति-
रिति' । द्वित्करणमष्टावत्वारिंशत् ङितोपार्थम् । अन्यत्र यस्येति लोपेन
सिद्धम् । 'अष्टावत्वारिंशक इति' । वृत्तिविषये वषंषु संख्येषु अष्टाव-
त्वारिंशच्छब्दो वर्तते प्रतिवेदं द्वादशवर्षाणि व्रतचरणान्वत्तुषु वेदेष्व-
ष्टावत्वारिंशतं वर्षाणि व्रतं चरति । 'चातुर्मास्यानामिति' । अभिधेयब-
हुत्वादुहुवचनं, किमिदं चातुर्मास्यानामिति तच्चाह । 'चतुर्मासाण्यो
यज्ञे तत्र भव इति' । 'चातुर्मास्यानीति' । संवत्सरसाध्या हविर्यज्ञवि-
शेषस्तस्य चत्वार्यवान्तरपर्व्याणि तदपेक्षं बहुवचनम् । 'चातुर्मासीति' ।
तत्र भव इत्येवाण् सिद्धस्तस्य द्विगोलुंगनपत्यइति लुक् प्राप्ते पुनरण्
विधीयते, कालाट्टाजित्यस्य त्वप्राप्तिः समुदायस्याकालवाचित्वात्तदन्त-
विध्यभावाच्च, अपर आह, यथाकथं चित्कालवृत्तिभ्योऽपि ठञ् इष्टत्वाट्ट-
ञ्येव प्राप्ते तस्य लुकीदमण्विधानमिति ॥

“तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः” ॥ यज्ञमाचक्षते यज्ञाख्याः, सोपस-
गादपि मूलविभुजादित्वादस्मादेव निपातनाट्टा कः । 'आख्यायहण-
मिति' । आहूपूर्वस्य ख्यादित्यस्य धातोर्ग्रहणमित्यर्थः । आख्यग्रहण-
मिति ह्रस्वान्तपाठस्तु युक्तः । 'अकालवाचिनोऽपि यथा स्यादिति' ।
स्वरूपग्रहणं तु बहुवचननिर्देशादपि शक्यं निराकर्तुमिति भावः ।
नन्वेकाहादयः क्रतुशब्दास्तच्चाहः शब्दः कालवाची न समुदायः कथ-
न्तएव गृह्येरवत आह । 'प्राग्वते'रिति । ननु याग्नितोमस्य दक्षिणा
साग्नितोमे भवति तत्र बहुवचनोदात्ताट्टञ्, क्रतुयज्ञेभ्यश्चेति ठञ्
सिद्ध्यति, न सिद्ध्यति, व्याख्यातव्यनाम्न इति तत्र वर्तते नामग्रहणाच्च
व्याख्यातव्यतया लोके प्रसिद्धस्य ग्रन्थस्य ग्रहणम्, किं च द्वयोर्वाजपे-
ययोर्भवा द्वैवाजपेयिकी अत्र न प्राप्नोति तदन्तविधेरभावात्, सत्यपि
वा तदन्तविधौ द्विगोलुंगनपत्यइति लुक् प्राप्नोति, इह तु प्राग्वतेः संख्या-

१ इति पुंवद्भावेनेति पा० २ पुस्तके ।

२ नत्वहन् शब्दइति पा० २ पुस्तके ।

पूर्वपदानामिति तदन्तविधिरस्ति, लुक्च न प्राप्नोति, अग्रादीव्यतीय-
त्वादनाह्वयत्वाच्च ॥

“तत्र च दीयते कार्यं भववत्” ॥ ‘हैमनमिति’ । यद्यपि भव-
वत्प्रत्यया भवन्तीत्युक्तं तथापि सर्वत्राण्य तलोपश्चेत्यण् प्रत्ययेतिदिष्टे
तत्सन्धियोगशिष्टस्तलोपोपि भवति । ‘वतिः सर्वसादृश्यार्थ इति’ ।
कालेभ्यो भववदित्यत्रैतद् व्याख्यातम् । ‘अग्निष्टोमे दीयते आग्निष्टोमिकं
भक्तमिति’ । यद्येवमग्निष्टोमस्य या दक्षिणा साग्निष्टोमे दीयते तत्र
यज्ञाख्येभ्यो दीयतइत्यनेनैव सिद्धं, तथा यन्मासे कार्यं तन्मासे भवं
भवति ततश्च कार्यग्रहणमनर्थकं तत्र भवेन कृतत्वात् । अत्राहुः । द्रव्यो-
र्मासयोः कार्यं द्वैमासिकमित्यत्रापि प्रत्ययो भवति, अत्र तदन्तविधेरभ्यु-
पगमात्, कालाट्ठञित्यत्र तु न तदन्तविधिरस्ति, सत्यपि वा तदन्तविधौ
द्विगोलुङ्गनपत्यइति लुक् प्राप्नोति, अथानेनापि प्रत्यये सति लुक्कस्माच्च
भवति यावता वतिः सर्वसादृश्यार्थ इत्युक्तं, सत्यं, प्रत्ययमात्रस्यातिदेशो
न लुक् इति, तदपरे न सहन्ते । वतिः सर्वसादृश्यार्थस्तत्र यथा भवे
तदन्तविधिर्न भवति एवमत्रापि न भवितव्यम् एवं च कृत्वा तत्र च
दीयतइत्यत्रापि तदन्तविधिर्न भवति, विभक्ते तु योगे भवत्येव, तत्र
भववदित्यस्याभावात्, द्रव्योर्वाजपेययोर्दीयते द्वैवाजपेयिकी, सूक्ष्मदृ-
शामेव संथाः ॥

“व्युष्टादिभ्योः” ॥ व्युष्टशब्दः कालवाची दिवसमुखे वर्तते
तत्साहचर्याचित्यशब्दस्यापि कालवाचिनो ग्रहणं नाकाशादिवृत्तेस्तत्र
चात्यन्तसंयोगे द्वितीया भवतीति सप्तम्यधिकारेपि द्वितीयान्तात्प्रत्ययः,
नित्यं दीयते कार्यं वा नैत्यं, अणुप्रकरणे ऽग्निपदादिभ्य उपसंख्यानमित्येत-
त्प्रत्याचष्टे । ‘न वक्तव्यमिति’ । न कर्त्तव्यमित्यर्थः । कथमित्याह ।
‘अत्रैव पठितव्यास्त’ इति । आदिशब्दः प्रकारवाच्याश्रयणीय इत्युक्तं
भवति, अन्यथा तत्रैव पठेरत्, उपसंख्यानं वा क्रियेत, को विशेषः,
अणुग्रहणमनर्थकं भववदित्यनुवर्त्तिष्यते, तेनाण्येव भविष्यति, न चैवं

व्युष्टनित्यशब्दाभ्यां कालादुचित्यस्य प्रसङ्गः, पूर्वणैव ठञः सिद्धत्वात्, सत्यम्, आदिशब्दः प्रकारवाचीत्युक्तं तत्र यदि वृद्धेष्वप्येतत्कदा चित्प्रवर्तते, तदा हः स्यात्, पठितेषु तु नास्ति दोषः ॥

“तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां गण्यते” ॥ ‘तृतीयासमर्थ्याभ्यामिति’ । तृतीयार्थयुक्ताभ्यामित्यर्थः, तथा च यथाकथाचशब्दं प्रति वक्ष्यति तृतीयार्थमात्रं च सम्भवतीति, हस्तशब्दे तु तृतीयान्तत्वमेव सम्भवतीति प्रत्येकमर्थसंबन्ध इति, ननु यथासंख्यं प्राप्नोति तत्राह । ‘यथासंख्यमत्र नेष्यतइति’ । प्रत्ययौ तु प्रति यथासंख्यं भवत्येव, अत्र च व्याख्यानमेव शरणम्, ‘तृतीयार्थमात्रं च सम्भवतीति’ । अर्थस्तावत्सम्भवति यथाकथाच इतिमित्युक्ते ऽनादरेण इतिमिति प्रतीतेस्तावन्मात्रमेव सम्भवति, मात्रशब्दस्य व्यवच्छेदकं दर्शयति । ‘नत्विति’ । यथाकथाचशब्दस्य वाक्यत्वात् प्रत्ययस्तु वचनसामर्थ्याद्वाक्यादपि भवति ॥

“सम्पादिनि” ॥ सम्पादिनीत्यत्र सम्पदेरर्थमाह । ‘गुणोत्कर्षः सम्पत्तिरिति’ । कर्णवेष्टकं कर्णाभरणम् । ‘वस्त्रयुगेणेति’ । कुमतिचेति गत्वम् ॥

“कर्मवेषाद्यत्” ॥ कर्म व्यायामः, वेषः कृत्रिम आकारः, ॥

“तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः” ॥ ‘अलमर्थो चतुर्थोति’ । अलमर्थं प्रभवतीत्यस्मिन्नुपपदे शेषविषये चतुर्थोत्यर्थः । ‘सक्तुमांसौदनाद्विग्रहीतादर्पीति’ । अपिशब्दात्सङ्घातादपि साक्तुमांसिकः, औदनिकः, साक्तुमांसौदनिकः ॥

“कर्मण उक्ञ्” ॥ ‘कार्मुकं धनुरिति’ । अन्यत्र तु न भवत्यनभिधानात् ॥

“समयस्तदस्य प्राप्तम्” ॥ ‘समर्थविभक्तिनिर्देश उत्तरार्थ इति’ । इह तु समय इति निर्देशादेव प्रथमासमर्थविभक्तिर्लभ्यते, उत्तरार्थत्वादेव च समयशब्दस्य पुङ्गित्वेऽपि तदिति नपुंसकनिर्देशः, तदपेतया च प्राप्तशब्दस्यापि नपुंसकत्वम्, इह तु वाक्यभेदेन संबन्धः, यदाह । ‘यत्तत्प्रथमासमर्थं प्राप्तं चेत्तद्ववतीति’ ॥

“अतोरण्” ॥ ‘उपवस्ता प्राप्तोस्येति’ । उपवस्ता उपवासस्य कर्ता स प्राप्तोस्य औपवस्त्रमुपवासः, प्राशिवं ब्रह्मभागः ॥

“हृन्दसि घस्” ॥ ‘अत्विघ इति’ । सिति चेति पदत्वेन भत्वे निरस्ते और्मुणो न भवति ॥

“कालाद्यत्” ॥ ‘काल्यस्ताप इति’ । प्रातःकाले काल्यशब्दस्य व्युत्पत्त्यन्तरं मृग्यम् ॥

“प्रकृष्टे ठञ्” ॥ ‘प्रकर्षणेति’ । प्रकृष्टशब्दे प्रकृत्यर्थस्य निष्कृत्य कथनमेतत्, एवं प्रकृष्टे प्रकर्षे । ‘वर्त्तमानादिति’ । प्रकर्षविशिष्टेयं वर्त्तमानादित्यर्थः । न त्वत्र नपुंसके भावे क्ता दर्शितः, कर्मणि क्तान्तोयं प्रकृत्यते स प्रकृष्ट इति, अन्यथा प्रकृष्टो दीर्घः कालोस्येति विग्रहे न घटेत् । ‘ठञ्ग्रहणं विस्फोटार्थमिति’ । अन्यथानन्तरस्य यतानुवृत्तिराशङ्क्येत ॥

“प्रयोजनम्” ॥ प्रयुज्यतेनेनेति प्रयोजनं करणे ल्युट्, किं पुनस्तत्फलं, यथाहुः । यमर्थमधिकृत्य प्रवर्त्तते तत्प्रयोजनमिति, इन्द्रमह इन्द्रोत्सवः ॥

“विशाखापाठादणमन्यदण्डयोः” ॥ ‘विशाखा प्रयोजनमस्येति’ । विशाखापाठशब्दौ कृष्टिरूपेण मन्यदण्डयोर्वर्त्तते तयोर्व्याकथंचिद्व्युत्पत्तिः क्रियते, मंधो विनोदनदण्डः, तस्यैवाधारभूतो ऽवताराख्यः काष्ठविशेष इत्यन्ये, उभयं मिलितमित्यपरे, आपाठो व्रतिनां दण्डः । ‘अट्टा प्रयोजनमस्येति’ । अत्र करणं प्रयोजनम् ॥

“अनुप्रवचनादिभ्यश्च” ॥ ‘विशिष्यरीत्यादि’ । विश प्रवेशने, पूी अप्यायने, पल्ल गतौ, रुह बीजजन्मनि, एताः प्रकृतयो यस्यानस्य युवोरनाकाविति विहितस्य तस्माद्विद्यमानपूर्वपदाच्च उपसंख्येयः, केवलस्यानस्य सपूर्वपदत्वाः संभवात्सामर्थ्यात्तदन्तग्रहणम् । ‘ग्रहप्रवेशनीयमिति’ । एवं चानुप्रवचनादिषु संवेशनानुप्रवेशनान्वारोहणशब्दानां प्रपञ्चार्यः पाठः । ‘स्वार्थमिति’ । ठञि प्राप्ते यद्विधिः । ‘पुण्याहवा-

चनादिभ्य इति । साहचर्यादभिधाने सिद्धे भेदविवक्षायां प्रत्ययश्रवणं
मा भूदिति लुग्वचनम् ॥

“एकागारिकट् चारे” ॥ ‘एकागारं प्रयोजनमस्येति’ । एकशब्दो
ऽसहायवचनः, असहायं हि रहं मुमूषिषतश्चोरस्य प्रयोजनं, समहाये
तु एहे मोषितुं न शक्यते । ‘एकागारं प्रयोजनमस्य भितोरिति’ ।
एकागारं चरद्वैत्यं तत्पुराणमुनेर्घतमिति शास्त्रादेकामेव यो भित्तां
एह्णाति न द्वितीयां स एवमुच्यते, नन्वेवमप्येकागाराच्चारे ढजेव
नियमार्थं वक्तव्यः किं निपातनेन टकारेण वा प्रयोजनमत आह । ‘ट-
कारः कार्यावधारणार्थं इति’ । अवधारणमेव दर्शयति । ‘हीवेव
भवति न त्रिस्वर इति’ । वृट्स्लु निपातनाद्भवत्येव, नन्वेवं
त्रिस्वरनिवृत्तिरेव निपातनस्य प्रयोजनमिति चारे नियमो नोपपद्यते,
न, अनेकप्रयोजनत्वाविपातनस्य, माभूद्वा नियमः, भित्तौ कस्माच्च भव-
त्यनभिधानात्, यथा तु भाष्यं तथा त्रिस्वर एवेष्यते, तत्र हि सूत्रमिदं
प्रत्याख्यातमेकागाराविपातनानर्थक्यं ढञ्प्रकरणादिति, प्रयोजनमित्यत्र
ढञ् प्रकृतस्तेनैवेकागारिकशब्दः सिद्ध इत्यर्थः । ‘इकट्प्रत्ययमिति’ ।
इदमपि प्रत्याख्यानेन विरुद्धम् ॥

“आकालिकडादन्तवचने” ॥ ‘आकालिकडिति निपात्यतइति’ ।
समुदायविषयमुक्त्वा तत्रैव विभज्य निपातनं दर्शयति । ‘समानकाल-
शब्दस्येत्यादि’ । सर्वेषामेव वाक्यानां निपात्यतइति वक्ष्यमाणेनैव स-
म्बन्धः । ‘आदन्तयोश्चेत्तद्विशेषणमिति’ । एतत्समानकालत्वमादन्त-
योर्विशेषणं निपात्यते आदन्तवचनइति सूत्रे श्रुतत्वादित्यर्थः । ‘इकट्
च प्रत्यय इति’ । कार्यं, अस्येत्यधिकारात्षष्ठ्यर्थं, तदाह । ‘समानका-
लावादन्तावस्येति’ । समानकालौ एककालावित्यर्थः, आदिर्जन्म, अन्तो
विनाशः, न चोत्पादविनाशयोरेककालत्वमभव इत्यव्यवहितकालत्वमे-
ककालत्वं, निरन्तरे हि काले भेदायहणात्स एव काल इति भवति
प्रतिपत्तिः, तदाह । ‘उत्पन्नानन्तरं विनाशीत्यर्थं इति’ । आकालादु-
श्चेति वार्तिककारो मन्यते, न समानकालशब्दस्याकालशब्द आदेशो

निपात्या नापीकट् प्रत्ययः, किं तर्हि आकालाट्त्वेति मूत्रं कर्तव्यं,
चकारः प्रकृतस्यैव ठञ्ः समुच्चार्यार्थः, किमिदमाकालादिति, आवृतः
कालोऽस्येत्याकालः, न च कालस्यावृत्तिः सम्भवतीत्ययमर्थो भवति उत्पत्ति-
कालेन समानो निरन्तरो यस्य विनाशकाल इति, एवं ह्युत्पत्तिकालएव
विनाशोऽस्यावृत्त इति भवति प्रत्ययः, ततः स्वार्थे ठन्विधेय आद्यन्त-
वचने विषय इति । तत्र ठञ् पक्षे ङीष्वाद्युदात्तत्वं च भवति प्रत्ययान्त-
रनिपातने तु नाद्युदात्तत्वं सिद्ध्यति, तदाह । 'आकालनिपातनानर्थक्यं
ठञ्प्रकरणादिति' । वृत्तिकारस्तु टकारोच्चारणात्प्रत्ययान्तरस्यैव निपातनं
मन्यमानो जिस्वरं नेच्छति तन्मते निपातनापेक्षया समुच्चयार्थश्चशब्दः,
निपातनं च कर्तव्यम् । आकालशब्दाच्च ठनपि विधेय इति, आका-
लशब्दस्य चोक्त एवार्थः स्वार्थिकश्च ठन्, आद्यन्तविषया चा वृत्तिकालता
अपर आह । आवृतः काल इति तत्पुरुषार्थं, ततोऽस्येत्यधिकारात्पठ्यर्थे
प्रत्यय इति, सर्वथानिपातनस्य ठनश्चैक एवार्थः समानकालावाद्यन्ताव-
स्येति, अन्ये वर्णयन्ति, येषां वर्णोदीनां यस्मिन्नेव काले मध्यह्नादावुत्प-
त्तिस्तस्मिन्नेव द्वितीयदिवसम्बन्धिनि विनाशश्च तान्याकालिकानि
तस्मात्कालादनुवर्तन्त इति कृत्वा, तेषां ह्याद्यन्तयोरेक एव कालो
भवति मध्याह्नादिरिति ॥

"तेन तुल्यं क्रिया चेद्वृत्तिः" ॥ 'यत्तत्तुल्यं क्रिया चेत्सा भवतीति' ।
एतेन समानविभक्तिकत्वात्प्राधान्याच्च प्रत्ययार्थस्य विशेषणं क्रियायह-
णमिति दर्शयति, निर्द्वंशा'नुरोधे तु प्रथमनिर्द्वैष्टस्य प्रकृत्यर्थस्य विशेषणे
भिन्नविभक्तिकत्वाद्वाक्यशेषोऽध्याहार्यः स्यात्, यत्तत् तृतीयासमर्थं क्रिया
चेत्सा भवतीति, तुल्यमित्येतच्च प्रथमान्तं न 'क्रियाविशेषणत्वेन द्विती-
यान्तं, यदाह । 'तुल्यमित्येतस्मिन्वर्थ इति' । तस्य विशेषणं क्रियायहणं
सामान्योपक्रमत्वात् हितं भूता इतिवत्तुल्यमिति नपुंसकनिर्द्वंशः ।
'ब्राह्मणेन तुल्यं वर्तत इति' ननु ब्राह्मणशब्देन जातिद्वयं बोध्यत न

ताभ्यां क्रियायास्तुल्यत्वमत्यन्तभेदात्, यत्र तु किं चित्सामान्यं कश्चि-
 च विशेषः स एव विषयस्तुल्यतायाः, स्यादेतत् । ब्राह्मणग्रहचरिता-
 यामध्ययनादिकायां क्रियायां ब्राह्मणशब्दस्य वृत्तिः, ब्राह्मणेन तुल्यं
 वर्तते, कार्यः यथा ब्राह्मणो वर्तते तथा वर्तत इत्यर्थः । वर्तनमध्ययना-
 दिक्रियानुष्ठानं तेन युक्तमेव तुल्यत्वमिति, एवमपि मुख्ये सम्भवति गौणस्य
 ग्रहणमयुक्तं, कः पुनर्मुख्यः क्रियावाची पचत्यादीनां तावत्क्रिया-
 वाचीनामप्रातिपदिकत्वादसत्त्वभूतार्थोभिधायित्वाच्च तृतीयात्मकत्वं न
 सम्भवति, अज्ययकृतान्तु कृत्वा कृत्वा कर्तुं कर्तुमित्येवमादीनां यद्यपि
 क्रियावाचित्वं तथा पञ्चकृत्वः कृत्विति कृत्वार्थात्पत्तिर्भवति तथा-
 प्यसत्त्वभूतार्थोभिधायित्वा नृतीयान्तत्वाभावः, घञादप्यस्य धात्वर्थस्य
 सिद्धतायां भवन्तः सत्त्वभूतार्थोभिधायिनो न क्रियावचनाः, अत एव
 हि तत्र कृत्वर्थेप्रत्ययाभावः, नहि भवति पञ्चकृत्वः पाक इति,
 भवति तु पञ्चपाका इति यथा पञ्चघटा इति भवति न तु भवति
 पञ्चकृत्वो घट इति, भोक्तुं पाक इत्यादौ धातुवाच्यक्रियापेक्षस्तु-
 मुन्प्रत्ययः घृतपाकेन तुल्यस्तेलपाक इत्यादिरपि विषयो न भवति, ।
 ननु पञ्चकृत्वः शयितव्यमिति कृत्वमुचो दर्शनात्कथितव्यादयः
 क्रियावचनास्ततः किं राजशयितव्येन तुल्यं देवदत्तशयितव्यमित्यादि-
 रवकाशः स्यात्, तथा स्यातव्येन तुल्यं गमनं मन्दत्वात्तथा नर्तितव्येन
 तुल्यं गमनं बहुविकारत्वादिति, तथा भोक्तुं पाक इत्यादौ यथा
 प्रकृतिवाच्यक्रियापेक्षस्तुमुन् भवति तथा घृतपाकेन तुल्यस्तेलपाक
 इत्यादौ वतिरपि स्यादिति सोप्यवकाशः, तदेवं प्रत्ययार्थविशेषणेपि
 क्रियाग्रहणे सामर्थ्यात्प्रकृत्यर्थोपि क्रियैव भवति नह्यक्रियया क्रिया तुल्या
 भवतीति क्रियावाचिभ्य एव वतिना भवितव्यं प्रकृत्यर्थविशेषणे सुत-
 रामिति कथं क्लेशेन क्रियायां वर्तितेभ्यस्तेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यः प्रत्ययः ।
 उच्यते । येनोपमीयते यश्चापमीयते यश्च तयोः साधारणो धर्म एतच्च-
 यमप्यपेत्योपमानोपमेयभावः प्रवर्तते, तत्र यदा क्रियोपमानत्वेन विव-

त्यते तदा सावश्यापेक्षसाधारणधर्माधारत्वात्क्रियारूपतां हित्वा सत्त्व-
रूपतां प्रपद्यते ततश्च सामान्याद्भूतपूर्वगत्यात्रयणं यथार्थस्य क्रियारूप-
तापूर्वमभूत् संप्रति क्रियारूपातिक्रमेण सत्त्वभावापदोपि तृतीयान्तवाच्यः
परिहृत्यते तदेवं संप्रति मुख्यक्रियावाच्यसम्भवाद्भूतपूर्वक्रियारूपार्थवाचिनः
शयितव्यादयोपि गौणा एव, गौणं च क्रियावाचित्वं ब्राह्मणादीनामपि
सम्भवतीति तेभ्योपि भवति प्रत्ययः, तेषां तु न कस्यां चिदपि दशायां
मुख्यक्रियावादित्वमित्येतावांस्तु विशेषः, यदि तर्हि क्रिययोस्तुल्यत्वे
प्रत्ययः ब्राह्मणाध्ययनेन तुल्यमध्ययनं करोति ब्राह्मणवदधीतइत्यन्यः
साधारणो धर्मापेक्षणीयः स्यात् तस्माद् द्रव्ययोरेव तुल्यत्वे प्रत्ययः
क्रिया तु साधारणो धर्म इति युक्तं, न युक्तमेवं हि यथा ब्राह्मणेन
तुल्यः तन्निगोध्ययनेनेति द्रव्यनिष्ठमभिधानं तथा वत्यन्तेपि स्यात्,
ततः किमव्ययसंज्ञा न प्राप्नोति, द्रव्यस्य लिङ्गसंख्यायोगित्वात्, स्वरादिषु
पाठाद्विष्यति, इहापि तर्हि प्राप्नोति, उपसर्गाच्छब्दनि धात्वर्थे य उदृतो
निवृत्तो यासि, किं च पाठाद्ववतु संज्ञा लिङ्गसंख्याकारकशक्तियोगस्तु
केन वार्यते स्वः पश्येत्यादिवत्, लौकिके च प्रयोगे क्रिययोरेव सादृश्यं
प्रतीयते न तदुतोर्द्रव्ययोः, यत्पुनरुक्तं साधारणो धर्मापेक्षणीयः स्यादिति,
नैव दोषः । चद्रव्यं मुख्यमस्या इत्यादौ यथा शब्दानुपात्ता अपि
कान्त्यादयः प्रतीयन्ते तथात्रापि सौष्टवादयः प्रत्येक्ष्यन्ते, तस्मात्सुष्ठूक्तं
यत्तत्तुल्यं क्रिया चेत्सा भवतीति । 'गुणतुल्यइति' । गुणैस्तुल्य इति
पूर्वसदृशेति तृतीयासमासः । 'पुत्रेण तुल्यः स्यूत इति' । पुत्रस्य यादृशं
स्यूतं पितुरपि तादृशमित्यर्थः ॥

“तत्र तस्यैव” ॥ किमर्थमिदमुच्यते न पूर्वैर्गैव सिद्धं, न सिद्ध्यति,
तृतीयासमर्थात्तत्र प्रत्यय इह तु सप्तमीषष्ठीसमर्थात्, एवं तर्हि तुल्या-
र्थेति या तृतीया तथैव शब्दयोगे सर्वे विभक्त्यर्थो व्याप्तास्तद्व्याधा
ब्राह्मण इवाधीते ब्राह्मणेन तुल्यमधीयते ब्राह्मणमिव पश्यति ब्राह्मणेन
तुल्यं पश्यति, ब्राह्मणेनेवाधीतं ब्राह्मणेन तुल्यमधीतं ब्राह्मणायेव
ददाति ब्राह्मणेन तुल्यं ददाति, ब्राह्मणादिवाधीते ब्राह्मणेन तुल्यम-

धीते, ब्राह्मणस्येव सत्रियस्य स्वं ब्राह्मणेन तुल्यं सत्रियस्य स्वं ब्राह्मण-
इव सत्रिये वर्त्तते ब्राह्मणेन तुल्यं सत्रिये वर्त्तत इति, ततश्च तृती-
यान्तादेव पूर्वसूत्रेण प्रत्ययो भविष्यति तथा च पूर्ववत्स्मन इति पञ्चम्य-
न्तादुतिर्दृश्यते एवमपि न सिद्ध्यति, किं कारणं पूर्वत्र क्रियातुल्यत्वे
प्रत्ययः तच्चावश्यं क्रियायद्वयं कर्त्तव्यं गवा तुल्यो गश्च इत्यादौ माभू-
दित्येवमर्थः । ततश्च द्रव्यगुणयोस्तुल्यत्वे वर्तिर्न स्यादिति षष्ठीसप्तम्य-
न्तादिवाचनेन विधीयते ॥

“तदहम्” ॥ ‘तदिति द्वितीयासमर्थवादिति’ । अहंशब्दः
पञ्चाद्व्यजन्तस्तद्व्योगे कर्मणि षष्ठ्या भवितव्यं, निपातनात् द्वितीया,
अपर आह, विग्रहवाक्याभिप्रायेमेतत्, यदा राजानमहंतीत्येवं तिङन्तेन
विग्रह्यते तदा द्वितीया समर्थमिति, सूत्रे त्वहमिति कर्मापवादोऽप्रत्ययः
कृत इति, इह क्रियायद्वयमनुवर्त्तते यत्तदहं क्रिया चेत्सा भवतीति,
राजानमहंति वृत्तं राजवद्वर्त्तते, इह न भवति राजानमहंति क्वचं
ब्राह्मणमहंति दधीति, यद्येवं राजा तुल्यं वर्त्तत इति विग्रहाश्रयणेन
पूर्वयोगो वर्तिः सिद्धः, इह तर्हि राजवद्वर्त्तते राजेति भेदाभावेन तच्चिन्त्य-
नस्य सादृश्यस्याभावादप्राप्तिः वर्तिरनेन विधीयते, अत्रापि राजत्वेन ये
प्रसिद्धा भरतादयस्त उपमानानीदानीतनानामिति सिद्धो वर्तिः, यदा
तर्हि राजशब्दः सामान्यवचनः प्रसिद्धविशेषविषयो वा राजवद्वयं वर्त्तते
भरत इति तदा सादृश्याभावादप्राप्तिः, “विनीतवदुपस्थितं चिच्छेद
कृतहस्तवदिति विनीतानामिदं योग्यमुपस्थानं कृतहस्तानामिदं योग्यं
छेदनमिति गम्यते न तु सादृश्यं, उक्तं च ॥

१ एवमपि न सिद्ध्यति, किं कारणं पूर्वसूत्रे तुल्यस्य प्रतियोगिनि प्रत्ययः, अत
एव च तत्र ब्राह्मणादिशब्दानां तदुत्पायां क्रियायां द्युतिर्दर्शिता । इह तु मधुरया
तुल्यः पाटलिपुत्रे प्राकार इति न मधुरा प्रतियोगिनी किं तर्हि तद्वतः प्राकारः । इह
च देवदत्तेन तुल्या यत्तद्वतस्य दन्ता इति न देवदत्तः प्रतियोगी किं तर्हि तदीया
दन्ता इति न पृथगेण प्राप्तिः । नन्वात्रापि मधुरादेशदत्तशब्दाभ्यां तत्प्राकारो दन्ताश्च
लक्षिष्यन्त इत्यधिकं २ पुस्तके ।

२ तथेत्यधिकं २ पुस्तके ।

युक्तमौपयिकं राज इत्यर्थस्य निदर्शनम् ।

उपमानविवक्षायां तदहमिति पठ्यते ॥

इति । यदा त्वेकमेव वस्तु अवस्थाभेदपरिकल्पितभेदमुपमानोप-
मेयत्वेन विवक्ष्यते तदा नार्थानेन, तथा चेवशब्दस्य प्रयोगो दृश्यते
राज्ञेवायं राजा युध्यते वैयाकरण इव वैयाकरणो ब्रूते, रामरावणयोः युद्धं
रामरावणयोरिवेति, उक्तं ।

तदहमिति नाख्यं सूत्रं व्याकरणान्तरे ।

संभवत्युपमात्रापि भेदस्य परिकल्पनात् ॥ इति ।

“उपसर्गाच्चन्दसि धात्वर्थे” ॥ ‘ससाधने धात्वर्थे’ इति । क्रिया-
मात्रं धात्वर्थस्तत्कथं ससाधनइति लभ्यते, उच्यते, इहार्थग्रहणं न कर्तव्यं
धातावित्येव सिद्धं कथं पुनर्हृतौ नामोपसर्गौ वर्तन्त शब्दे शब्दासंभवादर्थं
वृत्तिर्विज्ञास्यते, यथा धातुसंबन्धइत्यत्र तत् क्रियते बहुव्रीहिर्यथा
विज्ञायेत धातुधात्वर्थः क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्य साधनस्य तस्मिन्वर्त-
मानादिति ससाधने धात्वर्थइत्यस्याप्ययमेवार्थो धात्वर्थेविशिष्टे
साधनइति, न पुनः साधनविशिष्टे धात्वर्थेइति, उपसर्गाश्च पुनरेव-
मात्मकाः यदुत श्रुतायां क्रियायां तामेव विशिष्यन्ति यथा आगच्छ-
तीति, यत्र तु न श्रूयते तत्र क्रियाविशिष्टं साधनमाहुः, निष्कौशास्त्रि-
रिति, तत्र यत्र क्रिया न श्रूयते तत्र यथा स्यादित्येवमर्थं धात्वर्थेइत्यु-
क्तम् । ‘उद्गतानि निगतानीति’ । वनानां विशेष्यत्वात्पुंसकत्वमुद्गतो नि-
वतइति तु छान्दसं पुंस्त्वमिति मन्यते, यच्चास्माभिरुक्तं क्रिया गुणभूता
साधनं प्रधानभूतं तत्रोपसर्गस्य वृत्तिरिति तदप्यनेन दर्शितं, साधनश-
ब्देन शक्तिमद् द्रव्यमुच्यते न शक्तिमात्रमिति लिङ्गसङ्ख्यायोगादन्वयव्य-
यसञ्ज्ञा न भवति ॥

“तस्य भावस्त्वतलौ” ॥ तस्येदमित्यस्यापवादोऽयं, भावशब्दोऽयं
भवतेश्चेति वक्तव्यमिति णप्रत्ययान्तोऽस्येवाभिप्राये यथायं भाव इति,
अस्ति च पदार्थमात्रवचनो यथा विचित्रा हि भावशक्त्य इति, अस्ति

च शङ्करादिषु स्यायीभावः सञ्चारीभाव इति, वज्रन्तस्तु भवत्यर्थं कर्तृवर्जिते च कारके वर्तते, भवतिश्चानेकार्थः, तद्वया तत्र भव इति सत्तार्थः, धान्यानां भवन इत्युत्पत्त्यर्थः, इत्यंभूतइति प्राप्प्यर्थः, भूष्ण-
 भूतिकाम इति समृद्ध्यर्थः, यस्य च भावेन भावलक्षणमित्यादौ धात्वर्थ-
 मात्रवचनः, वृत्तिकारोपदर्शितश्चापरः, ततश्च तस्य भाव इत्यभिप्राया-
 दिष्वतिप्रसङ्ग इत्यत आह । 'भवतोस्मादित्यादि' । यस्माद्भोत्वादेर्हेतोर्ग-
 वादौ गौरित्येवमादिकमभिधानं प्रवर्तते गैर्गौरित्येवमादिश्वाभिच्चा-
 कारः प्रत्ययो भवति सौर्धा गवादेः शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमिह भाव-
 शब्देनोच्यते, तत्र भवतोस्मादित्यर्थप्रदर्शनमेतत् न तु हेतौ केन
 चिद्वृत्तिवहितः, तस्माच्छ्रुणीभूवनुपसर्गइति करणे घञ् द्रष्टव्यः, अभि-
 प्रायादीनां चानभिधानाच्च ग्रहणम्, उक्तं च यस्य गुणस्य भावाद् द्रव्ये
 शब्दनिवेशस्तदभिधाने त्वतलाविति, गुणशब्देन यावान्कश्चित्पराश्रयो
 भेदको जात्यादिरर्थः स सर्व इह एह्यते, यस्य भावादित्येतावत्युच्यमाने
 पुत्रस्य भावात्पितृशब्दस्य निवेश इति पितृत्वमिति पुत्रे प्रत्ययः स्यात्,
 पुत्रत्वमिति च पितरीतिगुणग्रहणं, भावाद् विद्यमानत्वात्, द्रव्य-
 मिति विशेष्यभूतः सत्त्वभावापत्तौ उच्यते, तस्मिन् शब्दनिवेशः शब्दस्य
 प्रवृत्तिः, स त्वतलोरभिधेय इत्यर्थः, तत्र ये रूपादयः शब्दा गुणमात्रवृत्तय-
 स्तेभ्यो गुणसमवायिनि सामान्यविशेषे भावप्रत्ययो रूपत्वमिति, ये तु शुक्ला-
 दयो गुणगुणिवृत्तयो गुणगुणिनोरभेदोपचारान्मतुल्लोपाद्वा, तेभ्यो गुणवृ-
 त्तिभ्यो गुणसमवायिनि सामान्ये भावप्रत्ययः, गुणिवृत्तिभ्यस्तु गुणे, अणुम-
 हद्दीर्घादयो नित्यं परिमाणानि वर्तन्ते तेभ्यः परिमाणे गुणे भाव-
 प्रत्ययः, यत्वं णत्वमिति भिन्नवर्णव्यक्तिसमवेते सामान्यविशेषे प्रत्ययः, गवा-
 दयो यदा जातिमात्रवाचिनस्तदा तेभ्यः शब्दस्वरूपे प्रत्ययः, तथा
 ह्यर्थं जातौ शब्दस्वरूपमध्यस्यते यो गोशब्दः स शब्दार्थ इति, शब्द-
 स्वरूपमेव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं नान्यत्, द्रव्यवाचिभ्यस्तु गवादिभ्यो जा-
 ती प्रत्ययः, समासकृतद्वितास्तु यद्यपि केवलं संबन्धं नाभिदधति तथापि
 संबन्धिनि वर्तमानाः संबन्धं प्रवृत्तिनिमित्तमपेक्षन्तइति तेभ्यः संबन्धि

भावप्रत्ययः, तथा च राजपुरुषत्वमिति स्वस्वामिभावः संबन्धः प्रतीयते, पाचकत्वमिति क्रियाकारकसम्बन्धः, औपगवत्वमित्यादावपत्यापत्य-
संबन्धः, के विदौपगवत्वमित्युपत्यप्रत्ययस्य जातिमभिधेयामिच्छन्ति
तन्मते ऽर्थान्तरवृत्तिस्तद्वित उदाहार्यः, समासकृतद्वितेषु संबन्धाभिधान-
मन्यत्र ह्यभिचरुपाव्यभिचरितसंबन्धेभ्य इति, रुडिगञ्डा गौरवरस-
प्तपर्णलोहितशाल्यादयो जातिविशेषावच्छिन्नद्रव्यवाचिन इति तेभ्यो
जातावेव भावप्रत्ययः, एवं कुम्भकारत्वं हस्तित्वमिति अभिचरुपाः,
शुक्लादयो मनुब्रुकि विज्ञायमाने यद्यपि तद्वितान्तास्तथापि तेभ्यो
भावप्रत्ययो गुणैव भवति न तु संबन्धे गुणगुणिनोर्जातितद्वतोरिव
सोपमित्यभिसंबन्धेन लोकनिरुद्धेन भेदसंबन्धस्य न्यग्भावात्, गुणवच-
नेभ्यो लुगिति लुगिप्रधानद्वारेणाभेदेनैव गुणिनामभिधानं न तु भेदा-
श्रया मत्वर्थीयोत्यतिरित्याख्यायते, ऽव्यभिचारिसंबन्धात् सतो भावः
सत्तेति जातावेव भावप्रत्ययः, नहि सद्वस्तु सत्तासंबन्धं व्यभिचरतीति
सत्तासंबन्धानपेक्षणाद् न संबन्धे प्रत्ययः, राजपुरुषयोस्तु संबन्धस्य कादा-
चित्कत्वात्तदपेक्षो राजपुरुषशब्दः स्वार्थमभिधत्तइति ततः संबन्धे प्रत्ययो
युक्तः, तस्मात्सत्सु पदार्थेषु नित्यसमवायिनी शब्दप्रवृत्तिहेतुः सत्तैव
भावप्रत्ययवाच्या न तु सत्सत्तयोः संबन्धः समवायाव्यः, धवखदिरत्व-
मिति जातिद्वन्द्वान्जातिसमुदायः, कुत्वमित्यादौ संज्ञास्वरूपे संज्ञिष्वध्यस्ते
प्रत्ययः, अन्ये तु संज्ञासंज्ञिसंबन्धइत्याहुः । उक्तं च ।

जातिगुणान्जातिगुणे समासकृतद्विताच्च संबन्धे ।

द्वित्यादेः स्वरूपे धवखदिरान्जातिसंघाते ॥

इति । इह तु नानात्वं सहत्वं यौगपद्यमित्यादौ वृत्तिविषये नाना-
शब्दो ऽसहभूतेर्धं वर्तते सहशब्दश्च सहभूते युगपच्छब्दोपि युगपद्भूते,
ततोसहभावादौ भावप्रत्ययः, एवमन्यत्रापि यद्यासम्भवन्द्रष्टव्यम् । इह न
ब्राह्मणस्य भाव इति युगपद्भावेन नञर्थेन च संबन्धे विवक्षिते पूर्वं
नञ्समासः पश्चात्त्वतलौ, तेनाब्राह्मणत्वमब्राह्मणतेति सतिशिष्टत्वा-

त्वप्रत्यये प्रत्ययस्वरः, तल्लि तल्लिस्वरेण मध्योदात्तत्वं भवति, नाव्यय-
पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणादुदात्तत्वम् । ननु परत्वात्त्वतलौ प्राप्नुतः, न वा
सापेक्षत्वाद्वाह्यणार्थो ह्यत्र नञर्थमपेक्षते, नञ्प्रमासोऽपि तर्हि न
प्राप्नोति वाह्यणस्य भावापेक्षत्वात्, नैवं प्रधानमत्र वाह्यणपदमुत्तरप-
दार्थप्रधानो हि नञ्प्रमासः, भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः,
यथा राजपुरुषोऽभिरूप इति, वा छन्दसि छन्दसि विषये क्वचिपूर्वन्त्व-
तलौ पश्चाच्चञ्प्रमासः, अयोनित्वाय अशिथिलत्वाय, अत्र नञ्स्वर एव
भवति, क्वचिद्विपर्ययः, त्वतल्लब्धतिरिक्ते भावप्रत्यये पूर्वं स एवेत्येते
पश्चाच्चञ्प्रमासस्तेनाप्रथितेत्यादौ सति शिष्टत्वाच्चञ्स्वर एव भवति,
अशौक्यमित्यादौ च नञः प्रकृतावनन्तभावाच्छुक्कशब्दादौ वृद्धिः, पूर्वं
नञ्प्रमासे न नञ्पूर्वादिति प्रतिषेधात् व्यञ्जेव न स्यात्स व्यपि वा व्यञ्जि
नञो वृद्धिः स्यात्, ज्ञापकात्सिद्धं, यदयं युवादिषु पुरुषासे हृदयासदिति
नञ्प्रमासे विषयभूते भावप्रत्ययप्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयति त्वतलाप-
वादप्रत्ययो नञर्थोपेक्षादपि परत्वाच्चञ्प्रमासं बाधित्वा भवतीति ॥

“आ च त्वात्” ॥ ‘प्रथितेति’ । तुरिष्टेमेयस्य टेरिति टिलोपः,
र चतो हलादेर्लघोरिति चकारस्य रादेशः । ‘पार्थिवमिति’ । इग-
न्ताव्य लघुपूर्वादित्यण् । ‘अपवादेरित्यादि’ । इमनिजादींस्त्वतलोरपवा-
दान्वत्यति तैः सह समावेशो यथा स्यादित्येवमर्थमिदम् । ननु स्वरित-
त्वादेव त्वतलावनुवर्तियेते तेनापवादविषये भविष्यतः । तच्च । इत-
उत्तरवाक्यानां प्रत्ययनिर्देशेन निराकाङ्क्षत्वात्त्वतलोरपि पूर्वभूत्रे विधाना-
दाकाङ्क्षाया अभावाच्चेच्छब्दं विज्ञातुमनुवर्तते त्वतलाविति । ‘कर्मणि
च विधानार्थमिति’ । येभ्य एव कर्मणि व्यञ्जदिविधिस्तेभ्य एव त्वतलावपि
कर्मणि भवतो न तु ह्याप्प्रातिपदिकमात्रात् । ‘चकारो नञ्प्रमास्यापि
समावेशार्थ इति’ । अन्यथा स्त्रीपुंसाभ्यामित्यस्य विधित्वपत्ते प्राग्भवनाद्वे-
र्योस्तानपेक्ष्य तत्रैव प्रदेशे नञ्प्रमासोर्विधानादत्र प्रकरणे सन्निधानाभावा-
च्चेमनिजादिवत्समावेशसिद्धिः, परिभाषात्वेऽपि यद्योद्वेगपत्ते स्त्रीपुंसा-
भ्यामित्यत्रैव प्रकरणे नञ्प्रमासोः सन्निधिर्न पुनरिमनिजादिमध्ये

कार्यकालपक्षेपि प्राग्भवनाद्येर्थास्तत्र नञ्स्वञ्जभ्यामुपस्थातव्यं तत्र यदि तावद्भावइत्यर्थविज्ञानमात्रएव नञ्स्वञोरुपस्थानं तस्य भावस्त्वतलौ स्त्रीपुंसाभ्यां भावे नञ्स्वञाविति तदस्मिन्प्रदेशे सचिधानेप्या च त्वादित्यस्मात्पूर्वा भवतः, अथ तूत्सर्गापवादविधानोपयोगविज्ञानानन्तरं नञ्स्वञोरुपस्थानं तदा ब्रह्मणस्त्व इत्यस्मात्पूर्वौ नञ्स्वञौ भवतः, सर्वथा आ च त्वादित्यस्मिन्प्रदेशे नाभ्यन्तरौ । गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चेत्यत्र कर्मणि नञ्स्वञोरुपस्थानं नाशङ्कनीयं, प्रकृतिविशेषसंबद्धस्य कर्मार्थस्योपादानात् प्रकृत्यन्तरेण तस्यासंबन्धात्, अधिकारपक्षे तु प्रतिसूत्रमुपस्थानाच्चस्वञोरिमनिजादिष्वन्तर्भावादा च त्वादित्येव नञ्स्वञभ्यामपि समावेशः सिध्यति । अथ तत्राप्यर्थस्यैवावधित्वादर्थेष्वेवोपस्थानं ततोऽधिकारपक्षेपि नाभ्यन्तरत्वमिति सर्वथा चकारेणैव नञ्स्वञभ्यां समावेशो वाच्यः ॥

“न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरस्रङ्गुतलवणवटवृधकतरलसेभ्यः” ॥

अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति त्वतलोरयं प्रतिषेध इति भ्रान्तिं धारयति । ‘इत उत्तरे ये प्रत्यया इति’ । एतच्चा च त्वादिति संबन्धाल्लभ्यते । ‘चतुरादीनीति’ । चतुराद्यान्तांस्तत्पुरुषाच्चञ्पूर्वानित्यर्थः । ननु पृष्ठादिभ्य इमनिज्जेत्यादिभिः परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्य उत्तरो भावप्रत्ययो विधीयते, न च तत्र का चिच्चञ्पूर्वा प्रकृतिर्दृश्यते, तदन्तविधिरच ग्रहणवता प्रातिपदिकेन प्रतिषिद्धः, यत्र तर्हि स्वरूपग्रहणं नास्ति पत्यन्ताद्व्याभवति, हायनान्तादण् भवति, इगन्ताच्च लघुपूर्वात्, योपधादुरूपोत्तमादुजिति, तत्र नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादस्त्येव प्रसङ्गस्तद्वर्शयति । ‘वक्ष्यति पत्यन्तपुरोहितोदिभ्यो यगिति’ । ‘अपतित्वमपतितेति’ । तत्त्वा च त्वादित्यधिकारइत्युक्तं ततश्च पत्यन्तेत्यनेनैव त्वतलो रयधिकृतयोर्विधानं, ततः किं, यक इव त्वतलो रययं प्रतिषेधः प्राप्नोति अस्त्वेवमधिकृतयोस्त्वतलोः प्रतिषेधस्तस्य भाव इत्यनेन पुनस्त्वतलौ भविष्यतो बाधकाभावात्, यदि पत्यन्तादिष्वेवास्योपयोगः पत्यन्तेत्यस्यैव पुरस्तादिदं पठितव्यं तदेवोत्तरत्राप्यनुवर्तय्यते, एवं तर्ह्यत्र प्रदेशे प्रतिषे-

धाधिकारस्योपादानादिमनिजादीनामपि प्रतिषेधो विज्ञायते । ननु चेत्तं तदन्तविध्यभावादप्रसङ्ग इति, एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति कस्युत्तरत्र तदन्तविधिरिति, किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं नञ्पूर्वादुद्बुद्भीहेरन्यपूर्वाच्च तत्पुनरा-
त्पृष्ट्वाद्यान्तादिमनिजादिः सिद्धो भवति, न विद्यन्ते पृथगे यस्य अपृथुः परमपृथुः । 'तस्य भाव इति' । नात्रेमनिजादिरिष्यते, अत एव वृत्तिकारेणापि नास्य पठवः सन्तीत्यपटुरित्यादि व्यावर्त्यं दर्शितं, तस्माद्विहास्यकरणे प्रयोजनं चिन्त्यम्, आचतुर्यमित्यादौ ब्राह्मणादित्वात्प्यञ् ॥

“पृष्ट्वादिभ्य इमनिच्चा” ‘वाचचनमणादिसमावेशार्थमिति’ । इह ये इगन्ता लघुपूर्वाः पृथुमृदुप्रभृतयस्तेष्वणः समावेशः, चण्डखण्डादिषु गुणवचनेषु प्यञ्, बालवत्सादिषु वयोवचनलक्षणस्याञ्, त्वतलोस्तु समावेश आ च त्वादित्येव सिद्ध इत्याह । ‘त्वतलो तु सर्वत्र भवत एवेति’ ॥

“वर्णदृठादिभ्यः प्यञ् च” ॥ ‘वर्णविशेषवाचिभ्य इति’ । स्वरूपग्रहणं तु न भवति यदि स्याद् दृठादिष्वेव वर्णशब्दं पठेत्, वर्णशब्दस्य रूपस्य वाचको न ब्राह्मणादीनां दृठादिभिर्गुणवचनैः साहचर्यात्, अत एव साहचर्याद्वर्णग्रहणात्पर्यायाणां ग्रहणं न भवति, कथं, दृठादयो हि गुणोपसर्जने द्रव्ये वर्तन्ते ऽतस्तत्साहचर्याद्वर्णशब्दा अपि तादृशा एव एह्यन्ते, एवञ्च वर्णदृठादीनां गुणवचनत्वादेव सिद्धे पुनर्वचनमनिज्यम् । ‘वैचिती यायाकामीति’ । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात्प्यञ् ङीप् हलस्तद्धितस्येति यलोपः । ‘वैयतलाभमतिमनःशारदानामिति’ । विशब्दादुत्तरं ये यातादयस्तदन्तानां समासानामनन्तरः प्यञ् भवतीत्यर्थः । विया-
तत्वं, वियातता, वियातिमा वैयात्यं, विलाभत्वं विलाभता विलाभिमा विलाभ्यं, विमतित्वं विमतिता विमतिमा वैमत्यम्, इगन्तत्वादणपि भवति, वैमन्तं, विमनस्त्वं विमनस्ता विमनिमा वैमनस्यं, विशारदत्वं विशारदता विशारदिमा, वैशारदम् । ‘समो मतिमनसोरिति’ । सम उत्तरं ये मति-
मनसी तयोः समासयोरनन्तरः प्यञ् भवति, संमतित्वं संमतिता संम-

तिमा साम्प्रत्यं, पूर्ववदण् साम्प्रतं, संमनस्त्वं संमनस्ता संमनिमा साम्प्र-
नस्यम् ॥

“गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च” ॥ ‘कर्मशब्दः क्रियावचन
इति’ । न साधनकर्मवचनः, क्रियाया हि साधनं सम्भवति सत्त्वशब्दाश्च
गुणवचनब्राह्मणादयो ऽतस्तेषां नास्ति साधनकर्मणा संबन्धः, क्रिया
त्वात्मनाभाय तैर्युज्यते, कथं तर्हि कवेः कर्म काव्यं नहि तत्र क्रियाभि-
धीयते, किं तर्हि तत्कृतो ग्रन्थः । अत्राहुः । क्रियाकर्मण्येव प्रत्ययवि-
धानमौपचारिकस्तु तत्कृते प्रयोग इति, अपर आह । सूत्रे यः कर्म-
शब्दो यश्च वृत्तौ क्रियाशब्दस्तदुभयमपि कर्मसाधनं कर्म क्रियाकार्यमि-
त्यर्थः, तेन कृतिव्याप्ये साधनकर्मण्येव प्रत्यय इति । ‘ब्राह्मणादिराज-
तिगण इति’ । अवृत्तकृतत्वात् । एतदेवोपपादयति । ‘आदिशब्दः
प्रकारवचन इति’ । किमर्थं तर्हि गुणवचनग्रहणं ब्राह्मणादीनां चानुक्रम-
मणं, केषां चित्प्रपञ्चार्थं केषां चित्स्वार्थं प्रत्ययविधानार्थं केषां चिद्व्याध-
कवाधनार्थम्, तत्र ब्राह्मणशब्दात्प्राणभृज्जातिलतलोत्रि प्राप्ते माणववा-
डवाभ्यां गोत्रलतलो वुजि, अहंते नुम् चेति नुमर्थः पाठः, अहंः प्रशंसाया-
मिति शतृप्रत्ययः, आहंत्यं, चारधूत्तेयोमनेनाज्ञादित्वादुजि प्राप्ते सोपि भव-
त्येव, आराधयादीनां चतुर्थो जनपदवाचित्वादजि कृते तस्य च कम्बो-
जादिभ्यो लुग्वचनमिति लुकि गोत्रवुजि प्राप्ते पाठः, एकभावादी-
नामन्यभावपर्यन्तानां स्वार्थं विधानार्थं तथा च वार्तिके प्रयोगः,
आन्यभावं तु कालशब्दव्यवायादिति, अन्तेजज्ञानीश्वरशब्दयोर्न नऽपू-
र्यादिति निषेधे प्राप्ते कुशलादीनां युवादित्वादणि प्राप्ते बालिश-
शब्दादुपोलतलोत्रि प्राप्ते राजशब्दस्य पुरोहितादित्वाद्वाकि प्राप्ते
गणपत्यधिपत्योः पत्यन्तलतलो यकि, शेषाणामलसादीनां पाठः प्रप-
ञ्चार्थः । ‘सर्ववेदादिभ्यः स्वार्थं इति’ । सर्वं वेदाः सर्ववेदाः पूर्व-
कालेति समासः, सर्ववेदानधीतइत्यण्, सर्वसादेद्विगोश्च ल इति लुक्,
सर्ववेद एव सार्ववेदाः । ‘चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्चेति’ । चतुरो
वेदानधीतइति तद्वितार्थं द्विगुः, अलो लुक्, चतुर्वेद एव चातुर्वेदाः,

क चित्तु चातुर्विध्यस्येति पाठः, तत्र सिद्धयदिति शेषः, चतस्रो विद्या
अधीतइत्यादि पूर्वेष्वद् विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तादिति ठक्, पूर्ववन्लुक्,
चतुर्विध्य एव चातुर्विध्यः ॥

“स्तेनाद्यचलोपश्च” ॥ स्तेन चौर्यं, पचाद्यच् स्तेनः । ‘नशब्द-
स्येति’ । एतेन संघातस्येदं ग्रहणमिति दर्शयति, वर्णग्रहणे तु नका-
रलोपे कृते ऽकारस्य यस्येति लोपः, तस्य पूर्वविधौ स्यानिवद्धावादया-
देशः प्राप्नोति, ननु संघातग्रहणेष्वन्योन्यस्येत्यन्यस्य प्राप्नोति, सिद्धो-
न्यलोपो यस्येति चेति, तत्तरम्भसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति, नानर्थके
ऽन्योन्यविधिरनभ्यासविकारेष्विति च परिभाषां पठन्ति । ‘स्तेनादिति
योगविभागं कुर्वन्तीति’ । भाष्ये ऽनुक्तमपि स्तेन्यशब्दस्य प्रयोगबाहु-
ल्यादिदमुक्तम् ॥

“कपिज्ञात्योऽर्ठक्” ॥ इह कपिज्ञाती द्वौ भावकर्मणी चार्था द्वावे-
वेति संख्यातानुदेशः प्राप्नोति, एवं पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्, हायनान्त-
युवादिभ्यो, द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्चेत्यत्रेत्याशङ्क्यः । ‘यथासंख्यं सर्वत्रैवात्र
प्रकरणे नेष्यतइति’ । तदर्थस्य स्वरितत्वस्याप्रतिज्ञानादिति भावः ॥

“पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्” ॥ ‘राजासदिति’ । राजशब्दे
ऽसेऽसमासे यकमुत्पादयति, राजो भावः कर्म वा राज्यम्, असदिति
किम् । आधिराज्यं, ब्राह्मणादित्वात्प्यञ्, यद्यपि तत्र राजशब्दः पठ्य-
ते तथाप्ययमेवासदिति प्रतिषेधो ज्ञापति अस्त्यत्र राजशब्दे तदन्त-
विधिरिति । एवं च ब्राह्मणादिपाठस्य समासे चरितार्थत्वादसमासे
विशेषविहितो यगेव भवति, अपर आह । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वादेव
तदन्तात् प्यञ्जि सिद्धे राजशब्दस्य तत्र पाठो यका सह समावेशार्थ इति,
तथा चावेष्ट्यधिकरणे शाबरभाष्यउक्तं तस्य कर्मणि प्यञ्जिति ॥

“प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्वाचादिभ्योऽञ्” ॥ प्राणभृतः प्राणिनः,
प्राणग्रहणमेव न कृतं वैचित्र्याद्यं, प्राणभृद्ग्रहणात्तृणत्वं तृणतेत्यादौ न
भवति, जातिग्रहणाद्देवदत्तत्वमित्यादौ न भवति, यत्त्विहेगन्तं लघुपूर्वे

तस्मात्परत्वादण भवति तैत्तिरन्, उद्गात्रादिषु यच्चत्विग्वचनास्तेभ्यो हो-
त्राभ्यश्च इति छे प्राप्तेऽत्र विधीयते, सुष्ठुदुष्टभ्यां गुणवचनलक्षणे 'अत्रि
वधूशब्दादिगन्तलक्षणे ऽणि शेषेभ्यस्तत्त्वतलोः प्राप्तयोः । 'सुभगं
मन्त्रइति' । सुभगमित्येतच्छब्दरूपं मन्त्रविषये प्रयोगेऽत्रमुत्पादयति,
महते सौभगाय, सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात्, ह्रस्वगसिन्ध्वन्त-
इत्युत्तरपदशृङ्गिर्न भवति, अत एव मन्त्रे क्व चिदत्र न भवति, सौभाग्य-
मस्यै दत्वाय ॥

“हायनान्तयुवादिभ्योण्” ॥ हायनान्तात्त्वतलोः प्राप्तयो-
रखिवधानम् । 'यौवनमिति' । अचणीति प्रकृतिभावः, मनोज्ञादित्वाद्गु-
अपि भवति, स्यविरशब्दस्य वयोलक्षणे ऽत्रि प्राप्ते पाठः, होतृशब्द-
स्याप्युद्गात्रादित्वादप्येव । 'पुरुषासइति' । पुरुषशब्दो ऽसमासे ऽण-
मुत्पादयति, पौरुषं, प्राणभृज्जातिवाचित्वादत्र प्राप्तः, मनुष्यजातिवचनो
ह्यसौ न पुंशब्दपर्यायः पुल्लिङ्गवचनः स्त्रियामपि दर्शनात् तस्यामस्यां
च पुरुषीश्च धेनुके द्रव्युरिति, असइति किम्, राजपुरुषत्वं, कमण्डलुश-
ब्दस्येगन्तत्वादेवाणि सिद्धे त्वतल्लिङ्गवचनः पाठः । 'हृदयासइति' ।
हृदयशब्दोऽसमासेणमुत्पादयति, हृदयस्य भावो हृदि, हृदयस्य हृल्लेख-
यदण्लासेष्विति हृद्भावः । असइतिकिम्, अहृदयत्वं, यदण्वता प्राति-
पदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधादेव सिद्धे समासप्रतिषेधश्चिन्त्यप्रयोजनः ।
कुशलादीनां श्रेत्रज्ञानानां ब्राह्मणादित्वात्प्यत्रपि भवति । 'श्रोत्रियस्य
घलोपश्चेति' । यदा श्रोत्रियंरहन्दोधीतइत्यत्र छन्दसः श्रोत्रभावो घश्च
प्रत्यय इति पक्षस्तदा घलोपः, यदा तु वाक्यार्थे पदवचनमिति पक्ष-
स्तदा घशब्देन य इति रूपं लप्यते, क्व चित्तु यलोपश्चेति पाठस्तत्र
यलोपे सङ्घातग्रहणं, वर्णग्रहणे त्वकारस्य यस्येतिलोपे सति इकारस्य
यणादेशप्रसङ्गः, सङ्घातलोपे त्विकारस्य यस्येति लोपः, सर्वथा श्रोत्रि-
यस्य भावः श्रोत्रमिति ॥

“इगन्ताच्च लघुपूर्वात्” ॥ 'लघुपूर्वग्रहणेन प्रातिपदिकसमुदायो
विशेष्यतइति' । यद्येवं पूर्वशब्दोऽवयववचनो व्यवस्थावचनो वा, तत्राद्ये

पक्षे यस्य सर्वपूर्वा इत्यां लघुस्तस्मादेवेज्वणप्रभृतेः स्यात्, द्वितीये तु
षाण्डुप्रभृतिभ्योपि स्यात्, यदा लघुः पूर्वा भवतीत्याशङ्क्यावयववचन
एव पूर्वशब्दः सोऽप्यवध्यपेक्ष एव प्रवर्तते तत्र कस्य चिदनिर्देशे सर्व-
पूर्वः प्रतीयते, इह तु संनिधानादिक एवेति दर्शयति, । 'लघुः पूर्वा यस्य-
त्यादि' । 'तेनेति' । लघुपूर्वयोगेनानेन, अस्मिन्व्याख्याने ऽन्तयदणप्रति-
रिच्यतइति लघुपूर्वयोगेका प्रातिपदिकस्य विशेषणान्तदन्तविधेः सिद्धत्वात् ।
'कयं काव्यमिति' । काव्यमिति भवितव्यमिति प्रश्नः ॥

"योपधाद्रुपोत्तमाद् व्यञ्ज" ॥ 'त्रिप्रभृतीनामित्यादि' । एतच्चा-
णिजोरनार्ययोरित्यत्र व्याख्यातम् । 'सहायाद्वेति वक्तव्यमिति' । सूत्रेण
नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥

"द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च" ॥ यः पत्यन्तो द्वन्द्वस्तस्माद्वक् प्राप्तः
यस्तु हायनान्तस्तस्मादण् प्राप्तः, अन्यस्मात्त्वतलौ, मनोज्ञादिष्वपि गुण-
वचनात् व्यञ्ज. प्राप्तः, चोरधूताभ्यामपि ब्राह्मणादित्वात् व्यञ्जेव, युवश-
ब्दाद्युवादित्वादण्, शेषेभ्यस्त्वतलौ । 'अमुष्यपुत्रेति' । निपातनात्प्रष्ट्या
अलुक् ॥

"गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतद्वेतेषु" ॥ गोत्रवाचिन इति ।
अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यते, अपत्यवाचिन इत्यर्थः । अप-
त्यप्रत्ययान्तादिति यावत् । अपर आह प्रवराध्याये पठितानां गोत्राणा-
मिह ग्रहणमिति । 'चरणवाचिनश्चेति' । चरणशब्दः शाखाध्यायिषु
पुरुषेषु रुढः, अनयोश्च गोत्रं च चरणौः सहेति ज्ञातित्वात्प्राणभृज्जा-
तीत्यञ् प्राप्तः । 'प्रत्येकं भावकर्मणोरर्थयोरिति' । यथासंख्यं तु
सर्वत्रेवान्न प्रकरणे नेष्यतइति पूर्वमेवोक्तम् । 'श्लाघादिषु विषयभूते-
ष्विति' । प्रत्ययार्थत्वं श्लाघादीनां न भवति, भावकर्मणोः प्रत्यया-
र्थयोरधिष्ठितत्वात्, नापि प्रत्ययार्थविशेषणं ये ते भावकर्मणी श्लाघा-
दयश्चेत्ते भवत इति असम्भवात्, शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं हि भावः, न च
गोत्रचरणशब्दानां श्लाघादयः प्रवृत्तिनिमित्तं नापि गोत्रचरणशब्दानां
श्लाघादिकर्मत्वेन प्रसिद्धिः, तस्मात् श्लाघादिषु भावकर्मणोः साध्यतया

विषयभूतेष्वित्येवार्थः । 'तद्वेतस्तत्प्राप्त इति' । इणः प्राप्पयत्वात् ।
'सज्जो वेति' । अत्रपूर्वस्येणो ज्ञाने प्रसिद्धत्वात्, तच्छब्देन चेह गोत्रच-
रणयोर्भावकर्मणी प्रतिनिर्दिश्यते । 'गार्गिकयेति' । आपत्यस्य चेति
यत्नोपः ॥

"होत्राभ्यशब्दः" ॥ 'होत्राशब्दश्चत्विजां वाचक इति' ।
जुहोतिस्त्वत्, स्वभावतश्चायमृत्विज्त्वपि स्त्रीलिङ्गः । 'अच्छावाकीयं ब्राह्म-
णाच्छासीयमिति' । वेदे स्त्रीलिङ्गतापि दृश्यते, सोऽस्याच्छावाकीयांकुर्या-
दिति ॥

"ब्रह्मणस्त्वः" ॥ 'नेति वक्तव्यमिति' । कृपत्यये प्रतिषिद्धे तस्य
भावस्त्यतलावित्येव प्रत्ययः सिद्धः, विभक्तेरनुच्चारणाल्लाघवं भवतीति
भावः । 'यस्तु ज्ञातिशब्द इति' । होत्राभ्य इत्यनुवृत्तेः फलं दर्शयति ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जरीं पञ्चमस्याध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥

"धान्यानां भवने सेत्रे खञ्" ॥ धिनोतिः कृत्यल्युटो बहुलमिति
कर्त्तरि ण्यत्, अस्मादेव निपातनादन्यस्य लोपः, इकारस्य चात्वं,
धिनोतीति धान्यं, धान्यमसि धिनुहि देवानिति हि दृश्यते, धान्या-
नामिति भवनापेतया कर्त्तरि षष्ठी, भवनमित्यधिकरणे ल्युट्, तियग्रन्
सेत्रम् । 'भवति जायतेस्मिन्निति भवनमिति' । एतेनोत्पत्तिवचनोच भव-
तिर्गृह्यते न सत्तावचन इति दर्शयति । एतच्च सेत्रग्रहणाल्लभ्यते, सेत्रशब्दे
हि तृणानां धान्यानां चाप्यस्याधारमाचष्टे, नहि धान्यानां सत्तां
प्रति भूमिः सेत्रग्रहणमासादयति । 'मुद्गानां भवने कुसूलमिति' । असति
सेत्रग्रहणे सत्तावचनस्यापि भवतिर्ग्रहणं स्यादिति भावः, किं च भवन-
शब्दे गृहे कूट इति मुद्गानां गृहमित्यत्रैव प्रसङ्ग इत्यपि शक्यते वक्तुं,
यदि तर्हीह सेत्रग्रहणमवश्यं कर्त्तव्यं तदेवास्तु किं भवनग्रहणेन, धान्या-
नामिति शेषलक्षणा षष्ठी सेत्रं प्रत्ययार्थः, न चैवं सेत्रशब्दस्यापि
शरीरभाष्यादनेकार्थत्वादतिप्रसङ्गः, धान्यसंबन्ध आदुत्पत्तिभूमिरेव प्रत्येक्ष्यते,
तदेतद्भवनग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ॥

“व्रीहिशाल्योर्ठक्” ॥ अत्रापि निर्द्वैशादेव षष्ठी समर्थविभक्तिः, वृत्तिकारेण तु पूर्वानुसारेण गम्यमानत्वाच्चाक्तम् ॥

“यवयवकषट्ठिकाञ्जत्” ॥ अत्र प्रत्ययार्थसामर्थ्यलभ्या षष्ठी समर्थविभक्तिः ॥

“विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाण्यः” ॥ ‘अत्रि प्राप्ते वचनं पठे सोपि भवतीति’ । युक्तं यदणुतिलमाषेभ्यः पठे खत्रपि भवतीति तेषां धान्यत्वात् उमाभङ्गयोस्त्वधान्यत्वादयुक्तं, धान्यान्वेष हि चमकानुवाकेषु पठन्ते व्रीहयश्च मे यवाश्च मे इत्यादीनि, तान्येव धान्यानि, न चोमाभङ्गावत्र पठ्येते अत आह । ‘उमाभङ्गयोरपि धान्यत्वमाश्रितमेवेति’ । न चमकानुवाको धान्यपरिगणनार्थः, तत्राधान्यानामप्यश्मादीनां पाठाद्, धान्यानामपि केषां चित् कोट्टवादीनामपाठात्, तस्मादन्यत एव धान्यनिर्णयः, तत्र शणसप्तदशानि धान्यानीति स्मृतिः, तत्र चोमाभङ्गे अपि पठिते तस्माद्युक्तमेव यत्ताभ्यामपि पठे खञ् भवतीति ॥

“सर्वचर्मणः कृतः खखौ” ॥ ‘तृतीयासमर्थोदिति’ । कृत- इति प्रत्ययार्थे चर्मणः करणत्वात्सामर्थ्यलभ्या तृतीया समर्थविभक्तिः, सर्वशब्दस्य चर्मशब्देन समासं कृत्वायं निर्द्वैशः, सर्वचर्मण इति समासश्च सामर्थ्यं सति भवति, ततश्चर्मशब्देनास्य संबन्ध इति कश्चिद्वा- म्येत्तं प्रत्याह । ‘सर्वशब्दश्चात्रेति’ । कथं तर्हि समास इत्याह । ‘तत्रा- यमिति’ । अस्मादेव निपातनादिति भावः, किं पुनः कारणं सर्वशब्दः कृतेन संबध्यते न चर्मणेत्याह । ‘सर्वस्वर्मणेत्यादि’ । सर्वस्वर्मणा कृत इति योयं वाक्यार्थो ऽस्मिंस्तद्वृत्तिवृत्तिरिष्यते, यदि चर्मणा संबध्येत ततो यदि सर्वचर्म इति षष्ठीसमासस्ततः सर्वसंबन्धिना चर्मणा कृत इत्यर्थः स्यात्, अथ कर्मधारयस्ततः सर्वेण चर्मणा कृत इति न तु कृतस्य सर्वत्वमुभयथापि लभ्यते, तस्मात्कृतेनैव संबन्धो न्याय्य इति भावः ॥

“यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः” ॥ दृश्यतेस्मिन्दर्शन इत्यधि- कारणे ल्युट्, कः पुनरसावित्याह । ‘आदर्शादिरिति’ । आदिशब्देन जला-

दिकं दृश्यते । 'प्रतिबिम्बाशय इति' । यो हि मुखादिप्रतिबिम्बस्याश्रय-
स्तत्र मुखादिकं दृश्यते मुखस्य सदृशं यथामुखं प्रतिबिम्बं, सादृश्यप्रतिषे-
धात्कथमत्र समासस्तत्राह । 'निपातनादिति' । भट्टिकाव्ये तु पदार्था-
नतिवृत्तौ यथाशब्द आश्रितः, तथा च मायामृगं प्रकृत्य भवति श्लोकः
यथामुखीनः सीतायाः पुपुत्रे बहुलो भवति, यथामुखं दर्शन इत्याख्ययी-
भावस्यापि यथामुखशब्दस्योन्मत्तगङ्गादिवत् सत्यवचनत्वात्कर्मशक्तियोगे
सति दर्शनशब्दयोगे कृत्योगलक्षणा कर्मणि षष्ठी, तस्या नाख्ययीभावादि-
त्यम्भावः, अत एव पूर्वमुक्तं यथा मुखशब्दात्संमुखशब्दाच्च षष्ठीसमर्थो-
दिति, समं मुखं संमुखमिति समशब्दः सर्वशब्दपर्यायः, निपातनादन्यलोप-
स्संमुखस्येति कर्मणि षष्ठी प्रत्ययसंविद्योगेनान्यलोपनिपातनाच्चेदं प्रयोगार्हं
किं तर्हि प्रक्रियावाक्यं संशब्दस्तु न समशब्दस्यार्थं दृश्यते । 'संमुखीन
इति' । यत्रादर्शादौ सर्वे मुखं दृश्यते तदेवमुच्यते, कथं तर्हि संयुगे संमु-
खीनं तमुद्यन्तं प्रसहेत क इति, अभिमुखावस्थानात्साधर्म्याद्बुद्धिव्यति ॥

"तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति" ॥ 'परिशिष्टं
प्रकृतिविशेषणमिति' । तत्र केवलानां पथ्यादीनां सर्वादित्वासम्भवात्सा-
तिपदिकैरपि तैस्तदन्तविधिः, पञ्चम्यर्थं च प्रथमा द्वितीया वेत्याह ।
'पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रान्तादिति' । 'सर्वपथीन इति' । पूर्वकालेत्यादिना
समासः, अक्षूरक्षूरित्यकारः समासान्तः, तस्य पथ्यन्तसमासबहव्येन बह-
णात्पथ्यन्तमेव प्रातिपदिकमिति खप्रत्ययः ॥

"आप्रपदं प्राप्नोति ॥ 'प्रपदमिति पादस्यायमुच्यतइति' । प्रारम्भः
पदस्येति कृत्वा । 'तयोरख्ययीभाव इति' । आङ् मर्यादाभिविध्योरित्यनेन ।
'द्वितीयासमर्थोदिति' । क्रियाविशेषणे कर्मणि द्वितीया, आप्रपदं यथा
तथा सर्वशरीरं प्राप्नोतीत्यर्थः । 'शरीरेणासंबद्धस्यापि पटस्य प्रमाणमाख्या-
यतइति' । 'योग्यत्वात्, योग्यो ह्यसावाप्रपदं शरीरं प्राप्तुं, व्याप्नोतीति
प्रकृते प्राप्नोतीतिवचनमर्थभेदात्, संबन्धमात्रं प्राप्तिः, संबन्धः साक-
ल्यापाधिको व्याप्तिः, आप्रपदमित्यत्र त्वभिविधौ व्याप्तिर्गम्यते न
मर्यादायाम् ॥

“अनुपदसर्वाद्यानयं बहुभक्तयतिनेयेषु” ॥ ‘अनुरायामइति’ । यस्य चायाम इति वा यथार्थं यदव्ययमिति वाऽव्ययीभाव इत्यर्थः । ‘पद-
प्रमाणेत्यर्थे इति’ । आयामे तावदयमेवार्थः सादृश्येपि तुल्यपरिमाणतया
सादृश्यमित्ययमेवार्थो भवति । ‘सर्वावीनो भितुरिति’ । प्रकारकात्स्न्यं
सर्वशब्दः, यान्यवानि लभ्यन्ते उष्णानि शीतानि सरसानि विरसानि
तानि सर्वाणि भक्तयतीत्यर्थः । अयनमय इति गमनमात्रमयशब्देनोच्यते
तत्प्रतिषेधस्त्वनयशब्देनेत्याशङ्कामपनयति । ‘अयः प्रदक्षिणमिति’ ।
प्रदक्षिणं गमनमित्यर्थः, एवमनयः प्रसव्यं वामपर्यायगमनम्, एतच्च
रुद्धिवशाल्लभ्यते रुद्धो ह्ययमयानयशब्दः शाराणां प्रदक्षिणप्रसव्यगमने,
युगन्तयेभिर्द्यूतकाराः परस्परमिति शाराः, द्यूतसाधनविशेषाः खान इति,
येषां प्रसिद्धिः, कृत्यल्युटो बहुलमिति करणे घञ्, तत्राभिमुखयोः क्रीडतोः
कितवयोयंदैवैकं प्रति प्रदक्षिणं गमनं तदेवेतरं प्रति प्रसव्यमित्ययश्चा-
सावनयश्च अयानय इति कर्मधारयः, अथ वा एकमेव प्रत्ययानयत्वं,
कथं, वीथीभेदेन, चतस्रो वीथयः तत्रात्मीयाः शाराः परपार्श्वे स्थिताः
प्रथमायां वीथ्यामात्मनः प्रदक्षिणं गच्छन्ति द्वितीयस्यां प्रसव्यमेवमुत्तरपार्श्व-
स्तत्र समाहारद्वन्द्वे लोकाश्रयत्वेन पुल्लिङ्गता, अपर आह । एकदेशद्वारेण
गमनसमुदायस्यायानयव्यपदेशः, कृताकृतादिवत्समानाधिकरणसमास ए-
वायमिति । प्रदक्षिणप्रसव्यगमनमात्रेपि नेष्यते किं तु विशेषदत्त्याह ।
‘प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनामित्यादि’ । यस्मिन् गतिविशेषे सति परैर्द्यूतकार-
संबन्धिभिः पादानां स्थानापरपर्यायतामसमावेशोऽनाक्रमणप्रनध्यासनम्,
एतदुक्तं भवति, प्रदक्षिणाप्रत्ययगामिनामात्मीयानां शाराणां संबन्धीनि
यानि पदानि तानि परकीयैः शारैर्नाक्रम्यन्ते यस्मिन् गतिविशेषे सोया-
नय इति ससहायस्य शारस्य परैर्नाक्रम्यते पदम् असहायस्तु शारेण परकीयेन
वाध्यते । ‘अयानयं नेया इति’ । नयतेर्द्विकर्मकत्वादप्रधाने कर्मणि द्वितीया
प्रधाने कृत्यप्रत्ययः । ‘फलकशित्सि स्थिता इत्यर्थे इति’ । आरम्भकाले यत्र
स्थाने शाराः स्थाप्यन्ते तच्छिरः, तत्र स्थितः शारः परपार्श्वोदात्मपा-
र्श्वे नेतव्यः, तत्रायश्चानयश्च भवति तेनासावयानयं नेयः, बहुभक्तयति-

नेयेष्विति निपातनातिङन्तस्य दुन्दुः, असमासपते तु बहुत्व्यत्र प्रथमैक-
वचनं नेयेष्विति सप्तमीबहुवचनमित्यसमञ्जसमापद्येत ॥

“परोवरपरंपरपुत्रपौत्रमनुभवति” ॥ ‘परस्योत्ववचनमिति’ । पर-
स्य शब्दरूपस्यादेरुत्वं निपात्यतइत्यर्थः, तत्रादुक्तः, अथ वा परशब्दस्य
चोत्वं निपात्यते ऽन्त्यस्यालः, तत एङः पदान्तादतीति पूर्वरूपैकादेशः,
परस्योत्वमिति प्राप्नोति शकन्त्यादिषु पररूपं वक्तव्यमिति पररूपेण नि-
र्देशः । ‘परपरतराणां चेति । चकारः पूर्वनिपातनापेक्षया समुच्चयार्थः,
अर्थगतस्य बहुत्वस्य शब्दे समारोपाद्बहुवचनम् । ‘तच्छब्दान्तरमेव
द्रष्टव्यमिति’ । अत्युत्पन्नमेव प्रवन्त्यस्य वाचकम्, अत एव स्त्रीलिङ्गमेक-
वचनं च, पारंपर्यमित्यपि तस्मादेव स्वार्थं प्यजि भवति । कथं परोवर्यव-
दिति, असाधुरेवायं स्वप्रत्ययसंविद्योगेन परोवरेति निपातनात् ॥

“अवारपारात्यन्तानुकामं गामी” ॥ ‘गामीति’ । ‘गमेरिति
आहि णिच्चेति बहुलवचनात्केवलादपि णिनिर्भविष्यति । ‘गम्यादय
इति’ । यद्वाप्याहपूर्वा गमिर्गम्यादिषु पठ्यते तथापि बहुलवचनादेव
णिनिरिव भविष्यत्कालत्वमपि भविष्यतीति भावः । ‘अकेनोर्भविष्यदाध-
र्ग्ययोरिति षष्ठीप्रतिषेध इति’ । गत्यर्थकर्मणीत्यत्र यदुक्तं द्वितीयायहण-
मपवादविषये विधानार्थं तेन कृत्यत्ययप्रयोगे षष्ठी न भवति गामं
गन्तेति तच्चाश्रितं प्रतिषेधे षष्ठीप्रसङ्गस्यैवाभावात् । ‘अवारपारीण इति’ ।
दुन्दुतात्प्रत्ययः । अवारपारे तीरे, आहिताग्न्यादिषु प्रक्षेपादुभयं भवति,
अवारपारे पारावारे इति । ‘अत्यन्तमिति’ । क्रियाविशेषणम्, एवमनुका-
ममिति, काम इच्छा, तस्य सदृशमनुकामं कामानुरूपं, यथार्थं यदव्य-
यमिति समासः ॥

“समांसमां विजायते” ॥ “समांसमामिति वीप्सेति” । द्रष्टव्येति
शेषः, अत्र निर्देशे वीप्सा द्रष्टव्या, तेन द्विवचनमित्यर्थः, अथ वा वीप्सा-
वाची समुदायो वीप्सावीप्सावाचीत्यर्थः । ‘सुबन्तसमुदायः प्रकृतिरिति’ ।
प्रातिपदिकाधिकारेपि वचनसामर्थ्यात् । ‘गर्भं धारयतीत्यर्थ इति’ । दृश्यते
च विजनिर्गर्भधारणे स विजायमानो गर्भं ताताम्यदिति । ‘पूर्वपदे सुपो

लुग्वक्तव्य इति, । अन्यथा तद्वृत्ते उत्पत्ते यथोत्तरपदे लुग्वति सुपो
धातुप्रातिपदिकयोरिति तथा पूर्वपदेपि स्यात् । 'के चित्त्वित्यादि' । नन्व-
त्यन्तसंयोगे द्वितीयया भवितव्यं तत्राह । 'गर्भविमोचने त्विति' । तत्र
विमोचनेन कृत्स्नायाः समाया व्याप्तभावाद् द्वितीयाभाव इति भावः ।
'यलोपमात्रमिति' । यकारमात्रलोपो न सर्वस्या विभक्तिरिति मात्रशब्द-
स्यार्थः । 'परिशिष्टस्येति' । आम्शब्दस्यालुग्वक्तव्यः, ननु याटः सुवृभक्त-
त्वात्सुब्रुकैव लोपः सिद्धस्तत्र यलोपवचनं द्वियमार्थं भविष्यति यकारस्यैव
लोपो न तु सर्वस्य प्रत्ययस्येति तत्किमुच्यते लुग्वक्तव्य इति, एवं मन्यते यथैव
निपातनात्पूर्वपदपरिशिष्टस्य लोपो न भवति एवमुत्तरपदेपि न स्यादिति ।
'अनुत्पत्ताविति' । वाक्ये पूर्वोत्तरपदयोर्द्वयोरपि पक्षे यलोपो वक्तव्य-
स्तेन द्वैरूप्यं सिद्धं भवति ॥

“अद्यस्त्रीनाशब्दश्चे” ॥ अद्यश्च विजनइत्येतयोर्यथाक्रमं विवर-
णमासवे प्रसव इति, कथं पुनरद्यश्चशब्दस्यासन्नमर्थ इत्याह । 'आवि-
दूर्यं हीति' । यद्यप्यालम्बनेपि पत्वं विधीयते तथापि विजनस्यालम्बन-
त्वासम्भवादाविदूर्यमेवात्रार्थः, किं पुनरत्र निपात्यते अद्य श्वो वेति वार्थे
समासः खप्रत्ययः, टिलोपस्त्वय्ययत्वादेव सिद्धः । 'अद्यस्त्रीना वड-
वेति' । विजायतइत्यस्यानुकूलतया स्त्रीलिङ्गमुदाहृतं न पुनः सूत्रे
स्त्रीलिङ्गनिर्देशः, अद्यस्त्रीना गोसमूहः, अद्यस्त्रीने गोमण्डलमित्यत्रापी-
ष्टत्वात्तस्मात्सूत्रे ह्रस्वान्तस्याविभक्तिको निर्देशः । 'के चित्त्विति' । तेषां
यथाभिधानं क्रियाध्याहारः । 'अद्यश्चमात्रमिति' । भवत्याद्यर्थेपी-
त्यर्थः । 'अद्यस्त्रीनं मरणमिति' । अद्य वा श्वो वा भविष्यतीत्यत्रार्थे
प्रत्ययः ॥

“आगवीनः” ॥ 'गोराहुपूर्वादिति' । गोशब्दान्तादाहुपूर्वात्प्रा-
तिपदिकादित्यर्थः । 'आ तस्य गोः प्रतिदानादिति' । प्रतिदानं प्रत्यये-
णम् । एतेन वृत्तिविषये गोशब्दे गोः प्रतिदाने वर्त्ततइति दर्शयति ।
'कारिणीति' । कृत्र आवश्यकं णिनिः । 'आगवीन इति' । आहुयो-
दाभिविध्योरित्यव्ययीभावे उपसर्जनह्रस्वत्वे च कृते खप्रत्ययः, ओर्गुणः ॥

“अनुबलंगामी” ॥ ‘अलंगामीति’ । सुष्यज्ञाताविति णिनिः ।
‘गोः पश्चादनुविति’ । पश्चादर्थे, ऽव्ययीभावः, उपसर्जनह्रस्वः । ‘पर्या-
प्तमिति’ । क्रियाविशेषणमेव । ‘अनुविति’ । ततश्च द्वितीयान्तात्प्रत्ययः,
कृद्योगलक्षणा तु षष्ठी क्रियाविशेषणाच्च भवति तद्व्याया शोभनं पाचक
इति ॥

“अध्वनो यत्त्वौ” ॥ ‘द्वितीयासमर्थोदिति’ । यदा तिङन्तेन
विग्रहो ऽध्वानं गच्छतीति तदा द्वितीयासमर्थत्वं, यदापि सूत्रोपात्तेन
गामीत्यनेन विग्रहस्तदापि द्वितीयैव, कृद्योगलक्षणा षष्ठी न भवति
अक्रेनेरिति प्रतिषेधात्, इहाध्वनो यत्त्वैति सिद्धं चकारात्प्रश्च,
एवमुच्यमाने उत्तरसूत्रे चकारेणानन्तरो यदेवानुक्रुष्येत न चानुक्रुष्टः खः,
अतो यत्त्वयोर्द्वयोरप्यनुवृत्त्यर्थं यत्त्वावित्युक्तम् ॥

“अभ्यमित्राब्द च” ॥ ‘अभ्यमित्रमिति’ । लक्षणेनाभिप्रती
आभिमुख्यइत्यव्ययीभावः, क्रियाविशेषणत्वात्कर्मणि द्वितीया ॥

“गोष्ठात्प्रज्ञं भूतपूर्वं” ॥ ‘गार्वास्त्येष्टन्यस्मिन्निति गोष्ठ इति’ ।
घञर्थे कविधानं स्यान्वायाव्यधिहनि युध्यर्थमित्यधिकरणे कः, अय्याम्बगो-
भूमीति यत्त्वं, पूर्वं भूतो भूतपूर्वः, सुसृपेति समासः । ‘तस्मैवेति’ । गोष्ठ-
शब्दस्यार्थद्वारकं च विशेषणत्वं न स्वरूपेण नहि भूतपूर्वाद्गोष्ठशब्दात्प्र-
त्ययो विधातुं शक्यते । ‘गोष्ठो वर्त्ततइति’ । सम्प्रति गवामवस्थानं
दर्शयति ॥

“अश्वस्यैकाहगमः” ॥ एकाहेन गम्यतइत्येकाहगमः, यहवृ-
निश्चिगमश्चेत्यपं बाधित्वा परिमाणाख्यायां सर्वेभ्य इति घञ् प्राप्तिरिति,
उक्तं हि घञनुक्रमणमजपोर्विषयइति, अस्ति चात्र परिमाणाख्या, एका-
हेन गम्यत इति परिच्छेदावगमाद्, अस्मादेव निपातनादप्यदृष्टव्यः,
कर्तृकरणे कृताबहुलमिति समासः । ‘अश्वस्येति’ । कर्त्तरि षष्ठी ।
‘अश्वीनानि शतं पतित्वेति’ । यावन्ति योजनान्येकाहेनाश्वेन गम्यते
तावतां शतं गत्वेत्यर्थः ॥

“शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः” ॥ ‘यथाकथञ्चिदिति’ ।
 नात्रावयवार्थेभ्योऽभिनिवेष्टव्यमित्यर्थः, अभिनिवेशे तु यः शालायामधृष्टो
 भार्याजितत्वादित्यत्र धृष्टः, यच्च कूपे अकार्यं मूत्रणादि कथं तस्याभि-
 धानं प्राप्नोति, कथं तर्हि विवर्तितार्थ इत्याह । ‘शालाप्रवेशमर्हतीति’ ।
 अन्यत्राप्रागल्भ्यादासितुमशक्तः शालामेव प्रवेष्टुमर्हतीत्यर्थः । ‘कूपाव-
 तरणमिति’ । यदकार्यं तत्प्रच्छादनीयत्वात्कूपावतरणमर्हतीत्यर्थः ।
 ‘उत्तरपदलोपश्चेति’ । वृत्तिविषये शालारूपशब्दो तत्कर्मिकायां क्रियायां
 वर्त्तते इति गम्यमानत्वादप्रयोग एव लोपः । ‘कौपीनं पापमिति’ ।
 पापसाधनत्वात् पुरुषलिङ्गे कौपीनशब्दः साधर्म्याद्वा, साधर्म्यं गोप्यत्वात्,
 तत्साहचर्याच्च तदाच्छादने वासः खण्डे, अपर आह कार्यशब्दे करोतिः
 क्रियासामान्यवचनः, तेन लज्जाहेतुत्वेनाद्रष्टव्यत्वात्पुरुषलिङ्गं कौपीनम-
 स्पृश्यत्वाच्च तदाच्छादनमिति ॥

“व्रातेन जीवति” ॥ व्रातशब्दो लोके सङ्गमात्रवचन इह तु न
 तथेति दर्शयितुं भाष्यग्रन्थं पठति । ‘नानाज्रातीया इति’ । अनेन चैक-
 ज्रातीयत्तन्त्रियादिसङ्गुनिराकरणम् । ‘अनियतवृत्तय इति’ । नियतवृत्त्या-
 युधज्जीविसङ्गुनिषेधः । उत्सेधजीविन इत्येतद्व्याचष्टे । ‘उत्सेधः शरीर-
 मिति’ । उच्छ्रायत्वात् । ‘तदायस्येति’ । आयासेऽप्यन्ताल्लस्यत्वात्, तेन
 सकर्मकत्वम्, अण्यन्तपाठे त्वन्तर्भावितव्यर्थत्वात्सकर्मकत्वं द्रष्टव्यं, शरी-
 रायासेन भारवहनादिना जीवन्ति न तु बुद्धिभावेनेत्यर्थः । ‘व्राता इति’ ।
 संघवचनोऽयमिह सङ्गिषु प्रयुक्तः, एवं भूतानां यः सङ्गस्तद्वातमित्यर्थः,
 एवमपि तथाभूतेन सङ्गेन ये जीवन्ति तत्र प्राप्नोति न वेप्यते तत्राह ।
 ‘तेषां कर्म व्रातमिति’ । इदमर्थं हे प्राप्ते ऽस्मादेव निपातनादण् ।
 ‘यस्त्वस्य इत्यादि’ । अनभिधानमत्र हेतुः ॥

“साप्तपदीनं सख्यम्” ॥ ‘साप्तपदीनमिति निपात्यतइति’ ।
 किं पुनरत्र निपात्यते समर्थविभक्तिस्तृतीया, अवाप्यत इति प्रत्ययार्थः,
 सप्तभिः पदैरवाप्यतइति तद्वितार्थं द्विगुः समासः, सप्तपदशब्दात्त्वञ् ।
 ‘कथमिति’ । सख्युभावः कर्म वा सख्यं तत्र व्युत्पादितस्य न सखिशब्देन

सत्यं, क्रियावाचिनो विशब्दात्सहायं प्रत्ययो विज्ञायेत विगतौ सह
विकृतौ सहेति, नाओ अकारो वृद्धयर्थः स्वरार्थश्च ॥

“वेः शालच्छुटचौ” ॥ क पुनरेते शालत्रादयो भवन्तीत्याह ।
‘ससाधनक्रियावचनादिति’ । क्रियाविशिष्टसाधनवचनादित्यर्थः, एत-
च्चोपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थेदत्यत्र प्रत्ययादि । ‘उपसर्गादिति’ । अन्यत्रोप-
सर्गसंज्ञादर्शनाद्विषयान्तरेपि प्रादीनामभिधानम् । ‘स्वार्थेदिति’ । अनि-
द्विष्टार्थत्वात् । ‘विगते इति’ । विगमनक्रियाकर्तारिवेवेति दर्शयति ।
‘तद्योगादिति’ । विशालावयवयोगात्, व्युत्पत्तिपक्षे नान्या गतिरिति
भावः । वस्तुगतिमाह । ‘परमार्थतस्त्विति’ । विशालत्वं विस्तीर्णत्वं
नाम गुणस्तस्मादुणवचना एते, वक्ष्यमाणप्रत्ययापेक्षया बहुवचनं, ततश्च
यदुणयोगाच्छृङ्गे वृत्तिस्तदुणयोगादेव गत्यपि वृत्तिः सिद्धेति भावः,
तथा च विशालो देश इत्यपि दृश्यते ॥

“संप्रोदश्च कटच्” ॥ ‘कटच्प्रत्ययो भवतीति’ । पूर्ववत्ससाधन-
क्रियावचनेभ्यः स्वार्थं संकटः, संहतः, संबाध इत्यर्थः, प्रकटः, प्रज्ञातः
प्रकाश इत्यर्थः, उत्कटः उद्धतः, विकटः विकृतः । ‘आलावूतिलेत्यादि’ ।
भङ्गाभ्य इति पाठः, भङ्गाशब्दष्टावन्तः, अथालावूप्रभृतिभ्यो रजस्यभिधये
कटच्प्रत्ययो भवति रजसो विकारत्वाद्विकारप्रत्ययानामपवादः, तत्राला-
वूशब्दादोरजो मयद्वैतयोरिति मयटश्चापवादः, तिलोमाशब्दाभ्यां घृता-
दित्वादनोदात्ताभ्यामनुदात्तादेशेत्यजो मयटश्च, उमोर्णयोर्वेति वुजश्च,
असंज्ञायां तिलयवाभ्यामिति मयटश्च । भङ्गायाम्नुणधान्यानां च द्रुपा-
मित्याद्युदात्तत्वादणो मयटश्च । ‘गोष्ठादय इति’ । प्रयोगसमवायिप्रत्यय-
रूपं निद्विष्टं, चकारस्तु स्वरार्थानुबन्धुष्यः, तथाहि । समासाश्रयेण भाष्य-
एतत्प्रत्याख्यातं समासे वान्तोदात्तत्वं भवति, सर्वत्रादिगञ्जः प्रकारे । ‘गवां
स्थानमिति’ । तस्येदमित्यत्रार्थं सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसङ्गे यदिति यति
प्राप्ते गोष्टच्प्रत्ययः, अप्रसृतावयवः समूहः संघातः, प्रसृतावयवस्तु
विस्तारः, उभावपि सामूहिकानामपवादौ । ‘द्वित्वेदिति’ । प्रकृत्यर्थस्य द्वि-
त्वे द्योत्येत्यर्थः । ‘उग्रगोयुगमिति’ । द्वयं युगमित्यादिवद् द्वयवयवसंघा-

भिधायित्वादेकवचनम् । एवं हस्तिपङ्गवमित्यादावपि द्रष्टव्यम् । 'खेह
इति' । छिद्यन्त्यनेनेति खेहो द्रवरूप इक्षुदादीनां विकारः, तत्र इक्षुदशब्दो
लघावन्तइत्याद्युदात्तः, ततस्तस्य विकार इत्यण् प्रत्ययः प्राप्तः,
तिलशब्दादनुदात्तादेश्वेत्यञ् प्राप्तः सोपि त्विच्यते तिलानां विकार-
स्तैलमिति, तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यं, नेत्याह, उपमानात्सिद्धं, कथं, गावस्ति-
ष्ठन्त्यस्मिन्निति गोष्ठं तत्साधर्म्यादुष्टादिस्थानमपि गोष्ठमित्युच्यते, तत्र
विशेषप्रतिपत्त्यर्थमुष्टादिभिर्विशेष्यते उष्टुगोष्ठं महिषगोष्ठं, मुख्यार्थप्रतिप-
त्तये गोभिरपि गोगोष्ठमिति, यथा गोपतिशब्दे स्वामिमात्रपरतया प्रयुक्ते
गोभिरपि विशेषणं गवामसि गोपतिरेक इन्द्र, विद्वान् हि त्वा गोपतिं शूर
गोनामिति, तथा नानाद्रव्याणां रज्जुवीरणादीनां संघातः कटः, तत्सा-
धर्म्यादन्योपि संघातः कटशब्देनोच्यते, स चाविप्रभृतिभिर्विशेषयिष्यते, एवं
पटत्रद्विस्तीर्णा ऽविसंघो ऽविपट इति, तथा युगशब्देन द्वयमुच्यते गवोर्युगं
गोयुगं द्यात्मत्वसामान्यादन्यदपि युगलं गोयुगमित्युच्यते, तत उष्टादि-
भिर्विशेष्यते मुख्यगोयुगप्रतिपत्तये गवापि, तथा पङ्गावः समाहूताः पङ्गवं,
गोरतद्वितलुकीति टच्, पात्रादित्वात्पुंसकत्वं, तत्साधर्म्यादित्यादि
पूर्ववत्, तथा तलविकारो मुख्यं तैलं तत्सादृश्याद् द्रवरूपं विकारमात्रं
तैलं, तत इक्षुदादिभिस्तैलैश्च विशेषणम्, एवं च कृत्वा तिलानां विका-
रस्तैलमित्यपि भवति, वाक्यारम्भे तु तैलवा बाधितत्वाद् न स्यात्,
अपर आह । यथा प्रकृष्टो वीणायां प्रवीण इति व्युत्पत्तिमात्रं क्रियते
कौशलमेव त्वय निमित्तं, तथा च वीणायां प्रवीण इत्यपि
भवति, तथा तिलानां विकारस्तैलमिति व्युत्पत्तिमात्रं द्रवरूपो विका-
रस्त्वस्यार्थः, तथा चेक्षुदादिभिर्विशेषणसिद्धिरिति, तत्तु न रोचयाम-
हे । नहि तैलमित्युक्ते द्रवरूपं विकारमात्रं प्रतीयन्ति, शाकट्यशाकिनौ
तु वक्तव्यावेव ॥

“अवात् कुटारज्य” ॥ ‘अवकुटारमवकटमिति’ । अवाचीनम-
प्रसिद्धमित्यर्थः ॥

“नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्नाटञ्भटवः” ॥ ‘नमनं

नतमिति । नपुंसके भावे क्तः, नीचैस्त्वमित्यर्थः । 'नासिकायाः संबन्धि-
नीति' । संबन्धश्च नमने कर्तृत्वेन, सूत्रे तु नपुंसके भावउपसंख्यानमिति
कर्तरि षष्ठी, यद्वा शेषविज्ञानात्सिद्धमिति शेषलक्षणैव, अथटीटादिषु
नासिकासाधने नमने वर्त्तमानादुपसर्गात्स्वार्थं प्रत्ययः, कथं तर्हि नासिका
पुरुषश्च तथोच्यतइत्याह । 'तद्योगादिति' । टीटत्रटकारस्येत्संज्ञा-
भावश्चुटू इत्यत्रैव व्याख्यातः ॥

"इनृष्पिटच्चिकचि च" ॥ । 'ककारः प्रत्यय इति' । अकारो विव-
क्षितः, चकार एवकारइत्यादिवत् कारशब्दः, कप्रत्यय इत्यर्थः । 'तथा
चोक्तमिति' । सूत्रे निशब्दस्य द्वावादेशौ द्वौ च प्रत्ययौ विहितावित्या-
देशप्रत्ययत्रयविधानार्थमेतदुक्तिककारेणोक्तम् । 'अस्य चतुषी इत्येतस्मि-
न्नर्थे इति' । यद्यपि चतुषी प्रकृत्यर्थविशेषणम्, अस्येति षष्ठार्थं प्रत्ययः,
तथापि क्लिवत्वस्य चतुर्गतत्वं प्रत्ययस्यैव द्योत्यमिति मत्वैवमुक्तम् ।
'अस्येत्यनेनेति' । वाक्यैकदेशं प्रत्यासृष्टे कस्माच्चार्थ इत्याह । 'चतुषोरे-
वाभिधानइति' । चतुषोर्वर्त्तमानात्क्लिवशब्दात्स्वार्थं प्रत्यय इत्यर्थः, कथं
तर्हि पुरुषस्याभिधानमित्याह । 'तद्योगादित्यादि' । अशंआदिषु स्वाङ्गा-
द्वीनादिति पठ्यते तेन मत्वर्थं ऽकारः ॥

"उपाधिभ्यां त्यक्त्रासच्चाकृठयोः" ॥ । 'नियतविषयमिति' । पूर्व-
तविषयम् । आसच्चाकृठमिति समाहारद्वन्द्वः, आसचं समीपम् । आकृठ-
मुच्चस्यानम् । 'सञ्ज्ञाधिकारादेवेति' । तेनेत्वप्रतिषेधे त्यक्त्र उपसङ्ख्यान-
मिति न वक्तव्यं भवति ॥

"कर्मणि घटोऽटच्" ॥ । 'कर्मशब्दादिति' । पारिभाषिकस्य
कर्मणो ग्रहणं न भवति घटतेरकर्मकत्वात्, मासं घटतइत्यादौ काला-
दिकर्मणां सम्भव एवेति चेद् एवमपीह समर्थविभक्तेः सप्तम्या
असम्भवः । 'घटतइति घट इति' । पचाद्यच् । 'कर्मट इति' । अकारोच्चार-
णाट्टकारमात्रस्याप्रत्ययत्वादङ्गसञ्ज्ञां प्रति निमित्तत्वाभावात् ठस्येकादेशो
न भवति ॥

“तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्” ॥ तारकादिव बुभुक्षा-
पिपासाशब्दयोः क्रियार्थः पाठः, यावता सचन्तावेतौ, तथा च निष्ठा-
यामिति च कृते सिद्धं बुभुक्षितः पिपासित इति, सत्यं, कर्मणि सिद्धं
बुभुक्षित आदनः पिपासितमुदकमिति कर्तरि तु न प्राप्नोति बुभुक्षितो
देवदत्तो पिपासितो देवदत्त इति, अनेन तु यस्य बुभुक्षापिपासे सञ्जाते
तत्र प्रत्यय उत्पद्यते । पुण्यादीनां तर्हि क्रियार्थः पाठः, पुण्य विकसने,
मूत्र प्रसवणे, द्वै स्वप्ने, निपूर्वः कठि शेके, उत्पूर्वः सुख दुःख तत्क्रियायां,
व्रण गात्रविक्षूर्णने, एभ्यो ऽकर्मकत्वात्कर्तरि क्ते पुष्पितो मूर्चित इत्यादि
सिद्धं, सत्यम् । भूते सिद्धं, वर्त्तमाने तु न सिद्ध्यति, अतो वर्त्तमानार्थस्तेषां
पाठः, कथं पुनरनेन वर्त्तमाने भवति यावतात्रापि सञ्जातमिति भूते
निष्ठा, एवं तर्हि गणे पुण्यादीनां पाठसामर्थ्यात्सञ्जातमित्यत्र भूतकालो
न विवक्ष्यते । ‘गर्भादप्राणिनीति’ । गर्भशब्दादप्राणित्वभिधेये इतञ् भवति
गर्भिताः शालयः, प्राणिनि तु गर्भिणी गौः ॥

“प्रमाणे द्वयसङ्गद्वयमात्रचः” ॥ ‘यत्प्रत्ययमासमर्थे प्रमाणं
चेत्तद्व्यवतीति’ । अनेन प्रकृत्यर्थविशेषणत्वं प्रमाणस्य दर्शयति, यदि
तु प्रत्ययार्थविशेषणं स्यादतदस्येति निर्दिष्टं प्रमाणं चेत्तद्व्यवतीति
तदा प्रमाणस्य प्रमेयापेक्षत्वात्प्रमेयं प्रकृत्यर्थः स्यादपि प्रकृत्यर्थविशेष-
णत्वे प्रमेयं प्रत्ययार्थः, ततश्चेह प्राप्नोति उदकं प्रमेयमस्योरोरिति,
एतच्चायुक्तम् । अनियतप्रमेयविषयत्वात्प्रमाणानामेकेन विशेषणस्यान्या-
य्यत्वात् प्रमेयस्य तु नियतप्रमाणत्वातिपादनायैवमात्रादयः शब्दाः
प्रयुज्यन्ते । ‘प्रथमत्वं द्वितीयश्चेति’ । कर्ध्वावस्थितेन येन मीयते तदूर्ध्वमा-
नमूर्धादि, तत्र केचिदाहुः, आयासमानमेव प्रमाणं सूत्रे रह्यते तिर्यङ्मा-
नमेव चायासमानं ततश्चेर्ध्वमानेव्यप्राप्तौ द्वयसङ्गद्वयौ प्रमाणाद-
पक्ष्येह विधीयेते इति, अपर आह । कर्ध्वावस्थितेनापि येनायामः
परिच्छिद्यते तदप्यायाममानत्वात्प्रमाणमिति सूत्रे रह्यते, वचनं तूर्ध्व-
मानएव यथा स्यातां तिर्यङ्माने मा भूतामिति नियमार्थमिति ।
अन्यस्त्वाह । परिच्छेदकमात्रं प्रमाणमिह रह्यतइति तत्रापि नियमार्थ-

मेतत् । 'मात्रत्पुनरविशेषेणेति' । यद्वायाममानवाच्येवायं सूत्रे प्रमाण-
 शब्दस्तदोन्मानपरिमाणयोरप्राप्ता मात्रञ् विधीयते ऽथ तु परिच्छेद-
 कमात्रं प्रमाणं ततो न्यायप्राप्तानुवादोऽयम् । 'प्रस्यमात्रमित्यपीति' । अपि-
 शब्दादुक्तमात्रमित्यपि भवति । 'प्रमाणे न इति' । लुक् एषा पूर्वाचार्यसञ्ज्ञा ।
 'प्रमाणमिति ये प्रसिद्धा इति' । प्रमाणशब्दा एतदिति ये प्रसिद्धा
 दिष्टिवितस्त्यादय इत्यर्थः । 'शमः दिष्टिर्वितस्तिरिति' । अत्र मात्रचो लुग्
 इतरयोरसम्भवात् । शमादीनामनूध्वमानत्वाद् द्विगोर्नित्यमिति द्विगो-
 रप्रमाणत्वात्तदन्तविध्यभावाच्च पूर्वणाप्राप्ता लुक्विधीयते । 'नित्यग्रहणे
 किमिति' । नात्र विकल्पः प्रकृत इति प्रश्नः । 'संशये आविणं वत्यतीति' ।
 श्रवणं श्रावः, कृत्यन्त्युटो बहुलमिति घञ्, सोऽस्यास्तीति श्रावी, प्रमाणपरि-
 माणाभ्यां सङ्ख्यायाश्चापि संशयइति वत्यमाणस्य मात्रचः प्रमाणे न इत्यनेन
 लुङ् भवति परत्वाद् अतोसौ श्रावी, अस्य द्विगावपि श्रवणे प्राप्ते लुक्विधी-
 यतइत्यर्थः, द्वौ शमौ प्रमाणमस्य द्विशमः, कथं पुनरत्र संशये मात्रच
 उत्पत्तिः, तदन्तविधिना, एतदेव लुक्वचनं ज्ञापकमस्त्यत्र तदन्तविधिरिति,
 प्रकरणादिवशादस्य निश्चयसंशयविषयता प्रयोगस्यावसेया । 'स्तोमे इड्व-
 क्तव्य इति' । अत्रायाममानस्यासम्भवात्परिच्छेदोपाधिकायाः सङ्ख्यायाः
 स्तोमेभिधये इट्प्रत्ययः, इट्करणमेकविंश इत्यत्र तिशब्दस्य लोपाद्यं त्रय-
 स्त्रिंशदौ टिलोपाद्यं च, पञ्चदशदौ नस्तद्वित इत्येव सिद्धं पञ्चदशम-
 न्त्वाः परिमाणमस्य पञ्चदशः स्तोमः, सप्तदशी रात्रिरिति, स्तोमसाह-
 चर्याद्राज्यादौ स्त्रियां वृत्तिः, टित्वान्ङीप्, तदस्य परिमाणं, सङ्ख्यायाः सञ्ज्ञे-
 त्यत्र तु स्तोमे डो विहितस्तत्र टाच् भवति यद्वास्ति प्रयोगः, अथ तु नास्ति
 ततोऽस्यैव स प्रपञ्चः । 'शन्शतोर्द्विनिर्वक्तव्य इति' । एवं च छन्दसि च
 भाषायां च द्विनेर्विधानात्सङ्ख्यायाः सञ्ज्ञासङ्केत्यत्र शन्शतोर्द्विनिर्वक्त-
 सीति वचनं प्रपञ्चार्थमेव । 'विंशिनोर्द्विरस इति' । प्रवरभेदेन विंशतिर्भेदा
 उच्यन्ते, तत्र विंशतिशब्दात्सङ्ख्यायामात्रवाचिनः सङ्ख्येये प्रमेये द्विनिः,
 तिविंशतेर्द्वितीति लोपः, यस्येति लोपश्च । 'प्रमाणपरिमाणाभ्यामिति' ।
 कृडिशब्दावेतौ भेदेनोपादानात् । 'शममात्रमिति' । शमः प्रमाणमस्य स्याच

वेत्यत्रार्थे मात्रच् । 'पञ्चमात्रा इति' । पञ्च स्युर्न वेति संशय्यमानार्थवाचिनः
स्वार्थं प्रत्ययः, यद्वा वृत्तिविषये द्युक्कयोरित्यादिवत्सङ्ख्यानमात्रवाचिनः
षष्ठ्यर्थे प्रत्ययः, पञ्चत्वसङ्ख्या प्रमाणमेवां स्याद्वा न वेति पञ्चमात्राः ।
'तावदेवेति' । तत्परिमाणमस्य धान्यादिस्तावत्, ततः स्वार्थं प्रत्ययः,
उत्तरसूत्रे तु भावः सिद्धश्च हावतोरित्यर्थान्तरे वक्ष्यते ॥

"पुरुषहस्तिभ्यामण च" ॥ 'हास्तिनमिति' । इनण्यनपत्य-
इति प्रकृतिभावः । 'द्विगोर्नित्यं लुगिति' । नायं प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमित्य-
स्यानुवादः, पुरुषहस्तिनोः शमादिवत्प्रमाणत्वेनाप्रसिद्धत्वात्, अत एव
पुरुषद्वयसमित्यादौ प्रमाणे ल इति लुङ् भवति, अन्यथाणां विधान-
सामर्थ्याल्लुगभावेऽपि द्वयसजादीनां स्यादेव, तस्मादपूर्वाच्च लुङ्निधीयते,
स च द्वयसजादीनां नाणः, ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्र-
तिषेधाद् द्विगोरणः प्राप्तभावात् । 'द्विपुरुषीति' । पुरुषात्प्रमाणेत्यतर-
स्यामिति ङीष् ॥

"यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुष्" ॥ 'यावानिति' । आ सर्वनाम्
इत्यात्वम् । उगिदचामिति नुम्, अत्वसन्तस्येति दीर्घः, हल्ङ्यादि-
संयोगान्तलोपौ । प्रमाणपरिमाणयोरैकत्वं मत्वा यश्चोदयेत्परिमाणग्रहण-
मनर्थकं प्रमाणाधिकारादिति तं प्रत्याह । 'प्रमाणइति वर्तमान-
इत्यादि' । स पुनरनयोर्भेदः परिमाणं तु सर्वतः, आयामस्तु प्रमाणं
स्यादिति पूर्वमेव व्याख्यातः । 'हावताविति' । इहास्माभिर्वतुषं विधाय
आ सर्वनाम् इत्यात्वं विहितं, पूर्वाचार्यास्तु हावतुं विदधरे तदपेक्षायं
निर्द्देशः, विशिष्यतइति विशेषः, तस्य भावो वैशेष्यम्, अर्थवैशेष्यादर्थभे-
दात्परिमाणस्य प्रमाणात्पृथङ्निर्द्देशः, उच्यते क्रियतइत्यर्थः । स्यादितत्,
यद्यापि प्रमाणपरिमाणशब्दयोरर्था भिद्यन्ते तथापि प्रमाणग्रहणमेवानुवक्ष्ये
तदुपाधिकेभ्य एव वतुष्विधेयः, तत्रायमप्यर्थः, इदमपि सिद्धं भवति
यावानध्वा यावती रज्जुरिति, अत्र ह्यायाममानं गम्यते, ये तु परिमाणे
प्रयोगाः यावान् धान्यराशिरित्यादयस्तेषु प्रमानाद्विष्यन्ति, यथा
सिद्धान्ते यावानध्वा यावती रज्जुः यावत्कृत्वा भुङ्क्ते इत्यादय इति

तत्राह । 'मात्राद्यप्रतिधातायेति' । यदि यथोक्तं क्रियेत ततो ङावतु-
विशेषविहितत्वात्सामान्यविहितान्मात्रजादीन्नाधेत, परिमाणग्रहणे तु
सति भिन्नोपाधिकत्वाद्वाध्यबाधकभावाभावस्तेन तन्मात्रं यन्मात्रमि-
त्यादि प्रमाणे सिद्धं भवतीति । 'भावः सिद्धश्चेति' । तत्परिमाणमस्य
तावद्वाच्यं राशीकृतं तावत्परिमाणमस्य कुड्यादेस्तावन्मात्रं यावद्वाशीकृतस्य
धान्यस्य दैर्घ्यं तादृगस्यापीत्यर्थः, तदेवं भिन्नविषयत्वे सति वत्त्वन्ता-
न्मात्रादयः सिद्ध्यन्ति, एकविषयत्वे तु वतुपैव विशिष्टस्य प्रमेयस्योक्त-
त्वात्तदन्तान्मात्रादयो न स्युः, यस्य हि तावत्परिमाणं तस्य तत्परिमाणमिति
तावच्छब्दस्यैव तत्रापि प्रयोगः स्याद्, अन्यथा हि मात्रजादिप्रत्ययमा-
लाप्रसङ्गः । 'सादृश्यइति' । विषयनिर्देशाय सदृशस्तु प्रत्ययार्थः ॥

“किमिदंभ्यां वो घः” ॥ 'क्रियानियानिति' । इदं किमोरी-
शकी, यस्येति लोपः । 'एतदेवेति' । आदेशविधानान्यथानुपपत्त्या प्रत्य-
योनुमीयते । 'योगविभागेन वेति' । एवं प्रतिपादिते लाघवं भवति,
आदेः परस्येत्येव सिद्धे व इति वचनमादेशप्रतिपत्त्यर्थमितरथा हि घः
प्रत्ययान्तरं विज्ञायेत ॥

“किमः सङ्ख्यापरिमाणे इति च” ॥ 'सङ्ख्यायाः परिमाण-
मिति' । करणस्य कर्तृत्वविवक्षया क्रययोगलक्षणा कर्त्तरि षष्ठी, परिमितिः
परिमाणम् । 'सङ्ख्या परिच्छेद इति' । सङ्ख्या यं परिच्छेदं करोति तत्रे-
त्यर्थः । 'तस्य च वकारस्य घकार इति' । वो घ इत्यनुवृत्तेः । ननु का
सङ्ख्या परिमाणमेषामित्यत्र किंशब्दः परिच्छेदिकायां सङ्ख्यायां वर्त्तते न
पुनः परिच्छेदे तत्राह । 'पृच्छमानत्वादिति' । परिच्छेदकत्वविशिष्टा
सङ्ख्या पृच्छते का सङ्ख्या परिच्छेदिकैवमिति तत्र परिच्छेदस्या-
पि पृच्छमानाकारान्तर्भावात्सङ्ख्यापरिच्छेदे वर्त्तमानादित्युक्तमित्यर्थः ।
अपर आह । सङ्ख्याया इति कर्मणि षष्ठी, सङ्ख्यापरिच्छेदार्थप्रश्ने वर्त्त-
मानः सङ्ख्यापरिच्छेदे वर्त्ततइत्युच्यते, सङ्ख्यायां परिच्छेत्तुमिष्टायां यः
प्रश्नस्तत्र वर्त्तमानादित्यर्थ इति, कति । षड्यो लुगिति जसो लुक्,
अपैकवचनद्विवचने कस्माच्चोदाहृते, उच्यते, सङ्ख्याप्रश्ने वर्त्तमानात्किमः

प्रत्ययः प्रश्नश्चानिर्ज्ञाते, अनिर्ज्ञानं च बहुष्विति वृत्तौ बहुवचनमेव भवति, उक्तं च अनिर्ज्ञातेर्थे बहुवचनं प्रयोक्तव्यमिति, कथं तर्हि कियात् कियन्ताविति, नात्र सङ्ख्याप्रश्ने किंशब्दः किं तर्हि परिमाण-मात्रप्रश्ने, सङ्ख्याप्रश्ने तु तत्रापि बहुवचनमेव भवति कियन्तो ब्राह्मणा इति, यदीया च सङ्ख्या पृच्छयते तत्र प्रत्ययास्तेन का सङ्ख्या परिमाणस्य वगावयवगतसङ्ख्याप्रश्ने कति वर्ग इति न भवति, अवयवेष्वेव हि तदा प्रत्ययेन भाव्यं कति गावोऽस्मिन्वर्ग इति, सङ्ख्यसङ्खिनोरभेदविवक्षायां तु कति गावो ऽयं वर्ग इति, न तु व्यवस्थितसङ्ख्यासंबन्धे वर्गं, वर्गसङ्ख्या-प्रश्ने तु कति वगा इति भवति । ‘अथ वेत्यादि’ । अस्मिन्यत्ते सङ्ख्यापरिमाण इति कर्मधारयः, निपातनाच्च विशेषणस्य परिनिपातः, करणसाधनश्च परिमाणशब्दः, एवमात्मिकेत्यस्य विवरणम् ‘परिच्छेद-स्वभावेति’ । ‘यत्रापरिच्छेदकत्वेन विवक्ष्यत इति’ । परिच्छेदकत्वेन न विवक्ष्यत इत्यर्थः । तथैव वा पाठः । क्व पुनरेवं न विवक्ष्यत इत्याह । ‘तेषु हीति’ । ‘केयमेवामिति’ । केयमीदृशानां दशत्वसंख्या येषाम् ।

अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।

सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते ॥

इति, एवं संख्येयद्वारेण संख्यायां तेषु, प्रकृतः परिमाणशब्दो वृद्धिशब्दत्वात्संख्यया परिसम्बन्धुं नार्हतीति परिच्छेतिमात्रवचनः पुनरिहोपात्तः ॥

“संख्याया अवयवेतयप् ॥ इहास्येन्यधिकारात्संख्याया अवयवे वर्तमानायाः स्वार्थं तावत्प्रत्ययो न भवति अवयवस्वामिनि तु प्राप्नोति, पञ्च अवयवा अस्य देवदत्तस्येति तत्राह । ‘अवयवावयविनः संबन्धिन इति’ । अवयवशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वात्प्रत्ययवयवत्वं तत्रैवावयविनि प्रत्यय इत्यर्थः । यथा द्वयसजादिषु प्रमाणे प्रकृत्यर्थं प्रमेयः प्रत्ययार्थस्तद्वत् । ‘चतुष्टयीति’ । रेफस्य विसर्जनीये तस्य सत्वे इत्स्वातादौ तद्वित इति पत्वं, टिड्ढाणञिति डीप् ॥

“द्वित्रिभ्यान्तयस्यायत्वा” ॥ ननु तयः प्रकृतः सोनुवर्तित्यते,
द्वित्रिभ्यामिति पञ्चमी तस्मादित्युत्तरस्येति तस्य यश्चान्ततां सम्पादयि-
ष्यति तत्किं तयस्येत्यनेन, तत्राह । ‘तयश्चहणमित्यादि’ । असत्यामपे-
क्षायाः मनुवृत्तिः षष्ठीप्रकृतिश्च दुर्ज्ञानेति भावः । अथ प्रत्ययान्तरे को
दोषः । त्रयी गतिरिति तयन्विबन्धन ईकारो न स्यात्, प्रथमचरमत-
येति चैष विधिर्न स्याद् द्रुये द्रुया इति, क्वचित् तत्र को दोष इत्यादि
वृत्ताधेय पठ्यते । ‘चकारः स्वरार्थ इति’ । तेन स्यानिवद्भावेनानुदात्तत्वं
न भवति ॥

“उभादुदात्तो नित्यम्” ॥ ‘उदात्तवचनसामर्थ्यादिति’ । अन्तो-
दात्तत्वस्य चित्स्वरैरेव सिद्धत्वात्, सर्वोदात्तत्वं तु न भवति, अनुदात्तं
पदमेकवर्जमिति वचनात्, नापि हे उभयेत्यत्रामन्वितानुदात्तत्वमुभयेत्यत्र
चामन्विताद्युदात्तत्वं बाधितुमुदात्तवचनं पुरस्तादपवादव्यायेन चित्स्व-
रस्यैव बाधनात् । ‘उभयशब्दो यदि लौकिकी संख्येति’ । उभावित्युक्ते
द्वाविति प्रतीतिः । ‘अथ न संख्येति’ । कृत्वसुजादिसंख्याकार्यादर्शनात्
एक उभौ त्रय इत्येषं लौकिके गणनाऽदृशनाच्च । ‘तस्य नित्यमयज्ञादेश
इति’ । अथ प्रत्ययान्तरमेवायः कस्माच्चाश्रितः, तत्रायमप्यर्थः, उदात्त
इति न वक्तव्यं भवति प्रत्ययस्वरैरेव सिद्धं, यच्च सर्वनामसंज्ञायामुक्त-
मुभयशब्दस्य त्रिसि सर्वोदिपाठादित्या संज्ञा भवति न प्रथमचरमतेत्येति
विभाषा व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्पूर्वविप्रतिषेधाद्देति, तदप्ययत्रसिद्धं
भवति, कथं, नहयं तयप आदेशः । सत्यम् । उभयीत्यत्र तु तयन्विब-
न्धन ईकारो न स्यात्, यदि तु ङीष्विधौ मात्रजित्ययचरस्वकारेण प्रत्या-
हारयहणं ततः प्रत्ययान्तरत्वेऽप्ययचः सिद्ध ईकारः, उदात्तयहणं नित्य-
यहणं च शक्यमकर्तुं, ङीष्विधौ च तयपो यहणम्, अथ वा द्रुय्मात्र-
चोरपि तत्र यहणं शक्यमकर्तुं द्रुयसजित्येवायचरस्वकारेण प्रत्याहारोऽस्तु,
तत्तु तथा नाश्रितमित्येव । ‘उभयो मणिरिति’ । उभौ पीतलोहितावयववा-
चस्येत्यवयवद्वित्वनिबन्धनोऽवयविनो व्यपदेशः । ‘उभये देवमनुष्या
इति’ । वर्गद्वयापेक्षमतिरोहितभेदानां वर्गिणामिदमभिधानम् ॥

“तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताहुः” ॥ अस्मिन्नधिकं यस्मादधिक-
कमिति च निर्दुशदधिकशब्दयोगे सप्तमीपञ्चम्यौ भवतः, अधि-
का खारी द्रोणेनेति कर्तरि सृतीयापि भवति । ‘दश अधिका अस्मिन्
शतइति’ । व्यपदेशिवद्भावोपि प्रातिपदिकेन प्रतिषिद्धः । ‘प्रत्ययार्थेन
चेत्यादि’ । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोस्तुल्यजातीयत्वे प्रत्यय इत्यर्थः । न्यायसि-
द्धश्चायमर्थः । तथाहि । वाक्ये तावदेकादश अधिका अस्मिन् गोशते इति
शतविशेषणत्वेनाप्युपात्ता गावः सविधानात्प्रकृत्यर्थमपि स्पृशन्ति, वृत्ता-
वप्येकादशं गोशतमित्युक्ते प्रकृत्यर्थतया गावः सविहिता एव प्रतीयन्ते,
यत्र तु विजातीयसङ्ख्येयवाची शब्दः प्रयुज्यते तत्र शब्दसंनिहितेन तेना-
न्यदर्थे सविहितं बाध्यते, न च वृत्तौ तादृशेन शब्देन प्रकृत्यर्थः शक्यो
‘विशेषयितुं, प्रत्ययार्थेनैकार्थी भूतत्वात्, यथा वृद्धस्योपगव इति ।
‘शतसहस्रयोश्चेष्यतइति’ । इयमिष्टिरेव । ‘इतिकरणो विवक्षार्थस्तत इदं
सर्वं लभ्यतइति’ । यद्यपि पूर्वार्थो न्यायादेव लभ्यते तथापि शतसहस्र-
योश्चेष्यतइत्ययमर्थ इतिकरणादेव लभ्यतइति लाघवाय साधारणो
हेतुरुपदिष्टः । ‘कथमित्यादि’ । शते सहस्रे चाभिधेये प्रत्ययो भवन्नच
न प्राप्नोति, यत्र हि सङ्ख्यान्तरमधिकं शतसहस्रं नाम न शतं सहस्रं वेति
भावः । अत्रापि शतसहस्रयोरेवान्यतरस्य प्रत्ययार्थत्वं न सङ्ख्यान्तरस्ये-
त्याह । ‘शतानामिति’ । ‘सहस्राणां वा शतमिति’ । अत्रापि पक्षे
सङ्ख्याया अन्वीयस्या इति द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च स्मरणाच्छतस्यैव पूर्वनि-
पातः, तत्र पूर्वस्मिन्वियहे शतानि सङ्ख्यायन्तइति तान्येव प्रकृत्यर्थः,
एकादश शतान्यधिकान्यस्मिन्नेकादशं शतसहस्रमिति, उत्तरत्र तु सह-
स्राणां सङ्ख्येयत्वात्तान्येव प्रकृत्यर्थः, एकादशसहस्राण्यधिकान्यस्मिन्नेका-
दशं शतसहस्रमिति प्रकरणादिवशाच्च शतानां सहस्राणां वा सङ्ख्येय-
त्वावसायः, उक्तमेवार्थे श्लोकेन दर्शयति । ‘अधिके समानजाताविति’ ।
प्रत्ययार्थसम्बन्धिन्या ज्ञात्या प्रकृत्यर्थस्य जातौ समानायां सत्यामधि-
केर्यं वर्त्तमानात्प्रत्यय इत्यर्थः । यद्वा समानजाताविति बहुव्रीहिः,

जात्यन्ततणस्तु हेन न भवति भाष्यप्रयोगात् । प्रत्ययार्थेन समानजा-
तीयर्थे वर्त्तमानादित्यर्थः । 'इष्टमिति' । प्रत्ययाख्यं कार्यम् । एकादश
शतसहस्रमित्यत्र निर्वाहार्थमाह । 'यस्य संख्येति' । शतानि सहस्राणि
संख्यायन्तइत्युक्तम्, अधिके समानजाताविति च, तेन यस्य संख्या यज्जा-
तीयं संख्यायते, सामान्यापेक्षमेकवचनं तदाधिक्ये तज्जातीयस्याधिक्ये
स कर्त्तव्यो मतो मम, एतच्चादाहरणएव व्यक्तीकृतं नात्र किं विदुपूर्व-
मुक्तम् ॥

“शदन्तविंशतेश्च” ॥ अन्तग्रहणमनर्थकं केवलस्य शतः प्राति-
पदिकस्याभावात् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधिर्भविष्यति, पङ्क्त्या-
दिसूत्रे त्रिंशदादीनां शतप्रत्ययान्तत्वेन निपातितत्वात्तत्राह । 'शद्वहणेन्त-
ग्रहणमिति' । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधौ सति तदादिनियमः
स्यात्, अस्मिंस्त्वन्तग्रहणे सति यावतः समुदायस्यान्ते शब्दस्तवतो
ग्रहणं भवति, । 'संख्याग्रहणं चेति' । संख्याया अवयवे तयवित्यतः संख्याग्र-
हणमनुवर्त्तनीयमित्यर्थः, तेन संख्यावाचिनः शदन्तात्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः,
एकत्रिंशदादयश्च संख्यान्तरस्य वाचका न तु समुदायस्य, तेन तेषामपि
ग्रहणं, गोत्रिंशदादयश्च न संख्यावचना इति तेषामग्रहणम् । 'विंशते-
श्चेति' । विंशतिशब्दानन्तरमन्तशब्दः पठितव्य इत्यर्थः, अन्यथा ग्रहण-
वर्तेति निषेधात्तदन्ताच्च स्यात् ॥

“संख्याया गुणस्य निमाने मयट्” ॥ 'तदस्य संजातमित्यत इति' ।
तत्र तावत्तदस्येति समुदायस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञातमनुवृत्तं च बहुषु योगेषु ।
तदस्मिन् अधिकमित्यत्र तु पुनस्तच्छब्दोपादानाच्च संबद्ध्यतइत्येतावत्,
इह तु प्रतिबन्धाभावात्स एव समुदायो ऽनुवर्त्ततइत्यर्थस्तेन तदस्मि-
चित्यस्यैव तच्छब्दस्यानन्तर्यादनुवृत्तिर्युक्ता, अस्मिचित्यनेन विच्छिन्नत्वा-
दस्येत्यनुवृत्तिश्चायुक्तेति न चोदनीयम्, 'निमाने मूल्यमिति' । मेङ् प्रणि-
दानइत्यस्मात्त्रिपूर्वात्करणे ल्युट्, निमीयते क्रीयतइत्यर्थः । 'गुणस्येति' ।
कर्मणि षष्ठी । 'सोऽपि सामर्थ्यादिति' । गुणशब्दोऽपि सापेक्षं रूपमाचष्टे,
तथाहि, द्विगुणं त्रिगुणमित्युक्ते किंचिदपेक्ष्येति गम्यते, तत्र निमेषस्य

गुणत्वं सचिहितं निमानमपेत्येतत्सामर्थ्यम् । 'यवानां द्वौ भागविति' ।
यद्यपि तुल्यमुभयत्रापि स्वत्यागः परकीयस्य रहणं तथापि क्वचित्काचि-
त्प्रसृततरा गतिः, तद्वथा समाने त्यागे धान्यं विक्रीणीतइत्युच्यते न कश्चि-
द्वाह कार्यापणी विक्रीणीतदति, तेन यवभागयोरेव निमानत्वं नोदश्वि-
द्वागस्य, देशकालापेक्षो वा निमाननिमेयभावः, निमानस्य च निमेयापेत-
त्वाचिमेयं प्रत्ययार्थः, एकगुणस्योदश्वितो द्विगुणा यवा मूल्यमित्यर्थः,
तद्वथा प्रस्यस्योदश्वितो द्वौ प्रस्यौ यवाः द्विमयमुदश्विद्वानामिति,
भागविशेषप्रतिपत्त्यर्थं प्रकृत्यर्थविशेषणस्य यवादेः प्रयोगः, द्विशब्दश्च
वृत्तिविषये भागयोरेव संख्येययोर्वैततदति संबन्धिशब्दत्वेन नित्यसापेक्ष-
त्वात्तद्वृत्तिवृत्तिरविरुद्धा, कथं पुनः प्रत्ययान्तस्योदश्विच्छब्देन सामाना-
धिकरण्यं, यावतोदश्विद्वागे प्रत्ययो विहितो नोदश्विति तत्राह ।
'भागेपि तु विधीयमान इति' । अत्र चाभिधानस्वाभाव्यं हेतुः, अपर
आह, यत्रोदश्वितो भागो द्विगुणैर्यवैः क्रीयते तत्रार्थात्समुदायोपि द्विगु-
णैर्यवैः क्रीतो भवति बहुभिरैकेन वा तदपेक्षं सामानाधिकरण्यमिति ।
गुणस्येति चैकत्वं विवक्षितमित्येतदयमेव हि गुणनिमानइति लघुरपि
निर्देशो न कृतः, । द्वौ भागौ यवानां त्रय उदश्वित इति' । न तावद्भू-
यसश्च वाचिकाया इत्युक्तमिति मत्वेदमुदाहृतं, न त्वत्र द्विशब्दो भूयसो
वाचकः, यद्वा उदाहरणदिगियन्दर्शिता त्रयो यवानां द्वावुदश्वित
इति दर्शयितव्यं, निमाननिमेयभावस्य विपर्ययो वा द्रष्टव्यः । 'भूयस-
श्चेति' । प्रत्ययार्थात्प्रकृत्यर्थस्य भूयसो या वाचिका संख्या ततः प्रत्यय
इत्यर्थः । 'इह न भवतीति' । निमाननिमेययोः साम्यविषये न भवती-
त्यर्थः । अन्यथा गुणस्येकैकत्वविधत्तायामपि स्यादेव प्रसङ्गः, कुतस्तर्हि न
भवत्यनभिधानात्, बहोर्लोपो भू च बहोरिति भूयःशब्दस्य व्युत्पादित-
त्वात्प्रकृत्यर्थस्य बहुतरत्वे सति प्रत्ययेन भाव्यं, ततश्च द्विशब्दाच्च स्या-
दित्याशङ्क्याह । 'भूयस इति चेति' 'गुणशब्द इत्यादि' । नह्ययं भाग-
मात्रवचनः किं तर्हि समानतामपि तस्य भागस्य ब्रूते । 'निमेये चापि दृश्यते
इति' । कथं तल्लभ्यते, तन्नावृत्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणेन, द्वे अत्र

वाक्ये तत्रैकं व्याख्यातं द्वितीये निमानमिति, कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्मणि ल्युट् । 'गुणस्येति' । करणस्य कर्तृत्वविवक्षायां कर्तरि षष्ठी, निमेयस्य निमानापेक्षत्वाच्चिमानं प्रत्ययार्थः, परिशिष्टं सर्वं पूर्ववत्, संख्याया इति किम् । यवभागौ निमानमुदश्विद्वागस्य द्विवचनान्ताद्व्य-
भागशब्दात्प्रत्ययो न भवति । 'ब्रीहियवाविति' । अत्रोदश्वित एव निमानं द्वौ न तद्वागस्य तेन द्विमयमुदश्विद् ब्रीहियवाविति न भवति । 'द्विगुणं तैलं पच्यते क्षीरेणेति' । क्षीरसंबन्धिनौ द्वौ गुणावस्मिंस्तैले तत्तेनैव सुभगं सह क्षीरेण पच्यतदत्युच्यतइति ॥

“तस्य पूरणे ङट्” ॥ तस्येत्येकत्वमविवक्षितम् । एकस्य पूरणासम्भ-
वात्, तेन ट्वादिभ्यो द्विवचनबहुवचनान्तेभ्यः प्रत्ययः । 'पूर्यतेनेनेति पूरण-
मिति' । करणे ल्युट् । 'पूर्यतेइति' । एयन्तात्कर्मणि यक्, न प्रकृत्यन्तरात्
कर्तरि श्यन्, यद्वि संख्यावाचिनः शब्दात्पूरणे प्रत्ययो भवति इहापि प्राप्नोति
पञ्चानामन्यतोलव्यपञ्चसंख्यानामुष्टिकाणां पूरणो घट इति तत्राह ।
'येनेति' । संख्येत्यस्य विवरणम् । 'संख्यानमिति' । इह संख्यावाचिनः
प्रत्ययो विधीयते तत्र प्रत्यासत्त्या यस्य संख्यावाचिनो यत्प्रवृत्तिनिमित्तं
संख्यानं पञ्चत्वादि तस्य पूरणइति विज्ञायते न तु विप्रकृष्टे पञ्चादिश-
ब्दवाच्यानन्तर्भूतं यथातिशयने तमविष्टनौ कुत्सितइत्यादाविति भावः ।
'एकादशानां पूरणइति' । यथा वैयाकरणपाश इत्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तं
कुत्सायामपि याप्यो वैयाकरण इति विग्रहो न तु याप्यं वैयाकरणत्व-
मिति तथेहापि संख्यानपूरणे विवक्षितं संख्येयवाचिनापि विग्रहो न
विरुद्ध्यते । 'एकादश इति' । पुनर्गणनायां क्रियमाणायां चरमबुद्धि-
स्येन येनैकादशत्वसंख्या पूर्यते स इति वेदितव्यः, एवं च व्युत्क्रमेणाष्टा-
ध्यायेषु गण्यमानेषु समर्थः पदविधिरित्यध्यायो यदा चरमं गण्यते तदा
निर्माणद्वितीयस्यापि गणनाक्रमेणाष्टमत्वव्यपदेशो भवत्येव, ननु प्रकृत्य-
र्थव्यतिरिक्तेन प्रत्ययार्थेन भवितव्यम् इह त्वेकादशस्वन्तर्भूत एकादशानी-
यन्तामित्युक्ते एकादशस्याख्यानयनात्, सत्यं, समुदायावयवयोस्तु भेदात्स-
मुदायः प्रकृत्यर्थो ऽवयवः प्रत्ययार्थो यथा वृत्तस्यावयवो वार्त्ता शास्त्रेति ॥

“नान्तादसंख्यादेर्मट्” ॥ ‘डटो मडागमो भवतीति’ । कथं पुनरयमागमः शक्यो विज्ञातुं, नात्रागमी निर्दिष्टः, यदपि प्रकृतं तदपि प्रथमान्तं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थात् आह । ‘नान्तादिति’ । पञ्चमीयहणं तावदनुवर्तते न च तस्य विधानार्थानुवृत्तिः, पूर्वमेव विहितत्वात्, न च विशेषविहितेन मटो बाधप्रसङ्गे विधानार्था डटोऽनुवृत्तिः, एवं हि प्रकृतस्य समुच्चयार्थश्चकारः क्रियेत मट् चेति, यथान्यत्र ततोऽनुवृत्तिस्मा-
मर्थ्यात्षष्ठीप्रकृतात्रागमित्वमेव विज्ञायते, कः पुनर्मटः प्रत्ययत्वे आगमत्वे वा विशेषो यावता तदेव रूपं स एव स्वरः, सत्यं, डटि मटि च नास्ति विशेषः, विंशत्यादिभ्यस्तमहन्तरस्यामित्ययं तु तमद्यादि प्रत्ययः स्यादाद्युदात्तः स्याद् आगमत्वेनागमानुदात्तत्वं भवति न तु प्रत्ययस्वर इति विंशतितम इत्यस्यान्तोदात्तत्वं भवति । ‘एकादश इति’ । नायं संख्यासमुदायः किं तर्हि संख्यान्तमेव, अत एवात्र इद्ववति, अन्यथा सोऽपि न स्यात्, नहि संख्यासमुदायः संख्यायहणेन एह्यते यथा जनपद-
समुदायो जनपदयहणेन काशिकोसलीयाः, अथाप्ययं संख्यासमुदायस्त-
थापि संख्यायहणेन तत्समुदायो एह्यतइति ज्ञापनार्थमेवासंख्यादेरिति वक्तव्यं, तेन सर्वमेव संख्याकार्यमेकादशादीनामपि भवति ॥

“पट्टतिकतिपयचतुरां शुक्” ॥ ‘तदिह सप्तम्या विपरिणाम्यत-
इति’ । यदि पूर्ववत्षष्ठा विपरिणाम इष्टः स्यात्पञ्चम्या निर्दिष्टेत् षष्ठा-
निर्दिष्टानुपवादीनामेवागमित्वं विज्ञायते, ततश्चानुवृत्तस्य डटोर्थात्सप्त-
म्याविपरिणाम इत्यर्थः, एवं च कृत्वा षष्ठाष्टमाभ्यां द्वितीयतृतीयचतु-
र्थेति निर्दिष्ट उपपद्यते । ‘कतिपयशब्दो न संख्येति’ । यदप्यसावतिप्रच-
यरहितं बहुत्वमावष्टे तथापि लोके संख्यात्वेन न प्रतिष्ठो यथा द्वित्राः
पञ्चषा इति शास्त्रेऽपि नैवास्य संख्यासंज्ञा विहिता, कथं तर्हि डट्प्रत्य-
य इत्याह । ‘तस्येति’ । किं पुनस्युग्विधीयते न पञ्चमीनिर्दिष्टेन प्रकृत-
स्येव विधीयेत नैवं शक्यम् इह पठ इति ज्ञश्वं प्राप्नोति, चतुर्थे इति
रेफस्य विसर्जनीयस्तस्य च सत्त्वं प्राप्नोति, षटः परादित्वेन पूर्वस्य पद-
त्वात्, यदि पुनः पूर्वमूत्रे शुगेव विधीयेत नैवं शक्यं पञ्चयः सप्तयः

नलोपो न स्यात्, इह लिङ्गविशिष्टपरिभाषया कतिपयशब्दादावन्ता-
दपि युगभवति तत्र भस्माडे तद्धितइति इटि विषयभूतएव पुंवद्भावः,
कतिपयानां पूरणी कतिपयधीति भवति, । 'चतुरश्रयताविति' । कृपद्वां
इट् न बाध्यते इटि परतस्युविधानात् । 'आद्यतरलोपश्चेति' । अच्-
सहितं व्यञ्जनमतरशब्देनोच्यते, अच्सहितस्यादेर्व्यञ्जनस्येत्यर्थः, व्यञ्ज-
नसहिताच्चवने त्वतरशब्दे द्विवचनन्यायेन तकारस्यापि लोपः स्यात् ॥

“बहुपूगणसङ्गस्य त्रिभुक्” ॥ अत्रापि षष्ठीनिर्देशादुद्गादीना-
मेवागमित्वं पूगसङ्गयोरित्यादिरैक एव यन्यः । इह बहुनीनां पूरणीति
पूर्वबहुट्प्रत्ययः पुंवद्भावश्च ॥

“वतोरिभुक्” ॥ अत्रापि पूर्वबहुत्वन्तस्यैवागमित्वम् । इह
तावतीनां पूरणी तावतिथीति लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्रत्ययः पुंव-
द्भावश्च, कथं पुनरत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषा यावता प्रातिपदिकस्वरूप-
ग्रहणे सा भवतीत्युक्तं, यत्रापि प्रातिपदिकविशेषणं स्वरूपेणोपादीयते
तत्रापि सा भवति यथा वृजकाभ्यां कर्त्तरि अपां स्रष्टीति, इहापि वतो-
रिति विशेषणं स्वरूपेणोपादीयते तेन भवत्येव लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणम्
उक्तं च, बहुकतिपयवतूनां लिङ्गविशिष्टादुत्पत्तिः प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्ग-
विशिष्टस्यापि ग्रहणादिति ॥

“द्वेस्तीयः” ॥ ‘तीयप्रत्ययो भवतीति’ । इटो द्विशब्दस्य चादेशो
न भवति द्वितीयेति निर्देशात्, यद्येवं तस्मादेव निर्देशाच्च सिद्धमस्य
साधुत्वं, सिद्ध्यतु साधुत्वं पूरणार्थस्तु कथं लभ्यते, किं च तदाश्रयणे
प्रकृतिप्रत्ययविभागाभावात्प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वं स्यात्, अबाध-
कान्यपि निपातनानि भवन्तीति पक्षे इटः प्रसङ्गश्च ॥

“त्रेः सन्धसारणं च” ॥ ‘अण इति तत्रानुवर्त्ततइति’ । द्विलोपे
पूर्वस्य दीर्घा ऽण इत्यतः, एवमपि यदि परेण णकारेण प्रत्याहारः
स्यात्पुनरपि स्यादेव दीर्घः, स तु न तथेत्याह । ‘पूर्वणेति’ । एतच्च
लजित्यत्रैव प्रतिपादितं, त्रेस्तु चेति नोक्तं प्रत्ययो मा विज्ञायीति ॥

“विंशत्यादिभ्यस्तमहन्तरस्याम्” ॥ ‘विंशत्यादिभ्यः परस्येति’ ।

कथं पुनर्द्विस्तीय इति तीयप्रत्ययेन विच्छिन्नस्य इट आगमित्वं शक्यं विज्ञातुं तत्राह । ‘पूरणाधिकारादिति’ । सत्यं इटप्रत्ययो विच्छिन्नः पूरणार्थस्तु न विच्छिन्नः सोऽनुवर्तते तेन पूरणे यो विहितः स आगमी विज्ञायते, न च इटोऽन्यो विंशत्यादिभ्यः पूरणे विहितोऽस्ति, कः पुनः षड्त्त्यादिसूत्रनिर्विष्टानां ग्रहणे सति दोषस्तत्राह । ‘तद्ग्रहणे हीति’ । स्यादेतत्तदन्तविधिना एकविंशतिप्रभृतिभ्योऽपि भविष्यतीति तत्राह । ‘ग्रहणवर्तेति’ । ननु यदयं षष्ठादेश्चासंख्यादेरित्याह तज्ज्ञापयति भवति पूरणप्रकरणे तदन्तविधिरिति, तेनैकविंशतिप्रभृतिभ्योऽपि भविष्यति, अस्त्येतत्केवलेभ्यस्तु न स्यात्, अतदन्तत्वात्, व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति, व्यपदेशिवद्भावोप्रातिपदिकेन । ‘एवं चेत्यादि’ । लौकिकानां विंशत्यादीनां यदीदं ग्रहणं तदा षष्ठादेश्चेत्यत्रापि लौकिकानामेव षष्ठादीनां ग्रहणं ततश्चैकपट्टिप्रभृतिभ्यो नित्यस्य तमटः प्रसङ्गेऽसंख्यादेरिति पर्युदासो युज्यतएव न कथं चित् युज्यते, उनिष्टलेशस्याभावात्, सूत्रसंनिविष्टानां तु ग्रहणे तदन्तविधिज्ञापनाय पर्युदासो युज्यते केवलं न तु युज्यतएव केवलानामप्रसङ्गादिति तावद्वृत्तरथः, यथा तु भाष्यं तथा सूत्रसंनिविष्टानां ग्रहणं ज्ञापनाच्च तदन्तविधिरिति स्थितं, न च केवलानामप्रसङ्गस्तदन्तानामपि भवतीति ज्ञापनशरीरं न तु तदन्तानामेव भवतीति, यदि वा यत्र प्रातिपदिकस्य श्रुतिरस्ति ग्रहणवता प्रातिपदिकेन व्यपदेशिवद्भावोप्रातिपदिकेनेति तदुभयमपि न प्रवर्तत इति सामान्येन ज्ञापनम्, एवं च कृत्वेदमपि सिद्धं भवति एकात्रविंशतेः पूरणः एकात्रविंशतितम इति, भवति ह्येतत्सूत्रसंनिविष्टविंशत्यन्तं संख्यादि संख्यावाचि च लौकिकानां तु ग्रहणे नैतत्सिध्यति, विंशतेः प्राभाषित्यादस्यासंख्यायाः ॥

“नित्यं शतादिमासाधेमाससंवत्सराच्च” ॥ मासादय इत्यादिर्विज्ञायत इत्यन्त एको अन्यः, अथ शतादिग्रहणं किमर्थं यावता षष्ठादेश्चेति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धं तत्राह । ‘षष्ठादेरित्यनेनैवेति’ । यदि तेन स्याद् एकशतादिभ्यो न स्याद् असंख्यादेरिति प्रतिषेधात् ॥

“पठ्यादेश्वासंख्यादेः” ॥ ‘संख्यादेस्तु विकल्प एव भवतीति’ । नह्ययं विकल्पस्यापि प्रतिषेधः, पर्युदासो ह्ययं संख्यादेर्न विधिर्न प्रतिषेधः, यदि केन चित्प्राप्नोति भवत्येव, पूर्वेण च प्राप्नोति, प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्यनन्तरा प्राप्तिः प्रतिषिद्ध्यते न व्यवहृता ॥

“मतौ ह्यः सूक्तसाम्नोः” ॥ ‘मताविति मत्वर्थ उच्यतइति’ । साहचर्याद् मुख्यस्य ग्रहणं न भवति, कथं हि मतुरभिधेयः स्याच्छब्दस्य शब्दः । ‘मत्वर्थग्रहणेनेत्यादि’ । समर्थविभक्तिः प्रथमा प्रकृतेर्यद्वारकं विशेषणम्, अस्तित्वं प्रत्ययार्थः, अस्यास्मिन्निति च तत्र यद्यपि प्रत्ययार्था मतेरभिधेयमितरदनभिधेयं तथापि साहचर्यमविशिष्टमिति सर्वमेतदातिष्यते संनिधाप्यते उपस्थाप्यतइत्यर्थः । अथ वा प्रधानवशवर्तित्वानुगानां प्रधाने प्रत्ययार्थे उपस्थापिते समर्थविभक्त्यादिकमपि गुणभूतमुपस्थाप्यत एव आचमनादिवत्, यथा ब्राह्मणा भोज्यन्तामित्युक्ते ऽनुक्ता अप्याचमनादयोऽङ्गभूता आतिष्यन्ते । इहास्यवामइत्यस्मिन्नस्तीति षष्ठीप्रथमयोः पलम्भादनेकपदसमुदायोऽयं, ततश्चार्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति प्रातिपदिकसंज्ञाया अभावादेवंविधेभ्यः प्रत्ययो न प्राप्नोतीत्यत आह । ‘अनुकरणशब्दश्चेति’ । ‘स्वरूपमात्रप्रधान इति’ । नात्र तदानीमुच्चरितमनुकरणस्वरूपं विवक्षितं किं तर्हि अनुकार्यस्वरूपं, मात्रशब्दो ब्राह्मणार्थव्यवच्छेदार्थः, एतदुक्तं भवति यथा गवादयः शब्दाः सास्त्रादिमदाकृतिमर्थं प्रत्याययन्तस्तेनार्थेन तद्वृत्ति मनुष्यमुत्पादयन्ति गोमानृतवानिति, तत्रानुकरणशब्दाः प्रथमासमर्थाः स्वेनानुकार्येण तद्वृत्तिश्चप्रत्ययमिति, तत्रानुकरणशब्दा इत्यनेन पदसमुदायत्वं निरस्यति, अनुकार्यो हि पदसमुदायो न त्वनुकरणं, किं पुनरन्यदनुकार्यमनुकरणं च, ननु रूपभेदो नोपलभ्यते, यद्यप्येवं तथाप्यर्थभेदाद्भेदः, अनुकार्यस्य ब्राह्मण्योऽनुकरणस्य तु तदेवानुकार्यम्, अत एवास्यवामीयमित्यादौ विभक्त्यर्थप्रतिपादनात्सुखाभावात्स्यशब्दादीनां लुप्तं भवति, ये चास्वायशब्दानां नियमाः श्मशाने नाध्येयं चतुर्दश्यां नाध्येयं शूद्रस्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुत्रतुभ्यां श्रोत्रपूरणमित्येवमादयस्तेऽप्यनुकरणेषु न भवन्ति,

अस्यवामीयमिति हि सर्वत्र सर्वदा सर्वेषां च सकाशे प्रयुज्यते तस्मादन्ये
ऽनुकरणशब्दा अनुकार्यशब्दाश्च स्वरूपमात्रप्रधाना इत्यनेन त्वर्थवत्त्व-
माह । ‘अनेकपदादपीति’ । अनेकं पदं यत्र समुदाये तस्मादपीत्यर्थः ।
परप्रसिद्ध्या चैवमुच्यते, यम्भवाननेकपदसमुदायं मन्यते तस्मादपीत्यर्थः ।
न त्वत्र वस्तुतो ऽनेकपदत्वमस्ति अस्यवामीयमिति, अस्य वामस्येति वेदे
यत्पदद्वयं पठितं तदेकदेशस्यास्यवामशब्दस्य ह्रप्रत्ययप्रकृतिरस्य-
वामशब्दः प्रतिपादक इत्यर्थवत्त्वं पदसमुदायत्वाभावान्न प्रातिपदिकत्वे
सति प्रत्ययः, किं पुनरत्र ह्रप्रत्ययप्रकृतेरनुकरणत्वे प्रमाणं, ह्रप्रत्यय एव,
न ह्यसावनुकरणत्वमन्तरेण सम्भवति तस्मादिति शब्दवच्चप्रत्ययोऽप्यनुक-
रणत्वे प्रमाणम् ॥

“अध्यायानुवाकयोर्लुक्” ॥ ‘केन पुनरिति’ । सूक्तसामोरेव हो
विहित इति प्रश्नः । ‘इदमेवेति’ । न ह्यसतो लुग्विधानमुपपद्यते ।
‘विकल्पेन चेति’ । तत्कथं मतुप्रकरणएवास्मिन्सूत्रे कर्तव्ये तदत्र ह्रस्य
लुग्विधानं तस्मात्प्राक्तिको लुगनुमीयते । अत्र केचिदाहुः । अनुवाक-
साहचर्याद्वैदिकोऽध्यायो रहस्यतइति । अन्ये पुनः पौरुषेययन्यविशेषस्या-
प्यध्यायस्य रहस्यमिच्छन्ति । तथा च दीर्घजीवितीयमध्यायं व्याख्या-
स्याम इत्यादिवैदिकग्रन्थेषु दृश्यते ॥

“तत्र कुशलः पथः” ॥ ‘पथि कुशल इति’ । आयुक्तकुशलाभ्यां
चासेवायामिति सप्तमी, कौशलस्य क्रियाविषयत्वात्पथिन्शब्देन गमना-
दिका तद्विषया क्रिया लभ्यते, योगश्चायं कृतलभ्यक्रीतकुशला इत्यणो-
पवादः ॥

“आकषादिभ्यः क्” ॥ आकषत्यस्मिन्सुवर्णौदिकमित्याकषः, पुंसि
संज्ञायामिति घः, हलश्चेति घञ् तु न भवति, प्रायग्रहणानुवृत्तेः, यथा
निकष इति, ये स्वाकर्षादिभ्य इति सरेफं पठन्ति तेषामाह्वयते ऽस्मिन्नि-
ति घञि रूपम् । ‘त्सरह इति’ त्सर ह्रद्वगत्तौ । भृमृशीत्यादिनौणादिक
उप्रत्ययः, त्सरः खट्वग्रहणप्रदेशः, एतदर्थे प्रत्ययान्तरकरणमिवर्णान्ताये
च, अकारान्तेष्वाकर्षादिषु प्रकृतेन वुनापि सिद्धम् ॥

“धनहिरण्यात् कामे” ॥ ‘काम इच्छेति’ । कामयिता तु न दृश्यते
उनभिधानात् ॥

“स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते” ॥ ‘प्रसितः प्रसक्त इति’ । पित्र बन्धने
कर्मणि क्तः, यो यत्र प्रसक्तः स तत्र प्रकर्षणं बहु इव भवतीत्युपमानादिदम-
भिधानम् । ‘केशेषु प्रसित इति’ । प्रसितोऽन्तुकाभ्यां तृतीया वेति सप्तमी ।
‘केशादिरचनायामिति’ । केशादिस्थायां रचनायां केशादिशब्दस्य वृत्तिं
दर्शयति, एतच्च क्रियाविषयत्वात्प्रसक्तेर्लभ्यते । ‘बहुवचनमित्यादि’ ।
स्वरूपविधिनिरासार्थं तु बहुवचनं न भवति, अद्रवमित्यादिना स्वाङ्गस्य
परिभाषितत्वेन स्वरूपग्रहणासंभवात् ॥

“उदरादुगादूने” ॥ ‘आदूने विजिगीषुरिति’ । दिवोविजिगी-
षायामिति तत्र निष्ठानत्वविधानात् । ‘उदरक इति’ । उदरपरिमार्जनादौ
प्रसित उच्यते ॥

“सस्येन परिजातः” ॥ ‘सस्यशब्दो गुणवाचीति’ । न धान्य-
वाची अनभिधानात्, के चित्तु शंसिदुहिगुहिभ्यो वेति क्यबन्तं शस्य-
शब्दं पठन्ति, सस्येनेति कर्त्तरि तृतीया, परिगता जातः परिजातः, प्रादयो
गताद्वर्थे प्रथमयेति समासः, समन्तात्संबद्धः परिगतस्तत्र सस्यस्य कर्तृत्वं
तदाह । ‘यो गुणैः संबद्धो जात इति’ ॥

“अंशं हारी” ॥ ‘तत्र षष्ठीप्रतिषेधादिति’ । अकेनोर्भविष्यदा-
धमर्ण्ययोरित्यनेन । ननु तत्र भविष्यदधिकारविहितस्याकस्य ग्रहणं,
सत्यम् । इनस्त्वविशेषेण ग्रहणमस्मादेव द्वितीयानिर्द्देशात् ॥

“तन्त्रादचिरापहृते” ॥ तन्त्यन्ते तन्तवोस्मिन्निति तन्त्रं तन्तुवा-
यशलाका, तन्त्रयतेर्वा एरचि णिलोपः । ‘अचिरापहृत इति’ । अचिरः
कालोपहृतस्येति कालाः परिमाणेनेति समासः । ‘पञ्चमीसमर्थोदि-
ति’ । अपहृतयोगे ऽपादाने पञ्चमी ॥

“ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम्” ॥ ‘कन्प्रत्ययान्तौ निपात्येते
इति’ । किं पुनरत्र निपात्यते, ब्राह्मणशब्दादायुधजीव्युपाधिकात्मय-

मान्तात्सप्तम्यर्थं कन्प्रत्ययः, अत्रशब्दादन्त्यत्वोपाधिकात्सप्तम्यर्थेव कन्प्रत्ययः, अत्रशब्दस्योपयादेशस्तदाह । 'यत्रायुधत्रीविन इत्यादि' ॥

“शीतोष्णाभ्यां कारिणि” ॥ शीतं करोति स शीतकः, यश्चोष्णं करोति स उष्णकः, किं चातः, तुषारे आदित्ये च प्राप्नोति, शीतोष्णशब्दयोर्हि स्पर्शविशेषो मुख्योर्थः, तं च तावद्वश्यं कुहत इव मुख्यार्थेयहे दोषं दृष्ट्वा गौणार्थेयोर्येहणमिति दर्शयवाह । 'क्रियाविशेषणादिति' । तत्र शीतोष्णशब्दयोरुपमानादुक्तिः शीतमिव शीतं, मन्दकरणमित्यर्थः । शीतं हि मन्दतायुक्तं, सति शीते कार्यकरणे पाटवाभावात्, एवमुष्णमिवोष्णं पटुकरणं शीघ्रकरणमित्यर्थः, एवं क्रियाविशेषणाभ्यां प्रत्ययः । 'द्वितीयासमर्थ्यादिति' । कृत्योगलक्षणा तु षष्ठी क्रियाविशेषणाव भवतीति प्रागेवाक्तं, मुख्यार्थदृष्टिभ्यां तु प्रत्ययो न भवत्यनभिधनात् ॥

“अधिकम्” ॥ 'अध्याकृष्टशब्दस्येति' । यदि पुनरधिशब्दात्ससाधनक्रियावचनात्कचिपात्यते तदा कर्तृकर्मणोरन्यतरस्यैवाभिधानं प्राप्नोति । 'अध्याकृष्टशब्दस्तूभयार्थे इति' । तस्यैवेदमङ्गीकृतसाधनभेदं निपातनमुचितमिति भावः । 'अधिको द्रोणः खार्योमधिका खारी द्रोणेनेति' । यथैतत्प्रयोगद्वयमुपपद्यते तथा दर्शयति । 'कर्तरि कर्मणि चाध्याकृष्टशब्द इति' । गत्यर्थो कर्मकेत्यादिना रुहेः कर्तरि कर्मणि च क्तो विहितो निपातनसामर्थ्याच्च सकृदुपात्तोऽप्यङ्गीकृतसाधनभेदः संगृह्यते, तत्र यदा कर्तरि तदा तत्राभिहितत्वात्प्रथमैव भवति न तृतीया, यदा तु कर्मणि तदा कर्तुरनभिहितत्वात्तृतीया, कर्मणस्त्वभिहितत्वात्प्रथमा, यदा च कर्तरि क्तस्तदा कर्मणोऽनभिधानादध्याकृष्टशब्दयोगे यथा द्वितीया भवति अध्याकृष्टो द्रोणः खारीमिति, यामङ्गीकृत इतिवत् तथाधिकशब्देनापि योगे द्वितीयायां प्राप्तायां यस्मादधिकं तदस्मिन्नधिकमिति च निर्द्वंशात्प्रथमोऽसप्तम्यौ भवतः ॥

“अनुक्राभिकाभीकः कर्मिता” ॥ सूत्रे समाहारद्वन्द्वे लिङ्प्रत्ययः, अनुशब्दादभिशब्दाच्च ससाधनक्रियावचनात्स्वार्थं कचिपात्यत-

इत्याह । 'अनुकामयते ऽनुक इति' । अभिकामयतइत्येतद्व्यमान-
त्वाच्चाक्तम् ॥

“पार्श्वेनान्विच्छति” ॥ ‘अनृजुरूपायः पार्श्वमिति’ । तिर्यग्-
वस्यानात्पार्श्वं तावदनृजु तद्वदन्योऽनृजुरूपाय एवमुच्यतइत्यर्थः, य
अनृजुनोपायेनान्वेष्टव्यानर्थाननृजुना ऽन्विच्छति स पार्श्वकः, कुत्सितो
मार्गः कुसृतिः, जालमानायः, ताभ्यां चरतीति कौसृतिको जालिकः ॥

“अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ढक्ठञौ” ॥ ‘तृतीयासमर्थभा-
मिति’ । निर्देशादेव तृतीया हीयं न पञ्चमी पूर्वेण साहचर्यात् ।
‘तीत्या उपायो ऽयःशूलमिति’ । यथायःशूलं तीत्यां तथा न्योपि तीत्या उपा-
योयःशूलमित्युपचारादुच्यतइत्यर्थः । ‘दम्भो दण्डाजिनमिति’ । दम्भ-
साधनत्वात्, दम्भवन्तो हि प्रायेण दण्डमजिनं च धारयन्ति । ‘तेनेति’ ।
दम्भेन दण्डाजिनं तु धारयतु मा वा ऽदीधरइत्यर्थः, सर्वत्र मुख्यार्था-
ग्रहणेऽनभिधानमेव हेतुः ॥

“तावतिथं ग्रहणमिति लुग्व” ॥ यथा तस्यापत्यमित्यत्र
तस्येति षष्ठ्यन्तानां सामान्यनिर्देशस्तथा तावतियमिति पूरणप्रत्यया-
न्तानां सामान्यनिर्देशः । ‘पूरणप्रत्ययस्य चेति’ । न तु कनः लुग्वग्रह-
णानर्थक्यप्रसङ्गात्, महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन कन उत्पत्तेः, पञ्चमं
ग्रहणं पञ्चमकं ग्रहणमिति रूपद्वयस्य सिद्धत्वात्, तथा च वार्तिकं,
तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वचनानर्थक्यं विभाषाप्रकरणादिति, अतो
लुग्वग्रहणं कुर्वतः सूत्रकारस्य पूरणप्रत्ययस्य वा लुग्विधीयतइति पठो
लक्ष्यते । ‘द्वितीयेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णातीति’ । अत्र ग्रहणे द्वितीयस्य करणत्वं
प्रदर्शयितुमिदं वाक्यं, वस्तुतस्तु द्वितीयं ग्रहणं देवदत्तस्येति विग्रहीतव्यम् ।
‘द्विकं ग्रहणमिति’ । ग्रहीतयेपि प्रत्ययो वक्ष्यते, तेन प्रकृत्युपाधिभूतस्य
ग्रहणस्य नियमेनाप्रतीतिर्ग्रहणशब्दप्रयोगः, द्विकं रूपं देवदत्तस्येत्येव तु
नोदाहृतं श्वच्छन्दतो हि वचसां प्रवृत्तिः । ‘चतुष्क इति’ । संनियोग-
शिष्टपरिभाषया ङटि निवृत्ति युकोपि निवृत्तिः, रेफस्य विसर्जनीयः, इदु-
दुपधस्येति यत्वम् । ‘तावतिथेनेति’ । स्वार्थं प्रत्ययो विधीयमानो ग्रहीतरि

न प्राप्नोतीति वचनम् । 'नित्यं च लु'कं वक्ष्यामीति । 'यद्' इति । रूपशब्दस्य वाक्ये प्रयुक्तस्यापि वृत्तौ गम्यमानत्वादप्रयोगः, पदत्वान्तरत्ववत्त्वं, इह यः पठेन रूपेण गृह्णाति षड्विरसौ रूपैर्गृह्णाति, ततः किं, सद्गुणायास्तेन गृह्णातीत्येव वक्तव्यम्, एवं हि लुग्वेति न वक्तव्यं भवति, नैवं शक्यम् । एवं ह्युच्यमाने इहापि प्राप्नोति एकेन रूपेण गृह्णातीति, पूरणप्रत्ययस्त्विकशब्दाच्चास्ति तेन ग्रन्थविषयमेव ग्रहणं विज्ञायतइति, तेनेह न भवति, द्वितीयो हस्तो ग्रहणो दण्डस्येति ॥

“स एषां ग्रामणीः” ॥ इह त्वत्को मत्को वा विजय इत्यादावनेन कन्, त्वं ग्रामणीरस्य त्वत्कः, अहं ग्रामणीरस्य मत्कः, प्रायेण त्विदमर्थमात्रे प्रयुज्यते ॥

“गृह्णलमस्य बन्धनं करभे” ॥ ननु न गृह्णलमात्रेण करभो बध्यते किं तर्हि रज्जा कीलेन च, तस्माच्छृङ्खलमस्य बन्धनमिति न युक्तं वक्तुम्, एवं तु वक्तव्यं गृह्णलवदस्य संबन्धनं करभे लुक्च मतारिति, तच्चाह । 'यश्नपीति' । अस्तु रज्जादेरपि करणत्वं गृह्णलस्यापि करणत्वमस्येव तदन्तरेण बन्धनस्यानिर्दृतेरित्यर्थः ॥

“उत्क उन्मनाः” ॥ ‘उच्छब्दात्ससाधनक्रियावचनादिति’ । साधनं मनः, क्रिया गमनम्, उद्गते मनसि वर्तमानादित्यर्थः । ‘तद्गतीति’ । उद्गतं मनो यस्य तस्मिन्नित्यर्थः । उत्सुक उत्कण्ठितः ॥

“कालप्रयोजनादौगे” ॥ ‘अर्थलभ्येति’ । अर्थः सामर्थ्ये, तेन लभ्या, तत्र काले सप्तमी समर्थविभक्तिः, भवो हि तत्र प्रत्ययार्थः, प्रयोजने तृतीया, जनिता हि तत्र प्रत्ययार्थः । फले तु प्रयोजने प्रथमा, प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलं चेत्युभयमपि प्रयोजयतीति प्रयोजनमुच्यते, यदि तर्हि कारणमपि प्रयोजनमुच्यते कालग्रहणमनर्थकं, कथं, योसौ द्वितीयेद्भि भवो ज्वरस्तस्य द्वितीयमग्रहः कारणम्, अहरन्तरे तदनुत्पत्तेः । सत्यं, सदपि कारणत्वं यदा न विवक्ष्यते तत्र भव इत्येव तु विवक्ष्यते तदापि यथा स्यादित्येवमर्थे कालग्रहणम् । ‘द्वितीयेद्भि भव इति’ । सामान्यशब्दस्यापि द्विती-

यशब्दस्यार्थप्रकरणादिना वृत्तिविषये कालेऽपि वृत्तेः कालशब्दत्वं, किं पुनः
कारणं साक्षात्कालवाचिभ्यो मासादिभ्यः प्रत्ययो न भवति द्वितीयादिभ्यश्च
भवति, तत्रापि सप्तमीसमर्थेभ्यो भवार्थेऽपि भवति कारणवाचिनस्तृतीया-
समर्थोत्कलवाचिनस्तु प्रथमासमर्थोत्, न ह्येतत्सर्वं सूत्रात्तरैरुपात्तं तत्राह ।
'उत्तरसूत्रात्सञ्ज्ञायहणमिहानुक्रुष्यत इति' । सिंहावलोकितन्यायेन, यथा
सिंहा धावन्तः पृष्ठतोऽवलोकयन्ते, अपर आह । उत्तरसूत्रे योगविभागः,
तदस्मिन्नर्थे प्राये, ततः सञ्ज्ञायां, यदेतदनुक्रान्तं तत्सञ्ज्ञायां द्रष्टव्य-
मित्यर्थः, सञ्ज्ञायहणमुभयोः शेषः, एतदेव चानुकर्षणं विवक्षितम् ॥

“तदस्मिन्नर्थे प्राये सञ्ज्ञायाम्” ॥ अथमभ्यवहार्यम्, अद्याते स्मेति
कृत्वा, गुडामिश्रा अपूपा गुडापूपाः, कसरन्तिलौदनः, तिलतोद इत्यन्ये,
त्रिविलोपपस्त्रिपुटः, वटकेभ्य इतिरिति कनि प्राप्ते वचनं, ननु सञ्ज्ञा-
यहणात्कच भविष्यति तस्मिन्श्चासति मत्वर्थीय इतिर्भविष्यति, न
सिद्ध्यति, सप्तम्यां च न तौ स्मृताविति वचनात् ॥

“कुल्माषादञ्” ॥ कुल्माषा मुद्गाः ॥

“श्रोत्रियशब्दोऽधीते” ॥ ‘वाक्यार्थ इति’ । वाक्यार्थग्रहणेन

तदाश्रयशब्दोऽध्यायी पुरुष उपचारादुच्यते, कुतः, मुख्यो हि वाक्यार्थः
क्रियारूपः संबन्धरूपो वा स चासत्त्वभूतः, श्रोत्रियशब्दस्तु सत्त्वभूता-
र्थोऽभिधायी, तस्मिन्वाक्यार्थे ऽविद्यमानप्रकृतिप्रत्ययविभागः श्रोत्रिय-
शब्दो निपात्यत इत्यर्थः, अथ कथमस्मिन्यते स्वरसिद्धिः, यावता नकार
इदमस्य तत्र परतः स्वरो विधीयते, न चात्रैवं व्यपवर्गास्ति, मा भूद्व्य-
पवर्गा नित्करणसामर्थ्यात्तदभावेऽपि भविष्यति, यद्वा नितीति कर्मधार-
योऽयं नश्चासां विज्व नित्, तत्र परत इति । ‘कथमित्यादि’ । छन्दसः
श्रोत्रभावो घन् च प्रत्ययः, छान्दस इति न सिद्ध्यति, घना ऽणो बाधित-
त्वात् श्रोत्रभावेन च छन्दःशब्दस्य निवर्तितत्वादिति प्रश्नः । ‘वाय-
हणमनुवर्तत इति’ । अपर आह । यशब्दोऽधीते तदर्थं चानुतिष्ठति
तत्र श्रोत्रियशब्दः, अध्येतृमात्रे तु छान्दसशब्द इत्यर्थभेदाच्चास्ति बाध्य-
बाधकत्वमिति । एकां शाखामधीत्य श्रोत्रियो भवतीति धर्मशास्त्रम् ॥

“श्राद्धमनेन भुक्तमिति नै” ॥ ‘श्राद्धशब्दः कर्मनामधेयमिति’ । श्रद्धया निष्पाद्यास्य पित्र्यस्य कर्मणः श्राद्धशब्दः सञ्ज्ञा, श्रद्धास्मिन्नस्तीति प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो ण इति णः । ‘तत्साधने द्वयमिति’ । मुख्य-श्राद्धस्य भोजनासम्भवात् । ‘समानकालग्रहणमिति’ । भुजितानां समाने काले प्रत्ययान्तस्य प्रयोगो यथा स्यात्, यद्यपि भुजिक्रिया कतिपयत-णसाध्या तथापि यावन्तं कालं तदाग्निस्तृप्तिशेषस्तल्लिङ्गं चानुवर्तते तावत्समानकालः, स च प्रायेऽवृत्त्या ऽद्यतन एवेति तस्मिन्नेव प्रत्य-यान्तस्य प्रयोगः, यदा तु कस्य चिद्वर्गलस्य द्वितीयेष्वङ्गि भुक्तमपरिणतं तदा प्रयोगाभावः । तदिदमाह । ‘अद्य भुक्ते श्वः श्राद्धिक इति प्रयोगो मा भूदिति’ ॥

“पूर्वादिनिः” ॥ ‘पूर्वं गतमनेनेत्यादि’ । क्रियाविशेषणाद् द्विती-यान्तात्प्रत्ययः ॥

“सपूर्वाञ्च” ॥ ‘विद्यमानं पूर्वमस्मिन्निति सपूर्वमिति’ । तेन सहेति तुल्ययोगइत्युपाधिवचनस्य प्रायिकत्वाद्विद्यमानवचनस्यापि समा-सः, पूर्वशब्दोवयववचनः, न च शब्दान्तरं पूर्वशब्दस्यावयव उपपद्यते, पकारस्त्वय्यभिवारी तेन प्रातिपदिकस्यैतद्विशेषणं सपूर्वं यत्प्रातिपदिक-मिति, एवं च पूर्वशब्दोपि तस्यैव विशेषणं, विशेषणेन च तदन्तविधिरित्या-ह । ‘तस्य पूर्वशब्देन तदन्तविधिरिति’ । ‘सपूर्वादित्यादि’ । यद्यपि पूर्व-शब्दान्तं प्रातिपदिकं सपूर्वमेव तथापि अस्मति सपूर्वग्रहणे तदन्तविधिर्नै लभ्यतइति सपूर्वादित्युक्तम् । ‘कृतपूर्वा कटमिति’ । कर्तृकर्मणोः कृतीत्य-त्रायं प्रयोग उपपादितः । ‘योगद्वयेनेत्यादि’ । यदि व्यपदेशिवद्वावोप्राति-पदिकेनेत्येषा परिभाषा न स्यात् पूर्वादिनिः सपूर्वादित्येकमेव योगं कुर्यात्, व्यपदेशिवद्वावात्केवलादपि भविष्यति किं योगद्वयकरणेन, अत्र चकारः कर्तव्यो न भवति, यदि च ग्रहणवता प्रातिपदिकेनेत्येषा परिभाषा न स्यात्पूर्वादिति रित्येतावदेव ब्रूयात् तदन्तविधिना सपूर्वादपि भविष्य-तीति किं द्वितीयेन योगेन, तदिह योगद्वयेन परिभाषाद्वयं ज्ञाप्यते ॥

“छन्दसि परिषन्धिपरिपरिणौ पर्यवस्यति” ॥ अत्र पर्यवस्या-

तृशब्दात्स्वार्थे इतिप्रत्ययोवस्यातृशब्दस्य च पन्थि परि इत्येतावादेशौ निपात्येते, भाषायां तु परिवन्थिशब्दस्यासाधुः प्रयोगः ॥

“अनुपद्मन्वेष्टा” ॥ पदस्य पश्चादनुपदं, पश्चादर्थव्ययीभावः, अन्वेष्टरीतिप्रत्ययो निपात्यते । ‘अनुपदी गवामिति’ । पदापेक्षया षष्ठी, गोपदस्य पश्चादन्वेषणं गवामेव हिरण्यादावन्वेष्टे न भवति, पदाभावात्, यदि त्वन्वेष्टशब्दात्स्वार्थे इतिप्रत्ययः एष्टृशब्दस्य च पदशब्द आदेशौ निपात्येत, यदि वा ओत्रियवद्विद्यमानप्रकृतिप्रत्यमन्वेष्टरि निपात्येत ततो गवामिति षष्ठी न प्राप्नोति, कृतपूर्वा कटम् अनुको भार्यामभिको दासीमितिषत् द्वितीया प्राप्नोति, हिरण्यादौ चान्वेष्टे ऽनुपदी हिरण्यमिति, तस्माद्वयोक्तमेव साधीयः ॥

“सात्ताद् द्रष्टरि संज्ञायाम्” ॥ ‘सात्ताच्छब्दोव्ययमिति’ । तेन प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति सूत्रे पञ्चम्या अलुक्, उदाहरणे चाव्ययानां भमाच्चइति टिलोप इति भावः । ‘संज्ञायहणादित्यादि’ । त्रिभिः सात्ताद् द्रष्टुं भवति यश्च ददाति यस्मै च दीयते यश्च पार्श्वे स्थितः पश्यति, तत्र सर्वत्र प्रत्ययः प्राप्नोति, संज्ञायहणादुनिकाधमर्ण्येनै न भवतीत्यर्थः ॥

“तेत्रियच् परत्वे चिक्लित्स्यः” ॥ त्वि निवासगत्योरित्यस्माद्वया-
योगमधिकरणादौ घृन् तेत्रम् । ‘परत्वे च जन्मान्तरशरीरमिति’ । आत्मनो निवासस्यानत्वात्तेत्रं, परं च तत्तेत्रं चेति कर्मधारयः, तत्र चिक्लित्स्यः प्रतिकार्योपनेय इत्यर्थो न तु तत्र भिषजितव्य इति । यदाह । ‘नाघृत-
स्येति’ । ‘अथ वेति’ । समुच्चय एवात्र विवक्षितो न तु विकल्पः । वक्ष्यति सर्वं चैतत्प्रमाणमिति, अत्र परस्य तेत्रमिति षष्ठीसमासः, एवमुत्तरयोः । ‘चिक्लित्स्य इति’ । कृत्यः शक्यार्थं, सूत्रे च तु कर्ममात्रे, उत्तरयोरहार्थं । ‘स-
स्यार्थेइति’ । अनेन तेत्रस्य परकीयत्वमाह । ‘परदाराः परत्वेत्रमिति’ । कर्मणि घृन्, तेतव्याः गन्तव्याः, उपगमनाहं दाराः तेत्रम् । ‘तत्रेति’ । तस्मिन्विषये । ‘निश्चीतव्यइति’ । दण्डादिना ॥

“इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रशृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा” ॥
 ‘अन्तोदात्त इति’ । तेत्रियजित्येतस्माद्वचयात् । ‘रुडिरेवेति’ । किमत्र
 प्रमाणमित्याह । ‘तथा चेति’ । नहि यौगिकेषु व्युत्पत्तेरनियमो भवति ।
 ‘इन्द्र आत्मेति’ । कार्यकारणबहुतां प्रतीत्यरत्वात्, विज्ञायते च तमिन्द्रं
 सन्तमिन्द्र इत्याचलते परोल्लेखेति । ‘करणेनेति’ । हेतुगर्भविशेषं,
 यथा पुनरयं हेतुस्तथा दर्शयति । ‘नाकर्तृकमिति’ । इतिकरणो हेतौ, न
 हि वाश्यादिकरणमनधिष्ठितं कर्त्तुं प्रवर्त्तते । ‘इन्द्रेण दृष्टमिति’ । दृष्टं
 ज्ञातं, तथा च कार्यकारणसंघातं प्रस्तुत्य भवति वादः स एतमेव पुरुषं
 ब्रह्मतत्त्वमपश्यद्विदमदर्शमित्यादि, कथं पुनश्चतुरादिकमात्मना सृष्ट-
 मित्याह । ‘तत्कृतेनेति’ शुभं कर्म विहितं, प्रतिषिद्धमशुभं, तदुभयं
 मिलितं कारणानामुत्पादकम्, इष्टानिष्टानां रूपादीनां चतुरादिभिरुपल-
 म्भात् । ‘यथायथमिति’ । यो यस्य विषयः, चतुषो रूपं, घ्राणस्य गन्ध-
 इत्यादि, तद्गुह्यायेत्यर्थः । ‘अन्यथापि कर्त्तव्येति’ । तद्वथा इन्द्रेण दुर्ज्ञेय-
 मिति । ‘प्रत्येकमभिसंघट्यमान इति’ । हेतुगर्भं विशेषणं, यस्मात्प्रत्येक-
 मभिसंघट्यते तस्मादित्यर्थः ॥

“तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्” ॥ ‘अस्यास्मिन्निति’ । ‘प्रत्यया-
 र्थाविति’ । ननु च यदस्य भवति तस्मिन्नपि तद्वति, यच्च यस्मिन् भवति
 तस्यापि तद्वति, यथा वृक्षस्य शाखा वृक्षे शाखेति, तत्रान्यतरनिर्द्वेषे-
 नैव सिद्धं किमर्थमुभावयौ निर्द्विष्येते, नैतयोर्वश्यम्भावी समावेशः, तथा
 हि । षष्ठ्यर्थमात्रनिर्द्वेषे यत्राधिकरणं तैर्नैव रूपेण विवक्ष्यते न तज्जन्यः
 शेषसंबन्धः, यथा वृक्षा अस्मिन्पर्वते सन्तीति न तत्र प्रत्ययः स्यात्, न ह्यत्र
 क्रियाकारकपूर्वकः शेषसंबन्धो दृश्यते वृक्षैः पर्वतस्यानारम्भात्, नावय-
 वावयविभावः, आनन्तर्यादिसंबन्धस्तु सम्भवति, न तु तत्र प्रत्यययो
 भवत्यनभिधानात्, तथा केवलसप्तम्यर्थनिर्द्वेषे कारकान्तरपूर्वः संबन्धो न
 एहीतः स्यात् ततश्च पुत्रवान्, गोमानित्यादौ न स्याद्, उत्पादनप्रति-
 यहादिक्रियाविषयकर्तृत्वजन्याह्यत्र संबन्धो नाधारपूर्वकः, देशान्तरग-
 तेपि पुत्रादौ तद्वानिति व्यपदेश्यस्य भावात्, सामीपिकस्याप्यधिकरण-

स्यासम्भवः । स्यादेतत् । पुत्रस्य पित्रधीनत्वाद्गवां च स्वाम्यधीनत्वाद्गुरौ
वसतीतिवदधिकरणं भविष्यति, करणसंज्ञायां हि तमव्यवहारेण कारक-
प्रकरणे प्रकर्षस्यानाश्रयणाद्गौणस्याप्याधारस्याधिकरणसंज्ञा भवत्येवेति, मे-
वत्वेवमधिकरणसंज्ञा मत्वर्थीयस्तु मुख्यत्वाधिकरणे स्यात्, वृत्तवा-
न्यवर्तते गोमाञ्जनपद इत्यादौ, न गौणे पुत्रवात् गोमान्देवदत्त इत्यादौ, न
ह्यत्र गौणग्रहणस्य लिङ्गमस्ति, तस्मादुभयोरपि निर्द्वैशः कर्तव्यः । 'अ-
स्तीति प्रकृतिविशेषणमिति' । अर्थद्वारेणेति द्रष्टव्यम् । ननु सम्भवे व्यभि-
चारे च विशेषणविशेष्यभावो भवति नीलोत्पलवत्, न च सत्तां पदार्थां
व्यभिचरति तामन्तरेण पदस्योच्चारयितुमप्यशक्यत्वात् । तथाहि । याव-
दुद्धा पदार्थां न विषयीकृतस्तावत्पदस्य प्रयोगाभावस्तेन बुद्धिसत्ता-
समाविष्टमर्थं शब्दो गोचरयति, तस्यैव बहिस्सत्त्वासत्त्वप्रतिपादनाय
वृत्तोऽस्ति वृत्तो नास्तीति प्रयोगः, यदि बाह्यसत्तासमाविष्टं वस्तु
वाच्यं भवेत् तदा विरोधपौनरुक्त्याभ्यां प्रयोगो न भवेदयम्, एवमेवा-
त्यन्तासतोपि बहिः शशविषाणादीनर्थोत् बुद्ध्या विषयीकृत्य तद्वाचिश-
ब्दप्रयोगः, तस्मादुद्धृपाकूटोपचरिता सत्ता शब्दप्रयोगस्य निमित्तमिति
न तां पदार्थां व्यभिचरति, तदुक्तं न सत्तां पदार्थां व्यभिचरतीति, कस्य
चित्पदस्यार्थः सत्त्वं विधां सत्तां न व्यभिचरतीत्यर्थः, इदन्तर्हि प्रयोजनं
या सम्प्रति सत्ता मुख्या वर्तमानलक्षणा बाह्या तस्यां यथा स्याद्
भूतभविष्यतोर्था सत्तातीतानागतवस्तुपरामर्शिन्या बुद्ध्योत्पत्तितोपचरित-
रूपा तस्यां मा भूत्, तेन गावोऽस्यासन् गावोस्य भवितार इत्यन्वयं
गोमानिति प्रयोगाभावः । यद्येवं विद्यमानएव देवदत्ते तद्गवीनामती-
तानागतत्वप्रतिपादनाय गोमानासीत् गोमान्भवितेति प्रयुज्यते तत्र
प्रकृत्यर्थस्य सम्प्रति सत्ताया अभावात्प्रत्ययाप्रसङ्गः, नैव दोषः । नात्र
सत्ताद्गवां सत्ता कथ्यते किं तर्हि गोमत एषा सत्ता कथ्यते, यदि
पुनर्गवां सत्ता कथ्येत यथेहास्तेः प्रयोगो न भवति गावोस्य सन्ति गोमा-
निति प्रत्ययेनैव प्रकृत्यर्थोपाधेः प्रतीतत्वात् तथेहापि न स्यात् गोमा-
नासीद्गोमान्भवितेति, सत्यपि वा प्रयोगे यथेह बहुवचनं भवति गावो-

स्यासन् गावोस्य भवितार इति एवमिहापि स्याद्गोमानासीद्गोमाभवि-
तेति, तस्माद्वैषा गवां सत्ता कथ्यते किं तर्हि गोमत्सत्तैषा कथ्यते, तत्र
यद्यपि यो गोमान्स विद्यते गोमत्तारूपं तु तस्यातीतमनागतं वेति
भूतभविष्यत्यवगः, यथेश्वरोयमासीद्विरद्वोयं भविष्यतीति तत्रार्थात्प्रक-
त्यर्थस्याप्यतीतानागतत्वप्रतीतिर्भवति सा वाक्यार्थवशादुपजायमाना
बहिरङ्गेति नान्तरङ्गं शब्दसंस्कारं निवर्तयति यथा यामं न गच्छतीति तदेवं
सम्प्रति सत्तायां यथा स्याद्भूतभविष्यत्सत्तायां मा भूदित्येवमर्थमस्ती-
त्युच्यतइति स्थितम् । ननु च यत्रान्यत्क्रियापदं न श्रूयते तत्रास्तिर्भवतिपरः
प्रथमपुरुषो ऽप्रयुज्यमानोऽपि गम्यते ततश्च गावोस्य गावोस्मिन्नित्युक्ते
किमित्यपेक्षायां सन्तीति गम्यते नार्थोऽस्तिग्रहणेन, न सार्वत्रिकमेतत् । यदा
खलु गावोस्य नान्यस्य गावोस्मिन्नित्यस्मिन्नित्येवं विवक्षा न तदास्तित्वं
प्रतीयते, तस्मादस्तीति वक्तव्यम् । अथ क्रियमाणेऽप्यस्तिग्रहणे इह
कस्माच्च भवति गावोस्य सन्त्यनन्तरा इति, सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात्, इह
कस्माच्च भवति चित्रगुः शबलगुरिति, बहुव्रीहिलोक्तत्वात्, वाक्ये तु चित्रा
गावोस्य सन्तीति प्रत्येकमसामर्थ्याच्च भवति, समुदायात्त्वप्रातिपदिकत्वात्,
इह तु पञ्च गावोस्य सन्ति पञ्चगुः दशगुरिति तद्वितार्थेदिति द्विगुश्च
प्राप्नोति बहुव्रीहिश्च तत्र चित्रगुरित्यादौ सावकाशं बहुव्रीहिं संख्यावाचिषु
द्विगुर्वाधेत ततश्च तद्वितार्थं विषयभूते विहितेन द्विगुना ऽनुक्तस्तद्वि-
तार्थे इति यथेह तद्वितो भवति द्वैमातुरः पाञ्चनापितिरिति, द्विगोलुं-
गनपत्य इति लुगपि प्राग्दीव्यतीयस्य विधीयते तेन मतुपो लुगलभ्यः,
तस्मात्तद्वितार्थेदित्यत्र यदुक्तं सर्वत्र मत्वर्थं प्रतिषेध इति तदेवात्र शर-
णम् । 'भूमेत्यादि' । अस्तिविवक्षायां ये मतुवादयो विधीयन्ते ते भूमादिषु
विषयभूतेषु भवन्तीत्यर्थः । बहूनां भावो भूमा, तत्र भूम्नि गोमान् यवमान्
बहुत्वं चाभिधातवशाद्विशिष्टमेवाश्रयणीयं, यदाह, यावतीभिः खल्वपि
गोभिर्वाहदोहप्रसवाः कल्पन्ते तावतीषु सत्ता कथ्यते कस्य चिच्छतसु-
भिरपि कल्पन्ते कस्य चिच्छतेनापि न कल्पन्तइति, एवं च यवमा-
निति त्रिप्रभृतिषु बहुत्वसद्भावेऽपि न भवति, इह यवमतीभिरद्विगुं

मेवतीति जातिमात्रसंबन्धो विवक्षित इति भूमाभावेऽपि भवति, भूमादियद्वयं स्वभिधानस्वभावप्रदर्शनार्थं, निन्दायां ककुदावर्त्तनी कन्या, प्रशंसायां रूपवान्, नित्ययोगे तीरिणो वृत्ताः, अतिशयने उदरिणी कन्या, संसर्गं संसर्गः संयोगः दण्डी संसक्तदण्ड उच्यते, एहावस्थिते तु दण्डे दण्डीति न भवति, क्वचिद्वृत्तौ अन्यः 'अस्तिविवृतायामस्तिमानिति' तत्र भूमादिष्वस्तिविवृतायां च भवन्ति मतुबादय इति समुच्चयो व्याख्येयः, अस्तिशब्दे विभक्तिप्रतिरूपको निपातः कर्तृविशिष्टसत्तावाची, नैषोस्तेलेंट्, प्रत्ययान्तरमपि दृश्यते अस्तित्वमस्तितेति, अव्यभिचारादस्तिसामानाधिकरण्यं नास्तीत्यस्तिविवृतायां प्रत्ययो विधीयते, एतच्च सूत्रे ऽस्तीति तन्त्रेण लुप्तपञ्चमीकप्रकृतिनिर्देशाश्रयणाल्लभ्यते, अस्तिमानिति च वृत्तिविषये कर्तृविशेषे धनेऽस्तिशब्दे वर्त्तते, नहि कर्तृसामान्येन प्रत्ययार्थस्य विशेषणं संभवति, सर्वस्यैव हि सर्वदा यत्किञ्चिदस्ति । 'गुणवचनेभ्य इति' । अत्र शुक्लादय एवाभिवचरूपा गुणे तदुति च वर्त्तमाना एह्यन्ते न तु सर्वदा गुणमात्रवचना रूपादयः, तत्र यद्यप्यभेदोपचारादेव शुक्लः पट इत्यादिसिद्धिस्तथापि पटस्य शुक्ल इति भेदविवृताया अपि दर्शनात्पक्षे मतुप उत्पन्नस्य श्रवणप्रसङ्गाल्लभ्यतव्य इति ॥

“रसादिभ्यश्च ॥ ‘न पूर्वणैवेति’ । नशब्दस्य काक्का प्रयोगात्सिद्ध एवेत्यर्थः, नन्वर्थे वा नशब्दे द्रष्टव्यः । ‘अन्ये इति’ । अत इनिठनावित्यादयः । ‘कथमिति’ । अन्यनिवृत्त्यर्थं पुनर्वचने रूपिणीत्यादि न सिद्धतीति भावः । ‘प्रायिकमिति’ । प्रयोगबाहुल्याबाहुल्येनास्यान्यनिवृत्तिः प्रयोजनमित्यर्थः । ततः किमित्याह । ‘क्वचिदिति’ । कथं पुनः प्रायिकत्वमित्याह । ‘इतिकरण इति’ । तेन यत्र मतुवन्तादेव लोकस्य विवृता भवति तत्रैवानेनान्यनिवृत्तिः क्रियते न सर्वत्रेत्ययमर्थो भवति, एतच्च गुणादिति गणपाठमनपेक्षोक्तं तदपेक्षायां त्वाह । ‘अथ वेति’ । अत्र गणे गुणादिति पठ्यते तच्च रसादीनां सर्वेषां प्रत्येकं विशेषणं न स्वतन्त्रं नाप्येकाच इत्यनेन समानाधिकरणम् । ‘तेन ये रसनेन्द्रियादियाह्या गुणा इति’ । आदिशब्देन चतुरादिपरिग्रहः । ‘तेषामेवायं

पाठ इति । तेभ्य एवानेनान्यनिवृत्तिः क्रियते । 'रूपिणी रूपिकः शोभायोग इति' । ननु शोभापि गुणस्तथा भावः सत्यं, गुणादिति विशेषणसामर्थ्यात्प्रसिद्धतराणां रसनादीन्द्रिययाक्षाणां गुणानां पाठः । 'भावयोग इति' । भावा रतिहासादयो नात्यधर्माः, भावे तूर्वगी वै रूपिण्यप्सरसां स्पर्शिको वायुरिति दर्शनाद्वयाभिधानं प्रत्ययान्तरमपि भवति तेन नियमस्या-
निष्ठत्वात्सूत्रमिदं प्रत्याख्यातम्, एकाच इत्यत्र गुणादिति नापेक्ष्यते
स्ववान् स्ववान् ॥

“प्राणिस्थादातो लज्जन्यतरस्याम्” ॥ 'चूडाल इति' । चूडा शिखा
न त्वापीडाख्योलङ्कारः, एवं कर्णिकापि न कर्णोलङ्कारः किं तर्हि तत्स-
दृशः प्राण्यङ्गविशेषः । प्राण्यङ्गादेव हीयते । 'शिखावान्दीप इति' ।
प्रत्युदाहरणदिगियं दर्शिता, शिखाशब्दस्य व्रीक्षादिपाठाल्लघोप्रस-
ङ्गात्, चूडावान्वृत इति प्रत्युदाहार्यम् । 'प्राण्यङ्गादिति वक्तव्य-
मिति' । एतच्चेति करणानुवृत्तेर्लभ्यते । 'चूडालोसीति' । असी-
त्यस्य तिङ्गुतिङ इति निघातः, चूडालशब्दात्सुः, इत्वम्, अतो रोरपुता-
दपुतइत्युकारः, स च हलां खंसनधर्मत्वादनुदात्तः, पूर्वणाद्रुणः, एकादेश
उदात्तेनोदात्तः, तत एङः पदान्तादतीति पूर्वह्रस्वमेकादेशः, तस्य
स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति स्वरितः प्राप्नोति, चित्करणसामर्थ्याच्च
भवति, यद्येवं चूडालग्रामन्त्रिताद्युदात्तत्वे शेषनिघातो न स्यात्,
हे चूडाल ग्रामन्त्रितनिघातो न स्यात्, चूडालत्वमित्यादौ च प्रत्ययस्वरे
शेषनिघातः, यदीष्यते वक्तव्येन परिहारः, अथ नेष्यते प्रयोजनमेवै-
तच्चित्स्वरस्य भविष्यति ॥

“सिद्धादिभ्यश्च” ॥ 'अन्यतरस्यांयहणेन मतुप्समुच्चयित-
इति' । अनेकार्थत्वात्त्रिपातानामन्यतरस्यांयहणमिह समुच्चये वर्ततेतद-
त्यर्थः, तथा च वार्तिकं लज्जन्यतरस्यामिति समुच्चयइति । 'नतु प्रत्ययो विक-
ल्प्यतइति' । यथान्यत्रान्यतरस्यांयहणं विकल्पार्थं न तथात्रेत्यर्थः, किमेवं
सति सिद्धं भवति तत्राह । 'तस्मादिति' । विकल्पार्थेन्यतरस्यांयहणे लवा
मुक्ते यथाप्राप्तमेव स्यात् ततश्चाकारान्ते य इतिठनौ स्यातां समुच्चयार्थं

प्रकृतो मनुष्येव समुच्चयत इति न दोषः, कथं पुनर्ज्ञायते समुच्चयोच्चार्यो न विकल्पोर्य इति, ज्ञापकात्, यदयं पिच्छादीस्तुन्दादींश्च पृथक् पठति, कथं कृत्वा ज्ञापकम्, इह तुन्दादिभ्य इलच्चेति चत्वारः प्रत्यया इष्यन्ते इलच् इनिठनौ मनुष्येति, तत्र यद्वान्यतरस्यां ग्रहणं विकल्पार्थं स्यात्पिच्छादिभ्योपि प्रत्ययचतुष्टयं स्यात्, कथम्, इलचो विकल्पितत्वादिनिठनौ तयोरपि विकल्पितत्वान्मनुष्येति ततश्च तुन्दादिष्वेव पिच्छादयः पाठ्याः पिच्छादिषु वा तुन्दादयः, पृथक्पाठाद्विज्ञायते अन्यतरस्यां ग्रहणेन मनुष्यमुच्चयते न यथाप्राप्तमभ्यनुज्ञायत इति, एवं हि पिच्छादिभ्यः प्रत्ययद्वयम् इलच् मनुष्यं च, तुन्दादिभ्यश्चत्वार इति पृथक्पाठो-र्यवान्भवति । ननु च तुन्दादिभ्यो ऽनकारान्तेभ्योपीनिठनाविष्येते पिच्छादिभ्यस्त्वकारान्तेभ्य एव, तत्र यदि तुन्दादिषु पिच्छादयः पठेरन् तदा पिच्छादिभ्योऽनकारान्तेभ्य इनिठनौ स्याताम्, अथ पिच्छादिषु तुन्दादयः पठेरन् तदा तुन्दादिभ्योऽनकारान्तेभ्य इनिठनौ न स्याताम्, यत्तर्हि कानि चिदकारान्तानि पिच्छादिषु पठति कानि चितुन्दादिषु तद्वथोक्तस्यार्थस्य ज्ञापकं भविष्यति, तथा केशाद्वोन्यतरस्यामिति न वक्तव्यं प्रकृतान्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्त्या इन्ठन्मनुषां सिद्धत्वात्, तदिनिठनोः प्राप्तर्यं क्रियमाणं पूर्वस्यान्यतरस्यां ग्रहणस्य समुच्चयार्थत्वं ज्ञापयति । 'पाष्णिधमन्योर्दीर्घश्चेति' । पाष्णीलः धमनीलः । 'वातदन्तयलललाटानामूह चेति' । वातादिभ्यो लञ् भवति तस्य च लच ऊहागमो भवति वातूलः दन्तूलः बलूलः ललाटूलः । 'जटाघटाकलाः लेप इति' । एते शब्दाः लेपे गम्यमाने लचमुत्पादयन्ति । जटाल इत्यादि । लेप इति किं, जटावांस्तापसः । 'तुद्रजन्तूपतापयोश्चेति' । तुद्रजन्तुरानकुलात्, उपतापो रोगः, । 'विषादिकाल इति' । पादस्फोटो विषादिका, सिध्मगदुशब्दयोरनुपतापार्थः पाठः ॥

“वत्सांसाभ्यां कामबले” ॥ 'कामवति बलवति चेति' । मत्वन्तनिर्देशेन कामबलशब्दयोरर्शं चाद्यच्प्रत्ययान्ततां दर्शयति । ननु च वत्सांसशब्दौ वयोविशेषे प्राण्यङ्गविशेषे च कूटौ न कामबलयोस्तत्कथं ता-

भ्यां लज्जन्ताभ्यां कामवात् बलवांश्चोच्यत इत्यत आह । 'वृत्तिविषय इति' ।
कुत एतज् जायत इत्याह । 'न ह्यत्रेति' । वाक्ये योनयोः प्रसिद्धोर्थः स
वृत्तौ नास्तीत्यर्थः । यस्त्वस्ति तं दर्शयति । 'वत्सल इति' । 'सहवानुच्यत-
इति' । स्नेहे रागः कामः । सर्वत्रैवात्र प्रकरणे मतुप्समुच्चीयत इत्यत्रापि
मनुष्या भवितव्यमिति शङ्कामपनयति । 'न चेति' । अनेनैव हेतुना
वाक्यमपि न भवति, अत्र वत्सांशब्दौ द्वौ, अस्यास्मिन्निति च प्रत्यया-
र्थावपि द्विवेद, तथापि यथासंख्यं न भवति, कथम्, अजादयदन्तं लघ्वचरं
पूर्वं निपततीत्यन्वयबलगच्छयोः पूर्वनिपाते प्राप्ते परनिपातलक्षणव्यभिचा-
रचिह्नात् । एवं सर्वत्रैवात्र प्रकरणे द्रष्टव्यम् ॥

"लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यश्शनेलचः" ॥ 'अङ्ग कल्याण इति' ।
अङ्ग इत्येतत्कल्याणविशिष्टेयं वर्त्तमानं प्रत्ययमुत्पादयति, कल्याणान्यङ्गा-
न्यस्या अङ्गना, स्त्रिया एवाभिधानं, कल्याण इति किम्, अङ्गवती । 'शाकी-
पलालीदृवां ह्रस्वत्वं चेति' । शाक्यादीनां न प्रत्ययो भवति ह्रस्वत्वं
च, शाकिनं, पलालिनं, महच्छाकं शाकी, नानाजातीय एकसमाहारो वा,
पलालोदः, पलाली, भिन्नानि वा शालिकोदवादिपललानि । दरिद्राते-
र्यालोपश्चेति दरिद्रातेरुकारः प्रत्ययो भवति रिकाराकारयोश्च लोपः ।
ददूः, त्वग्नोर्गविशेषः, स यस्यास्ति स ददुणः । 'विष्कृति' । विष्कृश-
ब्दावप्रत्ययो भवति उत्तरपदलोपश्च स चाकृतसन्धेरकृतसन्धिकार्यस्य,
अकृतयणादेशम्येत्यर्थः, विषु नाना अश्वन्तीति विष्वाञ्चि, तान्यस्य सन्तीति
विषुणः, विषुवदाख्यः कालस्तस्य हि नानागतीनि दिनानी सन्ति, तदा-
श्रयत्वाद्विवसान्तराणां न्यूनाधिकभावस्य, तथा मृत्युर्वायुरनवस्थितप्रकृ-
तिर्मनुष्यादिश्च विषुणस्तत्र वृत्तिविषये गमनक्रियान्तर्भावाद्विष्वगमन-
मस्यास्तीत्येवं वाक्यादेरभिधानमिच्छन्ति, यदि तु कृते यणादेशे उत्तर-
पदलोपः स्याद् अलि लोपे सति विष्ण इति प्राप्नोति । 'लक्ष्म्या अल्लेति' ।
लक्ष्मीशब्दावप्रत्ययो भवति अकारश्चान्तादेशः, लक्ष्मीरस्यास्ति लक्ष्मणः ।
'जटाघटाकलाः, लेप इति' । जटादयः लेपे गम्यमाने इलचमुत्पादयन्ति,
जटिलः, घटिलः, कलिलः, लेपादन्यत्र जटावान् ॥

“प्रज्ञाद्यद्वाच्यवृत्तिभ्यो णः” ॥ सूत्रे वृत्तिशब्दो वातिके दर्शनात्प्र-
तिपत्तः । वृत्तिर्विच्छेदप्रतिविधानादि, प्रज्ञाग्रहणं किमर्थं, प्राज्ञ इत्येतद्रूपं
यथा स्यात्, प्रज्ञादिभ्यश्चेत्यणि कृते सिद्धमेतत्, प्रज्ञ एव प्राज्ञः, यस्य हि
प्रज्ञास्ति स प्रज्ञानाति । सत्यं, स्त्रियां त्वणि ङीष् भवति, प्राज्ञी, अस्मि-
न्सु णे टावेव भवति, प्राज्ञा । इह तु गुणभूतया क्रियया व्याकरणादीनां
संबन्धे णागोहभयोरपि व्याकरणं प्राज्ञ इति भवति, यथा कृतपूर्वा कट-
मिति तद्धितप्रयोगे हि षष्ठी न भवतीत्युक्तम् ॥

“तपस्सहस्राभ्यां विनीनी” विनीन्योरिकारो नकारस्येत्संज्ञा
मा भूदिति । केचित्तु विनीनावितीकाराकारौ पठन्ति, नकारान्तपाठे
त्वित्संज्ञा प्राप्नोति । ‘प्रत्यायायंयोस्त्वित्यादि’ । यथा त्वनिष्पन्नाणामपि
यथासंख्यं न भवति तथा पूर्वमेवोक्तम् । ‘असन्तत्वादित्यादि’ । तपः-
शब्दादस्मायामेधेत्यादिना विनिप्रत्यये सिद्धे सहस्रशब्दादपि अत इनि-
ठनावितीनिप्रत्यये सिद्धे यत्पुनरिदं विधानं तद्रूपमाणेनाणा बाधा मा
भूदित्येवमर्थम् । ‘अणेति’ । हेतौ तृतीया, कर्तरि तु ह्रस्वोगलक्षणा षष्ठी न
प्राप्नोति, उभयप्राप्तौ कर्मण्येवेति नियमात्तृतीया भविष्यति, विनीन्यो-
र्बाधा मा भूदिति कर्मणोपि गम्यमानत्वात्, यथा येनादर्शनमिच्छ-
तीति । नैतदस्ति । अकाकारयोः प्रयोगे नियमस्य प्रतिषेधात्, तस्माद्वेता-
वेव तृतीया, घञन्तो वा बाधशब्दः पठनीयः । ‘सहस्रशब्दाद्वनपि बाध्यत-
इति’ । बाधा तु ठन इनणोः प्रतिपदविधानात् ॥

“अण् व” ॥ ‘अण्प्रकरणइत्यादि’ । प्रकरणं प्रस्तावः काण्डं वा ।
ज्योत्स्वादिराकृतिगणः । न तु ज्योत्स्वातमिसेत्यादिसूत्रे पठितानां ग्रहणम् ।
‘ज्योत्स्वः पठ इति’ । स पुनः पूर्वः पठः, तत्र हि पञ्चदशस्वपि तिथिषु
ज्योत्स्वा भवतीति कृत्स्वः पठो ज्योत्स्वया व्याप्यते, एतेन तामिस्रो
व्याख्यातः, तमःसमूहस्तामिस्रं मत्वर्थायो रस्तत्र ह्यवयवभूतानि तमांसि
विद्यन्ते तद्व्यस्मिन्वस्ति स तामिस्रोपरः पठः, तमिस्रा रात्रिर्यस्मिन्विद्य-
तइति वा तामिस्रः, नरकविशेषस्यैषा संज्ञा, कुण्डलार्हः कौण्डलस्तत्र

यथाकथञ्चित्त्वर्थोपपादः, यस्तु संसक्तकुण्डलः स कुण्डली भवति, अयं च नियम इति करणानुवृत्तेर्लभ्यते ॥

“सिकताशर्कराभ्यां च” ॥ ‘शर्करं मध्विति’ । शर्करा माधुर्यं न तु गुडः, मधुनि तस्याभावात् । ‘अदेश इहोदाहरणमिति’ । देशे विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥

“देशे लुबिलवौ च” ॥ ‘मनुप् चेति’ । अन्यतरस्यायहणेन मनुपः सर्वत्र समुच्चयात् । ‘सिकता देश इति’ । लुपि युक्तवद्भावः । ‘देश इति किमिति’ । एतेन योगविभागोपि पर्यनुयुक्त एव भवति, तेन सिकताशर्कराभ्यां लुबिलवौ चेत्येव कस्माच्च कृतमित्यर्थः ॥

“दन्त उवत उच्” ॥ ‘दन्तशब्दादुवतोपाधिकादिति’ । सूत्रे तु पञ्चम्यर्थे प्रथमा सप्तमी वा । ‘दन्ता उवता अस्य दन्तुर इति’ । हिमशिलाशर्करादन्तुराणीत्यादयो लक्षणाप्रयोगाः ॥

“ऊषसुपिमुष्कमधो रः” ॥ समाहारद्वन्द्वे सौत्रः पुल्लिङ्गनिर्देशः । सुपिमधुभ्यां मनुपि प्राप्ते इतराभ्यामिति नोश्च रो विधीयते, ऊषा हरिणपांसवः, सुषिण्ड्रं, मुष्कावण्डौ, मधु माधुर्याव्यो रसविशेषः, न प्राक्तिकं माध्वीकं वा, अनभिधानात्, एवं च मध्विदं मधुरमिति मधु-न्यपि प्रयोगोपपत्तिः, इह च न भवति मध्वस्मिन् घटे विद्यतइति । ‘रस-करणइति’ । प्रकरणं प्रस्तावः । ‘कण्ठविवरं महदिति’ । गर्दभे व्युत्पत्तिं दर्शयति, तैत्त्ये त्वव्युत्पन्नः खरशब्दः, मुखरो वाचालस्तस्य हि सर्व-स्मिन्वक्तव्ये मुखमस्ति, वक्तव्यावक्तव्यविवेकाभावात्, मुखं वागिन्द्रियम् । ‘हस्तिहनुः कुञ्जरशब्देनोच्यतइति’ । वृत्तिविषये, एतच्च सम्भववचयवार्थः किमिति त्यज्यतइत्यभिप्रायेणोक्तं, जातिशब्दस्तु कुञ्जरशब्दो हस्तिश-ब्दवत् । ‘नगरमिति’ । नगा वृत्ताः पर्वताश्च । अयमपि जातिशब्द एव, तथा च नगरी जातिलक्षणो ङीष् भवति । नगरशब्दोयमस्मादिषु षट्यतइति वुञ्जणादिसूत्रेणास्य सिद्धत्वात्तस्माद्रो न वक्तव्यः । ‘पाण्डु-रमिति’ । पाण्डुः शुल्को वर्णस्तद्वत्पाण्डुरं, पाण्डुरशब्दस्त्वव्युत्पन्न एव गुणमात्रे गुणिनि च वर्तते ॥

“दुदुध्यां मः” ॥ दुशब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमुकारान्तम् ।
‘हठिषु च मतुष्व विकल्प्यतइति’ । तदर्थस्य मतुपाभिधातुमशक्य-
त्वात् ॥

“केशाद्वोन्यतरस्याम्” ॥ ‘मनुष्यमुच्चयाथे तदित्युक्तमिति’ ।
एतच्च सिध्मादिभ्यस्त्वेत्यत्रैव व्याख्यातम् । ‘वप्रकरणइति’ । प्रकरणं
प्रस्तावः, मणिवो नागविशेषः, हिरण्यवो निर्धिविशेषः, कुञ्जरविशेष
इत्यन्ये । ‘विम्बावः कुरराव इति’ । अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घः ।
‘राज्ञीव इति’ । कृदिकारादन्तिन इति ह्रीपन्तात्प्रत्ययः । ‘अर्णव
इति’ । अर्णपुदकम् अर्त्तरसुबुट् च । ‘कुन्दसीवनिषौ चेति’ । चकारादुश्च,
अन्यतरस्यापहणानुवृत्तेस्तु मतुप्, तदाह । ‘वश्च मतुप् चेति’ ।
‘रयीरिति’ । रयोस्यास्तीत्यर्थः । ‘सुमङ्गलीरिति’ । सुष्ठु मङ्गलं, सुः
पूजयामिति प्रादिसमासः, ततोनेन मत्वर्थाय ईकारः, लाघवाद्गुप्ती-
हिणा भविष्यमिति न्यायश्चान्दसत्त्वादनाश्रितः । ‘मघवानमिति’ ।
मघं धनं तदस्यास्तीति वनिप्, मतुपि तु मघवच्छब्दः, किमर्थं तर्हि
मघवा बहुलमिति तत्रैव वक्ष्यामः । ‘उट्वा चेति’ । उच्छब्दादुद्धताभि-
धायिनो वप्रत्यये टाप् । ‘उट्तीति’ । मतुपो भय इति वत्त्वं, ह्रीप् ।
‘मेधारवाभ्यामिति’ । इदमपि कुन्दोविषयम् ॥

“गाण्ड्यजगात् संज्ञायाम्” ॥ ‘गाण्डीवं धनुरिति’ । अर्जु-
नस्य । ‘अजगवं धनुरिति’ । पिनाकमेतत् । ‘उभयथा सूत्रं प्रणीत-
मिति’ । तन्त्रन्यायाश्रयेण, प्रयोगश्चोभयथापि भवति गाण्डीवी कन-
कशिलानिभं भुजाभ्याम्, अधिरोहति गाण्डिवं महेष्वाविति च, संज्ञाय-
हणस्यैव प्रपञ्चः ॥

“रज कृष्यासुतिपरिषदो वलच्” ॥ ‘आसुतीवल इति’ । वृज्
अभिषवे, क्तिन्, आसुतिरभिषवः, । ‘परिषदुल इति’ । परितः सीद-
न्तीति परिषत्, सत्सूद्विषेत्यादिना क्तिप्, सदिरप्रतेरिति वत्त्वं, पर्षच्छ-
ब्दमन्ये पठन्ति, शदिभसोदिः, बाहुलकात्पृथेरपि भवति, पर्षदेवा दशा-
वरेति हि दृश्यते, पार्षदकृतिरेवा तत्र भवतां, सर्ववेदपार्षदं ह्रीदं शास्त्र-

मिति च भाष्ये, पर्वटुला महाजलस्यैरागतैः कठकाथमादिति च भट्टि-
काष्ये, परिषत्कब्धस्तु प्रसिद्ध एव, सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्या-
तइति मनुः । अत्र च सूत्रे उभयोरपि ग्रहणमिति उभयथा सूत्रप्रणय-
नात् । 'भातृवल इति' । वलइत्यत्राण्यग्रहणानुवृत्तेर्दीर्घाभावः, पुत्रवल
उत्साहवल इत्यत्र त्वसंज्ञया दीर्घाभावः, संज्ञायां तु दीर्घत्वं, वल
इत्यत्र हि वनगिर्याः संज्ञायामित्यतः संज्ञायामित्यनुवृत्तेः ॥

“दन्तशिखात्संज्ञायाम्” ॥ दन्तावलो गजः, दन्ती दन्तावलो
हस्तीत्यमरसिंहः । 'शिखावलं नगरमिति' । ननु देशे शिखाया वलजिति
चातुरर्थिकेनैव सिद्धं तच्चावश्यं कर्तव्यं, निर्घृताद्यर्थे, सत्यम् । इहापि
शिखाग्रहणमदेशार्थमवश्यं कर्तव्यम्, इहापि यथा स्यात् शिखावलः
स्यूतेति, यद्येवंविधा संज्ञा भवति तत्र देशे मत्वर्थे परत्वादनैव लक्ष्युक्त
इति मत्वा शिखावलं नगरमित्युदाहृतम् ॥

“ज्योत्स्नातमिच्छाशङ्खिणोर्जस्विनूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीसाः” ॥
'ज्योत्स्ना चन्द्रप्रभेति' । तत्रावयवभूतं ज्योतिरस्तीति मत्वर्थोपपत्तिः,
एतेन तमःसमूहे तमिच्छाशब्दो व्याख्यातः, निघण्टुषु तु तमःपर्यायस्तमि-
च्छाशब्दः पठितः, तत्र समूहसमूहिनोर्भेदोपचारः । 'स्त्रीत्वमतन्त्रमिति' ।
व्याख्यानमत्र शरणम् । 'शङ्खादिनक्षत्रप्रत्यय इति' । यद्यापि सूत्रे चकारो-
नुच्चारितस्तथाप्यन्तोदात्तस्योच्चरणादेवं कल्प्यते । 'ऊर्जस्वासुगायम
इति' । ऊर्जस्वतीः, पयस्वतीः, ऊर्जस्वत्ययस्वादित्यसुनन्तात्मसु दृश्यते,
इह त्वनाथपणे हेतुर्भूयः । सूत्रे ऊर्जस्विनोमिचिति नान्तत्वाभि-
व्यक्तये नलोपो न कृतः ॥

“अत इनिठनौ” ॥ 'अकारान्तादिति' । स्वरूपग्रहणं तु न
भवति, अच्छब्दान्तात्कुर्वत्येवमादेरिति रसादिभ्यः पुनर्वचनात्तद्व्य-
नेन प्राप्तयोरिनिठनोर्बाधनार्थमित्युक्तम् । 'तपरकरणं किमिति' ।
ब्रीह्यादिषु मालादीनामाकारान्तानां पाठो नियमार्थो भविष्यतीति
प्रश्नः । किमाकारान्तविषयो नियम उत स्त्रीप्रत्ययान्तविषय आहो-

स्विदावन्तविषय इति संदेहसम्भवादवश्यं कर्तव्यं तपरकरणमित्युत्तर-
भिप्रायः । 'एकाक्षरादिति' । रसादिभ्यः पुनश्चैनमन्यनिवृत्त्यर्थमित्युक्तं,
तत्र चैकाक्ष इति पठितं, तेनैतत्सिद्धम् । 'कार्योति' । कार्यशब्दात्क-
दन्तात्प्रत्ययः । 'तन्दुलीति' । ज्ञातेः ॥

“श्रीह्यादिभ्यश्च” ॥ 'शिखादिभ्य इति' । शिखादयोश्चैव
वक्ष्यन्ते । 'इकन्यवखलादिष्विति' । विषयसप्तम्येषा, एतेष्वचैव वक्ष्यन्ते ।
'इकनिति' । ठनित्यर्थः, पूर्वाचार्यप्रक्रियापेतस्त्विकनिति निर्द्वंशः श्लोक-
पूरणार्थः । 'परिशिष्टेभ्य उभयमिति' । एतच्च सर्वमिति करणानुवृत्तेर्लभ्यते ।
'एवं तर्हीति' । विपर्ययस्तु न भवति तत्र स्वरूपग्रहणमिदार्थग्रहणमिति,
असंज्ञातविरोधित्वेनात्रैव स्वरूपग्रहणस्य युक्तत्वात् । 'शीर्षाच्च इति' ।
नञः परो यः शीर्षशब्दस्तस्मादिनिठनौ भवतः, अशीर्षा अशीर्षिकः, न
विद्यते शिरो यस्य स एवमुच्यते, अचि शीर्ष इति शिरसः शीर्षभावः,
वाक्येपि तस्यैव भाविनो निर्द्वंशः ॥

“तुन्दादिभ्य इलञ्च” ‘स्वाङ्गाद्विवृद्धादिति’ । विवृद्ध्याधिका-
त्स्वाङ्गवाचिन इलजादयो भवन्ति, विवृद्धे कर्णोवस्य कर्णिलः, कर्णी,
कर्णिकः, कर्णवान् ॥

“एकगोपूर्वाद्बु नित्यम्” ॥ ‘एकशतमस्यास्तीति’ । एकं च तच्छतं
चेति पूर्वकालेत्यादिना कर्मधारयः, षष्ठीतत्पुरुषाद्बहुव्रीहेर्द्वन्द्वञ्च न भवत्य-
नभिधानात्, इतिकरणानुवृत्तेश्च । ‘कथमिति’ । एकगोशब्दस्याप्यनकारा-
न्तत्वात्प्रश्नः । ‘समासान्ते कृतइति’ । गोरतद्वितलुकीति ठचि ।
'कथमिति' । इवर्णान्त एव शकटिशब्दोस्तीति मन्यमानस्य प्रश्नः, अन-
भिधानादेव एकाविंशत्यादिभ्यो न भविष्यति किमत इत्यस्यानुवृत्त्या
तच्चाह । 'अवश्यं चेति' । 'एवमाकार्यमिति' । एवमादि यत्सूत्रं तदर्थ-
मित्यर्थः, ततः परे तु ये योगा वातातीसाराभ्यामित्येवमादयस्तेष्वत इत्य-
स्योपयोगो नास्तीति । 'नित्यग्रहणमित्यादि' । अन्यथान्यतरस्याग्रहणेन
सर्वत्रैवात्र प्रकरणे मतुप्समुच्चयादत्रापि प्रसङ्गः । 'एकेन चेति' । यद्य-

वश्यं समर्थयितव्यमिति भावः, तत्र सुप्सुवेति समासः, कयमेकदण्डीति, एकदेशिनैकाधिकरणइति निर्देशो ज्ञापयति इतिरपि क्वचिद्वचनीति ॥

“शतसहस्रान्ताच्च निष्कात्” ॥ निष्कादित्येतद्गुणभूताभ्यामपि शतसहस्राभ्यां संबद्ध्यते न तदन्तेनेत्याह । ‘तौ चेदिति’ । ‘सुवर्णेनिष्कशतमित्यादि’ । यत्र निष्कशब्दः पूर्वपदं न भवतीत्यर्थः । अन्त्यग्रहणं किम् । निष्काच्छतसहस्राभ्यामित्युच्यमाने संदेहः स्यात् किं पूर्वपदं किमुत्तरपदमिति ॥

“रूपादाहतप्रशंसयोयम्” ॥ ‘रूपा दीनारा इति’ । पुरुगद्याकारचिह्नितौ सुवर्णपरिमाणविशेषौ व्यवहाराय कल्पितौ दीनारकार्षापणौ । ‘निघातिकाताडनादिनेति’ । तीक्ष्णाया चायसी शलाका निघातिका, यया पुरुगद्याकारं सुवर्णादौ सुवर्णकारा उद्भावयन्ति, कृत्यल्युटो बहुलमिति करणे ण्युल्, निह्न्यतेनया निघातिका तथा यत्ताडनं तदादिना, आदिशब्देन मुद्राप्रतिमुद्रणादि यस्याते, क्वचिन्निघातिकाताडनेन पुरुगद्याकार उद्भाव्यते क्वचिन्मुद्रया प्रतिमुद्र्यते दीनारादिषु । ‘तदाहतमित्युच्यते इति’ । आहननेन निष्पादितत्वात् । प्रायेण केदारशब्दः पठ्यते, तस्यैवं विधेयं प्रसिद्धिर्मुग्धा । ‘हिम्याः पर्यता इति’ । हिमवान् तत्पर्यन्तवर्तिनश्च भूमि यप् । गुण्या गुणान्तः । इतिरपि दृश्यते गुण्यगुण्य इति न व्यजीगणत् ॥

“अस्मायामेधासृजो विनिः” ॥ ‘मंतुप् सर्वत्र समुज्जीयत एवेति’ । पूर्वे नित्यग्रहणेनान्यतरस्याग्रहणं तत्रैव न संबद्ध्यते इह तु संबद्ध्यतएवेत्येवशब्दस्यार्थः । तथा च तसौ मत्वर्थइत्यत्र पयस्यान् यशस्वानिति भाव्यउदाहृतम् । ‘पयस्वीति’ । तसौ मत्वर्थइति भत्याज्ज-शत्वाभावः ॥

“बहुलं हृन्दसि” ॥ ‘अष्ट्रवीति’ । अशेषानि अष्ट्रा, दंष्ट्रापर्यायोयं मन्त्रेण प्रयुज्यते अष्ट्रां पूषा शिथिरामुद्रुरीशृजत् । शुनमष्ट्रा व्यवहृतकपदीति, तच्चास्मादेव पाठादृष्टम् । ‘द्वयोभयहृदयानीति’ । अन्येषां स्वत एव दीर्घत्वात् । हृदयाच्चालुरन्यतरस्यामित्यन्यतरस्याग्रहणेनेतिठनौ प्राप्यते चका-

रस्य वुट् इतीत्संज्ञा । एवमुत्तरत्रापि, अन्ते तु चकारो नैवास्ति । 'हिमः च्चे-
लुरिति' । एकारादिः प्रत्ययः । 'बलादूलञिति' । सिध्यादिषु मत्वर्थे वलूल-
बालूलयोः प्रकारान्तरेण व्युत्पत्तिर्देशिता । 'पर्वमहद्वां तच्चिति' । आद्युदा-
त्तायां नकारः, महतो नाम राज्ञा, यच्चेदं श्रूयते महतःपरिवेष्टारो महतस्या
वसन् रहदति, उपसर्गसंज्ञायां तु महच्छब्दस्योपसंख्यानादत्र उपसर्गात्
इति तत्त्वमनवन्तश्चेति भवति, महत एनं देवासुमहत् इति व्युत्पत्तिर्दे-
शिता, तत्र तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्थरः प्राप्नोति, महच्छब्दो
सृष्टयोक्तिरिति उतिप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तस्तत्रोपसर्गात्वाभिवर्जमित्या-
द्युदात्तत्वं द्रष्टव्यम् ॥

“कर्णाय युष्” ॥ ‘कर्णायुरिति’ । पदत्वाद्यस्येति लोपो न
भवति ॥

“वाचो मिनिः” ॥ ‘वाग्मीति’ । चकारस्य कुत्वत्ररत्वे, तत्र द्वयो-
र्गकारयोः श्रवणं भवति, अथ मिनिरेव कस्माच्चोच्यते, तत्रापि हि कुत्वत्र-
रत्वयोर्वाग्मीति सिद्धृत्येव, ननु चैवमेको गकारः स्यात्, न चानचि चेति
द्विवचनं दीर्घादावायंतामिति प्रतिषेधात् । अथापि द्वयोरैकस्य
वा श्रवणे विशेषो नास्तीत्युच्येत, एवमपि यरोनुनासिके प्रत्यये भाषायां
नित्यवचनमिति नित्यमनुनासिकः प्राप्नोति यथा बाह्वयं त्वह्वयमिति ॥

“आलजाटचौ बहुभाविणि” ॥ ‘यो हि सम्प्रभाषतइति’ ।
बहुपीति भावः ॥

“स्वामिन् नैस्वयं” ॥ ‘स्वशब्दादैस्वयंवाचिन इति’ । अन्यत्रा-
त्मात्मीयत्तातिधनवाचिनोपि स्वशब्दस्यैतद्वृत्तिविषये ऐस्वयंवाचित्वं स्व-
भावतो भवति, तेन धनवाचिधनो वेदिता स्वामीत्युच्यते, न त्वयं धनव-
चनः, तथा च धनस्य स्वामीत्यपि भवति, अन्यथा मनुष्यमामिनवा वाध-
प्रसङ्गः, अन्यतरस्यांश्रवणेन मनुष्यमुच्चयेपि धनस्य स्वामीतिवद् धनस्य
स्ववानित्यपि प्राप्नोति, तस्मादैस्वयंवचनः स्वशब्दो न धनादिवचन इति
स्थितं, धनयोगादैस्वयंमित्यपि नास्ति वागादिविषयेपि दर्शनात्, वाच-
स्पतिः वाचः स्वामीति, न च तत्र धनत्वप्रसिद्धिरस्ति ॥

“अशंखादिभ्योऽच्” ॥ ‘स्वाङ्गादृतीनादिति’ । हीनं विकलं, हीन-
स्वाङ्गवाचिनोऽत्र भवति, अञ्जः पादोऽस्यास्तीति अञ्जः । काणं चतुरस्या-
स्तीति काणः, कथं कुण्डं स्तोऽस्यास्ति कुण्डिरिति, अभेदोपचारात्, अञ्जा-
दिष्वपि तर्हि तथैव भविष्यति, इदं तर्हि प्रयोजनं भेदविज्ञायां मनु-
ष्माभूदिति, अथ कुण्डिशब्दान्मतुषु कस्माच्च भवति अनभिधानात्,
अञ्जादिभ्योऽपि तर्ह्यनभिधानादेव मनुष्य भविष्यति, अन्तोदात्तायै तु, ये
आद्युता हीनस्वाङ्गवाचिनस्तेऽन्तोदात्तत्वं यथा स्याद् यदि संभवति ।
‘वर्णादिति’ । वर्णवाचिनः शुक्लशब्दादच्प्रत्ययो भवति, शुक्लोऽस्यास्तीति
शुक्लः षट्, गुणवचनेभ्यो मनुषो लुग्वक्तव्य इति सिद्धम्, अन्तोदात्तायै
तु, ये आद्युदात्ता वर्णवाचिनस्तेषु तद्व्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । अपर
आह, गुणवचनेभ्योऽयं तद्वति प्रत्ययो विधीयते तेन शुक्लाः प्रासादा
अस्मिन्नगरे शुक्लं नगरमिति भवतीति ॥

“दुन्दुपतापगह्यात्प्राणिस्यादिनिः” ॥ ‘तद्विषयेभ्य इति’ । त-
च्छब्देनोपतापो गह्ये च प्रत्ययमृश्यते न दुन्दुः, तस्यैव तद्विषयत्वासंभवात् ।
‘प्राणिस्वार्यवाचिभ्य इति’ । इदं तु सर्वेषां ग्रहणम् । ‘चित्रलनाटिकाव-
तीति’ । नियतद्रव्यविज्ञायां जातिरप्राणिनामित्येकग्रन्थाभावाद्वापः
ग्रहणम् । ‘सिद्धे प्रत्ययइति’ । अत इतिठनावित्यनेन । ‘ठनादिबाध-
नार्थमिति’ । आदिशब्देन मनुषो ग्रहणम् ॥

“वातातिसाराभ्यां कुक् च” ॥ ‘वातातिसारयोऽरुपतापत्वा-
दिति’ । अतिसारसाहचर्याद्वातस्यापि व्याधेरेव ग्रहणं न वायोरिति
भावः । ‘सिद्धे प्रत्ययइति’ । इनावेवेत्यर्थः । रोगे चायमिष्यतइति
क्वचित्पठ्यते तत्रोक्तो हेतुः ॥

“वयसि पूर्यात्” ॥ ‘मासः संवत्सरो वेति’ । प्रकरणादिवशा-
त्पञ्चमादिशब्दस्य काले वृत्तिः, ततश्च वयसि द्योत्यइति विशेषणं
तत्रोपपन्नमिति भावः ॥

“सुखादिभ्यश्च” ॥ ‘इतिप्रत्ययो नियम्यतइति’ । पूर्वसूत्रे इति-
रेव भवतीति नियमस्वरूपं दर्शितम्, इहापि तथैव नियमः, नन्वेवं यत्

एवकारस्ततोऽन्यत्रावधारणमिति सुखादय एव नियता भवन्ति तत्किमुच्यते इति प्रत्ययो नियम्यत इति, अन्यनिवृत्तिविशिष्टं व्यवस्थापनमत्र नियम इत्यदोषः । 'मनुष्याधनायं ववनमिति' । न तु ठन्वाधनायं, शिखादिभ्य इतिर्वाच्य इत्यनेनैव ठनो निवृत्तितत्त्वादिति भावः ॥

“धर्मशीलवर्णान्ताच्च” ॥ ‘ब्राह्मणवर्णोति’ । ब्राह्मणानां वर्णो जातिस्तद्वान् ब्राह्मणवर्णो ब्राह्मण एव ॥

“हस्ताज्जातौ” ॥ ‘इति प्रत्ययो नियम्यत इति’ । मत्वर्थसंभवमन्त्रेणात्र प्रकरणे नियमवाचो युक्तिः, परमार्थतस्तु विधिरयं, कथं, गजशब्दवज्जातिशब्देयं नात्र मत्वर्थगम्योऽस्ति, तथा च विहस्तेऽपि गजे हस्तीति भवति जातिस्तद्वावात्, हस्तसंश्रयविवक्षायां च हस्तिन्यपि मनुष्यं भवति हस्तवान् हस्ती हस्तवान्पुरुष इतिवत्, एवमुत्तरेष्वपि योगेषु द्रष्टव्यं, हस्तयहणं चोपलक्षणायै मन्यते, तेन दन्ती विषाणी केसरीत्यादि सिद्धं भवति ॥

“वर्णाद्ब्रह्मचारिणि” ॥ ‘ब्रह्मचारीति’ । ‘त्रैवर्णिकोऽभिमत इति’ । यद्यपि गुरुकुलवासिनि प्रथमाश्रमे ब्रह्मचारिशब्दः प्रसिद्धस्तथापीह लत्यानुरोधैर्वर्णिकमात्रमभिमतो न त्वाश्रम इत्यर्थः, तस्य कादाचित्कं ब्रह्मचर्ययोगं दर्शयति । ‘स हीति’ । ब्रह्म चरतीति ब्रह्मचारी, ब्रह्म वेदः, इह तु तदध्ययनार्थो नियमविशेषोऽभिमत इत्याह । ‘नियममिति’ । तत्र ब्रह्मचारीति, व्रत इति णिनिः, ब्रह्मचारिशब्दस्य मुख्यार्थपरित्यागेन त्रैवर्णिकमात्रपरत्वे कारणमाह । ‘ब्राह्मणादयस्त्रयो वर्णा इति’ ॥

“पुष्करादिभ्यो देशे” ॥ ‘अर्थोति’ । असन्निहितोऽर्थोऽस्येत्यर्थः, कालतश्चासंनिधिर्न देशतः, तत्र विरोधादस्तीति न संबध्यते, ततश्चाप्राप्त एवेति विधीयते, तत्क्रौण्डिन्यन्यायेन च सत्तोपाधिकादिनेरभावः । ‘अर्थवानिति’ । सन्निहितार्थ उच्यते । ‘तदन्ताच्चेति’ । यहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधादयमारम्भः । ‘धान्यार्थोति’ । धान्यरूपोऽर्थोऽसन्निहितोऽस्येत्यर्थः, कर्मधर्यादिनिः, नन्वर्थयतेऽर्थिनिनैतत्सिद्धं धान्यमर्थयते धान्यार्थो, एवमपि णिनीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्नोति, एवं तर्हीदं स्यात्

अर्थेनमर्थः प्रार्थना सा यस्यास्ति सार्था, धान्यस्यार्था धान्यार्थः, धान्य-
प्रार्थना, सा यस्यास्ति स धान्यार्थोति, एवं च कृत्वेदमपि सिद्धं भवति
अर्थिकः प्रत्यर्थिक इति, अर्थोच्चासन्निहित इति तूच्यमाने इनेरेव
विधानादुच्यते स्यात्, एकाक्षरात्कृतो जातेरिति प्रतिषेधा नित्यः, तेन
कार्यो कार्यिक इतिवद् इनिठनौ भविष्यतः, मतुवनभिधानाच्च भविष्यति,
न च धनवाचिनेत्यर्थशब्दात्सन्निहितादपीनिठनोः प्रसङ्गः, अनभिधाना, देव-
मर्थोच्चासन्निहितात्तदन्तात्वेति न वक्तव्यमिति स्थितम् ॥

“बलादिभ्यो मतुवन्यतरस्याम्” ॥ ‘अन्यतरस्यां गृहणेनेत्यादि’ ।
पूर्ववत्समुच्चये तस्य वृत्तेः, चकार एव तु न कृतः, किं कुर्मः, यदि तु
विकल्पार्थेनानेन प्रत्ययो विन्येत ततो मतुपा मुक्ते यथाप्राप्तमिनिठनौ
द्वावपि स्यातां, नन्वेवं सति सूत्रारम्भेनार्थकः स्यात्, विनाप्यनेन प्रत्यय-
त्रयस्य सिद्धत्वात् तत इनिरेव भविष्यति, कुतो तु खल्वेतद् इनिरेव
भविष्यति न पुनष्टनेव स्यादिति, तस्मात्समुच्चयः ॥

“सञ्ज्ञायां मन्माभ्याम्” ॥ ‘प्रथिमिनी दामिनीति’ । अग्नि-
स्मत्प्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन चेति तदन्तविधिः, नस्तद्वित इति
टलोपः ॥

“कंशभ्यां बभयुस्ति तुतयसः” ॥ ‘कंशमिति मकारान्ताविति’ ।
कशब्दः सुखशर्वायुग्रहप्रलकवाचक इत्यकारान्तः कशब्दो यद्यपि
प्रसिद्धः, मकारान्तापि क्वचिदस्तीति, प्रदर्शनाय मकारान्तावित्युक्तम् ।
‘उदकसुखयोर्वाचकाविति’ । न यथासंख्यं किं तर्हि यथासंभवं, कमित्यु-
दकसुखयोर्वाचकं, शमिति सुखस्य, अल्पाक्षरमिति सुखस्य पूर्वनिपातः
प्राप्तो न कृतः सूत्रकारेणैव तत्र व्यवहृतत्वात्, उदाहरणेष्वनुस्वार-
परवर्णौ, तत्र यकारवकारयोः सानुनासिकौ यकारवकारौ ॥

“अहंशुभयोर्युम्” ॥ ‘अहमिति शब्दान्तरमेवेति’ । ननु नात्र
कश्चिच्छब्दः प्रकृतो यदपेक्षं शब्दान्तरत्वं स्यात्, सत्यं, त्वाहौ सावित्य-
स्मदादेशोऽहंशब्दः प्रसिद्धिवशाद्बुद्धिस्त्यो निर्दिष्टप्रायः, तदपेक्षं शब्दान्तर-
त्वम्, अहङ्कारे वर्तत इत्यनेनार्थभेदमाह, गर्वाभिमानो ऽहङ्कारः ।

‘अहंयुः शुभंयुरिति’ । पूर्ववदनुस्वारपरतवर्णौ, उर्णौया युसित्यत्र येच्छन्द-
सीति नानुवर्तयन्ति तेषामत्रैवोर्णौयहणं कर्तव्यम् ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जरी पञ्चमस्याध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥

“प्राग्दिशो विभक्तिः” ॥ ‘विभक्तिपञ्चास्ते वेदितव्या इति’ ।

विभक्तिरिति शब्दः संज्ञा येषां ते तथोक्ताः । ननु विभक्तिशब्दः पूर्वमेव
सुप्तिङां संज्ञात्वेन विनियुक्तः, संज्ञा च प्रदेशेषु संज्ञिनं प्रत्याययति न
स्वरूपम्, अतः सुप्तिङामेव संज्ञात्वं युक्तं न विभक्तिशब्दस्य, सत्यं, सुप्ति-
ङस्तु संज्ञा भवन्तः प्रत्येकं समुदिता वा भवेयुः, न तावत्प्रत्येकम्, अनेक-
संज्ञाकरणे प्रयोजनभावात्, नापि समुदिताः, गौरवाद्नामृतेश्च, आव-
र्त्तित्यो हि संज्ञा भवन्ति, न च समुदाय आवर्त्तते, अपर आह । यथा
किञ्चिन्नौ लिट् चेति लिङ्गद्वयो विधीयते तथात्रापि विभक्तिष्वद्वयो
विधीयतइति, सुप्तिङां तु विधानमत्र नाशङ्कनीयं पूर्वमेव विहितत्वात् ।
‘त्यदादिविधय इति’ । त्यदादीनां यानि कार्याणि त्यदादित्वप्रयुक्तानि
स्वरूपप्रयुक्तानि वा ते त्यदादिविधयः, उपलक्षणं चेत्तत्, दानीमो मकारस्य
न विभक्तौ तस्मा इतीत्संज्ञाप्रतिषेधेऽपि प्रयोजनम् । ‘ततः यत इति’ ।
त्यादादीनाम इत्यत्वम्, अत्र सकारस्यानन्त्यत्वादेवेत्संज्ञाभावः । ‘कुत
इति’ । कुति होरिति कुभावः, कदेति किमः कादेशः, केत्यत्र
क्वातीति कभावः । ‘इहेति’ । इदमो हः, इदम इश्, अत्र
प्रत्ययस्वरैणैव सिद्धमुदात्तत्वं तस्मादित इत्येवोदाहरणं विभक्तिस्व-
रस्य, अन्यथा लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं स्यात् । ननु च मध्येपवादा
इति न्यायादनुदात्तौ सुप्तिङावित्यस्यैव विभक्तिस्वरोपवादे न लिट्स्व-
रस्य, लिट्स्वर एव तु विभक्तिस्वरं परत्वाद्वाधेत, नैष दोषः नात्राकृते
लिट्स्वरे विभक्तिस्वरः प्राप्नोति किं कारणम्, अन्तोदात्तादिति वर्त्तते,
तत्र निमित्तमेव लिट्स्वरो विभक्तिस्वरस्य, यद्व्यङ्ग्यद्विदमित्यत्र सावेकाच
इत्यतस्तृतीयादियहणमनुवर्त्तते तथाप्यापञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेर्यावान्य-
त्ययो विभक्तिसंज्ञकः सर्वसौ तृतीयादिरिति तसिलादयोऽपि तृतीयादि-

यहणेन एह्यन्तएव । 'अतः परमित्यादि' । एतत्समर्थानां प्रथमाद्वेत्यत्रैव व्याख्यातम् । 'वाचनं त्वनुवर्त्ततएवेति' । तस्य पृथक्स्वरितत्वात् । अथ सुपः विभक्तिश्चेत्यत्रैव प्राग्दिशश्चेत्युच्येत, नैवं शक्यम्, एवं ह्युच्यमाने न ज्ञायते कुत आरभ्य प्राग्दिशोया इति, बहवश्च दिक्शब्दा दिगादिभ्यो यदित्येवमादयः, ततश्चावधिरपि न निश्चितः स्यात्, किं सर्वनाम-बहुभ्य इत्यादेश्च कार्यस्य विषयनियमाय पुनरिह प्राग्दिश इति वाच्यमेव स्यात्, यदि पुनरिहैव सुप्तिङौ चेत्युच्येत, एवमपि तिङ्स्त्री-णित्रीणीत्यत्र तिङ्यहणं सुप इति च तत्र वक्तव्यं पुरुषवचनसंज्ञायै, तत्र नास्ति विशेषः ॥

“किंसर्वनामबहुभ्योऽट्टादिभ्यः” ॥ अधिकारोऽयं परिभाषा वेति दर्शयति । 'प्रत्ययो वेदितव्य इति' । ट्टाभ्यां द्वयोरित्यत्र तसिलचलौ न भवतः । प्रकृतिपरिसंख्यानं प्रकृतिपरिगणनम् । 'वैयाकरणपाश इति' । अस्तात्यादयो यहणवद्भ्यो विधीयन्तइति प्रकृतिपरिसंख्यानस्य तत्रासं-भवाट्टावहितोऽपि पाशः प्रत्युदाहृतः । 'ट्टादिपर्युदासादिति' । यदि पुनरयं ट्टादिभ्यः प्राक् किं पठ्येत, नैवं शक्यमेकशेषे हि दोषः स्यात्, त्यदादीनां यद्यात्परं तत्तच्छिष्यते, त्वं च कश्च कौ, भवांश्च कश्च कौ, 'बहुयहणे संख्यायहणमिति' । कथमिह सर्वनामसंज्ञया संज्ञिनो निद्विश्यन्ते, तैः साहचर्याद् बहुशब्दस्यापि संज्ञिनो यहणं यस्य बहुगण-वतुङ्गितिसंख्येति संख्या संज्ञा विहिता, न च तत्र वैपुल्यवाचिनो यहणमित्यत्रापि तस्य यहणाभावः ॥

“इदम इश्” ॥ 'शकारः सर्वादेशार्थ इति' । अन्यथा विशेष-विहितत्वात्पदाद्यत्वं बाधित्वालान्त्यस्येति मकारस्येत्वे हलि लोपे च एत एहेत्यनिष्टं रूपं स्यात् ॥

“एतेनौ रयोः” ॥ 'इशोपवाद इति' । भावे घञ्, इशो बाधन-मिताभ्यां क्रियतइत्यर्थः । योगापेक्षं त्वेकवचनम्, अयं योग इशोपवाद इत्यर्थः, आदेशाभ्यां वा प्रत्येकमभिसंबन्धादेकवचनं, यथा भृशादिभ्यो

भुव्यच्चेरिति, इशोपवादाविति वा पठितव्यम् । 'रेफे ऽकार उच्चारणार्थे इति' । अकारवतो रेफस्य प्राग्निदीप्यस्याभावात् ॥

“एतदोश्” ॥ 'शकारः सर्वोद्देशार्थ इति' । अन्यथानोन्यस्येत्यन्त्यस्य स्यात् । ननु चान्यस्य त्यदाद्यत्वेनैव सिद्धमन्त्यं, कृते तर्हि तस्मिन्चकारस्याकारः प्राप्नोति, अकारस्य अकारवचने प्रयोजनाभावात्सर्वोद्देशो भविष्यति, अस्यन्यदकारस्याप्यकारवचने प्रयोजनं, किं, योन्यो विधिः प्राप्नोति स माभूदिति, कः पुनरसौ, लितीति स्वरः, यथा मो राजि समः क्वाविति मकारस्य मकारवचनमनुस्वारबाधनार्थम् । 'योगविभाग इति' । अशो बाधनार्थः । 'यमुप्रत्ययः पुनरिति' । अन्यथा य एवाभावविशेषविहितस्यकारादिः प्रकारवचने यालिति तत्रैव स्यात्, स तस्युपसंख्येयः, नेत्याह इदमा यकारादिं विशेषयिष्याम इदमो यस्यकारादिस्तत्रेति, स च यमुरेव, ततश्चास्मादेव ज्ञापकात्यमुर्भविष्यति, तेन च याल् बाध्यते, भाष्ये त्वेतदनिति नकाणान्त आदेश इति स्थितं, स चानेकाल्त्वात्सर्वोद्देशः, ततः स्यानिवद्वावात्मातिपदिकत्वे सति नलोपः । अतः, अत्र ॥

“सर्वस्य सैन्यतरस्यां दि” ॥ दीति दकारादियं सप्तमी, तत्र यस्मिन्विधिरिति तदादिर्बहणं विज्ञायतइत्याह । 'दकारादौ प्रत्यये परत इति' । 'सर्वदा ब्राह्मणीति' । किमर्थं स्त्रीलिङ्गोपन्यासः, यो हि मन्यते दीति दाशब्दादियं सप्तमी न तु दकारात् तत्र त्को ल्यप् हनः श्न इत्यादिवदातो लोप इति, तं प्रति दाशब्दः प्रत्युदाहृतः, एवमपि लाङ्गिकत्वादत्र दाशब्दस्य न भविष्यति, एवं तर्हि विजन्तमेतद् द्रष्टव्यम्, एवं च कृत्वा पुल्लिङ्गमप्युदाहरणं भवत्येव ॥

“पञ्चम्यास्तसिल्” ॥ 'तसिल्प्रत्ययो भवतीति' । यदि पुनः पञ्चम्याः सप्तम्या इति षष्ठाश्रयेण पञ्चम्यादीनां तसिलादय आदेशा विज्ञायेरन् सुब्रूक्स्वरगुणदीर्घचैत्वेत्वस्मायादिविधिप्रतिषेधः । सुब्रूक्, अत्रयात्पप्, ततस्त्यः, तत्रत्यः, सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति तसित्रलोलुक् प्राप्नोति । स्वरः, तदा यदा, अनुदातो सुष्यितावित्यनुदात्तत्वं

प्राप्नोति, गुणः, कुतः घेर्ङितीति गुणः प्राप्नोति । दीर्घत्वं तर्हि अतो दीर्घः । यत्र सुपि चेति दीर्घत्वं प्राप्नोति । एत्वं, तेषु तत्र, बहुवचने भक्त्येदित्येत्वं प्राप्नोति । चैत्वं, कस्मिन्कुत्र, चैत् अच्चघेरित्यात्वं प्राप्नोति । स्मायादि, तस्मात्ततः, तस्मिन् तत्र, ङसिद्धोः स्मात्स्मिनाविति स्मात्स्मिनौ प्राप्ततः । तस्मात्पञ्चम्याः सप्तम्या इति पञ्चमी । तसिलादयश्च प्रत्यया इति युक्तम्, अत एवेतराभ्य इति पञ्चमीनिर्देशः, इतराद्या इतरासामिति वक्तव्यं स्यात्, यदि तर्हि तसिलादयः प्रत्यया नदेशान्तसेत्वेति तस्यतेर्दुर्गोतिरपि पञ्चम्यन्तात्परस्य प्राप्नोति तस्मात्तस्यति यस्मात्तस्यतीति, आदेशपते तु न दोषः, प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः, अपादाने चाहीयहोरेत्यत्राद्यादेशत्वात्पञ्चम्यादेशस्य तसेस्तसिलादेशविधानात् । प्रत्ययपतेपि न दोषः, तसेरितीकारो विवक्षितः, तेन धातोर्न भविष्यति ॥

“तसेश्च” ॥ ‘तस्य तसेरिति’ । परत्वात्कृतस्य तसिलोवकाशः कुतोवहीयते कुतोवरोहतीति, तसेस्तु यामत आगच्छतीत्यादिः, कुत आगच्छतीत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वात्तसिर्भवति तस्यानेन तसिलादेशः । ‘तसेस्तसिल्वचने स्वरार्थमिति’ । लिङ्करणस्योक्तं प्रयोजनम् । ‘विभक्त्यर्थं चेति’ । विभक्तिसंज्ञार्थं चेत्यर्थः । अन्यथा परत्वात्तसौ कृते तस्याप्राग्दिशीयत्वाद्विभक्तिसंज्ञाया अभावात्पदाद्यत्वं न स्यादिति रूपमेव न सिद्धेत् ॥

“पर्यभिभ्यां च” ॥ ‘सर्वोभयार्थं वर्तमानाभ्यामिति’ । अत्र चाभिधानस्वाभावं हेतुः, तेनेह न भवति परिषिञ्चति अभियातीति, उपर्यर्थं परिराभिमुख्यभिः, इह त्वादनं परिषिञ्चतीति सर्वतो भावेपि वावचनानुवृत्तेः पक्षे तसिलभावः । ‘सर्वत उभयत इति’ । सप्तम्यन्ताभ्यामाद्यादित्वात्तसिः ॥

“किमोत्” ॥ तकारस्य न विभक्तौ तुस्मा इतीत्संज्ञाप्रतिषेधो न भवति, अनित्यत्वात्, अनित्यत्वं तु इदमः स्यमुरिति यम उकारान्तकारस्येत्संज्ञापरिहाणार्थाज्जायते, दानीमस्तु मकारस्य भवत्येव प्रतिषेधः,

अनित्यत्वं हि ज्ञायते न पुनस्तद्धितेष्वस्याभावः । 'उत्तरसूत्रादिति' । किमोद्वेति सूत्रं पठितव्यम्, ह च छन्दसीत्यत्र दकारेण चतस्रोः समुच्चयादिष्टसिद्धिरिति तेषां भावः, भागवृत्तिकारस्तु भाषायामेतवेच्छति ॥

'इतराभ्योपि दृश्यन्ते' ॥ 'पञ्चमीमत्तम्यपेक्षमितरत्वमिति' । तयोरनन्तरनिर्दिष्टत्वात् । 'प्रायिकविधिर्यमिति' । प्रायिकोऽयं विधिर्यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः, तेन किं सिद्धं भवतीत्याह । 'तेनेति' । 'स भवान् ततो भवानित्यादि' । अयं भवानिह भवानित्यादि हस्योदाहरणं, को भवान् क्व भवानित्याद्यतः । 'दीर्घायुः प्रभृतिष्विति' । नित्यं समासद्वयं कृत्वं न भवति उत्तरपदस्यत्वात्, इमुषोः सामर्थ्यद्वयं विकल्पेऽपि न भवति अपेक्षायास्तत्राश्रयणात् ।

"सर्वकान्यक्रियत्तदः काले दा" ॥ 'सप्तम्या इति वर्तत इति' । स्वरितत्वात्, 'न त्वितराभ्य इति,' विपर्ययात् ॥

"इदमो हिंल्" ॥ 'लकारः स्वरार्थे इति' । यथा हीत इत्यत्र कहिदमित्यादिना स्वरो भवति तथेह न भवति, लित्वस्याचरितार्थत्वात्, तसिलस्तु लित्वमिदमोऽन्यत्र चरितार्थम् ॥

"अधुना" ॥ 'इदमोश् भावो धुना च प्रत्यय इति' । तत्रोहिदमित्यादिना विभक्तिस्वरः, स चादेः परस्येत्यादेर्भवति, भाष्ये त्वधुना-प्रत्यय आश्रितः, तत्रेदम इत्येति लोपः, निपातनाच्च मध्योदात्तत्वम् ॥

"तदो दाच" ॥ 'दावचनमिति' । अपर आह अदाप्रत्ययोऽयं न दाप्रत्यय इति, तत्राद्युदात्तत्वं पक्षे भवति ॥

"तयोर्दाहिंलौ चच्छन्दसि" 'तयोरिति' । प्रातिपदिकनिर्देशः, व्यत्ययेन पञ्चम्याः स्थाने षष्ठी ॥

"सद्यः परत्परार्थैवमः परेद्व्यद्यद्वपूर्वेद्वुरन्येद्वुरन्यतरेद्वुरितरेद्वुरपरेद्वुरधरेद्वुरभयेद्वुरहृतेद्वुरः" ॥ 'अहन्यभिधेय इति' । सप्तम्यन्तस्याहनृशब्दस्यार्थे इत्यर्थः, तद्वर्णयति । 'समानेहि सद्य इति' । एवं

संवत्सरेभिर्धेयइत्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् । उभयोरहोर्भयेद्वयुरिति पाठः ।
प्रायेण तु उभयस्मिन्नहनीति पठ्यते, तत्राभे अहनी अवयवौ यस्य
समुदायस्य तदहर्द्वयमुभयमहरित्युक्तम् ॥

“प्रकारवचने चाल” ॥ ‘सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकार
इति’ । यथा ब्राह्मणसामान्यस्य माठरादयः, अनेनैतद्व्युत्पद्यति, यद्यपि
सादृश्यमपि प्रकारः, यथा प्रकारे गुणवचनस्येत्यत्र वक्ष्यति प्रकारो भेदः
सादृश्यं च, तदिह सादृश्यं प्रकारो रह्यतइति, तथापि नेह सादृश्यं
रह्यते अनभिधानादिति । ‘तेन प्रकारेण तथेति’ । प्रथमान्तात्तु न
भवति स प्रकारस्तथेति, अनभिधानादेवेति भावः, किंसर्वनामबहुभ्यो
विशेषविहितेन चाला सामान्यविहितस्य जातीयरो बाधप्रसङ्ग इत्याश-
ङ्काह । ‘जातीयरोपीति’ । सत्यं जातीयरोपीदृशमेव लक्षणं प्रकार-
वचने जातीयरिति, कथं तद्व्युत्पद्यते चाल । ‘स त्विति’ । अर्थभे-
दाद्वेद इत्यर्थः । एवं च कृत्वा प्रकारमात्रे चालं विधाय तदन्तात्मकार-
वति जातीयरं प्रयुज्यते तथाजातीयो यथाजातीय इति ॥

“किमश्च” ॥ योगविभाग उत्तरश्च किम एवानुवृत्तिर्पृथ-
स्यादिदमो माभूदिति ॥

“दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः” ॥
दिशां शब्दाः दिक्शब्दाः, षष्ठीसमासः । ‘दिशां ये वाचकास्ते दिक्शब्दा
इति’ । दिशां ये वाचकत्वेन दृष्टास्तदह दिक्शब्दा विवक्षिता इति न
तु दिशमभिधाना एवेत्यर्थः । ‘तेभ्य इति’ । यद्यपि पूर्वादिशब्दा दिशि
वर्तमानाष्टावन्ताः, देशकालयोस्तु प्रकृत्यन्ता इति रूपभेदस्तथापि टापः
स्वार्थकत्वाद्वाचकरूपे भेदाभावात्तएव दिक्शब्दा देशकालयोर्वर्तन्ते-
इति वाचो युक्तेर्नास्ति विरोधः, ये स्वर्थभेदे शब्दभेदं मन्यन्ते तेषां सादृ-
श्यनिबन्धनस्तेभ्य इति व्यपदेशः, कथं पुनर्द्विक्शब्दा देशकालयोर्वर्तन्ते,
स्वभावात्, पूर्वादयो हि दिशामिव देशकालयोरपि स्वभावादेव

१ समुदायस्येति नास्ति २ पुस्तके ।

३ काठकोत्यधिके ३ पु. ।

वाचकाः, कथं तर्हि त्रिषु वर्तमाना दिशैकया व्यपदिश्यन्ते दिक्शब्देभ्य
 इति, को दोषः, अन्यथेन ह्ययं व्यपदेशो न तु दिशामेव ये शब्दा
 इत्यवधारणेन । अथ देशकालयोरन्यत्रेण कस्माव व्यपदिश्यन्ते, शिंशपा-
 चोद्यमेतत्, किं च दिशां निर्द्वंशे लाघवं भवति, दिक्शब्दस्योपलक्षणात्वा-
 त्युर्नादिभ्रह्मणम्, अन्यथा देशकालवृत्तिभ्य एव स्याच्च दिक्वृत्तिभ्यः, इह
 सप्तम्यादीनां विभक्तीनामर्थानां दिगादीनां च साम्यात्संख्यातानुदेशः
 स्यादिति तत्राह । 'यथासंख्यमत्र नेष्यते इति' । अव्यवहितत्वात् । 'पुर-
 स्तादधस्तादिति' । पूर्वाधरशब्दयोरस्ताति चेति पुर अध् इत्येतावादेशौ ।
 'एन्द्यां दिशि वसतीति' । 'एन्द्रीशब्दोऽयम् इन्द्रसंबन्धिस्त्रीलिङ्गवस्तुमात्र-
 माह, दिक्शब्दसंनिधौ तु दिशि वर्तते इति न दिक्शब्दः, किं च दिक्-
 शब्देभ्य इत्येतस्मिन्नसति ये देशवाचिनः पञ्चालादयो ये च कालवाचिनो
 मासादयस्तेभ्योऽपि प्रसङ्गः, अस्मिन्सु सति दिक्शब्दा इव ये देशकाल-
 योर्वर्तन्ते तेभ्य एव भवति । 'दिदेशकालेष्विति किमिति' । दिक्शब्देभ्य
 इतिशब्दग्रहणाद्विशिष्टं दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इति व्युत्पत्त्या देशकाल-
 वृत्तिभ्योऽपि सिद्धः प्रत्ययः, दिक्शब्दाञ्चूतरपदेति पञ्चमीवदिति
 मत्वा प्रश्नः । 'पूर्वस्मिन्गुराविति' । पूर्वशब्दोऽत्र दिगादिसंबन्धादुरौ
 वर्तते न दिगादिषु ॥

“द्विषोत्तराभ्यामतसुच” ॥ किमर्थमतसुञ्ज्यते न तसुजेवो-
 ज्येत, तत्रायमप्यर्थः, स्वरार्थस्वकारो न कर्त्तव्यो भवति, प्रत्ययस्वरेणैव
 सिद्धं, का रूपसिद्धिः, द्विषोत्तरशब्दावकारान्तौ । यदा तर्हि दिशि वर्त-
 मानौ टावन्तौ भवतस्तदा यस्येति लोपेन टापो निवृत्तिर्यथा स्यादि-
 त्येवमर्थाकारः, सिद्धाच्च टापो निवृत्तिः, कथं, तसिलादिष्वाकृत्यसुव
 इति पुंवद्वावात् । ननु च समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कस्य तेन पुंवद्वावः,
 आकृत्यन्तरं चेतौ भाषितपुंस्कौ, कथं, दिशि वर्तमानाः पूर्वोदयो
 निमित्तान्तरनिरपेता देशकालयोस्तु व्यवस्थापेताः, कथं तर्हि दिशि
 वर्तमानानां सर्वनामसंज्ञा भवति, यावता व्यवस्थायामित्युच्यते ।
 अत्राहः । यद्यपि दिशि वर्तमानानां व्यवस्था न प्रवृत्तिनिमित्तं, वस्तुतस्तु

व्यवस्था विद्यतइति भवत्येव संज्ञा, व्यवस्थायामिति हि विषयो निर्दिश्यते न तु प्रवृत्तिनिमित्तं, तथा चोत्तराः कुरव इत्यत्र निरुद्धत्वा-
द्भ्रुवहारस्य प्रयोक्तृभिरनपेक्ष्यमाणाया अपि वस्तुतो व्यवस्थायाः सद्भा-
वात्सर्वनामसंज्ञाप्रसङ्गे ऽसंज्ञायामिति प्रतिषेधः कृत इति, तदेवमाकृतिभे-
दात्तसिलादिष्विति पुंवद्भावो न सिद्ध्यति, एवं तर्हि सर्वनामो वृत्तिमात्रे
पुंवद्भाव इति पुंवद्भावो भविष्यति, यथा दत्तिशोत्तरपूर्वाणामित्यत्र,
तस्माच्चाद्यकारकरणेनेत्यत आह । 'अकारो विशेषणार्थ इति' । षष्ठी
तत्सर्वप्रत्ययेनेत्युच्यमाने ततो यामादागत इति तसिलापि योगे षष्ठी
स्यात्, उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी, इह तर्हि ततो यामादन्य
इत्यन्यादियोगे या पञ्चमी तां बाधित्वा षष्ठी स्यात्, निरनुबन्धकग्रहणे न
सानुबन्धकस्येत्येवं तसिलादियोगे न भविष्यति, यस्तर्हि निरनुबन्धकः
प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः, तेनैकदिक् तसिश्च, तत्र मा भूत्, अर्जुनतः
प्रत्यभिपत्युः, सुदामतो विद्युदिति ॥

“अञ्चेलुक्” ॥ ‘अञ्चत्यन्तेभ्य इति’ । केवलेभ्यो लिङ्गविशिष्टे-
भ्यश्च । ‘स्त्रीप्रत्ययो ऽपि निवर्त्ततइति’ । एवं चाकारलोपः, चाविति
दीर्घत्वं च नास्तीति, प्रागित्यत्र सवर्णेदीर्घत्वं प्रत्यगित्यत्र यणादेशः ॥

“पश्चात्” ॥ ‘अपरस्य पश्चभाव इति’ । केवलस्य लिङ्गवि-
शिष्टस्य च । ‘दिक्पूर्वपदस्य चेति’ । दिग्बचनः पूर्वपदं यस्य
तथोक्तः । ‘दत्तिशोपश्चादिति’ । दत्तिशोऽस्या अपरस्याश्च दिशो यदन्तरा-
लमिति दिङ्गामान्यन्तरालइति बहुव्रीहिः, दत्तिशोपरा तस्यां वसतीत्या-
तिप्रत्ययः, अपरस्य च पश्चभावः । ‘अट्टोत्तरपदस्य चेति’ । अपरस्य
चेत्येव । ‘विनापि पूर्वपदेनेति’ । अपरस्याट्टोत्तरपदस्येति संबन्धः ॥

उत्तराधरदत्तिशोदातिः” ॥ ‘आतिप्रत्ययो भवतीति’ । दत्ति-
शोत्तराभ्यामतसुत्रपि भवति, अधरशब्दादस्तातिरपि, अस्ताति चेत्यधर-
शब्दस्याधादेशविधानात्लिङ्गात्, अत्र चोत्तरादीनां सप्तम्यादीनां च

साम्ये सत्यपि पूर्ववद्वयासंख्याभावः, अस्तादिस्तूतरादीनां न संभवति, दक्षिणाशब्दस्य काले वृत्त्यसंभवात् ॥

“एनवन्यतरस्यामदूरे ऽऽञ्चम्याः” ॥ ‘अदूरे चेत्यादि’ । यद्यप्यवध्यवधिमान् वा सूत्रे न श्रूयते तथापि दिक्शब्दानामवध्यपेता प्रवृत्तिर्भवति, अवधिश्चावधिमन्तमपेक्षत इति सामर्थ्यादेव विशेषो लभ्यते, तत्र देशकालयोरवध्यपेतायां न विवादो, दिशि तु विवदन्ते । ‘प्राग-सेरिति’ । असिपुरधवश्चैषामित्यस्मात् । ‘दिक्शब्दमात्रादिति’ । तेन पूर्वण वसतीत्याद्यपि भवति, अञ्चत्यन्तात् न भवति व्यर्थास्यतविभा-षाविज्ञानात्, अस्तु वा तदन्तादपि, अञ्चतेर्लुंगीत्यनुवृत्तेर्लुम्भिविष्यति । ‘एकारः स्वरार्थ इति’ । एनपा द्वितीयेति विशेषणार्थेस्तु न भवति, अस्त्वेनेनेति, अतसर्थप्रत्ययेनेत्यनुवृत्तेर्द्वितीयादौःस्वेन इत्यस्याच ग्रहणं न भविष्यति ॥

“दक्षिणादाच्” ॥ ‘चकारो विशेषणार्थ इति’ । अन्यथा वाक्य-स्मरणेयार्थ आकारो ऽननुबन्धकस्तेनापि योगे पञ्चमी स्यात्, अथाप्यञ्च-त्तरपदेनाहिना च साहचर्यादतसर्थस्याकारस्य ग्रहणं स्यात्तथापि पश्चा-द्वद् आकारान्तो निपातित इति तेनापि योगे पञ्चमी स्यात्, छान्दसः पश्चाद्वद्, दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति, असंदेहार्थं तर्हि, अञ्चत्तरपदा-हिपुक्तइति ह्युक्त्याने आकारप्रश्लेषो व्याख्यातव्यः स्यात्, अञ्चत्तर-पदाद्यायुक्तइति सूत्रं करिष्यते, तस्माद्वक्षिणासीत्यत्र स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति विधिर्माभूदिति चकारस्य प्रयोजनं वाच्यम् ॥

“आहि च दूरे” ॥ ‘चकारादाच्चेति’ । अन्यथा दूरे विवदिते विशेषविहित आहिरेव स्यात् ॥

“उत्तराच्च” ॥ ‘आजाही प्रत्ययौ भवत इति’ । यद्यप्याहिर-नन्तरस्तथापि चकारेण व्यवहितस्यापि आचः समुच्चय इति भावः ॥

“पूर्वाधारावराणामसिपुरधवश्चैषाम्” ॥ आनन्तर्ययोगे षष्ठी, असीत्यविभक्तिको निर्द्वैशः, एषामिति वचनं विस्पष्टार्थं, संनिधानाद्वि-पूर्वादय एव स्थानिनः शक्या विज्ञातुम् ॥

“अस्ताति च” ॥ अस्तातीति सप्तम्यन्तम् । ‘असिप्रत्ययेनेति’ ।
अधरशब्दादातिनापि ॥

“विभाषाऽवरस्य” ॥ ‘अवित्ययमादेशो भवतीति’ । कथं पुनर्व-
हुष्यादेशेषु प्रसक्तेष्वयमेव भवतु, अस्यैवानुवृत्तेः, अथ वावरस्य यदुक्ते
तदस्तातौ विभाषा भवतीति विज्ञास्यते ॥

“संख्याया विधार्थं धा” ॥ ‘विधा प्रकार इति’ । एतदनृति
वत्यमाणेन संबन्धः, यद्यप्योदनपिण्डोऽपि विधाशब्देनोच्यते तथापीह
प्रकार एव एतदनृत्यर्थः । एतेन एका गोविधे यादौ न भवति, एतच्चा-
र्थवहणाल्लभ्यते, इह हि विधायामिति वक्तव्ये यदर्थवहणं कृतं तस्यै-
तत्प्रयोजनं विधाशब्दे यत्रार्थं प्रसिद्धतरस्तस्य ग्रहणं यथा स्यात्, यथा
च त्रिविधं बहुविधमित्यादौ प्रकारे प्रसिद्धे विधाशब्दे न तथोदन-
पिण्डे, सूत्रे च विधाशब्दस्यार्थो विधार्थ इति षष्ठीसमासः, एवं वृत्ता-
वपि, स च क्रियाविषय इति, एतच्चाभिधानस्वभावाल्लभ्यते, तदयमर्थ
इत्याह । ‘क्रियाप्रकार इति’ । कथं तर्हि नवधा द्रव्यं, बहुधा गुणाः, एक
विंशतिधा बाहुल्यं, नवधार्थवर्णो वेद इति, अत्रापि हि सर्वत्र क्रिया-
प्रतीयते, उपदिश्यत इति भवतीति वा, द्विधा गच्छतीत्यादावेकस्या एव
गमनक्रियाया अत्रान्तरप्रकारभेदः प्रतीयते, एकधा भुङ्क्तेत्यत्र तु प्रका-
रैक्यप्रतिपादनेन तद्विवृतिः, एकः पाक इत्यादौ तु पाकव्यक्तेरेकत्वं
विवर्तितं न त्वत्रान्तरप्रकारभेदाभावेनैकप्रकारत्वमिति धाप्रत्ययाभावः,
तद्विवृतायां तु भवत्येव एकधा पाक इति, पञ्च पाका इत्यादौ च
भिन्ना एव पाका विवर्तिता न त्वेकस्य प्रकारवत्त्वं, तद्विवृतायां तु
तत्रापि भवितव्यमेव पञ्चधा पाका इति ॥

“अधिकरणविचाले च” ॥ ‘अधिकरणं द्रव्यमित्यादि’ । ज्ञात्या-
दीनामाधारत्वात्, विचालनं विचालोऽन्यथाकरणं, णिजन्तादेरच्, तच्चेह
संख्यासंनिधानात्संख्यान्तरापादनेनेत्याह । ‘तस्य विचालः संख्यान्तरापा-
दनमिति’ । ‘एकं राशिं पञ्चधा कुर्विति’ । पञ्च राशीन्कुर्वित्यर्थः ।
नात्र प्रकारभेदो गम्यते नतरां क्रियाविषय इति सूत्रारम्भः, तत्र

द्रव्यस्यापि स्वभावाद्वाप्रत्ययान्तेनासत्त्वरूपेण प्रतिपादनमित्यव्ययत्वं
यथा सुदामतो विद्युदिति तसन्तस्य ॥

“एकाद्वेा धमुन्नयतरस्याम्” ॥ ‘एकादिति’ । शब्दप्रधानत्वात्स-
र्वनामकार्यभावाः । ‘एकधा राशिं कुर्वति’ । अधिकरणविचालउदाहर-
णम् । ‘एकधं भुङ्क्ते’ इति । विधायै । ‘प्रकरणादेव लब्ध इति’ । कस्मिन्
लब्धे, धाप्रत्ययस्य स्यान्नित्ये, इह हि पूर्वसूत्राद्वायहणमनुवर्तते, स च पूर्वमेव
विहित इति विधानासंभवात् स्यान्नित्यमेव विज्ञास्यते । ‘विधायै विहित-
स्यापि यथा स्यादिति’ । अन्यादेशाभावोपेतदर्शमेवादितः, प्रत्ययान्तरे-
ष्वस्मिन्दोषाभावात्, किं पुनः कारणं विधायै विहितस्य तस्य न स्यादत-
द्याह । ‘अनन्तरस्यैव हीति’ । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो
वेति भावः ॥

“द्विच्योश्च धमुञ्” ॥ ‘मतिद्वैधानीति’ । एकशेषेण बहुवचनं,
कचित्पथिद्वैधानीति पाठः, धमुन्नन्त्यालिङ्गसंख्यत्वेऽपि तदन्तात्स्वार्थे
विहितस्यापि ऽस्य स्वभावाल्लिङ्गसंख्यायोगस्तनाव्ययत्वं न भवति ॥

“एधाञ्च” ॥ योगविभागो यथामन्व्यनिरासार्थः ॥

“याप्ये पाशप्” ॥ याप्यशब्दो ऽयमस्यपादानसाधनो यापि-
तास्माद्गुणा इति याप्यः कुत्सितः, अस्ति कर्मसाधनो यापयितव्यो
याप्यो देशान्तरं प्रापयितव्यः, शरीराद्वा ऽपनेतव्यः, अशक्यप्रतीकारो
याप्यो व्याधिः, तत्रेहाभिधानशक्तिस्वभावाद्वाप्यस्य ग्रहणमिन्याह । ‘याप्यः
कुत्सित उच्यते’ इति । ‘तत्र कस्मात् भवतीति’ । व्याकरणे प्रवीणस्यापि
दुःशीलत्वेन कुत्सितत्वाद्भूतव्यमेवेति भावः । ‘यस्य गुणस्येति’ ।
गुणो विशेषणं, द्रव्यं विशेष्यम् । ‘तस्य कुत्सायां प्रत्यय इति’ । एत-
च्चान्तरङ्गत्वाल्लभ्यते, प्रवृत्तिनिमित्तं हि प्रत्यासन्नं शब्दवाच्यत्वात्, धर्मा-
न्तरं तु तत्र वस्तुतः सदापि न शब्देन स्पष्ट्यते, यत्र तु प्रवृत्तिनिमित्तस्य
कुत्सनं न संभवत्यप्रको देवदत्तक इत्यादौ तत्र सहचरितगुणक्रिया-
कुत्साश्रयः प्रत्ययो भवत्येव, एवं च देवदत्तपाश इत्याद्यापि सत्यभि-
धाने भवति, कुत्सित इत्यात्रैवायं न विहितस्तिङ्गन्तादपि प्रवृत्तात् ॥

“पूरणाद्वागे तीयादत्” ॥ पूरणार्थविहितत्वातीयप्रत्यय एव पूरणशब्देनोक्त इत्याह । ‘पूरणप्रत्ययो यस्तीय इति’ । ‘स्वरार्थं वचनमिति’ । भागे निस्स्वरेणाद्भुदात्तत्वं यथा स्यात्, रूपे तु नास्ति विशेषः । ‘पूरणग्रहणमुत्तरार्थमिति’ । नेहार्थं, कुत इत्यत आह । ‘नहीति’ । ननु चायमस्ति मुखपाश्चतसोर्लापः, मुखतीय इति, तत्राह । ‘मुखतीयादिरनर्थक इति’ । मुखतीयादौ यस्तीयशब्दः सोनर्थक इत्यर्थः ॥

“प्रागेकादशभ्योऽकृन्दसि” ॥ ‘प्रागेकादशभ्यः संख्याशब्देभ्य इति’ । एकादशशब्दात्प्राग्भ्यो ये संख्याशब्दास्तेभ्य इत्यर्थः, एकादशभ्यः प्राचीनेषु संख्येषु ये संख्याशब्दास्तेभ्य इति वा ॥

“षष्ठाष्टमाभ्यां अ च” ॥ यथासंख्यमत्र न भवति, अन्यतरस्मादनः पूर्वैर्गैत्र सिद्धत्वात् ॥

“मानपश्वङ्गयोः कन्लुकौ च” ॥ मानं व्रीहिपरिमितं सुवर्णम् । ‘षष्ठमो भाग इति’ । कस्य पुनरत्र लुगित्याह । ‘अस्य लुगनो वेति’ । षष्ठ्यशब्दाद्वागे तयोरेव विहितत्वात्, लुग्वचनं किं, यावता महाविभाषयैव पक्षे आनोत्भावः सिद्धः, ज्ञापनार्थं तु, एतज्ज्ञापयति पूर्वसूत्रे आनो नित्याविति ॥

“एकादाकिनिच् चासहाये” ॥ ‘आकिनिचः कनो वेति’ । तयोरेवानेन सूत्रेण विधानात्, एकधेत्यादौ तु सूत्रान्तरविहितस्य लुङ् न भवति, असंनिधानात् । ‘संख्याशब्दनिप्तार्थमिति’ । अन्यथा प्रसिद्धत्वात्संख्याप्रकरणाच्च तस्यैव ग्रहणं स्यात्, अस्तु को दोषस्तत्राह । ‘तदुपादाने हीति’ । ‘द्विबहोरिति’ । द्वित्वे बहुत्वे चेत्यर्थः, नहि द्वयोर्बहुषु वा एकत्वसंख्यास्ति, असहायत्वं तु परस्परव्यतिरिक्तसहायाभावेन बहूनामपि भवति, इह अकिनिजेवायं वक्तव्यः, सवर्णद्वीघत्वे सिद्धमिष्टं, यस्येति लोपश्चाकारोच्चारणसामर्थ्याच्च भविष्यति, न चावग्रहनिवृत्त्यर्थाकारः, नहि लक्षणैः पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम् ॥

“भूतपूर्वं चरट्” ॥ ‘भूतपूर्वशब्द इत्यादि’ । केवलभूतशब्दः पौतन्येपि वर्तते भूतमियं ब्राह्मणीति, सत्येपि वर्तते भूतवादीति, अत्र

भूतशब्दे विद्यमानवचन इत्यन्ये, पूर्वशब्दश्च दिग्देशयोरपि वर्तते, तस्मा-
दन्यतरोपादाने विवर्तितोऽर्थः न गम्यत इत्युभयोऽरूपादानम् । 'आद्यवर-
इति' । यथात्र चकारस्येत्संज्ञा न भवति तथा वुट् इत्यत्र प्रतिपादितं,
गोष्ठात्प्रतिपत्त्यत्रैव नोक्तं, विशेषविहितेन खञ्जा चरटो बाधा मा
भूदिति, संनिधौ हि बाध्यबाधकभावो न कालभेदे ॥

“यष्ट्या इय च” ॥ इह यष्ट्याः शेषविषये विधानात्तदन्त-
र्यवच्छेदकत्वाद्विशेषणमप्रधानं, यत्पुनः यष्ट्यातिप्तं संबन्धिमात्रं तदु-
वच्छेदकत्वाद्विशेष्यं प्रधानं, प्रधानेतरसंनिधौ च प्रधाने कार्यसंप्रत्ययो
भवतीति प्रत्ययस्तावत्तत्रैव विज्ञायते, ततश्च भूतपूर्वपदमपि तस्यैव
विशेषणमित्याह । 'यष्ट्यन्तात्प्रत्ययविधानइति' । हेतुगर्भे चेदमभि-
धानं, यस्मात् यष्ट्यन्तात्प्रत्ययविधानं तस्मादिति । 'संप्रतीति' ।
यद्यपि पूर्वं व्याप्प्रातिपदिकेनैव संबद्धमासीद्विदानी त्वेवमित्यर्थः । तत्र
विधानइति सप्तम्यन्तस्य संप्रतीत्यस्य च पौनःपत्यं मन्व्यमाना विधानश-
ब्दमधिकरणसाधनं सूत्रपरं व्याचक्षते ॥

“अतिशायने तमविष्टनौ” ॥ 'अतिशयनमतिशयनमिति' । भावे
ल्युट्, यद्यप्यनन्तरमेव वक्ष्यति निपातनाद्वीर्यत्वमिति तथाप्यत्राधका-
न्यपि निपातनानि भवन्तीत्यद्वीर्यणाप्यर्थक्यनुमुपपद्यते । अन्ये त्वतिश-
योतिशयनमिति पठन्ति, अतिशयनं प्रकर्ष इत्येवान्ये । 'प्रकर्ष इति' ।
यद्यपि केवलः शेषः स्वप्ने वर्तते तथाप्यतिपूर्वस्य प्रकर्ष इति ॥

उपसर्गवशाद्वातुरर्थान्तरविलासकृत् ।

विहाराहारसंहारप्रहारपरिहारवत् ॥

प्रकर्षश्चात्र नाधिक्यं किं तद्व्यतिशयो मतः ।

सकर्मको ह्ययं शुक्रमतिशेतइतीष्यते ॥

'निपातनादिति' । यदिदमस्मिन्सूत्रे द्वीर्धाञ्चारणं तदेव
निपातनं, सौत्रो निर्द्वैश इत्येष परिहारोत्र नोदितः, यस्मात्सूत्राद्-

१ यद्यपि पूर्वसूत्रव्यापारकाले भूतपूर्वपदमपि नैवमासीद्विदानीमेवमित्यर्थ इति
२ पु. पा. ।

हिरपि प्रयोगोऽस्याभ्युपेयते । एतदर्थमेव च लघुरपि प्रकर्षशब्दो नोपातः ।
 'प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतदिति' । न प्रकृत्यर्थोऽतिशयने वर्तमानादिति,
 तथा हि सति अतिशयप्रकर्षादिभ्य एव स्यात्, नापि प्रत्ययार्थः,
 तथा हि सति आद्यास्यातिशयनमाश्रयतममिति स्यात्, आश्रयेति
 कर्मणि कर्तारि वा षष्ठी, उभयथाप्याश्रयतमो देवदत्त इति सामा-
 नाधिकरण्यं न स्यात्, नापि प्रत्ययार्थविशेषणम्, अन्यस्य कस्य चित्प्र-
 त्ययार्थस्यानिर्देशात्, नापि प्रकृतेरेव विशेषणम्, अतिशयविशिष्टान्द्या-
 एवातिपदिकादिति, प्रत्ययद्व्योत्यमतिशयनं प्रकृत्यभिहितस्य प्रधानस्य-
 वार्थस्य विशेषणं युक्तं न त्वर्थोभिधानं प्रति व्ययस्य गुणभूतस्य शब्दस्य,
 यदा त्वभावगुणभूतस्तदा भवत्येव प्रकर्षोऽतः, उच्चतरः शब्दो नीच-
 तरः शब्द इति, ननु शुल्कादिवदेतस्यात्, तद्वया शुल्कतरः षट् इति
 गुणभूतस्यापि शैल्यस्य प्रकर्षो द्रव्यप्रकर्षदेतस्तथा शब्देऽप्यस्तु । विषम
 उपन्यासः । शैल्यस्यादयो हि द्रव्यप्रमवेताः, युक्तं यत्स्वयं प्रकृष्टा द्रव्यं
 प्रकर्षयन्ति, शब्दस्तु न तथेति कथं तत्प्रकर्षणं द्रव्यं प्रकर्षयताम् । 'द्याप्रा-
 तिपदिकादिति' । प्रकृतेरिदमुपलक्षणं, सुवन्तात् प्रत्ययः, उक्तं हि प्रियकु-
 त्सनादिषु ततः प्रवर्तते ऽसौ विभक्त्यन्त इति, घकालनातनेषु कालनाम्न
 इत्यलुग्विधानमप्येवमवोपपद्यते । 'वार्थ इति' । यद्व्यं कुमारितमेत्यव्य-
 तिरिक्तं वय इति कृत्वा वयसि प्रथम इति ङीप् प्राप्नोति, कुमारशब्दादुत्पत्तेन
 ङीपावयोविशिष्टस्यार्थस्य स्त्रीत्वं व्योतितमिति ङीव भविष्यति, तरव-
 न्तात् स्त्रीत्वमात्राभिप्रेत्ये टाच् भविष्यति, कुमारितम इति सुव्यमाने
 कुटीरः शमीर इति वल्लिङ्गान्तरं गम्येत, यद्वा नात्र प्रज्ञ एव प्राज्ञः
 याव एव यावक इत्यादिवदत्यन्तस्वार्थकत्वं विवक्षितं किं तर्हीषच्छुल्के
 शुल्कतरे च गुणयोगस्य भावात् शुल्कशब्द एव प्रवर्तितुमर्हति, औपगवादे
 तु नैवमित्येतावता स्वार्थकत्ववाचो युक्तिः, परमार्थतत्त्वस्मिन्प्रयोगे

२ स्वार्थमभिधाय शब्दो निरपेक्षो द्रव्यमाह, समवेतसमवेतस्य च वचने निह्नं
 संख्यां विभक्तिं चाभिधाय तान् विशेषान् अपेक्षमाणः कृतमात्मानं, प्रियकुत्सनादिषु
 ततः प्रवर्तते ऽसौ विभक्त्यन्त इति २ पु. पाठः ।

प्रकृष्टे शुल्के शुल्कशब्दस्य प्रवृत्तिरित्ययमंशः प्रत्ययप्रसादेनैव लभ्यते, ततः किं, कुमारशब्दस्य वयःप्रवृत्तिनिमित्तं तमबन्तस्य तु तद्गतः प्रकर्ष इति कुतोत्र डीपः प्रसङ्गः, तदिदमुक्तं, प्रकृत्यर्थविशेषणं च स्वार्थिकानां द्योत्यं भवतीति, अत्रापि यद्यपि तस्मिन्द्रव्ये बहवो गुणाः सन्ति तथापि यस्य गुणस्य भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशः प्रत्यासत्तेस्तत्प्रकर्षाशयः प्रत्ययः, तद्वया शुल्कादिभ्यो गुणप्रकर्षं पाचकादिभ्यः क्रियाप्रकर्षं जातिशब्देभ्यस्तु जातेः, सर्वत्रैकरूपत्वेन प्रकर्षाभावात्तत्सहचरिता ये बाह्यदोहादयो धर्मस्तत्प्रकर्षं प्रत्ययः, तद्वया गौरयं यः शकटं वहति, गौतरोयं यः शकटं वहति सीरं च, गौरियं या समांसमां विज्रायते, गौतरोयं या सामांसमां विज्रायते स्त्री वत्सा च, अश्वोयं यश्चत्वारि योजनानि गच्छति, अश्वतरोयं योष्टौ गच्छतीति, एतेन संख्यापरिमाणप्रमाणोन्मानशब्दा व्याख्याताः, नहि स्वतो भवति, द्वितरः प्रस्थतरः वितस्तितरः सुवर्णतरमिति, सर्वथा धर्मद्वारको द्रव्यस्य प्रकर्षो न स्वतः, यथा शुल्कगुणयोगात्पटस्य शुल्कव्यपदेशस्तथा प्रकर्षव्यपदेशोपि, तत्प्रकर्षादेवेत्यर्थः, उक्तं च ॥

द्रव्यस्याव्यपदेश्यस्य य उपादीयते गुणः ।

भेदको व्यपदेशाय तत्प्रकर्षाभिधीयते ॥

इति । 'अव्यपदेश्यस्येति' । धर्मयोगमन्तरेण स्वरूपेण व्यपदेश्यप्रशङ्क्यस्येत्यर्थः । तदेवमतिशायनशब्दो भावसाधनः प्रकृत्यर्थविशेषणं च स्वार्थिकश्च प्रत्यय इति स्थितम् । अत एव प्रकृतिता लिङ्गवचनानि भवन्ति, यदि तु कर्तृसाधनः स्यात् तदा यदि प्रकृत्यर्थस्ततोतिशायनातिशायकातिशयितृप्रभृतिभ्य एव स्यात् तत्रापि स्वार्थं न प्रवृत्तिनिमित्तप्रकर्षं, अथ प्रत्ययार्थस्ततः सामर्थ्यलभ्या समर्थविभक्तिः, सा च यदि तिङन्तेन विग्रहस्तदा द्वितीया शुल्कमतिशेते शुल्कतर इति, अथ कृदन्तेनातिशायनशब्देन तदा षष्ठी शुल्कस्यातिशायनः शुल्कतर इति, तथा च कालीमतिशेते कालः कालितर इति प्राप्नोति, कालमतिशेते काली कालतरति प्राप्नोति, इह च गर्गानतिशेते गर्गयः गर्गतर इति प्राप्नोति,

तथा गार्ग्यमतिशेरते गर्गाः गार्ग्यतरा इति प्राप्नोति, अथ करणसाधन-
स्तत्रापि प्रकृत्यर्थश्चेद्वेन गुणेनातिशेते तद्वचिनः शैल्यपदेरेव स्यात्,
शैल्यपेन हि शुल्कः शुल्कान्तरमतिशेते, प्रत्ययार्थे तु शुल्कादिशब्दादति-
शायने गुणे प्रत्ययः प्राप्नोति, गुणिसामानाधिकरण्यं न स्यात् शुल्कतरः
षट् इति, अथ एयन्तात्कर्त्तरि ल्युट् अतिशाययतीत्यतिशायन इति,
एवमपि स एव दोषो यः करणपक्षे, गुणा हि गुणिनं प्रयुज्जते, अस्मा-
भिः प्रकृतैस्त्वं सजातीयमतिशेत्वेति, ततश्च प्रकृत्यन्तात्कर्त्तरे ल्युटि
यो दोषः स एवात्रापि भवति, अथ शेतिरवस्थानार्थः पक्षाशयो जला-
शय इतिवत् ततोयमर्थः स्यात् गुणा गुणिनि शेरते अवनिष्ठन्ते तान्गु-
ण्यतिशययति आत्मन्यतिशयेनावस्थापयतीति, ततश्च स एव दोषो यः
प्रकृत्यन्तात्कर्त्तरि ल्युटि, अतिशायनशब्दश्च प्रकृत्यन्तो न साधितः स्यात्,
तस्माद्वृत्तिकारोपदर्शित एवार्थो न्यायः । 'पटिष्ठ इति' । तुरिष्टेर्मेषु,
टेरिति टिलोपः । 'गरिष्ठ इति' । प्रियस्थिरेत्यादिनां गुरुशब्दस्य गरा-
देशः, प्रकर्षप्रत्ययान्तादपरेण प्रकर्षप्रत्ययेन न भवितव्यमेकेनैव प्रकर्षस्य
क्योतितत्वादिति मन्यमानं प्रत्याह । 'यदा चेति' । 'आतिशायिका-
न्तादिति' । अतिशये भव आतिशायिकः, आध्यात्मादिस्वादृञ्, अनुशति-
कादित्वादुभयपदवृद्धिः । 'श्रेष्ठतमायेति' । प्रशस्य अः, अत्र प्रकर्षरहितप्र-
तियोग्यपेतया यः प्रकर्षस्तत्रेष्टन्विहितः, तमप्रत्ययस्तु प्रकर्षवत्प्रतियो-
ग्यपेतया यः प्रकर्ष इष्टप्रत्ययेनाक्योतितस्तस्मिन्वित्यपौनरुक्त्यं, प्रत्ययद्व-
यस्य विधीयमानप्रत्ययभेदाच्च द्वे एते वाक्ये, तत्रेकेनेष्टत् अपरेण तद-
न्तात्तमप्, तेनैतच्च चोदनीयं, यथा सनन्ताच्च सन् भवति तद्विधानवेलायां
तदन्तस्य धातोर्भावात्, तथा प्रकर्षप्रत्ययान्तादपरेण प्रकर्षप्रत्ययेन न
भवितव्यमिति । भाष्ये तु प्रकर्षप्रत्ययान्तादपरः प्रकर्षप्रत्ययो नैव भव-
तीति स्थितं, तत्कर्षं न तावत्तरवन्तादपरस्य प्रसङ्गः, यत्र हि त्रयाणा-
मेकः शुल्कः द्वितीयः किञ्चित्प्रकृतः तृतीयश्चात्यन्तं तत्र किल प्रसङ्गः
शङ्कते, तत्र द्वितीयस्य सदप्युत्कृष्टत्वं तृतीयसनिधावकिञ्चित्करं राज-
सनिधाविषामात्यस्येति, द्वितीयात्तावत्तरम् भवति तृतीयादपि न भवति

तस्मिन्नेव प्रयोगे चयाणामपेक्षितत्वेन द्विवचनोपपदत्वाभावात्, एतेनेव
मुन्याख्यातः, नापि तमवन्तादपरस्य प्रसङ्गः, यत्र हि चतुर्णां द्वौ शुक्रौ
तृतीयः किंचिदुत्कृष्टः चतुर्थश्चात्यन्तं तत्र किञ्च प्रसङ्गः शङ्क्यते तत्र तृती-
यस्य सदप्युत्कृष्टत्वं चतुर्थेऽपि निधौ पूर्ववदकिंचित्करं चतुर्थोक्तु तममेव भवति,
एतेनेष्टन्याख्यातः, कथं तर्हि श्रेष्ठतमाय कर्मण इति, हान्दसत्वात्स्वा-
यिक्रान्तमव द्रष्टव्यः, युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरुणामिति त्वन्याप्यमेव
मन्यते ॥

“ तिङ्शब्द ” ॥ ‘ पचतितमिति ’ । किमेतिङ्शब्दोपेत्यादिनामन्त्ययः ।
‘ गुणवचने तस्य नियतत्वादिति ’ । अत एव सूचार्थक्यनवेलाया-
मपि तयप् प्रत्ययो भवतीत्युक्तं, न चानुवृत्तिसामर्थ्याच्चिदमस्य बाधः, तम-
व्यधानेऽप्यनुवृत्तेरुपपन्नत्वात् ॥

“ द्विवचनविभक्त्योपपदे तरजीयसुनौ ” ॥ ‘ द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विव-
चनमिति ’ । करणे ल्युट्, कर्मणि षष्ठ्याः समासः, येन पदेन द्वावर्था-
बुध्यन्ते तद् द्विवचनमित्यर्थः, एतेनान्वर्थस्य द्विवचनस्येदं ग्रहणं न पारिभा-
षिकस्येति दर्शयति, पारिभाषिकस्य हि ग्रहणे ऽस्माकं च देवदत्तस्य च
देवदत्तोभिरुपतर इत्यत्र न स्यात्, अन्वर्थग्रहणे तु भवति, तथा हि अस्मा-
कमित्यनेनैकोऽर्थ उच्यते, अस्मदेऽ द्वयोरश्वेत्येकस्मिन्नेवार्थे बहुवद्भाववि-
धानाद्देवदत्तस्य चेत्यनेनापि द्वितीयोऽर्थ उच्यत इति भवत्येतदन्वर्थे,
द्विवचनमुपपदं, विभक्त्यः, एतच्छ्रुतेश्च, स चातिशय्यमानस्तस्य ह्युप-
पदत्वं नातिशयितुस्ततः प्रत्ययविधानात्, अपर आह । आद्यादेरतिश-
यिनृविशेषणात्प्रत्ययो विधीयते नातिशयितुर्माधुरादेरिति तस्याप्युप-
पदत्वमविरुद्धं एतच्छ्रुतेश्च तस्याप्यविशिष्ट इति । ‘ निपातनाद्यादिति ’ ।
अहलोऽप्येदिति एततोपवादः, तेन विभाग्यमिति नैव भवति, विभाग्य-
शब्दस्य तु स्मृतिषु प्रयुक्तस्य साधुत्वं चिन्त्यं, द्युर्थं विभक्त्ये चोपपद इति
सूत्रे तु द्विवचनं च विभक्त्यं च द्विवचनविभक्त्यं तच्च तदुपपदं चेति
कर्मधारयात्सप्तमी, अन्वर्थे चोपपदमुपोच्चारितं पदमुपपदमिति, तच्च
विवद्वद्वाक्येऽप्येव प्रयुज्यते, शतौ तु गतार्थत्वाच्चावश्यं प्रयुज्यते, एवं चोप-

पदग्रहणं स्पष्टार्थे, इह द्वे उपपदे द्वे च प्रकृती व्याप्तातिपदिकान्ति-
 कश्चेति, प्रत्ययावपि द्वावेव, ततश्च यथासंख्यप्रसङ्ग इत्यत आह ।
 'यथासंख्यमिति' । इष्टिरेवेवम् । 'अपमनयोरिति' । अनयोरित्येत-
 दत्र द्युर्धमुपपदम् । 'पटीयानिति' । पूर्ववद्विज्ञापः, उगित्वाचुम्, सान्त-
 महत इति दीर्घत्वं, हल्ङादिसंयोगान्तलोपौ । 'माधुरा इत्यादि' ।
 किं पुनरत्र विभक्त्यं पाटलिपुत्रका इत्याह, तथा च तत्र पञ्चमी
 विभक्तइति पञ्चमी भवति, यद्यप्यत्रापि माधुराणामेको राशिः पाट-
 लिपुत्रकाणां चापर इति राश्यपेक्षं द्युर्धत्वमस्ति तथापि नासौ शब्देनो-
 पादीयते, प्रत्युतावयवभेद एव, अत एव बहुवचनम्, इह च माधुराः
 पाटलिपुत्रकेभ्यः सांक्ष्यकेभ्यश्चाभिरूपतरा इति न राश्यपेक्षमपि द्युर्ध-
 त्वमस्ति, तस्माद्विभक्त्योपपदग्रहणं कृतम्, इह दन्तोष्टस्य दन्ताः स्निग्धतराः
 पाणिपादस्य पाणी मुकुमारतरावित्यत्र तत्त्वं प्राप्नोति, किं कारणं समा-
 हारस्येकत्वात्, न च गुणभूतवर्तिपदार्थः श्रयः प्रत्ययः, तेषां बहुत्वात्,
 द्वात्रिंशदन्ताः, द्वाविंशौ । अत्राहुः । एतावभेदैकत्वसंख्यामुपाददते
 वर्तिपदानि, ततश्च भेदपरित्यागादभेदैकत्वसंख्यायाश्चोपादानाद् एवं-
 भूतदन्तोष्टलक्षणाद्येदृशाश्रयः प्रत्यय इति, इतरेतरयोगद्वन्द्वे त्ववयवार्थ-
 भेदसद्भावाद्युर्धता नास्तीति तत्त्वं भवति, प्रतन्ययोधानां प्रज्ञा दीर्घ-
 तमा इति विभक्त्योपपदाश्रयोपि न भवति, कथं, प्रतियोग्यपेक्षत्वात्-
 कर्षस्य, सामर्थ्यलभ्ये विभागे विभक्त्योपपदग्रहणमवधारणार्थं विभाग
 एव यत्र शब्देन प्रातिपाद्यतइति, इह तु निर्द्वारणाश्रयनिर्द्वेष्टे निर्द्वि-
 यमाणस्यापि साधारण इति न विभाग एव केवलः किं त्वविभागोपि,
 एतेन पञ्चमी विभक्तइति पञ्चमी व्याख्याता, इह परद्वयान्यदुरासीत्यदु-
 तरश्चेवम इत्येकस्यापि धर्मिणो गुणभेदेन द्वित्वाध्यारोपात्मतियोग्य-
 पेक्षः प्रकर्षलक्षणाश्रयश्च प्रत्ययः, व्यापदिशति चान्य एवासि संवृतः
 कञ्चित्स एवा सि धनंजयस्त्वमिति ॥

“अजादी गुणवचनादेव” ॥ एवकारः किमर्थः, नियमो यथा
 विज्ञायेत, अन्यथा प्रकर्षज्ञाद्योर्विधानादप्रकर्षं विधिः स्यात्, अतिश-

यनदत्तुनुवर्तियते, तत्रैव पुनर्वचनं नियमाद्यं भविष्यति नार्थे एवकारेण,
तत्राह । 'एवकार इष्टोवधारणार्थे इति' । अमति ह्यस्मिन्विपरी-
तोपि नियमः संभाव्यते, अज्ञादी एव गुणवचनादिति, तत्र को दोषः,
गुणवचनाद्व्यञ्जनादी न स्यातां तस्याज्ञाद्योर्नियतत्वात्, यत एवकारस्त-
तोऽन्यत्रावधारणमिति । अज्ञाद्योऽस्वानियतत्वाद्गुणवचनादपि तयोः
प्रसङ्गः, इदमतिबहु क्रियते अज्ञादी गुणवचनादेवेति, एवं तु वक्तव्यमति-
शयने तमप, गुणवचनादिष्टन्, द्विवचनविभक्त्योपपदद्वयमुन्, गुणवच-
नादित्येव, ततस्तत्परं च, गुणवचनादिति निवृत्तं, सत्यं, प्रशस्यस्य च
इत्येवमाद्यर्थे त्वज्ञादी इत्युक्तम्, एवं तर्हि प्रशस्यस्य अज्ञाद्योरित्येवास्तु,
एवमपि होवकारो न वक्तव्यो भवति, त्वत्पक्षेपि तरप् चेति चकारः
क्रियते तत्तुल्यं भवति ॥

“तुश्छन्दसि” ॥ ‘पूर्वोक्त्यादि’ । नियमवाधेन प्रकृत्यन्तरस्या-
भ्यनुष्ठानमात्रं क्रियते न त्वपूर्वा विधिरित्यर्थः, तेनोपाधिसंकरो न भवति ।
‘करिष्ठ इति’ । कर्तृशब्दात्तृचन्तादिष्टन्, अत एव कर्मणि द्वितीया
भवति, तृचन्तादेव वा भवतु, द्वितीया तु कृतपूर्वोक्तमितिबद्
द्रष्टव्या । ‘दोहीयसीति’ । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया दोग्धीशब्दात्प्र-
त्ययः । भस्मादे तद्वृत्ते पुंवद्भावेन हीपो निवृत्तिः, यद्वा सिद्धुश्च
प्रत्ययविधाविति वचनान्हीपि निवृत्ते दोग्धृशब्दादेव प्रत्ययः, ततस्तु-
रिष्टेऽयमस्त्विति तृचि निवृत्ते निमित्ताभावादृत्वञ्चस्त्वयोरपि निवृत्तिः ॥

“प्रशस्यस्य शः” ॥ ‘अज्ञाद्योः प्रत्यययोः परत इति’ । ननु
चाज्ञादी इति प्रथमान्तं प्रकृतं न सप्तम्यन्तं तत्कथमयमर्थो लभ्यतइत्यत
आह । ‘अज्ञादी इति’ । ‘प्रकृतस्येत्यादि’ । प्रकृतस्य वा विभक्तिः प्रथमा
सा सप्तमीरूपेण विपरिणम्यते ऊह्यतइत्यर्थः । ‘एवं तर्हीत्यादि’ । अथ
यावेव संभवतस्तत्परमपौ तयोरैव परतो ऽयमादेशः कस्माच्च भवति,
नैवं भवितुमर्हति, अज्ञादी इत्यनुवृत्तिमामर्श्यात्, अथाचेवाज्ञाद्योर्विधिः
कस्माच्च विज्ञायते, प्रशस्यशब्दादज्ञादी भवतः श्रवास्यादेश इति,
तत्रायमप्यर्थो विभक्तिविपरिणामो न कर्तव्यो भवति, नैवं शक्यं, तत्परः ।

मपौ हि न स्यातां, विशेषविहितावजादी बाधियाताम्, उपाधीनां च संकरः स्याद् इष्टान्विषये ईयसुन् तद्विषये चेष्टविति । 'तद्विषयइति' । स प्रशस्यशब्दे विषयो यस्य स तद्विषयः, सप्तम्यन्तपाठे तु स एव विषयस्त-
चेत्यर्थः । 'नियमो न प्रवर्त्ततइति' । नियमाप्रवृत्तिज्ञापनद्वारेणाजादिभावो
ज्ञाप्यते न तु साक्षादित्यर्थः, अन्यथा पुनरनजाद्योर्बाध उपाधिसंकरश्च
स्यात्, उक्तेन प्रकारेण स्वशास्त्रेणैवाजाद्योर्विधानाच्चेतद्विषयमपि
भवति, कथं पुनर्यथाश्रुतसंबन्धसंभवेऽपि विपरिणामः शक्य आश्रयितुं,
एतु, अजाद्योर्विधिरिष्टश्चेत्यञ्चम्या निरदेत्यत् । किं चेवं संनियोगार्थ-
श्चकारोप्यकरिष्यत । 'टिलोपयस्येतिलोपाविति' । यस्येतीत्यनेन लोपो
यस्येतिलोपः, कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः, तत्रानुकरणत्वादस्य
वामीयमित्यादिवद्विभक्तेरलोपः, आनुगस्त्वनाङ्गत्वाच्च प्रतिषिध्यते ॥

“अथ च ॥ योगविभाग उत्तरत्र ज्यादेश एव यथा स्यात् आदेशो
माभूदिति । 'अयमनयोर्ति' । अतिशयेन प्रशस्यइति विपरिणामे-
नापेक्ष्यते, न पुनरुत्तरेणैकपण्यता, एवं सर्वत्र ॥

“वृद्धस्य च” ॥ स्वरूपस्य ग्रहणं न तु वृद्धिर्वाचामादिरिति
पारिभाषिकस्येत्याह । 'वृद्धशब्दस्येति' । अत्र च व्याख्यानमेव शर-
णम् । 'तयोश्चेत्यादि' । यत्पूर्वमुक्तम् एवमुत्तरेष्वपि योगेषु विज्ञेय-
मिति तदेवानेन स्मारितम् । 'वचना' 'त्यस्ये सोऽपि भवतीति' । ननु च वर्षा-
देशस्येमनिजवकाशः स्यात्, न, वृद्धशब्दादिमनिचो भावात्, यद्येवं वर्षा-
देशोपीहैव वक्तव्यः, वृद्धस्य वर्षिश्चेति, एवं हि द्विवृद्धग्रहणं न कर्त्तव्यं
भवति, सत्यं, तथा तु न कृतमित्येव, अपर आह इष्टनीयसुनोर्विमेमनिचोऽपि
सद्भावः कल्प्यते, तेन वर्षिमेत्यापि भवति, तस्य मते वर्षादेशस्येमनिचि
चरितार्थत्वादितिष्टनीयसुनोरनेन ज्यादेश एव प्राप्नोति, तस्माद्युवाच्ययोः
कनन्यतरस्यामित्यत्रेदमनुवर्त्तते तेन ज्यादेशेन मुक्ते पक्षे वर्षादेशः ॥

“अन्तिकवाटयोर्नैदसाधौ” ॥ 'निमित्तयोर्यथासंख्यमिह नेष्यत-
इति' । अजाद्योरिति प्रकृतयोरितिष्टनीयसुनोर्वहणात्तयोश्च क्रमेणोपदे-

शादन्नहत्क्रमयोरेव प्रतीतेर्यथासंख्यप्रसङ्गं मन्यते, कस्मात्पुनरित्यप्राणमपि न भवति, विपरीतक्रमस्यापि संभवात् । तथाहि । कपोरजाद्योरित्यपेक्षायामानन्तर्यादीयसंज्ञावत्प्रतीयते, द्विवचनानुरोधान्निष्ठवपीत्येवमपि क्रमः संभवति, तदनयोः क्रमयोर्नान्यतरः क्रमो निर्द्धारयितुं शक्य इत्यनाश्रयणमेव तयोर्युक्तम् ॥

“युवात्ययोः कनन्यतरस्याम्” ॥ युवेति न संज्ञायुनो ग्रहणं किं तर्हि स्वरूपस्य, अल्पसाहचर्यादुक्त्यानाञ्च, अन्यतरस्याग्रहणमल्पशब्दार्थं, युवशब्दस्य तु स्थूलदूरयुवेतिवचनात्सिद्धेः विकल्पः । ‘यविष्ठ-इति’ । स्थूलदूरादिसूत्रेण यणादिपरं लुप्यते पूर्वस्य च गुणः । ‘कनीयानिति’ । प्रकरणादिवशाद्युवात्ययोरन्यतरावसायः, प्रकृत्यैकात्रिति प्रकृतिभावाट्टिनोपो ऽल्लोपोन इत्यल्लोपश्च न भवति ॥

“विन्मातोर्लुक्” ॥ विन्मातोरित्युत्सृष्टानुबन्धयोर्विनिमतुपोर्द्वन्द्वत्पृष्ठीद्विवचनम् । अथ विन्ग्रहणं किमर्थं, यावता येभ्यो वित् तिभ्यो मतुवपि भवति, तस्यैव लुकि सजिष्ठ इत्यादि सिद्धं, न च विन रष्ट-चीयसुनोः श्रवणप्रसंगः, तदन्तात्तयोरभावात्, अस्मादेव हि लुवचनाद्विनन्तात्तयोर्भावो ज्ञाप्यते, यदा तर्हि विवन्तात्तत्करोति तदाचष्टइति शिच् क्रियते, तदा विनः श्रवणं मा भूदित्येवमर्थं विनो लुवचनं, सजिष्ठमाचष्टे सजयति ॥

“प्रशंसायां मतुप्” ॥ ‘प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतदिति’ । प्रत्यार्थत्वे तु वैयाकरणस्य प्रशंसा वैयाकरणरूप इति प्राप्नोति, वैयाकरणरूपो देवदत्त इति सामानाधिकरण्यं न स्यात्, तस्मात्प्रकृत्यर्थविशेषणं प्रशंसाविशिष्टेभ्य इति, स पुनः प्रशस्तो न तु प्रशंसिता, अनभिधानात् । ‘स्वार्थ-इति’ । यद्येवं कुमारीरूपेत्यश्रानतिरिक्तं वय इति कृत्वा ङीप् प्राप्नोति, नैष दोषः । कुमारीशब्दादुत्पत्तेन ङीपा वयोविशिष्टार्थगतस्य स्त्रीत्वस्य द्योतितत्वादूपबन्तस्य स्त्रीत्वमात्रमभिव्यङ्क्तुं टावेव क्रियते, न च ङीपैव तदभिव्यक्तमिति टापो ऽप्रसंगः, कुमारीरूपइत्युच्यमाने हि कुटीरादिव-न्निङ्गान्तरं प्रतीयेत, यद्वा प्रवृत्तिनिमित्तभेदान्ङीपो ऽप्रसङ्गः, कुमारश-

व्यस्य वयो निमित्तं, रूपवन्तस्य तु तद्वता प्रशंसा, तदाह । 'स्वार्थिक-
 श्वेत्यादि' । अत्रापि प्रवृत्तिनिमित्तस्य प्रशंसायामयं प्रत्ययः, तेन यो व्याक-
 रते ऽनुपुणः प्रशस्तश्च वंशशीलादिना तत्र वैयाकरणरूप इति न भवति,
 क्वचित्तु सहचरितधर्मप्रशंसायामपि भवति, गोरूपेण यः सम्प्रवहतीति,
 अथ कथं वृषलादिशब्देभ्यः प्रत्ययः, ते हि सदा निन्दावचनाः, तदभि-
 धेयानां काकादिवविकृतत्वादत आह । 'प्रकृत्यर्थस्येति' । वैशिष्ट्यं
 परिपूर्णता, तस्मिन्सति प्रशंसा भवति, तथा च वृषलादिशब्दो अपि
 स्वार्थस्य पूर्णत्वे सति प्रशंसाविशिष्टश्च यं प्रवर्तन्त इति तेभ्योपि
 मिदुः प्रत्यय इति भावः । 'वृषलरूप इति' । यद्व्ययं जातिवचनः,
 जातिश्च न्यूनत्वं पूर्णत्वं वा न भवति तथापि सहचरितधर्मोत्पत्त्यं
 बहुत्वापेक्षं न्यूनत्वं पूर्णत्वं च द्रष्टव्यं, यद्वा गुणसमुदाये शब्दप्रवृत्तेः
 शब्दार्थस्यैवेतदुभयं भवति । 'यः पलाण्डुनेति' । सहयोगे तृतीया,
 कश्चिद्वृषलः पलाण्डुं भक्षयति कश्चित्सुरां पिबति यस्तुभयं करोति
 तस्य परिपूर्णवृषलत्वं, तथा चोरशब्दार्थस्योपि सुगुप्तवस्त्वपहरणेन परि-
 पूर्णता भवति । 'अत्थोरज्जनं हरेदिति' । संभावेने लिङ्, एवंविधम-
 व्यस्य चौर्यं संभवतीत्यर्थः । अत्थोरज्जनं हरतु वा मा वाहारीत्, नन्वेव-
 मपि यदा निन्दाप्रतिपादनाय वृषलरूप इत्यादि प्रयुज्यते तदा न सिद्धति,
 निन्दैव हि तदा प्रकृत्यर्थस्य वैशिष्ट्याद्भवति, तस्मात्प्रशंसावहणमपनीय
 वैशिष्ट्यवहणमेव कर्तव्यं, यदाह, मिदुं तु प्रकृत्यर्थस्य वैशिष्ट्यवचनादिति,
 वृत्तिकारस्तु मन्यते चोररूपेणमित्यादौ प्रशंसैव शब्दार्थः, निन्दाप्रती-
 तिस्तु वाक्यनिबन्धनेति, दृश्यते च प्रशंसापरायामपि निन्दापरत्वं
 यथा राक्षस इति पौरुषातिशयप्रशंसावचने प्रशंसा गम्यते निर्णयत्ववति-
 पादने तु निन्दा । 'पचतीरूपं पचन्तिरूपमिति' । तन्वच्च द्विवचनबहु-
 वचनप्रसङ्गः, स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्बुवचनान्यनुवर्तन्त इति कृत्वा, तथाह ।
 'क्रियाप्रधानमाख्यातमिति' । यद्व्याख्यातस्य क्रियासाधनपुरुषसंख्या-
 कालोपयहूपोनेकार्थस्तथापि तेषु तस्य क्रियैव प्रधानमर्थः, कथं

ज्ञायते यत् क्रियां पृष्टस्तदन्तेनाचष्टे, देवदत्तः किं करोति पवतीति ।
 ननु च द्रव्यमपि पृष्टस्तिङन्तेनाचष्टे यथा क एषु देवदत्तो यः पव-
 तीति, युक्तमत्र य इति हि पदान्तरेण द्रव्योपलवणाय गुणभावं क्रिया
 नीयते, अत एव केवलेनाव्याप्तेन प्रतिवचनाभावः, नहि भवति को
 देवदत्तः, पवतीति, तस्मात् क्रियाप्रधानमाख्यातं, तिङन्तोपात्तार्थोपेतं च
 क्रियायाः प्राधान्यमुच्यते, ग्रीहिनवहन्तीत्यादौ तु द्रव्यसंस्कारार्थत्वाद्-
 वधातादेर्ग्रीहपेतमप्राधान्यमस्त्येव, अपर आह । अत्राप्यवधातादेरेव
 शाब्दं प्राधान्यं, साध्यत्वात्, न तु ग्रीहादेः साधनत्वात्, आद्ये तु
 तस्य प्राधान्यमिति । 'एका च क्रियेति' । निवृत्तभेदा सर्वत्र क्रियाख्यातेषु
 गम्यते, कथं तर्हि द्विवचनबहुवचने भवतः, पवनः पवतीति, नैते क्रिया-
 भेदापेक्षे द्विवचनबहुवचने किं तर्हि साधनभेदापेक्षे, अत एव भवद्वि-
 रास्यतइत्यादौ केवलक्रियावचने द्विवचनबहुवचनाभावाः, न च कर्तृ-
 भेदः क्रियाभेदेन व्याप्तः, एकफलोद्देशेन प्रवृत्तामेकामेव पाकशक्तिं
 बहुष्वपि कुर्यात्सु भवन्तः पवन्ति, भवद्विः पच्यतइति दर्शनात्, तस्मा-
 द्वाख्यातवाच्या क्रियैकेति सिद्धं, तेन रूपप्रत्ययान्ताद् द्विवचनबहुवचने न
 भवतः । अथ यथा तिङन्ते साधनभेदाशये द्विवचनबहुवचने भवतस्तथा
 रूपवन्तादपि कस्माच्च भवतः, उक्तान्तरेमेतत्, क्रियाप्रधानमाख्यातमिति,
 स्वार्थिकस्य हि प्रकृतितो लिङ्गवचनप्राप्तिः, तत्र च क्रियाप्रधानभूता
 सा चैका, ततश्च प्रधानभूतप्रकृत्यर्थानुरोधेन भवद्विवचनमेकवचनमेव
 भवति, पचतिरूपमित्यादावपि कर्तुः संख्या ऽभिधीयते, सुपा तु क्रियाया
 एकत्वम्, अथ वा तिङोक्तत्वाद्वृत्त्यप्रत्ययान्ताद् द्विवचनबहुवचने न भवि-
 ष्यतः, एकवचनं तु भविष्यति तस्यैवात्मिकत्वात्, एकवचनमुत्सर्गः
 करिष्यतइति, एतच्च तत्रतत्र व्याख्यातं, यद्वि तर्हि क्रियाप्रधानमाख्यातं
 नपुंसकलिङ्गमपि रूपवन्तस्य न स्यात्, क्रियाया असत्त्वभूतत्वेन लिङ्गा-
 भावादत आह । 'नपुंसकलिङ्गं त्विति' । अथ तमवादेः रूपपश्च को विष-
 यविभागः, यावता ऽतिशायनमपि पूजानिन्दाविषयं पटुतमः पापीया-

निति, रूपप्रत्ययोप्युभयविषयः, पटुकपरचौररूप इति । उच्यते ।
जातिशायनं समानगुणप्रतियोग्यपेक्षं, वैशिष्ट्यं तु तन्निरपेक्षमिति स्पष्ट एव
विषयभेदः ॥

“ ईषदसमाप्तौ कल्पश्चेत्यदेशीयरः ” ॥ ‘ संपूर्णतेति ’ । प्रवृत्ति-
निमित्तस्य पौष्कल्यमित्यर्थः । पदार्थशब्देन पर्यवसानभूमिर्विवक्षिता ।
‘ प्रवृत्त्यर्थविशेषणं चैतदिति ’ । न प्रत्ययार्थः, यदि तथा स्याद् गुडस्येव-
दसमाप्तिर्द्राक्षाया गुडकल्पा द्राक्षाया इति स्यात्, गुडकल्पा द्राक्षेति द्वयेण
सामानाधिकरण्यं न स्यात्, एकवचनमेव च स्यात्, इष्यते चाभिधेयव-
ल्लिङ्गवचने स्यातामिति, तस्मात्प्रवृत्त्यर्थविशेषणम् । ‘ स्वार्थ इति ’ । न च
कुमारिकल्पे न्यत्राप्यनतिरिक्तं वय इति ङीष्ः प्रसङ्गः, नहि कल्पवन्तस्य वयः-
प्रवृत्तिनिमित्तं किं तर्हि तद्वत्तेषदसमाप्तिः, ईषदसमाप्तः पटुः पटुकल्पो
मृदुकल्प इति, ननु च योर्थ एतावानेवेति परिज्ञातस्तस्य समाप्तिर्वा भवत्य-
समाप्तिर्वा, न च पाटवादिगुण एतावानिति निर्ज्ञातः, यावत्तावदपि हि
पाटवं भवत्येव तत् कथमस्येवदसमाप्तिः, एतेन जातिशब्दा व्याख्याताः,
नहि तेऽक्तपरिमाणमर्थमावतते, इदं तु युक्तमुदाहरते कृतकल्पं भुक्तकल्प-
मिति, धात्वर्थो हि फलावच्छिन्नो व्यापारनिचयोक्तपरिमाणः, नन्वापि
भूते कः, फलनिष्पत्तौ च धात्वर्थो भूतो भवति, भूतस्य च तस्य कुत ईष-
दसमाप्तिः, यदा तर्हि क्रियैकदेशापवर्गाश्रयो भूते कस्तदोदाहरणं
कृतकल्पं वस्त्रमिति, तथा च कृतादय एकदेशकरणाश्रया प्रयोगा दृश्यन्ते,
यदा भविष्यत्कालाया ईषदसमाप्तायाः क्रियाया आशस्यमानत्वा-
दाशंसायां भूतवच्चेति भविष्यति कल्पत्ययः, तदापि भवत्युदाहरणम्,
एवं जीतः कः, मतिबुद्धिपूर्वकार्यं भ्यश्चेति वर्तमानविषयकान्तादपि युक्तः
प्रत्ययः, पूजितकल्पं जातकल्पमिति, तथा तिङन्तमपि कालत्रयविषयं
भवत्युदाहरणं, पचतिकल्पं पत्यतिकल्पम् अपातीकल्पमिति, गुणव-
चनं त्वयुक्तं, तदपि युक्तं, ननु चेत्तं यावत्तावदपि पाटवं भवत्येव
नास्येवदसमाप्तिरिति, नैतदस्ति, लोकत एव गुणस्यापीयताया निर्ज्ञा-
तत्वात्, लोके हि पटुरयमित्युच्यते, यो लघुनैवोपायेन साधार्यन्ताध-

यति यस्तु न तथा साधयति किं त्वीषदूनं स पटुकल्पः, तद्विषयेण
मृदुमृदुकल्पौ व्याख्यातौ, जातिवचने कथं, गुडकल्पा द्राक्षा तैलकल्पा
प्रसवेति, उच्यते । गुडगतमाधुर्याश्रयेण द्राक्षायां गुडत्वारोपाद्गुडजात्य-
भावाच्च ईषदसमाप्तं गुडत्वं द्राक्षायाः, तथा गुडकल्पो गुड इत्यपि
भवति, कथं पुनः स ईषदसमाप्तः संभवति, गुणदानेः, यावन्माधुर्यं
गुडस्य प्रसिद्धं न तावत्पुराणत्वादित्येवोपहतस्य, तेनासावीषदसमाप्तौ
गुड इत्युच्यते ॥

“विभाषा सुषो बहुच्युरस्तात्” ॥ ‘ईषदसमाप्तिविशिष्टेयं वर्त-
मानादिति’ । ल्यबोपगणा पञ्चमी, एवंभूतं सुबन्तं प्रकृतित्वेनाश्रित्ये-
त्यर्थः । सूत्रे तु सुष इति षष्ठ्यतमस्येप्रत्ययेनेति षष्ठी । ‘स च पुरस्तादे-
वेति’ । एतेनानेकार्थत्वाविधानानां तुशब्दोवधारणे वर्तत इति दर्शयति,
अस्मति तु तुशब्दे प्रत्ययान्पूर्वत्वस्यापि विधेयतया प्राधान्याद्विभाषा-
हणेन संबन्धः स्यादिति भावः । भाष्यकारस्तु मन्यते, उदाश्रितोऽन्यतर-
स्यामित्यादौ यथा परत्वं न विकल्पते तत्कस्य हेतोः, प्रत्यय एव पर-
त्वविशिष्टो विधीयते, तत्र विशेषणस्य गुणत्वादिकल्पेन न संबन्धः,
गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायात्, तद्विद्वापि विभाषाहणेन बहु-
ज्ञेयं संभत्स्यते न पुरस्तादित्येतत्, तुशब्दस्य त्ववधारणार्थस्यान्यदेव
प्रयोजनं पुरस्तादेव सर्वं भवतीति, तेन लिङ्गसंज्ञे अपि प्राक्प्रत्ययो-
त्पत्तेः प्रकृत्यवस्थायां ये दृष्टे ते एव भवतः, प्रयोगश्च प्राक् प्रकृतेर्भव-
तीति, तेन बहुगुडो द्राक्षा, लघुर्बहुवृणं नर इति प्रकृतिवत्लिङ्गमभवति
नाभिधेयवत्, एवं च बहुगुडेति स्त्रीलिङ्गपाठः प्रमादज्ञो द्रष्टव्यः, इत-
रथा भाष्यविरोधात् । ननु च स्वार्थकत्वादेव प्रकृतितो लिङ्गवचने
भविष्यतः, एवं तद्वैतज्ञापयति ईषदसमाप्तौ ये स्वार्थकास्तेष्वभिधे-
यवदेव लिङ्गवचने भवत इति, तेन गुडकल्पा द्राक्षा तैलकल्पा प्रसवेति
सिद्धं भवति । ‘चित्करणमन्तोदात्तार्थमिति’ । तत्त्वान्तोदात्तत्वं सप्रकृतेः
समुदायस्य भवति न बहुचः, चितः सप्रकृतेर्बहुकजर्यमिति वचनात्,
यद्येवं बहुपठव इति सुबन्तस्य पुरस्तादुत्पत्तौ जस उदात्तत्वं प्राप्नोति,

स्यादेवं यदि प्रागुत्पत्तौ जसवतिष्ठेत, इह तु बहुव्युत्पत्तौ समुदायस्य प्र-
दसमाप्तिजननेनार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वे सति सुपो धातुप्रातिपदिक-
योरिति लुकि पुनरपरो जसुत्पद्यते तस्य च प्रकृत्यनेकदेशत्वाच्चादात्तत्वं,
ननु समासग्रहणस्य नियमारंत्वात्प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिक-
संज्ञा न प्राप्नोति, ज्ञापकास्मिदुं, यद्वयमप्रत्ययइति प्रतिषेधं शास्ति
तज्ज्ञापयति भवति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न तु समा-
सग्रहणेन व्यावृत्तिरिति । 'विभाषावचनादित्यादि' । अन्यथा तिङ-
न्तेषु साधकाणाः कल्पवाद्ययः सुवन्ते विशेषविहितेन बहुधा देशभेदेपि
समानार्थेन बाध्येरन् । 'सुव्यवहणमित्यादि' । अन्यथा तिङश्चेत्य-
धिकारात्कल्पवादिवद्वहुजपि तिङन्तस्यापि पुरस्तात्स्यात्, प्रातिपदिक-
निवृत्त्यर्थं तु सुव्यवहणं न भवति, विशेषाभावात् । ननु चायमस्ति विशेषो
बहुमेवौ बहुमेवः सुवन्तादुत्पत्तौ सत्यां सात्पदाद्योरिति बन्धनिषेधः
सिद्ध्यति प्रातिपदिकात्तत्पत्तौ पत्वप्रसङ्गः, नैव दोषः । सुवन्तादप्युत्प-
त्ताववश्यमत्र कुत्वनिषेधार्थो यत्नः कर्तव्यः स एव प्रातिपदिकादुत्पत्तौ
बन्धनिषेधार्थः करिष्यते । स च न लुमताङ्गस्येत्यत्रैव दर्शितः, इह
तरप्तमपोरवकाशः प्रकर्षस्य वचनमीषदसमाप्तेरवचनं पटुतरः पटुतमः,
कल्पवादीनामवकाश ईषदसमाप्तेर्बन्धनं प्रकर्षस्यावचनं पटुकल्पो
मृदुकल्पः, उभयवचनादुभयप्रसङ्गे परत्वात्कल्पवादिषु कृतेषु प्रकर्ष-
द्योतनाय पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्तदन्तान्तरप्तमपौ भवतः पटुकल्पतरो
मृदुकल्पतर इति, यदि तदन्ताद्भवन्तो यत्प्रधानस्तदन्तस्तत्प्रकर्षं
प्राप्नुतः, किंप्रधानश्च तदन्तः, ईषदसमाप्तिप्रधानः, प्रकृत्यर्थप्रकर्षं
चेष्यते, नैव दोषः, नैषदसमाप्तेः प्रकर्षः सम्भवति, नहीषदर्थस्यासमा-
प्तेर्वा प्रकर्ष ईषदसमाप्तिर्भवति ॥

"प्रकारवचने जातीयः" ॥ 'तस्य वचनइति' । वचनं द्योत-
नम् । 'सुवन्तादिति' । अत्रापि तिङ्निवृत्त्यर्थं सुप इत्यनुवर्ततेइति

दर्शयति । 'प्रकारवति चायमिति' । तेन विषयभेदाद्विशेषविहितेनापि
याला ज्ञातीयरो बाधा न भवति यालन्ताच्च ज्ञातीयर् सिद्धो भवतीति
भावः, स्वभावश्चात्र हेतुः ॥

"प्रागिवात्कः" ॥ 'तिङन्तादयं प्रत्ययो नेष्यतइति' । तदर्थे-
मत्र सुप इत्येव संबन्धनीयमिति भावः । 'अकजिष्यतइति' । तदर्थे
तत्र सुपस्तिङश्चेत्युभयमपि संबन्धनीयमिति भावः, कथं पुनरनुवर्तमानं
शक्यमसंबद्धं तत्राह । 'तिङश्चेत्यनुवृत्तमिति' । अत्र च व्याख्यानमेव
शरणम् । इह प्राक्कुट्या इति वक्तव्यं नहि कुटीशमीशुण्डाभ्यां र इत्या-
ख्यास्योपयोगः प्रत्ययान्तरैरवष्टभ्यत्वात्, उत्तरार्धे त्विपतावधेरङ्गणं
वा बहुनामित्यत्र हि वाचनमकजर्थमेवमपि प्राक्कन इति वक्तव्यम्
अवक्षेपणे कवित्वयमवधिः, कुतो नु सत्त्वेतदयमेव कव्यवधिर्न पुन-
र्हस्वे सञ्ज्ञायां कन् कुत्सिते सञ्ज्ञायां कवित्वेतयोरन्यतरोवधिः स्यात् ॥

"अव्ययसर्वनामामकच् प्राक् टेः" ॥ 'कस्यापवाद इति' ।
ननु च विरोधे सति बाध्यबाधकभावो भवति काकचोश्च देशभेदा-
च्चास्ति विरोधस्तत्कथं तस्यापवादः, नावश्यं देशकृत एव विरोधः किं
तदर्थं कृतोपि, काकचोश्च प्रयोजनमेकमज्ञाताद्यर्थेऽज्ञातं नाम तस्मि-
चकचा कृते प्रयोजनाभावात्को न भविष्यति । 'सर्वके इति' । अक-
चस्तन्मध्यपतितस्य तद्वहणेन ग्रहणाज्जसः शी भवति, के तु सति न
स्यात् । 'द्वयमपीहानुवर्ततइति' । यद्येवं सर्वत्र सुबन्तस्य प्रातिपदि-
कस्य च प्राक् टेः प्रत्ययप्रसङ्गस्तत्राह । 'तत्रेति' । 'कचित्प्रातिपदिक-
स्येति' । ओकारसकारभकारादौ विभक्तौ । 'कचित्सुबन्तस्येति' । उक्ताद-
न्यत्र विभक्तौ । 'त्वयकीति' । अकचो द्वितीयाकार उच्चारणार्थः, चित्क-
रणं तु समुदायस्यान्तोदात्ताय, चितः सप्रकृतेर्वहुजकजर्थमिति वच-
नात्, इदमेव चित्करणं लिङ्गं सप्रकृतेरित्यन्तोदात्तत्वं न विन्मात्र-
स्येति । 'तूष्णीमः कामिति' । यथा सम्भवमज्ञातादिष्वर्थेषु, प्रकारो
देशविधयेः, अन्यथादयः परः काम् भवति याज्ञाताद्यर्थोविबक्षायां
तूष्णीमित्येव भवति । 'शीले क इति' । शीले स्वभावो नियमश्च

अज्ञाताद्यपवादः, शीलं तूष्णीं स्वभावाच्च तद्वास्तूष्णीक इत्युच्यते न तच्छीलमात्रम् ॥

“कस्य च दः” ॥ ‘न सर्वनामग्रहणमिति’ । तिङ्यग्रहणं चेति द्रष्टव्यं, हेतोस्तुल्यत्वात्, अधोक् चवक् इत्यादावसिद्धं कृत्यं, शक्येतिप्रभृतेष्वङ्गुलिं लटि तिपीडभावे हल्ङ्यादिलोपे अशाशगित्यादौ छान्दसो यदो लुक्, छन्दसि च दृष्टानुविधानम् । ‘धिगिति’ । ककारान्तत्वमव्ययस्य दर्शयति ॥

“अज्ञाते” ॥ अज्ञात इति सामान्येनोच्यते न च सर्वथाऽविज्ञाते शब्दप्रयोग एव सम्भवति न खल्वश्व इत्यज्ञानवश्वशब्दं प्रयोक्तुमर्हति तस्माद्विशेषस्य ग्रहणमिन्याह । ‘अज्ञातविशेषो ज्ञात इति’ । विशेषमेव दर्शयति । ‘स्वेन रूपेणेति’ । विशेषरूपेणेत्यस्य विवरणं कस्यायमश्व इत्यादि । इहाज्ञातः प्रकृतः पटुरित्यर्थद्वयविवक्षायां परत्वादनेन के कृते तमवपि प्राप्नोति तच्च पूर्वविप्रतिषेधेन तमपि कृते पश्चात्कः पटुनमक इति भवति, इह च कुत्सितमर्तुपिप्यत्वा इति विवक्षायां पूर्वं समासः पश्चात्कः, अर्तुपिप्यलीकेति भवति, एतेन कल्पवादयो व्याख्याताः, आह च कविधेस्तमवादयोः पूर्वविप्रतिषिद्धम् एकदेशिप्रधानश्च समास इति, इह तु द्विवक्त्रमित्यनत्यन्तगतौ कादिति परत्वात्कनि कृते तर्ह भवति, कदा चिद् दुन्दुः प्रत्ययबोधकौ प्रत्ययबोधका इति वा ॥

“कुत्सिते” ॥ ‘प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतदिति’ । प्रकृत्यर्थस्यैव द्विशेषणं न तूपलक्षणमित्यर्थः । उपलक्षणत्वे हि यः कुत्सितस्तत्र वर्तमानादिति विज्ञायमाने इदं घृतकमिदं तैलकमित्येवंशब्दादपि प्राप्नोति, विशेषणत्वे त्वङ्गीकृतकुत्सात्म्ययो न त्वनुपातकुत्सात् कुत्सितसमानाधिकरणात्, प्रत्ययार्थत्वे तु प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थे सह व्रतस्तयोः प्रत्ययार्थः प्राधान्येनेति प्रकृत्यर्थस्य विशेषणत्वं कुत्सितस्य विशेष्यत्वं प्राप्नोति, विपर्ययश्च लोके गम्यते, तस्मात्प्रकृत्यर्थविशेषणमिति सुष्ठुक्तम् । ‘अश्वक इति’ योऽश्व एव अन् तत्साध्यां क्रियां

मुष्टु न करोति स एवमुच्यते, स्वार्थिकेषु हि यत्र प्रवृत्तिनिमित्तस्य विशेषणासम्भवस्तत्राभिधेयमहचरितधर्मान्तराश्रयः प्रत्ययो भवतीत्युक्तम्, एवं च देवदत्तको हित्यक इत्यपि भवति यस्तत्साध्यमर्थे सम्यङ्कानुतिष्ठति, सम्भवे त्विहापि शब्दोपात्तधर्माद्यैव कुत्सा, तद्यथा पटुकः पण्डितक इति स्वार्थं कुत्सा, प्राण्य गाण्डीवधन्वानं विट्टि कौरवकान् स्त्रिय इति लिङ्गकुत्सा, कौरवकानिति किमेते ऽर्जुनसंनिधौ पुमांस इत्यर्थः, क्वचित्सङ्ख्याकुत्सा यद्येदमेकमेव शतकमिति, शतभरणे यदु खं तदेकमेव भरणइति शतत्वरूपेण कुत्सा, सर्वशास्त्रीकृतकुत्सात्ययः, अयेह कथं प्रत्ययः कुत्सितक इति, कथञ्च न स्यात्, स्वशब्देनोपात्तत्वात्कुत्साया अनुकम्पादावर्थान्तरे भविष्यति । अथ वा कुत्सितस्य यत्कुत्सनं तत्र प्रत्ययः कुत्सितत्वं यदा कुत्स्यते नास्य सम्यक्कुत्सितत्वमिति तदेत्यर्थः, यथा प्रकर्षस्य प्रकर्षं प्रकृततम इति तमप्रत्ययो भवति तद्वदत्रापि, एतेनानुकम्पितशब्दादनुकम्पायां प्रत्ययो व्याख्यातः ॥

“अनुकम्पायाम्” ॥ ‘कारुण्येनेति’ । कारुण्येव कारुण्यम् । ‘अभ्युपपत्तिरिति’ । अनुबह उपकार इति यावत् । परस्येति कर्मणि षष्ठी । ‘तस्यां गम्यमानाथामिति’ । अनेन प्रयोक्तृधर्मानुकम्पा आवाधवद् न तु प्रशंसादिवत्प्रकृत्यर्थविशेषणमिति दर्शयति, अन्ये तु प्रकृत्यर्थविशेषणमेव मन्यन्ते तथा चात्रिजान्तस्येत्यादिषु विवहं दर्शयिष्यति अनुकम्पितो व्याघ्रजिनः, अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तः, अनुकम्पितः शेवलदत्त इति, न च प्रयोक्तृधर्मस्य विवहे दर्शनमस्ति । ‘स्वपितकि स्वसितकीति’ । अदादित्वाच्छेषो लुक्, रुदादिभ्यः सार्वधातुकदतीट् ॥

“नीतौ च तदुक्तात्” ॥ ‘सामदानादिरिति’ । आदिशब्देन भेददण्डयोर्यहणं, यद्वानुकम्पायां तौ सम्भवतः, सम्भवोपि नीतिस्वरूपप्रदर्शनपरं द्रष्टव्यम् । ‘एहकीति, । आहपूर्वादिणो लोट् सिपो त्रिः । ‘पूङ्गेत्यादि’ । अनुकम्पायां हि विधीयमानः प्रत्ययः प्रत्यासत्तेरनुकम्पमानादेव युक्तो विधातुं तस्य हि अनुकम्पासंबन्धः प्रत्यासवस्तद्विषयत्वादनुकम्पायाः, तेन व्यवहितावीत्युपायादृानादेर्न स्याद्, अतद्विषय-

त्वादनुकम्पायाः, धानाशब्दः स्त्रीलिङ्गः, ततः के विहिते केण इति वृत्त्ये च स्वार्थिकानां प्रकृतिर्बल्लिङ्गं भवतीति कप्रत्ययान्ताद्यापि कृते प्रत्ययस्यादितोत्त्वेन भवितव्यं, प्रायेण तु हन्त ते धानका इति पठ्यते तत्र लिङ्गातिवृत्तिर्दृष्टव्या ॥

“बहुवो मनुष्यनाम्नष्टच्वा” ॥ प्रकरणमपेत्यते न त्वनन्तरमित्याह । ‘अनुकम्पायां नीतौ च तद्युक्तादिति वर्तत इति’ । ‘मद्रबाहुक इति’ । नामबह्वहणस्येदं प्रत्युदाहरणं, यौगिकेयं मद्रौ बाहु यस्येति, मनुष्यबह्वहणस्य तु स्तम्भेरमादिः प्रत्युदाहरणम्, अपर आह मद्रबाहुरिति चतुष्पाञ्जातिविशेषो मनुष्यबह्वहणस्य प्रत्युदाहरणं, नाम बह्वहणस्य त्वोपगवादिः प्रत्युदाहरणमिति ॥

“घनिलवौ च” ॥ ‘चकाराद्व्याघातं वेति’ । ननु च ठच् पूर्वण्य विहितः, वाचवनात्केपि, काच चकारेणाभ्यनुज्ञेति विन्यं, यौग-विभागोपि विन्यप्रयोजनः ॥

“जातिनाम्नः कन्” ॥ ये शब्दा जात्यन्तरे प्रसिद्धा मनुष्येषु नामत्वेन विनियुक्तास्तद्देहादाहरणं, जातिरेव नाम जातेषां नाम जातिनाम् । ‘व्याघ्रिय इति’ । अनेकार्थत्वाविधातानामनुवृत्तस्य वाशब्दस्य समुच्चयार्थत्वाद्घनिलवौ भवतः, ये तु विकल्पार्थमेव वाशब्दं मन्यन्ते ते कं प्रत्युदाहरन्ति व्याघ्रकाः सिंहका इति, स्वरे विशेषः, घनिलवौस्तु शरभिल इत्याद्युदाहरणम् ॥

“अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च” ॥ ‘व्याघ्राजिनो नाम कश्चिदिति’ । व्याघ्रस्येवाजिनमस्येति कृत्वा, अजिनलोपश्चेत्युच्यमाने महद-जिनं महाजिनं व्याघ्रस्येव महाजिनमस्य व्याघ्रमहाजिनः सानुकम्पित व्याघ्रक इत्यत्र महच्छब्दस्य लोपो न स्यात् तस्मादुत्तरपदबह्वणं लोपश्चायं सर्वोपहारी उत्तरपदबह्वणात् ॥

“ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः” ॥ ठाजादाविति समाहार-द्वन्द्वे सौत्रः पुल्लिङ्गनिर्देशः, आदिबह्वणं चिन्त्यप्रयोजनं यस्मिन्विधिल-दादावित्येव सिद्धम् । ‘अस्मिन्त्यकरण इति’ । प्रत्यासत्त्या तयोरेव

बुद्धौ संनिधानादिति भावः । कर्ध्वमिति प्रथमान्तस्याध्याहारणा-
 न्वय इत्याह । 'कर्ध्वं यच्छब्दरूपं तस्येति' । द्वितीयादिति पञ्चम्या षष्ठी
 प्रकल्प्यते प्रथमा तु निर्द्वैशार्थेव । सुपां स्थिति वा षष्ठीस्थाने प्रथमा
 भवतीति, कर्ध्वग्रहणमनर्थकं तस्मादित्युत्तरस्येत्यूध्वस्यैव भविष्यति,
 तत्राह । 'कर्ध्वग्रहणं सर्वलोपार्थमिति' । अन्यथादेः परस्येति द्विती-
 यादयो यः परस्तस्यादेरेव लोपः स्यादूर्ध्वग्रहणसामर्थ्यं तु सर्वमेवोर्ध्वं
 लुप्यते, उग्रहणमनर्थकम्, इकादेशे कृते ऽजादावित्येव सिद्धमत आह । 'उग्र-
 हणमिति' । अङ्गणैवैकादेशे ठावस्यायामेव लोपो यथा स्याद् इत्येवमर्थे
 तावदुग्रहणं, किमेवं सिद्धं भवति, उक्तो द्वितीयत्वे सति परस्यांशस्य लोपे
 कृते रसुसुक्तान्तात्क इति कादेशः सिद्धो भवति, तत्रैतत्स्याद् इकादेशे
 कृते ऽजादिलक्षण एव लोपोस्तु, इकादेशस्य स्थानिवद्भावाद्युग्रहणेन उग्र-
 यादुक्तः परत्वेन कादेशो भविष्यति तत्राह । 'अजादिलक्षणे हीति' । ठजा-
 दिषु यदि वर्णमात्रं प्रत्ययः, अकारस्तूच्चारणार्थः, ततश्च क इत्यत्रापि
 वर्णस्यैव ठस्य स्थानित्वं, ततश्चाल्पधित्वात्स्थानिवद्भावो लोपपद्यते,
 सङ्हातस्य तु प्रत्ययत्वे तत्रापि सङ्हातस्य उग्रहणं, तत्र यद्यप्युपपद्यते स्थानि-
 वद्भावस्तथापि संनिपातपरिभाषया कादेशो न स्यादेव, अजादेः प्रत्यस्य
 प्रकृत्या यदानन्तर्यं तत्कृतं ह्युक्तः प्रत्ययेनानन्तर्यं तत्कथं तस्माज्जादित्वं
 विहन्यात्, अत एव मथितं पर्यमस्य माथितिक इत्यत्र यस्येतिलोपे
 कृते सत्यपि तकारेण प्रत्ययस्थानन्तर्यं कादेशो न भवति तस्मादुग्रहणं
 कर्तव्यं, किञ्च यदा चित्रभानुप्रभृतिभ्यष्टज्विधीयते तदेकादेशाभावाद-
 जादिलक्षणे लोपो न स्यादिति तदर्थमपि उग्रहणम् । 'वतुर्थादव
 इति' । इदं संग्रहश्लोके नास्ति क्वचित्कं चेत्तत्, । 'अनजादौ
 विभावा लोपो वक्तव्य इति' । द्वितीयादव कर्ध्वस्येत्येव । लोपः
 पूर्वपदस्येति श्लोकवार्तिकं तस्योपस्कारः । 'ठाजादावनजादौ च वक्तव्य
 इति' । तत्र ठाजादौ पूर्वोत्तरयोरन्यतरस्य नित्यं लोपः, अनजादौ
 विकल्पः । 'उवर्णाल्ल इति' । लोपस्य ल इति पूर्वोच्चार्यसञ्ज्ञा, तत्रादेः
 परस्येतीकारलोपः । 'तदादेरिति' । सन्ध्वरात्यरस्य लोपे प्राप्ते तत

आरभ्य लोपार्थं वचनम् । 'एकाक्षरपूर्वपदानामिति' । चतरशब्देय-
मचि वसते व्यञ्जनसहिते केवले वा द्वितीयादय कर्धस्य लोपे प्राप्ते
तेन सह लोपार्थं वचनम् । 'वागाशीरिति' । वाचि आशीयस्य स
वागाशीः । 'वाचिक इति' । अत्र यदि द्वितीयादय कर्धस्य लोपः
स्यात्तदा ऽकृतव्यूहाः पाणीनीया इति परिभाषया कुत्वज्जश्वयोर्निवृत्तौ
वाच्-आ-इक इति स्थिते आकारस्य यस्येति लोपेन निवृत्तावपि तस्य
स्यानिवृत्तावादाकारान्तस्य भ्रसञ्ज्ञायां त्वन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य
पदसञ्ज्ञा, सा चकारान्तस्येति भिन्नावधिकत्वाद्भ्रसञ्ज्ञया पदसञ्ज्ञा न
प्राप्येत, ततश्च कुत्वज्जश्वयोः कृतयोर्वागिक इति स्यात्, उत्तरपदलोपे
तु तस्यानञादेशत्वात्स्यानिवृत्त्वाभावात्तुल्यावधिकया भ्रसञ्ज्ञया पदस-
ञ्ज्ञायास्तद्विज्ञाश्रयायास्तावदपवादत्वादुदाधः, या त्वन्तर्वर्तिनीं विभक्ति-
माश्रित्य सुबन्तं पदमिति पदसञ्ज्ञा तस्या अपि एकसञ्ज्ञाधिकारात्पर-
त्वाच्च बाध इति सिद्धमिष्टम् । 'कथमिति' । क्वाप्युत्तरपदलोपे
कृते भ्रसञ्ज्ञया पदसञ्ज्ञाया बाधितत्वाज्जश्वं न स्यादिति प्रश्नः ।
'यथ इति' । सौच एवात्र लोप इष्यते न त्वौपसंख्यानिक इत्यर्थः ।
संयज्ञश्लोकनृतीयपादे तथाशब्दानन्तरं वाशब्दः पाठः, न त्वेव-
शब्दः, स च पूर्वचापि यथेष्टं सवन्धीयः, इष्टं च पूर्वमेव दर्शितम् ।
अत्र चेदयति सञ्ज्ञाशब्दस्यैकदेशे लुप्ते कथं सञ्ज्ञिनोवगमः, तर्हि
देव इति वा दत्त इति वा सञ्ज्ञा कृता किं तर्हि देवदत्त इति ।
अत्राहुः । एकदेशेन समुदायोऽनुमीयते विपणनेनैव गौः, सेानुमितोऽर्थस्य
वाचक इति । ननु चेत्कार्यमाण एव शब्देऽर्थं प्रत्याययति न प्रतीय-
मानः, नेत्याहुः, स्पृत्यनुमिता श्रुतिः किं नार्थं प्रत्याययति प्रत्याहारेण
वा मध्यवर्तिनो वर्णः किं सवर्णोऽव प्रत्याययन्ति, किं वाशक्तिजैरपध-
नैः साधवः स्मारिता यथा शब्दाः प्रत्याययन्त्यर्थं तथाचापि भविष्यति,
समुदाये सञ्ज्ञात्वेन विनियुज्यमानेऽवयवानामपि सञ्ज्ञात्वमनुनिष्पद्यते,
किमर्थं तर्हि लोपो विधीयते पदानामेव सञ्ज्ञैकदेशभूतानां बाधुत्वं
यथा स्यादुच्यते मा भूदिति । उक्तं च

तुल्यायामनुनिश्चिनौ ज्येष्ठाया इत्यसाधवः ।

नहन्त्याव्यायके शास्त्रे दत्तादिवदनुस्मृतिः ॥

“शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात्” ॥ ‘शेवला-
दीनामित्यादि’ । योयं शेवलादीनां तृतीयादच ऊर्ध्वस्य लोप
उच्यते सोऽतसन्धीनामेव वक्तव्यः सन्धीयतेनेनेति संदिताकार्य-
मुच्यते ॥

“ह्रस्वे” ॥ यद्यपि वंशादिष्वल्पत्वह्रस्वत्वयोः समावेशो दृष्ट-
स्तथापि घृतादिषु द्रवद्रव्येषु न कश्चिदाह ह्रस्वं घृतं ह्रस्वं तैलमिति
तथा विस्तीर्णेष्वायामहीनेषु ह्रस्वः षट् इत्युच्यते न कश्चिदाह अल्पः
षट् इति, तस्मादुभयनिर्द्व्यंशोऽल्पे ह्रस्व इति ॥

“कुत्वाहुपच्” ॥ ‘कतूरित्यावपनस्यास्येति’ । यद्यप्यावपनमात्र-
स्याख्या तथापि हुपच्प्रत्ययान्तस्वभावादुक्तम् । चर्मभयं स्नेहभाजनमु-
च्यत इति ॥

“वत्सोत्ताश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे” ॥ तनुत्वइति सामान्याभिधा-
नात्कार्ष्येपि प्रत्ययप्रसङ्गस्तत्राह । ‘यस्य हि गुणस्येति’ । वतश्च
प्रत्यासत्तेर्लभ्यते प्रत्यासत्तं हि शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । ‘प्रथमवया वत्स
इति’ । प्रथमं वयो वत्सशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । ‘तस्येति’ । गुण-
भूतमपि वयोत्र परामृश्यते तस्य प्रथमस्य वयस इत्यर्थः । ‘द्वितीयवयः-
प्राप्तिरिति’ । द्वितीयं हि वयः प्राप्नुवतो वत्सस्य प्रथमं वयोत्पशेवं
भवति । ‘तस्य इति’ । द्वितीयवया इत्यर्थः । तस्य तनुत्वमित्यादि
पूर्ववत् । ‘अन्यपितृकतेति’ । गद्वंभपितृकतेत्यर्थः, गद्वंभेन त्वस्यायामु-
त्पादितोऽश्वतर उच्यते । ‘अनद्धानिति’ । अनशो वाढेत्यर्थः, अनसि
वहेः क्तिप्, इश्चानसः ॥

“किंयत्तदोर्निर्द्वारणे द्वयोरकस्य इतरच्” ॥ द्वयोरकस्य निर्द्वार-
रणे इतरञ्भवतीत्युच्यते तत्रेहापि प्राप्नोति कयोरन्यतरो देवदत्तः,
ययोरन्यतरस्तयोरन्यतर इति, किमादीनां समुदायवाचित्वेऽपि निर्द्वार-

सस्य गम्यमानत्वादत आह । 'निर्द्वार्यप्राणवाचिभ्य इति' । एतज्जा-
भिधानस्वभावात्लभ्यते । 'क्रियया गुणेन सञ्जया वेति' । जात्या वेत्यपि
द्रष्टव्यं, कतरो भवतोः कठ इत्यादेरपि सम्भवात् । 'समुदायाच्चिदं-
रणविभक्तिरिति' । सा पुनः षष्ठी न सप्तमी, वा बहूनामिति दर्शनात् ।
'एकस्येतीति' । 'निर्द्वार्यप्राणनिर्द्वंश इति' । ननु च द्व्योरेकस्यैव
निर्द्वारणं सम्भवति नार्थ एतेन, नैतदस्ति, एकस्यैव अनुव्यमाने द्व्योरिति
कर्मणि षष्ठी विज्ञायेत ततश्चास्मिन् यामे कौ देवदत्तयज्ञदत्तावित्य-
त्रापि प्राप्नोति तस्मादेकग्रहणम् ॥

"वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने इतमच्" ॥ 'जातिपरिप्रश्नविष-
येभ्य इति' । जातिपरिप्रश्नौ यथासम्भवं विषयौ, येषां ते तथोक्ताः,
सूत्रे पुनः समाहारद्वन्द्वः, संनिधानाच्च परिप्रश्नोपि जातिरेव विज्ञायते
यथा गुणो यद्वलुकोरित्यत्र यद् यद् यद्वलुक्कति, एवं च कृत्वा
जातिपरिप्रश्नग्रहणं किम् एव विशेषणं जातियहणं तु सर्वैरपि संबध्यत-
इति बल्यमाणमुपपद्यते, षष्ठीसमासे तु गुणभूतस्य जातियहणस्य
निष्कृत्य संबन्धोऽनुपपन्नः स्यात्, परिप्रश्नग्रहणं तेषानिवृत्त्यर्थम् । 'वाच-
नमकञ्जयेमिति' । कथं तर्हि वाक्यस्य सिद्धिस्तत्राह । 'महाविभाषे-
त्यादि' । 'किमोस्मिन्विषयइति' । द्व्योरेकस्य निर्द्वारणवक्तौ बहू-
नामेकस्य निर्द्वारणे न स्यादिति वचनं, कथं पुनरिष्यमाणोपि लभ्यते
तत्राह । 'तत्रेत्यादि' । ननु कतरो भवतोः कठ इति द्व्योरेकस्य
निर्द्वारणेपि जातिपरिप्रश्नस्य सम्भवाच्चात्रेन वचनेन बहूनामेकस्य निर्द्वार-
णे इतरच् शक्यो जापयितुम्, एवं तर्हि समासविधौ कतरकतमौ
जातिपरिप्रश्ने साधू भवन इत्यपि व्याख्येयमिति मन्यते, यज्जातिपरि-
प्रश्नेपि किमो इतमञ् भवति कतमो भवतेद्वंद्वदत्त इति, कथं, कतर-
कतमावित्यत्र जातिपरिप्रश्नग्रहणात्, यदि हि कतमशब्दो जातिपरि-
प्रश्नादन्यत्र न स्यात्ततस्तत्साहचर्यात्कतरशब्दोपि तदर्थ एव ग्रहीष्यत-
इत्यनर्थकं तत्स्यात् ॥

"एकाल्वा प्राचाम्" ॥ 'इतरञ् इतमवित्येताविति' । कथं

पुनर्व्यवहितस्य इतरत्वनुवृत्तिरित्याह । 'चकार इति' । इतमवस्थानन्तरत्वादेवानुवृत्तिरिति भावः । स्वस्मिन्विषयइति यदुक्तं तदेव विवृणोति । 'द्वयोर्निर्धारणइति' । एतच्च द्वयोरैकस्य इतरञ् बहूनां इतमजित्यनुवृत्तेर्वाक्यभेदेन च संबन्धाल्लभ्यते ॥

“अवक्षेपणे कन्” ॥ अवक्षेपो निन्दा । 'व्याकरणकेनेति' । यद्यपि व्याकरणं स्वतोवक्षेपणं न भवति प्रत्युत वेदाङ्गत्वात्प्रशंसनं तथापि यस्य तदवलेपमावहति तस्यावक्षेपणं भवत्येव । 'याज्ञिक्येन नामेति' । याज्ञिकानामाश्वायो याज्ञिक्यं कल्पसूत्रादि । परस्येत्यादिना कुत्सितइत्यस्यास्य च कनो विषयविभागं दर्शयति ॥

“इवे प्रतिकृतौ” ॥ इवार्थः 'सादृश्यमिति' । कन् प्रत्ययस्तु स्वभावात्सदृशे भवति न सादृश्यमात्रे यथा प्रकारेपि विहितो ज्ञातीयर् प्रत्ययस्तद्वृत्ति भवति । 'तद्विशेषणं प्रतिकृतिग्रहणमिति' । प्रतिकृतिविषयं यत्सादृश्यं तत्र प्रत्ययो यथा स्यात्, कोर्थः, प्रतिकृतिस्वरूपं यत्सदृशं तत्रेत्यर्थः । 'अश्व इवायमश्वप्रतिकृतिरिति' । अश्वप्रतिकृतिरूपोऽश्वसदृशोऽयं पदार्थ इत्यर्थः । 'अश्वक इति' । 'के चिदाहुः । अश्वशब्दोऽश्वएव वर्तते कन्प्रत्ययस्तु प्रतिकृतिरूपे सदृशइतिस्वार्थिकोऽयं न भवतीति । अपर आह । सादृश्यनिबन्धनादभेदापचाराद्वैवाहीक इतिवद् अश्वशब्द एव प्रतिकृतौ वर्तते प्रत्ययस्तु तस्यैवोपचारस्य द्योतक इति । 'गौत्रि गवय इति' । गवयो गोर्न प्रतिकृतिः, तृणचर्मकाद्यादिनिर्मितं हि प्रतिच्छन्दकं प्रतिकृतिः, न चैवं गवयः ॥

“लुम्भनुष्ये” ॥ चञ्च्वा तृणपुरुषस्तत्सदृशो मनुष्यश्चञ्च्वा, लुपि युक्तश्चञ्च्वा, मनुष्यलुपि प्रतिषेध इत्येतत्तु विशेषणविषयम् ॥

“जीविकार्थं चापश्ये” ॥ 'वासुदेवः शिव इत्यादि' । याः प्रतिमाः प्रतिरुद्र एहादृहं भित्तमाणा अटन्ति ता एवमुच्यन्ते, ता हि जीविकार्था भवन्ति, देवलका अपि तेषां भित्तवोभिप्रेताः, यास्त्वायतनेष्वभ्युदयनिधेयसार्थं प्रतिष्ठाप्यन्ते पूज्यन्ते च तास्वर्चासु पूजार्थास्त्विति वक्ष्यमाणेन लुग् भवति ॥

“देवयथादिभ्यश्च” ॥ ‘आदिशब्दः प्रकारे इति’ । तेन किं सिद्धं भवतीत्याह । ‘आकृतिगोयमिति’ । अर्चासु प्रतिमासु पूजना-
र्चासु एहेत्यायतनेषु वा याः पूज्यन्ते तासु, विचकर्मध्वजाभ्यां तद्गताः
प्रतिष्ठतयो लज्यन्ते ॥

“समासाच्च तद्विषयात्” ॥ ‘तदित्यनेन प्रकृत इवाद्यां निर्दि-
श्यतइति’ । कृपत्ययस्तु प्रधानतया प्रकृतोपि न परामृश्यते, अनेनैव
तस्य विधानात्, समासस्य तद्विषयत्वानुपपत्तेः । ‘अपरस्मिन्विषये-
एवेति’ । एषकारः पौनर्वैचनिकः, शस्त्रीश्यामादौ त्वेक इवाद्यः
समासेनैर्भूत इति ह्ये न भवति । ‘अजाकृपाणीर्यामिति’ । अजाया
गच्छन्त्याः कृपाणेनाधःपतता यथा बधस्तत्सदृशमित्यर्थः । ‘अन्धक-
वर्तिकीर्यामिति’ । वर्तिका शकुनिविशेषः, तस्या अन्धहस्ते पतनं यहणे
च यादृच्छिकं तादृशित्यर्थः । ‘अतर्कितोपपचमिति’ । अविन्तितोपपचं
यादृच्छिकमित्यर्थः । चित्रीकरणं विस्मयकरणम् ‘कथमिति’ । सामान्ये-
नायमर्थः कथमुच्यतइत्यर्थः । ‘समासश्चायमित्यादि’ । किं पुनः कारणं
ज्ञापकात्समासद्वयः प्रतिपाद्यतइत्यत आह । ‘न ह्यस्येति’ । ‘स च
एवंविषय एवेति’ । कृपत्यविषय एवेत्यर्थः । अनन्यत्र भावो विषयाद्यैः,
तेन स्वातन्त्र्यपुषाध्यन्तरयोगो विग्रहश्च न भवति ॥

“एकशालायागृजन्यतरस्याम्” । अनेकार्थत्वाविपातानामन्यत-
रस्याग्रहणमिह समुच्चयार्थं न विकल्पार्थमित्याह । ‘अन्यतरस्या-
ग्रहणेनेत्यादि’ ॥

“कर्कतोहितादीकक्” । ‘स्वयमनोहित इत्यादि’ । उपाश्रय
उपादानभूतो लावादिः ॥

“प्रथपूर्वविश्वेमात्यात् कृन्दसि” ॥ इमशब्द इदमा समानार्थः
प्रकृत्यन्तरम् ॥

“पूगाञ्ज्योऽयामणीपूर्वात्” ॥ ‘पूगवाचिन इति’ । स्वरूप-
ग्रहणं तु न भवति अयामणीपूर्वादिति वचनात्, पूर्वशब्दो ह्यवयववचनः,

न च पूगशब्दस्य यामणीवचनो देवदत्तादिशब्दः पूर्ववयस्य उपपद्यते ।
'लोहध्वजा इति' । स्यादयस्तद्राजा इति तद्राजमंज्ञा, तद्राजस्य
बहुष्विति लुक् । 'देवदत्तका इति' । स एषां यामणीरिति कन्, अत्र
देवदत्तशब्दो यामणीवचनः पूर्ववयसः, समुदायः पूगवचनः ॥

'व्रातचफणारस्त्रियाम्' ॥ उत्सेधजोवित्त्वं व्रातस्य पूगाद्विशेषः ।
'कौञ्जायनीति' । गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ्, गोत्र च चरणैः सहति
जातिस्वाङ्गीय ॥

"आयुधजीविमङ्गाञ्ज् अङ्गाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात्" ॥ यदा
वाहीकशब्दः पुरुषेषु वर्तते तदा वाहीकेष्विति निर्द्वारणे सप्तमी, यदा
तु देशे तदाऽधिकरणे । 'ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणमिति' । स्वरूपग्रहणं तु
न भवति ब्राह्मणशब्दवान्यस्यायुधजीविमङ्गस्य वाहीकेष्वभावात् । 'रा-
जन्ये तु स्वरूपग्रहणमिति' । तद्वान्यस्यैव भावात् । 'तेनास्त्रियामिति
नानुवर्ततइति' । तेन स्त्रियामपि कौण्डी कृती चौद्रकी मालवीति
भवति, हलस्तद्धृतस्येति यलोपः ॥

"दामन्यादित्रिगतेष्वष्टाक्षः" ॥ दामन्यादित्रिगतेष्वष्टादिति
समाहारद्वन्द्वः, दामन्यादेरायुधजीविमङ्गान्त्रिगतेष्वष्टाव्यायुधजीविमङ्गा-
दित्यन्वयः, त्रिगतेष्वष्टादित्यस्यार्थमाह । 'येषामिति' । अन्तर्गता अन्तर्ग-
णाः, ते पुनः के इत्याह । 'तेषु चेषं स्मृतिरिति' । त्रिगतेष्वष्टा स्मर्यन्ते
ज्ञायन्ते ऽनयेति स्मृतिः, स पुनराहुस्त्रिगतेष्वष्टानित्यादिः श्लोकः ।
अत्र ज्ञानकयस्त्रिगतेर्जगस्तेषु च त्रिगतेष्वष्टेषु, प्रथमपञ्चमौ शिक्षाश्रयणतौ,
शेषास्तु इजन्ताः, के चित्त्वतद्विज्ञानमेव पञ्चमं ब्रह्मगुणशब्दं पठन्ति ॥

"पक्षाद्विधौधेयादिभ्योऽणञौ" ॥ 'पाशं च इत्यादि' । पशू,
रत्नं, अमर, इत्येते जनपदशब्दाः, तत्राकारान्ताद्बहुष्वपत्येषु जनपदश-
ब्दात्तत्रिधादत्रित्यञ्, इतराभ्यां द्युज्जगधेत्यादिनाञ्, तद्राजत्वान्लुक्
पुनः सङ्गुविषत्तायामनेनाञ् । 'यौधेय इति' । युध्मेतसौ, युधेरिगुपधजतस्यः
कः, युधा तस्या अपत्यं द्युव इति ठक्, तदन्तात्सङ्गुपविषत्तायामनेनाञ्,
यौधेय इत्याद्युदात्तं भवति, तथा यौधेयस्याङ्को लक्षणं वा यौधेय इति

सङ्गाङ्गलवणेष्वाङ्गलवणे भवति, एतेन यौधेयादिवु ये ङान्तास्ते सर्वे व्याख्याताः, यौधेयादीनामस्मिन्वदेशे न पाठः, पठिता हि ते चतुर्थे न प्राच्यभागादियौधेयादिभ्य इत्यत्र ॥

“अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिषावच्छमीवदूर्णावच्छुमदणो यञ्” ॥ अभिजयतीत्यभिजित्, वेतीति विदः, इगुपधलक्षणः कः, तान्विभक्तिं विदभृत्, अन्ये मत्वन्ताः । ‘अभिजिदादिभ्योऽणन्तेभ्य इति’ । सूत्रेभिजिदादय एवाणिति विशेषणसमासः, अभिजिदादिप्रकृतयश्चाणन्ता अभिजिदादय उच्यन्ते । ‘गोत्रप्रत्ययस्येति’ । अपत्यप्रत्ययस्येत्यर्थः । ‘आभिजितो मुहूर्त इति’ । नवत्रेण युक्त इत्यण्, उत्तरस्य सास्यदेवेति । इहाभिजित्यस्यायम् आभिजितक इति गोत्रचरणादुञ् भवति, आपत्यस्येति यलोपः, गोत्रप्रत्ययान्ताद्वयमिष्यते, तेन स्वार्थकत्वादयमपि यञ् गोत्रप्रत्यय एव भवति ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जरीयां पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

“पादशतस्य संख्यादेर्वीक्षायां वुन्लोपश्च” ॥ आदिशब्दोपमवयववाची न तु व्यवस्थावाची संख्याया इति पञ्चमीनिर्दुर्गणैव सिद्धेः, न च संख्यावचनः शब्दः पादशतशब्दयोरवयव उपपद्यतेऽनारम्भकत्वात्, तस्मात्संख्यादेरिति वचनादिह ग्रहणवतापि प्रातिपदिकेन तदन्तविधिविज्ञायतइत्याह । ‘पादशतान्तस्येति’ । आनन्तर्यलक्षणा चेयं षष्ठी वुन्विधौ, लोपविधौ तु स्यान् षष्ठी । ‘तत्संनियोगेन चेति’ । चकारस्य संनियोगार्थकत्वात् । ‘अनैमित्तिकत्वार्थमिति’ । निमित्ते भवो नैमित्तिकः, अध्यात्मादिः । ‘यस्येतिलोपः परनिमित्तक इति’ । इति तद्वृत्ते च परतो लोपविधानात् । ‘पद्मावो न स्यादिति’ । पाच्छब्दो हि तत्र स्यान्प्रातः स्यानिवत्त्वे च सति पादशब्दान्तमङ्गं भसंज्ञं भवति न पाच्छब्दान्तमिति पादायेत्यादिवदत्रापि पद्मावो न स्यात् । ‘अस्य त्वनैमित्तिकत्वादिति’ । नह्यत्र वुन्निमित्तं सहविधानात् । ‘द्विपदिकामिति’ । तद्वृत्तेन कोतितत्वाद्दीक्षायां द्विवचनं न भवति । ‘तद्वृत्तार्थेति समास इति’ । प्रकृत्यु-

पाधिःपि वीष्मा बुना द्योत्यतइति तद्वितार्थो भवति । 'द्वौ पादौ ददा-
तीति' । उत्तरसूत्रे वत्यति दानं व्यवसर्गेइति, अवीष्मार्योयमारम्भ इति च,
तस्माद्वितव्यमत्र बुना, ~~व्या~~यान्तरं प्रत्युदाहर्त्तव्यं द्वौ पादौ लभतइत्यादि ।
अपर आह । दण्डतो व्यवसृजतीति प्रयोग एवोत्तरो ऽविधिरिति, यद्वा
परस्वत्वापादनं दानं व्यवसर्गे, इह तु समर्पणमात्रे ददातिर्वर्त्तते; यथा
रजकस्य वस्त्रं ददातीति । 'अन्यत्रापि दर्शनादिति' । द्वौद्वौ माषौ
ददातीत्यादौ स्वनभिधानादतिप्रसङ्गाभावः ॥

“दण्डव्यवसर्गेयोश्च” ॥ ‘दण्डनं दण्ड इति’ । दम् उपश-
मनइत्यस्माद्भावे जमन्ताडुः, दण्डतेर्वा चुरादिण्यन्तादेरच्, यद्यपि
दण्डशब्दः करणसाधनो यष्टावपि वर्त्तते तथापि तस्य ग्रहणं न भवति,
धात्वर्थेन व्यवसर्गेण साहचर्यात्, अत्राप्युदाहरणे तद्वितार्थइति
समासः स्त्रीलिङ्गस्तद्वितार्थः, उक्तं च स्वभावाच्च बुन्यत्यय स्त्रियां वर्त्तत-
इति, प्रकृत्यर्थे एव वा तद्वितार्थः, स्वार्थिकत्वाद् बुनः । ‘अवीष्मार्योय-
मारम्भ इति’ । कथं तर्हि दाने वीष्मायां बुन्यर्वमूत्रउदाहृतः, यावता
नाप्राप्ते वीष्मायां बुन्यारभ्यमाणो ऽवीष्माबुनेतयोरर्थयोस्तस्य बाधकः
प्राप्नोति यथा मतिबुद्धिपूर्वज्ञार्थेभ्यश्चेति वर्त्तमाने क्त्वा भूतक्तस्य, यथा
चावृद्धादपीत्यपिशब्दः क्रियते, इहापि तर्हि चकारः क्रियते, तेनाधिक-
विधिरयमबाधकः, एवमपि परत्वादानेनैव दाने वीष्मायां बुन्युक्तः,
सत्यम्, अविशेषात् पूर्वत्रोदाहृतः, यद्वा दानस्य पदान्तरवाच्यत्वादेव
बुन्बहिरङ्गः, वीष्मायास्तु तद्वितद्योत्यत्वात्पूर्वो बुन्बन्तरङ्गः ॥

“स्यूतादिभ्यः प्रकारवचने क्” ‘प्रकारवचने द्योत्यइति’ ।
प्रकारे द्योत्यइत्यर्थः, यथौदनं पवतीत्यत्रैवार्थे औदनपाकं पचतीति,
यद्वा प्रकार उच्यते स्यूतादिभिरिति द्योतनायेत्यर्थः, प्रकारवा-
चिभ्यः स्यूतादिभ्यः क् भवति तदेव प्रकारवचनत्वं द्योतयितुमिति
यावत् । ‘जातीयरोषवाद इति’ । तेनायमपि तद्वदेव प्रकारवति

भवति न प्रकारमात्रइत्युक्तं भवति, प्रकारो भेदः सादृश्यं च, उभय-
त्रापि यथाभिधानं कन् भवति, वृत्तौ तु प्रकारो भेद इत्युपलक्षणम् ।
'चञ्चद्बृहतेरिति' । एतावपि स्थूलादिषु पठितव्यावित्युक्तं भवति ।
'चञ्चत्क इति' । चञ्चतिश्चलनकर्मा चञ्चत्प्रकारश्चञ्चत्वेवं कश्चिद्वि-
शेष उच्यते, तथा बृहद्विशेषो बृहत्कः, अपर आह, सादृश्येन कन्, चञ-
ञ्चत्त्रापि यश्चञ्चत्त्रिव लत्यते स्पन्दमानप्रभावत्वाच्चञ्चत्को मणिः, चञ्च-
त्त्रापि यः प्रभूतप्रभया बृहत्त्रिव लत्यते स बृहत्क इति । 'चञ्चक इति' ।
चञ्चा लृणमयः पुरुषस्तत्सदृशश्चञ्चकः, केण इति ह्रस्वः । 'स्थूलाणुमा-
पेक्षिति' । स्थूल अणु माप इषु इति चतस्रः प्रकृतयः । 'कृष्णतिलेष्वि-
ति' । कृष्णप्रकारास्तिलाः कृष्णकाः, यवकाः यवसदृशाः । 'पादिकाला-
वदाताः 'सुरायामिति' । पादिका कालिका अवदातिका सुराविशेषा
एते । गोमूत्रकं गोमूत्रप्रकारं गोमूत्रवर्णमाच्छादने, यदा विन्यासविशेषो
गोमूत्रं, तत्सदृशं तु गोमूत्रकं, यत्र तु शुक्लकृष्णादिवर्णविन्यासः । सुरा-
वर्णो ऽहिः सुरकः पूर्ववद्भस्वः । जीर्णप्रकारः जीर्णकल्पाः शालयो जीर्ण-
काः । जातीयरोनन्तरमेवायं कन् विधेयः, एवं हि पुनः प्रकारवचनइति
न वक्तव्यं भवति, इह तु करणेऽज्ञातः स्थूलप्रकार इति प्रकारस्याज्ञाता-
दीनां च युगपद्विवक्षायां परत्वादानेन कनि कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद-
ज्ञातादिव्यतिशयाय पुनः को भवति, तत्र तु करणे परत्वात्के कृते क्व
स्याच्छब्दान्तरत्वात्, सत्यपि वा कनि स्थूलकक इत्याद्युदात्तं स्यात् ॥

“अनत्यन्तगतौ क्तात्” ॥ ‘अशेषसंबन्ध इति’ । कप्रकृतिवाच्यया
क्रियया साधनस्य व्याप्तिरित्यर्थः । भिन्नकमिति । ‘ईषद्विचमिन्त्यर्थः’ ।
'भिन्नमिति' । यदशेषं भिदिक्रियया व्याप्तं घटादि तदभिधीयते,
इहानत्यन्तगतैः प्रकर्षस्य च युगपद्विवक्षायां पूर्वविप्रतिषेधेन पूर्वमाति-
शायिक इष्यते तदन्तात्कन्वक्तव्यः, अकान्तत्वाद्वि न प्राप्नोति, भिन्न-
तरकं द्विचतरकमिति, आह च अनत्यन्तगतौ क्तान्तातमवादयः पूर्व-
विप्रतिषिद्धं तदन्ताच्च स्वार्थं कन्वचनमिति, स्वार्थः पुनरनत्यन्तगति-
युक्त एव न शुद्धः, तथा हि सति अनत्यन्तगतिर्व्यतिशयिता न स्यात् ॥

“न सामिवचने” ॥ साम्यर्थे उच्यतेनेन तत्सामिवचनम् ।
 ‘सामिवचनउपपदइति’ । उपोच्चारितं पदमुपपदं, तच्च समासाव-
 यवभूतं सत्केवलं गृह्यते । ‘सामिकृतमिति’ । सामीतिसमासः ।
 ‘अटुंकृतं नेमकृतमिति’ । विशेषणसमासो बहुव्रीहिर्वा । ‘प्रकृत्यभिहित-
 त्वादिति’ । का पुनरत्र प्रकृतिरभिप्रेता न तावत्समासो ऽक्तान्तत्वात्,
 नहि सामिकृतादयः क्तान्ताः प्रत्ययग्रहणे तदादिनियमात्, न च
 कृदुद्गणपरिभाषया क्तान्तत्वं, साम्यादीनामगतित्वादकारकत्वाच्च, अथ
 यदत्र क्तान्तं सा प्रकृतिः, तदपि न, नहि समासे एकार्थीभूतस्य
 एयक् प्रकृतित्वमुपपद्यते, अथ वाक्यगतः कृतादिशब्दः प्रकृतिः, एव-
 मपि प्रकृत्यभिहितत्वादित्यनुपपन्नम्, एवं तु वक्तव्यम्, उपपदेनाभि-
 हितत्वादिति । अत्राहुः । वाक्यगतात्कृतादिशब्दात्समासावयवाद्वा
 प्रसङ्गः शङ्क्यते, यत्तुक्तं प्रकृत्यभिहितत्वादित्यनुपपदमुपपदेनाभिरित-
 त्वादिति वक्तव्यमिति, सत्यं, शब्दान्तरोपलक्षणं प्रकृतियहणं प्रकृतिर्वा
 भवतु उपपदं वा कन्व्यतिरिक्तेन शब्दान्तरेणाभिहितत्वाद् द्योत्याभा-
 वात्कनः प्रसङ्गो नास्तीत्यर्थः । यदप्युक्तं समासएकार्थीभूतस्य एयक्
 प्रकृतित्वासम्भव इति, तदपि न, प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थेनैकार्थीभावे सति
 प्रकृतित्वं, न चार्थान्तरेणैकार्थीभूतस्य प्रत्ययार्थेनैकार्थीभावः सम्भवतीति
 किल प्रकृतित्वासम्भवः स्यात्, न चात्र प्रत्ययस्य द्योत्यं वाच्यं चार्था-
 न्तरमस्ति येन सहैकार्थीभावः प्रार्थ्यत, तस्मादुपपन्नमेकार्थीभूतस्यापि
 प्रकृतित्वम् । अत एव वृत्तौ समास उदाहृतः । ‘केन पुनरिति’ । स्वार्थमात्रे
 कन्विधेः प्रत्यक्षेणादर्शनात्प्रश्नः, अनुमास्यतइत्युत्तरम् । ‘यदेतदुच्यन्त-
 इति’ । भाष्यकारैः, उच्यतइति प्रयुज्यतइत्यर्थः, भाष्यकारप्रयोग उपपन्नो
 भवतीति यावत्, साहित्यानीयश्च भाष्यकारप्रयोगो न पुनरन्यत्र स्वार्थं
 कन् न भवतीति ॥

“वृहत्या आच्छादने” ॥ वृद्धतिका प्रावारः ॥

“अपहृताशितङ्गवलङ्गुर्मांलंपुरुषाध्युत्तरपदात्वः” ॥ ‘अविद्य-
 मानानि षडक्षीणि यस्मिन्निति बहुव्रीहिरिति’ । अतिशब्देन अत्र-

न्द्रिये वर्तते बहुव्रीहौ सकृत्कालोरिति षच्, मन्त्रो मन्त्रणं, यद् द्वाभ्यामेव क्रियतइति, त्रिभिस्तु क्रियमाणः षड्वो भवति, चतुःप्रभृतिभिस्तु क्रियमाणस्य यद्वाप्यष्टात्तत्त्वादि सम्भवति तथाप्यवर्जनीयरूपेण षडुत्त्वमपि भवति, तस्माद्द्वाभ्यामेव क्रियमाणो ऽषड्वतीणो भवति । 'आशिता इति' । अश्नोतेराहुपूर्वादाशितः कर्तेति ज्ञापकात्कर्तरि क्तः । यद्वा एयन्तात्कर्मणि । 'आशितं गवीनमरण्यमिति' । प्रभूतयवसमित्यर्थः । अलंकर्मणः, कर्मणे पर्याप्तः । अलंपुरुषीणः, प्रतिमन्त्रादिः । 'अधिगच्छः शौण्डादिषु पठ्यतइति' । तत्राधितीश्वरइत्यधेः कर्मप्रवचनीयत्वाद्वाच्यं चेस्वरवचनमिति सप्तम्यन्ता राजादयो ऽधिना समस्यन्ते, वाक्यमपि भवति राजन्यधि राजाधीनमिति, यथाधि ब्रह्मवर्ते पञ्चाला इति, अधिगच्छस्व वृत्तिविषये ईशित्ये वर्तते । अपर आह । अधिकरणेणा सप्तमी, वृत्तिविषये च सप्ताधनक्रियावचनोधिर्न तु वाक्यइत्यस्यपदेन विग्रहः, राजन्यधिकृतं राजाधीनम्, राजायत्तमित्यर्थ इति । 'उत्तर'सूत्रे विभाषाग्रहणादिति' । द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये नित्या विधय इति न्यायात् । 'तमादय इति' । अतिशयेन तमविष्टनावित्यादयः । 'प्राक्कून इति' । अवलेपणे कबित्यस्मात् शुक्ल इत्युक्ते सामान्यशब्दत्वात्प्रकर्षस्यानवगमात्तत्तदुपाधित्वात्तनायाग्रस्य प्रयोज्यास्तमवादय इति नित्याः, अतिशयेन शुक्ल इत्यादिकं तु वाक्यं भवत्येव, पदान्ताद्योत्पत्त्यादतिशयस्य । 'ज्यादय इति' । पूगाऽज्योयामणीपूर्वादित्यादयः । 'प्राक्कून इति' । पादशतादिसूत्रविहितात्, तस्य तु पुरा विग्रहो दर्शित एव । 'आमादय इति' । किमेतिङ्ग्रहयथादामित्यादयः, तत्प्रकृतवचने मयडित्यतः प्रागित्यर्थः । 'वृहती जात्यन्ता इति' । वृहतीशब्देन वृहत्या आच्छादनइति विहितः कनुपलप्यते, जात्यन्तशब्देनापि जात्यन्ताच्छ वस्तुनीति विहितशब्दः, बहुवचननिर्देशादेतत्सूत्रविहितस्य स्वस्य पाशवादीनां च ग्रहणं, यो हि वैयाकरणपाशादिशब्देभ्योः प्रतीयते नासौ जातु चित् वैयाकरणादि-

सामान्यशब्देभ्यः प्रतीयतइति तेषि तमत्रादिवचित्र्या एव । 'समासान्ताश्चेति' । समासान्ता इत्यधिकृत्य विहिताः ॥

“विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम्” ॥ दिक् चासौ स्त्री चेति दक्-
स्त्री तत्र प्रतिषेधो न तु दिशि स्त्रियां च, स्त्रीलिङ्गैकवचननिर्देशात्,
उदाहरणेष्वच इत्यकारलोपे कृते चाविति दीर्घः, उदीचीनमित्यत्र तूद-
ईदितित्वम् । 'दिग्ग्रहणं किमिति' । अञ्चत्यन्तः स्त्रियां वर्तमानोदिश्येव
वर्ततइति प्रश्नः । 'प्राचीना ब्राह्मणीति' । क्रियानिमित्तको देशकाल-
निमित्तको वा ब्राह्मण्यां स्त्रियां वर्तते न दिशीति प्रतिषेधाभावः ।
'स्त्रीग्रहणं किमिति' । दिभृत्तिरञ्चत्यन्तः स्त्रीलिङ्ग एवेति मन्यते ।
'प्राचीनं दिग्ग्रहणीयमिति' । प्राचीनशब्दाद्विधाचिनः प्रथमासमर्थाद्
दिक्शब्देभ्य इत्युत्पन्नस्यास्तातेरञ्चेर्लुगिति लुक्, ङीपोपि लुक् तद्वित-
लुकीति लुक्, ततस्तद्वितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वात्स्त्रीलिङ्गाभावः, खे-
तु कृते स्वभावादेव नपुंसकत्वम् ॥

“जात्यन्ताच्छ बन्धुनि” ॥ 'बध्यतेस्मिन्निति बन्धु इति' ।
शस्वृष्विहिरप्यसिवसिहनिक्किदिबन्धिमनिभ्यश्चेत्यधिकरणउप्रत्ययः, बध्य-
ते नियम्यते स्वतन्त्रीक्रियत इत्यर्थः । एतेन क्रियाशब्दस्येदं ग्रहणं न
जात्यादिषु रुढस्याप्तपर्यायस्य बन्धुशब्दस्येति दर्शयति । एतच्च नपुंसक-
निर्देशादवसीयते, आप्तपर्यायस्तु पुल्लिङ्गः । 'येन ब्रह्मणत्वादित्जातिर्य-
ज्यतइति' । व्यत्यधीना हि जातेरभिव्यक्तिः, नहि स्वातन्त्र्येण जातु
विज्जातिरूपलभ्यते, एतदेवाभिप्रेत्य बध्यतेस्मिन्निति बन्धित्युक्तम् । 'ब्रा-
ह्मणजातीय इति' । भावप्रधानोत्र ब्राह्मणशब्दो द्युक्कयोरिति वत्, तेन
बहुव्रीहिः । 'ब्राह्मणादिर्योच्यतइति' । ब्राह्मणत्वजात्याधारो द्रव्या-
त्मकः पिण्ड उच्यतइत्यर्थः । 'ब्राह्मणजातिरिति' । षष्ठीसमासः
कर्मधारयो वा ॥

“स्यानान्ताद्विभाषा सस्यानेनेति चेत्” ॥ 'सस्यानेन चेदिति' ।
करणेणा तृतीया, सस्यानेन सस्यानशब्दवाच्येनार्थेन तुल्यपर्यायेण
स्यानान्तं यद्वार्थवद्भवति एवं प्रत्ययो भवति नान्यथेत्यर्थः । 'सस्यान

इति तुल्य उच्यत इति । स्यान्त इति शेषः, स्यान् प्राप्तिः संबन्ध-
विशेषः, पदमिति यस्य प्रसिद्धिः कथं पुनः सस्यानशब्देन तुल्य
उच्यतइत्याह । 'समानं स्यान्मस्येति' । यस्य समानं स्यान् स
सस्यान इत्युच्यते, यश्चैवंविधः स यदपेक्षया तस्य समानं स्यान् तेन
तुल्यो भवति, तत्र शब्दभेदेऽपि वस्तुवृत्तेन सस्यानशब्दस्य तुल्यो वाच्यो
भवति, सभावः पुनरत्र ज्योतिर्जनपदादिसूत्रेण । 'पितृस्थानीय इति' ।
पितुरिव स्यान्मस्येति बहुव्रीहिः । 'गोस्यानमिति' । तिष्ठत्यस्मिन्वि-
ति स्यान् देशः । 'न तु तत्पुरुष इति' । समानं च तत्स्यान् चेत्येवं
रूपस्तत्पुरुषः, सस्यानशब्दो नार्थमुपस्थापयति, यदुपस्थापयेत् तुल्यं च
तत्स्यान् च तुल्यस्यानमित्यादेः कर्मधारयादपि प्रत्ययः स्यात्, अथ
बहुव्रीहेस्तुल्यस्यानशब्दात्सस्यानशब्दाद्वायं प्रत्ययः कस्माव भवति, कः
पुनराह न भवतीति नेष्यते इति करणादेव तु न भविष्यति । 'चेच्छब्दः
संबन्धार्थ इति' । चेच्छब्दे सति विभक्तिविपरिणामेनाध्याहारेण वा
वाक्यपर्यवसानेन च संबन्धो भवति, असति तु तस्मिन्यञ्जम्भतेन
तृतीयान्तस्य संबन्धोऽनुपपन्नः स्यात् ॥

“किमेतिद्वययथादास्यद्रव्यप्रकर्षे” ॥ 'किम् एकान्तान्तादि-
त्यादि' । अर्थप्रदर्शनपरमेतत्, सूत्रे तु षष्ठीसमासः, योगविभागाद्वा
पञ्चमीसमासः । 'यदुपपीति' । द्रव्यं विशेष्यं पर्यवसानभूतं, तस्य
स्वरूपेण प्रकर्षो नास्ति, प्रवृत्तिनिमित्तद्वारक एव तु तस्य प्रकर्षः, यथोक्तं
भाष्ये गुणस्यैव प्रकर्षो न द्रव्यस्येति, गुणः प्रवृत्तिनिमित्तं, हरिरप्याह ।

द्रव्यस्याव्यपदेश्यस्य न विना भेदहेतुना ।

प्रकर्षो विकल्पे नापि शब्दस्योपैति वाच्यताम् ॥

इति । 'क्रियागुणस्य इति' । प्रवृत्तिनिमित्तभूतस्य सहचरितस्य
धर्ममात्रस्योपलक्षणं क्रियागुणग्रहणम् । 'द्रव्यउच्यतइति' । द्रव्यनि-
ष्ठोऽभिधीयतइत्यर्थः । 'क्रियागुणयोरैवेति' । यो द्रव्यनिष्ठयोरनुविधीयते
स तयोरैव प्रकर्षः । 'किंतरामिति' । इदं च किमिदं च किम्, इदमन-

योरतिशयेन किम् इति तर्प् प्रत्ययः, यत्र स्वरूपेण ज्ञातस्य वस्तुनो
विशेषाकारा बहवो जिज्ञासितास्तत्र किंशब्दार्थः प्रश्नः प्रकृष्ट इव
भवति तदाश्रयः प्रत्ययः । 'पूर्वाहेतरामिति' । घकालतनेष्विति
सप्तम्या अनुक्, तत्रासत्त्वभूतस्य विभक्त्यर्थस्य प्रकर्षो न कालस्येति नायं
द्रव्यप्रकर्षः । 'उच्चैस्तरामिति' । अत्राप्युच्चैःशब्दस्याधिकरणप्रधान-
त्वात्तायं द्रव्यप्रकर्षः । 'उच्चैस्तरः पर्वत इति' । नात्राधिकरणप्रधान
उच्चैःशब्दः किं तर्ह्युच्चैस्त्वं नाम गुणस्तद्वतः प्रकर्षः पर्वतनिष्ठोभिधीयते,
स्वभावाच्च तरवन्तस्यात्र सत्त्वभूतार्थाभिधायित्वं, लिङ्गसंख्यायोगश्च ।
उदित्करणं किम् । आमि सर्वनाम्नः सुद्धित्यत्रास्य सामान्यग्रहणं माभूद्वदि
स्यात्किन्तरामित्यत्र परत्वाद्यस्येति लोपं बाधित्वा ह्रस्वनद्वाप इति नुट्
प्रसज्येत, मकारस्य त्वित्संज्ञा प्रयोजनाभावादेव न भविष्यतीति ॥

"अमु चच्छन्दसि" ॥ 'प्रतरामिति' । प्रशब्दार्थस्य प्रकर्षस्य
प्रकर्षे तर्प् प्रकृष्टतर इतिवत् । अत्राप्युदित्करणमिच एकाचोन्मत्ययव-
ल्लेत्यत्रास्यापि ग्रहणं मा भूदिति, यदि स्यादत्रापि यद् दृष्टं कार्यं तद-
प्यतिदिश्येत, तत्र को दोषः, इह स्थियमन्यः, यस्येति लोपः प्राप्नोति ।

"अनुगादिनष्टक्" ॥ अनुगदतीत्यनुगादी, अस्मादेव निपात-
नाण्यनिः, प्रकृतिस्वरूपप्रदर्शनपरं चैतत्, न त्वयं केवलः प्रयोगार्हः,
ठको नित्यत्वात् ॥

"णचः स्त्रियामञ्" ॥ 'व्यावक्रोशीति' । व्यवपूर्वात्क्रुशेर्णच,
कृद्वहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति गत्योरपि णजन्तेनुप्रवेशात्समु-
दायादञ्, तस्याङ्गत्वादादिबृद्धिः, न व्याभ्यां पदान्ताभ्यामित्येष विधिर्न
भवति, न कर्मव्यतिहार इति निषेधात् । 'तत इति' । णचः, णजन्ता-
दित्यर्थः । 'स्वार्थकस्तत्रैव भविष्यतीति' । स्वार्थकाः प्रकृतितो लिङ्ग-
वचनान्यनुवर्तन्त इति कृत्वा । 'अतिवर्तन्तेपीति' । व्यभिचरन्त्यपी-
त्यर्थः । अपिशब्दादनुवर्तन्तेपि, अनुवृत्तिस्तु कासूगोणीभ्यां घृत्रजिति वि-
त्करणान्दीर्घार्थादवसीयते, एकान्ततो निवृत्ते हि एकारो ऽनर्थको भवेत्,

तिनेत्यादिना ज्ञापनस्य प्रयोजनं दर्शयति, प्रसन्ना, सुरा विशेषः ।
'देवतेति' । देवशब्दात्पुल्लिङ्गादेव तत् ॥

"अग्निनुणः" ॥ 'साराविणमिति' । हृशब्दे, कूट दाहे, दीर्घा-
पधः, मृजूष शुद्धौ, एतेभ्यः संपूर्वाभ्य इनुण्, पूर्ववत्सगतेण्, इन्ननप्यत्रपत्य-
इति प्रकृतिभावः, एकानुबन्धकपरिभाषया घिनुणोत्र ग्रहणाभावः ॥

"विसारिणो मत्स्ये" ॥ 'विसारीति' । पूर्ववत्विनिः । 'वैसारिण
इति' । पूर्ववत्प्रकृतिभावः ॥

"संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वमुच्" ॥ अत्रोपाय एवाभ्यु-
पाय इतिवद् आवृत्तिरेवाभ्यावृत्तिरित्याश्रीयमाणे आद्या ऽऽवृत्तिर्न भव-
तीति बटुकत्वः प्रवृत्तौ पञ्चकृत्व इति स्यात्, अभियहणं चानर्थकं, क्रिया-
वृत्तिगणनइत्येव वाच्यं स्यात्, अतोत्र विवक्षितं वक्तव्यं तदाह । 'पौनः-
पुन्यमभ्यावृत्तिरिति' । पुनःपुनर्भवितरि वर्त्तमानात्पुनःपुनःशब्दात्प्रवृत्ति-
निमित्तस्य भवनस्य निष्कृष्याभिधानाय भावप्रत्ययः, पौनःपुन्यं पुनःपुन-
र्भवनमित्यर्थः, असकृत्प्रवृत्तिरिति यावत् । तत्र चाद्या प्रवृत्तिरन्त-
र्भवति, तद्वया पौनःपुन्यं भृशार्थं वा क्रियासमभिहार इत्यत्र योपि
द्विः पचति तत्रापि पापव्यतइति भवति, उक्तमेवार्थं स्पष्टयति ।
'एककर्तृकाणामिति' । बहुवचनमतत्त्वं द्वयोरपि जननसंख्यानमावृ-
त्तिर्भवत्येव, जननसंख्यानमुत्पत्तिगणनं, भिन्नकर्तृकासु भिन्नजातीयासु च
क्रियासु निरन्तरमनुष्ठीयमानास्वपि क्रियाभ्यावृत्तिप्रत्ययाभावादुभयमु-
पात्तम्, एवंभूतानां क्रियाणां जन्मन उत्पत्तेर्यत्संख्यानं गणनं तत्क्रिया-
भ्यावृत्तिगणनम्, एतच्चाभ्यावृत्तिशब्दस्य तत्रैव प्रसिद्धेर्लभ्यते, अत एवा-
भियहणं कृतम् । 'पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते' । एकैवात्र भुजिक्रिया निवृ-
त्तभेदाख्यातेनाभिधीयते, आवृत्त्या जनितेन फलेनैकीकृतत्वात् तस्या
उत्पत्तयः पञ्चसंख्यानेन गण्यन्ते, आवृत्तिकृतं फलमिच्छन्भुजिक्रियायाः
पञ्चोत्पत्त्यावृत्तीः करोतीत्यर्थः । अवान्तरफलापेक्षं पञ्चत्वमुत्पत्ति-
भेदश्च । 'भूरिवारानिति' । वारशब्दस्य क्रियोत्पत्त्याधारकालवाचित्वा-
त्कालाध्वनोरिति द्वितीया, तथा च पुनःपुनःशब्दादुत्पत्त्याधारकालाभिधा-

यित्वात्कालादृच् भवति । 'पौनःपुनिक इति' । यदि कालशब्दो
 वारशब्दो भूरिशब्दोऽपि तत्समानाधिकरणः कालएव वर्तते न क्रिया-
 भ्यावृत्ताविति कथमत्र प्रसङ्गः । अत्राहुः । कालवाचित्वेऽपि क्रियावृत्ते-
 रपि गम्यमानत्वात्प्रसङ्ग इति । अपर आह । वारशब्दः क्रियागतामावृत्तिं
 व्योतयन् क्रियाविशेषणत्वात्कर्म, नपुंसकत्वं तु न भवति, लोकाश्रयत्वा-
 ल्लिङ्गस्य, वारशब्दस्य नित्यपुल्लिङ्गत्वात्, भूरिवारान् भुङ्क्ते, कार्यः,
 आवृत्तानि बहूनि भोजनानि करोतीत्यर्थः । अत्र बहुगणवतुदतिसंख्ये-
 त्यत्र बहुगणग्रहणं नियमार्थम् अनियतप्रचयवाचिनां मध्ये एतयोरेवेति,
 तेन भूरिशब्दस्य लौकिकसंख्यावाचित्वेऽप्यत्र ग्रहणाभावः । 'अभ्यावृत्तिः
 क्रियाया एव संभवतीति' । साध्यार्थविषयत्वात्तस्याः । 'न द्रव्यगुण-
 योरिति' । तयोः सिद्धस्वभावतया शब्देनाभिधानात्, पुनःपुनर्दण्डी
 पुनःपुनःस्यूल इत्यत्रापि गम्यमानाया भवतिक्रियाया एवाभ्यावृत्तिर्न
 तु द्रव्यगुणयोः । 'एकस्य सकृच्चैत्यत्रापीत्यादि' । एकशब्देन
 ह्येकैव क्रियाव्यक्तिराख्यायते न च तस्यामावृत्तेः संभवः, तत्रासति
 क्रियाग्रहणे एको भुङ्क्तेत्यत्रापि स्यात्, तस्मादुत्तरार्थे क्रिया-
 ग्रहणम्, एवं च क्रिया चाभ्यावृत्तिश्च क्रियाभ्यावृत्ती तयोर्गणनं
 क्रियाभ्यावृत्तिगणनमिति द्वन्द्वगर्भः षष्ठीसमास इति केचित् । अन्ये
 त्विहार्थमपि सुखप्रतिपत्तये क्रियाग्रहणं मन्यमानाः षष्ठीतत्पुरुषगर्भं
 तत्पुरुषं वर्णयन्ति, तत्र गुणभूतस्यापि क्रियाग्रहणस्य निष्कृष्य संबन्ध-
 स्तद्वहणसामर्थ्यादुद्दिश्यः । 'पञ्चपाका इति' । अत्र कर्तृभेदेन वा भिन्न-
 कालाः क्रिया एव गण्यन्ते नाभ्यावृत्तिः, सा हि भिन्नकालानामेककर्तृकाणा-
 मेककर्मकाणां च नैरन्तर्यं सति भवति, यद्यप्यत्र धात्वर्थस्य सिद्धताख्ये धर्म-
 घटो विधानं तथापि धातुनात्रापि साध्यस्वभावा क्रियैवाभिधीयत-
 इति तदाश्रयः प्रत्ययः स्यादेव, तथा च कारकस्य गतिः कारकस्य
 ब्रज्येत्यत्र तुमुन्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायामिति खलु भवति । 'अक्रिय-
 माणइत्यादि' । आदशभ्यः संख्याः संख्येयएव वर्तन्ते अतः परं संख्याने
 संख्येये च, तत्रासति गणनग्रहणे क्रियाभ्यावृत्तौ संख्येयायां वर्तमानेभ्यः

संख्येयवचनेभ्य एव प्रत्ययः स्यात् संख्याने तु वर्तमानेभ्यो न स्यात्, तदाह । 'इह न स्यादिति' । 'शतं वाराणामिति' । इयमप्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया, किं कारणं न स्यादित्यत आह । 'नह्यत्रेति' । कारणमाह । 'संख्यानमात्रवृत्तित्वादिति' । 'गणनग्रहणात्त्विति' । क्रियाभ्यावृत्तिगणन- इति विषयनिर्देशः, तत्र ये संख्येयवचना ये च संख्यानमात्रवचना द्वयेपि ते गणनविषया भवन्तीति सर्वत्र सिद्धिः । ननु शतं वाराणामित्यत्र यदा वाराणामिति प्रयुज्यते तदा सापेक्षत्वात्प्रत्ययेन न भाव्यं, यदा तर्ह्यर्थोत्पत्ति- रणाद्वा ऽपेक्षं निर्जातं भवति तदा भविष्यति, यद्येवं संख्येयवचनादेक- शतकृत्व इति भविष्यति, नहि शतकृत्वो भुङ्क्तेत्यत्र वाराणामिति वारानिति वा प्रयोगाहं, तस्मात्प्रयोजनदिगियं दर्शिता, इदं तु प्रयोजनं यत्र साक्षादभ्यावृत्तिगणनं तत्र यथा स्याद् अभ्यावृत्तिगणन- संभवमात्रे मा भूत् सप्तदशप्राजाकृत्यान्पशूनालभतइति, अस्ति ह्यत्रा- लभतिक्रियायाः प्रतिपशु वस्तुतोभ्यावृत्तिः, तस्या विषयभूतायाः साधनग- णनवृत्तेरपि सप्तदशशब्दात्प्रत्ययः स्यात् ॥

"द्वित्रिचतुर्थ्यः सुच्" ॥ 'चतुरिति' । रात्सस्येति सुचो लोपः । 'सुचश्चकारः स्वराय इति' । चितः सप्रकृतेर्बहुजकजर्यमिति वचनाच्च- तुरित्यस्यान्तोदात्तो भवति, अन्यथा वर्तेर्रन्वित्युरन्त्ययान्तत्वादा- द्युदात्तः स्यात् ॥

"एकस्य सकृच्च" ॥ 'सकृदिति' । संयोगान्तस्य लोप इति सुचो लोपः, सुचश्चकारोत्राप्यन्तोदात्तार्थः, अन्यथा इण्भीकापाश्रय्यतिमर्चिभ्यः क्वचित् कन्त्ययान्त एकशब्द आद्युदात्त इति तस्य स्थाने भवन्सकृ- च्छब्द आन्तर्यत आद्युदात्तः स्यात् एकः पाक इत्यत्रेत्यादि । अपर आह । अभ्यावृत्तिग्रहणादेव सिद्धे पूर्वसूत्रे क्रियाग्रहणं क्रियाविशेषप्रतिप- त्यपर्थं, तेन साध्यत्वभावेव क्रिया एव्यते, पाकादिभिस्तु शब्दैः सिद्धस्व- भावाभिधीयते, यादृशी च पूर्वसूत्रे क्रिया एहीता तादृश्येवात्राप्यनुवर्त- तइति, तत्र च पाकादिशब्दप्रयोगे प्रत्ययाभाव इति घञन्ताद्यन्तप्रयोगेपि कृत्वर्थप्रत्ययः क्वचित् लिङ्गाद् द्विर्वचनेवीति साधनीयो मनोविभिः ॥

“विभाषा बहोर्द्वेऽविप्रकृष्टकाले” ॥ ‘अविप्रकृष्टकालग्रहणं क्रिया-
भ्यावृत्तिविशेषणमिति’ । यद्यप्येवं तथापि गणनग्रहणेनैवास्य शाब्दान्वय
इति नपुंसकलिङ्गमेव भवति न स्त्रीलिङ्गं, गणनस्याविप्रकृष्टकालत्वं
गण्यमानानामभ्यावृत्तीनामविप्रकृष्टकालत्वे सतीत्यर्थप्राप्तं वृत्तिकारेण
दर्शितम् । ‘बहुधा दिवसस्य भुङ्क्ते’ । कृत्वोर्थप्रयोगे कालेधिकरणइति
पठ्ठी, अविप्रकृष्टकालत्वं चाभ्यावृत्तीनां तत्तत्क्रियावशेन व्यवतिष्ठते ।
‘बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते’ । अत्राभ्यावृत्तेर्विप्रकृष्टकालताऽशक्तिदा-
रिद्र्याद्यपेक्षया द्रष्टव्या ॥

‘तत्प्रकृतवचने मयट्’ ॥ ‘प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतमिति’ । यद्यपि
प्रस्तुतमात्रवचनः प्रकृतशब्दस्तथापीह वचनग्रहणादयं विशेषो लभ्यते,
वचनग्रहणं हि यादृशस्य प्रकृतस्य लोके मयटा वचनं प्रत्यायनं तत्र
यथा स्यादित्येवमर्थम् । ‘प्रथमासमर्थोदिति’ । केन पुनः प्रथमान्तस्य सामर्थ्यं
प्रत्ययस्तावत्स्वार्थिकः, यद्यपि स्वार्थिकः प्राचुर्ये तु तस्य द्योत्यं तच्च
प्रकृत्यर्थगतमित्येतावदत्र सामर्थ्यम् । ‘अपरे पुनरित्यादि’ । अत्र प्रकृत्य-
र्थोदर्थान्तर एव प्रत्ययः, तत्पुनरर्थान्तरं ल्युटा प्रतिपादितं, सप्तम्यर्थ-
उच्यमानता प्रकृतता च प्रकृत्यर्थविशेषणं तद्वर्णयति । ‘अत्र प्रकृतम-
स्मिविति’ । ‘उभयथा सूत्रप्रणयनादिति’ । प्रकारद्वयसाधारण्येन
सूत्रस्य प्रणयनादित्यर्थः । अत्र प्रथमे व्याख्याने तदिति विस्पष्टार्थः,
देवात्तलित्येवमादिवत्समर्थविभक्तेः सिद्धत्वात् ॥

“समूहवच्च बहुषु” ॥ ‘आपूपिकं मौदकिकमिति’ । अचित्तह-
स्तिधेनोष्टक् ॥

“अनन्तावसथेतिहभेषजाञ् ज्यः” ॥ आवसन्त्येतमित्यावसथः,
उपसर्गे वसेरित्यथप्रत्ययः, । ‘निपातसमुदायोयमिति’ । वचनाच्चाप्रा-
तिपदिकादपि प्रत्ययः । ‘उपदेशपारंपर्यं वर्ततइति’ । तद्व्याया इतिह
स्मोपाध्यायाः कथयन्तीति, भिषज्यतेः कण्ठ्वादियगन्तात्किपि भिषक्,
भिषज इदमित्यण् भेषजम्, अस्मादेव निपातनादेकारः ॥

“देवतान्तान्तादर्थ्यं यत्” ॥ ‘चतुर्थीसमर्थवादिति’ । तादर्थ्यं चतुर्थ्या उपसंभ्रानादेतत्तल्लभ्यते । ‘पितृदेवत्यमिति’ । कर्मधारयात्प्रत्ययः, कथं पुनरत्र सामानाधिकरण्यं, कथं च न स्यात्, जातिभेदात्, अन्या हि पितृजातिरन्या च देवताजातिः, दर्शयति च देवा मनुष्याः पितरस्तेन्यत आसन्निति, देव एव देवता स्वार्थिकस्तत्, एवं तर्हि तत्प्रत्ययस्य प्रकृतिदेवशब्दः पचाद्वाचि ऐश्वर्यार्थादिवेः साध्या न जातिवचनस्ततः सामानाधिकरण्यं स्यादेवतापितृशब्दयोः । एवं च देवदेवत्यमित्येतदपि सिद्ध्यति । यागसम्पदानमन्त्रस्तुत्यं वा देवता न जातिविशेष इत्यर्थः ॥

“पादार्थाभ्यां च” ॥ गन्धोदकादिसमुदायोर्धस्तदर्थमुदकाद्वर्धम् । ‘छन्दस्य इति’ । यथा गाव्यादिवृत्तं छन्दःशब्दोभिधत्ते तथा ऽऽश्रावयेत्यादिकमपि सप्तदशाक्षरसमाहारं तत्र वर्तमानाच्छन्दःशब्दास्त्वार्यं प्रत्ययः, व्यत्ययेन पुल्लिङ्गता । ‘द्वितीयाबहुवचनस्य लुगिति’ । छान्दसत्वात्, अत एव यदन्तात्प्रथमैकवचनं पुल्लिङ्गं च भवति, अमुष्यशब्दो नडादिः, अमुष्यपुत्रशब्दो मनोज्ञादिः, उभयत्र षष्ठ्या अलुगुपसंख्यायते, प्रत्ययप्रकरणे प्रासङ्गिकमेतत्, स चालुक् तयोरेव गणयोस्तथैव पाठात्सिद्धः । ‘समशब्दादावतुप्रत्यय इति’ । उकार उगित्कार्थार्थः, समावती यज्ञस्याशीरिति ङीष् भवति, आनीधः शरणे रण् भत्वं च, आनीधं, ततोऽङ्, आनीधी, समानं धारणमस्य साधारणम्, अनेकं प्रत्यविशिष्टसंबन्धं, पृषोदरादित्वात्समानस्य सभावः, ततोऽङ्, साधारणी, ङीबर्थं वचनं, तेमशब्दाद्वो वक्तव्यः, यति हि सति यतोनात्र इत्याद्युदात्तत्वं स्यादन्तोदात्तश्चेत्यते ॥

“यावादिभ्यः कत्” ॥ ‘अतावुष्णाशीते इति’ । उष्णक अतुः, शीतक अतुः, अतोरन्यत्र तूष्णाग्निः शीतमुदकम् । ‘पशाविति’ । लूनकः पशुः, विघातकः पशुः, अन्यत्र लूना दर्भाः, विघातो नीचः । ‘अणुनिपुणइति’ । अणुकः सूक्ष्मदृक्, निपुणः, अन्यत्राणुरेव, पुत्रकृत्रिमे, पुत्रको लोहादिनिर्मितः, अन्यत्र पुत्र एव, स्नान वेदसमाप्तौ, यस्याध्येतव्यो वेदः समाप्तः पारं प्राप्तः, स वेदमधीत्य स्वास्यचित्यादिस्वरहोक्तप्रकारेण

खानाय चोदितः खातकः, समावृत्त उच्यते, अन्यत्र नद्यां खातः ।
 'शून्य रिक्तइति' । उदकादिना रिक्तो धटः शून्यकः, अन्यत्र शून्यः प्रत्ययः,
 बाह्याद्यैरहित इत्यर्थः । तथा शुने हितः शून्यः, गवादिषु शुनः सम्प्रसारणं
 वा च दीर्घत्वं चेति पठ्यते, दान कुत्सिते, कुत्सितं दानं दानकं, तनु सूत्रे,
 तनुकं सूत्रसूत्रतनुः, अन्यत्र तनुः शरीरम्, ईयसश्च, ईयसुवन्ताच्च स्वार्थं
 कन् भवति श्रेयस्कं, कुमारीक्रीडनकानिच । कुमारीणां यानि क्रीडन-
 कानि क्रीडासाधनानि तानि कनमुत्पादयन्ति, कण्डुकम् ॥

“वर्णं वानित्ये” ॥ सत्येवाश्रये यल्लौहित्यमपगच्छति तदनित्यम् ।
 'लोहितकः कोपेनेति' । कोपे सति भवति कोपापगमे च
 सत्येवाश्रये निवर्त्ततइत्यनित्यमेतल्लौहित्यम् । 'लोहितो गौरिति' ।
 यावदाश्रयभावित्वादयं नित्यो वर्णः । 'लोहितं रुधिरमिति' । विषादि-
 दूषितं रुधिरं कदा चित्कृष्णमपि भवतीति विशेषणं, वर्णग्रहणं किम् ।
 अनित्यत्वं विशेषणं यथा विज्ञायेत, अन्यथा लोहितशब्दे वर्णप्रवृत्तिनिमित्त-
 तमुपादाय यत्र द्रव्ये पर्यवस्यति तत्रापि विशेषणं संभाव्येत, तत्र
 को दोषः, इह च स्याल्लोहितो गौरिति, इह च न स्याल्लोहितकाः
 पार्थिवः परमाणवोऽग्निसंयोगेनेति, तथा वर्णनिरपेक्षो रुधिराख्ये द्रव्ये
 लोहितशब्दस्तस्यापि ग्रहणं स्यात्, अनित्यग्रहणमिदानीं किमर्थं स्यात्,
 ननु सर्वमेव रुधिरमनित्यं यत्सत्येवाश्रये कादाचित्कं, यथा स्त्रीणामा-
 तैवं, तस्य ग्रहणार्थं स्यात्तस्माद्गुणग्रहणं लोहिताल्लिङ्गबाधनं चेति व्या-
 पूत्रेतद्व्याख्यातम् ॥

“रक्ते” ॥ यत्र द्रव्यान्तरसंपर्केण लौहित्यं तथाधीयते यथा
 यावदाश्रयमवतिष्ठते तत्रानित्यत्वाभावात्पूर्वण न प्राप्नोतीत्ययमारम्भः ।
 नन्वेवमपि रज्जनात्प्रक् सत्येव पदादावाश्रये लौहित्यस्यावस्थानाभावा-
 दस्त्येवानित्यता न कारणावस्थायामेव रज्जनात्, तदेतदेव वचनं ज्ञापकं
 पूर्वत्रापावद्द्रव्यभावित्वमनित्यत्वं न पुनराद्यन्तभाव इति तादृशस्य
 त्वनित्यत्वस्य ग्रहणे तैजसानां परमाणूनां यल्लौहित्यं तद्व्यतिरिक्तस्य
 सर्वस्यैव लौहित्यस्य नित्यत्वादिवं वचनमनर्थकं स्यात् ॥

“कालाच्च” ॥ ‘द्वयमप्यनुवर्त्तत इति’ । द्वयस्यापि स्वरित-
त्वात्, न त्वनन्तरं रक्तइत्येतदेवेत्यपिशब्दार्थः । ‘वैलस्येणेति’ । विल-
स्य भावो वैलस्यं, लज्जा । ‘कालकः पठ इति’ । नीत्यादिना
कालतामापादित इत्यर्थः ॥

“विनयादिभ्यष्ठक्” ॥ ‘उपायाद् ह्रस्वत्वं चेति’ । उपायशब्द-
ष्ठकमुत्पादयति, ह्रस्वत्वं चापद्यते, स च ह्रस्व आकारस्यैव भवति, अन्य-
स्याचः स्वत एव ह्रस्वत्वात्, अकस्मादित्यत्र पठ्यते, तद्वकारान्नं तेनेसु-
मुक्तान्तात्क इति कादेशो न भवति, आकस्मिको ऽव्ययत्वाट्टिलोपः ॥

“वाचो व्याहृतार्थायाम्” ॥ ‘व्याहृतइति’ । उक्त इत्यर्थः ।
‘अन्येनेति’ । संदेशा, तेन हि पूर्वमुक्तस्तस्यार्थः संदेशहरं प्रति ।
‘संदेशवागिति’ । संदेशरूपा वाक् संदेशवाक्, संदिश्यत इति संदेशस्तस्य
वाक् संदेशवाक्, यया संदिष्टेर्था ऽभिधीयते, अपर आह, लेख्यादिना-
वधारितेर्था प्रवर्त्तमाना वाक् व्याहृतार्थेति, अतिवर्त्तन्ते च स्वार्थकाः
प्रकृतितो लिङ्गवचनानीति नपुंसकत्वम् ॥

“तदुक्तात्कर्मणोऽण्” ॥ ‘कर्मशब्दादिति’ । एतेन कर्मण इति
स्वरूपग्रहणं नेप्सिततमादेरिति दर्शयति, एतच्च व्याख्यानाल्लभ्यते ।
‘कर्मणमिति’ । अत्रिति प्रकृतिभावः । ‘तथैवेति’ । यथैव व्याहृता-
र्थया वाचा प्रतिपादितमेवमेतत्त्वया कर्त्तव्यमिति तथैवेत्यर्थः । ‘अण्-
प्रकरणइति’ । प्रज्ञादिष्वपाठ एतेषां भाषायामण् माभूदिति । ‘साचा-
य्येत्यादि’ । साचाव्यादयः शब्दाः प्रज्ञादिषु द्रष्टव्या इत्यर्थः । अन्तो-
दात्ताथे चेह साचाव्यशब्दस्य ग्रहणं, रूपं तु पाय्यसाचाय्येति निपात-
नादेव सिद्धम् । ‘आनुज्ञावर इति’ । आनुज्ञादवर इत्यस्मादेव निपात-
नात्पञ्चमीसमासः, ततोण् । ‘आनुषूक इति’ । सूतिः सूः, संपदादि-
त्वात् कृष्, अनुगता सुरेतमिति बहुव्रीहिः, कप्, पूर्वपदादिति षत्वम् ।
‘वातुप्याश्रयमिति’ । चतुर्भिः प्राश्रयमिति कर्तृकरणे कृता बहुलमिति
समासः, ततोण्, आधाने ब्रह्मौदनस्येदमभिधानम् । ‘इदुदुपधस्येति
षत्वम् । ‘रात्रोधमिति’ । रत्नसि हन्यन्तेनेनेति धप्रत्ययं कः, विघात-

विकृतशब्दाभ्यामण्, वैयातः, वैकृतः, वरिवःपरिचया, तत्करोति वरिव-
स्कृत, क्तिप्, अतः कृकमीति सत्त्वं, वरिवस्कृदेव वारिवस्कृतः परिवारकः,
अयमयनमस्य अये हायनमस्येति बहुव्रीहिभ्यामण् आशायणं कर्म, नानिष्ठा-
यायणेनाहिताग्निर्वस्याशनीयादिति, आयहायणी, अणन्तान् ङीप्, संत-
प्यतेनेनेति संतपनः, संतपन एव सांतपनः कृच्छ्रः ॥

“औषधेरजातौ” ॥ ‘औषधं पिबतीति’ । पथ्या शुण्ठी सैन्यवा-
दीनां कल्के औषधशब्दे वर्त्तते । ‘औषधयः तेचरुडा इति’ । फलपा-
कावसानेषु ज्ञातिविशेषेष्वौषधिशब्दः ॥

“प्रज्ञादिभ्यश्च” ॥ ‘प्रज्ञानातीति प्रज्ञ इति’ । इगुपधज्ञापी-
किरः क इति कः, अथ किमर्थमुभयं क्रियते, इह च प्रज्ञशब्दः पठ्यते
मत्वर्थे च प्रज्ञाशब्दाणो विधीयते, यः प्रज्ञानाति तस्य प्रज्ञास्ति,
यस्य च प्रज्ञास्ति स प्रज्ञानातीति, ततश्चान्यतरणैव प्राज्ञ इति सिद्ध-
मित्याशङ्क्य स्त्रियां विशेष इति दर्शयति । ‘स्त्रियमित्यादि’ । विदन्-
योहचितिविभक्त्यन्तयोः पाठ एकत्वविवक्षार्थः, वैचित्र्यार्थ इत्यन्ये, श्रोत्र
शरीरे, यः श्रोत्रशब्दः शरीरे वर्त्तते ऽसौ अणमुत्पादयति श्रोत्रम्, अन्यत्र
श्रोत्रमिन्द्रियम् । ‘जुहुत्कृष्णमृगइति’ । कृष्णमृगे वर्त्तमानाज्जुहुच्छब्दादण्
प्रत्ययो भवति, जौहुतः कृष्णमृगः, अन्यत्र जुहुत्, अपर आह । कृष्णमृगे
वर्त्तमानात्कृष्णशब्दादण् प्रत्ययो भवति कार्ष्ण्यं मृगः, अन्यत्र तु कृष्णः,
जुहुच्छब्दात्त्वविशेषणा भवतीति । ‘सत्त्वं त्विति’ । सच्छब्दे मत्वन्त
आगतनुम्को दृश्यते, सत्त्वानेव सात्वतः ॥

“मृदस्तिक्न्” ॥ प्रत्ययस्यादित्येव सिद्धे तिकन इकारोच्चारणं
यत्रापो लुक् क्रियते तदर्थे, पञ्चभिर्मृत्तिकाभिः क्रीतः पटः पञ्चमृत्तिक
पटः ॥

“सखौ प्रशंसायाम्” ॥ ‘उत्तरसूत्रेन्यतरस्यांयदहणादिति’ ।
मृच्छब्दस्य सामान्यशब्दत्वान्मृदित्युक्ते प्रशंसाया अनवगमाच्च, इह प्रशं-
सायां रूपवित्यस्यानन्तरं वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च कन्दसि,
मृदस्सखौ, तिकंश्चेति वक्तव्यं तथा न कृतमित्येव ॥

“बहुल्याच्छस् कारकादन्यतरस्याम्” ॥ ‘कारकाभिधायिनः शब्दादिति’ । पञ्चकपते प्रातिपदिकात् त्रिकपते सुबन्तात् । गहादिषु मध्यमध्यमं चाण् चरणइत्यविशेषाभिधानेपि एषिवीमध्यस्य मध्यमभाव इत्युक्तमिह तु न तथेत्याह । ‘अविशेषाभिधानाच्चेति’ । ‘एवमादीति’ । आदिशब्देनापादानाधिकरणयोरुदाहरणपरिग्रहः, बहुभ्य आगच्छति बहुश आगच्छति, बहुषु निदधाति बहुशो निदधाति, एवमन्येभ्यो ऽल्पशः, अन्येष्वल्पशः, बहूनां स्वामीति शेषे षष्ठीविधानाच्च कारकाभिधायी बहुशब्दः । ‘पर्यायेभ्योपीति’ । अपिशब्दाद्विशेषेभ्योपि, तत्र वृत्तौ पर्यायस्योदाहरणं, विशेषस्य तु त्रिशो ददातीति, वीष्माया अन्यत्र, वीष्मायां तूतरेण सिद्धम् । ‘आभ्युदयिकेष्विति’ । आभ्युदयप्रयोजनेषु आन्याधेयादिषु अनिष्टेषु भयादिनिमित्तेषु दानेषु, प्रायिकं चैतन्मङ्गलवचनम्, अन्यत्रापि हि दृश्यते, अपेतापेठमुक्तपतितापचस्तेरल्पश इति कारकत्वं समासक्रियां प्रति पञ्चम्याः कर्मत्वान्तदभिधायित्वाच्चाल्पशब्दस्य द्रष्टव्यम्, उदीरितं चाल्पा पञ्चमी समस्यतइति ॥

“संख्यैकवचनान्च वीष्मायाम्” ॥ नित्यवीष्मयोरिति द्विवचने प्राप्ते तदपवादः शस्विधीयते, कथं तर्ह्यैकैकशः पितृसंयुक्तमिति शस्त्रिवचनयोः सहप्रयोगः, छन्दोवद्वयः कुर्वन्ति, यद्यत्र पारिभाषिकस्यैकवचनस्य ग्रहणं स्यात् सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो घटंघटं ददातीत्यत्रापि स्यात्, घटशब्दस्यैकवचनान्तत्वादित्यालोच्यान्वर्थस्यैकवचनस्याच्च ग्रहणमित्याह । ‘एकार्थ उच्यते येनेति’ । नन्वेवमपि स दोषस्तदवस्य एव, एकवचनान्तस्यैकार्थत्वादित्यत आह । ‘कार्वापणादयश्चेति’ । अनेन वृत्तिस्यैकार्थता ऽऽश्रीयते न वाक्यगतेति दर्शयति, वृत्तौ च घटादयो जातिशब्दा अनेकार्था भवन्ति जातियोगस्यैकानेकसाधारणत्वात्, किं त्वभेदैकेत्वसंख्यामुपाददते, कार्वापणादयस्तु परिमाणवचना अक्षपरिमाणमर्थमात्रवाणा न मात्रयापि न्यूनाधिकभावे भवन्ति, वाक्ये तु कार्वापणौ कार्वापणा इत्येकशेषवत्तादत्ताः पादा मापा इति त्रिकजात्यन्वयरहितानेकार्थप्रतीतिः, वृत्तौ तु विभक्त्यैकशेषयोरभावात्स

एव केवलोक्तपरिमाणो यौ ऽवतिष्ठते, अतः कार्षापणादय एवोदाहरणमिति जयादित्यो मन्यते, वामनस्तु जशशसोः शिरित्यजोदाहरिष्यति, जसा सहवरितस्य शसो यद्वणादिह न भवति, कुण्डशो ददाति, वनशः प्रविशतीति । स मन्यते जातिशब्देऽपि यदार्थभरणादिना वृत्तावेकार्थीभवति, भवत्येव तदा ततोऽपि शसिति द्वयोर्द्वयोः स्वामीति, कथं तर्हि

अद्वयतानामविद्यानां जातिमात्रोपजीविनाम् ।

सहस्रशः समेतानां परिपत्त्वं न विद्यते ॥

इति । कथं च न स्याद् वीक्षाया अभावः दकारकत्वादनेकवचनत्वाच्च, अयं ह्यत्रार्थः, एवंभूतानां ब्राह्मणां सहस्रस्यापि परिपत्त्वं न विद्यतदिति, नायमत्रार्थो यथा त्वमात्य किं तर्हि सहस्रं सहस्रं ये समेतास्तेषामप्येवंभूतानां परिपत्त्वं नास्तीति, तत्र समवायक्रियायां कर्तृत्वाद्वीक्षायाश्चाभावाच्च भवति ॥

“प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः” ॥ ‘प्रतिना कर्मप्रवचनीयेनेत्यादि’ ।

प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मादिति पञ्चमी । ‘आद्यादिभ्य उपसंख्यानमिति’ । तस्यादित उदात्तमर्तुद्वयमित्येतदत्र लिङ्गम् ॥

“अपादाने चाहीयरुहोः” ॥ ‘सार्थोद्गीयतदिति’ । अहाक् त्यागे,

कर्मण्यात्मनेपदं, यक्, घुमास्यादिसूत्रेणेत्यं, कथं पुनः कर्मसंज्ञा, यावता कर्तुरीप्सिततमं कर्म, न चात्र सार्थः कर्तृसंज्ञकः किं तु ध्रुवत्वेन विवक्षितत्वादपादानसंज्ञको, माभूत्कर्तृसंज्ञा जहाति तावत्सार्थो देवदत्तं यदि न जहादपाय एव न संवर्तते, स्वातन्त्र्योपलक्षणं च कर्मसंज्ञायां कर्तृग्रहणं, कर्तृसंज्ञा भवतु मा वा भूत्, एवं चापादनस्यापि सतः सार्थस्य हाने यत्स्वातन्त्र्यं वास्तवं तदाश्रया कर्मसंज्ञा भवति, यद्वेवं मायैष्वश्वं वध्नातीत्यत्र कर्मणोऽप्यश्वस्य वस्तुतो यद्वतणे स्वातन्त्र्यं तदाश्रया मायाणां कर्मसंज्ञा प्राप्नोति तस्मात्कर्मकर्तर्यत्र लकारः, कथ-

मिह जहातिरपगमनायां वर्त्तते देवदत्तं सार्धं जहाति अपगमयतीत्यर्थः,
एवैव च सार्धस्यापगमना यत् तुदुपघातादिना देवदत्तस्यापगमने
तत्समर्थोचरणं, यदा तु तुधादिना स्वयमेवापगच्छति तदा कर्मकर्तृत्वं
ततश्च हीयतइति, कोर्थः, स्वयमेवापगच्छतीत्यर्थः, पुनः कुतो हीयत.
इत्यपेक्षायां सार्धेन संबन्धः । 'विकारनिर्द्वैश इति' । विकृतिविकारः,
इह तु तद्वेतुत्वाद्यगभिप्रेतः, तत्र हि घुमास्यादिमूत्रेणेत्यविधानाद्वा-
तुरुपं विक्रियते, यका निर्द्वैगो यस्य यकीत्यमस्ति, तस्य ग्रहणार्थमित्यर्थः ।
'जिहीतेरिति' । श्लिपो हिस्वाभावादीत्वानुपपत्तेर्जिहातेरिति पठि-
तव्यं, तिङन्तानुकरणं वा जिहीतेरिति द्रष्टव्यम् । 'नैषा पञ्चमीति' ।
यदन्तात्तसिः नैषा पञ्चमीत्यर्थः । 'किं तर्हि तृतीयेति' । हेतौ करणे
वा तृतीया, तदन्ताद्वीयमानपापयोगाच्चेति तसिरित्यर्थः । स्वरेण वर्णेन
वा विवक्षितादर्थोद्गीन इत्यर्थः संप्रदाते ॥

“अतिशयाध्ययनक्षेपेष्वाकर्तरि तृतीयायाः” ॥ ‘अतिक्रम्य यद्दे-
वतिग्रह इति’ । अतिशब्देनातिक्रमणे वर्त्ततइति दर्शयति । अतिशब्दे
हि ससाधनेत्यतिक्रमणे दृष्टः, तद्वया तस्माद्वाह्ये राजन्यवानत्यन्यं
ब्राह्मणमिति, न वै देवा नमस्कारमतीति च, तेन तस्यातिक्रमणमात्रे वृत्तिर्न
संभवति । ‘वृत्तेनातिश्रुतइति’ । बहुष्वसीनेष्वन्यातिक्रमेणायमसा-
विति विज्ञायतइत्यर्थः, तत्र वृत्तं करणम् । ‘चारित्र्येति’ । चरेवृत्ते
द्रव्यश्च वेति णिचन् प्रत्ययः चरित्रं चारित्रम् ॥

“हीयमानपापयोगाच्च” ॥ उदाहरणेषु वृत्तस्य हीयमानेन पापेन
च योगः, हेतौ करणे वा तृतीया, कर्त्ता त्वत्र बन्धुजननादिः । ‘क्षेपस्या-
विवक्षायामित्यादि’ । कस्मादेवमित्याह । ‘क्षेपे हीति’ ॥

“यष्ट्या व्याश्रये” ॥ ‘नानापक्षसमाश्रयो व्याश्रय इति’ । तथा
च हेतुमति चेत्यत्र भाष्ये प्रयोगः, व्याश्रिताश्च भवन्ति, के चित्कंसभक्ताः
के चिद्वासुदेवभक्ता इति । ‘देवा इत्यादि’ । अर्जुन इन्द्रपुत्रः, कर्णः
सूर्यपुत्रः । यष्टी चान्नेति’ । पक्षशब्दस्तु तसौ सति न प्रयुज्यते, गुतार्थ-
त्वात्, नानापक्षसमाश्रयणत्वात् विधानात् ॥

“रोगाच्चापनयने” ॥ ‘प्रवाहिकात इति’ । प्रवाहिकाशब्दात्म-

तीकारापेतया षष्ठी, तदन्तात्तसिः, प्रतीकारशब्दस्य तु पूर्ववदप्रयोगः ॥

“अभूततद्वावे कृष्यस्त्रियोगे संपद्यकर्तरि च्चिः” ॥ वार्तिक-

कारेण च्चिविधावभूततद्वावग्रहणं कर्तव्यमित्युक्तं तदवश्यं कर्तव्यमिति
मन्यभावः सूत्रेण प्रतिष्य व्याचष्टे । ‘कारणस्येति’ । उपादानं निमित्तमस-

वायीति त्रीणि कारणानि, तत्रोपादानकारणस्येत्यर्थः । ‘विकाररूपेणेति’ ।

कारणस्यैवोत्तरमवस्थान्तरं विकारस्तेन रूपेण तदात्मना ऽभूतस्याजात-

स्यापरिणतस्येत्यर्थः । तदात्मना विकारात्मना भावो जन्म परिणाम

इत्यर्थः । अनेन कार्यकारणयोरभेदो दर्शितः । यथा रज्जुः शिष्यमिति न

तत्त्वान्तरम् अथ च न रज्जुमात्रे शिष्यप्रतीतिः, एवं हिरण्यमेव कुण्डलं,

मृदेव घट, स्तन्त्र एव पटो, दार्वेव यूपः, अथ च न हिरण्यादिमात्रे

कुण्डलादिप्रतीतिः, नो खलु कुण्डलं हिरण्यं न भवतीति कश्चित्प्र-

त्येति, यदि च कुण्डलं हिरण्यं न भवति किं तर्हि हिरण्यं पिण्डः, ननु

सोऽपि पिण्डः, एवं वृत्तमेव दार्धमिति न किं च न हिरण्यं स्यात्,

तस्मादनुवृत्तं कारणं व्यावर्तमानस्त्ववस्थाभेदो विकार इति युक्तं, कुतः

पुनरयमभूततद्वावविशेषो लभ्यते, न पुनरभूत्वा भवनमात्रं भवन्त्यस्मि-

न्तेत्रे शालय इति, तच्छब्दोपादानात्, येन रूपेण प्रागभूतं कारणं तेन

रूपेण तस्य भावो ऽभूततद्वाव इति हि तस्यार्थः, अन्यथा ऽभूतभाव-

इत्येव वाच्यं, तदपि वा न वृत्तयं संपद्यकर्तृत्वादेव सिद्धेः, यद्वा

जन्मग्रहणएव कर्तव्ये ऽभूततद्वावदतिवचनाद्वयोक्तार्थलाभः, सर्वथा यत्र

प्रकृतिरेव विकाररूपतामापद्यमाना विकाराभेदेन विवक्ष्यते तत्रैव प्रत्ययः,

तत्रैव हि दर्शितो ऽभूततद्वावः संभवति । ‘संपद्यतेः कर्तेति’ । शब्दात्मकस्य

धातोः स्वरूपेण कर्त्रा संबन्धासंभवादर्थद्वारकमिदमभिधानं, सम्पद्यार्थस्य

यः कर्त्ता स सम्पद्यकर्तृत्यर्थः । अर्थकथनं चैतत्, विग्रहस्तु संपद्यश्चासौ

कर्त्ता चेति, पात्राध्माधेट्टृशः शो ऽस्मादेव निपातनात्संपदोऽपि भवति,

दिवादित्वात् श्यन्, क्वचित्तु सम्पद्यते कर्तेति तिङन्तं पठ्यते, यः सम्पद्यते

कर्त्ता स सम्पद्यकर्तृत्यर्थः । ‘शुल्कीकरोतीति’ । प्रकृतौ विकारावस्थां

प्राप्रवत्यां वर्तमानाद्विकारशब्दात्स्वार्थं चिप्रत्ययः, इकारो वेरपृक्तस्येति सामान्यग्रहणार्थः, चकारस्तु तदविघातार्थः, प्रकृतेरन्तोदात्तार्थश्च, वकारस्य वेरपृक्तस्येति लोपः, अस्य ज्वावितीत्वम्, ऊर्णाद्विच्छिदाचश्चेति निपातत्वेनाव्ययत्वात्सोर्लुक् । 'नात्र प्रकृतिर्विवक्षितेति' । प्रकृतिविघातायामेवाभूततद्वावः संभवतीत्युक्तम् । 'अभूततद्वावसामर्थ्यलभ्यमेवेति' । यो विकाररूपेणाभूतः सन् विकारात्मना भवति स नियोगतस्तेन रूपेण सम्पद्यमानः सम्पद्यकर्ता भवतीत्येतत्सामर्थ्यं, यदूपान्तरेण सम्पद्यते न तदवश्यं कर्तुंसंज्ञमेव भवतीत्यभिप्रायेणाह । 'कारकान्तरसंपत्तौ माभूदिति' । 'अदेवग्रहे देवग्रहे सम्पद्यतइति' । अदेवग्रहे प्रागभूद्यो वृत्तादिः स इदानीं तस्मिन्ग्रहे देवालयीभूते देवग्रहे सम्पद्यतइत्यर्थः, उदाहरणद्विक्वेयं वृत्तिकारेण दर्शिता । कृष्यस्त्रियोगाभावादिनैवात्र लिः प्रसज्यते, तस्माददेवग्रहे देवग्रहे भवतीति प्रत्युदाहार्यम्, अत्र वृत्तादेः संपत्तिं प्रत्यधिकरणस्याप्यदेवग्रहस्याभूततद्वावोस्त्येव, तस्य प्रागदेवग्रहस्यापि संपत्तिं देवग्रहत्वेन परिणामात्, एवं हि वृत्तादेस्तदाधारविशिष्टतया ऽभूततद्वावो यद्यापि वस्तुतः सम्पद्यकर्तृत्वमपि देवग्रहस्यास्ति तथापि न तद्विवक्षितं किं तर्ह्यधारभाव एवेति भवत्युदाहरणम् । ननु चैवं सति शुक्लीकरोतीत्यत्रापि न स्याद् अत्रापि हि कारकान्तरस्य कर्मणः संपत्तिर्न कर्तुः, अस्यत्र विशेषः, कर्मव्यापारोपसर्जनं कर्तृव्यापारं करोतिराह कर्मव्यापारश्च संपत्तिः । शुल्कं करोतीति, कोऽर्थः शुल्कं सम्पद्यमानं सम्पादयतीत्यर्थः, ततश्च सम्पद्यकर्तृत्वमस्मिन्प्रयोगे शब्देनैवोपात्तम्, इतरत्र तु वृत्तादेरेव सम्पद्यकर्तृत्वं शाब्दं देवग्रहस्य त्वार्यम्, आधारभावएव तु शाब्द इति न कश्चिद्वेषः, इह तर्हि कथं समीपीभवत्यभ्याशीभवत्यन्तिकीभवतीति, कथं च न स्यात्, नह्यसमीपं समीपं भवतीत्यत्रार्थः, किं तर्ह्यसमीपे स्थितं समीपे स्थितं भवतीति तात्पर्यात्ताच्छब्दं भविष्यति ॥

“अहर्मनश्चतुश्चेतोरहोरत्रसां लोपश्च” ॥ ‘अत्र सर्वविशेषणसंबन्धादित्यादि’ । यदि त्वभूततद्वावादीनां विशेषणानां मध्ये ऽन्यतमच्च संबध्येत ततश्चैरपि विध्यर्थमेतत्स्यात्, यतस्तु सर्वाणि विशेषणानि

संबध्यन्ते ततो लोपमात्रमेव न प्राप्नोतीति तदर्थं वचनं न चोर्विधानार्थं,
 च्विश्च प्रत्यय इति तु पूर्वणैव विहितस्य च्वेनुवादः कृतस्तत्संनि-
 योगशिष्टत्वं लोपस्य दर्शयितुं, यदि पुनर्विशेषविहितेन बाधा माभूदिति
 च्विरप्यनेन विधीयेत तत उन्मनीकरोतीत्यादावनेन प्रत्ययो न स्याद् ग्रह-
 णवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात्, ततश्चैतत्संनियोगशिष्टो
 लोपो न स्यात्, पूर्वण तु केवल एव च्विः स्यात् तस्मात्पूर्वण विहिते
 च्वौ परतो ऽरुःप्रभृतीनां लोपो भवतीत्येव सूत्रार्थः, पूर्वणैव च केवले-
 भ्यस्तदन्ताच्च च्विर्भवति ॥

“विभाषा साति कात्स्न्यं” ॥ ‘यदि प्रकृतिः कृत्वा विकारतामाप-
 ष्यतइति’ । अभूततद्वावविषयं कात्स्न्यमाश्रीयतइति दर्शयति । ‘विभा-
 षायहणं च्वेः प्रापकमिति’ । विकल्पार्थस्याप्यस्य प्रापयितव्यान्तराभा-
 वात् । ननु वाक्यं प्रापयितव्यं स्यात् तत्राह । प्रत्ययविकल्पस्त्विति’ ।
 अपर आह । अनेकार्थत्वाविपातानां समुच्चयोर्यौ, विभाषायहणं च्वेः प्राप-
 कमिति, विभाषाशब्दस्तु निपातो न भवति द्वयोर्विभाषयोरमध्यइति
 विभक्तेर्दर्शनात्, किं तर्हि गुरोश्च हल इत्यकारप्रत्ययान्तः, विभाष्यते
 विकल्प्यतइति विभाषेति ॥

“अभिविधौ संपदा च” ॥ ‘स कृभ्यस्तिभिरेव योगे भवतीति’ ।
 विभाषायहणस्य विकल्पार्थत्वात्स्वशास्त्रेणैव च्विर्भवतीति संपदायोगे
 तस्याप्रसङ्गात्, स्पष्टीकृतं चैतत्पूर्वग्रन्थे विभाषायहणानुवृत्तिश्चिरप्यभ्यनुज्ञा-
 यतइति, समुच्चयार्थं तु तस्मिन्नेनैव च्विर्भवत्संपदापि योगे स्यादभ्यनु-
 ज्ञायतइति चानुपपन्नं स्यात् । ‘अथेति’ । उभयत्र व्याप्तिसंभवात्प्रश्नः ।
 ‘सर्वा प्रकृतिरिति’ । प्रकारकात्स्न्यं सर्वशब्दः, यथा सर्वावीनोभितु-
 रिति । ‘यथास्यां सेनायामित्यादि’ । अत्रापि प्रकारकात्स्न्यं सर्वशब्दः,
 खड्गप्रासादीनामशेषाणां शस्त्राणामेकदेशेनाप्यग्न्यात्मभावोत्र विवक्षितो
 न त्वेकस्या अपि शस्त्रव्यक्तेः सर्वात्मना विकाररूपापत्तिः, एवं वर्षासु
 लवणमित्यत्रापि । ‘कात्स्न्यं त्वित्यादि’ । यत्रैकस्यापि द्रव्यस्य सर्वा-

त्मना विकाररूपावर्तिनं कश्चिदवयवः परिहायते तत्र कात्स्न्यं भवति,
तस्मादर्थभेदादुभयमुक्तं न त्वेकत्रैवान्यतरत्र संपदे। ग्रहणं कृतमिति ॥

“तदधीनवचने” ॥ ‘स्वामिसामान्यमित्यादि’ । इहाधिरीश्व-
रइति अधिशब्दस्य कर्मवचनीयसंज्ञा, तेन योगे यस्मादधिकं यस्य चेश्व-
रवचनमिति ईश्वरवाचिनः सप्तमी, ईश्वरश्चेति व्यापेतः, अधिशब्द-
श्चायं शौण्डादिषु पठ्यतइति सप्तमीसमासः, ततोऽभ्युत्तरपदलक्षणः सः,
तत्र कृते ब्रह्मदत्ताधीनाः पञ्चाला इति सामानाधिकरण्यदर्शनादधिशब्द
ईशितव्यसामान्याभिधायी पञ्चालादयस्तु तद्विशेषवचना इति गम्यते,
ततश्च स्वामिसामान्यमीशितव्यसामान्यं च तदधीनशब्देनोच्यते, तत्र
स्वामिसामान्यं प्रकृत्यर्थः । ‘सामान्यं च विशेषोपलक्षणार्थमिति’ ।
विशेषवाचिभ्यः प्रत्ययो विज्ञायतइत्याह । ‘स्वामिविशेषवाचिन इति’ ॥

“देये वा च” ॥ ‘ब्राह्मणत्रा करोतीति’ । स्वरादिष्वयं ब्रान्तः
पठितव्यः, तेनाव्ययत्वात्सोर्लुक्, अपर आह । तत्रैव व्यर्थोश्चेति पठ्यते,
तत्र बहुवचननिर्देशादव्ययस्यापि चाप्रत्यस्य साहचर्येण परिग्रहादव्यय-
त्वमिति । ‘राजसाद्भवति राष्ट्रमिति’ । पूर्वण सातिरेव भवति ॥

‘देवमनुष्यपुरुषमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्’ ॥ ‘सातीति
निवृत्तमिति’ । पूर्वसूत्रे चानुक्रष्टत्वात् कृष्वस्तिरयोगइति न संबुध्यत-
इति तदर्थमत्र स्वरितत्वं कर्तव्यं, स्वरिते सति नाधिकार इत्ययं च
पक्ष आश्रयणीयो मण्डूकपुत्त्योत्तरत्र संबन्धः, संपदा चेत्येतत्तु सर्वथैवं
निवृत्तत्वाच्च संबध्यते ॥

“अव्यक्तानुकरणाद्वज्रवर्द्धादनितौ ङाच्” ॥ ‘यत्र ध्वनावि-
त्यादि’ । यद्यप्यनुकार्यमेव रूपमनुकरणे वर्णविशेषरूपेण प्रकाशते तथाप्य-
व्यक्तानुकरणस्यात इतावित्यनुकरणस्यस्याङ्गस्य पररूपं विधत्ते, ध्वनि-
मात्रसाम्येन तु तस्यानुकरणमुच्यते । ‘अवरशब्दोपकर्षइति’ । अपकर्षो
न्यूनता, प्रवृत्तिनिमित्तकथनं चैतत्, अपकृष्टं त्ववरशब्दस्यार्थः । ‘यस्या-
पकर्षं क्रियमाणइत्यादि’ । अत्रापकर्षो विभागः, समप्रविभागेर्द्विशब्दः,

अवरत्वं चाक्षतमेव, द्युच्संनिधानात्, यस्मिन्विभज्य निरूप्यमाणे सुष्ठु-
न्यूनमपि अल्पमपि शर्तुं द्युच्छब्दवत्संप्रदाते न ततो न्यूनमधिकं तु
संभवतु मा वा भूतद्युजवरार्द्धमित्यर्थः । 'यस्येत्यादि' । यदि त्वङ्गते
द्विर्वचने यस्य द्युजवरार्द्धता ततो ङाञ् भवतीति विज्ञायते, तदा पट-
च्छब्दादेर्न स्यादिति भावः । नन्वेवं सन्ति ङाचि परभूते तदाश्रये द्विर्वचने
द्युजवरार्द्धता भवति तस्यां च सत्यां ङाचा भवितव्यमितीतरेतराश्रयं
प्राप्नोति, तत्राह । 'ङाचि बहुलमितीत्यादि' । संत्यं परसप्तम्यां
स्यादेव दोषो विषयसप्तमी त्वेषा ततो न दोष इत्यर्थः । उदाहरणे
परभागस्य टिलोपः, नित्यमाग्निहिते ङाचीति पूर्वतकारस्य परादेशश्च पका-
रस्य पररूपमेकं पकारः, द्वितीय उदाहरणे दकारः । 'दृषत्करोतीति' ।
व्यक्तानुकरणमेतत्, प्रकरणादिना चानुकरणत्वानुगतिः । 'खरटखरटा-
करोतीति' । खरटदित्यस्य द्विर्वचनादि पूर्ववत्, द्युजर्द्धादित्युच्यमानेन न
स्यात्, नह्यत्रार्द्धं द्युचकं किं तर्हि अचकम्, अवरग्रहणे तु सति भवति
न्यूननिवृत्त्यर्थत्वादवरशब्दस्य । 'पठिति करोतीति' । अव्यक्तानुकरणस्यात
इताविति अच्छब्दस्य पररूपत्वं, यद्यत्र स्याद् ङाजन्तस्य गतित्वं स्यादिति
शब्दमनुच्चार्य करोतिरनन्तरः स्यादितिश्च, ततः परः एकाच्त्वादस्य
प्रत्ययस्वरणैव सिद्धमुदात्तत्वं, लोहितादिङाञ्भ्य इत्यत्रापि ङाभ्य इत्यु-
च्यमानेपि न कश्चिद्वेपः, इङायां ङाशब्देनर्थकः, नाभा एथिव्या इत्यादौ
सुबादेशस्यापि ङाशब्दस्याग्रहणं, छन्दसि ततः क्यषो ऽदर्शनात्,
तस्माच्चार्थश्चकारेण, तत्राह । 'चकार इत्यादि' । पटपटा असीति
स्थिते तिङ्गुतिङ इति निघातः, एकादेशः, अत्रासति चकारे स्वरितो
वानुदात्ते पदादाविति पक्षे स्वरितः स्यात्, चित्करणसामर्थ्यात्तु चिद-
चित्तोरेकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्ततवद्वावाञ्चित्स्वरेणान्तोदात्त एव भवति ।
'स स्वार्थिको विज्ञेय इति' । अर्थान्तरस्याभावात्, स्वार्थं तु यकारो
ऽस्मादेव निपातनाद्विज्ञेयः ॥

कृजो द्वितीयतृतीयशम्बजीजात् कृषौ ॥ 'कृषावभिधेयाया-
मिति' । कस्याभिधेयायां, द्वितीयादिशब्दानां ङाजन्तनां कृजश्च,

तदुच्यते । 'द्वितीयं कर्षणं विलेखनं करोतीत्यर्थे इति' । 'प्रतिलोमं कर्षणीत्यर्थे इति' । शम्भुशब्दस्यात्र प्रतिलोम्ये वृत्तिः, कृत्रश्च कर्षणे । 'सह बीजेनेति' । बीजशब्दस्य बीजावापसहिते विलेखने वृत्तिरयमर्थो भवति ॥

“सङ्ख्यायाश्च गुणान्तायाः ॥ ‘सङ्ख्यावाचिनः शब्दस्येति’ । एतेन सङ्ख्याया इत्यस्य पञ्चान्तां दर्शयति । ‘गुणान्तेति’ । व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिरन्तशब्दश्च समीपवचन इत्याह । ‘गुणशब्दान्तेसमीपवति’ । अन्तशब्दस्य सङ्ख्याया इत्येतदपेक्षमाणस्यापि संबन्धिशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात्समासः, निपातनाच्च सप्तम्यन्तस्यापि तस्य परनिपातः, यत्रेत्यनेन प्रकृतिर्निर्दिश्यते, सेत्यादिना प्रकृतिसङ्ख्या, गुणान्तेत्युच्यते सङ्ख्याशब्दस्यान्ते गुणशब्दो यस्याः सा तयोक्ता, अत्रापि गमकत्वात्समासः । ‘तादृशादिति’ । शङ्ख्याशब्दसमीपवर्तित्वाद्गुणशब्दादित्यर्थः । अन्तशब्दश्चायं नियतमेव परत्वविशिष्टं सामीप्यमाचष्टे न सामीप्यमात्रं, तेन गुणविंशतिरित्यादौ पूर्वभूते गुणशब्दे ऽतिप्रसङ्गो नोद्भावनीयो ऽनभिधानाद्वा ऽत्र प्रत्ययाभावः । ‘द्विगुणं विलेखनं करोति तत्रस्येति’ । अत्र विलेखनशब्दस्य कृदन्तस्य प्रयोगात्कृद्योगलक्षणा पठ्यो चेत्ताद्ववति, उत्पत्ते तु तद्वृत्ते तदभावाद् द्वितीयैव भवति, अथैवं कस्माच्च व्याख्यायते सङ्ख्याया इति पञ्चमी अन्तशब्दोऽवयववचनः, सङ्ख्यावाचिनः परो यो गुणशब्दस्तदन्तायाः प्रकृतेरिति, उच्यते, एवं हि सति गुणान्ताया एव सङ्ख्याया इति विशेषणं स्याच्च गुणशब्दस्य समासे गुणभूतस्य, एवं तर्हि माभूदन्तवहणं सङ्ख्याया गुणादित्येवास्तु, व्यधिकरणे च पञ्चम्यौ, सङ्ख्यायाः परो यो गुणशब्दस्तस्मादिति, एवमपि वाक्ये प्रसङ्गः पञ्च गुणान्करोतीति, विपर्ययश्च संभाव्येत गुणशब्दात्पठ्य या सङ्ख्या तदन्तादिति, एवं तर्हि सङ्ख्यादेर्गुणादित्येवास्तु, सत्यं, तथा तु न कृतमित्येव, प्रत्युत यद्यान्यासे द्विगुणभागं तत्र करोतीत्यत्रापि प्रसङ्गः ॥

“समयाच्च यापनायाम्” ॥ ‘समया करोतीति’ । अथ मे पारवश्यं श्वः परश्वा वास्य समय इत्येवं यो बहुषु दिवसेषु अतिवर्त्तते स

एवमुच्यते । 'समयं करोतीति' । समयो नियमः सङ्गमो वा, समयनं समय इति ॥

“सपत्रनिष्पन्नादतिव्यथने” ॥ पतत्यनेनेति पत्रं शराणां पुङ्ख-
गतो बर्हः । 'सपत्रं शरमिति' । सह पत्रेण वर्त्ततइति सपत्रः, आपु-
ङ्खान्मृगशरीरे शरं प्रवेशयतीत्यर्थः । 'निष्पन्नाकरोतीति' । निर्गतं पत्रं
मस्माद्विष्यत्वं मृगं करोतीति, यथास्य शरीरे पुङ्खप्रदेशेऽपि न लगति
तथा शरं शरीराद्विष्कामयतीत्यर्थः । 'सपत्रं वृत्तमिति' । पत्राणि
पर्णानि । 'जनसेवनत इति' । कर्तृकरणे कृता बहुलमिति तृतीया-
समासः । 'भूमिशोधक इति' । नित्यं क्रीडाजीविकयोरिति जीविकायां
षष्ठीसमासः ॥

“निष्कुलाविष्कोषणे” ॥ 'निष्कुलाकरोतीति' । निष्क्राशितं
कुलमन्तरवयवानामस्मादिति बहुव्रीहौ ङाच् ।

“सुखप्रियादानुलोम्ये” ॥ 'आराध्यवित्तानुवर्त्तनमिति' । आरा-
ध्याः स्वाम्यादयस्तेषामिष्टानिष्टकरणाकरणाभ्यां यच्चित्तस्यानुवर्त्तनमा-
राधनं तदानुलोम्यम् । प्रियं करोत्योषधपानमिति' । प्रीतिः प्रियं,
घञर्थे कः ।

“दुःखात्प्रातिलोम्ये” ॥ 'चित्तपीडनमिति' । स्वाम्यादेर्यदनि-
ष्टस्याचरणेनेष्टस्याकरणेन वा चित्तस्य पीडनं तत्प्रातिलोम्यम्

“शूलात्पाके” ॥ 'शूलं करोति कदम्बमिति' । शूलमुदरतोदः,
कुत्सितमन्त्रं कदम्बं ॥

“सत्यादशपथे” ॥ सत्सु साधु सत्यं, प्राग्धिनीये यति प्राप्ते-
स्मादेव निपातनाद्यः, अन्तोदातो हि सत्यशब्दः, सत्येनोत्तमिता
भूमिः, चतं च सत्यं चेति, शपेरथः शपथः, भाण्डं खादि द्रव्यज्ञातम् ।
'तथ्यमिति' । तथैवं तथ्यं, पादार्धाभ्यां चेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थ-
त्वात्स्वार्थं यत् ॥

“मद्रात्परिवापणे” ॥ ‘परिवापणमिति’ । कर्मव्यापारमात्रवा-
चिनो वपेहेतुमण्यचि ल्युट्, माङ्गल्यं मुण्डनं करोतीत्यर्थः । ‘चोलदी-
तादौ भद्राञ्चेति वक्तव्यमिति’ । मद्रादित्यर्थग्रहणमिति तु व्याख्याने
मङ्गलादिभ्योऽपि स्यात् ।

“समासान्ताः” ॥ अवयववचनोन्तशब्द इत्याह । ‘अवयवा
एकदेशा इति’ । समीपवचनस्तु न एह्यते प्रत्ययपरत्वेनैव सिद्धत्वात्, अव-
यववचनं चान्तशब्दमाश्रयता समासार्थादुत्तरपदादकृतएव समासे समा-
सान्ता भवन्तीत्युक्तं भवति, एवं हि ते समासस्यैकदेशा भवन्ति, यदि
प्रागेव तान्मत्ययान्कृत्वा तदन्तेन समासः क्रियेत, तथा च न कपीत्यत्र
वत्यति समासार्थं ह्युत्तरपदे कपि कृते पश्चात्समासेन भवितव्यमिति, ये
पुनरत्र पक्षे दोषास्ते व्याप्नुत्रएव प्रतिविहिताः । ‘अधिराजमुपराज-
मिति’ । विभक्त्यर्थं सामीप्ये चाव्ययीभावं, अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः,
अनश्चेति टच् । ‘द्विपुरीति’ । समाहारद्वन्द्वः । अक्पूरञ्चूरित्यकारः ।
कोषश्च निषज्ज कोषनिषजं, सुक्त्वं त्वक् च सुक्त्वचं, द्वन्द्वान्नुदपहा-
न्तात्समाहारइति टच् । ‘विगतो धुरः प्रगतो धुर इति’ । प्रादिसमासः ।
‘तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्येष स्वरो भवतीति’ । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः, पूर्वपदं
चात्र निपाता आद्युदात्ता उपसर्गाश्चाभिवर्जमित्याद्युदात्तं, उच्चैर्नोचैः शब्दौ
स्वरादिष्वन्तोदात्तो पठितौ । अथ समासग्रहणं किमर्थं यावता बहुव्रीहौ
संख्येये, तत्पुरुषस्याङ्गुलेः, अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः, द्वन्द्वान्नुदपहान्ता-
दिति प्रायेण समासविशेषग्रहणमस्ति, यत्रापि नास्ति तत्रापि संघात
एव एह्यते, यथाच् प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम् इति, यत्र तर्ह्येतदुभयं नास्ति
अक्पूरञ्चूरित्यादौ तदर्थं समासग्रहणमिति ॥

“न पूजनात्” ॥ ‘यान् शब्दानुपादायेति’ । पूजनवचनात्समा-
सान्तो न भवतीत्ययमर्थो न भवति, परिगणिताभ्य एव प्रकृतिभ्यः समा-
सान्तविधानात्, तत्र च पूजनार्थस्य कस्य चिदभावात्, अभावे प्रतिषेधानु-

पपत्तेः, सुराजेत्यादौ प्रादिसमासः । 'पूजायां स्वतियहणमिति' । पूज-
नयहणमपि कर्तव्यमेव, अथत्वेपणेतिक्रमणे च कर्तमानयोः स्वत्यार्यहणं
माभूदिति । 'प्राग्बहुव्रीहियहणं चेति' । बहुव्रीहौ सक्यत्णोरित्यतः
प्रागयमधिकार इति वक्तव्यमित्यर्थः ।

“किमःत्वे” ॥ 'किराजेति' । किं त्वेपइति समासः । 'कस्य
राजा किराज इति' । प्रश्नेच किंशब्दः । त्वेपइति शक्यमकर्तुं, कस्माच्च
न भवति, लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव यहणमिति, कश्चिदाह
त्वेपयहणेनेतज्ज्ञापयति इयमिह परिभाषा नोपतिष्ठतइति, तेन निन्दिता
धूरस्य शकटस्य किंभूः शकटमिति बहुव्रीहावपि प्रतिषेधः सिद्धो भव-
तीति तद्वाप्यविरोधादुपेत्य, तस्माद्विस्पष्टार्थं त्वेपयहणम् ॥

“बहुव्रीहौ संख्येये ङजबहुगणात्” ॥ बहुव्रीहाविति सुब्रह्मत्यये-
न पञ्चम्यर्थे सप्तमी । 'तस्येदं यहणमिति' । तस्यैव संख्येये वृत्तेः, योपि
वार्थं वसंते द्वित्राः पञ्चषा इति, योपि मुजर्थे द्विदशास्त्रिदशा इति,
तावुभावपि संख्येयएव वसंते संख्येयस्यस्यैव वार्थस्य मुजर्थस्य चाभिधा-
नात् । उपदशा इत्यादौ ढिलोपः, उपविंशा इत्यत्र त्रिविंशतेर्द्वितीति ति-
लोपः, द्वयोरकारयोरतो गुणे पररूपत्वम् । 'चित्रगुरिति' । गोस्त्रियोरिति
ह्रस्वः । संख्येयइति शक्यमवक्तुम्, इह कस्माच्च भवति चित्रगुरिति,
नत्रिवयुक्त्यायेन बहुगणप्रतिषेधात्तत्सदृशविज्ञाने सति संख्यात्तरपदो
बहुव्रीहिर्यहियते, स्यादेतत् । वैपुल्यवचनोपि बहुशब्दोऽस्ति न संख्यापद-
मेव, गणशब्दोऽपि संघवचनोऽप्यस्ति, तस्मादशक्यं बहुगणसादृश्येन
संख्यात्तरपदं यहीतुमिति, तत्र, परस्परसाहचर्यात्संख्यापदयोरैव पर्युदा-
सात्, तस्मात्प्रसज्यप्रतिषेधेपि समाससंभवात्सादृश्यस्य चानवस्थितत्वा-
त्संख्येययहणं कृतम् । 'उपबहव उपगणा इति' । अनियतप्रचयवचन-
योरपि बहुगणशब्दयोरर्थप्रकरणादिना यदा विशिष्टेष्वेव दशादिषु वृत्ति-
स्तदा तत्समीपगता नवादय उपबहव इत्यविरुद्धं बहुवचनम् । 'अवेति' ।
उपगणा इत्यत्र । 'स्वरे विशेष इति' । इचि सत्यन्तोदत्तत्वं स्यात्
तस्मिंस्त्वसति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वमेव भवति । 'संख्यायास्त-

त्युपस्येति' । तत्पुरुषस्यावयवभूतं यत्संख्यावाच्युत्तरपदं तस्मादित्यर्थः ।
'निस्त्रिंशादर्थमिति' । आदिशब्दः प्रकारे, अव्ययादयः संख्यान्तास्त-
त्युपसा निस्त्रिंशप्रकाराः, गोत्रिंशतिरित्यादौ न भवति । 'निस्त्रिंशानि
वर्षाणीति' । त्रिंशल्लक्षणायाः संख्याया निर्गतानि अधिकानि एकत्रिंश-
दादीनीत्यर्थः । 'निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्य इति' । ततोपि दीर्घतर
इत्यर्थः । इतिशब्दस्येयं यथाकथंचिदुत्पत्तिः । इतिचित्करणं स्वरार्थ-
मन्यथा समासार्थादुत्तरपदात्पत्यये कृते पश्चाद्बहुव्रीहौ सतिशिष्टः पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरः स्यात् । इदमेव चित्करणं लिङ्गं समासार्थादुत्तरपदात्समा-
सान्ते कृते पश्चात्समास इति, अन्यथा प्रत्ययस्वर एव सतिशिष्टः स्वरः
स्यात् । यस्तु मन्यते कृते समासे समासान्तग्रहणसामर्थ्याज्वागमवत-
द्ग्रहणेन गृह्यतइति तस्यापि ज्ञापकार्यं चित्करणं, स्वरविधेः प्रागेव समा-
सान्तो भवतीति, तेन महाधुर इत्यादौ बहुव्रीहिस्वरो भवति ॥

“चक्रपूरब्धः पथामानत्ते” ॥ 'सामर्थ्यादिति' । धुर एवात्तेण
संबन्धोऽस्ति नेतरेषामित्येतत्सामर्थ्यम् । 'एतद्विशेषणमिति' । अनन्तइत्य-
जोत्तरपदार्थ एतदा प्रत्यवमृश्यते, अत एवाह । 'अतसंबन्धिनी या धूरिति' ।
सूत्रे त्वत्तस्य धूरपेक्षयाऽधिकरणत्वादनन्तइति सप्तमी । चक्रसंबन्धुः काष्ठ-
विशेषो रथाद्वयवोक्तः, तत्संबन्धिनी धूस्तस्यां न भवतीत्यर्थः । यदि
त्वत्ते समासार्थं न भवतीति विज्ञायेत इहैव प्रतिषेधः स्यात्, दृढा
धूरस्य दृढधूरत इति, इह तु न स्यादन्नस्य धूरतधूरिति, अथाप्येवं
विज्ञायेत अत्ते पूर्वपदे न भवतीति, एवमपीहैव प्रतिषेधः स्यादन्नधूरिति,
इह तु न स्यादृढधूरत इति, तस्माद्वापिन्यायादुक्त एवार्थो न्यायः ।
'अर्द्धे च इति' । 'अर्धं नपुंसक'मिति समासे 'अर्द्धेर्चाः पुंसि चे'ति
पुल्लिङ्गत्वम् । 'बहुच इति' । बहुव्रीहिः । 'ललाटपुरं नान्दीपुरमिति' ।
षष्ठीसमासौ, परवल्लिङ्गता तु न भवति लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य, यद्व्यका-
रान्तेन पुरशब्देन समासे कृते एतत्सिद्धमिति तथापि व्यञ्जनान्तेन समासे
तस्य श्रवणं माभूदिति पूर्वग्रहणम् । 'द्वीपं समीपमिति' । द्विर्गता
आपोस्मिन्निति बहुव्रीहिः, द्युन्नतरुसर्गेभ्योप ईद्वितीत्यं, राजधुरादयः

पृथीसमासाः । 'महाधुर इति' । बहुव्रीहिः, स्त्रियाः पुंवदिति पुंवद्भावः, आत्महत इत्यात्वम् । 'अनृचो माणवक इत्यादि' । अगन्तस्य बहुव्रीहेर्नञ्पूर्वस्य माणवकत्वाभिधेये प्रत्यय इष्यते, तथा बहुपूर्वपदस्य चरणाख्यायामेवेत्यर्थः । 'अनृक्कं साम बहुक्कं सूक्तमिति' । शेषाद्विभाषेति कप्, चोः कुरि ति कुत्वम् ॥

“अच् प्रत्यन्वपूर्वात्सामलोचः” ॥ प्रतिसाममित्यादौ प्रादिस-
मासो बहुव्रीहिरव्ययीभावश्च यथासंभवं वेदितव्याः । 'कृष्णादकपाण्डु-
पूर्वाया इति' । कृष्णादिशब्दाः पूर्वं यस्यास्तस्या भूमेरच् प्रत्ययः स्मृतः,
कृष्णा भूमिरस्मिन् कृष्णभूमो देशः, उदीची भूमिरस्मिन्नुदभूमो देशः,
कः पुनरसौ पृथिव्या दक्षिणसीमा भूमिशब्दो वा तद्विशेषे सस्यसंपन्ने
द्रष्टव्यः, यस्य दक्षिणतः खिलः स देश उदभूमः । गोदावर्योश्च नद्या-
श्चाच् प्रत्ययः स्मृतः । ते यदि संख्याया उत्तरे भवतः, पञ्चगोदावरं
पञ्चनदं, नदीभिश्चेति समाहारेऽव्ययीभावः । 'पद्मनाभ इति' । पद्माकारो
नाभिरस्येति प्रथमान्तयोर्वहुव्रीहिः, पद्मं नाभावस्येति विग्रहे गद्वादिषु
दर्शनात्सप्तम्याः परनिपातः । 'कर्णनाभ इति' । व्यापोः संज्ञाकृन्द्-
सोर्वहुलमित्यूर्णोऽशब्दस्य द्वस्वः । 'तदेतदिति' । कृष्णाभूमादिकम् ।
'योगविभागेर्नेति' । अत एव प्राक् प्रत्ययनिर्देशः कृतः ॥

“अत्थोऽदर्शनात्” ॥ अदर्शनादिति वचनादस्तीवास्तीत्यस्ति-
सदृशार्थवृत्तिरिहातिशब्द उपात्तः । 'लवणात्तं पुष्करात्तमिति' ।
लवणमस्तीव पुष्करमस्तीवेत्युपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः । 'कथ-
मित्यादि' । ननु दर्शनादन्यत्र योतिशब्दस्तदन्तादित्युक्तं, गवात्तक-
वरात्तयोश्च समुदायो दर्शनवचनो नातिशब्द इति कान्तानुपपत्तिः,
सत्यम्, अत्यन्ताददर्शनादिति सूत्रार्थः कस्माव भवतीति मन्यमानस्यायं
प्रश्नो द्रष्टव्यः । 'चतुःपर्याय इति' । तस्य प्रसिद्धतरत्वादिति भावः ॥

“अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनहुहक्तामवाङ्मनसात्तिभ्रुवः ।
रगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तं दिवरात्रिं दिवाहर्दिवसरजसनिश्रेयसपुरुषायुषट्पा-
युषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोऽमहोत्तवृद्धोऽपोपशुनगोष्ठश्वाः” ॥ 'समासव्य-

वस्थापीति । क्वचिद्बहुव्रीहरेष, क्वचिद् दृष्ट्वादेवेत्येवमादिको नियमो व्यवस्था, अपिशब्दादन्यदपि ठिलोपादिकं तच्चिपातनादेव । 'स्त्रियाः पुमानिति' । स्त्रियं प्रति पुमान् शूर इत्यर्थः । 'अतिभ्रुवमिति' । प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । 'दारगवमिति' । सर्वो दृष्ट्वा विभाषयैकवद्भवति । सप्तम्यर्थे वृत्तयोरव्ययोः समासोपि निपातनादेवेति । चार्थेन योगाभावात्, नहि भवति इह च एवं चेति । 'अहर्दिवमिति' । रोसुपीति रेफः । 'कथमनयोर्दृष्टु इति' । न कथं चित्, विरूपाणामपि समानार्थानामेकशेषारम्भात् । 'वीप्सायामित्यादि' । चार्थे विधीयमानो वीप्सायां न प्राप्नोति, एकशेषारम्भाच्च, तस्माद्वीप्सायां दृष्ट्वा निपात्यते, वीप्साद्योतनाच्चेकेन गतार्थत्वमपि नाशङ्कनीयं, यथा द्विवचने यामोयामो रमणीय इति । 'सरजसमिति' । अव्ययीभावे चाकाल इति सहस्य सभावः । 'निःश्रेयसमिति' । प्रादिसमासः । 'निःश्रेयस्क इति' । निश्चितं श्रेयोनेनेति बहुव्रीहिः, शेषलक्षणः कप्, सोपद्रादाविति सत्यम् । 'अयत्रुन्मुग्धइति' । य च्चो यत्रुंषि मन्यते, त्रयो वा चत्वारो वा त्रिचतुराः, चतुर्णां समीपउपचतुराः, बहुव्रीहौ सङ्ख्येयइति प्राप्तस्य द्व्योपवादाज्जिधीयते ॥

“ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः” ॥ वर्चो दीप्तिः । उदाहरणेषु षष्ठी-समासः ॥

“अवसमन्थेभ्यस्तमसः” ॥ अवतंग तमोवतमसं, संततं तमः संतमसं, प्रादिसमासौ । अन्धं करोति अन्धयति, अन्धयतेः पचाद्वच्, अन्धं, तच्च तत्तमश्च अन्धतमसम् ॥

“श्वसो वसीयः श्रेयसः” ॥ वसुशब्दात्प्रशस्तवचनादीयसुन्, वसीयः, प्रशस्यस्य शः, श्रेयः । 'स्वभावाच्चेत्यादि' । यद्यपि श्वःशब्दान्यत्र कालविशेषे वर्तते तथापीह समासे उत्तरपदार्थप्रशंसामाशीर्विषयामाचष्टे, कुतः, स्वभावात् । 'अस्यैवेति' । श्वःश्रेयसशब्दस्येत्यर्थः ॥

“अन्ववतप्ताद्रहसः” ॥ रहःशब्दायमप्रकाशे वर्तते । 'अनुगतं-रह इति प्रादिसमासः, अनुगतं रहोस्मिन्निति बहुव्रीहिर्वा, एवमवहीनं

रहः, अवहीनं रहोस्मिविति अवरहसं, तप्तं च तद्रहश्च तप्तरहसम्, अत्यन्तं रह इत्यर्थः ॥

“प्रतेहरसः सप्तमीस्यात्” ॥ ‘सप्तम्यर्थे वर्त्ततइति’ । नह्यन्यदुरः-
शब्दस्य सप्तमीस्यत्वं नामेति भावः ॥

“अनुगवमायामे” ॥ ‘आयामेऽभिधेयइति’ । प्रवृत्तिनिमित्त-
मायामस्तद्वृत्ति तु पर्यवसानं मत्वर्थोयाकारान्तो वा आयामशब्दः,
आयामवत्यभिधेयइत्यर्थः, अन्यथाऽनुगवं यानमिति सामानाधिकरण्यं न
स्यात् । ‘यस्य चायाम इति समासइति’ । ननु तत्र लक्षणनेति वर्त्तते,
सत्यम् । इहापि बाह्यं यानं प्रति गवामस्त्येव लक्षणभावः । अनुगुशब्दा-
त्यत्ययेभिधातव्ये निपातनाश्रयणं प्रसिद्धुपसंयहाद्ये, तेन यद्गवां बाह्यं तत्रैव
भवति ॥

“द्विस्तावा चिस्तावा वेदिः” ॥ ‘समासश्च निपात्यतइति’ ।
लक्षणाभावात् । यावती प्रकृतावित्यादिना निपातनस्य विषयं दर्शयति,
यस्मिन्कर्मण्युपदिष्टा धर्मोः कर्मान्तरेणोपजीव्यन्ते सा प्रकृतिर्ज्यातिष्टो-
मादिः, येनोपजीव्यते सा विकृतिः । ‘कस्यां चिद्विकृताविति’ । अश्व-
मेधादौ । ‘द्विस्तावेति’ । तावतीशब्देन तत्संबन्धिन्या वृत्तिर्लक्ष्यते,
सैव च द्विशब्देन संख्यायतइति सूच् प्रत्ययः, परस्परसामर्थ्ये च, द्विस्ता-
वतीत्यसमासोयं, सूत्रे लिङ्गमविवर्तितं, द्विस्तावोग्निरित्यपि दृश्यते, न
चात्राग्निरभिधीयते न वेदिः, अग्निरपि वेदिरेव, उत्तरवेदिविकारत्वात्,
उत्तरवेद्यामग्निरुच्येतइतिवचनात् ॥

“उपसर्गादध्वनः” ॥ अध्वशब्दस्याक्रियावचनत्वात्तं प्रत्युपसर्ग-
संज्ञाभावादुपसर्गग्रहणं प्रादुपलक्षणम् ॥

“तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः” ॥ ‘अङ्गुलिशब्दान्तस्येत्यादि’ ।
सर्वत्र समासान्तसंबन्धे षष्ठी ॥

“अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः” ॥ ‘अहर्यहणं द्वन्द्वार्थ-
मिति’ । न तु तत्पुरुषार्थं मुख्यार्थवृत्तयोस्तत्पुरुषासंभवात्, नह्यस्मि
संभवोहश्वासौ रात्रिश्चेति, नाप्यद्वेरात्रिरित्यस्ति, यदि तु रात्रिशब्देन

तद्वृणमहकृत्यतेहःशब्देन तद्वृणा रात्रिस्ततः संभवेदपि विशेषणसमासः, गौणार्थता तु भवति, न च मुख्ये संभवति गौणस्य ग्रहणं युक्तं तस्माद-
हयं ग्रहणं दृष्ट्वाये 'तथा च हेमन्तशिगिरावहोरात्रे च छन्दसीति दृष्टे स-
मासान्तो निर्दिष्टः । 'अहोरात्र इति' । समाहारद्वन्द्वः, रात्राह्वाहाः
पुंसि, अहोरात्रे कपरात्रिरयन्तरेष्विति नकारस्य कृत्वं, तस्य 'इति चे'त्यु-
त्त्वम्, । 'द्विरात्र इति' । समाहारे द्विगुः । 'नीरात्र इति' । प्रादिस-
मासः, वृत्तोपे पूर्वस्य दीर्घाणः ॥

“अहोह एतेभ्यः” ॥ 'तस्मिन्यरभूतइति' । समासान्तप्रकरणा-
त्तत्र परतो ऽयमादेशो विज्ञायते न तदपवादः, स च टज्जेव विहित
इति सामर्थ्यादयमर्थो लभ्यते, व्याख्यानाज्वाह्रादेशः, स्वयं समासान्तो
न विज्ञायते ऊधसोनङि-यादिवत् । 'सामर्थ्याच्चेत्यादि' । सामर्थ्यमेव
दर्शयति । 'नहीति' । एकशेषविधानाद् दृष्टुं स्तावत्र संभवति, तेनैव
तस्यासंबन्धाच्च षष्ठीसमासः, नापि विशेषणसमासः, नहि तदेव तस्य
विशेषणं संभवति, एतेन बहुव्रीहिव्याख्यातः । 'दृष्ट इति' । तद्वृतार्थं
समासः, तत्र भव इत्यण्, तस्य द्विगोलुङ्गनपत्यइति लुक् । 'सर्वोह
इति' । अहोदन्तादिति णत्वम् । अहोहवचनानर्थक्यम्, अहदृष्टोर्नियम-
वचनात्, अह एतेभ्य इत्येतावदेव सूत्रं कर्तव्यम्, अजनुवर्तते, एतेभ्यः परो
योऽहन्शब्दस्ततोऽन् भवति टवोपवादः, तत्राच कृतेऽहृष्टस्रोरेवेति
नियमाद्वृत्तोपाभावेऽन्तोपे सति दृष्ट इत्यादि सिध्यति, रात्राह्वाहाः
पुंसि ति वचनात् स्त्रियां प्रवृत्त्यभावादृज्वोरविशेषः, एतेभ्य इति वचनं
संख्याव्ययार्थमितरथा चानुहृष्टत्वाच्च संबद्ध्येत ॥

“नसह्यादेः समाहारे” ॥ सह्यादेरिति न वक्तव्यमन्यस्य समा-
हारे वृत्त्यसंभवात् ॥

“उत्तमैकाभ्यां च” ॥ 'केचित्त्वित्यादि' । यथा प्रथमयोरिति
प्रथमाद्वितीययोर्यहणं द्विवचननिर्देशात् तथैवात्राप्युत्तमग्रहणसामर्थ्यादु-
पोत्तमोत्तमयोर्द्वयोरपि ग्रहणमिति तेषामभिप्रायः, अत्र पठे उत्तमौ द्वा-

वेकस्वापर इति बहुवचनप्रसङ्गात्सौत्रो द्विवचननिर्देशः, एकवचनस्यापूर्व-
निपातोत्पाद्यत्तरमित्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थः ॥

“रात्राहस्सखिभ्यष्ट्व” ॥ ‘इह कस्मादिति’ । किं च स्या-
द्यद्यत्र टच् स्यात्, भव्याडे तद्वितरति पुंश्रद्धावेन ङीपि निवृत्ते टचि
टिलोपे सति टित्वाङ्गीपि मद्ररात्रीति स्यात्सद्ररात्रीति वेप्यते, तस्मा-
दत्र टचोनुत्पत्तिर्वक्तव्येति भावः । टचश्चित्करणमन्तोदात्ताद्येर्मन्यथा
प्रत्ययस्य समासैकदेशत्वाद्विधुरः प्रधुर इत्यादाविव प्रत्ययस्वरो ऽव्यय-
पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बाध्यत ॥

“गौरतद्वितलुकि” ॥ ‘पञ्चगवमिति’ । समाहारे द्विगुः, पञ्च-
गुरित्यत्र तद्वितार्थः । ‘पञ्चगवरूपं पञ्चगवमयमिति’ । यथाच द्विगो-
र्लुगनपत्यइति रूप्यमयटोलुङ्ग भवति तथा तच्चैवेतत् ॥

“अथाध्यायामुरसः” ॥ अथाध्यायामिति पञ्चम्यर्थे सप्तमी, पञ्च-
म्यन्तेनोरःशब्देन सामानाधिकरण्यात्, सामानाधिकरण्यं तु स चेदुरः
शब्द इत्यादिना दर्शितम् ॥

“अतेः गुनः” ॥ ‘जवन इत्यर्थे इत्यादि’ । विचयविशेषादिय-
मर्थव्यवस्था स्वशब्दस्य ॥

“उपमानादप्राणिषु” ॥ ‘अश्वालोष्ट इति’ । अत्र नञस्तत्पु-
षादिति प्रतिषेधेन भाव्यं, तस्माच्चिश्वालोष्टइति प्रत्युदाहर्तव्यम् ॥

“स्त्रायाः प्राचाम्” ॥ ‘द्विचारीति’ । टजभावपक्षे नपुंसकद्वय-
त्वम् । अयं योगः शक्यो ऽवक्तुं, कथं द्विचारे त्रिचारमिति, चारीशब्देन
समानार्थः स्त्रारशब्दोऽस्ति, तथा च तदस्य परिमाणं, संख्यायाः संज्ञेत्य-
चान्येभ्योपि दृश्यते, स्त्रारशताद्वयमिति वार्तिकम् ॥

“द्विचिभ्यामञ्जलिः” ॥ ‘द्विभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतो दृञ्जलिरिति’ ।
अञ्जलिपरिमितो व्रीह्यादिरञ्जलिः, न पाणिद्वयं, तस्य मूल्यत्वासंभवात्,
ततश्च परिमाणत्वात्प्राग्वतोयस्य ठकोऽध्यट्टपूर्वति लुक् । ‘दृञ्जलिप्रिय
इति’ । व्यवसितविभाषात्वादुत्तरपदद्विगोने भवतीत्याहुः ॥

“अनसन्तावपुंसकाच्छमि” ॥ ‘सुत्रामाणमिति’ । सुष्टुत्रायत-
इति चातो मनिन्, उपपदसमासः, । ‘अनेहसमिति’ । नञ्याहन
एह चेयाहूषादुन्तेरसिप्रकृपः, धातूपसर्गयोश्चेहादेशः, नञ उपपद-
समासः, द्वितीयैकवचनम्, अन्तयहणं विस्मयार्थम् ॥

“ब्रह्मणो ज्ञानपदाख्यायाम्” ॥ अन्तरेणापि भावप्रत्ययं ज्ञानप-
दशब्दो भावप्रधानो ह्येकयोरिति वदित्वाह । ‘समासेन चेदुल्लेखो
ज्ञानपदत्वमाख्यायतइति’ । यद्यप्येकं ब्रह्मग्रहणं तेन च समासो विशे-
षितः, तथापि प्रत्यासत्तेर्ब्रह्मण एव ज्ञानपदत्वं विशेषणं विज्ञायते
तस्मादेतत्प्रत्ययविधानमिति तत एव हि प्रत्ययविधाने ब्रह्मणो ज्ञानपदत्वं
शक्यमाख्यातुम् । ‘देवब्रह्मेति’ । षष्ठीसमासः कर्मधारयो वा ॥

“दुन्वुच्छुदषहान्तात्समाहारे” ॥ ‘तत्पुरुषान्माभूदिति’ ।
तत्पुरुषादेव माभूदित्यर्थः । दुन्वुदित्यनुच्यमाने हि तत्पुरुषाधिकारो
न निवर्तत ॥

“अव्ययीभावे शरत्वभूतिभ्यः” ॥ ‘जराया जरस् चेति’ ।
जराशब्दादच् प्रत्ययो भवति, अव्ययीभावे जरादेशश्च, उपजसरसम् ।
‘प्रतिपरसमनुभ्यात् इति’ । प्रादिभ्यः परो योऽतिशब्दस्ततष्टम्भवति,
तत्र परशब्दस्याव्ययीभावासंभवात्तत्पुरुषार्थं ग्रहणम् । ‘प्रत्यक्षमिति’ ।
यद्यार्थं यदव्ययमिति वीप्सायामव्ययीभावः, परमत्वाः परोत्तं, परोत्ते
लिङिति निर्द्वैशात्यञ्चमीसमासः, उपसर्जनस्य च परनिपातः, अत्यकारस्य
चोत्वम्, अलियोर्भ्यं समतं यद्यार्थं योयतायामव्ययीभावः । ‘अन्वत्त-
मिति’ । पश्चादर्थे ऽव्ययीभावः ॥

“नपुंसकादन्यतरस्याम्” ॥ ‘नपुंसकग्रहणमुत्तरपदविशेषणमिति’ ।
नाव्ययीभावविशेषणमव्यभिचारात् ॥

“नदीपौर्णमास्यावहायणीभ्यः” ॥ नदीति स्वरूपग्रहणं न संज्ञा-
याः, पौर्णमास्यावहायण्योः पृथग्ग्रहणात् ॥

“ऋयः” ॥ ‘ऋय इति प्रत्याहारग्रहणमिति’ । ऋकारयकारयोस्तु

यद्वयं न भवति तदन्तस्याव्ययीभावस्यासम्भवात्, योगविभागश्चित्तस्य-
प्रयोजनः ॥

“गिरेश्वसेनकस्य” ॥ ‘अन्तर्गिरमिति’ । विभक्त्यर्थे ऽव्ययीभावः ।
‘विकल्पोनुवर्त्ततएवेति’ । अन्यथा केषां चिद्व्ययान्तानां शरत्प्रभृतिषु
पाठानर्थकः स्यात्, अथ इत्यनेनैव सिद्धत्वात्, एतेनैव चोदनीयं द्वयो-
र्विभाषयोर्मध्ये नित्या विधय इति पूर्वस्य विधेर्नित्यत्वार्थमिदं सेनकयद्वयं
स्यादिति ॥

“बहुव्रीहौ सकृद्यत्नोः स्वाङ्गात् षच्” ॥ स्वाङ्गमद्ववादिलज्जं
पारिभाषिकं दृश्यते । ‘दुःश्लिष्टविभक्तीनीति’ । दुर्निन्दायां, निन्दितं
यथा तथा श्लिष्टाः संवृताः विभक्तयो येषु तानि तथोक्तानि, तथाहि ।
बहुव्रीहिशब्दात्पञ्चम्या भवितव्यं, समासान्तसंबन्धे षष्ठ्या वा, यथा
तत्पुरुषस्याङ्गुनेरिति, इह तु सप्तम्येकवचनं श्रुतं सकृद्यत्नोरिति षष्ठी-
द्विवचनं सप्तमीद्विवचनं वा, न चैवंभूतेनानेन बहुव्रीहिः शक्यो विशेष-
यितुं, भिन्नविभक्तिवचनत्वात्, स्वाङ्गादिति पञ्चम्येकवचनं तच्च न सकृ-
द्यत्नोः समानाधिकरणं विशेषणमवकल्पते, तच्चाभिप्रेतं, तस्माद्विभक्ति-
व्यत्ययमाश्रित्य विभक्तयः सम्यन्वयितव्या इति दुःश्लिष्टविभक्तीनी-
त्युक्तम् । ‘स्यूतातिरितुरिति’ । यत्नोदशनादित्यत्राच भवितव्यं, यदि
तु नेष्यते समासान्तविधिरनित्य इति वक्तव्यं, तत एव तर्हि षजपि न
भविष्यति, तस्मात्स्यूतात्ता सूत्रात्ता षेणुषष्टिरिति अजेव टापि प्रत्युदा-
हर्त्तव्य इत्याहुः । ‘दीर्घसक्यीति’ । दीर्घं सकृद्यस्याः सा दीर्घसक्यी,
अथ षचि सति ङीपुदात्तो भवति, टचि तु सति ङीबनुदात्तः स्यात्, ननु
टचश्चित्करणमन्तोदात्तायै, ततश्च ङीबप्युदात्तनिवृत्तिस्वरणोदात्त एव
भविष्यति तच्चाह । ‘सक्यं चाक्रान्तादित्यादि’ । ‘विभाषयेति’ । विभा-
षोत्पुच्छइत्येतोनुवृत्तेः षचश्चित्करणमत्यर्थं सकृद्यपि यदा क्रान्तात्परं
तदा नित्यमन्तोदात्तं भवति चक्रसक्यः वक्रसक्य इति, गौरसक्यादौ
तु नार्थश्चित्करणेन ॥

“अङ्कुनेर्दोः” ॥ ‘अङ्कुलिपदृशावयवमित्यादि’ । दारुणि
समासायं मुख्याभिरङ्कुलीभिः सम्बन्धो नोपपद्यतइति भावः । ननु च द्वे
अङ्कुली प्रमाणमस्य दारुण इत्यत्र सम्भवति तत्राह । ‘यस्य त्वित्यादि’ ।
इह च बहुव्रीहेरयं प्रत्ययो विधीयते त्वदुक्ते चोदाहरणे तद्विधायं
तत्पुरुषः कर्तव्यस्तत्र च तत्पुरुषस्याङ्कुनेरित्यत्रा भवितव्यं, तस्माद्वहुव्रीहेः
दारुणि वाच्ये गौण एवाङ्कुलिशब्द इति सुष्ठूक्तमित्यर्थः ॥

“द्वित्रिभ्यां ष मूर्द्धः” ॥ अयमिदं षः प्रत्ययान्तरं क्रियते न
प्रकृतः षन्ननुवर्त्तियते, द्विमूर्द्धस्त्रिमूर्द्धइत्यत्र द्वित्रिभ्यां पाद्वन्मूर्द्धस्त्विति
पात्विकमन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्, पचि तु सति चित्वाचित्यमन्तोदा-
त्तत्वं स्यात्, द्वित्रिभ्यां पाद्वन्मूर्द्धसु बहुव्रीहाचित्यस्य तु समासान्तविधेर-
नित्यत्वात्तदभावे द्विमूर्द्धा त्रिमूर्द्धानं सप्तरश्मिं एणीवइति सावकाशः
स्यात्, षे तु सति यदापि समासान्तः क्रियते तदापि पचि ऽन्तोदात्तत्वं
पचि पूर्वपदप्रकृतिस्वरेश्चोदात्तत्वमिति स्वरद्वयसिद्धिः, अनित्यत्वं च ष-
विधानादेव विज्ञायते, नित्ये हि सति प्रकृते षव्यपि विहिते द्वित्रिभ्या-
मपि स्वरः प्राप्तविभाषारूपेण चित्स्वरं बाधियते विषयान्त-
राभावात्, अनित्यत्वे तु समासान्ताभावपचि सावकाशं द्वित्रिभ्या-
मिति स्वरं चित्स्वरो बाधेतेति प्रत्ययान्तरकरणमयैवद्ववति, एवं च
कृत्वा मूर्द्धस्त्विति नकारान्तनिर्दिष्टं उपपन्नो भवति अन्यथा सक्थं वाक्का-
न्तादितिषदकारान्तमेव निर्दिष्टेत्, यदि नकारान्तो निर्दिष्ट्यते कथं
समासान्ते कृते भवति । नैष दोषः, वक्ष्यति हि तत्र यदापि समा-
सान्तः क्रियते तदा बहुव्रीहेः कार्यत्वात्तदेकदेशत्वाच्च समासान्तस्या-
न्तोदात्तत्वं भवत्येवेति ॥

“अप्पूरणीप्रमाण्याः” ॥ ‘पूरणप्रत्ययान्त इति’ । तस्य पूरणे
इदित्येषमादयः पूरणार्थं ये प्रत्यया विहितास्तदन्ता इत्यर्थः । ‘स्त्रीलिङ्गा
इति’ । पूरणीति ङीपा निर्दिष्टात् । ‘पूरणीयहणेन रह्यन्तइति’ ।
पूरणार्थेसाहचर्यात् । ‘अपि प्रधानपूरणीयहणमिति’ । अपि विधीयमाने
प्रधानं या पूरणी सा रह्यतइति वक्तव्यमित्यर्थः । क पुनः पूरण्याः प्राधा-

न्यमित्यत आह । 'यत्रेति' । 'न केवलं वर्त्तिपदार्थ एवेति' । समा-
सावयवभूतं पदं वर्त्तिपदं तस्यार्थो वर्त्तिपदार्थः, प्रथमान्तं चैतच्च सप्त-
म्यन्तं पूरणीत्येतदनुषज्यते न पुनरनुप्रविशतीति, तत्रोदाहरणे उदुताश्व-
वभेदस्य समुदायस्य कृतैकशेषेण रात्रिशब्देनाभिधानाद्वात्रिषु पञ्चम्या
अन्तर्भावः । 'कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति' । नञ्प्रत्ययश्चेति कप्, अत्र
वर्त्तिपदार्थे एव पूरणी न त्वन्यपदार्थः, तिरोहितावयवभेदस्य पक्षस्यान्यप-
दार्थत्वात्, यथा वृत्तशब्दस्यावयव्यभिधेयो न तु शास्त्रादयो ऽवयवाः,
अनुमीयमानस्याशब्दार्थत्वादित्यप्राधान्यं पूरण्याः । 'नेतुर्नतत्रेति' ।
नतत्रे यो नेतृशब्दस्तदन्तादृहुत्रीहेरित्यर्थः । 'हृन्दसि चेति' । अन-
तत्रार्थमिदम् । 'पञ्चकमासिकइति' । पञ्चभृतिरस्य मासस्य पञ्चको
मासः, सोऽस्यांशवस्रभृतय इति संख्यायाः कन्, पञ्चको मासोऽस्येति
बहुव्रीहौ कृते टच्, अपः पित्करणं यच्च बहुव्रीहावन्तोदात्तत्वमारभ्यते
तद्वाधनार्थम्, अपञ्चमाः सुपञ्चमाः, नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वं न भवति ॥

“अनासिकायाः संज्ञायां नसं चासूलात्” ॥ नसमिति द्विती-
यानिर्द्वंशो वैचित्र्यार्थः । 'द्रुणस इति' । दुरिष नासिकास्य, पूर्वपदात्सं-
ज्ञायामग इति गत्वं, वध्रे भवा वाधी, सा नासिकास्य वाधीणसः, वृद्धि-
निमित्तस्य च तद्धितस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधः, गौरिष नासिकास्य गोनसः ।
'खुरखराभ्यां नस् वक्तव्य इति' । केवलादेशवचनं प्रत्ययनिवृत्त्यर्थम् ।
'खुरणाः खरणा इति' । अत्वसन्तस्य चेति दीर्घः, शितिः कृष्णा नासि-
कास्य शितिनाः, अहेरिष नासिकास्य अहिनाः, अर्चा प्रतिमा तस्या एव
नासिकास्य अर्चनाः, ह्यापोः संज्ञाहृन्दसोरिति ह्रस्वत्वम् ॥

“उपसर्गाच्च” ॥ उपसर्गग्रहणं प्रादुपलक्षणं, नासिकां प्रति क्रिया-
योगाभावात् । 'वेर्यो वक्तव्य इति' । विशब्दात्परस्य नासिकाशब्दस्य
वशब्द आदेशो भवति प्रत्ययस्त्वजेव ॥

“सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुतचतुरश्रेणीपदात्रपदमोष्ठपदाः” ॥
'टिलोपादिकमिति' । सुप्रातं सुश्वमित्यत्र टिलोपः, अश्वयानां भ्रमात्रे
टिलोप इत्येतत् नाश्रितम्, आदिपदेन एणीपदात्रपदयोः पद्भावः ।

‘शोभनं प्रातरस्येति’ । प्रातःशब्दस्याधिकरणप्रधानत्वात्सामानाधिकरण्याभावात्, प्रातस्तनं कर्म प्रातःशब्देन लय्यते, देवदत्तादिश्चान्यपदार्थ इत्याहुः । कथं च वरदः करोतु सुप्रातमहामयं नायक इति, नक्षयं बहुव्रीहिः, शोभनं प्रातस्तत्कार्कः करोत्विति ह्यत्रार्थः । उच्यते । शोभनं प्रातस्तनं कर्म यस्य सन्ध्यादेस्तत्ते करोत्विति क्लेशेनास्य निर्वाहः ॥

“नञ्दुःसुभ्यो हलिमक्छोरन्यतरस्याम्” ॥ हलिपद्व्ययमनर्थकं, कथमहलः सुहल इति, अकारान्ते हलशब्दो ऽस्ति, नन्वर्थभेदोऽस्ति, महद्वुलं हलिरित्युच्यते, हलमात्रं तु हलं, नायमर्थभेदः किं चित्करः, क्रियमाणेपि हलियहणे हलशब्देनापि समासे न दण्डवारितः, ततश्च प्रकरणादिवशेन विशेषो ऽवगन्तव्यः, सति चैवमकारान्तेनापि समासे प्रकरणादिनैव महत्वप्रवर्ग्यते, इह तर्हि दुहल इत्यकारान्तेनापि समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्नोति, समासान्ते तु विहिते चित्स्वरो भवति, अहलः सुहल इत्यत्र नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तविधानावाप्ति विशेषः, शेषाद्विभाषेति च हलिशब्दात्कप् प्रत्ययः प्रसज्येत, तस्माद्वलियहणं, केचित्तु हलिशुत्पोरिति पठन्ति, अस्मिपरोयः शुक्तिशब्दः ॥

“नित्यमसिच् प्रत्रामेधयोः” ॥ असेशायं न विहितः सकारस्येत्संज्ञा माभूदिति । ‘एवं तर्हीत्यादि’ । भाष्यएतच्चाश्रितं, चित्करणं दुःखाः दुर्मधा इत्यकारान्तेोदात्तार्थमन्यत्र नञ्सुभ्यामित्येव सिद्धम् ॥

“धर्मादनिच् केवलात्” ॥ ‘परमः स्त्रो धर्मा ऽस्य परमस्वधर्म इति’ । सर्वनामसंख्येयोरुपसंख्यानमिति स्वशब्दस्य पूर्वनिपातो न भवति, प्राप्तस्य चाबाधा व्याख्येयेति आहिताग्न्यादिराकृतिगणत्वाद्वा ॥

“जम्भा सुहरितवृणसोमेभ्यः” ॥ ‘दन्तवचनो वेति’ । इमं जम्भसुतं पिबेति दर्शनात् ॥

“दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे” ॥ ‘लुब्धो व्याध इति’ । कथयस्तु-हिंसामात्रे प्रयुज्यते, ‘बाली हेमाञ्जमाली गुणनिधिरिषुणा निर्मितो

दक्षिणेमे'ति यथा । 'प्रणितमिति' । द्रव्यशब्दादितच्, द्रव्य गात्रविवृणो-
नइत्यस्माद्वा चौरादिकणिकजन्तात्तः ॥

"इत् कर्मव्यतिहारे" ॥ "अयं बहुव्रीहिर्यदित्यत इति" । अस्यैव
कर्मव्यतिहारे वृत्तेः, उदाहरणेष्वन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घ-
त्वम् । तिष्ठद्रुमभृतिष्वयमिच् पठ्यत इति । तेनाव्ययीभावसंज्ञकत्वाद-
व्ययत्वे सति सुबुद्ध्य भवतीति भावः । यत्रैवमव्ययीभावसंज्ञया बहुव्रीहि-
संज्ञाया बाधनात्समासस्वरणैशान्तोदात्तत्वं सिद्धमिति नार्थश्चित्कारणेन,
विशेषणार्थं तु, असति हि तस्मिंस्तिष्ठद्रुमभृतिष्विकारमात्रं पठ्येत ततश्च
अथ इरित्यस्यापि ग्रहणं स्यात् ॥

"द्विदण्डादिभ्यश्च" ॥ यदि द्विदण्डादयः साधवो भवन्ती-
त्ययमर्थोभिप्रेतः, द्विदण्डादिभ्य इति सूत्रपदस्य कथं निर्वाहोक्त आह ।
'द्विदण्डादिभ्य इति' । 'तादर्थ्यं चतुर्थीत्यादि' । 'समुदायनिपात-
नाञ्जेति' । समुदाया यत्र प्रसिद्धान्तैरेव तेषामवरोधेऽवत्यापनं यथा
स्यादित्येवमर्थं समुदायनिपातनमित्यर्थः । 'द्विदण्डि प्रहरण इति' । द्वौ
दण्डावस्मिन्प्रहरण इति विग्रहः । 'इह न भवतीति' । किं न भवति,
द्विदण्डीत्येतच्छब्दरूपं साधु न भवतीत्यर्थः । 'बहुव्रीह्याधिकारेपीति' ।
अत्रापि समुदायनिपातनाञ्जेत्ययमेव हेतुः । ननु पातिपदिकेष्विच्-
प्रत्ययान्तपाठादेव सिद्धं द्विदण्डादीनां साधुत्वं तत्किमनेन, तच्च । नहि
पाठमात्रेण जन्तत्वं शक्यमवगन्तुं, ततश्चाव्ययीभावसंज्ञा न स्यात्, अना-
र्थश्च पाठः शङ्क्येत, क्वचिदप्यनुपयोगात् ॥

"प्रसंभ्यां जानुनोर्नुः" ॥ "जुर्नित्ययमादेश इति" । प्रत्ययसंस्थि-
न भवति, षष्ठीद्विवचनेन निर्देशात्, इह हि जानुशब्दस्यैकत्वेऽपि अर्थे-
गतं द्वित्वमुपपदनिबन्धनं वा द्वित्वमाश्रित्य जानुनोरिति निर्देश एतदर्थः
क्रियते, स्यान् षष्ठीत्वमपदिग्धं कथं विज्ञायेतेति । क्वचिदसि तु स्वतन्त्रापि
जुशब्दे दृश्यते, उपपत्त्याधो नमसा, सदेम वत्सजं पशुकामस्येति ॥

"अथ सोऽनङ्" ॥ हिस्कारादन्त्यादेशत्वमकारादित्वं च निश्चि-

स्याह । 'अनङ्गादेशो भवतीति' । कुण्डोधीति । बहुव्रीहेरुधसो ङीष्, अल्लोपोनः, अनङ्गविधानमुत्तरार्थम्, इह तु नकारादेशेनापि सिद्धम् ॥

"गन्धस्येदुत्पत्तिसुसुरभिभ्यः" ॥ 'इकारादेशो भवतीति' । षष्ठीनिर्देशादादेशत्वावसायः, प्रकरणाभेदाय चादेशत्वं व्यवसाय्यते न त्वस्मिन्नत्ययेपि कश्चिद्वेषः, गन्धशब्दायमस्ति द्रव्यवचनः, वहति जल-
म्रियं, पिनष्टि गन्धानियमिति, अस्ति च गुणवचनः, चन्दनस्य गन्ध इति, तत्र गुणवाचिनो ग्रहणार्थमाह । 'गन्धस्येत्वइति' । रूपादिसमु-
दायो द्रव्यं, तस्य गन्धलवणो गुण एकान्त एकदेशो भवति, रूपादि-
व्यतिरिक्तमवयवि द्रव्यमिति तु पक्षे एकान्त द्वैकान्तः, तत्स्यस्योपल-
म्भात् । 'सुगन्ध आपणिक इति' । आपणे नियुक्त आपणिकः, प्राग्वहती-
यष्टक्, भवार्यं वा अध्यात्मादित्वाट्क्, अथ वायौ कथं सुगन्धिर्दुग्-
न्धिरिति, नक्षयं गन्धो वायोगुणः, माभूतस्य गुणः, तेन तावद्वि-
भागापचोत्पद्यते, एतावदेव च तदेकान्तत्वं विवक्षितं, न तद्गुणत्वम्,
एवं च कृत्वा कुङ्कुमाद्यनुलेपनमपि यदा देवदत्तादेरविभागापचं भवति
तदेत्वं भवत्येव सुगन्धिर्देवदत्त इति, सर्वथा द्रव्यवचननिवृत्तिः ॥

"अल्पाध्यायाम्" । 'सूपोत्पोस्मिन्सूपगन्धीति' । अर्थेप्रदर्शने-
मेतत्, विग्रहस्तु सूपस्य गन्धो लेशो ऽस्मिन्निति, अन्यथा विशेषणत्वाद्ग-
न्धशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यात्, यद्वास्मादेव निपातनाद्गन्धशब्दस्य पर-
निपातः ॥

"वादस्य लोपो ऽहस्यादिभ्यः" ॥ 'लोपो भवति समासान्त इति' । यदि त्वयं समासान्तो न स्यादादेः परस्येत्यादेः स्यात्, शेषा-
द्विभावेति कप् च प्रसज्यते, समासान्तापेक्षस्य शेषस्याश्रयणात्, कथं पुन-
रभावकूपोन्ताश्रयवो भवति तत्राह । 'स्यानिद्वारेणेति' ॥

"कुम्भपदीषु च" ॥ बहुवचननिर्देशात्प्रभृत्यर्थोऽवगम्यतइत्याह ।
'कुम्भपदीषभृतय इति' । 'समुदाया एव निपात्यन्तइति' । कथं तर्हि सूत्रे
भूतविभक्त्या सप्तम्या निर्देश इत्यत आह । 'तत्रेति' । विषयग्रहणेन सूत्रे

विषयसप्तमीति दर्शयति । 'यथा कुम्भपद्यादयः सिद्ध्यन्तीति' । यत्तदोर्नि यसंबन्धात्पूर्वत्र तथा लोपो भवतीत्यर्थो शास्त्रः, किमर्थं पुनः समुदाया एव निपात्यन्ते न कुम्भादीनेव गणे षष्ठित्वा तेभ्यः परस्य पादशब्दस्य लोपो विधीयेत तत्राह । 'समुदायपाठस्य चेति' विषय-
नियममेव दर्शयति । 'स्त्रियामेवेति' । अत्र च स्त्रियामपि ङीप् प्रत्यय एव, पाठोन्यतरस्यामिति यदा ङीप्विषयभूतस्तदैवेत्यर्थः । 'यच्चे-
त्यादि' । उपमानपूर्वपदं कुम्भपदी ज्ञानपदीत्यादि, संख्यापूर्वपदं एकपदी शतपदीति । अष्टापदीति पठ्यते, तत्र निपातनाद्वीघत्त्वम्, अष्टनः सत्रायामिति वा ऽऽकारः ॥

"वयसि दन्तस्य दवृ" ॥ 'द्विद्विति' । अकारस्योगित्कार्यार्थ-
त्वादुगिद्वारमिति नुम् ॥

"स्त्रियां संज्ञायाम्" ॥ अच्च्न्दोर्धर्मिदम् । 'अयोदतीति' । अय-
इव दन्ता अस्या अयोदती, उगित्वाङ्ङीप्, । 'समदन्तीति' । नाभि-
कोदरोष्ठेत्यादिना ङीप् ॥

"विभाषा श्याशरोकाभ्याम्" ॥ 'शरोको निर्दोषिरिति' ।
इव दीप्तौ, रोचनं रोकः, स न विद्यते यस्येति कृत्या ॥

"अयान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यस्त्व" ॥ चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः ।
'अहिद्वित्यादि' । भाष्यएतच्चाश्रितम् ॥

"ककुद्रस्याप्रत्यायां लोपः" ॥ कालादिकृता इति । आदि-
शब्देनाहारपरिणामादेर्येदंशम् ॥

"त्रिककुत् पर्वते" ॥ पर्वतेत्यपदार्थं मुख्यस्य ककुद्रस्यासम्भवा-
दाह । 'ककुद्राकारं चङ्गमित्यादि' । 'न चेत्यादि' । उच्यतइत्यध्यानु-
षङ्गः । 'संज्ञेयेत्यादि' । एतच्च निपातनात्संभ्यते, एवं च पर्वतशब्दो
विस्पष्टार्थम् ॥

"उरःप्रभृतिभ्यः कप्" ॥ 'व्यूडोरस्कः प्रियसर्पिष्क इति' । सोप-
दादौ, इणः षः, उपपूर्वाचक्षतेः सम्प्रदादित्वात्कर्मणि क्तिप्, उपनट्वा

उपानत्, नहि वृत्तीति दीर्घः, अत्रमुक्ते उपानद्वा येन सोऽवमुक्तेऽपानत्कः ।
नहो धः, जरत्ववत्त्वं । 'विकल्प एव भवतीति' । लक्ष्मीशब्दावयुत-
श्चेति नित्यः क्व न भवति, एकवचनान्तपाठस्य नियमाद्यन्वात् ।
'अर्थोऽत्र इति' । नञः परो योऽर्थेऽशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेर्नित्यं क्व
भवति, नास्यार्थोऽस्यनर्थकः ॥

“इतः स्विताम्” ॥ अनित्यस्मृत्यदृष्टान्तर्यवता चानर्थकेन च
तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति ॥

“नव्यतश्च” ॥ ‘नव्यन्ताद्बहुव्रीहेरिति’ । अत्रान्तशब्द उत्तरपदे
वर्तते, नव्यतपदाद्बहुव्रीहेरित्यर्थः । यद्वा बहुव्रीह्यर्थेऽन्तरपदं बहुव्रीहिः,
तस्मादव्यन्तादित्यर्थः, किं सिद्धं भवति, बहुषामधीर्नगरी बहुजनपूर्न-
गरीत्यत्र क्व निवर्तितो भवति ॥

“शेषादिभाषा” ॥ ‘यस्माद्बहुव्रीहेरिति’ । कर्मणि ल्यङोपपत्त्या
पञ्चमी, बहुव्रीहिमात्रित्यर्थः, तेन यत्राप्यादेशः समासान्तः व्याघ्रपात्
सुगन्धिः कुण्डोऽधीति, अत्रापि शेषो न भवति, प्रत्ययपायत्वाद्वा समा-
सान्तस्य यस्मादित्युक्तम् । इह शेषः कत्रपेत्तो वा स्याद् अनन्तरो यो बहु-
व्रीह्याधिकारस्तदपेत्तो वा समासान्तमात्रापेत्तो वेति त्रयः पक्षाः सम्भवन्ति,
तत्राद्ये पक्षे व्याघ्रपात् सुगन्धिद्विदशाः अनृचः विधुर इत्यादौ नित्य-
कञ्चिवयवञ्चं सर्वत्र प्रसज्येत, शेषवहणं चानर्थकं, नहि नित्यकञ्चिवये
विकल्पप्रसङ्गः, नित्यकविधेयानर्थक्यप्रसङ्गात्, द्वितीयेषु द्विदशा
इत्यादौ स्यादेव प्रसङ्ग इति मन्यमानस्तृतीयं पक्षमाश्रयति । ‘समासा-
न्तो न विहित इति’ । बहुबहुक इत्यादावपेत्तान्तरस्यामिति ह्रस्वः,
बहुबहु इत्यादौ गोस्त्रिषोऽपसर्जनस्येति । ‘कयमि-त्यादि’ । यदि
समासान्तापेत्तः शेष इति प्रश्नः । ‘विशेषे स इत्यत इति’ ततश्च
विषयान्तरे सूक्ते सामनि च बहुव्रीहेः समासान्तापेत्तः शेषत्वमस्येति
भावः । किमर्थं पुनः शेषवहणं, यावता यत्र समासान्ता विहितास्तत्र
तत्रैव बाधका भविष्यन्ति, अनवकाशा विधेया बाधका भवन्ति, साव-
काशाश्च ते, कोऽवकाशः, विभाषा क्व, यदा न क्व सावकाशः, कपो-

प्यन्याः प्रकृतयः, विशेषप्रकृतिभ्य उभयप्रसङ्गे परत्वात्कप् स्यात् तस्मा-
च्छेषग्रहणम् ॥

“इयमस्व” ॥ ‘सर्वो प्राप्तिः प्रतिषिद्धतइति’ । न त्वनन्त-
रस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति शेषलक्षणस्यैव कपः प्रतिषेध इति
सर्वशब्दस्यार्थः, एतच्च शेषादित्येतस्य निवृत्तत्वात्कम्मात्रस्यानुवृत्तेर्लभ्यते ।
‘बहुशेषमीति’ । लिङ्गविशिष्टग्रहणादत्र प्रतिषेधः, यथाच सोऽहंलङ्गा-
दिलोपस्तथा तत्रैव वक्ष्यामः । ‘ह्रस्वत्वमपि न भवतीति’ । गोस्त्रियो-
रुपसर्जनस्येति प्राप्तं, कस्मादित्याह । ‘इयसो बहुव्रीहावित्यादि’ ।
पुंवद्वचनेनात्र न स्त्रीरत्ययस्य निवृत्तिर्विवक्षिता किं तर्हि ह्रस्वप्रकरणा-
त्तदभावः, तथा च गोस्त्रियोरित्यत्र वृत्तौ इयसो बहुव्रीहौ प्रतिषेधो वक्त-
व्य इत्येवोक्तम् ॥

“वन्दिते धातुः” ॥ ‘वन्दितस्तुत इति’ । यद्यपि वदिरभिधा-
दनस्तुत्योरित्यभिधादनेपि वदिः पठ्यते तथापि व्याख्यानास्तुत्यर्थ-
स्यैव ग्रहणमिति दर्शयति । ‘तेन वन्दितधातुक इत्यत्र कप् भवत्येव ॥

“नाडीतन्व्योः स्वाङ्गे” ॥ नाडीशब्दो जातिलक्षणडीषन्तः ।
तन्त्रीशब्दो अविवृत्स्तृतन्त्रिभ्य ईरितीकारान्तः, । ‘बहुनाडिरिति’ ।
उपसर्जनह्रस्वत्वं, बहुतन्त्रीरित्यत्र तु कृतिस्त्रियाः प्रतिषेध इति वचनाच्च
भवति ॥

“निष्वाणश्च” ॥ ‘प्रायतेस्यामिति प्रवाणीति’ । षेत्रो
ऽधिकरणे ल्युट्, कृत्यच इति णत्वम् ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां पञ्चमस्याध्यायस्य
चतुर्थे पादे ॥ समाप्तश्च पञ्चमोऽध्यायः ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी ।

“एकाचो द्वे प्रथमस्य” ॥ इह यद्यपि स्वार्थत्वे संभवति पारा-
र्थ्यमयुक्तं, विधेयकार्येणोद्घोषोर्निर्देशात्संभवति च स्वार्थत्वं तथापि लिटि
धातोरित्यादौ विधेयानिर्देशेन वैयर्थ्यप्रसंगाच्चायं ‘मण् कुटिलिकाया’ इत्या-
दिवत्क्वलो विधिः, नापि ‘शेव’ इत्यादिवत्त्वचणं चाधिकारश्च ।
तथा हि सति सर्वेषामेव शब्दानां प्रथमस्यैकाचोऽनेन द्विवचने सिद्धे
लिटि धातोरित्यादि व्यर्थं स्यात्, धातोर्लित्येव लिटि धातोरेवेति निय-
माच्च वैयर्थ्यमिति चेत् । विधिनियमसंभवे विधेरेव व्यायस्त्वात्, अस्य
हि पारार्थ्येऽवश्यं भाविनि सति यथा तेषां विधित्वं तथाप्य वर्णनं युक्तमतः
परार्थे एवायं, तच्चापि न परिभाषा द्विवचनं विधीयमानं प्रथमस्यैकाचो
वेदितव्यमिति, एवं हि सति सर्वस्य द्वे इत्यत्रैवास्य व्यापार इति तत्रैवैकाचः
प्रथमस्येति वाच्यं स्यात्, लिटि धातोरित्यादिकं च विधेयानिर्देशादुप-
स्थादतः पारिशेष्यात्स्वरितत्वाच्चाधिकार एवायमिति निश्चित्याह ।
‘एकाच इति चेति’ । अधिकारोयमिति वक्तव्ये पृथक् स्वरितत्वप्रद-
र्शनार्थमेवमुक्तम् । ‘एतच्चितयमिति’ । तस्य प्रयोजनं यत्र यदपेक्षितं
तत्र तस्य संबन्धः, यथा ‘ऽजादेर्द्वितीयस्ये’त्यत्र एकाचो द्वे इति, ‘उभे
अभ्यस्त’ मित्यत्र द्वे इति, लिटि धातोरित्यादौ सर्वं संबध्यते । ‘इत
उत्तरमित्यादि’ । अनन्तरौक्तस्यैव विवरणम् । ‘प्राक् संप्रसारणविधाना-
दिति’ । तत् आरभ्य तु नास्य संबन्धो विधेयान्तरनिर्देशात्स्वरिते कृते
नाधिकार इति वा व्याख्यानात् । सामान्येनोक्तमुदाहरणनिष्ठं दर्शयति ।
‘वक्ष्यतीति’ । अत्र यदि धातोरेकाच इति सामानाधिकरण्येन संबन्धः
स्यात्पक्षिप्रभृतीनामेव स्यात् न जागत्यादीनां, प्रथममहणं चानर्थकं स्यात्,
नह्येकाचां धातूनां द्वितीयादिरेकाञ्चस्ति, न च प्रथमस्य धातोरिति

संबन्धः, तथा हि सति धातुपाठे प्रथमपठितस्य भवतिरेव स्यात्ततश्च भवतिर्यद्वहमेव कर्तव्यं स्यात्, अथैकावो धातोः प्रथमतः वर्णस्येति संबन्धः, तदपुक्तं, सह निर्वृष्टयोः सामानाधिकरण्यस्य स्वतः प्राप्तस्य त्यागयोगादतो वैयधिकरण्येन संबन्ध इत्याह । 'धातोरवयवस्येति' । 'द्वितीयस्य चेति' । यदप्यत्र द्वितीयवहणं नास्ति तथापि लिटि धातोरित्यत्र त्वधिभूतमस्ति तस्य चार्थः प्रदर्श्यादिति नामङ्गलं किञ्चित् । जज्ञागरित्यादीनि मुख्यगौणतया क्रमेणोदाहरणानि । 'एकाव इति' । यद्वयं तत्पुरुषः स्यात्तदा धातोरित्यनेन सामानाधिकरण्यं चेदिषाय चारेत्यादावेव स्याद्वेयधिकरण्ये तु पराचेत्यादिवु भवदपि द्विर्वचनमन्मात्रस्येव स्यात्ततश्च 'हलादिः शेषः' 'शर्पूर्वाः सवः' । 'लिङ्गव्यासस्योभयेषा' मित्याद्यनुपपन्नं स्यात्, एकरहणं चानर्थकं, प्रथमस्याव इति विशेषणादेकस्य च धातोरनेकप्रयमात्रमन्मात्रादव इत्येकत्वं वा विवक्षितं किमेकरहणेन, तस्माद्वहुव्रीहिर्यं तदाह । 'एकाव इति बहुव्रीहिनिर्देश इति' । बहुव्रीहिणा विवक्षितस्यादेस्य प्रतिपादनं बहुव्रीहेषा उच्चारणं बहुव्रीहिनिर्देशः, विग्रहप्रदर्शनं विस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं, यद्वि बहुव्रीहिनिर्देशस्ततो बहुव्रीहेरन्यपदार्थप्रधानत्वाद्वाया चित्रगुरानीयतामित्युक्ते यस्य ता गावः स एवानीयते न िचा गावस्तदुच्चारणलक्षितं तदुभयपार्श्ववर्तिनं व्यञ्जनद्वयमेव द्रिह्यते न तूपलक्षणीभूताजित्यत आह । 'तत्रेति' । भवति वै बहुव्रीहावपि क्वचिद्वृत्तिपदार्थस्यापि कार्ययोगः, तद्व्याया, शुक्लवामसमानयेति मत्वर्थं बहुव्रीहिलक्षत्र यथा दण्डीविवाणीति संसर्गं मत्वर्थीयउत्पत्ते तस्य द्विष्टत्वाद्गुणस्यापि कार्ययोगस्तद्वहुव्रीहावपि यत्र संसर्गा वाच्यस्तत्राविरुद्धो गुणस्यापि कार्ययोगः । 'अभ्यन्तरश्चेति' । अन्तर्भूत इत्यर्थः । आभ्यन्तरमिति पाठे आभ्यन्तरं मध्यं तत्र भवमाभ्यन्तरम् । 'साचकस्यैव द्विर्वचनं भवतीति' । यथा तत्सविहितमवयवान्तरं द्रिह्यते तथोपलक्षणीभूताप्यजित्यर्थः, । अत्र च नापकं 'दीर्घाकित' इत्यादि । चोदयति । 'एवं' च पठित्यत्रेति । 'तेनैव

तदवयवोऽच्छब्दः पशब्दश्चेति । चकारादकारश्च व्यपदेशिवद्वाचा-
देकाजेष, यथेशङ्कुत्या देवदत्तोक्तुलिमांस्तथा हस्तोपि तदुदचापि,
ततश्च सर्वेषामेव तेषां द्विर्वचनप्रसङ्ग इति शेषः । नन्वर्यवद्बहणेनानर्थ-
कस्येति समुदायस्यैव भविष्यति नावयवानाम् । नन्वेवं जागत्यादीनां
न स्यात्, किं च यत्र शब्दस्यादौ विशिष्टं शब्दस्वरूपं दृश्यते तत्रैवेयं
परिभाषा, अत्र तु धातोरवयवस्यैकाव इति तटस्थेनोपलक्षणेन जाग-
पच् इत्येवमादिकं दृश्यते न तु स्वरूपेणेति नेह तस्याः प्रवृत्तिः । परिह-
रति । 'तत्रेति' । तेषु समुदायादिष्वेकात् मध्ये ऽवयवैकाचः प्रथमा
न द्विरुच्यन्ते, कुत इत्याह । 'तथाहीत्यादि' । अयमभिप्रायः । किमे-
कस्मिन्नेव प्रयोगे युगपच्च सर्वप्रयोगस्त्वेत्यादि, पर्यायेण वा, किं वा प्रयो-
गभेदेन कस्य चित्कवनेति, न तावदाद्यः कस्यः, प्रमित्यनुष्ठानये दुर्व्यो-
रप्यसम्भवात्, तथाहि । एकाचत्वेन निरूपितं द्विर्वचनं प्रमातव्यं, न चैको
ऽवयवो युगपदनेकावयवत्वेन शक्यो निरूपयितुं तत्कथं युगपत्प्रतीयतां
प्रमितं वा कथमनुष्ठेयतां, नह्येकस्मिन्नेकाचि द्विरुच्यमाने तद्वैवाच्य
एकाच्छब्दो द्विर्वक्तुं, वाचः क्रमभावित्वात् । नापि द्वितीयोऽनभ्यास-
स्येति प्रतिषेधादनवस्थापाताच्च, तस्मात्प्रयोगभेदेन सर्वप्रसङ्ग इत्येव
एव पक्षः सम्भवति, तत्र णिजिर् शौचपोषणयोरित्यस्य श्लौ यदा निश-
ब्दस्य द्विर्वचनं तदा नेनेति नेनित्त इत्यत्र न कश्चिद्दोषः, नेनिति
अनेनित्तुर्नेनितिदित्यत्रा 'दभ्यस्ता' 'त्सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' 'नाभ्यस्ताच्छ-
तु' रित्यद्वाधनुसमाधनुस्मृतिषेधा न स्पृजकारेण व्यवधानात्, इकारस्येच्छ-
ब्दस्य च द्विर्वचने रूपमेव न सिध्यतीत्येव एव दोषः, तस्य परिहारः ।
'शास्त्रहानिप्रसङ्गादिति' । अवयवे हि द्विरुच्यमाने ऽवयवान्तरविषयसमु-
दायविषयं च शास्त्रं हीयेत । ननु शास्त्रेण प्रमितमेव यदि नानुष्ठीयेत
स्याच्छास्त्रहानिः, अत्र तु पर्यायेण प्रतीयतइत्युक्तं तच्चानुष्ठितमेव
कथं शास्त्रहानिः । अङ्गं तु भवानाचष्टां पशब्दे द्विरुच्यमाने चकारः
किमिति न द्विरुच्यते तदा तद्द्विर्वचनस्याप्रतीतत्वादिति चेत्किमिति न

प्रतीयते, तेन सदैकाचत्वेनानिहपि नत्वादिति चेत्किमिति न निरूप्यते
मौनमत्रोत्तरं, तस्माद्व्यस्मिन् प्रयोगे यत्न यावत्तु प्रथमैकाचत्वेन शक्यते
निरूपयितुं तस्य सर्वस्य द्विवचनं प्रमातव्यमनुष्ठातव्यं च, अन्यथा तु
क्रियमाणं प्रतीयनुष्ठानयोर्भयोरपि शास्त्रहानिमावहति, तस्मात्समु-
दायस्य द्विवचनमिति, न चात्रापि पक्षे ऽवयवविषये शास्त्रहानिः,
अवयवात्मकत्वात्समुदायस्य, न खल्ववयवानां द्विवचनमकृत्वा समुदायः
शक्यो द्विवक्तुं, यद्यथा वृत्तः प्रचलन्सहावयवैः प्रचलति, अथ कथं पपा-
चेति द्विवचनं, यावता धातुरेषां न धात्ववयवः, नापि प्रथमः, द्विती-
यादिषु हि सत्सु यस्मात्पूर्वा नास्ति स प्रथमः, कथन्तरां चेद्यायेत्यादौ-
यत्रैकोनस्येति, व्यतिरिक्तोन्यपदार्था नास्ति, तत्राह । 'पपाचेत्य-
चेति' । 'एकाचत्वमपीति' । अपिशब्दात्प्रथमत्वमपि, उभयत्रापि
धातुं प्रत्यवयवत्वम् । 'व्यपदेशिवद्वाद्यादिति' । मुख्य एकाच्यपदे-
शोऽवयवव्यपदेशश्च येषामस्ति ते व्यपदेशिनो जाग्रादिषु जागित्येवमा-
दयस्तेषामिवेषामपि कार्ये भवतीत्यर्थः । न चेदं वचनं, लौकिकोऽयं
न्यायः, लोके हि शिलापुत्रकस्य शरीरमिति बहिर्वस्तुभेदे ऽपत्यपि
भेदव्यवहारोऽस्याभेदाशयो दृश्यते शिलापुत्रकः क्रीयमाणात्रिक्रीयमाण-
त्वाद्यवस्थायुक्ता यो दृष्टस्तस्येदं शरीरमिति परिदृश्यमानावस्थाभेदेन
व्यपदिश्यते, पपाचेत्यत्रापि पवेरनन्तप्रयोगविषयस्य संप्रति प्रयुज्यमानं
लिट्परं रूपमवयव इति शक्यं व्यपदेष्टुं, प्रथमशब्देऽपि प्रथमगर्भेण कृते-
त्वादावसतोऽपि द्वितीयादीन् बुद्ध्या परिकल्प्य मुख्यप्रथमसाधर्म्या दद्या
लोके एकस्मिन्नपि प्रथम इति प्रयुज्यते तद्वदत्रापि, इयायेत्यत्रापि इतः,
यन्ति, चायन्, अगात्, जिगमिषतीत्यनन्तप्रयोगस्यैकौयमिकार इत्यन्य-
पदार्थापि कल्पितः, प्रसिद्धप्रसिद्धिकृतश्च गौणमुख्यविवेकः, एवंविधस्तु
व्यवहारो मुख्यादपि प्रसिद्ध इति न गौणत्वदोषः, एवं च कृत्वा 'व्यपो
लिटि,' 'भवतेरः,' लिट्याभ्यासस्योभयेषां, 'दीर्घ इणः क्तिनी'त्यादिक-
मुपपद्यते । अत्र द्वे इत्यस्य संख्येयापेक्षायां शब्दानुशासनप्रस्तावाच्छब्द-
रूपे संख्येये 'बुद्धी स्थाने योगे'ति वचनादेकावः प्रथमस्येति स्थानवश्यां

सत्यामेकस्य स्थाने द्वे शब्दरूपे भवत इत्यर्था भवति, यथास्तेर्भूरित्यादौ, तदा स्थाने द्विर्वचनमित्ययं पक्षो भवति, यदा शब्दसंबन्धिनी उच्चारणे संख्येयं क्रियारूपस्य शब्दस्य च स्थान्यादेशसंबन्धायोगादध्याहृतोच्चारणक्रियापेतयैकाच इति कर्मषष्ठी, एकाचो द्वे उच्चारणे भवतः, एकाचं द्विरुच्चारयेदित्यर्थस्तदा द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमित्ययं पक्षो भवति. तत्राद्ये पक्षे स्थानेन्तरतम इति वचनाच्छब्दतश्चान्तरतमयोर्द्वयोर्विधानाद् यद्यपि ये के चन प्राप्त इति दोषानवतारः, विचीयतीत्यत्र तु सन्-होरिति वद्व्याः स्यापयिष्यमाणत्वाच्चिस् इत्यस्य स्थाने विसृचिस् इति शब्दान्तरादेशे सति तत्स्यस्य सकारस्य सन्त्वे प्रमाणाभावाद् अक-नगमांसनीति दीर्घत्वं न स्यात्, आदेशस्य स्थानिवद्भाव उच्यते नादे-शावयवस्य स्थान्यवयववद्भाव इति स्थानिवद्भावेनापि सन्त्वं नास्ति, तस्य तु यत्र सन्मात्रस्य द्विर्वचने स्थानिवद्भावेन सन्त्वं सोऽवकाशः, यथा इणः सन्, ईषिषतीति । ननु शब्दान्तरप्राप्त्या द्विर्वचनमनित्य-मप्राप्त्या तु दीर्घत्वमित्युभयोः परत्वाद्दीर्घत्वे कृते द्विर्वच्यते, इह तर्हि ह्रयतेः सनि ह्रास् इत्यस्य द्विर्वचनं, समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र आदेशशतञ्चास्ति इयं प्रकृतिरयं प्रत्यय इति, ततश्च ह्रोभ्यस्तस्येति संप्रसारणं न स्यात्, जुहाव जुहुवतुरित्यादावेव तु स्याद् यत्र ह्रामात्रस्य द्विर्वचनात्स्थानिवत्त्वं, नैष दोषः, ह्रोभ्यस्तस्येति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ, ह्रयते-रभ्यस्तस्य भविष्यतः प्रागेव संप्रसारणं परपूर्वत्वं, हल इति अकनगमा-मिति वा दीर्घत्वं, ह्रास् इत्यस्य द्विर्वचनम्, इह च पिपत्तति उद्वित्त-तीत्यत्र पूर्वत्रासिद्धमद्विर्वचनइति वचनात्परत्वात्कुत्वादिषु कृतेषु परत्वाद् द्विर्वचनमिति न कश्चिद्विषयः, इह तर्हि आटिटद् आशिगद् इति णिलोपे कृते ऽपि द्विर्वचनेचीति रूपस्थानिवद्भावाच्छब्दान्तरप्राप्त्यभावेन नित्यत्वात्पूर्वं द्विर्वचने सति समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रसुध-त्वात्प्रकृतिप्रत्ययत्वं नष्टं, स णिञ् न भवतीति णिलोपो न स्यात्, तस्य तु कारणेत्यादिरवकाशः, इह च जिघांसतीति समुदायस्य समुदाय-आदेशे कृते हन्तेरभावादध्यासाच्चेति हन्तेरिति कुत्वं न स्यात्, तस्य तु जघ-

निश्च, जघन्य, अहं किल जघन, जघन्यानित्यादिरवकाशः, यत्र हन्ति-
 मात्रस्य द्विर्वचनात्स्यानिबद्धान्तदेवमात्रपक्षस्य दुष्टत्वाद् द्वितीयं पक्ष-
 माश्रित्याह । 'द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमिति' । चशब्दोवधारणे । कथं पुनः
 षष्ठीस्थाने योगेति परिभाषायां सत्यां द्विःप्रयोगपक्षः शक्य आश्रयितुं,
 तच्चाह । 'आवृत्तिसंख्या हीति' । यद्वावृत्तेः संख्या विधीयते एवं सति
 त्रिर्वचनं प्राप्नोति, नह्याद्यमुच्चारणमावृत्तिः, अतस्तदेकम्, आवृत्ती च द्वे
 इति त्रिर्वचनप्रसंगः, तस्मादावृत्तिकृता संख्या आवृत्तिसंख्या, कस्योच्चा-
 रणस्य, आवृत्तमुच्चारणं विधीयत इत्यर्थः, तत्र च स्यान्वादेशभावो न
 संभवतीत्युक्तम्, अत्र पक्षे यथाटिटदित्यादौ दोषो न भवति तथा दर्श-
 यति । 'तेनेत्यादिना' । नन्वत्रापि पक्षे नेमतुः सेहरे इत्यादौ नस्त्वस-
 त्वयोः कृतयोर्धातोरादेशादित्यस्य द्विःप्रयोगेण निवृत्तेरेत्याभ्यासलोपो
 न स्यातां, एतान्तरे तु नादेशादिव्यपदेशः, अलाभ्यत्वेन स्यानिबत्वाभा-
 वात्समुदायादेशत्वेनादेशादित्वाभावान्न न दोषः, लिटि आदेश इति
 विशेषणाच्चत्वसत्वयोरनैमित्तिकत्वाद्, इह तर्हि वेभिदितेति वेभिद्व्य-
 शब्दात्तृचि अलोपयलोपयोः कृतयोश्चपदेशे य एकाजनुदात्तः स एवाय-
 मित्तीट्प्रतिषेधः स्यात्, एतान्तरे त्वेकाव्यपदेशस्यालाभ्यत्वाद्बुभिक्षेत्यस्य
 कृष्कत्वाच्चिषेधाभावः, द्विःप्रयोगेपि न दोषः, पूर्वस्मादपि विधौ अलो-
 पस्य स्यानिबद्धानात्, इह तर्हि जरीरुहितेति यहेर्लिटि दीर्घत्वं स्यात्,
 नह्यत्र स्यानिबत्त्वं, दीर्घविधौ निषेधात्, नैव दोषः । एकाच उपदेश-
 इत्यत एकाच इत्यनुर्त्तयिष्यते, यद्वा यहेर्बिहितं यदाटुं धातुकं तस्य य
 इट् तस्य दीर्घ इति जरीरुहशब्दाद्विहितस्य न भविष्यति । इह च
 सिषेवति, यद्यपि सिर्बेर्लिट्विहितस्तथापि द्विर्वचने कृते समुदायस्यैका
 पदसंज्ञा न तदवयवस्य, सेवशब्दस्य पदसंज्ञायां तदादिग्रहणानिवृत्तेर-
 भ्यासस्य वर्जनायोगादिति सात्पदाक्योरिति पत्वनिषेधाभावः, इह तर्हि
 विभिद्धानित्यादौ शतकृत्वोप्युच्चारणे एकावृत्त्वं न याति किं पुनर्द्वि-
 उच्चारण इति वत्वेकाप्रादुसामित्तीट्प्रसङ्गः, तत्र । उच्चारणभेदाद्विष्ट-
 व्याप्रादुभावे पूर्वसंख्याकृतव्यपदेशनिवर्तनात्, अत एवादुहणं कृतं

परिवर्तित्यादाविडर्षम्, इह तर्हि विमुखापेति, तस्यैवार्थवतो द्विरुक्ति-
भावमात्रमित्यभ्यासस्यार्थवत्त्वात्सुपेः षत्वमित्यत्रानर्धको विमुपपुरिति
वक्ष्यमाणं विहन्येत, नैव दोषः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दस्याशेषार्था-
वसायः, न चात्राभ्यासोपजनने कश्चिदर्थ उपजायते ऽपाये चापवाति ।
ननु स एव चेद् द्विरुच्यते ऽर्थप्रत्ययेनाप्यावर्तितव्यं, यथा ऽहिरहिर्बुध्न्यस्व-
बुध्न्यस्वेति, किमत्रोपालभ्येमहि, न तावदर्थप्रत्यया आवर्तन्ते, तदेतदेवं
दृश्यतां यथा स्वप्नः सुप्तो ऽस्वयदित्यादौ क्वचिदविकृतः क्वचिद्विकृतः
क्वचिदहागमापेक्षो ऽर्थे प्रतिपादयति तथा सुखापेत्यादावावृत्त एव
प्रतिपादयतीति ॥

“अज्ञादेर्द्वितीयस्य” ॥ ‘प्रथमद्विर्वचनपवादोपमिति’ । ननु
विरोधे समानफलत्वे च बाध्यबाधकभावो यथाट्टाश्रियूपः कर्तव्यो वाज-
पेयस्य चतुरश्रित्यष्टाश्रित्वचतुरश्रित्वयोर्यथा नैवारस्वरुर्नवावपूताना-
मिति नखावपनेन वैतुष्यफलकेन तत्फलको ऽवस्थातो बाध्यते, नचैस्त्वो-
लूखलमुसलं, यत्र त्वेतदुभयं न भवति न तत्र बाधो यथा क्लृप्त्यप्रत्य-
यसंज्ञानां, यथा वा तद्विततद्राजप्रत्ययसंज्ञानाम् । इह तु न समानफलत्वं,
फलस्य कस्य चिदभावात्, अस्ति च सम्भवो यदुभयं स्यात् । स्यादेतत् ।
द्वयोरसीनयोर्मध्ये कस्मिंश्चिदुपविष्टे द्वितीयस्तृतीयो भवति तथा प्रथमे
द्विरुक्ते द्वितीयस्तृतीयो भवतीत्यस्त्येवात्राप्यसंभव इति, स्यादप्येवं, यदि
प्रथमद्विर्वचनमेव नियोगतः पूर्वं स्यात्, किञ्च नात्रौत्पत्तिकस्य द्वितीयस्य
द्विर्वचनमुच्यते किं तर्हि द्वितीयमात्रस्य, ततः किं, प्रथमे द्विरुक्ते यो द्विती-
यस्तस्य भविष्यति । नन्वेवमतारम्भसमं स्यात्, कथमट्टः सत्, प्रथमस्य
द्विर्वचनम्, अट्ट अट्ट इति स्थिते हलादिः शेषश्च प्राप्नोति द्वितीयद्विर्वचनं
च, परत्वाचित्यत्वाच्च हलादिः शेषस्ततो द्विर्वचनम्, अ अट्ट अट्ट इतिस्थिते
हलादिशेषे त्रयाणामकाराणामतो गुणो पररूपत्वेऽटिषतीत्येतद्रूपं स्याद-
क्तेऽपि द्विर्वचने एतदेव रूपं, द्वयोरकारयोः पररूपमित्येतत्तद्वद् नानार-
म्भसमं, कथं, प्रथमं द्विर्वचनं हलादिः शेषः, अअट्ट इति स्थिते सन्यत इतीत्वं
च प्राप्नोति द्विर्वचनं च, द्वयोर्नित्ययोः परत्वादित्वं, नन्वित्वं सनमभ्यासं

चापेक्षतइति बहिरङ्गं, ततः किम्, अन्तरङ्गमतो गुणइति पररूपत्वं प्राप्नोति,
समानाश्रये च वार्णोदाङ्गं बलीयः, एवं तर्हि कृतेपि पररूपे तस्यान्तवद्वा-
वादित्वं प्राप्नोत्यकृते चेति नित्यत्वं परत्वं चेति द्वे तस्य प्राबल्यकारणे,
पररूपस्य त्वन्तरङ्गत्वमेकमेवेतीत्यमेव तावद् भवति, सति तु तस्मिन्वाभ्या-
सस्यासवर्णेइतीयद् च प्राप्नोति द्विर्वचनं च, तत्र द्विर्वचनमियद्वि कृते यद्वि-
त्यस्य प्राप्नोति अकृते त्वद्वित्यस्येति शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यं, तेन परत्वावि-
त्यत्वाच्चेयद्वि कृते यद् शब्दस्य द्विर्वचने हलादिः शेषः, इत्वम्, इयियटिपति,
ओणेरुवोणिपतीति भवति, अपति द्वितीये द्विर्वचने इयटिपति उवो-
णिपतीति भवतीति नानारम्भसाम्यम् । एवं तर्ह्यनभ्यासस्येति निषेधादेक-
स्मिन् द्विरुक्ते नापरो द्विर्वक्तुं शक्यतइत्यस्यैवासंभवः, अथ वा सामान्य-
विहितस्य विशेषविहितं सत्यपि संभवे बाधकं भवति, तद्वथा दधि
ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति, चोदनसेकाख्यस्य फलस्य समा-
नत्वादत्र दधिबाध इति चेद् इहापि तर्ह्यर्थाभिधानाख्यं फलमेकम्,
अर्थाभिधानाय हि द्विरुच्चारणं तच्चैकेनैव साध्यते, अथ रूपविशेषाख्यं
फलं भिन्नम्, अन्यद्वि रूपं प्रथमस्य द्विर्वचने ऽन्यच्च द्वितीयस्य, इतरत्रापि
वृत्तिविशेषाख्यं फलं भिद्यते, अन्या हि दध्नस्तृप्तिरन्या हि तक्रस्य, अतो
नाप्राप्ते तस्मिन्नाभ्यमाणत्वमेव बाधनिवन्धनं नासंभवः, सामान्यशब्दा
हि विशेषशब्दसंनिधौ तत्रैवोपसंह्रियन्ते ततोऽन्यत्र वा यथा वसिष्ठो
ब्राह्मणो ब्राह्मणाः आयाता वसिष्ठोऽप्यायात इति । ननु कौण्डिन्य-
स्यापि ब्राह्मणत्वाद् दधि प्राप्तमिह तु प्रथमस्योच्यमानं द्विर्वचनं द्विती-
यस्य न प्राप्नोतीति कथं येन नाप्राप्तिः, न क्रमो द्वितीयस्य प्राप्तमिति
किं तु धातुसामान्यविहितं प्रथमद्विर्वचनमजादेधातोः प्राप्तमिति, तत्र
दधितक्राख्यं विधेयं भिद्यते, इह तु कार्यं भिद्यते, विधेयं द्विर्वचनमेकमि-
त्येतावान् विशेषः । यद्वा तत्रापि दानमेव विधेयं तस्य तु देवभेदाद्वेदः,
इहापि कार्यभेदाद्वेदस्तद्विदमुक्तम् । 'प्रथमद्विर्वचनापवादोऽयं द्वितीय-
द्विर्वचनमिति' । सर्वथा प्रथमद्विर्वचनं द्वितीयद्विर्वचनेन बाध्यते, यद्येवं
यथाभूतस्येकावः प्रथमद्विर्वचनं प्राप्तं तथाभूतस्यैव द्वितीयद्विर्वचनं बाधकं

स्यात्, सव्यञ्जनस्यैतत्प्राप्तमिति तेन सहव्यञ्जनानामप्यनावृत्तिप्रसङ्गः ।
 म्यादेवं यद्वाजादिषु प्रथमस्यैकावः किञ्चिद्विहितं प्रतिषिद्धं वा भवेत्,
 इह तु विशेषमनिधौ सामान्यशब्दस्य ततोऽन्यत्र वृत्तेरजादिषु प्रथमद्विर्व-
 चनरूपाप्रतीतत्वादप्राप्यनुमानमेव बाधः, व्यञ्जनानि च यदा यस्य कार्ये
 तदा तदङ्गानीति द्वितीयैकाव्यन्तर्भावात्तेन सह द्विर्वचनं केन वार्यते,
 अत्र च लिङ्गं नन्दा इति प्रतिषेधः, अयेयाय, आरेत्यादौ केन द्विर्वचनं,
 न तावदनेनाद्वितीयत्वात्, नापि पूर्वणाजादिषु तस्याप्रवृत्तेः, ननु च
 यत्र द्वितीयसद्भावादस्य प्रवृत्तिः, अटिडिपतीत्यादौ, तत्र तदप्रवृत्तिः,
 यत्रै तदप्रवृत्तिः, यत्र तु द्वितीयाभावादेतत्र प्रवर्त्तते न तत्र तस्य प्रवृत्ति-
 र्वार्यते, तत्रापि वार्यते, अजादेरिति सामान्यनिर्द्वंशात्, सामान्यनिर्द्वंशे हि
 क्वचिदपि द्वितीयवत्यां व्यक्तौ सर्वत्र बाधेत यथा हलादिः शेषे वक्ष्यते
 क्वचिदपि प्रवर्त्तमानो हलादिः शेषः सर्वत्र निवृत्तिं करोतीति । नैव दोषः ।

जात्योपलक्षिता व्यक्तिः प्राधान्येनेह गृह्यते ।

द्वितीयवत्यामेवेदं व्यक्तौ तेन प्रवर्त्तते ॥

प्रवर्त्तते च यत्रेदं तत्र पूर्वं निवर्त्तते ।

जातिहंलादिशेषे तु प्राधान्येन समाश्रिता ॥

‘इति’गुणे चेति’ । नित्यत्वात्परत्वाच्च । ‘स्यानिवद्भावः प्राप्नो-
 तीति’ । ततश्च इह इत्यस्य द्विर्वचने हलादिः शेषे च दीर्घत्वे सति
 अरीपतीति प्रसङ्गः । ‘न चात्र द्विर्वचननिमित्तमिडिति’ । यत्र परतो
 द्विर्वचनमुच्यते तदेव तस्य निमित्तमिति भावः । ‘किं तर्हि कार्याति’ ।
 सन्यङोरिति षष्ठाश्रयणात् । ततः किमित्याह । ‘न चेति’ । तद्भाव-
 भावित्वे सत्यपि कार्यणः सप्तमीनिर्द्वंशाभावाच्च निमित्तत्वं शास्त्रे
 स्थितमित्यर्थः । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयमित्याह । ‘तद्याहीति’ । ‘गुण-
 वृद्धोरिति’ । क्ङीति चेत्यत्र वृद्धेरपि प्रतिषेधादुगवृद्धोरित्युक्तम् ।
 ‘शयितेत्यत्र न भवतीति’ । गुणस्य प्रतिषेधः । क्वचित्तु शायक इत्यपि

पठ्यते, तदयुक्तमपह्न'तत्त्वादत्र वृद्धे; तथा चोत्तरस्यै गुणग्रहणमेव कृतम् ।
'तेषां द्वितीयस्येति त्रिस्यष्टार्यमिति' । तस्मादित्युत्तरस्येत्यनन्तरस्य
द्वितीयस्यैव भविष्यति न तृतीयादेः, यदा तु बहुव्रीहेः षष्ठी अजादि-
र्यस्य धातोरिति तदा सामर्थ्यादग्रमार्थेऽप्यारम्भे तृतीयादेरपि प्रसङ्गः ॥

“नन्दाः संयोगादयः” ॥ उन्दी क्तेने, अहु अभियोगे दोषधः,
ष्टुत्वम्, अर्च पूजायाम् । ईत्त दर्शनाङ्कनयोः, अन प्राणने, द्रा कुत्सायां गतौ,
उज्जिविषये यद्वक्तव्यं तत्सर्वै ह्यधरदित्यत्रैवोक्तम् । ‘यकारपरस्येति’ ।
यकारः परो यस्माद्रकारात्तस्येत्यर्थः । ‘व्यञ्जनस्येति’ । तृतीयव्य-
ञ्जनसहितस्यैकाच इत्यर्थः । तत्र यकारस्य द्विवचनं न भवति ।
‘अपरे पुनरिति’ । अस्मिन्यत्ते ईर्यतेस्सनि कृते इति व्याख्येयम्,
तत्सम्बन्धिनस्तृतीयस्यैकाचो ऽसम्भवात् । नामधातवः, सुधातवः ।

“पूर्वाऽभ्यासः” ॥ ‘अर्थोदिति’ । सामर्थ्यात्पूर्वगच्छेयमवयवव-
चनः, अवयवश्चावयविनो भवति, स चेह करिष्वच निर्दिष्टः, अतोवश्यं
द्वे इत्यत्रानुवर्त्तनीयं, न शानुवृत्तमपि प्रथमान्तमेवावस्थितमवयवपेक्षां पूर-
यितुमलमित्येतत्सामर्थ्यम् । ‘अस्मिन्यकरण इति’ । अनेन सर्वस्य द्वे
इत्यत्र प्रकरणे इयं संज्ञा न भवति, तेन तत्र हलादिशेषाद्व्यभावः, यद्येवं
द्युतिगमिजुहोत्यादीनां द्वे इत्यत्र न प्राप्नोति, कर्त्तव्योच यमः । ‘तयोः
पूर्वावयव इति’ । अवयववाचिभिर्दिक्शब्दैर्योगे पञ्चमी न भवति, तस्य
परमाश्लेषितमिति लिङ्गात्, पपाचेत्यादौ हलादिः शेषः, सन्धतः, दीर्घा-
कृतः, कुहोरुः, अभ्यासे चर्च, सन्धल्लघुनि, दीर्घा लघोरित्यादीनि
यथायोगमभ्यासकार्याणि ॥

“उभे अभ्यन्तम्” ॥ ‘द्वे इति वर्त्तमान इत्यादि’ । द्विरुक्तसमु-
दायस्यैकाभ्यस्तसंज्ञा यथा स्याद् द्वयोर्द्वे संज्ञे मा भूतामित्येवमर्थमुभेपक्षं
न तु संज्ञिनिर्देशार्थं, द्वे इत्यस्यानुवृत्त्यैव संज्ञिनिर्देशस्य सिद्धत्वादित्यर्थः,
ददतीत्यादावदभ्यस्तादित्यद्वावः । श्नाभ्यस्तयोरान्त इत्याकारलोपः ।

‘नेनिजतीत्यत्रेत्यादि’ । असत्युभे ग्रहणे वृद्धिरादैजित्यादौ प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिदर्शनादिहापि प्रत्येकं स्यात् ततश्च नेनिजतीत्यत्र ‘पृथगाद्युदात्तत्वं स्यात्, न चानुदात्तं पदमेकवर्जमित्येकस्यानुदात्तत्वं, वर्जनीय-विशेषावगमहेतोः सति शिष्टत्वादेरसंभवात्, अद्यापि स्यादेवमपि पर्यायः स्यात् । ननु च भीष्मीभृहुमदेतिजापकात्परस्य न भविष्यति, पूर्वस्यापि तर्हि न स्यात्परेण व्यवधानात्, उच्यते च स्वरस्ततश्च स एव पर्यायप्रसङ्गः, यदि तु संयोगसमासादिसंज्ञावदन्वर्थत्वप्रतिपत्त्यर्थं महासंज्ञाकरणं, तेनान्वर्थताविज्ञाने समुदायस्यैव संज्ञेत्युच्यते तदेभिग्रहणं शक्यमकर्तुं, ननु यत्रोभे श्रूयते तत्र यथा स्यादन्यतराभावे मा भूद् इत्येवमर्थमुभेग्रहणं कर्तव्यम्, अन्यथाऋधेरापरश्च सनीवन्तेतीहभावपक्षे परत्वात्प्रतिपदविहितत्वाच्च आप्तपृथ्व्यामीदितीत्ये नन्दा इति प्रतिषेधाद्वैकवर्जं द्वितीयस्येकावो द्विवचने कृते अत्र लोपोभ्यासस्येत्यतः प्रागन्तरङ्गत्वाद्वाध्यस्तसंज्ञा स्यात्, सा च प्रत्येकं समुदायस्य वा, तत्र प्रत्येकपक्षे ऽभ्यासलोपेपि परस्य न निवर्तत, समुदायपक्षेपि पूर्वं संज्ञा समुदाये प्रवृत्ता परत्वादेकदेशनिवृत्तावप्यवशिष्टवतिष्ठेत्, यथेयसुन ईकारेलुप्तेपि तद्वितसंज्ञा भूयानित्यत्र, सत्यां च संज्ञायाम् ईप्सन्ति ऐप्सन् ईत्सन्ति ऐ संन् इत्यच्चाद्वावजुसभावानुमप्रतिषेधाः स्युरतः श्रूयमाणप्रतिपत्त्यर्थमुभेग्रहणं कर्तव्यम्, तत्र, प्रतीषिषतीत्यादिवत्सिद्धेः । ‘तथाहि । अजादेद्वितीयस्येति सनि द्विरुक्ते श्रूयमाणयोर्भयोः सत्यामप्यभ्यस्तसंज्ञायामद्वावादयो न भवन्ति, यथा च^१ पुत्रीयपिषन्तीत्यादौ यथेष्टं नामधातूनामिति सनि द्विरुक्ते, तद्वदत्रापि न भविष्यति, अत्र हि ईप्सभि ईत्संभीतिस्थिते ऽद्वावात्माङ्गित्यत्वाच्छप्, अद्वावो हि शपि कृते तेन व्यवधानाच्च प्राप्नोतीत्यनित्यः, ततो भोन्तः प्राप्नोति पूर्वण सहैकादेशश्च, परत्वादन्तादेशः, नित्य एकादेशः, कृतेयन्तादेशे प्राप्नोत्यकृतेपि, अन्तादेशस्त्वनित्यः, कृते एकादेशे तस्यान्तवद्वावादभ्यस्तग्रहणेन ग्रहणादद्वावेन बाध्यते, यस्य च निमित्तं लत-

णान्तरेण विहन्यते न तदनित्यम्, अन्तरङ्गस्तर्ह्येकादेशः, वर्णाश्रयत्वात्, अन्तादेशस्त्वाङ्गत्वादुहिरङ्गः, समानाश्रये च वर्णादाङ्गं वर्णीयः, अन्तादेशोऽप्यन्तरङ्गः, वक्ष्यति ह्यापत्रादिषूपदेशिवदुचनमिति, तदेवमुभयोरप्यन्तरङ्गयोर्नित्ययोश्च परत्वादन्तादेशः, ततो ककाराभावाद्नाश्रयत्वेन स्थानिवद्वाभावाच्चादादेशो न भवति, अस्तु वा पूर्वमेकादेश एवमप्यात्मनेपदेऽप्यनत इत्यत्रानत इत्यस्यादध्यस्तादिति पूर्वेषां च संबन्धात्पूर्वस्मादपि विधावेकादेशस्य स्थानिवत्त्वाद्वाऽद्वावो न भविष्यति, एवमैष्वचित्वापि, ईप्सश्चि इति स्थिते शप् च प्राप्नोति जुम्भावश्च, नित्यत्वाच्चपि कृते तेन व्यवधानाच्च जुम्भावः, न च पूर्वेषां सहैकादेशे कृते तस्यान्तवद्वावात्पुनर्जुम्प्रसंगः, पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वात्, ईप्सश्चित्वापि लटः शत्रादेशः, ईप्सं शतृ इति स्थिते सार्वधातुकमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वाच्छेपि कृते तत्र सनोकारेणातो गुणो पररूपे पश्चात्सर्वनामस्थाने चोत्पत्ते नुमः प्रसक्तस्य तस्यां दशायां शत्रभ्यस्तयोर्व्यपवर्गाभावाद्भयवर्णाश्रयत्वेनान्तादिषद्वावाभावाच्च निषेधाभावः, एवं प्रतीपिषन्तीत्यादावपि, चिकीर्षन्तीत्यादौ तु यच्च सनोकारो न द्विरुच्यते तत्र तेनैव व्यवधानादद्वावाश्रयभावः ॥

“जत्तित्यादयः षट्” ॥ अत्र जत्तेश्तिपि हधादिभ्यः सार्वधातुक-इतीति कृते जत्तितिरिति भवति, स आदिर्येषां ते जत्तित्यादय इति विज्ञायमाने वेद्यतेः सप्तमस्य न स्यात्, लाघवाद्यर्थमसंदेहाद्यं च इकैव निर्द्वैष्टव्यं स्याज्जत्त्यादय इति, तस्माच्चायमुक्तविग्रहो बहुव्रीहिः, किं तर्हि जत्त इति पृथक् पदमित्याह । ‘जत्त इत्ययं धातुरित्यादयः षडिति’ । इतिनानन्तरो जत्तिर्निर्द्विश्यते, आदिशब्दः समीपवचनः, अतदुक्तसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । ‘सेयमिति’ । येयमुक्तप्रकारा सेयमित्यर्थः । ‘एष स्वर इति’ । अन्यथा हि त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वं धातुस्वरः, यणादेशवदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं प्रसज्येत । ‘शतरि व्यत्ययेन संपादित इति’ । हित्वात्परस्मैपदासंभवाद्भृत्ययः । षड्व्यवहणमनर्थकं सन्त्यागणान्ता जत्ति-

त्यादयः, वेबीडोपि परे ये पठन्ते तेषां कस्माच्च भवति, अत्रैवं गणपाठः, वेबीडोनन्तरं पस स्वप्ने, वश कान्तौ, चर्करीतं च, हुङ् अपनयने, इति, केचिद्वेबीडोनन्तरम् आङः शास्विति पठन्ति, पस्ति स्वप्नइति च, तत्रा-
शासो न विशेषः, अभ्यस्तकार्याणि भूयिष्ठानि परस्मैपदिष्वात्मनेपदी
वायम्, अभ्यस्तस्वरेपि नास्ति विशेषः, कथम्, अनभ्यस्तेपि तस्मिन्नुदात्तेतः
परं लसार्धधातुकमनुदात्तं धातुस्वरश्च, चर्करीतमाभ्यस्तमेव, पसपस्ती
ह्रान्दसौ, वगिरपि, तस्यापि भाषायां न प्रयोगस्साधुर्भाष्यवार्तिककारौ
चेत्प्रमाणं, हुङोपि ङित्वात्परस्मैपदासम्भवः, स्वरस्तिर्हि प्राप्नोति, अङ्गिडो-
रिति प्रतिषेधवचनसामर्थ्याव^१ भविष्यति, यदि स्यात्तर्ह्यपहुवत इत्यादा-
वभ्यस्तस्वरे सति लसार्धधातुकस्य भवितव्यमेव निघातेनेति प्रतिषेधो-
नर्थकः स्यात्तस्मात्प्रत्ययस्वरो यथा स्यात्तल्लसार्धधातुकानुदात्तत्वं मा भूदि-
त्यङ्गिडोरिति प्रतिषेधोर्थवान् भवतीति प्रतिषेधसामर्थ्यात्प्रत्ययस्वर एव
भविष्यति नाभ्यस्तस्वरः । ननु चाभ्यस्तस्वरो ऽजादौ विधीयते, ततः
कि, मजादौ तस्मिन्पठन्तेपि हुते हुषे हुवे इत्यत्र तस्याप्रवृत्तौ यदङ्गिडोरिति
प्रतिषेधो न क्रियेत ततो धातुस्वरेणाद्युदात्तं पदं स्यात्, अन्तोदात्तं यथा
स्यादिति प्रतिषेधः क्रियते, तदेवं सति प्रयोजने न प्रतिषेधसामर्थ्याद-
भ्यस्तस्वरं बाधित्वा प्रत्ययस्वरः सिध्यति, एवं तर्ह्यभ्यस्तानामादिरि-
त्यत्राप्यङ्गिडोरित्यनुवर्तिष्यते, तदेवं नार्थः षड्वहणेन, तदुक्तमपरिगणनं
वा गणान्तत्वात् ॥

“तुजादीनां दीर्घा ऽभ्यासस्य” ॥ अयं योगः शक्यो ऽवक्तुं, कथं,
ह्रान्दसमेतदीर्घत्वं, ह्रान्दसि च दीर्घत्वं न शक्यं परिगणयितुम्, अन्ये-
षामपि दर्शनात् पूरुषो नारक इति । अनेकाजङ्गत्वाच्च येषां वार-
भ्यते तेषामेव तस्मिन्प्रयोगे न दृश्यते मामहानः ममहान इति वा ॥

“लिटि धातोर्नभ्यासस्य” ॥ ‘धातोरिति किमिति’ । लिटि
परतोऽन्यो न संभवति तस्य धातोरेव विधानादिति प्रश्नः । ‘विशुत्तिरे

इति । इन्द्रस्य भययेति सार्वधातुकत्वाच्छ्रुः य चेति शतप्रत्ययः शुभावश्च, अथ विकरणान्तस्य समुदायस्य लिट्परस्याधातुत्वात्तदीयस्य प्रथमस्यैकाचो द्विवचनभावः, ईत्तांचकइत्यादौ त्वामन्तस्य लिट्परत्वं नास्ति, आम इति लुका लुप्तत्वादिति द्विवचनभावः सिद्धः । 'अनभ्यासस्येति किमिति' । न तावद् नुनाव पपाचेत्यादौ तत्रैव लिटि पुनर्द्विवचनप्रसंगः, सकृत्प्रवृत्त्या लक्षणस्य चरितार्थत्वात्, अनवस्थापाताच्च, यस्तु प्रत्ययान्तरे वनादौ साभ्यासो न तस्य लिटि संभवः, ततो हि कासुप्रत्ययादित्यामा भवितव्यमिति प्रश्नः । 'नोनावेति' । अमन्वदिति प्रतिषेधादत्रामभावः । 'संमिमितुरिति' । संपूर्वान्मिहः सनि हो ङः, षटोः कः सि, लिट्, भेरुस्, अतोलोपः । 'द्विवचनप्रकरणइति' । प्रकरणग्रहणाच्च केवलं सर्वे द्विवचनं इन्द्रसि विकल्पते, एवं च धातोरनभ्यासस्येत्युभयमुत्तरार्थम्, एतस्मादेव विकल्पाद्विकरणान्तसाभ्यासयोर्न भविष्यति ॥

“सन्वडोः” ॥ ‘पृष्ठान्तमेतदिति’ । तच्च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तस्य द्विवचनं न तु सन्वडोरेव यदाह । ‘सनन्तस्य यङन्तस्य चेति’ । सप्तमी पठे तु सन्वडोः परतः पूर्वस्य धातोर्द्विवचनं भवतीत्ययमर्थः स्यात्, ततश्च सन्भक्तस्येडो द्विवचनं न स्याद् अटितिषति अशिशिषतीत्यादौ, तथा प्रतीषितीत्यादौ सनो न स्यात्, एवमरार्थतइत्यादौ यङः, तथा सप्तम्यामिष्टायां पूर्वणापरेण वा सदैकमेव योगं कुर्यात् । ‘जुगुप्सिषतइति’ । जुगेर्गुप्सिष्किट्प्राः सन्, तच्च सनि द्विवचनं, पुनरिच्छासन्, तत्राकृतस्वात्पुनर्द्विवचनप्रसंगः । ‘लोलूयियतइति’ । अत्रापि यङि द्विवचनं न तु सनीति द्विवचनप्रसङ्गः । भागवृत्तिकारश्चाह पूर्वसूत्रे धातोरनभ्यासस्येति द्वयमपि प्रत्याख्याय भाष्यकारेणोक्तं तिष्ठतु तावत्सान्यासिकं धातुग्रहणमिति, उत्तरार्थमिति भावः, अनभ्यासग्रहणस्य तु न किञ्चित्प्रयोजनमुक्तं, ततश्चोत्तरार्थमपि तच्च भवतीति भाष्यकारस्याभिप्रायो लक्ष्यते, तेनात्र भवितव्यमेव द्विवचनेनेति ॥

“श्लौ” ॥ ‘श्लौ परत इति’ । वर्णानामपि युगुपदवस्थानाभावा-

द्विद्विपरिकल्पितं पौर्वापर्यं, तज्ज्ञाभावरूपेण श्लुनाप्युपपद्यतइति भावः ।
'अनभ्यासस्येति' । अधिकारमात्रेणैतदुक्तं न तु श्लो साभ्यासो भवति ।
एवं द्वितीयस्य चेत्यत्र द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥

“चङि” ॥ ‘एषां कार्याणां प्रवृत्तिक्रम इति’ । एतज्ज्ञातः
परस्मिचित्यत्रोपपादितं तत एवावधातव्यं, न केवलं न्याय्यत्वादयं
क्रम आश्रीयते किं तु प्रयोजनमप्यनन्यथासिद्धमस्तीत्याह । ‘यथा
हीति’ । ‘ह्रस्वस्य स्यानिवद्वावाच प्रतिषिध्यते इति’ । ह्रस्वस्य स्यानि-
वद्वावात्प्रतिषिध्यतइति यत्तत्र भवति, स्यानिवद्वावाभावादित्यर्थः ।
कथं पुनरस्मिन् कार्यक्रमे सति स्यानिवद्वावो न भवतीत्यत आह ।
‘अनादिष्टादच इति’ । करणे हेतौ, अतः परस्मिचित्यत्र योना-
दिष्टादचः पूर्वस्य विधिं प्रति स्यानिवद्वावो भवतीति सिद्धान्तः
स्यापितः, न चास्मिन् क्रमे सत्यनादिष्टादचः पूर्वाभ्यासो भवति किं
तस्मादिष्टादेव, ह्रस्वस्य कृतेभ्यासोपजननात्, तेन तस्य विधौ कर्तव्ये
ह्रस्वस्य स्यानिवद्वावो न भवतीति लघुत्वानिवृत्तेः सन्वद्वावो न
व्याहन्येत, यदि तु द्विर्वचने कृते ह्रस्वः क्रियेत तस्मिन्नादिष्टादचः पूर्वा-
भ्यासः स्यात्ततश्च तस्य स्यानिवद्वावः स्यादेव विधौ, ततश्च दीर्घत्वाल्ल-
घुसंज्ञाया अभावात्सन्वद्वावो न स्यात्, क तर्हि स्यादशीशमदित्यादौ, अत्र
हि यावेव मितं ह्रस्वो विधीयते, यदि तस्यैवं कार्यक्रमः, चाटिटडि-
त्यादौ द्वितीयस्यैकाचष्टिगच्छस्य द्विर्वचनं न प्राप्नोत्यत्राह । ‘चाटिटडि-
त्यादि’ । श्लुचङोरित्येकयोगएव कर्तव्ये योगविभागो वैचित्र्यार्थः ॥

“दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च” ॥ दाश्व्यादीनां प्राचुर्येण छन्दसि
प्रयोगदर्शनाच्छान्दसमेतसूत्रमिति मन्यमानं प्रत्याह । ‘अविशेषेणेति’ ।
विशेषानुपादानादिति भावः । ‘परस्मैपदमिति’ । भौवादिकस्यात्मने-
पदित्वात्, चौरादिकस्य स्वाधृषाद्वेति शिञ्जभावपक्षे दीर्घत्वमनिष्टत्वं च
निपात्यतइत्यन्ये । ‘मीढुस्तोकायेति’ । मनुष्यसोरिति नुमो इत्वं, किं पुनः
सामर्थ्यमित्याह । ‘हलादिशेषे हीति’ । चराचर इति । दीर्घाच्चारण-
सामर्थ्याद् ध्रस्वो न भवति । ‘खिलुक्वेति’ । खेरनिटीति खिलोपे सिद्धे

पुनर्वचनं प्रत्ययलक्षणेन पुनर्वृद्धिर्मा भूदिति । 'पाटूपट इति' । पूर्ववृत्-
लादिशेषाभावो ह्रस्वत्वाभावश्च, दीर्घाच्चाराणादेव अभ्यासस्यानवीति
वचनाद्वा उभयत्रापि हलादिशेषाभावः । अभ्यासस्य यदुच्यते तदचि न
भवतीत्यर्थः ॥

“अहः संप्रसारणं पुत्रपत्न्योस्तत्पुरुषे” ॥ 'इयणः संप्रसारण'-
मित्यत्रोक्तं वाक्यार्थः संज्ञी वर्णश्चेति, तत्र विधौ वाक्यार्थ उपतिष्ठते
इति तदाश्रयेणाह । 'यणः स्यान्नेदमभवतीत्यर्थ इति' । तदन्तात् अङिति ।
अङ्विधावादेशपक्षस्य स्थितत्वान्न्यङ्नोपपत्त्या पञ्चमी, तदन्तमाश्रि-
त्येत्यर्थः, यतद्रुणसंविज्ञानोच बहुव्रीहिः, अण् प्रत्ययान्तः समीपो यस्य
कारीषगन्धेस्तस्मात्परः अङित्यर्थः, प्रत्ययपक्ष एव वामनाचार्यस्य तत्रा-
भिमतः, तथा च ये च तद्वृत्तइत्यत्र वत्यति अणिञन्ताद्वा परः अङ्
प्रत्यय एषितव्य इति, इममर्हतीतीभ्या, दण्डादिभ्यो यः, इह कारीष-
गन्ध्यामतिक्रान्तस्य पुत्रो ऽतिकारीषगन्ध्यापुत्र इति प्रत्ययहणपरिभाषया
समुदायस्याप्यङन्तत्वेपि योत्र अयन्तस्तस्य प्रसङ्गः, तथा पुत्रस्य कुलं
पुत्रकुलं कारीषगन्ध्यापुत्रकुलमिति । वर्णयहणे तदादिविधिविज्ञाना-
दिह च तदभावात्तदादिविध्यभावे ऽपि पुत्रपत्न्यानन्तर्याश्रयं संप्रसारणं
प्राप्नोति, नात्र तर्हीदानीमिदं भवति कारीषगन्धीपुत्रकुलमिति । भवति
च यदैतद्व्याक्यं भवति, कारीषगन्धायाः पुत्रः कारीषगन्धीपुत्रस्तस्य कुलं
कारीषगन्धीपुत्रकुलमिति, कः पुनरनयोरर्थभेदः, न खलु कश्चित्,
कारीषगन्ध्यापुत्रकुलमिति न सिध्यतीति चोद्धार्यः, तथातिकारीषग-
न्ध्यापुत्रकुलमित्यादावपि सर्वत्र पुत्रपत्न्योः अङन्तस्य चानन्तर्यमाश्रित्य
संप्रसारणप्रसङ्गः । स्यादेतत् । यथा वृत्ते शाखेति वृत्तः शाखाया अवयवी
प्रतीयते तथेहापि अङन्तस्य पुत्रपत्न्योश्च तत्पुरुषः, तत्र प्रत्यासत्त्या यस्य
तत्पुरुषस्य अङन्तोवयवस्तस्यैव पुत्रपती इति गम्यते, इह न तथेति, एव-
मवयववाच्यवस्य समुदायावयवत्वादस्त्येव प्रसङ्गः, नैव दोषः, पुत्रप-
त्न्योरिति सप्तमीनिर्द्वैशात् अङन्तस्य पुत्रपत्न्योश्च पौर्वापर्यं प्रतीयते, पूर्वा-
क्तेन न्यायेन तत्पुरुषावयवत्वं च, तत्पुरुषश्च पौर्वापर्यावस्थितावयवद्वया-

त्मकः, तदिह तत्पुरुषावयवयोः पौर्वापर्येणावस्थितयोरिदं भवतीत्युक्ते
ययोः स तत्पुरुषस्तावेताविति गम्यते, अङ्कन्तस्य पूर्वपदस्य पुत्रपत्याह-
रपदयोरित्यर्थः, समासे च यस्माच्च पूर्वं नास्ति तत्पूर्वपदं, यस्माच्च
परं नास्ति तदुत्तरपदं, तदिदमुक्तम् । 'पुत्रपत्याहतरपदयोरिति' । पूर्वा-
दाहृतेषु च यत्पूर्वपदं न तत्पङ्क्तं यत् अङ्कन्तं न तत्पूर्वपदं, यच्चात्त-
रपदं न तत्पुत्रपत्यात्मकं यच्चपुत्रपत्यात्मकं न तदुत्तरपदमिति नास्ति-
प्रसङ्गः । इहापि तर्हि न प्राप्नोति परमकारीषगन्धीपुत्र इति तत्राह । 'अङ्क-
इति स्त्रीप्रत्ययग्रहणमिति' । स्त्रियामिति प्रकृत्य विहितत्वात्स्यानिव-
द्भावेन स्वयमेव वा प्रत्ययत्वाच्च स्त्रीप्रत्ययत्वं, यदि स्त्रीप्रत्ययग्रहणं
ततः किमित्यत आह । 'तेनेति' । अप्रधानमुपसर्जनम् । एतदुक्तं भवति ।
यत्रार्थे स्त्रीप्रत्ययो विहितः स यावति तदन्ते प्राधान्येनोच्यते तावा-
न्समुदायस्तदन्ततया शाब्दः, अप्रधाने च यतो विहितस्तदादिके च
तदन्ते च न भवति, यदा तत्पुरुषातिप्तमुत्तरपदं पुत्रपतिभ्यां विशेष्यते
तदा तदन्ते प्रसङ्गः, इह तूरपदेन पुत्रपती विशेष्येते इति भावः । 'नि-
र्दिश्यमानस्येति' । एतच्च षष्ठीस्याने योगेत्यत्र व्याख्यातम्, अनन्त्यवि-
कारेण्यसदृशस्येति तु परिभाषा प्रयोजनाभावावाश्रिता । सम्प्रसारणग्रहण-
मुत्तरार्थमिह त्वीशापि सिद्धं, शकारः सर्वोद्देशार्थः, तत्रायमप्यर्थः, सम्प्रसा-
रणस्येति योगविभागेन दीर्घत्वं न विधेयं भवति, तदेवोत्तरार्थत्वं दर्श-
यति । 'सम्प्रसारणमिति चेत्यादि' ।

पूर्वं यत्र अङ्कन्तं पदमुपरितनं पुत्रपत्यात्मकं स्याद्

दृष्ट्वा तत्र अङ्कन्तत्पुरुषद्वयं यत् स्यान्नभावनीयः ।

यत्रार्थे अङ्कं स यावत्यपि सति न गुणोपाविहेष्टस्तदन्ते

यत्रेत्यर्थः प्रधानो न भवति स यतः अङ्कं तदाद्येव तत्र ॥

“बन्धुनि बहुव्रीहौ” ॥ ‘शब्दरूपापेक्षयेति’ । बन्धु इत्येतस्मिन्

शब्दरूपमित्येवं शब्दरूपमपेक्ष्य नपुंसकनिर्द्देशः कृतः । किमर्थमेवं व्याख्या-

यत इत्यत आह । ‘पुल्लिङ्गाभिधेयस्त्वयमिति’ । योयमस्मिन्नुच्ये बन्धु-

शब्द उपात्तः स इत्यर्थः । कुत एतत्, नपुंसकलिङ्गस्यापि विद्यमान

त्वात्, ब्रध्यतेऽस्मिन् जातिरिति बन्धु द्वयं, जात्यन्ताच्छ बन्धुनीति, यद्येवं
तस्यैव ग्रहणं प्राप्नोति, नैव दोषः, पतिपुत्रसाहचर्याज्जातिवचन एव
ग्रहीष्यते ॥

“वविस्वपियजादीनां किति” ॥ आदिशब्दोऽयं यजिनैव संब्रध्यते
न वच्यादिभिः, प्रत्येकं स्वपियहणात्, अन्यथा वच परिभाषणे, विद
ज्ञाने, अस भुवि, मृज्जुष शुद्धौ, रुदिर अशुविवचने, जिष्वप् शये, इत्येवं गण-
पाठादुच्यदियहणेनैव स्वपादीनामपि ग्रहणसिद्धेः एवम् स्वपादियहणं
न कुर्यात् । ‘आगणान्त इति’ । गणस्यान्तो गणान्त आगता गणा-
न्तमागणान्तः । ‘उक्त इति’ । वोः कुः । ‘इष्ट इति’ । ब्रश्वादि-
त्वात्तः । ‘ऊठ इति’ । हो ठः, ‘भषस्तथोर्धोऽधः’, ष्टुत्वं ‘ठो ठे लोपः’
दूलीपे पूर्वस्य दीर्घाणः । ‘उषित इति’ । वसतितुधोरिट्, ‘शासिव-
सिघसीनां चे’ति षत्वं, संवीतादौ ‘हल’ इति दीर्घः । ‘शून इति’ ।
चोदितश्चेति निष्ठानत्वं, धातोः स्वरूपग्रहणइति यत्र धातुः स्वरू-
पेणोपादीयते न धातुशब्देन तत्र तत्प्रत्यये धातोरित्येवं यो विहितः
प्रत्ययस्तत्रैव कार्यं विज्ञायते, एतच्च भौणहत्येति तत्त्वनिपातनेन ज्ञाप-
यिष्यते, वाच्यति वाचिकमित्यत्र तु यद्यपि क्तिवन्ता धातुत्वं न ब्रहति
तथापि धातोरित्येवं प्रत्ययस्याविधानात्संप्रसारणाभावः ॥

“ग्रहिन्यावयिव्यधिवाटुविचतिवृश्चतिवृच्छतिभृज्जतीनां किति
च” ॥ ‘एहीतः एहीतवान् इति’ । यद्यपि प्रथमं किति प्रत्यये परतः संप्र-
सारणं चकारात्किति चेति क्रमो व्याख्यातस्तथाप्यनास्यया प्रथमं कित्युदा-
तम् । ‘विजादेशो एह्यतइति’ । पूर्वपरसाहचर्यादस्य वयेः परस्मैपद-
संभवस्तस्य ग्रहणं न्याय्यं, यस्त्वय वय गताविति वयिः सेानुदातेदात्मने-
पदी । ‘यद्येवमिति’ । वेजादेशस्य ग्रहणमित्यर्थः । ‘यजादिषु वेज् पठ्यत-
इति’ । ततश्च पूर्वणैव संप्रसारणं सिद्धमिति भावः । ‘नैवं शक्यमिति’ ।
विजातुमिति शेषः । नानयोपपत्त्या वपियहणमनर्थकं शक्यं विजातु-
मित्यर्थः । ‘एवं प्रतिषेधोऽपि प्राप्नोतीति’ । नात्रापिशब्देन समुच्चय
उच्यते किं तर्हि यथा स्थानिवद्वावाटुधिः प्राप्यते तथा प्रतिषेधोऽपि

प्राप्नोति, तत्रापि स्यान्निवद्वावस्य तुल्यत्वात् इति हेतोस्तुल्यत्वमपि-
शब्देन द्योत्यते, तेन प्रतिषेध एव भवेदित्यर्थः । 'उष्ट इति' । तसन्तं,
व्यधिर्दिवादिः, व्यधिप्रभृतयस्तुदादयः । 'वृक्ष इति' । स्कोः संयो-
गाद्योरिति सलोपः, पूर्ववविष्टानत्वं, वरीवृश्चतइत्यादौ रीदृश्यत
इति रीगाभावः ॥

“लित्यभ्यासस्योभयेषाम्” ॥ 'विव्यथेति' । व्यथेः कुटा-
दित्वमनसीति वक्तव्यमित्यत्र पर्युदासवृत्त्यात्प्रत्ययसदृशस्य कृतो वृह-
थादिह द्वित्वाभावाद्वातोः संप्रसारणाभावः, वृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीना-
मविशेष इति वार्तिकं तद् वृश्चतिविषये भाष्यकारेण दूषितं, यदुच्यते
वृश्चतेरिविशेष इत्यादि, तत्र वार्तिककारस्याभिप्रायमाह । 'वृश्चतेरि-
ति' । असति सूत्रे यद्रूपं तदेव सतीत्यभिप्रायेण वार्तिककारेणैतद्रक्त-
मित्यर्थः । भाष्यकारस्याभिप्रायमाह । 'योगारम्भे सतीति' । रक्तस्य
संप्रसारणे सत्यसति वा नास्ति विशेष इति वार्तिककारेणोक्तमित्यध्या-
रोप्य भाष्यकारेणोक्तमित्यर्थः । 'अकिदर्यमिदमिति' । किति कथमित्यत
आह । 'किति हीति' । अधिकारादेवेति । 'नात्र शास्त्रीयोधिकारः' । किं
तद्व्यपेक्षालक्षणस्तेन पूर्वसूत्रे वक्ष्यादेः संबन्धो नाशङ्कनीयः, योगविभागसा-
मर्थ्याद्वा पूर्वसूत्रे तेषामसंबन्धः । 'हलादिः शेषमपि बाधित्वेति' । अन्यथा
परत्वाद्बलादिः शेषः स्यात् । 'संप्रसारणमेव यथा स्यादिति' । पुनर्विधा-
नमुभयेषां बहणाद्भवति तद्वाधकबाधनार्थमिति भावः ॥

“स्वापेक्षहि” ॥ 'स्वापेक्ष्यन्तस्य बहणमिति' । आश्रोतेस्तु
सुपूर्वस्य बहणं न भवति । अण्यन्तस्य बहोसंभवात्, अण्यन्तस्यापि न भवति,
धातोरित्याधिकारात् । 'स्वाप्यतइति' । कर्मणि लट्, शिलोपः । 'स्वा-
पित इति' । मिष्टायां सेटीति शिलोपः । ननु च बहिन्येत्यादिसूत्रान्दि-
तीत्यनुवर्तिष्यते, न चान्यः स्वापेक्षिंदस्ति, यद् तावदनेकावृत्त्यावास्ति,
अपि त्सार्वधातुकं तु विकरणैर्व्यवहितम्, अङादयस्त्वविहिता एव, तत्राह ।
'हितीति' । 'केवलमित्यादि' । ननु कितीत्येतन्नानुक्तं पूर्वसूत्रमिति

नेहानुवर्तिष्यते, किमर्थं दुर्ज्ञानं हिदुग्रहणं, हिदुग्रहणमपि तर्हि पूर्वसूत्रे नानु-
वर्तते, लिटो हितोसंभवादिति तस्यैहानुवृत्तिर्दुर्विज्ञाना ॥

“स्वपिष्यमिष्येजां यङि” ॥ ‘स्वप्रगिति’ । स्वपितृषोर्नप्रिङ् ॥

“वायः की” ॥ कीति दीर्घाञ्चारणमनर्थकं, हुस्वादेशेऽप्यङ्गत्वात्.
धातुकयोरिति दीर्घस्य सिद्धत्वात्तत्राह । ‘दीर्घाञ्चारणमित्यादि’ ।
कथं पुनर्यदुच्यमान. आदेशो यङ्लुकि स्यात्, प्रत्ययलक्षणान्न, न तुमता-
ङ्गस्य, एवं तर्हि दीर्घाञ्चारणसामर्थ्यात्तुल्यपि भविष्यति, पूर्वमूत्रविहितं
तु प्रसारणं यङ्लुकि न भवत्येव, न च संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च कार्यं
बलवदिति प्रागेव लुक्ः संप्रसारणं, प्रत्याख्यातत्वादस्याः परिभाषायाः,
तथा च पूर्वोक्तभेदोऽयं यङ्गं कृतम्, अन्यथा ऽनयेव परिभाषया हलादि-
शेषात्प्रागेव संप्रसारणं भविष्यतीत्यनर्थकं तस्यात्, सास्वपीति, सास्वप्ति,
सास्वप्नः, सास्वपति, वाच्येति । वाच्येति ॥

“स्यः प्रपूर्वस्य” ॥ ‘द्वयोरप्येतयोरिति’ । द्वयोरपि स्वरूपस्य
लातणिकत्वात् । ‘संप्रसारणे कृते इति’ । तस्यासिद्धत्वात्प्रागेव संप्रसा-
रणम् । ‘प्रस्य इत्येव सिद्धेति’ । यथाप्रस्योन्यतरस्यामित्यत्र, न
वैवमुच्यमाने प्रशब्दस्यापि यो रङस्तस्यापि प्रसङ्गः, धातोरित्यधिकारात् ।
‘प्रसंस्तीत इति’ । प्रस्योन्यतरस्यामिति मत्वमत्र न भवत्येव । ‘तत्क-
थमिति’ । कथमयमर्थः शब्देनाभिहितो भवतीति प्रश्नः । ‘पश्याद्ये
बहुव्रीहिरिति’ । पूर्वशब्दस्यावयववाचित्वाद्वाचा पूर्वं कायस्येति ।
‘व्यधिकरणे पश्यादिति’ । प्रपूर्वस्येति स्थाशब्दापेतयावयवषष्ठी, स्य
इत्येषापि यणवयवापेतया षष्ठी, यथा पुनरयमर्थः प्रकृतोपयोगी तथा
दृश्यति । ‘तत्रेति’ ॥

“द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः” ॥ ‘द्रवकाठिन्येति’ । द्रवास्याया
वत्तरावस्याविशेषः काठिन्यम् । ‘स्पर्शं चेति’ । रूपादिसहचरितो गुणः

स्पर्शः । 'शीतो वायुरिति' । कथं पुनः स्पर्शमात्राभिधायिनः शीतशब्दस्य तदुद्द्रव्यवाचिना वायुशब्देन सामानाधिकरण्यं, तत्राह । 'गुणमात्र-
इत्यादि' । शुक्लादिशब्दवदिति भावः ॥

“विभाषाभ्यवपूर्वस्य” ॥ 'सेयमुभयत्र विभाषेति' । द्रवमूर्ति-
विषये पूर्वण प्राप्ते अन्यत्राप्राप्ते । अथ पूर्वग्रहणं किमर्थं, न विभाषा-
भ्यवाभ्यामित्येवोच्येत, तत्राह । 'पूर्वग्रहणस्येत्यादि' । क्रियमाणेपि
पूर्वग्रहणे कस्मादेवात्र न भवतीत्याह । 'न किलेति' । किलशब्दमूचि-
तामहं चिं दर्शयति । 'येनेति' । माभून्महासमुदायोभ्यवपूर्वोऽन्तर-
समुदायस्त्वभ्यवपूर्वाव्यस्ति, तदाश्रयो विकल्पः प्राप्नोति । 'यवान्तरमा-
स्येयमिति' । विभाषाग्रहणं व्यवस्थितविभाषार्थमाश्रयणीयमित्यर्थः ।
'पूर्वग्रहणस्य चान्यत्प्रयोजनं वक्तव्यमिति' । तत्पुनरभिसंशीनमभिसं-
श्यानमवसंशीनमवसंश्यानमित्यत्रापि विकल्पप्रवृत्तिरेव, तच्च पूर्वग्रहणे
क्रियमाणे यथा लभ्यते तथा सत्यः प्रपूर्वस्येत्यत्र व्याख्यातम् ॥

“शतं पाके” ॥ 'शा पाकइत्यस्य धातोरिति' । आ पाक इत्य-
दादौ पठ्यते, श्रै पाक इति चुरादौ, घटादिष्वपि मित्वाद्ये आ पाक इति
पठ्यते, तत्रेह सर्वेषां ग्रहणं, आश्रयतेरपि कृतात्वस्येतद्रूपं भवति, निपात-
नसामर्थ्याच्च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नाश्रीयते । 'एयन्तस्य चा'एय-
न्तस्य चेति' । तथा चोक्तं आश्रय्योः शुभावो निपात्यतइति, अत एव प्रकृतं
संप्रसारणमेव न विहितं, अपरेरपि श्रुतमित्येव यथा स्यादिति, यदि विभा-
षेत्येतदत्रानुवर्तते लीरहविषोरन्यत्र च विकल्पः प्राप्नोति सर्वत्र, तत्राह ।
'व्यवस्थितविभाषा चेयमिति' । 'यदा त्वित्यादि' । प्रयोजकव्यापारः
प्रेषणादिलक्षण उपचारेण प्रयोजकशब्देनोक्तज्ञस्य च बाह्यत्वं बहिर्भू-
तणिज्ज्याप्यत्वात् । 'तदापि नेष्यतइति' । तथा चोक्तं अपेः श्रुतमन्यत्र
हेतोरिति । 'श्रुतिं लीरं देवदत्तेन' । प्रयोजकव्यापारेणाप्यमानस्यापि
प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञा न भवति, गतिबुद्धिप्रत्यवसानेति नियमात्, कथं
पुनर्यन्तस्य निपातनं लभ्यते, यावता पाक इत्युच्यते एयन्तेन च पाचना-

भिधीयते न पाकः, अथ पाचनायामपि गुणभूतः पाकः प्रतीयते तदाश्रयं निपातनं स्यात्, यद्येवं द्वितीयेपि णिचि प्रसङ्गः, नहि तत्र पाको गुणभूतो न गम्यते, अथ तत्र गुणभूतत्वादेव प्रधानभूते पाके चरितार्थं निपातनं न भविष्यतीत्युच्येत प्रथमेपि न स्यादुक्तस्यो वा विशेषस्तमाह । 'आतिरयमित्यादि' । अयमभिप्रायः । द्विविधः पाको विक्रितिलक्षणो विक्रेदनालक्षणश्च, उभयत्रापि पचेः प्रयोगदर्शनात्, पच्यते चोदनः स्वयमेव, पचत्योदनं देवदत्त इति, आतिरचायं यद्यपि पाकइत्यविशेषेण पठ्यते तथापि कर्मकर्तृविषयस्य पचेरर्थं वर्त्तते, स एवन्तोपि प्राकृतं प्रकृतौ भवं णिज्जहितपचिवाच्यं पच्यर्थमाह, सोपि पाक एव न पाचयतेरर्थः, यथा सिद्धृत्योदनः साधयत्योदनमिति, तत्र यदा आतेः कृ डत्युद्यते तदा ऽकर्मकत्वात्कर्त्तरि भवति श्रुतं क्षीरमिति, अपेक्षु कर्मणि श्रुतं क्षीरं देवदत्तेन, द्वितीये तु णिचि पाचयितृव्यापारः पाचनालक्षणः प्राधान्येनाभिधीयते न तु पाक इति निपातनाभाव इति । श्रपेः श्रुत्वमन्यत्र हेतोरिति वार्तिके आश्रय्यो श्रभावो निपात्यतइति पूर्वमुक्तत्वादाद्यप्रकृतलक्षणप्रयोजकव्यापाराङ्गीकरणसामर्थ्यात्पाचयितृलक्षणप्रयोजकव्यापारनिषेधो विज्ञेयः ॥

पाकोऽयं पाक्यपकोऽद्विविध इह स विक्रितिविक्रेदनात्मा

आतिर्वत्त्येकमन्यं श्रपयतिरुभयत्रोभयोक्तेः श्रभावः ।

स्वे स्वे वाच्ये श्रपेक्षु प्रसजति सति वा पाचने न द्वितीये

नित्यं क्षीरे श्रभावो हविषि च न तु पाक्येषु चार्थान्तरेषु ॥

“प्यायः पी” ॥ अन्धुः कूपः ॥

“लिङ्गहोश्च” ॥ ‘विभाषेति निवृत्तमिति’ । उत्तरसूत्रे पुन-

र्विभाषायहणात् । ‘प्यायः पीत्येतच्चकारेणानुहृत्यतइति’ । असति

चकारे प्रकरणिनः संप्रसारणस्यैवानुवृत्तिः स्यादशोत्तरत्र । ‘परत्वात्पीभावे

कृतइति’ । ननु द्वयोः सावकाशयोः परत्वं भवति, अनवकाशश्च पीभावः,

एवं तर्हि परत्वादुत्कृष्टत्वादनवकाशत्वादिति भावः । ‘पुनः प्रसङ्गविज्ञा-

नादिति’ । अत्रापि विप्रतिषेधे परमित्यत्र यदुक्तं न तद्विस्तृतं, किं तर्हि

द्विर्वचनस्य पुनः प्रसंगोस्तीति कृत्वेत्यर्थः, यदि तर्ह्यनवकाशः पीभावो नाप्राप्ते द्विर्वचनआरभ्यमाणेन तेन द्विर्वचनस्य बाधः प्राप्नोति । नैष दोषः । उत्सर्गापवादयोः परस्परसविधौ बाध्यबाधकभावः, इह तु सन्ध-
सारणप्रकरणेन द्विर्वचनप्रकरणं विच्छिन्नमत एव धृत्यते दिव्यादेशेन
द्वित्वबाधनमिष्यतइति ॥

“विभाषा श्वेः” ॥ ‘शुभावेति’ । परावपि वृद्ध्यायादेशौ बाधित्वा
नित्यत्वात्सन्धसारणमन्तरङ्गत्वात्पूर्वत्वम् । ‘शुशुवतुरिति’ । अत्रापि
परत्वात्प्राप्तमित्यङ्गं बाधित्वा नित्यत्वात्संप्रसारणं, तत्र कृते परमप्येनेकाच
इति यणं बाधित्वान्तरङ्गत्वात्पूर्वत्वं पश्चादुवङ्गादेशः । ‘अन्यत्रेति’ । पित्सु
वचनेषु । ‘तत्र सर्वत्र विकल्प इति’ । पित्सु तावद्विकल्प्यते प्रतिषेधका-
भावात्, कित्स्यपि परत्वादयं विकल्पः, यजादिलक्षणस्यावकाशः शूनः
शूनवान्, अस्यावकाशः पितृवचनानि, किति लिट्युभयप्रसंगे परत्वादयं
विकल्पः । ‘अध्यासस्यापि न भवतीति’ । किमिति न भवति, न तावत्
परत्वादनेन विकल्पेन बाधः, धातोरयं विकल्पो नाध्यासस्य । किं
चोभयेषांयहणस्य प्रयोजनमुक्तं विध्यन्तरमपि बाधित्वाध्यासस्य स एव
विधिर्यथा स्यादिति । तस्माद्वचनमेवात्र शरणं, यदाह, श्वेर्लिट्यध्यास-
लक्षणप्रतिषेध इति ॥

“शौ च संश्वहोः” ॥ शौविति श्वयत्यपेतया परसप्तमी,
संश्वहोरिति ण्यपेतया, तदाह । ‘सन्धरे चह्वरे च शौ परत इति’ ।
‘अन्तरङ्गमपीति’ । अन्तरङ्गत्वं तु णिज्मात्रापेतत्वात् । ‘वृद्ध्यादिकमिति’ ।
आदिशब्देनायादेशो दृश्यते, यदा तु संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च कार्यं
बलीय इति परिभाषा प्रयोजनाभावात्प्रत्याख्याता तदा शौ च संश्वहो-
रिति विषयसप्तम्याश्रयणीया, शौ विषयभूते तत्परयोश्च संश्वहोर्विषय-
भूतयोरिति । ‘चोः पुण्यञ्जीत्यादि’ । यथा चैतज्ज्ञापकं तथा द्विर्वचने-
चीत्यत्र प्रतिपादितम् । अत्र स्थानिवद्भावादित्यतः पूर्वं द्वितीयोपपत्ति-
शब्दः पाठ्यः, तेनेति वा पठितव्यम् ॥

“हुः संप्रसारणम्” ॥ ‘संप्रसारणस्य बलीयस्त्वादिति’ । बलीयस्त्वं च पूर्ववत् । ‘एकयोगेनैव सिद्ध इति’ । उत्तरसूत्रे कस्य चिन्निमित्तस्य सप्तमीनिर्दिष्टनिष्ठस्याभ्यस्तं प्रत्यश्वणात् यावपि संश्वङ्परं ह्रस्वस्तकारणस्य सिद्धमेव संप्रसारणमिति भावः । ‘अभ्यस्तनिमित्त-प्रत्ययेनेति’ । अभ्यस्तस्य यन्निमित्तं न भवति तेन । ‘व्यवधानेनेति’ । यद्युत्तरसूत्रं प्रवर्तते तदा योगविभागेनर्पकः स्यादिति ज्ञापकत्वम् ॥

“अभ्यस्तस्य च” ॥ अत्र हु इत्यनुवर्त्तमानस्य यद्वाभ्यस्तस्येत्यनेन सामानाधिकरण्यं स्यात्तदा कृते द्विवचने ऽभ्यस्तसंज्ञायामुपज्ञातायां संप्रसारणेन भवितव्यं, ततश्चाभ्यासस्य संप्रसारणे न स्यात्, न संप्रसारणे संप्रसारणमिति निषेधात्, आकारहकाराभ्यां व्यवहितत्वादप्रतिषेध इति चेत्, न, समानाङ्गे संप्रसारणप्रतिषेधात्, समानाङ्गग्रहणं तत्र चेदयिष्यति, एतच्च तत्रैव व्यक्तं व्याख्यास्यते । तमिमं सामानाधिकरण्यं दोषं पश्य-बाह । ‘तदभ्यस्तस्येत्यनेन अधिकरणमिति’ । एतदेव स्फोरयति । ‘अभ्यस्तस्य यो ह्यतिरिति’ । तेन किं सिद्धं भवतीत्याह । ‘तेनेति’ ॥

“अपसृधेयामानुचुरानुहुश्चिच्युवेतित्याजयाताःश्रितमाशीराशी-
त्ताः” ॥ ‘अपर आहेति’ । कस्यां चिच्छास्त्रायामपसृधेयामित्याद्युदात्तं पठ्यते ऽत्यस्यां तु पदद्वयमुभयमप्यनेन निपातनेन संश्लक्ष्यते, तत्रैकपदो ‘तिहुतिह’ इति निघातः प्राप्तो ‘यदृत्ताचित्य’मिति प्रतिषिद्धः, तत्राट्-स्वरेणाद्युदात्तं पदं भवति, यदा तु द्वे पदे तदा निघातप्रतिषेधे तास्यानु-दात्तेद्विति ज्ञसार्वाधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरेण सृधेयामिति पदमाद्युदात्तं, ‘तिहि चोदात्तवती’त्यपशब्दस्य निघातः । ‘बहुवचनस्याविवक्षितत्वा-दिति’ । सोमस्यैव बहुत्वे आभाव इति नियमानाश्रयणाच्च, अन्यथा बहुत्वाविवक्षायामपि सोमादन्यत्र आभावो न स्याद् विषयविभाग-वादिनाम् ॥

“न संप्रसारणे संप्रसारणम्” ॥ येषां संप्रसारणं विहितं तेषां यावन्तो यणस्तेषां सर्वेषां संप्रसारणे प्राप्ते प्रतिषेधोयमुच्यते । ननु

चालोन्यपरिभाषयान्त्यस्यैव भविष्यति, नानया परिभाषया शक्यमिहोप-
 स्यात्, वक्ष्यादीनामन्त्यस्य यणोसंभवात्, अनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्येत्यनया
 परिभाषया तर्हि अनन्त्यसदेशस्यैव भविष्यति नेतरस्य, नैवास्ति परिभाषा,
 प्रयोजनभावात्, एतच्चास्माभिः परिभाषाप्रकाराणाल्लेख्ये उपपादितम् ।
 एवं तर्हि ज्ञापकान्सिद्धुं, यदयं प्यायः पीभावं शास्ति तज्ज्ञापयति न
 सर्वस्य यणः संप्रसारणं भवतीति, यदि स्यात् प्यायः संप्रसारणमेव विद-
 ध्यात्, द्वयोर्यकारयोः संप्रसारणे पूर्वत्वे च हल इति दीर्घत्वे च सिद्धुं
 स्यात्पीनं मुख्यमिति । ननु च प्यायोन्त्यस्य यणः संभवात्तस्यैव स्यात्, स्यादेवं
 यदि प्याय इति स्थानपृष्टी विज्ञायेत, अत्रयवपृष्टी चैवा विज्ञास्यते, प्यायो
 यो यण् तस्येति, एवमप्येतावदेवानेन ज्ञाप्यते न सर्वस्य यणः संप्रसारणं
 भवतीति, तत्र कुत एतत् परस्यैव भवति न पूर्वस्येति, न च विध्यती-
 त्यादिनिर्द्वंशात्परस्यैवेति शक्यमवगन्तुं, पर्यायेण प्रवृत्तावपि तदुपपत्तेः,
 तस्मादारभ्यमेवैतत् । ननु पूर्वपरयोर्योगोरेकयोगलक्षणं संप्रसारणं तद्वदि
 परस्याभिनिर्वृत्तं पूर्वस्याप्यभिनिर्वृत्तमेव, न चाभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधेन
 निवृत्तिः शक्या विज्ञातुं, यो हि भुक्तवन्तं ब्रूयाद् मा भुक्ष्या इति किं तेन
 कृतं स्यात्, अथ पूर्वस्यानभिनिर्वृत्तं परस्याप्यनभिनिर्वृत्तमेव, तत्र निमित्त-
 त्वेनाश्रयणमनुपपन्नमित्यत आह । ‘एकयोगलक्षणमपीति’ । अपरः
 कल्पः, अस्तु द्वयोरप्यभिनिर्वृत्तं, कथं तर्हि प्रतिषिद्ध्यते, न संप्रसारणं
 प्रतिषिद्ध्यते, किं तर्हि तदाश्रयं पूर्वत्वं, तदेव त्वत्र संप्रसारणशब्देनोपचारा-
 दुच्यते, तस्मिन्प्रतिषिद्धे यणादेशेन सिद्धमिष्टम्, अस्तु वा द्वयोरप्यनभिनि-
 र्वृत्तं, कथं तर्हि निमित्तत्वं, नैवात्र संप्रसारणं निमित्तं, किं तर्हि तद्वाची यो
 यण् स एव च सप्तम्यन्तेन संप्रसारणशब्देनोच्यतइति । ‘युनः संप्रसारण-
 यद्वयमिति’ । असति तस्मिन्ननन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति
 पूर्वप्रकरणविहितस्यैव संप्रसारणस्य प्रतिषेधः स्यात् विदेशस्यस्य, विभिन्नो
 देशो विदेशः । ‘संप्रसारणयद्वयादेवेति’ । इह तु व्यथो लिटि विध्यद्यइति

हलादिः शेषापवादः संप्रसारणं प्रकरणादुत्सर्गदेशश्चापवादो भवतीति परस्यैव संप्रसारणात्सिद्धम्, अत एव पुनः संप्रसारणग्रहणाद्विदेशस्येपि संप्रसारणे प्रतिषेध इतीष्टव्यम्, अन्यथा तत्रेति वाच्यं स्यात् । ‘व्यवधान-मेतावदाश्रयिष्यतइति’ । तेनोपपूर्वादुत्सेर्भाषायां सदवसथुव इति लिटः कसौ विभक्तौ च परतो वसोस्संप्रसारणे उपेयुषेत्यादौ धातोः प्राप्तस्य यज्ञा-दिलक्षणस्य संप्रसारणस्य प्रतिषेधो न भवति, प्रत्यक्षेण प्रकारेण व्यवधाना-दिति भावः, यदि तु व्यवधानमात्रे स्यात् तदा समानाङ्गग्रहणं कर्तव्यं, निमित्तनिमित्तिनौ यत्रैकस्मिन्नेवाङ्गे भवतस्तत्र प्रतिषेधो भवतीति वक्त-व्यम्, उपेयुषीत्यत्र कसौ धातुरङ्गं, कस्वन्तं च विभक्ताविति प्रतिषेधाभावः, अन्तरङ्गत्वादत्र पूर्वमेव धातोः संप्रसारणम् । ‘अचि त्रैरिति’ । कल्प-सूत्रकारास्तु द्विशब्दस्यापि संप्रसारणं प्रयुज्जते वृत्ताः प्रतिपदनुवरा, वृत्ताः प्रगाथा इति ॥

“लिटि वयो यः” ॥ । ‘लिङ्ग्रहणमुत्तरार्थमिति’ । नेहार्थं लिटोन्यत्र वयादेशस्यासंभवात् ॥

“वश्चास्यान्यतरस्यां किति” ॥ अस्यग्रहणेन वयो यकारः प्रति-निर्दिश्यते, अन्यथादेशाकारस्योच्चारणार्थत्वे प्रमाणाभावादुय एवायं सर्वादेशः संभाव्येत, अस्यग्रहणे तु सति यद्व्यप्यकारवानादेशस्तथाप्यतो लोपेन सिद्धमिष्टं, वश्चास्यग्रहणं शक्यमकर्तुं, कथं, मन्यतरस्यां किति वेज इति सूत्रं कर्तव्यं, लिटीत्येव, किति लिटि परतो वेजः संप्रसारणं न भवत्यन्यतरस्यां, ववतुः, ववुः, संप्रसारणपक्षे उवहादेशे सति द्विर्बचनं, सवर्णदीर्घत्वम्, कचतुः, कचुः, वेजो वयिः, जयतुः, कयुरिति, कथं ववौ वविथ, त्यपि चेति चकारेण लिङ्गनुकृत्यते, तत्पिति नित्यनिषेधार्थे भविष्यति ॥

“त्यपि च” ॥ पूर्वं वश्चास्यग्रहणे क्रियमाणे त्यपि व्यो ज्यश्चेति एकयोग एव कर्तव्यः, एवं हि द्विश्वकारोपि न कर्तव्यो भवति ॥

“आदेव उपदेशेऽगिति” ॥ अत्र यदि धातोरिति नानुवर्त्तत ततो विशेष्याभावादेव नास्ति तदन्तविधिरित्युपदेशे य एच् तस्यात्व-

मित्यर्था भवति, ततश्च ठौकृता चौकृता इत्यत्रापि प्राप्नोति, ननु चाशि-
तीत्युच्यते न चात्राशितं पश्यामः, न च ककार एवाशितु, किं कारणं,
नञिब्रयुक्तन्यायेन शित्सदृशस्य प्रत्ययस्यैव ग्रहणात् । स्यादेवं यद्व्यशितेति
पर्युदासः स्यात्, प्रसज्यप्रतिषेधस्त्वयमिति वक्ष्यते, तस्माद्वातेरित्यनुवर्त्य-
मित्याह । ‘धातेरिति वर्त्ततइति’ । तस्य चैवो विशेषणान्तदन्तविधिरि-
त्याह । ‘एजन्तो यो धातुरिति । ‘उपदेश इति’ । अनिर्ज्ञातस्वरूपस्य स्व-
रूपज्ञापनार्थमाद्यमुच्चारणमुपदेशः । ‘वेता स्तोतेति’ । आर्द्धधातुके गुण-
विधानं त्वात्वार्थमेव स्यात्, यं विधिं प्रत्युपदेश इति न्यायात्, कर्त्ता हर्त्ता
इत्यादौ च गुणविधिरुचरितार्थः, एवमपि लातणिकत्वादेवात्र न भविष्यति,
ज्ञापकाच्च, यदयं क्रीड्जीनां शावात्वं शास्ति तज्ज्ञापयति न परनिमि-
त्तस्यैव चात्वं भवतीति, नैतदस्ति ज्ञापकं, नियमार्थमेतत् स्यात्, क्रीड्जीनां
शावेवेति, यत्तर्हि मीनातिमिनोतिदीडां ल्यपि चेत्पात्वं शास्ति, एवं
ह्युत्तरार्थमवश्यं कर्त्तव्यमुपदेशग्रहणं तद्विहैव क्रियते मन्दधियामनु-
दाय । ‘कथमिति’ । अशिदित्ययं बहुव्रीहिः, तत्र शिति प्रतिषेधे क्रिय-
माणे शिन्मात्रस्य प्राप्नोति, ततश्च जग्लाये इति भवितव्यमिति प्रश्नः ।
भावे लकारः, तत्पुरुषाश्रयेणोत्तरम् । कः पुनस्तत्पुरुषे सति गुण इत्यत
आह । ‘तचेति’ । तत्पुरुषे हि वर्णग्रहणमिदं भवति, वर्णग्रहणे च तदादौ
कार्यं भवति । स्तनंधय इत्यत्र तु नासिकास्तनयोरिति खशि कृते
मध्यपातिनं शपमाश्रित्य प्रतिषेधः, प्रयोजनाभावादेवात्र न शपा भवि-
तव्यमिति चेत्, नन्विदमेव प्रयोजनं यदुनात्वनिरुक्तिः । ‘अशितेति’ ।
यद्वयं पर्युदासः स्यात् शितोन्योशितु तस्मिन्नशितेति, ततो ग्लायन्ति
स्त्रायन्तीत्यत्र शबकारस्यान्याकारस्य चैकादेशे कृते तस्य परं प्रत्यादि-
वद्वावादस्ति शितोन्य इति कृत्वाऽऽत्वमत्र प्राप्नोति, प्रसज्यप्रतिषेधे तु न
दोषः, एकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्वावात् शिदुहणेन ग्रहणात् शिति प्रति-
षेध एव भवति, किं पुनः कारणमेकादेशविषय एव चात्वप्राप्तिरुच्यते
न पुनर्ग्लायतीत्यादावपि, लकारएवाशिति परत चात्वं प्राप्नोतीति ।
नैवं शक्यं चोदयितुम् । एवं अशितेति प्रतिषेधो निर्विषयः स्यात्, न च

पाघ्राभ्राधेट्टृश इति धेटः शप्रत्ययो ऽनन्यपूर्वा विषयो, नह्येकमुदाहरणं
 शित्प्रतिषेधं प्रयोजयति, यद्वेतावत् प्रयोजनं स्यादशदित्येव ब्रूयात्,
 यद्वान्तरङ्गत्वाच्चित्यत्वाच्च पूर्वस्य तिबादयः, पश्चाच्छ्रु, अनित्यं चात्वं,
 तस्मादेकादेशविषय एव चोच्यते। नैष दोषः। एकादेशस्य पूर्वविधौ स्या-
 निवद्वावेनादिशितोन्यस्य प्रत्ययस्याभावात्, इह तर्हि सुप्तः, सुप्ता,
 सुप्तानमित्याकारान्तलवणाः काङ्क्षुचो न स्युः, एषोऽप्यदोषः,

आत्वभाविन एजन्तादाकारान्तनिमित्तकः।

प्रत्ययो ज्ञाप्यते सर्वो ह्वावामश्चेत्यणा पुनः॥

इह तर्हि नै भ्लानीयं पै पानीयम् अनौपरि कृते आत्वं च
 प्राप्नोति आयादयश्च, परत्वादायादयः स्युः, स तु कृतेषु तेज्वलो-
 न्यस्यात्वे सर्वर्णदीर्घत्वे भ्लानीयमित्यादि सिद्धं, नन्वायादिषु कृतेषु
 नायमेजन्तः, न च स्यानिवद्वावेलाश्रयत्वात्, स्यादेतदेवं यदि संप्रति यदे-
 जन्तन्तस्यात्वं भवतीत्युच्यते, इह तूपदेशगतमेजन्तत्वं न संप्रतितनमिति
 नास्ति स्यानिवद्वावेता। नन्वेवमपि जलतुरित्यादौ यकारस्यात्वे कृते
 जला आ अतुसिति स्थितेन्तरङ्गमप्याकारयोरेकादेशं बाधित्वातो लोप
 इटि चेत्यातो लोपः स्यात्, न च पूर्वस्याकारस्य पुनर्लोपो लभ्यते, यका-
 राकारलोपस्य पूर्वविधौ स्यानिवद्वावादसिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वाच्च।
 नैष दोषः, समानाश्रये वार्णादाङ्गं बलीयः, इह तु व्याश्रयत्वादन्तरङ्ग-
 एकादेशे सति पश्चादात्त्वोप इति सिद्धमिष्टम्, एवमपि द्विर्वचनेचीत्या-
 यादीनां स्यानिवत्त्वात् भ्लेशब्दस्य द्विर्वचनेभ्यासस्येवर्णान्तता प्राप्नोति,
 यत्तान्तरे त्वनैमित्तिकत्वादात्वस्य द्विर्वचननिमित्ते ऽव्यविहितत्वाच्च दोषः,
 पर्युदासपक्षेपि न दोषः, लिटि वयो य इति द्विलकारकोऽयं निर्विशः,
 तथानिर्विशस्य च तत्र प्रयोजनाभावादिहानुत्तं वाक्यभेदेन संबध्यते,
 अशित्येच आत्वं भवति, लिटि तु लकारादौ लावस्यायामेवेति। ततश्चा-
 त्वस्य द्विर्वचननिमित्ताज्जिमित्तत्वाभावात्तस्य तावच्च स्यानिवद्वावः, आया-

दयस्तु लित्वप्राप्ता एव, तदेवं पर्युदासपक्षस्य बहुप्रतिषेधेयत्वात्प्रसज्य प्रतिषेधोयमित्याह । ‘अशितोति प्रसज्यप्रतिषेधोयमिति’ । तेन किं सिद्धं भवतीत्याह । ‘तेनैतदित्यादि’ । एवमादि सिद्धं भवतीत्यादिशब्देन सुले-
त्यत्रातश्चोपसर्गइत्यङो ग्रहणम्, अन्यानि बहूनि प्रयोजनानि प्रागेवास्मा-
भिर्दृशितानि, इह कस्माच्च भवति गोभ्यां नौभ्यामिति, ज्ञापकात्, यदयं
रायो हलीत्यात्वं शास्ति तज्ज्ञापयति न प्रातिपदिकस्यात्वं भवतीति, नैत-
दस्ति ज्ञापकं, नियमार्थमेतत्स्यात्, रायो हल्येव, औतोऽंशसोरित्येत्तत्तु गां
पश्येत्यत्र, गोतो णिदिति णित्त्वादुद्धिः प्राप्नोति, गाःपश्येत्यत्र त्वशितो-
ति प्रतिषेधः प्राप्नोतीति कृतं भवेदित्यज्ञापकम् । एवं तर्ह्युपदेशइत्युच्यते,
न च गौनौशब्दयोरुपदेशोस्ति, यद्वोपयस्येत्, नौवयोधर्मत्यादाउच्चारणं
नासावुपदेशः, किंतर्ह्युपदेशः, सिद्धवदुपादानात्, मामूद् गौनौशब्दयोरुप-
देशः, एचसूपदेशोस्ति, गमेर्होः, भ्लातुदिभ्यां डाविति, न च होडावोर्वि-
धानवैयर्थ्यं, शसि चरितार्थत्वात्, एवं तर्हि धातोरिति वर्त्तते, इत्युक्त-
त्वाच्च भविष्यति ॥

“न व्यो लिटि” ॥ क्रित्यात्वे सत्यसति वा विशेषाभावात्पि-
त्युदाहरणमेतस्य वृत्तिकारेण दर्शितं, यलीङ्यतिव्ययतीनामितीट् ॥

“क्रीड्जीनां णौ” ॥ यद्यपि करोतेरीङ्गतावित्येतस्य यणादेशे
ङिति रूपं संभवति, तथाप्येव इत्यधिकारात्करोतेस्तावद् ग्रहणं न संभवति,
तथा ईङोपि ग्रहणं न भवति, ह्रस्वान्तेन परेण जयतिना साहचर्यात् ॥

“सिध्यतेरपारलौकिके” ॥ परलोकः प्रयोजनमस्य तत्पारलौ-
किकं, प्रयोजनमिति ठक्, अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । ‘ज्ञान-
विशेषे वर्त्ततइति’ । हेयोपादेयतत्त्वावबोधो ज्ञानविशेषः । ‘तापसः
सिध्यतीति’ । हेयमुपादेयं च तत्त्वतो ज्ञातुकामः प्रवर्त्ततइत्यर्थः, तदाह ।
‘ज्ञानविशेषमासादयतीति’ । ‘तपः प्रयुङ्क्ते इति’ । ज्ञानविशेषवन्तं करोती-
त्यर्थः । परलोकइत्यस्य विवरणं ‘जन्मान्तरइति,’ इह वा भवतु स्वर्गादौ
वा, शरीरान्तरोपलवणार्थं पारलौकिकग्रहणमिति दर्शयति । ‘उपसंहरचि-

ति' । हेतौ शतृप्रत्ययः । 'इह कस्मादिति' । ब्राह्मणेभ्यो दास्यामीत्यनेना-
भिप्रायेणानुष्ठितो धात्वर्थः परलोकप्रयोजनो भवतीति प्रश्नः, सिद्धतेरर्थे
इत्यादिना ऐहलौकिकत्वं धात्वर्थस्य दर्शयति । 'तस्य प्रयोजनमत्रमिति' ।
तदुद्दिश्य प्रवृत्तत्वात् । 'पुनः सिद्धिरेवेति' । पारलौकिकीति लिङ्ग-
विपरिणामेन संबन्धनीयं, सिद्धिर्निश्चयः, यस्यां सिद्धौ धातुर्वर्त्तते सा च
पारलौकिकी न भवति, तस्मादात्वं न पर्युदस्यते । 'सात्तादिति' । यदि
सात्तादव्यवधानेन पारलौकिको यः सिद्धतेरर्थस्तत्र पर्युदासो न चरि-
तार्थः स्यात्तदा पारम्पर्याश्रयणम्, इदन्तु सात्तात्परलोकार्थं ज्ञानविशेषे
चरितार्थमत्रो नैवविधे विषये प्रवर्त्ततइत्यर्थः ॥

“मीनातिमिनोतिदीङां न्यपि च” ॥ उपदेशएवात्वविधानान्त्य-
पः परत्वासंभवात्न्यपीति विषयसप्तमीत्याह । 'न्यपि विषयइति' ।
'एकाच इति' । यद्यपि प्रकृतिविशेषणं प्रागासीत्तथाप्रीहोपदेशाधिका-
रान्मीनात्यादीनां चोपदेशएजन्तत्वासंभावात्सामर्थ्यादेव इत्येतदपि विष-
यविशेषणं विज्ञायतइत्याह । 'एचश्च विषयइति' । यत्र प्रत्यये
एभात्री तस्मिन्बुद्धिस्यइत्यर्थः । उपदेशएवेत्यस्य विवरणं 'प्राक् प्रत्ययोत्प-
त्तेरिति' । उपदेशएवात्वविधाने योर्थः संपद्यते तं दर्शयति । 'उपदेशएवा-
त्वविधानादिति' । इवर्णान्तलक्षणः प्रत्यय एरच्, आकारान्तलक्षणस्तु घञ्,
यद्यपि घञाकारान्तादिति नोच्यते तथाप्यत्रात्वे सति भवत्यसति तु न भव-
तीत्येतावता घञ् आकारान्तलक्षणत्वम् । 'उपदायो वर्त्ततइति' । घञ्यातो
युक् चिण्कृतोरिति युक्, ईपदुपदानमितिखलर्थे आतो युच्, मीनातिमि-
नोत्योस्तु खलचावेव भवतः, निमीमिलियां खलचोः प्रतिषेध इति वक्ष्य-
माणत्वादतो दीङेवोदाहृतः ॥

“विभाषा लीयतेः” ॥ 'तयोर्भयोरपि यका ऽपं निर्द्वंशः क्रियत-
इति' । यदि तु दैवादिकस्यैव श्यना निर्द्वंशः क्रियेत लीङ् इत्येव ब्रूयादिति
भावः । शितपः शित्करणसामर्थ्यज्वाभावकर्मवाचित्वेपि यग् भवति,
यथा ऽकर्तृवाचित्वेपि शवादयो भवतेर इत्यादौ । 'खलचोरिति' ।
पचादय एरचश्च सामान्येन ग्रहणम् । 'एवं चेति' । व्यवस्थितविभाषा-

विज्ञानादेवेत्यर्थः । 'उल्लापयतइति' । लियः संमाननशालीनीकरणयो-
श्चेत्यात्मनेपदम् ॥

“खिदेच्छन्दसि” ॥ 'चत्वादेति' । व्यत्ययेन परस्मैपदम्,
आत्वस्यानैमित्तिकत्वाद् द्विर्वचनेचीति स्यानिवत्त्वाभावादभ्यासस्येवर्णा-
न्तता न भवति । अयं योगः शक्योऽवक्तुं, कथं, खादेशचत्वाद, खिदेशचस्मे-
देति, अनेकार्थत्वाद्व्यातूनामर्थभेदोप्यकिञ्चित्करः ॥

“अपगुरो णमुलि” ॥ यदि गिरतिगुरोरर्थं वर्तते तदायं योगः
शक्यो वक्तुं, कथं, गिरिपगारमपगारम् गुरोरपगारमपगारम् ॥

“प्रजने वीयतेः” ॥ यदि वातिप्रजनेपि वर्तते तदा योगोयं शक्यो
ऽवक्तुं, कथम्, वातेः प्रवापयति वीयतेः प्रवापयतीति, वीयतेरित्ययमपि
यका निर्द्वैशः स्मर्यते, वेत्तेरादादिकत्वेन श्यनोऽसंभवात्, प्रयोजनं हि
यका निर्द्वैशस्य चिन्त्यम् । 'जन्मन उपक्रम इति' । जनेर्भवे घञ्, प्रशब्द
आदिकर्मणि । 'गर्भयहणमिति' । गृहीतो हि गर्भा जायते ततो गर्भयहणं
जन्मन उपक्रमः ॥

“बिभेतेहेतुभये” ॥ 'हेतुभयमिति' । पञ्चमी भयेनेति समास-
स्तदाह । 'हेतोर्भयमिति' । किं पुनस्तदित्याह । 'स यस्य भयस्येति' ।
'स चात्वपत्ते न भवतीति' । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्राप्नोति, कुतो न
भवतीत्याह । 'लीभियोरीकारप्रश्लेषनिर्द्वैशादिति' । लीलानुलुकाविति
लियोनुग्विधीयते, यश्च भियः पुक्, तावुभावप्याकारान्तयोर्न भवतः,
कुतः, लीई भीई इति ईकारप्रश्लेषेणकारान्तयोर्विधानात् । लीभियोः
प्रश्लेषनिर्द्वैशादिति वार्तिके सह पाठादिह लियो यद्वहणम् ॥

“नित्यं स्मयतेः” ॥ 'धात्वर्थसामान्यादिति' । सामान्यं सादृश्यं,
धात्वर्थयोः सामान्यं धात्वर्थसामान्यन्दुयोरपि धात्वोरर्थौ चित्तविकार-
स्वभावौ, तेन भयशब्देन स्मयतेरर्थोऽभिधीयते, क्रीड्जीनां यावित्यत्र
स्मयतिर्नाक्तो हेतुभयइत्युपाधिं वक्ष्यामीति ॥

“सृजिदृशोर्भक्त्यमकिति” ॥ धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्ये
विज्ञायतइति प्रत्यय इह संनिधापितो भूत्वा विशेष्यतइति तदादिविधिर्वि-

ज्ञायतइत्याह । 'भलादाविति' । 'अकिति प्रत्यये परतइति' । किति परतो न भवतीत्यर्थः, प्रसज्य प्रतिषेधो ह्ययमिष्यते, एतच्च गाङ्गुटादिसूत्रे सम्यगुपपादितम् । 'लघूपधगुणापवादोयमिति' । अकितेति वचनावाप्राप्ते तस्मिन्प्रकारम्भात् । 'सिचि वृद्धिस्त्वमि कृते भवतीति' । सिचि वृद्धिस्तु भवति न बाध्यते येन नाप्राप्यभावात्, साप्यमि कृते भवति । तस्यैव व्याख्या । 'पूर्वन्तु बाध्यतइति' । अत्रागमेन । नित्यत्वात्तस्य । 'रज्जु-सृङ्ख्यां देवदृभ्यामिति' । उभयत्र व्रश्चादिसूत्रेण पत्वे कश्चस्त्वमिति केचित् । अन्ये तु किन्प्रत्ययस्य कुरिति कुत्वमिच्छन्ति । ननु न क्विदन्तावेतौ किं तर्हि क्विदन्तौ, नैव दोषः । यस्माद्वातोः क्वचित्किन् विहितस्तस्य प्रत्ययान्तरे कुत्वं भवति, क्विनः कुरिति वक्तव्ये प्रत्यययहणादिति वक्ष्यते, पदान्तस्येत्वाधिकारात्स्रष्टा द्रष्टेत्यत्र न भवति, कुत्वविधावेव तस्य निर्णयं वक्ष्यामः ॥

“अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम्” ॥ ‘उपदेश इति वर्त्तत-इति’ । अनुदात्तस्य विशेषणार्थं, तेन द्रष्टेत्यत्र तृनि विहिते यद्यपि नित्स्वरेण धातोर्नुदात्तत्वं भवति तथाप्युपदेशे ऽनुदात्तइत्यम्भवति, वटै-त्यत्र तृचि कृते यद्यपि शेषनिघातेन धातुरनुदात्तो भवति तथाप्युपदेशे नायमनुदात्त इत्यम्भ भवति, किमर्थं पुनरनुदात्तस्येत्युच्यते, नानिट इत्येवो-च्येत, एवं हि सति लघु सूत्रं भवति तच्चाह । ‘तृप प्रीणनइत्यादि’ । ‘इडागमो रधादिभ्यश्चेत्यनेन विकल्पित इति’ । ततश्च पात्तिकेणेठा सेट्त्वात्तयोर्न स्यात् । अथ पात्तिकेणेडभावेन तयोरेपि स्यात् षट्ठावर्तु-मित्यत्रापि स्यादिति भावः । यदि तर्हि तयो रधादिभ्यश्चेतीद्विक-ल्प्यते, अनुदात्तोपदेशः पुनस्तयोः किमर्थं इत्याह । ‘अनुदात्तोपदेशः पुनरमर्थ एवेति’ ॥

“शीघ्रेश्छन्दसि” ॥ ‘न पुनरयमादेशः शिरःशब्दस्येति’ । यद्यपि सूत्रे शिरस इति स्थानी नोपात्तस्तथापि समानार्थत्वादादेशे-नातिष्यते, यथा शिवादिषु विश्रवणरवणशब्दाभ्यां विश्रवःशब्द इत्यादेश-त्वशङ्का । ‘सोपि हि छन्दसि प्रयुज्यतइति’ । आदेशपक्षे तु तेन निर्वातित-

त्वाच्छिरःशब्दो न प्रयुज्येतेति भावः । ननु सान्यतरस्यामित्यनुवृत्तेस्तस्यापि प्रयोगो भविष्यति, सत्यमुत्तरत्रापि विकल्पानुवृत्तिः शङ्केतेति प्रकृत्यन्तरपक्ष एवाश्रितः ॥

“ये च तद्वृत्ते” ॥ ‘ह्रन्वसि पूर्वणैव सिद्धमिति’ । भाषार्यमिदं यदि पूर्वसूत्रवदिहापि शीर्षेऽविति प्रकृत्यन्तरं विज्ञायेत तदा यदा शिरःशब्दादकारादिस्तद्वृत्त उत्पद्यते तदा तस्य श्रवणं प्रसज्येतेति मत्वाह । ‘आदेशोयमिष्यतइति’ । ‘स कथमिति’ । स आदेशः कथं लभ्यते, न कथञ्चित्, स्यानिनोनुपादानात् पूर्वसूत्रवदिति प्रश्नः । तद्विमित्तमनुरूपां शब्दतश्चार्थतश्चान्तरतमां प्रकृतिं शिरःशब्दमेवाक्षिपति । ‘शिरस्यतीति’ । सुप आत्मनः क्यच् । ‘वा केशेष्विति’ । सूत्रेण नित्ये प्राप्ते विकल्पितः, अत्र शिरस्यशब्दस्य केशैकविषयत्वात्तत्प्रयोगे केशशब्दो न प्रयोक्तव्यः, शीर्षेण्यशब्दस्तु सामान्यवाचीति तत्प्रयोगे विशेषावगमाय केशशब्दः प्रयोक्तव्यः ॥

“अचि शीर्षेः” ॥ ‘शीर्षेणावे ह्यविति प्रकृतिभावः स्यादिति’ । अतोकारान्तमादेशान्तरं विहितमिति भावः । ‘कर्त्तव्योत्र यञ इति’ । तत्रायं यञः, शीर्षेणादेशसंनिपातकृतः व्यङ्गादेशस्तद्विघातस्य निमित्तं न भवतीति । ‘अणिजन्ताद्वा पर इति’ । अणिज्जनार्थेयोरित्यादेशपक्षप्रहाणेन प्रत्ययपक्ष आश्रयणीयः, आदेशपक्षएव वा स्थित्वा यञः कर्त्तव्य इति वाशब्दार्थः ॥

“पदचोमासहृदिशसन्पन्दोपन्यकञ्चक्रुदचासञ्जस्रभृतिषु” ॥ इहापि शस्प्रभृतिष्विति निमित्तोपादानादनुकृपाः प्रकृतय आक्षिप्यन्ते, पदादयश्चादेशा विज्ञायन्तइत्याह । ‘पाददन्तेत्यादि’ । अन्ते चासनशब्दः पठ्यते, आस्यशब्दस्तु पठितव्यः, आस्यो वृकस्य वर्त्तिकामभीके, यीवायां वटो अपि कत आसनि, आस्यो यत्सीसमुच्चतं वृकस्येत्यादौ ह्यास्यार्था उवगम्यते । ‘आसनीति’ । विभाषा द्विश्योरित्यल्लोपाभावपक्षे रूपम् । अपरे पुनरविशेषेणेच्छन्तीति, भाष्ये तु ह्रान्दसमेवैतदिति स्थितम् । ‘प्रकारार्थं प्रभृतिशब्दइति’ । व्यवस्थावाचिनि तु

शसः^१ पूर्वेषु वचनेषु न स्युः । 'दोषणीति' । प्रथमाद्विवचने, दोःशब्दस्य दोषवादेश, षोडः शीभावः । 'मांसपचन्या उखाया इति' । मांसस्य पचि युट्घञोरित्यन्तलोपो वक्ष्यते, तदुत्पत्त्यन्तरम् । 'नस्यमिति' । हितार्थं भ्रवार्थं वा शरीरावयवाद्वात् । 'न स्त इति' । अपादाने चाहीयरुहोरिति तसिः । 'नतुद्रइति' । तृतीया तत्कृतार्थेनेति समासः । सप्तमीति योगविभागादित्यन्ये । बहुव्रीहौ विशेषणस्य तुद्रशब्दस्य राजदन्तादित्वात्परनिपातइत्यन्ये । 'यति वर्णनगरयोर्नेति वक्तव्यमिति' । तत्तर्हि वक्तव्यं, न वक्तव्यम्, इह तावन्नामिक्यो वर्ण इति, परिमुखादिपाठाद् ज्यः, नासिक्यनगरमिति सङ्काशादिपाठाद् ज्यः । राजन्यसाङ्काश्याकाम्पित्यनासिक्यदार्वाघाटानामादिवान्तो वेति प्रतिपदस्वरविधानात्स्वरे ऽपि नास्ति विशेषः, प्रत्युत यत्प्रत्यये सत्यनासिक्यमित्यत्र 'ययतो कृतदर्थे' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं प्रसज्येत, अथ्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरश्चेष्यते ॥

“धात्वादेः यः सः” ॥ 'सिञ्चतीति' । 'शे मुचादीनामिति' नुम् । 'षोडचिति' । षड् दन्ता यस्येति बहुव्रीहौ वयसि दन्तस्य दत्तु, षष उत्वं दत्तुदशधास्त्विति षष उत्त्वमुत्तरपदादेष्टुत्वं च, उगिदचामिति नुम्, हल्ङ्यादिसयोगान्तलोपौ, क्वचित्तु षोड इति पठ्यते तत्तु षोडन्तमाचष्टइति णिचि कृते ढिलोपे पचाट्याचि^२ रूपं, षट्शब्दो ऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्, अनुकम्पितः षडङ्गुलिः षडिकः, बहुचो मनुष्यनाम्नष्टन्वा, ठाजादावूर्ध्वमित्यङ्गुलिशब्दस्य लो^३पः, लपतीति षकारोपदेशस्तु प्रनिलपतीत्यादौ शेषे विभाषा कस्मादावपान्तउपदेशइति नेर्णत्वप्रतिषेधार्थं स्यात्, लेपतुः लेप-रत्रादेशप्रत्यययोरिति वत्वार्थं, क्वचित्तु कपतीत्यपि पठ्यते, तदयुक्तं, षकारोपदेशसामर्थ्यादेवात्र न भविष्यति, प्रनिकपतीत्यत्रापि कस्मादावित्येव यत्वप्रतिषेधः सिद्धः, आदेशादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ च न स्तः, चकप-

१ परेष्वित्यधिकम् ३ पु. ।

२ इत्येकइति ३ पु. पा. ।

३ द्रष्टव्यमिति ३ पु. पा. ।

४ नुमिति ३ पु. पाठ उपलभ्यते स तु न युक्तः ।

तुश्चकपुः । किमर्थं पुनः पादयो धातव उपदिष्टा न सादय श्चोपदिश्ये-
रन्, एवं ह्येतत्सूत्रं न कर्तव्यं भवति, तत्राह । 'आदेशप्रत्यययोरित्यादि' ।
व्यवस्थानियमः, आदेशप्रत्यययोरिति सहादीनामेव पत्वं यथा स्यात्सृपिसृ-
जिप्रभृतीनां माभूदित्येवमर्थं पादयः केचिदुपदिष्टाः, अन्यथा सहादीनां
पत्वार्थं यवान्तरमास्येयन्तञ्च गुरु भवतीति भावः । 'के पुनस्तदिति' ।
पाठे भ्रन्शसम्भवात्प्रश्नः । 'ये तथा पठन्तइति' । अप्रमादेन पठित-
व्यमित्यर्थः । 'अथ वा लक्षणं क्रियतइति' । मन्त्रधियोऽनुग्रहीतुमिति
भावः । 'अज्दन्त्यपराः सादय इति' । अज्दन्त्या परौ येषां तेऽज्दन्त्यपराः,
परशब्दोऽवयवाची, तज्जाज्दन्त्ययोः परत्वमवयवान्तरापेक्षं विज्ञाय-
मानं संनिधानात्सकारापेक्षं विज्ञायते । 'स्मिद्स्विदीति' । स्मिदीपट्ट-
सने, जिष्विदा गात्रप्रसरणे, ष्वञ्ज सङ्गे, जिष्वप् शये, एते स्वरूपेणैव पठ्यन्ते,
वकारमकारयोरनज्दन्त्यत्वादुकारोऽपि केवलदन्तस्थानो न भवति, स्वद
आध्वादन इति । स्वदिमपि केचित्पठन्ति । 'सृपिसृज्जीत्यादिः' । सृप्
गतौ, सृज्ज विसर्गं, सृज्ज आध्वादने, स्यै द्वौ शब्दसंघातयोः, सेकतिर्गत्यर्थः,
सृ गतावेतान्वर्जयित्वा येन्येज्दन्त्यपरास्ते षोपदेशाः, । 'सुध्यात्स्वित्या-
दि' । सुध्यातुः क्यजादन्तः, छिब्रु निरसने, ष्वष्कतिर्गत्यर्थः, अनुदातेत्,
एषां सत्त्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः, तत्र सुध्यातूनां तावच्च वक्तव्यः, उपदेश-
इति वर्तते, न च सुध्यातवः क्वचिदुपदिश्यन्ते, एवं च कृत्वा धातुयङ्गं
शक्यमकर्तुम् । उपदेशाभावादेव षोऽहादेर्न भविष्यति, तत् क्रियते धातो-
रित्यस्य निवृत्तिं सूचयितुं, तेन लोपो व्योर्वलीति अविशेषेण भवति,
छीबतिष्वष्कती द्विपकारकौ, तत्र पूर्वस्यास्तु सत्त्वं परेण संनिपातेन पत्वं
भविष्यतीति, यद्येवं लिट् ष्वष्कते, पत्वस्यासिद्धत्वाद् 'इः सि धुडि' ति धुट्
प्रसज्येत, एवं तर्हि यकारादी ण्वुष्वष्कती, यकारस्तु लोपो व्योर्वलीति
लुप्यते, छीबतीति, छिब्रुक्कप्वाचमां शितीति दीर्घत्वम् । अथास्य द्वितीयो
वर्णो यदि ठकारः तेश्ठीयतइति न सिध्यति, अथ यकारः टेश्ठीयतइति न
सिध्यति उभयं चेप्यते, तत्राह । 'छीबतइत्यस्येत्यादि' । उभयथा ह्याचा-
र्येण शिष्याः पाठिता इति भावः ॥

“लो नः” ॥ ‘अणतीति’ । लोपदेशस्तु निरणतीत्यादावुपसर्गाद-
समासेपि लोपदेशस्येति शास्त्रार्थं स्यात् । ‘सुधातीरयमपि नेष्यतइति’ ।
पूर्ववदेव सर्वं नादय इति प्रयोगे । “नृति” नन्दीत्यादि” । नृती गात्रवि-
क्षेपे, टुनदि समृद्धौ, नर्दे गर्दने, शब्दे, नक्ति नाशने, नट अवस्यन्दने
चुरादिः, नाशु नाधु याज्ञोपतापैश्वर्येषु ॥

“लोपो व्योर्वलि” ॥ ‘धातेरिति प्रकृतमित्यादि’ । एतदुक्त्वादेः
यः स इत्यत्र व्याख्यातम् । ‘दिदिवानिति’ । दिवः कसौ रूपं, वस्ये-
काज्जादृघसामिति नियमादिहभावः, अत्र वक्तव्यमस्ति तदुल्लेखिकाज्जादृघ-
सामित्यत्र वक्ष्यामः । ऊयी तन्नुसंताने, कुयी शब्दे । ‘अक्षेप्राणमिति’ ।
सिबु गतिशोषणयोः, औणादिको मनिन्, नञा समासः । ननु च सतः
कार्यिणः कार्येण भवितव्यमिति पूर्वं कार्यनिर्देशो युक्तः परत्वात्कार्यनि-
र्देशः, व्योर्वलि लोप इति, लाघवञ्च भवत्यर्तुमात्रया, तत्किमर्थं पूर्वं लोप-
ग्रहणं कृतमित्यत आह । ‘पूर्वं लोपग्रहणमित्यादि’ । पूर्वं लोपग्रहणा-
यमर्थः सूच्यते, विध्यन्तरात्पूर्वमेवायं लोपो भतीति, कण्डूयतेर्यलोपश्च
प्राप्नोति वेरपृक्तलोपश्च, तत्रान्तरङ्गत्वात्पूर्वमपृक्तलोपेन भवितव्यम् ।
‘कण्डूयतेः क्लिबिति’ । कण्डूादिभ्यो यमित्यत्र भाष्यं नैतेभ्यः क्लिब् दृश्यत-
इति, तस्मात्कण्डूमिच्छतीति क्यजन्तात्क्लिब् दृष्टव्यः, द्विविधा हि
कण्डूादयो धातवः प्रातिपदिकानि च, तत्र धातुभ्यो यग्विधानात्प्रा-
तिपदिकेभ्यः क्यजादयो भवन्त्येव, तत्र क्यजन्तात्क्लिपि कृते अतो
लोपश्च प्राप्नोति वेरपृक्तलोपश्च, तत्रान्तरङ्गत्वात्पूर्वमपृक्तलोपेन भाव्यम्,
अथाप्यार्तुधातुकइति विषयसप्तम्याश्रयणात्पूर्वमतो लोपः, परत्वात्क्लिप्,
एवमपि क्लिलोपश्च प्राप्नोति वलोपश्च, तत्र परत्वाच्चित्यत्वाच्च पूर्वम-
पृक्तलोपः स्यात्तस्मिंश्च सति निमित्ताभावादलाशये प्रत्ययलक्षणाभावा-
त्स्यानिवद्वावाभावाच्च वलि लोपो न स्यात्पूर्वं लेपग्रहणाच्च भवति ।
अथात्र लोपस्य स्यानिवद्वावादुबद् कस्माच्च भवति, उच्यते, क्यजन्ता-

त्किञ्चित्पुनः, ततः किं, स्यानिवद्वाचेनापि कण्डुमात्रस्य धातुत्वाभावादुच्यं
न भवति, यणादेशन्तर्हि प्राप्नोति, यस्तु यण्, तस्योऽकारिष्यते, न चोऽपि
कर्त्तव्ये स्यानिवद्वाच, आदिष्टादवः पूर्वत्वादुकारस्य, अत एव कण्डुवावि-
त्यादावुच्यवहादिषु कर्त्तव्येषु नास्त्यल्लोपस्य स्यानिवद्वाचः, अथ व्रश्चको
व्रश्चनमित्यादौ रेफे वलि परतो वकारस्य लोपः कस्माच्च भवति, तत्राह ।
'व्रश्चाद्रीनामित्यादि' । ननु वृश्चति व्रश्चेत्यादौ संप्रसारणे कृते
हलादिशेषे च वकारस्य अत्रणं यथा स्यादित्येतदुपदेशस्य प्रयोजनं स्यात्,
नह्यत्र लोपः प्र'वर्तते, बल्परत्वाभावादित्यत आह । 'वृश्चति व्रश्चे-
त्यादावपीत्यादि' । 'बहिरङ्गत्वादिति' । बहिरङ्गत्वं संप्रसारणस्य
कृदित्यस्ययापेतत्वात्, हलादिशेषस्य स्वभ्यासापेतत्वात्तत्त्वाकृतयोरेव
तयोर्लोपः प्राप्त उपदेशसामर्थ्यादेव न भवति, अत्र भाष्ये वलोपः प्रत्या-
ख्यातः, आसेमाणं जीरदानुरित्यत्र छान्दसो वर्णलोपः कृतावपि छान्दस
एव, दिविप्रभृतीनां यङ्लुगन्तानां तसादिषूठा भवितव्यम्, तिमिपेरी-
हभावपत्तेषूठा भवितव्यं, ये तत्र कृदित्येति नानुवर्त्तयन्ति देदिवीति
देद्वीति देदिवीचि देद्वीचि, मिपि त्वनुनासिकत्वादेव भवति, देदिवीमि
देद्वीमि, ये त्वनुवर्त्तयन्ति तेषामपि छान्दसो यङ्लुगिति ॥

“वेरएकस्य” ॥ “क्लिषादयो वृहन्तइति” । ततोऽन्यस्य वेरएक-
स्याभावात् । ‘घृतस्पृगिति’ । क्लिप्त्ययस्य कुः, अएकयहणादुकारमा-
त्रस्येदं यहणम्, इकार उच्चारणार्थः ॥

“हल्ङ्यावभ्यो दीर्घात्सुतिस्यएकं हल्” ॥ दीर्घयहणं संभवज्य-
भिचाराभ्यां ङ्यापोरेव विशेषणं ङ्याव्यहणं च सोर्विशेषणं, हलरक्तयहणं
च तिस्योः, सुतिसीति त्रीणि पदानि । ‘तदिहेत्यादि’ । प्रकृतस्य लोपश-
ब्दस्य शास्त्रीयस्य भावसाधनस्य सुतिसीति प्रथमान्तेन संबन्धाभावादिति
भावः । अपर आह । हल्ङ्यावभ्य इति पञ्चम्या सुतिसीत्यादिकायाः प्रथ-
मायाः षष्ठां प्रकल्पितायां शास्त्रीयेपि लोपशब्दे न दोष इति । ‘अभि’नो-

चेति' । भि'देर्लङि सिलोपः, दश्चेति दकारस्य कत्वं, तस्यातो रारप्ताद-
 प्रुतइत्युत्वम्, र्नामोकारेणादुणः, एङः पदान्तादतीति पूर्वह्रस्वम् । 'निष्कौ-
 शाम्बिरिति' । ननु च प्रत्ययशङ्खवभिभाषया तदादिसङ्खणादेशाच्च न
 भविष्यति, इहापि तर्हि न स्यात् परमकुमारी परमवद्वेति, स्त्रीप्रत्यये
 चानुपसर्जननेति तदादिनियमाभावाद्भविष्यति, निष्कौशाम्बिरित्यादौ
 उपसर्जनत्वाद्वच्येव तदादिनियमः, एवं तर्हि एतज्ज्ञापयति उपसर्जनपि
 स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमोच न भवतीति, तेनाट्टं पिप्पल्या अट्टपिप्पलीत्या-
 दावेकविभक्ति चेत्युपसर्जनत्वे सत्यपि लोपो भवति, नात्रोपसर्जनं पिप्पली,
 एकविभक्तावप्युन्तमिति वचनात्, अत एव गोस्त्रियोहसर्जनस्येति
 ह्रस्वत्वं न भवति, माभूच्छास्त्रीयमुपसर्जनमप्रधानं तावद्भवत्येव, बहु-
 श्रेयस्योस्य बहुश्रेयसीति, शास्त्रीयमप्युपसर्जनत्वमस्ति, ईयसरचेति कपः
 प्रतिषेधः, ईयसो बहुश्रीहौ प्रतिषेधो वक्तव्यमिति ह्रस्वाभावः, अपर
 आह । निष्कौशाम्बिरित्यादौ समुदायस्य ह्यावन्तत्वेपि यदत्र ह्यावन्तं
 कौशाभ्यादि, ततः परस्य सोर्लोपः प्राप्नोति, दीर्घयङ्गणाद्यावर्ततइति, ननु
 च विहितविशेषणं विशास्यते ह्यावन्ताद्विहितस्येति, नैवं शक्यं, या
 सा केत्यादौ न स्यात्, नह्यत्र टावन्तात्सुविहितः, माभूदेवं, हलन्ताद्विहित
 इत्येवं भविष्यति, यद्येवं यस्सः क इत्यत्रापि स्यात्, कर्ता कर्तृत्वादौ च
 न स्यात्, नह्यत्र हलन्तात्सुविहित इति, अतोऽन्यस्मादपि विहितस्य
 हलह्यावभ्योनन्तरस्य लोप इत्यास्येयम्, एवं च निष्कौशाभ्यादावपि
 लोपः प्राप्तो दीर्घयङ्गणेन व्यावर्तनीयः । 'तिपा' सहचरितस्येति' ।
 तिपा' तिपशब्देन साहचर्यात्सेरपि तिङ् एव यदणमित्यर्थः । 'अथ किम-
 र्थमित्यादि' । ह्यापोर्दीर्घात्सुरित्येव वक्तव्यमिति चोद्धार्यः । 'न लोपो
 न स्यादिति' । ननु च न हिसंबुटोरिति ज्ञापकाबलोपे कर्तव्ये

१ छिदेरिति २ पु. पा. ।

२ स्त्रीप्रत्ययस्येति २ पु. अधिकम् । ३ पु. उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्येति पाठः ।

३ उभयमपि तत्र गृह्यतइति २ पु. अधिकम् ।

४ तिङेति २ । ३ पु. पा. ।

५ तिङेति २ । ३ । पु. पा. ।

संयोगान्तलोपः सिद्ध एव भविष्यति, न, पचवित्यादावपि प्रसङ्गात्, नकारसंबुद्धोरानन्तर्यं प्रतिषेधो विज्ञायमानस्तुत्यज्ञातीये नकारविभक्त्योरानन्तर्येव संयोगान्तलोपस्य सिद्धत्वं ज्ञापयति, पचवित्यादौ तु तत्कारेण व्यवहितत्वाद् ज्ञापकाभावालोपाभाव इत्याशङ्क्य दोषान्तरमाह । 'उच्चासत् पर्णध्वदिति' । 'दत्वमिति' । न स्यादित्यनुपङ्गः, उच्चासम्-सुदिति स्थिते संयोगान्तलोपमपवादत्वाद्वाधित्वा स्कोः संयोगाद्योरिति प्रकृतिसकारस्य लोपे श्रूयमाणः सकारो न वस्वादि संबन्धीति वसुसंस्थिति दत्वं न स्यात्, न च संयोगादिलोपं बाधित्वा पूर्वमेव प्रकृतिसकारस्य दत्वं लभ्यते, अपदान्तत्वात्, नहि सौ श्रूयमाणे पूर्वस्य पदसंज्ञास्ति, अमर्चनामस्थानइति प्रतिषेधात्, अथापि सावपि पदत्वमिति पक्षाशयेन स्यात्पदत्वम् एवमपि दत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं संयोगादिलोप एव स्यात् । ननु च वस्वादीनां दत्वं सौ दीर्घत्वे सिद्धमिति वक्ष्यति, तत्र सौ दीर्घग्रहणं न करिष्यते वस्वादीनां दत्वमित्येव, ततश्च पूर्वमेव दत्वं भविष्यति, एवमपि राजा तत्तेत्यादौ सावपि पदत्वे सति संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्पूर्वं नलोपे सति असंयोगान्तत्वात्सोलोपो न स्यात्, तस्मात्सुष्ठुतं दत्वं न स्यादिति । 'उत्वमिति' । न स्यादित्यनुपङ्गः । स एव हेतुः संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादिति । एतच्च संयोगान्तलोपो रोरुत्वे सिद्धो वक्तव्य इत्येतदनाश्रित्योक्तं, तदा श्रयणे तु हरिवो मेदिनमित्यादिवत्सिद्धम् । 'रात्सस्येतिनियमाल्लोप एव न स्यादिति' । ननु रात्सस्येति द्वितकारकनिर्द्देशात्तकारस्यापि प्रश्लेषाद्रेफादुत्तरस्य च तकारस्यापि लोपो विधास्यते, यद्येवं कीर्तयतेः क्विपि कीरिति स्यात् यथा न्यासे तु कीर्दिति भवति, तदेवं मियग्रहणमेकं न कर्तव्यमन्यत्सर्वं कर्तव्यमिति स्थितम् । 'संयोगान्तस्य लोपे हीत्यादि' । संयद्ग्रहणः, हिशब्दो हेतौ, नलोपादीत्यादिशब्देन दत्वोत्वयोर्ग्रहणं, ये तु संयोगान्तलोपवादिनस्तेषां रेफादुत्तरस्य तकारस्य अविभर्भवानित्यत्र नैव लोपः स्यात्, तस्माद्वल उत्तरेषां मुतिनीनां लोपो विधीयते ॥

“इहृहृस्वात्सम्बुद्धेः” ॥ अत्र यदि हलग्रहणं नानुवर्तत तत-

एङ्हस्वाभ्यां सम्बुद्धिरेव विशेषणीया, एङन्ताद् ह्रस्वान्ताच्च परस्याः सम्बुद्धि-
लोप इति, ततश्च हे कुण्डेत्यत्र न स्यात्, कथं कुण्डसु इति स्थिते लोपश्च
प्राप्नोत्यम्भाधश्च, तत्र लोपः शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यः, स हि कृते ऽम्भावे
आदेः परस्येत्यमोकारस्य प्राप्नोति, अकृते तु सकारस्य, अम् भावस्तु लोपे
कृते ऽत्यन्ताप्राप्त्या ऽनित्य इत्युभयोरनित्ययोः परत्वादम्भावे कृते ऽमि
पूर्वश्च प्राप्नोति लोपश्च, तत्रामि पूर्वत्वे कृते व्यपवर्गाभावादुभयत आश-
येन्तादिवद्वाभावाच्च लोपो न प्राप्नोति, लोपे च कृते ऽमोभावादमि
पूर्वत्वं न प्राप्नोतीत्युभयोरनित्ययोः परत्वादमि पूर्वत्वे कृते लोपो न स्यात्,
तस्मादनुवर्त्य हल्यहणं, तदाह । 'हलिति चेति' । वर्त्ततइत्यपेक्षते ।
'अपृक्तमिति नाधिक्रियतइति' । यद्यधिक्रियेत हे कुण्डेत्यत्र न स्यात्,
अपृक्तसंज्ञाया अभावात्, कथं पुनर्ज्ञायते नायमधिक्रियतइति, तत्राह ।
'तथा चेति' । अनुवर्त्तमानेपि हल्यहणे यद्देङ्हस्वाभ्यां सम्बुद्धि-
विशेष्येत, तथा हल् विशेष्येत, एङन्ताद् ह्रस्वान्ताच्च परा या सम्बुद्धि-
स्तस्या हल्लुप्यति इति, ततः हे कुण्डेत्यत्र न स्यात् पूर्वाक्तादेव हेतोः,
अत एङ्हस्वाभ्यां सम्बुद्ध्या च हलेव विशेषणीय इति मत्वाह । 'एङ-
न्तात्प्रातिपदिकादित्यादि' । सम्बुद्ध्यातिपदातिपदिकमेङ्हस्वाभ्यां
विशेष्यतइति तदन्तविधिलाभः, अत्र पक्षे कुण्डेयत्रामि पूर्वत्वस्य पूर्व
प्रत्यन्तवद्वावाद् ह्रस्वान्तात्परो हल् भवति, वस्तुतश्च सम्बुद्धिरिति लोपः
सिद्ध्यति । 'अच्छब्द इति' । एतच्च तत्रैव व्याख्यास्यते । 'ह्रस्वाभा-
वादिति' । ननु चाददेवाकारो ह्रस्वस्ततः परो हल् भवति, सम्बुद्धेश्च
सम्बन्धीति लोपः स्यादेव, सम्बुद्धौ तु विशेष्यमाणायां प्रकृत्यकारस्य
लोपे ह्रस्वात्परा सम्बुद्धिर्न भवतीति लोपाप्रसङ्गः । उच्यते, सम्बुद्ध्यातिपत्तं
प्रातिपदिकमेङ्हस्वाभ्यां विशेष्यतइत्युक्तं तेन कुण्डेत्यत्र च भविष्यति,
एकादेशस्य पूर्वस्यत्यन्तवद्वावात् प्रकृतियहणेन यहणात्, हे कतरादि-
त्यत्र च न भविष्यति, टिलोपे कृते प्रकृतेरह्रस्वान्तत्वात् । 'सम्बु-
द्धिगुणवलीयस्त्वादिति' । अन्यथा ऽनिसु इति स्थिते संबुद्धिगुणश्च
प्राप्नोति ह्रस्वादिति लोपश्च, तत्र नित्यत्वात्परत्वाच्च सम्बुद्धिगुणे

कृते ऽङ्ङस्वान्तत्वाच्च भवेत् । ननु च विहितविशेषणं विज्ञास्यते ङ्ङस्वा-
न्ताद्विहिता या सम्बुद्धिरिति, एवमपि हे खट्वेत्यत्र न स्यात्, माभूदने-
नावन्तत्वात्पूर्वण भविष्यति, एवमपि हे नदि हे यवागु हे कुमारीत्यत्र
न स्यात्, न चात्र ङ्ङन्तत्वाल्लोपो लभ्यते, दीर्घग्रहणात्, एवं तर्ह्युभयं
विज्ञास्यते विहितविशेषणं परविशेषणं च, तेनाग्रे कुमारीत्यादौ सर्वत्र
भविष्यति, तत्र सङ्गच्छतस्य ङ्ङस्वग्रहणस्योभयविशेषणत्वमेव तावद्
दुर्लभम्, अथापि लभ्येत एवमपि हे कतरदित्यत्र यद्यपि ङिलोपे कृते
संबुद्धेर्ङ्ङस्वपरत्वाभावस्तथापि ङ्ङस्वान्ताद्विहिता सम्बुद्धिरिति स्यादेव
लोपस्तस्मादेङ्ग्रहणं कर्तव्यं, वयं तु ब्रूमा ये स्वभावत एङ्ङन्तास्तदर्थ-
मप्यङ्ग्रहणं कर्तव्यमिति, तद्वया हे शब्दमतिहान्तो ब्राह्मणोतिहेस्तस्य
सम्बोधनं हे अतिहे, अनुकृतः पचतेशब्दो येन तस्य सम्बोधनं हेऽनुकृत-
पचते, विहित ईरेप्रत्ययो येन स विहितेरेः पाणिनिस्तस्य सम्बोधनं
हे विहितेरे इत्यादि । अत्र संग्रहश्लोकः ।

सम्बुद्धेर्ङ्ङस्वभेदा यदि हि न च भवेदादिवचान्तवत्स्याद्
दोषोसौ हलनिवृत्तायपि लुपि भवतोम् पूर्वरूपे परत्वात् ॥
ङ्ङस्वान्ताल्लुपविधिः स्याद्वल इति कतरङ्ङित्वतो नो हलो लुप्
ङ्ङस्वश्रुत्या न शक्यः परविहितविधिर्नातिहे ऽतोऽप्यकार्यङ् ॥
लोपनं लुप्, लोप इत्यर्थः ॥

“शेङ्ङन्दसि बहुलम्” ॥ ‘या तेनेति’ । शेङ्ङोपे कृते प्रत्ययल-
सणेन नपुंसकस्य भलव इति नुम्, सर्वनामस्याने चेति दीर्घः, नलोपः,
अयं योगः शक्यो ऽवक्तुं, कथं, डादेशेन सिद्धत्वात् कथमनेनेतीति त्रिद-
इति स्थिते प्रथमयोः पूर्वसवर्णे दीर्घत्वेनैव सिद्धं, न सिद्ध्याति, नुमा
व्यवहितत्वाच्चन्दसि नपुंसकस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः, मधोर्गृह्णातीत्येवमा-
कार्यं पुंवद्भावेनैव नुमो निवृत्तिः, एवमपि जसि चेति गुणः प्राप्नोति, वत्य-

त्येतत्, जसादिषु छन्दसि वावचनं प्राद् गौ चङ्युपधाया इति, अपि च या सेचा, ताता पिण्डानामिति तद्वदिति स्थिते सुपां सुनुगितीकार-
स्याकारे कृते प्रथमयोः पूर्वसवर्णे इति दीर्घत्वेन सिद्धम् ॥

“ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्” ॥ कृता धातुराह्रियन्ते, स च ह्रस्वेन विशेष्यते, तेन तदन्तविधिर्भवतीत्याह । ‘ह्रस्वान्तस्य धातो-
रिति’ । ‘अग्निचित् सोममुदिति’ । अग्नौ वेः, सोमे सुञ्जइति क्तिप्, याम-
णिकुलमिति व्यस्तं चैवपुंसकह्रस्वत्वं, पृष्टीसमाने त्विको ह्रस्वो ऽह्यो
गालवस्येति ह्रस्वः, अत्र नपुंसकह्रस्वत्वमर्थापेक्षत्वाद्बृहिरङ्गमितरदुत्तरप-
दापेक्षत्वात्, यदि पुनरयं तुट् परादिः क्रियते, नैवं शक्यम्, इहाग्निचित्सो-
मसुत्, वेरपृक्तस्येति वलोपो न प्राप्नोति, इह च परितनोतीति क्तिप्, कौ च
गमादीनामित्यनुनासिकलोपः, नहिवृतीत्यादिना दीर्घः । परीतत् तुट्
आर्तुधातुकभक्तत्वादित्प्रसंगः, इह चावच्छाद्वान्यस्य संयोगादिरित्येत्वं
प्रसज्येत, अथाभक्तः स्याद् मधुच्छादयतीति तिङ्गुतिङ् इति निघातो न
प्राप्नोति, तकारेण व्यवधानात्, न च तकार एवातिङ्, अपदत्वात्,
तस्मात्पूर्वान्त एव कर्तव्यः, यद्येवं नपुंसकह्रस्वत्वमुपसर्जनह्रस्वत्वं
द्विगुस्वरश्च न सिद्ध्यति, नपुंसकह्रस्वत्वम्, आराशष्कुलिच्छिन्नं धानाशष्कु-
लिच्छिन्नम् । उपसर्जनह्रस्वत्वम्, निष्कौशाम्बिच्छिन्नं, द्विगुस्व रः, पञ्चारवि-
च्छिन्नं, तुकि कृते ऽनन्त्यत्वादेते विधयो न प्राप्नुवन्ति, न वा बहिरङ्गल-
क्षणत्वात्, बहिरङ्गस्तुक्, ङकारसंनिपातापेक्षत्वात्, अन्तरङ्गा एते विधयः
प्रागेव तत्संनिधानाद्ब्रुविष्यन्ति ॥

“संहितायाम्” ॥ ‘संहितायामिति’ । विषयसप्तमीयं, कार्ये-
निमित्तयोः संहितायां विषयभूतायां वक्ष्यमाणं कार्ये भवतीत्यर्थः ।
वक्ष्यति इको यणचोति, अनन्तरन्तु विधिमतिक्रामतोभिप्रायो मृग्यः ।
‘दधि-अचेति’ । ननु चेको यणचीत्यधिकरणसप्तम्येवा, तच्चाधिकरण-
मौपश्लेषिकादन्यद्वर्णेषु न संभवति, तत्राच्युपश्लिष्टस्येको विधीयमानो
यणवर्णान्तरव्यवाये कालव्यवाये च न भविष्यतीति नार्थः संहिताधि-
कारेण, ज्ञापनार्थं तु, एतज्ज्ञापयति कालव्यवायो निद्विष्टपरिभाषायां

नाश्रीयतइति, तेनोत्तरपदाधिकारेपि विधीयमानं कार्यमनुगादि काल-
व्यवधानेपि भवत्येव । आखरेष्ट इत्याखरे स्यः, अनाविष्णू इत्याना
विष्णू इत्यादि ॥

“हे च” ॥ छकारिकार उच्चरणायेः, विदिभिदिच्छिदेः, शाच्छो-
रन्त्यतरस्यामित्यादि निर्द्वंशात् । अधिकारे द्वौ पठौ, अर्थधिकारः शब्दा-
धिकार इति, तत्राद्ये पठे पूर्वसूत्रे कृतान्तिप्तस्य धातुर्ह्रस्वेन विशेषणा-
त्तदन्तं ह्रस्वशब्देन प्रत्यायितमिति इहापि तदन्तस्यैव ग्रहणं स्यात्,
शब्दाधिकारे तु ह्रस्वशब्द एवात्रानुवर्त्तते न पूर्वप्रकृतार्थः, न चेह किञ्चि-
द्विशेष्यमस्तीति तदन्तविध्यभावाद्वृत्त्येव एवागमी भवति, तत्रेह द्वितीयः
पठ आश्रित इत्याह । ‘ह्रस्व एवात्रागमीति’ । किमेवं सति सिद्धं भवति,
तत्राह । ‘तेनेति’ । यदि तु ह्रस्वान्तस्य तुक् स्यात् तुको ऽभ्यासबहणेन
ग्रहणादुलादिशेषेण निवृत्तिः स्यात्, ह्रस्वमात्रे त्वागमिनि नायमभ्यास-
स्यावयवो हलिति न भवत्येव प्रसंगः । कथं पुनर्ह्रस्वचागमिनि तुगभ्या-
सबहणेन न एतदनित्यत आह । ‘नावयवावयव इति’ । इतिकरणो
हेतौ, यद्यवयवावयवस्समुदायावयवो न भवति एवं तर्हि शेरतदित्यत्र
रुडागमः सार्वधातुकावयवस्यादादेशस्यावयव इति सोपि सार्वधातुकस्य
समुदायस्यावयवो न स्यात्, तत्र को दोषः, शीङः सार्वधातुके गुण इति
गुणो न स्यात्, रुडाव्यवधानात्, स ह्यवयवभक्तस्तमेव न व्यवदध्यात्
सार्वधातुकं तु व्यवदधात्येव, कुतश्चेन्न न्यायो ऽवयवावयवः समुदायाव-
यवो न भवतीति, लोके तावद्वेवदत्तावयवस्य हस्तस्यावयवोऽङ्गुलिर्देवद-
त्तस्याप्यवयवो भवत्येव साङ्गुलिर्देवदत्त इति, तस्मादयमत्राभिप्रायः ।
छाद्वाह्माहोश्चेत्येक एव योगः कर्त्तव्यः, चकारादनन्तरस्य प्राक्कृतस्य च,
एवं सिद्धे यद्योगविभागं चकारञ्च करोति तस्यैत्ययोजनं प्रकृतस्य तद-
न्तस्य ग्रहाणेन केवलं ह्रस्वमेवानुवर्त्तयिष्यामीति, यदि त्वागमस्तुक्
समुदायस्यावयवः स्याद् एष यन्नानर्थकः स्यादिति ॥

“आह्माहोश्च” ॥ आह्माहोर्हिद्विशिष्टयोर्भादाने प्रयोजनमाह ।
‘आहोर्हित इति’ । अर्थविशेषसंपादनार्थं हिद्विशिष्टयोर्भादानमित्यर्थः ।

‘आच्छायाया इति’ । आङ् मयादावचनइति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा पञ्च-
म्यपाहपरिभिरिति पञ्चमी । ‘आच्छायमिति’ । आङ् मयादाभिविध्यो-
रित्यध्ययीभावः । ‘माच्छिददिति’ । इरितो वेत्यङ् । ‘आच्छाया आच्छा-
येति’ । स्मरणे चात्राकारः, वाक्यस्मरणयोरङित् । ‘प्रमेति’ । प्रपूर्वा-
न्माङ् आतश्चोपसर्गइत्यङ्, अत्र धातोर्ङित्वेपि टाबन्तो न ङित्, गामा-
दायहणेष्वविशेष इति लातणिकस्याप्यस्य ग्रहणस्य प्रसंगः, अत्रोभयत्रापि
पदान्ताद्वेति विकल्प एव भवति ॥

“दीर्घात्” ॥ उभयनिर्द्वंशे पञ्चमीनिर्द्वंशे बलीयान्, अचरिताद्यौ
च पञ्चमी तेन दीर्घादिति पञ्चम्या ह्रस्वस्याः सप्तम्याः षष्ठ्यां
प्रकल्पितायां हकारस्यैव तुका भवितव्यमिति भ्रान्तिमपाकरोति । ‘दीर्घा-
त्परो य इत्यादि’ । अनेन पञ्चम्या अन्वयो दर्शितः, प्रक्रमाभेदाय तु
हकारस्य निमित्तत्वंदीर्घस्य च कार्यत्वं दर्शयति । ‘तस्मिन्पूर्वस्य
तस्यैव दीर्घस्येति’ । अत्र च लिङ्गं शाब्दा, विभाषासेनासुराच्छायेत्यादि
निर्द्वंशः, अथध्यवधिमद्भावस्य विवक्षितत्वादधिकरणभावस्य च विवक्षि-
तत्वात्तस्मिन्पूर्वस्येति सप्तमी कृता । ‘ह्रीच्छतीति’ । ह्रीच्छ लज्जायां,
सेच्छ अव्यक्ते शब्दे । ‘अपचाच्छायतइति’ । छो छेदने, यङ्, दीर्घांकितः ॥

“पदान्ताद्वा” ॥ प्रकृतेन दीर्घेण पदविशेषणादेव तदन्तविधौ
सिद्धेऽन्तग्रहणं पदान्तविधिरयं तुग् यथा स्यात्पदविधिर्माभूदिति, तेन
समर्थपरिभाषानुपस्थानात् तिष्ठतु कुमारीच्छत्रं हर देवदत्तस्येत्यत्रापि
विकल्पो भवति ॥

“इको यणचि” ॥ ‘इको यणादेशो भवतीति’ । इकां यणां च
साम्याद्वयासंख्यं भवति, आन्तर्यतो वा व्यवस्था । इक इति किम् । व्यञ्ज-
नस्य माभूत्, वागत्र । कुत्वजश्चयोरसिद्धत्वाच्चकारस्य यकारः प्राप्नोति,
यत्र च कुत्वादेरप्रसङ्गोऽपदान्ते पवतीति तत्रापि प्रसङ्गः, नैष दोषः, दीर्घा-
दिति वर्तते, तच्च तत्रैव पञ्चमीनिर्द्वंशेपि स्यानिभूतमिहापि तथैवा-
नुवर्तते, यदि दीर्घस्य यण् भवति कथं दध्यत्र मध्यत्रेति, ह्रस्वस्येत्ये-

तदप्यनुवर्तते, तदेवं ह्रस्वदीर्घयोर्यण्विधानाच्च व्यञ्जनस्य प्रसङ्गः, पुनस्तस्य च प्रकृतिभावेन भवितव्यं, चयनं चायक इत्यादावेवामपादयोऽपवादः, ना प्राप्ते तस्मिंस्तद्वारम्भाद्, देवेन्द्रः स्रष्टुर्दन्मित्यादौ गुणवृद्धी बाधिके भविष्यतः, यथा सत्यपीग्वहणे दधीन्द्रादौ सवर्णदीर्घत्वम् । अतो नार्थ इग्वहणेन, इदं तर्हि प्रयोजनमिको यणोवाचि यथा स्याद्वदन्यत्प्राप्नोति तन्माभूदिति, किञ्चान्यत् प्राप्नोति, शाकलं, न च तस्याप्यत्यन्तबाधः, चारम्भसामर्थ्यात्, एवं सति सिञ्चित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेध इति यत्पूर्वाचार्यैः स्मर्यते तदनेनेग्वहणेन संपाद्यते । 'इकः पुनपूर्वस्येति' । पुनः पूर्वा यस्मात्स तथोक्तः पुनतात्परस्येत्यर्थः । 'भोऽ इ इन्द्रेति' । भो इ इन्द्र इति स्थिते भोशब्दस्य गीतिवशात् पुन, इकारः स्वरादिपाठाविपातः प्रत्यहसंज्ञकस्तस्य प्रकृतिभावे प्राप्ते यण्विधीयते, सवर्णदीर्घवाधनार्थमित्येतत्त्वाद्याप्राप्यभिप्रायेणोक्तम् । 'पुनपूर्वस्येति' । पुनप्रहणमपि मात्रिकद्विमात्रिकव्यतिरिक्ताच्चपरिग्रहाय, तेन चतुर्मात्रादावपि भवति, तथा च छन्दोगा गायन्ति, सामन्येव चायमिष्यते, भोयिन्द्रं गायतीत्येतदपि सामगस्यानुकरणम्, एवं तावद्वाप्ये स्थितं, वृत्तावप्येवमेव द्रष्टव्यम् ॥

“वान्तो यि प्रत्यये” ॥ कस्य पुनरयं वान्तादेशः एव इति वर्तते, यद्येवमेदैतोरपि प्राप्नोति, चेयं जेयं, रैयतीति, एवं तर्हि वान्तग्रहणं न करिष्यते, एवोयवायाव इत्येव, इहापि तर्ह्यंवादेशः प्राप्नोति, चेयं जेयमिति, ल्यप्ज्यौ शक्यार्थं, क्रय्यस्तदर्थ इत्येतच्चिद्यमायं भविष्यति एवो यदि भवति त्रिज्योरेवेति, एवमपि रैयतीत्यत्रायादेशः प्राप्नोति, रैशब्दश्छान्दसः, वृष्टानुविधिश्छान्दसि, भाषायां तु रैशब्दप्रयोगो भाष्यविरोधादसाधुः, यद्वैवं नियम आश्रयिष्यते ऽनौष्ठस्य यदि भवति त्रिज्योरेवेति, ततः शक्यार्थ इति द्वितीयो योगः, त्रिज्योरपि शक्यार्थ एवेति, सिध्यति, सूत्रस्य तु को निर्याहः । उच्यते । वान्तशब्दोयं सचिहिते वान्ते वर्तते न यत्र कुत्र चित्, सचिहितश्चौदौत्स्थानिकः पूर्वत्र, यथा संख्यसंबन्धात्, तत्र यथा यः कश्च न वान्तादेशो न भवति तथान्यस्थानिको न भविष्यति, विशिष्टस्यैव संनिधानात् । तदिदमुक्तम् । 'योयमेवः

स्थानइति' । 'वाध्व्यइति' । मधुवध्वोर्वाह्नौकौशिकयोरिति यञ्-
मयदुशब्दो गर्गादिः, शङ्खुपिचुशब्दाभ्यां तदर्थं विहृतेः प्रकृतावित्यत्रार्थं
उग्रादिभ्यो यत्, नावा तार्थं नाव्यं, नौवयोधर्मत्यादिना यत् ।
'अध्वपरिमाणे चेति' । भाषार्थमिदं, गव्यतिः क्रोशयुगम् ॥

“धातोस्तत्त्वमित्येव” ॥ 'धातोरिति किमिति' । न तावदवि-
शेषेण नियमप्रसङ्गो यि प्रत्यये यदि भवति तत्त्वमित्येवेति, एवं हि वान्तो
यि प्रत्यये तत्त्वमित्येति विशिष्टविधिराशयणीयः, योगविभाग एव-
कारो नियम इति सर्वमेतदनर्थकमापद्येत, तस्मादसत्यपि धातुग्रहणे
विशिष्टविषयो नियमो भविष्यतीति प्रश्नः । स तु विशिष्टो विषयः
प्रातिपदिकमपि संभाव्येतेत्युत्तरम् । 'वाध्व्य इत्यत्रैव स्यादिति' । एव-
स्तत्त्वमित्यात् । 'अत्र न स्यादिति' । विपर्ययात् । 'उपोयतइति' ।
वेत्तः कर्मणि लट्, आत्मनेपदं, यक्, यज्ञादित्वात्संप्रसारणम्, अकृत्सावे-
धातुकयोरिति दीर्घः, आनुणस्तस्य परं प्रत्यादिबद्धावाट्टातुग्रहणेन ग्रह-
णम् । 'आयतेति' । कर्मण्येव लङ्, । 'लौयमानिरिति' । अत इज्,
आदिशृङ्, ननु चात्र गुणः पददुयापेतत्वाद्वहिरङ्गो वृद्धिरपि बाह्यत-
द्वितापेतत्वाद्वहिरङ्गैव, सत्यम् । आयतेत्यत्रैतदुभयं नास्ति तदर्थमवश्यं
योग आरब्धयः, आरब्धेनेनैव सिद्धत्वादुपोयतइत्यादिकं प्रत्युदाहृतम् ।
'एवकारकरणं किमिति' । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थत्वे हेतुर्न त्वेवकार-
करणमपीति प्रश्नः । इष्टोवधारणार्थं इत्युत्तरम् ॥

“सत्यत्रय्यौ शक्यार्थे” ॥ उदाहरणे शक्यार्थं कृत्यः, प्रत्युदाहरणे
त्वावश्यके ॥

“कृत्यस्तदर्थे” ॥ कृत्य इत्यत्र प्रत्ययार्थश्च कर्म विद्यते, कर्मणि
कृत्यविधानात्, प्रकृत्यर्थश्च द्रव्यविनिमयः, तत्र प्रत्ययार्थः प्रधानं, प्रकृ-
त्यर्थस्तूपसर्जनं, तत्र यदि प्राधान्यात्तदित्यनेन प्रत्ययार्थः परामृश्येत
तदयुक्तं, तथाहि । यदि स एवार्थस्तदर्थे इति तत्पुरुष आश्रीयते तदाव-

इयमेव क्रय्यशब्दस्य तस्मिन्वर्गे वृत्तेनार्थस्मदर्थग्रहणेन, अथ सोर्धो यस्य तदर्थः शब्दस्मिन्वर्गभिधेयइत्यर्थः, तदप्युक्तं, शब्दे शब्दस्य वृत्त्यसंभवात्, अतो गुणीभूतोपि प्रकृत्यर्थ एव निर्दिश्यतइति दर्शयति । 'तदर्थे क्रयाद्यं यत्तस्मिन्वर्गभिधेयइति' । 'क्रयाद्यं यः प्रसारित इति' । क्रितारः क्रीणी-
युरिति बुद्ध्यापणे यद्युपस्थापितमित्यर्थः । 'क्रेयमिति' । मूल्येनापादे-
यमित्यर्थः । 'न चेहास्ति क्रय्यमिति' । आपणे विक्रयाय प्रसारितं
धातुं नास्तीत्यर्थः । केचित्तु क्रय्यशब्दे क्रीणातिर्विक्रये वर्त्ततइत्याहुः ।
तेनापणे विक्रयाय प्रसारितं द्रव्यं क्रय्यमित्युच्यते ॥

“भय्यप्रवये चकृन्दसि ॥ ‘वीत्येतस्येति’ । वीगत्यादिषु, अजे-
व्यधत्रपेरिति वा । ‘हृदय्या इति’ । आकारस्यायादेशः ॥

“एकः पूर्वपरयोः” ॥ वक्ष्यमाणप्रकरणे पौर्वापर्येणावस्थितौ
निर्दिश्येते आदौ च आदेचीत्यादि, तयोः पूर्वपरयोः स्थाने वक्ष्यमाणो
गुणादिरैकादेशो भवतीति सूत्रार्थः, अथ पूर्वपरयोरिति किमर्थं, स्थानिनि-
र्देशार्थं, मसति हि तस्मिन्नाद्गुण इत्यादौ स्थानिनिर्देशाभावात्कस्य गुणा-
दिरादेशः स्यात्, नैतदस्ति प्रयोजनम् । आदित्यादिका पञ्चमी अचीत्या-
दिकायाः सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति, सा च तस्यास्तेन तयोरेव पूर्वपर-
योगुणो भविष्यतीति नार्थ एतेन, तदाह । ‘पूर्वपरग्रहणमित्यादि’ । ‘द्वयो-
रादेशप्रतिपत्त्यर्थम्’ । युगपदादेशप्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः । असति तु तस्मि-
न्कस्य स्यादित्यत आह । ‘एकस्यैव स्यादिति’ । ननु द्वयोरपि षष्ठीप्र-
कृप्तिरुक्ता तत्राह । ‘नेमे सप्तमीपञ्चम्याविति’ । नेमे प्रकल्पके भवतो
युगपच प्रकल्पके भवत इत्यर्थः, इति करणो हेतौ, तत्राद्गुण इत्यत्राची-
त्येषा सप्तमी यणादिविधौ चरितार्था, आदित्येषा तु पञ्चमी न क्वचिच्च-
रितार्था, ततश्च नैव सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति इत्यत्र एव स्थाने
गुणः स्यादृष्टिरेचीत्यत्र तु गुणविधौ पञ्चमी कृतार्थेति तस्या एचीति
सप्तम्यकृतार्था षष्ठीं प्रकल्पयेदित्यवर्णस्यैव वृद्धिः स्यात्, उपसर्गादृति
धातावित्यादौ द्वयोरप्यकृतार्थत्वेपि पर्यायेण परस्परषष्ठीप्रकृप्तिः स्याच्च

युगपत्कार्यत्वं निमित्तत्वं च, द्वयोर्युगपद्विरोधात्, ततश्च कार्यमपि पर्यायेण स्यात्, तस्मात्पूर्वपरयोरिति वक्तव्यं, न वक्तव्यमेकग्रहणसामर्थ्यादन्तादिवच्चेति वचनाच्च पूर्वपरयोर्द्वयैरेवादेशो भविष्यति नान्यतरस्य, सत्यम् । सुखप्रतिपत्त्यर्थं तु पूर्वपरयोरित्युक्तमन्यथा युगपत् पृष्ठीप्रकल्पनद्वारेण विवक्षितप्रतिपत्ता प्रतिपत्तिगौरवं स्यात्, अथ किमर्थमेकग्रहणं प्रथमनिर्दिष्टमतिक्रम्य चरमनिर्दिष्टस्य पूर्वपरयोरित्यस्य प्राक् प्रयोजनमुक्तं, पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलीयस्त्वात्, कथं, सतः कार्येणः कार्येण भवितव्यं, कार्यस्य च गुणादेर्विशेषणमेकग्रहणम् । ननु चाद्गुण इत्यादावेकस्यैवादेशस्य सूत्रे उपादानं, संख्याया विवक्षितत्वादुपात्तसंख्यात्यागे कारणाभावात्ततश्चैक एव गुणादिरादेशो भविष्यति । स्यादेतत् । आदेशस्य विधेयतया प्राधान्यात्मधाने च ग्रहं समाहृत्यादौ संख्याया अविवक्षितत्वाद्नेकादेशप्रसंग इति, तदसत् । ग्रहं शेषितयोर्द्विष्य समागौ हि विधीयते, शास्त्रान्तरे च विहितं शेषित्यमुपगच्छति, शास्त्रान्तरे च विज्ञाता ग्रहाः संख्यान्तरान्विताः, तत्रैकत्वविवक्षायां वाक्यभेदः प्रसज्येतेति कृत्वा ग्रहैकत्वमविवक्षितमुच्यते, नैवं गुणादिरादेश इत्येकत्वं विवक्षितं, प्राज्ञापत्त्या नत्र ग्रहा इति शास्त्रान्तरविहितनवग्रहोद्देशेन संस्कारः समागौ विधीयते, तत्र श्रुतमप्येकत्वं नोद्देश्यकोटौ निवेशयितुं शक्यते, तत्र संख्यान्तरान्विततया विहितत्वात्, ततश्च तद्विवक्षायां तदपि विधेयं स्यात्ततश्च वाक्यभेदप्रसङ्गः, वचनव्यक्तिभेदाद् यो ग्रहस्तं समाहर्ति तं चैकमिति, इह तु विधेयतया गुणादेः प्राधान्येपि विशिष्टविधिसंभवाद् न वाक्यभेदप्रसङ्गः, अविवक्षाकारणाभावाद्विवक्षितमेकत्वं लोकवत्, तद्वथा लोकेनयोर्मृत्पिण्डयोर्घटं कुर्विति, न चोच्यते एकमिति, एकमेव चासौ करोति, न चायप्रकरणादिना तत्रैकस्य कारणं, तदभावेपि दर्शनात्तस्माच्चार्थ एकग्रहणेन, तत्राह । 'एकग्रहणं पृथगादेशनिवृत्त्यर्थमिति' । यथा पुनः पृथगादेशप्रसङ्गस्तथा दर्शयति । 'स्थानिभेदादिति' । पूर्वपरयोरिति निर्द्वैशात्स्थानिभेदः प्रतीयते, ततश्च तद्गुणादादेशेपि श्रुतमप्येकत्वमविवक्षितं स्यादित्यनेकादेशप्रसङ्ग इत्यर्थः । अवश्यं चैतदे-

वमभ्युपगन्तव्यमिति दृष्टान्तन दर्शयति । 'भिवादिषु नत्ववदिति' ।
यथा रदाभ्यां निष्ठा ता नः पूर्वस्य च द इति नत्वमेकत्वाविवक्षया
प्रतिस्थानि भवति तद्वदत्रापीत्यर्थः । भाष्ये त्वेकग्रहणं प्रत्याख्यातं, न
तावद्गुणभूतस्यान्यनुरोधेन प्रधानस्यादेशस्य भेदकल्पना युक्ता प्रधानानु-
रोधी हि गुणो भवति न पुनर्गुणानुरोधी प्रधानं, यच्चोक्तं भिवादिषु
नत्ववदिति, तत्र न खलु नत्वविधावेकत्वस्याविवक्षिततया द्वौ नकारौ
भवतः, किं तर्हि पूर्वस्य चेति चकाराद्वाक्यभेदोवगम्यते, तत्र पूर्वण
निष्ठातो नत्वं, परेण धातुदकारस्य, इह चेभौ साभ्यासस्येति प्राणिणिष-
तीत्युपसर्गादनन्तरस्य नकारस्य 'अनिते' रित्येव णत्वे सिद्धे साभ्या-
सस्येत्येतावतैव द्वयोर्नकारयोर्णत्वं सिद्धमिति स्यानिनिर्देशार्थमुभयग्रहणं न
कर्त्तव्यमुभौ नकारौ णत्वमापद्यते इति, तस्मादादेशार्थमुभौ ग्रहणं
विज्ञायते साभ्यासस्यानितेयौ नकारौ द्वौ तयोर्भौ णौ भवत इति,
तेनात्रापि नैकत्वस्याविवक्षितत्वाद् द्वयोर्द्वौ भवतः किन्तुभयग्रहणादिति
न कश्चिद्दोषः । इह श्रुतिस्मृतिविहितं कर्म किञ्चित्सकृदनुष्ठीयते,
यद्योपनयनमाधानमाचमनमिति, नह्युपनीतः पुनरुपनीयते, नाप्यग्न्या-
हितः पुनराग्नीनाधत्त । नाप्याचान्तः पुनराचामति असति निमित्ते,
किञ्चिदसकृद्व्याया । ज्योतिष्टोमादयः, यथा पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेय
इति योयो वृद्धवयास्तस्य तस्यागमनं प्रत्युत्थीयते, ब्राह्मणो न हन्तव्यः,
सुरा न पेयेति प्रतिव्यक्तिनिषेधोऽनुष्ठीयते, न पुनरेकं ब्राह्मणमहत्वेकाञ्च
सुरामपीत्वान्यत्र कामचारः, व्याकरणं च स्मृतिस्तदिहाद्गुण इत्यनया
स्मृत्या गुणः कर्त्तव्य इति चेदिते यदि सकृदनुष्ठानं खट्वेन्द्र इत्येकस्यां
व्यक्तौ गुणे कृते कृतः शास्वार्थ इति कृत्वा मालेन्द्र इत्यादिषु न क्रियेत,
तस्मात्प्रत्युत्थानादिवदावर्त्तते, किम्पुनरत्र निबन्धनं किञ्चित्सकृत्क्रियते
किञ्चित्पुनःपुनरिति, उपनयनं तावन्माणवकस्य संस्कारः, सकृच्चामौ
संस्कृतोध्ययनादिषु योयो भवति, आधानमप्यग्निसंस्कारार्थं, संपत्तेष्वग्निषु

१ अग्न्याहितः पुनराधीयते, नाप्याचान्तः पुनरसति निमित्ते आचामतीति ३

प्रयोजनाभावात्पुनर्न क्रियते, चाद्यमनमपि शौचार्थमिति शसति निमित्ते पुनर्न क्रियते, ज्योतिष्टोमादयस्तु नित्याश्चेत्यवधारयपरिहाराय वसन्ते क्रियन्ते, यद्य काम्या अमुष्मिन् लोकएनमप्सरसो ज्ञाया भूत्योपशेरतइति, ततस्तमभ्युदयं भूयोभूयः परीक्षुभिः पुनःपुनरनुष्ठीयन्ते, पूर्ववयोब्राह्मण-प्रत्युत्थानाकरणे दोषः, करणे चाभ्युदयो दर्शितः ॥

कथं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्यविरचयति ।

प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्मतिपद्यते ॥

इति । तच्च प्रत्यागमनमविशिष्टम्, अतो दोषनिर्हान्यार्थं पुनःपुनरनुष्ठीयन्ते, नैमित्तिकत्वाद्वा प्रतिनिमित्तमावृत्तिः, तथा ब्राह्मणवधे च सुरापाने च दोष उक्तः, स ब्राह्मणमात्रे सुरामात्रे च भवति, ततो दोषवन्तो मा भूमेति सर्वत्रैवानुष्ठीयते, इह शब्दस्य ज्ञाने प्रयोगे चाभ्युदयो दर्शितः, एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः 'सुप्रयुक्तः स्वर्गं लोके कामधुग् भवतीति प्रत्यवायश्च याज्ञे कर्मण्यपशब्दप्रयोगे दर्शितः । ते सुरा हे लय इति, आहिताग्निपशब्दं प्रयुज्येति च, अत एव तदपि गुणादिकं पुनःपुनरनुष्ठीयते, तदेवं नित्यत्वं नैमित्तिकत्वं काम्यत्वं भूयोभूयोनुष्ठाननिबन्धनमेतच्च सर्वशास्त्रसाधारणमपि वार्तिककारेण प्रोक्तं भाष्यकारेणोपपादितमित्यस्माभिरप्यत्रैव प्रत्यपादि ॥

“अन्तादिवच्च” ॥ अन्तादिशब्दयोरवयवविशेषवाचित्वादवयवविशेषापेक्षायां पूर्वपरयोरित्यनुवृत्तेस्तस्य च वक्ष्यमाणगुणाद्यादेशविशेषणत्वादेकादेश इति लभ्यते, तदिदमुक्तम् । ‘एकः पूर्वपरयोरिति वर्त्ततइत्यादि’ । कः पुनरत्रातिदेशार्थः, किं यावेकादेशस्य स्थानिनौ पूर्वपरौ तयोरन्तादिवद्भवति, किं वा ऽकृतएकादेशे तमेवैकादेशमपेक्ष्यौ पूर्वपरौ समुदायौ तयोरन्तादिवद्भवतीति, यदि वैकादेशस्य स्थानिनौ पूर्वपरौ वर्त्तौ तयोः समुदाययोरन्तादौ तयोरैकादेशोप्यन्तादिवद्भवतीति,

१ सुष्ठु इति ३ पु. पा. ।

२ मुद्रिमनपुस्तके ‘एक इति वर्त्तते, पूर्वपरयोरिति वर्त्तते’ वाच्यः ।

तत्राद्यपक्षस्तावच्च संभवति, एकादेशेन पूर्वपरयोस्तत्स्यानिनोर्निवर्तित-
 त्वात्, कथमसतोः पूर्वपरयोरन्तादिवत्त्वात्, द्वितीये पक्षे वृत्तावित्यत्र
 वृत्तौ इति स्थिते सुबतुपोरेकादेशः सुबपक्षस्य कस्य चित्परस्याभावात्प-
 रादिवच्च स्यात्, अतस्तृतीयः पक्ष आश्रीयते । नन्वयमपि पक्षो न संभव-
 त्येव । तथाहि । ब्रह्मबन्धुरित्यत्र ब्रह्मबन्धुक इति स्थिते पूर्वोक्तो
 उकारो यस्यान्तो ब्रह्मबन्धुशब्दस्य स एकादेशे नास्त्येवोकारस्य निवर्ति-
 तत्वात्, यश्चास्ति धकारान्तो न तस्यान्त एकादेशस्य स्यानी उकारः,
 अनारम्भकत्वात्, एवन्तर्हि यद्व्यपदेशयुक्तस्य स्यानिनौ पूर्वपरावन्तादी
 तद्व्यपदेशयुक्तस्यैकादेशोऽप्यन्तादिवदित्यर्थः । एतदुक्तं भवति, एकादेशात्माक्
 पूर्वपरयोः पृथगवस्थितयोस्ताभ्यां सह यो व्यपदेशः पूर्वपरसमुदायविषयो
 दृष्टः प्रातिपदिकमिति वा सुबन्तमिति वा स व्यपदेश एकादेशे कृतेऽपि
 भवतीति, तदिदमुक्तम् । 'यथा तस्यान्त आदिर्वा तदन्तर्भूत इत्यादि' ।
 तस्येत्यनेन एकादेशात्मागवस्थितः पूर्वः परश्च समुदायो निर्दिश्यते,
 अन्तादिशब्दाभ्यां च एकादेशस्य स्यानिनौ पूर्वपरौ, तद्वहणेन एह्यतः
 इत्यनेनापि तदुक्तं भवतीत्यारभ्यानन्तरं यदुक्तमस्माभिस्तद्दर्शितम् ।
 'एषोतिदेशार्थ इति' । अतिदिश्यत इत्यतिदेशः, अतिदेशश्चासावर्थ-
 श्चेत्यतिदेशार्थः, कर्मधारयोऽयमर्थोऽतिदिश्यत इत्यर्थः । 'वर्णोऽयवि-
 धावित्यादि' । वर्णस्वरूपमाश्रित्य यद्विधीयते न तदन्तादिवद्वावेनातिदि-
 श्यत इत्यर्थः । तत्कथं नात्र तादृष्यनिबन्धनं कार्यमिति दिश्यते, योयमन्त
 आदिर्वा प्रागेकादेशादवस्थितः पूर्वः परश्च तद्व्यपदेशमेकादेशो भवति ।
 'तत्प्रयुक्तं कार्यं लभत इति' । एवं च तद्व्यपदेशमेव वक्तव्यं स्यात्, तच्छ-
 ब्देन पूर्वापरौ परामृश्येते, एवं हि सिद्धेऽन्तादिवदिति वचनादन्तादित्व-
 प्रयुक्तं कार्यमेकादेशस्य भवतु पूर्वपरस्वरूपप्रयुक्तं तु कार्यं केन भवेत्,
 निह्नं चात्र भवति तुल्यसिद्धवचनं, मन्यथाधीत्येत्यादावेकादेशस्यादिव-
 द्वावादेव तुकः सिद्धत्वादनर्थकं तत्स्यात् । 'अद्वाभिरिति' । तपरकरणान्तु
 यत्रैकादेशो नास्ति तदर्थं स्यात्, शुभयाभिरिति । 'ब्रुवावेति' । अभ्य-
 स्तस्य चेति ह्रूयतेः संप्रसारणे कृते जुहु-आदिति यत्पूर्ववत्त्वमाकारस्य

तत्त्वादिवद्भवति योयमादिराकारस्तद्वच्च भवति, तेन चात यो णल इति न भवति । 'अस्यै चश्चइति' । स्याटो विभक्त्येकारस्य योयं वृद्धिरेचीति वृद्धिरेकादेशः स परस्यादिवच्च भवति, तेनैहः पदान्तादतीति न भवति, यच्च युगपदुभयमाश्रीयते अन्तश्चादिश्च तत्राप्यन्तादिवद्भावो न भवति, यथैतेर्लिङीति ह्रस्वत्वमुपसर्गात्परस्येणो विधीयमानमभीयात्परीयादित्यादौ न भवति, यदि ह्ययमेकादेशः पूर्वं प्रत्यन्तवद् बुद्ध्या एह्येत स तदानीमेव कथं परं प्रत्यादिवत्स्यात्, एवं परं प्रत्यादिवत्स्ये तदानीमेव पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावोऽप्यनुपपन्नः, एकस्योभयापेक्षया युगपत्पारतन्त्र्यस्य विरोधात् । 'पूर्वापरेति' । यो येन निवर्त्यते स तस्य स्थानी यथा भुवो ऽस्तिः, समुदायश्चात्र निवर्त्यते ततश्च तत्प्रयुक्तमेव कार्यं स्थानिवद्भावात्स्याद् यदि किञ्चिदस्ति न तु प्रत्येकं पूर्वपरयुक्तम् । स्यादेतदवयवयोरपि निवर्त्यमानत्वात्तयोरपि स्थानित्वमित्यत आह । 'तत्रेति' । इतिकरणद्वयमपि हेतौ, तत्र समुदाये स्थानित्ववयवयोर्यत्स्थानित्वं तदानुमानिकमवयवनिवृत्तिमन्तरेणावयविनो निवर्तयितुमशक्यत्वादवयवयोरनिवृत्तिः, न त्वादित्त्वत्वादित्यर्थः । ततश्च तदाश्रयं कार्यं स्थानिवद्भावाच्च प्राप्नोति, साक्षाच्छ्रुतस्यैव च स्थानिनस्तत्राश्रयणात्, इष्यते च तदर्थमन्तादिवद्भावो विधीयते । ननु विपरीतमिदम्, अवयवयोरानुमानिकं स्थानित्वमिति, पूर्वपरयोरिति द्विवचननिर्देशात् तयोरैव स्थानित्वं श्रुतं न समुदायस्य शब्दोक्तिः, द्वयोस्तु निवर्तमानयोरर्थोत्समुदायो निवर्तत इत्येतावत्, तथा च पूर्वमूत्रे स्मनिभेदाद्विधादिषु नत्ववदित्युक्तम् । तच्चान्यत्रापि उक्तम्, यो ह्युभयस्थाने भवति लभते सोऽन्यतरव्यपदेशम्, तेन खदुश्यं इत्युचरपरत्वं भवत्युकारस्यापि स्थानित्वादिति । भवतु वा स्थानित्वमवयवयोरानुमानिकं, तथापि सिद्धः स्थानिवद्भावः, कथं, स्थानिवदादेश इत्यत्र स्थानिशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वादेवादेशपरिग्रहे सिद्धे आदेशग्रहणप्रानुमानिकस्याप्यादेशस्य स्थानिवद्भावार्थः, ततश्च स्थान्यप्यानुमानिक आश्रितः, यथा एहः, पचत्वित्यत्र, अत्र हि इकारेणकारान्तःस्थान्यनुमीयते उकारेणाप्युकारान्त आदेशः, तस्य स्थानिवद्भावात्तिङन्तं पदमिति पदसंज्ञा भवत्येवमप्यत्रावयवयोरानु-

मानिके स्थानित्वे सिद्धः स्थानिवद्भावः, एवं तद्व्यनस्विधौ स्थानिवद्भाव उक्तः, अस्विधर्थमिदं, यथा तीरपेण सुरापेणोत्तरपदविभक्त्योरेकादेशस्यान्तवद्भावा 'देकाजुत्तरपदेण' इति गत्वमस्विधिरपि भवति, ननु वानस्विधाविति प्रतिषेधः स्थान्यलाश्रयेष्वेव कार्येषु, अस्य त्वेकादेशस्योत्तरपदं प्रत्ययवत्वमेव स्थानिवत्त्वेन प्रार्थनीयमत्वं तु स्वत एव सिद्धं, ततश्च यथा ऽरुदितामित्यत्र स्वाश्रयं बलादित्वं स्थानिवद्भावकृतं च सार्वधातुकत्वमाश्रित्य 'रुदादिभ्यः सार्वधातुक' इतीह भवति, तद्वदिहापि स्थानिवद्भावकृतमुत्तरपदावयवत्वं स्वाश्रयं चावत्वमाश्रित्य गत्वं भवति, यत्तु स्थान्यलस्वरूपनिबन्धनं तत्रेष्यतएव यथा खट्वाभिरित्यादावैसभावादिति, तस्माच्चिन्त्यमस्य प्रयोजनम् ॥

“पत्वतुकोरसिद्धः” ॥ ‘पत्वे तुकि चेति’ । पत्वशास्त्रे तुक्शास्त्रे चेत्यर्थः । ‘एकादेश इति’ । एकादेशशास्त्रं ‘माद्रुण’ इत्यादीत्यर्थः । ‘असिद्धो भवतीति’ । सिद्धो निष्पन्नस्ततो ऽन्यो ऽसिद्धः, तत्र शास्त्रस्वरूपं तावन्निष्पन्नमिति परत्र परशब्दप्रयोगादिवाच्यो ऽवगम्यते, तत्कार्यकरणाच्च सादृश्यं तदाह । ‘सिद्धकार्याणि न करोतीत्यर्थ इति’ । पत्वतुक्शास्त्रसचिधावेकादेशशास्त्रं स्वकार्यमेकादेशाख्यं कार्यं न करोति न प्रवर्त्तयति न प्रतिपादयतीत्यर्थः । सूत्रस्य प्रयोजनमाह । ‘असिद्धवचनमिति’ । आदेशे कृते यत्कार्यं तद्वेतुकं प्राप्नोति तदादेशलक्षणम्, आदेशो लक्षणविमित्तमस्येति कृत्वा, तस्य प्रतिषेधार्थमसिद्धवचनम्, उत्सर्गः स्थानी, सामान्यात्सृष्टत्वात्स लक्षणं यस्य तदुत्सर्गलक्षणन्तस्य भावः प्रवृत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थं चासिद्धवचनम् । ‘कोसिचदिति’ । ‘लिपिसिचिद्वरुचे’ ति ज्ञेयम्, कशब्दात्सोक्तम्, ‘अतो रोरपुतादपुत’ इत्युत्वम्, गुणः । ‘एहः पदान्तादतीति’ । ‘परम्पत्यादिवद्भावादिति’ । आदिवद्भावे हि कोसिचदित्येतदन्तं पदं, ततः सकारः पदान्तेन भवतीति सात्यदाद्योरिति निषेधाभावादेकादेशमोकारमिणमाश्रित्य पत्वं प्राप्नोति तदसिद्धत्वाच्च भवति, असिद्धत्वे हि पत्वशास्त्रस्यात्येकादेशशास्त्रस्याप्रतिपादकत्वात्को अस्मिचदित्येवमवस्थितमप्यदरूपमभवति, तत्राकारेण व्यवधानात्पत्वाभावः । ‘कोस्येति’ ।

इदमः षष्ठ्येकवचनम्, त्यदाद्यात्वम्, 'टाडसिडसामिनास्या' इति स्या-
 देशः, हलि लोपः, शेषम्पूर्ववत्, एवमादेशलक्षणप्रतिषेधस्योदाहरणानि
 दर्शयन्ति, इतरस्य वक्ष्यति । 'अधीत्य प्रेत्येति' । 'एकादेशस्यासिद्धत्वा-
 दित्यादि' । असिद्धत्वे हि तुक्शास्त्रसविधावधिदृश्येत्येव स्थितं पदरूपं
 भवति, ततश्च ह्रस्वाश्रयस्तुक् प्रवर्तते, यदि तु मुख्यस्यैकादेशस्यैव कार्यस्या-
 सिद्धत्वमुच्यते तदा पत्वे नास्ति दोषः, कथमोकारस्तावत्स्वकार्यं पत्वं न
 करोति, यौ तु ततः पूर्वी ककारयकारौ तदाश्रयमपि पत्वं न भवति,
 तेनैवोकारेण व्यवधानात्, तुकि नेष्टमिद्विः, कथमेकादेशेन ह्रस्वस्य
 निर्वातितत्वात् । न चैकादेशः स्वकार्यं करोति, अनेन स्यानिनः
 प्रत्यावृत्तिः शक्या, तस्मात्तुकि शास्त्रासिद्धत्वमेवाश्रयणीयम्, आह च
 स्यानिवद्वचनानर्थक्यञ्च शास्त्रासिद्धत्वादिति । 'सन्धसारणङीट्स्थिति' ।
 सन्धसारणे ङी इटि च य एकादेशस्तस्यासिद्धत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः । 'शक-
 भूष्विति' । शकान् हुयतीति यज्ञादित्वात्सन्धसारणम्पूर्वत्वं, क्तिप्, 'हल'
 इति दीर्घः । 'परिवीष्विति' । व्यञ्जःपरिपूर्वात् क्तिवादि पूर्ववत् । 'असि-
 द्दत्वात्पत्त्वव प्राप्नोतीति' । पूर्वरूपस्यासिद्धत्वे हि शकदुष्या इत्येवमवस्थितं
 पदरूपम्भवति । 'वृत्तेच्छत्रमिति' । 'अपचेच्छत्रमिति' । पचेर्लङ्, उत्त-
 मैकवचनमिट्, शप् । 'आनुणस्यासिद्धत्वादिति' । असिद्धत्वे हि तस्य
 वृत्तच्छत्रम् अपचच्छत्रमित्येवमवस्थितं पदरूपम्भवति, अत्र सन्धसारणे
 तावत्प्रतिषेधो न वक्तव्य एकादेशोऽसिद्ध इत्युच्यते, न चात्रैकादेशस्य-
 श्यामः, दीर्घेण निर्वातितत्वात्, न च दीर्घस्य स्यानिवद्वादेकादेश-
 ग्रहणेन ग्रहणमस्त्वधित्वात्, ङीटोस्तु प्रतिषेधो वक्तव्य एव, अथ वा
 लाघवाद्यं पदस्येति वक्तव्यम्, अन्तादियहणं च पूर्वसूत्रादनुवर्तनीयम्,
 तेन पदान्तस्य पदादेशश्च य एकादेशः सोसिद्ध इत्येषोऽर्थो भवति, यद्येवं
 सुपिप्यला चोषधीस्त्रधीत्यवधिषधिशब्दाद् द्वितीयावधुवचनम्, 'चोष-
 धेश्च विभक्तावप्रयमाया' मिति दीर्घः, ततः प्रथमयोः पूर्वमवर्णोदीर्घः, स्त्व-
 विसर्जनीयौ, अवेदानो 'कःकरत्करतिहृती'ति विसर्जनीयस्य सत्व-
 मिष्यते तच्च प्राप्नोति, पदान्तपदाद्योरिति वचनात्, एकादेशस्यासिद्ध-

स्वाभावाद् इण उत्तरो विसर्जनीय इती 'णः घ' इति पत्वं प्राप्नोति, अवि-
 शेवेणामिदृत्वे ओषधीश्च कृधीत्येवमवत्यानादिण उत्तरस्वाभावा-
 त्पत्वापसङ्गात्सत्वं सिध्यति । ज्ञापकात्सिद्धम् । यदयं कस्कादियु भातु-
 ष्यत्रशब्दं पठति तज्ज्ञापयति नैकादेशात्परस्य विसर्जनीयस्य पत्वम्भ-
 वतीति, यदि स्याद्वातृशब्दान्दसि 'अत उदि' त्युत्वे एकादेशे रपरे च कृते
 'रात्सम्ये' ति सकारलोपे कृते पठ्ठीममासे 'अतो विद्यायेनिसंबन्धेभ्य'
 इत्यनुक्तिरेकस्य विसर्जनीये 'अत उदि' त्युकारस्यैकादेशस्य सिद्धत्वादितु-
 दुपधस्य चेत्येव पत्वे सिद्धे कस्कादियु तत्र पठेत्, पठति च. ततो ज्ञायते
 नैकादेशात्परस्य पत्वमिति, शकहूष्वित्यत्रापि तर्हि न प्राप्नोति, नैव
 दोषः । तुल्यजातीयस्य ज्ञापकं भवति, कश्च तुल्यजातीयः, यः कुक्षोरन-
 न्तरः, इह च वेजःक्षिपि संप्रसारणे पूर्वत्वे च 'ह्रस्वस्य पिति कृती' ति
 तुक्तिं प्राप्ते पूर्वत्वस्य सूत्रेणामिदृत्वं प्राप्ते पदान्तपदाद्योरिति वचना-
 दसिद्धत्वाभावादुदिति तुम्भवत्येव, नहि उ चा इत्येकादेशात्प्रागवस्या-
 यामाकारः पदान्तो नाप्युकारः पदादिः, विभक्तेरभावात्, न चैकादेशात्प्रा-
 गेव कृदन्तत्वाद्बिभक्त्युत्पत्तिरेकादेशस्यान्तरङ्गत्वात्, अद्यापि प्रागेवविभ-
 क्त्युत्पत्तिरेवमपि उचास् इति स्थिते उकारः पदादिः सकारः पदान्तः
 सुब्रन्तं हि पदं न तु ततः पूर्वम्, अद्यापि भ्याम्प्रभृतावुचाभ्यामिति स्थिते
 स्वादिष्विति पदसंज्ञायां पदान्तपदाद्योरेकादेशस्तथापि न दोषः, पूर्वपर-
 योरिति वर्तते अन्तादियहणञ्च, तत्र यथासंख्यं संबन्धात्पूर्वपदस्य योन्तः
 परस्य चादिस्तयोरेकादेशोसिद्ध इत्यर्थः संप्रदाते, आकारश्चात्र पदादिर्न
 भवति नाप्युकारः पदान्त इत्यसिद्धत्वाभावात्तु भवत्येव, किमर्थे पुनः
 पत्वतुकोरेकादेशस्यासिद्धत्वादुच्यते, यावता द्विपदाश्रयत्वादुहिरङ्गस्यै-
 कादेशस्यैकपदाश्रयत्वेनान्तरङ्गयोः पत्वतुकोरसिद्धस्यहिरङ्गमन्तरङ्गइत्येवा-
 सिद्धत्वं सिद्धं, ज्ञापनार्थं तु, एतज्ज्ञापयति यत्र बहिरङ्गस्यान्तरङ्गस्य वा
 ऽचोरानन्तर्यं निमित्तत्वेनाश्रितं तत्र बहिरङ्गपरिभाषा न प्रवर्ततेइति,
 तेनासङ्गुरित्यत्र बहिरङ्गस्याप्युठोसिद्धत्वाभावाद्यणादेशः सिद्धो भवति,
 अथमेवार्थः परिभाषारूपेण पठ्यते नाज्ञानन्तर्ये बहिष्प्रकृप्तिरिति ॥

“आद्रुणः” ॥ गुणग्रहणं किम्, यावताऽवीति वृत्ते, एकः पूर्वपरयोरिति च, तच्चान्तर्यतः कण्ठतालव्ययोरकारेकारयोः स्थाने तादृश एवैकारो भविष्यति, कण्ठयोश्चयोश्चाकारोकारयोः स्थाने तादृश एवैकारो भविष्यति, न चैकारोकारयोरपि पञ्चङ्गः, वृद्धिरेवीति नियमात्, तद्विधानो नियमार्थम्, ऐवोरनेनैव सिद्धत्वात्, एव्येव वृद्धिर्भवति, उभयथा नियमश्च व्याख्यास्यते, वृद्धिरेवैवीति, इह तर्हि खट्वयः मालयं इति, प्रमाणतोन्तरतमो मूर्द्धन्य चकारः प्राप्नोति । उभयोर्यान्तरतमस्तेन भाव्यं, न चकार उभयोरन्तरतमः, अकारस्तु शिष्यमाण एव रपरो भवतीति, स्थानत उभयोरन्तरतमः, अकारस्तर्हि प्राप्नोति, ‘उपसर्गादिति धाता’ वित्येतद्वियमार्थं भविष्यति अति धातावेवाकारो नाव्यवेति, घृतस्तर्हि प्राप्नोति खट्वेन्द्रः, घृतश्च विषये स्मृतः, घृतविधाने हि सति यस्मिन्विषये घृतो विहितस्तस्मिन्व्यनेनैव भाव्यम्, अस्मिन्कर्तव्ये आष्टमिकस्य घृतस्यासिद्धत्वात्, ततश्च पक्षे ऽनुशाददोषप्रसंगात् घृतो न भविष्यति, इह तर्हि खट्वाईषा खट्वेषा, खट्वा कठा खट्वाकठा, आन्तर्यतश्चतुर्मात्र आदेशः प्राप्नोति, गुणग्रहणे तु क्रियमाणे गुणसंज्ञायान्तरकरणं सर्वार्थमिति त्रिमात्रचतुर्मात्राणामगुणत्वादप्रसंगः, तस्माद्गुणग्रहणं, श्लोकौ चात्र भवतः ।

आदेशश्चेद्रुणः केन स्थानेन्तरतमो हि सः ।

ऐदौतौ नैच तावुक्तावकारो नोभयान्तरः ॥

आकारो तर्हि धातौ स घृतश्च विषये स्मृतः ।

आन्तर्याच्चिचतुर्मात्रो गुणश्च तपरः स्मृतः ॥

इह वृत्तशब्दान्धिः, वृत्तइन्द्रमिति स्थिते अकारेकारयोर्गुणश्च प्राप्नोतीकारयोः सवर्णद्वीधंश्च, तत्र शब्दपरविप्रतिषेधाद्वीधं प्रसंगः, तथा तच्छब्दान्तरशसोः शिः, तदइन्द्रं, पचेह तमै क्वचनमिष्टं शृणु, पचइन्द्रं, नैव दोषः, एकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गे गुणो भविष्यति प्रागेव पदान्तरसंनिधानात् । ‘लकारस्य स्थानत इति’ । यथा चैतल्लभ्यते तथा लणित्यत्र व्याख्यातम् ॥

“एत्येधत्यूठु” ॥ ‘न पुनरेधतेरव्यभिचारादिति’ । आहुल्याभिप्रायेणैतदुक्तम् । अस्ति ह्यस्यापि व्यभिचारः चक्षुषधादृष्ट्यत्वे भवान् प्राप्ते-

दिधित्यत्रेत्याहुः । 'प्रष्टौह इति' मष्टं बहतीति छन्दसि सहः, बहश्चे-
ति त्रिः, षाह कडित्यूह, संप्रसारणं, पूर्वत्वं, ततो वृद्धिः । 'अत्येधत्योरेहि
पररूपापवाद् इति' । वृद्धिर्विधीयतइत्यनुबङ्गः, यथैव तर्हि एहि पररूपं
बाधते एवमाहि पररूपमपि बाधेन, नाप्राप्ते पररूपे ऽस्या वृद्धिरारम्भात्,
इत्यत आह । 'ओमाहोश्चेतत्त्विति' । कुत इत्याह । 'येनेति' । 'स तस्य
बाधको भवतीति' । तस्यैव बाधको भवतीति यावत्, तद्बाधस्यावश्य-
म्भावित्वात् तावता च बाधकस्य चरितार्थत्वात्, न चाप्राप्ते एहि पररूपे
इयं वृद्धिरारभ्यते, आहि पररूपे तु आ इतः एतः प्रेतः परेत इत्यत्र प्राप्ते
उपैति प्रैतीत्यत्र त्यगप्ते तस्माच्च बाधते । परिहारान्तरमाह । 'पुरस्ता-
दिति' । अनन्तरे बाधे ज्ञाते तद्बाधया वचनस्य चरितार्थत्वादुत्तरेण सह
स्युद्धायां परत्वात्तदेव भवतीति भावः । 'अतौहिणीति' । अतैरुहतेऽवश्य-
मिति आवश्यकं गिनिः, साधनं कृतेति समासः । 'स्वैरमिति' । ईर
गतौ, ईरणमीरः, भावे घञ्, स्वेनाभिप्रायेण ईरणं स्वैरं, 'कर्तृकरणे कृता
बहुल' मिति समासः, क्रियाविशेषणात्वात्लोकाश्रयत्वाद्वा लिङ्गस्य तपुस-
कत्वम् । स्वेनाभिप्रायेणेतरे गच्छतीति स्वैरी, मुख्यज्ञाताविति गिनिः । ईरि-
यहणमनर्थकम्, पदास्वैरिवाह्येति निपातनात्सिद्धम्, पदास्वैरशब्दादिना
मत्वर्थीयेन सिद्धम्, गिनिस्त्वनभिधानाच्च भविष्यति । 'प्रादित्यादि' ऊठ
कठि एष एष्य इत्येतान्युत्तरपदानि, इष्यतेरिच्छतेरिज्जातेर्वा यदा एष्यत्
तदा प्रैष्यः, यदा घञ् तदा प्रैषः, एहि पररूपापवादे वृद्धिः, ईष्यशब्दे
तु प्रैष्य इति भवति, तथा आ ऊठा ओठा प्रोठेत्योमाहोश्चेति पररूपं
भवति, पूर्वोपात्तस्य चणस्यापनयनाय यदृणमन्यदुपात्तं तदृणार्णम्, दशा-
र्णशब्दो नदीविशेषस्य देशविशेषस्य च संज्ञा ॥

“आटश्च” ॥ ईत्त दर्शने, उभ उम्भ पूरणे, उज्ज आर्जवे, चधु वृद्धौ,
इत्येतेषामुदाहरणानि । 'चकारोधिकविधानार्थे इति' । अस्यैव विवरणम्
'उस्योमाहोश्चेति' । 'पररूपबाधनार्थे इति' । उसि ओमि आहि च

यत्पररूपं प्राप्नोति तद्वाधनार्थमित्यर्थः, अन्यथा परत्वात्तदेव पररूपं स्यात् ।
'चौसीयदिति' । अनर्थकेष्यसि पररूपविधानादत्र प्रसङ्गः ॥

“उपसर्गादुति धातौ” ॥ ‘उपाच्छंतीति’ । अच्ञ गन्तीन्द्रियप्रल-
यमूर्तिभावेण । ‘प्रच्छंको देश इति’ । अत्र यत्क्रियायुक्ताः प्रादय इति गर्भि
प्रति प्रशब्दस्योपसर्गत्वं नच्छंतिं प्रतीति भवति प्रत्युदाहरणम्, वा सुष्या-
पिशलेरिति हि विकल्पः । ‘स्यादिति’ । तेनोतरार्थेन्तपरकरणमिति
भावः । धातुग्रहणमनर्थकम्, उपसर्गणैव धातोरात्तेपात्, यत्र चोपसर्गत्व-
च संभवति तत्रोपसर्गग्रहणेन प्रादयोपि लत्यन्ते, यथा नासिकाया नस्-
भावविधौ, इह तु मुख्यमेवोपसर्गत्वं संभवति तत्किं धातुग्रहणेनेत्यत
आह । ‘उपसर्गग्रहणादेवेति’ । शाकल्यस्येदं शाकलम्, तस्य निवृत्त्यर्थं
पुनर्द्धातुग्रहणं, सति तु धातुग्रहणे योगविभागेन पुनर्वृद्धिर्विधीयत-
इति शाकलं बाध्यते, असति तु तस्मिन् शाकल्यमतेन परत्वात् प्रकृति-
भावः स्यादेव ॥

“वा सुष्यापिशलेः” ॥ सुबन्तस्य धातेःसंभवात्सुबित्येतद्भातोव-
यवद्वारकं विशेषणमित्याह । ‘सुबन्तावयवे धाताविति’ आचार्यग्रहणेने-
व पूजाविकल्पयोरपि सिद्धयोः पुनर्वायणमाचार्यग्रहणस्य प्राधान्येन पूजा-
र्थताव्यापयितुं कृतम् ॥

“चौताम्शसोः” ॥ ‘गां पश्येति’ । ननु चात्र गेतिगिदिति
गित्वे सति परत्वादृष्टौ कृतायामोकाराभावादात्वेन न भाव्यम् । आत्व-
विधानन्तु ओशब्दार्थं स्यान्नहि तत्र गित्वमस्ति, गेति इतिवचनादित्यत
आह । ‘ओशब्दोपीत्यादि’ । सत्यं यदि तत्र गित्वं न स्यात्, अस्ति
तु तत्रापि गित्वं गेति इत्यस्यौकारान्तोपलक्षणत्वात्, वर्णनिर्देशेषु तपरत्व-
प्रसिद्धेस्ततः किमित्याह । ‘तेनेति’ । ‘शसा साहचर्यादिति’ । सुष एव
हि शसोत्र सम्भवो नान्यस्याचीत्यधिकारात् । ‘अचिनवममुनवमिति ।
'चिनोतेः मुनोतेश्च लङ् ‘तस्यस्यमिपा’ मित्यमि कृते विकरणस्य गुणा-
बादेशौ ॥

“इडि पररूपम्” ॥ इल प्रेरणे चुरादिः, चोख् शाख् इति भूवादौ पठ्यते ‘के चिट्टा सुव्यापिशलेरित्यनुवर्तयन्तीति’ । यद्वोचनेन महास्ये-
कवाक्यतायाम् असुबधातुषु नास्य प्रवृत्तिः स्याद् इत्यत आह । ‘तच्चेति’ ।
अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । ‘शक्न्ध्वादिष्विति’ । शक्न्ध्वादयः प्रयोगतो
ऽनुसर्तव्याः, तेषु पररूपं वक्तव्यम् । कुलटाया वा, कतन्तेभ्य इत्यादिनिर्द्वंशो-
स्मिबर्थं लिङ्गम्, अन्धुः कूपः, धूनि कुलान्यटति नैकस्मिन्कुले ऽवस्थितेति
कुलटा, पचादिष्वयम्यठितव्यः, अन्यथा कर्मण्यण् स्यात् । ‘एवे चानि-
योगइति’ । नियोगोवश्यम्भावा, नियमोवधारणम्, ततोन्वयार्थं पररू-
पम्भवति, उदाहरणेऽनवकृतावेवशब्दः, यथा कुव भोक्ष्यमइति, अव-
धारणे तु वृद्धिरेव भवति, ‘अमैवाव्ययेन’ ‘धातोस्तविमित्तस्यैव’ इद्वैव
संतत्वाय, ममैव हव्यान्यनइत्यादि, चोतुर्विहालः, ‘तुन्वोर्वि निपातउपसं-
ख्यानम्,’ वीति सप्तमीनिर्द्वंशात्तदादिविधिः, वकारादौ निपाते परतः तु नु
इत्येतयोः पररूपम्भवति, तु वै त्वे अनुभूततमं चैकम्, नुवै न्वे, एक एवायं
निपातः, अर्थभेदात्, यदाह, न वा निपातैकत्वादिति । अत एव नैत-
द्वृत्तिकारेण पठितम् । सूत्रे पररूपग्रहणमुत्तरार्थम्, इह त्वेहीत्येव सिद्धम्
इडि परत एकादेशो भवतीति । रूपग्रहणं चिन्त्यभ्योजनम्, तथा चाभि-
पूर्वं इत्यत्र रूपग्रहणं न कृतम् ॥

“चोमाहोश्च” ॥ ‘अद्रोठेति’ । आहनाहोरेकादेश आह्वग्र-
हणेन एह्यतइति भवत्युदाहरणम्, अत्र च धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमिति
पूर्वमाद्रुणे कृते परत्वादद्यशब्देन संबन्धे वृद्धिः प्राप्नोति, एवमाहो रूपमवि-
नष्टमद्य आगत इत्यादौ तत्र सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धं रूपम् । ‘अकः सवर्णं
दीर्घत्वम्याध्यतइति’ । ननु च मध्येपवादव्यायेन वृद्धेरेव बाधो युक्तो न
दीर्घत्वस्य, नैव दोषः । चकारोच क्रियते स पुनर्विधानार्थो भविष्यति ॥

“उस्यपदान्तात्” ॥ ‘भिन्दुरिति’ । भिदेलिङ्, यासुट्, केर्जुस् ।
इनसोरल्लोपः, ‘लिङः स लोपोनन्त्यस्ये’ ति सलोपः, भिन्द्याउस् अनेन पर-
रूपम् । ‘अदुरिति’ । दात्रो लुङ्, गतिस्तेत्यादिना सिचो लुक्, आत इति
केर्जुस्, अदा उस् अनेन पररूपम् । ‘कोसेति’ । ननु चानर्थकत्वादेवास्यो-

सो ग्रहणं न भविष्यति, एवं तद्वैतज्ञापयति अनर्थकस्याप्युक्तो ग्रहणमिति, तेन भिद्युरित्यादावप्यसि पररूपं भवति, अत्र हि यासुहादिः समुदायोऽ-
र्थवान् न तु तदवयव उम् । 'कोपितेति' । वसेः क्तः, वसतितुधोरिट्, वजा-
दित्वात्सप्रसारणं, शासिर्वसिघसीनां चेति वत्त्वं, तस्यासिदृत्वाद्गुमि न
पररूपम्भवति, अस्य तु लातणिकत्वादेवाग्रहणं सिद्धम् । 'अत्रिभयुरि-
ति' । भियो लङ्, शपः श्लुः, सिजभ्यस्तेत्यादिना भेजुस्, जुमि चेति
गुणः ॥

“अतो गुणे” ॥ ‘अक्तः सर्वार्थं दीर्घस्यापवाद इति’ । ननु च
मध्येपवादव्यायेन वृद्धेरवायमपवादे युक्तो न दीर्घव्य, गुणग्रहणादीर्घ-
स्यापि बाधको भविष्यति, अन्यथा ऽतोपदान्तादित्येव वक्तव्यम् । एही-
त्येव, ततो जुमि च, अपदान्तादित्येव, एवं सिद्धे गुणग्रहणाद्गुणमात्रेयं विधिः
प्रवर्तमानो दीर्घमपि बाध्यते । ‘अत इति किमिति’ । आदिति
वर्ततएवेति प्रश्नः, तपरकरणे तात्पर्यमित्युत्तरम् ॥

“अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ” ॥ ‘अव्यक्तमपरिष्फुटवर्णमिति’ । अप-
रिष्फुटा अनभिव्यक्ता अकारादयो वर्णा यस्मिन्नन्तथोक्तम्, यद्येवन्तदनुकरणे-
नापि तथाविधेनैव भाव्यम्, सदृशं ह्यनुकरणम्भवति, तत्तरत्तानुकार्यदेव
तत्रापि नैवाच्छब्दोवधार्यते, अनवधारिते चाशक्यं पररूपं कर्तुं, तत्राह । ‘तद-
नुकरणं परिष्फुटवर्णमेवेति’ । अथ कथन्तर्हि तत्तेनानुक्रियते नहि विसदृश-
मनुकरणम्भवत्यतिप्रसङ्गादित्यत आह । ‘केन चित्सादृश्येनेति’ । तत्पुनः
सादृश्यं ध्वनेस्तुल्यतया, तेन ह्यव्यक्तमनुकार्यमनुकरोति पुनः, अनुक-
रणं कर्तुं अव्यक्तं कर्मानुकरोति, करणस्य कर्तृत्वविवृतयां कर्तृप्रत्ययः, अनु-
करणशब्दस्तु करणसाधन एव । ‘पररूपमेकादेशो भवतीति’ । अच्छब्दस्यापि
सर्वस्य नालोन्त्यस्य, नानर्थकेलोन्यविधिरिति वचनाज्ज्ञापकाच्च, यदय-
च्चाग्नेहितस्यान्यस्य तु वेति अन्यग्रहणकुरीति तज्ज्ञापयति नात्रालोन्त्यप-
रिभाषा प्रवर्ततइति, किञ्च पूर्वापरमुदाय एकादेशस्य स्थानीत्युक्तं, तत्तत्त्वं
तदेकदेशे पूर्वस्मिन् खल्वेतत्परिभाषाप्रवृत्तिः कीदृशीति चिन्त्यम् । ‘पठि-
तीति’ । प्रक्रियावाक्यमेतत्, न प्रयोगार्हं, पररूपस्य त्रित्यत्वात् । ‘पठि-

तीति' । कथं पुनः पररूपे कृते तदनुकार्यस्य प्रतिपादकमभवति, कुतश्च तस्या-
नुकरणत्वं, नैष दोषः । यथा गविव्ययमाहेति कृतावादेशमपि गोशब्दस्या-
नुकरणमभवति शास्त्रवासनया तदुदन्नाऽपि भविष्यति' । 'दकारान्तानुकर-
णमेतदिति' । तकारान्तानुकरणे तु रूपमेवैतच्च स्यात्, अपदत्वेन ज्ञरत्वा-
भावाद्वाद्या पठिति करोतीति ॥

"नामोद्धितस्यान्त्यस्य तु वा" ॥ अव्यक्तानुकरणस्याउद्धितस्येति
व्यधिकरणे षष्ठा, अव्यक्तानुकरणस्य यदवयवभूतमावेहितान्तस्येत्यर्थः ।
'नित्यवीप्सयोरिति द्विवचनमिति' । वीप्सायोगस्तु यथाकथञ्चिद् द्रष्टव्यः ।
अपर आह, नित्यवीप्सयोरित्युपलक्षणमेतत्, हाचि बहुलं द्वे भवत इत्यत्र
बहुलवचनादन्यस्यापि द्विवचनमिति । 'यदा त्विति' । द्विरुक्तस्य समु-
दायानुकरणस्य वार्थभेदो भवति ॥

"नित्यमावेहिते हाचि" ॥ वार्तिकमेवेदम् । वृत्तिकृता सूत्ररूपेण
पठितम् । 'हाचि विधत्तितदिति' । आशंसायां भूतवच्चति भविष्यति क्तः,
विधित्सितइत्यर्थः । अन्यथा हाजेव न स्यात्, कृजवराधत्वाभावात्, तथा
च हाज्विधावुक्तम् । 'यस्य च द्विवचने कृजवराहुता ततः प्रत्यय' इति,
अष्टमे च वत्यति हाचीति विषयसप्तमीति, हाचि विधित्सितएव द्विव-
चनं क्रियतइत्यत्र प्रयोजनान्तरमाह । 'तच्चति' । ह्यर्थ चः, तद्वि द्वि-
वचनं टिलोपात्पूर्वमिष्यते, एवं च पूर्वं सिद्ध्यति, यदि हाचि विधित्सितएव
द्विवचनमभवति, नान्यथा, यदि हि परभूते द्विवचनं स्यात्ततोऽन्तर-
ङ्गत्वात्पूर्वं टिलोपे कृते टकारान्तस्य द्विवचने पठ्यतेति न सिद्ध्येत्, यद्वा
हाचि विहिते उत्पन्ने इत्यर्थः । ननु चेत्तं हाजेव न स्यादिति । नैष
दोषः । कृजवराहुदिति भाविष्यपदेशोऽयम् । यस्य कृजवराहुता भविष्यति
द्विवचने कृते तस्मादित्यर्थः । यदि हाचि विहितं द्विवचनं परत्वादटिलो-
पप्रसङ्ग इत्युक्तन्तत्राह । 'तच्चेत्यादि' । हाचि बहुलमिति बहुलवद्वयाद्
द्विवचने कृते टिलोप इत्यर्थः ।

१ पठदिति करोतीत्येतच्चित्यर्थं चेदं वचनं, पठिति करोतीत्येकदेशानुकरणो-
नापि सिद्धमिति ३ पु. अधिकम् ।

“अकः सवर्णं दीर्घः” ॥ ‘अनयदिति’ । ‘घेर्हिती’ति गुणे कृते दीर्घत्वप्रसङ्गः । ‘दध्यन्नेति’ । असति सवर्णयहणे यणादेशस्य दीर्घस्य च विषयविभागो न ज्ञायेत ततश्च पर्यायः स्यात् । ‘कुमारी शेतदिति’ । ननु च तुल्यास्यप्रयत्नत्वे ऽपि सावर्ण्यमत्र नास्ति नाञ्जलाविति प्रति-
षेधादित्यत आह । ‘नाञ्जलावित्यन्नेति’ । अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इति यहणकवाक्यन्तञ्च नाञ्जलावित्यस्य प्रवृत्तिसमये नाभिनिर्वृत्तं, तस्य हि सवर्णसंज्ञाङ्गं, तेन यावत्सा न प्रवर्तते तावदनभिनिर्वृत्तम्, सवर्ण-
संज्ञाऽपि स्वापवादे नाञ्जलावित्यस्मिन्प्रवृत्ते न प्रवर्तते, ततश्च पूर्वजा-
ञ्जलावित्यस्य प्रवृत्तिः, परत्वात्सवर्णसंज्ञायाः प्रवृत्तिः, परत्वाद् यहणक-
वाक्यस्येति एष क्रमः, तेन ‘नाञ्जला’ वित्यत्राहूतसवर्णानामवां यह-
णमिति इकारशकारयोः सावर्ण्यमप्रतिषिद्धम्, तस्मादवीत्यनुवर्त्यमिति ।
‘अति अ वावचनमिति’ । मध्ये रेफभक्ती द्वे, आदितोऽन्तेरेर्द्विमात्रा,
एवमन्ततः, एवम् लतीत्यत्रापि, मध्ये द्वे लकारभक्ती, अभितः पूर्ववत्,
एवं द्विमात्रयोरप्येतयोरीपत्सृष्टत्वाद्विवृत्ताभ्यामृकारलकाराभ्यामसाव-
र्यादयहणादीर्घसंज्ञाया अभावादुचनम् । अर्द्धवृत्तीयमात्रत्वात्तत्काल-
त्वाभावादित्यन्ये, एतच्च सवर्णसंज्ञायामपञ्चितम् । ‘दीर्घपक्षे त्विति’
अकारलकारयोः समुदायः स्यानी, न च तस्यान्तरतमो दीर्घः संभवति,
अतोवयवस्य योन्तरतमः स एव भवति, तत्रापि लवर्णस्य दीर्घसंभवा-
दृकारस्य योन्तरतमः स अकार एव भवति ॥

“प्रथमयोः पूर्वसवर्णः” ॥ ‘प्रथमाशब्दो विभक्तिविशेषे कृठ इति’ ।
सुपामाट्यचिके ‘स पूर्वायाः प्रथमायाः’ सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्य इत्यादौ
तस्यैव यहणात् । ननु च स्त्रीलिङ्गः प्रथमाशब्दस्तत्र कृठो न चास्य
स्त्रीलिङ्गत्वे प्रमाणमस्ति प्रत्युत प्रथमशब्दस्तिङ्गः । त्रिकटुये ऽस्मिन्नेव शास्त्रे
संज्ञात्वेन विनियुक्त इति तस्यैव यहणं युक्तं, ततश्च पवति, पचतः, पच-
न्ति । पचते, पचेते, पचन्ते, चकार, चक्रुः, चक्रुः, चक्रे, चक्राते, चक्रिरे,
इत्यादौ यथाप्राप्तविध्यन्तरवाधेनायं विधियुक्तः । किं चेन्न सति मुख्येपि
प्रथमशब्दे प्रथमयोरिति द्विवचनमुपपद्यते, आत्मनेपदपरस्मैपदभेदेन

प्रथमस्य भेदात् । उच्यते । एवं सति द्विवचननिर्द्देशोऽनर्थकः, लुटः प्रथमस्येत्यादिवत्सिद्धत्वात् । यद्वा वा सुष्यापिश्लेरित्यतः सुषीत्यनुवर्त्तयिष्यते, तेन सुष एव प्रथमस्य ग्रहणं, लिङ्गाच्च, किं लिङ्गं, 'दीर्घाञ्जसि च' 'तस्माच्छसो नः पुंसी'ति, अत एव लिङ्गात्सुषामप्यादितः प्रथमयोर्द्वयोर्ग्रहणं भवति, अनीत्यधिकाराच्च, नहि सुरजादिः, सुरपि कुण्डं तिष्ठतीत्यदावजादिः, नात्रायं विधिः प्राप्नोति, किं कारणम्, अस्मि पूर्वत्वेन बाध्यते, तस्मात् स्त्रीलिङ्गस्य ग्रहणमिति स्थितम् । तस्मादहवर्षाद् द्वितीयापि प्रथमेत्युक्तेति, द्विवचनञ्चात्र प्रमाणम् । ननु सकृच्छ्रुतः शब्दो मुख्यवृत्तिरेव वा भवति जघन्यवृत्तिरेव वा न पुनरुभयवृत्तिः, प्रथमाद्वितीयासमुदाये जघन्यवृत्तिरेवायं, स च समुदाय उद्भूतावयवभेद इति द्विवचनोपपत्तिः, यथा कृत्रिणो गच्छन्तीति । 'वृत्ताः प्रुता इति' । नन्वत्राप्यतो गुणइति पररूपेण भवितव्यं, नात्रापि विध्यन्तरे तस्यारम्भात् । स्यादेतत् । प्रथमयोरित्येतदपि दीर्घत्वत्राप्राप्ते विध्यन्तरे आरभ्यमाणम् अनीइत्यादौ यथा यणम्याधते तथा पररूपमपि बाधियतइति, तत्र, स्वरमन्धिषु गुणयणावुत्सर्गो, वृद्धिः सवर्णदीर्घत्वं पूर्वसवर्णोद्देशश्च तयोरपधादा इति द्वितीयकक्षाशप्ताः, पररूपन्तु तृतीयकक्षाप्राप्तमिति तदेव प्राप्नोति । एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते, प्रथमयोरिति, अकः सवर्णइत्येष, तेन वृत्ता इत्यादौ पररूपम्याधित्वा प्रथमयोरकः सवर्णं दीर्घत्वम्भविष्यति, यद्येव तर्हि योगविभागः पररूपम्याधते तथा वृत्तमित्यादावस्मि पूर्वमपि बाधेत, तस्य त्वग्निमित्यादिरवकाशः, नैव दोषः, अस्मि पूर्वं इत्यत्रामीति विभज्यते, तत्र च पूर्वसवर्णदीर्घवर्तिबोधः प्रकृतोऽनुवर्त्तिष्यते, प्रथमयोरिति योगविभागेन प्राप्तं दीर्घत्वमपि न भवतीत्यर्थः, अथमपि तस्माच्छसो नः पुंसीत्यत्र तच्छब्देनानन्तरो दीर्घः परामृश्यते, वतान् गाश्चरतो बलीवद्वात्यश्येत्यत्रातोमृशसोरित्येकादेशान्माभूदिति, ततः किं, योगविभागे क्रियमाणे अनीन् वायुनिन्यादावेव नत्वं स्याच्च तु वृत्तानित्यादौ यत्र प्रथमयोरिति योगविभागाद् दीर्घा विधीयते, अथमप्यदोषः । तस्मादित्यनेनाकृत्यानिको दीर्घः परामृश्यते नानन्तरो

नापि दीर्घमात्रम्, एतच्चाक इत्यनुवृत्तेर्लभ्यते, मा भूद्वा योनविभागः प्रथ-
मयोरिति, ननु चेत्तं वृत्ता इत्यादौ पररूपप्रसङ्ग इति, नैव दोषः । आचा-
र्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न जसृगसोः पररूपं भवतीति, यदयं नादिवीतीज्य-
हणं करोति, अन्यथा अचर्णान्तस्य नास्त्येव दीर्घप्रसङ्ग इति किमिज्यह-
णेन, केवलोल्लेखार्थं हि तस्मिंस्तत्रैव कर्तव्यं स्यात्, यद्वा दीर्घाच्छमीत्येव
ब्रूयात्, किमर्थमिदं, नियमार्थं, दीर्घाच्छमीवेति, तेन जसृगसोर्न भवि-
ष्यति । वृत्तिकारस्तु यद्येते परिहारे प्रतिपत्तिगौरवसंगत्यावतः परि-
हारमाह । 'अतो गुण इति यदकारे पररूपमित्यादि' । न्यायं दर्शयति ।
'पुरस्तादिति' । इतिकरणो हेतोः । 'अनी इत्यत्रेति' । अमति हि पूर्व-
ग्रहणे पूर्वसमुदायस्य स्यानिनोत्तरतमस्य दीर्घस्याभावादवयवान्तरतमो
भवद् पूर्वस्येवेति नियमकारणाभावात्परसवर्णापि स्यात्, ततस्तन्निवृ-
त्त्यर्थं, पूर्वग्रहणं तु विप्रतिषेधनिराकरणार्थम्, अन्यथा अनी इत्यत्र विप्र-
तिषिद्धमापद्यते, कथं, दीर्घ इति धर्तते, यदि पूर्वा न दीर्घा यदि
दीर्घा न पूर्वाः । ननु दीर्घग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यात् पूर्वशब्देन पूर्वाकृति-
र्बोध्यते, कथं पुनः सामर्थ्यं, यावता यत्र पूर्वव्यक्तिर्दीर्घभूता कुमारीः
पश्य भस्त्राः पश्यत्यादौ तत्रैव यथा स्यादनी इत्यादौ मा भूदित्येवमर्था
दीर्घानुवृत्तिः स्यात्, यद्येतावत् प्रयोजनं स्याद् दीर्घाच्छसि पूर्वामि चेति
ब्रूयात्, यतस्तु खलु प्रथमयोरित्यारभ्यते ततो ज्ञायते न केवलं कुमारीः
पश्यत्यादौ दीर्घस्यैव प्रथमयोरित्यनेन दीर्घा विधिस्मितः किं तदानी
इत्यादावपीति, तच्चाकृतिविवक्षायामुपपद्यते, सत्यं, तदेव सवर्णग्रहणेना-
पि विवक्ष्यतीक्रियते । 'त्रिमात्रे स्यानिनि त्रिमात्रादेशनिवृत्त्यर्थमिति' ।
आन्तरतम्यात् त्रिमात्र एव प्राप्नोति, यत्र पुतापुतप्रसङ्गः स एव पुतश्च
विषये स्मृत इत्यस्य विषयः, इह तु पुतस्यैव प्रसङ्ग इति नायमस्य विषयः ॥

“तस्माच्छसो नः पुंसि” ॥ तस्मादित्यनेनानन्तरः पूर्वसवर्णदीर्घा
निर्दिश्यतइत्याह । 'तस्मात्पूर्वसवर्णदीर्घादिति' । 'उत्तरस्य शसोवय-
स्येति' । उत्तरस्येत्येतच्छसवयवस्य विशेषणं, तस्मादुत्तरा यः शसोवयव-
स्तस्येति न तु शसः, असंभवात्, नहि पूर्वसवर्णदीर्घात् परः क्व चिच्छस

संभवति, अन्तादिबद्धाद्येऽपि न भवति, उभयत आश्रयणात्, अत एवानु-
पातप्रपञ्चवयस्येति लभ्यते । बहुषु बहुवचनमित्यत्र चिकं पातिपदि-
कार्ये इत्युक्तं, तेन पुंसीत्येतत्प्रकृतिविशेषणं, पुंशब्दात् परस्य शसोऽवयव-
वस्येति, यद्येष ब्रह्मानित्यादिकं पदं नकारान्तमुदाहरणमुपपद्यते, षण्क-
षण्डकशब्दादिह लोकप्रसिद्धा नपुंसके वर्तमानावपि पुंस्त्वानुगतमे-
वार्थमाह तु, यथा कुमार्यादिषु वर्तमानोऽर्थशब्दः, सामान्यविशेषा एव स्त्री-
त्वादयो न पुनस्तनादयः । स्त्रीसूत्रे चैतदुपपादितम् । स्यूरकानित्यादि
तूदाहरणद्वयमयुक्तम् । कथं, स्यूरकाया अपत्यानि अररकाया अपत्यानि
'गर्गादिभ्यो यञ्', बहुषु लुक्, स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक् तद्धितलुकीति लुक्,
स्यूरक अररक इत्येतौ स्त्रीशब्दौ, ताभ्यां परोक्ष शस् भवति न तु पुंशब्दा-
भ्यामित्यत आह । 'सर्वगतइति' । न केवलं वृत्तादयोऽपि त्वेवावपीति
सर्वशब्दस्यार्थः, लुप्तेऽपि प्रत्यये प्रकृतिरेव तदर्थं वर्तते, प्रत्ययार्थश्चात्रायम-
न्यरूपः । 'पुंस्त्वविशिष्टइति । स्त्रीवाचकत्वेन प्रसिद्धावप्येतावस्मिन् प्रयोगे
पुंशब्दादिति भावः । यद्येषं चञ्चेव चञ्चाः पुमांस इनीये प्रतिहृताविति
कनो लुम्भनुष्य इति लुपि कृते प्रकृतिरेव चञ्चाशब्दः पुंस्त्वविशिष्टं प्रत्य-
यार्थमस्मिन् प्रयोगाद्वाहेति नत्वप्रसङ्ग इत्यत आह । 'इह त्वित्यादि' ।
प्रत्ययार्थापि नैवात्र पुंस्त्वविशिष्टः किं तर्ह्यतिदेशात् स्त्रीत्वविशिष्ट
इत्यर्थः । 'तस्मादिति किमिति' । प्रकृतस्य दीर्घपङ्क्तस्य पञ्चम्या विप-
रिणामात्सिद्धमिति प्रश्नः । 'एतान् गाः पश्येति' । औतोमृशसोरित्या-
त्वमेकादेशः, एकः पूर्वपरयोरिति महाप्रकरणं, ततश्च तद्विषयमेव नत्वं
स्यादिति मन्यते । नन्वेवं पत्वतुकोरसिद्ध इति च तत्रैव कर्तव्यं शसो नः
पुंसीति, इह तु प्रकरणादनन्तरमेवापजीविष्यते, तदेव तर्हि तस्मादुह-
णेन विस्पष्ट्यते ॥

“नादिचि” ॥ ‘खट्वे इति’ । औह आप इति औहः शीभावः,
कुण्डे इत्यत्रापि न पुंसकाच्चेति ॥

“दीर्घाज्जसि च” ॥ आदिति नानुवर्तते, चकारणेचेऽनुकर्षण-
सामर्थ्यादन्यथा पूर्वगौत्र दीर्घादप्यवर्णादिचि सिद्धः प्रतिषेध इति किं

तदनुवृत्त्यर्थेन चकारेण, दीर्घग्रहणं किं, यावता चवर्णस्य चतो द्विसर्व-
नामस्यानयोरिति गुणविधानाच्चातिप्रसङ्गः, एवमिदुतोरपि जसि चेति
गुणो विधीयते, इह तर्हि वृत्ताः अग्नी वायु इति, ह्रस्वादपि प्रतिषेधः
स्यात्, नैष दोषः । नादिचीत्येतन्निप्रमार्थं भविष्यति, अष्टह्यमाणविशे-
षत्वाच्चोभययानियमः, आदिच्येवादेवेचीति, तत्राद्येन नियमेन वृत्ता
इत्यादि सिद्धं, द्वितीयेनानी वायु इत्यादि, यद्येव तर्ह्यग्नी वायु इत्यादौ
निषेधो न भवति एवं कुमार्यो वध्वावित्यादावपि न स्यात्, तस्माद्
दीर्घादिति वक्तव्यम्, जस्यग्रहणं शस्निवृत्त्यर्थम् अन्यथा कुमारीः पश्य
बभूः पश्येत्यादौ शस्यपि प्रतिषेधः स्यात्, ज्ञापकाच्च भविष्यति, यदयं
तस्माच्छसो नः पुंसीति पुंश्रहणं करोति तज्ज्ञापयति न शसि प्रतिषेधो
भवतीति, तर्हि नपुंसके सवर्णदीर्घत्वासम्भवात् स्त्रीनिवृत्त्यर्थं कृतम्, यदि
च स्त्रियामप्ययं कुमारीः पश्येत्यादौ शस्यपि प्रतिषेधः स्यात्तदा पूर्वसव-
र्णदीर्घत्वाभावादेव नत्वं न भविष्यति किं पुंश्रहणेन, नैतदस्ति ज्ञापकं,
ह्रस्वान्तं यत् स्त्रीलिङ्गं तदर्थमेतत् स्यात् कृतीः पश्य धेनूः पश्येति, तस्मा-
ज्जसि चेत्येतदपि वक्तव्यमेव ।

“वा ऊन्दसि” ॥ ‘माहतीरिति’ । मरुतो देवता आसामिति
सास्य देवतेत्यण्, ङीप्, जसि पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । ‘वाराहोति’ । वाराहस्य
विकार इति अवयवे च प्राण्यौषधिवृत्तेभ्य इति प्राणिरजतादिभ्योऽङ्,
ङीप्, द्विवचने पूर्वसवर्णदीर्घः, उपानहौ विशेष्ये ॥

“अमि पूर्वः” ॥ दीर्घादिति नानुवर्तते आरम्भसामर्थ्यात् ।
‘पूर्वग्रहणमित्यादि’ । यः पूर्वः श्रुतः स एव यथा स्यात्, कः पुनरन्यः
प्राप्नोति तत्राह । ‘पूर्वसवर्णा दीर्घा मा भूदिति’ । क्वचित्तु समासः
पठ्यते, स कर्मधारयो द्रष्टव्यः, एतदुक्तं भवति, असतीह पूर्वग्रहणे प्रकृतं
पूर्वग्रहणमनुवर्त्यम्, तस्मिन्चानुवर्तमाने तत्संबद्धं सवर्णग्रहणमप्यनुवर्त्यम्,
ततश्च पूर्वस्य यः सवर्णः स एवान्तरतमः प्रसज्येत, तत्र को दोषः, न
तावदुक्तमित्यादौ द्विमात्रस्य स्यान्नित्वेन द्विमात्रप्रसङ्गः, वचनसामर्थ्या-
त्प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्येव दीर्घस्य सिद्धत्वादत आह । ‘कुमारीमित्य-

चेति' । 'वा ह्रन्वसीत्येवेति' । एतच्च वाक्यभेदेन संबध्यते. अन्यथा भाषायां न स्यात् । 'शम्यं चेति' । विकल्पविधानसामर्थ्यात्पूर्वत्वाभावे पूर्वसवर्णदीर्घापि न भवति, तयोरत्र विशेषाभावादिति यणादेश एव भवति ॥

“संप्रसारणाच्च” ॥ ‘संप्रसारणविधानसामर्थ्यादिति’ । कथं पुनः सामर्थ्यं, यावता संहितायां यण् विधीयते ऽसंहितायां संप्रसारणं चरितार्थं, नैतदस्ति, संहितैकपदे नित्येतिवचनात् । ‘वा ह्रन्वसीत्येवेति’ । पूर्ववद्वाक्यभेदेन संबन्धः । ‘यज्यमानइति’ । नन्विदानीमेवोक्तं विरुहीतस्य श्रवणं प्राप्नोति तत्कथमत्र यणादेशो ऽत आह । ‘पूर्वत्वविधाने हीति’ । सत्यमनारब्धे पूर्वत्वे विरुहीतश्रवणं प्राप्नोति संप्रसारणविधानं व्यर्थं मा भूदिति, पूर्वत्वविधाने हि सति तत्त्वतिर्पात्तविषये ऽर्थवत्संप्रसारणमिति पूर्वत्वाभावपक्षे यणादेशो भवत्येव, ‘संप्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणं’, यस्मिन्ने संप्रसारणमवस्थितं तदन्तर्भूतो यो ऽच् तेनैव सह यथा स्याद्विह मा भूच्छकहौ शकहुर्यमिति, शकान् ह्रुयतीति किपि यजादित्वात्संप्रसारणं, योन्त्यो धातोराकारः तस्मिन्नेवाङ्गेन्तर्भवति तस्य तावत्पूर्वत्वं, विभक्त्यौकारोर्थशब्दाकारश्च न तस्मिन्नेन्तर्भवत इति तयोः पूर्वत्वं न भवति, अत्र परिहारः यणः स्थाने य इक् स संप्रसारणम्, एकादेशस्तु न यणस्यानिकः, वर्णाश्रयत्वाच्चान्तादिवद्वाचोऽपि नास्ति, एवं पूर्वत्वमेव तावच्च संप्रसारणम्, किं पुनस्तत्स्थानिक ऊकार इति पूर्वैकादेशाभावः, संप्रसारणदीर्घत्वे तु वचनसामर्थ्यादेकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्वाचात् संप्रसारणव्यपदेशः । वृत्तिकारस्तु संप्रसारणत्वमभ्युपेत्य परिहारान्तरमाह । ‘अन्तरङ्गे चेति’ । देशतो विप्रकर्षाच्च बाह्यत्वेनोप-
घर्णितः, कालतो विप्रकर्षस्तु पश्चादुपनिपाततः, धातावनन्तभावकृतं बाह्यत्वं पश्चादुपनिपातस्तु स्पष्ट एव ॥

“हसिडसोरश्च” ॥ ‘एङ उत्तरयोरिति’ । एङ उत्तरौ यौ हसिडसौ तयोर्थः सम्बन्धकारस्तस्मिन् परत इत्यर्थः । ‘अनेरागच्छति अग्नेः स्वमिति’ । यद्यपि द्वावेहौ हसिडसावपि द्वावेव तथापि यथासङ्गं

न भवति, नह्यत्र इतिङ्सोः कार्यं विधीयते किं तर्हि तत्सम्बन्धि-
न्यति, स चैक एव, अथापि सम्बन्धिभेदेन तस्य भेदः स्यादेवप्रपि न दोषः,
ईदृशेः सोमवहणयोः, धातोरित्यादिनिर्देशात् ॥

“अत उत” ॥ ‘द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोरित्यादि’ । न्यायप्रा-
प्तिप्रदर्शनमेतत्, न पुनरपरत्वे ऽक्रियमाणे किञ्चिदनिष्टम्, अत इति
तपरकरणं दीर्घनिवृत्त्यर्थम्, ‘उन्योर्हः’ प्रे स्त्रोऽपञ्चे, इत्यादौ न
भवति । उत इत्यपि तपरकरणं दीर्घनिवृत्त्यर्थमेव, आन्तर्यतो हि
द्विमात्रस्य द्विमात्र एव प्राप्नोति । ननु भाव्यमानेण सवर्णाच्च गृह्णा-
तीति, एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति भाव्यमानोऽप्युकारः सवर्णात् गृह्णातीति,
तेनामूभ्यामित्यत्रादसोर्सेर्दो दो म इति दीर्घस्य दीर्घ उकारो
भवति । इह गन्तृप्रभृतिभ्यो इतिङ्सोः कृतयोः अकारत्तकारयोः सव-
र्णसंज्ञाविधानादस्मिन्नुत्वे तपरत्वे च कृते संयोगान्तलोपे गमुलिति
रूपं भवति ॥

“अतः परस्य” ॥ ‘विशब्दस्त्रीशब्दयोरित्यादि’ । यणादेशे
कृते तुल्यरूपत्वाद् द्वयोरपि ग्रहणम्, एतदर्थमेवागन्तुकेनाकारेण यणादेशं
कृत्वा विकृतनिर्देशः कृतः, अन्यथा खित्योरिति ह्रस्वयोर्ग्रहणे दीर्घयोर्न
स्यात्, दीर्घयोर्ग्रहणे ह्रस्वयोर्न स्यात्, विकृतनिर्देशे तु द्वयोरपि भवति,
अकारान्तयोस्तु मुख्यापत्यादिर्वर्तिनोर्ग्रहणं न भवति, ‘सख्यु र्यः’ ‘प-
त्युर्ना’ ‘आपत्यस्य चे’ त्यादिनिर्देशात् । ‘सखीयतेः कृप् सखीरिति’ ।
ननु चाल्लोपस्य स्यानिवद्वावाद्याणां भाव्यं, तत्र कृते यलोपे स्यानिवत्त्वनि-
षेधादादिष्टादवः पूर्वत्वाच्च पुनः स्यानिवत्त्वाभावाल्लोपो व्योर्ध्वलीति
यलोपे सख्युरित्यादि न सिद्ध्यति । नैतदस्ति । कौ लुप्तं न स्यानिवदिति
स्यानिवत्त्वनिषेधात् । विकृतनिर्देशस्य प्रयोजनान्तरमप्याह । ‘विकृतनिर्दे-
शादिति’ । ‘अतिसखेरिति’ । अतिक्रान्तः सखा येनेति बहुव्रीहिः, यद्वा
शोभनः सखा अतिसखा, न पूजनमिति समासान्तनिषेधः, अथ स एव
यणादेशोच कस्माच्च भवति, घेर्ङितीति गुणेन बाधितत्वादिति चेत्,

न, शेषो व्यस्यतीति घिसंज्ञा प्रतिषेधादित्यत आह । 'सखिशब्दस्य केवलस्यैव हीति' । इत्यत्र तत्रैव प्रतिपादितम् ॥

“अतो रोरपुतादपुते” ॥ ‘उकारानुबन्धकस्येति’ । यदि रुशब्द-समुदायस्यानी स्याद् अगुर्वर्थे तवर्थमित्यादावपि प्रसज्येत, स सजुषो हरित्यत्र चोकारस्यानुनासिकत्वप्रतिज्ञयाऽनुबन्धकरणमनर्थकं स्यात्, तद्व्य-त्रैव सूत्रे विशेषणार्थं क्रियते । ‘रुत्वमपीति’ । अपिशब्दः पुनःशब्द-स्यार्थं, यदि पुन रुत्वमसिद्धं स्यात् स्थानित्वेनाश्रयणमनुपपन्नं स्यात्, उकारानुबन्धकस्य कस्य चिद्वारभावात् । ‘तस्यापीति’ । निमित्तभूत-स्यापीत्यर्थः । ‘सुसोताइ अत्र न्यसीति’ । दूरादुते चेति पुनः, नुशब्दः प्रश्ने । ‘अश्विन् अत्रेति’ । अश्वशब्दान्मत्वर्थोऽयं इति, संबुद्धान्तं चैतत्, गुरोरनृत इति पुनः, हे अश्विन् अत्रैव प्रदेशे पयस्तिष्ठत्वित्यर्थः, प्रायेण तु तकारान्तं पठ्यते तच्चाश्विन्शब्दस्य व्युत्पत्तिर्मुग्धा, ननु तपरकरणादेव पुतात्परस्य पुते वा परतो न भविष्यति, यथा दीर्घं तच्चाह । ‘पुतस्या-सिद्धत्वादिति’ । ननु च सिद्धः पुतः स्वरसन्धिषु, यदयं पुतपरह्वा अचीति प्रकृतिभावं शास्ति, यस्य हि विकारः प्राप्नोति तस्य प्रकृतिभावो विधातव्यः, न च पुतस्यासिद्धत्वे पुतस्य सतो विकारप्राप्तिरित्यनर्थ-कन्तत् स्यात्, अस्तु स्वरसन्धिषु पुतः सिद्धः, रोत्वं तु स्वरसन्धिर्न भवति, यदि तु संहिताधिकारे यद्विधोयते तन्मात्रविषयं ज्ञापकमाश्रीयते शक्यमकर्तुमपुतादपुतइति ॥

“हशि च” ॥ अपुतादित्येव, सुसोताइ देहीति । चकारोऽ-तीत्यस्यानुकर्षणार्थस्तेनोत्तरत्र तस्यैवानुवृत्तिर्भवति न हशीत्यस्य, नहि तदनुकर्षणस्यान्यत्रयोजनमस्ति ॥

“प्रकृत्यान्तः पादमव्यपरे” ॥ ‘अतीत्येवेति’ । न तु हशी-ति । अत्र हेतुः पूर्वमेवाक्तः । ‘एह इति यत् पञ्चम्यन्तमित्यादि’ । एह इति तावद्व्यवहितमप्यनुवर्त्तते, न त्वनन्तरमपि रोरिति, अत्र च व्याख्यानमेव शरणं, तेनाव्यपरे हशि परतो ह प्रकृत्या भवतीत्यर्था न,

भवति । 'तदर्थादिति' । नहि पञ्चम्यन्तस्य प्रकृत्येत्यनेन सम्बन्धः
 सम्भवति । 'प्रकृतिरित्यादि' । उभयत्रापि प्रकृतिशब्दो दृष्टः, दुस्यत्रा
 प्रकृतिः, दध्नः वीरं प्रकृतिरिति । 'चन्तरित्यव्ययमित्यादि' । तेन मध्य-
 वाचिनान्तःशब्देनोपजनिते व्यतिरेके पादगच्छात्पठ्यती, तदन्तेन महा-
 व्ययीभावः । 'ऋक्पादस्यैव यद्वर्णमिष्यतइति' । इष्टिरेवेषा, चन्त्ये तु
 वा कृन्दसीत्यतो मण्डूकपूर्व्या कृन्दसीत्यनुवर्तयन्ति, एवमवयवायं दर्श-
 यित्वा समुदायार्थं दर्शयति । 'अवकारयकारपर इत्यादिना' । 'स्व-
 भावेनावतिष्ठतइति' । यदा प्रकृतिशब्दः स्वभावे वर्तते तदायमर्थः,
 स्वभावपरित्यागेन न संहिताकायमापद्यतइत्यर्थः । यदा तु कारणे
 वर्तते तदायमर्थः, एङ्कारणात्मना भवतीति, कारणं परपूर्वत्वादेः
 कार्यस्येह तस्यात्मा स्वरूपं तेनैव भवति, प्राक् संहिताकार्यादेहे
 यद्वृत्तं तेनैवावतिष्ठतइत्यर्थः । अनन्तरोक्तमेवार्थद्वयं विस्पष्टीकरोति ।
 'न विकारमापद्यतइति' । एवं हि स्वभावेन भवति, यदि स्वभावाद-
 न्यथानवृत्त्यां विकारावस्थां न प्राप्नोति तथा एवं कारणमात्मना भवति,
 यदि विकाररूपं नापद्यते, यदि कार्यात्मना न विपरिणमतीत्यर्थः ।
 'तौ चेदिति' । निमित्तमकारः, काव्यमेह, उदाहरणेजिह्वः यदान्तादतीति
 पूर्वत्वस्यायवादेश्व यथायोगमभावः । 'एतेर्चयन्तीति' । अत्रैतत्पदान्ते
 वर्तते, अर्चयन्तीत्यकारश्च परस्य पादस्यादौ । 'के चिदिति' । यदि नान्तः-
 पादमिति पठन्ति एवं सति पूर्वत्वस्यैवानन्तरस्य प्रतिषेधः प्राप्नोति नायवो-
 व्यवहितयोरित्यत आह । 'संहितायामिति' । संहितायामित्येतावदे-
 वात्रापेक्ष्यते न तु पूर्वरूपत्वं, तेनैहः संहिताधिकारे यदुक्तं तच्च
 भवतीत्यर्थः, तेनैतदपि न चोदनीयम्, अनारब्धेस्मिन् प्रतिषेधे ऽयवोः
 प्राप्तिर्नास्ति, पूर्वत्वेन बाधितत्वात्, अनेन तु प्रतिषेधेन पूर्वत्वे बाधिते
 तयोर्द्वयः स्यात्, तस्यां दशायामस्य व्यापारो नास्ति, आत्माश्रयद्रोष-
 प्रसङ्गादिति कथमेतच्छब्दो परिहृतं, यदि पूर्वत्वस्यैवायं प्रतिषेधः स्यात्-
 तस्मादेवापेक्ष्य प्रतिषेधयेत्, यतस्तु खलु संहितायामित्यपेक्ष्य सामान्येन
 प्रतिषेधति तस्यैतत्प्रयोजनं स्वयंवृत्त्युत्तरकालमुद्भवतोरवयोरपि प्रति-

वेधो यथा स्यादिति, अत्र च पदान्तादित्यनुवर्त्यम्, अन्यथा अनेरहं सुहवस्य प्रणीतौ, चायोरिव मृन्तानामुदकं इत्यादौ हसिहसोरिति यत्पूर्वरूपं तस्यापि प्रकृतिभावप्रतिषेधौ प्राप्नुतः ॥

“अध्यादवद्यादवक्रमुरत्रतायमवन्त्ववस्यु च” ॥ अध्यादीनामनुकरणत्वात्समासो विभक्तिश्च । ‘अध्यादिति’ । अत्रेराशिषि लिङ् । ‘अवद्यादिति’ । पञ्चम्येकवचनात् । ‘अवक्रमुरिति’ । अवपूर्वस्य क्रमेर्लिङ्गुसि द्विवचनप्रकरणे छन्दसि वा वक्तव्यमिति द्विवचनाभावे रूपं, केचित्तु सूत्रे अवचक्रमुरिति कृतद्विवचनं पठन्ति तेषामुदाहरणं मृग्यम् । बहुवस्तावदवक्रमुरित्यधीयते । ‘अत्रतेति’ । बहुवृत्तौ मेन्त्वे घसेत्यादिना ज्ञेर्लुक्, आत्मनेपदेष्वनत इति अत्रादेशः । ‘अयमिति’ । इदं शब्दात् सुः, इदोऽग् पुंसि, अवतेर्लोङ्, अवन्तु, तस्मादेशामुनन्तात् क्यच्, क्यञ्छन्दसीत्युप्रत्ययः, अवस्युः, तेनोवन्तु पितरो हवेष्विति बहुवाः पूर्वरूपमेवाधीयते, अधिव्रुवन्तु ते ऽवन्त्वस्मानिति ॥

“आपो जुषाणो दृष्णो वषिष्ठे ऽम्बे ऽम्बाले ऽम्बिकेपूर्वं” ॥ आपो इत्यादीनि पृथक् पदानि अनुकरणानि, विभक्तिस्त्वनुकार्यानुकरणायोर्भेदस्याविर्भावितत्वाच्च भवति, सुपां सु लुगिति वा विभक्तेर्लुग् भवति, अम्बिकेपूर्वं इत्येतदप्यनुकरणमेव, तत्र प्रथमं त्रसन्तं द्वितीयं स्वन्तं, तृतीयं शसन्तं, चतुर्थं ह्यन्तम्, इतरे संबुद्ध्यन्ते । ‘अम्बिकेशब्दात्पूर्वाविति’ । अस्मादेव निपातनात्यञ्चमीसमासः । ‘अस्मादेव निपातनादिति’ । अम्बेत्येतद्विषयमेतत्, इतरयोस्त्वम्बाये द्युतरमिति वक्ष्यमाणत्वाच्चैव द्वस्वप्रसङ्गः ॥

“अङ्ग इत्यादौ च” ॥ ‘अङ्गश्चे य इदिति’ । स प्रकृत्या भवतीति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । ‘तदादौ चाकारे यः पूर्व इति’ । इदित्यपेक्षते, पूर्वश्च संबन्धः । तच्छब्देनातिक्रान्तप्रत्ययमार्शनेति शब्दस्यार्थमावष्टे, तस्याङ्गशब्दस्यादिस्तदादिः, चाकारः किमर्थः, असति चाकारेऽङ्गशब्दस्यैव तदादाविति परतः प्रकृत्या भवतीत्यर्थः स्यात्तत्त्वाङ्गेऽङ्गे इत्य-

त्रैव स्यात्, सति तु तस्मिन्नुगच्छस्य एवैह यत्र क्व चिदति परतः प्रकृत्या भवति, तदादौ चाति परतो यः कश्चिदेह प्रकृत्या भवतीत्ययमर्थो भवति, तेन अङ्गे अदीध्यत् प्राणो अङ्गे इत्युभयत्रापि भवति ॥

“अनुदात्ते च कुधरे” ॥ ‘कवर्गधकारपरदति’ । कवर्गधकारौ परौ यस्मात्स तयोक्तः, धकारे ऽकार उच्चारणार्थः, अग्निगच्छो ऽङ्गेर्ननेलोश्चेति निप्रत्ययान्तोन्तोदात्तः, अध्वरगच्छः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । ‘आद्युदात्तो निपात्यतदति’ । अज्जेन्द्रान्तेत्यादावुणादिसूत्रे अन्तो-शब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः ॥

“सर्वत्र विभाषा गोः” ॥ ‘सर्वत्र ह्रन्दसि भाषायां चेति’ । यद्यपि ह्रन्दसीति न प्रकृतं तथाप्यन्तः पादं यजुषीति वचनादवक्रमुरग्रतावस्युरिति ह्रान्दसानुकरणाच्च ह्रान्दसानि पूर्वसूत्राणीति भावः । सर्वत्रग्रहणं तु यजुष्यन्त्र चेत्यप्युपपन्नं, पदान्तादित्येव, गोरगतं गोः स्वम् ॥

“अवह स्फोटायनस्य” ॥ स्फोटोऽयनं परायणं यस्य स स्फोटायनः, स्फोटप्रतिपादनपरो वैयाकरणाचार्यः, ये त्वौकारं पठन्ति ते नडादिष्वश्वादिषु वा पाठं मन्यन्ते । ‘अतीति निवृत्तमिति’ । अन्यथा गवौदनादौ न स्यात्, न चैवं सत्यतिप्रसंग इत्याह । ‘अधीत्येतत्त्विति’ । सर्वत्र चात्र व्याख्यानमेव शरणं, यद्यधीत्यनुवर्त्तते कथमिको यजुषीत्यत्रोक्तम् अचीति चाधिकारः संप्रसारणाच्चैति यावदिति, निरन्तरानुवृत्त्यभिप्रायं तदित्युदाहरः । ‘गवायं गवाजिनमिति’ । बहुव्रीहिसत्पुरुषो वा । ‘गवोष्टुमिति’ । द्वन्द्वः, गोरवचनं, गोरव्यक्तव्यः, तत्रापि अवादेशेन सिद्धत्येष, न चैहः पदान्तादिति पूर्वत्वप्रसङ्गः, अगागमस्य तद्वहणेन ग्रहणादौकारस्यापदान्तात्वात्, किं प्रयोजनं, लाघवं तावद्ववति, स्वरे च न दोषः, कथमागमा अनुदात्तास्तत्र गवायादौ बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणागमानुदात्तत्वं संभवति, अवहादेशे त्वान्तर्गतो ऽन्तोदात्तस्यान्तोदात्तोवहादेशः स्यात् । ननु चास्यैकाचः सतो व्यपदेशिवद्वाख्येनान्तो-

दातृत्वमेष्ट्यं, तत एवाद्युदात्तत्वमपि भविष्यति । ततः किमाद्युदा-
त्तस्याद्युदात्त आदेशो भविष्यति, सत्यमेवमेतत्, न त्विदं लक्षणमस्ति
प्रातिपदिकस्यादिरुदात्तो भवतीति, इदं पुनरस्ति प्रातिपदिकस्यान्त
उदात्तो भवतीति, योऽसौ लक्षणेनान्तोदात्तस्तत्रान्तर्गतोऽन्तोदात्त
आदेशः प्राप्नोति । ननु च गमेर्हो विधीयते, ततः किं, प्रत्ययाद्यु-
दात्तत्वे कृते आन्तर्यत आद्युदात्त आदेशो भविष्यति, कथं पुनरयमाद्यु-
दात्तो यावता एकाच् व्यपदेशिवद्भावेन, यद्येवं तत एवान्तोदात्तोऽपि,
तत्रान्तर्गतोऽन्तोदात्तस्यान्तोदात्तोऽवहादेशः प्रसज्येत । सत्यम् । नन्विदं
लक्षणमस्ति प्रत्ययस्यान्तोदात्तो भवतीति, इदं पुनरस्ति प्रत्ययस्यादिरु-
दात्तो भवतीति, योऽसौ लक्षणेनाद्युदात्तस्तत्रान्तर्गत आद्युदात्त
आदेशो भविष्यति, स्यादेवं यद्याद्यन्तवदेकस्मिन्निति शास्त्रातिदेशः
स्यात्, यद्या त्वनेन कार्यमात्रमुदात्तत्वम् असत्येवादित्वे अन्तत्वे
चातिदिश्यते तदौकारस्यैवादित्वव्यपदेशाभावात् कुतस्तदादेशस्याद्यु-
दात्तत्वम्, ततश्च पर्यायेण त्वनिपतदेशमाद्युदात्तत्वं स्यादिति पक्ष
दोषप्रसंगः, तत्र सूत्रकारेण तावत्लाघवमनादृत्यावहादेशः कृतः, तत्र
यथा स्वरं दोषो न भवति तथा दर्शयति । ‘आद्युदात्तोऽवहादेशो
निपात्यतइति’ । एकश्रुत्या सूत्रपाठे यदत्र यत्वेनाद्युदात्तोच्चारणं तद-
न्तोदात्तत्ववाधनार्थं विज्ञायते, अन्यत्र समासान्तोदात्तत्वेन बाध्यतइति ।
एतच्च भाष्ये उपदेशिवद्भावो वक्तव्य इति वचनेन लभ्यते, अन्यथा पर-
त्वात् पूर्वं समासान्तोदात्तत्वे कृते अथहि अथहस्वर एव सतिशिष्टत्वात्
स्यात्, उपदेशिवद्भावे तु पूर्वमथहि कृते परत्वात् समास इति सतिशि-
ष्टत्वात् समासस्वर एव भवति । पदान्तादित्येव, गवे गवोः गवां गवि ॥

“इन्द्रे च” ॥ अत्र यद्यधीति विशेषणमिन्द्रशब्दो विशेष्यं तदा
ऽजादौ इन्द्रशब्दइत्यर्थः स्यात्, ततश्च गवेन्द्रपञ्च इत्यादौ न स्यात्,
अनुतरपदत्वात्, यद्यप्यनुतरपदग्रहणं नास्ति तथाप्यर्थात्समासएतद्वि-
धानं, नह्यन्यत्र गौरनन्तर इन्द्रशब्दः संभवति, समासे च विधानमर्था-
दनुतरपदग्रहणं स्यात् व्यङ्ग्यः संभारणवत्, तस्माद्विशेष्यम्, इन्द्रशब्दो

विशेषणम्, अचि परतः कस्मिन्निन्द्रे यः स्थितस्तस्मिन्निति, तदिदमुक्तम् ।
'इन्द्रशब्दस्येवीति' ॥

"पुनःप्रश्नश्चाचि नित्यम्" ॥ ननु यस्य विकारः प्राप्तस्तस्य प्रकृतिभावो विधेयः, न च पुनस्य विकारः प्राप्तः, स्वरसन्धिः तस्यासिद्धत्वादित्यत आह । 'आश्रयात् पुनः सिद्ध इति' । यद्विदं पुनस्य प्रकृतिभावं प्रति कार्यित्वेनाश्रयणमस्मादेव ज्ञापकात् स्वरसन्धिः पुनः सिद्ध इति कल्प्यत इत्यर्थः । 'आदेशनिमित्तस्याचः परिग्रहार्थमिति' । यस्मिन्नादेशो विधीयते स एव प्रकृतिभावस्यापि निमित्तत्वेन परिग्रहीतो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । 'जानु उ अस्येति' । उञ् निपातस्तस्य पूर्वण सहैकादेशस्य यच्चिमितं न स प्रश्न्यादुत्तरो यश्च ततः परो न स एकादेशस्य निमित्तमिति प्रकृतिभावाभावादेकादेशो भवत्येव, असति पुनरुपहणे प्रश्न्याचि परतः प्रकृत्या भवतीत्युच्यमाने पूर्वण सह यो विकारः प्राप्तस्तस्यापि प्रकृतिभावः स्यात्, पुनरुपहणे तु न भवति, तत्रैकादेशे कृते तस्यादिवद्वावात्प्रश्न्यहणेन यदृणादिको यणाचीति यणादेशः प्रकृतिवद्वावाच भवति, मय उञो वो वे ति पठे वकारः । 'नित्यग्रहणमनुवर्तत इति' । पूर्वसूत्रे नित्यग्रहणमेतदर्थमेव कृतं, तत्र त्वारम्भसामर्थ्यादेव नित्यो विधिः सिद्धः । 'नित्यमेव प्रकृतिभावो यथा स्यादिति' । अयमेव प्रकृतिभावो नित्यं यथा स्यात्कालास्मान्तरेण कायान्तरसहितो मा भूदित्यर्थः ॥

"आहोनुनासिकश्छन्दसि" ॥ 'तेनेह न भवतीति' । अनर्थकस्यैवाकारस्य भवति, अथ चा अप इत्यादौ सप्तम्येव तदर्थस्याक्तत्वात्तदर्थवृत्तिराहनर्थको ऽनर्थान्तरवाचित्वात्, आतरदित्यत्र तु क्रियाविशेषणत्वादर्थवान्, कथं पुनरनर्थकस्य द्वित्वं, यावता

इदर्थं क्रियायोगे मर्यादाऽभिधौ च यः ।

एतमातं द्वितं विद्याद्व्याक्यस्मरणयोरहितम् ॥

इत्युक्तम् । सत्यम् । वाक्यस्मरणयोरहितित्यत्रैव तात्पर्यम् । अन्यत्र सर्वत्र आह्वित्वेदित्यर्थः, एवं तावद्वाक्ये स्थितम् ॥

“इको ऽसवर्णं शाकल्यस्य ह्रस्वश्च” ॥ किमर्थेऽवकारः, प्रकृत्ये-
त्येतदनुक्रियते ऽनेन । ननु च ह्रस्वविधानसामर्थ्यादेव स्वरसंधिर्न भवि-
ष्यति, भवेद्वीघाणां ह्रस्ववचनसामर्थ्यादेव स्वरसंधिर्न स्यादिति ह्रस्वानां
तु प्राप्तिरिति, ‘अहि ह्रस्वानां ह्रस्वो भवति प्रयोजनाभावात्’ । अस्ति प्रयो-
जनं, स्वरसन्धिर्न भूदिति । इदं तर्हि प्रयोजनं प्रकृतिभावमात्रं क
विद्यया स्यादिति, तेनेषाञ्चतादिषु छन्दसि प्रकृतिभावमात्रं सिद्धं भवति ।
‘शाकल्यग्रहणं पूत्रार्थमिति’ । अथ विकल्पार्थं कस्मात् भवतीत्याह ।
‘आरम्भसामर्थ्यादेवेति’ । सवर्णं ऽचि दीर्घविधानादद्यादेशस्यासवर्णे
वृत्तान्त्रियः, अस्यापि विधेः स एव विषयः, ततश्च विषयैत्यादेव
विकल्पे सिद्धे न तदर्थकमाचार्यग्रहणम् । ‘सिचित्यसमासयोरिति’ ।
नित्याधिकारविहितो ऽत्यपदवियहरश्च समासो नित्यसमासः, एकापि
सप्तमी विषयभेदाद्विद्यते, सिति परतो नित्यसमासे च विषयइति, शाक-
ल्यस्यायं विधिः शाकलः, कएवादिभ्यो गोत्रइत्यण् । ‘अन्विय इति’ ।
अतुरस्य प्राप्त इति अतोरण्, छन्दसि घम् । ‘व्याकरणमिति’ । कुग-
तिप्रादय इति समासः, तत्र नित्यमित्यनुवर्तते । ‘कुमार्यर्थमिति’ ।
कुमार्ये इदं कुमार्यर्थम्, अत्यपदवियहोऽयं नित्यसमासः ॥

“अत्यकः” ॥ ‘सवर्णार्थेऽनिगर्थे च वचनमिति’ । हेतुश्चश्यः
सद्वृत्तश्च इत्यादौ, अन्यत्र पूर्वमेव सिद्धत्वात् ॥

“अपुनवदुपस्थिते” ॥ अविर्वदस्तत्रभव आर्षस्ततोऽन्योनार्षः,
समुदायाद्वाक्यादवच्छिद्य पृथक्कृत्य स्वरूपे ऽवस्थाप्यते, कैः, पद-
कारैः, पदस्येयतापरिज्ञानाय अपुनतेन तुल्यं वर्ततइत्यपुनवत्, तत्र येन
साधर्म्येणापुनवत्त्वं तद्दृश्यते । ‘अपुनकार्यमिति’ । तत्रापि पुनश्चनेन
विहितस्य कार्यस्य प्रतिषेध इति दृश्यते । ‘प्रकृतिभावं न करोतीति’ ।
अन्यथा स्वरसन्धेरपि प्रतिषेधः स्यात्, तस्यापि पुनकार्यत्वात् । उदाह-
रणेषु पुनकार्यप्रतिषेधादेकादेशो भवन् पुनमेवोपमृद्धा भवति, स्वरसन्धि-

प्रकरणे प्रुतस्य सिद्धत्वात् । 'तत्र को दोष इति' । एकादेशेन निवर्त्य-
मानत्वात् प्रुतस्य श्रवणेन न भवितव्यमिति प्रुत एव निषिध्यतां किम-
र्थमतिदेशाश्रयणमिति प्रश्नः । 'अनी ३ इतीति' । यत्र प्रुताश्रयोपि
प्रकृतिभावः प्राप्नोति प्रयुक्त्याश्रयोपि, तत्र प्रुताश्रयस्य प्रतिषेधेपि प्रयुक्ता-
श्रयस्य प्रकृतिभावस्य प्रतिषेधाभावात् प्रुतस्य श्रवणं सिद्धमिति, प्रुतप्रति-
षेधे तु क्रियमाणेऽत्रापि श्रवणं न स्यात् ॥

"ई ३ वाक्त्रयमणस्य" ॥ सूत्रे ई चेति त्रिमात्रिकस्य निर्द्वैतः । 'अ-
त्र परत इति' । उपस्थितग्रहणं वास्वरितत्वाच्चित्तम् । 'अस्तु ही ३
इत्यत्र' इति । विभाषा पृष्ठप्रतिवचने हेरिति प्रुतः, अस्तेर्लाटि तिप्,
'एकः' । 'तदुपस्थिते निवृत्त्यर्थमिति' । तत्र पूर्वणाप्रुतवद्भावस्य नित्य-
प्राप्तत्वात्, अनुपस्थिते प्राप्त्यर्थमिति, तत्र केन चिदप्राप्तत्वात् । 'इका-
रादन्यत्रापीति' । तथा च भाष्यम्, ईकारग्रहणेन नार्थ इत्यादि ॥

"दिव उत्" ॥ 'पदग्रहणमनुवर्त्तते इति' । अन्तग्रहणेनोप-
समस्तमपि केवलं पदग्रहणमेवानुवर्त्तते, ततश्चार्थात् यद्व्यन्तं ज्ञायते,
दिवशब्देन विशेषणान्तदन्तविधिः, ग्रहणवता प्रातिपदिकेनेति तु प्रत्य-
यविधिविषयं, व्यपदेशिवद्भावात् केवलस्यापि भवितव्यं, व्यपदेशिवद्भावो
ऽप्रातिपदिकेनेत्येतदपि प्रत्ययविधिविषयमेव । 'सानुबन्धकत्वादिति' ।
दीव्यतेधातोर्कारो ऽनुबन्धः, प्रातिपदिकस्य तु न कश्चिदनुबन्धः ।
'दिवः पदस्येति' । तदन्तस्य पदस्येत्यर्थः । 'द्युक्काम इति' । दिवं
कामयते इति शीलिकामिभवाच्चरिभ्यो णः । 'विमलद्यु इति' ।
विमला द्यौरऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः । 'अतद्युभ्यामिति' । अतश्च उ-
पपदे दीव्यतेः क्लिप्, तत्र च्छोः शूढित्यूट् । अथ तपरकरणं किमर्थं,
यद्यपि अत उदिति तपरकरणेन ज्ञापितं भाष्यमानेषुकारः सर्वथान्
एह्यतीति, तथाप्यान्तर्पतो ऽर्द्धमात्राकालस्य व्यञ्जनस्य मात्रिक एव
भवितव्यतीत्यत आह । 'तपरकरणमिति' । यद्यप्यनेन दीर्घा न प्राप्नोति

१ इत्यत्रव्रीहिति मुद्रितमूलपुस्तके पाठः ।

२ उत्तरपदेनेति पाठः ३ पु० ।

लक्षणान्तरेण तु प्राप्नोतीत्याह । 'दुभ्यां दुभिरिति' । उत्सव्याव-
काशो यत्रायज्ञादिपरः, विमलदु, कटो ऽवकाशः द्यूत्वा द्यूतं, यत्र
तूभयोः प्रसंगस्तत्र परत्वादूट् प्राप्नोति तपरकरणादुत्त्वमेव भवति ।
यदि प्राप्तस्योठो निवृत्त्यर्थे तपरकरणमित्युच्यते एवं तर्हि द्यूतोः शूडनु-
नासिके चेत्यत्र कथं दुभ्यां दुभिरिति परेण चोदिते यदुत्पत्ति कठि
कृते दिव उदिति तपरकरणान्मात्राकालो भविष्यतीति तद्विरुद्धते,
तस्य द्यूठि कृते तस्यैवोठो मात्राकालो भविष्यतीत्ययमर्थः । नैव दोषः । कठि
कृतइत्येतस्य पूर्वैण चोदयन्त्येन सम्बन्धः, कथं दुभ्यां दुभिरिति, कठि
कृतइति, दिव उदिति तपरकरणान् मात्राकालो भविष्यतीत्येतावान्
परिहारयन्त्यः, तपरकाणांस्व तूणिनवृत्तिरेव प्रयोजनं, तस्मादुत्त्वमेवात्र
कर्तव्यं न पुनरुदित्यर्थः ॥

“एतत्तदोः सु लोपोऽकोरनञ्समासे इति” ॥ 'सुशब्द इति' ।
इतेनैतत्तदोरिति सुशब्दापेक्षया संबन्धलक्षणा वृष्टीत्याचष्टे, यद्येवं सुश-
ब्देतस्य सापेक्षत्वाल्लोपशब्देन समासो न प्राप्नोति, नैवायं समासः,
सु इति एयकपदं सुषां सुलुगिति लुप्तवृष्टीकम् । 'कश्च तयोः
सुशब्द इति' । यदि यस्ताभ्यां विहितः सुः स तयोः संबन्धी भवति
तदा परमस ददाति परमैव ददातीत्यादौ न स्यादिति मन्यमानः
पृच्छति, इतरो विदिताभिप्रायः परिहरति । 'यस्तदर्थे न संबहु इति' ।
अर्थद्वारकश्च संबन्धः, यस्तदर्थगतमेकत्वमाचष्टइत्यर्थः । परमस ददाती-
त्यादावपि उत्तरपदार्थप्रधानत्वात्तदर्थगतमेकत्वमाचष्टइति सिद्धो
लोपः । प्रथमैकवचनस्यात्र सुशब्दस्य ग्रहणं न सप्तमीबहुवचनस्य,
'स्पर्शकृन्दसि' 'सो चि लोपे चेत्यादपूरण'मित्यत्र ह्यस्यैव संबन्धः,
द्वयोः सामान्येन ग्रहणं तर्हि कस्माच्च भवति, एवं तर्हि निरनुबन्धक-
ग्रहणे न सानुबन्धकस्येति प्रथमैकवचनस्यैव ग्रहणान्तस्य हुकार उच्चा-
रणार्थो नानुबन्धः । 'एव इति' । तदोः सः सावनन्त्ययोरिति सकारः,
त्यदाकृत्यं, यत्वम् । 'एवक इति' । 'अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टे'-
रित्यकच् । ननु रूपभेदात्साकच्कावेतत्तदावेव न भवतस्तत्किमकारिति

प्रतिषेधेन, तच्चाह । 'तन्मध्यपतित इति' । अस्याश्च परिभाषाया अस्ति च
अयमेव प्रतिषेधो लिङ्गम् । 'उत्तरपदार्थप्रधानत्वादिति' । इत्यञ्च नञ्-
सूत्रएव व्याख्यातम् । हल्ङ्यावृध्य इत्यस्यानन्तरमिदं न कृतं, संहि-
तायां यथा स्यादसंहितायां मा भूदिति ॥

"स्यङ्कन्दसि बहुलम्" ॥ 'स्य इति' । यदित्यस्य प्रथमा-
न्तस्यानुकरणं 'सुपां सुलुगिति' लुप्तवष्टीकम्, अनुकार्यानुकरणयो-
र्मैदस्याविवक्षितत्वादनुत्पत्तिरेव वा वृद्ध्याः, उदाहरणे सत्त्वादि पूर्ववत् ॥

"सोचि लोपे चेत्यादपूर्णेम्" ॥ स इति निर्देशः पूर्ववत् ।
'के चिदिति' । अयं तु कन्दोधिकारादृक्पादस्यैव ग्रहणं मन्यते ॥

"सुट् कात् पूर्वः" ॥ 'संस्कृतेति' । 'संपुंकानां सो वक्तव्य'
इति वचनात् 'समस्सुटो' ति द्विसकारकत्वाद्वा निर्देशस्य समो मका-
रस्य सकारः, 'अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वे' ति पूर्वस्यानुनासिकः । इह
'संपुंयेभ्यः करोतौ भूषणे' 'किरौ लवन' इत्यादौ ककारादावाग-
मिनि टित्त्वादेव सुट्कात्पूर्वं लभ्यते । इत्याञ्चन्द्रोत्तरपदे इत्यादौ
कात्पूर्वेत्यासंभवादनुपयोग एवेत्यनर्थकं कात्पूर्वग्रहणम् । स्यादेतत् ।
संचस्कारेत्यादावभ्यासे संजाते साभ्यासस्य करोतित्वाच्चात्पूर्वः सुट्
स्यात्, मा भूच्चात्पूर्वः कात्पूर्व एव यथा स्यादित्येवमर्थं कात्पूर्वग्रहण-
मिति । तच्च । अच हि लिटि द्विवचनं च प्राप्नोति, सुट् च, तच्च द्विवचन-
मकृते सुटि कृशब्दस्य प्राप्नोति कृते तु कृशब्दस्य, सुटपि कृते द्विवचने च-
कृशब्दस्य प्राप्नोति अकृते तु कृशब्दस्येत्युभयोरनित्ययोः परत्वात् सुटि
कृते तस्य धातुग्रहणेन ग्रहणात् सदैव तेन द्विवचने 'शर्पूज्याः खय'
इति खयः शेषे संचस्कारेति सिद्धं, न च साभ्यासस्याकृतः सुटिति
पुनः सुट्प्रसङ्गः, अस्मिन्नेव प्रयोगे लक्षणस्य प्रवृत्तत्वात् । ननु पूर्वं धातुः
साधनेन युज्यतइति दर्शने पूर्वं साधनवाचिनि लकारे तदाशये च
द्विवचने एकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गे कृते पदद्वयाश्रयत्वादुत्तरङ्गः सुट्
पश्चाद्वचन् चात्पूर्वः स्यात्, समस्करोदित्यादौ चान्तरङ्गत्वात् परत्वा-
च्चाटि कृते तेन व्यवधानाच्चैव सुट् स्यात्, विकरणान्ताङ्गभक्तो ह्रडा-

गमस्तमेव न व्यवधत्वात् करोति तु व्यवधत्वात्पेव, इह च समस्कृत
संस्कृष्टा इति यत्र करोतिरेवाहुं तत्राटः कृष्णहणेन बहुलादट एव
पूर्वः सुट् स्यात्, अतो ऽडभ्यासयोरपि कृतयोः कात् पूर्वः सुट् स्या
स्यादिति कर्तव्यं कात्पूर्वग्रहणं, न कर्तव्यम् । 'अडभ्यासव्यवाये-
पी' त्येतस्यादेव निर्द्वंशादेतत्सिद्धं, न च तत्र करिष्यामीति कात्पूर्वग्र-
हणं, कृतेष्वस्मिन्नसिद्धेः । तथाहि । क्रियमाणमप्येतस्कावधार-
णार्थे वा स्यात् करोतिस्तस्यामवस्थायां सुद्ववति यस्यामवस्थायां भवन्
कात्पूर्वा भवतीति, करोत्यवधारणार्थे वा, तस्य करोतेः सुट् भवति यस्य
भवन् कात्पूर्वा भवतीति, तत्र पूर्वस्मिन् 'पते यदप्यन्तरङ्गे अण्वद्वि-
वचने बाधित्वा कात्पूर्वग्रहणसामर्थ्यात् पूर्वं सुद्ववति पश्चात्तयोः कृतयो-
रिष्टं सिद्ध्यति, द्वितीये तु प्रत्युताभ्यासवतीर्निर्द्वंशार्थमेव कात्पूर्वग्र-
हणं स्यात्, नहि तद्वृत्ताभवेन कात्पूर्वः कृतः स्यात् । स्यादेतत् । न
करोत्यवधारणार्थं कात्पूर्वग्रहणं, किं तर्ह्यपकृष्य विधिः, करोतेः सर्वत्र
सुट् भवति स तु प्रदेशान्तरे प्राप्नोति कात् पूर्वः कर्तव्य इति, एवमपि
समस्कृत समस्कृष्टा इति सिद्ध्यति, अटः प्राक् प्राप्नुवन् कात्पूर्वा नीय-
तइति, समस्करोदिन्यादा त्वसिद्धिरेव, कथं, प्रदेशान्तरे प्राप्नोत्यविधि-
रपकृष्य भवति, न चात्र सुट् प्राप्नोति ऽटा व्यवधानादिति कथमपकृष्य
विधिर्भवेत्, कथं च संवत्कारेन्यादावपि द्विःप्रयोगे द्विवचने उच्चार-
णभेदाच्छब्दभेद इति द्वौ करोती, तत्र यः समो ऽनन्तरौ न तस्य
ककारो यस्य च ककारो नासौ समो ऽनन्तर इति चप्राप्तत्वात् न
कात्पूर्वं विधीयेत, स्थाने द्विवचने च स्थानिवद्भावादेक एव करोतिः, स
वाक्यवहित इति कात् पूर्वः प्राप्नोति कात् पूर्वः कृत इति न कश्चिद्दोषः ।
तदेवं धातुः पूर्वं साधनेन युज्यते ततश्च क्रियमाणेपि कात्पूर्वग्रहणे नैवेष्टं
सिध्यती 'त्यडभ्यासव्यवायेपी' त्येतदेव कर्तव्यं, कात्पूर्वग्रहणं तु शक्य-
मकर्तुमिति वार्तिककारस्य पदः । यदि तु संपर्युपैः करोताविति तृती-
यानिर्द्वंशेन समादिभिरुपसृष्टस्य सुट् विधीयते तदा व्यवहितस्याप्युप-

सृष्टत्वात्, कात्पूर्वग्रहणेनाप्ययमर्थः शक्यते संपादयितुम्, कथं, समस्करो-
दित्यादौ तावदन्तरेणापि कात्पूर्वग्रहणमटो न भविष्यति, तस्य करोति
प्रत्यनवयवत्वात्, करोतेस्तु भविष्यति, व्यवहितस्याप्युपसृष्टत्वात्,
समसृष्टेत्यादौ त्वटः पूर्वं प्राप्ः कात्पूर्वं लेष्यते, संवस्कारेत्यादौ च
स्थाने द्विर्वचने कात्पूर्वं प्राप्तः कात्पूर्वं करिष्यते, द्विःप्रयोगे तु द्वयो-
रपि करोत्योः प्राप्तः पूर्वस्मादेव करिष्यते, नहि तस्य कृतः कात्पूर्वं
कृतः स्यादिति सिद्धमिष्टम् । भाव्यकारस्तु मेने उभयं न कर्तव्यं पूर्वं धातु-
रुपसर्गेण युज्यते ततश्चानुत्पन्नस्य प्रत्यये संकृदिति स्थिते सुटि कृते
लकारस्ततस्तच्चिबन्धनावहभ्यासौ समुद्रस्येव भविष्यतः । ननु च लब्ध-
स्वरूपा क्रिया विशेषणमाकाङ्क्षति, तत्ताभश्च साधनानन्तरदिति पूर्वं
धातुः साधनेन युज्यते, लब्धस्वरूपेति, कोऽर्थः, किंप्रतिपक्षस्वरूपोत नि-
ष्पन्नस्वरूपा, निष्पत्तिस्तावद्विशेषणसंबन्धेनोपयुज्यते, प्रतिपत्तिस्तु विशे-
षणसंबन्धात्प्रागपि क्रियायाः संभवति, विशिष्टा च क्रिया साधनेन युज्य-
ते । तर्थाहि । तिष्ठतीति गतिनिवृत्तेः साधनसंबन्धः प्रतीयते, प्रतिष्ठत-
इति गतेः, गच्छतीति गमनस्य, आगच्छतीत्यागमनस्य, करोतीति व्यापा-
रमात्रस्य, संस्करोतीति भूषणस्य, विशिष्टा च क्रियोपसर्गसंबन्धे सत्येव
प्रतीयतइति द्योतकत्वेन वाचकत्वेन वा पूर्वमुपसर्गसंबन्धो उपेक्षणीयः,
अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्, अन्यथा भवतेरकर्मकत्वाद्वाच्ये लकार उत्पन्न
पश्चादनुशब्देन संबन्धे ऽनुभूयते कम्बलो देवदत्तेनेति कथं कर्मणि
लकारः स्यात्, अतः पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते इत्येतदेव संप्रतिपक्षम् ।
एवं च पूर्वोक्तन्यासेन सिद्धमिष्टमिति नार्थः कात्पूर्वग्रहणेन, नाप्यहभ्या-
सव्यवयेपीत्यनेन, यदि पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते अध्येता प्रत्येता प्रत्या-
यक इत्यादौ पूर्वं धातुपसर्गयोरेकादेशे तस्य धातुं प्रत्यादिवत्त्वात्तत एव
प्रत्ययोत्पत्तावनिष्टं प्राप्नोति । नैव दोषः । नेन्द्रस्य परस्येत्यत्र ज्ञापित-
मेतत् पूर्वात्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति पश्चात् स्वरसंधिरिति, प्रत्यय
इति वा निर्देशो ऽस्यार्थस्य ज्ञापकः । वृत्तिकारस्तु उभयं वक्तव्यमिति

मन्वमानः कात्पूर्वग्रहणस्य तावत्प्रयोजनमाह । 'कात्पूर्वग्रहणमित्यादि' । किं पुनरभक्तत्वे प्रयोजनमत आह । 'तथाहीति' । 'संस्कृष्येति' । आशिषि लिङ्, आत्मनेपद 'मुखे' ति क्त्वि, सुट्, तयोः कात्पूर्वः सुट्, तस्य करोतिभक्तत्वात् करोतिग्रहणेन ग्रहणात् कृञः संयोगादिता ज्ञायेतेति चतस्र संयोगादेरितौट् प्रसज्येत । 'संस्कृत्यतइति' । कर्मणि लट् 'रिङ् श्यग्लिङ्' आत्रापि भक्तत्वे सुट् कृञः संयोगादित्वा 'द्रुणोऽस्ति संयोगादयो' रिति गुणः स्यात्, अतस्तौ मा भूतामिति अभक्तः सुहेषितव्य इति भावः । निघातेऽपि तर्हि न प्राप्नोति । समः पदस्य सुटा व्यवहितत्वात्सुटश्चापदत्वात् । 'गुणः कथमिति' । सुटो ऽभक्तत्वेनाङ्गस्य संयोगादित्वाभावात्प्रश्नः । तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन दृश्यतइति स्थाने द्विर्वचनपक्षे द्विःप्रयोगे च समुदायस्यैवाङ्गसंज्ञेत्युक्तं, ततश्च तदङ्गमध्यपतितः तदङ्गग्रहणेन दृश्यते । नन्वेवमपि असंयोगादित्वा तदवस्यमत आह । 'संयोगोपधग्रहणं चेति' । अन्त्यादयः पूर्वस्य वर्णस्योपधासंज्ञाविधानात् तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन दृश्यतइत्येतदुक्तम्भवति, यदि न संभक्तः सुट् टित्करणं किमर्थमित्युक्तं आह । 'टित्करणमिति' । सुस्तुस्वञ्जामित्युच्यमाने सुरेत्यादौ यः सुशब्दो यश्चोपसर्गस्तस्यापि ग्रहणं स्यात्, ततश्च सुरां परिचष्टे परिमुरयतीत्यादावपि प्राप्नोति ॥

“ग्रहभ्यासव्यायेपि” ॥ व्यावायो व्याधानम्, अपिशब्दादव्याधानेऽपि, असति तु तस्मिन् व्यावाय एव स्यात् । 'संवस्करिष्येति' । अतो भारद्वाजस्येत्येतदप्यसुट् एवेष्यतइति वचनानादिहागमः । 'पूर्वे धातुरित्यादि' । यद्यपि पूर्वे धातुः साधनेन युज्यतइत्यत्रापि दर्शने सुतरामेतदनारम्भणीयं तथापि स्वदर्शनत्वादुपपत्तत्वाच्चेदमेव दर्शनमुपन्यस्तम् । अपर आह । किमर्थं पुनरिदमुच्यते इत्यस्यानन्तरं यावतेति षट्-तथ्यं, ततश्च पश्चादहभ्यासावित्येवमन्तरशोद्भवव्य इति । परिहरति । 'अभक्तश्चेति' । चस्त्यर्थे । 'तत्रेति' । अभक्ते । 'इतिस्मिन्सु सती-

त्यादि' । ननु चास्मादेव वचनान्कृतयोरहभ्यासयोस्तद्व्यावायेषि सुट्
 क्तात्पूर्वः क्रियतां, यस्तु संकृत्यस्यामवस्थायां सुट् प्राप्नोति स केन वार्यते,
 उच्यते । नाप्राप्ते तस्मिन्स्यारम्भात्तस्यानेन बाधः, अपरे त्वेतल्ल्यादभ्या-
 द्वाप्यकारमतमेव ज्ञायो मन्यन्ते, यत्पुनरुक्तमादुक्तप्रसंग इति, नैव
 दोषः । अतएव संयोगादेरित्यत्र तावदुपदेशदिति वर्तते, क प्रकृतम्,
 एकाच उपदेशे ऽनुदात्तादिति, ततः किम्, उपदेशे संयोगादेरिति सुटि
 कृते न भविष्यति, गुणोऽतिसंयोगादोरित्यत्रापि नित्यमित्यनुवर्तते, क
 प्रकृतं, नित्यं कन्दमीति, ततः किं, नित्यं यः संयोगादिस्तस्य गुणः ।
 सुटि कृते न भविष्यति ॥

“संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे” ॥ ‘संपूर्वेभ्य क्वचिद्भूषणेपीष्यत-
 इति’ । एतच्च ‘संस्कृतं भटा’ इति निर्देशान्त्वभ्यते ॥

“समवाये च” ॥ उदाहरणेषु भावे निष्ठा, एवं समुदितमि-
 त्यत्रापि ॥

“उपात् प्रतियोगवैकृतवाक्याध्याहारेषु” ॥ ‘सत् इत्यादि’ ।
 लब्धसत्ताकस्यार्थस्य पूर्वं ये गुणास्तेभ्योऽन्ये गुणा आधीयन्ते, येन तद्गुणा-
 न्तराधानं तत्पुनः किमर्थमित्याह । ‘आधिक्यायेति’ । आधिक्यं
 वृद्धिः । ‘वृद्धस्य वा तादवस्थायेति’ । तस्य वृद्धियुक्तावस्थायाः
 प्रच्युतिपरिहारायेत्यर्थः । समीहा चेष्टा । ‘अगम्यमानार्थस्येति’ । ‘अ-
 र्थप्रकरणादिना वाक्यस्येति’ । वाक्यैकदेशस्येत्यर्थः । ‘एधोदकस्येति’ ।
 जातिद्वन्द्वः, ‘द्वयः प्रतियोग’ इति षष्ठी, ‘प्रतियोगप्रकृत्यनोपयोगेषु
 कृञ्’ इत्यात्मनेपदम् । ‘उपस्कृतं भुङ्क्ते’ । क्रियाविशेषणम्, विकृतं
 भुङ्क्तेत्यर्थः । ‘उपस्कृतं जल्पतीति’ । साध्याहारं यथा तथा सत्यती-
 त्यर्थः । अथैवं कस्मान्न कृतं संप्रतिभ्यां करोतौ भूषणसमवाययोः, उपा-
 त्प्रतियोगवैकृतवाक्याध्याहारेषु चेति । सूत्रकारं पृच्छ ॥

“किरतौ लवने” ॥ ‘किरतौ लवनविषयइति’ । अर्थद्वारकं किर-
 तेर्लवनविषयत्वं, लवनविषये वित्तेपे यः किरतिर्वर्तते तत्रेत्यर्थः । तदाह ।

‘वित्तिय लुनन्तीत्यर्थे इति’ । साक्षात् विषये किरतेनवनमेवायः स्यात् ।

‘गमुलत्र वक्तव्य इति’ । आभीक्ष्ण्यार्देर्गमुलर्यस्याभावात् ॥

“हिंसायां प्रवेशः” ॥ ‘हिंसायां विषय इति’ । न त्वभिधेयायां वित्तेषु एव त्वभिधेयस्तदेव दर्शयति । ‘तथेति’ । उदाहरणे नपुंसके भावे क्तः, दशब्दः को‘पे, परिनिविध्य एव सुटः पत्वं न प्रतेः ॥

“अपाञ्चतुष्याच्छकुनिष्वालेखने” ॥ ‘तस्मिन्विषय इति’ । न त्वभिधेये, वित्तेषु एव त्वभिधेयस्तदाह । ‘आलिख्य वित्तिपतीत्यर्थे इति’ । ‘हर्षजीविकेत्यादि’ । हर्षः प्रमोदः, जीविका प्राणपरिचाणोपायः, कुलाय आश्रयः, किं पुनरुदाहरणएवात्मनेपदं भवति न प्रत्युदाहरणे ऽत आह । ‘हर्षजीविकेत्यादि’ ॥

“कुस्तुम्युरुणि जातिः” ॥ सूत्रे नपुंसकलिङ्गेन बहुवचनेन च निर्देशात् फलजातावेव सुटा भवितव्यं न त्वोपधिजातावित्याशङ्क्याह । ‘सूचनिर्देश इति’ । नपुंसकलिङ्गग्रहणं बहुवचनस्याप्युपलक्षणम् ॥

“अपरस्परः क्रियासातत्ये” । ‘अपरस्पर इति’ । अपरे च परे वेति द्वन्द्वः, निपातनादल्पाक्षरस्य परनिपातः । ‘सार्था गच्छन्तीति’ । सार्थ-भूता गच्छन्तीत्यर्थः । ‘सततमविच्छेदेनेति’ । न कदा चिदस्मिन् महा-पये गमनं विच्छिद्यत इत्यर्थः । अयं चार्थः, सुटा व्योत्यते । ‘किमिद-मिति’ । अस्मादेव निपातनान् मलोप इत्युच्यमाने सततमिति न सिद्ध्यति, सूत्रे व्यञ्जन्तोच्चारणादिति प्रश्नः । ‘कथमिति’ मलोपस्य लक्षणं न दृश्यते । अथ सातत्येत्येतदेव निपातनं सामान्येन ततश्च परतः समो मकारस्य लोपो भवतीत्यस्यार्थस्य ज्ञापकं कल्प्यते, सन्तत-मिति न सिद्ध्येत् बाधकत्वाविपातनानामिति मन्यमानस्य प्रश्नः । ‘समस्तते विकल्पेनेति’ । अयमभिप्रायः । सातत्यशब्दं पूर्वाचार्यलक्षण-सिद्धमुच्चारयता पूर्वाचार्यलक्षणमाश्रितमतस्तेन समो मकारस्य लोपो विधीयत इति, एवं च कृत्वावश्यं प्रभृतीनामपि कृत्यादिषु मकारलोपः

सिद्धी भवति, तदेव पूर्वाचार्येणैव पठन्ति । 'लुप्तेदित्यादि' । अन्य-
मिति शेषः । कृत्यप्रत्ययान्ते परतो ऽवश्यंशब्दस्यान्यं लुप्तेत्, लोपप्रत्य-
युदादित्यर्थः, 'शे मुचादीना' मिति नुम् । अवश्यकार्यमित्युदाहरणम्, तु-
मिति वृत्तभङ्गभयात्पठ्यी न कृता, तुम्प्रत्ययान्तस्यान्यं लुप्तेत् काममनसोः
शब्दयोः परतः, कर्तुं कामोऽस्य कर्तुंकामः, कर्तुं मनोस्य कर्तुंमनाः,
तुमप्यत्रोपसंख्यायते, अक्रियोपपदत्वादित्याहुः । संशब्दस्यान्यं लुप्तेत्,
वा विकल्पेन, हिततयोः शब्दयोः परतः, सहितं, संहितं, सततं,
संततं, गतिसमासः, मांसशब्दस्यान्यं लुप्तेत्, कृ, पचि, पचतिधातौ,
किंकिंशिते युट्यञोः, युटि घञि च परतो यः पचिन्तस्मिन्नित्यर्थः,
मास्यचनं मास्याकः, कर्मणि षष्ठ्याः समासः, संहितायां समासे चैव
मलोप इत्याहुः । अथ संततशब्दात् ष्यञ् भवति वा न वा मान्तव्य-
मिति, नेत्याहुः ॥

“गोष्यदं सेवितसेवितप्रमाणेषु” ॥ 'गावः पश्यतेस्मिन्निति' ।
पुंसि संज्ञायामि-यधिकरणे घः, कर्त्तरि षष्ठ्या समासः । 'अनेष्यदान्य-
रण्यानीति' । ननु च सूत्रे गोष्यदशब्द उपात्तस्तत् किमिदमित्यत आह ।
'असेवितइत्यादि' । क्रियते चेदमसेवितग्रहणम्, न च तत्र गोष्यदशब्दः
संभवति, तस्मादसेविते गोष्यदशब्दार्थनिपातनं विज्ञायते । 'नार्थ एते-
नेति' । असेवितग्रहणेन । कथं तेन विना सिद्धिस्तत्राह । 'गोष्यदप्रतिषे-
धादिति' । 'सत्यमिति' । गोष्यदप्रतिषेधादिति यदुक्तं तत् सत्यं मन्यते न
तु नार्थ एतेनेति, तद् यदि सत्यं किमर्थं तद्व्यसेवितग्रहणमित्याह । 'यत्र
त्विति' । नञ्समासेऽहि तत्पुरुषः स्वभावादुत्तरपदार्थसदृशमर्थमाचष्टे
अत्राह्वयवत्, ततश्च न गोष्यदमगोष्यदमिति नञ्समासे कृते यत्र
सेवितस्य सेवनस्य प्रसङ्गोऽस्ति तत्रैवागोष्यदमिति स्यात्, स एव गोष्यदस्य
देशस्य सदृशः, यत्र त्वन्यन्तासंभव एव सेवितस्य तत्र न स्यात्, असे-
वितग्रहणसामर्थ्यात् बहुव्रीहिप्राप्तीयते, स चात्यन्ताभावेऽपि भवति, तेन
येषु गवामत्यन्तासंभवस्तान्यरण्यान्यसेवितशब्देनोच्यन्ते, ततश्च तत्रा-
प्यगोष्यादमिति भवति, अत्यन्तासंभवं स्पष्टयति । 'यानि हि महा-

न्यरण्यानीति । तत्र के चिदाहुः । यत्र गवामत्यन्तासंभवस्तत्रैवा-
गोप्यदशब्दः प्रयोक्तव्यो न त्वसंभव इति । अन्ये त्वविशेषेणेच्छन्ति । न
चैवमसेवितग्रहणस्य वैयर्थ्यम्, असति ह्यस्मिन् नत्यन्तासंभवे न स्यात् ।
'गोप्यदपूर्वमिति' । 'वर्षप्रमाणकलोपरत्वास्यान्यतरस्या' मिति शमुल् ।
ननु च गोप्यदमिति षष्ठीसमासो ऽयं तस्य गोः संबन्धि पदमर्थः, न तु
प्रमाणं, तत्राह । 'नात्र गोप्यदं स्वार्थप्रतिपादनार्थमुपादीयत इति' ।
तथा च गोप्यदपूर्वं दृष्टो देव इति, असत्यपि गोप्यदपूर्वो प्रयुज्यते,
यथा चेतकोपं दृष्टो देव इत्यसत्यपि चेतकोपे ॥

“आस्पदं प्रतिष्ठायाम्” ॥ “आत्मयापनायेति” । प्राणधारण-
मात्मयापनन्तदर्थं यत्स्यात् सा प्रतिष्ठा । “आस्पदमिति” । आहू-
वात्पदेः पूर्ववदधिकरणे यः, लोकाश्रयत्वादस्मादेव निपातनाद्वा नपुं-
सकलिङ्गता, आपदमित्यव्ययीभावसमासः ॥

“आश्वयंमनित्ये” ॥ यद्वाश्वयंमनित्ये निपात्यते, घटादाविति-
पसङ्ग इत्यत आह । “अनित्यतयेत्यादि” । लोके यदनुवितमदृष्टपूर्वमुपल-
भ्यते तदनित्यतया व्याप्तं कादाचित्कत्वमतो ऽनित्यता विषयभूता
भवति, तथा विषयभूतयादुतत्वं विस्मयहेतुत्वमुपलभ्यते, उदाहरणे
'अनवकृत्यमर्षयोरकिंवृत्तेषी' त्यनवकृतावसंभावनायां लिङ्, इत्यस्य
मन्दकर्णस्य चाविशिष्टे कालादौ भोजनमध्ययनं चादृष्टपूर्वं दृश्यमा-
नमदुतं भवतीति । “आश्वयंमिति” । 'चरेराहि चागुरा' इति यत् ।
आश्वयंमनुष्ठेयमित्यर्थः ॥

“वर्चस्के ऽवस्करः” ॥ कुत्सितं वर्चं वर्चस्कं, कुत्सित इति कन्,
'सोपदादाविति' सत्वम् । कना निर्दुशो दीप्तौ मा भूदिति ।
दीप्तावपि हि वर्चःशब्दो वर्त्तते । “अवमलमिति” । भाण्डेषु
यत्नानं काटादिना उपहृत्य काकादिभ्यो विकार्यते तदवमलम् ।
'अवकीयत इति' । भूमाववतिष्यत इत्यर्थः । 'तत्संबन्धाद् देशो-

पीति' । यत्र भाण्डानि परिमृज्यन्ते देशे स देशः, तथा च याज्ञी-
वल्क्यः । 'संमार्जितावस्करया व्यये चामुक्तहस्तये'ति । अपर आह ।
पुरीषं वर्चस्कं तद्वेशचेति । 'अवकर इति' । ब्रह्मचारिणः स्त्रियां रतः
सेकोवकरः, यतो ऽवकीर्णो भवति ॥

“अपस्करो रथाङ्गम्” ॥ अत्र सूत्रे तृतीय उपपन्नः पूर्वत्र षष्ठः ॥

“विकिरः शुकुनिर्विकरो वा” ॥ ‘विकिरो वेत्यादि’ । शुकु-
नावभिधेये विकिर इति वा मुनिपात्यतद्व्येतावतैव सुटविकल्पः
सिद्ध इत्यर्थः । ‘विकिरग्रहणमित्यादि’ । असति तस्मिन् कप्रत्ययान्तस्य
विकिरशब्दस्य शुकुनौ विकल्पार्थमेवेदं वचनं स्यादिति विकिरशब्द-
स्यान्यत्र प्रयोगो न निर्वाहितः स्यादिति, पुनर्विकिरग्रहणे तु सति भवति,
यथा तु भाष्यं तथा विकिरः शुकुनौ वेत्येतावत् सूत्रम् ॥

“ह्रस्वान्वन्द्वात्तरपदे मन्त्रे” ॥ ‘मुहागमो भवतीति’ । पुत्रे
कात्पूर्वग्रहणादभक्तः सुद्धित्युक्तम्, इह तु कात्पूर्वत्वं न संभवति, आग-
मलिङ्गं च टित्त्वमस्तीत्यागम एव मुहुक्त इति भावः, स च भवन्नुभ-
यनिर्द्वये पञ्चमीनिर्द्वयो बलीयानिति चन्द्रशब्दस्येव भवति । ‘सूर्यान्द्वा-
मसाविति’ । दुन्दुः । ‘देवतादुन्दु चे’त्यनह् ‘उत्तरपदमित्यादि’ ।
स्वनिर्कायप्रसिद्धिरेवेष्टा ॥

“प्रतिष्कगश्च कशेः” ॥ ‘अत्र यद्रापीत्यादि’ । ‘कशेरिति’ ।
यद्वातीरुपादानं तस्य नान्यत्प्रयोजनमिति भावः ॥

“प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी” ॥ हरिश्चन्द्रो राजर्षिः । ‘प्रकण्वो
देश इति’ । कण्वं पापं तत्प्रगतं यस्मात्स एवमुच्यते, हरिः चन्द्रो यस्य
मुग्धस्य स हरिश्चन्द्रः ॥

“मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः” ॥ ‘परिव्राजके त्विनिर-
पीति’ । मत्वर्याभावादिनिरापातो ऽतः सोऽपि निपात्यते, नहि परिव्रा-

१ पुस्तकद्वयेष्वेवमेव पाठः, याज्ञवल्क्यस्मृतौ तु ‘संयतोऽपस्करा वता द्रुष्टा व्य-
वपराङ्मुखी’ति पाठ उपलभ्यते, अनुस्यतावपि ‘सुसंस्कृतापस्करया व्यये चामुक्तह-
स्तये’ति पाठः ।

जको मकरेण तद्वान्, मस्करेण तु वेणुना तद्वान् भवति, दण्डधारणात्, ततः किं, मस्करशब्दादिना मिदम् । एवमपि सयोगे मत्वर्थोपविधाना-
न्मस्करसंयुक्त एव मस्करीत्युच्येत, माभूदेवं परिव्राजकमात्रवचनो यथा
स्यादित्तीनिर्निपात्यते, व्युत्पत्तेरदर्शनाद्वा नात्र स्पष्टं निपात्यं तद्वर्णयति ।
'के चिदिति' । 'माकरणशील इति' । प्रतिषेधशील इत्यर्थः । 'कर्मापवा-
दित्वादिति' । कर्मशब्देनेह काम्यकर्माणि विवक्षितानि न नित्यनैमि-
त्तिकानि, तानि हि मुमुक्षोरपि कर्तव्यानि । यथाहुः ।

मोक्षार्थी न प्रवर्तते ततः काम्यनिषिद्धयोः ।

नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्ययानिवृत्तये ॥

इति । तानि कर्माण्यपवादितुं प्रतिषेद्धं शीलमस्य स कर्मापवादी ।
परमहंसास्तु कर्ममात्रमपवादन्ति । 'मा कुर्वतेति' । न कर्तव्यानीत्यर्थः ।
कर्मेणि लुङ् ॥

"कास्तीराजस्तुन्दे नगरे" ॥ के चित्रगरे इति प्रथमाद्विषयना-
न्तामाहुः । वृत्ता तु सप्तम्यन्तं व्याख्यातम् । 'कातीरमिति' । इषदर्थे
चेति काभावः ॥

"कारस्करो वृत्तः" ॥ 'पारस्करप्रभृतिष्वेवेति' । नेदं सूत्रमधी-
यतइत्यर्थः ॥

"पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम्" ॥ इडिशब्दा एते यथाकथं चि-
दुत्पाद्याः, पारङ्करोतीति पारस्करः । कृत्रो हेत्वित्यादिना टः । रथं या-
तीति रथय्या । यातिानुपसर्गे कः, पत्वमप्यत्र निपात्यते । अन्ये तु सका-
रमेव पठन्ति । किं करोतीति करोतेर्हुः, किमोन्यलोपः, सुट्, किङ्कुः ।
किमपि धत्ते किङ्किन्धा । पूर्ववत्कः, किमो द्विवचनं पूर्वस्य मलोपः, सुट्,
रथयत्राप्यत्र पत्वमपि निपात्यते । तत्करोतीति तस्करः । अत्र हि तच्च-
ब्देन चोरकर्म प्रसिद्धं निन्द्यं परामृश्यते । 'प्राप्तुम्यताविति' । तुप तुम्य
हिंसार्थो, इत्येतस्मिन्धातौ परतः प्रशब्दात्परः लुङ् भवति धात्वर्थस्य

चेद्वैः कर्ता भवति, प्रस्तुम्यतीति यत्र तिबन्ते' मुट्, स्वशब्देन धातुग्रहणा-
त्तदादावपि भवति प्रस्तुम्यतो गावौ प्रस्तुम्यन्ति गाव इति । 'चित्तिचि-
त्तयोरिति' । चिती संज्ञाने, क्तिन्, नपुंसके भावे क्तः ॥

प्राये नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते ।

तपो निश्चयसंयोगात्प्रायश्चित्तमिति स्मृतम् ॥

“अनुदात्तं पदमेकवर्जम्” ॥ ‘एकवर्जमिति’ । एकं वर्जयित्वे-
त्यर्थः । द्वितीयायां चेति णमुल् । तत्र हि परीक्षायामिति प्रायिकम्,
अत्र यदि पदमिति ज्ञातावेकवर्जने स्यात्तदेकवर्जमित्येकशब्देनापि प्रत्या-
सत्त्या पदमेवेत्येत, ततश्चायमर्थो भवति, वाक्ये पदान्यनुदात्तानि
भवन्ति एकं पदं वर्जयित्वेति, अनुदात्तशब्दश्चेदानीं लौकिकः, लोके
ऋचामनुदात्तादिगुणयोगे हलपि तदनुरक्तत्वात्तद्वर्मा वृक्षतइति अञ्ज-
लसमुदायरूपं पदमेवानुदात्तमिति सामानाधिकरण्येन व्यपदिशति ।
अत्र पदे किमेकं वर्जनीयमिति नियमकारणाभावात्सर्वेषामेव पदानां
पर्यायेण वर्जनात्स्वरनियमो न स्यात् तस्मात्पदमिति व्यक्तिनिर्देशः,
विवक्षितं चैकत्वम् । अनुदात्तशब्दश्च नीचैरनुदात्त इत्यङ्गविशेषे पारि-
भाषिक इति तस्यैव ग्रहणं युक्तम्, एकशब्देनापि सविधानादज्ञेयोच्यते,
कथं तद्व्यञ्जलसमुदायरूपस्य पदस्यान्मात्रवाचिनानुदात्तशब्देन सामाना-
धिकरण्यमवयवावयविनोरभेदोपचारात्, अशंकाद्यक्षप्रत्ययान्तत्वाद्गानु-
दात्ताच्चेकं पदमेवानुदात्तं, यद्येवमनुदात्तशब्देनापि पदमेव प्राधान्येनोच्यते
अञ्ज गुणभावेनेति पुनरप्येकशब्दस्य संख्येयापेक्षायां प्रधानभूतपदमेव
संख्येयं प्राप्नोति । उच्यते । पदमित्येकत्वं विवक्षितमित्युक्तं, तत्रैकं पदमनु-
दात्ताच्चेकं भवत्येकं पदं वर्जयित्वेति नायमर्थः सम्भवतीति सामर्थ्याद्गुण-
भूतोऽप्यज्ञेवैकशब्देनोच्यते । यद्वा पदशब्दोऽपि लक्षणया तत्संश्लेषतु
वर्त्तते, तत्राचां पदस्य स्वाव्यभिचारादेकत्वविवक्षार्थमेव पदग्रहणं, सर्वथा
त्वयमर्थो विवक्षितः, एकस्मिन्पदे वर्त्तमाना अचोनुदात्ता भवन्ति
एकमचं वर्जयित्वेति । एवं स्थिते यदीदं स्वतन्त्रं लक्षणं स्यात्तदा

नियमो वा स्यादेकमचं वर्जयित्वा परिशिष्टमनुदात्तमेव भवतीति,
विधीर्वा, तत्राद्ये पक्षे येषामचां लक्षणान्तरेणोदात्तः स्वरितो वा विधी-
यते तत्रानियमप्रसङ्गाभावात्तद्व्यतिरिक्तविषयमेवेदं भवति । अस्ति हि
तत्रानियमप्रसङ्गः, अस्वरस्याव उच्चारणासम्भवात् । 'एकवर्जमिति' ।
यस्ययस्योदात्तस्वरितविधानं सप्त वर्ज्य इत्यर्था भवति, ततश्चत्वार
इत्याद्यागमादीनां ण्यक् स्वरप्रसङ्गः, आमलकोज इत्यत्र ङीष्ः प्रत्य-
याद्युदात्तत्वं 'गतिकारकोपपदात्कृदि'ति जशब्दस्योदात्तत्वं 'दीर्घकाश-
तुषभाष्टवटञ्ज' इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वम्, अन्यात्पूर्वं बहुच इति लकार-
कारस्योदात्तत्वमिति युगपदुदात्तचतुष्टयप्रसङ्गः । ननु च नाप्राप्ते कृत्स्वर-
आरभ्यमाणेन दीर्घकाशेत्याद्युदात्तत्वेनापोदितत्वादेव कृत्स्वरो न भवि-
ष्यति, तथाद्युदात्तत्वं कुटीज इत्यादौ सावकाशमुपसरज इत्यादौ साव-
काशे 'नान्यात्पूर्वं बहुच' इत्यनेन परत्वाद् बाधियत इति कथमुदात्तचतु-
ष्टयप्रसङ्गः । उच्यते । विरोधे समानफलत्वे बाधबाधकभावः, विप्रति-
षेधोपि विरोध एव, तच्चोभयं स्वरेषु नास्तीति कृत्कृत्यप्रयत्ययसंज्ञाना-
मिव समावेशप्रसङ्गः, सत्यपि विप्रतिषेधे ङीष् उदात्तत्वे कृते पश्चाद-
न्यात्पूर्वं बहुच इत्येतेस्मिन्मृतेपि पूर्वकृतस्य ङीष् उदात्तस्यानिवृत्तेर-
निष्टमेव । यदि च यस्ययस्योदात्तस्वरितविधानं ततं वर्जयित्वा परि-
शिष्टमनुदात्तमेवेत्यर्थः स्यात्पदमेकवर्जमिति द्वयमपि व्यर्थं स्यात्,
सामान्येनाचोनुदात्ता इत्येवास्तु, प्रत्ययाद्युदात्तत्वादिविषये तैर्बाधितत्वा-
देवानुदात्तत्वं न भविष्यति, तस्मात्पदमेकवर्जमिति वचनावायं स्वतन्त्रो
नियमः । अथ विधिस्तदा येषामचां लक्षणान्तरेणोदात्तः स्वरितो वा
न विधीयते तेष्वाप्यनुदात्तस्य पक्षे प्राप्तत्वाद्विधिरनुपपन्न इति लक्ष-
णान्तरेण येषामुदात्तः स्वरितो वा विहितस्तएकस्मिन्यदे वर्तमाना
अनुदात्ता भवन्त्येकमचं वर्जयित्वेत्यर्थः स्यात्, क एको वर्ज्य इति न
ज्ञायेत, अद्यापि परनित्यादिभिर्व्यवस्था एवमपि सतिशिष्टेनापि व्य-
वस्था न स्यात्, कथमौपगवत्वमित्यत्र द्वे प्रत्ययाद्युदात्तत्वे, तत्रैकस्या-
नुदात्तत्वं विधीयमानं कस्य भवतु उदात्तस्वरितव्यतिरिक्तानां चावाम्-

नियमप्रसङ्ग एवावतिष्ठेत्, तदेवं स्वतन्त्रेऽस्मिन् विधौ नियमे वा नेष्टुं सि-
 द्ध्यति । अथाधिकारः स्यात्तदा कर्षात्त्वतो घञोन्त इत्यत्रास्योपस्थाने स-
 त्ययमर्घो भवति कर्षशब्दस्याकारवतो ऽन्त उदात्तो भवति तमेकं वर्जयित्वा
 तस्मिन्पदे वर्त्तमानाः परिशिष्टा अचोनुदात्ता भवन्तीति, एवमन्यत्रापि,
 यत्रयत्रोपस्थानं तत्रतत्र सूत्रविहितं स्वरं वर्जयित्वा परिशिष्टस्यानुदा-
 त्तविधानम् । एकवहणमपि तत्र विधीयमानस्य स्वरस्योपलक्षणार्थं, तेन
 'तत्रैवान्तरं युगपत्' 'उभे घनस्यत्यादिषु युगपदि' त्यादौ द्वयोरपि
 वर्जनं भवति । इन्द्रावृहस्पती इत्यत्र वृहस्पतिशब्दे घनस्यत्यादित्वाद्
 द्रुदात्ते इन्द्रशब्देन द्रुन्दे 'देवताद्रुन्दे चे'ति द्वयोरपि प्रकृतिस्वरत्वमिति
 अत्राणां वर्जनं भवतीत्येवं बाधिके स्वरे न कश्चिद्व्योपः । 'आद्युदा-
 त्तश्च' 'समानोदरे शयित चो उदात्तः' 'असिद्धाधिमक्ष्यत्ताम-
 नद्रुदात्त' इत्यादिषु प्रदेशान्तरवर्त्तिषु स्वरविधिव्यस्यानुपस्थानात्तेषु
 परिशिष्टस्यानुदात्तत्वं न स्यात्, एकवर्जमिति च व्यर्थं स्यात्, कथ-
 मनुदात्तं पदमित्येवाधिकारोऽस्तु, न चैवं तत्तत्सूत्रविहितस्यापि स्वर-
 स्यानुदात्तप्रसङ्गः, तद्विधानसामर्थ्यात्, तदेवं पदान्तरसम्भवात्परिभाषेय-
 मिति निश्चित्याह । 'परिभाषेयमिति' । लिङ्गवती चेयं, स्वरविधिरत्र
 लिङ्गमित्याह । 'स्वरविधिविषयेति' । 'यत्रान्य इति' । अनुदात्तापेक्षम-
 न्यत्वम् । 'उदात्तः स्वरितो वेति' । अनुदात्तस्यानुदात्तवर्जनं व्यर्थमिति
 तद्विरोधाद् उदात्तः स्वरितो वा परिसंख्येयः, तद्विधावेवास्योपस्थान-
 मिति भावः । उपस्थितमित्यनेन स्वरविधिभिरस्यैकवाक्यत्वता दर्शिता ।
 'कः पुनरिति' । वर्ज्यविशेषस्य सूत्रे ऽनिर्देशात्प्रश्नः । 'यस्य स्वरो विधी-
 यतइति' । यत्रेदमुपतिष्ठते तत्र यः स्वरो विधीयते स उच्यते । 'असा-
 विति' । यदि ह्यसावपि न वर्ज्येत तस्य तत्स्वरविधानमनर्थकं स्यात् ।
 'धातुस्वरं श्नास्वरो बाधतइति' । सति शिष्टेन व्यवस्थाया वक्ष्यमाणा-
 त्वात् । 'श्नास्वरं तस्स्वर इति' । बाधतइत्यनुषङ्गः । अत्रापि हेतुर्व्यत्ये-
 विकरणस्वरस्तु सतिशिष्टोपीत्यत्र । 'तस्स्वरमाम्स्वर इति' । पूर्ववद-
 नुषङ्गः । सति शिष्टत्वं हेतुः । 'आगमस्येत्यादि' । उपलक्षणमेतत् ।

अनेन हि तत्तत्त्वगणभिनिर्वृत्तानां बहूनामुदात्तस्वरितानां समावेशनिवृ-
त्तिः प्रयोजनमस्येत्युच्यते । न चैतावदेव प्रयोजनं, येषामपि केनापि स्वरित
उदात्तो वा न विधीयते, यथा ऽनेकात् प्रत्ययेषु धातुषु वा ऽऽद्यान्तव्य-
तिरिक्तानामवां तेषामप्यनुदात्तनिवृत्तमस्येतदधीनत्वात् । 'चत्वार इति' ।
चत्वारिभित्ति चतुरशब्द आद्युदात्तः । 'अनद्वाह इति' । 'अनसि वहेः क्विप्
उग्वानस' इति क्विप्, यजादित्वात् संप्रसारणम्, अनःशब्दोऽनुप्रत्ययान्त
आद्युदात्तः, गतिकारकोपपदात्कृदिति उत्तरपदप्रकृतिस्वरेण धातोरन्त उ-
दात्तः । 'अस्यनीति' । असिसञ्ज्ञिभ्यां क्विपित्याद्युदात्तो ऽस्थिशब्दः,
दधिशब्दो नञ्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः, नविति नपुंसकाख्या ।
यस्यासौ स्वरो विधीयते स वर्ज्यते इत्युक्तं सर्वेषां वागमादीनां स्वरो विधी-
यत इत्यविशेषेण वर्जनप्रसङ्ग इत्यत आह । 'परनित्यान्तरङ्गापवादैरिति' ।
स तस्मिन्योगे सर्वेषामेव तेषां स्वकस्वरवर्ज्यमन्यमनुदात्तं विकीर्षतां परस्व-
रविरोध उपजायते, परत्वादिभिर्युक्तैव व्यवस्था । 'सतिशिष्टेन चेति' ।
व्यवस्थोपपेक्षते । एतदेव विवृणोति । 'यो हीति' । सामान्येनोक्तमुदा-
हरणनिष्ठं करोति । 'तथाहीति' । एतच्च सतिशिष्टस्य बाधकत्वं
न्यायतस्मिद्वृत्तम्, कथमुदात्तस्वरितविधिभिरैकवाक्यतापवयाऽनया शेषनि-
घातः क्रियत इत्युक्तम्, ततः किमुत्सर्गस्यापवादस्य वा या चरमा प्रवृ-
त्तिस्तस्यामिदमुपतिष्ठते, एवं च तस्यैव लक्षणस्य या चरमा प्रवृत्तिस्त-
त्रास्या उपस्थाने पूर्वा प्रवृत्तिर्वाध्यते, तद्यद्यौपगवत्वमिति, अत्र ह्याद्युदा-
त्तश्चेत्यस्य प्रतिप्रत्ययमावृत्तौ त्वप्रत्यये यदा प्रवर्तते तदा ऽनया नि-
घातः क्रियते, यदि सतिशिष्टस्वरो बाधको विकरणस्वरोऽपि लसार्वधा-
तुकस्वरस्य बाधकः प्राप्नोति, तत्राह । 'विकरणस्वरस्त्विति' । एवं
मन्यते । यदयं तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं शास्ति तज्जा-
वकमुक्तस्यार्थस्य, अन्यथा यद्यपि लावस्यायां तामिर्विधीयते तथापि
लकारमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गेषु च लादेशेषु कृतेषु परवातामिरिति तत्स्वरस्य
सतिशिष्टत्वाच्छेषनिघातेनैव सिद्धेरनर्थकं तत्स्यादिति । 'विभक्तिस्वरा-
दिति' । सतिशिष्टत्वाद्विभक्तिस्वरो प्राप्ते वचनम् । 'नञ्स्वरेणेति' ।

तत्पुरुषे तुल्यार्थेति प्रकृतिभावविहितेन । 'विभक्तिनिमित्तस्वरादिति' ।
 विभक्तिर्निमित्तं यस्य तस्य यः स्वरस्तस्मादित्यर्थः । 'वाक्ये हीत्या-
 दि' । देवदत्तशब्द आसन्निहतस्वरेणाद्युदात्तः, गामित्याद्युदात्तः, गमेर्दोः
 प्रत्ययस्वरः, औतोमृशसोरित्यात्वमेकादेश एकादेश उदात्तेनोदात्तः,
 निपाता आद्युदात्ता, उपसर्गाश्चाभिघर्जमित्याद्युदात्तत्वे घर्जितत्वादभे-
 क्षित्यनेनान्तोदात्तत्वं, क्षिति प्रातिपदिकस्य पूर्वाचार्याणां संज्ञा ।
 आह उपसर्गस्वरेणाद्युदात्तः । अत्रेलाट्, तिङ्तिङ् इति निघातः,
 शुक्लशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः, टापा विभक्त्या चैकादेश उदा-
 त्तोदात्तः, तदेवं पदग्रहणाद्वाक्ये पृथगेव स्वरो भवति । ननु च
 यदि वाक्येपि शेषनिघातः स्यात्, ततश्च सतिशिष्टस्वरत्वादीनां
 व्यवस्थापकानां तत्रासंभवात्क एको वर्जनीय इति न ज्ञायेत । सत्यं,
 विशेषायहणात्पर्यायेण वर्जनं भविष्यति । यदि तर्हि पदग्रहणं क्रियते
 एवं सति यावत्पदसंज्ञा न भवति तावच्छेषनिघातेन न भवितव्यं, ततश्च
 कुवत्या विकारः कौबलमित्यत्रानुदात्तादेशेत्वेत्यञ् न प्राप्नोति, यतः
 कुवलशब्दोयं यामादित्वेनाद्युदात्तः, गौरादित्वान्हीषि विहिते ऽपि
 पदव्यपदेशाभावादाद्युदात्तत्वं न परित्यजतीत्यत आह । 'परिमाणाद्यै-
 चेति' । पदमत्र गौणमभिप्रेतं यस्य पदसंज्ञा भविष्यति न मुख्यं, पदा-
 धिकारे पुनः पदग्रहणात् । किं चोदात्तस्वरितविधिभिरेकीभूय शेषनि-
 घातः क्रियत इत्युक्तं तस्यां च दशायां युष्मदस्मदोङ्सि, इपि चेत्यादावेव
 पदत्वं निश्चयं भवति न पुनर्धातोरित्यादिषु धात्वाद्युपदेशानन्तरं
 प्रवर्तमानेषु, अतश्च तैरेकीभूतस्य पदशब्दस्य तदैकदेशे ऽपि भविष्यति
 वृत्तिः । यद्येवं यत्रयत्रास्योपस्थानं तत्रतत्र सर्वं पदं ततोपि धात्वञ् न्यूनं
 न कार्यत्वेन संनिहितमिति तत्रैवानु परिशिष्टमनुदात्तं भविष्यति नास्ती
 वाक्यनिवृत्त्यर्थेन पदग्रहणेन । उच्यते । असति पदग्रहणे धातोरन्त उदा-
 त्तो भवति परिशिष्टमनुदात्तमित्युक्ते धातोरेव यत्परिशिष्टं तदनुदात्त-
 मिति गम्येत, एवमाद्युदात्तश्चेत्यादौ, ततश्च धातुप्रत्यययोः पृथक्स्वरः
 स्यादेव, अत एकपदे भविष्यतां सर्वेषामेवानुदात्तत्वं यथा स्यादित्येवमर्थे

पदग्रहणम् । 'पदाधिकारस्य निवृत्तिं करोतीति' । गौणार्थमेतत्पदग्रहणं मुख्यपदाधिकारस्य निवृत्तिं कारयति, तेन किं सिद्धं भवति, तत्राह । 'तेनेति' । ज्ञापकमप्यस्मिन्नर्थे दर्शयति । 'गर्भिणीशब्दश्चेति' । गर्भास्या अस्तीति मत्वर्थीय इति; ङीप्, गर्भशब्दो ग्रामादिः, तत्र यदीनि-
प्रत्ययस्योदात्तविधिसमकालमेवानुदात्तत्वं भवति ततो गर्भिणीशब्दस्या-
नुदात्तादित्वादननुदात्तादेरित्यत्रि प्राप्ते तद्वाधनाय युज्यते तस्य भित्तादिषु
पाठः, अथ पदसंज्ञाया उत्तरकालं शिष्टस्यानुदात्तत्वं भवेत्ततो गर्भिणी-
शब्द आद्युदात्तः स्यात्ततश्चात्रो वाधनाय भित्तादिषु न पठितव्यः
स्यात् । 'कुवलगर्भशब्दावाद्युदात्ताविति' । तत्र चेत्त एव प्रकारः,
ततः कुवलशब्दादत्रसिद्धये आश्रयणीयं, गर्भिणीशब्दश्च ज्ञापकमुपपद्यत-
इति भावः । अत्रेदं चोच्यते । उदात्तस्वरितविधिरेकीभूतमप्येतद्वियमायं
चेद् विहितस्वररहितेष्वेव स्यात्, विध्यर्थे चेद् विहितस्वरैरेव स्याद्
इति पागुकी दोषस्तदवस्य एव । उच्यते । उक्तं पदग्रहणमेकीस्मिन्यदे-
ऽन्तर्भूतानां सर्वेषामनुदात्तत्वमिति, अतो यथैतदुपपद्यते तथा विधिरूपेण
नियमरूपेण बोधयरूपेण वा प्रवृत्तिर्भविष्यति । नन्वेवमप्येकवर्जमिति
व्यर्थे, तद्वि यत्र सूत्रे येन व्यापारेण यस्य स्वरो विधीयते तस्य माभूदि-
त्येवमर्थे, यदि च तस्यापि स्यादनर्थकमेव तत्स्यात् । उच्यते । एकवर्ज-
मिति वचनात्परिभाषात्वनिर्णयः, तद्वि स्वातन्त्र्येधिकारे च न कर्तव्यं,
परिभाषात्वे तु प्रवृत्तिविषयज्ञानार्थं कर्तव्यमिति सर्वमवदातम् ॥

“कर्षात्वतो घञोन्त उदात्तः” ॥ आदस्यास्तीत्यात्वात्, तस्यै
मत्वर्थेति भसंज्ञा, कर्षत्वात्त्वात्वेति समाहारद्वन्द्वः । 'विकृतनिर्देश
इति' । विकरणान्तस्येदमनुकरणं न तु घञन्तनिर्देश इति भावः । अथ
किमर्थो मतुष्विर्देशः, यावता न क्वचिदप्याकारात्परो घञस्तीति साम-
र्थात्तदुक्तो ग्रहणं भविष्यति । उच्यते । घञात्तितो धातुरात् इत्यनेन
विशेष्येत, तत्र तदन्तविधौ ज्ञायमाने आनन्तर्यस्यासंभवादिधानं विद्म-
ष्येत, आकारान्तादयो विहित इति, ततश्च दाय इत्यादावेव स्यात्पाक
इत्यादौ तु न स्यात्, मतुष्विर्देशात् सर्वत्र भवतीति । लावणिकस्या-

प्यत्वतो यद्वगमिष्यते । वृषादिषु कामयामपदानां पाठात् । अनान्य-
स्येत्येष सिद्धेऽन्यद्वगमुत्तरार्थम् ॥

“उज्झादीनां च” ॥ उज्झि उज्झे, सेज्ज अज्जे गज्जे, जजि
युहे, अच कुन्वाभावो निपातनात्, जन्त्य व्यक्तायां चाचि व्यध, ताडने,
व्यधजपोरनुपसर्गइत्यप् । ‘वध इति’ । हनश्च वध इत्यप् । ‘कालवि-
शेषइति’ । कृतद्रुपरादौ । घृ ए निगणो, अदोरप्, विषमित्यनेन
द्रुष्यशब्दस्य विशेषे वृत्तिं दर्शयति । विद ज्ञाने, ओवित्री भयचलनयोः,
वेष्ट वेष्टने, बन्ध बन्धने, ण्ठप् स्तुतौ, यु मिश्रणे, द्रु गतौ, । ‘उपसम-
स्तार्थमेतदिति’ । केवलानां धातूनां क्विबन्तानां धातुस्वरेणैव सिद्धत्वात् ।
‘परिष्टुदिति’ । संपदादित्वात्क्विप्, तेन प्रादिप्रमासः, पूर्वपदादिति
वत्वम् । अन्यपपूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्तेऽन्तोदात्तत्वं, सोपपदात्तु क्विपि
कृतस्वरेणैव सिद्धम् । ‘अन्यत्र मध्योदात्त इति’ । स हि वृत्तु वर्त्तेनइत्यस्मा-
दिनिप्रत्ययेन व्युत्पाद्यते । इ विदारणे । ‘साम्यतापो भावगर्हाया-
मिति’ । साम्यो भिद्यते, सम्यया सह भिद्यं गर्हितं, बहुव्रीहौ पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरस्यापवादः । तापो दस्यूनाम् । धार्मिकेषु दस्युकर्तृकस्नापो ग-
र्हितः । कर्षात्वं इत्येव सिद्धे भावगर्हाया अन्यत्राद्युदात्तायं वचनम् ।
‘उत्तमशस्वत्तमाविति’ । तमवन्तावेतौ द्रव्यप्रकर्षविवक्षायां प्रमासः,
पित्वादनुदात्ते प्राप्ते पाठः । ‘सर्वत्रेति’ । भावगर्हायामन्यत्र च ।
कृन्दमि भाषायां चेत्यन्ये । भत्त अदने चुरादिः, मन्य विलोहने, भुज
कौटिल्ये, दिह उपचये । ‘एरज्जण्यन्तानामिति’ । ये तु अनार्थमेतद्व-
चनमित्याहुस्तेषां भत्तशब्दस्य पाठे प्रयोजनं मृग्यम् ॥

“अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः” ॥ ‘कुमारगञ्धोऽन्तोदात्त इति’ ।
क्विपित्यनेन । अन्यत्रापि प्रातिपदिकस्यान्तोदात्तत्वमनेनैव द्रष्टव्यम् ।
‘पथिन्शब्दोऽन्तोदात्त इति’ । पतेस्य चेतीत्यन्ययान्तत्वात् । ‘कुमु-
दादयोऽन्तोदात्ता इति’ । कुमुदशब्दो मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययान्तः,
महशब्दोऽप्यन्यत्रं, वी गत्यादिष्वस्मादसच् । तुहागमश्च, वेतसरिव-
त्स्वरेणान्तोदात्तः । ‘प्रासङ्ग इति’ । प्रासङ्गतइति प्रासङ्गः, कर्मणि

घञन्तं, तदुहतीति प्राग्बितादिति यत् । 'नैतदस्तीति' । 'उदा-
त्तो लुप्यतरति यत्तस्य प्रतिषेधः, कथं नैतदस्तीत्याह । 'स्वरिते
हीति' । प्रागेव पदसंज्ञायाः स्वरविधिसमकालमेव शेषनिघातो भवि-
ष्यतीत्युक्तं पुरस्तात् । 'तत्कुत उदात्तलोप इति' । न कुतश्चिदित्यर्थः ।
'तदेतदित्यादि' । यस्मादेवमनुदात्तग्रहणस्य व्या'वर्त्यैव सम्भवति तस्मा-
देतदनुदात्तग्रहणमादेरनुदात्तार्थम् । अथासत्यनुदात्तग्रहणे कस्य स्यादि-
त्यत आह । 'अन्त इति' । 'मा हि धुतातामिति' । दुहेर्मोहि लुहात्म-
नेपदम् । आतामाथामौ, स्त्रेः क्तः । अदुपदेशादिति लसार्धधातु-
कानुदात्तत्वं, क्तः प्रत्ययस्वरणान्तोदात्तः, 'क्तस्याची' त्यकारलोपः, माङः
प्रयोगोहागमनिवृत्त्यर्थः, अटि हि सति पदमाद्युदात्तं भवति, हिशब्द-
प्रयोगो 'हि चे'ति निघातप्रतिषेधार्थः । अत्रासत्यनुदात्तग्रहणे आता-
माथामोहिर्द्वितीयस्याव उदात्तः स्यात्, अन्ताधिकारात् सति त्वस्मिन्ना-
देर्भवति । इदन्तु वक्तव्यं, यत्रोदात्तलोपदित्युच्यमाने कथमन्यस्य प्रसङ्गः,
नहि तदुदात्तलोपस्य निमित्तमिति । उच्यते । आदेरपि तर्हि न प्राप्नोति,
तस्माननुदात्तलोपं प्रत्यनिमित्तत्वात्, 'क्तस्याची' त्यजादौ प्रत्यये विधा-
नात्, तस्माच्च प्रत्ययउदात्तलोपस्तत्संबन्धिनोनुदात्तस्योदात्तो भवतीति
सूत्रार्थे ऽन्ताधिकारादन्यस्य प्रसङ्गः । यदि तु निमित्तत्वानादरेण यत्रा-
नुदात्ते परत उदात्तलोपस्तस्योदात्तो भवतीति सूत्रार्थस्तदा नान्यस्य
प्रसङ्गः । 'भृगव इति' । अत्रिभृगुकुत्सेत्यादिना बहुषु लुक् । तत्र बहु-
ष्वित्यर्थग्रहणं न बहुवचनस्य । 'वैदीति' । विदाद्यजन्ताव्याङ्गैरवाद्यजो
हीन् ॥

“चितः” ॥ “भङ्गुरमिति” । “बुजोः कुघिण्ययतो” रिति कुत्वम् ।
'कुघिडना इति' । कुघिडशब्दान्मत्वर्थाय इनिः, स्त्रियां ङीप्, कुघिडनीशब्दो
मध्योदात्तः, कुघिडन्या अपत्यानि बहूनि गङ्गादियञो बहुषु लुक्. परि-
शिष्टस्य कुघिडनजादेशः । 'चिति प्रत्ययइति' । ननु च नात्र चितीति
प्रत्ययग्रहणं कुघिडनजादेरपि गृहणात्, तस्मादयमत्रार्थः । यत्र चित्त्व-

त्ययस्तत्र समुदायस्येव्यतदिति, कथं पुनरेतन्लभ्यते, चित इत्यवयवादेवा
बुद्धी, न कार्यणः, चितोवयवस्य संबन्धी यः समुदायः स कार्यी, अथ
वा चिदस्यास्तीति चितः, अर्थआदेराकृतिगणत्वादच् प्रत्ययः, पष्ठार्धे
प्रथमा, तेन चिद्वृतः समुदायस्येत्यर्थः । अत्र च लिङ्गमकचित्करणम-
न्यथा तस्यैकाच्त्वादनर्थकं तस्यात्, कुण्डनजादेव्यपदेशिवद्भावेन चिद्व-
त्त्वम् ॥

“तद्वृतस्य” ॥ ‘कौञ्जायना इति’ । कुञ्जस्यापत्यानि बहूनि,
गोत्रे ‘कुञ्जादिभ्यश्चक्’ । ‘वातश्फजोरस्त्रिया’ मिति श्यः, ‘ज्यादय-
स्तदाजाः’ तद्राजस्य बहुषु लुक् । ‘किमर्थमिति’ । पूर्वणं सिद्धमिति
प्रश्नः । ‘परमपीति’ । चकारो वातश्फजोरस्त्रियामित्यत्र विशेषणेन चरि-
तार्थः । अकारोऽपि वृद्धार्थः, तत्रासत्यस्मिन्स्वरत्वाद् अतिस्वरः ॥

“तिसृभ्यो जसः” ॥ अर्थगतं बहुत्वं शब्दे आरोप्य बहुवचन-
विदेशः । ‘तिस्र इति’ । अन्तोदात्तस्य चिशब्दस्य स्थाने तिसृशब्द आदेशः
स्थानिवद्भावादन्तोदात्तः । ‘अनुदात्तो सुप्पिता’विति जमनुदात्तः, तत्रा-
ऽचि परतोऽचि रस्वतः । जस इति किमर्थं, तिसृकाः, स्वार्थं क प्रत्ययः,
तिसृभावे संज्ञायां कनीति तिस्रादेशः, नित्स्वरोऽत्र बाधको भविष्यति,
नाप्राप्ते स्वरान्तरे तिसृस्वर आरभ्यते, स यथैव सुप्पितावनुदात्तावित्येतं
बाधते एवं नित्स्वरमपि बाधेत, नैष दोषः । येन नाप्राप्ते इत्येतस्य
बाधनं भविष्यति, न वा प्राप्ते अनुदात्तो सुप्पितावित्येतास्मिन् तिसृस्वर
आरभ्यते, तिसृकेत्यत्रापि हि टाया सहैकादेशस्य स्थानिवद्भावात्तित्स्वरः
प्राप्नोति, अथ वा मध्येपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्तदिति तिसृस्वरानु-
दात्तो सुप्पितावित्येतमेव बाधिष्यते न नित्स्वरं बहुवचनविषयत्वाद्
द्विवचनैकवचने न स्तः, जसि तु भवितव्यमुदात्तयणो हन्पूर्वादिति,
अन्याः सर्वा हलादयो विभक्तयस्तत्र ‘षड्विचतुर्भ्यां हलादि’ ‘कन्त्यु-
पोत्तम’ मित्यनेन स्वरेण भवितव्यं, तत्रान्तरेणापि जस्यहण्ये जस एव
भविष्यति, अत आह । ‘जस्यहण्यमुप’समस्तार्थमिति’ । समासेऽपि तिसृ-

शब्दात्परो ञस भविष्यति, 'अतितिस्राविति' । अत्रातिरुक्त्यदन्त्यच्चाते-
धातुलोप इति वक्तव्यमिति वचनात्प्राप्तमन्योदात्तत्वं बाधित्वा विभ-
क्तिसदात्तत्वं स्यात्, ञसबहणात्तदात्तस्वरितयोः यण इति स्वरितो भवति,
अतितिस इत्यत्र त्वनेन ञस उदात्तत्वं भवत्येव ॥

“चतुरः शसि” ॥ अनुकारणत्वेनार्थपरत्वाभावादेकवचनम् ।
इह चतस्रः पश्येत्यत्र चतसादेशे कृतं स्यानिधद्वावादयं स्वरः प्राप्नोति
तत्राह । 'चतसादेश इति' । स्यानिधद्वावादेषाद्वाद्युदात्तत्वे सिद्धे पुन-
राद्युदात्तत्वनिपातनमस्य स्वरस्य बाधनार्थमिति भावः । यथैव तर्हि
निपातनस्वरः शस्वरं बाधते एवं 'एहचिचतुभ्यो हलादि' रित्येतमपि
विभक्तिस्वरं बाधेत चतसृणामिति, ज्ञापकात्सिद्धं, यदयं एहचिचतुभ्यो
हलादिरिति हलादियहणं करोति तज्ज्ञापयति न निपातनस्वरो
विभक्तिस्वरं बाधतइति, तद्वि तत्र न कर्तव्यं, कथं, सर्वेषामपि बहु-
वचनविषयत्वाद् द्विवचनैकवचने न सम्भवतः । न चोपसमस्ते सम्भवो,
विहितविशेषणाशयत्वात् । तत्र एहभ्यस्तावत् ञसगमोलुंका भवित-
व्यम् । अन्या सर्वा हलादयो विभक्तयस्त्रीशब्देऽपि ञसि न भवितव्यम-
सर्वनामस्यानमित्यधिकारात्, शसि भवितव्यम् एकादेश उदात्तेनोदात्त
इति, अन्या हलादयस्त्रिसृशब्दे ऽपि ञसि तिसृभ्यो ञस इति भवित-
व्यम्, शस्यपि उदात्तयणो हलपूर्वादिति, अन्या हलादयः । चतुरशब्देऽपि
ञस्यसर्वनामस्यान इति निषेधः, शसि चतुरः शसीत्ययमेव भवति, अन्यास्तु
हलादयः, तदेतद्वृत्तादियहणं चतस्रः पश्येत्यत्र माभूदित्येतदर्थमेव कृतं,
यदि च निपातनस्वरेण विभक्तिस्वरो बाधेत हलादियहणमनर्थकं स्यात्,
चतस्रः पश्येत्यत्र निपातनस्वरेणैव बाधितत्वाद् विभक्तिस्वरस्याप्रसङ्गात्
किं तच्चिदृत्यर्थेन हलादियहणेन, तत्क्रियमाणं विभक्तिस्वरस्य ज्ञीयस्त्वं
ज्ञापयति इति चतसृणामित्यत्र विभक्तिस्वरः सिद्धः । 'यकादेशस्य
चेति' । 'अवि र चन' इति रादेशस्यास्मात्स्वरात्पूर्वं परत्वात्कृतस्य ।

एतदुक्तं भवति । परत्वादादेशे कृते चकारस्य तावत्र भवति, तगच्छा-
कारस्यापि न भवति रादेशस्य स्यानिबद्धावादिति । न च स्वरविधौ
स्यानिबन्धनिषेधः, स्वरदीर्घलोपेषु लोपादादेश एव न स्यानिबद्धिति
वचनात् ॥

“सविकाचः स्तृतीयादिर्विभक्तिः” ॥ ‘साविति सप्तमीबहु-
वचनस्य सुगच्छस्य ग्रहणमिति’ । न प्रथमैकवचनस्य व्याख्यानात्,
प्रयोजनान्तरत्र वक्ष्यति । ‘पातेति’ । पातेर्लटः शत्रादेशः । ‘राजेति’ ।
सावित्येतस्मिन्सत्येकाचः परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता भवतीत्यर्थो
भवति, भवति चायमन्लोपे कृते एकाच् । ननु च विहितविशेषणं विज्ञास्यते,
एकाचो या विहिता तृतीयादिरिति, न, प्रमाणाभावात् । ‘सप्तमीबहु-
वचनस्य ग्रहणादिति’ । प्रथमैकवचने तु ‘त्वाहोमा’ विति त्वादेशे कृते
युष्मच्छब्द एकाच् भवति शेषे लोपे कृते ऽकारान्तत्वात्साववर्णोति प्रतिषेधो
भविष्यति, तदिह प्रथमैकवचनाग्रहणे को हेतुरिति चित्यम् ॥

“अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमाप्ते” ॥ ‘नित्यशब्दः
स्वयंतदिति’ । स्वरितत्वमस्य क्रियतइत्यर्थः । तत्र स्वरितो गुणः
क्रियारूपेण निर्दिष्टः, स्वरितत्वे सति किं भवतीत्याह । ‘तेनेति’ ।
स्वरितेनाधिकार इत्यत्रायमप्यर्थो व्याख्यातः । स्वरितेन लिङ्गेन षट्चा-
धिकारः स प्रत्येतव्य इति ततो नित्याधिकारविहितः समासोच प्रति-
विध्यते । ‘अवाचेति’ । नञ्समासः । ‘तयुहवोयमिति’ । न बहु-
व्रीहिः । तेन नञ्समुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वं न भवति, अव्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वर एव भवतीति भावः । प्रायेण तु सुवाचा सुत्ववा इति पाठः ।
तत्र प्रत्युदाहरणदिगियं दर्शितेति व्याख्येयं, न पुनरत्र प्रसङ्गः । प्रादिस-
मासस्य नित्यसमाप्तत्वात् । अद्योत्तरपदग्रहणं किमर्थं, यावनानित्यस-
मासइत्याधारमप्तमी विज्ञास्यते, अनित्यसमासस्यान्तोदात्तादेकाचः परा
तृतीयादिर्विभक्तिरिति, तज्ज्योत्तरपदमेव, तत्राह । ‘उत्तरपदग्रहण-
मिति’ । अयं भावः । सत्सप्तमी विज्ञायेत, ततश्च समासस्याव्ययत्वा-

तस्यैवैकाचत्वमन्तोदात्तत्वं च विशेषण स्यादिति । 'अग्निचिता सोम-
मुतेति' । 'अनौ वेः', 'सोमे सुत्र' इति कृष्, नित्यशब्दः स्वयंतइति
यदुक्तं तस्य प्रयोजनमाह । 'यस्त्विति' ॥

"अन्वेष्टद्वयसर्वनामत्वानम्" ॥ 'दधीवइति' । दध्यन्व-
तीति अन्वितित्यादिना कृत्, अनुताविकलोपः, 'अव' इत्यकार-
लोपः, 'चा' विति दीर्घत्वम्, । 'शसोपि परिग्रहार्थमिति' । शसादिग्र-
हणं तु न कृतं, नपुंनके शसि माभूत्, सुटि च यथा स्यादिति ॥

"कहिदंपदाद्युपैद्युभ्यः" ॥ 'प्रष्टौह इति' । 'हन्दिमि सहः'
'बहस्वे'ति विधः । बाह कट्येधन्यूट्स्विति वृद्धिः । 'कटुपधायह-
णमिति' । उपधाभूत कट् एह्यते न त्वन्त्य इत्यर्थः । पञ्चमीनर्द्धशा-
दन्यस्येव ग्रहणे प्राप्ते वचनम् । 'अतोदात्तादित्यधिकारादन्वादेशे
न भवतीति' । अत एव हेतोः सावेकाचइत्यनेनापि न भवति, यदि
स्यादिहान्तोदात्ताधिकारो व्यर्थः स्यात् । ननु च यदीमे नानुशेषो
अभ्यवर्षादिति शसोन्वादेशेन माभूदिति प्रयोजनम्, एकाच इत्यधिकारा-
देव सिद्धं, तथा च तदस्मैतच्च तदव्य प्रियं प्रेणा तदेगमित्यादि सर्वो-
नुदात्तं पदमधीयते । 'पदादयो निश्चयन्ता एह्यन्त इति' । पदबोमा-
मितिपूर्वे निर्दिष्टाः, तत्रैकाच इत्यनुरुत्तेनेशः परे न एह्यन्ते, यदा
त्वन्लोपे कृते एकाचो भवन्ति तदोदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं
सिद्धं, येयाद्युदात्तानां स्थाने विधीयन्तयादेशास्ते तत्रैवान्तोदात्ता
निपात्यन्ते, एतावयेतदेवोक्तं द्रष्टव्यम् । 'आसनीति' । आस्यशब्द-
स्यासनादेशः, यत्रैकाचस्तेषां शसर्थे ग्रहणम् ॥

"अष्टनो दीर्घात्" ॥ 'धृतादिपाठादन्तोदात्त इति' । तेनोत्तरा-
र्धमनुवर्तमानस्यान्तोदात्तादित्यस्य नेहापि विरोध इति भावः । 'अष्ट-
स्त्विति' । ननु चात्र दीर्घग्रहणमनर्थकं, यावताष्टन आ विभक्त्यावित्यनेन
भवितव्यं तद्विधौ विकल्पस्याभावादित्यत आह । 'इदमेवेति' । नित्ये
ह्यात्वे व्याख्याभावादिव दीर्घग्रहणमनर्थकं स्यात् । 'कृतात्वस्य च
बृहस्पन्नामिति' । इदमेव दीर्घग्रहणमष्टनो ज्ञापयतीति संबन्धः, कथ-

मेतदित्यत आह । 'अन्यथा हीति' । आत्वाभावपक्षे च स्वरो माभूदि-
त्येतदर्थं हि दीर्घग्रहणं, यदि च कृतात्वस्याष्टनः षट्संज्ञा न स्यात्तदा-
त्वपक्षे सावकाशमिममष्टनः स्वरमनात्वपक्षे षट्संज्ञायां सत्यां ह्यनुपोत्त-
ममिति षट्स्वरः पात्वाट्टाधिप्यते इत्यनर्थकं दीर्घग्रहणं स्याद्वदा तु
कृतात्वस्याष्टनः षट्संज्ञा भवति तदा नापाने षट्स्वरे आरभ्यमाणोष्टनः
स्वरो ऽनात्वपक्षेपि स्यादिति तत्रिवृतये क्रियमाणमर्थवद्भवति, कथं
पुनरेकेन यत्नेनाभयं शक्यं ज्ञापयितुं, को दोषः, अन्यथानुपपत्त्या ह्यने-
कोप्यथा ज्ञाप्यते तेनैतदुभयमन्तरणानुपपद्यमानमुभयमपि ज्ञापयति ॥

"शतुरनुमो नञ्ज्ञादी" ॥ 'तुदती तुदतीति' । तुदादित्वाच्छः,
आच्छीनञोर्नुम्विकल्पितः । तत्र नुमभावपक्षे उदाहरणं, नुम्वत्ते
प्रत्युदाहरणम् । 'तुदन्तीति' । शनाभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः, अत्र
प्रत्ययस्वरेण शत्रन्तमन्तोदात्तम् । तत्रेत्यादिना प्रत्युदाहरणस्य कृद्भि-
कलतां परिहरति । 'तत्र पूर्वत्रासिद्धमिति नेष्यतइति' । अत्र च ज्ञाप-
कमयमेवानुम इति प्रतिषेधः, नहि किं विदेकादेशस्वरमन्तरेण शत्रन्तं
सनुम्कमन्तोदात्तमस्ति । 'वृहन्महतोरुपसंख्यानमिति' । शतृवद्वावादेव
सिद्धे नियमार्थमिदं एषदादीनां माभूदिति, गौरादिषु वृहन्महतोः
पाठोनर्थक इति स्त्रीप्रकरणेषोक्तम् ॥

"उदात्तयणो ह्रस्वर्वात्" ॥ उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदा-
त्तस्येति प्राप्ते वचनम् । 'बहुतितवा आह्वयति' । स्त्रीलिङ्गोपादानं
नाभावनिवृत्त्यर्थम् । तनोतेडंडः मन्वच्चेति, चालनी तितउः पुमान्, ततो
बहुव्रीहिः, बहोर्नञ्जदुत्तरपदभूमीत्युत्तरपदान्तोदात्तः, तत्रोदात्तस्वरित-
योरिति विभक्तेः स्वरितत्वम् । 'नकारग्रहणं च कर्तव्यमिति' । उदा-
त्तस्थाने यो नकारस्ततोपि परप्या नञ्चा उदात्तत्वं वक्तव्यमित्यर्थः ।
तदर्थं केचिदुदात्तहलो ह्रस्वर्वादिति पठनीयमिति मन्वन्ते । 'वाक्-
पवीति' । तत्पुरुषः । पत्यावैश्वर्यं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य न
भूवाक्चिद्विधिष्विति प्रतिषेधात्समासान्तोदात्तत्वे विभाषा सपूर्वस्येति
नकारः ॥

“नोद्धात्वोः” ॥ ‘कङो धातोश्च य उदात्तयण् हलपूर्व इति’ । अनेन पूर्वस्याः प्राप्तेरयं प्रतिषेध इति दर्शयति । ‘तस्मात्परा तृतीयादिविभक्तिरिति’ । यद्यपि पूर्वसूचे नञ्जादी इत्यनुवर्त्तते न तृतीयादिरिति तथाप्यत्र आहुत्येन तृतीयादेरेव संभवाद्विदमुक्तं, तथाहि । कङ्धातुयणः परा नदी तावत्र संभवति, नाप्पुङ्गयणः शस् संभवति, धातुयणस्तु संभवति ॥

“ह्रस्वनुह्रस्वाम्भुप्” ॥ ‘अतश्चतेति’ । ह्रन्दस्यपि दृश्यत इत्यनङ्, अतो नुङिति नुङागमः, पूर्वस्य नकारस्य लोपः । ‘शीर्षण्वतेति’ । शीर्षच्छन्दसीति निपातितः । ‘वसुशब्द आद्युदात्त इति’ । वसेरुपत्ययः, धाव्ये निद्रित्यधिकारे, अथेह कस्माच्च भवति मरुतो ऽस्य सन्ति मरुत्वानिति । मरुच्छब्दो हि मृशोरुतिरिति उतिप्रत्ययान्तत्वात्प्रत्ययस्वरैरान्तोदात्तः । न च तकारेण व्यवधानं, स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वात्, इत्यत आह । ‘अत्रेति’ । कथं पुनर्ज्ञायते नाश्रयतइति, नुङ्ग्रहणात्, तद्व्युत्पद्यतेत्यादौ यथा स्यादित्येवमर्थमन्यथा नकारस्य लुप्तस्यापि स्वरविधावसिद्धौ नकारेण व्यवधानाच्च स्यादिति, यदि चात्र व्यञ्जनमविद्यमानवत्स्यात्ततो ऽसिद्धलोपस्यापि तस्याविद्यमानत्वादेव स्वरः सिद्ध इति नुङ्ग्रहणमनर्थकं स्यात्, नैतद्युक्तमुच्यते, यदि हि नकारलोपस्यासिद्धत्वेपि नकारो ऽविद्यमानवत्स्यात्स्वरविधौ नकारलोपस्यासिद्धवद्वचनमनर्थकं स्यात्तस्माच्चलोपविषये ऽविद्यमानवद्भावो न प्रवर्त्ततइति कर्तव्यमेव नुङ्ग्रहणम्, एवं तर्हीष्टरेवमत्र स्वरे ऽविद्यमानवत्परिभाषा न प्रवर्त्ततइति, रेशब्दाज्जेति पाठः । ‘आरेवानिति’ । रयि अस्यास्तीति मतुपि रयेर्मतौ बहुलमिति सन्धारणं, पूर्वत्वमाद्रुणः, ततो ह्रस्वाभावाद्बुवनम् । ‘त्रिवतीरिति’ । ह्रन्दसीर इति वत्त्वं, वा ह्रन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥

“नामन्यतरस्याम्” ॥ ‘मत्तुञ्जिति चेति’ । तत्त्वार्थात्सप्तम्यन्तं सम्पद्यते । ‘अन्यथा हि साम्प्रतिक एव स्यादिति’ । साम्प्रतिकाभावे हि भूत-

१ अत्राद्यसर्वनामस्यानविभक्तिरिति मुद्रितमूलपुस्तकपाठः पदमञ्जरीसंस्तः ।

२ मतुब्ग्रहणे चेति मुद्रितमूलपुस्तके पाठः ।

पूर्वगतिर्भवति न तु तस्मिन्सत्यपि, ततस्मिन्सुणां चतसृणामित्यत्र 'न ति
सुचतसु' इति दीर्घप्रतिषेधात्साम्प्रतिक एव ह्रस्वो विक्रान्ते इति तत्रैव स्या
दग्नीनां वायूनामित्यादौ परत्वाच्चित्यत्वाच्च दीर्घत्वे कृते ह्रस्वाभावाच्च
स्यात्, तस्मान्मनुषा ह्रस्वो विशेष्यते, यद्येवं 'मतौ बहुचोन्निरादीनां'
'शरादीनां च' इति येषां मतौ दीर्घत्वमुच्यते तेषां न स्यात् । नैव दोषः ।
संज्ञायामिति वर्त्तते, ततश्चातुर्यिकएव मतौ दीर्घत्वं न तु तदस्यास्य-
स्मिच्चित्यत्र, तत्र मतौ ह्रस्वान्तत्वाद्भविष्यति, एवमपि तिसृणां चतसृणा-
मित्यत्र न स्यात्, तिसृवतसुभावस्यैव तत्राभावात्, इष्टमेवैतत्संश्रुतम्
अत्र हि षट्त्रिचतुर्भ्यां हलादिरिति नित्यमेव विभनेरुदात्तत्वमिष्यते ।
'धेत्वां शकट्यामिति' । धेट इच्छेति नुप्रत्ययान्तो धेनुशब्दोन्तोदात्तः,
शकटिशकट्योरन्तरमन्तरं पर्यायेणेति शकटीशब्दोपि पठेन्तोदात्तः, चतु-
शब्दो वसुशब्दश्चादुदात्तः ॥

“षट्त्रिचतुर्भ्यां हलादिः” ॥ ‘अन्तोदात्तादिति निवृत्तमिति’ ।
यद्येतदनुवर्त्तते पञ्चानां नवानां चतुर्णामित्यत्र न स्यात्, वः संख्याया
इत्याद्युदात्तत्वात्, क तर्हि स्यात्, सप्तानामष्टानां, सप्ताष्टशब्दौ घृता-
दित्वादन्तोदात्तौ । च इति रेफनकारान्ताया इत्यर्थः । ‘चतसः
पश्येति’ । यथैतदिह हलादिग्रहणस्य व्यावर्त्यं तथा चतुरः शसीत्यत्रा-
वोचाम ॥

“अल्प्युपोत्तमम्” ॥ भलादौ विभक्तौ परतः षट्त्रिचतुर्णां त्रिप्र-
भृत्यन्तराभावात् भलादिविभक्त्यन्तस्य पदस्य ग्रहणं, यदाह । ‘विभक्त्यन्ते
पदे उपोत्तममुदात्तम्भवतीति’ ॥

“न गोश्वन्साववर्णराहङ्कुङ्कुट्टः” ॥ साविति यदि सप्तमी
बहुवचनस्य ग्रहणं स्यात्तेभ्यः केभ्य इत्यत्र न स्यात्, तत्किंशब्दयोः सप्त-
मीबहुवचने परतस्युदात्तत्वे कृते बहुवचने अल्पेदित्येत्वविधानात्,
ताभिर्याभिरित्यादावेव स्यात् तासु यास्वित्यत्रावर्णान्तत्वात्तस्मात्प्रथमै-
कवचनस्य ग्रहणमित्याह । ‘सौ प्रथमैकवचन इति’ । अनन्तरस्य प्रति-
षेधस्यासम्भवात्सर्वस्यैव याष्टिकम्बरस्य प्रतिषेधो विज्ञायतइत्याह ।

‘इत्येतिभ्यो यदुक्तं तच्च भवतीति’ । एवं च वृत्तवानित्यादौ ह्रस्वनुद्भ्यां मनुवित्यपि प्रतिषेधो भवति, उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधो नेष्यते । ‘मुगुनेति’ । बहुव्रीहौ गोश्वियोऽपतर्जनस्येति ह्रस्वः, नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वम् । ‘गुनेति’ । ननु च नलोपे कृते सावर्ण्योन्तमेतत्, न, स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वात् । न चायं स्वरविधिः, स्वरप्रतिषेधोऽयम् । एवं तर्हि शुनः प्रतिषेधं कुर्वन्नेतदज्ञापयति अस्मिन्प्रतिषेधे नलोपोऽसिद्धो भवतीति, तेन नृशब्दात्सप्तम्येकवचने नरीत्यत्र सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं भवति, पितृमानित्यादौ ह्रस्वनुद्भ्यां मनुविति मनुप उदात्तत्वं भवति, अन्यथा सावर्ण्येति प्रतिषेधः स्यात् । ‘प्राचेति’ । पूर्ववन्नलोपदीर्घादि । ‘क्रुञ्चेति’ । क्रुञ्च क्रुञ्च कौटिल्यान्वीभावयोः । अत्विगित्यादिना कृत्, तत्रैव मूत्रे क्रुञ्चेति निपातनाच्चलोपाभावः । ‘कृतिर्वति’ । कृती छेदने ॥

“दिवो भल्” ॥ ‘भलादिरिति’ । कथं पुनरसति सप्तमनिर्देशे तदादिविधिर्भवति, केवलभलात्मिकाया विभक्तेरभावात्, अस्तु तर्हि तदन्तविधिः, का पुनर्भलन्ता विभक्तिः, असादिः सकारान्ता । एवं तर्हि षड्विचतुर्भ्यां भलादिरित्यत आदिशहणमनुवर्त्तते, दिवः परा विभक्तिर्नोदात्ता भवति, कीदृशी यस्या भलादिरिति, अयं योगः शक्यो ऽयक्तुं, कथमेवं वक्ष्यामि, अष्टनो दीर्घात्, दिवोभलादिः, शतरनुमो नदी चेति, ऊडिदमित्यादौ च दिवो ग्रहणं न करिष्यामि, एवमपि नृ चान्यतरस्यामित्युत्तरमूत्रे तत्र भलग्रहणं कर्तव्यं, नदी चेति चकारश्च कियत इति नास्ति लाघवे विशेषः ॥

“तित्स्वरितम्” ॥ इह कस्माच्च भवति अत एवातोरास्तीर्णी विस्तीर्णे, तत्कालग्रहणार्थतया चरितार्थत्वादिति चेत्, न । अनेकयोजनदर्शनादनुबन्धानां, तद्यथा ऽऽलिक इत्यादौ ठकि मति स्वरो वृद्धिश्च भवति, एवं तर्हि नायमिकारस्तपरः, किं तर्हि, वपरः, यद्येवमृकारस्य स्थाने आन्तर्यतो दीर्घः प्राप्नोति, भाव्यमानोऽप्यस्यैव एङ्गाति । यद्येव ‘मदसो ऽचेदौदु दो मः’ चमूभ्यां दीर्घस्य स्थाने दीर्घा न स्यात् ।

नैव दोषः । ज्ञापितमेत 'द्विव उत्' अत उदिति तपरकरणेन भाव्यमा-
नाप्युकारः सर्वेषां एहातीति । तयोरेव तर्ह्युकारयोः स्वरितत्वप्रसङ्गः ।
तावपि तर्हि न तपरौ, किं तर्हि दपरौ, कथं तर्हि ज्ञापकं तपर-
स्तत्कालस्येत्यत्र दकारोऽपि चत्वंभूतो निर्दिश्यते, अणुदित्सवर्णस्य चा-
प्रत्ययस्तपरस्तत्कालस्येति, यदि दकारोऽपि निर्दिश्यते अदोरदित्यत्रापि
तदुहणादिहैव स्याद्व्यस्तवः, लवः पव इत्यत्र न स्यात्, तादपि परस्त-
पर इति तादपि परस्य तपरत्वात्, एव तर्हि अदोरदित्यत्र धकारो ज्ञप्रत्य-
भूत उच्चारणार्था निर्दिश्यते, तत्र जश्त्वस्यापि दृत्वाच्चायमृकारो दपरः,
ये तु प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति परिभाषां पठन्ति तेषामृत
इदुताोरित्यादौ सत्यपि तित्वे नाम्य स्वरस्य प्रसङ्गः, तपरस्तत्कालस्येत्यत्र
दकारोपि न प्रश्लेष्टव्यः,

तस्यास्तु परिभाषाया भाष्यवार्तिकयोरिह ।

अदर्शनादयं यत्रो महानस्माभिरादृतः ॥

“तास्यनुदात्तेर्द्धिदुपदेशाल्लमावधातुकमनुदात्तमङ्गविहोः” ॥
तास्यादीनां समाहारद्वन्द्वः । ‘अदुपदेशादिति’ । उपदिश्यतइत्युपदेशः,
तस्याकारेण विशेषणात्तदन्तविधिः, अच्चासावुपदेशश्चादुपदेशः, उपदि-
श्यमानदशायां यदवर्णान्तं तस्मादित्यर्थः । ‘अकारोपदेशादिति’ । अका-
रान्तादुपदेशादित्यर्थः । ‘कर्त्तव्यादि’ । लुङ्मात्मनेपदे प्रथमपुरुषस्य
हारौरसः, तासिः । एकवचने टिलोपः, इतरत्र रि चेति सलोपः, आस्त-
इत्यादीर्वादादित्वाच्छपो लुक्, तुदत इत्यादीनि तसन्तानि, कथं पुनः
शब्दपदेशेऽदन्तो भविष्यति, यावता पकारान्तोयं तत्रेत्यत आह ।
‘अनुबन्धस्यानेकान्तत्वादकारान्तोपदेश एवेति’ । उदीचामाह इति
ज्ञातात्त्वनिर्द्धृशाज्जापकादनुमीयते कार्येष्वनुबन्धाः श्रूयमाणा अपि न
प्रतिबन्धका इति । ‘पचमानो यजमान इति’ । लटः शानच् । नन्वत्र
मुक्ता व्यवधानमत आह । ‘यद्यत्रेति’ । ‘स्यादिति’ । संभावने लिङ्,
अङ्गस्य यो ऽकारस्तस्य मुगित्याश्रयणादस्य पत्वस्य संभवः । ‘तदा ल-
मावधातुकमदुपदेशादनन्तरमिति’ । स्वावयवेन व्यवधानाभावाद्दुपदे-
शग्रहणाच्च मुक्ति सत्यर्द्धमात्राव्यवधानेऽपि प्रवर्तते निघातः । ‘आतो

हित' इतीयादेशस्तु न भवति, अत इत्यत्र तपरकरणात् । अनन्तरयोगे पञ्चमी मृग्या, परमिति बाध्याहारः । 'अद्याकारान्तस्याङ्गस्येति' । अकारेणाङ्गस्य विशेषणादिति भावः । 'लसार्वधातुकस्येति' । सिट् इति वल्लभाणेन संबन्धः, निघात इति चानुबङ्गः, तथा च लसार्वधातुकस्य निघातः सिट् इत्यर्थः । 'असिट् इति' । प्रकृतत्वान्मुगिति गम्यते । 'बहिरङ्गत्वादिति' । बहिरङ्गत्वं तु मुको बहुपेक्षत्वात्, स हि अकारान्तविशिष्टमङ्गमाश्रयति आनञ्च प्रत्ययविशेषम् । अयं तु स्वरोदुपदेशमात्रं लसार्वधातुकमात्रं चापेक्षतइत्यन्तरङ्गः । 'चित्स्वरोपीत्यादि' । चित्स्वरस्यावकाशः चलनः, चलनशब्दार्थादकर्मकाट्युच्च, अस्यावकाश आस्ते शेते इति, प'वमान इत्यादौ परत्वादयं निघातश्चित्स्वरं बाधते । ननु चैकस्य द्विकार्ययोगे विप्रतिषेधो, न चात्रैको द्विकार्ययुक्तः, कथमादेरनुदात्तत्वमन्त्यस्य चित्स्वरः, नात्रादेरनुदात्तत्वं किं तर्हि संघातः कार्यो, अत्र ज्ञापकमुत्तरञ्च वक्ष्यामः, ततश्चानस्य सर्वानुदात्तत्वेन भवितव्यं नत्वादिरित्यस्त्येव विरोध इति परत्वादयं बाधतइति युक्तमेव । 'चिनुतः चिन्वन्तीति' । ननु च सार्वधातुकमपिदिति श्रुतिरपि हिदेव तत्कार्यमिदं प्रत्युदाहरणमत आह । 'हिदयं श्रुः पूर्वस्य कार्यं प्रतीति' । तत्र हि इति यत्कार्यं तदतिदिश्यते, यदाह । सिट् तु पूर्वस्य कार्यातिदेशादिति । नायं स्थितः सिट्ठान्तः, आतो हित इत्यत्र वक्ष्यति सार्वधातुकमपिदित्यत्र हित इव डिट् इत्यङ्गीक्रियतइत्यादि, अत्र तु यत् परिहार उपदेशग्रहणमुभाभ्यामपि संबध्यते, डिदुपदेशादुपदेशादिति । 'पचावः पचाम इति' । असत्युपदेशग्रहणे परत्वाचित्यत्वाच्च दीर्घं कृते तपरकरणाच्च स्यात् । ननु च तपरकरणं न करिष्यते, यदि तु न क्रियते यातः वातइत्यत्रापि प्राप्नोति । 'हन्तो हय इति' । अत्रानुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपे कृते सत्यकारात्परं लसार्वधातुकं भवति तथाप्युपदेशग्रहणाच्च भवति, नहि हन्तिरदन्त उपदिश्यते, अथ योत्रादन्तो हयब्दस्तदाश्रयमनुदात्तत्वं कस्माच्च भवति,

तावन्तेनुपदेशात्, समुदायपरो हि हन्युपदेशः । 'कतीह पद्यमाना इति' । 'पूष्यजोः शानन्', तत्र च लट् इति निवृत्तत्वात् लादेशोऽप्यम् । 'शिश्यइति' । एतेकाच्च इति यणादेशः, लिट् चेत्याहुर्धातुकमेतत् । 'यदधीतइति' । यच्छब्दप्रयोगो निपातैर्यदीति निघातप्रतिषेधार्थः ।

"आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्" ॥ 'माहि काष्टमिति' । हे-
माहश्च प्रयोगे पूर्वमेव प्रयोजनमुक्तम् । 'अपरो मध्योदात्त इति' । ननु च
बलादिरिह प्रत्ययः, इहागम आगमाश्चानुदात्ता भवन्ति, तस्मादिहा-
प्यन्तोदात्तत्वेन भक्षितव्यमत आह । 'सिचश्चित्कारणादिति' ।
'अनिटः पित इति' । अनिटः सिचः परः पितृत्वे उदात्तो भवति
पते त्वनुदात्तः, तेन माहिकार्थमिति तिङन्तं पते आद्युदात्तं पते त्वन्तो-
दात्तम्, अन्यथा धातुस्वरेण नित्यमाद्युदात्तं स्यात् । 'मध्योदात्त इति' ।
सिचः स्वरेण, एवकारेण न त्वन्तोदात्त इति दर्शयति ॥

"स्वपादिर्हिंसामव्यनिटि" ॥ 'स्वपादिरा वृत्कारणादिति' ।
आगणान्तादित्यर्थः । तत्र जिष्वप् शये, श्वस प्राणने, अन चेत्येतभ्यः परे
कचित्त्वादयो ऽभ्यस्तसंज्ञकास्तेषु परत्वादभ्यस्तानामादिरिति स्वरो
भवति, ये तु ततः परे षस् स्वप्ने, षण कान्तौ, ह्रड् अपनयने, चङ्करीत-
मिति, तत्र चङ्करीतमभ्यस्तम्, अन्ये तु षसिवसी छान्दसौ, छन्दसि च
दृष्टानुविधानं, हुडोप्ययं स्वरो न भवति अह्विडोरित्यनुवृत्तेः, पारिशेष्या-
दादितस्त्रिष्वेवायं स्वरः । 'हिंसन्तीति' । हिंसि हिंसायां रुधादिः,
ऽऽचलोपः, 'असोरलोपः' ।

"अभ्यस्तानामादिः" ॥ 'आदिरिति वृत्तमानइति' । 'आदिः
सिचोन्यतरस्या' मित्यतः । 'पुनरादिवहणं नित्यार्थं मिति' । अन्यथा
आदिवहणसंबद्धमन्यतरस्यावहणमनुवर्तते ॥

"अनुदात्ते च" ॥ अनजाद्वयमिदम् । 'जिहीते मिमीतइति' ।
'इं हत्यघोः, ङित्वाल्तसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । अविद्यमानोदात्त-

इति षडतानुदात्त इति बहुव्रीहिनिर्द्देशायमित्युक्तं, तत्र प्रयोजनमाह ।
 'अनुदात्तइति' । 'बहुव्रीहिनिर्द्देश इत्यादि' । न विद्यते उदात्तो-
 यस्मिन्नित्यनुदात्तः । 'मा हि स्म दधादिति' । शास्त्रीये ऽनुदात्ते एह्य-
 माणे नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाद्वा इकारलोपे कृते ऽचोनुदात्तस्य परस्याभा-
 वादाद्युदात्तत्वं न स्यात्, बहुव्रीहौ विज्ञाते तु भवति । 'दधात्य-
 चेति' । अत्र यणादेशस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वादपि स्वरः सिद्धः ॥

'सर्वस्य सुपि' ॥ सर्वशब्द उणादिषु अन्तोदात्तो निपाति-
 तः, सर्वस्य विकारः सार्धं इत्यनुदात्तादिलक्षणो ऽञ् यथा स्यादिति ।
 'प्रत्ययलक्षणेनापीत्यादि' । न लुमताङ्गस्येत्यत्रैतदुपपादितम् । 'सर्व-
 स्वरो ऽनकच्कस्येति' । तन्मध्यपतितस्य तद्वहणेन ग्रहणात्साकच्क-
 स्याद्युदात्तत्वं प्राप्ते वचनम् ॥

"भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वे पिति" ॥ आ-
 द्युदात्तस्यापवादोऽयम् । जागरामिति सौचो निर्द्देशः । अत्र मदिदि-
 वादिः, दरिद्राजायावदादी, अन्ये जुहोत्यादयः । 'पञ्चम लकार इति' ।
 लस्येत्यत्र दर्शितक्रमे पञ्चमलकारो लोट्, लोटशब्दस्तु वृत्तिकारदेशे जुगु-
 प्सितः, यथात्र द्रविडदेशे निविशब्दः । 'दधनदिति' । 'इतश्च लोपः पर-
 स्मैपदेषु' 'लेटोडाटा' वित्यट् । 'दरिद्रतीति' । अत्र परत्वादाकारलोपे
 कृते इकारस्योदात्तत्वप्रसङ्गः । अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थं, यावता भ्यादिभ्यः
 परः पित्प्रत्यय एव संभवति, ननु चायमस्ति 'आहुतमस्य पित्त्वं, विभ-
 याति, अत्रापि लोहुतमस्यैव पित्त्वं विधीयते न त्वाट इति, आट्सहितो
 लोहुतमः पित्त्वति स च प्रत्यय एव । अत एव लोटादेशात्पित्त्वं पूर्वमाह
 भवति, प्रत्ययान्त पूर्वा न भवति आट्सहितस्य प्रत्ययत्वादिति तच्चि-
 वृत्त्यर्थं प्रत्ययग्रहणमिति, न वाच्यं कथं यथैव प्रत्ययत्वमाट्सहितस्य
 तथा पित्त्वमपि तस्यैव, इदं तर्हि प्रयोजनं, प्रत्ययात्पूर्वेऽस्याच उदात्तत्वं
 यथा स्यात्संघातस्य माभूदिति, एतदेव ज्ञापकं स्वरविधौ संघातः
 कार्योति, तेन तास्यनुदात्तेदिति निघातः पञ्चमान इत्यादौ चित्स्वरं पर-
 त्वाद्वाधतइति यदुक्तं तदुपपन्नं भवति । अथ पूर्वग्रहणं किमर्थं, प्रत्यये

पितीति वक्तव्यं, तत्र तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्यति पूर्वस्येव भविष्यति, इदं तर्हि प्रयोजनं पिति पूर्व कार्यभागवद्या स्यात्पिदन्तं मामूदिति, कथं पुनः सप्तमीनिर्द्देशे तदन्तस्य प्रसंगः, एतदेव ज्ञापयति स्वरविधौ सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इति, किं सिद्धं भवति, उपोत्तमं रिति, रित्यन्यथान्ते उपोत्तममुदात्तं भवति न तु रिति परतः पूर्वस्य, चङन्यतरस्यां चङन्तस्य, यद्येवं चतुरः शसीतिशसन्तस्य प्राप्नोति, शस्यहणसामर्थ्याच्च भविष्यति। यदि हि चतुरः शसीत्यनेन शस उदात्तत्वमिष्टं स्यात्तत उद्दिष्टमित्यस्यानन्तरं चतुरश्चेति ज्ञेयात्, तत्रामर्शनामस्यानयहणानुवृत्त्या षट्चिचतुर्भ्यां हलादिरिति हलादेरुदात्तत्वविधानाच्च शस एव भविष्यति ॥

“लिति” ॥ प्रत्ययात्पूर्वमिति वर्तते, तेन लिदन्ते स्वरप्रसंगो न चोदनीयः ॥

“आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम्” ॥ ‘लेलूयलेलूयमिति । एकात्तु धातुषु लिट्स्वरस्यास्य च विशेषाभावादनैकाजुदाहृतः । ‘आग्नेहितानुदात्तत्वे कृतइति’ । अनुदात्तं चेत्यनेन ॥

“अवः कर्तृयकि” ॥ कर्तृवाचिनि सार्वधातुके विहितो यक् कर्तृयक् । ‘उपदेशदति वर्ततइति’ । अदुपदेशादित्यत्र यदुपदेशग्रहणं तदुपसमस्तमपि स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिह संबद्ध्यते, तच्चाप्यात्सप्तम्यन्तं संप्रदातइति मत्वोक्तं, न तु सप्तम्यन्तमुपदेशग्रहणं प्रकृतमस्ति, यदि तूपदेशग्रहणं नानुवर्तत कार्यतइत्यादौ रपरत्वे सति न स्यात्, तस्मादुपदेशइत्यनुवर्त्यम्, यद्येवं ज्ञायते स्वयमेवेत्यादौ न स्यात्, ये विभाषेत्यात्वे सत्युत्तरकालमजन्ता जनादयो न तूपदेशइत्यत आह । ‘जनादीनामिति’ । ‘ये विभाषे’ त्यत्रानुदात्तोपदेशेत्यत उपदेशग्रहणमनुवर्तते, सा च विषयसप्तमीति उपदेशएव जनादीनामात्वं भवति । ‘ज्ञायते स्वयमेवेति’ । अन्तर्भावितण्यर्थो जनिः कर्मकर्तृविषयः, दृश्यते चान्तर्भावितण्यर्थस्य प्रयोगः, यथैकं द्वादशधा जज्ञइति ॥

“अलि च सेटीहन्तो वा” ॥ अन्यतरस्यामिति वर्तमाने वायहणं कार्यविकल्पार्थम्, अन्यतरस्यांयहणेन कार्यं विकल्पते वायहणेन कार्यणः,

तेनेहादयः पर्यायेण कार्यं प्रतिपद्यन्ते । ननु चान्तश्च तवै युगपदित्यादौ युगपद्वहणादेवान्यत्र पर्यायः सिद्धः सत्यमादेरपि प्राप्ते वायव्यम् । अन्यथा श्रुतयोऽहितयोरेव कार्यित्वं विकल्पेन, वायव्ये तु सति यद्येवं विकल्पोर्ध्वं ऽद्यापि समुच्चयः सर्वेषादेरपि भवति । 'सेटीति किमिति' । इह्यहणादेव यत् सेट् यहीष्यतइति प्रश्नः । 'ययायेति' । अयमभिप्रायः । इह्यहणं यदेहागमः क्रियते तदा तस्योदात्तायै स्यात्तत्तश्च यथा लुलविषेत्यादौ चतुर्णां पर्यायेणोदात्तविधाने ययिषेत्यादौ चतुर्णां भावेऽपि पर्यायेणोदात्तत्रयं भवति श्वमिहभावेऽपि स्यादिति ॥

“ञ्जित्यादिर्नित्यम्” ॥ 'प्रत्ययस्वरापवाद इति' । बाहुल्यादेवमुक्तम् । 'श्रोत्रियंश्चक्षुदोधीत' इति, अत्र हि वाक्यार्थे पदवचनमित्यत्र पक्षे न प्रत्ययस्वरप्रसङ्गः । 'प्रत्ययलक्षणमत्र नेष्यतइति' । ननु च न लु मताङ्गस्येति प्रतिषेधादेव प्रत्ययलक्षणं न करिष्यते, किमुच्यते प्रत्ययलक्षणमत्र नेष्यतइति, एवमन्यतो ज्ञापितमेतत्, स्वरविधौ सप्तम्यस्तदन्तः सप्तम्य इति, ततश्च यथा पूर्वसूत्रे यलन्तं कार्यं तथात्रापि ज्ञानिदन्तं कार्यं न तु ततः पूर्वमङ्गमित्यनङ्गकार्यत्वात्प्रतिषेधो न सिद्ध्यतीति । 'अत्रि कनि चेति' । चकाराद्विदाद्यत्रि च ॥

“आमन्वितस्य च” ॥ अत्र कारकाद्वत्तश्रुतयोरेवाशिषीति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते, शेषनिघातेन बाध्यतइत्यर्थः । 'प्रत्ययलक्षणमत्र नेष्यतइति' । षष्ठीनिर्द्देशेन तत्कार्यस्य स्पष्टत्वात् । 'सर्पिरिति' । सुपेरिसि सर्पिःशब्दोन्तोदात्तः, स्वमोर्नपुंसकादिति सोर्लुक्, सप्तशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः, षड्भ्यो लुगिति कसो लुक् ॥

“पश्चिमयोः सर्वनामस्थाने” ॥ 'पश्चिमयिशब्दावित्यादि' । ममेरिनिः, पुषःकित्, मन्यः, पतेस्य चेतीनिप्रत्ययः, मन्यः कित्वादुपधालापः । 'मन्या इति' । पश्चिमय्यभुतामादित्यादिकार्यम् । 'पयः पश्येति' । अस्य टेलापः, प्रत्ययलक्षणमत्रापि नेष्यते, अतिप्रसङ्गस्तु पूर्ववत् ॥

“अन्तश्च तवै युगपत्” ॥ ‘कतेवै इति’ । कृत्याद्यं तवैकेकेन्यत्वन
इति तवैप्रत्ययः । किं पुनः कारणं पर्यायनिवृत्तये यद्यः क्लिप्तदत्त्याह ।
‘एकवर्जमिति’ ‘हीत्यादि’ ॥

“स्यो निवासे” ॥ ति निवासगत्योरित्यस्माद् अधिकरणे घः ।
‘स्यो दस्युनामिति’ । स्येरच्, कर्त्तरि षष्ठी ॥

“वृषादीनां च” ॥ वृषु सेवने, वनी प्रादुर्भावे, स्वर रोगे,
हि गतौ, कै गै रै शब्दे । ‘एते सर्वे ऽच्प्रत्ययान्ता इति’ । पचादि-
त्वात्, बाहुल्याच्चेदमुक्तं, वृषेत्यत्रेगुपधलक्षणः कः, णीञ् प्रायणे, तापृ
संतानपालनयोः, केचित्तय इति पठन्ति, अय पय तय गतौ, क्वचित्त्वयशब्दः
पठ्यते, स चिनेतेर्द्रष्टव्यः । इण् गतौ, अंग समाधाने, विद ज्ञाने, वृद्ध
निरासे, दु दाहे, वद व्याक्यायां वाचि, अत सातत्यगमने, केचिदेतौ
न पठन्ति, गुहू संवरणे, शम उपशमे, अण रण शब्दे । ‘संमतौ भाव-
कर्मणोरिति’ । शमरणाविति वर्त्तते, संमतावर्थं शमरणौ भावकर्मणोर्गो-
षाक्रममाद्युदात्तौ भवतः, मचि गुप्तभाषणे, । ‘शान्तिरिति’ । शमेः
क्वचि, कमु कान्तौ, यमु उपरमे, केचिद्व्यमशब्दं न पठन्ति, च शब्दे
गतौ, धृञ् धारणे, कृ चित्तेपे, भिदादिषु निपातनादृष्टिः, वड प्रापणे, कूप
सामर्थ्यं, पद गतौ ॥

“संज्ञायामुपमानम्” ॥ ‘यद्वेषमिति’ । यद्वच कनो लुचि-
त्यर्थः । ‘एतदेवेत्यादि’ । ज्ञापकाभावे तु सप्तमीनिर्देशेऽपि प्रत्ययल-
क्षणप्रतिषेधो न स्यात्, स्वरविधौ सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इति ज्ञापने-
न तदन्तस्य कार्यत्वात् । ‘क्वचिदिति’ । वचनात्क्वचिद्व्यवत्येव, यथा सर्व-
स्य सुपीत्यच ॥

“निष्ठा च द्युज्जनात्” ॥ इहाद्याक्तः अद्यात् इत्येकादेशस्य बहि-
रङ्गत्वादसिद्धत्वादनादिति प्रतिषेधाभावः, भीष्मशब्दो भियः पुक्त्विति
मन्प्रत्ययान्तः । ‘चिन्तित इति’ । चिति स्मृत्यां चुरादिः ॥

१ मुद्रितमूलपुस्तके कीति नास्ति ।

२ मुद्रितमूलपुस्तके स्यो वर्त्तते दस्युनामिति पाठः ।

“आशितः कर्ता” ॥ ‘अशेरिति’ । अश भोजने इत्यस्मात् । ‘आहपूर्वादविवक्षिते कर्मणीति’ । उक्तं हि ‘प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणो कर्मिका क्रिये’ति । ‘कर्तरि क्त इति’ । गत्यर्थकर्मकेत्यादिना । भाष्ये तु कर्तरि क्तो निपात्यतइति स्थितं, यदि तद्धाङ्पूर्वकस्याशेरिति क्त रूपम् अवयवहः प्राप्नोति, तस्मादुपधादौघत्वमपि निपात्यतइति वार्तिककारः । वृत्तिकारस्तु संहितापाठ एव नित्यः, पदपाठस्तु पौरुषेयः, ततश्च न लक्षणान्न पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यमिति मन्यते । अथर आह । अशेर्यन्तस्य प्रयोज्यकर्तरि गतिबुद्धिप्रत्ययसामानार्थेति कर्मसंज्ञके निष्ठायामाशित इति रूपं, स एवात्र भूतपूर्वगत्या कर्ता विवक्षित इति ॥

“रिक्ते विभाषा” ॥ ‘रिक्तइति’ । रिचिर्विरेचने । ‘संज्ञायामित्यादि’ । निष्ठा च दृष्टानादित्यस्यावकाशो दत्ता गुणः, अस्यावकाशोसंज्ञायां, रिक्तो घट इति संज्ञायामुभयप्रसंगे पूर्वविप्रतिषेधः ॥

“जुष्टार्पिते चच्छन्दसि” ॥ ‘जुष्ट इति’ । जुषी प्रीतिसेवनयोः, श्वीदितो निष्ठायामितीदृशप्रतिषेधः । ‘अर्पित इति’ । अर्त्तार्पित्वादिना पुक् ॥

“नित्यं मन्त्रे” ॥ आरम्भसामर्थ्यादेव सिद्धे नित्यग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

“युष्मदस्मदोर्हंसि” ॥ युष्मसिभ्यां मदिक्, युषिः सौत्रो धातुः । ‘तव ममेति’ । ‘युष्मदस्मद्ग्रां हंसोश्’ ‘तवममौ हसी’ति मपर्यन्तस्य तवममादेशः, शेषे लोपः, अतो गुणइति पररूपत्वम्, एकादेश उदात्तलोदात्त इति विभक्तेश्चात्तत्वे प्राप्ते इदमुच्यते ॥

“हयि च” ॥ ‘तुभ्यं मद्ममिति’ । हेप्रथमयोरम्, तुभ्यमद्मौ हयि, अथ किमर्थं योगविभागो न युष्मदस्मदोर्हंसोरित्येवोच्येत, एवं हि चकारो न कर्तव्यो भवति, अत आह । ‘एवायोगकरणमिति’ । आशङ्कायहयोनास्वरितत्वादेव यथासंख्यं न भविष्यतीति शक्यं वक्तुमिति दर्शयति, अत्रापि पूर्ववद्विभक्तिस्वरः प्राप्तः ॥

“यतो नावः” ॥ अत्रानाव इति प्रतिषेधो सापयति स्वरविधौ
कञ्जनमङ्गित्यमानवदिति, अन्यथा य आदिर्नकारो नामौ स्वरयोभ्यो
यस्य स्वरयोग्य आकारो नामाद्यादिरिति प्रतिषेधोऽर्थकः स्यात् ॥

“ईद्वन्द्वशब्ददुहां एतः” ॥ ईद्व स्तुतौ, यदि अभिवादन-
स्तुभ्योः, वृद्ध संभक्तौ, शंसु स्तुतौ दुह प्रपूरणे, कथं वार्य इत्यत्र एतत्,
यावता एतिस्तुशास्त्रित्यादिना विशेषविहितेन क्यप् भाव्यमत आह ।
'वार्य इत्यादि' । अथ वृद्धो ऽपि क्यप्तेव कस्माच्च भवत्यत आह ।
'क्यपिविधौ हीत्यादि' । एतच्च तत्रैव प्रतिपादितम् ॥

“विभाषा वेतिवन्धानयोः” ॥ 'गुप्तन्यायान्त इति' । तिष्ठते-
र्गुरिति तत्रानुवर्तते । 'उदात्तनिवृत्तिस्वरेणेति' । श्नसोरन्तोप इति
श्नसोकारस्योदात्तस्य लोपात् । 'वेगुरित्यादि' । संज्ञायामुपमानमित्य-
स्यावकाशः चञ्चा वधिका, विभाषाया अवकाशो ऽनुपमानभूतो वेगुः
शुष्क उपवने, वेगुरिति संज्ञायामुपमाने पूर्वविप्रतिषेधः ॥

“त्यागरागहासकुहखठक्रयानाम्” ॥ कुह विस्मापने, खठ क्रय
भाषणे चौरादिकावदन्तौ, निघातस्यैवायमपवादो युक्तः, नैतदेवं, यद्यप्ये
निघातस्यापवादः स्यात्तत्रैवायं ब्रूयादनुदात्तं पदमेकवर्जं नहि स्वार्थम् ॥

“चट्यन्यतरस्याम्” ॥ उदाहरणे एकवचनातिक्रमणे हेतुर्मुंयः ।
'माहिदधदिति' । विभाषा घेट्श्वयोरिति ज्ञेयचङादेशः ॥

“मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियाम्” ॥ 'मतोः पूर्वं आकार
इति' । अर्थव्याख्यानमेतत्सूत्रे तु शब्दरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः ।
केचित्तु सूत्रे पूर्वशब्दं पुल्लिङ्गमेव पठन्ति, उदाहरणे चातुर्यिको नद्यां
मतुप् । मतो बहुवोऽनजिरादीनां चेति दीर्घत्वम् । 'मतोरिति किं,
गवादनीति' । मतोरित्यस्मिन्नसति पूर्वग्रहणमपि न क्रियेतेति संज्ञा-
शब्दसंबन्धिन आकारमात्रस्य प्रसङ्गः, पूर्वग्रहणं मतोरनन्तरस्य पूर्वस्य
यथा स्यादिह माभूत्सानुमतीति ॥

“अन्तो ऽव०त्याः” ॥ इहासंदेहायं व०त्या अन्त इत्यवचनावकार-
प्रश्लेषो निश्चितः, तत्र प्रयोजनं पृच्छति । ‘अव०त्या इति किमुच्यतइति’ ।
अथाव०त्या इत्युच्यमानेषु राजशतीत्यत्र कस्माच्च भवति, भवति ह्येतदपि
नलोपे कृते ऽवतीशब्दान्तमत आह । ‘स्वरविधावित्यादि’ । ननु
चोदाहरणेपि मतोऽन्तत्वंस्यासिद्धत्वादवतीशब्दान्तत्वं नास्तीत्याह ।
‘वत्त्वं पुनरिति’ । पुनःशब्दो नलोपाद्विशेषं द्योतयति ॥

“इव०त्याः” ॥ अहीवतीत्यादौ पूवे दीर्घः, संज्ञायामिति वत्त्वं,
योगविभागश्चिन्त्यप्रयोजनः ॥

“चौ” ॥ ‘उदात्तनिवृत्तिस्वरापवादोऽयमिति’ । कृदुत्तरपदप्र-
कृतिस्वरंणोदात्तस्याश्रयकारस्य विभक्तिनिमित्तको ‘ऽव’ इति लोपः ।
‘चावतद्वितइति वक्तव्यमिति’ । चौ यः स्वरः स तद्विते परतो न
भवतीत्यर्थः । अन्यथा योऽनुदात्तः प्रत्ययो दधीचः पश्येत्यादौ तत्र
पथोदात्तनिवृत्तिस्वरं बाधते तथा दाधीच इत्यादौ प्रत्ययस्वरमपि
सतिशिष्टः स्वरो बाधेत, तस्मादतद्वितइति वक्तव्यम्, अस्मिंश्च सति
उदात्तनिवृत्तिस्वरस्याऽयमपवादो भवति ॥

“समासस्य” ॥ ‘राजदृषदिति’ । ननु च योज समासस्यान्तो
दकारो नासौ स्वरभाक्, यश्च ततः पूर्वोऽकारो नासौ समासस्यान्तोऽत
आह । ‘स्वरविधाविति’ । न स्वरस्यैव विधिः किं तर्हि योऽप्यनुदा-
त्तादेरञित्यादिः सोऽपि स्वरविधिः, स्वराश्रयत्वात्, तेन सोऽपि विधिर्व्य-
ञ्जनदौ व्यञ्जनान्ते च भवति, अत्र च ज्ञापकबोत्तरपदेनुदात्तादावि-
त्युक्त्वा पृथिव्याः प्रतिषेधः । ‘नानास्वरापवाद इति’ । यदप्यनुदा-
न्तम्यदमेकवर्जं’ मित्यस्ति तथापि वर्जने विशेषाश्रयणात्पर्यायेण नाना-
स्वरप्रसङ्गः, तत्र राजशब्दः ‘कनिन्युश्रितती’ त्यादिना कनिन्यन्यपा-
न्तत्वादाद्युदात्तः, पुरः कुषन् पुरुषः, ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणो ऽणन्तः,
कनतृपश्च, वृषादिभ्यश्चित्, कमेर्बुक् च, कम्बलः, ‘कन्याराजान्यशिष्या-
मनुष्याणामन्त’ इति कन्याशब्दोन्तस्वरितः, ‘स्वनहमोर्वा’ इत्यपु,
धातुस्वरः, षट्पटद्वयतइति षटहः, षोऽदरादिःन्तोदात्तः, ‘शाश-

विधान्ददौ', पवादिषु नददिति पठ्यते, टित्वान्हीप्, नदी, उदात्त-
निवृत्तिस्वरः, पोषशब्दो घञन्तः 'घट्टभसोऽदिः' 'दृणातेः पुग् इत्य-
श्च' टृषत्, प्रत्ययस्वरः । समिध्यते ययेति समित्, संपदादित्वात्किप्,
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः, एते नानास्वरास्तेषामपवादः ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्या पष्ठस्याध्यायस्य

प्रथमश्चरणः ॥

"बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्" ॥ इह यस्य विकारः प्राप्तस्तस्य
प्रकृतिभावो विधेयः, न च कृत्वस्य पूर्वपदस्य शेषनिधातलक्षणो विकारः
प्राप्तः किं तु तत्स्ययोऽदात्तस्वरितयोरैव, तस्मात्तयोरैव पूर्वपदशब्दो
वर्तते तदाह । 'पूर्वपदग्रहणमित्यादि' । समासान्तोदात्तत्वे हीत्या-
दिना विकारप्राप्तिरन्वयति । 'समासान्तोदात्तत्वापवादोपमिति' ।
नाप्राप्ते तस्मिन्चारम्भात् । ननु च यत्र सामान्यविधिप्रवृत्तिमनपेक्ष्य विशेष-
विधिप्रवृत्तिस्तत्रापवादत्वं, यथा 'कर्मण्यण्' 'आतोनुपसर्ग' क'
इति, इह तु सत्यां विकारप्राप्तौ प्रकृतिभावो विधेयः, विकारप्रा-
प्तिश्च समासस्येत्यस्मिन् प्रवृत्तइति कथन्तत्प्रवृत्त्यपेक्षस्तदपवादः, अतः
समासस्येत्यस्मिन्प्रवृत्ते प्राप्तस्य शेषनिधातस्यैवायमपवादो युक्तः, नैतदेवं,
यद्वयविधातापवादः स्यात्तत्रैवायं ब्रूयादनुदात्तस्यदमेकवर्त्तनं, बहुव्रीहौ
पूर्वपदमिति । नन्वेवमुच्यमाने समपाद इत्यादौ स्वाभाविकस्यापि पूर्व-
पदानुदात्तस्य प्रतिषेधप्रसङ्गः, किं कारणमनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रति-
षेधो वेति, तस्मात्समासस्येत्यस्यानन्तरमारभ्यमाणस्तस्यैवायमपवादः ।
ननु चोक्तं कथन्तत्प्रवृत्त्यपेक्षस्तदपवाद इति, उच्यते, निदानोच्छेदेन
निदानिन उच्छेदः शक्यते कर्तुं, समासान्तोदात्तत्वं च शेषनिधातलक्ष-
णस्य पूर्वपदविकारस्य निदानमतस्तदभावद्वारेण निदानभूतस्य समासा-
न्तोदात्तस्येवास्मिन् विषयेऽप्रवृत्तिराख्यायते । नन्वेवं नानापदस्वरप्राप्तौ
समासस्येत्यस्यारम्भात्तदप्रवृत्तौ द्वयोरपि पूर्वोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरप्रसङ्गः ।
तथाहि सति न बहुव्रीहेरिति समासान्तोदात्तत्वमेव प्रतिषेधेत्, अस्तु

वा समासान्तोदात्तत्वमस्तु वा शेषनिघातः, परचातु प्रकृत्येत्यनेन स्वर-
विशेषमुपलभ्य स स्वरः पूर्वपदस्य विधीयते, शेषनिघातात्माक् पूर्वपदस्य
प्रकृत्या यः स्वरस्तस्वरकम्पूर्वपदं बहुव्रीहौ भवतीति, यदि वा प्रकृत्येत्य-
नेन स्वरविशेषउपलक्षिते सत्ययमर्थो भवति बहुव्रीहौ पूर्वपदस्य स्वाभा-
विको यः स्वर आद्युदात्तत्वादिकः स भवतीति, एवञ्च यथा पूर्वपदस्या-
दिकृदात्तो भवतीत्युक्तेन समासस्येत्येतत्प्रवृत्त्यपेक्षा, तादृगेतदिति युज्यते
तदपवादता । 'कृष्णो मृग इति' । यस्याजिनं कृष्णाजिनमित्युच्यते । 'ब्रह्म-
चारीशब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरान्तोदात्त इति' । तथा चाधीयते ब्रह्म-
चारी चरति विषयद्विषाम्, कस्य ब्रह्मचार्यसीत्यादौ । 'णि'नीति' ।
पूर्वपदाद्युदात्तत्वन्तु न भवति प्रवृद्धादिषु पाठादाकृतिगणो हि स
इष्यते, वृत्तौ तु कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरान्तोदात्तत्वम्, अपर आह कृन्दसि
परादिश्च परान्तश्चेत्यन्तोदात्तत्वं, वृत्तस्त्वयमर्थः इहैव चरति ब्रह्म-
चारीत्युपमानमत्र पूर्वपदन्ततः किम्, उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेवेति निय-
मात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर एव भवतीति । 'स्वातकशब्दः कन्यत्ययान्त
इति' । यावादिषु स्वात वेदसमाप्ताविति पठ्यते, 'मनोज्ञातावश्रयतौ
बुक्त्व' मनुष्यः । यदि तर्ह्ययं प्रकृतिभावः समासान्तोदात्तत्वं बाधते सर्वो-
नुदात्तेषु पूर्वपदे बाधेत, तत्रापि ह्यस्य प्रवृत्तिर्न केन चिद्वार्यते, विशे-
षाविधिश्च प्रवर्तमानः सत्यपि सम्भवे सामान्यविधेर्बाधको भवति,
तक्रदानमिव दधिदानस्येत्यत आह । 'उदात्तग्रहणमित्यादि' ।
न्यायतोष्ययमर्थः सिद्धः, कथं यस्य विकारः प्राप्तस्तस्य प्रकृतिभावो विधेयः,
विकारप्राप्तिश्चोदात्तस्वरितयोरैव, अत एव पूर्वमुक्तमुदात्ते स्वरिते वा
वर्त्तते इति । 'समभागइति' । समशब्दः सूत्रो ढमविति व्युत्पादितः
सर्वानुदात्तः, नन्वत्रामत्यपि समासान्तोदात्तत्वे भागशब्दस्य कर्षात्वत-
इति अन्तोदात्तत्वात् समभागशब्दोन्तोदात्त एव भविष्यति, तस्मादु-
दाहरणदिगयं दर्शिता, समपाद इत्युदाहर्तव्यं, पादशब्दो वृषादित्वा-
दाद्युदात्तः । किमर्थं पुनरिदमुच्यते, पूर्वपदप्रकृतिस्वरो यथा स्यात्

समासान्तोदात्तत्वं माभूदिति, नञ्सुभ्यामित्येतन्नियमाद्यं भविष्यति, यदि बहुव्रीहावन्तोदात्तत्वं भवति नञ्सुभ्यामेवेति, न चैवचानापदस्वरप्राप्ती समासान्तोदात्तत्वविधानान्नियमेन तस्मिन्त्यावर्त्तितेऽपि पूर्वात्तरपदयोर्द्वयोरपि पर्यायेण प्रकृतिस्वरप्रसङ्गः, 'शितेर्नित्याबहुञ्जि' त्यस्य नियमार्थत्वात्, यदि बहुव्रीहावुत्तरपदस्य ह्यत्वा भवति शितेरेव परमिति । उच्यते । 'नञ्सुभ्या' मित्येष तावन्नियमो नापपद्यते, अतुदरः सूदर इत्यादौ उदाराश्चेषु तेषदति पूर्वपदान्तोदात्तस्य प्राप्तस्य बाधनाद्विधिसम्भवात् । 'शितेर्नित्याबहुञ्जि' त्येतदपि शितेर्नित्याबहुञ्जेवेत्यनेन नियमेन शीतिललाटादिष्वेवोत्तरपदप्रकृतिस्वरं निवर्त्तयेव चित्रगुप्रभृतिष्वित्यारभ्यमेवेतत्, बहुव्रीहियहणन्तु शक्यमकर्तुं, तत्पुरुषे कस्माच्च भवति, तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिनियमार्थेभविष्यति, तत्पुरुषे तुल्यार्थादीवेति, गन्तव्यपण्यमेव बाणिजे, गतादिष्वेवोत्तरपदेषु द्विगावित्यादि, द्वन्द्वे कस्माच्च भवति, राजन्यबहुवचनइत्येतन्नियमार्थेभविष्यति, द्वन्द्वे भवति राजन्यबहुवचनद्वन्द्वएवेति, अख्ययीभावे कस्माच्च भवति, परिप्रत्युपापावर्ज्यमानेत्यादि नियमार्थं भविष्यति, परिप्रत्युपापा एवाख्ययीभावइति, विपरीतस्तु नियमः सर्वत्र न भविष्यति नानिष्टार्थो शास्त्रप्रवृत्तिरिति, एवमप्यसति बहुव्रीहियहणे समासान्तोदात्तस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य चैकविषयत्वाद्विरोधाच्च तुल्यश्वेतः पञ्चारविरित्यादौ पर्यायः प्राप्नोति, तत्पुरुषादिषु तुल्यार्थादीन्येव पूर्वपदानि प्रकृतिस्वराणि भवन्ति नान्यानीत्येव हि नियमः कृतो न तुल्यार्थादिपूर्वपदेषु तत्पुरुषादिषु पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेवेति । अथाप्यश्रुदमाणाविशेषत्वादुभयनियमः, तत्पुरुषादिषु तुल्यार्थादीन्येव तेषु पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेवेति, तथा च बहुव्यतरस्यामिति वर्त्तमाने दिष्टिवितस्योश्चेति विकल्पो विधीयते पञ्चदिष्टिः पञ्चवितस्तिरित्यादाविगन्ते द्विगाविति नित्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरो माभूदिति, तथापि चित्रगुरित्यादौ बहुव्रीहौ पर्यायप्रसङ्गः, ज्ञापकात्सिद्धं, यदयं द्वित्रिभ्यां पादून्मूर्द्ध्विति द्विपादित्यादावन्तोदात्तविकल्पं शास्ति तज्ज्ञापयति न बहुव्रीहावन्तोदात्तत्व-

पर्यायेण भवतीति, एवमनुदात्तविषयमेव ज्ञापकं स्यात् बहुव्रीहा-
वन्तोदात्तत्वं पर्यायेण भवतीति, किं च स्याद् उदात्तस्वरितयोस्तु पूर्वा-
त्तरपदस्योः पर्यायप्रसङ्गः, न च स्वरिते य उदात्तस्तदाश्रयं ज्ञापकं
युज्यते, अतो ह्युदात्तसंज्ञा, न च वर्णैकदेशो वर्णग्रहणेन एह्यते, अथ
वर्णत्वावर्णत्वकृतं भेदमुत्सृज्योदात्तश्रुतिपरं ज्ञापकं वर्ण्यत तदा बहु-
व्रीहियहणं शक्यमकर्तुम् ॥

“तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः” ॥
‘सदृशशब्दोपीत्यादि’ । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणेत्येतदपेक्षते । ‘कुमुदश-
ब्दोपीत्यादि’ । तत्र यदा कप्रत्ययान्तस्तदा यायादिस्वरेणान्तोदात्तः,
तथा चानुदात्तस्य च यचोदात्तलोप इत्यत्र कुमुद्वानित्युदाहृतमुक्तं च कुमु-
दादयोन्तोदात्ता इति, यदा त्वव्युत्पन्नं तदा ‘नञ्विषयस्यानिसन्तस्ये’-
त्याद्युदात्त इत्युक्तम्, अपर आह, जलजे नपुंसकविषयः कुमुदशब्दः, यस्तु
वानरविशेषे कुमुदशब्दः स पुल्लिङ्गस्तत्रेह जलजवात्युदाहृतः, चनुदात्तस्य
चेत्यत्र तु वानरवचन इति । ‘दूर्वाकाण्डशरकाण्डशब्दादित्यादि’ ।
आद्यापाप्तिप्रदर्शनमेतत्, षट् च काण्डादीनीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वेन तत्र
भाव्यम् । ‘नञ्कुनिपातानामिति’ । निपातत्वादेव सिद्धे नञ्ग्रहणमकर-
णिरित्यादौ परस्यापि ऋत्स्वरस्य बाधनार्थं, तथा चाव्ययीत्यत्रापि कृता
सह निर्दिष्टो यत्र नञ् तत्रापि नञ् एव स्वरो भवति, तथा विभक्तिस्व-
रावञ्स्वरो बलीयान् भवति, कुग्रहणं तु चादिषु पाठाभावात्, पठितञ्-
स्त्वसौ, अन्यथाव्ययसंज्ञा न स्यात्, स्वरादिष्वपि पाठाभावात् । ‘स्वात्वा-
कालक इति’ । मयूरव्यंसकादिरयं, यद्येवं स तत्रैवान्तोदात्तः पठिष्यते,
एवमपि परिगणनं कर्तव्यं, सामिकृतं स्वयंप्रौढमित्यादौ प्रकृतिस्वरो माभू-
दिति, इह कस्मात् भवति, परमं कारकं परमकारकं, परमे ॥ कारकेण पर-
मकारकेण, परमे कारके परमकारके इति, नहि विशेषणप्रमासः प्रथमान्ता-
नामेवेति नियमोस्ति, तेन द्वितीयाद्यन्तं पूर्वपदमिति चोक्तं, परिहारस्तु
लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया तृतीयादीनां प्रतिपदं यः समासस्तत्रायं
स्वरः, अयन्तु विभक्तिविशेषमनुपादाय विशेषणप्रमास इति ॥

“वर्णो वर्णेष्वनेते” ॥ अनेतइति प्रतिषेधाद्बहुवचननिवृत्त्यालो-
त्तरपदे स्वरूपग्रहणं न भवति, तत्साहचर्यात्पूर्वपदेपि । ‘कृष्णशब्दो नक्-
प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्त इति’ । किञ्च तु कृष्णस्यामृगाख्या चेदिति ह्रन्दस्य
न्तोदात्तत्वमन्यत्राद्युदात्तत्वं व्यवस्थितम् ॥

“गाधतवणयोः प्रमाणे” ॥ ‘शम्भगाधमिति’ । गाधृ प्रति-
ष्ठायां, गाधतइति गाधः, अर्तुर्चादिः, इयत्तायाः परिच्छित्तिरियत्ताप-
रिच्छेदः, क्रियाशब्दोच प्रमाणशब्दो वृक्षते न त्वायामप्रमाणे वृद्ध इत्यर्थः ॥

“दायादयं दायादे” ॥ दातव्यो दायः, भागोऽंश इत्यर्थः । दाय-
मादत्ते दायादः, मूलविभुजादित्वात्कः, दायादस्य भावो दायादयं, किं
पुनस्तत्, दायस्यादानं तत्संबन्धी वा, इह तु लक्षणया ऽऽदीयमाने दाय-
एव दायादयशब्दो वर्तते । ‘अथेत्यादि’ । वक्ष्यमाणोभिप्रायः । तमेवा-
विष्करोति । ‘यद्येवमिति’ । ‘शेषलक्षणैवेति’ । सामान्यलक्षणैवात्र षष्ठी
न प्रतिपदमित्येवशब्दस्यार्थः । यदि शेषलक्षणैवात्र षष्ठी किमर्थं पुन-
स्तत्र विधानमित्याह । ‘तस्यास्त्विति’ । सप्तमी तावद्विधेया, अप्राप्त-
त्वात्, तत्र यदि सैव विधीयेत ततोसौ विशेषविहितत्वात् षष्ठा
बाधिका विज्ञायेत, मैवं विज्ञायीति पुनः सैव शेषलक्षणा षष्ठाभ्यनुज्ञा-
यते न त्वपूर्वा विधीयतइत्यर्थः ॥

“प्रतिबन्धि चिरकृच्छयोः” ॥ कार्यसिद्धिं प्रतिबध्नातीति प्रति-
बन्धी, आवश्यके गतिः । ‘विशेषणसमास इति’ । ननु च सामाना-
धिकरण्ये सति स भवति, न चेह तदस्ति, गमनशब्दस्य गतिवाचि-
त्वात् चिरशब्दस्य च कालवाचित्वात् । नैव दोषः । चिरकालभाविनि
गमनेत्र चिरशब्दो वर्तते । ‘मयूरव्यंसकादिवेष इति’ । गमनमत्र विशेष्य-
न्तद्विशेषणे तु चिरकृच्छे, अतो विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं मयूरव्यंसकादि-
त्वमेष्टव्यमिति भावः । पूर्वपदस्य प्रतिबन्धिवाचित्वमुपपन्नयति । ‘गमनं
हीत्यादि’ । कारणवैकल्याद्वि चिरकालभावि गमनं कृच्छयोगि च, कृच्छ-
न्दुःखं तदयोगि च कार्यसिद्धेः प्रतिबन्धि जायते ॥

“पदेपदेशे” ॥ उच्चारः पुरीषक्रिया ॥

“निवाते वातनाणे” ॥ ‘द्व्यक्षपत्ययान्तोऽन्तोदात्त इत्यपर-
इति’ । कवतेर्द्यगिति सूत्रमधीयते, इकारस्य संज्ञा न भवति गुणप्रति-
षेधार्थात्ककारानुबन्धात् ॥

“गारदे ऽनातंवे” ॥ उदाहरणे रज्जुदृते रज्जुशब्दो दृष्टत्पिष्टेषु
दृष्टच्छब्दः, ततः कर्मधारये ऽस्वपदविग्रहः, सुजेरसुस् चेत्यत्र स्कन्धेः सलोप-
श्चेत्यतः सलोप इति वर्तते, तेन सुजेरन्यादवः परोक्षमसुम्, सलोपे
यथादिगे ऽसुमः सकारस्य जश्च च रज्जुरिति भवति ॥

“अध्वर्युकणाययोजांतौ” ॥ ‘नियतविषया इति’ । वरणवि-
शेषनियता इत्यर्थः ॥

“सदृशप्रतिरूपयोजांतौ” ॥ सदृशग्रहणमनर्थकं तृतीयासमा-
सवचनात्, सदृशशब्देन तृतीयासमास उच्यते ‘पूर्वसदृशसमोनार्थ’ इति,
तत्र तृतीयापूर्वपदं प्रकृतिस्वरम्भवतीत्येव सिद्धमत आह । ‘षष्ठीसमा-
सार्थञ्चेति’ । तुल्यार्थयोगे षष्ठापि विधीयते, तत्र यदा तस्याः षष्ठाः
समासः क्रियते तदापि यथा स्यादित्येवमर्थं सदृशग्रहणम् । ननु चान-
भिधानात्षष्ठीसमासो न भविष्यति । त्रैग्व्यां हि नः साध्यम्, मातुः
सदृशो मात्रा सदृशो मातृसदृश इति, एतच्च विनापि षष्ठीसमासेन
सिद्ध्यत्येवात आह । ‘दहेत्यादि’ । अनुकि सति रूपविशेषस्य विद्यामा-
नत्वादवश्यकर्तव्यः षष्ठीसमासस्तदर्थं चेह सदृशग्रहणं कर्तव्यं, यद्येवं
तृतीयासमासे सदृशग्रहणव कर्तव्यं षष्ठीसमास एवास्तु, यत्र तर्हि
षष्ठायां नास्ति तदर्थेनतत्र सदृशग्रहणं यथा विद्याया सदृशो विद्यासदृश
इति, नह्यत्र षष्ठायां नास्ति, किं तु तृतीयायाः, विद्याया हेतुना सदृश
इत्यर्थः, अन्यो देवदत्तादिरत्र प्रतियोगा, अपर आह । तृतीयासमासो-
प्यनुकि प्रयोजयति, मनसः संज्ञायां मनसासदृश इति । ‘अत्रेत्यादि’ ।
दंशि दंशनस्पर्शनयोः, दंशेष्टो न आ चेति टप्रत्ययो नकारस्य चाकारः,
टित्वान्दीप्, यस्येति लोपः, अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इति ङीप्
उदात्तत्वं, वृषलशब्दान्जातिलतयो ङीप् ॥

“द्विगौ प्रमाणे” ॥ ‘कद्रुमादीनाञ्चे’त्यत्र मकरकुटुपारिवर्ते-
त्यादेः सूत्रादादियद्वयमनुवर्तते, ‘अथ द्वितीयं प्राणीषा’दित्यतो
द्वितीययद्वयम् । ‘परमसप्तसप्तमिति’ । समाहारे द्विगुः, पाचादित्वा-
चपुंसकत्वम्, मूलादाहरणे तु तद्वितार्थं द्विगुरुत्तरपदम् ॥

“गन्तव्यपथं वाणिजे” ॥ वाणिजेव वाणिजः प्रज्ञादित्वादण् ।
‘सप्तमीसमासा एतदिति’ । सप्तमीति योगविभागात्, गोवाणिजादयस्तु
षष्ठीसमासाः ॥

“मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके” ॥ फिषिति आदिमेन योगेन
शान्तनवीयञ्चतुष्कं सूत्रमुपलक्षयति, तत्र समुद्रशब्दः सागरार्थत्वाद-
न्तोदात्तः ॥

“सुखप्रिययोर्हिते” ॥ ‘समानाधिकरणसमासा एतदिति’ ।
गमनादीनां विशेषणत्वात्पूर्वनिपातं मन्यते, अथ तु सुखप्रिययोर्विशेष-
णत्वान्तदा मयूरव्यंसकादित्वमेष्टव्यम् । ‘आयत्यामिति’ । परिणामे
आगामिकाले भाविकाल इति यावत् ॥

“प्रीतौ च” ॥ इह तु सुखप्रिययोरित्येतावत्सूत्रं कृत्वा हिते
चेति वक्तव्यम् । तत्राद्ये सूत्रे सुखप्रिययोः प्रीत्यव्यभिचारादेव प्रीतौ
गम्यमानायां भविष्यति, तत्राह । ‘सुखप्रिययोरित्यादि’ । ब्राह्मण-
शब्दोऽणन्तः, क्वाचशब्द ‘क्वचादिभ्यो ण’ इति णप्रत्ययान्तः । ‘कन्या-
शब्दः स्वरितान्त इति’ । तित्याशिक्यमर्त्यकाश्मयंधान्यकन्याराज्यमनु-
ष्याणामन्त इति फिषि पाठात् ॥

“पत्यावैश्वर्ये” ॥ ‘धान्यमन्तस्वरितमिति’ । अनन्तरपठि-
तेन फिट्सूत्रेण, गवादीनान्तु पूर्वमेव स्वरकथनम् ॥

“न भूवाक्चिद्विधिषु” ॥ भूवादीनां समाहारद्वन्द्वे नपुंसक-
द्वयत्वम्, अत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरप्रतिषेधादृत्तिकारेण पूर्वपदानां स्वरो
व्याख्यातः, तत्रादितस्त्रयः क्लिबन्ताः चन्द्रदुभूजम्बकफेनूककुम्भद्विधि-
भूरिति कूप्रत्ययान्ता दिभिषूशब्दो निपातितः ॥

“वा भुवनम्” ॥ भुवनशब्दो भाषायां बहुलवचनात्साधुः ॥

“आशङ्काबाधनेदीयस्स संभावने” ॥ शक्ति शङ्कायां, बाधृ विलो-
हने, आङ्पूर्वाभ्याङ्कर्मणि घञ्, अतिशयेनान्तिको नेदीयः, ‘अन्तिकनाठ-
योर्नेदसाधौ’ अस्तिस्वाध्यवसायोस्तिस्त्वनिश्चयः, गमनाशङ्कादयो विशेष-
णसमासाः, मयूख्यसकादयो वा ॥

“पूर्वं भूतपूर्वं” ॥ ‘आद्यो भूतपूर्वं इति’ । यः पूर्वमाद्य आसी-
त्स एवमुच्यते । ‘अत्रेत्यादि’ । ‘परमश्चासौ पूर्वश्चेति’ । सोऽयं वाक्यार्थः
पूज्यमानतालक्षणः, तस्मिन्निव प्रत्युदाहरणे समास इत्यर्थः । ‘न त्वि-
ति’ । ‘परमो भूतपूर्वं इति’ । योऽयं वाक्यार्थः पूर्वं परम आसीदित्येवं-
रूपः, न तस्मिन् तत्र समास इति यावत्, किं कारणमित्याह । ‘तथा
चेति’ । चोद्धार्य ॥

“सविधननीहसमयोदसवेशसदेशेषु सामीप्ये” ॥ उदाहरणेषु
षष्ठीसमासः, मद्रादीनां पूर्वमेव स्वर उक्तः ॥

“विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु” ॥ ‘विस्पष्ट इति’ । स्पृशबाधन-
स्पृशनयोरित्यस्य निष्ठायां वा दान्तेत्यादिना स्पृशशब्दो निपातितः,
विशब्देन गतिसमासः । चित्रं चित्रीकरणे चुरादिस्तस्मादेत्, विशेषेण
चित्रं विचित्रं, प्रादिसमासः । चिती सञ्ज्ञाने, विगतञ्चित्तमस्य
विचित्तः, अञ्जु व्यक्त्यादिषु, तस्य विपूर्वस्य निष्ठाया गतिस्वरः, तत्रे-
कारस्य यो यण् स उदात्तयण् भवति । ‘संपन्नशब्दस्याथादिस्वरणेति’ ।
गतिस्वरस्तु न भवति, किं कारणम्, कर्मणीति तत्रानुवर्त्तते, अयं तु कर्तरि
क्तः । ‘पटुपण्डितशब्दौ प्रत्ययस्वरणेति’ । अन्तोदात्त इत्यपेक्षते, यदेक-
वचनान्तं प्रकृतन्तस्य वचनविपरिणामं कृत्वा ऽन्तोदात्ताविति संबन्धः
कर्त्तव्यः, पाठपतेः ‘फलपाटिनमिजनीनां गुक्पटिनाकिधरचे’ त्युप्रत्ययः,
पटिश्चादेश, इकार उच्चारणार्थः, पटुः, पण्डि गतौ, निष्ठा, पण्डितः,
कुशान् लातीति कुशलः, ला आदाने । ‘चपलशब्दश्चित्स्वरणेति’ ।
अन्तोदात्त इत्यपेक्षते । ‘विदिति वर्त्ततइति’ । वृषादिभ्यश्चिदिः यतः ।
‘निपुणशब्द इत्यादि’ । पूर्ववत्संबन्धः । पुण कर्मणि शुभे ॥

“द्वयावमकन्यापवत्सु भावे कर्मधारये” ॥ उदाहरणेषु मयूरव्यं-
सकादित्वाद्विशेष्यस्य पूर्वनिपातः, इष्टेयसुनोः ‘प्रशस्यस्य चः’ ‘न्य च’
‘युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्’ । ‘पापिष्ठ इति’ । विन्मतेर्लुक् ।

“कुमारश्च” ॥ ‘कुमारश्मणेति’ । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया
कुमारीशब्दस्य समासे पुंवद्भावः । कुमार क्रीडायामित्यस्मात्पचाद्भव,
कुमारः । ‘केचित्पुनरित्यादि’ । चकारो ह्यत्र क्रियते, अस्यैव विधेः
समुच्चयार्थः ॥

“आदिः प्रत्येनसि” ॥ ‘प्रतिगत एनसेति’ । अवादयः कुष्ठाद्वर्ध-
वृतीययेति तत्पुरुषः, द्वितीये तु विग्रहे बहुव्रीहिः, कथं पुनरन्तरेणोदा-
त्तग्रहणमुदात्तस्वरो लभ्यतइत्याह । ‘उदात्त इत्येतदिति’ । सामर्थ्यमेव
दर्शयति । ‘पूर्वपदेति’ । प्रकृत्येति हि वर्तते, तत्रैवमभिसंबन्धः, पूर्वत्र
कुमारशब्दे प्रकृतिभावेन यः स्वरः स्थापितः सोऽत्रादेर्भवतीति ॥

“इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ” ॥ ‘कृताण्यप्रत्यय-
लोपा इति’ । कृताण्यप्रत्ययलोपो येषान्ते तथोक्ताः । ‘द्विगाविति किं’
परमशराव इति’ । षष्ठीसमासेयं, बहुव्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण
भाव्यमेव, इगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यण्गुणयोरुपसंख्यानं पञ्चारव्यो दशरावयः,
यण्गुणयोः कृतयोरिगन्ते द्विगावित्येष स्वरः न प्राप्नोतीत्यत आह ।
‘यण्गुणयोरित्यादि’ । प्राक् सुबुत्यत्तेः स्वरः भवन्नन्तरङ्गः, यण्गुणौ
तु सुबपेत्त्वादुहिरङ्गौ । ‘स्यानिवद्वावादेति’ । न चात्र स्वरविधौ न
स्यानिवत्त्वमलोपाजादेशत्वात् । ‘पञ्चारव्य इति’ । ह्रस्वसोऽयं प्रयोगः,
तत्र जसि चेति गुणो न भवति, जसादिषु ह्रस्वसि वा वचनमिति
वचनात् ॥

“बहुन्यतरस्याम्” ॥ ‘बहुशब्दोन्तोदात्त इति’ । कुट्टस्वश्चेति
वर्तमाने लङ्घिबन्धोर्नलोपश्चेति कुप्रत्यये व्युत्पादितत्वात् ॥

“सप्तमी सिट्शुक्लपक्वन्धेष्वाकालात्” ॥ ‘एयप्रत्ययान्ताविति’ ।
सुट्ठणादिषु संकाशादिभ्यो एयः, अवतेः कक्प्रत्ययः, ज्वरत्वरित्यादिनोऽट्,

ऊकः, कुम्भकलशशब्दाभ्याञ्जातिलक्षणो ङीष्, धातृशब्दो भस्त्रेष्टुनि वृद्धौ च व्युत्पादितः, ऊकशब्दः 'ऊकः को द्वे च । 'सप्तमीस्वर इत्यादि' । 'तत्पुरुषे तुल्याच्च' इत्यादिना सप्तम्यन्तस्य यः प्रकृतिभावः परत्वात्प्रायादिस्वरेण बाधित' इति, यत्र तु कृत्स्वरेण बाधित इति पाठस्तत्र कृदन्तस्य यः स्वरः प्रायादिलक्षणस्तेनेत्यर्थः ॥

“परिप्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु” ॥ ‘परिचिगर्तमिति’ । चिगर्तान्वर्जयित्वेत्यर्थः । ‘अपपरी वर्जन’ इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, ‘पञ्चम्यपाहपरिभिर’ इति पञ्चमी । ‘अपपरिवहिरभ्रचवः पञ्चम्ये’ त्यव्ययीभावः । सौवीरादयोपि जनपदविशेषाः । ‘प्रतिपूर्वाहुमिति’ । ‘लक्षणैनाभिप्रती आभिमुख्य’ इत्यव्ययीभावः । ‘उपपूर्वाहुमिति’ । ‘अव्ययं विभक्ती’ इत्यादिना सामीप्ये, किं पुनः कारणमपपर्यारेव वर्ज्यमानमुदाहृतं नेतरयोस्तत्राह । ‘तत्रेति’ । अथाहोरात्रावयवा अपि इतरयोरपपर्याः कस्माच्चोदाह्रियन्तेऽत आह । ‘अहोरात्रावयवा अपीति’ । ‘परिवनमित्यत्रेति’ । ‘परिप्रत्युपापे’ त्यस्यावकाशः परिचिगर्तमिति, वनं समासइत्यस्यावकाशः प्रवणमिति, परिवनमित्यत्र वनं समासइत्येतद्वृत्ति विप्रतिषेधेन, अपवादत्वञ्चात्र हेतुर्न विप्रतिषेधः, समासस्येत्येव सिद्धे वनस्य पुनर्वचनगतत्वयोजनं येन तदपवादास्तद्वाधनायै, सर्ववैयाक्यस्वरं बहुव्रीहिस्वरञ्च बाधते, एवमिदमपि बाधियते ॥

“राज्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्यकवृष्णिषु” ॥ ‘खाफल्कचैत्रकरोधका इति’ । प्रमादपाठोयमत्र त्रिपदे हि द्वन्द्वे यत्सर्वमपेक्ष्य पूर्वपदन्तस्यैव भवति, ततश्च चैत्रकशब्दस्य स्वरवचनमनुपपन्नं स्यात्, तस्मात् खाफल्कचैत्रकाश्चैत्रकरोधका इति पाठः, एकस्तु चैत्रकशब्दो लेखकैः पुनर्लिख्यक्या त्यक्तः । ‘शिनिशब्द आद्युदात्त इति’ । शीङो तित् वृत्स्वश्च बहुलवचनात् । ‘तदपत्येष्ट्विति’ । यद्यपि शिनिशब्द इति प्रकृतं तथापि शब्दस्यापत्यास्यासंभवाच्छिनेः त्रिचियस्यैव यान्यपत्यानि तेष्वित्यर्थः । अभेदेनाभेदोपचारेण । ननु च रात्रोपत्ये जातिग्रहणमिति

वचनाद् राजन्यशब्दः तत्रियजातिवचनः, ततश्च द्वैष्यभैमायना इत्युक्तं
प्रत्युदाहरणं नोपपद्यते, तेषामपि तत्रियत्वादत आह । 'राजन्यग्रहण-
मित्यादि' । अन्धकृष्णीनां तत्रियत्वाव्यभिचाराद् राजन्यग्रहणमुक्त-
विशेषपरिग्रहार्थमिति भावः ॥

“सद्भ्या” ॥ ‘एकादशेति’ । ‘सद्भ्याया अन्वीयस्या’ इत्येक-
शब्दस्य पूर्वनिपातः, ‘प्रागेकादशभ्योद्वन्दसीति’ निपातनाद्वीथः ।
‘द्वादशेति’ । दृष्टनः सद्भ्यायामित्यात्वम् ॥

“आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी” ॥ आचार्य उपसर्जनं यस्य स-
आचार्योपसर्जनः, अन्तेवसतीत्यन्तेवासी, शयवासवासिष्यकालादि-
त्यलुक्, गौणश्चायं निर्देशः, द्वन्द्वस्य यान्यवयवपदानि तान्याचार्योप-
सर्जनवचनत्वादान्तेवासिवाचित्वाच्च तथोच्यन्ते, तदवयवद्वन्द्वेष्ववय-
वधर्मेण तथोच्यते, पाणिनिशब्दादिञ् न भवतीति पूर्वमेवोक्तं, रौढि-
शब्दादपि न भवति, ‘न दृढः प्राच्यभरते’ इति निषेधात् ।
‘आचार्योपसर्जनग्रहणद्वन्द्वविशेषणमिति’ । न पूर्वपदविशेषणम् ।
प्रथमा तु सप्तम्यर्थे द्रष्टव्या, किमर्थे पुनर्द्वन्द्वविशेषणं विज्ञायतात्याह ।
‘सकलो द्वन्द्व इति’ । ‘इह माभूदिति’ । पूर्वपदविशेषणे त्वत्रापि
स्यात् ॥

“कार्तिकैजपादयश्च” ॥ ‘प्रकृतिस्वरपूर्वपदा इति’ । प्रकृतिशब्दः
स्वाभाविके वर्तते, प्रकृतिः स्वाभाविकः स्वरो येषान्तानि प्रकृतिस्व-
राणि, एवं विधानि पूर्वपदानि येष्विति बहुव्रीहिः । ‘कृतस्यापत्यं
कुत्रस्यापत्यमिति’ । ‘अग्रन्तावेताविति’ । अपिवाचित्वादाभ्या-
मण्, उत्तरपदस्य व्युत्पत्तिप्रदर्शनं प्रासङ्गिकं, पूर्वपदस्येव तु स्वरसिद्धये
प्रदर्शनीयम्, माण्डूक्यशब्दो ऽक्व मण्डूकादिति ऽगन्तः । ‘आवन्त्यश्रमका
इति’ । अवन्तिशब्दोन्तोदात्तस्तस्मा ‘द्वेत्कोसलाजादाऽऽयह्,’ तस्य
तद्राजत्वाद्वहुषु लुक्, अवन्तीनां निवासो जनपदस्तातुरर्थिकस्याथो
जनपदे लुप्, अश्रमकशब्दात्सात्वावयवेत्यादिना इञ्, लुगादि पूर्ववत् ।

‘श्यापयोति’ । ‘शाहंरवाद्यजो ङीन्’ । ‘कपिरन्तोदात्त इति’ ।
 प्रातिपदिकस्यरेण, कमु कान्तौ क्तिच्, षुषोदरादित्वादत्त उत्वं, कुन्ति-
 शब्दोन्तोदात्तोवन्तिवत्कुन्तयः, शोभनं राष्ट्रमस्य सुराष्ट्रस्तस्यापत्यानि
 ब्रून्ति ‘जनपदशब्दान्तत्रियादञ्,’ लुगादि पूर्ववत्, चिति स्मृत्यां, क्तिच्,
 कुन्तिवञ्चिन्तयः, तडि ताडने, तण्डः, तस्मादेवावपूर्वाद्गुण्डः,
 ‘वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योत्पसंगयो’ रित्यकारलोपः, मदी हर्षे, विपू-
 र्वात् कः, न ध्याय्येत्यादिना नत्वाभावः, न विमत्तोविमत्तः । ‘शलङ्कु
 शलङ्कुं चेति’ । नडादिष्वेतत्पठ्यते, बभ्रोरपत्यं बाभ्रवः, अण्, दानाक्ष्युतो
 दानक्ष्युतः, तदपत्यमपि दानक्ष्युत एव, कटशब्दः पचाद्यञन्तः,
 लोकाक्षि यस्य स लोकाक्षः, तस्यापत्यं लोकाक्षिः, तस्य द्वात्रा
 लोकाक्षाः । ‘स्त्रीकुमारमिति’ । समाहरद्वन्द्वः, मुद हर्षे, इगुपधलतणः
 कः, मुदः, पिप्पलमतीति पिप्पलादः, ‘कर्मण्यण्, वदेः सः, वत्सः,
 जीर्यते रज्ज्, जर्ज्, तयोः समाहारद्वन्द्वः ‘षिद्विदादिभ्योङ्,’ जरा,
 ‘भुजिमृद्भ्यां युक्त्युक्तौ, मृत्युः ॥

“महान् ग्रीह्यपराह्णष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्र-
 वृद्धेषु” ॥ महच्छब्दोन्तोदात्त इति । ‘वर्तमाने पृषद्बृहन्मह’ दित्यत्र
 तथा निपातनात् । ‘तस्येत्यादि’ । एतच्च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभा-
 षया लभ्यते, यद्येवं प्रवृद्धग्रहणमनर्घकं कर्मधारये निष्ठेति वक्ष्यमाणेनैव
 सिद्धत्वात्, ऋद्धग्रहे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति प्रवृद्धशब्दस्यापि
 क्तान्तत्वाद्दत्त आह । ‘कर्मधारये निष्ठेत्ययमपीति’ । तत्रापि लक्ष-
 णप्रतिपदोक्तपरिभाषया क्तान्तेन प्रतिपदोक्तो यः कर्मधारयस्तस्य
 ग्रहणमित्यर्थः ॥

“तुल्लकारच वैश्वदेवे” ॥ तुधल्लातीति तुल्लः ‘आतोनुप-
 सगं कः’ ‘तोली’ति परसवर्णे ॥

“उष्ट्रः सादिवाम्पोः” ॥ ‘उष्ट्रशब्दः घृन्प्रत्ययान्त इति’ । उष्ट्र
 दाहरत्येतस्मात् घृन् इति वर्तमाने उषिरवनिभ्यां किदित्येवं व्युत्पा-
 दितत्वात् ॥

“गौः सादसादिसारथिषु” ॥ ‘गौसाद इति’ । सदेधेञ्, ततः षष्ठीसमासः । ‘गां सादयतीति वेति’ । सदेधेञ्नात्कर्मण्य, तस्मादेव णिनिः, गौसादी, अत्र सादसादिनोः कृत्स्वरम्यापवादः, सारथौ तु समासस्वरस्य ॥

“कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसृतन्नरत्यश्लीलदृढरूपा पारिवहवा तैतिल-
कद्रुःपण्यकम्बलो दासीभाराणां च” ॥ अत्र कुरुगार्हपतेत्येवमादयः पण्य-
कम्बलपर्यन्ताः सप्त समासाः, तत्रादितो द्वावविभक्तिकौ इतरे पण्य-
कवचनान्ताः, सा च प्रथमा सुब्यत्ययेन षष्ठाः स्थाने दृष्टव्या, दासी-
भाराणामिति बहुवचननिर्देशादाद्यौ व्याख्यायते, कुर्वन्, कुरुो क्व, कुरुः, कृत्री वर्जने, निदित्यधिकारे इगुपधात्कः, कृत्रिः, किञ्चि
त्विगन्तानाञ्च दृचामिति पठेऽन्तोदात्तः । तस्यार्थः । जनपदश-
ब्दानामिति वर्तते, चन्तः पूर्वा वेति च, जनपदवाचिनामिग-
न्तानां दृचामादिरुदात्तो भवति चन्तो वा, काशयश्चेदयः, एतेन कुरु-
शब्दो व्याख्यातः, रिक्तपूर्वादयः कर्मधारयाः, श्रीयंस्यास्तीति श्रीशब्दो
लावण्यवचनः । ‘कपिलकादित्वालत्वमिति’ । ‘रूपो रो ल’ इत्यत्रैतदु-
त्पत्ते, श्रीयंस्यास्ति तच्छ्रीलशब्देनोच्यते इति, एतदेवोपपादयति । अश्ली-
लदृढरूपेति हीति’ । ‘संस्थानमात्रेण शोभनेति’ । कुञ्जत्वादीनामभावात्
दृढत्वाच्च संस्थानस्य, मात्रशब्दव्यावर्त्यं दर्शयति । ‘निःशोकेति’ । अस्यै-
वार्थे विस्मयीकरोति । ‘लावण्यरहितेति’ । ‘तितिलिनोपत्यमिति’ ।
तिलशब्दान्मत्वर्थीय इनिः, एषोदरादित्वात्तिशब्दस्य द्विवचनन्तत्र
यदापत्येर्धेण तदा ‘नस्तद्वित’ इति टिलोपो यदा तु द्वारे तदा
नान्तस्य टिलोपद्व्यादिनोपसङ्ख्यानानेन टिलोपः । ये तु तत्र तैतिलि-
शब्दं पठन्ति तेत्रापि तैतिलिनोपत्यमिति विद्मन्ति, एषोदरादि-
त्वेनैव च रूपसिद्धिः, पण्यशब्दो ऽवद्यपण्येति यदन्तो ‘यतोनाञ्च’ इत्या-
द्युदात्तः, । ‘पण्यकम्बलः संज्ञायामिति’ । नियतप्रमाणस्य नियत-
मूल्यस्य कम्बलस्यैवा संज्ञा । ‘समासान्तोदात्तत्वमेवेति’ । ननु च पण्य-
शब्दस्य कृत्यप्रत्ययान्तत्वात्तत्पुरुषे तुल्यायैति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाव्यमत

आह । 'प्रतिपदोक्ते हीति' । 'कृत्यतुल्याख्या अज्ञात्ये'ति यः कृत्य-
समासः प्रतिपदोक्तस्तत्रैव स स्वरः, अयन्तु 'विशेषणं विशेष्येणे'ति
सामान्यलक्षणविहितः, कम्बलशब्दस्य जातिशब्दत्वात् 'कृत्यतुल्याख्या
अज्ञात्ये'त्येतद्वि गुणक्रियावाचिनामनियते पूर्वनिपातप्रसङ्गे कृत्या-
न्तस्य पूर्वनिपातार्थेव तु जातिप्रतिषेधार्थम्, अज्ञात्येति तु वचनव्याय-
मिद्वार्थानुवाद एवेति स्थितिः, चन्द्रे माहो दिङ्घ्वेति, मिथुनेसिः,
पूर्ववच्च सर्वमित्यसिप्रत्ययः प्रकृतः, चन्द्रशब्दउपपदे माह्वानइत्य-
स्मादसिप्रत्ययो भवति दिङ्घ्व, दिङ्घ्वाट्टिलोपः, चन्द्रमिव मीयते
चन्द्रमाः, चन्द्रमिति रजतममृतञ्च, चन्द्र इति वा मीयते चन्द्रमाः,
चन्द्रशब्दस्तु स्फायितञ्चोत्यादिना रक्प्रत्ययान्तः, यस्य तत्पुरुषस्येत्या-
दिना दासीभारादेराकृतिगणत्वं दर्शयति ॥

“चतुर्थी तदर्थं” ॥ तस्माददन्तदर्थन्तच्छब्देन चतुर्थ्यन्तार्थं
उच्यते, यदाह । 'तदभिधेयार्थं यदिति' । तस्य चतुर्थ्यन्तस्य यदभिधे-
यन्तदर्थमित्यर्थः । रमन्तेस्मिन्निष्ठा इति रथः, 'ह्रिकुषिनीर-
मिकशिभ्यःञ्चन्,' अनुदातोपदेशेत्यनुनासिकलोपः, वल्लीशब्दो गौरा-
दिङीषन्तः, 'तदर्थेइति किं, कुबेरबलिरिति' । अत्र तादर्थ्यस्य भावाद्
गोसुखमिति प्रत्युदाहार्यमन्यन्ते । 'प्रकृतिविकारभावे स्वरोऽयमिष्यत-
इति' । समासप्रकरणएवैतत्सम्यगुपपादितम्, अत्रापि ज्ञापकं वक्ष्यति ॥

“अर्थं” ॥ 'तदर्थविशेषा एव दारुहिरण्यादयो भवन्तीति' ।
दारुहिरण्यादयो विशेषा एव तदर्थो भवन्तीत्यर्थः । तादर्थ्यं हि तच्छेषभा-
वस्य च विशेषणामेव भवति न सामान्यस्येति मन्यते । केचित्पुनरि-
त्यादित एवमन्यते नेयं राजाज्ञा विशेषा एव तदर्थो इति, तेन सामान्यवा-
चिन्यप्यर्थशब्दे पूर्वणैव सिद्धमिति । 'अश्वघास इति' । ननु च
तदर्थेन प्रकृतिविकारभावे समास इत्युक्तम्, अश्वघासादयः षष्ठीसामासा
इति च, एवं मन्यते, यदात्र प्रकृतिविकारभावे स्वर इति स्थितन्तदा-
श्वघासादौ चतुर्थीसमासेपि न दोष इति । 'श्वशूश्वशुरमिति' । विभाषा
मेनेत्यादिना नपुंसकत्वम् ॥

“क्तेच” ॥ ‘गोभ्यो रतितं दीय’ इति संप्रदाने चतुर्थीति ।
अथ तादर्थ्यं चतुर्थ्यां को दोषः, चतुर्थी तदर्थइत्येष स्वरस्य सिद्धत्वात्,
नैतदस्योदाहरणमुपपद्यते, कथम्, प्रकृतिविकारभावे स्वर इत्युक्तम्, न
चात्र प्रकृतिविकारभावः । सत्यं, समासविधौ तु रतितग्रहणस्येदं प्रयो-
जनं दर्शितम् ॥

“कर्मधारयेऽनिष्ठा” ॥ शिष् सेवायाम्, शौणादिके निन्त्यये
श्रेणिः, मुदि यो गमौ, बहुलवचनात्पूहोपि गक् पूगः । ‘कृताकृतमिति’ ।
‘क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ्जि’ति समासः, अनिष्टेत्यनुव्यमाने ऽव स्यात्,
अयं हि कसंगव्यनेन विहितत्वाच्छ्रोण्यादिसमासादपि प्रतिषेधाक्तः ॥

“अहीने द्वितीया” ॥ हीनन्त्यक्तम् । ‘अहीनवाचिनि समास-
इति’ । पूर्वपदद्वारेण समासस्याहीनवाचित्वम् । ‘द्वितीयानुपसर्गइति
वक्तव्यमिति’ । अहीनग्रहणमपनीय अनुपसर्गग्रहणं कर्तव्यं, व्यापकत्वा-
दित्यर्थः । ‘इह माभूदिति’ । इहापि माभूदित्यर्थः । अनुपसर्गग्रहणे
वेह क्रियमाणे प्रवृद्धादिषु खट्वाकृठशब्दो न पाठ्यः, आकृठशब्दस्य सोप-
सर्गत्वात्, एतत्स्वराभावे थाथादिस्वरेणोवान्तोदात्तस्य सिद्धत्वात् ॥

“तृतीया कर्मणि” ॥ अथमपि थाथादिस्वरापवादः । ‘अहि-
रन्तोदात्त इति’ । आहपूर्वोदृतेो द्विप्रत्ययः, आहश्च द्वस्वः, आहन्ति
परान् आहन्यते परैरिति वा अहिः । ‘केचिदिति’ । ते तत्रोदात्त-
ग्रहणमनुवर्त्तयन्ति, तथा च अहवहिम्, अहिरिव भोगैरिति, आद्यु-
दात्तमधीयते ॥

“गतिरनन्तरः” ॥ अनन्तर इति पुल्लिङ्गनिर्देशाद्गतिशब्दः
क्तिजनतः, निपातनाच्चातुनासिकलोपः । ‘प्रकृतः प्रकृत इति’ । अत्र
समासान्तोदात्तत्वम्, अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्, कृत्स्वरस्थायादिस्वरः,
इत्येतेषु प्राप्तेषु पूर्वपदप्रकृतिभावो विधीयते । ‘व्यवहितस्य गतेरयं
स्वरो न भवतीति’ । ननु च निर्विष्टग्रहणमानन्तर्यायम्, प्रत्यग्रहण-
परिभाषया च कृतशब्दस्कान्तस्तत्कथं क्तान्ते परतो विधीयमानो

व्यवहितस्य प्रसज्यते, कृद्गुणपरिभाषाया क्तान्तेनपवेशादुच्छ्वस्य
 प्रसङ्ग इति चेत्, यद्येवम्, क्रियमाणेष्वनन्तरग्रहणे स्यात्, उद्भूतशब्दः
 क्तान्तस्तस्यानन्तर एव गतिरिति, नैष दोषः । अनन्तरग्रहणसामर्थ्या-
 द्दान्तोरनन्तरो गतिराश्रयिष्यते, नन्वेवमप्यत्र परत्वाद्गतिर्गताविति
 निघातो भविष्यति, सति च तस्मिन् उदात्तस्वरिताधिकारादेव पूर्व-
 पदप्रकृतिस्वरस्याप्रसंग इति व्यवहितनिवृत्त्यर्थमनन्तरग्रहणं न कर्त-
 व्यम्, अनन्तरप्राप्त्यर्थेन्तु, तत्र च यत्रैक एव गतिस्तत्र नार्थात्तेन, यत्र
 त्वनेको गतिस्तत्रासौ न प्राप्नोति, तदनन्तर इत्यनेनानेकगतिसमव-
 धानेनन्तरस्य प्राप्यते, अन्यथा ऽभ्युद्भूतमित्यत्रोद्भूतशब्दस्य कृद्गुणपरि-
 भाषया क्तान्तत्वे सति समासान्तोदात्तत्वे तदपवादे च कृत्स्वरे तद-
 पवादस्याद्यादिस्वरः प्राप्नोति, ननु च यथा प्रथमे समासे गतिस्वरेण
 बाधितस्य षाद्यादिस्वरस्य पुनर्द्वितीये समासे प्राप्तस्तथा तदपवादो
 गतिस्वरोऽप्यनेन पुनर्भविष्यति, नैतदेवम्, अपूर्वपदत्वात्, कुगतिप्रा-
 दय इत्यत्र निष्कान्तादौ पदकार्यप्रवृत्तये सुबित्यनुवर्त्तनीयम्, तत्रैक-
 त्वस्य विवक्षितत्वात्सुबन्तसमुदायस्य चासुबन्तत्वाच्च द्वयोर्गुण-
 त्समासे लभ्यतइति क्रमेणासौ विधेयः, गतिकारकोपपदानामित्य-
 नेनाप्युत्तरपदस्य प्राक् सुबुत्पत्तेः समास उच्यते न पूर्वपदस्यापि, निष्का-
 न्तचर्मकारादौ पदकार्यस्यासिद्धिप्रसङ्गात्, अत उच्छ्वस्य पूर्वे समासः
 पश्चादुद्भूतशब्देनाभिशब्दस्य, ततश्चाभिशब्द एव पूर्वपदं नोच्छ्व इति
 पूर्वपदस्य गतेः प्रकृतिस्वरो विधीयमानो ऽपूर्वपदस्योदो न स्यादतः कता-
 न्तरप्राप्तमपि षाद्यादिस्वरं बाधित्वा ऽपूर्वपदस्याप्यनन्तरस्य वाक्यभेदेन
 प्रकृतिभावो यथा स्यादित्येवमर्थमनन्तरग्रहणम्, तदाह । 'अनन्तरे पुन-
 रिष्यतइति' । यद्येवं कारकपूर्वेऽतिप्रसङ्गः, दूरादागतो प्राप्तो देवदत्तेने-
 त्यत्राप्यागतशब्देन स्लोकान्तिकदूरार्थकृद्वाणि केनेति समासे कृते तस्याम-
 वस्थायां षाद्यादिस्वर इष्यते तमपि बाधित्वा ऽपूर्वपदस्याप्युद एव स्वरः
 प्राप्नोति । नैष दोषः । षाद्यादिमूत्रे गतिग्रहणविवर्तिष्यते, ततः किं, प्रकृत-

मित्यादौ कृत्स्वरस्यैव प्राप्तत्वात्तस्यैव गतिस्वरापवादो न तु याथादिस्वरस्य, तत्र दूरादागत इत्यादौ यत्र क्तान्तरे याथादिस्वरस्य प्रसंगस्तत्र स एव भविष्यति, अभ्युद्भूतमित्यादौ तु यत्र क्तान्तरेऽपि कृत्स्वर एव प्राप्तस्तत्रापि स एव भविष्यतीति, ततश्चापूर्वपदार्थमनन्तरग्रहणमपि न कर्तव्यं भवति, कथम्, उद्भूतशब्दे गतिस्वरे प्रवृत्ते पश्चादभिप्रेक्ष्य समासे कृते गतिर्गताविति निघाते चोदात्तस्वरिताधिकाराद्भातिरित्यस्य पूर्वपदप्रकृतिभावस्याप्रवृत्तौ समासस्वरापवादः कृत्स्वरो भवन् कृद्ग्रहणपरिभाषयोद्भूतशब्दस्य कृदन्तत्वात्तस्वर उच्छब्दोदात्तत्वमेव भविष्यति, यदि याथादिमूत्रेण गतियहणविवर्त्तिष्यते प्रभेद इत्यत्र कृत्स्वरेण घञो जित्वाद्भातिरुदात्तत्वं स्यादन्तोदात्तत्वं चेप्यते, एवं तद्वानुवर्त्तते गतियहणं केन तु न संबध्यते तत्कथन्यायादिसूत्रात् कथग्रहणमपनीय पृथक् कर्तव्यम्, तत्र च गतियहणविवर्त्तिष्यते, एवमपि विशुक्क इत्यादौ यत्र कर्त्तरि क्तान्तमुत्तरपदं शुक्कभृष्टावित्यादिना चाद्युदात्तान्तत्र कृत्स्वरे सत्युत्तरपदमाद्युदात्तं स्यादन्तोदात्तं चेप्यते, अतः कृद्ग्रहणेनापि गतियहणमवश्यं संबन्धनीयम्, ततश्च पूर्वाक्तदोषप्रसङ्गः, तत्राह । 'कारकपूर्वस्य त्विति' । अयमभिप्रायः । अनन्तरशब्देऽयमनन्तरमपेक्ष्य प्रवर्त्तते, तत्र चानन्तरो गतिरित्युक्ते अननन्तरोऽपि गतिरेव प्रतीयते सविधानात्, ततश्चापूर्वपदार्थमप्यनन्तरग्रहणं गतिद्वयसमवधानवधानान्तरस्य प्रकृतिस्वरत्वं प्रापयतीति दूरादागत इत्यादौ न दोष इति । अथ वा कारकादुत्तश्रुतयोरेवाशिषीत्यत्र कारकादिति विभज्यते, तत्र च कथग्रहणमनुवर्त्तते, अन्तोदात्त इति गतिरिति च, कारकात्परं क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवतीत्यर्थः, तत्र दूराद्भूत इत्यादौ याथादिमूत्रेणैवान्तोदात्तत्वस्य सिद्धत्वाद् दूरादागत इत्यादौ गतिरनन्तर इत्यनन्तरग्रहणेनैवापूर्वपदार्थेन प्राप्तस्य गतिस्वरस्यापवादः कारकादित्यर्थं योगो ज्ञायते, यद्यप्यनन्तरग्रहणं न कर्त्तव्यं, कथम्, असत्यनन्तरग्रहणे दूरादागतः, अभ्युद्भूत इत्यादौ सर्वत्र द्वितीये समासे कृते

सतिशिष्टस्याद्यादिस्वर एव प्राप्तस्तत्तत्त्वं कारकादित्ययं येनो निय-
माद्यो भवति, तत्र च गतिग्रहणमनुवर्तयितव्यन्तत्वाच्चायमर्थः, कारकादेव
परं सगतिकं क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तमिति, तत्तत्त्वाभ्युदृत इत्यादौ निय-
मेन आद्यादिस्वरे व्यावर्तिते क्तस्वरो भवन् क्तुहणपरिभाषयोदृतादेः
क्तान्तत्वात्तस्यैव यः स्वर आद्युदात्तत्वं स एव भविष्यति । ननु च
विपरीतोपि नियमः सम्भाव्येत, कारकात्परं सगतिकमेवेति, तत्तत्त्वं पूर्वा-
ह्णशुष्क इत्यत्र आद्यादिस्वरे व्यावर्तिते क्तस्वरेण शुष्कः कृष्ठावित्याद्यु-
दात्तत्वं श्रूयेत । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न विपरीतो नियम
इति, यदयं दत्तश्रुतयोरेवाशिधीत्याह, नहि विपरीते नियमे कारकात्पर-
योर्दत्तश्रुतयोरन्यस्य वा क्तान्तस्योत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं प्रसक्तमतो नार्थो
ऽपूर्वपदार्थेनानन्तरग्रहणेन, एवं तर्हि व्यवहितनिवृत्त्यर्थमेवानन्तरग्रहणम्,
ननु चेत्तं परत्वाद्गतिर्गताविति निघाते कृते उदात्तस्वरिताधिकारादेव
प्रकृतिभावस्याप्रसङ्ग इति, यत्र तर्हि गतिर्गताविति निघातो नास्ति तत्र
प्रसङ्गः, क्त्वाप्तो नास्ति, पादादौ, वक्ष्यति हि आ पादपरिसमाप्तेरपा-
दादावित्यधिकार इति, तथा च उपप्रेतकुशिताश्चेतयध्वमिति पादादा-
वुपशब्दं गतिपरमपि उदात्तमधीयते, तथाभ्युदृतमिति यदाभिशब्दः
पादादौ वर्तते तदा निघाताभावाद्नेन व्यवहितस्यापि गतेः प्रकृति-
भावः स्यात्, नैतदस्ति । यावता प्रत्ययग्रहणपरिभाषया कृतशब्दः
क्तान्तो नेदृतशब्दः, एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति क्तुहणे गतिकारकपूर्वस्यापि
ग्रहणं भवतीति । ननु क्तुहणे गतिपूर्वस्य ग्रहणं ज्ञापितं कारकपूर्वस्य
तु कथम्, उच्यते । पूर्वोक्तार्थेस्तावदेषा परिभाषा व्युत्पादिता इहा-
प्यनन्तरग्रहणेनैकदेशद्वारेण क्तत्वं एव परिभाषार्थो ज्ञाप्यते, यदि क्तुहणे
गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवति, कथं समुदृत इति प्रत्युदाहरणं,
यावता उदृतशब्दः क्तान्तस्तस्य चानन्तर एव समित्यत आह । 'चान-
न्तरग्रहणसामर्थ्यादिति' । इह व्यवहितनिवृत्तिफलेनानन्तरग्रहणेन परि-
भाषाया ज्ञापनादन्यत्रैतत्फललाभ इति भावः । 'प्रकृतः कटमिति' ।
'आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि चे'ति कर्त्तरि प्रत्ययः ॥

“तादौ च निति कृत्यदौ” ॥ ‘प्रजत्याक इति’ । जल्पभित्ति
 वाकन्, इह गतेः स्वरो विधीयते, क्रियायोगे च गतिसंज्ञा, धातुश्च
 क्रियावाची, धातोश्च द्वये प्रत्ययाः कृतस्तिङश्च, तत्र तिङन्ते पूर्वपदस्या-
 संभवात्कृदन्तादेव भविष्यति, नार्थः कृद्वहणेन, इदं तर्हि प्रयोजनं, यथा
 तादियहणं कृद्वहणं विज्ञायते तकारादौ निति कृतीति, अन्यथा नित्य-
 त्यनेन प्रत्ययबहणपरिभाषया तदन्तस्योपस्थानात्तस्यैवोत्तरपदस्य तका-
 रादित्वं विशेषणं स्यात्, ततश्चैव स्यात्प्रतरिता प्रतरितमिति, इह न
 स्यात् प्रकर्त्ता प्रकर्त्तुं, नैतदस्ति प्रयोजनं, क्रियमाणेपि कृद्वहणे ऽनिष्टं शक्यं
 विज्ञातुं तकारादावुत्तरपदे निति कृतीति, अक्रियमाणेपि चेष्टं निद्रास्तका-
 रादिस्त्वंदन्तउत्तरपदेति, ततश्च यद्योतश्च प्रत्ययादित्यत्रासंयोगपूर्वकं ह
 णेनोकारो विशेष्यते न प्रत्ययस्तथेहापि नित एव विशेषणं तादियहणं
 भविष्यतीत्यत्राह । ‘कृद्वहणमुपदेशे ताद्वार्यमिति’ । अयमभिप्रायः । कृद्व-
 हणेन कत्संज्ञाप्रवृत्तिकालो जल्पस्तेन कत्संज्ञाप्रवृत्तिकाले यस्तादिस्तचेति,
 किमेवं सति सिद्धं भवति तत्राह । ‘इहापीति’ । असति कृद्वहणे तादि-
 यहणेन स्वरप्रवृत्तिममये यस्तादिस्तचेति विज्ञायेत, ततश्च प्रलपिते-
 त्यादौ इहागमे कृते न स्यात्, संप्रत्ययादित्वात्, कृद्वहणात् भवति ।
 आदियहणं तु शक्यमकर्त्तुं, यस्मिन्विधिस्तदादावल्हणे ॥

“तवै चान्तश्च युगपत्” ॥ ‘अन्त उदात्तो भवतीति’ । कथं पुन-
 रन्तरणोदात्तबहणमुदात्तो भवतीत्ययमर्था लभ्यते, एवं मन्यते प्रकृत्येति
 वर्तते, तत्रैवमभिसंबन्धः क्रियते, तवैप्रत्ययान्तस्य यः स्वरः प्रकृत्याश्रयः
 प्राप्तः सोऽन्तस्य भवतीति, स चोदात्त एवेति । युगपदिति पर्यायनि-
 वृत्त्यर्थम् ॥

“अनिगन्तोऽवतौ वप्रत्यये” ॥ ‘वप्रत्ययरिति’ । वकारः प्रत्ययो
 यस्य स तथोक्तः । ‘प्राडिति’ । अर्त्विगित्यादिना क्तिन्, स च वका-
 रमात्र एव, ककारादीनामनुबन्धत्वात् । उगिदचामिति नुम्, हल्श्यादि-
 संयोगान्तलोपौ । ‘क्तिन्प्रत्ययस्य कु’ रिति कुत्वं चकारस्य ङकारः ।
 ‘पराडिति’ । पराशब्द आद्युदात्तः, तेनात्र स्वरितो वा ऽनुदात्त

पदादावित्येष विधिर्न भवति । 'प्रत्यङ्गिति' । ननु चात्रान्तरङ्गत्वा-
द्याणादेशे कृते ऽनिगन्तत्वात्प्रकृतिभावेन भवितव्यम्, अनिगन्त इत्यस्य
तु प्रतीच इत्यादिरवकाशः, तत्राच इत्यकारजोपाद्व्यादेशाभावः ।
न च यणादेशस्य स्थानिवद्भावोऽस्ति, अपूर्वविधित्वात्, पूर्वपदस्य
प्रकृतिस्वरविधानात्, यत्तर्हि न्यधीचेत्यधेः प्रकृतिभावं शास्ति तज्ज्ञाप-
यति यण्विषये ऽयं स्वरो न भवतीति, यदि स्याद् अध्यादित्यत्राप्य-
ऽनेनैव सिद्धं स्यात्, नैतदस्ति ज्ञापकम्, अधीच इत्यादौ यत्र यण् नास्ति
तदर्थमेतत्स्यात्, यत्तर्हि नेः प्रकृतिस्वरं शास्ति, निशब्दस्यैक । च्त्वाद्, नीच
इत्यादावुत्तरस्य प्रकृतिस्वरस्य च विशेषो नास्ति, एतदपि न ज्ञापकं वच-
नसामर्थ्यादकृतत्वान्तरङ्गे यणादेशे निशब्दस्य स्वरार्थमेतत्स्यात्, यणादेशे
कृते स्वरभाजोभावात्, प्रत्यङ्गादिषु तु यणादेश एवान्तरङ्गत्वात्प्राप्नोति,
तस्माद्व्यण्विषये प्रतिषेधो वक्तव्यः, न वक्तव्यः, स्थानिवद्भावोऽस्ति,
ननु चेत्तं पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरो न यणः पूर्वस्येति, नैतदस्ति, उक्तमे-
तत्, पूर्वपदशब्दः पूर्वपदस्योद उदात्ते स्वरिति वा वर्तत इति । 'चेरिति' ।
चाविति यत्पूर्वपदान्तोदात्तत्वं विधीयते तच्चुशब्देन लप्यते, चोः चुस्व-
रादित्यर्थः । 'एष स्वरो भवतीति' । विप्रतिषेधेनेति भावः । चुस्वरस्या-
वकाशो दधीचः दधीचा यत्र गतिर्नास्ति, अनिगन्तस्वरस्यावकाशः पराङ्,
पराञ्चो पराञ्चः, पराच इत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वादनिगन्तस्वर एव
भवति, नायं युक्तो विप्रतिषेधः, चुस्वरः सतिशिष्टः, कथं, चावित्युच्यते,
यत्रास्येतद्रूपं, भसञ्ज्ञानिमित्ते प्रत्यये ऽलोपे च कृते सम्भवति, एवन्तर्हि
नायं विप्रतिषेध उपन्यस्तः किं तर्हि इष्टिरेवा चोरनिगन्तोऽञ्चतावप्र-
त्ययइत्येष स्वर इत्येतदिति ॥

“न्यधी च” ॥ ‘अधीच इति’ । अत्रापि कृतस्वरादप्यमेव स्वर
इष्यत इति दर्शयति ॥

“ईषदन्त्यतरस्याम्” ॥ । ‘ईषद्वेद इत्यादौ तु कृतस्वर एव भव-
तीति’ । परत्वात् । अपर आह । ईषदकृतेति प्रतिपदोक्तस्य समारम्भस्य
यहणादुपपदसमाप्तेऽस्याप्रवृत्तिरिति ॥

“हिरण्यपरिमाणं धने” ॥ ‘हिरण्यपरिमाणवाचीति’ । परि-
माणविशिष्टहिरण्यवाचीत्यर्थः । तत्र सुवर्णशब्दः परिमाणे, उपपदादौ
तत्परिच्छिन्ने हिरण्ये च वर्तते, यथा प्रस्थादिशब्दो दार्ढ्यादिनिर्मिते
परिमाणे तत्परिमिते च ग्रीह्यादौ वर्तते, ‘पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्ण-
स्तु षोडश,’ ‘पलं सुवर्णोश्चत्वारः,’ द्वयोः सुवर्णयोः समाहारो द्विसुवर्णं
पाचादिः । ‘द्विसुवर्णपरिमाणमिति’ । अत्र सुवर्णशब्द उपले वर्तते ।
‘काञ्चनधनमिति’ । परिमाणग्रहणमकृत्वा हिरण्यमित्युच्यमाने इहापि
स्यात्, काञ्चनशब्दस्य हिरण्यवाचित्वात्, परिमाणवाची त्वेव न
भवति ॥

“कतरकतमौ कर्मधारये” ॥ ‘इह त्वित्यादि’ । कतरकतमौ
जातिपरिप्रेषणमिति प्रतिपदसमासस्तस्येह ग्रहणं स कर्मधारय एव
तस्माद्वेष्टार्थं कर्मधारयग्रहणमिति भावः ॥

“राजा च” ॥ ‘राजग्राह्य इति’ । राजशब्दो ग्राह्ये तादृ-
म्यादुत्तैतदिति सामानाधिकरण्यात्कर्मधारयः, राजशब्दः कनित्प्रत्ययान्त-
त्वादाद्युदात्तः । ‘पृथग्योगकरणमुत्तरार्थमिति’ । उत्तरो विधी राजश-
ब्दस्यैव यथा स्यात् आर्यशब्दस्य मा भूत्, यथासङ्ख्याभावोपि पृथग्यो-
गकरणस्य प्रयोजनं तत्तु नोक्तमित्येतावत् ॥

“बद्धी प्रत्येनसि” ॥ ‘राजःप्रत्येना इति’ । बद्धा आक्रोश-
इत्युल्लेखः ॥

“क्ते नित्यार्थे” ॥ नित्यशब्द आभीक्ष्ये कौटस्थ्ये च वर्तते, इह
त्वाभीक्ष्ये, कुत एतत्, कृत्युच्यते, कश्च धातोर्विधीयते, धातुरच
क्रियावचनः, क्रियायाः सङ्गिकत्वात्कौटस्थ्यं नोपपद्यते, तस्मादा-
भीक्ष्ये नित्यशब्दः । ‘द्वितीयासमासोयमिति’ । द्वितीया पुनरत्यन्त-
संयोगे, अथ वा कर्मणि कालभावाध्ययतव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणा-
मिति । ‘सततइति’ ‘भावे क्त इत्यादि’ । यदा तु कर्मणि क्तस्तदा
प्रतिरतन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तो भवति, समासस्वरस्य
द्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरो बाधकस्तस्य चाद्यादिस्वरस्तस्यायमपवादः ॥

“शामः शिल्पिनि” ॥ शाम इति स्वरूपयङ्गम् ॥

“राजा च प्रशंसायाम्” ॥ ‘षष्ठीसमासे चेति’ । प्रशंसेत्यनुबङ्गः । ‘राज्योऽयतया तस्येति’ । स हि कर्मणि प्रवीणत्वाद्वाज्जानं प्रति योष्यो भवति, राजाहं इति चोक्ते प्रशंसा गम्यते ॥

“आदिरुदात्तः” ॥ पूर्वपदमित्यस्येहाद्यात्वष्ट्याविपरिणामः, सर्वत्र वाच प्रकरणे पूर्वपदविषये षष्ठ्यर्थे प्रथमा ॥

“सप्तमीहारिणौ धर्म्यं ऽहरणे” ॥ हारीत्यावश्यकं णिनिः, धर्म्य-इत्यर्थयङ्गं, हरणप्रतिषेधात्तस्माद्वच्योद्गारीत्यर्थयङ्गम् । ‘आचारनियतमिति’ । आचारेण नियतमाचारनियतम्, आचारवशादवश्यककर्तव्यमित्यर्थः । कथं पुनस्तादृम्यन्तत्राह । ‘धर्मो ह्यनुवृत्त आचार इति’ । जनपदे यामे चरणे कुले वा ऽनुवृत्तः परम्परायात् इत्यर्थः । तस्मादनपेतं धर्म्यं, पथ्यर्थेत्यादिना यत् । ‘तेन वा प्राप्यमिति’ । नैवयोधर्म्येत्यादिना यत् । याज्ञिकाश्चादौ षष्ठीसमासः, क्वचिदित्यादिना शाखादेर्द्वयस्याचारनियततां दर्शयति । ‘याज्ञिकादीनामश्वादीति’ । दातव्यमित्यनुबङ्गः । ‘क्व चिदयमाचारो व्यवस्थित इति च’ । वर्तितको नाम मूले स्थूलोऽपि सूक्ष्मोदनपिण्डः, स कर्मकराय दीयते, अन्यथा कर्म न कुर्यादिति, न स्वयन्धर्मः । बीजावापः, बीजनिषेको गर्भाधानम् । ‘वाहवहरणमिति’ । क्वचिदयमाचारो व्यवस्थितः, वाहवायै बीजनिषेकादुत्तरकालं शरीरपुष्ट्यर्थं योग्यमशनादि दातव्यमिति, हरणशब्दः कर्मसाधनः, अत्रास्मिन्स्वरे निवृत्ते कृत्स्वरे प्राप्ते अनेन भावकर्मवचनमित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं भवति । ननु च परत्वादेवायं स्वरो भविष्यति तत्किं हरणप्रतिषेधेन, तत्राह । ‘परोपीत्यादि’ । अत्र पूर्वपदानां स्वरो नाख्यातः, अप्रयोजनत्वान् ॥

“युक्ते च” ॥ बल्लवादयः शब्दा गवादीनां पालकवचनाः, मणिं ददातीति मणिदः पृषोदरादिः, याः संचष्टे, समिष्य इति कः, गोसंख्यः, उपपदसमासः । नन्वत्र परत्वात्पाद्यादिस्वरः प्राप्नोति, अस्य तु गोव-

ल्लावादिस्वकाशः, सत्यं, पूर्वविप्रतिषेधस्त्वत्र पठितव्यः, चित्स्वराद्वा-
रिस्वः पितृगवः मातृगवः, कृत्स्वराच्च वाडवहार्यम्, युक्तस्वरश्च, कृत्स्व-
रादित्येव, कृतो यः स्वरस्याद्यादिसूत्रेण तस्माद्युक्तस्वरो भवति पूर्वविप्र-
तिषेधेनेत्यर्थः । 'युक्तः समाहित इति' । युञ्ज समाधावित्यस्यैतद्रूपमि-
त्यर्थः ॥

"विभाषाऽध्यते" ॥ अथ्यतगच्छेऽपि समासे युक्तवाच्येवेति सूत्रे
पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥

"पापं च शिल्पिनि" ॥ पापमिति स्वरूपग्रहणं, शिल्पिनीति
चार्यग्रहणं, व्याख्यानात् ॥

"गोचान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु लेपे" ॥ गोचान्तेवासिनोऽर्चय-
हणमितरयोः स्वरूपग्रहणम्, अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमित्यनेन
लौकिकमपत्यमात्रं गोत्रं दृश्यते । 'जड्वादानमहं ददानीति' । जड्वादानं
करवाणीत्यर्थः, जोदनपाकम्भवतीतिवत्, यत्र आदृष्टौ वात्स्यानामेव
पादप्रक्षालनं क्रियते तत्रावात्स्यः सन्वात्स्योहमिति ब्रूते तल्लाभाय
स जड्वावात्स्य इति लिप्यते, वत्सशब्दो गंगादिः, सुसुपेति समासः,
सुष्ठु शृणोति सुश्रुत्, तस्यापत्यं सौश्रुतः । 'भायाप्रधानतयेति' ।
शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपी समास इति दर्शयति । 'वशाब्राह्मण-
तेय इति' । वशा वन्धा भायां, सौश्रुतवत्समासः, दत्तेण प्रोक्तन्दातं, त-
दधीते दातः, दातेरङ्गात्रो वा दातः, वरशब्दो नडादिः, चारायणेन प्रोक्त-
मधीते तस्य वा शिष्यश्चारायणीयः, एवं पाणिनीयः । 'कुमार्यादिलाभका-
मा इति' । तत्प्रोक्ते यन्त्रे श्रुत्यामपत्यामपि ये कुमार्यादिलाभकामास्तत्र
प्रवर्तन्ते त एवं लिप्यन्ते । पूर्ववत्समासः, माणवब्राह्मणयोरपत्यवाचित्वेन
प्रसिद्धभावात्पृथग्रहणम् । अपर आह । तस्येदमित्यणन्तयोर्ग्रहणं, निपा-
तनाच्च माणवे णत्वमिति । 'भयब्राह्मण इति' । यो ब्राह्मण एव सन्
राजदण्डादिभयेन ब्राह्मणावारं करोति न श्रुत्या स एवं लिप्यते,
कर्तृकरणे कृता बहुलमिति बहुलवचनादकृतापि समासः, दासीश्रोत्रियो
दासीब्राह्मणवत् ॥

“अङ्गानि मैरेये” ॥ अङ्गमारम्भकं, बहुवचनं स्वरूपविधिनिरा-
सार्थं, सुराव्यतिरिक्तं मद्यं मैरेयम् । ‘तदङ्गवाचनीति’ । मैरेयशब्द-
इति प्रकृतम्, इह तु तच्छब्देन तदर्थः परामृश्यते । ‘पौष्पासवइति’ ।
आसवो मद्यविशेषः, यत् पौष्पेण मधुना द्रव्यान्तरेण चारभ्यते तस्य
पौष्पमङ्गं भवति । पुष्पासव इति तु युक्तः पाठः ॥

“भक्ताख्यास्तदर्थेषु” ॥ बहुवचननिर्देशादेव स्वरूपविधिनिरासे
सिद्धे आख्यायहणं भक्तविशेषवाचिनां भिक्तादीनां ग्रहणार्थम्, अन्यथा
पर्यायाणामन्वादीनामेव ग्रहणं स्यात्, भिक्ताकंसादयः पृष्ठीसमासाः, येषां
प्रकृतिविकारभावे चतुर्थीसमास इति पक्षः, अन्येषां चतुर्थीसमासाः ॥

“गोविहालसिंहसैन्येषूपमाने” ॥ उपमानशब्दस्य सह गत्रा-
दिभिः प्रत्येकं संबन्धादेकवचनम् । ‘उपमानार्थापेक्षिति’ । यो यच्चोदा-
हरणे उपमानार्थः संभवति स तत्र योजयितव्यः । ‘यथा प्रसिद्धं चेति’ ।
यस्योदाहरणस्य च यथा लोके प्रसिद्धिः स तथा योजयितव्यः, तत्र दि-
ङ्मात्रं दर्शयति । ‘गवाकृत्येत्यादि’ । आकृतिः संस्थानं, संनिवेशितं व्यव-
स्थापितम्, एवमन्यत्रापि यत्किञ्चित्सादृश्यं योजनीयम् ॥

“अङ्गे जीविकार्थे” ॥ ‘जीविकावाचनीति’ । प्रवृत्तिनिमित्तक-
यनमेतत्, जीविकारूपप्रवृत्तिनिमित्तइत्यर्थः । पर्यवसानभूमिस्तु तद्वान्,
तदाह । ‘दन्तलेखनादिभिर्येषामिति’ । ‘रमणीयकर्त्तृति’ । अत्रापि
नित्यं क्रीडाजीविकयोरिति समासः, क्रीडायामेव हि वृजन्तं संभवति न
पुनर्जीविकायामिति तत्रार्थः ॥

“प्राचां क्रीडायाम्” ॥ प्राचां क्रीडायामिति श्रुत्योरेवान्वयसंभ-
वात्सतेनेत्यध्याहारो न युक्त इति मत्वाह । ‘प्रादेशवर्त्तिनां या
क्रीडेति’ ॥

“अणि नियुक्ते” ॥ नियुक्तइति’ युजिर्योगदत्तस्येतद्रूपमित्याह ।
‘नियुक्तेधिकृत इति’ । ‘स च कस्मिंश्चित्कर्त्तव्ये तत्परो न भव-
तीति’ । कार्यान्तरेपि नियोगसंभवात् ॥

“शिल्पिनि चाकृषः” ॥ युक्ते चेत्येव सिद्धे कृषः प्रतिषेधार्थं
वचनम् । ‘तन्तुवाय इति’ । व्यावामश्चेत्यण्, आतो युक् । ‘अयस्कार
इति’ । अतः कृकमीत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥

“गौतान्तियवं पाले” ॥ तनु विस्तारे, क्तिच्, तन्तिर्वत्सानां
बन्धनरञ्जः ॥

“उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव” ॥ उपक्रोशीत्यादौ कर्तर्युपमान-
इति णिनिः । ‘उपमानयहणमित्यादि’ । अन्यथा योगविभागेन नियमा-
द्यणसामर्थ्यादिशिशृषिषयो नियम इत्येतावद्व्यज्यते, न त्विष्टो विषयवि-
भाग इति भावः । ‘शब्दार्थप्रकृताविति किमिति’ । सूत्रारम्भः किमर्थं
इत्यर्थः । ‘वृक्वञ्चीति’ । कृत्स्वर एव भवति । ‘प्रकृतिरेवेत्यादि’ ।
असति प्रकृतियहणे शब्दार्थात्परो यो णिनिस्तदन्तउत्तरपदइति विज्ञायेत,
ततश्च यत्रापि धातूपसर्गसमुदायात् शब्दार्थात्परो णिनिस्तत्रापि स्यात्,
कृद्वहणे गतिकारकपूर्वस्यापि यद्वहणाण्यन्तमेवात्तरपदमिति कृत्वा,
प्रकृतियहणे तु न भवति, योत्र धातुर्नासौ शब्दार्थः, यश्च शब्दार्थो
धातूपसर्गसमुदायो न ततो णिनिर्विहित इति, सिद्धे विधिरारभ्यमाणो-
न्तरेणाप्येवकारं नियमाय भवति, नार्थे एवकारेण, तत्राह । ‘एवकार-
करणमित्यादि’ । असति हि तस्मिन्विपरीतो नियमः स्यात्, शब्दार्थ-
प्रकृतौ यदि भवति उपमानएवेति । एवं च प्रकृतिर्नियम्येत नोपमानं,
तस्मादुपमानावधारणार्थमेवकारः क्रियते, किं पुनः कारणमुपमानावधार-
णमाश्रीयते ऽत आह । ‘शब्दार्थप्रकृताविति’ । तुशब्दो हेतौ, उपमा-
ननियमे हि शब्दार्थप्रकृतेरनियतत्वात्तत्राप्यविशेषेण सर्वस्याद्युदात्तत्वं
लभ्यते, नान्यथा । किं च प्रकृत्यवधारणेनियतत्वाद्वृक्वञ्चीत्यादावा
द्युदात्तत्वप्रसंगः ॥

“युक्तारोह्यादयश्च” ॥ ‘पूर्वात्तरपदनियमार्थमिति’ । यत्र युक्ता-
दीन्येव पूर्वपदानि आरोह्यादीन्येव चोत्तरपदानि तत्रैव यथा स्यादित्यर्थः ।
आगतमत्स्यादिषु च बहुव्रीहिः कर्मधारयो वा । ‘एकशितिपादिति’ ।
संख्यासुपूर्वस्येति पादशब्दाकारस्य लोपः; सङ्ख्यासुपूर्वस्य समासस्य योन्ते

पादशब्दस्तस्य लोपो भवतीति तच्चार्यः । ननु चेद्देङ्भीकापाशत्य-
तिमत्त्विभ्यः कनिति क्वन्त एकशब्द आद्युदात्तः, ततश्च बहुव्रीहौ
प्रकृत्येत्येव सिद्धमाद्युदात्तत्वं तच्चाह । 'एकशितिः पादोऽस्येति चिप-
दो बहुव्रीहिरिति' । ततः किमित्याह । 'तत्रेति' । यद्युत्तरपदे
परत एकशितिशब्दस्तत्पुरुषः, ततोऽपि किमित्याह । 'तस्येति' ।
तस्य तत्पुरुषसञ्ज्ञकस्यैकशितिशब्दस्य समासान्तोदात्तत्वं प्राप्तम् ।
ननु समासस्वरपवादो बहुव्रीहिस्वरस्तच्चाह । 'निमित्तिस्वरबलीय-
स्त्वादिति' । समासस्वरस्येति शेषः । निमित्तमुत्तरपदं द्विगोस्त्रि-
पदो बहुव्रीहिस्तस्य यः स्वरस्तस्मात्समासस्वरस्य बलीयस्त्वादित्यर्थः ।
बलीयस्त्वं तु सतिशिष्टत्वात्सतिशिष्टत्वं तु बहुव्रीहौ सति
परत्वात्तत्पुरुषे कृते प्राप्नोतीति । 'एवमपीत्यादि' । स्पष्टार्थम् । 'निमि-
त्तिस्वरबलीयस्त्वस्यापीत्यादि' । तथा च समर्थसूत्रे वार्तिकम्,
एकशितिपात्स्वरवचनं तु ज्ञापकं निमित्तिस्वरबलीयस्त्वदिति । उभय-
मन्तरेणाप्यनुपपद्यमानमेकशितिपाद्बहुव्रीह्यनुभयमपि ज्ञापयति ॥

“दीर्घकाशतुषभाद्रवटं जे” ॥ ‘कुटीज इति’ । सप्तम्यां जनेर्ङः ॥

“अन्यात्पूत्रं बहुचः” ॥ ‘आमलकीज इति’ । दीर्घान्तेऽपि
बहुचि परत्वादयमेव स्वरो भवति ॥

“शामे ऽनिवसन्तः” ॥ निपूर्वादुत्तरैणादिकोधिकरणे सच्च,
निवसन्त्यस्मिन्निति निवसन्तः । ‘देवशाम इति’ । प्राचीनपरिचित
देशेयं शामशब्दः, यद्येवं निवसन्तवाची भवति तच्चाह । ‘देवस्या-
मिक इति’ । ततश्चायं न देवापेक्षया शामो निवसन्त इति भावः ।
‘दात्यादयो निवसन्ति यस्मिन्नित्यादि’ । अन्य निवसन्तु तच्च मा वा
ऽवसन् ते तावदवात्सुरित्येतावता तेषामिति व्यदिश्यत इत्यर्थः ॥

“घोषादिषु च” ॥ ‘यान्यत्रेति’ । घोषकुटादीनि । ‘अपरे पुन-
रिति’ । येषां घोषकुटादिष्वपि शब्देषु तावद्भवति, न निवासनामधेयेषु ॥

‘ह्याद्यादयः शालायाम्’ ॥ ‘यदा शालान्त इत्यादि’ । विभाषा सेनासुरेत्यादिना शालान्तस्य तत्पुरुषस्य विभाषा नपुंसकत्वमुक्तं, तत्रास्यावकाशो यो नपुंसकलिङ्गे न भवति ह्यात्रिशाला गोशलेति, तत्पुरुषे शालायामित्यस्यावकाशो यश्चाद्यादिपूर्वपदो न भवति शास्त्रणशालं सत्रियशालमिति, यश्चाद्यादिपूर्वपदो नपुंसकलिङ्गश्च तत्रैकदेशविकृतस्यानन्यत्वादयमपि प्राप्नोति, तत्पुरुषे शालायामित्यर्थं च, तत्र पूर्वविप्रतिषेधादयमेव भवति ॥

“प्रस्ये ऽवृद्धमकक्यादीनाम्” ॥ मालीदीनाञ्चेति वचनादवृद्धमिति पदहेदः, कक्यादिप्रतिषेधस्तु नामधेयार्थः स्यात्, वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्येति ॥

“अमे चावर्णे दृक्च्यच्” ॥ ‘बृहदर्ममिति’ । स्वरविधौ ऋञ्जनमविद्यमानवदित्येतदत्र नाश्रीयते, ऽनित्यत्वात् । ‘महार्ममिति’ । आत्वे कृते ऽवर्णान्तत्वादस्ति प्राप्तिः । ‘नवार्ममिति’ । नवशब्दः प्रत्ययवचनो ऽकारान्तः ॥

“न भूताधिकसञ्जीवमद्राश्मकञ्जलम्” ॥ ‘मद्राश्मग्रहणं सङ्घातविण्हीतार्थमिति’ । मद्रशब्दस्य केवलस्य मद्राश्मशब्दस्य च सङ्घातस्य प्रतिषेधार्थमित्यर्थः । ‘मद्राश्मार्ममिति’ । ‘अनोश्मायःसरसां जातिसंज्ञयो’ रिति समासान्ते सत्यवर्णान्तमेतद्व्यति, तदेवं मद्रार्मं मद्राश्मार्ममिति द्वे एवोदाहरणे, प्रायेण त्वश्मार्ममिति तृतीयमप्युदाहरणं पठ्यते, तदयुक्तम्, अश्मशब्दस्य नकारान्तत्वात्, न च लोपे कृते ऽवर्णान्तत्वं, स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वात्, तथा च वक्ष्यति पञ्चार्मं दशार्ममित्यत्रार्मं चावर्णं दृक्च्यञित्यर्थं स्वरो न भवतीति । अपर आह । मद्राश्मग्रहणं संघातविण्हीतार्थमित्यस्य भाष्ये ऽदर्शनादनां वृत्तौ पाठ इति । ‘दिवोदासायेति’ । दिवश्च दासइति वक्ष्या अलुक् ॥

“अन्तः” ॥ अत्रापि प्रकरणे पूर्वपदविषया प्रथमा वक्ष्यर्थे दृष्टव्या ॥

“सर्वे गुणकात्स्न्ये” ॥ यत्र गुणान्तरस्याभावस्तत्र गुणकात्स्न्यं भवति । ‘सर्वश्चेत इति’ । पूर्वकालैकेत्यादिना कर्मधारयः । अत्र शुक्लेन गुणेन सर्वोवयवानां व्याप्तिर्गम्यते । ‘आश्रयव्याप्यापरमत्वमिति’ । यद्यप्यौज्वल्यादिनापि परमत्वं सम्भवति, अत्र त्वेवंविधं परमत्वं विवक्षितमित्यर्थः । ‘सर्वसौवर्णे इति’ । विकारविषयमत्र कात्स्न्यम् । ‘कात्स्न्येति किमिति’ । गुणवाचिन्युत्तरपदे न सर्वशब्दस्य कात्स्न्यं व्यभिचरतीति प्रश्नः । ‘सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्चेत इति’ । गुणिकात्स्न्यं सर्वशब्दो न गुणकात्स्न्यं, सर्वेषामिति च गुणसम्बन्धे षष्ठी, षट्स्य शौण्ड्यमिति बह्व. गुणवाचिन एव च प्रत्ययः, सर्वेषां षटानां द्वयान्तराधारे यः श्वेतगुणस्तदपेक्षया सातिशयः श्वेता गुण इत्यर्थः । ‘गुणात्तरेणेति’ । गुणाद्व्यस्तरप्रत्ययस्तदन्तेनेत्यर्थः, वचनमेवेदन्तेन पूरणगुणेति प्रतिषेधं बाधित्वा समासश्च भवति तरद्वोपश्च ॥

“संज्ञायां गिरिनिकाययोः” ॥ ‘अञ्जनानि रिति’ । वनगिर्याः संज्ञायामिति दीर्घत्वम् ॥

“कुमायां वयसि” ॥ ‘वृद्धकुमारीति’ । विशेषणसमासः । ‘जरत्कुमारीति’ । जरतीशब्दस्य पूर्वकालैकेत्यनेन, अत्रोभयत्र पुंवत्कर्मधारयेत्यादिना पुंवद्भावः । ननु च कुमारीशब्दः प्रथमे वयसि वर्तते, तथा च वयसि प्रथम इति ङीष्त्र विहितस्तस्य कथं वरमत्रयोवाचिभ्यां वृद्धाजरतीशब्दाभ्यां सामानाधिकरण्यमत आह । ‘कुमारीशब्द इत्यादि’ । कुमायां हि द्वयं वृष्टं प्रथमं वयः पुंसां सहासंप्रयोगश्च, तत्र प्रथमार्थप्रहाणेन द्वितीयमर्थमसंप्रयोगमात्रमुपाददानस्य संभवति सामानाधिकरण्यमित्यर्थः । ‘तच्चेति’ । वृद्धादिशब्दान्तराभिधेयमित्यर्थः । ‘कुमारत्वमेवेति’ । यदेतत्कुमारीशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं न तद्वयो एव्यत इत्यर्थः । एतच्च वयोयहणसामर्थ्याल्लभ्यते, अन्यथा कुमारीशब्दप्रयोगे नियमतः प्रथमवयो गम्यते इत्यनर्थकं तत्स्यात्, परमकुमारित्यत्र कुमारत्वमेव प्रतीयते न वयोन्तरमिति भवति प्रत्युदाहरणम् ॥

“उदके ऽकेवले” ॥ असन्देहार्थं केवलउदकइत्यवचनाद् अके-
वल इति षदच्छेदः, मिथं द्रव्यान्तरसंयुक्तम् ॥

“द्विगौ क्रतौ” ॥ गर्गचिरात्तादयः षष्ठीसमासाः, तिसृणां
रात्रीणां समाहारस्त्रिरात्रः, अहः सर्वत्यादिनाच् समासान्तः । ‘अति-
रात्र इति’ । रात्रिमिति क्रान्त इति प्रादिसमासः ॥

“सभायां नपुंसके” ॥ गोपालसभादावशाला चेति नपुंसकत्वम् ।
‘रमणीयसभमिति’ । अत्राभिधेयवशान्नपुंसकत्वं न प्रतिपदोक्तम् ॥

“अरिष्टगौडपूर्वं च” ॥ ‘पूर्वग्रहणे किमिति’ । अरिष्टगौडयो-
रिति वक्तव्यमिति प्रश्नः । ‘इहापि यथा स्यादिति’ । पूर्वग्रहणे हि सति
बहुव्रीहिलभ्यते, अरिष्टगौडौ पूर्वे यस्मिन्समासइति, तेनारिष्टाश्रितपुरं
गौडभृत्यपुरमित्यत्रापि पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । असति तु पूर्वग्रहणे
श्रितभृत्यशब्दाभ्यां व्यवहितत्वाद्पूर्वपदत्वादरिष्टगौडयोस्तावन्न स्यात्,
समुदाययोश्च सूत्रेनुपात्तत्वात् ॥

“न हास्तिनफलकर्मादियाः” ॥ ‘मार्दयमिति’ । द्वे लोपो ऽकद्र-
वा इत्युकारलोपः ॥

“दिक्शब्दा वामज्वनपदाख्यानचानराटेषु” ॥ चानराटे स्वरूपग्र-
हणमितरेष्वर्थग्रहणम् । ‘पूर्ववृत्तामशमीति’ । दिक्संख्ये संज्ञायामिति
समासः । ‘पूर्वपञ्चाला इति’ । समुदाये हि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि
वर्तन्तेइति पञ्चालैकदेशे पञ्चालशब्दः, ततः पूर्वोपरप्रथमेत्यादिना
कर्मधारयः । ‘शब्दग्रहणमित्यादि’ । दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्द
इत्युत्तरपदलोपी समासः, तेन कालवाचिनोपि ग्रहणात्पूर्वया यातमित्या-
दावपि भवति ॥

“आचार्यापसर्जनश्चान्तेवासिनि” ॥ आचार्यापसर्जनग्रहणमन्ते-
वासिनो विशेषणं, सप्तम्यर्थं प्रथमा । ‘आचार्यापसर्जनान्तेवासिवाचि-
नीति’ । आचार्य उपसर्जनं यस्य स आचार्यापसर्जनः, स चासावन्तेवासी
च आचार्यापसर्जनान्तेवासी, तद्वाचिनि । ‘पूर्वपाणिनीया इति’ । पूर्व-

वत्समासः, पाणिनेश्चात्राः पाणिनीयाः, अत्रान्तेवासिनः प्रधानमावा-
यंस्तपसर्जनं, काशकृत्स्निशब्दादितश्चेत्यण् । ‘पूर्वपाणिनीयं शास्त्र-
मिति’ । पाणिनीयं शास्त्रं पूर्वञ्चिरन्तनमित्यर्थः ।

“उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च” ॥ वृद्धावित्येतावतैव तद्वदुत्तरपदपरि-
ग्रहे सिद्धे उत्तरपदग्रहणात्तदाधिकारो लभ्यते ॥

“बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्” ॥ विश्वेः कृनि विश्वशब्द आद्यु-
दात्तः । ‘विश्वामित्रइत्यादि’ । अस्यावकाशः विश्वदेवः विश्वयशः,
संज्ञायां मित्राजिनयोरित्यस्यावकाशः, कुलमित्रः कुलाजिनः, विश्वामित्रो
विश्वामित्र इत्यत्रोभयप्रसङ्गे संज्ञायां मित्राजिनयोरित्येतद्वति विप्रति-
षेधेन ॥

“उदरपदवृद्धौ सर्वं च” ॥ अयमपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापवादः,
वृकशब्दः प्राणिनां च कुपूर्वोणामित्याद्युदात्तः, वृकस्येवोदरं यस्य वृको-
दरः, दाम उदरे यस्य दामोदरः, दामशब्दो मनिन्प्रत्ययान्तः, हरतेः
सर्वधातुभ्य इतितीन्, हरिदश्चो यस्य हर्यश्वः, यौवनशब्दोऽव्युत्पन्नं प्राति-
पदिकं, लघावन्ते द्वयोश्च बहुषो गुरुरित्याद्युदात्तः । ‘यूना भावो यौव-
नमिति’ । युवाद्यणन्तत्वे प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरैरेव
सिद्धम् । ‘सुवर्णपुङ्खेपुरिति’ । शोभनो वर्णो येषां ते सुवर्णाः, नञ्सु-
भ्यामित्यन्तोदात्तत्वं, सुवर्णो पुङ्खा येषां ते सुवर्णपुङ्खाः, पूर्वपदप्रकृति-
स्वरेण मध्योदात्तत्वं, पुनरिगुशब्देन बहुव्रीहिः । ‘महेपुरिति’ । मह-
च्छब्दोन्तोदात्त इति महान्व्रीह्यपराहेत्यत्रोक्तं, तस्मात्पूर्वपदप्रकृतिस्व-
रैरेव सिद्धे सति तस्यान्यार्थश्चारम्भेऽपवादत्वादनैवान्तोदात्तत्वं युक्त-
मित्यस्योपन्यासः ॥

“लेपे” ॥ कुण्डशब्दो नञ्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः, घट-
शब्दः पचाद्यजन्तः, महेषुवदस्योपन्यासः, कटुशब्दात्संज्ञाया कन्,
स्यन्दितशब्दो निष्ठान्तः, निहन्यतेनेनेति निघातः, ततोऽन्योऽनिघातः,
अतोऽन्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं, चरिवलिपतिवदीनां वा द्वित्वमन्याच्वा

भ्यासस्य, चलाचलः । 'अनुदर इत्यादि' । अस्यावकाशः कु'यदोदर इत्यादि, नञ्मुभ्यामित्यस्यावकाशः, अयशाः सुयशाः, एवं स्थिते विप्रतिषेधः ॥

“नदी बन्धुनि” ॥ बन्धुनीति शब्दरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः, गर्गवत्सशब्दाभ्यां गर्गादियञन्ताभ्यां यञश्चेति ङीप्, गार्गावात्सीशब्दो जित्स्वरेणाद्युदात्तौ, ब्रह्मशब्दो वृहेर्मनि नृप्रत्यये निपातितः ॥

“निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम्” ॥ ‘प्रक्षालितपाद इति’ । तल शौचकर्मणि चुरादिः, धावु गतिशुद्धोः, क्लृप्तेः श्रुद्धित्यूट्, एत्येधत्यूट्स्थिति वृद्धिः, प्रक्षालितप्रधौतशब्दौ गतिस्वरेणाद्युदात्तौ । ‘मुखं स्वाङ्गमित्येतद्वचनीति’ । विकल्पितमुत्तरपदान्तोदात्तत्वं, तेन स्वाङ्गधाविनि मुखशब्दे स्वरत्रयं भवति, अनेन पूर्वपदान्तोदात्तत्वं, मुखं स्वाङ्गमित्येतत्, उभाभ्यां मुक्ते पूर्वपदप्रकृतिभावेन गतिरनन्तर इत्याद्युदात्तत्वं च । ‘न भवेदिति’ । स्वाङ्गधाचीति संबध्यते, यदि मुखशब्दः स्वाङ्गधाची न भवतीत्यर्थः प्रसेवकशब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तः, पुष्कशब्दः ‘शुष्क-धृष्टा’ वित्याद्युदात्तः ॥

“उत्तरपदादिः” ॥ उत्तरपदग्रहणमसमस्तं लुप्तषष्ठीकम्, अत्रापि प्रकरणउत्तरपदनिर्देशे षष्ठ्यर्थे प्रथमा ॥

“कर्णो वर्णलतयात्” ॥ ‘दात्राकर्णः शङ्कुकर्ण इति’ । दात्राकर्णो यस्य, शङ्कुः कर्णो यस्येति विग्रहः, सप्तम्याः पूर्वनिपाते गण्डादिभ्यः परवचनमिति परनिपातः, ‘कर्णो लतयास्याविष्टेत्यादिना’ दीर्घत्वं, लट्यते येन तल्लतयं, ततश्च स्यूलकर्ण इत्यत्रापि प्राप्नोति, स्यूल्येनापि हि लतणीयत्वादत आह । ‘पशूनां विभागज्ञापनार्थमित्यादि’ । एतच्च सामान्योक्तावपि वर्णग्रहणाल्लभ्यते, अन्यथा वर्णनापि लट्यमाणात्वात्तदनर्थकं स्यात् । ‘श्वेत-

१ कशोदरो घटोदर इति ३ पुः पाठः ।

२ वृहेरम् नलोपश्चेति मन्प्रत्यये नलोपे अमागमे च निपातितः । इति ३ पुः पा० ।

३ कर्णो लतयस्येति दीर्घत्वमिति मूलमुद्रितपुस्तके पाठो दृश्यते स पदमञ्ज-
यसंमतः ।

पाद इति । स्थितावर्णे पचाद्वच, कूट दाहे, इगुपधलक्षणः कः, शुभ
 शुम्भ शोभार्थे, अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् शोभनः, प्रत्युदाहरणे सर्वत्र
 पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । कण्ठकरणादीनां समाहारद्वन्द्वे नपुंसक-
 द्वैस्त्वम् । 'सुयीव इति' । अत्र परत्वावञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वेन
 भाव्यम्, अस्य तु दशयीवादिस्वकाशः, यदि तु नेष्यते चकारस्यैव विधेः
 समुच्चयार्थे इति व्याख्यानं कर्तव्यम् । 'नाडोज्झ इति' । नाड्याकारे
 जङ्गे यस्य नाडीजङ्गुः ॥

“नञो जरमरमित्रमृताः” ॥ जरणं जरः, च्छेदोऽरम्, मरणं मरः,
 अस्मादेव निपातनादप् । त्रिमिदा स्नेहने, अस्मात्कः, मित्रम् ॥

“सोर्मनसी अलोमोषसी” ॥ मैश्च अश्च मनसी । 'सुप्रथिमे-
 ति' । पृथोर्भावः, पृष्ठादिभ्य इमनिच्, रञ्जतो हलादेर्लोपोरिति
 रादेशः । पीयतइति पयः, पिबतेरिच्चेत्यसुन्, अणेर्द्वैवने युट् चेत्यसुन्,
 युडागमः, यशः । सुरिभ्यां तुट् स्रोतः । 'सुस्रत् सुध्वद् इति' ।
 संसुध्वंसुभ्यां क्तिप्, वसुसंस्वित्यादिना दत्वं, तस्यासिद्धत्वादत्रासन्तत्वम् ।
 राजतवशच्च् कनिन्युवृषीत्यादिना कनिप्रत्ययान्तौ, लुनातेर्मनिन् लोम,
 उष दाहे, मिथुनेऽसिरिति वर्तमाने उषः कित् । 'अनिनस्मन् ग्रहणानीति' ।
 अन् इन् अस् मन् इत्येतानि ग्रहन्ते येषु सूत्रेषु तानि तद्योक्तानि, तत्र
 तदन्तविधिं प्रयोजयन्तीति वचनादनर्थकानामप्यनिन्प्रभृतीनां ग्रहणं
 भवतीत्युक्तं भवति, तेन सुप्रथिमा सुस्रत् सुध्वदित्यादिकमप्युदाहरण-
 मुपपद्यतइति भावः । 'अपि परत्वादिति' । सोर्मनसीइत्यस्यावकाशः,
 मुकर्मा सुशर्मा, कपि पूर्वमित्यस्यावकाशः, अयवकः, सुषवक इत्येक-
 स्यले विप्रतिषेधः ॥

“आद्युदात्तं द्वच् छन्दसि” ॥ कुभ्रश्चेति वर्तमाने अर्जिदृशिक-
 म्यमिपशिवाधामृजिपशितुधुग्दीर्घहकाराश्च, बाधते येन परानिति
 बाहुः ॥

“वीरवीर्या च” ॥ वीर विक्रान्तौ चुरादिः, ततः पचाद्यादि वीरः, चचा यत्, वीर्ये, वीरेषु वा साधुरिति प्राग्वितीयो यत् । ‘तत्रेत्यादि’ । कथं पुनरेतज्ज्ञापकमित्याह । ‘तत्र हि सतीति’ । किञ्चित् तु ‘विन्व-भत्यवीर्याणि छन्दसीति’ छन्दस्यन्तस्वरितत्वं भाषायां वाङ्मुद्रात्तत्वं शब्दस्य स्थितम् ॥

“कूलतीरतूलमूलशालातममव्ययीभावे” ॥ सुषममित्यादौ सुवि-निर्दुर्भ्यः सुषिमूतिसमा इति पत्यं, तस्यासिद्धत्वात्समशब्द एवायम् । ‘तिष्ठद्गुपभृतिष्वेते पठन्तइति’ । तेनाव्ययीभावसंज्ञा । ‘पर्यादिभ्य इत्यादि’ । परिप्रत्युपाया इत्यास्यावकाशः, यत्र कूलादयो न सन्ति परि-चिगर्तमिति, कूलादीनामाङ्मुद्रात्तस्यावकाशः, यत्र पर्यादयो न भवन्ति यवकूलमतिकूलमिति, पर्यादिभ्यः परेषु कूलादिषु विप्रतिषेधः ॥

“कंसमन्यशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ” ॥ ‘द्विकंस इति’ । द्वाभ्यां द्वयर्थे-भ्यां क्रीत इति तद्वितार्थं समासः, ‘कंमाट्टिठवि’ ति टिठन्, तस्या ‘अ-ट्टपूर्वति’ लुक् । ‘द्विमन्य इति’ । ‘आर्हादगोपुच्छेत्यादि’ ना ठक्, शेषं पूर्ववत् । ‘द्विशूर्पेमिति’ । ‘शूर्पादग्रन्यतरस्याम्’ । ‘द्विपाय्यमिति’ । ‘पाय्यसावाय्येत्यादिना’ परिमाणे निपातितः, ‘प्राग्वतेष्टञ्’ । ‘द्विका-ण्डमिति’ । द्वे काण्डे प्रमाणमस्य ‘प्रमाणे द्वयसन्नित्यादिना’ मात्रजा-दयः, तेषां प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति लुक् ॥

“तत्पुरुषे शालायाचपुंसके” ॥ ‘दृढशालमिति’ । बहुव्रीहिरयं, तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति, पूर्वपदञ्च निष्ठान्तत्वादन्तोदात्तं, ननु चात्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैव भविष्यति, सत्यम् उ’तरार्थे तत्पुरुष-यङ्गमवश्यं कर्तव्यं तदिहैव क्रियते, परिभाषाया चनाश्रयणाय ॥

“कन्या च” ॥ शोभनः शमो यस्य तस्यापत्यं सौशमिः, आङ्-पूर्वात् हुयते ‘रातश्चोपसर्ग’ इति कः, चप सान्त्वने, चौणादिकः पः, बहुलवचनादिहभावः चप्यः ॥

“आदिश्चिहणादीनाम्” ॥ चिनोतेः क्तिप्, चित्, हन्तेः पचाद्यच्, हनः, चिहणं, निपातनात्तलोपो णत्वं च । मल मल्ल धारणे, आभ्यां रप्रत्ययः, निपातनाल्लस्य इत्वं, महरः महरः, विगततुलस्येदं वैतुलं, पटदिति कायति, पटत्कः । कै गै रै शब्दे । आतो ऽनुपसर्गं कः । बिहमादत्ते बिहालः । ला आदाने । सोपसर्गादप्यस्मादेव निपातनात्कः, तस्यापत्यं वैहालिः, तस्येव कर्णावस्य वैहालिकर्णः, अ^१परे तु इकारान्तं पठन्ति, वैहालिकर्णिरिति, कुक्कु रटतीति कुक्कुटः, निपातनाद्रशब्दस्य लोपः, चिनोतेः क्तिप्, चित्, कण्तेरच्, कणः, चिता कणः चिक्कणः, निपातनात्तरकास्य ककारः, तकारमेवान्ये पठन्ति, चिहणादयश्चेते गोत्रनामधेयानि स्मर्यन्ते । ‘आदिरिति वर्तमानइति’ । पूर्वे ह्यादिग्रहणमुत्तरपदाभि-संबद्धमिह पूर्वपदानां चिहणादीनामाद्युदात्तत्वमिष्यते अतस्तदर्थे पुनरादिग्रहणं कृतम् ॥

“चेलखेटकटुककाण्डं गह्वायाम्” ॥ ‘पुत्रचेलमिति’ । चेलवत्तुच्छमित्यर्थः । खेट इति तृणनाम, तद्वद् दुर्बला उपानत्, खेटं कटुकमस्वादु, तथा^२ दध्यपि गतस्वादुकत्वात् कटुकं, काण्डमिति शरनाम, तद्वथा सत्त्वपीडाकरमेवं भूतमपि ॥

“वीरमुपमानम्” ॥ ‘वस्त्रवीरमिति’ । वस्त्रं वीरमिवेति पूर्ववद्वाघ्रादिसमासः ॥

“कूलसूदस्यलकर्षाः संज्ञायाम्” ॥ ‘भात्रीसूदमिति’ । भात्रीशब्दो ज्ञानपदादिसूत्रेण ङीवन्तः ॥

“अकर्मधारये राज्यम्” ॥ ‘चेलराज्यादिस्वरादिति’ । आदिशब्देन व्यंग्यादिस्वरपरिग्रहः, चेलराज्यादिस्वरस्यावकाशः भाय्यचेलं, ब्राह्मणराज्यं, तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना विहितस्याव्ययस्वरस्यावकाशो निष्कौशाम्बिः, कुचेलं, कुराज्यमित्यत्रोभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधः ॥

१ वैतानिकर्णिरित्यन्ये पठन्तीति मुद्रितपुस्तके पाठस्तत्र वैहालिकर्णिरित्यपेक्षितं, स च पाठः पदमञ्जर्यसम्मतः ।

२ तथा गतस्वादुकत्वादुद्विषदपि कटुकमिति ३ पु- पा ।

“पुत्रः पुंभ्यः” ॥ कुनटस्यापत्यं कौनटिः, दामकमाहिवक-
शब्दौ संज्ञायां कश्चिति कचन्तौ ॥

“नाचार्यराजत्विक्स्संपुक्तज्ञात्याख्येभ्यः” ॥ ‘संपुक्ताः स्त्रीसम्ब-
न्धिनः श्यालादय इति’ । योगकठिरेषा तेषां, यथा सम्बन्धिशब्दः ।
‘ज्ञातयो मातापितृसम्बन्धेन बान्धवा इति’ । पितृसम्बन्धिवेव तु ज्ञाति-
शब्दो लोके प्रसिद्धः, आख्यायकणमाचार्यादिभिः प्रत्येकमभिधम्यधत्ते ।
‘धातुष्वच इति’ । कस्कादिषु पाठात् यत्वम् ॥

‘चूर्णोदीन्यप्राणिषष्ट्याः’ ॥ चूरी दाहे अस्माक्तः, चूर्णे, वा^१ गति-
गन्धनयोः, पा रक्षणे, आभ्यां करिष्वडपपदे चातोनुपसर्गं कः, करिषं
करिषं, महेरिणं, बहुलवचनात् शक्रेऽपि भवति, शाकिनं, शकादिभ्यो
ऽटच्, शकटं, तद्वहतीति शकटादण् शकटं, द्राक् चरति द्राक्षा, पृषोद-
रादिः, तुम शब्दे ततो बहुलवचनात् क्तः, उपधादीर्घत्वं च । कुं
दुनोति कुत्सितं वा दुनोतीति क्तिप्, अस्मादेव निपातनात्तुगभावः
पूर्वपदस्य च मुम्, कुन्दुं मिमीति कुन्दुमः, दलेः कपत्, दलपः, चमेरसञ्च
चमसः, ततो जातिलक्षणे ङीष्, चमसी, कनी दीप्तिकान्तिगतिषु,
अस्मात् पचाद्यच्, अस्मादेव निपातनाद् द्विर्वचनं, चकनः, चकन इत्यन्ये
पठन्ति, तत्रापि निपातनादेव रूपसिद्धिः, चोलस्यापत्यं द्युच इत्यण्,
चैलः । एते चूर्णोदयः । ‘पूर्वाचार्यापचारेणेति’ । उपचारः प्रयोगः ॥

“कुण्ड वनम्” ॥ ‘कुण्डशब्दो ऽत्रेत्यादि’ । जनविशेषा-
भिधायी कुण्डशब्दस्तस्य नान्तरेण सादृश्यं ततो ऽन्यत्र वने वृत्तिः
सम्भवतीति भावः, अन्ये तु वनेऽपि मुख्य एव कुण्डशब्द इत्याहुः । तत्र
वनशब्देन विशेषणेन भाजनविशेषवाची निवर्त्यते, समुदायवाची चात्र-
वनशब्दो न तूदकवाची, चाह हि कुण्डाद्युदात्तत्वे तत्समुदायग्रहण-
मिति, तच्छब्देन पूर्वपदार्थः परामृश्यते, अपर चाह । वनसमुदाये इति
वक्तव्यम्, न तु वनइति, तेन शरवणसमुदायः शरकुण्डशब्देनोच्यतइति ॥

१ वा गतिगन्धनयोः, करिषं चातीति करिषः । पा रक्षणे, अस्मादपि चातो-
नुपसर्गं कः । करिष इति ३ पु- पा ।

“प्रकृत्या भगालम्” ॥ भगालमित्यर्थेयहणमित्याह । ‘भगाल-
वाचीति’ । अत्र च व्याख्यानमेव शरणम् । ‘भगालादयो मध्योदात्ता
इति’ । लघाग्रन्ते द्वयोश्च बहुषो गुरुरिति वचनात् ॥

“शितेर्नित्यावहुन्वहुग्रीहावभसत्” ॥ ‘असौष्टशब्दावित्यादि’ ।
अस् रोगे, अमेः सन्, असं, उप दाहे, उपिकुपिगार्तिभ्यस्यत्, ओष्टः,
दर्शनीयशब्दोऽनीयप्रैत्ययान्तो मध्योदात्तः, शितिशब्दो वर्णानां तण्ति-
नितान्तानामित्याद्युदात्तः ॥

“गतिकारकोपपदात् कृत्” ॥ प्रकारक इत्यादौ कुगतिप्रादय
इति समासः, इध्मप्रप्रश्चनोदौ कर्मणि यष्टाः समासः, करणे ल्युट्, इध्मं
प्रवृश्यते येन सोत्र इध्मप्रप्रश्चनः, शद् शतने, णिच्, शदेरगतौ
तः, पलाशानि शात्यन्ते येन स दण्डः पलाशशतनः, श्मश्रु कल्पते येन स
सुरादिः श्मश्रुकल्पनः, कूप सामर्थ्यं ययन्तः केवलो वा । ‘ईषत्कर इति’ ।
एतदुपपदयहणस्य सात्तादुदाहरणं सुदुरोस्तु गतित्वादपि सिद्धं, स्तम्भेर-
मादौ च कारकत्वात्, उच्चैःकृत्य उच्चैःकारमित्यादिकमप्युपपदयहणस्यैवो-
दाहरणम् । ‘देवदत्तस्येति शेषलतया वष्टीति’ । न कर्मलतया, तथा
हि सति कारकमेव देवदत्तः स्यात्, तृत्रकाभ्यां कर्त्तरि चेति समासप्रति-
षेधप्रसङ्गश्च, अयं हृदुहणं किमर्थं, निर्गतः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बि-
रित्यत्र मा भूत्, नैतदस्ति प्रयोचनं, यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्यु-
पसर्गसंज्ञा भवन्ति, न च कौशाम्बीशब्दं प्रति क्रियायोगः, कारकमपि
क्रियाया एव सम्भवति, उपपदमपि धात्वधिकारे सप्तमीनिर्दिष्टं प्रत्य-
यनिमित्तमुच्यते, तदेवं गत्यादिभिस्त्रिभिरपि क्रियावाच्युत्तरपदमाति-
ष्यते, धातुश्च क्रियावाची, धातोश्च द्वये प्रत्ययाः, कृतः तिङश्च, तत्र
तिङन्ते समासाभावात्कृदन्तमेव संभवतीति, अनुव्यचलदित्यत्र तु न
गतित्वनिबन्धनः समासः किं तर्हि सुबिति योगविभागेनिबन्धनः,
धातुप्रत्ययसमुदायपरिग्रहायै तु, अन्यथा यत्क्रियायुक्तास्तं प्रतीति
वचनाद्वातुमेव प्रति गतित्वाद्वातावेवोत्तरपदे स्वरः स्यात् प्रणी-
हवीरिति, इह न स्यात् प्रणायकः उच्चायक इति, एतदपि नास्ति

प्रयोजनं, यत्क्रियायुक्ता इति, नैवं विज्ञायते यस्य क्रिया यत्क्रिया यत्क्रि-
यया युक्तास्तं प्रतीति, एवं विज्ञायमाने त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां धातो-
रेव क्रिया वाच्येति तमेव प्रति गत्युपसर्गसंज्ञापसंगः, कथं तर्हि विज्ञा-
यते या क्रिया यत्क्रिया तं क्रियालक्षणमर्थे प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे
भवतः, केवलापारच क्रियाया वाचकमुत्तरपदं नास्तीति क्रियाविशिष्ट-
साधनवाचिनि प्राणीः प्रकारक इत्यादौ क्रियायां सिद्धताभिधायिनि
प्रभवनमित्यादौ च सर्वत्र भविष्यतीति नार्थ एतेन कृद्गुणेनात आह ।
'कृद्गुणं विस्पष्टार्थमिति' । य एवं प्रतिपत्तुमप्रमथेत्तं प्रति विस्प-
ष्टार्थं क्रियत इत्यर्थः । यदि तर्हि विस्पष्टार्थमपि तावत्कृद्गुणं क्रियते
आमन्ते तर्हि न प्राप्नोति प्रपचिततरां प्रपचिततमामिति, ततश्च समा-
सस्वरं बाधित्वा ऽग्रयस्वर एव स्यादित्यत आह । 'प्रपचिततरामित्या-
दि' । अत्र हि प्रशब्दस्य तरवन्तेन समासो नामन्तेन, कथम्, अन्तर-
ङ्गत्वाद्वातुः पूर्वमुपसर्गेण युज्यते प्रपचित्यस्यामवस्थायां सुबभावात्
समासो न कृत इत्येतावत्, ततस्तिङ्, तस्यामण्यवस्थायां सुबभावस्तत-
स्तरप्, तद्वितान्तत्वात्सुप्, तेन समासः, ततश्चाम्प्रत्ययः, तत आम्स्वरः
सतिशिष्टः, कथं पुनस्तरवन्तेन समासः, कथं च न स्यात्, गतिकारको-
पपदानां कृद्धिः सह समासवचनमिति वचनात्, नात्र कृद्धिरेव समास
इति नियम्यते किं तर्हि यदि गत्यादीनां समासो भवति तेनतेन ल-
घोनेन तदा कृद्धिः प्राक् सुबुत्पत्तेरिति । ननु चैवमपि तरवन्तेन समासो
न लभ्यते, किङ्कारणम्, असुबन्तत्वात्, प्रातिपदिकाधिकाराद्धि तत एव
किमेतिङ्घ्ययघादित्याम् भवति न सुबन्तात्, न च गतिकारकोपपदा-
नामित्येतदस्ति, अकृदन्तत्वात्, अत्राहुः । घकालतर्नेष्विति ज्ञापकात्
सुबन्तादेव सर्वं तद्विताः, इयाप्प्रातिपदिकग्रहणं तु कृद्वाद्यर्थमेवाधि-
क्रियते, ततश्चामुत्पत्तये यः सुप् तदन्तेन समास इति । अपर आह । कुग-
तिप्रादय इत्यत्रातिङ्गिति वक्ष्यमाणस्य प्रतिकर्षादुत्तरपदमसुबन्तमेव
समस्यते, ततश्च तरवन्तेन समासो लभ्यतइति । 'इत्येकइति' । अयम्

१ विवेक्षणार्थमिति ३ पु. पा. ।

२ अस्य कृद्गुणं विस्पष्टार्थमित्यादिना कृत्वेन संबन्धस्तदर्थमर्थ इत्यधिकं ४ पु. ।

ऋद्वहणं विस्मृष्टार्थम्, न चामन्ते दोषप्रसङ्ग इत्येवं के चिद्व्याचक्षते,
'प्रपक्षतिदेश्याद्यर्थन्वित्यादि' । तुशब्दः पतं व्याचर्तयति, चादिशब्देन
प्रपक्षतिकल्पं प्रपक्षतिदेशीयं प्रपक्षतिरूपमित्येतेषां ग्रहणं, प्रपक्षतिदेश्यादा-
वर्थः प्रयोजनं यस्य तत्तथोक्तम्, एत दुक्तं भवति, न विस्मृष्टार्थे ऋद्वहणम्
अपि तु प्रपक्षतिदेश्यादौ यत्र सतिशिष्टस्वरान्तरं नास्ति तत्रायं स्वरो मा
भूद् अज्यपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव यथा स्यादित्येवं सप्रयोजनं दृश्यत-
इति । इदं तु वक्तव्यम्, प्रपक्षतितरामित्यादौ तरबन्तेन समाप्ते पश्चा-
दाम् भवन् प्रत्ययग्रहणपरिभाषया पक्षतितरशब्दस्यैव घान्तत्वात् तत
एव स्यात् । तत्र को दोषः, सोपसर्गस्य सङ्घातस्यैकपद्याभावादान्प्रपक्ष-
तितरां देवदत्तेत्यादौ 'आम एकान्तरमामन्वितमनन्तिक' इत्येष विधिर्न
स्यात्, शेषनिघातश्च प्रशब्दस्य न स्यात्, भिन्नपदत्वात्, तस्मात्प्रशब्द-
स्यामन्तेन समासोद्गीकर्तव्यो न तरबन्तेन, तत्र समासत्वात् समुदायस्य
प्रातिपदिकत्वे विभक्तावैकपद्यां भवति, स्वरे तु दोषप्रसङ्गात् ऋद्वहणमपि
त्यक्तव्यमिति भाष्ये स्थितं, प्रपक्षतिदेशीयादौ का गतिरिति न विदुः ॥

“उभे वनस्यत्यादिषु युगपत्” ॥ वनशब्दो नञ्विषयस्यानिसन्तत्ये-
त्याद्युदात्तः, पातेर्हेतिः पतिः । ‘तनुशब्दोन्तोदात्त इति’ । के चित्तु
तस्याप्याद्युदात्तत्वमत्र निपातयन्ति, तथा च तनूनपादुच्यते गर्भे आसुर
इत्याद्युदात्तमधीयते । ‘नरा अस्मिचित्यादि’ । शंसेरकर्त्तरि च का-
रके संज्ञायामित्यधिकरणे कर्मणि वा घञ् । ‘अबन्त इति’ । कृत्यन्त्युटो
बहुलमिति कर्त्तरि ऋदोरप् । ‘शुनःशेष इति’ । बहुव्रीहिः । ‘शुनः
पुच्छशेषलाङ्गुलेष्विति’ यष्ट्या अलुक् । ‘उभावाद्युदात्ताविति’ । श्वन्शब्दः
प्रातिपदिकस्वरेण, शेषशब्दः स्वाङ्गुशिष्टामदन्तानामित्यनेन । शिडिति
सर्वादीनां संज्ञा, स्वाङ्गुवाचिनां शिष्टामदन्तानां चादिहृदात्तो भवती-
त्यर्थः, शिडि रुज्यायां, पचादाच् शब्दः, यामादित्वादाद्युदात्तः, मर्चयते-
रिण्भीकापाशत्यतिमर्चिभ्यःकविति कन्, तितुत्रेत्यादिना इट्प्रतिषेधः,

१ शुनःशेषपुच्छेति ३ पु० पाठः । मुद्रितमूलपुस्तके शेषपुच्छलाङ्गुलेषु शुनः संज्ञा-
यामिति यष्ट्या अनुगिति पाठः स पदमञ्जर्यसंमतः ।

कुत्वं, मर्कःशब्द आद्युदात्तः । 'तृष्णाशब्द इति' । तृप्तेर्निष्ठायामस्मादेव निपातनादिहभावः, निष्ठा च द्रुवनादित्याद्युदात्तत्वं, लवि चयसंसने, पचाद्यच्, अस्मादेव निपातनाल्लकारस्य चकारः, विभ्यानि वयांस्यस्य विश्ववयाः, मृहो 'ऽन्येभ्योपि दृश्यत' इति विच्, मरिति, भुजिमृहभ्यां युक्त्युक्तौ, मृत्युः ॥

“देवतादुन्दे च” ॥ उदाहरणेषु देवतादुन्दे चेति पूर्वपदस्या-
नङ् । 'अत्र त्रय उदात्ता इति' । त्रयाणां पदानामादयः ॥

“नोत्तरपदे ऽनुदात्तादावप्रथिवीरुद्रूपमन्येषु” ॥ अग्निश-
ब्दोद्भेदेर्निर्नलोपश्चेति निप्रत्ययान्तः । कृवापाजिमिष्यदिसाध्यशूभ्य
उण्, युक्, वायुः । 'उत्तरपदग्रहणमित्यादि' । अन्यथा ऽस्मिन्ग्रहणे
दुन्दुः सप्तम्या निर्दिष्टो नोत्तरपदं, तत्रानुदात्तादाविति सप्तम्यन्तं
दुन्दुस्यैव विशेषणं स्यात्तत्तत्तदुत्तरसूयावित्यादौ प्रतिषेधः स्यात्, उत्तर-
पदग्रहणे तु सति तस्यैव श्रुतस्यानुदात्तादावित्येतद्विशेषणं भवति ।
'अनुदात्तादावित्यादि' । अन्यथा विधिप्रतिषेधयोः समानविषयत्वा-
द्विकल्पः प्रसज्येत । प्रयेः पिबन् सन्धप्रसारणं च, शुक्रशब्दो ऽयम् अत्रे-
न्द्राद्येत्यादिनान्तोदात्तो निपातितः ॥

“अन्तः” ॥ 'तत्र समासस्योत्तरपदस्येति' । क्वचित् समासस्यान्त
उदात्तो भवति क्व चिदुत्तरपदस्येत्यर्थः, विषयविभागमुत्तरत्र दश-
यिष्यति ॥

“यायघञ्क्ताजवित्रकाणाम्” ॥ 'आद्युदात्तमुत्तरपदं स्यादिति' ।
यदीदं नोच्येतेति भावः । 'दूरादागत इति' । अत्र कर्मणि कः,
यामादिरभिधेयः, कृता आहो गतिसमासे 'गतिरनन्तर' इति प्रकृति-
भावे चागत इत्याद्युदात्तं, तेन स्तोक्रान्तिकदूरार्थकृद्वाणि क्तेनेति समासः,
'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य' इत्यलुक्, तत्र कारकात्परमागतमित्येतत् कृदुत्त-
रपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तं स्यात् । 'विशुक्क इति' । शुषेरकर्मकत्वात्
कर्नेरि कः, शुक्कधृष्टाविद्युदात्तत्वं, ततो गतिसमासः । 'आतपशुक्क

इति । नायं सिद्धशुद्धेति सप्रमीसमासः, सप्तमी सिद्धशुद्धपञ्चम्येष्वका-
लादिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरप्रसङ्गात्, तस्मात् कर्तृकरणे कृता बहुलमिति
समासः । 'प्रत्तयः प्रजय इति' । 'एच्' । ननु च कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे-
णैवात्रान्तोदात्तत्वं सिद्धमत आह । 'तयो निवासइत्यादि' । 'प्रलवः
प्रसव इत्यादि' । 'चदोरप्' । 'प्रलवित्रमिति' । 'अत्तिलूधूमूखनसह-
वर इवः' । 'गोवृष इति' । वृष मृषु सेवने । 'सुस्तुतमिति' । सुःपूजाया-
मतिरतिक्रमणे चेति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, स्वती पूजायामिति प्रादिसमासः॥

"सूपमानात् कः" ॥ 'वृकावलुप्रमित्यादि' । लूत्र छेदने, व्युङ्
प्रुङ् प्रुङ् गतौ, नर्दे गर्दे शब्दे, सर्वत्र कर्तृकरणे कृता बहुलमिति
समासः । 'वृकैरिवावलुप्तमित्यादिविग्रहः । 'उपमानादपीत्यादि' ।
अत्रेतिशब्दस्यानन्तरं प्राप्त इत्यस्यानुषङ्गः ॥

"संज्ञायामनाचितादीनाम्" ॥ संभूतादयः शब्दा रामायणा-
दीनां संज्ञाः, रामायणशब्दे नपुंसकलिङ्गः, प्रायेण तु पुल्लिङ्गः पठ्यते,
'उपहृतइति' । हेजो निष्ठायां यज्ञादित्वात् संप्रसारणम् । 'परिजग्ध
इति' । अदो जग्धिरादेशः । 'प्राप्यथोद्भवतेरिति' । चुरादावाधु-
षाद्वेत्यधिकारे भू प्राप्तावात्मनेपदीति पठ्यते, किं पुनः कारणं प्रयत्नेन
कर्मणि क्त उपपाठ्यते उत आह । 'गतिरनन्तर इत्यत्र हीति' । 'तद्वाध-
नार्थञ्चेदमिति' । प्रकृतोदाहरणाभिप्रायमेतद् न सूत्राभिप्रायम् ।
'धनुष्वातेति' । नित्यं समासे ऽनुत्तरपदस्यस्येति षत्वम् । चिञ् चयने, ष्टा
गतिनिवृत्तौ, ययन्तः केवलरव, यह उपादाने, वव परिभाषणे, पद गतौ,
रिलप आलिङ्गने, दुधाञ् धारणपोषणयोः, सर्वत्र कर्मणि क्तः, एते
आचितादयः । संहिताऽगवीतिगणसूत्रं तद् व्यावृष्टे । 'यदा गोरन्यस्येति' ॥

"प्रवृद्धादीनां च" ॥ वृधु वृद्धौ, यु मिश्रणे, दुधाञ् धारणे, सह
बीजजन्मनि, शसु हिंसायाम् । 'खट्वाकृठ इति' । खट्वा खेप इति-
समासः, नैतदिह पठितव्यमित्यहीने द्वितीयेत्यत्रावोचाम । कविभिः
शस्तः, तृतीया कर्मणीत्यस्यापवादः । 'प्रायो वृत्तिप्रदर्शनार्थ इति' ।

प्राये वाहुल्येन या वृत्तिर्यानादिष्वर्थेषु तस्याः प्रदर्शनार्थं इत्यर्थः । 'पुन-
रुत्पन्नमिति' । भीष्यतेरङ्गुः शुद्धनुनासिक इति कट्, पुनश्चनसोऽङ्-
न्दसीति गतिसंज्ञायां समासः ॥

“कारकादुत्तश्रुतयोरेशिषि” ॥ संज्ञायामनाचितादीनामिति
विहितमन्तोदात्तत्वमनेन नियम्यते, देवा एनं देवाप्सुरित्येवं प्रादितैर्देवै-
र्देवो देवदत्तः, आशिषि लिङ्गोटाविति वर्त्तमाने क्तिव् कौ च संज्ञा-
यामिति क्तः, दोददुः । 'सम्भूतो रामायण इति' । कारकादित्यनु-
व्यमाने गतिकारकोपपदादिति चित्पाधिकाराद्यैव कारकावियमो
भवति तथा गतेरपि स्यात् । 'एवकारकरणं किमिति' । सिद्धे विधिरा-
भ्यमाणोऽन्तरेणाप्येवकारं नियमाद्यं भविष्यतीति प्रश्नः । 'कारका-
वधारणमित्यादि' । असति ह्येवकारे विपरितोऽपि नियमः स्यात्
कारकादेव दत्तश्रुतयोरिति, एवं चाकारकाद् दत्तश्रुतयोर्न स्यादित्येते
च, तथा कारकस्यानियतत्वाद्देवपालित इत्यादावन्तोदात्तप्रसङ्गेऽतः
कारकावधारणं यथा स्यादुत्तश्रुतावधारणं माभूदित्येवमर्थं कारणमित्यर्थः ।
'अयमपि नियम इष्यतेति' । एतच्च तन्त्रेण सूत्रद्वयोच्चारणादेक
सूत्रेऽपि आशिष्येवेति भिन्नक्रमत्वादेवकारस्य लभ्यते ॥

“इत्यंभूतेन कृतमिति च” ॥ 'सुप्तप्रलपितमित्यादि' । कथं
पुनरेतान्युदाहरणानि, यावता कृतमित्युच्यते न च प्रलपितादीनि कृतानि,
अभूतपादुर्भावएव हि करोतिर्वर्त्तते, ततश्च सुप्रकृतं सुप्रभाषितं सुपो-
त्पादितमित्यादिकमेवोदाहर्त्तव्यमत आह । 'कृतमिति क्रियासामान्ये
करोतिर्वर्त्ततेति' । ततश्च यथा क्रियावचनो धातुः क्रियायां क्रिया-
र्यायामित्यादौ विशेषाणामपि ग्रहणं भवति तद्वदत्रापि । अभूतपा-
दुर्भावो निष्पादनम् ॥

“अनो भावकर्मवचनः” ॥ पयःपानादीनामुपपदसमासः, राज-
भोजनादौ षष्ठ्या समासः । 'सर्वेषु प्रत्युदाहरणेष्वित्यादि' । एतेन
गतिकारकोपपदादित्यस्यायमपवाद इति दर्शयति ॥

“मन्त्रिन्व्याख्यानशयनासनस्यानयाजकादिक्रीताः” ॥ ‘रघव-
त्समिति’ । शृतेरधिकरणे मनिन्, कर्तरि षष्ठा समासः । ‘पाणिनि-
तिरिति’ । कर्मणि क्तिन्, पूर्ववत्समासः । व्याख्यानशब्दः करणसाधनः,
शयनासनस्यानशब्दा अधिकरणसाधनाः । ‘प्रकृतिः प्रकृतिरिति’ । ‘तादौ
व निति कृत्यता’ विति पूर्वपदप्रकृतिस्वर एवाच भवति ॥

“सप्तम्याः पुण्यम्” ॥ ‘उणादीनां त्विति’ । अतः कृकमिकं-
सेत्यत्र कमियहणेनैव सिद्धे कंसयहणादुणादिषु पात्रिकव्युत्पत्तिकार्यमिति
भावः । पूहो यत् गुक् ह्रस्वश्च, पुण्यम् । ह्रस्वविधानादगुणत्वम् । यतो-
नाव इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

“जनार्थकलहं तृतीयायाः” ॥ उदाहरणेषु पूर्वसदृशेति तृतीया-
समासः । ‘अत्र केचिदित्यादि’ । नन्वेवमूनशब्दस्यापि स्वरूपग्रहणं
प्रसज्येत, ततश्च तदर्थानामन्येषां ग्रहणं न स्यादत आह । ‘जनशब्दे-
नैव त्विति’ । अर्थनिर्देशार्थत्वं तु व्याख्यानादवसेयम् ॥

“मिश्रं चानुपसर्गसन्धौ” ॥ कथं पुनर्मिश्रशब्दस्य विधीयमानः
संमिश्रशब्दस्य प्राप्नोति, कथं वा मिश्रशब्देन समास उच्यमानः सोपसर्गेण
लभ्यते ऽन आह । ‘इहेत्यादि’ । प्रत्युदाहरणे संधिं दर्शयति । ‘ब्राह्म-
णैरिति’ । एतदेव स्पष्टयाते । ‘ऐकार्यमापन्नदिति’ । कथं पुनः संधि-
शब्दस्यायमर्थ इत्याह । ‘सन्धिरिति’ । यणचन्धः परिभाषणं, यदि मे
भावानेवं कुर्यादहमपि ते इदं करिष्यामीत्येवंरूपः । ‘केचित्पुनरिति’ ।
रुद्रमाहो विशेषो व्यावृत्तिर्यस्यां प्रत्यासत्तौ सा तथोक्ता । ततः किमि-
त्याह । ‘तत्रेति’ । यद्यपि राज्ञापि ब्राह्मणैस्सह प्रत्यासत्तिरस्ति तथापि
सत्यामपि तस्यां परस्परमूर्तिविभागस्वरूपभेदो रुद्रतदिति प्रत्युदाहरणो-
पपत्तिरित्यर्थः । उदाहरणेषु नैवमित्याह । ‘उदाहरणेष्विति’ ॥

“नज्रो गुणप्रतिषेधे संपादार्हहितालमर्थोक्तवृत्ताः” ॥ संपादि
शोभनम् । ‘कारणवैष्टिकिकमिति’ । ‘संपादिनीति’ प्राग्वतेष्टञ्, ‘है-
दिक इति’ । हेदादिभ्यो नित्यमिति आर्हादमोपुच्छेत्यादिना ठक् ।

‘वत्सीय इति’ । प्राक् क्रीताच्छः । ‘सांतापिकइति’ । तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्य इति प्राग्वतेष्टुञ् । ‘नञ इति किमिति’ । प्रतिषेधे प्रायेण नञ एव प्रवृत्तिदर्शनात्प्रश्नः । ‘विगाद्वंभरथिकइति’ । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एवात्र भवति । ‘गाद्वंभरथिकादन्य इत्यादि’ । उदाहरणादस्य विशेषं प्रदर्शयितुं गुणप्रतिषेधइति सूत्रावयवं व्याचष्टे । ‘गुण इति’ । तद्वित्तार्थः सम्पाद्यादिः, तस्य यत्प्रवृत्तिनिमित्तं सम्पादित्वादि, आदिशब्देन तदर्थत्वादेयं ह्येकं, स गुण इत्युच्यते, उक्तं हि ।

संसर्गभेदकं यद्व्याख्यापारं प्रतीयते ।

गुणत्वं परतन्त्रत्वात्तस्य शास्त्रउदाहृतम् ॥

इति कथं तस्य गुणस्य प्रतिषेध उच्यतइत्याह । ‘कर्णवेष्टकाभ्यां न सम्पादीति’ । ‘वोडेति’ । अर्हायें तृच्, ठत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु संहिवहोरोदवर्णस्येत्योत्वम् ॥

“ययतोश्चातदयं” ॥ पाशतृणशब्दाभ्यां समूहे पाशादिभ्यो यः, दन्तकर्णशब्दाभ्यां भवार्यं दिगादिभ्यो यत्, शरीरावयवाच्चेति यत् । ‘पादमिति’ । ‘पादाद्याभ्यां चेति’ यत् । ‘अदेयमिति’ । अर्हायें ‘अचो यत्’, ईद्वितीतीत्वं, गुणः । ‘निरनुबन्धकैकानुबन्धयोरिति’ । एते च परिभाषे वामदेवाद् झङ्झावित्यत्र ज्ञापिते ॥

“अच्कावशक्तौ” ॥ ‘अवितिपइति’ । वक्ष्यमाणैः कृत्योक्तेष्णुज्भिः साहचर्यादचकयोः कृतोरिदं रहणन्तेन कृद्वहणपरिभाषया वित्तिपशब्दस्य कान्तत्वम्, दीक्षितपरिव्राजकौ शास्त्रनिषेधाव पचतो न त्वशक्तत्वात्, तेन तत्र व्रतं गम्यते न त्वशक्तिः ॥

“आक्रोशे च” ॥ ‘अपचोयं जालम् इति’ । लोभोत्र विवर्तितो न त्वशक्तिः ॥

“संज्ञायाम्” ॥ ‘अदेवदत्त इति’ । यो देवदत्तः सन् तत्कार्यं न करोति स एवमाक्रुश्यते ॥

“कृत्योक्तेष्णुज्वादीदयश्च” ॥ ‘द्वानुबन्धकस्यापि रहणमिति’ । भवतीति वक्ष्यमाणेन संबन्धः, अत्रैव हेतुः । ‘इकारादेर्विधानसामर्थ्या’ ।

दिति' । भवतेरुदात्तत्वात्ततः परस्य खिष्णुच इडेवेकारादित्वे सिट्टे इका-
रादेर्विधानमिह सामान्यग्रहणार्थमेवेति भावः । 'आवाहरित्यादि' ।
चरेर्जुण चारुः, साधेरुण साधुः, युधा चरति यौधिकः 'रजेः खश्' अङ्-
मेजयः, ततोन्वोऽनङ्गमेजयः, वदेरान्यः, न कस्मादकस्मात् । वृत्तु वतने ।
वृधु वृद्धौ । त्रित्वरा संभ्रमे । रुव दीप्तौ । धृङ् अवस्थाने, गते शान-
जन्ताः रुह्यते, संज्ञायां कन्, ग्रहपतिकः, रुहपतिरित्यन्ये पठन्ति ॥

“बहुव्रीहाविदमेतत्तद्व्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने” ॥ प्रथमेति
स्वरूपग्रहणं, पूरणशब्दस्य स्वरितत्वात्तदधिकारविहितानां प्रत्ययानां
ग्रहणम् । 'अनेन प्रथम इति' । अत्र तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति ।
'यत्प्रथमा इति' । यः प्रथम एषामिति बहुव्रीहिः । अत्रापि पूर्वपदप्रकृ-
तिस्वर एव भवति । 'इदंप्रधाना इत्यर्थे इति' । अनेन प्रधानवचनः प्रथम-
शब्दे न त्वेकसंख्यावचन इति दर्शयन् गणनाभावमाह । 'उत्तरपदस्येत्या-
दि' । सर्वत्रेह समासस्येति प्रकृतम्, उत्तरपदादिरित्यतः प्रभृति उत्तरपद-
स्येति च, तत्र चोत्तरपदं कार्यित्वेनाश्रीयते, तेन यदा कबुत्पद्यते तदा कपि
परतो यत्पूर्वं प्रथमेति तदन्तोदात्तं भवति न तु कबन्तं, कप्प्रत्ययो हि
समासस्यैवान्तो नोत्तरपदस्य, यदा च समासार्थादुत्तरपदादकृतएव समासे
समासान्त इति पक्षस्तदापि प्रथमपूरणयोरिति विशिष्टरूपग्रहणात् कपश्च
तत्रानन्तर्भावादुपात्तयोरेव स्वरः । ननु यदुत्तरपदं कबन्तं न तदुपात्तं
यज्योपात्तं न तदुत्तरपदं, कपा सहेत्तरपदत्वादिति नात्र कपः स्वरप्रसंगो
नापि ततः पूर्वपदस्य स्वरेण भवितव्यं, तस्मादस्मिन्यस्ते उत्तरपदग्रहण-
मुपात्तस्योपलक्षणम्, प्रायेण हि तदुत्तरपदम्, उत्तरपदस्य कार्यित्वा-
त्कार्यः, प्रायेणोत्तरपदभूतयोः प्रथमपूरणयोः कार्यित्वादित्यर्थः ॥

“विभाषा ह्रन्वसि” ॥ द्विस्तनामित्यन्तोदात्तं, चतुस्तनामि-
त्याद्युदात्तम् ॥

“संज्ञायां मित्राजिनयोः” ॥ 'विश्वामित्र इति' । 'मित्रे चर्षा-
वि'ति दीर्घः, परत्वाद्नेनान्तोदात्तत्वं प्राप्तं प्रतिषिध्यते, ततो बहु-
व्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदान्तोदात्तं भवति ॥

“व्यवायिनोऽन्तरम्” ॥ उदाहरणे व्यवधानवाचिनोन्तराशब्दा-
त्तत्करोतीति किञ्च पचाद्व्यच्, प्रत्युदाहरणे त्वन्यवाक्यन्तरशब्दः ॥

“मुखं स्वाङ्गम्” ॥ ‘दीर्घमुखा शलेति’ । मुखशब्देनात्र द्वार-
प्रदेशः शालाया उच्यते, ननु च स्वमङ्गं स्वाङ्गं ततश्च भवितव्यमेवाचा-
प्यत आह । ‘स्वाङ्गमद्रवादिलक्षणं शक्यतइति’ ॥

“नाव्ययदिक्शब्दगोपहन्स्यूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः” ॥ उच्चैर्नी-
चैःशब्दो स्वरादिष्वन्तोदात्तो, प्राक्शब्दो निगतोऽन्वतावित्याद्युदात्तः,
प्रत्यङित्यत्र ह्रदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः, गोमहतोरक्तः स्वरः, स्यूलशब्द
श्चेन्द्रेत्यादावन्तोदात्तो निपातितः, मुपेः क्तिच्, मुष्टिः, कुरुच प्रचि-
ह्मदिभस्त्रां संप्रसारणं सलोपश्चेति पृथुः । वदेः सः, वत्सः । ‘गोमु-
ष्टिवत्सपूर्वस्येत्यादि’ । अस्य प्रतिषेधस्यावकाशो यत्र गवाद्युपमानं न
भवति गौर्मुखमिव यस्य मुष्टिर्मुखमिव यस्य वत्सो मुखमिव यस्येति,
सर्वत्र गवाद्युपमेयत्वापमानं, विकल्पस्योत्तरस्यावकाशः, यत्र गवादिपूर्व-
पदं न भवति सिंहमुखो व्याघ्रमुखः, गवादावुपमानउभयप्रसंगेऽयमेव भव-
ति प्रतिषेधः पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

“निष्ठोपमानादन्यतरस्याम्” ॥ हिंसेः पचाद्व्यच्, एषोदरादि-
त्वादाद्यन्तविपर्ययः सिंहः, व्याजिघ्रतीति व्याघ्रः, आतश्चोपसर्गइति
कः, पाघ्राध्माधेट्दृश इति शो न भवति, जिघ्रतेः संज्ञायां प्रतिषेध इति
वचनात् ॥

“जातिकालमुखादिभ्योऽनाच्छादनात् क्तोऽकृतमितप्रतिपत्ताः” ॥
ननुदाहरणेषु प्रत्युदाहरणेषु च ‘निष्ठेति’ निष्ठान्तं पूर्वं प्रयोक्तव्यं
स्यादित्यत आह । ‘एतेष्विति’ । ‘प्रत्युदाहरणेष्वित्यादि’ । तत्र पुत्र-
शब्दोन्तोदात्तः, वसेद्वन् वस्त्रं, तस्यैव ल्युट् वसनम् । कुण्डशब्दो नञ्विप-
यस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः ॥

“वा जाते” ॥ दन्तस्तनशब्दो ‘स्वाङ्गशिष्टामदन्ताना’ मित्याद्यु-
दात्तो, मासशब्दः ‘शमादीनां च’ त्याद्युदात्तः, संवत्सरशब्दो बहिष्ठव-

त्सरतिशत्यान्तानामित्यन्तोदात्तः, अस्वार्थः बहिष्ठवत्सरतिशत्य इत्ये-
वमन्तानामन्त उदात्तो भवति बहिष्ठः, संवत्सरः, सप्ततिः, अशीतिः,
त्रिंशत्, चत्वारिंशत्, गूथं, पूथं, सुखदुःखशब्दौ खान्तस्याशमादेरित्यन्तो-
दात्तौ, अस्वार्थः । खान्तस्य शब्दस्याशकारमकारादेरन्त उदात्तो भवति,
नखः, उखा, अश्मादेरिति किं, शिखा, मुखं, तृपेःस्फापितञ्जीत्यादिना
रक्प्रत्ययः । कृतेरङ्ग च, कृच्छ्रम् । असेर्वहुलवचनादङ्, असम् अम्बिका-
दयश्चेति अम्बिकशब्द इकन् प्रत्ययान्तो निपातितः, प्रतिगता आपोत्र
प्रतीपं, कृवापात्रिभ्य उण्, कारुः, कृपेः क्युन् कृपणः, सहेः क्ते सोढः,
दश सुखादयः ॥

“नञ्सुभ्याम्” ॥ ‘समासस्यैतदित्यादि’ । यद्यपि समास
उत्तरपदं वेति प्रकृतन्तयाप्यत्र समासस्यैव कार्यित्वमिष्यते, एतच्च कपि
पूर्वमिति वचनादवसीयते, यदि ह्यनेनोत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं स्यात् ततो-
ऽकुमारीक इत्यादावनेनैव सिद्धत्वात्कपि पूर्वमिति न वाच्यं स्यात् । ‘समा-
सान्ताश्च समासावयवा भवन्तीति’ । समासान्ता इत्यन्तग्रहणमेतदर्थं
समासान्ताः समासग्रहणेन यथा एहोरेविति, तेनानृच इत्यादौ कृते
समासान्ते तस्यैव समासान्तस्योदात्तत्वं भवति । ‘बहुचइति’ । बहोर्न-
ञ्चदित्यतिदेशादिदमत्रोदात्तम् । एतच्च समाान्ताः समासस्यैवावयवा
नोत्तरपदस्येत्याश्रित्यात्मं, न कपीत्यत्र तु पूर्वं समासान्तेषु पश्चात्तदन्तेन
समास इति वक्ष्यति ॥

“कपि पूर्वम्” ॥ पूर्वण कप एवोदात्तत्वे प्राप्ते ततः पूर्वस्योदा-
त्तत्वं विधीयते, इह्रस्वान्तेऽन्यात्पूर्वमिति वचनादिह दीर्घान्ता एवोदा-
हृताः । ‘नञ्प्रतश्चे’ति कप् ॥

“इह्रस्वान्तेन्यात्पूर्वम्” ॥ इह्रस्वान्तइत्यस्य बहुव्रीहेरन्यपदार्थं
उत्तरपदं समासो वेत्याह । ‘इह्रस्वोऽन्तो यस्येत्यादि’ । अत्र च कपि परत
इति पृथग्वचनात्प्रहितमुत्तरपदं समासश्च गृह्यते, पूर्वग्रहणमनर्थकं

कपि पूर्वमित्यनुवृत्तेरित्यत आह । 'पूर्वमिति वर्तमाने इत्यादि' । द्वि-
तीये पूर्ववद्वहे सति प्रवृत्तिभेदो भवति, तत्रैकया प्रवृत्त्या ह्रस्वान्तेन्या-
त्पूर्वस्योदात्तत्वं विधीयते, अपरया तु नियम्यते, ह्रस्वान्तेऽन्यादेव पूर्व-
मुदात्तं भवति न तु कपि पूर्वमिति, तेन किं सिद्धं भवति तत्राह ।
'तेनेति' । नास्म्यस्य च इत्यञ्जकः, शोभनो चो ऽस्येति सुञ्जकः, तत्र यद्यपि
नियमो न स्यात् ततो न्यात्पूर्वं उदात्तभावी नास्तीति कपि पूर्वमित्यय-
मेव स्वरः स्यात्, अस्मिंस्तु नियमे सति न भवति । नञ्सुभ्यामिति
कवन्तस्यैव भवति, यथा च कवन्तस्य भवति तथा तत्रैव प्रतिपादितम्,
व्यक्तिपक्षाश्रयणे चैतत्पूर्ववद्वहणं कृतम्, जातिपक्षाश्रयणे तु यथा हलादिः
शेष इत्यत्र क्वचिदपि वर्तमानो हलादिरनादेः सर्वत्र निवृत्तिं करोति,
ह्रस्वान्तेन्यात्पूर्वमित्यत्रापि ह्रस्वजातेराश्रयणात्सर्वत्र ह्रस्वान्ते तत्क्रौ-
ष्टिद्वयन्यायेन कपि पूर्वमित्यस्याप्रवृत्तिः सिद्ध्यति ॥

“बहोर्नञ्चदुत्तरपदभूमि” ॥ नञ इव नञ्चत्, अस्मादेव निपा-
तानात्पञ्चमीसमर्थोद्गतिः, यद्वा सम्बन्धसामान्ये षष्ठी, तथा सर्वं द्विभ-
क्त्यर्थोः संवृत्तान्तइति षष्ठ्यर्थेऽपि 'तत्र तस्येव' इति वतिः षष्ठ्यन्ता-
देव, बहूनां भावो भूमा, 'बहोर्लोपो भू च बहोः,' उत्तरपदशब्देन
तदर्थो वृहते स्वरूपेणोत्तरपदस्य बहुत्वासम्भवात् तदाह । 'उत्तरप-
दार्थबहुत्वइति' । किमर्थं पुनरतिदेश आश्रीयते न नञ्सुबहुभ्य उत्तरप-
दभून्वीत्युच्येत, एवमपि ह्युच्यमाने उत्तरपदभून्वीत्येतत्सम्भवव्यभिचाराभ्यां
बहोरेव विशेषणं भविष्यति योऽपि न गुणादयो ऽवयवा इति प्रतिषेधः
तत्राप्युत्तरपदभून्वीत्यनुवृत्तेर्बहोरेव भविष्यति न नञ्सुभ्याम्, अगुणः
सगुणइति । इदं तर्हि प्रयोजनं प्रकरणान्तरेऽपि यो नञाश्रयः स्वर-
स्तस्याप्यतिदेशो यथा स्यादिति तद्वर्णयति । 'नञोऽत्रमरमिचमृता
इत्युक्तमित्यादि' ॥

“न गुणादयोऽवयवाः” ॥ गुण संख्याने चुरादेरदन्तादेर-
अशेःपरः, अक्षरः कृन्दो मीयते येन कृन्दोमानम्, वचेः सुपूर्वाक्तः, सूक्तम्,
अधीयतेस्मादित्यध्यायः, इहश्चेति घञ्, एते गुणादयः ॥

“उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमपशुं” ॥ स्वाङ्गं प्रति क्रियायोगाभावाद्
उपसर्गग्रहणं प्राद्युपलक्षणं, सततं यस्येत्यादिना पृष्ठस्य ध्रुवत्वं दर्शयति,
तीर्थपृष्ठगूढयुषेति पृष्ठशब्दे निपातितः । ‘उद्वाहुः क्रोशतीति’ । अत्र
क्रोशनसमयएवोद्वाहुत्वं न सर्वदेत्यध्रुवत्वं, स्पृशेः श्वण्शुनौ एव, स्पृशे-
धातोः श्वण्शुन् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः, धातोश्च ए इत्यादेशो बहु-
लवचनाच्छकारस्येत्संज्ञा न भवति, यथाक्रमं दृष्टिगुणौ, पार्श्वे, पशुः ॥

“परेरभितोभावि मण्डलम्” ॥ ‘बहुव्रीहिरयमित्यादि’ ।
यदा बहुव्रीहिस्तदा परितः कूलमस्येति विग्रहः, प्रादिसमासे तु परि-
गतं कूलमिति, यदा पुनरव्ययीभावास्तदा परिकूलादिति । ‘अव्ययीभा-
वपक्षेपि हीत्यादि’ । अव्ययीभावेऽप्ययमेव स्वर एषितव्यो न समासस्व-
रेण सिद्धिरित्यर्थः । ‘अभितो भावोऽस्यास्तीत्यभितोभावीति’ । लौकिके
योगे लाघवस्यासार्वात्रिकत्वाद्वहुव्रीहिरेव नाश्रित इत्याह । ‘अभितो-
भावीति’ । सुव्यजाताविति णिनिरिति । ‘यच्चैवं स्वभावमिति’ ।
अभितोभवनस्वभावम् ॥

“प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम्” ॥ प्रकोष्ठादिषु प्रादिसमासो बहुव्री-
हिर्वा ॥

“निरुदकादीनि च” ॥ ‘एषामित्यादि’ । यदा प्रादिसमास-
स्तदा निर्गतमुदकं निर्गतं वोदकादिति विग्रहः, बहुव्रीहौ निर्गतमुद-
कमस्मादिति, अथाव्ययीभावार्थमप्येषां ग्रहणं कस्माच्च भवति अत
आह । ‘अव्ययीभावे त्विति’ । ‘निष्कालिक इति’ । कालशब्दाज्ज्ञान-
पदादिसूत्रेण ङीप्, ततःस्वार्थं कन्, ‘केण’ इति ह्रस्वः, कालिका, ततः
प्रादिसमासः । ‘निष्पेय इति’ । पिषेयञ् । ‘कुत्सितस्तरीय इति’ । दुः
कुत्सायां वर्त्तत इति दर्शयति । ‘अपरे निस्तरीय इति’ । पठन्तीत्यनुबङ्गः,
निष्पृञ्जाजिनशब्दः स एवोदयपूर्वः । ‘परेरित्यादि’ । परेहस्ते हस्तादयो
ऽन्तोद्वाता भवन्ति । ‘परिहस्त इत्यादि’ । हरेरिव केशा यस्य हरिकेशः,
कपेरिव कपिकेशः ॥

“अभेदमुच्यम्” ॥ ‘उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमिति सिद्धमिति’ । मुखं स्वाङ्गमिति न सिद्धमिति, नाश्रयदिव्यश्चेति प्रतिषेधात् ॥

“अपाञ्च” ॥ ‘अव्ययीभावोप्यत्र प्रयोजनीति’ । कुत इत्याह । ‘तत्रापि हीति’ । यस्मात्तत्रापि ‘परिप्रत्युपाये’ति पूर्वपदप्रकृतित्व-
रत्वमुक्तं तस्मात्सोपि प्रयोजयतीत्यर्थः । ‘योगविभाग उत्तरार्थमिति’ ।
उत्तरत्रापादित्यस्यैवानुवृत्तिर्यथा स्यादभेदाभूत् ॥

“स्फिगपूतकुलीणाञ्जोध्यकुत्तिसीरनाम नाम च” ॥ नामग्रहणं सीर-
शब्देनैव सम्बध्यते न स्फिगादिभिः, स्फिगपूतकुलीणां पृथग्रहणात् ।
‘उपसर्गादध्वन इति यदा समासान्तइत्यादि’ । अत्र कारणमाह ।
‘तस्मिन् हि सतीति’ । ननु चोपसर्गादध्वन इत्यत्र तु विकल्पः श्रुतो
नापि प्रकृतः, तत्किमुच्यते यदा समासान्तो नास्तीति, अत आह ।
‘अनित्यश्चेति’ । यदि नित्यः समासान्तः स्यादध्वग्रहणमिह न कर्तव्यं
स्याद्, अच्प्रत्ययस्य वित्त्वादेवान्तोदात्तस्य सिद्धत्वात्, कृतं तु ज्ञापयति
समासान्तविधिरनित्य इति । ‘स्फिगपूतकुलीणामित्यादि’ । यदा
स्येतानि स्वाङ्गवाचीनि ध्रुवाणि च भवन्ति बहुव्रीहिरत्र समासस्तदो-
पसर्गात्स्वाङ्गमित्येव सिद्धम् ॥

“अधेत्परिस्थम्” ॥ उपरि तिष्ठतीत्युपरिस्थम्, ‘सुपि स्य’ इति
कः, दन्तस्योपरीत्यादिनोपरिस्थत्वं दर्शयति । ‘अधिकरणमिति’ । अत्र
कृदुत्तरपदप्रकृतित्वरेण ककाराकार उदात्तः ॥

“अनोरप्रधानकनीयसी” ॥ उदाहरणे उत्तरपदार्थस्याप्राधान्यं
दर्शयति । ‘पूर्वपदार्थप्रदधानः प्रादिसमामोयमिति’ । ‘प्रधानार्थं च
कनीयोयहणमिति’ । अन्यत्राप्रधानग्रहणेनैव सिद्धत्वात् । ‘अनुगता
ज्येष्ठ इति’ । विग्रहविशेषेण प्रधानवाचित्वं ज्येष्ठशब्दस्य दर्शयति ॥

“पुरुषश्चान्वादिष्टः” ॥ चान्वाचितो प्रधानशिष्टः, यथा भित्ता-
मट गां चानयेति गोरानयनम् । ‘कथितानुकथितो वेति’ । कस्मिंश्चि-
त्प्राक्कथिते यो ऽन्यः पश्चात्कथ्यते स कथितानुकथितः, अनुगतः
पश्चाद्गतः ॥

“अतरेकत्पदे” ॥ अकृञ्च षट्त्वं अकृत्पदे । ‘अतिकारकइति’ । शोभनः कारकः, ‘स्वती पूजायामि’ति प्रादिसमासः । ‘अतेधातुलोप-
इति वक्तव्यमिति’ । अत्यङ्कुश इत्यादौ वृत्तिविषयेऽतिशब्दोऽतिक्का-
न्तार्थवृत्तिरिति क्रमेरप्रयोग एव धातुलोपः । ‘अतिगार्यं इति’ ।
यथान्यासे त्वच्चापि प्राप्नोति गार्यशब्दस्याकृदन्तत्वात् । ‘अतिकारक-
इति’ । यथा न्यासे त्वच् न स्यात् कारकशब्दस्य कृदन्तत्वात्, तस्मा-
दव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारार्थमकृत्पदे इत्यपनीयातेधातुलोप इति वक्तव्यम् ।

“नेरनिधाने” ॥ निधा'नमप्रकाशता, न निधानमनिधानं, निर्गतं
मूलमस्य निर्गतं वा मूलविर्मूलम् । ‘निधानार्थं ब्रवीतीति’ । अप्रका-
शतां ब्रवीतीत्यर्थः । कथं पुनर्निशब्दस्यायमर्थ इत्याह । ‘प्रादयो हीति’ ॥

“प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे” ॥ अंशशब्दः कुर्वेतिवर्त्तमाने ‘मृगय्या
दयश्चेति’ निपातितः, राजतेः कनिन् राजन्, उष दाहे, पून् उष्ट्रः ।
खिट्, ण्वुल्, खेटकः, अजिरशिशिरेति किरध्, अजिरम् । ‘द्रातेराह-
पूर्वादातरचोपसर्ग’ इत्यह्, अस्मादेव निपातनादाहो रगागमः, आट्रोः,
शृणोतेत्युष्ट, श्रवणम्, कृतिभिदिलतिभ्यः कित्, तिकन् प्रकृतः, कृतिकः-
अधेः पचाद्यच्, अर्द्धः । पुर अयगमने, इगुपधात्कः, पुरम्, यते अंश्वादयः ॥

“उपाद् द्युर्जाजिनमगौरादयः” ॥ गुरी उद्यमने, पचाद्यजन्तात्म-
जाद्यण्, गौरं, तिष्येण युक्तः कालसैष्यः लेट् लोट् इति कण्ठादिपठि-
ताभ्यां पचाद्यच्, लेटलोटा, दिहेर्जिह्वा उणादिः । कृषेर्वर्णेइति नक्, टाप्,
कृष्णा, कन्याशब्दोऽघ्न्यादयश्चेति निपातितः । गुध घनत्वे, इगुपधात्कः,
गुधः । कृपिपदिभ्यां घञ्, कल्पः पादः ॥

“सौरवत्तेपणे” ॥ उदाहरणे तु स्वती पूजायामिति कर्म-
प्रवचनीयस्य समासः, तेन सुप्रत्यवसिते थायादिस्वरेण सिद्धिर्नाशङ्का,
यदि सुशब्दोच पूजायामेव वर्त्तते कथं तर्हि तेपो गम्यते इत्याह । वा-
क्यार्थस्त्विति । कथमित्याह । ‘अमूयया तथाभिधानादिति’ । यः
खल्वनर्थउपस्थिते सुखायमान आस्ते तं प्रकृत्यैवमुक्ते तेपो गम्यते ॥

“विभाषात्पुच्छे” ॥ ‘संप्रभयत्र विभाषेति’ । आद्यापवृत्ताव-
व्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बाधितत्वात्समासस्यान्तोदात्तत्वमप्राप्तम्, द्वि-
तीयायान्तु आद्यादिस्वरेण नित्यं प्राप्तमिति कृत्वा ॥

“द्वित्रिभ्यां पादुन्मूर्द्धसु बहुव्रीहौ” ॥ द्वित्रिभ्यामिति द्विभ्योगल-
हणा पञ्चमी, पादुन्मूर्द्धस्वितिसत्सप्तमी, बहुव्रीहिः कार्योति, तदेत-
दाह । ‘द्वि त्रि इत्येताभ्यामिति’ । ‘द्विपादिति’ । ‘संख्यासुपूर्वस्ये’-
त्यकारलोपः समासान्तः । ‘द्विति’ । ययसि दन्तस्य दत् । ‘मूर्द्धस्वि-
त्यादि’ । नक्षत्रात्समासान्तस्य सम्भवेऽत आह । ‘एतदेवेति’ । यदि
तत्संज्ञकसमासान्तस्योपादानमेवं सति यदि समासान्तः क्रियते तदा न
प्राप्नोति तस्य शब्दान्तरत्वादित्यत आह । ‘यदापीति’ । इह हि
बहुव्रीहिः कार्यित्वेनोपातो न मूर्द्धशब्दः । ‘तदेकदेशत्वाच्चेति’ । तस्य
बहुव्रीहेरेकदेशोऽवयवः समासान्तस्तद्भावस्तत्त्वम्, तस्मादित्यर्थः ।
तदेकदेशित्वादिति पाठे स बहुव्रीहेरेकदेशी अवयवी यस्य स तदे-
कदेशी, तस्य भावस्तत्त्वम् । तस्मादिति स एवार्थः, तदेवं बहुव्रीहेः
कार्यित्वात्तदेकदेशत्वाच्च समासान्तस्य यदापि समासान्तः क्रियते तदा-
प्ययं विधिर्भवत्येव । अपर आह । यदाप्युत्तरपदस्य कार्यित्वं तदापि पर-
त्वादन्योदात्तत्वे कृते पश्चात्समासान्तः, तत्र टिलोपे सति उदात्तनिवृत्ति-
स्वरेणैव प्रत्ययस्य सिद्धमुदात्तत्वमिति । ‘कल्याणमूर्द्धति’ । पूर्वपदप्रकृ-
तिस्वर एवात्र भवति, कल्याणशब्दो ‘लघावन्त’ इति मध्योदात्तः ॥

“सक्यं चाक्रान्तात्” ॥ ‘बहुव्रीहौ सकृष्यत्नोः स्वाङ्गात्पच्’
इति समासान्ते कृते यः सकृष्यशब्दः सोऽत्र एह्यते, क्रशब्दोऽन्तो यस्य
स क्रान्तः, ततोऽन्योक्रान्तइति । ‘गौरसक्यइति’ । गौरशब्दः प्रज्ञाश्रय-

१ ‘अकृतसमासान्त एव मूर्धन्यशब्द इति’ । एतच्च मूर्धस्वितिनिर्देशादेवाश-
सीयते । अन्यथा मूर्धस्विति निर्देशो स्यात् । किमर्थं तत्संज्ञकसमासान्त एव निर्दिष्ट
इत्याह । ‘तस्येति’ । कृतसमासान्तस्य निर्देशे सत्येव समासान्ते ऽन्योदात्तत्वं स्वाङ्-
सति न स्यादिति ४ पुस्तके पाठः ।

२ ननु च ‘द्वित्रिभ्यां य मूर्ध’ इत्यत्र न विकल्पः पुनस्तत्कथमकृतसमासान्त-
सम्भव इति ४ पा ।

न्तत्वादन्तोदात्तः । श्लिखेरञ्चोपधायादिति श्लिखणशब्दोन्तोदात्तः ।
'यचश्चित्त्वादिति' । एतेन चित्स्वरस्यायमपवादः, प्राप्तविभाषेयमिति
दर्शयति ॥

“परादिशब्दसि बहुलम्” ॥ ‘परादिरिति’ । ‘परशब्देनात्र
सक्थशब्द एव दृष्टतदिति’ । तस्यैव पूर्वमूचे सचिहितत्वात्, यद्येवं पर-
ग्रहणमनर्थकं प्रकृतो हि सक्थशब्दोऽनुवर्तिष्यते, नैतदस्ति, बहुव्रीहेरपि
प्रकृतस्यानुवृत्तिः स्यात्, तस्याद्युदात्तत्वं शङ्क्येत, विभाषायहणे प्रकृते
बहुलग्रहणस्य प्रयोजनमन्यदां यथा स्यादिति । ‘अनुबाहुरिति’ ।
बहुव्रीहिः । ‘वाक्पत्तिश्चित्पत्तिरिति’ । षष्ठीसमासौ । अत्र भाषाविषये
पत्यावैश्वर्ये इत्यस्य न भूवाक्चित्पत्तिरिति प्रतिषेधे समासान्तोदात्तत्वं
भवति । बहुलग्रहणसिद्धमर्थं श्लोकेन दर्शयति । ‘परादिश्च परान्त-
श्चेति’ । पूर्वपरशब्दाभ्यां पूर्वोत्तरपदयोर्ग्रहणं, यत एवं परादिप्रभृति-
कृदात्तशब्दसि दृश्यते ततो हेतोर्बहुलं स्वरव्यत्यय उक्तः, स्वरव्यत्ययाद्यं
बहुलग्रहणं कृतमित्यर्थः ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जरीयां षष्ठस्य द्वितीयः पादः ॥

“अलुगुत्तरपदे” ॥ ‘अलुगिति चेत्यादि’ । प्रत्येकं स्वरितत्वं
प्रतिष्ठानं दर्शयति, अस्य प्रयोजनमेकस्य निवृत्तावपरस्य निवृत्तिर्माभू-
दिति । ‘स्तोकांस्तु इति’ । करणे च स्तोकात्पदकृच्छ्रेत्यादिना पञ्चमी,
स्तोकांस्तिकेत्यादिना समासः । ‘उत्तरपदइति किमिति’ । लुक्तावत्स-
मासएव प्राप्तः प्रतिषिध्यतइति सामर्थ्यादुत्तरपदइत्येतत्प्रत्ययते, न
लोपो नञ इत्यादौ च न समासइत्येता हि समासग्रहणानुवृत्तेरुत्तरपदला-
भात्तरामित्यादौ नञो नलोपाद्यभावः सिद्ध इति प्रश्नः । ‘निस्तोक
इति’ । अचोत्तरपदभूतेभ्योपि स्तोकादिभ्यः परस्याः पञ्चम्या अलुक्प्रसङ्गः,
ननु च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया स्तोकादिभ्यः प्रतिपदं या पञ्चमी
विहिता यश्च तेषां प्रतिपदोक्तः समासस्तस्या एव तत्रैव वा लुक् भविष्यति
तत्किमेतच्चित्पत्त्यर्थेनोत्तरपदग्रहणेनेत्यत आह । ‘अन्यार्थमित्यादि’ । आन-

दृतो दृन्ते उत्तरपदे परतो यथा स्यादुत्तरपदस्य माभूद्वोतापोतारौ, अन्यथा परमपि सर्वनामस्थानापेक्षत्वेन बहिरङ्गमृतो हि गुणं बाधित्वा दृन्त-
क्रियानन्तरप्राप्त आनङ् स्यात्, होतापोतृभ्यामित्यादौ च स्यादेव । तथा
इको ह्रस्वोऽङ्गो गानवस्येति उत्तरपदे यथा स्याद् यामणीरित्यादावुत्तरस्य
पदस्य माभूदित्येवमाद्यर्थमुत्तरपदाधिकारोवश्यं कर्तव्यः स इदमेव क्रियते
समासानुवृत्तिर्लेखनप्रतिपदात्परिभाषा नाश्रयितव्या भवतीति, या कुत
इमावधिकारावित्यपेक्षायामाह । 'अलुगधिकार इत्यादि' । अकारान्तस्य
ह्युत्तरपदेनन्तरे पितृपुत्र इत्यादौ आनङ् भवितव्यं, यदि चात्रालुक्
स्याद्विभक्त्या व्यवधानं स्यात् । यद्वा साक्षात्त्रिष्टमानङादिकार्यं प्रकरण-
प्राप्तस्यालुको निवर्तकमिति अलुगधिकारः प्रागानङः, तथाङ्गस्य विधी-
यमानं कार्यं यत्राङ्गमित्येतद्ववति तत्रैव भवति, कस्मिंश्चैतद्ववति, प्रत्यये
न तूत्तरपदइति सामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गाधिकारात् ॥

“पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः” ॥ स्तोकादीनां प्रातिपदिकगणे ऽपा-
ठात्सूत्रपठितानां ग्रहणमित्याह । 'स्तोकान्तिकदूरार्थदृच्छाणि स्तोकादी-
नीति' । करणे च स्तोकात्पददृच्छेत्यादीनि तु स्तोकादीनि न गृह्यन्ते
ऽव्याप्तेः, स्तोकान्तिकेत्यत्रत्यानि भूयिष्ठानि अर्थग्रहणात् । 'अलुभवती-
ति' । लुग्न भवतीत्यर्थः । 'सुपो लुकि प्राप्नोति' । सुपो धातुप्रातिपदि-
कयोरित्यनेन । 'प्रतिषेधः क्रियतइति' । अलुगिति प्रसज्यप्रतिषेध
इति दर्शयति, उत्तरपदाधिकारोपजीवनाय तु नाव्ययीभावादित्यस्या-
नन्तरमिदं प्रकरणं नारद्वम्, एकवचनं, सर्वस्यालुक्प्रकरणस्य शेषभूतो
ऽयमर्थोतिदेशः, यस्या विभक्तेरलुग्विधीयते तदर्थं द्वात्मको बहुत्म-
कश्चैकवद्ववतीति वक्तव्यं, तेन स्तोकाभ्यां मुक्तः स्तोकेभ्यो मुक्त इत्य-
पि विग्रहे स्तोकाभ्युक्त इत्येव भवति, अन्यथा द्विवचनबहुवचनयोरप्य-
लुकि सति स्तोकाभ्यां मुक्तः स्तोकेभ्यो मुक्त इत्यत्राप्येकपदमैकस्वर्थे
स्यात् । नैष दोषः । स्तोकादिभ्यः प्रतिपदं या पञ्चमी करणे च स्तोका-
त्येति तस्या अलुक्, सा चासत्त्ववचनेभ्यो द्विवचने संभवतीति स्तो-
काभ्यां स्तोकेभ्य इत्यपादानेन पञ्चमीत्येव न भविष्यति । एवमपि

दूराभ्यामागतो दूरेभ्य आगत इत्यत्र प्रसंगः, अत्र हि दूरान्तिका-
र्थेभ्यो द्वितीया चेति प्रतिपदमेव पञ्चमी, तथा ऽन्तिकाभ्यां कृतम-
न्तिकेभ्यः कृतमित्यादावपि अलुक्प्रसंगः, तस्मादेकवज्जेति वक्तव्यम् ।
ननु वृत्ताद्युपसर्जनपदानि एकादिसङ्ख्यां विहायाभेदैकत्वसङ्ख्यां प्रति-
पद्यन्ते, का पुनरियमभेदैकत्वमङ्ख्या, विशेषाणामविभागेनावस्थानं यथा
मधुन्योषधिरसानां, नहि तत्रास्या ओषधेरयं रसो ऽस्या अयमिति
विभागो दृश्यते, अथ च तत्रैव विशेषा अनुभूयन्ते न पुनरस-
सामान्यं तद्वत्, अत्रापि राजपुरुष इति राजार्थो नैकत्वादिविशेषाः, उक्तं च
यथौषधिरसाः सर्वं मधुन्याहितशक्तयः ।

अविभागेन वर्तन्ते तां सङ्ख्यां तादृशीं विदुः ॥

इति । यद्वानुपातसङ्ख्याविशेषमैकत्वादिव्यनुगतं सामान्यमभेदैक-
त्वमङ्ख्या यथा संतमसे रूपमात्रं एक्यते न पुनः शुक्ल इति वा कृष्ण इति
वा, तद्वदत्रापीति सङ्ख्यावान् राजार्थो न चाव्ययार्थवन्निसङ्ख्या इत्ये-
तावत्प्रतीयते, उक्तं च ।

भेदानां वा परित्यागात्सङ्ख्यात्मा स तथाविधः ।

व्यापाराज्जातिभागस्य भेदापोहेन वर्तते ॥

अनर्हितविशेषेण यथा रूपेण रूपवान् ।

प्रख्यायते न शुक्लादि भेदो रूपस्य गम्यते ॥

इति, तदेवमभेदैकत्वसङ्ख्यापादानाद् द्विवचनबहुवचनान्तानां सर्वा
वृत्तिर्न भवति किं पुनः समास एव, ततश्च समासाभावादलुक् भविष्यतीति
किमेकवद्भावेन । उच्यते । किं पुनः कारणं वृत्तावभेदैकत्वसङ्ख्या प्रतीयते
सङ्ख्याविशेषप्रतिपादकाभावात्, विभक्तिर्हि तस्य प्रतिपादिका, सा च
वृत्ती निवृत्ता, निवृत्तायां च तस्यां त्रिकः प्रातिपदिकार्थ इति यत्र
संख्यासामान्यस्यापि तावत्प्रतिपादकाभावः, यदि परं गुह इत्युक्ते
माधुर्यादिवदव्यभिचारात्सङ्ख्या प्रतीयते, अव्यभिचारश्च सामान्यस्यानिय-

तस्य वा विशेषस्येति, सैवाभेदैकत्वसङ्ख्या, पञ्चरूपत्वेऽपि सङ्ख्याविशेष-
 प्रतिपत्तौ द्योतकत्वेनापि तावद् विभक्तयो ऽपेत्यतइति तदभावात्सा-
 मान्योऽनियतो वा विशेषः प्रतीयतइति सैवाभेदैकत्वसङ्ख्या, यत्र अर्थ-
 प्रकरणादिकं विशेषावगतौ प्रमाणं भवति भवत्येव तत्र वृत्तिः, तद्वया ।
 अथाह, मुद्वैः क्रीतं मौद्विकं नञ्जेकेन मुद्वेन रूपः सम्भवति, कारकमध्यइति
 च, नञ्जेकस्य मध्यं सम्भवति, प्रकरणात्, भवद्विरामवसरप्रदानायेति, आदे-
 शात्, तावकीनो मामकीन इति शेषिकः, मासजातइत्यादौ तु प्रातिपदि-
 का^१र्थस्यैवाक्तपरिमाणत्वात्, द्विपुत्र इत्यादौ तु सङ्ख्याशब्दसंनिधानात्
 तदेवं यत्र विशेषे प्रमाणाभावस्तत्राभेदैकत्वसङ्ख्या । यद्येवमचानुक्ति सति
 विभक्तिरेव प्रमाणमिति द्विवचनबहुवचनान्तानां समासः स्यादेव, यदा
 त्वर्थप्रकरणादिना विशेषावगतौ द्विवचनबहुवचनान्तानां वृत्तिर्भवति तदा
 का शङ्का विभक्तावेव सत्यां, यदि चाभेदैकत्वसङ्ख्यापञ्चनाद् द्विवचनबहुव-
 चनयोरलुगभावः, एकवचनस्यापि न स्यात्, तस्यापि हि शुद्धमेकत्वं वाच्यं
 नाभेदैकत्वसङ्ख्या, अथ विभक्त्यभावे सङ्ख्यासामान्यस्य प्रतीतस्य विशे-
 षपर्यवसानापेक्षायां यो हि बहून् कल्पयति कल्पयत्यभावेकमिति
 न्यायेन वृत्तावपि शुद्धमेकत्वं प्रतीयतइत्युच्येत अभेदैकत्वसङ्ख्येत्यनुपपन्नं
 स्यात्, तस्मादेकवचनान्तस्य द्विवचनान्तस्य बहुवचनान्तस्य वा यथेष्टं
 वृत्तिः, वृत्तौ चाभेदैकत्वसङ्ख्या, अर्थप्रकरणादिना विशेषावगतिरिति
 वाच्यमेवं च पूर्वाक्तेन न्यायेन द्विवचनबहुवचनयोरलुक्प्रसङ्गादतिदेश
 आश्रयितव्यः, यद्येवं गोपुत्रः अप्सुयोनिः अप्सव्य इति ये नित्यबहु-
 वचनान्तास्तेषामप्यनुक्ति एकत्वातिदेशादेकवचनप्रसङ्गः, एवं तद्वान-
 भिधानमत्र हेतुः तदाह । 'द्विवचनबहुवचनान्तानां त्व'नभिधानादिति ।
 वाक्यमपि तर्हि न प्राप्नोति, न च वाच्यं समासे नास्त्यभिधानं
 वाक्ये पुनरस्तीति, नहि समाससञ्ज्ञा ऽर्थोभिधान उपयुज्यते, यत्पुनरुप-
 युज्यते प्रातिपदिकं विभक्तिश्च तत्सर्वमविकलमिति किमचानभिधानं

१ प्रातिपदिकस्यैवाक्तपरिमाणत्वाच्चित्वादिति ४ पु. पा. ।

२ मुद्रितमूलपुस्तके स्तोकादौनामित्यधिकम् ।

करिष्यति, तत्राह । 'तेनाच्चेत्यादि' । स्वरस्याप्यर्थाभिधानउपयोगात्, एथक्स्वरयुक्तस्य वाक्यस्य प्रतिपादकत्वमैकस्वर्ययुक्तस्य समामस्याप्रतिपादकत्वं च युक्तमित्यर्थः । 'ब्राह्मणाच्छंसीन इत्यादि' । किं पुनरत्रोपसङ्गायते, द्वितीयार्थे पञ्चमी, ब्राह्मणानि शंसति ब्राह्मणाच्छंसी, अलुक् तु तत्पुरुषे कृति बहुलमित्येव सिद्धः, ननु शस्त्राण्यसौ शंसति न ब्राह्मणानि, नैव दोषः, ब्राह्मणविहितेषु शस्त्रेषु ब्राह्मणशब्दो द्रष्टव्यः, अपर आह युक्त एवात्र पञ्चम्यर्थः, आहुरणपूर्वके शंसने शंसतिर्वतते ब्राह्मणादाहृत्य सूक्तानि शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी, एवमपि होतृप्रभृतिष्वपि ब्राह्मणाच्छंसीति प्राप्नोति तत्राह । 'चत्विग्विशेषस्य रुडिरियमिति' । 'तस्या इति' । ब्राह्मणाच्छंसीत्यस्या रुडेरित्यर्थः । 'सतेति' । ब्राह्मणाच्छंसीत्यत्र पक्षे पञ्चम्यर्थो न सम्भवति पक्षान्तरे तु सम्भवति ।

“ओजःसहोम्भस्तमसस्तृतीयायाः” ॥ उदाहरणेषु कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः । इह कस्माच्च भवति सततनैशतमोदा-मिति । उच्यते । उत्तरपदेन पूर्वपदमातिष्यते, तेनोपात्तमोत्रःप्रभृति विशेष्यते पूर्वपदभूतेभ्य ओजःप्रभृतिभ्य इति, न चात्र तमःशब्दः पूर्वपदं किं तर्हि सततनैशतमःशब्दः, यत्र तदन्तविधिरिष्यते तत्रोपात्तेना-तिप्तं पूर्वपदं विशेष्यते, तेन तस्य तदन्तस्य च भवति । 'इष्टकचितं पक्वेष्टकचितमिति' । क्वचित् यदेवोपात्तं तस्यैवोत्तरपदे ऽनन्तरं तत्कार्यं भवति न तूपात्तस्य तदन्तस्य वा पूर्वपदत्वमपेक्ष्यते, यथा ऽऽनह् चतो द्वन्द्वे, होतृपोतृनेष्टोद्गातार इति, अत्र नेष्टश्चशब्दश्च न पूर्वपदं नापि तदन्तं पूर्वपदं किं तर्हि होतृशब्दः, न तस्योत्तरपद-मनन्तरम् । अञ्जसा आर्जवेन, यस्य पुमानयजः स पुंसानुजः, 'पुंसा हेतुना ऽनुज इति कृत्वा, अनुषान्धो जात्यन्धः, अनुर्जन्म ।

१ अत्र मुद्रितमूलपुस्तके 'पुंसा हेतुनानुजः । अनुषान्धः । अनुषा हेतुना ऽन्धः, तृतीयेति योगविभागात्समासः । अनुरिति जन्मनो नामधेयम्' इत्युल्लिख्य तत्र टिप्पण्ये पुंसा हेतुनेत्यारभ्य नामधेयमित्यन्ते । अपाठः पदमञ्जरीं सत्त्वादित्युक्तं, परं तूपलब्धपुस्तकेष्वपि पाठो नोपलभ्यते ।

“आत्मनश्च पूरणे” ॥ वार्तिकमेवेदं सूत्ररूपेण पठितं, पूरणशब्दस्य स्वरितत्वात्तदधिकारविहितानां प्रत्ययानामत्र ग्रहणं न स्वरूपस्य ग्रहणमित्याह । ‘पूरणप्रत्ययान्तइति’ यद्यप्युत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्न भवतीति ह्रदयस्य ह्रस्वेत्यत्र ज्ञापयिष्यते तथाप्यात्मन्शब्दात्पूरणप्रत्ययस्यासम्भवात्सामर्थ्यादत्र तदन्तविधिः । ‘आत्मना वा कृत इति’ । वृत्तौ कृतार्थस्यान्तर्भावात्कर्त्तरि करणे वा तृतीया, वृतीया तत्कृतार्थेनेति समासः, यथा कुङ्कुमनोहितादावित्यर्थः । ‘आत्मा चतुर्थो यस्येति’ । एकस्यापि वस्तुनो बुद्धिपरिकल्पितविभेदस्य वार्त्तिपदार्थत्वमन्यपदार्थत्वं चाविरुद्धम् ।

“वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः” ॥ ‘वैयाकरणानामित्यादि’ । यदि तु व्याकरणे भवा वैयाकरणी, अगृगयनादिभ्य इत्यण्, वैयाकरणी चासावाख्या चेति वैयाकरणाख्येत्येवं व्याख्यायेत, आत्मनेभाषः परस्मैभाष इत्यत्र न स्यात्, अनयोरष्टाध्याय्यामपठितत्वात्, तस्माद्यथोपदर्शितमेव व्याख्यातं, यद्येवं कुशेरबलिरित्यादौ लौकिकसञ्ज्ञाशब्दे प्रसङ्गः, वैयाकरणानामपि तेन व्यवहारात्, अत आह । ‘ययेति’ । विशेषणसामर्थ्यादवधारणमाश्रीयनइति भावः । यदा तु धातुसूत्रगणोणादिव्याख्यात्मकं पञ्च स्यान् व्याकरणं तदा वैयाकरणी चासावाख्या चेत्यस्मिन् व्याख्याने ऽपि न दोषः । ‘आत्मनेपदमिति’ । अन्यर्थत्वमस्य समासविधौ दर्शितम् ।

“परस्य च” ॥ किमर्थमिदमुच्यते, अलुक् यथा स्यात् परस्मैपदं परस्मैभाषः, सिद्धौ ऽचालुक् पूर्वणैव, न सिद्ध्यति, आत्मन इति तत्र वर्त्तते, निर्वाच्यते, यदि निवर्त्तत तेभ्यो हितास्तद्धिता इत्यत्रापि प्राप्नोति, तस्मादात्मन इति तच्चानुवर्त्तते, तस्मिन्चानुवर्त्तमाने परस्य चेति वक्तव्यम् ॥

“हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम्” ॥ उदाहरणेषु संज्ञायामिति समासः । ‘गविष्ठिर इत्यादि’ । अन्यथान्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो

लुब्धाधतइत्यत्रादेशस्याकरणादहलदन्तत्वाच्च स्यात्, यथा भूम्यां पाशो
भूमिपाश इत्यत्रेति भावः । 'हृद्द्व्यभ्यामिति' । असंज्ञार्थमिदम् ।
'हृदिस्पृक्, दिविस्पृगिति' । द्वितीयार्थं चैषा सप्तमी । तथाहि
भाष्यम् । अन्यार्थं एषा सप्तमी द्रष्टव्या, हृदयं स्पृशतीति हृदिस्पृक्, दिवं
स्पृशतीति दिविस्पृग् इति, आख्यायहणस्योपसमस्तत्वादिरह संज्ञाय-
हणं, तत्रैव त्वसमस्तमाख्यायहणं कर्तव्यम् ॥

“कारनान्वि च प्राचां हलादौ” ॥ वणिभिः पशुपालैः कर्ष-
कैश्च कल्पिता राजयाहो भागः करः, कर एव कारः, प्रज्ञादित्वा-
दण् । 'नियमविकल्पा इति' । नियमविशेषा इत्यर्थः । तानेव दर्शयति ।
'कारनान्वश्चेत्यादि' । प्राचां देशे हलादौ यदि भवति कारनान्व्ये-
वेति प्रथमो नियमः, अत्रादेशवर्तिनि तु त्वचिसारादावकारनान्व्यपि
भवत्येव, तथा कारनान्वि हलादौ यदि भवति प्राचामेवेति द्वितीयः,
प्राचां कारनान्वि च यदि भवति हलादावेवेति तृतीयः, अत्रिणां समूहो
ऽविकटं, संघाते कटच्, कथं पुनरेकस्मिन्वाक्ये नियमत्रयं लभ्यते, कः
पुनराह एकमिदं वाक्यमिति, अष्टमाणां विशेषत्वेन प्रत्येकमेव कारा-
ध्याहारात्प्रीत्येव वाक्यानि, संज्ञायहणे प्रकृते ऽपि नामयहणं क्रियते
नियमार्थत्वं विस्पष्टयितुम् । अन्यथा ऽसंज्ञायां विध्यर्थता ऽपि संभा-
व्येत, कथं पुनरसंज्ञायां सप्तमीसमासः, एतदेव ज्ञापकं स्यात् प्राचां
कारे हलादिनोत्तरपदेनासंज्ञानामपि भवति समास इति । यस्मिन्विधि-
रित्येव सिद्धे आदियहणं विस्पष्टार्थम् ॥

“अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे” ॥ उदाहरणेषु प्रत्युदाहरणेषु च
व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । 'अलशौण्ड इति' । सप्तमी शौण्डैरिति
तत्पुरुषः ॥

“बन्धे च विभाषा” ॥ स्वाङ्गादिति निवृत्तं, सामान्येनायं
विधिः । बन्ध इति धातुरेवात्र सहाकारेणा ऽनुकृतः, नेन्सिद्धब्र-
ह्मतिषु चेति धातावेव प्रतिषेध उक्तस्ततश्च बहुव्रीहिरेवास्य विकल्पस्य
विषयस्तत्रापि हस्तबन्धादौ स्वाङ्गे प्राप्तविभाषा चक्रबन्धादावस्वाङ्गे

त्वप्राप्तविभाषेत्युभयत्र विभाषा संपद्यते, तत्पुरुषे तु नैवास्य प्रवृत्तिरिनी-
मां शुक्लामपनयति । 'बन्धइति घञन्तो वृद्धतइति' । ततश्च तत्पुरुषेपि
घञन्तस्य वृत्तिर्विरुद्धा, प्रतिषेधस्य बन्धनादौ चरितार्थत्वादिति भावः ।
'उभयत्र विभाषेयमिति' । कथमित्याह । 'स्वाङ्गबहुव्रीहाविति' ।
'तत्पुरुषे त्विति' । यद्यपि बहुव्रीहावेवास्वाङ्गादप्राप्तइति शक्यं वक्तुं
तथाप्यस्य तत्पुरुषे प्रवृत्तिं दर्शयितुं तत्पुरुषे त्वित्युक्तं, तत्पुरुषे चास्य
प्रवृत्तिः पूर्वविप्रतिषेधेन, अन्यथा बहुव्रीहिरस्यावकाशः, बध्नातिप्रतिषेधस्य
च बन्धनादिरवकाशः, घञन्तो तु तत्पुरुषे उभयप्रसङ्गे परत्वात्प्रतिषेध
एव स्यात् ॥

"तत्पुरुषे कृति बहुलम्" ॥ अत्रापि कृदन्तस्य ग्रहणं न कृन्मा-
त्रस्य, तत्र परतः सप्तम्या असम्भवात्, इह कस्माच्च भवति परमे कारके
परमकारकइति । उच्यते । अन्तरङ्गा कृत्यतिपाद्यक्रियानिमित्ता सप्तमी,
इह तु क्रियान्तरनिमित्ता परमे कारके निधेहीति, तेन बहिरङ्गत्वान्
नास्या ग्रहणम् । 'कुरुचर इति' । हलदन्तादित्यधिकारमनाश्रित्यै-
तदुदाहृतं, विभाषाग्रहणे प्रकृते बहुलग्रहणं क्वचित् प्रकृत्यादीनामुपसं-
हार्यं, तेन कर्णत्रपादावलुगेव, मद्रचरादौ लुगेव, ब्राह्मणाच्छंभ्यादौ
असप्तम्या अव्यलुक्, एवं च सर्वमेवालुक्प्रकरणमस्यैव प्रपञ्चः ॥

"प्रावृट्शरत्कालदिवां जे" ॥ प्रावृट्शरदोः पृथग्ग्रहणात्कालेति
स्वरूपग्रहणम् ॥

"घकालतनेषु कालनाम्नः" ॥ घेति तरप्तमपेयग्रहणं, कालेति
स्वरूपग्रहणं, तनेति व्युत्पन्नोरादेशस्य सतुट्कस्य ग्रहणम् । 'पूर्वाहेतन-
मिति' । सप्तम्यर्थप्रकर्षे प्रत्ययः, तस्याद्रव्यप्रकर्षत्वादलुक्पक्षे, किमेतिह-
व्ययघादित्यामुप्रत्ययः, लुक्पक्षे तु निमित्ताभावादद्रव्यप्रकर्षव्यामभावः,
तरवन्तात् सप्तमी, क्वचित्त्वलुक्पक्षेऽपि सप्तमी समुदायात्पठ्यते, तत्र
प्रकृत्यर्थविवृतया ऽद्रव्यप्रकर्षइति प्रतिषेधो व्याज्येयः । 'पूर्वाहेतन-
इति' । विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्यामिति व्युत्पन्नौ, अनादेशस्तुट् च, कथं
पुनर्घतनप्रत्ययमात्रे ऽलुक् उदाहृतो यावता प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तद-

न्तउत्तरपदे ऽनुगुदाहर्तव्यो ऽत आह । 'उत्तरपदाधिकारइति' । कुत
इत्याह । 'लेखयहणादिति' । यदयं हृदयस्य हृल्लेखयदणलामेष्वि-
त्यण्यहणे क्रियमाणे लेखयहणं करोति तज्ज्ञापयति नोत्तरपदाधिकारे
प्रत्यययहणे तदन्तविधिर्भवति, यदि स्याल्लेखयहणं न कुर्यात्, अणन्त-
इत्येव सिद्धत्वात् । ननु च घञर्थे लेखयहणं स्यात्, न वै घञन्तइष्यते ।
'कालेति न स्वरूपयहणमिति' । नामयहणात् । कचिच्चञ् न पठ्यते, तच्च
घकाले स्वरूपयहणमित्यर्थः ॥

"शयवासवासिष्यकालात्" ॥ अत्राकाल इत्यर्थेयहणं व्याख्या-
नात् तदाह । 'अकालवाचिन इति' । 'खशय इति' । अधिकरणे शेते-
रित्यच् । 'वास इति' । घञ् । 'यामेधासीति' । सुष्यजातौ णिनिः ।
'अपो योनीत्यादि' । शब्दप्रधानत्वादप इत्येकवचनं, योनि इत्यतिः, अप्सु
योनिर्यस्य सो ऽप्सयोनिः । 'अप्सव्य इति' । सोर्गुणः, वान्तोपि
प्रत्यये । 'अप्सुमन्तारिति' । सप्सुमन्तान्मत्तुपो ऽसम्भवादपस्थितिशब्दो
ययोरस्ति तावप्सुमन्तौ कारीर्यामाज्यभागौ, तयोर्हि आप्स्वने सधिष्टव,
अप्सु मे सोमो अब्रवीत्, इत्यनुवाक्ययोरप्सुशब्दो ऽस्ति, यद्येवमनुकरण-
त्वादस्य वामीयादिवल्लुङ्ग भविष्यतीति किं मत्तुव्यहणेन, अन्ये तु
मतिशब्दं पठन्ति, उदाहरन्ति, अत्र सोमो वाप्सुमतिरिति, तत्तु भाष्ये
न दृष्टम् ॥

"नेन्त्सिद्धवधातिषु च" ॥ तत्पुरुषे कृति बहुलमिति प्राप्तं
प्रतिषिध्यते, सप्तम्याः परस्य केवलस्येनो ऽसम्भवादुत्तरपदाधिकारे
ऽपि प्रत्यययहणे तदन्तविधिरित्याह । 'इचन्तउत्तरपदइति' । 'स्थण्डि-
लवर्त्तति' । व्रतइति णिनिः । उपपदसमासः । 'साङ्काश्यसिद्ध इति' ।
सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्चेति समासः । 'चारबट्ट इति' । बट्टशब्दो
निष्ठान्तः, 'योगविभागात् समास इति' । बट्टशब्देन । 'तदिति' ।
बन्ध इत्येव शब्दरूपम्, अथ घञन्तः कस्माच्च भवति तत्राह ।
'घञन्ते हीति' । अथ वा पचाघञन्ते घञन्ते च बन्धे च विभाषेत्ययं
विकल्पः कस्माच्च भवतीत्यत आह । घञन्ते हीति ॥

“स्ये च भाषायाम्” ॥ ‘आखरेष्ट इति’ । स्यः क चेति कः ॥

“षष्ठा आक्रोशे” ॥ ‘पश्यतोहर इति’ । षष्ठी चानादर-
इति षष्ठी, पश्यन्तमनादृत्य हरतीत्यर्थः । ‘शुनःशेष इति’ । अकारा-
न्तोऽप्यस्ति शेषशब्दः न केवलं सकारान्तः, शुन इव शेषमस्येति बहु-
व्रीहिः एवं पुच्छलाङ्गुलाभ्यामपि बहुव्रीहिः, अविशेषाणामेताः संज्ञाः ॥

“ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः” ॥ विद्या च योनिश्च विद्या-
योनी, अभ्यर्हितत्वाद्विद्यायाः पूर्वनिपातः, तत्कृतः सम्बन्धो येषां ते
विद्यायोनिसम्बन्धाः, कृतशब्दो गम्यमानत्वाच्च प्रयुज्यते । ‘पितुःपुत्र
इति’ । प्रख्यातात्पितृकृत्वच इत्यर्थः । ‘विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः पूर्वोत्तर-
पदग्रहणमिति’ । सूत्रे पञ्चमीनिर्द्वंशात्पूर्वपदानामेव विद्यायोनि-
सम्बन्धवाचित्वं लभ्यते नोत्तरपदानाम्, अथ सप्तमीनिर्द्वंशः क्रियते
उत्तरपदानामेव लभ्यते न पूर्वपदानां, तस्मादुभयेषामपि तद्वाचित्वे
ऽयं विधिरिति वक्तव्यमित्यर्थः । अन्यनिवृत्तिपरत्वाच्चास्य तेषां परस्पर-
व्यतिकरे ऽपि भवति, होतुःपुत्रः, पितुरन्तेवासीति ॥

“आनङ् ऋतो दुन्दु” ॥ अत्र यद्वृत्कारस्य दुन्दु आनङ् भव-
तीत्येवं विज्ञायेत पितृपितामहादप्यानङ् स्यात्, ऋत इत्येतज्ज्ञानार्थकं
प्रकृतत्वात्तस्माद् दुन्दुविशेषणमृत इति । जातौ वेदमेकवचनमिति
मन्यमान आह । ‘अकारान्तानामित्यादि’ । इह कार्यार्थः अवणाद्यौ
वा वर्णानामुपदेशः, नकारश्चायं न क्वचिच्छ्रूयते सर्वत्र न लोपः प्रातिप-
दिकान्तस्येति नलोपेन भवितव्यं, कार्यमपि चास्य न किं विदुपदिश्यते
तस्माच्चार्ये णेनेत्यत आह । ‘नकारोच्चारणमित्यादि’ । असति
नकारे उः स्याने ऽणोव शिष्यते इति उरण् रपर इति रपरत्वं स्यात्,
तस्मिंश्च नायमणोव शिष्यते किं तर्ह्यण् चान्यच्चेति नास्ति रपरत्वप्र-
सङ्गः, तस्माद्रपरत्वनिवृत्त्यर्थं नकारोच्चारणं, ङकारो ङिच्चेत्यन्यादे-
शार्थः, यत्र च निर्दिश्यमानं कार्यिणो विशेषणं तत्र निर्दिश्यमानस्या-
देशा भवन्तीत्येतद्वचति, नात्र ऋत इति कार्यिणो विशेषणं, किं तर्हि

द्वन्द्वस्य विशेषणम् । 'पुत्रइत्यत्रानुवर्त्ततइति' । पुत्रेन्यतरस्यामित्यतः । यद्यत्र पुत्रइति वर्त्तते विभाषा स्वसुपत्योरित्यत्राप्यनुवर्त्तत, ततश्च धातुष्वच इत्यादावनाक्रोशेपि विकल्पप्रसङ्गः, एवं तर्हि व्याख्यानादत्रैव सम्यङ्गुक्ते, अत एव ह्यत्रेत्युक्तम्, एवमपि पुत्रउत्तरपदे पूर्वपदमात्रस्यानह प्राप्नोति कार्ययोगो ऽनिर्देशात्, अत इति श्रुतस्य द्वन्द्वविशेषणत्वादत आह । 'अत इति चेति' । अनुवर्त्ततइत्यनुषङ्गः, अतो विद्यायोनीत्यत अत इत्यनुवर्त्तते तत्कार्यिणं विशेषयिष्यतीत्यर्थः, यद्यपि तत् पञ्चम्यन्तं तथापि तदिह व्याख्यानात्पृथक्त्वं विपरिणम्यते ॥

“देवताद्वन्द्वे च” ॥ अनुकारान्ताथैमविद्यायोनिस्मयन्याथैवचनम् । 'द्वन्द्वइति वर्त्तमानइत्यादि' । प्रकृतं द्वन्द्वग्रहणं समासविशेषप्रतिपत्त्यर्थमिदं तु प्रसिद्धं साहचर्यं यस्य युगलस्य तत्परिग्रहायै, कथं पुनर्न परिग्रह इत्यत आह । 'अत्यन्तसहचरित इत्यादि' । द्वन्द्वग्रहस्येत्यत्राभिधक्तिग्रहणेनात्यन्तसहचरितयुगले द्वन्द्व इति निपात्यते, तस्यात्र ग्रहणं देवतापदेन, समस्तज्वेदस्यकृतस्य द्वन्द्वस्यार्थद्वारकं विशेषणमत्यन्तसहचरितयुगलाभिधायिनि द्वन्द्वइति यावत्, साहचर्यमेव विशिनष्टि । 'तत्रेति' । सहवापः, सहनिर्वापः । अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं निर्वपामीत्यादि । 'उभयत्रेति' । पूर्वपदत्वेनोत्तरपदत्वेनेत्यर्थः ॥

“इदृद्वौ” ॥ अत्र वृद्धिमदुत्तरपदं वृद्धिशब्देनोच्यते, वृद्ध्यात्मकस्योत्तरपदस्यासम्भवात्, अग्नीवरुणौ देवते अस्य, अग्नौमरुतौ देवते अस्येति विग्रहः, पूर्वत्रेत्वमुत्तरत्रानह । 'द्व्यधिष्ठानं देवतात्वमिति' । देवतेत्येकवचनम् । 'आनङ्गमीत्वं च बाधितुमिति' । वरुणे हीत्वस्य प्रसङ्गः, अन्यत्रानहः, यद्यपि प्राग् वृद्धेर्विग्रहवाक्यएवानङ्गीत्वयोः प्रसङ्गस्तथाप्यपवादविषयत्वात्प्रक्रियावाक्ये न क्रियेते, लौकिके तु वाक्ये भवत एव, इदृद्वौ विष्णोः प्रतिषेधः, आनावैष्णवमेकादशकफले निर्वपेत् ।

“दिवसश्च पृथिव्याम्” ॥ दिवस इति प्रथमान्त, मकारोच्चारणं किमर्थं, यावता प्रयोजनाभावात्सकारस्येत्सञ्ज्ञा न भविष्यति तत्राह ।

‘अकारोच्चारणमिति’ । असति तस्मिन् पृथिवीशब्दे परतः सकारस्य
 ह्रस्वं विसर्जनीयः कुण्डोऽक्षरूपौ चेत्येते विकाराः प्राप्नुवन्ति, अकारे सति
 सकारस्योच्चारणं भवति, तेन प्रयोगे ऽस्याविकृतस्यैव ग्रहणं भवति ।
 ‘कथमित्यादि’ । दुन्दुदित्यनुवृत्तेर्वाक्ये नैव प्राप्नोतीति प्रश्नः । ‘कर्तव्यो
 ऽत्र प्रयत्न इति’ । छान्दसो ऽयं प्रयोगः । दृष्टानुविधिश्छान्दसीत्येवो
 ऽत्र यवः ।

“उपासोयसः” ॥ ‘उपासान्तेति’ । छान्दसो ऽयं प्रयोगः ।
 उपाश्च नक्तं चेति दुन्दुः, प्रथमाद्विवचनस्य ङादेशः, अत्र पदकाले पद-
 काराः उपासान्तेति ह्रस्वमधीयते ॥

“स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूद् समानाधिकरणे स्त्रियामपूर-
 णीप्रियादिषु” ॥ अत्र त्रयः पक्षाः सम्भवन्ति, स्त्रिया इति स्त्रीप्रत्यय-
 ग्रहणम्, अर्थग्रहणं, शब्दग्रहणं चेति, तत्र यदि स्त्रीग्रहणं स्वयंते
 स्वरितेनाधिकारावगतिर्भवेतीति स्वधिकारविहिताष्टावादयो रक्षन्ते,
 यथा गोस्त्रियोऽपसर्जनस्येत्यत्र, तदा चायमर्थो भवति, भाषितपुंस्का-
 त्परे टावादिस्त्रीप्रत्यया यथा पुंसि न भवन्ति तथा उत्तरपदे न भवन्ती-
 ति, नन्वश्रुतक्रियापदेषु वाक्येषु भवतीत्यध्याहारो ऽन्यत्र दृष्टः,
 उच्यते । वतिनिर्द्वंशेषूपमाने सत्ता ऽसत्ता वा या प्रसिद्धा सोपमेये
 ऽतिदेश्या यथोशीनरेत्स्मद्रेषु यवाः सन्ति, न सन्तीति, ततः पुंसि
 स्त्रीप्रत्ययस्याभावात्स्त्रियामप्यभावोतिदिश्यतइति न भविष्यतीत्येव
 वाक्यशेषः परिकल्पनीयस्तदा त्वनूद्भित्यनेन सामानाधिकरण्यात्स्त्रिया
 इति प्रथमार्थं षष्ठी, पुंवदिति सप्तमीसमर्थादुक्तिः, तत्र च प्रागेव
 समासाद्वियहवाक्यस्य स्त्रीप्रत्ययस्य कृतत्वाच्च तस्योत्तरपदे परतो न
 क्रोडादिवहुच इतिषत् प्रागभावः शक्यः प्रतिपादयितुमिति लुक् तद्धित-
 लुकीत्यादिवत्कृतस्य निवृत्तिरेव प्रतिपाद्या, वियहवाक्यस्य कृताः स्त्रीप्र-
 त्यया उत्तरपदे परतो निवर्तन्ते लुप्यन्तइत्यर्थः । यदा तु पुंवत् स्त्रीत्व-
 युक्तं द्रव्यं स्त्रीशब्देनोच्यते तदार्थग्रहणं भवति स्त्रियाः स्वार्थस्य पुंस
 इव पुमर्थस्यैव कार्यं भवतीत्यर्थः, तदा च षष्ठीसमर्थादुक्तिः । यदा तु

स्वार्थवाची शब्दः स्त्रीशब्देनोच्यते तदा शब्दग्रहणं, स्त्रीयाः स्त्रीलिङ्गस्य
 शब्दस्य पुंवद् रूपं भवतीति रूपातिदेशः, वृत्तिविषये पुंशब्दसम्ब-
 न्धिनः कार्यस्यातिदेष्टव्यस्याभावात्, तत्र च प्रत्यासत्तेः पुंभावभाजः
 स्त्रीशब्दस्य प्रयोगान्तरे पुमांसमाचक्षणास्य यदूपं तदेवातिदिश्यते न
 यस्य कस्य चित्, अनूडिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा, तत्रार्थग्रहणे स्त्रीशब्दो
 मुख्यः, अर्थस्य तूत्तरपदेन पौर्वापर्यमनूडस्तत्त्वं च स्वतेनुपपन्नमिति
 शब्दद्वारकमाश्रयणीयम्, इतरयोस्तु पतयोः स्त्रीशब्दो गौणः, पौर्वापर्या-
 दिकं तु समञ्जसमिति न प्रमाणतः पक्षविशेषपरिग्रहः सम्भवतीति
 निर्द्वापतः पतः परिवाहः, तत्राद्ये पक्षे एतभार्य इत्येतशब्दादुक्तो-
 दनुदात्तादिति ङीपि तकारस्य च नकारे एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादे-
 तशब्दाद्भाषितपुंस्कात्पर ईकार इति तच्चित्तावप्यर्थस्य स्त्रीत्वमनिवृ-
 त्तमिति नकारः श्रूयेत, न च सचियोगशिष्टत्वादीकारनिवृत्तौ नकारस्य
 निवृत्तिः, उत्तरपदनिमित्तायाः स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तेर्नकारनिवृत्त्याख्ये पूर्व-
 विधौ स्थानिवद्भावे सत्यन्यतराभावस्याभिद्वेः, न च नकारस्यापि
 अधिकारविहितत्वादीकारवत्पुंवद्भावेनैव निवृत्तिः, तस्य भाषितपुंस्कात्प-
 रत्वाभावात्, अप्रत्ययत्वेनोद्सादृश्याभावाच्च, तथा षट्ठी भार्यास्य षट्-
 भार्य इति निवृत्तस्यापि स्त्रीप्रत्ययस्य स्थानिवद्भावाद्युक्त्यादेशः स्यात्,
 अथ तूत्तरपदे परतोऽनूड् स्त्रीप्रत्ययो भाषितपुंस्काव भवतीति न क्रोडा-
 दिबहुच इतिवत् प्रागभाव एवात्र विधेयः, तत्सामर्थ्याच्च विग्रहवाक्य-
 एव प्राप्तोत्तरङ्गापि स्त्रीप्रत्ययो न क्रियते इत्युच्येत तदैतद्गोषाभावेपि
 लुगलुगस्त्रीविषयद्विस्त्रीप्रत्ययेषु दोषः । लुक्, वतण्डस्यापत्यं स्त्री वत-
 ण्डाच्च लुक् स्त्रियां, शङ्करवादिपाठान्ङीत्, वतण्डी चासौ वृन्दारिका
 च वातण्ड्यवृन्दारिकेति पुंवत् कर्मधारयेति ईकारस्य निवृत्तावपि
 अर्थगतस्य स्त्रीत्वस्यानिवृत्तत्वाल्लुक् स्त्रियामिति यजो लुक् प्राप्नोति ।
 स्यादेतत् । स्त्री ई स्त्रीति ईकारप्रश्लेषेण स्त्रियां य ईकारस्तत्र परतो
 लोपः, अत्र तु पुंवद्भावेनकारस्यानुत्पन्नत्वाल्लुङ् न भविष्यतीति, तत्र,
 इतरतराश्रयप्रसङ्गात्, कथं, शङ्करवादिषु वतण्ड्यशब्दः कृतयञ्लुक् पठ्यते,

ततश्चाकृते लुकि ईकारो नास्ति, अकृते चेकारे लुको ऽप्रसङ्गः । अलुक्, गर्गं
 स्यापत्यं स्त्रियः, गर्गादिभ्यो यञ्, यञश्चेति ङीप्, गार्ग्यः स्त्रियः, गार्ग्यश्च ता
 वृन्दारिकाश्च गर्गवृन्दारिका इति ङीपि निवृत्ते ऽपि स्त्रीत्वस्यानिवृत्तत्वा-
 द्यञञोश्च स्त्रियामिति लुङ् प्राप्नोति, वाक्यवदलुगेव स्यात्, अस्त्रीवि-
 षयः, कुञ्जस्यापत्यं स्त्री गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ्, गोत्रं चरणैः सहेति
 जातित्वान् ङीप्, कौञ्जायनी चासौ वृन्दारिका च कौञ्जायनवृन्दारिका,
 ङीपि निवृत्तेपि स्त्रीत्वस्यानिवृत्तेर्नातच्फञोरस्त्रियामित्यस्त्रीविषयो न
 स्यात्, द्विस्त्रीप्रत्ययः, गर्गस्यापत्यं स्त्री गर्गादिभ्यो यञ्, प्राचां फक् त-
 द्दितः, पित्तलणो ङीप्, गार्ग्याणी चासौ वृन्दारिका च गार्ग्यवृन्दारिके-
 त्यादौ यत्र द्वौ स्त्रीप्रत्ययौ तत्र यो भाषितपुंस्कात्परः फ्को नासावुत्तरपदे,
 ङीषा व्यवधानात् यश्चोत्तरपदे ङीप् नासौ भाषितपुंस्कात्परः, फ्केण व्य-
 वधानात्, तस्य च स्त्रियामेव विहितत्वात् इति पुंवद्भाव एव न स्यात्,
 तथा इडविडोपत्यं स्त्री जनपदशब्दात्त्वत्रियादञ्, दरदोपत्यं स्त्री दृग्-
 मगधेत्यण्, तयोरतश्चेति लुक्, इडविडदरत्स चासौ वृन्दारिका च
 ऐडविडवृन्दारिकाश्च पुंवद्भावो न स्यात् अधिकारविहितस्य कस्य
 चित्प्रत्यस्याभावात्, द्वितीये तु पत्ते ऽर्घस्य पुमर्घत्वेऽतिदिष्टे तद्वाची
 शब्दः प्रवर्तते इति नैते दोषाः किं तु खित्यनञ्यस्येति ह्रस्वत्वस्यास्य
 पुंवद्भावस्य विप्रतिषेधो नापपद्यते भिन्नविषयत्वात्, अतो ह्रस्वत्वमर्घस्य
 पुंवद्भावः, ततः कालिमन्येत्यत्र विप्रतिषेधे परमिति ह्रस्वत्वमिष्टं तच्च
 प्राप्नोति, शब्दपत्ते तु द्वयोरप्येकविषयत्वाद्विप्रतिषेधोऽस्ति, पुंवद्भावस्याव-
 काशः, यत्र खिदन्तं नास्ति दर्शनीयभार्यः, ह्रस्वत्वस्यावकाशः पुंवद्भावो
 नास्ति, कालिमन्यः पुमानिति, कालिमन्या स्त्रीत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वाद्
 ह्रस्वत्वं भवति, न च कृतेपि ह्रस्वत्वे पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्पुंवद्भावप्रसङ्गः,
 सकृद्वृत्तिन्यायस्याश्रयणात्, न चार्थपत्तेय्यमत्यप्येकविषयत्वेऽसम्भवाद्विप्र-
 तिषेधः, असम्भवादित्यस्यैवासिद्धेः, यद्यपि हि पुंवद्भावे सति स्त्रीप्रत्य-
 यस्य निवृत्तौ दीर्घान्तत्वाभावाद्ब्रह्मत्वस्याप्रवृत्तिः, तथापि ह्रस्वे प्रवृत्तेऽप्य-
 र्घस्यानिवृत्तत्वात्पुंवद्भावः प्राप्नोत्येव, तदेवमाद्ययोर्दुष्टत्वात्तृतीयं पक्ष-

माश्रित्याह । 'भाषितः पुमान्येनेत्यादि' । भाषितः पुमान्येन शब्देनेति शब्देन्यपदार्थं बहुव्रीहिराश्रीयते, ततः स्त्रियां पुंसि च वर्तमानस्य यस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भिद्यते तस्यापि प्राप्नोति द्रोणीभार्यः पात्रीभार्य इति, द्रोणशब्दः परिमाणे पुंलिङ्गः, गवादन्यां स्त्रीलिङ्गः, पात्रशब्दोऽद्वैतत्वात्परिमाणे पुंलिङ्गः भाजनविशेषे तु स्त्रीलिङ्गः, सर्वत्राप्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तभेदेऽपि य एव प्रयोगान्तरे पुमांसमाचक्ष्यत् स एव संप्रति स्त्रियं वर्तत इति स्यादेव पुंवद्भाव इति मत्वा विशिनष्टि । 'समानायामाकृतविति' । भाष्ययन्योयमतो व्याचष्टे । 'एकस्मिन्प्रवृत्तिनिमित्त इति' । स भाषितपुंस्कः शब्दः, अयन्तावदर्थो विवक्षित इत्यर्थः । यथा पुनरयमर्थः सूत्रात्तरैरेव लभ्यते तथा पृच्छति । 'तदेवमित्यादि' । तदेतदर्थरूपम् एवं प्रकारं कथं भवतीत्यर्थः । प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणेन्यपदार्थं संप्रत्यर्थं बहुव्रीहिरित्युत्तरम् । एतदुक्तं भवति, यस्मिन्प्रवृत्तिनिमित्ते पुमान् भाषितः पुमांसमाचक्षणास्य यत्प्रवृत्तिनिमित्तं तेन युक्तं स्वार्थमाचक्षणा भाषितपुस्क इति, नन्वेवमपि द्रोणीभार्य इत्यादौ दोषः स्यादेव, कथं, यस्यां गवादन्यां द्रोणीशब्दो वर्तते सोऽपि यदा अर्थ इत्युच्यते तदा भाषितपुंस्केन प्रवृत्तिनिमित्तेन युज्यते, तत्र चायं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमप्यर्थ्यमानत्वादगवादन्यां संनिहितमिति तत्र वर्तमानो द्रोणीशब्दः स्वयं तत्प्रवृत्तिनिमित्तमनभिदधानोऽपि वस्तुतस्तदुक्तमर्थमाह । नैतदस्ति । एवं हि भाषितपुंस्कग्रहणमनर्थकं स्यात् सर्वत्र सुलभत्वात्, अतो यः शब्दो भाषितपुंस्केन प्रवृत्तिनिमित्तेन युक्तं स्वार्थं तेनैव रूपेणाह न रूपान्तरेण स भाषितपुंस्को गृह्यते, द्रोणीशब्दस्तु द्रोणीत्वजातियुक्तेन रूपेण गवादन्यां वर्तते नार्थ्यमानतया, एवमपि द्वौ भार्या यस्य द्वौ भार्य इत्यत्र दिव्शब्दस्य स्त्रीलिङ्गस्य स्वर्ग इति पुंलिङ्गः प्राप्नोति, येनैव रूपेण स्वर्गशब्देनोच्यते तेनैव रूपेण दिव्शब्देनापीति कृत्वा, एवं तर्हि प्रत्यासत्तेर्यस्य पुंवद्भावो विधीयते तेनैव यत्र पुमान् भाषित इति विज्ञायते, आत्मनः प्रयोगान्तरे पुमांसमाचक्षणास्य यत्प्रवृत्तिनिमित्तं तदुक्तं स्वार्थं सम्प्रत्याचक्षणास्य स्त्रीशब्दस्य पुंभाषणदशायां यदुपं तदेवाद्यापि भव.

तीत्यर्थः । आतिदेशिकभेदाच्च पुंवदिति वतिनिर्देशः । अनूडिति
 पर्युदासे सति नञिवयुक्तन्यायेन कङ्सदृशस्य टाच्चादेश्येकत्वादेर्द्विवि-
 डवृन्दारिकेत्यादौ स्त्रीप्रत्ययाभावाच्च स्यादिति प्रसज्यप्रतिषेधं दर्श-
 यति । 'कङोभावोऽनूडिति' । 'भाषितपुंस्कादनूडिति' । यत्रयम-
 समासः स्यादनूडिति तदा प्रथमास्यात् लुप्तपठ्यीकं वा, पठ्यीपत्ते ऽयमर्थो
 भवति भाषितपुंस्कात्परस्य स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दस्यैव रूपं भवति कङन्तस्य
 तु नेति, ततश्च पुंवद्भावभाजः स्त्रीशब्दस्य भाषितपुंस्कत्वं विशेषणं नस्यात्,
 तत्र को दोषः, इह च प्रसज्येत अङ्गारका नाम शकुनयः तेषां कालिकाः
 स्त्रियः तत एताः कालिकावृन्दारिका इति, एतच्छब्दाद्भाषितपुंस्कात्परः
 कालिकाशब्द इति तस्य स्त्रीविषयस्याप्यङ्गारकशब्दता स्यात्, शक्यन्ते
 हि ताः साहचर्यादङ्गारकशब्देनाभिधातुं तथाश्चस्य वडवा पुरुषस्य
 योषित् हंसस्य वरटा कच्छपस्य हुलीत्यादावपि प्रसङ्गः, दर्शनीयभाये
 इत्यादौ च न स्यात्, नह्यत्र दर्शनीयशब्दो भाषितपुंस्कात्परः,
 प्रथमायां तु भाषितपुंस्कादित्यनेन सामानाधिकरण्यात्स्त्रिया इति पञ्च-
 मी, षष्ठ्यां कस्य चिदर्थस्यासम्भवात्, ततश्च भाषितपुंस्कात् स्त्रीलिङ्गात्पर
 कङोऽन्यः प्रत्ययः पुंवदित्यर्थो भवति तत्र स एव दोषो यः प्रथमपत्ते ।
 तदेवं समासे दोषप्रसङ्गाद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिराश्रयणीय इत्या-
 ह । 'भाषितपुंस्कादनूडित्यादि' । 'अलुक्च निपातनात्यञ्चस्या
 इति' । अलौकिकत्वादस्य निपातनादित्यपरिहारः, लुगपि तर्हि न
 प्राप्नोति अलौकिकत्वादेवेति यत्किंचिदेतत् । अनूडिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा,
 तदयमर्थोऽवस्थितः, भाषितपुंस्कात्स्वस्मादूङोभावो यस्मिन्, कार्यः
 यस्मिन् स्त्रीशब्दे भाषितपुंस्कात्पर उङ्ग कृत इत्यर्थे इति, अपर आह
 भाषितपुंस्कादिति षष्ठ्यर्थे पञ्चमी, सर्वमन्यत्पूर्ववत्, भाषितपुंस्कस्य
 स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दस्यैव रूपं भवति कङन्तस्य तु नेति, नन्वेवमाश्रीय-
 माणे यत्र भाषितपुंस्कस्यैवानन्तरमुत्तरपदं तत्रैव स्यात् दर्शनीयभाये
 इत्यादौ, अत्र हि भाषितपुंस्कस्य दर्शनीयशब्दस्य टापरश्चैकादेशः पूर्वं
 प्रत्यन्तवद्भावाद्भाषितपुंस्कग्रहणेन एह्यते, गार्गी चासौ वृन्दारिका च

गार्ग्यवृन्दारिकेत्यादौ न स्यात्, योत्र भाषितपुंस्को गार्ग्यशब्दो न तस्या-
नन्तरमुत्तरपदं, ङीपा व्यवधानात्, यस्य चानन्तरं गार्ग्यशब्दस्य नासौ
भाषितपुंस्कः, स्यादेतदेवं, यदि प्रयोगान्तरे भाषितपुंस्कस्य सम्प्रति स्त्रियां
वर्तमानस्य पुंवद्भाव उच्येत, स्त्रियां वर्तमानस्य तदेव भाषितपुंस्कस्य
पुंवद्भावं ब्रूमः, सम्भवति च स्त्रियां वर्तमानस्य तदेव भाषितपुंस्कत्वं भा-
षितपुंस्केन प्रवृत्तिनिमित्तेन युक्तां स्त्रियमाहेति कृत्वा, एवं च स्त्रीशब्द-
स्यैवानन्तरउत्तरपदे पुंवद्भाव इति सर्वत्र सिद्धति । 'यामणि वृष्टि-
स्येति' । अत्र यामणिशब्दो उपरित्यक्तस्वलङ्ग एव वृष्टिशब्देन समाना-
धिकरणो भवति, अत्र यदि पुंवद्भावः स्यात्तु पुंसकहृस्वत्वं निवर्त्तत ।
'कथमित्यादि' । अनवयवभूतगर्भसंबन्धः स्त्रियां गर्भिणीशब्दस्य
प्रवृत्तिनिमित्तं, पुंसि त्ववयवभूतगर्भसंबन्धः, प्रसूतप्रजातशब्दयो-
रपि स्त्रियां गर्भमोचननिमित्तं, पुंसि तु गर्भाधानम् । 'कर्त्तव्योत्र यव
इति' । अन्तर्वर्त्तिवस्तुसंबन्धमात्रं गर्भिणीशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमवय-
वत्वानवयवत्वेन तन्त्रम्, एवं प्रसूतप्रजातशब्दयोरपि आधानविमो-
चनत्यागेनापत्यसंबन्धमात्रं निमित्तमाश्रीयत इत्ययमत्र यवः । 'ब्रह्म-
बन्धुभार्य इति' । ऊढो निवृत्तिर्न भवति । न कोपधाया इत्यत्रैवोह-
ग्रहणे कर्त्तव्ये पृथक्प्रतिषेधादस्य वैलक्षण्यं ज्ञायते । तेन ब्रह्मबन्धु-
वृन्दारिकेति पुंवत्कर्मधारयेति निषेधविषये विधीयमानोऽपि पुंवद्भावो
न भवति, एष चार्थोऽनूहित्यस्य तत्रानुवृत्तेर्लभ्यते, अपूरणीप्रियादिवि-
त्ययं तु प्रतिषेधस्तत्रैव कर्त्तव्यः, नह्यस्य पुंवत्कर्मधारयेत्यत्रानुवृत्तिरिष्यते,
महानवमी महाद्विदशी अतयतृतीया कृष्णवतुर्दशीत्यादौ पूरण्यामपि
कर्मधारये पुंवद्भावस्येष्टत्वात् । 'प्रधानपूरणीयग्रहणं कर्त्तव्यमिति' ।
प्रधानं या पूरणी तस्यामेव प्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः । एतच्च
प्रधाने कार्यसम्प्रत्ययाल्लभ्यते । 'कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति' । अत्र
तिरोहितावयवभेदः पक्षोऽन्यपदार्थ इति तत्र पूरण्या अननुप्रवेशाच्चा-
स्ति प्राधान्यं, कल्याणपञ्चमा रात्रय इत्यादावुद्भूतावयवभेदा रात्रयो
ऽन्यपदार्थस्तत्र यथा प्रथमादौ रात्रयः समासाभिधेया एवं पञ्चम्यपीति

पूरण्याः प्राधान्यम्, अथ दृढभक्तिः शोभनभक्तिरित्यत्र कथं पुंवद्भावः
यावता प्रियादिषु भक्तिशब्दः पठ्यते ऽत आह । 'दृढभक्तिरित्येव-
मादिष्विति' । स्त्रीवाचित्वं पूर्वपदस्याविवक्षितमतो दृढभक्तिरित्येव-
मादिसिद्धिरित्येवं चोक्त्यसमाधानं कर्तव्यमित्यर्थः । दृढशब्दोच दाढ्य-
निवृत्तिपरत्वं दाढ्यनिवृत्तिपरायां चोदनायां स्त्रीलिङ्गोपादानमकिञ्चि-
त्करमिति भावः । न चैवं सूत्रस्यानादरणीयत्वं, लिङ्गविशेषविवक्षायां
दर्शनीयभावं इत्याद्यनिष्टप्रसङ्गात् । अथेह कथं भवितव्यं पट्टीमृद्वौ
भावं अस्म्यति, पट्टीमृदुभावं इति भवितव्यं, यस्योत्तरपदमनन्तरं तस्य
पुंवद्भावो नेतरस्येति ।

"तसिलादिष्वकृत्वमुचः" ॥ अनुत्तरपदार्थमारम्भः । 'ततस्तत्रे-
ति' । प्राग्दिशो विभक्तिरिति विभक्तित्वात्पदाद्व्यक्तं टाप्, अनेन पुंवद्भावः,
इह के वित्तसिलादिषु पठ्यन्ते येषु पुंवद्भावो नेष्यते, के चित्त्वान्यत्र
पठ्यन्ते येषु पुंवद्भाव इष्यते, तस्मादाह । 'परिगणनमिति' । चतुस्रो-
दाहृतं, तरप्तमपौर्दशनायतरा दर्शनीयतमा, चटुज्जातीयरोः, पटुवरी,
प्रटुज्जातीया, कल्पदेशीयरोः, दर्शनीयकल्पा दर्शनीयदेशीया, देश्यप्रत्य-
यस्य नास्ति पाठः । रूपपाशपोः, दर्शनीयरूपा, पटुपाशा, यम्बालोः,
इदमस्युः, किमश्चेति विहितस्युः, प्रकारवचने णाल्, अनया प्रकृत्या
इत्थं, कया प्रकृत्या कथं, तथा तथा, दार्हितोः, तस्यां वेलायां तदा तर्हि,
तिल्ल्यनोः, वृकज्येष्ठाभ्यां तिलतातिलौ चञ्चन्दसि, वृकी प्रशस्ता
वृकतिः, तातिलो नास्ति पाठः, अजाविभ्यां व्यन्, अजाभ्यां हिता
अजय्या, अत्र घरूपकल्पेषु ह्यन्तस्य परत्वात् ह्रस्वः, पट्टितरा, पट्टि-
तमा, पट्टिकल्पा, पट्टिरूपा । 'शसि बहुल्यार्थस्येति' । बहुल्यार्थादि-
त्ययमपि शस् तसिलादिषु द्रष्टव्य इत्यर्थः । 'हास्तिकमिति' । यद्यत्र
पुंवद्भावो न स्यात् तदा हास्तिनीशब्दस्य यस्येति लोपे कृते तस्य
स्यानिवत्त्यादासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वाच्च नस्तद्वितदिति ठिलोपो न
स्यादिति पुंवद्भावो विधीयते, ठक्कसोश्चेत्यनेन पुंवद्भावो न लभ्यते

ह्रसा सहचरितस्य ठको यङ्गात् । 'श्येनेयो रौहिणेय इति' । श्येतरो-
हिताभ्यां वर्णोदनुदात्तादिति ङीर्णकारौ, अत्र पुंवद्भावे सति श्यैतेयो
रौहितेय इति स्यात् । 'कथमित्यादि' । यदि ठे पुंवद्भावः प्रतिषिध्यते
ततो ऽग्नेः स्त्री वृषाकष्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्त इति अग्निशब्दान्
ङीर्ण कृते ऐकारे आयादेशे च अनायी, सा देवतास्य अनेर्ङगिति, सर्वत्रा-
ग्निक्लिभ्यां ङगिति ठकि पुंवद्भावनिवेधादाग्नायेय इति प्राप्नोति, तत्क-
थमानेय इति । 'कर्त्तव्योत्र यन्न इति' । के विदाहुः । अठइत्यपनीधान-
पत्यइति वक्तव्यम् । इदमपि सिद्धं भवति, कुण्डिन्या अपत्यमिति गर्गा-
दिभ्यो यञ्, तत्र पुंवद्भावाभावाद्यस्येति लोपे तस्य स्थानिवद्भावावस्तद्धित-
इत्यसति टिलोपे कौण्डिन्य इति भवति, पुंवद्भावे तु सति कौण्ड्य इति
प्राप्नोति, तथा सपथ्या अपत्यं शिवादित्वादण्, तत्र पुंवद्भावाभावात्
सापन्न इति भवति, पुंवद्भावे तु सति नित्यं सपथ्यादिष्विति विहि-
तयोर्ङीर्णकारयोर्निवृत्तयोः सापत इति स्यात् तदेवमनपत्यइतिवचनाद्
ठेयनपत्ये पुंवद्भवति स आग्नेय इति, अपत्येतु न भवति श्यैनेयो
रौहिणेय इति, यद्यनपत्यइत्युच्यते गर्गस्यापत्यं स्त्री गार्ग्यायणी तस्या
अपत्यं गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण चेति णपत्ये कृते पुंवद्भावो न प्राप्नोति
ततश्च गार्ग्यायणो जाल्म इति स्यात्, गार्ग्यो जाल्म इति चेप्यते, तस्मा-
दनपत्य इति न शक्यं वक्तुं, कथं कौण्डिन्यः, आगस्त्यकौण्डिन्ययोरिति
निपातनात् सिद्धं, कथं सापन्नः, शत्रुपर्वायः सपन्नशब्दोस्ति व्यन्सयव-
इतिलिङ्गात्, स शार्ङ्गवादिषु पठितव्यः, ततः शिवाद्यण्, तस्मात्
स्त्रीभ्यो ङगित्यत्रैव पुंवद्भावप्रतिषेध इति, व्याख्यानमेवात्र शरणम् ।
'ठक्कसोरिति' । ह्रसः सित्त्वात् सिति चेति पदमञ्जराविधानाद्भुत्वा-
भावाद् वचनं, ठयङ्गं किमर्थम् । इकादेशे कृते भस्पाठे इत्येव सिद्धे ठा-
वस्यायामेव यथा स्यात्, किमेवं सति भवति, इमुमुक्तान्तात्क इति
कादेशः सिद्धो भवति, अन्यथा यदीकादेशे कृते पुंवद्भावः स्यात्ततो
यथा मार्शितिक इत्यत्रेकादेशे कृते कादेशो न भवति एवं भावत्क
इत्यत्रापि न स्यात् ॥

“क्यङ्गानिनोश्च” ॥ अयमस्या इयमस्या इति वैयधिकरण्य-
प्रदर्शनार्थमिदमुक्तम् । ‘पूर्वोलौब सिद्धमिति’ । एकस्या एव कर्मत्वात्क-
र्तृत्वाच्च सामानाधिकरण्यस्याभावात् ॥

‘न कोपधायाः’ ॥ मट्रेषु भवा मट्रिका, श्रुजिका, मट्रश्रुज्योः
कन् । ‘वैलेपिकमिति’ । अणमहिष्यादिभ्यः, अत्र भस्याडे तद्धितइति
स्त्रीपसंख्यानिकी प्राप्तिः प्रतिषिद्धते, पूर्वेषु तु सौची । ‘तद्धितबुद्ध-
णमिति’ । तद्धितस्य यः ककारः बोश्च यः ककारः तस्येति वक्तव्य-
मित्यर्थः । ‘पाकभार्ये इति’ । पाकशब्दः प्रथमवयोवाची, ततो ङीव-
पवादेो ऽज्ञादित्वाट्टाप् ॥

“सञ्ज्ञापरणयोश्च” ॥ सञ्ज्ञाशब्दा ये दातादिक्रियानिमित्ताः
पुंसि च स्त्रियां च लोके प्रयुज्यन्ते तदर्थः सञ्ज्ञाप्रतिषेधः, ये त्वेकद्रव्य-
निमित्ता देशनिमित्ता वा सञ्ज्ञाशब्दास्तत्राभाषितपुंस्त्वत्वादेवाप्रसङ्गः ।
‘दत्तायते गुप्तायतइति’ । अत्र यद्यापि सत्यसति वा प्रतिषेधे विशे-
षाभावस्तद्यापि वस्तुतः प्रतिषेधस्य विषय इत्येतावता ऽस्योपन्यासः ॥

“वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे” ॥ वृद्धेर्निमित्तं ण-
कारः, इह निमित्तग्रहणं न कर्तव्यं, वृद्धेस्तद्धितस्येत्येव वक्तव्यं, वृद्धेर्यस्त-
द्धितः, कश्च वृद्धेस्तद्धितः, यस्तस्या निमित्तमेवं सिद्धे निमित्तग्रहणादु-
धिकरणपदो बहुव्रीहिः, अपर आह, षष्ठीसमासादर्शनाद्व्यप्रत्यय इति,
यद्वा निमित्तग्रहणादुबुवचनान्तस्य समासः, वृद्धीनां तिसृणामपि निमित्तं
वृद्धिनिमित्तमिति, वस्तुत्वाकारस्यैव निमित्तम् । इह तु सर्वस्मै हिता
सार्वा सा भार्या यस्य सा सार्वभार्ये इति यद्यापि सर्वपुरुषाभ्यामिति णप्रत्यये
आकार एव वृद्धिर्भवति तथापि नासौ स्वरूपेण वृद्धेर्निमित्तं किं तर्हि
णित्वेन, तच्च तिसृणामपि निमित्तं, मध्ये भवा मध्यमा, मध्यान्मः, काण्डं
लुनातीति काण्डलावी, कर्मण्यण, टिट्ठाणञिति ङीप्, यत्तदेतेभ्यः परि-
माणे वतुप्, आ सर्वनाम्, उगितश्चेति ङीप्, तावती, तत्पुरुषाश्रयणे
ऽस्यापि प्रतिषेधः स्यात्, बहुव्रीहौ तु णकारादेरभावात् न भवति ।

‘काषायीति’ । तेन रक्तं रागादित्यण् । ‘लौहीति’ । प्राणिरजतादि-
भ्योञ्, खदिरशब्दः पलाशादिः, ईषा रथावयवविशेषः ॥

“स्वाङ्गाच्चेतो ऽमानिनि” ॥ अमानिनीति वार्तिके दर्शनात्सूत्रे
प्रतिष्ठां, स्वाङ्गाच्चोपसर्जनानादिति ङीप्, दीर्घकेशी, सहनञ्त्रिद्व्यमानपूर्वा-
च्चति प्रतिषेधादकेशा ॥

“जातेश्च” ॥ कठत्रहुचयेर्गात्रं च चरथैः सहेति जातित्वात्
ङीप् । ‘अयमित्यादि’ । व्याख्यानमत्र शरणम् ॥

“पुंवत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु” ॥ ननु कर्मधारये स्त्रियाः
पुंवदित्यादिना सिद्धः पुंवद्भावः, जातीयदेशीययोरपि तसिलादिष्विति,
किमर्थो ऽयमारम्भ इत्यत आह । ‘प्रतिषिद्धार्थायमिति’ । प्रतिषिद्धोपि
पुंवद्भावो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । प्रतिषेधार्थो ऽयमिति पाठे
प्रतिषेधविषयः प्रतिषेधशब्देनोक्तः । निवृत्तिवचनो वार्थशब्दः ।
‘कुक्कुटादीनामित्यादि’ । अस्यर्थमसमानाधिकरणार्थे वचनम् ।
‘न चेत्यादि’ । उपसंख्यानं प्रत्याचष्टे, एवं न वा वक्तव्यं, किं कारणं, स्त्री-
पूर्वपदस्याविवक्षितत्वात्, नात्र स्त्रीलिङ्गं पूर्वपदं विवक्षितम्, उभयोरण्ड-
मुभयोः पदं, तत्र प्रकरणादिना स्त्रीत्वावसायः, आरभ्यमाणेपि पुंव-
द्भावे समाश्रयणीयः, अनारम्भेपि तथा भविष्यति, यदि तर्हि स्त्रीलि-
ङ्गेन समासः क्रियते तदा स्त्रीप्रत्ययस्य श्रवणं प्राप्नोति, एवं तर्ह्यन-
भिधानात् स्त्रीलिङ्गेन समासो न भविष्यति, यद्यपि तावदत्रैतच्छ्रव्यते
वक्तुम्, इह तु कथं मृग्याः क्षीरं मृगक्षीरमिति, नहि पुंसः क्षीरेण सम्ब-
न्धोस्ति, अत्रापि जात्यन्तरनिवृत्तिपरत्वाच्चोदनायाः स्त्रीत्वमकिञ्चि-
त्करत्वादविवक्षितं, यत्र तु लिङ्गविशेष उपकारकस्तत्रासौ विवक्षित
एव यथा ऽज्ञामूत्रेण पर्युक्षितं दातव्यमिति । ‘पूर्वपदार्थात्र जातिरिति’ ।
कुक्कुटाण्डादौ पूर्वपदार्था जातिः, स च सामान्येन स्त्रीत्वादिविधेय-
हितेन रूपेण विवक्षित इत्यर्थः । ‘खिट्टादिष्विति’ । तत्र खिति द्विप्र-
तिषेधः स्त्रियाः पुंवदित्यत्रैवोदाहृतः, घादिषु नद्या इस्वो भवतीत्यस्या-
वकाशः, नर्त्तकितरा नर्त्तकितमा नर्त्तकिकृपा, नर्त्तकिकल्या, । यत्र पुंव-

द्वावः प्रतिविध्यते न कोषधाया इति । 'तसिलादिष्विति' । पुंवद्भाव-
स्यावकाशः यद् व्यन्तं न भवति दर्शनीयतरेत्यादि । पटितरेत्या-
दाबुभयप्रसङ्गे विप्रतिषेधः, केणो ह्रस्वो भवतीत्यस्यावकाशः नर्तिका,
पुंवद्भावस्यावकाशो दरदो पत्यं स्त्री, दृग् मगधेत्यण्, तस्यातस्वेति
लुक्, ततः प्रागिवत्कः, तसिलादिष्विति पुंवद्भावाद्दारदशब्दः, प्रत्यय-
स्यादितीत्वं दारदिका । ननु च परिगणितास्तसिलादयः, न च कप्रत्ययस्तेषु
समस्ति, एवं तर्हि विप्रतिषेधादेव कप्रत्ययोऽपि तत्राभ्युपगम्यतइति अनु-
मीयते, पटिका मृदिकेत्यादाबुभयप्रसङ्गे परत्वाद् ह्रस्वः, सर्वत्र चात्र सङ्-
दित्याश्रयणाद् पुंवद्भावाभावः । अनूडिति यदुक्तं तस्य प्रयोजनं
दर्शयति । 'इहेत्यादि' । 'तद्राजप्रत्ययस्येति' । ये दृक्चस्तेषु दृग्मगधे-
त्यण्, शेषेषु जनपदशब्दादित्यञ्, पृथ इति शकारान्तः ॥

“घर्षकल्पचेलद्विगुणोचमतहतेषु द्योऽनेकावो ह्रस्वः” ॥
चैलादीनां वृत्तिविषये कुत्सनवचनत्वात्तैः कुत्सितानि कुत्सनैरिति स-
मासः, ह्य इत्यत्र ह्याशङ्कन्तसि बहुलमित्यादिवदागमः प्राप्तः सौच-
त्वाच्च कृतः । 'दत्तातरेति' । ननु च स्वाङ्गाच्चेत इत्यत ईत इत्यनु-
वर्तिष्यते, एवमपि यामणीतरः, अत्रापि प्राप्नोति, स्त्रियामिति वर्त्तते,
एव मपि यामणीतरा अत्रापि प्राप्नोति, स्त्रियामिति वर्त्तते, स्त्रिया
ईतः स्त्रीवाचिन ईकारस्येत्यर्थः, यामणीशब्दे त्वनर्थक ईकारः, शेषप्रकृत्यर्थं
तर्हि डीङ्ग्रहणं, क्रियमाणे हि डीङ्ग्रहणे द्योनेकाच इति श्रुतत्वात्तदपेक्षः
शेषो लभ्यते, अडीव् या नदी व्यन्तं च यदेकाजिति, अन्तरेणापि डीङ्-
ग्रहणं प्रकृतः शेषः । कथमीत इति वर्त्तते, अनीव् या नदी ईदन्तं
च यदेकाजिति तदेन्डीग्रहणं तिष्ठतु तावत् ॥

“नद्याः शेषस्यान्यतस्याम्” ॥ भाषितपुंस्कादनूडिति निवृत्तम् ।
'कश्च शेष इति' । यदि च यत्र पूर्वसूत्रेण ह्रस्वो न विवक्षितः स शेषः,
ततो यदभाषितपुंस्कं यच्च भिन्नायामाकृतौ भाषितपुस्कमनेकाज्ज्यतं
तस्यापि ह्रस्वत्वं प्रसज्यते । 'आमलकीतरा द्रोणीतरति' । अत्रापि पूर्वण
विहितत्वादिति प्रश्नः । पूर्वसूत्रे यत्सात्ताच्छ्रुतं तदपेक्षः शेष इत्युत्तरं, शेष-

ग्रहणं शक्यमकर्तुं, कथं, नद्या अन्यतरस्यां ह्रस्व इत्युत्सर्गः, तस्मान्नेकाव
 ईतो नित्यह्रस्वत्वमपवादः, तस्मिन्नित्ये प्राप्ते उगितश्चेति विभाषा ऽऽर-
 भ्यते, यद्येवं नद्या अन्यतरस्यामित्यत्र भाषितपुंस्कादित्यनुवर्त्यते वा न
 वा, यद्यनुवर्त्यते स्त्रितरास्त्रितमात्रं न प्राप्नोति, अथ नानु वर्त्यते द्रोणीतरा
 ऽत्रापि प्राप्नोति, तस्मात्कर्तव्यं शेषग्रहणं, तस्मिंश्च क्रियमाणे श्रुतापेक्षं
 शेषत्वं यथा विज्ञायेतेति पूर्वसूत्रे डीयग्रहणमपि कर्तव्यम् । 'लक्ष्मीतरिति' ।
 अखितृतन्निभ्य ईः, लक्ष्मेर्मुट् चेतीकारप्रत्ययान्तो लक्ष्मीशब्द इति कृचद्वयान्तो
 भवति, स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः, न वक्तव्यः, कथं, स्त्रिया इत्यनुवर्तते तेन
 नदीं विशेषयिष्यामः, स्त्रिया नद्या इति, न च कृचद्वी स्त्रीवाचिनी,
 नदीसंज्ञा ऽपि तर्हि न प्राप्नोति, उक्तान् परिहारो नदीसंज्ञाप्रकरणे ॥

“उगितश्च” ॥ ‘पुंवद्भावो ऽप्यत्र पठे वक्तव्य इति’ । भाष्ये नै
 तद् दृष्टं, प्रकर्षयोगात्प्रागित्यादिना वक्तव्यं प्रत्याचष्टे, विवता हि शब्दव्यु-
 त्पत्तेः प्रधानं कारणं, न चेह प्रकर्षयोगात्प्राक् स्त्रीत्वं विवत्यते, तस्मा-
 दस्त्रीप्रत्ययान्तादेवातिशायनप्रत्ययः क्रियते, तदन्तस्य तु स्त्रीत्वविव-
 चायां स्त्रीप्रत्यय इति मन्यते ॥

“आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः” ॥ ‘महतः पुत्रो महत्युच
 इति’ । ननु चात्रान्महत इत्येतावानेव योगः कर्तव्यः, ततो जातीयो
 चेति द्वितीयः, तत्र पूर्वस्मिन् योगे उत्तरपदेन समासः संनिधाप्यते,
 स च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया सन्महदित्यादिना यो विहितः स एव
 ग्रहीष्यते, स च समानाधिकरण एवेति अनर्थकं समानाधिकरणग्रहणं
 तदेतदाशङ्कते तावत् । ‘लक्षणोक्तत्वादिति’ निराकरोति । ‘बहुव्रीहा-
 वपीति’ । ‘तदर्थमिति’ । बहुव्रीहावपि यथा स्यादित्येवमर्थमि-
 त्यर्थः । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया निवृत्त्यर्थमिति वा । इह अमहान्
 महान्सम्भवा महद्भूतश्चन्द्रमा इति, महच्छब्दो भूतशब्दश्चैकस्मिन्नर्थे चन्द्र-
 मसि वर्तते इति सामानाधिकरण्यादात्वं प्राप्नोति । स्यादेतत् । अभूत-
 तद्भावे ल्विर्विधीयते, अभूततद्भावश्च कः, कारणस्य विकारात्मना
 ऽभूतस्य तदात्मना भावः, तत्र प्रकृतिः कर्त्री न विकृतिः, तथा

च सङ्गोभवन्ति ब्राह्मणाः पटोभवन्ति तन्तवः अत्वं त्वं संपद्यते
 त्वद्ववतीति प्रकृत्याश्रयेण बहुवचनप्रथमपुरुषौ दृश्येते न विकृत्याश्रयेणै-
 कवचनमध्यमपुरुषौ, ततश्च भूत इति क्तप्रत्ययो भवत् क्रियायाः कर्तर्यमह-
 त्युत्पन्नो न तु विकारे महति, ततः किं, अमहतो भूतेन सामानाधिक-
 रण्यं न तु महतः, नह्यवस्यावत एकत्वेऽप्यवस्ययोः सामानाधिकरण्यं सं-
 भवति, नहि भवति बालश्चासौ स्यविरश्चेति, भवति तु बालश्चा-
 सौ देवदत्तश्चेति, अतो वैयधिकरण्यादात्वाभाव इति, यद्येवमम-
 हतो महतो सम्पदा ब्राह्मणी महद्वता ब्राह्मणीति पुंवद्भावोपि न स्या-
 द्वैयधिकरण्यादेव, यथा प्रकृतेः कर्तृत्वं दृष्टं तथा विकृतेरपि दृश्यते, तथा
 च पस्पशायां भाष्यं सुवर्णपिण्डः खदिराङ्गारवर्णौ कुण्डले भवति इति,
 तथा कृपि सम्पद्यमाने चतुर्थी वक्तव्येति सम्पद्यकर्तरि विधीयमाना चतुर्थी
 विकाराद्ववति मूत्राय कल्पते यवागूरिति न प्रकृतेः, तथा अचङ्गो ब्राह्मण-
 सङ्गो भवति अपटस्तन्तवः पटो भवतीति विकाराश्रयं वचनं दृश्यते, तत्र
 यदि विकृतेः कर्तृत्वमाश्रित्य सामानाधिकरण्याश्रयः पुंवद्भावो विधीयेत
 आत्वमपि स्यात्, अथ प्रकृतेः कर्तृत्वाद्वैयधिकरण्यादात्वं न स्यात्
 पुंवद्भावोऽपि न स्यात्, उच्यते, दर्शितं तावदिदं यथा त्विषिपये द्वयो-
 रपि प्रकृतिविकृत्योः कर्तृत्वमिति, युक्तं चैतत्, यदि विकृतेः कर्तृत्वमा-
 श्रित्य प्रत्ययः, यदा चैकोर्थः प्रकृतिविकारात्मक आश्रीयते तदा परिणा-
 मव्यवहारः, उक्तं च

ब्रह्मदुर्मान्तरं पूर्वमुपादत्ते यदापरम् ।

तत्त्वादप्रच्युतो धर्मः परिकामस्य उच्यते ॥

इति, यदा त्वन्यतरव्यवस्था न विवक्ष्यते तदा ल्घेरभावः
 तन्तवो भवन्ति पटो भवतीति, तत्र योयं पूर्वकं धर्मं ब्रह्मदुर्मान्त्रं चोपाद-
 दत्संमूर्च्छितोर्थः सञ्जायमानः सम्पद्यकर्तेति चोच्यते तदभेदाच्च
 पूर्वान्तरावस्ययोरपि कर्तृत्वमत एतदपि निरस्तम्, असत्या उतरावस्याया
 उत्पत्तौ शशविषाणमप्युत्पद्येत सत्याश्च पूर्वावस्याया उत्पत्तौ सर्वे एव
 पटादयः सर्वदोत्पद्यमाना एव भवेयुरिति, कथं निरस्तं, किं सदुत्पद्यते

किञ्चासत्, पूर्वोत्तरयोरवस्थयोरनुवर्तमानं वस्तु तस्माच्च भिन्नेन नाप्य-
भिन्नेन केन चिद्रूपेणोत्पद्यते यथा मृदुस्तु घटरूपेण । यद्येवं पूर्वोवस्थयो
किमपरादृष्टं, यत्सैव नोत्पद्यते, न किञ्चिदपरादृष्टम्, चसती तु सा कथं कर्त्तुं
स्यात्, विनष्टायां हि तस्यामुत्तरावस्थोत्पद्यते, यथा घटः पिण्डावस्था-
याम्, अतो मृदुस्त्वैव तेनतेन पिण्डादिरूपेण परिणमतइति युक्तम्, एवमा-
मूलप्रकृतिः, सा तु प्रकृत्यन्तरनिरपेक्षैव तेनतेन पृथिव्यादिरूपेण परिण-
मतइति, तदेवं स्थितमेतत्संमूर्च्छितोर्थात्मा सम्यग्प्रकृतो तदभेदाच्च पूर्वो-
त्तरावस्थयोरपि कर्तृत्वमिति । उक्तं च

पूर्वोवस्थामभिन्नहृत्संस्पृशन् धर्ममुत्तरम् ।

संमूर्च्छितदशार्थात्मा जायमानो ऽभिधीयते ॥

इति । तदेवं मतिं व्यर्थं वाक्ये क्वचित्प्रकृतेरेव कर्तृत्वम्, व्यन्तस्य
गतिस्त्वाद्गतीनां च क्रियाविशेषणत्वादित्यद्वि भवन्म अन्यद्वि सद्बुद्भवनं
तत्र केवले भवने सद्बुः कर्त्ता सद्बुद्भवने तु ब्राह्मणः, यथा व्याकरणस्य
सूत्रं करोतीति सूत्रं तद्विशेषणं, व्याकरण सूत्रयतीत्यत्र विशिष्टकरोते-
व्याकरणं कर्म तद्वदत्रापि । तत्र महद्भूतश्चन्द्रमा इति व्यन्तोयं मह-
च्छब्दो भूतशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्ते भवने पर्यवस्यति, भूतशब्दस्तु मह-
त्येनासंस्पृष्टश्चन्द्रमः स्वरूपे वर्त्ततइति वैयधिकरण्यादात्वाभावः ।
महद्भूता ब्राह्मणीत्यत्र तु मृगस्त्रीरादिवत्स्त्रीपूर्वपदस्याविवर्तितत्वा-
त्सिद्धं, यत्र तु स्त्रीत्वं विवर्तितं न भवत्येव तत्र पुंवद्भावः, अगोमती
गोमती सम्प्रदा गोमतीभूता ब्राह्मणीति । वृत्तिकारस्तु विवृतेः कर्तृ-
त्वाश्रयेण सामानाधिकरण्य सत्यपि परिहारमाह । 'गौणत्वान्महदर्थ-
स्येति' । गौणमुख्ययोर्हि मुख्ये संप्रत्ययो भवति, तद्वथा, गौरनुबन्धो
ऽज्ञो ऽग्नीषोमीय इति न बाहीको ऽनुबध्यते, स्वशास्त्रेपि स्वरूपमि-
त्यत्र रूपग्रहणेन ज्ञापितरूपवदर्थोपि तन्त्रमिति मुख्यार्थस्य महच्छब्द-
स्यात्र ग्रहणाद्गौणार्थस्यात्वाभावः, व्यन्तेषु हि एकस्य वस्तुनः प्रकृति-

विकारात्मकतया द्वात्मकत्वं गम्यते, पटीभवतीति ह्युक्ते प्रागपटः
 संप्रति पटात्मना परिणमन्तइति प्रतीयते, पटो भवतीत्युक्ते नैवं प्रती-
 यते किं तु पटो रक्तादिरूपेण भवतीत्यपि गम्यते, तत्र केवलविकाराव-
 स्यावाचकस्य पटशब्दस्य प्रागवस्थायामनुगतावस्थायां च वृत्तिर्न लक्षणा-
 मन्तरणोपपद्यते, अपर आह । महत्त्वेन परिणामोन्मुखे ऽमहति महच्छब्दस्य
 वृत्तिः, अत्र च प्रमाणं पटो भवतीति वाक्ये रक्तादिरूपेण भवतीत्यपि
 गम्यते, पटीभवतीत्यत्रापटः पटो भवतीत्येव गम्यते, एवमर्थ-प्रवृत्तिरूप-
 चारमन्तरेण नोपपद्यते इति गौणार्थत्वादास्वाभाव इति मन्तव्यम् ।
 यदि तर्हि पुंवद्भावस्तु विशेषमनुपादाय विधीयमानो गौणार्थस्यापि भव-
 ति, शब्दविशेषोपादाने हि गौणमुख्यन्यायः, एवं तु गोमतीभूतेत्यत्र तु
 पुंवद्भावनिवृत्तये यतितव्यं, यदि तर्हि शास्त्रेषु मुख्यार्थस्य ग्रहणं, कथं
 तर्हि वाहीके वृद्ध्यात्वे भवतः, गौर्वाहीको गां वाहीकमिति, उच्यते,
 पदान्तरसंबन्धे सति पदस्य गौणार्थत्वाभिव्यक्तिः, विभक्त्यन्तं च पदान्त-
 रेण संबद्ध्यते, ततश्च पदस्य पदान्तरसंबन्धे सति यत्कार्यं प्राप्तं तत्रैवामौ
 न्यायः, न प्रातिपदिककार्येष्विति मुख्य एव स्वार्थं सास्त्रादिमति वृद्ध्यात्वे
 अनुभूय गोशब्दो वाहीके वर्तिष्यते, इह तु महच्छब्दस्योत्तरपदे परतो
 विधीयमानमात्वं तस्यामवस्थायां मुख्यार्थस्यैव भवितुमर्हति, अनेनैव
 न्यायेन च तस्य गोशब्दस्य गोभवदित्यत्र आदिति प्रत्यक्षसंज्ञा न भवति,
 अग्निसोमौ माणवकावित्यत्रायेस्तुस्तोमसोमा इति पत्वं न भवति, ईद-
 नेरितीत्वं च । 'महदास्वइत्यादि' । समुच्चये च शब्दो नान्वाच्ये, तेन
 यत्रैव पुंवद्भावस्तत्रैवात्वम् । 'अष्टकपालमिति' । अष्टसु कपालेषु संस्कृ-
 तमिति तद्वृत्तार्थं समासः, संस्कृतं भत्ता इत्यण्, तस्य द्विगोरिति लुक् ।
 'अष्टकपालमिति' । समाहारे द्विगुः । पात्रादित्वात्स्त्रीत्वाभावः ।
 'अष्टागवेनेति' । अष्टौ गावो युक्ता अस्मिन्निति त्रिपदो बहुव्रीहिः, पूर्व-
 योद्धुंयोक्ततरपदे द्विगौ गोरतद्वितलुकीति टक्षमासान्तः, तत्र दीर्घत्वेन
 युक्तार्थसंप्रत्ययाद्युक्तशब्दस्य निवृत्तिः, समाहारद्विगोर्वा साहचर्यादभेदा-
 पचाराद्युक्तार्थं वृत्तिः । 'तपरकरणं विस्पष्टार्थमिति' । न भिन्नकालानां

निवृत्त्यर्थमनगत्वात्, नापि गुणभिन्नानां तत्कालानां ग्रहणमभेदकत्वा-
द्रुणानाम् । आनङ्प्रकरणएवास्मिन्वक्तव्येति वचनं योगविभागाच्चै-
तैनाष्टाकपालादावात्वसिद्धिः, एवं चैकादशेन्यत्राप्यात्वं भवति, तथा
च प्रागेकादशभ्याम्वृत्तसीति प्रयोगः ॥

“दृष्टनः संख्यायामवहुव्रीह्यशीत्याः” ॥ अत्र संख्यातानुदेशो न
भवति, यदि स्याद् अष्टनोशीतो प्रतिषेधः स्यात्, तथा च तस्य वैषम्यं
प्रतिषिद्धेप्यात्वे सवर्णदीर्घत्वेन भवितव्यं, द्वादश द्वाविंशतिरित्यादौ
समाहारे द्वन्द्वः, स नपुंसकमित्येतत् न भवति लोकाश्रयत्वान्निर्गम्य ।
‘द्वित्रा इति’ । द्वौ वा त्रयो वेति वार्थं संख्ययाव्ययासवेति समासः,
अवहुव्रीहौ संख्येये इच्, द्विर्दश द्विदशाः, सुजर्थं समासः ॥

“त्रैस्त्रयः” ॥ संस्थिवेलादिषु त्रयोदशशब्दस्य पाठात्सकारा-
न्तोयमादेशः ॥

“विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम्” ॥ ‘सर्वेषां ग्रहणमित्या-
दि’ । असति हि तस्मिन् अनन्तरस्य त्रैस्त्रय इत्यस्यैव विकल्पः स्यात् ॥

“हृदयस्य हृत्लेखयदण्लासेषु” ॥ ‘अणन्तस्य ग्रहणमित्यत-
इति’ । व्याख्यानात्, अत्र व्यावर्त्यं दर्शयति । ‘घञि त्विति’ । यदा
चाणन्तस्य ग्रहणं न घञन्तस्य तदा लेखयदणस्य ज्ञापकत्वमुपपद्यते ॥

“वा शोकाप्यङ्गोरेषु” ॥ हृदयशब्देनेत्यादि यदुक्तं तवानुमन्यन्ते,
अत एव विकल्पविधानात्, पदचोमासूहित्यत्र हृदादेशविधानाच्च ॥

“पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु” ॥ आकारान्तोयमादेशो ऽविभ-
क्तिकः । ‘अज्यतिभ्यामिति’ । अज गतितेपणयोः, अत सातत्यगमने ।
‘पदगइति’ । इप्रकरणे ऽन्यत्रापि दृश्यत इति इः । ‘उपदेशएवेति’ ।
समसनक्रियानन्तरमेव प्रागेव समासस्य प्राप्तस्वरादित्यर्थः । ‘अन्तो-
दात्तो निपात्यतइति’ । अन्यथा ऽऽन्तयंत आद्युदात्तः स्यात् । तेने-
त्यादिना ऽन्तोदात्तनिपातस्य प्रयोजनमाह । पदाजिरित्यादिनोपदे-
शग्रहणस्य, यदि कृत्स्नरे कृते सत्युत्तरकाले पदशब्देऽन्तोदात्त आदेशः
स्यात्तदा सतिशिष्टत्वात्तेन कृत्स्नरो बाध्येत उपदेशवत् त्वन्तोदात्ता-

देशे कृत्स्न एव सति शिष्टो भवति, न चान्तोदात्तनिपातनस्य वैयर्थ्यं, पदोपहत इत्यत्र श्रूयमाणत्वादिति पिण्डार्थः ॥

“पद्यात्यतदर्थे” ॥ ‘इके चरताविति’ । चरत्यर्थे य इक् प्रत्ययः कृत्प्रत्ययस्तत्रेत्यर्थः, एतद्वृत्तिकादशनात्परोद्विषु पादः पञ्चेति पठितम् । ‘शरीरावयवस्येति’ । व्याख्यानमत्र शरणम् । अपर आह । पूर्वत्र तावच्छरीरावयवस्य ग्रहणं तस्यैवाज्याद्विषु करणत्वसम्भवात्, इहापि स एवानुवर्त्तते, अतः श इत्यत्र अग्निषये शरीरावयवस्यासम्भवाच्चतुर्थभागवचनस्य ग्रहणमिति । ‘तेनेत्यादि’ । पणपादमावशतादित्यत्र हि परिमाणवचनैः पणादिभिः साहचर्यात्परिमाणस्य पादस्य ग्रहणं न शरीरावयवस्य । ‘द्विपाद्यामिति’ । तेन क्रीतमित्यत्रार्थं यत्प्रत्ययः, इदमप्यत्र शक्यं वक्तुं, पादेन यद्विशेष्यते, पादस्य यो यत्कृत् पादस्य यत्, यस्ततो विहितः, द्विपाद्यामित्यत्र तु पादशब्दान्ताद् द्विगोर्यद्विहित इति ॥

“हिमकापिहितिवुच” ॥ पादस्य हिमं शीतं पट्टिमम्, पादौ कप-
न्तीति पत्कापिणः, पादचारिणः सुप्यजाताविति णिनिः, पदाभ्यां हन्य-
तइति पट्टितिः ॥

“अतः शे” ॥ शे इति शस्यस्यस्येदमेकदेशानुकरणमन्यस्य शश-
ब्दस्यासम्भवात् । ननु च सम्भवत्ययं पादेशेते अधिकरणे शेतेरित्यच्,
पादशब्दो, नास्त्यस्य सम्भवः, नहि अक्पादे कश्चिच्छेते, यच्च लोमा-
दिभ्यः शस्तस्याप्यसम्भव एव, लोमादिषु पादशब्दस्याभावात् ॥

“वा घोषमिश्रशब्देषु” ॥ ‘पचिष्क इति’ । निष्कशब्दः सुव-
र्णजातिवचनः, पादशब्दः परिमाणवचनः कर्मधारयः समासः ॥

“उदकस्योदः संज्ञायाम्” ॥ ‘उदमेघइति’ । षष्ठीसमासः,
सादृश्यात्पुरुषस्य संज्ञा, पितुरपसिद्धत्वात्पुत्रेण व्यपदेशः । उदकं वह-
तीति कर्मण्यण्, उदवाहः । तीरोदइति बहुव्रीहिः । अत्र केचिदाहुः ।
उदकशब्देन समानार्थं उदशब्दोऽस्ति तथा च संज्ञायामपि प्रयुज्यते ।
अप्रमनोदइति, इदं वचनं संज्ञायामुदकशब्दस्य प्रयोगनिवृत्त्यर्थमिति ।
एवं तु ब्रह्ममाणो विकल्पोनर्थकः स्यात् ॥

“पेषंवासवाहनधिषु च” ॥ असंज्ञार्थमिदम् । ‘उदधिरिति’ । कर्म-
ण्यधिकरणे चेति किमत्ययः, घटादिरजोदधिः, ‘समुद्रे पूर्वणैव सिद्धेः ॥

“एकहलादौ पूरयितव्येन्यतरस्याम्” ॥ ‘एकोऽसहायदति’ ।
यद्ययमेकशब्दः संख्यावचनः स्यात्तर्ह्येकेन्यनर्थकं स्यात्, नहि द्वौ च
बहुवो वा आदिभूता क्वचित्सम्भवन्ति, तस्मादसहायवचन एकशब्दः ।
नन्वेवमप्यस्य व्यावर्त्यं न सम्भवति, कथम्, एकैकवर्णवशवर्तित्वाद्वाचः,
यदि ह्यनेकस्य वर्णस्य युगपदुच्चारणं स्यात्तदा स्याल्लोशब्दोऽनेकह-
लादिः, यदि वा क्रमेणोच्चारिता अपि वर्णा अवतिष्ठेरन् तदापि युग-
पद्वर्णयोरुपलम्भादादित्वं स्यात्, यतस्तु नोच्चारणे युगपदुपलब्धौ वा
वर्णानां योगपदं, तस्मादेकस्यैवादित्वमिति न किञ्चिदेकग्रहणेन शक्यं
व्यवच्छेत्तुम्, एवं तर्ह्येकग्रहणसामर्थ्याद्विशिष्टमसहायत्वमाश्रीयते, किं
पुनस्तत्, आनन्तर्ये, तदेतदाह । ‘तुल्यजातीयेनानन्तरेणेति’ । हलत्वेन
तुल्यजातीयत्वेन तुल्यस्यानादिभिर्भेदजातीये व्यवहिते च सहायत्वाप्र-
सिद्धेरेवमुक्तम्, ॥

“मन्यौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च” ॥ द्रवद्रव्यसं-
युक्ताः सक्तवो मन्याः । ‘उदकेन मन्यदति’ । तृतीयेति योगविभागात्स-
मासः, अथ तु मय्यतदति क्रियाशब्दस्तदा कर्तृकरणे कृता बहुलमिति
समासः, सक्तवौदनाभ्यामचेन व्यञ्जनमिति, बिन्दुवज्रवीवधैः षष्ठीति,
भारहारगाहैः कर्मण्यणनैरुपपदमिति समासः, उदकस्य वज्रं क्रूरं, यदपां
क्रूरमिति दर्शनात्, अन्येपि यथासम्भवं समासा भवन्त्येव उदकं वज्रमिव
भिन्दानो हृदयमसाहिनोदवज्रः ॥

“इको ह्रस्वो ऽहो गालवस्य” ॥ ‘यामणिपुत्रदति’ । सत्सुद्वि-
पेत्यादिना कृप्, अययामाभ्याचयतेरिति णत्वम् । गार्गोपुत्र इति । गार्ग्य-
शब्दाद्यप्रत्ययेति ङीप्, यस्येति च, हलस्तद्धितस्य । ‘कारोऽन्वीपुत्रदति’ ।
व्यङ्गः संप्रसारणं, संप्रसारणस्येति दीर्घः । ‘काण्डीभूतमिति’ । कर्णादि-

ज्विहाचश्चेति निपातसंज्ञायामव्ययत्वं, स्त्रीवेधधारी नर्तकः पुरुषो भुक्तु-
 सः, इहालावुककुंभ्युजम्बुफलमिति फलशब्दउत्तरपदे जम्ब्याद्वस्वत्वं, दुन्दु-
 जम्ब्यां मुत्तरपदे ककुंभ्या द्रव्यत्वम्, अलाव्यास्तु न प्राप्नोति, ककुंभ्या
 अनुत्तरपदत्वात्, एवं तद्वैधं विग्रहः करिष्यते अलावूश्च ककुंभूश्च अला-
 वुककुंभ्यौ ते च जम्बूश्च अलावुककुंभ्युजम्बुस्तासां फलमलावुककुंभ्युज-
 म्बुफलमिति, एवमपि जम्ब्याः पूर्वनिपातः प्राप्नोति, एवं ककुंभ्युजम्बो-
 रपि दुन्दु द्रष्टव्यं, जम्बुशब्दो राजदन्तादिषु द्रष्टव्यः ॥

“एक तद्विते च” ॥ एकैक्यविभक्तिको निर्देशः, समानाधिकरणे
 हि स्त्रियाः पुंवद्भावेनैव सिद्धत्वात् । व्यधिकरणार्थमिदम् । ‘एकत्वमिति’ ।
 असहायादिवचनोपमेकशब्दः संख्यावचनस्य तु त्वतलोगुणवचनस्येति पुंव-
 द्भावेनैव सिद्धं, किं पुनः कारणं स्त्रीलिङ्ग एवोदाह्रियते न पुनर्यथाश्रुतः
 पुल्लिङ्गो नपुंसकलिङ्गो वेति तत्राह । ‘लिङ्गविशिष्टस्येति’ । स्त्रीलिङ्ग-
 स्यैव द्रव्यविधानमर्थवद् भवति नेतरस्य, तस्य स्वत एव द्रव्यान्तत्वात् ।
 ननु चास्तु स्वत एवान्तो द्रव्यो यस्त्वसावादिरकारस्तदर्थमितरस्यापि
 ग्रहणमर्थवत्, अत आह ‘अचेति’ । स्यादेतदेवं यदि एह्यमाणेनैकशब्देना-
 चश्चेत्युपस्थापितोऽङ्गविशेष्येत एकशब्दस्य योच् यच्च कुत्र स्थितइति, इह
 तूपस्थापितेनाचा एह्यमाण एकशब्दो विशेष्यते एकस्य द्रव्यो भवति
 किंविशिष्टस्य अचः, अजन्तस्येति, तत्रालोन्यस्येत्यन्यस्य द्रव्येन भाव्यं
 तच्च टाञन्तस्यैवार्थवत् नेतरस्य, इतिकरणो हेतौ ॥

“व्यापोः संज्ञाद्वन्द्वसौर्बहुलम्” ॥ बहुलग्रहणात्कचिदनुत्तरपदेपि
 भवति, अनुगार्यान्ति नयो गर्भिण्यइति, एवं कृत्वा फाल्गुनी पौर्णमा-
 सीति प्रत्युदाहरणोपपत्तिः, कर्मधारये पुंवद्भावः प्राप्नोति । ‘कर्णमृदा इति
 कर्णावन् मृदीयसीति यावत्, छान्दस ईयनीशब्दस्याकारः, तैतिरीयास्तु
 दीर्घमधीयते कर्णमृदसं चास्तृणामीति ॥

“इष्टकेषीकामालानां चित्ततूलभारिषु” ॥ ‘इष्टकचित्तमिति’ ।
 कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः । ‘इषीकतूलमिति’ । षष्ठीसमा-
 सः । मालाश्रिभर्ताति मालभारिणी, मुख्यजाताविति णिनिः, प्रायेण तु

हरितिमधीयते, प्रयोगस्तु विभर्तः, मल्लिका मालभारिण्य इति । 'इष्टकादिभिस्तदन्तस्यापि यहणं भवतीति' । यथा तु भवति तथा ऽलुक्-
प्रकरणवोक्तम् ॥

“खित्यनव्ययस्य” ॥ इह ह्रस्वश्रुत्याच इत्युपस्थाप्यते, तत्र यदि पूर्वपदेनाज्जिष्येत पूर्वपदस्याचो ह्रस्वो भवति यत्र तत्र स्थित-
स्येति, ततो वाङ्मन्यदत्यादावपि प्राप्नोति, तस्मादवा पूर्वपदं विजे-
ष्यते, अजन्तस्य पूर्वपदस्येति, तत्र कालिमन्येत्यादावपि मुमि कृतेऽजन्त-
त्वाभावाद् ह्रस्वाभाव इत्यत आह । 'मुमा ह्रस्वो न बाध्यातइति' ।
कुत इत्यत आह । 'अन्यथा हीति' । उच्यते चेदमजन्तस्य ह्रस्व इति, यदि
पूर्वं मुम् स्याद्वचनमिदमनर्थकं स्यात्तस्मान्मुमा ह्रस्वो न बाध्यते, कथं पुन-
र्मुमा ह्रस्वबाधः शङ्कितः, यावता स्तनन्धयादौ चरितार्थस्य मुमः कालि-
मन्येत्यादौ ह्रस्वेनैव बाधः शङ्कनीयः, तस्मादयमस्यार्थः, यथा पूर्वं मुमा
ह्रस्वो न बाध्यते तथा सूत्रस्यार्थो वर्णनीयः, अजन्तस्य ह्रस्वो विधेयः
न तु पूर्वपदसम्बन्धिनोचो ह्रस्व इति तस्मिन्यक्ते मुमि कृतेऽपि ह्रस्वप्रवृ-
त्तिसम्भवादनवकाशत्वाभावात् मुमि कृते पश्चाद्व्यस्यः स्यात्, पूर्वं तु मुमा
बाध्येतेति, यत्पुनरुक्तं मुम एव ह्रस्वेन बाधः शङ्कनीय इति, अत्र परिहार-
मुत्तरसूत्रे वक्ष्यति, कथं पुनरत्र खिदन्तस्य यहणं यावता ज्ञापितमेतदुत्तर-
पदाधिकारे प्रत्यययहणे तदन्तविधिर्न भवति तत्राह । 'अनव्ययस्येत्येत-
देवेति' । धातोरैव खितो विधानावाव्ययात्परः खित्यत्ययः सम्भवति,
तस्मादव्ययप्रतिषेधादत्र तदन्तयहणमित्यर्थः ॥

“अर्हद्विषदजन्तस्य मुम्” ॥ 'अर्हन्तुदइति' । विध्वरयोस्तुदइति
खश्, तुदादित्वाच्छः, सकारात्पूर्वं मुमि कृते सकारस्य संयोगान्तलोपः ।
'द्विषन्तपइति' । द्विषत्यरयोस्तापेरिति खच्, खचि ह्रस्वः, मुमादि पूर्ववत् ।
'विद्वन्मन्यइति' । वसुखंसुखंस्वितिदत्वं, यरोऽनुनासिकोऽनुनासिको वा,
अन्तयहणमनर्थकं वर्णयहणे सर्वत्र तदन्तविधेर्भावादित्यत आह । 'अन्त-
यहणमित्यादि' । समीपवचनोन्तशब्दः, अज्ज्ञासावन्तश्चेति अजन्तः,
निपातनादिशेषणस्य परनिपातः, कः पुनरसौ पूर्वसूत्रे विहितो ह्रस्वस्तेन

पूर्वपदस्य तदन्तविधिः, एतदुक्तं भवति, योऽयमस्य सूत्रस्य समीपभूतो यः पूर्वसूत्रे विहितो ह्रस्वस्तदन्तस्य मुम् इति, यतो ह्रस्वे कृते मुम् भवतीति, एतेनैतदपि निरस्तं मुम् एव ह्रस्वेन बाधप्रसङ्ग इति, कथं तद्विमितकत्वान्मुम्, ह्रस्वनिमित्तको ह्येव मुम् भवति, यद्येवं स्तनन्धयादौ यत्र ह्रस्वो न क्रियते तत्र मुम् न प्राप्नोति, किं पुनः कारणमत्र ह्रस्वो न क्रियते प्रयोजनाभावात्, अस्ति प्रयोजनं, किं, मुम् यथा स्यादिति, इदानीमेव ह्युक्तं ह्रस्वनिमित्तको मुमिति ॥

“इह एकाचोऽन्प्रत्ययवच्च” ॥ ‘अमागमो भवतीति’ । कथमस्यागमत्वं, मित्रात्, यद्येवं मकार इत्संज्ञकः प्रयोगे श्रवणं न प्राप्नोति, श्रियमन्यः भुवंमन्य इति, नैवास्य मकारस्य श्रवणं किं तर्हि मुम्, ननु च नाप्राप्ते मुम्यारभ्यमाणोऽयमागमस्तं बाधेत, न बाधेत, उक्तं तत्र अन्त्यहणं कृताजन्तकार्यप्रतिपत्त्यर्थमिति, तेनास्मिन्नपि पङ्क्ते भविष्यति, वयन्तु व्रमः । नैवायमित्संज्ञको मकारः, अस् प्रत्ययवद्भावेन न विभक्तौ तुस्मा इति प्रतिषेधात्, यद्येवमादेशः प्राप्नोति, अस् प्रत्ययवद्भावात्परो भविष्यति, आगमव्यपदेशस्तु यौगिकः समीप आगच्छतीति, यथा नव्याभ्यां पदान्ताभ्यामित्यत्रैव, द्वितीयोपि वा मकारः संयोगान्तलोपेन लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः । यद्यत्र प्रत्ययवच्चेत्येतावदुच्येत गांमन्य इत्यत्रौतोम् शसोरित्याकारो न स्यात्, शसा सहवरितस्यामस्तत्र रहणात्, इह च स्त्रीमन्य इत्यमि पूर्वं इति पूर्वहर्षं न स्यात् प्रथमयोरिति तत्रानुवृत्तेः, इह च नरमन्य इति अतोऽहि सर्वनामस्थानयोरिति गुणो न स्यात्, सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशात्, यत्र हि सामान्यशब्देनातिदेशस्तत्र विशेषाणामशब्दार्थत्वात्सामान्यनिबन्धनमेव कार्यं प्राप्यते, यथा ब्राह्मणवदस्मिन् सन्निये वर्तितव्यमिति ब्राह्मणमात्रप्रयुक्तं कार्यमिति दिश्यते न माठरादिविशेषप्रयुक्तं, तद्वदत्रापि प्रत्ययमात्रप्रयुक्तयोरियदुवहारेवातिदेशः स्यात् नत्वाकारादेरिति मत्वाह । ‘अस् प्रत्ययवच्चेति’ । एतदेव विवृणोति । ‘द्वितीयैकवचनवच्चेति’ । ननु चात्रैकमस्यहणं यदि तेनागमो निर्दिष्टः प्रत्ययो न विशेषितः स्यात्, अथ प्रत्ययो विशेष्यते

आगमो न निर्दिष्टः स्यादित्यत आह । 'अमिति हीत्यादि' । नन्व-
त्रापि पठे ऽम्प्रत्ययप्रयुक्तयोरात्वपूर्वत्वयोरेवातिदेशः स्याच्च गुणस्य
सर्वनामस्थानमात्रनिमित्तस्य, नतरामियदुवङोः प्रत्ययमात्रनिमित्तयोः,
स्यादेतदेवं, यद्यपि यदाहृत्य विहितं तस्यैवातिदेशः स्यात्, वयन्त्वमि-
यदृष्टं सामान्यनिबन्धनं विशेषनिबन्धनं वा तत्सर्वमितिदिशामः । 'त्वहम-
न्यदिति' । अत्र त्वचंमन्यदिति प्राप्नोति, येषामेको मकारः प्रत्ययवद्भा-
षात्तु परोर्यमिति पठः, येषामपि द्वितीयस्तेषामचः परोम् प्राप्नोति, येषां
त्वित्संज्ञको मकारस्तेषामत्रापि को दोष इति चिन्त्यम् । नन्वज्वहृणानु-
वृत्तेरेवात्र न भविष्यति, उपसमस्तस्य पृथगनुवृत्तिर्दुर्ज्ञानेति मन्यते ।
'लेखाभुंमन्यदिति' । पूर्ववद् ह्रस्वत्वं मुमागमश्च । 'अयेहेत्यादि' । भाष्ये
अयेह कथमित्यारभ्य श्रिमन्यमिति भवितव्यमिति स्थितं, स्थापितमि-
त्यर्थः, तेन भिवकर्तृकत्वं ना शङ्कनीयम् । ननु च स्त्रीलिङ्गः श्रीशब्दस्त-
त्कथं श्रिमन्यमिति रूपमित्याशङ्कोपपादयति । 'तज्जेदमिति' । अर्था-
न्तरे हि वर्त्तमानाः शब्दाः केचित्स्त्रीलिङ्गत्वात्वेन वर्त्तन्ते यथा यष्टादयः
शब्दाः पुंयोगात्स्त्रियां वर्त्तमानाः यष्टी प्रचरी गणिकेति, के चित्तु स्त्रीलि-
ङ्गोपादानेन यष्टीः पुरुषात् प्रवेशयेति, तत्रेह प्रथमा विधा भाष्यकारस्या-
भिप्रेता, तेन स्वमोर्नपुंसकादित्यमो लुकि कृते श्रिमन्यमिति भवति, यद्येवं
सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्यस्यापि लुकोतिदेशः प्राप्नोति तस्याप्यमि-
दृष्टत्वात्, अथाविधानसामर्थ्यादस्य लुको नातिदेशः, स्वमोर्नपुंसका-
दित्यस्यापि न स्यात् । उच्यते । येन नाप्राप्तइति वा मध्येपवादा इति
वा सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्यस्यैव लुको विधानसामर्थ्यादुक्तः, न
स्वमोर्नपुंसकादित्यस्य, एवमप्येकपदाश्रयत्वाद्गुणान्तरङ्गो विपर्ययादागमो
बहिरङ्ग इत्यन्तरङ्गे लुकि कर्तव्ये बहिरङ्गोमागमो नास्त्येव तत्कुतो लुक्,
नात्र बहिरङ्गपरिभाषा शक्याश्रयितुम्, अनुस्वारोपि हि न स्याद् अहन्तुदो
द्विषन्तप इति, तस्मादत्र लुकि सति श्रिमन्यमिति भवति, येषां त्यमो
मकार इत्संज्ञकः प्रयोगे तु मुमः श्रवणं तेषामकारमात्रस्य लुकि सति
मुमः अवगणप्रसङ्गः ॥

“वाचंयमपुरन्दरौ च” ॥ ‘वाचंयमदति’ । वाचि यमो व्रत-
इति खच् । ‘पुरंदरदति’ । पूःसर्वयोर्दारिसहोरिति खच्, खचि ह्रस्वः,
उभयस्यापि पूर्वपदस्यामन्तत्वं निपात्यते ॥

“कारे सत्यागदस्य” ॥ सन्यङ्कारः समयकरणम्, अशपद्येपि पर-
त्वाद् डाचं बाधित्वा कारे मुमेव भवति, अगदंकारो विषप्रतिपक्षद्रव्य-
विशेषकरणं, भक्तंकारो यागविशेषे द्रव्यभक्षणस्य करणं, भक्तङ्करोतीति वा
भक्तङ्कारः, कर्मण्यण् । ‘धेनुंभवेति’ । भविष्यन्ती धेनुरुच्यते, भव्यगेयेति
यत्कर्त्तरि । ‘लोकं पृणेति’ । पृणेतिः पूरणकर्मो मूलविभुजादित्वात्कः,
‘अनभ्याशमित्यदति’ । अतिस्तु शासित्यादिना क्यप्, एतद्व्यमित्यम् ।
अनभ्याशन्दरम्, अनभ्याशमित्यः, दूरतः परिहर्तव्य उच्यते । ‘भाष्ट्रमिन्धः
अग्निमिन्धइति’ । कर्मण्यण्, घञन्तेन वा षष्ठीसमासः । ‘तिमिङ्गिल
इति’ । मत्स्यविशेषः । तिमिङ्गिलतीति पूर्ववत्कः, इत्वम् । अचि
विभाषेति लत्वं, तिमिङ्गिलगिलः, अयमपि मत्स्यविशेष एव । ‘गिलगिले
चेति’ । यदा गिलं गिलतीति गिलगिलः तिमिङ्गिलगिलइति व्युत्पत्ति-
स्तदेदमुपसंख्यानं, यदा हि तिमिङ्गिलं गिलतीति तिमिङ्गिलगिलइति
व्युत्पाद्यते तदानार्थे एतेन । ‘उष्णंकरणं भद्रङ्कुरणमिति’ । षष्ठीस-
मासौ । ‘पुत्रद्वेति’ । टकारो ङीवर्थः । ‘केचित्त्वित्यादि’ । तेषां पत-
तपसंख्यानमिदं नारब्धव्यम् । अन्यत्रापि हीत्यादिना शार्ङ्गखादिपा-
ठमेव द्रढयति । अन्ये तु शार्ङ्गखादिपाठं नेच्छन्ति ॥

“श्येनतिलस्य पाते अ” ॥ ‘श्येनपातोस्यां क्रियायामिति’ ।
यद्यपि घञः सास्यां क्रियेति अ इत्यत्र क्रियाग्रहणं प्रकृत्यर्थविशेषणं न
प्रत्ययार्थः, श्येनपातोस्यां तिथौ श्येनपाता तिथिरिति तत्रोदाहृत-
त्वात्, तथाप्यस्यामिति स्त्रीलिङ्गमात्रस्य प्रत्ययार्थत्वात्क्रियाया अपि प्रत्य-
यार्थत्वमविहृदम् । ‘श्येनपातेति’ । पतनं पातः, श्येनस्य पातः, कर्त्तरि
षष्ठ्याः समासः, ततो घञः सास्यामिति अः ॥

“रात्रिः कृति विभाषा” ॥ ‘हृदन्तउत्तरपदइति’ । यद्यप्याचारक्रि-
बन्तस्य रात्रिशब्दस्यानन्तरस्तृजादिः कृत्संभवति तथापि तस्य गौणार्थ-

त्वादयहणमिति सामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारेण्यत्र तदन्तविधिर्भवति ।
'रात्रिचर इति' । रात्रौ चरतीति चरेष्टः । 'रात्रिमटइति' । अटती-
त्यटः, पचाट्यच्, साधनं कृतेति समासः । 'अप्राप्तविभाषेयमिति' ।
ननु बोभयत्र विभाषेयं युक्ता, रात्रिमन्येत्यादौ विदन्ते प्राप्ते ऽन्यत्राप्राप्त-
इत्यत आह । 'स्त्रिति हि नित्यं मुम् भवतीति' । पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः ॥

"न लोपो नञः" ॥ नञः सानुबन्धकस्य ग्रहणं पामादिभ्यो नः
पामनपुत्र इत्यादौ माभूत्, अथ क्रियमाणेऽपि सानुबन्धकग्रहणे स्त्रेण-
पुत्र इत्यत्र कस्माच्च भवति, प्रत्ययञित्वस्य वृद्धिस्वरयोश्चरितार्थत्वात्,
निपातञित्वस्य चाचरितार्थत्वात्, पूर्वपदेन वा नञ् विशेष्यतइति अपूर्व-
पदत्वाच्च भविष्यति, एवं च कृत्वाऽनुबन्धोच्चारणमपि न कर्तव्यमपूर्वपद-
त्वादेव पामनपुत्रे न भवष्यति । 'अवक्षेपे तिङीति' अवक्षेपो निन्दा ।
नञोऽशिति वा नञोऽनिति वा सिद्धे लोपवचनं साकच्कार्यमित्याहुः ॥

"तस्माच्चुडर्चि" ॥ 'नञ् एव हि स्यादिति' । तस्मिन्निति
निर्दिष्टे पूर्वस्येति वचनात् । नञश्च नुटि सत्यनिष्टं ह्रस्वं स्यात्, नलो-
पविधानमनञादर्थं स्यात्, तस्माद्ग्रहणे तु सति पञ्चमीनिर्देशस्य बली-
यस्त्वादुत्तरस्यैव भवति । ननु यदि तत्र एव स्याच्चाचीति नलोपमेव
प्रतिषेधेत्, तद्वचनन्तुत्तरपदस्यैव भविष्यति, तस्मादेवं वक्तव्यं नाप्राप्ते
नलोपे आरभ्यमाणो नुट् तस्य बाधकः स्यात्, तस्माद्ग्रहणे तु सति
निमित्तमेव नुटो नलोपो भवति । अथ नुगिति पूर्वान्त एवायं कस्माच्च कृतः,
एवं हि नञ् एव स्यादित्येवमपि दोषो न भविष्यति, तत्रायमप्यर्थः, तदोः
सः सावित्यत्र तदोरित्यपनीय तारिति वर्गग्रहणमेव कर्तव्यं, परादौ ह्यनेष
करोतीत्यत्र नुटो नकारस्यापि प्रसङ्गादशक्यं वर्गग्रहणं तत्राह । 'पूर्वान्ते
हीति' । 'ङमुट् प्राप्नोतीति' । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपो
विधानसामर्थ्याच्च भवतीति भावः । अत्रापि पचददं कर्तव्यं नाप्राप्ते
नलोपे आरभ्यमाणो नुक् तस्य बाधकः स्यादिति ॥

"नञाण् नपाचवेदानासत्यानमुचिनकुतनखनपुंसकनलचनकनाकेषु

प्रकृत्या” ॥ ‘नभादिति’ । भ्राजभासेत्यादिना क्तिप्, वश्वादिपत्वं, जश्त्वं इकारः, तस्य वाचसानदति पत्ते चत्वे टकारः । ‘पादि’ति शञ्च-
न्तमिति । तनूनपादुच्यते, अपानपादित्यादावनपुंसकेपि दर्शनादुभेवन-
स्यत्यादिष्वित्यत्र पातेः क्तिपि निपातनात्तुमित्यभिधानाज्वापपाठार्थं, पा-
दिति क्तिवन्तमिति पाठः, शञ्चन्तमित्यस्य वानन्तरं नरैर्न मन्तव्यमित्य-
ध्याहार्यम् । ‘चौणादिकः क्तिप्रत्यय इति’ । इगुपधात्किरित्यनेन, कं
सुखम्, अकं दुःखं, तद्वच्च नास्ति स नाकः स्वर्गः ।

‘दुःखेन यच्च संभिवं न च यस्तमनन्तरम् ।

अभिलाषोपनीतं च सुखं स्वर्गपटास्यदम् ॥

इति हि पठन्ति । अत्र नपुंसकादित्रये निपात्यमस्तीति ते तथैव
याच्याः, इतरेषु तूत्तरपदमात्राणि एहीत्वा नञ् प्रकृत्येत्येव वाच्यम्, एवं सिद्धे
सति समुदायपाठः प्रसिद्ध्युपसंहरार्थः, तेन नासत्यावित्याश्चिनोरेव भव-
त्यन्यत्रानसत्या इत्येव, एवमन्यत्रापि यथासम्भवं द्रष्टव्यम् । प्रकृत्येति
वचनमुत्तरायणम् इह तु निपातनादेव सिद्धम् ॥

“एकादिश्चैकस्य चादुक्” ॥ एकादिरिति बहुव्रीहिः, आदि-
शब्दो व्यवस्थावचनः । ‘एकात्रविंशतिरिति’ । पूर्वं नञो विंशत्या-
दिभिः समासं कृत्वा पश्चात्तृतीयासमासः कर्तव्यः । किमर्थं पुनः पूर्वो-
न्तोयमादुक् क्रियते न परादिरादुट् क्रियते, एवमेकस्येत्यागमिनिर्देशार्थं न
कर्तव्यं भवति, प्रकृतस्य नञ् एवागमित्वादित्यत आह । ‘पूर्वान्तश्चा-
द्यमिति’ । यतो ऽनुनासिके ऽनुनासिको वेत्यत्र न पदान्ताट्टारनामित्यतः
पदान्तबहणमनुवर्तते, अविघ्नः बध्नातीत्येवमादिषु माभूदिति, परादौ सति
टकारः पदान्तो न स्यादिति अनुनासिको न स्यात्, अथानुट् क्रियेत, एवमपि
पत्ते टकारवर्णनं न स्यात्तद्विदमुक्तम् । ‘अनुनासिको विकल्पेन यथा स्या-
दिति’ । किमर्थं पुनरादुक् क्रियते अदुगेव नोच्येत सवर्णदीर्घत्वे तावत्
सिद्धम्, अतो गुणदति पररूपत्वं चाकारोच्चारणसामर्थ्यादेव न भविष्यति,

१ पातिः शञ्चन्त इति मुद्रितमूलपुस्तके पाठः ।

२ सांख्यतत्त्वकौमुद्यां तु यच्च दुःखेन संभिवं, तत्सुखं स्वःपटास्यदमिति पाठ उपलभ्यते ।

यदि स्यादुक्तमेव विदध्यात्, सवर्णदीर्घत्वं तु यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थक इति न्यायाद्विष्यति । वृत्तिकारेण तु प्रतिपत्तिलाघवायमादुगयं व्याख्यातः ॥

“नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम्” ॥ ‘गमेर्हप्रत्ययइति’ । उपकरणे अन्यत्रापि दृश्यतइति ॥

“सहस्य सः संज्ञायाम्” ॥ ‘सहयुध्वेति’ । युध्यतेः कनिष् राजनि युधिऋजः । सहे चेति सादेशः । ‘उदात्तो निपात्यतइति’ । अन्यथा तु किं स्यादित्यत आह । ‘उदात्तानुदात्तावेतौ हीति’ । सह- शब्दे निपाता आद्युदात्ता इति सशब्द उदात्तः, शेषनिघाते हशब्दोऽनुदात्तः, तेनासावुदात्तानुदात्तवान् तस्य स्थाने भवन् सशब्द आन्तर्यतः स्वरितः स्यात्, तन्माभूदेष दोष इति उदात्तो निपात्यते । यद्येवमव्ययीभा- वेपि तस्यैवोदात्तत्वं श्रयेत तत्राह । ‘स चेति’ । अयमभिप्रायः । समासे कृते समासस्वरश्च प्राप्नोति अयं चादेशस्तत्र परत्वादस्मिन्नादेशे उदात्तेऽभि- निर्वृत्ते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्समासस्वरः, स च सति शिष्ट इति तस्यैव श्रव- णम्, उदात्तनिपातनस्य तु यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं बहुव्रीहितत्पुरुषयो- स्तत्रैव श्रवणमिति । ‘सेष्टि सपशुबन्धमिति’ । अन्तवचनेऽव्ययीभावः ॥

“यन्यान्ताधिके च” ॥ ‘सकलमिति’ । कला कालविशेषः, तत्स- हचरितो यन्योपि कला, एवं समुहूर्तमित्यत्रापि । ससंयहमित्येतत्तु प्रमादा- लिखितम्, अत्र ह्यव्ययीभावे चाकालइति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धः सभावः । ‘कालवाचिन्युत्तरपदइति’ । कालादयः शब्दा यद्यपि तत्सहचरितयन्यपरा- स्तथाव्यधीतइति पदान्तरप्रयोजनसमधिगम्यत्वादन्यपरत्वं बहिरङ्गमिति कालाश्रयः प्रतिषेध एव स्यादिति मन्यते । ‘सद्रोणेति’ । तेन सहेति तुल्य- योगइति बहुव्रीहिरयं, तेन बोधसर्जनस्येति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् ॥

“द्वितीये चानुषाख्ये” ॥ ‘अप्रधानो यः स द्वितीय इति’ । तत्रैव लोके द्वितीयशब्दस्य प्रयोगात्, स्वामिभृत्ययोर्हि स्वामिनं प्रति भृत्या द्वितीय इत्युच्यते, न विपर्ययेण, उपाख्यायते इत्यस्य विवरणम् । ‘प्रत्यक्षे- षोपलभ्यतइति’ । घञर्थं कविधानमिति कः कर्मणि । ‘साग्निरिति’ । पूर्ववद्बहुव्रीहिः, इदमपि नित्यार्थं वचनम् । अन्यादय इत्यादिना अनु-

पाख्यत्वं दर्शयति, कपोतश्चेदगारमुपहन्यात्ततश्च कपोतेनाधिरनुमीयते
विद्युद्वात्ययोश्च रक्तः पिशाचं, वर्तत इति वार्ता ॥

“अव्ययीभावे वाकाले” ॥ ‘अकालवाचिनीति’ । स्वरूपग्रहणं
न भवति यन्यान्ताधिके चेत्यत्र यन्यग्रहणात्, तद्वि समुहूर्तमित्यादौ
यथा स्यादित्येवमर्थे, यदि चात्र स्वरूपग्रहणं भवति तदा मुहूर्तादौ
निषेधाभावादननैव सिद्धत्वादनर्थकं तस्मात् । ‘सर्वकर्मिति’ । यौगप-
द्यव्ययीभावः । ‘सपुरमिति’ । ऋक्पूरवधूरित्यकारः समासान्तः ।
‘सहपूर्वाहुमिति’ । साकल्येव्ययीभावः ॥

“वोपसर्जनस्य” ॥ उपसर्जनस्येत्यस्य सहशब्दे विशेष्ये सहयुध्वा
सहकृत्वेत्यत्रापि स्यात्, अनर्थकञ्च विशेषणं स्यात्, सहशब्दस्य चास-
त्त्ववाचित्वाद् द्वन्द्वो न सम्भवति, समासान्तरे च सह उपसर्जनमेव तस्मा-
दुत्तरपदेन सविधापितस्य समासस्येवेदं विशेषणं विज्ञायते, तत्राप्यवय-
वद्वारा समासस्योपसर्जनसंज्ञाया अभावात् सर्वत्र च समासे कश्चिदवयव
उपसर्जनमेव, उच्यते चेदमुपसर्जनस्येति ततश्च सर्वावयवद्वारा विज्ञायते,
तद्विदमुक्तम् । ‘उपसर्जनसर्वावयव इति’ । ‘तदवयवस्येति’ । उपसर्ज-
नस्येत्यवयवयोगे षष्ठीति दर्शयति । ‘सहकृत्वप्रियइति’ । वा प्रिय-
स्येति पूर्वनिपातविकल्पः । ‘इह बहुव्रीहौ यदुत्तरपदमिति’ । उत्तर-
पदाधिकारात्, सर्वापसर्जनस्य बहुव्रीहेराश्रयणाच्च तत्सम्बन्धिन्येवोत्त-
रपदे सहशब्दस्यानन्तरे सभावेन भाव्यमिति भावः । ‘तत्परः सहशब्दो
न भवतीति’ । पूर्वत्र तावन्न भवति, कृत्वशब्देन व्यवधानात्, उत्तर-
त्रापि सहकृत्वेत्येतदुत्तरपदं न कृत्वशब्दः ॥

“प्रकृत्याशिष्यगोवत्सहलेषु” ॥ प्रकृत्याशिषीत्येतावत्सूचं, परिशिष्टं
भाष्यवार्तिकद्वयं नात्सूत्ररूपेण पठितं, नेति वक्तव्ये प्रकृतिवचनं वैचित्र्यार्थम् ॥

“समानस्य हृन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु” ॥ ‘समानस्येति योगवि-
भाग इति’ । अपर आह सहशब्दः सदृशवचनोस्ति यथा सदृशः सख्या
ससखीति, तस्यायमस्वपदवियहो बहुव्रीहिः, समानो धर्मीस्य, समानः
यतोस्य, समाना जातिरस्य, वोपसर्जनस्येति सभावः, समानशब्दस्य तु

समानजातीय इत्यादि भवति, योगविभागे तु तस्य नित्यत्वाच्चैतस्मि-
ध्मति । अत एव भाष्यवार्तिकयोर्योगविभागस्य नोपन्यास इति ॥

“ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्यानवर्णवयोवचनबन्धुषु” ॥
‘सज्योतिरिति’ । समानं ज्योतिरस्येति बहुव्रीहिः, यस्मिञ्ज्योतिष
आदित्ये नक्षत्रे वा उपनिषत्तमानस्यास्तमयादनुवर्त्तमानमाशौचं
सज्योतिरित्युच्यते, सरूपाणामेकशेषः, स्थानान्ताद्विभाषा सस्यानेनेति-
निर्द्देशाद्वहुव्रीहावश्यं सभावो भवति न तु पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमा-
नेति प्रतिपदोक्तएव तत्पुरुषे ॥

“चरणे ब्रह्मचारिणि” ॥ चरणशब्दः कठकलापादौ शाखावि-
शेषे मुख्यः, तदध्यायिषु पुरुषेषु गौणः, तदिह मुख्यो दृश्यते, समानो
ब्रह्मचारी सब्रह्मचारीति, तच्चरति तदनुतिष्ठतीत्यर्थः । ‘ब्रह्मचा-
रीति’ । व्रतइति णिनिः, एवं ब्रह्मचारिशब्दं निरूप्य सब्रह्मचारीशब्दं
निर्वक्तुकामः समानशब्दस्वार्थमाह । ‘समानस्तस्यैव ब्रह्मणः समान-
त्वादिति’ । ‘तस्यैवेति’ । पूर्वमुक्तस्य, इतिकरणो हेतौ, यस्माद्ब्रह्म-
चारिणां समानत्वं तद्विवक्षितं तस्मादयं वक्ष्यमाणस्सब्रह्मचारिशब्द-
स्वार्थो भवति, तमेव दर्शयति । ‘समाने ब्रह्मणीति’ । समाने साधारण-
इत्यर्थः, एकस्मिन्काले एकेन ब्रह्मणा एकशाखाध्ययनार्थं ययोर्व्रतमादिष्टं
तावन्न्योन्यं सब्रह्मचारिणावित्यर्थः । एतच्च चरणग्रहणान्तर्भ्यते, तद्वि-
चरणे समाने यथा स्यादाकारादौ माभूदित्येवमर्थे कृतम्, एवं चरणे
गम्यमानइत्यस्यापि चरणे समानत्वेन गम्यमानइत्ययमर्थो द्रष्टव्यः ॥

“तीर्थं ये” ॥ सतीर्थं एकगुरुकः ॥

“विभाषादरे” ॥ ‘यप्रत्ययान्त इति’ । पूर्वसूत्रे य इति
यकारादेः प्रत्ययस्य ग्रहणं यप्रत्ययान्ते समीपे यस्य स तथोक्तः, तत्र यदा
सभावस्तदा सोदराद्याः, यदा तु न तदा समानादरे शयित इति यत् ॥

“दृग्दृशवतुषु” ॥ ‘वतुषुग्रहणमुत्तरार्थमिति’ । समानशब्दे ऽसम्भ-
वात् । ‘दृते चेति’ । हान्दसमेतदिति केचित्, भाष्ये सदृशइत्यनुदा-
हृतत्वात्तस्मिन्पते क्तप्रत्ययोपि हन्तस्येव ॥

“इदं किमोरिश्की” ॥ ‘इयान्किथानिति’ । घस्येयादेशे कृते यस्येति चेतीकारलोपः । ‘किमिदंभ्यां वो घ इति वतुविति’ । नासतो वतुषो वकारस्य घकारः शक्यो विधातुमिति वतुषोऽप्यनेनैव विधानमिति भावः ॥

“आ सर्वनाम्” ॥ अकारोच्चारणमतो गुणे पररूपत्वं माभूत्, अकारविधानं त्वन्तस्य निवृत्त्यर्थे स्यात्, लोपविधौ तु गौरवं भवति ॥

“विष्वग्देवयोश्च टेरद्वाञ्चतावप्रत्यये” ॥ व प्रत्ययो यस्मात्स वप्रत्ययः । ‘विष्वद्वाङिति’ । अञ्चतेः किंनि लोपे उगिद्वामिति नुम्, संयोगान्तलोपः, क्तिन्प्रत्ययस्य कुरिति कुत्वं नकारस्य ङकारः । ‘चट्-सध्वीरिति’ । वर्तिकस्य साधारणत्वाद्विह सध्विशब्दोपादानम्, अस्वमञ्चति अश्वाची, अञ्चतेश्चोपसंख्यानमिति ङीप्, अच इत्यकारलोपः, चाविति दीर्घत्वं, विष्वगुपनतीति विष्वग्युक्, सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् । ‘विष्वगञ्चनमिति’ । ल्युट्, कथं पुनरत्र प्रसङ्गः, यावता उत्तरपदइत्युच्यते, न चात्राञ्चतिरुत्तरपदं किं तर्हि ल्युङन्तं, न च तदादिविधिरस्ति, अल्प्रहणएव तदादिविधिरित्यत आह । ‘वप्रत्ययग्रहणमिति’ । यदि धातुग्रहणे तदादिविधिर्न स्याद्वप्रत्ययग्रहणमकर्तव्यं स्यात्, कृतं तु तदादिविधिं ज्ञापयति । अत्र प्रयोजनमाह । ‘तेनेति’ । ‘अयस्कृतमिति’ । असति तु ज्ञापने अयस्कृदित्यादौ यत्र करोतिमात्रमुत्तरपदं तत्रैव स्यात् । ‘विश्वाची च घृताची चेति’ । वेदपाठोऽयं प्रदर्शितः, न तु घृताचीत्युदाहरणं, प्राप्यभावात् । उपसंख्याने स्त्रियामित्येतेन नार्थः, पुंस्यपि हि क्वचिदद्वादेशो न दृश्यते तस्माद्विष्वञ्चौ प्राणापानाविति । ‘कद्रीचीति’ । किञ्चदस्य टेरद्वादेशः, पूर्ववन्ङीप्लोपदीर्घत्वादि ॥

“तिरसः तीर्यलोपे” ॥ ‘यदा ऽस्य लोपो न भवतीति’ । अकारस्य लोपे सतीत्ययं त्वर्थो न भवति व्याख्यानात् ॥

“सध मादस्ययोश्चन्दसि” ॥ सधमादोऽप्युचि इति केचिदाहुः । अस्मिन्मन्त्रे ऋग्विरित्यादिक्रमपां विशेषणं, सधमाद इत्यपि तत्समानाधिकरणं शसन्तं, मादयतेः क्तिन्नन्तस्य रूपं, मादः चन्दसि सधादेशो दृश्यते बहुलम्, आत्वा वृहन्तो हरयो युत्राना, अर्वागिन्द्रसधमादो

वहन्तु इत्यादावपीति, अपर आह । मदनं मादः, मदेऽनुपसर्गइत्यपि प्राप्ते हान्दमो घञ्, तेन सह वर्त्ततइति सधमाद इति, रेवतीस्यः सधमादइत्यादौ तु सधमादो यञः, सह माद्वान्ति देवा अस्मिन्निति कृत्वा ॥

“द्वान्तरूपसर्गभ्योऽप ईत्” ॥ उदाहरणेषु द्विर्गता आपोस्मिन्नित्यादि विग्रहः, अक्पूर्वभूरित्यकारः समासान्तः । ‘समापचामेति’ । ईत्वे प्रतिषिद्धे अन्येषामपि दृश्यतइत्यकारस्य दीर्घः, अपर आह । समशब्दस्यात्र प्रयोगः, समा आपोऽस्मिन्निति समापइति । ‘अपृशब्दं प्रतीत्यादि’ । इह यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति तेषामुपसर्गत्वम्, अपृशब्दश्च न क्रियावचनस्तस्मादस्य प्रादेरन्यत्रोपसर्गत्वं तदुपलक्षणार्थमुपसर्गग्रहणं विज्ञायते ॥

“कदनोदंशे” ॥ ‘अवयवार्थमिति’ । यत्र समासावयवानां रूपाणि प्रदर्श्यन्ते पदकारैः सोऽवयवः ॥

“अषष्ठ्यवृत्तीयास्यस्यान्यस्य दुगाशीराशस्यास्यितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु” ॥ उदाहरणेषु विशेषणसमासः । ‘गहादिष्वन्यशब्दो द्रष्टव्य इति’ । तेषामवृत्ततत्वात् । ‘दुगागमोऽविशेषेणेत्यादि’ । छप्रत्यये परतोऽविशेषेण सामान्येन दुष्कतंभ्यः कीदृशे छे सकारके कारकशब्दसहिते कारकशब्दे चेत्यर्थः । कारकच्छयोरिति पाठे पूर्वनिपातलक्षणस्यानित्यत्वात्तस्य परनिपातः, अन्येष्वशीरादिषु सप्तसु षष्ठीवृत्तीयोर्नष्टस्तेष्वेव प्रतिषेधइत्यर्थः । कथमेतल्लभ्यतइत्याह । ‘अस्य चेति’ । अषष्ठीवृत्तीयास्यस्येत्येव सिद्धे द्विर्नेज उपादानं प्रतिषेधस्यानित्यत्वज्ञापनार्थं, व्याख्यानप्रकारश्चायं, शक्यं हि वक्तुं द्विर्नेज उपादानं दाढ्यार्थमिति ।

“कोः कत्तत्पुरुषेऽचि” ॥ उदाहरणेषु कुगतिप्रदायइति समासः ॥ ‘कूट्टइति’ । एतदेव तत्पुरुषग्रहणं ज्ञापकम् अस्मिन्कारणेऽप्रतिपदोक्तोपि समासो गृह्यतइति, तेन ज्योतिर्जनपदेति सभावो बहुव्रीहावपि भवति । ‘त्रावुपसंख्यानमिति’ । कत्र्यादिभ्यइति वचनान्तिद्वम् ॥

“का पथ्यत्तयोः” ॥ अनीषदर्थं आरम्भः । कुत्सितः पन्थाः कापथः । पूर्ववत्समासान्तः । ‘कात्तइति’ । अतशब्देन तत्पुरुषः अतिशब्देन बहुव्रीहिर्वा, बहुव्रीहौ सकृद्यत्थोरिति षच् ॥

“ईषदर्थे” ॥ ‘कामधुरमिति’ । कुगतीति समासः, कुः पापार्थ इत्येतत् प्रायिकम् ‘कासमिति’ । ननु चात्र कोः कस्यत्पुरुषे चीति कद्वाचः प्राप्नोति अस्य त्वनजादिरवकाशः, तत्राह । ‘अज्ञादावपीति’ ॥

“विभाषा पुरुषे” ॥ ‘अप्राप्तविभाषेयमिति’ । ईषदर्थे इत्यस्य निवृत्तत्वात् । नन्वेवं सत्युभयत्र विभाषेयं युक्ता, ईषदर्थे प्राप्तत्वादित्यत्र चाप्राप्तत्वादत्त आह । ‘इषदर्थे त्विति’ । ईषदर्थे चेत्यस्यावकाशः कामधुरमिति, विभाषा पुरुष इत्यस्यावकाशः कुत्सितः पुरुषः कापुरुषः, ईषत्पुरुष इत्यत्रोभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधः ॥

“कवञ्चोष्णे” ॥ हृन्दस्यन्यत्रापि दृश्यते, न कवादिभ्यो न हि ते पृणन्तीति, कवाशब्देऽपि दृश्यते केवलः, कवातिर्यदि बोधतिष्ठेति ईषत्सि-
र्यहित्यर्थः ॥

“पृष्ठोदरादीनि यथोपदिष्टम्” ॥ निरुक्तादिशास्त्रसिद्धानाम-
समासपदानामुणादयो बहुलमिति सिद्धिरुक्ता, अनेन तु समासपदानां
जीमूतवलाहकादीनां सिद्धिरुच्यते, प्रकारवचनोयमादिशब्द इति दर्श-
यति । ‘पृष्ठोदरप्रकाराणीति’ । व्यवस्यार्थं त्वादिशब्दे यथोपदिष्टमि-
त्यनर्थकमिति भावः । प्रकारमाह । ‘येष्विति’ । ‘यथोपदिष्टमिति’ ।
वीक्षायां यमव्ययीभाव इत्याह । ‘यानियानीति’ । दिशिरुच्चारणक्रियः,
उच्चार्य हि वर्णानाह उपदिष्टा इमे वर्णा इति, कैः पुनरुपदिष्टानि,
शिष्टैः, शिष्टाः पुनरकामात्मानो यथार्थवेदिनो यथाविहितभाषिणश्च
किञ्चिदन्तरेण कस्याश्चिद्विद्यायाः पारताः यानधिकृत्येदमुच्यते ॥

आविर्भूतप्रकाशानामनुपप्लुतचेतसाम् ।

अतीतानागतज्ञानं प्रत्यक्षाच्च विशिष्यते ॥

अन्तीन्द्रियानसंवेद्यान् पश्यत्यार्थेण वनुषा ।

ये भावान्वचनं तेषां नानुमानेन बाध्यते ॥

इति, यदि तर्हि शिष्टाः शब्देषु प्रमाणं किमष्टाध्याया क्रियते,
शिष्टपरिज्ञानार्थोऽष्टाध्यायी, कथमष्टाध्यायीमधीयानो ऽन्यं पश्यत्यनधी-
यानं, ये चानुविहितास्तान् प्रयुञ्जानं स पश्यति नूनमस्य देवानुग्रहः
स्वाभावो वा यदसौ नाष्टाध्यायीमधीते अथ च यत्र तु विहिताः शब्दा-

स्तान्प्रबुद्धे नूनमन्यानपि अयं जानाति, सैषा शिष्टपरिज्ञानायाष्टा-
ध्यायी, जीवनस्य जलस्य मूते भाजतं जीमूतः यथा कुमूलो धान्यानां,
सं विलं, पिशिते मांसं, वृषी तृणमयमासनम् । 'एवमन्येपीत्यादि' । कथ-
श्चमहीशब्देवूपपदेषु सुपि स्यः, सकारस्य तकारः, महीशब्दस्य ह्रस्वः,
'दतिगतामिति' । विशेषणसमासः । 'वाग्वादइति' । कर्मण्यण् ।
'घोहविति' । वयसि दन्तस्य दत्, उगित्वाचुम्, । 'धासु वेति' । उत्त्वस्यायं
विकल्पः, उत्त्वपते तु छुत्वं नित्यमेव भवति, अत्रोत्तरपदशब्देन धाप्रत्ययो
ऽभिधीयते पठ्यते गम्यतेऽनेनार्थइति पदम्, उत्तरं च तत्पदं च उत्तर-
पदम् । 'पठ्धेति' । न पदान्ताट्टोरनामिति छुत्वप्रतिषेधः । 'नानाधि-
करणावाचिनइति' । अर्थगतं बहुत्वं शब्दे समारोप्य धास्विति बहुवचन-
निर्द्देशः, तेनाधिकरणविचाले चेति विहितस्य धाप्रत्ययस्येदं ग्रहणम् ।
'पठ्धेति, । आतानुपसर्गे कः, स्त्रियां टाप्रत्ययः, लासणिकत्वादस्या-
ग्रहणमिति चेत् एवमपि क्तिन्नन्ते प्रसङ्गः । 'नाश्यतइति' । णश्च द-
र्शने श्यन्तः । 'दभ्यतइति' । दभ्यु दभ्ये । 'स्वो रोहावेति' । लोडु-
त्तमद्विवचने । 'वर्णोगम इत्यादि' । कौ जीर्यतइति कुञ्जरइत्यत्र नका-
रस्य वर्णस्यागमः । 'हिनस्तीति' । सिंहइत्याद्यन्तयोर्वर्णयोर्विपर्ययो
व्यत्यासः, घोहइत्यत्र षकारस्योकाररूपापत्तिः, वर्णविकारः, एष्टोदर
इत्यादौ तकारादेर्वर्णस्य विनाशः, यस्य धातोर्नार्थः प्रसिद्धः, तस्मा-
दर्थान्तरेण योगस्तदर्थोतिशयेन योग इत्येतत्पञ्चविधं निरुक्तं निर्वचन-
प्रकारः, शब्दानां तदन्तेन सूत्रेणोच्यतइति श्लोकार्थः ॥

"संख्याविषयायपूर्वस्याहस्याहनन्यतरस्यां डौ" ॥ 'दृष्टइति' ।
तद्वितार्थइति समासः, कालाट्टञ्, तस्य द्विगोलुङ्गनपत्यइति लुक्, राजाहः-
सखिभ्यष्टच्, आहोहृतेभ्य इत्यह्लादेशः । 'दृष्टीति' । विभाषा द्विगो-
रित्यल्लोपविकल्पः । 'व्यह इति' । प्रादिसमासः, जेषं पूर्ववत् । 'सा-
याहइति' । एकदेशिसमासः, ननु वायं पूर्वापरादिसूत्रे न पठ्यते तत्कथमस्यै-
कदेशिसमासस्तत्राह । 'एकदेशिसमासइत्यादि' । अहोहृ एतेभ्य इत्यत्र
तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः, अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च राजेरिति

प्रकान्ताः संख्यादयः परामृश्यन्ते, यदि च पूर्वोदय एवैकदेशिना सम-
स्येरेव सायंशब्दात्परस्याहो ह्रदिशः स्यात्, एतेभ्य इत्यनेन तस्यापरा-
मृष्टत्वात्, ततश्च तत्र पूर्वस्याहशब्दस्येह यद्वहमनुपपन्नं स्यात्तस्मात्सा-
यशब्दस्य समासस्तावदनुमीयते, तत्र सामान्येन ज्ञापकमाश्रीयते अन्य-
स्यापि भवतीति, एवं हि प्रयोजनान्तरमपि सिध्यति तद्वशंयति । 'ते-
नेति' । स्यतेरन्तकर्मणः सायशब्दो घञन्तो ऽहरवसानवचनः, । 'पूर्वाह्ण-
ति' । समासादि पूर्ववत्, अहोदन्तादिति यात्वम् ।

“ठलोपे पूर्वस्य दीर्घाणः” ॥ रेफे अकार उच्चारणार्थः, यद्वयं
पठ्योतत्पुरुषः स्यात् तदाणः पूर्वत्वं नोपपद्यते, लोपस्याभावरूपत्वादपि
बुद्धिपरिकल्पितं पौर्वापर्यमाश्रीयते, एवमपि करणीयमित्यादावप्यनीयरो
रेफस्य लोपे परतः पूर्वस्य दीर्घप्रसंग इति तत्पुरुषएवं दीर्घं दृष्ट्वा कण्ठका-
लवद्वाधिकरणपदे बहुव्रीहिरित्याह । 'ठकाररेफयोर्लोपो यस्मिन्निति' ।
अत्र लिङ्गं भव्यगेयप्रवचनीयेति निर्द्वैशः । 'लीठमिति' । लिह आस्यादने,
निष्ठा, ठत्वधत्वष्टत्वठलोपेषु रूपं, मिह सेचने, गुह संवरणे, मुह वैचित्ये ।
पूर्वग्रहणमनर्थकं तस्मिन्निति निर्द्विष्टे पूर्वस्येति सिद्धेरित्यत आह ।
'पूर्वग्रहणमित्यादि' । सति पूर्वग्रहणे यद्वपि ठलोपे वचनप्रामाण्यादनुत्त-
रपदेपि स्यात् रलोपे त्वनुत्तरपदे न स्यात्, नीरक्तमित्यादावुत्तरपदस्यापि
संभवात् । 'आवृठमिति' । तृहू हिंसायां यस्य विभावेतीदृ प्रतिषेधः,
क्वचिदावृठमिति पाठः, तदसत्, सेट्त्वादस्य धातोः वृठः स्यूलबलयो-
रिति हलोपो निपात्यते । 'आवृठमिति' । वृहू उद्यमने ॥

“सहिवहोरोदवर्णस्य” ॥ 'कठइति' । अत्रासत्यवर्णग्रहणे बहूत
इति स्थिते न तावदोत्वं ठलोपनिमित्तत्वात्, अत्र पूर्वत्रासिद्धमिति
ठत्वादीनामसिद्धत्वात्पूर्वं यज्ञादित्वात्संप्रसारणं तस्मिन्कृते पूर्वत्वे वोका-
रस्योत्वं प्राप्नोति, भाष्ये त्ववर्णग्रहणं प्रत्याख्यातम्, अन्तरङ्गाणि ठत्वा-
दीनि वर्णाश्रयत्वात् बहिरङ्गं संप्रसारणं प्रत्ययविशेषत्वात्तस्याप्यसिद्ध-
त्वात् पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यानुपस्थानं, यद्वा ठलोपस्यौत्वंदीर्घविधौ निमि-
तत्वेनाश्रयणादत्र विषये ठत्वादीनामसिद्धत्वं नास्ति, ततः प्रागेव संप्रसा-

रणात्परत्वात् ङत्वादपि कृतेषु वडदतिस्थिते संप्रसारणं च प्राप्नोत्योत्वं च परत्वादोत्वं ततः संप्रसारणं पूर्वत्वं च न पुनरोत्वं, तस्मिन्नेव प्रयोगे कृतत्वात्तदभावे निमित्तसद्भावादीर्घत्वं प्रवर्तिष्यत इति । 'वर्णयहणं किमिति' । चोदस्येति वक्तव्यमिति प्रश्नः । 'कृतायामपीत्यादि' । उत्पद्यद्बुहेर्लुङि तामादिषु सिचि वृद्धौ सलोपठत्वादीनि, तत्रेदानीमसति वर्णयहणे मात्रिकस्योच्यमानो दीर्घस्य न स्यात्, नन्ववर्णः सवर्णान् एह्यातीत्याकारस्यापि ग्रहणं भवति तत्राह । 'तादपि परस्तपरदति' । इदमेव वर्णयहणं लिङ्गं तपरस्तत्कालस्येत्यत्र पञ्चमीसमासोप्याश्रीयत इति, तेनैतच्च चोदनीयं सहिवहोरस्यौदित्येवं कस्माच्च कृतमिति ॥

“साठ्यै साठ्ठा साठेति निगमे” ॥ साठेति वृचि रूपमित्यपपाठायम्, चापाठोऽग्निर्वृहद्वयाः, चापाठमुयं सहमानम्, चापाठं युत्सुष्टनासु, चापाठाय सहमानायेत्यादौ निष्ठायामात्वदर्शनात्तस्माच्चिष्टायां रूपमिति पाठः, सूचवृत्तौ च साठेति ब्रह्मान्तं छेतव्यं यदि वृजन्तेपि क्वचिदात्वं दृश्यते, तदान्यतरत्सूत्रे इतिकरणस्य प्रकारार्थत्वात्साध्यम् ।

“संहितायाम्” ॥ अनन्तरैर्यागैरुत्तरपदे कार्यं विधीयते, उत्तरपदं च समाप्ते भवति तत्र नित्यमेव संहितया भवतिष्यं, संहितैकपदे नित्येति वचनात्, अवयवेपि क्वचित्कार्यं दृश्यते क्वचित्, एकः काशे अनूकाशमित्यनु-काशमिति, अष्टनः संज्ञायाम्, अष्टाबन्धुरमित्यष्टा-बन्धुरमिति, अतो न तेष्ववश्यमस्योपयोग इति, यत्रानुत्तरपदे कार्यं विधीयते तदुदाहरति । 'वत्यति द्युवोतस्तिह इति' । अत्र हि तिङन्तस्य समासासंभवादुत्तरपद इति न संबध्यते । 'विद्वाहित्वेति' । विदेल्लट्, मस् विदो लटो वा ॥

“कर्णं लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिर्वज्रिचक्रिद्रुसुवस्ति-कस्य” ॥ 'तदिह लक्षणं दृश्यत इति' । तत्रैव लक्षणगण्यस्य प्रसिद्धत्वात् विष्टादिपर्युदासाच्च, दाचादिगण्य उपमानात्तदाकारे चिह्ने वर्तते ॥

“नहिवृत्तिवृषिष्यधिरुचिसहितमिषु क्रौ” ॥ उपनह्यत इत्युपा-नत्, संपदादित्वात्कर्मणि क्तिप्, न हो धः । 'परीणादिति' । उपसर्गा-

दसमासेपीति णत्वम् । 'नीवृदिति' । नीवृदादौ कर्तरि क्तिप्, व्यधेयं हिज्यादिसंप्रसारणं, 'अतीषाहमिति' । पूर्वपदादितिपत्वम् । 'परीत-
दिति' । अनुदात्तेति लोपस्य कृडिङ्भल्निमित्तकत्वात् कौ च तदभा-
द्रमादीनामितीत्यनुनामिकलोपे तुक् ॥

“वनगिर्याः संज्ञायां कोटरकिंशुलकादीनाम्” ॥ ‘कोटरावण-
मिति’ । वनं पुरोतिणत्वम् ॥

“वले” ॥ ‘वलत्प्रत्ययो वल्लतइति’ । वल्यमाणेन मनुष्या माह-
र्यात्, तेन वल संवरणइत्यतः पचाद्वचि यत्प्रातिपदिकं तत्र दीर्घा न
भवति । अण इत्येव, भर्तृवलः ॥

“मतौ बहुचो ऽनजिरादीनाम्” ॥ ‘संज्ञायामिति मतेर्वत्व-
मिति’ । यद्यप्युदाहृतेषु मादुपधायाइति वत्त्वं सिद्धं तथापि संज्ञाया-
मचापि परत्वादनैनैव वत्त्वं युक्तं, प्रत्युदाहरणे च व्रीहिमतीत्यचापि
नानेन वत्वमित्येतदुपन्यस्तम्, अजिरादिष्वबहुचां पाठ उपसमस्तार्थः ॥

“इको वहेपीलोः” ॥ ‘अपीवहादयः षष्ठीसमासाः, वहशब्दः
पचाद्वजन्तः ॥

“उपसर्गस्य घञ्यनुष्ये बहुलम्” ॥ उपसर्गादृजो ऽविधानादुत्तर-
पदाधिकारे ऽप्यत्र तदन्तविधिविज्ञायतइत्याह । ‘घञन्तउत्तरपदइति’ ।
‘वीमार्गइति’ । मृजेवृद्धिः, कृत्रिमं, करणेन निर्वृत्तं, पुरुषव्यापाराभिनि-
र्वृत्तमित्यर्थः । निषीदत्यस्मिन्पापमिति निषादः, हलश्चेति घञ् ॥

“इकः काथे” ॥ ‘पचाद्वच्प्रत्ययान्तोऽयं काशशब्दइति’ । न
घञन्तः, तत्र पूर्वणैव सिद्धं, यथा निगमे प्राकाशावध्वयवे ददातीति, इको
वहेपीलोरित्यत्र पूर्वपदमात्रस्येप्यते, इह तूपसर्गस्य, तेन द्विरिकइत्युक्तम् ॥

“दस्ति” ॥ ‘दाइत्येतस्येत्यादि’ । अत्र तकारादिशब्दः कर्म-
धारयः । ‘तस्मिन्परतइति’ । यस्मिन्विधिस्तदादाविति वचनात्तदा-
दावुत्तरपदे परतइत्यर्थः । दाइत्येतस्य संबन्धी यस्तकारस्तदादावुत्तरपदे
दीर्घ इत्येवोर्था विवक्षितः । ‘नीत्तमिति’ । ननु चात्र तकार आदिर्न

भवति, यस्तावद्वच उपसर्गात् इति तकारः सो ऽलोन्यस्येत्यन्तस्य क्रियते, योपि दकारस्य खरि चेति तकारः सोऽप्यस्मिन्दीर्घं कर्तव्ये ऽसि-
द्वात् आह । ‘अच उपसर्गात् इत्यादि’ । उच्यते चेदं तकारादावुत्तर-
पदइति, यदि चत्वंमसिद्वं स्याद्वीर्घविधिरनर्थकः स्यादत आश्रयात्सिद्वं
चत्वं तेन तकार आदिइतरपदस्य संभवतीत्यर्थः । यदप्यपीत्यनेनैतद्वर्ण-
यति द्वितकारपक्षस्याश्रये न किञ्चिदुक्तव्यमिति । ‘सुदत्तमिति’ ॥

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तं चेति चेज्यते ॥

इत्यनयेष्माणं ददादेशः ॥

“छन्दसि च” ॥ ‘अष्टाकपालमिति’ । आन्महत इत्यच्चा-
ष्टनः कपाले हविषीति अष्टागवं शकटमिति च व्युत्पादितम्, इदं तु
व्युत्पत्तिविकल्पप्रदर्शनार्थमात्वं वा दीर्घा वेति ॥

“विश्वस्य वसुराटोः” ॥ ‘विश्वारादिति’ । विश्वस्मिन्नाजत-
इति सत्सूत्रिवेत्यादिना कृप् । ‘यत्रास्यैतदिति’ । पदसंज्ञाविषयइत्यर्थः ॥

“अचि तुनुधमनुतङ्कुत्रोरुष्याणाम्” ॥ मन्त्रइति प्रकृते अण्य-
हणं मन्त्रविशेषप्रतिपत्त्यर्थम्, घइति स्वरूपयहणं न तरप्तामपोः, छन्दसि
घशब्दस्यैव दीर्घदर्शनात् । ‘उत वाघास्यालादिति’ । भार्याया भ्राता स्याल-
स्ततः पञ्चमी । ‘तडिति यादेशस्य डित्वपक्षे यहणमिति’ । लोण्म-
ध्यमपुरुषबहुवचनस्य यस्य लोटो लङ्बदित्यतिदेशेन यस्तादेशस्तस्य यदा
डित्वं तदा यहणमित्यर्थः । ‘छणोत यवाणइति’ । तप्तनपूनयनाश्वति
तवादेशः, अत्र पितृत्वान्डित्वं नास्ति, तडिति प्रत्याहारयहणमिति तु
वृत्तौ न कापि पाठो दृश्यते, यच्च तत्रोक्तं लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनादारभ्य
आ महिडो ङकारात्प्रत्याहार इति तदप्ययुक्तम्, असविविधेन प्रत्याहारा-
योगात् । ‘उरुष्याणइति’ । रुष्यतिः कण्ठ्वादियगन्तो ररुति कर्मो लोट्,
सेहिः, अतो हेरिति लुक्, न इत्यस्य नश्च धातुस्योरुष्य इति शात्वम् ॥

“इकः सुजि” ॥ सुजिति निपातस्य यहणं तस्य च अकारोच्चेव
विशेषणार्थः, । ‘ऊषुणइति’ । उकारस्य दीर्घः ॥

“द्वुचोतस्तिङः” ॥ ‘भवतेति’ । लोण्प्रथमपुरुषबहुवचनम् ।
 ‘वति यतीति’ । वहेर्यज्ञेश्च लेह्, सिष्, सिञ्चहुलं लेटीत्ययं तु विधिर्न भवति,
 बहुलवचनात्, बहुलं छन्दसीति शपो लुक्, वहेर्लृत्वं, यजेः पत्वं, षठोः
 कः सि, द्वयोरपि देवानावह यज चेत्यग्निं प्रति भरद्वाजस्य वचनम् ॥

“निपातस्य च” ॥ एवशब्दश्चादिषु पाठात्रिपातः, अच्छगत्य-
 र्थवदेष्वित्यच्छशब्दः ॥

“अन्येषामपि दृश्यते” ॥ मन्त्रइति निवृत्तम्, । ‘केशाकेशीति’ ।
 तत्र तेनेदमित्यादिना बहुव्रीहिः, इच् कर्मव्यतिहारे । ‘जलापाडिति’ ।
 छन्दसि सह इति णिः, सहेस्साडः स इति यत्वम् । ‘पूरुषइति’ । पुरुषश-
 ब्दस्याद्यचो दीर्घः । ‘शुनोदन्तेत्यादि’ । तत्र श्वादंप्रइति बहुव्रीहिरन्यत्र
 तत्पुरुषो बहुव्रीहिर्वा । दंप्रति इत्यान्तस्य यदणाद्वीर्घान्ते नायं दीर्घो
 भवतीत्याहुः । अन्ये तु दीर्घान्तमेव षठन्तो ऽविशेषेणेच्छन्ति ॥

“चौ” ॥ ‘अञ्चतिर्द्वैतइति’ । चवर्गस्य तु यदणं न भवति
 व्याख्यानात् । ‘दधीचइति’ । ननु चान्तरङ्गत्वाद्गणादेशेनैव प्रागभवि-
 तव्यम्, अकारलोपो भस्य विधीयते, भसंज्ञा च यकारादावजादौ च संभव-
 तीति बहिरङ्गः, दीर्घत्वं तु लोपमपेक्षतइति बहिरङ्गमत आह । ‘अन्त-
 रङ्गोपीति । एवं मन्यते, इह दीर्घश्रुत्या अचरचेत्युपतिष्ठते, तत्राचो पूर्व-
 पदं विशेष्यते, अजन्तस्य पूर्वपदस्येति, यदि च यणादेशः स्यात् क्वाण्य-
 जन्तपूर्वपदं स्यात्, प्राच इत्यादावपि पूर्वमेव सवर्णदीर्घत्वप्रसङ्गस्तस्माद-
 न्तरङ्गोपि विधिबोध्यतइति, अत्र च लिङ्गं प्रतीच इति निर्वृणः ॥

“संप्रसारणस्य” ॥ ‘अकृत एवेत्यादि’ । कारीरगन्धिपुत्र इति
 स्थिते ह्रस्वत्वं च प्राप्नोति अनेन दीर्घत्वं च, तस्यावकाशः, यामणि कुलं,
 ह्रस्वाभावपक्षे दीर्घस्यावकाशः, पक्षान्तरउभयप्रसङ्गः, यद्यपि ह्रस्वाभावपक्षे
 सावकाशं दीर्घत्वं तथापि तेन परत्वाद् ह्रस्वो बाध्यते, अष्टेदानीं दीर्घे कृते
 पुनः प्रसङ्गः कस्माच्च भवति तत्राह । ‘पुनः प्रसङ्गविज्ञानं चेति’ ।

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां

षष्ठस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

“अङ्गस्य” ॥ ‘अधिकारोयमिति’ । स्वरितत्वात् । इह केचि-
न्मन्यन्ते प्रागभ्यासविकारेभ्योयमङ्गाधिकारः, एवं हि ‘गुणो यद्गुणो’-
रित्यत्र लुग्यहणं न कर्तव्यं भवति, कथं, प्रत्ययलङ्घनेनैव सिद्धं, यदि
त्वभ्यासविकारेभ्योयमधिकारः स्यात्ततोऽङ्गाधिकारविहितमिति ननुमता-
ङ्गस्येति प्रतिषेधः स्यादिति । वृत्तिकारस्तु मन्यन्ते यदि प्रागभ्यास-
विकारेभ्योङ्गाधिकारः, यत्रश्वेति वृत्ततेर्लिटि लिङ्यभ्यासस्योभयेनामिति
रेकस्य सन्प्रसारणे उरदत्वे हलादिशेषे च कृते वकारस्यापि सन्प्रसारणे
प्राप्नोति, तस्य न सन्प्रसारणे सन्प्रसारणमिति प्रतिषेध इव्यते, स न
प्राप्नोति, उरदत्त्वस्यासन्प्रसारणत्वात्, न च तस्य स्यानिवृत्त्यम्, अपर-
निमित्तत्वात् । आ सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः पुनरङ्गाधिकारे सत्पुनरदत्त्वं
परनिमित्तकं भवति, अङ्गेन स्वनिमित्तस्य प्रत्ययस्यात्तेवात् । यद्व्यक्तं
लुग्यहणं न कर्तव्यं भवतीति, तदपि न, नहि तत्राङ्गाधिकारविहितस्यैव
प्रतिषेधः, कस्य तर्हि, लुमता लुप्ते प्रत्यये वस्तुतो यदङ्गं तस्य प्राप्तं यत्का-
यमाङ्गमनाङ्गं वा तस्य सर्वस्य प्रतिषेधः । तस्मादासप्तमाध्यायपरिस-
माप्तेरयमङ्गाधिकारो युक्त इति, दूत इत्यादौ यजादित्वात्सन्प्रसारणम् ।
‘जीनइति’ । यद्विज्ञेति सूत्रेण सन्प्रसारणं, त्वादिव्य इति निष्ठानत्वम् ।
‘निरुते दुरुतमिति’ । वेज् तन्तुसन्ताने, यजादिः, अत्राङ्गेनन्तर्भूत-
योनिर्दुरोरखयवौ यौ हलौ तदाश्रयं दीर्घत्वं न भवति । ‘किमिणा-
मिति’ । किमिपामन्शब्दाभ्यां मत्वर्थं पामादिव्यो नः, पामनो
नलोपः, स्त्रियां टाप्, द्वितीयैकवचनम्, अत्र नामिति समुदायस्याप्रत्य-
यत्वाच्च तदपेक्षं पूर्वस्याङ्गत्वमिति नप्रत्ययापेक्षयाङ्गत्वेपि दीर्घत्वं न
भवति, पामनामित्यत्र नलोपे कृते ऽजन्तत्वाद् दीर्घप्रसङ्गः । न च नलोप-
स्यासिद्धत्वम्, अमुञ्चिधित्वात्, नह्यस्यां दशायां दीर्घत्वं मुञ्चिधिर्भवति ।
अस्तु वा ऽसिद्धत्वं, नोपधाया इति दीर्घत्वप्रसङ्गः, भिस्सा चोदनः, भिस्सदा

१ सिद्धत्वादिति पा. इ. पु. ।

२ इतीति नास्ति. इ. पु. ।

३ हलादिशेषे इति नास्ति. इ. पु.

दधि । ननु क्रिमिणामित्यत्र प्रत्ययस्यार्थवत्त्वेऽपि समुदायोऽनर्थकः, परस्परसम्बन्धात्, एवं भिस्साभिस्सदयोभिर्मशब्दः, ततश्चार्थवद्बुद्धौ नानर्थकस्येत्येव न भविष्यति तत्राह । 'अङ्गाधिकारइत्यादि' । सन्सम्भसारणदीर्घत्वेत्वंतातडिबहुबहुनुट्ब्रह्मस्वत्वन्त्वे चाङ्गस्येत्यधिकारे प्रयोजनं, मनि दीर्घः प्रयोजनं, दधि सनोतीति दधिसेत्यत्र माभूत्, सम्भसारणदीर्घत्वं निरुक्तं दुरुक्तमित्यत्र माभूत्, एत्वमेर्लिङि वान्यस्य संयोगादेः, निर्वायात् निर्वायादित्यत्र माभूत्, तातड् निपातस्य तोर्मोभूत् जीव तु त्वम्, इयड्बहु, श्यर्थे वर्धम् इत्यत्र माभूत्, नुट्, ब्रह्मन्झापो नुट्, कुमारी आमित्याहेत्यत्र माभूत्, ब्रह्मत्वं केणः, कुमारी कस्मै स्पृहयति, कुमारीः कं सुखं कुमारीकमित्यत्र मा भूत्, तत्त्वम्, अपो भि अम्भार इत्यत्र माभूदित्येवमर्थे कर्तव्योङ्गाधिकारस्योन्यार्थः कृतो नामीत्यत्रापि दीर्घत्वं व्यवस्थापयति अभिमते विषये नियमयति । 'अर्थवद्बुद्ध्यपरिभाषयेति' । उपलक्षणमेतत् । आनेमुक्, प्राण इत्यत्र माभूत् । अङ्गत्सर्वधातुक्येऽदाद्यौ दधि यातमित्यत्र माभूत् । इत्येवमर्थे लक्षणप्रतिपदेः क्तपरिभाषा नञिवयुक्तन्यायश्च नाश्रयितव्यो भवति । षष्ठी स्थानेयोगेति वचनादङ्गस्येति स्थानवष्टीयं, ततश्चातो भिस् ऐसित्यत्रात इति पञ्चम्यन्तमङ्गस्येत्यस्य षष्ठ्यन्तस्य सामानाधिकरण्यात् विशेषणं नोपपद्यतइत्यकारमात्रस्य ग्रहणात् ब्राह्मणभिस्सेयादावपि प्रसङ्गः । अथयवषष्ठादीनां चाप्रसिद्धिः, ततश्च कदुपधाया गोहो ऽङ्गस्येति स्थानवष्ट्या अन्त्येत्युपसंहाराद्गोहरत्वन्यस्य स्यादुपधायात्वेति वचनादुपधामात्रस्य च, एवं शास इदद् हनेरित्यादावपीत्याशङ्कायामाह । 'अङ्गस्येति' । 'सम्बन्धनामान्ये षष्ठीति' । अयमभिप्रायः । अधिकारायं स च परार्थः, षष्ठीस्थाने योगेत्यपि परिभाषा परार्था, न च परार्थयोः परस्परं सम्बन्धोऽस्ति, यथेत्तं गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्स्यादिति, ततश्चाङ्गस्येति षष्ठी स्वभावप्रयुक्तं सम्बन्धनामान्यमेवार्थमभिधत्तइति । 'यथायोगमिति' । यस्मिन्योगे यस्य सम्बन्धविशेष-
णाभिप्रायकमस्ति तस्मिन्योगे तत्रैव विशेषे पर्यवस्यतीत्यर्थः ।

तद्व्याया । 'हन्तेज' इत्यादौ स्यान्पठ्ठी, 'ऊदुपधाया गोह' इत्यथयवपठ्ठी, 'युवोरनाका' वित्यादौ निमित्तनिमित्तिसम्बन्धे पठ्ठी, लोकवत्तद्व्याया लोके देवदत्तस्येत्यभेदेन प्रवृत्ता पठ्ठी पुत्रः पाणिः कम्बल इति प्रतिसम्बन्ध-
वशात्तत्रतत्र विशेषे पर्यवस्यति । 'अथ वेत्यादि' । पूर्वं विवक्षितोपि
षष्ठ्यर्थः सामान्यरूप इत्युक्तमिदानीं तु प्रयोगनाधुन्यायैव षष्ठ्युच्चार्यते
न स्वर्थविवक्षयेत्युच्यते, अवश्यं च यथा कथा चन विभक्त्या निर्द्वैष्टव्यं,
षष्ठ्यनुरोधस्तु बाहुल्येन तदर्थस्योपयोक्त्यमाणत्वात् । 'यथायोगं विभक्तिषु
विपरिणाम्यतइति' । लोकवदेव । तद्व्याया उच्चारानि देवदत्तस्य एहाणि,
आयो वैधवेयो देवदत्तः, आमन्त्रयस्वैनं देवदत्तं, किमनेन कृत्यं देव-
दत्तेनेति, तेना 'तो भिस् ऐस' त्यत्र षष्ठ्यस्या विपरिणामे सति अका-
रान्तादङ्गादित्ययमर्था भवति, आदिशब्देन 'युष्मदस्मद्भ्यां हसोशित्ये-
वमादियेह्यते । अपिशब्देनैतद्वर्णयति न केवलं षष्ठ्यर्थेव सप्त विशेषः
सिध्यति, अपि तु षष्ठ्यर्थेपीति, पूर्वत्र तु पठे 'अतो भिस् ऐस' ।
त्यत्र निमित्तनिमित्तिसम्बन्धे पठ्ठी, अङ्गस्य निमित्तं यो भिस्, कश्चा-
ङ्गस्य निमित्तं यस्मि अङ्गमित्येतद्व्यति, कस्मिंश्चेतद्व्यति, प्रत्यये ॥

"हलः" ॥ 'हल इति किमिति' । केनेदानीमुदाहरणेषु दीर्घ-
सिद्धिः, एवं मन्यते, यथा शेषइति लक्षणं चाधिकाश्च, तथाङ्गस्येत्ये-
तदपि, ततश्चाभिमतं विषये दीर्घा भविष्यतीति, अतिप्रसङ्ग इति तूत-
रम् । 'विट्ठा विचित इति' । व्यध ताडने, व्यध व्याजीकरणे, यहिज्यादिना
संगसारणम् । 'अथ इत्येवेति' । 'द्वितीये पूर्वस्य दीर्घाण इत्यतः । न च
तस्यैकः काशेदतीत्यहणेन विच्छेदः । तत्र हि विरोधाभावादित्यहणेना-
लोच विशेष्यते इकोण इति, अथेदानीं वावित्यारभ्याय इत्येवानुवर्ति-
ष्यते नेक इति । 'तृतीयेति वा निपातनादिति' । मा नामाण इत्येत-
दनुवृत्तत्, द्वितीयतृतीयचतुर्थेति योयं निर्द्वैशस्तस्मादेव निपातनादन्यो
दीर्घत्वं न भविष्यतीत्यर्थः ।

नन्वेकमङ्गवहणं प्रकृतं सङ्गो यदि ।

विशेषणं स्यात्कार्यित्वमङ्गस्येह न लभ्यते ॥

ततश्च विदुर्मित्यादावपि दीर्घः प्रसज्यते ।

अथ निर्दिश्यते कार्या नाहलः स्याद्विशेषणम् ॥

ततो निरुतमित्यादावपि दीर्घत्वमापतेत् ।

सङ्कच्छ्रुतस्य चैकस्य युज्यते नोभयार्थता ॥

अत आह । 'अङ्गग्रहणमित्यादि' ।

आवर्तमानं वस्त्वैकमप्यनेकस्य शेषताम् ।

भजते भाजनं यदुच्यतामसहभोजने ॥

“नामि” ॥ नामित्येतस्य शास्त्रे क्वचिदप्यविहितत्वात्तत्परिज्ञा-
नार्थमाह । ‘नामिति षष्ठीबहुवचनमित्यादि’ । नामीति दीर्घ-
पाठस्तु न समीचीनः, । ‘आगतनुटकमिति’ । गत्यर्थत्वाद्गमेः कर्मणि
कर्तरि वा क्तः । आगतो नुट्येन आगतो वा नुट्यं तदागतनुटकम् ।
‘अनीनामित्यादि’ । अकारान्तस्य तु ‘सुपि चे’ति दीर्घः सिद्धः ।
‘कर्तृणामिति’ । नन्वण इति वर्तते, तच्चाह । ‘अण इत्येतदिति’ । ‘न
तिसृचतस्रि’तिप्रतिषेधादिति भावः । ‘उत्तरार्थमिति’ । ‘नोपधाया’ इति
दीर्घत्वं सनुद्धे आमि यथा स्यात् पञ्चानां सप्तानां, ‘षट्चतुर्भ्यश्चे’ति
नुट्, चर्मणामित्यादावनुटके मा भूत् । ‘कृते च नुटि दीर्घत्वप्रतिपत्त्यर्थ-
मिति’ । आगतनुटस्य ग्रहणमित्यनुपङ्गः । ‘अथवा हीत्यादि’ । यद्या-
गतनुटकस्य ग्रहणं न क्रियेत ततो ऽग्निशाम् इति स्थिते दीर्घत्वं च
प्राप्नोति नुट् च, षरो नुट्, नित्यं दीर्घत्वं, कृतेपि नुटि प्राप्नोत्यकृतेपि,
ततो दीर्घः कृते ऽहस्यत्वाच्चहेव न स्यात्, योयं सिद्धान्ते निमित्तत्वेनोपा-
दानादयमेने सिद्धो नुट् स एव न स्यादित्येवमशब्दस्यार्थः । ननु चाह
चायं ह्रस्वान्ताच्चुडिति, न च नित्यत्वाद्दीर्घं कृते क्वचिदपि ह्रस्वान्त-
मस्ति, तर्हि एवं विज्ञास्यामः भूतपूर्वं यद् ध्रस्वान्तमिति, ननु चेदं संप्रति
ह्रस्वान्तमस्ति, ‘न तिसृचतस्रि’ तिसृणां, चतसृणां, नैतदस्ति, इह तावन्न-
तसृणामिति षट्चतुर्भ्यश्चेति नुट् सिद्धः, तिसृणामित्यत्रापि ‘ह्रस्वनद्यापो
नुडित्यत्र त्रैस्त्रय इत्यतस्त्रैरित्यनुवृत्तेरेव नुट् सिद्धः, यदा तर्हि ‘नृ चे’-
ति दीर्घत्वप्रतिषेधस्तदास्त्यधकाशः, न चैकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोक्त-

यति, यद्येतावत्प्रयोजनं स्यान्ननुप्रायो नुडित्येव ब्रूयात्, इत्थयदृष्टान्त
भूतपूर्वगतिर्विज्ञायते, यद्येवमस्यां दधाम्, 'अस्यिदधिसकृदपत्ता' मित्य-
नङि कृतेपि भूतपूर्वमेतदधस्यान्तमिति नुट प्राप्नोति, ततश्च नोपधाया
इति दीर्घत्वे नलोपे च अस्यानामिति प्राप्नोति, यद्वा यदा नुडिधौ भूत-
पूर्वगतिस्तदा नुडित्यो भवति, अनङ् त्वनित्य इति पूर्वे नुडि कृते
ऽस्यीनामिति प्राप्नोति, द्विपदामित्यादौ पादस्य लोपे कृते नुट प्रसंगः,
एवं पदस्योमासित्यत्र ये ह्रस्वान्तस्यादेशास्तेष्वपि प्रसङ्गे योज्यः, तस्माच्च
शक्यं भूतपूर्वगतिर्विज्ञानं, यत्किञ्च चेरित्यनुवृत्तेरेव तिसृणामित्यत्र नुट
सिद्ध इति, तदप्यप्रमाणं, नहि द्वयोरन्यतरस्य वा ऽपेक्षायामसत्यां चकारे
चामत्यनुवृत्तिः स्वध्रुवसाना, तस्मादन्यथा हि नुडेव न स्यादिति
स्थितमेतत् । उक्तपदार्थं संयद्दश्लोकं पठति । 'नामिदीर्घ इति' । यदि
नुटमकृत्वा आमीत्येव सूत्रं क्रियेत्यर्थः । 'वचनादिति' । वचनसाम-
र्थ्याद्भूतपूर्वगतिर्विज्ञायतइति भावः । 'यत्र तवास्तीति' । तिसृणामि-
त्यत्र यत्र दीर्घत्वं नास्ति स वचनस्यावकाश इत्यर्थः । 'नोपधाया-
श्चेति' । चशब्दः समुच्चये ॥

“न तिसृचतसृ” ॥ सूत्रे पठ्यीद्विवचनस्य लुका विद्वंशः ।
'तिसृणां चतसृणामिति' । कथंपुनरत्र दीर्घप्रसङ्गः, यावताजन्तस्य दीर्घो
नामीति, न चात्राजन्तता सम्भवति, कथं, तिसृणाम् इति स्थिते नुट
प्राप्नोति 'अचि र अत' इति रादेशश्च, परत्वाद्वादेशस्तत्राह । 'इद-
मेवेति' ॥

“कृन्दस्युभयथा” ॥ 'तिसृ चतसृ इत्येतयोरिति' । अविशेषेण
तु विकृत्यो दृश्यते, अयं पितृणामग्निः, धाता धातृणामिति तैत्तिरीयके
ह्रस्वः, बहुचे दीर्घः ॥

“नृ च” ॥ 'केचिदचेति' । कृन्दस्युभयथेत्यतः । ये त्वनुव-
र्त्तयन्ति ते पूर्वसूत्रे तिसृचतसृशब्दमनुवर्त्तयन्ति ॥

“नोपधायाः” ॥ अनजन्तार्थे आरम्भः, न इति पठ्येकवचनान्त-
सौचत्वाविद्वंशस्य यकारलोपस्यासिद्धत्वमनाश्रित्याद्गुणः । अपर आह,

नेत्यभिभक्तिको निर्देशः, अकारश्चोच्चारणार्थ इति, पञ्चानामित्यादौ सुब्रविधौ नलोपस्यामिदृत्वाच्चान्तत्वम्, उपधाग्रहणमाद्यचो माभूत् । नैतदस्ति प्रयोजनं, दीर्घश्रुत्योपस्थापितमद्यं नाम्परतया विशेषयिष्यामः, उत्तरञ्च च सर्वनामस्यानपरतया, तत्र येन नाद्यवधानमित्येकेन वर्णेन व्यवधाने भविष्यति, उत्तरार्थेन्तु, इन्द्रनूपार्यम्णां शाबित्यत्र दीर्घविधे-
रुपधानियमादिति वक्ष्यति तदर्थमुपधाग्रहणम् ॥

“सर्वनामस्याने चासंबुद्धौ” ॥ ‘राजनीति’ । विभावा द्विष्योरि-
त्यल्लोपाभावपक्षे दीर्घत्वप्रसङ्गः, एवं चर्मणामित्यादावपि प्रसङ्गः ॥

“घा षपूर्वस्य निगमे” ॥ अत्र दीर्घश्रुत्योपस्थापितस्याचो विशेष-
णमुपधाग्रहणं, षपूर्वस्येत्येतदपि तस्यैव विशेषणं, तेन पुल्लिङ्गस्याविरोध
इति मन्यमान आह । ‘षपूर्वस्याच इति’ । ‘अभुवणमिति’ । ‘अभु-
विशब्द उणादिषु निपातितः, ‘इतोत्सञ्चनामस्यान’ इत्यकारः ॥

“सान्तमहतस्संयोगस्य” ॥ सकारे ऽकार उच्चारणार्थः, सान्तो
यस्य स सान्तः, सान्तेति पृथक्पदं लुप्तवष्टीकं संयोगस्य विशेषणं,
तद्विशिष्टसंयोगो नकारस्य विशेषणं, महच्छब्देऽपि तस्यैव विशेषणं,
सर्वनामस्यान इत्यनेनानुवृत्तेन सान्तः संयोगो महच्छब्दश्च विशेष्यते,
तेन हंसः हंसावित्यत्र दीर्घाभावः । ‘महतश्चेति’ । यो नकार
इत्यपेत्यते । ‘तस्येति’ । नकारस्य, कः पुनर्नकारस्योपधायाश्च संबन्धः,
यावता यस्मिन्समुदाये योन्त्यादलः पूर्वः स तं प्रत्युपधा, सत्यम्, इह तु
गत्यभावात्सामीप्यलक्षणः संबन्धः, नकारसमीपवर्तिन्यास्तमेव नकारान्तं
समुदायं प्रत्युपधाया इत्यर्थः । कल्पसूत्रेषु च प्रौढोय व्यवहारः ।
तद्वयाया विसर्जनीयोऽनत्यतरोपधो रिणितइति । ‘श्रेयानिति’ । ‘प्रशस्यस्य
शः’ । उगिदचामिति नुम् । ‘श्रेयांसीति’ । ‘जशसोः शिः, ‘नपुंसकस्य
भलच’ इति नुम् । ‘महानिति’ । बृहन्महच्छतुर्वच्येति वचनादुगिदचा-
मिति नुम् ॥

“अप्रभृतस्वसुनपृनेष्टृत्वष्टृतृहोतृपोतृप्रशास्मृणाम्” ॥ ‘आप
इति’ । अप्रशब्दस्य नित्यं बहुवचनान्तात्वाद् द्विवचनैकवचनयोरसंभवः ।

‘बहुमीति’ । बहुव्रीहिः । अङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य
चेति तदन्तविधिरभ्युपगतः, किं पुनरत्रेष्ट्यं, न तावद्वक्त्रप्रभूरिति
प्राप्तस्य समासान्तस्याभाव इत्याह । ‘तत्रेति’ । यत्पुनरेष्ट्यं तदु-
च्यते । ‘नित्यमपीति’ । कृताकृतप्रसङ्गित्वावित्यो नुम् । ‘जनाप-
वादानिति’ । न लोकाव्ययेत्यादिना तृत्येगे षष्ठीप्रतिषेधात् कर्मणि
द्वितीयैव भवति, एतच्च तृचन्तस्वाभिष्यक्तये प्रयुक्तम्, एतेन कटस्येति
व्याख्यातं, ‘तुरिष्टेमेपसु’ ‘तुरिष्टेन्दसीतिवत्’ सामान्यनिर्देशे कर्तव्ये
तृचन्तृचोर्भेदेनोपादाने प्रयोजनं चिन्त्यम् । ‘अभ्युत्पत्तिपतदिति’ ।
नावश्यं व्युत्पत्तिकार्यं भवत्येतदतः कृकर्मिकस्यैव कंसयहणाल्लभ्यते,
ज्ञापकादिति भावः । ‘व्युत्पत्तिपतदिति’ । नमेस्तृचि मकारस्य पकारः,
नप्ता, नयतेस्तृचि पुक् गुणश्च नेष्टा, त्विषेरञ्जोपधायाः, त्वष्टा, तदेस्तृ-
च्यनिट्त्वं, तत्ता, होता पोता, तृनेच, प्रपूर्वाञ्जामेस्तृच, अनिट्त्वं च,
प्रशास्ता । ‘एवं भूतानामिति’ । अस्यैव विवरणं संज्ञाशब्दानामिति ॥

“इहन्पूषार्यमणौ शौ” ॥ ‘अनिनस्मत्पूषार्यमणौ चानर्थ-
केन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्तीति’ इत्यङ्गणेन तदन्तं दृश्यते, इतर-
भ्यापि केवलेभ्यः शिने संभवति, कथं, हविति हन्तेः क्विचन्तस्य यहणं,
ब्रह्माद्युपपदाच्च हन्तेः क्विञ्चित्तः, इतरौ च पुल्लिङ्गौ, तस्मात्सर्वैरेव
तदन्तविधिर्विज्ञायत इत्याह । ‘इहन्पूषार्यमणौ चानर्थकेन तदन्तानामिति’ ।
‘बहुदण्डीनीति’ ।

वैषम्यपरिहारार्थमाद्ययोर्बहुपूर्वयोः ।

उपन्यासो बहुत्वं च पूषादौ कालभेदतः ॥

इति, इह दण्डीनि ब्राह्मणकुलानि ब्रह्महाणि ब्राह्मणकु-
लानि, इत्यन्तरेणापि बहुशब्दमाद्ययोरिहवित्येतयोर्ब्रह्महाणत्वेना-
पन्यासः संभवतीति चोक्तं, वैषम्यपरिहारार्थं तु बहुपूर्वयोरुपन्यास
इत्युत्तरं, ब्रह्मा इन्द्रः, स एकः, एवं पूषार्यमणौ, तेषां कथं बहुत्वं
विशेषणमिति चोक्तं, मन्वन्तरादिकालभेदेनेन्द्रादयोभिन्नान्त इत्युत्तरम् ।
यद्वा बहुषु यज्ञेष्वहूता इन्द्रादयो यैर्ब्राह्मणकुलैस्तानि तथोच्यन्ते ।

ननु च 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धा' इति दीर्घत्वं सिद्धं तत्किमर्थं ऽयमा-
 रम्भ इत्याह । 'सिद्धे सत्यारम्भ इति' । 'इच्चादीनामुपधायाः शावेवेति' ।
 विपरीतस्तु नियमो न भवति इच्चादीनामेव शावेति, सर्वनामानि, तान्ये-
 कवचनद्विवचनबहुवचनांयेकश इति निर्द्वैशात् । 'इच्छहणाविति' । नन्व-
 चास्तु 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धा' इति प्राप्तव्य दीर्घव्य नियमेन व्यावृत्तिः,
 'अनुनासिकस्य क्लृप्तोः क्लृप्ती' इति प्राप्नो दीर्घः कस्माच्च भवति, नक्षसौ
 तस्य नियमः, अप्रकृतत्वादसंशब्दितत्वाच्च, सत्यं, नियमविधानसामर्थ्यात्
 तस्याप्यनेन निवृत्तिः, अस्त्येवं सर्वनामस्थाने, विभक्त्यन्तरे तु सर्वना-
 नुनासिकनल्लो दीर्घः प्राप्नोत्यत आह । 'दीर्घविधिरिति' । य इह
 शास्त्रे इच्चादीनां दीर्घविधित्तं विनियम्य तस्य नियमं कृत्वा, क, मुटि
 सर्वनामस्थाने, उपलक्षणमेतत्, तेन शसादेशोपि शिष्टेयते, इति शब्दे
 हेतौ, स च भिन्नक्रमः श्लोकान्ते द्रष्टव्यः, ततः किं कुर्यात्, शौ नियमं
 पुनर्विदध्यात् । एवकारो भिन्नक्रमो नैत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः, एकस्मिन्योगे
 नियमद्वयस्य कर्तुमशक्यत्वाद्योगविभागः कर्त्तव्य इत्यथोदुक्तं भवति,
 इन्हनपूर्वार्थमिष्ट्यामित्येको योगः, सर्वनामस्थान इति च वर्त्तते, इच्चा-
 दीनां च सर्वनामस्थान एव दीर्घा भवतीत्यर्थः, अत्र हन्व्यतिरिक्तानां
 ग्रहणमुत्तरार्थे, ततः शावेति द्वितीयो योगः, सर्वनामस्थानेपि शावेच
 न सर्वत्र, ततः सौ चेति सूत्रं विध्यर्थम्, । एवं च योगद्वये क्रियमाणे च
 सति यदिष्टं संप्रपद्यते तदुक्तं गति । 'भूणहनीति तथास्य न दुष्येदिति' ।
 तथेति योगद्वये सतीत्यर्थः । अस्येति, आचार्यस्य । भूणहनीति स-
 प्तम्येकवचने 'विभाषा हिश्ये' इत्यल्लोपाभावपक्षे ऽनुनासिकनल्लो
 दीर्घा न भवतीत्यर्थः । सप्तम्येकवचनमुपलक्षणं सर्वत्र दीर्घप्रसंगस्योक्त-
 त्वात्, एवं योगविभागेन चेद्यं परिहृत्यैकस्मिन्योगे परिहर्तुमाह । 'शा-
 स्मीति' । शास्मि उपदिशामि तं प्रकारं येनैकयोगेपि दोषाभावः । अत्रामि
 मुडिति सर्वनामस्थानं लप्यते सर्वनामस्थानग्रहणं निवर्त्य अनाश्रितसर्व-
 नामस्थानत्वविशेषे प्रत्ययत्वमात्राश्रयेण, शौ नियमं कुरु वा, एवं वा कुरु
 पूर्वोक्तं वा प्रकारमित्यर्थः, असत्यपि शास्त्रीयेधिकारे लौकिकापेक्षानतः

स्यात् संबन्ध इति तद्विवृत्यर्थमाह । 'अप्यममीत्येति' । अपेक्षालक्षणमपि संबन्धमनाश्रित्येत्यर्थः । एवं च विशेषमनपेक्ष्य शौ नियमः क्रियमाणः प्रत्ययत्वेन तुल्यजातीयं सर्वत्र प्रत्ययान्तरे निवृत्तिं करोति, यद्येव वृत्रहेवाचरति वृत्रहायतदिति व्यडि 'अहत्सार्वधातुकयो' रित्यपि दीर्घा न स्यादत आह । 'दीर्घविधेरिति' । निर्द्वारणस्या पठ्ठी, ज्ञातावेकवचनम्, उपधाशब्देन उपधालक्षणं दीर्घत्वमुच्यते, दीर्घविधानमध्ये उपधालक्षणस्य दीर्घस्य नियमादित्यर्थः । एतच्चापधायहणानुवृत्तेर्लक्ष्यते । हन्तेर्यो हन्तियः, तस्मिन्यो दीर्घविधिस्तत्र न दोष इत्यर्थः । क्वचित्तु हन्तेति निपातोभिमुखीकरणार्थः पठ्यते, अत्रापि यियहणमुपलक्षणं, दृग्दीभूतइत्यत्र 'ज्यौ' खे' त्यपि दीर्घा भवत्येव । इदानीमस्यपि योगविभागे सर्वनामस्यानापेक्षायां सत्यामपि न दोष इत्याह । 'सुख्यपीति' । अपिशब्दे प्रकृतप्रतिषेध इत्यनेन संबन्धनीयः । वाशब्दः पतान्तरं द्योतयति । अत्रापि सुडिति सर्वनामस्यानोपलक्षणं, तदयमर्थः । अथ वा सुटि सर्वनामस्याने प्रकृते प्रकरणादपेक्षमाणे, एतेन लौकिकमधिकारमभ्युपगच्छति, शास्त्रीयस्तु नैवाभ्युपगम्यते । 'अनवकाशइति' । हेतुगर्भमिदं विशेषणं, यतोऽनवकाशः शौ नियमोऽतोऽप्रकृतस्याप्यनुनासिकदीर्घस्य प्रतिषेधे व्यावृत्तौ कर्तव्याणामपि प्रवर्त्तते । कथमनवकाशत्वमत आह । 'यस्य हीति' । द्विविधं सर्वनामस्थानं शिः सुट् च, तत्र शिर्नपुंसकस्य संबन्धी, तत एतस्य विधानात्, सुट् तु स्त्रीपुंसयोः, 'सुडनपुंसकस्ये'ति वचनात्, ततश्च यस्य नपुंसकस्य संबन्धिनि शौ नियमः क्रियते सुटि सर्वनामस्थानसंज्ञकै नैतन्नपुंसकस्य संभवति, अनपुंसकस्येति वचनात्, हिशब्दे हेतौ, यस्मादेवं तेन कारणेन तत्र सर्वनामस्थाने सुटि नियन्तव्यं व्यावृत्त्यं दीर्घत्वं न संभतीति सामर्थ्यादविशेषण नियम आश्रीयते, एतदुक्तं भवति, यदि प्रकरणप्राप्तं सर्वनामस्थानत्वं शेषाश्रीयते तदा नपुंसकसंबन्धित्वमप्याश्रयणीयमुभयाश्रयणे वायमर्थो भवति, इवादीनां नपुंसकानां शेषेव

सर्वनामस्याने दीर्घत्वमिति, एवंविधस्य नियमस्य किं तुल्यत्रातीयं व्यावर्त्तनीयं नपुंसकानामेवैषां सर्वनामस्यानान्तरं, न च तदस्तीति नियमविधानसामर्थ्यात्प्रकरणप्राप्तं सर्वनामस्यानन्तत्वं सामर्थ्यप्राप्तं च नपुंसकत्वमुभयमप्यविशेषात्परित्यज्य प्रत्ययप्राप्ते स्त्रीपुंससंबन्धिनि दीर्घत्वं व्यावर्त्तयतइति । विनियम्य, साधु नियम्य, । हन्तेरनुनासिकस्येत्यादिना प्रथमश्लोकं व्याचष्टे, सर्वनामस्यानन्तत्वादिना द्वितीयस्य पूर्वार्द्धे, यस्त्वि-
त्यादिना पश्चार्द्धे, अथ वेत्यादिना तृतीयश्लोकम् । 'अनुवर्त्तमाने-
पीति' । लौकिक्यत्रानुवृत्तिर्विवक्षिता न शास्त्रीया स्वरितत्वनिबन्धना,
तथा हि सति सामर्थ्यप्राप्तस्य नपुंसकत्वस्यैव परित्यागः स्यात्, न वचनप्रा-
प्तस्य सर्वनामस्यानन्तत्वस्य, सामर्थ्यादित्युक्तं तदेव दर्शयति । 'शिशब्दे-
हीति' । 'अविशेषेणेति' । नपुंसकत्वं सर्वनामस्यानन्तत्वं च विशेषमनाश्रि-
त्येत्यर्थः । पूर्वं नपुंसकत्वाप्रसङ्गनेन केवलसर्वनामस्यानन्तत्वाश्रयेण नियमो
दोषप्रसङ्गात्तथा नाश्रीयतइत्याद्ययोः श्लोकयोस्तु सर्वना-
मस्यानन्तत्वपरित्यागेन केवलनपुंसकत्वाश्रयणमपि दोषप्रसङ्गादेव सर्वथा
न कार्यमित्याह । 'तत्र त्विति' । तुशब्दोपिशब्दस्यार्थं भिन्नक्रम-
श्चेतदित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः, तत्रैतस्मिन्नियमे क्रियमाणे नपुंसकस्ये-
त्येतदपि विशेषणं नाश्रीयतइत्यर्थः । किमेवं सति सिद्धं भवति
तद्दर्शयति । 'तेनेति' । तदाश्रयणे ह्ययमर्थः स्यात्, इनादीनां नपुंस-
कानां शबेव दीर्घत्वमिति, ततश्च भूणहनि ब्राह्मणकुले इत्याद्यावेव
दीर्घत्वं न स्यात् न लिङ्गान्तरे, तस्माच्चपुंसकत्वमपि विशेषणं नाश्रय-
णीयमिति भावः । कथं पुनरप्रकृतस्यासंशब्दितस्य नपुंसकत्वस्याश्रयण-
प्रसङ्ग इत्याह । 'सर्वनामस्यानविधाने त्विति' । सर्वनामस्यानमिति
तटस्थमुपलक्षणं, यदिदं सर्वनामस्यानं शिशब्दस्तस्य यद्विधानं तदश-
स्योरित्येतत् तत्रेत्यर्थः । सर्वनामस्यानसंज्ञाविधाने त्विति पाठे यो ऽयं
सर्वनामस्यानसंज्ञः शिशब्दस्तद्विधानइत्यर्थः । सर्वनामस्यानसंज्ञाविधाने
त्विति प्रसिद्धः पाठः, न तत्र समीचीनमर्थं पश्यामः, तथाहि । शि सर्व-

नामस्थानमित्येतत्संज्ञाविधानं तत्र नपुंसकग्रहणमस्ति । अथ शिशब्दस्य नपुंसकत्वाव्यभिचारादर्थान्नपुंसकस्याशयणं, तदत्रैव सूत्रे शक्यते वक्तुं, किमु-
च्यते संज्ञाविधाने त्विति, अथावश्यमयमेव पाठो योज्यस्तदाहः प्रश्लेषः,
स च धात्वर्थानुवादी, सर्वनामस्थानसंज्ञाविधानं सर्वनामस्या'नसंज्ञावि-
धानं तत्रेति, स एवार्थो यं पूर्वमवोचाम, तुशब्दो हेतौ, अपि स्यादिति
संभावनायां, यस्मान्नपुंसकादेव शेषविधानं तस्मात्तत्र शिशब्दे क्रियमाणस्य
नियमस्य नपुंसकविषयता संभाव्यतदित्यर्थः ॥

“अन्तसन्तस्य चाधातेः” ॥ ‘अत्रेत्यादि’ । ननु च परत्वा-
वित्यत्वाच्च नुमेव पूर्वे प्राप्नोति तत्राह । ‘यदि हीति’ । इह दीर्घ-
श्रुत्याचः स्यादित्यं, तच्च न स्वरूपेण किं तर्हि उपधाया इत्यनुवृत्ते-
रुपध त्वनिबन्धनम्, अत एवात्रन्तस्य दीर्घाभावः, तस्मात्स्यादित्येवात्र
निमित्तशब्दः प्रयुक्तः । ‘पिण्डयश्च’ मेव इति । यमुल्लसु अदने, वस आच्छा-
दने, कृप्, ननु चानर्थकत्वादेवात्र न भविष्यति, मूलोदाहरणेषु त्वसु-
न्यत्ययस्यार्थवत्त्वात्सिद्धमत आह । ‘अनर्थकोपीति’ । अत्रैव हेतुमाह ।
‘अनिनस्मिन्ग्रहणानीति’ । अयमेव धातुप्रतिषेधो ज्ञापयति अस्तीयं
परिभाषेति । नैतदस्ति ज्ञापकम्, अस्यार्थमेतत्स्यात् शूत्रनस्थात् शूत्रन-
स्यतीति शूत्रव इति, तस्माद्वचनमेवेदम्, अतुदयणे त्वर्थवतोतुशब्द-
स्याभावादेवानर्थकस्य ग्रहणम्, अन्तग्रहणमनर्थकं केवलयोरत्वसोर-
भावादेव सिद्धमत आह । ‘अन्तग्रहणमित्यादि’ । उपदेशो लक्षणवा-
क्यानि गणपाठश्च, प्रयुज्यत इति प्रयोगः, उपदेशे प्रयोग उपदेशप्रयोगः
उपदेशे यत्प्रयुज्यते शब्दरूपं तदेकदेशस्याप्यन्तस्य परिग्रहार्थमि-
त्यर्थः । असति पुनरन्तग्रहणे कस्य ग्रहणं न स्यादित्यत आह । ‘इतर-
था हीति’ । मतुग्रहणमुपलक्षणं, ‘कुमुदनद्वेतेसेभ्यो हुतुप्’ इत्य-
स्यापि ग्रहणं न स्यात् । किं कारणमित्यत आह । ‘उपदेश इति’ ।
रूपनियंते, रूपनिश्चयः, स यद्यपि लौकिके प्रयोगे भवति, अनुबन्धयुक्तं तु

१ सर्वनामस्थानसंज्ञाविधानमिति नास्ति इं पु० ।

२ अस्मि वास्ती इति अधिकं मुद्रितमूलपुस्तके ।

रूपमुपदेशएव निश्चीयतइत्युपदेशइत्युक्तम् । 'नायमत्वन्त इति' । यद्यपि तावतो ऽवधेरतुरन्तस्तथापि न तत्पर उपदेशः, यत्परश्चोपदेशो न सोत्वन्तः, प्रकारान्तत्वात्, ततश्च तस्य ग्रहणं न स्यात्, अन्तग्रहण-सामर्थ्यात् तावतोऽवधेरत्वन्तस्य ग्रहणम् ॥

“अनुनासिकस्य क्लिक्कलोः क्लिति” ॥ अङ्गातिप्तस्य भला विशेष-
णान्तदादिविधिः, कितीत्येतत्संभवव्यभिचाराभ्यां भलादेरेव विशेष-
णम् । 'प्रतानित्यादि' । 'तमु काङ्गायां, शमु उपशमे, दमु भानौ,
एतेभ्यः क्लिप्, मो नोधातोरिति नत्वम्, । 'यङ्लुगन्तासामिति' । तस्य
सार्वधातुकमपिदिति ङित्वं, वस्तुक्रयनं चेतत्, न त्वनेन निष्ठाशङ्का
वापत्ते, ङिति खल्वपीत्युपक्रमात्, किं च निष्ठायामिटा भवितव्यं, न
चोदित्वाद्यास्य विभाषेति प्रतिषेधः, एकाच इति तत्रानुवृत्तेः ॥

“अञ्जनगमां सनि” ॥ अत्र यद्युपधाया इत्यनुवर्त्तते अजन्तेषु
व्यञ्जनस्य दीर्घप्रसङ्गः, तस्माद्विवृत्तं, यद्येवं हनिगम्योरलोन्यस्य दीर्घ-
प्रसङ्गः, तत्र । अचखेत्युपस्थानात् । न चैवमभ्यासस्य प्रसङ्गः, हन् स
इति स्थिते परत्वादीर्घत्वे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् द्विवचनम्, अस्तु वा
ऽभ्यासस्यापि दीर्घः, ह्रस्व इति ह्रस्वो भविष्यति । 'त्रिधांसतीति' ।
अभ्यासाच्चेति कुत्वम् । 'अधितिगांसतइति' । इहश्चेति गमिरादेशः ।
इह ब्रह्मो गमयः, गच्छ सृष्टृ गताविति धातुः, यौ गमिरबोधने, सनि
चेतीणादेशः, इण्वदिक इति वक्तव्यमितीक आदेशः, इहश्चेतीडादेशश्चेति,
तत्राविशेषात्सर्वत्र प्रसङ्गे सत्याह । 'गमेरिडादेशस्येति वक्तव्यमिति' । इण
इक इहश्चैक एवादेशः स इहोपलभ्यते, अतो धातुमेकं वनेयित्वा त्रयाणा-
मादेशस्य यत्क्षणं, तथा च वत्यति अजादेशस्य गमेरिति, एवं चेणिकोरादे-
शस्यापि गमेर्भावकर्मणोरात्मनेपदइहभावे भलादौ सनि 'अञ्के'ति दीर्घा
भवत्येव, सञ्जिगां व्यतइति । 'सञ्जिगंसतइति' । गमेः 'समो गमृच्छीत्या-
त्मनेपदं विहितं, तत्र चाकर्मकादिति वर्त्तते तेन सनन्तादपि पूर्ववत्सन
इत्यात्मनेपदमकर्मकादेव भवति, ततश्च मातरमित्यपपाठः, माचेति
तृतीयान्तं पठितव्यम् । 'सञ्जिगांसदिति' । सम्पूर्वाङ्गमेः सन्, सकर्मक-

त्वात्परस्मैपदं हान्दसत्वादिवभावः, 'बहुलं ह्रन्वप्यमाद्योगेपी' त्यङ-
भावः, प्रायेण तु वृत्तौ सादृक् पठ्यते । इहेत्यादिना गमेरिडादेशस्येति
वक्तव्यमित्येतत्प्रावृत्ते, कथं पुनः सनि दीर्घइत्येतावति सूत्रे क्रियमाणे
ऽजन्तस्यैव दीर्घत्वं लभ्यते ऽत आह । 'तच्चावेत्यादि' । सनि दीर्घ इति
सूत्रे क्रियमाणे ऽङ्गस्येति वर्त्तते, दीर्घश्रुत्या वा ऽचश्चेत्युपनिवृत्ते, तत्र
विशेषणविशेष्यभावं प्रति कामवारादुत्तरत्र हनिगम्योर्दीर्घविधानादुक्तमा-
णमङ्गमवा विशेष्यते, तेन त्वचाङ्गं, विशेषणो न तदन्तविधिर्भवतीति सिद्ध-
मजन्तस्य दीर्घत्वं, यथा ऽङ्गत्वावधातुकयोरित्यत्र तस्मादिहाव्यहणं न
कर्त्तव्यं, किमर्थं तर्हि क्रियतइत्याह । 'तत्क्रियतइति' । प्रवृत्तिभेदेन,
व्यापारभेदेन, तमेव दर्शयति । 'अजन्तस्येति' । एवं चाव्यहणं साम-
र्थ्यादावर्त्ततइत्युक्तं भवति ॥

"तनोतेविभाषा" ॥ 'उपसंख्यानेनेति' । तनिपतिदरिद्राणा-
मुपसंख्यानमित्यनेन ।

"क्रमश्च त्वि" ॥ अनुनासिकस्य क्लृप्तोः कृत्तितीति क्रियस्य
दीर्घस्यापवादोऽयं विकल्पः । 'उपधाया इति' । यद्यप्युपधाग्रहणं पूर्व-
मेव निवृत्तं तथाप्यचश्चेत्युपस्थानादन्यस्य चावोसम्भवादेवमुक्तम् ।
'क्रमित्वेति' । 'उदितो' वेति पक्षे इट् । 'बहि रङ्गोपि त्यवादेश
इति' । एतच्चादौ जगिध्न्यंति कितीत्यत्र त्यव्यहणेन ज्ञापितम् ॥

"क्लृतोः शूडनुनासिके च" ॥ यद्यत्र केवलस्य कृत्य ग्रहणं स्यात्तदा
पृच्छेरुपदेशानन्तरं तुकि कृते कृत्यप्रत्यये परतश्चकारमात्रस्य शादेशे पत्वे
तुकः पृत्वे पृष्टइत्यनिष्टं रूपं स्यात् । न च निमित्ताभावे नैमित्तिकस्या-
प्यभाव इति तुको निवृत्तिः, नहीदं वचनं नापि न्यायः, नहि कृतस्य
निवृत्तौ कश्चिन्न्यायः, कथं तर्हि स्यात्तच्च सत्वे कृते पृत्त्वस्य निवृत्तिः,
नात्र कृतमेव पृत्वं निवर्त्तते किं तर्हि तस्यासिद्धत्वात्पूर्वमेव सत्वं,
तत्र पृत्त्वस्य प्राप्यभावः, तदेवं वितुक्कस्य ग्रहणे दोषं दृष्ट्वाह । 'च्छ-
इत्येतस्य सतुक्कस्येति' । कथं पुनर्ज्ञायते च्छेत्यस्य सतुक्कस्य ग्रहणमिति,
यज्ञयाज्वेति नङो ङित्करणात्, तद्वि विश्न इत्यत्र गुणो माभूदिति, सतु-

क्लृप्त्यैव शब्दे लघूपधत्वाद्गुणप्रसङ्गः, वितुक्कस्य तु शब्दे तकार उपधा-
 नेकारः, संयोगे गुर्विति गुरुसञ्चयः, एच्छेत्सु कृदिति सम्प्रसारणार्थं
 नहो हित्वं न भवति, 'प्रश्ने चासकाल' इति निपातनात्, तस्मा-
 त्सतुक्कस्य बहुवचनम्, एवं च कृत्वा एष्टप्रतिवचनमिति निर्वृणोपपत्तिः ।
 ननु सतुक्कस्य यद्गोप्यलान्त्यस्येति छमात्रस्य प्रसङ्गः, नन्यनर्थके ऽन्तो-
 न्त्यविधिरस्ति, अथ सतुक्केन छेनाङ्गस्य विशेषणान्तदन्तस्याङ्गस्या-
 लान्त्यस्य प्रसङ्गः, तदापि निर्वृण्यमानस्यादेशा भवन्तीति सह तुका
 भविष्यति । 'अन्तरङ्गत्वादिति' । उपदेशानन्तरं प्रसङ्गादन्तरङ्गत्वं,
 अस्तु बहिरङ्ग, कथम्, उत्पत्ते प्रत्यये ऽङ्गमञ्जा, अङ्गस्य च शब्दः,
 न च वाणोदाङ्गं बलीयः, भिन्नकालत्वात् । 'बौणादिके न प्रत्यय इति' ।
 सात्तात्स्येरेव विहितोपि बाहुलकावप्रत्ययः । 'पुगन्तलघूपधगुणात्पूर्वमूढ-
 क्रियते इति' । अन्तरङ्गत्वादिति वक्ष्यमाणो हेतुरिहाव्यपकृष्टः, गुणो हि
 बहुपेक्षो बहिर्भूतप्रत्ययापेक्षश्च, कट् तु विपर्ययादन्तरङ्गः, तेन स एव
 पूर्व क्रियते, तच्च कृतेनरङ्गत्वाद्याद्यादेश इति, अन्तर्भूताजपेक्षत्वाद्याद्योऽन्त-
 रङ्गत्वं, गुणस्तु पूर्ववदेव बहिरङ्गः । 'नानाश्रयत्वाच्चेति' । यत्रैकमेव
 निमित्तीकृत्याङ्गवर्णयोयुंगयत्प्राप्तिस्तत्र वाणोदाङ्गं बलीयः, तथा ऽत्रो ऽणि
 तिवृद्धेवकाशो गौरिति, यलोवकाशो दध्यच्चेति, चकारेत्यत्र कश्च
 इति स्थिते उभयप्रसङ्गे परामपि वृद्धिं बाधित्वान्तरङ्गत्वाद्याणि प्राप्ते
 वाणोदाङ्गं बलीय इति वृद्धिर्भवति । 'शब्दप्रादिति' । व्रश्चादिष्वत्वं,
 जरत्ववत्त्वं । 'गोविदिति' । विच्छ गतौ, गां विच्छायतीति विदश्च
 'आयादय आर्द्धधातुके वे'त्यायप्रत्ययाभावपक्षे क्तिप् । 'अतर्द्धादिरव्य-
 धूरिति' । द्विविष्टिविध्यां क्तिप्, सुधातुष्टिबुल्लङ्कतीनां प्रतिषेध-
 इति सत्त्वाभावः । ननु चान्तरङ्गे यणि बहिरङ्गस्योऽऽसिद्धत्वाद्याद्यादे-
 शेन नात्र भवितव्यमत आह । 'अमिद्वं बहिरङ्गमन्तरङ्गइति' । नात्रा-
 नन्तर्पेदित्यस्यायमर्थः, यच्चान्तरङ्गे बहिरङ्गे वा ऽचोरानन्तर्पेमाश्रीयते तत्र
 बहिरङ्गपरिभाषा न प्रयत्नेतइति, एतच्च यत्सतुकोरसिद्ध इत्यत्र ज्ञापि-
 तम् । 'द्व्यध्यामिति' । कटोवकाशो द्यूतः द्यूतवान्, उत्पत्त्यावकाशोऽ-

होत्रमलक्ष्य, द्रुभ्यामित्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वादूट प्रसङ्गः, तस्मात्क्वडि-
तीत्यत्रानुवर्तयितव्यमिति भावः । 'क्वदित्यादि' । तेषां मते हि
द्विविधभृतीनां यद्गुणान्तानां तिस्रिषोरीहभावपक्षे कठि सति देदिवीति
देद्वीति, देदिवीति, देद्वीति, पूर्वत्र तु पक्षे वलिलोपे देदेति देदे-
वीति । 'कथं द्रुभ्यां द्रुभिरिति कठि कृतदिति' । क्वडितीत्यस्याननुवृत्त-
त्वात् अत्रापि परत्वादूट। भाव्यम्, । कठि च कृते द्रुभ्यां द्रुभिरिति
भवितव्यमिति प्रश्नः । 'दिव उडि' ति तपरकरणादित्यादि' । अत्र हि
तपरकरणं न कर्तव्यं यतोऽर्तुमात्राकालस्य व्यञ्जनस्य मात्राकालो ह्रस्व
एव सिद्धस्तत्क्रियते लक्षणान्तरेणापि दीर्घा माभूदिति, तेन परमप्लुटं
बाधित्वा दिव उडित्यनेन मात्राकालो भविष्यतीत्यर्थः । अथ वा कठि
कृतदित्यस्य परेण परिहारयन्त्येन संबन्धः, तत्रायमर्थः । क्रियतां सामान्येन
क्वडिति वाच्यं च कट्, कृते तु तस्मिन्नेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्तस्यै-
वोऽः स्याने तपरत्वात्मात्राकालो भविष्यति । 'तेषामित्यादि' । क्वडि-
द्वहणे हि निवृत्ते सति तृजादावपि शस्यानेन विधानादुत्त्वादिसूत्रे द्वय-
हणं न कर्तव्यं, शकारस्य यत्त्वविधानेनैव सर्वस्य सिद्धत्वात्, ये तु क्वडि-
द्वहणमनुवर्तयन्ति तेषां तृजादौ शत्वस्याभावाच्छस्यैव यत्त्वं विधातव्यं,
तत्रापि सतुक्लप्य यद्वहणम्, कडपं यदि टित्स्यादाद्यन्तौ टकितावित्यादिः
प्रसज्येत, अस्तु वकारस्य, वलि लोपे सति अतद्वारित्यादि सिद्धं, न च ना-
प्राप्ते वलिलोपचारभ्यमाण कडलोपस्य बाधकः स्यादिति शङ्कनीयं,
भिवज्जातीयत्वात्, कडागमः, लोप आदेशः, न च भिवज्जातीयं बाधकं
भवति, नहि दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां कम्बलः कौण्डिन्यायेति दधः
कम्बलो बाधको भवति । सत्यम् । उत्तरसूत्रे त्वागमिभेदाद् द्वावूटौ
स्याताम्, एको वकारात्पूर्वाऽपर उपधायाः, तस्मादूटद्वित्वमवश्याङ्गी-
कर्तव्यमिति मन्यमानस्तदङ्गीकरणे प्रयोजनमाह । 'कठद्वित्करणमिति' ।
एवं ब्रुवता एत्येधत्प्लुटस्त्विति ठकारस्य चत्वेन निर्द्वंश इत्युक्तं भवति, यत्र
ठकारो न क्रियते ततो वृद्धिविधावपि नोपादीयेत, ततश्च प्रकृते मोह-

तदव्यत्रापि स्यात् । 'वाह ऊहि-ययमपि ठिदेवेति' । अन्यथा तस्य
 वृद्धिविधौ ग्रहणं न स्यात्, अत्रापि टकारस्याश्रयं ज्ञरत्ववत्त्वाभ्याम् ॥

“ज्वरत्वस्त्रिव्यविभवामुपधायात्” ॥ ज्वर रोगे, त्रित्वरा संभवे,
 सिधु गतिशेषणयोः, अत्र रत्तणे, मत्र बन्धने । 'ज्वरत्वत्वेत्यादि' ।
 वस्तुकथनम् ॥

“राल्लोपः” ॥ 'मूर्द्धति' । मूर्द्धा मोहसमुच्छ्राययोः । 'हुर्द्धति' ।
 हुर्द्धा कौटिल्ये । ननु च पूर्वत्र सतुक्कस्य हकारस्य ग्रहणं वितुक्क-
 श्चायं तत्कथमत्र लोप इत्याह । 'राल्लोपइत्यादि' । ननु यदि नाम
 रेफात्परः सतुक्कश्चकारो न संभवति किमेतावता ऽप्रकृतस्यासंस्थितस्य
 केवलस्य हस्य ग्रहणं भवति, तस्मादेवं व्याख्येयं, पूर्वत्र द्विच्छकारो
 निर्द्वंशः, तत्रैकः सतुक्को ऽपरस्तु केवलो एहीतस्तत्र च राल्लोपे सतु-
 क्स्य हस्यासंभवात्केवलो एह्यतइति, यदि द्विच्छकारकः पूर्वत्र निर्द्वंशः,
 च्छोरिति निर्द्वंशो नोपपद्यते, कथं, समाहारद्वन्द्वे एकवचनप्रसङ्गः,
 नैष दोषः । पूर्वं द्वयोश्चकारयोः समाहारद्वन्द्वं कृत्वा पश्चाद्वकारणे-
 तरेतरयोगे द्वन्द्वः करिष्यते, एवमपि द्वन्द्वाच्चद्वहान्तात्समाहारइति
 समासान्तः प्राप्नोति, तर्हि हकारवकारयोः समाहारद्वन्द्वं कृत्वा तेन
 सह सतुक्कस्य हस्येतरैतरयोगे द्वन्द्वा भविष्यति, यदि पूर्वत्र वितुक्को
 एह्यते वाञ्छतेः क्विपि शत्वं प्राप्नोति, इष्टमेवेतत्संमृहीतं वांशौ वांश
 इत्येव भवितव्यम् ॥

“असिद्धवदत्र भात्” ॥ आ भादिति निर्द्वंश आ कडारादित्य-
 नेन व्याख्यातः, सिद्धशब्दे निष्पन्नवचनः, न सिद्धो ऽसिद्धो यः पुनः
 सिद्धोपि सिद्धकार्यं न करोति । 'स तेन तुल्यं वर्त्ततइति' । असि-
 द्धवत्, किं पुनस्तत्, प्राधान्यात्कार्यमिति प्राप्तं, शास्त्रं हि कार्यायै-
 त्वादप्रधानं, कार्यस्य चासिद्धत्वे आदेशलक्षणप्रतिषेध एव सिद्धेत्, आगहि
 जहीति, न तूत्सर्गलक्षणस्य भावः, एधि शाधीति, कार्यस्यासिद्धत्वे ह्यव-
 मर्थः, आ भाच्छास्त्रीयं कार्यं प्रवृत्तमपि प्रवृत्तकार्यं न करोतीति, अतः
 प्रवृत्तकार्यनिबन्धनस्यैव कार्यस्य प्रतिषेधः स्यात्, च न एधि शाधीत्यत्र एत्व-

शाभावनिवन्धनं किञ्चित्कायं प्राप्तं यस्य प्रतिषेधो विज्ञायेत, आभीयं तु शास्त्रं स्वकार्यं कुर्यादेव, अत एवशाभावशास्त्राभ्यां स्वकार्ययोरेत्व-
शाभावयोः प्रवर्तितयोः स्यान्निराभावात्तद्विबन्धनं धित्वं न स्यादेव ।
शास्त्रासिद्धत्वे त्वयमर्थः, आभीयं शास्त्रं निबन्धमपि स्वकार्यं न करो-
तीति, अत एवशाभावशास्त्राभ्यां स्वकार्ययोरेत्वशाभावयोरप्रवृत्तत्वा-
दनिवर्तितत्वाच्चैस्वधिभावशास्त्रस्य स्यान्निबुद्धिरेव वर्ततइति तद्विब-
न्धनं कार्यं सिध्यति, अतो व्यापकत्वाच्छास्त्रस्यैवासिद्धत्वम्, आ भादिति
शास्त्रस्यैव विषयत्वेन निर्द्वैशाच्च । यद्वयं स्वतन्त्रविधिः स्यात्तदा
भाद्रहणं विषयनिर्द्वैशार्थं वा स्यात्, आ भाच्छास्त्रे ऽत्र कर्त्तव्ये ऽसिद्धव-
दिति, असिद्धवद्ववतो वा निर्द्वैशार्थम्, अत्रयहणं तु विषयार्थम्, आ भा-
द्वच्छास्त्रं तदसिद्धवद्ववति अत्रैवाभीये शास्त्रे कर्त्तव्यइति, तत्राद्ये पक्षे
असिद्धवद्ववतो निर्द्वैशाभावाद्यत्किं चनाष्टाध्याय्यां कार्यं तत्सर्वमाभीये
कर्त्तव्ये असिद्धवत्, ततश्च धित्विहणोर चेत्यस्यासिद्धत्वाद्विनुते ऋण-
तदत्यतो लोपो न स्यात्, अत्रयहणं चानर्थकं स्यात्, अपरिपूर्णत्वा-
दध्याहारेणैवा भाद्वत्तत्र कर्त्तव्यइत्यर्थलाभात्, द्वितीये तु पक्षे समाना-
श्रयत्वं विशेषो न लभ्येत, ततश्च प्रशम्येति मितो ह्रस्वस्यासिद्धत्वा-
ल्लघुपूर्वा मकारो न भवतीति त्यपि लघुपूर्वादित्ययादेशो न स्यात्,
प्रवेभिद्वयेति, भिदेर्यङन्ताद् णिचि यस्य हल इति यलोपस्यासिद्धत्वा-
ल्लघुपूर्वादुत्तरो णिच्च भवति, यकारेण व्यवधानादित्ययादेशो न स्यात्,
प्रस्तन्येति, अदनारस्तनशब्दइत्यस्माद् णिच्यलोपस्यासिद्धत्वाल्लघोरेव
परो णिच् न तु लघुपूर्वादित्ययादेशोप्राप्तिः । पशुं मनोतीति जनसनच-
नेति विट्, विड्वनोरित्यात्वं, मनोतेरेन इति वत्वं, पशुषाः, ततः शसि पशु-
यो नवात्रानित्यादावात्वस्यासिद्धत्वा' दातो धातो 'रित्यालोपो न स्यात् ।
चाखायितेति, खनेर्यङि द्विर्वचनात्परत्वा' द्यो विभाषे'त्यान्ते द्विर्वचने
वृत्ति चात्वस्यासिद्धत्वा 'द्वस्य हल' इति यलोपः स्यात्, पशुष इत्यादौ
च दोषो वत्यते, अधिकारे आ भाद्रहणं चानर्थकं स्यात्, अधिकारादेव
तदर्थलाभात् । तथाहि । 'श्नाच्चलोप' इत्यत्रास्मिन्नुपस्थिते सति श्नादु-

नकारस्य लोपो भवति स चासिद्धवद्भवतीत्ययमर्थो भवति, एवमनुदात्तोपदेशेत्यादावपि, तत्किमसिद्धवद्भवतो निर्दुर्गार्थेनाभादुहणेन, न चासिद्धवद्भवत इयत्तावधारणार्थमाभादुहणम्, अधिकारे ह्यस्मिन्नवध्यनिर्दुर्गार्थोवाचनाकाचित्यादीनामपि असिद्धत्वं स्यादिति वाच्यं, ह्यापु-
 प्रातिपदिकादितिवदनन्तरेणाप्यवधिनिर्दुर्गमधिकारपरिमाणावगतेः । न-
 न्वसत्याभादुहणे ऽधिकारेस्मिन्सति यत्रैतदधिकृतं तदेव मूलं तद्वि-
 हितं वा कार्यमत्रयहणेन परामृश्येत, अन्यस्य संनिहितस्याभावात्,
 ततश्च 'आचलोप' इत्यस्यायमर्थः स्यात्, श्नादुत्तरस्य नकारस्य लोपो
 भवति, स चासिद्धवद्भवत्यत्रैव, आचलोपे कर्तव्यमिति, एवं सर्वत्र,
 ततश्च चिणो लुगिन्यत्रैवेष्टं सिध्दकारितरामिति, गतः गतवानित्यादा-
 वन्यस्मिन्वाभीये ऽन्यस्याभीयस्यासिद्धत्वानापादनादतो लोपादि स्यादेवा-
 भादुहणं तु कृत्वा विधावाश्रीयमाणे तस्येव संनिहितस्यात्रयहणेन परा-
 मशोदाभीयमाभीयेसिद्धवत्स्यस्मिन्नवध्यन्यस्मिन्वेत्ययमर्थो लभ्यते । उच्यते ।
 आधिकारेण्यस्मिन्सति अनुदात्तोपदेशेत्यादौ तत्रैव कर्तव्ये तस्येवासि-
 द्धवत्त्वे न किञ्चित्प्रयोजनमस्तीति तत्कार्यविशेषरूपपरित्यागेन इदम-
 सिद्धवद्भवति अत्र कर्तव्यइत्येवं सामान्यरूपेण परामशोदन्यस्मिन्नवध्य-
 स्यासिद्धत्वं भविष्यति, तदेवमाभादुहणमतिरिच्यमानं विषयार्थं विज्ञा-
 यते, अधिकाराच्चासिद्धवद्भवतोऽवगतिः, अत्रयहणं तु समानाश्रयत्वप्रति-
 पत्त्यर्थं, यदुभे अप्याभीये एकमेव निमित्तमाश्रित्य प्राप्तः, एवमन्यान्य-
 स्मिन्नसिद्धवद्भवति, किमत्रयहणमतिरिच्यतइत्यतः समानाश्रयत्वप्रति-
 पत्तिः, नेत्याह, अत्रार्येणवायं, तथाहि । अनुदात्तोपदेशेत्यत्रास्मिन्नुप-
 स्थिते सत्ययमर्थो भवति, अनुदात्तोपदेशानां लोपो भवति कृतादौ-
 कृति परतः, स चासिद्धवद्भवति, कुत्र कर्तव्ये, अत्र यदा भातत्रेति,
 कार्यः, कृत्यनुनासिकलोपो भवतीत्युक्तम्, अत्रैव कृति निमित्ते सति
 यदाभीयं प्राप्नोति तत्र कर्तव्यमिति, एवं सर्वत्र, एवं च विस्पष्टमन्तरैरेव
 समानाश्रयत्वं प्रतिपादितं भवति । यद्वयमधिकारस्ततो यत्रास्मिन्पस्यानं

तत एवारभ्य यदा भातत्रैव तस्यासिद्धत्वं स्यात् न तु स्वस्मात्पूर्वेष्वितरेषु,
यद्वेशस्येन हि वक्ता आहुञ्चार्यते तत एवारभ्य मयादाभिविधिति-
पत्तिः, यथा आ पाटलिपुत्रादृष्टो देव इति, एवं च छसोरेष्टावित्यस्याय-
मर्था भवति, अस्तेहो एकारः, स चेत् आरभ्य यदा भातत्रासिद्धवदिति,
ततश्च पूर्वत्र धित्वे नासिद्धवत्स्यात्, स्वतन्त्रे तु विधौ अत्रैव प्रदेशे आहर्षे
प्रतिपादयन् अत एवारभ्य यदा भातदसिद्धवद्भवत्यत्रैव कर्तव्यमिति, श्नाव-
लोपइत्यारभ्य अत्यवसास्येत्येवमन्तानां सर्वेषामेवाभ्यन्तस्मिन्वसिद्धत्वमा-
पादयति । उच्यते । द्वौ पदौ शब्दाधिकारश्चार्थाधिकारश्च, ततश्च शब्दा-
धिकारे स्यादेव दोषः, अर्थाधिकारे त्वस्मिन्नेव प्रदेशे आहर्षे प्रतिपाद-
यन् पूर्ववत्प्रतिपादयति, स च प्रतिपादितार्थादुत्तरत्रोपतिष्ठते, उप-
स्थितश्च तत्रतत्रोपस्थितेनात्रग्रहणेन विशेष्यतइति सर्वमिष्टं सिद्धं, तद-
नेन सूत्रेणायमर्थः सम्पादितः, 'आबलोप' इत्यारभ्यापादपरिव्रामात्तेषां नि-
सूत्राणि तान्यभ्यन्तस्मिन्वसिद्धवद्भवन्ति, तानि चेत्तुल्यनिमित्तानीति, तदे-
तत्सर्वे वृत्तौ यथास्थानं योज्यं, तदाश्रयमेव भवतीत्यत्रासिद्धवदिति
वक्ष्यमाणमपकृष्टव्यं, विभिन्नाश्रयं व्याश्रयं विभिन्ननिमित्तमित्यर्थः । 'असिद्ध-
वचनमित्यादि' । उच्यते आदेशेन निवर्त्यतइत्युत्सर्गः स्थानी, स लक्षणं
निमित्तं यस्य तदुत्सर्गलक्षणं, तस्य भावः, पदतिर्यया स्यात्, एतच्च
शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणाल्लभ्यतइत्युक्तम् । 'आगहीति' । बहुलं हन्द्-
सीति शपो लुक्, अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । 'जहीति' ।
हन्तेर्जः । 'अभाजोति' । भञ्जेश्च द्विणीत्यनुनासिकलोपः, रागः,
'रञ्जेश्च' 'घञि च भावकरणपोरित्यनुनासिकलोपः । 'अत्रग्रहणं
किमिति' । यद्यपि समानाश्रयत्वप्रतिपत्त्यर्थमिति पूर्वमेवात्रग्रहणस्य
प्रयोजनमुक्तं तथापि समानाश्रयत्वप्रतिपत्तेः किं फलमिति प्रश्नावसरो-
क्त्येव । 'पपुष इति' । पा पाने, 'आतो लोप इटि च' । 'चिच्छुष
इति' । चिञ् चयने, 'हरनेकाच' इति यणादेशः । 'लुलुविषइति' । लृज्
छेदने, कथं पुनरत्र व्याश्रयत्वमित्याह । 'आलोपादीनि हीति' । नन्वे-
वमपि नैवात्राल्लोपादीनि सिध्यन्ति, अन्तरङ्गाणि हि तानि, अन्तर्भूतम-

सम्भारणापेक्षत्वात्, बहिरङ्गं सम्भारणं, बहिर्भूतविभक्त्यपेक्षत्वात्, ततः
 किम्, असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे, तत्राह । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गइत्या-
 दि' । 'एतदिति' । वचनापेक्षं नपुंसकत्वं, किमिति न प्रवर्त्तते ऽत
 आह । 'एषा हीति' । 'आ भाव्यास्त्रीयेति' । बाह कडित्यत्र ज्ञापि-
 तत्वात्, ततः किमित्याह । 'तस्यामिति' । अन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपत्स-
 विधानं नास्तीति, परिभाषया सह यौगपदमेष्टव्यं, परिभाषासवि-
 धावन्तरङ्गबहिरङ्गयोरवस्थानाभावादित्यर्थः । वसुसम्भारणं चैकं परिभा-
 षाया आलोपादीनां चाश्रय इति समानाश्रयत्वमप्यस्ति, एतच्च नाज्ञा-
 नन्तर्यइत्यनाश्रित्योक्तम्, आलोपादयो ह्यवोरानन्तर्यमाश्रित्य प्राप्नुव-
 न्ति । 'वुष्पुटाविति' । तत्र युटा तावत्सिद्धत्वं न वक्तव्यं, युद्विधानसाम-
 र्थात् यण् न भविष्यति, तत्र यकारद्वयश्रवणार्थं युद्विधानं, यणो
 मयो द्वे भवत इति द्विवचनविधानात्, 'हलो यमां यमि लोप' इति
 पक्षे लोपविधानाच्च पक्षे यकारद्वयश्रवणस्य सिद्धत्वात्, वुको ऽपि
 सिद्धत्वं न वक्तव्यं, कथं नाप्राप्ते उवङ्माभ्यमाणो वुक् तस्यापवादो
 भविष्यति । ननु च बाधकप्रवृत्तिविलायां यद्विरुध्यते तदुधकेन निव-
 र्त्तितं न प्रवर्त्तते, उवङ्निरवकाशे वुकि प्रवर्त्तमाने ऽसिद्धत्वात्स्वमा-
 त्मानमदर्शयवशक्यो बाधितुमिति वुकि कृते तस्यासिद्धत्वात्स्यादेव,
 एवं तर्हि वुङ्ग करिष्यते, भुवो लुङ्लिटोरुदुपधाया इति सूत्रमस्तु, तत्र
 च 'ओः सुपी' त्यत ओरित्यनुवर्त्तयते, तेन भुवोङ्गस्योपधाया उकारस्य
 कद्ववतीत्याश्रयणे उवङि कृतककारो भविष्यति, यद्येवं बभूव बभूविष्येति
 गुणवृद्धोरवावोश्च कृतयोस्त्वणोऽपधा न भवतीत्यत्वं न स्यात्, तत्रापी-
 न्निभवतिभ्यां चेति पितोऽपि लिटः कित्वाद्गुणवृद्धोरभावे उवङि कद्ववि-
 ष्यति, यद्येवमिन्निभवतिभ्यां चेति सूत्रं कर्त्तव्यं स्यात्, वुकि पुनः क्रिय-
 माणे इन्धेरुन्दोविषयत्वादुवो वुको नित्यत्वादिति न्यायात्तत्र कर्त्तव्यं
 भवति, अथर्वं च वुको नित्यत्वमाश्रित्य बभूवेति साधयितव्यम्, अन्यथा
 ऽवो ऽणितीत्यत्रेक इत्यनुपस्थानादभिलक्षणा वृद्धिः स्यादेव, एवं तर्हि
 नार्थो वुका नापि कित्त्वेन, ओः सुपीत्यत्रावर्णमपि प्रक्षिप्यते, अकारो-

कारयोरानुणे कृते ङसिद्धमोश्चेति पूर्वकादेशेन निर्वृत्तात्, तेन बभूविष्येति
गुणवृद्धोरवावोश्च कृतयोरवर्णस्याप्युपधाया कृद्विष्यति, बभूवतुरित्या-
दावुवङि कृते उवर्णस्यापि, यद्येवमोः सुपीत्यवर्णस्यापि निर्वृत्तात्कीला-
लपः पश्येत्यादावपि यण् स्यात्, परत्वादातो धातेरिति लोपो बाधको
भविष्यति, लोपस्यावकाशः संयोगपूर्वाकारान्तो धातुः, अकारप्रश्लेषस्यो-
त्तरचावकाशः, बभूव, बभूविष्य, कीलालपः पश्येत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वा-
दाकारलोपः, विप्रतिषेधे असिद्धत्वं नास्तीति ज्ञापयिष्यते । एवमपि
कीलालपौ सर्वनामस्थाने भसञ्ज्ञाया अभावादाकारलोपाप्रसङ्गादप्य-
स्यात्, एवं तर्ह्योः सुपीत्यत्राचि श्रुधात्वित्यतो य्वोरित्यनुवर्त्तयिष्यते, तत-
श्चाकारोकारसमुदायनिर्वृत्तेश्चि य्वोरित्यनेन विशेषणसामर्थ्यादुकारस्यैव
यण् भविष्यति न त्ववर्णस्येति, सामर्थ्यादवर्णवृत्तमुत्तरार्थमेव सम्पद्यते,
तदेवं सत्यप्यस्मिन्योगे व्युत्पटोः सिद्धत्वं न वक्तव्यमिति भाष्ये स्थितम् । ये
त्वाहुः, भुवो वुग्लुङ्लिटोरित्यत्र य्वोरित्यनुवर्त्तनीयम्, उवर्णान्तस्य भुवो
वुग्यद्या स्यात् बोभाव, बोभविष्येति यङ्लुकि पिति लिटि इन्धिभव-
तिभ्यां चेत्यत्र श्रितपा निर्वृत्तादसति कित्त्वे गुणवृद्धोः कृतयोरनुवर्णो-
न्तस्य माभूदित्येवमर्थम्, एवं च बभूव बभूविष्येत्यत्रापि गुणवृद्धोः
कृतयोः वुकोऽप्रसङ्गादनित्यत्वादित्थिभवतिभ्यां चेति कित्त्वमारम्भणीयं,
तत्र च द्विदित्यधिकारात्कित्त्वङित्त्वयोरुभयोरपि विधानादुभवेत्यनिल-
वणापि वृद्धिर्न भवति, एष एव च कित्त्वे श्रितपा निर्वृत्तं वुकि च तद-
भावं कुर्वतः सूत्रकारस्याभिप्राय इति तेषां वुक्ः सिद्धत्वं वक्तव्यमेव, न
च वत्करणं स्वाश्रयमपि यथा स्यादिति वुक्ः सिद्धत्वं लभ्यते, सत्यसति
वा वतावतिदेशेष्वतिदेशिकाविरुद्धस्वाश्रयकार्यानिवर्त्तनात्सिद्धत्वासिद्ध-
त्वयोस्तु विरोधात्कथं वतिना सिद्धत्वप्रापणं कथं वा विषयविभागो
लभ्येत, स्यानिवदित्यादौ तु वतिमन्तरेण संज्ञा स्यादिति वत्करणमतिदे-
शार्थं सत् स्वाश्रयप्रतिपत्त्यर्थं वर्ण्यते, एवं तर्हि श्नसोरलोप इति
तत्परकरणात्लिङ्गात्कित्त्वङित्त्वमनुमीयते, तद्वि आस्तामित्यादावाटो मा
भूदिति । यदि चेदमसिद्धत्वं नित्यं स्यात् आटोऽसिद्धत्वादेव लोपो न

भविष्यतीति किं तत्परकरणेन, वत्करणं तु प्रतिपत्तिलाघवार्थमेव, तथा च 'वत्वनुकोरसिद्धः,' 'गेतोणिदि'त्यादौ वतिमन्तरेणापि परच परशब्दप्रयोगादेवातिदेश आश्रितः, तत्रापि चाविरुद्धं स्वाशयं भवत्येव । अत्राहुर्थादायां यदि स्याद्वाधिकारीयस्यासिद्धत्वं न स्यात्, न चाभा-
दुहणं विषयार्थम्, असिद्धवद्ववतस्तु परिज्ञानमधिकारादेवेत्युक्तम्, अतो मर्यादार्थेऽप्याहि भाधिकारे ऽप्यस्योपस्थानं न विहन्यते, तस्मादेवं वक्तव्यं भाधिकारीये कर्तव्ये भाधिकारीयस्य पूर्वस्यैव प्रकरणस्याप्यसिद्धत्वं नोक्तं स्यादिति । सत्यम् । अयमेव दोषः, तत्र सूर्येणैकदिगिति अणि कृते यस्येति लोपः, ङीप्, पुनरणा यस्येतिलोपः, अचेदानीं 'सूर्येतिष्ये' ति यलोप इष्यते सौरी बलाकेति, स न प्राप्नोति, भाधिकारीये यलोपे यस्येति लोपस्यासिद्धत्वाभावाद्यकारस्यानुपधात्वात्, स्यानिवद्वावश्च यलोप-
विधिं प्रति निषिद्धः, तमिमं मर्यादापत्ते दोषं दृष्ट्वाह । 'आ भादित्यय-
मभिविधावाहिति' । 'भाधिकारेऽप्यसिद्धवद्ववतीति' । भाधिकारेपि यदवस्थितं तत्रापि कर्तव्ये तत्रत्यमन्यञ्चासिद्धवद्ववतीत्यर्थः, एवं व्याख्या-
ता वृत्तिः । कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि, इह पादोऽस्यास्तीति, 'अत इनिठनौ, पादिकः, उदकं वहतीत्यण्, संज्ञायामुदभावः, उदवा-
हस्यापत्यमत इञ्, चौदवाहिः, सारणवारणशब्दाभ्यां ल्युङन्ताभ्यामत इञ्, सारणिः, वारणिः, शातनपातनशब्दाभ्यां टित्त्वान्ङीप्, शातनी, पातनी, संसेध्वंसेर्ण्यन्तादिकि संस्यते ध्वंस्यते, अत्र यस्येतिलोपे णिलोपे च कृते पद्माव, ऊट्, नस्तद्धिते, अल्लोपोनः, अनिदिनामित्येते विधयः प्राप्नुवन्ति, लोपस्यासिद्धत्वाच्च भवन्ति, तच्च । अचः परस्मिविति स्यानिव-
द्वावेनाप्येतानि सिद्धानि, 'शाहा' वित्यत्र शास् हाविति पदच्छेदः, शासः शासित्ययमादेशो भवति, किमर्थमिदम्, इत्यत्राधनार्थं, ततो हुक्लभ्य इति धित्वं, धि चेति सलोपः, शाधीति सिद्धं, धि सकारे सिचो लोप इति नाश्रीयते, चकाधीत्येव भवितव्यमिति निर्णय्यते, 'ध्वसोरेट्वा-
वभ्यासलोपश्चे' त्यत्रापि इनसोरल्लोप इत्यतो विषयार्थमल्लोप इत्यनुवृ-
त्तेरल्लोपविषयत्वं भवदकारस्यैव भविष्यति, ततः पूर्ववद्धस्वसलोपयो-

रेपीति सिद्धम्, इह च कुरु इति कुरुहि इति स्थिते हिलुक्च प्राप्नोति
गुणश्च, परत्वाद्गुणे कृते 'अत उत्सावंधातुक' इत्युत्वं च प्राप्नोति हि
लुक्च, नित्यत्वादिलुकि कृतेपि सार्वधातुकग्रहणसामर्थ्याद्भूतपूर्वेषु तस्मि-
न्नुत्वं सिद्धम्, । 'लुङ्लङ्लङ्त्वद्दुदात्त' इत्यत्रोपदेशइत्यनुवृत्तेर्लुकारकनि-
वृत्तेश्चयथाद्वा लुङादिषु लावस्यायामेवाडाटौ भवत इति अकारि ऐत्सी-
त्यत्र चिणो लुगिति नित्ये लुकि कृते ऽडाटौ सिद्धौ, एवं चासचित्यत्रापि
प्रागेव शनसारल्लोपादाटि कृते तपरकरणाल्लोपाभावः, एवं चायचित्य-
त्रापि इणो यणिति यणादेशात्प्रागाटि सति सिद्धमिष्टं, यद्येवम् ऐज्यत
चौप्यतेति, लङो लावस्यायां यजिवज्योरनजादित्वादटि सति आटश्चेति
वृद्धिर्न स्यात्, अत्र परिहारमाहजादीनामित्यत्र वक्ष्यामः । अतो हेरित्यत्र
च उत्तरच प्रत्ययादित्यतः प्रत्ययग्रहणापकर्षणाज्जहोत्यत्र हन्तेर्जभावे
लुङ्ग भविष्यति । 'अतो लोप' इत्यत्र चानुदात्तोपदेशेत्यत उपदेशग्रहणानु-
वृत्तेरुपदेशे यदकारान्तं तस्य लोप इति गतः गतवानित्यत्रानुनासिकलोपे
कृते संप्रत्यकारान्तत्वेपि तदभावः, इहापि तर्हि न स्यात् 'धित्विह-
श्च्योर च' धिनुतः, नोपदेशग्रहणेनाङ्गमभिसम्बध्यते यदङ्गमुपदेशकाले
ऽकारान्तमिति, अपि तु आर्द्धधातुकमभिसम्बध्यते, आर्द्धधातुकोपदेशे
यदकारान्तमिति, एतदुक्तं भवति यदार्द्धधातुकमुत्पन्नं न मुहूर्त्त-
मात्रमप्यनकारान्तात्परं तत्र तदन्तस्य लोप इति धिनुत इत्यत्र लोप-
त्ययसर्वियोगेनाकारविधानादुत्पन्नो न कदा चिदपि अनतः
पर इति, इह च मघमस्यास्तीति छन्दसीवनिषौ चेति वनिवन्ताच्छस्,
श्चयुवमघेनामिति सम्प्रसारणं, मघ उत् अस् इति स्थिते सम्प्रसारणमाश्रित्य
यस्येति लोपः प्राप्तस्तस्यासिद्धत्वाव भवति, नात्रासिद्धत्वं नश्यते,
व्याश्रयत्वात्, शसि सम्प्रसारणं, सम्प्रसारणे यस्येति लोपः, तस्मान्मघ-
वच्छब्दोद्युत्पन्नं प्रातिपदिकं, ततश्च तद्धिताभावादेव लोपाभावः, इह
च कं खिद्रभे प्रथमं दधचाप इति, दधात्तेर्निटि धा इरे इति स्थिते
नित्यत्वादिरयोरे इति छान्दसो रेभावः, लिट् छन्दसि सार्वधातुकमपीति
शप्, शपः श्लुः, द्विवचनम्, 'ई हल्यघो' रिति प्रतिषेधात् 'शनाभ्यस्तयो-

रात् ' इति सिद्धो लोपः, घुव्यतिरिक्तेषु माप्रभृतिषु ह्रान्दसत्वाद्यथादर्शनं
 भविष्यति, इह तर्हि कुर्वः कुर्मः कुर्यादिति, कृउवस् कृउमस् कृउयात्
 इति स्थिते 'नित्यं करोतेः' 'ये चे'ति लोपश्च प्राप्नोति करोतेर्गुणश्च,
 तत्रोभयोरनित्ययोः परत्वादुक्ते कृते अत उत्सार्वधातुकइत्युत्वं बाधित्वा
 नित्यत्वादुकारलोपे कृते सार्वधातुकपरउप्रत्यये विधीयमानमुत्वं न
 स्यात्, न च सार्वधातुकएव परतः शक्यमुत्वं विधातुं, तथाहि सति
 कुरुत इत्यादौ विकरणव्यवायेपि न स्यात्, कृ तर्हि स्यात् यत्र विकरणस्य
 लोपः, कुर्यात् कुर्म इत्यादौ, यद्यप्यत्रापि स्यानिबद्धावाप्त्यवधानं तथापि
 वचनादीदृशं व्यवधानमाश्रीयते, तस्माद्व्यतीदं प्रयोजनं, न प्रयोजनं,
 सत्यप्युकारलोपे तस्य स्यानिबद्धावात्प्रत्ययलोपेन वा अत उदित्यत्र प्र्योयं
 इत्यनुवृत्तेर्वा उत्वं भविष्यति । इह तर्हि कारिष्यतइति चिण्वदिटो-
 सिद्धत्वाणिलोपो भवति, अन्यथा अनिटीति प्रतिषेधः स्यात्, तत्र चिण्व-
 दिट् चेति चकारः समुच्चये, इट् च यज्वान्यत्राप्राप्नोति, किं चान्यत्राप्राप्नोति,
 णिलोपः, अथश्यं चकारेणैव णिलोपः समुच्चेतव्यः, अन्यथा चिण्वदिटोसि-
 द्धत्वेपि धनादिलक्षणनेटा सेट्बुट्टिरेव णिलोपशास्त्रस्यास्मिन्विषये वृत्त-
 तइति लोपो नैव स्यात्, 'चिणोलुगि' त्यत्र चानुदातोपदेशेत्यतः किद्वयह-
 णमनुवर्त्य तस्य चिण इति पञ्चम्या यद्वां प्रकल्पितायां चिण उत्तरस्य
 कृडितो लुग्विधीयते, तेनाकारितरामित्यादौ तरपो न भविष्यति, इह तर्हि
 शुन इति 'श्वयुवमघेना'मिति संप्रसारणे शुचत् अस् संप्रसारणपूर्वत्वं
 बाधित्वा अल्लोपेन इत्युकारलोपे सति विभक्तेरनुदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नो-
 ति, कृतेस्मिन्योगे संप्रसारणस्यासिद्धत्वाच्च संयोगादुमन्तादिति प्रतिषेधा-
 दल्लोपे ऽसति संप्रसारणपूर्वत्वे सति एकादेश उदात्तेनेदात्तइत्याद्युदात्तं
 पदं भवति, नात्राल्लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रसंगो 'न गोश्वन्साव-
 वणं'ति प्रतिषेधात्, नैव उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः, कस्य तर्हि,
 तृतीयादिस्वरस्य, स च श्वभ्यां श्वभिरिति हलादौ विभक्तावुदात्तलोपा-
 भावे चरितार्थः, एवं तर्हि न लक्षणप्रतिषेधं शिष्यः, किं तर्हि येन केन
 चित्वाप्तस्य तृतीयादिस्वरस्य, यत्र तर्हि तृतीयादिर्नास्ति शुनः पश्येति,

तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति, एवं तर्हि तृतीयादियहणमपि निवर्त्ति-
ष्यते, अविशेषेण विभक्तिस्वरमात्रस्य प्रतिषेधः, ज्ञापकाद्वा सिद्धं, यदयं
श्चन्शब्दं गौरादिषु पठति तज्ज्ञापयति नोदात्तनिवृत्तिस्वरः शुन्यवत्तर-
तीति । एवमपि विद्यते विशेषः, अल्लोपेन वा निवृत्तौ सत्यां पूर्वत्वेन
वा अल्लोपे सति बहवः श्वानो यस्यामिति बहुव्रीहेरुपधालोपित्वाद् 'न
उपधालोपिन' इति ङीपा भाव्यं बहुशुनीति, तदभावे तु बहुश्चेति
भवति, गौरादिङीषोप्यनुपसर्जनाधिकारादत्राप्रसङ्गः, किञ्च ज्ञापकात्सा-
मान्येन वा निषेधादुदात्तनिवृत्तिस्वराभावेऽपि कथमाद्युदात्तं पठं भवति,
नह्यल्लोपे सत्येकादेशस्वरोस्ति, ततश्च सर्वानुदात्तं पठं स्यात्, तदेतद्व-
वति प्रयोजनं, न प्रयोजनम्, अन्तरङ्गत्वात्पूर्वत्वं भवति, न च वाणी-
दाङ्गस्य बलीयस्त्वं, व्याश्रयत्वात्, विभक्तिरल्लोपस्य निमित्तं, पूर्वत्वस्य
तु श्वन्शब्दाकारः, इह तर्हि भूयानिति भूभावस्यासिद्धत्वादेर्गुणो न
भवेदिति, दीर्घाञ्चारणसामर्थ्यात् भविष्यति, अस्ति दीर्घाञ्चारणे प्रयो-
जनं, किम्भूवेति, निपातनादप्येतत्सिद्धमुत्तरपदभूमीति, इदं च सूर्यलै-
कदिक् सौरी बलाकेति द्वयोरकारयोर्यस्येति लोपेऽपि वचनसामर्थ्याद्भूतपू-
र्वगत्योपधाश्रयणाल्लोपो भविष्यति, तदेवं न सन्ति प्रयोजनानि, प्रति-
पत्तिगौरवपरिहारार्थं सूत्रमारब्धम् ॥

“श्नाच्च लोपः” ॥ नेति पृथक्पदं लुप्तपृष्ठीकं, तेनोत्तरत्रोपधा-
यहणेन नकारो विशेष्यते । ‘श्नमयमुत्प्लुष्टमकारो शृङ्गतइति’ । अन्यस्य
श्नस्यासंभवात् । ‘अनकीति’ । अञ्जू व्यक्तिप्रसङ्गकान्तिगतिषु, भञ्जो
चामर्दने, हिंसि हिंसायां, शकारवतोयहणं किम् । इह माभूत् नन्दिता
नन्दकः, एवं वत्यामि नाबलोपोऽनिदितामिति, ततो हल उपधा-
याः कृडितीति, अनिदितामित्येव, इहापि न स्यात् हिनस्तीति, पाप्मा-
दिभ्यो नः, अस्य च यहणं स्यात्, एवं तर्हि कृडितीति वर्त्तते, सत्स-
प्तमी चैवा कृडिति सतीति, तेन हिनस्तीत्यत्र तिपः पित्वादङित्वेऽपि
श्नममेव हितमाश्रित्य लोपो भविष्यति, इहापि तर्हि प्राप्नोति नन्दमान
इति, चानशो डित्वात्, एवं तर्हि नशब्दमेव कृडित्वेन विशेषयिष्यामः,

क्वडितो नशब्दादिति, तस्माच्चलोप इति वक्तव्यमिति पृच्छति ।
 'शकारवतो ग्रहणं किमिति' । 'यज्ञानामिति' । यज्ञयाचेत्यादिना नङ्,
 श्रुत्वं, तस्यासिद्धत्वाच्चशब्द एवायम्, ननु यद्यपि नामि दीर्घादयं लोपः
 परः, सुपि चेत्येतदीर्घत्वमस्मात्परं तत्र कृते नादिति व्यपदेशाभावादेव
 लोपो न भविष्यत्यत आह 'सुपि चेत्यादि' । 'स्यानिवद्वावादिति' । पूर्व-
 स्मादपि विधौ स्यानिवद्वावात् । अथ एक्षमाणेपि शकारवतो ग्रहणे वि-
 श्नानां प्रश्नानामित्यत्र कस्माच्च भवति । ननु संप्रति शनरूपत्वादत्रैव
 प्राप्नोति अत आह । 'विश्रनानामिति' । अत्र संग्रहश्लोकः ॥

नाचस्यायं विधेयो ननु लुबनिदितां नन्दिता चापि सिध्ये-
 द्विसेनै प्राप्तिरेवं क्वडिति सति तु तथा नन्दमानो न सिद्ध्येत् ।
 क्वडिवाच्चेव्याय यद्वाटुहुवचनविधौ दुष्यति स्यानिवत्त्वा-
 द्विश्रानां लक्षणोक्तप्रतिपदवचनात्सिद्ध एवेत्यदोषः ॥

लोपनं लुप्, लोप इत्यर्थः । राल्लोप इति प्रकृते लोपग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

"चनिदितां हल उपधायाः क्वडिति" ॥ इकार इत्संज्ञको येषां
 ते इदितः, ततोऽन्ये ऽनिदितः, तेषां विशेषणं हल इति, व्यत्ययेन त्वे-
 कवचनम् । 'सनीसंस्थतइति' । नीम्वञ्चिन्त्यादिना ऽभ्यासस्य नीगा-
 गमः । 'नानन्द्यातइति' । टुणदि संमृष्टौ, यङ्, दीर्घाकितः । 'नह्यत-
 इति' । कित्परत्वेन नकारो विशेष्यते, येन नाव्यवधानमित्येकेन व्य-
 धानमाश्रीयतइत्येतत्तु दुर्ज्ञानमिति भावः । 'लगिकऽप्योरिति' । इदि-
 त्त्वादुचनं, कृच्छ्रप्राप्तिरत्रोपतापो न रोगः, शरीरविकारइत्येव सिद्धत्वात्,
 शरीरविकारोच व्याधिरुच्यते, न स्वाभाविकः स्यौत्यादिः । 'विलगितः
 विकषितइति' । गत्यर्थकर्मकेत्यादिना कर्त्तरि क्तः । 'मित्त्वादुपधा-
 ह्रस्वत्वमिति' । एतदेव मित्त्ववचनं ज्ञापकं रज्जेरक्वडित्यप्युपधालोपो
 भवतीति । 'रजकरजनरजःसूपसंख्यानमिति' । कित्त्वात्सिद्धं, कित एते
 औणादिकाः प्रत्ययाः, 'कुन् शित्पिसंज्ञयोः' । रजकः, पुंयोगान्डीष्,
 रजकी, अयुयोगे तु नैव ङीष् भवितव्यं, रज्जेः क्युन्, रजनः, स च
 बाहुलकादित्, रजनी, शरज्जिभ्यां किञ्चेत्यसुन्, शिरः, रजः ॥

“दंशसञ्जस्वञ्जां शपि” ॥ ‘परिष्वजतइति’ । ष्वञ्ज परिष्वङ्गे,
अनुदात्तेत्, उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना पत्वम् ॥

“रञ्जेश्व” ॥ ‘एययोगकरणमुत्तरार्यमिति’ । उत्तर रञ्जेवा-
नुवृत्तिर्यथा स्यात् ढशिप्रभृतीनां माभूत् ॥

“घञि च भावकरणयोः” ॥ ‘राग इति’ । ‘हलश्चे’ति
करणाधिकरणयोर्घञ्, चञोः कुबिण्यतेरिति कुत्वम् ॥

“स्यदो जवे” ॥ जवो वेगः । ‘गोस्पदइति’ । गोर्मतिविषयो
वेग इत्यर्थः । ‘तैतस्यन्दइति’ । तैतस्य स्रवणमित्यर्थः ॥

“अवोदैधौद्रुपययहिमयथाः” ॥ उन्दी क्लेदने, दन्धी दीप्तौ,
अन्य मोचनरूपयोः ॥

“नाञ्चेः पूजायाम्” ॥ उदाहरणे मतिबुद्धिपूजार्थेत्यादिना
वर्त्तमाने क्तः, ‘क्तस्य च वर्त्तमान’ इति कर्तरि षष्ठी, अथ नाञ्चेरिटीत्येव
कस्माच्चोक्तं, नैवं शक्यं वक्तुम्, इह हि न स्यात्, समञ्चते गुरुः, गुरुं सम-
ञ्चय्यागत इति, इद्विधौ वृत्तिकारो वत्यति, निष्ठायां यस्य विभावेतिप्र-
तिषेधे प्राप्ते त्कायां, तथा ‘उदितो वे’ति विकल्पे प्राप्ते पूजायां नित्य-
मिद्विधीयते इति तेन गुरुमहत्वेति पूजायामसाधुरेव ॥

“तिव स्कन्दिस्पन्दोः” ॥ ‘न क्त्वा सेहिति कित्प्रतिषेधादे-
वेति’ । तेन सेटः क्त्वाप्रत्ययस्योदाहरणं न प्रदर्शितमिति भावः ॥

“जान्तनशां विभाषा” ॥ मक्त्वा मङ्त्वा, नष्टा नष्टा, ‘मस्जिन-
शोर्भली’ति नुम् । अन्तयहणं विस्पष्टार्थं, वर्णयहणादेव तदन्तविधि-
लाभात् ॥

“शास इदह्लोः” ॥ अङ्गातिप्तस्य प्रत्ययस्य हला विशेषणानुदा-
दिविधिरित्याह । ‘हलादौ च कृद्धितीति’ । ‘क्वौ च शास इति’ । नित्यत्वा-
त्किपो लोपे हलादेरभावाद्बुचनं, प्रत्ययलक्षणं तु सिद्धं, यत्र कार्यं वर्णरूपमेव
निमित्तत्वेनाश्रीयते तदुक्तं यत्त्वात्प्रत्ययलक्षणेन न भवति यथा रायः कुलं

रैकुलमित्याद्यादेशः, यत्तु वर्णविशिष्टप्रत्ययनिमित्तं तद्वक्त्येव, यथा अतृ-
णेडिति, हलादौ णिति सार्वधातुके विधीयमानस्तृणह इमागमः, इदम-
पीत्वं हलादौ क्ङिति प्रत्यये विधीयमानं लोपेपि भवति । 'आशी-
रिति' । सकारस्य क्त्वे 'वोरुपधाया' इति दीर्घः । अथाशास्ते आशास्य-
मान इत्यत्र कस्मान्न भवतीत्याह । 'यस्माच्छासेरिति' । अह्विधौ ताव-
त्परस्मैपदिभ्यामर्त्तिसर्तिभ्यां साहचर्यात्परस्मैपदिनः शासेर्यहणम्, इहा-
प्यङ्संसर्गाद्विशिष्टस्य शासेर्यहणं संसर्गस्य विशेषाव'गतिहेतुत्वात्, यथा
सवत्सा धेनुरानीयतां सकलभा सकिशोरिति गवादिर्धनुः प्रतीयते, ननु
च नात्राह केवलो निमित्तमपि तु हलादिरपि, स चात्मनेपदिनोपि
संभवति तत्कुतः संसर्गाद्विशिष्टस्य प्रतीतिः । नैव दोषः । साधारणासाधा-
रणसंबन्धिसंनिपाते यस्यासाधारणः संबन्धी संनिहितस्तस्यैव ग्रहणं भवति,
यथा वृद्धानां किशोरीणां च मध्ये धेनवो बध्यन्तामित्युक्ते बद्धवा धेनवो
बध्यन्ते, तस्मादह्वलोर्द्वयोरप्युपादाने यस्माच्छासेरह्वं विहितस्तस्यैव
ग्रहणं, 'शासिबसिघसीनां च' इति पत्वविधौ शासिमात्रस्य ग्रहणं द्रष्टव्यं,
आशिषि लिङ्लोटोटा वित्यादिनिर्देशात् ॥

“शा हौ” ॥ ‘उपधाया इति निवृत्तमिति’ । तदुपधायग्रहणं
क्ङितीत्यनेन संबद्धम्, इह च क्ङिद्वहणं निवृत्तमिति वक्ष्यति, तेन
तत्संबद्धमुपधायग्रहणं च निवृत्तम् । ‘स्थानेयोगा षष्ठी भवतीति’ ।
एतच्च शब्दाधिकारपक्षस्याश्रयणाल्लभ्यते, अर्थोधिकारे त्विहाप्यवयव-
संबन्धाच्च सर्वस्य स्यात् । ‘क्ङितीत्यपि निवृत्तमिति’ । उत्तरत्र पुनः
क्ङिद्वहणात् । ‘तेनेति’ । अन्यथा सार्वधातुकमपिदिति वचनात्पिस्त्वपत्ते
ङित्वाभावाच्छाभावो न स्यात्, माभूत्पिस्त्वपत्ते, दृश्यमानस्तु प्रयोगो
ऽपिस्त्वपत्तेषुपपद्यते ऽत आह । ‘शाधीत्याद्युदात्तमपीति’ । यदि तु
पिति शाभावो न स्यात् तदा शाधीत्येतत्सति शिष्टेन प्रत्ययस्वरेणा-

नोदात्त एव स्यात्, आद्युदात्तमपि दृश्यते, तस्मात्पितृत्वपि शाभाव
एव द्रष्टव्यः, इहाहाविति वक्तव्यम्, उपधाया इत्येव, आकारस्याकारवच-
नमित्त्वबाधनार्थं, ततो हुक्नुभ्यो हेर्द्विरिति धित्वं, 'धि चे' ति सकार-
लोपः, येषां तु धि सकारे सिचो लोप इति पक्षस्तेषां शाभाव एव विधेयो
ऽन्यथा उपधाया इत्यस्य निवृत्तावपि सकारस्याकारे तस्यासिद्धत्वाद्वा-
द्यापि धित्वं लभ्यते, उपधायास्तु पूर्वणेत्यमाशङ्क्येताविराधात् ॥

“हन्तेजैः” ॥ श्रितपा निर्द्वंशो यद्दुल्लुङ्घित्यर्थः ॥

“अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो ऋलि कडि-
ति” ॥ उपदिश्यन्तइत्युपदेशाः, अनुदात्ताश्च ते उपदेशाश्च, उपदिश्य-
मानावस्यायामनुदात्ता इत्यर्थः । अनुनासिकेति एचकूपदं लुप्तपङ्क्तौकम-
नुदात्तोपदेशानां विशेषणं, तेन तदन्तविधिः । ‘यमिरमीत्यादि’ ।
यमिर्यमन्तेष्विति श्लोको वक्ष्यते । ‘वनतेरिति’ । वन पण संभक्तौ ।
‘सनेतेरात्वं वक्ष्यतीति’ । ‘जनसनखनां सन्भक्तोरित्यनेन । अतत
अतथा इति । ‘तनादिभ्यस्तथासो’ रिति सिचो लुक् । ‘इह च यथा
स्यादिति’ । अन्यथा क्तिनि नित्स्वरेण संप्रत्युदात्तत्वाच्च स्यात् । ‘इह
च मा भूदिति’ । अन्यथा प्रत्ययस्वरे कृते शेषनिघाते संप्रत्यनुदात्तत्वा-
च्छान्तइत्यादावपि स्यात् ॥

“गमः कौ” ॥ ‘अध्वगत इति’ । अध्वनो गन्तार इत्यर्थः । अनु-
नासिकलोपे कृते इस्वस्य तुक् । ‘संयदिति’ । संपूर्वाद्यमेः क्तिप् । ‘परी-
तदिति’ । तनोतेः क्तिप्, ‘नहिवृतिवृषी’ त्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः ।
‘क चेति’ । चकारादनुनासिकलोपश्च । ‘अयेगूरिति’ अनुनासिकलोपे
कृते अकारस्य ऊकारः, क्वचिद् ऊङिति ऊकारः पठ्यते, न तस्य प्रयोज-
नमस्ति, ‘चोः सुपी’ ति यणादेशो धातुत्वादुवति, अयेगौ, अयेभः ।
‘अयेभूरिति’ । एवं च कृत्वा अचि शुधात्वित्यत्र भूयहणं न कर्तव्यं
धातुत्वादेव सिद्धम् ॥

“विद्वनोरनुनासिकस्यात्” ॥ ‘अयेगा इत्यादि’ । यद्यप्यकार-
विधानेपि सवर्णदीर्घेण सिद्धयति, अतो गुणदति पररूपत्वे हि अतोऽलोपमेव
विदध्यात्, ये त्वकारोपधा न भवन्ति तदर्थं दीर्घाच्चारणं घुण घूर्णे
भ्रमणे, अन्येभ्योपि दृश्यन्त इति वनिष्, त्वा वा, घूरावा, चिणु चावा,
चणु रावा, ओण्ट अवावा ॥

“जनसनघनां सन्कलोः” ॥ भल्गण्डेनात्र भलादिर्गुह्यते, अङ्गे-
नाक्षिप्तस्य प्रत्ययस्य भला विशेषणात्, कडिदुहणं तस्य विशेषणं, प्रकृतं
तु भल्गहणं सनो विशेषणम् । ‘तदिहेति’ । वाक्योपन्यासे । ‘विप्रति-
षेधादिति’ । सनोत्तेस्तनोत्यादिपाठस्यावकाशोऽन्यतनादि कार्यं, ‘तना-
दिङ्गभ्य उः,’ ‘तनादिभ्यस्तथासो’ रिति, इह त्वात्वविधौ सन्गहण-
स्यावकाशः सन्, सिपासति, स्यतः सातवानित्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वा-
दात्वं भवति । ननु चासिद्धकाण्डे वक्ष्यति, पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रषेधो
ऽभावादुत्तरस्येति, यत्र किलैकस्याप्यसिद्धत्वे विप्रषेधाभावस्तत्र का कथा
दुयोरप्यसिद्धत्वइत्यत आह । ‘घुमास्यागापाजहातीत्यादि’ । ‘विप्रति-
षेधो भवतीति’ । विप्रतिषेधेन व्यवस्थायां क्रियमाणायामसिद्धत्वं न
भवतीत्यर्थः । कथं कृत्वा ज्ञापकं, हल्गहणस्यैतत्प्रयोजनं हलादौ यथा
स्यादिह माभूत् गोदः कम्बलद इति, यदि चात्र विप्रतिषेधो न स्यादु-
ल्गहणमनर्थकं स्यात्, अस्त्यत्रेत्वं, तस्यासिद्धत्वादियद्वादेशे असत्या-
ल्लोपे तत्सिद्धं स्यात्, सति विप्रतिषेधे चाल्लोपस्यावकाशः पाणिनिमङ्गु-
लित्रमिति, ईत्वस्य दीयते मीयते, गोदइत्यादावसति हल्गहणे परत्वा-
दीत्वं स्यादिति हल्गहणमर्थवद्भवति । नैतदस्ति ज्ञापकं, व्यवस्थार्थमेत-
त्स्यात्, असति हि तस्मिन्नीत्वस्यासिद्धत्वादाल्लोपः, तस्यासिद्धत्वादी-
त्वमिति चक्रकमव्यवस्था प्राप्नोति, नास्ति चक्रकप्रसङ्गः, नह्यव्यवस्थाका-
रिणा शास्त्रेण भवितव्यं, शास्त्रतो नाम व्यवस्था, तत्र पूर्वमीत्वं तस्या-
सिद्धत्वादाल्लोपः, लोपेनावस्थानं भविष्यति, एवमपि कुत एतत् ईत्वा-
स्यासिद्धत्वादाल्लोपः, लोपेनावस्थानमिति, न पुनर्विपर्ययः स्यात्, पूर्वमा-
ल्लोपः, तस्यासिद्धत्वादीत्वमीत्वेन व्यवस्थानमिति । एवन्तर्हि यदि व्यव-

स्वार्थमेतस्याच्चेवायं हल्यहणं कुर्वीत, अविशेषेणायमीत्वं कृत्वा तस्या-
जादौ लोपमवाहं विदधीत, कथमिदमस्ति आतो लोप इटि च, ततो
घुमास्यागापाजहातिसां लोपो भवति इटि चाजादौ च कृडितीति,
किमर्थं पुनरिदमित्थं, वत्यति तस्य बाधनायै तत्, ईद्ववति घ्यादीनां,
तत एलिङि, वान्यस्य संयोगादेः, न ल्यप्रि, मयतेरिदन्यतरस्यां, ततो
यति च, यति च ईद्ववति, आत इत्येव, सोयमेवं लघीयसा न्यासेन
सिद्धे सति यति यदुल्यहणं करोति तद्वरीयांसं यत्नं मारभते, तज्ज्ञापय-
त्याचार्यो भवतीह विप्रतिषेध इति, इह भल्यहणं शक्यमकृते, कथं
योगविभागः कर्त्तव्यः, जनसनखनामनुनासिकस्याकारादेशो भवति,
भलि कृडिति, ततः सनि च, जनसनखनामाकारादेशो भवति भलीत्येव ॥

“ये विभाया” ॥ ‘जायतइति’ । यक् । ‘नित्यं जादेशो भवतीति’ ।
तस्यानवकाशत्वात्, तेन श्यनि जायतइत्येव भवति न तु कदाचिज्जन्यत-
इति ॥

“सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम्” ॥ अस्यहणमनन्तरस्य
क्तिचो मा भूद्यवहितस्यापि धातोरेव यथा स्यात्, क्रियमाणे हि तस्मि-
न्कार्यत्वेन प्राधान्याद्यवहितस्यापि धातोरेव परामर्शो भवति । अन्यतर-
स्यांहणमनर्थकं, विभाषेति प्रकृतत्वादत आह । ‘अन्यतरस्यांह-
णमिति’ । ननु नैतद्विस्पष्टनीयं प्रकृतमनुवर्त्ततइति, तदाह । ‘ये संबहुं-
हीति’ ॥

“आहुं धातुके” ॥ ‘चिकीर्षतेति’ । सनन्तात्पूर्व भवतीति सर्व-
चातो लोपे कृते अतो दीर्घा यजीत्यस्य कोवकाशः, वचनात्पचाव इत्यादौ
लोपं बाधित्वा दीर्घास्तु, तत्र चरितार्थमदुपदेशाल्लसर्वधातुकान्दात्त-
त्वमिति तदपि न ज्ञापकं सार्वधातुके ऽतो लोपाभावस्य, यत्तद्विप्र-
भृतिभ्यः शपो लुक् शास्ति तज्ज्ञापयति न शपो ऽतो लोप इति, तत्राह ।
‘अद्विप्रभृतिभ्यः शप इति’ । ये तर्हि न गुणवृद्धिभाजोऽद्विप्रभृतयस्तेषां
मदादिषु पाठानर्थकः, सत्यम् । वृत्तत्वं वृत्ततेत्यादावतो लोपे आहुं धातु-

काधिकारस्य प्रयोजनं, वेभिद्यते इत्यत्र शपि सार्वधातुके न भवति, यङो यकारोपदेशस्तु हलन्तेषु चरितार्थः । 'कायतीति' । निज्विधानं प्रत्ययलक्षणार्थमियङर्थे च स्यात् । 'यान्तीति' । ननु 'श्नाभ्यस्तयोरान्ति' इत्येवमप्यर्थे भविष्यति सार्वधातुके श्नाभ्यस्तयोरन्वेति । नैतदस्ति । विपरीतोऽपि नियमस्यात् श्नाभ्यस्तयोः सार्वधातुकत्वेति, तदा च यय-
तुरित्यादौ न स्यात्, श्नायङ्गं तूत्तरार्थं स्यात् । 'अदातामिति' । लुङ्, गातिस्थाध्वित्यादिना सिचो लुक् । 'चिखद्वावे सति वृद्धिः स्यादिति' । नन्वेतो लोपो वृद्धेः पूर्वविप्रतिषेधेन, तद्वया चिकी-
र्षकदति, अदिहनिमावाप्रभृतिभ्यः शपो लुग्विधानेन सार्वधातुकेतो-
लोपाभावस्य ज्ञापितत्वात्स्वाश्रयोतो लोपो माभूच्चिखद्वावात्तु चिणि
तस्य दर्शनात्स्यादेव, वृत्तिकारेण तु प्राप्तिमात्रमाश्रित्य वृद्धिः
स्यादित्युक्तं, दोषोपलक्षणं वा वृद्धियङ्गं, लोपेपि रूपासिद्धिरेव । 'ततो
युक् प्रसज्येतेति' । आद्रुणस्तु घाणत्वाच्च लभ्यते, इट्प्रसङ्गस्तु विशेषा-
भावाच्चोक्तः, प्रयोजनसंयङ्श्लोको गतार्थः । 'भस्जोरोपधयोरमन्यतरस्याम्,'
'दीङोयुङचि कृद्धिती' इत्यत्र तु नास्य प्रयोजनं, कथं, भृञ्जतेः सार्वधा-
तुके तुदादित्वाच्छः, तत्र यहिज्यादिसूत्रेण संप्रसारणं, दीङोपि दिवा-
दित्वान् श्यना भाव्यमित्युक्तान्येव प्रयोजनानि ।

असिद्धत्वनिवृत्त्यर्थे द्वितीयाध्यायगोचराः ।

आदेशा नेह विहिता, वुगाल्लोपो प्रयोजनम् ॥

अन्यथा

अस्यादेशस्य भवतेरसिद्धत्वाच्च वुग्भवेत् ।

न चाचस्यतुरित्यादावाल्लोपः स्याजसिद्धितः ॥

"भस्जो रोपधयोरमन्यतरस्याम्" ॥ रमित्ययं रोपधयोर्वादि स्थाने
भवति मित्त्वमस्यानर्थकं स्यात्, अथाचोन्त्यात्पर आगमो रोपधयोः श्रवणं
प्राप्नोति तत्राह । 'रोपधयोरिति' । 'स्थानपङ्क्तीनिर्देशादिति' । रोप-
धयोरिति तावत्स्थानपङ्क्ती, स्थानं च प्रसङ्गः, रोपधयोः प्रसङ्गे रम् प्रयु-
ज्यते, रोपधे न प्रयुज्येते इत्यर्थः । प्रयुज्यमानश्च रम् मित्त्वादन्या-

द्वयः परः प्रयुज्यते, यस्य तु देशान्तरे विधानं नास्ति स स्यानिदेश एव
 भवति, तत्प्रसङ्गे हि तस्य विधानं, विशिष्टदेशश्च स्यानिनः प्रसङ्गः, इह
 तु मित्रेणायं व्यायो बाध्यते, स्यान्वष्टीनिर्देशसामर्थ्यात् देशान्तरे प्रयु-
 ज्यमानोपि रोपधे निवर्तयतीति सर्वप्रसङ्गात् । भारतीजीयास्तु सनः
 क्विवीत्यन्ता रोपवद्गमनमुक्त्यं रोपधयोर्लोपं रमागमं चान्यतरस्यां विद-
 धति । 'भञ्जनमिति' । ल्युटि सकारस्य ज्ञत्वं टकारस्तस्य चुत्वं
 लकारः । 'पूर्वविप्रतिषेधेनेति' । रमावकाशः भृष्टा भृष्टं, संप्रसारणस्याव-
 काशः भृञ्जति, सार्धधातुकत्वादत्र रमोऽप्रसंगः, भृष्टः भृष्टवानित्यत्र पूर्ववि-
 प्रतिषेधः, अथैवं कस्मात्तु भञ्जोरस्य अद्वयतरस्यामिति, भस्त्रेः संबन्धी
 रमिति योऽयं संघातस्तस्य च इत्ययमादेशो भवतीत्यर्थः । तस्याकृद्धि-
 गुणे कृते भञ्जनमित्यादि रूपं भवति, अकाराभावपक्षे तु भञ्जनमिति,
 कृद्धिति अकारपक्षे भृष्टमिति तदभावपक्षे तु वृद्धित्वादिसूत्रेण संप्रसारणे
 सति तदेव रूपं भवतीति पूर्वविप्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति । उपदेशवद्ग-
 ममपि नानुवर्त्यं, नह्यत्र पक्षे रीकः प्रसंगोऽस्ति, अत्रापि पक्षे पूर्वविप्रति-
 षेधो वक्तव्यः, क, मिचि वृद्धावभार्त्तदिति, अन्यथा अकारविकल्पं वा-
 धित्वा परत्वादुल्लङ्घनतया वृद्धिर्नैवं प्राप्नोति, रभावे तु क्रियमाणे
 परत्वादुद्धौ कृतायामपि पुनः प्रसङ्गविज्ञानमिति सिद्धमभार्त्तदिति । न
 चान्तरङ्गत्वात्पूर्वमृकारः, न सिच्यन्तरङ्गमस्तीति वक्तव्यमाणात् । एवं
 तर्हि नित्यत्वादुभावः स हि कृतायामपि वृद्धौ प्राप्नोत्यकृतायामपि,
 एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्, शब्दान्तरप्राप्तिरपि नास्ति, वृद्धिस्तु कृते
 अभावे अकारस्याकृते त्वकारस्येति शब्दान्तरप्राप्तेरनित्या, तस्मा-
 दृकार एव विधेयः, तथा तु न कृतमित्येव, भस्त्रेभृञ्जित्युच्यमाने यद्-
 लुकि देवः, साध्यासस्य भृञ्जिभावः प्राप्नोति, इष्यते तु तत्रापि रोपध-
 योरेव निवर्तते रभावश्च बरीभृज्यतदिति, यद्धि संप्रसारणे 'रीरत्वत
 इति वक्तव्य' मिति रीक्, तस्य तन्मध्यपतितस्य तद्वहणात्प्रसङ्गः ॥

“अतो लोपः” ॥ ‘धितुतः कृणुतदिति’ । इवि दिवि धिवि
 वीणनायोः, क्वि हिंसाकरणयोः, लट्, तस्य तस्, ‘धित्विकृञ्जोर च’ ति

उपत्ययो ऽकारोन्तादेशश्च, तस्य चोपत्यये ऽतो लोपः, एकवचने त्वन्तरेणातो लोपमुपत्ययस्य गुणे कृते ऽतो गुणदति पररूपेणापि सिद्धिः । 'चेता स्तोतेति' । तपरकरणस्य पृथग्भावत्येस्य दर्शयिष्यमाणत्वात्तद्वहितस्याकारमात्रस्येदं प्रत्युदाहरणम्, एवं च गुणवृद्ध्यादीर्घेषु चरितार्थत्वाद्भुस्वेतु लोपप्रसङ्गः, ननु च परत्वाद्गुणो भविष्यति, तस्मात्कुटादिषु गुपुरीषोत्सर्गे ध्रुव गतिस्यैयोरित्यत्र लोपप्रसङ्ग उदाहार्यः । 'याता वाता इति' । असति तकारे ऽत्रापि लोपप्रसङ्गः, आतो लोप इटि चेत्येतवियमाथं भविष्यति, आत इत्येवात्रादौ च कृडिति नान्यत्रेति । नैतदस्ति, चिद्वरीतापि नियमः स्यात्, आत एवेति नान्यस्येति, तथा च चिकीर्षितेत्यत्र न स्यात् । 'वृद्धिदीर्घाभ्यामिति' । 'अचो जिज्ञाती' ति वृद्धेरवकाशः नैरिति, अतो लोपस्यावकाशः चिकीर्षितेति, चिकीर्षक इत्यचोभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधः, वृद्धौ तु युकि चिकीर्षायक इति स्यात्, अत्रात्सावेधातुकयोरित्यस्य दीर्घस्यावकाशः चीयते, अतो लोपस्यावकाशः स एव, चिकीर्षेतइत्यचोभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधः ॥

“यस्य हलः” ॥ यस्येति यद्वागन्तुको ऽकारः, ततो वर्णवहणम्, अन्यथा तु संघातयहणमिति पतद्वयसम्भवादाह । 'यस्येति संघातयहणमिति' । श्रुतस्याकारस्याविवक्षायां कारणाभावादिति भावः । 'अतो लोप इत्यनेनैव सिद्धत्वादिति' । अस्तु तर्हि नियमः, यस्य हल एव नान्यतः, लालूपिता पोपूयिता, कैमथ्याद्वि नियमो भवति विधेयं नास्तीति कृत्वा, इह चास्ति विधेयं, किम्, अन्यस्य लोपः प्राप्तः सर्वस्य विधेयः, तत्रापूर्वा विधिरस्तु नियमो वेति, अपूर्वा विधिरेव भविष्यति, एवमपि कस्य विभाषायां दोषः, समिधमिच्छति समिध्यति, समिध्यतेस्तु च, इट्, समिधिता, यदा लोपस्तदा सर्वस्य लोपः, यदा त्वलोपपतस्तदा सर्वस्यालोपः प्राप्नोति, संघातयहणे हि यस्य हल इत्यनेन येन नाप्राप्त्यानेन अतो लोपो बाध्यो यलोपो ऽपि कस्य विभाषेति विकल्पेन बाध्यः, ततश्च पक्षे संघातस्यैव अवर्णं स्यात्, यलोपवदलोपस्यापि

विकल्पेन बाधनादित्यत आह । 'हन् इति चेत्यादि' । एवं च क्यस्य विभाषेति यकारस्यैव विकल्पेन लोपो ऽकारस्य त्वतो लोप इत्यनेन नित्यमिति, सिट्मिष्टमवश्यं चातो लोप एवात्रैष्टव्यः, अन्यथा पाप-चक्र इत्यादावत उपधाया इति वृद्धिः स्यात्, स्यानिवद्वावाच भवति, तस्मात्संघातस्य यङ्गणमवयवशस्तु लोप इति, तदेव युक्तम् । 'मव्यतेति' मव्यतिः संयोगान्तोस्ति, ज्वरत्वरदिभूते तु वकारान्त उदाहृतः ॥

“क्यस्य विभाषा” ॥ क्यस्येति क्यच्क्यङोः सामान्येन ग्रहणे, क्यपस्तु हन्तादसम्भवः । 'समिधमिधात्मानमाचरतीति' । अपपाठो-यम् । एवं हि क्यङो वाक्यं न प्रदर्शितं स्यात्, क्यचश्च द्वितीये वाक्य-मनयेकं स्यात्, विधिभेदावानयेकमिति चेत्, यद्येवमधिकरणान्वेति वक्त-व्यमित्यस्यापि प्रदर्शनीयं स्यात्, तस्मात्समिधमाचरतीति पाठः, अत्र के चित्कण्ठ्यादियकोपि यङ्गणमिवृन्ति, क्यस्येति कितो यकारस्य यङ्गणे तात्पर्यम्, चादित्य ककारस्याविवर्तितं वदन्ति । नेति वयम् । आदित्वा-विवक्षायां प्रमाणाभावात् ॥

“गोरनिटि” ॥ इयङादिभिरेव सर्वस्य विषयस्यावष्टम्भात्वादनव-काशो णिलोपस्तेषां बाधक इत्याह । 'इयङ्पणि'त्यादि' । ननु पाठयतेः पातियोजयतेषांष्टिरित्युदाहरित्यति, एयासदन्त्या युजिति युजि प्राप्ते क्ति-चज्जादिभ्य इति क्तिन्प्रत्ययः, क्तिञ्वापुनरयं द्रष्टव्यः, तत्कथमनवकाशः । उच्यते । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यादनिटीति न वक्तव्यं स्यात्, अतेनिटीति वचनादाहुं धातुकमात्रविषयताप्यावसीयते, ततश्च युक्तमिषडादीन्प्रत्यय-वादत्वं, वार्तिककारेण तु पूर्वविप्रतिषेधः पठितः 'एयलोपाविषय्यण्गु-णवृद्धिर्दीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेने'ति । 'अतततदिति' । अत्र चङो ङित्वाद्गु-णस्याप्रसङ्गः, संयोगपूर्वत्वादेरनेकाव इति यणोप्यप्रसङ्गः, इयङ् एवाये विषयः, अत्रेयङि सति पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् भववपि लोपोन्यस्य स्यात् । 'आशिशादिति' । शरनेकाव इति यणोत्र प्रसङ्गः । अत्र सत्यपि यणि अमिट्त्वान्पुनः प्रसङ्गविज्ञानेन वा णिलोपे सति सिट्मिष्टम्, एवं गुणवृद्धिर्दीर्घेविषयेपि द्रष्टव्यं, न च गुणवृद्धोरवादेशसंगः, वार्त्तादाहुं

बलीय इति णिलोपः । 'जीप्सतीति' । 'आप्तपृथामित्' 'अङ्कनगमां
सनी'ति दीर्घप्रसङ्गः, अनिटोति शक्यमन्ते, कथं कारयिता, 'निष्ठायां
सेटीत्येतद्वियमार्थं भविष्यति, सेटि यदि भवति निष्ठायामेवेति, विपरी-
तस्तु नियमो न भवति निष्ठायां सेट्येवेति, अनिटोनिष्ठाया असंभवात्,
असंभवश्चोत्तरसूत्रे वक्तव्ये, अथ वा 'अयामन्तात्वाय्येत्विष्णुष्वि' त्यत्र
गेरिति योगविभागः क्रियते, सेट्यादृष्टं तु के गेरपादेशो भवति लोप-
स्यापवादः ॥

“निष्ठायां सेटि” ॥ ‘सेटीति किमिति’ । अनिटि पूर्वण सिद्ध-
त्वात्सेट्यर्थमेवेदं सूत्रं भविष्यतीति प्रश्नः, सामर्थ्यात्पूर्वसूत्रप्राप्तेरेव व्यावृ-
त्तिरित्युत्तरम् । ‘संज्ञपितइति’ । ‘वा दान्तशान्तपूर्णे’त्यत्र उपेर्निपात-
नमाश्रीयते ऋणः ऋपित इति । ‘अथ पुनरिति’ । प्रतिपत्तुविप्रतिपत्त्या
संदिग्धाभिधानम् । ‘कालावधारणार्थमिति’ । सेट्यहणं क्रियमाणे यदा
निष्ठा सेटुवति तदा लोपो भवति न प्राणिति कालावधारणं लभ्यते, किं
पुनः स्याद्व्यत्ययमर्थे सेट्यहणं न क्रियेत तत्राह । ‘अकृते हीति’ । ‘णिलोपे
सतीति’ । नित्यत्वात्, स हि कृतेपीटि प्राप्नोत्यकृतेपि, इट् पुनरनि-
त्यः, णिलोपे सत्येकाव इति प्रतिषेधात्, यस्य च निमित्तं लक्षणान्तरेण
विहन्यते न तदनित्यं, नहि वालिसुयीवयोयुध्यमानयोभंगवता रामेण
वालिनि इते सुयीवापेतया वालिनो दौर्बल्यं मन्यन्ते गूरमानिनः । सत्यं, का-
र्यगतभावाभावाविवक्षतायां तु तत्राश्रीयते । ‘इट्प्रतिषेधः प्रसज्येतेति’ ।
एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्, एतच्च पूर्वस्मादपि विधौ स्यानिबद्धाव-
मनाश्रिन्योक्तं, भाष्ये तु सूत्रमिदं प्रत्याख्यातं सप्रमे, गेरध्ययने वृत्तमित्ययं
योगस्त्रेधा विभक्तव्यः, क्रमविपर्ययश्चाश्रयणीयः, गेरित्येको योगः, तत्र
निष्ठायां नेडिति वृत्ते, एयन्तादुत्तरस्या निष्ठाया इएन भवति, ततो वृत्तं,
वृत्तमिति निपात्यते, णिलोपः, किमर्थमिदं, नियमार्थम्, अत्रैव निष्ठायां
गेर्लोपो भवति नान्यत्रेति, क्व माभूत्, कारित इरितं, किमर्थक्यावियमो

भवति, विधेयं नास्तीति कृत्वा, इह चास्ति विधेयं, किं, गुणाभावः, एवं तर्हि तन्त्रावृत्त्यकशेषाणामन्यतमाश्रयणादेकस्य नियमार्थत्वमपरस्य गुणनिषेधार्थत्वं भवति, ततोऽध्ययने, वर्तेरध्ययनस्य णिलोप इति ॥

“शमिता यजे” ॥ ‘तृचि संबुध्यन्तमेतदिति’ । उदाहृताभिप्राय-
मेतत्, सूत्रे तु शुद्धप्रथमैकवचनान्तं, सर्वेषु च विभक्तिषु निपातनं प्रथ-
मैकवचनस्याविवक्षितत्वात्, तथा च सूत्रार्थकथनसमये इहादौ तृची-
ति सामान्येनोक्तं, प्रयोगोपि तथाविध एव शमितारो यदत्र सुकृतमिति,
शमितृभ्यश्चैवैनन्तविहितिभ्यश्चेति च, शमित्वमिति तद्वितेपि भव-
ति, सूत्रे च संबुध्यन्तं विवक्षितं चेच्छमितर्थात्तदिति प्राप्नोति ॥

“अयामन्तात्वाप्येत्स्विणुषु” ॥ ‘गण्डयन्तइति’ गण्डि सेचने
छटादिः, मण्डि भूषायाम्, आभ्यामौणादिको भूत्, ‘कोन्तः’ । ‘सृह-
यालुरिति’ । सृहिरहोत्यादिना चालुच् । ‘सृहयाय्यइति’ । भृद्विस्-
हिभ्य आय्यः । ‘स्तनयिन्नुरिति’ । औणादिकइजुच् । ‘पारयिष्णवइति’ ।
योश्छन्दसीति इणुच् । ‘नेति वक्तव्य इति’ । णिलोपे हि प्रतिषिद्धे
गुणे सत्ययादेशः सिद्धः, मात्रालाघवं च भवति । ‘उत्तरार्थमिति’ ।
न्यपि लघुपूर्वादित्यत्र न गुणो नाप्ययादेशः ॥

“न्यपि लघुपूर्वात्” ॥ अत्र केचिदाचार्येण न्यपि लघुपूर्वस्येति
प्रथमप्रस्थापिताः, अन्ये पञ्चम्यन्तं, तत्राप्यपते प्रथम्येत्यादौ व्यञ्ज-
नान्ते न स्यात्, नह्यत्र णिलंघुपूर्वः किं तर्हि व्यञ्जनपूर्वः, न चाव्यवहिते
संभवति व्यवहितं पूर्वमाश्रयितुं युक्तं, प्रवकाशय गत इत्यादावतिप्रसङ्गश्च,
क तर्हि स्यात्, प्रगण्य प्रस्तन्येत्यादौ, यद्यप्यत्राल्लोपे कृते णिलंघुपूर्वा
न भवति, व्याश्रयत्वादल्लोपस्यासिद्धिरपि नास्ति तथापि भूतपूर्वलघु-
पूर्वतामाश्रित्यात्रैव स्यात्, तथा प्रचिकीर्ष्येत्यादावपि प्रसङ्गः, संप्रति गुरु-
पूर्वत्वेपि भूतपूर्वगत्या, तस्माद् द्वितीयं पदमाश्रित्य व्याचष्टे । ‘लघुपूर्वादु-
र्वादि’ । नन्वत्रापि पते प्रथम्येत्यादौ ह्रस्वादीनामसिद्धत्वादायादे-
शाप्रसङ्गः, क तर्हि स्यात्, मृदमावष्टइति णिचि ‘प्रकृत्यैकाजि’ति प्रक-

तिभाषाट्टिलोपाभावे प्रमृदय्य गत इत्यादौ स्यादत आह । 'ह्रस्वलोपा-
न्तोपानामिति' ॥

"विभाषाः" ॥ चापू लभने चुरादिः, चापू व्याप्तौ
स्वादः, द्वयोरपि रहणम् । इह इह अध्ययने, गित्, 'क्रीड्क्रीनां
या' वित्यात्वम्, अर्त्तिहीत्यादिना पुक्, अध्याप्य गत इत्यत्रापि प्राप्नोति,
चापूहपस्य भावात्, तस्मात्सानुबन्धको निद्वेष्ट्यः, चापुनिति पठितव्यम्,
चापून्तश्चान्हसिः, अकारलृकारयोः सवर्णत्वादत उदित्युत्वम्, 'उरण्-
रपर' इत्यत्र रप्रत्याहारग्रहणास्तपरत्वं, सकारस्य संयोगान्तलोपः, तत्तर्हि
तथा पठितव्यं, नेत्याह । 'इडादेशस्येति' ॥

"निष्ठायामण्यदर्थे" ॥ 'ण्यतः कृत्यस्यार्थो भावकर्मणो
इति' । यद्यपि भव्यगेयादावाप्राव्यापात्यशब्दयोः कर्त्तापि पते
ण्यदन्तयोर्वाच्यस्तथापि त्रियः संनिधानात्तदीयो ण्यदर्थे एव पर्युद-
स्यते । 'प्रतीणमिदं देवदत्तस्येति' । अधिकारणवाचिनश्चेति कर्त्तरि
षष्ठी । 'अधिकरणइति' । क्तः प्रत्यय इत्यनुषङ्गः । एवमन्तितमिति
भावइत्यत्रापि ॥

"वाक्कोशदैन्ययोः" ॥ 'तितायुरिति' । पूर्वैयत्कर्त्तरि क्तः ।
'तीणकइति' । अनुकम्पायामिति कन् । प्राप्तविभाषेयम् । अण्यदर्थे-
इत्येव, तितं सर्वमस्य, तितमस्य तपस्विनः ॥

"स्यसिच्सिपुटतासिषु भावकर्मणोरुपदेशे ऽन्वनयहृशां वा
चिण्वदिट् च" ॥ चिणीव चिण्वत्तत्र तस्येवेति सप्तमीसमर्थादुक्तिः,
स्यसिच्सिपुटतासिष्विति प्रतियोगिनि सप्तमीनिद्वेष्टात्, यथा मयुराव-
त्पाठलिपुत्रे प्राप्ताद इति । 'भावकर्मविषयेष्विति' । अनेन भाव-
कर्मणोरिति विषयसप्तमीति दर्शयति । भावकर्मणोर्ये स्यादयो
वर्त्तन्ते तेष्विति तु विज्ञायमाने सीपुटको विशेषितः स्यात्, स्यादयो
न विशेषिताः स्युः, भावकर्मणोर्लोकदेशवाच्यत्वात्सीपुटश्च तद्वक्तृत्वात्,
अथ भावकर्मभिधायी प्रत्ययो भावकर्मशब्दाभ्यामभिधीयते तदाय-
मर्थः स्यात् भावकर्मवाचिनि प्रत्यये परतो ये स्यादय इति, तदा

स्यादयो विशेषिताः सीयुडविशेषितः, नहि तद्वक्तव्यं तेन सह पौर्वो-
पयं संभवति, तस्मात्सर्वानुबन्धाय विषयसप्तम्येव युक्ता । 'यदा
चिण्वत्तदेहागमो भवतीति' । चकारस्य संनियोगार्थत्वात् । 'कस्येति' ।
षष्ठीनिर्दिष्टस्यागमो भवति स्यादयश्च सप्तमीनिर्दिष्टाः, अन्ननयह-
दृशमिति षष्ठीनिर्दिष्टम्, अङ्गस्येति च वर्तते, अतोन्नतादीनामङ्गा-
नामेवागमित्वं युक्तमिति विपर्ययं मन्यमानस्य प्रश्नः । 'स्पसिच-
युटतासीनामेवेति' । कथमित्याह । 'ते हि प्रकृता इति' । संनिहिता
इत्यर्थः । नन्वङ्गमपि प्रकृतं योगविभक्तिकं च तत्राह । 'अङ्गस्य
त्विति' । 'लत्वविरोधादिति' । यदा सप्तमे योगविभागः क्रियते,
आर्तुधातुकस्येष्ट, परिभाषेयं, यो यावान्कश्चिद्विहागमः स सर्व आर्तुधा-
तुकस्यैव द्रष्टव्यः, तेनायमपीहागमः स्यादानीमेव भवति नाङ्गस्य ।
'कानि पुनरिति' । चिणि यदेवाहत्य विहितं तदेवातिदिश्यते
आहोस्वित् चिणि दृष्टमात्रमिति प्रश्नः । तत्र द्वितीयः पक्ष आशीयत-
इति श्लोकेन दर्शयति । 'चिण्वद्वृत्तिरिति' । यथा चिणि वृत्तिः तथा
स्यादिष्वपीष्यते, घानिष्यते एतदेकं प्रयोजनम्, एवमुत्तरत्रापि । प्रत्येकं
संज्ञेन यथायोगमतिदेशो योज्यः । 'दायिष्यतइति' । 'आतो युक्
चिण् कृतो' रिति युक् एतच्चिण्याहत्य विहितं, यच्च हो हन्तेर्गणि-
चेष्यति कृत्वमघानीत्यत्र दृष्टं तदपि प्रयोजनं घानिष्यतइति, यच्च
चिण्वमुनोर्दीर्घान्यतरस्यामिति दीर्घविकल्पविधानं तदपि प्रयोजनम्,
एतदपि चिण्याहत्य विहितं शमिष्यते शामिष्यतइति । शमेर्गणिवि-
'मितां ह्रस्वः, लटि स्ये चिण्वद्वावेन दीर्घविकल्पः, 'गेरनिटीति'
णिलोपः । नन्वनिटीत्युच्यते सेट् चायमत आह । इट् चासिट् इति' ।
आ भाञ्जास्त्रीये णिलोपे कर्त्तव्ये आ भाञ्जास्त्रीयश्चिण्वदिदसिट्, तेना-
निहादित्वात्सिट् णिलोप इत्यर्थः । 'मे इति' । सूत्रकारायमाणस्य वच-
नम् । ननु चाप्य चिण्वदिटोवकाशः ये ऽनिटः, येषु चट्टनोः स्प-
इत्यादि प्रतिपदविधानं नास्ति, आर्तुधातुकस्येवस्यावकाशः सेट् योस्य
विषयो न भवति, यस्तु सेट्स्य च सूत्रस्य विषयस्तत्र परत्वा 'दार्तु-

धातुकस्येदुलादे 'रित्ययमेव प्राप्नोति, तत्कथमसिद्धत्वमत आह ।
 'नित्यत्वायमिति' । अयं चिण्वदिगिनित्यः, कृतेऽपि वलादिलक्षणदृष्ट
 प्राप्नोति, अकृतेऽपि, नक्षयं वलादित्वमपेक्षते । अस्मिंस्तु कृते वलादि-
 लक्षण इत्येव प्राप्नोति, तस्मादुल्लिखित इहानित्यः । विघातो निमित्ता-
 भावादप्रवृत्तिः, सोऽस्यास्तीति विघातो, तदेवं नित्यत्वात्सिद्धभ्याप्यनेनैवेह
 भवति, अयं चासिद्ध इति न भवति शिरोपाभावदोषः, अवश्यं चानेनैव
 सिद्धभ्योऽप्योद्दिष्टव्यः, अन्यथा एतदिदं संनियुक्तश्चिण्वद्वावोपि न स्यात्,
 न च शब्दान्तरप्राप्तेरस्याप्यनित्यत्वम्, आकृतिपक्षे शब्दान्तरत्वाभा-
 वात् । 'प्रकृतस्येदो दीर्घत्वमिति' । वलादिलक्षणस्य प्रकृतत्वात् ।
 'गुणे कृत इति' । परत्वाच्चित्यत्वाच्च । 'उपदेशग्रहणाद् भवतीति' ।
 यद्यपि करीतिहतरकालमनजन्त उपदेशेत्थन्नन्त एव, यदि चिणि
 दृष्टमात्रस्यातिदेशो हनि शिङ्गादेशो अपि प्राप्नवन्ति, तेषामपि तत्र
 दृष्टत्वादत आह । 'अङ्गाधिकारविहितमिति' । अङ्गस्येति प्रकृत्य
 यद्विहितं चिणि दृष्टं तदेवातिदिश्यते, संनिहितत्वात्, न च हनि-
 शिङ्गामादेशो एवंविधा इति तेषामनतिदेशः । अत्र वार्तिकं,
 'वधभावात्सीयुटि चिण्वद्वावो विप्रतिषेधेने'ति, वधभावस्यावकाशः,
 वध्यात्, वध्यास्तां, वध्यासुः, चिण्वद्वावे हन्यग्रहणस्यावकाशः, घानि-
 ष्यते, अघानिष्यत, अघानिषाताम् । अघानिषत घानिषीष्टेत्यत्राभय-
 प्रसङ्गे चिण्वद्वावो भवति विप्रतिषेधेन । अघेदानो चिण्वद्वावे पुनः
 प्रसङ्गविज्ञानात् वधादेशः कस्माच्च भवति, सङ्गत्वात् विप्रतिषेधे यदु-
 धितं तदुधितमेवेति, ननु द्वितीयाध्याये, तत्रार्धधातुक इति विषयस-
 प्तमी, ततः किमन्तरङ्गो वधभावः, नैतदस्ति । लिङीति विशेषनिर्द्देशा-
 त्परसप्तमी, यत्र तु विशेषनिर्द्देशाभावो ऽस्तेर्भूरित्यादौ तत्रैव विषय-
 सप्तमी भव्यादिसिद्धये ॥

“दीङो युडचि कृडिति” ॥ ‘दीङ इति पञ्चमीनिर्द्देशादिति’ ।
 षष्ठ्यां त्वस्यां दीङ एवादितो युट् स्यात्, पञ्चम्यां तूभयनिर्द्देशे पञ्चमी
 निर्द्देशो वलीयानिति अचीति सप्तम्याः षष्ठ्यां प्रकल्पितायामलादेयुह

भवति, सप्तमीनिर्द्धं गन्तव्यं, तदादिविधयेष्व । 'विधानसामर्थ्या-
 ज्ञेति' । यदि युटोमिदृशेन यणादेशः स्यात् युटिविधानमनर्थकं स्यात् ।
 उपदिष्यदिति रूपे विशेषाभावात्, न च यकारद्वयवशादिशेषः, 'हलो
 यमां यमि लोप' इति पठे यलोपविधानात् । न च पठे श्रुतिभेदः,
 'यणो मय' इति द्विवचनविधानादेव सिद्धत्वात्, श्रुतिभेदोपि व्यञ्जना-
 त्परस्मैकस्यानेकस्य वा यकारस्य कीदृश इति चिन्त्यम् । 'उपदानमि-
 ति' । 'मीनातिमिनोतिदीङां त्यपि चे'त्यात्वं, दीङ इत्यनुबन्धनिर्द्धंशो
 यद्गुकि माभूदिति ॥

“आतो लोप इटि च” ॥ इहापि क्ङित्याहुं धातुक इति
 चयाणां प्रकृतत्वाद्विशेषणविशेष्यभावे च कामचारात्तेषामन्यतमेनानुभूता-
 न्यतरविशेषणेनाऽनुभूतोभयविशेषणेनाननुभूतविशेषणेन वा इटः समु-
 च्चयसंभवाद् द्वादश पताः संभवन्ति । तत्र यदि तावद्विशेषणसंबन्धा-
 त्मागेवावा इटः समुच्चयः, अङ्गातिप्ताश्च प्रत्ययो वा विशेष्यते, इत्य-
 ज्ञादौ च प्रत्यय इति विज्ञायते, तदेह्यहणमनज्ञाद्यर्थं भवति, अज्ञादे-
 रिटोऽज्ञादिना प्रत्ययेन समुच्चयसंभवात्, तदा च क्ङिदाहुं धातुके अ-
 ज्ञादेरेव विशेषणे व्यतिष्ठेते नेटः, हलादेरिटः क्ङित्वासंभवात्, आर्ध-
 धातुकत्वाद्गुभिचाराच्च, ततश्च दासीयेत्यादौ लोपप्रसङ्गः, अथ क्ङि-
 शिष्टेनावा समुच्चयः, क्ङित्यज्ञादौ भवतीति चेति, ततोऽक्ङिदर्थमन-
 ज्ञाद्यर्थं चेह्यहणं भवति पपिथ दासीयेति, अथाहुं धातुकविशिष्टेनावा
 समुच्चयस्ततोऽक्ङिदर्थमनज्ञाद्यर्थमनाहुं धातुकार्थं चेह्यहणं, पपिथ,
 दासीय, व्यत्यरे, इतीप्ताश्च लोपप्रसङ्गः, तदेवमवा समुच्चये चत्वारः
 पताः, एवमाहुं धातुकेन, एवं क्ङितेति द्वादशपताः । तथोर्युभयविशिष्ट-
 योस्तएव दोषा यांस्त्वेषाचाम् । अथाविशेषितेनाहुं धातुकेन समुच्चयस्तदा
 नाहुं धातुकार्थमिह्यहणमिति व्यत्यरेत्यत्रैव प्रसङ्गः, अथ क्ङिद्विशिष्टेना-
 हुं धातुकेन समुच्चयस्तदाऽक्ङिदर्थमनाहुं धातुकार्थमिह्यहणं, पपिथ, व्य-
 त्यरे, अथाज्विशिष्टेनाहुं धातुकेन समुच्चयः, अनज्ञाद्यर्थमनाहुं धातुकार्थं
 चेह्यहणं दासीय, व्यत्यरे, अथाज्विशिष्टेन क्ङिता समुच्चयः, ततानज्ञाद्य-

यमङ्कित्थं चेद्वयहणं दासीय, पपिथ, अथाट्टेधातुकविशिष्टेन कृडिता समु-
 च्वयः, तदानाट्टेधातुकार्थमङ्कित्थं चेद्वयहणं, व्यत्परे, पपिथ, । तदेवमे-
 कादशपता दुष्टाः, द्वादशः पतः शिष्यते ऽविशिष्टेन कृडिता समुच्चय इति,
 अत्र च पते अट्टाट्टेधातुक इति विशेषणद्वयमविशेषाद् द्वावपि कृडिदिटा-
 वुपनिपततीति अङ्कित्थंमेवेद्वयहणं भवति, तेन पपिथेत्यादावालोपो
 भवति दासीय व्यत्परे इत्यनञादावनाट्टेधातुके च न भवति । स एव निर्दो-
 षः पतस्तमिममाश्रयति । 'इत्यञादावाट्टेधातुक इति' । 'कृडिति चेति' ।
 अञादावाट्टेधातुक इत्यनुषङ्गः । 'दासीयेति' । आशिषि लिङ्, उत्तमैक-
 वचनमिट्, 'इटोत्' । अत्र सीयुट इङ्भक्तत्वादिटो ऽजादित्वाभावः ॥

“ईदृशति” ॥ दीर्घविधानमुत्तरार्थम्, अध्वगीष्ट । इह तु
 गुणेन भवितव्यमिति ह्रस्व एव विधेयः ॥

“घुमास्यागापाजहातिमां हलि” ॥ मायहणेन मेह् प्रणिदाने,
 माह् माने मा मान इति सर्वेषां यहणम्, एवं गा इत्यत्रापि गाहूतौ, नै शब्दे,
 गा स्तुतौ छन्दसि, इगो गा लुङि, इण्वदिक इति वक्तव्यं, गाह् लिटीति,
 सर्वेषां गारूपाणां यहणं, गामादायहणेऽप्यविशेष इति वचनात् । 'जुहोती-
 ति' । ओहाक् त्यागे । 'जिहातेरिति' । ओहाह् गतावित्यस्य । धृञा-
 मिदित्यभ्यासस्येत्वे सति जहातीति निर्देशो नोपपद्यते । कामं हागि-
 त्यपि निर्देशेन भवति जिहातेः प्रसंगस्तथा तु न कृतमित्येव ।
 'एतदेवेत्यादि' । यथा चैतज्ज्ञापकं तथा जनसनवनामित्यजो-
 कम् । ईत्वे वकारप्रतिषेधः, वकारस्य निमित्तभावेन प्रतिषेधो वका-
 रप्रतिषेधः, वकारादावीत्वं न भवतीत्यर्थः । 'आतो मनिन्कुनिञ्चनि-
 पश्च' । घृतं पिबन्ति घृतपावानः, वसां वसापावानः, कुनिपीत्वं न
 भवति, धीवरी धीवरीत्यत्र त्वैणादिकमीत्वं ध्याज्यैर्वा संप्रसारणं, तथा
 च स्यः क चेत्यत्र क्विपि ईत्वाभाव उदाहृतः ॥

“वान्यस्य संयोगादेः” ॥ 'स्येयादिति' । अन्यस्य यहणे
 ऽक्रियमाणे पूर्वयोगो ऽन्येषु सावकाशः, अयमपि म्नायादित्यादिषु,
 स्येयादित्यत्राभयप्रसङ्गे परत्वादयमेव विधिः स्यादित्यन्यस्य यहणम् ॥

“न न्यपि” ‘यदुक्तमिति’ । ईत्वं न त्वनन्तरमेत्वम्, प्राप्-
भवात् ॥

“मयतेरिदमन्तरस्याम्” ॥ ‘अपमित्येति’ । उदीचां माहो व्य-
तीहाररति त्वाप्रत्ययः, इत्ये कृते तुक् ॥

“आहजादीनाम्” ॥ ऐज्यतेत्यादौ यन्निवपिवहीनां हलादित्वा-
दाण् न प्राप्नोति, संप्रसारणे कृते ऽत्रादित्वाद्भविष्यति, परत्वात्तादेगेभ्यः
प्रागटा भवितव्यं, ततो लादेशैः, ततो यका, ततः संप्रसारणेन, अत
आह । ‘इहेति’ । लादेशस्यान्तरङ्गत्वं लकारमात्रापेक्षितत्वात् । अडा-
गमस्तु लकारविशेषमङ्गं चापेक्षतइति बहिरङ्गः, कृताकृतसंगित्वादि-
करणस्य नित्यत्वं, नन्वहागमोपि कृतेपि विकरणे प्राप्नोत्यकृतेपीति
नित्य एव, ततश्च परत्वादहागम एव प्राप्नोति, तत्राह । ‘शब्दान्तर-
प्राप्तेरिति’ । शब्दान्तप्राप्तिमेव दर्शयति । ‘कृते हीति’ । अङ्गस्या-
हागमः कृते विकरणे विकरणान्तमङ्गमकृते तु धातुमात्रमित्यस्ति
शब्दान्तरप्राप्तिः । ननु विकरणोपि शब्दान्तरप्राप्तेरनित्यः । तथाहि ।
स कृते ऽहागमे तदादेर्धातोर्भवति अकृतेतु धातुमात्रात्, अत आह ।
‘शब्दान्तरप्येति’ । पृथीनिर्दिष्टस्य यद्विधीयते आगम आदेशो वा
तत्रैषा परिभाषा न पञ्चमीनिर्देशरत्ययेः । ‘नित्यत्वादेवेति’ । एव-
कारः पौनर्व्यनिकः, नित्यत्वादहागमं बाधतइति पूर्वमुक्तमत्रापि
स एव हेतुरिति । अहागमस्तु संप्रसारणे कृते न प्राप्नोति, अटा वा-
धितत्वात्, यस्य निमित्तं लक्षणान्तरेण विहन्यतइति तु न सार्वत्रिक-
मिति भावः । अयं योगः शक्यो ऽकर्तुम् । अजादीनामपि पूर्वसूत्रेण
अडेवास्तु, कथमाटश्चेति दृष्टिः, अटश्चेति वक्ष्यामि, इहापि तर्हि
प्राप्नोति अकार्यात्, अवीति वर्त्तते, एवमपि स्वपेलङ् मिप्, अङ्गाग्येनाल-
वयोरिति मिपो ऽट्, इत्वं, इति वेत्युत्वम्, अव्यपोहसवित्यत्र दृष्टिपसङ्गः,
अजादौ धातो दृष्टिं वक्ष्यामि, तर्हि धाताविति वक्तव्यं, न वक्तव्यं,
यदेतदुपसर्गादृति धाताविति तत्पूर्वत्रापकृत्यते, अटश्चेत्यत्र चकारस्त-
स्यैव विधेः समुच्चयार्थः, अटो विध्यन्तरं बाधित्वा दृष्टिरेव यथा

स्यात्तेनाटिटदित्यादौ परमप्यतो गुणे पररूपं बाधित्वा वृद्धिरेव भवति,
 यथा सिद्धान्तेपि, चोसीयत् चोङ्करीयत् 'उस्यपदान्तात्,' 'चोमा-
 ङोश्चे'ति पररूपं न भवति, उत्तरार्थे तस्याङ्गुचनं छन्दस्यपि दृश्यते
 मुरुचो वेन आवः, अट एवात्र छान्दसं दीर्घत्वं भविष्यति, पूरुषो
 नारक इति, यथा आसचित्यत्रापि लावल्यायामेवाटि कृते अशम्ल इति
 स्थिते अटश्चेति वृद्धिश्च प्राप्नोति लादेशश्च, तत्रान्तरङ्गत्वाल्लादेशः,
 वृद्धिर्लटमचं च निमित्तमपेक्षते, कृते लादेशे वृद्धिश्च प्राप्नोति श्नसोर-
 ल्लोपश्च, तत्रान्तरङ्गत्वावृद्धिः, नानाश्रयत्वाच्च बाणोदाङ्गं बलीय इति
 नास्ति, कृतायां वृद्धौ तपरकरणादाकारस्य नोपाभावं, इह च आय-
 चिति इणो लङि अटि अदचन्, अटश्चेति वृद्धिः प्राप्नोति इणो
 यणिति यणादेशश्च, तत्रान्तरङ्गत्वावृद्धिः, नानाश्रयत्वाच्च बाणोदाङ्गं
 बलीय इति नास्ति, इणो यण् एरिति योगविभागादिवर्णान्तस्येणो
 यण्विधानादेकारस्य तदभावादायादेशे सिद्धमिष्टम् । अत्र श्लोकौ ।

अज्ञादीनामटा सिद्धं वृद्ध्यर्थमिति चेदटः ।

अस्यपोहसतीत्यत्र धातौ वृद्धिमटः स्मरेत् ॥

पररूपं गुणेनाट चोमाङ्गोऽस्ति तत्समम् ।

छन्दोऽर्थं बहुलं दीर्घं इणस्त्यारन्तरङ्गतः ॥

इति ।

“न माङ् योगे” ॥ यद्ययमनन्तरस्याट एव प्रतिषेधः स्यात्तत्सं-
 युक्तमेव प्रतिषेधं कुर्यात् आङ्ज्ञादीनाममाङ्योगइति, असंयुज्य तु प्रतिषे-
 धात्सर्वस्य प्राकरणिकस्य प्रतिषेधो विज्ञायतइत्याह । ‘लुहलह्लह्लु
 यदुक्तं तत्र भवतीति’ । तत्र लङ् उदाहरणं न प्रदर्शितं माङ्योगे
 तदसंभावात्, ङिङ्गिङिष्टस्योपादानमस्मदादेशो यो माशब्दस्त्वामौ
 द्वितीयाया इति तद्व्यागे प्रतिषेधो माभूत्, सुखिनं मा अकार्षीदिति,
 अय कयं मा वालिपथमन्वगाः, स्वच्छन्दमनुवर्तन्ते न शास्त्रमृषयः
 किल ॥

“बहुलं छन्दस्यमाद्योनेऽपि ॥ ‘मा वः सेत्र इति’ । वः युष्माकं
 सेत्रे भायांयां परस्त्रीजानि परेषां वीर्याणि मा वाप्सुः, उप्तानि मा भूवन्,
 वयः कर्मणि लुह्, व्यत्ययेन परस्मैपदं, केज्जंप्, सिच्, वदवजेति वृद्धिः,
 क्वचित्तु माह योगेऽपि भवति इति प्रक्रम्यावाप्सुरिति पठ्यते तद्याध्ययनं तु
 न क्वचिदृष्टम् । ‘अभित्या इति’ । भिद्रेस्याम्, भलो भलोति सिचो
 तोषः । ‘आवरिति’ । पूर्वसूत्रे वृत्तावेव व्युत्पादितम् ॥

“इरयो रे” ॥ ‘दध इति’ । ननु चात्र परत्वाद्देभावे कृते अन-
 जादिन्वादाल्लोपो न प्राप्नोत्यत आह । ‘धाजो रेभावस्यासिद्धत्वा-
 दिति’ । नन्वेवमपि रेभावे कृते तस्मैवेदागमः प्राप्नोति, न च रेभावस्य
 वैषम्यं, कसुभृप्रभृतिष्वनिट्मु चरितार्थत्वादित्यत आह । ‘अचेति’ ।
 कथं पुनर्लालणिकस्य तस्य इरशब्दस्य रेशब्दस्य रेभावो भवति, कथं वा
 स्वप्रवृत्तिमपेत्य तस्मिन्निहागमे कृते पुनः स्वयं प्रवर्तमानस्यात्माश्रयदोषो
 न भवति, तत्राह । ‘तदर्थं चेति’ । द्विवचननिर्देशाद् दोषद्वयं न भव-
 तीत्यर्थः ॥

“अवि श्नुधातुध्रुवां व्योरियहुवडौ” ॥ इत्थ उश्च यू, तयोर्व्यौः,
 ह्रस्वयोरित्थं यङ्गणं दीर्घयोरपि तु कार्यं भवति सवर्णयङ्गणात्, व्योरि-
 तिवर्णयङ्गणान्ताभ्यां श्वादीनां तदन्तर्विधिः, तत्र निर्दिश्यमानस्यादेगा
 भवन्तीत्येवान्यस्य सिद्धेर्हकारो विस्मयार्थः । ‘आप्नुवन्तीत्यादि’ । यत्सं-
 योगपूर्वमेकाच् तदिहोदाहरणम्, अन्यत्र श्नुश्रुवोः सार्वधातुके एरनेकाच्
 इति यणा भाव्यं, लुलुवतुरित्यादिकं तु भवत्येव, ओः सुपीति वचनात् ।
 ‘इयहुवडौभ्यामिति’ । गुणश्चोद्वारवकाशः, चेता गौः, इयहुवडौरव-
 काशः, चितियतुर्लुलुवतुः, वयनं वायकः लवणं लावक इत्यात्राभयप्रसंगे
 विप्रतिषेधः । ‘तनुवमिति’ । अधातुत्वादप्राप्तवद् विधीयते । ‘तन्व-
 मिति’ । वा छन्दसीत्यमि पूर्वत्वाभावे यण् । ‘विष्वमिति’ । ‘विषुव
 इति’ । सत्सूत्रिवेति कृष् । अत्र नित्यमोः सुपीत्यनेन यण् प्राप्तः,
 स्वगादिषु यजुर्वदइयहुवडौ, बहुचे यण् ॥

“अध्यासस्यासवर्णे” ॥ पूर्वमङ्गस्याजादौ प्रत्यये विधानादिव
मारभ्यते । ‘इयेवेति’ । अत्र गुणस्य स्थानिवद्भावविषये यदुक्तं तद्
द्विर्वचनेचीत्यत्रोक्तम् ॥

“स्त्रियाः” ॥ ‘स्त्री इत्येतस्येति’ । स्त्रीप्रत्ययान्तानां स्त्र्यर्थवृत्तेर्वा
शब्दस्य ग्रहणं न भवति, ‘आश्नव्याः’ ‘कुमार्या वयसी’ त्यादिनिर्द्दे-
शात् । ‘उत्तरार्थमिति’ । उत्तरत्र स्त्रिया एवानुवृत्तिर्यथा स्यात् शुधातु-
भुवां माभूत् ॥

“इणो यण्” ॥ अत्र सूत्राथेक्यनानन्तरं क्वचित्पठ्यते, अन्तरङ्ग-
त्वादिको यणचीति सिद्धे समानाश्रये वार्णादाङ्गं वनीय इति ज्ञापनाय
वचनमिति, तदयुक्तं, इयङादेशापवादोयमिति धृत्यति तत्कथमिय-
ङ्विषये यण् प्रवर्त्तते । ‘इयङादेशापवादोयमिति’ । इयङादेशस्यैवाप-
वाद इत्यर्थः । कुत इत्याह । ‘मध्येपवादा इति’ । एवं सति यदिष्टं सिद्धं
तद्वशंयति । ‘गुणवृद्धिभ्यामिति’ । यदि तु नाप्राप्ते विध्यन्तरे आर-
म्भात्सर्वमेव विध्यन्तरं यण् बाधित गुणवृद्धिविषयेपि स्यात् । अथेतो
नेत्येव कस्माच्चोक्तम्, इयङादेशे हि प्रतिषिद्धे इको यणचीत्येव यण् भवि-
ष्यति, अहो सूक्ष्मदर्शी देवानांप्रियः यदिदमपि न दृष्टम्, ईयिव, ईयिम,
कर्मेणि ईयिरे, अत्रेयाङ् प्रतिषिद्धे सर्वेणदीर्घः स्यात्, तस्मादप्येव विधेयः ॥

“एरनेकावोऽसंयोगपूर्वस्य” ॥ ‘तेन संयोगो विशेष्यतइति’ । यद्य-
प्यन्यपदार्थे प्रति गुणभूतः संयोगस्तथापि स एव विशेष्यते, धातोरित्य-
नुवृत्तस्य प्रयोजनान्तराभावात्, अस्तीदं प्रयोजनमिवर्णे विशेषयिष्यामी-
ति, नैतदस्ति, यद्यधातोरिवर्णो ऽसंयोगपूर्वो भवितव्यमेव तस्य यणा
‘इको यणची’ति, तद्यथा कुमार्या कुमाय इति । ननु यामणीवद-
धातोः पूर्वसवर्णे बाधित्वा यण् माभूदिति धातुनैवेवर्णो विशेषणीयः,
नेत्याह, इयङ्वाधनार्थो यण्, नचाधातोरियङः प्रसङ्गास्ति, तत्कथमधातु-
निवृत्त्यर्थो धात्वनुवृत्तिरुपपद्यते, तस्मात्सुष्ठूक्तं गुणभूत एव संयोगो वि-
शेष्यतइति । ‘अङ्गविशेषणं माभूदिति’ । अन्यथाधिकारेण मनिहितस्य
तस्यैव विशेषणं स्यादसंयोगपूर्वग्रहणं, ततश्च यवक्रिो यवक्रिय इति,

अत्रापि प्रसज्येत, न ह्यत्राहुष्य संयोगः पूर्वोवपव इति, ननु च
 व्योरिति प्रकृतं तत्र एरि-यनुच्यमाने चोरपि यण् स्यात् लुलुवतुरित्यादौ,
 ततश्च तद्विदित्यर्थमपि स्यादित्यत आह । 'लुलुवतुर्लुलवुरित्येतत्त्व-
 ति' । इह एरि-यनुच्यमानेनेनैवोरपि सिद्धत्वादोः सुपीत्येतच्चियमार्थं भव-
 ति, चोः सुप्येवेति, विपरीतस्तु नियमो न भवति चोरेव सुपीति, न
 भूसुधियोरिति यण्प्रतिषेधात्, ततश्चास्मादेव नियमाद्लुलुवतुरित्यादौ
 सिद्धत्वादिरित्येतदोर्निवृत्त्यर्थं नोपपद्यतइति पूर्वोक्तमेव प्रयोजनं, यदि
 त्वसंयोगपूर्वयोरिति द्विवचननिर्देशेन व्योरेवेतद्विशेषणमुच्येत तर्ह्योरिति
 शक्यमकर्तुम् । 'इहापि न स्यादिति' । यदि धातुना संयोगो न विशेष्येतेति
 भावः । कुचिदिहापि यथा स्यादिति पाठस्तत्र प्रकृतत्वाद्यणादेश इत्य-
 र्थः । 'गतिकारकाभ्यामित्यादि' । इष्टिरेवैषा । 'परमनियामिति' । भावे
 कर्त्तरि वा क्तिप् ॥

"चोः सुपि" ॥ 'सकृत्त्वाविति' । क्रियाविशेषकत्वात्सकृदि-
 त्यस्य कारकत्वम् । 'कटप्रुवाविति' । क्तिञ्चोत्त्यादिना क्तिप् दीर्घश्च ॥

"वर्षाभ्यश्च" ॥ न भूसुधियोरिति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् ।
 'पुनर्भ्यश्चेत्यादि' । एवं च पुनर्वर्षाकारेण भुव इति सूत्र-यासः ॥

"न भूसुधियोः" ॥ भूशब्देन तदन्तस्य ग्रहणं केवलस्य यण्प्राप्त्य-
 भावात् । न चोवहः प्रतिषेधः, विच्छिन्नत्वात्, 'वर्षाभ्यश्चे'त्यारम्भा-
 द्वा । 'सुधियाविति' । ध्यायतेः क्तिप्, दृशिग्रहणात्सप्रसारणम् ॥

"हुशुवोः सार्वधातुके" ॥ अनेकाचोसंयोगपूर्वस्य चोरिति
 चानुवर्त्तते, यद्यपि हुशुवोस्त्वर्णान्तस्वमव्यभिचारि तथाप्यसंयोगपूर्व-
 ग्रहणमोर्विशेषणं यथा स्यात् हुशुवोर्मोभूदित्येवमर्थमनुवर्त्त्योरित्येतत्,
 हुशुविशेषणे हि तत्पुनर्न्तीत्यादावेव प्रतिषेधादाप्रवन्तीत्यादौ न स्यात्,
 तत्र श्नुप्रत्ययान्तस्यासंयोगपूर्वस्येति व्यधिकरणे षष्ठौ, श्नुप्रत्ययान्त-
 स्याद्गुणवधो ऽसंयोगपूर्वो य उकारस्तस्यत्यर्थः । अनेकाच इति
 त्वङ्गेन समानाधिकरणमेव, सार्वधातुकग्रहणं जुहोत्यर्थं न श्वन्त्यर्थमव्यभिचा-
 रात् । 'जुहुतीति' । अदभ्यस्तात् । 'जुहुदिति' । नाभ्यस्ताच्छतुरिति

नुत्पत्तिषेधः । 'योयुवति रोकवतीति' । युक् इत्येताभ्यां यङ्लुगन्ताभ्यां लटि पूर्वश्चक्रेद्वावः । 'इदमेवेत्यादि' । एतच्च 'यङोचि चे'त्यत्र छन्दानुवृत्तिमाश्रित्योक्तं, जयादिभ्यस्तु तत्र छन्दानुवृत्तिं नाशिश्रियत् । कथं पुनरेतज्ज्ञापकमित्याह । 'छन्दसि हीति' । छन्दसि यङ्लुगन्त-निवृत्त्यर्थं दुरुपहणं न भवति, ततः परस्य तिङ् आट्टं धातुकत्वात्, यणादेशस्याप्रसङ्गादित्यर्थः । तथा चात्र वार्तिकं 'यङ्लुगर्गमिति चेदाट्टं धातुकत्वात्सिद्धु' मिति । स्यादेतत् । यङ्लुगन्तादन्यद्वावत्यं भविष्यति, अतो न ज्ञापकं दुरुपहणमित्यत आह । 'न चेति' । 'असंयोगपूर्वमिति' । असंयोगपूर्वावर्णान्तमित्यर्थः । अत्र चोरित्यनु-वृत्तेर्मिमता इत्यादौ न भविष्यति, अनेकाव इत्यनुवृत्तेर्पूर्वन्तीत्यादौ, अयु-वचरुवचित्यत्राप्यटोसितृत्वादेकात्त्वमेव, असंयोगपूर्वस्ये-यनुवृत्तेः प्राणुं-न्तीत्यत्र न भविष्यति, तन्वन्तीत्यादौ च भवितव्यमेव यणा, तस्माद्या-ङ्लुगन्तादन्यद् व्यावर्त्यं न सम्भवति, आह च दुरुपहणमतर्ककमन्य-स्याभावादिति ॥

"भुवो वुलुङ्लिटोः" ॥ 'अभूवविति' । गतिस्म्येत्यादिना सिचो लुक् । 'अभूवमिति' मिषोऽभावः । लुङ्लिटोरिति किं, भवति भविष्यति, शक्ययोगेन भवति । यदि क्ङितीत्यनुवर्तिष्यते, अभूवमित्यत्रापि तर्हि न स्यात्, एवं तर्ह्योरित्यनुवर्तिष्यते, गुणे कृते अनुवर्णान्तत्वाच्च भविष्यति, अभूवमित्यत्र 'भूमुवोस्लिङी'ति गुणप्रतिषेधादुवर्णान्तत्वं, नात्र शक्यमोरित्यनुवर्तयितुम्, एतच्चन्धिभवतिभ्यां चेत्यत्र चिन्तरे-णोक्तम् ॥

"कटुपधाया गौहः" ॥ उदाहरणेषु णिच् वञ्चलु, णितिः, आभीत्ते णमुल्, घाजित्येते प्रत्ययाः, सर्वत्र गुणे कृते चोकारस्य ककारः । 'उपधाया इति किमिति' । चोरित्यनुवृत्तेरेवोकारस्य भवि-ष्यति स चोपधैवेति प्रश्नः । ननु च चोरित्युच्यते न चाप्योपधाकारः सम्भवति, चोरित्यनुवृत्तिसामर्थ्याद्गौह इति विषयोपलक्षणं भवि-ष्यति, न तु कृतगुणप्रतित्यर्थम् । 'अन्त्यस्य माभूदिति' । नोपलक्षण-

त्वे प्रमाणमस्ति, ततश्चासम्भवादेरित्यस्य निवृत्तावन्यस्य स्यात् ।
 'गमहनजनखनघसा'मिति लोप उपधाया यथा स्यादित्युत्तरार्थ-
 मय्यवश्यमुपधायहणं कर्तव्यमिति भावः । 'विकृतग्रहणं विषयनियमार्थ-
 मिति' । गुह इत्युच्यमाने धातुनिर्देशोऽयं भवति, ततश्च क्विद्विषयेषु
 तत्स्वरूपप्रयुक्तमूत्वं स्यात् । तस्मादूत्वस्य विगिष्टो विषयो निर्दिष्टो
 यथा स्यादिति विकृतस्य कृतगुणस्य ग्रहणं कृतं, विषयार्थतां स्पष्ट-
 यति । 'यचेति' । गुणविषये यथा स्यादित्यर्थः । 'अयादेशप्रतिषेधार्थं
 च केचिद्विच्छन्तीत्यादि' । पूर्वविषयावधारणे तात्पर्यमित्युक्तं तच्चा-
 ङ्गिणीत्युच्यमाने सिद्ध्यति, लाघवाच्च तु गोहृत्युक्तं, तच्च कालावधारणा-
 र्थमप्यर्थाद्भवति, गुणोत्तरकालमूत्वमिति, इदानीं तूभयत्रापि तात्पर्य-
 मित्युक्तं भवति । गुणविषये भवति तत्रापि कृते गुणइति । यदि हि
 प्रागेव गुणादूत्वं स्यात् तदा 'त्यपि लघुपूर्वा'दित्ययादेशे तस्या
 सिद्धत्वाल्लघुपूर्वा इकार इत्ययादेशः स्यात्, यदा तु गुणे कृते तस्य
 स्थाने कत्वं तदा तस्यासिद्धत्वेऽप्योकारस्य गुहत्वादयादेशाभावः सिद्ध्य-
 तीति, तदेतद् दूषयति । 'व्याश्रयत्वादिति' । कथं व्याश्रयत्वमित्याह ।
 'यावूत्वमिति' ॥

"दोषो यो" ॥ किमर्थे दुर्बोर्विकृतस्य ग्रहणं क्रियते न दुष
 इत्येवोच्येत, विषयार्थमिति चेत्, न, याविति विषयस्य साक्षाद्विद्वंशात्,
 प्रदूष्य गत इत्यादावयादेशप्रतिषेधार्थमिति चेत्, न, इतोत्तरत्वात्,
 उक्तोत्तरमेतत्, व्याश्रयत्वादसिद्धत्वं नास्तीति, तस्मादुप इत्येव वक्त-
 व्यमत आह । 'विकृतग्रहणमिति' । क्रमः प्रस्तावः, प्रकरणमित्यर्थः ॥

"वा चित्तविरागे" ॥ चित्तविरागश्चित्तस्मादीतता, प्राप्तविभा-
 वेयं, यावित्येव, चित्तस्य दोषः ॥

"मितां ह्रस्वः" ॥ 'रजयतीति' । रज्ज्वीर्यो मृगरमणउप-
 सङ्ख्यानमित्युपधातोपः ॥

"विष्णुमुत्तोर्दीर्घान्यतरस्याम्" ॥ 'न ह्रस्वविकल्प एव विधी-
 येतेति' । एवमपि ह्रस्वपक्षे अशङ्कीति सिद्ध्यति, पक्षान्तरे अशङ्कीति

यथाभावं दीर्घं एवावस्यास्यतइति भावः । 'शमयन्तं प्रयुङ्गदति' ।
यद्यापि चिश्चिषये कर्म प्रदर्शनीयं भूतकालश्च, तथापि णिजुत्पत्तये हेतु-
व्यापारमात्रप्रदर्शनमत्र विवक्षितं न कर्ता नापि वर्तमानः काल इति
न दोषः । 'णिलोपस्य स्थानिवद्भावादिति' । स्थानिवद्भावे हि सति
यश्चिश्चणमुत्परो णिः, न तस्मिन्मिदङ्गं, पूर्वेण णिवा व्यवधानात्, यस्मिं-
श्च मिदङ्गं न स चिश्चणमुत्परः, परेण णिवा व्यवधानात्, ततश्च ह्रस्ववि-
कल्पो न स्यात् पूर्वेण नित्यमेव तु ह्रस्वः स्यात् । ननु दीर्घविकल्पेपि
यावता स्थानिवद्भावः कथमिवैतत्सिद्ध्यति, तत्राह । 'दीर्घविधौ त्विति' ।
न पदान्तद्विर्वचनेत्यादिना स्थानिवद्भावप्रतिषेधादीर्घविकल्पस्यायं विषय
एवेत्यर्थः । 'तथेत्यादि' । अत्र दीर्घविधौ त्वजादेशो न स्थानिवद्भवती-
त्यनुपङ्गः, शमेर्यह्, द्विर्वचनं, नुक्, णिच्यतो लोपः, यस्य हलः, शंशमि इति
स्थिते यदा ततश्चिश्चणमुलौ भवतः, तदा दीर्घविकल्पः सिध्यति, अजा-
देशस्य स्थानिवत्त्वाभावादित्यर्थः । एतदेव स्पष्टयति । 'योसाविति' ।
'यश्च यङ्कारइति' । णौ लुप्यतइत्यनुपङ्गः । एवं तावद्दीर्घविधौ त्वजा-
देशो न स्थानिवद्भवतीत्येतत्स्पष्टीकृतं, णिलोपस्य स्थानिवद्भावाद ह्रस्व-
विकल्पो न स्यादिति यदुक्तं तत्समर्थयते । 'ह्रस्वविकल्पेत्विति' । णेणिः,
णिणिः, सेन्तो यस्य स णिण्यन्तः, एतेन यद्दृश्यन्तइति व्याख्यातम् ।
'असिद्धिरेवेति' । कस्य, प्रकृतत्वादीर्घस्य, एवकारेण तु शब्देन चैतद्-
शंयति । णिचमाश्रित्य वृद्धिविधानादस्ति दीर्घस्य शङ्का, णिलोपस्य तु
स्थानिवद्भावादयं विकल्पो न स्यादित्येव दोषः, यद्दृश्यन्ते तु भवतु नामायं
विकल्पस्तथापि पक्षे दीर्घस्य श्रवणं न सिध्यति, णिचमपेक्ष्य वृद्धौ कर्तव्या-
यामतो लोपस्य स्थानिवद्भावादीर्घस्यानुस्मेषादिति । स्यादेतत् । दीर्घवि-
कल्पे विधीयमाने यदि नाम स्थानिवद्भावोनास्ति तथापि नैवात्र दीर्घः
सिध्यति, असिद्धवदत्राभादिति णियहोर्लोपस्यासिद्धत्वादित्यत आह ।
'व्याश्रयत्वादिति' । व्याश्रयत्वमेव दर्शयति । 'णौ हीत्यादि' । किं च
हेड वेष्टने घटादिः, तस्य ह्रस्वाभावपक्षे अदेहीति स्यात्, दीर्घं तु ह्रस्वस्य
कृते अहीहीति भवति, तस्मादतोपि हेतोर्दीर्घं एव विकल्पनीयः ॥

“ल्हादो निष्ठायाम्” ॥ ह्वादी सुखे च, ईदित्वाचिष्ठायामनिट्, क्वचित्पठ्यते ‘ह्वादइति योगविभागः क्रियते, क्तिन्यपि यथा स्यात् प्रलङ्-
त्तिरिति,’ भाष्ये तु नैतद्वृष्टम् ॥

“ह्वादेर्घं ऽट्टुपसर्गस्य” ॥ ‘उत्तरह्रद इति’ । ‘ह्रद आवरणे, चुरा-
दिणिच्, पुंसि संज्ञयामिति करणे घः, कर्मणि षष्ठा समासः, ननु चात्र
घे परतो ण्यन्तमङ्गं तस्योपधादकारः, न च सा ह्रस्वभाविनी, न च शक्यं
वक्तुं णिलोपे कृते आकारो ह्रस्वभाविन्युपधेति, णिलोपस्यासिद्धवदत्र
भादित्यसिद्धत्वादत्रः परस्मिन्निति स्यानिवद्वावाच्यात आह । ‘णिलो-
पस्य चेति’ । अपर आह । णाविति वर्त्तते, घे परतो यो णिस्तत्र यदङ्गं
तस्योपधाया ह्रस्वः, ह्वादेरिति चेकानिर्द्वंशो न णिवेति । ननु यत्र चिप्र-
भृतयः सन्ति द्वावपि तत्र स्तस्तत्त्वादट्टुपसर्गस्येत्येव सिद्धं किं सूत्रशि-
क्त्या ऽत आह । ‘उत्तरा हीति’ । एतदेव लोकव्यवहारेण द्रढयति । ‘न-
हीति’ ॥

“ईस्मन्प्रन्क्तिषु च” ॥ ‘अर्चिष्णुचिहुसृपिष्ठा’दिभ्य इति’ रि-
तीसिप्रत्ययः, मनिन् सर्वधातुभ्यः, वृन्सर्वधातुभ्यः, योगविभागाद्विप्र-
भृत्युपसर्गादपि भवति समुपच्छदिः ॥

“गमहनजनघसां लोपः कृडिच्यनङि” ॥ ‘जघ्नतुरिति’ । अ-
भ्यासाच्चेति कुत्वम् । ‘जघ्न’तुरिति । जन जनने परस्मैपदो लोहोत्या-
दिकः नकारस्य चुत्वम् । ‘जघ्न इति’ । जनीप्रादुर्भावे, अनुदात्तेत् दैवा-
दिकः । ‘जघ्नतुरिति’ । लिट्यन्यतरस्यामिन्धेर्घस्लादेशः, घकारस्य चत्वे,
शासिवसिघसीनां चेति पत्वम् । ‘अवचिति’ । ‘लुङ्सनोर्घस्लू’ मन्वे-
घसेति ज्ञेलुङ् । ‘अवीत्येवेति’ । अवि रनुधात्वित्यतः, तस्य तु दोषो
णावित्यत आरभ्योपयोगो न प्रदर्शितः, क्वचिद्व्यभिचाराभावात्, क्वचिदसं-
भवात्, इह तूपयोगः, तथा चोत्तरसूत्रे हलि चेति वक्ष्यति ॥

“तनिपच्योश्चन्दसि” ॥ ‘वितविरदति’ । लोपविधानसामर्थ्यादसिद्धत्वेऽपि तस्यात एकहल्मध्येत्येत्वाभ्यासलोपो न भवतः । ‘पप्तिमेति’ । लिट्, मस्, इट् ॥

“घसिभसोर्हलि च” ॥ सूत्रे चकारस्य पाठोऽनार्थः । तथा च वार्तिकं हल्यहणमपरिभाष्यमन्यत्रापि दर्शनादिति । ‘तथा न क्रियत इति’ । यदि क्रियेत अनच्कत्वाद् द्विवचनं न स्यादिति भावः । पूर्ववाचीत्यधिकारादिह हलीत्युक्तं, तदुपादानादचि न स्यादिति चकारेण समुच्चयः, यदि पूर्ववाचीत्यनुवर्तते नेहेत्युच्येत ततो हलि चेति शक्यमकर्तुमुत्तरार्थे तु तत्कृतम् ॥

“हुक्लभ्यो हेधिः” ॥ ‘हलादेरिति’ । हुक्लभ्य इति पञ्चम्या हलीति सप्तम्याः षष्ठीप्रवर्त्यत इति भावः । यद्येवं यस्मिन्विधिरित्यस्याभावात्तदादिर्विधेर्न स्यात्, हलीत्यनुवृत्तिसामर्थ्यादुलन्तत्वाभावाच्च भविष्यति । ‘भिन्धीति’ । रनसोरलोपः । ‘प्रीणीहीति’ । ईं हल्यघोः । ‘जुहुतामिति’ । लोटो लङ्घत् तसस्ताम् । ‘रुदिहीति’ । शब्दान्तराणां द्वयोरप्यनित्ययोः परत्वादिति कृते पुनर्द्वित्वप्रसङ्गः । ‘इहेत्यादि’ । धित्वस्यावकाशोऽनाशिपि जुहुधीति, तातङ्गवकाशो हुक्लभ्योऽन्यः, जीवतात्वमिति, आशिपि हुक्लभ्यः तूभयप्रसङ्गे परत्वात्तातङ्, अथ कृतेऽपि तस्मिन् स्थानिवद्वावाटित्वं कस्माच्च भवति, तच्चाह । ‘तत्र कृत इति’ । भिन्धिकि च्छिन्धीत्यत्रापि तर्हि परत्वेन धित्वे कृते सकञ्च स्यादित्य आह । ‘भिन्धीति’ । अपर आह, स्थान्यादेशयोर्द्वयोरपीकार उच्चारणार्थः, हकारस्य धकार आदेशः, हलीत्यपि नानुवर्त्ये, न क्वाप्यनिष्टप्रसङ्ग इति ॥

“शुशुणुपृक्कृभ्यश्चन्दसि” ॥ ‘उरु’कृदुक्कृणस्कुधीति’ । नरवधातुस्योत्पुभ्य इति णत्वं, कः करदिति विसर्जनीयस्य सत्वम् । ‘अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वमिति’ । न केवलं शुणुधी गिर इत्यत्र, शुधीहवम्, अपावृधीत्यत्राप्यनेनैव दीर्घत्वम् । ‘अतोऽन्यत्रेति’ । शुणुधीत्यतोऽन्येषु सर्वोदाहरणेषु ॥

“अङ्कितश्च” ॥ ‘मलोपाभावस्त्विति’ । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना यो मलोपस्तस्याभावः । ‘अङ्कित्वादेवेति’ । नासौ यत्र साध्य इत्ये-
वशब्दार्थः । ‘यमेः शपो लुगिति’ बहुलं ह्रस्वसीत्येव, एव मुत्तरत्रापि ॥

“चिणो लुक्” ॥ चिण इति पञ्चमी न षष्ठी विधानसाम-
र्थ्यात् । ‘प्रत्ययस्येति’ । प्रत्ययस्य लुक्शुलुप इति वचनादङ्गाधिकाराच्चे-
तल्लभ्यते, तेनाकारितरामिति तशब्दस्य तरप आमरश्च यः संघातस्त-
स्य युगपज्जुङ्ग भवति, प्रत्येकं प्रत्ययत्वेऽपि सङ्घातोऽपत्ययो ह्ययम् । ननु
चेदमस्मिन्वसिद्वमिति भेदनिबन्धनो विषयविषयिभावस्तत्कथं चिणो
लुक्चिणो लुक्पेवाऽसिद्धो भवति अत आह । ‘चिणो लुगित्येतदिति’ ।
अथ वा कङ्कितोतिवर्तते, चिण इति पञ्चमी तस्य षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति,
तेन कङ्कितः प्रत्ययस्य लुगिविधीयमानस्तरपो न भविष्यति ॥

“अतो हेः” ॥ ‘गच्छेति’ । इषुगमियमां छः । ‘धावेति’ ।
धावु गतिशुभ्योः, पाद्मादिमूत्रेण सत्तर्धावादेव । ‘लुनीहिति’ ।
प्लादीनां ह्रस्वः, ई ह्रस्वघोः, ननु वाचानवर्णान्तत्वादेव न भविष्यति,
ईत्वमेव हि परत्वाद्व्रवति तत्राह । ‘ईत्वस्येति’ । नन्वेवमप्युत्तरमूत्रे
उतः प्रत्ययादिति यदुपात्तमुपाधिद्वयं तस्म.देवात्र प्रत्युदाहरणद्वयेऽपि
न भविष्यति, यदि च लुनीहीत्यत्र परत्वादीत्वं भवति ततोऽसिद्धत्वं
नास्ति, विप्रतिषेधविषये तदभावस्योक्तत्वात्, तस्मादत इत्यस्य इहि
अधीहीति प्रत्युदाहरणं, तपरकरणस्य याहि वाहीति ॥

“उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्” ॥ उतः प्रत्ययादित्यनयोर्विशे-
षविशेष्य भावे कामचारः, तत्र

उकारस्य विशेष्यत्वे तेन नास्ति तदन्तता ।

न सम्भवति चोकारः प्रत्ययान्तो यदा पुनः ॥

विशेष्यते उकारेण प्रत्ययस्तत्तदन्तता ।

चाःशीयते प्रत्ययस्य तत्पक्षद्वयसम्भवः ॥

तत्राद्ये पक्षे तनु कुह इत्यादावेव स्यात्, सुनु चिनु इत्यादौ तु न
स्यात्, तथा उकारस्य प्रत्ययस्यासंयोगपूर्वत्वादसंयोगपूर्वेष्वहणमस्मिन्यपि

अङ्गविशेषणं विज्ञायेत, ततश्च त्रिणु इत्यादौ न स्यात्, त्रिणु हिंसायां
तानादिकः, अत्र धातो गुणो न भवतीत्याहुः । तस्मादुकारो विशेषणं
तेन तदन्तविधिः, यद्वेवं तनु कुह अत्र न प्राप्नोति इकार एवात्र प्रत्ययो
न तदन्तः, अत्रापि तदन्तः, कथं, व्यपदेशिवद्वाद्यात् । एवं स्थिते ॥

यद्यसंयोगपूर्वत्वमुकारान्तविशेषणम् ।

आप्प्रहीत्यत्र हेतुं कृ स्यात्प्रतिषेधस्तु तत्पुहि ॥

तस्माद्विशेषणमिदमुकारस्यैव दृश्यताम् ।

ननु च येन विधिस्तदन्तस्येति उकारस्तदन्तस्य सञ्ज्ञा, ततः किं,
सञ्ज्ञप्रत्यायनपरा सञ्ज्ञा तस्या विशेषणम् ।

अयुक्तमिति चेदत्र समाधिरभिधीयते ।

विशेषणं तदन्तस्य सञ्ज्ञा, सत्यं, तथापि तु ।

विशेषणत्वस्फुरणात्प्रागेवो तोविशेषणम् ।

स्यादस्य संयोगपूर्वत्वं, पश्चात्तत्तु विशेषणम् ।

प्रत्ययस्येति, नैवेह किञ्चिदस्ति तिरोहितम् ॥

तद्विदमुक्तम्, 'योयमुकारोऽसंयोगपूर्वस्तदन्तात्प्रत्ययादिति' ।

'युहि हहीति' । ननु जुहोतिः परस्य हेर्धित्वविधानादेव धातोः परस्य न
भविष्यति, सत्यं, विशिष्टविषयमेतज्ज्ञापकं स्यादिति प्रत्ययग्रहणं कुन्दसि
चेति च वक्तव्यमिति, एवं च कृत्वोत्तरसूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥

"लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्योः" ॥ अस्येत्यनेनोकारान्तः प्रत्ययः
प्रत्ययमृश्यते, अस्येत्यनुच्यमाने म्योरिति षष्ठाश्रयणे न म्योरेव लोपो
विज्ञायेत, एवंचोतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति पञ्चमी न बाधिता
भवति । 'लुगिति वर्त्तमान इत्यादि' । यदि हि प्रकृत एव लुक् क्रियेत
सर्वस्यैव प्रत्ययस्य स्यात् । लुगादयः सर्वादेशा इति सञ्ज्ञाविधावबो-
धाम, सर्वस्य लोपे कृते सुत्वः सुनुव इति न सिध्येत् तस्मादन्यस्य
लोपार्थं लोपग्रहणं, किं च कुर्वः कुर्म इत्यत्र लुकि सति गुणो न स्यात्
न लुमताङ्गस्येति प्रतिषेधात्, लोपे तु सति भवति ॥

"नित्यं करोतेः" ॥ 'करोतेः प्रत्ययान्तस्येति' । उतश्च प्रत्ययादि-

त्यनुवृत्तेर्लभ्यते, उकारलोपस्येत्यादिना सोपपत्तिकां दीर्घशान्तिमनूया प्रति-
वेधं दर्शयति । आरम्भसामर्थ्यादेव सिद्धे नित्यग्रहणं विस्मयार्थम् ॥

“अत उत्सार्वधातुके” ॥ ‘करोतेरुप्रत्ययान्तस्येति’ । उत्तरच्
प्रत्ययादित्यनुवृत्तेर्लभ्यते । ‘सार्वधातुक इति किमिति’ । सत्यपि सार्वधातु-
कग्रहणे स्यतास्यन्तस्य प्रसङ्गः करिष्यावः कर्त्ताराविति । स्यतासिभ्यां व्यवधा-
नाच्च भविष्यति, कुरुत इत्यत्रापि तर्ह्युप्रत्ययेन व्यवधानाच्च स्यात्, तस्मा-
त्सार्वधातु केपरतः करोतेरङ्गस्येत्यर्थोसम्भवात्सार्वधातुके परतो यदङ्गं तद-
वयवस्य करोतेरित्याश्रयणीयम्, एवं च स्यतास्यन्तस्यापि प्रसङ्ग इत्युत्तरच्
प्रत्ययादित्यवश्यमनुवर्त्यम्, उप्रत्ययान्तात्करोतेः परं कृडित्सार्वधातुकमेवेति
परतः । ‘भूतपूर्वपीति’ । कुरुहि इति स्थिते उत्वं च प्राप्नोति हि लुक्च, नित्य-
त्वाद्विलुकि कृते कृडितः परस्याभावादुत्वं न स्यात्प्रत्ययलक्षणं च न लुमता-
ङ्गस्येति प्रतिषिद्धं, तस्माद्भूतपूर्वपि सार्वधातुके यथा स्यादिति सार्वधातुकग्र-
हणम् । असिद्धो हिलुक् तस्यासिद्धत्वादुत्वं भविष्यति, तस्माद्विस्मयार्थं सा-
र्वधातुकग्रहणं, यथा पुनरस्योत्तरचाप्युपयोगाभावः तथा तत्रतत्र वक्ष्यते । इह
यद्यपि भाव्यमानेषु कारः सवर्णान् एङ्गाति तथाप्यान्तर्यतो मात्रिकस्यातो
मात्रिक उकार एव भविष्यति नार्थस्तकारेण तत्राह । ‘तपरकणमिति’ ।
असति हि तस्मिन्नुप्रत्ययमाश्रित्योकारस्य लघूपधलक्षणे गुणः स्यात् स
माभूदिति तपरकरणं, तस्य हि प्रयोजनं लक्षणान्तरेणापि दीर्घा माभूत् ॥

“असोरलोपः” ॥ तपरकरणं किम् । आटो माभूत्, आस्ताम्
आसन्, असिद्ध आट्, एवं तर्ह्योभीयस्यासिद्धत्वमनित्यमिति ज्ञापनार्थं
तपरकरणम् । अथात्र सार्वधातुकाधिकारस्योपयोगो नेत्याह । इनः
सार्वधातुक एव, अस्तेरप्यार्द्धधातुके भूभावेन भाव्यं, नन्वनुपयोगे भू-
भावो नास्ति ईहामासुः । सत्यं, तत्र द्विवचने हलादिशेषे च कृते येन
नाप्राप्तिन्यायेनातो गुणे इति पररूपं बाधित्वा अत आदेरिति दीर्घत्वे
कृते परस्याकारस्य सत्यपि लोपे सिद्धमिष्टम् ॥

“आभ्यस्तयोरातः” ॥ ‘लुनतइति’ । लट्, आत्मनेपदेष्वनतइति
कस्यादादेशः । ‘लुनतामिति’ । लोटि आमेतः । ‘अलुनतेति’ । लङ्,

मिमत्तदत्वादौ भृशामिदितीत्यम् । 'यान्ति यान्तीति' । असति हि
 आभ्यस्तवहणे अतो गुणइत्यत्र तपरकरणस्य यानमित्यादावकृडिति चरि-
 तायेत्यादिह लोप एव स्यादितिभावः । 'अलुनादिति' । उत्तरसूत्रे
 कृडितीत्यस्य सम्बन्धः स्यित एवेति नायमीत्यस्य विषयः, इहाकारेणा-
 भ्यस्तविशेषणादाकारान्तस्य लोपो ज्ञापनीत्यत्र न भवति, तत्र निर्द्वैश्य-
 मानस्यादेश इति वा अलोन्यस्येति वा आकारस्यैव लोप इत्यादि-
 मत्वा व्याख्यातम् । 'आइत्येतस्याभ्यस्तानां चाकारस्येति' । आकारा-
 न्तानामिति तु व्याख्येयम्, अर्चापि वा सार्वधातुक एव सम्भवति, एव-
 मभ्यस्तमप्याकारान्तं, वचतुरित्यादौ भवत्येव लोपः ॥

"ई हल्यघोः" ॥ 'लुनन्तीति' । असति हल्यवहणे ईत्त्वलो-
 पयोः पर्यायः स्यात्, एकविषयत्वात् । घुञ्जकेष्वेव वा लोपः स्यात्,
 अर्चापि पूर्ववत् सार्वधातुकमेव सम्भवति ॥

"इद्वरिद्रस्य" ॥ इदमपि सार्वधातुकएवान्यत्र लोपविधानात् ।
 'सिद्धश्चेति' । यथा प्रत्ययविधौ प्रत्ययविधानकालएव सिद्धो भवति तथा
 लोपः कर्तव्यः, आहुं धातुकइति विषयसप्तम्याश्रयणीयेति भावः । 'आका-
 रान्तलक्षणइति' । आहुं धातुकइति परसप्तम्यां तस्योत्पत्तिं प्रतीत्य लोपः
 कर्तव्यः, ततश्च श्याद्वधेत्याकारान्तलक्षणो णप्रत्ययः स्यात्, तत्र कृते
 ऽनेन लोपश्च प्राप्नोति युक्त्वं, तत्र लोपस्य शब्दान्तरापाप्त्याऽनित्यत्वं, युक्त्वे
 ले.पे कृते ऽप्राप्तिः, ततश्च उभयोरप्यनित्ययोः परत्वाद्युक्त्वं स्यात्, अर्चापि
 लोपः स्यादेवमपि अद्वरिद्र इत्यच्चावशक्तवित्येष स्वरो न स्यात्,
 ईषद्वरिद्रमित्यत्र चातो युजिति युच् स्यात्, 'द्वरिद्राय'कइति' । घुलि,
 युक् । 'द्वरिद्राण इति' । ल्युट् । 'द्विद्विद्रासतीति' । तनिषतिद्वरिद्राणा-
 मुपसंख्यानमिति व्यवस्थितविभाषा, तेन लोपपक्षे इष्ट, अन्यत्रेहभावः, ।
 'अद्वयतन्यामिति' । लुङ् एषा पूर्वोच्चार्यसंज्ञा । 'अद्वरिद्रासीदिति' । यम-
 रमनमातां सक्वेति, एकाव इति तत्रानुवर्ततइत्येकीयं मतं, चिणि अद-

रिद्रिचदरिद्राय, कलिद्रदरिद्रौ । 'ह्रान्दसं ह्रस्वत्वमिति' । अन्यथा
यातो धातोरिति लोपे दरिद्र इति निर्वृणः स्यात् ॥

“भियोन्वतरस्याम्” ॥ ‘हलादौ कृडिति सार्वधातुकइति’ ।
नैतेषामत्रोपयोगः, तथा च प्रत्युदाहरणं न प्रदर्शितम् । तथाहि । अत्रा-
दावप्यस्तु विभ्यतीति, एरनेकाच इति ह्रस्वस्यापि यत् भविष्यति, न चे-
त्स्वविधेर्वैयर्थ्यं, हलादौ च रितार्थत्वात्, तथा विभेतीति अकृडित्यपि
भवतु गुणो भविष्यति, इत्वविधित्व कृडिति चरितार्थः, तथाभ्यस्तस्ये-
त्यनुवृत्तेर्भातइत्यादावाट्टधातुके न भविष्यति, कसावपि तर्हि प्राप्नोति,
ह्रान्दसः कसुः, कृष्टानुविधिरहन्दसि ॥

“जहातिश्च” ॥ अत्रापि न सार्वधातुकइत्यस्योपयोगः, अत
एवास्य प्रत्युदाहरणं न प्रदर्शितम्, अथ्यस्तस्येत्यनुवृत्तेराट्टधातुके न
भविष्यति, लिङज्रादिः ॥

“आ च हो” ॥ सार्वधातुकमेव हि ॥

“लोपो यि” ॥ अथ्यस्तस्येत्यनुवृत्तेर्येकि न भविष्यति, यद्यपि
यकारेण सप्त द्विवचनान् जहातिरभ्यस्तम् ॥

“ष्वसोरेट्ठावध्यासलोपश्च” ॥ ‘देहि धेदीति’ । दाञ्धाञो रूपे,
दोदाण्धेटां तु विकरणेन हि व्यङ्गितः, देहात्मनेपदी । ‘शिदयमिति’ ।
न सूत्रे श्रूयमाणशकारो विभक्तिसकारस्य श्रुत्येनागतः, किं तर्हि औ-
त्पत्तिको लोपगण्डसम्बन्धी, विभक्तेस्तु ह्रन्त्यादिलोप इति भावः ।
संज्ञाशब्दे च कृतोनुबन्धः संज्ञितः कार्यं सम्पादयति, यथा हमुट्ठि-
त्वम् । एतच्च नानर्थके ऽलोन्यविधिरित्यनाश्रित्योक्तम् ॥

“अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि” ॥ एकशब्दोऽसहायवचनो
न सट्ठावचनो, मध्याभावात्, द्विवचनान्तस्य च समासः, द्वयोरेव
मध्यसम्भवात्, अत्र लिटीति यदि विधीयमानयोरेत्वाभ्यासलोपयो-
र्निमित्तनिर्वृणः स्यात्, आदेशो न विशेषितः स्यात्, ततश्च नेमतुः,

१ आत औपल इत्यौकारेणैव सिद्धे औकारविधानं ढगिट्ठातेरालोपेकते च-
कार्यमिति निर्णीतत्वादिति-इं. पु. टि. । २ लोपयोरिति नास्ति-इं. पु. ।

नेमुः, सेहे, सेहाते, सेहिरे, अत्रापि प्रतिषेधः स्यात्, नत्वनत्वयोः
 कृतयोरङ्गस्यादेशादित्वा, तस्माद्गुणभूतस्याप्यादेशस्यायं निमित्तनिर्द्वैत
 इति दर्शयति । 'लिटि परत इति' । लिटि परत्रावस्थिते
 य आदेशो विधीयते स आदिर्यस्याङ्गस्य नास्तीत्यर्थः । 'चत्वरतुरिति' ।
 अयुक्तमिदमादेशादित्वात्, क्वचित्तु तनचुरिति पठ्यते, तदप्ययुक्तं, संयो-
 गान्तत्वेन लिटः कित्वाभावात् तस्मात्तत्सरतुः, तत्सररिति प्रत्युदाह-
 रणं, त्सर कृद्गता । 'चकणतुरिति' । कणतिः शब्दार्थधातुवर्गं भूवादौ
 पठ्यते । 'जगणतुरिति' । गण संख्याने, चुरादित्वात्तत्र णिच् प्राप्नोति,
 यदि नेष्यते अनित्यण्यन्ताश्चुरादयः, एतच्चघुषिरविशब्दन इत्यत्र
 वक्ष्यते । यद्यपि कुहोरचुरिति चुत्वं लिट्याहृत्य न विहितम्, अभ्यासनि-
 मित्ते तु प्रत्यये विधानाल्लिङ्गिनमित्तमपि भवति, सर्वथा लिट्युत्पत्तेः पश्चा-
 द्भवति । 'अनैमित्तिके नत्वसत्त्वे इति' । ततश्च प्रागेव लिट्युत्पत्तेस्ताभ्यां
 भवितव्यं, तेन तदाङ्गं लिटिषु आदेशस्तदादि न भवति, यदि लिटा
 आदेशो विशेष्यते एत्वमलिट्यपि प्राप्नोति, पङ्कः पङ्कवानिति, नैष दोषः ।
 चकारः समुच्चये, नान्वाचये तेन यत्राभ्यासलोपस्तत्रैवैत्वम्, इह तर्हि स्यात्
 पिपठिषति, क्ठितीति वक्षते, एवमपि पापठ्यते अत्रापि प्राप्नोति, नैष
 दोषः । इह ह्यभ्यासकार्येषु ह्रस्वहलादिशेषावुत्सर्गा, तयोरन्ये उपवादा-
 स्तत्रेह दीर्घाकृत इति दीर्घत्वं च प्राप्नोति अनेन लोपश्च, तत्र दीर्घ-
 स्यावकाशो बाधायते, अस्य विधेरवकाशः पेषतुः पेषुः, पापत्यतइत्यत्रोभ-
 यप्रसङ्गे अपवादविप्रतिषेधादीर्घत्वेनायमभ्यासलोपो बाध्यते, तत्संनिवोग-
 शिशृत्वादेत्वमपि न भविष्यति, अभ्यासविकारेषु उभयसमावेशो यत्र सर्वेषां
 प्रवृत्तिस्तत्र, इह तु यद्यपि दीर्घत्वे कृतेपि एत्वाभ्यासलोपयोः प्रसङ्ग-
 स्तयोस्तु कृतयोर्न दीर्घस्य प्रसङ्ग इति न सर्वेषां प्रवृत्तिः । ननु च वभणतु-
 र्वभणुरित्यादावभ्यासजश्चत्वयोरसिद्धत्वादनादेशादित्वात् एत्वाभ्या-
 सलोपाभ्यां भाव्यं, विप्रतिषेधस्य तु जहसतुर्जहसुरित्यादौ यत्र कुहोरचु-
 रिति चुत्वं क्रियते सोऽवकाशः स्यादत आह । 'इहेति' । अत्रैव ज्ञाप-

कमाह । 'तथा चेति' । 'रूपाभेदेति' । यत्रादेशस्य स्यानिना सः
रूपभेदो नास्ति तत्रेत्यर्थः । 'शसिदद्वोरिति' । अभ्यासे चर्चेति सर्वत्र
जस्वरः प्राप्तयोरन्तरतमपरिभाषाव्यापारलभ्यमिदं वक्ष्यते प्रकृतिचरां
प्रकृतिचरः प्रकृतिजशं प्रकृतिजश इति, तेन शसेः शकारस्य शकारो
ददद्वंकारस्य दकार इति, तावप्यादेशादी भवतः, यदि चाभिवचरूपोप्या-
देश इहाश्रीयेत तत आदेशादित्वादेव प्रतिषेधे सिद्धे 'न शसददवादिगुणा-
ना' मिति शसिदद्वोः प्रतिषेधो नर्थकः स्यात्, कृतस्तु ज्ञापयति रूपाभेदे य
आदेशः स इह नाश्रीयदति, यदि पुनराश्रीयेत किं स्यादित्यत आह ।
'अन्येति' । प्रकृतिजं प्रकृतिश्चर्चादिर्येषां तेषां न स्यात्, वचनं
तु रेणुरित्यादौ चरितार्थम् । 'अहं पपचेति' । उत्तमे णलि णित्वाभावपक्षे
रूपं, णित्त्वपक्षे तु परत्वादृष्टौ कृतायां तपरकरणादकाराभावादेवाप्र-
सङ्गः । 'देभतुरिति' । शन्ययन्तीत्यादिना लिटः क्तिञ्चे सति न लोपः ।
'नशिमन्योरलित्येत्यमिति' । अलिटीति पाठपूरणार्थानुवादः, श्लोकोद्धेवं
भाष्ये पठितः ॥

नशिमन्योरलित्येत्यं छन्दस्यमिपचोरपि ।

अनेशन्मेनकेत्येतद्व्येमानं लिङि पेचिरन् ॥

इति । अनेशञिति, भोक्तादेशः, अनेशवस्येवञः, अनेशमिति तु
प्रायेण पाठः, तत्र मिपो उभावाः । 'तिपकादिष्विति' । तिपकादिषु हि
इत्थप्रतिषेधो वक्ष्यते, एतच्च न यासयोरित्यत्राशिषि चोपसङ्ख्यानमिन्वनाशि-
स्योक्तं, छन्दसीतिवचनान्मेनकेति भाषायां न प्राप्नोति, यदीष्यते एषोदरा-
दिषु द्रष्टव्यः । 'लुङ् क्रियतइति' । छान्दसत्वात्, बहुलं छन्दसीति वा शपो
लुप्तत्वात्, । 'पेचिरञिति' । पचेरञिति प्राप्ते, क्वचित्पठ्यते यजिष्योश्च,
आयेने आयेपे, यजेयपेश्व लिङि इति छन्दस्यपि दृश्यतइत्यनजादेरप्या-
दिति, अपर आह । लिङि तस्य एशादेशः, सन्वसारणपूर्वत्वे वा,
छन्दसीत्यनुत्तरेयणादेशः, एत्वाभ्यासलोपौ, उदात्तवता तिङेत्याहः समास
इति, तथा चावयुङ्गन्ति यच्छञ्वयोश्च मनुरायजे पिता, आयेजइत्या येजे
इति ॥

“यत्ति च सेटि” ॥ ‘पेचिवेति’ । कादिनियमात्प्राप्तस्येष्ट उपदे-
 शेत्थत इति प्रतिषेधे प्राप्ते अतो भारद्वाजस्येति नियमात्पते इह ।
 ‘पपञ्चयेति’ । अन्येषां मतेन प्रतिषेधः, यत्पहणमनर्थकं, पेचिवेत्या-
 दावन्यत्र सेटि कित्वात्पूर्वेण भवितव्यमेवात आह । ‘यत्पहणं विस्म-
 ष्टार्थमिति’ । किमत्र विस्मष्टनीयं तद्वर्णयति । ‘अकृह्णदर्थमित्यादि’ ।
 आरम्भसामर्थ्यादेवायं निश्चयः स्याद्यत्र पूर्वेण न सिद्ध्यति तदर्थमिति,
 बहवश्च विशेषाः प्रकृताः अत एकहलमध्यइत्यादयः, तत्रा सति
 यत्पहणे सन्देहः स्यात् किमनकारार्थं वचनं द्विविधं, ररादिव इति,
 अथानेकहलमध्यार्थे तत्सरिवेति, अथादेशार्थं वभणिवेति, उताल्लिङ्गं पठित
 इति उताकृह्णदर्थमिति, तत्रात इत्यादयो विशेषा अनुवर्तन्ते क्तिनीत्येतत्तु
 निवर्ततइति व्याख्यानमन्तरेण दुर्ज्ञानं, तस्माद्विस्मष्टार्थं यत्पहणं कृतम् ॥

“तृफलभजत्रपरच” ॥ फल निष्पत्तौ, त्रिफला विशरणे, द्वयोरपि
 पहणम् । ‘गुणार्थमिति’ । न शसददवादिगुणानामिति प्रतिषेधे बाधि-
 तुमित्यर्थः । ‘भेद्यतुरिति’ । पूर्ववत्किञ्चनलोपौ ॥

“राधो हिंसायाम्” ॥ अनेकार्थत्वाद्वातूनां राधो हिंसायां वृत्तिः ।
 ननु च नात्रापूर्वमवर्णयहणमस्ति, प्रकृतश्च मात्रिकस्तपरकरणात्, तत्क-
 यमवर्णस्यानर्थत्वं भवतीत्युक्तमत आह । ‘अत इत्येतदिति’ । अत इति
 तावत्स्वरितत्वादुपपत्तिष्ठते, तत्तपरत्वकृतस्य कालविशेषस्य मात्रात्मकत्वा-
 संभवात्तमपास्यावर्णमात्रं प्रतिपादयति । ‘अथ वेति’ । पूर्वत्र त्वन इति
 विरोधुपादानादात इत्यस्यानभिसंबन्धः । ‘एकहलमध्ये चेति’ । अत्र
 एकहलमध्ये इत्येव, अत आतइति च द्वयमपि नानुवृत्तम्, एकहलमध्य-
 इत्यनुवृत्तेर्यत्तच्छब्दाध्याहारेण स्थानी लभ्यतइत्यर्थः ॥

“फणां च सप्तानाम्” ॥ बहुवचननिर्देशादाद्यर्थो गम्यतइत्या-
 ह । ‘फणादीनामिति’ । फण गतौ, राज् दीप्तौ, दुष्पाद्य दुष्पाज् दुष्पाद्य
 दीप्तौ, स्यमु स्वन ध्वन शब्दे, अन्यत्र फणादयः सप्त, अत्र राज्ञ-
 भृतीनामप्येत्वमवर्णस्य भवति, उक्तोत्र न्यायो रःधोहिंसायामित्यत्र ॥

“न शसददवादिगुणानाम्” ॥ अत्र वस्तुतो यो गुणसंज्ञकोका-
रस्तत्रैव यदि प्रतिषेधस्तर्हि विधिप्रतिषेधयोरेकविषयत्वादिकल्पः स्यात्,
ततश्च ‘वा जृधमुत्रवा’ मिति यद्वाग्रहणं तदेव दितः पाठ्यं स्यात्, तस्मा-
द्गुणग्रहणेन तच्छब्दरूपितस्य तद्भावितस्य ग्रहणमित्याह । ‘गुण इत्येव-
मभिनिर्वृत्तस्य चेति’ । तस्य संबन्धी यो ऽकार इत्यर्थः । संबन्धित्वमपि
तस्य तन्स्यानिकत्वात्तदवयवत्वाच्च यथायोगं वेदितव्यम् । ‘शशसतु-
रिति’ । शसु हिंसायां, दद दाने, अनुदात्तेत्, दुवम् उद्गिरणे । ‘विशश-
रत्तरिति’ । श हिंसायाम्, अच्ञत्पूनामिति गुणः, यदुक्तं गुणइत्येवमभिनि-
र्वृत्तस्येति तदुदाहरणं दर्शयति । ‘गुणशब्दाभिनिर्वृत्तस्येति’ । उरण् रपर
इत्यत्र सिद्धं तु प्रसङ्गे रपरत्वादिति वचनाद्गुणो भववेव रेफशिरस्को
ऽभिनिर्वृत्तते, एवमभिनिर्वृत्तस्यार् शब्दस्यावयवोकारः, लुनविधेत्यत्र तु
अभिनिर्वृत्तस्योकारस्य स्थाने ऽवादेणस्तदवयवोकारः, क्वचित्पठ्यते गुण-
शब्देनात्र शसादीनां ग्रहणसामर्थ्यात्तद्भावितस्यग्रहणमित्य कारमात्रस्य
हि ग्रहणे शशिद्वयोर्धकारादीनां च ग्रहणमनर्थकं स्यादिति किल तस्यार्थः ॥

“अर्धेणस्त्रसावनत्रः” ॥ अकार उगित्कायार्थः, तेन सर्वनाम-
स्थाने नुम् भवति । ‘स च नत्र उत्तरो न भवतीति’ । वेदित्यनुषङ्गः ।
‘अर्धेतीति’ उगित्कावान्तत्वाद्वाहीप् । ‘आर्धेतमिति’ । तद्वितेपि
भवति, असाविति प्रसज्यप्रतिषेधो न पर्युदासस्तेन नञिचयुक्त्यायाभा-
वादिभक्तेरेव ग्रहणं न भवति, तथा च सुत्वेत्यरो न भवतीति प्रथमै-
कवचनस्य चात्र ग्रहणं न सप्तमीवहुवचनस्य, व्याख्यानात् ॥

“मघवा बहुलम्” ॥ मघवेति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । ‘मघेन इति’ ।
श्वयुवमघेनामिति संप्रसारणं पूर्वत्वमाद्गुणः । ननु च मघमस्यास्तीति-
मघवान्, मघमिति धननाम, छन्दसीवनिपौ वक्तव्याविति वनिप्, संप्र-
सारणे कृते पूर्वस्य भसंज्ञायां यस्येति लोपप्रसङ्गः, व्याच्यत्वादसिद्धत्व-
मपि नाशङ्कनीयं, शसि संप्रसारणे यस्येति लोपः, य एवं तर्ह्येतदेवेदम-
व्युत्पन्नं भविष्यति, तथा चैतस्य भाषायां प्रयोग उपपद्यते, यथा तु भाष्यं
तथा न केवलमस्यैव अर्धेणोपि भाषायामसाधुः प्रयोगः । आह हि ।

‘अर्धशस्त्रं मघोनश्च न शिष्यं ह्यन्दसं हि तत् ।

मनुष्यन्योर्विधानाच्च ह्यन्दस्यभयदर्शनात्’ ॥

अधातोर्दनिषि गुणे च कृते अर्धविति रूपं, तस्माद्विचि मनुषि अर्धन्तावित्यादि सिद्धं भवति, अनिष्यवर्णामित्यादि, मघशब्दादपि प्रत्ययद्वये सिद्धं भवति, नार्थः सूत्रद्वयेनेत्यर्थः । मघोन इत्यादौ तु यस्येतिलोपाभावश्चान्दसत्वादेव । ‘माघवनमिति’ । अचिति प्रकृतिभावः ॥

“पादः पत्” ॥ ‘पादिति’ । ‘पादशब्दोलुप्ताकारो एह्यत-
इति’ । पादयतेः क्विबन्तस्याप्यत्र रहणमिति येन विधित्तदन्तस्येत्यत्र
भाष्यकारेणोक्तं, तस्मादपिशब्दाध्याहारेणायं अन्योयोज्यः, लुप्ताकारः पा-
दशब्दोपि एह्यते, पादयतिः क्विबन्तोपि, अङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तर
पदस्य चेति वक्तव्यात्तदन्तस्याङ्गस्येत्यत्रापि तस्य चाङ्गस्येति द्रष्टव्यं, तदन्ते
तु वक्तव्यमस्तीति तस्यैव प्राधान्येनोपन्यासस्तद्वर्णयति । ‘स चेति’ ।
यद्यपि पाच्छब्देन तदन्तः समुदायः प्रत्याप्यते तथापि विशेषणत्वेन यो
निर्दिश्यते तत्रापि यतः पृथी श्रूयते तस्यैवादेशः, न प्रतीयमानस्य समु-
दायस्येत्यर्थः । ‘द्विपद इति’ । द्वौ पादावस्येति बहुव्रीहिः, संख्यासु-
पूर्वस्येत्यन्तलोपः । ‘द्विपदिकामिति’ । पादशतस्य संख्यादेरिति धुन् लो-
पश्च, व्याघ्रपाच्छब्दो गंगादिः ॥

“वसोः संप्रसारणम्” ॥ ‘पेतुषरिति’ । पतेः कृसुः, इत्याध्या-
सतापौ, कथं पुनर्ननुबन्धकस्य कसोर्बहुणमित्याह । ‘वसुबहुण-
ति’ । एतच्च शब्दादेशस्य वसोर्कारानुबन्धकरणाल्लभ्यते, तस्य ह्येतदेव प्रयोज-
नमिह सामान्यग्रहणं यथा स्यादिति, उगित्कार्यस्य स्थानिवद्भावेनै-
व सिद्धत्वात् ॥

“वाह कृ” ॥ ‘वाह इति’ । वहेर्षिवप्रत्ययान्तस्य ग्रहणं,
णिवश्च सोपपदाद्विहित इति सामर्थ्यादत्र तदन्तविधिरित्याह । ‘वाह
इत्येवमन्तस्येति’ । ‘संप्रसारणं भवतीति’ । संप्रसारणग्रहणानुवृत्तिं दर्श-
यति । तेन वकारस्य स्थाने भवति, अन्यथान्त्यस्य स्यात्, उदाहरणे-
षु ‘ह्यन्दसि सहः,’ ‘वहरचेति’ णिवः । ‘अथेत्यादि’ । वाह इत्येतावता

प्रकृतं संप्रसारणमेव विधेयमिति प्रश्नः । का रूपसिद्धिरित्याह । 'संप्रसारणे कृतइति' । 'गुणे चेति' । कृतइत्यनुषङ्गः । शिवप्रत्ययमपेक्ष्य प्रत्ययलक्षणेन गुणः । नन्वेवं शालीन्यहतीत्यादावनकारान्तउपपदे शाल्यहइति न सिध्यति, तत्राह । 'अनकारान्ते चेति' । चकारावकारान्तउपसर्गपीति द्रष्टव्यं, तेन प्रौढ इत्यादावेहि पररूपप्रसंग इति न चोदनीयम् । 'ज्ञापनार्थमिति' । कथमेतज्ज्ञापकमित्याह । 'तस्यां हि सत्यामिति' । बहिरङ्गस्य बहिरङ्गत्वं बहिर्भूताज्जादिप्रत्ययापेक्षत्वात्, अन्तर्भूताण्यपेक्षत्वाद्गुणान्तरङ्गः ॥

"श्वयुषमघोनामतद्धिते" ॥ 'शौचमिति' । नस्तद्धितइति टिलोपः । 'यौवनमिति' । यूने भावइति 'हायनान्तयुवादिभ्योऽण्, अचितिप्रकृतिभावः, मघवा देवतास्य माघवनः, प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणाद्युवतिशब्दस्यापि संप्रसारणप्रसंगस्तथा मघवत इत्यादौ 'मघवा बहुल' मिति आदेशे कृते एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्रसंगइत्याह । 'श्वादीनामित्यादि' । कथमेतल्लभ्यतइत्याह । 'एतदर्थमिति' । 'अन इत्युभयोः शेष इति' । न त्वनन्तरस्यैव, योगविभागसामर्थ्यात्, न चैवमपि मघवतेत्यादावेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्रसंगसामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशात् ॥

'अल्लोपोनः' ॥ अदिति एयङ् पठं लुप्तविभक्तिकं, तेनातो धातेरित्यादौ केवलस्य लोपशब्दस्य संबन्धः । 'राजकीयमिति' । गत्तात्तरपदाच्छ इत्यधिकारे राज्ञः क चेति कः, ककारत्त्वान्तादेशः, अत्रैकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्रसंगः ॥

"पपूर्वहनृधृतराजामणि" ॥ किमिदं नियमार्थमाहो श्विद्धि-
ध्यर्थे, कथं चेदं नियमार्थं कथं वा विध्यर्थे, यश्चचिति प्रकृतिभावोऽनन्तरस्यैव टिलोपस्य तदाल्लोपस्य प्रकृतिभावेनानिर्वर्तितत्वात्पूर्वणैः सिद्धे नियमार्थम्, अथाविशेषणाल्लोपटिलोपयोर्द्वयोरपि प्रकृतिभावस्ततो विध्यर्थम्, तत्रापि नियमपक्षे यदि तावदेवं नियमः पपूर्वादीनामर्थ्येवेति तत इह न स्यात् तावदर्थः, सामनादौ तु प्रसंगः । अथाप्येवं नियमः पपूर्-

षांदीनामेवाणीति भवेत्, इह न स्यात् सामनो वैमनः, तात्पर्यस्य तु प्रसंगः, अद्याप्युभयनियमः स्यात्, अपूर्वादीनामेवाणि, अपूर्वादीनामर्थ्येवेति, एवमपि सामनो वैमनस्तात्पर्य इति सिद्धं सामसु साधुः सामन्योत्र प्राप्नोति, तस्मादुभयोः प्रकृतिभाव इत्याश्रित्य विध्यर्थमिदमित्याह । 'तस्याकारस्य लोपो भवतीति' । 'तात्पर्येति' । इदमर्थेण, अपत्ये तु कारितत्तयो एयो भवति । 'उभावपि न भवत इति' । टिलोपमाचव्यावृत्तिर्निषेधेनापि सिध्यति, तत्प्रकृत्येतिवचनाच्चित्तिहभयोरपि ॥

“विभाषा द्विष्योः” ॥ जसःशी, शौह आपः, नपुंसकाल्लेति योपं शीशब्दस्तस्येह ग्रहणं न जसःशोः शिरित्यस्य द्रव्यान्तस्य, तत्र संज्ञाया अभावात् ॥

“न संयोगादुपमन्तात्” ॥ स्यादुकारमकाराभ्यां संयोगस्य विशेषणात् तदन्तविधिरचेति विस्मयार्थमन्तग्रहणम् ॥

“अचः” ॥ ‘अच इत्ययमञ्चतिलुपनकारो एक्षतदति’ । प्रत्याहारग्रहणं तु न भवति, यदि स्यादजन्तस्याङ्गस्य लोपो भवतीत्यर्थः स्यात्तत्प्रतीतो धातोरित्येतदनर्थकं स्यात्, यच्च द्युप्रागवागुदकप्रतीचो यदिति निर्दिशति, यच्च चावित्याह, ततो ज्ञायते अञ्चतेरेवाच ग्रहणमिति, एतेन पचाद्वचोप्यग्रहणम् ॥

“आतो धातोः” ॥ ‘एवमादि सिद्धं भवतीति’ । सूत्रादुहिरस्मदादिप्रयोगेपीति भावः । सूत्रे तु सौत्रो निर्दिश इत्येष सिद्धम् ॥

“मन्त्रेष्वह्यादेरात्मनः” ॥ आहिति पूर्वोच्चार्यप्रक्रियया तृतीयैकवचनस्य ग्रहणम् । ‘आहोन्यत्रापि दृश्यतदति’ । तस्मादाहीति न वक्तव्यमित्यर्थः । आत इत्यनुवृत्तेरादेरित्यपि शक्यमकर्तुम् । ‘त्मन्येति’ । सप्तम्येकवचनस्य याशब्द आदेशः ॥

“तिविंशतेर्दिति” ॥ तियग्रहणं किम् । अन्त्यस्य माभूत्, द्विष्टोऽन्त्यस्य लोप उत्तरसूत्रेण, सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः स्यात्, द्वित्येव यथा

स्यादन्यत्र यस्येति लोपो माभूदिति । यथापि विधिनियमसंभवे विधे-
रेव ज्यायस्त्वम्, एवमप्यारम्भसामर्थ्यादलोन्यस्येतस्मिन् बाधिते समु-
दायस्यैव षष्ठीनिर्दिष्टस्य लोपसंगो न त्वपेक्षितस्य तिशब्दस्य लोपः
विध्यति, तिशब्दे तु सति तत्सामर्थ्यादलोन्यस्येत्यस्यानुपस्थानात्सर्वस्य
तिशब्दस्य भवति, विंशं विंशकमित्यादौ तिलोपे कृते अतो गुणे परक-
पत्वं, यस्येतिलोपस्तु न भवति, तिलोपस्यासिद्धत्वात् ॥

“टेः” ॥ ‘हित्यभस्यापीति’ । श्रवणार्थस्तु हकारो न भवति, ह्रतुपि
तावद्वेद्ये तच्चास्तीति वर्तते, न च हकारवता प्रत्ययेन तच्चा गम्यते
द्वेषः, हेपि प्राष्टशरत्कालदिवां जडति निर्दिष्टत्वाच्च श्रवणार्थो हकारः ।
‘मन्दुरज इति’ । द्यापोः सञ्ज्ञाद्वन्द्वसोर्बहुलमिति द्रव्यः ॥

“नस्तद्धिते” ॥ ‘तिचामिति’ । अचिति प्रकृतिभावः प्राप्त इत्य-
नुबद्धः । ‘पीठेन सर्पतीति पीठसर्पं, कलापिशब्दात्प्रोक्तार्थं कलापिनेष्,
द्वन्द्वोऽशास्त्राणि च तद्विषयाणि, तदधीतइत्यण्, प्रोक्तान्मुक्, कालापाः,
एवं कौयुमाः, किं पुनः कारणमुपचार आश्रीयते, न पुनर्मन्थ्यार्थवृत्तिभ्यां
तेन प्रोक्तमित्याद्यर्थं ऽण् क्रियतइत्यत आह । ‘शेषिकेष्विति’ । केचित्ति-
तिशब्दं पठन्ति तिलानां तलं तितलं, एषोदरादिः, तदस्यास्तीति
तितली । ‘एवं लाङ्गला इति’ । उपचारादि सर्वमतिदिशति,
उत्तरेषु त्रिष्विदमर्थेण, एवमाश्रमनइत्यत्रापि, चार्म इत्यत्र विकारे, चार्मेण
इत्यत्रेदमर्थे, विकारेपि कोशादन्यत्र । ‘शौव इति’ । तस्येदमित्यण्,
अत्र परत्वाद्वृद्धिप्राप्तौ द्वारादित्वात्तत्प्रतिषेधे रेजागमे च कृते टिलोपः ।
‘शौवनोन्यइति’ । विकारव्यवयोस्तु प्राणिन्वादजिति प्रकृतिभावाभावा-
ज्ज्ञौव इत्येव भवति । ‘के पुनरिति’ । प्रातिपदिकगणे पाठाभावात्प्रत्ययः,
आदिशब्दस्य प्रकारवचनत्वादाकृतिगणोयमित्युत्तरम् । ‘सायन्यातिक-
मिति’ । यथाकथञ्चित्कालवृत्तेरपि भवतीत्युक्तत्वात्कालसमुदायेपि ठञ्
एव भवति, येषां च विरोधः शाश्वतिक इति निर्दिष्टादिसुसुक्तात्नात्क
इति कादेशाभावः । ‘शाश्वतमिति’ । भाष्यकारवचनादण् प्रत्ययः ॥

“अष्टष्टोत्रे” ॥ ‘दृढ इति’ । न सङ्ख्यादेः समाहारइति अष्टादेशस्य प्रतिषेधः । ‘दृढीनइति’ । तद्वितार्थं द्विगुः, समायाः स्रः, द्विगोर्वा, रात्र्यहः सम्प्रसारज्जेति स्रः । ‘आह्निकमिति’ । आर्होय-
ष्टक् । ‘एवकारकरणं विस्पष्टार्थमिति’ । विपरीतनियमनिरासायै तु न भवतीत्याह । ‘अह एवेति’ । विपरीते हि नियमे अन्यस्य खे टिलो-
पासङ्गादात्माध्वानौ खइति प्रकृतिभावविधानमनर्थकं स्यादिति भावः ॥

“चोर्गुणः” ॥ आभ्रज्यादौ गोत्रे यञ्, शङ्खज्यादौ प्राक्क्रीतीय उग-
वादिभ्यो यत्, औपगवादावपत्येण । ‘सञ्ज्ञापवङ्को विधिरित्यादि’ । भा-
ष्येनुक्तमपि प्रयोगबाहुल्यादुक्तम् । तद्वितइत्येव, चोतो गुणवचनात् पट्वी ॥

“द्वे लोपोक्त्याः” ॥ मद्रबाहुशब्दाद्बाहुत्वात्सञ्ज्ञायामित्यूह,
कद्रुशब्दादपि कद्रुकमण्डल्योश्चन्द्रसि सञ्ज्ञायामित्यूह, ताभ्यामपत्ये
स्त्रीभ्यो ठक्, अन्यत्र चतुष्पाद्भ्यो ठञ्, कमण्डलुपद आदधीतेति बहुव-
चास्त्वर्थं, सृगालो जम्बूः, शिशा जम्बूः । जम्बूरेव जम्बूजम्बूकः ॥

“यस्येति च” ॥ दश्च अश्च यं, समाहारद्वन्द्वे ‘घ्यन्तादत्राव्य-
दन्तं विप्रतिषेधेने’ति अशब्दस्य पूर्वनिपातः सौत्रत्वाव भवति, यश-
ब्दस्य तु यद्वर्णं न भवति निष्ठात्, यदयं गर्गशब्दस्य यजि कुमारशब्दस्य
तु ङीप् लोपं निर्द्विंशति, चोतो गार्ग्यस्य, कुमार्यो वयसीति, अत एव
निर्द्विंशादकारे तावद्ध्रस्वस्य यद्वर्णं, तत्साहचर्यादिकारेपि, काये तु दी-
र्घस्यापि भवति, सवर्णयद्वर्णात् । ‘दाक्षीति’ । इतो मनुष्यजातेरिति
ङीष्, सखिशब्दादपि सख्यिश्वीति भाषायामिति, सर्वत्र सवर्णदी-
र्घत्वेन रूपं सिध्यति किं लोपेन तत्राह । ‘सवर्णदीर्घत्वे हीति’ ।
‘अतिसखेरिति’ । अतिक्रान्तः सखीमिति तत्पुरुषे लिङ्विशिष्टपरिभा-
षया ‘राजाहःसखिभ्यष्टजि’ ति टच् न भवति, तस्यानित्यत्वात्, तत
उपसर्जनह्रस्वत्वम् । ‘एकादशस्येति’ । ङीष् सङ्कृतस्य । ‘असखीति
प्रतिषेधः स्यादिति’ । कथं पुनः सखिशब्दस्योक्त्यमानोतिमखिशब्दस्य
प्रतिषेधः स्यात्, तदन्तविधिना, यद्वर्णवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधि-

नैस्ति, एवं मन्यते कार्यकालं संज्ञापरिभाषामिति पते चेदंतीत्यत्र घिसं-
ज्ञाया उपस्थानादङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेत्यस्ति तदन्तविधि-
रिति, यद्वा शेषस्यकारोकारमात्रस्य घिसंज्ञा, न तदन्तस्य, ततः किम्,
असखीत्यपि सखिशब्देकारस्य प्रतिषेधो न सखिशब्दस्य, एकादेशे च
सखिशब्देकार एवायमिति तदन्तेपि प्रतिषेधः स्यादेव, लोपे तु सति
यद्वाप्युपसर्जनद्वयत्वे कृते रूपमविशिष्टं तथापि तस्य लाक्षणिकत्वात्
भवति प्रतिषेधः । दौलेयादौ इतश्चानिन्न इति ठक् । बलाकासुमित्रागब्धौ
बाह्यादौ । 'सौर्यं इति' । तेनैकदिगित्यण्, एतच्च सूर्यागस्त्ययोश्चे च ह्यां
चेत्यनपेक्ष्यादाहृतम् । 'इयदुवद्भ्यामिति' । इयदुवद्भोरवकाशः श्रियो
भुवो, लोपस्यावकाशो दौलेयः, कामण्डलेयः ।

“सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः” ॥ यद्यत्र भत्वेन सूर्या-
दयो विशेष्यन्ते सूर्यादीनां भसंज्ञानामिति, ततः सूर्यस्य स्त्री सूरौ, आगस्त्यस्य
अगस्तीत्यादौ यत्र सूर्यादौव भसंज्ञकं तत्रैव स्यात्सौरी बलाकेत्यत्र तु न
स्यात्, नह्यत्र सूर्यशब्द इति भसंज्ञकः किं तद्व्यणन्तं, तस्मादनाश्रितक-
पस्य भमात्रस्य लोपेन संबन्धः । सूर्यादिभिर्यकारो विशेष्यतइति दर्शय-
चाह । 'सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्येत्येतेषामिति' । भसंज्ञकस्य यो यकार उपधा
तस्य लोपो भवति स चेत्सूर्यादीनां संबन्धीत्यर्थः । 'सौरीति' । अत्र
इति परतो भसंज्ञकमङ्गमणन्तं तस्य यकार उपधा यथा भवति तथा दर्श-
यति । 'अणि यो यस्येति लोप इति' । 'व्याश्रयत्वादिति' । अणि यस्येति
लोपः, इति यलोप इति व्याश्रयत्वम् । 'इंकारे तु य इति' । लोप इत्यपेक्षते ।
'तस्याणन्तस्येति' । भसंज्ञकस्याणन्तस्य यकार उपधा भवतीत्यर्थः ।
स्यानिध्वावस्तु द्वयोरपि यस्येति लोपयोर्लोपविधिं प्रति प्रतिषिद्धः ।
'मत्स्यचरीति' । मत्सी भूतपूर्वेति चट्, तसिलादिष्विति पुंस्त्वावः,
टित्त्वान्डीप्, भवत्यत्र मत्स्यचरशब्द इति भसंज्ञकः, मत्स्यसंबन्धी च
यकारो न त्वसौ भसंज्ञकस्योपधेति लोपाभावः । 'ययद्वणमुत्तरार्थमिति' ।
इह तु सूर्यादिसंबन्धी भसंज्ञकस्योपधायकार एव न वर्णान्तरमिति नार्थ-
स्तेन । 'सौरीयइति' । सौर्यशब्दादृद्धाब्धः, एवमागस्तीयः । 'आगस्त्य

इति । आपत्ये चध्यण । 'तिथ्यपुण्ययोरिति' । तिथ्यस्य सूत्रेणैव प्राप्ते तत्राणि नियमः, पुण्यस्याप्राप्ते विधिः, सूत्रे त्वयैवहणे सिध्यस्यापि प्रसङ्गः । 'अन्तिकस्येत्यादि' । हन्त्येतद्विध्यते । 'ककारादेः शब्दस्येति' । ककारस्याकारस्य चेत्यर्थः । 'आद्युदात्तश्चेति' । प्रत्ययस्वरस्यापवादः । 'अन्तितइति' । अपादाने चाहीयरुहोरिति तसिः । 'का'देश्वेति' । कशब्दस्येत्यर्थः । 'अन्तिषदिति' । सम्सृष्टिषेत्यादिना क्तिप्, बहुवास्तु व्यस्तमधीयते । 'ये चेति' । दृश्यतइत्यपेक्षते । 'अन्तियदिति' । भवे हन्त्सीति यत् । कादिलोपस्यासिद्धत्वाद्यस्येति लोपाभावः ॥

“हलस्तद्धितस्य” ॥ 'तद्धितइति निवृत्तमिति' । उत्तरसूत्रे पुनस्तद्धितग्रहणात्, तेनायमीत्येव विधिः ॥

“आपत्यस्य च तद्धिते ऽनाति” ॥ 'गार्गकमिति' । गोत्रोत्प्रेत्यादिना वुञ्, सङ्काशादिभ्यो ण्य इति वुञ्छणादिसूत्रेण चातुरधिकः, ततो धन्वयोपधादुजिति जातादावर्थे । 'तद्धितग्रहणमित्यादि' । सोमो देवतास्येति सोमाट्ठ्यण्, टित्वान्हीप्, तत्र परतो ऽनापत्यकारस्याप्यस्य हलस्तद्धितस्येति लोपो यथा स्यादित्येवमर्थमिह तद्धितग्रहणं कृतम्, अन्यथा हि प्रकृतं तद्धितग्रहणमिहानुवर्त्तनीयं, तस्मिन्त्वानुवर्त्तमाने तत्सम्बद्धमीतीत्यपि सम्बध्येत, तच्चोभयमिह संबध्यमानं पूर्वसूत्रेपि सम्बध्येत, ततश्च पूर्वणैव सिद्धे सत्युभयत्र तद्धितइति चेति नियमोऽयं विज्ञायेत, आपत्यस्यैवानाकारादौ तद्धिते इति चेति, ततो यथा तद्धिते ऽनापत्यस्य न भवति साङ्काशकइत्यादौ, तथा इत्यपि न स्यात्, सोमी इष्टिरिति । तद्धितग्रहणे तु सति तेन पूर्वयोगे तद्धितग्रहणस्य निवृत्तिराख्यातेत्यापत्यानापत्ययोर्द्वयोरपि पूर्वण इति लोपो विधीयतइति सोमी इष्टिरित्यत्रापि यलोपः सिध्यतीत्यतस्तद्धितग्रहणम् । ननु च यद्युभयस्यायं नियमः स्यादोगविभागोनर्थकः स्यादहल आपत्यस्य

१ ककारादेश्वेति मुद्रितमूलपुस्तके पाठः । ई. पु. तादेश्वेति पाठो दृश्यते ।

२ तद्धित इति निवृत्तिमिति मुद्रितमूलपुस्तके नास्ति ।

३ तच्चोभयमिह संबध्यमानं पूर्वसूत्रेपि संबध्येतेति ई. पु. नास्ति ।

तद्वृत्तस्यानातीत्येकमेव योगं कुर्यात्ततो योगविभागादन्यतरस्यैवानुवृत्तिः,
तत्राप्यनातीतिवचनात्तस्यैव, एवमपि दोषो ऽनापत्यस्य तद्वृत्तेऽपि प्राप्नोति,
कथम्, आपत्यस्य यदि भवति अनाकारादावेवेति नियमसम्भवात्,
साङ्काश्यकादौ लोपः स्यादेव, अनाकारादाविति नियमः, तत आका-
रादावापत्यानापत्ययोर्द्वयोरपि लोपप्रसङ्गो यद्व्यनापत्ये आकारादौ सम्भ-
वति, अथ न सम्भवति तदा न कश्चिद्दोषः, आपत्यस्यैव तद्वृत्ते तत्राप्य-
नाकारादेवेति नियमद्वयाश्रयणात् ॥

“क्यञ्च्योश्च” ॥ ‘गार्गीयतीति’ । क्यवि चेतीत्यम् । ‘गार्गा-
यतइति’ । अकृत्सार्वधातुकयोर्दोषः, क्यपस्त्वापत्यादसम्भवः । ‘गार्गी-
भूतइति’ । अस्य व्यावितीत्यम् ॥

“विल्वकादिभ्यश्चस्य लुक्” ॥ विल्वकादीनामस्मिन्देशे प्राति-
पदिकगणे पाठाभावात्तत्परिज्ञानार्थमाह । ‘नडादिष्विति’ । नडादिषु
विल्वकादयस्तावत्पठ्यन्ते, तत्र कुकि कृते यदूपं ककारान्तं तदिहानुकृतं,
विल्वक् आदिर्येषामिति विद्वद्वा समासः, जश्चेतु क्रियमाणे रूपविनाश-
प्रसङ्गाच्च कृतमित्यर्थः । तेन विल्वक आदिर्येषामिति अज्ञातादिषु यः
कस्तदन्तानां ग्रहणं नाशङ्कनीयं, पाठाभावात् । ‘क्यग्रहणं किमिति’ ।
कृतकुगागमेभ्यः परस्तादन्यो न सम्भवतीति प्रश्नः । कथं पुनः कुको निवृ-
त्तिप्रसङ्ग इत्याह । ‘अन्यथा हीति’ । इदमेव क्यग्रहणं सापेक्षमस्त्येषा
परिभाषेति । ‘यकारमात्रस्येति’ । उपधाया इत्यनुवृत्तेस्तस्यैव स्याद-
द्यापि तच्चित्तमेवमप्यादेः परस्येति परस्य प्रसङ्गादनिष्टमेव ॥

“लुरिछेमेयस्सु” ॥ दोहीयसीत्यत्र घत्वादीनामसिद्धत्वात्पूर्वे
लृशब्दस्य लोपे कृते पश्चाद्विमिताभावात्तेषामभावः, नोपो भव-
तीत्युक्तन्तत्रान्यस्य प्राप्नोत्यत आह । ‘सर्वस्येति’ । कारणमाह ।
‘अन्यस्य हीति’ । नन्वेवमनन्तरो लुगेव विधेयः, एवं सुखमेव सर्वस्य
निवृत्तिलभ्यते ऽत आह । ‘लुगित्येतत्त्विति’ । कः पुनस्तदनुवृत्तौ
दोषः स्यादत आह । ‘तथाहीति’ । न च पूर्वमेव गुणो भवति अन्तर-
ङ्गानपि विधीम्बहिरङ्गो लुग्बाधतइतिवचनात् । ‘इमनिष्ग्रहणमुत्तरार्थे-

मिति' । नेहार्यं, तृशब्दात्तस्यासम्भवात्, न चेदमेव कल्पकं भवितु-
मर्हति, उत्तरार्थतयाप्युपपत्तेः । नन्वेवमज्ञादौ गुणवचनादेवेति नियमा-
दिष्टेषुसुनोरपि न सम्भवेत् आह । 'इतरौ त्विति' ॥

"टः" ॥ 'शाविष्टवदिति' । सप्तमीनमर्यादुक्तिः, शावितिप्रति-
योगिनि सप्तमीनिर्द्वंशात्, तेनेष्टनि यत्कार्यं तदतिदिश्यते न त्विष्टनो
यत्कार्यं तदपि, तेन बहूनाचष्टे बह्वयतीत्यनेष्टस्य षिट् चेति शेषिग्न
भवति, तदभावे तत्सन्धियोगशिष्टो भूभावोपि न भवति । केचित्तु भूभावमु-
दाहरन्ति भावयतीति । 'एतयतीति' । टिलोपातिदेशेनैव सन्धियोगशि-
ष्टत्वाचकारनिवृत्तावपि सिद्ध्यां पुंवद्वचनं सन्धियोगशिष्टपरिभाषाया
अनित्यत्वज्ञापनार्थं, तेन श्येनेयः, ऐनेय इत्यादि सिद्धं भवति । अपर आह
इद्विहमाचष्टे ऐद्विहयति, दरदमाचष्टे दारदयतीत्येवमादौ पुंशब्दा-
तिदेशार्थं पुंवद्वचनमिति । ननु चेद्विहदादीनामिष्टनि पुंवद्भावो न दृष्ट,
इष्टन एव तत्रासम्भवात्, नेष्टनि दृष्टस्यातिदेशः किं तर्हि सम्भावि-
तस्य, अन्यथा अतिराजयतीत्यादौ टिलोपो न स्यात्, प्रातिपदिकग्रहणं
प्रकृतिमात्रापलक्षणम् । तेन द्वेणीमाचष्टइत्यादावपि टिलोपो भवति,
नात्र पुंवद्भावो ऽस्ति, अभाषित पुंस्कत्वात् । लिङ्गविशिष्ट परिभाषया
वा ङीबन्तस्य ग्रहणम् । उक्तं हि, प्राक् यथाकथं चित्प्रातिपदिकग्रहणे
लिङ्गविशिष्टं रक्षतइति । स्थवयतीत्यादावत उपधाया इति वृद्धिर्न
भवति, अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येति वचनात् । अस्मार्थः । अङ्गा-
धिकारविहिते कस्मिंश्चित्कार्ये वृत्ते पुनःकार्यान्तरस्य वृत्तौ प्राप्तायाम-
विधिस्तस्य कार्यस्य, तत्त्वेदङ्गं निष्ठितं भवति, प्रयोगाहे भवति, यत्र
त्वनिष्ठितमङ्गं तत्र भवत्येव वृत्तिः, प्रापयति स्यापयतीति, कर्तारमा-
चष्टइत्यादौ तृशब्दस्य तुरिष्ठेमेयःस्त्विति लोपो भवति न वेति चिन्त्यम् ॥

"स्यूलदूरपुवद्वस्त्वितिप्रसुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः" ॥
यद्यपि प्रकृतो लोपशब्दो भावसाधनः तथापीह कर्मसाधनोपि ज्ञायते,
यणादि परं लोप इति सामानाधिकरण्येन निर्द्वंशात्, तदाह । 'यणा-
दिपरं लुप्यतइति' । 'पूर्वग्रहणं विस्पष्टार्थमिति' । इको गुणवृत्ती इति

वचनाङ्गुलानां शिष्टस्य य इक् तस्य गुणो भविष्यतीति भावः । अत एव वचनादजादी प्रत्ययौ भवत इति । इतिमच् तु पृष्ठादिष्वपठितेभ्यो न भवत्यनभिधानात् ॥

“प्रियास्थिरस्फिराह्वदुलगुरुवृद्धुप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्यस्फयौ-
हिगर्वेष्विन्द्राघिवृन्दाः” ॥ प्रियास्थिराह्वदुलदीर्घाः पृष्ठादिषु
पठ्यन्ते तेनैतेष्विमनिजनुवृत्तेरुचरितार्थत्वादितरेष्वमनिचः कल्पकमेतदु-
चनं न भवति, तदाह । ‘तेनान्येषामिति’ ॥

“बहोर्लोपो भू च बहोः” ॥ ‘भूयानिति’ । आदेः परस्येत्यादे-
र्लोपः । ‘अन्यथा हीति’ । यदि पुनर्बहोरिति नोच्येत ततो यथा लोपः
प्रत्ययानां भवति तथा भूभावोपि तेषामेव स्यात्, पर्यायेण तत्र लोप
आदेर्भूभावः सर्वस्य शक्यते वक्तुं, पृथङ्निर्देशात्प्रत्ययानां न भविष्यति,
अन्यथा भूलोपो बहोरिति ब्रूयात्, एवं च कृत्वोत्तरपदभूमीति निर्देश
उपपद्यत इति ॥

“इष्टस्य यिट् च” ॥ ‘लोपापवादे यिडागमइति’ । नाप्राप्ते
तस्मिन्वारम्भात् । ‘तस्मिन्निति’ । लोपापवादभूते, यदि तु लोपोप्यनु-
कृत्य विधीयते तदा इकारो नोच्चारणार्थः ॥

“ज्यादादीयसः” ॥ ‘लोपस्येति’ । यदि लोपो यिटा न व्यवहितः
स्यात्तेनैव ज्यायानिति सिध्यतीति कृत्वा आदिति न वक्तव्यं स्यादिति
भावः । कथं पुनर्लोपे सिद्धिरित्याह । ‘लोपे हीति’ । अकृद्वाकारइत्यत्र
कृद्धितीति नानुवर्तत इति भावः । उरुयेत्यादौ क्कान्दसत्वाद्दीर्घाभावः ॥

“इ अतो हलादेर्लोपोः” ॥ ‘परिगणनं कर्तव्यमिति’ । एवं च
हलादेर्लोपोरिति न वक्तव्यम् । ‘मातयतीति’ । उणादीनामव्युत्पन्नत्वात्
तुरिष्ठेमेयः स्थिति तृग्वदस्य लोपो न भवति, अत्र परत्वादितिलोपं
बाधित्वा रभावः प्राप्नोति ॥

“प्रकृत्येकाच्” ॥ ‘इष्टेमेयसु परत इति’ । यदि त्विष्ठादीना-
मिहानुवृत्तिर्न स्यात्तदा श्रिये दितं प्राक् क्रीताच्छः, श्रीयं, ज्ञा देवतास्य
ज्ञः स्यात्तीर्थाक् इत्यत्र यस्येति लोपो न स्यात्, ततश्च श्रीयमित्यत्रेयङ्गा-

देशः स्यात्, तस्मादनुवर्त्या इष्ठादयः । 'स्रजिष्ठइति' । अथ प्रादयः किमित्युपेक्षिताः, वेष्ठः, प्रेयान्, स्वेष्ठः, स्वेयानिति, अमिदृत्वात्मा-दीनां टिलोपो यस्येति लोपश्च न भविष्यतः, इह तर्हि श्रेष्ठः श्रेयानिति, अकारोच्चारणसामर्थ्याल्लोपो न भविष्यति, तस्माद्विन्मतेर्लु-क्येवास्यादाहरणस्य संभवः, यद्येवं नाप्राप्ते टिलोपे आरभ्यमाणो विन्म-तेर्लुक् लोपं बाधियते, सत्यं, विव्रन्तस्य मत्वन्तस्य च टिलोपः प्राप्तस्तं बाधते, यस्तु तयोर्लुकि कृते अवशिष्टस्य टिलोपः प्राप्नोति तस्य कथं बाधकः स्यात्, नहि तस्मिन्वाप्राप्ते विन्मतेर्लुगारभ्यते, अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्, अवशिष्टस्य यष्टिलोपस्तं न बाधतइति, अन्यथा यच्चावशिष्टमने-काच् तच्चापि टिलोपो न स्यात्, ततश्च वसिष्ठः वसीयानिति प्रत्युदाह-रणं नोपपद्यते, एवं चातिशयेन ब्रह्मवान् ब्रह्मिष्ठः, अवशिष्टस्य नस्तद्वित-इति टिलोपो भवति, बहुवब्राह्मणं च तस्माद्ब्राह्मणं ब्रह्मिष्ठं कुर्वन्ति, तथातिशयेन पयस्वी पयिष्ठ इति भवति, न तु पयमिष्ठ इति, अपर आह इष्टमेयस्त्वनेकाचोप्यवशिष्टस्य नेष्यते ।

टिलोपो भाष्यकारेण प्रवृत्ते विन्मतेर्लुकि ॥

इति । 'प्रकृत्येत्यादि' । राज्ञोपत्यं राजन्यः, राजस्वशुरादयः, मनोरपत्यं मनुष्यः, मनोर्जातत्त्वज्यतौ पुक्, ताभ्यां समूहे गोत्रोत्पत्ति-त्यादिना वुच् । 'आपत्यस्य चेत्यादि' । एतज्ज्ञानयोरपत्यवाचित्व-प्रकृतिरुक्त्या, यदा तु जातिमात्रमुभयत्र शब्दार्थः, आपत्यार्थस्तु नास्त्ये-वेति पक्षस्तदानापत्यत्वादेव लोपस्याप्रसङ्गाकार्थः प्रकृतिभावेन ॥

"इनय्यनपत्ये" ॥ 'सांकूटिनमिति' । कूट दाहे, दीर्घोपधः, अभिविधौ भावइनुण्, अणिनुणः ॥

"गायिबिदधिकेशिगणिपणिनश्च" ॥ मत्वर्थीयेवन्ता एते, गाया-शब्दे ग्रीह्यादिः, विदयो यज्ञः ॥

"संयोगादिश्च" ॥ अयमपत्यार्थं आरम्भः ॥

"अन्" ॥ अनपत्यइति निवृत्तम् । 'सामनो वेमनइति' । तस्येदमित्यण्, सुयज्ञोद्भवेनिप्, इत्स्वस्य तुक्, सुत्या, तस्यापत्यं सौत्यनः ॥

“ब्राह्मो ऽजातौ” ॥ ‘योगविभागोच क्रियतइति’ । यदि न क्रियेत तदापत्यइत्यनुवर्तते वा न वा, तत्रानुवृत्तावनन्तरसूत्रेण प्रकृतिभावप्रतिषेधावस्तद्विगतइत्येव टिलोपस्य सिद्धत्वाच्चियमार्थमेतद्ववति, अजातावेवापत्ये इति, तत्रापत्ये सिद्धमिष्टं ब्राह्मो नारदः, ब्राह्मणजातिरिति, अनपत्ये तु जातावजातौ च न क्वचिट्टिलोपः स्याद्ब्राह्मी औषधिरिति, अनपत्ये तु विधिनियमसम्भवे विधिरेव ज्यायानिति अनपत्ये ‘अवि’ति प्रकृतिभावे प्राप्ते अजातौ टिलोपार्थं विध्यर्थमेतद्ववति, तत्र ब्राह्मं हविरित्यादि सिद्धं, ब्राह्मी औषधिरिति न सिध्यति अजाताविति प्रतिषेधात्, ब्राह्मणी औषधिरिति प्राप्नोति, अपत्ये च जातौ ब्राह्मण इति न सिध्यति, पूर्वसूत्रेण प्रकृतिभावे प्रतिषिद्धे टिलोपप्रसङ्गादिति भावः । विभक्तस्यार्थमाह । ‘ब्राह्मइत्येतदिति’ । ‘सामर्थ्यादिति’ । अपत्ये पूर्वणैव टिलोपस्य सिद्धत्वाद्ब्राह्म इत्येतावता नियमस्य कर्तुमशक्यत्वाच्च, तत्रापत्येपि ब्राह्मो नारद इति परत्वादनेनैव टिलोपः । ‘अपत्ये वेति’ । अन्यथा अनपत्ये वापत्ये च जातौ प्रतिषेधः स्यात्, प्रसज्यप्रतिषेधश्चायमित्याह । ‘अपत्ये जाताविति’ ॥

“कर्मस्ताच्छित्ये” ॥ ‘यद्वेवमिति’ । यदि तु वापत्ययोयमित्यर्थः । ‘नस्तद्विगत इति टिलोपः सिद्ध इति’ । अणि हि प्रकृतिभावः । ‘जापनार्थमिति’ । एवं च कृत्रादिभ्योऽणिति लाघवाय कर्त्तव्यं, शवचने प्रयोजनभावात् । ‘ताच्छीलिक इति’ । तुल्यजातीयविषयत्वान्जापनस्यैतत्सम्भ्यते, तेन तदस्यां प्रहरणं, प्रज्ञाश्रुत्वादिभ्यो लीन भवति ॥

“दाण्डिनायनडास्तिनायनाथर्णिककजैह्माग्निनेयवाशिनायनिभौ-
णइत्यधेयत्यसारवैत्वाकमैत्रेयहिरण्यमानि” ॥ ‘उपचारादिति’ । मुख्य-
स्याध्ययनासम्भव उपचारे हेतुः । भौणइत्येति तु निपातनानर्थक्यं, ‘इन-
स्तोविण्णनोरिति’ तकारस्य सिद्धत्वात्, न च नस्तद्विगतइति टिलो-
पप्रसङ्गः, उभयोरनित्ययोः परत्वात्तस्यैव भावादनेन आह । ‘इनस्तो-
विण्णनोरिति’ । धातुस्वरूपपदद्वये तत्प्रत्यये धातोरित्येवं विहितो यत्न-

त्रैव कार्यं विज्ञायते, न च व्यत्रेवं विहितः किं तर्हि प्रातिपदिकादि-
 त्येवं, तेनात्र तो निपात्यते, कथं पुनर्ज्ञायते धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प-
 त्यये कार्यं विज्ञायतइति, अत एव निपातनात्, एवं तर्हि कुत्वनिवृत्त्यये
 निपातनं, मैत्रम् । 'एवं तर्हि 'न क्रादे' रित्यत्र प्रकारे भूणत्रः व्यञ्जीत्य
 वक्ष्यत्, अतस्तत्त्वार्थमपि निपातनं सत्-ज्ञापकमेव, ऐत्वाकगञ्जेयमाद्यु-
 दात्ता ऽन्तोदात्तश्चेष्यते, तत्रान्यतरस्य पाठे इतरस्योकारलोपो न सिद्ध्यति,
 तत्राह । 'स्वरसर्वनाम्नेति' । उदात्तादीनामविभागेनावस्थानमेकश्रुतिः,
 सर्वनामवत्सर्वनाम, यद्येव हि तस्यापत्यमित्यादौ उपगुग्भृतीन्विशेषा-
 न्त्वर्चनाम प्रतिपादयति तथैकश्रुतिरप्युदात्तादीन्स्वरविशेषानिति एकश्रुतेः
 सर्वनामत्वम् । 'इयादेशायत्राद इति' । केकयादिमूत्रेण प्राप्त इया-
 देशः, इह मित्रपुगब्दस्य चतुर्ग्रहणं क्रियते, यष्ट्यादिव प्रत्ययसिद्धये,
 यस्कादिव लुगर्थे, केकयादिमूत्रे इयादेशार्थम्, इदं चतुर्थे युनोपायेम्,
 तत्र द्विग्रहणमकर्तुं शक्यमित्यभिप्रायेणाह । 'अथ क्रिययेमिति' ।
 'लुगर्थः पाठो न कर्तव्य इति' । यञञोरित्येव सिद्धत्वात् । परिह-
 रति । 'नैतदस्तीति' । 'अण् प्राप्नोतीति' । यदि तु सङ्गाङ्गनवणेष्वि-
 त्स्यस्यानन्तरं न मैत्रेयादित्युच्येत तदा त्रीणि ग्रहणानि नार्था निपातनेन ।
 'यलोप इति' । यञञस्य लोप इत्यर्थः ॥

"अत्यवाप्त्यवाप्त्यमध्वीहरिष्ययाति छन्दसि" ॥ 'मलोपो
 निपात्यतइति' । तस्यासिद्धत्वाद्यस्येति लोपाभावः । एवमप्यङ्गत्सार्ध-
 धातुकयोर्दीर्घ इति दीर्घः प्राप्नोति, अङ्गश्रुतेः पुनर्वृत्ताविति वचनाच्च
 भविष्यति । क्वचित्तु मकारलोप इति पठन्ति । तत्र यस्येति लोपे कृते
 प्रत्ययाकारस्य अत्रणम् ॥

इति श्रीहरिदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जरीयां षष्ठस्याध्यायस्य

चतुर्थः पादः ॥

अध्यायश्चायं समाप्तः ।

शुभं भवतु ।

श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी ।

“युवोरनाकौ” ॥ शास्त्रस्य लाघवाद्यर्थे युव प्रत्ययौ उपदिष्टौ,
तयोरन्नेनानाकावादेशौ विधीयेते, तत्रतत्र ह्यनाकयोरेवोपदेशे शास्त्रस्य
गौरवं स्यात्, इह कस्माच्च भवति, यु मिश्रणे, युतः, युतवान्, उदितो-
युवोरिदं ग्रहणं, कथम्, ल्युडादिपूकारोऽनुनासिक इत्सञ्चकः, एव-
मपि द्यूत्वा द्यूतः द्यूतवान् अत्र प्राप्नोति, कठस्त्वनुदिदवकाशः,
अथार्यवतो युवुश्चस्य ग्रहणम्, अनर्थकश्चायम्, तेन धात्वन्तस्य न
भवति, भुज्युः मृत्पुः कंयुः शंयुः कर्णायुरित्यादावुकारस्यानित्सञ्च-
कत्वादादेशाभावः । यदि तर्हि ल्युडादिपूकार इत्सञ्चकः नन्दनः
कारकः, उगिदवामिति नुम् प्राप्नोति, उगितो भलन्तस्य नुम्, न चेतौ
भलन्तौ, तत्तर्हि भल्यग्रहणं कर्तव्यं, नेत्याह, यदेतच्चपुंसकस्य भलच्च इति
भल्यग्रहणं तत्पुरस्तादपकृत्यते, उगिदवां सर्वनामस्याने धातोर्भलः,
युजोरममासे, ततो नपुंसकस्य, भलइत्येव, ततोऽचः, नपुंसकस्येत्येव,
तच्चावश्यं भल्यग्रहणमपकृत्यम्, अन्ययोगितो लिङ्गविशिष्टस्यापि नुम्
प्रसज्येत गोमती भवती, इह तर्हि नन्दना कारिका उगितश्चेति ङीप्
प्राप्नोति, ज्ञापकात्सिद्धम्, यदयं क्वचिद्भुवू षिट्ठितौ करोति, शिल्पि-
निष्पन्नं, व्युत्पन्नौ तुट् चेति, तज्ज्ञापयति न युवोरीकारो भवतीति,
नैतदस्ति ज्ञापकम् । षिट्करणं ङीवर्यम्, टित्करणमनुपमज्जनायैम्,
टितो ह्यनुपमज्जनात् ङीप् भवति, उगितः पुनरविशेषेण, तथा शातन-
पातनशब्दौ ल्युङन्तौ गौरादिषु पठितौ, तत्र शातनितरा पातनितरा,
नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम्, उगितश्चेत्युगिल्लवणो ह्रस्वविकल्पः प्राप्नोति ।
ननु चोगित इत्येवमुगित्संज्ञाशब्देन या नदी विहिता तस्यास्तत्र ग्रहणं,
नेत्याह । इह हि दोषः स्यात्, भोगवतितरा, गौरिमतितरा, शाङ्करादि-

हीनन्तावेतौ तत्र ह्रस्वविकल्पो न स्यात्, इष्यते चात्र^१ ह्रस्वविकल्पो भाष्य-
कारेण, तस्माच्चैवं शक्यम् उदितोर्युवोर्यहणम् इति, न चेदेवं युतः युत्वा
भुज्युः शंयुरित्यत्रापि प्राप्नोति, तत्राह । 'अनुनासिकयणोरिति' । सन्ति
हि यणः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च, तत्र येषामादेश इष्यते तेषु यका-
रवकारावनुनासिकौ पठितव्यौ, तेन न क्वाप्यनिष्टप्रसङ्गः । 'प्रत्यययो-
रिति' । वस्तुकथनमेतत्, न त्वप्रत्ययनिवृत्त्यर्थं, तथाविधस्यानुनासिकस्य
यणो ऽसम्भवात् । 'मृत्युरिति' । भुजिमृद्भ्यां युक्त्युक्ताविति सूत्रे सह-
निर्दिष्टत्वादितदमुदाहृतं, शक्यते ह्यत्र वक्तुमङ्गस्य यौ युवू, कौ चाङ्गस्य
युवू, ययोरङ्गमित्येतद्वति, कयोश्चैतद्वति, प्रत्यययोः । न चैव प्रत्यय
इति । आनयक्याञ्च व्युत्पुलोस्त्वनादेशे कृते पश्चात्तुडित्यर्थवत्त्वं
प्रत्ययत्वं च, किमुच्यते ऽनुनासिकत्वं न प्रतिज्ञायतइति, न पुनर्न पठ्यत-
इत्यत आह । 'प्रतिज्ञानुनासिक्या इति' । प्रतिज्ञयानुनासिक्यं येषां ते
तथोक्ताः, सर्वत्र पाठाभावात्सतोपि वा पाठस्य सङ्कीर्णत्वात्प्रतिज्ञासम-
धिगम्यमेवानुनासिकत्वमित्यर्थः । युवोरिति समाहरद्वन्द्वश्चेत्स नपुं-
सकमिति नपुंसकत्वे सति औत्सगुणवृद्धितृज्वद्वावेभ्यो नुम् पूर्वविप्रति-
षिद्धमिति वचनाद् वेडिंतीति गुणं बाधित्वा इकोवि विभक्ताविति नुमि
सति युवुन इति भवितव्यम्, इतरतरयोगद्वन्द्वे तु द्विवचने यणादेशे च
सति द्वयोर्यकारयोः श्रवणप्रसङ्गः, स्यानिवद्वावादुलि लोपो ऽपि नास्ति,
तत्कथमयं निर्द्वैश इत्याह । 'युवोरिति' । 'नपुंसकलिङ्गता चेति' । न
भवतीति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । मध्ये हेतुः । 'लिङ्गप्रशिक्ष्यमिति' । 'हान्द-
सो वर्णलोप इति' । अकृतस्य यणादेशे उकारस्य लोपः, कृते वा तस्मि-
न्नन्यतरस्य उकारस्य, अपर आह । कर्मधारयोयम्, अवयवधर्मण समु-
दायस्य व्यपदेशः । युत्वासौ समुदायो युधुतवणो वृत्तासाविति तत्र
समुदायस्य क्वचिदभावादवयवयोरैवानाकादेशाविति ।

“आयनेयीनीयियः फठखञ्छां प्रत्ययादीनाम्” ॥ फकारादि-

१ अत्रापीति इं पु. पा. ।

२ इतरस्येति इं पु. पा. ।

ष्वकार उच्चारणार्थः, व्यञ्जनमात्रं स्याति, अन्ते फट्बद्धधामित्यनच्क-
निर्द्वंशात्, एवं च निरनुबन्धकपरिभाषा न प्रवर्तते । 'आयकुलीन इति' ।
अपूर्वपदादिति वचनात्कुलात्प्र इत्यनेन सपूर्वपदादपि सो भवति, फट्
नीचैर्गतौ, ठौक तौक गत्यर्थौ, इह प्रत्ययाद्युदात्तत्वं संज्ञासंनियोगेन विधा-
नादन्तरङ्गम्, एते त्वायवाद्योङ्गाधिकारे विधानाद्वहिरङ्गाः, ततश्च यत्र
स्वरार्थोऽनुबन्धो नास्ति शिलाया ठो वृद्धाच्छ इत्यादौ तत्राद्युदात्तत्वे
कृते पश्चाद्वन्त एते आदेशा अस्वरकस्याच उच्चारणासम्भवादनि-
यतस्वराः स्युरित्याशङ्काह । 'आयवाद्य इत्यादि' । अयमभिप्रायः ।
प्रत्ययादीनां फकारादीनामङ्गसम्बन्धाव्यभिचारात्प्रयोजनभावादिकाङ्ग-
स्येति न सम्बध्यते, तेन एतेऽन्यन्तरङ्गाः, तत्र परत्वादेतेषु कृतेषु पश्चादा-
द्युदात्तत्वमिति । अत्रैव ज्ञापकमाह । 'तथा चेति' । यदि प्रत्ययस्वरे
कृते आयवाद्य आदेशाः स्युस्ततो घशब्दाकारस्यादात्तत्वे कृते घकारस्य
हलः संसनधर्मिणः संसनधर्मिण्यनुदात्तआदेशे कृतेन्तोदात्तत्वं सिद्ध-
मिति चित्करणमनर्थकं स्यादिति भावः । 'इयदिति' । 'वावचनं
ज्ञापकमिति' । यदि धातुप्रत्ययानामप्येते आदेशाः स्युर्चेतेश्छङित्येव
ब्रूयात्, न च छङि सति वलादिलङ्गे इटि कृते अनादित्वादियादेशो न
स्यादिति वाच्यम्, इदानीमेव स्युक्तमन्तरङ्गा आदेशा इति । अपर आह ।
यदि धातुप्रत्ययेष्वेतज्ज्ञापकं प्रातिपदिकप्रत्ययेष्वपि शक्यं वक्तुं यदय-
मीयसुनं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न प्रातिपदिकप्रत्ययानामिमे आदेशा
'इति, यदि स्युस्तीर्हच्छसुनमेव त्रिदध्यात् । स्तावन्तश्च प्रत्ययाः, धातु-
प्रत्ययाः प्रातिपदिकप्रत्ययाश्चेति, उच्यन्ते चादेशास्ते वचनात्सर्वत्रैव
स्युरिति । 'इत्सञ्ज्ञया भवितव्यमिति' । न च वचनसामर्थ्यादित्सञ्ज्ञाया
बाधनमित्याह । 'तद्वृत्तेषु हीति' । 'प्रतिविधानं कर्तव्यमिति' ।
प्रतिविधानं तु प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलमिति फिनो नित्करण्यादित्सञ्ज्ञाया
अभाव इति । न च फेरु चेत्यत्र फिनः फिञश्च सामान्यबहव्यार्थे
नित्करणं, वृद्धादित्यधिकाराद्वि फिञ एव तत्र बहव्यं न फिनः ॥

“क्रान्तः ॥ ‘आदिग्रहणं निवृत्तमिति’ । तदनुवृत्तौ हि शयान्ते इत्यत्र शीङो लेटि लेटोडाटाविति लावस्यायामेव प्राप्ते आटि सति भकारस्यानादित्वात् स्यात्, कथं पुनः समासनिर्दिष्टानामेकदेशानुवर्त्तते, नैव दोषः । अनाश्रितार्थकं शब्दमात्रं स्वरितत्ववशादनुवर्त्तते इति पक्षे यस्यैव स्वरितत्वं प्रतिज्ञातं तस्यैवानुवृत्तिः, अर्थधिकारपक्षे तु समासार्थस्यैकत्वात्तस्यैवानुवृत्तिः स्याद्वा न वा, यद्वा प्रत्ययग्रहणं पूर्वसूत्रे पृथक् पदं लुप्तविभक्तिकं, तेन तस्यैवानुवृत्तिर्भविष्यति, आदेशे त्वकार उच्चारणार्थः, तेन पचन्तीत्यादौ श्रवणं न भवति ॥

“अदभ्यस्तात्” ॥ ‘ददतीत्यादि’ । जततीत्यादौ यत्रोपदेशानन्तरमभ्यस्तसञ्ज्ञा तत्राप्यवश्यं विकरणाभावः प्रतीत्यः, अन्यथा नित्यत्वाच्छपि कृते तेन व्यवधानाच्च स्यात्, ततश्च ददतीत्यादावपि शपः श्लाघभ्यस्तसञ्ज्ञायामदादेशो भवति । ‘जुसादेशेन तु बाध्यतइति’ । तस्यानवकाशत्वात् । ‘अत्राप्यादेशे कृते प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवतीति’ । उत्तरत्रेति भावः । इह त्वभ्यस्तानामादिरिति स्वरो भवति ॥

“आत्मनेपदेष्वनतः” ॥ अनभ्यस्तार्थमिदं वचनम् । ‘विन्यतामिति’ । जोट्, टेरत्वम्, आमेतः । ‘अवन्तइति’ । ननु चात्रापि प्रागेव शपः परत्वाददादेशप्रसङ्गः, अनतइत्यस्य तु वेभिद्यन्तइत्यादिरवकाश इत्यत आह । ‘नित्यत्वादिति’ । ‘भकारविशेषणं किमिति’ । श्रुतानामात्मनेपदानामधिकृतस्य प्रत्ययस्य वा विशेषणे को दोष इति प्रश्नः । ‘शयान्तेइति’ । अत्राहुस्यानन्तरमात्मनेपदमाटस्तद्रूपस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात्, भकारस्त्वाटा व्यवहितः, अन्तादेशस्त्वङ्गविशेषानुपादानाच्चापि भवति ॥

“शीङो रुट्” ॥ ‘आदेशस्यात इति’ । ननु च नेहादुहणमस्ति, यदपि प्रकृतं तदपि प्रथमानिर्दिष्टं, षष्ठीनिर्दिष्टेन चेदार्थः, शीङ इत्येवा पञ्चमी अदिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति, तस्मादित्युत्तरस्येति । ‘शेरतइति’ । सार्वधातुकावयवस्य भस्यादादेशस्तदागमो रुट्

तद्गुह्येन एह्यते, अवयवस्य समुदायं प्रत्यवयवत्वं लोकेषु दृश्यते, यथा
 देवदत्तस्याङ्गुलिरिति, सार्वधातुकस्याप्यवयवो रुडिति शीङः सार्वधातुके
 गुण इति गुणो भवति, किं पुनः कारणं रुडागमो भ्रूदेशस्यातो विधी-
 यते, न भ्रूकारस्यैव विधीयते, एवं हि न षष्ठी प्रकल्प्या भवत्यत आह ।
 'रुडमिति' । यदि तु ककारासञ्जनेन पूर्वान्तः क्रियेत शेरतइत्यत्र गुणो
 न स्यादनिगन्तत्वात् तस्मात्परादिरेव वक्तव्यः, स यदि भ्रूकारस्यैव स्यात्
 ततो यथा शयान्तैइत्यत्राटा व्यवहितत्वाद्भ्रूस्यादादेशो न भवति तथा
 शेरतइत्यत्रापि न स्यात् रुटा व्यवहितत्वात् । ननु च युक्तमाटा व्यवधानं,
 सहि सार्वधातुकभक्तस्तदेव न व्यवदध्यात्, भ्रूकारं तु व्यवदधात्येवं,
 रुट् पुनर्भ्रूकारभक्तः स कथं तस्य व्यवधायकः । उच्यते । एह्यतां ताव-
 त्तद्गुह्येन तथापि निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति यदत्र निर्दिश्यते भ्रू
 इति विशिष्टं रूपं न तदनन्तरं, यश्चातन्तरो रेफभ्रूकारसमुदायो न स
 निर्दिश्यतइति न स्यादेवादेशः । अपर आह । आदेशो न स्यादिति,
 कार्यः, भ्रूस्य न स्यादिति, कस्य तर्हि स्यात् आदेः परस्येति रुट् एव
 स्यात्, न च रुटो वैयर्थ्यं स्यात्, भ्रूकारस्य श्रवणार्थत्वादिति, तच्चिन्त्यम-
 नेकालत्वात्सर्वादेशः प्राप्नोति, सर्वादेशे रुटो वैयर्थ्यमिति चेत् किं कुर्मो
 माभूदादेशः, शीङ इत्यनुबन्धोच्चारणं यद्गुह्यं नित्यं, व्यतिशेष्यते,
 गुणोपि न भवति, तत्राप्यनुबन्धनिर्दिष्टात् ॥

“वेत्तेर्विभाषा” ॥ ‘संविद्रतइति’ । ‘समो गमृच्छी’ त्यादिनात्म-
 नेपदम् । ‘वितइत्यादि’ । विद् विचारणे, रुधादिरनुदात्तेत्, सत्तालाभा-
 र्थयोस्तु विकरणव्यवधानादेवावहणम्, अत्र च बहुवचनं प्रत्युदाहरणम्,
 इतरयोरुपन्यासो विचारणार्थस्येवं बहुवचने रूपमिति प्रदर्शनार्थम्, विदन्ते
 इति रूपस्य लाभार्थं तौदादिके स्वरितेत्वादात्मनेपदे एकवचने ‘शे मु-
 चादीना’ मिति नुम्यपि कृते सम्भवात् । किं च वेत्तेरिति श्रित्वा निर्दि-
 शादेव यद्गुह्यं न भवति, व्यतिवेविदतइति ॥

“बहुलं कन्दसि” ॥ ‘बहुलवचनादन्यत्रापि भवतीति’ । एतद-

यमेव विभाषावहणे प्रकृतेषु बहुलपक्षं कृतम् । 'अदृशमिति' ।
'हरितो वे'ति वाङ् ॥

“अतो भिस ऐस्” ॥ ‘अतिजरसैरिति’ । अत्रैव चकारस्य
अवधारणमैसादेशः कृतः, वृत्तैरित्यादावैसादेशेऽपि वृद्धा रूपं सिद्धम्, अतो
गुणइति पररूपं तु न भवति, यदि स्यादिसमेव विदध्यात् । ‘परत्वा-
दिति’ । एत्वस्यावकाशो वृत्तेषु, ऐसाश्चकाशः कृतएत्वे, प्रागेत्यादुभय-
प्रसङ्गे परत्वादेत्वप्रसङ्ग इति चेन्नन्यसे अत ऐस् क्व भविष्यति, एत्वे कृते-
मुख्यमकारान्तं न भवतीति प्रश्नः । ‘कृतएत्वे भौतपूर्व्यादिति’ । भूतपूर्-
वस्य भावो भौतपूर्व्यं, सांप्रतिकाभावाद्भूतपूर्वगतिराश्रीयतइति भावः ।
'एस् तु नित्यस्तथा सतीति' । एवं हि सैत्यैस्भावो नित्यः, कृताकृतप्रस-
ङ्गित्वादेत्वं त्वैसि कृते न प्राप्नोति, अफलादित्वात्, न च तत्र भूतपूर्व-
गतिः, मुख्यस्यैव सम्भवात्, एतच्चोद्यपरिहारमुत्सर्गापत्रादभावमनाश्रित्य
कृतं द्रष्टव्यं, तदाश्रयणे हि नाप्राप्तएत्वग्राम्भादैसपवाद इत्ययुक्तो
विप्रतिषेधः स्यात् ॥

“नेदमदसोरिकोः” ॥ इदमदसोरिति भिसपेक्षया सम्बन्धल-
क्षणा षष्ठी । ‘एभिरिति’ । त्यदाद्यत्वं, हलि लोप इतीद्वागस्य लोपः ।
'अमीभिरिति' । ऐसि प्रतिषष्टे बहुवचने अन्येदित्येत्वम्, एत ईदुबुवव-
नइतीत्वमत्वे, अकोरित्येतदनर्थकं, कथं, विशिष्टरूपाश्रयोऽयं प्रतिषेधः,
इदमदसोरिति तत्राकचि कृते रूपभेदादेव न भविष्यति, तत्राह । ‘अ-
कोरित्येतदेवेति’ । ज्ञापनस्य प्रयोजनं सर्वके इत्यादौ सर्वनामकार्यप्रवृत्तिः,
इमौ द्वौ प्रतिषेधावुच्येते द्वावपि शक्याववक्तुं, कथम्, एवं हि वत्यामि,
इदमदसोः कादिति, तच्चियमार्थं भविष्यति, इदमदसोः कादेव नान्यत
इति, नैतदस्ति, विपरीतेऽपि नियमः स्यात्, इदमसोरेव कादिति, ततश्च
सर्वकैरित्यादौ न स्यात्, एभिरित्यादौ च स्यादेव तन्मध्यपरिभाषा च
न ज्ञापिता स्यात्, क्वचित्तु वृत्तावेव पठ्यते, इदमदसोः कादिति नोक्तं,
विपरीतेऽपि नियमः स्यादिदमदसोरेव कादितितीति ॥

“टाडसिद्धमामिनास्याः” ॥ ‘अतिजरसिनेत्यादि’ । समासे
 ह्रस्वत्वे कृते इनादेशः, ततः सविपातपरिभाषया अनित्यत्वान्तरसादेशः,
 एवमतिजरसादित्यत्राद्यादादेशे कृते जरसादेशः । ननु च टाडस्योरवाजा-
 दित्वात्प्राग्गिनादादेशाभ्यां जरसादेशः प्राप्नोति, स हि नित्यः, परश्च,
 तत्र कृते ऽनदन्तत्वादेवेनादादेशयोरभावे ऽतिजरसा अतिजरस इति
 भवितव्यं, नैव दोषः । एवं हि इनादेशस्यादादेशस्य च विधानमनर्थकं
 नादेशोऽदादेशश्च विधेयः स्यात्का रूपसिद्धिः, इह तावदृत्तेणेति एत्वे
 योगविभागः करिष्यते, बहुवचनेभ्यो, योसि च, तत आहि च, आहि च
 परतोऽत एत्वं भवति, तत्र स्यानिबद्धावाचशब्दे परत एत्वं वृत्तेण, नैव
 शक्यम्, इह स्यानेनेति, हलि लोप इति इद्रूपलोपे सति एनेति प्राप्नोति, हलि
 लोप इत्यपनीय भलि लोप इति सूत्रं करिष्यते, तत्र नकारस्याभक्तत्वा-
 ल्लोपाभावः, न स शक्यो भलि लोपो वक्तुम्, इह हि न स्यात् अयावि-
 ष्टाजनयत्, अयेति इदमश्चतुर्थ्यं कवचनस्य सुपां सुनुगित्यादिना यादेशः,
 सुपि चेति दीर्घाभावः छान्दसः, तत्रा व्याभक्तादित्वादिद्रूपलोपो न स्यात्,
 तस्माद्गुलि लोप एव कर्तव्यः, ततस्त्वानेनेति न सिद्ध्यति, एवं तर्ह्यनाप्यक
 इति द्विनकारकोयं निर्देशः, तत्रादेशसंज्ञां पदान्तत्वाङ्गुप्तः, नश्च आप्
 च नाप्, तत्र परत इदो ऽनादेश इति सूत्रार्थाश्रयणादिद्रूपलोपापवादो
 नशब्दे परतो नादेश एव भविष्यति, यद्येवमादेशेन लोपस्यासिद्धत्वाद्वाजे-
 त्यादादिव सूत्रे दीर्घप्रसङ्गः, आनाप्यक इति । नैव दोषः । सुपां सुनुगिति
 लुकि कृते न लुमताङ्गस्येति प्रतिषेधः वृत्तादित्यत्रापि सर्वणत्वैव सिद्धम्,
 अकारोच्चारणसामर्थ्यादतो गुणे पररूपं न भविष्यति, तदेवमिनादेश-
 स्यादादेशस्य च विधानसामर्थ्यात्पूर्वमिनादादेशो परवान्तरसादेश इत्ये-
 वामभिप्रायः । ‘यथा त्वि यादि’ । भाष्ये हि पूर्वाक्तप्रक्रियाश्रयणेन ना-
 देशो ऽदादेशश्च व्यवस्थापितः, यदि चैतद्रूपद्वयमिष्टं स्यात्, तयोरादेशयोः
 प्रत्याख्यानमनुपपन्नं स्यात्, तत्र सविपातपरिभाषया जरसादेशाभावाद-
 तिजरणातिजरादिति भाष्यकारस्याभिप्रेतमिति केचित्, प्रागेव जरसादेशे
 ऽतिजरसा अतिजरस इत्यभिप्रेतमित्यन्ये ॥

“हेर्यः” ॥ ‘हेरति चतुर्थ्यकवचनस्य बहणमिति’ । तस्य हि हेरति रूपं प्रतिपदोक्तं सप्तम्येकवचनस्य घेर्हितीति गुणे लात्तणिकं, यद्यपि हेरति विभक्त्यन्तमुपात्तं तत्त्वोभयोरपि लात्तणिकं, तथापि प्रत्ययात्पूर्वस्य भागस्य लात्तणिकत्वप्रतिपदोक्तत्वापेक्षया परिभाषाप्रवृत्तिः, यद्वेवं हेरास्मन्द्यास्मीभ्य इत्यत्राद्येवमेव प्रसङ्गः, तस्माद्याख्यानमेवात्र शरणं, लिङ्गं च, तस्मै प्रभवति, तदस्मै दीयते, तस्मै दत्तं, तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां ण इत्यादि । ‘वृत्तायेति’ । सुपि चेति दीर्घः, कथं पुनरकारसन्निपातकृतो यश्चष्टस्तद्विधातनिमित्तं भवत्यत आह । ‘सन्निपातलक्षणइति’ । अनित्यत्वं तस्याः कष्टाय क्रमणइति निर्दुंशादवसीयते ॥

“सर्वनाम्नः स्मै” ॥ ‘भवतइति’ । द्विपर्यन्तास्त्यदादय इति वचनादन्यत्र त्यदाद्यात्वाभावादनकारान्तत्वम् । ‘अन्वादेशे ऽशादेशे कृतइति’ । अन्वादेशे त्वत्रास्मै इत्यानुपूर्व्यात्स्मिदुं, कथं, नात्राकृते स्मैभावे हलादिर्विभक्तिः, हलादौ चेद्रूपलोपः, न चाकृते इद्रूपलोपे एकादेशः प्राप्नोतीति । न चाद्रुणप्रसङ्गः, नित्येनेद्रूपलोपेन आधितत्वात् । ‘एकादेशः प्राप्नोतीति’ । नित्यत्वात्, वाक्यसंस्कारपक्षे चैतल्लोपः, तद्व्यर्थं प्रतिपादनाय लोके प्रयुज्यते, तदेव च शास्त्रे विभक्त्यान्वाख्यायते । ‘अन्तरङ्गत्वादिति’ । एकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वं, पदद्वयाश्रयत्वादेकादेशो बहिरङ्गः ॥

“पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा” ॥ द्वये पूर्वादयः, ‘सूत्रपाठपठिता गणपाठपठिताश्च, सर्वनाम्न इति चेहानुवर्तते, तत्रास्मिन् नवग्रहणे जसि-
ज्ज्योर्न सर्वनामसंज्ञा स गणपाठ एव दृढतइति नवग्रहणम्, इह जसिजसिहीनां शीस्मात्स्मिनः पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा, औढ आपः, शी नपुंसकाच्चेति सूत्रन्यासः कर्त्तव्यः, एवं जसि विभाषार्थानि त्रीणि सूत्राणि न कर्त्तव्यानि भवन्ति, तथा तु न कृतमित्येव ॥

“जसः शी” ॥ ‘दीर्घाच्चरणमुत्तरार्थमिति’ । इह स्वत इत्य-
धिकाराद्गुणेन भवितव्यमिति, ह्रस्वेऽपि सिद्धं, न च सर्वं कृत्रिण इत्यत्र
षत्वनुकोरसिद्ध इत्येकादेशस्यासिद्धत्वादृश्याश्रयस्य नित्यस्य तुङ्गः प्रसङ्गः,
तत्र हि पदान्तपदाद्योऽर्थ एकादेशस्तस्यैवासिद्धत्वम् ॥

“चौट आषः” ॥ चौट इति निर्वृत्तं क्रियमाणमनुवादपूर्वमाप्ति-
पति । ‘चौकारोऽयमिति’ । कोऽयं प्रकारः, कुत्सितोऽयं सूत्रप्रणयनप्रकारः,
सिद्धस्य ह्यनुवाद उपपद्यते, यथा हेयं इति, अयं तु न कापि सिद्धइति,
परिहरति । ‘सामान्यार्थे इति’ । चौत इत्युच्यमाने प्रथमाद्विवचनस्यैव
स्याच्चिरनुबन्धकत्वात्, न सानुबन्धकस्यौटः, यद्यपि टकारः प्रत्या-
हारार्थत्वात्समुदायानुबन्धस्तथापि प्रत्ययानुबन्धत्वमपि तस्याविरुद्धं,
द्वयोऽपि हेतवो भवन्ति, तद्यथा ‘आमाश्व सिकाः पितरश्च
प्रीणिता’ इति, चौट इत्युच्यमाने प्रथमाद्विवचनस्य न स्यात्, तस्मा-
द्दुयोरपि सामान्यग्रहणार्थं टकारानुबन्धनिर्वृत्तः । नन्वसतोऽनुवादोऽनुपपन्न
इत्याक्षेपस्तत्र प्रयोजनाभिधानमसङ्गतं, नैष दोषः औदोठोरौडिति
विधिवान्वयमस्मादेवानुवादादनुमास्यते तस्यैव प्रयोजनाभिधानं पुनश्चा-
दयति । ‘तस्य चेति’ । तस्य टकारानुबन्धस्यासञ्जने ऽस्मिन्नेवं विद्या-
यमाने ङित्कार्ये याहाप इत्येतत्तत्त एवं वादिनस्तत्र श्यां, शीशब्दे परतः,
प्रसक्तं, प्रसजतु नाम तत्राह । ‘स दोष इति’ । दोष इत्यनेन
सामानाधिकरण्यात्स इति पुल्लिङ्गनिर्वृत्तः, परिहरति । ‘ङित्वइति’ ।
वर्णमात्रनिर्वृत्तइति विवक्षितं, वृत्तभङ्गभयात्त्वस्याने मात्रशब्दः प्रयुक्तः,
याहाप इत्यत्र ङितीति यदनुवृत्तं न स बहुव्रीहिः, इदं दृश्यते, किं
तर्हि कर्मधारयः, इत्वासाविच्छेति, ततः किमित्यत आह । ‘वर्णं
यस्यादिति’ । ‘यस्मिन्विधिल्लदादावत्यहणे’ । अयं तावन्ङित्वमभ्यु-
पेत्य परिहार उक्तः, ङित्वमेव तु नास्तीत्याह । ‘वर्णश्चायमिति’ ।
चशब्दे वाच्यं पठितः, वर्णा वायमित्येव वा पाठः, चौडिति वर्णा वायमु-
पात्ता न प्रत्ययः, टकारस्तु मुखसुखाद्यौ यथा अदोरवित्यत्र टकारः, चङ्गा-

चित्तस्य प्रत्ययस्य तेन विशेषणादौकारान्तस्य प्रत्ययस्येत्यर्थः । वर्षे रूपतया
चौकारग्रहणे सति द्वयोरप्यौकारयोर्ग्रहणं भवति प्रत्ययविषयत्वादननु-
बन्धकपरिभाषायाः । 'द्वित्वेऽप्यदोष इति' । द्वित्वे सति यो दोषः सोऽपि
न भवति, द्वित्वस्यैवाभावादित्यर्थः, पूर्वेण वा परिहारेणान्वयः,
परिहारान्तरमाह । 'निर्द्वैशेष्यमिति' । पूर्णवाच्यतां हि सूत्रे द्वेष्येति
द्विवचने चोदिति पठ्यते, तदाश्रयेणायं निर्द्वैशः, तेन द्वये रपि ग्रहणं
भवति, न च द्वित्कार्यप्रसङ्गः, नहि पूर्णवाच्यानुबन्धैरिह कार्याणि क्रियन्ते ॥

“जरशसोः शिः” ॥ ‘कुण्डशरति’ । ज्ञातिशब्देऽप्ययं यदा-
र्थप्रकरणादिना ज्ञात्याधःरभूतायामेकस्यां व्यक्तौ वर्त्तते, तदा एतद्विषय-
एकवचनो भवतीति संख्यैकवचनादिति शम् भवति, अर्थप्रकरणादभावे
तु तत्र प्रत्युदाहृतं घटंघटं ददातीति ।

“अष्टाभ्य चोश्” ॥ ‘कृताकारोऽष्टन्शब्देऽष्टतइति’ । कृता-
कारस्यानुकरणमष्टाशब्दे न तु विभक्तौ लक्षणवशादात्वं कृतमित्यर्थः ।
‘कृताकारस्य ग्रहणं किमिति’ । आत्वव्रतानुकाशं किमित्याश्रितमित्यर्थः,
यदाऽऽत्वं भवति तदैव यथा स्यादित्युत्तरम् । ‘अष्टेति’ कथं पुनरजा-
त्याभावः, यावता नहि तद्विधौ विकल्पः संनिहित इत्यत आह ।
‘एतदेवेति’ । इहाष्टन इति वक्तव्यं, यथाष्टन आ विभक्तावित्यत्र, एवं
सिद्धे अष्टाभ्य इति निर्द्वैशात्कृतात्वस्यानुकरणमिति तावन्निश्चितं, तस्य
चेतस्यपोजनं यदात्वं भवति तदैव यथास्यादिति । यदि च नित्यमात्वं
स्यात्कृतात्वस्यानुकरणमनर्थकं स्यात्, व्यावर्त्याभावादिति भावः । ननु
चाष्टनो दीर्घादिति दीर्घग्रहणेनायमर्थो ज्ञापितः, तद्वा ज्ञापकमिदं वा,
कोऽन्वयविशेषः, इहेयत्तावदुक्तञ्च पक्षो लुगित्यस्यायमपवाद इति ।
अस्यैवेत्यवधारणं द्रष्टव्यम् । कारणमाह । ‘नाभाप्ते हीति’ । अयं हि
लुगाव्ये समासे च सर्वत्र प्राप्नोति । ‘तस्मिन्भाप्ते चेति’ । स हि
समासएव प्राप्नोति न तु वाक्ये । ‘अष्टपुत्रइति’ । अन्तरङ्गानपि विधी-
न्वहिरङ्गो लुगाधतइति वचनादुक्त्यावस्यायामेव प्राप्तोऽप्येव न क्रियते,
चोश् एव वा स्यानिबद्धानुक्तम् । ‘तदन्तरग्रहणमपेक्ष्यतइति’ । अङ्गा-

धिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति वचनात्, यद्येवं यत्राष्टशब्दार्थे उपसर्जनं तथापि प्राप्नोत्यत आह । 'प्रियाष्टान इत्येति' । यथा पुनरत्रात्वं न भवति तथा तद्विधावेव वक्ष्यते ॥

“यद्बभूवो लुक्” ॥ ‘षट्प्रधानादिति’ । षट्संज्ञकानामर्थः प्रधानं यत्र तस्मादित्यर्थः । ‘प्रियषष्ठइति’ । अन्यपदार्थप्रधानोऽयं बहुव्रीहिः, सर्वनामसंबन्धयोरुपसंख्यानमिति षष्ठः पूर्वनिपाते प्राप्ते वा प्रियस्येति प्रियशब्दस्य पूर्वनिपातः ॥

“स्वमोर्नपुंसकात्” ॥ सु इति प्रथमैकवचनस्य यद्गुणं न सप्तमीबहुवचनस्य, अमा एकवचनेन सादृचर्यात्, तद्वास्त्रणकुलमित्यत्र परस्वात्पदादित्ये कृते लुङ् प्राप्नोति, अतोमित्यम्भावेन बाधितत्वात्, तस्मान्न्यदादिभ्यश्चेति वक्तव्यमत आह । ‘तद्वास्त्रणकुलमित्येति’ । ‘नित्यत्वादित्येति’ । लुका त्यदादित्यं बाध्यतइत्यनुबङ्गः, कथं पुनर्लुको नित्यत्वं, यावता त्यदादित्ये कृते अतोमित्यपवादविधानात्सोऽप्यनित्य एवात आह । ‘लुको हीति’ । यदि कृतोऽमित्येतच्च स्यादकारान्तमप्यङ्गं लुको निमित्तं स्यादेव, ततः किमित्यत आह । ‘यस्य चेति’ । त्यदादित्यं तु लुकि कृते नैव प्राप्नोति, न लुमताङ्गस्येति निषेधात्, यद्येवं तदपि लक्षणान्तरेणैव बाध्यते, नानावत्त्वस्य प्रतिषेधः । कस्य तर्हि प्रत्ययलक्षणस्य, प्राप्तिर्हि प्रत्ययलक्षणेन ॥

“अतोम्” ॥ अत्रामिति पदच्छेदो न तु मिति, तथाहि सति लाघवाय मत इत्येव ब्रूयात्, किमर्थं पुनरम्बिधीयते न मकार एवोच्येत, द्वितीयैकवचनेऽप्यादेः परस्येत्यकारस्य मकारे कृते ऽन्यस्य मकारस्य संयोगान्तलोपेनैव सिद्धमिष्टं, दीर्घप्रसंगस्तु, सुपि चेति दीर्घः प्राप्नोति, न च दीर्घविधौ सविपातपरिभाषा प्रवर्त्तते, वृत्तायेत्यादावपि प्रसङ्गात्, तस्मादमेव विधेयः, अपर आह । अम्बिधानसामर्थ्यादतिजरसमित्यत्र जरसादेशो भवतीति, तच्चिन्त्यं, सविपातपरिभावया जरसादेशस्याप्रसङ्गात्, अम्बिधानं तु दीर्घबाधनेन चरितार्थमिति ॥

“अद्दृङ् इरादिभ्यः पञ्चभ्यः” ॥ ‘अद्दृङ्देशो भवतीति’ । विव-
 तितादेशरूपप्रतिपादनाय प्लुत्यं न कृतं, कथं पुनर्ज्ञायते हिदयमादेश
 इति, यदि हि हिब स्यादुत्तरादिभ्यः पञ्चभ्योदित्येव ब्रूयात्, किंपुनः
 कारणं सावेव दीर्घनिवृत्तिः प्रयोजनमुच्यते न त्वमीत्याह । ‘इह त्विति’ ।
 ‘एवं तर्हीति’ । पूर्वमूत्रविहितमममनुवर्त्य इतरादिभ्य इति पञ्चभ्याः
 षष्ठीं प्रकल्प्य तत्स्यैवामो दकारो विधास्यतइति चोद्धार्यः । ‘हेकतरदि-
 त्यत्र संबुद्धिलोपो माभूदिति’ । अयं च दोषः पूर्वस्मिन्नपि पते
 समानः । ननु च संबुद्धिलोपे इत्स्वाद्यभ्य इत्यतो ऽपृक्तग्रहणमनुवर्तनेय-
 म्पतदह चादेः परस्येत्यमो ऽकारस्य दकारे कृते मकारस्य संयोगान्त-
 लोपः, तस्यामिदृत्वावायमपृक्तः, एवमद्वादेशो नापृक्तः, यत्रापृक्तग्रहणम-
 नुवर्तते हे काण्डेत्यमोपि न स्यादिति दोषः । तदिदमुक्तम् । ‘अपृक्त-
 श्चेदमो दोष इति’ । संबुद्धिलोपे अपृक्तश्चेन्नृप्यते अमो न स्यादिति दोषः,
 अथ निवृत्तमपृक्तग्रहणं ततो निवृत्ते इतरादिषु दोषः, हेकतरदित्यादौ
 लोपः स्यादिति, अतो हित्वाद्दृङ्देशविधानात्तस्य च हित्वाच्च संबु-
 द्धिलोपः, नापि पूर्वमवर्णदीर्घत्वमित्यर्थः । यैदि पुनः पूर्वमूत्रविहितम-
 ममनुवर्त्य तस्यैवाद्वादेशोविधीयते शक्यं हि त्वमकर्तुम् ॥

“नेतराच्छन्दसि” ॥ ‘अतोमित्यस्यानन्तरमेवेति’ । अमादेश-
 वाद्दृङ्देशस्यापवादो भविष्यति, ततश्च नेति वक्तव्यं न भवतीति भावः ॥

“युष्मदस्मद्वां हसे ऽग्” ॥ ‘शित्करणं सर्वादेशार्थमिति’ ।
 अन्यथा ऽऽदेः परस्येत्यादेः स्यात् । ननु चाकारस्याकारवचने प्रयोजनाभा-
 वाद्वाद्यनुसंहारे बाधिते ऽलोन्त्यस्येति मकारस्याकारे सति अतो गुणइति
 पररूपेणैव सिद्धमत आह । ‘अन्यथा हीति’ । आदेशइति व्यपदेश
 आदेशव्यपदेशः, यस्यादेशस्य प्रयोजनं नास्तीति मन्यते तस्यैव स्यादि-
 त्येवशब्दार्थः, किं पुनरादेशव्यपदेशेन प्रयोजनं यत आदेरेव स्यात्,
 तत्राह । ‘ततश्चेति’ । ह्यर्थं चः पठितः । ततो ह्यादेशव्यपदेशाद्योचीति

यत्वं न स्यात्, यत्वाभावः प्रयोजनमादेशव्यपदेशस्य स्यादित्यर्थः।
योचीत्यत्र युष्मदस्मदोरनादेशइतिवर्त्तते। ननु चानादेशो या विभक्तिरित्येवं
तत्र विज्ञास्यते, नहि तदादिविधिरस्ति यत अनादेशादाविति विज्ञा-
येत, ततश्च सत्यप्यादेशादित्ये विभक्तेरनादेशत्वात्स्यादेव यत्वमिति व्यर्थं
मेवाकारस्याकारविधानम्। एवं मन्यते। सर्वं सर्वपदादेश इति न्यायेनादि-
विकारद्वारेण विभक्तेरवादेशो विधीयतइति विभक्तिरेवादेश इति। सर्वं
सर्वपदादेश इत्यत्र न पदशब्देन सुप्तिङन्तमुच्यते, किं तर्हि पश्यते गम्यते
ऽनेनार्थ इति पदं, ततश्च पवस्ति अत्र यथा तिगञ्जस्य तु शब्दो भवति
तद्वदत्रापि ङोसेव विधीयतइति भवत्येवादेशत्वं विभक्तेः ॥

“ङे प्रथमयोरम्” ॥ ‘ङे इत्यविभक्तिकोऽयं निर्देशइति’। प्रथम-
योरिति प्रथमाद्वितीयोर्गणमिति वक्ष्यति, तदत्र समासे सति बहुव-
चनप्रसङ्ग इति भावः। प्राधान्यलक्षणस्य प्रथमार्थस्येहासंभवात्सविवेशवि-
शेषापेक्षया प्रथमस्य ग्रहणमिति तावद्विश्वतः, तिङ्प्रथमयोस्तु युष्मद-
स्मद्व्याप्तसंभव एव, तत्र प्रत्यययोर्ग्रहणं विभक्त्योर्वैति संशयः, यदि स्त्री-
लिङ्गनिर्देशस्ततो विभक्त्योर्ग्रहणं पुल्लिङ्गनिर्देशे तु प्रत्यययोः, तत्र निर्णय-
माह। ‘प्रथमयोश्च विभक्त्योरिति’। एतदेव स्पष्टयति। ‘प्रथमाद्वितीय-
योरिति’। कथं पुनः प्रथमाशब्देन द्वितीयोच्यते, साहचर्यात्। ननु
सकृत्प्रयुक्तः शब्दो मुख्यवृत्तिर्वा भवतु जघन्यवृत्तिर्वा न पुनरुभयवृत्तिः, स-
त्यम्। प्रथमाद्वितीयासमुदाये जघन्यवृत्तिरेवायमुद्भूतावयवभेदश्च समुदाय
इति द्विवचनं, कथं पुनर्ज्ञायते विभक्त्योर्ग्रहणमिति, द्वितीयायां चेत्यात्व-
विधानात्, तद्व्यादेशार्थमुच्यते, अनादेशे युष्मदस्मदोरनादेशइत्येव सिद्-
त्वात्। यदि चात्र विभक्त्योर्ग्रहणं स्यादेवमस्यादेशार्थेतापपद्यते ननु च
योचीति यत्वत्राधनार्थं तत्स्यात्, यद्येतावत्प्रयो जनं स्याद्व्यात्वमेवायं वि-
शिष्य ब्रूयात् योच्यापीति, आक्षिपित्व्याहारोऽनाप्यकइतिवत्, यतस्तु
द्वितीयायामात्वं शास्ति ततो ज्ञायते विभक्त्योरिह ग्रहणमिति ॥

१ सन्देह इति पुस्तकान्तरे।

२ जघन्युर्द्वितीया प्रथमाशब्देनोच्यतइति पुस्तकान्तरे।

“असो न” ॥ नेत्यभिभक्तिकेनिर्देशः, तथा च पूर्वसूत्रेण प्राप्त-
स्यायममः प्रतिषेध इति भाष्ये शङ्कितं, कः पुनः, प्रतिषेधे सति दोषः,
यावता ऽमि प्रतिषिद्धे योवीति यत्वे प्राप्ते द्वितीयायां सेत्यात्वे कृते
प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घत्वे कृते तस्माच्छसो नः पुंसीति नत्वे च युष्मानिति
सिद्धत्येव । सत्यं पुंसि सिद्ध्यति, स्त्रीनपुंसकयोस्तु न सिद्ध्यति, तदिदं
दर्शितं, ‘युष्मान् अस्मान् ब्राह्मणीरित्यादि’ । ‘अलिङ्गे वा युष्मदस्मदी-
इति’ । लिङ्गानुशासने तथापाठात्, उदाहरणे त्वादेः परस्येयकारस्य
नकारे सकारस्य संपोगान्तलोपः ॥

“असो अस्” ॥ ‘एत्वं प्राप्नोतीति’ । सुपि चेति दीर्घस्याप्युपल-
वणमेतत् । ‘अङ्गवृत्तइत्यादि’ । अन्वर्थः पूर्वमेव व्याख्यातः । ‘केचित्सुनरि-
त्यादि’ । येषां शेषे लोपोन्यस्य लोपस्तेषामतो गुणे पररूपत्वमेकादेशः ।
स्वरश्च । ‘एत्वनिवृत्त्यर्थमिति’ । अत्रापि दीर्घस्याप्युपलवणम्, एत्वनिवृ-
त्त्याचाकारोच्चारणस्यार्थवत्त्वात्सवर्णदीर्घत्वं तेषां न भवति । ‘येषां स्थितिः’ ।
अन्तलोपपत्तेरन्तभेदो भ्यमादेशो ऽभ्यमादेश इति, टिलोपपत्तेरन्तवश्यमभ्य-
मादेशः, अन्यथा रूपासिद्धेः । नन्वेवं स्वरे दोषः, कथम्, अनुदात्तस्य च यत्रो-
दात्तलोप इत्यत्र कर्षात्त्वतो घञोन्त उदात्त इत्यन्तोदात्तयहणमनुवर्त्तते, त-
तश्च भ्यमोन्तोदात्तत्वं प्राप्नोत्यत आह । ‘उदात्तमिवृत्तिस्वरश्चेति’ । न तच्चा-
न्तयहणमनुवर्त्तते, उच्चारणक्रमे प्रत्यासत्त्या चादेरेषोदात्तत्वं भवतीत्यर्थः ॥

“साम आकम्” ॥ ‘सामिति वष्टीबहुवचनमागतमुद्धं एह्यत-
इति’ । अङ्गसंज्ञानिमित्तस्यान्यस्यासंभवात् । ‘अथ किमर्थमागतमुद्धं एह्य-
तइति’ । यद्यपि वष्टीबहुवचनम गतमुद्धं एह्यतरति प्रकृतमिह तु
प्रत्ययापेक्षया पुल्लिङ्गनिर्देशः, नपुंसकलिङ्गमेव वा पठितव्यं, अथेति न
प्रयोजनप्रधानः प्रश्नः किं तर्हि युष्मदभ्यां परस्येवं विधत्स्यासंभवप्रधानः,
अत एवाह । ‘नद्यादेशविधानकाले मुद्दिष्यतइति’ । मुद्दिधावाज्जसेर-
सुगित्यत आदित्यनुवर्त्तते, अकारान्तत्वं च युष्मदस्मदोः शेषे लोप इत्य-
न्यस्य लोपे भवति, कश्च शेष आदेशः । अनादेशे यत्वात्वयोर्विधानात्,
आदेशत्वं चाक्रमादेशे सति, न च त्यदाद्यत्वेनाकारान्तत्वं, त्यदाद्यत्वं

प्रति द्विपर्यन्तास्त्यदादय इति स्मरणात् । तस्मादादेशविधानकाले सुप्त
विद्यते, उत्तरादी त्वादेशविधानकाले ऽनत एव सुट उपादानम् अद्यापि
तस्योपादाने प्रयोजनमस्तीत्याह । 'तस्यैव त्विति' । यद्यसुटो ह्येतत्ततः
पूर्वाक्तेन न्यायेन परत्वाद्वतः सुटः केन निवृत्तिः स्यात् । 'स्यानित्यन्तर्भू-
तत्वादिति' । तेन सहस्यानित्वेनोपादानसामर्थ्यादिति भावः । एतच्च
पात्तिकं प्रयोजनं, कतरस्मिन्त्ये, यदा शेषे लोपोन्त्यलोपस्तदा, यदा तु
टिलोपस्तदा परत्वादपि सुटः असंगाभावाच्चैतत्प्रयोजनम् । 'दीर्घाञ्चारण-
मित्यादि' । अन्यथातो गुणे पररूपत्वं स्यात् । न चकारोञ्चारणसामर्थ्याच्च
भविष्यति, अन्यथा ऽकमेव विदध्यादत आह । 'अक्रमि त्विति' ॥

“यात चो यालः” ॥ पपावित्यादौ पाञ्चइति स्थिते युगपत् त्रीणि
कार्याणि प्राप्नुवन्ति, द्विवचनं सर्वणंदीर्घत्वमेकादेश चोत्वमिति, तत्र येन
क्रमेणैतानि कर्तव्यानि तदुक्तं यति । 'अत्रेति' । लिट्स्वरं तु नोपन्यस्यति,
सर्वथान्तोदात्तत्वमिद्वे, उत्तक्रमे हेतुमाह । 'एकादेशादिति' । यदि पूर्व-
मेकादेशः स्याद्युपवर्गाभावादौत्वं न स्यादित्यनवकाशं तत् । 'परत्वादे-
कादेश इति' । अत्र वृद्धिरेकादेशस्तस्य स्यानिवद्वावाहृद्विवचनं, स्यानिव-
द्वावस्तु द्विवचनीति, तत्र स्यवीति न स्यानिवद्वावस्य निमित्तनिर्द्देशः किं
तत्संज्ञादेशस्य, द्विवचननिमित्ते ऽचि योजादेश इति, तेन संप्रत्यक्षपरत्वा-
भावेपि स्यानिवद्वावो भवत्येव, चोकारोकारयोर्लाघवे विशेषाभावात्प्रयो-
गसमवायौकार एव विहितः अपर आह आहृश्लिष्टाकार चोकार तस्यो-
च्चारणे प्रयवलाघवं भवति, विश्लिष्टाकार चोकारस्तस्योच्चारणे प्रयवगौरवं
भवति, तद्विधानं दरिद्रात्यर्थं ददरिद्रौ अत्र दरिद्रानेराहुं धातुके लोपो
वक्तव्य इत्याकारलोपेयौकारस्य अवनं भवति, यद्यपि सिद्धुश्च प्रत्ययवि-
धाविति वचनाल्लिटि विवक्षितएशाकारलोपे सत्यौत्वस्याप्रसङ्गः यद्यपि
च कात्यनेकात्र्यहणं चुलुम्पाग्रथमित्यामि सति णल एवाप्तंभवस्तथायौ-
त्वविधानसामर्थ्यादुदुयमप्येव भवति ॥

१ विश्लिष्टोऽएवभूतोऽकारोयस्मिन्निति विश्लिष्टाकारः विश्लिष्टः एवभूतो-
ऽकारोयस्मिन्निति विश्लिष्टाकारः । इति दं पु० टि० ।

“तुह्योस्तादाशिव्यन्तरस्याम्” ॥ ‘जीवतात्त्वमिति’ । अत्र
 स्थानिवद्भावेन तातडो द्वियङ्गेन यङ्गादतो हेरिति लुक् प्राप्नोति ।
 नैषदोषः । हुक्लभ्यो हेट्टिरित्यनुवर्तमाने पुनरतो हेरिति द्वियङ्गं
 हिरेव योहिस्तस्य यथा स्यात्स्थानिवद्भावेन यो हिस्तस्य माभूदित्येवम-
 र्थम् । ‘द्वित्करणमित्यादि’ । यद्यपि सर्वादेशतायाः प्राग्गुणवृद्धिप्रतिषे-
 धार्थत्वंमनिश्चितं तथापि सर्वादेशत्वेऽपि द्वित्वस्य प्रयोजनं तातडि संभ-
 वति अनडादिषु नैव सर्वादेशत्वे प्रयोजनं संभवतीति तेज्यनन्यापेक्षित्वेऽपि
 द्वित्वेऽप्येतत्सदृशा प्रवर्तते, तातडि तु प्रयोजनान्तरसंभावनाया क्रिया-
 नपि विजम्बो भवति, तेनास्मिन्विषये वत्सर्गापवादयोस्तुत्यकाला प्रवृ-
 त्तिरित्यपवादमपि द्वित्वेऽप्येतद्वाधित्वाऽनेकालंशित्वसर्वस्येतदेव परत्वा-
 त्प्रवर्ततइति भावः । एतच्च द्वित्वेऽप्यत्र सम्यगुपपादितं, तत्र ब्रूतादित्या-
 दौ गुणप्रतिषेधः सृष्टादित्यत्र वृद्धिप्रतिषेधः । ‘द्वित्वाच्चास्येति’ । ननु
 च द्वित्कार्यं भवतु स्थानिवद्भावप्राप्तपित्वात्पित्कार्यमपि को विरोधो ऽन-
 आह । ‘द्वित्वं पित् भवतीति’ । वचनमिदं सार्वधातुक्रमपिदित्यत्र योग-
 विभागेन कल्पितम् । ‘ब्रुव ईदिति’ । उपलक्षणमेतत् तृणडाद्वान् इत्यत्र
 तृणहृदश्च भवतीति । तातडि द्वित्वमित्यादि श्लोकद्वयं क्वचित्पठ्यते,
 तातडि व्यवस्थितं द्वित्वं संक्रमकत्वात्, संक्रमो नाम गुणवृद्धिप्रति-
 षेधः, अहंार्थं लिङ्, गुणवृद्धिप्रतिषेधकृद्भूवितुमर्हति, अन्यविधिरचेत्,
 अन्यविधिहेतुत्वादन्त्यविधिद्वित्वं, करणसाधनो वा विधिशब्दः,
 अन्यस्य यथा स्यादित्येवमर्थं चेत् द्वित्वमित्यर्थः । निराकरोति । तच्च
 तथा न, चशब्दोवधारणे प्रतिषेधेन संबध्यते, तत् द्वित्वं तथा सति
 नैव कर्तव्यम्, एकरित्यस्यानन्तरं तुह्योस्तादाशिषीति वक्तव्यमेकरित्येव,
 एवं सिद्धे द्वित्करणं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थमिति निश्चीयते, न च सर्वादेश-
 तामन्तरं तत् तत्प्रतिषेधार्थत्वं द्वित्वस्योपपद्यतइति सर्वादेशस्तातड-
 भवति । ननु चान्यविधिरत्वास्तु, अवयवे कृतं लिङ्गमिति न्यायेन गुणवृ-
 द्धिप्रतिषेधार्थत्वास्तु द्वित्करणमामर्श्यादित्याशङ्क्य परिहारान्तरमाह ।
 ‘हेरधिकारइति’ । अतो हेरित्यत्र लोपविधौ हुक्लभ्यो हेट्टिरित्यतो

हेरित्यधिकारे सत्येव योयं हेरित्यधिकारस्तं ज्ञापकमाह सूत्रकारस्तस्य
ह्येतत्प्रयोजनं हिरेव यो हिस्तस्य यथा स्यात्स्यानिवद्भावेन यो हिस्तस्य
माभूदिति, तच्च सर्वोदेशत्वे सत्युपपद्यते । ननु च हिरेव यो हिस्तस्य
यथा स्याद्विकृतो यो हिस्तस्य माभूदित्यन्यादेशत्वेपि तातडो हेरित्यधि-
कार उपपद्यतइत्याशङ्क्य साक्षात्परिहारमाह । 'तातडो हित्वसामर्थ्या-
दिति' । हित्वसामर्थ्यात्किलायमन्यविधिः स्यात् तच्च सामर्थ्यं नास्ति,
सर्वोदेशत्वे ऽपि प्रयोजनसंभवात्, ततश्च पूर्वोक्तया रीत्या विप्रतिषेधा-
त्सर्वोदेश एव तातड् भवति, अनङ् सावित्यादावनडादीनां नैवं हित्व-
सामर्थ्याभावः, तेन तेन्यधिकारदा जाताः ॥

“विदेः शतुर्थसुः” ॥ ‘विद ज्ञानइति’ । सताविचारणार्थयो-
रात्मनेपदित्वेन शतुरसम्भूतः, लाभार्थस्य तूभयपदित्वेन शतुः सम्भवेपि
तुदादित्वाद्विकरणेन व्यवधानमिति ज्ञानार्थस्येव लुग्विकरणाय पर-
स्मैपदिनो ग्रहणमिति भावः । ‘कसोरपि सामान्यग्रहणार्थमिति’ ।
अन्यथा वसः सम्प्रसारणमित्युच्यमाने निरनुबन्धकत्वादस्येव ग्रहणं
स्यात् । ननु च क्रियमाणेषु कारानुबन्धे एकानुबन्धकत्वादस्येव ग्रहणं
स्यात्तत्राह । ‘एकानुबन्धकग्रहणइति’ ॥

“समासे ऽनऽपूर्वे त्वो ल्यप्” ॥ पूर्वशब्दोऽवयववचनः, अनऽपूर्वो-
वयवो यत्र समासे सोऽनऽपूर्वः, । ‘प्रकृत्येति’ समातकर्तृकयोः पूर्वताल
इति त्वा, कुगतिप्रादप इति समास, ल्यपि सति ह्रस्वस्य तुक् ।
‘पार्श्वतः कृत्येति’ । आद्यादित्वात्सप्तम्यन्तातसिः, स्याङ्ङे तस्यप्रत्यये
ङ्भ्योरिति त्वा, तृतीयाप्रभृतीन्ययतरस्यां, त्वा चेति, समासः ।
‘नानाकृत्य द्विधाकृत्येति’ । नाधार्यप्रत्यये चयर्थे इति त्वा, पूर्ववत्स-
मासः । ‘कृत्वा कृत्येति’ कृत्येत्येतत्प्रत्युदाहरणम्, अत्र कृत्वाशब्दो
नऽसदृशः पूर्वोऽस्ति, समुदायस्तु समासो न भवति । ‘परमकृत्येति’ ।
सन्महदित्यादिना समासः, तुमर्थोधिकाराद्भावे त्वा प्रत्ययः, पारम्यमपि
क्रियाया एव विशेषणमिति समानाधिकरण्यं, कथं पुनरिदं प्रत्युदाहरणं
यावता भवत्येवायमनऽपूर्वः समास इत्यत आह । ‘अनञ्जति हीति’ ।

अनञ् इति ध्युदासोऽयं, तत्र नञिप्रयुक्तन्यायेन नञ्सदृशमव्ययं परिदृश्यते,
 तेन नञ् अनव्ययं च परमशब्दादिकमनञ् न भवति, अभेदादनव्ययत्वञ्च ।
 'स्वात्वाकालक इत्यादिव्यति' । आदिशब्देन पीत्वास्मिरक इत्ये-
 वमादेर्यङ्गं, यत्रोत्तरपदे क्रिया नोपादीयते तत्राध्याहुतक्रियापेक्षः
 त्वाप्रत्ययः, सापेक्षत्वेऽपि निपातनात्समासः । 'निपातनान्न्यत्रादेशो
 न भवतीति' । न प्राकरणीकः समास एव तत्र निपात्यते किं तर्हि
 यस्य लक्षणं नास्ति तत्सर्वमिति भावः । 'निर्द्वारणे सन्तीति' ।
 ज्ञातावेकवचनं वचनव्यत्ययो वा । 'समास एव निर्द्वार्येतदिति' ।
 निर्द्वारणस्य तुन्यजानीयापेक्षत्वात्, कथं पुनः समासः त्वान्तो भवति
 यावता प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं, न च
 समासात् त्वाविहितः । अथ कृदुहणे गतिकारकपूर्वत्वापि ग्रहणात्समासस्य
 त्वान्तता, एवमपि प्रकृत्य पार्श्वतः कृत्येत्यादावेव स्यात् उच्चैः कृत्येत्येव-
 मादौ तु न स्यात्, अगतित्वादकारकत्वञ्चैवाशङ्काह । 'स चेति' ।
 तत्र निर्दिश्यमानस्यादेशा भवतीति त्कामात्रस्यैव ल्यप् भवति । ननु
 प्रत्ययविषये पूर्वण परिभाषादुपेन तदन्तविधियवस्था न तु येन विधि-
 स्तदन्तव्येत्यनेन, तत्राह । 'तथा चेति' कथं पुनरेतज्ज्ञापकमित्याह ।
 'गतिकारकपूर्वस्य त्विति' । कथं नास्ति प्रसङ्ग इत्याह । 'नञ्गति-
 रिति' । अदो जगिर्त्यस्ति कितीत्यत्र यदुक्तं जगौ सिद्धमन्तरङ्गत्वादि-
 त्यादितस्मरयति । 'प्रधाय प्रस्थापेत्येवमादिव्यति' । के पुनरन्तरङ्गा
 विधयः, हित्वदत्त्वात्वे वेत्त्वदीर्घत्वशूद्धिः, हित्वं दधातेहिः, हित्वा,
 प्रधाय । दत्त्वं, दाददुहोः, दत्त्वा, प्रदाय । आत्वं जनसनखनां सन्कतोः,
 खात्वा प्रखाय प्रखन्य, दत्त्वं द्यतिस्पतिमात्यामिति किति स्थित्वा
 प्रस्थापय, ईत्वं, घुमात्यागापात्रहातिसां हलि पीत्वा प्रपाय, दीर्घत्वम्,
 अतुनासिकस्य क्लिप्तोः क्लिति, शान्त्वा, प्रशम्य, श्, छ्त्तोः शूदनुना-
 सिके च, पृग् आपृक्च, कठ्, कृत्वा, इट्, उदितो वा, देवित्वा, प्रदीप्य,
 अचेष्टि सति न त्वा से इति कित्वप्रतिषेधादुक्तः स्यात् । पूर्वग्रहणं किमर्थम्,

अनङ्गीत्येवोच्यमाने बहुव्रीहिः स्यात्, अविद्यमानो नञ् यस्मिन्सावन-
जिति, तथा च स्त्रीणीकृत्येत्यत्रापि प्रतिषेधः स्यात्, पूर्ववद्गुणे तु सति,
तस्य निपतदेशावयववचनत्वाच्चायं दोषः, लिङ्करणं प्रचिकीर्ष्येत्यत्र प्रत्यया-
त्पूर्वस्य स्वराद्यं, प्रकृत्येत्यादौ तु धातुत्वोक्तौ । सिट्स्फुटिङ्करणं तु गर्भम् ॥

“तत्रापि ह्रन्दि” ॥ ‘अपिशब्दान्त्यवपीति’ । स च समासे
ऽसमासे च भवति, अपाप्तिविषये त्वयः प्रापणार्थत्वादपिशब्दस्य,
अन्यथा वा ह्रन्दीत्येव वाक्यं स्यात्, तथा च ह्रन्दोविधानमनुविद-
धानः कृत्यसूत्रकारा अपि प्रयुञ्जते चाज्येनात्तिली अज्येत्यादि ॥

“सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णोच्चेयाद्वाद्यापात्रात्” ॥ सुगच्छादेश
उच्यमाने अन्ये सुपा न प्राप्नुवन्ति, तस्मात् सुग्रहणमपनीय सुहृद्वहणं कर्त-
व्यमित्याह । ‘सुपां सुप इति’ । ‘तिङां तिङ् इति’ । एतच्च व्यत्ययो
बहुव्रीहिमिति सिद्धं, सुपां सुप इत्ययमपि तस्यैव प्रयुज्यते । तत्तावतीति
प्राप्तइति तु युक्तः पाठः । ‘आदि चर्मचि’ । ननु च पूर्वसवर्णोच्चेयात्सिद्धं,
कथं चर्मन् इ इति स्थिते इकारस्य पूर्वसवर्णो नकारस्तत्र परतःस्वादि-
ष्विति पदसंज्ञायां सत्यां पूर्वस्य नकारस्य लोपः, तत्रायमप्यर्थः, नहि संवु-
द्योरित्यत्र हिग्रहणं न कर्तव्यं भवति, अथातिपदिकत्वादेव विभक्तिनका-
रस्य लोपाप्रसङ्गात्, पूर्वस्य तु नकारस्येष्ट एव लोपः, नैतदस्ति । अत्र हि
पूर्वसवर्णो भववान्तर्गतो निरनुनासिकस्य निरनुनासिको दकार एव
स्यात्, अस्तु संयोगान्तलोपो भविष्यति, नात्र संयोगान्तलोपः प्राप्नोति,
स्वादिष्विति पदसंज्ञायां सत्यां पूर्वनकारस्य लोपे सति असंयोगान्त-
त्वात्, नलोपो हि संयोगान्तलोपे सिद्धः, एवं तर्हि न हि संवुद्योरित्यत्र
हिग्रहणं करिष्यते, तत्र नलोपाभावे संयोगान्तलोपः, । तदेवमस्यान्यथा-
सिद्धत्वादुदाहरणान्तरमाह । ‘ह्रस्विट्वां न’ यत्सुन्वन्तीति । यत् इ इति
स्थिते अत्र यदि पूर्वसवर्णो दकारः स्यात्स्यदाद्यत्वे सति स्थानिवद्भावा-
त्स्मिन् भावः प्राप्नोति तस्मादत्र लुगेव कर्तव्यः, अनेकालमु च ध्यामादिषु
अन्यस्य पूर्वसवर्णं पूर्वभागस्य श्रवणप्रसङ्गः, तस्मात्तत्रापि लुगेव कर्तव्यः ॥

‘धीतीत्यादि’ । धीतिमितिसुष्ठुतिगच्छेव्यस्तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्ण इकारः, सवर्णदीर्घत्वम् । ‘न तादृह्यणादिति’ । तच्छ्रद्धादृह्यणगच्छाच्च शम्, तस्यादादेशः, न विभक्तौ तुस्मा इति इत्संज्ञाप्रतिषेधः ‘या देव विप्रतात्, त्वा महान्तमिति बहुवाः । ‘यूयं वयमिति प्राप्तइति’ । प्रमादवाटायं, तथाहि । न युष्मे वाज्रबन्ध इत्यत्र मन्त्रे अतास्वमेधनावा राज्ञादीनां स्तूयते, व्यत्ययेन द्रुयोर्बहुवचनं, वाज्रमित्यचनाम, अत्रप्रदानेन सर्वेषां बन्धवस्तेषां संगोधनं हे वाज्रबन्धवः, युष्मे युष्मासु अधीत्यस्यानेन संबन्धः, स च सप्तम्यर्थानुवादी, निनिस्सुख निन्दनशीलोपि मर्त्या युष्मासु अवद्यं न धारयति नावधारयति, अवद्याभावादित्यर्थः, । अस्मे इन्द्रावृहस्पती इत्यत्रापि रयिं धत्तमिति क्रिया, दधातिस्व दानार्थः, तस्माद्युष्मासु अस्मभ्यमिति युक्तः पाठः, यूपादेशइत्याद्यापि न पठितं तव्यम् । ‘अनुष्टुप्तेतिप्राप्तइति’ । अधिगुणैषे तु ताचनुष्टोत्राववतादिति अनुपूर्वात्तिष्ठनेरातश्चोपसर्गइत्यङ्, अनुष्ठानमनुष्ठा तथाऽनुष्ठा । ‘प्रवाह-वेति’ । घेहिंतीति गुणः, ननु ‘हित्वे विद्यादुर्णेनिर्द्वैशमात्रं वर्णे यस्या-त्तच्च विद्यातदादा’ वित्युक्तं, सत्यं, हित्करणसामर्थ्यात् गुणः । ‘प्रवाहु-नेतिप्राप्तइति’ । बाहुनेति तु युक्तः पाठः, प्रशब्दस्याव्याप्तेन संबन्धात्, अयाचो ऽकारः सुपि चेति दीर्घनिवृत्त्यर्थः ॥

“अमो मग्” ॥ ‘अमिति मित्रादेशो एकतइति’ । द्वितीयैकवचनस्य ग्रहणं न भवति कृन्तसि दृष्टानुविधानादुत्पमाणेषु बाहुल्येन तिङां निर्द्वैशात्, । ‘वधीमिति’ । हन्तेर्लुङ्, लुङि चेति वधादेशः, ज्ञेः सिच्, इट्, मिषोम् भावः, तस्य मग् अकार उच्चारणार्थः, अस्ति-सिचोएकइतीट्, इट् ईटीति सिचो लोपः, सवर्णदीर्घत्वम् । ‘शित्करणं सर्वादेशार्थमिति’ । अन्यथा ह्यनेन्यस्येति मकारस्य मकारवचने प्रयोजनाभावात्सर्वादेशो भविष्यत्यत आह । ‘मकारस्यापीति’ । यथा मो राज्ञि समः क्वावित्यचेति भावः । पञ्चमीनिर्द्वैशभावात्त्वादेः परस्येत्येतव भवति, अथोच्यते द्विमकारकोऽयं निर्द्वैशः करिष्यते, तत्रैकस्य संयोगान्तलोपेपि वधीमित्यादि सिद्धमिति, एवमपि लाघवे नास्ति

विशेषः, किं च संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादपेकलक्षण ईदृ एव स्यात् । एवं तर्हि यकारादिः करिष्यते, किं यकारो न श्रूयते, बलि लुप्तनिर्दिष्टो यकारः, नात्र किं चित्प्रमाणमस्ति, तस्माच्छिक्वरणम् ॥

“लोपस्त आत्मनेपदेषु” ॥ ‘अदुहेति’ । दुहेलंङ्, आत्मनेपदेष्वनतर्हति भ्रम्यादादेशः, बहुलं छन्दसीति रुट्, तकारस्य लोपे द्वयोरकारयोरतो गुणे पररूपत्वम् । ‘शये इति’ । शेतइत्यत्र तलोपे कृते अयादेशः । ‘दुहामिति’ । लोट् टरेत्वम्, आमेतः, तलोपः । ‘अपीत्यधिकादादिति’ । एवं चात्मनेपदेष्विति वचनं तस्यैव प्रपञ्चः ॥

“यज्ञध्वैनमिति च” ॥ ‘वकारस्य च यकार इति’ । बहुचास्तु वकारमेवाधीयते, तत्र मलोपमात्रं निपात्यते ॥

“तस्य तात्” ॥ ‘लोपमध्यमपुरुषबहुवचनस्येति’ । प्रथमपुरुषैकवचनस्य तु ग्रहणं न भवति छन्दसि दृष्टानुविधानात् पूर्वोत्तराभ्यां बहुवचनाभ्यां वा साहचर्यात् । ‘कृणुतादिति’ । कृवि हिंसाकारणयोः, धिन्विङ्गणञ्चोर चेत्युपत्ययः, वकारस्य वाकारः, अतो लोपः ॥

“तप्तनप्तनयनाश्च” ॥ ‘शृणोतेति’ । श्रुवः श्रु चेति श्नुप्रत्ययः शुभावश्च, पित्वे सति क्त्वाभावादुक्तः । ‘दधातनेति’ । अत्रापि पित्वाभावात्कृष्णस्तयोरित्याकारलोपाभावः । ‘जुजुष्टनेति’ । व्यत्ययेन परस्मैपदं, तुदादित्वाच्छः, तस्य बहुलं छन्दसीति श्नुः, द्विवचनं, जुषेरनुदात्तेत्वान्जुषध्वमिति प्राप्त इति तु युक्तपाठः । ‘यदिच्छतेति प्राप्त इति’ । बहुचास्तु जोवस्तो मरुतो यतिष्ठनेत्यस्यामृचि यतिष्ठनेति पठन्ति, यतिस्यनेति पदकाले, तत्रास्तेरुपम् ॥

“इदंते मसि” ॥ मसीत्यभिभक्तिको निर्द्वैशः, इकार उच्चारणार्थः, अन्तशब्दोऽवयववचनः, इत् अन्तो यस्य स इदन्तः, तपरकरणमसंदेहार्थं यन्तइत्युच्यमाने संदेहः स्यात्, किं यकारान्त इदन्त इदन्तो वेति, तत्र यदि सकारोपमर्द्धेन इकारान्तमभिप्रेतं स्यात्तमस इदित्येव वाक्यं स्यात्तस्मादवस्थित एव सकार इकार उपसृज्यते, अन्तग्रहणाच्च तदुद्गणेन रुद्रते, ततश्च टित्वादेरागमलिङ्गस्याभावेऽपि अर्थादागमोऽपं

संपद्यते, तदिदमुक्तं, ममः सकारान्तस्येत्यादि, एवं च मम इगिति वक्तव्यं, पत्याहारसंदेहप्रसङ्गात्तथा नेक्तम् ॥

“ततो यक्” ॥ ‘दत्त्वायेति’ । दो दट्टोः, सौभाग्यमस्ये दत्त्वाय, दत्त्वायास्मभ्यं द्रविणेह भद्रमित्यादिमन्त्रगतमुदाहरणं, दत्त्वाय सविता धियमिति कुचित्पद्यते, तत्र तैत्तिरीयकाल्पित्वायेति पठन्ति । ‘त्वापि ह्रन्द्सीत्यादि’ । एवं हि पुनः त्वायहणं न कर्तव्यं भवति ॥

“आञ्जसेरह्क्” ॥ जसेरिति पूर्वोच्चार्यानुरोधेन निर्देशः । ‘ब्राह्मणास इति’ । असुकि कृते जपः सकारस्य श्रवणम्, असुकः सकारस्य विसर्जनीयः ‘ये पूर्वोसदित्यादि’ । चोद्यं । ‘उपरासइति’ । अपरशब्दस्यादेकारशब्दान्दसः यदि पुनरयं पूर्वोक्तः त्रियेत अस्य जस्यसुगिति नैवं शक्यम्, अतो गुणे पररूपत्वं हि स्यात्, अकारोच्चारणं तूत्तरसूत्रे दध्यस्मतीत्यादौ श्रवणार्थं स्यात्, सकृद्व्रतावित्यादिपरिहारः, यद्यप्येतस्मिन्नामसंज्ञायाः पूर्वादेषु जसि विकल्पनादेव सिद्धम् उभयासौ ज्ञातवेदः स्यामेत्यत्र तु शीभावप्रसङ्गः, अत्र हि प्रथमचरमेति विकल्पं बाधित्वा सर्वादेषु पाठावित्या मंज्ञा भवति सा ह्यन्तरङ्गा ॥

“अश्वत्थीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि” ॥ ‘अश्वस्यतीति’ । असुकोकारः पूर्वत्र ब्राह्मणास इत्यादौ चरितार्थे इत्यतो गुणइति पररूपत्वं भवति, नः क्यइति नियमादपदान्तोकारः । ‘मैथुनेच्छायामिति’ । अश्वविषयेष्वा यदा मैथुनार्थो भवति न त्वारोहणादर्थो तदैवासुभवति, मैथुनेच्छापरत्वाच्च प्रयोगस्याश्ववृषोपादानमतन्त्रमिति मनुष्यादिविषयेषु प्रयुज्यते, इति रामो वृषस्यन्तीमिति । ‘तृष्णातिरेकइति’ । अभ्यवलिहोषातिरेकः, तीरलवणविषय इच्छातिरेको यदाभ्यवहाराद्यो न तु होमादर्थस्तदेत्यर्थः । ‘सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति’ । तादर्थ्यं एषा चतुर्थी सर्वप्रातिपदिकार्थे सर्वेषां प्रातिपदिकानामित्यर्थः ।

“आमि सर्वनामः सुट्” ॥ इमे बहव आमः इस्त्वोस्त्वाम्, हेरास् नद्यान्वीभ्यः, किमेतिद्वयपद्यादाम्यद्वयप्रकर्षे, कास्त्वयपादाममन्ते लिटि, तेषु कस्येदमामो रहणमित्याह । ‘आमिति यष्टीबहुवचनं रह्यत-

इति' । 'तस्य हि परत्वादिति' । सुटो नुटश्च षष्ठीबहुवचनमव-
काशः, आट्प्रभृतीनां चतुर्थ्यैकवचनादि, हेताम उभयप्रसङ्गे परत्वादाहा-
दयो भवन्ति, तेषु कृतेषु सकृद्वृत्तिन्यायाश्रयणात् सुटनुटौ न भवतः । 'यश्च
घादामुरिति' । किमेतिद्वयपद्यादाम्बिन्धेयः । चस्त्वर्थे, तुरेव वा षटि-
तव्यः । 'आम् च लिटीति' । लिटि परतो य आम् काश्चन्यपादिति
विहित इत्यर्थः । 'न तौ सर्वनाम्नः परौ स्त इति' । तेनात्र ताव-
त्तयोरग्रहणं, यस्य चात्र ग्रहणं तस्यैवोत्तरत्राप्यधिकार इति नुद्धिधाव-
पि तयोरग्रहणमिति भावः । आचारक्रियन्तानां सर्वादिनां सर्वार्थत्वाभा-
वात्सर्वनामसंज्ञाभावात्सर्वनाम्नो लिट्यामोसंभवः, यस्तु मन्यते इह
सामान्यग्रहणे सति यथासंभवं प्रकरणे कार्यतिपत्तिः, ततश्च तयोरपि
नुटप्रसङ्ग इति तं प्रति परिहारान्तरमाह । 'सानुब धकाविति वेति',
सामान्यग्रहणे तु सति पचतितरामित्यत्र यस्येति लोपं बाधित्वा परत्वा-
चुट् स्यात्, कारयां चिकीर्षामित्यत्र तु नित्यत्वादयामन्तेत्ययादेशे ऽतो
लोपे च कृते ह्रस्वाभावाच्चास्ति नुटः प्रसङ्गः । 'उत्तरार्थमिति' । चेस्त्रय
इत्यामि परतो यथा स्यात् । 'इह त्विति' । पञ्चमीनिर्देशस्त्वादित्य-
नुवृत्तेन सामानाधिकरण्यादवसीयते, एवं च कृत्वा हलि सर्वेषामितिनि-
र्देशोपपत्तिः ॥

"चेस्त्रयः" ॥ चेरिति षष्ठी, न पञ्चमी, निन्नां त्रयाणामिति
निर्देशात् ॥

"ह्रस्वनद्यापो नुट" ॥ 'पञ्चमी ह्रस्वनद्याप इति' । नामीति
लिङ्गेन, अन्ययाङ्गनिमित्तस्य नामो नह्यस्ति संभवः ॥

"षट्चतुर्थ्यश्च" ॥ 'पञ्चानामिति' । नुटि कृते नोपधाया इति
दीर्घः । न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य । 'पण्णामिति' । कृतां जशान्तइति
पकारस्य इकारो यरो ऽनुनामिकइति इकारस्य शकारः, ष्टुत्वम्, अथ
पण्णान्ता षडिति रेफस्य प्रत्ययेन रेफान्ताया अपि संख्याया षट् संज्ञा
कस्माच्च विहिता, एवं ह्यत्र चतुर्थ्यग्रहणं न कर्तव्यं भवति, तथा षट्-
त्रिचतुर्थ्यां हलादिरित्यत्रापीत्यत आह । 'रेफान्ताया इति' । 'बहुवच-

ननिर्द्वंशादिति' । शब्दप्राधान्ये हीतरैतरयोगे द्विवचनेन भाष्यं समाहारद्वन्द्वे त्वैकवचनेन भाष्यम्, अर्थप्राधान्ये तु षट्संज्ञका एव प्रत्येकं बहुवचनतुःशब्दश्चेत्युपपद्यते बहुवचनम्, अत्रामः परत्वं शब्दद्वारकम् । 'परमपण्यामिति' । अत्रापि षडर्थप्राधान्यात्तत एव पर आम् भवति, बहुव्रीहौ त्वन्यपदार्थस्य प्राधान्याच्च षडर्थोपेतं परत्वमिति न भवति । 'प्रियपञ्चामिति' । अस्लोपे कृते चुत्वं जकारः ॥

"श्रीयामण्योश्छन्दसि" ॥ 'नित्यार्थे वचनमिति' । अन्यथा भाषायामिव विकल्पः स्यात्, छन्दसि नुडेव चेदृश्यते तस्य च लक्षणमस्ति, कोऽयं विकल्पप्रसङ्ग इति चिन्त्यमेतत् । 'मूलाश्च ते ग्रामण्यश्चेति' । नेदं कर्मधारयस्य वाक्यं किं तर्हि बहुवचनान्तयोऽर्थदेतरैतरयोगे द्वन्द्वस्तदा नुद्विधेः प्रयोजनं, यदैकवचनान्तयोः समाहारद्वन्द्वं कृत्वा एकशेषः क्रियते तदा ह्रस्वान्तत्वादेव नुट् सिट् इति न प्रयोजनमिति दर्शयति । एवं च तेजश्चे न पठितव्यः । अत्रापि नुडेव चेदृश्यते तस्य च निर्वाहोऽस्ति, इतरैतरैतरयोगद्वन्द्वो न करिष्यते, तदेवमिदं सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम् ॥

"गोः पादान्ते" ॥ छन्दसीत्याधिकारादृक्पादस्यैव ग्रहणं न श्लोकपादस्येत्याह । 'चक्रपादान्तइति' ॥

"इदितो नुम् धातोः" ॥ कुडि दाहे, रुडि संघाते ।

अङ्गाधिकाराच्चमयं प्रत्यये परतो भवेत् ॥

कुण्डेत्यादौ, ततश्च क्तिन् स्याच्चाकारो गुरोर्हलः ॥

इत्याशङ्क्याह । 'अयमिति' । अत्र प्रमाणमाह । 'तथाहीति' ।

कथं पुनरैतज्जापकं यावता इक्षितपौ धातुनिर्द्वंशे वक्तव्याविति इक्प्रत्यये कृते ऽङ्गसंज्ञायां सत्यां नुमा भवितव्यामिति लक्षणवशादेव नुमनुपलभ्योऽर्थग्रहणं कर्तव्यम् । एवं मन्यते । नायमिका निर्द्वंशः किं तद्व्यागन्तुकेनेकारेण, तत्राप्राप्तो नुमिति, नात्र किञ्चित्प्रमाणमस्तीत्याशङ्क्याह । 'धातुग्रहणं चेति' । धातुत्वमेवापेक्षितं न त्वङ्गत्वमित्येवमर्थे धातुग्रहणं नान्यत्किञ्चित्प्रयोजनमस्तीति भावः । ननु च भेत्ता अभैत्सीदित्यत्राधात्वास्तासिचोऽरिदितोर्नुम्निवृत्त्यर्थे धातुग्रहणं स्यादत आह ।

‘तासिसिवोरिति’ । ननु चामंस्तेत्यादौ आत्मनेपदं द्वितमपेक्ष्य
 सिञ्जन्त्यनिदितामिति लोपो माभूदित्येतत्सिचीदित्कार्यं स्यादित्यत
 आह । ‘अमंस्तेत्यादाविति’ । यथा हनः सिञ्जिति कित्त्वविधानमस्य
 लिङ्गं तथा तत्रैव प्रतिपादितं, तासेस्तर्हीदित्करणं मन्तेत्यादौ आत्मने-
 पदैकवचनस्य ङादेशे कृते टिलोपो च मनत् आ इति स्थिते नकार-
 स्यापधालोपो माभूदित्येवमर्थं स्यादत आह । ‘मन्तेत्येति’ । नकार-
 लोपो न भवतीत्यनुषङ्गः, जयादित्यस्तु आभीषमसिद्धत्वमनिश्चमाश्रित्य
 तासेरिदित्करणमनुनासिकलोपप्रतिषेधार्थमित्यवोचत्, तन्मते धातुग्रहणं
 तासिनिवृत्त्यर्थं कर्तव्यमिति उपदेशे नुम् भवतीत्यत्र यथान्तरमाख्येयम् ।
 इह भिदिर्प्रभृतिषु इकाः स्योपदेशेननुनासिक इदितोत्सञ्ज्ञा रेफस्यापि
 हलन्त्यमिति, ततश्चेदित्त्वाच्चुम् प्राप्नोति तत्राह । ‘इरितामिति’ ।
 इरितामिर उपसङ्ख्यानमिथोपसङ्ख्यानिकी समुदायस्येत्यञ्ज्ञा न प्रत्येकं
 सौत्री, ततश्चानिदित्त्वाच्चुम् न भवतीत्यर्थः । नन्वेवमपि स्वरितेत्त्व-
 निबन्धनमात्मनेपदं न प्राप्नोति भिदिर्प्रभृतिषु, तस्मात्प्रत्येकपदे
 परिहारो वाच्य इति मत्वा प्रत्येकपदे परिहारमाह । ‘अवयवशोपीति’ ।
 अपर आह । इदित इति नायं बहुव्रीहिः किं तर्हि कर्मधारयः, ततश्च
 वर्णयग्रहणमिदं भवति, तत्र तदन्तविधिनेत्सञ्ज्ञकेकारान्तस्य धातो-
 नुमिति, अथेदितो धातवो नुमनुषक्ता एव कस्माव पठिताः, एवं
 हीदं न कर्तव्यं भवति, नुम् ग्रहणं तावदुत्तरार्थं कर्तव्यमिदित्तां च
 भूयस्त्वात्प्रत्येकं नकारोच्चारणादिदमेव सूत्रं लघीयः ॥

“के मुचादीनाम्” ॥ मुचादयो मुञ्चु मोचणरन्त्यारभ्य तुडादि-
 ष्वागणान्तादुदितव्याः । ‘के पुनस्तृप्तादय इति’ । व्यवस्थावाचिन्यादि-
 शब्दे निरनुषङ्गाणामपि ग्रहणप्रसङ्गादिति प्रश्नः, प्रकारवाच्यादिशब्दः,
 प्रकारस्त मादृश्यं तच्च नकारानुषक्ततयेत्युत्तरं, यदि सानुषङ्गाणां पुन-
 नुम् विधीयते एवं सति परस्य नकारस्यानुस्वारपरमवर्णयोः हनयोर्न-
 कारमकारयोः अवगणप्रसङ्ग इत्यत आह । ‘तेषामिति’ । अथाप्य-
 नुमोपि लोपः कस्माव भवति तत्राह । ‘स चेति’ । ‘विधानसामर्थ्या-

दिति' । अयं च मुचादिष्वेव लोपाभावस्य हेतुः, वृष्कादिषु तु परन्-
कारलोपस्य चिणो लुङ्न्यायेनासिद्धत्वादेव पूर्वन्कारस्य लोपाभावः
सिद्धः, अथ मुचादिष्वेव वृष्कादयः कस्मान्न पठिता इत्यत आह ।
'ये त्विति' । अयमभिप्रायः । सानुवङ्गाणां निरनुवङ्गाणां च तन्त्रेणार्थनि-
र्देशः, तत्र यदि सर्वे मुचादिषु पठेरन् निरनुवङ्गाणामपि नुप् प्रसङ्गः,
सानुवङ्गाणां निष्कृष्य पाठे द्विरर्थनिर्देशेन गौरवप्रसङ्ग इति ॥

“मस्जिनशोर्भलि” ॥ 'मङ्गेति' । टुमस्त्रो शुद्धौ, सृष्ट्, एकाच
इतीदृ प्रतिषेधः, अन्यज्जकारात्पूर्वो नुम्, स्काः संयोगाद्योरन्ते चेति
सलोपः, कुत्वम्, अनुस्वारपरसवर्णौ । 'नष्टेति' । रधादिभ्यश्चेतीडभाव-
पत्ते नुम् । 'मज्जनमिति' । जकारे परतः सकारस्य श्चुत्वे जरत्वे च
प्राप्ते जरत्वस्यासिद्धत्वात् श्चुत्वं, शकारस्य जरत्वं जकारः । 'मस्जेरि-
त्यादि' । यद्यन्यादयः परः स्यात्तदा नसृजानां समुदायस्यैका संयोग-
सज्जेति सकारस्यासंयोगादित्वाल्लोपो न स्यात्, अथापि सज्जयोः पृथक्
संयोगसज्जामाश्रित्य लोपः स्यादेवमपि तस्य लोपस्यासिद्धत्वाच्चकार उपधा
न भवतीति तस्य लोपो न स्यात्, तस्मादन्याज्जकारात्पूर्वः सज्जयोर्मध्ये
नुमेपितव्यः ॥

“रधिजभोरचि” ॥ रध हिंसासंराध्योः, जभ जृभी गात्रविनामे,
इहास्य नुमोवकाशो रन्ध्रं ररन्ध्रतुरित्यादि, अत उपधाया वृद्धेरवकाशः
पाचकः पाठकः, रन्ध्रक इत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वादृष्टिः प्राप्नोति,
तत्राह । 'परापि सतीति' । वृष्टिस्तु नुमि कृते न प्राप्नोति, अकार-
स्यानुवधात्वादित्यनित्या । 'रद्धेति' । रधादिभ्यश्चेति पत्ते इडभावः,
भपस्तथोर्धो ध इति तकारस्य धत्वम्, इह जभेरचि, रधेर्निटि च,
नेटीति सूत्रन्यासः कर्तव्यः, तथा तु न कृतमित्येव ॥

“नेत्यलिटि रधेः” ॥ 'नुमि कृतइत्यादि' । ननु चेष्टि सत्यज्ञादि-
त्वाच्चमा भवितव्यं, प्रागेव चेष्टः कित्त्वं प्राप्नोति, न चालिटीत्यस्य
वैयर्थ्यं, यत्पर्यवत्त्वात्, एवं हि धातेरित्यनुवृत्तेरुपदेश एव नुम् भवति ।
अचीत्येवा तु विषयसप्तमी । 'अथेति' । येषां छान्दसः क्रमुस्तेषामेव

विवारो नास्ति छन्दसि दृष्टानुविधानात् । 'एत्वाभ्यासलोपयोः कृत-
योरिति' । वस्वेकाज्जादृशामित्यत्र कृतद्विवचनानामेकावां षडणादेव
मुक्तम् । 'तत्र कृते नुमागमइति' । अचीतिवचनात् । 'तस्येत्यादि' ।
यद्यपि ररन्धिवेत्यादिवत् कृमावप्यातिदेशिकं कित्त्वं नास्ति तथाप्योपदे-
शिकं कित्त्वमाश्रित्य नलोपो भवतीत्यर्थः । 'अयेत्यादि' । एवं सति
नेत्यलिटीति द्वावपि प्रतिषेधौ न वक्तव्यौ भवत इति भावः । 'विपरी-
तमवधारणं संभाव्येतेति' । एवकारे तु क्रियमाणे न लाघवे विशेषः ॥

“रभेरश्वलिटोः” ॥ रभ राभस्ये, अनुदात्तेत् ॥

“लभेस्व” ॥ हुलभ् प्राप्नो, अनुदात्तेत्, । 'लभो वचैतइति' ।
उपसर्गादेव खल्घञोरिति नियमस्य वक्ष्यमाणत्वादपपाटोयम् । खने
घ चेति चकाराद्गुणः पदमितिवत् घप्रत्यय इत्येके । 'योगविभाग उत्त-
रार्थ इति' । उत्तरो विधिलंभेरेव यथा स्याद्रभेर्माभूत्, किं च शङ्खिटोर्यथा-
सं व्यतिरासार्थेन ॥

“आडो यि” ॥ अत्र धातोरित्यनुवृत्तेरुपदेशावस्थायामेव नुमा
भवितव्यं, तस्माद् यीति विषयसप्तमीत्याह । 'यकारादौ प्रत्यये
विषयइति' । प्रागित्यादिना विषयसप्तम्याश्रयणस्य फलं दर्शयति ।
'तत्रेत्यादि' । रूपे तु नास्ति विशेषः, एयत्प्रत्ययेपि वृद्ध्या नैव भवि-
तव्यं, नित्ये नुमि सति विहितनिमित्तत्वात्, । 'यति पुनर्नृत्तरपदा-
द्युदात्तत्वं स्यादिति' । यतो नाद्य इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वात् । 'आलभ्य
इति' । यक् । 'अनुवृत्तलोपः क्रियतइति' । एतेन यक्त्यपौ व्याख्यातौ ।
तेन यीति सामान्योक्तावपि एवदेषोदाहृत इति भावः ॥

“उवात्प्रशंसायाम्” ॥ अत्र प्राप्तिरेव धात्वर्थः, प्रशंसा तु
गम्यमानतया विशेषणमतेो यस्य प्राप्तिर्यतो वा प्राप्तिः प्रशंसाहेतुर्भ-
वति तत्रोदाहरणं, विपर्यये तु प्रत्युदाहरणम् ॥

“उपसर्गात् खल्घञोः” ॥ 'सिद्धे सतीति' । लभेस्वेत्यनेन । 'उप-
सर्गादेवेति' । विपरीतसु नियमो न भवति उपसर्गात्खल्घञोरेवेति,
एधिवत्ख्याः प्रलम्भनइति निर्देशात् ॥

“न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम्” ॥ केवलशब्दः शब्दोपात्तादत्यस्य सजातीयस्याभावमाचष्टे, यथा हि ॥

केवलाभ्यामिद्वैताभ्यां प्रवेष्टव्यमितीरिते ।

अन्यस्य पुरुषस्यैव प्रवेशः प्रतिषिध्यते ॥

न शुकादेरुद्येहापि परस्परयुताविमौ ।

एकाकिनौ विजातीयसहितौ चापि केवलौ ॥

सुदुर्लभं सुलभं दुर्लभम् अतिसुलभमित्युदाहरणानि । ‘सुलाभो दुर्लभ इति’ । भावे घञ्, कर्मणि तु खल् भवति, यद्वा सुः लेप्ते, यथा सुषिक्तं नामेति, दुर्निदायां यथा दुर्वास्त्रेण इति, तेन कृद्धाकृद्धार्यत्वाभावात्खलभावः । ‘तृतीयां मत्वेति’ । तृतीयापत्ते त्विदं प्रत्युदाहरणमित्यर्थः । अथ पञ्चमीपत्तेकस्माच्च प्रत्युदाहरणमित्याह । ‘पञ्चम्या हीति’ । न च तदापि प्रसुलभमिति प्रत्युदाहरणम्, उक्तं हि भाष्ये नैषोक्ति प्रयोग इति । ‘अतिसुलभमित्यत्रेति’ । उपसर्गादित्यनुवृत्तेरुपसर्गयोः सुदुरोरिह ग्रहणमितिभावः, अतिरतिक्रमणे चेत्यतेः कर्मप्रवचनीपसंज्ञा, तथा चोपसर्गसंज्ञा बाध्यते, एकसंज्ञाधिकारात् । ‘पञ्चमीनिर्द्वैतपत्तेपीति’ । एवं च सर्वथा केवलग्रहणस्य कर्तव्यत्वात्क्रमव्यतिक्रमे कारणाभावात्पूर्वतृतीयाश्रयणेन प्रत्युदाहरणं दर्शितम् ॥

“विभाषा चिण्णमुलोः” ॥ ‘तेनानुपसृष्टस्य विकल्प इति’ । तथा च वार्त्तिकं चिण्णमुलोःरनुपसर्गस्येति ॥

“उगिदचां सर्वनामस्थाने ऽधातोः” ॥ ‘धातुवर्जितानामिति’ । नेदमधातोरित्यस्यार्थप्रदर्शनं, तस्यान्यपरत्वात् । तस्मादञ्चतियहणं नियमार्थमिति यदुच्यते तस्मिदुद्घातमर्थः प्रदर्शितः । आधातोरित्यस्य त्वर्थप्रदर्शनेऽगितामहानामञ्चतेश्चाधातोश्चागितो नुम् भवतीति प्रदर्शनीयम् । ‘अञ्चतैश्चेति’ । अत्रितिमत्याहारग्रहणं तु न भवति नपुंसकस्य

१ शब्दोपमिति ई. पु. पाठः ।

२ प्रकाशित इति पा. ई. पु. ।

भलव इति पुनरुपहणात्, तत्र हि प्रत्याहारस्यैव ग्रहणं नाश्वतेः
भलन्तत्वात् । 'भवानिति' । अश्वपन्तस्य चेति दीर्घः । 'शेयानिति' ।
सान्तमहत इत्यादिना दीर्घः । अत्रावयवे कृतं लिङ्गं समुदास्यापि
विशेषकं भवतीत्यङ्गस्येगित्वम् । 'प्राडिति' । अश्विगित्यादिना क्तिन्,
सुः, हल् प्रादिसंयोगान्तनोपौ, क्तिन्-ययस्य कुरिति कुत्वं नकारस्य
ङकारः । 'अश्वतिग्रहणं नियमार्थमिति' । नद्यधातेरिति प्रतिषेधाद-
प्राप्ते विधर्षमेतद्ववति, एवं ह्यधातेरिति न वक्तव्यं नियमादेव सिद्धेः ।
'उत्साद्यदिति' । वसुसंस्वित्यादिना दत्वम् । 'अधातेरिति किमिति' ।
अश्वतिग्रहणावियमादेव धातोर्न भविष्यतीति प्रश्नः । 'अधातुभूतपूर्व-
स्यापीति' । यस्य कदाचिदधातुत्वं दृष्टं तस्य संप्रति धातुत्वे सत्यपि
यथा स्यादित्यर्थः । 'गोमत्यतेरिति' । सुप आत्मनः क्यच्, अविद्यमानः
प्रत्ययो ऽप्रत्ययः, स पुनः क्तिप्, अतो लोपः, क्यस्य विभार्थेति यलोपः.
नुम्, गोमान्, कथं पुनरत्र दीर्घत्वं, यावता ऽश्वसन्तस्य चाधातेरि-
त्युच्यते, नैष दोषः । अधातेरिति तत्र विभज्यते, तत्सामर्थ्यादस-
न्तस्यैव प्रतिषेधः, नात्वन्तस्य, अत एव तत्र वृत्तौ असन्तस्यैव प्रत्यु-
दाहरणमुपन्यस्तम् ॥

"युजेरसमासे" ॥ 'युङ्, युञ्जौ, युञ्ज इति' । पूर्ववत्किञ्चादि ।
'अश्वयुगिति' । सत्सूद्विषेत्यादिना क्तिप्, एतदेवासमासवचनं ज्ञापकम्
अङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च ग्रहणं भवतीति । 'युजेरिती-
कारनिर्द्वैशादिति' । नायमिका धातुनिर्द्वैशः, किं तर्हि धातुपाठगत-
स्यकारस्यानुकरणमिति भावः । 'युजमिति' । संप्रदादित्वाद्भावे क्तिप् ॥

"नपुंसकस्य भलवः" । 'अपूणीति' । यद्यप्यत्रेकोवि विभक्तावि-
त्येव नुम् सिद्धस्तथाप्यत्रिति प्रत्याहारग्रहणस्यानन्यार्थत्वादानेनैव नुम्
भवति, कः पुनरत्र विशेषस्तेन वा नुमि सत्यनेन वा, न तु' कश्चिद्विशेषो
न्यायस्तु पदार्थितः । यद्येवं प्राकारि प्रत्याहारग्रहणमकार एव एव्यतां
भलत इति, कः पुनरेवं लाघवे विशेषः, किं चात्र प्रत्याहारग्रहणा-

दुगिद्वामित्यत्राञ्चतेयंहणं न प्रत्याहारस्येत्युक्तं तदपि विघटितं स्यात् ।
 'बहुपुरीति' । बहवः पुरा येषामिति बहुव्रीह्याङ्पूर्वः पद्यामानत्-
 इत्यकारः समासान्तः प्राप्तः समासान्तविधेरनित्यत्वात् भवति ।
 विमला द्यौयषु तानि विमलद्विवि दिनानि, इह कल्लतणस्य नुमो ऽवकाशो
 यदनुगितपुंसकं सर्पीषि धनूपि, उगिल्लतणस्थावकाशो यदुगिदनपुंसकं
 गोमान् यवमान्, उगितो भनन्तस्य नपुंसक्योभयप्रसङ्गे परत्वादनेनैव
 नुम् भवति, अस्तु कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादुगिल्लतणोपि नुम्
 प्राप्नोति, कथं पुनरेकमन्यमचमपेत्यानेकस्य परत्वं संभवति, मा नाम
 संभृत्प्रयोगे, विधानकाले तु संभवति, यथा पचतीति लटः शपश्च,
 तत्र तुदन्ती नुदन्तीत्यत्र परस्य तकारस्यानुस्वारपरसवर्णयोः कृतयोर्द्वयोर्न-
 कारयोः श्रवणं प्राप्नोति, न व्यञ्जनपरस्यैकस्यानेकस्य वा तुन्यजातीयस्य
 व्यञ्जनस्य श्रवणं प्रति विशेषोस्ति, इह तर्हि कृषन्ति रुषन्तीत्यत्र
 परस्य नुमोनुस्वारपरसवर्णयोः कृतयोः पूर्वस्याभत्परत्वादनुस्वारप-
 सवर्णो न स्त इत्यटकुष्वाङ्गुभ्यवायेपीति शात्वं प्राप्नोति, यदा पुनरेको
 नुम् तदा तस्यानुस्वारश्च प्राप्नोति शात्वं च, तत्र शात्वस्यासिद्धत्वादनुस्वारे
 कृते परसवर्णः, तस्यासिद्धत्वाणत्वाभावः सिद्धः, तस्मादुगिल्लतणस्य
 प्रतिषेधो वक्तव्य इत्याशङ्क्याह । 'उगितो भनन्तस्येति' । सङ्गृहीतित्यायो
 चाश्रीयतइत्येवकारेण दर्शयति । 'अनेनैवेति' । 'अन्यात्पूर्वइति' ।
 रेफजकारयोर्मध्यइत्यर्थः ॥

"इकोचि विभक्तौ" ॥ 'इक इति किमिति' । पूर्वत्र यद्व्यहणं
 तदिहैव कर्तव्यं नपुंसकस्य भलः, अचोवीति, तेन तु हलन्तस्य
 न भविष्यति, संध्यतरान्तं तु नपुंसकं नास्त्येवेति प्रश्नः, अत एवादन्तं
 प्रत्युदाहरति न हलन्तम् । 'अवीति किमिति' । त्रपुण्यामित्यादौ
 हलादौ सत्यपि नुमि स्वादिष्विति पदसंज्ञायां सत्यां न लोपः प्राति-
 पदिकान्तस्येति लोपेनैव सिद्धमिष्टमिति प्रश्नः । इतरेपि विदिताभि-
 पाय आह । 'उत्तरार्थमिति' । अस्मिदधिसञ्चयत्नामनङ्घ्रि यथा स्यात्
 हलादावस्मिध्यामित्यादौ माभूत्, पुनश्चादर्यात् । 'यद्येवमिति' ।

परिहरति । 'इह त्विति' । 'हे त्रपो इति' । अत्र प्रागेव गुणानुमः प्रसङ्गः, गुणे कृते ऽनिगन्तत्वादपसङ्गः । स्यादेतत् । अस्त्वत्र नुम् स्वमोनेपुंसकादिति सोलुंकि सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञायां नलोपो भविष्यतीति, तत्राह । 'न हि संबुद्धोरिति' । 'ननु चेत्यादि' । एवकारो भिन्नक्रमः प्रतिषेधेन संबद्ध्यमान औपचारिकमपि विभक्तेरस्ति त्वं प्रतिषेधति, द्विविधं विभक्तेरस्ति त्वं, मुख्यमौपचारिकं च, तत्र मुख्यं श्रूयमाणाया इतर-
लुप्तायाः प्रत्ययलक्षणान्न, तदिह लुप्तत्वान्मुख्यं तावचास्ति, प्रत्यय-
लक्षणप्रतिषेधेनौपचारिकमपि नास्त्येव, तत्र विभक्तावित्युच्यमानो नुम्
कः प्रसंगो यत्सर्वथैवामत्यां विभक्तौ स्यात्, नैव प्राप्नोति नार्यत्वग्रहणेन ।
'एतदेवेत्यादि' । अन्यथा ह्यवग्रहणं न कुर्यात्, कृतं तु ज्ञापयति
अत्रागन्ते नपुंसके संबुद्धिविषये प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो न भवतीति ।
तथाचेत्यादिना ज्ञापकस्य प्रयोजनं दर्शयति । संबुद्धौ चेति वर्तमाने
कृत्वस्य गुण इति विहितो गुणः सम्बुद्धिगुणः । 'तौम्बुरवमिति' । विकारे
ओरत् । 'इकोचीत्यादि' । इकः अचीत्युच्यते व्यञ्जनादौ प्राभूत् त्रपुभ्यां
त्रपुभिः, अस्तु लोपः, अस्त्वत्र नुम् न लोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपो
भविष्यति, स्वरः कणं, पञ्चत्रपुभ्यां पञ्चत्रपुभिः, इगन्ते उत्तरध्वे द्विगौ
पूर्वपदं प्रकृत्या भवतीत्येष स्वरः न प्राप्नोति, नुमि सत्यनिगन्तत्वात्,
नलोपेपि कृते स्वरविधौ तस्यासिद्धत्वादनगन्तत्वमेव । 'स्वरो वै श्रूय-
माणेपि लुप्ते किं न भविष्यतीति' । वैशब्दः समायां, श्रूयमाणेपि वै नकारे
स्वरो भवति पञ्चत्रपुणे पञ्चत्रपुणः, स लुप्ते किं न भविष्यति, यत्र
शास्त्रवशेन संभवे न प्रत्यक्षेण तत्र किं न भविष्यति, भविष्यत्येव, किं
पुनः कारणं श्रूयमाणेपि नुमि स्वरो भवति, संघातभक्तेः सौ नोत्स-
हते तदुत्तरपदेनगन्तत्वां विहन्तुं, यदि चान्तरङ्गः स्वरः प्रागेव
विभक्त्यन्त्यत्तेर्भविष्यति, अत्र तर्हि अतिराभ्यामतिराभिरिति, अति-
रिभ्यामिति स्थिते नुमि कृते तेन व्यवधानाद्वायो हलीत्याकारो न

प्राप्नोति, नलोपेपि कृते सुखिधौ तस्यासिद्धत्वाद्यवधानमेव, संघात-
भक्ते नुम् तमेव न व्यवध्यात्, रैशब्दं तु व्यवध्यात्वेव, अथाप्यङ्गाधि-
कारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति रैशब्दान्तस्याङ्गस्यात्वविधानाच्चास्ति
नुमाङ्गस्य व्यवधानं, तथापि निर्देयमानस्यादेशा भवन्तीति रैशब्दस्य
व्यवधानमेव, अथाप्यङ्गस्यात्वमेवमपि नुम एवात्वं प्राप्नोति, तत्र पूर्वस्य
यणि सति अतिरिभ्यामिति स्यात्, तथा प्रियतिसृभ्यां ब्राह्मणकुला-
भ्यामित्यत्र प्रियचिभ्यामिति स्थिते तिसृभावो न स्यात्, नुमा व्यवधा-
नात् । नलोपेपि कृतइत्यादि पूर्ववत् । नैष दोषः । 'रायात्वं तिसृभावश्च
व्यवधानाच्नुमा अपि' भवतः । व्यवधानादिति कर्मणि ल्यङोपे
पञ्चमी, नुमा व्यवधानं प्राप्यापि भवत इत्यर्थः । विभक्तिविधानदशायां
यदानन्तर्ये तत्तत्राश्रीयते न त्वादेशविधानदशायामिति भावः । नुमा
अपीत्यत्र संहिताया अविवक्षितत्वात्सर्वणोदीर्घत्वं न कृतम्, अन्ये मध्ये
हि शब्दं पठन्ति, अपिशब्देनैतत्सूचयति, प्रकारान्तरेणाप्यात्वतिसृभावौ
सिद्धात इति, तत्कथम् अतिरिभ्यामिति स्थिते नुमात्वयोरुभयोरप्यनित्ययोः
परत्वादात्वमेवं तिसृभावः, तत्र सकृद्वृत्तिन्यायाश्रयणेन नुमभावः,
सत्यपि वा नुमि न कश्चिद्वेषः, एवं तर्हि नुमुटोर्विप्रतिषेधार्थमव्यहणं
कृतं, इत्स्वनद्यापो नुङ् इत्यस्यावकाशः, अग्नीनां वायूनां, नुमोवकाशः
चपुणे जतुने, चपूणां जतूनामित्यत्रोभयप्रसंगे पूर्वविप्रतिषेधेन नुङिष्यते ।
नामीति दीर्घा यथा स्याद् इति । स च विप्रतिषेधो ऽव्यहणे सत्युपप-
द्यते, द्वयोरप्यनित्यत्वेन तुल्यबलत्वात्, असति हि त्वव्यहणे कृनाकृत-
प्रसङ्गित्वाच्चित्यत्वाच्नुमेव स्यात्, एतदपि प्रयोजनं दूषयति । 'नुङ्वाच्य-
इति' । क्रियमाणेष्वव्यहणे नुट् तत्र वाच्यः, वचनेनैव साध्या ऽन्यथा पर-
त्वाच्नुमेव स्यात् । ततश्चाव्यहणं कर्तव्यं पूर्वविप्रतिषेधश्च वक्तव्य इति
यत्तदुपमाश्रयणीयम्, तत्राव्यहणमकृत्वा एक एव नुङ् इति । यत्रः कर्तव्य
इत्यर्थः । इदं तर्हि प्रयोजनं तेनैव यत्नेन नुटि तत्रैवानजादौ नुम्
माभूत्, अस्तु, लोपो भविष्यति, नलोपस्यासिद्धत्वादनन्तत्वाच्चापीति
दीर्घत्वं न स्यात्, माभूदेवं, नोपधाया इत्येवं भविष्यति, इह तर्हि

शुवीनाम्, इन्हन्तूषांयम्णां शौ, सौ चेति' नियमाद्वीघ्रत्वं न स्यात्, प्रतिपदोक्तस्येतस्तत्र ग्रहणं, लाक्षणिकत्वायम्, एवं प्रत्याख्याते ऽव्ययत्वे प्रयोजनमाह । ' उत्तरार्धे त्विति' । तुशब्दस्तर्यर्थे, यद्युत्तरत्रास्य प्रयोजनं तर्हि तत्रैव कर्तव्यमत आह । 'इह किंचिदिति' । तुशब्दस्य यण न कृतः इकोसवर्णे शाकल्यस्येति प्रकृतिभावविधानात्, त्रपो इत्यत्र तु संशुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्पेदिति प्रसूतात्वादवादेशाभावः, केचिदत्र हे त्रपो हे त्रपु इति द्वैक्यमिच्छन्ति, प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्या- नित्यत्वं ज्ञाप्यते, न त्वस्मिन्विषये सर्वथैवाभाव इति वदन्ति, तथा च भाष्ये हे त्रपु हे त्रपो इति द्वयमप्युदाहृतम्, अन्ये तु हे त्रप्त्विति प्राप्ते हे त्रपो इति भवतीति भाष्यं व्याख्येयं नित्यमेव गुणमिच्छन्ति, तथा च वृत्तौ गुण एवोदाहृतः ।

“तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालास्य” ॥ नपुंसकस्येति यत्पञ्चमन्तं प्रकृतं तदिह भाषितपुंस्कमित्यनेन संबन्धात्प्रथमान्तं संपद्यते । 'पुंवदिति' । पुंशब्देन तुल्यमित्यर्थः । केन पुनः प्रकारेण पुंशब्देन तुल्यं वर्ततइत्यपेक्षायामाह । 'यथेति' । नुम्ह्रस्वयोरभावः पुंशब्दे दृष्टस्तद्- द्वारेण यत्सादृश्यं तदिहातिदिश्यते, अन्यस्य कस्य चित्तृतीयादिषु पुंश- ब्देन सादृश्यस्यासंभवात्, तेनार्थाधुम्ह्रस्वयोः प्रतिषेधोऽयं संपद्यते । नन्वेवमपि प्रकृतत्वानुम एवाभावातिदेशो युक्तो न ह्रस्वस्य, ततश्च ह्रस्वस्यात्रास्म्यतत्त्वात्तदाश्रयाणां गुणानाभावानुद्धौत्वानां प्रतिषेधो वक्त- व्यः, गुणः, घेडिति, यामण्या कुलाय, नाभावः, आहो नास्त्रियां, यामण्या कुलेन, नुट्, ह्रस्वनद्यापो नुट्, यामण्यां कुलानाम्, चैत्वम्, चैत्, अच्छेः, यामण्यां ब्राह्मणकुले । नैष दोषः । अतिदेशसामर्थ्याद्ध्रस्वाभावोप्यतिदि- श्यते, अन्यथा प्रतिषेधमेव गालवस्य विदध्यात् । 'यामणीब्राह्मण इति' । भाषितपुंस्कप्रदर्शनमेतत् । 'यामणि ब्राह्मणकुलमिति' । नपुंसकह्रस्वत्वं भवति, अतस्तदभावातिदिश्यतइत्यनेन दर्शितं, परिशिष्टमुदाहरणं शुचि-

ब्राह्मणकुलमिति प्रकृमाभेदाय दर्शितं, प्रत्युदाहरणेषु यथायोगं नित्यमेव
 नुम्हस्यौ भवतः । 'पीलु फलमिति' । विकारे चौरजः फले लुक । समा-
 नायामाहुतावित्यस्यैव विवरणं 'तुल्येप्रवृत्तिनिमित्तदिति' । यद्योगाद् द्रव्ये
 शब्दनिवेशस्तत्प्रवृत्तिनिमित्तं ग्रामनयनादि । अस्त्येवं प्रकृते किमायातं
 तच्चाह । 'इह त्विति' । पुंसि शब्दस्य या प्रवृत्तिस्तत्र वृत्ताकृतिः वृत्ता-
 वान्तरजातिनिमित्तमित्यर्थः । 'फलाकृतिर्नपुंसकदिति' । प्रवृत्तिनिमि-
 त्तशब्दस्येत्यनुषङ्गः, फलाकृतिः फलावान्तरजातिः, तत्र यद्यपि पीलोः
 फलमिति व्युत्पत्तौ वृत्तावान्तरजातिरप्यङ्गीकृता तथापि न सा फले प्रवृ-
 त्तिनिमित्तं, किं तर्हि फलावान्तरजातिरेवेति । भिद्यते निमित्तं तदेत-
 देवमित्यादि स्त्रियाः पुंवादित्यत्रैतद्व्याख्यातं तत एवावधार्यम् । 'कीला-
 लपेनेति' । ह्रस्वस्य निवृत्तावातो धातोरिति लोपः स्यात् ॥

“अस्यिदधिसकृत्त्वल्गामनहुदात्तः” ॥ अनङो द्वितीयोकार उच्चार-
 णार्थः, इकारोऽन्तादेशार्थः, अस्य्यादयो नव्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्ताः,
 शेपमनुदात्तं, तच्चान्त्यतोऽनुदात्तत्वादेशे प्राप्ते उदात्तवचनमस्येत्यादाव-
 ल्लोपोन इत्यकारलोपे अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इति विभक्तेश्चात्त-
 त्वार्थे, विभाषा द्विश्योरित्यल्लोपाभावपक्षे त्वकारस्य उदात्तस्य श्रवणं
 भवति अयनीति, तथा छन्दस्यपि दृश्यतइत्यत्र इन्द्रे दधीचो अस्यभि-
 रिति । 'एतैरस्यादिभिरित्यादि' । अत्राङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य
 चेति तदन्तस्य तावदुद्गणं भवति तथा नपुंसकस्येत्यनुवृत्तं श्रुतत्वाद्-
 स्यादीनां विशेषणं न प्रकृतस्याङ्गस्य, तेनानपुंसकस्यापि तस्य ग्रहणं,
 किमर्थं पुनरस्यादयो नपुंसकत्वेन विशेष्यन्ते यदृच्छाशब्दानां पुल्लिङ्गानां
 माभूत् दधिर्नाम कश्चित्तेन दधिनेति, नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः ।

शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु ॥

एवं तर्हि नपुंसकस्येत्यनुवृत्तस्यान्वयप्रदर्शनमात्रं कृतम् एतैरस्या-
 दिभिर्नपुंसकैरिति ॥

“छन्दस्यपि दृश्यते” ॥ छन्दसीत्येव सिद्धे ऽपि दृश्यतइत्येत-
त्सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम्, अन्यथारम्भसामर्थ्यात्कस्य चिदेव व्यभिचारः
शङ्क्येत, तदिदमुक्तम् । ‘यत्र विहितस्ततोऽन्यत्रापि दृश्यतइति’ । ‘अस्यन्व-
न्तमिति’ । अनङि कृते अतो नुङिति मतुपो नुट् अनङो नकारस्य लोपः ॥

“ई च द्विवचने” ॥ ‘अती इति’ । अति औ इति स्थिते औङः
शी भावः, पूर्वस्य ईकारस्तत्र प्रथमयोः पूर्वसवर्णे इति दीर्घस्य दीर्घाञ्जसि
चेति नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते वा छन्दसीति पक्षे पूर्वसवर्णेदीर्घत्वम् । अकः सव-
र्णे दीर्घ इति वा दीर्घत्वम् । ननु चासत्यप्यस्मिन्वचने पूर्वसवर्णेदीर्घत्वमेव
सिद्धं, नात्र पूर्वसवर्णेदीर्घत्वं प्राप्नोति परत्वाच्चुमा बाध्यते, एवं तर्हि छन्द-
सि नपुंसकस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः, मधोऽस्तृप्ता इवासतइत्येवमाश्रयं, तेन
पुंवद्भावेन नुमि शीभावे चासति पूर्वसवर्णेदीर्घत्वेनापि सिद्धमती इति, सत्यं,
स्वरस्तु न सिध्यति, अतिशब्दस्य नवविषयस्यानिसन्तस्ये यादुदात्तत्वात्,
न च पुंवद्भावेन स्वरस्याप्यभावातिदेश इष्यते, तस्मात्स्वरार्थमत्रापीकार
एव विधेयः ॥

“नाभ्यस्ताच्छतुः” ॥ ‘दददिति’ । श्नाभ्यस्तथोरात् इत्याका-
रलोपः, जलदित्यादौ जलित्यादयः षडित्यभ्यस्तसंज्ञा, कथं पुनश्चतुर्भि-
र्यागैर्व्यवहितस्य नुमः प्रतिषेधः शक्यो विज्ञातुमित्याह । ‘शतुरनन्तरं न
विहित इति’ । अनन्तर ईकारः शत्रन्तस्य न विहितः, एवं तदनन्तरइति
यावद्विहितान्वेषणे नुमि पर्यवसानम् ॥

“आच्छीनद्योर्नुम्” ॥ ‘अवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य शतुरिति’ । सूत्रा-
न्तरैस्तावदयमेवार्थः प्रतीयते इत्येवं व्याख्याते न पुनरयं व्यवस्थितः
सूत्रार्थः, दूषणस्य वक्ष्यमाणत्वात्, तस्माच्चाप्रदर्शितविषयं दूषणं शक्यं
वक्तुमिति विषयप्रदर्शनपरमिदं द्रष्टव्यम् । ‘याती कुले इति’ । नपुंम-
काव्येत्यौङः शीभावः । ‘याती ब्राह्मणीति’ । उगितश्चेति ङीप् । ‘करि-
ष्यतीति’ । लट्, लृट्, सट्, चट्, नोः स्पइतीट् । ‘चत्रेत्यादि’ । चो-
द्यम्, अन्तरङ्गत्वं पुनरेकादेशस्य शतृमात्रापेक्षत्वात्, नुमस्तु षडङ्गत्वं
शीनद्युत्पत्त्यपेक्षत्वात् । व्यपधर्गा भेदः, इदमवर्णान्तमङ्गमयं शतृप्रत्यय

इत्येवं रूपः, स एकादेशे कृते नास्ति क्षीरोदकवत्, तद्यथा क्षीरोदके
 संयुक्ते न ज्ञायेते इदं क्षीरमिदमुदुदकममुष्मिचवकाशे क्षीरममुष्मिचवकाशे
 उदकमिति । 'अवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य शतुरिति न युज्यते वक्तुमिति' ।
 यथा पूर्वमवोचस्तथा न युज्यतइत्यर्थः । तथा हि सर्वत्रैवावर्णस्य निवृत्त्या-
 भवितव्यं क्वचिन्नुका अदती प्रतीति, क्वचिच्छुना जुहुतीति, तुदतीत्यादावे-
 कादेशेन, लुनतीत्यादौ श्नाभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपेन । स्यादेतत् । एका-
 देशविषयेऽन्तादिवद्भावेन व्यपवर्गा भविष्यतीति, तत्राह । 'उभयत आश-
 यदिति' । यत्र च पूर्वं परं चोभयं युगपदाश्रीयते न तत्रान्तादिवद्भावे-
 स्तीति, यथा उपसर्गाद्ध्रस्व कहते, प्राहते, एतेलिङि अभीयादिति ।
 इहाव्यवर्णान्तमङ्गं शता चेत्युभयं युगपदाश्रीयते, इति नास्त्यन्तादि-
 वद्भावः, एतर्ह्युच्यते चेदमवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य शतुरिति, न च सम्य-
 त्वेवंविधः शता क्वचित्सम्भवति तत्र भूतपूर्वगतिराशयिष्यते पूर्वं यः
 शता अवर्णान्तादङ्गादुत्तर आसीदिति तत्राह । 'भूतपूर्वगत्याश्रयणे-
 वेति' । समाधिः, समाधानं, परिहारः । 'अवर्णान्ताच्छब्दादिति' । अङ्गा-
 दिति द्रष्टव्यम्, अन्यथा ददतीत्यादावपि प्रसङ्गात्, भवति ह्यत्रापि
 शत्रवयवादकारात्परस्तकारः, कथं पुनरवर्णान्तस्याङ्गत्वमेकादेशस्यान्तव-
 द्भावात्, नहीदानीं परान्त्यादिवत्त्वं विवक्षितं, तकारस्य स्वयमेव शत्र-
 वयवत्वात्, एवं तेन तकारेण पुनरङ्गस्य तदन्त विधिः, अङ्गस्येत्येतदत्राव-
 त्यते । 'अपरे पुनरिति' । अत्रापि, पक्षे युगपदुभयं नाश्रीयते किं तु क्रमेणेत्य-
 स्यन्तादिवद्भावः । ननु च तुदन्तीत्यादावन्तादिवद्भावादवर्णान्तमङ्गं भवतु
 तथापि न ततः परं शीनद्यौ, तकारेण व्यवधानादित्यत आह । 'तत्रेति' ।
 प्रकृतो नुम् प्रतिषेधेन संबट्ट इति तदनुवृत्ताविहापि प्रतिषेध एव विकल्पेन,
 शीनद्यौर्वा नुम् न भवति अवर्णान्तादिति, केन पुनः प्रसङ्गः, इदमेव ज्ञा-
 पकं स्यात् अस्मि शीनद्योर्नुमिति, ततश्च कुर्वतीत्यादावनवर्णान्ताचित्यं
 नुमः प्रसङ्गः, मैवं विज्ञायीति नुम्यहणम् ॥

“शपथनोर्नित्यम्” ॥ ‘इत्येतयोः शतुरिति’ । एतयोः संबन्धी यः शता तस्येत्यर्थः, संबन्धश्च निमित्तनिमित्तिभावः, क्वचित्तु संबन्धिन इति पठ्यते । ‘नित्यग्रहणमिति’ । ननु चारम्भसामर्थ्यादेव नित्यं भविष्यति तत्राह । ‘इहेति’ ॥

“सावनदुहः” ॥ इह चतुरनहुहोरामुदात्त इत्यामागमः सर्वनामस्यानमाचि विधीयमानः सारन्यत्र सावकाशो निरवकाशेन नुमा बाध्यते, तथा संबुद्धेरन्यत्र सौ सावकाशो नुम् संबुद्धौ विशेषविहितेनाम् संबुद्धावित्यनेन बाध्येतेत्याशङ्क्याह । ‘अत्र केचिदित्यादि’ । कथं पुनरादित्यस्यानुवृत्तौ सत्यामप्याममोः कृतयोर्नुम् भवति, न पुनर्य एवानहुहि नित्यः संनिहितोऽकारस्तत एव परः स्यात् । उच्यते । एवं सति मिदचोन्यात्पर इति परिभाषा बाध्यते, तत्राबाधेनोपपत्तौ सत्यां बाधो न न्यायः, तत्र यथापरिभाषा न बाध्यते आदित्यनुवृत्तिश्च सार्थिका भवति तथा वक्तव्यं, यदि चाममोःकृतयोर्नुम् स्यात्वेदमुभयमनुवृत्तौ स्यादिति कृतयोरेव तयोर्नुम् भविष्यति । ‘अमामौ च न बाध्येते इति’ । न केवलममेव न बाध्यते अपि त्वाममावुभावापि न बाध्येते इत्यर्थः । अमत्र दुष्टान्तत्वेनोपात्तः, यथाम् न बाध्यते तथा आमितिभावः, न पुनरमो नुमा बाधशङ्का, अमो विशेषविहितत्वात् । ‘आमसभ्यां च नुमिति’ । न बाध्यतइति वचनविपरिणामेनानुवृत्तः, अत्रापि यथा अमामा न बाध्यते तथा ऽमापीत्यर्थः, न पुनरामा नुमो बाधशङ्का, तस्य सामान्यत्वात् । ‘अपरे त्वित्यादि’ । इच्छन्तीति वचनादिष्टरेवेयमिति केचित् । अन्ये त्वादुः । भवतु वा सामान्यविशेषयोः संनिधौ बाध्यबाधकभावः, इह त्वनेकेन योगेन व्यवधानम्, असति हि संभवे बाधनं भवति, इह च अस्ति संभवो यदुभयं स्यादित्याममोर्नुमश्च समावेश इति । ‘यथेति’ । अत्र नाप्राप्ते द्विवर्त्तने दीर्घं आरभ्यते, अथ च संभवात्प्रकरणभेदान्न समावेशः । ‘बहुनहुं हि आत्मकुलानीति’ । परत्वादामि कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाच्चपुंसकस्य भलच इति नुम् भवति ॥

“दृक्स्ववस्वतवसां ह्रस्वसि” ॥ इदृङ्ङित्यादौ त्यदादिषु दृशो-
नालोचने कञ्चेति किञि नुमि च कृते पूर्ववत्कुत्वम् ॥

“दिव औत्” ॥ धातोः प्रतिषेधो वक्तव्यः, अतद्व्यतिरिक्त, एकदे-
शविभूतस्यानन्यत्वादूटि कृते दिवशब्द एवायमिति प्रसङ्ग इति, अधा-
त्वधिकारात्सिद्धम्, अधातोरित्यनुवर्त्तने, क प्रकृतम्, उगिदवां सर्वनाम-
स्यानेधातोरिति, यदि तदनुवर्त्तते नपुंसकस्य भलव इत्यत्रापि संव-
ध्येत, ततश्च काष्ठतद्धि शास्त्रणकुलानीत्यत्र न स्यात्, तस्मादशक्यं तद-
नुवर्त्तयितुं, ततश्च धातोः प्रतिषेधो वक्तव्य एवेत्याशङ्क्याह । ‘दिव् इति
प्रातिपदिकमित्यादि ॥

“पथिमथ्यभुलामात्” ॥ ‘पन्था इति’ । इतोत्सर्वनामस्यान-
इतोकारस्याकारः, सर्वणदीर्घत्वं, योन्यः, अनुनासिकस्य नकारस्यान्तपंत्तो
ऽनुनासिक आकारः कस्माच्च भवतीत्याशङ्क्याह । ‘स्यानित्यनुनासिके-
पीति’ । अत्र कारणमाह । ‘भाव्यमानेनेति’ । के चिद्भाव्यमानोऽण
सर्वणोऽत्र एहाति इति पठन्ति, तेषामप्यण्यहणं याहकोपनलगाये,
तेनाकारोऽपि भाव्यमानो याहको न भवति, तपरन्तत्कालस्येत्यनेन तु
यहणशङ्का, उक्तं हि तत्र, अनणि विध्यर्थमेतदिति । स्यादेतत् । माभूत्स
वर्णयहणम् अनुनासिकस्यैव तु मूत्रउच्चारणात्स एव स्यादित्यत
आह । ‘शुद्धो ह्यययिति’ । अकारविधाने अतो गुणे पररूपं स्यात्,
अकारविधानं तु नकारनिवृत्त्यर्थं स्यात्, लोपविधौ गौरवप्रसङ्गात्तस्मा-
द्वाकार एव विहितः ॥

“इतोत्सर्वनामस्याने” ॥ अदुचनं किमर्थं ह्रस्वस्य अवर्णं यथा
स्यात् । नैतदस्ति । सौ तावदकः सर्वणदीर्घत्वं भवति, अन्यत्रापि
लोपधायाः सर्वनामस्याने इति दीर्घेण भाग्यं, तस्मात्प्रकृत आकार एव
विधेयोऽत आह । ‘आदिति वर्तमानइति’ । यत्रार्थं विहितोऽकारः यपूर्वा
भवति तत्रास्य प्रयोजनमित्यर्थः । तदेव दर्शयति । ‘अभुलणमित्य-
चेति’ । अकारविधौ त्वकमेव रूपं स्याद् दीर्घधिकल्पस्तु तलगां तलगा-
मित्याद्यर्थं स्यात्, स्यानित्यादेशे च तपरकरणं मुखमुखार्थम् ॥

“यो न्यः” ॥ ‘पश्चिमयोरिति’ । त्रयाणां प्रकृतत्वेऽप्येतयोरेव
यकारसम्भवात्सम्बन्धः, आदेशे ऽकार उच्चारणार्थः । स्यादेतत् । यो-
न्य इति सूत्रमस्तु, यकारोऽपि विवर्तितोऽस्तु, यिशब्दस्यान्य आदेशः, एवं च
कृत्वा इतोऽदिति न वक्तव्यमिति, तदपि वक्तव्यम्, चभुक्तिनशब्दार्थम् ॥

“भस्य टेलोपः” ॥ ‘पथ्यादीति’ । प्रत्येकमभिसंबन्धाद्भुत्येत्येक-
वचनम् । ‘विरोधादिति’ । सर्वनामस्याने भसंज्ञाया अभावो विरोधः ।
‘इह न संबद्ध्यतइति’ । उत्तरार्थे त्वनुवर्ततएवेति भावः ॥

“पुंसो ऽसुड्” ॥ असुडो इकारो ऽन्तादेशार्थः, उकार उच्चार-
णार्थः । ‘पुमानिति’ । पुंशब्दस्योऽगित्वाद्युम्, स हि पूत्रो हुमसुविति
व्युत्पाद्यते, इकारोऽपि लोपार्थः, उकार उगित्वाद्युम्, बहुपुंसीति डीश्
उगित्वाद्युम् भवति । नकारः स्वरार्थः, मकारे ऽकार उच्चारणार्थः ।
‘इहेत्यादि’ । चोऽद्यम् । ‘प्रागेव च प्रत्ययोऽप्युत्तेरिति’ । प्रत्ययः, सर्वना-
मस्यानम् । ‘समासान्तोदात्तत्वमिति’ । पुंशब्दोऽकारस्य । ‘अनिष्टः स्वर
इति’ । संसन्धर्मणः सकारस्य हलः स्याने तदुर्माऽनुदात्त आदेशः
स्यादित्यर्थः । ननु चोकारस्य कृतमपि समासान्तोदात्तत्वमसुडि कृते
ऽनन्त्यत्वाविवर्तित्यते, असुडश्चान्यत्वात्प्रवर्तित्यते । नैतदस्ति । अन्तरङ्गे
स्वरे कर्तव्ये बहिरङ्गस्यासुडो ऽसिद्धत्वात्प्रवृत्तस्य निवर्तनायोगाच्च । ‘तदर्थ-
मित्यादि’ । परिहारः । अर्थेऽप्ये निवृत्तप्रवचनः, तस्यानिष्टस्वरस्य
निवृत्त्यर्थमित्यर्थः । ‘उपदेशिबहुवचनमिति’ । उपदेशोऽस्यास्तीत्युपदेशो,
सकारः, स यथोपदेशावस्थायां संनिहितस्तथा ऽसुडोऽप्यर्थः । सर्व-
नामस्यानइति विग्रहस्तस्याश्रयणीयेत्युक्तं भवति, तत्र समासान-
न्तरमेव परत्वादसुडि कृते परत्वादुदात्तत्वं भवदसुड् एवाकारस्य भव-
तीति सिद्धमिष्टम्, यद्येवं पुमानित्यादावसमासेऽपि उपदेशावस्थायामसुडि
कृते प्रातिपदिकस्वरो भवदसुड् एव स्यादित्यत आह । ‘पुमानित्यर्थं
पुनरिति’ । पुंशब्दे प्रत्ययो निवृत्त्युक्तं, तत्सामर्थ्यादाद्युदात्तत्वम् ॥

१ विभक्त्युत्तेरिति णटो मुद्रितसूत्रपुस्तके ।

“गोतो णित्” ॥ गाङ्कुटादिसूत्रे यावन्तः पञ्चा इहापि तावन्त एव, तत्र गुणा दोषाश्च, तदुदेव चातिदेशपक्ष आश्रीयते, यदाह । ‘णित्त्वतीति’ । परत्र परशब्दः प्रयुक्तोन्तरेणापि वृत्तिं वक्तव्यं न मन्यति यथा सिंहो माणवक इति, णित्दित्यनेन सामानाधिकरण्यात्सर्वनामस्यानइति सप्तम्यन्तं प्रथमया विपरिणम्यते, तत्र सर्वनामस्यानस्य णित्कार्यं विधेयं न संभवतीति णिति यत्कार्यं तत्सर्वनामस्याने पूर्वस्यातिदिश्यते, तदाह । ‘णित्कार्याणि तत्र भवन्तीत्यर्थे इति’ । ‘चित्रगुरिति’ । बहुव्रीहौ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वम्, अत्रासति तपरकरणे ऽङ्गाधिकारे तदन्तविधेरभ्युपगमात्सर्वं सर्वपदादेशा इति न्यायेन स्यानिवद्भावेन गोशब्दान्तत्वात् णित्द्वयः प्राप्नोति, तपरकरणे तु तत्कालार्थं सति न भवति भिन्नकालत्वात्, तपरस्तत्कालस्येत्यत्राणित्यस्य निवृत्तत्वादनणोपि तत्कालनियमो भवतीति मन्यते । ‘कथमिति’ । ह्रस्वस्य गुणः, जसि चेति गुणे कृते सत्यपि तकारे स्यानिवत्त्वात् तत्कालत्वाणित्त्वं प्राप्नोत्येवेति प्रश्नः । न च स्यानिवद्भावविषये लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा, तस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात्, अङ्गवृत्ते इत्यादिपरिहारः । ‘णित्त्वं न भवतीति’ । णित्कार्यं न भवतीत्यर्थः । भवतु संबुद्धावेष परिहारः, जसिस्त्ववादेशमन्तरेणानिष्टितत्वाद्ङ्गस्य नायं परिहार इत्याशङ्क्याह । ‘अथ वेति’ । यच्चेत्यादिनार्थद्वारकं विशेषसम्बन्धमाह । आनन्तर्यलक्षणे तु संबन्धे चित्रगुशब्दादपि प्रसङ्गः, यदि तर्ह्यर्थद्वारकसंबन्धाश्रयणादेव चित्रगुशब्दे ऽप्रसङ्गः, किमर्थं तपरकरणमित्याह । ‘तपरकरणं तु निर्द्वैशार्थमेवेति’ । स्पष्टनिर्द्वैशार्थमेवेत्यर्थः । इतरथा गोरित्युच्यमाने गुशब्दस्यापि निर्द्वैशः संभाव्येत । ‘केचिदित्यादि’ । एवं पाठे प्रयोजनमाह । ‘ओशब्दादपीति’ । ये तर्ह्येवं न पठन्ति तेषां कथं ओशब्दे णित्द्वय इत्यत आह । ‘गोत इत्येतदेवेति’ । कथं पुनरेतदोकारान्तोपलक्षणं द्रष्टुं शक्यमित्यत आह । ‘वर्णनिर्द्वैशेषु हीति’ । वृद्धिरादैस्, अतो लोप इत्यादौ वर्णनिर्द्वैश एव तपरत्वं दृष्टं, तस्मात्तपरकरणादिह ओकारान्तोपलक्षणं विज्ञायते ॥

“णलुत्तमो वा” ॥ ‘णित्कार्यं वा तत्र भवतीत्यर्थे इति’ । एतेन पक्षे णित्कार्यस्याभावाद्वा णिट्त्ववतीत्युच्यते न तु पक्षे णकारस्य संज्ञा-
प्रतिषेधादिति दर्शयति । एतच्च पूर्वत्र कार्यतिदेशात्प्रत्ययते । ‘वका-
रति’ । णित्वपक्षे वृद्धिरन्यथा तदभावः ॥

“संख्युरसंबुद्धौ” ॥ अत्रापि णिट्त्वनेन सामानाधिकरण्यात्स-
र्वनामस्यानइति प्रथमान्तं, तत्रोत्तरार्थमसंबुद्धाविति सप्तम्यन्तस्योपात्तस्य
यथेहान्वयस्तथा दर्शयति । ‘असंबुद्धौ यः सखिशब्द इति’ ॥

“अनहं सौ” ॥ सर्वनामस्यानप्रकरणात्संबुद्धिपर्युदासाच्च साविति
प्रथमैकवचनस्य ग्रहणं न सप्तमीबहुवचनस्य, आकारविधाने सोऽहंलङ्मा-
दिलोपो न स्यात्, एवं तर्हि सोऽहंदेशो विधीयताम् । एवं सिद्धे यदनहं
शास्ति तज्ज्ञापयति अनहं एव क्वचिच्छ्रवणमस्तीति, तेन यदुच्यति संबु-
द्धावपि पक्षे ऽनहंविषयतइति तदुपपन्नं भवति ॥

“अदुश्नस्य रुदंसेनेहसां च” ॥ संबुद्धावपि पक्षेनहंविषयतइति
यदुक्तं तदाप्तागमेन दृढयति । ‘तथा चोक्तमिति’ । संबोधने, संबुद्धौ,
त्रयाणां रूपाणां समाहारस्वरूपं, पात्रादिः । कानि पुनस्तानि
रूपाणीत्यत आह । ‘सान्तमित्यादि’ । सान्तमनहोभावपक्षे, नान्तं
नलोपाभावपक्षे, अदन्तं नलोपपक्षे, मध्यन्दिनस्यापत्यं माध्यन्दिनिराचा-
र्यः, वष्टि, इच्छति, भाषायामस्य साधुत्वं चिन्त्यमिति ज्ञप्तिर्यादयः वडि-
त्यत्रावोवाच, तथा व्याघ्रपादपत्न्यानां मध्ये वरिष्ठो वैयाघ्रपद्म आचार्यो,
नपुंसके नपुंसकसंबन्धिनि इगन्ते, हे त्रयो इत्यादौ गुणं वष्टीति श्लोक-
स्यार्थः ॥

“तृज्जत् क्रोष्टुः” ॥ ‘क्रोष्टुशब्दस्तुन्मत्ययान्त इति’ । क्रुश आह्वाने,
सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्जुशिभ्यस्तुन् । ‘संज्ञाशब्द इति’ । तुन्मत्य-
यस्य संज्ञार्थे विधानात्, जम्बुकस्य चेत्यं संज्ञा, वस्तुस्वरूपकथनमेतत् ।
अत्रानन्तरं तस्येति पठितव्यम् । क्रोष्टुरिति सूत्रे वष्टीनिर्देशात् ।

‘तृचद्वतीति’ । तृच इव तृचत् । ‘तत्र तस्येवेति षष्ठीसमर्थोदृति-
 स्तदेतत्सर्वमुत्तरयन्ते षष्ठीकृतम् । ‘तृजन्तस्य यदूपं तदस्य भवतीति’ ।
 प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तृजन्तस्येति लभ्यते । अतिदेशो ऽनेकप्रकारः,
 निमित्तव्यपदेशतादात्म्यशास्त्रकार्यस्वरूपविषयः, तत्रेहादितस्त्रयाणाम-
 संभवादनतिदेशः, शास्त्रकार्यातिदेशयोश्चायं विशेषः, शास्त्रातिदेशे
 तेनतेन शास्त्रेण कार्याणि भवन्ति, कार्यातिदेशे त्वतिदेशवाक्येनैवेति,
 तत्र विप्रतिषेधे फलविशेषः, तद्वया कर्मवत्कर्मणेत्यत्र शास्त्रातिदेशे
 कर्मकर्तरि भावकर्मणोरित्येतद्वाधित्वा स्वायं कर्तृत्वमाश्रित्य शेवात्कर्तरि
 परस्मैपदप्रसङ्गः । कार्यातिदेशे त्वात्मनेपदमेव परत्वाद्वतीति, इह
 तु नैवं विशेषः संभवतीति तयोरभेदमाश्रित्य विचारः प्रवर्त्तितो महा-
 भाष्ये किं पुनरयं शास्त्रातिदेश आहोस्विदूपातिदेश इति, तत्र शास्त्रस्य
 शास्त्रं प्रत्यासन्नमिति शास्त्रातिदेशः प्राप्नोति, प्राधान्यात्तु रूपातिदेश-
 प्रसङ्गस्तदर्थत्वादतिदेशान्तराणां, तत्राद्ये पक्षे आहत्य तृचि यच्छास्त्रं
 तद्वातिदिश्यते, अनाहत्य वा, यदि तृच्छब्दवच्छास्त्रमतिदिश्यते तत
 आहत्येति पक्षः, अथ तृच्छब्दे अकार एव विवक्षितः, चकारः स्वार्थः,
 तकारस्त्वप्रसिद्धाशङ्कानिवृत्त्यर्थः, अज्जदित्युच्यमाने अप्रसिद्धाश्रयोतिदेशः
 शङ्क्येत, अक्षुरित्यृक्शब्दनिबन्धनस्य वा समासान्तस्यातिदेशः शङ्क्येत,
 तस्मान्तृजन्ते यदृकारप्रयुक्तं शास्त्रं कार्यं वा तदतिदेशेनाहत्येति पक्षस्तत्रा-
 हत्येतिपक्षे अपृन्तृजिति दीर्घत्वमेकमतिदिष्टं स्यादनङ्गुणपरत्वान्यन-
 तिदिष्टानि, अनङ्, अदुशनस्यरुदंसोनेहसां च, अतो हि सवेनामस्यानयोः,
 उरण् रपर इति, नष्टेतानि तृचसंशब्दनेन विधीयन्ते । ननु च दीर्घत्वे
 तिदिष्टे ऽनडादीन्यप्यतिदिष्टान्येव भवन्ति, कथं, दीर्घविधौ उपधाया
 इति वर्त्तते, अचश्चेति चोपातिष्ठते, ततश्च तृजन्तस्येव तुवन्तस्यापि दीर्घा
 भवतीत्युक्ते उपधाया अचो दीर्घा भवतीत्युक्तं भवति, न चाकृतेष्वनडा-
 दिषु तुवन्तस्योपधा दीर्घभाविनी संभवति, जसि गुणावादेशयोः संभव-
 तीति चेत् नष्टेकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयति, यद्येतावत्प्रयोजनं स्या-
 दपृन्तृजित्यत्रैव क्लोष्टग्रहणं कुर्यात् । नन्वेवं स्त्रियां च, विभाषा तृती-

यादिष्वचीत्येवमर्थं पुनस्तृज्वत्क्रोष्टुरिति वक्तव्यं स्यादिति गौरवं स्यात्,
 स्यादेतत् । अचि र अत इत्यस्यानन्तरं क्रोष्टुः स्त्रियां, विभाषा तृतीया-
 दिष्वचीति रादेशार्थं वक्ष्यामीति नास्ति गौरवमिति । एवमपि क्रोष्टुः
 क्रोष्टरि पञ्चक्रोष्टृभी रथैरिति न सिद्ध्यति, नाप्युदात्तयणो हल्-
 पूर्वादिति स्वरः, तुवन्तस्याद्युदात्तत्वात्तदेवं जसि दाधीतिदेशेपि नाति-
 देशाश्रयणं व्यर्थमिति न तत्सामर्थ्यादनडादीनामात्तेषतः सिद्धिरित्याहत्य-
 पत्तो दुष्ट एव, अथानाहत्य पतः, अनडादीन्यतिदिष्टानि दीर्घत्वमन-
 तिदिष्टं, नहि तद्वृत्त इत्येवं विधीयते, अथ तृजितिसमुदाय एव विव-
 क्षितः, न त्वृकारः, न चाहत्यपत आश्रीयते किं तर्हि तृचि यद्वृष्टं यत्किं-
 चननिबन्धनं तस्य सर्वस्यातिदेशः, एवमप्यङ्गप्रकरणादङ्गाधिकार एव वि-
 हितं यत् शास्त्रं कार्यं तदेवातिदिश्येत न विप्रकृष्टमनाङ्गं यथाचि रव-
 द्वावेन वृद्धादीन्येव भवन्ति, न हनि णिडादेशः, ततश्च रपरत्वमनति-
 दिष्टं स्यात्, रपरत्वमप्याङ्गं कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्, अतो हि सर्वना-
 मस्यानयोगुणो भवति, उपस्थितमिदं भवत्युरण् रपर इति, स्त्रियां चेत्यत्र
 तर्हि क्रोष्टीत्यत्रानाङ्गयोरीकारयणोरितिदेशो न स्यात्, वचनाद्विविध्यति, न
 तृजन्तस्य स्त्रियामाङ्गं किं विदस्ति, स्त्रियामप्याङ्गं किंविदस्ति, पञ्चभिः
 कर्तृभिः क्रीतो रथः पञ्चकर्त्ता रथः, हे पञ्चकर्त्तः पञ्चकर्तरीति स्त्रीलिङ्गे
 कर्तृशब्दे हि संबुद्धोर्द्वुष्टस्य गुणस्यातिदेशः स्त्रियां चेत्यत्र संभवति, नहि
 संबुद्धौ तृज्वत्क्रोष्टुरित्यनेन सिद्धिः, असंबुद्धावित्यधिकारात्, द्वौ विभाषा
 तृतीयादिष्वचीति विकल्पः स्यात्, स्यादेतत्, स्त्रियां चेत्यत्र न किंचिन्नि-
 मित्तमुपादीयते, ततश्च प्रागेव विभक्त्युत्पत्तेः स्त्रियां वत्तैतदित्येवं तृजन्ते दृष्ट-
 स्यातिदेशः, न च तदाङ्गं संभवतीति अनाङ्गस्याप्यतिदेश इति, एवमपि पञ्च-
 भिः क्रोष्टृभिः क्रीतैरथैः पञ्चक्रोष्टृभी रथैरित्यत्र न कथं वन तृजन्तदपवादु-
 भावः संभवति, तथा विभाषा तृतीयादिष्वचीत्यत्रापि क्रोष्टरीति आङ्गस्य
 गुणस्यातिदेशसंभवात् क्रोष्टा क्रोष्टुरिति यण्शास्त्रमुत्वशास्त्रं चानाङ्गं
 नातिदिश्यते, नापि स्वरः, ननु तत्रापि तृतीयादियहणसामर्थ्यादनाङ्ग-

प्रप्यतिदिश्येत, अन्यथा विभाषा द्वावित्येव ब्रूयात् । नैतदस्ति । अभावा-
 तिदेशार्थं तृतीयादिवहणं स्यात्, वतिनिर्देशेष्वभावातिदेशस्यापि दृष्ट-
 त्वात्, यथा मरूभूमिवदस्मिन्यामे जलमिति, शास्त्रेपि तृतीयादिषु
 भाषितपुंस्कर्मित्यत्र नुसद्भवयोरभावोतिदिश्यते, यदा हि प्रत्यासत्ते-
 राङ्गमेवातिदेश्यमिति स्थितं तदा न सर्वासु तृतीयादिषु भावातिदेशः
 संभवतीति यस्य शास्त्रस्य भावस्तृजन्ते दृष्टः तुवन्तेपि तस्य भावोति-
 दिश्यते, यस्य त्वभावस्तृजन्तेपि तस्याभावोतिदेश्यः स्यात्, ततश्च क्रोष्टे
 क्रोष्टा इत्यत्रापि घिलवणयोगुणनाभावयोरभावोतिदिष्टः स्यात्, तदेवं
 शास्त्रातिदेशस्य बहुच्छिद्रत्वाद्रूपातिदेश एवायमाश्रयणीयः, तदाह ।
 'रूपातिदेशोपमिति' । यदेवं यस्य कस्य चित्तृजन्तस्य रूपमतिदिश्येत
 यत्ता वन्तेति तत्राह । 'प्रत्यासत्तेरिति' । अथैतस्मिन् रूपातिदेशे प्रयोगसम-
 वायि यदूपं क्रोष्टा क्रोष्टारौ पञ्चक्रोष्टृभी रथैः क्रोष्टो क्रोष्टा क्रोष्टुः क्रोष्टरी-
 त्येवं, सावाकारान्तं द्विवचनादावारन्तं स्त्रियां क्वचिद्वेफान्तं क्वचिदकारान्तं,
 तृतीयादौ रेफान्तं ङसिङ्गसोरकारान्तं ङावरन्तमिति, तदतिदिश्यते, आ-
 होस्विच्छास्त्रीयं यदूपं ण्वुल्गुचौ तृज्जत्क्रोष्टुरित्युपदेशवाक्ये ऽतिदेशवाक्ये
 च ण्वुन् तदतिदिश्यते, तत्राद्ये पत्ते उदात्तयणो ह्रस्पूर्वादिति स्वरो न सि-
 द्धाति, नहि क्रोष्टेत्यादावृकारावस्या कदा चिद्वृष्टा यतोयमुदात्तयणः स्यात्,
 तस्माद् द्वितीयः पत्ते आश्रयणीयस्तदाह । 'तच्च क्रोष्टृ इत्येतदिति' ।
 नन्वत्रापि पत्ते उपदेशवाक्येऽतिदेशवाक्ये च तृज्जत्स्योदात्तस्यो ज्वारणाभा-
 वादुच्चारितस्य वा गुणानामभेदकत्वेनाकिंचित्करत्वात्स्वरस्यातिदेशो न
 स्यात्, सत्यं, चकारयहणसामर्थ्यात्तस्याप्यतिदेशो भविष्यति तदाह ।
 'अन्तोदात्तमिति' । यद्वा माभूत्स्वरस्यातिदेशस्तृजन्तरूपेऽतिदिष्टे तृज्-
 बुध्या यथा दीर्घादीनि स्वेनस्वेन शास्त्रेण भवन्ति स्वरोप्येवमेव
 भविष्यति वतिनिर्देशाच्चायमतिदेश आश्रितः, यदि वतिनिर्देशमकृत्वा
 स्थान्यादेशभाव एवाश्रीयेत न किंचिदनिष्टं, तथा तु न कृतमित्येव ॥

“स्त्रियां च” ॥ क्रोष्टुशब्दस्तृज्जद्वतीत्येतत्त्वर्थकथनं, षष्ठ्यन्तं
 तु युक्तं पठितुम्, अन्ये त्वेतद्वन्यपर्यालोचनया पूर्वसूत्रेपि क्रोष्टुरिति प्रथमान्तं

मन्यन्ते, अनुक्रियमाणरूपविनाशप्रसङ्गात् तृज्वद्वाचो न कृतः, वति-
रपि तृतीयासमर्थोदेव, तृजन्तेन तुल्यं वर्त्ततेदति तद्रूपभात्वेन तुल्यत्व-
मिति रूपातिदेशत्वम्, एवं च पूर्वसूत्रेण्यद्वयन्ये तस्येति न पठितव्यम् ।
'तृजन्तस्य यद्रूपं तदस्य भवतीति' । एतच्चार्यकथनम्, अत्र विभक्तावित्यनु-
वर्त्तते चेत् क्रोष्टी भक्तिरस्येति बहुव्रीहौ भक्तिशब्दस्य प्रियादिषु पाठा-
त्पुंवद्वावाभावे क्रोष्टीभक्तिरिति न सिद्ध्यति, समासार्थाया विभक्तेर्नुमता
लुप्तत्वात्, अथ वाक्यावस्थायामेव तृज्वद्वाचो भविष्यति, अन्तरङ्गानपि
विधीन्बहिरङ्गो लुबाधते, तस्माच्च विभक्तिर्निमित्तत्वेन शक्या आश-
यितुम्, किं तर्हि निमित्तमित्याह । 'के चिदित्यादि' । कथं पुनर्गौरा-
दिषु पाठे ङीष्प्रत्ययो निमित्तं भवति, स्त्रियामिति नैवं विज्ञायते
स्त्रियामर्थेदति, कथं तर्हि स्त्रिया ई स्त्री स्त्रियामिति, स्त्रीत्वस्य
द्रोतको य ईकारस्तत्रेत्यर्थः, अर्थगतं च स्त्रीत्वमीकारे आरोप्य स्त्रिया-
मिति नदीसंज्ञानिमित्तावामाठौ क्रियेते, एवं वदतामनिष्टमाह ।
'तेषामिति' । 'पञ्चक्रोष्टभिरिति' । तद्वितार्थे समासः, आर्होयस्य ठ-
को ऽध्यट्पूर्वेति लुक्, लुक्कृतलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक्, तत्र न लुप्त-
ताङ्गस्येति प्रतिषेधादीकारनिमित्तस्तृज्वद्वाचो न सिद्ध्यति, अन्तरङ्गाणां
च विधीनां लुका बाधनात् न पूर्वमेव तृज्वद्वाचो लभ्यते, तत्र सर्व-
नामस्थाने पूर्वणैव सिद्धस्तृज्वद्वाच इति तृतीयादावसिद्धिरुक्ता, सर्व-
नामस्थानेषु संबुद्धे पूर्वणासिद्धिरेव हे पञ्चक्रोष्टरिति, तथा शसि पञ्च-
क्रोष्टन्, तथा तृतीयादिष्वञादिष्वप्युत्तरसूत्रेण विकल्पः प्राप्नोति,
पञ्चक्रोष्टा पञ्चक्रोष्टे, नन्वारब्धेयस्मिन्यरत्वाट्टिकल्प एव प्राप्नोति, अन्त-
रङ्गत्वादयमेव नित्यो विधिर्भवति । तत्र प्रतिषेधेयमिति वचन-
मेवात्र शरणं, ये तर्हि गौरादिषु न पठन्ति तेषां किं निमित्तं, न
किं चिदित्याह । 'ये त्वित्यादि' । 'स्त्रियां च वर्त्तमानेदति' । सूत्रात्तरानु-
रोधेन चशब्दः पठितः । ननु च यद्यपि न शब्देन किञ्चिचिमित्तमाश्रयते,
अङ्गस्येति त्वाश्रयते, अङ्गे चाश्रिते प्रत्ययोप्याश्रित एव, यथोक्तमङ्गस्येत्यत्र
वचस्वेत्यस्य सिद्धये, सत्यं, कार्यकालं संज्ञापरिभाषं, तदुक्तं तत्र हि पठे

उरदित्यत्राङ्गसंज्ञासूत्रमुपतिष्ठते, ततश्च प्रत्ययइत्यस्याङ्गसंज्ञायामुरदत्त्वं च प्रति निमित्तभावः सविधेरविशिष्टत्वात्, इह तु यद्योद्वेगपत्र आशी-
यते, ततश्च वस्तुतोङ्गस्य स्त्रियां वर्तमानस्य क्रोष्टुशब्दस्य तृज्वद्वावो
विधीयते न तु परविमित्तमाशीयते, अङ्गसंज्ञा च प्रत्ययलक्षणैव भवि-
ष्यति, अङ्गस्येति वचनात्तस्याङ्गसंज्ञस्य यत्कार्यं प्रत्ययलक्षणं तदेव प्रति-
विद्युते, न चाङ्गसंज्ञाङ्गस्य कार्यम् । 'अन्तोदात्त एव क्रोष्टीशब्दो भव-
तीति' । गौरादिषु पाठे ङीष्प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः, अत्रापि पते
उदात्तयणो हल्पूर्वादित्यन्तोदात्त एवेति एवशब्दस्यार्थः । केचित्तु
ङीषोऽप्युदात्तयण इत्येवोदात्तत्वम्, अन्यथा ङीषि परतस्तृज्वद्वावे
चित्स्वरस्य सति शिष्टत्वेन ङीषोऽनुदात्तत्वप्रसंग इत्याहुः ॥

“विभाषा तृतीयादिष्वचि” ॥ अप्राप्तविभाषेयम् । स्त्रियामिति
नानुवर्तते, पञ्चक्रोष्ट्रेत्यादावन्तरङ्गत्वात्पूर्वण नित्यस्तृज्वद्वाव इत्यवोचाम,
तेनोभयत्र विभाषापि न भवति । 'पूर्वविप्रतिषेधेनेति' । तृज्वद्वावस्याव-
काशः क्रोष्ट्रे, पुंसे, नुसुटोरवकाशः त्रपुणे जतुने, अग्नीनां वायूनां, प्रियक्रो-
ष्टुन इत्यादावुभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधः, अथ किमर्थं तृज्वद्वावो विधी-
यते, यावता क्रुशेरेव तृचि क्रोष्ट्रेत्यादि सिद्ध्यति, तुवन्तस्यासंबुद्धौ सर्व-
नामस्याने स्त्रियां च प्रयोगो माभूत् तृजन्तस्यैव यथा स्यात्, विभाषा
तृतीयादिष्वचीत्येतत्तर्हि किमर्थं, तृजन्तस्यैव क्रोष्ट्रेत्यादि सिद्धं, तुवन्तस्य
क्रोष्टुनेत्यादि, यथैव तर्ह्यजादावुभयं भवति तथा हलादावपि स्यात्, एवं
शस्यपि तुवन्तस्यैव च तत्र प्रयोग इत्यते, तेनैतदपि नियमार्थं तृतीयादा-
वेवोभयं तत्राप्यजादावेवेति । यस्तु मन्यते अभिधानस्वभावादेव तुंस्तृ-
चोर्ज्वस्थितविषयः प्रयोग इति तं प्रति सूत्रत्रयमपि शक्यमकर्तुम् ॥

“चतुरनहुहोरामुदात्तः” ॥ अत्र सर्वनामस्यानइति स्वयंते, न
तृतीयादिष्विति । आगमानुदात्तत्वबाधनार्थमुदात्तवचनम् । 'तदन्तविधि-
रत्रेष्यतइति । अङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति वचनात् । 'प्रिय-

चत्वा इति । 'बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानमिति' चतुश्चब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते वा प्रियस्वेति प्रियशब्दस्य पूर्वनिपातः ॥

“अम् संबुद्धौ” ॥ चतुःशब्दस्य केवलस्य संबुद्धाभावादुपसमस्त-
स्योदाहरणम्, अतदुद्देश्यं प्रक्रमाभेदाय तदन्तविधिरन्वेष्टतइति प्रद-
र्शनाय च तदन्तस्योदाहरणम् ॥

“कृत इदृशतोः” ॥ 'किरतीति' । कृ विलेपे, गृ निगरणे
तुदादौ । 'आस्तीर्णं विशीर्षमिति' । स्तृञ् आच्छादने, शृ हिंसायां,
हलि चेति दीर्घः, रदाभ्यामिति निष्ठानत्वम् । 'मातृणामिति' । दीर्घ-
त्वे कृतेपि लातणिकत्वादेवात्र न भविष्यतीत्यत आह । 'लातणिकस्या-
पीति' । किं प्रयोजनमित्याह । 'चिकीर्षतीत्यादि' । अतस्तदर्थं धातु-
ग्रहणमिति भावः । कृ चित्तु कृतावेवैतत्पठ्यते ॥

“उपधायाश्च” ॥ पूर्वेण ककारान्तस्य धातोरित्वमुक्तम्, उपधाया-
मपि यथा स्यादित्ययमारम्भः । ननु पूर्वयोगे धातुना ककारं विशेषयिष्यामः,
धातोर्यं ककारो यत्र तत्र स्थित इति, इहापि तर्हि प्राप्नोति कका-
रमिच्छति ककारीयतीति, एवमपि कृतस्येतीयता सिद्धम्, कृत इत्यनुवृत्ते-
रन्त्यस्य न भविष्यति, तथा तु न कृतमित्येव । 'कीर्त्तयतीति' । कृत
संशब्दने चुरादिः ॥

“उदोष्मपूर्वस्य” ॥ 'पूर्त्ता इति' । पू पालनपूरणयोः, न ध्याख्या-
पूमूर्च्छिमदामिति निष्ठानत्वप्रतिषेधः । 'मुमूर्षतीति' । मृद् प्राणत्यागे ।
'सुसूर्षतीति' । स्पृ चिन्तायां, सुसूर्षतीति पाठे स्पृ शब्दोपतापयोः, मनी-
वन्तद्वृत्त्यादिनेहभावपक्षे रूपं, पूर्वं एव तु युक्तः पाठः, एयगुदाहरणस्य
वत्यमाणत्वात् । 'दन्त्योष्मपूर्वापीत्यादि' । ओष्मत्वमात्रं विवक्षितं
नेतरव्यावृत्तिरिति भावः । 'ओष्मोत्रेत्यादि' । यथा हल इत्यत्राङ्गेन हल्
विशेष्यते तेन संप्रसारणं तेन च पुनरङ्गं तथेहाप्यङ्गस्यावयव ओष्मः पूर्वा
यस्मात्तदन्तस्याङ्गस्येति । 'इत्वोत्वाभ्यामित्यादि' । इत्वोत्वयोर्दर्शिता-
न्युदाहरणान्यवकाशः, गुणवृद्धोरवकाशः, चयनं चायकः, उभयप्रसङ्गे

विप्रतिषेधः । 'आस्तरणमिति' । नात्र गुणस्य नित्यत्वं लक्षणभेदात् ।
पूर्वं हीगन्तलक्षणं गुणः प्राप्नोति, इत्योत्वयोः कृतयोर्लघूपधलक्षणः ॥

“बहुलं छन्दसि” ॥ तत्तुरिजंगुरिति । तृगृभ्यामादृगमहेनेति
किन् प्रत्ययः, उत्त्वं, तस्य द्विवचनेचीति स्थानिवद्वावात्तृगृदत्येतस्य द्विवच-
नम्, उरदत्वम् । 'पप्रितममिति । पृ इत्येतस्मात्पूर्ववत्किन्, इत्योत्वयो-
रभावे यञ्, तस्य स्थानिवद्वावाद् द्विवचनम्, अतिशयने तमप् ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जरी

सप्तमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

“सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु” ॥ अत्र सिचि परस्मैपदेष्विति द्वे
अपि परसप्तम्यौ, तत्र सिचोङ्गापेक्षं परत्वं, परस्मैपदानां सिजपेक्षम्, इको
गुणवृद्धी इति वचनादिक इत्युपतिष्ठते, तत्रेकाङ्गस्य विशेषणान्तदन्तवि-
धिर्भवतीत्याह । 'इगन्तस्याङ्गस्येति' । उदाहरणेष्वस्ति सिचोपृक्तदतीट्,
सेठः सिच इठ ईठीति नोपः, ननु चान्तर्भूतसिज्मात्रापेक्षत्वाद्गुणान्तरङ्गः,
बहिर्भूतं परस्मैपदं सिचं चापेक्षत इति वृद्धिर्बहिरङ्गा, ततश्च पूर्वं गुणे कृते
इगन्तस्याङ्गस्येति नोपपत्त्यत इत्यत आह । 'अन्तरङ्गमपीति' । यथैव
तर्हि गुणे बाधते तथोपपत्तमपि बाधेत, तच्चाह । 'न्यनुवीच्यधुवीदित्य-
चेति' । गू स्तुतौ, धूञ् विधूयने कुटादि, यत्र हि वृद्धिः प्रवर्त्तते तच्चान्त-
रङ्गं बाधेत इह तु प्रतिषेधादप्रवृत्ता सती नोत्सहते बाधितुं, ननु च यथा
गुणो बाध्यते एवं प्रतिषेधोपि न बाधनीयः, येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते
स तस्य बाधको भवति, गुणे च नाप्राप्ते वृद्धिरारभ्यते प्रतिषेधे च प्राप्ते
चाप्राप्ते चेति । अथैवं कस्माच्च कल्प्यते अन्तरङ्गत्वादुणे कृते वचनादनि-
कोपि वृद्धिर्भवति, यथाचैषीदित्यादाविकारस्य, अहौषीदित्यादाविकार-
स्येति, तत्रायमर्थः, ह्यन्तर्लघेत्यत्र शिखियहणं न कर्त्तव्यं भवति, कचम्,
चौनयीत् अश्वयीदित्यादौ अन्तरङ्गत्वादुणायादेशयोः कृतयोर्गान्ता-
नां ह्यन्तेत्येव प्रतिषेधः सिद्धः, नैवं शक्यं कल्पयितुम्, एवं हि कल्प्यमाने
अभैत्सीदित्यादौ व्यञ्जनस्यापि वृद्धिप्रसङ्गः, वदव्रजहलन्तस्याच इत्येषा
व्यञ्जनवृद्धिं बाधियते, नाप्राप्तायां तस्याप्रारम्भात्, यत्र तर्हि सा

प्रतिषिध्यते अनन्दीददेवीदित्यादौ, तत्र व्यञ्जनस्य सिचि वृद्धिः प्राप्नोति । नैव दोषः । नेटीत्यनेन हलन्तस्य या च यावती च वृद्धिः प्राप्नोति षट्सञ्जेति वा सिचि वृद्धिरिति वा सा सर्वा प्रतिषिध्यते, इह तर्हि अगवीदिति गोशब्दस्याचारक्विवन्तस्य सिचि वृद्धिः प्राप्नोति, अत्राप्यन्तरङ्गत्वादवादेशे कृते हलन्तलवणाया वृद्धेर्नेटीति प्रतिषेधः, अतो हलादेर्लघोरिति विकल्पस्तु सत्यपि सिचि वृद्धेरिगलवणत्वे भवति, इह तर्हि न्यनुवीत् न्यधुवीदिति, कृडिति चेति प्रतिषेधो न प्राप्नोति, अनिगलवणत्वात्, माभूत्प्रतिषेधः, अन्तरङ्गत्वादुवडादेशो भविष्यति, इह च अकारोदिति, गुणे रपरत्वे च कृते हलन्तलवणा वृद्धिः, यत्रापि सा प्रतिषिध्यते अतारीदस्तारीदिति तत्राप्यतोऽन्तस्येति वृद्धिः सिद्धा, इह तर्ह्येलावीदयावीदन्तरङ्गत्वाद्गुणावादेशयोः कृतयोर्हलन्तलवणाया नेटीति प्रतिषेधे अतो हलादेर्लघोरिति विकल्पः प्राप्नोति, अतोऽन्तस्येत्यत्र वकारोऽपि प्रश्लिष्यते, किं वकारो न श्रूयते, लुप्तनिर्द्विष्टो वकारः, इहापि तर्हि प्राप्नोति माभवानवीद् अमवीदिति, णिश्चिद्वहणमिह पक्षे न कर्त्तव्यमित्युक्तं, तयोः स्थाने अविमवी प्रते'प्यामि, यत्तर्हि लाघवमस्मिन्यत्र प्रदर्शितं णिश्चिद्वहणं न कर्त्तव्यं भवतीति तदेवं सति होयते, किं चागवीदित्यत्राप्यतो हलादेर्लघोरिति विकल्पं बाधित्वा वकारप्रश्लेषाच्चित्या वृद्धिः प्राप्नोति, तथा चिप्रभृतिभ्यो यङ्लुगन्तेभ्यो लुङि अचेचायीदित्यादौ गुणायादेशयोः कृतयोर्धान्तानां नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति, तथा चिरिणोति जिरिणोत्योरचिरायीदजिरायीद्, तस्मादन्तरङ्गमपि गुणमेषा वृद्धिर्वचनादुद्धत इत्येतदेव सांप्रतं, न पुनरन्तरङ्गस्य प्रवृत्तिमभ्युपेत्य वचनादनिकोऽपि भवतीति, किं पुनः कारणाभिमयमेव कल्पना भवति, णिश्चिद्वहणात्, अन्यथा णिश्चिद्वहणं न कर्त्तव्यं भवतीत्यनन्तरमेवोक्तम् ॥

“अतोऽन्तस्य” ॥ अन्तशब्दोऽयमस्त्यवयववचनः, वस्तान्तो वसनान्त इति, अस्ति समीपवचनः, उदकान्तं गत इति, तत्रादौ पक्षेऽन्त-

स्येति बहुव्रीहिः, अङ्गमन्यपदार्थः, अन्यस्यार्थस्यासम्भवात्, तत्र वर्णवहणे
 सर्वत्र तदन्तविधिरित्येव सिद्धत्वादन्तवहणमतिरिच्यते, तस्मात्समीपवच-
 नान्तशब्दस्तत्रापि यदि पृथीसमासः स्याद्रेफलकारयोः समीपभूतस्यातो
 वृद्धिर्भवतीति, ततो लघ्विणिप्रभृतिष्वेव स्यात्, यदि परसमीपवचनान्त-
 शब्दः, अथ तु समीपमात्रवचनस्तदा इष्टविषये तावत्सिध्यति, अनिष्टेषु
 तु विषये प्राप्नोति, तथा अखल्लीदित्यत्रापि प्रसङ्गः, तस्मात्कर्मधारयः,
 निपातनाच्च विशेषणस्य परनिपातः, समीपभूतौ रेफलकारौ ज्ञान्तशब्देन
 विवक्षितौ, कस्य समीपभूतावित्यपेक्षायामत इत्यनेन संबन्धः, एवं विशे-
 षिताभ्यां रेफलकाराभ्यामङ्गस्य विशेषणान्तदन्तविधिः, अतः समीपभूतौ
 यौ रेफलकारौ तदन्तस्याङ्गस्येति, यद्येवमेकत्वादत इत्यस्य तस्य च रेफ-
 लकारयोः विशेषणे एव उपतीतत्वाव वृद्धिभाङ् निर्दिष्टः स्यात्, विशेष-
 णत्वेनापि तावदकारस्य शुतत्वात्तस्यैव वृद्धिर्भवतीत्यदोषः, तदिदमुक्तं,
 रेफलकारौ यावतः समीपभूतावित्यादि, वयं तु ब्रूमः । समीपभूतरेफलका-
 रान्तस्याङ्गस्यातः स्याने वृद्धिर्भवतीत्येवातरण्यापारः, तत्र कस्य समीपभू-
 तावित्यपेक्षायां संनिधानादतः समीपभूताविति गम्यतदिति, अपर आह
 रश्च लश्च लम्, आगन्तुकोकारः, षष्ठ्य लुका निर्देशः, अत्र लेणाङ्गस्य विशे-
 षणान्तदन्तविधौ ज्ञान्तस्याङ्गस्य योकारस्तत्र वृद्धिर्भवति, कीदृशस्यातः,
 समीपभूतस्य, सचिधानाच्च त्वं प्रति समीपभूतस्येति, अन्तशब्दश्च समी-
 पमात्रवचनो न तु परसमीपवचन इति । उदाहरणेषु लर संवलने, त्वर
 कट्ट गतौ, ज्वल दीप्तौ, हुल चलने । ‘न्यखोरीत्यमीलीदिति’ । खुर
 केदने, मील निमेषणे । ‘मा भवानित्यादि’ । अट गतौ, अश भोजने,
 माहः प्रयोग अडागमनित्यर्थः । ‘अवधीदखल्लीदिति’ । वधिर्गत्यर्थः,
 खल्लिराशुगमने । अयान्तवहणं किमर्थं, न ज इत्येवाच्येत, इहपि तर्हि
 प्राप्नोति अवधीदखल्लीदिति, अकारमेव सिच्परत्वेन विशेषयिष्यामः,
 ज्ञान्तस्याङ्गस्य योकारस्तस्य सिच्यनन्तरे वृद्धिर्भवतीति, न च रेफलका-
 रान्तस्याङ्गस्य योकारस्तस्य सिच्यव्यवहितः संभवतीति सामर्थ्यात् येन
 नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचनप्रामाण्यादित्येकेन वर्णेन व्यवधानमा-

अपिष्यते, अथ वा अतो हलादेर्लघोरित्यस्यानन्तरमिदं कर्तव्यं, तत्रायमप्यर्थः, अत इत्यपि न वक्तव्यं भवति, तत्र लघोरित्यनुवृत्तेरखल्लीदित्यादौ न भविष्यति, एवमपि चतुश्शब्दादाचारकिपि लुङि सिचि चकारस्यापि प्राप्नोति, तत्रापि सिचा ऽऽनन्तर्ये विशेषयिष्यामः, तत्र यथा अचकामीदित्यत्रातो हलादेर्लघोरिति चकाराकारस्य वृद्धिर्न भवति तत्कस्य हेतोः, सिचा आनन्तर्ये विशेष्यतइति, एवं चतुश्शब्देऽपि न भविष्यति, एवं च कृत्वा लघोरित्यपि न वक्तव्यं भवति, तथा तु न कृतमित्येव ॥

“वदव्रजहलन्तस्याचः” ॥ ‘विकल्पबाधनार्थमिति’ । अतो हलादेर्लघोरिति विकल्पो वक्ष्यते, नेटीति प्रतिषेधे प्राप्तइति तु नोक्तं, विकल्पस्यैव वस्तुतः प्राप्तत्वात् । ‘अत्रेत्यादि’ । वदव्रज्योरित्येको योगः, अच इति द्वितीयः, तत्राङ्गेनाज्जिष्यतइति, अङ्गस्य योच् यत्र तत्र स्थितस्तस्येति, तेन हलन्तस्य सिद्धा वृद्धिरिति भावः । किं पुनः कारणमङ्गेनाज्जिष्यते न पुनरवा ऽङ्गमजन्तस्याङ्गस्येति, असंभवात्, अचिकीर्षीदित्यादौ अदन्तस्य तावचेटीति प्रतिषेधः, आकारान्तं तु सिचि न संभवति यमरमनमातां सक्चेति सन्निधानात्, संभवे वा नास्ति विशेषः सत्यां वा वृद्धावसत्यां वा, दगन्तस्य तु सिचि वृद्धिरित्येव सिद्धा वृद्धिः, एजन्तमप्यात्वविधानाच्चैव संभवति, अगवीदित्यत्र तु नेटीति प्रतिषेधः, तदेवमङ्गेनाज्जिष्यतइति सहृदयमभिधानम्, एवं प्रत्याख्याते हल्यहणे प्रयोजनमाह । ‘तदेतदिति’ । किं पुनः कारणमन्तरेण हल्यहणं हत्समुदायस्य परिग्रहे न सिद्ध्यत्यत आह । ‘अन्यथा हीति’ । एतच्च यदा वृद्धिभागजेव द्विचरत्वेन विषेय्यते तदा वेदितव्यम्, अङ्गे तु विषेय्यमाणे सर्वत्र सिध्यति, न चैवमचकामीदित्यादिष्वनेकात् पूर्वस्याप्यचो वृद्धिप्रसङ्गः, नेटीति प्रतिषेधात्, न चानेकाजनिहस्ति, न चापाहीदित्यादावटः प्रसङ्गः, किं कारणं, लुङि यदङ्गं सिञ्जन्तं तद्वक्तोडागमस्तद्वहणेनैव एह्यते न तु सिचि यदङ्गं तद्वहणेन, यत्रापि सिचो लुक् क्रियते, अदात् अधात् इति, तत्र सित्परत्वाभावाद्बृद्धेः प्रसङ्गः । ‘उदवोढामिति’ । बहेर्लुङ् तस-

स्ताम्, सिच् बह् स्तामिति स्थिते वृद्धिश्च प्राप्नोति ठत्वादीनि च, चादिप-
देन क्लो क्लीति सिचो लोपः, क्वस्तयोर्धा ध इति धत्वं धृत्वं ठलोप
इत्येतेषां ग्रहणं, तत्र ठत्वादीनामसिद्धत्वात्पूर्वं वृद्धिः क्रियते पश्चात्
ठलोपनिमित्तमोत्वम्, अथ तस्य पुनर्वृद्धिः कस्माच्च भवति तत्राह । 'तत्र
कृतदति' । 'कृतत्वादिति' । यद्यप्योकारस्य न कृता वृद्धिस्तथापि
प्रयोगेस्मिन् कृतेति भावः । 'यत्र त्विति' । नङ्योकारत्वनिवन्धनो वृद्धेर-
भावः किं तु कृतत्वनिवन्धन इति भावः । सोढा अभिभूता अमित्रा येन
स सोढामित्रः ॥

“नेटि” ॥ उदाहरणेषु दिवु क्रीडादौ, सिवु तन्तुसन्ताने, कुष
निष्कर्षे, मुष स्तेयइति धातवः । ननु चेत्यादि बोध्यं, नैतदेवमित्यादि
परिहारः, उभयमप्येतत्सिचिवृद्धिसूत्रे व्याख्यातम् ॥

“ह्यन्तत्तणश्चसजाएणिश्च्येदिताम्” ॥ उदाहरणेषु ग्रह उपादाने,
स्यमु स्वन ध्वन शब्दे, दुवम् उद्विगणे, व्यय वित्तसमुत्सर्गं, वणु हिंसायां,
श्वस प्राणने, जारु निद्रासये, ऊन परिहाणे ईल प्रेरणे चुरादौ, दुञ्जोश्चि
गतिवृद्धोः, रगे लगे सगे संवरणे, कखे खगे कगे हसनइति धातवः,
ऊनयत्येलयत्योर्नानयतिध्वनयतीति चङः प्रतिषेधः । 'यदि च पूर्वं गुणः
स्यादित्यादि' । एतदपि सिचि वृद्धिसूत्रेव व्याख्यातम् । अथ जारुग्रहणं
किमर्थमिति येन पृष्ठं स एव यथैतच्च कर्त्तव्यं तथा दर्शयति । 'जायो-
विचिणाल्ङित्विति' । 'कृते गुणे इत्यादि' । अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्ताववि-
धिरित्येतत् नाश्रितं निष्ठितस्त्वस्य दुर्जनत्वात् । 'अथ त्विति' । अन्य-
था वृद्धिविषये गुणविधानमनर्थक स्यादिति भावः । 'तथा चेति' ।
चिणालोः प्रतिषेधेन उत्तरकालभाविवृद्धिमात्रं न भवतीति सामान्येन
ज्ञाप्यते न तूपधालवणवृद्धिर्न भवतीत्येवं विशेषेणेति भावः । जारुग्रहणे
सति ज्ञायं सूत्राणां प्राप्तिक्रमः, जारुदसईत् इति स्थिते पूर्वं यक्
प्राप्तः, तमपवादत्वात्सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणो बाधते, तमपि
सिचि वृद्धिः, तामपि जागर्तिगुणः, तत्र कृते इतन्तलवणा वृद्धिः, तस्या

नेटीति प्रतिषेधः, ततो ऽतो हलादेर्लघोरिति विकल्पः, ततो ऽतो
छान्तस्येतिनित्या वृद्धिः, ततोयं प्रतिषेध इति, आह च ।

गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धिः प्रतिषेधो विकल्पनम् ।

पुनर्वृद्धिर्निषेधो ऽतो यत्पूर्वाः प्राप्तयो नव ॥

“अतो हलादेर्लघोः” ॥ ‘न्यकुटीत् न्यपुटीदिति’ । कुट कौटिल्ये,
पुट संस्लेषणे, नन्वत्र कुटादित्वान्ह्रस्वे सति कृडिति चेति प्रतिषेधादेव
वृद्धिर्न भविष्यति किमत्रात इत्यनेन तत्राह । ‘अत इत्येतस्मिन्नसतीति’ ।
‘अतस्तीदरस्तीदिति’ तसू त्वसू तनूकरणे, रत्न पालने, सिच्परत्वेनाङ्गस्य
विशेषणादत्र प्रसङ्गः । ‘अयेह कस्माच्च भवतीति’ । यदि सिच्परत्वेनाङ्गं
विशेष्यते ततोच्चापि प्रसङ्ग इति प्रश्नः, सिच्परत्वेनाकारो विशेष्यतइ-
त्याश्रित्योत्तरम् । ‘येन नाव्यवधानमिति वचनप्रामाण्यादिति’ । अपिप-
ठिषीदित्यादावनन्तरस्याकारस्यातो लोपेन भवितव्यं, ननु चोभयोरप्य-
नित्ययोः परत्वाद्वृद्धिः प्राप्नोति, अस्तु वृद्धिः, आतो लोप इति चेत्याकार-
लोपो भविष्यति, न भविष्यति, परत्वात्सगिटी स्याताम्, एवं तर्हि एय-
त्लोपावियदुब्रह्मण्यगुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धावित्यतो लोपो भवि-
ष्यति, यथा विकीर्षक इत्यत्र, युक्तं तत्राचोऽङ्गितीति वृद्धिरन्यत्र चरितार्था,
इयं तु सिच्यनन्तरस्यातो विधीयमाना निरवकाशा, एवं तर्हि हलन्तस्ये-
त्यनुवृत्तेरनन्तराकारो न संभवतीत्येतत्सामर्थ्यम् । ‘अथ त्विति’ ।
व्यवधानेन भवितव्यमिति स्थिते हला व्यवधानमिति कल्पनायां लघु-
यहणं कर्तव्यम्, एकेन वर्णेनेति तु कल्पनायां न कर्तव्यमित्यर्थः ॥

“नेङ्गुशि कृति” ॥ ‘वशि कृतीति’ । सप्तमीनिर्देशस्तदादिवि-
ध्यर्थः । तस्य च वयं पुरस्तात्करणस्य प्रयोजनं क्वादिभूत्रे वक्ष्यामः,
देशितेत्यादेरुपन्यासः प्रकृत्याश्रयः प्रतिषेधो न सिध्यतीति प्रदर्शनार्थः ।
‘ईश्वरइति’ । स्थेशभासेत्यादिना वरच् । ‘दीप्रमिति’ । नमिकम्पी-
त्यादिना रः । ‘भस्मेति’ । अन्येभ्योपि दृश्यन्तइति प्रनिह् । यौणादिके
त्वञ्जुत्पत्तिपलाश्रयणेनापि सिद्धम् । ‘याङ्गुति’ । यजयाचेत्यादिना
नङ् । ‘संभवोदाहरणप्रदर्शनमिति’ । इतावन्युदाहरणानि संभव-

नोति प्रदर्शनार्थमित्यर्थः । 'रुदिव रुदिम इति' । असति कृद्वहणे रुदादिभ्यः सार्वधातुकइत्यस्यापि इटोत्र प्रतिषेधः स्यात्, तस्य त्ववशादिरवकाशः । 'रोदितीति' । क्वचिद्रुदिव रुदिमेति लिटि पठ्यते, तदयुक्तं, क्वादिनियमादेवेष्टः सिद्धत्वात् ॥

“तितुत्रतर्थासुसरकसेषु च” ॥ 'क्तिन्क्विवोः सामान्येन ग्रहणमिति' । रोदितीत्यस्य तिप् एकानुबन्धकस्याप्यग्रहणं कृतात्यनुवृत्तेः । 'दीप्तिरिति' । क्तिचावादिभ्य इति क्तिन् । 'चौणादिकस्यैवेति' । एतच्च भूयोभिरौणादिकैः साहचर्याल्लभ्यते । 'तितुत्रेष्विति' । अस्मिन् सूत्र-इत्यर्थः । 'अग्रहादीनामिति' । ग्रहादिव्यतिरिक्तानां धातूनां सखन्धिषु तितुत्रादिषु प्रतिषेध इत्यर्थः । आदिशब्दः प्रकारइत्याह । 'ग्रहप्रकारा इति' । कः पुनः प्रकार इत्याह । 'येवामिति' । 'निकृच्चितिरिति' । कुञ्चेः पूर्ववत् क्तिन्, उपधालोपः, कुच शब्दकरणे इत्येतस्माद्वा क्तिन् ॥

“एकाच उपदेशे ऽनुदात्तात्” ॥ अनुदात्तादिति बहुव्रीहिः, न विद्यते उदात्तो यस्मिन्सोऽयमनुदात्तः, पारिभाषिके त्वनुदात्ते ऽऽमात्राणामिणादीनामेव ग्रहणं स्यात्, नाऽऽकल्समुदायरूपाणाम्यचिप्रभृतीनां, ततश्च तेषामनुदात्तोपदेशोनर्थकः स्यात्, अथ वा ऽनुदात्ताच् कत्वात्समुदाय एवानुदात्त इत्युच्यते, यथा ऽनुदात्तं पदमिति । उपदेशः प्रकृतिपाठः । 'अनुदात्तश्चेति' । उपदेशइत्यपेक्षते, उभयविशेषणं चैतद्विध्यते, अन्यतरविशेषणं तु यदि विज्ञायेत उपदेशएकाचः सम्प्रत्यनुदात्तादिति, इहापि च प्रसज्येत लविष्यति पविष्यतीति, भवति ह्येतत् प्रत्ययस्योदात्तत्वे शेषनिघातेन सम्प्रत्यनुदात्तम्, इह च न स्यात् कर्ता कर्तुम्, नित्यस्वरेण सम्प्रत्युदात्तत्वात्, प्रकृतिपाठे चैवामनुदात्तोपदेशोनर्थकः स्यात् । अथ विज्ञायेत उपदेशेनुदात्तादेकाचः श्रूयमाणादिति, क्वादिसूत्रे नियमो नोपपद्येत, च-क्व चक्रमेत्यादौ श्रूयमाणरूपस्यानेकाच्त्वाद्विधिरेव स्यात्, तत्र को दोषः, विभिदिव विभिदिम अत्रेहागमो न स्यात् । ननु च सम्प्रत्यनेकाच्त्वादत्र प्रतिषेधस्याप्रसङ्गादेडेह भविष्यति, इह तर्हि पेचिव पेचिम, एत्वाभ्यासलोपयोः कृतयोरेकाचः श्रूयमाणादिट्प्रतिषेधः प्राप्नोति, परत्वादिति कृते एत्वा-

भ्यासलोपौ भविष्यतः, नित्यावेत्वाभ्यासलोपौ, कृतेपीठि प्राप्नोते ऽकृ-
तेपि. इट् पुनरनित्यः, कृतयोस्तयोरेकाचः श्रूयमाणादिति प्रतिषेधात् ।
एवं तर्हि यलि च सेटीत्यत्र सेदुहणं कालावधारणार्थं भविष्यति, कथं,
तत्र यल्यहणं न कर्त्तव्यं, सेटीत्येतावता सिद्धम्, अत एकहल्मध्यमस्यादि-
सर्वमनुवर्त्तते, किदुहणमेकं निवृत्तं, न च यलोऽन्यः सेड् किल्लिट् संभवति,
सोऽयमेवं सिद्धे यल्यल्यहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं किता सह समुच्च-
यार्थं, यलि च किति च सेटि एत्वाभ्यासलोपौ भवत इति, तत्र किति
पूर्वगैव सिद्धे कालावधारणार्थमिदं वचनमिति कृते एत्वाभ्यासलोपौ
यथा स्यातामकृते माभूतामिति, यथा निष्ठायां सेटीत्यत्र, एवमपि
विधित्सति विच्छित्सतीत्यत्र नित्यत्वाद् द्विर्वचने कृते एकाचः श्रूय-
माणादिति प्रतिषेधो न स्यात् । तस्मादुभयविशेषणमुपदेशग्रहणम्,
अत एवेदं मध्ये पठितं, यद्युभयविशेषणं वेभिदिता, चेच्छिदिता,
अत्रापि प्राप्नोति, अलोपस्य पूर्वस्मादपि विधौ स्यानिवृद्धावाच भवि-
ष्यति, यदुलुगन्ते तर्हि प्राप्नोति वेभिदिता चेच्छिदिता, यत्रेकादग्रहणं
किंचित्पञ्चैतानि न यदुलुकीति वचनाच्च भविष्यति । 'के पुनरिति' ।
पाठे संकरसंभवात्प्रश्नः, असंकरेण पठितव्या इत्युत्तरम् । 'प्रविभक्ता
इति' । स्वरान्तहलन्तककारादिवर्गभेदेत्यर्थः । श्लोकेष्वनिहृषहणमनु-
दात्तोपलक्षणं, षष्ठीसप्तम्यश्च धातुविषयनिर्धारणे द्रष्टव्याः । 'शिवही-
लिति' । समाहारद्वन्द्वे द्वितीयान्तम् । 'गणस्थमिति' । श्लोकपूरणार्थं,
स्वभावकथनमेतत्, म'त्, मत्तः । निबोधत, अवगच्छत । 'द्वयेत्यादिश्लो-
कयोर्द्वयोर्विवरणम्, इति स्वरान्ता इत्यस्य पुनः पाठो निगदव्याख्यानतां
दर्शयितुं द्रष्टव्यः । अन्ये तु पूर्वं न पठन्ति । 'यमिर्यमन्तेष्विति' ।
'श्यनि पठ्यते इति' । दिवादौ पठ्यते इत्यर्थः । 'प्रतिषेधवाचिना-
मिति' । इट्प्रतिषेधं कुर्वतामाचार्याणां मतेनेत्यर्थः । 'द्विर्दुहि-
रिति' । यद्विषयः संशयः पुरुषाणां नास्ति ते मुक्तसंशयाः, तन्त्रान्तरं,
व्याकरणान्तरम्, आपिशलादि । 'सहेर्विकल्प इति' । तीव्रसहेत्या-

दिना । 'सञ्चिकल्पाविति' । विकल्पस्तद्विषयः संशय इत्यर्थः । 'स्वरु-
पेणैव संशयाविति' । तौ स्तो न इत्यपि संशयस्तचेत्यर्थः । 'दिशि
दृशिमिति' । पुराणं चिरन्तनं व्याकरणं ये ऽधीयन्ते ते पुराणगाः ।
पाठेषु, धात्वादेषु । अदुपधानामित्यादिना तेष्वनुदात्तोपदेशस्य प्रयो-
जनान्तरं समुच्चिनोति । एवं च श्लोकेष्वनिट इत्यस्यानुदात्तोपलक्षणत्वं
निश्चितम् । 'रुधिः सराधिरिति' । 'न्याय्यविकरणयोरिति' । न्याय्य
उत्सर्गः, शब्दिकरणयोरित्यर्थः । क्वचित्तु तथैव पाठः, केचिद्वैवादिक्
सिद्धिमुदितं पठन्ति विधु गत्यामिति, तेन तस्य त्वायां विकल्पितेदू-
त्वाचिष्टायां यस्य विभावेति प्रतिषेधेन भवितव्यं, तथा दैवादिकस्य
भौवादिकस्य च बुधेरर्थे रूपे वा विशेषो नास्ति ततरश्चैक एवाप्यं बुधि-
विकरणद्वयार्थं तु द्वयोरङ्गयोः पाठः, तस्य चाद्वुधातुकलक्षण इदृश्युक्तः,
प्रतिषेधोपीत्येकविषयत्वाद्विभाषितेदूत्वं, ततरश्च तस्यापि निष्ठायां
प्रतिषेधेन भवितव्यमिति मन्यमानं प्रत्याह । 'निष्ठायामपीति' ।
सिधेरुदितत्वं तावदनन्यार्थं, न च यथाकथं चिदिदो भावाभावौ निष्ठायां
निषेधस्य निमित्तं किं तर्हि विकल्पवाचिना विभाषादिशब्देन विकल्प-
तेदूत्वमिति भावः । 'तपिं तिपिमिति' । तिपितपी इति पाठः, नीचेन
स्वरेणानुदात्तेन पठितान्मतीहि निबोधतेति, प्रस्तावात्प्रतीतेति पाठः,
प्रतीहीति पाठे उत्तरानुरोधः । 'विद्वानिटस्वरानिति' । 'तेप्तेति' ।
तिष्ठ तेषु षिष्ठ तृष्ठ क्षरणे । 'क्षोप्तेति' । कुप स्पर्शने । 'पचिं ववि-
मिति' । 'सृजिभृजीति' । समाहारद्वन्द्वः, अनिटत्वस्य हेतुः स्वरो
येषां ते ऽनिटस्वराः, ततोऽस्य विकल्पेन भवितव्यमिति, तेनानिटस्वराणां
नुदात्तपाठो न भवति । 'अमागमोपीति' । तेन तदर्थोऽप्यनुदात्तपाठो न
भवति । तत्कस्माद्विहानिटकारिकासु पठ्यतइत्यत आह । 'केचिदि-
त्यादि' । युक्तं चैतदित्याह । 'निजादिषु हीति' । निजां त्रयाणां गुणः
श्लावित्यत्र पठिता निजादयः, अत्रैव व्याकरणान्तरानुमतिं दर्शयति ।
'तथा चेति' । 'अवधीदिति' । किं पुनरयमुपदेशेनुदात्तः, योमित्याह ।
क पुनरस्योपदेशः, हनो वध लिङीति, किमेकाग्रहणं न निवर्त्तयिष्या-

मीत्यनुदात्त उपदिश्यते, न ह्यस्यान्यदनुदात्तत्वे प्रयोजनं, न ब्रूमोस्मि-
 च्चुपदेशेयमनुदात्त इति, हन्तिरनुदात्तस्तस्य स्थाने भवन्स्यानिबद्धावेनानु-
 दात्तः, क्रियमाणेपि तर्ह्यैकाज्यहणे यावता स्यानिबद्धावः कस्मादस्य
 प्रतिषेधो न स्यात्, एकाज्यपदेशस्य स्यान्यलाश्रयत्वादन्वित्वाविति
 प्रतिषेधादिति चेदुक्तैवमनुदात्तव्यपदेशोपि स्यान्यलाश्रयत्वात्कथमिवास्य
 स्यात् । स्यादेतत् । नात्र स्यानिबद्धावेन प्रसङ्गः, किं तर्ह्युपदेशग्रहणेन,
 यथा कर्त्ता कर्तुमित्यादौ रूपभेदे स्वरभेदे च भवति तत्कस्य हेतार्यः स
 उपदेशेनुदात्तः स एवमामवस्थामापन्न इति कृत्वा, न तु स्यानिबद्धावादेव-
 मिहापि य उपदेशेनुदात्तो हन्तिः स एवायमिति उपदेशग्रहणात्प्रसङ्ग इति,
 क्रियमाणेपि तर्ह्यैकाज्यहणे कथमिवास्य व्यावृत्तिः, यावता उपदेशग्रहण-
 स्योभाभ्यां संबन्धः, य उपदेशे एकाच् स एवायमिति स्यादेव प्रसङ्गः,
 तस्मादुधेराद्युदात्तनिपातनं कर्त्तव्यं तस्मात्पर्यादुन्त्युपदेशविषयानुदात्त-
 त्वाश्रयोपि प्रतिषेधो न भवति, न ह्येतदाद्युदात्तत्वं प्रयोगसमवायि, प्रत्य-
 यस्वरेण बाधितत्वादित्येवमत्र परिहारो वाच्यः, एकाज्यहणमुत्तरार्थम् ॥

“ श्युकः किति ” ॥ येषां प्रकृत्याश्रयः प्रतिषेधो नास्ति तदर्थ-
 मिदं श्रितः श्रितवान्, युतः युतवान् इति, सनीवन्तर्द्वेति विकल्पितेदृत्वा-
 दस्य विभाषेति प्रतिषेधः सिद्धः । ‘ केचिदित्यादि ’ । यथा भ्लाजिस्त्यश्च क्सु-
 रित्यत्रोक्तं कुक्षोर्गित्वाच्च स्य ईकार इत्यादि । यदि गकारः प्रश्लिष्यते श्युकः
 कितितीति निर्द्वेशो नोपपद्यते गकारे परतो ह्रिश्चेत्युत्वं प्राप्नोति, चत्वं च
 कृते कुक्षोर्लक्षणे चेत्येष विधिर्भवति, चत्वंस्यासिद्धत्वादुत्त्वमेव प्राप्नोति,
 तत्राह । ‘ सौत्रत्वादिति ’ । अत्रापि यन्ये वर्णयन्तीत्यस्य संबन्धः,
 तदेतद्वृण्यति । ‘ भ्लाजिस्त्यश्च ग्सुरित्यत्रेति ’ । आकारप्रश्लेषे सति तिष्ठ-
 तेराकारान्तादित्यर्थो भवति, तिष्ठतिश्चाकारान्त एव, तत्र विशेषणमुत्त-
 रकालभावीकारनिवृत्त्यर्थं विज्ञायते, ततश्च ।

कथं प्रकृतिनिर्द्वेशे पञ्चम्यां परतः युतः ।

आकारोयं विधेयः स्यादिति चोद्यमपाकृतम् ॥

‘स्यात्तोः’ । स्यात्सुशब्दस्य । ‘न किञ्चिदेतदिति’ । एतद्वकारप्रश्लेषवर्णनमशोभनमित्यर्थः । सुप्रत्ययस्य गित्त्वे हि गप्रश्लेषोऽत्र युज्यते, किञ्चेपि तिष्ठतेरीत्वमुक्तादृतेतानिवर्त्तते । ‘तीर्णे इत्यत्रापि यथा स्यादिति’ । इह तु तीर्त्वा पूर्व्वेति आनुपूर्व्यात्सिद्धं, कथं, तृत्वा पृत्वा इति स्थिते यावद्विद्वत्प्रतिषेधो न प्रवर्त्तते तावदित्योत्वे न प्राप्तः, किं कारणं, कडितीत्युच्यते, न चाकृतद्विद्वत्प्रतिषेधे सत्त्वा किद्ववति, न सत्त्वा सेडिति प्रतिषेधात्, किं च भो इत्योत्वे किति विधीयेते, न किति विधीयेते, किति तु विज्ञायेते, कथमित्योत्वाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन, तस्मात्वागेव संनिहितं किञ्चिन्माश्रित्येद्विद्वत्प्रतिषेधे प्रवृत्ते इत्योत्वे भवतः, कृतयोस्तर्हि तयोः प्रतिषेधनिमित्तस्योगन्तत्त्वस्यापगमात्पुनरिदं प्रसङ्गः, तस्मिंश्च सति न त्का सेडिति किञ्चप्रतिषेधादुक्ते सति तेरित्वा पोरित्वेति प्राप्नोति, नैतदस्ति, प्रसङ्गावस्थायामेव प्रतिषेधेन बाधितस्य भ्रष्टावसरस्य पुनः प्रवृत्त्ययोगात्, इह च तितीर्षेति मूर्ध्वतीति नाकृतद्विद्वत् प्रतिषेधे सनः किञ्चमभलादित्वादसति च किञ्चे गुणस्यायं विषय इति इत्योत्त्वयोरप्रसङ्ग इति, आनुपूर्व्यात्सिद्धमित्येव, यदि वा तूम् इति स्थिते ऽनवकाशत्वादिव सति वेति अकारान्तनिमित्त इद्विकल्पः प्रवर्त्तते, तत्रेदभावपक्षे किञ्चादुक्ते निषिद्धे इत्योत्त्वयोः कृतयोरपि विकल्पेन बाधितस्येद्वलक्षणस्य भ्रष्टावसरत्वेन पुनः प्रवृत्त्ययोगात्सिद्धमिष्टं, तस्मात्तीर्णे इत्यत्र चोपदेशाधिकारस्योपयोगः । कस्मात्पुनरसत्युपदेशाधिकारे च न स्यादित्यत आह । ‘इत्वे हि कृतइति’ । किं पुनः कारणमित्वमेव तावद्ववति, नित्यत्वात्, माभूदित्यादि चोदकः, कस्य पुनरित्यादीतरः । अत इत्यादि चोदकः, यङोऽमित्यादीतरः । ‘स्यानिवद्वावादिति’ चोदकः, अनल्यधावित्यादीतरः, अल्यधित्वं पुनरुपगति प्रत्याहारग्रहणात्, ननु चेत्त्वोत्त्वयोः कृतयोः संप्रत्यङ्काराभावेऽप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्स एव धातुर्यस्य सति विभाषा विहितेतीद्वप्रतिषेधो भविष्यति । नैतदस्ति, आदितश्चेति योगविभागेन ज्ञापयिष्यते, यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेः प्रतिषेध इति, ततश्च अकारान्तत्वमुपाधिरिद्विकल्पे स चेत्वे कृते नास्तीति कथं प्रतिषेधः स्यात् । ‘तस्मा-

दित्यादि' । यस्मादेवमसत्युपदेशग्रहणे तीर्णे इत्यत्र प्रतिषेधो न सेत्स्यति^१
तस्मादुपदेश इत्यनुवर्तनीयम् । 'तथा च सतीति' । उपदेशइत्यनुवर्त-
माने सतीत्यर्थः । 'अत्रापि प्राप्नोतीति' । जागर्तैरुपदेशावस्थायामुगन्त-
त्वात् । 'तदर्थमिति' । जागरित इत्यादिसिद्ध्यर्थे, जागरित इत्यादावि-
ट्प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थमिति वा, तथा च वार्त्तिकम् । एकाज्यग्रहणं जागत्य-
र्थमिति । पूर्वमूत्रेनुपयोगादिहार्यमेकाज्यग्रहणमित्यर्थः । भाष्यकारस्त्वा-
ह, यस्य क्वचिद्विकल्पो दृष्टः स धातुराश्रीयते, यस्य विभाषेति, न तु
तद्गतं विकल्पकारणमूकारादि, भवति चेत्सोत्थयोः कृतयोरयमपि स एव
धातुरिति तीर्णे इत्यादौ सिद्धः प्रतिषेध इति, यद्येवं विभाषा गमहन-
विद्विषामिति विशिना साहचर्यात्तौदादिकस्य विदेः क्साविटि विक-
ल्पिते दैवा^२दिकस्यापि विदेर्निष्ठायां प्रतिषेधः प्राप्नोति, विदितः विदि-
तवानिति, न, धातुभेदात्, कथं धातुभेदः, अर्थभेदादनुबन्धभेदाद्विकरण-
भेदाच्च । तदेवं नार्थे उपदेशाधिकारेण नापि एकाज्यग्रहणानुवृत्त्या, किमर्थं
तर्हि पूर्वमूत्रे एकाज्यग्रहणं यद्भुगन्तनिवृत्त्यर्थम् । ननु च क्रियमाणेष्वेकाज्य-
ग्रहणे यद्भुगन्तस्य प्रतिषेधः प्राप्नोति, उपदेशग्रहणस्योभयविशेषणत्वात् ।
यथा विभित्सतीति । तत्रैतत्स्यात् क्रियमाणे एकाज्यग्रहणे यत्रैकाज्यग्रहणं
किं विदिति वचनाद्वद्भुगन्तस्य न भवतीति तच्च वार्त्तिकमक्रियमाणेपि
चैकाज्यग्रहणे वचनान्तराश्रयणेन यद्भुगन्ते^३पि परिहारः, तदेव वचनमेवं
पठ्यतां यत्रोपदेशग्रहणमिति, अनुदात्तोपदेशलक्षणानुनासिकलोपोपि तर्हि
यद्भुगन्तानां तसादिषु न स्यात्, तथा इवन्तानां दिविप्रभृतीनां
यद्भुगन्तानामपि सनीड्विकल्पः प्राप्नोति, क्रियमाणे पुनरेकाज्य-
ग्रहणे न भवति, एकाच इति तत्रानुवृत्तेः, यदि नेष्यते एवं वत्यामि उप-
देशेनुदात्ताच्च यद्भुग इति, अधिकारोयं, यत्रैकाज्यग्रहणेन यद्भुगन्तस्य
व्यावृत्तिरिष्यते, तत्रोपतिष्ठते एवमपि वावृत्तु वरणइति दिवादायनेका-

१ भविष्यतीति पा. ई. पु. ।

२ आदादिकस्येति ई. पु. पाठः ।

३ यद्भुगन्तस्येति ई. पु. पा. ।

जुदिदनुदात्तेत्यत्रते, तथा च भट्टिकाव्ये प्रयोगः, ततो वाच्यमानो ऽसौ
रामः शालां न्यविलतेति, तस्योदितो विकल्पितेऽो निष्ठायां यस्य विभा-
वेति प्रतिषेधः प्राप्नोति, एकाज्यहणे तु क्रियमाणे न भवति, एकाच इति
तत्रानुवृत्तेः, तथा च निष्ठायां सेटीत्यत्रापि वृत्तिकारेणोक्तम्, अथ पुन-
रेकाच इति तत्रानुवर्त्ततइत्यादि, अन्ये पुनर्भाष्यकारेणैकाज्यहणस्य प्रत्या-
ख्यातत्वाच्चेतदिष्यतइत्याहुः । तथा च वृत्तिकारेणापि पाक्षिकत्वेनैवातं
अथ पुनरेकाच इति तत्रानुवर्त्ततइति कृतमतिविस्तरेण ॥

“सनि यहुगुहोश्च” ॥ चकार उगनुकर्षणार्थः । न चेको भलिति
सनः कित्वात् उगन्तानां पूर्वणैत्र सिद्धिः, किं कारणं, भलादौ सनः कित्त्वं,
न चान्तरेणोऽप्रतिषेधं सन् भलादिर्भवति, तेन येषु प्रकृत्याश्रयः प्रतिषेधो
नास्ति तेष्वनेनैवेति प्रतिषिद्धे भलादित्त्वे सनः कित्त्वमित्येष क्रमः । ‘जि-
घृक्षतीति’ । इदविदेत्यादिना सनः कित्त्वं, ग्रहज्यादिमूत्रेण संप्रसारणं,
हो ठः, षठैः कस्मि, एकाचो वशो भू । ‘जुघृक्षतीति’ । गुहू संवरणे,
स्वरितेत्, हलन्ताच्चेति सनः कित्त्वम्, अथ चकारेणोगिदिव श्रयतिरपि
कस्माच्चानुक्रियते ऽत आह । ‘श्रिस्व्यूषिर्त्वादि’ ॥

“कृष्टवृष्टुदुक्षुषो लिटि” ॥ ‘क्रादय एव लिट्यनिटइति’ ।
लिट्येव क्रादयो ऽनिट इत्येष तु विपरीतोऽत्र नियमो न भवति, क्रादीना-
मनुदात्तोपदेशसामर्थ्यात् । ‘कृतलब्धक्रीतकुशलाः’ । ‘तमधीष्टो भूतः’ ।
‘परिश्रुतो रयः’ ‘स्तुतस्तोमयो’ रित्यादिनिर्देशाव्य । केन पुनरेवामिट्प्रति-
षेधः सिद्धः, यतो नियमार्थो यमारम्भ इत्यत आह । ‘अनुदात्तोपदेशाना-
मित्यादि’ । वृह्वृत्रभ्यामन्ये ऽनुदात्तोपदेशास्तेषां प्रकृत्याश्रय एकाच उप-
देशइतीट्प्रतिषेधः सिद्धः । वृह्वृत्रोस्तु प्रत्ययाश्रयः श्युकः कित्तीत्येषः ।
तस्मादुभयस्यापि प्रकृत्याश्रयस्य प्रत्ययाश्रयस्य च । कथं पुनरयं प्रत्ययाश्रयस्य
नियमः, यावता वृत्रहणं वृत्रस्यलि विध्यर्थं संभवति, नहि तत्र प्रकृत्या-
श्रयः प्रतिषेधः, वृत्र उदात्तत्वात्, नापि प्रत्ययाश्रयः, यलः कित्त्वाभावात्,
असति प्रत्ययाश्रयस्य नियमे लुलुविद्येत्यादाविधेन स्यादित्यत आह । ‘वृत्रो
हीति’ । व्यवस्था, नियमः, इह तु षोऽथेत्यादौ, चेतो भारद्वाजस्येत्येतस्मावि-

यमादिट् प्राप्नोति, ययिषेत्यादिवत् । यथा हि ययिष, पयिषेत्यादावाहुं
धातुकस्येतीट् प्राप्त एकाच इति निषिद्धः पुनः क्रादिनियमात् प्राप्नोव-
स्तास्वत्यतीति प्रतिषिद्धस्तत आतो भारद्वाजस्य यलि प्रतिषेधो नान्येभ्य
इति नियमात्पक्षे इद्ववति तथात्रापि स्यात्, कथं सन्तु क्रादिनियमस्य बा-
धकम् अचस्तास्वादिति प्रतिषेधं बाधमानो भारद्वाजनियमः क्रादिप्रतिषेधं
न बाधेत । कसृभृवदित्येतेषु पुनर्चायं दोषस्तेषामृकारान्तत्वेन भारद्वाजपते-
पीटः प्रतिषेधात्, एवं तर्हि स्तुदुसुश्रुवां ग्रहणं विध्यर्थं भविष्यति, अत्रति हि
विधेये नियमो भवति, इह चास्ति विधेयं, किं, यलि भारद्वाजनियमादिटः
प्राप्तस्य प्रतिषेधः, इतरेषान्तु क्रादीनां ग्रहणं नियमार्थं भविष्यतीति । त्रिभि-
दिव लुलुविवेत्यादावपि न दोषः, कथं पुनस्तुष्टुमः, अत्र हि क्रादिनियमादिट्
प्राप्नोति, नैष दोषः । स्तुदुसुश्रुवां ग्रहणमुभयोरपि प्रतिषेधार्थं, यश्च क्रा-
दिनियमादिट् प्राप्तः यश्च भारद्वाजनियमात्तयोहभयोरपीत्यर्थः । यद्येवं
येन नाप्राप्तिन्यायेन क्रादिनियममेव स्तुदुसुश्रुवां प्रतिषेधो बाधेत न तु
विकल्पेन प्राप्तं भारद्वाजनियमं, ततश्चासौ स्य देवेत्याशङ्काह । 'स्तुदु-
सुश्रुवां त्विति' । एतच्च पुरस्तात्प्रतिषेधकारणकरणात्प्रत्ययते । तथाहि ।
प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य पूर्वं विधिप्रकरणं पठितव्यमाहुं धातुकस्येत्या-
रभ्य ईदृजनेर्ध्वं चेत्येवमन्तं, पश्चात्प्रतिषेधप्रकरणं, तद्वयान्यत्रापि कर्त्तरि
कर्मव्यतिहारे, न गतिहिंसार्थेभ्य इति, तत्रायमर्थो द्विरिह्यग्रहणं न कर्त्तव्यं
भवति प्रकृतमनुवर्त्तते, नन्वेवं रुदादिभ्यः सार्वधातुकइति सार्वधातुकग्र-
हणं लिङः सलोपानन्त्यस्येत्यत्र विच्छिद्यते, एवं तर्हि न वृद्धाश्चतुर्थ्यै
इत्यत्रैव पठितव्यमेवं हि विध्युत्तरकालश्च प्रतिषेधः कृतो भवति, द्विश्वे-
ह्यग्रहणं न कर्त्तव्यमभवति, सार्वधातुकग्रहणं च सलोपेन विच्छिद्यते, अपि च
द्विःप्रतिषेधो न कर्त्तव्यो भवति, सोऽयमेवं सिद्धे यत्पुरस्तात्प्रतिषेधकारणं
करोति तस्यैतत्प्रयोजनमनाश्रितविधानविशेषमिण्मात्रमनारभ्याधीतेन
प्रतिषेधेन यथा बाधेतेति, यदि तु भारद्वाजनियमात्परमिदं कारणं क्रियेत
ततो मध्येपवादस्यायेन भारद्वाजनियमोचस्तास्वादिति प्रतिषेधमेव बाधेत
न तु क्रादिनिषेधमिति पुरस्तात्प्रतिषेधकरणे न कश्चिद्दोषः । अपर आह ।

यत्र तत्र वा प्रतिषेधकरणमस्तु, सर्वथा तु भारद्वाजनियमोऽवस्तास्वदिति योगद्वयेन शलि यः प्रतिषेधः प्राप्तस्तस्यैव नियामकः, अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति, ततश्च स्तुदुसुश्रवामपि भारद्वाजनियमोऽवस्तास्वदिति प्रतिषेध एव निवर्तते न तु क्वादिप्रतिषेध इति तन्मते पुरस्तात्प्रतिषेधकरणस्य प्रयोजनमुत्तरत्र दर्शयिष्यामः । 'कृजोमुट इति वक्तव्यमिति' । कृतेपि मुटि करोतिर्भवत्येवेति प्रतिषेधप्रसङ्गः ॥

“स्वीदितो निष्ठायाम्” ॥ श्वयहणं किमर्थं न संप्रसारणे कृते परस्य पूर्वत्वे चोगन्तत्वे सति श्युकः कित्तीत्येव सिद्धं, न सिध्यति, श्वित इति स्थिते परत्वादित् प्राप्नोति, अथापि पूर्वं संप्रसारणमेवमपि श्युकः कित्तीत्यत्रोपदेशइत्यनुवृत्तेरस्य चोपदेशे इदन्तत्वाच्च सिध्यति । 'ह्रीङ् इत्यादि' । ह्रीङ्यं स्वादीनां मध्ये पठ्यते, ते च ओदितः, स्वादय ओदित इति वचनात्कथमेतज्जापकमित्यत आह । 'स ह्रीति' । निष्ठातः निष्ठातकारस्य अनन्तरस्य विधीयतइति इति सत्यानन्तर्यं विहन्येत, एवञ्च सति श्वयतेरप्यत्र यहणं शक्यमकर्तुम्, तथा ओलस्त्रीप्रभृतीनामपि उक्तेनैव न्यायेनेडभावस्य सिद्धत्वात् ॥

“यस्य विभाषा” ॥ यस्य विभाषेत्यनुवादवाक्यम्, अत्र चेद्विहित इति वाक्यशेषः, यत्तदोर्नित्यसंबन्धात्तस्य निष्ठायामिग्नं भवतीति प्रतिषेधवाक्यं संपठ्यते । 'निपातनादिहागम इति' । अपर आह । अनित्योऽयं प्रतिषेधः, कृती छेदनइत्यस्य ईदित्करणसामर्थ्यात्, यदि ह्ययं विधिनित्यः स्यात्से सिचीत्यनेन विभाषितेऽत्त्वादनेनैव प्रतिषेधस्य सिद्धत्वादीदित्करणमनर्थकं स्यादिति ॥

“आदितश्च” ॥ 'आश्वस्तो वान्त इति' । भाष्यवार्तिकयोरनुक्तमपि प्रयोगबाहुल्यादुक्तम् । 'योगविभागकरणं किमिति' । योगविभाग एव तावद्वेषः । अपि च एकयोगत्वे चकारो न कर्तव्यो भवतीति प्रश्नः । एवं चोत्तरयन्ये चकारो न पठितव्यः, पठ्यमानस्तु अनुक्तसमुच्चयार्थो व्याख्येयः, कथं पुनरेकयोगत्वे भावादिकर्मभ्यामन्यत्र प्रतिषेधः सिद्धस्तत्राह । 'अन्यत्रेति' । 'यदुपाधिरिति' । उपाधिरभिधेयादिर्भेदकः

यद्युपाधीनां भेदकत्वं न स्याद्योगविभागो नर्थकः स्यात्, भेदकत्वे तु तेषां
भावादिकर्मणोर्विकल्पविधानात्कर्तृकर्मणोः प्रतिषेधो न स्यादिति तदर्थो
योगविभागः कर्तव्यः, किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनमित्यत आह । 'तेनेति' ।
'लाभार्थस्य विभाषेति' । अत्र हेतुर्वैयर्थ्ये, यदि तस्युपाधिर्भेदकस्तत उदितो
वेति त्वाप्रत्यये भाववाचिनि विकल्प इति निष्ठायामपि भावएव प्रति-
षेधः स्याच्चाचार्यान्तरे, शब्देनाश्रीयमाणो ह्युपाधिर्भेदकः, न चेदितो वेत्यत्र
भाववाचित्वं शब्देनाश्रितं, तथा च तेन निवृत्तं निवृत्तेतद्व्युत्पादिभ्य
इत्यादेरुपपत्तिः ॥

"विभाषा भावादिकर्मणोः" ॥ 'मेदितमनेनेति' । निष्ठा शी-
डिति कित्त्वप्रतिषेधाद्गुणः । 'प्रमिच इति' । आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि
वेति कर्त्तरि क्तः । 'सौनागा इति' । सुनागस्याचार्यस्य शिष्याः सौनागाः ।
'शक्तिो घटः कर्त्तुमिति' । यद्यपि शक्तिः केवलो ऽकर्मकस्तथापि तुमु-
नन्तवाच्यक्रियाविशेषणत्वेन सकर्मको भवति, तथा च कर्मणि लादयो
दृश्यन्ते, अयं योगः शक्यो ऽवक्तुम् । अयमर्थः शक्यते वक्तुमिति ॥

"तुभ्यस्यान्तध्वान्तलान्निष्ठविरिश्वाण्टबाढानि मन्यमनस्तमः-
सक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु" ॥ 'मन्याभिधानं चेदिति' । समुदायेन
चेन्मन्योऽभिधीयतइत्यर्थः । एतेन समुदायानामभिधेयभावेन मन्यादय
इहोपात्ता इति दर्शयति । यदि तु धात्वर्थोपाधित्वेनाश्रीयेरन् मन्यादि-
साधने धात्वर्थं तुभ्यादयो निपात्यन्तइति तदा तुभितं मन्येनेत्यादावपि
स्यात्, द्रवद्रव्यसंश्लेषः सक्तवो मन्यः, दधिमन्यान्मधुमन्यांश्चेति हि
दृश्यते, अन्ये तु मय्यतेनेनेति मन्यनदण्डः, खञ्जको मन्य इत्याहुः ।
मन्यादिषु तुभ्यादिशब्दानां चलनादिक्रियायोगो यथासंभवं द्रष्टव्यः ।
'उपमानादिति' । उपमानं सादृश्यं, तच्च यथासंभवं द्रष्टव्यं, स्वान्तशब्देन
विषयेष्ववितिप्तमनाकुलं मन उच्यते, स्वनितं शब्दायितमित्यर्थः । 'मन-
सेति' । कर्त्तरि करणे वा तृतीया, एवं ध्वनितं तमसेत्यत्रापि । 'लानमिति' ।
रगे लगे ष्टगे संवरणे, अत्र निष्ठानत्वमपि निपात्यते । 'स्निष्टमिति' ।
सेच्छ अय्यते शब्दे । 'स्नेच्छितमिति' अपभाषितमित्यर्थः । अचार्यस्या-

विस्पष्टतया शब्दस्याविस्पष्टत्वम्, अपशब्दानामपि स्वरूपेणाभिव्यक्तत्वात्, उदाहरणेषु वर्णानाभिव्यक्तिरविस्पष्टत्वम् । 'फाण्टमित्यादि' । कः पुनरचानायासो विवक्षित इत्यत आह । 'यदशृतमित्यादि' । यस्य व्याधेर्यदौषधं ज्ञातं तस्य पञ्चधा कल्पना, रसः कल्कः शृतः शीतः फाण्ट इति, रसः स्वरसः, कल्कः पिष्टं, शृतं क्लायः । शीतो नाम लुण्णमौषधज्जातमुदके प्रक्षिप्य रात्रावधिवासितमुदकं प्रातः पीयते, तदेवाप्योदके प्रक्षिप्य सद्योभिपुत्य पूत्वा यत्पीयते स फाण्टः, यथाह चाभट्टः, सद्योभिपुत्य पूतस्तु फाण्ट इति, पञ्चाप्येते कषायाः, तत्राशृतमिति क्लायस्य व्यावृत्तिः, अपिष्टमिति कल्कस्य, उदकसंपर्केणेति स्वरसस्य, ईषदुष्णमिति शीतस्य, मात्रशब्दः स्वभावानुवादः, विभक्त्यसं, प्रागवस्थाया भिन्नरसं, यदेवंभूतं कषायं तत्फाण्टमित्यर्थः । कषायशब्द उभयलिङ्गः । कथं पुनरेतदनायासशब्देनोच्यते, लक्षणया, यदाह । 'अनायासेनेति' ॥

“धृविशसी वैयात्ये” ॥ जिधृषा प्रागल्भ्ये, शसु हिंसायां, बध्मर्षे प्रथमा, विरूपं यातं गमनं चेष्टितं यस्य स वियातः, अविनीतः, शसेरपीत्यादौ यन्ये इट्प्रतिषेधः सिद्ध इत्यनुबङ्गः । अथ धृषेर्विभाषा भावादिकर्मणोरिति विकल्पे प्राप्ते नित्याद्यं ग्रहणं कस्माच्च भवति तत्राह । 'भावादिकर्मणोरपीति' । एवं चास्य आदित्वे प्रयोजनं चिन्त्यं, धर्षिताऽभिभूतः, पूर्ववदक्त्वं, विशसितो विकृतः ॥

“दृढः स्यूलबलयोः” ॥ स्यूलो मांसलो दुर्बलोपि, अस्यूलोपि बलवान् बलः । 'बलवति चेति' । सूत्रे अर्शश्चाद्यक्षप्रत्ययान्तं बलशब्दं दर्शयति । 'दृढेरिति' । दृढि वृद्धावित्येतावान्याठ इति वार्तिककारस्य पक्षः, दृढ दृढि वृद्धाविति भाष्यकारस्य, अथ किमर्थं हकारस्य लोपो निपात्यते न ढत्वमेव निपात्यताम्परस्य धत्वं ष्टुत्वं ठो ठे लोपः दृढ इति सिद्धमित्यत आह । 'हकारलोपनिपातनमिति' । 'रेफो न स्यादिति' । रादिफ इत्यत्र वर्णादिति नापेत्यते, तेन रशब्दे

न स्यादित्यर्थः । ठनोपस्यासिद्धत्वे संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञयोपज्ञातया लघु-
संज्ञाया बाधितत्वात्तन्निबन्धनकार्यप्रसङ्ग इत्यर्थः । 'इह चेति' । गुरुसं-
ज्ञानिबन्धनकार्यप्रसङ्गश्चेत्यर्थः । 'वृंहितमिति' । वृहेः प्रत्युदाहरणं,
वृंहितमिति वृहेः, अत्र च दीर्घादिरूपेण वृद्धमुच्यते ॥

“प्रभौ परिवृद्धः” ॥ ‘पूर्वेण समानमिति’ । इहभावादेर्निपात्यस्य
तुल्यत्वात् । ‘वृहेरिति’ । वृहि वृद्धाविति धार्मिककारस्य पक्षः, वृह वृहि
वृद्धाविति भाष्यकारस्य । ‘वृहिश्च यदि प्रकृत्यन्तरमस्तीति’ । ततस्तस्यापि
निपातनमित्यर्थः । ‘तदेव प्रयोजनमिति’ । असिद्धत्वाभावः । अथ कथं परि-
वृद्धयेत्यत्र ल्यबादेशः, यावता परिवृद्धमाचष्ट इति विग्रहे तत एव णिच् कर्त्त-
व्यः, समुदायस्य च धातुत्वात् त्वाप्रत्ययोपि तत एव कर्त्तव्यः, ततश्च परेरपि
त्वान्तेन्तर्भावाचायं समासः, इह च परिवृद्धयतीति परिशब्दस्य तिङन्ते-
न्तर्भावात्तिङ्गिति इति निघातो न स्यादित्यत आह । ‘परिवृद्धमाचष्ट-
इति विश्लेषेति’ । णिजुत्पद्यत इति । अयन्तं पठितव्यम्, अयन्तपाठे
तु विश्लेषेति त्वाप्रत्ययो न स्यात्, असमानकर्तृकत्वात् । ‘संयामयतेरेव
सोपसर्गादिति’ । यदत्र वक्तव्यं तद्गुणादिभ्यो भुञ्ज्यच्चैरित्यत्रैवोक्तम् ।
‘निघातो भवतीति’ । अङ्गिद्विवचनयोरप्युपलक्षणमेतत् । पर्यव्रठयत् ।
परिविव्रठयिषति । ‘परिवृंहितमिति’ । वृहेः प्रत्युदाहरणं, ‘परिवृंहि-
तमिति’ । वृहेः ॥

“कृच्छ्रगहनयोः कषः” ॥ कषतिर्हि सार्थः । ‘कष्टोग्निरिति’ ।
वीर्यमानोग्निरत्राग्निशब्देन विवक्षितः, स कष्टो भवति वयनप्रकारस्य
दुर्ज्ञानत्वात् । व्याकरणस्य कष्टत्वमिहागमादिव्यवस्थाया दुर्ज्ञानत्वात् ।
साम्बां कष्टत्वं पूर्वभेदस्य स्वरस्य स्तोमादीनां च दुर्ज्ञानत्वात् । ‘कारण-
मपीति’ । लक्षणया, कृच्छ्रयतीति कृच्छ्रमिति व्युत्पत्त्या वा ॥

“घुषिरविशब्दने” ॥ घुष्टा, अविशब्दिता, अवघुषितं, विश-
ब्दितमाविष्कृताभिप्रायमित्यर्थः । चौरादिकस्य चायं प्रयोगः, स एव
ह्यस्मिन्नर्थे वर्तते । ‘द्वा’वपीति । घुषिरिति सूत्रोपात्तं रूपं द्वयोरपि

सधारणमित्यर्थः । कथं समान्येन यद्वयं यावता विशब्दने णिवा भवितव्यं, केवलश्चेह घुपिरुपात्तोत आह । 'विशब्दनप्रतिषेधश्चेति' । 'विशब्दनार्थस्यानित्य इति' । अन्ये त्वनित्यण्यन्ताश्चुरादय इति सामान्येन ज्ञापकमाहुः । अपर आह ।

चिति स्मृत्यामितीदित्वमत्र ज्ञापकमस्य हि ।

फलं चिन्तित इत्यादौ न लोपो मास्मभूदिति ॥

नित्ये च णिचि सत्यत्र नलोपस्याप्रसङ्गतः ।

चिन्तस्मृत्यामित्येव च पठितव्यं भवेदिति ॥

'अयमपीति' । यद्यप्यवघुषितं वाक्यमाहेत्येतदपि प्रयोजनं तथापि जुघुगुरित्यपि प्रयोग उपपन्न इत्यर्थः ॥

"अभेश्चाविदूर्य" ॥ 'वि'शेषेण दूरं विदूरं ततोऽन्यदिति । तत्पुनर्यदासचमविप्रकृष्टं वा भवति तद्वेदितव्यम् । 'तस्य भाव आविदूर्यमिति' । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् ष्यञ् । ननु च न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादिति प्रतिषेधः प्राप्नोति, तत्राह । 'एतस्मादेवेति' । न नञ्पूर्वादित्यमपधिकारस्तेन ततः सूत्रादुत्तरस्य भावप्रत्ययस्य प्रतिषेधस्तत्र क्रियतइत्युत्तरस्येत्युक्तम् ॥

"गौरधयने वृत्तम्" ॥ अधीयतइत्यध्ययनमिति कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्मणि ल्युट्, निष्ठाविशेषणं चैतत्, अध्ययनाभिधायिन्यां निष्ठायामिति । 'णिलुक्चेति' । प्रत्ययलक्षणं गुणो माभूदिति णेलुक् निपातनं, लोपनिपातने तु गुणः स्यात् । 'वृत्तो गुणो देवदत्तेनेति' । गुणः पाठः पदक्रमसंहितारूपोध्ययनविशेषः स वृत्तः संपादित इत्यर्थः । वृत्तिरयमित्यादिना सूत्रस्यानारम्भमाशङ्कते । 'अकर्मकइति' । वृत्तं गुणस्य, वृत्तं पारायणस्येति भावे कस्य प्रयोगार्थमिदमुक्तम्, अकर्मकत्वे हि भावे निष्ठा भवति, तयोरेवेत्यत्र भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनुवृत्तेः, योपि नपुंसके भावे कः सोपि सकर्मकेभ्यो न भवति, तयोरेवेत्यत्र क्त्वात्रस्य यद्वयान्, अन्यथा सकर्मकाद्भावे क्ते विधीयमाने कर्मणि द्वितीया प्रसज्येत, यामं गतमोदनं भुक्तमिति, यदि तद्व्यंकर्मकः, कथं वृत्तो गुण इति कर्मणि निष्ठे-

त्याशङ्क्याह । 'स एयर्थे वर्तमान इति' । यदि वायं वृत्तिरकर्मकः स एयर्थे वर्तमान इत्येक एव वृत्त्यः, अकर्मका अपि धातवोन्तर्भावितव्यर्थाः प्रयोज्येन कर्मणा सकर्मका भवन्ति, यथा राजयुध्येति, दृश्यते च वृत्तेरन्तर्भावित-
व्यर्थस्य प्रयोग इत्याह । 'तेननिवृत्तिमिति हीति' । न चात्रोपसर्गवशा-
त्सकर्मकत्वं, एयर्थगतेः वृत्तेर्णिव योर्थः । निवर्त्यते यैर्नियमाभिषेक-
इत्यादौ तदवगतेरित्यर्थः । 'त'तस्माद्वृत्तिरेवेति' । प्रकृत्यन्तादेवेत्यर्थः ।
'वृत्तो गुण इति' । उदितो वेति त्वायां विकल्पितेदृकत्वादास्य विभाषे-
तीदृप्रतिषेधः सिद्धः, तदेवं निपातनमनर्थकमित्येव मतं जोड्यं परिहरति ।
'तत्क्रियत इति' । इष्टस्यान्यथासिद्धावप्यनिष्टनिवृत्त्यर्थं निपातनमि-
त्यर्थः । 'अपरे त्विति' । तेषां मते नानेनार्थः सूत्रेण ॥

“वा दान्तशान्तपूर्णेदस्तस्यष्टच्छवज्जप्ताः” ॥ 'दान्तः शान्त इति' ।
दमिशमी उपशमनार्थः । णिलुगिदृप्रतिषेधयोरनुनासिकस्य क्लिन्नोरिति
दीर्घः, निपात्यमानस्य च णिलुको ऽपरनिमित्तकत्वाद्दीर्घविधिं प्रति
निषेधाच्च स्यान्वद्वाचो नास्ति । 'पूर्णे इति' । पूरी आयायने दिवादि-
श्चुरादिश्च । 'दस्त इति' । तसु उपत्यये, दसु च, अत्र ह्रस्वत्वमपि निपा-
त्यते । 'स्पष्टश्च इति' । स्पष्ट बाधनस्पर्शनयोः, छद्म अपवारणे, अचा-
पि ह्रस्वत्वमपि निपात्यते । 'जप्ता इति' जपमिच्छ, चुरादिः, । 'इदृ-
प्रतिषेधो णिलुक्च निपात्यत इति' । चकारात्कचित्पुधाह्रस्वत्वं च, क्वि-
त्ययते । 'जपेर्भरजपिसनामिति विकल्पविधानादस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधे
प्राप्ते विकल्पार्थं निपातनमिति' । एकाग्रहणं यस्य विभाषेत्यत्र नानु-
वर्तत इतिभावः । अत्रादितश्चतुर्णां ग्रहणं शक्यमकर्तुम्, कथम्, अन्तर्भा-
वितव्यर्थानां प्रकृत्यन्तानां दान्त इत्यादीनि रूपाणि, अन्यत्र एयन्तानां
दमित इत्यादीनि ॥

“हृष्यमत्वरसंधुषास्वनाम्” ॥ 'अभ्यान्त इति' । अभ गत्यादिषु,
पूर्ववद्दीर्घः । 'तूणे इति' । जित्वरा संभ्रमे, ज्वरत्वरेत्यादिनोड् । 'आदि-
तश्चेतीदृ प्रतिषेधे प्राप्त इति' । आदित्वे तु प्रयोजनं मृग्यम् । आत्मने-

यसु अदने, स्क्म्भु स्तम्भु रोधनार्थौ सौत्री, वत्ते यावने, कम गतौ, शसु हिंसायां, शंसु स्तुतौ, शासु अनुशिष्टौ, तृ प्रवनतरणयोः, वृह् सम्भक्तौ, वृज् वरणे, ज्वल दीप्तौ, तर सञ्चलने, लमूष् सहने, टुक्म् उद्विरणे, चम गत्यादिषु । 'उत्तभितेति' । 'उदः स्यास्तम्भाः पूर्वस्येति पूर्वसवर्णः सकारस्य तकारः । 'अन्योपसर्गपूर्वः स्तभितशब्दे न भवतीति' । यदि स्यादुत्तभितयहणमनर्थकं स्यात् । 'निपातनबहुत्वापेक्षमिति' । तेन छान्दसः प्रयोग एकवचनान्तोप्युदाहृत इति भावः । 'इतिकरणः प्रदर्शनार्थे इति' । तस्य प्रकारार्थत्वात् ॥

“आर्तुधातुकस्येद्वलादेः” ॥ ‘आस्ते वस्तइति’ । ननु च रुदादिभ्यः सार्वधातुकद्व्येतच्चिमाथे भविष्यति, रुदादिभ्य एव सार्वधातुकइति, तत्राह । ‘रुदादिभ्यः सार्वधातुकद्व्येतस्मिचिति’ । नियमे त्वितस्मिन् विज्ञायमाने विपरीतोपि नियमः सम्भाव्यते, रुदादिभ्यः सार्वधातुकएवेति, तत्र च वक्तव्यं रुदविदेति त्कासनोः कित्त्वविधानाव भविष्यति, अनिटः सनो भलादेर्हलन्ताच्चेत्येव सिद्धत्वात् । त्कोष्यनिट औपदेशिककित्त्वम-द्वावादिति ततश्च प्रतिपत्तिगौरवं स्यात् । ननु चासत्यार्तुधातुकयहणे अह्नस्येत्यधिकारात्तस्यैदेष्टं प्राप्नोति, यथा लुह्लइलह्लत्वहुदात्त इति, ज्ञाप-कात्सिद्धं, यद्यमेकाव उपदेशेनुदात्तादिति प्रत्ययस्येष्टप्रतिषेधं शास्ति, यच्च निष्ठायां सेटि न त्कासेदित्याह, तज्ज्ञापयति प्रत्ययस्यैवायमिहिति । न च वृत्त्वमित्यादौ प्रातिपदिकप्रत्ययस्य प्रसङ्गः, अत इद्वानोरित्यधिका-रात् । एवमपि जुगुप्सते लूभ्यां लूभिरित्यादौ प्रसङ्गः, इद्वितो नुम् धातोरित्यतो द्वितीयमपि धातुयहणमनुवर्तिष्यते, तत्रैकं स्वरूपपदार्थकं, ततश्च धातोरित्येवं धातुसंशब्दनेन विहितस्य धातोः परस्येद्विधानाव क्वाण्य-निष्टं रूपं, तदेवं बहुप्रतिषिधेयत्वात्प्रातिपत्तिगौरवपरिहार्येमाद्वुधातुकस्ये-त्युक्तम् । ‘प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थमिति’ । केन पुनः प्राप्तस्य प्रतिषेधः शङ्क्यते, इद-मेव चलनं कल्पकं स्यात् असत्यार्तुधातुकमात्रस्येष्टं, यतो वलादेः प्रतिषि-ध्यतइति, नेद्वुशि कृतीत्यादिकस्तु प्रतिषेधो नियमार्थः स्यात् ॥

१ हलन्ताच्चेति कित्वस्य सिद्धत्वादिति ई. पु. पा. ।

२ संभवादिति ई. पु. पा. ।

“सुक्रमोरात्मनेपदनिमित्ते” ॥ स्तुक्रमोरात्तत्वादिति मिदु
नियमार्थं वचनमनात्मनेपदनिमित्तएव यथा स्यादन्यत्र माभूदिति । अथ
प्रस्तुतः, प्रस्तुतवान्, प्रसुस्तुषति, क्रान्तः, क्रान्तवान्, इत्यत्र ‘इयुः
क्रिति,’ ‘सनि ग्रहगुहोश्च’ ‘यस्य विभाषे’ ति प्रतिषेधे प्राप्ते विध्यर्थ-
मेतत्कस्माच्च भवति, पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डकरणात्, तस्य हि प्रयोजनम-
नाश्रितविधानविशेषस्येष्टमात्रस्य प्रतिषेधो यथा स्यादिति, यदनात्मनेप-
दनिमित्तइति प्रसज्यप्रतिषेधः सुक्रमोरात्मनेपदनिमित्तत्वे सतीन् न भव-
तीति, एवं च प्रतिषेधपरकरणवैतत्युक्तित्वं, तत्रायमप्यर्थः, नञुपादानं न
कर्त्तव्यं भवति, तथा तु न कृतमित्येव । अत्र यदनात्मनेपदशब्देन नञः
समासं कृत्वा परस्मैपदनिमित्तशब्देन षष्ठीसमासः क्रियेत आत्मनेपदाद-
न्यदनात्मनेपदं परस्मैपदमिति यावत्, तस्य निमित्तं, ततश्च यत्र सुक्र-
मौ परस्मैपदनिमित्ते चक्रमिथ, चक्रमिव, चक्रमिम, प्राक्षावीत्, प्रसु-
स्तुविवेत्यादौ तत्रैवेद्ववतीत्यर्थः स्यात्ततश्च कृति न स्यात्प्रसुविता,
प्रसुवितुं, प्रसुवितव्यं, प्रक्रमिता, प्रक्रमितुं, प्रक्रमितव्यमिति, तथा चिक्र-
मिषतीत्यत्रापि न स्याच्चहि सनन्तादुत्पद्यमानस्य परस्मैपदस्य क्रमिनि-
मित्तं, परस्मैपदग्रहणमेव च कर्त्तव्यं स्यात्, तस्मादात्मनेपदशब्दस्य
निमित्तशब्देन समासं कृत्वा परस्माच्चत्वा समासः कर्त्तव्यः, प्रसज्यप्रतिषेधे
त्वनुन्मेष एवास्य पतस्य स्यात्, तत्र यदनात्मनेपदनिमित्तइति मत्त-
म्येकवचनं स्यात्ततोयमर्थः स्यात्, आत्मनेपदस्य यन्निमित्तं ङकापाद-
तस्मिन्सति न भवतीति, ततश्च प्रसुविचीयतइत्यत्रापि प्रतिषेधः स्या-
द्विद्यते ह्यत्रात्मनेपदस्य निमित्तं क्यङो ङकार इति । प्रथमाद्वि-
वचनान्तं स्तुक्रमोर्विशेषणमिति दर्शयति । ‘न चेत् सुक्रमौ आत्मनेप-
दस्य निमित्तमिति’ । वेदाः प्रमाणमिति वदेकवचनं, सूत्रे तु प्रत्येकं निमि-
त्तत्वस्य विवर्तितत्वात् द्विवचनम्, निमित्तशब्दोयमस्ति योग्यतामात्रे
कुमूलस्येष्टपि बीजेषु वक्तारो भवन्ति अदुरनिमित्तान्येतानीति, अस्ति
च कुर्वद्रूपे, तत्राद्ये पठे कृत्यपि प्रतिषेधः स्यात्, प्रसुविता प्रसुवितुं,
प्रसुवितव्यं, प्रक्रमिता, प्रक्रमितुं, प्रक्रमितव्यमिति, अस्ति ह्यत्र यथायोगं

भावकर्मकर्तृविषयत्वादात्मनेपदं प्रति योग्यत्वं तदिह किं विवक्षितमिति पृच्छति । 'कृ च तावात्मनेपदस्य निमित्तमिति' । इतरोपि कुर्वद्वपपवाच्येन परिहरति । 'यत्रेत्यादि' । अत्रैवं व्याख्येयं, यत्रात्मनेपदं तदाश्रयं भवति तत्रैवात्मनेपदस्य निमित्तं, किं पुनस्तदात्र तदाश्रयमात्मनेपदं भवतीत्यत आह । 'भावकर्मैत्यादि' । अत्र हि विषये सुक्रम्योः श्रूयमाणमात्मनेपदं भवतीति, कुर्वद्वपपवाच्ये निमित्तशब्दे मुख्यः, योग्यतामात्रे त्वौपचारिक इति भावः । ननु च भावकर्मोक्तिषु तद्वार्था आत्मनेपदस्य निमित्तं न सुक्रमी, कृ तर्हि प्रतिषेधः स्यादत्र हि क्रमिरेव निमित्तम्, अनुपसर्गाद्वा, क्रंसीष्ट क्रंस्यते, नैष दोषः । भावकर्मकर्तारः क्रमेश्च वृत्त्यादयः, सर्वमेवैतद्वातोरेव विषयतया विशेषणं, धातुरेव तु साक्षादात्मनेपदस्य निमित्तं, भावादिविषयाद्वातोरात्मनेपदं भवतीति । 'तेनेत्यादि' । यत एव कुर्वद्वपपवाच्ये निमित्तं तेनायं सत्यात्मनेपदे प्रतिषेध इत्यर्थः । किमुच्यते प्रतिषेध इति, यावता पर्युदासाश्रयेणोपक्रमे व्याख्यातं, तत्राह । 'प्रतिषेधफलं चेदं सूत्रमिति' । सत्यं पर्युदासेपि नियमार्थत्वाच्चियमस्य चेतरेव्यावृत्तिफलकत्वादेवमुक्तमित्यर्थः । 'प्रसोषीष्टृति' । आशिषि लिङ्, भावकर्मणोरित्यात्मनेपदम् । प्रक्रंसीष्टेति, अत्र तु प्रोपाभ्यां समथोभ्यामिति कर्तार, सर्वत्रेत्यादिना सूत्रार्थमुदाहरणे दर्शयति । ननु सनन्ताद्विधीयमानस्यात्मनेपदस्य स एव धातुर्निमित्तं न सुक्रमी तत्राह । 'सनन्तादपीति' । पूर्ववदिति वचनात्प्रकृतिगतमेव सनन्तेपि निमित्तमिति भावः । यदा तर्हि सनन्ताद्वावकर्मणोरात्मनेपदं तदा प्रतिषेधो न प्राप्नोति, नहि तदा प्रकृतिगतं निमित्तमपेक्षितं किं तर्हि सनन्तमेव स्वतन्त्रं निमित्तं, पुत्रीयतइत्यादिवत्, एवं तर्हि सनन्ताद्वावकर्मणोरपि पूर्ववत्सन इत्यात्मनेपदं भविष्यति, एतयोरर्थयोः सत्यकृतावात्मनेपदस्य दृष्टत्वात्, तत्र यद्यपि सनन्तमपि स्वयमेव निमित्तमुपपद्यते तथापि भावकर्मणोरित्यस्यावकाशः, भूयते, पच्यते, पूर्ववत्सन इत्यस्यावकाशः, शिथयिष्यते, सनन्ताद्वावकर्मणोर्भावप्रसंगे परत्वात्पूर्ववत्सन इत्यनेन भविष्यति, यदि परं विशेषो नास्तीत्युच्यते तदपि न, अत्रैव विशेषस्य संभ-

वात्, एवमपि न सिध्यति, पूर्ववत्सन इत्यत्र कर्तरि कर्मव्यतिहारइत्यतः
कर्तरीत्यनुवृत्तेः, तत्र हि प्रकरणे सर्वत्रैव कर्तरीति संबध्यते, अद्यापि न
संबध्यते एवमपि यदा समन्ताद् किञ्चि कृते शिदत्विति भावकर्षणो-
रिति वा आत्मनेपदं तदा प्रतिषेधो न सिध्यति विक्रंसयते विक्रंस्य न-
इति, किं च भोक्तृदानीमपि प्रतिषेध इष्यते, बाठमिष्यते, यदाह वार्त्ति-
ककारः, सिद्धं तु स्त्रीतात्मनेपदेन समानपदस्यस्येऽप्रतिषेधात्, क्रमेरिति,
तदेवमात्मनेपदेन समानपदस्यस्ये प्रतिषेधं कुर्वेता वार्त्तिककारस्यैवं विधे
विषये प्रतिषेध इष्टो लभ्यते, यथा पुनर्वृत्तिकारेण व्याख्यातं तथा न प्रा-
प्नोति, कर्तव्योत्र यवः । यदि स-यात्मनेपदे प्रतिषेधः सा कारि निमित्त-
यहणमनात्मनेपदइत्येवास्तु, सति सप्तमी विज्ञास्यते, आत्मनेपदे सति न
भवतीति, यद्येतल्लभ्येत कृतं स्यात्तु न लभ्यं, शास्त्रे याः सप्तम्यस्ताः सर्वाः
परसप्तम्य इति नियमात्, परसप्तम्यां तु यदि लुक्कर्मोविशेषणं लुक्कर्मोरा-
त्मनेपदेनन्तरइति, सिद्धं प्रज्ञोषीष्ट, प्रक्रंसीष्ट, प्रक्षोष्यते, प्रक्रंस्यते, तत्र न
प्राप्नोति, स्येन व्यञ्जितत्वात्, अथार्धधातुकस्य विशेषणं लुक्कर्मिभ्यां परस्या-
र्धधातुकस्यात्मनेपदेऽनन्तरइति, सिद्धं प्रक्षोष्यते प्रक्रंस्यते, प्रक्षोषीष्ट, प्रक्रं-
सीष्ट, अत्र न प्राप्नोति, सीयुष्टः आत्मनेपदभक्तत्वात्, उभयथापि प्रचि-
क्रंसिष्यते, अत्र न प्राप्नोति, नह्यत्र क्रमेस्तत्परस्य सार्वधातुकस्यात्मनेपद-
मनन्तरं, तस्माच्चिमितयहणं कर्तव्यं तदाह । 'निमित्तयहणमि-त्यादि' ।
तदात्मनेपदं परं यस्मात्स तत्परः, प्रचिक्रंसिष्यते इत्यादौ स्यस्ययः स
परो यस्मात्स तत्परः सत्य-ययः । 'इह त्वि-त्यादि' । प्रागेव व्याख्या-
तम् । 'प्रस्रविचायतइति' । रीड् चतः, वार्त्तिककारमतेष्वत्र प्रतिषेधो
न भवति, कथं, समानपदस्यस्येति वचनात्, इहागमेन पदावस्थापेक्ष-
णीया, तत्र तुचि विभक्तानुबन्धायां ल'अपि पदत्वे आत्मनेपदव्यासंनि-
धानादिदृष्टं प्रवर्तते, प्रचिक्रंसिष्यतइत्यत्र तु पदावस्थापामात्मनेपदसंनि-
धानात्प्रतिषेधवृत्तिः । 'आत्मनेपदविषयादिति' । तद्व्योपादित्यर्थः ।
स-यात्मनेपदे प्रतिषेध इत्युक्तत्वादित्दमारभ्यते, अनुपपन्नोत्क्रमेः क्रन्ता,

क्रमिता, इत्युभयमपि भवति, अनुपसर्गादिति विकल्पेनात्मनेपदनिमित्त-
त्वादित्येकं । अन्ये त्वात्मनेपदविषयादिति अनन्यभावे विषयशब्दं
वर्णयन्तः क्रमिनेत्येव भवितव्यमित्याहुः । 'सौतेः सति किति चेति' ।
उपलक्षणमेतत्, क्रमेत्वं निष्ठायां यस्य विभावेति द्रष्टव्यं, प्रतिषेधो भव-
तीत्यत्र हेतुः प्रागेवाक्तः ॥

“यद्वा ऽलिटि दीर्घः” ॥ ‘यद्वा उतरस्येष्ट इति’ । कथं पुनरिटो
दीर्घत्वं लभ्यते, इद्विति यत्प्रकृतं तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टं-
हेन चेदार्थः, एवं तर्हि षष्ठ्यन्त उपरं करिष्यामि एवमपि दोषः, प्रकृतमितमनपेक्षेष्ट इत्यु-
च्यमाने ऽविशेषाच्चिण्वदिटोपि दीर्घप्रसंगः, अस्तु तर्हि प्रथमान्तमेव,
तत्र दीर्घ इट् भवतीति सामानाधिकरण्येनान्वये सामर्थ्यादीहागमे विधिः
संपद्यते, इट् दीर्घ इति चेद्विप्रतिषिद्धं, यदीट् न दीर्घः, अथ दीर्घा नेट्-
इट् दीर्घत्वेति विप्रतिषिद्धं, स्यादेतत् । दीर्घ इड्वतीत्युक्ते सामर्थ्यादुक्त-
परिचयागेन इकारजातिराश्रीयते, दीर्घग्रहणाच्च तदुक्तिसमवेता सा वि-
धीयतइति, एवमपि दोषः, विवरीयतइत्यत्र सनीटि प्राप्ते वृत्तो वेत्यनेन
पक्षे दीर्घइटि च प्रसक्ते सति यहगुहेस्त्वेत्युभयस्मिन्नपि प्रतिषिद्धे इट् सनि-
वेति पक्षे इड्विधीयते, तत्र पुनरिटो विधानाभावात्पक्षे दीर्घ ईकारो न
श्रूयतेति । नैष दोषः । इट् सनि वेत्यत्र दीर्घ इद्विति वृत्त इति चानु-
वर्तिष्यते, यत्तर्हि विदेशस्थमिदं प्रतिषिध्य पुनर्विधानं तत्र न सिध्यति,
जृत्रश्चोःत्कि, जरित्वा, जरीत्वा, अत्रोदात्तत्वादिट् प्राप्तः वृत्तो वेत्य-
नेन च दीर्घ इट्, ततो द्वयोरपि श्युकः कित्तीति प्रतिषेधे पुनरिड्विधीयते,
न च तत्र दीर्घग्रहणस्यानुवृत्तिसंभवः । ननु च श्युकः कित्तीत्यत्र नेड्विशी-
त्यधिकारादुक्तपक्षाश्रयणाच्च इट् एकमात्रस्य निषेधो न दीर्घस्येष्टः,
ततः किं, वृत्तो वेत्यनेन विहितो दीर्घ इट् तथैव स्थितः, जृत्रश्चोःत्की-
त्यनेन चेष्ट् प्रतिप्रसूयते इति जरित्वा जरीत्विति द्वयमपि सिद्धं भवति,
स्यादेवं यद्वागमान्तरमीड्विधीयेत, इह त्विह दीर्घ इति वचनादिद्वयं-

मस्यापि भवत्येव, अन्यथा अयहीदित्यत्र ह्यन्तर्गतेति वृद्धिप्रतिषेधः,
 इट ईटीति सिञ्जलोपश्च, अयहीदुम्, अयहीध्वं, विभाषेठ इति मूर्द्धन्य-
 विकल्पः । जरीत्वेति, न त्वा सेडिति कित्त्वप्रतिषेध इत्येते विधयो न
 सिध्येयुः, तस्मादिद्वार्यमस्यापीटो भवतीत्यङ्गीकर्तव्यं, ततश्च विदेशस्य
 प्रतिषिध्य पुनर्विधाने स्थित एव दोषः स्यात्तस्माद्वीर्घं इदृशस्यो विधा-
 तुम्, एवं तर्ह्याद्वृद्धातुकस्येति वर्तते, यद् उत्तरस्याद्वृद्धातुकस्य दीर्घा
 भवति, इहापि तर्हि प्राप्नोति यद्वर्णीयम्, वलादेरिति वर्तते, इहापि
 तर्हि न प्राप्नोति, यहीता, यहीतुमिति, भूतपूर्वगतिर्विज्ञास्यते, इहापि
 तर्हि प्राप्नोति, याहक इति, अस्तु तर्हि इडित्येव, ननु चोक्तं षष्ठीनिर्दिष्ट-
 छेन चेहार्थ इति यद् इति, पञ्चमी इडिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकृत्ययिष्यति,
 तस्मादित्युत्तरस्येति 'प्रकृतस्येति' । आद्वृद्धातुकस्येडित्यनन्तरं विहितस्य ।
 'चिण्वदिटो न भवतीति' । जरीत्वेत्यत्र तु आद्वृद्धातुकस्येडित्ययमेवेष्ट प्रति-
 षिद्धः प्रतिप्रसूयतइति भवत्येव दीर्घः, इह जरीरहितेति यदन्तात्तस्य
 ल्लोपयलोपयोः कृतयोद्विष्ययोगो द्विवचनमिति स एवायं यद्विरिति दीर्घः
 प्राप्नोति, पूर्वस्मादपि विधौ यः स्यान्निवद्वाचः सोऽपि दीर्घविधौ प्रति-
 षिद्धः, तस्माद्विहितविशेषणमिहाश्रयणीयं, यदेवद्विहितमाद्वृद्धातुकं तस्य
 य इट तस्य दीर्घ इति ॥

“वृत्तो वा” । अत्र यदि वृ वरणइत्येतस्य तसिन्ता निर्द्वयः स्याद्
 इत्येव निर्द्विश्येत, यथा यो यहीति, अथ तस्य अकारान्तानां च यद्वर्णम्,
 एवमपि तस्य पृथग्वहणमनर्थकमृकारान्तत्वात्, अथ तस्य अकारान्तानां
 च, तथा च सत्यतश्च संयोगादेरित्यत्र अत इति न वक्तव्यमस्यैवानुवृत्तेः,
 अथ वृङ्-वृजोः अकारान्तानां च तथापि वृयहणमनर्थकमृकारान्तत्वा-
 तस्माद्वृत्तिकारोपदर्शितानामेव यद्वर्णम् । ‘वृत्त इति किमिति’ । उरिति
 वक्तव्यमिति मन्यते ॥

“न लिङि” ॥ ‘विस्तरिणीष्टेति’ । कर्मण्यात्मनेपदम् ॥

१ ह्यन्तर्गतेतीति नास्ति ई. पु. पा. ।

२ दीर्घस्यापीट ई. पु. पा. ।

“सिचि च परस्मैपदेषु” ॥ ‘अतारिष्टामिति’ । नृ प्रवततर-
णयोः । ‘अतारिष्टामिति’ । स्तृप् आच्छादने, जिदुभपपदी ॥

“इट् सनि घा” ॥ अत्रातिस्तीर्षतीति परस्मैपदपाठो न युक्तः ॥

“लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु” ॥ ‘आत्मनेपदे परइति’ । सिचि एवै-
तद्विशेषणं न लिङः, असंभवात्, न चैवं तस्य परस्मैपदेषु प्रसङ्गः, वला-
देरित्यधिकारात्, प्रावृषीष्टेत्यादावुच्येति कित्त्वम् ॥

“अतश्च संयोगादेर्गुणः” ॥ उदाहरणेषु भावकर्मणोरात्मनेपदम् ।
‘संस्कृषीष्टेति’ । समः सुटीत्यत्र संपुंकानां सो वक्तव्य इति वचनात्स-
त्त्वम् ॥

“स्वरतिसूतिसूयतिधूप्रदितो घा” ॥ अत्र ‘स्वरतेरनुदात्तत्वाद्वा-
प्रदतरेषां तु प्राप्ते विभाषा । ‘वेति वर्तमानइति’ । इट् सनि वेत्यतः । ‘लि-
ङ्सिचोर्निवृत्त्यर्थमिति’ । अन्यथा वायहण्यवबुधयोस्तयोरप्यनुवृत्तिः स्यात् ।
‘घु प्रेरणइत्यस्य निवृत्त्यर्थ इति’ । अन्यथा निरनुबन्धकत्वात्तस्यैव ग्रहणं
स्यात्, एवं तर्हि सूडिति वक्तव्यमेवमपि लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्वि-
करणस्यैव ग्रहणमिति सूयतेरेव ग्रहणं स्यात् सूतेः, तस्याः परिभाषाया
अस्तित्वे ऽयमेव विकरणनिर्देशो ज्ञापकः । ‘धू विधूनन इत्यस्य निवृत्त्यर्थ
इति’ । अन्यथा पूर्ववत्तस्यैव ग्रहणं स्यात् । ‘धुवितेति’ । कुटादित्वा-
न्ङित्त्वम् । ‘स्वरतेरिति’ । अस्य विकल्पस्यावकाशः स्वतौ, स्वरिता,
अदुनोः स्यदित्यस्यावकाशः, करिष्यति, हरिष्यति, स्वरतेः स्ये उभयप्रसङ्गे
विप्रतिषेधः । ‘किति तु प्रत्ययइति’ । श्युक्रः । ननु चायं विकल्पो यथा
एकाज्जलक्षणं प्रतिषेधं बाधते तृजादौ, तथा किल्लक्षणमपि प्रतिषेधं बाधेत,
न बाधेत, कथं, येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति, तस्मादपवादता ताव-
देकाज्जलक्षणमेव प्रतिषेधं प्रत्यस्य भवति, कित्युभयप्रसङ्गे पुरस्तात्प्रतिषेध-
कावृद्धकरणात्मनिषेध एव भवति, लिङ्गाच्च, यदयं स्वयूयुर्भरत्तपिसनामिति
विकल्पं शास्ति, अन्यथा अनेनैव सत्यपि विकल्पस्य सिद्धत्वात्पुनस्तं न

विदध्यात्, वृत्तौ तु विप्रतिषेधशब्देनापि पुरस्तात्प्रतिषेधकारणमेव
विवक्षितं, समानफलत्वात् ॥

“रधादिभ्यश्च” ॥

रधिर्नेशिस्तृपिदृषी द्रहिष्णुहिमुहिष्णिहि ।

रधादयोमी पठिता दिवादिष्वष्ट कृष्टिभिः ॥

‘नष्टेति’ । मस्त्रिनशोर्कलीति नुम्, तृपिदृष्योरनुदात्तस्य चर्दुप-
धस्येति पठे अमागमः, द्रोढेत्यादौ ‘वा दुहमुहष्णुहृष्णिहा’मिति घत्व-
ठत्वे । ‘क्रादिनियमादिति’ । ननु च प्रतिषेधस्यासौ नियमः, न च
रधादौ कस्य चित्प्रत्ययाश्रयः प्रकृत्याश्रयो वा प्रतिषेधः प्राप्नोति,
ययोरपि प्राप्नोति त्रपिदृष्योस्तयोरपि प्रतिषेधे लिट्यनेन व्यावर्तितेऽप्ययं
विकल्पः स्यादेव, विकल्पस्यानियतत्वात् । एवं मन्यते । यावान्कश्चिदि-
दभावः प्रतिषेधनिबन्धनो विकल्पनिबन्धनो वा तस्य सर्वस्य क्रादिसूत्रेण
नियम इति, एवं चोत्तरयन्त्ये प्रतिषेधनियमस्येत्यभावनियमस्येत्येवार्थो
दृष्टव्यः । ‘अपर इति’ । ननु चास्तु प्रतिषेधस्य प्राबल्यं, किमायात्,
नियमस्य प्रतिषेधविषयत्वाच्चियमस्यापि प्राबल्यमित्यदोषः । ‘नित्यमिटा
भविष्यमिति’ । प्रतिषेधाधिकारेण क्रादीनामेव लिटि इष्यन् भवतीति
नियमे विज्ञायमाने धात्वन्तरेषु यावान्कश्चित्प्रतिषेधः स सर्वो मा भूत्,
विकल्पस्तु कस्माच्च स्यादिति ॥

निरः कुपः ॥ ‘निष्कृष्टेति’ । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति घत्वम् ।
‘निस्रइति वक्तव्यइति’ । प्रादिषु हि निस्रिति पठ्यते, तथा च निस्रस्तपता-
विति निर्देशइति भावः, किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनमित्यत आह । ‘तस्येति’ ।
ननु च नित्य एव इत्वे कृते लत्वं भविष्यति, तत्राह । ‘निस्रो हीति’ ॥

“इण् निष्ठायाम्” ॥ इडिति वक्तृमाने पुनरिड्यहणं किमित्यत
आह । ‘इड्यहणं नित्यार्येमिति’ । नन्वारम्भसामर्थ्यादेव नित्यमिहभवि-
ष्यति, विकल्पस्य पूर्वमेव सिद्धत्वादित्यत आह । ‘आरम्भो हीति’ । यदि
तर्हि नित्यार्थमिड्यहणं क्रियते उत्तरत्रापि नित्य एव विधिः स्यादित्यत
आह । ‘अत्रैवेति’ ॥

“तीवसहलुभरुपरिवः” ॥ ‘इषु इच्छायामित्यस्येति’ । तौदा-
दिकस्य । ‘प्रेषितेति’ । एहि पररूपम् । ‘उदितं पठन्तीति’ । धातुपाठे
इच्छार्थमुदितं पठित्वा इहाप्यकारोपादानेन तस्यैव ग्रहणं वर्णयन्ती-
त्यर्थः । इदमेव चोदित्वस्य प्रयोजनं त्वायामिद्विकल्पस्यानेनैव सूत्रेण
सिद्धत्वात् । ये तूदितं न पठन्ति ते सहिना साहचर्यादिच्छार्थस्य ग्रह-
णमाहुः । उभयोरप्यकारमात्रं विकरणइति । यथा तु वार्तिकं तथा
क्रियादिकस्याप्यत्र ग्रहणमिष्यते, यदाह, इवेस्तकारे श्यन्त्ययात्प्रतिषेध
इति, तन्मते त्रयोपि निरनुबन्धकाः ॥

“सनीवन्तर्दृष्टभजदम्भुश्चिस्वृयुर्गुभरजपिसनाम्” ॥ ‘भस्जोरेकाव
इति’ । श्रयतेरुगन्तानां च सनि ग्रहगुहोश्चेति प्रतिषेधः प्राप्त इतरेषां
तु नित्यमिदं प्राप्तस्तत्रेदमारभ्यते । ‘अदिधिषतीति’ । लघूपधलतणे
गुणे अजादेद्वितीयस्येति धिस् इत्यस्य द्विवचनं, रेफस्य तु न न्द्रा इति
प्रतिषेधः । ‘ईत्सेतीति’ । आप्त्रण्यधामीदिति अकारस्य रपर ईकारः,
धकारेण सशब्दस्य द्विवचनम्, अत्र लोपोभ्यासस्य । ‘विभ्रज्जिषतीति’ ।
भस्जोरोपधयोरमन्यतरस्याम् । ‘विभ्रज्जतीति’ । व्रश्वादिना षत्वं, षठोः
कः सि । ‘धिप्सतीति’ । दम्भ इत्वेतीत्वमित्त्वं च, हलन्ताच्चेति कित्त्वे
नलोपः, पूर्ववदभ्यासलोपः । ‘यियविषतीति’ । योः पुण्यज्यपरइत्यभ्या-
सस्येत्वम् । ‘भृज् इत्येतस्येति’ । दीर्घान्तोऽयं, तथा च भर इत्यञ् भवति ।
‘सिसनिषतीति’ । स्तौतिग्योरेवेति नियमादत्र षत्वाभावः । ‘सिषास-
तीति’ । षत्वभूते सनि नियमादत्र षत्वम् । ‘के चिदचेति’ । ये त्वेतच्च
पठन्ति ते उपसंख्यानमारभन्ते । ‘तितांसतीति’ । तनोतेर्बिभाषेति षष्ठि
दीर्घेत्वम् । ‘पित्सतीति’ । सनि मीमांश्विन्यादिना अच इस्, स्कोः
संयोगाद्योरिति सलोपः, पूर्ववदभ्यासलोपः । ‘दिरदिरिद्रासतीत्येके, दिद्र-
रिद्रिषतीति चेति’ । इट्पक्षे दरिद्रातेराकारलोपः ॥

“क्लिशः त्वानिष्ठयोः” ॥ ‘क्लिशित्वेति’ । मृदमृदेत्यादिना

कित्त्वम् । 'विकल्पः सिद्ध एवेति' । उदित्वात्स्वत्यादिसूत्रेण, किमर्थं तर्हि त्कायहणमित्यत आह । 'क्लिश उपतापदत्यस्येति' ॥

“वसतितुधोरिट्” ॥ ‘उषित्वेति’ । पूर्ववत्कित्त्वं, यज्ञादि-
त्वात्संप्रसारणं, शासिवसीत्यादिना षत्वम् । ‘वस्तेस्त्विति’ । वस
आच्छादनइत्यस्य यद्भुल्लुङ्गित्यर्थोऽपि शपा निर्द्वेषो न भवति, तत्रापि
त्त्वानिष्ठयोः सामान्यलक्षणोऽहं भवत्येव, वावसितः, वावसितवान्,
वावसित्वा, गणाश्रयत्वात्संप्रसारणाभावः ॥

“अञ्चेः पूजायाम्” ॥ ‘अचिन्ता अस्मेति’ । मतिबुद्धीत्यादिना-
वर्त्तमाने क्तः, नाञ्चेः पूजायामित्युपधालोपप्रतिषेधः, क्तस्य च वर्त्तमाने
इति कर्त्तरि षष्ठी ॥

“लुभो विमोहने” ॥ ‘लुभित्वा लोभित्वेति’ । रलो व्युपधादि-
त्यादिना कित्त्वविकल्पः ॥

“से ऽसिचि कृतवृत्तच्छृदवृदवृत्तः” ॥ सदित्यकार उच्चारणार्थः,
असिचीति प्रतिषेधात्, तेन स्पष्टं विकल्पो भवति, कृती छेदने मुञ्चा-
दिः, कृती छेदने रुधादिर्द्वयोरपि ग्रहणम्, इदित्वस्य प्रयोजनमुक्तं, वृती
हिंसायन्यनयोः, कच्छृदिर्दोषिदेवनयोः, कवृदिर् हिंसानादरयोः, वृती
गात्रवित्तेपे, इदित्वं पूर्ववत् ॥

“गमेरिट् परस्मैपदेषु” ॥ संगंस्यतइति’ । समो गम्यच्छीत्या-
त्मनेपदम् । ‘गमेरिडादेशस्येति’ । तेन संगमिष्यतइत्यत्र न भवतीति
भावः । ‘आत्मनेपदेन समानपदस्यस्येति’ । इह तु जिगमिषितेवाचरति
जिगमिषित्रीयतइति बहिरङ्गत्वादात्मनेपदस्य प्रतिषेधाभावः, एतच्च
प्रश्नवित्रीयतइत्यत्र वार्त्तिककारमते व्याख्यातम् । ‘अन्यत्र सर्वत्रैवेत्यत-
इति’ । कथं पुनरिष्यमाणोऽपि लभ्यते, योगविभागात्, नमः सकारादा-
विहं भवतीत्येको योगः, ततः परस्मैपदेष्विति द्वितीयो नियमार्थः, तुल्य-
जातीयापेक्षत्वाच्चियमस्यात्मनेपदविषयइति न वर्त्ततइति के चिदाहुः ।
अन्ये मन्यन्ते । परस्मैपदेष्विति सप्तमीनिर्द्वेषादानन्तर्याम्यपणादयमर्थः ।

भवति, गमेरन्तरस्य सकारादेराहुं धातुकस्य तिहृत्वनन्तरेषु यदीद्ववति पर-
स्मैपदेष्वेवेति, ततश्च सङ्गस्यतइत्यत्रैव व्यावृत्तिः स्यात् सङ्गसीष्टेत्यत्र
नापि संज्ञिगंसतइत्यादौ, शपा व्यवधानात् । एकादेशे नास्ति व्यवधानम्,
एकादेशः पूर्वविधौ स्यानिवद्ववतीति स्यानिवद्वावाट्प्रवधानमेव, संज्ञि-
गंसिष्यतइत्यादौ च नैव स्यात्, तस्मादिष्टिरेवेयम् । अत एवेष्यतइत्युक्तम् ।
पदशेषो नाम ग्रन्थविशेषः । 'तन्मतेनेत्यादि' । अनन्तरोक्तस्य दूषणं न
पुनरयं पदः स्यापितः, धातुविकारोधात् । यदाह । सिद्धं गमेरात्मनेप-
देन समानपदस्य स्पष्टप्रतिषेधादिति ॥

“न वृद्धाश्चतुर्थ्यः” ॥ बहुवचननिर्देशाच्चतुर्थहणाच्चाद्याद्या
गम्यते ।

वृत्तिर्बुद्धिः बुद्धिः स्यन्दिश्चत्वारोमी वृत्तादयः ।

शुभु शब्दकुत्सायाम्, अन्ये प्रसिद्धाः, उदाहरणेषु वृद्धाः स्यसनेरिति
परस्मैपदम् । 'चतुर्थ्य इति न वक्तव्यमिति' । किं कारणमित्यत आह ।
'वृद्धहणं हीति' । यदि व्युत्तादिपरिसमाप्यथै तत्किमायातं वृत्तादिपरि-
समाप्तेरित्यत आह । 'तदेवेति' । अष्टह्यमाणविशेषत्वादिति भावः ।
'अन्तरङ्गमपीति' । अन्तरङ्गत्वं विकल्पस्याहुं धातुकमात्रापेक्षत्वात् । अयं
तु प्रतिषेधो बहिरङ्गः, सकारादिविशेषापेक्षत्वात्, बहिर्भूतपरस्मैपदापेक्ष-
त्वाच्च । ननु चान्येष्वपि वृत्तादिषु आहुं धातुकलत्वेऽपीहन्तरङ्ग एव,
अथ तस्य वचनसामर्थ्यात्प्रतिषेधस्तर्हि विकल्पस्यापि भविष्यति । नैत-
दस्ति । येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति, नाप्राप्तिश्चाहुं धातुकस्येहि-
त्यस्य न तूदिल्लक्षणस्य, यदि परंपरत्वादुदिल्लक्षणमपीदं प्रतिषेधो
बाधेत, तदपि न, अन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्विप्रतिषेधानुपपत्तेः । कथं तर्हि
सत्यपि चतुर्थहणे तस्य प्रतिषेध इत्यत आह । 'चतुर्थहणे हीति' । सति
च तस्मिन् चतुर्थ्यां प्रतिषेधेन भाव्यमिति प्रतीतिः, इतरथा संख्याशब्दा-
भावादेकस्य प्रतिषेधाभावेऽपि न कश्चिद्बाधः । 'परस्मैपदेष्वित्येवेति' ।
यद्येवं यत्र वृत्तादिभ्यः परस्याहुं धातुकस्य परस्मैपदमनन्तरं तत्रैव स्यात्
वत्स्यंतीत्यादौ, विवृत्स्यंतीत्यादौ न स्यात्, शपा व्यवधानात् । एकादे-

येषु कृते स्थानिवद्वावाद्यवधानमेव, विवृत्तिष्यति विवृत्त्यतीत्यादौ प्रत्यक्षमेव व्यवधानं कृति परस्मैपदलुकि च परस्मैपदगन्धोपि नास्तीति तत्रापि न स्यादेव तत्राह । 'अत्रापीति' । 'इष्टिरिवेयं, विवृत्तिञी-यतइत्यादौ चोक्त एव परिहारः ॥

“तासि च कृपः” ॥ उदाहरणेषु लुटि च कृप इति परस्मैपदम् । 'कृपेरपीत्यादि' । अन्यथा कल्प्यतीत्यादाविव स्यात् न तु विकृप्तिता विकृप्सत्वमित्यादाविति भावः । इह तु न वृद्धाः पञ्चभ्यस्तासि चेति वक्तव्यं, कृपि यद्गणं तु शक्यमकृते, न च वृत्तादिभ्योपि तासौ प्रसङ्गः, परस्मैपदाभावात्, आत्मनेपदेन समानपदस्यत्वाच्च ॥

“अवस्तास्वत्यल्यनिटो नित्यम्” ॥

यस्यलि क्कादिनियमादिट् प्राप्तः स निषिध्यते ।

पञ्चसूच्येत आरभ्य तास्वदित्येष ङेवेतिः ॥

उपदेशशहोष्यच वत्यमाणोपहृष्यते ।

गुणे नित्ये कृतेष्वेष ऋदन्ते प्राप्नुयात्कथम् ॥

क नित्यमनिङित्यपेक्षायां तासैः सविधानात्तत्रैवेति विज्ञायते, यद्वा पूर्वसूत्रात्तासीति वृत्तं । 'यातेति' । तासावनिट्प्रदर्शनार्थमुपन्यस्तम् । 'लूत्वेति' । तास्वदित्यनुव्यमाने यत्र क्कापि नित्यानिट्स्यलि प्रतिषेधः स्यात्, लुनातिश्चायं श्युकः कितीति प्रतिषेधात्किं नित्यानिट्कः । 'ययिष, ययिमेति' । आतो लोप इति च । 'अनिङ्गयद्गणं नित्यमित्यनेन विशेषणार्थमिति' । असत्यनिङ्गयद्गणे नित्यमित्यनेन प्रतिषेध एव विशेष्येत नित्यमिव न भवतीति । यद्वाप्यत्र विकल्पो न प्रकृतस्तथापीदमेव नित्ययद्गणं पूर्वस्य विधेरनित्यत्वं ज्ञापयेत् । सेङ् निवृत्त्यर्थं त्वनिङ्गयद्गणं न भवति, कथं, तास्वदित्युच्यते, यथा तासौ न भवति एवं यत्यपीति, न च यस्तासौ सेट् तस्य यलि प्रतिषेधो भवत् तास्वत्कृतो भवति । 'विधाता विधवितेति' । स्वरत्यादिसूत्रेण तासा-

१ इष्टिरिवेयमित्यारभ्य अन्येष्वेतत्पर्यन्तो ण्य ई. पु. नास्ति ।

२ आनुषोपि कृतइति ई. पु. पाठः ।

विद्विकल्पितः, क्रमेरपि चक्रमिथेति भाव्यं, नहि तासौ नित्यानिट् क्रमिः, आत्मनेपदे इडभावात्परस्मैपदे सेट्त्वात् । 'तासौ विभाषेठ स्थलि नित्यमिडागमो भवतीति' । यावात्कश्चिद्विडभावः प्रतिषेधनिबन्धनो विकल्पनिबन्धनो वा स सर्वः क्वादिसूत्रेण नियम्यतइत्यस्मिन्वदति भावः । यदा तु प्रतिषेधाधिकारेण क्वादीनामेवेण न भवतीति नियमात्प्रतिषेध एव सर्वो निवर्तते स्वरत्यादिलक्षणस्तु विकल्पो भवत्येवेतिपक्षस्तदा विदुधोय विदुधविधेत्युभयं भवति, यद्येवं नित्यमनिट् इति न वक्तव्यमस्तु यस्तासौ विकल्पितेड् तस्याप्ययं प्रतिषेधः, अतो भारद्वाजेति नियमाद्विकल्प एवावस्थायते, नैवं शक्यं, स्वरतौ हि दोषः स्यात् । भारद्वाजपक्षेपि तस्य प्रतिषेधात् सस्वर्येत्येव स्यात्, यदा तु विकल्पितेड्स्थलि प्रतिषेधोयं न भवति तदा सस्वर्ये सस्वरित्येभ्योभयं भवति । 'तास्वदिति वतिनिर्देश इति' । तास्वदित्यस्य वयन्तस्य निर्देश इत्यर्थः । तास्वदित्यनुच्यमाने प्रकृतस्य तासीत्यस्यानुज्ञावच्छेतावदेव लभ्येत तासौ नित्यमनिट्स्थलीण न भवतीति, ततश्च यस्तासावसन् असत्त्वादेव नित्यानिट् तस्यापि प्रसज्येत,

तास्वदित्युच्यमाने तु वतेः सादृश्यगोचरात् ।

यथा भूतस्य तासौ नेट् तथा भूतस्य यन्यपि ॥

इडा न भाव्यमित्येष दोषो नैव प्रसज्यते ।

इटस्तास्यसतो धातोर्निषेधे विहिते थलि ॥

अभावः सदृशो न स्यात्यलि तास्यसतो भवेत् ॥

'जघसिथेति' । स्यानिबद्धावादिद्व्यतिथ्यपतीनामित्येवैष सिद्ध इत्याहुः । 'उत्तरसूत्रेपीति' । एतेनेतरार्थे तास्वदित्युच्यतइति दर्शयति । 'अदादेशो हीति' । ननु वास्य स्थानी तासावस्ति अस्ति चानिडिति तदादेशस्यापि स्यानिबद्धावात्सत्त्वानिडत्वे स्यातां, नैतदस्ति । स्यानिबद्धावः शास्त्रीयेषु प्रवर्तते, न च तासौ सत्त्वं नाम शास्त्रीयं कार्यम् ॥

"उपदेशे ऽत्वतः" ॥ अनन्तरार्थ आरम्भः । 'इयठेति' । लिट्यभ्यासस्योभयेवामिति अभ्यासस्य संप्रसारणं, व्रश्चादिबत्वम् । 'चक्रार्थे

येति । इव विलेखने, भवत्ययं गुणे कृते संप्रत्यकारवान् न तूपदेशे ।
 'जिघृक्षेति' । सनि यहगुहोश्चेतीदृप्रतिषेधाद्वचन्यं सनि नित्यानिट
 न तासौ । 'आनज्जिघेति' । अत आदेः, तस्माच्चुड्विहलः, स्वरत्यादिसू-
 त्रिण तासौ विकल्पितेडयम् ॥

“अतो भारद्वाजस्य” ॥ 'सम्पद्येति' । स्मृ विन्तायाम् ।
 'दध्यर्धेति' । धृ नूदने । 'सिद्धे सतीत्यादि' । अदन्तानां वृहद्विहल-
 दातो, तत्रापि वृह स्यत् न सम्भवति आत्मनेपदित्वात् । वृजस्तु वच-
 र्धेति निपातनाद्वाषायामिटा भाव्यं, तस्मात्तयोरिदृप्रतिषेधार्थं तावदेत-
 द्बोपपद्यते, अन्येऽदन्तास्तासौ नित्यानिट इत्यवस्तास्वदित्यनेनैव सिद्धः
 प्रतिषेधः । ननु च परत्वादगुणे कृते रपरत्वे चानजन्तत्वाच्च सिद्ध्यति, पूर्व-
 सूत्रेणाप्यसिद्धिरेव, नह्यकारान्ता उपदेशे ऽत्वन्तः तस्माद्विद्यमानुप-
 पत्तिः । अस्तु तर्हि दध्यर्धेत्यादौ विध्यर्थमेव, यद्येवं स्यादापचिप्रभृतिषु
 पूर्वयोगाभ्यां नित्यं यलि प्रतिषेधप्रसङ्गः, जहर्धेत्यादौ भारद्वाजस्येति
 वचनाद्विकल्पप्रसङ्गः, एवं तर्ह्यवस्तास्वदित्यत्रैव भारद्वाजग्रहणं करि-
 ष्यते, तदेवानन्तरयोगेणुवर्तिष्यते, इह तु निवर्तिष्यते, सत्यम्, अयं तु
 भारद्वाजः स्वस्मान्मतात्प्रव्यावितो भवति, तस्य मतमृकारान्तादन्यत्र
 ययिथ पेचिथेतीदृभवति अकारान्ते नेति, त्वदुक्ते तु न्यासे मतविपर्ययः
 कृतो भवति, एवं तर्ह्युपदेशग्रहणस्यावस्तास्वदित्यत्रापकर्षादुपदेशेज-
 न्तत्वात्सिद्धः प्रतिषेध इति मन्यते, 'अत एव भारद्वाजस्येति' । विपरी-
 तस्तु नियमो न भवति अतो भारद्वाजस्येवेति, यदि स्याद्विद्यमानश्रय-
 यमनर्थकं स्यात्पूर्वाक्तेन प्रकारेण विध्यर्थत्वमेवाश्रयणीयं स्यात् । 'पूर्वयो-
 र्यागयोरिति' अकारान्तेष्वनन्तरस्य योगस्याप्राप्तत्वादनन्तरस्य विधि-
 र्वा भवतीति न्यायस्य तावदसम्भवः, यस्य तर्हि प्रसङ्गोवस्तास्वदिति
 तस्यैव नियमो युक्तस्तत्कथं पूर्वयोग्यागयोर्द्वयोरपि विकल्पः, एवं मन्यते
 द्वयोरनन्तरमस्यारम्भात्तासौ नित्यमनिटां मध्ये अत एव भारद्वाजस्य

नान्येषामित्येवं 'सामान्याकारेण नियम आश्रयणीय इति । 'तथा हि सतीति' । 'असति तपरकरणे अकारान्तानामप्यत्र ग्रहणं स्यात्तेषां च तासौ सिद्धत्वादवस्तात्त्वदित्यस्याप्रसङ्गे विधयेमेवेदं स्यात् इत्यवग्रहेन नियमार्थं, विधिनियमसम्भवे विधेरेव व्यायस्त्वादित्यर्थः ॥

“विभाषा सृजिदृशोः” ॥ ‘सप्तष्ट दद्रष्टेति’ । सृजिदृशोर्ल्य-
मकिति, पूर्ववत्पत्वम् ।

“इदन्त्यर्त्तव्ययतीनाम्” ॥ ‘अत्र इद्वग्रहणं विस्पष्टार्थमिति’ । अथ विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं कस्माच्च भवति तत्राह । ‘विकल्पविधाने हीति’ । एवमपि प्रतिषेधः प्रकृतस्तत्रित्यर्थमिद्वग्रहणं स्यादत आह ‘प्रतिषेधवि-
धाने इति’ ॥

“वस्येकाजादृशाम्” ॥ वस्त्वित्यविभक्तिको निर्द्वैशः, वसोरित्यर्थः । ‘कृतद्विवचनानामिति’ । कथं पुनरविशेषोक्तावेव विशेषो लभ्यते, ‘एकाव्य-
हणसामर्थ्यात्, नहि कश्चिदकृते द्विवचनेनेकाजस्ति यच्चित्यर्थमेकाव्य-
हणं स्यात्, चिरिजिरिवकाशिभ्यः कास्यनेकाज्वग्रहणं चुलुप्पाद्यर्थमित्यामा
भवितव्यमिति वसोरसम्भवः, कर्णांतेस्तु शुश्रुवादेकाव्यहणेनानिवृत्तिः ।
ननु च जागर्तैरस्ति, उपविदजाद्यभ्योन्यतरस्यामित्यामो विकल्पितत्वात्,
वेदेपि जागृवांसो अनुमविति द्विवचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यमिति
द्विवचनाभावः, नैकमुदाहरणमेकाव्यहणं प्रयोजयति यद्वेतावत्प्रयोजनं
स्याज्जागर्तैर्नैत्येव ब्रूयाल्लघीयसी हि साक्षात्प्रतिषेधप्रतिपत्तिः, यदि वा
न्यायसिद्धोपमर्थः । तथाहि । द्विवचनस्यावकाशः पपाच, दटोवकाशः यच
कृते द्विवचनएकाच् पेषिवान् आदिवान्, जिभिद्वानित्यादौ तूभयप्रसङ्गे
नित्यत्वाद् द्विवचनम् । ‘कादिनियमात्माप् इति’ । नेद्विश्रुति इति प्रत्य-
याश्रयस्य प्रतिषेधस्य सर्वत्र भावात्कादिनियमादेव सर्वत्र वसोरिटः
प्राप्तिः । ‘आद्वहणमनेकाजर्थमिति’ । ननु द्विवचने आकारलोपे सति

१ सामानाधिकारेणेति ई. पु. पाठः ।

२ असतीत्यारभ्य विभाषा सृजिदृशोरित्यन्तोः पठ्यः ई. पु. वुटितः ।

३ नष्टतइति पा. ई. पु. ।

तेषामप्येकारत्वादेव सिद्धमत आह । 'द्विवचने हीति' । इतिनिमित्त
आकारलोपो नास्ति तस्मिन्भवति, तत्त्वानेकारत्वमित्यर्थः । 'अथा-
प्यान्व क्रियतइति' । 'आत यौ णल' इत्योकारे विधानस्यैकारविधानेन
ज्ञापितमेतत् दूरिद्रातेरनित्य आमिति, तेनायमभ्युपगमः दूरिरिद्वानिति,
नेद्विशिष्टीति प्रतीषेध एव तत्र भवति, अथ घसिबहणं किमर्थं यावता
द्विवचने कृते घसिभसोर्हलि चे'त्युपधालोपे सत्येकारत्वादेव सिद्धमत
आह । 'घसेरपीति' । 'परत्वादिति' । नित्यत्व ल्ले यपि द्रष्टव्यं, तस्य
हल्यपि विधानात् । 'अनच्कत्वादिति' । स्थानिवद्भावेऽपि नास्ति हल्-
निमित्तत्वादुपधालोपस्य । क्रियमाणे तु घसिबहणे नायं दोष इत्याह ।
'क्रियमाणे त्विति' ॥

"विभाषा गमहर्नावदविशाम्" ॥ 'जघ्निवान् जघन्यानि' ।
'हो हन्तेऽण्येचे' । 'अध्यामाञ्जे' ति कुत्वम् । 'विशिना तौदादिके-
नेति' । यद्वाप्यादादिकेन हन्तिना साहचर्यमस्ति तथापि शब्दपरविप्र-
तिषेधाद्विशिसाहचर्यमेव व्यवस्थापकमिति भावः । 'ज्ञानार्थस्य त्विति' ।
सत्ताविवारणार्थयोस्त्वात्मनेपादित्वात् कृपावसंभव एवेति भावः । 'विदु-
निति' । पूर्ववद्विप्रतिषेधः ॥

"मनिंसमनिवांसम्" ॥ कसोऽहान्दसत्वादानुपूर्व्याश्च विवक्षित-
त्वाच्छन्दस्यैतन्निपातनम् ॥

"चट्टनोः स्ये" ॥ स्वरत्यादिसूत्रे यदुक्तं स्वरतेरेतस्माद्विकल्पा-
दित्यादि तदेव स्मारयति । 'स्वरतेर्वेट्त्वादिति' । वा विकल्पित इदमस्य
स वेट् तस्य भावो वेट्त्वं, स पुनर्विकल्पितेऽसम्बन्धः ॥

"यमरमनमातां सकृ च" 'व्यरंसीदिति' । व्याहृतिभ्यो रम इति
परस्मैपदं युक्तमत्र, द्विवचनबहुवचनयोरुदाहरणं, तत्र हि सगिटोः सतो-
रस्ति विशेषः, एकवचने त्वयुक्तं विशेषाभावात् तत्राह । 'यमादीना-
मिति' । ह्यन्तवर्णेत्यत्रापीटीति वर्त्तते, अयासीदित्येतत् प्रक्रमाभे-

दायोदाहृतं नत्वत्र विशेषोस्ति, ननु चात्रापि स्वरे विशेषोस्ति माहिमा-
सीदिति, इत्यसत्याद्युदात्तं पदं स्यात्, सति तु तस्य सिञ्जकत्वाच्चित्त्व-
रेणोदात्तत्वे 'एकादेश उदात्तेनोदात्त' इत्यन्तोदात्तं पदं भवति, 'तत्रा-
दिःसिचोन्यतरस्या' मिति पक्षे आद्युदात्तत्वं पक्षे ऽन्तोदात्तत्वं, नैवोस्ति
विशेषः, अनिटः सिचः पठउपसंख्यानमिति वचनात्माहिकार्षमित्यत्र यथा
पक्षे आद्युदात्तत्वं पक्षे चान्तोदात्तत्वं च भवति एवमत्रापि भविष्यति ।
'आयंस्तेति' 'समुदाहृत्यो यमोयन्य' इत्यात्मनेपदं, अनंस्तेत्यत्र कर्म-
कर्त्तरि 'न दुहसुनमांयक्चिणाविति' चिणः प्रतिषेधः ॥

"स्मिपृहृञ्ज्वशां सनि" ॥ अ इति धातोर्ग्रहणं न अकारान्ता-
नाम्, उत्तरत्र किरादीनामिद्विधानात् । 'पिपविपतइति' । 'ओः पुयण-
ज्वपर' इत्यभ्यासस्येत्वम् । 'अञ्जिजिपतीति' । 'अत्रादेर्द्वितीयस्येति जि-
शब्दस्य द्विवचनं, नकारस्तु न द्विरुच्यते न न्द्रा इति प्रतिषेधात् ॥

"किरश्च पञ्चभ्यः" ॥ किर इति व्यत्ययेनैकवचनं, पञ्चभ्य
इति बहुवचनादाद्यर्थोवगतिः, कृष्टृहृष्टृहृष्टृतयस्तुदादिषु किरादयः ।
'पिपृच्छिपतीति' । रुदविदेत्यादिना सनः कित्त्वं, यद्विज्यादि सूत्रेण
संप्रसारणम् । 'किरतिगिरत्योरिति' । शेषाणां त्वनुदात्तत्वात्प्रतिषेधः ।
'दीर्घत्वं नेच्छन्तीति' । इष्टिरेवेयम् ॥

"रुदादिभ्यः सार्वधातुके" ॥ रुदिस्वप्स्वसनिजतिरधादिषु रुदा-
दयः । उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयानिति रुदादिभ्य इति पञ्चम्या
सार्वधातुक इति सप्तम्याः षष्ठी प्रकल्प्यते, सप्तमीनिर्देशस्तत्तत्रोपयोगं
यास्यति । 'प्राणितीति' । 'अनिते' रिति णत्वम् । 'स्वप्तेति' ।
अन्येभ्यस्तु परस्यार्द्धधातुकस्येष्टा भवितव्यम् ॥

"ईशः से" ॥ ईश ऐश्वर्यं आदादिकः, से इत्यविभक्तिको निर्द्वैशः ।
'इशिष्विति' । 'सवाभ्यां वामौ' । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्सेशब्द
इवायम् ॥

"ईदन्ननोर्ध्वं च" ॥ ईद स्तुतौ अदादिः । 'छान्दसत्वाच्छनोलु-
गिति' । भाषायां तु ज्ञायस इत्यत्र नित्यत्वात् श्यनि कृते तेन व्यवधा-

नादिद्विभावः । 'जन जनने इत्यस्यापीति' । नन्वसौ परस्मैपदी तत्राह । 'तस्य कर्मव्यतिहार इति' । यदि तर्हि तस्याप्यात्मनेपदं संभवति तस्यैव ग्रहणं प्राप्नोति, निरनुबन्धकत्वात् । ईदृशना साहचर्यादात्मनेपदिनोपि ग्रहणं भविष्यति । 'तदर्थं केचिदिति' । ये त्वेवं न पठन्ति ते चकारेण कृत्वमेव पूर्वसूत्रमनुवर्तयन्ति । 'सकारादेरिति' । स् इति सप्तम्या लुका निर्देशान्तदादिविधिः, यदि तर्हि ईशेरपि ध्वे शब्दे इडागमो भवति, यो-गविभागो न कर्तव्यः, ईदीशजनानां सेध्वयोरिति वक्तव्यम्, एवं हि पृथग्विभक्तिर्नाञ्चारयितव्या भवति, चकारश्च न कर्तव्योऽत आह । 'ईशीहजनानां सेध्वयोरिति' । 'लङि ध्वमित्यस्य न भवतीति' । लोट्यपि तर्हि ध्वमित्यस्य न प्राप्नोति तत्राह । 'लोटि पुनरिति' ॥

"लिङः सलोपोनन्त्यस्य" ॥ 'सार्वधातुके यो लिङिति' । नैवा परसप्तमी, सार्वधातुकपरस्य लिङोऽसंभवात्, तस्माद्विधारेण सप्तमी । ज्ञातावेकवचनं, सार्वधातुकेषु मध्ये यो लिङ् सार्वधातुकप्रत्ययकस्तस्येत्यर्थः । 'कुर्यादिति' । अत उत्सार्वधातुक इत्युत्वं, ये चेत्युकारस्य लोपः, अच यासुट्सुटोः सकारस्य लोपः । 'कुर्येरिति' । भेज्जुस्, यासुट्सकारलोपः, उत्स्यपदान्तादिति पररूपत्वम् । 'कुर्वीतेति' । सीयुट्सुटोः सलोपः । 'कुर्वीरिति' । भस्य रन्, अच सीयुट् एव लोपः ॥

"अतो येयः" ॥ सार्वधातुक इति प्रकृतमर्यात् ब्रह्मन्तं सम्प्रत्यते तदाह । 'अकरान्तादङ्गादुत्तरस्य सार्वधातुकस्येति' । अवयवसम्बन्धे चैषा ब्रह्मी, सार्वधातुकस्यावयवस्य याशब्दस्येत्यर्थः । 'इय् इत्ययमिति' । सूत्रे त्वकार उच्चारणार्थः । 'पचेदिति' । इयादेशे कृते शचकारेण सहा-द्रुणः, वलादिषु वलि लोपः, यकारस्य च श्रवणं पचेयुः पचेयमित्यादौ । 'पचेयुरित्यचेत्यादि' । पररूपस्यावकाशः विनुयुः सुनुयुः, इयादेशस्य तु पचेदित्यादि । पचेयुरित्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वादियादेशः, यदि पूर्वमेव पर-रूपं स्यात् याशब्दाभावादियादेशो न स्यात् । 'एवमतो लोपस्यापि वा-

१ भवितव्यमिति मुद्रितमूलपुस्तके पाठः ।

२ सुनुयुरिति नास्ति ई. पु. ।

धकः स्यादिति । एतच्च मध्येपवादा इति न्यायमनाशित्योक्तं, तदाश्रयणे स्वतो लोपस्यैव बाधकः स्यात् । दीर्घस्तु परत्वात्स्यादेव । 'स्यादेतदेवमित्यादि' । दीर्घविधौ तुस्तुगम्यमः सार्वधातुकइति प्रकृतं 'भूसुवोस्तिङी'ति च । 'येय इत्यविभक्तिको निर्देश इति' । येय इत्यस्मिन्समुदाये या इत्यविभक्तिको निर्देश इत्यर्थः । 'य इति वेति' । याशब्दात्पठौ, 'आतो धातो' रित्याकारलोपः । केचित्तु अतो यास् इति सकारान्तानुकरणं पठन्ति ॥

“आतो हितः” ॥ आकारमात्रस्य हितोसम्भवादातो हित इति व्यधिकरणे पठौ, हितोवयवस्यात इत्यर्थः । उदाहरणेऽस्वरितत्वादात्मनेपदं, ननु गाङ्कुटादिसूत्रे परत्र परशब्दयोगादध्याह्नपमाणो वतिः सप्रमीसमर्थादध्याहर्त्तव्यः, हितोव हिन्दुदिति, अन्यथा तुकुटिपतीत्यत्र सनो हित्वादात्मनेपदप्रसङ्गादित्युक्तं, सार्वधातुकमपिदित्यत्रापि तदेवानुवर्त्तते, ततश्च पूर्वस्य कार्यं प्रत्येव सार्वधातुकस्य हित्वं न स्वकार्यं प्रतीत्युक्तान्युदाहरणानि । लङ्लङोस्तु युक्तमुदाहर्तुम् अपवेतामकरिव्येतामिति 'अस्ति ह्यत्रापि स्यानिबद्धावेन हित्वमत आह । 'सार्वधातुकमपिदित्यत्रेत्यादि' । 'मिमाते मिमाये इति' । असति तपरकण्ये एनाभ्यस्तयोरात इति लोपात्परत्वादयमेव विधिः स्यात् ॥

“आने मुक्” ॥ अत्र आनइति सप्तम्यवरितार्थो पूर्वत्र कृतार्थोया अत इति पञ्चम्याः पठौ प्रकृत्यवति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति, तत्र विशेषणविशेष्यभावे कामवारादङ्गेनाद्विशेष्यते न त्वताङ्गमित्यभिप्रायेणाह । 'अकारमात्रभक्तोयमिति' । अङ्गस्यात्रयस्य योकास्त्वस्य मुगित्यर्थः, किमेवं सति भवतीत्यत्राह । 'अदुपदेशयहणेनेति' । उपदेशे अत् अदुपदेशः, यदि त्वकारान्ताङ्गभक्तः स्यात्ततस्तदेवाङ्गं न व्यवदध्यात् तदवयवं त्वकारं व्यवदधात्येवेति स्वतो न स्यात्, न च स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्, किं कारणं, इत्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति परिभाषाया भाष्यकारेण शिचित्त्वात्, अन्यथा ऽग्निविद्वानित्यादौ ह्रस्वनुह्रस्वां मतुविति स्वरप्रसङ्गात्, यदि पुनरयमभक्तो मकारो विकरणावन्त्यधे

क्रियेत, अभक्ते मुक्तिं स्वरो न स्यादित्येव, यदि पुनरयं परादिः क्रियेत
 आनस्य मुहिति, परादित्वे दीर्घत्वप्रसङ्गः पचमानः, 'अतो दाघो यञी'-
 ति दीर्घत्वं प्राप्नोति, पात्तिक एष दोषः, कतरस्मित्येव, यदि सार्वधातु-
 कइत्येवं तत्, अथ ङीत्येव तत्तदा न दोषः, तदयं भक्तस्तत्रापि पूर्वान्तः
 तत्राप्यकारस्य मुगिति स्थितम् । 'यद्येवमिति' । यद्यकारमात्रभक्तत्वा-
 त्त्वहणेन गृह्यतइत्यर्थः । 'अध्यर्तुमात्र इति' । अध्यर्तुमधिकं यस्याः सा
 अध्यर्धी मात्रा यस्यासावध्यर्धमात्रः । 'लसार्वधातुकानुदात्तत्वमपि तर्हि
 न प्राप्नोतीति' । तद्विधावपि तपरनिर्द्वंशात् । तत्राह । 'उपदेशग्रहण-
 मिह क्रियतइति' । 'तथा चेति' । यदा द्विमात्रत्वेऽपि भवति तदा का
 शङ्का ऽध्यर्तुमात्रत्वइति भावः ॥

“ ईदासः ” ॥ आस इति पञ्चम्यचरितार्थो पूर्वत्र कृतार्थाया आन
 इति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयति ॥

“ अटन आ विभक्तौ ” ॥ सौत्रत्वाच्चिदंशस्य अल्लोपो न कृतः । 'व्य-
 क्तिनिर्द्वंशोयमिति' । यथाश्रुतनिरनुनासिकाकारव्यक्तिर्निर्द्वंश्यतइत्यर्थः ।
 जातिनिर्द्वंशस्तु दुष्ट इत्याह । 'आकृतिनिर्द्वंशे स्थिति' । आकृतिर्जातिर्न
 संस्थानं, जातिनिर्द्वंशे हि शुद्धाया जातेरादेष्टुमशक्यत्वात्तदाधारभूतानां
 व्यक्तीनां विधानं, तत्र यद्यपि दीर्घाञ्जारणसामर्थ्याच्च ह्रस्वप्लुतव्यक्तीनां
 प्रसङ्गः, दीर्घव्यक्तयस्तु सर्वाः प्रसक्तास्तत्रान्तर्गतानुनासिकव्यक्तिरेव स्यात्,
 तस्याः पूर्वेण सह सवर्णेदीर्घाण्यनुनासिक एव स्यात् । 'विकल्पेन वाय-
 मित्यादि' । यथा च दीर्घग्रहणं कृतात्वनिर्द्वंशश्चास्मिन्नर्थे लिङ्गं तथा
 तत्रैव व्याख्यातम् । 'तदन्तर्विधिशब्देऽप्यतइति' । अङ्गाधिकारे तस्य
 तदुत्तरपदस्य चेति वचनात्, एकवचननिर्द्वंशात्स्वरूपस्य ग्रहणं नार्थस्य,
 तेनोपसर्जन्येऽपि भवति, तत्रापि विकल्पितत्वात्प्रियाष्टा प्रियाष्टमौ
 प्रियाष्टान इत्यपि भवति, तत्रापि भसंज्ञाविषये आत्वपक्षे आतो धातो-
 रित्यकारलोपमिच्छन्ति, प्रियाष्टः पश्येत्यादि, आत्वाभावपक्षे स्वल्लोपे
 ष्टत्वं, प्रियाष्ट्य इत्यादि भवति ॥

“रायो हलि” ॥ ‘मृजेर्दृष्टिरित्यतः प्राग् विभक्त्यधिकार इति’ । पूर्वसूत्रान्ते अन्योयं पठितव्यः ॥

“युष्मदस्मदोरनादेशे” ॥ ‘युष्मदस्मदिति’ । पञ्चम्या अदिति भ्यसोद्भावः । ‘हलीत्यधिकारादप्यत्र न स्यादिति’ । न चादेशो हलादिरस्ति, भ्यसोभ्यमित्ययं तु अभ्यमादेशः । ‘उत्तरच्चेति’ । योचीति यत्वमादेशे माभूस्त्वमहमित्यादौ शेषे लोप इति शेषव्यवस्थायै च । ‘तदिहैव क्रियतइति’ । लाघवे विशेषाभावात् ॥

“द्वितीयायां च” ॥ उदाहरणेषु ‘हे प्रथमयोरमि’ति विभक्तेरभावः ॥

“प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्” ॥ ‘युवयोरिति’ । ननु च योचीति यत्वमत्र बाधकं भविष्यति । प्रथमाद्विवचनेपि तर्हि शेषेलोपो बाधकः स्यात्, अथ तस्य वचनाद्बाधः, यत्वस्यापि बाधः स्यात्, पुरस्तादपवादस्यायेन वा यत्वस्यैव बाधः स्यात् ॥

“योवि” ॥ ‘शस्यमकर्तुमचीत्येतदिति’ । कथम्, अनादिष्टायां विभक्तौ विधीयमानं यत्वमुत्सर्गस्तत्रैव हलादावात्वमपवादः । ‘त्वत् मदिति’ । ‘एकवचनस्य चे’ति ङसेरदादेशः ॥

“शेषे लोपः” ॥ उपयुक्तादन्यः शेषस्तस्यैव संग्रहश्लोकः । ‘पञ्चम्याश्चेत्यादि’ । पञ्चम्यादीनां सम्बन्धीनि यान्यद्विवचनानि, अयं तावच्छेषस्तत्र शेषे लोपो विधीयतइति अद्विवचनानीत्येतद्वाणपेतं द्रष्टव्यं, क्वन्तसि तु युवं वस्त्राणीति द्विवचनमपि शेष एव । ‘शेषग्रहणं विस्पष्टार्थमिति’ । कथं, विभक्तिमात्रे लोपः तस्यानादिष्टायां विभक्तौ यत्वमपवादः, अस्यापि हलादावात्वमपवाद इत्यसङ्कुरेणात्थयलोपाः सिध्यन्ति अनादेशग्रहणं तु क्रियमाणेऽग्रहणे यत्वलोपयोर्विषयविभागायै कर्तव्यमेव । ‘सचिपातलक्षण इति’ । विभक्तिमन्विपातकृतं युष्मदस्मदोरकारान्तत्वं तद्वदि टापो निमित्तं स्यात्तत्सचिपातं विहन्यात् । एतच्च त्यदादिशब्दवत्स्त्रीलिङ्गत्वमभ्युपेत्योक्तम्, इदानीं च लिङ्गमेव नास्तीत्याह । ‘अलिङ्गे

वेति । 'केचित्त्विति' । टाभिशृत्पर्यमेव तएवमिच्छन्ति । 'कथमिति' । यत्राकारो यकारश्च न विहितः स शेषस्तत्र विधीयमानो लोपो ऋलो न्यस्ये, त्यन्तस्यैव युक्त इति प्रश्नः । अनन्तरोक्तं शेषश्रवणस्य वैयर्थ्यं हृदि कृत्वाह । 'वत्यमाणेति' । आदेशा वत्यमाणा यस्य स वत्यमाणादेशः । कः पुनरसा-
वित्याह । 'ते चेति' । 'मपर्यन्ताद्योन्यः स शेष इति' । स च टिरेव
तत्रायं लोप इति स्यानिनोधिकरणत्वविवक्षया सप्रमी, किमर्थं पुनर्लोप
इत्युच्यते न त्यदाकृत्येनैव सिद्धं, न सिध्यति, द्विपर्यन्तास्त्यदादय इति
वचनात्, यदा घोपसर्जने युष्मदस्मदी तदा त्यदाकृत्यं न सिध्यति, टिलो-
पपक्षे तु सुतरामारम्भायीयम् ॥

"मपर्यन्तस्य" ॥ मपर्यन्तस्येत्यवयवस्य स्यानिन्त्वेन निर्द्वंशाद्यु-
ष्मदस्मदोरित्यवयवपक्षी विज्ञायते । मः पर्यन्तो ऽवधियंस्य स मपर्यन्तः,
यद्यपि द्वयोर्द्वौ मपर्यन्तौ तथाप्यभेदविषयैकवचनम् । 'मपर्यन्तस्येति
किमिति' । समुदाययोऽप्यादेशे आदेशानामप्यदन्तत्वाद्दोषाभाव इति
प्रश्नः । 'साकृक्कस्य माभूदिति' । तन्मध्यपतितस्य तद्वृद्धेन ग्रहणात्प्र-
सङ्गः । 'सत्रैस्य माभूदिति' । साकृक्कस्य माभूदिति तु नोक्तं, यस्मादकस्त्रि-
धावुक्तं त्वया मया त्वयि मयि इत्यत्र सुबन्तस्य प्राक् टेरकजिति । 'अनिष्टं रूपं
स्यादिति' । त्वया म्येत्यनिष्टं रूपम् । अयं परियहणं किमर्थं मान्तस्येत्ये-
वाच्येत युष्मदस्मदीया मान्तो भागस्तस्येत्यर्थस्तत्राह । 'मान्तस्येत्येव सिद्धे
ऽस्मिन्निति' । अस्मिन्साकृक्कस्यादेशाभावे युष्मदस्मदीयकामिति रूपे वा ।
'बन्धविद्योतनार्थमिति' । पर्यन्तशब्देनावधि द्योतयामीत्यर्थः, अथवा
मान्तस्येत्युच्यमाने युष्मदस्मदोः समानाधिकरणं विशेषणं सम्भाव्येत, प्रत्ये-
कसम्यन्याच्चैकवचनं, ततश्च यत्र मान्ते युष्मदस्मदी तत्रैवादेशः स्युः,
अथापि वैय्यधिकरण्यमाश्रीयते तथापि यत्र मान्ते तत्र भेदाभावादादेशा
न स्युः, अपदेशिषद्वाशेपि प्रातिपदिकेन प्रतिषिद्धः, पर्यन्तशब्देन त्ववधि
द्योतने तदुपादानसामर्थ्याद्युष्मदस्मदवयवेषु युष्मदस्मच्छब्दौ वर्तन्ते इति

सर्वत्रादेशसिद्धिः, वैय्यधिकरण्येन वा सम्बन्धे परिग्रहणसामर्थ्याद्युपदेश-
वद्वाचोपातिपदिकेनेति प्रतिषेधाप्रवृत्तौ मान्तयोरप्यादेशसिद्धिः । अपर-
आह सति शेषे पर्यन्तशब्दः, तेन सामानाधिकरण्यासम्भवाद्वैय्यधिकर-
ण्येनैवान्वयः, यदा तु मान्ते युष्मदस्मदी तदा नैवादेशा भवन्ति, तद्विद-
मुक्तं, 'मान्ते माभूद्वदा तर्देति' । यदा युष्मदस्मदी मान्ते तदैव माभूत्
तदापि वा माभूदित्यर्थः । क पुनर्मान्ते युष्मदस्मदी इत्याह । 'एयन्तयो-
रिति' । युष्मानाचष्टे युष्मयति अस्मानाचष्टे अस्मयति णिषीष्टवद्वाचि
टिलोपः, 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्चे'त्यत्रैकवचनाधिकारात्त्वमादेशाभावात् ।
क्लिपि णिलोपः । ननु च विभक्तावादेर्गैर्भाष्यमत्र च णिलोपस्य स्यानिषद्वा-
चाद्युपधानमत आह 'स्यानिषत्त्वं चेति' । णेः कौ लुप्तत्वा चतल्लोपस्याच
स्यानिषत्त्वमस्तीत्यर्थः । कौ लुप्तं न स्यानिषदिति वचनं न तु कौ विधिं
पति न स्यानिषदित्येवमिति भाष्यकारः, तत्र यो मन्यते मान्तयोरप्यादेशा
भवन्तीति तन्मतेनोदाहरणानि, कृदन्तत्वादिभक्तयः, एकदेशविकृतत्वात्-
न्यत्वाद्युष्मदस्मदाश्रयविभक्त्यादेशाः प्रकृत्यादेशाश्च त्वादयः, तत्र त्वाद्दौ
सावित्यादिविषये ते भवन्ति, अन्यत्रादेशविभक्तौ लोपः, अजादौ यत्वं, हता-
दावात्वं, त्वं, युषां युयं युषां युषां युषान् युष्या युषाभ्यां युषामिः तुभ्यं
युषाम्यां युषभ्यं युपत् युषाभ्यां, युपत्, तत्र युष्योः युषाकं युष्यि युष्योः
युषासु, एवमस्मदोपि द्रष्टव्यं, मपर्यन्तापेक्षया तु शेष आशीयमाणे मात्स्-
रस्याभावालोपाभावात् युष्मभ्यं युष्मदित्यादि भवति, यदा तु त्वामाचष्ट
मामाचष्ट इति विग्रहे क्लिप् क्रियते तदा प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति त्वमयोः
कृतयोः प्रकृत्यैकानिति प्रकृतिभावादसति टिलोपे ऽत उपधाया इति वृद्धिः,
यदि निष्ठितमङ्गं ततो वृद्धाभावः, त्वद्स् त्वादस् मद्स् माद्स् इति स्थिते
मपर्यन्ताभावात्त्वादौ सावित्यादेरप्रवृत्तौ वृद्धिपक्षे त्वामिति भवति । पञ्चा-
न्तरे तु त्वमिति, द्विवचने तु त्वां, जसि त्वं, द्वितीयादिषु तु त्वां त्वां
त्वान् त्वया त्वाभ्यां त्वाभिः त्वम् त्वाभ्यां त्वभ्यं त्वत् त्वाभ्यां त्वत्
त्व त्वयोः त्वाकं त्वयि त्वयोः त्वासु, एवमस्मदोपि, यदा तु द्विवचना-

न्ताणि च क्रियते तदापि युष्मयत्यस्मयतीति किञ्चि भवति, विभक्त्यभावाद्युवाचयोरभावः, एकार्थत्वाभावात्प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यस्याप्यभावः, विभक्तौ तु युवावादेशौ त्वाहौ सावित्यादि विषये तु त एव भवन्ति । ये तु मान्तयोरादेशौ नेच्छन्ति तेषां सौ शेषेलोपपत्ते युष्मसमिति भवति । पदान्तरे तु युष्मसमिति, एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यं, गहनोपप्रक्रिया तत्कं इत्युपरम्यते ॥

“युवावौ द्विवचने” ॥ ‘द्विवचनइत्यर्थग्रहणमिति’ । वक्तीति वचनं कृत्यन्त्युटो बहुलमिति कर्तरि ल्युट्, द्वयोरर्थयोर्वचने द्विवचने प्रथमा द्विवचनान्तञ्चैतत्तदाह । ‘द्विवचने युष्मदस्मदी इति’ । के पुनस्ते इत्याह । ‘द्व्यर्थोभिधानविषये इति’ । एतच्च वचनग्रहणात्प्रत्ययान्ते, कथं, द्वित्वइति वक्तव्यं, विभक्त्यावित्येव, द्वित्वे या विभक्तिस्तस्यामित्यर्थः, अर्थग्रहणे सति यदिष्टं सम्पद्यते तत् दर्शयति । ‘यदेति’ । पारिभाषिकस्य द्विवचनस्य ग्रहणे तस्यास्मिन्विषयेऽभावाद्युवावादेशौ न स्यातामित्यव्याप्तिः स्यादिति भावः । ‘आदेशान्तरेण न बाध्येते इति’ । बाधस्तु परत्वादित्यत्रैव वक्ष्यते, अतिक्रान्तं युवामिति सौ जसि चादेशान्तरेण बाधः, द्विवचनस्य तु पारिभाषिकस्य ग्रहणेपि सिद्धिरिति प्रथमाया अतिक्रमः, उत्तरत्रापि द्विवचनस्यातिक्रमेऽयमेव हेतुः, तत्र चानादेशे विभक्तौ हलादौ द्वितीयायां चात्वम्, अत्रादौ यत्वं, शेषे लोपः, हे प्रथमयोरमित्यादयो विभक्त्यादेशाश्च यथायथं द्रष्टव्याः । ‘परत्वादिति’ । त्वाहादीनामवकाशः यदा बहुर्थं युष्मदस्मदी अतिक्रान्तौ युष्मानतित्वमत्यहं, युवावयोरवकाशः युवामावां द्व्यर्थत्वे सति, सावुभयप्रसङ्गे विप्रतिषेधः । ‘यदा त्वित्यादि’ । पारिभाषिकस्य ग्रहणे तत्रापि प्रसङ्ग इत्यतिव्याप्तिः स्यादिति भावः । ‘अतिक्रान्तौ त्वामतित्वामिति’ । प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायामित्यात्वं, यदाच पारिभाषिकस्य ग्रहणं तदा त्वमावेकवचनइत्यत्रापि पारिभाषिकस्यैकवचनस्य ग्रहणमिति मत्वेदमुदाहृतम्, अथापि तत्राप्यर्थग्रहणं तथापि बहुर्थंतिप्रसङ्ग इत्याह । ‘अतिक्रान्तौ युष्मानिति’ । पूर्ववदात्वम् । ‘एवं ज्ञेयमिति’ । अतियुष्माम् । अतियुष्माभ्याम् । अतियुष्मयोः । एवमस्मदः ॥

“यूयवयौ जसि” ॥ ‘परमयूयमिति’ । अत्र पारम्ययोगो यथा-
सम्भवं द्रष्टव्यः । ‘तदन्तविधिरत्र भवतीति’ । अङ्गाधिकारे तस्य च तदु-
त्तरपदस्य चेति वचनात् । यदापि तदन्तस्य तदापि न सर्वस्य युष्मद-
स्मदोर्मपर्यन्तस्येत्यधिकारात् ॥

“त्वाहौ सौ” ॥ ‘त्वमिति’ । यद्व्यञ्ज्यत्वादेकवचनइति
त्वादेशः सिद्धः तथाप्यहादेशस्तावद्विधेयः, तत्र चाहः सावित्युच्यमाने
युष्मदोपि प्रसङ्गः, अस्मदोहः सावित्युच्यमाने गौरवं स्यात् । तस्माद-
चापि त्वादेश एव विधेयः, किं चातिक्रान्तो युवां युष्मान्वा ऽतिस्त्वमित्यत्र
त्वादेशस्य शङ्कापि नास्ति ॥

“त्वमावेकवचने” ॥ ‘एकवचनइत्यर्थनिर्देश इत्यादि’ । एतच्च
द्विवचनइत्यर्थनिर्देश इत्येतदनुसारेण योज्यम् । अर्थग्रहणे यदिष्टं संप्रत्यते
तद्वर्णयति । ‘तदेति’ । पारिभाषिकस्य त्वेकवचनस्य ग्रहणेन न स्यादित्य-
व्याप्तिः । ‘अतिक्रान्तौ त्वामिति’ । तदापि त्वमौ भवत इत्यस्योदाहरणम् ।
‘अतित्वामिति’ । पूर्ववदात्वम् । ‘एवमन्यदुदाहर्तव्यमिति’ । एतदतित्वम-
त्यहमित्यनेनापि सम्बध्यते । अतियूयम् । अतितुयम् । अतितव । एव-
मस्मदः । अतित्वामतिमामित्यनेन तु सम्बन्धः स्पष्ट एव । अतित्वां पश्य
अतित्वान् अतित्वाभ्याम् । अतित्वाभिः अतित्वभ्याम् । अतित्वत् । अति-
त्वयोः । अतित्वाकम् । अतित्वयि । अतित्वयोः । अतित्वासु । एवम-
स्मदः, अत्रानन्तरं यदा युष्मदस्मदी द्वित्वबहुत्वयोर्वर्तते समासार्थस्यैकत्वं
तदा त्वमौ न भवतः, अतिक्रान्तं युवामतियुवाम् । अत्यावाम् । अति-
क्रान्तं युष्मान् अतियुष्मान् । अस्मान् । एवं नेयमिति पठितव्यं पूर्वानु-
सारेण गम्यमानत्वाच्च पठितम् ॥

“प्रत्ययोत्तरपदयोश्च” ॥ ‘एकवचने वर्तमानयोरिति’ । एका-
द्यभिधानविषययोरित्यर्थः, वस्तुकथनं चैतत् न तु शब्दार्थकथनम् । एक-
वचने इत्यस्य प्रथमाद्विवचनान्तत्वात् । ‘त्वदीय इति’ । त्यदादीनि
चेति वृद्धसञ्ज्ञा, वृद्धाब्धः । ‘त्वत्तर इति’ । पारम्यवत्प्रकर्षयोगः । ‘विभ-
क्तावित्यधिकारादिति’ । ननु च पूर्वसूत्रे विभक्ताविति न सम्भत्स्यते ।

कथमावृद्धेरनुवर्त्तमानं न सम्बन्धेत । एवमपि योगविभागो न कर्तव्यः
 त्वमावेकवचने प्रत्ययोत्तरपदयोरित्येकयोग एव कर्तव्यः, एवं हि चकारो
 न कर्तव्यो भवति । नैवं शक्यम्, एवं ह्युच्यमाने यथासङ्गं प्राप्नोति युष्मदः
 प्रत्यये ऽस्मद उत्तरपद इति । अथ क्रियमाणेपि योगविभागे यावता
 निमित्तयोः साम्यं कस्मादेव यथासङ्गं न स्यात्, नैव दोषः । चकारोत्र क्रियते
 स द्वयोरपि द्वे निमित्ते समुच्चेष्यति । 'ननु चेति' । चोदकः, प्रकृतिप्रत्यययोः
 पूर्वात्तरपदयोश्च मध्ये या वर्तते सान्तर्वर्तिनी विभक्तिः । परिहरति । 'नैवं
 शक्यमिति' । लब्धुमिति शेषः । किं कारणमित्याह । 'तस्या लुका भवित-
 व्यमिति' । लुक् तु सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्यनेन । 'अन्तरङ्गावित्यादि'
 चोदकः, विभक्तिमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वं, लुक् परत्वादुत्पन्नः प्रत्ययमुत्तरपदं
 चापेक्ष्य धातुत्वप्रातिपदिकत्वयोरुपजातयोः प्राप्नुवन् बहिरङ्गः, यद्यप्ययं
 नित्यः तथापि नित्यान्तरङ्गयोरन्तरङ्गमेव बलीयः, यथोक्तं परनित्यान्त-
 रङ्गप्रतिपदविधयो विरोधिनः संविपाते तेषां मिथः प्रसङ्गे परबलीय-
 स्त्वमिति । 'एतदेवेत्यादि' । परिहारः । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनमि-
 त्याह । 'तेनेति' । प्रथमेनादिशब्देन गोमत्प्रतीत्यादेर्यहणं द्वितीयेन
 वीर्घहलङ्गादिलोपयोः, हलङ्गादिलोपे हि प्रत्ययलक्षण्येन नुमादि स्यादेव
 लुकि तु न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षण्यप्रतिषेधाच्च भवति, ज्ञापनस्य प्रयो-
 जनान्तरमाह । 'एवं चेति' । पुनश्चोदयति । 'अथेति' । अस्मति हि
 प्रयोजने ज्ञापकं भवति, अस्ति चात्र प्रयोजनं, किम्, एषामेव त्वाहा-
 दीनामादेशान्तराणां बाधनं, सत्येतस्मिन्प्रयोजने न ज्ञापनमुपपद्यत-
 इति परिहरति । 'लत्यस्थित्यपेक्षयेति' । गोमत्प्रत्यय इत्यादिकं लत्यं
 लोके साधुभावे स्थितं तदादेशान्तरबाधनार्थंस्मिन्विज्ञायमाने न संश्रुतीतं
 स्यात्, तज्जापेक्ष्यं प्रयोगमूलत्वाद्याकरणस्य, तस्मात्तदपेक्षया नैतदादेशा-
 न्तराणां बाधनार्थं युक्तं विज्ञातुमिति । अपर आह यद्येतदादेशान्त-
 राणां बाधनार्थं स्यात् मपर्यन्तस्येत्यनुवृत्तिरपार्थिका स्यात्, कथमुत्सर्ग-
 समानदेशत्वादपवादानां श्यनादिषु तथादृष्टत्वादिति । नायं नियम
 उत्सर्गसमानदेशा अपवादा इति, श्यमादिषु व्यभिचारात्, नहि श्यम्ब

हुजकचः शवादिभिः समानदेशास्तस्माद्व्याख्यास्यमुपपत्तिर्वक्तव्या, एवं
वक्तव्यमिह त्वाहादयोऽप्यनुवर्तन्ते मपर्यन्तस्येति च तत्र त्वाहादयानुवर्त्यैव
तद्वाधे सिद्धे मपर्यन्तानुवृत्तिरपाप्तप्राप्तार्था सती ज्ञापकमुक्तस्यार्थस्येति ।
अयन्तु ब्रूमः मपर्यन्तस्येत्येवानुवर्त्य तस्यादेशो विधेयौ यदि चान्तरङ्गा
आदेशाः स्युः प्रत्ययोत्तरपदयोर्मपर्यन्तस्य न क्वापि सम्भव इति तस्यादे-
शविधानमनुपपन्नं स्यादिति ज्ञापकमुक्तस्यार्थस्येति ॥

“त्रिवतुरोः स्त्रियान्तिसुवतसु” ॥ ‘त्रिवतुरोरेव विशेषणमिति’ ।
श्रुतत्वात् । ‘नाङ्गस्येति’ । विपर्ययात् । तेन किं सिद्धं भवतीत्याह ।
‘तेनेति’ । ‘प्रियतिसेति’ । अनङ् सौ, अदुश्नस्यरुदंसोनेहसाञ्ज्वेत्यनङ् ।
‘प्रियतिसाविति’ । अतो हि सर्वनामस्यानयोरिति गुणं परमपि बाधित्वा-
त्तरसूत्रेण रादेशः । ‘प्रियतिसु इति’ । इकोचि विभक्तावित्यङ्ग्रहणेन ज्ञापितं
लुमता लुप्रेपि क्वचित्प्रत्ययलक्षणं भवतीति, तेन स्वमोर्नपुंसकादिति नित्ये
लुकि कृतेपि तिसुभावः । ‘प्रियतिसुणी इति’ । रादेशात्पूर्वविप्रतिषेधेन
नुमिति क्वचित्प्रत्ययते । ‘नद्यूतश्चेति क्वच भवतीति’ । समस्यमान-
दशायामृकारान्तस्य तत्र ग्रहणमिति भावः । कवभावे हेतु ‘विभक्त्यायय-
त्वादित्यादि’ । एवं तावत् स्त्रियामित्यनेन त्रिवतुरोर्विशेषणद्वया-
न्तिपरिहारो दर्शितः । अतिव्याप्तिरपि परिहृतेत्याह । ‘यदा चेति ।
‘तिसुकेति’ । स्वार्थं कन्यत्ययः, अल्पत्वे कुत्सितत्वे सञ्ज्ञायां वा । तत्र
विभक्तेर्लुकि कृते तत्र विधीयमानस्तिसुभावा न स्यादिति वचनं, तत्र
स्वार्थिकप्रत्ययान्तत्वादुबुवचनान्तस्तिसुकाशब्दः सङ्ग्रेत्येके यामस्य
कस्य चिदेषा सञ्ज्ञा कृठिरिति नास्ति बहुवचनप्रसङ्ग इत्यन्ये । ‘चतस-
रीति’ । यथा प्रियतिसावित्यत्र सर्वनामस्यानलक्षणं गुणं बाधित्वा
रादेशो भवति तथा क्वावपि प्राप्नोति तथा चोत्तरसूत्रे प्रियतिसीति
क्वावपि रादेशमुदाहरिष्यति पूर्वविप्रतिषेधे च वक्ष्यति । अत्राहुः । अस्मा-
देव निर्द्वंशादर्थप्रधानयोरेवादेशः । इह तु स्वरूपप्रधानत्वात्तदभावे गुण-
इति । ‘चतस्र इति’ । अत्र स्थानिवद्भावा ‘चतुरःशसी’ त्यन्तोदात्तत्वे
सति ‘उदात्तयणो हत्पूर्वादि’ति शस उदात्तत्वप्रसङ्गः, स निपातन-

स्वरेण बाध्यते, यद्यैव तर्हि निपातनस्वरः शसि स्वरं बाधते तथा षट्
त्रिचतुर्भ्यां हलादिरित्येतं विभक्तिस्वरमपि बाधेत तत्राह । 'चतसृणा-
मित्यत्र त्विति' । तत्र कारणमाह । 'हलादियहणसामर्थ्यादिति' । तत्र
हलादियहणस्य चतस्रः पश्येत्येतदेव व्यावर्त्य नान्यत्किञ्चित् । एतच्च
तत्रैवोपपादितं, यदि च निपातनस्वरो विभक्तिस्वरस्यापि बाधकः स्यात्-
दान्तरेणापि हल्पहणं विभक्तेः स्वरो न भविष्यति किं हलादियहणेन,
तत्क्रियमाणं ज्ञापयति निपातनस्वरं विभक्तिस्वरो बाधतइति । अन्ये-
त्वाहुः । हलादियहणादेव चतस्रः पश्येत्यत्र 'चतुरःशसी'त्यस्याप्रवृत्तिर-
वसीयते । यदि स्यात्तत 'उदात्तयणो हल्पूर्वादि'ति स्यादेव विभक्तेरुदात्त-
त्वमिति तदुदात्तये हलादियहणमनर्थकं स्यात् । तस्मादुदात्तनि-
पातनमेव न कर्तव्यमिति । तत्राद्युदात्तस्य चतुरशब्दस्यान्तर्धत्त आद्युदात्त
एव चतस्रादेशे सति चतसृणामित्यत्र 'षट्त्रिचतुर्भ्यां हलादि'रिति
विभक्तेरुदात्तत्वं भवति ॥

“अचि रचतः” ॥ 'पूर्वसवर्णो त्वित्यादि' । तिस्रःपश्येत्यत्र 'प्रथ-
मयोः पूर्वसवर्णे' इत्यस्यापवादः, प्रियतिस्रः स्वमित्यत्र 'चत उदित्युत्त्वस्य ।
प्रियतिसि प्रियतिस्रौ प्रियतिस्रस्तिष्ठन्तीत्यत्र 'चतो द्विसर्वनामस्यानयो-
रिति गुणस्य । ननु यत्र विध्यन्तरस्याप्राप्तिः प्रियतिस्रा प्रियतिस्रे प्रियति-
स्रोरिति तत्र इको यणचोत्येव सिद्धमिति विध्यन्तरस्य विषयइदमारभ्यते ।
तत्र मध्येपवादाः पूर्वान्विधीन्वाधन्तइति उत्त्वपूर्वसवर्णो बाधतइति
युक्तं, गुणविषये तु परत्वात्स एव स्यादित्यत आह । 'परमपि हीति' ।
'चत इति किमिति' । तिसृचतस्रोरनुवृत्तेरन्यस्येत्येव सिद्धमिति
प्रश्नः । 'तिसृचतस्रोः प्रतिपत्त्यर्थमिति' । तिसृचतस्रोरादेशेयोरजादावपि
विभक्तौ प्रतिपत्तिर्यथा स्यादित्यर्थः । 'अन्यथा हीति' । चत इत्यनुव्यमाने
षष्ठीनिर्द्विष्टत्वात् त्रिचतुरोवायमादेशः स्यात् स च नाप्राप्त्योस्तिसृचत-
स्रोर्विधीयतइति तयोरपवादः स्यादित्यर्थः ॥

“जराया जरसन्यतरस्याम्” ॥ 'अतिजरांसीति' । अतिजर इ
इतिस्थिते यदि पूर्वं नुमागमः स्यात्सोङ्गभक्तोङ्गमेव न व्यवदध्यात् ।

तदवयवं तु जराशब्दं व्यवधात्येवेति सत्यपि तदन्तविधौ निर्दिश्य-
मानस्यादेशा भवन्तीति जरशब्दान्तस्याङ्गस्यावयवो यो जराशब्दः तस्य
विभक्त्यानन्तर्यं विधीयमानो जरादेशो न प्राप्नोति । अथापि स्यात् तथापि
सकारात्परस्य नुमः अवयवं स्यात् । तस्मात्परत्वात्पूर्वे जरादेशे एष्टव्यः
तत्र कृते भलन्तलक्षणो नुम् अतिजरसं पश्येत्तत्र अतिजर अम् इति
स्थिते एकदेशविभक्तस्यानन्यत्वान्जरशब्दस्य जरसादेशे कृते 'स्वमेनंपुं-
सका'दिति लुक् प्राप्नोति, न च तदानीमम्भावस्य प्रसङ्गः, अनदन्तत्वात् ।
ननु चातिजरशब्दस्यादन्तत्वात्तस्यामवस्यायामम्भावेन बाधितस्य लुक्
पुनः प्रसङ्गो न युक्तः श्रष्टावसरत्वात् । नैतदस्ति । नात्राम्भावः प्रवृत्तः
परत्वाच्चित्यत्वाच्च जरसादेशेन बाध्यते, तत्र कृते लुक्प्रसङ्गः, एवं तर्हि
सञ्चिपातपरिभाषया लुङ् भविष्यति । अजादिसञ्चिपातेन जरसादेशो
निष्पन्नो नात्सहते तस्य लुको निमित्ततां प्रतिपत्तुं, यद्वेवमतिजरसं
ब्राह्मणकुलं तिष्ठति अतिजरसैरिति न सिद्ध्यति, कथं सोऽभिःसञ्चिपात-
न्तसञ्चिपातेनाजादिदेशः कृतोऽकारान्तत्वविधातिनो जरसादेशस्य
निमित्तं न स्यात् । इष्टमेवैतत्सङ्गहीतम् । अतिजरमतिजरैरिति भवित-
व्यमेव गोनर्दीयस्य पक्षः, तदिदमुच्यते । 'इहेत्यादि' । इहेति वाक्योपन्यासे ।
अतिजरसं ब्राह्मणकुलमित्यादि भवितव्यमित्यन्तं गोनर्दीयस्य मतं न पुन-
र्लुक्शास्त्रं प्रवर्ततइति यदुक्तं यच्चोक्तम् अतिजरं ब्राह्मणकुलमित्यादि तत्रो-
भयत्रापि हेतुः । 'सञ्चिपातलक्षणइति' । न पुनर्लुक्शास्त्रमित्यत्र पुनःशब्द-
स्यायमर्थः पूर्वं या लुक्प्राप्तिः साम्भावेन बाधिता या तु जरसादेशे कृते
पुनः प्राप्तिः सापि सञ्चिपातपरिभाषया न भवतीति । 'अन्ये त्वित्यादि' ।
एतच्च 'टाडसिडसामिनात्स्या' 'अतोभिः ऐसि' त्यत्र व्याख्यातम् ॥

"त्यदादीनामः" ॥ द्विपर्यन्ता 'इत्यादि' । इष्टिरेवेष्टम् । यतूच्यते
शेषे लोपवचनं ज्ञापकमिति तदयुक्तम् । उपसर्जनार्थत्वादित्युपमति-
वयमिति । यदा तु शेषेलोपष्टिलोपस्तदा तु सुतरामज्ञापकम् । 'पाठादेव
पर्युदस्ता इति' । तथा च सर्वोदिसूत्रे वार्तिकं 'सञ्ज्ञोपसर्जनानां प्रतिषेधः

पाठात्पर्युदास इति । तेन पाठोपजीवनेन प्रवर्तमानमिदमपि संज्ञोप-
सर्जनीभूतानां न भवति । 'त्यदादीति' । त्यदादीनामर्थः प्रधानं यत्र
समासे तत्रेत्यर्थः । नहि ते पाठात्पर्युदस्ताः ।

“किमः कः” ॥ 'तेनाकार एव किमो न विधीयत इति' । कथं
पुनरकारविधाने क इत्यादि रूपसिद्धिः, यावतान्त्यस्य प्राप्नोति । न चा-
न्त्यस्य पूर्वेण सिद्धः, द्विपर्यन्तास्त्यदादय इत्युक्तत्वात् । अपरे पुनरेतच्चोद-
भयादेवं पठन्ति तेनाकार एव इमो न विधीयत इति, अयमर्थः । इम
इत्येतावत्सूत्रमस्तु, त्यदादीनाम इत्येव त्यदादीनां संबन्धिन इमोकारो
भवति तत्र नानर्थकेलान्त्यविधिरिति सर्वस्यैवेमोऽकारो भवति, तेषामेवं
पठतामुत्तरत्र किमो ग्रहणं कर्तव्यं, न कर्तव्यम् । उति हेरिति वक्ष्यामि
इम इत्येव, ततो वाति, इम इत्येव इमोवकारादेशो भवति, तस्मात्साक-
च्कार्यमेव कादेशो विहितः ॥

“कु तिहोः” ॥ तिश्चस्य विभक्तिमञ्जकस्याभावात्तकारे इकार
उच्चारणार्थः । 'कुहेति' । 'वा ह च छन्दसी'ति हप्रत्ययः ॥

“काति” ॥ 'क्वेति' । किमोदित्येत्यत्ययः । अथादेशान्तरकरणं
किमर्थे न प्रकृतः कुश्च एव विधीयते एवं च कृत्वा योगविभागोपि
न कर्तव्यः, कुतिहात्स्वित्येवास्तु, का रूपसिद्धिः, यणादेशे कृते क्वेति
सिद्धम् योगुणस्त्वङ्गवृत्ते पुनर्वृत्ताविति वचनाच्च भविष्यति, यणादेश-
स्त्वनाङ्गत्वाद्व्यत्येव तत्राह । 'आदेशान्तरकरणयोगुणनिवृत्त्यर्थमिति' ।
निष्ठिततत्त्वं दुर्ज्ञानमिति भावः, एवं तर्हि किमोदित्येतत्किमोद्वदिति
वक्तव्यं टिलोपे कृते क्वेति सिद्धमत आह । 'किमोद्वदिति चेति' । कथं
पुनः प्रत्ययान्तरे रूपसिद्धिः यावता ककारस्य जरत्वं प्राप्नोति, टिलोप-
स्यासिद्धत्वाच्च भविष्यति, कथमसिद्धत्वम्, असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे,
टिलोपो हि द्वित्यन्ययापेक्षत्वाद्वहिरङ्गः, जरत्वं तु तदनपेक्षत्वादनन्तरङ्गम् ।
'साकच्कार्यमिति' । साकच्चे हि प्रत्ययान्तरे विहिते कक्वेति स्यात् ।
यथान्यासे तु तत्रापि क्वेत्येव भवति ॥

“तदोः सः सावनन्त्ययोः” ॥ साविति प्रथमैकवचनस्य ग्रहणं न सप्तमीबहुवचनस्य ‘स्यश्चन्दसि’ ‘सोचि लोपे चेदि’ त्यादि निर्देशात् । नाप्युभयोः, तथाहि सति सीत्येव ब्रूयात्, सकारादौ विभक्त्यविति । ‘अनन्त्ययोरिति किमिति’ । विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्यदादिषु तकारान्तस्यासम्भवाच्च त्यादादिभिस्तदोर्विशेषणादनन्त्ययोस्तावत्सिद्धम् । अनन्त्यस्य तु त्यादादित्वं भविष्यतीति परनः, अत्यस्य सौरात्यत्र सावकाशत्वात्सौ परत्वादितमेव स्यादित्युत्पत्तिर, तत्र केवले सौ पुनर्निर्देशे विशेषाभावात्सम्बुद्धौ स्थित्या च प्रत्युदाहृतं, किमर्थं पुनस्तदोरित्युच्यते तद्यग्वहणमेव क्रियेत, तोःसःसावनन्त्यस्येति । नकारस्यापि तर्हि प्राप्नोति तस्माच्चोचि अनेपः अनयम् अनसाविति । नुडयं परादिस्तद्वहणेन दृश्यते ॥

“अदस चो सु लोपश्च” ॥ ‘अमुक इति’ । अदकस् सु इति स्थिते चोत्वप्रतिषेधात्त्यादादित्वं ढकारस्य सत्त्वं सकारादुत्तरस्य ‘चाकचो-कारस्य’ उत्वम् । ‘उत्तरपदभूतानामित्यादि’ । समासाद्या विभक्त्यव्यक्ते तदपेक्षत्वादादेशो बहिरङ्गः, ततश्चान्तरङ्गत्वादेकादेशे कृते तस्यादिवद्वादादेशेषु क्रियमाणेषु परमयं परमहमित्याद्यानिष्ठप्रसङ्गः, तस्माद्वक्तव्यतन्त्रिकार्याणामेवामी आदेशा वक्तव्याः, एतच्च ‘नेन्द्रस्य परस्ये’त्यत्र ज्ञापयिष्यते । ‘अदसः सोर्भवेदित्यादिः’ । अदस चो इत्येतावदेव सूत्रमस्तु, सावित्येव अदस इति पञ्चमी तथा पूर्वसूत्रे कृतार्थायाः सप्तम्याः षष्ठ्यां प्रकल्पितायाम् अदस उत्तरस्य सौराकारो भवतीत्यर्थः, तत्र त्यादादित्वे कृते असाविति सिद्धे किं सुलोपो विधीयते । ‘ह्रस्वाल्लुप्येत संबुद्धिः’ । यदि सौराकारो विधीयते तदा हि असावित्यत्र त्यादादित्वे ह्रस्वात्य-रस्याः संबुद्धेरौकारस्य लोपः स्यात् न हलः । नैष दोषः । हलः सत्रोपे विधीयते, यद्यप्यं तत्र ह्रस्वहणं कर्तव्यं नेत्याह । ‘प्रकृतं हि तत्’ । ‘हल्-ह्यावभ्यो द्वीर्घादित्यत्र । ननु चेदं प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेदार्थः एवं तर्हि एहह्रस्वादिति पञ्चमी हलिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्प-

यिष्यति 'तस्मादित्युत्तरस्ये' ति । पूर्वसूत्रवद्वा प्रथमाया एव यथा कथं
 विचित्रोद्देशो भविष्यति । 'आप एत्वं भवेत्तस्मिन्' । इह तर्हि स्त्रियां संबुद्धौ
 असा चो इति स्थिते 'आङि चापः' 'संबुद्धौ' चेत्येत्वं प्राप्नोति, प्रकृते-
 रेव त्वौत्वे टापोभावादित्वाभावः । न, भलीत्यनुवर्त्तनात् । नैष दोषः 'बहु-
 वचनेभ्य' दित्यतो भलीति तत्रानुवर्त्तते भलादौ संबुद्धाविति, चोत्वे
 कृते अभलादित्वाव भविष्यति, 'प्रत्ययस्याच्च कादित्वम्,' इह तर्हि स्त्रि-
 यामकचि असका चो इति स्थिते 'प्रत्ययस्यात्कात्पूर्वस्ये'तीत्वं प्राप्नोति
 प्रकृतेरेव त्वौकारे टापोभावादित्वाभावः, 'शीभावश्च प्रसज्यते' । इह च
 स्त्रियाम् असा चो इति स्थिते 'चौङ् आप' इति शीभावः प्राप्नोति,
 चोत्वविधानं तु पुंसि चरिताये, पात्तिक एष दोषः, यदौङ् आप इति
 पूर्वोच्चार्यनिर्देशस्तदा नास्ति, इतरयोरस्तु पक्षयोरस्ति ॥

"यः सौ" ॥ 'स्त्रियामयं यकारइति' । नपुंसके तु 'स्वमोर्न-
 पुंसका' इति लुमता लुप्तत्वात्सोरभावः ॥

"हलि लोपः" ॥ 'अग्यहणमनुवर्त्ततइति' । यद्यपि तत्प्रथमान्तं
 तथापि हलीति सप्तम्या तस्य षष्ठी प्रकल्प्यते ॥

"मृजेर्द्विः" ॥ 'धातोश्च कार्यमुच्यमानमिति' । वस्तुतो धातो-
 यत्कार्यमुच्यते तदिह धातोश्च्यमानमिति विवक्षितं, स धातुः स्वरूपेणैव
 वृद्धतां मा वा, याहितेनानुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्या 'मित्ययमण्य-
 मागमो धातुप्रत्ययणव भवति न तु प्रमृहभ्यामित्यादौ । 'त'त्प्रत्ययइति' ।
 धातोर्इत्येव विहिते । 'कंसपरिमृहभ्यामिति' । अत्र तदन्तविधिना प्रसङ्गः ॥

"अचो जिणति" ॥ तन्दुलनिश्चाय इत्यादौ परिमाणाख्यायां
 सर्वेभ्य इति घञ् । 'गौः मावौ गाव इति' । अत्र गौरित्येतत्साक्षादुदाहरण-
 मितरजावादेशे कृते 'ऽत उपधाया' इत्येव सिद्धम् । 'सखायौ सखाय इति' ।
 अत्रापि सखायावित्येतदुदाहरणं जसि तु 'जसि चे'ति गुणे अयादेशे च
 कृते पूर्ववत्सिद्धम् । 'च्यौत्रमिति' । बलनाम छान्दसं, तमिच्छौबेरा-
 यन्ति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते यावता जेतृयेतृशब्दाभ्यां प्रज्ञाद्वयि

ज्ञेयं यौत्रमिति सिद्धं, ज्यौत्रमिति उणादयो ऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि, तण्डुलनिश्चायः श्वाशको लावक इत्यादौ तु गुणे अयवोऽग्व कृतयो' रत उपधाया' इत्येव सिद्धम्, एवं कारक इत्यादौ 'गोतो णि' दित्येतद्गोत ज्यौद्रिति वक्तव्यं गोत ज्यौकारादेशो भवति सर्वनामस्थाने परतः, कथं सखायौ सखायः, 'सख्युरसंबुद्धा' वित्येतत्सख्युरैदिति वक्ष्यामि । अचो-
च्यते, ङितितीति तावदुत्तरार्थे वक्तव्यं किञ्च प्रियमावष्टे प्राययतीत्यादौ प्राद्यादेशेषु वृद्धिर्न स्यात्, अथ ते दीर्घान्ता विधीयेरन् तदतिगुरु स्या-
दिति यथान्यासमेवास्तु ॥

“तद्वितेष्वचामादेः” । ‘अचामादेरचो वृद्धिरिति’ । ननु च इक्षु-
परिभाषोपस्थानादिक एव स्यादित्वेन भवितव्यं, यद्यपि तुन्यजातीयस्य
निर्द्धारणं भवति यथा गवां कृष्णा संपचतीरतमेत्युक्ते गौरेव प्रतीयते
तथात्राप्यचामादिरज्जेव, तथापि सात्तादव इति निर्द्देशाभावादिकपरि-
भाषोपपत्तिष्ठेतैव इगात्मकस्याव इति, तस्मात्स्यानिनिर्देशार्थमव इति
वक्तव्यं, तव वक्तव्यमन्यकृतमनुवर्तते, अचो ङितितीति, तत्र निर्द्दिष्टस्यानि-
कत्वादिकपरिभाषाया अचोऽपारः, अथ त्वाष्ट्रो जागत इत्यत्र त्वष्ट्रज-
गच्छब्दाभ्यां तस्येदमित्यणि कृते यथाक्रममचो ङिति अत उपधाया
इति वृद्धिः कस्माव भवति, तत्राह । ‘त्वाष्ट्रोजागत इत्यनेति’ ।
‘अन्योपधालवणां वृद्धिं बाधतइति’ । परत्वादितिभावः । अन्योपधा-
लवणाया वृद्धेरवकाशः गौः यावकः, अस्या अवकाशः सुश्रुत् सौश्रुतः,
त्वाष्ट्रो जागत इत्यचोभयप्रसङ्गे परत्वादादिवृद्धिर्भवति, सकृद्वृत्तिन्याय-
श्चाश्रीयते न पुनः प्रसङ्गविज्ञानम्, एवं च कृत्वा पुष्करसञ्छब्दस्यानु-
शतिकादिषु पाठोर्यथाव भवति, यदि त्वादिवृद्धिविषयेन्योपधावृद्धिः
स्यात्तदोपधालवण्यैव वृद्ध्या पौष्करसादेः सिद्धत्वादनुशतिकादिषु तत्र
पठेत्, ठगर्थे तत्र पाठः स्यात् पौष्करसादिकः, नह्यचोपधालवणा वृद्धिः
प्राप्नोति अङ्गित्वात्, नैतदस्ति, नह्यस्माच्चरत्यर्थे ठगुत्पदाने, अनभिधा-
नात् । यद्वा प्रतिपदविहिते बाह्यादिलवण इत्येवोभयपदवृद्धिः नान्यचेति
ठगर्थः पाठो न भवति, यत्र त्वादिवृद्धिः प्रतिषिध्यते तत्रान्योपधालवणा

वृद्धिः कस्माच्च भवति, व्यसोर्भावे वैयसधम्, इहन्ताच्च लघुपूर्वादित्यण्, व्यापदि भवं वैयापदमिति, तत्राप्येवौ परत्वात् बाधकाविति सिद्धम् ॥

“ किति च ” ॥ ‘ नाहायनः चारायण इति ’ । नहादिभ्यः फक् ।
‘ शात्तिकः शालाक्कि इति ’ । दीव्यत्यर्थे ठक् ॥

इति श्रीहरदत्तमित्रविरचितायां पदमञ्जरीं

सप्तमस्याध्यायस्य द्वितीयखण्डः ॥

‘ देविकाशिशपादित्यबाहुदीर्घसत्रश्रेयसामात् ” ॥ अत्र विशेषण-
विशेष्यभावे कामचारादेविकादिभिरङ्गं विशेष्यते, तेन वा तानि, तत्रापि
सामानाधिकरण्येन वैय्यधिकरण्येन वेति चत्वारः पटाः । तत्र देविका-
दिभिः सामानाधिकरण्ये ताङ्गस्य विशेषणात्तदन्तविधिसम्भवादेविकाद्या
न्तस्याङ्गस्याचामादेराकारो भवतीत्यर्थः स्यात् । तत्र केवलानां न स्यात्,
नहि तदेव तदन्तं भवति, व्यपदेशिवद्वाचोपि प्रातिपदिकेन निषिद्धः ।
यदि तु प्रत्ययविधिविषयः स प्रतिषेधः, तदा केवलानां भवतु तदादौ
तु न स्यात् । देविकाकूले भवा दाविका कूलाः शालय इति । तदन्ते
वातिप्रसङ्गः, सुदेविकादौ भवं सौदेविकमिति, अत्र सौकारस्याकारः
स्यात् । अथ वैयधिकरण्येन विशेषणं देविकादीनां यदङ्गमिति, किं च
देविकादीनामङ्गं यत्र च ते ऽवयवभूताः, ततश्च केवलाच्च स्यात्, नहि
स एव तस्यावयवो भवति, व्यपदेशिवद्वाचोपि प्रातिपदिकेन प्रतिषिद्धः,
यदि तु प्रत्ययविषयः स प्रतिषेधस्तदा केवलानां भवतु तदन्ते त्वतिप्र-
सङ्गः पूर्ववत्, केवलं तदादावप्रसङ्ग एवास्मिन्यत्र परिहृतः, अथाङ्गं समा-
नाधिकरणं विशेषणमङ्गं ये देविकादय इति तदा तदन्तेतिप्रसङ्गः परिहृतः
तदादौ त्वप्रसङ्गः स्यादेव तदेव तर्हि व्यधिकरणं विशेषणम्, अङ्गस्यैव
अवयवभूता देविकादयस्तेषामचामादेराकार इति, तदा केवले तदादौ
च न दोषः, किंतु परपदभूतानामपि तेषामाकारप्रसङ्गः तत्र प्राग्यामे पूर्वशा-
शप इत्यादाविष्ट एवाकारः, सुदेविकादावयामेत्यनिष्टप्रसङ्गः तदेवमेते

सत्वारोपि पत्ता दुष्टाः, अथापरः पत्तः, अङ्गेन देविकादिभिश्चावामादिभिं
शेष्यते, अङ्गस्यावामादेराकारो भवति स चेद्देविकादीनां संबन्धी भव-
तीति, अत्र पत्ते केवलेषु तदादौ चाङ्गे नास्ति दोषः, नापि सौदेविकमित्यत्र
पूर्वपदस्योत्तरपदस्य वा प्रसङ्गः किं तु प्राग्भागे पूर्वशंशप इत्यादावुत्तरप-
दभूतानां देविकादीनामाकारो न स्यात्, नैव दोषः, प्राचां यामनगराणा-
मित्यत्रैतदनुवर्तिष्यते । तत्र च वाक्यभेदेन संबन्धः, प्राचां यामनगराणा-
मुत्तरपदस्यावामादेरवो वृद्धिर्भवति । देविकादीनामुत्तरपदानामवामादेरा-
कार इति, अयमपि वृत्तिकारस्य पत्तो न भवति, यद्ययं पत्तो ऽभविष्यत् उत्तर-
पदवृद्धावप्येतदनुवर्तिष्यत इत्येवावस्यत् ।

कस्तर्हि वृत्तिकारस्य पत्तो ऽयमभिधीयते ।

परिभाष्यमान्तर्गपरिभाषापवादिनी ॥

देविकादेरावामादेर्यत्र वृद्धिः प्रसज्यते ।

तत्रोपतिष्ठते, तेन सर्वमिष्टं प्रसिध्यति ॥

इति । अनारभ्यमाणे एतस्मिन्देविकादीनामादेरवो वृद्धिर्भवन्ती
स्यानेन्तरतमवचनादैकारः प्राप्नोति, तदपवादनाकारः प्राप्यते, तत्राङ्गं भवतु
देविकादयः पूर्वपदमुत्तरपदं वा सर्वथा यत्र देविकादीनामवामादेरवो वृद्धि-
प्रसङ्गः तत्राकारो भवतीति परिभाष्यते । ननु च अङ्गस्येति वक्तृते, सत्यं, नैव-
मस्याभिसंबन्धः, अङ्गस्यावामादेराकारो भवति स चेद्देविकादीनां संबन्धी-
ति, किं तर्हि देविकादीनामवामादेराकारो भवति स चेदङ्गस्य संबन्धीति,
अथैवमभिसंबन्धे किं व्यावर्त्य, न किं चित्, अनुवृत्तस्य तु संबन्धो वक्तव्य इत्ये-
तावत् । 'साध्याकार एव भवतीति' । उक्तोऽत्र हेतुः । 'वहीनरस्येति' । वही-
स्यास्तीति वही, वही चासौ नरश्चेति वहीनरः, अन्येषामपि दृश्यत इति
दीर्घत्वम् । 'वहीनरिरिति' । अत्राकारवृद्धिः प्राप्ता इकारेण बाध्यते, तस्य
त्वैकारवृद्धिर्भवत्येव, नहि तस्यां नाप्राप्तायामिकारो विधीयते, एवं च कृत्वा
सूत्रेण्यकार एव विधेयस्तस्याकारवृद्धौ सिद्धमिष्टं तथा तु न कृतमित्येव ।
'केचित्त्विति' । विहीनो नरो विहीनरः, एषोदरादित्वाच्चशब्दस्य लोपः ॥

“केकयमित्रयुप्रलयाणां यादेरियः” ॥ ‘लौकिकं हि तत्र गोत्रं
रक्ष्यतइति’ । मित्रयुशब्दो ऽभेदोपचारात्तदपत्यसंताने यदा वर्तते न परं
प्रकृतावेव तदेदमुच्यते, यदा तु शृष्ट्यादिभ्यष्टत्रो यस्कादित्वाद् बहुषु
लुक् क्रियते तदा पारिभाषिकेपि गोत्रे न दोषः, अत्र यद्यपि वृद्धिप्रसङ्गेय-
मादेश उच्यते तथापि वृद्धिर्न बाध्यते विषयभेदात्, अचामादेर्वृद्धिः, यादे-
रियादेशः, अङ्गं तूभयोर्विशेषणं न कार्यम् ॥

“न ख्याभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वा तु ताभ्यामैव” ॥ अत्रार्थद्वयवि-
धानाद्वाक्यभेदस्तस्यैव द्योतकस्तुशब्दः, पूर्वावित्यनेन संबन्धादेवाविति
प्राप्ते एकवचने सौत्रं, वृत्तौ तु क्रियाविशेषणत्वाद्देकवचनम् । ‘ताभ्यां
तु पूर्वमिति’ । ‘ऐजागमो भवतीति’ । टित्वाद्वागमलिङ्गाभावेपि पूर्व-
शब्देन देशविशेषे भवचागम इत्युच्यते, आगच्छतीत्यागम इति ।
‘वैयसनमिति’ । गतिकारकोपपदानां प्राक् सुब्रुत्यत्तेः समास इत्युत्तरप-
दविषयमित्यवोचाम, तेन वैयसनादिषु ख्योः पदान्तात्वं, स्वश्चशब्दः
शिवादिः । ‘याष्टीक इति’ । शक्तियष्टोरीकक्, ननु चात्राचामादेः
स्याने यौ ख्यौ ताभ्यामित्याश्रयणादेव न भविष्यति, तत्राह । ‘यत इमं द-
ति’ । इण् गतौ, लटः शत्रादेशः, शपो लुक्, इणो यण्, इहासत्यपि प्रतिषेधे
वैयसनमित्यादौ व्यसन अ इति स्थिते वृद्धिश्च प्राप्नोति ऐजागमश्च,
तत्र वृद्धिरनित्या शब्दान्तरप्राप्तेः, सा ह्येचि कृते तस्यैव प्राप्नोति तन्मध्य-
पतितस्य तद्वहणेन रहणात्, ऐजागमस्तु नित्य इति स एव तावद्वर्तति,
तत्र कृते यद्यपि पुनः प्रसंगविज्ञानाद् वृद्धिस्तथाप्यान्तर्येण ऐकारस्यैकार
चोकारस्योकार इति न कश्चिद्दोषः किं प्रतिषेधेन । नन्वसति तस्मिन्वै-
याकरण्यो भार्यो अस्य वैयाकरणभार्य इति वृद्धिनिमित्तमिति पुंवद्भाव-
प्रतिषेधः स्यात्, सति तु प्रतिषेधे न भवति, कथं न भवति, यावता
वृद्धेर्निमित्तं त्रणका यस्मिंस्तद्वृत्तइति बहुव्रीहिः, विद्यते चात्र शकारः,

१ क्रियाविशेषणत्वाच्चपुंसकेकवचनमिति हे. पु. पा. ।

२ मुद्रितमूलपुस्तके यत्तेषां चा याता इति पाठः स पदमन्वयसंमतः, यत
इने ङात्रा इति पाठस्तु युक्तः ।

सत्यं, विध्यते, निमित्तं तु न भवति, कुर्वदूषे हि निमित्तशब्दे मुख्य
इत्युक्तं, ननु च मा भूतद्वित्तेष्वचामादेरित्यस्या वृद्धेर्निमित्तं य एव त्वसौ
वित्तद्विताश्रय ऐत्विधीयते तस्यैव वृद्धिसञ्ज्ञकस्य निमित्तं णकार इति
स्यादेव पुंस्त्वप्रतिषेधः, उच्यते, नहि वस्तुतो या वृद्धिस्तस्या यच्चिमित्तं
अकारादिस्तद्वृत्ति प्रतिषेधः किं तर्हि वृद्धिरित्येवं या विधीयते तच्चि-
मित्ते, अतः पुंस्त्वप्रतिषेधनिवृत्त्यर्थं वृद्धेः प्रतिषेधो वक्तव्य एव, न वक्तव्यः,
एकस्मिन्नङ्गे विशेषविहितावैचौ सामान्यविहिताया वृद्धेर्वाधकौ भवि-
ष्यतः, सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीति न्यायात्, ततश्च पूर्ववत्पुंस्त्वद्वा-
वप्रतिषेधो न भविष्यतीति ख्याभ्यां पूर्वमैजित्येवास्तु, नार्थः प्रतिषेधेनेत्यत
आह । 'प्रतिषेधवचनमिति' । प्रतिषेधवचने सति याभ्यां ख्याभ्यां परस्य
वृद्धिः प्राप्ता प्रतिषिध्यते, ताभ्यामेव पूर्वावैचौ भवत इत्यर्थो भवति,
असति हि तस्मिन् यौ कौ चन ख्यौ एहोपातां, तस्मादैचौर्विशिष्टो विषयः
प्रकृप्तो यथा स्यादित्येवमर्थं प्रतिषेधवचनं क्रियतइत्यर्थः । 'दाध्यश्चि-
र्माध्यश्चिरिति' । दधि प्रियो ऽश्वो यस्य स दध्यश्चः, एवं मध्यश्चः,
ताभ्यामत इत् । ननु वाचामादेरित्यनेन ख्यौ विशेषयिष्यामः, अचामा-
देरचः स्थाने यौ ख्याविति, एवमपि द्वे अशीती अधीष्टः, तद्वित्तार्थेइति
समासः, तमधीष्टइति प्राग्वत्तेष्टकं, द्वाशीतिकः, अत्र प्राप्नोति । सति
तु प्रतिषेधे तद्वित्तेष्वचामादेरित्यनुवृत्तेर्वाभ्यां परस्य तद्वित्तेष्वचामादे-
रिति वृद्धिः प्राप्ता प्रतिषिध्यते, ताभ्यामिति विज्ञापते, अत्र तु संख्यायाः
संवत्सरसंख्यस्य चेत्येवमुत्तरपदवृद्धिर्विधीयतइति तस्या निषेधाभावादौजा-
गमाभावः सिद्धः । स्यादेतत् । अचामादेरित्यनुवृत्तं स्वरूपपरं सद्वृद्धेर्विशेष-
णम्, अचामादेरित्येवं या वृद्धिस्तस्याः प्रसङ्गे तदपवादौ ख्याभ्यां पूर्वमैचौ
भवत इत्यर्थः, इह तु नैवं वृद्धेः प्रसङ्ग इत्येवौ न भविष्यत इति ।
एवमपि ख्याविविशेषितौ स्यातां, ततश्च दाध्यश्चादौ प्रसङ्गः । न च
सङ्गच्छुतमचामादेरित्येतदेवोभयं विशेषयितुमर्हति येनाचामादेः स्थाने
ख्यौ ताभ्यां पूर्वावैचौ भवतः, सति तस्मिच्चवामादेरित्येवं वृद्धेः प्रसङ्ग-
इत्याश्रयणाच्च क्वापि दोषः स्यात्, न च तन्नावृत्त्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणे

प्रमाणमस्ति, तस्मात्सुष्ठुक्तं प्रतिषेधवचनमैवोर्विषयप्रकृत्यर्थमिति ।
 'उत्तरपदवृद्धेरपीति' । एतच्च तत्रास्याधिकाराल्लभ्यते । 'यत्र त्विति' ।
 एतदप्युत्तरपदेन व्योर्विशेषणाल्लभ्यते, उत्तरपदस्य यो व्यौ ताभ्यां परस्य
 वृद्धिर्न भवति ताभ्यां च पूर्वमैजागम इति । इह इत्थं अत्रश्च यज्ञौ, उश्च
 अत्रश्च यज्ञौ, तयोरिदं ऐयजम्, औवजमिति, ऐवोरभक्तत्वादतन्मध्य-
 एतितत्वाच्चाङ्गग्रहणेनायहणादैयज्ञीयमौवज्ञीयमित्यादौ शेषनिघातो न
 स्यात्, शेषविवक्षायां च वृद्धाच्छेदो न स्यात्, प्रातिपदिकस्यावृद्धत्वात्,
 उच्यते । यद्येवंविधमभिधानमस्ति ततः पूर्वशब्द आवर्तयितव्यः, तत्रैको
 ऽवयववचनः, अपरो व्यवस्थावचनः, व्याख्यां पूर्वावैचौ भवतस्तौ चाङ्ग-
 स्यावयवाविति, अत्र संयहश्लोकौ ॥

नाप्राप्ताया हि वृद्धेः प्रतिपदविधिरैवनाधको नञ्किमर्थो,
 याभ्यां व्याभ्यां परस्यैव प्रसजति तत एवैव पूर्वा यथा स्यात् ॥
 मा दाध्यश्वादिके भूदिति ननु विहितौ यावचां स्यान्नादे-
 र्व्यौ ताभ्यामैजिहैवं न भवति इति चेद् द्वे अशीती अधीष्टे ॥ १ ॥
 स्यादैज् द्याशीतिकेङ्गादय इति विहितस्यैव ऐज्येत्प्रसङ्गा-
 द्यौ न स्यातां विशिष्टौ युतमपि च सङ्कोचभयं भेत्तुमहम् ।
 स्यादेतस्योत्तराण्यधिकृतिरिह च व्योः पदस्योत्तरस्यै-
 वं पूर्वत्रैवलिन्ये भवति न च भवेद् द्वे अशीती अधीष्टे ॥

"द्वारादीनां च" ॥ 'दौवारिक इति' । तत्र निपुक्त इति ठक् ।
 'द्वारपालस्येदं दौवारपालमिति' । सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्ध-
 लक्षणश्चो न भवति, कलापिनोऽणित्यत्राण्यहणस्याधिकविधानार्थत्वा-
 द्वा । कथं पुनर्द्वारशब्दस्य पाठे द्वारपालशब्दस्य विधिरयं भवति, तत्राह ।
 'तदादिविधिरवाच्य भवतीति' । अत्र च कारणं देविकादिमूत्ररवोक्तं,
 ज्ञापकं चात्र वक्ष्यति । 'सौवरोध्याय इति' । स पुनः शन्तनुप्रणीतः,
 क्षिपित्यादिकं, सौवर्ग्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इति भाष्ये । 'शोभनोध्यायः
 स्वाध्याय इति' । आह्वय मध्ये प्रसेप्तव्यः, अन्येषामपि दृश्यतइति वा
 उत्तरपदादेर्दीर्घत्वम् । 'एवमपीत्यादि' । यद्यत्र स्वशब्दः पठ्यते किमा-

यातं स्वाध्यायशब्दस्य तत्राह । 'तदादावपि हीति' । स्वार्थकस्वा-
भाविकादयस्तु भाव्यप्रयोगात्साधवः । 'स्मैयकृत इति' । अपित्वादर्ण ।
'शौवादंष्ट्रो मणिरिति' । शुनो दन्तदंष्ट्रेति दीर्घत्वं पूर्ववदण् ॥

“न्ययोधस्य च केवलस्य” ॥ 'नैययोध इति' । नीचैर्गता परोद्देवद्वे-
तदत्यर्थः । 'अव्युत्पत्तिपत्ते तु विधयर्थमिति' । अपदान्तत्वाद्यकारस्य ।
अथास्मिन्नपि पक्षे केवलग्रहणं किमर्थं, यावता न्ययोधस्येत्युच्यते, तत्र कः
प्रसङ्गो यत्तदादौ स्यात् । ज्ञापनार्थं तु । एतज्ज्ञापयति, अस्मिन्नप्रकरणे
यान्युपात्तानि तानि तदादिवृद्धिभाजोचो विशेषणानीति ॥

“न कर्मव्यतिहारे” ॥ 'कर्मव्यतिहारे यदुक्तमिति' । यदस्मिन्प्र-
करणे उक्तं तत्कर्मव्यतिहारे न भवतीत्यर्थः ॥

“स्वागतादीनां च” ॥ व्यावक्रोशीत्यादौ व्यवपूर्वा धातुः कर्म-
व्यतिहारे दृष्ट इति व्यवहारशब्देऽपि कर्मव्यतिहारे वर्त्तते, ततश्च पूर्वण्यै-
वात्र सिद्धेरत्रास्य पाठोनर्थक इत्याशङ्क्याह । 'व्यवहारशब्दोयमिति' ।
'द्वारादिषु स्वशब्दस्य पाठादत्र प्रसङ्ग इति' । तदादेरपि तत्र ग्रहणं
भवतीत्युक्तमेव ॥

“श्वादेरिति” ॥ 'तत्र चेत्यादि' । यदि तत्र तदादिविधिर्न
स्यात् एतद्वचनमनर्थकं, कथं, केवलश्वन्शब्दो द्वारादिषु पठ्यते तत्र कः
प्रसङ्गो यत्तदादेः स्यात् । 'तदादिविधिर्भवतीति' । अस्मिन्नप्रकरणे
यदुक्तं तद्वृद्धिभाजोचो विशेषणमित्यस्मिन्नर्थं ज्ञापकमित्यर्थः । 'इकारादि-
ग्रहणं चेत्यादि' । श्वादेरितीति वक्तव्यमित्यर्थः । तत्र वर्णग्रहणे सप्त-
मीनिर्देशात्तदादिविधिः । 'श्वागणिक इति' । श्वगणाटुर्जिति ठञ् । 'तद-
न्तस्येति' । इजन्तस्य । 'श्वाभस्त्रमिति' । इजश्चेत्यण्, तन्निमित्तो वृद्धिप्र-
तिषेध ऐजागमश्च भिन्नकत्त्वादशक्य इजाश्रयेण प्रतिषेधेन निवारयितु-
मिति वचनारम्भः ॥

“उत्तरपदस्य” ॥ उत्तरवाचामादेरित्यनुवृत्तेरुत्तरपदस्याचामादे-
वृद्धिर्बोद्धव्या, ननु चावयवाद्गतोरित्यादौ अवयवादित्यादिका पञ्चमी,

तत्रान्तरेणाप्युत्तरपदग्रहणमुत्तरपदस्यैव भविष्यति, अत आह । 'यत्रेति' ।
 आदिपदेन द्वुगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च, अनुशतिकादीनां च, देवताद्वु-
 न्ते चेत्येतेषां ग्रहणम्, एषु योगेषु पञ्चमीनिर्देशाभावादसत्यस्मिन्नाधिकारे
 ऽङ्गस्यावामादेरचो वृद्धिः स्यात् नोत्तरपदस्य, वचनं तु नियमाद्यं स्यात्,
 जएव प्रोष्ठपदानां नान्यत्र, प्रोष्ठपदानामेव वा जइति, वचनसामर्थ्याद्वा
 पूर्वपदस्यैवानाद्यचो वृद्धिविधानार्थं स्यात्, तस्मादेतदर्थमेवायमधिकारः
 कर्तव्यः, किमिदानीं पञ्चमीनिर्देशेष्वस्यानुयोग एव, नेत्याह । 'पञ्च-
 मीनिर्देशेष्वपीति' । 'वृद्धेश्च व्यपदेशार्थमिति' । उत्तरपदाधिकारे
 विहिता या वृद्धिरिति व्यपदेशो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । क पुनरेवं-
 विधेन व्यपदेशेन प्रयोजनमित्यत आह । 'उत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेत्य-
 चेति' । सर्वभासः सर्वकार इत्यादौ माभूदित्येवमर्थे तत्रैवमाश्रितम् ॥

"अवयवाद्भूतोः" ॥ 'अतोवृद्धिमद्विधावित्यादि' । अतोः
 अतुवाचिनः शब्दाद्वृद्धिमद्विधौ वृद्धिर्निमित्ते प्रत्यये विधीयमाने तदन्त-
 विधिः, अतुशब्दान्तादपि प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । किं सर्वत्र, नेत्यत आह ।
 'अवयवादिति' । अवयववचनात्परो यदा अतुवचनस्तदेत्यर्थः । ये त्ववय-
 वानामिति षष्ठीबहुवचनान्तं पठन्ति तेषां न समीचीनोर्थः । तथा च
 सुसर्वाद्वृद्धिक्शब्देभ्य इति पञ्चम्या निर्देशि । 'पूर्वां सु वर्षां सु भव इति' ।
 तद्वितार्थे इति समासः, अन्ये त्वद्विक्शब्दत्वाद्विशेषणसमासं मन्यन्ते ।
 अथात्रापि तदन्तविधिना वर्षाभ्यष्टगेव कस्माव भवत्यत आह । 'अव-
 यवपूर्वस्यैव हीति' ॥

"सुसर्वाद्वृत्तान्नपदस्य" ॥ 'जनपदवाचिन इति' । स्वल्पग्रहणं
 तु न भवति, उत्तरसूत्रे मद्रप्रतिषेधात् । 'सुसर्वाद्वृत्त्यादि' । जनपदवा-
 चिनः शब्दस्यानन्तरे प्रत्यये विधीयमाने तदन्तस्यापि ग्रहणं भवति,
 यदि सुप्रभृतिभ्यः परः सम्भवतीत्यर्थः ॥

“दिशोऽमद्राणाम्” ॥ ‘पूर्वपाञ्चालक इति’ । तद्वितार्थं समा-
सः । ‘पौर्वपाञ्चालक इति’ । अत्रयववाच्यत्र पूर्वशब्दः, एकदेशिसमासा-
दुञ्प्रत्ययः । अदिक्शब्दत्वादादिवृद्धिरेव भवति, यद्येवं वुञ्नापि
न भवितव्यमदिक्शब्दत्वादेव, अस्यत्र विशेषः, सुसर्वाङ्गादिक्शब्देभ्य
इति तदन्तविधौ शब्दग्रहणं क्रियते दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्द
इत्येवं यथा विज्ञायेत, वृद्धिविधौ तु दिश इत्येतावदुच्यते, अन्ये त्वण-
न्तमेव व्रत्युदाहरणं पठन्ति ॥

“प्राचां ग्रामनगराणाम्” ॥ प्राचामिति नाचार्यनिर्देशः, जनपदा-
दिभिर्देशैः साहचर्यात् । ‘पूर्वेषुकामशम इति’ । पूर्वो चासाविषुकाम-
शमी चेति दिक्संख्ये सञ्ज्ञायामिति समासः, ततो भवार्थं दिक्पूर्वपदाद-
सञ्ज्ञायां अ इति अप्रत्ययः । ‘पूर्वपाटलिपुत्रक इति’ । पूर्ववत्समासः,
रोपधेतोः प्राचामिति वुञ्, यद्यप्येकमेव पाटलिपुत्रं तथापि पाटलिपुत्रस्यै-
कदेशे पाटलिपुत्रशब्दस्य वृत्तेः पूर्वत्वविशेषणं युक्तमेव, जना यत्र सन्ति
स ग्रामः, ततश्च नगरमपि ग्रामः, ये हि ग्रामे विधयो नेष्यन्ते साधीयस्ते
नगरेषु न क्रियन्ते, तद्यथा अभत्यो ग्रामकुक्कुट इति सुतरां नागरोपि न
भक्ष्यते, ग्रामे नाध्येयमिति साधीयो नगरेषु नाधीयते । शास्त्रेपि, उदी-
च्यग्रामाच्च बहुचोन्तोदात्तात्, वाहीकग्रामेभ्यश्च, दिक्शब्दा ग्रामजनप-
दाख्यानवानराटेषु, नगरमपि गृह्यते, तस्मादिहापि नाद्यां नगरग्रहणे-
नेत्यत आह । ‘ग्रामत्वादेवेति’ । ‘सम्बन्धभेदप्रतिपत्त्यर्थमिति’ । अङ्गस्ये-
ति प्रकृतम्, उत्तरपदस्येति च, तत्र ग्रामाणामित्येतदङ्गस्येत्यनेन सम्बध्यते
ग्रामवाचिनामङ्गानां मिति, नगराणामित्येतदुत्तरपदस्येत्यनेन नगरवा-
चिनामुत्तरपदानामिति । न चायं सम्बन्धभेदः, सकृदुपाते ग्रामशब्दे
सम्भवति तस्मात्नगरग्रहणं क्रियते, तत्र दिक्पूर्वपदो हीत्यादिना सम्ब-
न्धभेद आशयणीय इत्यत्र हेतुर्देशितः । तत्रेत्यादिना तु स एव सम्ब-
न्धभेदः । इह पूर्वेषुकामशम इति समसनक्रियानन्तरं पूर्वोत्तरपदयोगुणः
प्राप्नुवन्तरङ्गः, उत्तरपदवृद्धिस्तु पश्चादुपनततद्वितापेक्षत्वाद्बहिरङ्गा, तत्र
गुणे कृते पूर्वोत्तरयोर्व्यपवर्गाभावाद्बृद्धिर्न प्राप्नोति, अन्तादिवद्वाच्योभयत

आश्रयणे प्रतिषिद्धः, अत्र हि दिग्वाचि पूर्वपदमुत्तरपदं च युगपदाश्रीयते
तत्राह । 'पूर्वपुकारमश्रम इत्येवमादिष्विति' । यथा नेन्द्रस्य परस्येति
ज्ञापकं तथा तत्रैव वक्ष्यामः ॥

“संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च” ॥ संवत्सरश्च संख्या च संवत्सर-
संख्यं, समाहारद्वन्द्वः । 'द्विसांवत्सरिक इति' । प्रवर्तेष्य, तस्याध्यर्थ-
पूर्वेति लुङ् भवति, अनाहोयत्वात् । 'द्विषाष्टिक इति' । ननु तमधी-
ष्टो भूत इत्यत्र कालादिति वर्तते, तत्कथं द्विषष्ट्यादिशब्देभ्यः प्रत्यय
इत्यत आह । 'द्विषष्ट्यादिशब्द इति' । 'कालवृत्तिः' शब्दस्तत्र एह्यते
न मासादय एवेति भावः । ननु च परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोरित्यत्र
परिच्छेदहेतुत्वमात्रं एह्यते न त्वारोहतः परिणाहतश्च येन मीयते
तदेव प्रत्यादि, अन्यथा शाणप्रतिषेधोनर्थकः स्यात्, कालश्चापि परिच्छे-
दहेतुर्भवत्येव, ततश्च संवत्सरग्रहणमनर्थकं परिमाणान्तस्येत्येव सिद्ध-
त्वादित्यत आह । 'संवत्सरग्रहणमिति' । 'द्वैसमिक इति' । अधी-
ष्टादिषु समायाः खः, द्विगोर्वेति पठे ठञ्, न केवलं वृद्धिविषय-
मेव ज्ञापकं किं तर्हि सार्वत्रिकमित्याह । 'द्विवर्षा माणविकेति' ।
हे वर्षं भूता इति पूर्ववद्वञ्, तस्य वर्षाब्जुक्, चित्तवति नित्यमिति
लुक् । 'पर्युदासो न भवतीति' । प्रतिषेधस्य, तेन प्रतिषेध एव भवति,
अथ संख्याग्रहणं किमर्थं, यावता संख्यायापि परिच्छिद्यते, तत्र परिमा-
णान्तस्येत्येव सिद्धं, केचिदाहुः । संख्याग्रहणमपि ज्ञापकार्यमेव परिमाण-
ग्रहणेन संख्यापि न एह्यतइति, तथा चापरिमाणविस्ताचितेत्यत्र वृताबुक्तं,
कालः संख्या च परिमाणं न भवति । द्विवर्षा त्रिवर्षा द्विशता त्रिश-
तेति । अपर आह, साताच्छिष्टेन निमित्तभावेनानुमितं कार्यित्वं मा
वाधीति परिमाणात्पृथगिह संख्याग्रहणं कृतमिति ॥

“वर्षस्याभविष्यति” ॥ 'यस्येत्यादि' । यस्य यियत्तोऽयंगवर्षाडा-
रभ्य बीणि वर्षाणि धान्यं भावि तावन्तं कालं जीवनाय पर्याप्तं स सोमयागे-
धिकारी न न्यून इत्यर्थः । 'गम्यते हीति' । वाक्यार्थस्तत्र भविष्यता न पश्चाद्ये

इत्यर्थः । 'द्विवार्षिको मनुष्य इति' । वर्षाल्लुक्, चित्तवति नित्यमिति नित्यं
लुङ् भवति, भूतार्थेण हि स इष्यते, अन्यत्र चित्तवत्यपि विकल्प एव ॥

"परिमाणान्तस्यासञ्ज्ञाशाखयोः" ॥ 'द्विकौडविक इति' । कुडेर-
वप्रत्यये कुडवः प्रस्यवतुर्यभाग इत्युणादिषु व्युत्पत्तिः, कुडवमित्येतदव्यु-
त्पन्नं शब्दान्तरं द्रष्टव्यं, ततः प्राग्वतेष्टञ्, अनाहीयत्वाल्लुगभावः । 'द्विभ्यां
सुवर्णाभ्यामिति' । शाखप्रतिषेधात्परिच्छित्तिसाधनमिह परिमाणं तेनो-
न्मानस्यापि भवति, लोहिनी गुञ्जा, ताभिः पञ्चभिः परिमितमाकार-
विशेषयुक्तं हिरण्य पाञ्चलोहितिकं कलापः, कोशी धान्यविशेषः । 'यो-
गविभागेनेति' । पूर्वासु वृत्तिषु तदस्य परिमाणं संख्यायाः सञ्ज्ञेत्येकयो-
गेन पठितत्वाद्वाच्ये तत्र योगविभागस्योक्तत्वादेवमुक्तम्, । 'तद्वितान्त-
श्चायमिति' । यथा त्वधर्धपूर्वद्विगोरित्यत्र वार्तिकं तथा तद्वितलुकि
सति सञ्ज्ञेति तत्रैवावोचाम । 'द्वेशाण इति' । यद्वित्रोत्तरपदवृद्धिः स्यात्
पूर्वपदस्य न स्यात्, कुलिजं धान्यमानम्, अन्तयहणं विन्ययप्रयोजनम् ॥

"जे प्रोष्ठपदानाम्" ॥ 'जइति जातायां निर्द्विश्यतइति' । उप-
सरज इत्यादौ दृष्टस्य पदैकदेशस्य प्रयोगः, भीमसेनो भीम इतिवत् ।
'बहुवचननिर्द्वेशादिति' । यद्वापि ज्योतिषां बहुत्वादुबुवचनान्तप्रोष्ठपदा-
शब्दस्तथापि तस्यैव शब्दरूपापेक्षायामेकवचनं न्याय्यं मन्यते ॥

"हृद्वगसिन्धन्ते पूर्वपदस्य च" ॥ 'सुहृद इति' । सुहृदुहृदौ
मित्रमित्रयोरिति निपातितः सुहृच्छब्दः, यदा तु सुहृदयस्येदमिति पाठः,
तदा हृदयस्य हृल्लेखेत्यादिना हृद्भावः । 'सौहाद्यमिति' । वा शोक-
प्यञ्जोगेष्ठीति हृद्भावः, सिन्धवो जनपदः, नदीवचनस्यापि ग्रहणं, तथा
समुद्रवचनस्यापि ॥

"अनुशतिकादीनां च" ॥ 'अनुशतिकमिति' । शतेन शतं
शतिकं, शताच्च ठन्यतावशतइति ठन्, अनुगतः शतिकेन अनुशतिकः,
ततस्तस्येदमित्यण् । 'अनुहौडिक इति' । चरतीति ठक् । 'अनुसां-
वरणमिति' । तत्र च दीयते कार्ये भववदित्यण् । 'अनुसांवस्सरिक-
मिति' । बहुचोन्तोदात्तादृञ्, कुरुकतशब्दो गगोदिः । 'सार्वलौकिक-

मिति' । लोकसर्वलोकाभ्यां ढष् । 'सार्वभौमइति' । सर्वभूमिपृथिवीभ्या-
मण्यौ, प्रयोगाधिदेवाधिभूतेत्यध्यात्मादयः । 'कुलटाया वेतीनइति' ।
अपपाठोयं, तत्र हि स्वरूपग्रहणं, कल्याण्यादिषु परस्त्रीशब्दः पठ्यते,
तस्मात्कल्याण्यादीनामिनइति पाठः । 'चातुर्वैद्यमिति' । चातुर्वैद्या-
दित्वात्स्वार्थं व्यञ्, ताः पुनश्चतस्रो विद्याश्चत्वारो वेदाः ॥

“देवताद्वन्द्वे च” ॥ अग्निवरुणौ देवता अस्य अग्निवारुणम्,
अग्निमरुतौ देवता यस्य अग्निमारुतम्, इन्द्रावित्यग्निशब्दस्य इत्त्वम् ।
'यो देवताद्वन्द्व इत्यादि' । यः सूक्तं भजते स्तुत्यतया स सूक्तसम्बन्धी,
हविर्यस्मै निरूप्यते स हविःसम्बन्धी, अर्थद्वारकं चेदं द्वन्द्वस्य विशेषणम् ।
'स्कान्दविशाख इति' । सास्य देवतेत्यण् । 'ब्राह्मप्रजापत्यमिति' । पत्यु-
त्तरपदाद् ययः, ननु सास्य देवतेत्यत्र न ज्ञातिवचनो देवताशब्दः किं तर्हि
यस्यै हविर्निरूप्यते या वा मन्त्रस्तुत्या सास्य देवता एह्यते न चैवम्भूतात्र
द्वन्द्वार्थः, एवंभूतत्वे वा यथा तद्वृत्ता भवन्ति तथायमपि विधिः प्राप्नोति ।
अत्राहुः । तद्वृत्तः क्वचिदन्यत्रापि भवति ज्ञा देवतास्य ज्ञः' स्थालीपाक-
इति हि भाष्ये दृष्टमिति ॥

“नेन्द्रस्य परस्य” ॥ 'आग्नेन्द्रं सौमेन्द्रमिति' । अत्राद्यदन्त-
मितीन्द्रशब्दस्य पूर्वनिपातो न भवति प्रायिकत्वात्तस्य । 'इन्द्रशब्द-
इत्यादि' । इन्द्रश्च मरुत्वेत्यादौ व्यञ्जनान्तेन सह 'द्वन्द्वे इन्द्रशब्दस्य
पूर्वनिपातेन भाष्यं, यथा ऐन्द्रामारुतौ भेदकामालभेतेति, वाञ्छिन्द्रा-
वित्यादिकस्तु द्वन्द्वः सूक्तहविः सम्बन्धी न भवतीति भावः ॥

“दीर्घाञ्च वरुणस्य” ॥ 'अत्र हीत्यादि' । उदाहरणेषु देव-
ताद्वन्द्वे चेत्यानङि कृते दीर्घात्परो वरुणशब्दः ॥

“प्राचां नगरान्ते” ॥ 'प्राचां देशइति' । आचार्यग्रहणं तु न
भवति, उत्तरसूत्रे विभाषितमिति वचनात् ॥

१ यथा इन्द्रे देवता ऽस्येन्द्रइत्यधिकम् इ. पु. ।

२ इन्द्रशब्दस्येत्यधिकम् इ. पु. ।

“जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम्” ॥ जङ्गलं वनप्रायो
देशः, कुक्षु जङ्गलं, कुक्षजङ्गलं, धेनुर्नवप्रसूता, विश्वेषां धेनुर्विश्वधेनुः,
सुवर्णविकारो वलजं सौवर्णवलजम्, उत्तरमित्युत्तरपदं लभ्यते, तस्य
नित्यसचिद्वितत्वात्स्वरूपेण विभाषितत्वानुपपत्तेर्विभाषितवृद्धिकत्वाद्वि-
भाषितमिति गौणो वादः ॥

“अर्द्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा” ॥ ‘अर्द्धद्वैणिकमिति’ ।
प्राग्वतेष्टम् । वाचवचननर्थकं, विभाषितमित्यनुवृत्तेः, तत्रैवं वक्तव्यं पूर्वं
त्विति । तथा तु न कृतमित्येव ॥

“नातः परस्य” ॥ ‘आर्द्धपरस्यकमार्द्धकंसिकमिति’ । पूर्ववद्वृत् ।
कंसार्द्धं तस्य न भवति, तदन्तविधेरभावात्, प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां
तदन्तविधिः, न वार्द्धशब्दः संख्यावाची । ‘किं च स्यादिति’ । आकारो
वृद्धिरेव तत्र सत्यमिति वा वृद्धिप्रतिषेधे नास्ति विशेष इति मन्यते ।
किं पुनः कारणं पुंवद्वाचप्रतिषेधो न स्यादित्यत आह । ‘यत्र हीति’ । त-
दुक्तं कुर्वेदूपा निमित्तशब्दो मुख्य इति । परस्येति किं, पूर्वस्य माभूत्, अत इति
विशेषणोपादानसामग्र्यात्पूर्वस्य न भविष्यति, नहि पूर्वस्यार्द्धशब्दस्याका-
रादन्यो वृद्धिभागस्ति । किं च यदि पूर्वस्य प्रतिषेधः स्यात्पूर्वस्य तु
वेत्येतदनर्थकं स्यात्, इदं तर्हि प्रयोजनं तदन्तविधिर्माभूदिति, अन्यथा
ऽकारान्तस्योत्तरपदस्यैवं विज्ञायेत, तत्र को दोषः, इह प्रतिषेधः स्यात्,
अर्द्धद्वैणिकमर्द्धकौडविकमिति, पूर्वस्तु विधिरर्द्धमुष्टिना क्रीतोऽर्द्धमौष्टि-
क इत्यादौ चरितार्थः, तस्मात्तदन्तविधिनिरासार्थं परस्येत्युक्तम् ॥

“प्रवाहणस्य ठे” ॥ प्रवाहणशब्दस्य ठे परत उत्तरपदस्येति
व्यधिकरणे षष्ठौ, प्रवहणशब्दस्य अवयवभूतं यदुत्तरपदं तस्येत्यर्थः,
ननु वृद्धिमदेवात्र स्वत एवोत्तरपदं, कस्मै प्रयोजनायास्य पुनर्वृद्धिर्विधीयते ।
उच्यते । यदा पूर्वपदे वृद्धिर्न भवति तदा यदुत्तरपदेऽपि वृद्धिर्न स्यात्
वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्वाचप्रतिषेधो न स्यात्, प्रवाहणेऽपीभार्ये इति, माभूदेवं
जातश्चेत्येवं भविष्यति, गोत्रं च चरणैः सहेति जातित्वम्, एवं तर्ह्येत-
ज्ज्ञापयति अनित्योऽयं प्रतिषेध इति, तेन हस्तिनीनां समूहो हास्तिक-

मित्यत्र भस्याठइति वा ठक्छसोश्चेति वा प्राप्तस्योपसंख्यानिकस्य
पुंवद्भावस्य प्रतिषेधो न भवति, प्रवाहयतीति प्रवाहणः, एयन्तादुहेर्न-
न्दादेत्युः, णेर्विभाषेति णत्वम् ॥

“तत्प्रत्ययस्य च” ॥ ‘प्रवाहणेयिरिति’ । यूयपत्येत इञ् ।
‘प्रवाहणेयकमिति’ । गोचरणादुञ्, किमर्थमिदमुच्यते, ठे परतः पूर्वेषु
विकल्प उक्तः, टान्तस्य आदौ नित्यवृद्धिर्मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोज-
नम्, इत्यादिनिमित्ताया अपि वृद्धेर्द्वितीय एव विकल्पो बाधको भवि-
ष्यति, ठइति हि परसप्तमी न निमित्तसप्तमी, तेनान्यनिमित्ताया अपि
वृद्धेर्द्वे परतः प्रतिषेधो लभ्यतएवात आह । ‘बाह्यतद्वितनिमित्तेति’ ।
अयमभिप्रायः । ठउत्पत्ते तदाश्रयां वृद्धिं बाधित्वा विकल्पस्तावत्प्रवृत्तः,
पश्चाद्विज्ञादिरुत्पन्नः, तन्निमित्ता च वृद्धिः प्राप्ता न त्विदानीं ठनिमित्तो
विकल्पः, पूर्वमेव प्रवृत्तत्वादावृत्त्ययोगादिति ॥

“नञः शुचीश्वरत्तेत्रज्जकुशलनिपुणानाम्” ॥ ‘अप्राप्तेव विधीय-
तइति’ । अप्राप्तिमेषोपपादयति । ‘न नऽपूर्वादिति’ । ‘उत्तरो भावप्र-
त्यय इति’ । स्वतत्त्व्यामुत्तरः व्यञ्जादिः, ततश्चात्तरो भावप्रत्ययः प्रागेव
नञ्समासात् शुच्यादिभ्य एव विधेयः, पश्चाच्चञ्समासस्तत्र नञोक्तेनन्त-
र्भावादप्राप्ता वृद्धिर्विधीयतइति । ‘तदपरइत्यादि’ । अस्मिन् विषयेङ्गा-
धिकार उपमृष्टः, अस्ति च विषयः, कः पुनरसौ, भाववचनादन्योपत्या-
दिषु विहितः प्रत्ययः, अथापि भाववचने श्रद्धा सोऽपि शक्यतएव दर्श-
यितुमित्याह । ‘बहुव्रीहेश्चेति’ । उत्तरो भावप्रत्ययः प्रतिषिध्यतइत्येत-
द्व्यञ्च न सार्वत्रिकमित्याह । ‘अत्तेत्रजेति’ । तदेवमङ्गाधिकारो न बाध-
नीय इति स्थितम्, एवं च तदुपस्पृशादशौचमित्यादिप्रयोगोपपत्तिः, दशाहं
शावमाशौचमित्यादौ त्विदमर्थेण द्रष्टव्यः ॥

“यथातथयथापुरयोः पर्यायेण” ॥ ‘ब्राह्मणादिषु नऽसमासावेते
द्रष्टव्याविति’ । तेन न नऽपूर्वादिति व्यञ्जः प्रतिषेधो न भवतीति भावः ।
‘यथा सादृश्यइत्यव्ययीभावसमासइति’ । पदार्थानतिवृत्तौ, तथाभाव-

मनतिक्रान्तं यथातथं सत्यमुच्यते, यद्वस्तु पुरा यथाभूतं तदद्यापि तथा भावमनतिक्रान्तं यथापुरमुच्यते, किं पुनरव्ययीभावत्वे प्रमाणमित्यत आह । 'तथाहीति' । 'भाष्ये त्विति' । नहि ह्रस्वत्वमकृत्वा विग्रह-प्रदर्शनेनमव्ययीभावस्योपपद्यते, अयं योगः शक्यो ऽवक्तुं, कथं, यदा पूर्वं पदस्य वृद्धिः नञ्समासाद्भावप्रत्ययः, यदा तूत्तरपदस्य वृद्धिस्तदा व्यञ्जनेन नञ्समासः, स्वरेपि नास्ति विशेषः, अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरैणाद्युदात्तत्वात्, प्रत्ययान्तरं चाभ्यां न भवत्यनभिधानात् ॥

"हनस्तोऽचिण्णतोः" ॥ 'तद्वृत्तेष्विति निवृत्तमिति' । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् । 'तत्सम्बद्धं कितीत्यपीति' । निवृत्तमित्यपेक्षते, णिद्वहणं तु प्रत्ययमात्रेण संबद्धमतस्तद्वृत्तेष्वित्यस्मिन्निवृत्तेषु तदनुवर्त्ततश्च, उदाहरणेषु हो हेनेऽर्थाच्चेष्विति कुत्वम् ॥

"आतो युक् चिण्णतोः" ॥ चिण्णग्रहणमकृदर्थम् । 'ददौ दधा-विति' । ननु चात चो णल इत्यौत्वमत्र बाधकमविष्यति, अनवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति, सावकाशं चोत्वं, कोवकाशो यदा उत्तमे णलि णित्वाभावः, एवं तद्वर्त्तचिण्णनोरित्यनुवर्त्तिष्यते, चिणि तु वचनाद्ब-विष्यति, तच्चाह । 'चौर्द्विर्वालाकिरिति' । बाह्यादित्वादित्, अत्र दात्यादौ चरितार्थे यस्येति लोपं बाधित्वा परत्वाद्युक् स्यात्, अचामा-देरित्यनुवृत्तेर्न भविष्यति, अत आह । 'जादेवता अस्येति' । आदिवद्वावा-दत्र प्रसङ्गः । किं च अचामादेरित्यनुवृत्तौ दरिद्रायक इत्यत्र न स्यात् ॥

"नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः" ॥ उपदेशउदात्त उदात्तो-पदेशः, अस्मादेव निपातनात्साधुः । 'किं वोक्तमिति' । सचिहितस्य कस्य चिदप्रसङ्गात्प्रश्नः । 'अत उपधाया इति वृद्धिरिति' । चिण्णदुपजीवनार्थं तु न तदनन्तरमिदमारब्धम् । 'निपातनादनुगतव्यमिति' । येषां त्वपा-णिनीयो धातुपाठेर्यनिद्वेश इति पत्रस्तेषामत्र सञ्ज्ञापूर्वको विधिरित्य इति वृद्धाभावः । 'शमी तमीति' । शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्, अत्र प्रत्यय-स्वरे कृते सम्प्रति धातुरनुदात्तः । 'यामको रामक इति' । लिट्स्वरे कृते भवत्ययं सम्प्रत्युदात्तः, अनाचमेरित्यल्पमिदमुच्यतइत्याह । 'अनाचमि-

कमिवमीनामिति वक्तव्यमिति । टुबम् उद्गिरणे, कमु कान्तौ, चमु चदने,
तत्र सूत्रे आङ्पूर्वस्य पर्युदासः, वाक्ये तु केवलस्य, वृत्तौ तु वाक्योदाह-
रणमप्याङ्पूर्वस्यैव दर्शितं, नात्राप्येति निर्णायि । 'काम इति' । कमेरायादय
आहुं धातुके वेति णिङ्भावपत्ते घञ् वृद्धिः । 'णिचि वृद्धौ सत्यामिति' ।
नहि तत्रायं प्रतिषेधः णिचो ऽकृत्वात् । ननु च सत्यामपि वृद्धौ जनी-
जृष्कसुरऽजोमन्ताश्चेति मित्वे सति मितो ह्रस्व इति ह्रस्वेन भाव्यमत
आह । 'तत्र हीति' । 'नान्ये मितो ऽहेतावितीति' । अहेतौ चुपादि-
णिव्यनुक्रान्तेभ्यो ऽन्ये ऽमन्तादयो मितो न भवन्तीत्यर्थः । 'अन्याय्य-
मेव मन्यन्तइति' । विश्रान्तिभूमिरिति पठितव्यमित्यर्थः । तेन विश्रामं
लभतामिदं च शिथिलज्याबन्धमस्मदुनुरिति व्याख्यातम् ॥

"जनिवधोश्च" 'वधिः प्रकृत्यन्तरमिति' । वध हिंसायामिति
भूवादौ पाठात् । 'भतकश्चेदिति' । योपि मांसं क्रीत्वा भक्षयति
तस्यापि हिंसानुपह्नास्तीत्येतदनेन प्रतिपाद्यते, यथाह मनुः ।

अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी ।

संस्कृतां चोपहर्ता च खादकश्चेति घातकाः ॥

इति । 'हनादेशस्येति' । अर्वाधि भवता दस्युरित्यत्र । 'जजाम-
गभंमिति' । व्यत्ययेन परस्मैपदम्, अन्तर्भावितण्यर्थत्वात्सकर्मकत्वम् ॥

"अतिह्रीज्जीरीकूयित्माय्यातां पुङ्गौ" ॥ ज्लीङ् वरणे, कूयी शब्दे,
स्त्रायी विधूनने, उदाहरणेषु पुगन्तलवणो गुणः । 'द्वयोरपि बहणमिति' ।
विशेषानुपादात् । 'रीदत्यपीति' । यद्यपि प्रस्रवणार्थः सानुबन्धकस्त-
थापि तस्यापि बहणमाचार्यैः स्मर्यतइति भावः । पूर्वान्तकरणं न यावृ-
च्छिकं किं तर्हि विवक्षितमित्याह । 'पुकः पूर्वान्तकरणमिति' । 'अदी-
दपदिति' । यदि पुनर्णः पुट् स्यात् तस्य णिबहणेन बहणायस्यो परतो
यदङ्गं न तस्याकार उपधेति ह्रस्वो न स्यात्, दोषोपलक्षणं चैतद्वाप्यतइत्यादौ
खेरनिटीति खेलापेनापहृतत्वात्पकारस्य श्रवणं न स्यात्, नैव दोषः ।
नहि लोपः सर्वापहारी, अलोन्त्यस्येत्यन्त्यस्य लोपः, इह तर्हि क्रीपय-
तीतीडागमः प्राप्नोति ॥

लाभोपि कश्चिच्चैवात्र परादौ सति दृश्यते ।

पुगन्तस्य गुणो वाच्यो वृद्धिः स्यादन्यथा यतः ॥

यत्किनेदमुच्यते पुटि सति गुणविधौ पुगन्तग्रहणं न कर्तव्यं
सार्धधातुकाद्वृद्धातुकयोरित्येव सिद्धत्वादिति, तदप्याशावादमात्रं, यतः
परादावप्यवश्यं पुटि गुणो विधेयः, अन्यथा अत्रो अग्नितीतिवृद्धिप्रसङ्गात् ॥

“शाब्दासाहाय्यावेपां युक्” ॥ ‘पायहणइत्यादि’ । इष्टिरेष्यं
लातणिकत्वात्पारूप्यम् । ‘लुगागमस्त्विति’ । यद्यपि पालयतीति रूपं पाल
रत्नइत्यस्यैव चुरादिणिजन्तस्य, पुनर्हेतुमण्णिचि सिद्धं तथापि पातेः
पुकि पापयति, युकि तु पाययति इति माभूदिति लुग्वचनम् । ‘धूञ् प्रीञो-
रिति’ । धूञ् कम्पने, प्रीञ् तर्पणे, आन्तस्यानुकरणं, तेन न देवादिकस्य
नुभवति । ‘एतेपीति’ । एते युगादयो वक्ष्यमाणाश्च जुगादयः । ‘कृता-
त्वानां ग्रहणमिति’ । आकारान्तानां युक्तं विधाय तदनन्तरमाकारान्तेषु
ग्रहमाणेषु युक्तः प्राप्तिराख्याता भवतीति भावः । ‘एवमादीति’ ।
आदिशब्देन क्रापयति, निज्रापयति, विलापयते, मुखो विस्मापयते,
प्रियमाचष्टे प्रापयतीत्यादिर्यहणम् ॥

“वा विधूयते जुक्” ॥ विधूयते इत्ययमेव निर्देशो लिङ्गं धूञो
यौ नुभवतीति । ‘वा इत्येतस्येति’ । वा गतिगन्धनयोरित्यस्य । वज्र
व्रज गतावित्यस्य णिचि रूपे वाजयतीति सिद्धे वातेः पुङ्क्तिवृत्त्यर्थे जुको
विधानम् ॥

“लीलोर्नुलुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने” ॥ स्नेहो घृतादिः, तस्य
विपातने विगच्छतः काठिन्यं त्यजतः प्रयोजकव्यापारः, स्नेहविपातने
काठिन्यमुपगतस्यानौ निवृत्तिनादिना द्रवत्वापादानमित्यर्थः । ‘न तु
कृतात्वस्येति’ । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्रसङ्गः । ‘जटाभिरालापयत-
इति’ । लियः संमाननशालीनीकरणयोश्चेत्यात्मनेपदम् । ‘ली इति
लीलीङोर्ग्रहणमिति’ । क्रैयादिकदैवादिकयोः, निरनुबन्धकपरिभाषा
तु नेष्यते । ‘कृतात्वस्य च लीयतेरिति’ । ग्रहणमित्यपेक्षते ॥

“भियो हेतुभये युक्” ॥ हेतुः पारिभाषिकः, भीभयं, हेतोर्भयं हेतुभयं तत्र वर्तमानस्य । ‘भीषयतइति’ । भीभ्योर्हेतुभयइत्यात्मनेपदम् । ‘भाषयतइति’ । विभेतेर्हेतुभयइत्यात्वम् ॥

“रुहः पोऽन्यतरस्याम्” ॥ अयं योगः शक्यो ऽवक्तुं, कथं, रूपमोहनइति दिवादौ पठ्यते, स एयन्तोत्र जन्मनि वर्तियते, अनेकार्थत्वाद्भूतानां, तस्य रोपयतीति, रुहेस्त्वारोहयतीति ॥

“प्रत्ययस्यात्कात्पूर्वस्यात् इदाप्यनुपः” ॥ अत्र यदि कादित्यच्चाकारो विवक्षितः स्यात् एतिकाश्चरन्तीत्यत्रेत्वं न स्यात्, एतदोक्तं च जसि त्यदाद्यत्वे टापि च रूपमकचो ह्यन्योकार उच्चारणार्थो न श्रवणार्थः, भिन्त्यकि द्विन्त्यकि हन्त्यकि इत्यादेरसि द्विप्रसङ्गात्, ततस्त्व कशब्दस्याभावादेतिका इत्यत्र न स्यादेव, न यासयोरिति च प्रतिषेधः सङ्घातयहणे नयंकः स्यात्, तस्मादुच्चारणार्थोकारो वर्णमात्रमेव विवक्षितमित्याह । ‘प्रत्ययस्यात्ककारादिति’ । ‘स चेदिति’ । स चेदाप् सुपः परस्तात्र भवति तदेत्वमित्यर्थः । प्रत्यययहणपरिभाषया सुबन्तादिति द्रष्टव्यम् । ‘जटिलिका मुण्डिकेति’ । टाबन्ताभ्यामज्ञातादिव प्राग्व्यात्कः, केण इति ह्रस्वत्वं, ततटाप्, तत इत्वं, यद्यप्ययमकारो लाक्षणिकः तथाप्युदीचामातः स्यादिति लिङ्गात्तस्यापि भवति । ‘ककारमात्रं हीति’ । उक्तमिदं कादिति वर्णमात्रं विवक्षितमिति, न ककारमात्रं कश्चित्प्रत्ययोस्ति तस्मात्कात्प्रत्ययादित्युच्यमानेपि प्रत्ययावयवे प्रत्ययशब्दो वर्तियतइति किं स्ययहणेनेत्यर्थः । ‘पटुका मृदुकेति’ । पटुमृदुशब्दाभ्यां स्वर्यवृत्तिभ्यां के कृते टाप् । असति पूर्वयहणे तस्मादित्युत्तरस्येति कात्परस्यैवाकारस्य वाणोदाङ्गं वलीय इत्येकादेशं बाधित्वा इत्वं स्यात्, यद्यपि जटिलिका मुण्डिकेत्यादावयं प्रसङ्गः शक्यो दर्शयितुं तथापि विस्पष्टार्थमुदाहरणान्तरमुपन्यस्तम् । ‘राका धाकेति’ । कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः । ‘अथापीत्यनेन किं विशेष्यतइति’ । ककारः प्रत्ययो वेति संदेहात्परनः । ‘ककार इति’ । प्रत्यये तु विशेष्यमात्रे रयकत्वादिव्यतिप्रसङ्ग इति भावः । यद्यपि प्रत्ययोपि श्रुतस्तथापि तस्योपसर्जनत्वात्ककार एव विशेष्यते ।

‘कारिकेत्यत्रापि न स्यादिति’ । अतिप्रसङ्गस्तिष्ठतु तावत्, दृष्टमपि न सिद्ध्यतीत्यपिशब्दस्यार्थः । अपि परतो यः ककार इत्येवं विज्ञायमाने कारिकेत्यपि न स्यात्, एकादेशस्य यो द्वितीयोकारस्तेन व्यवधानात् । ‘वचनाद्व्यवधानमीदृशमिति’ । आश्रीयतइति वक्ष्यमाणेन संबन्धः, इदृशमित्येतद्याचष्टे । ‘स्यानिबद्धावकृतमिति’ । एकेन वर्णेनेत्युपलक्षणं, स्यानिबद्धावकृतमित्येतावति तात्पर्यम्, अन्यथा एतिकेत्यत्र द्वाभ्यामकाराभ्यां व्यवधानादित्वं न स्यात् । एक एतदः सम्बन्धी, द्वितीयस्त्यदादीनाम इत्यकारः, तत्राकारयोर्यः पररूपमेकादेशः यस्व टापा सह दीर्घः, द्वयोरपि तयोः स्यानिबद्धावः । अन्ये त्वाहुः । अत्रापि टापा सह य एकादेशस्तस्यैव स्यानिबद्धावः, न त्वकारयोः कृतस्य पररूपस्य, सकृत्प्रवृत्त्या लक्षणस्य चरितार्थत्वात्, तेनात्राप्येकेनैव व्यवधानमिति, वचनाद्व्यवधानेपि भविष्यतीति वक्तव्य ईदृशं व्यवधानमिति यदुक्तं तस्य व्यावर्त्ये दर्शयति । ‘रथकट्यादिष्विति’ । रथानां समूहे रथकट्या, इतिवक्तव्यचरश्च, आदिशब्देन गर्गकाभ्यादेवैहणं, गर्गमिच्छत्यात्मन इति काम्यजन्तादप्रत्ययः, ततष्टाप्, एतदुक्तं भवति । आपीति सप्तम्या यदानन्तर्यमुपात्तं तत्रात्यन्ताय त्यज्यते किं तु यावत्सम्भवमाश्रीयतइति । ‘सुबन्तादयं परिव्राजकशब्दादिति’ । प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वम् । ‘पर्युदासे हीति’ । सुपोऽसुप्, ततश्चेदाप्यर इत्याश्रीयमाण इत्यर्थः । ‘समुदायादसुबन्तादिति’ । अवयवात्परिव्राजकशब्दात्सुबुत्पन्नो न समुदायादिति तस्यासुबन्तत्वम् । ‘एवमपि नाश्रीयतइति’ । बहुव्रीहिरपि नाश्रीयतइत्यर्थः । किं कारणमित्यत आह । ‘तथा हीति’ । ‘बहुवर्मिकेति’ । बहुनिवर्माण्यस्यामिति बहुव्रीहिः, जेषाद्विभावेति कप्, तत्पुरुषे तस्मिन्नात्र सुबन्तात्पर्येणाद् भवति कपा व्यवहितत्वात् । ‘मामिकेति’ । ममेयमित्यण्, तवकममकावेकवचनइति ममकादेशः । ‘दक्षिणात्यिकेति’ । दक्षिणादाच्, दक्षिणा, ततो भवादौ दक्षिणापरस्वात्पुंसस्यक् । ‘इहृत्यकेति’ । अव्ययात् त्यप् ॥

“न यासयोः” ॥ पूर्वण् नित्यमित्ये प्राप्ते निषेधोयमुच्यते, प्राप्ति-
 पूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य, यदा यत्तदोरकम्भवति तदा प्रतिषेधः । ‘यका स-
 केति’ । यत्तदोरकञ्, सौ त्यदाद्यत्वे टाप् । या सेति प्रथमैकवचनान्त-
 योऽपादानाद्विभक्त्यन्तरे प्रतिषेधो न स्यादित्यत आह । ‘या सेति निर्द्वेशो
 न तन्त्रमिति’ । ‘यत्तदोरपलक्षणमिति’ । यद्येवं यत्तदोरित्येव वक्तव्यं,
 सत्यं, तथा तु न कृतं किं कुर्मः । ‘यकांयकामधीमहदिति’ । अचं गाथां
 च । ‘तकांतकाम्यचामहदिति’ । ओषधीं शाकिनीं वा, द्वावेतौ प्रयोगौ ।
 ‘उपत्यकेति’ । उपाधिभ्यां त्यक्वासवाक्ययोः, अत्र कश्चिदाह । स्त्रीवि-
 षयोऽयं त्यक्नुप्रत्ययान्तस्तत्तश्च प्रक्रियालाघवाय त्यक्त्विति वक्तव्ये त्यक्-
 चित्यकारोच्चारणसामर्थ्यादित्वाभाव इति । तदयुक्तं, पञ्चभिर्हपत्यकाभिः
 क्रीतः पञ्चोपत्यक इत्यादावाहीयस्य ठको ऽभ्यट्टपूर्वेति लुकि कृते लुक्
 तद्धितलुकीति टापो लुकि निमित्ताभावादित्त्वं न स्यादिति तद्धितलुग-
 र्थमेतत्स्यात्, बहिरङ्गो लुक्, अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुकाधत्ते,
 ननु च सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्येतद्विषयमेतत्, नेत्याह, यश्च
 यावांश्च लुभ्यामः सर्वोप्यन्तरङ्गान्विधीन्वाधत्ते यथा सनीचंस इत्यादौ
 नलोपो न भवति, पञ्चषट् इत्यादौ टापो सहैकादेशो न भवति, यदि
 स्यादादिवद्वादादाव्यहणेन यहणाल्लुकि सति अकारोच न श्रूयेत । ‘पा-
 वका इति’ । पुनन्ति पावयन्तीति वा पावकाः । ‘अलोमका इति’ । बहुव्रीहेः
 कप् । ‘जीवकेति’ । आशिपि चेति धुन् । ‘देवकेति’ । देवदत्तशब्दादनुक-
 म्य यां कन्, अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्य इति दत्तशब्दस्य लोपः ।
 ‘त्ति केति’ । त्विपेरिगुपधात्कः, ध्रु गतिस्यैयंयोः, पचाद्यचि कुटादित्वा-
 द्रुणाभावे उवङ्, उभाभ्यामजातादिषु प्राग्विवात्कः, तरतेण्वुल्, तारका ।
 वर्णयति महत्वादिक्कुणमिति वर्णका, प्रावारविशेषः, तन्तूनां विकार-
 स्तान्तवमोरञ् । ‘वर्णिकेति’ । भागुरी, व्याख्या टीकाविशेषः, वृतेण्य-
 न्तात् ण्वुल्, वर्तिका । ‘अष्टकेति’ । अश्नन्ति ब्राह्मणा औदनमस्यामि-
 त्यष्टका, इष्यशिभ्यां तक्त्विति तक्न्, पितरश्च ता देवताश्च पितृदेवता,
 तदये कर्म पितृदेवत्यं, देवतान्तात्तादर्थ्यं यदिति यत् । ‘अष्टिकेति’ ।

अष्टौ परिमाणमस्याः, संख्याया अतिशदन्तायाः कन् । 'सूतकेति' । न
सामिवचनदतिप्रतिषेधेन ज्ञापितः स्वार्थे कन् । 'पुस्तिकेति' । शाङ्करा-
दित्वाङ्गीनि कृते स्वार्थिकः कन्, केष इति ह्रस्व इकारः, तस्य पते इत्यं
विधीयते । 'वृन्दारिकेति' । शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् वक्तव्य इत्यारकन् ॥

“उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः” ॥ यकौ पूर्वा यस्याः सा यकपूर्-
वा, कोन्यपदार्थे आकारः, अर्थगतं स्त्रीत्वं शब्दे समारोप्य स्त्रीलिङ्गनिर्देशः,
पूर्वशब्दो व्यवस्थावचनः । 'इभ्यकेति' । इभमर्हतीति, दण्डादिभ्यो
यः, इभ्या, ततः पूर्ववत्कः, ह्रस्वत्वं च, चटकमूषकशब्दाभ्यामजादि-
त्वाट्ठाप् । 'सांकाशिकेति' । संकाशे निर्धृतं सांकाश्यं, संकाशादिभ्यो ण्यः,
ततो भवार्ये धन्वपोपधादुज्जिति बुञ्, स्थानग्रहणमनर्थकं षष्ठीस्थाने योगेति
सिद्धत्वादित्यत आह । 'स्थानग्रहणमित्यादि' । परिभाषाया विधिषे-
त्वादनुवादे उपस्थानं न स्यादिति भावः । अनुवादत्वमेव स्पष्टयति ।
'आत इत्यनेन हीति' । अतो योकारस्तस्यैवं भवतीति वचनव्यक्तौ
नाकारस्य विधिस्यर्शः कश्चिदस्तीत्यर्थः । 'स्त्रीप्रत्ययस्य प्रतिपत्त्यर्थे इति' ।
यः स्त्रियामित्यधिकृत्य विहितष्टावादिः स स्त्रीप्रत्ययः, तस्य प्रति-
पत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । असति हि स्त्रीलिङ्गे यः कश्चनाकारो
एह्येत । 'शुभं याति भद्रं यातीति' । क्तिप्, शुभंभद्रमितिमकारान्तौ निपा-
तितौ, पूर्ववत्कः ह्रस्वत्वं च । 'प्रतिषेध इति' । तेन विधिरेव भवति ।
'मुनयिका मुनयिकेति' । नीशीभ्यामेरच्, मुशब्देन बहुव्रीहिः, टावादि
पूर्ववत् । 'मुपाकिका मुपाकिकेति' । पचिशुचिभ्यां घञ्, चजोः कुघि-
ण्यतोऽरिति कुत्वं, शेषं पूर्ववत् ॥

“भस्त्रेषाज्जाहुस्वा नञ्पूर्वाणामपि” ॥ स्वा इति षष्ठाः
स्थाने प्रथमा, षथेति कृतवत्त्वनिर्देशस्तन्त्रं, तथा च एतिकाश्चरन्तीति
जसि नित्यमित्वमुदाहृतम् ॥

अत्रातः स्थानइत्येतत् स्वशब्दस्य विशेषणम् ।

संभवव्यभिचारौ हि तत्र स्तः काकवोः सतोः ॥

द्व्येतदोः संभवो नास्ति, नान्यत्र व्यभिचारिता ।

सर्वनाम्नः स्वशब्दस्य तेन नायं विधिर्भवेत् ॥

‘दृक्ते इति’ । दृक्शब्दाद् द्विवचने त्यदाद्यत्वे टापि चौरुः शी-
भावः । ‘तस्यां सत्यामिति’ । समासार्थात्तु या विभक्तिस्तस्यां त्यदाद्यत्वं
न भवत्यन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुब्धाधतइति वचनात् । ‘सोन्तर्वीति-
न्या विभक्त्या सुबन्तात्पर इति’ । प्रत्ययलक्षणो न सुबन्तत्वं, स्वशब्दोपि
तस्मान्नयैव युक्त्या नऽपूर्वा न प्रयोजयेदित्यत आह । ‘स्वशब्दस्त्विति’ ।
स्वशब्दो हि ‘स्वमज्ञातिधनाध्याया’मिति वचनाज्ज्ञातिधनयोरसर्वना-
मसंज्ञकस्तेन तस्मात्कप्रत्ययेनैव भवितव्यं नाकृत्वा, तत्र यदा नञ्समासे
कप्रत्ययः क्रियते तदन्ताच्च टाप् तदासौ सुपः परो न भवति, केन
व्यवहितत्वात्, तेनासर्वेनामसंज्ञकः स्वशब्दो नञ्पूर्वापि भवत्येव प्रयो-
जकः । ‘अभस्त्रज्ञा अभस्त्रिकेति’ । अल्पइति प्राग्विवात्कः । असति तु
भस्त्राग्रहणे यथा न सिध्यति तथा दर्शयति । ‘अत्रेति’ । बहुव्रीहिः
पुंस्यपि वर्तते, अभस्त्रः पुंष इति, विहितग्रहणेनैतद्दर्शयति यद्व्य-
भाषितपुंस्काद्भस्त्राशब्दात्परो भवति तथापि तस्माद्विहितो न भवति,
विहितविशेषणं चोत्तरत्रापि भाषितपुंस्कग्रहणम्, अन्यथा न विद्यते खट्वा
यस्याः सा ऽखट्वा ततो ऽखट्विकेत्यादावपि प्रसङ्गादिति, अपिग्रहणेन
केवलानामेव भस्त्रादीनां समुच्चयो नान्यपूर्वाणामिति शङ्कमानं प्रत्याह ।
‘नञ्पूर्वाणामपीत्यपिशब्दादिति’ । इयत्तदित्यनेन नेयं स्वतः प्राप्तिरिति
दर्शयति, यदि तर्हि सर्वत्रेवेत नऽपूर्वाणापीति न वक्तव्यमङ्गाधिकारे
तस्य च तदुत्तरपदस्य चेत्येव सर्वत्र भविष्यत्यत आह । ‘तत्रेति’ ॥

“अभाषितपुंस्काच्च” ॥ अभाषितपुंस्कादिति विहितविशेषण-
मित्याह । ‘अभाषितपुंस्काद्विहितस्येति’ । खट्वाशब्दः स्त्रियामेव
नियत इत्यभाषितपुंस्कः, बहुव्रीहेरभिधेयलिङ्गत्वाद्भाषितपुंस्कत्वाभा-
वाद्नेन विकल्पेन न भवितव्यमिति मन्यमानं प्रत्याह । ‘बहुव्रीहाविति’ ।

कथं भवतीत्यत आह । 'तत्रापीति' । इतिकरणो हेतौ । 'यदा त्विति' । कबभावपक्षरतत्, अखट्टा इति स्थितपक्षजनद्वयत्वं, टाप, पुनः केण इति द्वयः, स च समासाद्भाषितपुंस्कादुप्यवस्य टाप इति न भवत्ययं विकल्पः, अभाषितपुंस्कात्परव्यात इति विज्ञायमाने स्यादेवात्र विकल्पः । 'अतिषट्विकेति' । अत्रापि समासाद्भाषितपुंस्कादुप्यवस्यः ॥

“आद्याचार्याणाम्” ॥ इत्यापवादोऽयं योगः, केण इति द्वयप-
वादश्च । 'आचार्याणामिति' । उदीचामित्युक्तं ततोऽप्येवामाचार्याणा-
मित्यर्थः । अपर आह । आचार्यस्य पाणिनेयं आचार्यः स इहाचार्यः,
गुरुत्वात् बहुवचनमिति, सर्वथा उभाषितपुंस्केषु त्रैक्यम् । अखट्टका
अखट्टिका अखट्टाकेति ॥

“ठस्येकः” ॥ अत्र द्वौ पक्षौ, । ठेति व्यञ्जनमात्रं स्यादित्येव
निर्दिश्यते, अकारसूत्रारणार्थे, एवं ठगादिष्वपीत्येकः पक्षः । संप्रदातः
प्रत्ययः स्यादित्यत्र स एवेति द्वितीयः, तत्रादौ पक्षे पठिता पठितुमि-
त्यादौ धात्वन्तस्यापि प्रसङ्गः, द्वितीये तु अठञि कर्मठ इत्यत्रापि प्राप्नोति,
तत्र द्वयोरपि पक्षयोर्यथा दोषो न भवति तथा दर्शयन्नाह । 'अङ्गस्य
निमित्तं यष्ट इति' । संबन्धस्तत्र नावयवावयविभावलक्षणः, पठितेत्या-
दावपि प्रसङ्गात्, किं तर्हि, निमित्तनिमित्तिभावलक्षणः, अङ्गस्य संब-
न्धीत्युक्ते तद्रूपसंबन्धेऽत्र प्रतीयते, प्रत्ययरश्च तद्रूपसंबन्धी, तदायत्तत्वाद्-
ङ्गव्यपदेशस्य, तदेवमङ्गव्यपदेशनिमित्तस्य प्रत्ययस्य ग्रहणादुभयोरपि पक्षयो-
र्दोषाभावः, किं च सङ्घातपक्षे अर्थवतष्टशब्दस्य ग्रहणाच्च भवति कर्मठ
इत्यत्र प्रसङ्गः, वर्णग्रहणे त्वर्थवत्परिभाषा न प्रवर्तते, तत्र सङ्घातपक्षे
दोषान्तराशङ्क्य परिहरति । 'तत्रेति' । पुनरपि तस्मिन्नेव पक्षे चोद-
यति । 'मथितं पश्यमस्येति' । वर्णग्रहणे त्वनत्वधाविति स्यादित्व-
त्वनिषेधादिकस्य कादेशप्रसङ्गः । 'कादेशः प्राप्नोतीति' । ननु तान्ता-
दङ्गादित्युच्यते, न चात्र तान्तमङ्गं, ततः प्रत्ययस्याविधानात्, नैतदस्ति ।
एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादङ्गं भवति, तान्तं च, ततश्च यथानुकम्पितो
भानुदत्त इति ठञि द्वितीयादश्च कर्ध्वस्य लोपे कादेशो भवति भानुक

इति, तथाचापि प्रसङ्गः । परिहरति । 'संनिपातेति' । अत्रादिसंनिपातेन तान्तत्वमुपजायते, ततश्च तद्विघातस्य निमित्तं नोपपद्यते । परिहारान्तरमाह । 'यस्येति लोपस्येति' । स्यानिबद्धावस्त्वचः परस्मिन्पूर्वविधावित्यनेन, ननु पूर्वस्य विधावित्युच्यते परस्यायं तत्राह । 'पूर्वस्मादपि हीति' । पञ्चमीसमासोपि तत्राश्रीयतइत्यर्थः । अन्ये त्वाहुः । वणैयहणादेव तदन्तविधौ सिद्धे ऽन्तग्रहणं प्रत्ययोपदेशकाले तान्तप्रतिपत्त्यर्थमिति ॥

“इमुमुक्तान्तात्कः” ॥ 'सर्पिष्क इति' । तदस्य पण्यमिति ठक्, इणः च इति विमर्जनीयस्य पत्वम् । 'धानुष्क इति' । प्रहरणमिति ठक् । 'याजुष्क इति' । दीव्यत्यर्थे ठक् । 'नैषादकर्पुः शावरजम्बुक इति' । भवादात्रयं चोर्देशे ठक्, कादेशे कृते केण इति ह्रस्वत्वम् । 'मानृकं पैतृकमिति' । तत आगतः, अतष्टक् । 'चौदश्चित्क इति' । संस्कृतं भवाः, दध्ण्टक् उदश्चितोऽन्यतरस्यामिति सप्तम्यन्ताठक् । 'शाकृत्को याकृत्क इति' । संसृष्टइति ठक् । 'आशिपेति' । आहः शासु इच्छायामित्यस्मादाशासनमाशीरिति संस्पदादित्वाद्वावे क्तिप्, आशासः क्वावुपसंख्यानमितीत्वम् । 'उपेति' । वसेः क्तिप्, यज्ञादित्वात्सम्प्रसारणे लात्तणिकं रूपमिति । सर्पिरादौ तु अर्चिगुचिहृसृपिच्छादिभ्य इसिः, जनेहसिः, अतिर्वपियजिन्नपिधनिभ्यो निदिति प्रतिपदोक्तमिसुसो रूपम् । 'दोष उपसंख्यानमिति' । वणैकदेशानां वणैयहणेनायहणादोकारे य उकारस्तस्य उकारयहणेनायहणादुपसंख्यानम् ॥

“वज्रोः कु घिण्यतोः” ॥ पाक इत्यादौ भावे घञ्, पाक्यमित्यादौ कर्मणि अहलोऽर्हत्, यथासंख्यमत्र न भवति घिति चकारस्य ण्यति जकारस्येति, भुजन्त्यञ्जौ पाण्यपतापयोः, प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे, वचोशब्दसञ्ज्ञायामित्यादेर्लिङ्गात्, क्वचित्तु पठ्यते यथासंख्यमत्र नेष्यते, तेन रक्तं रागादिति लिङ्गादिति ॥

“न्यङ्कादीनां च” ॥ 'न्यङ्कु इत्येवमादीनां चेति' । सिद्धयर्हति शेषः, कृतकुत्वानामेव गणे पाठात्, किमर्थं तर्हि मूत्रं, यावता यथैव कुत्वादप्यपि घत्वगुणदीर्घत्वादिकं निपातनाद्भवति तथा कुत्वमपि

भविष्यति, सत्यम्, अस्ति तस्मिन् अनुवादे गणस्य कुविदव्यनुपयोगा-
त्यमादपाठः शङ्केतः । 'पचाद्यचीति' । घञि कुत्वस्यासिद्धत्वात्
सञ्ज्ञायां मेघ इत्यादि, मेघः पयोधरः, निदाघो घर्मः, अत्रदाघोपि स
एव, अर्घो विक्रीयमाणस्य धान्यादेरियत्ता, मूल्यमित्यन्ये । 'वीहदिति' ।
निपातनादुपसर्गस्य दीर्घत्वम् ॥

“हो हन्तेर्जिन्वेव” ॥ अथ णश्च ङौ, तावितैः ययोस्तौ ङिण-
तौ, तौ च नश्च ङिणवाः, तेषु ङिणवेषु, नकारे ङकार उच्चारणार्थः, तेन
वृत्रघ्नि वृत्रघ्नोरित्यादावपि भवति, घन्तीत्यादौ गमहनेत्युपधानोपः,
किमिदं ङिणवप्रहणं हन्तिविशेषणं ङिणवपरस्य हन्तेर्यो हकार इति,
आहो स्विट्टुकारविशेषणं ङिणवपरस्य हकारस्य स चेदुन्तेरिति, तत्रादौ
पते ह्यत्रासिद्धिः, घन्ति घन्तु, नहि स्वावयव एव स्वस्मात्परो भवति,
द्वितीये तु न क्वचिष्यात्, नहि ङिणवकारपरता हकारस्य क्वापि संभवति,
घातयतीत्यादौ तावदकारेण तकारेण व्यवधानं, घन्तीत्यादावुपधानोपस्य
स्यानिवद्वावाद्युपधानमेव, अथ वचनाद्युपधानेपि भविष्यति, इहापि
तर्हि प्राप्नोति हनमिच्छति हतीयति, हतीयतेर्णुत्, हतायक इति,
नकारेपि हन्ता हननमित्यादावपि प्रसङ्गः, नकारप्रहणमिदानीं किमर्थं
स्यात्, यत्र नकारः श्रूयते तत्र यथा स्यात्, इह माभूत् हतो हय इति,
तदेवं दृष्टोर्पि पतयोर्दोषं दृष्ट्वा पतान्तरं दर्शयति । 'ङिण'त्यन्वय-
इत्यादि' । यद्यपि द्वन्द्वनिर्दिष्टानामेकयोगक्षेपता न्याय्या तथापि सम्भ-
व्यभिचारौ हि विशेषणविशेष्यभावस्याङ्गमित्ययमेव प्रकार आश्रीयते ।
ननु च स्यानिवद्वावादानन्तर्यं नकारस्य न सम्भवतीत्युक्तमत आह ।
'तच्चेति' । 'संनिपातकृतमिति' । श्रुतिकृतमित्यर्थः । अथ वा
पुनरस्तु द्वितीयः पतः, तत्रापि दोषः सुप्रतिविधान इत्याह । 'यदा-
पाति' । धात्ववयवेन नकारेण व्यवधानमव्यभिचारीति तदेवाश्रीयते
न शब्दान्तरेणेति ङिणत्वयं परिहारः, नकारे तूक्त एव ॥

“अध्यासाच्च” ॥ ‘अहं जघनेति’ । लिप्ताभाप्रवृत्ताहरणं, लिप्त्वपक्षे पूर्वैरेव सिद्धम्, एवं अर्धनिघ्न जघन्य जघन्यानिस्पृष्टाहरणम् । ‘अध्यासनिमित्ते प्रत्यपरत्वादि’ । अङ्गाधिकारेणाध्यासेन च प्रत्य-
परत्वाच्चेष्टादयमर्थो लभ्यते । ‘जिह्वननीयिषतीति’ । अत्र यस्मिन्ननिरङ्गं
लुटि न तस्याध्यासनिमित्तत्वं यस्याध्यासस्य निमित्तं सन् न तस्मिन्
ह्यनिरङ्गम् ॥

“हेरवदि” ॥ ‘प्राज्ञीहयदिति’ । यस्यात्सुहृ, अहृ, शिरोपः,
उपधादुत्पत्त्यं, वहीति द्विवचनं, कुहोत्सुरिति कुत्वं, दीर्घा लघोरिति
दीर्घः । अहहीत्येतत्प्रत्याशये । ‘अहहीति शक्यमकर्तुमिति’ । कथ-
मित्यत आह । ‘वह्याध्यामेति’ । यथा पूर्वसूत्रे जिह्वननीयिषतीत्यत्र न
भवति एवं प्राज्ञीहयदित्यत्रापि न भविष्यति किमहहीत्यनेनेत्यर्थः,
‘तत्क्रियतइत्यादिपरिहारः, किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनमित्यत आह ।
‘तेनेति’ ॥

“सन्निटोर्ज्ञेः” ॥ स्या ययोहानाविन्यस्य किति वदित्यादिसू-
त्रेण सन्त्यसारणे कृते पूर्वस्थे च जिह्वस्य भावाद्गुल इति दीर्घत्वं
आधित्वा कुत्वं प्राप्नोति, कृतेपि वा दीर्घस्वरकदेगविकृतस्यानन्यत्वा-
त्कुत्वप्रसङ्गः, यथा जिगीषतीत्यत्रेयत आह । ‘जिनातेरित्यादि’ ।
हरनेजाव इति यथादेशः ॥

“न क्रादेः” ॥ ‘कूज इत्यादि’ । कूज अग्रके शब्दे, कर्जं व्यचने,
गर्जं शब्दे, अत्र धातुिकं ‘क्राद्यजिब्रजियाचिस्वीनामप्रतिषेधो निष्ठाया-
मनिटः कुत्ववचनादिति’ । अम्यार्थः । वज्रोः कुचिषण्यतेनिष्ठायामनिहृ
इति सूत्रं कर्ण्यं, तेनेव क्राद्यज्रादीनां कुत्वनिवृत्तेः सिद्धत्वाकार्यः प्रति-
षेधवचनेनेति, नन्वेवं गुबुभुबुकुबुबूनां निष्ठायामनिहृत्वात्कुत्वं
प्राप्नोति, तथा अजिंसर्जितजीनां निष्ठायां सेट्वात्कुत्वाप्रसंगः, यथा तु
सूत्रं तथा विपर्ययः । उच्यते । यद्योत्तरं सुभौनां प्रामाण्यमिति धाति-

कानुसारेण कुत्वस्य भावाभावौ व्यवहार्यौ । न च सन्त्यजेः प्रतिषेधे
निधीत इति निष्ठायां निट्त्वात्मज इति कुत्वमङ्गः, नैतदस्ति, क्रादे-
सो निष्ठायां निट् न त्यजिः, स तु वलाद्यादुद्भातुके विकल्पेनेत्यत इति
धीभावाभावपक्षे चञित इति सेहेऽ, कथं शोकः समुद्र इति, यावता
शुश्रूषो निष्ठायां सेठौ, एवं तर्हि शुश्रूष्योऽर्धेऽतीति वक्ष्यामि, तच्च
यथाव्यासेपि वक्तव्यं, यद्येव यथाव्यादु गयति माभूदिति, अशोकानन्व-
शाद्यमस्त्वमिति, तदेव वार्तिककारपक्षे विध्यर्थं भविष्यति ॥

“चञित्त्योत्त्व” ॥ ‘समाज उदाज इति’ । पशुभ्योन्यत्र हल-
श्चेति घञ्, पशुषु तु समुदो रजः पशुष्वित्यञ् भवति ॥

“भुजन्त्युञ्जौ पाण्युतापयोः” ॥ पाणिशब्देन तद्वान्वाहुनेत्यते,
न तु मणिशब्दस्याधः पञ्चशाखापदेन उच्यते, लोकेपि चतुर्षोऽप्यो भुज-
शब्दः । ‘भुज्यत इति’ । भुज पालनाभ्यवहारयोः । ‘न्युञ्जिता इति’ ।
अधोमुखाः निखेष्टाः, वस्तुकथनं चैतत्, विषहन्तु न्युञ्जन्त्यस्मिन्निति
दर्शयितव्यः, न्युञ्जोपतापपहणं शक्यमकस्ते, कथं, यस्मिन्व्याधौ न्युञ्जिताः
जेरते स तान् न्युञ्जयति तत्र एयन्तात्पवाद्यावि न्युञ्ज इति सिद्धं, न चात्र
घञ्वयोः स्वरं विशेषः, चाद्यादिमूत्रेण घञ्पथ्यन्तोदात्तत्वाविधानात्,
भुजशब्दस्तु घञ्याद्यादातो भवति, इगुपधलउणे तु के ऽन्तोदातः ॥

“ययानुयाजौ यज्ञाङ्गौ” ॥ ‘ययानुयाजा इति’ । दशपूर्णे-
मासयोस्त्वयोनुयाजाः, चातुर्मास्येषु नव, पशुष्वेकादश, पञ्चत्वे न क्वापि
दृष्टं तस्माच्चयोनुयाजा इति पाठः । ‘प्रदशेनायेमिति’ । एतच्च यज्ञ-
वह्णाल्लभ्यते, उपानयोर्हि यज्ञाङ्गविषयत्वं निपातनादेव सिद्धमुप-
यागस्य अतुयाजानां च यज्ञसमुदायं प्रत्यवयवत्वाद्वाङ्गाङ्गत्वं, प्रधान-
यागा ह्येते इतरेषां तु फलवत्सन्तिधावफलं तदङ्गमित्यङ्गत्वम् ॥

“वञ्ज्येति” ॥ ‘वञ्ज्यं वञ्जन्तीति’ । गन्तव्यं गच्छन्तीत्यर्थः ।
‘वञ्ज्मिति’ । गुणशब्दोपभावे घञ्, अभेदोपचारादुक्तिनि वृत्तिः ॥

“चोक उचः के” ॥ उच समवाये । ‘न्योकः शकुन्त इति’ । न्युचति समवेति नीडादाविति कृत्वा । ‘न्योको ए’हमिति’ । न्युचन्ति समवयन्ति वसन्ति तस्मिंचिति कृत्वा । ‘असुनि प्रत्ययइति’ । अयमेव लोके साधीयः प्रयुज्यते ॥

“एयआवश्यके” ॥ उदाहरणेषु आवश्यकधर्मययोगिनिः, कृत्याश्चेति एयत्, मयूरव्यंसकादित्वात्समासः, लुप्तेदवश्यमः कृत्यइति मतोपः ॥

यज्ञयाचनप्रवचचस्व” ॥ ‘अर्च्यमिति’ । अच स्तुतौ । प्रवाच्यो नामेति’ । प्रकर्षणोच्यतइति प्रवाच्यः, पाठविशेषोपलक्षितो अन्यविशेषः । ‘अपरे पुनरिति’ । ते मन्यन्ते प्रपूर्वा वचिरशब्दसंज्ञायामेव वर्तते, तत्र विधेयासम्भवाच्चियम इति । ‘एत’ल्लेति’ । अविवाक्यमित्येतावच्छब्दरूपं, कः पुनरसौ विशेष इत्यत आह । ‘दशरात्रस्येति’ । द्वादशाहेभितो द्विरात्रो मध्ये दशरात्रः, तस्य दशममहरविवाक्यम् । ‘अन्यत्रेति’ । तथा च नास्मिन्नहनि केन चित्कस्य चिद्विवाक्यमविवाक्यमित्येतदाव-
त्तते, संशये बहिर्वेदिष्याध्यायप्रयोगोन्तर्वेदीत्येकइत्यहर्विशेषे कुत्वम् । अन्यत्र तदभावः प्रयुक्त आश्वलायनेन । एवमन्योपसर्गपूर्वस्यापि प्रति-
षेध एवेव्यते न नियमः, एवञ्च कृत्वा प्रवचिग्रहणं शक्यमकर्तुमहर्विशेषे
पृषोदरादित्वात्कुत्वम्, अन्यत्र प्रतिषेध इति सिद्धमिष्टम् । अन्यथा
नियमे हि बहु प्रतिविधेयं स्यात् ॥

“प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे” ॥ इह प्रयुजनियुजः शक्यार्थेइति वक्तव्यं, एयइत्येव, एवं सिद्धे निपातनाश्रयणं कृत्वा गुणभूतएवैतयोः प्रयोगो यथा स्यात् प्रयोज्यो भृत्यो नियोज्यो दास इति, स्वामिनि प्रयोज्यनियोज्यशब्दौ न भवतः ॥

“भोज्यं भक्ष्ये” ॥ ‘भोज्या यवागूरिति’ । ननु भक्षिरयं खरविश-
देभ्यवहार्यं वर्ततेइति संस्कृतं भक्षा इत्यत्रोक्तं तत्कथं द्रवद्रव्ये भवती-

त्यत आह । 'इहेति' । एवं मन्यते, नात्र भक्तिः खरविशदण्ड वत्तेति
अवभक्तौ वायुभक्त इत्यत्रापि दर्शनादिति शब्दान्तरसंनिधिवत्तादेतदेवं
भवति स्वभावतस्तु भक्तिः खरविशदण्ड वत्तेति इति वार्तिककारस्य
पक्षः, यदाह भोज्यमभ्यवहार्थेति वक्तव्यमिति ॥

“घोर्लोपो लेटि घा” ॥ 'दधदिति' । दधातेलेट्, तिप्, इत्-
श्च लोपः परस्मैपदेष्वितीकारलोपः, दाशुषे यजमानाय रत्नानि, दद्यादि-
त्यर्थः । अन्ये स्वाहुः । दधदिति शत्रन्तमेतत्, दददिति दाञो रूपं, वाव-
चनं प्रत्याचिख्यासुराह । 'आडागमे सतीति' । अस्त्वत्र लोपः, आटः
श्रवणं भविष्यतीत्यर्थः, किमर्थं तर्हि वावचनमित्यत आह । 'तचेति' ।
किमत्र विस्मयनीयमत आह । 'एषा हीति' । अन्ये स्वाहुः, ज्ञापकार्थं
वावहणम्, एतज्ज्ञापयति अनित्यमागमशासनमिति, अनित्यत्वे स्वाह्य-
सति ददादिति न स्यादिति तस्मिदृशे वावहणं कर्त्तव्यमिति ॥

“ओतः श्यनि” ॥ 'श्यतीत्यादि' । शो तनूकरणे, छो छेदने,
दो अवस्रगहने, पोत्नकर्मणि, इह ओतः शितीति वक्तव्यं, न च ओका-
रान्तानां श्यनान्यः शित्संभवति, अर्द्धमात्रया च लाघवं भवति, तच्चाय-
मप्यर्थः, छिद्वुक्कमुवमां शितीति शिद्वुहणं न कर्त्तव्यं भवति, इदमेवा-
नुवर्तिष्यते । ननु श्यन्यहणमुत्तरार्थे कर्त्तव्यं शमाप्रवृत्तानामिति, तच्चायस्तु
शितीत्येव, यदि शितीत्युच्यते भ्रमेवो भाशेति पक्षे शब्द भ्रमति अत्रापि
प्राप्नोति, शमादिभिः शितं विशेषयिष्यामः, शमादिभ्यो यो विहितः शिदि-
ति, श्यत्वे च सर्वेभ्यः शमादिभ्यो विहितः, एवमपि शिद्विशेषणत्वेन शमा-
दीनामुपयोगात्कार्यनिर्द्वैशाभावाच्चश्यतीत्यादावपि प्रसङ्गः, नैष दोषः,
अष्टानामित्यनेन संख्येयाः कार्यिणो निर्द्वैश्यन्ते, ते च संनिधानात् शमा-
दय एव विज्ञास्यन्ते ॥

“क्वस्याचि” ॥ 'अधुतातामिति' । दुहेः स्वरितेत्वेनात्मनेप-
दमाताम् । अत्रासति लोपे आता ङित इति इयादेशः प्राप्नोति ।
'अधुतीति' । इटि लोपः, ककारवतः सशब्दस्य यद्व्यादिह न भवति
वत्सो, वृणादिभ्यः सः, वृणसौ वृणसः ॥

“लुग्रा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये” ॥ ‘एतेषामङ्गानां क्तस्येति’ । एतेषां संबन्धी यो निमित्तत्वेन क्तः तस्येत्यर्थः । ‘सर्वादेशार्थमिति’ । लुक्शेषोपहारीति संज्ञाविधायकम् । ‘वह्यर्थमिति’ । उत्तमपुरुषद्विवचनार्थमित्यर्थः । अथान्यार्थं कस्माच्च भवति, तत्राह । ‘अन्यचेति’ । ‘अलोन्यस्येति’ । आदेशपरस्येत्येतत् न भवति यस्त्वमीनिर्द्वैशाभावात् । ‘भलो भलीति लोपेनेति’ । धि सकारे सिचो लोप इति नाश्रीयते, स्त्वादेशोपलक्षणं वा तत्र सिचग्रहणमिति भावः । ‘अकारस्येति’ । अकारलोपस्येत्यर्थः । तथैव वा पाठः । ननु च क्रियमाणेपि लुग्रहणे वक्षौ लुका न भवितव्यमेव अदन्तत्वात्, दन्त्योष्ठो ह्रस्वौ, अत आह । ‘दन्त्योष्ठोपीत्यादि’ । दन्तान्वयोत्र विवक्षितो नेतरव्यावृत्तिरिति भावः । एवं न्यायसिद्धेयं वचनमामर्थ्यमपि दर्शयति । ‘यदि चेति’ । ‘ताविति’ । तवगादावित्यर्थः, वहेरन्यानि हि दन्त्यादीनि सर्वाण्यमात्मनेपदानि तवगादीनि ॥

“शमामष्टानां दीर्घः श्यनि” ॥

शमुस्तमुः शमुदमु भमुतमुमदक्रमः ।

शमादयोमी पाठिता दिवादिष्वष्ट कृष्टिभिः ॥

“ष्टिबुक्क्याचमां शिति” ॥ ‘क्लामतीति’ । वा भाशेत्यादिना शप् । ‘क्लमियहणं शवर्यमिति’ । श्यनि पूर्वणैव सिद्धत्वात् । शमादिषु पाठश्चिन्त्यप्रयोजनः, श्यन्यप्यनेनैव सिद्धत्वात्, तत्र सप्तग्रहणमेवास्तु, चमेराहुपूर्वस्य ग्रहणं तन्त्रं, न तूपेयिष्ठानिन्यादिवद्विवक्षितमित्याह । ‘चमेराडिति’ । दीर्घत्वमाडि चम इति वार्तिकस्याययमेवार्थः ॥

“क्रमः परस्मैपदेषु” ॥ ‘इहेत्यादि’ । चोऽयम् । ‘हेलुंकि कृत इति’ । अतो हेरित्यनेन, नैष दोष इत्यादि परिहारः, न लुमताङ्गस्येत्यत्र हि प्रत्यासत्तेरयमर्थो व्यवस्थापितः, लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तच्चिन्त्यनं कार्यं न भवतीति, ततः किमित्यत्राह । ‘न चेति’ ॥

“इपुगमियमां कृः” ॥ इच्छतीति । तुदादित्वाच्चः । ‘इष्य-

तीति । इष गतौ । 'इष्णातीति' । इष आभीक्ष्ये । 'ये पुनरुदितमिषं
नाधीयतइति' । धातुपाठे । 'इह च सूत्रे अचीत्यनुवर्तयन्तीति' ।
अस्मादीत्यतः । नन्यवीत्यनुवर्तयन्तीति हलः शनः शानञ्जाविति शानञ्जादेशे
इषाणेत्यत्र कृत्वं स्यादेव अञादित्वादित्यत आह । 'तत्रेति' । स्यादे-
तदेवं यद्यचीत्यनेन शिद्धिशेष्ये, शितिच्छे भवति, किं विशिष्टे,
अचि अञादाविति, इह तु शिता अज्जिशेष्यते, अचि छे भवति, किं
विशिष्टे शितीति, तेन तदादिविधिर्न भवति, किं कारणमित्यत आह ।
'यस्मिन्विधिरिति' । न केवलं तदन्तविधौ विशेषणत्वापेक्षा ऽपि
तर्हि तदादिविधावपीत्यपिशब्दस्यार्थः । 'इषाणेत्यत्रापीति' । न केव-
लमिष्यतीष्णातीत्यत्रैवेत्यपिशब्दार्थः । 'नह्ययमजेवेति' । अञ्जावस्थात्र
शित्वं नास्तीत्यर्थः । इतिकरणो हेतौ ॥

पाद्याध्यास्याश्वादाणदृश्यतिर्भतिशदसदां पिबन्निग्रधमतिष्ठमन-
यच्छपश्यद्धौशीयसीदाः ॥ पा पाने, पा रक्षणदत्यस्य तु ग्रहणं न
भवति लुग्विकरणत्वात् शितश्वासम्भवात्, घ्रा गन्धोपादाने, ध्या शब्दा-
ग्निसंयोगयोः, ष्टा गतिनिवृत्तौ, स्वा अभ्यासे, दाण् दाने, दृशिर् प्रेक्षणे,
च गतिप्रापणयोः, सु गतौ, भौवादिकौ, च सु गताविति जौहोत्यादिक-
योस्तु ग्रहणं न भवति शितोसम्भवात् । नन्वेवः सम्भव इति चेत् ।
उक्तमत्र 'वर्णे यत्स्यात्तच्च विद्यात्तदादाविति,' शितीति हि कर्मधारयः,
शरचासाविज्जेति, शद्वल् शातने भूवादः, शद्वल् विशरणे तुदादिः, षद्वल्
विशरणगत्यवसादनेषु । 'आद्युदात्तो निपात्यतइति' । यदि न निपा-
त्यते ततो धातोरित्यन्तोदात्तत्वे सति शपा सहैकादेशे कृते एकादेश उदा-
त्तेनोदात्त इति पिबतीति पदं मध्योदात्तमापद्येत, आद्युदात्तं चेप्यते ।
'वेगितायामिति' । सञ्जातवेगायामित्यर्थः, यद्वा वेगितो भावो वेगिता,
तस्यां च सत्यां गतौ वर्तमानस्येत्यर्थः ॥

“ज्ञाननोर्जा” ॥ ‘दैवादिकस्य ग्रहणमिति’ । न जौहोत्या-
दिकस्य, शितोऽसम्भवात्, दीर्घाञ्चारणस्य प्रयोजनमुत्तरमूत्रे वक्ष्यते ॥

“ष्वादीनां ह्रस्वः” ॥ ‘ष्वादयः ऋधादौ पठन्तरति’ । ये तु
भूवादौ पठन्ते पूञ् पवनइत्यादयस्तेषां ग्रहणं न भवति, कतिपये हि
तत्र ह्रस्वभाविनः, तेषामपि शपि गुणेन भवितव्यं, किञ्च कैषादिकस्य
ज्ञानातेर्ह्रस्वनिवृत्त्यर्थे पूर्वमूत्रे दीर्घाञ्चारणं तदपि कैषादिकानां ग्रहणे
प्रमाणम् । ‘वृत्करणमित्यादि’ । ननुभयायेत्वे वृत्करणस्य कश्चिद्भार
इति भावः । ‘अपरे त्विति’ । ष्वादीनामनन्तरत्वादिति भावः ।
तथा ढू पूरणे, ढू भयइत्येतयोरपि वृत्करणात्परस्तात्पठितयोरपि
ह्रस्वो भवति, यः पृणाति स ह देवेषु गच्छति, पृणीयादिबाधमानाय,
पृणन्तं च पपुरिं अस्यवः । आदृणातीति । पूर्वस्मिन्यते ह्रस्वान्ता-
वेतौ पठन्ति । चोदयति । ‘येषामिति’ । आगता गणान्तमागणान्ताः,
परिहरति । ‘ज्ञाननोर्जा इति’ । यदि जानातीत्यत्र ह्रस्वत्वं स्यात्
ह्रस्वान्तमेवादेशं विदध्यात् । ननु चान्यार्थे दीर्घान्तादेशविधानं स्यात्,
नह्यन्यथा जायतइति सिध्यति अत आह । ‘ज इत्यपीति’ । ह्रस्वा-
न्तादेशविधानेपि अतो दीर्घा यत्रीति दीर्घत्वे जायतइति सिद्धं, तत्र
हि तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुकइत्यतः सार्वधातुकग्रहणमनुवर्त्तते, न पुन-
स्तिङीति, अत एवाने मुक् पूर्वान्तः कृतो न परादिदीर्घपसङ्गात्, ये
तर्हि वृत्करणमुभयव्यावृत्त्यर्थे वर्णयन्ति तेषां दीर्घाञ्चारणं किमर्थं,
जानातीत्यत्र दीर्घा यथा स्यात् । अतो दीर्घा यत्रीत्येव दीर्घा भवि-
ष्यति, न सिध्यति, अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्य, न जादेशमात्रेण
निष्ठितमङ्गं भवति, तत्रेदं दीर्घाञ्चारणमेव लिङ्गमागणान्ताः ष्वादय
इति ॥

“मिदेर्गुणः” ॥ ‘मेद्वतीति’ । श्यन् । ‘मिद्वतइति’ । भावे
यक् ॥

“जुसि च” ॥ उदाहरणेषु लङि शपः श्लुः, द्विवचनमभ्यासकार्यं,
सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति भेज्जुस् । ‘अथेत्यादि’ । जुम्भक्तस्य यासुट-

स्तद्वहणेन यद्वहणात्प्रसङ्गः । 'सार्वधातुकाश्रयद्वित्वनिमित्तमिति' । सार्व-
धातुकमाश्रयो यस्य तत्सार्वधातुकाश्रयं तन् द्वित्वं निमित्तं यस्य प्रति-
षेधस्य स तथोक्तः, एतेन यासुडाश्रयद्वित्वनिमित्तमिति व्याख्यातम् ।
'तत्र हि प्राप्ते चाप्राप्ते चेति' । विनुवुरित्यादौ प्राप्ते, अजुहवुरित्या-
दावप्राप्ते । 'अस्यावीत्यनुवर्त्ततइति' । परिहारान्तरं, जकारोच्चारणं
तु चक्रुरित्यादौ लिटि माभूत् ॥

"सार्वधातुकाधेधातुकयोः" ॥ 'सार्वधातुकाधेधातुकयोरिति
क्रिमिति' । एवं मन्यते प्रत्ययइति वक्तव्यम् । एवमपि हीष्टे विषये
सिद्धतीति, सङ्घति प्रत्याहारः सनः सशब्दादारभ्या महिहो ङकारात् ।
'अग्नित्वमिति' । प्रत्ययइत्युच्यमाने अत्रापि प्राप्नोति । 'अग्निकाव्य-
तीति' । सङ्घीत्युच्यमानेऽत्रापि प्राप्नोति ॥

"जायोऽविचिण्णलङ्घित्सु" ॥ 'अविचिण्णलङ्घित्सु परत इति' ।
विचिण्णलङ्घिद्भ्यान्वे ये प्रत्ययास्तेषु परत इत्यर्थः । जागरयतीत्या-
दीनि वृद्धिविषये उदाहरणानि, जागरितः जागरितवानिति प्रतिषेध-
विषये । किं पुनः कारणं वृद्धिप्रतिषेधविषयाण्येवोदाहरणानि उपन्य-
स्तानि, तत्राह । 'वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये चेति' । अन्यत्र पूर्वणैव
गुणस्य सिद्धत्वादेतद्विषय एवायं गुणः, तत्राप्युभयविषयः, कथं, चिण्णलोः
प्रतिषेधात् वृद्धिविषये तावद्वर्तत, द्वित्वनिषेधात्प्रतिषेधविषयेपीति ।
'तस्मिन्कृतइति' । अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावित्येतदनाश्रित्योच्यते । 'सा न
भवतीति' । किं कारणमित्याह । 'यदि हीति' । यद्यपि जागरितः
जागरितवानित्यत्र गुणविधिश्चरितार्थः, तथापि वृद्धिविषयेत्येतद्विधानमि-
त्युक्तं, तत्रास्यानर्थस्यमुच्यते । किं चेत्याह । 'चिण्णलोऽस्वेति' । यदि गुणे
कृते अत उपधाया इति वृद्धिः स्याच्चिण्णलोगुणप्रतिषेधानर्थकः स्यात्, अस्तु
तत्रापि गुणः, वृद्धौ सत्यामजागारि जजागारेति सिद्धम् । 'जायत इति' ।
लट्, तस्, अदादित्वाच्छपो लुक्, सार्वधातुक्रमपिदिति द्वित्वम् । 'अच

वीति केचिदिति । अविचिण्णलङित्स्वित्यत्र यो वकारात्पर इकारस्त-
मुच्चारणार्थं वर्णयन्ति, तत्र यस्मिन्विधिरिति वकारादौ प्रतिषेधः ।
किमर्थं पुनस्तद्वचं वर्णयन्तीत्यत आह । 'कृसावपीति' । 'जजाएवा-
निति' । नेद्विगि कृतीति इदं प्रतिषेधः, तत्र क्वादिनियमादिदृष्टं प्राप्तो
वस्वेकाज्जादृशामिति नियमान्न भवति, ये तु क्किपो लोपादृशोऽप्ये प्रत्यय-
लक्षणप्रतिषेधाच्च पर्युदासं नेच्छन्ति, तेषां जागरिति गुणो भवत्येव,
अन्ये त्वाहुः । यथा ऽनृणेइति प्रत्ययलक्षणेनेमागमो भवति वर्णस्य
प्रत्ययविशेषणत्वात्, एवं क्किपोऽपि पर्युदासः, ततस्तु जाभृदिति भवति ।
चोदयति । 'क'यमजागरिति' । एवं मन्यते । प्रसज्यप्रतिषेधार्थं विचि-
ण्णलङित्सु न भवतीति, ततश्च जुसि चेत्यस्यापि गुणस्य प्रतिषेधः
स्यात्, तथोक्तमे गलि गित्वाभावपक्षे गुण इष्यते सार्वधातुकार्द्धधातुक-
योरिति तस्यापि प्रतिषेधः प्राप्नोतीति । परिहरति । 'नाप्रतिषेधा-
दिति' । नायं दोषः, कुतः, अप्रतिषेधात्, नायं प्रसज्यप्रतिषेधः, कस्त-
न्नायमित्याह । 'विचिण्णलङित्स्विति पर्युदासोऽयमिति' । पर्युदासे
हि विचिण्णलङित्सु न विधिर्न प्रतिषेधः, ततोऽन्यत्र विधानं तेन जुसि
गलि च लक्षणाभेदेण प्राप्तो गुणो भवत्येव, प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्याह । 'अय-
वेति' । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति भावः । के चिद्वि-
रित्यत्र गुणदर्शनादौणादिकं विच्छेदप्रत्ययं वर्णयन्ति, तेषां जाएविरित्यत्र
गुणः प्राप्नोति, न च वेः प्रतिषेधवैयर्थ्यं, क्किपि कृसौ च चरितार्थत्वात्,
तस्माज्जागर्तः किदुक्तव्यः ॥

“पुगन्तलघूपधस्य च” ॥ 'भेत्ता ह्येतेति' । कथं पुनरत्र गुणः,
यावता धात्वन्तप्रत्ययाद्गोहंनोरानन्तर्यं संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञया लघुसं-
ज्ञया बाधनाच्च प्राप्नोति, भेदनमित्यादौ सावकाशो गुणोऽत आह ।
'प्रत्ययादेरिति' । 'कृसनोः कित्करणेनेति' । त्रसिगृधृषिषिषेः
कुरिति क्काः कित्करणस्यैतत्प्रयोजनं गृधूरित्यादौ गुणो माभूदिति, यदि
चैवं विधे विषये गुरुपधत्वादगुणो न स्यात् क्काः कित्करणमनर्थकं स्यात्,

तथा हलन्ताच्चेति सनः कित्वविधानस्यैतत्प्रयोजनं पित्सतीत्यादौ गुणो
माभूदिति, तदपि ज्ञापकमुक्तार्थस्य, इदं तु ज्ञापकं नोपपद्यते । सिद्-
धति दिवृत्ततदित्यत्र सृजिदृशोरित्यमागमो माभूदित्येवमर्थमेतत्स्यात्,
तथा धिप्सतीत्यत्र नलोपार्थे तत्स्यात्, तस्मात्कारेण कित्करणं ज्ञापकं
भिनन्ति द्विनतीत्यत्र शनमोकारेण लघूपधमङ्गं तत्र धातेरिकारस्य गुणः
प्राप्नोति, अत आह । 'उपधाच्चेति' । नह्यत्र या का चिदुपधा एह्यते
किं तर्हीको गुणश्रुती इत्यस्योपस्थानात्स्यानित्वेन संनिहित इवेव ।
'अपरे त्विति' । वर्णयन्तीति संबन्धः । 'पुकि अन्त इति' । अन्तशब्दः
समीपवचनः, यद्यापि पुगन्तेत्यत्र बहुव्रीहावपि न दोषस्तथाप्यैकरूप्येण
विशेषणार्थमयमपि तत्पुरुष एव व्याख्यातः । 'लघ्वी उपधेति' । कर्म-
धारयः, अत्र पठे शाब्द एवोपधाया इका संबन्धः । 'लघ्वा उपधाया
इक इति' । पुगन्तलघूपधमिति समाहारद्वन्द्वः, क चिदुपधाच्चेत्यादे-
रन्यस्य पुरस्तात्संयोगे गुरुसंज्ञायामिति श्लोकत्रयं पठ्यते । धात्वन्तप-
त्ययाद्वोहंलोरानन्तर्यं सति गुरुसंज्ञायां सत्यां गुणो भेतुर्भन्तृशब्दस्य न
सिध्यति । परिहरति । 'विध्यपेतमिति' । इदं विधानमिति शेषः,
लघूपधाद्यो विहिते सार्वधातुकार्धधातुके तयोरङ्गस्य गुण इत्यर्थः, ननु
पञ्चम्यभावात् कथं विधानमुपपद्यते, उच्यते, षष्ठीपठेऽपि विशेष्यतइति
चेत्को दोषः, लघूपधस्य ये सार्वधातुकार्धधातुके, के च ते, ये तस्माद्विहिते
इत्युपपद्यते, लघोश्चासाविति पाठे लघूपधाव्याप्तौ सृजिद्विहित इत्यर्थः ।
उपधाशब्दस्तु वृत्तभङ्गभयाच्च प्रयुक्तः । 'कथं कुण्डिरिति' । अङ्गाधिकारे
नुमो विधानादङ्गतएव नुमि प्रत्ययो लघूपधाद्विहितस्तत्र परतो निर्मिते
स्थिते कुण्डितेत्यादौ गुणः प्राप्नोति यदि विधानं विशेष्यतइत्यर्थः ।
परिहरति । 'धातोर्नुम इति' । हेतौ पञ्चमी, यस्मात्तत्र धातोर्नुमङ्गस्य
तस्मादित्यर्थः । उक्तं हि तत्र धातुग्रहणस्य प्रयोजनं धातूपदेशावस्था-
यामेव नुम् यथा स्यादिति, ततश्च प्रागेव नुम् पश्चात्प्रत्ययः, न
चासौ लघूपधाद्विहितो भवति । 'कथं रञ्जेरिति' । यदि षष्ठीनि-

द्वैशेषि विधानं विशेष्यते तदान्यत्रापि प्रसङ्गः, ततश्चात उपधाया
इत्यकारोपधाद्विहिते प्रत्यये विधीयमाना वृद्धी रञ्जेन स्यात्, प्राक् प्रत्य-
योत्पत्तेर्नकारोपधत्वात्, राग इति । घञि च भावकरणयोरिति नका-
रलोपः, यद्यप्युपधाया अकारस्य वृद्धिरुच्यते, न च ततः प्रत्ययस्य विधानं
संभवति, तथाप्यकारोपधाद्विधानं तदेवोपधाया विधानं मन्यते ।
'स्यन्दिश्रन्योरिति' । यदयं स्यदो जवे, अत्रोदैधोद्वप्रत्ययहिमश्रया, इति
स्यन्दिश्रन्योर्वृद्धभावं निपातयति तज्जापयति भवत्येवंजातीयकानां
वृद्धिरिति, तच्च हि नलोपायं वृद्धभावायं च निपातनमाश्रयणीयं,
यदि च वृद्धिविषये विधानं विशेष्येत ततो वृद्धिप्रसङ्गाभावाविपात-
नाश्रयणमनर्थकं स्यात्, नलोपस्य सिद्धये विधिरेवाश्रयणीयः, अनेक-
प्रयोजनसिद्धये हि निपातनाश्रयणम् । 'अनल्लोपेति' । अनन्तस्य योल्लोपः
सोऽनल्लोपः, शौ दीर्घत्वं शिदीर्घत्वं, तयोर्द्वन्द्वः, अनल्लोपशिदीर्घत्वे विध्य-
पेक्षे न सिद्ध्यतः, यदि च षष्ठीनिर्द्वैशेषि विधानं विशेष्येत अल्लोपो राज्ञ
इत्यादावेव स्यात्, अस्या अस्मै दधा दध्ने इत्यादौ न स्यात्, शौ
दीर्घत्वं च सामानि इत्यादावेव स्यात्कुण्डानीत्यादौ तु न स्यात्, तस्मा-
त्षष्ठीनिर्द्वैशेषि विहितविशेषणग्रहणे दोषप्रसङ्गाद्गुणो भेत्तुं सिद्ध्यतीति,
एवं तर्हि ज्ञापकात्सिद्धं, यदयं नाभ्यस्तस्याचीत्यग्रहणं करोति तज्जा-
पयति भवत्येवं जातीयके विषये गुण इति, तस्य हि प्रयोजनं नेनेकी-
त्यादौ हलादौ गुणप्रतिषेधो माभूदिति, यदि च हलादावन्तूपधत्वा-
द्गुणो न स्यात् तदा गुणस्य प्राप्यभावात्किं तत्त्वधारणार्थेनावग्रहणेन,
नैतदस्ति ज्ञापकम् । 'अभ्यस्तस्य यदाहाचि लङ्ग्यं तत्कृतं भवेत्' । अभ्य-
स्तस्याज्जादौ प्रतिषेधमाहेति यत् तल्लङ्ग्यं कृतं भवेत्, यत्र हलादिलुप्यते,
अनेनेगिति, तस्माच्च ज्ञापकम्, एवं तर्हि । 'कुपनोर्यत्कृतं कित्त्वं ज्ञापकं
स्याल्लघोर्गुणे' । व्याख्यातमेतत् ॥

“नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके” ॥ ‘नेनिजानीत्यादि’ । लोट्,
मेनिः, आहुतमस्य पितृ, शपः श्लुद्रिवेचनं, निजां चयाणां गुणः श्लौ,
'अनेनिजमित्यादि' । लङ्, मिपोभावः । 'वेदानीति' । विद ज्ञाने,

लोडादि यथायोगं पूर्ववत्, शपो लुक् । 'नेनेकीति' । लट्, तिप्, कुत्वम् ।
 'पिद्वहणमुत्तरार्थमिति' । नृणश्च इम् पिति यथा स्यात् इह तु पितोन्य-
 चापि सार्वधातुकमपिदिति द्वित्वाद्धितव्यमेव प्रतिषेधेन । 'निनेजेति' ।
 णल्, स च लिट् चेत्याहुं धातुकसंज्ञः । 'जुजोषदिति' । जुषी प्रीतिसेवनयोः,
 लेट्, व्यत्ययेन परस्मैपदं, तिप्, इतरच्च लोपः परस्मैपदेषु, लेटोडाटावित्याट्,
 व्यत्ययेन शपः श्लुः, द्विवचनं, यद्यत्र गुणप्रतिषेध इष्यते पस्यशाते इत्यादौ
 उपधाह्रस्वत्वमिष्यते तत्र प्राप्नोति, तस्मादभ्यस्तानामुपधाया ह्रस्वत्वमेव
 विधेयं न गुणप्रतिषेधः । कथं नेनिजानीत्यादि, गुणे कृते उपधाह्र-
 स्वत्वम्, एच इग्रस्वादेशे, सिद्धमिष्टमत आह । 'पस्यशाते इत्यादि' ।
 स्पृशित्वात्तिककारवचनादपठितोपि धातुः, तस्माल्लेट्, व्यत्ययेनात्मनेपदं,
 टेरत्वे लेटोडाटावित्याट्, शपो बहुलं कृन्दसीति श्लुः, द्विवचनम् ।
 अथ वा यद्भुक् कृन्दसमभ्यासस्य ह्रस्वत्वम् । 'चाकशीतीति' ।
 काश्च दीप्तौ, यद्भुक्, लट्, तिप्, यडो वेतीडागमः । 'वावशीतीरिति' ।
 वाश्च दीप्तौ, यद्भुक्, लट्, शचादेशः, डीप्, शस् । 'कृन्दसं ह्रस्वत्व-
 मिति' । यदि तु गुणनिषेधं प्रत्याख्यायोपधाह्रस्वत्वमुच्येत तदा नर्त-
 तीतीत्यादौ चतुर्थे परे गुणे कृते ह्रस्वभाविन्युपधा नास्तीति क्व
 न सिध्येत्, तस्माच्छान्दसमेव ह्रस्वत्वमेष्टव्यमिति भावः । 'प्रकृत्यन्तरा-
 यामेवेति' । स्पृश बाधनस्पृशनयोः, कश्च गतिशासनयोः, वश्च कान्तौ ॥

“भुसुवोस्तिडि” ॥ ‘अभूदिति’ । लुङ्, गतिस्येत्यादिना सिवो
 लुक् । ‘सुवै सुवावहै सुवामहै इति’ । पूङ् प्राणिगर्भविमोचने, जोङ्,
 टेरत्वम्, एत ऐ, आहुतमस्य पितृ, शपो लुक्, उवडादेशः । ‘सुवतिसूपत्यो-
 स्तिवति’ । पू प्रेरणे तुडादिः, पूङ् प्राणिपसवे दिवादिः । ‘भवतीति’ ।
 शपि गुणः । ‘अतिभविषीष्टिति’ । आशिषि लिङ्, लिङाशिषीत्याहुं-
 धातुकसंज्ञा, कर्तरि कर्मअतिहारइत्यात्मनेपदम् । ‘अयेति’ । प्रकृति-

१ वावशीतीति मु. भू. पुस्तकस्थपाठस्तु पदमञ्जर्यसंमतः ।

२ कृन्दसमदोर्ध्वमिति-३-३-पुस्तकयोः पाठः न मु. भू. पुस्तकाननुगुणः ।

यहणे यङ्लुगन्तस्यापि यहणात्प्रसङ्गः । 'ज्ञापकादिति' । सूतेस्तु निपा-
तनाभावाद्गुणनिषेधो भवत्येष सोपुञ्जीतीति ॥

“उतो वृद्धिर्लुकि हलि” ॥ ‘यवानीति’ । लोडुत्तमैकवचनम् ।
‘अपि स्तुयादिति’ । अपिः संभावने कर्मप्रवचनीय इत्युपसर्गात्सुनोती-
त्यादिना यत्वं न भवति । ‘डिञ्च पिव भवतीति’ । यासुहादेः सार्ध-
धातुकस्य साताच्छिष्टं डित्वमनवकाशं । तिबादीनां तु पित्त्वं लकारा-
न्तरेषु सावकाशं, तेन डिञ्च पिव भवतीति पित्त्वं डिव भवतीति वच-
नद्वयसद्भावेऽपि डिञ्च पिव भवतीत्येतदेवात्र प्रवर्त्तते इति भावः, किङ-
ति चेति प्रतिषेधस्त्वत्र न लभ्यते, किं कारणम्, इक इत्येवमिक्संशब्देन न
या वृद्धिस्तस्याः स प्रतिषेधः, इह तु उत इति निर्दिष्टस्यानिकत्वादि-
कपरिभाषा नोपतिष्ठते ॥

“गुणो ऽपृक्ते” ॥ ननु च हलीति वर्त्तते पित्तीति च, अङ्गेन च
प्रत्यय उपस्थाप्यते । तत्र हलात्मके प्रत्यये पिति विधीयमानो गुणो
ऽपृक्तएव भविष्यति नार्थोपृक्तयहणेनेत्यत आह । ‘हलीति वर्त्तमान-
इति’ । अपृक्तयहणं ह्येवमर्थे क्रियते हलादौ माभूदिति, यदि चेयं
परिभाषा न स्यादपृक्तयहणं न कुर्यात्कृतं तु ज्ञापयति भवत्येषा परिभा-
षेति, इदं त्वत्र वक्तव्यं, तदन्तविधिनिवृत्त्यर्थमपृक्तयहणं कस्माच्च भव-
तीति, तदन्तविधौ हि लङि मिषोम्भावेऽपि प्रसङ्गः स्यात् । ननु भवत्येष
तत्र गुणः, कथं भवति, यदा पूर्वत्र वृद्धिविधावपि तदन्तविधिरेव भवति,
तदेतदपृक्तयहणं कथं तदादिविधेर्ज्ञापकमिति चिन्त्यं, नापृक्तइत्युच्य-
माने ऽनन्तराया विभाषिताया वृद्धेः प्रतिषेधः स्याच्चित्या तु वृद्धिः
स्यादेव तस्माद्गुणयहणम् ॥

“वृणह इम्” ॥ ‘वृणेडीति इति’ । इमि कृते र्नमोऽकारेण सहा-
द्रुणः, हो ठः, भ्रप स्तयोर्धाधः, घृत्वं, ठलोपः । ‘वृणेवीति’ । वडोः कः
सि । ‘अवृणेडिति’ । लङ्, तिप्सिपोरन्यतरः, हल्ङ्यादिलोपः, ठत्वज-
श्चवर्त्तानि । ननु च हलादावित्युच्यते न चात्र हलादिं पश्यामः, प्रत्य-
यलक्षणेन, वर्णोऽर्थे नास्ति प्रत्ययलक्षणमत आह । ‘वर्णोऽर्थेऽप्यत्रेति’ ।

यच्च केवलं वर्णं एव निमित्तं यस्य स वर्णाश्रयः, यथा गवे हितं गोहि-
तमित्यवादेशः, इह तु पिति सार्वधातुकइति प्रत्ययश्च निमित्तं, हल्
तस्य विशेषणं, तेनासौ प्रत्ययनिमित्तत्वाद्भवत्येवेत्यर्थः । 'तृणहानीति' ।
लोठ, मेर्निः । 'तृणह इति' । तम्, ठत्वादि पूर्ववत्, शनसारलोपः, अनु-
स्वारपरसवर्णोः । अथ किमर्थं तृहिरागतश्चक्रो गृह्यते, रौधादिकस्य तृह
हिंसायामित्यस्य ग्रहणं यथा स्यात् तृहि हिंसायामित्यस्य तौदादिकस्य
ग्रहणं माभूत्, नास्य पिटृलादिसार्वधातुकमनन्तरं संभवति, विकरणेन
व्यवधानात् । ननु चास्यापि यङ्लुगन्तस्य संभवति, एवं तर्हि सानुव-
न्धकत्वात्तस्य ग्रहणं न भविष्यत्यत आह । 'तृणह इतीत्यादि' ।
यद्वागतश्चक्रो न गृह्येत ततो नाप्राप्ते शनप्यारभ्यमाण इम् तस्य बाधकः
स्यात्, अथापि न बाधक एवमपि शनमि कृते इमितीष्टव्यवस्था न स्यात्,
विपर्ययोपि स्यात् पूर्वमिमागमः पश्चाच्छ्रुमिति, सश्चक्रनिर्द्वंशे तु न शनो
निवृत्तिर्भवति, इष्टा च व्यवस्था सिध्यति, पूर्वं शनम् पश्चादिमिति,
अतस्तदर्थमागतश्चक्रो गृह्यते, किं च रौधादिकस्यापि यङ्लुगन्तस्य
ग्रहणं भवति सश्चक्रनिर्द्वंशादेव ॥

“ब्रुव ईट्” ॥ ब्रुव इति पञ्चमी, न षष्ठी, व्याख्यानात्, तथा
ऽचरितार्थया पूर्वत्र कृतार्थायाः सार्वधातुकइति सप्तम्याः षष्ठी प्रक-
ल्प्यते तदाह । 'ब्रुव इत्येतस्मादुत्तरस्येति' । इह ब्रूताद्ब्रुवानिति तातड्
चौपदेशिकेन द्वित्वेन स्यानिबद्भावकृतं पितृत्वं बाध्यते, द्वित्वं पितृ भव-
तीति, तेनेह न भवति ॥

“यङो वा” ॥ 'लालपीतीत्यादि' । लपिवदिरौतिभ्यो यङ्लुक्,
द्विर्वचनं, रौतेरभ्यासस्य गुणः, इतरयोर्द्वैतत्वम् । 'द्वैतीति' । वृते-
रुपं, रुयिकौ च लुकीत्यभ्यासस्य रुक्, किं पुनः कारणं यङ्लुगन्तमेवो-
दाहृतं न पुनर्यङन्तं, तत्राह । 'हलादेरिति' । यङन्ते हि शपा भवितव्यं स
च हलादिर्न भवति ॥

“तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके” ॥ ‘तु इति सौत्रोऽयं धातुरिति’ । स च वृद्धौ वर्त्तते, गत्यर्थे इत्यन्ये, हिंसार्थे इत्यपरे । ‘उत्तवीतीति’ । बहुलं छन्दसीति शपो लुक् । ‘शमीध्वमिति’ । शमेरन्तर्भावितव्ययोत्प्रेषे लोट्, व्यत्ययेनात्मनेपदं, शप्. तस्य बहुलं छन्दसीति लुक् । ‘आपिशला इति’ । आपिशलेः शिष्याः । ‘सार्वधातुकास्त्विति’ । टावन्तं, तत्र संज्ञात्वेन विनियुक्तं सार्वधातुकग्रहणमनर्थकं, नाध्यस्तस्येत्यादेः सूत्रादनुवृत्तेरत आह । ‘सार्वधातुकइति वर्तमानइति’ । तद्वि सार्वधातुकग्रहणं पितीत्यनेन संबद्धमतस्तदनुवृत्तौ तदप्यनुवर्तत तन्मानुवृततदित्येवमर्थं पुनः सार्वधातुकग्रहणमिति, हतीत्येतत्त्वानुवर्ततएव, नहि तत्सार्वधातुकग्रहणेन संबद्धम् ॥

“अस्ति सौत्रोऽपृक्ते” ॥ अपृक्तइति पृष्ठार्थं सप्रमी, तेनापृक्तस्यैवायमागमः । ‘आसीदिति’ । अस् भुवि, शपो लुक्, तिप् ईट् । ‘अ’लावीदिति’ । लुङ्, इट् ईटीति सौत्रो लोपः । ‘आहिभुवोरीट्प्रतिषेध इत्यादि’ । स्यानिवत्सूत्रएतद्वार्तिकम् । आहिभुवोः स्यानिवद्भावस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः, ईट्प्रतिषेधः प्रयोजनमित्यर्थः । ‘आत्येति’ । ब्रुवः पञ्चानामित्यादिना सिप् स्यात्, ब्रुव आह्लादेशः । आहस्य इति हकारस्य यत्त्वं, तस्य खरि चेति यत्त्वं तकारः । ‘अभूदिति’ । लुङ्, अस्तेभूः, गीतिस्येत्यादिना सौत्रो लुक्, अत्र स्यानिवद्भावप्रतिषेधादस्याश्रयस्तावदीदृशं भवति, सिजाश्रयोपि न भवति, स्यानिवद्भावप्रतिषेधसामर्थ्यात्, अस्त्वेषमस्यादेशे भुवि, शुद्धे तु भवतौ सिजाश्रय ईट् प्राप्नोति, तस्मादीदृशं प्रतिषेध्यः, आहिविषये परिहारान्तरं ज्ञापकात्सिद्धं, यदयं कलादिप्रकरणे आहस्य इति यत्त्वं शास्ति, ननु च भूतपूर्वगत्यर्थमेतत्स्यात् कलादिर्या भूतपूर्वत्वचेति, नैतदस्ति, एवं तर्हि पञ्चानामपि तिजादीनां भूतपूर्वकलादित्वमिति सर्वत्र यत्त्वप्रसङ्गः, ततश्चायमेव विदध्यात् ॥

“बहुलं छन्दसि” ॥ ‘आ इति’ । अस्तेलङ्, तिप्, शपो लुक्, हत्वविसर्जनीयो । ‘अवारत्सारिति’ । वर संवलने, त्सर छद्मगतौ, लुङ्,

तिषो हल्ङादिलोपः, रात्सस्येति सिचो लोपः, धातुरेकस्य विसर्जनीयः । 'छान्दसत्वादिति' । बहुलं छन्दस्यमाङ्गोपेत्यनेन न केवलममाङ्गोपेक्षादोषाभावः क्रियते किं तर्हि माङ्गोपेक्षा तत्सद्भावोपेक्षा भावः । 'इ'ङभावश्च सिच इति' । छान्दसत्वादित्यपेक्षते ॥

"रुदश्च पञ्चभ्यः" ॥ रुदिः स्वपिः श्वसिरनिर्जलिः पञ्च रुदादयः । रुद इति बहुवचनस्यानएकवचनम् । पञ्चभ्य इति निर्द्वैशादाद्यर्थोवगतिः ॥

"आहार्यगालत्रयोः" ॥ 'गार्ग्यगालत्रयोर्यहणं पूजार्थमिति' । न विकल्पार्थं विधानसामर्थ्यादेवादीटोर्विकल्पस्य सिद्धत्वात्, अनेकाचार्यग्रहणमप्यत एव ॥

"अदः सर्वेषाम्" ॥ सर्वेषांग्रहणं नित्यार्थमन्यथा गार्ग्यगालग्रहणमिह विकल्पार्थं संभाव्येत ॥

"अतो दीर्घा यञि" ॥ 'केचिदत्र तिङीत्यनुवर्तयन्तीति' । भूसुखोस्तिङीत्यतः । 'भवयानिति' । भवतेः कुसुः, तस्य छन्दस्युभययेति सार्वधातुकत्वाच्छप्, लिटि धातोरित्यत्र धातुग्रहणाच्छबन्तस्य द्विवचनाभावः, ये तु सार्वधातुकइत्येवानुवर्तयन्ति तेषां छान्दसत्वादीर्घाभावः । अथ प्रकृतोदागम एव कस्माच्च विधीयते, अतो यञीति, अकरान्तादङ्गादुत्तरस्य यञादेस्तिङोदागमो भवति, पच अवस्, सवर्णदीर्घत्वे पचाव इति सिद्धं, विधानसामर्थ्याच्चातो गुणइति पररूपत्वं न भविष्यति, नैव शक्यम् । इह ह्यधुतावह्यधुतामहीति कसस्याचीति लोपः प्रसज्येत, इह चातिजराभ्यामिति जरम्भावः, एवमपि दीर्घग्रहणमनर्थकं, आदित्याकार एव विधेयः, इह तर्हि प्रयोजनम् अपातीरोदनं देवदत्त । ननु पचामिभोरित्यत्रापि अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोरिति श्रुतः प्राप्नोति, स माभूदीर्घ एव यथा स्यादिति दीर्घग्रहणम्, अत इति तत्परकरणमुत्तरार्थं, बहुवचने कृत्येदित्येत्वं खट्वाभिरित्यत्र माभूत्

“सुपि च” ॥ ‘वृत्तायेति’ । संनिपातपरिभाषाया अनित्य-
त्वादत्र दीर्घत्वम्, अनित्यत्वं च कष्टायेति निर्देशादवसितम् ॥

“बहुवचने भक्त्येत्” ॥ ‘वृत्ताणामिति’ । भलीत्यनुव्यमने
ऽग्नीनामित्यादौ सावकाशं नामीति दीर्घत्वं बाधित्वेदमेत्वमकारान्तेषु
स्यादिति भावः ॥

“आङि चापः” ॥ अट्टया अट्टयोरित्यादीनि टावृडापृथापां क्रमेणो-
दाहरणानि । ‘कीलालपेति’ । कीलालं पिबति आतो मनिष्कनिवृत्तिपरश्चे-
ति चिच्, तृतीयैकवचने आतो धातेरित्यालोपः, असति तु पिट्विशिष्टस्य
ग्रहणे कीलालपः पश्येत्यादौ चरितार्थं लोपं बाधित्वा परत्वादाहोसो-
रिदमेवैत्वं स्यात् । ‘व्यावृहणेऽदीर्घग्रहणादिति’ । यत्र व्यापौ
एह्येते तत्र दीर्घयोर्ग्रहणं न ह्रस्वयोः, स्यानिवृत्तावे तु प्रसङ्गः, तत्र
स्यानिवृत्त्यतिषेधमूत्रप्रस्तावे वार्तिकं व्यावृहणेऽदीर्घ इति, व्यापौर्ग्रहणे
ऽदीर्घ आदेशो न स्यानिवृद्धिति, तच्चार्योदितमुक्तं भवति व्यापौर्ग्रहणे
दीर्घयोर्ग्रहणमिति, तद्विदं वृत्तिकारेण दर्शितम् ॥

“अम्बार्थेनद्योर्ह्रस्वः” ॥ अम्बार्थो मात्रार्थः । ‘इलकवतीनामिति’ ।
अर्थगतं स्त्रीत्वेनाम्बार्थः शब्दा निर्दिष्टाः, श्रुत्यपेक्षो वा स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ।
‘इलकवतीनां श्रुतीनामित्यर्थे इति’ । असंपुक्ताश्च इलका एह्यन्ते तेनाकक
अल्लेति ह्रस्वो भवत्येव । ‘देवते भक्तिरिति’ । ह्रस्वत्वे कृते व्यावृहणे
ऽदीर्घ इति स्यानिवृत्त्यतिषेधाव्याहागमो हेरामपि न भवतः । ‘मातृणा-
मिति’ । पूर्वपदभेदेन ग्रहणो मातृशब्दा इति बहुवचनम् । ‘पुत्रार्थमिति’ ।
पुत्रमभिधातुं यो मातृशब्द उपादीयतइत्यर्थः । बहुव्रीहौ च वर्त्तिपदै-
रन्यपदार्थोभिधीयतइति तत्रैवायमादेशः, कीदृशाप पुत्रायेति समासे
गुणीभूतस्यापि पुत्रस्य श्रुत्या प्रविभज्य निर्देशः, यथाय शब्दानुशासनं केषां
शब्दानामिति । ‘मात्रा व्यपदेशमर्हतीति’ । यः पुत्रः श्लाघ्यगुणत्वात्कु-
लसंभूतया मात्रा व्यपदेशमर्हतीत्यर्थः, यत्र तु पितुरसंविज्ञानेन मात्रा
व्यपदेशस्तत्र न भवति, एतच्चाहं तदिति प्रशंसायां लटः शत्रादेशविधा-
नाल्लभ्यते । ‘समासान्तापवाद इति’ । नाप्राप्ते तस्मिन्स्यारम्भात् ।

“इत्थस्य गुणः” ॥ ‘इत्थविधानसामर्थ्यादिति’ । ननु इत्थ-
विधानं तस्य गुणविधानार्थमेव स्यादन्यथा इत्थत्वाभावाद्गुणो न स्यादत-
थाह । ‘यदीति’ । इत्थं विधाय गुणे विधीयमाने प्रक्रियागौरवं
भवतीति, लाघवायै साक्षादेव गुणं विदध्यादित्यर्थः । ननु नदीइत्थ-
योगुण इत्युच्यमाने जसि चेत्यत्र नद्या अयनुवृत्तिः स्यात्, एकसमासनि-
द्विष्टत्वात् । नैव दोषः । एकसमासनिद्विष्टयोरप्येकदेशोऽनुवर्तते, तद्वथा
संख्याव्ययादेर्हीप्, दामहायनान्ताच्चेत्यत्र संख्याग्रहणमनुवर्तते नाव्यय-
ग्रहणम् ॥

“जसि च” ॥ ‘जसादिष्विति’ । आदिशब्दः प्रकारे, तेन
पूर्वयोगनिद्विष्टानामपि ग्रहणम् । ‘दवीति’ । इदिकारादन्तिन इति
हीप्स्विकत्यमनपेक्षैतदुक्तं, तत एव तु सिद्धं रूपद्वयम् । ‘शतकृत्व इति’ ।
जसि चेति गुणाभावपक्षे प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदोषापि वा ह्रन्दसीति
वचनाच्च भवतीति यणादेशः प्रवर्तते । ‘किकिदीव्येति’ । आहो नास्ति
यामिति नाभावो न भवति । किकिदीव्यशब्दः क्वविधूपित्यणादिषु निपा-
तितः ॥

“अतो हि सर्वनामस्यानयोः” ॥ ‘त’ परकरणं मुखमुखार्थमिति ।
हि सर्वनामस्यानयोर्दीर्घान्तस्यासंभवात्, धात्वनुकरणमपि न संभवति, अत
इदृशोऽतिरिक्त्वविधानात् कर्तृणीत्यादावपि नुमः पूर्वान्तत्वादसंभवः ॥

“घेहिंति” ॥ ‘घ्यन्तस्याङ्गस्येति’ । वर्णमात्रस्य घिसंज्ञेत्याश्रि-
त्येदमुक्तं, तदन्तस्य संज्ञेत्यत्र तु पक्षे घ्येकदेशे वर्णं घिशब्दे द्रष्टव्यः ।
एतेन नद्यन्तादिति व्याख्यातम् । ‘सुपीत्येवेति’ । सुपि चेत्यतः । ‘पट्टी-
ति’ । वातो गुणवचनादिति हीप् । ‘कुरुतइति’ । यस्य नदीपञ्जा नास्ति
स सर्वोऽपि घिसंज्ञो न लिङ्गवदेवेति । कुरुशब्दस्य घिसंज्ञा, तस्य तसि
इति गुणो न भवति, एतच्च हिङ्गवदे बहुव्रीहिमाश्रित्याव्यते, यदि
तु इत्थसाविज्येति कर्मधारयस्तदा नैवान्न प्रसङ्गः, सार्वधातुकमपिदि-

त्यनेन हि बहुव्रीहौ द्वितो यत्काये तदतिदिश्यते, न चेतावता तदे-
हंकार आदिभवेति ॥

“आयनद्याः” ॥ नद्या इति पञ्चम्यङ्गतायां द्वितीति सप्तम्याः
वर्द्धो प्रकल्पयति, तेन द्वित वयावमागमो चित्तावतरत्याह । ‘नद्याना-
दङ्गादुत्तरस्येति’ । ‘कुमाया इति’ । आठरवेति दृष्टिः, अथ दीर्घाञ्जारण्यं
किमयंमदेवोच्येत, दृष्टिरेवेति दृष्ट्या सवर्णदीर्घत्वेन च कुमाये कुमाया
इति सिद्धं, न सिध्यति, अतो गुणे पररूपत्वं प्राप्नोति, अद्वयवनसामर्थ्यात्
भविष्यति, अस्यद्वयने प्रयोजनं, किं, चिये श्रिया इत्यत्र साधेकाव इत्या-
द्युदात्तत्वं मा भूदागमानुदात्तत्वं यथा स्यादिति, अगमानुदात्तत्वं हि
प्रत्ययस्वरमिव विभक्तिस्वरमपि बाधते, विशेषतोऽद्वयवनसामर्थ्यात् ॥

“यादापः” ॥ दीर्घाञ्जारण्यं किमयं, न यदेवोच्येत, दृष्टी-
कृतायां सवर्णदीर्घत्वे च षट्पाये षट्पाया इति सिद्धं, न सिध्यति, अतो गुणे
पररूपत्वं प्राप्नोति, अकारोञ्जारण्यसामर्थ्यात् भविष्यति, अस्यन्यदका-
रोञ्जारण्यस्य प्रयोजनं ज्ञायै ज्ञाया इत्यत्र साधेकाव इत्याद्युदात्तत्वं
माभूत्, आगमानुदात्तत्वं यथा स्यादिति, किञ्च उच्चारणाद्यप्यकारः
संभाव्येत, इह षट्पामतिक्रान्त इति प्रादिसमासे द्वयस्य च तस्य स्यानि-
षट्पावात्ततः परस्य चतुर्थ्यकववनस्य हेयं इति यादेशं बाधित्यानेन याट्
प्राप्नोति, तत्र कृते दीर्घत्वं चातिषट्पाये देवदत्तायेति प्रसङ्गस्तत्राह ।
‘अतिषट्पायेत्येवेति’ । ‘अकृते दीर्घत्वमिति’ । यादेशात्सागवत्यायामि-
दमुक्तं, कृते तर्हि यादेशे दीर्घत्वे च द्विजासौ भूतपूर्वं इति याट् प्राप्नो-
त्यत आह । ‘कृते च नावृत्तिकत्यादिति’ ॥

“सर्वनाम्नः स्याद् द्वयस्य” ॥ दीर्घाञ्जारण्यं सर्वस्या इत्यत्र दृष्टि-
यंया स्यादतो गुणे पररूपत्वं माभूत्, अकारोञ्जारण्यं तु अस्या इत्यत्रो-
द्विदंयदादीति विभक्तिराद्युदात्तत्वं माभूत् आगमानुदात्तत्वं यथा स्यादे-
वमयं स्यात्, किञ्च उच्चारणाद्यप्यकारः संभाव्येत ॥

“विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम्” ॥ अत्राप्तविभाषेयमसर्वनाम-
त्वात् । ननु च तीयस्य वा द्वित्सुपसंख्यानमित्यनेनेव सिद्धत्वाच्चायं

एतेन, तत्त्वावश्यं कृतञ्च लिङ्गान्तरेषि स्मायादयो विकल्पेन यथा स्युरिति, नैतद्युक्तमुच्यते, यद्वि सूत्रेणासिद्धं तदुपसंख्यानं साधनीयं न पुनरुपसं-
ख्यानप्रयोगेन सूत्रस्य प्रत्याख्यानं युज्यते, यदि पुनरत्र द्वैतयोर्वैदिकं कृत्वा
स्याहवद्वयं च निवृत्त्यं सर्वनाम्नरत्येवानुवर्त्येतिदेशः आधीयते, सर्वनाम्ना
यदुक्तं तद्विभाषा भवति द्वितीयतृतीययोरिति तदोपसंख्यानं शक्यम-
कर्तुम् ॥

“हेराक्षद्याम्बीभ्यः” ॥ हेरिति सप्तम्येकवचनपदस्य, इच्छायां
स्त्रियामित्यादि निर्देशात् । ‘यामण्यामिति’ । सस्मृद्विवेक्यादिना क्रिप्.
चयवामाभ्यामिति गत्यम्, एरनेकाच इति यत् ॥

“इदुद्रास्” ॥ नदीयद्वयमिहानुवर्तते, यद्येवमपार्थक्यमिदं पूर्व-
योव सिद्धत्वात्, ततश्चेदुद्रामौदित्येकयोग एव कर्तव्यः, नैवं शक्यमौकारो
हि स्यात्, नदीतत्तणव्यामोषकाशः कुमायामिति, यैःत्वस्यावकाशः पत्यो
सख्याविति, कृत्यामित्यत्र यदा नदीसंज्ञा तदा परत्वादौत्वं प्राप्नोति ॥

“यैत्” ॥ ‘यच्च नदीसंज्ञमित्यादि’ । नदीसंज्ञके पूर्व्वत्वात्
विहितः, घिसंज्ञेषु तरेणात्यसंयुक्तमौत्वं वक्ष्यति, तस्मादाभ्यामन्यदेवोदा-
हरणं, तत्र पूर्व्वच घ्यन्तावद्यन्तादित्युक्तम्, इह त्विकारोकारान्तमित्युक्तं,
संज्ञाविधौ च पठद्वयं दर्शितं, यथेमात्रस्य संज्ञा तदन्तस्य चेति, तेन
नास्ति विरोधः, ॥

“यच्च येः” ॥ ‘कृतौ घेनाविति’ । यथात्रात्वे कृते ऽज्ञाद्यन्ता-
विति टाप् कस्माच्च भवति, यस्तु को दोषः, हेराक्षद्याम्बीभ्यो, याहाप-
रत्येतेः विधी प्राप्नुतः, यैत्वविधानं तु पुंसि चरितार्थमत आह । ‘तप-
रकरणं स्त्रियामापो निवृत्त्यर्थमिति’ । इह हि स्यानिनो मात्रिकत्वाद्वा-
च्यमानत्वाज्जायो दीर्घस्य प्रसङ्गो नास्ति यस्य निवृत्त्यर्थं तपरकरणं स्यात्,
तस्माच्छास्त्रान्तरेणापि दीर्घां प्राभूदित्येवमर्थे तपरकरणं क्रियते, एतच्च
संनिपातपरिभाषामनाविष्योक्तं, हिंसंनिपातकृतं ह्यत्यन्तद्विघातकस्य
टापो निमित्तं न भवति । ‘यैद्वय्येति विधौमित्यादि’ । इह के वि-
द्वय्येति विकल्पयोगमेवाधीयते, तत्र यदि समुच्चये चशब्दः स्यादात्रात्वं

तत्रैवौत्वं स्यात् धेनाविति, घेस्वात्वमित्यद्यौ सख्यौ पत्यावित्यत्रौत्वमपि न स्यात्, अस्य दोषस्य निवृत्तये प्रधानशिष्टमौत्वमन्वाचयशिष्टमन्वमिति वर्णयन्ति, तत्र यथा कर्तुः क्यङ् स लोपश्चेत्यत्र सलोपस्यान्वाचयशिष्टस्याभावेऽपि श्येनायतइत्यादौ क्यङ् भवति, तथात्रापि सख्यौ पत्यावित्यत्वाभावेऽपि औत्वं भवतीत्यर्थः ॥

“आहो नाऽस्त्रियाम्” ॥ आह इति स्यान्नन्तरस्योपादानाद्विरिति षष्ठी पञ्चम्या विपरिणम्यतइत्याह । ‘घेस्वरस्येति’ । अथ किमर्थमस्त्रियामित्युच्यते, नाहो ना पुंसीत्येवोच्येत, एवं हि मात्रया लाघवं भवतीष्टं च सिध्यति, एवमुच्यमाने चपुणा जतुनेत्यत्र नपुंसकेन प्राप्नोति, माभूचाभाव इकोचि विभक्ताविति नुमि कृते सिद्धमिष्टमत आह । ‘पुंसीति नोक्तमित्यादि’ । ‘अमुना ब्राह्मणकुलेनेति’ । पुंसीत्युच्यमाने नाभावो न स्यात्, नुमपीगलतणो नास्ति मुत्वस्यासिद्धत्वात्, अस्त्रियामित्युच्यमाने नपुंसकेऽपि नाभावो भवति, नाभावे कर्तव्ये मुत्वस्यासिद्धत्वं नास्ति न मु नइति प्रतिषेधादिति नपुंसकइत्युच्यमानेऽपि न सिध्यति, तस्मादस्त्रियामित्येव वक्तव्यमिति ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां षट्संज्ञयां सप्तमस्या-

ध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥ ३ ॥

“यौ चक्षुपधाया ह्रस्वः” ॥ यावित्यङ्गापेतया परसप्तमी, चङीति ण्यपेतया, उदाहरणेषु कृहलूपयो शिच्, लुङ्, चङ्, शिलोपः, ह्रस्वत्वं, द्विवचनं, तत्र यौ कृतं स्यानिबद्धवतीति कृत्यादि धातुरूपं द्विरुच्यते, कृहइत्येतयोहरदत्तं, सन्वन्नधुनीति सन्वद्वावादित्वम्, इतरयोरप्योः पुयण्यपरदतीत्वं, सर्वत्र दीर्घो लघोरिति दीर्घः । ‘अत्रेति’ । अनन्तरौदाहृतेषु । ‘परत्वादिति’ । चङीति द्विवचनस्याशिशयदित्यादिरवकाशः, ह्रस्वस्य तु कृतद्विवचनमवकाशः, अकृते तु द्विवचने विप्रतिषेधः । ‘तत्र कृते द्विवचनमिति’ । ततश्च सन्वद्वावे कर्तव्ये ह्रस्वत्वं न स्यानिबद्धवति, अभ्यासस्यादिष्टादयः पूर्वत्वादिति भावः । चोदयति । ‘इह त्विति’ । माहप्रयोग आण् माभूदिति । ‘नित्यत्वादिति’ । द्विवचनं हि कृतेऽपि

ह्रस्वत्वे प्राप्नोत्यकृतेषु, ततश्च तदेव स्यात्तत्र को दोष इत्यत आह ।
 'तथा सतीति' । परिहरति । 'नैष दोष इति' । 'ओणेरिति' । ओणृ
 अपनयनइत्यस्य अदित्करणएतत्प्रयोजनम् अदितो नेति प्रतिषेधो यथा
 स्यात्, यदि चात्र द्विवचनं स्याद्वदित्करणमनर्थकं स्याद्, द्विवचने कृते
 पररूपेण व्यवहृतत्वादेव ह्रस्वत्वं न भविष्यति, पश्यति त्वाचार्या
 द्विवचनाद् ह्रस्वत्वं बलीय इति तत् ओणिमृदितं करोति । 'णाविति
 किमिति' । ह्रस्वश्रुत्याच्परिभाषोपस्यानादत्र उपधाया ह्रस्वेन भाव्यं, न
 चाण्यन्तानां चङि उपधा ह्रस्वभाविनी संभवति, नहि श्रिदुसुधेष्टस्वीना-
 मनुपधा, कमिगुण्योस्तु ह्रस्व एवोपधा, ततश्च चङि यः प्रत्ययस्तस्मि-
 न्नुपधाया ह्रस्वो भवति स च णिरेव, तत्र णावन्तरङ्गत्वाद्वृद्धादिषु
 कृतेषु उपधाया ह्रस्व इति सिद्धमिष्टमिति प्रश्नः । इतरो यथाश्रुतसंवा-
 न्यसंभवे चङि यः प्रत्यय इत्यध्याहारो न युक्त इति वचनादन्तरङ्गमपि
 वृद्धादिकं बाधेनेति मत्वाह । 'चट्युपधाया इति' । 'ह्रस्वः स्यादिति' ।
 ननु च ककारस्य ह्रस्वः, तस्मिंश्च कृते बाधितत्वान्माभूद्वृद्धिः, गुणस्तु
 केन चिदबाधितत्वाद्विष्यति, ततो ऽवादेशे सिद्धमलीलवदिति, नैत-
 दस्ति, गुणस्य वृद्ध्या बाधितत्वाद्वृद्धेश्च ह्रस्वेनेति धृष्टावसरस्य गुणस्य
 कुतः पुनः प्रवृत्तिरित्युबह् प्रसज्येत । अस्तु वा तत्र गुणः, दोषान्तर-
 माह । 'अदीदपदित्यत्रेति' । यदा तु चङपरनिर्वासे स्यानिवत्त्वनिषेध-
 स्तदा वृद्ध्यावादेशयोः कृतयोः पुंकि च णिलोपस्य स्यानिवद्वावाभावा-
 च्चङि यदङ्गं तस्यैवोपधा ह्रस्वभाविनी संभवतीति णाविति न वक्तव्यं,
 सूत्रकारेण स्यानिवत्त्वनिषेधो न कृत इति णावित्युक्तम् । 'चङीति
 किमिति' । मितं ह्रस्वविधानादनेन शौ सर्वत्र ह्रस्वो न भविष्यति, प्रयो-
 गदर्शनाच्चेष्टतो व्यवस्थान्प्रयिष्यते इति प्रश्नः । इतरो नान्तरेणवचनमिष्टा-
 निष्टविभागः सुज्ञान इति मत्वाह । 'कारयति हारयतीति' । किं च
 मितं ह्रस्ववचनमसिद्धवदचाभादित्येतदर्थं स्यात् । 'उपधाया इति
 किमिति' । ह्रस्वश्रुत्या ऽव इत्युपतिष्ठते तत्र विशेषणविशेष्यभावे

कामचारादङ्गेनास्त्विष्यते, अङ्गस्य यत्र तत्र^१ स्थितस्याचो ह्रस्वो भवति,
 तेनोपधायास्तावत्सिद्धं ह्रस्वत्वमिति प्रश्नः । इतरोप्यतिप्रसङ्गमुदाहरति ।
 'अवकाहुदिति' । ननु शाबित्यनेनाचं विशेषयिष्यामः, गौः परतोङ्गस्य
 योजिति, तत्र सामर्थ्यादेकवर्णव्यवधानमवश्यं भावित्वादाययिष्यते
 इत्याह । 'तदेतदिति' । 'उत्तरार्थमिति' । लोपः पिबतेरीत्याभ्यासस्य,
 उपधाया यथा स्यादन्यस्य मा भूदित्येवमर्थमवश्यमुपधाग्रहणं कर्तव्यं,
 यदुत्तरार्थमुपधाग्रहणं तत्रैवं^२ कर्तव्यम्, यद्येवं तत्रैव क्रियतामन्त आह ।
 'तदिहापीति' । आलोपः पिबतेरिति, एवमुच्यमाने ऽन्तरङ्गमपि युक्त-
 मनेवकाशत्वादास्तेलोपो बाधते, उपधाग्रहणे त्वन्तरङ्गत्वादुक्तिं कृते
 आकारस्य उपधाया लोप इति न कश्चिद् दोषः, तस्मादुत्तरार्थमुपधाग्रह-
 णम्, अपर आह । इहार्थमप्युपधाग्रहणम्, अन्यथा शाबनन्तरस्य ह्रस्वो
 विधीयमानोन्तरङ्गमपि वृद्धादिकं बाधित्वा लू इ अत् इति स्थिते उकार-
 स्यादेशः प्राप्नोति, नैष दोषः । यदयं नाभ्योपिशास्त्रुदितामितिपतिषेधं
 शास्त्रे तज्ज्ञापयति नान्यस्यैव ह्रस्वत्वमिति । 'गौः णिच्युपसंख्यानमिति' ।
 गौः परतो यो णिस्त्वस्मिन्नित्यर्थः । गोर्णोवीति पाठे एयन्तात्परे णिचि
 विहितइत्यर्थः । 'वादितवन्तं प्रयोजितवानिति' । लुङो भूतकालत्वा-
 त्प्रयोजितवानिति भूतकालेन वियहः । वादितवन्तमित्यत्र तु कथं, यद्यसौ
 वादितवान् कथं प्रयुक्तिः, कुर्वतो हि प्रयुक्तिः करिष्यतो वा न तु कृतवन्तः,
 न ब्रूमः प्रयुक्तिकालापेक्षयात्र भूतकालत्वमिति, किं तर्हि, यथा शब्द-
 प्रयोगकालापेक्षया, प्रयोजितवानित्यत्र भूतकालत्वं तदपेक्षयैव प्रयोज्य-
 व्यापारस्यापीति । 'अत्रीवदिति' । वदेत्यन्ताणिणिवि लुङादि, किं पुनः
 कारणं न सिध्यत्यन्त आह । 'योसाविति' । स्यानिवद्भावे हि सति यस्व-
 ह्परो णिर्न तत्रोपधा ह्रस्वभाविनी यत्रोपधा ह्रस्वभाविनी न स चह्परो

१ तत्रत्यस्येति २-३ पु. पाठः ।

२ तत्रैवेवं वक्तव्यमिति २-३ पु. पाठः ।

३ अनवकाशत्वादिति २-३ पुस्तकयोर्नास्ति ।

द्वितीयेन णिच्चा व्यवहितत्वात् । 'तेन' चेति । णिलोपेन । 'अभ्लोपित्वा-
दिति' । ननु च एयन्ताणिचि विहिते णिलोपश्च प्राप्नोति अतोऽण्णतीति
वृद्धिश्च, तत्र लोपः शब्दान्तरे प्राप्तेरनित्यः, वृद्धेस्तु लोपे कृते ऽत्यन्ता-
प्राप्तिरित्युभयोरनित्ययोः परत्वाद्वृद्धौ कृतायामैकारस्य लोपः, तत्राग्लोप्यङ्गं
भवति । एवं तर्हि यदग्लोपिनां नेति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयति वृद्धेलोपो
बलीयानित्यन्यथा सर्वत्राको वृद्धौ कृतायामैकारौकारयोर्लोपो न स्वकः,
नैतदस्ति ज्ञापकं, यत्र वृद्धावपि कृतायामगेव लुप्यते तदर्थमेतस्याद्वा-
जानमतिक्रान्तवाचत्यरराजत्, यतर्हि प्रत्याहारग्रहणं करोति, अन्यथा-
ल्लोपिनां नेत्येव ब्रूयादेतदपि नास्ति ज्ञापकं, स्वामिनमाख्यदसस्वा-
मत्, गोमुचमाख्यदजुगोमत्, प्रावृषमाख्यदप्रावत्, यादृशमाख्यदययादत्,
इत्येवमाद्वयमेतस्यात् । अत्राहुः । णिजत्र नास्ति अनभिधानात्, एतच्च
भाष्यकारेण ज्ञापकत्वसमर्थनादवसितमिति, यत्र तदर्थभिधानमङ्गीकृतं
तदर्थमेतस्याद्विन्मतेर्लुक् भास्वन्तमाख्यत् अत्रभासत्, नैतत्प्रत्याहार-
ग्रहणस्य प्रयोजनमकार एव ह्यत्र मतुपो लुप्यते, यत्र तर्हि विनो लुक्
स्त्रिगुणमाख्यदसञ्जत्, अत्रापि नोपधा ह्रस्वभाविनी, तस्मात्प्रत्याहार-
ग्रहणं ज्ञापकमिति स्थितमेतत् । एवमपि हलिकत्योरत्वनिपातनं सन्वद्वा-
चप्रतिषेधार्थमिति यदुक्तं तेनैतद्विरुध्यते । तथाहि । असत्यप्यत्वनिपातने
वृद्धिं बाधित्वा इकारस्य लोपे सति नैव सन्वद्वाचस्य प्रसङ्गस्तस्मादभ्लो-
पित्वादिति नायं स्वपक्षः, परमतेन त्वेतदुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

भाष्यस्याप्येवमेवात्र निर्वाहो दृश्यतां कुपैः ।

विपर्यये तूच्यमाने युक्तिः काचित् दृश्यते ॥

एवं च पटुमाख्यदुलिमाख्यत् अपीपटत् अवीबलदिति भवति,
यथा त्वत्र भाष्यं तथा अपपटत् अवबलदिति भवतीत्यलमियता । उप-
संख्यानं प्रत्याचष्टे । 'एयाकृतिनिर्द्वैशात्सिद्धमिति' । आकृतिरत्र जाति-
निर्द्वैश्यते चङ्परा या एयाकृतिर्जातिस्तत्रेति । ततश्च सत्यपि स्यानि-

वत्त्वे ण्याकृतेरेकत्वात्परत्वहूपरो णिः स एव पूर्वः, यश्च पूर्वः स एव चङ्-
पर इति सिद्धं ह्रस्वत्वं, यदप्युक्तमलोपित्वादिति तदपि न, आकृतिनिर्द्देशे
हि ह्रस्वस्य न ण्याकृतिर्निमित्तत्वेनाश्रीयते, तत्र गोबलीवर्द्धन्यायेन तस्या
ण्याकृतेरन्यस्याको लोपः प्रतिषेधविषयत्वेनाश्रीयतइति सर्वमवदातम् ॥

“नालोपिशास्वृदिताम्” ॥

यत्र लो परतो ऽलोपस्तदिहाम्लोपि एह्यते ।

दीव्यतिप्रभृतेर्नाथं निषेधः शास्वृदिद्वहात् ॥

शक्यः शासिहोक्तुर्मृदिदेष पठिष्यते ।

अशासु अनुशिष्टावित्येवमेके प्रचलते ॥

वदन्त्यन्ये तु सूत्रेस्मिन् शासिं निरनुबन्धकम् ।

पठन्तः प्रतिषेधोऽस्य यद्वलुप्यपि भवेदिति ॥

‘तत्र स्थानिवद्भावादपि सिद्धमिति’ । स्थानिवद्भावे हि सति
ह्रस्वभावित्युपधा न संभवति । ‘हलवोरादेशे तु न सिद्ध्यतीति’ ।
यथा सुधातुरकहं चेति समुदायस्यादेशत्वे ऽवयवस्यानादेशत्वादणो रप-
रत्वं न भवति सौधातकिरिति तथा समुदाये स्थानित्यवयवस्यास्थानि-
त्वादजादेशत्वाभावावाप्तिरिति स्थानिवद्भावः, इह त्वमलोपियहणसामर्थ्या-
त्समुदायलोपो ऽप्यमलोप आश्रीयते ॥

“भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम्” ॥ भ्राज दीप्तौ,
भासु दीप्तौ, भाष व्यक्तायां वाचि भौवादिकाः, दीपि दीप्तौ, देवा-
दिकः, सर्वानुदात्तेतः, जीव प्राणधारणे, भौवादिकः, मील निमेषणे, पीड
अवबाधने, चुरादी । ‘भ्राजभासोरित्यादि’ । अवश्यमनयोरनुदात्तोऽनुबन्ध
आसङ्ग्यः, अकारानुरोधस्त्वपाणिनीय इत्युच्यते, अकारानुबन्धे प्राप्ते
विभाषा, वर्णान्तरे त्वप्राप्ते विभाषेति, अकारानुरोधे फलविशेषाभावा-
दपाणिनीयत्वम् । ‘काण्यादीनामिति’ । काणिवाणिगणिहेठिलोपि-
प्रभृतयः काण्यादयः, आदिशब्दः प्रकारे ॥

“लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य” ॥ ‘अपीप्यदिति’ । ननु च पर-
त्वाचित्यत्वादुपधालोपे कृते ऽनच्कत्वाद् द्विवचनं न प्राप्नोति अत

आह । 'उपधालोपे कृतदिति' । उपधाया एव पर्यायेणैस्त्वं आभूदिति
अध्यासस्य ग्रहणम्, आकारलोपेनाहस्यालोपित्वात्सन्धुनश्च परस्यासंभ-
वात्सन्धुनीतीत्यदीर्घत्वधारभावादीत्यविधिः, तिपा निर्देशो यद्गुण-
निवृत्त्यर्थः ॥

"तिष्ठतेरित्" ॥ 'अतिष्ठिपदिति' । गौ कृतस्थेत्वस्य स्थानि-
षद्भावात्स्याशब्दस्य द्विवचनं, सन्धुवावादध्यासस्येत्वं, तिपा निर्देशः
पूर्ववत् ॥

"उच्यते" ॥ 'उपधाया स्वर्णस्येति' । अथातैर्द्वौतोर्यहणं
कस्माच्च भवति, माभवानर्षिपद् इति यथा स्यादिति, तपरकरणान्, तद्वि-
दीर्घेपि स्थानिनि ह्रस्व एव यथा स्यादिति । 'इरारारामपवाद इति' ।
कृत संशब्दने इत्यप्य कृत इदृतातेरितीत्वं प्राप्नोति, वृत्त वर्त्तनइत्यादीनां
गुणः, मृजेर्लृट्तिस्ते च रपाः सन्त इरारो भवन्ति । 'अचिकीर्त्तदिति' ।
गौ कृतमपीत्वं न स्थानिवद्भवति, यत्र द्विरुक्ते परभागस्याद्योऽनवर्णस्तत्र
स्थानिवत्त्वं, तथा च गौः पुयणत्परदिति ज्ञापकमप्येतादृशमेव, ननु चान्त-
रङ्गा इरारः, लिङ्मात्रापेक्षत्वात्, चकारस्तु बहिरङ्गः, स हि परत्वाद्भाविनं
चङमपेक्षते, तत्कथं तेनैते बाध्यन्ते इति आह । 'वचनसामर्थ्यादिति' ।
यद्यन्तरङ्गत्वादिरारः स्युर्व्ययेमेवेदं वचनं स्यात् । 'तपरकरणमित्यादि' ।
असति तस्मिन्यत्र स्थानी दीर्घस्तत्रान्तरतम्यादीर्घ एव स्यात् । ननु
भाव्यमानेण स्वर्णोच्चं गृह्णाति, तत्कथं दीर्घस्य प्रसङ्गो इति आह । 'न
चायमिति' । असति तपरकरणदिति भावः । कथमभाव्यमानोऽत आह ।
'आदेशान्तरेति' । अयमभिप्रायः । प्राप्तवतिषेधस्य प्रतिप्रसवे संभवति
नापूर्वविधानं युक्तमिति तावच्यायः, ततश्चासति तपरकरणे आदेशान्त-
राणामिरारां निवृत्त्यर्थं यथावस्थितमृवर्णस्वरूपमेवाभ्यनुज्ञापेत्, संभावने
लिङ्, संभवति च स्वर्णग्रहणे सति स्वरूपाभ्यनुज्ञानं, तत्र स्वरूपमेवा
भ्यनुज्ञायतामिति स्वर्णग्रहणं स्यात्तपरकरणे तु सति स्वरूपाभ्यनुज्ञानं न
संभवति, अतो भाव्यमानत्वसंपत्तये तपरकरणमिति । प्रायेण स्वभ्यनु-
ज्ञायतदिति लङन्तं पठ्यते, न तत्र समीचीनार्थः, क्रियमाणानुवादे हि

लङ् भवति, अन्ये तु व्याचरते आदेशान्तरनिवृत्त्यर्थे स्वरूपमेवाभ्यनुज्ञायत इति एवमापद्येतेति ॥

“दयतेर्दिङि लिटि” ॥ ‘अवदिग्यदिति’ । देह् रत्तणे, डिस्वादात्मनेपदम्, एरनेकाच इति यण् । न तु दयेत्यस्येति । दय दानगतिरत्तणेऽखित्यस्य । ‘तस्य लिट्याम्बुहित इति’ । दयायासरत्तेत्यनेन । ‘दिग्यादेशेन द्विवचनस्य बाधनमिष्यत इति’ । नाप्राप्ते तस्मिन्वाप्राप्ते तस्यारम्भः । ननु दयतेः प्राप्तां द्विवचनं बाध्यतां दिग्यादेशस्य तु स्यानिबद्धावेन द्विवचनं प्राप्नोति तत्कथं बाध्यते, नहि तस्मिन्वाप्राप्ते तस्यारम्भः । उच्यते । बाध्यबाधकभावे हि द्वैतं, लयं वा लवणेन बाध्यते लवणं वा तेनेति, तच्चाद्ये पक्षे स्यादेतच्छ्रद्धां, द्विवचनशास्त्रस्याबाधितत्वात्, द्वितीये तु द्विवचनशास्त्रमेवास्मिन् विषये दिग्यादेशशास्त्रेण बाधितमिति कृतेपि दिग्यादेशे नास्ति द्विवचनस्य प्रसङ्गः, यद्येवमस्तेर्भूः, बभूव, अत्र द्विवचनं न स्यात्, अनवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति, सावकाशश्चायं, कोऽवकाशः, भविता भवितुं, यस्तर्हि लिट्येव विधीयते चत्तिष्ठः ख्याञ्, वा लिटीति, तत्र द्विवचनं न प्राप्नोति आचख्यौ । नैव दोषः । आर्तुं धातुके लिटीति विषयसप्तमी, ततश्च द्विवचनानिमित्तस्य लिटि उत्पत्तेः प्रागेव ख्याञ्चादेशः, परत्वाल्लिटि परतो द्विवचनम्, इह तु परसप्तम्याश्रयणाच्चाप्राप्ते द्विवचने दिगिरारभ्यमाणस्तद्बाधते, एवमन्यत्रापि, यत्र बाधो नेष्यते तत्र लयबाधो वक्तव्यः, विषयसप्तमी वाश्रयणीया ॥

“अतश्च संयोगादेर्गुणः” ॥ ‘सस्वरतुरित्यादि’ । स्वर शब्दोपतापयोः, धृ द्रुच्छेने, स्मृ चिन्तायाम्, अत्र परत्वादुक्ते कृते परत्वाद् द्विवचनमिति गुणविधानसमये संयोगादित्वमङ्गस्य, यद्वा द्विवचने हलादिशेषे कृते सांप्रतिकासंभवाद्भूतपूर्वसंयोगादित्वमाश्रित्य गुणः । ‘प्रतिषेधविषय इति’ । यलि उतमे णलि णित्वाभावपक्षे च सामान्यलवणो नैव गुणः सिद्धः, सस्वर्य, अहं किल सस्वर । वृद्धिविषये तर्हि परत्वादयमेव गुणः

प्राप्नोति तत्राह । 'वृद्धिविषये त्वित्यादि' । गुणस्यावकाशः सस्वरतुः ।
 णिति वृद्धेरवकाशः कारको हारकः, सस्वारेत्यादौ वृद्धिविषये पूर्ववि-
 प्रतिषेधः, ननु च परस्वादुणेऽपि कृते तस्मिन्नत उपधाया इति सिद्धं,
 सत्त्वं, परिहारान्तरं त्वित्त्वं द्रष्टव्यं, तपरकरणं निर्देशार्थं दीर्घस्य त्वात्-
 स्तरित्यादावुत्तरसूत्रेण गुणो भवत्येव, न च तस्या अपि प्राप्तेः संयोगा-
 दिषु तपरकरणसामर्थ्यादुत्तरेण निर्देशार्थतया तस्योपपत्तेः । 'संयोगादे-
 रित्यादि' । अङ्गस्यासंयोगादित्वादुचनम् । उपधायहणं देशविशेषोप-
 लक्षणम्, अल्मात्रस्योपधासंज्ञाविधानात्संयोगस्योपधात्वासंभवात्, संयो-
 गावयवे वा संयोगशब्दो वर्तते, उपधात्वं तु मुख्यम् । 'सञ्चस्वरतुरिति' ।
 संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे, अहभ्यासव्यवायेपीति सुट्, यदि संयोगोप-
 धयहणं क्रियते नार्थः संयोगादियहणेन, इहापि सस्वरतुः सस्वररिति,
 संयोगोपधस्येत्येव सिद्धं, भवेत्सिद्धं सस्वरतुः सस्वररिति, इदं तु न
 सिद्ध्यति सञ्चस्वरतुः सञ्चस्वररिति, किं कारणं, बहिरङ्गत्वत्वात्,
 बहिरङ्गः सुट्, अन्तरङ्गो गुणः, कथं सुटो बहिरङ्गत्वमत आह । 'अच
 हीति' । अच दर्शने साधनाभिधायी लिट् तावद्ववति, ततश्च तावत्येव
 निमित्तमस्तीति गुणः प्राप्नोति, सुट् तु पश्चादुपनतमुपसर्गमपेक्षतइति
 बहिरङ्गः, तेनासौ गुणे कर्त्तव्ये ऽसिद्ध इति असंयोगोपधत्वादुणो न
 स्यात्, सस्वरतुरित्यादौ च सावकाशं वचनं संयोगादियहणे तु क्रिय-
 माणे संयोगोपधयहणस्यानन्यार्थत्वादसिद्धत्वं बाध्यतइति गुणसिद्धिः,
 अवश्यं च सुटो बहिरङ्गत्वमेवित्यमित्याह । 'एवं च कृत्विति' । सुट्-
 त्पूर्वं इत्यत्रोक्तं कात्पूर्वयहणं सुटो ऽभक्तत्वज्ञापनार्थमिति, इह तु भाष्य-
 कारपक्षावलम्बनेन भक्तत्वेऽपि परिहार उक्त इति न विरोधः ॥

“अच्छत्पूताम्” ॥ अच्छ गत्यादिषु, अर्त्तरप्यत्र प्रश्लेषः, यदाह ।
 'अ इत्येतस्येति' । एतच्च बहुवचननिर्देशादवसीयते, अक्षरस्य यद्वचं
 तु न भवति, अकारान्तानां पृथग्ग्रहणात्, किमर्थं पुनरर्त्तिः प्रश्लेष्यते,
 आरतुराहर्ति यथा स्यात्, अन्यथा अ अतुस् अ उस् इति स्थिते द्विवे-
 चनम्, उरदत्त्वं च बाधित्वा वागैत्वात्सवर्णदीर्घत्वं, तत्र यदाभ्यासवद-

णेन यङ्गणमुदत्तं हलादिशेषः, अत आदेरिति दीर्घत्वम् । आतो
लोप इटि च, अतुररिति वचनमेव श्रूयेत, अथ धातुयङ्गणेन यङ्गणं, तत
चकारान्तत्वाद्गुणे कृते अतुरररिति रूपं स्यात्, तथा कसौ गुणे कृते
अरित्यस्य द्विवचनं हलादिशेषः, अत आदेः, सवर्णदीर्घत्वं, वस्वेकात्रा-
द्धमांमितीट्, आरिवानिति भवति । ‘अच्छतेरलघूपधत्वाद् गुण इति’ ।
अन्तरङ्गत्वाच्चेति तुकि कृते संयोगे गुर्विति चकारो गुरुर्भवति, न च
लघुः नाणुपधा । ‘अतां त्विति’ । सूत्रवदत्राप्यतिप्रश्लेषः । ‘वृद्धि-
विषये त्विति’ । अस्तु वा परत्वादुणः, अत उपधाया इति सिद्धमिति
परिहारान्तरम् ॥

“शृद्धां ह्रस्वो वा” ॥ शृ हिमायां, दृ विदारणे, पू पालन-
पूरणयोः । ‘विशशतुरित्यादि’ । न शशददवादिगुणानामित्येत्वाभ्या-
सलोपयोः प्रतिषेधः । अथ किमर्थं ह्रस्वो विकल्प्यते, न प्रकृत एव गुणो
विकल्प्यते, गुणाभावपक्षे यणादेशेन विशशतुरित्यादिरूपमिद्विरित्यत
आह । ‘ह्रस्ववचनमित्वनिवृत्त्यर्थमिति’ । अन्यथा वाणांदाङ्गं बलीय इति
वणांश्रयमन्तरङ्गमपि यणं बाधित्वा इत्वं स्यात् । ‘केचिदित्यादि’ । कथं
पुनरस्य प्रत्याख्याने विशशतुरित्यादिरूपमिद्विरित्यत आह । ‘आ पाक-
इत्यादि’ । ननु चार्थभेदे नेत्याह । ‘अनेकार्था इति’ । तथा सतीत्या-
दिना प्रत्याख्यानं प्रत्याचष्टे, तत्र यणातेः कसौ विशशर्वाणिति आतेस्तु
विशश्रिवानिति, तस्माद् ह्रस्व एव विकल्पनीय इत्यर्थः ॥

“केणः” ॥ ‘जकेति’ । भस्त्रैषाज्जाज्ञेतीत्वप्रतिषेधः । ‘गेके-
ति’ । अणिति पूर्वण गाकारेण प्रत्याहार इति लणित्यत्र प्रतिपादितम् ।
‘राका धाकेति’ । कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः । ‘कनोपीति’ । सानुव-
न्धकस्योपलक्षणमेतत्, ओद्धंशे ठञ्, नैषादकर्षुकः ॥

“न कपि” ॥ बहुकुमारीक इत्यादौ नट्युतश्चेति कपु, अथात्रा-
स्मिन्नतिषिद्धे उपसर्जनह्रस्वत्वं कस्माच्च भवति, अत एव प्रतिषेधात्,

नायमस्य ह्रस्वस्य प्रतिषेधः, किन्तिह्यन्तरस्य केण इत्यस्य, कुत एतत्, अन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति, एवं तर्ह्यह । 'अयं कपि ह्रस्वो न भवतीति' । यदि चोपसर्जनह्रस्वत्वं स्यात् वचनमिदमनर्थकं स्यादती वचनसामर्थ्याद्वच्च यावच्च ह्रस्वत्वं तस्य सर्वस्य प्रतिषेधो भविष्यति, अस्ति वचनस्यात्रकाशो यचोपसर्जनह्रस्वत्वं न प्राप्नोति, अस्तीप्रत्यये बहुवचानूको बहुलस्मीक इति, स्त्रीप्रत्यये उपसर्जनह्रस्वत्वं स्यादेव तत्राह । 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येत्ययमपीति' । कुत इत्यत आह । 'समासाद्यं हीति' । समासान्ता इत्यचान्तशब्दोवयववचनः, कथं च कस्मसमासावयवो भवति, यदि तेन सह समासो भवति, कथं च तेन समासो भवति, यद्यकृतएव समासे, तदर्थोदुत्तरपदात्कञ् भवति परचातदन्तेन समासः । ननु च कपः पूर्वं सुबन्तं तत्कथं क्वन्तेन समासः, वचनात्समासान्तेष्वसुबन्तेन समासः । अपर आह । उत्तरपदे या विभक्तितस्याश्च या प्रकृतिस्तयोर्मध्ये विकरणवत्समासान्तः, तन्मध्यपतितस्य तद्वहणेन यद्व्यात्सबन्तेन समास इति, एवं वदती दोषः, बहुवर्मिकेत्यादौ प्रत्ययस्यादितीत्वं न स्यात्, किं कारणं, कात्परः सुप्ततः परष्टाप्, यथा बहुपरिव्राजका मयुरेति, यदि कपि कृते परचातदन्तेन समासः किमायातमित्यत आह । 'स्त्रीप्रत्ययान्तं समासप्रातिपदिकं न भवतीति' । गोस्त्रियोरित्यत्र प्रातिपदिकस्येति वर्त्तते, स्त्रीप्रत्ययान्तस्य च प्रातिपदिकत्वं समासे सति, न चेत्किं प्रकारे कपः पूर्वभागस्य समासत्वं प्रातिपदिकत्वं वा समस्ति, तस्माच्चोपसर्जनह्रस्वत्वमिति ॥

"अदृशोऽङि गुणः" ॥ अ इति वर्णग्रहणं, व्याख्यानात्, अकारदित्यादौ ऋमुदृहृभ्यश्चत्वसीति ज्ञेयम् । 'असरदिति' । सतिशास्वत्तिभ्यश्चेत्यङ् । 'अदशंदिति' । इरिति वेत्यङ्, गुणग्रहणं किं, नाकार एवोच्येत अदृशोऽङ् इति, नैवं शक्यं, दृशेरन्त्यस्यात्त्वं स्यात्, गुणग्रहणात्त्विको भवति, यदि त्वण् इत्यनुवर्त्तते शक्यं गुणग्रहणमकर्तुं, तथा तु न कृतमित्येव ॥

"अस्यते स्युक्" ॥ "आस्यदिति" । अस्यतिवक्तिव्यातिभ्योङ् ॥

"स्वयतेरः" ॥ "अश्वदिति" । वृत्तमभिव्यादिनाङ् ॥

“पतः पुम्” ॥ ‘अपत्तदिति’ स्रदित्वादङ् ॥

“शीङः सार्वधातुके गुणः” ॥ अनुबन्धनिर्देशो यद्वलुकि माभू-
दिति, शेषीतः, शेष्यतीति, शीङ् एरित्युच्यमाने सानुबन्धकात् षष्ठ्युच्चा-
रिता, अनुबन्धश्च निवृत्तिधर्मा, तस्य लोपेन निवृत्तौ प्राप्तायामयमन्यः
प्रकारो विज्ञायेत, नाम्य लोपो निवर्त्तकः किं तर्ह्यकार इति, गुणयद्वयं
त्विजं निवर्त्तयति, ङकारस्तु स्वेनैव हेतुना निवर्त्तते, तस्माद्गुणयद्वयम् ॥

“अयङ् यि कङिति” ॥ ‘शय्यतइति’ । यक् । ‘शाय्यत-
इति’ । यङ्, परत्वाच्चित्यत्वाच्चायङादेशे कृते द्विवचनम् । ‘प्रशय्येति’ ।
न्यप् ॥

“उपसर्गाद् भ्रस्व ऊहतेः” ॥ द्वितोसंभवादुदाहरणं न प्रदर्शितं,
यहस्तावदजादित्वादसम्भवः, यासुटोपि शपा व्यवधानात्, आशिषि तु
किदेव यासुट्, एवं वोहतेर्दीर्घप्रयोगनिवृत्त्यर्थं वचनम्, समुह्यत-
इत्यादि कं तु रूपं वहेरेव संप्रसारणे कृते सिद्धमनेकार्थत्वादुदात्तना-
मर्थभेदोप्यकिं चित्करः । ‘आ ऊह्यतइति’ । नेङ् लौकिकं वाक्यं प्रयोगार्हं,
नहि तत्र धातूपसर्गयोरसंहितास्ति । संहितैकपदेनित्या नित्याधातूप-
सर्गयोरिति स्मरणात् । तस्मादलौकिकेन प्रक्रियावाक्येनाहःपरलेषः प्रद-
श्यतइति ह्रस्वत्वं न कृतं, लौकिकप्रयोगसंपादनपरत्वाच्चास्त्रस्य, अन्ये
त्वापि ह्रस्वत्वं पठन्ति । ‘ओह्यतइति’ । अत्रैकादेशे कृते व्यपवर्गा-
भावाद् भ्रस्वाभावः, उपसर्गादूहतेरित्युभयत आश्रयणादन्तादिवद्वाचोपि
नास्ति । ‘समोह्यतइति’ । अत्रैकादेशस्यादिवद्वाधात्समः परस्य ह्रस्व-
त्वप्रसङ्गः, अण इत्यनुवृत्तेस्तु न भवति, पूर्वणैव णकारेण प्रत्याहारः,
एवं च रूपाश्रयोयं विधिरिति तादूप्यानतिदेशाद् भ्रस्वाभावः ॥

“एतेर्लिङि” ॥ आशिषि लिङीत्यादिना सूत्रस्य विषयं दर्शयति,
सार्वधातुके हि लिङि दीर्घत्वमिणो न सम्भवति । ननु च सवर्णदी-
र्घत्वे सति संभवति अभीयात् प्रतीयात् परीयादिति, नात्र ह्रस्वत्वेन
भवितव्यं, किं कारणम्, उपसर्गादेतेरित्युभयत आश्रयणादन्तादिवद्वावा-
भावात् । आर्दयादित्याद्याकृतइत्यादिना व्याख्यातम् ॥

“ अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ” ॥ ‘ अकृत्कार इति ’ । यकारमात्रस्य प्रत्ययस्यासंभवादकृति असार्वधातुके च यकारादावित्यर्थः । ‘ भृशायतइति ’ । भृशादिभ्यो भुव्यच्चेरिति क्यङ् । ‘ सुखायतइति ’ । सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् । ‘ चीयतइति ’ । यङ् । ‘ चेचीयतइति ’ । यङ् । ‘ तोष्टूयतइति ’ । शूर्पूवाः खयः । ‘ चीयादिति ’ । आशिषि लिङ् । ‘ निश्चित्य प्रस्तुत्येति ’ । ल्यबयं कृत्संज्ञकः । ननु चाजन्तस्य दीर्घा विधीयते, इह च तुकि कृतेनजन्तत्वादीर्घा न भविष्यत्यत आह । ‘ परत्वादिति ’ । तुकोवकाशः, अग्निचित्सोमसुत्, दीर्घस्यावकाशः, चीयते स्तूयते, निश्चित्य प्रस्तुत्येत्यत्र परत्वात्तुग् दीर्घत्वेन बाध्यते, प्रायेण तु प्रकृत्य प्रकृत्येति पाठस्तत्रात्तरसूत्रेण रीङ्; प्रसङ्गाद् दीर्घत्वेन तुको बाधः स्यादित्युक्तं स्यात्, आद्यप्राप्त्यभिप्रायेण वा व्याख्येयम् । ‘ चिनुषादिति ’ । विध्यादिलिङि । ‘ उरुषा भृष्णयेति ’ । सुपां सुलुगित्यादिना यादेशः ॥

“ रीङ् अतः ” ॥ ‘ पिच्यमिति ’ । पितुर्यच्चेति यत्प्रत्ययः, रीङादेशे कृते यस्येति लापः । कथं पुनः क्ङितीत्यनुवर्त्तमानेन रीङादेशो भवत्यत आह । ‘ क्ङितीत्येतदिह निवृत्तमिति ’ । ‘ चेकीर्यतइति ’ । क्विप्ते, यङ्, अत इट्ठातोः, हलि चेति दीर्घः । ‘ जेगित्यतइति ’ । अत्र यो यङीति लत्वे कृते रेफाभावाद् दीर्घाभावः, अथ रीङिति किमर्थं, न रिङे बोध्येत, अकृत्सार्वधातुकयोः स्त्री चेति दीर्घा भविष्यति, तत्रायमप्यर्थः, उत्तरत्र रिङ्यहणं न कर्तव्यं भवति, तथा यग्लिङोरपि ग्रहणं न कर्तव्यं भवति, शे चेत्येव वक्तव्यं, चकारादकृत्सार्वधातुक्यकारे च, यद्येवं यथा प्राचीयतीत्यादौ दीर्घा भवति तथा यग्लिङोरपि स्यात्, क्रियते, क्रियादिति, अथ तत्र नाप्राप्ते दीर्घं रिङ् विधीयमानो दीर्घत्वं बाधतइति उच्येत तर्हि क्यजादिष्वपि बाधेत, अथ मतम्, अथर्थादीर्घत्वं तावद्बाधतां रिङ्स्तु कथं बाध्यते, नहि तत्र नाप्राप्ते दीर्घं स आरभ्यतइति, यग्लिङोरपि तर्हि न बाधेत, तस्मात्क्यजादिषु दीर्घस्य यग्लिङोस्तु द्वस्वस्य श्रवणं यथा स्यादिति पृथगादेशद्वयं वक्तव्यम् ॥

“रिड् शयग्लिङ्त्तु” ॥ यिवहणमकृतसार्वधातुकग्रहणं चानुवर्तमानं संभवत्यभिचाराभ्यां लिङ् एव विशेषणं न शयकोः । ‘आद्रियते आधियतदति’ । डृङ् आदरे, धृङ् अवस्थाने, तुदादित्वाच्च, रिङ् कृते ययडादेशः । ‘रिङ्वचनं दीर्घनिवृत्त्यर्थमिति’ । रिङ् कृते अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घत्वं प्राप्नोति तस्यापि निवृत्त्यर्थमिति भावः ॥

“गुणोत्तिसंयोगादोः” ॥ अ गतिप्रापणयोः भूवादिः, असु गतौ जाहोत्यादिकः, द्वयोरप्ययं छान्दसत्वाद्गुणा निर्वृणः, अच्छतीति निर्वृण इत्यनेन स्यात्, इत्यतीति निर्वृण अच्छतेने स्यात्, अग्रहणमेव तु न कृते वैचित्र्यार्थे, न चैवमुच्यमाने वर्णयहणशङ्का, अत इत्यनुवृत्तेः । ‘श इत्येतदि’ हासंभवाच्चिदृत्तमिति । नह्यलिः संयोगादिर्वा धातुस्तुदादिषु पठ्यते, संस्क्रियते संस्क्रियादित्यत्र सुटि कृते संयोगाद्वृत्तमिति गुणप्रसङ्ग इत्यत आह । ‘इहेति’ । बहिरङ्गत्वं सुटो द्विपदाश्रयत्वात्, इदं तु पूर्वे धातुः साधनेन गृह्यत इत्याश्रित्याक्तं, पदान्तरेष्वह । ‘अभक्तत्वादेति’ । ‘इयूयादिति’ । विध्यादिलिङ्, शपःश्लुः, द्विवचनम्, अत्तिपिपत्त्याश्चेत्यभ्यासस्येत्वम्, अभ्यासस्यासवर्णोऽतीयङ्, अकारश्च वक्तव्ये गुणग्रहणं चित्त्यप्रयोजनम् ॥

“यङि च” ॥ ‘घ्रीभाव इति’ । प्रक्रियालाघवाय घकारोच्चारणं, घ्रीभावविधावभ्यासाच्चेति कुत्वे गौरवप्रसङ्गात् । ‘जेघ्रीयतदति’ । दिग्धादेशेनेव घ्रीभावेन द्विवचनं न बाध्यते, विषयभेदात्, यङन्तस्य द्विवचनं प्रकृतिमात्रस्य घ्रीभावः । ‘जङ्गुत्यतदति’ । गत्यर्थीयम् ।

“इं घ्राभ्योः” ॥ इकार विधावप्यकृतसार्वधातुकयोर्दीर्घः ।

“अस्य ज्यौ” ॥ ज्यौ चेति दीर्घं सिद्धे इकारविधानं प्रक्रियालाघवार्थम् ।

“क्यचि च” ॥ ‘पृथयोगकरणमुत्तरार्थमिति’ । न छन्दस्यपुचस्येत्यादि क्यच्चेव यथास्यात् ज्यौ माभूदिति ।

“अशनायोदव्यधनाया बुभुतापिपासागर्धे” ॥ ‘एतेष्वर्थ-
स्त्विति’ । गम्यमानेषु यस्तदा नीमेव बुभुतमाणोऽशनमिच्छति तदचो-
दाहरणं, यस्तु तदानीं सुहित एवोत्तरार्थमशनमिच्छति तदत्र प्रत्युदाह-
रणम् । ‘उदकीयतीति’ । खानाद्यर्थमुदकमिच्छतीत्यर्थः । ‘धनायती-
ति’ । अभिलाषातिरेको गर्धः, सत्येव धने भूयोपि धनमिच्छतीत्यर्थः ।
‘धनीयतीति’ । दरिद्रः सन्धनमिच्छति ।

“न कृन्तस्यपुत्रस्य” ॥ इहानन्तर्यादीत्यस्यैव प्रतिषेधः प्राप्नोति,
ततश्चापवादोपनीते उत्सर्गाकृत्सार्वधातुकपेरिति दीर्घः प्राप्नोतीत्याश-
ङ्काह । ‘क्यञ्चि यदुक्तं तत्र भवतीति’ । किं पुनस्तदित्यत आह । ‘दी-
र्घत्वमीत्वं चेति’ । एवं मन्यते, यदयमश्वाघस्यादित्यात्वं शास्ति तज्जा-
पयति दीर्घस्याप्ययं प्रतिषेध इति, अन्यथा दीर्घणैव सिद्धत्वादात्ववचन-
मनर्थकं स्यादिति, मित्रयुरित्यादौ क्वाच्छन्दसीत्युपत्ययः, पुत्रमिच्छन्तः
पुत्रीयन्तः, जनमिच्छन्तो जनीयन्तः, लटः शत्रादेशः, उगिदवामिति नुम्,
अपरे त्वाहुः । जनीमिच्छन्तो जनीयन्तः, जनीति बहुवचनमिति, तत्रा-
दियहणस्य प्रयोजनान्तरं श्रूयम् ॥

“दुरस्युर्द्विगस्युर्वृषयतिरिषयति” ॥ ‘दुष्टीयतेति प्राप्ते
इति’ । भाषायां प्राप्तिरुच्यते, तत्र उपत्ययाभावात् तत्समानार्थस्तृच-
प्रयुक्तः, प्रायेण तु लङन्तं पठ्यते, तत्र प्रकृतिमात्रे तात्पर्यम् ॥

“अश्वाघस्यात्” ॥ ‘एतदेवेत्यादि’ । पूर्वमेवैतद्व्याख्यातम् ॥

“देवसुन्वयोर्यजुषि काठके” ॥ वेदवचनोत्र यजुःशब्दः, न मन्त्र-
वचनः, कठानामिदं काठकं, गोत्रचरणादुज्ज, काठके यजुषि कठशाखा-
यामित्यर्थः, एवं च कृत्वा अगात्मके यजुषि मन्त्रे कठशाखायामात्वं
भवति, तथा अग्नेर्देवि भवति स चेन्मन्त्रः काठके दृष्टः । ‘देवान् जिगाति
सुन्वयुरिति’ । बहुवानामप्यस्ति कठशाखा, ततो भवति प्रत्युदाहरणम् ।
अनन्ता वै वेदाः ॥

“कृतिस्यतिमास्यामिति किति” ॥ दोषखण्डने, दोन्तकर्मणि,
मा माने, माह् माने, मेह् प्रणिदाने, चयाणामपि यहणं, गामादायह-
णेष्वविशेषात् । ‘अवदायेति’ । ल्यप् । ‘अवदातेति’ । वृच्, कृतिस्य-
तीति श्रित्पा निर्द्वैशो धातुविशेषणार्थः ॥

“शाब्देरन्यतरस्याम्” ॥ शो तनूकरणे, ङो ङेदने । ‘श्यते-
रिति’ । व्रतइति विषयो निर्दिश्यते, नेतरं पदं, तेन संशितो ब्राह्मण
इत्यत्रापि नित्यमित्वं भवति । ‘संशित इति’ । व्रतविषये यववा-
नुच्यते । ‘संशितव्रत इति’ । बहुव्रीहिः । सम्यक्संपादितव्रत इत्यर्थः ।
व्रतादन्यत्रापीत्वं भवति, व्रते तु नित्यमिति, संशितशब्दस्य सामान्यश-
ब्दत्वादविरुद्धो व्रतशब्दस्य प्रयोगः । ‘व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्सिद्ध-
मिति’ । क्वचित्चित्यं पवृत्तिः, क्वचिद्विकल्पेन, क्वचिच्च पवृत्तिरित्येवं विवि-
धमवस्थिता विभाषा व्यवस्थितविभाषा, व्यवस्थितविभाषाणां दिङ्मात्रं
श्लोकेन दर्शयति । ‘देवत्रात इति’ । क्त्विक्तौ च संज्ञायामिति क्तः,
नुदविदोन्दचेति नत्वं संज्ञायां न भवति, देवयहणस्योपलक्षणत्वाद्देव-
त्रात इत्यादावपि संज्ञायां नत्वाभावः, क्रियाशब्दे तु त्रातं त्राणमित्युभयं
भवति । ‘गल इति’ । अवि विभाषेति लत्वम्, प्राण्यङ्गे नित्यं भवति,
गिरत्यत्रमिति गलः, विषेतु नैव भवति, गीयंते शरणार्थिभिरिति गरः,
क्रियाशब्दे तूभयं भवति गरो गल इति । ‘ग्राह इति’ । विभाषा यह-
इति आदित्यादिषु पवाद्यजेव भवति । यहणइति क्रियाशब्दे तु पूर्व-
वत् । ‘इतियोगइति’ । हन्तीति पलायते, वर्षतीति धावतीत्यादाविति-
प्रयोगे लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति शनृशानचौ न भवतः । ‘मिय इति’ ।
एकस्मिन्विषये न विकल्प्यन्ते किं तु विषयभेदेन, एतच्चाकृतिपक्षउपप-
द्यते, तत्र हि सर्वे लत्यत्रातं युगपदभिसमीत्य द्वयमुपदिश्यते भावोऽ-
भावश्च, तत्र तयोर्विषयभेदेन प्रवृत्तावपि समुदाये द्वयं प्रवृत्तं भवति,
असङ्कीर्णत्वं तु प्रयोगवशात्प्रत्येतव्यम् । ‘गवात्त इति’ । वातायने अवह-

स्कोटायनस्येति नित्यमवद् भवति, प्राण्यङ्गे गोतमिष्यत्र न भवति, अन्यत्र विकल्पो गवायं गोतमिति ॥

“दधातेर्हिः” ॥ यद्यपि हिनेतेर्हित इत्यादि मिद्वं दधाते-
स्तु धीत इत्यादिनिवृत्तये सूत्रारम्भः, शितपा निर्द्वंशो धेटो माभूदिति ।
ध इत्युच्यमाने धेटोऽप्यनुकरणं संभाव्येत, यथा दाधाध्वदाबित्यत्र, यद्भुकि
त्विति सति दाधित इति भवति ॥

“जहातेरश्च त्वि” ॥ इदमपि वचनं जहातेर्हात्वेति माभूदिति,
शितपा निर्द्वंशस्य तु प्रयोजनं वृत्तावेव दर्शितं, यद्भुकि जहात्वेति भवति ॥

“विभाषा कुन्दसि” ॥ पूर्वसूत्रारम्भादयमारम्भः, अन्यथा हिने-
तिजहात्यो रूपद्वयं सिद्धम् । ‘हात्वेति’ । कुन्दमत्वादीत्वाभावः ॥

“सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च” ॥ ‘इडागमो वेति’ ।
यदा इडागमस्तदा आतो लोप इति चेत्याकारलोपः । ‘वसुधितमिति’ ।
कर्मधारयः, क्तिन्यपि दृश्यते, उत त्वितं वसुधितिं निरुक्ते । ‘नेमधित-
मिति’ । अयमपि कर्मधारयः । ‘धत्स्वेति’ । इनाभ्यस्तयोरान्त इत्या-
कारलोपः, दधस्तयोरवेति भवभावः ॥

“दो दद् घोः” ॥ ‘धीत इति’ । घुमास्यादिसूत्रेणेत्यम्, ‘धेट
एतद्रूपमिति’ । दधातेस्तु दधातेर्हिरिति हिरादेशो भवति । ‘दात-
मिति’ । दाप् लवने, लूनमित्यर्थः । ‘अवदानमिति’ । दैप् शोधने । ‘अय-
मादेशस्यान्तदृष्यत इति’ । कुत इत्याह । ‘एवं हुक्तमिति’ । यद्यपि
दकारः श्रूयते तथापि संहितायां तकारादीनामपि जश्त्वे कृते एतस्य
रूपस्य संभाव्यतुणां पक्षाणां संभवः, यद्ययमादेशस्तकारान्तः स्यात्सुद-
त्तमित्यत्र दस्तीति दीर्घत्वं स्यात्, दा इत्येतस्य यस्तस्तस्मिन्निति हि
तत्रार्थः, अथ दकारान्तः, रदाभ्यामिति नत्वं प्रसज्येत, अथ धकारान्तः,
भ्रष्टस्तयोर्धाऽध इति धत्वमापद्येत । ‘यान्तेदोष इति’ । नञोच प्रश्लेषः,
तस्मात्स्यान्त इति निगमनात् । ‘यदि त्विति’ । दस्तीत्यत्र द्वौ पक्षौ,
दाइत्येतस्य यस्तकारान्त आदेशस्तकारादिवेति, तत्र द्वितीयपक्षे नायं
दोषः । ‘दान्तधान्तयोरपीति’ । तकारादिप्रत्ययसंनिपातेन भवन्तद्वावो

न तद्विधातस्य निमित्तं भवति । 'अवदत्तमित्यादि' । आदिकर्मणीत्येतत्प्रदत्तमित्येतस्य विशेषणं, नेतरेषामसंभवात् । 'इति चेव्यतइति' । चकाराद्याप्राप्तं च, तेन अवत्तं वित्तं प्रत्तमित्याद्यापि भवति । 'अनुपसर्गा वा एतदिति' । कथमनुपसर्गत्वमित्यत आह । 'क्रियान्तरविषया इति' । अवगतं दत्तमिति गमिता ऽवादीनां योगः, ततश्च यत्क्रियायुक्ताः प्रादयः तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्तीति दद्याति प्रत्यनुपसर्गत्वम् ॥

“अव उपसर्गात्” ॥ 'त इत्ययमिति' । तकारेकार उच्चारणार्थः । 'प्रत्तमिति' । तत्राकारस्य तकारे दकारस्य चत्वंम् । 'नीत्तमिति' । दस्तीति ङीर्षत्वम् । 'आदेरलः प्राप्तातीति' । आदेः परस्येति वचनात् । 'अव इत्येतदावर्त्ततइति' । यट्टास्येति वर्त्तते, क प्रकृतम्, अस्य च्वाविति, दो दट्टारित्ययमपि दट्टावो ऽवर्णस्य प्राप्ताति, ततश्च दत्तमिति संयोगादि श्रूयेत, एवं तर्ह्येवं चत्वामि दो ऽट्टारिति, दो य आकारस्तस्याद्ववतीति । 'द्वितकारको वेति' । अनेकान्त्यस्येतस्य द्वावपवादौ, आदेः परस्य अनेकाल्शित्सर्वस्येति, तयोर्विमतिषेधे परः प्रवर्त्तते, अपो भीव्यत्रापि तर्हि सर्वादेशप्रसंगोत आह । 'अपो भीत्यचेति' । अत्र द्वयोस्तकारयोरन्त्यस्य संयोगान्तलोपः, पूर्वस्य जश्त्वम्, अत्र केचिदाहुः । अवश्यमत्राव इत्यनुवर्त्यमन्यया लूञ् चट्टारप्, लवाभ्यामित्यत्रापि स्यादिति, तत्र । लुप्ते पकारे नाप्शब्द इति नात्र भविष्यति ॥

भूतपूर्वगतिर्युक्ता न सांप्रतिकसंभवः ।

न प्रत्ययाप्रत्यययोरित्यस्याप्यत्र संभवः ॥

द्वयोरनुत्यक्तत्वात्प्रत्ययेपो नहि श्रुतः ।

“अपो भि” ॥ 'स्ववद्विरिति' । अवतेरनुन्, शोभनमवो येषां ते स्ववसः, तु इति सौत्रो धातुः, स्वन्तवो येषां ते स्वतवसः । 'माद्विरिति' । पट्टच्चांमासिति मासशब्दस्य मासादेशः । 'उषद्विरिति' । मिथुने ऽसिर्वसेः किल्वेन्यसिप्रत्ययः ॥

“सः स्याद्धातुके” ॥ ‘वत्स्यतीत्यादि’ । वस निधासे, लट् । ‘जिघत्सतीति’ । लुङ्मनोधस् । ‘आस्से वस्सदिति’ । आस् उपवेशने, वस आच्छादने यदादौ अनुदात्तितौ, अतर्हीत्युच्यमाने व्यतिवत्सीष्टेभ्यश्चापि न स्यात् ॥

“तासस्योलोपः” ॥ ‘व्यतिसदिति’ । कर्त्तरि कर्मव्यतिहार-इत्यात्मनेपदं, शपो लुक्, शनभोरल्लोप इत्यकारलोपः । ‘प्रत्ययमात्रमेतत्पदमिति’ । तेन सात्यदाद्योरिति षत्वप्रतिषेध इति भावः ॥

“रि च” ॥ अस्तेहदाहरणं न प्रदर्शितं, रेफादेरसंभवात् ॥

“ह एति” ॥ एशि हकारो न भवति एधामासे इति, किं कारणं, तासेयं एकारः संभवति तत्रेशास्तेरपि, कश्च तासेः संभवति, उत्तमैकवचनम् । अपर आह । उत्तमैकवचनं सार्वधातुकं चेति, तेन सुप्ताहं स्वां प्रेक्षामासे, उत्तमेव्याद्धातुके न भवतीति ॥

“यीवर्णयोर्दीधीवेभ्योः” ॥ यकारे इकार उच्चारणार्थः, । ‘लोपो भवतीति’ । हकारस्त्वनन्तरोप्यस्वरितत्वावानुवर्तते । ‘आदीध्येति’ । ल्यप् । ‘आदीध्यक इति’ । यक् । ‘आदीधितेति’ । लृच्, इट् । ‘आदीध्यनमिति’ । ल्युट्, दीधीवेवीटामिति गुणप्रतिषेधः, इहादीध्यतेर्लुल् अदीध्यक इति । श्रूयमाणएव णौ श्रुलुत्पत्तेः प्रागेव प्राप्नोपि लोपो न भवति, वर्णयहणात्, किं वर्णयहणमतिरिच्यतइत्यतो न भवति, नेत्याह । अक्षरायं एवायं, कथं, वर्णं वर्णने चुरादिः, वर्णयते उपलभ्यत इति वर्णः, वर्णस्वासाविश्वेति विशेषणसमासे विशेषणस्य निपातनात्परनिपातः ॥

“सनि मीमाधुरभलमशकपतपदामच इम्” ॥ सीत्येतदिहानुश्रुतं सन्नो विशेषणम् । ‘मीनातिमिनोत्योरिति’ । मीन् हिंसायां, हुमिन् प्रक्षेपणे । ‘उभयोरपि सहणमिति’ । मिनोतिरेव्यञ्जनगमां सनीति दीर्घं कृते मी इति रूपसंभवात् । नन्वसौ लाक्षणिकः, सत्यम्, इष्टिरेवेयं यदाह ।

‘इष्यतइति’ । मा माने, माङ् माने, मेङ् प्रणिदाने, जयाणामपि बहणं, मीनाति मिनोत्याः सनः कित्त्वे सति अनेज्विषयत्वान्माह्वासंभवात्पृथग्बहणम्, घु इति घुसंज्ञका दाधा एह्यन्ते, रभ राभस्ये, हुलभष् प्राप्तौ, शक्तृ शक्तौ, पत्त्र गतौ, पद गतौ । ‘मित्सतीति’ । सः स्याद्वृधातुक-इति सकारस्य तकारः, अत्र लोपोभ्यासस्य, आत्मनेपदिषु पूर्ववत्सनः, आदिष्यतइत्यादौ स्कोःसंयोगाद्वारिति सलोपः ॥

“आपृज्यधामीत्” ॥ आपृ व्याप्तौ, ज्ञा अवबोधने, किञ्चि पुक्, मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा मिञ्चेति मित्संज्ञायां मितां वृत्त्यः, अष् वृद्धौ । ‘ईत्संतीति’ । रपर ईकारः, धकारस्य चत्वंम् । ‘उपेरित्यादि’ । इहाच इत्यनुवर्त्तते, तेन च उपौ विशिष्यमाणे अजन्तस्य उपेरित्वं विधीयमानमलोन्यस्येत्यन्यस्य स्यात् । अजन्तस्येति च विशेषणं व्यर्थे, व्यभिचाराभावात्, तेन उपिनात्विशेष्यते, उपेरवो यत्र तत्रस्येति, यथाऽऽवृधिभ्याम्, एवं चैकप्रकारो विशेषणविशेष्यभावो भवति, तत्रानन्येति सावकाशमीत्वमन्येति पूर्वविप्रतिषेधेन णिलोपो बाधते, तदिदमुक्तम् । ‘गेलौप इति’ । ‘इतरस्य त्विति’ । अपर आह । अस्तु गेरपीत्वं, तस्य स्यानिवद्वावाणिणिलोपो भविष्यति, ईत्ववचनं त्वनन्त्ये अवगार्यमिति । ‘अद्विधिपतीति’ । सनि इटि लघूपधगुणे रपरं कृते न न्द्रा इति प्रतिषेधाद्रेफवर्जितद्वितीयस्यैकाचो द्विवचनम् ॥

“दम्भ ईज्ज” ॥ ‘धिप्सति धीप्सतीति’ । हलन्ताच्चेति सनः कित्वादुपधालोपः, भकारस्य चत्वंम्, इत्वं शक्यमविधातुम्, एवं वत्यामि, सनिमीमादीनामच इस्, दम्भ ईज्ज, चकारादिस्भावश्च, तत आपृज्यधामिदित्येव ॥

“मुचो ऽकर्मकस्य गुणो वा” ॥ ‘मुमुततइति’ । भूषाकर्मकिरादिमनां चान्यत्रात्मनेपदादिति कर्मकर्तरि यगभावः, अतिदेशेन स्वाश्रयस्यानिवृत्तेः कर्तरि शब् भवति, यथा नमते दण्डः स्वयमेवेति । ‘कर्मविशेषस्याविवर्तितत्वाद्देति’ । उक्तं हि ऽप्रसिद्धेरविवतातः कर्मणो ऽकर्मिका क्रियेति ॥

“अत्र लोपो ऽभ्यासस्य” ॥ अत्रशब्दस्यार्थं दर्शयति । ‘यदेतदिति’ । अद्यात्रयहणं किमर्थमत्र सनिमीमेत्यादौ प्रकरणे यथा स्याद् द्वौ ददातीत्यत्र माभूदिति, नैतदास्ति प्रयोजनमेवं खल्वामि, सनि मीमाधुरभलभशकपतपदामच इस्, अभ्यासलोपश्चेति, उत्तरत्राप्यभ्यासलोपश्चेत्येव तत्राह । ‘सनि मीमाध्वित्यादि’ । विषयावधारणं, विषयनियमः, कः पुनरसावित्यत आह । ‘अत्रैवेत्यादि’ । अवधारणस्य व्यवच्छेद्यं दर्शयति । ‘सन्वद्वावविषये न भवतीति’ । ‘अमीमपदिति’ । मित्रो णिचि मीनातिमिनोतीत्यात्वं, पुक्, लुङ्, चङि द्विवचनं, सन्वद्वावादित्वं, दीर्घा लघोः, कथं पुनः सनीत्युच्यमानस्याभ्यासलोपस्यात्र प्रसङ्ग इत्यत आह । ‘सन्वत्त्वधुनीति’ । यथैव हि सन्वद्वावेनेत्वं भवति तथाभ्यासलोपोपि स्यात्, अलोन्त्यस्य लोपेन भवितव्यमित्याशङ्कयामाह । ‘सर्वेऽस्येति’ । कथं पुनः सर्वस्य लभ्यते ऽत आह । ‘तदर्थमेवेति’ । इतराभ्योपि दृश्यन्तदिति षष्ठ्यन्ताच्चल्, योयमभ्यासः प्रसिद्धो ऽस्य लोपो न तदन्तस्येत्यर्थः, विषयावधारणं त्वन्यथापि सिद्धं, सन्वत्त्वधुनीति न कार्यमिति दिश्यते, किं तर्हि रूपं, लोपश्चासावभावरूपो न रूपमिति नाति दिश्यते, नानर्थकेलोन्त्यविधिरित्यपरे । ‘सर्वेष्व कुर्वन्तीति’ । अनभ्यासविकारेष्विति तु प्रतिषेधो न भवति लोपस्याविकारत्वात्, तथा च पस्यशायां लोपागमवर्णविकारज इति पृथग्यहणं, द्वौ चापरो वर्णविकारनाशविति च एषोदरादिसूत्रे, अन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थवतावधार्यते, न चाभ्यासस्योपजनने कश्चिदर्थः प्रतीयतइत्यभ्यासस्यानर्थक्यम् ॥

“दृष्टव्यः” ॥ ‘हलादिशेषो न भवतीति’ । न चागमविधानसामर्थ्यादृष्टादिशेषाभावः, अन्यथा ऽऽदेशमेवाकारं विदध्यादिति वाक्यं, सत्यपि वा हलादिशेषे विदहीतश्रवणार्थत्वादाकारस्य, सचावनमिति ॥

“हलादिः शेषः” ॥ शिष्यते ऽवस्थाप्यतइति शेषः, कर्मणि घञ्, हलादिरित्यसमासः, समासे तु

कर्मधारयपक्षे स्यादादिशब्दस्य पूर्वेता ।

षष्ठीसमासे त्वानत्तत्यादौ शेषः प्रसज्यते ॥

कर्मधारये हि विशेषणत्वादादिशब्दस्य पूर्वनिपातः प्राप्नोति,
 षष्ठीसमासे हलन्तरापेक्षं हल आदित्वं नाभ्यासापेक्षमिति अत्रादिष्वपि
 प्रसङ्गः, अस्तु व्याप्तौ लिट्, आनत, अत्र ककारस्य शेषः प्राप्नोति, आटतुरि-
 त्यादावप्यादिवद्वावात्प्रसङ्गः, कर्मधारयासमासयोस्तु अभ्यासापेक्षमादि-
 त्वमिति नायं दोषः । 'अनादिर्नृप्यतइति' । हलित्यपेक्षते, एतेनास-
 मासपक्षो दर्शितः, समासे ह्युपसमस्तस्यापेक्षाऽयोगादनादिहलिति पुनर्ह-
 ल्यहणं कर्तव्यम् । ननु शेषोवस्थानं तत्त्वादेः प्राप्तमेव तत्किमेतेनात-
 आह । 'आदिशेषनिमित्तोयमिति' । सत्यं, सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः,
 आदिरेव शिष्यते न स्यनादिति, ततश्चादिशेषनिमित्तोयमनादौलोपो
 विधीयतइति नास्यानर्थक्यमित्यर्थः, यद्यादिशेषो निमित्तमनादौलोपस्य
 पपाचेत्यादौ यत्रादिहलोवस्थानं तत्रैवात्यस्य निवृत्तिः स्यात्, आटतुरि-
 त्यादौ तु न स्यादित्यत आह । 'तत्रेति' । जातिपक्षे अभ्यासजातावे-
 वादेरवस्थानमपेक्षितं न प्रतिष्यतीति दोषाभावः । 'अपरे स्थिति' । पूर्व-
 पक्षे ऽवस्थानमेव शब्दार्थो नियमाश्रयणास्त्विद्यावृत्तिः, अत्र तु पक्षे
 निवृत्तिरपि गुणभूतशेषशब्देनैवोच्यते । ततः किमित्यत आह । 'तदव-
 स्थानमित्यादि' । उक्तितः, शब्दव्यापारतः । 'अविधेयत्वास्थिति' ।
 अर्थमप्राधान्यं दर्शयति, निवृत्तिस्तु विपरीतेत्याह । 'निवृत्तेरेव स्थिति' ।
 लोकेपि चङ्गुमालोधीष्वत्र जपंश्चङ्क्रमणं कुत इत्येवमर्थोभेदेपि शब्दा-
 द्वेदः प्रतीयते, ततः किमित्यत आह । 'तत्रेति' । साविधेयत्वात्मधान-
 भूता सती निवृत्तिः, किमित्यादेरनिवृत्तिमपेक्षते, किं भूताम्, अविधेयां स-
 तीम्, अविधेयत्वादप्रधानभूतां सतीमित्यर्थः । न प्रधानं गुणानुवृत्तिस्तस्मा-
 दपेक्षाकारणं नास्तीत्यर्थः । भाष्ये परिहारान्तरं, हलित्येको योगः, अत्र
 लोप इति वृत्तते, स च कर्मसाधनः, यथा हल् इत्याद्यो दीर्घादित्यत्र, अभ्या-
 सस्य हल् लुप्यते, तत आदिः शेषः, यद्वा ह्रस्वो हलादिः शेष इति संहि-
 तापाठ एव, तत्राहलिति पदच्छेदः, अभ्यासोऽहल् भवति, अविद्यमा-
 नहल्को भवति, तत आदिः शेष इति ॥

“शूर्पवाः खयः” ॥ पूर्वणं शरां शेषे प्राप्ते खयां शेषो विधीयते,

तच्चैकाध्यासविषयेणानादिशेषेणादिशेषो बाध्यते, सत्यपि संभवे बाधनं भवतीति न्यायात्, किं चासंभवेऽप्यत्र शक्यते वक्तुं, कथं, शेषशब्दोऽयं निवृत्तिमद्वयस्यानमाह, न चोभयोरवस्थाने निवृत्त्या विशिष्टमवस्थानं संभवति । 'चुश्योतिपतीति' । श्रुतिरुत्तरणे । 'पिस्पन्दिपतदिति' । स्पदि किञ्चिच्चलने, अनुदानेत् । 'सन्नाविति' । आ शौचे । 'श्रुपूर्वा इति' । सूत्रे श्रुत्तृणमपनीय श्रुत्तृणं कर्तव्यमित्यर्थः । 'उचिक्विपतीति' । उच्छी विवासे । 'अन्तरङ्गत्वादिति' । उपदेशानन्तरमेव प्राप्त्वादनन्तरङ्गत्वा-
त्तुकि कृते द्विवर्चनमिति । तच्च पूर्वचासिद्धमिति चुत्यस्यासिद्धत्वा-
त्सत्तुक्क एव भवति, तत्र कृते यद्यत्र हलादिशेषः स्यादध्यासे तकारः
श्रूयेत, एतच्च पूर्वचासिद्धीयमद्विवर्चनइत्येतदनाश्रित्याक्तं, तदाश्रयणे तु
चुत्ये कृते तस्य सिद्धत्वात् क्विस् शब्दस्य द्विवर्चने चकारशेषेणैव रूपं सिध्य-
ति, न चेदमस्ति, निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति येन चुत्यं
निवर्त्तते ॥

"कुहोरशुः" ॥ 'चखानेति' । खकारस्य ककारः, तस्याध्यासे
चर्च्वेति चकारः । 'जघासेति' । घकारस्य झकारः, तस्य जश्चञ्जकारः ।
'जिहोर्षेतीति' । इको झलिति सनः क्त्वि, हकारस्यापि झकारः, तस्य
जश्चञ्जम् ॥

"न कवतेर्यङि" ॥ 'कवतेरित्यादि' । कूङ् शब्दइति तुदादिः,
कु शब्दइत्यदादिः, कुह् कुङ् इति भूवादिः शब्दार्थ एव, तत्रासति विक-
रणनिर्देशे कोरित्युच्यमाने त्रयाणामपि ग्रहणं स्यादथ तौदादिको दीर्घो-
न्तः, एवमपि द्वयोर्ग्रहणं स्यात्, न च निरतुवन्थकत्वादादादिकस्यैव ग्रहणं,
लुबिकरणत्वात्, तस्माद्वौवादिकस्यैव यथा स्यादिति विकरणनिर्देशः ॥

"दाधर्त्तिदध्न्तिदध्न्तिर्धोभूतुतेतिक्तेलव्यापनीकयात्संसनिष्यद-
त्करिक्तत्कनिकृद्विभद्विध्वतोदविश्रुत्तत्तरित्तःसरीसृपतंवरीवृजन्ममृ-
ज्यागनीगन्वीति च" ॥ 'धारयतेरिति' । धृङ् अवस्थाने श्यन्तः ।
'धृङो वेति' । स एव प्रकृत्यन्तरम् । 'श्लो यद्गुकि वेति' । श्लाघित्येत-

धारयते धृङो वेत्युभाभ्यां संश्रध्यते, यङ्लुकि घेत्येतत्तु धृङो वेत्यनेनैव
तदयमर्थः । दाधतीति धारयतेः श्लौ णिनुगभ्यासदीर्घत्वं च निपात्यते,
धृङो वा श्लाघभ्यासस्य दीर्घत्वमत्र परस्मैपदमपि निपात्यं, तस्मैव
वा यङ्लुकि अभ्यासदीर्घत्वं निपात्यतइति, दधतीत्यत्र तु यङ्लुक्, पते
दाधतीति, निपातनेन प्राप्तस्य दीर्घत्वस्याभावो निपात्यते, रुयिकौ च
लुकीत्येष रुक् सिद्धः, श्लुपते तु रुगपि निपात्यः, दधतीत्यत्र यङ्लुक्,
पते न किञ्चित्निपात्यम् । 'बोभूस्त्विति' । यङ्लुगन्ताल्लोट् । 'बोभव-
तीति' । लट्, यङो वेति पते ईट् । 'प्रत्ययलक्षणोनेति' । यद्यप्यनुदात्तङित
इति द्वित्वनिमित्तमात्मनेपदं न प्रत्ययनिमित्तं, तथापि लोलूयतइत्यादौ
यङन्तादात्मनेपदं तत्प्रत्ययस्य द्वित्वादिति प्रत्ययलक्षणं भवत्येव, एवं
चादादिषु चङ्करीतं परस्मैपदमिति परस्मैपदग्रहणमनुवाचः । 'कर्त्तर्येष
वेदमात्मनेपदं नियम्यतइति' । भाषकर्मणोर्यङ्लुन्तादात्मनेपदं भव-
त्येव । 'करिक्कदिति' । अत्र तुत्याभाव एव निपात्यः, रिगागमस्तु रुयिकौ
चेत्येव सिद्धः । 'तथा चास्येति' । अस्य मन्त्रपदस्य ब्राह्मणे विव-
रणम् । 'भरिधदिति' । अत्रापि जश्त्वाभाव एव निपात्यः । 'जसि-
रूपमिति' । नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमः प्रतिषेधः ॥

“वरत्” ॥ वधृतइत्यादौ हलादिशेषे कृते अकारान्तताया-
मुपजातायामद्वायः, रपरत्वे पुनर्हन्तादिः शेषः, नर्नर्तीत्यादौ रगादिषु
कृतेषु अकारान्तत्वाभावादत्वं न स्यादित्याशङ्क्याह । 'नर्नर्तीत्यादा-
विति' । यथा चाभ्यासविकारेषु बाधका न बाधन्ते तथा दीर्घाकित
इत्यत्रैव घट्यते ॥

“द्युतिस्वाध्याः संप्रसारणम्” ॥ 'विदिद्युतइति' । द्युत दीप्तौ
अनुदात्तेत् । 'व्यदिद्युतदिति' । एयन्ताल्लुङ्, चङि द्विर्वचनम् । 'विदि-
द्योतिपते विदिद्युतिषतइति' । रलो व्युपधादिति सनः कित्त्वविकल्पः ।
'स्वापिर्ण्यन्तो यङ्मतइति' । स्वपेयौ णिज्विहितस्तदन्तस्य ग्रहणं, तेन
स्वापं करोतीति णिचि कृते यः स्वापिस्तस्य ग्रहणं न भवति, एतच्च
स्वापिरित्युक्ते सहसा प्रथमं तस्यैव प्रतीतेर्लभ्यते, अण्यन्तस्यैव योभ्यास-

स्तस्यानेनैव संप्रसारणं सिद्धं, तथाहि । लिटि तावत्किति वचिस्वपिय-
जादीनां किति इति कृतसंप्रसारणमेव द्विरुच्यते, अकिन्त्यपि लिट्यभ्यासस्यो-
भयेषामित्यस्ति संप्रसारणं, सर्वपि रुद्विदमुष्यहिस्वपीति किद्वेव,
यद्यपि स्वपिस्यमित्येजां यहीति कृतसंप्रसारणमेव द्विरुच्यते, अथापि
यङ्लुक्भ्यासस्य संप्रसारणं न केन वित्प्राप्तं तथापि स्वापेरिति निर्द्वै-
शादेव एयन्तस्य ग्रहणम् । 'तस्येत्यादि' । अभ्यासेनात्र स्वनिमित्तं
प्रत्ययः संनिधापितस्तेन स्वापिरङ्गं विशेष्यते, अभ्यासनिमित्ते प्रत्यये
यदङ्गं स्वापिस्तस्येति, सिस्वापकीयिषतीत्यत्र चाभ्यासनिमित्तं यः प्रत्ययः
सन् न तस्मिन्स्वापिरङ्गं, यस्मिंश्च स्वापिरङ्गं ण्वुलि न तदभ्यासस्य निमित्तं,
द्युतेस्तु व्यदिद्यतदिति, अत्राभ्यासस्य निमित्तं यश्चह स यद्यापि णिवा
व्यवहितस्तथापि संप्रसारणमिष्यते ।

द्वन्द्वनिर्द्वैष्टयोरेतद्वैषम्यं लभ्यते कथम् ।

तस्मादुक्त्यमेवैतदिति मन्यामहे वयम् ॥

द्योतकीयतेः सनि अभ्यासस्य प्रसारणं भवति न वेति चिन्त्यम् ।

“अथो लिटि” ॥ ‘विज्यथदिति’ । अथ भयचलनयोः, अनु-
दात्तेतु, अत्र यकारे हलादिशेषेण निवृत्ते वकारस्य प्रसारणप्रसङ्ग इत्या-
शङ्काह । ‘यकारस्येति’ । इह लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्यस्यानन्तरं अथ
इति वक्तव्यं, ततो द्युतिस्वाप्योरिति, तथा तु न कृतमित्येव ॥

“दीर्घ इणः किति” ॥ ‘यणादेशे कृतइति’ । परत्वात् ।
‘स्यानिबद्धावादि’ । द्विर्वचनेचीति रूपस्यानिबद्धावः । ‘इयाय
इययिषेति’ । णलि णलि च गुणवृद्धोः कृतयोः स्यानिबद्धावाद् द्विर्वच-
नम्, अभ्यासस्यासवर्णइतीयह ॥

“अत आदेः” ॥ आदेरिति वचनादत्र तदन्तविधिर्न भवति,
लिटोत्यनुवर्तते किदुहणं तु निवृत्तं, अतो गुणे पररूपत्वे प्राप्ते दीर्घत्व-

१ संचलनयोरिति पा. २ पुस्तके ।

२ वृद्धिगुणयोरिति पा. २-३ पुस्तकयोः ।

मिदमारभ्यते, तपरकरणं किं, दीर्घस्य माभूत्, आच्छि आयामे, आच्छ, आच्छतुः, आच्छुः, किं च स्यात्, यद्यत्र दीर्घः स्यात् तस्माच्चुइ द्विहल इति नुट् प्रसज्येत, यद्यप्यत्रापि ह्रस्वत्वे कृते अद्वयति तर्थापि तपरकरणासामर्थ्याददेष योदिति विज्ञानात्स्वाभाविकस्य मात्रिकस्य परियहः ।

“तस्माच्चुइ द्विहलः” ॥ ‘आनङ्गेति’ । अगि रगि लघि गत्ययोः । ‘आनङ्गेति’ । अङ्ग व्यक्तिसवणकान्तिगतिषु, द्विहल्यहणमनेकहल-पलवणं, तेनानङ्गेत्यत्र गुणे रपरे कृते चिहलोपि भवति, ऐचौजित्यत्र वर्णेषु ये वर्णैकदेशा वर्णान्तरसमानाकनयस्तेषु तत्कार्यं न भवतीत्युक्त्वा नुद्विधौ लादेशविनामेषु चकारे प्रतिविधातव्यमित्युक्तं, तत्रावसरे प्राप्ते नुद्विधौ प्रतिविधत्ते । ‘चकारैकदेश इत्यादि’ । अत्र द्विहल्यहणं न कर्तव्यं, तस्माच्चुइत्येवास्तु, एवमुच्यमाने आटतुराटुरित्यत्रापि प्राप्नोति, अश्नोतिश्चेत्येतच्चियमार्थं भविष्यति, अद्विहलो यदि भवति अश्नोतिरेवेति, अश्नाति-निवृत्त्यर्थे नाशन इत्येवं वाच्यं स्यात्, तदेवमन्तरेणापि द्विहल्यहणं सिद्धे यद् द्विहल्यहणं करोति तस्यैतदेव प्रयोजनं द्विहल्लङ्घानुकारि-योपि यथा स्यादिति ॥

“भवतेरः” ॥ उरदित्यस्यानन्तरमिदं नेात्, लिटीत्युपजीवनाय, यदि पुनस्तदत्रैवोच्येत, नैवं शक्यं लिट्येव हि स्यात्, शितपा निर्देशो यद्भुङ्क्ष्वत्यर्थः ॥

“समूवेति निगमे” ॥ दाधात्वादिष्वेवैतत्पठितव्यम् ॥

“निजां त्रयाणां गुणः श्लौ” ॥ निजिर् विजिर्विप्ल व्याप्नौ, जुहोत्यादिष्वमी त्रयः । ‘त्रयाणां ग्रहणमुत्तरार्थमिति’ । भृजामिदितीत्वं त्रयाणामेव यथा स्यात्, अथेदार्थमपि कस्माच्च भवति तत्राह । ‘एषां हीति’ । यदि तद्युत्तरार्थं त्रिग्रहणं कर्तव्यं तदेवास्तु, वृत्करणं तु निजामन्ते शक्यमकर्तुं, सत्यं, तदपि कृतमित्येव, गुणग्रहणमिक्परि-भाषोपस्यानार्थं, तेन हलादिशेषे कृते गुणो भवति, अन्यथा तदप-वादो हल एव एकारः स्यात् । अथाभ्यासविकारेष्वपवादो नेात्संगा-न्वाधतइत्याश्रीयेत तदा विस्पष्टार्थे गुणग्रहणम् ॥

“भृजामि” ॥ ‘अमी अपि जुहोत्यादौ, भृज् माहोहाद् भृजा-
दयः । ‘मिमीतइति’ । ई हल्यघोः ॥

“अतिपिपत्यैश्च” ॥ ‘इयतीति’ । अ स गतौ, पृ पालन-
पूरणयोः, अभ्यासस्यासवर्णइतीयङ्, अञ्चन्दोर्धमिदं, कृन्दस्युतरसूत्रेणैव
सिद्धत्वात् ॥

“सन्धतः” ॥ ‘यियत्तीति’ । यजेर्जश्वादिना प्रत्वं, पठोः कः
सि, तपरकरणं किं, पापच्यतेः सन्, पापविषयतइत्यत्र माभूत्, किं पुनः
कारणमत्र ह्रस्वो न भवति, दीर्घविधानसामर्थ्यात् । यदि तु सनि योभ्या-
स इत्येवं विज्ञायेत ततो लाघवे विज्ञेयाभावात्तपरकरणम् ॥

“ओः पुयण्यपरे” ॥ पुयण्यकाराणां समाहारद्वन्द्वे सप्तम्ये-
कवचनम् । पुयण्यजि द्वन्द्वान्नुदपहान्तात्समाहारइति समासान्तस्य-
नित्यत्वाच्च भवति, अः परो यस्मात्पुयण्यस्तदपरमवर्णपरमित्यर्थः ।
‘पिपविषयतइति’ । पूङ् पवने, स्मिपूङ्गुञ्जशां सतीतीदृशावादेशौ,
तयोर्द्विवचनेचीति स्यानिबद्धावात् इति द्विष्यते । ‘पिषावयिषतीति’ ।
तत् एव ग्यन्तात्सन् । ‘विभावयिषतीति’ । भवतेर्ग्यन्तात्सन् । ‘यियवि-
षयतीति’ । यु मिश्रणे, संनीचन्तद्वृत्तीट् । ‘यियावयिषतीति’ । तस्मादेव
ग्यन्तात्सन् । ‘रिरावयिषति लिलावयिषतीति’ । रीतिनुनातिभ्यां
ग्यन्ताभ्यामेव सन् । ‘जिजावयिषतीति’ । जु इति सोत्रो धातुः जुवङ्गम्ये-
त्यादौ निर्दिष्टः, कथं पुनः ग्यन्तेषु सन्धवर्णान्ताभ्यासस्य, यावता णौ
वृद्धावादेशयोः कृतयोराकारान्तस्य द्विवचनेन भवितव्यं, नहि णौ कृतस्य
केन चित्स्यानियद्वात्रो विहितः, णेरद्विवचननिमित्तत्वादित्यत आह ।
‘इतदेवेति’ । नहि णौ कृतस्य स्यानिबद्धावमन्तरेण पुयण्योवर्णपराः संभ-
वन्ति । पिपविषति यियविषते इति संभवतीति चेत् किमेतावता वर्णवहणं
प्रत्याहारवहणं जयवहणं चार्थवद्भवति, तस्मादेतदेव वचनमुक्तस्यार्थस्य सूच-
कमिति । यच्चात्र यक्तव्यन्तद् द्विवचनेचीत्यत्रोक्तं तत् एवावधार्यम् ।
‘पापविषयतइति’ । सनि योभ्यास इत्येतदनाचित्येदं प्रत्युदाहरणं, तदा-

श्रये तु प्रत्युदाहरणान्तरं मृग्यं यदि संभवति । 'अवतुतावयिषतीति' ।
तु इति सौत्रो धातुः तुहस्तुशम्यम इत्यत्र निर्दिष्टः । 'लु'हावयिषतीति ।
जुहोतेत्येनात्सन् ॥

“स्रवतिशृणोतिद्ववतिप्रवतिप्रवतिव्यवतीनां वा” ॥ शु श्रवणे,
अन्ये गत्यर्थः, उदाहरणेषु एयन्तेभ्यः सन् । कथं पुनर्यणि परत उच्यमा-
नमित्त्वं सकारादिना वर्णेन व्यवधाने भवति तत्राह । 'वचनसामर्थ्या-
दिभि' । पूर्वसूत्रइत्यादिना अप्राप्तविभाषेयमिति दर्शयति ॥

“गुणो यद्गुणोः” ॥ लुक्शब्देनात्र यद्गुणोऽयं गृह्यते संनिधात्वात्,
किञ्चाभ्यासस्यायं गुणो विधीयते न च लुगन्तरे ऽभ्यासः संभवति ।
'चोक्रुशीतीति' । क्रुशेयंद्गुणन्तात्तिष्, यङो वेतीट्, नाभ्यस्तस्यावि-
पितीति लघूपधगुणप्रतिषेधः ॥

“दीर्घाऽङ्कितः” ॥ 'अपवादत्वादिति' । नाप्राप्ते दीर्घं नुक-
सारम्भादपवादत्वम् । 'अनञ्जन्तत्वादेवेति' । दीर्घश्रुत्याचरत्वेत्युपस्था-
नादभ्यासविशेषणादञ्जन्तस्याभ्यासस्य दीर्घा विधीयते इति भावः ।
'अभ्यासविकारेष्वित्यादि' । अपवादग्रहणं बाधकमात्रोपलक्षणमुत्सर्ग-
ग्रहणमपि बाध्यमात्रोपलक्षणं, तत्र ह्रस्वत्वस्यावकाशः यथावित्यत्र, दीर्घ-
त्वस्यावकाशः पापच्यतइत्यादि, होठौक्यतइत्यादौभयप्रसङ्गे परत्वा-
दीर्घत्वस्य प्रसङ्गे नापवादत्वात्तथा सन्त्यद्भावस्यावकाशो ऽविवर्णदिति,
दीर्घत्वस्यावकाशोऽदीदिपदिति, अवीकरदित्यादौभयप्रसङ्गे परत्वादीर्घ-
त्वप्रसङ्गः, मीमांसतइत्यत्राप्यनैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गत्वादीर्घत्वप्रसङ्गः, इत्वं
तु सनि परतोद्गाधिकारे ऽभ्यासस्याकारान्तस्य विधानाद्विहरङ्गम्, अजीगण-
दित्यत्र त्वेकस्मिन्येन नाप्राप्ति-यायेन हलादिशेषस्येत्वमपवादत्वाद्वाधकं
प्राप्नोति इह तु अपचच्छतुरपचच्छुः, चच्छदतुः चच्छदुः, चिच्छादयिषति,
चिच्छर्दयिषति, चेच्छिद्यते इति, परत्वात् ह्रस्वत्वात्वेत्वगुणेषु कृतेषु

पश्चात्तु क्रियते, तेनैतच्च नोदनीयं तु किं कृते एते विधयो न प्राप्नुवन्तीति,
बोहाक् त्यागे इत्यस्य धातोर्निषेधो न भवति धातुर्ह्ययं किञ्च स्वध्यासः,
ककारस्तु हश्च ग्रीहिकालयोरित्यत्र हाङ्हाकोः सामान्येन ग्रहणार्थः ॥

“नीवञ्चुसंभुधंसुधंसुकसपतपदस्कन्दाम्” ॥ वञ्चुकसिपतिप-
दयो गत्यर्थः । स्कन्दिः शोषणार्थः, इतरे अवसंसनार्थः, घनीवच्यत-
इत्यादावनिदितामित्युपधालोपः, घनीवञ्चीतीत्यादौ न भवति यङो
लुमता लुप्तत्वादीकारोच्चारणसामर्थ्यादौ किं कृते गुणह्रस्वो न भवतः ॥

“नुगतोऽनुनासिकान्तस्य” ॥ ‘नुगित्येतदित्यादि’ । केन संब-
न्धेनोपलक्षणमत आह । ‘स्यानिना हीति’ । उपलक्षणत्वे किं सिद्धमत
आह । ‘तेनेति’ । ‘अभत्परत्वेपीति’ । तन्तन्यतइत्यादौ भत्परत्वे तु
नश्चापदान्तस्य भलीत्यनुस्वारः सिद्ध एव, अनुस्वारस्य ययि परसवर्णे
इति नित्यं परसवर्णः प्राप्नोति, इष्यते च पठे अनुस्वारस्य श्रवणमत
आह । ‘दान्तवज्जेति’ । तत्कथं लभ्यते, इहान्तग्रहणं न कर्तव्यं तद-
न्तर्धिधिना सिद्धं, तत्क्रियते पदान्तस्यानुस्वारस्य यो धर्मः सोऽस्य यथा
स्यादिति, एवं चानुनासिकान्तस्येति पृथक् पदे, अनुनासिकेति लुप्प्रपठो-
क्तम् । ‘तेतिम्यतइति’ । तिम चाद्वीभावे । ‘तपरकरणं किमिति’ । सर्वत्र
ह्रस्वस्येव भावावाप्त्यं किं चित्प्राप्त्यमित्येति प्रश्नः । ‘भूतपूर्वस्यापीति’ ।
अन्यथा तपरकरणमनर्थकं स्यादिति भावः । ‘आभम्यतइति’ । भाम क्रीडे ॥

“जपजभदहदशभञ्जपशां च” ॥ जप जल्प व्यक्तायां याति, जभ
जृभी गात्रघिनामे, दह भस्मीकरणे, दंश दशने, भञ्जो आमर्द्दने, पश
इति सौत्रो धातुः । जञ्जप्यतइत्यादिचतुर्षु लुप्तदेत्यादिना यद्, इतरत्र
सामान्यलक्षणेन ॥

“चरफलोश्च” ॥ चरतिर्भवणार्थः, जिफला विशरणे, फल
निष्पत्तौ, द्वयोरपि ग्रहणमिष्यते । ‘चञ्चूर्यंतइति’ । लुप्तदेत्यादिना यद्,
उत्तरमूत्रेणाकारण्योत्वे हलि चेति दीर्घत्वं, योगविभाग उत्तरार्थः ॥

“उत्परस्यातः” ॥ ‘अध्यासस्य माभूदिति’ । अन्यथा प्रकरणात्-
स्यैव प्रसङ्गः । ‘अन्यस्य माभूदिति’ । आदेः परस्येत्यस्य स्वप्रसङ्गः, पञ्च-

मीनिर्द्वैशाभावात् । 'तपरकरणं किमिति' । यद्यपि भाव्यमानोष्णकारः
सवर्णान्यद्वाति, तथाप्यान्तर्यतो मात्रिकस्य मात्रिक एव सिद्ध इति
प्रश्नः । 'लघूपधगुणनिवृत्त्यर्थमिति' । अनेन लघुणेन दीर्घस्य प्राप्यभा-
वाल्लक्षणान्तरप्राप्तेऽपि विकारस्तपरकरणसामर्थ्यादुत्तर्यतइति भावः ।
यथैव तर्हि गुणो निवर्त्तते तथा हलि चेति दीर्घत्वमपि निवर्त्ततात
आह । 'दीर्घत्वे हीति' ॥

“ति च” ॥ 'वचनसामर्थ्यादिति' । यद्भुक्ति पूर्वण्यैव सिद्धत्वात् ॥

“रीष्टुधुपधस्य च” ॥ 'चत्वत इति' । यद्धि परतो य चकार-
वान् तस्यैव ग्रहणं न तूपदेशे चत्वतस्तेन परीष्टुत्वात् इत्यादौ संप्रसारणे
कृतेऽपि भवति ॥

“रुयिकौ च लुकि” ॥ 'मर्त्यन्यतइति' । लुकि विधीयमानो
रुयद्धि न प्राप्नोतीति वचनम् ।

“चतश्च” ॥ 'किरतिमिति' । चकारान्तोपलक्षणमेतत् । चर्करी-
तमिति यद्भुक्तः पूर्वोच्चारणसंज्ञा । 'पचतीति' । लट उपलक्षणान्तेन चाक-
र्त्तोत्यादीनि रूपाणि, किरतेर्या नयेदित्यर्थः । यद्वा अत्र यद्भुक्ति किरतिं
पचतीति यो नयेत् पचतिना तुल्यरूपाणि यो नयेत्, पचतिवद्गुणादिकम-
कृत्वा नयेदित्यर्थः । 'प्राप्तिञ्चमिति' । रुगादीनां विषयविभागेन या
प्राप्तिस्तां जानातीति प्राप्तिञ्चः । 'प्रारब्ध इति' । संग्रहणं संप्रहः, साधुश-
ब्दसंग्रहस्तेन प्रारब्धइति योग्यतातिशयोद्भावेनायं स्तूयते, तच्च प्राप्तिञ्च-
मित्यत्र प्राप्तिं व्याचष्टे । 'तत्रेयं प्राप्तिरिति' । 'तपरकरणसामर्थ्यादिति' ।
अभ्यासविशेषणे तु भूतपूर्वदीर्घनिवृत्त्यर्थे तपरकरणमिति व्याख्येयं, नहि मु-
ख्यनिवर्त्यसंभवे गौणकल्पना न्याय्येति अङ्गविशेषणमृत इत्याश्रितमित्यर्थः ॥

“सन्वल्लघुनि चङ्परि ऽनग्लोपे” ॥ लघुनि चङ्परिइति व्यधि-
करणे सप्तम्यौ न समानाधिकरणे, चङ्परस्य लघुनोसंभवात् । 'चङ्-
परि यौ परत इति' । कथं पुनर्णोविति लभ्यते, चङ्परस्यान्यस्यासंभवात्,
ननु चाचकमतेत्यत्र मकारः संभवति, अदुदुवदसुसुवदित्यत्र वकारः, एवं

तर्हि चहपरद्वयस्य विशेषणं, चहपरे यदङ्गं तस्य योभ्यामस्तस्य सन्ध-
 त्कार्ये भवति । 'लघुनि धात्वन्तरदति' । चहपरे णौ यदङ्गं तस्य संबन्धि-
 यल्लघ्वित्यर्थः । 'सामर्थ्याण्यन्तस्य ग्रहणमिति' । णेः समीपभूतस्या-
 ङ्गस्य ग्रहणमित्यर्थः । एतन्तस्यावयवभूतं यदङ्गं तस्य ग्रहणमिति वा ।
 'अन्तलोपदति' । नास्मिन्नलोपो विद्यतदति अन्तलोपः, एतच्च चह-
 परद्वयनेन समानाधिकरणं, तेनायमर्थः, चहपरे णावको लोपेऽसतीति,
 अततत्तदित्यत्र संयोगपरत्वाद्गुरुसंज्ञया लघुसंज्ञाया बाधः, अज्जजागरदि-
 त्यत्र आकारः परः । 'अत्र केचिदित्यादि' । ननु च गकारो जाशब्देन
 व्यवहितोत आह । 'सर्वत्रैवेति' । अजीकरदित्यादावपि ककारादिना
 व्यवधानाल्लघोरानन्तर्यं नास्ति, ततश्च वचनप्रामाण्याद्गुणधानेव सन्ध-
 द्वावेन भवितव्यमिति तेषामभिप्राय इत्यर्थः । दूषयति । 'तदसदिति' ।
 यदि तर्हि घर्णसंघातेन व्यवधानं नाश्रीयते व्यञ्जनसंघातेनापि व्यवधाने
 न सिध्यतीति मन्यमानः पृच्छति । 'कथमिति' । 'एवंजातीयकाना-
 मिति' । संयोगव्यवहितानामित्यर्थः । 'अवक्रमतेति' । क्रमेणसंख्यान-
 मिति ज्ञेश्चङादेशः । 'अवकथदिति' । कथ वाक्यप्रबन्धे चुरादावदन्तः,
 अतो लोपः, अत्राल्लोपस्य स्यानिवद्भावे सति व्यवधानाच्च भविष्यति,
 अतः प्रत्युदाहरणान्तरोपन्यासः । 'अददृषदिति' । तदावष्टदति णिव
 दृष्टवद्भावेन टिलोपः, अत्राल्लोपलोपो नाच एव केवलस्येति नास्ति
 स्यानिवद्भावः, एतदर्थं चानलोपदत्येतत्क्रियमाणमवकथदित्यत्र सन्ध-
 द्वावं निवर्त्तयतीति तस्योपन्यासः, यदि चहपरे णौ यदङ्गं तस्य यल्लघु
 तत्र परतोभ्यासस्य सन्धद्वावो विधीयते, वादितवन्तं प्रयोजितवानवीवद-
 दित्यत्रापि तर्हि न प्राप्नोति, किं कारणं, यश्चहपरो णिर्न तत्र लघुः,
 पूर्वेषा णिच्चा व्यवहितत्वात्, लोपे कृते नास्ति व्यवधानम्, अजादेशः
 पूर्वविधौ स्यानिवद् भवतीति स्यानिवद्भावाद्गुणधानमेव, यद्यपि दीर्घ-
 पूर्वविधौ स्यानिवद्भावाद्गुणधानमेव, यद्यपि दीर्घविधिं प्रति स्यानिवद्भावाद्गुणधानमेव, यद्यपि दीर्घविधिं
 लघुर्नासौ चहपरः, द्वितीयेन णिच्चा व्यवहितत्वात्, यद्यपि दीर्घविधिं
 प्रति स्यानिवद्भावः प्रतिषिध्यते, सन्धद्वावे तु प्राप्नोति, भवतु वा स्यानि-

वस्त्वनिषेधः, अलोपित्वाव प्राप्नोति । वृद्धौ कृतायां खेर्लोपः, तच्चाग्लोप्यङ्गं भवति । अलोपि वास्तु प्रागेव वृद्धेर्गिलोपे कृते, तत्रापि परिहारमाह । ‘योसौ यौ खेर्लोप इत्यादि’ । ततोऽन्योलोप इति अन्याकारो ऽन्य उक्तः । ज्ञात्याश्रयणे हि गोब्रलीवर्दन्यायेन गिज्जातेर्निमित्तत्वेन परिहृतीताया अन्यस्याको लोपः प्रतिषेधविषयः परिहृत्यते न तु तस्या गिज्जातेः, ततश्चास्य लोपस्याग्लोपत्वेनानाश्रयणात्तेनाग्लोप्यङ्गं न भवतीति भवत्येवात्र सन्वद्भावः । ‘मीमादीनामत्र यद्वहणादिति’ । तत्र ह्यव इत्यभ्यासलोपश्चेत्येव सिद्धेन यद्वहणं विषयावधारणार्थम्, अत्र मुख्ये सन्वेव भवति न सन्वद्भावविषय इति । ‘किं चेत्यादि’ । अनेनेदमाह न केवलं मुख्यसन्परिग्रहमात्रमत्र कारणं किं तर्हि इसभावाद्यापि विषयत्वेन निर्दिश्यते, इह च धातोः सन्वद्भावादिसंभावादि न भवति, ततश्चाभ्यासलोपोऽपि न भवतीति । यद्वा सकारादौ सन्वद्भासलोपो विहितो न सन्मात्रे, ततश्च सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशाल्लोपाभावः ॥

“दीर्घा लघोः” ॥ ‘अविभज्जदिति’ । भजभासेत्यादिना पठे उपधाद्वस्त्वनिषेधः ॥

“अत्सृष्टृत्वरप्रथमदसृत्सृशाम्” ॥ ‘तपरकरणसामर्थ्यादिति’ । स्यानिनो ह्रस्वत्वाद्वाच्यमानत्वेन सवर्णयद्वहणाच्च नानेन दीर्घस्य प्रसङ्गः, अतो लघणान्तरेण प्राप्तं दीर्घत्वं तपरकरणेन आवर्त्यते ॥

“ई च गणः” ॥ गण संख्याने चुरादावदन्तः, तस्यातो लोपेनानलोप इति प्रतिषेधादुचनं, कृतयोहंलादिशेषदीर्घत्वयोरीत्वमत्वं च विधीयते । लोपः पिबतेरित्येतदत्रैव पठितव्यं, पिबतेरालोपश्चेति, चकारादौ चाभ्यासस्य । सत्यं, विभाषेत्यस्यानुवृत्तिः शङ्केत ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्चर्यां सप्तमस्याध्यायस्य

तुरीयश्चरणः ॥ समाप्तश्चायमध्यायः ॥

शुभं भवतु ।

श्रीगणपतये नमः ॥

अथ अष्टमोऽध्यायः ।

काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी ।

“सर्वस्य द्वे” ॥ नित्यवीप्सयोरित्येवमादीनां विधेयकार्यणोर-
निर्देशेन साकाङ्क्षत्वात्स्वरितत्वाच्चाधिकारोऽयं तदाह । “सर्वस्येति द्वे
इति चेति” । “सर्वस्येत्युक्ते यत्प्रतीयते द्वे इति चेत्युक्ते यत्प्रतीयते, एतद-
र्थस्वरूपमित्यर्थः । यद्यपि स्वं रूपमितिवचनादुभयोरपि स्वरूपग्रहणं
युक्तं तथापि नास्मैदितस्यान्यस्य तु वा, नित्यमास्मैदिते ङाचीति द्विरुक्ते
ऽच्छब्दस्य सत्तामङ्गीकृत्य कार्यविधानात्तदभावः, नहि द्वयोरन्यतरस्य
वा स्वरूपग्रहणे द्विरुक्ते ऽच्छब्दस्य संभवः, तथा तस्य परमास्मैदितमिति
पूर्वपराभावादनुपपन्नं स्यात्तस्मादर्थग्रहणं, सर्वशब्दश्चायं द्रव्यप्रकाराव-
यवकात्स्न्यवृत्तिः, द्रव्यकात्स्न्यं यथा सर्वस्वं ददातीति, यच्च यावच्च स्वं
तत्सर्वं ददातीति गम्यते, प्रकारकात्स्न्यं यथा सर्वाचीनो भितुरिति,
सर्वप्रकारमव्ययं भक्षयतीति गम्यते । अवयवकात्स्न्यं यथा, सर्वः पटो
दग्ध इति, सर्वावयवः पटो दग्ध इति गम्यते, इह तु पर्यादीनां
विशिष्टार्थानां शब्दानामुपादानाद् द्रव्यप्रकारकात्स्न्ययोरसंभवः, यत्रापि
किं चित्पादीयते नित्यवीप्सयोरिति तत्रापि विशेषानुपादानादेव
सर्वस्य शब्दस्य सिद्धं, तस्मादवयवकात्स्न्यवृत्तिरस्यते, परेः सर्वस्य द्वे
भवतः, न कश्चिदवयवो द्विवचनेन वक्ष्यत इत्यर्थः । अत्र चा दशम्यः
संख्याः संख्येये वर्तत इति द्वे इत्यस्य संख्येयापेक्षायां शब्दानुशासनप्रस्ता-
वाच्छब्दरूपे संख्येये षष्ठी स्थानेयोगेति वचनात्सर्वस्येति स्थानषष्ठी,

१ सर्वस्येति अधिक्रियते, इति चेति इ. पु. पा. ।

२ सर्वस्येत्यादि यत्प्रतीयत इत्यन्तो अन्यः २-पु. नास्ति ।

३ शब्दानामिति नास्ति इ. पु. ।

सर्वस्य पर्यादेः स्थाने द्वे शब्दरूपे भवत इत्यर्थः, यथास्तेभूरिति, तदा स्थाने द्विर्वचनमित्ययं पक्षो भवति, शब्दसंबन्धिनि तूच्चारणे संख्येये स्यान्वादेशभावो न संभवति, निवृत्तिधर्मो हि स्थानी शब्दरत्नेविरुद्धः कस्योच्चारणं स्यादतोऽप्याहुतोच्चारणशब्दापेक्षया कर्तृकर्मणोः कृतीति सर्वस्येति कर्मणि षष्ठी, सर्वस्य पर्यादेर्द्वे उच्चारणे भवतः, सर्वः पर्यादि-
द्विरुच्चारणीय इत्यर्थः, तदा द्विः प्रयोगो द्विर्वचनमित्येव पक्षो भवति, तत्र प्रथमं पक्षं दर्शयति । 'सर्वस्य स्थाने द्वे भवत इति' । 'के द्वे इति' । विशेषानुपादानाद्यो के चन द्वे प्राप्नुत इति प्रश्नः, इतरोप्यन्तरतमपरिभाषा-
माश्रित्याह । 'शब्दतरचेति' । विभीतकादिवाचिनामत्तादिशब्दानां शब्दत एवान्तये तरुपादपादीनामर्थत एव द्वयोस्तु पक्षतिशब्दयोस्तु भ-
यथान्तये तत्र ते एव यथा स्यातामित्युभयग्रहणं, ते एवोभयथान्तरतमे दर्शयति । 'एकस्येति' । ननु चास्मिन्यस्ते राजारजा वाक्वाक् लिट्-
लिट् गोधुक्गोधुक् शब्दप्राट्शब्दप्राट् उपानदुपानत् गौगौरित्यत्र नलो-
पकुत्वठत्वधत्वपत्वधत्वदीघत्वानामसिद्धत्वादकृतेष्वेतेषु द्विर्वचने कृते पदस्य स्थाने समुदायस्यादिष्टत्वात्तस्यैव स्थानिवद्भावेन पदत्वं नाव-
यययोरिति पूर्वत्र भागे नलोपादीनि न स्युः, उत्तरत्र तु समुदायपद-
त्वेनापि सिध्यति, ननु च नलोपादीन्यन्तरङ्गाणि पदत्वमात्रापेक्ष-
त्वाद्, द्विर्वचनं तु बहिरङ्गं वीप्साद्वार्यापेक्षत्वात्ततश्च तेषु कृतेषु द्विर्वचनं
भविष्यति, एवमपि कृतानामपि तेषां द्विर्वचने कर्तव्ये ऽसिद्धत्वाच्च-
कारादियुक्तस्य द्विर्वचनमिति पुनः पूर्वपदे निमित्ताभावाच्च स्युरेव, यथा
चौजठदित्यत्र कृतानामपि ठत्वादीनामसिद्धत्वात् कृत इत्येतस्य द्विर्व-
चनेऽभ्यासे हकारस्यैव श्रवणं भवति । नैष दोषः । वक्ष्यतेतत्पूर्वचा-
सिद्धीयमद्विर्वचनमिति, ततश्च परत्वादन्तरङ्गत्वाद्वा नलोपादिषु कृतेषु
तद्युक्तस्यैव द्विर्वचनं भविष्यति, यानि तर्हि पदकार्याणि नाकृते द्विर्व-
चने प्राप्नुवन्ति तानि न स्युः, तद्वथा किंकिमिति, वा पदान्तस्येति पर-
सवर्णविकल्पः, अपचवपचविति ङमुट्, अनाचभनाविति बलोपः, छा-
याच्छायेति तुग्विकल्पः, वृत्तान्वृत्तानिति पदान्तस्येति कत्वप्रतिषेधः,

अजेने इति, एहः पदान्तादतीति पूर्वपक्षं, किं चात्र स्वरितो वानु-
दात्ते पदादावित्येष विधिर्न स्यात्, उत्तरभागस्यापदत्वात्, तथाऽपद-
त्वात्तदाश्रयाणि कार्याणि प्राप्नुवन्ति, तदाथा अङ्गेनाङ्गेनेत्यतो गुणे पर-
रूपत्वं स्यात्, पयःपय इति सोपदादाविति सत्वप्रसङ्ग इत्येषा दिक्,
अतो द्वयोरपि पृथक्पदत्वमेवित्यन्तदुच्यते, यदि प्रत्यस्तमितावयवभेद
एक एवादेशः स्याद् द्वे इति द्विर्वचनमनुपपन्नं स्यात्ततो द्वे इति वचनादे-
कस्य पदस्य स्थाने द्वे पदे समुदिते युगपदादेशत्वेन विधीयेते तत्र
स्यानिवद्वावेन समुदायस्यापि पदत्वं स्वत एव वावयवयोरपीति समुदाय-
स्यावयवयोरश्च पदकार्याणि भविष्यन्ति, एवमपि विसंविसें मुसलेमुसल-
मित्यादेशप्रत्यययोरिति यत्वप्रसङ्गः । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते आदे-
शस्य सकार इति कथं तस्यादेशो यः सकार इति अत्र च समुदायस्य
समुदाय आदेशो न सकारमात्रस्य सकारमात्रमिति न भविष्यति, इह
तर्हि नृभिर्नृभिरिति समुदायस्य पदत्वाद्देफनकारयोः समानपदस्यत्वा-
द्रपाभ्यामिति गत्वप्रसङ्गः । एषोऽप्यदोषः । तत्र समानग्रहणं न कर्तव्यं
पदइत्येवास्तु, तत्रापदस्योर्निमित्तनिमित्तिनोरसंभवादेकत्वविवक्षायेमेव
पदग्रहणमिति समानपदस्यत्वं सिध्यति, ततश्च समानग्रहणादत्र
समानपदस्यत्वमेव तत्र गत्वम् । इह तु स्यानिवद्वावादेकपदत्वं वस्तु-
तस्तु पदद्वयात्मक आदेश इति पृथक्पदस्यत्वमिति गत्वाभावः ।
तदेवं निर्दोषः स्थाने द्विर्वचनपठः । इदानीं द्वितीयं पठं दर्शयति । 'यदा
त्विति' । 'द्विरावृत्तेतइति' । उच्चार्यमाणस्य शब्दस्य यो व्यापार
उच्चारणं नाम सेहावृत्तिर्विवक्षिता, द्विरुच्चरतीत्यर्थः । 'द्वे आवृत्ती
भवत इति' । द्वे उच्चारणक्रिये भवत इत्यर्थः । न पुनर्मुख्ये एवावृत्ती द्वे
भवतः, तथा सति त्रिर्वचनप्रसङ्गात्, नन्वस्मिन्यत्ते आं पक्षसिपक्षसि
देवदत्त इत्यत्रावृत्तिभेदनिबन्धनया द्वित्वसंख्यया स्वाश्रयस्यैक-
त्वस्य निवर्त्तनादेकान्तरताया अभावादात्र एकान्तरमिति निश्चातप्रति-
पेक्षो न स्यादप्या किरिणेत्यादावावृत्तिभेदनिबन्धनेनापि दृष्टत्वेन स्वा-

अयम्यैकारत्वस्य निवर्तनात्सावेकाव इति विभक्त्याद्युदात्तत्वं न
 भवति तद्वत्, स्थाने द्विवचने तु समुदायस्यापि स्थानिवद्भावेन पदत्वा-
 त्सिध्यति, तथा पौनःपुन्यमिति पुनःपुनर्भवितरि वर्तमानात्पुनःपुनः-
 शब्दाद्भावे व्यज्रियते, पुनःपुनर्भवः पौनःपुनिक इति च कालाट्टञ्, तत्र
 द्विः प्रयोगे पदस्य विज्ञायमाने समुदायस्य वीष्मालतणेनार्थेन सत्यप्यर्थवत्त्वे
 ऽर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमित्यप्रातिपदिकत्वात्तद्वितो न
 स्यात्, सुबन्तादुत्पत्तिपक्षेपि समुदायस्यासुबन्तत्वात् स्यादेव, पदान्तरे तु
 स्थानिवद्भावादुभयमप्यस्तीति सिध्यति, यद्यप्यस्य स्थानी सुबन्त-
 स्तथापि सुब्रुकि कृते न द्विसंबुद्धोरिति निषेधाज्जापकात्प्रत्ययलतणेना-
 प्रत्यय इति निषेधाभावात्प्रातिपदिकत्वमव्यावृत्तमिति, अत्रैवं भाष्ये
 परिहार उक्तः, पचसिपचसीत्यर्थरूपयोः समानत्वात्स एव पचशब्दः स
 एव च तिङ्, ततश्च यः पूर्वस्माद्विहितः स परस्मादपि यश्च पर-
 स्मात्स पूर्वस्मादपि तदादिग्रहणं च पदसंज्ञायामनुवर्तते तत्र समुदाय-
 स्यावयवयोरश्च तुल्येपि तिङन्तत्वे समुदायस्यैव पदसंज्ञा भविष्यति
 द्विवचनवत्, तद्वथा पपाचेत्यत्र समुदायस्यावयवानां च तुल्येष्वेकारत्वे
 समुदायस्यैव द्विवचनं भवति नावयवानां, तत्कस्य हेतोः, शास्त्रहानेः,
 अवयवद्विवचने ह्यवयवान्तरे विषये समुदायविषये च शास्त्रं हीनं स्यात्,
 तद्वत्पदसंज्ञापि समुदायस्यैव भविष्यतीत्येकान्तरता युज्यते, पौनःपुन्य-
 मित्यादौ तद्वितोप्युक्तेन न्यायेन समुदायस्य सुबन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वाच्च
 सिद्ध्यतीति । अत्रैवं चोदयन्ति । प्रागेव द्विवचनात् पचसीत्यस्यामवस्थायां
 प्रवृत्ता पदसंज्ञा किमिति पुनः कृतेपि द्विवचने प्रवर्तते, प्रवर्तमाना चा
 किमिति समुदायस्यैव प्रवर्तते न तु प्रत्येकमवयवयोः, नह्येवंविधो
 द्विवचनन्यायस्य विषय इति, संयोगसंज्ञायामुक्तं निर्लेयादित्यादौ
 त्रिष्वपि द्वयोः संयोगसंज्ञाभ्युपगमात्, किञ्च यत्र समुदायस्यैव पदत्व-
 मपचपचचित्यादौ तत्रावयवेषु पदकार्योभावप्रसङ्ग इति । अपर चाह ।
 उच्चारणक्रियैवात्र परं भिद्यते तद्वेदात्तौपचारिकः पदभेदः, तत्त्वतस्त्वेक-
 मेव पदमित्येकान्तरता युज्यते, पौनःपुन्यमित्यादौ च वीष्मालतणेनार्थेन

समुदायस्याप्यर्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वं, न च समासग्रहणानिवृत्तिः, अतु-
न्यजातीयत्वात्, येषां हि भिन्नार्थानां सतां परस्परसंबन्धमात्रमधिकं
तत्समुदायस्यैव तुल्यजातीयस्य तेन निवृत्तिः, न चात्रैतदुभयमस्ति,
नहि द्वयोः पुनःशब्दयोरर्था भिद्यन्ते, नापि तत्समुदाये तत्सबन्धोऽधिकः
किं तर्हि वीष्माकूपोन्य एवेति, यद्वै किं किरिणेत्यादौ सावेकावस्तृतीया-
दिरिति विभक्तिस्वरः स्यात्, तत्रापि ह्युच्चारणक्रियैव भिद्यन्ते तत्त्वत-
स्त्वेक एवेकारः, किं च नित्यानां विभूनां वर्णानां तदात्मकानां च
पदानां स्वरूपेण व्यवधानमव्यवधानं च न संभवतीत्युपनिधिगतमेव
तदाश्रयितव्यं, तत्र च यथा पदभेदेऽप्युपनिधिभेदस्तथा तदभेदेऽपीति
कथमेकान्तरता, यदि च पौनःपुन्यमित्यादावुक्तेन न्यायेन समुदायस्यापि
प्रातिपदिकत्वं हन्तव्यं यामोयामो रमणीय इत्यादावप्येवमेव प्रातिपदि-
कत्वे सति सुब्रूक् स्यात्स्मात्स्थाने द्विवचनमेवात्र रोचयामहे । अत एव
स्थाने द्विवचनं पूर्वं वृत्तिकारेण दर्शितं पश्चात्संभवमात्रेण द्विः प्रयोगोऽपि
दर्शितः । इह सर्वस्येति वचनमलौक्यनिवृत्त्यर्थं वा स्यात् षष्ठ्यर्थप्रसि-
द्धयर्थं च, तत्र स्थाने द्विवचनवत्ते तावच्छब्दतोऽर्थतश्चान्तरतमाभ्यां
द्व्याभ्यामादेशाभ्यां भाव्यं, ये चैवं प्रकारास्ते नियोगतोऽनेकाल्पस्वभावा
इत्यन्तरेणापि सर्वग्रहणमनेकाल्पशित्सर्वस्येति सर्वस्य भविष्यति, षष्ठ्य-
र्थोऽपि परैर्वर्जने इत्यादौ यत्र षष्ठ्युच्चार्यते तत्र तावत् सिद्धः, यत्रापि षष्ठी
नास्ति नित्यवीप्सयोरिति तत्रापि सामर्थ्याल्लभ्यते नित्यवीप्सयोः
शब्दस्तस्य द्वे भवत इति, द्विः प्रयोगपक्षे त्वलौक्यविधिप्रसङ्ग एव नास्ति
स्थानषष्ठ्यभावात्, षष्ठ्यर्थोऽपि लभ्यतएवोच्चारणस्य शब्दधर्मत्वादतो नार्थः
सर्वग्रहणेनेत्यभिप्रायेणाह । 'सर्वस्येति किं'मिति । 'विस्पष्टार्थमिति' ।
य एवं प्रतिपत्तुमसमर्थस्तं प्रति सुखप्रतिपत्तये सर्वस्येत्युच्यतइत्यर्थः ।
'अथेत्यादि' । एवं मन्यते, समासतद्वित्वाश्रयनिवृत्त्यर्थमवश्यं पदस्येति
वक्तव्यं, समासनिवृत्त्यर्थं तावत् सप्तपर्णोऽष्टापदम् । अत्र सप्तसंख्यानि
पर्णानि वीप्स्यन्ते न तु तद्वान्वृत इति वीप्सायामेकत्वस्यानन्तर्भावा-

त्यामेव विभक्तौ द्विवचनप्रसङ्गः पदाधिकारात् न भवति, तद्वितः द्विप-
दिकां ददाति, अत्र द्वित्वसंख्यायुक्तः पादाद्यौ वीक्ष्यतइति स्त्रीत्वैक-
त्वलक्षणयोर्लिङ्गसंख्योरनन्तभावात्माक् तद्वितोत्पत्तेः समामे कृते प्राप्तं
द्विवचनं पदत्वाभावाच्च भवति, वाक्यं यामेयामे पानीयम्, अत्र वाक्य-
स्यापदत्वाद् द्विवचनं न भवति यामे पानीयमिति । किं चोत्तरत्र पदस्येति
न वक्तव्यं भवति पदस्य पदादित्यस्येवानुवृत्तेरिति । 'नैवं शक्य-
मिति' । अस्याप्ययमिप्रायः । पदस्येत्युच्यमानेपि सप्तपर्णोभ्यामित्यादौ
स्वादिषु पूर्वस्य पदत्वाद् द्विवचनप्रसङ्गः, तस्मादेवमत्र परिहारो वाक्यः,
'यद्वीप्सायुक्तं नादः प्रयुज्यते, किं पुनस्तत्पर्वणिपर्वणि 'सप्तपर्णोभ्यस्ये-
ति, यच्च प्रयुज्यते न तद्वीप्सायुक्तं सप्तपर्णोभ्यस्येति पर्णशब्द इति,
तद्विते तु तद्वितेनैवोक्तत्वाद् द्विवचनाभावः, स हि वीप्सायामित्यु-
च्यते, वाक्यस्यापि द्विवचनं न भवति, पदद्विवचनेनोक्तत्वाद्वीप्सायाः,
तस्मात्समामादिनिवृत्त्यर्थं तावत्पदाधिकारो न कर्तव्य इति, प्रत्युत
क्रियमाणे पदाधिकारे ऽव्याप्तिलक्षणे दोष इत्याह । 'इह हि न
स्यादिति' । 'प्रपवतीति' । धातूपसर्गसमुदायः क्रियाविशेषवाची, अहा-
दिव्यवस्यार्थं तु धातूपसर्गयोः पृथक् कल्पनं, ततश्च क्रियाधर्मो नित्यता
समुदायस्येति तस्यैव द्विवचनम् । 'दहेत्यादि' । दृहेस्तृचि विहिते
वा दृहेति घत्वठत्वे प्राप्तः, द्विवचनं च तत्र घत्वठत्वशोरसिद्धत्वात्पूर्वं
द्विवचनं प्राप्नोति, अस्तु को दोषस्तत्राह । 'तत्रेति' । पश्चाद्विकल्पे
प्रवर्त्तमाने यदा परत्र ठत्वं तदा पूर्वत्रापि ठत्वमेवेति नियमाभावात्
घत्वमपि कदापि स्यात्, एवं घत्वेपि द्रष्टव्यं, परत्र घत्वं पूर्वत्र ठत्व-
मिति, एतज्जैकस्या आकृतेरुचरितः प्रयोगो न द्वितीयस्यास्तृतीयस्याश्च
भवतीति न्यायमनाश्रित्याक्तं द्रष्टव्यम् । अयं च न्यायः कृञ्चानु-
प्रयुज्यते लिटौत्यत्रैव व्याख्यातः । 'पूर्वत्रासिद्धीयमिति' । पूर्वत्रासि-
द्धमित्यस्मिन्वाधिकारे भवं नलोपादिकार्यं पूर्वत्रासिद्धीयं तद् द्विवचना-
दन्यत्रासिद्धं भवति । अथ वा पूर्वस्यां सपादसप्ताध्याय्यामसिद्धं नलो-

पादि पूर्वत्रासिद्धं, तत्र भवमसिद्धत्वं पूर्वत्रासिद्धीयं तद् द्विवचने कर्तव्ये
न भवति, ततश्च घत्वे ङत्वे वा प्रवृत्ते तदुक्तस्यैव द्विवचनमिति नास्ति
दोषः । 'सर्वस्येत्येतदेवेत्यादि' । पूर्वं पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचनमिति वचना-
श्रयेण द्रोडाद्रोडेति साधितमिदानीं सर्वस्येत्यनेन साधितमित्येक-
स्मिन्साधे द्रुयोहत्वाविकल्पः, कथं पुनः सर्वस्येत्यनेन कृतसर्वकार्यवृत्ति-
पत्तिः, अर्गचाद्यत्रप्रत्ययान्तोऽयं सर्वशब्दः, सर्वं कार्यं यस्मिन्वस्ति तदिदं
सर्वं, तस्य द्वे भवतः, सर्वेषु कार्येषु कृतेषु द्विवचनमित्यर्थः ॥

“तस्य परमाश्लेषितम्” ॥ तस्येत्यवयवयोगे षष्ठी परशब्दोऽव-
यववचनः, दिक्शब्दाञ्चुत्तरपदेत्यत्र यद्यपि दिशि दृष्टः शब्दो दिक्-
शब्द इत्याशयणात्संप्रत्यदिक्शब्दत्वेऽपि पञ्चमी विहिता तथाप्यस्मा-
देव निर्द्वंशादवयववाचिभिर्योगे षष्ठी भवति, एवं च पूर्वं कायस्येत्यादि
सिद्धं भवति, उदाहरणे आश्लेषितं भर्त्सने इति प्रुतः, तस्य ग्रहणं
विषयावधारणार्थम्, तस्मैतस्यानन्तरस्य द्विरुक्तस्येति, तेन षाष्टिके
द्विवचने इयं संज्ञा न भवति, ननु आश्लेषितशब्दो निघण्टुषु प्रसिद्धः,
आश्लेषितं द्विस्त्रिरुक्तमिति, सत्यमर्थं प्रसिद्धः, इह तु शब्दे परिभाष्यते,
महासंज्ञाकरणं पूर्वाचार्यानुरोधेन ॥

“अनुदात्तं च” ॥ परमित्यनेन सामानाधिकरण्यात्तस्य चाङ्ग-
लसमुदायरूपत्वादन्वार्थानुदात्तशब्दः अविद्यमानोदात्तमनुदात्तमि-
ति । स्वरितेष्वुदात्तस्य भावात्तस्यापि निवृत्तिः, एवमपि न ज्ञायते
केन स्वरेणाश्लेषितं प्रयोक्तव्यमिति, उच्यते । उदात्तस्वरितौ तावद्विधौ,
न चास्वरकस्याव उच्चारणं संभवति, तत्र पारिशेष्यादनुदात्तत्वमेव भवि-
ष्यति, यद्वा ऽनुदात्ताच्क्रमनुदात्तम्, आश्लेषितस्या अचोऽनुदात्ता भवन्ती-
त्यर्थः । भुङ्क्तेभुङ्क्ते इति । भुञ्जे ऽनवन इत्यात्मनेपदं, तस्य तास्यनुदात्तेदि-
त्यनुदात्तत्वं, शनमः प्रत्ययस्वरः, तस्य शनमेतल्लोप इत्यल्लोपे उदात्त-
निवृत्तिस्वरेण भुङ्क्तेऽन्तोदात्तः, द्विवचनेन परस्यानुदात्तत्वं, पशुशब्दः
कुप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः ॥

“नित्यवीक्षयोः” ॥ नित्ये चार्थे वीक्षायां च यद्वृत्ते इत्यनेन सप्तमीयमर्थनिर्देशार्थेति दर्शयति, प्रयोक्तृधर्मभूता वीक्षा न च सा शा-
 मादिशब्दैरभिधीयते, पचतिपचतीत्यत्रापि वस्तुतो यचित्यं न तत्ति-
 ङन्तेनाभिधीयते, नित्यत्वं तु द्विवचनद्व्योत्यं, तस्मादयमत्रार्थः, नित्यत्वे
 द्व्योत्यत्वेन विषयभूते वीक्षायां च द्व्योत्यत्वेन विषयभूतायामिति, एषैव
 च तत्र वृत्तिः, शब्दस्य यद्वृत्ता तद्विषयता, यदि पुनरेषा षष्ठी स्यात्स्वरू-
 पविधिः प्रसज्येत, ततश्च नित्यं क्रीडाजीविकयोः, पादशतस्य संख्यादे-
 र्वीक्षायामित्यादिनिर्देशो नोपपद्यते । यदि तु नित्यार्थविषयः शब्दो
 नित्य इत्युच्येत वीक्षार्थविषयश्च वीक्षेति तदा षष्ठ्यामप्यदोषः, गौण-
 त्वप्रसङ्गात्तदनाश्रितं, नित्यशब्दार्थं सर्वकालावस्थायिनो य आत्माकाशाद-
 यो येषामुत्पत्तिविनाशौ प्रयोक्तृभिर्नोपलभ्येते तेष्वपि प्रयुज्यमानो दृश्यते,
 नित्य आत्मा, नित्य आकाशो, नित्या द्यौरिति, आभीक्ष्ण्येपि नित्यं
 प्रहसितो नित्यं प्रजल्पित इति, तत्राविशेषादुभयोरपि ग्रहणादाकाशा-
 दिशब्दानामपि द्विवचनप्रसङ्ग इति मन्यमानः पृच्छति । ‘केषु नित्य-
 तेति’ । अथ वा नित्यशब्दस्य कूटस्थलक्षण एव मुख्यार्थः, शब्दान्तर-
 सन्निधनपेक्षणादाभीक्ष्ण्यं तु क्रियापदप्रयोगसमधिगम्यं गौणार्थः, अवि-
 च्छेदोपलब्धिसामान्यमाश्रित्य तत्र प्रयोगात्, ततश्च गौणमुख्ययोर्मुख्ये
 संप्रत्यय इति कूटस्थवाचिनामेव द्विवचनप्रसंग इति मन्यमान आह ।
 ‘केषु नित्यतेति’ । इतरोपि विदिताभिप्राय आह । ‘तिङ्त्विति’ ।
 अविशेषमेव मन्यमानः पृच्छति । ‘कुत इति’ । ‘आभीक्ष्ण्यमिहेति’ ।
 अयमभिप्रायः । कूटस्थवचनग्रहणे तिङन्तानि न संश्रुतानि स्युः, आ-
 भीक्ष्ण्यलक्षणे तु नित्यत्वे शृङ्गमाणे तल्लक्षणं द्विवचनं तिङन्तानां वीक्षा-
 लक्षणं तु सुबन्तानामित्युभयानुग्रहे भवति, गौणोपि चार्था लक्ष्यदर्शनव-
 शादिहाश्रीयते, यथा शीतोष्णाभ्यां कारिणि, पार्श्वेनान्विच्छतीत्यादौ,
 उभयविधेपि नित्यत्वे शृङ्गमाणे तद्वाचिनां सुबन्तानां स्वार्थेण द्विवचनं
 स्यात्, न चैवं लोके प्रयोगोस्ति आत्मात्मेति, एवं सृक्ते वीक्षाप्रतीयते न
 तु स्वार्थः, तस्मादाभीक्ष्ण्यस्यैव ग्रहणमिति भवत्याभीक्ष्ण्यमिह नित्यता,

सा च तिङ्त्वव्ययकृत्सु चेति, एतत् कुतस्त्यमित्याह । 'आभीक्ष्ण्यं च क्रियाधर्म इति' । पौनःपुन्यमाभीक्ष्ण्यं, तच्च साध्यरूपायाः क्रियाया एव संभवति न द्रव्यस्य, यद्यपि क्रियाया अपि तस्या एव व्यक्तेः पुनः क्रिया न संभवति, तज्जातीयस्य तु पुनः करणं घटादिष्वपि सम्भवति, तथापि क्रियाविषयेव पुनः क्रियतइति प्रतीतिः, तदुचनश्च पुनःपुनराभीक्ष्ण्यं नित्यमित्यादयः शब्दाः यथा युगपत्पृथगित्यादयः शब्दाः क्रियाविषयास्तद्वत्, क्रिया च तिङ्त्वव्ययकृत्सु चाभिधीयते, पावकादिषु तु साधनं प्रधानं पाकादिष्वपि तु सिद्धता प्रधानं न क्रिया, कीदृशी पुनः सा क्रिया यस्या आभीक्ष्ण्यं धर्म इत्याह । 'यां क्रियामिति' । 'तत्त्वित्यमिति' । नित्यशब्दस्य नपुंसकलिङ्गत्वात्तद्वृत्ति तच्छब्दस्यापि नपुंसकत्वं यथा ऋणो यत्कर्म णौ चेत्स कर्तव्यं पुंस्त्वम् । 'लुनीहिलुनीहाति' । क्रियासमभिहारे लोट्, यद्यपि तिङन्तस्य दर्शितमुदाहरणं तथाप्यस्यैव वक्तव्यमिति पुनरुपन्यासस्तद्वर्शयति । 'त्वाणमुलोलोटश्चेति' । समानकर्तृकयोरित्यादिनार्थान्तरेपि त्वाणमुलौ विहितौ, लोटपि विध्यादावर्थान्तरे विहित इति सामान्यशब्दत्वाद् द्विवचनपेक्षा एव पौनःपुन्यं प्रकाशयन्ति । 'यद् तु तच्चिरपेक्ष इति' । स हि क्रियासमभिहारं न व्यभिचरति, तत्किं तस्य तद्द्योतने द्विवचनपेक्षया । ननु यङन्तस्यापि कदा चिद् द्विवचनमिष्यते, तत्कथमित्याह । 'यदा त्विति' । द्विविधो हि क्रियायाः समभिहारः, पौनःपुन्यं भृशार्थैश्च, तत्र यदा द्विवचनं भवति तदा भृशार्थं यद्, तस्यैव पौनःपुन्यं द्योतयितुं द्विवचनं तस्य यदा द्योतितत्वादित्यर्थः, वृत्तौ च सामान्यशब्दस्यापि क्रियासमभिहारशब्दस्य भृशार्थलतणे क्रियासमभिहारे वृत्तिर्विज्ञेया । 'पापच्यतइति' । सकला अवयवक्रियाः स्वयमेव संपादयन् पुनःपुनः पचतीत्यर्थः । लोटपि भवति पापच्यस्व पापच्यस्वेत्येवायं पापच्यतइति, अथ नित्यतायां द्विवचनमुच्यमानं धातुमात्रस्य कस्माच्च भवति, स हि क्रियावचनः । उच्यते । परिग्रहीतसाधना क्रिया व्यवहारोपयोगिनी भवति, तदनभिधानाच्च धातुमात्रस्य द्विवचनाभावः, पदाधिकारो वाच्यणीयः,

अनेनैवाभिप्रायेण पूर्वमुक्तमथ पदस्येत्येव कस्माच्चाख्यतइति, अस्मिन्त्येते
 सगतिकस्य द्विवचनं वक्तव्यमेव, एतेनैतदपि निरस्तं, भृगार्थं सावका-
 शो यद् पौनःपुन्ये परेण द्विवचनेन बाधतइति, कथमिदं निरस्तं,
 पदस्य द्विवचनं धातोर्यद्, तत्रान्तरङ्गस्य न युक्तो बाध इति व्याख्यातं,
 नित्यं वीप्सां व्याख्यास्यन् विषयं तावत्पृच्छति । 'अथेति' । 'मुष्णु वी-
 ष्येति' । सुपामेव तदभिव्यक्तौ समर्थत्वात्, एवं विषयमुक्त्वा स्वरूपं
 पृच्छति । 'का पुनरिति' । यदि सामान्येन व्याप्तिमिच्छा वीप्सा तदा
 विकीर्यतीत्यादौ द्विवचनप्रसङ्गः करोत्यादिक्रियाभिः कटादीनां या
 व्याप्तिमिच्छा तद्वचित्वात्, इतरो योगकृतिर्वीप्साशब्द इति अभिप्राये-
 णाह । 'व्याप्तिविशेषविषयेति' । प्रयोक्तुरिच्छेयनेन नाभिधेया
 वीप्सा एह्यते वीप्सावाचिनो द्वे भवत इति । किं तर्हि प्रयोक्तृधर्मः,
 आवाधवत् । गतगत इत्युक्ते प्रियस्य चिरगमनादिना पीडितो वाक्यं
 प्रयुङ्गइति प्रतीयते, तेन विकीर्यतीत्यादौ द्विवचनं भवतीति दर्शयति,
 व्याप्तिविशेषविषयेत्युक्तं स तु विशेषो नाद्याप्यभिहित इति पुनः
 पृच्छति । 'का पुनरमाविति' । 'नानावाचिनामित्यादि' । पूर्ववृत्तिषु
 पठितं वीप्सानतणं तद् व्याचष्टे । 'नानाभूतार्थवाचिनामिति' । तत्र
 नानावाचिनामिति वचनाज्जातिवाचिनां द्विवचनं न भवति, ब्राह्मणो
 न हन्तव्यः संपचो ब्रीहिरिति, नहि जातिशब्दा नानाभूतार्थवाचिनो
 जातेरेकत्वात्, युगपद्ब्रह्मात्मकमविद्यत्तायां द्विवचनभावः, यथास्मिन्व-
 नेयं वृत्तः शोभनेयं वृत्तः शोभन इति क्रमेण शोभनत्वप्रतिपादने ब्रह्म-
 नामपि शब्दानां प्रयोगो भवति, तथैकशेषोपि न भवति, अस्मिन्वने
 वृत्ताः शोभना इति, नानावाचित्वाभावात् पृथगर्थपर्यवसायित्वं हि
 नानावाचित्वं, न चैकशेषे तदस्ति, अत एव तत्र न प्रत्येकं विधेय-
 संबन्धो नियमेन प्रतीयते, नहि ब्राह्मणेष्वः शतं देयमित्युक्ते नियमेन
 प्रत्येकं शतं देयं भवति, ब्राह्मणाय ब्राह्मणाय शतं देयमित्युक्ते प्रत्येकं शतं
 दीयते, तत्कस्य हेतोः, पृथगर्थपर्यवसायितया पृथग्देयस्य संबन्धात्, यदा

च पृथगर्थैर्बर्णयामाया तदा यावन्तोऽर्था अभिधित्वास्तावन्तः शब्दाः
पृथगेकैकपर्यवसायिनः प्रसक्तास्तेषामनेन निवृत्तिः क्रियते वीक्षायां द्वे
एव प्रयोक्तव्ये न तु बहु प्रयोक्तव्यमिति, कथं तर्हि निवृत्तानामर्थः
प्रतीयते, यावता प्रत्येकपर्यवसायित्वे द्वयोरेव प्रतीतिः स्यात्, उच्यते ।

एकशेषे यथान्येषामर्थः शिष्टेन गम्यते ।

तद्वदत्र द्विशेषेपि शिष्टाभ्यामितरार्थधीः ॥

यथैव हि एते एता इत्येकशेषविषये शिष्यमाणमेव निवृ-
त्तानामर्थ्यमाह तथेहापि शिष्यमाणे द्वे एव विवर्तितानर्थानभिधा-
स्यतः, न च बहुवचनप्रसङ्गः, परिहृतीतैकत्वानां बहूनामभिधानात्, अन्यथा
प्रत्येकसंबन्धस्याप्रतीतिः द्विवचनादुत्तरकालं सत्यामपि बहुत्वावगताव-
प्रातिपदिकत्वादुबुवचनाभावः, यथा पश्य मृगो धावतीति, सत्यपि दश-
नक्रियापेक्षे कर्मत्वे द्वितीयाभावः, एकैकमित्यत्र तु सत्यपि बहुव्रीहि-
वद्भावेन प्रातिपदिकत्वं परिहृतीतैकत्वस्यैकार्थ्यस्य वीक्षायोगादन्तरङ्ग-
त्वादेकचनं भवति न बहुवचनं, बहुत्वप्रतीतिर्बहिरङ्गत्वात्, अस्यैवार्थ-
स्यैकैकस्य प्राप्तामिति निर्द्वैशो लिङ्गमित्यलमियता । तदयमन्वयः^१ ।
नानाभूतार्थवाचिनां यान्यधिकरणानि वा^२च्यानि तेषां सहविवर्तितानां
एकसंख्यायुक्तानां प्रत्येकं क्रियया गुणेन वा व्याप्तुमिच्छा वीक्ष्येति,
क्रियागुणग्रहणं द्रव्यस्याप्युपलक्षणम् । 'यामेशामे पानीयमिति' ।
द्रव्यव्याप्तेरुदाहरणम्, । 'पुरुषःपुरुषो निधनमुपैतीति' । निधनं मरणं,
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युरित्यर्थः, अपर आह साक्षां भक्तिविशेषो निधनं,
सर्वं एव चात्विजो निधनमुपयन्तीत्यर्थ इति । 'यत्तिष्ठन्तमित्यादि' ।
अत्र विवर्तिषेधो हेतुः, द्विवचनस्यावकाशो यत्र नित्यता विवर्तिता न
प्रकर्षः, पवतिपवतीति, प्रकर्षप्रत्ययस्यावकाशो यत्र प्रकर्ष एव विवर्त्यते
न नित्यता, पवतितरामिति, उभयविवर्ततायामुभयप्रसंगे परत्वाद् द्विवचनं,
ततः पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्प्रकर्षप्रत्ययः, यद्वा प्रतियोग्यपेक्षः प्रकर्षो-

^१ अर्थव्यतिरिति पा. ३ पु. ।

^२ वाच्यानीति सं. पु. नास्ति ।

बहिरङ्गः, पौनःपुन्यमन्तरङ्गमिति पूर्वं द्विर्वचनम् । 'इह त्वित्यादि' । इष्टिरेवेयं, यद्वा प्रकर्षयुक्ता एवाद्यादय आनयनक्रियायामुपयुज्यन्तदिति, लघुप्रकर्षा एव वीप्स्यन्ते । किञ्च कृतद्विर्वचनात्तरपि सत्याद्यात्तरमिति भवितव्यं, तथा च प्रकर्षार्था गम्येत न वीप्सेति पूर्वं प्रकर्षयोगः ॥

“परेवर्जने” ॥ ‘परिपरित्रिगतेभ्य इति’ । अपपरी वर्जनेनदति कर्म-प्रवचनीयसंज्ञा, पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति पञ्चमी । ‘परिषिञ्चतीति’ । परिः सर्वतो भावे, उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वम् । ‘परेवर्जनेनइत्यादि’ । परेवर्जनेनइत्यत्रासमास इति वक्तव्यं वेति च वक्तव्यं, तेनासमासएव भवति, तत्रापि विकल्पेन, अन्यत्र तु नैव भवति तदाह । ‘समासे त्विति’ । ‘तेनैवाकृत्यादिति’ । ननु वाक्ये तावद्वर्जने परेरेव द्योत्यं समासेपि परिः संनिहितस्तत्किं समासस्य वर्जने शक्तिः कल्प्यते, तत्राहुः । जहन्स्वार्था वृत्तिरिति पक्षे समास एव वर्ज्यमानोपसर्जने वर्जने वर्त्तते, अथयत्रै त्वनये-काविति, यदा त्वजहन्स्वार्था वृत्तिरिति पक्षस्तदा वाक्ये केवले वर्जने परिवर्त्ततेतदिति तत्रैव द्विर्वचनं भवति, समासे तु वर्ज्यमानार्थास्कन्दनात्र द्वयर्थः परिः केवले वर्जने वर्त्ततेतदिति द्विर्वचनाभावः ॥

“प्रसमुपोदः पादपूरणे” ॥ प्रादीनां समाहारद्वन्द्वः, द्वन्द्वान्नुदप-हान्तात्समाहारइति समासान्तस्तु न भवति समासान्तविधेरनित्यत्वात् । उदित्यं जातवेदसमिति क्वचिदुदाहृतं, तदयुक्तं, नह्यत्र द्वितीय उच्छब्दः किं तद्व्यंशब्दः । ‘सामर्थ्याच्छन्दस्येवैतद्विधानमिति’ । किं सामर्थ्यमित्याह । ‘भाषायामिति’ । नात्र द्विर्वचनस्य किञ्चित् द्योत्यं केवलं पादपूरणमेव का-ये, न चैवंविधस्य भाषायां प्रयोगोऽस्ति, क्वचित्तुसामर्थ्यादित्यादि न पठ्यते ॥

“उपर्यध्यधसः सामीप्ये” ॥ उपर्योदीनां योर्यस्तस्य सामीप्य-द्योतनाय द्विर्वचनं, सामीप्यं प्रत्यासत्तिः, तच्च देशकृतं कालकृतं वा । ‘उपर्युपरि दुःखमिति’ । कालकृतस्यादाहरणं, दुःखस्य सामीप्येनोपरिष्ठा-दित्यर्थः, उभमवतसोरित्युपसंख्यानेन द्वितीया । ‘उपर्युपरि याममिति’ । यामस्य सामीप्येनोपरिष्ठाद्विशदित्यर्थः । ‘अध्यधि याममिति’ । अध्यध-रिभावे, यथा समिधं सुचं चाध्यधि गार्हपत्यं हूत्वा इति । ‘अधोऽधो याम-

मिति । सामस्य सामीप्येनाधस्ताद्वेशदत्यर्थः । यथा नवानधोधो बृहतः
पयोधरानिति ।

उपर्युपरि पश्यन्तः सर्वे एव दरिद्रा इति ।

अधोधो दर्शने कस्य महिमा नोपजायते ॥

इति तु वीष्णायां द्विर्वचनम् । 'उपरि चन्द्रमा इति' । अत्र भूगतमपे-
क्ष्योपरिभावस्य सामीप्यं नास्ति । 'उपरि शिरस इत्यादि' । नहि वस्तुमत्तैव
शब्दव्युत्पत्तेः प्रधानं कारणं किं तर्हि विवक्षा, सा चेह नास्ति शिरस उपरि-
ष्ठादृष्टं धारयति नाधस्तादिति ह्यत्र विवक्षितं, सामीप्यं तु वस्तुतः संभवति ॥

"वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु" ॥ 'एका-
र्थपदसमूहो वाक्यमिति' । यथाह भगवाञ्जैमिनिर्येकत्वादेकं वाक्यं सा-
काङ्क्षं चेद्विभागे स्यादिति । क्वचित्त्वेकतिङ्पदसमूहो वाक्यमिति पठ्यते
एका तिङ्विभक्तियेत्र स एकतिङ्, क्वचित्तु न किञ्चिदपि वाक्यचलणं पठ्यते ।
'असूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु यदि तद्वाक्यं भवतीति' । यद्यपि
वाक्यादेरिति समासे गुणीभूतं वाक्यं तथाप्यसूयादीनां तेनैव संबन्धः,
असूयादिषु यद्वाक्यं तदादेरिति, न तु प्रधानेन वाक्यादिना ऽऽमन्त्रितेन,
प्रयोक्तृधर्मो ह्यसूयादयो नाभिधेयधर्मास्ते च वाक्येनैव द्योत्यन्ते नाम-
न्त्रितेन । उदाहरणेषु संगतावनुकम्पायां कन्, इतरत्र कुत्सिते कः, रित्
शून्यं तुद्रमित्यर्थः, शक्तियष्टिशब्दाभ्यां तद्वत्योः स्त्रियोर्वर्तमानाभ्यां
कुत्सिते कः, एवं हि कुत्सनं संबोधनं च समीचीनं भवति । 'भर्त्सने
त्वित्यादि' । यद्यपि भर्त्सने पर्यायेणेति वचनात्पूर्वस्यापि तत्र पर्यायेण
पूतो भवति तथापि भर्त्सने यदुक्तमिहोदाहरणं तदधिकृत्येदमुक्तमाशेडित-
स्येवेति । 'शोभनः खल्वसि माणवकेति' । अत्र माणवकशब्दस्य द्विर्वचनं
न भवति, ननु च नानसूयन् कुत्सयते न चाकुपितो भर्त्सयते, ततः कोपा-
सूययोर्द्विर्वचनं विधीयमानं भर्त्सनेकुत्सनयोरपि सिद्ध्यति, कारणत्वेन तत्रापि
कोपासूययोर्भावात्, तत्रैव नार्थः कुत्सनभर्त्सनयहणेन, नैतदस्ति ॥

गुरवो हि हितैषित्वादकुप्यन्तोपि भर्त्सनम् ।

कुर्वते भर्त्स्यमानास्तु कुपितान्प्रतिर्यान्ति तान् ॥

विनायसूयया कुत्सां कुर्वन्तीति एवक्तव्योः ।
 निर्द्वैतः सूत्रकारेण विहितः सूक्ष्मदर्शिना ॥
 सामृतैः पाणिभिर्गन्ति गुरवो न विप्रेक्षितैः ।
 लालनाश्रयिणो दोषास्ताडनाश्रयिणो गुणाः ॥

अभिप्राये दुष्टे लालनेपि दोषा भवन्ति, विपर्यये तु ताडनेपि गुणा इत्यर्थः ॥

“एकं बहुव्रीहिवत्” ॥ अत्र यदि केवलो बहुव्रीहिवद्भावोऽनि-
 दिष्टविषयोनेन विधीयेत ततश्चेहापि प्राप्नोत्येक इति, ततश्च सुब्रूक्
 स्यात्, अस्तु बहुव्रीहिवद्भावोऽपरः सुः प्रभविष्यति, नैव चात्र सुब्रूक्
 प्राप्नोति, एक इत्यस्य प्रत्ययान्तत्वेनाप्रातिपदिकत्वात्, कृतद्वितसमा-
 साश्चेत्यत्र च समासग्रहणं नियमाद्ये न विध्यर्थमिति तेनापि नास्ति
 प्रातिपदिकत्वम् । इह तर्ह्येकेति पुंवद्भावः प्राप्नोति, स्यादेतत्, द्वे इत्य-
 धिकाराद् द्विवचनसंनियोगेन विधीयमानो बहुव्रीहिवद्भावस्तदभावाद्विह
 न भवतीति, अथ तदपि द्विवचनं तेन विधीयमानमत्र कस्माच्च भवति,
 तस्मादुक्तव्योस्य विषय अत्र आह । ‘एकमित्येतच्छब्दरूपं द्विकमिति’ ।
 सत्यं, द्वे इत्यनुवर्तते, न च तेन द्विवचनं विधीयते किं तर्ह्यन्येन, विहितम-
 नूद्य तत्र बहुव्रीहिवद्भावो विधीयते, क चान्येन द्विवचनं विहितं,
 वीप्सायां, यदि पुनर्वीप्साग्रहणमनुवर्त्य तत्र बहुव्रीहिवद्भावो विधीयते,
 नैवं शक्यम् । बहुव्रीहिवद्भावेन द्विवचनं बाध्यते, अथ यदि वीप्सायां द्वे
 इत्येवमुभयमनुवर्त्य द्विवचनं बहुव्रीहिवद्भाव इत्युभयमनेन विधीयते न
 दोषो भवति, वृत्तिकारस्तु किमनया वीप्साग्रहणानुवर्त्येति द्वे इत्येवान्व-
 वीवृतत् । ‘सुब्रूपापुंवद्भावविति’ । यद्यप्येतौ बहुव्रीहविति नोच्येते
 तथापि तत्र दृष्टावित्येतयोरतिदेशः, क्वचित्तु वृत्तावेवायमर्थः पठ्यते ।
 ‘एकैकमिति’ । एकमित्यस्य द्विवचने द्वयोरपि सुपोलुंकि सति पुनर्बहु-

ग्रीहिवद्वावादेव सुप्. । 'एकैक्येति' टाबन्तातृतीया, तदन्तस्य द्विर्वचनं, सुब्रुकि पुंवद्वावेन पूर्वभागे टापो निवृत्तिः, कः पुनरत्र टापो निवृत्तौ सत्यामसत्यां वा विशेषः, अवयवेऽस्ति विशेषः । ऐकैक्येत्येक-एक्येति भवति, उत्तरत्र च गतगतेत्यादौ पुंवद्वावस्य प्रयोजनं, ननु यदि यच्च यावच्च बहुव्रीहौ दृष्टं कार्यं तस्य सर्वस्यातिदेशः सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधः स्वरः समासान्त इत्येते विधयः प्राप्नुवन्त्यत आह । 'सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधस्वरसमासान्ता इति' । 'न बहुव्रीहाविति प्रतिषेधो न भवतीति' । तत्र हि विभावा दिक्प्रमासे बहुव्रीहावित्यतो बहुव्रीहावित्यनुवर्त्तमाने पुनर्बहुव्रीहियहणं बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिस्तत्र यथा स्याद्बहुव्रीहिवद्वावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र माभूदिति, तेन संज्ञाप्रतिषेधस्तावत्समासाधिकारे बहुव्रीहौ विज्ञायते । 'नन, सुसुदिति' । आवाधे चेति द्विर्वचनं, नन करोति सुसु जागर्तात्यादिवाक्यैकदेश उदाहृतः । 'नसुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वं न भवतीति' । तत्र हि वन समासद्वयतः सिंहावलोकितन्यायेन समासद्वयं सवध्यते, बहुव्रीहाविदमेतत्तद्वा इत्यतो बहुव्रीहाविति च, तत्र बहुव्रीहेः समासत्वाव्यभिवारे पुनः समासद्वयं विशेषणं समासाधिकारविहितं बहुव्रीहिरिष्यहार्थम् । अथात्र नसुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वे सति कः स्वरो भवति, अत्र हि चत्वारः स्वराः प्राप्तुर्गन्ति, समासान्तोदात्तत्वं पूर्वपदप्रकृतिस्वरो नसुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वप्राप्तेऽहितानुदात्तत्वं च, तत्र नसुभ्यामित्ययं स्वरो न भवतीत्युक्तम् । आमेहितानुदात्तत्वमपि न भवति, किं कारणं, कार्यातिदेशे तावदिदमेव कार्याणां विधायकमिति परत्वाद्दामेहितानुदात्तत्वं बहुव्रीहिस्वराण बाध्यते, शास्त्रातिदेशेपि विशदुष्य स्वाश्रयस्यातिदेशेन निवर्त्तनाच्चेवामेहितानुदात्तत्वं भवति बहुव्रीहौ प्रकृत्येत्यत्र च न समासपदहणमनुवर्त्तते, तेन बहुव्रीहिवद्वावात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवन् समासान्तोदात्तत्वं बाध्यते । 'अष्टमिति' । आवाधे चेति द्विर्वचनम् । 'अक्षूपरिति समासान्तो न भवतीति' । तत्र हि समासाव्यतद्विषयादित्यतः समासादित्यनुवर्त्तमाने पुनः समासपदहणं समासाधिकारे विहितो यः समासस्तत्परिष्यहार्थे, तेनातिदेशिके समासे न

भवतीति, एवमेते संज्ञाप्रतिषेधादयः समासाधिकारविहिते बहुव्रीहौ चिन्तायन्ते, वार्तिककारस्तु सर्वमेवैतद्वाचनिकं मन्यते, यदाह, सर्वनाम-
स्वरसमासान्तेषु दोष इति, अथ ननेत्यत्र बहुव्रीहिवद्वावाचनोप-
कस्माच्च भवति, उच्यते, उत्तरपदइति वर्तते । नञ इति च कार्यिणोनिर्देशः,
तत्र सात्ताच्छिष्टेन कार्यित्वेन नञो निमित्तभावो बाध्यते, यथा मद्र-
हृदो भद्रहृद इत्यत्र रेफस्यावो रहाभ्यां द्वे इति द्विवचनप्रसङ्गे उक्तं, नेमौ
रहौ कार्यिणौ किं तर्हि निमित्तमिमौ द्विवचनस्येति, अयं तु परिहारः
पूर्वत्रापि यथासंभवं द्रष्टव्यः ॥

“आवाधे च” ॥ ‘आवाधनमावाध इति’ । भावे घञ् । ‘प्रयोक्तृ-
धर्मो नाभिधेयधर्म इति’ । अभिधेयधर्मस्य हि बाधितपीडितादिशब्दा-
नामेव द्विवचनं स्याच्च गतादिशब्दानां प्रयोक्तृधर्मस्य हि तेषामपि भवतीति
व्याप्तिर्भवति । ‘तत्र वर्तमानस्येति’ । द्विवचने सत्यावाधस्य गम्यमान-
त्वाद्गतादिशब्दानां तत्र वृत्तिः, न तु तदभिधानात् । ‘प्रियस्य विरगमनादि-
नेति’ । प्रयोक्तृधर्मत्वमावाधस्य दर्शयति, आदिशब्देन नाशादेयंहणम् ॥

“कर्मधारयवदुत्तरेषु” ॥ ‘कोपधाया अपि कर्मधारयवद्वावात्पुंव-
द्वावो भवतीति’ । तेन बहुव्रीहिवद्वावे प्रकृते कर्मधारयवद्वावो विधीयते
इति भावः । ‘समासान्तोदात्तत्वमनेन विधीयतइति’ । कार्यातिदेशपक्ष-
इदमुक्तम् । शास्त्रातिदेशे तु यद्यप्याग्नेहितानुदात्तत्वमेव परं तथापि न
तद्ववति, विरुद्धस्य स्वाश्रयस्यातिदेशेन निवर्तनात् ॥

“प्रकारे गुणवचनस्य” ॥ ‘प्रकारो भेदः सादृश्यं चेति’ । उभ-
यत्रापि प्रकारशब्दस्य दृष्टत्वात्, भेदे तावद्बहुभिः प्रकारैर्भुङ्क्ते, बहुभि-
र्भेदैर्विशेषैरिति गम्यते, सादृश्यं ब्राह्मणप्रकारोऽयं माणवकः, ब्राह्मण-
सदृश इति गम्यते । ‘तद्विहेति’ । तद्विति वाक्योपन्यासे, अत्रयं वा
सप्तम्यर्थवृत्ति, तत्रेत्यर्थः । ‘सादृश्यं प्रकारो एह्यतइति’ । द्विरुक्तात्-

१ भावे चाञ्जित्यारभ्य प्रयोक्तृधर्मस्ये इत्येतत्सर्वमन्तो वन्तो नास्ति २ पुं ।

३ कोपधाया अपि हि पुंवद्वावात्पुंवत्कर्मधारयेति पुंवद्वावो भवतीति सु-
सू. पा. ।

स्यैव प्रतीतेः । अत्र चाभिधानस्वाभावं हेतुः । 'प्रकारे वर्तमानस्येति' । द्विर्वचनप्रवृत्तिद्वारेण तद्व्योतनात्तत्र वृत्तिः । 'अपरिपूर्णगुण इत्यर्थे इति' । कथमेतदित्याह । 'परिपूर्णगुणेनेति' । यस्य पूर्णे पाटवं यः पटुकार्याणि करोति तेन यदा न्यूनपाटवमुपमीयते तदा पटुपटुरिति प्रयोगो भवति, तेनार्थादपरिपूर्णगुण इत्यर्था भवति । 'जातीयोनेन द्विर्वचनेन बाधनं नेष्यतइति' । तद्विधौ द्विविधस्यापि प्रकारस्य ग्रहणं मन्यते, जयादित्यस्तु तत्राह, सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकार इति, इष्टिश्चेयम् । अन्यथा ब्राह्मणजातीय इत्यादावगुणवचने पटुजातीय इत्यादौ गुणवचनेपि सादृश्यादन्यत्र भेदे चरितार्थस्य जातीयरो गुणवचनेषु सादृश्ये बाधः स्यात् । 'पटुर्वदत्त इति' । परिपूर्णगुणपवाच पटुशब्दे वर्तते न तत्सादृश्यान्यूनगुणे । 'अग्निर्माणवक इति' । अग्निशब्दे बहो वृत्तः सोऽयमिति सादृश्यनिमित्तादभेदोपचाराण्माणवके वर्ततइति द्रव्ये पूर्ववृत्तः संप्रत्यपि द्रव्यवचन इति गुणवचनो न भवति, एवं गौर्वाहीक इत्यत्र गोशब्दः साक्षादिमति वर्तित्वा वाहीके वर्तमानः । नन्वाग्निशब्देऽग्निगततैत्त्यं माणवके प्रतिपादयितुं प्रयुज्यतइति गुणवचन एव, तथा गोशब्देऽपि साक्षादिमद्वतजाद्यप्रतिपादनाय वाहीके प्रयुज्यतइति गुणवचन एवेत्यत आह । 'यदाप्यत्राग्निशब्द इति' । अग्निशब्दे माणवके प्रयुज्यमानो यादृशमग्नेस्तैत्त्य परश्चादिभ्यो व्यावृत्तं तदेव प्रतिपादयति न तैत्त्यमात्रमिति । गोशब्देऽपि यादृशं गवां जाद्यं मनुष्येभ्यो व्यावृत्तं तदेव प्रतिपादयति, आश्रयविशेषसंबन्धाद्धि तैत्त्यजाद्यादिकं भिद्यते, तदेतदाह । 'मुख्यार्थसंबन्धादवभृतभेदं तैत्त्यजाद्यादिकमिति' । शब्दान्तरसंनिधिमन्तरेण शब्दश्रवणमात्राद्यर्थः प्रतीयते स मुख्यः । विपरितो गौणः, अवभृतभेदं, निश्चितभेदम् । आदिशब्देन पैतृत्यभारवहनादेयज्ञानम् । अगोन्तरे, गौणे माणवके वाहीके च । 'सर्वदा गुणवचनो न भवतीति न द्विरुच्यतइति' । प्रकारे वर्तमानस्येत्येव गुणवचनत्वे सिद्धे पुनर्गुणवचनग्रहणात्सर्वदा गुणवचनस्येत्याश्रीयते, न चायं सर्वदा गुणवचनः प्राक् प्रकाराद् द्रव्यवचनत्वात् । अत्र केचित् । गुणमुक्तवान् गुणवचन इति

गुणोपसर्जनद्वयवचनस्य द्विवचनमिच्छन्ति । अये तु गुणवचनस्य गुण-
वचनस्य चाविशेषेणेच्छन्ति, शुक्लगुणं रूपं शुक्लशुक्लः पठ इति नवतमं
प्रीतिरहो करोतीत्यत्र वीक्षायां द्विवचनम्, अनेन तु द्विवचने सुब्रूोपपसङ्गः,
यथा नवनवावृणथायुभिरादध' इति । 'मूलेमूनइति' । एकस्य वस्तुनो
वेणुदलादेरेकमेव मुख्यमयं मूनं च इतरेषां तु भागानामापेक्षिको मूलाय-
व्यपदेशः, स्यौत्यसौत्ये अपि नैकहरे किं तर्हि यथामूलमुपचीयते
स्यौत्यं यथायं च सौत्यमिति वीक्षाया अत्रासंभवः । इह' मूलेमूने
पथि विटपिनामिति वीक्षायामेव द्विवचनम् । 'स्वार्थे इति' । अयो-
न्तराभावप्रदर्शनार्थमिदमुक्तम् । 'अस्मात्कार्षापणादिति' । अनेक-
मावसमुदायः कार्षापणं तत्र न सर्वं माषा दानक्रियया व्याप्यन्ते किं
तर्हि द्वावेवेति वीक्षाया अभावः । ननु यथा द्वावेव माषौ निजंता
दानक्रियया व्याप्येते तदा माषंमाषं देहि इति वीक्षायां द्विवचनं भवति,
एवमनेकमावसमुदायादपि कार्षापणाद् द्रुघोरेवास्ति दानक्रियाव्याप्तिः ।
मैवम् । तत्र हि संनिहितस्यार्थस्य न कस्य विदुर्जनमस्ति इह तु वर्जन-
मस्ति यतो माषंमाषमसौ दत्त्वा शेषं पृच्छति किमनेन क्रियतामिति,
तदिदमुक्तम् । 'अत्र हीति' । 'माषं देहि द्वौ माषौ देहि त्रीन्माषा-
निति' । अनेन यथेच्छं देहीति विवक्षया अवधारणाभावं दर्शयति ।
'चापल इति' । प्रयोक्तृधर्मायं तस्मिन् द्यौत्ये सुवन्तस्य तिङन्तस्य च
सर्वस्य वाक्यगतस्य पदस्य द्विवचनं नावश्यमिति नेदं शास्त्रीयं द्विवचनं
किं तर्हि परप्रत्यायनायानेकस्य स्वतन्त्रपदस्य प्रयोग इत्यर्थः, एवं च कृत्वा
आवेदितानुदात्तत्वाभावाद्यथाशान्तः स्वरो भवति । 'क्रियासमभिहार-
इति' । लोडन्तस्येवेदं द्विवचनं न यङन्तस्य, लोटः समुच्चयेपि विधा-
नान् क्रियासमभिहाराभिव्यक्तौ केवलस्य सामर्थ्याभावात्, यद् तु क्रिया-
समभिहारविषयएवेति तद्द्योतने स्वयं सामर्थ्यावापेक्षते द्विवचनम् ।
'आभीक्ष्ण्यइति' । पूर्वेषां वाक्येन क्रियासमभिहारसंशब्दनेन यो विहि-

तस्मिन्तस्यैव द्विवचनमिति शङ्कमानं प्रत्यस्य वाक्यस्योपन्यासः । 'नित्य-
इत्येव सिद्धमिति तत्रोक्तमिति' । नित्यव्यप्ययोरित्यत्र हि त्वाण-
मुलोलोठश्च द्विवचनसापेक्षामेव पौनःपुन्यप्रकाशने शक्तिरित्युक्तम् । अन्ये
त्वाहुः । पुनःपुनःक्रियाया उत्पादनमाभीक्ष्ण्यं, तथाहि । भुक्त्वाभुक्त्वा
व्रजतीत्युक्ते सत्यपि क्रियाया विच्छेदे पुनर्भुङ्क्ते पुनः पुनःपुनर्व्रजतीति
क्रियावृत्तिः प्रतीयते, नित्यता तु क्रियाया अविच्छेदः, यथा जीवतिजीव-
तीत्युक्ते जीवत्येवापमिति प्रतीयते न त्वसौ जीवित्वा म्रियते मृत्वा च
जीवतीति जीवनमेव त्वविच्छिन्नं प्रतीयते तस्मादाभीक्ष्ण्यं नित्यमिति
भिन्नावेतावर्थाविति । अपर आह । भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ त्वाणमुलन्तस्य
तिङन्तस्य च द्विवचने प्राप्ते आभीक्ष्ण्यप्रशब्देन यो विहितस्तदन्तस्य यथा
स्यात्तिङन्तस्य मा भूदिति नियमार्थमिदमिति । 'हाचीति' । विषयमप्रमीयं,
तेनानुत्यक्त्वप्युक्त्याकृततिलोपस्य पठदित्यादेर्द्विवचनं, ततो 'ऽव्यक्तानुकर-
णादि' ति हाचि टिलोपः, नित्यमाग्नेहिते हाचीति पररूपत्वम् । अपर
आह । इदमेवाच्छेद्य पररूपविधानं लिङ्गं हाचीति परसप्तम्यामपि
टिलोपात्पूर्वं द्विवचनं भवतीत्यस्यार्थस्येति । तदमत् । पठदित्यादौ
टिलोपादुत्तरकालमप्यच्छेद्यस्य संभवात् । 'द्वितीया करोतीति' । कृत्रो
द्वितीयेत्यादिना हाच्, तत्तर्हि हाचि द्विवचनं वक्तव्यं, न वक्तव्यम् ।
आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति हाव्यव्यक्तानुकरणस्य द्विवचनं भवतीति, यदयं
नित्यमाग्नेहिते हाचीति पररूपत्वं शास्ति । 'पूर्वप्रथमयोरिति' । पूर्व-
प्रथमइत्येतयो द्विवचनं भवति, क, अर्थातिशयविवक्षायां । अनयो-
र्थार्थस्तस्यातिशये विवक्षिते । 'आतिशयिकोपि दृश्यतइति' । द्विवचनेन
बाधे प्राप्ते वचनम्, आतिशयशब्देऽनुशक्तिकादिषु द्रष्टव्यः, केचित्त्वर्थभेदा-
दातिशयिकस्याबाध्यत्वमाहुः । तथाहि । पूर्वतरं भुङ्क्ते इत्युक्ते किमा-
त्मसाध्यक्रियान्तरापेक्षं भोजनस्य पूर्वत्वमथ भोक्तान्तरसाध्यभोजनक्रि-

१ 'प्रतीयतइत्यारभ्य तस्मादाभीक्ष्ण्यं नित्य' मित्येतत्पर्यन्तं पाठ इ. पु. नास्ति ।
२ हावेतावर्थाविति इ. पु. पाठः ।
३ आधमाहुविति इ. पु. पाठः ।

यापेतमिति संदेहो भवति, एवं पूर्वतरं पुष्पयतीत्युक्ते ऽयमर्थो गम्यते, न तावदेव किसलयितो यावदेव पुष्पयतीति, पूर्वं पूर्वं पुष्पयतीत्यस्मात्त्वन्येभ्यः पुष्पितृभ्योतिशयेन पूर्वं पुष्पयतीत्यर्थः प्रतीयते । 'इतरद्वयमयोरिति' । इतरद्वयमान्तस्य द्वे भवतः, समेनाद्यत्वादिना धर्मण संप्रधारणायां विषये । 'स्त्रीनिगदे भाव इति' । भावो भूतिः, संपत्, आद्यता, निगद्यत- इति निगदः, नौ गदेत्यादिना कर्मण्यप्, स्त्रीशब्देन स्त्रीलिङ्गः शब्दो- भिधीयते, स्त्रिया निगदः, कर्तेरि षष्ठ्याः समासः, स्त्रीलिङ्गशब्दाभिधे- यायां भूतौ वर्तमानस्येत्यर्थः । 'कतराकतरा अनयोरद्वयतेति' । किं साधनसंपत्कृता उत भाग्यकृतेति प्रश्नार्थः । 'कर्मव्यतिहारइति' । क्रियाव्यतिहारे इत्यर्थः, तत्र द्विर्वचनं नित्यं समासवद्भावस्तु बहुलं, तत्रा- न्यान्यशब्दे समासवद्भावाभावात्सुब्लुक् समासान्तोदात्तत्वं च न भवति । शब्देद्वितानुदात्तत्वं भवति, इतरतरशब्दे तु नित्यः समासवद्भाव इति सुब्लुक्समासस्वरौ भवतः । 'अन्यान्यमिति' । द्वितायैकवचनान्तस्य द्विर्वचनम् । 'अन्यान्यस्येति' । षष्ठ्येकवचनान्तस्य, अन्यान्यसंबन्धिनः पुत्रादीनित्यर्थः । 'स्त्रीनपुंसकयोरिति' । उत्तरपदस्याया विभक्तेराम्भावो- न्यया नेकालत्वात्स सर्वस्योत्तरपदस्य स्यात्, तत्र सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भाव इति पूर्वोत्तरपदयोर्द्वेयोरपि पुंवद्भावे कृते पक्षे आम्बिधिः, अन्या- शब्दस्य तु द्विर्वचने समासवद्भावाभावादुल्लवचनान्तिस्त्रयां टापो निवृत्तिः, नपुंसके चाद्दुतरादिभ्य इत्यस्य निवृत्तिः, वार्तिकेषु कर्मधारयवदिति न संबध्यतइति सुब्लुगादि न भवति ॥

“अत्रुक्ते प्रियमुखयोरन्यतरस्याम्” ॥ ‘प्रियप्रियेणेति’ । तृतीयैक- वचनान्तस्य द्विर्वचने कर्मधारयवद्भावात्सुब्लुकि पुनस्तदेव वचनम् । अत्यन्तदयितमपि वस्त्वनायासेन ददातीत्यर्थः ॥

“यथास्वे यथायथम्” ॥ यथास्वइति यथासादृश्यइति वीप्सा- यामव्ययीभावः, स्वशब्द आत्मवचन आत्मीयवचनो वेति दर्शयति । ‘यो य आत्मेति’ । ज्ञातिधनवचनस्य तु ग्रहणं न भवति, द्विर्वचनस्य तत्रासमर्थत्वात् ॥

“दुन्दुं रहस्यमर्थादावचनव्युत्क्रमणयत्तपान्नपयोगाभिव्यक्तिषु” ॥
 ‘पूर्वपदस्येति’ । द्वि चो द्वि चो इति स्थिते कर्मधारयवद्वावात्सुब्रुकि
 कृते पूर्वपदावयवभूतस्येकारस्याम्भावः, उतरपदावयवस्य चात्वं निपा-
 त्यते, चकारावयवकत्वं क्वचिदेकवद्वावश्च निपात्यते, समासान्तोदात्तत्वं
 तु कर्मधारयवद्वावाद्भवति । ‘तत्र रहस्यं दुन्दुशब्दवाच्यमिति’ । द्वाभ्यां
 निर्वृत्ते रहस्ये योगक्षतिरेवेत्यर्थः, । दुन्दुं मन्त्रयन्तइति’ । द्वौ द्वौ
 भूत्वा मन्त्रयन्तइत्यर्थः । एवं हि तद्रहस्यं भवति । ‘आवतुरमिति’ ।
 आहभिविधौ, चतुर्णां पुरणे चतुःशब्दो द्रष्टव्यः, आवतुर्घोदित्यर्थः ।
 ‘दुन्दुं मिथुनीयन्तीति’ । मिथुनशब्देन मैथुन तत्कर्म लत्यते, तदिच्छ-
 तीति क्यच्, प्रायेण मिथुनायन्तइति क्यङन्तं पठ्यते, तत्रापमानार्थो मृग्यः,
 माता पुत्रेणेत्यादिना मर्थादावचने व्यनक्ति । ‘तत्पुत्रेणापीति’ । एता-
 वदेव पशूनामायुः । ‘दुन्दुं व्युत्क्रान्ता इति’ । द्वौ पक्षौ भूत्वा पृथगवस्थि-
 ता इत्यर्थः । स्वार्थं द्विर्वचनमेकवद्वावश्चेति । दुन्दुं न्यञ्चि पात्राणि
 प्रपुनक्ति, सादयति न्यञ्चि न्यभूतानि अवाग्विलानि दुन्दुं स्फ्यश्च कपा-
 लानि चेति द्वेद्वे इत्यर्थः । अत्र वीष्मायां द्विर्वचनम्, अम्भावादि,
 एकवद्वावश्च । ‘द्वावभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थ इति’ । अत्र स्वार्थं द्विर्व-
 चनमेकवद्वावादिकं सर्वं निपात्यते । ‘दुन्दुं युद्धमिति’ अत्रापि वीष्मायां
 द्विर्वचनम् । ‘दुन्दुानि सहन्तइति’ । शीतमुष्णं चेत्येकं दुन्दुं, सुखदुःखे
 चापरं, सुतृष्णे चापरम्, अत्रापि स्वार्थं द्विर्वचनमेकवद्वावादि, तत्रैक-
 शेषवशाद्बहुत्वम् । ‘चार्यं दुन्दुइति’ । द्वे चार्येनिर्द्विष्टे पदे समस्ते
 दुन्दुः, अत्रापि स्वार्थं द्विर्वचनादि, पुंस्त्वं च ॥

“पदस्य” ॥ ‘प्रागपदान्ताधिकारादिति’ । अपदान्तस्य मूर्धन्य-
 इत्यत्र तु प्रकरणे विरोधुपादानाच्चाधिक्रियते । ‘पवन्तौ यजन्ताविति’ ।
 संयोगान्तस्येपि लोपो न भवति, एवं राज्ञानावित्यत्र नलोपो न भवति,
 प्रशामावित्यादौ मो नो धातोरिति नत्वं न भवति । अनन्तरेषु योगे-
 ध्वामन्त्रितादेः सुबन्तस्य तिङन्तस्य च पदस्यैव कार्यविधानात्तेषामुल्ल-

हुनं,^१ न च समर्थपरिभाषापस्यानं तेषु प्रयोजनम्, अन्तरेणाप्येतं वस्तुतः
 पदकार्यत्वादेव सिद्धेः, किं च समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा इति
 वक्ष्यते, कुत्वादीनि त्ववयवस्य भत्वेऽपि ममुदायस्य पदत्वाश्रयेणेत्यन्तएव,
 वत्किरि दोग्धीति । तस्माच्च भसंज्ञकव्यावृत्तिरपि प्रयोजनं, षष्ठी स्थाने-
 योगेति वचनात्पदस्येति स्थानषष्ठी, ततश्च 'उदात्तस्वरितयोर्ध्वः स्वरि-
 तानुदात्तस्ये' त्यव्यायमर्थो भवति, उदात्तस्वरितयोर्ध्वो यत् ततः परो योऽनु-
 दात्तस्तदन्तस्य पदस्य स्वरितत्वमलोन्यस्य भवतीति, ततश्चात्रैव स्यात्
 कुमार्याविति, कुमार्य इत्यत्र न स्यात्, सकारो ह्यत्र पदस्यान्तः, हल्स्वर-
 प्राप्तौ च व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवति । एवमेकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यत्रापि
 अयमर्थो भवति, उदात्तानुदात्तयोर्ध्व एकादेशस्तदन्तस्य पदस्यालोन्यस्या-
 देशो भवतीति, ततश्चेद्वैव स्यादुक्ताविति, वृत्तानित्यत्र न स्यात्, नकारो
 ह्यत्र पदस्यान्त्य इत्याशङ्क्याह । 'वक्ष्यमाणवाक्यापेक्षयेति' । अयम-
 भिप्रायः । अधिकारोऽयं परार्थः, परिभाषापि परार्थो, ततश्च गुणानां
 च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्स्यादिति न्यायेन नात्र स्थानेयोगपरिभाषो-
 पतिष्ठते, यत्र त्वस्या अधिकारो वक्ष्यमाणेषु वाक्येषु तेऽप्येवोपस्थानं, तत्र
 विशेषणविशेष्यभावे कामचाराद्यणोकादेशस्वरयोः पदस्येत्यनुवृत्तं कार्यवि-
 शेषणार्थे न तु कार्यप्रतिपत्त्यर्थे, तेन पदावयवगोरनुदात्तैकादेशयोः स्वर-
 विधानादनन्त्यगोरपि भवति, संयोगान्तलोपादौ तु संयोगादिना पदस्य
 विशेषणात् स्थानषष्ठी, तस्मादुक्त्यमाणां वाक्यान्त्यपेक्ष पर्यालोच्य पद-
 स्येति षष्ठा अर्थो व्यवस्थाप्यः, न त्वेतत्सुत्रं पर्यालोचनयेति । व्यवस्था-
 मेव दर्शयति । 'क्वचिदिति' । 'यद्येवमस्य स्थानषष्ठीव स्यात् लोपः प्राति-
 पदिकान्तस्येत्यत्रान्तग्रहणमनर्थकं स्यात्, तद्वि पदान्तस्य यथा स्यात्
 पदावयवस्य माभूदित्येवमर्थे स्थानषष्ठां त्वनोन्यस्येत्यस्य सिद्धत्वादन्त-
 ग्रहणमनर्थकं स्यात्, तस्मादन्तग्रहणात्क्वचिद्विशेषणषष्ठापि विज्ञायते ॥

१ कृतमित्यधिकम् इ. पु. ।

२ मात्रेत्यधिकं इ. पु. ।

३ कित्वेत्यधिकं इ. पु. ।

“पदात्” ॥ ‘प्राक् कुत्सने च सुयगोत्रादावित्येतस्मादिति’ ।
यदि त्वत्र पदादित्येतदनुवर्तत यत्पचति पूतीत्यत्रैव तिङन्तस्य निघातः
स्यात् तु पचति पूतीत्यत्र ॥

“अनुदात्तं सर्वमपादादौ” ॥ ‘यत्ते नियतमित्यादि’ । अत्र मृत्यो
इत्यस्य पादादौ निघाताभावः, ‘यदङ्गदाशुषे त्वमित्येकः पादः, अग्ने इत्य-
परः, अग्ने भद्रं करिष्यतीत्यादीनि चोदाहरणानि । ‘ह्रस्वा विश्वेश्वर इत्या-
दि’ । अत्र युष्माकमस्माकमित्यनयोरादेशाभावः । ‘अक्पादः श्लोकपा-
दश्च एह्यते इति’ । विशेषानुपादानात् । अथ सर्वग्रहणं किमर्थं, याव-
तानुदात्तं पदमेकवर्जमिति वचनादेकस्मिन्यदे एक एवोदात्तः स्वरितो
वा संभवति, ये तु दृष्टात्ता उभे वनस्पत्यादिषु युगपदिति न तेषामत्र
प्रकरणे क्वचिदनुदात्तत्वं विधीयते । यदा तु तेषामामन्त्रितत्वं तदा दृ-
ष्टात्तत्वेमेव, इदं तर्हि प्रयोजनमनादेर्युदात्तस्यानुदात्तत्वं यथा स्यात्,
अन्यथा पदादित्यधिकारादादेः परस्येत्यादेरेव स्यात्तत्र च तिङ्गुतिङ्
इति इहैव स्यात्, देवदत्तः पचतीति, अत्र हि शप्तिपावनुदात्ता, धातोः
स्वरः, इह तु न स्यात्, देवदत्तः करोतीति, विकरणस्वरेण मध्यादात्तमेत-
त्पदं, सर्वग्रहणे तु सति पदस्य सर्वव्यवधानुदात्ता भवतीत्यर्थः संपद्यते,
लुटि प्रतिषेधात्सिद्धं, यदयं न लुङिति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयति ना-
त्रादेः परस्येत्येतद्व्याप्रियतदिति, न हि लुङन्तं किञ्चिदाद्युदात्तमस्ति,
एवमपि ज्ञापकेनापवादे आदिविधावपनीते अलोऽन्त्यस्यैव स्यादुभौ
कुङ्कत इत्यादौ, ‘अत्र लसार्वधातुकस्य प्रत्ययस्वरेणान्तादात्तत्वं विक-
रणस्य तु निघातः, न तु विकरणस्वरः सति शिष्टोपि सार्वधातु-
कस्वरं बाधते, तासेः लसार्वधातुका अनुदात्तत्वविधानेन ज्ञापनात्, एव तर्हि
लुटि प्रतिषेधात्सिद्धं, यदयं गत्यर्थतोटा लृष् न चेदिति लङन्तस्य प्रतिषेधं
शास्ति तज् ज्ञापयति नात्रालोऽन्त्यस्येत्येतद्व्याप्रियतदिति, न हि लङन्त
किञ्चिदन्तादात्तमस्ति, अदुपदेशात्परं लसार्वधातुकं निहन्त्यते, नैतदस्ति

१ यदङ्गदाशुषे त्वमिति इ. पु. नास्ति ।

२ ‘अत्र लसार्वधातुकस्येत्येतद्व्याप्रियतदिति’ पर्यन्त इ. पु. पाठो नास्ति ।

ज्ञापकमिदमेतत् स्यात् भोक्तृदिति । एतद्व्येकादेशस्वरणान्तोदात्तम् । एवं तर्ह्युक्तमेतत्पदस्येति क्व चिद्विशेषणवृत्त्यपि भवति न स्थानवृत्तेति, ततः किमनुदात्तविधौ विशेषणवृत्त्याश्रयिष्यते, तत्सामानाधिकरण्यात्तिङिति वृत्त्यर्थं प्रथमा, तिङन्तस्य पदस्यावयवोऽनुदात्तो भवतीत्यर्थः, तत्र स्थानवृत्त्याभावादलोऽन्यस्येति न प्रवर्त्तते, तस्माद्वार्थः सर्वग्रहणेनेत्यत आह । 'सर्वग्रहणमित्यादि' । असति सर्वग्रहणे यत्र विधेयान्तरं नास्यामन्वितस्येत्यादौ तत्रैवानुदात्तत्वं विधीयेत तत्र ह्येतद्विधानार्थमामन्विताद्यनूयते, विधेयान्तरसद्भावे तु न तस्यानुदात्तत्वं विधायेत, वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तथाहि । सिद्धस्य वस्तुनो धर्मान्तरं शक्यते विधातुं नासिद्धस्य, नह्यसति कुट्टे चित्रकर्म, ततश्च वांनावादय एकेन वाक्येन विधेयाः, अपरेण च तेषामनुदात्तत्वमिति वाक्यभेदः, विशिष्टविधानेऽप्यनेकार्थविधानाद्विधेयैरवलक्षणो वाक्यभेदः स्यादेव, संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नेष्यते, सति तु सर्वग्रहणे तत्सामान्याद्वाक्यभेदः सहातइत्याह । 'तेनेति' । प्रयोजनान्तरमाह । 'युष्मदस्मदादेशश्च सर्वस्य सुब्रह्मस्य यथा स्युरिति' । अन्यथा केवलयोग्यं युष्मदस्मदोरेव स्युः, वृत्त्येकवचने ढसोऽंशि ढसिढसोश्चेति पूर्वैकादेशे यद्यपि दोषाभावस्तथापि वचनान्तरे दोषप्रसङ्गः, सर्वग्रहणे तु सति युष्मदस्मद्वाप्यतदवयवकं पदं लप्यतइति सर्वस्य पदस्य वांनावादयो भवन्तीति । ननु च पदस्येति वर्त्तते, विभक्त्यन्तं च पदं, तत्रान्तरेणापि सर्वग्रहणं विभक्त्यन्तस्य भविष्यतीत्यत आह । 'यत्रापीति' । भवेदेवं यत्र विभक्त्यन्तं पदं यत्र तु विभक्तौ पदं तत्र युष्मदस्मदोरेव प्रसङ्ग इत्यर्थः । 'यामो वां दीयतइति' । चतुर्थीद्विवचने, स्वादिष्विति पूर्वं पदं भवति ॥

“यामन्वितस्य च” ॥ 'सर्वमनुदात्तं भवतीति' । यामन्वितसंबन्धिनः सर्वे ऽवोऽनुदात्ता भवन्तीत्यर्थः । एतत्त्वानुवृत्तस्य सर्वशब्दस्यान्वयमात्रं प्रदर्शितं न त्वत्रास्योपयोगः कश्चित् । 'समानवाक्यद-

स्यादि' । अर्थैकत्वादिकं लौकिकं वाक्यलक्षणम्, इह तु पारिभाषिकं वाक्यम् । आख्यातं साध्यकारकविशेषणं वाक्यमिति, आख्यातमित्येकत्वं विवक्षितं, निमित्तनिमित्तिनोः समानएकस्मिन्वाक्यसाधारभूते सति निघातादयो भवन्तीति वक्तव्यं, किमर्थमित्याह । 'इहेति' । भवतीह विष्णुमित्रो देवदत्तागच्छेति वाक्यद्वयमेतत्तिङन्तद्वययोगात्, तत्र देवदत्तेत्यस्यामन्त्रितस्य निघातो न भवति । ननु च पदविधिरयं तत्त्वासाधार्य्यादेवात्र न भविष्यति, अस्त्यत्र सामर्थ्यं विष्णुमित्रमन्त्रिष्यात्यत्र गच्छन्तं देवदत्तं प्रतीदमुच्यते, ततश्च विष्णुमित्रस्येह भवनं देवदत्तागमनस्य निमित्तत्वेनोच्यतइत्यस्ति व्यपेक्षा, क्व विदेतदुदाहरणं न पठ्यते । 'अयं दण्ड इति' । अस्तीति गम्यमानत्वादेतावदेकं वाक्यम् । अत्राप्यनेनेति सर्वनाम्ना परासृष्टस्य दण्डस्य करणत्वादस्ति सामर्थ्यमिति तिङन्तस्य निघातप्रसङ्गः । 'आदानं पचेति' । त्वत्कृतृकत्वेन त्वत्स्वामिको मत्स्वामिकश्चादानो भविष्यतीत्येवं पाकस्य युष्मदस्मदर्थस्य च व्यपेक्षाऽस्तीत्यादेशप्रसङ्गः, एवमतिप्रसङ्गपरिहारः प्रयोजनमित्युक्तम् । इदानीमव्याप्तिपरिहारोपि प्रयोजनमित्याह । 'इह चेति' । किं पुनः कारणमेवूदाहरणेषु निघातादयो न स्युरित्यत आह । 'आमन्त्रितान्तमित्यादि' । इह स्थिता मातेत्यन्वयो न त्विह देवदत्तेति, नद्याः कूलमित्यन्वयो न नद्यास्तिष्ठतीति, शालीनामोदनमित्यन्वयो न शालीनां ते इति, तत्त्वासाधार्य्याच्च स्युरित्यर्थः ॥

"युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीर्द्वितीयास्ययोर्वावावौ" ॥ 'द्विवचनान्तयोरेवेति' । तेन वचनान्तरेणोदाहृतमिति भावः । स्यदहणमनर्थकं षष्ठादिष्वादेशविधानादेव तात्स्थ्यसिद्धेरित्यत आह । 'स्यदहणमिति' । श्रूयमाणविभक्तिकयोरेवादेशा यथा स्यलुप्तविभक्तिकयोर्मा भूवचित्यर्थः । श्रूयमाणायां हि विभक्तौ तत्स्थत्वं भवति न पुनर्लुप्तायां, प्रत्ययलवणेनापि कार्यं शास्त्रं वाऽतिदिश्यते न तात्स्थ्यं, यदि वा तिष्ठतिरयमविज्ञानावपि दृष्टः, यथा समये तिष्ठ सुधीवेति, समयं मा विहासीरित्यर्थः, तेनायमर्थः, षष्ठीचतुर्थीर्द्वितीया अजहतायुष्मदस्मदोरादेशा भवन्तीति ।

‘इति युष्मत्पुत्र इति’ । इतिशब्दात्पदात्परयोः षष्ठान्तयोर्युष्मदस्मदोः प्रत्ययलक्षण्येन वाचावौ न भवतः ॥

“न चवाहाहैवयुक्ते” ॥ वः समुच्चये, वा विकल्पे, ह अहेत्यनुते, ह खेदे च, एवोऽवधारणे । ‘एभिर्युक्तइति’ । एभिर्योगे सतीत्यर्थः । यद्वा एभिर्युक्ते युष्मदस्मदोरर्थ इत्यर्थः । युक्तपद्वहणमनर्थकं तृतीयानिर्द्देशत एव सिद्धं, यथा तुल्यार्थैरनुलोपमाभ्यामित्यचेत्यत आह । ‘युक्तपद्वहणमिति’ । यदा युष्मदस्मदर्थे गतान्समुच्चयादौश्चादयो व्योतयन्ति तदा तैस्तयोः साक्षाद्योगः, तत्रैवायं प्रतिषेधो यथा स्यात् युक्तयुक्ते माभूदित्येवमर्थे युक्तपद्वहणमित्यर्थः । एतदेव युक्तपद्वहणं लिङ्गम् । अत्र प्रकरणे युक्तयुक्तस्यापि पद्वहणमिति, तेनोत्तरः प्रतिषेधो युक्तयुक्तेषु भवति ॥

“पश्याथैश्चानालोचने” ॥ दर्शनं पश्यः, अस्मादेव निपातनाद्भावे शप्रत्ययः, पाष्ठादिसूत्रेण पश्यादेशः, पश्योऽर्थो येषां ते पश्यार्थाः, तदाह । ‘पश्यार्था दर्शनाया इति’ । यदि तु ‘पाष्ठाध्माधेट्दृशः श’इति कर्त्तरि शप्रत्ययः स्यात्, ततो द्रष्टृर्थैरित्यर्थः स्यात्, तथा चालोचनपर्युदासोऽनर्थकः स्यात्, नह्यालोचनार्था द्रष्टृर्था भवन्ति । ‘दर्शनं ज्ञानमिति’ । यद्यपि दृशिश्चतुर्विज्ञाने प्रसिद्धस्तथापि तस्य पर्युदासात् ज्ञानमात्रे दृशिर्हि वर्त्ततइत्यर्थः । शमो जनसमुदायः, समीत्य, मनसा निरूप्येत्यर्थः ॥

“सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा” ॥ ‘विद्यमानपूर्वादिति’ । तेन सहेति तुल्ययोगरत्यत्र तुल्ययोगइत्युपाधेः प्रायिकत्वाद्विद्यमानवचनस्यापि सहशब्दस्य समासः, बोधसर्जनस्येति सभावः । ‘युष्मदस्मदोर्विभाषाऽनन्यादेशइति’ । येयं युष्मदस्मदोर्विभाषा सा ऽनन्यादेशे भवति, अन्यादेशे तु नित्यमादेशविधिरित्यर्थः । ‘अपर आहेति’ ।

१ वससौ न भवत इति हं. पु. पाठः ।

२ गतान् समुच्चयादीनित्यारभ्य युक्तपद्वहणमित्यर्थ इत्येतत्पर्यन्तं पाठो नास्ति हं. पु. ।

३ युक्तयुक्तेपीति हं. पु. पाठः ।

पूर्वस्यैव वाक्यस्य व्याख्यानान्तरं, पूर्वं विभाषाऽनुवादेन विषयो निय-
म्यतइत्युक्तमिदानीं तु विशिष्टे विषये विकल्प एव विधीयते इत्युच्यते,
न केवलं सूत्रोक्तविषये ये प्राप्तास्तएव विकल्प्यन्ते, अपि तु सर्वे सर्व-
विषया इत्यर्थः । 'न तर्हीति' । वक्तव्येनैव सिद्धत्वादिति भावः ।
'अन्वादेशार्थमिति' । ननु पूर्वमन्वादेशे सूत्रं न व्याप्रियतइत्युक्तमि-
दानीं तु तत्रैव व्याप्रियतइत्युच्यते तत्कोऽत्र निर्णय इत्याह । 'तद-
यमिति' । तदिति तत्रेत्यर्थः । वाक्योपन्यासे वा, पूर्वा व्याख्या परया
व्याख्यया बाध्यतइत्यर्थः ॥

"तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाऽऽभीक्ष्ययोः" ॥ 'पवति गोत्रमिति' ।
पचिर्ध्वंतीभावे, यथा लोकपक्तिरिति, भोजनाद्वर्थं गोत्रं व्यापयतीत्यर्थः,
एवं हि कुत्सा भवति । 'पवतिपवति गोत्रमिति' । विवाहादिवि-
षये पुनःपुनर्गोत्रं व्यापयतीत्यर्थः, तत्र कुत्साया अभावादाभीक्ष्य-
ग्रहणं, नित्यधीक्षयोरिति द्विवचनं, वृथशब्दः कुत्सिनवचनः, अत एवा-
स्याभीक्ष्ये पृथगुदाहरणं न प्रदर्शितं, पवति प्रवचनमित्यादावात्मप्र-
शंसया कुत्सः, प्रवचनमध्यापनम् । वा नामेति गणसूत्रं व्याचष्टे ।
'नामेत्येतदिति' । 'पवति पापमिति' । पापमिति क्रियाविशेषणम् ।
'अनति गोत्रं समेत्य कूपमिति' । गोत्रं कुलं समुदितं भूत्वा कूपं अन-
तीत्यर्थः । किमिदं कुत्सनाऽऽभीक्ष्यग्रहणं गोत्रादीनां पाठविशेषणम् ।
एतयोरर्थयोगोत्रादीनि भवन्ति तानि च तिङः पराख्यनुदात्तानि भव-
न्तीति, आहोस्विदनुदात्तविशेषणं तिङः पराणि गोत्रादीनि अनुदात्तानि
भवन्त्येतयोरर्थयोरिति, अस्मिन्निवादे निर्णयमाह । 'कुत्सनाभीक्ष्य-
ग्रहणं चेति' । पठ्यतइति पाठः, संनिवेशविशेषः, तस्य विशेषणं वेदि-
तव्यम् । अयं चार्थो योगविभागाल्लभ्यते, तिङो गोत्रादीनीत्येको योगो
ऽनुदात्तविधानार्थः, कुत्सनाभीक्ष्ययोरिति द्वितीयो योगः, गोत्रादीनी-
त्येव, परिभाषेयम् । इह शास्त्रे गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्यविषयाण्येव

१ तदर्थमिति सु. सू. पु. नोपलभ्यते ।

२ विचारे इति ई. पु. पाठः ।

वाह्यापीति, तेन किं सिद्धं भवतीत्यत आह । 'तेनेति' । 'अन्यचापीति' । 'चनचिद्विगोचादितद्वितामेहितेष्वगतेः,' 'कु'त्सने च सुष्यगोचादा'वित्यत्र ॥

“तिङ्गितिङः” ॥ ‘भवति पचतीति’ । पचतीत्येतद्ववति, पाकक्रिया भवतीत्यर्थः । तत्र साध्यसाधनभावेन द्वयोः क्रिययोरन्वयादस्ति सामर्थ्यं, यथोक्तं पचादिक्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्तव्या भवन्तीति, तत्र पाकस्य स्वसाधनानि प्रति साध्यस्यापि भवनं प्रति सिद्धत्वं यथाह भर्तृहरिः ॥

तत्र यं प्रति साध्यत्वमसिद्धं तं प्रति क्रिया ।

सिद्धा तु यस्मिन्साध्यत्वं न तमेव पुनः प्रति ॥

इति । अस्त्येतत्किं तर्ह्यतिङ्गहणमनर्थकं समानवाक्याधिकारात्, समानवाक्यइति वक्तृते, न चैकस्मिन्वाक्ये तिङन्तद्वयमस्ति, तदुक्तं पुरस्तात्, सूत्रकारेण तु समानवाक्याधिकारो न कृत इत्यतिङ्गहणमकारि ॥

“न लुट्” ॥ ‘श्वः कर्त्तव्यादि’ । अथात्र निघाते प्रतिषिद्धे कः स्वरः श्रूयतइत्याह । ‘तासेःपरस्येति’ ॥

“निपातैर्यद्वादिङ्गन्तकुविचेत्तेल्लङ्कल्विद्वाचयुक्तम्” ॥

यद्वाद्यर्थं च हेतौ च विचारे यदिचेल्लङ्गः ।

इत्तं हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः ॥

कल्वित्परने नेचिषेधे प्रशंसायां कुविस्मृतम् ।

यत्राधारे निपातत्वं यदादीनां विशेषणम् ॥

समासे गुणभूतानामपि गत्यन्तरं न हि ।

नैव वाऽयं समासः सुबन्धयत्वेन लुप्यते ॥

तत्र बहुधा नेच्चेदिति निपातसमाहारमधीयते, नेदेवमायुनत्र-चत्र देवाः । अन्यश्चेचाभिगच्छतीति । ‘चेदर्थं वक्तृतइति’ । य एव

१ कुत्सने सुष्यगोचादावित्यत्र चेति इ- पु- पाठो नास्ति ।

२ कुविस्मृत इति इ- पु- पाठः ।

समुच्चयादिषु दृष्टश्चशब्दः स एव चेदर्थो वर्तते, तदर्थवर्तिनस्तु चिह्नं
 गकारः, तथा च चादयो ऽनुदात्ता इत्यर्थं चेदर्थो ऽप्यनुदात्तः, इन्द्रश्च
 मृळयाति नः, नतः पश्चादर्थं नशत्, इन्द्रश्चेदस्मान्मृडयेत्, सुखयेदि-
 त्यर्थः, त्वं च गोम नो वशो जीवातुं न मरामहे, हे सोम त्वं वेदस्मान्
 जीवातुं जीवितुं वशः उश्याः कामयेथा इत्यर्थः । 'समुच्चयादिषु यश्च-
 शब्द इति' । एव्यर्थेषु न भवतीत्यर्थः । उदाहरणेषु करोतिशब्दे विक-
 रणस्वरण मध्यादात्तः । 'भुङ्क्ते' । उदात्तनिवृत्तिस्वरणान्तादात्तः ।
 'अधीतइति' । अन्हुिहोरिति लसार्वाधातुकानुदात्तत्वप्रतिषेधादन्तो-
 दात्तः । 'इणः शतरि रूपमिति' । इणो यणिति यणादेशः । ननु प्रति-
 पदोक्तत्वाद्वाद्यादिभिः साहचर्याच्च निपातस्यैव यद्वहणं भविष्यति, एवं
 तर्ह्येतज्ज्ञापयति अत्र प्रकरणे नेदमुभयं व्यवस्थापकमिति, तेन यावद्य-
 याभ्यामित्यत्र यत्तदेतेतेभ्यः परिमाणे वतुबिति व्युत्पादितस्य लातृणि-
 कस्यानिपातस्यापि यावच्छब्दस्य रहणं भवति, तावदुषो राधो अस्मभ्यं,
 रास्व यावत्स्तोतृभ्यो अरदो एणाना इति, यावतोऽश्वान्यतिगृहीयादिति
 च । 'यत्र क्व चेति' । अत्र यत्रेत्यस्य उत्तरमित्यनेन सात्तात्संबन्धः ।
 'दधस इति' । दध धारणेऽनुदात्तेत्, इह हन्ताऽहं पृथिवीमिमां निद-
 धानीह वेह वा, हन्तो नु किमास से प्रथमं नो रथं कृधि इति, हान्द-
 सत्वादिघातः ॥

“नह प्रत्यारम्भे” ॥ नहोति निपातसमाहारः प्रतिषेधे वर्तते,
 प्रत्यारम्भः पुनरारम्भः, तस्य विषयमाह । 'चोदितस्येति' । भु-
 ख्येत्येवं चोदितस्य कर्तव्यतयोपन्यस्तस्य भोजनादेरवधीरणेऽवज्ञाते सति
 तस्यावधीरयितुरुपालिप्सया उपालभ्युमिच्छया तस्यैव भोजनादेः प्रति-
 सेधेन संबन्धः प्रत्यारम्भः, पुनरुपन्यासः क्रियते इति यावत् ॥

१ अधीत्यधिकम् इ. पु. ।

२ यच्छब्दस्येत्यधिकम् इ. पु. ।

३ तावदुषो राधोत्वस्मभ्यं रास्वेति पाठ इ. पु. नास्ति ।

४ प्रथमं नोरपरं कृधीति पाठ इ. पु. नास्ति ।

५ इतिपाठइति इ. पु. नास्ति ।

“अङ्गाशतिलोम्ये” ॥ प्रातिलोम्यं प्रतिकूलकारित्वं ततोऽन्यद-
भिमतकारित्वमप्रातिलोम्यम् । एवं चानुलोम्यइति वक्तव्यम् । अङ्गशब्द
उदाहरणेनुज्ञायां, प्रत्युदाहरणे स्वमर्थे ॥

“हि च” ॥ हिशब्दोऽवधारणे हेतौ वा, स च प्रत्युदाहरणे स्वमर्थे ॥

“छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम्” ॥ अत्र हेतुहेतुमद्भावस्य व्योतको
हिरित्यनेकमपि तिङन्तं हियुक्तं भवति, तत्र पूर्वेषु सत्रस्य निघातप्रति-
षेधे प्राप्ते क्वचिदनेकस्य क्वचिदेकस्य यथा स्यादिति वचनं तदाह ।
'क्वचिदिति' । तत्र छन्दसि दृष्टानुविधानाद्व्याघातप्रयोगं व्यवस्था ।
'अनृतं हीति' । पाप्मा मद् उच्यते, यस्मादसौ मतोऽनृतं वदति तस्मा-
दनृतवचनदोषेण युज्यतइत्यर्थः । 'उदज्यदित्याद्युदात्तमिति' । अत्रा-
ज्यदित्याद्युदात्तमित्यर्थः । 'अजनिष्ट गर्भमिति' । अन्तर्भावितव्यवे-
त्वान्जनेरत्र सकर्मकत्वम् ॥

“यावद्व्याघातव्याम्” ॥ यावत्साकल्ये ऽध्यवसाये वा, यथा यो-
ग्यतादिषु यावद्व्याघातव्यामिति तृतीयेति दर्शयितुं परभूतयोरपि प्रयोग
उदाहृतः । तेनैतदपि न चोदनीयं यदुक्ताचित्यमित्येव यथाशब्दे याव-
च्छब्दे च वतुवन्ते मिदुः प्रतिषेध इति ॥

“पूजायां नानन्तरम्” ॥ द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृतमर्थं गमयत इत्याह ।
'किं तर्ह्यनुदात्तमिति' । 'यावद्वेवदत्त इति' । ननु चोत्तरत्र नियमो
विज्ञास्यते व्याघाते यदि भवति उपसर्गैवेति, एवं तर्ह्युत्तरत्रास्य प्रयोज-
नम् । उपसर्गव्यपेतस्य यावद्व्याघातशब्दयोरत्र मध्ये शब्दान्तरं माभूत्,
अथ तु व्याघाते यदि भवति उपसर्गैवेत्यस्मादेव नियमात्तत्राप्रसङ्गः,
ततोऽनन्तरवद्वयं शक्यमकर्तुम् ॥

“उपसर्गव्यपेतञ्च” ॥ व्याघातो व्यवधानम् । 'अनन्तरमित्येवे-
ति' । तत्त्वानन्तर्ये सोपसर्गस्य न तिङन्तमात्रस्य ॥

“तुपश्यपश्यताहैः पूजायाम्” ॥ तुप्रभृतीनि पूजाविषयाणि ।
'माखवस्तु भुङ्कति' । आश्चर्यं तुशब्द इति भोजनस्य पूजा
गम्यते, एवमन्यत्रापि । 'पश्य मृगो धावतीति' । तत्त्वकथनमेतत् । ननु

पूजायां नानन्तरमित्यतः पूजायामित्यनुवर्त्ततएव, तत्किं पूजायामित्यनेन, तच्चाह । 'पूजायामिति वर्त्तमान इति' । 'तद्वीति' । ततश्च तदनुवर्त्ताविहापि न लुहित्यादिके विषये प्रतिषेधस्य प्रतिषेधः स्यान्मा भूदेवं निघातस्यैव प्रतिषेधो यथा स्यादित्येवमर्थे पूजायदणमित्यर्थः । किं च अनन्तरमित्येवं तदभूदिह त्वविशेषेणेप्यते ॥

"अहो च" ॥ 'पृथग्योगकरणमुत्तरार्थमिति' । उत्तरो योगो ऽहोयोगएव यथा स्यात्तुप्रभृतिभिर्योगे मा भूत् ॥

"शेषे विभावा" ॥ 'असूयावचनमेतदिति' । अनाश्चर्यंभूतमेव वस्त्वसूयचाश्चर्यवत्प्रतिपादयतीत्यर्थः । शेषवचनं किम् । यावता योगविभागसामर्थ्यादेव पूर्वप्रकृतेषु किंचिच्चानुवर्त्ततइति ज्ञातं तत्र चानुवृष्टत्वात्पूजायामित्येतच्चिर्वर्तिष्यते, अत आह । 'पूजायामित्यस्येति' ॥

"पुरा च परीक्षायाम्" ॥ 'पुरागच्छेऽत्र भविष्यदासतिं द्योतयतीति' । भविष्यति विद्योतनादेरध्ययनान्तरायभूतस्याचिरकालभावित्वं द्योतयति, तेनात्र त्वरा गम्यतइति भावः । विद्योतनादावध्ययनं धर्मशास्त्रे प्रतिषिद्धमतस्तदुपन्यासेन त्वरितमधीष्वेति गम्यतइत्यर्थः । उदाहरणे यावत्पुरानिपातयोरिति भविष्यदर्थे लट्, प्रत्युदाहरणे लट् स्मरति । 'अत्र भूतकालविप्रकर्षमिति' । भूतस्याध्ययनस्य चिरकालप्रवृत्तत्वं द्योतयति । तेन नात्र त्वरा गम्यतइति भावः ॥

"नन्वित्यनुज्ञैषणायाम्" ॥ किंचित्कर्तुं स्वयमेवोद्युक्तस्यैवं क्रियतामित्येवं रूपोऽभ्युपगमोऽनुज्ञा, सूत्रार्थमुदाहरणेन दर्शयति । 'कारणं प्रतीति' । उपलक्षणमेतत्, करणगमने प्रतीत्यर्थः । उदाहरणे वर्त्तमाने लट्, प्रत्युदाहरणे तु भूते ननौ एष्टप्रतिवचनइत्यनेन, अङ्गाप्रतिलोप्यइत्यादिवत् सिद्धे इतिकरण एकनिपातोऽयमिति दर्शनार्थः, अन्यथा द्वयोरपि निपातयोर्ग्रहणं संभाव्येत ॥

"किं क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धम्" ॥ 'अप्रतिषिद्धमिति' । अप्रतिषिद्धार्थमित्यर्थः । 'पूर्वं किंयुक्तमिति' । तत्समीपे किमः श्रूयमाण-

त्वात् । 'उत्तरं तु न किंयुक्तमिति' । विपर्ययात् । 'अपरेत्यादि' । न समीपे
 श्रुयमाणत्वं किंश्चिदेन संबन्धे हेतुः किं तु संशयविषयत्वं, तच्च द्वितीय-
 स्याध्यस्ति अतस्तस्यापि तेन योग इत्युभयत्र प्रतिषेध इत्यर्थः । ये त्वाहुः
 पूर्वं किंयुक्तमिति ते मन्यन्ते, ऽस्तु द्वयोः संशयविषयत्वं किंश्चिदेन तु समीपे
 श्रुतक्रियाविषय एव प्रश्नो द्योत्यते, क्रियान्तरविषयस्तु प्रश्न आहोस्वि-
 दित्यनेन, क्रियाप्रश्न इति चोच्यते, तस्मात्तस्यैव निघातप्रतिषेध इति ॥

“लोपे विभाषा” ॥ प्रकृतत्वात्किम एव लोपो विज्ञायत इत्याह ।
 'किमो लोप इति' । 'कृ वास्येति' । शास्त्रे क्वचिदपि किमो लोप-
 स्याद्विहितत्वान्मर्शनः । न शास्त्रीयस्यैवादर्शनस्य लोपसंज्ञा किं तर्ह्यदर्श-
 नमात्रस्येत्युत्तरम् । 'यत्रेति' । 'न च प्रयुज्यत इति' । अर्थप्रकरणा-
 दिना गम्यमानत्वात्, उदाहरणे आहोस्विच्छब्दः पदान्तरप्रश्ने, स च
 नान्तरेण पूर्वप्रश्नमित्यर्थोत्पूर्वत्र किमर्थो गम्यते तदाह । 'विनैव
 किमेति' । 'प्राप्तविभाषेयमिति' । कथं पुनः प्राप्तिर्यावता किंश्चिदेन
 योगे पूर्वा योगस्तत्राह । 'किमर्थेनेति' । 'पूर्ववत्प्रत्युदाहरणानीति' ।
 तान्येव किंश्चिद्विरहितानीत्यर्थः ॥

“एहिमन्ये प्रहासे लट्” ॥ 'एहिमन्यदित्यनेनेति' । समुदा-
 याभिप्रायमेकवचनम्, अन्यथा आख्याते द्वे आह् चापर इति बहुवचनप्र-
 सङ्गः, उदाहरणे प्रहासे च मन्योपपदइत्यादिना पुरुषव्यत्ययः । 'सुष्ठु च
 मन्यस इति' । भूतमर्थं दर्शयन् प्रहासाभावमाह, अत एव पुरुषव्यत्ययो
 ऽपि न कृतः । 'गत्यर्थलोटा लङित्येव सिद्ध इति' । आहपूर्वाद्विधो
 लोट्, सिपो हिः । 'अन्यत्र माभूदिति' । कान्यत्र माभूत्, वृत्तिकारेण
 यत्प्रत्युदाहृतम् एहि मन्यस इत्यादि, तत्र कथं पुनरेहिमन्यदित्यनेन योग-
 नियमः क्रियमाण एहि मन्यस इत्यनेन योगे निवृत्तिं करोतीत्याह ।
 'उत्तमोपादानमतन्त्रमिति' । अतन्त्रत्वे कारणमाह । 'प्रहास एव
 हीति' । तन्त्रत्वे नियमस्य व्यावर्त्यं न संभवेदित्यर्थः । भाष्ये तु
 प्रत्युदाहरणे ऽप्युत्तम एव प्रयुक्तस्तत्रायमर्थः । एहि रथेन त्वं यास्यसी-
 न्येवमहं मन्य इति ॥

“ज्ञात्वपूर्वम्” ॥ ‘ज्ञात्वित्येतदपूर्वमिति’ । अथ तिङन्तविशेषणमपूर्वत्वं कस्माच्च भवति, युक्तं चैतत्, विशेषणोऽसंख्यं योग्ये सति निमित्तिनि निमित्तस्याप्रधानस्य नहि युक्तं विशेषणम्, उच्यते । यदयमाहो उताहो चानन्तरमित्यचानन्तरग्रहणं करोति ततो ज्ञायते निमित्तस्येदं विशेषणमिति, अन्यथा तत्राप्यपूर्वमित्यनुवृत्तेरेव केवलतिङन्तस्यानन्तर्यं लभ्यतइति किं तेन । ननु च शेषप्रकृत्यर्थे तस्मात् शेषे विभाषा, कश्च शेषः, सान्तरः शेष इति, अनन्तरेणाप्यनन्तरग्रहणं प्रकृतः शेषः, कथम्, अपूर्वमिति प्रकृतं सपूर्वः शेष इति ॥

“किंवृत्तं च चिदुत्तरम्” ॥ वृत्तमित्यधिकरणे क्तः, किमो वृत्तं किंवृत्तमिति, अधिकरणवाचिनश्चेति कर्त्तरि षष्ठी, अधिकरणवाचिना चेति समासप्रतिषेधे प्राप्ते ऽस्मादेव निपातनात्समासः, यदि यच्च किंशब्दो वर्त्तते तत्सर्वं दृष्ट्वेति किमीयः कैमायनिः किंत्तरामित्यादेयं ह्यप्रसङ्ग इति मत्वा परिसञ्चष्टे । ‘वृत्तग्रहणेनेति’ । चिदुत्तरमित्येतत्किंवृत्तस्य विशेषणं न तिङन्तस्य, पूर्वाक्तात्सामान्यापेक्षया ज्ञापकात् ॥

“आहो उताहो चानन्तरम्” ॥ ‘अपूर्वमित्येवेति’ । अत एवेताहोयहणम्, उतशब्दपूर्वत्वादाहोशब्दस्य ॥

“शेषे विभाषा” ॥ ‘कश्च शेष इति’ । बहूनां प्रकृतत्वात्प्रश्नः । ‘यदन्यदनन्तरादिति’ । ‘प्रतिषेधस्य निमित्तभूतमाहोउताहोयहणं तावदवश्यमनुवर्त्यम्, उताहोयहणाच्चापूर्वमित्यप्यनुवर्त्तते तत्र पारिशेष्यादनन्तरापेक्ष एव शेष इति भावः ॥

“गत्यर्थेनोटा लघन चेत्कारकं सर्वान्यत्” ॥ ‘गमिना समानार्था गत्यर्था इति’ । अर्थप्रदर्शनमितत्, गतिरर्था येषामिति तु विग्रहः, गत्यर्थेनोटा युक्तमिति योगः, पुनरर्थद्वारको निमित्तनिमित्तिभावः, लोढः न्तवाच्यं हि निमित्तं लङन्तवाच्यस्य । ‘न चेत्कारकं सर्वमन्यद्ववतीति’ । सर्वं चेत्कारकमन्यत्तदा निघातप्रतिषेधो न भवतीति भावः, अत्र

‘लोडन्ते च लडन्ते च यावत्किञ्चन कारकम् ।

एह्येत यदि तत्सर्वं वाच्यावाच्यविवेकतः ॥

तदेहापि तर्हि प्राप्नोति वह्न ब्रह्मणशालोऽस्यं पितृतांस्तत्र
भोक्तृत्वमिति, यत्र हि सर्वं भिद्यते तत्रैव न भवितव्यं यथा वृक्षावुपन्य-
स्तयोः प्रत्युदाहरणयोः ।

न चात्र भिद्यते सर्वमभेदाच्छात्तिकर्मणः ।

अथायमर्थः स्यात्सर्वस्मिन्कारके ऽनन्यस्मिन्निघातप्रतिषेधो न तु
कुचिदपि भिन्नमिति तदेहापि न स्यात् आगच्छ देवदत्त याममोदनं
भोक्तृत्वमिति, भिद्यते ह्यत्र कर्म तस्माद्वाक्येयमेतत्, तत्राह । ‘यत्रैवेति’ ।
एवकारेण वाच्यव्यतिरिक्तस्य निरासो न तु सर्वस्यानन्यत्वं विवक्षितं
तत्स्पष्टीकृतम् । ‘कर्तृकर्मणी एवेति’ । एतच्च प्रत्यासत्तेर्लभ्यते, प्रत्यासत्तं
हि तत्तस्य यत्तेनैवाभिधीयते, उदाहरणेषु प्रथमतृतीययोः सर्वमनन्यत्वं,
द्रव्यसीत्यस्य तु निघातप्रसङ्गश्चिन्त्यो नानावाक्यत्वात्, द्वितीयस्तुर्ध्वयो-
र्वाच्यमात्रं बहुर्गुणभूतगमनाभिप्रायं गत्यर्थत्वं प्रापणार्थस्त्वयं, तथा च ।

नीवह्योर्हरतेश्चापि गत्यर्थानां तथैव च ।

इति भेदेन गणनं कृतं, ननु च शक्तिः कारकं, सा च प्रतिक्रियं
भिद्यते, तत्कथमिहाभिन्नं कारकं, शक्तिशक्तिमतोभेदस्याविवक्षितत्वाद-
दोषः । ‘आगच्छेरिति’ । लिङ्यं न लोट् । ‘पश्यतीति’ । लङ्यं न
लट्, प्रत्युदाहरणयोः सर्वमन्यत्वं, कारकशब्देनापि सूत्रे कारकव्यक्तिरेवा-
श्रीयते, तेन कर्तृकर्मत्वाभेदे ऽपि व्यक्तिभेदात्कारकभेदः, त्वं चाहं च
द्रव्याव इति, अक्रियमाणे सर्वग्रहणे यत्र वाच्यं न भिद्यते तत्रैव भवि-
तव्यम्, इह च भिद्यते वाच्यम्, एकत्रैकमपरत्र द्वयमिति निघातप्रति-
षेधो न स्यात्, क्रियमाणे तु सर्वग्रहणे यथा सिद्ध्यति तथा दशयति ।
‘लडन्तवाच्ये हीति’ ॥

“लोट् च” ॥ ‘शाधीति’ । शासेलोट्, सिप्, सिपो हिः, शा
हाविति शदिशः, तस्यासिद्धत्वात् क्लृप्तत्वं धित्वम् । प्रशाधीति

प्रायेण पाठः स न युक्तः, सोपसर्गत्वेनोत्तरसूत्रविषयत्वात् । 'पृथग्योग-
करणमुत्तरार्यमिति' । उत्तरौ विकल्पा लोट एव यथा स्यात् लटो मा
भूदिति ॥

"हन्त च" ॥ 'हन्त प्रभुनजावहादिति' । भुजेलोट, भुजो-
ऽनवदित्यात्मनेपदं बहिः, टेरेत्वम् । आहुतमस्य पिच, एत ऐ, अनुदात्ते-
त्वाल्लसावेधातुकमनुदात्तत्वं, विकरणस्वरः ।

"चाम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके" ॥ अन्तरयतीत्यन्तरं व्यव-
धायकम् । एकमन्तरं यस्य तदेकान्तरम्, उदाहरणे निघाते प्रतिषिद्धे
षाष्टिकमाद्युदात्तत्वं, दूरादुते चेति प्रुतः, भवच्छब्दस्य विभाषा भवद्भ-
गवदघवतामिति हत्वम्, अघशब्दस्य च ओकारः, भोभगोदित्यादिना
यत्वं, तस्य हलि सर्वेषामिति लोपः । ननु चामन्त्रितं पूर्वमविद्यमा-
नवदिति भोःशब्दस्याविद्यमानत्वादेकान्तरता नोपपद्यते, अत आह ।
'भोदित्येतदिति' । 'तदुभयमप्यनेन क्रियतइति' । कथं पुनरप्रकृताया
असंशब्दितायाश्चैकश्रुतेः प्रतिषेधः शक्यो विज्ञातुम्, उच्यते, नञ्च
विपतवचनः, अधमोनृतादिवत्, अन्तिकविरुद्धमनन्तिकं, दूरमित्यर्थः,
तत्र चैकश्रुतिरुच्यते, ततश्च पचसि देवदत्तेत्यादावन्तिके सावकाशमा-
मन्त्रितनिघातं बाधित्वा एकश्रुतिः प्राप्नोति, सा तावत्प्रतिषिध्यते,
ततोऽपवादे प्रतिषिद्धोत्सर्गभूतो निघातः प्राप्नोति सोऽपि प्रतिषिध्यते,
एकश्रुतिमात्रप्रतिषेधे हि तत्रैवायं ब्रूयात् नाम एकान्तरमिति, एवं
ह्यामन्त्रितमनन्तिकइति च न वक्तव्यं भवति, सोऽयमेवं सिद्धे यन्निघातप्र-
करणे इदं ब्रवीति तेन विज्ञानीमो निघातोऽपि प्रतिषिध्यतइति, केवलस्य
निघातस्यैकश्रुत्या बाधितस्य प्रतिषेधोऽनर्थक इति सामर्थ्यादुभयोः प्रति-
षेधः । ननु चैकश्रुतिरपि देवदत्ताः^३ आगच्छेत्यादौ सावकाशा, कथमां
भो देवदत्त इत्यादौ निघातस्य बाधिका, प्रत्युत परत्वादेकश्रुतेर्निघात एव
बाधक इति तस्यैवात्र प्रसङ्ग इति प्रतिषेधोऽपि तस्यैव न्यायः, तस्य च

प्रतिषेधे एकश्रुतिः स्यादेव, अत्राहुः । पदद्वयमात्रनिबन्धनत्वादन्तरङ्गो
निघातः पूर्वे प्रवर्त्तते, ततो दूरात्संबोधनमधिकं निमित्तमपेक्षमाणैकश्रु-
तिरिति सैवानन्तरं प्राप्नोति तां तावद्वाधते पूर्वोक्तेन न्यायेन निघातम-
पीति सूष्ठु तं तदुभयमनेन क्रियत इति, यथैव तर्हि एकश्रुतिर्वाध्यते तथैव
पुनोदात्तोऽपि बाध्यतात आह । 'पुनोदात्तः पुनरिति' । 'अपरेषा-
मिति' । ते मन्यन्ते सादृश्येऽत्र नञ् न विपत्ते, अन्यथा दूरइत्येव ब्रूया-
दिति प्राप्तिरेव नास्ति अदूरत्वात्कथं तर्हि पुन उदाह्रियते अत आह ।
'पुनोऽपीति' ॥

“यद्वितुपरं छन्दसि” ॥ 'जाये स्त्रो रोहावेहीति' । रुहेलौट्,
वस्, शप्, आहुतमस्य पिब्य, लोटो लङ्प्रदिति लङ्प्रदवाचित्यं हित
इति सलोपः, आहुपूर्वादिलो लोट्, मियो हिः, एहीत्यनेन परभूतेन युक्तस्य
रोहावेत्यस्य लोट् चेति प्राप्नोति निघातप्रतिषेधो नियमेन निवर्त्यते, तेन स्व-
शब्दाश्रयो निघातो भवति । ननु परमपि छन्दसीतिवचनात् स्वःशब्दस्य
पूर्वाङ्गवद्वावाज्जायेस्वरित्यामन्वितं ततश्चामन्वितं पूर्वमविद्यमानवदि-
त्यविद्यमानत्वाच्चिघातो न प्राप्नोति, प्रतिषिध्यते ऽत्राङ्गवद्वावः । अव्य-
यानां प्रतिषेध इति । नैवमत्राङ्गवद्वावः प्राप्नोति, उक्तं हि तत्र,
'षष्ठ्यामन्वितकारकवचनं' 'तच्चिमितयहणं चे'ति । नहि स्वःशब्दः
षष्ठ्यान्त आमन्वितकारकं तच्चिमितं वा स्वरे वाङ्गवद्वावो नाविद्यमानव-
त्वम्, स्वःशब्दस्य रो रीति लोपो न भवति उत्वं च भवति छान्दस-
त्वात् । अथेदानो रोहावेत्यनेन युक्तस्य एहीत्यस्य लोट् चेति निघातप्रति-
षेधः कस्मात् भवति, न हृदिगत्यर्थः, गत्यर्थोऽकर्मकेत्यत्र पृथग्यहणात्,
यदि न गत्यर्थः, आरोहन्ति हस्तिनं मनुष्याः आरोहयति हस्ती मनु-
ष्यान्, गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थेति कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति, तस्मादुपरिगम-
नरूपव्यापारो हृदयरर्थः, गत्यर्थोऽकर्मकेत्यत्र च हृदिग्रहणं प्रपञ्चार्यम्, एही-
त्यस्य तु निघातप्रतिषेधो न भवति, विभाषितं सोपसर्गमनुत्तममिति
वचनात् ॥

“चनचिदिवगोत्रादितद्विताग्नेहितेष्वगतेः” ॥ ‘इहा’पीति’ । न केवलं तिङो गोत्रादीनीत्यत्रैवेत्यपिशब्दार्थः । तत्र हेतुस्तत्रैव प्रतिपादितः । ‘शुक्लीकरोति चनेति’ । अगतेरिति प्रतिषेधाभावादत्र निघातप्रतिषेधो भवत्येव । ‘यत्काष्ठमिति’ । शुक्लीशब्दस्य निघातो न भवति ॥

“चादिषु च” ॥ ‘तदह एहान्तइति’ । प्रत्यासत्तेः । ‘चादयोस-
त्व’इत्यत्र येषां ग्रहणं ते विप्रकृष्टाः, समुच्चयो विकल्पश्चानेकस्य धर्म
इत्युत्तरसूत्रे वक्ष्यति । अतः खादति चेत्यस्योपन्यासः, न त्वस्य निघातप्र-
सङ्गः, नानावाक्यत्वात्, खादति हेत्यादेस्तु प्रक्रमाभेदायोपन्यासः ।
‘परन्तु निहन्त्यतएवेति’ । प्रशब्दात्समानवाक्यगतात् पदात्परत्वात् ॥

“चवायोगे प्रथमा” ॥ ‘अगतेरिति’ । ‘पूर्वसूत्रइत्यादि’ । अत
एव पूर्वसूत्रे प्रत्युदाहरणावसरउक्तं प्रथमस्यात्र तिङन्तस्य चवायोगे प्रथमेति
निघातः प्रतिषिध्यतएवेति, प्रथमेति स्त्रीलिङ्गस्य निर्वाहमाह । ‘प्रथमा
तिह्विभक्तिरिति’ । प्रथमाग्रहणव्यावर्त्यस्य द्वितीयादेः संभवमाह ।
‘चवायोगो हीति’ ॥

“हेति चियायाम्” ॥ आचारभेद आचारोत्प्लुनम् । उदाहरणे
उपाध्याये पदातौ गच्छति शिष्यस्य रथेन गमनं प्रतिषिद्धम् इत्याचारभेदः ॥

“अहेति विनियोगे च” ॥ ‘नानाप्रयोजनइति’ । अनेकप्रयो-
जनः नियोगः प्रेषणम् । ‘प्लुतश्चेति’ । स पुनः चियायां चियाहेतुकः,
विनियोगे प्रेषहेतुकः ॥

“बाहलोपएवेत्यवधारणम्” ॥ उदाहरणे चलोपं दर्शयति ।
‘शामं चेति’ । एवमहलोपेपि द्रष्टव्यम् । तत्र प्रथमे शामकर्मकस्या-
रण्यकर्मकस्य च देवदत्त एव कर्तेति समानकर्तृकत्वं, द्वितीये तु विपर्य-
याचानाकर्तृकता द्रष्टव्या, अनवकृप्तिरसंभावनं, यो हि देवदत्तस्य
भोजनं क्व चिदपि न संभावयति स एवं प्रयुक्ते क्वचि भोज्यसदति, एव
चानियोगइति पररूपत्वं, क्व चित्तु वृत्तावेवैतत्पञ्चते ॥

“चादिलोपे विभावा” ॥ पूर्वा योग एवशब्दप्रयोगे नित्यार्थः ॥

“वैवावेति च कन्दसि” ॥ वै स्फुटार्थं समायां च, वा व प्रसिद्धौ स्फुटार्थं च ॥

“एकान्याभ्यां समर्थोभ्याम्” ॥ समौ तुल्यावर्थौ ययोस्तौ समर्थौ, शकन्वादिषु दर्शनात्पररूपत्वं, निपातनाद्वा ऽन्तलोपः, परस्परं समानार्थता न तिङन्तेन असंभवात्, तिङन्तेन सङ्गताभ्यामित्यर्थं त्वर्थो न भवति, ववायोगे प्रथमेत्येता योगयङ्गानुवृत्तेरेवास्वार्थस्य सिद्धत्वात् । ‘जिन्वतीति’ । जिबिः प्रीणानार्थः, रदित्वाच्चुम्, लट्तिष्णपः । ‘चाकशीतीति’ । काशिना समानार्थः कशिः प्रकृत्यन्तरमस्तीत्युक्तं, तस्यैतद्वङ्गुकिरूपम् । ‘एकशब्दस्य व्यवस्थार्थं चेति’ अतस्तस्यैव प्रत्युदाहरणं दर्शितं नान्यशब्दस्येति भावः । ‘व्यभिचारित्वात्तस्येति’ । एकशब्दो ह्यन्यार्थं व्यभिचरतीति । नानार्थो ह्ययमिति त्र्येको गोत्रदत्यत्र दर्शितं, तत्रास्ति समर्थयङ्गणे ऽन्यशब्देन भिन्नार्थस्यापि बह्व्यप्रसङ्गः । न च साहचर्यमत्र प्रकरणे व्यवस्थापकमिति निपातैर्यद्वदिङन्तेत्यत्रावोचाम ॥

“यद्वृत्ताचित्यम्” ॥ किंवृत्तं च विदुत्तरमित्यत्र किंवृत्तशब्दस्य दर्शिता व्युत्पत्तिरिहानुगन्तव्या । ‘एतच्चाशीयतदिति’ । तदाश्रयणे हि यद्वाह् यदीयं यादायनिरित्यादिभ्यः परस्य न स्यात् । ‘लुहुम इति’ । प्रत्ययस्वरणान्तोदात्तमेतत्, अभ्यस्तानामादिः, भीहीभृहुमदेति बोभयचापि अचीति वर्त्तते । ‘यद्वाहिति’ । यदञ्चति, कित्, विष्यदेवयोश्चेति टेरद्वादेशः, कथं पुनः पञ्चमीनिर्द्वैशे मति यत्कामास्ते, यद्वाह् वायुरित्यादौ व्यवधाने भवति अत आह । ‘पञ्चमीनिर्द्वैशेष्यचेति’ । एतज्जोत्तरसूत्रे ज्ञापयिष्यते । ‘याथाकाम्ये वेति’ । याथाकाम्यं यथेच्छं प्रवृत्तिर्द्वैशकालानपेक्षा, तत्र गम्यमाने वा निघातप्रतिषेधः, यत्र क्वचन यजते ॥

“पूजानात् पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः” ॥ काष्ठादिभ्य इति वार्तिके दृष्टं सूत्रावयवत्वेन पठितत्वात्तदनुरोधेन पूजनादित्येकवचनं

बहुवचनस्यानर्हति व्याचष्टे । 'पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्य इति' । 'उत्तर-
पदमिति' । उत्तरसूत्रे तिङ्ग्रहणादस्य च सूत्रस्य समासविषयत्वात्सुब-
न्तमिति द्रष्टव्यं, काष्ठादियश्चैते ऽद्भुतपर्यायाः पूजनवचना भवन्ति, तत्र
येषां वृत्तिविषयत्वादुत्तपर्यायत्वममातापुत्रादीनां तेष्वन्यपदेन विग्रहः ।
'काष्ठाध्यापक इति' । क्रियाविशेषणं, काष्ठशब्दे द्वितीयान्तः सम-
स्यते, कृद्योगलक्षणा तु षष्ठी क्रियाविशेषणेषु न भवति, धात्वर्थे प्रति
यत्कर्म तत्रैव षष्ठी, कर्तृपदेन साहचर्यात्, यो हि धात्वर्थे प्रति कर्ता तत्र
षष्ठी तत्साहचर्यात् कर्मापि तादृशमेव दृश्यते, विशेषणं तु धात्वर्थेन
समानाधिकरणत्वाच्च तं प्रति कर्म सर्वथा क्रियाविशेषणाच्च षष्ठी भवति,
अत एव मलोप इति वक्ष्यते, षष्ठ्यां सत्यां मकाराभावादनूपपन्नमेत-
त्स्यात्, कथं पुनः कर्तृप्रधाने कृदन्ते गुणभूतायाः क्रियाया विशेषणेन
संबन्धः, साधनसंबन्धवदुपपद्यते, तद्यथा यामं गत इत्यादौ गुणभूताया
अपि क्रियायाः साधनेन योगः तथा विशेषणेनापि नानुपपन्नः । 'का-
ष्ठाभिरूपक इति' । आभिरूप्यं काष्ठेन विशेष्यतइति नपुंसकप्रथमान्तस्य
समासः, एवं सर्वत्र प्रवृत्तिनिमित्तमात्रेण काष्ठादीनामन्वयाद् द्रव्यवा-
चिभिः सामानाधिकरण्याभावान्मयूरव्यंसकादित्वमाश्रितम् । 'समासे
चेत्यादि' । चकारोऽवधारणे, यदि समासश्चैतदित्यते कथं वार्त्तिककारे-
णोक्तं पूजितस्यानुदात्तत्वे काष्ठादियहणं मलोपश्चेति, नहि समासे तेषा-
मन्त्यो मकारः संभवति विभक्तेर्लुप्तत्वादित्यत आह । 'मलोपश्चेत्यनेना-
पीति' । कथं पुनरयं विषयोनेनाव्यायते ऽत आह । 'यच्चेति' । समासे
हि विभक्तेरभावान्मकारो न श्रूयते अयमेव लोप इति । किं पुनः कारणमेवं
काशकुशावलम्बनेन वार्त्तिकं व्याख्यायते ऽत आह । 'असमासे हीति' । अन्ये
त्वादुः । यदि समासश्चैतदभिमतमभविष्यत्समासदत्येवावस्यत्, मलोप-
वचनात्तु वाक्यविषयमेवैतद्ग्राहणमध्यापक इत्यादिकं तु रूपं यदीष्यते वि-
कल्पेन मलोपो वक्तव्य इति । 'पूजनादित्येव पूजितपरिग्रहे सिद्धइति' ।
पूजनस्य पूजितापेक्षत्वादिति भावः । 'अनन्तरपूजितप्रतिपत्त्यर्थमिति' ।
पूजनात्पूजितमिति सूत्रे सामान्यगतमानन्त्यं विशेषाणां विज्ञायतइति

भावः । कथं पुनः पञ्चमीनिर्देशे व्यवहितस्य प्रसङ्ग इत्याह । 'एतद्वेवेति' ।
ज्ञापनस्य प्रयोजनमाह । 'तथा चेति' । 'अनुदात्तइति वर्तमानइत्यादि' ।
प्रकृतं ह्यनुदात्तग्रहणं न लुङित्यादिना प्रतिषेधेन संबद्धमतस्तदनुवृत्तौ प्रति-
षेधोऽप्यनुवर्त्तत, तत्र यद्यप्यस्य योगस्य समासविषयत्वात्तादृशो विषयो न
संभवति यत्रामन्वितादौ निघातः प्रतिषिध्येत तथापि कुत्सने च सुपी-
त्यादौ उत्तरत्र प्रतिषेध एव स्यात्तस्मात्तच्चित्पथं पुनरनुदात्तग्रहणम् ॥

“सगतिरपि तिङ्” ॥ 'यत्काष्ठं पचतीति' । येऽपि मलोप-
रखेत्यनेन वाक्येन मलोपमाहुस्तेपि तिङन्ते परतो नैव लोपमिच्छन्ति ।
'सगतियहणाद्गतिरपि निहत्यतइति' । कथं, तुल्ययोगेऽत्र सहशब्दः, यत्र
तुल्ययोगे सहशब्दस्तत्र द्वयोरपि कार्ययोगो भवति, तद्यथा सपुत्रो भोज्य-
तामित्युक्ते पुत्रोऽपि भोज्यते, अपियहणं यत्र गतिर्न प्रयुज्यते तत्र केवल-
स्यापि तिङन्तस्य यथा स्यात्, गतिप्रयोगे तु द्वयोः सहैव भवति, तिङ्-
ग्रहणात्पूर्वो योगः सुब्रन्तविषय एव विज्ञायते ॥

“कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ” ॥ 'पचति क्किरनातीति' । कथमत्र
समानवाक्यत्वं सामर्थ्यं चेति चिन्त्यम् । 'कर्तुः कुत्सने मा भूत्, पचति
पूतीति' । कर्तृत्वमत्र कुत्स्यते । 'अस्येदमयुक्तमिति' । क्रिया तु शोभनैव
तत्र कर्तृत्वस्य विशेषणं पूतित्वं न कर्त्रा समानाधिकरणमिति दारुणमभि-
रूपकमित्यादिवचस्पृशकत्वम् । एवं द्विवह्वोरप्येकवचनमेव भवति, पचतः
पूति पचन्ति पूतीति । प्रायेण पूतिरिति पुल्लिङ्गं पठ्यते । ननु क्रियाप्रधा-
नेऽस्मिन्वाख्याते साधनं कथं विशेषणेन संबन्धमप्रधानं प्रपद्यते, उच्यते ।
एकार्थोभावमापन्नं वृत्तौ यदुपसर्जनं विशेषणेन संबन्धस्तस्य नैवोपपद्यते न
हि भवति अदृश्य राजपुरुष इति, यस्य तु नैकार्थोभावस्तदप्रधानमपि वि-
शेषणेन संयुज्यते, यथा अदृश्य राजः पुरुष इति, एवं साधनं क्रियां प्रति
गुणभूतमप्येकार्थोभावाभावाद्विशेषणेन युज्यते तथा साधनप्रधानेषु कृद-
न्तेषु क्रिया गुणभूताऽपि विशेषणेन युज्यते दारुणमध्यापक इति, यथैव
तर्हि साधनस्य विशेषणेन योग एवं क्रियान्तरेणापि प्राप्नोति पचति पठति
पचति दृश्यति पाचकः पठति पाचकः पश्यतीतिषत्, किं कुर्मः न ताव-

देवं दृश्यते तदेतदेवं प्रतिपत्तव्यम् ॥

भार्या स्व्यन्तरसंबन्धं पत्युर्न सहते यथा ।

स्नानादिकं तु संस्कारं स्वार्थमेवानुमन्यते ॥

तथा क्रियापि ।

विशेषणेन संबन्धं कर्तुः स्वस्यानुमन्यते ।

स्वानुरक्तं तु कर्त्तारं न क्रियान्तरगामिनम् ॥

इति । 'पूतिश्चेति' । तिबन्तः पूतिशब्द आद्युदात्तः । 'वसे-
स्तिषिति' । तिष् बाहुलकात्पूजा ऽपि भवति, बाहुलकादेव गुणा-
भावः । तस्य निघातनिमित्तस्यान्तोदात्तत्वं यथा स्यादिति चित्त्वमुपस-
हृयायते । 'विभाषितमिति' । बहुर्थं तिङन्तं विभाषा निहन्त्यते, यदा
निहन्त्यते तदा पूतिरन्तोदात्तः । क्रियाकुत्सने इत्यादि यदुक्तं तत्र प्रमाण-
त्वेन भाष्यपठिताभार्यां पठति । 'सुपि कुत्सनेदिति' । 'मलोप इष्टोऽति-
हीति चोक्तार्थमिति' । भाष्ये तावदयमर्थः, मलोपश्चेति वार्तिककारेणोक्ते
मलोपस्तिङि नेष्टः, दारुणं पवतीति । इत्येवं मलोपश्चेति वाक्यमुक्ताथे-
माचार्यैरिति । वृत्तौ तु श्लोकान्तगतत्वादयं पादः पठितो न त्वरास्या-
पयोगः कश्चित्, समासे चैतदनुदात्तत्वमिष्यत इत्युक्तत्वात् ॥

"गतिर्गता" ॥ 'अभ्युद्वृत्तीति' । सर्वोपसर्गसाधारणी हरण-
क्रिया प्रतीयते, तामुद्विगिर्नष्टि उद्वृत्तीति उद्वेगोर्ध्वता विशिष्टा ऽवग-
म्यते तामभिर्विगिर्नष्टि अभ्युद्वृत्तीति, तत्र ।

अन्योन्यापेक्षया नास्ति गतित्वं यद्यपि द्वयोः ।

क्रियां प्रति गतित्वात् निहतोऽभिर्गतिर्गता ॥

'समुदानयतीति' । अत्र समुदाद्वयोरपि निघातः । 'अभिसं-
र्याहरतीति' । अत्र चयाद्याम् । 'गताविति किमिति' । क्रियां प्रति
गतिर्भवति, क्रिया च धातुवाच्या, धातुश्च द्विविधः, सगतिरगतिश्च,
प्रत्यया अपि धातोर्द्वये भवन्ति कृतस्तिङश्च, तत्र कृदन्ते सगतावगता च
कृत्स्वरयाद्यादिस्वरेषु कृतेषु शेषनिघातेन गतिर्निहन्त्यतश्च, तिङन्तेपि

केवले उदात्तवति तावदुत्तरसूत्रेण भवत्येव निघातः, अनुदात्तेषु निय-
माश्रयणाच्च भविष्यति, तिङन्ते यदि भवति उदात्तवत्येव भवति,
ततश्च सगतिरेव तिङ्बन्धशिष्यते इति प्रश्नः । 'आ मन्द्रैरिति' । ननु च
क्रियायोगे गतिर्भवति न चात्राहुः क्रियायोगोऽस्ति, मन्द्रशब्दस्याक्रि-
यावाचित्वादेत आह । 'याहीत्येतत्प्रतीति' । ते प्राग्धातोरिति प्रयो-
गनियमो न संज्ञानियमः, ततश्च व्यवहितप्रयोगेपि गतिस्त्वमस्येवेति
भावः । ननु यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्ति,
ततश्च याहीत्येतत्प्रति गतिस्त्वेन मन्द्रं प्रत्यगतित्वाद्प्रसङ्गः, इहापि तर्हि
न प्राप्नोति अभ्युद्विगीति, उदं प्रत्यगतित्वात्मा भूदुदं प्रति गतिः समु-
दायं तु प्रति गतिर्भवति उदा विशिष्टा हि क्रिया अभिना विशेष्यते,
आ मन्द्रैरित्यत्रापि मन्द्रादिकरणकमिन्द्रकर्तृकं यानमाहा विशेष्यतः
इति समुदायं क्रियाविशेषवाचिनं प्रत्याहो गतित्वाच्चिघातः प्राप्नोति, न
प्राप्नोति, पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेन, आयाने हि मन्द्रादेः
साधनत्वं मन्द्रैर्हरिभिरायाहीति न तु याने, ततश्च न समुदायं प्रत्याहो
गतित्वमिति नास्त्येषाच प्रसङ्गस्तत्राह । 'तस्येति' । नहि परनिमि-
त्तानुपादाने यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रतीति गम्यते, ततश्च वस्तुतो
गतित्वाश्रयो निघातः स्यादिति मन्यते, यदि पुनः पदस्येत्यधिकारात्स-
मर्थपरिभाषोपस्थानाद्येन गतेः सामर्थ्यं तं प्रति गतेरिति चिन्तायेत
तदा शक्यं गतावित्यवक्तुं, यदाह गतेरनुदात्तत्वे गतियहयानर्थक्यं, तिङ्ब-
न्धधारणाच्छन्दोऽर्थमिति चेन्नागतित्वादिति ॥

“तिङ् चोदात्तवति” ॥ उदाहरणे निपातैर्यद्व्यधीति निघात-
प्रतिषेधात्तिङन्तमुदात्तवत्, तिङ्बन्धणं किमर्थं, तिङन्ते यथा स्यात्
मन्द्रशब्दे मा भूत्, आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि, मन्द्रशब्दे रक्प्रत्ययान्तो
ऽन्तोदात्तः, ननु च यत्क्रियायुक्ता इति ध्वनान्नतिशब्दः पित्रादिशब्द-
वत् सम्बन्धिशब्दत्वात् स्वसंबन्धिनमातिपतीति क्रियावाचिन्येवोदात्त-
वति भविष्यति कृदन्ते चातिप्रसङ्गाभावः पूर्वसूत्रे श्वोक्तस्तस्माच्चाप्यस्ति-
ङ्बन्धणेनेत्याशङ्क्याह । 'तिङ्बन्धणमिति' । परिमाणमियत्ता, परिमाणा ॥

त्वमेव स्पष्टयति । 'अन्यथा हीति' । अक्रियमाणे तिङ्ग्रहणे धातुरेव क्रियावावित्वाद्गतिसंज्ञानिमित्तमिति तत्रैवोदात्तवति निघातः स्याच्च तु प्रत्यये, तिङ्ग्रहणात् प्रकृतिभागं प्रति गतेः प्रत्ययोदात्तत्वेनाप्युदात्तवति तिङन्तमात्रे भवति । 'धातुमेव प्रति गतिसंज्ञेति' । यस्य क्रिया यत्क्रियेति षष्ठी, समासः, अन्ययव्यतिरेकाभ्यां यस्य वाच्या क्रिया तं प्रतीत्यर्थः, धातोरेव चासौ वाच्येति तमेव प्रति गतित्वम् । 'आमन्ते तर्हि न प्राप्नोतीति' । ननु चाक्रियमाणेपि तिङ्ग्रहणे नैवामन्ते प्राप्नोति, यदा हि तिङन्तेपि प्रत्ययोदात्तत्वेनोदात्तवति न स्यादिति स्थितं तदा का वाता आमन्ते, तत्किमुच्यते आमन्ते तर्हीति, एवं तर्ह्ययमत्रार्थः, यदि तिङ्ग्रहणाद्व्याप्त्यकरोतीत्यादौ भवति तर्हि तस्यामन्तेऽभावाच्च प्राप्नोति, तस्माद्व्या क्रिया यत्क्रियेति कर्मधारय आश्रयणीयः, एवं हि क्रियालक्षणमर्थं प्रति गतित्वं तत्रार्थं कार्यस्यासंभवात्तद्वाचिनि कार्ये विज्ञायमानं क्रियाप्रधाने सर्वत्र सिध्यतीति, अनन्तरोक्तं चोक्तं पदविशेषे व्यवस्थापयितुमाह । 'अत्र केचिदिति' । अत्र पदे गतिकारकोपपदानामित्यस्यायमर्थः, गत्यादीनामविशेषेण समासो भवति कृद्विस्तु प्राक् सुबुत्यत्तेरिति । 'अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्वइति' । गतिकारकोपपदादित्यत्र प्रपञ्चतिदेश्याद्वार्थं कृद्वहणं स्थितं न प्रत्याख्यातमिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यैवात्र प्रसङ्ग इति मन्यते । 'अक्रियमाणेऽपि तिङ्ग्रहणइति' । यथा वा क्रियमाणे तिङ्ग्रहणे उदात्तवत्त्वे सति निघातः सिध्यति तथा ऽनन्तरमेवोक्तम् । 'अथ तद्वन्तस्येति' । यथायं पक्षः संभवति यश्चात्र पदे दोषस्तत्सर्वं गतिकारकोपपदाकृदित्यत्रैवोक्तम् । 'येषां स्थित्यादि' । कुगत्यादीनां कृदन्तेनैव तत्रापि प्राक् सुबुत्यत्तेरित्यर्थः । 'तदर्थं यवः कर्त्तव्य इति' । तत्रायं यवः, तिङ्ग्रहणं न करिष्यते, या क्रिया यत्क्रियेति वाश्रयिष्यतइति ॥

“आमन्वितं पूर्वमविद्यमानवत्” ॥ किमिदमविद्यमानवदित्याह । 'तस्मिन्सतीत्यादि' । तत्र तस्मिन्सति यत्कार्यं तत्र भवतीत्यत्रोदाहरणमाह । 'आमन्विततिङ्निघातेति' । असति च यत्कार्यं तद्ववती.

त्यत्रोदाहरणमाह । 'पूजायामित्यादि' । 'आमन्त्रिताद्युदात्तत्वे कर्तव्य-
इति' । असति पूर्वग्रहणे आमन्त्रितमविद्यमानवदित्युच्यमाने स्वस्याद्यु-
दात्तत्वेपि षाष्ठिके कर्तव्ये ऽविद्यमानवत् स्यात्, क इदानीं तस्याव-
काशः, यत्राविद्यमानवद्भावः प्रतिषिध्यते, विकल्प्यते वा, तथा ऽप्रादा-
दावित्यधिकारात्प्रादादिरप्यवकाशः उच्यते नो अधसु ह वा व्युच्छनत्,
नसंभावो ह्यत्राविद्यमानवद्भावाभावादेव भवति, इदं त्वा वृषभं वयं, त्वा-
देशो भवति, एवं तु इन्द्र पिव तुल्यं सुतो मदाय, इन्द्र पिव वृषभूतस्य
वृष्णः, अग्ने याहि शस्त्रिभिः, वायो याहि शिवादिव इत्यादौ तिङ्नि-
घातः प्राप्नोति । कर्तव्योऽत्र यत्र; उक्तं हि पुरस्तात् । आपादपरिसमाप्ते-
रप्रादादावित्यधिकार इति, यद्यामन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् देवदत्त पच-
सीत्यत्र पचसीत्येतदपेक्षया देवदत्तशब्दस्य पूर्वत्वमस्तीत्यविद्यमानवत्त्वे
सति आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं न स्यादित्यत आह । 'पूर्वत्वं चेति' । पूर्व-
शब्दस्य संबन्धिशब्दत्वाद्यं प्रति पूर्वत्वं तत्कार्यं प्रत्येवाविद्यमानवत्त्वं न
स्वकार्यं प्रति तेन नायं दोष इत्यर्थः । कार्यशब्देनैतद्वर्णयति । अविद्यमा-
नवत् कार्यमत्रातिदिश्यते, तत्र पूर्वशब्दस्य सम्बन्धिशब्देन परस्य कार्यं
कर्तव्यइत्येतावदाश्रीयते, न तु परं प्रत्यविद्यमानवत् पूर्वं तु प्रति
विद्यमानवदित्यर्थ इति स्यात्, इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वतीत्यत्र गङ्गेश-
ब्दस्य यमुनेशब्दं प्रत्येवाविद्यमानवत्त्वं न मेशब्दं प्रतीति व्यवधानाद्य-
मुनेशब्दस्य निघातं प्रति मेशब्दो निमित्तं न स्यात्, यथापदंशिते त्वर्थे
परस्य कार्यं कर्तव्य इत्येतावत्तत्कार्यं स्वनिमित्तमन्यनिमित्तं चेति विशे-
षाभावात् मेशब्दापेक्षेपि निघाते गङ्गेशब्दस्याविद्यमानवत्त्वं सिध्यति,
तदेतत् स्वनिमित्तेऽन्यनिमित्ते चेत्यत्र सूचितं, तदेवमुक्तं दर्शयति ।
'इहेत्यादि' । गङ्गेशब्दोऽविद्यमानवत्त्वात्स्वयं निमित्तं न भवतीत्येता-
वत्, न तु मेशब्दस्य निमित्तभावं प्रतिवृत्तातीत्यर्थः, परं प्रत्यविद्यमान-
वद्भवतीत्याश्रीयमाणे हि तथा स्यात्, ननु वत्करणमन्तरेणापि गोतो-
षिदित्यादावतिदेशो दृश्यते तत्किमत्र वत्करणेन । नन्व'सति वत्करणे

पूर्वमामन्त्रितमविद्यमानमित्युच्यमाने 'पूर्वस्यामन्त्रितस्य निवृत्तिः स्यात् ।
नैव दोषः । अर्थप्रत्यायनाय शब्दप्रयोगादनिवृत्तेऽर्थे शब्दनिवृत्त्यभावात्,
अथापि परप्रयोगो भवतु पूर्वप्रयोगो मा भूदित्यर्थः कल्पेत तथापि राज-
दन्तादिषु परमामन्त्रितं वेति वक्तव्यं स्यात् परमेशामन्त्रितं भवति न पूर्व-
मित्यर्थः, तदेवमन्तरेणापि वृत्तिमतिदेशः सिद्धः, इदं तर्हि प्रयोजनं
स्वाश्रयमपि यथा स्यात् आं भो देवदत्त आम् एकान्तरमामन्त्रितमन-
न्तिकदत्येकान्तरता यथा स्यात्, एकवचनान्तं ह्युत्तरसूत्रस्य विषयः
बहुवचनान्तं तु विभाषितं विशेषवचने बहुवचनमिति पक्षे निघात-
प्रसङ्गः, यद्यप्यातिदेशिककार्याविरुद्धं स्वाश्रयमतिदेशेष्वसत्यपि वक्त-
रणे भवति इह तु वत्करणाद्वा'र्वादिश्रुतमपि क्वचित्प्राप्यते अविद्यमान-
वत्स्वविरोधिनी ह्येकान्तरता व्याख्यानाध्यातिप्रसङ्गे नोद्भावनीयः ॥

“नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्” ॥ द्वौ तजो प्रकृत-
मर्थे सूचयत इत्याह । ‘किं तर्हि विद्यमानवदेवेति’ । ‘माणवकजटिलका-
ध्यापकेति’ । अत्र जटिलशब्दे माणवकशब्दापेक्षया विशेषवचनो ऽप्या-
पकशब्दापेक्षया तु सामान्यवचन इति द्वयोरप्यविद्यमानवत्त्वं न भवति,
पूर्वस्येत्यादिना प्रतिषेधस्य फलं दर्शयति । ‘देवदत्तयज्ञदत्तेति’ । सामा-
न्यवचनं विशेषवचनापेक्षमिति वक्तव्युत्तरसूत्रे, ततश्च यथा यज्ञदत्तशब्दः
समानाधिकरणो न भवति एवं पूर्वमामन्त्रितार्थगतविशेषाकारवचनोपि न
भवतीति देवदत्तशब्देऽपि सामान्यवचनो न भवति, तस्माद्वहुविकलत्वा-
च्चिन्त्यमेतत् । ‘एवं ह्युक्तमिति’ । तैत्तिरीयके ब्राह्मणे सहस्रतमो प्रकृत्य
इहे रन्ते ऽदिते सरस्वति प्रिये प्रेयसि महि विश्रुते यतानि ते अग्निमे
नामानोति, वृत्तौ त्वन्यथा पाठः शास्त्रान्तरे द्रष्टव्यः ॥

“विभाषितं विशेषवचने” ॥ बहुवचनमिति वार्तिके दर्शनात्
प्रतिपत्तिं, शरणत्वेन प्राप्तिः शरणं, तत्र साधवः, शरण्याः, शरणशब्दो हि

१ कुतश्चित्पूर्वमामन्त्रितं न प्रयोक्तव्यकृत्यर्थः स्यादिति, तत्र । वक्ष्यमर्थोभिदे-
तस्याद्वाजदन्तादिषु परमामन्त्रितं केत्येव श्रुतात्, न आपादादावित्यनुवर्तते, यद्येवं
तथाप्याम् एकान्तरमन्त्रितमनन्तिके इति इ. पु. पा. ।

२ सामर्थ्यादिति इ. पु. पा. ।

शरण्येपि दृश्यते, शरणं भवन्तमतिकारणिकमिति । शर्मण्या इति पाठे शर्मणि साधवः शर्मण्याः । 'सामान्यवचनाधिकारादेवेति' । सामान्यस्य विशेषापेक्षत्वात् प्रति सामान्यमित्येतद्वति, तस्मान्निशेषवचनस्य भविष्यति ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यामष्ट-

मस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

‘पूर्वत्रासिद्धम्’ ॥ ‘पूर्वत्रासिद्धमित्ययमधिकार इति’ । यदि तु स्वतन्त्रे विधिः स्यात् ततो वक्ष्यमाणस्य त्रिपादीलक्षणसमुदायस्य पूर्वत्र संपादसप्ताध्यायीलक्षणे समुदाये ऽसिद्धत्वमुक्तं स्यात् त्रिपाद्यां पूर्वत्र परस्यासिद्धत्वमापादितं स्यात्ततश्च गुडालिखमान् गोधुह्मानित्यादौ ठत्वघत्वादेरसिद्धत्वाभावात्कथं इति मनुष्ये वक्ष्यप्रसङ्गः, तस्माच्च विधिः, अथ परिभाषा स्यात्, सर्वत्रैवाष्टाध्यायां पूर्वं प्रति परस्यासिद्धत्वात् तेन तैः तस्येत्यादाविनादिषु कर्तव्येषु त्यदाद्यत्वस्यासिद्धत्वादकारान्तनिमित्ता इनादयो न स्युस्तस्मादधिकारः, एवं सति यदनेन संपादितं भवति तदुद्देश्यति । ‘तत्रेति’ । तत्राधिकारे सतीत्यर्थः । अधिकारे हि त्रिपादीगतानामप्यविशेषेण संपादसप्ताध्यायीगतान्यत्यसिद्धत्वं त्रिपाद्यां च पूर्वत्र परस्यासिद्धत्वं सिद्ध्यति, विधौ तु नैतावत्संपादयितुं शक्यं त्रिपाद्यां पूर्वत्र परस्यासिद्धत्वानापादनात्, परिभाषायां च नैतावति पर्यवस्यति सर्वत्रैव प्रसङ्गात्तस्मादधिकारत्वादेतावत्संपादने, एतावदेव च संपादनइत्यर्थः, न चैवमत्र भ्रमितव्यं येषं संपादसप्ताध्यायी अनुक्रान्तेत्यनेन विधिरूपेण प्रवृत्तिर्दर्शिता, इत उत्तरमित्यादिना त्वधिकाररूपेण, ततश्च शेष इति वल्लक्षणं चाधिकारश्चेति । निष्पद्योजनत्वादधिकारोऽयमित्युक्तत्वाच्च, किं हि नामाधिकारएवास्मिन् सिद्ध्यति यदर्थो विधिराश्रीये, सप्तानामध्यायानां सामाहारः सप्ताध्यायी, संपादा चासौ सप्ताध्यायी चेति कर्मधारयः, संपादेति टावन्तपाठे त्वसमासः, उत्तरउत्तरो योग इति पाठः, वीप्सायां द्विवचने सुब्रुकोऽसंभवात् । अत्राध्यायबहूनेन योगबहूनेन च शास्त्रासिद्धत्वमाश्रीयतइति दर्शयति, एतच्च पूर्वत्रेति वचनाल्लभ्यते, शास्त्रस्य हि

मुख्यं पूर्वत्वं संनिवेशविशेषयोगित्वात्, कार्यस्य तु शास्त्रद्वारकमौपचारिकं,
नहि मुख्ये संभवति गौणस्य ग्रहणं युक्तं, कथं पुनरुत्तरितं शास्त्रमसिद्धमि-
त्युच्यते न हि वचनशतेनापि सिद्धमपि असिद्धं भवति अत आह । 'सिद्धकार्ये
न करोतीत्यर्थे इति' । वचनादतिदेश आशीयतइत्यर्थः, शास्त्रस्यासिद्ध-
त्वमाशीयते न कार्यस्येति दर्शितं, तत्र प्रयोजनमाह । 'तदेतदिति' ।
यदिदं शास्त्रविषयमसिद्धवचनं तदेतदित्यर्थः, आदेशो लक्षणं निमित्तं यस्य
कार्यस्य तस्य प्रतिषेधार्थं, मुत्सृज्यते आदेशेन निवर्ततइति उत्सर्गः,
स्थानी, स लक्षणं निमित्तं यस्य तस्य भावः प्रवृत्तियंथा स्यादित्येवमर्थं
चासिद्धवचनं, कार्यमसिद्धत्वे तूत्सर्गलक्षणस्य भावो न सिध्यति, तत्रादेश-
लक्षणप्रतिषेधस्योदाहरणमाह । 'अस्मा उद्वरेत्यादि' । आयावोः कृतयो-
र्लोपः शाक्यस्येति लोपः । 'व्यलोपस्यासिद्धत्वादिति' । शास्त्रद्वारकं
व्यलोपस्यासिद्धत्वं, यदा हि पूर्वं शास्त्रसंनिधौ परशास्त्रमसिद्धं तदा तत्प्र-
तिपादितं कार्यं सुतरामसिद्धं भवति, उत्सर्गलक्षणभावस्योदाहरणमाह ।
'अमुष्माइति' । अत्रासत्यसिद्धत्वे परत्वाददसो ऽसेर्दो दुो म इत्युत्वे
सत्यत इति स्मायादयो न स्युः, असिद्धत्वे तु पूर्वं स्मायादयः पश्चा-
दुत्त्वमिति सिद्धमिष्टम् । 'उत्त्वस्येति' । उत्त्वशास्त्रस्येत्यर्थः । शुष्किकेत्या-
दिश्लोकः, अत्र निदर्शनमिति प्रत्येकमभिसंबध्यते, निदर्शनमुदाहरणदि-
गित्यर्थः, मतोर्वत्वे कर्तव्ये भक्तां जशो ऽन्तइति जशत्वे ऽसिद्धे सति गुह-
लिष्मानिति दर्शनम् । 'न कोपधाया इति पुंवद्भावप्रतिषेधो न भव-
तीति' । कोपधप्रतिषेधे तद्धितबुधग्रहणमित्येतदनाश्रित्येदं प्रयोजनमुक्तम् ।
'तामिमामिति' । तायो म इति निष्ठातकारस्य मत्वं, ततो ऽत इजिति
इजन्तादत इनिठनावितीन् तदन्ताद्वा मतुप् । 'वहेरित्यादि' । वह प्रा-
पणे, निष्ठा, संवसारणं, हो ठः, भयस्तयोधोधः, छुत्वं, ठो ठे लोपः, कृलोपे
पूर्वस्य दीर्घाऽणः, कठ इति स्थिते णिचि टिलोपः, लुह्, ज्ञेयवह् । 'उत-
इत्येतद् द्विरुच्यते इति' । अत्रादेर्द्वितीयस्येतिवचनात्, ततो हलादिः शेषः,
कुहोश्चुरिति चुत्वं हकारस्य झकारः, तस्याभ्यासे चर्वति जश्चं जकारः,
अथात्र सन्वद्बधुनीतीत्वं कस्माच्च भवति तत्राह । 'अनलोपइति वच-

नादिति । कथं पुनरौजिडदिति भवतीत्यत आह । 'औजिडदित्येत-
त्त्विति' । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनद्वयत्वत्त्विह न प्रवर्तते अनित्यत्वात्,
अनित्यत्वं चेत्तौ साध्यास्येति वचनाद्विज्ञापते, अन्यथाऽनितेरिति शब्दे
कृते तस्य सिद्धत्वात्सह शकारेण द्विर्वचने सति सिद्धं स्यात्प्राणिनिप-
तीति । 'गुडलिङ्गमिति' । गुडं लेडीति कृप्, तदन्तान्मतुष्, ठत्वज-
श्त्वयोः कृतयोर्योऽनुनासिकत्वे तद्वृत्ते भाषायां नित्यवचनमिति
शकारः । 'बद्धीनिर्द्वंशा इति' । संयोगान्तस्य लोप इत्यादयः, पञ्चमी-
निर्द्वंशाः द्वस्वादङ्गादित्यादयः । सप्तमीनिर्द्वंशाः भलो भलीत्यादयस्ते-
षाम् । 'असिद्धत्वं न भवतीति' । यदि स्यात् संयोगान्तस्य लोप इत्यत्र बद्धी
स्यानेयोगेत्येतस्याभावात्तच्छेषस्यान्तेन्यस्येत्यस्याप्रवृत्तेः सर्वस्य पदस्य लो-
पप्रसङ्गः, द्वस्वादङ्गादित्यत्राप्यनियमेन दिक्कुब्जाध्याहारात्पूर्वस्य परस्य च
लोपप्रसङ्गः भलो भलीत्याद्यौपरलेपिकेऽधिकरणे सप्तमी विज्ञायेतेति
पूर्वपरयोर्विशेषेण प्रसङ्गः, सत्सप्तमीविज्ञाने तु व्यग्रहितस्यापि प्रसङ्गः, कथं
पुनः पूर्वासु परिभाषासु कर्तव्यासु तेषामसिद्धत्वं न भवत्यत आह ।
'कार्यकालं हीति' । 'संज्ञापरिभाषमिति' । समाहारद्वन्द्वः । अयमभि-
प्रायः ॥

संज्ञाः परार्थो व्यत्यन्तं परिभाषाश्च तद्विधाः ।

न स्वातन्त्र्येण तास्तस्मात्कार्यावगतिहेतवः ॥

अनेकस्य प्रधानस्य शेषभूता भवन्त्विति ।

इताः केवलमाचार्यः पृथग्देश उपादिशत् ॥

विधिवाक्येस्तु संहृत्य यत्र तत्र स्थितैरपि ।

बोधयन्त्यः स्वकार्याणि नैकपूर्वाः परा इमाः ॥

इति । यदि कार्यकालं संज्ञापरिभाषं विप्रतिषेधे परमित्येवापि परि-
भाषात्रापतिष्ठेत, ततश्च विस्फोर्यमवगोर्यमित्यत्र गुणं बाधित्वा परत्वात्
हलि चेति दीर्घत्वं स्यादित्यत आह । 'विप्रतिषेधे परमित्येवा त्विति' ।
एषा तु न प्रवर्ततइति संबन्धः, मध्ये हेतुर्यनेति, विप्रतिषेधो हि तस्या
निमित्तं, कश्च विप्रतिषेधः, द्वयोस्तुन्यबलयोरेकस्मिन्विषये त्वं चाहं चेति

प्रवृत्तिप्रसङ्गः, न वायमत्र संभवति, तस्माच्चिमित्ताभावाच्च प्रवर्तत इत्यर्थः, यद्येवमपवादोऽपि परः पूर्वमुत्सर्गं न बाधेतात आह । ‘अपवादस्येति’ । यद्यपवादस्यासिद्धत्वादुत्सर्गं एव स्यादपवादविधानं व्यर्थं स्यात् ॥

“नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुविधिषु कृति” ॥ अत्र सूत्रे उत्तरसूत्रे च कार्यापादानात्कार्यं कार्यस्यासिद्धत्वमुच्यते, कृतीत्येतत् संभवव्यभिचाराभ्यां तुविधिनैव संबध्यते, विधिशब्दे भावसाधनः कर्मसाधनश्च, तत्र भावसाधनानां त्रयाणां कर्मसाधनस्य चैकस्यैकशेषः, भिवार्थानामपि सङ्ख्यायामेकशेषवचनात्, विधिश्च विधिश्च विधयः, ततो बहुवचनात्तेन विधिशब्देन सुधादीनां द्वन्द्वस्य षष्ठीसमासः, सर्वत्र च शेषलक्षणा षष्ठी, तत्र सुब्धिषौ शेष एव शेषः, इतरेषु तु कर्म शेषत्वेन विवक्षितं तदिदमुक्तम् । ‘विधिगच्छोपमित्यादि’ । ‘संबन्धसामान्यगृह्यन्तेनेति’ । संबन्धसामान्यमुच्यते षष्ठा तदन्तेनेत्यर्थः, सामान्यगृह्येन स्थानेयोगव्यवच्छेदः, कथं पुनः षष्ठी स्थानेयोगेतिपरिभाषायां सत्यां सामान्यवचनता लभ्यते । उच्यते । नात्र सुपः स्थाने किञ्चिद्विधीयते किं तद्वानुवादोऽयं, सुपो यो विधिस्तत्रेति, अनुवादे च परिभाषा न प्रवर्तते, उदीचामातः स्थाने इति स्थानेयदृशास्तिङ्गात्, संबन्धसामान्यवचनगृह्यन्तेनेति यदुक्तं तत्र प्रयोजनमाह । ‘सुपां स्थान इत्यादि’ । ‘सर्वोऽसौ सुब्धिधिरिति’ । सर्वस्य सुप्संबन्धित्वात्सुबर्गमेव चेदं विधियद्वयं कृतं स्वरादिषु तु नार्थः तेन यथा न मुने इत्यत्र नाभावे कर्तव्ये इत्यर्थो भवति तथा स्वरादिषु कर्तव्येष्वित्यर्थो भविष्यति, द्वन्द्वान्तरस्य तु प्रत्येकं संबन्धो दुर्निवार इति भावसाधनत्वमङ्गीकृतं, सुब्धिधिस्वरसंज्ञातुत्वित्युच्यमाने तु न किञ्चिद्व्यवसाध्यम् । ‘राजवतीति’ । मतुबन्तादुगितश्चेति ङीप्, राजशब्दः कनिन्पत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः । ‘पञ्चार्थमिति’ । दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः, तत्र नलोपे कृते पूर्वपदमवर्णान्तं ज्ञातमिति स्वरः प्राप्तोऽसिद्धत्वाच्च भवति, समासोदात्तत्वमेव भवति । ‘पञ्चदण्डीति’ । समाहारद्विगुः । ‘नलोपस्यासिद्धत्वात् ज्ञान्ता षडिति षट्संज्ञा भवतीति’ । एतच्च यत्तत्रोक्तमन्तपदमपदेशिकप-

तिपत्त्यर्थमिति तदनाश्रित्योक्तं द्रष्टव्यम् । 'न षट्स्वसादिभ्य इति
 टाप्प्रतिषेधो भवतीति' । अत्र हि नान्तत्वात् पूर्वं ङीप् प्राप्नोति
 निषिध्यते, ततो जश्शसोर्लुकि नलोपे चाकारान्तत्वादाप्प्राप्तः सोपि
 निषिध्यते, स्त्रियां यदुक्तं तत्र भवतीति सामान्येन निषेधविधानात् ।
 'तदेतत्प्रयोजनं कथं भवतीति' । पान्निकत्वं प्रयोजनस्य दर्शयितुं प्रश्नः ।
 केषां चिद्वर्शनमनारभ्य कार्यविशेषमादौ तावत्संज्ञा क्रियते ततो यस्यां
 दशायां यत्कार्यं प्राप्तं तत्क्रियते लोकवत्, तद्वथा लोके दशम्यामु-
 त्थितायां पुत्रस्य नाम दधातीति सङ्कृततया संज्ञया सर्वोणि कार्याणि
 क्रियन्ते न तु प्रतिकार्ये नाम कुर्वन्ति तद्वदिति, अयं च ययोद्वेगं संज्ञा-
 परिभाषामिति पक्षः, कार्यकालपक्षे तु तेन तेन विधिवाक्येनैकक्यतापक्षेन
 संज्ञासूत्रेण संज्ञा प्रणीयतइति प्रतिकार्यं संज्ञाप्रवृत्तिः, तत्रादौ दर्शनं
 जश्शसोर्लुगर्थो या संज्ञा तयैव टाप्प्रतिषेधस्यापि सिद्धत्वाच्चेदं प्रयोजनं
 द्वितीये तु पक्षे भवति प्रयोजनमित्याह । 'यदि प्रतिकार्यमिति' । कथं
 तदा प्रयोजनमित्याह । 'या हीति' । 'जश्शसोर्लुगर्थेति' । उपलक्षण-
 मेतत् ङीप्प्रतिषेधार्थेत्यपि द्रष्टव्यम् । 'स्त्रीप्रत्ययस्येति' । टाप् इत्यर्थः,
 अथ प्रथमे पक्षे न कर्त्तव्यं संज्ञायहणम्, इह हि दण्डिगुणौ गुप्तदण्ड-
 नाविति नलोपे कृते दण्डिशब्दस्य घिसंज्ञा प्राप्नोति ततश्च तस्यैव
 पूर्वनिपातः स्यात्, नलोपस्यासिद्धत्वाद्वि संज्ञाया अभावादनियमः पूर्व-
 निपातस्य भवति । 'अत्र केचिदित्यादि' । सुपः संनिपातेन नलोपः
 स यदि तुक्तं प्रवर्त्तयेत् तत्संनिपातं विहृत्यात्, कथं पुनः संनिपातस्य
 विघातः यावता पूर्वान्तस्तुक् स तुग्यहणेन रह्यते, सत्यं, ह्रस्वमात्रभक्त-
 स्तुगित्याश्रित्येदमुक्तम् । 'बहिरङ्गलक्षणत्वेन वेति' । बहिर्भूतविभक्त्य-
 पेक्षो नलोपोऽन्तर्भूतक्रियपेक्षे तुल्यसिद्धो भवतीत्यर्थः । 'परिभाषाद्वय-
 स्याप्यनित्यत्वं ज्ञापयितुमिति' । तत्र संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वादु-
 ज्ञायेत्यादौ सुपि चेति दीर्घत्वं भवति, बहिरङ्गपरिभाषायास्त्वनित्यत्वा-
 देषा द्वे इत्यत्र विभक्त्याश्रयं त्यदाश्रयं बहिरङ्गमपि प्रातिपदिकाश्रये टापि
 न सिद्धं भवति । 'वृत्रहच्छत्रमिति' । नात्र संनिपातलक्षणो नलोपः

नापि नलोपस्य बहिरङ्गत्वं तुकोपि ङकारापेक्षत्वात् । 'राजीयतीति' ।
 क्यचि चेतीत्वम् । 'राजायतइति' । अङ्गत्सर्वधातुकयोरिति दीर्घः ।
 'राजाश्च इति' । अकः सवर्णं दीर्घः ॥

“न मु ने” ॥ मु इत्यविभक्तिको निर्देशः । 'घिलत्तणो नाभावो-
 न स्यादिति' । यद्येतच्चारभ्येतेति शेषः । अनेन सूत्रारम्भस्य प्रयोक्तव्य-
 क्तम् । 'कृते तु नाभावइत्यादि' । यद्यत्र दीर्घत्वं स्यात् भाव्यमानोप्यु-
 कारः सवर्णात् एङ्गातीति यथा ऽमूभ्यामित्यादौ दीर्घस्य स्यातिनो
 दीर्घाकारो भवति तथात्राप्याकारस्य दीर्घाकारः स्यात्, ततश्च ह्रस्वसं-
 निपातकृतो नाभावस्तं विहन्यादिति भावः । अत्र चोदयन्ति, मुभावस्य
 सिद्धत्वात्किंल दीर्घप्रसङ्गश्चेद्व्यतिरेकं किं मुभावमपश्यद् दीर्घशास्त्रं घिल-
 त्तणं नाभावमपि न पश्यति, एतादिशब्दस्यानीयं ह्येतद्दीर्घशास्त्रं प्रति
 ततश्च यत्रादेर्भावात्कथमत्र दीर्घप्रसङ्ग इति । अत्राहुः । प्रयोगे
 तावचाभावः श्रूयते शास्त्रमपि तस्य सिद्धकाण्डे पठितं केवलं तद्विदा-
 नभूतं मुभावमेव दीर्घशास्त्रं न पश्यति तन्मा द्राक्षीवाभावं तावत्य-
 श्यति ततश्च दीर्घत्वं प्रवर्त्तयेदिति । 'अथ वेति' । यथा कश्चित्कुशल-
 मतिः किं ज्ञातीयो धावति किं वर्णा धावतीत्येकेनानेकेन वा पृष्ठस्मन्नेन
 प्रतिषक्तिं श्वेतो धावतीति, तथात्रापि योगद्वयमेतत् तत्रैकं ने कर्त्तव्ये
 मुत्वस्यासिद्धत्वं निषेधति, अपरं ने परतो यत्प्राप्तं तत्र, तदिदमुक्तम् । 'उभ-
 यार्थमिति' । 'तन्त्रेणेति' । साधारणं भवेत्तन्त्रं यथा तुल्यकचयोर्भुञ्जानयोः
 प्रदीपः, इह तु साधारणप्रयत्नस्मन्त्रम् । इदानीमेकस्मिन्नेव योगे यद्योभयं
 साध्यते तथा दर्शयति । 'अथ वेति' । 'अर्थात्संघटीतमिति' । वृद्ध-
 कुमारीवाक्यवत्, तद्वया वृद्धकुमारीन्द्रेणोक्ता दरं वृणीष्वेति सा वरम-
 वृणोत् पुत्रा मे बहुवीरवृतमचं कांस्यपात्रां भुञ्जीरन्निति, पतिरेव तावदस्या
 न भवति कुतः पुत्राः कुतो, गावः कुतो धान्यम् । अनेनैव अल्पैकवाक्येन
 पतिः पुत्राः गावो धान्यमिति सर्वं वृत्तं भवति तद्वदत्रापि ने परतो यत्कार्यं
 तत्र कर्त्तव्ये मुभावस्यासिद्धत्वस्य प्रतिषेधं द्रुवता नाभावेपि कर्त्तव्ये ऽर्थांस्त्व-
 त्वस्यासिद्धत्वं प्रतिषिद्धं भवति । 'एकादेशस्वरो ऽन्तरङ्ग इति' । एकादेश-

स्वरे चत्वारि दर्शनानि, उदात्तानुदात्तयोरेकादेश आन्तर्यतः स्वरितोऽभिनिर्वृत्तस्य स्थाने एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यनेनोदात्त गुणादेशः क्रियत इत्येकं दर्शनं, तथैवाभिनिर्वृत्तएकादेशस्वरे स्वरितगुणमात्रस्योदात्तमात्रं विधीयत इति द्वितीयं दर्शनं, तृतीयं तु दर्शनमेकादेश उदात्तेनोदात्त इति परिभाषा एकादेशविधिपूषतिष्ठते, तत्रायमर्थो भवति, आद्युणो भवति उदात्तानुदात्तयोस्त्वादुण उदात्त इति, एवं सत्येकादेशो विधीयमान एवोदात्तो भवति, चतुर्थदर्शनमुदात्तानुदात्तयोरेकादेशः स्वरितगुणः प्राप्त उदात्तो भवतीति । तत्र येन नाप्राप्तिन्यायेन स्वरितत्वापवाद उदात्तविधिः संपद्यते, तत्र परिभाषापक्षे सिद्धमुदात्तत्वमयादिषु । इतरेषु तु पक्षेषु असिद्धत्वे प्राप्ते सिद्धत्वमुच्यते, आन्तर्यतोऽयादेश उदात्तो यथा स्यादिति, अन्यथा स्वरितः स्यात् । 'कुमार्या इदमिति' । कुमारशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः, तस्मादुयसि प्रथम इति ङीप्, यस्येति चेति लोपः, अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तनोप इति ङीप् उदात्तत्वं चतुर्थ्यैकवचनं, कुमारी ए इति स्थिते आण् नद्या इत्याट् यणादेशः, उदात्तयणो हल्पूर्वादित्याट् उदात्तत्वम् । आटश्चेति वृद्धिरेकादेशः, स आन्तर्यतः स्वरितः प्रसक्त एकादेश उदात्त इत्यनेनोदात्तः क्रियते, तस्मिद्धत्वं वक्तव्यम्, । अयादेश उदात्तो यथा स्यात् । 'यदीत्यादि' । पूर्वमुदात्तत्वं क्रियते पश्चादेकादेशः यथानन्तरं दर्शितं तदा भवतीदं प्रयोजनमित्यर्थः । 'अथ त्वित्यादि' । कुमार्या ए, इति स्थिते आटश्चेति वृद्धिश्च प्राप्नोति उदात्तयणो हल्पूर्वादिति आटः स्वरश्च, ट्वावयनित्यौ, स्वरः शब्दान्तरप्राप्तेरनित्यः, स हि प्रागाकारस्य प्राप्नोति कृतायां वृद्धावैकारस्य, वृद्धिरपि प्रागनुदात्तयोः परत्वात्स्वरे आटस्तु स्वरे कृते उदात्तानुदात्तयोः स्वरभिवस्य प्राप्नोति धिरनित्यो भवति उभयोरनित्ययोः परत्वात्स्वरे प्राप्ते वर्णाश्रयत्वेनान्तरङ्गत्वाद्वृद्धिः, स्वरस्तु विभक्तैक्यप्राप्तः पदाश्रयो बहिरङ्गः । 'गाङ्गेऽनूप इति' । गङ्गाया इदमित्यण्, प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः, ततो ङिः सुप्तादनुदात्तः, तयोरेकादेश उदात्तः । आपोऽनुगतमनूपमिति प्रादिसमासः, अत्रयपूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते

अनोरप्रधानकनीयमीत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं शेषनिघातः । 'तस्य सिद्ध-
त्वादित्यादि' । एकादेशस्वरस्य सिद्धत्वे एङःपदान्तादतीत्ययमेकादेश
उदात्तेन सह भवति, ततश्च स्वरितो वानुदात्तेपदादाविति पक्षे
स्वरितः, पक्षे उदात्तो भवति, यदि त्वसिद्धत्वं स्यात् तदासावेकार
उदात्तानुदात्तस्थानिकत्वादान्तर्यतः स्वरितः स्यात्, तथा च सति तस्य
एङःपदान्तादतीत्ययमेकादेश उदात्तेन न भवति किं तर्हि स्वरि-
तेनेति पक्षे स्वरितो न स्यात्, अपि तु स्वरितानुदात्तयोः स्थाने भव-
वान्तर्यतो नित्यमेव स्वरितः स्यात्, स उदात्तेनेत्यत इति पाठः, स
एकादेश उदात्तेन सहेत्यतो हेतोरित्यर्थः । 'शतृस्वर इति' । तुदिषदि
नदिभ्यो लट्, तस्य शचाश्रयो नद्यत्राद्योः स्वरः शतृस्वरः, शतुरनुमो-
नद्यत्रादि इत्यत्रान्तोदात्तादुत्तरपदादित्यन्तोदात्तादुत्तरपदादित्यनुवर्तते ।
'तुदती वदती नदतीति' । 'तुदिनुदिभ्यां लट्, शचादेशः, तुदादिभ्यः
शः, प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । 'अनुम इति प्रतिषेधो ज्ञापक इति' । तेन
नैतदर्थं सिद्धत्वं वक्तव्यमिति भावः । कथमेतत् ज्ञापकमित्याह । 'नदीति' ।
अनुम इति प्रतिषेधस्यैतत्प्रयोजनं नुदन्तीत्यत्राच्छीनद्वानुमिति यदा नुम्
भवति तदा माभूदिति, असिद्धे चैकादेशस्वरेन्तोदात्तत्वाभावादेव शतृ न
भविष्यति किमनुम इति प्रतिषेधेन, प्रतिषेधात्तु सिद्धत्वमनुमीयते, ननु
यत्र लसार्वाधातुकानुदात्तत्वस्य निमित्तं नास्ति तदर्थः प्रतिषेधः स्यात्,
यान्तो वान्तीत्यत्र हि धातुप्रत्ययोऽुदात्तयोरान्तर्यत एकादेश उदा-
त्तः, स च शतृस्वरे सिद्धः, अत्रापि प्रत्ययस्वरे सति तदनन्तरमेव धातोः
शेषनिघातो भवति, ततश्चात्रापि नान्तरेणैकादेशस्वरमन्तोदात्तत्वं
भवति । 'एकानुदात्तत्वमिति' । एकं वर्जयित्वा परिशिष्टस्य यदनुदा-
त्तत्वं तदेकानुदात्तत्वम्, भाष्ये त्वेकाननुदात्तमिति पाठः, तत्राप्यनुदात्तं
पदमेकवर्जमित्ययमेव स्वरो विवक्षितः, तत्र ह्येकमेवानुदात्तमन्यत्सर्व-
मनुदात्तमित्युच्यते, तथा च तत्रोक्तं सिद्धं त्वेकाननुदात्तत्वादिति ।
'तुदन्तीति' । शविकरण उदात्तः, लसार्वाधातुकमनुदात्तं तयोरेकादेशः ।
'अनेनेति' । एकादेशस्वरेण सिद्धेन । 'वर्ज्यमानतेति' । अनुदात्तं

पदमेकवर्जमित्यस्याद्यां ल्यप्ते, यदि त्वसिद्धत्वं स्यात्ततोऽस्यां वर्ज्यमा-
 वतायां द्वयोरुदात्तगोः श्रवणं स्यात्, ननु चोदात्तस्यासिद्धत्वेऽपि दो-
 सावुदात्तानुदात्तयोरेकादेश आन्तर्यतः स्वरितोभिनिर्वृत्तस्तदाश्रया वर्ज्य-
 मानता भविष्यति सत्यं, सिद्ध्याति यदा स्वरितस्यादात्तो भवतीति पक्षः,
 यदा तु स्वरितापवादउदात्तो विधीयते तदा तस्यासिद्धत्वात् स्यानि-
 नश्च स्वरान्तराभावात्केन वर्ज्यमानता स्यात् तस्मात्सिद्धत्वमुच्यते, न च
 कार्यकालपक्षाश्रयेण परिभाषान्तरवद्वर्ज्यमानपरिमाषाया अपि विषाद्यां
 प्रवृत्तिः शक्याभ्युपगन्तुमतिप्रसङ्गात्, उदात्तस्वरितयोरेणः स्वरितोऽनुदा-
 त्तस्य उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इत्यत्रापि शेषनिघातप्रसङ्गात्, यथा तु
 यान्तीत्यत्र प्रागेवैकादेशाच्छेषनिघातो भवति तथात्रापीत्यप्रयोजनमि-
 त्याहुः । 'ब्राह्मणास्तुदन्तीति' । अत्रापि स्वरितत्वापवाद उदात्त-
 त्वमिति दर्शने सिद्धत्वमुच्यते, अन्यथादात्तस्यानुदात्तत्वाभावादुदात्तः
 प्रयोगे श्रूयेत 'बहिरङ्गस्यासिद्धत्वमेव भवतीति' । असिद्धं बहिरङ्गमन्त-
 रङ्गइत्यनेन । 'पवतीति' । इति शब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः । अत्र
 ब्राह्मणपदापेतत्वादादेकादेशस्य बहिरङ्गत्वात्तत्स्वरोऽपि बहिरङ्गस्तस्या-
 सिद्धत्वात्केन वर्ज्यमानता न भवति । 'प्रपवतीति' । यत्रापि तिङि
 चोदात्तवतीति गतिनिघातो न भवति, उभयत्रापि पूर्वं प्रत्यन्तवद्वा-
 चात्प्रसङ्गः । 'हरिव इति' । यदा छन्दसीवनिपाविति वनिप्रत्ययः
 क्रियते घन उपसंख्यानमिति तस्य च इत्वं तदा नार्थः सिद्धवचनेन ।
 'अलावीदिति' । लुङ्, ज्ञेः सिच्, इट्, अस्तिसिचोएकइतीट्, सिचि
 वृद्धिः, ननु च इट् ईटीत्यत्र इट् इति पंथी विज्ञास्यते न पञ्चमी,
 सस्येत्यनुवर्तते, तत्रेहादेः सस्य लोपो विधीयमान इटो भविष्यतीति
 सिद्धमलावीदिति, सत्यं रूपं सिद्धं स्वरेतु दोषः स्यात्, यदि लोपेने-
 कारो निवर्त्येत अनुदात्तस्य ईटः श्रवणं प्रसज्येत उदात्तनिवृत्तिस्वरे
 लोपस्यासिद्धत्वाद्, यदा तु सकारमात्रस्य लोपे सवर्णदीर्घत्वं तदा सिच-
 शित्कारणादिदुदात्त इत्येकादेशस्वरो भवति । 'वृक्ष इति' । योदित ।
 रवेति निष्ठानन्तं, इत्त्वस्वरप्रत्ययेऽविधिष्वित्यस्य व्यावर्त्यं दर्शयति,

‘कुत्सं तु प्रतीति’ । ‘सीवशब्द एवोदाहृत्यतदिति’ । कथं पुनरेकमेव
त्रिषु विधिवृद्धाहरणमित्यत आह । ‘तत्र हीति’ तत्र क्व चित्यस्य
किञ्चित्प्रयोगजनं प्रत्युदाहरणमित्याह । ‘यदेति’ । संज्ञायामिति वचनं
तत्र संज्ञायामुपमानमित्यतः संज्ञायामित्यनुवृत्तेः । ‘एष स्वर इति’ ।
आद्युदात्तत्वं, सीविक इति नौट्यवः शृत् । प्रुतसहितो विकारः, प्रुत
विकारः । ‘अभ्या^१ इ, पटा^२ उ इति’ । अग्निपटुशब्दयोः संबुद्धिगुणे कृते एवो-
ऽप्रवृत्तस्येत्यादिना पूर्वस्याहुंस्याकारः प्रुतः, उत्तरस्य त्विदुतो । ‘नित्यस्तु
न प्राप्तोतीति’ । पदान्ताद्वेति दीर्घलक्षणो विकल्पः स्यात्, उदिति किम् ।
अन्यत्र प्रुतविकारस्यासिद्धत्वेमेव यथा स्यात्, खलपु ब्राह्मणकुलं, तत्र-
संबुद्धाविह किञ्चित्प्रयो इति न्यायेन गुणे खलपा उ इति स्थिते ह्रस्वस्य
पिति कृतीति तुक् न भवति, द्विविधं चात्रासिद्धत्वं बहिरङ्गलक्षणं पूर्वत्रा-
सिद्धमिति च । ‘किमर्थं पुनरिति’ । सकारस्य क्वचिदपि श्रवणाभावा-
त्प्रश्नः । ‘उच्चिच्छिपतीति’ । उच्छी विवासे, तुक्, सन्, इट्, यत्रादे-
द्वितीयस्येति द्विष्यशब्दस्य द्विवचनं, ‘शर्पूर्वोः अय इति सयः शेषः, कस्य
अभ्यासे चर्वन्ति चकारः, संय्यन्तेत्यादौ मोनुस्वारः, अनुस्वारस्य ययि
परनवर्णः । ‘पदाधिकारश्चेदिति’ । यदि लत्यादिर्विधेषु पदस्येत्य
पेत्यते तदा लत्यादीनां द्विवचनस्य च समकतत्वं, अनपेक्षायां तु बहि-
रङ्गं द्विवचनमन्तरङ्गेषु लत्यादिष्वसिद्धमिति पूर्वत्रासिद्धमित्येतच्च प्रवर्त-
तदिति लत्यादिषु कृतेषु द्विवचनमिति सिद्धमिष्टम् । ‘गलोगल इति’ ।
अचि विभाषेति लत्वम् । ‘दोगधेति’ । वा द्रुहेति वा घत्वं, तदभावे हो ठः ।
‘नुच इति’ । नुदविदेति वा निष्ठानत्वम् । ‘अभिन इति’ । भिदेर्लङ्,
सिपि र्गन्मि हल्ङादिर्लोपः सिपि धातोर्ह्रस्वः, दस्वेति वा ह्रस्वम् । अडा-
गमः । ‘मातुःष्येति’ मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्यामिति वा षत्वम् ।
‘मापवापायीति’ । प्रातिपदिकान्तेति वा णत्वम् । ‘वाहनयनमिति’ ।

१ यदेति वास्ति मु. मूलपुस्तके ।

२ वेति मु. मु. पाठः ।

३ एतत्सूत्रस्थेन शर्पूर्वोः अय इति वार्तिकेनेति भावः ।

धरोनुनासिकेऽनुनासिको वेति वा गकारस्य ङकारः 'वाक्शयनमिति' । शङ्खेटीति वा कृत्वं, लत्यादीनामित्यादिना ऽमिटृत्वे लत्यादीनां यो दोषस्तं दर्शयति । 'अनिष्टोपि विकल्पः स्यादिति' । पूर्वोत्तरयोः पदयोरेकत्र प्रवृत्तिरपरत्राप्रवृत्तिरित्येवोनिष्टो विकल्पः । 'एतत्सर्वमित्यादि' । योगविभागार्थमेव च प्रतिषेधाशयकमन्यथा लाघवार्थमुनेति निपातनमाशयणीयं स्यात्, ततो मु न इति द्वितीया योगः, किमर्थमिदं, पूर्वयोगस्यासर्वविषयत्वव्यापनायै तेनातिप्रसङ्गे नोद्भावनीयः ॥

“उदात्तस्वरितयोर्गणः स्वरितोऽनुदात्तस्य” ॥ उदात्तस्वरितयोरित्यनुवादेऽपि स्थानबद्धेषा व्याख्यानात्, तेन उदात्तस्वरितयोः समीपवर्त्ता यो यण ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं न भवति । 'मङ्गलव्याशा खलप्याशा इति' । 'ततः परस्य एतस्यैकवचनस्य स्वरितत्वमिति' । केनेत्यत आह । 'उदात्त यण इत्यनेनेति' । योयमस्मिन्सूत्रे पूर्वोद्भागेऽस्मिन्नेत्यर्थः । उदात्तयणो हत् पूर्वोदित्युदात्तत्वं तु न भवति नोद्भात्वोरिति प्रतिषेधात्, आशाशब्द आशाया अदिगाख्या चेदिति अनोदात्तत्वादनुदात्तादिः । 'तत्कथमयं स्वरितयण भवतीति' । न कथं चित्, नह्ययं स्वरिमपनीय तत्स्थाने भवति, नहि पूर्वं शास्त्रं स्यानि बुद्ध्या आदेशे प्रवर्त्तते, किं तर्हि स्यानिन्येव, यथोक्तं हत इत्येतद्विरुध्यत इति, न पुनन्तद्वुद्ध्या ङशब्दो द्विरुच्यत इति । 'आशयादिति' । आशयं स्वरितयण इति न चास्ति सिद्धः स्वरितस्तत्राशयात् सिद्धत्वं भविष्यति । एवमुच्यमाने ऽतिप्रसङ्गमुद्भावयति । 'यद्येवमिति' । 'दध्याजेति' । दधिगब्धो नवविषयणानिमन्तस्येत्याद्युदात्तः, शेषनिघातः, उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति तस्य स्वरितत्वं तस्याशयात्सिद्धत्वे सति तत्स्थानिकादपि यणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । 'तस्मादित्यादि' । यत एवमाशयात्सिद्धत्वे दोषस्तस्मादयमेव यण स्वरो यथा सिद्धो भवति तथा वक्तव्यं, तत्कथं, योगविभागः करिष्यते उदात्तयणः, उदात्तयणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवति, ततः स्वरितयणः, स्वरितयणश्चपरस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवति, उदात्तयण इत्येव, तेन

उदात्तयण इत्येवं योभिनिर्वृतः स्वरितस्तदायः परस्यानुदात्तस्य
स्वरितत्वं भवतीत्यर्थः, तेनास्मैव स्वरितस्याशयान्सिद्धत्वं भविष्यति ।
यद्येवमित्यादिना योतिप्रसङ्ग उद्गावितस्त्वं केषां चिन्मतेन परिहरति ।
'के चित्त्विति' । 'उदात्तास्वरितयणो पीति' । उदात्तात्परो यः स्वरितः
उदात्तादनुदात्तस्येति विहितः तस्य यो यण् तस्मादपि परस्येत्यर्थः ।
'तैत्तिरीयकइति' । तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते तैत्तिरीयास्तेषामान्वा-
यस्तैत्तिरीयकं, चरणान्तयणो वुञ् । 'शाखान्तर इति' । वृत्तिकार-
देशे या शाखा तदपेतं शाखान्तरत्वम् । एकशतं ह्यध्वयंशाखा, विशे-
षवचनो वान्तरशब्दः । 'यास्ते विश्वा इति' । यदुत्ताचिन्त्यमिति सन्ती-
त्यस्य निघातप्रतिषेधः, अथेशब्दस्यामन्वितनिघातः । 'ब्राह्मण इति' ।
तत्रैव तैत्तिरीयके दधिशब्द उक्तपदः, आशयतीत्यस्य तित्तिघातः । ननु
चोभयत्राप्यत्र यणादेशे कृते उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इत्येव स्वरितः,
तथा च यत्र स प्रतिविध्यते नोदात्तस्वरितोदयमिति तत्र स्वरितो न दृश्यते
च, स्वस्मभ्यमाभर प्रत्यग्निरुपसामयमग्न्यादिति, अयं तु स्वरित उदा-
त्तस्वरितपरस्याऽपि भवति, दहाशसो रत्नः पाह्यस्मानिति, तथा च
भाष्येषुदात्तपर एवानुदात्तेति प्रसङ्ग उद्गावितो दध्याशेति, तस्मात् पूर्वा-
क्तस्यातिप्रसङ्गस्य नायं व्यभिचार इति चिन्त्यमेतत्, निराकरिष्यमाण-
त्वादुदात्तस्य नात्र सुष्ठु निर्बन्धनीयं दर्शयति । 'यथा त्विति' । अत्र
वार्तिकं यणस्वरो यणादेशे सिद्धो वक्तव्यः, स्वरितयणः स्वरितार्थः आश-
यान्सिद्धत्वमिति चेदुदात्तात् स्वरिते दोष इति, यदि चोदात्तादनुदात्तस्य
स्वरित इति यः स्वरितः तस्य यो यण् ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्व-
मिष्टं स्याद् दोषत्वेन वचनमनुपपन्नं स्यात् । भाष्ये तु यथायमर्थः स्थित-
स्तथा दर्शयति । 'तथा चेति' । अत्र भाष्यम् । अथ वा स्वरितवदर्थं
न करिष्यते, यदि न क्रियते केनेदानीं स्वरितयणः परस्यानुदात्तस्य
स्वरितत्वं भवति, उदात्तयण इत्येव, स्वरितयणा व्यवहितत्वाच्च प्राप्नोति,
स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति नास्ति व्यवधानमिति, यदि चो

दातात् स्वरितयणः परम्यानुदात्तस्य स्वरितत्वमिष्टं स्यात् प्रत्याख्यानं न युज्येत, यदि प्रत्याख्यानं किमर्थं तर्हि स्वरितयणग्रहणं क्रियत इत्याह । 'तत्क्रियत इति' । 'स्यानिबद्धावाद्यवधानमस्तीति' । यत्स्यानिकेने कारणे, व्यञ्जनस्य ह्यविद्यमानवद्वाचो नावः । ननु च नपादान्तद्विवेचनेति स्वरविधौ प्रतिषिद्धः स्यानिबद्धास्तत्राह । 'स्वरदीर्घेति' । 'वैद्याशेति' । विदस्या पत्यं स्त्री अनृष्यातन्तये विदादिभ्यो ञ्, शाङ्गेरवाद्यञो ङीन्, नित्स्वरेणाद्युदात्तो वैदीशब्दः ॥

"एकादेश उदात्तेनोदात्तः" ॥ अनुदात्तस्येति वर्तते, चान्यादिशब्दाः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्ताः, विभक्तिरनुदात्ता । 'पचन्तीति' । अत्र शबकारस्य यस्स्वरितत्वमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति तस्यासिद्धत्वाद् द्वयोरनुदात्तयोरैकादेशः ॥

"स्वरितो वानुदात्ते पदादौ" ॥ 'प्रादित्वात्समासे सतीति' । प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेध इत्यस्य तु तत्रैव स्वती पूजायामिति प्रतिषेधः कृतः, गतिसमासस्त्यनाश्रितः, गतिर्गताविति निघातप्रसङ्गात्, षसुकशब्दः पूर्ववदन्तोदात्तः । 'स्वरितग्रहणं विस्मृष्टार्थमिति' । कथञ्चित्याह । 'उदात्ते हीति' । 'चान्तर्गत एव स्वरितो भविष्यतीति' । यद्येवं तस्य सिद्धत्वाच्चेदनिघातः स्यात्, गाङ्गेनूप इति, एकादेशस्य परं प्रत्यादिबद्धावादनूपशब्दो ऽनुदात्तः प्राप्नोति स्वरितग्रहणे तु सति अस्यासिद्धत्वाद्यथोक्तदोषाभावः, अथ क्रियमाणेषु स्वरितग्रहणे यः सिद्धः स्वरितः तेन वर्ज्यमानता कस्माच्च भवति कन्यानूप इति, कन्याशब्दः कन्याराज्यमनुष्याणामन्त इत्यन्तस्वरितः, ततः स्वरितानुदात्तयोरैकादेश चान्तर्गतः स्वरितस्तस्य सिद्धत्वात्तेन वर्ज्यमानता प्राप्नोति, ततश्चात्र यः परिहारः स एव गाङ्गेनूप इत्यत्र भविष्यति, कः पुनरसौ पदद्वयाश्रयत्वेन एकादेशस्य बहिरङ्गत्वात्स्वरोपि तदीयो बहिरङ्गः शेषनिघातस्तु एकपदाश्रयत्वात्स्वरोपि तदीयोऽन्तरङ्गः, ततः किमसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गं ॥

“नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” ॥

विशेष्यमन्तस्येत्यस्य नेत्येतदविभक्तिकम् ।

तथैव प्रातिपदिकेत्येतत्पदविशेषणम् ॥

प्रातिपदिकस्य पदस्येति समानाधिकरणे षष्ठ्यौ । ‘अहविति’ ।

हन्तेलङ्तिपोहल्ङ्यादिलोपः । ‘अन्तग्रहणं किमिति’ । नलोपः

प्रातिपदिकस्येत्येवास्तु पदस्येति घतंते, तत्र नकारेण पदे विशेष्यमाणे

तदन्तविधिना नकारान्तस्य पदस्य लोपो विधीयमानो ऽलोन्यस्ये-

त्यन्यस्यैव भविष्यतीति प्रश्नः । ‘राजानावि’ति’ । असत्यन्तग्रहणे

प्रातिपदिकस्य पदस्य यो ऽवयवो नकारः तस्य यत्र तत्र स्थितस्य लोपो

भवतीत्यर्थः स्यात्, ततश्चेहापि स्यादिति भावः, एवं च नराभ्यामित्या-

दावपि प्रसङ्गे दर्शयितव्यः । ननु च क्रियमाणमप्यन्तग्रहणं प्रातिपदि-

कग्रहणेन समस्तं तत्रैव प्रातिपदिकान्तस्य पदावयवस्य नकारस्येत्येषो

ऽर्थो भवति, न पुनः पदान्तस्येति, ततश्चाहवराभ्यामित्यादौ माभूत्

राजानावि’त्यादौ तु स्याद्विज्ञात आह । ‘प्रातिपदिकग्रहणमिति’ ।

‘अहरिति’ । स्वमोनेपुंसकादिति स्वमोर्लुक्, ननुमताङ्गस्येति प्रत्ययल-

क्षणप्रतिषेधात्सुष्यरत्वाभावात् रोऽसुपीति रत्वम् । ‘अहोभ्यामिति’ ।

अहविति क्त्वं, ननु चात्र रत्वत्त्वयोः कृतयोर्नकाराभावादेव नलोपो

न भविष्यत्यत आह । ‘क्त्वरैफणोरसिद्धत्वादिति’ । नन्यनवकाशत्वा-

द्रन्वहत्वे एव भविष्यतः, उक्तं ह्यपवादस्य परस्यापि घवनप्रामाण्या-

दसिद्धत्वं न भवतीत्यत आह । ‘सावकाशं वै तदुभयमिति’ ।

संशुद्धे हि न हिंसंशुद्ध्यारिति नलोपः प्रतिषिध्यते । ‘हे अहरिति’ । वा

नपुंसकानामिति पक्षे नलोपप्रतिषेधः, अत्र रत्वं सावकाशम् । ‘हे दीर्घोहो

निदायेति’ । पुंस्त्रिङ्गेऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिः, संशुद्धेहल्ङ्यादिलोपः, निदा-

यश्चष्टस्य परस्य प्रयोगो विशेषणार्थः, हशि चेत्युत्थम्, अयं अहः अहोभ्या

१ राजान इत्यधिकम् इ. पु. ।

२ राजान इत्यधिकम् इ. पु. ।

३ तत्रेत्याधिकम् इ. पु. ।

मित्यादौ नलोपो कृते ऽप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्स एवाहःशब्द इत्य-
वशिष्टस्य योन्याकारः सा ऽवकाश इति कस्माच्चोक्तम् एवं मन्यते
अहविति नकारापरित्यागेन निर्द्वंशावकारान्तस्यैव स्थानित्वम् अन्यथा
हस्येत्येव ब्रूयादिति । 'अहविति प्रथमैकवचनान्तमिति' । आदेश-
मात्रे विधित्सिते अह इति नकारान्तस्यैव दृष्ट्या निर्द्वंशं कुर्यात् प्रथ-
मान्तस्य निर्द्वंशे प्रयोजनमेतस्य रूपस्यान्वास्थानमेवेति भावः ॥

"न हि संबुद्धोः" । 'आर्द्रं चर्मविति' । सुपां सुलुगित्यादिना
हेतुं क, ननु च हि संबुद्धोर्द्वंद्वोरपि लुप्तयोः पूर्वस्य प्रातिपदिकसंज्ञा नास्ति
प्रत्ययलक्षणोनाप्रत्यय इति निषेधात्, हेतु तु पदसंज्ञापि नास्ति प्रत्ययल-
क्षणेनैव प्रवृत्तया भसंज्ञया बाधित्वात्तत्कृते ऽत्र नलोपप्रसङ्गे ऽत आह ।
'एतस्मादेवेति' । ननु च हे सुराज्जचित्याद्यर्थमेतत्स्यादत्र हि कृतद्वितस-
मासाश्चेति प्रातिपदिकसंज्ञा, न च तस्या अपि अप्रत्यय इति निषेधः,
सूत्रान्तरगतत्वात्, एवं तर्ह्यत्राप्यप्रत्यय इत्यनुवर्त्तते अन्यथा सुराजेत्यादौ
विध्यर्थत्वसंभवात्समासग्रहणं नियमार्थं न स्यात्, तस्मादुपपन्नमेवास्य ज्ञा-
पकत्वम्, एतच्च प्रतिकार्यं संज्ञाप्रवृत्तिरिति पक्षाश्रयेणोच्यते, तत्र हि विभ-
क्त्यर्थमुत्पन्नया प्रातिपदिकसंज्ञया नलोपो न प्राप्नोति । 'भसंज्ञा च न
भवतीति' । अत्राप्येतस्मादेव प्रतिषेधवचनात्प्रत्ययलक्षणेन ज्ञाप्यत इति च
संबध्यते, ज्ञापनस्य प्रयोजनमाह । 'तथा चेति' । 'नलोपश्च भवती-
ति' । प्रातिपदिकत्वात् । 'अस्लोपश्च न भवतीति' । भसंज्ञाया
अभावात् । अपर आह नायमर्थो ज्ञापकसाध्यः भसंज्ञा न भवतीति ।
कथं, यचीत्युच्यते, न चात्र यत्रादिं पश्यामः, प्रत्ययलक्षणेन, न लुप्तता-
द्वयेति प्रतिषेधः, तत्र हि लुप्तता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्य यन्कार्षेमा-
ङ्गमनाङ्गं वा तत्सर्वं प्रतिषिध्यत इति । 'चर्मतिल इति' । वैयधिक-
रण्येपि गमकत्वादुद्बुद्धीहिः, ननु वात्यल्पमिदमुच्यते हाविति संबुद्धाव-
प्युत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः, अन्यथा हे लज्जन् वृन्दारकेति विशद-
वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानमिति संबुध्यन्तयोः समासे सति लोपो

न स्यात्, तथा च वार्तिकं, हिंसंबुध्योरनुतरपदइति अत आह । 'हे राजवृन्दारकेत्यत्र त्विति' । 'तत्र न पूर्वपदार्थसंबोधनमिति' । नहि पृथगवयवार्थयोरभिमुखीकरणे परस्परमेकार्थभावः संभवति, किञ्च संबुद्धावित्युच्यते न चात्र संबुद्धिं पश्यामः, प्रत्ययलक्षणेन न लुप्तताङ्ग-
स्येति प्रतिषेधः, वचनं तु हे राजवित्यादौ यत्र लोपशब्देन संबुद्धिलुप्यते
तत्र चरितार्थं, डौ तु नायं परिहारः संभवति, सर्वत्र लुप्तता लुप्तत्वात् ।
'वा नपुंसकानामिति' । अपाप्तविभाषेयं, संबुद्धेलुप्तता लुप्तत्वात् ॥

“मादुपधायाश्च मतेर्वा ऽयवादिभ्यः” ॥ अत्र चकाराद्वाक्य-
भेदः, मश्च अत्वेति समाहारद्वन्द्वः तस्मान्मात्परस्य मतेर्वा भवति, उप-
धायाश्च, मादित्येव, उपधायाश्च मात्परस्य मतेर्वा भवति, पूर्वाणान-
न्तर्यं विहितं व्यवधानेपि यथा स्यादित्ययमारम्भः, एवं व्याख्यातये
मतेरिह कार्यत्वेनेत्यादि यदुक्तं तत्राभिप्रायो मृग्यः, कश्चिदा-
ह, मकारान्तात्मकारोपधादवर्णान्तादवर्णोपधाच्चेति, वैयाकरणगोष्ठीषु
पठ्यते तस्येदमुपपादनमिति तत्रापि मकारोपधादकारोपधादिति
बहुव्रीह्यर्थस्य लोपपादनं दृश्यते । 'व इत्ययमादेशो भवतीति' । अत्रेति
शब्दः षष्ठितमः, तदयमर्थो भवतीत्युपक्रमात् । यवादिविप्रतिषेधे
प्रकारे आदिशब्दः । 'पयस्यानिति' । तसौ मत्वर्थइति भत्वादुत्थाभावः,
इह नरो ऽस्यास्तीति नृमान्, तस्येदं नामेतमिति दृष्टौ कृतायामवर्णोपधा-
दिति वत्त्वं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यत आह । 'इहेति' ।
बहिर्भूततद्वृत्तापेक्षत्वाद्वाहिरङ्गा वृद्धिरन्तर्भूतमनुश्रपेत्ते वत्त्वे अस्मिन्ना
भवतीत्यर्थः ॥

“कणः” ॥ 'अग्निवित्वानिति' । पूर्ववदुत्थाञ्जरत्वाभावः ॥

“संज्ञायाम्” ॥ अहीवतीत्यादौ चातुरार्थको नद्यां प्रतुम् ॥

“आसन्दीवदष्टीवल्बक्रीवत्कसीवदुमखल्वल्बमैकती” ॥ 'आस-
न्दीवदहिस्यलमिति,' देशविशेषः, यच्चेदमुच्यते ॥

आमन्वीवति धान्यादं इकिण्यं हरितस्रजम् ।

अस्यं वचन्ध सारङ्गं देवेभ्यो जनमेजयः ॥

इति । 'तथाचोक्तमिति' ॥ प्रयोगशास्त्रेषु, राजासन्दी सोम-
राजस्यासनं, यदि तस्यैव संज्ञायामिति इत्येव सिद्धम् आसन्दीवदित्येत-
त्किमर्थे तद्विनिपातनमित्यत आह । 'प्रपञ्चायं स्थिह पञ्चनदति' ।
अचेतिशब्दः पठितव्यः, अपरे स्वाहुरित्युपक्रमात् । 'शरीरैकदेशस्येति' । स
पुनर्जान्याः सन्धिः । 'चक्रीवन्ति सद्यो हविधानानीति' । सारस्वते सद्ये
ब्रह्मण्यमानि सद्यो हविधानानि, न स्वैकवाच्यत्वानि तानि तत्र तत्र
कर्षणाय चक्रयुक्तानि भवन्ति । 'अदीकानिति' । इल इति दीर्घत्वम् ।
'हमन्निति प्रकृत्यन्तामस्तीति' । हमा च लवणाकारः । 'गत्यायं चेति' ।
पदान्तस्येति प्रतिषेधप्रसङ्गात् । 'मतेर्वा नुदर्थमिति' । अत्र एवे
पूर्वस्य नकारस्य लोपः, इत्यत्रपि रषाभ्यामित्येव सिद्धम् ॥

"उदन्वानुदधौ च" ॥ 'उदन्वानाम् अचिरिति' । यस्य च का-
मवर्षो पञ्चन्यः, यस्मिन्नुदकं धीयत इति स पुनर्मैटाकादिः, कर्मण्यधि-
करणे चेति किं प्रत्ययः, पेपंवासवाहनधिषु चेति उदकस्योद्भावः ।
'उदकसत्तासंबन्धसामान्यमिति' । तत्र देवदत्तादिष्वपि संभवति, असं-
ज्ञायं वोदधियहणम् ॥

"राजन्वान् सौराज्ये" ॥ शोभनो राजा तस्य भावः सौराज्यं,
ब्राह्मणादित्याख्यञ्, टिलोपः, तत्पुनः शोभनेन राजा देशस्य संबन्धः,
समासकृतद्वितेः संबन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनेति वचनात्, एतच्च राज-
न्वानित्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तं देश एव त्यभिधेयः, यदाह । 'सौराज्ये
गम्यमानइति' । 'राजन्वानिति' । प्रशंसायां मतुप्, नलोपाभावो
निपात्यते, सूत्रे पुल्लिङ्गस्याविवक्षितत्वं दर्शयति । 'राजन्वती पृथि-
वीति' ॥

"अनो नुट्" ॥ 'अवच्छन्त इति' । अवशिष्टस्य मतुपि छन्द-
स्यपि दृश्यतइति अनडादेशः, नुटो ऽसिद्धत्वात् पूर्वं नलोपे भूतपूर्वे-
गत्या नुट्, तस्य गत्यम् । 'शीर्षकतीति' । शीर्षं शब्दस्य शिरसः

शिर्षेन् आदेशः । प्रकृत्यन्तरं वा शिरस्शब्देन समानार्थः । शिर्षेचिति
 क्न्दसि निपात्यते । नुहयं परादिः क्रियते तस्य मनुष्यहणेन ग्रहणान्मादु-
 पधाया इति वत्त्वं प्राप्नोति, मकारस्य तु न प्राप्नोति, नुटा व्यवधानात्,
 यदि पुनरयं नुक् पूर्वान्तः क्रियते, नैवं शक्यम्, अतएवता शीर्षेत्त्वता
 वत्त्वं न स्यात्, इह च सुपथित्तरः, उत्तरसूत्रेण नुकि कृते पदान्तत्वाच्च
 शब्दव्यपशानिति इत्थं प्राप्नोति तस्मात्परादिरेव कर्तव्यः, तत्र चोक्तो
 दोषो ऽत आह । 'नुटो सिट्त्वादिति' । नन्वेवमप्यवगृहे दोषः
 प्राप्नोति अतएवन्त इत्यतएवन्ते इति गान्तमवगृह्णाति तच्च प्राप्नोति,
 न लक्षणैरपदकारा अदुवत्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम् ॥

"नाट्टस्य" ॥ 'भूरिदावनर इति' । आतो मनिनित्यादिना
 वनिप् । 'रथीतर इति' रथशब्दान्मत्वर्थीय इतिः, तदन्तात्तरप्, नकार-
 लोपे कृते दकारस्य ईकारः, यदि तु नकारलोपापवादो नकारस्य स्थाने
 विधीयेत तदा तस्यासिट्त्वादेकादेशो न स्यात् ॥

"कूपो रो लः" ॥ कूपो धातेरिति पाठः । भाष्ये कूपो रो ल इति
 पठितत्वात्, नुट्पिधिलादेशविनामेष्वकारे प्रतिविधानव्यमित्युक्तं, तत्रावसरे
 प्राप्ते लादेशे प्रतिविधत्ते । 'इति सामान्यमिति' । वर्णोत्थावर्णत्वकृतभेद-
 तिरस्कारेण वर्णात्मिकायामवर्णात्मिकायां च रेफव्यक्तौ यत्सामान्यं वर्त्तते
 यतो द्वयोरपि तयोर इत्यभिच्चाभिधानप्रत्ययौ भवतस्तदुपादीयते
 न तु वर्णात्मिकैव रेफव्यक्तिरित्यर्थः । 'ततः किमन्यत आह' । 'तेनेति' ।
 'इत्यपि सामान्यं चेति' । उपादीयतइत्यपेक्षतै, अत्रापि तेन यच्च केवलो
 लकारः यच्च लकारस्यः तयोर्द्वयोरपि ग्रहणमिति पठितव्यं पूर्वानुसारेण
 तु गम्यमानत्वाच्च पठितं, यदि द्वयोरपि ग्रहणं ततोपि किमित्याह ।
 'ततोप्यमिति' । केवलस्य, शुद्धस्य । 'लकार आदेश इति' । अत्रापि केवल
 इति द्रष्टव्यम् । 'अकारस्यापि लकार इति' । आन्तरतम्यात्, ननु सत्यपि
 द्वयोरपि ग्रहणे अकारस्यस्य रेफस्य लकारस्यो लकार आदेशो भवतु कथन्तु
 कृत्यस्य कृत्यो वर्ण आदेशो लभ्यत इत्याशङ्क्याह । 'इहमेवद्वारेकेति' ।

एकदेशविकारस्यो रेफः तस्य विकार एकदेशविकारः, यदुच्च एकदेश लकार-
 स्थालकारः स एव विकार एकदेशविकारः तदुच्चारणे, तत एतदुक्तं भवति,
 अर्जाक्सिपुटितयो रेफलकारयोर्निष्कृष्य कर्तुमशक्यत्वात्समुदायस्य समु-
 दाय आदेश इति, यदि निष्कर्षो शक्यक्रियः माभूत्तयोऽपादानं न पुन-
 रैतावता सूत्रे ऽनुपात्तयोः समुदाययोः स्थान्यादेशभावो विद्यतइत्यत
 आह । 'तथा चेति' । 'एवमादय इति' । आदिशब्देन तासि च कृपः,
 अदुपधाव्या कृपितृतेः, अनवकृष्यमर्षयोरित्यादेर्ग्रहणम् । 'कल्तेति' ।
 कदित्वात्पक्षे दृढभावः, अत्र लत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं परस्मैपदे तासि च
 कृप इतीदृभावोन्यत्र तु गुणे कृते रेफस्य लकारः । 'विकृप्सतीति' । हल-
 न्ताच्चेति सनः कित्त्वम् ॥ 'कृपेरिति । कृप कृपायां, भवतु प्रसारणे कृते
 रूपं, तथापि रूपसामान्याद्ग्रहणप्रसंगो ऽत आह । 'तस्य हीति' । 'कृपे-
 रेव द्रष्टव्या इति' । रञ्जेः अयन् बहुलवचनात्कृपेरपि भवति, कृकृपिभ्यां
 कीटचित्यत्रापि कृपिरेव पठितव्यः, खर्जि पिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ कृपेरपि
 भवतु सर्वत्र बहुलवचनात्संप्रसारणम् । 'कर्पूरादय इति' । आदिशब्देन
 कृपाणस्य ग्रहणं, युधिबुधिदृशेः कित्त्वेति बाहुलकात् कृपेरपि आनच्, यद्य-
 वश्यं बाहुलकमाश्रयणीयं कृपे रपि न दोष इत्याह । 'उगादय इति' ।
 'बालेति' । बल बल्ल संउरजे, बल्यतइति बालः । 'मूलमिति' । मूल
 प्रतिष्ठायामित्यस्मादिगुपधनतयाः कः, लङ्घिवह्मार्नलोपरचेति कुप्रत्य-
 यान्तो लघुशब्दः, अलमित्यव्ययम्, अङ्गेः कुलिः अङ्गुलिः अमेर्गुरी
 रश्च लो वेति नाश्रितं, कपिलकादिषु वा रस्य लः । 'रामासीति' ।
 रातेर्मनिन्, रामन् नामन् सीमन् स्तोमन् होमन् सामन् नेमन् व्योमन्
 विधर्मन् पाप्मन् धामन् इत्यत्र नेमन्सामचिति निपातनं नाश्रितम् ।
 'पांसुरमिति' । पांसुरस्मिन्नस्तीति नमपांसुपाण्डुभ्यश्चेति रः, कृत्रो
 मनिन् कर्म, शुकः शुक इति अज्जेयेति निपातनं नाश्रितम् । अथ कृप
 सामर्थ्यं इत्येव कस्माच्च पठितम् । एवं हि लत्वं न विधेयं भवति,
 नैतदस्ति, अचौकृपदिस्ति हि न सिध्येत् । अकारत्तकारयोः सर्वयोर्वि-
 धिरिति लकारस्योर्दिति अकारे कृते अचौकृपदिस्ति स्यात्, लत्वविधेः

तस्यासिद्धत्वात्पूर्वमृकारस्ततो लत्वमिति सिद्धमिष्टम् । तथा चलीकृ-
प्यतइति रीकोऽपि लत्वसिद्धिर्भवति ॥

“उपसर्गस्यायौ” ॥ ‘अयौ परइति’ । अत्र द्वौ पदौ, अयतिः
यद्वयं रेफविशेषणम्, अयतिपरस्य रेफस्य, स चेदुपसर्गस्येति, उपसर्गविशे-
षणं वा, अयतिपरस्योपसर्गस्य यो रेफ इति, तत्राद्ये पदे एवमन्वयः, अय-
तौ परतौ यो रेफ उपसर्गसंबन्धी तस्येति, द्वितीये त्वयतौ परतौ य उपस-
र्गस्तस्य यो रेफस्तस्येति । ‘प्रापतइति’ । अयतिरनुदात्तत्वं, कथं तद्धि
उदपति विततोऽध्वरश्मिरज्जाविति परस्मैपदं, किमनेन वन्यगजशौचेन,
यदि वा पचाद्यजन्तादुदयशब्दादाचारे क्विपि लट्, के वित्तु इट कटी गता-
वित्यत्र इकारमपि धातुं पठन्ति, यथा त्वत्र दर्शिते पदद्वयेपि दोषो न
भवति तथा क्रमेण दर्शयति । ‘अत्रेति’ । ‘स्यानिवद्वाशदिति’ । पूर्वचा-
सिद्धे न स्यानिवदित्येतत्त्वह न भवति, तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्व-
णत्वेऽखित्यपवादस्मरणात् । ‘यदप्यतिरयद्वयं रेफस्य विशेषणमिति’ । का-
रित्वेन प्रधानत्वात् । ‘एकेन वर्णेनेति’ । एकशब्दं पत्यय इत्यत्र संघातेन
अवाये न भवतीति प्रदर्शनार्थम् । ‘तथा चेति’ । एवं च कृत्वेत्यर्थः ।
‘पत्ययत इत्यत्रापीति’ । यत्र श्रूयमाणेनैकेनैव वर्णेन लौकिकं व्यवधानं
तत्रापि प्रवर्तते न केवलं प्रापत इत्यादौ यत्र स्यानिभावदुरिण शास्त्रीयं
तत्रैवेत्यपि शब्दस्यार्थः, अमुमेव विशेषं दर्शयितुमस्य पृथगुपन्यासः । ननु च
निर कुषः, सुदुरारधिकरणइति निर्वृशद्वेफान्तावप्युपसर्गो स्तसौ वचन-
स्यावकाशा इति कथं व्यवधाने भवति । उच्यते । यद्येतावत्प्रयोजनं व्यावि-
दुरारयतावित्यत्र सूयात्, उपसर्गग्रहणात् अत्रापि भविष्यति, एतच्चेक-
व्यवधानेनाप्युपपत्तिमिति न पत्ययतइत्यत्र प्रसङ्गः । ‘उपसर्गविशेषणे त्वि-
ति’ । श्रुतत्वादिति भावः । ‘सिद्धमेवैतत्सर्वमिति’ । येन नाव्य-
वधानमित्यादि न करित् यतो ऽस्मिन्यत्वे इत्येवशब्दव्याप्यः । ‘प्रतेरपितु
प्राप्नोतीति’ । पूर्वस्मिन्यत्वे संघातेन व्याप्याय प्राप्नोति अत्र तु प्राप्नोतीत्य-
मुं विशेषं तु शब्दो द्योतयति । ‘प्रथमपददर्शनाभिनिविष्टास्त्विति’ । प्रथ-
मपदस्य या दर्शना परेभ्यः प्रतिपादना तत्राभिनिविष्टास्तत्परायणा

इत्यर्थः । 'अपरे स्त्वित्यादि' । आप्तपयोयः प्रत्ययितशब्द इत्यच् प्रत्ययान्तः संज्ञातप्रत्ययाः प्रत्ययिता इति । 'निम्दुस् इत्येतयोस्त्विति' । सकारान्तविषयोऽन्यः, रेफान्तयोस्तु भवितव्यमेव लत्वेन ॥

"यो यङि" ॥ उदाहरणे ऋत इदृशोऽस्तीत्यं, रपरत्वं, हलि चेति दीर्घस्यासिद्धत्वात्पूर्वमनेन लत्वं, ततोपहृतनिमित्तत्वाद्दीर्घाभावः । 'गिरतेर्गणालेश्वेति' । निगरणार्थस्य शब्दार्थस्य च । 'सामान्येनेति' । विशेषानुपादानान् । अपरे तु गिरतेरेव ग्रहणमिच्छन्तीत्यनुपहृतः । कः पुनरत्र हेतुरित्यत आह । 'गणालेश्वेति' । तुल्यार्थे । 'निगीर्यनदिति' । यक् ॥

"अचि विभाषा" ॥ धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात्प्रत्ययः संनिधापितः, तस्याचविशेषणान्तदादिविधिविज्ञायते, यदाह । 'अजादौ प्रत्यये इति' । 'निगिरतीति' । तुदादित्वाच्छः, तस्य ङित्वादभिति गुणे इत्यम् । 'णिलोपस्य स्यानिवद्वाधेति' । पदस्य लत्वविधानादन्तरङ्गत्वाभावात्पूर्वत्रासिद्धमिति च लत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वे णिलोप एव भवतीति भावः, प्रत्ययलक्षणमप्यत्र शक्यं वक्तुं, न च वर्णाश्रयत्वमजादौ प्रत्यय इत्युक्तत्वात्, कथं पुनः स्यानिवद्वाधः, यावता पूर्वत्रासिद्धे न स्यानिवदिति पठ्यते ऽत आह । 'पूर्वत्रासिद्ध इति' । कः पुनरस्यापवाद इत्यत आह । 'तस्य दोष इति' । 'अन्तरङ्गत्वादिति' । पदस्येत्यधिकारात्कालतोऽन्तरङ्गत्वाभावेऽप्यन्तर्भूतात्राप्येतत्वाल्लत्वमन्तरङ्गं बहिर्भूतयगपेतत्वात् णिलोपो बहिर्ङ्ग इति भावः । 'गिरौ गिर इति' । विस्पष्टार्थम् ॥

"परेश्व घाङ्गयोः" ॥ 'परि घ इति' । परौ घ इत्यप्, हन्ते ङिलोपो घत्वं च । 'पर्यङ्ग इति' । अकि लठ्ठे पचाद्यच् हलत्वेति घञ्, चाङ्गत्वं । 'घ इति स्वरूपग्रहणमत्रेष्ट इति' । इष्टिरेवेयं, परियोगः, पर्यनुयोगः ॥

"संयोगान्तस्य लोपः" ॥ 'इह शेषाभूयानिति' । संयोगान्तलोपो न प्राप्नोति परत्वादुत्वेन बाध्यमानत्वादित्याशङ्क्याह । 'इहेति' ।

यथैव तर्हि कृत्वमसिद्धत्वात्संयोगान्तलोपं न बाधते तथा जश्त्वमपि न बाधेत, ततश्च पयो यग इति जश्त्वमेव स्यादत आह । 'जश्त्वे स्थिति' । संयोगान्तलोपे हि प्राप्तेऽप्राप्ते च कृत्वमारभ्यते, श्रयानित्यादौ प्राप्ते, पय इत्यादौ त्वप्राप्ते, जश्त्वे तु सर्वत्र प्राप्ते एव, तस्मादनेन नाप्राप्तिन्यायेन जश्त्वमेव बाध्यते न संयोगान्तलोपः । 'दध्मन्त्यादि' । यणादेशा हि द्विपदाश्रयत्वाद्विहरङ्गः संयोगान्तस्य लोपश्चैकपदाश्रयत्वादनन्तरङ्गः । अन्यग्रहणं शक्यमकृते, पदस्येति वनेते, संयोगे न हि पदे विशेष्यमाणे तदन्तविधिना संयोगान्तस्येति लभ्यतएव ॥

“रात्सस्य” ॥ 'संयोगान्तस्य पदस्येत्यादि' । संयोगान्तस्य पदस्य योवयवो रेफस्तस्मादुत्तरस्य सकारस्य लोपो भवति तदेव पदं प्रत्यलोक्यस्येत्यर्थः । 'अज्ञाः अत्सारिति' । तर संवलने त्सर कृद्गता । 'रात्सस्येति' । रादेव सस्य नान्यतः श्रयानित्यादौ, एवं तु नियमो न भवति, उरःप्रभृतिषु पुमानिति कृतसंयोगान्तलोपस्य पाठात् । 'कर्मिति' । कर्जं बलमाणतयोः, भ्राजभासेत्यादिना कृप्, अत्र नियमाज्जकारस्य लोपाभावे चोः कुरिति कुत्वं गकारः, वाचमानइति चत्वं । 'न्यमाङिति' । मृजू शुटौ अदादिः, तिगो हल्ङादिलोपः, मृजेर्द्विः, प्रश्वादिना पत्वं, जश्त्वचत्वं ॥

“धि च” ॥ इतः प्रभृति सिचः सकारस्य लोप इति वक्ष्यति, ततश्च सिचा प्रत्यय आक्षिप्यते, तस्य धकारेण विशेषणान्तदादिविधिविज्ञायतइत्याह । 'धकारादौ प्रत्ययइति' । भाष्यकारमते तु धकारे परइति द्रष्टव्यम् । 'अलविद्भूमिति' । लुह् भ्रैः सिच् इट्, सिचो लोपः, विभाषेष्ट इति पठे मूधेत्यः । 'धकारो न श्रूयेतेति' । ष्टुत्वे कृते अलविद्भूमित्येव स्यात्, विभाषा ग्रहणं तु तत्र योध्यमर्थे लिङ्ये च स्यात् । 'इतः प्रभृतीत्यादि' । इट्स्यास्तम्भोः पूर्वस्येति पूर्वसवर्णविधानमत्र ज्ञापकमाहुः । अन्यथाउत्स्या इति स्थिते तकारात्परस्य सकारस्य भ्रूजो भ्रूलीति लोपे सति उत्थानेत्यादेः सिद्धत्वादनर्थकं तत्स्यात्सामान्यापेक्षं च ज्ञापकमस्मिन्त्यकरणे यो लोपः स सिच इति ।

‘चकाट्टीति’ । हे शिरः पलितं सज्जकाट्टि, शोभस्वेत्यर्थः, चकासु दीप्तौ चटादिः, लोट्, सिचो हिः, हेट्टिः, भनाञ्जश् भनीति सकारस्य टकारः । ‘पयो धावतीति’ । हशि चेति रोहत्वं, यदि सिचो लोप इष्यते सगिधर्वध्यामिति भलो भलीति लोपो न स्यादत आह । ‘सगिधर्वध्यामिति’ । अदेः क्तिनि बहुलं कृन्दसीति घस्लादेशः, घसिभसोर्हलि चेत्युपधालोपः, बहुलं कृन्दसीति सलोपः, भवस्तथोर्धाधः, जश्त्वेन घकारस्य गकारः, समानाभिः सगिधरिति पूर्वोपरप्रथमेत्यादिना कर्मधारयः, समानस्य कृन्दसीति सभावः । ‘बध्यामिति’ । भस भत्संनदीप्त्योः लुहोत्यादिः, लोट्, तमस्तां, श्लौ द्विवचनं, पूर्ववदुपधालोपः, सकारस्य च लोपः, तकारस्य धकारः, पकारस्य जश्त्वं वकारः । ‘पयो धावतीत्येवमादावपीति’ । अन्यथा इत्वस्य सिट्त्वत्पूर्वे सलोपः स्यात् । ‘भाष्यकारस्त्वादेति’ । पूर्वं तु श्लोकवार्तिककारस्य मतं दर्शितम् । ‘यत्रान्तरमास्येवमिति’ । एकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गं इत्वं पदद्वयाश्रयत्वादुहिरङ्गः सलोपः, तत्र सलोपस्या सिट्त्वत् पूर्ववेति निर्विष्टस्य विषयस्याभावादसिट्त्वत्भावादुत्वमेव तावत्प्रवर्तते, अल्विधित्वाच्च स्थानिवत्त्वाभावादोर्लोपाभाव इति । ‘धिसकार इति’ । स्थानिनोपि विषयत्वविवक्षया सकार इति सप्तमीनिर्देशः । ‘आशाध्यमिति’ । आङ्गः शासु इच्छायाम् अदादिरनुदात्तेत् । ‘जश्त्वमिति’ । भलां जश् भनीत्यनेन । ‘सर्वमेवमिति’ । यदि सकारस्य जश्त्वेनाशाध्यमिति सिट्, ततः सर्वमेव लज्जातं जश्त्वेनैव सिट् स्यात्, ततश्च सूत्रमेवेदं न कर्तव्यमिति, ‘श्रुतिश्चापि नभिद्यत इति’ । व्यञ्जनपरस्यैकस्यानेकस्य वा हलः श्रुणो विशेषो न धार्यतइत्यर्थः । ‘लुङ्श्चापीति’ । अयं चापी जश्त्वे सति गुणः, इणः षीध्वमित्यत्र लुङो यङ्गं न कर्तव्यं भवति अज्योदुमलोदुमित्यादौ षत्वजश्त्वष्टुत्वैरेव रूपस्य सिट्त्वत् ।

ह्रस्वादङ्गादिति सिचो लोपे ऽङ्गु, कथं भवेत् ।

दोषान्तराभिधानात् नैतत्सुष्टु निरूपितम् ॥

तद्वर्णयति । 'सेटि दुष्यतीति' । एतच्च यद्यत्र सकारस्य लोपो न स्यादित्युपक्रम एवाकं तस्माद्वि चेति कर्तव्यं, मूढं च लुङो यङः, धिवकारे सिचो लोप इति त्वितदवस्थितं तत्र दोषान्तरं दर्शयति । 'घमिभसोरिति' । सन्धिर्वैश्वामित्र्येतयोरसिद्धिप्रसङ्गात्, न सिचो लोपः शब्दो विज्ञातुमिच्छ्यः, परिहरति । 'ह्रान्दसो वर्णलोपो वेति' । वाशब्दः पतं व्यावर्त्तयति, सिच एवायं लोपः, । घमिभस्योस्तु ह्रान्दसो वर्णलोप इति । क्व यथेत्याह । 'यथेति' । इष्कनौरमध्वरस्येयस्यैकदेशानुकरणादिष्कनौरमध्वरशब्दात्सप्तमी, तत्र बहुवा इष्कनौरमिति पठन्ति, तैत्तिरीयास्तु निष्कनौरमिति ॥

"भक्तो भलि" ॥ भिदिद्धिदी स्वरितेतौ, मन्यतिरनुदात्तेत् । 'अयमपि सिच एव लोप इति' । यदि वा पदस्येति वर्त्तते, तत्रासत्ते-भक्तो भलि सस्येति निर्दिष्टानां चपाणामप्येकसंबन्धत्वे विधिरयमिति सोमसुत्सोतेत्यादौ न भविष्यति, समासेपि न भवति, सोमसुत् स्थिति-रिति किं कारणं सकारयकाराभ्यां यत्पदमारभ्यं तत्पति तकारस्यावयवत्वा-भावात् ॥

"ह्रस्वादङ्गात्" ॥ 'अथोष्टेति' । सलोपस्यासिद्धत्वात्पूर्वं गुणस्ततो विहतनिमित्तत्वाल्लोपाभावः । 'अयमपीति' । अत्रादः स्यात्सोमोरिति पूर्वोक्तं ज्ञापकमेव शरणम् । 'द्विष्टमामिति' । ह्रस्वात्तादौ तद्धितइति पत्वम् ॥

"इट ईटि" ॥ अत्र सिच एव संभवः ॥

"स्कोः संयोगाद्योरन्ते च" ॥

गुणभूतोपि संयोगो भलन्ताभ्यां विशेष्यते ।

संयोगादयोः पदस्यान्ते स्कोर्यस्माच्चास्ति संभवः ॥

इति मत्वाह । 'पदस्यान्तइति' । 'भलि च परत इति' । पदस्य यः संयोग इत्यपेक्षते । 'लान इति' । चोलस्त्री लीडे, निष्टा, ईदित्वा-

दिट्प्रतिषेधः, अत्र तकारे भलि परतः सञ्जयोर्धः संयोगः तदादिः सकारः,
 चोदितश्चेति निष्ठानत्वं, तस्यासिद्धत्वात्कुञ्चम् । 'साधुलगिति' । साधु
 लज्जत इति क्तिप् । 'मग्र इति' । मस्जिनशोभलीति नुम्, स च जकारा-
 त्पूर्वः, मस्जेरन्त्यात्पूर्वं नुममिच्छतीति वचनात्, तेनानिदितामिति न-
 लोपः, सलोपादि पूर्ववत् । तष्ट इति । ततू तनूकरणे, ऊदित्वा द्विक-
 ल्पितेष्ट, यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः, । 'भलि सङ्गीति वक्तव्यमिति' ।
 सङ्गीत्ययं प्रकरणशेषः, किं प्रयोजनम् ।

गिरोऽभोधिर्द्विट्परां च दृष्टस्यः काष्टशर्कस्यरः ।

कुञ्चाधुर्येति मा स्मैषु सत्यादीनि भवन्त्येते ॥

गिर इत्यादि विभाषेति लत्वं माभूत्, अभोधिरिति, धि चेति
 सलोपो न भवति । 'द्विट्परामिति' । द्वित्वाङ्गादिति न भवति, दृष्टस्यः,
 भलो भलीति न भवति, काष्टशर्कस्यरः, स्कोः संयोगाद्भोरिति न भवति,
 कुञ्चा चोःकुरिति कृत्वं न भवति, धुरं वहतीति धुर्येति हलि चेति दीघत्वं
 न भवति, तथा च वार्तिकं सङ्घि लत्वलोपसंयोगादिलोपकुञ्चदीघत्वानीति,
 सङ्गीति प्रकृत्य लत्वादीनि वक्तव्यानोत्यर्थः, तदेवं वार्तिककारमते ऽपि
 चकाधीत्येव भवितव्यं, सङ्गीति वचनात् । 'मनःपभृतीति' । धातु-
 प्रत्ययानां ग्रहणमित्यर्थः । अत्र संयोगादिलोपं प्रयोजनं प्रत्याचष्टे ।
 'तदिति' । तदिति वाक्योपन्यासे । 'शर्के रिति' ककारान्तोप-
 लक्षणमेतत्, तेन कक लौत्ये कुक वृक आदानइत्यादेरपि क्तिवन्तस्य
 प्रयोगो नास्त्येव । 'आहुरिति' । भाष्यकारादयः । तत्र भाष्यं तावत्प्र-
 ठति । 'काष्टशर्केवेति' । वाक्यार्थमित्यत्र स्थानिवद्भाषेऽपि शक्या वक्तुं,
 तस्य दोषः संयोगादिलोप इत्युक्तत्वात् ॥

“चोः कुः” ॥ 'नकारोपधो वेति' पूर्वमौत्पत्तिकं अकारोपधत्व-
 माश्रित्योक्तम्, इदानीन्तु नकारस्यानुस्वारपरसवर्णोभ्यामागतो अकार
 इत्युच्यते । 'नकारलोपे हीति' । तथा संनिपातपरिभाषायाः प्रयोजनेषु
 षठितमुदुपधत्वमकित्वस्य निकृष्टतइति । कुचितशब्देकित्वं संनिपातक-
 तमुदुपधत्वमुदुपधाद्वावादिक्मेणोरन्यतरस्यां कित्वस्य निमित्तं न भवती-

त्यर्थः । नन्वस्तु नापृथः, तथाप्यनुस्वारपरसवर्णयोः कृतयोः नकारस्य कुत्वप्रसंगो ऽत आह । 'तत्रेति' । कुत्वस्य त्वत्र प्रसंगो नास्ति अनुस्वारं प्रति तस्यासिद्धत्वात् ॥

“हो ठः” ॥ ‘सोढेति’ । तीव्रसहेतीदृक्कल्पः । ‘तुरावाडिति’ इन्द्रसि सह इति ण्विः, अन्येषामपि दृश्यतइति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं, सहेः साढः स इति षत्वम्, । ‘प्रष्टवाडिति’ । वहरवेति ण्विः ॥

“दादेधातोर्धः” ॥ ‘किं तर्हि तद्विशेषणमिति’ । यद्यपि सामानाधिकरणं न भवतीत्यस्यैतत्प्रतिपत्तभूतं न भवति सामानाधिकरणस्यापि विशेषणत्वोपपत्तेः, तथापि सामानाधिकरण्यपत्ते धातोरित्येतद्विशेष्यम् अत्र तु पत्ते विशेषणमित्यस्यैव प्रतिपत्तता । ‘अवयववृत्तमिति’ । अवयवसंबन्धे या षष्ठी तदन्तमित्यर्थः । अत्र स्पष्टमेव प्रतिपत्तत्वं, धातोरवयवो यो दादिः शब्द इति, एवं चोपक्रमेण दकारादेधातोरिति व्यधिकरणे षष्ठी । ‘किं कृतं भवतीति’ । किमिष्टं सिद्धं भवतीत्यर्थः । ‘अधोगित्यत्रापीति’ । सामानाधिकरण्ये त्वहागमेन दादित्वस्य विहतत्वाच्च स्यात् । ‘कथमिति’ । धातुरेवायं न धातोरवयव इति प्रश्नः । ‘अथ वेति’ । अस्मिन्यत्ते उपक्रमेण दादेधातोरिति यथा श्रुतमेव । ‘धातूपदेशइति’ । एतच्च धातुग्रहणात्प्रभ्यते, न ह्यधातोर्दकारादेर्हकारान्तस्य संभवः ।

देवानहुद्भ्यामित्यादौ यस्माद्वृत्त्वं प्रवर्तते ॥

तदेतदसमीचीनप्रवधानव्युत्तं वचः ।

यस्माद्वामलिङित्यादेरधातोरपि संभवः ॥

तस्माद्धातुग्रहणमावर्तनीयं, तत्रैकमतिरिच्यमानमुपदेशकालं लक्षणं । ‘तथा चेति’ । पूर्वत्र तु पत्ते व्यपदेशिवद्भावेन दामलिङित्यत्रापि प्रसंगः ॥

“वा द्रुहमुहण्युहण्णहाम्” ॥ द्रुहादय एते दिवादिष्वनेनैव क्रमेण प्रपठ्यन्ते, रधादित्वाद्विकल्पितेष्टः, तत्र वा द्रुहादीनामिति वक्तव्ये प्रतिपदपाठो यद्गुण्यपि यथा स्यात् दोधुक् दोधुद्, अन्यथा निर्वृष्टं यद्गुणेन चेति न स्यात् ॥

“नहो धः” ॥ ‘परीणदिति’ । संपदादित्वात्किप्, नहि-
वृतीति दीर्घत्वम्, उपसर्गादसमासेपीति शत्वम्, प्रक्रियालाघवाद्यं टकार-
एव विधातव्ये धकारविधानं भवस्तयोर्धाध इति धत्वं यथा स्यात्,
नटुमित्यत्र रदाभ्यां निष्ठानत्वं च माभूदिति ।

“आहस्यः” ॥ अथ प्रकृतो धकार एव कस्माच्च विधीयते
तस्यापि हि चत्वंन आत्येति सिद्धम्, यकारस्यापि चत्वंन भवितव्यम्, एवं
च कृत्वा ऽऽहनहोर्ध इत्येक एव योगः कर्तव्योत आह । ‘आदेशान्तर-
करणमिति’ । एवमपि तकार एव कर्तव्यः । ‘हृयहोरिति’ । ‘हकार-
स्येति’ । वचनं हरत्यर्थम् । ‘नियाभमिति’ । उदि ग्रह इत्यत्र कृन्दसि
निपूर्वादपीष्यते सुगुह्यमननिपातनयोरिति वचनाद्वा घञ् ॥

“अथ भ्रजसृजमृजयजराजभाजच्छां यः” ॥ अत्र यकारान्तस्य
जशत्वे प्राप्ते इतरेषान्तु कुत्वे तदपवादः पत्वं विधीयते । ‘मूलवृट्,
धानाभृडिति’ । ग्रहज्यादिना संप्रसारणं, स्कोः संयोगाद्योरिति सलोपः,
यकारस्य जशत्वं टकारः, वावसानइति पत्ते टकारः । ‘भलादिराभ्या-
मित्यादि’ । पर्यवपठ्यते, व्यवधीयते । ‘राष्टिः भाष्टि’रिति । गुरोश्च
हल इत्यकारे प्राप्ते क्तिच्चावादिभ्य इति क्तिन्मत्पयः, तितुच्चेत्यादिनेट्-
प्रतिषेधः । ‘शब्दपाडिति’ । क्तिञ्चवीत्यादिना क्तिप् दीर्घत्वं, संप्रसार-
णाभावश्च, ह्रयहणमनर्थकं क्लृप्ताः शूडित्यादिना कृष्ण शत्वे कृते
शान्तानामित्येव पत्वं सिद्धमत आह । ‘क्लोः शूडित्यादि ॥

“एकाचो वंशो भप् भवन्तस्य सूध्वोः” ॥ धातेरिति यदिहानु-
वर्तते तद्व्यधिकरणमवयवषष्ठ्यन्तमेकाच इत्यस्य विशेषणं, भवन्तस्ये-
त्येतदपि तस्यैव समानाधिकरणं विशेषणम्, एवं विशिष्टं त्वेकाच इत्ये-
तदवयवषष्ठ्यन्तविशेषणं तदाह । ‘धातेरवयव इत्यादि’ । ‘भलि स-
कारइति’ । एतेनानुवर्तमानस्य भलो विशेषणं सकार इति दर्शयति,
किमर्थे पुनरिह भलीत्यनुवर्तते, अन्त इत्यस्यानुवृत्तिर्यथा स्यादत्यथा
भलीत्यस्य निवृत्तौ तत्संबद्धमन्तइत्यपि निवर्तते । ननु

चत्वारो भव आदेशाः स्यानिनस्तु वशस्त्वयः ।

इकारस्य तु न कापि संभवोस्ति कथं च न ॥

ततश्च वैयम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति तत्राह । 'च'त्वारो वशः स्यानिन इत्यादि । शास्त्रप्रतीतिवेलायां संख्यासाम्यस्य संभवात् प्रवर्तते यथासंख्यमनुष्ठाने त्वसंभव इत्यर्थः, क्वचित्तु नायं वन्यः पठ्यते, 'भोत्स्यन्तइति' । बुधिरनुदात्तेत्, लटि स्यः, तत्र व्यपदेशिवद्भावेन धातुं प्रत्येकाचोवयवत्वम् । 'अभुध्वमिति' । धि चेति सिचो लोपः, गुह्निदुही स्वरितेतौ । 'अजघा इति' । एधेर्घङ्लुकि द्विवचने धातुं प्रत्येकाचोऽवयवत्वम्, रुयिकौ च लुकीति रुक्, जर्धे इति स्थिते लडादि । 'गर्दभयते रिति' । गर्दभमावष्टइति णिच्, अत्रात्रो प्रत्ययोऽप्रत्ययः क्तिबादिः । 'असंत्येकावयवइत्यादि' । यद्येकारग्रहणं न क्रियेत ततोऽन्यस्येहाश्रुतत्वादृशेव धातोरित्यनेन विशेष्येत वशो भवन्तत्त्वस्यासंभवाद्भवन्तस्येत्यनेनापि धातुरेव विशेष्येत, ततश्चायमर्थः स्यात्, भवन्तस्य धातोर्वावयवो वश् तस्य भविति, ततो दामलिहित्यत्रापि प्रसङ्गः, एकाच इत्यस्मिंस्तु सति वृत्तिकारोपदर्शित एवाद्यां भवतीति च तत्र प्रसङ्गः, अत्र हि यो भवन्त एकाच् लिङिति न तस्यावयवो वश् इकारः, यस्य चावयवो दामित्यस्य न स भवन्तः । 'क्रात्स्यतीति' । अत्र ककारस्य घकारो न भवति ॥

“दधस्तयोश्च” ॥ ‘दधाति’ निर्दिश्यतइति । दध धारण इत्यस्य ग्रहणं न भवति, शपा तयोर्व्यवायात्, ननु यङ्लुकि व्यवायो नास्ति, ततश्च तस्येव ग्रहणप्रसङ्गः, एवं च वचनसामर्थ्यादिति वक्ष्यमाणं नाश्रयितव्यं भवति, तस्मादुक्तस्यानमेवात्र शरणम् । ‘वचनसामर्थ्यादिति’ । नहि दधातिराकारलोपेन विना भवन्तो भवति, रतच्च पूर्वचासिद्धे न स्यानिवदित्यनाश्रित्योक्तम् । ‘अभ्यासजश्वस्य चासिद्धत्वमिति’ । वचनसामर्थ्याच्च भवतीत्यपेक्षते, नह्यभ्यासस्य जश्वेन विना दधातेर्वश

१ मु. मूल पुस्तके त्वयं वन्यः सूत्रान्ते षठितः ।

२ कतद्विवचन इत्यधिकं मु. पु. ५ ।

कृत्वित्संभवति । 'तद्योरिति किमिति' । भलीति वर्तते, भवन्तस्येति च, न च तकारयकाराभ्यामन्यो दधो भलस्ति, स्थोस्तावदिष्टमेव तस्मात्तयोरिति न उक्तव्यम्, एवं च कृत्वा चकारोपि न कर्तव्यः, सर्वत्र भलीत्येव सिद्धमिति प्रश्नः । 'आनन्तर्यादिति' । ननु च स्थोः पूर्वण्यैव सिद्धं, न सिध्यति, आलोपस्य स्थानिवद्भावे सति अक्षयन्तत्वात् । ननु च पूर्वचासिद्धे नास्ति स्थानिवद्भावः, एवमप्यभ्यासजशत्वस्यासिद्धत्वाच्च सिध्यति, यदि त्वभ्यासजशत्ववर्त्यमेत्यतुकोः सिद्धं वक्तव्यमित्यत्र एत्यतुको रित्यपनीयाविशेषेण सिद्धत्वमुच्येत फलिभजिग्रहणं वा सामान्येन ज्ञापकमाश्रीयेत न त्वेत्वविषयमेव, ततस्तयोरश्चेति शक्यमकर्तुं, कथं स्थोः पूर्वण्यैव सिद्धम्, इदं तु व्यतिरिक्ते भलि यथा स्यादित्येवमर्थे भविष्यति ॥

“भलां जशान्ते” ॥ ‘पदस्यान्ते वर्तमानानामिति’ । यदा ऽवसाने वर्तमानानामन्तशब्दे ऽवसानवचनो न त्ववयववचनः । ‘श्वलिङिति’ । अत्र हकारस्य जशत्वे प्राप्ते तस्यासिद्धत्वात् पूर्वं ठत्वं, ठकारस्य जशत्वं ठकारः ॥

“भवस्तयोर्धेऽधः” ॥ ‘दधार्तिं वर्जयित्वेति’ । अनेनाध इति धातुप्रतिषेधं दर्शयति, यदि धकारप्रतिषेधः स्यात् धकारात्परयोर्नैति ततो गतिबुद्धीत्यादयो निर्द्वैशा नोपपद्येरन्, । ‘अलब्ध, अलब्धा इति’ । लुङि तथासौ, एवमलीङ, अलीठा इति । ‘धत्तः धत्थ इति’ । धत्वे प्रतिषिद्धे धकारस्य चत्वंम्, अध इति शक्यमवक्तुम्, इह कस्माच्च, धत्तो धत्थ इति । जशत्वे योगविभागः करिष्यते, दधस्तयोरश्च, भलां जशः, भलाञ्जशो भवन्ति, दधस्तयोः, ततोन्ते, अन्ते च भलां जशो भवन्ति, तत्र पूर्वचासिद्धमिति भ्रूभावे जशत्वस्यासिद्धत्वाद्भवन्तत्वं, धत्वे परस्मिन् सिद्धं जशत्वमित्यभ्यन्तत्वादुत्वाभाव इति सिद्धमिष्टम् ॥

“रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः” ॥ निष्ठात इति समासनिर्द्वैशः, तत्र प्रधानभूततकारो रदाभ्यामित्यनेन विशेष्यते न गुणभूता निष्ठेत्याह । ‘रेफदकाराभ्यामुत्तरस्येति’ । तेन चरितं मुदितमित्यत्र निष्ठाया अव्यवधानेपि तस्येष्टा व्यवहितत्वाच्चत्वं न भवति । ‘अवगू-

र्णमिति' । गुरी उद्यमने, श्वीदितो निष्ठायामितोऽप्रतिषेधः, पूर्वेषु श्युकः कितीति । 'भिवः भिववानिति' । आदेशे नदत्यकार उच्चारणार्थः, तेन दकारस्य स्थाने शुद्धो नकारो भवति । 'कृतः कृतवानिति' । ननु यथा कृपो रो ल इत्यृकारस्यापि रेफस्य लकारो भवति तथेहापि चकारस्य रेफमाश्रित्य नत्वं प्राप्नोत्यत आह । 'इत्यत्रेति' । युक्तं तत्र सामान्योपादानादिह तु न सामान्यमुपादीयते किं तर्हि व्यञ्जनं किमात्मकमर्द्धमात्रात्मकम्, चकारस्तु मात्राचतुर्भागात्मकः, अस्तु वा सामान्यनिर्द्वैशस्तथापि न दोष इत्याह । 'सामान्यनिर्द्वैशे चेति' । चकारे ह्यभितो ज्ञभक्तिर्मध्येरेफभक्तिस्ततश्च परयाज्भक्त्या व्यवधानाच्चास्ति नत्वप्रसङ्गः । 'चरितं मुदितमिति' । तदित्यनुच्यमाने इटो निष्ठाभक्तत्वात्तस्य नत्वप्रसङ्गः । 'परस्य माभूदिति' । परस्यैव माभूदित्यर्थः, असति पूर्वग्रहणे पाठक्रमे निष्ठा प्रत्यासत्तेति तद्वृत्कारस्यैव नत्वेन भाव्यं, तेनैतदपि न चोदनीयं बहिरङ्गत्वाज्जातशक्तत्वाच्च न भविष्यतीति, किं च पदस्येत्यधि-कारात्पदावस्थायां नत्वविधानाद्बहिरङ्गत्वमपि नास्ति, केवलस्य वर्णस्यानुपदेशात्प्रतिपदोक्तत्वमपि नास्ति, अथापि प्रत्यासत्तिर्नापेत्यते तथापि पञ्चमीनिर्द्वैशात्परस्यैव प्रसङ्गः, कार्तिरित्यत्र बहिर्भूततट्टितापेक्षत्वाद्बहिरङ्गा वृद्धिः वृद्धेश्च यच्चिमितं तदेव रेफस्याप्युत्तरपर इत्यस्य वृद्धिविधिनैकवाक्यत्वात् ॥

“संयोगादेरातो धातोर्यण्यतः” ॥ ‘प्रद्राण इति’ । कृत्यच इति णत्वम् । ‘निर्यात इति’ । योत्र धातुर्नासौ संयोगादिर्यश्च संयोगादिर्नासौ धातुः, न वात्र संयोगादित्वस्य बहिरङ्गत्वं, कथं पूर्वं धातुरप-सर्गेण युज्यते ततश्च निष्ठोत्पत्तेः प्रागेव संयोगः संनिहितः, प्रद्राण इत्यादावप्येतावदेव ॥

“त्वादिभ्यः” ॥ ‘जीन इति’ । ज्या ष्योहानौ, यहिज्यादिना संप्रसारणम् । ‘निष्ठावदिति’ । नत्वसंनिधौ वचनात्तदेवातिदिश्यते, तेन पुनिरित्यत्र क्लिष्टः त्वानिष्ठयोः पूङ्ग्वेतीदृक्कल्पो न भवति । ‘दुषो-रिति’ । दु गताश्रित्यस्यैव दोषग्रहणं न तु दुदु उपतापदत्यस्य, सानुबन्ध-

कत्वात्, तथा माघे प्रयुक्तं, मृदुतया द्रुतयेति, गु पुरीषोत्सर्गे । 'पूना इति' । अनेकार्थत्वाद्वातूनां पूञ् विनाशार्थः । 'सिनो यास इति' । पिञ् वन्यने, बध्यमानः पिण्डीक्रियमाणो यासो यदा दध्यादिव्यञ्जनव-
शेन तच्चानुकूल्यं प्रतिपद्यते तदा कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामयं प्रयोगः,
सिता पाशेन, शुद्धे कर्मणि क्तः, समुदायप्रत्युदाहरणमेतत्, इदानीमवयवप्र-
त्युदाहरणं दर्शयति । 'यासोपीति' ॥

“चोदितश्च” ॥ ‘आपीन इति’ । व्यायः पीति पीभावः ।
स्वादयः षूङ् प्राणिप्रसवइत्यादयो व्रीङ् वृणोत्यर्थइत्येवमन्ता दिवादौ
पठन्ते ॥

“क्षियो दीर्घात्” चि क्षये, चि निवासगत्योः, द्वयोरपि यङ-
णम् । ‘क्षीणा इति’ । अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः, निष्ठायामण्यदर्थे इति
दीर्घः । ‘क्षीणस्तपस्वीति’ । अत्रापि वाक्येनान्येयोरिति, दीर्घादिति
शक्यमवक्तुं, क्षिय इति निर्देशादेव दीर्घस्य यङणं विज्ञायते, ह्रस्वस्य हि
यङणे इयङादेशात्परत्वात् घेर्ङितीति गुणे कृते क्षेरिति निर्द्वैष्टव्यं
स्यादित्यत आह । ‘ह्रस्वान्तस्यापीति’ । यथाभूतस्य दीर्घत्वं विधेयं
तथाभूतमेवानुकर्तुं युक्तं, ह्रस्वान्तस्य च दीर्घत्वं विधेयमिति तस्यैव
दीर्घविधावनुकरणं तत्रापि चेयङादेशो दृष्टः तस्मादियङादेशो न दीर्घ-
यङणे प्रमाणमित्यर्थः । यदि तर्हि ह्रस्वान्तस्यापि धात्वनुकरणस्येयङा-
देशो भवति विपराभ्यां जेरित्यादावपि प्रसङ्ग इत्यत आह । ‘विपरा-
भ्यां जेरित्येवमादौ स्थिति’ । अविवक्षित्वेति पाठः, तत्र हि धातावनु-
कार्ये ऽवस्थितं धातुत्वं क्रियावाचित्वलक्षणमविवक्षितत्वात्तस्य विवक्षा-
मकृत्वा रूपसामान्यस्य विज्ञितं कूजितमित्यादिसाधारणस्य रूपस्यानुक-
रणं, ततश्च विशेषनिबन्धनस्य कार्यस्य सामान्येऽभावात्प्रकृतावदृष्टत्वा-
दनुकरणेऽप्यभाव इत्यर्थः । यदा तु विशेषेणुक्रियते तदा तद्विवन्धनं कार्य-
मनुकरणे प्रवर्तते, यथात्रेयङादेशः, यद्येषं विभक्त्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति,
अधातुरिति प्रतिषेधेन प्रातिपदिकसंज्ञाया अभावात् । नैव दोषः । अधा-
तुरिति पर्युदासो ऽयं न प्रसज्यप्रतिषेधः, ततः किम् । आतिदेशिकस्य

कस्य चित् कार्यस्याभावात् धातोरन्यत्वात्स्वाश्रया प्रातिपदिकसंज्ञा प्रव-
र्तते, इयङादेशस्त्वादेशिको धातोर्विधीयमानत्वाद्वति ॥

“श्योऽस्पर्शे” ॥ ‘शीनमिति’ । श्यैङ् गतौ, द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्य
इति संप्रसारणम् । ‘गुणभूतोपि स्पर्श इति’ । एतच्च व्याख्यानात्प्रसज्यते,
स्पर्शशब्दोऽयमास्ति गुणवचनः, स्पृश संस्पर्शने, भावे कर्मणि वा घञ्,
स्पर्शस्त्वानिन्द्रिययाज्ञो गुणः, अस्ति रोगवचनः, स्पृश उपपाषे, घञ्,
स्पर्शः, तदिह विशेषानुपादानाद् द्वयोरपि ग्रहणं, ततश्च रोगेऽपि प्रतिषे-
धात्प्रतिशीन इति न सिध्येत्, अत आह । ‘गुणे चेति’ । गुणएवेत्यर्थः ।
एवं मन्यते यदयं द्रवमूर्तिस्पर्शयोः स्यइति स्पर्शे संप्रसारणं विधाय पुनः
प्रतिषेधेत्याह तज्ज्ञापयति । श्यायतेर्ग्रहणे स्पर्शशब्दो रोगं न प्रत्याययतीति,
यदि प्रत्याययेत् पुनर्न विदध्यात्, प्रतिपूर्वो रोगएव श्यायतिर्वर्तते ॥

“अश्वेनपादने” ॥ ‘न चेदपादानं तत्र भवतीति’ । तत्रा-
श्वेत्यर्थं विषये ऽपादानं चेव भवतीत्यर्थः । ‘समक्काविति’ । सङ्गता-
वित्यर्थः । यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः, अनिद्रितामित्युपधालोपः । ‘उद-
क्तमिति’ । उद्धृतमित्यर्थः । ‘व्यक्तमित्येतदिति’ । अञ्ज व्यक्तिसंज्ञ-
कान्तिगतिष्वित्यस्येदं रूपं नाश्वतेः, तेन नत्वमिदं न भवतीति भावः ॥

“दिवो विजिगीषायाम्” ॥ ‘आद्यूतइति’ । क्रुः शूठ्, आद्यूत
चौदरिकः, परिद्यूतः क्षीणः । ‘द्यूतं वर्तते इति’ । नन्वत्राद्यादिपतनल-
क्षणा क्रौडा प्रतीयते न विजिगीषा अत आह । ‘विजिगीषया हीति’ ॥

“निर्वाणोऽवाते” ॥ ‘वाताधिकरण इति’ । वातकर्तृक
इत्यर्थः । यदि वातश्चेदभिधेयो न भवतीत्यर्थः स्यात्तदा निर्वातो
वात इत्यत्रैव प्रतिषेधः स्यादप्य कर्त्तरि क्तः, यत्र तु भावे तत्र न स्यात्
निर्वातं वातेनेति । ‘निर्वाणोऽविरिति’ । उपशान्त इत्यर्थः । ‘निर्वाणो
भितुरिति’ । उपरत इत्यर्थः । ‘वातस्तु करणमिति’ । यथासंभवं
करणत्वे हैतो वा तृतीया द्रष्टव्या, यथा तु वार्त्तिकं तथा भावे
प्रतिषेधो न भवति, निर्वाणं वातेनेत्येव भवति ॥

“प्रस्तोयान्यतरस्याम्” ॥ ‘प्रस्तोम इति’ । स्यः प्रपूर्वस्येति
संपसारणम् ॥

“अनुपसर्गात् फुल्लसीबहुशेलाघाः” ॥ ‘फुल्ल इति’ । आदि-
तश्चेतीदृशप्रतिषेधः, उत्परस्यातस्ति चेत्पुत्स्यम् । ‘कृत्वन्तस्याप्येतल्लस्य-
मिष्यतइति’ । निष्ठायास्तशब्दान्तं यदूपं तस्य फुल्ल इत्येतच्चिपात्यतइति
भावः, सीवादियु तु नैतदिष्यते । ‘इहभाव इति’ । अन्यथा तलोपस्या-
सिद्धत्वादुलादित्वादित् प्रसज्येत । ‘कृते वा इटि इच्छब्दलोप इति’ ।
निपात्यतइत्यपेक्षते । ‘लाघेरेदोऽन्य इति’ । उदस्तु प्रतिषेधो न
भवति निर्देशसामर्थ्यात् । ‘कृशिं प्रत्यनुपसर्ग एवेति’ । यत्क्रियायुक्ताः
प्रादयस्तन्प्रतीतिवचनात्, क्रियान्तरयोगमेव दर्शयति । ‘परिगतः कृश
इति’ । काश्येन परिगत इत्यर्थः । यद्यपि फुल्लादयः पचाद्विदुपधल-
वणे के च सिध्यन्ति तथापि निष्ठा च ट्वाजनादित्यादिकार्यसिद्धये सीवि-
ताद्यनिष्ठशब्दनिवृत्तये च निपातनं, फुल्लशब्दे तु फुल्लवानित्येतदर्थं च ॥

“नुदविदोन्द्राघ्राह्नीभ्योन्यतरस्याम्” ॥ अचानन्तरस्य निपात-
नस्य विधातुमशक्यत्वाद्युवहितं विधेयमिति स्थिते शुषः क इत्यादि-
भिरादेशान्तरैर्यवहितमपि नत्वमेव विधीयते, कथम्, उत्तरसूत्रे तावत्तदेव
प्रतिषिध्यते प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य, तस्मात्तदेव बुद्धौ विपरिवर्तमानम-
त्रापि विकल्प्यते । ‘समुच्च इति’ । उन्दी क्लेदने, ईदित्त्वादित्प्रतिषेधः,
अनिदितामित्युपधालोपः, उभयत्र विभाषेयमित्याह । ‘ह्री इत्येतस्येति’ ।
‘विद विचारण इत्यस्येति’ । रौधादिकस्य, उन्दिना रौधादिकेन साहच-
र्यात्, यद्यपि तौदादिकेन नुदिनापि साहचर्यं तथापि परसाहचर्यमेव
व्यवस्थापकं विप्रतिषेधे परमित्यस्यैवमादावप्युपयोगात्, विचारणार्थस्य
ग्रहणमित्येतदाप्रागमेन द्रढयति । ‘एवं ह्युक्तमिति’ । वित्तेर्द्वौ निष्ठान्त-
शब्दरूपं विदित इतीष्यते तस्य सेट्त्वात्, इह च रदाभ्यां निष्ठात
इत्यनुवृत्तेः विद्यतेः सत्कार्यस्य विद्विच इतीष्यते तस्यानिट्त्वादित्
व तस्याग्रहणात् । ‘विन्नोरिति’ । तिङन्तानुकरणाच्छ्रुती । ‘भोग-
वित्त इति’ । एकार्थीभावाभावेपि भाष्यकारनिपातनात्सप्तमीसमासः,

भोगग्रहणमुपलक्षणं भोगप्रत्यययोरर्थयोः, चिन्दतेस्तौदादिकस्य चिदेर्वित्त
इतीष्यते, अन्यत्र विव इति नत्वमेव भवति, न त्वयं विकल्प इत्यर्थे
उक्तो ऽत्र हेतुः ॥

“न ध्याव्यापूमूर्च्छिमदाम्” ॥ ‘मूर्च्छ इति’ । आदितश्चेती-
ट्प्रतिषेधः, राज्ञीप इति कस्य लोपः । ‘मत्त इति’ । ईदित्वादिट्-
प्रतिषेधः ॥

“वित्तो भोगप्रत्यययोः” ॥ ‘लाभार्थोदिति’ । ज्ञानार्थोदि-
टा भाव्यं सत्ताविचारणार्थयोरपि न भोगप्रत्यययोरुत्तिः संभवतीति
भावः, कथं पुनर्भागे निपात्यमानो वित्तशब्दो धने भवतीत्यत आह ।
‘धनं हीति’ । कर्मसाधनः सूत्रे भोगशब्द इत्यर्थः । एतेन प्रत्यय इति
व्याख्यातम् । ‘विव इति’ । विभाषा गमहनविद्विशामिति तौदादि-
कस्य कसौ विकल्पितेष्ट्वाद्यस्य विभाषेति निष्ठाया मिट्प्रतिषेधः ॥

“भित्तं शकलम्” ॥ ‘शकलपर्यायोयमिति’ । यथाशकलशब्दो
जातिशब्दो न क्रियाशब्दस्तथा भित्तशब्दोपीत्यर्थः । नन्वयं भिदेर्धातोः
व्युत्पाद्यमानः क्रियाशब्दः स कथं जातिशब्दस्य पर्यायो भवत्यत आह ।
‘अत्रेति’ । सन्ति हि ते शब्दा येषु व्युत्पत्तिमान्नोपयोगिनी क्रिया,
जातिरेव तु समुदायशक्त्या शब्दार्थः, यथा तैलं पिबतीति, तैलपायि-
केति, किमर्थं पुनरेवमाश्रीयतइत्याह । ‘भिदिक्रियाविवक्षायां हीति’ ।
साम्यप्रतिपादनार्थं शकलग्रहणं यथा विदारणविवक्षायां भिवं शकलमिति
भवति तथा भिवं भित्तमित्येव प्रयोग इत्यर्थः । क्रियाशब्दत्वे तु भिवशब्दे-
नैव क्रियाया उपात्तत्वाद्विभमित्यस्यैव प्रयोगो न स्यात्, अन्ये त्वानुः ।
यथा विदारणक्रियया शकलं निवर्तते तदा तामहीकरोत्येव भिवशब्दः,
यत् शकलस्य सतो विदारणं तदा तत्प्रतिपादनाय भिवं भित्तमिति
प्रयोग इति ॥

“अणमाधमर्थे” ॥ ‘अ इत्येतस्मादिति’ । अ स गतौ, अ गति-
प्रापणयोरिति वा । ‘एतस्मादेवेति’ । शौचडादिव्यतिरेकेण सप्तमी-
समास एव मृग्यः, प्रागेव सप्तम्यन्तोत्तरपद इति भावः । ‘कालान्तरे-

त्यादि' । अण्यग्रहणकालापेक्षया कालान्तरत्वं, तत्र देयं कालान्तरदेयं तत्र यो विनिमयो विपरिवर्त्तनं तदुपलक्षणाद्येमाधमण्यग्रहणं न तु स्वार्थप्रतिपादनार्थं, किं पुनः कारणमेवं व्याख्यायतइत्याह । 'उत्तमण्य इत्यपि हीति' । एतच्च धारेक्षतमण्येति निर्देशादवसितम् ॥

"नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्त्तमूर्त्तगूर्त्तानि ह्यन्दसि" ॥ नसत्तेत्यादीनामनुकारणपदानां दृन्दुः । 'निषत्तमिति' । सदिरप्रतेरिति षत्वम् । 'अनुवमिति' । 'भाषायामिति' । नुदविदोन्दचेति विकृत्या न भवति एतच्चिपातानारम्भसामर्थ्यादित्याहुः । 'प्रतूर्त्तमिति' । यदा त्वरते तदा त्वरत्त्वेत्यादिना कट्, यदा तु तुर्वी हिंसायामित्यस्य तदा रान्लोपः । 'उत्वमिति' । रपरत्वम् उरण् पर इत्येव सिद्धं परिभाषाणामसिद्धप्रकरणे ऽपि प्रवृत्तेः ॥

"क्विन्प्रत्ययस्य कुः" ॥ 'क्विनः कुरिति वक्तव्ये इति' । नहि क्विन्प्रत्ययत्वं व्यभिचरतीति भावः । न चैवमुच्यमाने वरएकस्येति लोपं बाधित्वा क्विन एव वकारस्य कुत्वं वकारः प्राप्नोतीति शङ्कनीयं, तथा क्विन इति प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तस्य ग्रहणे सति क्विनो वकारस्य लोपे कर्त्तव्ये सति कुत्वस्यासिद्धत्वात् रान्लोप एव भवति, तस्मिंश्च सति परवाद्भवत्कुत्वं परिशिष्टस्य धातोरेव भविष्यति । स्यादेतत् । क्विबादिषु सावकाशं लोपं विशेषविहितं कुत्वमपवादो वचनप्रामाण्यादिति न्यायेन बाधेतेति, तच्च, एवं हि वर्गग्रहणमनर्थकं स्यात्, अनेकस्य स्यानिनो ऽनेकादेशप्रतिपत्तये हि वर्गग्रहणं, वकारस्यैव तु स्यानित्ये वकार एव निर्दिश्येत । 'वर्गाणां तृतीयचतुर्थी इति' । शितायां वकारवृत्तकार्योर्गुणसाम्यप्रतिपादनात्, तस्मात् क्विनः कुरित्येव वक्तव्यम् । 'बहुव्रीहिविज्ञानार्थमिति' । बहुव्रीहिरक्षोपलक्षणे ऽपि भवति, यथा चित्रगुरानीयतामिति गवामभावेऽपि चित्रग्वीभिरुपलक्षितस्यानयनं भवति तथेहाप्यसत्यपि क्विपि क्विनोपलक्षितस्य धातोः कार्यं भवतीति । 'असात्, अद्रागिति' । सृजिवृशिभ्यां माङि लुङ्, तिप्, ज्ञेः सिच्, हल्ङादि-लोपः, वदव्रजेति वृद्धिः, अत्र व्रश्वादिष्वे प्राप्ते कुत्वं ज्ञस्य गः, शस्य चः, तस्यापि वरत्व, वावसानइति चत्वं ककारः, पूर्ववासिद्धमित्यसिद्धत्वं

वत्वे कुत्वस्य नास्ति प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात् यत्वापवादत्वात् कुत्वस्य ।
'क्विबन्तस्यापीति' । दृष्टेत्यादौ तु न भवति अपदान्तत्वात् । 'एवं च
सतीत्यादि' । तथावदेव, दग्ध्यामिति कुत्वमुदाहृतम् । 'प्रतिविधानं
कर्तव्यमिति' । प्रतिविधानं वचनमेव ॥

"नशेव" ॥ जीवनाशहेतुत्वादाहुतिर्जीवनगिन्युच्यते, संपदादि-
त्वाद्भावे क्तिप् ॥

"मो नो धातोः" ॥ 'नलोपो न भवतीति' ॥ नत्वं तु लोपा-
द्येमेव स्यादिति मन्यते ॥

"ससजुषोरः" ॥ 'सजूरिति' । पूर्ववद्भावे क्तिप्, इत्वे कृते वौर-
पधाया इति दीर्घत्वं, बहुव्रीहौ सहस्य सभावः, सप्रतीतिरित्यर्थः ॥

"अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च" ॥ 'खिनि कृतइति' । प्राप्त-
इत्यर्थः, श्वेतवहादीनां यत्र पदत्वं भावि तत्र खिनोऽपवादो ङस् वक्त-
व्य इति हि तच्चार्यः, न पुनर्खिनन्तानां पदत्वं सति ङस् वक्तव्य इति ।
ननु श्वेतवोऽध्यामित्यादिसिध्यर्थमवश्यं ङस् वक्तव्यः स चेदुच्यते नार्थानेन,
सान्तत्वात्पूर्वणैव रुः सिद्धौ दीर्घत्वमत्वसन्तस्येत्येव सिद्धं तच्चाह ।
'संबुद्धौ दीर्घार्थमिति' ॥

"अहन्" ॥ 'अहोऽध्यामिति' । हशि चेत्युत्पत्त्यम् । 'नलोपम-
कृत्वेत्यादि' । नलोपविधावेतदुदाह्यातम् । 'लावणिकत्वादिति' ।
अहागमेनाहचिति रूपलाभात् । 'ह्रस्वविधाविति' । समासे च लुमता
लोपाद् रादेशे प्राप्ते इत्वमुत्त्वार्यमुच्यते । 'अहोरूपमिति' । बलीसमासः ।
गतमहोरूपं पश्येयसमासः । 'अहोरात्र इति' । अहःसर्वकदेशेत्यादि-
नाच् समासान्तः, इकारलोपे कृतेष्वेकदेशविकृतस्यानन्यत्वादुत्वं, रात्र-
ग्रहणं तु न कृतं, गतमहो रात्रिरागतेत्यसमासेपि इत्त्वार्यम् ॥

"रोसुपि" ॥ पूर्वस्यायमपवादः । र इत्यकार उच्चारणार्थः ।
'अहर्द्वंदातीति' । अन्यन्तसंयोगे द्वितीया । 'अहो हविर्धाविति' । यथा
चैतत्सूत्रेणैव सिद्धं तथा न लुमताह्रस्वेत्यत्रोक्तम् । 'दीर्घाहो निदाघ
इति' । असुपीति प्रसज्यप्रतिषेधः, पर्युदासे तु सुप्सिद्धौ इत्यरोक्तीति

स्यादेवात्र रेफः, प्रसज्यप्रतिषेधे तु प्रत्ययलक्षण्येन प्रतिषेधे सति करेव भवति, ततश्च तत्रिवन्धने यत्वात्वे भवतः ॥

“अम्बुधरवरित्युभयथा कृन्दसि” ॥ नित्यं कृत्वे प्राप्ते पक्षे रोपि यथा स्यादित्ययमारम्भः । अम्बुशब्द ईषदर्थे । अम्बरस्तमित इति यथा । अत्रो रत्नम् । ‘प्रचेता राज्ञिविति’ । सकारस्य रेफः, तस्य रो रीति लोपः, कुलोपे पूर्वस्य दीर्घाण इति दीर्घः । ‘अहरादीनामित्यादि’ । उभयत्राव्यादिशब्दः प्रकारे, इदमपि कृन्दसि भाषायां च ॥

“भुवश्च महाव्याहृतेः” ॥ तिस्रो महाव्याहृतयः, पृथिग्यन्तरित्स्वर्गाणां वाचिकाः इह तु मध्यमाया ग्रहणम् । ‘भुवो विश्वेषु’ ‘सर्वने-
ष्विति’ । तिङन्तमेतत् भवतेःकृन्दसि नुङ्लङ्लिट इतिवर्त्तमाने लङ् सिप् शपि गुणाभावश्चान्दसः, बहुलं कृन्दस्यमाङ्योगेपीत्यङभावः, लास-
णिकत्वादेवास्याग्रहणे सिद्धे महाव्याहृतिग्रहणमस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं, तेन क्रापयतीत्यादौ पुक् सिद्धौ भवति ॥

“वसुसंसुध्वंस्वनहुहां दः” ॥ ‘स इति वर्त्ततइति’ । अननुवृत्तौ तु तस्य विद्वानित्यादौ नकारस्य दत्वं प्राप्नोति । ‘न तु संसुध्वंसू इति’ । विशेष्येते इति विपरिणामेनान्वयः । ‘असंभवाव्यानहुच्छब्द इति’ । न विशेष्यतइत्यन्वयः, इहेदं वसोर्दत्वं नाप्राप्ते विध्यन्तरे आरभ्यमाणं यथा विद्वद्गामित्यादौ कृत्वं बाधते तथा विद्वानित्यादौ संयोगान्तलो-
पमपि बाधतेत्यत आह । ‘कृत्वे नाप्राप्त इति’ । अथानद्वानित्यत्र नुमो दकारः कस्माच्च भवत्यत आह । ‘नुमस्त्विति’ । दत्वं यदि नकारस्य स्यात् नुमोनर्थको विधिर्नकारस्यापि दत्वेन ह्यनद्वानिति सिध्यति, यथैव तर्हि नुमो विधानसामर्थ्यादुत्वं न भवति तथानद्वान् अत्रेत्यादौ दीर्घादटि समानपादइति कृत्वमपि न प्राप्नोति, यं विधिं प्रत्युपदेशो ऽनर्थकः स विधिर्वाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते, दत्वं च प्रति नुमो विधिरनर्थकः, हविषेः पुनर्निमित्तमेव ॥

“सिपि धातो रुः” ॥ ‘धातुग्रहणमुत्तरार्थमिति’ । इह तु सिपि परतो धातोरन्यस्यासंभवः । ‘रुग्रहणं चेति’ । उत्तरार्थमित्यनुबङ्गः, इह तु इत्वे विकल्पिते सान्तत्वादेव पठे रुः सिध्यति ॥

“दश्च” ॥ ‘अभिनदिति’ । तन्मध्यपतितस्य शनमन्तद्वक्तस्य वाटस्तदुद्गणेन ग्रहणादत्र पदस्य धातुत्वम् ॥

“वैरुपधाया दीर्घ इकः” ॥ धातोः पदस्येत्युभयं समानाधिकरणं रेफवकाराभ्यांविशेष्यते, विशेषणेन च तदन्तविधिर्भवतीत्याह । ‘रेफवकारान्तस्येति’ । ‘वैरुपधाया उत्तरार्थमिति’ । इह तु वकारान्तस्य पदस्य धातोरसंभवः । ‘अभ्यासेकारस्य माभूदिति’ । यदि स्यात्स्यासिद्धत्वाद्ध्रस्व इति ह्रस्वो न स्यात् ॥

“उपधायां च” ॥ वैरुपधाया इत्यादि सर्वमनुवर्त्तते, इदमुपधाग्रहणं त्रैविशेषणं, षष्ठीद्विचनस्य तु स्थाने सप्तम्येकवचनं, प्रकृतमुपधाग्रहणमिको विशेषणं, तत्त्वैपेक्षया पूर्वत्वं प्रतिपादयति, तेन वृत्तिकारोपदर्शितः सूत्रार्थो भवति । ‘हृद्धितेति’ । जुद्धं कौटिल्ये, मुद्धं मोहसमुद्गाययोः, आचोरहाभ्यामिति द्विवचनस्यासिद्धत्वाद्देफस्योपधात्वे सति पूर्ववद्दीर्घत्वं, चिरिजिरी हिंसार्थो । ‘इह रियंतुः विद्यतुरिति’ । रि गतौ, घी गत्यादिषु, लिट्, अतुस्, द्विवचने एरनेकाच इति यणादेशः, अत्राभ्यासेकारस्य दीर्घप्रसङ्गः, ततश्च तस्यासिद्धत्वाद्ध्रस्वो न स्यात्, तत्राह । ‘रियंतुरित्यादि’ । ‘यणादेशस्य स्थानिवद्भावादिति’ । न च दीर्घविधौ स्थानिवद्भावप्रतिषेधः, ‘अलोपाजादेशत्वात्, एवमपि पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्याशङ्क्य परिहारान्तरमाह । ‘असिद्धत्वाच्चेति’ । अङ्गाधिकारे विधानान्मत्स्ययाश्रयत्वाद्यणो बहिरङ्गत्वं, दीर्घस्य तु तदनपेक्षत्वादन्तरङ्गत्वम्, इह चतुर्यितेः क्यजन्तातृच् इट् अतो लोपे कृते क्यस्य विभावेति यदा उयं लोपो न भवति तदा धातोरुपधाभूतो रेको हल्परश्चेति दीर्घप्रसङ्ग इत्याशङ्क्यामामाह । ‘चतुर्यितेत्यत्रापीति’ । अत्राप्यन्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्वे पूर्ववत्, इह प्रतिपूर्वोद्विगेः कनिन्युश्चितवीति कनि-

न्यत्ययान्तात्तृतीयैकवचने चलोपोन इत्यकारस्य लोपे प्रतिदीर्घनेति दीर्घत्वमिष्यते, तच्च प्राप्नोति, वकारस्य धातुप्रत्यनुपधात्वादित्यत आह । 'प्रतिदीर्घनेत्यत्रेति' । कथं पुनर्हलि चेति दीर्घत्वं यावताल्लोपस्य स्यानिवद्भावे सति हत्यरो वकारो न भवतीत्यत आह । 'दीर्घविधाविति' । ननु माभूत्स्यानिवद्भावः, विभक्त्याश्रयत्वेनाल्लोपो बहिरङ्गस्तस्यासिद्धत्वाद्बुद्धिपूर्वो न भवतीत्यत आह । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गइत्येतत्त्विति' । अनाश्रयणं त्वस्याः परिभाषाया अनित्यत्वात्, अनित्यत्वं च नलोपःसुप्स्वरैत्यत्र तुविधियहणेन ज्ञापितम्, इह ज्ञेयंतेः किन् रश्च वः, त्रिविः, कृशृभ्यां किः प्रत्ययः, किरिः, गिरिः, ताभ्यामोस् यणादेशः, किर्यागिर्योरच हलि चेति दीर्घत्वं प्राप्नोति तत्राह । 'उणादयो ऽप्युत्पत्तयानीति' । उणादिषु नावश्यं व्युत्पत्तिकार्यं भवतीत्यर्थः । एतज्जातःकृकमिकंसेत्यत्र कमियहणेनैव सिद्धे कंसयहणेन ज्ञापितं, क्वचित् व्युत्पत्तिकार्यं भवत्येव, यथा प्रतिदीर्घनेति, किर्योरित्यत्र यणो बहिरङ्गत्वमनाश्रित्यायं परिहार उक्तः ॥

"न भकुर्कुंरास् ॥ 'कुर्यादिति' । कुर कुदने, आशिपि लिङ् । 'प्रतिदीर्घनेति' । योच वकारान्तो नासौ भसंज्ञको यच्च भसंज्ञो नासौ वकारान्तः, किं तर्हि नकारान्तः ॥

"अदसोऽसेर्दोदुदोमः" ॥ असेरिति सकारे इकार उच्चारणार्थः. अमूभ्यामित्यत्र त्यदाद्यत्वे कृते सुपि चेति दीर्घत्वं, तत आन्तरतम्यादाकारस्य ककारः । ननु च सूत्रे ह्रस्वो निर्दिष्टः, भाव्यमानत्वाच्च सवर्णग्रहणमपि नास्ति, तत्कथमकारो लभ्यते ऽत आह । 'भाव्यमानेनापीति' । एतच्च दिव उदिति तपरकरणेन ज्ञापितं, केचिदत्राप्युकारं दपरं पठन्ति उदोम इति, तेषामयमौत्पत्तिको दकारो मुखसुच्चार्यो न पुनरस्तकारस्य व्रतत्वं, तथा हि सति सवर्णग्रहणं न स्यात्, अदपरपाठस्तु भद्रः । 'अदस्यतीति' । ननु च पदस्येति वर्तते न चेदं पदं नः क्यदिति नियमात्, एवं तर्ह्येतदेव ज्ञापयति अपदस्याप्यदस एतन्मुत्वं भवतीति अमुममुयेति, अन्यथा यच्च स्वादौ पदं तत्रैव स्यादमुये

अमूध्यामिति । 'अनेस इति' । ओकारसकारेफा न विद्यन्ते-
यस्य तस्येत्यर्थः । 'अदः कुलमिति' । विसर्जनीयस्यासिद्धत्वाद्देफान्त-
मेतत् । 'तदर्थमिति' । ओकारेफोरपि प्रतिषेधार्थम् । 'अः सेयं-
स्येति' । कार्य इत्यत्राह । 'यचेति' । तेन किं सिद्धं भवतीत्याह ।
'तेनेति' । 'अयमद्वादेश इति' । अस्मिन्विषये वक्तव्यमस्तीति परन-
स्तदाह । 'अदसोद्वेरिति' । श्लोकस्य पूर्वाद्धे व्याचष्टे । 'यैरिति' ।
तृतीयं पादं व्याचष्टे । 'ये त्विति' । चतुर्थं पादं व्याचष्टे । 'येषां त्विति' ।
'अमुमुयद्विति' । अदोऽस्त्वतीति अत्विगित्यादिना क्तिन्, विष्वधेवयो-
रन्त्यदसष्टेरद्वादेशः, अद्वज्जितिस्मृते अदःशब्दस्याद्वादेशसम्बन्धिनो
दकारेफयोश्च मुत्वं, सौ उगिदचामिति नुम्, हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ,
क्तिन्त्ययस्य कुरिति कुत्वं नकारस्य ङकारः । 'अमुया अमुयोरिति' ।
अत्र यकारस्योत्वप्रसङ्गः ॥

"एत ईदुहुवचने" ॥ 'अर्थनिर्द्देशायमिति' । व्याप्तेन्यायात् । किं
पुनः कारणमेवं व्याख्यायत इत्यत आह । 'पारिभाषिके' हीति ।
तदा हि तस्मिन्निति निर्द्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थानादुहुवचने
परत एकारस्येत्वेन भवितव्यं, न चात्र बहुवचनं परम् ॥

"वाक्यस्य टः प्रुत उदात्तः" ॥ अधिकारोऽधिकारान्तरनिवर्तक
इति वाक्याधिकारेण पदाधिकारस्य निवृत्तिः प्राप्नोति, ततश्च भवन्ता-
वित्यादावपदान्तस्यापि नकारस्य नरद्धव्यप्रशानिति इत्वं प्रसज्येतेत्याश-
ङ्काह । 'पदाधिकारोऽनुवर्ततेत्येति' । नहि वाक्यग्रहणेन पदाधिकारः
शक्यो निवर्तयितुं, यो हि वाक्यस्य टिः सचियोगतः पदस्यापि
भवत्येव, अथ वाक्यग्रहणं किमर्थं, यावता वाक्यस्यैव पदस्य प्रयोगो
न केवलस्य तत्राह । 'वाक्यग्रहणमिति' । पदस्य टेरित्युच्यमाने वाक्ये
यावन्ति पदानि तेषां सर्वेषां टः प्रुतः प्राप्नोति, इष्यते च वाक्यपदयोर्व-
टिस्तस्यैव यथा स्यादिति । 'टिग्रहणमित्यादि' । असति टिग्रहणे प्रुत-
श्रुत्याऽच्परिभाषोपस्थानादत्रा तदन्तविधौ सति अत्रन्तस्यैव वाक्यस्या-

लौक्यस्य पुनः स्यात् यथा नपुंसकद्वयत्वं वामणि कुलमित्यादौ भवति
न पुनः सुवागित्यादौ तद्वत्, टियहणे तु सति तदुपादानसामर्थ्याद्विना-
ज्विशेष्यते, न त्वचा टिरिति हलन्तस्यापि पुनः सिध्यति ॥

“प्रत्यभिवादेऽशुद्धे” ॥ ‘प्रत्यभिवादो नामेत्यादि’ । गुरुरित्युप-
लक्षणं, त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवादमहति, अभिवाद्यमान आशिषं वाच्य-
मानो गुरुराशिषं प्रयुङ्क्तेति यस्य प्रत्यभिवादो न प्रत्युक्तिमात्रं तत्रैव लोके
प्रसिद्धत्वात्, तद्वया ‘अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नामो ये न पुतिं विदु’ रिति ।
‘तत्रेति’ । अशीर्वादविषये कौटुशे अशूद्रविषयेऽशुद्धो विषयो यस्य स
तथोक्तः, अभिवादाने सति प्रत्यभिवाद इति तं तावदुदाहरति । ‘अभि-
वादयइति’ । नमस्कारपूर्वमाशिषं वाचयामीत्यर्थः, एवमभिवादितो गुरुः
प्रत्यभिवादति । ‘आयुष्मानिति’ । आयुष्मत्वस्य विधेयत्वात्सम्बोधनवि-
भक्त्यभावः । ‘एधीति’ । अस्तेलौटि सिपो हिः भवेत्यर्थः । ‘आयुष्मान्भव
सौम्येति विप्रोवाच्याभिवादन’ इति मानवे, भवेत्यर्थयहणं तेन पर्यायैरपि
प्रत्यभिवादो भवति । ननु च तत्रा ‘कारत्वात् नामान्ते वाच्यः पूर्वोत्तरः पुनः’
इत्युक्तं, स कस्मादिह न विधीयते । उच्यते । यदर्थोभिधानउपयुज्यते तदेव
व्याकरणे वक्तव्यम्, अकारस्तु केवलमदृष्टार्थः प्रयुज्यते । नत्वस्य कश्चिदर्थो-
स्ति, अन्येतु मानवमन्यथा व्यावर्तते अस्याभिवादयितुर्नामोऽन्तेऽवसाने
योऽकारः स पुनो वाच्यः, अकार इत्युपलक्षणं, पूर्वोत्तरश्च पुनो वाच्यः, हल-
न्तविषयमेतत्, अन्तर इत्यवमाह, हलन्तेष्वन्यात्पूर्वाच् पुनो वाच्य इत्यु-
भाभ्यामिति ताभ्यां टेः पुन इत्युक्तं भवति । वयं तु ब्रूमः । पृथगेवा-
कारः प्रयोक्तव्य इति, कुतः, अन्तरार्थस्त्वयं, किञ्च भरतशास्त्रे प्रसङ्गेन
प्रत्यभिवादप्रकारे वक्ष्यमाने पृथगकारप्रयोगो दर्शितः, तस्मादयमत्र प्रत्य-
भिवादनप्रयोगः आयुष्मान् भव सौम्य देवदत्त ३ अ, अथिचि३त् अ इति
एजन्तेषु त्वेवोपगृह्यस्येत्यस्मिन्विधौ सत्यकारे परतस्तयोर्व्यावृत्तिं संहि-
तायामिति यद्यपि भवति पिनाकपाण३य हर३य शम्भ३व विष्ण३व
इति, प्रत्यभिवादे शर्मवर्मशब्दयोः प्रयोगं नेच्छन्ति, शर्मोन्तं ब्राह्मणस्य

स्यादुभयान्तं तच्चिद्यस्य त्वित्यनेन नामन्यतन्तर्भूतयोरेव तयोः प्रयोग उक्तः, न तु नामन्यतन्तर्भावः । 'तुवज्जक इति' । कुत्सिते कः, शूद्रस्य तु जुगुप्सितमिति वचनात् एवं विधं शूद्रनाम । 'स्त्रियामपीति' । अस्त्रीशूद्रयोरिति वक्तव्यमित्यर्थः । केचिदाहुः । न स्यभिवादयते पादोपसंयहणाद्येव तु करोतीति, अन्ये त्वाहुः । अभिवादयते न तु स्वं नाम गोचं वा गृह्णातीति, द्वयोरपि पक्षयोः स्त्रीप्रतिषेधो न विधेयः, ये तु स्त्रीणामपि नामगोत्राभ्यामभिवादप्रत्यभिवादाविच्छन्ति तन्मतेनायं प्रतिषेधः । असूयतीत्यसूयकः, अविनीतः, तस्मिंस्त्वित्यादिनाऽसूयके प्रतिषेधं प्रत्याचष्टे । यावदसावसूयकत्वेन ज्ञाता न भवति तावत्पूतं करोत्येव, यदा त्वसूयकोऽयं मामुपहसितुकाम इति जानाति तदा नैवाऽऽगीर्षादरूपं प्रत्यभिवादं प्रयुक्ते प्रत्युत शापमेव ददातीति भाष्ये दर्शितमित्याह । 'तथा ह्युक्तमिति' । गुरुणा स्यालिशब्दं सज्ज्ञां मत्वा पूते प्रयुक्तेऽसूयक आह नैवा मम संज्ञेति किं तु दण्डिन्यायो मया विवक्षितः, स्यालमस्यासीति स्यालीति, तदपि तत्त्वं मन्वानो गुरुः पुनरपि पूतरहितं प्रत्यभिवादनं कृतवान् । 'आयुष्यानेधि स्यालित्विति' । पुनरसूयक आह न दण्डिन्यायो मया विवक्षितः, संज्ञैवैषा ममेति, ततोऽसूयकत्वं निज्ज्ञाय कुपितः सन् गुरुराह । 'असूयकस्त्वमित्यादि' । 'भिद्वात्येति' । कर्मकर्तरि यक् । स्यालित्विति पाठो न तु स्यालीवदिति । 'अभिवादवाक्ये यत् संकीर्तितमिति' । येन वाक्येनाभिवादयते तदभिवादनवाक्यं, नाम, संज्ञा, गोत्रमपत्यप्रत्ययान्तः शब्दः । वाक्यस्य टेः पूतविधानादेवमुक्तम् । 'तत्र पूति'रित्यत इति । इष्टिरेवेयमिति केचित् । अन्ये त्वाहुः । अभिवादनं तावद्वामगोत्राभ्यामिति समाचारान्ते, पूतोप्ययं प्रधाने कार्यसंप्रत्ययातस्यैव वाक्यान्ते वर्तमानस्य भवति, पदस्य च प्राधान्यमर्थद्वारकं, प्रधानमर्थोऽभिवादयिता तदनुषङ्गार्थत्वात्प्रत्यभिवादस्य, कुशलित्वादिकं तु तस्यैव संस्कारकम्, एवमेधीत्याद्यातव्याद्या साध्यरूपतया प्रधानभूतापि क्रिया संस्कारकत्वेन विवक्षितत्वादप्रधानमेव, तस्मात्प्रधानभूतस्याभिवादयितुं यदुपस्थापकं पदं तस्य पूतः । तच्च

नामनोत्रं चेति । 'भोरात्रन्यविशां चेति' । भो इति स्वरूपग्रहणम् । इतरथास्तु तत्रात्रां ग्रहणं, तत्र भोःशब्दस्यासंज्ञागोत्रशब्दत्वादप्राप्ते विभाषा, इतरत्र प्राप्ते, संज्ञाशब्दत्वात् ॥

"दूरादुते च" ॥ दूरादिति दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया चेति पञ्चमी, दूतं दूतं भावे निष्ठा, दूरादित्युच्यते दूरं चानवस्थितं, तदेव हि कं चित्प्रत्ययिदूरं कं चित्प्रत्ययान्तिकं भवति, एवं हि कश्चित्कं चिदाह य एष पार्श्वतः करकस्तमानयेति, स आह उत्थाय एहाण, दूरे न शक्नोमि गन्तुमिति, अपर आह दूरं मयुरायाः पाटलिपुत्रमिति, स आह न दूरमन्तिकमिति, तदेवं दूरस्यानवस्थितत्वाव जायते कस्यामवस्थायां प्लुत्या भवितव्यमित्यत आह । 'दूरमित्यादि' । दूतं दूतं तदपेक्षया यदूरं तद्विहायीयते दूरादुतमित्यन्वयात्, इतिकरणो हेतौ, न तु देशमपेक्ष्य देशान्तरं दूरं भवति, किमिदं दूतापेक्षं दूरमित्यत आह । 'यत्रेति' । यत्र दूते, प्राकृतास्त्वभात्रसिद्धात्, एवंविधे दूते देशद्वारकदूतापेक्षमपि दूरत्वमस्तीति भावः । 'दूतग्रहणं चेति' । येन पर आगमने नियुज्यते तदुतं, तच्च नान्तरेण संबोधनं संभवति, संबोधितो हि पुनश्च आगमने पानादौ वा नियुज्यते, अतो नान्तरीयकत्वादुतेन संबोधनमात्रं लक्ष्यते, उपलक्षणे प्रयोजनमाह । 'तेनेति' । इहायं प्लुतो दूरात्संबोधने विधीयते, एकश्रुतिरपि तत्रैव, एकश्रुतिदूरात्संबुद्धाविति एकस्मिंश्च विषये प्राप्तानां बाधविकल्पसमुच्चयानामन्यतमेन भवितव्यं, तद्विह को भवतीत्याह । 'अस्याश्चेति' । बाधस्तावद्विषयभेदे सति भवति, यथा काणोः, तत्र हि कस्य विशेषो विषयः, अणस्तु धातुषामान्यम्, इह तु नैवं विषयभेदोऽस्ति, विकल्पोऽपि सहप्राप्तयोर्भवति, यथा तव्यदादीनाम्, इह चैकश्रुतौ कर्तव्यायां पुनस्यासिद्धत्वात्सहप्राप्तिर्नास्ति, तस्मात्पारिशेष्यात्समावेश एव भवति, एकस्मिन्वाक्ये द्वयोरपि युगपत्प्राप्तिरित्येतावता चात्र समावेशवाचो युक्तिस्तत्त्वतस्तु वाक्यस्य टेः पुन उदाहृतः, परिशिष्टस्यैकश्रुत्यमिति बाध एव ॥

“हेहेप्रयोगे हेहयोः” ॥ पूर्वण हूयमानार्थस्य वाक्यान्तस्य पदस्य हेः प्लुतविधानादतदर्थयोर्हेहयोर्न प्राप्नोतीति वचनम् । ‘हेहयोरेवेति’ । एवकारः पौनर्व्यवहारिकः, हेहयोः प्रयोगे तयोरेव हेहयोरिति । अन्ये तु हेहयोरेव भवति न हूयमानार्थस्य वाक्यस्य हेरिति वक्ष्यन्ति, तदेतत्कथं लभ्यते, अपरुध्य विधानात् हूयमानार्थस्य प्लुते प्राप्ते अतदर्थयोरेव तयोर्विधीयमानः प्लुतस्त्वं बाधते, सत्यापि संभवे बाधनं भवतीति न्यायात्, न चास्यासिद्धत्वम्, अपवादो वचनप्रामाण्यादित्युक्तत्वात् । ‘हेह इति’ । प्लुतावैव इदुताविति वचनादिकारभागः प्लुतः । ‘हेह इति’ । एवोपश्लेषेत्यनेन प्लुतविकारो न भवति दूरादुक्तत्वात् । हेहयोरिति किमर्थं, हेहयोः प्लुतो यथा स्यात् अन्यथा ऽऽरम्भसामर्थ्यादनन्त्यस्य हूयमानवाचिन एव स्यात् देवदत्त हे इत्यादौ, एवं तर्हि हेहयोरित्येवास्तु किं हेहेप्रयोगइत्यनेन, न ह्यप्रयुज्यमानयोः प्लुतविधिः संभवति । उच्यते । प्रयोगइति तावदुक्त्यं, प्रयोगमात्रे यथा स्यात्, किं सिद्धं भवति, अनर्थक्योरपि ग्रहणं सिद्धं भवति, क च तावतर्थाकौ, यत्र संबोधनवचनं प्राक् प्रयुज्यते तत्र तेनैवाभिमुख्यस्य द्योतितत्वात् हेहयोर्द्यौत्यमस्तीत्यानर्थक्यं, यत्र तु हेहयोः प्राक् प्रयोगस्तत्रानयोरभिमुख्यं द्यौत्यमित्यर्थवत्त्वम्, एवमपि प्रयोगे हेहयोरित्येवास्तु, हेहयोः प्लुतो भवति प्रयोगे, कस्य हेहयोरेवेति श्रुतत्वात्, तस्मात्पुनर्हेहेग्रहणस्य प्रयोजनं वक्तव्यं तदाह । ‘पुनरिति’ । यदि तु प्रयोगग्रहणादेवानर्थक्येनैव गोरिवानन्त्ययोरपि भविष्यतीत्युच्येत शक्यं पुनर्हेहेग्रहणमकर्तुम् ॥

“गुरोरनृतानन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम्” ॥ ‘अनन्त्यस्यापि हेरिति’ । अनेनापिशब्देन प्रकृतार्थः समुच्चयतइति दर्शयति, यदि तु गुरोः संनिधानात्स एवान्त्यः समुच्चयेन गुरोरनन्त्यस्यानन्त्यस्यापीति, ततो तेन यवान्त्यो गुरुस्तत्रैव पर्यायः स्यात्, तत्रौ त्वन्त्ये पूर्वण तस्य स्यादनेन चानन्त्यस्य गुरोरिति द्वयोः प्लुतयोर्गुणपक्षवशं प्राप्नोति, अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति प्रवचनाच्चास्ति यौगपदसंभवः, असिद्धः प्लुतस्तस्या-

सिद्धत्वाच्चिमो न प्राप्नोति, नैतदस्ति, कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र
 कार्यं तत्रोपतिष्ठते वाक्यस्य टेः पुन उदात्तः गुरोरनुतः पुन उदात्तः,
 उपस्थितमिदं भवति अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति, तस्माच्चास्ति यौगपद्य-
 संभवः, यस्तर्ह्यनुदात्तःपुनस्तस्यास्य च समावेशः प्राप्नोत्यभिपूजिते दूरा-
 द्भूते पुनो भवन्ननुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोरिति टेरनुदात्तो भवति,
 शोभनः खल्वसि देवदत्त इति, तत्र तेन गुरोहदात्तः अनुतः स्यात्, तस्मा-
 द्द्विरेष समुच्चैतथ्यः, तत्रेह्येकैकस्येतिवचनात् यथा ऽनन्यस्य पर्यायो ऽयं
 भवति तथा ऽन्यस्य टेरपीति, चास्ति यौगपद्यप्रसङ्गः । 'एकैकग्रहणं
 पर्यार्षमिति' । अन्यथा ऽनन्तरोक्तेन प्रकारेणोदात्तानुदात्तयोः पुनयोः
 समावेशः स्यात्, क्वचित्पठ्यते प्रत्यभिवाद इत्येवमादिना यः पुनो
 विहितस्तस्यैवायं स्यातिविशेष उच्यतइति, तस्यार्थः, नेदं स्वतन्त्रं पुन-
 विधानं, किं तर्हि, प्रत्यभिवादे दूराद्भूते च यः पुनो विहितः स गुरोरन-
 न्यस्यापि भवति अन्यस्यापि टेः पर्यायेणेति । तेन प्रत्यभिवाद्यमाना-
 र्थस्य हूयमानार्थस्य च शब्दस्येदं पुनविधानं न यत्र तत्र स्थितस्य
 गुरोरिति द्रष्टव्यम् । 'प्राचांग्रहणं विकल्पार्थमिति' । तेन पक्षे न कस्य
 चिदपि पुनो भवति । 'तदनेनेत्यादि' । तदिति वाक्योपन्यासे, अशी-
 त्प्रेषणे परस्य चेत्यत्र भाष्यकारेण यदेतदुच्यते सर्वं एव पुन इत्यादि
 तदुपपन्नं भवतीत्यर्थः । ननु यत्र प्राचांग्रहणमस्ति स पुनो विकल्पतां
 सर्वस्य तु कयं विकल्पः, एवं तर्हि प्राचांग्रहणं सर्वत्रैव पुनविधौ
 संबन्धनीयं, शास्त्रत्यागः, साहसं, तेन शास्त्रमत्यजताप्यभियुक्तस्मरणा-
 त्सर्वं एव पुनो विभाषा विधेय इत्यर्थः ॥

“चोमभ्यादाने” ॥ पुनश्रुत्या ऽपरिभाषोपस्थानादच एव पुनः,
 मकारस्त्वर्तुमात्र इति समुदायो ऽर्तुवतुर्थमात्रः संपद्यते ॥

“ये यज्ञकर्मणि” ॥ ‘ये यज्ञाग्रहदत्यत्रैवायं पुन इष्यतइति’ ।
 पित्र्यायां ये स्वधेत्यत्रापि भवति, एतत्स्थानापन्नत्वात्तस्य ॥

“प्रणवष्टेः” ॥ ‘क एव प्रणवो नामेति’ । इह शास्त्रे ऽपरि-
 भाषितत्वात्परः । ‘पादस्येति’ । शास्त्रान्तरप्रसिद्ध आशीर्यते देव-

तावत्, अक्षरमच् अन्यमचं दृहीत्वैत्यर्थः । 'तदाद्वयक्षरशेषस्येति' । अक्षरं च शेषश्च हल् अक्षरशेषं, तदन्यमक्षरमादिर्यस्य तत्तदादि, तदादि च तदक्षरशेषं च तदाद्वयक्षरशेषं तस्य टेरिति । 'त्रिमात्रमिति' । केविन्मकारेण सह त्रिमात्रमिच्छन्ति, अन्ये भागमेव, तत्र ओंकारविधिः सामिधेय्यादिषु प्रसिद्धः, स्वरादिमृगन्तमोकारं त्रिमात्रं मकारान्तं कृत्वात्तरस्या अर्द्धं अत्रस्येदिति ओंकारविधिस्तु निनर्द्धं स्वरादिरन्त ओंकारश्चतुर्विन्द इति, आद्यवर्णिकालु सवेच चानयोर्विकल्पमिच्छन्ति, तेषामेव चेदं सूचं पठितम् । 'त्रिन्वित्तमिति' । त्रिविः प्रीणानार्थः, लट्, तिप् । 'टेरिति वर्त्तमानइत्यादि' । असति टियहणे अलोन्त्यस्येति वचनाद्वेया उत्प्ला तस्योकारः स्यात्, व्यभिचाराभावाद्दि प्रणवः प्लुतत्वेन न विशेष्यते, संज्ञया विधानेचाक्षपरिभाषाप्रवर्त्तते न तु षस्तु-तस्त्रिमात्रविधाने, तस्माद्वृत्तं एव प्राप्नोति, यथाक्षपरिभाषापस्यानार्थमेव प्लुतत्वेन प्रणवो विशेष्येत तथा ऽपि द्वेयात् तस्यैव स्याच्च तु सर्वस्य टेः, ओंकारस्त्वक्कुन्तमुदायत्वात्प्लुतो न भवतीति सर्वस्य टेः सिध्यति, वाज्यस्य टेरित्यधिकारात्, सत्यम्, टिन्यानिकस्यैव त्वोकारस्य प्रणवसंज्ञत्वात् कथमन्त्यस्याचो वा प्रसङ्ग इति चिन्त्यम् ॥

“याज्यान्तः” ॥ ‘याज्याकाण्ड इति’ । यज्यानुवाक्याकाण्डमिति समाख्याने प्रकरणे । ‘तेषामिति’ । मन्वाणाम्, तामामिति पाठे तासां याज्यानामन्तः । ‘प्रवतइति’ । त्रिमात्रतया वर्द्धतइत्यर्थः । ‘अन्तयेइति’ । चतुर्थ्येकवचनान्तस्याप्येषज्जस्यैवाप्रवृत्तस्येति प्लुतविकारः, इहेदमन्तयहणं टेरित्यस्य निवर्त्तकं वा स्याद्विशेषणं वा, पूर्वस्मिन् कल्पे प्लुतश्रुत्याक्षपरिभाषापस्यानादचान्ते विशेषिते ऽजन्ताया एव याज्यायाः प्लुतः स्यात्, पदान्तरे त्वन्तयहणमनर्थकं टेरन्तत्वाव्यभिचारादित्यभिप्रायेणाह । ‘अन्तयहणं किमिति’ । इतरो ऽपि विद्वि-ताभिप्राय आह । ‘याज्या नामेति’ ॥

“बृहिप्रेष्यश्रीषड्वौषडावहानामादेः” ॥ पिच्यायामनुस्वधेति संप्रेष्येत्यत्रापि अनुस्वधेति प्लुतो भवति, बृहिस्थानापवत्वात्स्वधा-
शब्दस्य तथा ऽस्तु स्वधेति प्रत्याश्रवणमित्यत्रापि भवति, यस्तु स्वधेति
श्रीषट्स्थानापवत्वात्, तथा च षषडित्येके समामनन्ति, वौषडित्येके,
वाषडित्येके, वौत्तडित्येके, वात्तडित्येके, वत्ताडित्येके इति षद्विध-
स्यापि षषट्कारस्य प्लुतो भवति षषट्कारोपलक्षणत्वाद्वाषट्शब्दस्य ।
'आवह देवान् यजमानायेत्येवमादिष्विति' । आदिशब्देनावह ज्ञातवेदः,
सुयज्ञा यजेत्यादेर्यहणम् ॥

“आनीत्प्रिणो परस्य च” ॥ 'अत्रैवायं प्लुत इध्यतइति' । आस्वधे-
त्याश्रवणमित्यत्र तु तत्स्थानापवत्वाद्भवति । 'आ ३ स्वधेति' । तथा
आस्वत्तायनः नित्याः प्लुतय इति उट्टुर, 'उट्टुरेति' । चापले द्विर्वचनम् ॥

“विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः” ॥ प्रतिवचनशब्दायं विरुद्धेपि शब्दे
वर्त्तते प्रतिशब्दस्य विरोधे प्रसिद्धेः प्रतिमल्लः प्रतिकुञ्जर इति, वचनं
वचनं प्रतीति प्रतिवचनमिति वीष्णायामध्ययीभावेप्यस्ति, समाधाने-
प्यस्ति अनेनाभिहितस्य मया प्रतिवचनं विहितमिति, पृष्टप्रतिवचनेपि
वर्त्तते, तत्रासति पृष्टग्रहणे विशतितं प्रतिवचनं न गम्येत, उदाहरणे
हिशब्दे ऽवधारणे ॥

“निरुद्धानुयोगे च” ॥ 'निरुद्ध्येति' । ल्यबन्तमेतत् । 'स्वमता-
दिति' । स्वपक्षात् प्रत्यावनमपनयः । 'तस्यैवेति' । यस्मादसौ प्रत्यावि-
तस्तस्यैव स्वपक्षस्याविष्करणं शब्देन प्रकाशनम्, एवं किल त्वं निरूपय-
सिकमात्येति, सूचार्यमुदाहरणे दर्शयन्वोदाहरति । 'अनित्यः शब्द
इति केन चित्प्रतिज्ञातमिति' । तमेवं वादिनमुपालिप्सुरूपालब्ध-
कामो निरुद्ध्य स्वमतात्प्रत्याव्य साध्यसूयं सामर्थ्यमनुयुक्ते, आविष्कृतस्वमनं
करोति, क्वचित्त्वयं शन्यो न पठ्यते, अन्ते तु पठ्यते, अद्यामावास्या
इत्येवं वादी प्रत्याव्य स्वमतादेवमनुयुज्यतइति ॥

“आप्तेहितं भर्त्सने” ॥ उदाहरणेषु वाक्यादेरामन्वितस्येत्या-
दिना द्विर्वचनं, वाक्यस्य टेरित्यधिकारेणानन्त्यस्य भवति, वाक्यादेरेव

पदस्य भर्त्सने द्विर्वचनविधानात् । 'तदर्थमिति' । पर्यायेण पूर्वोत्तरयो-
र्भागयोः प्लुतो यथा स्यादित्येवमर्थम् । 'द्विरुक्तोपलक्षणार्थमिति' । द्विरु-
क्तप्रमुदाये भागद्वयोपलक्षणार्थमित्यर्थः । एतज्जाग्नेहितमात्रस्य भर्त्सने
वृत्त्यसम्भवात्संभ्यते, पर्यायस्य त्वेकैकस्यैव अनुवृत्तेर्लोभः ॥

“अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम्” ॥ आकाङ्क्षतीत्याकाङ्क्षं, पचाद्यच्, इदानीं
ज्ञास्यसि ज्ञात्मेत्येष द्वयोरप्युदाहरणयोः शेषः, कूजनफलं व्याहारफलं वा-
स्मिन्नेव लगे ज्ञास्यसीत्यर्थः । अङ्गशब्दो ऽप्येवं प्रत्युदाहरणे त्वनुनये,
अङ्गदेवदत्तेत्येतावदेकं वाक्यम्, एतच्च वाक्यं मिथ्या वदसीत्येतदपेक्षते ॥

“विचार्यमाणानाम्” ॥

‘कोटिद्वयस्य विज्ञानं विचार इति कथ्यते ।

विचार्यमाणस्तज्ज्ञानविषयीभूत उच्यते’ ॥

इह तु विचार्यमाणार्थविषयत्वाद्वाक्यानि विचार्यमाणानि ।
'एहाउददति' । एहेशब्दस्य पूर्ववत्तनुतविकारः । 'अनुग्रहरेदिति' ।
अनुग्रहारः शायनं व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः, शाण्येतेत्यर्थः, अथ वानु-
ग्रहरेदित्यत्र यूपं यजमान इत्यस्याध्याहारः, किं यूपस्तिष्ठेत्किं वा यूपं
यजमानः शाययेदिति विचारार्थः ॥

“पूर्वं तु भाषायाम्” ॥ पूर्वणैव सिद्धे नियमार्थमेतत्, तुगब्द-
स्तिष्ठेत्तौवधारणार्थः, यथैवं विज्ञायेत पूर्वमेव भाषायामिति, मैवं
विज्ञायि पूर्वं भाषायामेवेति । पूर्वत्वं च प्रयोगापेक्षम् । उदाहरणे तुगब्दो
वितर्कः, लोष्टा मृत्पिण्डः ॥

“प्रतिश्रवणे च” ॥ 'प्रतिश्रवणमभ्युपगम इति' । अङ्गीकारः ।
'वतिज्ञानमिति' । प्रार्थितस्य देवत्वेन संवादः, अचोभयत्रापि गतिसमासः,
अर्थद्वयेपि प्रतिपूर्वः अणोतिः प्रसिद्धः । 'अवगाभिमुख्यं चेति' । अत्र लत-
णेनाभिप्रती आभिमुख्यइत्यव्ययीभावः, उदरगानि तु व्युत्क्रमेण दत्तानि ।
'किमात्यं इति' । किं वृषइत्येतत्पृच्छति, अत्र च श्रवणाभिमुख्य
गम्यते । 'हन्त'ते ददामि च इति' । अत्र प्रार्थितस्य संवादो गम्यते, देव-

दत्त भोरित्यामन्वितम् । स यदर्धमामन्वितस्तच्छ्रवणार्थं किमात्य इति, गां मे देहि भोः, नित्यः शब्दो भवितुमर्हति, तस्मिन् तृतीये तूदाहरणे स्वाभ्युपगमो गम्यते ॥

“अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः” ॥ प्रश्नवाक्ये यच्चरमं प्रयुज्यते स प्रश्नान्तः, क्वचित्पुत्र्यते नानेन पुनो विधीयते किं तु दूरादुदादिषु विहितस्य पुनस्यानुदात्तत्वं गुणमात्रं विधीयतइति, तत्रैवा वचनव्यक्तिः, प्रश्नान्ते अभिपूजिते च यः पुनः सो ऽनुदात्तो भवतीति, तत्राभिपूजिते दूरादुते चेति पुन इति । इतरत्र त्वनन्त्यस्यापि प्रश्नाव्यानयोरिति, अगमः पूर्वं याममित्येषां स्वरितः पुनः, अग्निभूते पटो इत्यन्यतरेण वाक्यपरिसमाप्तिर्भवति, तत्र यदा येन वाक्यपरिसमाप्तिस्तदा तस्यानेनानुदात्तः पुनः, स च पूर्वभागस्य, उत्तरभागस्य तूदात्ताविदुतो भवतः ॥

“चिदिति चोपमार्थं प्रयुज्यमाने” ॥ इतिकरणः किमर्थः, अक्रियमाणे तस्मिन्नुपमानार्थं कस्मिंश्चिच्छब्दे प्रयुज्यमाने चिच्छब्दः पुन इति विज्ञायेत, इतिकरणे तु सति प्रयुज्यमान इत्येतच्छिच्छब्दस्य विशेषणं, पुनस्तु वाक्यस्य टेरित्यधिकारात्तस्यैव भवति । ‘कथंचिदिति’ । अत्र क’ष्टे चिच्छब्दः । ‘अग्निर्माणवको भायादिति’ । अग्निरिव माणवको दीप्येत्यर्थः, अत्रोपमार्थस्य गम्यमानत्वादस्ति चिच्छब्दस्य प्रतीतिः, प्रयोगस्तु नास्ति, यद्यप्यन्येषामप्युपमानार्थानामिवादीनामस्ति प्रतीतिस्तथापि चिच्छब्दस्यापि तावदस्तीति स्यादेव पुनः, वकारो ऽस्य पुनस्य समुच्चयार्थः, समुच्चयश्च भेदाधिष्ठान इति पुनान्तरमेवेदमाख्यातं भवति, अन्यथा पूर्वसूत्रवत्पूर्वत्वेव पुननिमित्तेष्वनुदात्तत्वगुणमात्रं विधीयतइति विज्ञायेत, इतदेव च ज्ञापकं पूर्वसूत्रे गुणमात्रं विधीयतइति ॥

“उपरि त्विदासीदिति च” ॥ अत्रापि विचार्यमाणानामिति विहितस्य पुनस्य गुणमात्रं विधीयते ॥

“स्वरितमाश्लिष्टे ऽसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु” ॥ ‘वावचनं कर्तव्यमिति’ । सर्व एव पुन इतिवचनमन्यदीपमिति वार्तिककारेण तावद्विदं पठितं वृत्तिकारो ऽपि तदेवापठत् ॥

“तियाशीःप्रेषेषु तिङाकाङ्क्षम्” ॥ तिया आचारभेदः, आचारो-
ल्लङ्घनम्, इष्टाशंसनमाशीः शब्देन व्यापारणं प्रेषः, क्वचिद्वृत्तावप्ययं शन्यः
पश्यते । ‘दीधे ते आयुरस्तु, अयोन्विहरेति’ । तियायां तु न प्रत्युदाहृतं
नित्यसाकाङ्क्षत्वात्, नहि स्वयं ह रयेन यातीत्येतावत्युक्ते आचारभेदो
गम्यते, किं तर्ह्युपाध्यायं पदातिं गमयतीत्युक्ते । इह उपरि स्विदा-
सीदिति चेत्यस्यानन्तरमङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षमिति वक्तव्यं, ततः तियाशीःप्रे-
षेषु स्वरित इति, तत आश्लिष्टे सूयासंमतिकोपकुत्सनेष्विति, एवं हि
तिङाकाङ्क्षग्रहणं द्विर्न कर्तव्यं भवति, तथा तु न कृतमित्येव ॥

“अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः” ॥ ‘सर्वेषामेव पदानामिति’ ।
नन्वन्यस्यानुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोरित्यनुदात्तप्लुतेन भवितव्यं तत्क-
श्चमेव स्वरितः प्लुतो भवत्यत आहं । ‘अनन्त्यस्येति’ । यदप्यत्र
विकल्पो न श्रुतस्तथाप्यनेनापिशब्देनान्यस्याप्ययं स्वरितः प्लुतो
भवति, ततरवानुदात्तप्लुतः पालिकःसंग्रह्यतइति भावः । ननु चापिश-
ब्द आख्याने ऽन्यसमुच्चयेन चरितार्थः, ततः किं, प्रश्ने ऽन्यस्यानुदात्तस्य
नित्यं प्लुतः प्राप्नोति, तत्र विकल्पाभावाच्चैव दोषः, प्रश्नेऽपिशब्दस्य
तात्पर्यं गम्यते सन्ननिर्दिष्टत्वात्, ततश्च प्रश्नान्ते स्वरितानुदात्तयोः
प्लुतयोर्विकल्पो भविष्यति ॥

“प्लुतावैव इदुतौ” ॥ लवणान्तरेणैवेवोः प्लुतप्रसङ्गे तदवयव-
योरिदुतौः प्लुतार्थं वचनं, वचनसामर्थ्याद्वर्णकदेशयोरपीदुदुहणेन
ग्रहणम् । ‘ऐवः प्लुतप्रसङ्गइति’ । केचिदाहुः । सूत्रे प्लुताविति
प्लुतिशब्दात्सप्तमी, ऐवः प्लुतौ प्राप्नोतीति तदनेन दर्शितमिति,
तदयुक्तं, प्लुताविति हि क्रियानिमित्तो ऽयं व्यपदेश इति प्रथमाद्विवच-
नान्तत्वेन आख्यास्यमानत्वात्, तस्मात्प्रकरणप्राप्तये तदुक्तम्, उदाहरणे
दूरादुते गुरोरनृत इत्येव प्लुतः, यदि ऐकारौकारयोरवयवयोरिदुतौः प्लुतः

क्रियते, समुदायस्य चतुर्मात्रता ऽद्वैतचतुर्थमात्रता वा प्राप्नोति, कथमिमा-
 वैचौ समाहारवर्णौ मात्रावर्णस्य मात्रावर्णवर्णयोः । अथरे त्वाहुः । अद्वै-
 मात्रावर्णस्य च अद्वैतमात्रवर्णवर्णयोरिति, तत्र पूर्वस्मिन्कल्पे इदुत्तोरनेन
 प्लुते कृते तयोस्तिष्ठौ मात्रा अवर्णस्य चैका मात्रेति समुदायश्चतुर्मात्रः प्रा-
 प्नोति, पदान्तरे त्वद्वैतचतुर्थमात्रः प्राप्नोत्यत आह । 'अत्रेति' । ननु
 च त्रिमात्रस्यावः प्लुतसंज्ञा कृता तत्कथं द्विमात्राविदुतावनेन शक्येति
 कर्तुमत्र आह । 'प्लुताविति हीति' । अनेन प्लुताविति कर्तेरि-
 निष्ठा न संज्ञाशब्द इति दर्शयति । 'वृद्धिं गच्छत इत्यर्थे इति' ।
 अनेकार्थत्वादुतातूनां प्रवर्तिष्वेतेष्वपि वर्तते, नन्वेवमपि न ज्ञायते कियती-
 सा वृद्धिरित्यत आह । 'तावती चेति' । एवं मन्यते । प्रकृतमपि प्लुत-
 ग्रहणमत्र संबध्यते तत्तत्सायमर्थो भवति ऐवोऽवयवाविदुता तथा वृद्धेति
 यथा ऐवो प्लुतौ संपद्यते इति, तस्मादनभिमतया वृद्धेरपसङ्ग इति ।
 'अद्वैततीयमात्राविति' । अद्वैतरूपा तृतीयमात्रा ययोस्तौ तयोक्तौ ।
 'इष्यते चतुर्मात्रः प्लुत इति' । चतुर्मात्रतया वृद्धिरिष्यत इत्यर्थः ।
 अस्मिन्प्लुते चतुर्मात्रस्यास्त्वमपि भवति । तेन प्रत्यङ्गैतिकायन इति इमुह-
 भवति, नौ चातेत्यनचिवेति तकारद्विवचनं भवति ॥

“एवो ऽप्रत्यङ्गस्यादूरादुते पूर्वस्याध्वस्यादुत्तरस्येदुतौ” ॥ 'विषय-
 परिगणनं कर्तव्यमिति' । एतद्विशृणोति । 'प्रश्नान्तेति' । 'यथावि-
 षयमिति' । प्रश्नान्ते ऽनुदात्तः स्वरितो वा, शेषे तूदात्तः । 'इदुतौ पुनः
 रुदात्तावेवेति' । अनुवृत्तस्योदात्तग्रहणस्याभिसंबन्धात् । 'विष्णुभूते
 इति' । कथं पुनरिदं परिगणनस्योदाहरणं यावता सूत्रे वादूरादुत-
 इत्युच्यते ऽत आह । 'परिगणनं चेति' । अन्यार्थे ऽवश्यकर्तव्ये परिगणने
 तेनैव सिद्धत्वादूरादुत इति न वक्तव्यं, तत्स्वेदमपि परिगणनस्य
 प्रत्युदाहरणमुपपद्यत इति । 'नौरिति' । असर्वनामस्थानदतिप्रतिबे-
 धात्सौ परतः पूर्वं पदं न भवति, अथ यदा सावपि पदं भवतीति
 पतस्तदा कस्माच्च भवति, उक्तमेतद्वाक्यपदयोरन्यस्येति, विसर्जनीय-
 शब्दश्चात्र वाक्यान्तः, नन्वेवं पदान्तग्रहणमित्यत्र पदशब्देन वाक्यमु-

व्यते ऽन्वर्थयहणात् । पद्यते प्रतीयतेऽनेन हेतुनार्थ इति । एतच्च याज्यान्त इत्येतान्तयहणानुवृत्त्या लभ्यते । अग्निभूताइति अग्निभूतिशब्दस्य संबुद्धौ रूपम् । 'आमन्वितइति' । अप्राप्तएव प्लुते वचनम् ॥

“तयोर्ध्वावचि संहितायाम्” ॥ किमर्थमिदमुच्यते । न इको य-
णचीत्येव सिद्धमत आह । 'इदुतोरसिद्धत्वादिति' । ननु सिद्धः प्लुतस्वर-
संधिषु, कथं जायते प्लुतप्रत्यया अचीति प्लुतस्य प्रकृतिभावविधानात्,
यस्य हि विकारः प्राप्तस्तस्य प्रकृतिभावो विधेयः, प्लुतस्य चासिद्धत्वे न
तस्य स्वरसंध्याव्यो विकारः प्राप्नोति, अस्तु प्लुतः सिद्धः, किमाया-
तमिदुतोः, उच्यते । प्लुतप्रकरणे यत्कार्यं तत्स्वरसंधिषु सिद्धमिति
सामान्येन ज्ञापकमाश्रयिष्यते, ततश्चेदुतोरपि सिद्धत्वात्सिद्ध एव
यणादेशोत आह । 'अथापि कथं चिदिति' । सामान्यपेक्षं ज्ञापक-
मित्यस्यार्थस्य दुर्ज्ञातत्वात्कथं चिदित्याह, यदीदं नोच्येत अयाइइ इन्द्रं,
पटाइउ उदकमित्यत्र षाष्टिकं यणादेशं बाधित्वा सर्वर्षेदीर्घत्वं स्यात्,
अयाइयाशेत्यादौ च इकोऽसर्वर्षं शाकल्पस्येति प्रकृतिभावः स्यादतस्त-
द्बाधनार्थमिदं वक्तव्यमेव । ननु च तद्विश्रुत्ये यवान्तरमस्ति, किं पुन-
स्तत्, इको यणचीत्यत्रोक्तम् इकः प्लुतपूर्वस्य यणादेशो वक्तव्यः सर्वर्ष-
दीर्घनिवृत्त्यर्थं शाकलनिवृत्त्यर्थं चेति, तच्च बाध्यं वक्तव्यं, य इक् प्लुतपूर्व-
न च प्लुतविकारः । भोइइन्द्रं भोइयिदं गायतीति भोःशब्दस्य हान्दमः
प्लुतः, ततः परस्मैकारस्य निपातत्वात्प्रकृतिभावे प्राप्ते तं बाधित्वा यणा-
देशः, तदेवं तस्यावश्यकर्तव्यत्वात्तनैव यण् सिद्धोत आह । 'अयापीति' ।
'यण्स्वरनिवृत्त्यर्थमिति' । यणाश्रयः स्वरो यण्स्वरः, एतदेव विश्रुतीति ।
'यणादेशस्येति' । उक्तमेवायं श्लोकाभ्यां संश्रुताति । 'किन्त्विति' । इको
यणादेशेन किं न सिद्धं रूपं यतो ऽयमाचार्यः इदुतोर्ध्वा विदधाति, तौ
चेदुतौ स्वरसंधिषु सिद्धौ ममेति सूचकारेणैकीभूतस्य वचनम्, एवं
चेदिते परिहरति । 'शाकलदीर्घविधी तु निवर्त्याविति' । शाकल्पस्येदं
शाकलं कण्वादिभ्यो गोत्रइत्यण् । पुनश्चेदयति । 'इक् च परेति' ।
तिङ्कारोपि इकः प्लुतपूर्वस्य यणं विदधाति, अ च प्रकृतिभावस्येव

शाकलदीर्घविधोरप्यपवादः, ततरच तेनैव यथा एतयोरपीदुतोः
शाकलदीर्घा न भविष्यत इति नार्थ एतेन, परिहरति । 'यणस्वरेति' ।
यणस्वरबाधनमेव हेतुः सूत्रारम्भस्येति ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां षट्पदमञ्जर्यामष्टमस्य
द्वितीयश्चरणः ॥

"मनुवसो न संबुद्धौ हन्तमि" ॥ युधोरनाकावितिवत्सुवसोरिति
निर्द्वंशोऽनुबन्धपरित्यागेन वा सकारान्तस्य वसोयंहणं निपातनाच्चा-
न्याचतरस्य परनिपातः, रुदृत्यविभक्तिको निर्द्वंशः । 'मरुत्वदिति' ।
अय इति वत्त्वं, तसौ मत्वर्थेति भसंज्ञा । 'हरिवो मेदिनमिति' ।
हन्तमीर इति वत्त्वं, संयोगान्तलोपो रो रुत्वे सिद्धौ वक्तव्य इति वच-
नादृशि चेत्युत्पत्त्यम् । 'यन इति' । कृनिष्यनिपोः सामान्येन यङ्णम् । अनु-
बन्धानिर्द्वंशादत्र तदनुबन्धकपरिभाषाया अनुपस्थानात् कृनिपोऽपि यङ्-
णम् । 'प्रातरित्व इति' । प्रातरेतीत्यन्येभ्योऽपि दृश्यन्तइति कृनिषि
ह्रस्वस्य तुक् । 'अवशब्दस्य चेति' । सर्वस्येति द्रष्टव्यम्, अनर्थकेऽनेन्यप-
रिभाषाया अभावात्, उपसंख्यानं प्रत्यावष्टे । 'निपातविज्ञानाद्वेति' ।
एतदेव विवृणोति । 'अथ वेति' । अवश्यं चैतच्चिपातत्वमेव विज्ञेयमित्याह ।
'असंबुद्धावपि हीति' । 'स्त्रियामिति' । 'भो ब्राह्मणीति' । विभक्ति-
निमित्तेषु कार्येषु लिङ्गविशिष्टपरिभाषा नोपतिष्ठतइत्युक्तं न वा विभक्तौ
लिङ्गविशिष्टाग्रहणादिति, तेन भवतीशब्दस्य रुत्वात्वे न स्याताम्,
अथापि स्यातामेवमीकारस्य रुत्वे अवशब्दस्य वौकारे रूपं न मिष्यति,
तस्मादसंबुद्धौ स्त्रियां च दर्शनाच्चिपाता एवेति विज्ञेयं, निपातत्वं च
विभक्तिस्वरप्रतिरूपकत्वेनेति, न न्वसत्यस्मिन्नुपसंख्यानं भोदत्यादिकः शब्दो
विभक्त्यन्तो नास्ति यत्पतिरूपका एते स्युः, तस्मात्सौत्रा एते निपाता
भोभनोअघोदत्यत्र सूत्रे निर्दिष्टा चादिषु वा पठितव्याः, तदेवं प्रत्याख्या-
तमुपसंख्यानम् । अन्ये त्वादुः । इतराभ्योऽपि दृश्यन्तइति भवदादि-
योगे विधीयमानास्तसिलादयस्ततो भोदत्यादावपि यथा स्युरिति

वार्तिकारम्भ इति । अन्ये तु भवदाप्तेरपरिगणितत्वाद् निपाता भो'इ-
त्यादयो भविष्यन्तीति मन्यन्ते ॥

“अचानुनासिकः पूर्वस्य तु वा” ॥ पूर्वत्वमिदमापेक्षिकं,
इत्थं च संनिहितं, न च तदपेक्षं पूर्वत्वं संभवति रोरनुनासिकस्य च
सहविधानात्, तस्मादस्य ह्रस्विधीयते तदपेक्षमेव पूर्वत्वं विज्ञायत-
इत्याह । ‘यस्य स्थानदिति’ । अथात्रयहणं किमर्थमत्र रूपकरणे यथा
स्थात्, अधिकारादप्येतत्सिद्धम्, अधिकारे हि सति हत्वानुनासिकयोः
सहविधानाच्चान्यत्र प्रसङ्गो ऽत आह । ‘अत्रयहणमिति’ । अवधारण-
मत्र द्रष्टव्यं इत्येव सहैति । नन्वधिकारादप्येतत्सिद्धमित्युक्तमत आह ।
‘अधिकारेति’ । असत्यत्रयहणे अनुनासिकाधिकारस्य परिमाणं न
ज्ञायेत, एतावत्सु योगेष्वस्य व्यापार इति, ततश्च रूपकरणात्परं चा-
प्यस्याधिकारः संभाव्येत्यर्थः । तुशब्दः परस्मात्कार्यिणः पूर्वस्य विशे-
षद्व्योतनार्थः, परस्य नित्यं इत्थं पूर्वस्य तु अचानुनासिक इति, वाचन-
मनर्थकं ज्ञापकात्सिद्धं, यदयमुत्तरत्र सूत्रे यस्यानुनासिको न विहित-
स्तस्मादोः पूर्वस्मात्परमनुस्वारं शास्ति ततो ज्ञायते विकल्पेनायं भव-
तीति, नहि नित्ये ऽस्मिन्विधौ स रोः पूर्वः संभवति, यस्यानुनासिको
विहितः ॥

“आतोऽटि नित्यम्” ॥ ‘केचिदिति’ । तैत्तिरीयाः । ‘अनुस्वार-
मधीयतइति’ । शुद्धादाकारत्परं, नित्ययहणमनर्थकमारम्भसामर्थ्यादेव
नित्यो विधिः सिद्धः । अस्त्यारम्भे प्रयोजनं नियमो यथा स्यादात एवाटि
अन्येषां तु नेति, कैमर्थ्यावियमो भवति विधेयं नास्तीति कृत्वा, इह
वास्ति विधेयं, किं, नित्योऽनुनासिकः ॥

“अनुनासिकात् परोऽनुस्वारः” ॥ ‘अन्यशब्दोच्चाध्याहर्तव्य-
इति’ । असत्यध्याहारे परशब्दस्य श्रुतत्वात्तदपेक्षयैश्चानुनासिकादित्येषा
पञ्चमी स्यात्, परशब्दश्च दिग्भूतिरन्यार्थश्रुतिर्वा पूर्वश्रुतिर्वा, पूर्वस्मि-

नक्त्ये रोः पूर्वस्मादनुनासिकादेव परो ऽनुस्वारो विज्ञायेत, न च तस्मात्पर इष्यते, इतरस्मिन्स्वनुनासिकादन्या ऽनुस्वारो भवतीत्यर्थो भवति, तत्र चानर्थकं परग्रहणं. नह्यनुस्वारो ऽनुनासिकापेक्षया ऽन्यत्वं व्यभिचरति, तस्मादन्यशब्देऽध्याहार्यः, स च परशब्दापेक्षया पञ्चम्यन्तो ऽध्याहार्यः, पूर्वस्येत्येतदप्यत्रानुवृत्तं पर इत्यनेन योगात्पञ्चम्यन्तं विपरिणम्यते, एवं स्थिते यो ऽर्थः संपद्यते तं दर्शयति । 'अनुनासिकादन्य इति' । कः पुनरसावित्याह । 'यस्यानुनासिको न कृत इति' । 'अनुस्वार आगमो भवतीति' । टित्वाद्यागमलिङ्गाभावेऽपि परशब्देनानुस्वारस्य देशविशेषसंसादनादागमत्वं यथा न ख्याभ्यां पूर्ववैजिति ॥

“समः सुटि” ॥ मोनुस्वार इत्यनुस्वारै प्राप्ते वचनम् । 'संस्कृतेति' । संयुग्मेभ्यः करोती भूषणइति सुट्, समो मकारस्य रुत्वं, तस्य विसर्जनीयः, तस्य वा शरीति विकल्पे प्राप्ते यथा नित्यं सकारो भवति तथा दर्शितं, कथं पुनरस्मिन्सूत्रे सकारो निर्दिश्यतइत्याह । 'समः सुटीति द्विसकारको निर्देश इति' । स च सुटः सकारे संदेहाभावात्तद्व्यतिरेकेण द्विसकारकत्वं, वस्तुतस्तु त्रयः सकारा एको विभक्ति-संख्यन्धी, द्वितीय आदेश, स्तुतीयस्तु रुसंख्यन्धी, यदि तर्हि सकारे आदेशो विधीयते अनुनासिको न प्राप्नोति, यस्मादत्रग्रहणं रुणा सह संनियोगप्रतिपत्त्यर्थमित्युक्तं, नेष दोषः । अत्र रूपकरणे यद्विधीयते तदुपलक्षणार्थं तत्र रूपग्रहणम्, एतेन पूर्वसूत्रे रोः पूर्वं इति व्याख्यातं, तदत्र सत्वे कृते यदा पूर्वस्यानुनासिकस्तदा सत्वस्यासिद्धत्वादुत्वाभावा-दनाचि चेति द्विवचने भरो भरीति पाक्षिके लोपे द्विसकारकस्त्रिसकारको वा प्रयोगः, यदा त्वनुस्वारस्तदा ऽयोगवाहानां अट्प्रत्याहार-उपदेशचोदनात्तस्य च हलत्वाज्भरो भरीति वा लोपे द्विसकारक एकसकारको वा प्रयोगः, यदा त्वनुस्वारस्य हलत्ववदत्त्वमपीष्यते तदा ततः परस्य द्विवचनपक्षे सकारत्रयमपि भवति, तदेवं पञ्च रूपाणि भवति, अनुनासिकपक्षे द्वौ सकारौ, त्रयो वा, अनुस्वारपक्षे द्वावैकस्त्रयो वा, पञ्चस्यपि पक्षेषु शरः सय इति वा ककारस्य द्विव-

चने कृते दश रूपाणि भवन्ति । 'संमो वा लोपमेके' । एके आचायाः समो विकल्पेन लोपमिच्छन्ति, अत्राप्यनुनासिकानुस्वारौ भवतस्तस्यापि रूपकरणे विधानातत्रानुनासिकपक्षे सकारस्यानञ्चि चेति द्विवचने पात्तिके च लोपे एकसकारत्वमपि कदाचिद्वचति, तत्रापि ककारस्य पक्षे द्विवचनमिति द्वादश रूपाणि भवन्ति ॥

“पुमः श्रव्यमरे” ॥ पुंसः सकारादवशिष्टो यो भागस्तस्यायं निर्देशः, सकारस्य संयोगान्तलोपे कृते तस्यैव कार्यित्वात्, अमिति प्रत्याहारस्य ग्रहणं न द्वितीयैकवचनस्य, अया प्रत्याहारेण साहचर्यात् । 'पुंश्चलीति' । पचादौ चलङिति पाठान्डीप्, पुंश्चलीति षष्ठीसमासः । 'पुंस्कामेति' । पुमांसं कामयत इति शीलिकामिभित्यावरिभ्यो ण इति णः । 'तस्मादत्र सकार एवादेशो वक्तव्य इति' । कुष्वाङ्कुषौ चेत्यत्रैतद्वक्तव्यम् । 'द्विसकारकनिर्देशपक्षे त्विति' । यदा पूर्वसूत्रे द्विसकारको निर्देश इति पक्षस्तदेत्यर्थः । 'स इत्यनुवर्तते इति' । ननु च हरपि प्रकृतः सो ऽपि प्राप्नोतीत्यत आह । 'इत्वं त्विति' । असंबन्धे कारणमाह । 'संबन्धानुवृत्तिस्तस्येति' । इतिकरणो हेतौ, यस्मादसौ स्वसंबन्धिना यः संबन्धस्तमनुवर्तते तं न जहाति तस्मादित्यर्थः, यद्वा संबन्ध्यत इति संबन्धः, यस्मादिह स्वसंबन्धमेव तदनुवर्तते तस्मादित्यर्थः, इत्वं खल्विहानुवर्तमानमपि मतुवसो ऋ संवृद्धाविति स्थेन संबन्धिना संबन्धमेवानुवर्तते, तस्य प्रयोजने संबन्ध्यन्तरेण रोः संबन्धो मा भूदिति, पुंदासादयः षष्ठीसमासाः । 'पुंगव इति' । गोरतद्धितलुकीति टच्समासान्तः, परग्रहणे क्रियमाणे खपि परतो यो ऽम् तत्रेत्यपि विज्ञापेत, ततश्च पुमवः पुमाचार इत्यत्रैव स्यात् तस्मात्परग्रहणम् ॥

“नश्चव्यप्रशान्” ॥ 'प्रशान्त्वर्जितस्येति' । सूत्रे त्वप्रशानिति षष्ठ्यर्थं प्रथमा, टी'कतिर्गत्यर्थानुदात्तेत्, त्सरः सङ्ग्रहणप्रदेशस्तत्र कुशकः त्सरकः, आकर्षादिभ्यः कन् ॥

“दीर्घादटि समानपादे” ॥ एकपदायः समानशब्दः, समान-
पादइत्युच्यते, तत्रेदं न सिध्यति, यत्रामहे यत्रियान्दन्त देवान् ईळा-
महयिति, छान्दसत्वाद्बुध्यति ॥

“नृन्वे” ॥ नृनिति पृष्ठ्यं प्रथमा, एवमुत्तरत्रापि पदत्यकार
उच्चारणार्थः, एकारमात्रं निमित्तम् ॥

“स्वतवःन्यायौ” ॥ तु वृद्धौ सौत्रो धातुः, ततोऽसुन् स्वन्तवो
यस्याऽसौ स्वतवान्, वृक्स्ववःस्वतवसां छन्दसीति नुम् ॥

“कानामेहिते” ॥ कान्कानीतिवक्तव्ये आमेहितपदं यत्र
द्विवचनं तत्रैव यथा स्याद्विह मा भूत्कान्कान् पश्यतीति, एकोत्र किं
शब्दः प्रश्ने, द्वितीयः ज्ञेये । ‘समः सुटीत्यतो वा सकारोनुवर्ततइति’ ।
यद्येवं पूर्वेष्वपि योगेषु स एव प्राप्नोत्यत आह । ‘पूर्वेषु योमेष्टिति’ ।

“ढो ढे लोपः” ॥ अकार उच्चारणार्थः, ढकारमात्रं निमित्तं
तेन लेढा लेढीत्यादावपि भवति, लीढमित्यादौ हो ढः, भपस्तयोर्द्वौधः,
ष्टुत्वं, ततोनेन ढलोपः, ननु चासिद्धं ष्टुत्वं तत्कथमत्र लोपस्तत्राह ।
‘ष्टुत्वस्येति’ । उच्यते चेदं ढे परतो ढस्य लोपो भवतीति तत्र ष्टुत्वस्या-
सिद्धत्वे निर्विषयमेतत्स्यात् । ननु च यत्रोत्पत्तिको ढकारः श्वलिङ्ढौकत-
इत्यादौ सावकाशः स्यादत आह । ‘श्वलिङ्ढौकतइत्यत्रेति’ । ‘जरत्वे
कृतइति’ । एकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वात्पूर्वत्रासिद्धमिति लोपस्यासिद्धत्वा-
द्वा पूर्वं जरत्वं, ननु च निर्विषयत्वाद्ढलोपो जरत्वं बाधेत, नेत्याह ।
‘न चेति’ । कुत इत्याह । ‘तस्य हीति’ । कथं पुनर्लीढादिरवकाशः,
यावता यथा श्वलिङ्ढौकतइत्यत्र जरत्वे कृते कार्यलोऽभावस्तथा ली-
ढादावपि ष्टुत्वस्यासिद्धत्वाच्चिन्तितस्याभावः, अथ तत्र वचनसामर्थ्यात्
ष्टुत्वस्यासिद्धत्वं बाध्यते तदेतरत्रापि जरत्वं बाधनीयं, वक्तव्यो वा विशेषो
ऽत आह । ‘तत्र हीति’ । अयमभिप्रायः । लोपेन तावदसिद्धत्वम-
वश्यं बाध्यं तत्र लीढमित्यादावेकमेव पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वमतस्तदेव

वाध्यते, श्वलिङ्गैकतदन्त्यत्र तु ठनोपस्य जरत्वापेक्षया बहिरङ्गत्वात्पर-
त्वाच्च द्विविधमसिद्धुत्वमिति न तद्वाध्यते, ततो जरत्वे कृजे न शुतिकृ-
तमानन्तर्यं नापि शास्त्रकृतं, जरत्वेस्यासिद्धुत्वाभावादिति ठनोपस्याय-
मविषय इति ॥

“रो रि” ॥ किमिदं सानुबन्धकस्य रोयंहणमाहोस्विद्रेफस्य,
कुतः संशयः, तुल्यात्र संहिता, रोः रि, रः रीति, किं चातो यदि सानु-
बन्धकस्य ग्रहणं सिद्धुमिन्द्रयः, अनीरयः, इदं तु न सिध्यति नीरक्तं,
दूरकमिति, अथ रेफस्य ग्रहणं सिद्धुं नीरक्तं दूरकमिति, इदं तु न
सिध्यति अनीरयः इन्द्रय इति, निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येति ।
नैष दोषः । वर्णग्रहणेषु नैवा परिभाषा प्रवर्तते । ‘पदस्येत्यत्र विशेषणे
पठ्यति’ । एतच्च पदस्य पदादित्यत्रैव व्याख्यातं, तेन किं सिद्धुं भवती-
त्याह । ‘तेनेति’ । स्यान्वष्ट्यां तु रेफेण पदस्य विशेषणाद्विकान्तस्य
पदस्य लोपेन भवितव्यम् । ‘अत्रर्था इति’ । एकावो अशो भवितव्ये-
तद् व्युत्पादितम् । ‘अपास्या इति’ । स्पृष्टुं संवर्षे, यद्भुक्ति दीर्घा-
कित इति दीर्घः, लङि सिपि शपो लुक्, सिपो हल्ङ्यादिनोपः, जरत्वं
दश्चेति हत्वम् ॥

“खरवसानयोर्विसर्जनीयः” ॥ यद्यत्रापि पदस्येतिविशेषणवष्टी
स्यात्तदा चक्रे कर्कश इत्यादावपदान्तस्यापि रेफस्य विसर्जनीयः स्यात्,
स्यान्वष्ट्यां तु रेफेण पदे विशेषिते रेफान्तस्य पदस्यालोपस्य विसर्जनी-
यविधानाच्च कश्चिद्वेप इति मन्यमान आह । ‘रेफान्तस्य पदस्येति’ । ‘खरि
परतोऽवसाने चेति’ । परत इत्येतत्परैव संबध्यते नावसानेनासंभवात्,
येन वर्णेन विरम्यते स एवावसानं स्याद्विरतिवर्णस्यानुच्चारणं, तत्र पदा-
न्तस्य रेफस्य येन वर्णेन विरम्यते स तावत्परो न संभवति, इतरत्पुनर-
वसानमभाव्यरूपं, न चाभावेन पौर्वापर्यं संभवति, तस्मात् खरवसानयो-
रित्येकापि सप्तमी विषयभेदाद्विद्यते, खरि परसप्तमी अवसाने विषय-
सप्तमीति, अपर आह । वर्णेष्वप्युच्चारितमर्धसिषु बुद्धिविरचितं पौर्वाप-
र्यमस्ति तत्त्वभावेनापि संभवति, तस्मादुभयत्रापि परसप्तमीति, उदाह-

रणेषु खरि विसर्जनीयस्य सत्त्वं चवर्गे पृथुत्वं षट्कर्णे पृथुत्वम् । 'नार्पत्य इति' ।
पत्न्युत्तरपदाख्यः । 'वृद्धेर्बहिरङ्गलक्षणत्वादिति' । बहिरभूततद्वृत्तापेक्ष-
त्वाद्वृद्धेर्बहिरङ्गत्वम् । 'तदाश्रयस्य रेफस्येति' । तदाश्रयस्य तु तया सह
विधानात्, उरण् रपर इत्येतद्वृत्तं गुणवृत्तिविधिभिरेकतामापद्य रपरस्य
विधत्ते, तेन वृद्धेर्यद्विमितं तदेव रेफस्यापि, ततस्तस्यापि बहिरङ्गत्वं
विसर्जनीयस्तु खर्मात्रमाश्रित्य भवन्नन्तरङ्गः । ननु बहिरङ्गपरिभाषा बाह-
कडित्यत्र ज्ञापितत्वात्तद्वेशा, ततः किं, तस्यां कतेव्यायां विसर्जनीयः पूर्व-
त्रासिद्धमित्यसिद्धः, सा कथमन्तरङ्गमपश्यती बहिरङ्गस्यासिद्धत्वमापादय-
ति । नैष दोषः । कार्यकालं संज्ञापरिभाषां, ततश्च परिभाषान्तरवद्वहि-
रङ्गपरिभाषाया अप्यत्र प्रकरणे प्रवृत्तिरविरुद्धा ॥

“रोः सुपि” ॥ ‘पयःस्थिति’ । यत्र सकारद्वयं पठ्यते तत्र
वा शरीति विसर्जनीयस्य वा सकारः । ‘सपिःस्थिति’ । यत्र विसर्ज-
नीयः पठ्यते तत्र नुम्विसर्जनीयशब्दवायेपीति प्रत्ययसकारस्य यत्वं,
यकारद्वयपाठे तु पूर्ववद्विसर्जनीयस्य सत्त्वं, परस्य पूर्ववदेव यत्वं, पूर्वस्य
पृथुत्वम् । ‘सप्तमीबहुवचनं गृह्यत इति’ । न प्रत्याहारः, खरीत्यनुवृत्तेः,
नहि सप्तमीबहुवचनादन्यः सुप् खरादिरस्ति, तेन पयोभ्यामित्यादौ
विध्यर्थे न भवति किं तर्हि नियमार्थे, यदाह । ‘सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थे
इति’ । ‘रोरेव सुपीति’ । विपरीतस्तु नियमो न भवति रोः सुप्येवेति,
ह्रजोऽनन्तराः संयोग इत्यादिनिर्द्देशात् ॥

“भेभगेअबोअपूर्वस्य योशि ॥ उदाहरणेषु श्रोतो गार्थस्य,
कलि सर्वेषामिति च यलोपः, अश्वहणमनर्थकमन्यत्राभावात्, अशो-
न्यः खर्भवति, तत्र च पूर्वत्रासिद्धमिति यत्वस्यासिद्धत्वाद्विसर्जनीयेन
भाष्यं, कृते विसर्जनीये स्यानिवद्वावाद्यहणेन यहणात्स्यात्त्वसङ्ग इति चेन्न,
अल्स्यानिकत्वात् । अत्र हि रोर्यो रेफस्य विसर्जनीयस्य स्थानी-
न पुना हरेव, किं च यत्वस्याप्यस्य रोर्यो रेफः स एव स्थानी न पुना-
हरेव, तस्मादल्प्रिवादिपि नास्ति स्यानिवद्वावः, संहिताधिकाराच्चा-
वसाने यत्वं न भविष्यति, तस्मादश्वहणमनर्थकमित्यत आह । ‘अश्व-

हणमुत्तरार्थमिति । एतदेव व्यनक्ति । 'हलि सर्वेषामिति' । 'एव-
वयतेरपत्ययदिति' । स पुनर्विच् न क्तिप्, क्तिपि हि एकदेशविकृतस्यान-
न्यत्वादुच्यते यद्वहणेन यद्वहणादुकारस्य संप्रसारणं स्यात् । लोपो व्यो-
लीति वलोपः, स्यानिवत्त्वं च गोरत्र कौ लुप्तत्वाव विद्यते, विचि तु
णिलोपस्य स्यानिवद्वावादुलोपो नास्ति, संप्रसारणस्य त्वप्रसङ्ग एव, हलि
सर्वेषामित्यनेन तु लोपे कर्तव्ये पूर्वशमिद्वे न स्यानिवदिति स्यानिवत्त्व-
निषेधात् वलोपः स्यादितिविशेष्यते । अथ ककारे परतो लोपो व्योरिति
वलोपः कस्माव भवति, णिलोपस्य स्यानिवद्वावो नास्ति, पदान्तविधौ
प्रतिषेधात्, वकारस्य पदान्तत्वात् । नैष दोषः । भावसाधनस्त्वत्र
विधिशब्दस्ततश्च पदान्ते विधीयमाने स्यानिवत्त्वनिषेधः, न च लोपः
पदान्तस्तस्याभावरूपत्वात् । 'अथेति' । यदि हलि सर्वेषामित्यत्रा-
श्वहणस्य प्रयोजनं तत्रैव वक्तव्यं दृश्यते, तत्किं हल्वहणं कृत्वा
ऽश्वहणेन तद्विशेष्यतदिति प्रश्नानार्थः । एवकारो भिन्नक्रमस्तत्र हल्वह-
णमेव कस्माव कृतमिति । 'उत्तरार्थमिति' । यदि तत्र हल्वहणं क्रियेत,
मोनुस्वार इत्यत्र पुनर्हल्वहणं कर्तव्यम् । 'हलमात्रे यथा स्यादिति' ।
सर्वेषांभाभ्यां यद्वहणाभ्यां न मुव्यामहदिति भावः । तथाप्यत्राश्वहणा-
नुरोधे प्रयोजनं वक्तव्यं तदाह । 'व्योर्लघुप्रयत्नतर इति' ॥

"व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य" ॥ अतिशयेन लघुप्रयत्नो
लघुप्रयत्नतरः । व्योर्लोप्यारणहेतुरात्मधर्मैः प्रयत्नः, उदाहरणेष्वान्तर्गतो
वकारस्य वकारो यकारस्य यकारः, किं पुनरिदं लघुप्रयत्नतरत्वमित्याह ।
'लघुप्रयत्नतरत्वमिति' । स्यात् ताल्वादि, जिह्वाया अगोषाद्यमध्यमू-
लानि करणानि, प्रयत्नस्य लघुत्वे तानि शिथिलानि लघूनि भवन्ति ॥

"लोपः शाकल्यस्य" ॥ 'अत्रोर्पूर्वयोरिति' । शोकारपूर्वस्य
तूत्तरसूत्रेण नित्यं लोपो विधास्यते । 'शाकल्यवहणं विकल्पायार्थमिति' ।
ननु लोपो ऽप्युच्यते लघुप्रयत्नतरोपि, तावुभौ वचनाद्विषयतस्तत्किं विक-
ल्पार्थेन शाकल्यवहणेनात आह । 'तेनेति' ॥

“ओतो गार्ग्यस्य” ॥ ‘ओकारः उत्तरस्य यकारस्येति’ । वकार-
स्त्वस्मिन्विषये न संभवति । ‘नित्याद्यायमारम्भ इति’ । विकल्पस्य पूर्व-
णैव सिद्धत्वात्, किमर्थं तर्हि गार्ग्यग्रहणमित्याह । ‘गार्ग्यग्रहणं पूजा-
र्थमिति’ । व्यारिह प्रकरणे लघुप्रयत्नतरोपि विहितो लोपोपि तत्क-
स्यायं नित्या लोपो बाधकः, आनन्तर्याल्लोपविकल्पस्येत्याह । ‘योय-
मिति’ । ‘केवित्विति’ । यदस्मिन्प्रकरणे व्योः कार्यं तत्समुदायो
ऽपेत्यते, न त्वनन्तरो लोपविकल्प इति तेषामभिप्रायः ॥

“उञ्जि च पदे” । ‘भूतपूर्वणञ्जकारेणेति’ । मूनेदाहरणेपि
भूतपूर्वणैव अकारेणोञ्जिति प्रतिपत्तिः, अनुबन्धस्य प्रयोगे ऽसमवायात् ।
‘उत्तरार्थमिति’ । इमो ह्रस्वादचि इमुगिनत्यमित्येष विधिरजादौ
पदे यथा स्यात् इह मा भूद्विहनेति । नैतदस्ति प्रयोजनं, पद-
स्येति वक्तृते, इह तर्हि परमदण्डिना, अत्र हि सुबन्तस्य समास इति
पदत्वमस्ति, नास्ति, उक्तं हि उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति, तदेत-
त्पदग्रहणं तिष्ठतु तावत्, अयमपि नित्यार्थो योगः ॥

“हलि सर्वेषाम्” ॥ ‘यकारस्य पदान्तस्येति’ । वकारस्तु भोभ-
गोच्चोपूर्वा न संभवति, अचर्णपूर्वस्तु सम्भवति वृत्त्वं करोतीति, तस्य
तु लोपो न भवति, अशि हलीति विशेषणादित्युक्तं, तस्माद्व्यकारस्येत्युक्तं,
ननु वृत्त्वं हसतीत्यादौ संभवति, न संभवति । अनभिधानात्, नह्येवं
विधमभिधानमस्ति, तथा च लङित्यत्र भाष्यकार आह न पदान्ता
ह्रजोऽणः सन्तीति, एवं च वृत्त्वं करोतीत्ययमपि प्रयोगश्चिन्त्यः ॥

“मोनुस्वारः ॥ अत्र पदस्येति स्यान्पठ्ठी, मकारेण पदस्य
विशेषणात्मकारान्तस्य पदस्यान्तेन्यस्यानुस्वारो विज्ञायते तदाह ।
‘मकारस्य पदान्तस्येति’ ॥

“नश्चापदान्तस्य भलि” ॥ ‘आकंस्यतइति’ । क्रमेर्लट्, आह
उद्गमनइत्यात्मनेपदम् ॥

“मो राज्ञि समः कौ” ॥ ‘समाहिति’ । सत्सूद्विषेयादिना कृष्,
अश्वादिना पत्वम् । ‘साम्बान्यमिति’ । क्विबन्ताद्वात्म्यादित्वात्पत्वम्,

अधिकसद्भावेपि क्लिबन्तो राजतिस्नावदस्ती यत्रापि भवति, क्लिबन्ताव-
स्यायामिव वा प्रागेव व्यञ्ज्यतेवेत्यम् । 'संपदिति' । गमः क्वाचित्यत्र
गमादीनामिति वचनालोपः, ह्रस्वस्य तुक् । 'किंराडिति' । किं लेप-
इति समासः ॥

“हे मपरे वा” ॥ ‘ह्यलपतीति’ । ह्यल चलने, शिच्, ज्वल-
ह्यलचलनमामनुपसंगाद्वेति पक्षे मित्संज्ञा, मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वम् ।
‘यवलपरइति’ । यवलाः परे यस्माद्वृकारा स तथोक्तः, यवलाश्चेति
भवन्त आन्तरतम्यादनुनासिका भवन्ति, वावचनात्यस्तेनुस्वारोपि भवति ।
परयहणं शक्यमकसु, सप्तम्येव तदर्थलाभात्, मकारे परतो यो हकार-
स्तचेति, विपर्ययस्तु न भवत्यसंभवात्, नहि मकारात्परो हकारः क्वचि-
त्संभवति ॥

“ङ्णोः कुक्कुक् शरि” ॥ उदाहरणेषु खयो द्वितीयाः शरि
पौष्करसादेरिति पक्षे ककारस्य खकारष्टकारस्य ठकारः । ‘पूर्वान्त-
करणमित्यादि’ । किं पुनः कारणं पदादौ कृत्वं न सिध्यतीत्यत आह ।
‘शरिङ्गोटीति’ । ‘विरप्शिविति’ । महत्रामैतत्, विपूर्वाद्रपेराणादिकः
कर्मणि शिनिप्रत्ययः, यदि वा विरपणं विरप्, सोऽस्यास्तीति विरप्शः,
शब्दितः, संकीर्तत इत्यर्थः । ‘पत्वप्रतिषेधार्थमिति’ । परादौ तु
सकारः पदादिर्न स्यात् । ‘ष्टुत्वप्रतिषेधार्थमिति’ । परादौ तु टकारः
पदान्तो न स्यात् ॥

“ङः सि धुट्” ॥ उभयनिर्द्वंशे पञ्चमी निर्द्वंशो बलीर्यानिनि ड
इति पञ्चम्या सीति सप्तम्याः षष्ठी प्रकल्प्यतइति मत्वाह । ‘ङकारा-
न्तादिति’ । सप्तमीनिर्द्वंशस्तु लाघवायैः, उदाहरणेषु धुटि कृते वत्त्वं
तकारस्तस्य पूर्ववत्पक्षे यकारः, अथ किमर्थं धुट् परादिः क्रियते न
धुगेव पूर्वान्तः क्रियेत, एवं हि शि तुगित्यत्र तुगयहणं न कार्त्तव्यं भवति,
एष धुक् तत्रानुवर्तिष्यते ऽत आह । ‘परादिकरणमिति’ । प्रक्रिया-
लाघवायै तुङिति वक्तव्ये धुङ्गयहणमुतरायै नश्चेति धुङ्गया स्यात्तुगमाभूत्,
किं च स्याद्वृत्तान्ताय इत्यत्र नश्चव्यप्रशानिति कृत्वं प्रसज्येत । नैत-

वस्ति । अम्पर इति तत्रानुवर्तते, किं च तुटोसिद्धत्वादपि शरप्रसङ्गः, तस्मात्तुडेव वक्तव्यः ॥

“नश्च” ॥ अत्रापि परादित्वात्कुर्वन् सीदतीत्यादौ पदान्तस्येति शत्वप्रतिषेधो भवति । ‘धुटश्चत्वस्या’सिद्धत्वादिति । धुटो यञ्चत्वं तस्यासिद्धत्वादित्यर्थः, यद्यपि धुड्यसिद्धस्तथापि न तदुच्यते, सिद्धेपि तस्मिन्विना चत्वं न हत्वस्याप्राप्तेः । नन्वस्तु चत्वंमसिद्धं तथापि नैव हः प्राप्नोति, अनम्परत्वात्, सत्यं, यश्चत्वसौ धुट उकारस्तेन भूतपूर्वणाम्परत्वमभ्युपेत्येतदुक्तम्, अन्ये तु ग्रन्थमिमं न पठन्ति ॥

“शि तुक्” ॥ शीत्येषा सप्तम्यकृतार्था पूर्वसूत्रे कृतार्थायाः पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयति तदाह । ‘नकारस्येति । अथ किमर्थमपूर्वः पूर्वान्तस्तुक् क्रियते न प्रकृतः परादिधुडेव विधीयेत, तत्रापि चत्वं न मिध्यत्येवात आह । ‘पूर्वान्तकरणमिति’ । पूर्वान्तस्यापूर्वस्य तुकः करणमित्यर्थः । ‘नकारस्य पदान्तत्वादिति’ । तुका पदान्तताया विहतत्वात्, परादौ तु पदान्तस्येति प्रतिषेधाददोषः । ‘तत्रेत्यादि’ । तत्र तुको यञ्चत्वं तदाश्रयात्सिद्धं भवति ॥

“ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम्” ॥ ङमो ङमुडित्युभयत्रापि प्रत्याहारग्रहणं, उडिति प्रत्येकं ङकारादिभिः संबध्यते, संज्ञायां हि कृतमागमलिङ्गं संज्ञिनां भवति, ह्रस्वादित्येतत्ङमो विशेषणं, सोऽपि ङम्पदस्य विशेषणं, विशेषणेन च तदन्तविधिर्भवति, पदस्येति प्रकृतं यद्यपि षष्ठान्तं तथापि ङम् इत्यनेन संबन्धात्पञ्चम्यन्तं विपरिणम्यते, उभयनिर्द्वंशे पञ्चमी निर्द्वंशो बलीयानिति ङम् इति पञ्चम्या चोति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्प्यते, सप्तमीनिर्द्वंशस्तु लाघवार्थः, उत्तरार्थश्च, तदेतत्सर्वमनसि कृत्वाह । ‘ह्रस्वात्पर इति’ । संख्यातानुदेशश्च वेदितव्यः, आगमानामागमिनां च समत्वात्, परमदण्डिनेत्यादौ सुबन्तयोः समासः, तत्र समासार्थायां विभक्तौ लुप्तायामपि प्रत्ययलक्षणेन दण्डिवित्यस्य

पदत्वमस्तीति इमुट् प्राप्नोतीत्याशङ्काह । 'इहेति' । ममासे य उत्तरो
भागस्तस्य पदत्वे कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणं न भवति, अपदादिविधौ पदादि-
विधिं वर्जयित्वा, सात्पदाद्योरित्यत्र पदादिविधौ प्रत्ययलक्षणं भवत्येवे-
त्यर्थः, एतद्वार्तिककारमतेनोक्तं, सूत्रकारमतेनाप्याह । 'अथ वेति' ॥

"मय उजो वो वा" ॥ इको यणचोत्यनेनैव सिद्धत्वाच्चाद्येने-
त्याशङ्काह । 'प्रश्रयत्वादिति' । प्रश्रयत्वं च निपात एकाजनादिति,
एवमपि इको यणचोत्यस्यानन्तरं मय उजो वेति वक्तव्यम्, एवं हि
वयहणं न कर्तव्यं भवति तत्राह । 'तस्यासिद्धत्वादिति' । यदा त्विति-
पर उज् भवति मयश्च परस्तदा उज इति प्रश्रयसंज्ञाया विकल्पः, कंशा-
देशश्च, तत्र यदा प्रश्रयसंज्ञा न भवति तदानेन वत्वञ्च प्राप्नोति
यणादेशश्च, तत्रास्य वत्वस्यासिद्धत्वाद्यणादेशे सत्यनुस्वारोपि भवति ।
किञ्चित् । प्रश्रयसंज्ञापते त्वनेन वा वत्वं किञ्चित्, किमुदिति, कंशा-
देशस्यापि स्यानिवद्धावादनेन पते षकारो भवति, स चान्तरतमत्वादनु-
नासिकस्तत्त्वतुर्थं रूपम्, कंशादेशस्यैव वत्वाभावपते ऋणं तत्त्वञ्चमं
रूपम् ॥

"विसर्जनीयस्य सः" ॥ इह खरवसानयोर्द्वयोरपि रेफस्य विसर्ज-
नीय उक्तस्तत्रेह निमित्तविशेषानुपादानात्परीवावसानेपि सत्त्वं प्राप्नोति
वृत्तः प्रच इति, संहितायामिति वर्त्तने, न चावसाने संहितास्ति, परस्याभा-
भावात्, मा भूत्परः पूर्वण या संहिता तदाशयं सत्त्वं प्राप्नोति, इको
यणचोत्यादौ तु कार्यनिमित्तयोर्द्वयोरप्युपातत्वात्तयोरेव परस्परं संहि-
ताश्रीयतइति दधि अत्रेति पूर्वपराभ्यामिगचोः संहितायां सत्यामपि
कार्यं न भवति, परस्परमसंहितत्वात् । स्यादेतत् । सामान्यविहिता-
संहितासंज्ञा विशेषविहितावसानसंज्ञा, कार्ययोरेकवर्णविषयत्वात्कार्या-
येत्वाच्च संज्ञानां संज्ञयोरप्येकविषयत्वाद्वाध्यबाधकभावः, यद्वा सचि-
कर्षः संहितेतीयता सिद्धे परवहणमतिशयप्रतिपत्त्यर्थे, प्रकृष्टो यः
सचिकर्षः, कश्च प्रकृष्टो यः पूर्वपराभ्यामुभाभ्यामपि, तदभावादव-
सानस्य संहितासंज्ञाया अभावः, यद्वैवमणोप्रश्रयस्यानुनासिके दोषः,

तत्र हि वावसान इति वर्त्तते, संहिताधिकारश्चात्तरार्थोऽवश्यमनुवर्त्यः
 तोलीति परसवर्णो ऽसंहितायां मा भूत् अग्निचित् लुनातीति, ततश्च
 संहितावसानोभयाभयो ऽनुनासिको दधिद्वित्यादौ न स्यादिति संहिता-
 वसानसंज्ञयोः समावेश एषितव्यः, ततश्चावसानेऽपि सत्वप्रसंगो ऽत आह ।
 'खरीत्यनुवर्त्तत इति' । तदनुवर्त्तिरत्र मण्डूकप्लुतिन्यायेन संबन्धानु-
 वृत्त्या वा वेदितव्या, अन्यथा हि पूर्वत्रापि खरि कार्ये विज्ञायेत, किं
 पुनरत्र प्रमाणं खरीत्यनुवर्त्तते इति, उत्तरत्र शर्परे इति वचनं, स हि बहु-
 व्रीहिः, तस्यान्यपदार्थोपेक्षाया यो विसर्जनीयात्परः संभवति स एवा-
 न्यपदार्थः, स च खरेव, आवसानस्य शर्परेत्वासंभवात्, यद्वा यदि खर-
 वसानयोर्द्वयोरपि सत्त्वं स्यात् विसर्जनीयविधानमनर्थकं स्यात्, खरव-
 सानयोस्त इत्येव वाच्यं स्यात्, एवं हि विसर्जनीयस्येति न वक्तव्यं भवति,
 अत्रशं शर्परे विसर्जनीय इत्यस्य स्यानिनिर्द्वैशार्थे विसर्जनीयस्येति वक्तव्यं,
 न वक्तव्यं, पुरस्तादपकर्षणाप्येतत्सिद्धम्, एवं वक्ष्यामि, रो रि, खरवसा-
 नयोः सः, रोः सुपि, शर्परे विसर्जनीय इति, शर्परे इत्यत्र र इति वर्त्तते न तु
 रोरिति, तेन सुगीःत्सरुकः पुरुषःत्सरुकः इत्यादौ सर्वत्र भवति, अथ भोभ-
 घोअघो इत्यादिसूत्रं कुत्र करिष्यसि, शर्परे विसर्जनीय इत्यस्यानन्तरं,
 यद्येवं स्वरच स्वर्नयतीत्याद्यावपि यत्वप्रसङ्ग इति पुनारयहणं कर्तव्यमेव,
 तर्हि रोः सपीत्यस्यानन्तरं भोभगो इत्यादि हस्यानिकादेशविधानार्थे
 पठित्वा शर्परे विसर्जनीय इत्यादिकं पठिष्यते, एवमपि पुनारयहणं कर्तव्यं
 ह्या विच्छिन्नत्वात् । एवमपि यथान्यासे सति चीणि यदणानि, द्वे
 विसर्जनीययहणे तृतीयं सयहणम्, अन्यथान्यासे तु द्वे सयहणे ययहणं
 च, तदेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे विसर्जनीयविधानसामर्थ्याच्च सर्वत्र
 सत्त्वं भविष्यति, एवमपि कुत एतत् खरि भवति न पुनरवसान इति, ज्ञाप-
 कात्, यदयं शर्परेखरि विसर्जनीयं विधत्ते तज् ज्ञापयति, खरि तावदस्ति
 सत्वमिति, विपर्यये हि पुरुषःत्सरुक इत्यादौ सत्त्वाभावादस्येव विसर्ज-
 नीय इति तद्विधानमनर्थकं स्यात्, नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्येतस्य वचने
 प्रयोजनं, किं वासः सौममद्विः प्मातमित्यादौ जिहामूलीयोपध्मा-

नीयौ माभूतामिति, नैतदस्ति, यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात् कुब्जोऽङ्गुली
चाङ्गीत्येव ब्रूयात्, तदेवं विधानसामर्थ्यात्पर्यवश्यं विधिः अनेन, वेशा-
भिप्रायेण खरीत्यनुवर्तत इत्युक्तम् ॥

“शर्परे विसर्जनीयः” ॥ शर्परो यस्मादिति बहुव्रीहिः, परव-
हणे ऽक्रियमाणे शर एव केवलस्य निमित्तता विज्ञायेत, न खरीत्यनुवर्तते
शरीत्यभिधानाच्च, विपर्ययस्तर्हि विज्ञायेत, खर्परे शरीति, नित्यः
स्फोटः पुरुषः स्यातेति तस्मात्परवहणम् । अथ किमर्थं विसर्जनीय इत्यु-
च्यते न नैत्येवोच्येत, सत्त्वे हि प्रतिषिद्धे विसर्जनीयः स्वेनैव रूपेणाव-
स्यास्यते ऽत आह । ‘विसर्जनीयस्येति’ । सत्त्वं, पुरुषःत्सरूप इत्यादौ-
सत्त्वनिरपेक्षेनापि सिद्धं, यत्र तु कुपू शर्परो वासःसामर्थ्यात्प्राप्तमिति
तस्य विसर्जनीयस्य यो विकारो जिह्वामूलीयादिः स एव स्यात् विसर्ज-
नीययहणे तु सति विसर्जनीय एव भवति, । ‘जिह्वामूलीयोपध्मानीया-
वपि’ न भवत इति । न केवलं सकार एवेत्यपि शब्दार्थः ॥

“वा शरि” ॥ ‘वृत्ता स्यात्तार इति’ । लोपाभावपक्षे विसर्ज-
नीयः सत्त्वं वा ॥

“कुब्जोऽङ्गुली च” ॥ ‘विसर्जनीयश्चेति’ । अनेन वकारो
विसर्जनीयानुकर्षणार्थ इति दर्शयति, अथ वायव्यमेवानुवर्त्य जिह्वामू-
लीयोपध्मानीयो कस्माच्च विकल्प्येते, एवं हि वकारो न कर्तव्यो भवति,
नैवं शक्यम्, एवं ह्याध्या मुक्ते विसर्जनीयस्य स इति सत्त्वमेव स्यात्,
तस्माच्चकारेणैवानुक्त्य विसर्जनीयो विधातव्यः, वायव्यं च नानुवर्त्य,
तदनुवृत्तौ हि त्रिभिरपि मुख्ये पक्षे सत्त्वं प्रसज्येत, सूत्रे ककारप-
कारमहितयोर्जिह्वामूलीयोपध्मानीययोरुच्चारणात्तथाभूतावेव विसर्जनी-
यस्यादेशाविति शङ्कमानं प्रत्याह । ‘कपावुच्चारणार्थाविति’ ।
ताभ्यां विना तयोरुच्चारयितुमशक्यत्वादिति भावः । कीदृशौ

तद्भादेशावित्याह । 'जिह्वामूलीयेति' । इह विसर्जनीयस्य स्थाने
 आदेशत्रयं विधीयते, ततश्च शर्पेयोरेव कुप्वाः प्राप्नोति, वासःसौम-
 मद्विःप्सातमिति, अत्र हि शर्पेरे विसर्जनीय इति विसर्जनीयो ऽस्ति-
 न च तस्य वैयर्थ्यं, यत्र कुपुष्यामन्यः शर्पेरः खरस्ति पुनःपुनःत्सक
 इत्यादौ तत्र सावकाशत्वात् अशर्पेयोस्तु कुप्वान्न स्यात्, नहि तस्य
 विसर्जनीयोऽस्ति, विसर्जनीयस्य स इति सत्त्वेन निर्वर्तितत्वात्, किं पुनः
 कारणं सत्त्वमेव तावद्भवति, तत्र कर्तव्ये तस्य विधेरसिद्धत्वात्, तस्माच्च
 सकारः स्थानी निवृत्त्यः, यो विसर्जनीयस्य स इति सत्त्वस्य स्थाने
 कुप्वे आदेशत्रयं भवतीति, एवं हि शर्पेयोः कुप्वाः सकारापवादे विस-
 र्जनीयो विधीयत इति सकाराभावाद्भादेशप्रसङ्गः, केवलयोस्त्वादेशप्रसङ्ग-
 स्तस्मात्सम्येति वक्तव्यम् । यदा ह वार्त्तिककारः । सकारस्य कुप्वारिविस-
 र्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयाः, विसर्जनीयादेशे हि शर्पेयोरेवादेश-
 प्रसङ्ग इति । अत्र परिहारमाह । 'विसर्जनीयस्य स इत्येतस्मिन्निति' ।
 अयमभिप्रायः । विसर्जनीयस्य स इति सकारस्य स्थानी विसर्जनीय
 उपातः, स च द्विविधः संभवति शर्पेरलक्षणः खरवसानलक्षणश्च, तत्र
 शर्पेरलक्षणस्यासिद्धत्वादितरः सकारस्य स्थानी स एव चेहानुवर्तते,
 ततश्च नापाने सत्त्वे इदमारभ्यते, सर्वस्य विषयस्य तेन व्याप्तत्वात्,
 शर्पेरे विसर्जनीय इत्येतत् शर्पेयोः कुप्वाः प्राप्तं केवलयोस्त्वप्राप्तमिति न
 तं प्रत्यस्य बाधकलक्षणयोग इति । स्यादेतत्, माभूदपवादत्वं परत्वात्
 शर्पेयोरपि कुप्वारयमेव विधिः प्राप्नोति तच्चाह । 'पूर्वत्रासिद्ध इति' ।
 परिहारान्तरमाह । 'केचित्त्विति' । कुप्वारित्येको योगः, अत्र शर्पेरे
 विसर्जनीय इति वर्तते, शर्पेयोः कुप्वाः विसर्जनीय एव भवति न १ कक्षा-
 विति, किञ्च पूर्वसूत्रे नेति वक्तव्ये विसर्जनीयविधानं तद्विकारनिवृत्त्यर्थ-
 मित्युक्तं, तेन शर्पेयोः कुप्वारस्य विधेरप्रसङ्ग एव ॥

“सो ऽपवादौ” ॥ अपवादाविति कुप्वारेतद्विशेषणं, व्यत्ययेन त्वे-
 कचवर्त्तनं, पूर्वस्यायमपवादः । 'पाशकल्पककाम्येष्विति' । संभवप्रदर्शनमेतत्

न परिगणनम्, अन्यस्यासंभवात् । 'प्रातःकल्पमिति' । अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि प्रातःशब्दस्य कृत्विषये शक्तिमद्भावित्वादीषदसमाख्या योगः, यथा दोषाभूतमहर्दिशभूतारात्रिरित्यत्राभूततद्वावयोगः । 'रोः कास्ये नियमार्थमिति' । एतदेव विवृणोति । 'रोरेवेति' । 'गीः कास्ये तीति' । उत्तरसूत्रेण यत्वं न भवति, यदि पुनस्तत्रैवेदमुच्येत, नैवं शक्यं, यत्त्वमात्रप्रतिषेधेऽप्यनेन सत्त्वं प्राप्नोति । 'उपध्मानीयस्य चेति' । अस्यैव शिवरणं 'कवर्गे परत इति' । 'उञ्जिर'यमित्यादि' । यथा पुनरयं दकारोपध एषितव्यस्तथा हयवरहित्यचोक्तम् ॥

"इणः यः" ॥ पूर्वेण सत्त्वे प्राप्ते तदपवादः यत्त्वं विधीयते । अत्र केचिद्बाहुः । योयं सोपदादाविति सकार स एवोत्तरत्र सर्वत्र कुत्सोः प्रकरणे विधीयते, अनेन तु तस्यैव सकारस्येण उत्तरस्य यत्त्वं विधीयते न विसर्जनीयस्य, अपदादाविति चात्र न संबध्यतइति, स तर्हि सकारः स्यानी निर्देष्टव्यः, नेत्याह । प्रकृतोऽनुवर्तते सोपदादाविति । तस्येण इति पञ्चम्या षष्ठी प्रकल्प्यते, एवमपि वक्ष्यमाणैर्वागैर्विहितस्य सकारस्य यत्त्वं न प्राप्नोति, अस्मिन् कर्तव्ये तेषामसिद्धत्वात् । नैव दोषः । आचार्यद-
कृत्विर्ज्ञापयति न योगे योगोऽसिद्धः किं तर्हि प्रकरणे प्रकरणप्रसिद्धमिति, यदयमुपसर्गादसमासेपीत्यत्र समासेपियहणं करोति, कथं कृत्वा ज्ञाप-
कम्, अन्तरेणाप्यसमासेपियहणं विशेषानुपादानात्समासासमासयोगात्त्वं भविष्यति, न च समासे पूर्वपदात्संज्ञायामग इति नियमाण्णत्वस्य निवृत्तिः, नियमे कर्तव्ये उपसर्गादित्यस्य णत्वस्यासिद्धत्वात्, पश्यति त्वाचार्यः प्रकरणे प्रकरणप्रसिद्धमिति ततो ऽसमासेपियहणं करोति, तदा हि सह नियमेन सर्वमेव णत्वप्रकरणमेकमिति नियमे कर्तव्ये उपसर्गादिति णत्वस्य सिद्धत्वाच्चियमेन व्यावृत्तिः स्यादिति कर्तव्यं समासेपियहणं, तदेवं सकारस्य यत्त्वं विधीयते न विसर्जनीयस्य, उत्तरत्र च सत्वमेवानुवर्तते न यत्त्वमिति, अयमपि पक्षो निर्दोष एव, किं तु षष्ठीप्रकल्पनं ज्ञाप-
काश्रयणं चेति प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गादुत्तिकारेण नाशितः, कस्तर्हि तस्य

पठः, उत्तरत्र द्वयमप्यनुवर्तते, सकारः वकारश्चेति, यद्येवं सर्वत्र द्वयमपि प्राप्नोति, अथ सकारो वानुवर्तते इदुपधस्य चेत्यादौ यत्रेणः परो विसर्जनीयस्तत्रापि सकार एव प्राप्नोति, अथ वकार एवानुवर्तते नमस्युरसो-
गंत्योरित्यादौ यत्रानिणः परो विसर्जनीयस्तत्रापि वकार एव प्राप्नोति, नैष दोषः, इणः व इति समुदायस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते । यदाह । 'इणः व इति वर्ततदिति' । ततः पठं तावद्वनिष्ठवषये न भविष्यति, एवमपि वत्वविवषये सत्वमपि प्राप्नोति, न, वकारेण तस्य बाधनात्त्वकाराकरणात्त्व, यदि परमनुवृत्तिसामर्थ्यात्तत्त्वसंगः, तदपि न, उत्तरार्थमप्यनुवृत्तिमंभवात्, तदिदमुक्तम् । 'य इणः परो विपर्जनीयस्तस्य वकार आदेशो भवत्यन्यस्य तु सकार इति' । किमर्थे पुनरिदमारभ्यते यावता सत्वमेवात्र प्रकरणे विधीयतां, तस्य स्वादेशसकारत्वादिण्कारेति पठं भविष्यति, न सिध्यति, अपदान्तस्येति तत्र वर्तते, पदान्ताद्यौयमारभः ॥

“नमस्युरसोगंत्योः” ॥ अतः प्रभृत्यपदादाविति निवृत्तं, नमः-
शब्दस्य सावात्मभृतीनि चेति विभाषा गतिसंज्ञा, पुरःशब्दस्य तु पुरोव्ययमिति । 'पुरः पश्येति' । पू पालनपूरणयोः, भ्राजभासेत्यादिना कृिपु, तदन्ता च्छस्, अस्य तदन्ततां दर्शयितुं पूः पुरावित्यनयोरुपन्यासः ॥

“इदुपधस्य चाप्रत्ययस्य” ॥ इदुतावुपधे यस्य स इदुपधः
समुदायस्तस्य यो विसर्जनीय इति वैपधिकरण्येन संबन्धः, अप्रत्ययस्येत्ये-
तदपि व्यधिकरणमेव । 'निर्दुर्वहिराविश्चतुष्पादुरिति' । अन्येषां संभ-
वतां प्रतिषेधस्य वक्ष्यमाणत्वाच्चेदं परिगणनं किं तर्हि संभवप्रदर्शनम् ।
'चतुष्कपालमिति' । तद्वितार्थं द्विगुः, संस्कृतं भवा इत्यणो द्विगोलुगन-
पत्यइति लुक् । 'चतुष्क'ण्टकमिति' बहुव्रीहिः । 'मातुःकरोतीत्यादि' ।
चोदात्तम् । अत्र हि मातृअस् इति स्थिते अत उदित्युकारो भवन् यो ह्यु-
भयोः स्यान्नइति न्यायेन रपरो भवति, ततश्च रात्सस्येति प्रत्ययसकारस्य
लोपे कृते रेफस्य विसर्जनीयः, सोऽयमप्रत्ययविसर्जनीयो भवति, परिह-
रति । 'कस्कादिष्विति' । 'एकादेशनिमित्तादिति' । कर्मधारयः,

एकादेशरूपनिमितादित्यर्थः, एकादेशशास्त्रं वा निमित्तं यस्याकारस्य तस्मादित्यर्थः । 'पुम्मुहुसोरिति' । अय्युत्पन्नावेताविति प्रतिषेध उच्यते, तत्र पुंसः प्रतिषेधेन नार्थः, यत्वं कस्माच्च भवति, विसर्जनीयाभावात्, उक्तं हि संपुंकानां सत्त्वमिति, तत्र सत्त्वस्यासिद्धत्वाभावाद्विसर्जनीयाभावः, तच्चावश्यं सत्त्वं वक्तव्यं इति धौ विसर्जनीयस्य यत्त्वप्रतिषेधेऽपि कुष्वाःकुक्षौ चेत्येव विधिः प्राप्नोति, मुहुः कामो यस्याः सा मुहुःकामा, तत्र कुष्वाःकुक्षौ चेत्येव एव विधिर्भवति, क्व वितु मुहुस्कामेति सत्त्वं पठ्यते सोऽपपाठः, नह्यत्र सत्त्वसंभवः, सूत्रवाचित्केयोरनिबद्धत्वात् । 'नैष्कुल्यमिति' । ब्राह्मणादित्वात्प्यञ् । 'निष्कुलं दुष्कुलमिति' । गुरोरनृत इत्यादिना प्लुतः । 'बहिरङ्गलक्षणयोरिति' । बहिर्भूततद्वितापेक्षत्वाद्विद्विर्बहिरङ्गा प्लुतोपि दूराद्वृतादिकमर्थे वाक्यं चापेक्षत इति बहिरङ्गः ॥

“तिरोन्त्यतरस्याम्” ॥ तिरोन्तद्विधिति तिरोःशब्दस्य गति-संज्ञा । 'तिरोःकृत्विति' । अत्रान्तर्द्वैरविवक्षितत्वादगतिवत्त्वम् ॥

“द्विस्त्रिचतुरिति कृत्वार्थे” ॥ उभयत्र विभाषेयं, चतुरित्यस्याप्रत्ययविसर्जनीयत्वाद्विदुदुपधस्य चेति प्राप्ते इतयोरप्राप्ते, इमुसोः सामर्थ्यइत्यनेन त्वच सिद्धिर्न शङ्कनीया, इसः प्रत्ययस्य तत्र ग्रहणात् । 'कृत्वार्थेइति किमिति' । सुत्रन्ताः कृत्वार्थे न व्यभिवर्त्तन्तीति प्रश्नः । चतुःशब्दस्य सुत्रन्तत्वे प्रमाणं नास्तीत्युत्तरं, यदि तु साहचर्ये व्यवस्थापकं तदा तदर्थमपि कृत्वोर्ध्वग्रहणं न कर्तव्यं, क्रियते च तज्ज्ञापकार्यम्, एतज्ज्ञापयति न सर्वत्र साहचर्ये व्यवस्थापकमिति, किं सिद्धं भवति, दीधीवेवीटामित्यत्र धातुसाहचर्येणाप्यागमस्येष्टो ग्रहणं भवति, द्विस्त्रिचतुरिति किं, पञ्चकृत्वः करोतीत्यत्र सत्त्वं माभूत्, नैतदस्मि प्रयोजनमित्याह । 'इदुदुपधस्येत्यस्यानुज्ञौ सत्यामित्यादि' । कृत्वोर्ध्व विषयो यस्य तत्तथेःकं, कृत्वार्थे यत्पदं वर्तते तस्य यो विसर्जनीय इत्येवं विशेष्यमाण इत्यर्थः, यदि तु कृत्वोर्ध्वग्रहणेन विषर्जनीयो विज्ञेय इति तदा चतुरो न स्यात्, एतच्च श्लोकेषु व्यक्तीकरिष्यति, एवं श्लोक-

वार्तिककारमतेन द्विस्त्रिचतुर्ग्रहणं प्रत्याख्यातं तानेव श्लोकानुदाहरति ।
 'कृत्वमुत्रर्थेति' । कस्माद्वेतोः कृत्वमुत्रर्थं यत्वं प्रवीति, कृत्वोर्थ-
 ग्रहणस्य किं प्रयोजनमित्यर्थः । अत्र च वक्ष्यमाणोभिप्रायः । प्रयोजन-
 माह । 'चतुष्कपालइति' । चोदयिता स्वाभिप्रायं प्रकाशयति । 'ननु
 सिद्धमिति' । नन्वित्यभ्युपगमे, भवत्वनेन चतुष्कपालेपि विभाषा तथापि
 नित्यं यत्वं सिद्धं, कथम्, अनेन मुक्ते इदुदुपधस्य चेति यत्वं भविष्यति ।
 परिहरति । 'सिद्धे क्षयमिति' सिद्धे प्राप्तइत्यर्थः, कथं प्राप्तिरित्याह ।
 'लुप्ते इति' । चतुरस् इति स्थिते रात्सस्येति सुबो लोपः, रेफस्य विस-
 र्जनीयस्सोऽयमप्रत्ययविसर्जनियो भवति, यदि सुबो इत्वं पूर्वस्य रो रीति
 लोपः, रोर्विसर्जनीयस्तदा प्रत्ययविसर्जनीयो भवति, किं तु कूलोपइति
 दीर्घः प्राप्नोति, इत्त्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वमेव च लोपेन भवितव्यम्, यत्वं च
 कृत्वोर्थग्रहणं कर्तव्यमित्युक्तम्, इदानीं तदाश्रयणेन द्विस्त्रिचतुर्ग्रहणं
 प्रत्याचष्टे । 'एवं सतीति' । किं कार्यमिति । न किंचिदित्यर्थः ।
 कथमित्याह । 'अन्या हीति' । इतरोऽसति द्विरादियहणे दोषं दर्शयति ।
 'अक्रियमाणइति' । 'विसर्जनीयो विशेष्येतेति' । तस्य कार्यित्वेन प्राधा-
 न्यादिति भावः । संभावने लिङ्, विशेष्यतां विसर्जनीयः, को दोष
 इत्यत आह । 'चतुरिति' । 'तथेति' । अनन्तरोक्ते विशेषणप्रकारे
 चतुरो न सिध्यतीति । कस्मादित्याह । 'रेफस्येति' । क्रियमाणे तु द्विरा-
 दियहणे नायं दोष इत्याह । 'तस्मिंस्त्विति' । इतरयोर्विशेषाभावाच्चतुरो
 विशेषणं युक्तमित्युक्तं, प्रत्याख्यानवाद्याह । 'प्रकृतं पदमिति' । यदुक्तं
 कार्यित्वेन प्रधानभूतो विसर्जनीय इति तत्र सोऽपि प्रकृतस्य पदस्य विशे-
 षणं तेन च तदन्तविधिः, विसर्जनीयान्तस्य पदस्य यत्त्वमिति, स त्वर्था-
 दलोन्यस्येति विसर्जनीयस्य भवतीत्येतावत् पदमेव तु कार्यं, तदिदमुक्तम् ।
 'तदन्तमिति' । 'तस्यापीति' । अपिशब्दोऽवधाने, तस्यैवेत्यर्थः, एवं श्लो-
 कवार्तिककारेण प्रत्याख्याते द्विरादियहणे वृत्तिकारः स्थापयितुमाह । 'एव-
 मिति' । 'पूर्वणेति' । इदुपधस्य चेत्यनेन । 'नित्यं यत्वं स्यादिति' । अस्य
 तु द्विस्त्रिःशब्दाववकाशौ, न च परत्वादयमेव विधिः सिद्ध्यतीत्याह । 'पूर्व-

त्रासिदृष्टि' । श्लोकावार्तिककारस्य त्वयमभिप्रायः । प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं न योगे योगः, तेनास्यासिद्धत्वं न भवतीति, अथ वा इदुदुपधस्य कृत्वाचं-
वृत्तेनाप्राप्ते नित्ये^१ पत्वस्यारम्भादपवादत्वमित्यपवादत्वादेव वचनप्रा-
माण्यादिति वा सिद्धत्वमिति, अथ सुच इत्येव कस्माच्चोक्तं, किमनेन
महता प्रबन्धेन एवमुच्यमाने सुचि विसर्जनीयो विशेष्यत, सुचो यो विस-
र्जनीय इति, ततश्च चतुरो न स्यात्, एवं तर्हि मुज्जन्तस्येति वक्तव्यं,
मुज्जन्तस्य यो विसर्जनीय इति, एवमपि पदस्येयमुच्यते यत्र मुज्जन्तं पदं
तत्रैव स्यात् द्विष्करोतीति, इह तु न स्यात्परमद्विष्करोतीति, यत्पदं तत्र
मुज्जन्तं तस्मात्सुवोऽविहितत्वात्, यत्र मुज्जन्तं द्विरिति न तत्पदम् ।
उत्तरपदत्वे चापवादविधिविधिविति पदसंज्ञायाः प्रतिषेधात् ॥

“इसुतोः सामर्थ्यं” ॥ ‘तिष्ठत्वित्यादि’ । अत्र सर्पिरित्यस्य
तिष्ठत्वित्यनेन संबन्धः, पित्रित्वित्यस्य तूदकमित्यनेनेति परस्परसंबन्धा-
भावादसामर्थ्यम् । ‘सामर्थ्यमिह व्यपेक्षेति’ । अत्रधारणमत्र द्रष्टव्यं
व्यपेक्षेति । प्रयोजनमुत्तरं वक्ष्यते । ‘न पुनरेकार्थीभाव इति’ ।
अत्राप्यवधारणं द्रष्टव्यमेकार्थीभाव एव एक्षतइति यत्तत्र व्यपेक्षेत्यर्थः ।
ननु च सामर्थ्यशब्दः सामान्यशब्दः, न च सामान्यशब्दः प्रकरणादिक-
मन्तरेण विशेषेऽवतिष्ठते, तत्कथं व्यपेक्षेव सामर्थ्यं एक्षते न पुनरेका-
र्थीभाव इत्युच्यते, उभयं तु कस्माच्च एक्षते इति आह । ‘उभयं वेति’ ।
नेत्येव, उभयमपि एक्षतइति यत्तदपि नैवेत्यर्थः । अयं भावः । पदवि-
धित्वादेव समर्थपरिभाषायास्यानात्सामर्थ्यं लब्धे पुनः सामर्थ्यवहणादि-
ष्टस्य व्यपेक्षालक्षणास्यैव सामर्थ्यस्य परिग्रहः, नेतरस्य, नाप्युभयोरिति ॥

“नित्यं समासे ऽनुतरादस्यस्य” ॥ ‘परममर्षिष्कुण्डिकेति’ ।
ननु च अर्चिगुविहुसुपिङ्गुदिङ्गादिभ्य इसिः, जनेरुसिः, अर्तिपृथजित-
निधनिवपिभ्यो निदित्येवं सर्पियंजुरित्यादय इमुसन्ता व्युत्पादयन्ते, तत-

१ नित्येति नास्ति हे. पु. ।

२ द्रष्टव्यमित्यस्यानन्तरमुभयं वेति हि वक्ष्यति इति पाठ हे. पु. ।

इत् प्रत्ययग्रहणपरिभाषया सर्पिणादीनामेवेमुसन्तत्वं न परमसर्पिणादीनां, तत्कथमत्र प्रसङ्गः, अवश्यं चोणादीनामपि व्युत्पत्तिपक्ष एवाश्रयणीयः, व्युत्पत्तिपक्षे ह्याश्रीयमाणे सर्पिणा यजुषेत्यादौ पत्व न सिद्ध्यति, अव-
त्ययसकारत्वात्, तस्मादनर्थकमनुत्तरपदग्रहणमत आह । 'एतदेवे-
त्यादि' । ज्ञापनस्य प्रयोजनमाह । 'तेनेति' । अथ पूर्वसूत्रेण समासे ऽपि
विकल्पः कस्माच्च भवतीत्यत आह । 'अपेक्षा चेति' । केचित्तु नित्यं
समासइत्येको योगः । अनुत्तरपदस्यस्येति द्वितीय इति योगविभागेन
समासे सर्वा पत्वप्राप्तिरुत्तरपदस्य न प्रतिषिध्यतइति वदन्तः पूर्वत्र
द्विविधेऽपि सामर्थ्यं समाश्रिते न दोष इत्याहुः ॥

"अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णोऽवनव्ययस्य" ॥ कृकमीति
धातुग्रहणम्, इतरेषां स्वरूपग्रहणम् । 'अयस्कार इति' । कर्मग्रहणम् ।
'अयस्काम इति' । शीलिकामीत्यादिना णप्रत्ययः, अयस्कंसादयः षष्ठी-
समासाः, कंसग्रहणमनर्थकम्, कमिग्रहणेनैव सिद्ध्यत्वात्, कंसशब्दे हि वृत्तु-
वदिह्निकमिभ्यः स इति कमेरेव व्युत्पाद्यते, ज्ञापनार्थं तु, एतत् ज्ञापयति
उणाद्विषु नावश्यं व्युत्पत्तिकार्यं भवतीति । 'अयस्कुम्भीति' । कुम्भशब्दा-
ज्जातिलतणो ङीष् । 'अयस्यात्रीति' । पात्र शब्दः घृन्त्यत्यान्तः, चित्वा-
न्ङीष् । 'अयस्कुशेति' । नात्रायेविकारो विवक्षितस्तेन ज्ञानपदेति सूत्रेण
ङीष् न भवति । 'अयस्कूर्णीति' । अय इव कूर्णा यस्याः सा अयस्कूर्णः,
नासिकोदरेत्यादिना ङीष् । 'शुनस्कूर्ण इत्ययं त्विति' । सूत्रे त्वीकारान्तस्य
कर्णीशब्दस्य निर्द्वैशादत्राप्रसङ्गः । 'भाःकरणमिति' । षष्ठीसमासः ।
'भास्कार इत्ययं त्विति' । दिवाविभेत्यादिना टप्रत्ययः, जयादित्यस्तु
तस्मिन्सूत्रे ऽवोचद्भास्कारान्तेति प्रत्ययसंनियोगेन सत्त्वं निपात्यतइति ।
'श्वःकारः, पुनःकामइति' । घञन्तेन मयूरज्यंसकादित्वात्समासः ॥

"अधःशिरसीपदे ॥ 'इत्येतयोरिति' सूत्रे तु षष्ठीस्थाने प्रथमा,
षदइति स्वरूपस्य ग्रहणं न सुप्रिङ्गन्तस्य, तस्य समासाधिकारादेव सिद्ध्य-
त्वात् तदाह । 'पदशब्दे परतइति' । 'मयूरज्यंसकादित्वात्समास
इति' । अधस्यदमित्यत्र तु षष्ठीसमासः ॥

“कस्कादिषु च” ॥ कुप्वा ४क०पौ चेत्यस्यापवादः । ‘यथायो-
गमिति’ । इणः परस्य षत्वमन्यस्य सन्धमित्येष यथायोगार्थः । ‘कस्क
इति’ । स्वन्तस्य किमे वीष्मायां द्विर्वचनम् । ‘कौतस्कुत इति’ । कुतः-
शब्दस्य पूर्ववद् द्विर्वचनं, तस्मात्तत आगत इत्यण् । अत्रयानां भमात्रे
टिलोपः । ‘धातुषुच इति’ । अतो विद्यायोनिर्बन्धेभ्य इत्यलुक् । ‘शुन-
स्कर्ण इति’ । षष्ठा आक्रेशइत्यलुक्, पारायणेन दीव्यन्ति व्यवहरन्ताति
पारायणिकाः । पारायणं द्विविधं धातुपारायणं नामपारायणमिति, भाष्ये
वृत्तावित्यादिनाऽनन्तरोक्तमर्थं निराकरोति । अविहिततत्तण्इत्यादिना
ऽऽकृति गणे, यमिति दर्शयति, विसर्जनीयस्यानिकयोः सकारषकारयो-
रुपचार इति संज्ञा ॥

“कृन्दसि वा ऽप्राप्तेहितयोः” ॥ ‘अयस्यात्रमिति’ । असमा-
सेयं, समासे ह्यतः कृकमीत्यादिना नित्यं सत्त्वं प्राप्नोति, अस्य विकल्प-
स्यासिद्धत्वात्, असमासे चास्य विकल्पस्य चरितार्थत्वात्, यदि वा प्रकरणे
प्रकरणमसिद्धमिति पक्षे समासेषुदाहरणं किन्त्वनेन मुक्ते तेन नित्यं
प्राप्नोति, तस्मादसमास एवायं, समासे तु यदि विकल्पो दृश्यते स
कृन्दसत्त्वेनोपपाद्यः । ‘विजतस्यात्रमिति’ । अत्राव्ययत्वादतः कृक-
मीत्यस्याप्रसङ्गः । ‘उदणस्कार इति’ । अस्मदो नसादेशः, नश्च धातु-
स्योहाभ्य इति णत्वं, कारशब्दो घञन्तः, अत्रासमासत्वादप्रसङ्गः ।
‘अग्निः प्रविद्वानिति’ । अत्र षत्वप्रसङ्गः, उभयक्रमे तु सकार आदेश
इत्युपलक्षणम् । ‘परुषःपरुष इति’ । वीष्मायां द्विर्वचनम् । अङ्गमङ्गं
परुषक, चतुष्युष्या विशस्ते इत्यादयस्तु कस्कादिषु द्रष्टव्याः, हरिकेशः
पुरस्तादित्यादिरत्रोपयोगं न पश्यामः, कथमत्रैव सूत्रे वायव्यान्त्यत्वपत्व-
योभावाभावौ प्रतिपादितौ, किमत्र, सर्वं विधयरकृन्दसि विकल्प्यन्त-
इत्यनेन ॥

“कःकरत्करतिःकृधिकृतेष्वनदितेः” ॥ ‘करति’ । कृप्पो लुङ्,
मन्त्रे घसेत्यादिना ज्ञेर्लुक्, तिपि गुणः, तिपो हलश्चादिलोपः, बहुलं
कृन्दस्यमाह्वयोगपीत्यहभावः । ‘करदिति’ । कृप् एव लुङ्, कृमृदृहृदिभ्य-

श्कन्दसीति ज्ञेह । 'करतीति' । लट्, व्यत्ययेन शप् । 'कधीति' । कप्रो लोट्, सेहिः, बहुलं कन्दसीति शपो लुक्, युशुणुक्कृभ्यश्कन्द-सीति हेर्धिरादेशः । 'कृतमिति' । कज एव कः । 'सकार आदेश इति' । वत्वस्याप्युपलक्षणमेतत् । 'विश्वतस्करिति' । अव्ययत्वादस-मासत्वाच्चातः कृकमीत्यस्याप्रसङ्गः, इतरेषु त्वसमासत्वादप्रसङ्गः, शब्द करत् यथा नः श्रेयसः करदित्यादौ कान्दसत्वात्सत्वाभावः, तथा क-धीत्यत्र सकारघकारकशब्देषु परतस्तैत्तिरीयके सत्त्वं न भवति, तन्म आमनसः कृधि स्वाहा, उरुचयाय नः कृधि घृतमन्यासै, शं च नः कृधि क्रत्वे ॥

“पञ्चम्याः परावध्यर्थे” ॥ ‘अध्यर्थेदिति’ । परेरिदं विशेषणं, हिमवतस्परि, हिमवत उपरीत्यर्थः । व्यत्ययेन षष्ठाः स्थाने पञ्चम्याः प्रयोगः । ‘पर्याज उद्धृतमिति’ । अत्र परिः सर्वतोभावे वर्तते ॥

“पातौ च बहुलम्” ॥ क्वचित्पठ्यते पाताविति धातुनिर्द्देश इति । अन्ये तूदाहरणपर्यालोचनया लोडन्तानुकरणं मन्यन्ते ॥

“षष्ठाः पतिपुत्रपृष्टपारपदपयस्योपेषु” । ‘वाचस्पतिरिति’ । तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् ॥

“अपदान्तस्य मूर्धन्यः” ॥ मूर्ध्नि भवो मूर्धन्यः, शरीरावयवाद्यत्, ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावाचस्तद्वृत्तिरिति टिलोपाभावः । ‘सुष्वा-पोति’ । लिट्यभ्यासस्याभयेषामिति संप्रसारणं, मूर्धन्यग्रहणमनर्थकम्, य इत्येव सिद्धमत आह । ‘यदित्येवसिद्धे इति’ । यदित्युच्यमाने इणः षोडशमित्यत्रापि यत्त्वं प्रसज्येत, ठत्त्वं चेज्यते, अथात्रैव मूर्धन्यग्रहणं क्रियते, उत्तरेषु योगेषु पुनः यग्रहणं कर्तव्यं, मूर्धन्यग्रहणे तु क्रियमाणे न दोषो भवति ॥

“सहैः साठः सः” ॥ ‘साडूपस्येति’ । साड्विति रूपं प्राप्तस्येत्यर्थः । ‘जलापाड्विति’ । भवो णिः, कन्दसि सहः, उपधावृद्धिः, ठत्त्वं,

जशत्वचत्वं, अन्येषामपि दृश्यतइत्युपपदस्य दीर्घः, सकारस्यान्तरतमो
मूढेन्यः षकारः । 'सहेरिति किमिति' । अन्यत्र साहशब्दस्यासंभवं
मन्यमानस्य प्रश्नः । 'सह हेनेति' । अहो वृश्चिकलाङ्गलं, तस्यापत्यं
साहिरिति, साहइत्यत्र तु साहशब्दस्यानर्थकत्वादप्रसङ्गं मत्वा तद्वि-
तान्तः प्रत्युदाहृतः, तत्र हि यस्येति लोपे कृते साहशब्दोऽर्थवान्भवति,
न च यस्येति लोपस्य स्यानिवत्त्वं, पूर्वत्रासिद्धे न स्यानिवदितिवचनात्,
एवमपि पत्वनुकोरसिद्ध इत्येकादेशस्यासिद्धत्वात्साहशब्दस्याभावः,
तस्मात्सह हेन वर्त्ततइति सह इति पाठः, यस्य नाम्नि डशब्दो वर्त्तते
स सहः, यथा मृड इति, तस्यापत्यं साहिः । नन्वत्रापि बहिर्भूत-
तद्वितापेक्षत्वाद्विहरङ्गा वृद्धिः, क्व तर्हि स्याज्जलापादिति, नन्वत्रापि
बहिर्भूतव्यपेक्षया बहिरङ्गैश्च वृद्धिः, अथ तत्र वचनाद्वर्त्तते, इहापि
प्राप्नोति तुरासाहमिति, तुरासाहं पुरोधायेत्यादौ तु खिरेव
दुर्लभः, प्रागेव शत्वम् । 'आकारस्य मा भूदिति' । अन्यस्य मा
भूदिति तु नेक्तं, डकारस्य डकारवचने प्रयोजनाभावात्, अथाप्यनन्तरत-
ममूधेन्यार्थं वचनं स्यादेवमप्यपदान्तस्येत्यन्यस्य न भविष्यति । नन्वे-
वमप्यलोन्यस्येत्यस्मिन्वाधिते सर्वदेशो मूढेन्यः प्राप्नोति तत्किमुच्यते
आकारस्य माभूदिति । उच्यते । अनन्यविकारेन्यसदेशस्येत्याकरस्य
मूधेन्यः प्राप्नोति ॥

“इशकोः” ॥ इणिति परेश शकारेण प्रत्याहारः । कुदिति
कवर्गस्य यङ्गणं, तयोः समाहारद्वन्द्वे एकवचनं, नुमागमस्तु सत्यपि नपुंस-
कत्वे न कृतः, अनित्यमागमशास्त्रमिति कृत्वा । 'वात्विति' । चोः कुरिति
कुत्वे कृते कवर्गात्परः सकारः, वगंयङ्गणं शासिबमिषसीनां चेत्यत्र घकार-
स्यापि यङ्गणार्थं, जलतुरिति, अन्यथा चत्वंस्यासिद्धत्वाच्च स्यात्, अथ
वचनसामर्थ्याच्चत्वंस्य सिद्धत्वमाश्रीयेत चित्त्यं वगंयङ्गणस्य प्रयोजनम् ।
'दास्यतीति' । ननु च नाज्जलावित्यत्रावृहीतसर्वार्थानामवां यङ्गण-
मित्यसङ्गदुक्तं, ततश्च यथा कुमारी शेतइत्यत्रेकारशकारयोः सावर्ण्यमप्र-

तिषिदुं तथा आकारहकारयोरपि, ततः किं, हकारेणोणाकारस्य ग्रहणा-
त्पत्वप्रसङ्गः । नैष दोषः । हकारो विवृतः, आर्कारो विवृततरः, एवं हि
पठन्ति विवृतकरणाः स्वरास्तेभ्य एचो विवृततरौ ताभ्यामैचौ ताभ्या-
मप्याकारः संवृतोकार इति, एवं च कृत्वा इष्टकासु वयस्यास्वित्यादयो
निर्देशा उपपद्यन्ते । 'असाविति' । अदस औ सुलोपश्च, तदोः सः
सावित्यादेशसकारोयं न त्विण्कोः परः ।

“नुम्विसर्जनीयशब्दवायेऽपि” ॥ इण्कोरिति पञ्चमीनिर्देशात्
व्यवाये पत्वं न प्राप्नोतीत्ययमारम्भः । नुम्वग्रहणमनुस्वारोपलक्षणं नुमा
व्यवायासम्भवात्, नखापदान्तस्य क्लीत्यनुस्वारस्य विधानात्, अनु-
स्वारग्रहणमेव तु न कृतं, नुमस्यानिकेनैवानुस्वारेण व्यवधाने यथा स्यादिह
मा भूत् पुंस्विति, पुंस्रश्चात्सुपि संयोगान्तस्य लोपः, मकारस्यानु-
स्वारः । 'सर्पिणीति' । नपुंसकस्य क्लव इति नुम्, सान्तमहतः संयो-
गस्येति दीर्घः । 'सर्पिःष्विति' । वा शरीति पत्ते विसर्जनीयः । 'सर्पिष्व-
ष्विति' । पत्ते सत्वं, तेनैव व्यवाये पत्वं, सकारस्य छुत्वं, सकारग्रहणे
कर्तव्ये शरिति प्रत्याहारग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्, इह यथा वृषलेनैव प्रवे-
ष्टव्यमिति वृषलनिवृत्तिपरायां चोदनायां प्रत्येकं संहतानाञ्च प्रवेशो न
भवति, तथा नुमादीनां पत्वापतिबन्धहेतुत्वपरायाञ्चोदनायां प्रत्येकं
समुदायेन च व्यवाये पत्वं प्राप्नोतीति तत्र सर्वव्यवायस्य क्वचिदसंभवा-
त्क्वचित्प्रत्येकं क्वचिद् द्वाभ्यां व्यवाये पत्वप्रसङ्ग इत्यत आह । 'नुमादिभिः
प्रत्येकं व्यवायइति' । एवं मन्यते, व्यवायशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते,
नुम्व्यवाये विसर्जनीयव्यवाये शब्दवायइति, यथादर्शितमुपक्रमे, तत्रणको-
रिति पञ्चमीनिर्देशेनानन्तर्यं पत्वप्रतिपादनादनेन च वाच्यत्रयेणैकैकव्य-
वाये पत्वाभ्यनुज्ञानाद्येन नाव्यवधानमिति न्यायेन अधिकव्यवाये पत्वा-
भाव इति । 'निस्सइति' । णिसि चुम्बने, अदादिरनुदात्तेत् । 'निस्स्वे-
ति' । लोट्, सवाभ्यां वामौ ॥

“आदेशप्रत्यययोः” ॥ किमवयवयोगैषा षष्ठी आदेशस्य यः
सकारः प्रत्ययस्य च यः सकार इति आदेशस्त्विन्समानाधिकरणा-
देशो यः सकारः प्रत्ययो यः सकार इति, तत्राद्ये पते स इत्यस्या-
नुवृत्तस्येह वचनविपरिणामो न कर्तव्यो भवति, कार्येण त्वादेशप्रत्यययोः
साक्षात् श्रुतयोरसंबन्धः सकारविशेषणत्वात्, द्वितीये त्वादेशप्रत्यययोः
सकारोरिति द्विवचनं विपरिणाम्यं कार्येण तु साक्षाच्छ्रुतयोः संबन्ध इति
वचनदोषसाम्याच्च युक्तितः पक्षविशेषनिर्णयः, तत्रावयवषष्ठी चेद् द्विवचने
दोषः, विसंविषं मुपलंमुसलम्, आष्टमिके हि द्विवचने स्थाने द्विवचनप-
क्षेऽपि स्थापितः, ततश्च नित्यवीर्ययोरित्येकस्य विसमित्येतस्य स्थाने वि-
संविषमित्येतस्मिन्नादेशे कृते तस्यावयवः सकार इति षत्वप्रसङ्गः । अथ
द्वितीयः पक्षः करिष्यति हरिष्यत्यत्र न प्राप्नोति, समुदायो ह्यत्र प्रत्ययो
न सकारमात्रं, क तर्हि स्यात् यत्र सकारमात्रं प्रत्ययः, इन्द्रो मावत्तत् स
देवान्यत्तत्, वचिष्यतिभ्यां लेट्, तिप्, इतरच्च लोप इत्यादिनेकारलोपः,
लेटोहाटावित्यट्, सिव्यहुलं लेटीति सिप्, वत्तेः कुत्वं, यत्तेः षत्वकत्वे,
अथापरौ द्वौ पक्षौ आदेशस्य यः सकारः प्रत्ययो यः सकार इति, विपर्ययो
वा आदेशो यः सकारः प्रत्ययस्य यः सकार इति, तत्राद्ये पक्षे तावेष दोषो
यौ पूर्वयोः पक्षयोः विसंविषमित्यादौ प्रसङ्गः, करिष्यतीत्यादौ चाप्रसङ्गः
इति, तस्मादन्यः पक्ष आशीयते, यदाह । ‘आदेशप्रत्यययोरिति षष्ठी
भेदेन संबध्यतइत्यादि’ । अत्र च ज्ञापकं यदयमुत्तरसूत्रे असिषहणं
करोति तज्ज्ञापयत्यादेशे समानाधिकरणा षष्ठी न व्यधिकरणेति, अन्यथा
घसेरादेशत्वादेव तस्य सकारस्यानेनैव षत्वसिद्धेरनर्थकं तस्मात्, यच्च
सात्यदाद्योरिति सातिप्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयति प्रत्ययेऽवयवषष्ठी न
सामानाधिकरणेति, अन्यथा सातिसकारस्याप्रत्ययत्वात् षत्वस्य प्राप्त्यभा-
वादनर्थकं तस्मात्, ननु तादेशस्येति षत्वापेतया स्थानषष्ठी, प्रत्ययस्येति
सकारापेतयावयवषष्ठीति सहविवक्षाभावाद् दुन्दुनानुपपत्तिः । नैष दोषः ।
पूर्वाक्तात् ज्ञापकद्वयात्सहविवक्षाया अभावेऽपि दुन्दुभविष्यति, यदि
प्रत्ययावयवस्य षत्वमुच्यते इन्द्रो मावत्तत् स देवान्यउदित्यत्र षत्वं न

प्राप्नोति, प्रत्यय एवात्र सकारो न तु प्रत्ययस्यावयवोऽत आह । 'इन्द्रो-
मावत्तदित्यादि' । इहाशेः सरन्, अत्ररमित्यत्र पत्वं भवति, तस्यैव तु
ह्रधूमादिभ्यः किदिति विहितस्य पत्वं न भवति, ह्रसरं धूसरं तथा बहुव-
दीत्यादिना विहितस्य कत्तमित्यत्र भवति वसंमित्यत्र न भवति, बहु-
लवचनात्प्रत्ययसंज्ञाया अभावात् ॥

“शासिचसिघसीनां च” ॥ ‘अन्वशिष्यदिति’ । सतिंशास्ती-
त्यादिना ज्ञेरङ्, शास इदङ्ङह्नोरितितीत्यम् । ‘उषित इति’ । यज्ञादि-
त्वात्सन्धसारणं, वसतितुधोरिट् । ‘जवतुः जतुरिति’ । लिट्यन्यतरस्या-
मित्यदेशस्तादेशः, गमङ्ङनेत्युपधालोपः । ‘अवचिति’ । अदेर्लुङ्, लुङ्-
सनोर्घस्लृ, मन्त्रे घसेत्यादिना ज्ञेर्लुक्, तत्र युक्तं शासिचस्योरनादेशार्थं वच-
नमिति, घसेरत्वयुक्तमादेशत्वादित्यत आह । ‘घसिर्घट्याद्यादेश इति’ ।
‘आदेशइति’ । आदेशो यः सकारस्तत्र स्थितमिति भावः । यस्त्वना-
देशो घसिस्तस्येह ग्रहणं न भवति विरलप्रयोगत्वात् ॥

“स्तौतिण्योरेव षण्यध्यासात्” ॥ ‘पत्वभूतइति’ । पत्वं प्राप्ते
कृतपत्वइत्यर्थः । ‘आदेशसकारस्येति’ । प्रत्ययसकारस्त्वसंभवाच्च-
संबध्यते । ‘सुष्वापयिषतीति’ । द्युतिस्वाध्यायित्यध्यासस्य संप्रसारणम् ।
‘सिसिततीति’ । सिचि सरणे । ‘सुसूषत इति’ । सूङ् प्राणिप्रसवे ।
परस्मैपदपाठे तु पू प्रेरणइत्यस्य रूपं, यदि सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः,
एवकारस्सहिं विमर्षस्तत्राह । ‘एवकारकरणमिति’ । अथ विपरीते
ऽवधारणे को दोष इत्यत आह । ‘स्तौतिण्योः षण्येवेति’ । ‘इह च
स्यादेवेति’ । षण्येवेत्यनेन ह्यवधारणेन प्रत्ययान्तरे स्तौतिण्योः पत्वं
व्यवच्छिन्नं न तु धात्वन्तरस्य षणि, ततश्चाभिहितदोषद्वयप्रसङ्गः ।
‘सिषेवेति’ । षणीत्यनुच्यमाने प्रत्ययमात्रे नियमः स्यादध्यासात्परस्य
यदि पत्वं भवति स्तौतिण्योरेवेति, ततश्च सिषेवेत्यादौ न स्यात् ।
‘को विनतेनुरोध इति’ । विनतमिति पत्वणत्वयोः प्रातिशाख्येषु

प्रसिद्धिः, एकवर्णमनोकारं विनते सुस्मेति, नः पर इति यथा, अनु-
 रुद्धते आनुकूल्येन प्राप्यतदित्यनुरोधः प्रयोजनं, कृतवत्त्वस्य निर्देशे किं
 प्रयोजनमित्यर्थः । 'सुषुप्सतीति' । रुदविदेत्यादिना सनः कित्त्वं, वचि-
 स्वधीत्यादिना संप्रसारणं, सनीत्युच्यमाने सन्मात्रे नियमः स्यात्, ततश्च
 यथा वत्त्वभूते सनि धात्वन्तरस्य वत्त्वं न भवति एवमिहावत्त्वभूतेषु न
 स्यात् । 'कः सानुबन्धेनुरोध इति' । नकारोच्चानुबन्धः, नकारानुबन्धव-
 तो यदणो किं प्रयोजनमित्यर्थः । वत्त्वस्य तु प्रयोजनं न पृच्छति, तस्य
 लक्षणप्राप्तत्वात् । 'सुषुपिषइन्द्रमिति' । स्वर्पेलिट्, हान्दसत्वाद्गु-
 त्ययो बहुलमिति यास्, यासः से, असंयोगाल्लिट् किदिति लिटः
 कित्त्वात्पूर्ववत्सम्प्रसारणं, द्विवचनं, क्रादिनियमादिलिट्, इन्द्रशब्दे परतो
 यादेशः, लोपः शाकल्यस्येति यलोपः, अत्र नियमाभावादभ्यासात्परस्य
 वत्त्वं भवत्येव, यदित्युच्यमाने तु यावान्कश्चित्त्वशब्दस्तत्र सर्वत्र नियमः
 स्यात्, तस्मात्सानुबन्धकयद्गमम् । 'अभ्यासादिति किमिति' । अभ्यासा-
 द्वा प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्यादुपसर्गादवा प्राप्तिस्तस्या नियमो मा-
 भूत्, अभिषिषिततीत्येतत्तावदप्रयोजनं, कथम्, असिद्धमुपसर्गात्पत्त्वं, तस्या-
 सिद्धत्वाच्चियमो न भविष्यति । स्यादेतत् । यथाऽत एकहल्मध्यदित्यत्र
 लिटा आदेशो विशेष्यते नयेह सनाभ्यासः सनि यो ऽभ्यासस्तस्मात्
 स्तौतिख्योरेवेति, तेन यङि योभ्यामस्तस्मात्पणि धात्वन्तरस्यापि वत्त्व
 भवति, स्वर्पेयङ्, स्वर्पिष्यपिव्येज्वां यङीति संप्रसारणं, सोषुष्यतेः सन्,
 इट्, अतो लोपः, यस्य हलः, सोषुपिष्यते, । तदेतद्वति प्रयोजनमिति ।
 तच्च । अतरङ्गमत्र वत्त्वं बहिरङ्गे नियमस्तस्मादनर्थक्यमभ्यासग्रहणमिति
 प्रश्नः । परिहरति । 'प्रतीषिषतीति' । इणो बोधनार्थत्वाद्द्वय्यादे-
 शाभावोऽज्ञादेरिति सशब्दस्य द्विवचनं, सन्यत इतीत्वं, तत्राभ्यासा-
 श्रये प्रत्यस्य वत्त्वे कृते ऽस्य नियमस्याभावाद्वात्स्याश्रयं वत्त्वमभ्यासस्य
 प्रवर्त्तते । ननु षणीति परसप्तमी, ततश्च षणि परे स्तौतिख्योरे-
 वेति वत्त्वनियमः, क्रियमाणस्तुन्यजातीयस्य षणपरस्य सिसिषततीत्यादेः
 वत्त्वं निवर्तयति, प्रतीषिषतीत्यत्र तु सनि एव द्विवचनमिति द्वापर-

त्वाभावादयं नियमो न प्रवर्तित्यते, सन्त्यत इतीत्यत्रापि तर्हि न प्राप्नोति, समुदायस्य सन्तुष्टत्वात्तस्य च सन्त्यरत्वाभावात्तस्मात्सन्त्यदेशेषु सत्सप्तमी विज्ञेया, ततश्च यद्येत्वं प्रवर्त्तते तथा यत्वनियमोपि स्यादित्यभ्यासग्रहणम् ॥

“सः स्विदित्यदिसहोनां च” ॥ स इत्यविभक्तिको निर्वृणः । ‘एयन्तानामिति’ । यत्त्वप्राप्तौ सत्त्वं मुच्यते, यत्त्वप्राप्तिश्च एयन्तानामिति सामर्थ्यलभ्यमेतत्, किमर्थं पुनः सकारस्य सकार उच्यते ऽत आह । ‘सकार-हेति’ । नेति प्रतिषेधश्च यत्त्वस्य सकारवचनं लाघवे विशेषाभावात् ॥

“वाक् सितद्वयवायेऽपि” ॥ इयङ्कोरिति पञ्चमीनिर्वृणोऽनुवाये न प्राप्नोतीति वचनम् । अद्वित्यागमस्य ग्रहणं न प्रत्याहारस्य, एतच्च द्वयवराद्वयचोपपादितम् । ‘वाक् सितसंशब्दनादिति’ । परिनिविध्यः सेवसितेत्यतः । अपि ग्रहणं किम् । अव्यवधानेऽपि यथा स्यात्, अन्यथा विशेषवचनादनुवायेऽपि स्यात् । ‘अभ्युषोऽदिति’ । पुञ् अभिपवे, लङ्, स्याद्विभ्यः श्नुः, अहागमः, प्रागेव यथादेशात्पत्वं, कृते वा यणि यकारमेवेणमाश्रित्य यत्त्वम् ॥

“स्याद्विष्यभ्यासेन चाभ्यासस्य” ॥ द्वे एते वाक्ये, स्याद्विष्यभ्यासेन व्यवाये यत्त्वं भवति, चाभ्यासस्य च यत्त्वं भवति तेष्वेव स्याद्विष्यति, तत्राद्यं विध्यर्थे, द्वितीयं नियमार्थम् । ‘अपोपदेशार्थमिति’ । अपोपदेशे तु परितिष्ठासतीत्यादौ सामान्यलक्षणेनैव सिद्धम् । ‘अभिषिषेणयिषतीति’ । सेनयाऽभियातुमिच्छतीति विरुद्धा सत्यापपाशेत्यादिना णिच्, टिलोपस्ततः सन्, द्विवचनं, इत्थः, एव इग्न्यस्तादेशे, अव्युत्पचः सेनाशब्दः, यद्वा सहेनेन वर्त्ततइति सेना, महस्य सः संज्ञायामिति सादेशः, यदा तु सिनेतेनेप्रत्यये सेनेति व्युत्पाद्यते तदास्त्येवभिषोपदेशत्वमेति । ‘अभितष्टा’ इति । आदेशसकारस्याप्यस्य

१ विज्ञायते ई. पु. पा. ।

२ ‘यणि प्रतिषेधार्थं चेति’ । इयङ्कोरिति सिद्धं यत्त्वं नियमेन व्यावर्त्तते, तदप्युपसर्गमाश्रित्य भवति । ३ पु. पा. ।

पत्वं न सिद्ध्यति इण्कारभावात् । 'अभिषिषित्तीति' । यद्यप्ययमादेश-
सकार इणश्च परस्मैनाप्यभ्यासमपेत्य पत्वं न सिद्ध्यति । स्तौतिष्योरिव
पणीति नियमात्, अतः षणि यत्पतिषिटुं पत्वं नियमेन व्यावर्तितं तद-
प्युपसर्गमाश्रित्य भवति । अथाभ्यासस्येति किमर्थं, यावताभ्यासेनेत्यत्र
क्रियापेक्षायां प्रकरणादुवाचदति संवन्धते, तच्चापिषष्टसंनिहितमेव
प्रकृतमिति अव्यवायेऽपि पत्वं भविष्यति पूंस्सूत्रवत्, नार्थाभ्यासस्येत्यने-
नात आह । 'अभ्यासस्येति वचनं नियमार्थमिति' । नियमस्य स्वरूपं
दर्शयति । 'स्यादित्येवेति' । विपरीतस्तु नियमो न भवति स्यादित्यभ्या-
सस्येवेति, यदि स्यादभ्यासेन व्यवये पत्त्वविधानमनुपपन्नं स्यात् ।
'अभिसुसूयतीति' । पू प्रेरणे, सत्, सनि यद्गुहोश्चेतीहनिबेधः, अत्र
धातुसकारस्य स्तौतिष्योरिवेति नियमादपत्त्वम्, अभ्याससकारस्य त्वस्मा-
द्वियमात्पत्वाभावः ॥

“उपसर्गात्सुनोतिसुवतिष्यतिस्तौतिस्तौभित्त्यासेनयसेधसिचम-
ञ्जस्वञ्जाम्” ॥ पुञभिषवे स्यादिः, पु प्रेरणे तुदादिः, षोन्तकर्मणि
दिवादिः, चोतः श्यनीति लोपः, छुञ् स्तुतौ अदादिः, वतो वृद्धिर्लुकि
हलि, छुभ स्तभे, अनुदात्तेत्, एतेषां शिपा निर्वृणो यद्गुहोश्चेत्यर्थः ।
'अभिसोषवातीत्यादि' । ष्टा गतिनिवृत्तौ, सेनयतिर्ण्यन्तः, शपा निर्वृणो
नार्थः, यद्गोसम्भवात्, विधू गत्यां, विधू शास्त्रे माङ्गल्ये च भौवादिकौ,
तत्र सेधतेर्गताविति प्रतिषेधादन्यत्र पत्वं, शपा निर्वृणो यद्गुहोश्चेत्य-
र्थः, दैवादिकनिवृत्त्यर्थश्च विधू संराट्ठाविति । षिच तरणे तुदादिर्मु-
चादिः, षञ्ज सङ्गे, ष्वञ्ज परिष्वङ्गे, अनुदात्तेत्, दंशसञ्जस्वञ्जां शपीति
नलोपः, सिवादीनां यद्गुहोश्चेत्यर्थः भवति, अभिषेपिषीतीत्यादि, एतेषां
मह्यव्याये ऽभ्यासव्यवाये च यथा संभवं पत्त्वम्, इण्कारिति वचने, तत्र
कवगंस्यासंभवादित्येति संवन्धते, तत्र यदीणा उपसर्गा विशेष्येत इण-
न्तादुपसर्गादिति, इह न स्यात् निष्पुणोति दुष्पुणोतीति, तस्मादुपस-
र्गणेशेषणीयः, उपसर्गस्येति इति, ननुपसर्गादिति पञ्चमी तत्कथ-
मिष्विशेष्यते, न ब्रूमी वैयधिकरण्येन विशेष्यतइति, किं तर्हि तात्पर्यात्ता-

तमेव विशेषं दर्शयति । 'यवेति' । 'विष्वणतीति' । सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः ॥

"परिनिविध्यः सेवसितसयसिषुमहसुटस्तुस्वञ्जाम्" ॥ सेवति भूषादिष्वनुदात्तेत् । 'सित इति' । षिञ् चन्थने क्तान्तः । 'सय इति' । स ष्वैरजन्तः, षिषु तन्नुपल्लाने द्विवादिः, यह मर्षणेऽनुदात्तेत् । 'सुडि-
ति' । सुट् कात्पूर्वं इत्यस्य यहणं, स्तुस्वञ्जी उक्तार्थो, तयोहपसर्गात्सुनो-
तीत्यादिनैव सिद्धे पर्यादिपूर्वयोहतरसूत्रेणाह्वयवाये विकल्पार्थं वचनम् ॥

"सिवादीनां वा ऽह्वयवाये ऽपि" ॥ सिवादयः प्रत्यासत्तेः पूर्व-
सूत्रे संनिविष्टा एवन्ते, उभयत्र विभाषेयम्, स्तुस्वञ्ज्योः प्राक् सिता-
दिति प्राप्ते इतरेषामप्राप्ते ॥

"अनुविषयंभिनिध्यः स्पन्दतेरप्राणिषु" ॥ स्पन्दू प्रसज्ये अनु-
दात्तेत् । 'अनुस्पन्दते मत्स्योदकेदिति' । मत्स्यश्चोदकञ्च, मत्स्योदके,
जातिरप्राणिनामित्यनेन यत्र सर्वोदयवयवपदान्यप्राणिवाचीनि तत्रैकव-
द्भावः, इह तु मत्स्यशब्दस्य प्राणिवाचित्वादेकवद्भावाभावः, अत्राप्राणि-
ष्विति प्रसज्यप्रतिषेधः, तेन प्राण्यप्राणिसमुदायेऽपि प्राण्यस्तीति प्रति-
षेधो भवति, अन्ये तु पर्युदासं मन्यमाना भवितव्यमेवात्र यत्वेनेत्याहुः ।
इह पर्यादियहणं शक्यमकर्तुम्, एवं वक्ष्यामि, अन्वभिभ्यां वेति, चकारा-
त्परिनिविध्यश्चेति ॥

"परेश्च" ॥ 'पृथयोगकरणसामर्थ्यादिति' । अन्यथा विष-
यिभ्यां स्कन्देरनिष्टायामित्येव ब्रूयात् ॥

"वेः स्कभार्तेर्नित्यम्" ॥ स्कम्भिः सौत्रो धातुः ॥

"इयः बीध्वलुह्लिटां धोऽङ्गात्" ॥ इयन्तादङ्गादुत्तरेषामि-
त्यादिना इयन्तमङ्गं बीध्वमादीनां विशेषणं तेऽपि धकारस्येति दर्श-
यति, धकारस्य त्विणन्तमङ्गं विशेषणं न भवति, इयन्तादङ्गादुत्तरस्य
धस्य स चेत् बीध्वमादीनामिति, तथा हि सति योषिदुमित्यादौ
वचनसामर्थ्यात्पीठव्देन व्याघ्र आश्रयणीयः स्यत् । 'अथोदुमिति' ।

धि चेति सलोपः । 'इण्यहणं कवर्गेणिवृत्त्यहेमिति' । प्रकृतं हीण्य-
हणं कवर्गेण संबट्टमिति तदनुवृत्तेः । तस्याप्यनुवृत्तिः स्यात् । 'पत्तीध्व-
मिति' । चोः कुरिति कुत्वे कृते ङत्वप्रसङ्गः । 'यत्तीध्वमिति' ।
अरच्चादिना षत्वे कृते षटोः कः सीति कत्वम् । 'स्तुध्वेदिति' । टो-
त्वम् । 'अधुध्वमिति' । लङ् । 'परिवेविषीध्वमिति' । विष्णु व्याप्तौ
जुहोत्यादिः स्वरितेत्, निजां त्रयाणां गुणः लावित्यभ्यासस्य गुणः,
लिङ्गः सलोपेनन्यस्येति सीयुठः सकारलोपः, चञ धातुषकारस्य ईध्वं-
शब्दस्य च यः समुदायस्तदात्मकः षीध्वंशब्देऽस्ति न त्वसावङ्गादु-
त्तरः, षकारान्तं ह्यच्चाङ्गं न तु वेधीत्येतावत् । चोदयति । 'अथैवदुह-
यादधीति' । परिहरति । 'एतत्त्विति' । एतदर्थवतो ग्रहणमत्र नाश्रि-
तम् । किं कारणं, न किञ्चिवाश्रितमित्येव ।

“विभाषेतः” ॥ अत्रेणग्रहणमिदं विशेषणं सोऽपि षीध्वमा-
दीनां, तेऽपि धंकारस्येति दर्शयन्नाह । 'इणः परस्मादिट इत्यादि' ।
तत्र षीध्वमौ लिङ्गश्च युतिरुक्तमामन्तये शास्त्रकृतं तु न संभवति,
इडस्तद्वृत्तत्वात्तदुहणेन ग्रहणीतं, अत एवानयोः प्राप्तविभाषेयम् ।

तथैव लुङ्प्रत्ययविधुमादौ धि चेति जुप्ते सति सिच्सकारे ।

इणन्तमङ्गं ध्वमि ज्ञातमातः पूर्वस्य नित्यस्य विधेः प्रसङ्गः ॥

एवञ्च धातावर्गान्तर्गट्टमैधिद्वमित्यादिषु नित्यं ङत्वम् ।

यदि त्विणन्ताद्विहितस्य ङत्वं तथा न ते ङत्वमधिद्वमि स्यात् ॥

तथा

लिङ्गिदोधिघनर्हा ङत्वघत्वधत्वेषु सत्स्वपि ।

इणन्ताद्विहितः षीध्वमिति ङत्वं प्रसज्यते ॥

तथेणो लुङि गादेशे विहिते ध्वमि कर्मणि ।

अगाध्वं यूयमेतेनेत्यत्र ङत्वं प्रसज्यते ॥

एवं बुद्धौ वचिर्वेत्तीध्वमिति ।

इष्यते सर्वमेवेतदिति चेन्नाप्तवागिह ।

तस्मात्प्राप्तविभाषैव सर्वत्रयमिति स्थितम् ॥

तथा च तैत्तिरीयके तार् रुद्रा अन्नवन्मयूषमजनिदुमिति ठत्वं प्रयु-
क्तम्, लविषीदु, लविषीध्वमिति । अन्ये त्विष्टो विभाषाया वक्ष्यमाणत्वा-
द्बोवलीवर्धन्यायेन तद्व्यतिरिक्तमिह मङ्गमिह एत्यत इति वदन्त एधिष्व-
मित्यादौ ठत्वं नेच्छन्ति, तेषामप्यधिदुमित्यत्र भवत्येव नत्सीध्वमित्यादौ
च न भवति । 'आसिषीध्वमिति' । आस उपवेशने । 'अयं भवित-
व्यमिति' । किमचानेन विकल्पेन भवितव्यमुत नेति प्रश्नार्थः । 'उपदि-
दीयिष्वइति' । दीहृ स्ये, लिट्, ध्वमि क्कादिनियमादित्, दीडो युडचि
क्ङीनीति युट् । 'युटा व्यवहितमिति' । समुदायभक्तौ हि युट् तमेव न
व्यवदध्यात् इटन्तु व्यवदधात्येव । 'न भवितव्यं ठत्वेनेति' । अनेन
विकल्पेनेति भावः, पूर्वण तु नित्यं प्राप्नोत्येव । 'अपरेवामिति' । अस्मि
न्यत्वे विकल्प एव भवति ॥

"समासेङ्कुनेः सङ्गः" ॥ सङ्ग इति षष्ठाः स्थाने प्रथमा, एव-
मुत्तरेष्वपि योगेषु, सञ्जनं सङ्गः भावे घञ्, अङ्कुनीषु संगोयस्याः साऽङ्कु-
लिषङ्गा । 'अङ्कुनेः सङ्ग इति' । अत्र शब्दवायदन्त्यधिकारात्सङ्गः । अन्ये
त्वङ्कुने संग इति संबुध्यन्तमुदाहरन्ति ॥

"भीरोः स्थानम्" ॥ 'भीरो स्थानमिति' । पूर्ववत्संबुद्धान्तं षष्ठ्यन्तं
वा, समासेऽङ्कुलिभीरभ्यां सङ्गस्थानइत्युच्यमाने भ्यामित्याधिकं प्राप्नोति,
तस्मादगोविभागः ॥

"अग्नेः स्तुतस्तोमसोमाः" ॥ 'अग्निष्टुदिति' । संपदादित्वा-
दधिकरणे क्तिप्, यचाग्निः स्तूयते सोग्निष्टुत्, ऋतुविशेषः, तत्रेदं भवति,
'अपि वा सर्वेषु देवताशब्देष्वग्निमेवाभिसंनमेदिति' । 'अग्निष्टोम इति' ।
सोमयागस्य सप्तसंस्थाः, तत्राद्या संस्योच्यते । 'अग्नेर्दूर्ध्वादिति' । देवता-
द्वन्द्वे षत्वमित्यर्थः, तत्रैव दूर्ध्वस्य विधानात् । 'अग्निसोमौ माणवका-

१ प्रयुक्तमित्यनन्तरं तथा ग्रहामां विहितमार्गेष्वध्वमिति ई. पु. पाठः ।

२ लविषीध्वम् लविषीध्वमिति नास्ति ई. पु. ।

३ अपि वा सर्वेषु देवताशब्देष्वग्निमेवाभिसंनमेदिति । 'अग्निष्टोम इति' ।
सोम यागस्य सप्तसंस्थेत्यादि पाठ ई. पु. नास्ति,

विति' । अत्र प्राणवके संज्ञात्वेन विदियुक्तावग्निसोमशब्दाविति दी-
र्घाभावात्पत्त्याभावः । ज्योतिर्लंतयोरपि देवतात्वाभावाद्दीर्घाभावात्
पत्त्याभावः । 'अग्निसोमौ तिष्ठत इति' । आखलायनस्तु तत्रापि दीर्घ-
पत्त्ये प्रायुङ्क्त । अग्नीषोमौ प्रणेष्यामीति ॥

"ज्योतिरायुषः स्तामः" ॥ 'ज्योतिष्टोम इति' । अत्र शब्दत्रा-
यदत्यधिकारात् पत्वम् । एवमायुष्टोमेऽपि ॥

"मातुःपितुभ्यामन्यतरस्याम्" ॥ एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्वि-
सर्जनीयशब्दत्रायदत्यधिकाराच्च पूर्वेषां नित्ये प्राप्ते विकल्पः । 'मातुः-
ष्वसेति' । विभाषा स्वसुपत्योरिति षष्ठ्या अलुक् । 'रेफान्तयोरिदं षष्ठ-
यामिति' । तच्चात्तरपदे स्पष्टं पूर्वपदमपि तत्साहचर्याद्रेफान्तमेव, यद्येवं
रेफस्य विसर्जनीये कृते तस्य वा शरीति पते सत्वे कृते ऽरेफान्तत्वाच्च
प्राप्नोति, अत आह । 'एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादिति' । यदि तु सकार-
रान्तयोर्यहणं क्रियेत विसर्जनीयान्तयोनं स्यात्, विसर्जनीयान्तयोस्तु यहणे
भ्यामि परतो निर्द्वयो दुर्घटः स्यात् ॥

"अभिनिस्तनः शब्दसंज्ञायाम्" ॥ 'अभिनिस्तन्येतस्मादिति' ।
एतेन समुदायो निमित्तं न प्रत्येकमिति दर्शयति । 'अभिनिष्ठानो वि-
सर्जनीय इति' । तथा चापस्तम्बः, द्युतरं चतुरतरं वा नाम पूर्वमाख्या-
तोत्तरं दीर्घाभिनिष्ठान्तं घोषवदाद्यन्तरान्तस्यमिति, द्युतरं चतुरतरं वा
नाम कर्तव्यं, कीदृशं नामपूर्वं, नाम प्रातिपदिकप्रक्रियावाचि तत्पूर्वपद-
माख्यातोत्तरं क्रियावाच्युत्तरपदं दीर्घात्परो योऽभिनिष्ठानो विसर्जनीय-
स्तदन्तं दीर्घान्तं विसर्जनीयान्तं चेत्यन्ये, घोषवान्वर्ण आदिर्यस्य तद्घोष-
वदादि, अन्तरतस्य यरलवानामन्यतमं मध्ये यस्य तत्तयोक्तमेवंभूतं
नाम कर्तव्यं, द्रविणोदा वरिवोदा इत्याद्युदाहरणम् ॥

"उपसर्गप्रादुभ्यामस्तिव्यन्तरः" ॥ यं च अज्व यचौ, तौ परौ
यस्मात्स यक्षपरः, यचोरिति सप्तमीतिर्द्वयेनैव सिद्धे परग्रहणं चित्त्यप्र-
योजनम् । 'अभिपत्तीति' । अदादित्वाच्छपो लुक्, रनसोरन्तोपः । अनु-
वृत्तमिति' । कथं पुनरत्र प्रसङ्गे यावता सकारस्य प्रकृतत्वात्तमेव

प्रत्युपसर्गत्वमाश्रयिष्यते, न चात्र सकारं प्रत्युपसर्गत्वमस्ति, तावन्मात्रस्या-
क्रियावचनत्वात्, तत्किमस्तिग्रहणेन, न च प्रादुःशब्दार्थमस्तिग्रहणं कृतं,
तस्य ह्रस्वस्तिविधयत्वेन नियतत्वात्, तदेतदाशङ्कते तावत् । 'तथा-
पीति' । अनुसुशब्दः शुभादिः चतुष्पाद्वचन इत्यन्ये, ततो ठक्ठञोर-
न्यतरः, ठे लोपोकद्वा इत्युकारलोपे सकारमात्रस्य क्रियावाचित्वात् पत्व-
प्रसङ्गः ॥

“सुविनिर्दुभ्यः सुपिसूतिसमाः” ॥ सुपीत्यागन्तुक इकारो न पुन-
रिका निर्द्वैशः, तत्र वचिस्वपीति लक्षणप्राप्तेन संप्रसारणेन धातोरैवायं
निर्द्वैशः स्यात्ततश्च यत्रास्यैतद्रूपं तत्र पत्वमित्ययमर्थो न लभ्यते तस्मा-
दागन्तुकेनकारेण प्रयोगस्यस्य कृतसंप्रसारणस्य रूपस्येदमनुकरणं, तदाह ।
'सुपीति स्वपिः कृतसंप्रसारणो गृह्यतइति' । एतच्च सुपीति निर्द्वै-
शादेव लभ्यते, अन्यथा वचिस्वपीतिवचिर्निर्द्वैशेत । 'सूतीति स्वरूपव-
हणमिति' । सूतेः क्तिवन्तस्य ग्रहणमित्यर्थः, समेत्यपि स्वरूपवहणमेव
न वम ष्टम वैकृत्यइति धातोर्यहणम् । इक्षितपोरन्यतरस्याभावात्, अथ
किमर्थं स्वपेः सुपि भूतस्य पत्वमुच्यते, 'सुपेः पत्वं स्वपेर्माभूत्, सुपेःपत्व-
मुच्यते स्वपेर्माभूदिति, विस्वशा विस्वप्रमिति । 'विसुष्वापेति' । अथ क्रिय-
माणेऽपि विकृतग्रहणे 'विसुष्वापेति केन न' हेतुना केन विसुष्वापेत्यत्रा-
भ्यासस्य पत्वं न भवति, लिट्यभ्यासस्येवाभ्येवामिति संप्रसारणे कृते
सुपिरूपस्य भावात् प्रागेव हलादिशेषात्कृते वा तस्मिन्नेकदेशविकृतस्या-
नन्यत्वादस्ति प्रसङ्गः, 'हलादिशेषाच्च सुपिः,' द्विर्वचने कृते परत्वादुलादिः
शेषेण यकारे निवृत्ते वकारस्य सम्प्रसारणम्, ततश्च सुपिरूपस्य कदा-
चिदप्यभावात्पत्वाभावः, 'इष्टं पूर्वं प्रसारणम्,' उक्तं तत्राभ्येषां ग्रहणस्य
प्रयोजनं परमपि हलादिशेषं बाधित्वा उभयेषां सम्प्रसारणमेव यथा
स्यादिति, तेन सम्प्रसारणमेव पूर्वमिष्टं, विशेषतश्चाचेष्टम्, अन्यथा
पकारवदुकारोऽपि निवर्तत, न ह्यत्र हेतुरस्ति, पकारो निवर्तते वकारो
ऽवर्तिष्ठतइति, एवं तर्हि स्यादित्येवाभ्यासस्येतस्मादेव नियमादत्र
पत्वं न भविष्यति, 'स्यादीनां नियमो नात्र,' किं कारणं, 'प्राक्सितादुतरः

सुपिः, प्राक्सितादिति तत्र वक्तैते, तेन प्राक्सिता ये धातवस्तेषां मध्ये
 स्वादिष्वेवाभ्यासस्य पठ्यामिति नियमेन सुनोतिमुवातिस्वतिस्सोभतय
 एव निवर्त्यन्ते सुपिस्त्ययं ततोवधेरुत्तरः, एवं तदर्थं यदुक्तं नानर्थक्यस्यैव
 मेतस्य न भविष्यति, स्थाने हि द्विवचनेन समुदायोर्थवान् अवयवौ त्वनर्थको
 द्विष्ययोगेऽर्थप्रत्यायनास्यानावर्त्तनाद् द्वाभ्यामर्थः प्रत्याख्यतइत्येकस्यानर्थ-
 क्यमेव तदेतदाह । 'अनर्थको विषुपुः,' यद्वानर्थकस्य ग्रहणं न भवति,
 विषुपुपुरिति न सिद्ध्यति, नैवः दोषः । पुपिभूतो द्विरुच्यते । अयमभि-
 प्रायः । पूर्वं धातुरुपसर्गणं युज्यते तत्र द्विवचनात्परत्वात्सम्प्रसारणं,
 परत्वादेव पत्वं कृतपत्वस्यैव तस्य द्विवचनमिति । ननु पत्वस्यासिद्धत्वा-
 त्पूर्वं द्विवचनमेव प्राप्नोत्यत आह । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचनदिति' ॥

"निनदीभ्यां स्नातेः कौशले" ॥ 'निष्णातः कटककरणादिति' ।
 तत्र कुशल इत्यर्थः । 'नदीष्णादिति' । नदीस्नाने कुशल इत्यर्थः ।
 कवयस्तु कुशलमात्रे प्रयुज्यते । 'नदीस्नात इति' । सप्तमीति योग-
 विभागात्समासः ॥

"सूत्रं प्रतिष्ठातम्" ॥ सूत्रं प्रतेरिति वक्तव्ये निपातनाश्रयणं
 प्रत्ययान्तरं मा भूत् ॥

"कापिष्टलो गोत्रे" ॥ गोत्रमिह प्रवराध्यायपठितं दृश्यते, तत्र
 च स्वसन्तानस्य व्यपदेशहेतुराद्याः पुरुषो गोत्रमित्युच्यते, पारिभाषिक-
 ग्रहणे तु कापिष्टलिरित्यत्रैव स्याद्व्यत्र गोत्राभिधायी प्रत्ययः, यदि तु
 गोत्रं न पत्वस्य विषयेन निर्दृष्टं, किं तर्हि दर्शनस्य गोत्रे यो दृष्टः
 कपिष्टलशब्दः स साधुभवेति, क्व यत्र तत्रेत्याश्रीयते, पारिभाषिकेऽपि
 गोत्रे न दोषः ॥

"प्रष्टोऽयगामिनि" ॥ 'प्रस्ये हिमवत इति' । घञर्थं कविधा-
 नमित्यधिकरणे कः ॥

"श्तासनयोर्विष्टरः" ॥ विस्तीर्यतइति विष्टरः, प्रथमे वाऽव-
 शब्दइति घञि प्राप्ते अस्मादेव निपातनादप्यु, रुडिशब्दत्वाद्वा पचा

अवि व्युत्पाद्यः उलपेन कृता टीका चैलपी सा वाक्यस्य विस्तरः,
अशब्द इति प्रतिषेधादपि ॥

“कन्दो नान्वि च” ॥ ‘विष्टार इति निपात्यत इति’ । ननु
च विष्टर इति प्रकृतं तत्कथं विष्टार इति निपात्यते इत आह । ‘विपूर्वा-
दिति’ । यदि त्विह कन्दो नान्वि विष्टार इत्यात्वं क्रियेत घञ् विधौ कन्दो-
नान्वि चेति शक्यमकर्तुम्, इह वा विष्टार इत्युच्येत तत्र वा कन्दो-
नान्वीति, को न्यत्र विशेषः, अपर आह । घञ् विधौ वाचिति नानुवर्त्तते,
तेन प्रस्तारपङ्क्तिः संस्तारपङ्क्तिरित्यपि भवतीति ॥

“गवियुधिभ्यां स्थिरः” ॥ ‘गविष्ठिरः युधिष्ठिर इति’ ।
संज्ञायामिति सप्तमीसमासः, । ‘गोशब्दादहलन्तादपाति’ । यद्वाप्य-
वादेशे कृते सन्धाति हलन्तो भवति तथापि उत्पत्तिवेत्तायामहलन्त-
त्वाविपातनमाश्रितम् ॥

“विकुशमिपरिभ्यः स्थलम्” ॥ विकुपरि इत्येतेषां कुगतिमा-
दय इति समासः, शमीशब्दस्य तु षष्ठीसमासः, व्यापोः संज्ञाकन्दसो-
र्बहुलमिति ह्रस्वत्वं, सूत्रे ह्रस्वोच्चारणे ह्रस्वपक्षे पत्वं यथा स्यात्तेन
प्रयोगे बहुलवचनाद्वदा ह्रस्वत्वं न भवति तदा पत्वमपि न भवति ॥

“आम्बाम्बोभूमिसव्यापट्विचिकुशेकुशङ्कुभूमिज्जिपुञ्जिपरमेर्वाह-
द्विज्यभिभ्यः स्थः” ॥ ‘स्थशब्दसकारस्येति’ । एतेन स्थ इति सूत्रे
स्वरूपग्रहणं प्रथमान्तमिति दर्शयति । यदि त्वातो धातेरिति तिष्ठते-
राकारलोपं कृत्वा षष्ठा निर्वृशः स्यात्तदा गोस्थानं भूमिस्थानमित्या-
दावपि पत्वं स्यादिति भावः, आम्बे तिष्ठत्यम्बष्ठः, सुपि स्थ इति कप्र-
त्ययः, व्यापोरिति ह्रस्वत्वम् । ‘आम्बष्ठ इति’ । संज्ञेयं जनपदविशेषस्य ।
‘गोष्ठ इति’ । घञर्थे कविधानमित्याधकरणे कप्रत्ययः, भूमिष्ठादौ
सुपि स्थः । ‘सम्बेष्ठ इति’ । हलदन्तात्सप्रम्या इत्यनुक्, यदि स्थ इति
स्वरूपग्रहणं स्यात्स्थित्स्मृणां न प्राप्नोतीतीदमाह । ‘स्यास्थिविति’ ।
स्थाशब्दः क्तिवन्तः । ‘सम्बेष्ठा इति’ । इत्वे वकारप्रतिषेध इति
वचनात्प्रत्ययलक्षणेनेत्वं न भवति, गमेरिनिरिति वर्त्तमाने परमेस्थः

किञ्चेति किदिनिप्रत्ययः, परमेष्ठीशब्द ईप्रत्ययान्तः बाहुलकादा-
कारलोपः । सञ्जे तिष्ठति सञ्जेष्टा सारथिः ॥

“सुषामादिषु च” ॥ क्वचित्सात्पदाद्योरिति प्रतिषेधे प्राप्ते
क्वचित्त्वादित एवाप्राप्ते पत्वे सुषामादिषु मूर्धन्या विधीयते । ‘दुष्वा-
मेति’ । विषर्जनीयशब्दायेवोत्पत्तिकारादत्र पत्वम् । ‘सुशब्दस्ये-
त्यादि’ । अत्रैवमभिसंबन्धः, सुदुष्शब्दोस्तु क्रियाविशेषविषयत्वाद्-
नुपसर्गत्वे सति निषेधः । ‘दुःषेधइति’ । ‘पाठोयमिति’ । तत्र सुश-
ब्दस्य सुः पूजायामिति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, सा चोपसर्गसंज्ञाया बाधिका,
आकङ्क्षाधिकारात्, निर्दुरोरप्युपसर्गत्वाभावः, क्रियान्तरविषयत्वात्,
गमिक्रियाविषयौ हि तौ, निर्गतः सेधो निःषेधः, दुर्गतः सेधो दुःषेध
इति । तेनोपसर्गात्सुनोतीत्यादिना नैतेषु पत्वप्राप्तिः, एवं तावत्
विधू हिंसासंराद्योरित्यस्य घञि सेध इति रुपमित्याश्रित्योक्तम्, यदा
तु पिथ गत्यामित्यस्य घञन्तस्य रुपं तदाप्याह । ‘सेधतेर्गताविति
प्रतिषेधबाधनायं चेति’ । सुषन्धिरित्यादावुपसर्गं घाः किः, समः
पत्वम् । ‘उणादिष्वेताविति’ । पूर्वभिद्व्यधिधृषिभ्यः कुरिति वर्तमाने
अपदुःसुषु स्य इति कुप्रत्ययः । ‘गौरिपथ्य इति’ । बहुव्रीहौ सक्य्यणो-
रिति षच् । ‘प्रतिष्ठाकेति’ । प्रतिपूर्वात्स्वातेरातरचोपसर्गइत्यह् तद-
न्ताट्ठाप्, ततोज्ञातादिषु कः । केण इति ह्रस्वत्वं, प्रत्ययस्यादित्तीत्वम् ।
‘नौषेचनमिति’ । सिचेल्युट् । ‘दुन्दुभिषेवणमिति’ । सेवतेः सीव्यतेर्वा
ल्युट्, एतिसंज्ञायामगदितिगणसूत्रम् तद्वाचष्ट । ‘एकारपरस्येति’ ।
हरयः सेना अस्य हरिषेणः, परितः सेना अस्य परिषेणः । ‘पृथ्वी
सेना यस्येति’ । स्त्रियाः पुंवदिति पूर्वपदस्य पुंवद्भावः । ‘नलवाट्टेति’ ।
पूर्वण नित्ये प्राप्ते विकल्पः, चकारोऽनुक्तसमुल्लयार्थः, आकृतिगणता-
मस्य सूचयति, तदाह । ‘अविहितलवणइति’ ॥

“ह्रस्वात्तादौ तद्धिते” ॥ अपदान्तस्येत्यधिकारादप्राप्तं यत्वं विधीयते, तरवादय एव तावत्तद्धिताः संभवन्तीत्याह । ‘त’रत्तम-
बिति’ । ‘सर्पिष्टुरमिति’ । सर्पिर्जातेः प्रकर्षाभावेऽपि सहचारिणो गुणस्य
गन्धादेः प्रकर्षे प्रत्ययः । ‘चतुष्टयइति’ । जसः शी । ‘सर्पिष्टइति’ ।
प्रतिप्रयोगे पञ्चम्यास्तसिः । ‘आविष्ट इति’ । अव्ययात्यवित्यवाविः-
शब्दाच्छन्दसीतिवचनात्प । ‘सर्पिःसादिति’ । विभाषा सातिःकात्स्न्यं,
ननु च सात्यदाद्योरिति प्रतिषेधादेवात्र यत्वं न भविष्यतीत्यत आह ।
‘प्रत्ययसकारस्येति’ । ‘भिन्दुस्तरां हिन्दुस्तरामिति’ । भिदिहिदिभ्यां
लिङ्, भेजुंसि यासुट्, तिङ्खेति तरप्, किमेतिङ्ख्यण्घादिति चामु-
प्रत्ययः, आदिग्रहणं शक्यमकर्तुं, तीत्येव यस्मिन्विधिस्तदादावल्परहणे,
पुंसः प्रतिषेधः, पुंस्त्वं पुंस्ता ॥

“निसस्तपतावनासेवने” ॥ ‘निसस्तं रतो निसस्ता अरातय
इत्यञ्जेति’ । एवमपि कस्यां विच्छाखायां पाठमुपलभ्य परिहार उच्यते
तैत्तिरीयकास्तु यत्वमेव पठन्ति ॥

युष्मत्तत्तत्तुःष्वन्तःपादम्” ॥ तत्तुःष्विति सकारान्तानुकर-
णान्तरस्य सुप्सकारस्य नुम्विसर्जनीयशब्दवायेऽपीति यत्वम् । ‘तकारादि-
ष्विति’ । एतदुष्मद् एव विशेषणमितरयोरव्यभिचारात् । ‘त्यं त्वा
इत्यादि’ । एतेषामेव संभव इत्यर्थः । ‘अग्निस्तत्पुनराहेति’ । अग्नि-
रित्ययं पूर्वस्य पादस्यान्तः यन्मयात्मनो मिन्दाभूर्दभिरिति, तेनायं
पादान्ते सकारो न पादमध्ये ॥

“स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि” ॥ ‘पूर्वपदादित्येव सिद्धइति’ ।
पूर्वपदमिति सामान्येन तत्राश्रिते न तु समासावयव एवेति वाक्येऽपि
तेनैव सिद्धं यत्वमिति भावः, ततश्च स्तुतस्तोमग्रहणं प्रपञ्चार्यम्,
छन्दोबह्व्यं तूतरार्थं कर्तव्यमेव ॥

“पूर्वपदात्” ॥ ‘असमासेऽपीति’ । एतच्च सवनानिषु सवने-
सवनइत्यादीनां पाठादेवावसीयते ॥

“सुत्रः” ॥ ‘अभीपुण इति’ । इकः सुत्रीति दीर्घत्वं, नश्च
धातुस्योरुपभ्य इति णत्वं, क्वचित्तु वृत्तावेवैतत्पठ्यते ॥

“सनेतिरेतः” ॥ ‘गोषा इति’ । जनसनवनक्रमगमो विट्, विट्-
नोरनुनासिकस्यात्, क्वचित्त्विदमपि वृत्तावेवास्ति । ‘गोसनिमिति’ ।
ह्रस्वसि वनसनरसिमयामितीत्ययः । ‘सिसानयिषतीति’ । यद्व्य-
यन्तः सूत्रउपातस्तथाप्ययन्तस्य प्रतिषेधवचने प्रयोजनं नास्तीति
कृत्वा ण्यीर्था विज्ञास्यते, इह तु सिसनियतीति स्तौतिण्यौरेव षणीत्ये-
तस्माद्वियमादप्रसङ्गः षत्वस्य । ‘सिसनीरिति’ । क्लिप्यतो लोपः, ततः
सुः, हल्द्वयादिलोपः, सनः सकारस्य षत्वं प्राप्नोति कृत्वं च, तत्र षत्व-
स्यासिद्धत्वादुत्वं वारुपधाया दीर्घं इति दीर्घत्वम्, अत्र सन् षत्वभूतो
न भवतीति स्तौतिण्यौरेवेत्यस्य नियमस्यायमविषय इति षत्वं प्रसक्तं-
स्माद्वियमाव भवति, एतस्मिंश्च प्रयोजने सति सामर्थ्याभावाद् ण्यन्तस्य
नियमाभावात्सिषाणयिषतीति षत्वं भवत्येव ॥

“सहेः एतनतोभ्यां च” ॥ ‘योगविभागमिति’ । तत्र द्वितीयो
योगः पूर्वयोगस्यासर्वविषयत्वज्ञापनार्थः । ‘संहितायामेवेति’ । उभयत्रा-
पि संहिताधिकारादयं विशेषो लभ्यते, नहिदृतिरूपेत्यादिना दीर्घत्वम् ।

“नरपरसुपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम्” । ‘विसंसिकाया
इति’ । संज्ञायामिति एतुल् । ‘विसृज्यमिति’ । सुम्भु विश्वासे उक्तः, यस्य
विभाषेतीदृप्रतिषेधः, अनिदितामिति नलोपः । ‘विसृप इति’ । सुपि-
सृदोः कसुल्, सवनेसवनइत्यादौ वीप्सायां द्विवचनं, किंसदत्यत्रायोग-
वाहानामिदृसु णत्वं शर्पे जशभावपत्वे इति वचनाच्छब्दत्राये इति षत्वप्र-
सङ्गः, यथा तु शर्पपदेशो न कर्तव्यस्तथा हयवरहित्यत्रोक्तम्, अश्वस-
नियहणमनर्थकमनिष्पन्नत्वादत आह । ‘अश्वसनियहणमिति’ । ज्ञाप-
नस्य प्रयोजनमाह । ‘जलाषाहमिति’ ॥

“सात्यद्राद्राः” ॥ आदियहणं शक्यमकृते, पदादिति पञ्चमी-
निर्द्देशः कर्त्तव्यः, पदात्परस्य सकारस्य नेति, इहापि तर्हि न
प्राप्नोति, अग्निषु वायुषु त्वत्तु, सातिप्रतिषेधो ज्ञापयति स्वादौ यत्पदं
न तस्मात्प्रतिषेध इति, तत्रायमप्यर्थः, द्वधिसिद्धुसिगित्यादौ प्रतिषेधः
सिद्धौ भवति, नह्ययं सकारः पदादिः, गतिकारकोपपदानां कृद्धिः सह
समासवचनं प्राक् सुबन्तत्वेरिति वचनात्पदात्परस्तु भवति, तत्रापि पूर्व-
पदस्य सुबन्तत्वात्, बहुवस्तु प्रतिषेधः, बहुवस्तु परस्य प्रतिषेधो
वक्तव्यः बहुसेता, नह्यत्र पदात्परः सकारः ॥

“सिचो यङि” ॥ ‘परिसेसिच्यतइति’ । अत्राभ्याससकारस्य
उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना प्राप्तिः, धातुसकारस्य त्वादेशसकारत्वात्स्या-
दिष्वभ्यासेन चेत्येतस्माच्च, ननु चोपसर्गात्प्रतिषेधविषये पत्वमारभ्यते
तद्वधैव पदादिप्रतिषेधं बाधते एवं सिचो यङीत्येतमपि बाधेतात आह ।
‘उपसर्गाद्या प्राप्तिरिति’ । येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति, नाप्राप्ते
च पदादिलक्षणे प्रतिषेधे उपसर्गात्पत्वमारभ्यते सिचो यङीत्येतस्मिंस्तु
प्राप्ते चाप्राप्ते च, अथ वा पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधान्बाधते न
परानिति, अनेनैतदपि निरस्तं स्यादिष्वभ्यासेन चेत्यनेन यथाभिषिषि-
क्षतीत्यत्र स्तोतिष्णोरेवेतिनियमं बाधित्वा पत्वं भवति तथैनमपि प्रति-
षेधं बाधित्वा धातुसकारस्य प्रसङ्ग इति ॥

“सिधतेगंतौ” ॥ उपसर्गादिति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते ॥

“प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च” ॥ स्तब्धेरिति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते ॥

“सोढः” ॥ ‘सोड्भूतो ण्यतइति’ । निष्ठान्तस्य प्रथमया
निर्द्देशशङ्कामपाकरोति । ‘परिसोढेति’ । परिनिविध्य इति प्राप्ते प्रतिषेधः ॥

“स्तम्भुसिबुसहां चङि” ॥ अत्राद्यस्य स्तम्भेरिति प्राप्तिः, इत-
रयोस्तु परिनिविध्यः सेवासतेति । ‘अभ्यतस्तम्भादिति’ । प्राक्सितादह-

व्यवायेपीति स्यादित्यध्यासेन चेति प्राप्तिः, पर्यंसीषिवदित्यत्रापि सिवादीनां बाह्यव्यवायेपीति प्राप्तिः । 'उपसर्गादिति वक्तव्यमिति' । किमर्थमित्याह । 'उपसर्गाद्या प्राप्तिरिति' ॥

"सुनोतेः स्यसनोः" ॥ 'अत्रेत्यादि' । इतिकरणो हेतौ, यस्मात् स्तौतिष्योरवेति नियमादध्यासादप्राप्तिः स्यादित्येवाध्यास-
स्येति नियमादुपसर्गादप्यप्राप्तिः, तस्मादभिसुसूरित्युदाहरन्ति, अथ वा कथं पत्वप्रसङ्गेत आह । 'अत्र हीति' । यथा चात्र सन्पत्वभूतो न भवति तथा सनोतेरन इत्यत्रोक्तम् । 'अध्यासात्प्राप्तिरिति' । अध्यास्य हणमुपसर्गात्प्राप्तिरसंभवादध्यासेन व्यवहिताच्च धातुसकारस्य प्रसङ्गः, नाप्यध्याससकारस्य, स्यादिनियमेन व्यावर्तितत्वात्, एवं चात्राभिव्यहण-
मतन्त्रं सुसूरित्युदाहरतव्यम् ॥

"सदित्स्वञ्ज्योः परस्य लिटि" ॥ लिटि द्विवचने कृते द्वौ सकारौ भवतः, तत्र सदेः स्यादित्यध्यासेन चेति वचनात्सदिरप्रतेरिति पत्वप्र-
सङ्गः, स्वञ्जेरप्युपसर्गात्सुनोतीत्यादिना । 'परिष्वज्जहति' । कथं पुन-
रत्र नलोपः, यावता संयोगान्तत्वाच्चात्र लिटः कित्त्वमस्ति, अत आह । 'स्वञ्जेरिति' । एतच्छेन्धिभवतिभ्यां चेत्यत्र व्याख्यातं, स्वञ्जियहणञ्च
वार्तिके दर्शनात्सूत्रे प्रक्षिप्तं, यथाह सदेर्लिटि प्रनिषेधे स्वञ्जेरुपसंख्यान-
मिति ॥

"नियमिभ्योऽह्यवाये वा कृन्दसि" ॥ प्रकरणेन प्राप्तस्य सत्वमा-
त्रस्य प्रतिषेधः । 'न्यष्टौदिति' । उतो वृद्धिर्लुकि हलोति वृद्धिः, अभ्य-
स्याद्विषोः एतना चरातीरित्युदाहरणम् ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यामष्ट-

मस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

"रषाभ्यां षो णः समानपदे" ॥ निमित्तयोरादेशे लाकार-
बलवारणार्थः, समानञ्च तत्पदं, समानपदं, निमित्तनिमित्तिनोश्चाय-
माधारनिर्द्देशः, तदाह । 'समानपदस्यो चेदिति' । एकपद्यायः समा-

नशब्दः । निमित्ते रथौ, निमित्ती नकारः, यद्यप्यसौ प्रागेव सिद्धस्वरूप-
स्तथापि तस्मिन्ने भवतो णकारस्य यन्निमित्तं तस्यापि तेन संबन्धोऽस्त्येव,
णकार एव वा निमित्ती तस्य तु विधानोत्तरकालं समानपदस्यत्वम् ।
'ययहणमुत्तरार्थमिति' । अडादिव्यवाये णत्वं वत्यति तदस्मादपि यथा
स्यात्, अयेहार्यमपि कस्माच्च भवति अत आह । 'युत्वेनैव सिद्धमेतदिति' ।
'अवर्णोच्चेति वक्तव्यमिति' । रथाभ्यां णत्वमुच्यमानमृकाराच्च प्राप्नोतीति
वचनं, न च शक्यं वक्तुमवर्णोऽस्याद्रेफाद्विष्यतीति । वर्णो ह्यत्र रेफः
सूत्रउपात्तः, प्रकारेण साहचर्यात् । न च वर्णोऽकदेशा वर्णयहणेन एह्यन्ते ।
'तिसृणामिति' । न तिसृचतस्र इति प्रतिषेधाच्चाभीतिद्विर्घत्वाभावः,
तत्तर्हि वक्तव्यं नेत्याह । 'रश्रुतिमामान्यनिर्देशात्सिद्धमिति' । र इति
श्रुतिः आचरेणोपलब्धिर्ययोस्ते रश्रुती वर्णात्मिका चावर्णात्मिका च व्यक्ति-
स्तयोर्व्यत्सामान्यं तन्निर्दिश्यते न तु वर्णात्मिकैव व्यक्तिरित्यर्थः । नन्वेवमपि
अकारे त्रयो भागा अभितोऽभितो मध्ये रेफभक्तिर्मात्रा चतुर्भागात्मिका-
ततरव परयाऽभक्त्या व्यवधानाच्च प्राप्नोति । अह्यव्यवायदत्येवं भवि-
ष्यति । न पराऽभक्तिरहसंचिविष्टा, सा ह्यहंमात्रा चतुर्भागात्मिका
अकारभक्तिः । न च तस्याः सवर्णयहणेन नाप्यह्यहणेन यहणमसवर्णत्वात्,
नहि तस्याः स्थानं प्रयत्नो वा एवमस्ति । तस्मात्सामान्यनिर्देशेऽपि नैव
णत्वं सिध्यति, अत आह । 'वर्णभक्त्या चेति' । वर्णस्य समुदायस्याव-
यवभूता या पराऽभक्तिस्त्येत्यर्थः । ननु च नृनमनयहणं शृङ्गार्थं स्यात्
नृनमनस्यापत्यं नान्नमनिरिति, नैतदस्ति । बहिरङ्गा वृद्धिरन्तरङ्गं णत्वम्
असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । 'अथ चेति' । व्यक्तिनिर्देशेऽपि न दोष इत्यर्थः ।
अपरः प्रकारोऽभितोऽभितो चतुर्भागात्मिके मध्ये शुद्धो रेफोऽहंमात्रा-
त्मकस्तेन व्यक्तिनिर्देशेऽप्यदोष इत्यर्थः । ननु च परयाऽभक्त्या व्यवधानम् ।
एवं तदुत्तरसूत्रे योगविभागः करिष्यते । व्यवधेऽपीति । व्यवधेऽपि
णत्वं भवति, ततोऽद्वयानुम्भिरिति । इदमिदानीं किमर्थं नियमाय
वर्णात्मकैर्व्यवाये यदि भवति अडादिभिरेवेति, अपदान्तस्य मूर्धन्य इत्य-
धिकारादत्र लयहणं शक्यमकर्तुम् । उत्तरञ्च च पदान्तस्येति प्रतिषेधः ॥

“अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि” ॥ रषाभ्यामिति पञ्चमीनिर्देशा-
द्व्यवाये न प्राप्नोतीत्ययमारम्भः । ‘पर्याणद्वमिति’ । नह्यन्धने, पर्या-
ङ्पूर्वः निष्ठा, नह्यो धः । ननु चाङ् व्यवायइत्येवात्र गत्वं सिद्धं तत्किम-
र्थमाङ्ग्रहणमित्यत आह । ‘अङ् व्यवायइत्येव सिद्धमिति’ । क्वचित्तु आङ्-
ग्रहणं पदव्यवायेपीत्यस्य बाधनार्थमित्येतावत्पठ्यते । ‘वृंहणमिति’ । इति
वृद्धौ, इदितो नुम्, नश्चापदान्तस्य झलोत्यनुस्वारः । यश्चेवमनुस्वारे-
णात्र व्यवायो न नुमात आह । ‘नुम्यग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थमिति’ । झल्-
परस्य नुमोऽनुस्वारविधानात्स्यानिना नुमानुस्वार उपलभ्यते, एवमपि योऽ-
नुस्वारो नुमस्थानिको न भवति तद्व्यवाये न प्राप्नोति तृह इव हिंसायी, ।
तंहणमिति, अत आह । ‘तेनेति’ । नात्र नुमस्थानिकोऽनुस्वार उपलभ्यते
किं तदनुस्वारमात्रं तेनात्रापि भवतीत्यर्थः । यत्र तर्हि नुम एव श्रवणं
नानुस्वारस्य तत्र गत्वं भवति वा न वात आह । ‘सत्यपि चेति’ । यथा
नक्षत्रं दृष्ट्वा घातं विसृजेदिति कालविशेषोपलक्षणपरायां चोदनायां सत्य-
पि दिवा नक्षत्रदर्शने वाग् न विसृज्यते उपलक्षितस्य कालस्याभावात् ।
असत्यपि नक्षत्रदर्शने रात्रौ विसृज्यते, तस्य कालस्य भावात्तथेहापि
द्रष्टव्यम् । ‘प्रेत्यनमिति’ । इविः प्रीणनार्थः । ‘इदितो नुम्, अत्रेजादेः
सनुम इति गत्वपसङ्गः, इह समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टा, यथा
गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति अर्थेनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति, न च
प्रत्येकं दण्डयन्ति । प्रत्येकमपि दृष्टा, यथा वृद्धिगुणसंज्ञे प्रत्येकं भवतः,
तत्रेह यदि पूर्वः कल्प्य आश्रीयते न क्वचित्स्याच्च हि समस्तैरहादिभिर्व्य-
वायः क्वचिदपि संभवति, द्वितीये तु अर्हणेत्यादौ न स्यात्, अटा कव-
र्गण च व्यवायात्, अत आह । ‘व्यवायोपलक्षणार्थत्वादिति’ । इह ये
यदुपलक्षणयोपादीयन्ते तेषामेकेन द्वाभ्यां बहुरभिरप्युपलक्षितः स एह्यते,
तद्वथा गौः सह न भोक्तव्यमित्युक्ते प्रत्येकं च सह न भुज्यते, समुदि-
तैरपि, तथेहापि शकुवन्त्यहादयः समस्ता व्यस्ताश्च व्यवायमुपलक्षयितु-
मिति सर्वत्र भवति, अहादिव्यवाये गत्वेऽन्यवाये प्रतिषेधः, आदशेन
स्पर्शेन, यद्व्यवचान्येनापि व्यवायो यस्त्वटा व्यवायस्तदाश्रयं गत्वं वा-

प्राप्ति, यत्र त्वनिर्दिष्टैरेव व्याघातस्तत्रैव न स्यात् कृत्स्नं सृष्टोतीति, नैव
दोषः, रथाभ्यामित्यत्र तस्मादिति परिभाषोपस्थानादुवायेण त्वासङ्गात्सू-
त्रमिदमारभ्यमाणमहादिव्याघातश्च त्वमनुज्ञानाति नात्यव्याघाये, तस्य
निर्दिष्टयहणेन निवर्तितत्वात्, यदि च निर्दिष्टव्यतिरिक्तैरपि व्याघाये
णत्वं स्यात्, नुम्यहणमनर्थकं स्यात् केवलेन नुमा व्याघायासम्भवात् ॥

“पूर्वपदात्संज्ञायामगः” ॥ रथाभ्यामिति वर्त्तते, न च तयोः
पूर्वपदत्वं सम्भवतीति सामान्यात्पूर्वपदस्याविमितादुत्तरस्येत्येषोऽर्थो वि-
ज्ञायतइत्याह । ‘पूर्वपदस्यादिति’ । रथकारान्तात्पूर्वपदादित्ययं
त्वर्थो न भवति व्याख्यानात् । ‘द्रुणसदिति’ । द्रुवि नासिका यस्येति
बहुव्रीहिः, अनासिकाया इत्युत्पत्ययो नसादेशश्च । ‘वाधीणस
इति’ । वध्या विकारो वाधी रज्जुः, वाधीव नासिका यस्य स वाधीणसो
मृगविशेषः, तत्र पूर्वपदस्योपमाननिष्ठत्वाद्वाधिकरणत्वात्पुंवद्वावाभावः,
नस् शब्दः प्रियादिषु वा द्रष्टव्यः । ‘शूर्पेणखेति’ । नखमुखात्संज्ञायामिति
प्रतिषेधः, यदा तु योगो विवक्ष्यते न संज्ञा शूर्पाकाराणि नखानि यस्या
इति तदा डीप् भवति, णत्वं तु न भवति, शूर्पेणखी, एवञ्च णत्वङ्गीषो
न समवेतः । ततः शूर्पेणखीवाक्यादिति । अगदिति शक्यमव’क्तुम्,
कस्माच्च भवति अचामयनमृगयनमिति । निपातनादेर्तात्पर्यदृष्टम् ।
अमृगयनादिभ्य इति । यथान्यत्रोक्तं सर्वनामसंज्ञायां निपातनाण्यत्वा-
भाव इति । ‘पूर्वपदात्संज्ञायामेवेति’ । विपरीतस्तु नियमो न भवति
पूर्वपदादेव संज्ञायामिति, शिवादिषु सुषेणशब्दस्य पाठात्, सिद्धे
सत्पारम्भो नियमाय भवति, कथमत्र सिद्धिरित्याह । ‘समानपदेपि
हीति’ । यद्यपि पूर्वपदस्य निमित्तमुत्तरपदस्यो निमित्तीति भिन्नपद-
स्यत्वमप्यस्ति तथापि समासे कृते ततो या विभक्तिरुच्यते तथा समु-
दायस्य पदसंज्ञायां सत्यां तस्मिन्समानेपि पदे भावादस्त्येव पूर्वण प्राप्तिः,
समानपदत्वं हि तत्राश्रितं न भिन्नपदत्वं प्रतिषिद्धं, तस्मादुपपन्नं

नियमार्थत्वं, यद्येवं यथोत्तरपदस्यस्य नकारस्य णत्वं नियमेन व्याव-
 र्त्यते चर्मनासिक इति तथा तद्विपूर्वपदस्यस्यापि व्यावर्त्यत
 खरपस्यापत्यं नडादिभ्यः फक् खारपायणः, मातृभोगाय हितः भोगो-
 त्तरपदात्तः । मातृभोगीणः, करणं प्रियमस्य करणप्रिय इत्याह ।
 'स चेति' । संबन्धिशब्दो नियतमेव प्रतियोगितमुपस्थापयति, तद्यथा
 मातरि वर्त्तितव्यं पितरि शुश्रूषितव्यमिति, न चोच्यते स्वस्यां मातरि स्व-
 स्मिन्नितरीति, अथ च संबन्धादेतद्वध्यते यस्य या माता तस्यामिति । यो
 यस्य पिता तस्मिन्निति, पूर्वपदमुत्तरपदमिति च संबन्धिशब्दावेतौ पूर्वपदम-
 पेक्ष्योत्तरपदं भवति उत्तरपदं चापेक्ष्य पूर्वपदं तत्र संबन्धादेतदवगन्तव्यं,
 यत्प्रति पूर्वपदमित्येतद्व्यति तत्स्यस्य नियम इति । किञ्च प्रत्येत-
 द्व्यति उत्तरपदम्, अयं तर्हि दोषः, अग इति नियमस्यैव प्रतिषेधः
 प्राप्नोति, तेनैकवाक्यत्वात् न णत्वस्य, ततश्च संज्ञायाञ्च गान्तरे णत्वं
 प्राप्नोति अत आह । 'अग इति' । अग इति योयं प्रतिषेधः स णत्वस्य
 न नियमस्य, अत्र हेतुः । 'योगविभागेनेति' । पूर्वपदात्संज्ञायामित्येको
 योगः, अग इति द्वितीयः, अनेन च या च यावती च णत्वप्राप्तिः सा सर्वा
 प्रतिषिध्यते, योगविभागसामर्थ्यात् । 'अगरे त्वित्यादि' । कयं पुनः समा-
 नमेवेत्यवधारणं लभ्यते ऽत आह । 'समानग्रहणादिति' । पदइत्येव
 वक्तव्यं, तत्रापदस्ययोर्निमित्तिनिमित्तनारसंभवात्पदग्रहणमेकत्वविषयार्थे
 विज्ञायते, एवं सिद्धे यत्समानग्रहणं क्रियते तस्यैतत्प्रयोजनं यथैवं विज्ञायेत
 समानमेव यत्पदमिति, तेषामेवं ब्रुवतां विध्यथेमेतद्विज्ञायतइत्याह ।
 'तेषामिति' । विध्यर्थत्वमेवोपपादयति । 'समासे हीति' । अथास्मि-
 न्यन्ते खारपायण इत्यत्र कयं णत्वं, यावता खरपशब्दे खरशब्दस्यापि
 पदत्वमस्ति तत्स्यत्वाद्देकस्य समानपदस्यत्वमेव न भवति, नैष दोषः, यत्र
 द्वावपि निमित्तनिमित्तिनौसमानपदस्यत्वं व्यभिचरतस्तत्र णत्वाभावः, इह
 रेकस्य व्यभिचारेऽपि नकारस्य समानपदस्यत्वाव्यभिचाराणत्वं प्रवर्त्तते,

“वनं पुरगामिश्रकासिधकासारिकाकोटरायेभ्यः” ॥ वनमिति
 बहुधाः स्थाने प्रथमा, उदाहरणे वनगिर्याः संज्ञायामिति पूर्वपदस्य

दीर्घत्वम् । 'अथैवमिति' । पृथीसमासे राजदन्तादित्वाद्गुणशब्दस्य
परनिपातः, हलदन्तादिति सप्तम्या अलुक्, अथ न संज्ञा ततो राज-
दन्तादिवु निपादनादलुक् । 'सिद्धे सतीत्यादि' । पुरगादिष्वेतदु-
च्यते, अथैवमिति स्वसंज्ञायां विद्वर्थमित्याहुः । 'एतेभ्य एव वनन-
कारस्येति' । एतेभ्यो वननकारस्यैवेत्ययं तु नियमो न भवति दीर्घाच्चा-
रणात्तद्वि दीर्घान्तेष्वयं नियमो भवेदिति, न च वनादन्यत्रोत्तरपदे
दीर्घान्तस्त्वमेवां संभवति यत्रास्य शब्दं दीर्घान्तेषु व्यावर्त्यते ॥

"प्रतिरन्तःशरेतुपञ्चाशकाव्यधिरपीयूषाभ्याऽसंज्ञायामपि" ॥
अत्रादितस्त्रिषु संज्ञायामसंज्ञायामप्राप्तं शब्दं विधीयते, कथं, संज्ञायां
तावत्पूर्वपदात्संज्ञायामित्येतद्व्यापि नियमार्थमथापि विध्वर्थमुभयथापि
अवश्यं वनं पुरेत्यादिसूत्रं नियमार्थं पुरगादिष्वेव वननकारस्येति, ततश्च
प्रादिष्वप्राप्तिः, असंज्ञायामपि नियमे तावदप्राप्तिः संज्ञायामेवेति निय-
मात्, विधावपि संज्ञायां विधानादन्यत्राप्राप्तिरेव, शरादिषु त्वौषधि-
वनस्पतिवाविषु संज्ञायामसंज्ञायां चोत्तरमूत्रेण प्राप्तस्य विकल्पस्याप-
वादः, असंज्ञायामपीत्यनुव्यमाने संज्ञायामित्यधिकप्राप्तवैव स्यात् ।
निवर्तिष्यतेसंज्ञायामिति । यदि निवर्तते संज्ञायां न प्राप्नोति पुरगा-
दिभ्य एव वननकारस्येति नियमात्, अयं तु विधिरसंज्ञायां सावकाशः,
संज्ञायामपि परत्वादयमेव विधिभविष्यति, पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रति-
षेधः, तस्मादसंज्ञायामपीति वक्तव्यम् । 'प्रवणं निर्वणमिति' । प्रादि-
समासौ । 'अन्तर्वणमिति' । विभक्त्यर्थे ऽव्ययीभावः, शरवणादयः
पृथीसमासाः ॥

"विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः" ॥ असंज्ञायामपीत्यनुवर्तते, तेन
संज्ञाऽसंज्ञयोर्द्वयोरयं विकल्पः, अन्ये तु वृत्तावनुक्तत्वात्तस्याधिकारं
नेच्छन्ति, तेषां संज्ञाविषये पुरगादिभ्य इति नियमत्वेन भवितव्यं,
यदि त्विष्यते यवान्तरमास्येयम्, इह ये पुष्यन्ति फलन्ति च ते वान-
स्पत्याः, ये फलन्त्येव न पुष्यन्ति ते वनस्पतयः, उभयेपि ते वृत्ता
इत्यभिधानविदः, ततश्च वनस्पतिशब्दोपादनेन शब्दं विकल्प्यमानं

शिरीषवृक्षमित्यत्रैव स्यात्, शिरीषादयो हि पुष्प्यन्ति फलन्ति च, तस्माद्वृ-
क्षग्रहणं कर्तव्यं तदिदमाशङ्कते तावत् । 'फलोवनस्पतिरित्यादि' । फलमेव
यस्य न पुष्पं स वनस्पतिरुदुम्बरादिः, पुष्पोपगा घेततादयः, फलोपगा
उदुम्बरादयः, उभयोपगा आम्रादयश्च वृक्षाः, अन्तात्यन्तादिसूत्रे होऽ-
न्यत्रापि दृश्यत इति वचनाद्, फलपाकेन विनाशो यासान्ता ओषधयः
शाल्यादयः, लताप्रतानवत्यो मालत्यादयः गुल्म, द्रुमस्कन्धास्तरवः, बहु-
काण्डपत्राः वीरुध इति, यद्यपि वृक्षवनस्येत्यर्थः स्मर्यते इति शङ्कां परि-
हरति । 'इहाभेदेन ग्रहणं द्रष्टव्यमिति' । अत्र च लुपि युक्तवद्व्यक्तिव-
चनइत्यत्र भाष्यकारवचनं लिङ्गम्, उक्तं हि तत्र व्यक्तिवचनइति किं, शिरी-
षाणामदूरभवो यामः शिरीषाः तस्य वनं शिरीषवनमिति, वनस्पतित्वं
नातिदिश्यते, यद्यतिदिश्येत विभाषौपधिजनस्पतिभ्य इति णत्वं प्रस-
ज्येतेति, यदि चेत्को भेद इहाश्रितः स्यात्, शिरीषाणामवनस्पतित्वाद्-
नस्पतित्वणत्वयोः प्रसञ्जनं नोपपद्येत ॥

अहोऽदन्तात्" ॥ 'पूर्वाह्णइति' । अहः पूर्वा भाग इति पूर्वापरे
त्यादिसूत्रेण समासः, राजाहःसखिभ्यष्टच्, अहोऽह एतेभ्य इत्यहोदेशः ।
'निरहइति' । निगंतोह इति प्रादिसमासः, शेषं पूर्ववत् । 'दीर्घाह्णी शर-
दिति' । बहुव्रीहिरयं तेन टञ्ज भवति, टञ्विधौ तत्पुरुषाधिकारात् । अन
उपधालोपिनोन्यतरस्यामिति ङीप्, अल्लोपोनः, अकारान्तस्य ग्रहणा-
दत्र णत्वं न भवति, यदि तु नकाराभ्यायं षष्ठा निर्देशः स्यात् अत्रापि
णत्वं स्यात्, अकारान्तस्य तु^१ ग्रहणं प्रकरणाद्विज्ञापते, सर्वत्र प्रकरणे
स्थानी प्रथमया निर्दिश्यते, वनं, वाहनं, यानमिति, यद्वा यु^२वादिषु
पाठादस्य णत्वाभावः, अवश्यकर्तव्यश्च यु^३वादिषु पाठः, प्रातिपदि-
कान्तेतिविकल्पेन णत्वं माभूदिति, अन्तग्रहणं ज्ञापकमत्र प्रकरणे न यव-

१ अन्यत्रापीति ना. ई. पु. ।

२ बहुकाण्डपत्राभ्यामाला वीरुध इति पा. ई. पु. ।

३ त्विति ना. ई. पु. ।

४ लुभादिष्विति पा. ई. पु. ।

५ लुभादिष्विति पा. ई. पु. ।

मन्तरेण वर्णेनापि तदन्तविधिर्भवतीति, तेन रषाभ्यामित्यत्र तदन्तविधिर्न भवति ॥

“वाहनमाहितात्” ॥ ‘उह्यतेनेनेति’ । वाहनं शकटादि, करणे ल्युट्, अस्मादेव निपातनादुपधावृद्धिः । आहितमारोपितमुच्यते, यदा वाहनं नारोपितं केवलं संनिहितं तदा न प्राप्नोति तदापीष्यते यदाह । ‘आहितोपस्थितयोरिति वक्तव्यमिति’ । न वा भूतकालस्याविवक्षितत्वात्, स्वाभिभाषनवृत्तिपरायां चोदनायामाहितमिति भूतकालो न विवक्ष्यते तेनाहितादाधायिष्यमाणान्व भविष्यति, केवलं स्वस्वामिभावविप्रज्ञायामेव न भवति, यथा प्रत्युदाहरणे उक्तं दातिस्वामिकमित्यर्थे इति, दातादयोपि यदा वाह्यत्वेन विद्यन्ते न स्वामित्वेन तदा णत्वं भवत्येव ॥

“पानं देशे” ॥ ‘क्षीरं पानं येषामिति’ । कर्त्तरि षष्ठी, उशीनरादयः शब्दा देशद्वारेण पुरुषेषु वर्त्तन्त इति देशाभिधायिनो भवन्ति । ‘दातीणां पानमिति’ । अत्रापि कर्मसाधन एव पानशब्दः ॥

“वा भावकरणयोः” ॥ ‘गिरिनद्यादीनामिति’ । संज्ञायां प्राप्ते ऽसंज्ञायामप्राप्त्युभयत्रविभाषेयमित्याहुः ॥

“प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च” ॥ ‘माषवापिणीविति’ । बहुलमभीक्ष्ण्यदिति णिनिः । ‘माषवापिणीति’ । माषान्वयनीति कर्मण्यण्, जशसोः शि, नपुंसकस्य झल्व इति नुम्, इह कस्माच्च भवति गंगायां भगिनी गर्गभगिनीति । भगिचित्यस्य प्रातिपदिकस्यान्तो नकार इत्यस्ति प्राप्तिरित्यत्र आह । ‘पूर्वपदाधिकारादिति’ । एतच्च पूर्वपदात्संज्ञायामित्यत्रैव व्याख्यातं, किमिदानीं नैव भवति गर्गभगिणीति, भवति विवक्षान्तरे शस्त्रान्तरेण नित्यं न त्वनेनेत्याह । ‘यदा त्विति’ । ‘मानृभोगीणवदिति’ । एतदपि तत्रैव व्याख्यातं, यदुत्तरपदं प्रातिपदिकं एह्यते माषवापिणीत्यत्र णत्वं न प्राप्नोति यदुत्तरपदं वापिनीति न तस्यान्तो नकारः, यस्य चान्तानकारो वापिर्विति न तदुत्तरपदमत आह । ‘माषवापिणीत्यादि’ । ह्यपदमिति हित्यत्रैतद्व्याख्यातम् । उत्त-

रपदभूतं प्रातिपदिकं दृष्टतइत्यत्र ज्ञापकमाह । 'तथा चेति' । कथमेत-
 ज्ञापकमित्याह । 'स हीति' । अङ्गस्य नुम्विधीयते, ततश्च तद्वक्तो नुम्
 तद्वहणेनैव दृष्टते नोत्तरपदग्रहणेन, यदि च यत्किं च न प्रातिपदिकं
 दृष्टेत नोत्तरपदमेव, ततो नुम्वहणमकर्तव्यमेव स्यात्, समासप्राति-
 पदिकान्त इत्येव सिद्धत्वात् । 'आर्ययूनेति' । विशेषणमासः । श्वयुवम-
 घोनामतद्धितइति संप्रसारणम् । 'प्रपक्वानीति' । गतिसमासः । अत्र
 कुमति चेति नित्यं शास्त्रं प्राप्नोति, दीर्घाङ्गी शरदित्ययमपि यवादिषु
 द्रष्टव्य इत्युक्तम् ॥

“एकानुत्तरपदे णः” ॥ 'त्रिकल्पाधिकारनिवृत्तेर्विस्पष्टीकरणार्थ-
 मिति' । अन्यथा यद्यप्यत्रारम्भसामर्थ्यान्नित्यो विधिः शब्दो विज्ञातुम्,
 उत्तरत्र त्वनुवृत्तिः संभाव्येत ॥

“कुमति च” ॥ अनेकानुत्तरपदार्थायमारम्भः । 'वस्त्रयुगिणा-
 विति' । युगशब्दादिनि कृते परचादिवन्तेन समासः कर्तव्यः, एवं
 तद्वत्तरपदस्य प्रातिपदिकस्यान्तो नकारो भवति, अन्यथा मातृभोगीण-
 वल्लतयान्तरेणैव शास्त्रं सिद्धं स्यात्, कावित्युच्यमानेपि कर्गमात्रस्या-
 त्तरपदस्यासंभवान्मतुवर्था लभ्यते नार्था मतुपा, सत्यं, कावित्युच्यमाने
 तदादिविधिर्विज्ञायेत कर्गमात्रावुत्तरपदइति ॥

“उपसर्गादसमासेपि शोपदेशस्य” ॥ ण उपदेशे यस्य स शोप-
 देशः । 'प्रणयको देश इति' । अत्र गतिक्रियायोगमात्रमेव प्रतिप्रस्था-
 पसर्गत्वं न नर्मातिं प्रति । 'असमासेपीति किमिति' । विशेषानुपादा-
 नादेव समासासमासयोर्द्वयोरपि भविष्यतीति प्रश्नः । 'पूर्वपदाधिका-
 रादिति' । सर्वत्रैवात्र प्रकरणे पूर्वपदादिति वर्तते, समासे एव पूर्वपदं
 भवति, तेन समासएव स्यात् । 'तदधिकारनिवृत्तिद्व्योतनार्थमिति' ।
 नानेन विस्पष्टार्थमसमासेपियहणमित्युच्यते । तथाहि । यद्यप्यस्वरित-
 त्वात्पूर्वपदादिति निवर्तते तथाप्यसमासेपियहणं कर्तव्यमन्यथा ऽसंज्ञायां
 समासे न स्यात्, पूर्वपदात्संज्ञायामेवेतिनियमादस्य च विधेरसमासे
 चरितार्थत्वात्तस्मात्पूर्वपदाधिकारनिवृत्तिद्व्योतनमुखेन समासासमासयोर्द्व-

योरपि यथा स्यादित्यसमासेपिग्रहणमित्ययमर्थो द्रष्टव्यः । नन्वसिद्धमुप-
सर्गणत्वं, तस्यासिद्धत्वाच्चियमो न भविष्यति, तेन पूर्वपदादित्यस्मिन्नि-
वृत्ते न कर्तव्यमसमासेपिग्रहणम् । एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति न योगे योगो
ऽसिद्धेऽपि तु प्रकरणे प्रकाशमसिद्धमिति, यदा तु पूर्वपदात्संज्ञायामिति
सूत्रं नियमार्थमिति पक्षस्तदैतदुच्यते, यदा तु विध्यर्थे तदा नैतदुपपद्यते ॥

“हिनुमीना” ॥ हि गतौ स्वादिः, मीन् हिंसायां क्र्यादिः
दीर्घान्तः, हिनुमीनाग्रहणे विकृतस्योपसंख्यानम्, इहापि यथा स्यात्,
प्रहिणोति प्रमिणोतः, सिद्धं वा स्यान्निवत्त्वात्, ईत्स्वगुणयोः स्यान्निवद्भावे
सति उपात्तमेव रूपमिति णत्वं भविष्यति । ननु पूर्वत्रासिद्धे न स्यान्नि-
वत्, दोष एवायमस्याः परिभाषायास्तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वे-
ष्विति ॥

“आनि लोट्” ॥ ‘प्रवपाणीति’ । अपेलोट्, मेनिः । आहुत-
मस्य पिब्य, प्रयाणीति याते रूपम् । ‘प्रवपानीति’ । प्रहृष्टा वपा येषु
तानि प्रवपानि, आनिनोद्ग्रहणमनर्थकमर्थवद्ग्रहणात्, अर्थवत् आनिश-
ब्दस्य ग्रहणं, न चैवार्थवान्, अनुपसर्गाद्वा, यत् क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं
प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः, न चैतमानिशब्दं प्रति क्रियायोगः, तदन्तं तु
प्रति भवति, कथं नैवं विज्ञापते यस्य क्रिया यत्क्रिया, यत्क्रियायुक्ता इति,
कथं तर्हि या क्रिया यत्क्रिया यत्क्रियायुक्ता इति, प्रयोगविषया च क्रिया
न क्व चिदसंसृष्टास्तीति समुदायस्याश्रयतइति आनिशब्दान्तं समुदायं
प्रति क्रियायोगः, तत्रायं च सूत्रार्थः, उपसर्गात्परस्यावयवो य आनिश-
ब्दस्तत्रकारस्य णत्वमिति, तदेवं प्रत्याख्यातं नोद्ग्रहणम् ॥

“नेगदन्तदपतपदघुमास्यतिहन्तिधातिधातिद्रातिष्फातिवपतिवह-
तिश्याम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च” ॥ गामादाग्रहणेऽप्यविशेष इति वच-
नान्मीनातिमिनोतिदीहामित्यात्वे कृते यन्माहृपं यच्च मा मानइति
तेषामपि ग्रहणप्रसङ्ग इत्याशङ्काह । ‘माद्देहेयं हणमिष्यतइति’ । इष्टि-

रेवेयम् । 'प्रणिष्यतीति' । श्रोतः श्यनि, उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना यत्वं, हन्तिप्रभृतयः प्र्यातिपर्यन्ता अदादयः, मा माने च । 'प्रणिशाम्यतीति' । शमामष्टानां दीर्घः श्यनि, स्यत्यादिषु तिषा निर्वृशो यद्वलुङ्गित्यर्थः । 'अह्वयवायेपीति' । अन्यथाङ्गस्याहुव्यते, विकरणान्तं चाङ्गं, सोसौ संवा-
तभक्ता ऽशब्दो गदादियहणेन यहीतुमिति न स्यात्, आडा चेति
वक्तव्यम्, प्रण्यागददिति । तत्तर्हि वक्तव्यं, न वक्तव्यम्, अद्वय्याहुनुम्व्यवाय-
इति वर्त्तते, तेन नेगंदादीनां चाह्वयवाये आह्वयवाये च भविष्यति,
प्रन्युपगदतीत्यादौ तु पदव्यवायेपीति प्रतिषेधादप्रसङ्गः ॥

"शेषे विभाषा ऽकखादावधान्त उपदेशे" ॥ अकखादावधान्त-
इति चोपसर्गसन्निधापितस्य धातोर्विशेषणमित्याह । 'अकखादिरधान्त
उपदेशे यो धातुरिति' । आदियहणं शक्यमकर्तुम्, अकखइति वक्तव्यं,
यस्मिन्विधिस्तदादावत्यहणे, अन्तयहणं तु कर्त्तव्यम्, असति हि तस्मिन्
ज्ञापेत् केन तदादिविधिः, केन वा तदन्तविधिरिति, शेषयहणं किं, गदा-
दिषु माभूत् । यदि तेष्वपि स्यात्पूर्वयोगो निर्विषयः स्यात्तस्माच्छेषइति
शक्यमवक्तुम् । 'प्रनिषेद्यतीति' । षठो कः सीति क्त्वे कृते सम्प्रत्य-
यान्तो भवति । 'प्रनिचकारेति' । कुहोश्चुरित्यभ्यासस्य चुत्वे कृते सम्प्र-
त्ययं न ककारादिर्भवति । 'प्रणिषेष्टेति' । व्रश्चेत्यादिष्वत्वे कृते सम्प्रति-
यान्तो भवति, उपदेशे त्वधान्तत्वाण्णत्वं भवति ॥

"अनितेः" ॥ 'प्राणितीति' । श्वस प्राणने अन् च, रुदादिभ्य-
स्सार्वधातुकदतीट् ॥

"अन्तः" ॥ 'अनितेरन्तस्येति' । अनितेः संबन्धिनः पदान्तस्य
नकारस्येत्यर्थः । 'हे प्राणिति' । क्विबन्तात्संबुद्धिः, न हि संबुद्ध्योरिति
नलोपप्रतिषेधः, अन्यत्र तु पदान्तस्य नकारस्य लोपेन भवितव्यमिति संबु-
द्ध्यन्तमुदाहृतम् । 'अन्तश्च पदापेक्षो रुद्ध्यतइति' । नानित्यपेक्षः, व्यभि-
चाराभावात् । 'केचित्त्वित्यादि' । अनितेरन्तइत्येकमेव योगं पठन्ति,
समीपवचनं चान्तशब्दमाश्रयन्तीत्यर्थः, किमर्थमित्याह । 'निमित्तसमी-
पस्येति' । ननु च नास्येव स विषयो यत्र निमित्तस्य समीपभूतो ऽनि-

तेनैकारः, प्राणितीत्यादेकादेशे कृते आकारेण व्यञ्जायः, निरणितीत्यत्रा-
कारेण तत्कथं निमित्तसमीपस्यस्येत्युच्यते ऽत आह । 'एकवर्णव्यवहित-
स्येति' । सामर्थ्यादेकवर्णनैव्यवधानमाश्रीतमित्यर्थः । न च प्राणितीत्य-
त्रैकादेशस्य पूर्वस्माद्विधौ स्यानिवद्वावावृणोद्वयव्यञ्जायः शङ्कनीयः, पूर्वत्रा-
सिद्धे स्यानिवत्त्वनिषेधात् । ननु चोक्तं तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वण-
त्वस्थिति, एवं तर्ह्यनित्यः पूर्वस्माद्विधौ स्यानिवद्वावः, निष्ठायां सेटीति
सेह्यहयात्, एतच्च स्यानिवत्प्रकरणेव व्याख्यातम् । 'तैरित्यादि' । एकं
ह्यन्तयहणं तच्च सामीप्यार्थं पर्यायितीत्यत्र शास्त्रव्याख्या चरिताये,
तत्तत्त्वे प्राणित्यत्र पदान्तस्येति प्रतिषेधः प्राप्नोति, तस्मात्तैद्वितीयम-
प्यन्तयहणमावृत्त्या तन्त्रेण वा ऽऽश्रयितव्यम् । ननु च येषि योगविभागं
कुर्वन्ति अवयववचनं चान्तशब्दमाश्रयन्ति तैरपि पूर्वमूत्रे सामीप्यवाच्यन्त-
शब्दः पठितव्य एव, अन्यथा पर्यायितीत्यत्रापि स्यात्, अत आह । 'येषां
स्थिति' । ते नैकवर्णव्यवहितस्यापि शास्त्रमिच्छन्त्येव, तस्माद्वार्थस्तेषां
पूर्वमूत्रेन्तयहणेनेत्यर्थः ॥

“उभौ साध्यासस्य” ॥ 'प्राणिणिपतीति' । सनि अजादेद्विती-
यस्येति निशब्दस्य द्विवचनम् । 'प्राणिणदिति' । एयन्ताल्लुङ्, ज्ञेस्वङ्,
णिलोपः, द्विवचनेवीतिस्यानिवद्वावाचिशब्दस्य द्विवचनम् । 'पूर्वत्रासि-
द्धीयमित्यादि' । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचनइत्यस्मिन्वसति प्राणिसतीति स्थिते
द्विवचनं च प्राप्नोति शास्त्रं च, तच्च शास्त्रस्यासिद्धत्वात्पूर्वं द्विवचने कृते
ऽध्यासणकारेण व्यञ्जायाद्वातुनकारस्य शास्त्रं न स्यात्, अस्मिन्सु सति
परस्वाण्यत्वे कृते कृतशास्त्रस्यैव द्विवचने अन्तरेणाप्येतद्वचनं प्राणिणिप-
तीत्यादि सिद्धं भवति, यद्यपि किमर्थमिदमारभ्यतइत्याह । 'एतत्स्थिति' ।
शक्यायै कृत्यः, इतिकरणो हेतौ, तुशब्दोवधारणे, यस्मादेतदपवादवचन-
मेतदर्थं नैव शक्यमाश्रयितुं, तस्मादेतदारभ्यते, अयमभिप्रायः । अस्य
वचनस्थानित्यस्वज्ञापनार्थमिदमारभ्यतइति, तेनैकजडद्वित्यत्र ठत्वादीना-

मसिद्धत्वात् हत इत्येतद् द्विरुच्यते इत्युपपन्नं भवति, अयोभाविति किमर्थं, यावताभ्यासनकारस्य पूर्वाण्येव णत्वं सिद्धृत्यारम्भसामर्थ्याद्वातुनकारस्य व्यवायेष्यनेन भविष्यति, सत्यं, व्यवहितस्य सिद्धति, अनन्तरस्य तु तत्कौडिन्यन्यायाच्च स्यादित्युभाषित्युच्यते ॥

“हन्तेरत्पूर्वस्य” ॥ हन्तेरित्यवयवपङ्क्ती, अत्पूर्वा यस्मादिति बहु-
व्रीहिः, नकारोन्यपदार्थः, यद्यपि नकारविशेषणानि प्रथमया निर्दिश्यन्ते,
अन्तः, उभाविति, तथा पीह षष्ठा निर्देशः कृतः, इदं हि न्याय्यं व्यति-
क्रमोक्त्यः । ‘प्रहृत्यतदिति’ । भावे कर्मणि वा लट् । ‘प्रवृत्तीति’ ।
गमहनेत्युपधातोपः, हो हन्तेरिति कुत्वम्, अत्र कुञ्जवायदिति प्रसंगः ।
‘प्राधानीति’ । चिण् भावकर्मणोरिति चिण् । शित्पा निर्देशो धातुनिर्दे-
शार्थे एव न यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः, प्रजङ्गनीति, अत्र हि चुत्वे कृते जकारेण
व्यवायादेव न भविष्यति ॥

“वमोर्वा” ॥ पूर्वण नित्ये प्राप्ते विकृत्यः ॥

“अन्तरदेशे” ॥ अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणात्वेपूर्वसंज्ञानमित्यु-
पसर्गसंज्ञाया भावादुन्तेरत्पूर्वस्येति सिद्धे देशप्रतिषेधार्थं वचनम् । ‘अन्त-
र्जनो देश इति’ । अधिकरणे ल्युट् ॥

“अयनं च” ॥ ‘अन्तरयणमिति’ । अयेरिणो वा ल्युटि रूपं,
कृत्यच इति सिद्धे इदमपि देशप्रतिषेधार्थं वचनम् ॥

“कृन्तस्पृदवयहात्” ॥ अवयहते विच्छिद्य पठ्यते इत्यवयहः,
अच्छासावयवहश्च अदवयहः, अकारादवयवहात्पूर्वपदादिति, तिस्रोपि
समानाधिकरणाः पञ्चम्यः, तत्र अकारमात्रस्य पूर्वपदस्यासंभवादृकारेण
तदन्तर्विधिः, अवयवहणभूतो य अकारः तदन्तादिति, संहिताधिकाराच्च
संहिताकालपतेषां णत्वं, पदकाले चावयहः क्रियते, तेनावयवहयोग्यत्वा-
दृकारोवयह इत्युक्तः, न तु तद्वशापन्नः, तथा चावयहं दर्शयता णत्वं न प्र-
युक्तम् । ‘अनवयहमाणादिति’ । अनवयवहयोग्यादित्यर्थः । ‘अपदा-
दिति’ । पदे ह्यवयहः क्रियते पदमत्र विच्छिद्यतदिति दर्शनाय ॥

“नश्च धातुस्योरुपुभ्यः” ॥ धातौ तिष्ठतीति धातुस्यो रेफः षका-
रश्च, उरु इति स्वरूपग्रहणं, पु इति कृतपत्वस्य सुञो ग्रहणं न सप्तमीव-
हुवचनस्य, तेन इन्द्रो धता एहेषु न इत्यत्र न भवति, नसिति नासिकादे-
शस्यास्मदादेशस्य च सामान्येन ग्रहणं, ततोच्चास्मदादेश एव कार्यो, तस्यैव
धातुस्यादिभ्यः परस्य संभवात्, उत्तरसूत्रे तूभयोः कार्यित्वम् । ‘रत्ताण
इति’ । रत्तेति लोणमध्यमपुरुषैकवचनान्तं, द्युचोतस्मिह इति दीर्घः ।
‘शित्ताणइति’ । शित्तिर्दानकर्मा छन्दसि । ‘उरुणस्कुधीति’ ।
कञो लाट्, सेहिं, श्रुणुट्कृवभ्यश्छन्दसीति हेर्धिरादेशः, कः करदित्या-
दिना विसर्जनीयस्य सत्वम् । ‘अभीषुणइति’ । इकः सुञीति दीर्घः,
एवमुपुण इत्यत्रापि ॥

“उपसर्गादुहुलम्” ॥ न संप्रति क्रियायोगाभावात्प्राद्युपलक्षण-
मुपसर्गग्रहणं, प्रण इत्यस्मदो नसादेशः, प्रणस इति बहुव्रीहिः, उपसर्गा-
च्चेत्यच् समासान्तः, नासिकायाश्च नस्भावः, उपसर्गादनोत्पर इति
पाठान्तरम्, उपसर्गात्परस्य नसो नकारस्य गत्वं भवति, चोतः परस्य
चोकारे वा न भवतीत्यर्थः । उभयथाप्यतिव्याप्त्याप्तिसंभवाद्वाध्यात
एव पाठो वृत्तिकारेणाश्रितः ॥

“कृत्यचः” ॥ कृत्यस्यो यो नकार अच उत्तर इत्यनेनाच इति
नकारस्येदं विशेषणं न कृत इति दर्शयति, यदि हि कृत एतद्विशेषणं
स्यात् प्रापणमित्यादौ न स्यात्, न भाभूपकमिगमिष्यायिवेपामित्यत्र
च कप्यादीनां प्रतिषेधो नर्यकः स्यात् । ‘अनमानेत्यादि’ । संभवोदा-
हरणप्रदर्शनपरं न परिगणनमन्यस्यासंभवात् । ‘अन इति’ । योरना-
देशः, मानइत्यागैतमुक्, शानजादिः, तज्यदादिसूत्रविहितोनीयः, आक्रा-
शे नज्यनिः, सुष्यजातौ णिनिः, आवश्यके णिनिः, निष्ठादेशो रदाभ्या-
मिति विहितः । ‘पहीण इति’ । घुमास्येत्यादिना ईत्वम् । ‘प्रमनः प्रभुन
इति’ । चोदितश्चेति निष्ठानत्वम् । ‘निर्विणस्येति’ । अचः परः
कृत्यस्यो नकारो न भवतीति वचनं, तत्र परस्य नस्य गत्वं पूर्वस्य छुत्वम् ॥

“ ऋर्विभाषा ” ॥ ‘ एयन्ताद्व्यो विहित इति ’ । एतेन ऋरित्यस्य विहितविशेषणत्वमन्तर्ययति, प्रयोजनं वृत्तावेव वक्ष्यते, अपरः प्रकारः, अङ्गव्यवायइति वर्तते, तेन एयन्तस्य कृतश्चाङ्गव्यवायेपि णत्वस्याभ्यनुत्तानात् एयन्तात्परः कृदित्येवमाश्रीमाणेपि प्रयाज्यमाणमित्यादौ यकारव्यवायेपि णत्वसिद्धिरिति ॥

“ हलश्चेजुपधात् ” ॥ ‘ प्रकौपणमिति ’ । कुप क्राधने । ‘ प्रेहणं, प्रोहणमिति ’ । ईह, चेष्टायाम्, कह वितर्कं, ‘अत्र कृत्यञ्च इति णत्वं नित्यमेव भवति, कथं पुनरसत्यादियहणे हलादिरिति लभ्यतेत आह । ‘ इजुपधस्येति ’ । इजुपधस्य हलन्तत्वाव्यभिचारात्सामर्थ्यादादिविशेषणं हल्यहणमित्यर्थः ॥

“ इजादेः सनुम् ” ॥ ‘ हल इति वर्ततइति ’ । प्रयोजनमुत्तरेण वक्ष्यति, ननु तत्रादिविशेषणं हल्यहणमन्तविशेषणेन चेहार्यः, अत आह । ‘ तेनेति ’ । इजादेर्हलादित्वासंभवात् सामर्थ्यम् । ‘ प्रेङ्गणमिति ’ । इति गत्यर्थः, इदित्वाच्चुम् । ननु चाचानुस्वारे कृते नायं सनुम्को भवति, काममत्र स्यानिचद्वावात्सिद्धमिति प्रोम्भणमिति, अत्र त्वादित एव नुम् भवतीत्यत्र न सिद्धमिति, चोत्पत्तिको हि तत्र नकारः, प्रेन्वनमित्यत्र च प्राप्नोति, यत्र नुमेवाविकृतः श्रूयते, तस्मादिहापि नुम्यहणमनुस्वारोपलक्षणार्थं व्याख्येयं, ननुचदर्शनन्यायेनेष्टविषये सर्वत्र भविष्यति, अनिष्टे च न भविष्यति, एवं च कृत्वा नियमार्थतोपपद्यते, अन्यथा प्रेन्वनमित्यत्र विध्यर्थता संभाव्येत, न चाटकुष्वाङ्नुम्यवायेपीत्येतेन सिद्धिः, तत्रापि नुम्यहणस्यानुस्वारोपलक्षणत्वात् । ननु कृत्यञ्च इत्यनेनैव सिद्धे नार्थानेनात आह । ‘ सिद्धे सतीति ’ । ‘ प्रमङ्गनमिति ’ । मगिरपि गत्यर्थ एव, प्रमङ्गनमिति पाठे मण्डनार्थः । ननु च कैमर्याचियमो भवति, विधेयं नास्तीति कृत्वा, इह चास्ति विधेयं किं एयन्ताद्विभाषा प्राप्ता, तत्र नित्यं णत्वं विधेयमत आह । ‘ हल इत्यधिकारादिति ’ । ननु च णिलोपे कृते

एयन्तोऽपि हलन्तो भवति ततः^१ किं, सत्यपि हलधिकारे विध्ययंता संभवति, नैतदस्मिन्, विहितविशेषणस्याश्रयणात्, एतदेव ह्यभिप्रेत्य कृति-कारेणोक्तं हलन्ताद्वातोऽर्थो विहित इति ॥

“वा निमनित्तिनिन्दातम्” ॥ शिमि वृष्वने, शित रापणे, शिदि कुत्सायां, गोपदेशत्वादेतेषां नित्ये शत्वे प्राप्ते विकल्पः ॥

“न भाभूपकमिगमिण्यायिवेपास्” ॥ ‘पूयहणेन पूयो यद्वहमे-ष्टव्यमिति’ । इष्टिरेवेयम् । ‘एयन्तानां चेति’ । एयन्तस्याधात्वन्तरत्वाव प्राप्नोतीति वचनं, किं च एयन्तेष्वस्य प्रवृत्तौ पठे ऽनुवाददोषप्रसङ्गः, योर्वि-भाषेत्येव पठेऽनिवृत्तेः सिद्धत्वात् ॥

“वात्यदान्तात्” ॥ ‘निष्यानं दुष्यानमिति’ । इदुदुपधस्य चेति विसर्जनीयस्य पत्वम्, अत्र कृत्यञ्च इति प्रसङ्गः । ‘सर्पिष्यानमिति’ । कर्मणि षष्ठाः समासः । ‘यजुष्यानमिति’ । कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः, उभयत्रापि नित्यं समामेनुत्तरपदस्यस्येति पत्वम्, अत्र पानं देशे वा भावकारणयोरिति प्राप्तिः । ‘पदे अन्त इति’ । सप्तमीति यो-गविभागात्समासः । ‘सुसर्पिष्केणेति’ । शोभनं सर्पिरस्येति बहुव्रीहिः, कप्, इणः य इति पत्वम्, नायं पदे परतः पूवेमवस्थितस्यान्तो भवति, पदस्य त्वन्तो भवति, स्वदिष्विति पदसंज्ञाया विधानात्, ततश्च षष्ठीसमासे ऽत्रापि प्राप्नोति, कथं पुनर्ज्ञायते सप्तमीसमासेऽयमिति, अन्तबहयात्, अन्यथा वर्णयहणे सर्वत्र तदन्तविधिरित्येव प्रकारान्तात्पदादिति लभ्यते ॥

“नशेः पान्तस्य” ॥ ‘प्रनष्ट इति’ । मश्चिनशोऽङ्गलीत्यागतस्य नुमा ऽनिदितामिति नलोपः, व्रश्चादिपत्वम् । नशेरशः । अशकारान्तस्य नशे-रिति वक्तव्यं, न तु पान्तस्येति, इहापि यथा स्यात्प्रनष्टस्येतीति, पठोः कः सीति कत्वं भवति, तर्थाहं तथा वक्तव्यं, नेत्याह । ‘अन्तबहमिति’ । प्रकारेण नशोर्विशेषणात् पान्तस्येति सिद्धे पुनरन्तबहणसामर्थ्याद्वाः संवति पान्तो यश्च भूतपूर्वस्तस्य भवति प्रेतिषेधः ॥

१. तत इत्यारभ्य संभवतीत्यन्तः पा. ६. पु. नास्ति ।

२. पठे शत्वेति पा. ६. पु. ।

“पादान्तस्य” ॥ हेकीरिवित्याद्युदाहरणम् ॥

“पदव्यवायेपि” ॥ ‘माषकुम्भवापेनेति’ । अत्र के चिदाहुः । यदा माषाणां कुम्भो माषकुम्भः, तस्य वाप इति प्रक्रिया तदोत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्पदत्वाभावाच्चिषेधाप्रवृत्तेर्भावितव्यमेव शब्देन, तस्मात्कुम्भस्य वापः, कुम्भवापः, माषाणां कुम्भवापो माषकुम्भवाप इति प्रक्रियाश्रयेणोदाहरणमिति । अत्र कुमिति चेति प्राप्तिः । ‘वावनट्टमिति’ । उपसर्गादसमासेपीत्यवशब्दव्यवायेपि अहव्यवायइति प्राप्तिः । ‘प्रगात्रयामइति’ । छन्दस्यं व्यवहितः प्रयोगः । गामिति द्वितीयान्तेन पदेन व्यववायः । ‘पदव्यवाये ऽतद्वृत्तइति’ । योयं पदव्यवाये प्रतिषेधः स तद्वृत्ते यत्पदं तत्र न भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः । ‘आर्द्रगोमयेणेति’ । गोश्च पुरीषइति मयट्, तत्र परतो गोशब्दः स्वादिष्विति पदम् ॥

“तुभ्रादिषु च” ॥ तुभ्रेति स्वरूपग्रहणं न धातुग्रहणं, तेन तौभ्रणमित्यादौ शब्दं भवत्येव, तुभ्रीतः तुभ्रन्तीत्यत्र त्वालोपयोः स्थानिवद्भावादेकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्वा शब्दं न भवति । नृचमयतीति नृनमः, हरिनन्दीति ताच्छीलिके गितिः । हरिनन्दनः । गिरि^१नगरमिति षष्ठीसमासौ । ‘नरीनृत्यतइति’ । रीरुदुपधस्य च । ‘तृप्नोतीति’ । छन्दसि व्यत्ययेन शुनः । ‘परिनर्तनं परिग्रहणमिति’ । प्रादिसमासौ । ‘परिनन्दनमिति’ । गतिसमासः, शरनिवेशादयो दर्भानूपान्ताः षष्ठीसमासाः । ‘आचार्यभोगीनः आचार्यानीति’ । अत्रैवास्य प्रतिषेधः, आचार्येण आचार्याणामित्यादौ तु भवत्येव । ‘तुभ्रातिराकृदिगण इति’ । चकारानुक्तसमुच्चयार्थ एतमेवायं सूचयति ॥

“स्तो श्चुना श्चुः” ॥ अत्र संनिपातइत्यध्याहार्यम् । वृत्तरणेतइति । वा शरीति पक्षे विसर्जनीयस्य सकारः । ‘मञ्जतीति’ । भलां

१ तरचिति पा. ई. पु. ।

२ हरिनगरमिति पा. ई. पु. ।

३ शरनिवासादय इति पा. ई. पु. ।

जश् भूमीति सकारस्य दकारे कृते तस्य चुत्वं जकारः, असिद्धत्वं तु ज-
श्त्वस्य न भवति, न मु नदत्यत्र नेति योगविभागात्तथा च भृञ्जतीनां
हितीति निर्द्वैश उपपद्यते, इह सकारतव्यौ कार्यणौ द्वौ निमित्ते अपि
द्वे एव शकारवर्गौ, ततश्च साम्यात्संख्यातानुदेशः प्राप्नोतीत्याशङ्क्या-
ह । 'शादितिप्रतिषेध इति' । श्चुनेति तृतीयानिर्द्वैशः पूर्वभूतेनापि योगे
यथा स्यात्, यज्ञः, याज्ञेति, सप्तमीनिर्द्वैशे तु तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति
परभूतेनैव योगे स्यात् ॥

“ष्टुना ष्टुः” ॥ 'अटृतीत्यादि' । अट्ट अतिक्रमणहिंसयोः,
अट्ट अभियोगे, तकारदकारोपधयोरेतयोर्गणपाठः क्विबन्तयोः संयोगा-
न्तलोपे कृते तकारदकारयोः श्रवणार्थः, न न्द्राः संयोगादयं इति प्रतिषे-
धोऽप्यहुतेर्भवति, इहापि तृतीयानिर्द्वैशः पूर्वभूतेनापि योगे ष्टुत्वं यथा
स्यात् यथा द्रोठेति, अत्रापि ताः षीति प्रतिषेधाच्चिमितिनिमित्तयोः
संख्यातानुदेशो न भवति ॥

“न पदान्तात् टारनाम्” ॥ अनामिति षष्ठीबहुवचनस्यागतनु-
दस्य प्रतिषेधः । 'श्वलिट्साय इति' । धुडभावपते सकारस्य ष्टुत्वं प्राप्नो-
ति, धुटपते तु चत्वंस्यासिद्धत्वात्तस्यैव धकारस्येति । 'ईट्टइति' । ईह
स्तुतौ, अदादिरनुदातेत्, षडधिका नवतिः षण्णवतिः, षण्णां नगराणां
समाहारः षण्णगरी ॥

“तोः पि” ॥ षीतिसप्तमीनिर्द्वैशात्पूर्वभूतेनापि संनिपाते भवत्येव,
लोष्टा पेष्टेति ॥

“शान्” ॥ 'प्रश्नः विश्न इति' । यज्ञयाचेत्यादिमा नह्, च्छोः
शूडनुनासिके चेति हकारस्य शकारः, सर्वे विधयश्चदसि विकल्पन्तइति
तैतिरीयके नायं प्रतिषेधो भवति । अपोश्चाति । तत्रापि काटके भव-
त्येव ब्रह्मचारिणे प्रश्नान् प्रोच्य यज्ञिधाय । स्वाध्यायब्राह्मणे च भवतीति
सकलं भद्रमश्नुते ॥

“ यरोनुनासिकेऽनुनासिको वा ” ॥ पदान्तादित्यनुवृत्तं षष्ठ्यन्तं
विपरिणम्यते । ‘वाङ्मयमिति’ । नित्यं वृद्धशरादिभ्य इति मयट् ॥

“ अचो राहाभ्यां द्वे ” ॥ अचंयतेघञ्, कुत्वम्, अङ्कः, मर्चिः सोचो
धातुः, तस्मादिष्णभीकायाशल्पतिमर्चिभ्यः कन्, चोः कुरिति कुत्वं मर्कः,
अत्राकारादनन्तरो रेफः तस्मादपि ककारः, एवमुत्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥

“ अनचि च ” ॥ ‘अनच्परस्येति’ । अचोऽन्योनच्, सपरो यस्मा-
त्सोऽनच्परः, अनेन पर्युदासो दर्शितः, किं प्रयोजनं, न किं चित्, प्रत्युत
दोष एव, अवसाने न सिद्ध्यति, वाक्, अच्सदृशस्य वर्णान्तरस्याभावात्,
प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गात्पर्युदास आश्रितः, पदान्तरे हि विशेषप्रतिषेधात्सा-
मान्येन विधिरनुमेयः स्यादिति गौरम् । ‘उल्का वल्मीक इति’ । लकारो
यण् ककारमकारौ यमौ, स्थालीति सकारः श्रु, यकारः ख्य, वल्मादिषु
तकारककारपकाराः खयः, सकारपकारौ शरौ । ‘अवसानइति’ । पर्यु-
दासाश्रयणादिद्वयभङ्गं, प्रसज्यप्रतिषेधे तु परस्य निमित्तस्यानाश्रयणाद्वे-
त्यधिकारात्सिद्धम् ॥

“ तादिन्याक्रांते पुत्रस्य ” ॥ ‘पुत्रादिनीति’ । ताच्छीत्ये णिनिः ।
‘तत्परे चेति’ । स आदिनीशब्दे यस्मात्परस्तत्रापि परतः पुत्रशब्दस्य
द्विर्वचनं न भवति, पुत्राश्च पौत्राश्च पुत्रपौत्राः, तानसुं शीलमस्याः पुत्र-
पौत्रादिनी, अन्ये तु तत्परे पुत्रशब्दइति व्यावसायाः पुत्रपुत्रादिनीत्युदा-
हरन्ति, तत्र पुत्रस्य पुत्रमतीति विग्रहः । ‘वा हतजगधपरइति’ । हत-
जगधं च तत्परं चेति विशेषणसमासः राजदन्तादित्वात्परशब्दस्य परनि-
पातः । ‘पुत्रहतीति’ । पुत्रो हतोऽनयेति बहुव्रीहिः, अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वेति
ह्रीप् । ‘खयो द्वितीया इति’ । खय इति षष्ठी । ‘द्वितीया इति’ । वर्गेषु
खकारादयः ॥

“ शरोचि ” ॥ ‘आदर्शइति’ । दृशेरधिकरणे घञ् । ‘दर्शइति’ ।
अत्राप्यधिकरणे घञ्, विपरीतलक्षणा चेयं, न दृश्यतेस्मिंश्चन्द्रमा इति
दर्शइति ॥

“त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य” ॥ इन्द्र इत्यादौ नकारदकारयो-
द्विवचनाभावः । ‘धाट्टमिति’ । दीर्घादाचार्याणामित्यस्यासिद्धत्वाच्चि-
प्रभृतिष्वयमेव प्रतिषेधो भवतीति मन्यते ॥

“सर्वत्र शाकल्यस्य” ॥ अत्रिप्रभृत्यर्थायमारम्भः ॥

“दीर्घादाचार्याणाम्” ॥ दात्रमित्यादावनचि चेति प्राप्तिः ॥

“भलां जश् भशि” ॥ उदाहरणेषु भयधानाम्भगदाः ॥

“अध्यासे चर्च” ॥ ‘चिखनिषतीति’ । खनेः सन्, द्विवचनं, कुहो-
श्चुरिति चुत्वञ्चकारः, तस्य चत्वञ्चकारः । टिठकारयिषतीति । ठकार-
माचष्टइति णिच्, टिलोपः, सन्, ठकारस्य ठकारः । ‘तिष्ठासतीति’ ।
शूर्पशः स्वय इति थकारस्य शेषः, तस्य चत्वञ्च तकारः । ‘प्रकृतिचरां प्रकृ-
तिचर इति’ । जश्चवाधनार्थे पर्जन्यवल्लवणप्रवृत्त्या प्रकृतिरूपाश्चरः
स्यानिना ऽभिवरूपा भवन्तीत्यर्थः । एतच्चान्तरतमपरिभाषया लभ्यते ।
‘प्रकृतिजशां प्रकृतिजश इति’ । व्याख्यातम् । ‘दिद्यइति’ । डीङो
लिटि द्विवचने एरनेकाच इति प्रण ॥

“खरि च” ॥ ‘युयुत्सतइति’ । युधेः सन्, धकारस्य तकारः ।
‘आलिप्सते आलिप्सतइति’ । रभिलभ्योः सनि मीमांछित्यादिना अच इस्,
स्कोः संयोगाद्योरिति सलोपः, भकारस्य पकारः ॥

“वावसाने” ॥ भलां जशान्तइति नित्ये जश्चे प्राप्ते चत्वञ्च
वधीयते, वावचनात्यन्ते सोऽपि भवति ॥

“अणोऽप्रवृत्त्यस्यानुनासिकः” ॥ अण इति पूर्वण शकारेण ग्रन्था-
हारः । ‘अग्नी वायू इति’ । ईदूदेइति प्रवृत्त्यसंज्ञा ॥

“अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः” ॥ ‘शङ्कितेत्यादि’ । शकि शङ्कायाम्,
उच्छि उच्छे, कुहि दाहे, टुनदि समृद्धौ, कपि चलने, इदित्वाक्षुम्,
नश्वापदान्तस्य भलीत्यनुस्वारः, तस्य ककारादिषु परतो यथासंख्यं
परमवर्णां वगेपञ्चमा ङकारादयः, कुर्वन्ति कृषन्तीत्यत्र केरन्नादेशे

नकारस्य णत्वं प्राप्नोति तत्कस्माच्च भवतीत्याह । 'इहेति' । णत्वमनु-
स्वारात्पूर्वे न भवति, यस्मादणत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वमनुस्वार एव क्रियते,
पश्चादपि न भवति, अनुस्वारस्यानिकस्यास्य परसवर्णस्य णत्वे कर्त्तव्ये
असिद्धत्वात् । 'परसवर्णेनेति' । परसवर्णार्थेन शास्त्रेणेत्यर्थः । 'एवमि-
त्यादि' । अनुस्वारीभूतो णत्वमतिक्रामतीति भाष्ये यदुक्तं तदेवमुक्तप्र-
कारेणेत्यर्थः ॥

“वा पदान्तस्य” ॥ 'तदुच्येत्यादि' । ककारादिषु परतो
हकारादयः क्रमेण भवन्ति ॥

“तोलि” । अत्र तकारस्य शुद्धो लकारः, नकारस्यानुनासिकः ॥

“उदः स्यास्तम्भोः पूर्वस्य” ॥ परसवर्णे इति समस्तमपि सव-
र्णयद्वहामिह निष्कष्य संबद्ध्यते । 'उत्यानेति' । सकार-य पूर्वसवर्णस्त-
कारः । अन्ये तु बाह्यप्रयत्नसाम्यात् यकारमिच्छन्ति, तत्र यकारद्वयस्य
श्रवणं, न च पूर्वस्य चत्वं तत्र कर्त्तव्ये ऽस्य पूर्वसवर्णस्यासिद्धत्वात् ।
'रोगे चेति वक्तव्यमिति' । इदमविशेषेण ह्रस्वसि भाषायां च ॥

“भयो होन्यतरस्याम्” ॥ उदाहरणेषु हकारस्य महाप्राणस्य
सोष्मणो घोषवतस्तादृश एव घकारादयश्चतुर्थो भवन्ति ॥

“शश्छोटि” ॥ 'शश्छोमी'तीति । अटीत्यपनीयामीति वक्त-
व्यमित्यर्थः । तच्छोकेन तच्छ्मश्रुणेत्यत्र लकारमकार परस्यापि शकारस्य
भवति ॥

“हलो यमां यमि'लोपः” ॥ 'द्वौ यकाराविति' । एकः संज्ञायां
समज्ञेत्यादिना विहितस्य क्यपः संबन्धी, द्वितीयो ऽयद्विक्कृतिनीत्ययडा-
देशस्य । 'क्रमजस्तृतीय इति' । क्रम आनुपूर्वी, ततो जातः, क्रमजः, स
च पुनरनञि चेति द्विर्वचनेन संपादितः । 'तकारात्पर एको यकार इति' ।

१ ङत्वममीतिवक्तव्यमिति सु० सू० पु० पाठः पठनञ्जर्वसम्मतः ।

२ तच्छोकेन तच्छ्मश्रुणेत्यति पा० ई० पु० ।

३ अकारपरस्येति पा० ई० पु० ।

४ अपीति नास्ति ई० पु० ।

दित्यदित्येत्यादिना विहितस्य एयस्य संबन्धी । 'द्वौ यकाराविति' ।
 एको ऽदितिशब्दात्परस्य एयस्य संबन्धी द्वितीय आदित्यशब्दात् । 'अच-
 मिति' । भवत्ययं नकारो यम्, यम्परश्च, न तु हलः परः । 'अर्घ्य-
 मिति' । पाठाद्याभ्यां चेति तादृष्यं यत्, भवत्ययं घकारो रेफादुलः परो
 यम्परश्च न तु यम् । 'शार्ङ्गमिति' । शृङ्गस्य विकार इत्यण्, चकारस्य
 रपरो वृद्धिः, अच हकारो यम् भवति हलश्च परः न तु यम्परः । ननु
 च बहिरङ्गा वृद्धिः, ततः किं, हलः परो न भवति, लोपोपि बहिरङ्गे ऽनेक-
 निमित्तापेक्षत्वात् ॥

“भरो भरि सवर्णं” ॥ ‘त्रयस्तकारा इति’ । ‘अव उपसर्गात्
 इत्याकारस्य तकारः, दकारस्यापि चत्वे तकारः, एकः प्रत्ययसम्बन्धी, अनचि
 चेति द्विवचने क्रमजश्चतुर्थः । ‘चत्वारस्तकारा इति’ । पूर्वाक्तान्प्रत्ययश्चतुर्थो
 मरुच्छब्दसम्बन्धी, पञ्चमो द्विवचनेन सम्पादितः । ‘मरुच्छब्दस्योप-
 संख्यानसामर्थ्यादिति’ । एतच्च मरुच्छब्दस्योपसंख्यानमित्यत्रैव प्रति-
 पादितम् । ‘शार्ङ्गमिति’ । भवत्ययं हकारो हलः परः भरि सवर्णं
 परतः न त्वयं भरिति न लुप्यते । ‘प्रियपञ्चेति’ । प्रियाः पञ्चास्येति
 बहुव्रीहिः । वा प्रियस्येति प्रियशब्दपूर्वनिपातस्तृतीयैकवचनम्, चलोपः,
 नकारस्य शुत्वं जकारः, भवत्ययं चकारो हलः परः स्वयं च भर सवर्णं
 च परतः, न तु अकारो भरिति न लुप्यते । ननु चाल्लोपस्य स्थानिव-
 त्त्वादनन्तरो न भवति सवर्णः, तत्किमेतच्चित्यर्थेन भरीत्यनेनेत्यत
 आह । ‘अल्लोपस्येति’ । ‘तर्प्तेति’ । तृप प्रीणने, यकारस्य तकारः,
 स्थानभेदात्सवर्णा न भवति, ननु च निमित्तानां कार्यिणां च संख्यामा-
 म्यादिह संख्यातानुदेशे सति नैव तर्प्तेत्यत्र लोपः प्राप्नोति, तत्किमेतच्चि-
 त्यर्थेन सवर्णग्रहणेनात आह । ‘सवर्णग्रहणसामर्थ्यादिति’ । नहि
 यथासंख्येऽम सवर्णं भरस्ति यद्युदात्त्यर्थे सवर्णग्रहणं स्यात् । ‘शिखि पि-

१. मु. सू. पु. यमांमिति किमित्यस्य प्रत्युदाहारमग्निरित्येवोपलभ्यते, मिथानु-
 सारेणार्थमित्यादि ।

२. अच उपसर्गादित्वाभ्य चत्वारस्तकारा इत्यन्तो एव हे. पु. नास्ति ।

३. सत्यसवर्ण इति पा. हे. पु. ।

यतीति । शिष्य विशेषणे, पिप्पल संवृण्णे रुधादी, लोट्, ऐहिः । रन्मो-
रल्लोपः, हेर्द्विः, भूलां जश् भूशीति वकारस्य ङकारः, नखापदान्तस्य
भूलीत्यनुस्वारः, तस्य परसवर्णा णकारः, धकारस्य छुत्वं ठकारः, अनेन
ङकारस्य ठकारे लोपः ॥

“उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः” ॥ ‘गार्गा वात्स्य इति’ । गंगा-
दिभ्यो यञ्, जित्वादाद्युदात्तत्वं, शेषनिघातः, तस्य स्वरितः । ‘पचति
पठतीति’ । शप्तिपावनुदात्तौ, धातुस्वरः, शबकारस्य स्वरितत्वं, तित्स्व-
रितमित्यस्यानन्तरमिदं वक्तव्यम्, एवं हि स्वरितग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति,
अत आह । ‘अस्येति’ । यदि तत्र क्रियेत अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्येतत्प्र-
वर्तते, इह तु करणे न प्रवर्तते, स्वरितस्यामिदृत्वात्तेन द्वयोःप्युदात्त-
स्वरितयोः श्रवणं भवति ॥

“नोदात्तस्वरितोदयमंगार्ग्यकाश्यपगालवानाम्” ॥ उदात्तस्वरिता-
बुदयौ यस्मादिति बहुव्रीहिः, उदयशब्दः प्रत्येकमभिसंवध्यते, यदाह ।
‘उदात्तोदयस्येति’ । उदयशब्दः परशब्देन समानार्थः प्रातिशाख्येषु
प्रसिद्धः, तत्र शब्दो लिट्स्वरेणाद्युदात्तः, कृशब्दः किमोदिन्यत्प्रत्ययान्त-
स्तिस्वरितः । ‘उदात्तस्वरितपरस्येति वक्तव्यमिति’ । एतदप्युपलक्षणम्,
उदात्तस्वरितयोरित्येव वक्तव्यमिति, इत एव परशब्दार्थलाभात् । ‘मङ्ग-
लार्थमिति’ । उदयशब्दोच्चारणमेव मङ्गलं मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि
प्रथन्ते, मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च वीरपुरुषाणि च भवन्ति आयुष्य-
त्युपुषाणि च, इह चादौ वृद्धिशब्दोमध्ये शिवशब्दः शिवशमरिष्ठस्य
करदति, अन्ते वायमुदयशब्दः ॥

“अ अ” ॥ एकोत्र विवृतः परः संवृतः, द्वावप्यविभक्तिकौ, यो
विवृतस्तस्यानी, यः संवृतः स आदेशः । किमर्थमकारस्याकारो विधीयते,
इत्याह । ‘इहेति’ । ‘कार्यार्थमिति’ । तत्पुनः कार्यमकारस्य दीर्घप्लु-
ताभ्यां सवर्णसंज्ञा अन्यथा प्रयत्नभेदाच्च स्यात्, ततश्च ह्रस्वोकारो एच्चा-
माणो दीर्घप्लुतौ न एङ्गीयात् । तत्र दोषः । अकः सवर्णं दीर्घः, इहेव
स्यादैन्द्रानमिति, इह न स्यादुण्डाठकमिति, तस्मादेवमादिकार्यार्थ-

मकार इह शास्त्रे विवृतः प्रतिज्ञायते, तत्र यदीयं प्रत्यापत्तिर्न क्रियेत
तस्य तदा तथाभूतस्यैव प्रयोगः स्यात्, स माभूदिति प्रत्यापत्तिरिह क्रियते,
इह स्यान्वकारो विवृतो अणत्वात् सवर्णानां याहक इति दीर्घप्लुतयोरपि
स्याने संवृतोऽकारः प्राप्नोति आदेशस्त्वकारः संवृतोऽण् न भवतीति
सवर्णानां याहको न प्राप्नोति, भाव्यमानत्वात् । ततश्च यदुणः संवृत
उच्चारितस्तदुण एवाष्टादशभेदभिव्यस्यापि अवर्णस्य प्राप्नोति, इत्याश-
ङ्काह । 'दीर्घप्लुतयोश्चेति' । इष्टिरेवेयम् । यद्वा तपरनिर्देशात्सिद्धम्,
अद इति सूत्रं कर्तव्यं, तत्र तः परो यस्मादिति पूर्वाऽकारस्तपरः,
तात्परस्तपर इति द्वितीयः, ततश्च स्यान्वाकारो दीर्घप्लुतौ न बहिष्य-
त्यादेशस्त्वनशपि गुणान्तरयुक्तांस्तत्कालान् बहिष्यति । एकशेषनिर्देशो
वायं द्रष्टव्यः, अत्र षड् मात्रिका अकाराः स्यानिनो निर्दिश्यन्ते, आदेशा
अपि षडेव, तत उभयत्रैकशेषः, तत्र षण्णां स्यानिनां निर्देशसामर्थ्यात्
स्यानिभिर्दीर्घप्लुतौ भिव्यकालौ न रह्यते । ततः षण्णां स्यानिनां स्याने
षडादेशाः संवृता यथासंख्यं भवन्तीति सर्ववृत्तिरिति शम् ॥

इति श्रीभट्टहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जरी-

मष्टमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

समाप्ता चेयं काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी ।

॥ शुभं भवतु ॥

(108) End

J

See fl. I

Ref
N 3/2/76

Central Archaeological Library,
NEW DELHI.

Call No. 27207
Sa 4 V / Har / Bla

Author— Haradatta Misra.

Title— Kasikavyakhya
Padamanjuri. Vol-II

Borrower No.

Date of Issue

Date of Return

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.